वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

द्वितीयो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९४

॥ श्रीः ॥

वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

गवर्नमेंटसंस्कृतमहाविद्यालय-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

द्वितीयो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

विक्रम सं० २०१८] [ई० १९६२

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P. O. Box 8, Varanasi-1
(INDIA)
1962
Phone : 3145

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

SRI TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. II

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145

1962

प्रभुरग्निः प्रपचने भूमिरावपने प्रभुः" भा० आ० ८८ अ०। करणे ल्युट्। ४वपनसाधने त्रि० "भूतानामावपनं सर्व्वेषाम्" शत० ब्रा० स्त्रियां ङीप्। "त्वमस्यावपनी जनानाम्" अथ० १२,१,६१। अन्तर्भूतण्यर्थे ल्युट्। ५केशादेः सम्यक्छेदने।

आवपनिष्किरा स्त्री आवप निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयूर० स०। आवपननिष्किरणार्थनिर्देशक्रियायाम्।

आवर्ज पु० आ+वृज–अच् वीभावः। १आगतौ। कर्त्तरि अच्। २आगन्तरि ३देशभेदे पु०। भूमा० वुञ्। आवर्जकः। आवर्जदेशभवे त्रि०। [आच्छादके वस्त्रादौ।

आवरक न० आ+वृ–करणे अप् संज्ञायां कुन्। अपवरके,

आवरण न० आव्रियते देहः चैतन्यं वाऽनेन आ+वृ–करणे ल्युट्। (ढाल) १चर्म्मफलके। वेदान्तिमतसिद्धे चैतन्यावरणे २अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृतिः। ३आच्छादनसाधनमात्रे "तमस्तु नेत्रावरणं प्रबद्ध्य" रघुः "स्फुटमिवावरणं हिमसंहतेः" माघः "वक्षान्तरावरणेऽपि भेदे" रघुः पुरादिषु आच्छादनसाधने ४प्राचीरादौ च यथा काश्यां पञ्चावरणानि। वेड़ा) ५वेष्टने भावे ल्युट्। ६आवृतौ "हृदयावरणं नित्यं कुर्य्याच्च नित्यमध्यमः" सुश्रु०। "स्रोतसां भेदकोयश्च तेषां चावरणे रतः" मनुः। "सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः" "तस्य सावरणदृष्टसन्धयः" रघुः "नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणम्" शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्तिः आवृणोति संज्ञायां कर्त्तरि ल्युट् कर्म्म० वा। वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञानस्य चैतन्यपिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा० सा० "आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तं "घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः। तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा" अनयावृतस्यात्मनः कर्त्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिसंसारसंभावनाऽपि भवति यथा स्वाज्ञानावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना"।

आवरसमक न० अवरं समानाम् ष० त० "चौरावरसमात् वुञ्" पा० नि० सूत्रः अवरसमे वर्षस्याद्यकाले देयऋणम् वुञ्। वर्षस्याद्यसमये देये ऋणे।

आवर्जित त्रि० आ+वृज–णिच्–क्त। १दत्ते २त्यक्ते "न हि तेन यथा तनुत्यजस्तनयावर्ज्जितपिण्डकाङ्क्षिणः" "नूनमावर्जितं मया" "हविरावर्ज्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु" इति च रघुः। ३निम्नीकृते च "अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्ज्जितकेतुना" "आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा०।

आवर्त्त पु० आ+वृत–भावादौ घञ्। चक्राकारेण जलस्य स्वयं १भ्रमणे, (घुरणी) भ्र.वाक्ये घोटकचिह्ने २रोमसंस्थानभेदे ३राजावर्त्तनामके रत्ने ४आवर्त्तने,। ५मेघाधिपभेदे च हेमाभिधानौ म०। "कृशं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः" रघुः "तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः" देवीमा० "त्रियुते, शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणसंज्ञकम्। आवर्त्तो निर्जलोमेघः संवर्त्तश्च बहूदकः। पुष्करोदुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः" ज्यो० त०। "आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ता आपन्नदेहसमयोऽन्तरन्ध्रभागाः। अवाप्यवर्त्तमतीर्भ्रमतीरवाप्य क्रष्टं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः" माघः। "आवर्त्तिनः दशावर्त्तयुक्ताः प्रशस्ता वाजिनि। ते च "द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः। एकोभाले ह्यपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः" पयोधिपक्षे जलभ्रमः" मल्लि०। आवर्त्तश्च अश्वशब्दे ५०२पृ० उक्तः। ७आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थाने पु० अश्वानामपि उक्तप्रशस्तावर्त्तो रोमसंस्थानविशेष एवेति बोध्यम्। णिच्–भावे अच्। ८पुनः पुनश्चालने ९परिवर्त्तने (आच्छोटान) १० धातूनां द्रावणे (गलान) ११चिन्तायाम् चिन्तया हि चित्तं स्वविषयेषु पुनःपुनश्चाल्यते इति तस्याः तथात्वम्। आवर्त्त्यते समन्तात् अनेककोटिषु आ+वृत–णिच्–कर्म्मणि अच्। अनेककोटिस्पर्शिनि १२ संशये "भ्रमं संमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत्" भा० शा० २७२ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात्" नील०। आवर्त्तते कर्त्तरि अच्। १३आवर्त्तमाने त्रि० "दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतोमया" सा० द० १४ संसारे पु० तस्यानियमावर्त्तमानत्वात्तथात्वम्। "इममावर्त्तं मावर्त्तध्वे" इति श्रुतिः "यकृन्नाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "शङ्खावर्त्तनिभा चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः। गवलाङ्गुनिभा चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे १५ नाडीचक्रविशेषभेदे च।

आवर्त्तक पु० आवर्त्त एव स्वार्थे कन्। १मेघाधिपभेदे "रजनिकरबिम्बचुम्बितावर्त्तकाम्बुदविडम्बकेन" काद०। तदीयाम्भोधरेभ्यश्च पुष्करावर्त्तकादिषु" कुमा०। "जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" मेघदू०। आवर्त्त इव कायति कै—क। २आवर्त्ताकारे आवर्त्तशब्दोक्ते अश्वरोमचिह्नभेदे आवर्त्तयति आ—वृत-णिच् ण्वुल्। ३पुनः पुनरावर्त्तके त्रि०

आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै—क—गौ० ङीप्। लोकप्रसिद्धे (भगतवल्ली) प्रसिद्धे लताभेदे सा च विषाणाकारा रक्तपुष्पी रक्ताकारा पीतकोशकयुक्ता चर्म्मरञ्जनकारिणी "कषायाम्ला शीतवीर्य्यकारिणी पित्तनाशिनी" वैद्य० २भद्रदन्तिकायां च राजनि०।

आवर्त्तन न० आ+वृत—आधारे ल्युट्। सूर्य्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः १पूर्व्वदिग्गमनसमये मध्याह्नकाले "आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णोऽपराह्णस्तु ततः परम्" स्मृतिः। "आवर्त्तनसमीपे वा दक्षिणाग्रमुपक्रमेत्" स्मृतिः आ+वृत—णिच्-भावे ल्युट् (आवोटान)२आलोडने ३गुणने च धातूनां ४द्रवणे(गलान)। आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ+वृत-णिच्-कर्त्तरि ल्यु।५विष्णौ "आवर्त्तनो निवृत्तात्मा" विष्णु सह० ६जम्बुद्वीपोपद्वीपभेदे च। आवर्त्ततेऽनया ल्युट् ङीप्। ७दर्व्व्याम् स्त्री आधारे ल्युट् ङीप्। (मुचि) धातुद्रव्यद्रावणाधारे ८मूषायाम् स्त्री करणे ल्युट्। ९वेष्टने प्राचीरादौ न०।

आवर्त्तनीय त्रि० आ+वृत—णिच्-अनीयर्। १द्रावणीये धात्वादौ २आलोड्ये दुग्धादौ गुण्ये ३अङ्कादौ च। पुनः पुनः ४पाठ्ये पद्यादौ च। "छिन्नपदमावर्त्तनीयम्" शा०कौ०

आवर्त्तमणि पु० आवर्त्ताकारो मणिः। राजावर्त्तमणौ।

आवर्त्तिक त्रि० आवर्त्तः प्रयोजनमस्य ठक्। आवर्त्ताकारधूमसाधने धूपादौ "आवर्त्तिकैः गुग्गुलुभिर्धूपैरामोदिमन्दिरे" काशी०।

आवर्त्तित त्रि० आ+वृत—णिच्-क्त। १कृतावर्त्तने दुग्धादौ द्राविते २धात्वादौ, ३गुणिते ४अभ्यस्ते च। आवर्त्तो जातोऽस्य तार० इतच्। ५जातावर्त्ते जलादौ।

आवर्त्तिन् त्रि० आ+वृत-णिनि। १पुनःपुनर्वर्त्तनशीले "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन" गीता "कालान्तरावर्त्ति शुभाशुभानि" कि०। णिच्-णिनि। आवर्त्तके २द्रावके ३दुग्धादेरावर्त्तके स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्तः चक्राकारवेष्टनमस्त्यस्याः इनि ङीप्। अजशृङ्गीवृक्षे राजनि०।

आव(ब)र्हित त्रि० आ+वृह-उद्यमे णिच्-क्त आ+बर्ह—हिंसायां क्त वा। उत्पाटिते उन्मूलिते।

आव(लि)ली स्त्री आ+वल-इन् वा ङीप्। १श्रेणौ सजातीयसमुदायेन कृतपङ्क्तौ "दन्तावलिः धनावलिरिति। "के वा न सन्ति भुवि तामरसावतंसा हंसावलीवलयिनो जलसन्निवेशाः" उद्भटः। "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः" माघः। "व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः" नैष० २परम्परायाञ्च। [च।

आवलित आ+वल—चलने क्त। ईषच्चलिते सम्यक्चलिते

आवशीर पु० अवशीरदेशभवः तस्य राजा वा अञ्। १अवशीरदेशभवे जने २तन्नृपे च। "आवशीरांश्च योधांश्च कक्षिकांश्च शोधयन्" भा० स० २५२। स च देशः वत्सभूमेः पूर्व्वदिग्वर्त्ती "पूर्व्वां दिशं विनिर्ज्जित्य वत्सभूमिं तथागमत्" इत्यनन्तरश्लोके पूर्व्वां दिशमित्यभिधानात्।

आवश्यक न० अवश्यं भावः मनोज्ञा० वुञ्। १अवश्यम्भावे नैयत्ये "ण्य आवश्यके" पा० अवश्यं भवः वा० २वुञ्। २नियते त्रि० "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" माघ०" ३अवश्यकर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये "उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः" मनुः। कालमतीचाराहित्येन ४निरवकाशे च "नेष्टेतान्न विशेषेऽस्मादन्यत्वावश्यकाद्विधेः" पु० "आवश्यकात् निरवकाशात्" मल०त०रघु०।

आवश्यपुत्रक न० न वश्यः अवश्यः पुत्रः तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। पुत्रस्य वश्यत्वाभावे।

आवसति स्त्री वसत्यत्र स्वेच्छं वसतिः रात्रिः सम्यक्वसतिः प्रा० स०। निशीथे वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यम्स्वप्नाश्रयोज्यत्वं तत्रार्द्धरात्रेऽवश्यं भवतीति तस्य तथात्वम्।

आवसथ पु० आवसत्यत्र आ+वस—अथच्। १वसतिस्थाने, २विश्रामस्थाने ३ग्रामे ४व्रतभेदे च। तत्र वासस्थाने "दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्" मनुः विश्रामस्थाने। "आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्" मनुः विश्रामस्थाने "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः" रघुः। ग्रामे "बहसर्व्वं त आवसथान् मापयाञ्चक्रे" का०उ०। ५आर्य्याच्छन्दोरचिते कोषभेदे। [स्वकृते।

आवसथिक त्रि० आवसथे स्वेच्छे वसति ठञ् स्त्रियां ङीप्।

आवसथ्य पु० आवसथस्यायं ञ्य। १स्वगृह्याग्नि लौकिकेऽग्नौ "आवसथ्यं द्विजाः शाण्डदीप्तमग्निं महाप्रभम्" भा०अ० २१अ०। "आवसथ्याधाने" इत्यत्र

अन्वाहार्य्यपचनाख्ये २वह्नौ च। “आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च वह्नयः” इत्युक्ते पञ्चाग्न्यग्निपञ्चकान्तर्गते वह्निभेदे च। स च गृह्याग्निः अवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धात् तस्य गृह्यत्वम्। [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप्।

आवसान त्रि० अवसानमभिजनोऽस्य तक्ष० अञ्। ग्राम-

आवसानिक त्रि० अवसाने तत्काले भवः ठञ्। अव-सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप्।

आवसित न० आ+अव+सो—क्त। १पक्वधान्ये, मर्द्दनानन्तर-मपनीततृणे राशीकृते २धान्ये च। ३निर्णीते ४अव-धारिते ५समाप्ते च त्रि०।

आवस्थिक त्रि० अवस्थायां भवः ठञ्। कालकृतावस्थाभवे “आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्य्यं निरूहणम्” सुश्रु०।

आवह पु० आवहति आभिमुख्येन गच्छति आ+वह–अच्। सप्तस्कन्धापन्नवायोः प्रथमे स्कन्धे १भूवायौ। “भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वम्” सि० शि०। अनिलशब्दे १६४ पृष्ठे विवृतिः “आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः। तथा परिवहः श्रीमान्” हरिवं० २३६ अ०। आवहति प्रापयति आ+वह–अच्। २प्रापके त्रि० “क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्” रघुः। “फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्” मनुः। “समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” मनुः।

आवहमान त्रि० आ+वह–शानच्। क्रमागते।

आवाप पु० आ+वप–आधारे वा घञ्। १आलवाले तत्र हि जलसेकेन वृक्षान् आवपन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादेः पात्रभेदे, (चल्ला) भावे घञ्। ३समन्तात् वपने। “मत्स्यावापे कृषीवलाः” भार० ४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ६पर-राष्ट्रचिन्तने, “तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता” माघः। ७प्रधानहोमे च। ८आक्षेपे, “आवापो द्वापाभ्याम्” शा० ह०। आक्षेपोद्धापाभ्यामित्यर्थः आ+वप-कर्म्मणि घञ्। ९आवपनीये प्रक्षेपणीये “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्वेदःपवमान” इति ताण्ड्य० ब्रा० आवापः आवपनीयः आवापस्य सोमदृचये साम आक्षेप इति भा० १०वलये च”। ११यद्दुष्यतेऽत्र आधारे घञ्। ११निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि मस्यादिकं न सम्यक् वप्तुं शक्यते इति तस्यास्तथात्वम्।

आवापक पु० आ+वप—कर्म्मणि घञ् संज्ञायां कन्। १प्रकोष्ठा-भरणे वलयादौ। कर्त्तरि ण्वुल्। २आवपनकर्त्तरि त्रि०।

आवापन न० आ+वप–णिच्-करणे ल्युट्। (ताँत) १सूत्रयन्त्रे। भावे ल्युट्। २केशादेः सम्यग् मुण्डने च।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक्। आवापे साधौ।

आवारि न० समन्तात् व्रियते आच्छाद्यते आ+वृ—बा० इण्। १समन्तादाच्छाद्ये हट्टस्थाने शब्दचि०। २सम्यग्जल-युक्ते त्रि०।

आवाल न० आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच् करणे अच्। १आलवाले वृक्षादेरधोभागे मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतुभेदे। आ+वन–भावे घञ्। २सञ्चारे।

आवास पु० आ+वस—आधारे घञ्। १वासस्थाने गृहादौ “आवासोन्मुखवर्हिणान्” रघुः। आवासमेवोपशमाय शोभम्” भा० आ० ११६ अ०। भावे घञ्। २सम्यग्वासे

आवाहन न० आ+वह–णिच् ल्युट्। सान्निध्याय देवा-नामाह्वाने। “वषारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्” पुरा० “प्रतिमास्थानेष्वप्सु नावाहनविसर्ज्जने” ति० त० पुरा०।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह—णिच्—करणे ल्युट् ङीप्। देवाह्वानार्थे “हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वाऽनामिका मूलपर्व्वणोः। अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत्र मुद्रा सावाहनी स्मृता” तन्त्रोक्तलक्षणे मुद्राभेदे।

आविक न० अविना तल्लोम्ना निर्म्मितं ठक्। १कम्बले। “सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च” मनुः अवे-र्मेषस्य २सम्बन्धिनि त्रि० “आविकं सन्धिनीक्षीरं विव-त्सायाश्च गोः पयः”। “वर्णोवन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमा-विकानि च” मनुः। कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरि-ष्टकैः” मनुः।

आविकसौत्रिक न० सूत्रमेव सौत्रं कर्म्म० आविकसूत्रेण निर्म्मितम् ठक्। मेषलोमनिर्म्मिते। “वैस्त्रस्त्राविक-सौत्रिकम्” मनुः।

आविक्य न० आविकानां भावः गुरो० ष्यञ्। आविकसम्बन्धित्वे

आविग्न पु० आ+विज—कर्त्तरि क्त। उद्विग्ने (माषिकाशवा) वृक्षे पु०।

आविश्रान्त्य न० अविश्रान्तमेव चातु० स्वार्थे ष्यञ्। विश्रान्त-हीने “तदाविश्रान्त्यमिव हर्षीणि” शत० ब्रा० “आवि-श्रान्त्यं विश्रामविहीनमिव” भा०। [विदूर्य्ये” पा०।

आविदूर्य्य न० अविदूरस्य भावः ष्यञ्। सन्निकर्षे। “अभेषा-

आविद्ध त्रि० आ+व्यध—क्त। १ताडिते २विद्धे ३छिद्रिते ४क्षिप्ते च “नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्धः” मनुः। [पाठायाम्।

आविद्धकर्णी स्त्री आविद्धौ कर्णाविव पत्रमस्याः गौ० ङीष्।

आविध पु० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध— करणे क । कान्तादि-
वेधनसाधने (भमर) (ढरपिन) कुन्ताकाराग्रे अस्त्रे ।

आविर्भाव पु० आविस्+भू—घञ् । १प्रकाशे सांख्यमतसिद्धे
उत्पत्तिस्थानीयेऽभिव्यक्तिरूपे २भावधर्मभेदे तथा हि
नैयायिकादयः क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-
भेदात् कार्य्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्य-
ङ्गीचक्रुः तदेतदनूद्य सां०त०कौ० दूषयित्वा सतामेव
कार्य्याणामाविर्भावः इति स्थिरीकरणेन कार्य्यकारणयो-
रभिन्नत्वं समर्थितम् यथा "नात्मनि क्रियानिरोधबुद्धि-
व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितु-
मर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषा-
मविरोधात् यथा हि कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्म्मतस्तदङ्गा-
न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा
घटमुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त
इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः ।यथाह
भगवान् कृष्णद्वैपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते
सत इति" । यथा कूर्म्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्योन
भिन्नः एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्योन भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तुषु पट इति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहकः प्रका-
शकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः
तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा
प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्व्वन्ति न तु
शिविकावहनं, मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः
प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्वाणा अपि मिलिताः आवि-
र्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् । आविर्भावः
पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन् वा असंश्चेत् प्राप्त-
तर्हि असत उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण,
न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आवि-
र्भावे चाविर्भावान्तरकल्पने ऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भू-
तपटभावाः तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत
इत्यस्यापि मते सेयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं
तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।
अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरम् अपि तु पट एवासौ तथापि
यावदुक्तं भवति पट इति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति । ततश्च
पट इत्युक्ते उत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्य-
पि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात्
तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासम-
वायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि
व्यापार्य्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेत्युपपन्नम् ।
न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रिय-
त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारकत्वा-
भावात् । तस्मात् सत्कार्य्यमिति सुष्ठूक्तम्" सां०कौ० ।
प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तिशब्दे २०० पृष्ठादौ दृश्यः । आत्म-
मेयविशुद्धतापादकः बलवान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः
रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः" सा०द० । देवादीनां
मनुष्याद्याकारग्रहणरूपे ४अवतारे च । "तदा ते भगवा-
न्यातो द्वारावत्यर्जुनार्हणः । भक्तानामनुकम्पार्थं यथा-
विर्भावमिच्छति" जैमि०भा० ।

आविर्भूत त्रि० आविस्+भू—कर्त्तरि क्त ।१प्रकटिते २अभिव्यक्ते
"आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह" योगि०त०
"आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघदू०
"आविर्भूतपटभावाः" सां०कौ० ।

आविल त्रि० आविलति दृष्टिं स्तृणाति विल्—स्तृतौ क ।
१कलुषे अस्य विल भेदने विलप्रकृतिकत्वात् वस्य वमध्य-
इतिरायमु० "अमलव्यत विम्बदावि(वि)लाम्" "तस्यावि-
(वि)लाम्भःपरिशुद्धिहेतोः" । "मनन्दुरामन्दजलावि(बि)
लाक्षाः," रघुः "यथा त्वदीयैश्चरितैरनावि(बि)लैः" कुमा ।

आविष्करण न० आविस्+कृ—भावे ल्युट् षत्वम् । १प्रकाशने
"असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्" सि०कौ० करणे ल्युट् ।
२प्रकाशसाधने स्त्रियां ङीप् । घञ् । आविष्कारोऽप्यत्र
पु० "आविष्कारातिशयशालिधेयवत्प्रतीयते" सा०द० ।

आविष्कर्त्तृ त्रि० आविस्+कृ—तृच् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।

आविष्कृत त्रि० आविस्+कृ—कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।
"कृतापकारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः" माघः "बाल्या-
दनाविष्कृतलाञ्छनेन" कुमा० "आविष्कृतसुदन्तता" रघुः

आविष्ट त्रि० आ+विश—क्त । १भूतादिग्रस्ते, २आवेशयुक्ते,
३निविष्टे ४व्याप्ते च ।

आविस् अव्य० आ+अव—इसुन् । प्रकाशे । कृभ्वस्तियोगेऽस्य
गतित्वम् । एतेन सह भूधातुः प्रकाशार्थे यथा आवि-
र्भावः, कृञ्धातुः प्रकाशकरणेऽर्थे यथा आविष्कारः ।
"स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् "तेषामाविरभूत् ब्रह्मा परि-
म्लानमुखश्रियाम्" कुमा० देवानां कार्य्यसिद्ध्यर्थमावि-
र्भवति सा यदा" देवीमा० । "आचार्य्यैर्विजयि माला-

समाविरासीत्" "शरसततमखिलतमाविष्कुरुते भुजा-मूलम्" सा०द० ।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आमु । अतिशय प्रकाशे "आविस्तरां वा अग्निः कर्म्मणा"श०ब्रा०। तमप् आमु आविस्तमाम् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेव स्वार्थे अण् ङीप् । रजस्वलायां १नार्य्यां २गर्भवत्याञ्च । "गर्भस्पन्दनमावीनां प्रणाशःस्रावपाण्डुता" सुश्रु० ।

आवीत त्रि० आ+व्ये—क्त । १समन्तात्स्यूते उत्क्षिप्य २धृते च । भावे क्त । ३सम्यक् स्यूतौ ४उत्क्षिप्य धारणे च न० ।

आवीतिन् पु० आवीतमनेन इष्टा० इनि । "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठलम्बिते" मनूक्ते सव्यपाणिं बहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धोपरिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि । [गान्धोक्तौ जनके ।

आवुक पु० अवति रक्षति अव—बा० उण् संज्ञायां कन् ।

आवीरचूर्ण पु० आ समन्तात् विशेषेण ईर्य्यते क्षिप्यते आ+वि+ईर—घञ् कर्म्म धा० ।(आवीर) इति ख्याते फल्गुनि "आवीरचूर्णं रुचिरं व्यज्यतां परमेश्वर" ! पुरा०

आवृत् स्त्री आ+वृत–सम्प० क्विप् । १आवर्त्तने २भ्रामणे ३पुनःपुनश्चालने "सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृतम्" अथ० १०,५,३७, ४पुनःपुनरेकजातीयक्रियाकरणे । आधारे क्विप् । ५परिपाट्याम् अनुक्रमे ६इतिकर्त्तव्यताप्रकारे ।"अनया वावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वापणं बुधैः"मनुः। "आवृते सोमपीतये" ऋ० २,४२,२, ७संस्कारे च ।"अ"-मन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्" मनुः । ८तूष्णीम्भावे च । "आवृतैव पर्य्यग्नि कृत्वोदकं नयन्ति" आश्व०श्रौ० । "आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः" वृत्तिः । कर्त्तरि क्विप् । ६आवर्त्तमाने त्रि० ।

आवृत त्रि० आ+वृ—क्त । १कृतावरणे अप्रकाशीकृते आच्छादिते "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" गीता एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् आवृते तु पुनर्मार्गक्षेत्रेऽपि दोष एवेति" मिता० "ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते"मनूक्ते २संकीर्णवर्णभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

आवृति स्त्री आ+वृ—क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आवृत्त त्रि०आ+वृत—क्त । १पुनःपुनरभ्यस्ते २आवर्त्त्यमाने च ३पराहृत्ते ४प्रतिनिवृत्ते च"आवृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजकोभवेत्" मनुः । "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठोप० "आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य"भा० ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत—क्तिन् । १पुनः पुनरभ्यासे २भूयएकजातीयक्रियाकरणे "आवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी"उद्भटः ।"उदयावृत्तिपथेन नारदः"रघुः।"एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्"कात्या०१,७,६।"आवृत्तिरसकृदुपदेशात्"शा०सू०। ३ग्रन्थावृत्तौ ४"पुनरागतौ "अनावृत्तिः शब्दात्" शा०सू० "तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिः" सां०सू० ।"यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः" गीता । "गुर्व्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम्" किरा० । "तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्" रघुः ।

आवृत्तिदीपक न० आवृत्त्या दीपकम् । दीपकावृत्तिरूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणं १०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष—क्तिन् । सम्यग्वर्षणे "भूयश्च शत वार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि" देवीमा० ।

आवेग पु० आ+विज—घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्यः गुणविशेषः मानसवेगस्योत्कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । "सावेगमस्याङ्गुलिरस्य तूणौ" किरा० । २व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु सा०द० दर्शिता यथा "निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजड़ता औग्र्यमोहौ विबोधः"इत्यादयः । तत्र आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीड़िताङ्गता । उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे । राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् । इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्" ।

आवेगी स्त्री आवेगोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् गौरा०ङीष् । वृद्धदारकवृक्षे ।

आवेदक त्रि० आ+विद—णिच्-ण्वुल् । १विज्ञापके "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति"स्मृत्युक्ते व्यवहारोत्थापके २वादिनि च

आवेदन न० आ+विद—णिच्—ल्युट् । १विज्ञापने व्यवहारोत्थापने (नालिशकरा) "राज्ञे कुर्यात् पूर्व्वमावेदनं यः" इति नारदः । आवेद्यते अनेन करणे ल्युट् । व्यावहारोत्थापके ३भाषापत्रे (आरजी) तल्लक्षणादि स्मृतौ दर्शितं यथा "प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादि-

चिह्नितम्" मा॰प्र॰। "निवेश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिं तथा। वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः। साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्यां नाम तथात्मनः। राज्ञां च क्रमशोनाम निवासं साध्यनाम च। क्रमात् पितॄणां नामानि पीड़ामाहर्त्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकल्प्य कीर्त्तयेत्" कात्या॰। "अर्थवत्क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च। प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च। वर्षर्त्तुमासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्। क्षमालिङ्गात्मपीड़ावत् कथिताहर्त्तृदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" नार॰ अत्र विशेषः वीरमि॰। "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहञ्चैव पूर्व्वराजानुकीर्त्तनम्। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्" कात्या॰ संख्याविशेषनिर्द्देशे "आसनं शयनं यानं ताम्रं कांस्यमयोमयम्। धान्यमेकत्रमयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्पदम्। मणिमुक्ताप्रवालानि हीरकं रूप्यकाञ्चनम्। यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्य्या तदैव तु। यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते। तेन तस्मिंस्तदा संख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः" हारी॰ "देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्ज्जितः। क्रियामानविहीनश्च पक्षोनादेय इष्यते" कात्या॰। क्रिया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम्। भाषादोषाश्च नारदोक्ता यथा। "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्ज्जितम्। लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" इति विभज्य तेषां लक्षणान्याह स एव। "अर्थे साधारणेऽप्येकोऽसम्बन्धोऽप्यनियुक्तकः। लेखयेत् यत्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः। अस्त्राहायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः। साध्यञ्च मोचयेत् पश्चादर्थहीनन्तु तं विदुः। गणिते लिखिते मेये तथा चेतन्वहादिषु। यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्ज्जिता। विद्यया प्राप्तमन्वार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम्। न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा। समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च। यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः" लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे। निर्द्दिशेत् साक्षिणः पूर्व्वमधिकां तां विनिर्दिशेत्। यत्र स्यात्तु यथापूर्व्वं निर्दिष्टं पूर्व्ववादिना। सन्दिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः"। भाषादोषान्तरमाह" कात्या॰। "अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम्। असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत्"। तत्र अप्रसिद्धमाह वृह॰ "न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः"। यथा [illegible] क्षेत्रमपहृतम्" वीरमि॰ "मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छति" मिता॰ "स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः" वृह॰ "यथाहमनेन सस्मितमीक्षित इति" स्मृतिचन्द्रिका। "कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" वृह॰। "यथाऽयं देवदत्तो मदीयगृहसन्निधौ सुस्वरमधीते इत्यादि" मिता॰ निरर्थकनिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि वृह॰ लक्षितौ यथा "कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः। वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः"। "कुसीदस्वदानं तत्प्रभृतिभिरष्टदशभिरर्थविषयव्यवहारैः हीनो निरर्थकः, पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः" वीरमि॰। असाध्यविरुद्धावाह वृह॰। "समानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः। असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः। यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवेकोऽथ राजनि। पुरे राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकायामुक्ता यथा "भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः। अतीतकालो वा द्विकःपक्षोनादेय इष्यते। यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना। गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः"। व्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इत्यर्थः। व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः। प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः। "मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते। निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्ज्जितः। भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते। अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविस्तृतः। यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्षणम्। विलप्यते क्रियाभेदात् द्विकः स इह चोच्यते"। अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रैवोक्ताः। "अन्याक्षरनिवेशेन अन्यथागमनेन च। आकुलं तु भवेल्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं यच्च साध्येन निर्द्दिष्टं यत्र लेखयेत्। उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यति। विरुद्धश्चाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परापरविरुद्धानि यः पदानि

निवेशयेत् । विरुद्धपदसंकीर्णा भाषा तस्य न सिध्यति" अनेकपदसंकीर्णस्य दुष्टत्वं च युगपत्तत्साधनायोग्यत्वे एव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि ग्राह्यमेव "बहु प्रतिज्ञं यत् कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" काया० उक्तेः भाषापत्रञ्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादि तादर्थ्यात् अतएव अध्यापनेऽपि तथात्वं विष्णु ध० उक्तम् । "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः" इति । येन सर्व्वेषामवबोधस्तथा लेख्यम् अ०त० रघु० । तत्र यावदुत्तरं पाण्डुलेखं कृत्वा शोधनीयम् यथोक्तं पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवेकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे निवेशयेत्" वृह० । "पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् । शोधयेत् पूर्व्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार० ।

आवेदनीय त्रि० आ+विद–णिच्–अनीयर् । १विज्ञापनीये यं प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदार्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च । व्यवहारे २आवेद्ये ऋणादानादौ च ।

आवेदित त्रि० आ+विद+णिच्–कर्म्मणि क्त । १विज्ञापिते यं प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं तस्मिंश्च । व्यवहारे आवेदनकाले २निवेदिते पदार्थे च । "लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्" नारदः "यथावेदितमर्थिना" या०स्मृतिः ।

आवेदिन् त्रि०आ+विद–णिच्–णिनि । १विज्ञापके । व्यवहारे २वादिनि च । "अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा" राघा० स्त्रियां ङीप् । आ+विद–णिनि । २आज्ञातरि त्रि०स्त्रियां ङीप्

आवेद्य त्रि०आ+विद–णिच्–यत् । १विज्ञाप्ये २आवेदनीयार्थे आ+विद–णिच्–ल्यप् । ३विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य त्रि० आ+विध–ण्यत् । आवेधार्हे मुक्तादिमणौ ।

आवेश पु०आ+विश–घञ् । १अहङ्कारभेदे, २संरम्भे, ३अभिनिवेशे, ४आतङ्के, ५अनुप्रवेशे, यथा भूतावेशः । ६ग्रहभेदे, ७भूताद्यावेशरोगे च । "तस्मै सभ्याः सभार्य्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः । अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे" तथावेशविवर्ज्जिताव" रघुः "तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽन्वचेष्टितम्" सा०द० । "आवेशमोहौ क्रोधश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः" भा० आ० प० १अ० "पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेशद्रवात्तथा:" भा०व० ११अ०

आवेशन न० आ+विश–आधारे ल्युट् । १शिल्पशालायाम् तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्य्यकरणात्तस्यास्तथात्वम् २भूतावेशादिरोगे ३सूर्य्येन्दुपरिधौ च । "मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः" सा०द० । "जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च" मनुः आवेशशब्दार्थे ४कोपादौ च आधारे ल्युट् । ५गृहे च । आ+विश–णिच्+ल्युट् । ६प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक त्रि० आवेशे गृहे भवः आगतो वा ठञ् तत । १अतिथौ २असाधारणे ३आत्मवादौ च । [२वेष्टके (वेड़ा)

आवेशित त्रि० आ+विश–णिच्–क्त । निवेशिते, "न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते" भाग० । "मय्यावेशितचेतसः" गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ण्वुल् । आवरणकारके प्राचीरादौ

आवेष्टन न० आ+वेष्ट–भावे ल्युट् । १आवरणे करणे ल्युट् । आवरणसाधने २प्राचीरादौ । (वेड़ा)इति ३पदार्थे च

आव्दिक त्रि० अब्दे भवः ठक् । वर्षभवे श्राद्धादौ "आब्दिके पितृकृत्ये च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्" स्मृतिः "तथा स्यात्सोपहीतव्योराज्ञाराज्ञाब्दिकः करः" मनुः "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यम्" मनुः "अर्कक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः" व्यवहा० । "एकाहः पुनराब्दिके" स्मृतिः । [मादौ

आव्य त्रि०अवेर्मेषस्य विकारः ष्यञ् । मेषसम्बन्धिनि दुग्धलो-

आव्याध पु०आ+व्यध–घञ्उपसृष्टत्वात्न अप् । सम्यक्पीड़ने

आव्याधिन् त्रि० आ+व्यध–णिनि । सम्यक्पीडके । स्त्रियां ङीप् । सा च २चोरसेनायाम् "नर्त्तीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करां अरण्येष्वाजायेरन्" शत०ब्रा० "आव्याधिन्यः चोरसेनाः" भा० ।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चनं छेदनम् प्रा०स० । १ईषच्छेदने, "आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते" शत०ब्रा० । आधारे ल्युट् । २छेदयोग्यप्रदेशे त्रि० आकृत्या हि यो यूपः संस्कर्त्तव्यःस्याणुः आव्रश्चनशब्देनोच्यते "अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति" कात्या०६,१,२०। आहृन्यते यूपोऽस्मादाव्रश्चनः स्थाणौ छेदनप्रदेशः" वृत्तिः "आव्रश्चनमभिजुहोति" शत०ब्रा० ।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्च–घञ् कुत्वम् । ईषच्छेदने । "आत्मनोऽनाव्रस्काय" तैत्ति०श्रुतिः । [वुञ् । निर्लज्जदेशे ।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०

आश पु०अश–भोजने घञ् । भोजने । प्रातराशः, सायमाशः, कर्म्मणि उपपदे कर्त्तरि अण् उपपदस० । तत्तद्वस्तुभक्षके

यथा कृताशः आम्रयाशः मांसाशः यवाशः हरित्याशः ।
आशंसा स्त्री आ+शंस–अ । अप्राप्तस्य १प्राप्तीच्छायाम्, २इष्टार्थाशंसने च । “निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्ष्मणे” रघुः “आशंसायां भूतवच्च” “आशंसावचने लिङ्” पा० । ल्युट् आशंसनमप्यत्र न० “इष्टार्थाशंसन भाषीः” रघु० । [भूते । भावे क्त १आशंसायाम् न० ।
आशंसित त्रि० आ+शनुस–क्त । १कथिते २इच्छाविषयी-
आशंसितृ त्रि० आ+शंस–तृच् । भाविशुभेच्छावति । स्त्रियां ङीप् । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
आशंसिन् त्रि० आ+शनुस–णिनि । आशंसी आशंसा
आशंसु त्रि० आ+शनुस–उ । इच्छाकारके भाविशुभाशंसावति “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात्” भट्टिः
आशक त्रि० अश्नाति अश–ण्वुल् । १भक्षके २भोगयुक्ते । णिच्–ण्वुल् । ३भोगसम्पादके । “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति–तपसाऽनाशकेन” श्रुतिः ।
आशक्त त्रि० सम्यक् शक्तः प्रा०स० । सम्यक्शक्तियुक्ते
आशङ्कनीय त्रि० आ+शकि–अनीयर् । १शङ्कया विषयीकार्ये २अनिष्टतया चिन्तनीये च ।
आशङ्का स्त्री आ+शकि–अ । १भये त्रासे अनिष्टतया २चिन्तने “बहुधृताशङ्कमनीचकार्यैः” माघः । “रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः” कुमा० । “गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशोषाणाम्” सुश्रु० सम्यक्शङ्कायां ३सन्देहे “इत्याशङ्कायामाह इति सूरयः जगदीशः गदाधरश्च प्रायुञ्जत ।
आशङ्कित त्रि० आ+शकि–कर्त्तरि क्त । १भीते कर्मणि क्त अनिष्टतया २चिन्तिते ३सन्दिग्धे च । भावे क्त । ३भये ४सन्देहे ५अनिष्टतया चिन्तने च न० ।
आशङ्किन् त्रि० आ+शकि–णिनि । आशङ्कायुक्ते “रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः” रघुः । “अशुभाशङ्कि हृदयम्” रामा० “कुशा नोचतयैव वान्ति शनकैरात्मेच्छाशङ्किनः” रत्ना० । स्त्रियां ङीप् ।
आशङ्क्य त्रि० आ+शकि–कर्मणि ण्यत् । १सन्देहविषयीकार्ये २अनिष्टतया चिन्त्ये ल्यप् । ३संदिह्येत्यर्थे ४अनिष्टतया ज्ञात्वेत्यर्थे च अव्य० “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।
आशन पु० अशन एव स्वार्थे अण् । १अशनवृक्षे त्रिकाण्डशेषः अश–णिच् ल्यु । २भोजयितरि त्रि० । अशनिः अशनिजीवी स्वार्थे यथा० अण् । ३तज्जीविनि त्रि० आशनः आशनो वकुः तस्य लुक् अशनक इत्येव । अशनिरेव प्रज्ञा० अण् । ४वज्रे स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गत्वात् पुंस्त्री० ।
आशय पु० आ–शी–अच् । १अभिप्राये, २आधारे, ३विभवे, ४पनसवृक्षे वैद्यकोक्ते ५स्थानभेदे च । आ फलविपाकात् चित्तभूमौ शेते इति कर्त्तरि अच् कर्मजन्ये ६वासनारूपे संस्कारे, “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” पात० सू० धर्माधर्मरूपे ७अदृष्टे च । आधारे अच् । आशयवति ८चित्ते । “अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः” गीता० । भावे अच् । १०शयने ११स्थाने च “यो गङ्गा नेहगाशयः” किरा० “पद्मोल्लकाबादरिवाशयेन” नैष० “विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः” किरा० “स्थानोत्पत्तानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्” वैद्यकोक्ताः देहान्तर्वर्त्तिन आशयास्तु सप्त यथा ह” सुश्रुते “त्वचः सप्त, कलाः सप्त, आशयाः सप्त” इति विभज्य आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयः रक्ताशयः आमाशयः पक्वाशयः मूत्राशयः, स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम” इति । एषां स्थानानि भावप्र० । “उरोरक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधः तन्निम्नं चरकोऽवदत्” नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः । आमाशयादधः पक्वाशयादूर्द्ध्वं तु या कला । पच्यमानाभिका सैव कथितः पावकाशयः । ऊर्द्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्मध्यभागे व्यवस्थितः । तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः । पक्वाशयस्तु तदधः स एव च मलाशयः । तदधः कथिता वस्तिः सा हि मूत्राशयो मतः । पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः । एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयान्तरे । स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयौ स्मृतौ” । १२कोष्ठागारे १३बौद्धमतसिद्धे आलयविज्ञानरूपे विज्ञानसन्ताने १४आश्रये १५किंपचाने पशुधारणार्थगर्त्तरूपे १६वातभेदे च । “अयश्च मार्गो बीभत्सुर्वरिष्ठोऽत्राविकर्षके । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवाशये” भा०व० २५अ० ।
आशयाश पु० आशयमाश्रयमश्नाति अश–अण् उप०स० । वह्नौ सोऽस्मिन् तस्य स्वाश्रयकाष्ठादेर्भक्षकत्वेन तथात्वम्
आशर पु० आशृणाति आ+शॄ–अच् । १अग्नौ, २राक्षसे च ।
आशव न० आशोर्भावः युवा० वा अण् । शीघ्रत्वे पक्षे इमनिच् आशिमा पु० । त्व आशुत्वम् न० तल् आशुता स्त्री तत्रार्थे ।
आशस् त्रि० आ+शनुस–क्विप् । १आशंसनकर्त्तरि । भावे क्विप्

आशंसने "नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम्" ऋ० ४,५,११, "तवाशसा त्वत्स्तुत्या" भा०।

आशसन न० आ+शन्स-भा० ल्युट्। १कथने २आशंसायाञ्च। "तस्मा आहननं तस्मा विनिरायसनम्" अथ० १२,५,३९, "विमेऽशसनं भविष्यति" शत०ब्रा०।

आशस्त त्रि० आ+शन्स-क्त। स्तुते। "यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि" ऋ० १,२९,१।

आशा स्त्री समन्तात् अश्नुते आ+अश-अच्। दिशि, "अगस्त्यचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ" रघुः "करभकण्ठकडारमाशाः" माघः। "गच्छतश्च विसरद्वसनतया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव स्थितामिवाभ्यनमासीत्" काद०। दिक् च नैयायिकादिमते संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागाश्रयो द्रव्यभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया तत्सिद्धिः तथा एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यवहारः तथा च यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यवहिता प्रतीची तत्पुरुषीयमेरुसन्निहिता दिगुदीची "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" इत्युक्तेस्तस्मात्तथात्वम्। तद्व्यवहिता दिक् अवाची। इयञ्च दिक् ईश्वर एवेति रघुनाथः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते" इति पदार्थखण्डने तस्योक्तेः सां०कौ० मते यदुपाधिना पूर्वापरत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दवाच्यत्वं न तदाश्रयत्वेनातिरिक्तदिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिशः "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां०सू० आकाशोपाधिभ्यामेव दिक्कालयोर्नान्यतरत्वमिति व्यवस्थापितम्।

२अप्राप्योपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३अप्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च। "आशा बलवती राजन्! शल्यो जेष्यति पाण्डवान्" "तामाशां हृदये कृत्वा" भा० शल्यप०। "आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्। यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला" पुरा० "मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्"। "राघवोरथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम्" रघुः आशायाश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा "स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान् ब्रवीत्विति" प्रश्ने "आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्वेति। स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते" छा० उ० व्याख्यातं च भा०। यथा "आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्य्यायैः। सा च स्मराद्भूयसी। कथम्? आशया ह्यन्तःस्थया स्मरति स्मर्तव्यम्। आशा विषयरूपं स्मरन् स्मरो भवति आशेद्ध आशयाभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन् ऋगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्म्माणि कुरुते तत्फलाशयैव। पुत्रांश्च पशूंश्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ध एव स्मरन् लोकसंग्रहहेतुभिरिच्छत्यमुञ्च लोकमाशेद्धः स्मरन् स्मराकाशादिनामपर्य्यन्तं जगज्जालीभूतं प्रतिप्राणि, अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व। यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समर्द्धिं गच्छन्त्यमोघा हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत् प्रार्थितं सर्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः"। दैवज्ञे इमादायैव आशाकामतृष्णादेर्भेदः तदभिप्रायेणैव "आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला" इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम्।

आशा(षा)ढ पु० आषाढ+पृ०। आषाढशब्दार्थे द्विरूपकोषः

आशाढा(षा) स्त्री पृ० आषाढानक्षत्रे "मार्गे च फाल्गुने चैव आषा(शे)ढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्पौर्णमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्" मल० त० पु०। आषाढा प्रयोजनमस्य अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये पालाशे दण्डे। आषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। आषाढी चान्द्राषाढपौर्णमासात् स्त्री वा यत्र मासि अण्। चान्द्राषाढे पु०।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स०। आशारूप बन्धनसाधने दामनि आशारूपबन्धने।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा-णिच्-अण् उप०स०। १दिक्पाले इन्द्रादौ ते च "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्यमरोक्ता अष्टौ ऊर्द्ध्वाधोदिशोश्च ब्रह्मानन्तौ चेति दश। २अश्वमेधीयपश्वर्क्षके राजकुमारभेदे च। तेषां स्वरूपादिकमुक्तं शत०ब्रा०। "आदित्यामेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षतेति शतं वै तल्पा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति

षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं जहाति। राष्ट्रं वा अश्वमेधः राष्ट्र एते व्यायच्छन्ते येऽश्वं रक्षन्ति तेषां य उदृचं गच्छन्ति राष्ट्रमेव ते राष्ट्रं यन्ति अथ ये नोदृचं गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्रियोऽश्वमेधेन यजेत परा वा एष सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान् स्यात्तस्मादत्र शतधन्विनो रक्षन्ति यज्ञस्य संतत्या अव्यवच्छेदाय न पापीयान् भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः, सैव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ब्रा०। अधिकमश्वमेधशब्दे दृश्यम्।

आशापुर न० पुरभेदे यत्र प्रशस्तगुग्गुलुसम्भवस्तादृशे नगरे।

आशापुरसम्भव न० आशापुरे सम्भवति सम्+भू अच्। गुग्गुलुभेदे।

आशाबन्ध पु० आशां दिशं बध्नाति अच्। १मर्कटजाले, बन्ध-घञ् ६त०। २तृष्णाबन्धे ६त०। ३दिशां बन्धे च। ४समाश्वासे। आशा बन्ध इव। ५आशारूपे बन्धे। "आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्" मेघदू०।

आशावह त्रि० वह-अच् ६त०। १आशाप्रापके आशासंपादके। २नृपतिभेदे "आशावहो नियतवत्सनीकः शारिमेजय" भा०आ०१८६अ०। ३दिवः पुत्रभेदे च पु० "दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः। सविता च ऋचीकोऽर्कः भानुराशावहो रविः" भा०आ० १अ०।

आशास्य त्रि० आ+शास-ण्यत्। आशीःसाध्ये, आशंसनीये "आशास्यमन्यत् पुनरुक्तमेव" रघुः। "अनाशास्यजयो ययौ" रघुः।

आशित त्रि० आश्नाति आ+अश-क्त। १सम्यग्भुक्ते, अन्नादौ भावे क्त। २सम्यग्भक्षणे न०। आशितमस्त्यस्य अर्श० अच्। ३अशनेन तृप्ते त्रि० "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" मनुः।

आशितङ्गवीन त्रि० आशिता अशनेन तृप्ता गावो यत्र खञ् नि० मुम्। यत्र स्थाने घासादिभक्षणेन गावस्तृप्तिमाप्नुवन्ति तादृशे प्रचुरघासे स्थाने "क्षित्याशितङ्गवीनानि" भट्टिः।

आशितम्भव त्रि० आशितोऽशनेन तृप्तो भवत्यनेन आशित+भू-करणे खच् मुम् उ०स०। १यस्य भोजनेन प्राणिनस्तृप्ता भवन्ति २तादृशेऽन्नादौ। भावे खच्। ३अशनेन तृप्तभवने न०। "फलैर्मूलैराशितम्भवम्" भट्टिः। [ङीप्।

आशित्र त्रि० आ+अश-इत्र। तृप्या भक्षके हेम०। स्त्रियां

आशिन् त्रि० अश-भोजने णिनि। भक्षके "प्रसन्नवाशी मांसाशी सर्पराशी महान्नकृत्" वटुकस्तोत्रम्। "नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी" "भोजनार्थन्तु ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः" "आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" "विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः" इति च मनुः। "दिवोपवासी तु निशाभिलाषी" काशी० "एवं ज्ञात्वा हविष्याशी जपेल्लक्षमनन्यधीः" तन्त्रम्।

आशिन त्रि० आशिन्+स्वार्थे अण् वेदे नि० न टिलोपः। भक्षके "नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः" ऋ० १,२७,१२।

आशिमन् पु० आशोर्भावः पृथ्वा० इमनिच् डिच्च। शीघ्रत्वे।

आशिर् त्रि० आश्रीयते पच्यते आ+श्री-क्विप् नि०। पच्यमाने क्षीरादौ "युञ्जा आशिरं वावने" ऋ० ८,२,१०। "आशिरं क्षीरादिकं श्रपणद्रव्यम्" भा०। "ताँ आशिरं पुरोडाशमिन्द्रेमम्" ऋ०८,२,१०। "इन्द्राय नाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु" ऋ०८,५८,६।

आशिर त्रि० आशीरेव स्वार्थे अण्। श्रपणीये क्षीरादौ। "अथ यदेतुर्भवति आशिरमेवैतत् श्रीणाति" शत० ब्रा० ३,३,१। आ+अश-व्याप्तौ भोजने वा इरच्। २वह्नौ ३सूर्य्ये ४राक्षसे च पु० सि०कौ०। अग्निराक्षसयोः सर्वभक्षकत्वात्, सूर्यस्य च दीप्त्या सर्वव्यापित्वात्तथात्वम्।

आशिषिक त्रि० आशिषा चरति ठक् "इसुसुक्तान्तात्" पा०सूत्रे प्रतिपादोक्तस्यैव ग्रहणात् न कः किन्तु ठक एव। आशीर्व्वादेन चारिणि आशीरभिरते।

आशिष्ट त्रि० आ+शास-क्त। कृताशीर्व्वादे।

आशिष्ठ त्रि० अतिशयेन आशु इष्ठन् डिच्च। अत्यन्तशीघ्रे।

आशिस् स्त्री आ+शास् क्विप् आङ्पूर्व्वत्वात् अतइत्वम्। १इष्टार्थाविष्करणे। "यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा" शत० ब्रा० १,२,१,२६। "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखे" सा०द०। "अगच्छदेकस्य गिराशिषः सतः" कुमा० "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः" रघुः। २प्रार्थनायाञ्च "तस्य कामाः सकाम्यमोघाह्याशिषो भवन्ति" छा०उ०। "आशिषः प्रार्थनाः" भा० "वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्" मनुः। आशीश्च "वात्सल्याद्यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते। इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्त्तिता" इत्येवं लक्षणा प्रार्थनावाक्, अत्र कनिष्ठस्योपलक्षणम्। "तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्व्वमाह" कुमा०। सप्तर्षिकृतजयाशीर्व्वादस्य नात्

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शॄ क्विप् पृ० । "१सर्पदंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्तः माघः । "आशीमिव कलामिन्दोः" राजेश्वरः "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" आशिस् पृ० । २आशीर्व्वादे हिकपकोषः ३हविनामौषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः ईयसुन् डिद्वत् । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री–क्त वेदे नि०। आश्राणे पक्वे दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीर्वत त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । आशीर्वादयुक्ते "वचनाच्छाशीर्वन्ति" कात्या० २,९,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करणवाक्ये "भक्त्या दीर्घवर्षीत्याशीर्वादाभिधानवत्" मनुः "संजानन्स्त्वदं वीर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्तां नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" का०ह० ।

आशीविष पु० आश्यां विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाश्चाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्ताः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघुः २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे दृश्यते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०आ०१२अ० । "तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु भविनागस्य भारत ! । दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०अ० ८४अ० । "नक्रन् मृतः सत्यशीलान् सत्यधर्म्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्" भा०व०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश–व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभिः पतति योजना पुरः" ऋ०२,१६,२,गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउश) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणाश्चयथानि भावप्र० । "षाष्टिकाः कथिताः शुक्लाम्रीहयश्चिरपाकिनः । कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोङ्ग) । पाटलः पाटलाकुसुमवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्ड इतीर्यते । शालीमुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः" "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ३पाटके व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" यास्यन्ति नेयं मयविभिरतोवर्त्म भामोस्यजाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुर्वन्त्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शूद्रताम्" मनुः

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रवभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टास्वप्यायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।

आशुग पु० आशु+गम–ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्रगतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते ३वाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः" "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः" रघुः ४शीघ्रगामिनि त्रि० "विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनुः । "दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प०६६अ० । "जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत्" भा०स०प्र०२६२अ० "भीमभासा रथे युक्तास्तुरङ्गमाश्च स्वाशुगाः" भा०व०प०१६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च "शीघ्रोऽल्पभागे गुरुभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च सप्तकक्षायां ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वबृहत्त्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभेदात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षास्थग्रहस्य बृहत्कक्षास्थग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत एव प्रकारात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य सप्तकक्षासु तुल्यप्राग्गतित्वेऽपि सप्तकक्षाणामल्पत्वबृहत्त्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव सप्तकक्षास्थराशिचक्रस्यस्थानभोगः इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रगः यस्य च बृहती स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शितः यथा "रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिसुतो बुधोऽष्टादश वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्य्यः साष्टाविंशं दिनं भृगुः ।

गतिः सार्द्धद्वयं वर्षं राहोः सार्द्धसमा तथा” ज्यो० सूर्य्यस्य यद्यपि चन्द्रबुधशुक्रापेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि कुजगुरुशनिराहुगण्यपेक्षया शीघ्रगतित्वात् आशुगत्वम्। ग्रह-कक्षायां सूर्य्ययोगेन च पक्षाणां पुनःशीघ्रगत्वं “सूर्य्य-युता पक्षाः शीघ्रा स्युः। पक्षाणां शीघ्रमन्दशीघ्र-मन्दादिकम्” सि० शि० दर्शितं विस्तरभयान्नोक्तं तत एवा-वसेयम्। किन्तु सर्व्वपक्षापेक्षया राशिचक्रस्य शीघ्रगति-त्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण पक्षाणां प्राग्गतित्वेऽपि राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चात् नीयमानतया तदाश्रित-ग्रहादेः पश्चाद्गतित्वभ्रमात् तद्वदेवशीघ्रगत्वमारोप्यते। पक्षाणां राशिचक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षासु या प्राग्गति-स्तस्याः स्वस्वकालसाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम्। एवं पक्षाणां स्वाभाविक्यां स्वस्वकक्षासु गतौ स्थितायामपि प्रव-हानिलेन पश्चान्नीयमानस्य राशिचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवी-भ्रमणात् तद्गतस्य सर्व्वपक्षापेक्षयातिशीघ्रत्वात् तत्र च संभ्रम्यमाणराशिचक्रस्य गतौ तत्स्थपक्षगतित्वारोपेण नौकागतौ तत्स्थवस्तुगतित्वारोपवत् पक्षाणां राशि-चक्रवच्छीघ्रगतित्वं पुराणादावुक्तम् यथा “योज-नानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने। एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण! नमोऽस्तु ते। नवतिर्योजनानाञ्च सहस्राणि च सप्ततिः। यावद्घटिकामात्रेण तावच्चरति भास्करः” आदित्यहृ०। “यदा चेन्द्राः पुर्य्याः प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति” भाग० ५स्क०२०अ० “साधिकानि चतुर्विंशतिलक्षा-धिकानि” श्रीधरः। तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि २२३७५००० योजनानि तदा ६० दण्डात्मके दिने का-नीति चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यहं राशिचक्रगतिमानं तदारोपाच्च सूर्य्यादीनां तथागतित्वमिति बोध्यम्। एतदपि पुराणोक्तिं वस्तुतोराशिचक्रस्य प्रत्यहं पृथ्वीभ्रमणात् राशिचक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमिति च सगोलमध्ये वक्ष्यते। तथा च स्वल्पकालेन गन्तव्यस्थान-गामित्वमाशुगत्वमिति विवेकः।

आशुगामिन् स्त्री आशु गच्छति गम–णिनि। १शीघ्रगामिनि स्त्रियां ङीप्। २सूर्य्ये पु० “आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्व कीर्त्यते” भा०अ०प० ३अ० सूर्य्यस्तवः।

आशुग्न त्रि० आशु गच्छति वेदे नि० वच् लन्। शीघ्रगामिनि “निर्बाधितः प्रपतताशुग्नः पिशुको यथा” अथ०६,१४,२

आशुतोष पु० आशु शीघ्रं तोषो यस्य। १शिवे स्वल्पकाया-र्चनेनैव तस्य तुष्टत्वात् तथात्वम्। २शीघ्रतोषिणि त्रि०।

आशुपत्री स्त्री आशु पत्रं यस्याः गौ० ङीष्। शल्लकीलतायाम्

आशुपत्वन् पु० आशु पतति पत–क्वनिप्। १शीघ्रगामिनि “श्येनःश्येनेभ्य आशुपत्वा” ऋ० ४,६,४। स्त्रियां ङीप् रश्च। आशुपत्वरी।

आशुमत् त्रि०आशु शैघ्र्यं विद्यतेऽस्य मतुप्। शीघ्रतायुक्ते “यथा सूर्य्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत्”अथ०६,१०५,२

आशुव्रीहि पु० कर्म्म०। वार्षिके धान्यभेदे (आउश) आशुशब्दे विवृतिः।

आशुशुक्षणि पु०आ+शुष–सन्+अनि।१अग्नौ, २वायौ च। अस्य च वेदएव प्रयोगः लोकेऽपि कश्चित्तेन “अब्भ्रपूतानि हवींषि प्रतिगृह्णात्येतत्प्रीत्याशुशुक्षणिः” काद० “अमन्दात्मा द्वयं सत्याभिचितोऽस्याशुशुक्षणिः” माघो०।

आशुशुषाण त्रि० आ+शुष–वा० कानच्। शुष्यत् शुष्यमाणे

आशुहेषस् त्रि० आशु+हेष–शब्दे–असुन्। शीघ्रं शब्दा-यमाने।“इन्द्राविष्णू अश्विनी आशुहेषसा”ऋ०८,१०,२, “आशुहेषसा शीघ्रं शब्दायमानौ” भा०।

आशू त्रि० आशु+वेदे पृ०दीर्घः। शीघ्रे। “इन्द्रः माशू-भवा यथा” यजु०२४,५६, “आशुशब्दो दीर्घश्छान्दसः” वेददीपः। [कुर्वति–णिनि। पर्व्वतभेदे शब्दमात्रा।

आशिकुटिन् पु० आगतेऽशिन् आ+शी+विच् स इव

आशोकेय त्रि० अशोक+चतुरर्थ्यां सख्या० ढञ्। अशोक सन्निकृष्टदेशादौ। अशोका+शुभ्रा० ढक्। अशोकाया अपत्ये। स्त्रियां तु शार्ङ्गरवा० ङीन्। आशोकेयी।

आशौच न० अशुचेर्भावः अण् “नञः शुचीश्वरा०” पा० पूर्व्व पदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम्। अशौचशब्दार्थे ४८६ पृ० विवृतिः। “दशाहं शावमाशौचं ब्राह्मणस्य विधीयते” “सर्व्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्” “त्रिरात्र-माहुराशौचमाचार्य्ये संस्थिते सति” मनुः स्मृ०। आशौचव्यपगम न० “आशौचात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च” शु०त०स्मृतिः।

आश्चर्य्य न० आ+चर–यत् “आश्चर्य्यमनित्ये” पा० सुट्। १अद्भुते २विस्मयकरी ३तद्वति त्रि०। “येषाः स्थिरत्व निच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतः परम्” भा०व०। “आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवत् वदति तथैव चान्यः–आश्-र्च्यवच्चैनमन्यः शृणोति” गीता। “पुण्यमाश्चर्य्यमेघाः” रघुः।“किमाश्चर्य्यं क्षारदेवे मायया समद्भुतिकाः” उद्भटः।

आश्चो(श्च्यो)तन त्रि० आ+श्चु(श्च्यु)त–ल्युट् । १ईषत्क्षरणयोग्ये भावे ल्युट् । २ईषत्क्षरणे न० । "तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमै-राश्च्योतनैस्तथा" । "हितमश्च्योतनं शीते तथाश्च्योतनमेव च" । "शोथावद्धं पक्ष्मणाश्च्योतने वा वर्त्मकर्द्दमं पटि-कामुं स्नेहम्" इति च सुश्रु० ।

आश्म पु० अश्मनोविकारः अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे

आश्मक पु० अश्मना कायति कै–क । वाल्हीकवासि ग्रामभेदे "शाल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० । तत्र भवः इञ् । आश्मकिः तद्ग्रामभवे त्रि० ।

आश्मन पु० अश्मनोविकारः अण् वा टिलोपाभावः । पाषाण विकारे "यथाश्मनाश्मनमृत्स्नं लेष्टुं भस्तेऽन्यदुर्ग्रहम्" भट्टिः । अश्मनः सूर्य्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पुंस्त्री

आश्मन्य त्रि० अश्मन्+चतुरर्थ्याम् संकाश्या० ण्यः । प्रस्तरबहुलदेशादौ ।

आश्मभारक त्रि० अश्मभारं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठक् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्मरथ्य पु० अश्मरथस्य मुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । अश्मरथर्षेरपत्ये "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" शा० सू० । गोत्रापत्ये तु कण्वा० अण् । आश्मरथ इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

आश्मरिक पु० अश्मर्य्येव स्वार्थे वा० ठञ् । अश्मरीरोगे "भिषक्शिराश्मरिको न विध्यति" सुश्रुतः ।

आश्मायन पुंस्त्री अश्मनोगोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । अश्मना-मर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्मिक त्रि० भारभूतमश्मानं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठञ् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्मेय पुंस्त्री अश्मन्+शुभ्रा० ढक् । अश्मनामकर्षेरपत्ये ।

आश्यान त्रि० आ+श्यै–क्त । घनीभूते शुष्कप्राये "पयसाश्याना-नकर्दमान्" रघुः । "अमरोरगनाश्यानहरिचरधिर-बिन्दुना" काद० ।

आश्र त्रि० अस्रमेव स्वार्थेऽण् । चक्षुर्जले ।

आश्रपण न० आ+श्रा–णिच् पुक् ह्रस्वः ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुं न० आ+श्रम–आधारे घञ् अवृद्धिः । ब्रह्मचर्य्या-दिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, "विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिन-मेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः" दक्षः । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघु-नन्दनेन स्थापितं तदाश्रुतपदे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । मुनीनां २वासस्थाने, ३मठे ४तपोवने "मनुष्याणा-माश्रममवसन्नेव" "तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतु-राश्रमम्" । "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" "स दुष्प्रा-पयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" "अभ्युत्थिताग्नि-पिशुनैः–रतिथीनाश्रमोन्मुखान्" इति च रघुः । "समवासमनिवाश्रममगुरुम्" इति काद० । "गत्वा देवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्थः" मेघदू० । सर्व्वकर्मस्थानेन विश्रामस्थाने ५परमेश्वरे च । "आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" विष्णुस० "आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः" इति भा० तत्र आश्रमेषु कुत्र कस्याधिकार इति तावन्निर्णीयते । "चत्वार आ-श्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्म-चर्य्यञ्च वानप्रस्थं च भिक्षुकम् । क्षत्रियेणापि कर्त्तव्या आश्रमास्त्रयएव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" माध० धृतवामनपु० । "चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुति-नोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकोवैश्यशूद्रयोः" नि० सि० कूर्मपु० यथाक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तः गृहस्थभिक्षु-काश्रमावेव । "गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जावालश्रुतेः "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति" वा० स्मृतेरिति" बहवः । "ब्राह्मणः क्षत्रि-योवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति" कौर्मवाक्यात् क्षत्रि-यादीनामपि तत्राधिकारः पूर्व्ववचनन्तु यमावादिचिह्न-त्रिदण्डधारणविषयम् "मुखजानामयं धर्म्मो यद्विष्णोर्लिङ्ग-धारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव इत्यात्रेयमुनेर्मतम्" बौधा० स्मृतेः । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थितः यथा "तत्र यद्यपि "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुतेः "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणाः प्रव्रजेद्गृहात्" इति मनुस्मरणात् "मुखजानामयं धर्म्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहु-जातोरुजातानामयं धर्म्मो न विद्यते" इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि "यद-हरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिक-साधारण्यात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आ-श्रमाः" इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्" इति स्मरणात् "मुखजानामयं धर्म्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रि-दण्डं न विधीयते" इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्व-दर्शनाच्च कुत्रचित् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्

त्त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा च “स विष्णुराश्रम-
मन्त्यमाश्रितः” इति अत्रापि क्षत्रियस्यैव यतो विव-
क्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्या-
ख्याने “विदधे विधिवत्तस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्नि-
मग्निचित्” इति वचनमात्रेणानग्निसंस्कारेण विरोधः
स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात्” ।
अतएव मनुना “अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः
इति द्विजमात्रस्य परिव्रज्याधिकार उक्तः । एवञ्च महता
प्रयत्नेन शङ्कराचार्य्येण ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारस्य
समर्थनं शिरश्छिन्नमिति । एतेषु आश्रमेषु ब्रह्म-
चर्य्यस्य नित्यत्वम् इतराश्रमाणां “यमिच्छेत्तु तमावसेत्”
इति मिता० धृतवचनात् इच्छाधीनतया काम्यत्वम् ।
तत्राश्रमाणां समुच्चयपक्षः कामनावतएव, विकल्पस्तु अका-
मनावतो विरक्तस्य । अधिकारिभेदाच्च आश्रम समुच्चय-
विकल्पपक्षौ मिता०समर्थितौ यथा
“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
पत्यान्तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि । अधीतवेदो जपकृत्
पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् । शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्य्यात्तु
नान्यथा” या० । यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषोविषय
कषायपरिपाको भवति । पुनश्च मदोद्भवाशङ्कानोन्नाव्यते ।
तावत्कालं वनवासं कृत्वा तदनन्तरं मोक्षे मनः कुर्य्यात् ।
वनगृहपञ्चाभ्यान्तत्सम्बन्ध्याश्रमोलक्ष्यते । मोक्षशब्देन च
मोक्षैकफलकचतुर्थाश्रमः । अथ वा गृहात् गार्हस्थ्या-
दनन्तरं मोक्षे मनः कुर्य्यादनेन च पूर्वोक्तसमुच्चयपक्ष-
स्तूपपक्षःपाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो
जावालश्रुतौ श्रूयते । “ब्रह्मचर्य्यम्परिसमाप्य गृही भवेत्
गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति”। तथा गार्हस्थ्ये-
तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः । “एकाश्रमन्त्वाचार्य्याः
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति” । एषाञ्च समुच्चयवि-
कल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः ।
अतो यदुपैचित् पक्षिलतमन्य्यैरुक्तम् । आर्त्तत्वादेवि-
कल्पादीनामगार्हस्थ्येन गौतेन बाधः । गार्हस्थ्यानधि-
कृतान्धपङ्ग्वादिविषयता वेति । तत्राध्यायाध्ययनवैधुर्य्य-
निबन्धनत्वापेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुक्रमणा-
ज्याबेक्षणाद्यक्षमत्वात् पङ्ग्वादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा
स्मार्त्तेष्वपि घटकुम्भाहरणभिक्षाचर्य्याद्यक्षमत्वात् कथं पङ्ग्वादेर्नि-
यततया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अधिकंसंन्यासाश्रमे ब्राह्म-
णस्यैवाधिकारः । “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्र-
व्रजेद्गृहात्” । तथा “एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य
चतुर्विधः” इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधि-
कारप्रतिपादनात् । “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति” श्रुतेश्चाप-
जन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु
त्त्रैवर्णिकानाम् प्रकृतत्वात् “त्रयाणाम् वर्णानाम् वेदमधीत्य
चत्वार आश्रमा” इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्र-
स्याधिकारमाहुः । यदा वनात् गृहाद्वा प्रव्रजति तदा
सार्ववेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा
यस्याः सा तथोक्ता ताम् प्राजापत्यदेवताकामिष्टिं कृत्वा
तदन्ते तान् वैतानानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समा-
रोप्य प्रव्रजेत् “उदगयने पौर्णमास्याम् पुरश्चरणादौ
कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा” इति
बौधायनाद्युक्तं पुरश्चरणादिकञ्च कृत्वा । तथाऽधीतवेदो
जपपरायणोजातपुत्रोऽन्नदोऽन्नाद्यक्षयपर्य्याधिशायीव यथाशक्त्या
यदश्च भूत्वा अनाहिताग्निर्ज्जैवत्यादिना प्रतिबन्धाभावे
कृतयागो नित्यनैमित्तिकान् यागान् कृत्वा मोक्षे मनः
कुर्य्यात् चतुर्थाश्रमं प्रविशेत नान्यथा । अनेनाप्य
पाकृतर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारन्दर्शयति ।
तथाह मनुः । “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः इति” । यदा तु
ब्रह्मचर्य्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः ।
अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारादरागप्रयुक्तत्वाच्च विवा-
हस्य । न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दाराक्षिपतीति
शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसम्भवे-
तस्यानाक्षेपकत्वात् । ननु “जायमानोवै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः,
प्रजया पितृभ्यः” इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादी-
न्यावश्यकानीति दर्शयति, नैवम् न हि जातमात्रो-
ऽकृतदाराग्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधि-
कारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीनकुर्वन् हि
तत्रार्थः । ततश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृत
दारपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति” ततश्च ब्रह्मचर्य्या-
श्रमस्यैव नित्यत्वमितरेषां तु “यमिच्छेत्तु तमावसेत्” इति
मिताक्षराधृतवचनात् काम्यत्वमेव । ऋणत्रयापाकरणावश्य-
कता तु कृतविवाहस्यैवेति विवृतम् ।
आश्रमाश्च चतुर्विधाः । ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थ-
भिक्षुकभेदात् । “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोय-

तिक्तया। एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः" मनूक्तेः तत्र ब्रह्मचारी द्विविधः। नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च मरणान्तं गुरुकुलवासितया व्रतब्रह्मचर्य्यः नैष्ठिकः। षट्त्रिंशदब्दादिकं गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन उपकुर्व्वाणः। गृहस्थोऽपि द्विविधः। अकृतदारः स्नातकः कृतदारश्च। तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि कन्यालाभात् पूर्व्वं व्रतचार्य्यधर्म्मभेदः स्नातकः। तद्धर्म्माश्च आत्मतत्त्वशब्दे ७५२ पृष्ठेऽभिहिताः। कृतदारोऽपि द्विविधः साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविधः श्रौताग्नियुक्तः स्मार्त्ताग्नियुक्तश्च। वानप्रस्थोऽपि द्विविधः सदारोऽदारश्च "पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" मनूक्तेः सदारादारत्वपक्षयोः समधिगमात्। तत्र अदारस्य अपचमानाश्मकुट्टकदन्तोलूखलादिसंज्ञा। सदारस्य पचमानसंज्ञा। भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचक बहूदक हंस-परहंसेतिभेदात्। भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्विविधः विविदिषासन्यासी विद्वत्संन्यासी च तदेतत् जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा "सन्न्यासो विविदिषान्यास विद्वन्न्यासश्च भेदतः। हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात्॥ संन्यासहेतुर्वैराग्यं यदहर्विरजेत्तदा। प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणतः। विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च। सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते। मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने। पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः। धिक् संसारमितीदृक् स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा॥ अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम। इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु कश्चन। इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासो न कोऽपि हि॥ यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत्। कुटीचको बहूदकश्च तावेतौ त्रिदण्डिनौ। हंसः तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः। तत्रोक्ते तत्त्वविद्वंशोलोकेऽस्मिन् परहंसकः॥ एतेषान्तु समाचाराः प्रोक्ताः पाराशरस्मृतेः। आख्याने त्वाभिरताय परहंसो विविच्यते। जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः। प्राकृज्ञानाय जिज्ञासोर्न्यासं वाजसनेयिनः। "प्रव्राजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि"। एतस्यार्थन्तु गद्येन वक्ष्येऽन्यद्विवक्षये॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति। तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्यं वृहदारण्यके

तृतीयाध्याये श्रूयते। "अथ त्रयोवाव लोकाः मनुष्यलोक पितृलोको देवलोक" इति। सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा। कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति। आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते। "योह वा अस्माल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्तीति"। "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "मय आत्मा मे [illegible] स्य कर्म्म क्षीयत" इति च। षष्ठाध्यायेऽपि "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयञ्च लोक" इति। एवञ्च सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यत्रात्मलोको विवक्षित इति गम्यते "स वा एष महानज आत्मेति" प्रक्रान्तस्यात्मन एव एतच्छब्देन परामृष्टत्वात्। लोक्यते अनुभूयत इति लोकः। तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्य्यार्थः सम्पद्यते। स्मृतिश्च "ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः। शान्तिदान्त्यादिभिः सर्व्वैः साधनैः सहितो भवेदिति"। इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादयं विविदिषासन्न्यासो द्विविधः जन्मापादककर्म्मादित्यागमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्व्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति। त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन; त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति"। अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्ते। अतएव मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्याम् यदेव भगवन्! वेद तदेव मे ब्रूहीति"। ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां येनकेनचिन्निमित्तेन चतुर्थाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्म्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसकर्म्मादित्यागो न विरुध्यते श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशानां तत्त्वविदां बहूनामुपलम्भात्। यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः स पूर्व्वैराचार्य्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते। इति विविदिषासंन्यासः।

"अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः। सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो विद्वत्संन्यासः। तञ्च याज्ञवल्क्यः सम्पादयामास। तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन् मुनीन् विजित्य वीतराग कथायां संक्षेपविस्ताराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्त्तव्यं सन्न्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तां बोधयित्वा संन्यासञ्चकार। तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यन्तयोराम्नायते" "अथ ह

याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, प्रव्रजिष्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मीति, एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति"॥ कहोले ब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते "एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यञ्चरन्तीति"। नचैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयं" पूर्व्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसङ्गात्। नचात्र ब्राह्मणशब्दो जातिवाचकः वाक्यशेषे पाण्डित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवणमननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्मण इत्यभिहितत्वात्। ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ प्रवर्त्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति" नैवं भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। अन्यथा अथ च ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं प्रयुञ्जीत। शारीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्द्दिष्टौ "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति"। मुनित्वं मननशीलत्वम्। तच्च सति सर्व्वव्यापारे न सम्भवतीत्यर्थात् संन्यास एवाभिधीयते। एतच्च वाक्यशेषे स्पष्टीकृतम् "एतद्ध स्म वै तत् पूर्व्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति" "ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति"। अयं लोक इत्यापरोक्ष्येणानुभूयत इत्यर्थः। अत्र मुनित्वेन फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे स एव प्रपञ्चितः अतोन संन्यासान्तरं कल्पनीयं नैवं वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफलत्वात्। न च वेदनमुनित्वयोरेकत्वं शङ्कनीयं विदित्वा मुनिर्भवतीति पूर्व्वोत्तरकालीनयोस्तयोः साध्यसाधनत्वप्रतीतेः। ननु वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूपमवस्थान्तरम् मुनित्वम् अतो वेदनद्वारा पूर्व्वं संन्यासस्यैवैतत् फलमिति चेत् बाढम् अतएव साधनरूपात् संन्यासादन्यं फलरूपमेनं संन्यासं ब्रूमः। यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि जीवन्मुक्तये मनोनाशवासनाक्षयौ सम्पादनीयौ। एतच्चोपरिष्टात् प्रपञ्चयिष्यामः। सत्यमनयोः संन्यासयोरवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणैकीकृत्य चतुर्व्विधा भिक्षव इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता। पूर्व्वोक्तयोः संन्यासयोः परमहंसत्वं जाबालश्रुतावगम्यते। तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योऽधिकारिविशेषविधानेनोत्तरकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रिणा यज्ञोपवीतरहितस्याक्षिप्तेऽब्राह्मण्ये पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ अतो बाह्ययज्ञोपवीताभावात् परमहंसत्वं निश्चीयते। तथान्यस्यां कण्डिकायां तत्र परमहंसो नामेत्युपक्रम्य संवर्त्तकादीन् बहुविधान् ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्य "अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः" इति विद्वत्संन्यासिनो दर्शिताः। तथा "त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतञ्चेत्येतत्सर्व्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति" त्रिदण्डिनः यत एकदण्डग्रहणं विविदिषासंन्यासं विधाय तत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेवमुदाजहार। "यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्म्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्म्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति"। तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं सिद्धम्। समानेऽपि परमहंसत्वे सिद्धे विरुद्धधर्म्माक्रान्तत्वादवान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः। विरुद्धधर्म्मत्वञ्चारुण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्य्यालोचनायामवगम्यते। "केन भगवन्! कर्म्माण्यशेषतो विसृजामीति" शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्म्मत्यागरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजापतिः "शिखां यज्ञोपवीतम्" इत्यादिना सर्व्वत्यागमभिधाय "दण्डमाच्छादनं कौपीनञ्च परिग्रहेदिति" दण्डादिस्वीकारं विधाय "त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्। सन्धिं समाधावात्मन्याचरेदिति" "सर्व्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति" वेदनहेतूनाश्रमधर्म्माननुष्ठेयतया विधत्ते। "अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः" इति विद्वत्संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् सपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्व्ववत् संन्यासमभिधाय "कौपीनं दण्डमा-

च्छादनञ्च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेदिति" इत्यादिस्तोत्रस्य लौकिकत्वमभिधाय "तन्न सुखं नास्तीति" शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य "कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्योन दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीत नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति दण्डादिलिङ्गराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा 'न शीतं न चोष्णं' इत्यादिना वाक्येन "आशाम्बरो निर्नमस्कार" इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते "यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति" इत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्य्यवसानमाचष्टे । अतोविरुद्धधर्म्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान् भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्तदिशा द्रष्टव्यः । "संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान्" इत्यादिविविदिषासंन्यासः । "यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् । ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्व्वं त्यक्त्वा परिव्रजेदिति" विद्वत्संन्यासः । ननु कथाविद्यादाविव कदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा सम्भवत्येव विद्वत्तायामापातदर्शिनः पण्डितं मन्यमानस्याप्यवलोक्यते । न च तौ प्रव्रजन्तौ दृष्टौ अतोविविदिषाविद्वत्ते कीदृश्यौ विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा तीव्रायां बुभुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते । भोजने च विलम्बोन सोढु शक्यते । तथा यदा जन्महेतुषु कर्म्मस्वत्यन्तमरुचिः वेदनसाधनश्रवणादिषु च त्वरा महती सम्पद्यते तादृशी विविदिषा संन्यासहेतुः । विद्वत्ताया अवधिरुपदेशसाहस्र्यामभिहितः । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते" इति । श्रुतावपि "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति" । परमपि हैरण्यगर्भादिपदमवरं यस्मादसौ परावरः । हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन घनिबद्धसंश्लेषरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षी कर्त्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्वेदनमात्रेण मुक्तिरस्ति नवेत्यादयः संशयाः । कर्म्माण्यनारब्धानि आगामिजन्मकारणानि । तदेतत् ग्रन्थ्यादित्रयमविद्यानिमित्तत्वादात्मदर्शनेन निवर्त्तते । स्मृतावप्ययमर्थ उपलभ्यते "यस्य नाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निबध्यत" इति । यस्य ब्रह्मविदो,भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहंकृतोनाहङ्कारेण तादात्म्याध्यासादाविर्भावितः, बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे स लोकत्रयवधेनापि न निबध्यते किमुतान्येन कर्म्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदिषाफलेन तत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मनां निवारितत्वाद्वर्त्तमानजन्मयोग्यस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वादलमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेन्मैवं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तथाहेदनाय यथा विविदिषासंन्यासः एवं जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः सम्पादनीयः इति विद्वत्संन्यासः" ।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यम् इत्यादिस्मृतिपुराणे यद्य कलिवर्ज्ज्यतया दीर्घकालब्रह्मचर्य्यसंन्यासाश्रमयोरुत्कीर्त्तनम् तत् नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यषट्त्रिंशदब्दादिब्रह्मचर्य्ययोर्निषेधपरम् न पुनर्यावज्ज्ञानान्तिकब्रह्मचर्य्यमात्रस्य निषेधः दीर्घकालेतिविशेषणसामर्थ्यात् तेन "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" इति मनूक्तपक्षचतुष्टयमध्ये अल्पकालिकस्यैव कलौ कर्त्तव्यता । "तथाऽग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकमिति" निगमवाक्यमपि त्रिदण्डविषयम् "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्य्यात् कलौ युगे" देवलस्मरणात् । "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता" इति व्यासवचनन्तु त्रिदण्डविषयम् । महानिर्वाणतन्त्रे तु । "पुरैव कथितं तावत् कलिधर्म्मविचेष्टितम् । तपःस्वाध्यायहीनानां स्वभावस्यायुषामपि । क्लेशप्रयासाशक्तानां कुतोदेहपरिश्रमः । ब्रह्मचर्य्याश्रमोनास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे । गृहस्थस्य क्रियाः सर्व्वा आगमोक्ताः कलौ प्रिये । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् । भैक्षुकेऽप्याश्रमे चापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे ! यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिः । शैवसंस्कारविधिनाऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भद्रे ! संन्यासग्रहणं कलौ । विप्राद्यामितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ । उभये आश्रमे देवि ! सर्व्वेषामधिकारिता । सर्व्वेषामेव संस्कारलक्षणी शैववर्त्मना । विप्राणामितरेषाञ्च

कर्म्म भिन्नं पृथक् पृथक्"। उभावेताश्रमौ विहितौ एत-न्मागमाधिकारिणः पतितब्राह्मणादेरुक्तप्रायश्चित्तस्यैव बोध्यम्। आगमविधावधिकारित्वेन आगमपत्रे ६।४ पुरे उक्ताः इतरेषान्तु न श्रौतस्मार्त्तादिशास्त्रनिषेधः तेषां श्रौत एवाधिकारात्। वस्तुतः आगमवाक्येऽपि प्रबले कलाविति विशेषोक्तेः प्रबले कलौ सर्व्वेषामेव पतित प्रायत्वस्यावश्यम्भावादागमधर्म्मस्यैवावलम्बनीयतया तेषामेव तदानीमागमोक्ताश्रमद्वयेऽधिकार इति भेद इति दिक्।

आश्रमगुरु पु० आश्रमाणां ब्रह्मचर्य्यादीनां गुरुर्नियन्ता। आश्रमनियन्तरि कर्वे। "वर्त्तुमाश्रमगुरुः स नाश-कत्" माघः।

आश्रमधर्म्म पु० आश्रमविहितोधर्म्मः। ब्रह्मचर्य्यादि-विहिते धर्म्मे धर्म्मो हि षड्विधः वर्णधर्म्म आश्रमधर्म्मो वर्णाश्रमधर्म्मो गुणधर्म्मो निमित्तधर्म्मः साधारणधर्म्मश्चेति। तत्र वर्णधर्म्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्ज्जयेदित्यादिः। आश्रमधर्म्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्य्यादिः वर्णाश्रमधर्म्मो ब्रा-ह्मणस्यादि क्रमेण पालाशादिदण्डधारणादि"नैमित्तिकधर्म्मो विहिताकरणनिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्, साधारण-धर्म्मोऽहिंसादि मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीत्याचाण्डालं साधारणधर्म्मः प्रयुक्तः इति" मिता०। अन्यत्र चान्ये आश्रमधर्म्माः दर्शिताः। "ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायः, गृह-स्थस्य दानं दमो यज्ञश्च, वानप्रस्थस्य तपः, भिक्षुकस्य "अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः" इत्यादिकः तथा च "वर्णाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते। स चाश्र-मधर्म्मस्तु भिक्षादण्डादिकं यथा। यतीनां तु शमो धर्म्मोनियमोवनवासिनाम्। दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणामिति"स्मृतौ उक्ता च ये ये धर्म्मा यत्र यत्राश्रमे विहितास्ते ते आश्रमधर्म्मशब्देनोच्यन्ते ते च धर्म्मशास्त्रग्रन्थेषु प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ते। [वनादौ आश्रमस्थानादयोऽप्यत्र।

आश्रमपद न० आश्रमस्य पदम्। ऋष्यादेर्निवासस्थाने तपो-

आश्रमवास पु० आश्रमे वासः। ऋष्यादीनां १तपोवनादौ वासे आश्रमवासमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण्। धृतराष्ट्रा-दीनामाश्रमवासाधिकारेण कृते निर्मिते भारतान्तर्गते २पर्व्वभेदे। "एतदाश्रमवासाख्यम्" भा०आ० १अ०।

आश्रमवासिक न० आश्रमवासः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। भारतान्तर्गते धृतराष्ट्रादेराश्रमवासप्रतिपादके पर्व्वभेदे।

आश्रमसद् त्रि० आश्रमे सीदति सद–क्विप्। आश्रम-वासिनि तपोवनवासनिरते वानप्रस्थादौ।

आश्रमिक त्रि० आश्रमोऽस्त्यस्य ठन्। आश्रमयुक्ते।

आश्रमिन् त्रि० आश्रमोऽस्त्यस्य इनि। आश्रमयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" "चतु-र्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः" मनुः।

आश्रय न० आश्रीयतेऽसौ आ+श्रि–कर्म्मणि अच्। १आश्र-यणीये "सर्व्वेषामाश्रयमनागतमभ्युपैति" "द्रुमाश्रये-ऽपि कुसुमे रराज भीरुः" माघः। "चित्रं यथाश्रय-मृते स्तम्भादिभ्यो विना यथाच्छाया। तद्वद्विना विशेषै-र्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" सां०का० २आधारे "आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते" "हेतोरे-काश्रये येषां स्वसाध्याव्यभिचारिता" "जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः" भाषा० "तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः" रघुः ३गृहे। "पितृमात्राश्रये गच्छ" ४अवलम्बने "विनाश्रयं न तिष्ठन्ति पण्डिता वनिता लताः" उद्भटः "निराश्रयं मां जगदीश! रक्ष" पुरा० ५विषये "बभूव यत् प्रेमपरस्पराश्रयम्" रघुः ६अरिभिः-पीड्यमानेन बलवदाश्रयणरूपे षड्गुणान्तर्गते राज्ञां गुणभेदे यथाश्रयः कर्त्तव्यस्तथोक्तमग्निपुराणे "बलिनो-र्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन्। द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः। उभयोरपि संपाते सेवेत बलव-त्तरम्। यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ। तदोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत्। उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः। कुलोद्गतं सत्यमार्य-मासेवेत बलोत्कटम्। तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भाव-भाविता। तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्"। भावे अच्। ७अवलम्बने। "योऽवलम्बेत तौ पूर्वे शेष-यासाश्रयेण च" मनुः। ८आश्रयणे "गुणवदाश्रयलब्ध-गुणोदये" माघः। त्व। आश्रयत्वम् आधारत्वे न०। "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी" सं०या० तल्। आश्रयता। तदर्थे स्त्री आधारशब्दे विवृतिः।

आश्रयण न० आ+श्रि–ल्युट्। १आसेवायाम् २अवलम्बने च। कर्त्तरि ल्युट्। ३आश्रयकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते" कुमा०।

आश्रयणीय त्रि० आ+श्रि–कर्म्मणि अनीयर्। यस्याश्रयः क्रियते १तस्मिन् २अवलम्ब्ये च।

आश्रयवत् त्रि० आश्रयोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप्। आश्रययुक्ते सावलम्बे साधारे पदार्थे।

आश्रयाश पु० आश्रयमश्नाति अश–अण् उप०स०।

१वह्नौ तस्य आश्रयस्य काष्ठादेर्दाहकत्वात्तथात्वम् । "दुर्वृत्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये । किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" उद्भटः २चित्रकवृक्षे ३भल्लातकवृक्षे च । ४आश्रयनाशके त्रि० ।

आश्रयासिद्ध पु० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभासभेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्रयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दुष्टत्वम् ।

आश्रयासिद्धि स्त्री आश्रयस्य सिद्धिः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४पृष्ठे विवृतिः ।

आश्रयिन् त्रि० आश्रयति आ+श्रि-इनि । आश्रयकारके आश्रिते । "मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन" रघुः "पर्य्यन्ताश्रयिभि निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना० ।

आश्रव त्रि० आशृणोति वाक्यम् आ+श्रु-अच् । वाक्यस्थिते वाचि प्रवणे वाक्यं श्रुत्वा तदर्थानुष्ठायिनि । "संगतस्तु भिषजामनाश्रवः" रघुः । भावे+अप् । १अङ्गीकारे २क्लेशे च ।

आश्राव त्रि० आ+श्रु-णिच्-अच् । १श्रावणे २अङ्गीकारणे च

आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रिः प्रा० स० । सम्यक्कोणे शब्दच०

आश्रित त्रि० आ+श्रि-क्त । आश्रयप्राप्ते, शरणागते, आधेये "प्रायशत्वं गौरवमाश्रितेषु" कुमा० "अथ द्रव्याश्रिता गुणाः" । "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते इति" च भाषा० ।

आश्रित्य अव्य० आ+श्रि-ल्यप् । अवलम्ब्येत्यर्थे ।

आश्रिन् त्रि० आश्रं चक्षुर्जलमस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि । चक्षुर्जलयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [क्विप् । २अङ्गीकर्त्तरि त्रि० ।

आश्रुत् स्त्री आ+श्रु-भावे क्विप् । १अङ्गीकारे । कर्त्तरि

आश्रुत त्रि० आ+श्रु-क्त । १अङ्गीकृते, २आकर्णिते च । "एवं सर्व्वत्राश्रुतेषु" कात्या० २,२.६ ।

आश्रुति स्त्री आ+श्रु-क्तिन् । १अङ्गीकारे २श्रवणे च ।

आश्रेय त्रि० आ+श्रि-यत् । १आश्रयणीये २अवलम्ब्ये च ।

आश्लिष्ट त्रि० आ+श्लिष-क्त । १आलिङ्गिते २संबद्धे "शिलाभिराश्लिष्टइवाम्बुसांनिधिः" "आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैः" इति च माघः ।

आश्लेष पु० ईषदेकदेशेन श्लेषः संबन्धः आ+श्लिष-घञ् । १एकदेशसंबन्धे । "सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः" मुग्धबो० । २आलिङ्गने च । "आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्" माघः वेदे नि० क्वचित् लस्य रः ।

आश्रेषोऽप्युक्तार्थे पु० अश्लेषैव स्वार्थे अण् । अश्लेषानक्षत्रे स्त्री । "आश्लेषा नक्षत्रं सर्पा देवताः" तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण् । १अश्वसमूहे अश्वैरुह्यते शंधिकः अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा । २अश्ववाह्ये त्रि० सि० कौ० । अश्वस्य भावः कर्म्म वा प्राणभृज्जातित्वात् अञ् । ३अश्वभावे ४तत्कर्म्मणि च न० । अश्वस्येदम् अण् । ५अश्वसंबन्धिनि त्रि० । "आश्वं कफहरं मूलं सपिद्रुपु गस्यते" सुश्रुतः ।

आश्वतरायणि पु० अश्वतरायणस्यापत्यम् इञ् । बुद्धिशक्ती ।

आश्वत्थ न० अश्वत्थस्य फलमण् प्लक्षा० तस्य न लुक् । १अश्वत्थफले । अश्वत्थस्येदम् अण् । २अश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां गौ० ङीष् । आश्वत्थी शाखा समिद्वा । "सपिंरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधः" शत० ब्रा० । तस्मादाश्वत्थे कतुपात्रे स्याताम्" शत० ब्रा० अश्वत्थेन युक्ता अण् । अश्वत्थनक्षत्रयुक्तायां २रात्रौ स्त्री । नक्षा० छ । आश्वत्थीयः आश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० ।

आश्वत्थिक त्रि० अश्वत्थशब्दे ५०७ पृष्ठे विवृत्याद । चान्द्राश्विने मासि । [सम्बन्धिनि ।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति

आश्वपस् त्रि० आशु आप्नोति असुन् ह्रस्वः । शीघ्रप्रापरि ।

आश्वपालिक पुंस्त्री अश्वपाल्याः अपत्यं रेवत्या० ठक् । अश्वपाल्या अपत्ये । [षिणि । अश्वपेजर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

आश्वपेजिन् त्रि० ब० व० । अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्ववाल त्रि० अश्ववालाया ओषधेरवयम् अण् । अश्ववालौषधेः संबन्धिनि । "आश्ववालः प्रस्तरः, यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं संन्यासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धौ वाला उभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति" शत० ब्रा० ।

आश्वभारिक त्रि० अश्वबाह्य भारमश्वभूतं भारं वा हरति वहति आवहति वा वंशा० ठञ् । अश्वबाह्यस्य अश्वभूतस्य वा भारस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय हितं ठञ् । अश्वमेधसाधने द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ठण् । शतपथब्राह्मणान्तर्गते १३ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे ग्रन्थभेदे तत्र पञ्चस्वध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः कथ्यते । तस्य धर्मविधयः आध्वर्य्यवौद्गात्रब्राह्मत्वयाजमानविषयाः तत्र प्रथमाध्यायत्रयेण मन्त्रव्याख्यानेन सह विशेषधर्म्मा

अनुक्रान्ताः । मेधाध्यायद्वयेन च तएव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ता इति भेदः । अश्वमेधमधिकृत्य कृतोग्रन्थः ठञ् । युधिष्ठिराश्वमेधाधिकारेण व्यासकृते भारतान्तर्गते १पर्वभेदे न० । "इत्याश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम्" भा०आ० प० १ अ० । अश्वमेधः प्रतिपाद्यतयाऽस्यस्य ठञ् । अश्वमेधिकमध्याय न० । "ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व्व प्रोक्तं चतुर्द्दशम्" भा०आ०प०१अ० ।

आश्वयुज पु० आश्वयुजी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे अण् । शुक्लप्रतिपदादिके दर्शान्ते चान्द्रे आश्विने मासि । "त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम्" मनुः "भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा" "शाकमाश्वयुजे मासि श्राद्धयोर्व्वर्जयेत्" इति च सुश्रु० ।

आश्वयुजक त्रि० आश्वयुज्यामुप्तो माषः वुञ् । चान्द्राश्विनपौर्णमास्यामुप्ते माषे च हि तस्यामेव तिथौ उप्ताः षृत् प्ररोहन्ति वर्द्धन्ते च इति लोकप्रसिद्धिः ।

आश्वयुजी स्त्री अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी "नक्षत्रेण युक्तः कालः" पा० अण् । आश्विनमासीयपौर्णमास्याम् "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निष्क्रमो वास्तुकार्य्यवान्" गृह्यसू० । "तेन यक्ष्यमाणः पशुधर्माश्वयुजोयुक्तेषु चतुर्विंशतं पशूनालभते भारतान्" कात्या० २१,२,४ । "आश्वयुज्या वुञ्" पा० ।

आश्वरथ त्रि० अश्वयुक्तो रथः अश्वरथस्तस्येदम् पत्रपूर्व्वत्वात् अञ् । अश्वयुक्तरथसम्बन्धिनि ।

आश्वलक्षणिक त्रि० अश्वलक्षणं वेत्ति तज्ज्ञापकशास्त्रमधीते वा ठक् । १अश्वलक्षणाभिज्ञे २तद्बोधकशास्त्राध्येतरि च

आश्वलायन पु० अश्वल+अश्वपालकः मुनिभेदस्तस्यापत्यं नडा० फक् । ऋग्वेदीयश्रौतगृह्यसूत्रकारके ऋषिभेदे "इहशकायते सकतं सूत्रं ग्राह्यसविभम् यिष्याश्वलायन प्रीत्यै शौनकेन विपाठितम्" इत्युक्तेः शौनकोपदिष्टेन तेन च "अथैतस्य समाम्नाय यस्य विताने योगापत्तिं व्याख्यामः" इत्युपक्रम्य "नमः शौनकाय" इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतसूत्रम् "उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि व्याख्यामः" इत्युपक्रम्य "नमः शौनकाय" इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं गृह्यकर्मोपयोगि गृह्यसूत्रं, तत् परिशिष्टाध्यायचतुष्टयात्मकं सूत्रं शौनकाचार्य्यप्रसादात् रचितम् । तदीयसूत्रोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलकतया गार्ग्यगोत्रेण नरसिंहपुत्रेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः रचिता तत्र श्रौतसूत्रे प्रतिपाद्यविषयास्तावदभिधीयन्ते ।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानभागरूपं इतिग्रागाय वर्णादौ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । १अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाम्नायस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा । २ऋक्समाम्नातकर्मसु आहिताग्नेरधिकारकथनम् । ३अङ्गस्वरूपविध्यन्तरग्रागायादौ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यान प्रतिज्ञा । ४दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यारम्भः । ५अनोषधिहविष्कत्वेऽप्रणीते कर्मणि अपरेणेध्मप्रपदनम् । ६ अवटरूपपात्रायतना पशुसोमादिषु अपरेण चात्वालप्रपदनम् । ७ चात्वालरूपस्याध्वनो वैदिकी तीर्थसंज्ञा । ८ होतुः प्राङ्मुखत्वस्य मनोवाक्कायसम्भवादीनाञ्च चेष्टाया नियतता । इति परिभाषा संग्रहः । ९ उदपस्तीकरणरूपाया अङ्गधारणाया नित्यत्वम् । १० यज्ञोपवीतग्रहणनियमस्यान्तर्विहारे शौचनियमस्य च नित्यत्वम् । ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तात्पृष्ठतः सरणनिषेधः । १२ एकाङ्गोक्तेऽपि दक्षिणप्रतीतिः । १३ सर्व्वदक्षिणानुक्तेऽपि दक्षिणप्रतीतिः । १४ कर्तृरहिते क्रियाविधौ होतर्य्येव कर्तृत्वानम् । १५ दानविधौ यजमाने कर्तृत्वानम् । १६ जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणि कर्तृत्वानम् । १७ जपो तूष्णपक्षे कालविच्छेदनम् । १८ सूक्तादौ गायत्र्यादिभागरूपे पादे हीने स्वाहमाक्षे सूक्तत्वानम् । १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादपक्षे इयत्तानम् । २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनामुपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । २१ मन्त्राणां कर्मकरणानामुपांशुत्वकथनम् । २२ यानाम्यविशेषयोर्विशेषविधेर्बलीयस्त्वम् । २३-२४ होतुरवस्थानकथनम् । २५ कर्तुरासनकथनम् । २६ वचनादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम् । २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य होतुर्जपविधानम् । २७सूत्राणि प्रथम कण्डिकायाम् । १सामिधेन्यर्थजपः । २तज्जपानन्तरं सामिधेनीनाम् ऋचामनुवचनम् । ३ हिङ्कारपूर्वकप्रणवान्तव्याहृतित्रयजपविधानम् । ४तजपहिङ्कारस्याभिहिङ्कारसंज्ञाकथनम् । ५ कौत्समते निरोङ्कारव्याहृतित्रयजपानन्तरहिङ्करणदर्शनम् । ६कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम् । ७ऋचामेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम् । ८सामीधेनीनाम् ऋचामेकश्रुत्वेन सान्तत्येन चानुवचनम् । ९ऐकश्रुत्यकथनम् १०सन्ततलक्षणम् ११सन्ततस्यावसानत्वकथनम् । १२पूर्वोक्तावसाने उत्तरोच्चारारम्भः । १३प्रणवेनावसानकथनम् । १४ विहिते एवावसाने प्रणवस्य चतुर्मात्रत्वेनोच्चारणम् । १५ प्रणवान्तमकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा । १६ प्रणवान्तमकारेण सम्यक् परस्य यस्य कस्यचित् स्पर्शवर्णस्य तद्वर्गी-

वान्तवर्णापादनम् । १७ प्रणवान्तमकारेण सवस्रान्तस्थानां परान्तस्थानामनुनासिकत्वापादनम् । १८ रेफोष्मसु परेषु प्रणवान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरभ्यर्धीत्य तयोरनुवचनम् । २० अध्यर्धयो र्ऋचोर्वचनावसानेऽध्यर्धचतुष्कात्मिकयोर्द्वयोर्ऋचोर्वचनम् । २१ उत्तमायामपि आदौ द्वे पश्चात् अध्यर्धा । २२ एकादशानामृचां द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरणनिदर्शनम् । २३ पशुयाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मातिदेशः । २४ सामिधेनीभ्योऽन्यत्राध्यर्धकरणप्रतिषेधादयः २५ विहितेऽवसानेऽभिहिङ्काराभ्यासनिषेधः । २६ प्रत्येव होतृकाणामभिहिङ्कारविधानात् आवस्तुतस्मिषेधबाधनम् । २७ प्रणवेन निगदस्याग्नानन्तरं तेनैव तदवसानविधानम् ।२७सू० १अ० २क०। १यजमानस्यार्षेयप्रवरणम् । २ अन्यकुलजातब्राह्मणस्यायस्यार्षेयप्रवरणप्रकारः । ३ राजन्यविशां सर्वर्षिकानुलोमस्त्रीजातानाञ्च पुरोहितार्षेयभागित्वम् ।४राज्ञां राजर्षिप्रवरणं पौरोहित्यप्रवरणं वा ५ प्रवराज्ञाने तत्संशये च सर्वेषामस्य मानवप्रवरः । ६अष्टदशनिवितृपदकथनम् आवाहननिगदकथनं, सामिधेन्यादीनां आवाहनीयाभिधायित्वम् । ७अग्निरूपप्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोमदैवताज्यभागयागयोराख्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौर्णमास्यां प्रधानदेवतात्वम् । १०अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतोऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११तद्दिने उक्तयागरूपसन्नयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहेन्द्रयोरन्यतरावाहनम् ।१२उभयोरपि पर्वणोरैतरेयिणाम् विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ शाखान्तरीयाणाम् उभयोरपि पक्षयोरुपांशुयागभिन्नयागाभावः।१४पित्र्याद्युक्तोपांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदचतुष्टये आवाहनादीनां पञ्चां पदानाम् उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् । १५उपांशुयाजगतनामान्येषाम् परोक्षाणाम् उपांशुत्वानुवादः, विकल्पेनोच्चैः संज्ञाविधानं च । १६विहितदेवतानामरूपस्य मन्त्रस्योपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतमावाहनभेदः । १८ एकपदानानां सर्वासां देवतानामावाहने एकदेवावहमन्त्रप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन संस्तवः । २० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारणवशात् एकवचनेनैव समागता । २१अपराव्यवहितायाः देवताया निगमेषु एकदेववचनभाक्त्वम् ।२२ आवापोद्धारयोर्न्यासु प्रधानदेवतासु तथावाहनासु देवाज्यपाख्यदेवतामावाहनप्रक्रिया ।

२३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्यवेऽनुमन्त्रणं तदनन्तरकरणीयञ्च । २४ उत्थानपूर्वकं पद्दिवेतिमन्त्रपाठः । २५ अंसे पार्श्वस्थेन पाणिनाध्वर्युन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाङ्गेनैष्ठया वाऽऽग्नीध्रकर्ह कमन्वारम्भणम् । २७ उक्तोभयान्वारम्भणे साधारणमन्त्रः । २८ इध्मसन्नहनरूपैस्तृणैरान्ततुषसंमार्जनम् । २९ संस्कारकर्मावृत्तिमात्रे तत्तन्त्रेण द्विस्तृणैः संस्करणम् । ३० उदकस्पर्शानन्तरं होतृषदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तरयोपस्थेनोपवेशनं होतृषदनात् तृणनिरसनञ्च । ३२ उक्तयोरेतयोर्निरसनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् । ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोपवेशनयोः सद्भावः । ३३सू० १अ० ३क० । १अग्न्याधेये ब्रह्मौदनप्राशनकाले ब्रह्मणो द्विर्निरसनोपवेशनकरणम् । २ सर्वेषु सोमेषु अहिष्मत्त्वागात् प्रत्येक ब्रह्मणः पूर्वासने पुनः करणम् । ३ आसने पत्न्यंशमुपविष्टस्य होतुः सदःप्रसर्पणानन्तरं तत्रैव पुनः करणम् । ४ पश्चौ स्वाहाकृत्यर्थयोः स्रुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नीसंयाजार्थोपवेशनाकरणम् । ६ कौत्समते होतृभिन्नानामेतयोर्निरसनोपवेशनयोरकरणम् । ७उपविष्टानन्तरं देवेत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जान्वपेक्ष्य मर्हिषपस्य अभिद्धिपेत्यादिमन्त्रजपः । ९ इध्मप्रदीप्ते उक्तजपानन्तरं भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे स्रुगावदापनम् । १० अग्निर्होतेति निगदश्रवणाय होतारमवृथा इति मन्त्रजपः ११ अग्निर्होतेत्यादिना सह इतवतीत्यादिकमेकनिगदं विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समाप्तेऽध्वर्युकर्हकमाज्ञाश्रवणम् । १३ उत्करदेशे तिष्ठत आग्नीध्रं प्रत्याश्रावणप्रकारः । १३सू० १अ० ४क०। १ याज्यप्रयाजैर्यजनम् । २ तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरेण प्रयाजानां पञ्चसहस्राकत्वम् । ३ प्रकृत्प्रेषितस्य न सर्वयजनम् । ४ अनानुयाजानां सर्वाषां याज्यानामादिरागूर्भवतीति । ५ये यजामहे इति आगूः स्वरूपं, वषट्काररूपञ्च । ६ याज्याया एव उच्चैस्तरावस्थानीयस्योभयधर्मवत्त्वम् । ७ आगूर्वषट्कारयोराद्योः प्लुतिकरणम् । ८ याज्यान्तस्य श्रावणम् । ९ विविक्तयोः सन्धिजातयोरेकारैकारयोरोकारौकारयो वा इ, इति आउ इत्येवं, व्यञ्जनान्तानां सन्ध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव च श्रावण । १० अनवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ११ रेफिसंज्ञिनोऽवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । १२ वषट्-

कारसन्धौ अरेफसंज्ञस्यावर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य लोपः । १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्ववर्गीयतृतीयवर्णापादनम् । १४मकारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वौषट्शब्दस्य वषट्कारस्वरूपत्वम् । १६इत्येवंरूपः प्रथमप्रयाजः । १७ वषट्कारोच्चारणपूर्व्वकोऽनुमन्त्रणप्रकारः । १८वषट्कारस्य द्विवाकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि द्विवाकीर्त्तनीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१वसिष्ठादिभिन्नानां तनूनपादित्यादिः द्वितीयप्रयाजः।२२वसिष्ठादीनां नराशंस इत्यादिः द्वितीयप्रयाजः ।२३इडो अग्न इत्यादिः सर्व्वेषां तृतीयप्रयाजः।२४बर्हिरग्ने इत्यादिः चतुर्थः स्वाहाग्निमित्यादि पञ्चमप्रयाजः ।२५अग्निमन्थनादौ मन्द्रस्वरप्रयोगः।२६शंयुवाकादूर्द्ध्वं मन्द्रस्वरेण प्रयोगः।२७प्रयाजेभ्य ऊर्द्ध्वमासिष्टकृतो मध्यमेन प्रयोगः । २८ इडादिशंयुवाकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोगः। २९ पूर्व्वोत्तरयोराज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्यासन्धानपूर्व्वको यागः । ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्यायात्वाभ्योऽन्यासां देवतानाम् आदेशपूर्व्वकयागः । ३१ अङ्गप्रधानरूपे सोमकर्म्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दबोधितयोः पदार्थयोर्मध्ये तत्रोत्पन्नाभ्यां देवताभ्योऽन्यासाम् आदेशपूर्व्वको यागः । ३२ पौर्णमास्यामाज्यभागयोः सन्निमित्ता वार्त्रघ्नसंज्ञा । ३३ अनुवाक्यातएवविचारावगमादि । ३४याज्ययोरानुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५ आदित आरभ्याज्यभागपर्य्यन्तं वाग्यमनम् ।३६याज्यादिभ्योऽन्यदारभ्यासमाप्तेर्वाग्यमनम् । ३७ वचनबाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननियमातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या ऋचो जपः । ३९उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जपविधानम् ।३९ख०१अ०५क०।१विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यानुवाक्यायोजना । २प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतो यागः सर्व्वत्र च पूर्व्वमनुवाक्यायाः पश्चाद्याज्याया प्रयोगः । ३ ये यजामहे इत्युक्त्वा पञ्चम्या विभक्त्या देवतायादिश्य प्रिया धामान्ययाडिति मन्त्रपाठः । ४प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाडग्निरितिशब्दस्त्यक्त्वा उत्तरासामयाट्शब्दस्यैव सर्व्वासामुपरिष्टात् प्रिया धामानिशब्दस्य च सन्ततप्रयोगः । ५ याज्याविशेषेऽनुष्ठानस्य कर्त्तव्यत्वम् । ६याज्यापाठे अर्धर्चे शोन्त्रस्य कर्त्तव्यता ।६ख०१अ०६क० १ अध्वर्युणा प्रदेशिन्योपर्य्यञ्जनपूर्व्वकोडापर्व्वशोधने । २ ओष्ठाधरयोधनस्य मन्त्रविशेषः । ३ अध्वर्युणा इडाग्रहणपूर्व्वकावान्तरेडावदापनप्रकारः । ४ स्वयं यजमानेन इडाया अवान्तरेडाग्रहणप्रकारः । ५ अध्वर्युकर्त्तृकं वा तद्ग्रहणम् । ६ इडोपह्वानप्रकारः । ७ वाक् दिवेत्यादिना तस्मिन्नुपहूत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपह्वानम् । ८होतृयजमानपञ्चमानां वा सर्व्वेषामवान्तरेडाभक्षणपूर्व्वकेडाभक्षणम् । ८ख०अ०७क० । १इडाभोक्तृमार्जनपूर्व्वकमनुयाजचरणम् । २मार्जनप्रकारः । ३अनुयाजलक्षणम् । ४ प्रयाजानुयाजयोर्गुणकथनम् । ५अनुयाजानां त्रित्वव्यवस्थापनम् । ६ एकैकं प्रैषितस्य यजनविधानम् । ७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे कश्चिदवसानपूर्व्वकं कश्चिद्वानवसानपूर्व्वकं यजनविधानम् । ७ख०अ०८क०।१सूक्तवाकाय सम्प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं हविरित्युपसन्ननम् । २उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं हविरित्येवमुपसन्ननम् । ३ द्विदैवतबहुदैवतयोरर्थवशेनाक्षतेत्यस्य स्थाने अक्रातामक्रतेत्यूहस्य कर्त्तव्यता । ४आवह स्वाहेतिनिगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः ।५आवापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थम् आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम् । ५ख०१अ०९क० । १शंयुवाकाय प्रैषितस्य तच्छंयोरिति मन्त्रपाठे प्रणवनिषेधः । २ तादृशप्रैषिताया अध्वर्युणा वेददानम् । ३ वेदग्रहणे वेदोऽसीति मन्त्रपाठः । ४प्रकृतिविकारभावेऽपि तत्तन्मन्त्रप्राप्तिः, आद्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यत्यापनं यागएव केवलं देवताविशेषाणामनुद्दिष्टिकथनं च । ५मन्त्रभेदानां पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकामस्य यजमानस्य यागभेदः । ७यजमाने सन्निहितेऽपि होत्रैव कर्त्तृत्वं याज्यानुवाक्ययोर्होतृकर्त्तृत्वस्यात्यन्तः प्रसिद्धिः, कुहूमहमिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयंकर्त्तृत्वं च । ८पाणितलस्थाज्यरूपेडोपह्वानानन्तरं तद्भक्षणविधिः । ९ आज्येडाया ऊर्द्ध्वं शंयुवाको भवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यताविधानम् । ९ख०१अ०१०क०। १होत्राऽध्वर्युणा वा पत्न्यै वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्तमन्त्रवाचनम् । २प्रजाकामायाः पत्न्या वेदशिरसा स्तनाभ्यामर्शनम् । ३वाचनाभावे वाचनानन्तरं योक्त्रविमोकः । ४ द्विगुणितं योक्त्रं निधाय तस्योपरिष्टात् वेदतृणानां निधानम् । ५एतेभ्यः पुरस्तात् वेदतृणसंश्लिष्टस्य पूर्णपात्रस्य निधानम् । ६आत्मानमभिमृशन्तीं पत्नीमभिमृशतः पूर्णमसीति मन्त्रवाचनम् । ७पूर्णपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुत्पन्नं तां चैवं कुर्वतीं वाचयतीत्युक्तिः । ८योक्त्रस्याधस्तात् पत्न्यञ्जलिस्थानमात्मनः सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माहं प्रजा-

मिति तां वाचयतीत्युक्तिः ।९वेदतृणानि स्तृहीत्वा गार्हपत्या-
दारभ्य तन्तुं तन्वन्नित्यादिना सन्ततं स्तृणन् आहवनीयं
गच्छतीत्युक्तिः । १०सर्व्वाणि वेदतृणानि न स्तरितव्यानि
नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौता-
तिरिक्तेषु गार्ह्येष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्म्मसु स्वाहाकारस्यैव
कर्त्तव्यत्वं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां
होमाज्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च
विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्म्माणीति न्यायेन व्याहृ-
तिभिरिति बहुवचननिर्देशात् चतुर्णां कर्म्मणां क्रमेणैव
करणम् । १४ प्रयोगमध्ये यागान्तरेण निष्पन्नस्यापि
नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकमुखेन व्यवस्थापनम् । १५
संस्थाजपः तस्य च सोमेष्टिषु निषेधः ।१६होतुरेव वेदस-
मेतावत्त्वम् अग्नीध्रस्याप्यदपीत्युक्तिः ।१६सू०१अ०११क०।
१ ब्रह्माधिकारे विषयः । २ व्याख्यातानां होत्राचमन-
यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् ।३तत्र कर्म्मसु
कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्म्म आचरणं
ब्रह्मणः इति व्यवस्थापनम् ।४वर्हिर्वेदि ऋत्विजामभिमुखा-
यादिशः प्राचीत्युक्तिः ।५एकस्मिन्नपि प्रयोगे कश्चिदासनस्य
कश्चित् स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तिष्ठतां होमेषु वष-
ट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः ।७अनन्तरश्लोकद्वयविष-
यादन्यत्रासनकथनम् । ८ समस्तपाण्यङ्गुष्ठस्यापेनाहवनीयं
परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशना-
नन्तरं मन्त्रभेदजपः । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११अध्व-
र्य्युकर्त्तृकम् उपविशातिसर्ज्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येता-
दृशातिसर्ज्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्म्मानुरूपाणाम्
आदेशानां कर्त्तव्यतोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् उच्चैः
प्रणवादिकथनम् । १५ प्रणवादूर्द्ध्वं वा उच्चैर्भावोक्तिः ।
१६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध्वं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्य्यन्तं
वाग्यमनपूर्व्वं समासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्ज्जन-
पर्य्यन्तं वाक्संयमः । १८ सर्व्वसोमेषु सर्व्वाभिप्रचा-
रम्भपूर्व्वकं सुब्रह्मण्यापर्य्यन्तं वाङ्नियमः । १९ प्रात-
रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामग्रहयागपर्य्यन्तं वाग्य-
मनोक्तिः । २०सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडा-
पर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१होत्रादौ स्रुचमित्यादि-
यज्ञयाज्यावषट्कारपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पव-
मानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः
२३ सर्व्वत्र मन्त्रवति कर्म्मणि वाग्यमनोक्तिः ।
२४ उक्तादन्यत्रादि विषये होतृत्वस्य वाग्यमनभावः ।
२५ वाग्यमनभ्रंशे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषो-
मीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो व्रजत
एतासुः पिबान इति सूक्तजपः । २८गमनादरिष्टस्याप्रावपि
उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे
अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विसृष्टवाक्यस्यापि
यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्य्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
विशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन भेदेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
३३ सर्व्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भ्रंशपाते समस्ताभि-
र्व्याहृतिरेकाहुतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ सुगन्दापनात्
प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्म्मभेदः । ३५ तत्र
दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्म्माणि स्वाहाकारान्तत्व-
भावः । ३६ अध्वर्य्युप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रशृङ्ग
इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १अ०
१२ क० । १प्राशित्रहरणविधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् ।
२ इडाभक्षणमार्ज्जनपूर्व्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्र-
हरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्र
हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् ।
४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्य्यावेक्षणम् । ५अन्वे-
नाह्नेनान्वाहार्य्यविशाखविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
नञ्च । ६ मस्मासाम इति अध्वर्य्युमन्त्रपाठानन्तरं प्रति-
ष्ठेत्येवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुयाजं, अग्रन्थीभवतः
सर्व्वप्रायश्चित्तहोमः, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च ।
८ इतरेषां होत्रारम्भणविधिः । ९ उक्तयोरेतयोर्होम
एव कार्य्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्व्वेषां होम-
कर्त्तॄणामन्वारम्भकर्त्तॄणां च संस्थाजपेन उपासनविधा-
नम् । १०सू० १ अध्याये १३ क० ।

१ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमानामुपदिष्टत्वम् । २ उप-
दिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागस्य
कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययोः पर्व्वणोरेवाग्नि-
होत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः
पर्व्वेतरेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५कृत-
सत्यस्वभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा
होमविधानं न केवलं पर्व्वणोरित्युक्तिः । ६बहूनां
यजमानानां पृथग्विधाने सति क्रमेण सर्व्वस्योक्तिः ।
७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानु-
वाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तल्लिङ्गयाज्यानुवाक्याभावेऽपि
नित्ययोस्तयोर्होतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्म्माङ्गभूता-
नामन्वाधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यन्यतमस्यर्त्तमङ्गार-

निधानपूर्वकाग्न्याधानम् । १० कृत्तिकादीनां सप्तानां नक्षत्राणामन्यतमेऽग्न्याधानविधानम् । ११ उक्तानां सप्तानां कस्मिंश्चित् नक्षत्रे सत्यपि वाऽग्न्याधानस्य कर्त्तव्यत्वम् । १२ वसन्ते ब्राह्मणस्याधानविधिः । १३ ग्रीष्मे क्षत्रियस्य वर्षासु वैश्यस्य शरदि उपक्रुष्टस्य चेति आधानकालविधानम् । १४ आपदि आधानपक्षे कालनियमाभावः । १५ सततोमयागकर्तुरस्य आधाननिमित्त आधानकालानवेक्षणम् । १६ आधानार्थमध्वर्युयजमानयोः शमीगर्भादश्वत्थादरण्याहरणविधिः । १७ अग्न्याधेयस्य पूर्वोक्तमन्त्रस्य कर्त्तव्यत्वम् । १८ इष्टीनामग्निसाधनत्वोक्तिः । १९ प्रथमायामिष्टौ केवलाग्निपवमानाग्निनामके द्वे देवते । २० पवमानगुणकस्य द्वितीयस्याग्नेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । २१ स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्योर्याज्यानुवाक्ययोरर्चोः संयाज्यात्वसंज्ञा । २२ सर्वत्र देवतानामे प्राकृतीनां सर्वासां देवतानामुच्चारोक्तिः । २३ आज्यभागौ स्विष्टकृतं चान्तरा वर्त्तमानां देवतानामुत्कर्षत्वं विकृतौ पुनर्विहितानां तद्धर्मिकत्वञ्चेति । २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि चातिदिष्टस्य विधेरेककार्य्यत्वोक्तिः । २५ द्वितीयायामिष्टौ पावकाग्निशुच्यग्निनामिके द्वे देवते । २६ [illegible]देकर्ग्द्वयस्य संयाज्यात्वकथनं, तृतीयायामिष्टौ अधिकसामिधेनीद्वयोक्तिः । २७ अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरित्यस्य वैकल्पिकत्वम् । २८ अदितिनामिका इष्टिः । २९ अदितीष्टेर्याज्योक्तिः । ३० प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इत्यनयोः संयाज्यात्वोक्तिः विराजौ चाज्ये इत्युक्तिश्च । ३१ आद्योत्तमे इष्टी । ३२ आद्या वा इष्टिः । ३३ आद्यायां चाज्याविराजौ । ३४ वैराजतन्त्रावा इष्टेर्वोपक्रम् । ३५ आधानेनेष्टिभिश्च विना अग्नयो द्वादशाहोरात्रं पर्य्यं साक्षपेक्षेव धार्य्यन्ते इत्यं तदवधारणोक्तिः । ३६ गतश्रियामन्त्रो यावज्जीवमजस्रा भवन्ति न द्वादशाहमेवेत्युक्तिः । ३६ सू० २ अ० १ ख० । १ गार्हपत्यात् अजस्रादाहवनीयोद्धरणम् । २ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थमुद्धरणम् । ३ आहवनीयं प्रति मन्त्रपूर्वकाग्निप्रणयनमन्त्रः । ४ आहवनीयायतनेऽग्निनिधानमन्त्रः । ५ सायं प्रातरुपःकालेषु निधानान्तकर्मकरणम् । ६ रात्रीं वदेम इति मन्त्रेणाग्निप्रणयनम् । ७ आहिताग्नेर्व्रतचारित्वोक्तिः । ८ अनुदितहोमिन उदिताद्व्रतचारित्वोक्तिः । ९ अस्तमनयने होमविधानम् । १० आचमनस्य नित्यत्वम् ।

११ अग्निपर्य्युक्षणमन्त्रोदकादानविधिः पर्य्युक्षणे अग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य वा विधानम् । १२ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयपर्य्युक्षणे क्रमोक्तिः । १४ गार्हपत्यादविच्छिन्नोदकधाराहरणम् । १५ अधिश्रयणार्थं गार्हपत्यात् कतिपयाङ्गारपृथक्करणविधिः । १६ होमसाधनभूताग्निहोत्राधिश्रयणम् । १७ अधिश्रयणे मन्त्रविकल्पः । १८ दध्यधिश्रयणानधिश्रयणविकल्पः १८ सू० २ अ० २ ख० । १ अकामकर्त्तृकस्य नित्याग्निहोत्रहोमस्य पयसा कार्य्यता । २ ग्रामान्नाद्येन्द्रियतेजस्कामानां यवाग्वोदनदधिसर्पींषि यथासङ्ख्यमग्निहोत्रद्रव्याणि भवन्तीत्युक्तिः । ३ कालविशेषं विना अधिश्रितमात्र एवावज्वलनविधानम् । ४ अपक्वद्रव्यदध्यादीनामधिश्रितानामप्यवज्वलनविधिः । ५ पयसा होमे समन्त्रकदोहनपात्रप्रक्षालनपूर्वं स्रुवेण प्रतिषेकविकल्पः । ६ एकस्मिन् पुरुषे प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरन्तरत्वोक्तिः । ७ अवज्वलनार्थं मन्त्रपूर्वकं गार्हपत्यात् उद्धृतेनोल्मुकेन पुनः परिहरणविधानम् । ८ पच्यमानपयोऽवतारणमन्त्रः । ९ गार्हपत्येऽङ्गाराणां प्रक्षेपमन्त्रः । १० आहिताग्नेरतिसर्जनमन्त्रः । ११ आहिताग्नेः पत्न्याश्च हविकर्त्तव्यताकलापः । १२ अतिसृष्टस्योन्नयनविधिः । १३ पुत्राणां तारतम्यमिच्छतः सपुत्रस्य यजमानस्य कामकल्पः । १४ एकपुत्रस्यापि काम्यकल्पः । १५ समिद्धरणानन्तरं समन्त्रकं तदाधानविधानम् । १६ समिदाधानानन्तरम् आचमनपूर्वकं तदवधिहोमविधानम् । १७ पूर्वाहुत्यनन्तरं कुशेषु स्रुक्सादनपूर्वकं गार्हपत्यावेक्षणम् । १८ पूर्वाहुतेः प्रागुदक् उत्तरतो वा उत्तराहुत्यर्थं द्रव्योत्पादनविधानम् । १९ होमेषु सर्वत्र प्रजापतिध्यानविधानम् । २० भूयिष्ठद्रव्यपूर्णस्रुक्कम्पनानन्तरं तत्रैवशमार्जनं पाणितलगतलेपमार्जनम् । २१ लेपनिमार्जनकुशमूलानां दक्षिणत उत्तानाङ्गुलिनिधानम् । २२ कुशमूलानां दक्षिणतो जलावनिनयनविधानम् । २३ स्रुक्निधानानन्तरं जलोपस्पर्शनम् । २४ आहिताग्निकर्त्तृकानुमन्त्रणविधानम् । २५ समन्त्रकमाधीयमानसमिदनुमन्त्रणम् । २६ ता अस्येत्यृचा पूर्वाहुत्यनुमन्त्रणम् । २७ [illegible]त्याहुत्यनुमन्त्रणम् । २८ याभिः काभिश्च त्वावराभिराग्नेयीभिर्ऋग्भिरुत्तराहुत्यनुमन्त्रणम् । २९ पूर्वसूत्रोक्तस्य ऋचां त्रयस्य निरूपणम् २९ सू० २ अ० ३ ख० । १ पूर्वे पूर्वे संवत्सरेऽधिकाभिर्ऋग्भिः सकृदनुमन्त्रणम् । २ पर्वविहितयवाग्वादिना सायम्प्रातर्होमेषु यजमानस्य स्वयं

कर्त्तव्यम् । ३ पूर्व्वसंवत्सरेतरकाले येन केनापि कर्त्विजाग्निहोत्रहोमः । ४ कुलयिव्ययोरन्यतरेणाव्रते-नापि होमकरणविधेयत्व । ५ होमकर्त्तुः सु गा-तयेकमन्त्रप्रकारः। ६ अपरर्त्विजोऽहोमपूर्वकं सु गतयेप-नयनम्। ७ प्रथमोत्तरमयावहने मन्त्रभेदौ। ८ समि-दाधानपूर्वको गार्हपत्ये होमविधिः। ९ उत्तराहुतेः निवृत्तोक्तिः । १० समिदाधानपूर्व्वकं दक्षिणाग्निहो-मप्रकारः । ११ उत्तराहुतेः पूर्ववत् निवृत्तोक्तिः । १२ उत्तमेषमन्वयानन्तरं सु चाऽर्या निमयनम् । १२सुच्-प्रक्षालनानन्तरं प्रागुदीच्योः चतुर्थी पूर्वांना सु चां निमयनीयत्वम् । १४ कुपदेये पत्नी सु च् गार्हपत्यस्य पश्चात् भवेत्युक्तिः । १५ आहवनीये प्रतापिताया: सु चो-ऽन्तर्वेदिदेशे निधानम् । १६ परिचारकद्वपाय परिच-र्ष्याभे वा ताभ्याः सु चोदानम् । १७ उदकु सेन समिन्नयस्याधानं पर्य्युक्षणादिकरणञ्च। १८तिसृणां समिधां प्रथमायाः समन्त्रकाधानम् ।१९आवहनोयगार्हपत्यदक्षि-णाग्निषु दीदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेण आहाम्नानां पाठत्वम् । २० उत्तमार्थे पूर्ववत् पर्य्युक्षण-विधानम् ।२१पर्य्युक्षणद्वयधर्म्मस्य परिसमूहनद्वयेऽतिदेशः । २२पर्य्युक्षणाभ्यां परिसमूहनयोः पूर्व्वभावोक्तिः ।२३सायं-प्रातरुभयत्राग्निहोत्रहोमयोरेकाकारत्वम् ।२४सूर्य्योदयस-मीपकाल येषकालादित्योदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-लत्वम् ।२५प्रातर्होमे विशेषोक्तिः ४अ०४क०। १प्रवत्स्यत आहिताग्नेरग्निप्रज्वालनाचमनाभिक्रमानन्तरं तदुपस्था-नम् ।२ दक्षिणाग्न्युपासनानन्तरं समन्त्रकं गार्हपत्याहव-नीयेक्षणविधानम् । ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपासनपूर्वकं गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वाहवनीयसमीपं गत्वा तदु-पस्थानम् । ४ प्रवतोऽन्योन्यमवेक्षमाणस्याहिताग्नेर्यथेष्ट-गमनम् । ५ अग्निसमीपं गत्वा वाग्विसर्गविधानम्, इतः प्राक् वाग्यमविधानञ्च । ६ अभिवाजितदेशगामिनं पन्थानं प्राप्य सदा सुगः पितुरिति मन्त्रपाठः । ७ यदि दैवात् मानुषाद्वा निमित्तात् अनुपस्थिताग्नेः प्रोषितस्य इहैवेति मन्त्रपूर्व्वकं प्रतिदिशमग्न्युपस्था-नम् । ८ प्रोष्य स्वपासमीपं प्राप्य अपि पन्थामिति मन्त्रपाठः । ९ समित्पाणेर्वाग्यतस्याहिताग्नेर्गृहगमनाभि-क्रमपूर्वकम् आहवनीयेक्षणम् । १० नानाग्निषु समिध उपनिधायाहवनीयोपस्थानम् । ११ उपनिहितानां समि-धामभ्याधानम् । १२ दक्षिणाग्निसमीपे स्थितस्याहिता-ग्नेः गार्हपत्याहवनीयेक्षणविधानम् । १३ वाग्विसर्गस्य प्रकारभेदः । १४ इमशानादूर्द्ध्वं प्रोष्य चतुर्गृ-हीतेनाज्येन प्रायश्चित्तहोमः । १५ एकानेकाग्निहोत्रवि-च्छेदे पूर्णाहुत्याहुत्या होमविधानम् । १६ उक्ताहुति-होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७अनाहिताग्नेरपि देशप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न केवलमाहिताग्नेरस्या-दित्युक्तिः ।१८प्रवासादागतस्य तदहनि विदितस्याप्यशौचस्य न निवेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्याहरहरग्निहोत्र-होमोपस्थानं तदुत्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च ४अ०५क०। १ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञविधानम् । २ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं गृहीत्वा तस्मादेव प्रागदक्षि-णायां दिशि मन्त्रपूर्वकं तत्प्रणयनम् । ३ अविशिष्ट-दिक्षाणां सर्व्वेषां कर्म्मणां प्राग्दक्षिणां दिशमभि-कर्त्तव्यत्वम् । ४ उभयोरपि अग्न्योरुपसमाधानपरिस्तर-णपूर्वकं दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगुदग् वा एकैकशः स्वस्थालीप्रभृतीनां यज्ञपात्राणां सादनम् । ५ अग्निसमी-पस्थितं शकटं दक्षिणत आरुह्य शूर्पोपरि व्रीहिपूर्ण-स्थालीनिमार्जनरूपतदास्यदेशाद्व्रीहिपातनम् ।६ स्थाल्या-स्यदेशात् शूर्पोपरि पातितानां व्रीहीणां शकटे निधा-नम् । ७ कृष्णाजिननिहिते उलूखले स्थाल्यन्तर्गताव-शिष्टान् व्रीहीन् कृत्वा यजमानपत्नीकर्त्तृकतदवघातः । ८ अवहतानां व्रीहीणां दक्षिणाग्नौ श्रपणम् । ९ दक्षि-णाग्नौतिप्रणीतयोरन्तराले रेखोल्लेखनम् । १०सकृदाच्छि-न्नावस्तीर्णाभ्युक्षितरेखायां ध्रुवास्थितमाज्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन अभिघारितस्य स्थाली-पाकस्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादनम् । ११ आज्यना-दीनां दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । १२ प्राचीना-वीतिनो यजमानस्य उपयमाहितैरिध्मैर्मेक्षणेन गृही-तैरवदानैरसकृदा होमः । १३ स्वधानमःपदस्य स्थाने स्वाहाकारं कृत्वा होमः । १४ अग्नौ मेक्षणानुप्र-हरणपूर्वकं पिण्डस्थानेषु रेखायां त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रि-र्निनयनम् । १५ रेखायां पिण्डनिपरणम् (दानम्) । १६गाणगारिमते पितादीनां त्रयाणां ये मृताः तेभ्यो वा पिण्डदानं जीवतां प्रत्यर्चनम् । १७ तौल्वलि-मते पितादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो निपरणम् । १८ गौतममते त्रयाणामेकस्मिन् द्वयोः सर्वेषु वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितृन् गृहीत्वा त्रिभ्यः प्रेतेभ्यः पिण्डनिपरणम् । १९ पितादीनां जीवितानां

मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिज्ञा ।२० अ-मेव गौतमवात्स्यायनादितौल्वलीनां मतद्वयमाह । २१जीववव्यवहितेभ्यः पितृभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो होमः मृतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्वजीविनः सर्वहुतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्यस्य चाहाकारेण कर्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनानां चिन्तनीयत्वञ्च । २४ पित्रादीनां नामाज्ञाने ततृपितामहप्रपितामहशब्दानां नामस्थाने प्रयोगः । २अ० ६क० । १निपूर्तानां पिण्डानामनुमन्त्रणम् ।२उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे नियमोक्तिः । ३तद्योरेव चरोः प्राशनप्रश्नस्य कार्यत्वम् । ४उदकोपनयननिनयनस्य नित्यकर्तव्यत्वम् ।५ पिण्डेषु अभ्यञ्जनाञ्जनदानम् ।६पिण्डेषु वासोदानं तत्र विशेषोक्तिः । ७यजमानस्य पितृपार्श्वं तत्र मन्त्रश्च । ८ त्रिभिरभिमर्शनैः पितृपत्नीनाम् । ९ पिण्डस्थानां पितॄणां प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गतिः । ११ दक्षिणाग्निप्रतिगमनानन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं प्रति गतिः । १२यजमानकर्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् । १३ पत्नीकर्तृकं तादृशमध्यमपिण्डप्राशनम् । १४ अवशिष्टपिण्डद्वयस्याप्सु प्रक्षेपः । १५ अतिप्रणीते वाऽग्नौ प्रक्षिप्य तादृशपिण्डद्वयदाहः । १६ अस्यार्थस्याभावोनिर्निमित्तः तादृशेन पिण्डस्य प्राशनम् । १७ अवकृष्टादिमहारोगवतः तादृशपिण्डप्राशने सद्य एवा-रोगित्वमरणयोरन्यतरमेतिकामोक्तिः । १८ अनाहिताग्नेरप्येवं पिण्डपितृयज्ञकरणम् । १९ पचनपचनानन्तरं तदतिप्रणयनं ततश्चरुसमाप्त्यन्ततत्परिग्रहणे कृत्वा होमकरणम् । २० द्विजः च सपूर्वमासाचारलक्षणः । २१ एतदतिरिक्तस्य हवेन हुतं संस्थाप्य तदुत्सर्गकरणविधानम् । २अ० ७क० । १ दर्शपूर्णमासा-चारप्रमाणस्थान्वारम्भणीयेष्टिकरणम् । २ अन्वेर्भगीतिगुणोक्तिः । ३ इष्टेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । ४ आधा-नानन्तरं संवत्सरे सोमाप्रीत्यादिकप्रतिनिमित्तन्याये पुनराधेयस्य, पुनराधाने च कथ्यमानायाः इष्टेः कर्तव्य-त्वम् ।५ उक्तावाग्निष्टौ विभक्तिभिः वर्जिताभ्यां प्रयाजानु-याजाभ्यां यजनम् । ६ गरायंविनां गरायंशः । ७ आग्नेययोराज्यभागयोरुक्तिः । ८ आज्यभागयोर्गुण-द्वयोक्तिः । ९ निगमेषु वसुपयोरेवाज्यभागयुक्तिः । १० याज्यायां देवतादेशरूपायाः ऋचायाः कथनम् । ११ अनुमाल्यविनामाचार्याणां मते पूर्वस्य शेषस्याग्नेः, अग्निर्मूर्द्धेत्यनुवाक्यायाश्च नित्यत्वम् । १२ उक्त-मते उत्तरस्यापि शेषस्याग्नेरनुवाक्याया नित्यत्व-विधानम् । १३ उत्तरे याज्यानन्ते हविःशब्दस्य नित्य-त्वोक्तिः । १४ संयाज्यानन्तभेदः । २अ० ८क० । १ व्रीहिश्यामाकयवैः संवत्सरे प्रथमोत्पन्नैः आग्रयण-कर्मकरणम् । २ आग्रयणेनानिष्ट्वा नवनिष्पन्नस्य भोजन-निषेधः । ३ वर्षत्रयस्य सोमस्य आग्रयणेन यागविधानं व्रीह्याग्रयणे परत्वादस्य प्राधान्यम् । ४ आग्रय-णाख्या इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोत्रीयां धेनुं व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तत्प-यसा सायंप्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति कल्पद्वयम् । ५ वर्षेऽप्याग्रयणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति विकल्पः । ६ अविशेषेण वर्षत्रयाणां कल्पद्वये प्राप्ते रात्रं इष्टिरेव नान्य इति विशेषोक्तिः । ७ एकेषां मते सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ यवानां श्यामा-काग्रयणेष्टौ सोमदैवतचरुव्यवस्थापनम् । ९ याज्यान्ते-ऽवदानानन्तरम् यवो पात्रे कृत्वा तदभिमर्शनम् । १० इडाप्राशनानन्तरम् आचमनपूर्वको भाग्याशनः । ११उक्तेन विधिना सर्वभक्ष्येषु सर्वेषु दक्षिणां सर्वभक्षणम् । १२व्रीहीणां यवानां चाग्रयणेष्टौकालादि तत्र यवाग्रयणस्य वसन्तकालविधानम् श्यामाकविरामपक्षयश्च । १३श्यामाका-ग्रयणस्य समानतन्त्रेण करणे सोमस्य तृतीयत्वव्यवस्थापनम् । १४ तत्र इन्द्राग्न्योः सोमस्य च याज्यानुवाक्याः । २अ० ९क० । १चातुर्मास्येभ्यः पूर्वं काम्या इष्टयः । २आयुष्का-मेष्टौ सोपाहुमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तयो-र्देवतयोरग्नेरायुष्मत्त्वं गुणः, इन्द्रस्य च त्रातृत्वं गुणः । ४ आयुष्कामेष्टाम् अग्नीन्द्रयोर्देवतयोः संयाज्ये ।५स्व-स्त्ययनीयेष्टौ रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः सोमश्च । ६उक्त-योरग्नीषोमयोः संयाज्ये । ८ पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री देवता । ९उक्तायामिष्टौ द्वे संयाज्ये । १० पथ्यप्राप्त-योरिष्ट्योरग्निदेवतात्वम् । ११मूर्द्धन्वतोऽग्नेर्नित्ये संयाज्ये । १२ कामगुणवत्स्याग्नेर्याज्यानुवाक्ये । १३ उत्तरयो-रिष्ट्योर्वैकल्पिकं, तयोर्याज्यानुवाक्यानुगवयोर्वा पथ्यप्राप्त-योरिन्द्रदेवतात्वं, तस्य चेन्द्रस्य विकल्पद्गुणवत्त्वं वैकल्प्य-गुणवत्त्वं वा, अतस्तयोर्वैकल्पिकसंयाज्याभावश्च । १४पुष्टि-कामस्य याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता च प्रदाता वा देवता भवति । १६ उभयथापि इन्द्रस्य या-ज्यानुवाक्ये । १७ ... वा देवता-

त्वम् । १८ आयायावायावानां याज्यानुवाक्याधास्यम् । १९ इष्टिविशेषस्य लोकेष्टिसंज्ञोक्तिः ।२० पृथिव्यादीनां पृथग्देवतात्वकथनम् ।२१ तयायां हविषां याज्यानुवाक्याद्युपास्तिस्य कथः। २२ त्रयाणां हविषां तिसृणाम् ऋचां विनियोजनम् २अ०१०कं०।१ मित्रवज्जिनेन्द्रभूता महावैराजी नामेष्टिः । २ महावैराज्यामग्न्यादीनां दशानां देवतात्वम् एकप्रदानत्वञ्च । ३ उक्तानां दशानां देवतानामनुवाक्योक्तिः । ४ प्रतिलोममादिष्टानामुक्तानां दशानां यजनम् । ५ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । ६ तासां प्रथमाः पञ्चैव एकहविषः । ७ कुमारपुरीया नाम आभिचारिकी इष्टिः । ८ कुमारपुरीयेष्टौ याज्यानुवाक्याभिरुक्तात् देवतायाः कल्पनीयत्वं, सा चेन्द्रः, इन्द्रः स्वरगुणो नेति । ९ पूर्वोक्तायाः देवतायाः संयाज्ये । १० स्वामिभृत्ययोः सम्प्रतिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः। ११ संज्ञान्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदानत्वम् । १२ अग्निसोमेन्द्रादित्यानां चतुर्णां देवतानां प्रतिपादनम् । १३ भेदकामानाम् ऐन्द्रामारुती इष्टिः । १४ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रमरुतोर्विकल्पविधानम् । १६ मारुतयागादूर्ध्वम् ऐन्द्रो यागः । १७ राजविशोरसम्पत्तिकामानाम् आहिताग्नीनां च प्रकृतौव संज्ञानी नामेष्टिः । १८ मनुभिः प्रष्टुमनाकानाम् ऐन्द्राबार्हस्पत्या नाम इष्टिः । १९ अध्वर्युश्चेत् ऐन्द्राबार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयुः यदा बार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयुः तदा उभयोरपि पक्षयोः याज्यानुवाक्याचाप्यम् १९ सू० । २अ० ११ कं० । १ संवत्सरमतिप्रवसतः सुखिकामस्य पवित्रेष्टिविधानम् । २ पवित्रेष्टौ पावकवत्यौ याज्ये । ३ पवित्रेष्टौ न याज्ये । ४ पवित्रेष्टौ संयाज्ये । २अ०१२कं० वर्षकामानां कारीरी नामेष्टिः । २ कारीर्यां भाष्याद्वयम् । ३ वर्षकामेष्टिमालेऽनुमन्तौ गायत्री देवौ । ४ वर्षकामेष्टिमालेऽग्नेः सोमस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमाले मामच्छन्दुवाकोऽग्निः । ६ उत्तराक्तिको मरुद्देवत्यादष्टयः पिण्डीसंज्ञकाः। ७ मामच्छन्दुवाकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्याद्वयस्य व्यवस्था योजनीयत्वम् । ८ पिण्डीयागस्य करणम् ९ संस्थितायामिष्टौ सर्वासां दिशाम् उपासनम् २अ० १३कं० । १ इष्ट्ययनसंज्ञकानि कर्माणि । २ एकानेकसंवत्सरसाध्यानि सांवत्सरिकाणि कर्माणि । ३ सांवत्सरिकाणां कर्मणां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोग ।४ तुरायणं नाम इष्ट्ययनम् ।५ अहन्यहनि अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथाक्रमम् एकैकेष्टेः कार्य्यत्वञ्च। ६ त्रिहविष्काया एकस्या एवेष्टेरुक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम् प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायणयज्ञे पौर्णमास्यामावास्याद्वयम् । ८ आद्ययोः पूर्व्वे ये ते नित्ये न विक्रते । ९ उत्तरयोस्तु एव विकारो यत् पौर्णमास्यां द्वितीयं हविस्तस्य ऐन्द्रत्वम् । १० अमावस्यायां द्वितीयस्य हविषो मैत्रावरुणत्वम् । ११ प्रतिपर्व्व-कर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्ट्ययनम् । १२ द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्ययनम् । १३ उक्तस्य इष्ट्ययनस्य कालविधाम् ।१४ एतच्छास्त्रानाम्नातास्विष्टिषु पौर्णमासात् तन्त्राम्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेदएव प्रकृतं तन्त्रं नान्यदपरमिति । १६ अग्निमन्थनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्त्रम् । १७ अग्निमन्थने सत्यपि धाय्ये एव ज्ञेये तन्त्रं न तदन्यत् । १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपोक्तिः । १९ अनुवाक्यालक्षणोक्तिः । २० असम्भवे विहितच्छन्दसोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्यानां कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्व्वाऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया न ह्रसीयस्त्वम् । २२ उष्णिग्बृहत्योर्न याज्यात्वम् ।२३ आम्नातदृष्टतदग्रवतीनां वर्जनम् । २४ देवतापदसत्त्वे न ऋगन्तरान्वेषणम् ।२५ देवतापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्र्यादेराश्रयणीयत्वम् ।२६ देवतानामानधिगमे याज्यान्तरादाहर्त्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्व्वथाऽनधिगमे याभ्यां काभ्याश्चिदृग्भ्यां यागोऽनुवचनञ्च। २८ व्याहृतिभिर्वा यागानुवचने। २९ द्वितीयया विभक्त्या देवतानामादिस्य प्रथमं यजनञ्च । ३० नक्षत्रसंज्ञाभ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रथमयजने ।३१ नक्षत्रसंज्ञके ऋचौ । ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २अ० १४कं०। १ अग्निदैवत्ये चातुर्मास्यस्याध्ययनस्यारम्भार्थं पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्याया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम्। २ अग्न्याधेयादीनां उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः । ४ प्रायश्चित्तकरणोत्पन्ना इष्टयः ।५ अन्वायात्यानाम् एककपालानां यागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्व्वत्र वा चारुपवर्जम् उपांशुत्वम् । ७चातुर्मास्येषु सावित्रयागस्य उपांशुत्वम् । ८वैश्वदेववरुणप्रघासमाहेन्द्रशुनासीरीयेष्वाम् उपांशुत्वम् । ९ तन्त्रयुक्तानां पित्र्योपसदामकानामिष्टीनामुपांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः स्वतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ स्वतन्त्रोपांशुत्वविधिष्टानां सर्वेषाम-

मीमोना सुमन्द्रमन्त्रत्वम् ।१२ आगुःप्रणवषट्काराणां सर्वत्र उच्चैर्भावोक्तिः । १३ आपवर्गेष्टौ आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नस्य वा प्रथमस्य हविष उच्चैर्भावकथनम् । १४ उच्चविहितस्य गुरोऽनुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् ।१५ याज्याया आगूर्वषट्कारयोः प्राणसन्ततत्वम् ।१६ उपांशोरन्तस्वराणाम् उच्चत्वम् । १७ उपांशुतन्त्रायां तानि उच्चानि मन्द्रस्वराणि भवन्तीत्युक्तिः । २अ० १५क० । १ प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रोषितस्याग्निमन्थनीयानुवचनाभिहिङ्कृतिकरणे । २ संप्रैषश्रवणपर्यन्तं पूर्वाग्निवसाने आराम्नो गोत्तराहानम् । ३ मध्ये ऽग्निवसाने यज्ञारामविधिः तत्राप्यावर्ज्जेनाग्नेत्तरारम्भः । ४ मथ्यमानोऽग्निर्येन जायते तदाऽग्ने राजन्मनः पुनः पुनः यस्ते इत्येति समाप्यायनम् । ५ अग्निजन्मश्रवणानन्तरम् उक्तसूक्तीयप्रणवेन शिष्टार्धर्चोपसन्तननम् । ६ अभावापपत्ते जातश्रवणानन्तरं शिष्टेनार्धर्चेन उत्तराया अच उपसन्तननम् । ७ यत्रैवेत्यनया ऋचा समापनम् । ८ सर्वत्र यज्ञादिषु उत्तमाया ऋचः समापनीयत्वम् । ९ अहिरम इति प्रयाजानन्तरं प्रयाजान्तराहोमावपनम् १० देवताद्वयोद्देशः मरुतां ऋतवक्तेति गुणकथनम् । ११ प्रवरपठितानां निर्गुणानां मरुतां याज्याद्वयवचनम् । १२ अनुयाजानां देयकथनम् । १३अनुयाजाद्यन्ते याजे याजिभ्यो यागः । ०१४ अर्धं जातमाऽन्मानवाज्याप्रयोगः । १५ यत्र क्व चिच्चे एकस्मिन्नेवाध्वर्युसंप्रैषे तुल्यरूपयोरतुल्यरूपयोर्द्वयोर्वषट्कारयोः सन्नतयोर्द्विरनुमन्त्रणम् ।१६याज्याधर्मेषु इतरेषु अनुवषट्कारादिषु आगुरः प्रतिषेधः ।१७इदमिदं वाजिनम् इत्यादिव भक्षार्थं अध्वर्यो निवाद उपहवयाचनम् ।१८अध्वर्युरग्नीध्राभ्यां समीपे उपहवयाचनम्। १९ उक्तवाजिनस्य किञ्चिद्दानाय पतनीऽगमन्वेषणम्। २०होतुर्भक्षणानन्तरम् अध्वर्युरग्नीध्राभ्यां क्रमेण वाजिनभक्षणम् । २१यजमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां यज्ञपतेरध्वरस्य प्रश्नमेव तन्नयनम् । २२ वैश्वदेवीष्टिदिवसादपरिक्रम् दिने पौर्णमासेनेष्टा तदानीमेव वक्ष्यमाणानां चातुर्मास्यव्रतानां केशनिवर्त्तनमध्वादिवर्जनरूपाणाम् आचरणारम्भः । २३केशनिवर्त्तनम् । २४ सन्नुपायनादः समो वार्षं मधुमांसलवणवर्जितानि वजनीनि। २५ कालविशेषे प्रतिदिवस प्रतिसवर्धनम् अतो भार्योपगमनविधानम् । २६ उत्तरविभावापीनुपादरूपं सर्वपर्वसु यापनम् । २७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वणोर्धापनं न मध्यमयोरिति ।

२अ० १६क० ।१प्रकृतवैश्वदेवेष्टिकायां पौर्णमासीमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैर्यागविधानम् । २प्रणीयमानस्याग्नेः पश्चादुपविश्य प्रोषितस्याग्निप्रणयनीया प्रतिपत्तिः । ३ आसीनस्य सप्रणवायाः प्रथमाया उपांश्वनुवचनम् । ४ उपांशुस्वरस्यानां स्वरान्तरस्यानपेक्षणे प्रणवेनावसाय अनुष्टुभ उत्तरस्या ऋच आरम्भः । ५ उक्तांवसानानुज्ञासपूर्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रणीयमानयोर्द्वयोरुत्तरमग्निमनुव्रजत उत्तरासामृचामनुवचनम् । ७ राजन्यवैश्ययोराद्ये ऋचौ । ८ उत्तरस्या वेदेः पश्चादवस्थाय शेषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तरवेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवासने पूर्वोक्तमनुवचनमारब्धं तस्मिन् उपविश्य व्याहृतित्रयरूपवाग्विसर्जनम् । ११ अन्यत्रापि अनुवचनानुव्रजनयोर्वाग्विसर्गः । १२ तिष्ठतः संप्रैषेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्गः । १३ वैश्वदेव्या समानोऽग्निमन्थना नाम इष्टिः । १४पञ्चादीनां तिसृणां हविषाम् ऐन्द्राग्न्यादीनां कर्तव्यत्वम् । १५ तत्रत्यगतमन्त्रस्य उपहवयाचने तृतीयत्वम् । भक्षणे चतुर्थत्वम् । उपहवयाजनभक्षणयोश्च विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवम्भावश्च। १६इष्टौ संस्थितायामवभृतकर्म निमित्तं अध्वर्यूणाम् उदकदेशगमनम् । १७अवभृथस्यानित्यत्वात् इष्ट्यभावेऽन्येषामपि अव-धानादीनां सम्भवश्च । १८चातुर्मास्याकृतेन हवीर्भ्यामयोरैन्द्राग्ननामकपञ्चान्तरविधानम् । २अ० १६क० ।

१ वरुणप्रघासेभ्यः परम् ऐन्द्राग्नपशुपरं अनीकवदाद्यादित्यान्तकर्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् । २ साकमेधीयपौर्णमास्याः पूर्वेद्युः सवने सवने एकैका इष्टिः । ३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायामनीकवान् अग्निः एतदुत्तरस्यां इध्मवन्तो, मरुतः सान्तपनाः तदुत्तरा आज्यभागप्रभृतीडान्ता इष्टिः । ४ गृहमेधेभ्यो मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्वा चोदनेषु वा । ५ हविष्मतोर्विराजयोर्निगदरहितसंयाज्यात्वम् । ६ गृहमेधीयादन्यत्रापि आवाहनरहिते स्थले अनिगदयोः संयाज्ययोः सम्भवः । ७ पितृयाणां पशौ चेतोष्टिसवे आवाहने सत्यपि अनिगदं संयाज्याद्वयम् । । ८ समापितेष्टिकायां रात्रौ बहूनां वाग्मिकानाम् अवदानम् । ९ रात्रेः पश्चाद्भागे पौर्णदर्वनामकस्य होमकर्मणः कर्तव्यत्वम् । १०वृषभरवे श्रूयमाणे तत्रहोमकालः । ११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे तद्धोमकालः । १२ तत्रोभयस्याभावाभावे प्रातःकालस्य होमोऽभ्युदये कैश्चित् दयनावर्त्तनम् ।

१३पृष्ठ्यादिष्वीत्यादिमन्त्रयोरध्वर्युणा होतृप्रैषे याज्यानुवाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुद्भ्य उत्तरा इष्टिः ।१५ क्रीडिनां मरुतां परोऽनुवाक्यामाज्यभागौ । १६अक्रीडिनां मरुतां याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहेन्द्र्यामिष्टौ बहुदेवतोक्तिः । १९माहेन्द्र्यां याज्यावचनम् । १९अ०२पा० १८अ० । १ दक्षिणाग्नेरग्निमानीय तत्र स्थापयित्वा तत्र पितृयज्ञकर्मकरणम् । २ पितृयज्ञाया इष्टेर्ध्रुवमुपजनामन्त्रवादित्वम् । ३तस्यां पितृयज्ञामिष्टौ कर्मणां प्राकृतत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षिणाग्नित्वम् । ५ इतरदिक्कृत्यानि प्रकृतौ यथान्यत् करणीयानि । ६ अनुवृत्तता उपमन्त्रस्य तस्या अथक्षिरनुवचनं तत्र च तासामेव सामिधेनीनां न पुनरभ्यासः । ७ तासां सामिधेनीनामनुक्रमेण प्रयत्नेन प्रतिपत्तिः । ८ आज्यपात्रदेवतावाहनानन्तरं प्राकृतात् स्विष्टकृतावाहनात् परं कव्यवाहनाख्याग्निवाचापाहनम् । ९ उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्निनिगमनम् । १०प्रयाजे विशेषोक्तं च । ११कार्याङ्गमन्त्रकोषेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेधः । १२पितृयज्ञामिष्टौ अवान्तरेडाभक्षणेडाभक्षणयोरभावः । १३ इडाभक्षणे मार्जनाभावः । १४ प्रयाजे समानानामादेशाभावः ।१५ईक्षितः सीद होमरिति योक्तस्योपवेशनम् ।१६सव्योपर्युपस्थानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्जीवाहनङ्कारणम् । १७ पितृयज्ञामाग्नीध्रस्य दक्षिणत्वम् अध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याह्वयम्, अध्वर्योर्वाचनम् । १८आश्रावणप्रत्याश्रावणयोर्येषु यों अपेत्यादीनां दीर्घान्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २०ऋतूनां नित्यत्वव्यवस्थापनम् । २१ पितृणां सोमवतां सोमस्य पितृमतां बर्हिषदः अग्निष्वात्तावेतिगुणोक्तिः । २२पश्चानां पितृणां तिर्यक्तिस्र एव प्रमुक्तिः । २३ वैवस्वतस्य येहदेवतात्वं तदा उत्तमे लिङ्गे मध्यमाया याज्यात्वं प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४ स्विष्टकृतो याज्योक्तिः । २५ स्विष्टकृतोऽग्नेः कव्यवाहनसंज्ञा । २६ स्विष्टकृत ऊर्ध्वं प्रवर्तभावः । २७ मन्त्रलोपादिभिन्नानां सव्योपर्युपस्थतादीनामभावाय प्रकृतिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकैकत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायामेव संवाज्याह्वयम् । ३० विशेषनियमार्थं दक्षिणाहतो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् । ३१पितृयज्ञामिष्टौ आवर्तनविरक्षेपोपस्थानम् । ३२दक्षिणाग्नेरपसृप्तागमनः । ३३गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् । ३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र इत्येवमर्चा गार्हपत्योपस्थानम् ।३६प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभितः समागमने मन्त्रः । ३७गार्हपत्यानन्तरं सव्याहृतिस्वयमवाहपकर्मभेदार्थगमनम् । ३८अध्वर्युप्रभृत्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् । ३९ प्रत्येत्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४०शुचिमन्तौ याज्ये निराजौ । ४० अ० २पा० १९अ० ।

१ साकमेधकालमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयमारम्भेष्टिः । २ पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्वागपि वा शुनासीरीयारम्भः । ३ नियुत्वानिति वायोर्गुणः शुनासीरीयः शुनचेति इन्द्रस्य शुन इत्युक्तिः । ४एतत्प्रकरणगतानां याज्यान्तरीयाचास्त्र देवतानां एतत्प्रकरणाम्नाता एव याज्यानुवाक्या इत्युक्तिः । ५ज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ पशुसोमौ ताभ्यां यज्ञिभेदेन अनुष्ठातव्याभ्यां यागः । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ पुनरभ्यासः ६अ० २पा०२०अ० ।

२अध्याये पशुकर्माधिकारः । १प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशुपुरकं कर्म । २पयोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् । ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निर्देवत्वविकल्पः । ४ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्पः । ५ एकस्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी आग्नावैष्णवी चेति इष्टिद्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्या उपरिष्टात् कर्तव्यत्वम् । ७ सविधिकस्य आहवनीयाद्विरक्षोत्क्षिप्ताग्निप्रणयनस्य पुनरुत्क्षेपः । ८ पशुयागसम्बन्धिन्या वेदेः यथाङ्कपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य यूपमञ्जमानमभिधानम् अग्निवेशानुवचनम् । ९ अञ्ज्यमानयूपानुवचनपरिधानयोरन्त्यभेदौ । १० उपशयवर्जं यूपेषु पशुतन्त्रके कर्म वि अन्यपूपानुवचनं परिधानान्त्ययूपसंस्तवनञ्च । ११प्रथमोत्तमयोरनभ्यासविधानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्पत्यावाहनम् । १३ संभारैः संभारमानन्तरं प्रहुताहुतिभिर्होमः । १४पृषदाज्यपूर्वकैकाहुतिहवनानन्तरं पुनः पृषदाज्यपूर्वकपश्चाहुतिहोमः, मन्त्रविपर्ययश्च । १५ सौत्ये एवाहनि पूर्वोक्तहोमः । १६ तीर्थेनैव सव्यविहारप्रपदनाय प्रयाजे उपनयनकदण्डदानम् । १७ प्रयाजस्नुदक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां उपनयनकदण्डप्रतिपादनम् । १८ यावत् प्रैषवचनं नास्ति तावत् उत्तमेन दण्डेन अपरयोः संस्पर्शननिषेधनियमः । १९ उपदुह्यानान्येषामपि यज्ञाङ्गानां विहारेण व्यवायनिषेधः ।

२०·प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचनप्रकारः । २१मैत्रावरुणस्यानुवाक्यानुवचनम् । २२मैत्रावरुणस्य पर्यग्नि क्रियमाणे होतुरग्निमन्थनसूक्तपाठः । २३आसीनेनैव मैत्रावरुणस्य सोमाधिकारवचनमन्तरस्य करणम् ।२२सू०२अ० १क० । १ पशुयागे एकादशप्रयाजनियमः । २ तत्र तेषां प्रयाजानां प्रैषा अपि एकादशसंख्याः । ३ प्रकृतावुक्तप्राकृतेष्वपि प्रैषेषु स्वादिशब्दमर्थं पूर्वोक्तस्य प्रैषस्यास्य पुनरुपदेशः । ४अध्वर्युप्रैषस्य होतुरनाकाङ्क्षणीयत्वम् । ५ प्रैषविकाभिराप्रीभिर्होतृयजनम् । ६ शुनकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषामाप्रीसूक्तभेदवचनम् । ७ ऋषिनामधेयस्यानुगुणानामाप्रीणां प्राह्यत्वम् । ८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठशुनकवर्जितानां सर्वासामाप्रीणां जामदग्न्यत्वम् । ९ दशसु सूक्तेषु प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रैषवचनम् । १० उक्तप्रैषवचनस्य होतुरन्तर्वेदि दक्षनिधानम् । ११ अध्रिगुयज्याख्ये दैव्याः शमितार इत्यादिके मन्त्रे ऽह्नादि मन्त्राणामूहः । १२स्त्रीपुंसयोः समाहारे पुंलिङ्गेनैवोहः । १३स्त्रीदेवतायामभिधेयायां मेधपतिमन्त्रस्य पुंवद्वचनम् । १४ स्त्रीपशौ मेधमन्त्रस्य पुंवद्वा स्त्रीवद्वा वचनविकल्पः । १५अध्रिगोरन्तम् अह्नादिमन्त्राणामितरेषामूहनं, स्त्रीपुंसमाहारेषु सर्वत्र पुंवदेवाभिधानम् । १६न वेदवसनस्योहविधेः पशुकर्मार्थत्वं किन्तर्हि सर्वेषु यजुःषु निगदेषु पार्थवमेन कार्यत्वम् । १७प्रकृतौ समर्थनिगमेषूहनम् ।१८समानतानां मन्त्राणां प्राकृतत्वेन अनूहनम् । १९प्रतिनिधिष्वपि प्राकृतानां मन्त्राणामूहनम् । २० उपमानानां स्त्रेनादीनां मन्त्राणामूहनम् । २० सू० ३अ० २क० । १ अध्रिगुनामकमन्त्रविशेषकथनं तत्रस्थानां पदानामूहश्च । २अश्वेत्यादीनां मयाणां मन्त्राणां स्वे स्थाने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३षड्विंशतियज्ञस्याभ्यासनियमः । ४मन्त्रविशेषजपानन्तरं विहारादाहत्य दक्षिणाहत्य आवर्त्तनम् पुनतः कृत्वा आसनञ्च । ५ मैत्रावरुणस्यापत्र पुनत: करणम् । ६पुनरावर्त्त मयाने परायामेवासनम् ६सू०२अ० २क० । १वपायां श्रपमाणायां तत्सम्भारार्थं प्रेषितस्य स्तोकेभ्योऽनुवचनम् । २स्वाहाकृत्यर्थं अनुवादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आप्रीवाक्या । ४ यथा पुरोडाशोऽहविरिति पशोर्वामाः । ५ नानादेवतेषु पशुषु याज्यानुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथग्भावः । ६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७एकेषां मते मनोताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानमतप्रैषाणां समानविकल्पोक्तिः । ९ प्रदानप्रैषेषु विकृतिषु च या देवतास्तासामेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्थाने निर्देश्यत्वम् । १० सोमेनेष्टयागानामेकैकस्या जातेर्द्वयोर्द्वयोः यज्योर्नियमनस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वनस्पतिस्विष्टकृत्सूक्तवाकप्रैषेषु प्रदानप्रैषीयप्रयोगवत् प्रयोगः । १२ सूक्तवाकप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्णनम् । १३ हविषां प्राणाख्यत्वात् स्वेन स्वेनैव यज्ञेन निगमने प्राप्ते पुरोडाशयज्ञेनैव चर्वादीनां निगमनविधानम् ।१४मेधोरभीवानित्ये तयोः पदयोः पश्वभिधायकत्वम् । १५आम्नायविहितानां द्विवचनान्तानाम् एकवचनबहुवचनयोरिष्टकारपरिग्रहार्थं पाठविशेषः १५सू०६अ०४क० । १वपाहोमानन्तरं धमन्त्रकानां वहूनां सर्वेषां सह मार्जनम् । २इदमापः इत्यनयर्चा यजुषा च उभाभ्यां मार्जनम् । ३ प्रत्यक्षभूतायामिष्टौ आतिदेशिकमार्जनस्य प्रवृत्त्यर्थमयो मार्जनस्य एतावत्त्वोक्तिः । ४ पुरोडाशप्रचरणपर्यन्तं तीर्थेन निष्क्रमणागमविधिः । ५ प्रधानस्विष्टकृतोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानेन चरित्वा स्विष्टकृता चरणविधिः । ६ स्विष्टकृच्चरणावसरे आगन्तुकैर्योगैरपि पशुपुरोडाशस्विष्टकृतां चरणम् ।७अन्यायत्तदेवतानां हविषां चावाहनादिषु निगमेषु अनुवृत्त्यभावः ।८पुरोडाशानामिति हविर्भेदे प्रैषस्योक्तत्वम् ।१०इडाया अर्थम् उक्तप्रैषस्योक्तता १०सू० ६अ०४क०। १इडोपधानानन्तरं मनोतानुचरणम् ।२हविषा चरणम् प्रैषाणां तत्पूर्वलिङ्गत्वम् । ३हविःप्रैषे सत्तर एवाग्नीषोमावेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्मतिः । ४ द्विदैवत्यत्वात् एकदैवते बहुदेवते पशौ मैत्रावरुणयोर्दैवतात्वम् । ५एकदैवतेषु बहुदैवतेषु च प्रैषेषु तथाहष्टत्वम् । ६ प्रकृतिभावे गालवगार्ग्यमतोल्लेखः । ७ अर्थभेदरहिते आम्नाये विकारस्य निरर्थकत्वम् । ८वपाहोमे कृते अर्द्धर्चयोर्मध्ये वाजग्रावाः समापनम् । ९ प्रैषसमाम्नायपठितं वनस्पतिप्रैषमभितो ये ऋचौ तयोर्वनस्पतियाज्यानुवाक्यात्वम् । १० आज्यभागयोः करणे प्रैषे प्रधानदेवतावद्देवतयोर्निगमनम् । ११ स्विष्टकृति इडोपह्वानानन्तरम् अनुयाजचरणम् । १२ उक्तस्थलेऽनुयाजानामेकादशसंख्याविधानम् । १३प्रकृतिभ्योऽन्यासां वैश्वदेव्यानामाहसंख्यत्वम् । १४प्रैषाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अनवानयज्ञस्य पुनरावृत्तिः । १५ पुनरनवानस्य व्याख्यानार्थोल्लेखः । १६ सूक्तवाकप्रैषे आज्यभागयोर्यजनम् । १७पशुतन्त्रे पदत्रयस्याभ्यावर्त्तामावाद पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

मेकजातीयपशुत्वकथनम् । १९ पशुमन्त्राणामेवावर्त्तनं नाम्ययोर्द्वयोः । २० उत्तरे पूर्वयोक्तस्योल्लेखः । २१ अवभृथे कर्म्मणि सूक्तवाकप्रैषसमापनानन्तरम् आहवनीये दण्डानुप्रहरणम् । २२ शावभृथे कर्म्मणि अवभृथानुप्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकालः संस्थाजपात् प्राक् निष्क्रम्य उदस्यमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्र । २४ उदस्यमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्टात् अपाउपस्पर्शनमन्त्रः । २५ बहुदाहृदयशूलानाम् अन्योन्यसंस्पर्शविवेचणमन्तरेणैव सर्व्वेषामेकैकेन समिन्धयस्य ग्रहणम् । २६ मन्त्रविशेषपूर्ब्बकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाश्च समिधोऽभ्याधानम् । २७पूर्व्वपक्षोहरेव पूर्व्वमाभ्याधानं न सर्व्वेषां युगपत्" । २८संस्थाजपान्तं पशुतन्त्रम् । २८सू० १अ० ६क० । १ प्रदानास्यकर्म्मोक्तप्रैषा एव सर्व्वत्र भवन्ति नान्ये- इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथनप्रतिज्ञा । ३सर्व्वत्र पूर्व्वोक्ता अनुवाक्याः उत्तरा याज्या इति ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्याविहितदैवतेन यक्ष्यमाणानां पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्याः । ६ सरस्वत्या याज्यानुवाक्याः । ७सोमदेवतायाः याज्यानुवाक्याः । ८ पूष्णो याज्यानुवाक्याः । ९ बृहस्पतेर्याज्यानुवाक्याः । १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्याः । ११ इन्द्रस्य याज्यानुवाक्याः । १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः । १३इन्द्राग्न्योर्याज्यानुवाक्याः । १४सवितुर्याज्यानुवाक्याः । १५वरुणस्य याज्यानुवाक्याः । १५सू० २अ० ७क० । १ अष्टादशभिर्ऋग्भिः पशुकर्म्मविधानम्, तासां सर्व्वासां प्रजापतिदेवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्याविकल्पकल्पितदैवत्यानामिष्टिरूपाणां पशूनां विधानं, शाकल्येनैतदध्यायगणितानां तासां त्रिंशदुत्तरशतत्वोक्तिः । ३ कथञ्चन समाम्नातानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषाञ्चित् स्वतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नस्य निरूढनामकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशोः षट्सु षट्सु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्य्यता । ६प्राजापत्योपांशुसावित्रसौर्य्यवैष्णववैश्वकर्म्मवरुणपाशुकतन्त्रेषु उपांशुजपविकारोक्तिः । ७प्रैषादेरपि आगुरः स्थानभाजित्वम् । ८ आददादीनां मन्त्राणां यथास्थानमुपांशुत्वम् । ८सू० ३अ० ८क० । १सौत्रामण्याख्य कर्म्माधिकारः । २तत्राश्विनसारस्वतैन्द्राःपशवःबार्हस्पत्यश्चतुर्थः ऐन्द्रसावित्रवारुणाः पशुपुरोडाशाः यथासङ्ख्येन भवन्तीत्युक्तिः । ३सात्वामार्ज्जनानन्तरम् आश्विनसारस्वतैन्द्रै प्रचरणं तेषां याज्यानुवाक्याप्रैषयाजमानां कथनम् । ४कुम्भीस्थसुराविवेचनमन्त्रः यथा तस्य सुराविवेचनप्रकारश्च । ५ सुराग्रहपयोग्रहयोर्भक्षजपविधानम् । ६ सुराग्रहेष्वेव प्राणभक्षविधानम् । ६सू० ४अ० ९क० । १विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकारः । २ विहितस्याभावे प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्यरूपस्याहिताग्नेः प्रवासोपपत्तौ अग्नीनां पृथगुक्तयनम् । ४ समन्त्रकं आज्याहुतिहोमकं समारोपणं कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् । ६ यजमानकर्त्तृकं गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य सकृत्प्रतपनम् । ७उक्तप्रकारेणाहिताग्नेः समारोपणानन्तरमकृत्वा गमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तृकं समन्त्रकमरणीमन्थनविधानम् । ९अवदीयमानस्याहवनीयस्य मध्यापराह्णादर्व्वाक् संवपनम् । १० यदि त्वतीयाद्यप्रमावास्या पौर्णमासी वातीयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि वा वाग्निहोत्र उपसन्ने हविषि वा निरुप्ते चक्षीयञ्चक्षुः पुरुषोऽथ वाऽविविहारमन्तरियाद्यदि वाध्वे प्रमीयेत इत्येवं निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः पथिकृद्व्रताग्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनडुद्दक्षिणा । १३पूर्व्वोक्ताया इष्टेः अग्निभिन्नव्यवधाननिमित्तकत्वे विधानभेदः । १४पशूनां अभावे चपदानां भक्षणा परिपूरणम् । १५ भवराजग्रोहदराजग्रा च सम्भवे प्रतिराजि मन्त्राहुतिः । १६उक्तराजिभ्यां समानं कृत्वाऽऽहवनीयानुगमनानन्तरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७ यदि व्रतस्य व्यवधानेन दोहनीयाया गोः पयसाग्निहोत्रान्तरं प्रातरादौ प्राक् देहाग्निसंस्कारात् कृत्वा दाह इत्युक्तिः । १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्मरणशङ्कायां तत्पक्षावशिष्टाहुतिभिः एतत्पूर्व्वपक्षनयनम् । १९आघारानन्तरं प्रधानयागादर्व्वाक् हविर्व्यापत्तौ तत्र प्रधानयागादेः सर्व्वस्याज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्या न भवतीत्युक्तिः । २० अनुवर्त्तमानादिभिरन्यैर्वा दोषैर्हविःषु दुष्टेषु नान्यः प्रत्युक्तः प्रत्युपायः । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अप्सु प्रक्षेपः । २३याज्यादस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीकद्वारे प्रतिषेचनम् अप्सु वा तूष्णीमिति विकल्पः । २४ अन्तःपरिधिदेशे विष्यन्दमानस्य हविषो निर्वपणम् । २५प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयोः पात्रयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दधिभावाय चातच माभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरणम् । २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधिपयोरूपे सान्नाय्यहवे दुष्टे इन्द्राग्निदैवत्योदनविधानार्थं पञ्चशरावपरिमितव्रीहिनिर्वपणम् । २८ इन्द्राग्न्योः पृथक् चरणम् । २९ एकेषां मते वैश्वानरदेवताकपञ्चशरावोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्न्योः पृथक्चरणम् । ३० सान्नाय्यार्थमपाकृतानां वत्सानां पाने वायुदेवत्यया यवाग्वा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण चन्ततोऽधिश्रितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । २१खं०२अ० १०क० । १ उपावसृष्टाया दुह्यमानायाश्च अग्निहोत्रगोरभिमन्त्रणम् । २ उपविष्टाया गोरुत्थापनम् । ३उपविष्टाया गोरुत्थाने सति पौदघातस्यपोहनस्य दुग्ध्वा ब्राह्मणाय गावोऽन्तप्रदानम् । ४वत्सापगमाभावे उपविष्टे गवे यवसदानम् ।५दुग्धस्य शोणितावारत्वे निरसनस्य गार्हपत्ये दाहविधानमन्येन द्रव्येण च होमकरणम् । ६ दोहनोत्तरं पात्रस्य भेदने पात्रात् पतने वा विच्छिन्नपतितत्यागेनान्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् । ७दोहनावस्थायां पयसः स्कन्दने स्कन्नाधाभिमन्त्रणम् । ८पारिशिष्टेन स्रावोत्थेन होमः । ९ होमस्यापर्याप्तौ अध्यागीयान्येन होमः । १०पयसि स्रावे प्रायश्चित्तम् । ११स्कन्ने स्कन्नाभिमर्शनम् । १२ पयःशेषेण होमविधिः । १३ शुष्कतस्याऽधेने पुनरभीय होमकरणम् । १४स्थालीपात्रे शेषाभावे संस्कृतेनाज्येनैवैव होमः । १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तम् उक्तरूपा प्रायश्चित्तिः । १६ पूर्वोक्तहोमे प्रातरस्य मन्त्रस्यापवादरूपया वारुण्या ऋचा होमः वारुणीजपश्च । १७ वारुणीजपो वारुणीहोमः अनमनमिति मन्त्रस्य शेषेण होमे सामायचारहोमे पुनरभीय होमे च कर्त्तव्यता । १८ मायगारिमिति उक्तपक्षान्ते पुनर्होमः। १९ वरदेति चल्हायमानस्याग्निहोत्रद्रव्यस्य अभिमन्त्रणम् । २० उद्धाविते विष्यन्दिते च प्रायश्चित्तान्तरम् । २१ शोभने मध्यमेन पलाशपर्णेन होमः । २२ अभिहष्टेऽधिवर्षानिदाधानम् । २३ उत्तरस्या आहुतेः स्कन्दने समिदाधानम् । २२खं० २अ० ११क० । १ सायं होमस्य प्रदोषान्तकालविधानम् । २ सङ्गवान्तस्य प्रातर्होमकालत्वम् । ३ सायं प्रातर्होमेऽतीते चतुर्गृहीतेनाज्येन होमः । ४ कस्मिन् काले केन मन्त्रेण होमकाहुतिः । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वारुणीष्टिः कार्या । ६होमोत्तरकाले प्रातः इध्मस्य वरदानम् ।

७अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीयस्यानुगमनं ज्ञात्वा पुनस्तदुद्धरणम् । ८ तन्निमित्ता मित्रवरुणौभयदेवताका इष्टिः । ९ इष्टिसमाप्तौ व्रतयाचोः यजमानयोरग्नीन् अयतोऽनन्नतोरहःशेषमुपोषणम् । १० द्वयोर्गवोर्दुग्धेन रात्रेः पूर्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पयसि स्थिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् ।१२प्रातःकालातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ प्रत्यक्ष चतस्राग्नेदैवतात्वम् । १४समावे एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्तिः । १५ दुःखेनानुपाते प्रायश्चित्तिः । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनानुद्धृतेऽआहवनीये यद्यस्तमियादर्कस्तदा बहुविद्ब्राह्मणेन तस्याभिधानान्तं कारयेदित्युक्तिः ।१७पूर्ववत् अनुद्धृतेऽभ्युदितो यद्यर्को बहुविद्ब्राह्मणेन तत्प्रणयनम् ।१८आज्यस्य शेमरजताग्रनयनरूपकार्यान्तरोक्तिः ।१९कालात्ययेन प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः ।२०उक्तविषये प्रातःकाले विशेषोक्तिः ।२१विद्यमाने आहवनीये गार्हपत्यानुगमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् । २२ मथनमन्थनाभावे मथनाऽरणी वेपयित्वा तन्मन्थनम् । २३ मन्थनविषये इतिकर्त्तव्यताकलापः । २४ उक्तमन्थनविषये द्वितीयः कल्पः । २५ पुनर्मन्थनविषये कल्पान्तरम् । २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निदेवास मन्थनविषये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनीयेऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविशेषोक्तिः । २८ ज्योतिष्मदुणपकाग्निश्चरणयोः प्रकृते देवतात्वोक्तिः । २९ सर्वेष्वग्निष्वनुगतेषु आदित्येऽस्तमिते उदिते वाऽस्याग्नेः पुनराधानरूपप्रायश्चित्तोक्तिः । ३० अरण्योः समारूढेषु अग्निषु अरण्योर्नाशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्यत्वम् ।२०खं०२अ०१२क०।१अतःपरं आधिनीनामिष्टीनाम् आग्नेयत्वोक्तिः। २व्रतातिपाते आग्नेयेष्टिः ।३व्रतेऽग्निकर्म्मच्छिद्रोमेनेष्टिः किन्तु आहुतिहोमः । ४ आगारदाहे क्षामायाग्नये, यावाग्निसंसर्जने च शुचयेऽग्नये, इष्टिः । ५ सर्वेषां द्वयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये उक्तेष्टिः । ६गार्हपत्याहवनीययोः संसर्गे वीतयेऽग्नये इष्टिः ७ पचनाग्निना संसर्गे संवर्गायाग्नये इष्टिः । ८ वैद्युतेऽग्नौ अप्सु मृतकाय, मत्स्यानभोजने वैश्वानरनामकायाग्नये चेष्टिकरणम् । ९ पुरोडाशकपाले नष्टेऽनुद्वासिते पूर्व्वोक्तवेष्टिः । १० अभ्याधाविते उक्ताया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । ११ जीवत्येवाहिताग्नौ मृतमन्त्रोक्तेऽसे सुभतयेऽग्नये इष्टिः । १२ तत्रेष्टौ मरुतोदेवता ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रमसः पुरस्ताद्भ्युदये जाते मरुद्देवताका उक्तेष्टिः। १४ प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्चेष्टीनां वैकल्पिकत्वकथनम्। १५ हविषां स्कन्नानामभिमर्शनम्। १६ बर्हिष्परिधि स्कन्नया आहुत्या आग्नीध्रकर्तृको होमः। १७हुतवते आग्नीध्राय पूर्णपात्रदानम्। १८ देवताविपर्यासरूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं हिरण्यदानञ्च। १९कस्मिंश्चित् कर्मणि यष्टव्यदेवतायाहनमकृत्वा उत्तरकर्मप्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहनं कर्त्तव्यम्। २०मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम्। अस्यानिष्टायाः देवताया स्मरणक्रमेण यागः। २०खं० ३अ०१३क०।

१ अपक्वहविषा होमे कृते चतुःशरावौदनेन चतुर्ब्राह्मणभोजनरूपा प्रायश्चित्तिः। २अदग्धं किञ्चिद्धविरवदानेभ्यो न पर्य्याप्तञ्चेत्तदा पूर्व्वोक्तप्रायश्चित्तम्। ३ हविष्यशेषे दग्धे पुनराहुतिः कार्य्या। ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे पुनराहुतिरेव। ५ गुणभूतानां पुनराहुतिकथनम्। ६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनराहुतिकथनम्। ७ अवदानदोषे पुनरायतनादवदानोक्तिः। ८क्षामे शेषे-ऽपेहा दैवे दक्षिणादानं न ऋत्विग्भ्य इत्युक्तिः। ९सर्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादाने यथासम्भवभूमिदानम्। १० पुरोडाशश्रपणादूर्द्ध्वं प्रायश्चित्ताभावः। ११ श्वादिभिरवलीढानां तद्दर्शनादिभिरभिविम्रानाम् अन्यथा वाऽशुचिसम्बन्धानां कपालानामभिन्नानाम् अपामभ्यवहरणम्। १२कपालेभ्यो-ऽन्येषां मृण्मयानां भिन्नानामभिन्नानाञ्च अपामभ्यवहरणम्। १३स्फुटितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिमन्त्रणे। १४अग्निहोत्रहोमायाग्निप्रणयनकाले मथ्यमाने-ऽग्नौ न जाते लौकिकमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम्। १५पत्न्यादीनुक्त्वा तेषां पूर्वपूर्व्वाभावे उत्तरोत्तरग्रहणम्। १६ब्राह्मणभोजनादिषु पशुषु आहुतिवारणायां समिद्धमति इत्यनादौ समिधो न भवन्त्येवेति। १७होमानन्तरं मन्त्रणमपि भवतीत्युक्तिः। १८ यदि मार्गौ जुहुयात् तदा शास्त्रार्थिनो ब्राह्मणस्य नावरोधः कार्य्यो इत्युक्तिः। १९ यद्यजकर्म्म जुहुयात् तदा आगमं तावदनन्तम्। २० यद्ये चेत् दर्शयाममभिययनम्। २१यद्य चेत् भोजनीयाभोजनीयरूपविवेकाभावः। २२सांवत्सरिकयाज्ञौ लौकिकयोर्वा तयोर्विवेकोक्तिः। २३ आहुत्योरन्तराऽग्न्यनुगमने सति निहिते हिरण्ये द्वितीयाहुतिहोमः। १खं० १४क०

चतुर्थाध्याये सोमयागेतिकर्त्तव्यताकथनम्।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् इष्टिपशुचातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यजनम्। २ एकेषां मते दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते ताभ्यां पूर्व्वमपि सोमेन यजनम्। ३ सोमयागकर्तृणामृत्विजां संख्यानिरूपणाय प्रतिज्ञा। ४ते च त्रिपुरुषन्तस्त्वारस्तेन तत्र षोडशर्त्विजः। ५ यथाप्रमाणन्तु ते षोडशर्त्विजां मध्ये स्वस्वापेक्षया उत्तरे त्रयः स्वस्वगणभूता इति चतुर्णामेव मुख्यत्वमित्युक्तिः। ६ होता मैत्रावरुणोऽच्छावाकोग्रावस्तुत् इत्येकोगणः। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता इत्येकोगणः। ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता इत्येको गणः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येवं चतुर्षु ऋत्विग्गणेष्वाद्याश्चत्वारो मुख्याः।७एतेषामेव ऋत्विजाम् अहीनैकाहैर्यजनं न सदस्यमित्यन्यसाध्वर्यूणां कर्त्तृत्वमिति भाषणम्। ८-गृहपतिप्रदानानामुक्तानां षोडशानाम् ऋत्विजां सत्रैर्यजनम्। ९ ऐष्टिके तन्त्रे सत्रिणां पुरुषाणां समावायादिकर्म्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यत्वम्। १० अमन्त्राणां दोषत्वात् प्रकृत्येव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे इत्युक्तिः। ११ याज्यानुवाक्ययोः अग्निर्मुखमित्यूहः। १२ दण्डप्रदाने ऊहविधानम्। १३ मन्त्रेषु निवित्सु अप्राप्तस्य ऊहस्य विधानम्। १४ अनैष्टिकत्वात् कृकवाकुः अत्रयाज्यायापप्राप्तोहविधानम्। १५ब्रह्माद प्राप्तो गृहपतेरूहविधिः।१६अच्छावाकस्य निगदे उपहवे प्रत्युपहवे चोहः।१७आर्षेयवरणे गृहपतिप्रवरणानन्तरम् अमात्यादीनां मुख्यानां प्रवरणम्। १८ सर्वासवर्गादित्वं सत्रोक्तक्रमेण। १९ समानार्षेयाणां समानगोत्राणां तन्त्रता। २० पृथगन्वयानां संस्कारणाम् आवर्त्तनम्। २१ एकेषां मते अग्निचित्यानन्तरं क्रतुम् उखासम्भरणीयम् ऐष्टिकं कर्म्म। २२ [illegible] नक्षत्राणां देवतात्वोक्तिः। २३दम्भर्तिकस्य मास उत्तरोत्तरं संवत्सरं भवितव्यत्वम्। २४ [illegible] रणीयस्य पौर्णमासाद् संवत्सरत्वोक्तिः। २५ सोमप्रवहणस्य प्रायणीयादुत्थतोक्तिः। २६ औपवसथ्येऽग्निप्रणयनस्य प्रदमावा ऊर्द्ध्वं सरेषु नियमाभावः। २७वर्षे मध्यमोत्तमयोर्नियमाभावोक्तिः। २७खं० ४अ० १क०।

१दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धार्य्ये। २ दीक्षणीयायामग्नाविष्णू देवते। ३ सामिधेन्यः [illegible] ४ अन्त्ययोरुभयोराम्नानैकत्वादधिकानि ह-

चतुर्थाध्याये सोमयागेतिकर्त्तव्यताकथनम्।

वीति । ५अपहृत्य आदित्येभ्यः भुवनपतिभ्यो वा आदित्येभ्यो ग्रावग्राहणकथनम् । ६ इडादिषु उदयनीयायाः प्राक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इडायां सूक्तवाके च स्थितानामाशिषां स्थाने आगूर्णीसकमन्त्रस्य प्रयोगः । ८इडान्तमिदवचनम् । ९सूक्तवाकनिगदोक्तिः । १० नामादेशाभावोक्तिः । ११ पत्नीसंयाजविकृतायाः कथनम् । १२ अग्निप्रणयनोत्तरकालं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये दीक्षितानामासनशयनरूपसञ्चारदेशः ।१३पत्नियां दीक्षाविधानम् । १४महाव्रतवर्ज्जिते सत्रे विशेषोक्तिः १५ द्वादशाहतापश्चितेषु चतुर्वंशाः सुत्याचतुर्वंशाएवोपसदो दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विकल्पेषाहानां समाचारः । १७ दीक्षाकालएव विधातव्ये दीक्षोपसत्सहितानामेकाहःप्रयोगकालविधानम् ।१८दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं यदहस्तसिमहनि सोमक्रयविधानम् । १८सू० ३अ० २क०।१ सोमक्रयदिवसे प्रायणीयेष्टिकरणम् । २प्रायणीयेष्टेः शंय्वन्तत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ अन्याया इष्टेरनुप्रभागत्वं नोदयनीयत्वमिति । ४ अकर्मसु सोमक्रयस्य पश्चादेव कर्त्तव्यत्वम् । ३ सू० ४अ० २क० । १ सोमक्रयरूपं कर्म । २ क्रीतं सोमं प्राग्वंशसमीपं नेष्यत्सु अध्वर्य्युषु अग्रतः पश्चात् त्रिपदमात्रेऽतीते शकटस्य नोर्ध्वभागस्य दरदेशे प्रेषितस्य ततः पाणीनामामतः पदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रिःपांशुग्रहणम् । ३ अन्तरेणैव वर्त्मनी अनुव्रजतएव उत्तरान्वनुवचनम् न प्रजननिषेधे इत्युक्तिः।४अवस्थितस्यासनो दक्षिणपार्श्वेन सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्य सर्वावस्थानम् । ५ अवस्थितेऽपि दक्षिणात् पश्चादभिक्रान्तस्य सोमाभिमुखं अवस्थानम् । आहवनीयस्यापतोऽनुव्रजनञ्च । ६सोमे निहिते तिष्ठतएव परिधानोक्तिः । ७ उपस्पर्शनविषयस्य विकल्पोक्तिः । ७सू० ४ अ० ४क० ।
१ इडान्ता आतिथ्या नाम इष्टिः । २ आतिथ्येऽग्निमन्थनरूपाङ्गकथनम् । ३ आतिथ्येष्टौ धाय्याद्वयं, संयाज्याद्वयम्, आर्त्विज्यं वरिष्यतां सखमभिमर्शनम् । ४उदकस्पर्शानन्तरं सोमाप्यायनम् । ५ उपस्पृश्य तदुदकस्पर्शं कृत्वोदकपर्य्यन्तम् । ६ आप्यायनमन्त्राः । ७उदकस्पर्शानन्तरं नमस्कारार्थाञ्जलिरूपेण पाणिनिधानस्य कर्त्तव्यत्वम् । ७सू० ४अ० ५क० । १ उदकस्पर्शनानाम् आप्यायननिह्नवानन्तर्य्योक्तिः । २ प्रस्तरस्य अग्नावाधानस्य प्रथमेन तदुत्थानम् ।२पूर्वकाभिष्टवनस्य एतानन्तरकथनम्

२सू० ४अ० ६क० । १ ग्रावग्राव्ययधाने सत्यसेकमेवाभिष्टवनम् । २ होत्रादिषु उपविष्टेषु अध्वर्युकर्तृकवर्महुवाक्यानस्य उत्तरारम्भो वैकल्पोक्तिः । ३ अभिहिङ्कारवर्जम् उत्तराभिष्टवनविधानम् । ४ उत्तरपठनस्य समष्टिप्रयोजनानि । ५ उभयोः प्रवर्ग्ययोः स्वरूपकथनम् । ५ सू० ४अ० ७क० । १प्रवर्ग्योपसदोः अन्वष्टाय पश्चार्धे प्रपदस्य उपसत्करण विधानम् । २ उपसदि पितृगाथा जपलोपः । ३पितृगाथैव प्रवेशोपवेशनयोर्व्याख्यानम् ।४ पितृगाथा उपवेशनातिदेशात् दक्षिणोपर्युपस्थताविधानम् । ५ उपसद्यायमीळये इत्याद्याः तिस्रः सामिधेन्यः ।६ तासामुक्तमेन प्रणवेनाग्निं सोमं विष्णुमावाह्योपवेशनम् । ७ एकेषां मते देवतानाम् नावाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवताः इत्युक्तिः। ८ स्विष्टकृदादिप्रयाजाज्यभागलोपकथनम् । ९ आघारनिषेधयोर्नित्यत्वकथनम् । १०अपराह्णेऽपि कर्त्तव्यायामुपसदि विशेषादिकथनम् ।११तत्र पूर्वापराह्णिककर्म्माणि। १२पौर्वाह्णिकीनामुपसदां सुपूर्वाह्णे, आपराह्णिकीनाञ्च अपराह्णे कार्य्यतोक्तिः । १३पूर्वाह्णिक्यापराह्णिक्याऽनुमदौ एकोत्तर एकोपसद्व्यवहारः, तासां उपसदश्च त्रिरहःसु कर्त्तव्यत्वम् । १४षट्सु वेति अवस्थाविकल्पः । १५अहोमादीनाम् अध्वर्य्युप्रत्ययादुपसद्विषयः ।१६ एकेषामाचार्य्याणां ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्मैक्याभावोक्तिः । १७ औपवसथ्येऽहनि वर्त्तमानयोरुपसदोः पूर्वाह्णएव कर्त्तव्यत्वम् । १८होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवसथ्येऽहनि प्रथमोपसदि समाप्तायां प्रेषितः पुरीषचित्यर्थमनुवचनम् । १९होतरि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् । २० पश्चात् पदमात्रे स्थित्वाऽभिहिङ्कृत्य पुरीष्यासोऽग्नयः इति प्रथमया ऋचाऽग्निरनुवचनम् । २१ समन्त्रं चैवानुवचनं नोपांशुरिति । २२ प्रजल्प्य अध्वर्य्युषु अनुप्रवृत्तोऽनुप्रजननम् । २३ तिष्ठत्सु अध्वर्य्युषु अनुवचनारम्भस्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृज्य प्रचरतीति सर्व्वेषामनुवचनम् । २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रणीयमानस्य चितस्य अग्नेः अनुगीतस्यार्षणरूपसंस्कृतिः । २५ निर्मन्थ्यया वाचा पूर्वोक्तमन्त्रानुवर्त्तनम् । २६ अग्निप्रणयनस्य पश्चात् वैश्वानरीययजनम् । साग्निचित्येषु क्रतुषु पुरीषचितिः, अनुवर्त्तनं, वैश्वानरीयमिष्टिश्च सर्वं भवतीत्युक्तिः । २८ प्रश्नो नियमभेदः । २९ उत्तराग्निप्रणयनस्य कर्त्तव्यत्वम् । ३० दीक्षितश्चेद्द्युप्रा तदा तस्य

वसोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानम् ३० सू०४अ० ८ख०।१हविर्धानयोः शकटयोः अध्वर्य्युकर्तृकं प्रवर्त्तनम्। २तत्प्रवर्त्तने सोमप्रवह्णेन कार्य्यतोक्तिः। ३ पूर्व्वोक्तानुवचने विशेषकथनम्।४रराट्यामवस्थायाम् अधिद्वयोरित्यादृचा अर्द्धर्चेऽवसानम्। ५नवां रराटीमोत्तमायाः ऋग्विशेषानुवचनम्। ६उपनिहितयोर्मेथ्योः ऋग्विशेषेण परिधानम् ६सू०४अ०९ख०।१प्रेषितानुवचने इतिकर्त्तव्यताकलापः। २ अनुप्रजत उत्तरानुवचनम्। ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरमः। ४ आग्नीध्रीयमभिप्रजतस्तु अध्वर्य्युः उत्तरेण तमतिक्रम्य ऋग्विशेषस्यानुवचनम् ऋग्विशेषस्य चार्द्धे आरामः। ५प्रपद्यमानस्य सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकारः। ६ शालाद्वार्ये भद्रोपवेशनप्रकारः।७अग्निप्रणयनस्य सोमप्रणयनस्य पाक्षिकत्वकथनम्। ८ सोमप्रणयने ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः। ९ आहवनीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमः। १० अग्निचित्यासहिताया सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य दक्षिणत उपवेशनम्। ११ अग्निषोमीये पशौ उक्तब्रह्मासनातिदेशः।१२सौम्ये चाहनि वपाहोमपर्य्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आसनम्। १३प्रवर्त्तने सोमं प्रपद्य हविर्धाने चाग्नेय यदि गतः स्यात्तदा प्रपद्यमाने सोमे आसादनार्थं पुनः प्रवेशादिकमुक्तिः। १२सू० ४अ०१०ख०। १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम्। २ प्रणयनपर्य्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे आदत्तप्रदानस्य कार्य्यभेदाः। ३होतुः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्य्यभेदः। ४मैत्रावरुणस्य स्वधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम्। ५ देवसूनां हवींषीति संज्ञाकथनम्, तत्र वक्ष्यमाणानां देवतानां सगुणत्वम्, दशस्य गुणविकल्पश्च। ६उक्तदेवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्। ६सू० ४अ०११ ख०। १ दर्भप्रष्ठामीतिपश्चमाणानां हविषां संज्ञा, तासाञ्चाम्नायाश्च तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं तासामष्टौ संख्याः तत्रादितः पञ्चानामेकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो गुणशब्दाः ततोविष्णुपत्नी अदितिरित्येका, ततश्चानुमतिरिति द्वे। उक्तानामष्टानां देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्। वैश्वानरीयस्य नवकपालत्वं, वायस्य दशमत्वञ्च। ३ औपयाजैरङ्गारैर्व्यसावपरिहारे बलस्य कार्य्यता। ४ आग्नीध्रस्योत्तरेण होतृनयनं दक्षिणे होत्रीये निधानम्।५शामित्रोद्वाहरणे दक्षिणेन मैत्रावरुणं, होत्रीय एव निधानम्। ६उपोत्थानमनिष्ठामध्ये तथा वेदप्रहणम्। ७हृदयशूलोद्वासनप्रकारः।

दशवतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षितानामन्तर्भावः अदीक्षितानां बहिर्भावश्च। ४अ०१२ख०। १ यस्यां रात्रौ पयोः समाप्तिस्तस्यान्त्ये भागे पक्षिप्रवादनात् प्राक् प्रातरनुवाकायामन्त्रितस्य विधिपूर्व्वकः आहुतिहोमः। २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोमः। ३ ब्रह्मणश्च होतृवायं विधिः समान इति। ४ हविर्धाने प्राप्य रराट्यभिमर्शनम्। ५ दक्षिणेन पाणिना सव्येन च रराट्यभिमर्शनम्। ६ मन्द्रस्वरेण प्रातरनुवाकानुवचनम्। ७ प्रातरनुवाकार्थमाम्नानविशेषः। ८ अग्निदेवताकक्रतुः ४अ०१३ख०। १औषसक्रतुः। २तत्रेतिकर्त्तव्यताकलापः ४अ०१४ख०। १आश्विनः क्रतुः। २तत्र प्रातरनुवाकः। ३पूर्व्वोक्तादन्यः प्रातरनुवाकः। ४अन्यैश्छन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य छन्दसोनात्यापनम्। ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभ, वैश्यस्य न जागतमिति। ६ अध्यायवत् एकपदद्विपदाना संहितानामन्ते प्रणवकरणम्। ७आग्नेयादीनां यथाक्रमं वक्तव्यता।८ प्रेष्यतः सर्गकालस्य आह्वककथनम्। ९ तमसोपघातपर्य्यन्तं ब्रह्मोद्यासोमधूक्तावर्त्तनम्। १० तमसोपघातकाले ईडेग्नाभीयस्य चर्मवर्चा प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपसन्ननम्। ११ उत्सर्पणस्वरूपकथनम्। ११सू० ४अ० १५ख०।

५ अध्याये। १परिधानीयोत्तरानुवचनप्रकारः। २ तत्र निषद्यादि। ३ अपोनप्त्रीयायां प्रयोगमन्त्रौ। ४ प्रातःसवनस्य मन्द्रस्वरेण प्रयोगः। ५ अध्वर्य्युकारस्यानुच्चासीन वचनम्। ६ इष्टिवामस्य सामिधेनीवत् प्रख्यापनम्। ७ प्रकृतिभावे सर्व्वमर्द्धर्चे विरामाकाङ्क्षा। ८ दशमीवद्ध्ये ब्राह्मणानुवादः। ९ एकधनास्त्वप्सु आवर्त्तनीयत्वकथनम्। १० हविष्पथमागतासु तासु जपमन्त्रः। ११ समीपागतासु तासु जपमन्त्रः। १२ वसतीवरीषु समायातासु ब्राह्मणोक्तकार्य्यचरणम्। १३तीर्थदेशे होतृचमसे चमां पूर्व्वभागे आपोनदेवीः इति मन्त्रं समाप्य प्रणवेनोपरमः। १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः। १५ आहासेवधनामानामकाम्यानां पश्चतो गत्वा ता अपरेणातीत्य उत्तरतः स्थितिविधिः। १६ नासदूरेणातीतासन्यावर्त्तनम्। १७ अन्वाहृत्य मन्त्रक्रमेण व्रजनम् आगमनपक्षे प्रणवेनानुन्नानक्रिया।१८तिसृणाम् उत्तमयानुप्रपदनम्।१९तपानिरसनेन होमाभिमुखे उपवेशनप्रकारः। १९सू० ५अ० १ख०। १ उपांशुनामपात्रे हूयमाने तदभिमुखीभूय प्राणापानौ विकाहारेण बहिष्करणम्। २बहिःस्थस्य वायो-

नाशिकया द्वे प्रवेशनप्रकारमन्त्रौ । ३ उपांशुप्रचारार्थसो-
मसवनसाधनपात्रस्य ग्रावाणश्चेत्यभिमर्शस्य वाग्विसर्गः ।
४ मैत्रावरुणब्रह्मणोः कार्य्यभेदः । ५ ताभ्यामितरेषां
दीक्षितानां कार्य्यभेदः । ६ विप्रुड्ढोमौ कृत्वा अध्वर्यु-
कृता अन्योन्यं स्पृष्ट्वा आतीर्थदेशात् सर्पणमित्युक्तिः ।
७ बहिष्पवमानस्तुत्यर्थमुद्गातारमभिमृश्योक्तस्य ऋत्विजा-
मुपवेशनम् । ८ तत्रैवासीनेन होत्रा तेषामुपविष्टानामनु
मन्त्रणमन्त्रः । ९ होतुर्दीक्षितत्वेऽनुमन्त्र्य वाग्यमनार्थं ग-
मनम् । १० दीक्षितस्य होतुरुत्तरसवनयोः सर्पणमपि ।
११ ब्रह्ममैत्रावरुणयोर्विधानभेदः । १२ प्रातःसवने ब्रह्मणः
कार्य्यभेदः । १३ तस्यैव द्वितीयतृतीयसवनयोः कार्य्यभेदः ।
१४ मन्त्रभेदं कृत्वा मैत्रावरुणं प्रति स्तुध्वमित्युच्चैस्त्वेन
नियोजनम् । १४ सू० ५ अ० ३ ख० । १ सवनीयेन
पशुना चरणम् । २ शाखान्तरे या देवता पाठोक्ता
तद्दैवतः पशुः कार्य्यः । ३।४ क्रतुभेदे देवताभेदः । ५
अग्नीषोमीयपशुधर्म्मविशेषातिदेशः । ६ परिव्ययणप्र-
कारः । ७ ऐष्टिकेषु निगमेषु आवाहनप्रकारः । ८ हा-
रियोजने विशेषः । ९ विषयभेदे प्रायश्चित्तादिनिषेधः ।
१० अनिर्दिष्टदेवताहोमानां देवताः सवनदेवता एवेति
तासामावाहनम् । ११ अक्रियायेऽपि तासामनुवर्त्तनम् ।
१२ अच्छावाकं [illegible] वषट्कर्त्तॄणाम् पशुताहुति
होमः । १३ पात्नीवताद्यन्तप्रभृति पाशुकं कर्म्म कृत्वा सौ-
मिककर्म्मकरणम् आदित्याद्युपस्थानञ्च । १४ आदित्या-
द्युपस्थानप्रकारः । १५ निर्मन्थ्यदेशे यूपादिभिः सह धार्द्-
[illegible] । १६ धार्ष्ण्योऽव्यभीरुवाद्यान्तोत्-
करात्तानां चत्वालादीनामुपस्थानम् (आस्तावोऽत्र बहिष्पवमान-
स्तुतिदेशः) । १७ आग्नीध्रच्छावाकवदनस्थानदक्षिणमार्जा-
लीयपर्वतसमस्तादनदेशक्रुपसुराणां दक्षिणाहृतामुक्तप्रकारेण
उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रमुत्तरेण परिक्रम्य सदोद्वारं प्राप्य
सदोऽभिमर्शनमन्त्रः १९ द्वारिभवे स्थूणे अभिमृश्य शाला-
मुखीयादीनामुपस्थानम् । २० उपस्थितानुपस्थितयोर्दर्शन-
पूर्व्वकं सर्व्वतोऽपि सदसः पूर्व्वद्वारस्थेनोपस्थानं कार्य्य-
म् । २१ उदक स्पृष्ट्वं सह जपन्तः होता मैत्रावरुणः
ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टोन्नेते पञ्च पूर्व्वद्वारेण सदः प्रविश्यो-
पतिष्ठेरन्नित्युक्तिः । २२ तेषामक्रमेण सदःप्रवेशः, व्युत्-
क्रमेण उपवेशनं ततो मन्त्रविशेषजपः । २३ प्रसर्पकाणा-
मृत्विजामुपस्थानादिजपान्तधर्म्मस्य ब्रह्मण्यतिदेशः ।
२४ आसभक्षणसवनसमीपे तेषामनुप्रवेशनम् । २५ उक्त-

रूपेणाग्नीध्रस्य उपकारणम् आग्नीध्रीयस्थानप्रवेशः ।
२६ प्रसर्पिणां तेषां दक्षिणादस उदङ् संस्थानामीत्युक्ति ।
२७ आद्ययोर्होतृमैत्रावरुणयोर्वैपरीत्यं तत्र मैत्रावरुण-
दक्षिणतः स्थानम्, तथोत्तरतो होतुः स्थानम् । २८ तेषां यथा-
स्थानमुपविष्टानां स्वस्वस्थानस्योत्तरदेशस्य विसंस्थितसंचार-
संज्ञा । २९ अनुक्तस्थानानामृत्विजां दक्षिणाभिमुखानामुत्तरेण
विसंस्थितसञ्चार इत्युक्तिः । २९ सू० ५ अ० ३ ख० ।
१ प्रतिसवनमिन्द्रदैवतैः पुरोडाशैश्चरणम् । २ प्रातःसवने
धानावन्तं करम्भिणमित्यनुवाक्या । ३ माध्यन्दिनतृतीय
सवनयोः प्रैषभेदः । ४ आदेशपदमुद्धृत्य तेनैव पदेन यागः ।
५ यत्र क्वचित् कर्म्मणि प्रैषेण यागे कर्त्तव्ये यज योऽस्तु
इत्युद्धृत्य तयोः स्थाने आगूर्वषट्कारौ कृत्वा यागइत्युक्तिः ।
६ अनुसवनमनुवाक्याभेदः । ७ अनुवाक्यास्थपुरोडाशस्य
बहुवचनान्ततोक्तिः । ८ ऋग्भेदे ऊहनिषेधः । ८ सू०
५ अ० ४ क० । १ द्विदैवत्ययाज्याप्रैषानुवाक्याभिसरणम् ।
२ द्विदैवत्ययोरनुवाक्ययोरुक्तिः, ते अप्यपृथक्समप्रणवे प्रयोज्ये
ते च सहानवानम् । ३ प्रैषाणामनवाननिर्णयः । ४ ऋग्-
भेदे द्वे याज्ये ते च सहानवानम् एकागुरे पृथक् वषट्
कारे च वक्तव्ये इत्युक्तिः । ५ प्रातःसवने इदमादि अनवानं
याज्यानुवाक्ययोरिति निर्णयः । ६ प्रैषो याज्यानुवाक्ये च
उत्तरयोर्द्वयोरनवानं भवतीत्युक्तिः । ७ सोमप्रहण-
पात्रमक्तुत्वा अध्वर्युणा तदुपाहृतम् । ८ तत्र च मन्त्रः । ९
तद्गृहीत्वा दक्षिणोरुच्छादनेन तत्र स्थापयित्वा आकाश-
वतोभिरङ्गुलोभिरपिधानम् । १० एवमुत्तरपात्रयोर्च्छा-
दनपिधानानि । ११ प्रतिप्रभक्षणकाले सव्येन पिधा-
नम् । १२ मैत्रावरुणस्यासादने विशेषः । १३ अनुवचन-
याज्यासंप्रैषाः निखमध्वर्युणा कार्य्याः । १४ अनु-
सवनं चमसेषून्नीयमानेभ्यः सोमेभ्य एकैकस्य जपः ।
१५ अनुमन्त्रणं प्रैषितस्य होतुःस्वाभिः प्रस्थितयाज्याभि-
र्यजनम् । १६ प्रशास्त्रादीनां नामादेशं प्रैषितानामा-
मेव यजनम् । १७ प्रशास्त्रादियाज्याकथनम् । १८ प्रा-
तःसवनीयप्रस्थितयाज्योक्तिः । १९ तृतीयसवनीयानु-
वषट्कारः । २० मारुत्वतीये हारियोजने प्रस्थितया-
ज्यादिभेदः आश्विने याज्याभून्यत्वञ्च । २१ बस-
गाथा । २२ प्रतिवषट्कारं भक्षणम् । २३ तूष्णीमेवो-
त्तरभक्षणम् । २४ अध्वर्योराहवनीयदेशात् सदसो-
गतिः । २५ आगच्छन्तमध्वर्युं प्रति अवभिग्नीदिति होतुः
प्रश्नः । २६ पृष्टस्य तस्य होतारं प्रति अक्षाद्भिस्तुरोक्तिः ।

२७ ततो होतृजप्यमन्त्रः । २७सू० ५अ० ५क० । १इतरपात्रद्वयं सव्येनापिधाय ऐन्द्रावायवपात्रं दक्षिणहस्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य पश्चाय एव वसुरिति मन्त्रेण होत्रा प्रणयनम् । २ नाभिकाभ्यामवघ्राय होत्रा सोमस्य भक्षणे मन्त्रः ।३ होत्रा भक्षितमध्वर्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीय चमसस्यैवोपह्वानादि कृत्वा पुनः सह भुक्त्वा शेषं होतृचमसे चानीय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरयोः पात्रे उक्तधर्मातिदेशः । ५ उत्तरपक्षपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विदेवत्यानां मध्ये कस्यचित् पक्षस्य होतृचमसे अनवनीतस्योत्सर्गः । ७ होतः मैत्रावरुणस्य पक्षपात्रस्याध्वर्यवे पूर्ववत् प्रणयनम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां क्रमेणेक्षणम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृचमसादानेमन्त्रोक्तिः । १० सव्यस्यारत्निना सव्योरुवसनमाच्छाद्य तत्र निधायाहताङ्गुलीभिरभिधानम् । ११ होतृचमसं सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रणामनम् । १२ आश्विनस्ततश्च दक्षहस्तेन होतृचमसं निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम् । १३ इडोपह्वानकाले चमसिनः स्वस्वचमसस्येडासमीपे उद्यमनम् । १४ अवान्तरेडां प्राश्याचम्य होतृचमसभक्षणम् । १५ दीक्षितस्य होतुः दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमसभक्षणम् । १६यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृचमसभक्षणम् ।१७ऋत्विजान् प्रति पृथक् तत्तन्नामोत्कीर्त्तनेन इतरानृत्विजान् प्रति होतृका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च चमसभक्षणम् । १८ उक्तक्रमेण दीक्षितादीक्षितानां मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षितानां समानभक्षं प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेदः २० चमसानां मुख्यचमसाद्भक्षणम् । २१ द्रोणकलशादुद्धृतचमसानां सोमभक्षणम् । २२ सर्वत्र सोमभक्षणे वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होतुर्वषट्कर्तृत्वात् प्रथमभक्षणं पश्चादुद्गात्रादीनां भक्षणमिति गौतममतम् । २४ तौल्वलिमते इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते सर्वेषां भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तरं मुखहृदयस्पर्शे मन्त्रः २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां द्वितीयानाञ्च चमसानां जलेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८तृतीयसवने चाद्यानामेव तथाभिमर्शनम् । २९ आद्यपात्राणि विना सर्वपात्राणां मुखहृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमाप्यायनेन भादितानां चमसानां नाराशंससंज्ञा २०सू०५अ०६क०। १अस्मिन्काले अच्छावाकस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा स्वस्थाने उपवेशनम् । २अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्डमिडामिवोद्यम्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जपं वचन् । ३ यजमानेत्यादिना अन्त्येन प्रणवेनोपसन्ननरूपनिगदः । ४उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतृवषट्काराकाङ्क्षा ।५उपह्वाने प्रकारः ।६उन्नीयमानाय प्रत्यक्षा इति सूक्तस्याच्छावाकेनानुवचनपूर्वकं यजनम् । ७पुरोडाशखण्डं निधाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८अस्पृष्टोदकानां सोमेतरहविषां स्पर्शनिषेधः । ९पुरोडाशखण्डप्राशनप्रकारः।१०सदाच्छावाक उपविष्टस्तदा अङ्गुष्ठ तीर्थेन निष्क्रम्य बहिर्वेद्यामाग्नीध्रीयं प्राप्नोति अच्छावाकस्य इत्यरूपं पुरोडाशखण्डं प्राश्य तीर्थेन निष्क्रम्याचम्य तं देशं प्राप्नुयात् इतरे होत्रादयोऽप्यनुपविष्टएवाच्छावाके तं देशं प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अस्मिन् काले कुक्षिकण्डूयनमन्यदपि प्राश्य प्रतिक्रम्य उत्तरकाण्डकीर्त्तं कर्म कार्यम् ११सू० ५अ०७क० । १ सर्वेषु प्रतिसृप्तेषु ऋतुयाजैश्चरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषसमाम्नाये पञ्चमसूक्तस्य ऋतुयाजानां प्रैषत्वम् । ४स्वप्रैषेण प्रेषि तस्य यजनम् । ५ अध्वर्युगृहपतिभ्यां प्रेषितस्य होतुर्यजनम् । ६ पार्ष्णिके षष्ठेऽहनि अध्वर्युगृहपतिभ्यां स्वयंयजनम् । ७ तयोर्यजनप्रकारः । ८ वषट्कर्तृणामानन्तर्येण ऋतुपात्रभक्षणम् । ९तत्र अध्वर्योः पृथक्भक्षणम् । १०तत्रैव काले प्रतिभक्षकस्योपह्वानम् ५अ०८क० । १ ऋतुपात्रभक्षोत्तरमध्वर्योः कार्यप्रकारः । २प्रातःसवने शस्त्रादिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः,पर्यायप्रभृतीनां शस्त्रान्तःशस्त्रत्वम् । ३ उक्तेनोपाह्वानेनोत्तरयोरुपसन्ननम् । ४ओथामोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच शस्त्रस्वरतुल्यस्वरः इत्युक्तिः । ५ आह्वाने ओं सामोदैवेत्यादेः प्रतिगरसंज्ञा ६प्रणवे प्लुतादि अवसाने अप्लुतादिरिति परिभाषितम् । ७ आह्वावोत्तरे प्रणवे प्रणवत्वं न प्लुतादित्वम् । ८अवसाने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा । ९ प्रणवान्तस्य उक्तविषयद्वयविकल्पः । १०अन्तःशस्त्रप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते तु प्रणवत्वं न प्लुतादित्वम् । ११ त्रिपदेषट्पदादौ शंसनावसानविशेषः । १२ त्रिविदो यथापठितमवसानं कर्त्तव्यं तत्र कश्चित्तत्र । १३ निविदां आह्वानाभावः । १४ तस्या उपसन्ननाभावश्च । निविदाद्युत्तमेन पदेनाज्यसूक्तस्योपसन्ननम् । ओङ्कारेण सह्यो

निविदः शंसव्या इत्युक्तिः । १७ मरुत्वतीयायामपि निविदां तद्यमसव्यत्वम् । १८अस्या निविदोऽन्यासु निवित्सु पदसमाम्नायेषु च उपसन्तननम् । १९ अन्यासु निवित्सु आह्वानस्य भवतीत्युक्तिः । २० यत्र द्वे उक्थे लोपिषु वा आज्यशस्त्रे विहितानि तत्राद्यस्य वाद्यया निःशंसनं नोत्तरस्येति निबन्धनम् अर्द्धर्च्चयोविच्छेदश्च तथात्वम् । २१ विपरीते प्रावसन्तानस्य कार्य्यता । २२प्रतिपदानाद्यावा जपः पूर्वोक्तप्रकारेण गन्तव्यता । अगामस्य तथात्वम् । २३ ब्राह्मणविहितस्य आनुपूर्व्ये विकल्पः ।२४याज्यान्तानां यज्ञतन्त्रसमाया आह्वानपूर्व्वं कपरिधानीयत्वञ्च ।२५सर्व्वासु यज्ञपरिधानीयासु उक्थमतिदेशः । २६उक्थं वाचीत्यादि यज्ञा जपः तत्र याज्या, उक्थपात्रस्यापि भक्षणञ्च २७ सर्व्वयज्ञयाज्यान्तेषु अभिनवभक्षणम् । २८आदित्यग्रहावित्यग्रहयोर्वषट्कर्त्तुर्भक्षणाभावः। ५अ०९ख० । १यज्ञात् परं स्तोत्रं भवतीत्युक्तिः । २एषेति प्रोक्ते प्रस्तोता उद्गातुर्हिङ्कार काले प्रातः सवने यज्ञायज्ञियोरत् इत्युक्तिः । ३ उत्तरयोः सवनयोः प्रतिहारकाले तथाह्वानम् । ४ वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरित्यादीनां सप्तानामृचां पुरोरुक्संज्ञा तस्यास्तस्या उपरिष्टात् हव हव तत्र शंसेदित्युक्तिः । गायत्रायाहि दर्शतेति सप्तानां तृचसंज्ञा ६यज्ञस्य प्रउगसंज्ञा । तत्र द्वितीयावाक्त्तिःपाठत्वम् । ७ पुरोरुक्संज्ञकानां सप्तानामृचां मध्ये विद्वान् देवानिति तस्या मध्यः अर्द्धर्चे अर्द्धर्चे निरवसानेनाह्वानम् । ८ पुरोरुचा उत्तमया न शंसेत् तथा च शंसने ऽपि सर्व्वे आह्वानं कर्त्तव्यम् । ९प्रउगस्य आध्वर्य्यवादनम् । १०उक्थं वाचि श्लोकायत्येति यज्ञा जपः । तत्र विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । पञ्चमा ब्राह्मणाच्छंसी अच्छावाक इत्येते नयः प्रस्थितहोतारः इत्युक्तिः । ११उक्तानां नयानां प्रातः सवने चतुराहवानि यज्ञानि । तृतीयसवने पर्य्यायेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्तिः। १२माध्यन्दिने पञ्चाहवानि । १३स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यः याज्याभ्यश्च ऋगाह्वानं कार्य्यम् । १४होतृरभ्येतानि उपहावस्य निमित्तानि । १५ तेभ्योऽन्यदप्यनन्तरम् । होता कर्त्तव्यम् । १६आदौ निविद्धानीयानां सूक्तानामनेकत्वेऽपि प्रथमेऽप्याह्वावः । १७आपोहि ष्ठा इत्यादि सर्व्वे आह्वावः कार्य्याः । १८ तेषां यज्ञादिषु ये तृचास्ते स्तोत्रियानुरूपास्तेषु आह्वावः कार्य्याः । १९ माध्यन्दिने तेषामेव यज्ञेषु तृतीया आदेयास्ते प्रगाथाः ज्ञेयाः । २०प्रगाथ इत्युक्ते स्तोत्रियोभवति गाथ्येत्युक्तिः । २१ याज्यान्तानि यज्ञाणि । उक्थं वाचीत्यादि यज्ञा प्रातः सवने जपः । २२ षोड़शिन ऊर्द्ध्वं यानि यज्ञानि तेष्वपि सवनेव यज्ञा जपः कार्य्यः । २३ सषोडशिनि उक्थे उक्थ वाचीत्यादि माध्यन्दिने विशेषः । २४ अनन्तरस्य पूर्व्वेण तुल्यविषयत्वोक्तिः । २५ इन्द्रःप्रगाथविकृद्दैवतैः स्तोत्रियाणां तुल्यता । २६ आर्षेयापि तुल्यतेत्येके आहुः ।२७आगोमिताश्वस्य इत्यादयोयाज्याभेदाः तासां मध्ये कासाञ्चित् स्तोत्रीयानुरूपत्वम् । तासां मध्ये यासु कासुचिद्यदि छन्दोगाः कुर्वीरन् तदा तिसृभिरेव स्तोत्रियां कृत्वा शिष्टाभिरनुरूपः कर्त्तव्य इत्युक्तिः ५अ०१०ख० । १,२,३,४,५ अतिरात्रषोड़शिनि होत्रादीनां निष्क्रमणप्रवेशादिप्रकारः । ६ यजमानस्य पूर्व्वद्वारेण प्रतिसर्पणम् ५अ०११ख०।१उक्तकाले प्रावस्तुतः प्रपदनम् ।२तस्य उपसर्पणमपि तद्वत् ।३तस्य हविर्द्धानशकटस्य उत्तरशिरोरूपाणिशिरोदेशे तृणनिरसनं कृत्वा सोमाभिमुख्य स्थितिः । ४तत्रोपवेशने मन्त्राभावः। ५उपविष्टस्य यो अद्य सौम्येति मन्त्रजपः । ६ अध्वर्य्युणा तस्मै उष्णीषदानम् । ७तस्याञ्जलिना परिहरेण तेन संयुक्ते शिरसोवेष्टनोत्तरं सोमाभिमर्षण ग्रावाभिष्टवनम् ।८इदमादि मध्यमसवनं तत्र मध्यमस्वरेण प्रयोगश्च । ९ अर्बुदनामधेयस्तस्योक्तिः । १० तस्य मागुत्तमायाः आ व ऋञ्जसे इति सूक्तपाठः । ११ उक्तसूक्तयोरुपरिष्टात् शिष्टाऽर्बुदस्योत्तमया परिधाय गेह्यं यजमानस्योष्णीषं तस्मै देयम् ।१२अन्येषु दिनेषु आदाय पुनर्यजमानाय दानम् । १३ अन्यदिनेषु येन तद्दत्तं तस्मै एव तद्दानम् । १४ गाणगारिमते अपराभिरुपकरणम् । १५आप्यायस्व समेतु ते इत्यादयः द्वादश अधस्तात् चत्वारस्तृचा भवन्ति अर्बुदस्य चतुर्थी उत्तर्त्तव्या तत्र उत्तमा परिधानीया शिष्टा द्वादश ता अपि चत्वारस्तृचा एताः पावमान्यः। १६,१७,१८,१९, एषां चतुर्णां तृचानां क्रमेण कर्म्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेककल्पे आप्यायने प्रथमम् मार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीयं अभिषवेण दुग्धेनतस्याधवनीये समरणकल्पे आसेचने चतुर्थम् । १०प्रतितृचमृक् चतुर्थ्यां विनियोगः ।११ मद्रमे मा विदन्निहीति ऋचो विनियोगः ।१२अर्बुदपावमानीभ्योऽन्यत् सर्वं समानम् । १४ केषाञ्चिन्मते अर्बुदैव समता १५ अन्यमते प्र वो ग्रावाण इत्यस्य समता १६,१७ सुते

माध्यन्दिने पावमाने विहृत्याङ्गारान् उपसर्पणम् । ५अ० १२क०। १प्रवर्ग्यवति क्रतौ दधिघर्मेण चरणम् । (दधिघर्मः कर्मभेदः) । २ कृताकृतस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षण कृत्वा । ४होतर्वदस्वेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽध्वर्यु-श्रेष्ठतेत्युक्तिः । ५ यातं हविरित्युक्तौ यातं हविरित्यनुवचनम् इयमनु-वाक्याः । ६ परि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे निमित्त-भेदोक्तिः । ७ दीक्षितस्यैव कनिष्ठा जपः । ८वन-स्पतीनां पुरस्तादुपरिष्टाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९ एकमते तेन नाचरणम् ।१०आश्मरथ्यमते तेनाचरणम् । ११ अहीनैकाहेषु नाराशंसाचादनात् परं दक्षिणानयनम् १२अहीनैकाहेषु दीक्षितस्य जपमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-ध्रेण उक्तलक्षणानां दक्षिणाहुतीनां हवनम् ।१४आहुति-मन्त्रप्रकारौ १५विहाराद्देशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिपत्तौ मन्त्रभेदः ।१६अप्राणि-द्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधि-ना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न पाणिग्रहणम् । १८ एवं प्रतिग्रहनियमः सर्वत्र । १९ प्रतिग्रहाग्नीध्रीयं प्राश्य उच्छिष्टहविषः सर्वैः प्राशनम् । ५अ० १३क० ।

१ मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे मन्त्रः। मरुत्वतीयशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु कर्मणोराहावप्रकारः । ४ मरुत्वतीये प्रतिपदनुचरश्च तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथः । ७तृचाः प्रतिपदनुचराः, द्व्यृचाः प्रगाथाः । आज्यमारभ्य ब्राह्मणस्पत्यपर्य्यन्तं सर्व्वमर्द्धर्चम् । ८ स्तोत्रियानुचराः प्रतिपदनुचराः सर्व्वत्र प्रगाथाः । ९ गायत्रादीनि पङ्क्त्यन्तानि अर्द्धर्चशः शस्त्राणि भवन्तीत्युक्तिः । १०पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु वा अचतुष्पदास्तासामर्द्धर्चशः शंसनम् । ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयोः पादयोर्द्विरवसानम् । १२ आम्नायस्थे याः पङ्क्तयस्तासामर्द्धर्चशः शंसनम् । पङ्क्तिशंसनं वेति विकल्पः । १३एकमतायाः पङ्क्तेः पच्छः शंसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पच्छः शंसने ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयोः समं कृत्वा शंसनम् । १५ उक्ता-दन्यत्र पच्छः शंसनम् । १६अर्द्धर्चान्ते प्रणवं कृत्वा सन्तननम् । १७ तत्र धाय्याभेदाः । १८ मरुत्वतः प्रगा-थः । १९ जनिष्ठा उग्र इति सूक्तोक्तिः । १० उक्त सूक्तस्यार्द्धां एकाधिकाः शस्त्वा तदन्तराले इन्द्रोमरु-त्वानित्येतस्या निविदोधानम् । ११ माध्यन्दिने अयुग्मासु तथा धानम् । १२अन्ते एकां शस्त्वा युग्मासु च अर्द्धां शस्त्वा निविद्धानम् । १३ तृतीयसवने एकां शस्त्वा निविद्धानम् । १४त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे मुजताक्षमः पापं ध्यायता च निविद्देया । १५सर्व्वत्र तथैव परिधाना-तिदेशः । १६शस्त्वा जपमन्त्रः याज्यामन्त्रश्च । ५अ०१४क० ।

१निष्केवल्येति शस्त्रनाम । २यदि पृष्ठकार्य्ये रथन्तरं साम-सामगाः कुर्वीरन् अभि त्वा शूर ! नोनुमः" अभि त्वा पू-र्व्वपीतये इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-शब्देनात्र ज्योतिष्टोमाङ्गभूतं सामाभिव्यक्तगानार्थं सम्बाद्य स्तुतिजन्यं यावत्कममधिगम्यं कार्य्यमुच्यते । ३ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियानुरूपत्वोक्तिः । ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वम् सामगैर्द्विपदोत्तरं तृचाकार-तया गानेऽपि बहृचैरर्द्धर्चत्वेन शंसनम् कार्य्यम् । अ-नभ्यासेन तृचाकारत्वेनेऽपि ता द्व्यृचा एव न तृचाः कार्य्याः ताभिश्च शंसनं कार्य्यम् । ६बृहतीच्छन्दस्के द्व्यृच प्रगाथे चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-योरवसानकरणविधिः । ७ यदि तिस्रोऽहृत्य एव चिकी-र्षिताश्चदा चतुर्थषष्ठौ पादौ द्विरभ्यस्यावसानं कार्य्यम् । काकुभेषु प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसानं कार्य्यम् ९ प्रत्यादानेन उत्तरा ककुप् भवति । १० येष्वहःसु-बृहद्रथन्तरं वा तयोः संहतिर्वा पृष्ठकार्य्ये भवति तत्र बृहद्रथन्तरस्तोत्रियानुरूपयोः शंसनं यथा भवति तथा इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यानां शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा बृहद्रथन्तरे गाय-त्र्यादिषु अभ्यस्य तिसृषु ऋक्षु स्तुवते अयोनिषु वा द्विपदोत्तराकारं तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यानां बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १३येषां होत्रकाणां प्रगाथाः स्तोत्रियानु रूपाःतेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवच्छस्याः । १४ उक्तभिन्नस्य सर्वस्य यथाश्रुतं शंसनम् । । १५ एकस्मिन् दिने सर्व-कर्मभागितया उपदिश्यमानोज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्यः परिमितयज्ञः परिपूर्णशस्त्रयुक्तः । १६स एकाहः यद्यु-भयसामा बृहद्रथन्तरसामसाध्यः तस्य पवमाने योनिरनुरूपा भवतीति । १७ज्योतिष्टोमभिन्नः यःकश्चिदुभयसामा एकाहः स्यात् तत्र पवमाने यत् कृतं तस्य योनिरनुरूपा शस्या । १८निष्केवल्ये धाय्याया अर्द्धं स्थानं योनिस्थानं तदेव शंसनस्थानम् । १९ अनेकासां सामयोनीनां सह शंसने प्राप्ते आदावेव सर्वासामाह्वानं सकृत् पृथक् वा कार्य्यम् । २० ब्राह्मणस्पत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथानामनेकेषां सह-पातेषु इन्द्रनिहवादूर्द्ध्वमाहावः कार्य्यः । २१ तत्र

भाव्यानामप्रगाथयोः प्रदर्शनम् । २२ अग्निष्टोमे ऐन्द्री निविद् भवेत्युक्तिः । २३ चतुर्मासाद्य शरः उक्थं वाची-त्यस्य शस्त्वा जपः। पिबा सोममित्यादि याज्या । ५अ० १५क०।१होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ याज्या चेति-निर्द्देशः । १ तत्रैव याज्यानन्तरं तत्काले सवनसंस्था निमित्तकस्य कार्य्यता ५अ० १६क० । १ उत्तमपरेण तृतीयसवनम् २ आदित्यग्रहेण चरणम् । ३ हूयमान ग्रहायामीक्षणे जपमन्त्रः । ४स्तुते आर्भवे पवमाने विहृ-त्याङ्गारान् मनोतादिपश्विड़ान्तं पशुकर्म कृत्वा नाराशंससादनपर्य्यन्तं पुरोडाशादिकर्म कार्य्यम् ।५नाराशंसेषु सादितेषु पुरोडाशस्य बहुतमात् प्रदेशात् गृहीत्वा सर्व्वे चमसिनः पुरोडाशं तिस्रःतिस्रः पिण्डीकृत्य स्वात् स्वा-च्चमसात् दक्षिणतः स्वान् स्वान् पितृनुद्दिश्य चमसान्तिके अत्र पितर इति मन्त्रे स्व स्व पित्र्युपस्तरेत्युक्तिः ६ सव्याहृतः आप्योनीयं प्राण हविरच्छिष्टं सर्व्वे प्राश्नीयुः । ५अ० १७क०। १सावित्रेण ग्रहेण चरणम् । २तत्र मन्त्रभेदः। ३वषट्कृते होतुः शस्त्रवैश्वदेवशस्त्रोक्तिः । शंसता तेन द्वेषदिशं विहाय सर्व्वदिग्दर्शनम् । ४ माध्यन्दिनसव-ने शस्त्रादिषु आहावमन्त्रः। ५ तत् सवितुरित्यादि तस्यैव वैश्वदेवतोक्तिः तत्र उत्तमायाः परिधानीय त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्र्यादिनि विदोधानम् । ७ तत्र चतस्रोवैश्वदेवशस्त्रे प्रयोज्याः ८ आग्निमारुते शस्त्रे उत्तराग्नित्रयः धाय्याः । ९ सूक्तानां दैवतस्यैव निविद्देवतात्वम् । १० दैवतेन सूक्तान्तानामात्वम् तथा च यावतां सूक्तानामेकं दैवतं तावदेव एव सूक्तान्त इत्युक्तिः । ११ वैश्वदेवाग्निमारु-तयोरेकपातिन्य एव धाय्याः । १२ सर्व्वत्र प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रे द्विः पच्छः अर्द्धर्चशः सकृद् भूम्युपस्पर्शने परिधाने च मन्त्रः १३उक्थं वाचीत्यादि शस्त्वा जपः । विश्वे देवाः शृणुतेत्यादियाज्याः । ५अ०१८क० ।

१ सौम्यस्य चरुहविष्मकर्मभेदस्य याज्या । २ तस्योभय पार्श्वे घृतयाज्याभ्यामुपांशुयागः । ३ तत्रैव विशेषोक्तिः । ४अध्वर्युणाऽऽहृतस्य उद्गातृभ्यः पूर्व्वं गृहीत्वा चरुस्य मन्त्रः। ५ तस्मिंश्चरौ घृतयुते स्वस्वच्छायाऽऽदर्शने नैमित्तिकः मन्त्र-द्वयजपः तौ च मन्त्रौ । ६ अङ्गुल्योपकनिष्ठाभ्यामाज्येन नेत्रे आक्ष्य छन्दोगेभ्यः प्रदानार्थमध्वर्य्यवे दानम् । ७ दर्भेषोपासनादिषु विहृतेषु पात्नीवतस्य आग्नीध्रस्य उपांशुजपमन्त्रः । ८ नेष्टुर्विसंस्थितसञ्चारेण प्रमत्त प्रपद्य तस्यान्तिक उपविश्य पात्नीवतस्य भक्षणम् । ५अ० १९क० । १ सदसोनिष्क्रम्य आग्नीध्रं प्रति गतिः । २ आग्निमारुतं शस्त्रं स्तुतयमस्था प्रतिपत्तव्यम् । ३ तस्याद्यामृचं पच्छः अगायानं शंसेत् यदि वा पच्छः शस्त्रा भवेत् तदा पादेपादेऽवच्छूषच्चेव शंसेत् । ४ यदि वा अर्द्धर्चशःशस्त्रा तदार्द्धर्चेऽवसानानम् । ५ उत्तमेन वच-नेन द्वितीयायाः सन्तननं कर्त्तव्यम् । ६ स्तोत्रारम्भे प्रातरग्निरित्यादिभूमिस्पर्शान्तगुणोक्तिः । ७ परि-धानीयाया उत्तमेन वचनेन स्रुवप्रहस्तावसेचनं होतुश्च मसे कार्य्यम् । ८ आग्निमारुते याज्याकथनम् । एत-दन्तसोमयागस्याग्निष्टोमसंज्ञा ५अ० २०क० ।

६अध्याये । १ तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवन्ति । २ तत्र याज्याक्रमस्त्राणां प्रदर्शनम् । ३ तदन्तस्य उक्थ्यक्रतुत्वम् । ३सू०६अ० १क० । १यदि षोड़शी क्रतुःस्यात् तदा तृतीयसवने होत्रकशस्त्रानन्तरं तस्य कार्य्यता । अथ शस्त्रनाम षोड़शी तस्य विधाना-धिकारः । २ तत्र स्तोत्रियानुरूपौ तत्र च षड़ृचः । ३ तत्र तिस्रोगायत्र्यः । ४ एका बृहती पङ्क्ती । ५ तृचौ उष्णिग्वार्हतौ । आधूर्णं वा इति द्विपदा साच पच्छः शस्त्रा । ६ अन्येषां तृचानां निष्ठुबादीनामुक्तिः । ७ तत्र पूर्वं तृचं द्वेधा कृत्वा शंसेत् एकैकामृचं द्वे द्वे कृत्वा शंसेत् । अस्य तृचस्य सप्तपदात्मकत्वात् एकैका मृचमेकैकामनुष्टुभमेकैकां गायत्रीञ्च सम्पादयेत् तथा च आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः पादैरनुष्टुभः शिष्टैस्त्रिभिस्त्रिभिः गायत्र्यः । अनेन प्रकारेण तृचा अपि षड़ृभवन्तीति । ९ निविद्दीतिपर्शी आंसन्ध्यानुष्टुभे तृचे निविद्धेति परिधानीयानुष्टुभत्वप्रदर्शनम् । १० उत्तरमस्तोत्तमां-शिष्टा उत्तमां निविदं दध्यात् । ११निविद्विशेषस्य विन्यासप्रदर्शनम् । १२ परिधानीया ऋक् । तां अम्वा यागः ६ अ० २क० । १ विहृतस्य षोडशिनः इन्द्रा जुषस्वेत्याद्याः सूक्ते पठिताः षड़ृचः स्तोत्रियानु-रूपौ भवतः । २ स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्द्ध्वं विहृते यच्छस्त्रं तदेव गन्तव्यम् । ३ ताभ्यां पादाभ्यामनर्द्ध-र्चान्तेऽवसानम् अनुगन्ते प्रणव इत्यनर्द्धर्चशः शंसनम् । ४ पूर्वोक्तं पूर्वपदानां शंसनम् । ५ गायत्रीणां पङ्क्ति-भिर्विहरणम् । ६ पङ्क्तीनां द्वे द्वे शिष्येते ताभ्यां प्रणव-नम् । ७ उष्णिग्बृहतीभिर्विहरणम् उष्णिहाक्षर-मान् पादान् द्वौ कुर्य्यात् । ८ बहुरोभागान् कृत्वा

बृहतीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा भवति तथा विहरणम् । ९ द्विपदाश्च तत्र ताः सर्वाश्चतुर्धा कर्त्तव्याः । प्रथमायां सर्वे भागा न्यूनेनान्यूनेन च सप्ताक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्त्रिष्टोजगतीभिः । १० उत्तमायाद्विपदाया चतुर्थमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्त्यं तदेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकारः । १२उत्तराश्च इतरान् पादान् व्यतान् कृत्वाऽनुष्टुभं च कृत्वा शंसनम् । १३ षोडशिनाऽनुरूपाभ्यामूर्ध्वं प्रोषृचा इत्ये तद्न्तस्य मन्त्रावयवस्य विहितसंज्ञा । १४ यत्र यत्र विहृतो भवति तत्र तत्र द्वौ प्रतिगरौ तयोरुदाहृतिः । १५याज्यायाजपेन मिश्रणम् । १६ त्रिःश्रावणप्रकारः । १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् । १८ विहृतस्यैव विशेषः । १९ आहुतं षोडशिपात्र भक्षयेत् । २० ये भक्षिष्यन्तेऽपि भक्षमन्त्रीयातिदेशः । २१ सप्तदशस्तोत्रं मैत्रावरुणादयस्त्रयः होताः । २२ षोडशिभक्षमन्त्रः । ६ख० १क० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पर्याये ये स्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यस्याद्यामृचं विना अन्यासु सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रावसानम् । ३ त्रिष्टुभोः पादयोः समस्य प्रणवनम् । ४ होतुराद्यां विना मध्यमानि सर्वासां पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येव प्रत्याहाय तैरन्त्यानि सन्धाय प्रणवनम् । ५उत्तमे पर्याये स्तोत्रियानुरूपेषु सर्वासामुत्तमानि पदानि मध्ये सर्वे ताक्ष्यायाः द्विरुक्त्वा तैः प्रणुयुः । ६ उत्तमे पर्याये अच्छावाकः अन्त्यचतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । ७ यज्ञायां अतःपर्यायत्वम् । ८तत्राद्यं यज्ञं होतुः।९याज्याभ्यः पूर्वप्रतीकानि पर्यायसंज्ञा ।१०पर्यायोदाहरणम् । तेषां पर्यायसंज्ञापि ।११पर्यायेषु भिन्नानां गायत्र्याद्यासां नापस्वस ६ख० १अतिरात्रे पर्यायेषु समाप्तेषु छन्दोगा आश्विनस्तोत्रं स्तुवते । २ संस्थानं विसंस्थितसञ्चरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये आज्यमध्वेन अप्राकृतीर्जुहुयात् तत्र मन्त्राः ततआज्यशेषप्राशनं तूष्णीमेव कुर्य्यात् । ३ होमार्थं पृथक्, ततस्त्वाज्यस्य निष्क्राम्य प्राश्य अप उपस्पृशेत्याचामेत् अनाज्यमपेऽपि नात्रविहितत्वात् देवस्य इत्यादिस्तुतिनिदर्शनम् । ४प्राश्य प्रतिप्रसृप्य पश्चात् सदस्यासनस्य, समस्तकोदरस्त्विश्याम् उपस्थं कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमाश्रित्य) उत्पतिष्यन् पयोव उपविशेत् । ५ततोपस्थोपवेशनसैव आश्विनशंसनम् । ६ एकपातिन्याः प्रतिपदः पच्छःशंसनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्तननम् । ८शोलशंसने प्रातरनुवाकधर्मातिदेशः । ९तयो बार्हता तृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथाश्रुतं शंसेत् । १० अन्येषु छन्दःसु यथादैवतं शंसेत् । ११ द्विपदाः पच्छः शंसेत् । १२ एकपदाः प्रणवेनोपसन्तनुयात् । १३ एकपदाभ्यो याउत्तराः ताः एकपदान्तैः प्रणवैरुपसन्तनुयात् । १४ अर्द्धर्चशस्येषु पच्छः शस्याः पच्छः शस्येषु चार्द्धर्चशस्या वाक्ता उद्धरेत् । १५ सूक्तन्यायेन वा शंसनम् नोवार इति विकल्पः । त्रिष्टुब्जगतीभ्योऽन्यत्र विशेषः । १७ उदिते सूर्य्ये प्रतिप्रियतममि यस्योत्तमेन प्रणवेन सूर्य्योनोदिव इत्येतत् सन्धाय तदादीनि सौर्य्याणि सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्य्यसूक्तानि सूर्य्योनोदिव इत्यादीनि दर्शितानि । १९ बृहस्पते अति यदर्य इत्यादि परिधानीया। २०प्रतिपदे परिधानीयाया आहावत्वविधानम् । २१ यदि बृहत्साम कुर्य्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्धि हवामहे इति तृचम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयाम् इन्द्रमिद्गमित्यस्योपरिष्टात्, तृतीयाम् अभि त्वेत्यस्योपरिष्टात् शंसेत् । २२तत्र विकल्पः । २३आश्विनपशोः पुरोडाशेन चरणम् । तत्र अनुवाक्या प्रैषः याज्याहवम् अध्वर्यो आनयानस्तु क्रमेणोक्तानि । २५आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतावरणे संयाज्याहवम् इत्यन्तोऽतिरात्रः क्रतुः । ६ख० ५क० । १ नैमित्तिककार्य्यभेदकथनायोत्तरग्रन्थः यदि सर्वे पर्य्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्का स्यात् व्यतिक्रान्ता प्राया रात्रिः सा पर्य्यायाणामाश्विनस्य चापर्य्याप्तेति तदा सर्वेभ्यःपर्य्यायेभ्यः एकं पर्य्यायं समुद्धृत्य कुर्य्युः । २ तत्र करणप्रकारः । प्रथमात् पर्य्यात् होता स्वं यज्ञमाददीत । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्य्यायात् स्वे यज्ञे, उत्तमादच्छावाकः स्वमेव यज्ञमित्येवं प्रकारः । ३ यदा तु प्रथमः पर्य्यायः प्रयुक्तः मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोराश्विनस्य चापर्य्याप्ता रात्रिरित्याशङ्का स्यात् तदैवं कुर्य्युः । द्वौ होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ तु उत्तमात् यज्ञमाददीत । ४ सर्वेषां वा सोमनिर्ह्रासः । ५ सोमनिर्ह्रासे यज्ञनिर्ह्रासप्रकारः । ६ सोमनिर्ह्रास सम्भरणयोर्निर्ह्रासविधानम् । ७ एके शाखिनः होतृचमसं सोमनिर्ह्रासं कुर्य्यन्ति । ८ अग्ने ! विवस्वदुषस इत्येतत् आश्विनीय एकस्तोत्रियः । ९ आग्नेये क्रतौ तस्य एकस्तोत्रियस्य बृहतीच्छन्दः । १०तौषि षट्पितानि

आश्विने पुरस्तात् सवनस्य शंसनम् यथाश्रुतमनुदैवतं ११ । १२ हिमानद्दिर्वा वा नद्यादिभिरव्यवधाने सत्या-सन्निपाते सम्प्रयोदोषः । १३ तथा दोषसम्भावनायाम् आ ससनदेवताप्याह्वनात् सम्यक्त्वरां कृत्वा कर्म्म कार्य्यम् । १४ सम्भवे दोषे सति भवत्सतोषे यस्मं यस्मिन् सूक्ते निवि-धीयते तस्य सूक्तस्य पुरस्तादिदं सूक्तं शंसेत् । १५ निष्के-वल्ये योजात इवेति सूक्तशंसनम् । १६ वैश्वदेवशस्त्रे वैश्व-देवसूक्तस्य पुरस्तात् शंसनम् । १७ एतेषु आगन्तुषु निविदादध्यात् तस्य पुरस्तात् यस्यानि सूक्तानि विहि-तानि तान्युद्धारेत् । १८ निविदः स्थानं यद्यतिक्रमेत् तदा तस्मिन् सूक्ते निविदतिपत्या तत्पूर्व्वापरभूतं समाप्य आगन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् "मा प्रगामेति" सूक्तम-शंसित्वा यस्याऽन्यस्मिन्नागन्तुके तद्दैवतानां निविदं दध्यात् । ६अ० ६ख० । १ सवनार्थस्य सोमस्य सवने समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकसंज्ञा । स च स्तुतशस्त्रो-पजननो भवति तत्र छन्दोगैः स्तोतव्यं, बह्वृचैः शस्तव्यम् । २ तत्र प्रातःसवने स्तोत्रियानुरूपयाज्याकथनम् । ३साव-त्या वैष्णव्या यजनं नेति विकल्पः । ४ नाथमारि-मते इन्द्रावैष्णव्या यजनम् । ५ "ऐन्द्रावैष्णवो" च वं वा कर्म्म चेत्यादि" त्रिष्टुप्छन्दस्कात यजने याज्या । ६ माध्यन्दिनसवने स्तोत्रियानुरूपयोः याज्यायाश्च उक्तिः । ७ तृतीयसवने यज्ञ्मिष्टोमे सोमातिरेकः तदा उक्थ्यं कुर्य्यात् । यद्युक्थ्ये सोमातिरेकस्तदा षोड़शिनं कुर्य्यात् यदि षोड़शिनि तथा स्यात् तदाऽतिरात्रं कुर्य्यात् इत्युक्तिः । ८अतिरात्राश्वे तु सोमातिरेकस्तदा मतक्ते इत्यादि स्तोत्रियानुरूपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् शेषकरणम् । ९ याज्यादिनीययाज्याकथनम् ६अ० ७ख० । १ क्रीते सोमे नष्टे दग्धे वा प्रायश्चित्तविधिः । २ सदोऽपिधा-नानि हविर्धानानि अमन्त्रं कुर्युरिति पूर्व्वपक्षः । ३सम-न्त्रकं वा तदाचरणमिति सिद्धान्तः । ४तेनैव यागनिर्वृत्ति-स्ततोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिषवः । ५ सोमान्तरालाभे पूतिका फाल्गुनानि वा संकटान्यभिषुणुयुः । (पूतिका सोम-सदृशी लताविशेषा फाल्गुनानि च फल्गुरूपा ओषधिभेदः अभियुक्तोपदेशेन स्वरूपतोऽवसेयाः) । ६ फाल्गुनालाभे दूर्व्वादिसंसृष्टपूतिकाभिषवणम् । ७दोषासक्ततायां क्रीतसोम-नाशे वा सोमनाशात् दोषकाभावर्द्धनम् उपसत्सु जातासु सोमनाशे उपसदाकाभावर्द्धनम् । तत्र सर्व्वत्र प्रमाणवा-क्यानुरोधेन कालवर्द्धनम् । कालवर्द्धनेऽपि सोमालाभे

प्रतिनिधिना प्रधानयागमध्ये अङ्गयागापनम् इत्येकः पक्षः । भूः स्वाहेति प्रायश्चित्तं कृत्वारब्धं प्रयोगं विसृज्य सोमं सम्पाद्य पुनर्य्यागकरणमिति सिद्धान्त पक्षः । ८ सुत्यायां नष्टे सोमे तदलाभे प्रति-निधिप्रयोगकरणमेव न तत्राहर्वृद्धिः प्रयोगत्यागो वेति सिद्धान्तः । प्रातःसवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिद्रव्येण-मिषुत्य तद्रसेन प्रतिदुह्योमिश्रणम् (सद्योदुग्धं पयः प्रतिधुक्) । १० माध्यन्दिने तत्र पक्वपयोमिश्रणम् । ११ तृतीयसवने पूर्व्ववत् दधिमिश्रणम् । १२ फाल्गुना-नां प्रतिनिधित्वेन ग्रहणे आयन्तीयं साम ब्रह्म-साम भवति वारवन्तीयञ्च यज्ञायज्ञीयस्थाने । १३ मतान्तरे तु तत्रविषये आयन्तीयं साम यज्ञायज्ञीयं तु यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उदवसानी-यान्तं यज्ञं समाप्य तस्मादेवाहः उदवसाय सोमं सम्पाद्य पुनर्यागः कार्य्यः । १५ पुनः प्रयोगे पुनर्दक्षिणा । १६यद्यु-पासेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमलाभः तदा-प्रतिनिधिद्रव्यत्यागेन यथोक्तमेव सोमेन यजनम् प्रतिनि-धिनिमित्तानि सोमभक्षणादीनि न भवन्ति । यदा पुनर-पर्गेषु तत्सम्भवात् प्रतिनिधिनैवैकमहः क्रियते तदा सत्रप्रयोगं समाप्य उदवसाय तदेवाहः पुनः प्रयुञ्जीरन् तथा च आरब्धं फलसाधनं यस्य प्रयुज्य-समाप्येतत् कर्त्तव्यं नावान्तरमेकस्याह्नः प्रयोगः एका-हेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिनैवेष्टा पुनर्य्यागः ।१६ख० ६अ० ८ख० । १ दीक्षितानां मध्ये कस्यचित् आध्या-द्युपतापे प्रायश्चित्तविधानम् । २जीवानामस्यता इत्यादि मन्त्रचतुष्टयेन वा ओषधीरिति सूक्तेन च पीड़ितं स्पर्शयित्वानुमार्जनं कार्य्यम् एतत्सर्व्वं ब्रह्मणा कार्य्यम् । ३ अनुमार्जने मन्त्रभेदाः । ४ एवमुपतप्तस्य मर्म्मणि कृते सर्व्वेषां यथास्थानं गतिः । ५ दक्षिणाग्निमिच्छे त्रातार-मिन्द्रमित्याद्या ऋक् तार्क्ष्य कार्य्य स्वाद्या भवति । ६ तस्मिन् वैश्वदेवसूक्तादिजपः कार्य्योऽन्तरञ्च । ७रोगनिवृत्तौ यथो-पदिष्टतया प्रकृत्यैव सर्व्वं कार्य्यम् । ७ख० ६अ० ६ख० । १ मृते तस्मिन् अतीर्थेन निर्गमय्य अवभृतार्थं सङ्कल्पिते देशे मृतस्य प्रेतालङ्कारादिकरणम् । २ मृतस्य वपनक्रियानु-लोमनखवापनम् । ३नलदेनानुलेपनम् । ४ नवतन्तु-मालापरिधापनम् । ५प्रेतस्य देहस्यान्त्राणि निःपुरीषाणि कृत्वा पृषदाज्येन पूरयित्वा पुनर्देहे प्रक्षेपणादी-न्येकमतम् । ६ मृतस्य दाहना वेष्टनप्रकारः । ७ तस्यैव

यजमानैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा ग्रहणम् । ८प्रेतस्याग्नीन् द्वयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्वेदि प्रेतमार्गीयाग्निं मथित्वा विहृत्य तत्रैव दहेयुः।९अनाहिताग्नेरौपासनकर्मणाऽऽहार्य्येण दाहः । १०दीक्षितस्य पत्नीमरणेऽपि लौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वाधाने लौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपसनाग्निसत्त्वे तु तेन दाह इति भेदः । ११प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वापरीभूताहःसमापनं यथाविहितं कुर्य्युः । १२ दीक्षितदहनोत्तरं याज्यानुवाक्याभिष्टवनसंस्तवनेषु विशेषोक्तिः । १३ यजमानायतने मरितः कर्त्तव्यभेदः । १४ होतुःसस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५तत्र अध्वर्य्योरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आयं गौरित्यादिषु ऋक्षु उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ सवनोत्तरं होतुः कर्त्तव्यम् । १८ । १९ । तत्र यमदष्टान्ततया प्रेषिप्रेष्टेत्यादि स्तुत्तजपः । २० अनुद्रवणास्थिसञ्चयने कृत्वा यथावनज्ज्वलिताभावादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२ दीक्षितस्य मृत्युदिने उक्तप्रकारं कर्म्म समाप्य सप्तदशस्तोमं त्रिवृत्पवमानकं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं बृहद्रथन्तरं दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिणः कुर्य्युः । २३उक्तं चक्रि समाप्ते एतान्यस्थीनि कृष्णमृगचर्म्मणि संस्थापितानि कुम्भेन सह क्षिपेयुः एतस्य व्रतस्य तदहरिति वदन्तः सर्वे सत्रिणः कुर्य्युः। २४व्रतस्य दाहादारभ्य कार्य्यान्तरोपदेशः ।२५शेषसमापने व्रतस्य संख्यापूरणाय तत्सन्निकृष्टं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्य्युः २६ गृहपतौ मृते तदहःप्रभृति समाप्यावभृथं कृत्वा सद्योदगध्वा च समाहुताग्नं भवति न पुनः शेषसमापनम् ।२७गृहपतेरपि अस्थिसञ्चयादयः पूर्व्वेण तुल्याः कार्य्याः । २८ एकाहेषु यजमानस्य पूर्व्वोक्तवत् तत्र तत्र ग्रहणम् । २९ व्रतस्य गृहपतेः गृह्योक्तेषु अस्थु अवभृथकर्म्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः इदमावेशनस्य चात्वालोक्तिः । ३० आग्नारण्यमते तत्र यज्ञपात्रैः सह दाहः । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अश्वलायनाग्नः । ६अ० १०ख० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः इति सप्त संस्थाः । २तासां मध्ये यागकर्मणि तत्रान्ते यज्ञपुच्छं नाम कर्म्म कर्त्तव्यम् । ३यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र सवनीयपशुगतत्वम् । ५तत्र पुरोडाशकरणं तद्देवतात्वम् । ६सवनीयस्य पशोःपशुपुरोडाशपक्षे अग्नीषोमीयपुरोडाशैरिति वचनमित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कार्य्यैः इन्द्राग्निः पशुपुरोडाशेन पशुदेवताहविः । ८ संस्थावाक्यादूर्द्ध्वं हारियोजनं कार्य्यम् ।९हारियोजनस्य अनुवाक्याप्रैषयाज्याः । १०अहर्गणेषु अन्त्येष्वहःसु उक्ते एव याज्यानुवाक्ये । ११अहर्गणेष्वन्त्येभ्योऽन्यानि, तेषां च प्रतीकोक्तिः । १२ सारस्वतसत्रादिषु यानि सुत्यानि सौत्याहोभिरुत्तरवन्ति तेष्वन्त्ये पुरोनुवाक्या । १३ हारियोजने मैत्रावरुणस्य अनुवषट्कारात् प्राकपातिप्रैषनामकप्रैषवचनम् । १४ अतिरात्रे तेऽन्ये इत्यत्र तेऽद्येति प्रयोगः । १५ सत्रमात्रे श्वःसुत्यामित्यत्र अद्य सुत्यामिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रः अतिप्रैषश्रवणं श्रुत्वा अद्य श्वः सुत्यामित्यादि मन्त्रं पठेत् ६ अ० ११ख० । १ उपांश्वादिग्रहगतं द्रोणकलशमभिमृशेदिति प्रतिपद्योपहवमिश द्रोणकलशस्थसोममवपश्येत् । २यस्तुः प्राणभक्षमन्त्रः हरिवत इत्यादि । द्रोणकलशस्थसोमं गृहीत्वा मन्त्राभ्यां सुसंहृदयमभिमृशेत् येन पथा सदोहविर्धानं वा गतः तेन पथा तत्र प्रतिनिवृत्तिः । विनिष्क्रमणाहुतिनामको होमौ कुर्य्यात् तत्र होममन्त्रौ च । १ षड्भिर्मन्त्रैः आहवनीये षट्षट्सक्ताभ्याधानम् । ३ च देवकृतस्यैनसइत्यादयः श्लोकाः षट् । ४ द्रोणकलशाद्धानागृहीत्वा पश्येयुः तत्र मन्त्रः आपूर्य्या इत्युक्तिः ५ तूष्णीमवभृथ वा धानाः अन्तःपरिधिदेशे निवपेयुः। आहवनीयदेशात् सर्वे हविर्धानतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं गच्छेयुः विनिवृत्त्याहुतिपर्य्यन्तमेतत् सर्वं सर्वे कुर्युः । ७ तां गच्छन्तः गत्वा आर्द्रदूर्व्वाजातीयानि निष्पीड्य शेषे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः स्वान् स्वान् चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरद्भिः स्वं स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्य्युक्षेरन् । ८सव्यैर्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्य्युक्षेरन् । ९तत्र पर्य्युक्षणे गाथामन्त्राः । १०पित्रादिसत्त्वजीवने नैता गाथा पाठ्याः नापि पर्य्युक्षणं कुर्य्युः तद्वर्ज्जं सर्वं सर्वे कुर्युः । ११ अवभृथाभिमर्शनमन्त्राः । १२ यजमानर्त्विजां परस्परस्य ह्वाने मन्त्राः ६अ० १२ख० । १पत्नीसंयाजैश्चरित्वा पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनिनयनान्तं कर्म्म कृत्वा वेदकरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहुयात् । २ यज्ञभक्तिकस्य आग्नीध्रनिधनरूपामन्त्यां भक्तिं कृत्वा सर्वेऽवभृथं कुर्युः । ३ जपे क्रियमाणा इष्टिरवभृथेष्टिः । तथा चरणम् । ४ ५ अत्र विशेषाः । पशाविष्टौ प्रया-

आज्यानुयाजान्ता नास्याभिष्टा न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानुया-
जावप्यन्तौ तौ च नावन्तौ । ६ तत्र वाक्यं हविः
हविर्दोषे सति यागावसरे हविर्देशोत्पाद्य यष्टव्यम् । ७
क्षिष्टिकयागे अग्नीवरुणौ देवते अव ते हेडोवरुण नमो-
भिरिति द्वे ऋचौ तत्र याज्ये । अत्र च निगदाभावात्
अग्नीवरुणावादिश्य स्वं न इत्युचा यष्टव्यम् । ८ अवस्था-
मिष्टौ नमोवरुणाव इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादानुदके
निदध्युः । ९ तत्र आचमने मन्त्रत्रयम् । १०
आचमनप्रकारः । ११ यौचाङ्गमाचमनं कृत्वा स्नाना-
ङ्गमाचमनं कृत्वा आप्लवेत् तत्र मन्त्राः । १२ अदीक्षिता-
नामप्यमन्त्रैराप्लावनं वाऽभ्युक्षणं वा । १३ उदेता स-
मामोक्तविधिना कर्मानुदकदारुत्तारयेत् । १४ उप
ना उन्नीयमानाः उदेतरित्यादि मन्त्रं जपेयुः । १५ उद-
काङ्गलीर्षे उद्वयं तमस इत्यादि मन्त्रं जपेयुः । १६ इत
ऊर्ध्वं संस्थाजपपर्य्यन्तं हृदयन्नुवेन समानं तथा च
अनवेक्षमाणाः इत्यादयः समिदाधानान्ताः सर्व्वैः
कार्य्याः । १७ अपहतकर्म्माणः संस्थाजपं कुर्य्युः १७ख०
६अ० १२अ० । १ गार्हपत्ये उदवसानीयया चरणम् ।
२ सा च प्रायणीयया तुल्या । ३ सर्व्वसाम्येऽपि अयं
विशेषः । तत्र चतस्र आज्यहविषो देवता अदितिः
पञ्चमी चरुहविः पथ्या स्वस्तिरत्र प्रथमा इह
चतुर्थी भवतीति । ४ याज्यानुवाक्ये च विपरीते तत्र या
याज्या सा इह अनुवाक्या । तत्रानुवाक्या इह याज्या ।
५ प्रायणीयायाः कर्त्तार एवात्र कर्त्तारः । ६ संया-
ज्यायाः ऐकरूप्यं न याज्यात्वेन वैपरीत्यम् । ७ उदय-
नीयायां समाप्तायां मैत्रावरुणदैवतोऽनूबन्ध्यः पशुः ।
८ यद्यपि आशीर्नैर्होमादिभिः पशुः कार्य्यः स च वारुणीय
इत्येके ९ उत्तरवेदिसमीपे आशीर्नैस्तैः कार्य्य
इत्येके । १० तत्र नैमित्तिकः कर्म्मभेदः । अनूबन्ध्यपशो-
र्वपायां हुतायां मध्येकादशिन्यपशः कृता तदाऽग्निमो-
मानीयेन पशुरेव मत्वा गार्हपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरणम् ।
११ त्वाष्ट्रपशुकरणप्रकारः । त्वाष्ट्रं पशुं यूपाञ्जनादि-
कृत्वा उत्सृजेत् इत्येकः पक्षः । १२ यदि अध्वर्य्यव
आज्येन तं पशुयागं समापयेयुः तदा होतापि तथा कुर्य्यात्
१३ आज्येन समाप्ते अनेके पक्षाः । ब्राह्मणोक्तदिया-
वेद्याः । १४ आज्येन करणपक्षे पशुवत् मन्त्रप्रयोगः । १५
अथात्र देविका हवींषि अनुनिर्वपेयुः धाताऽनुमतिः राका
सिनीवाली कुहूरिति पञ्च देवताः । १६ तत्र धातृस्थाने अन्य-
भेदः । १७ एतासु पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्यपक्षे सूर्य्यः
द्यौः अपा गौः पृथिवीति पञ्च देवताः । १८ तत्र सूर्य्यस्य चा-
तुर्मास्येभ्यो याज्यानुवाक्ये ग्राह्ये । १९ अनुबन्ध्यपशुद्रव्यस्या-
लाभे मैत्रावरुणीया पयस्या कर्त्तव्याः । २० सा च आज्य-
भागादिः वाजिनान्ता कार्य्या । २१ ऋत्विजो वाजिनं भक्ष-
येयुः । यत्रविमते सर्व्वे भक्षयेयुः । २२ उदवसानीयया चरणं
तत्करणप्रकारः । २३ प्रकृतेन ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन
यजमानदक्षिणीयया दीक्षां प्रविष्टः स सोमेनेष्ट्वा अवभृथेष्टौ
दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तत उदित एवानूबन्ध्यान्तं प्रयोगं
समाप्य तदन्तेऽग्नीनरण्योः समारोप्य उदग्देवयजनात् यो
देवयजनमग्नोन्मथित्वोदवसानीयया यजते इत्येकोऽर्थः ।
अपरस्तु यदि सर्व्वे दीक्षिताः स्युः सत्त्रेति दीक्षिता
उत्थिता इति पाठः कर्त्तव्यः समासपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात्
यदि सर्व्वे दीक्षिताः स्युस्तदा पूर्व्ववदेवानूबन्ध्यान्तं कर्म्म-
कृत्वा सर्व्वे स्वान् स्वानाग्नीन् स्वे स्वे चारणीषु पृथक्
पृथक् समारोप्य पूर्व्ववन्मथित्वा पृथगेवोदवसानीयया
यजेरन्निति विशेषतोऽर्थः । सेयमुदवसानीया एवं-
रूपा भवति । पुनराधाने याम्नाता इष्टिस्तद्रूपा ।
सा च अविकृता अविभक्ताज्यभागविकारा उपांशुत्वरहिता
वैश्वानराग्निदेवता । ६अ० २४ख०

इत्यं पूर्व्वार्द्धस्य षडध्यायीरूपस्य प्रतिसूत्रमभिधेयार्था
दर्शिताः उत्तरार्द्धमपि षडध्यायीरूपम् बाहुल्यभयात् तत्र-
तत्प्रतिसूत्रप्रतिपाद्यार्थाः न दर्शिताः सूत्रपञ्चे द्रष्टव्याः । संक्षे-
पेणाध्यायार्थमात्रम् । सप्तमाष्टमाध्याययोः सत्राधिकारेण
इतिकर्त्तव्यतादिदर्शनम् । नवमे अहीनैकाहाधिकारेण इति
कर्त्तव्यताकलापः । दशमे रात्रिसत्त्रविवरणम् । एकादशे कामना
विशेषेण तदाचरणम् गवामयनचरणञ्च । द्वादशे गवामयनस्यैव
दिनसङ्ख्यानादि । प्रागस्य षडध्यायात्मकस्योक्तिः प्रामादिकी ।

तदीयगृह्यसूत्रे प्रतिपाद्यविषया यावदभिधीयन्ते ।
तत्र प्रथमाध्याये । स्थालीपाकाद्युपाकर्म्मान्तानि कर्म्माणि ।
१ गृह्यव्याख्यानप्रतिज्ञा । २ पाकयज्ञप्रकारः ।
३ पाकयज्ञप्रकारस्य त्रैविध्योपदेशः । ४ एतान्यपि
कर्म्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यानि अग्निहोत्रान्तेरपीत्युक्तिः ।
५ पाकयज्ञानामर्थवादरूपं ब्राह्मणम् । १अ० १ख० ।
१ सायम्प्रातःपक्वहविर्होमः । २ देवयज्ञः । ३ स्वा-
हाकारेण बलिहरणम् । ४ बलिप्रदानदेवतानिर्णयः ।
५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यो बलिहरणम् । ६ मध्ये
ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च बलिहरणम् । ७ मध्ये विश्वेभ्यो

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवे, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० उत्तरस्यां रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती भवन् निनयादि दक्षिणायोतोत्युक्तिः । १अ० २ख० । १वक्ष्यमाणकर्म्मणां होमविधिः । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णयः । पाकहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णयः । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णयः । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्जयित्वा सर्व्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा नवेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एककर्हिरादिवद्गाः समानकालिकाः । १० पूर्णाहुत्या प्रजायार्थं ब्रह्मणायोदाहरणम् । १अ० ३ख० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधिः । २एके आचार्य्याः सर्व्वाणि काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ अनाहुतयोश्चाहुत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिसमुच्चयः । एके अनादेशाहुतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७तेषामाहुतयः । १अ०४ख० ।१ वंशपरीक्षा । २ बरलक्षणम् । ३कन्यालक्षणम् ।४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्रादयस्तिस्रः परीक्षा । ६ पिण्डानां लक्षणविधेयकथनम् । १अ०५ख० ।१ ब्राह्माद्यष्टविधविवाहोक्तिः । १अ० ६ख० । १ विवाहे देशधर्म्मग्रामधर्म्मकुलधर्म्माणां कर्त्तव्यता । २ जनपदादिधर्म्मस्य वर्जन यथाम्नायमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधिः । ३कन्याकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ दुहितृकामिना अङ्गुलीग्रहणम् । ५ उभयकामिनां साङ्गुष्ठाङ्गुलिग्रहणस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजपमन्त्रः । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजपमन्त्रः । ८लाजहोमप्रकारः । आज्यादिर्हविर्लाजानामपतीत्युक्तिः । ९ परीक्षामदन्यत्रैव लिङ्गाज्ञानापपति । १० शाखेषु कृषिरथारणम् । ११ वरकर्तृकावदानम् । १२अवदानस्य धर्म्मातिदेशः । १३ वरकर्तृकहोममन्त्राः । १४ अवमाय सूर्पपुटेन वधूकर्तृक लाजदानम् । १५ एके लाजानाम पञ्चात्तरित्यमाहुरित्युक्तिः । १६ शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१धाराजरगमने अन्तरा वसतिः ।१२ ध्रुवारुन्धत्यादिदर्शना वाग्विसर्जनम् । १अ०७ख० ।१ नावारोहणमन्त्राः ।

२नावारोहणमन्त्रः । ३उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४वधूर्यदि रोदिति तदा मन्त्रविशेषं जपेत् । ५विवाहाग्निं अग्रतो गमनम् । ६ देशवयवस्थपादौ जपमन्त्रः । ७पथिका देवताः सन्ति चेत् तदोजपमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १०विवाहार्थभि ब्रह्मचर्य्यधारणादिः । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३ततोऽनन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १अ० ८ख० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपस्थाने पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५होमादिकालव्यवस्था ।६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः। ८कावस्थातहोमः । १अ०९ख०। पार्व्वणस्थालीपाकः । २भोजननियमः । ३ दर्शपूर्णमासयोर्ग्रहणम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ सर्पबलिनिर्वपणम् । ७ सर्पबलिप्रोक्षणम् । ८ अवघातप्रकारनेनानेतरम् अपचानि । ९ एकस्य अपर्णं वा ।१०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकस्य श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादिः । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्गमचतुष्टयम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होमः।१८हविःस्थापनदेशः ।१९यथाहुतिहोमनिर्णयः । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषाभावः ।२२स्विष्टकृद्धोममन्त्रः ।२३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः ।२५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । १अ०१०ख०। १ पशुकल्पः ।२पशूपाकरणम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ अन्यवर्जम् पशुनियमनम् । ६ उल्मुकाहरणम् । ७ शामित्रोक्तिः । ८ पशुपारम्भणम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोमः । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पश्ववदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानवर्जितहोमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तूष्णीं हृदयशूलाचरणम् । १अ० ११ख० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृतः प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्यस्य पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ भयस्थानगामी दूताय शस्त्रदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् प्लवदानम् । ५ धन्वन्तरि-

संस्कारे तत्पुरोहितस्य वरिष्ठकरणम् । १ख० १२क० ।
१ पुंसवनम्, अनवलोभनञ्च । २ तृतीयमासे पुष्यनक्षत्रे
उपोष्य दध्नः प्राशनं न्यग्रोधशुङ्गाग्रधारणवा प्राशनम् । ३प्रस्र-
वणम् । ४ निःप्राशनम् । ५ दूर्वारसस्य नासिकायां
सेचनम् । ६ नवनीतकरणम् । ७ हृदयस्पर्शमन्त्रः । १ख०
१३क० । १ सोमन्तोन्नयनं कर्म । २ तस्य कालनिर्णयः ।
३ होममन्त्राः । ४सीमन्तव्यूहनम् । ५चतुर्धा व्यूहनम् ।
६ वीणागाथकप्रेषणम् । ७गेयगाथाकथनम् । ८ब्राह्मणो
वृद्धसूत्रमहापरणम् । ९दधिभक्ष्याशनम् । १ख०१४क० ।
१ जातकर्म । २ मेधाजननजपः । ३ अंसस्पर्शनम् ।
४ नामकरणम् । ५नामकथनम् । ६ चतुरक्षरं वा नाम ।
७नाम्नि वामनाभेदेनाक्षरनिर्णयः । ८पुंनामधेयानि युग्मा-
क्षराणि । ९ स्त्रीनामधेयानि अयुग्माक्षराणि । १०येन
नाम्ना उपनीतः तेनाभिवादनं कुर्यात् । ११ मूर्द्धाघ्राणे
मन्त्रजपः । १२ कुमार्या अमन्त्रकं कर्म । १ख०१५क० ।
१ चूडाकरणम् । २ अजमांसप्राशनम् । ३तित्तिरिमां-
सप्राशनम् । ४ घृतौदनप्राशनम् । ५ अन्नप्राशनमन्त्रः ।
६ कुमार्या अमन्त्रकम् । १ख०१६क०१ चौलं कर्म ।
२पूर्वघामाधानम् । ३ कुमारोपस्थानं द्रव्याहरणञ्च ।
४ कुशपिञ्जूलकरणकुमारपितृस्थापनम् । ५ब्रह्मा वा
कुशपिञ्जूलानि धारयेत् । ६ अपां निनयनमन्त्रः ।
७ शिरउन्दनमन्त्रः । ८ कुशपिञ्जूलनिधानमन्त्रः ।
९ तेषु ताम्रक्षुरस्थापनमन्त्रः । १० केशच्छेदनमन्त्रः ।
११ केशस्थापनम् । १२ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ ।
१३चतुर्थस्य मन्त्रः । १४ एवमपरतश्चिर्वारम् । १५क्षुर-
धारशोधनमन्त्रः । १६ नापितानुशासनम् । १७ केश-
परिवेषकरणम् । १८ कुमार्या अमन्त्रकम् । १ख०१७
१ गोदानं कर्म । २ तस्य कालनिर्णयः । ३ मन्त्रे
केशशब्दे [illegible]करणम् । ४ [illegible]वपनम् । ५क्षु-
रधारशोधने विशेषमन्त्रः । ६ नापितानुशासनम् ।
७ आचार्याय दानप्रार्थना । ८ गोमिथुनदक्षिणा-
दानम् । ९ संवत्सरव्रताचरणादेशः । १ख० १८क० ।
१ उपनयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य । २ गर्भाष्टमे
वर्षे वा । ३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य । ४ द्वादशे वैश्यस्य ।
५ आ षोडशात् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः । ६आ द्वा-
विंशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य । ७अत ऊर्द्ध्वम्
पतितसावित्रीकान् नाध्यापयेत् । ८ संवीतवर्णनि-
र्णयः । ९ परिधेयवासोनिर्णयः । १० मेखलाधिकारः ।

११ जातिभेदे मेखलानिर्णयः । १२ दण्डाधिकारः ।
१३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च । १ख०१९
क० । १ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति । २आचार्या-
न्तिके उपवेशननिर्णयः । ३ब्रह्मचारिण उपवेशननिर्णयः ।
४ दक्षिणहस्तग्रहणम् । ५पाणिग्रहणमन्त्रः । ६आदि-
त्यावेक्षणम् । ७ तत्र जपमन्त्रः । ८प्रदक्षिणावर्त्तनम् ।
हृदयस्पर्शनम् । १० अमन्त्रकं समिदाधानम् । १ख०
२०क० । १ एकमते मन्त्रेण समिदाधानम् । २ मुख-
मार्ज्जनम् । ३तेजसा मार्जनम् । ४ सावित्र्युपदेशप्रार्थना ।
५ सावित्र्युपदेशः । ६सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो
हृदयदेशे अङ्गुलिस्थापनं मन्त्रश्च । १ख०२१क० । १ब्रह्म-
चर्यादेशः । २ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः । ३ वेदब्रह्मचर्य-
कालनिर्णयः । ४ वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति ।
५ भिक्षाकालनिर्णयः । ६ समिदाधानकालनिर्णयः ।
७प्रथमभिक्षानिर्णयः । ८भिक्षामन्त्रः । ९भैक्षमाहृत्या-
चार्याय निवेदनम् । १० त्रिरात्रव्रतः । ११ आचारोक्त-
भागान्तहोममन्त्रः । १२ सावित्र्या द्वितीयम् । १३ महा-
व्याहृत्यादिहोमः । १४ऋषिभ्यस्तृतीयम् । १५चौविष्टिकृतं
चतुर्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्यव्रत-
धारणम् । १८ मेधाजननम् । १९ उदकस्याभिषेच-
नावनम् । २० व्रतादेशविशेषः । २१ अनुमेतस्य
विधिविशेषः । २२ उभेतस्य विधिः । २ २[illegible]
[illegible] । २४ गोदानमनुक्रम् । २५ कालोऽनियतः ।
२६ प्रायश्चित्तार्थे सावित्र्यन्तरम् । १ख० २२क० ।
१ ऋत्विग्वरणम् । २ एके युवानं वदन्ति । ३ वरण-
निर्णयः । ४ वरणविशेषनिर्णयः । ५ सदस्यवरणम् ।
६ वरणविशेषः । ७ होतृवरणमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरण-
मन्त्रः । ९ अध्वर्य्वादिवरणमन्त्रः । १० होतृप्रतिज्ञा ।
११ब्रह्मप्रतिज्ञा । १२अपरप्रतिज्ञा जपमन्त्रश्च । १३वाच-
यमनम् । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ कालाज्य
निर्णयः । १९सोमप्रयाणप्रश्नः । २०पत्न्यार्थः सह संप्रयोगः ।
२१तत्र निषिद्धानि । २२ आज्याहुतिहोमः । २३अना-
हिताग्निविशेषः । १ख० २३क० १ऋत्विजे मधु-
पर्काहरणम् । २ एवं अहर्गणतया आगताय, विवा-
हार्थिने । ३ राज्ञे उपस्थिताय । ४ आचार्यश्वशुर
पितृव्य मातुलेभ्यः । ५ मधुपर्कस्वरूपनिर्णयः । ६ तद-
लाभे तत्द्रव्यप्रतिनिधिः । ७ आसनपाद्यार्घाचमनीयानि
गावश्च त्रिस्त्रिर्वेदयेत् । ८ आसनग्रहणे मन्त्रप्रकारो ।

२पौत्रवद्दुल्वप्रपदनम् ।२तत्कालनिर्णयः । ४ तत्र होमकर्म्म । ५अनुमन्त्रणम् । ६आयतीनां गवामनुमन्त्रणे मन्त्रः । ७एते अन्यत्रापि भवन्ति । ८आयातीनां गवामनुमन्त्रणे । २अ०१०क०

तृतीयाध्याये पञ्चमहायज्ञादिसमावर्त्तनान्तानि कर्म्माणि । १ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा ।२ यज्ञानां नामकथनम् ।३यज्ञानां स्वरूपकथनम् । ४तेषामहरहःकर्त्तव्यता । ३अ०१क०। १ स्वाध्यायविधिः। २ स्वाध्यायाध्ययननियमः । ३ ओंपूर्व्वा व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । ४ सावित्र्यध्ययननियमः । ३अ० २क० । १ स्वाध्यायक्रमः । २ अध्ययने देशाकृतिनिर्णयः । ३ अध्ययने मैत्राकृतिनिर्णयः । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णयः । ३अ० ३क० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राचीनावीती । ४ आचार्य्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् । दक्षिणावीती । ६तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्वाध्यायस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ब्रह्मयज्ञानध्यायः ३अ०४क०। १ अध्ययनमारम्भः । २ अध्ययनकालनिर्णयः । ३तत्र कालाऽन्तरम् । ४ आज्यभागाहुतिः । ५ दधिसक्तुहोमः । ७होममन्त्रः ।७तदान्ये ब्रूयात् मन्त्राः । ८ एहोमन्त्रः । ९ तदापरोमन्त्रः । १० देवताहोमादिकार्त्तनम् । ११ जपनियमः । १२ व्याहृतिसावित्रीजपो वेदारम्भश्च । १३उत्सर्गविधिः । १४अध्ययनकालनिर्देशः । १५ ब्रह्मचारिधर्म्मा युक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारित्वाभावेऽपि अध्ययनम् । १७ समावृत्तोजायां गर्भेऽदित्येके । १८मणोत्सर्गं शाखागमनपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २० श्रावण्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत्र सावित्र्यादितर्पणम् । २२आचार्य्यादितर्पणम् । २३ ततः शालाचोचारणानुवर्जनकर्म्म । ३अ० ५क० । १ आग्नेयकर्म्मस्थाने पाकयज्ञः । पुरोडाशस्थाने चरुः । २ काम्याभिधानम् । ३ नैमित्तिकहोमः । ५ होममन्त्रः । ६अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्रः । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् । ८ जृम्भादौ जपमन्त्रः । ९ अगम्यागमनादौ आज्यहोमः । १० तत्र समिदाधानं वा । ११ तत्र मन्त्रजपो वा । ३अ०६क० । १अभ्युदितेऽस्तं स्वपतः प्रायश्चित्तम् २ तत्र मन्त्रपठनम् । अभिनिर्म्मुक्तस्य प्रायश्चित्तहोमः । ३ सन्ध्योपासनम् । ४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यभेदः । ५ तत्र प्रातर्नियमभेदः । ६ तत्र कालनिर्णयः । ७ कपोतपाते होमजपौ । ८ अर्थार्थं गच्छतो होमजपौ । ९ गृहं वस्तु कर्त्तुमिच्छतो होमजपौ । १० जनाकीर्णस्थानं गमिष्यतो होमजपौ । ३अ०७क० । १ समावर्त्तनम् । तत्र आचार्य्याय आत्मने वा एकादशद्रव्याहरणम् । २उभयोर्हेमद्रव्यालाभे आचार्य्यायैव दानम् । ३ समिदाहरणनियमः । ४ कामनाविशेषे समिन्निर्णयः । ५उभयकामस्यार्द्रशुष्का समित् । ६ समिदाधानादि गोदानम् ।७मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्य्यात् ।८कार्य्योष्मस्मर्द्दनम् । ९ स्नानाञ्जनविधिः । १० कुण्डलबन्धनम् । ११ अनुलेपनविधिः । १२ वस्त्रबन्धनम् । १३ माल्यविधिः । १४ छत्रादानम् । १५ वैणवदण्डादानम् । १६अपलुप्ती-नवमिधाहानम् । ३अ०८क० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्रः । २ तत्पूर्व्वं समिदाधानम् । ३ मधुपर्केण पूजनम् । ४ अनुज्ञाते समावर्त्तनस्नानम् । ५ व्रतविशेषः । ६ निषेधविशेषः । ७ निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्याचारान्तरम् । ३अ०९क० । १ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनादुक्ता । ३ कर्ण्णीलकथनम् । ४ उपांशुवचने मन्त्रः । ५ शिष्यस्य उपांशुजपने मन्त्रः । ६आचार्य्यजपमन्त्रः । ७अपास्मरणे अनुमन्त्रणम् । ८ तत्प्रशंसा । ९ पथि वामनेत्रा वाचः श्रुत्वा जपमन्त्रः । १० दक्षिणनेत्रा वाचः श्रुत्वा जपमन्त्रः । ११ भयप्राप्तौ जपमन्त्रः । ३अ०१०क० । १ सर्व्वाभ्यो दिग्भ्यो भयप्राप्तौ जपमन्त्रो होमश्च । २ तत्र जपमन्त्रः स्वस्त्ययनम् । ३अ०११क० । १ राजसन्नाहनम् । २तत्र जपमन्त्रः। ३रथे तपस्थाने मन्त्रः । ४ धनुर्दाने मन्त्रः । ५ ज्यायोजनमन्त्रः । ६ तूणीजपमन्त्रः । ७इषुविसर्जने मन्त्रः । ८ [illegible] जपमन्त्रः । ९ अश्वानुमन्त्रणम् । १०दुन्दुभ्यभिमर्शने जपमन्त्रः । ११ संग्रामागरोहणजपमन्त्रः । १२ [illegible] जपमन्त्रः । १३राजोपस्थानमन्त्रः । १४ [illegible] मन्त्रः । १५ अनुक्रमेण रथगमनम् । १६ युद्धप्रदेशे मन्त्रः । १७ दुन्दुभिवादने मन्त्रः ।१८ बाणाभिमन्त्रणम् । १९ युद्धकाले राजनि पुरोहितजपमन्त्रः ।२०तत्र [illegible] ३अ०१२क०

चतुर्थाध्याये । आहिताग्नेः पीडासम्भवादिमरणान्त्येष्टिपर्य्यन्तानि कर्म्माणि ।१ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्तव्यम् ।२व्याधिकामस्ते ग्रामावसानम् ।३ग्रामे वा [illegible] ।४अगदः सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । ५ अनिष्ट्वा वा ग्रामं प्रविशेत् । ६मृतस्याहिताग्नेर्दिक्षालुक्लिख्यम् । ७आतस्य निर्ग्गतानिर्णयः ।८आतस्य [illegible] ।

९ आतस्य विसृतिनियमः । १० आतस्य अधोनिर्णयः । ११ श्मशानदेशनिष्क्रमणम् । १२ तत्स्थानस्य वक्ष्यमाणभिमतम् । १३ अक्षकर्णिकाद्युद्धापनम् । १४ दहनस्थानाश्मशानस्य विशेषविधिः । १५ प्रेतस्य केशादिवपनम् । १६ बर्हिराज्यादिसंस्थापनम् । १७ पृषदाज्यानयनम् । ४अ०१क० । १ अग्निपात्रादिनयनम् । २ प्रेतनयनकर्तृनिर्णयः । ३ शकटादिना प्रेतनयनमित्येके । ४ अनुस्तरण्युपयुक्तानयनम् । ५ अनुस्तरणीं गामालम्भेत अथाम् एकवर्णामजामित्यपरे ८ ययोः सव्यबाहुबन्धनं कृत्वा आनयनम् । ९ तदनु अमात्यादीनामागमनम् । १० दाहकर्त्तुः कर्तव्यभेदः । ११ दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यनिधानम् ।१३ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् । १४ चिताग्निचयनम् । १५ चितायां प्रेतसंवेशनम् । १६ प्रेतपत्नीसंवेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुःसंवेशनम् । १८ देवरादिना पत्न्युत्थापनम् । १९ तत्र उत्थे उत्थापने कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जपः । २० धनुरपनयने मन्त्रः । २१ पुनः कर्त्तुरुत्थापनयोर्मन्त्रजपः । २२ धनुर्भङ्गा क्षेपः । ४अ०२क० । १ पात्रयोजनम् । २ दक्षिणहस्ते जुहूयोजनम् । ३ सव्ये उपभृतान्ययनम् । दक्षे पार्श्वे स्फ्यस्य सव्येऽग्निहोत्रहवण्याः योजनम् । ५ उरःप्रभृतिषु ध्रुवादिनिधानम् । ६ नासिकयोः स्रुवाधानम् । ७ एकं स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजनम् । ८ कर्णयोः प्राशित्राधानम् । ९ एकस्यैव भित्त्वोभयत्र तन्निधानम् । १० उदरे पात्रीः पात्रीनिधानम् । ११ तत्र समवत्तधानचमसयोजनम् । १२ उपस्थे शम्यानिधानम् । १३ अरण्योरूर्वोः, उदूखलमुसले जङ्घयोर्निदध्यात् । १४ पादयोः शूर्पनिधानम् । १५ एकस्यैव छित्त्वा निधानम् पूर्ववत् । १६ आसेचनवतां पृषदाज्यपूरणम् । १७ तदुपस्थाद्युपयोगद्रव्यनिधानम् । १८ लोहायसादिनिधानम् । १९ अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य तत्र प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनं तन्मन्त्रश्च । २० प्रेतपाण्योर्वृक्कयोर्निधानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् । २२ प्रेतपाण्योः पिण्डद्वयाधानमित्येके । २३ वृक्काभावे पिण्डद्वयाधानमित्यन्ये । २४ प्रणीताप्रणयनानुमन्त्रणे । २५ दक्षिणजानुपातेन दक्षिणाग्नौ चतुराज्याहुतिहोमः। २६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिहोमनम् ।३अ०३क०।१ युगपदग्निप्रज्वालने प्रेतफलम् । आहवनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ प्रेतस्य स्वर्गलोकगतिः पुत्रविशिष्टश्चैष फलम् । गार्हपत्यस्य तथात्वे प्रेतस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिः पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः पुत्रस्य ऋद्धिश्च फलम् । ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धिः फलम् । ६ दहनमन्त्रः । ७ दहनप्रशंसा । ८ जानुमात्रे गर्त्तेऽश्मस्थाने दाहोत्तरकालिकाशुचिशरीरशोधनाय धूमेन सह स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्त्तुरमन्त्रकः पृष्ठतोऽनीक्षित्वा सर्वेषां गमनञ्च । १० सकृदुन्मज्ज्य प्रेताय उदकाञ्जलिं दत्त्वाऽऽत्मानं वासांसि परिधाय दिवा आनक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे वृद्धादिपूर्वापरनिर्णयः १३ गृहागतस्य अश्मादीनामुपस्पर्शः । १४ तस्मिन् दिने अन्नं न पचेरन् । १५ क्रीतान्नभोजनेन वर्तेरन् । १६ सपिण्डानां त्रिरात्रमक्षारलवणाशनम् । १७ महागुरुपाते द्वादशरात्रं तथाशनं दानाध्ययनवर्जनञ्च १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनवर्जनम् । १९ उपनेतृगुरौ असपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वाऽशौचम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु मृतासु दशाहम् । २१ एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् । २२ असपिण्डज्ञातौ त्रिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् । २४ अदन्तजाते त्रिरात्रम् । २५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम् ।२६ सहाध्यायिषु मृतेषु एकाहम् । २७ समानग्रामीणे श्रोत्रिये एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीपुंरूपभेदेन कुम्भनियमः । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने पूर्वापरनिर्णयः । ५ सञ्चयनानन्तरमवधाननिर्णयः । ६ पांशुप्रक्षेपः । ७ पांशुप्रक्षेपानन्तरम् उत्तरामृचं जपेत् । ८ कपालेन कुम्भं पिधाय पृष्ठतोऽनवेक्षमाणा गत्वाप उपस्पृश्य प्रेताय श्राद्धदानम् । ४अ०५क०। १ हतगुरुकस्याग्न्यतोऽपक्षीयमाणपक्षादिकामावास्यायां शान्तिकर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ चतुष्पथे तदग्निपरित्यागः । ४ पृष्ठतोऽनवेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपस्पृश्य केशादीन् वापयित्वा नवघटादिकुम्भपिण्डैकान्तकल्पनम् । ५ मथनाद्वाग्निजननम् ।६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेवनम् । ८ अनडुह्चर्मण्यमात्यारोहणम् (अत्र भिन्नाः सर्वे पुमांसः स्त्रियश्चामात्याः) । ९ परिधिपरिधानम् । १० आहुतिचतुष्टयमन्त्रः । ११ अमात्याः स्त्रियः तरुणदर्भैर्नवनीतं स्वक्षोद्य तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां चक्षुषी आञ्जीरन् ।१२ अञ्जमानानां स्त्रीणां कर्त्रा वीक्षणम् ।१३ कर्त्तुः अश्माभिमर्शनम्

।१४परिक्रमणजपः । १५शिष्टिकादादिसमापनम् । १६ अकृतवासस्याश्वाद्योपवेशनम् । १७ आ उदयादन्नपल्ल आसीरन् ।१८होमसमापनम् । ४अ०६क०।१ श्राद्धाधिकारः ।। २पार्व्वणश्राद्धहविर्भाजनीवोद्दिष्टरूपश्राद्धे पात्रविप्रसंख्यासंख्ये ।३सपिण्डीकरणभिन्ने यथेष्टं विप्रसंख्या तत्र तु त्रयाणां त्रय एव कार्य्या इति भेदः। ४पिण्डपितृयज्ञे उक्तानां पिण्डनिपरणादीनां श्राद्धेऽतिदेशः। ५ ब्राह्मणाय आसनदानम् ।६दर्भासनदानम् ।७पुनर्जलदानम् । ८अर्घपात्रे तिलावपनं तन्मन्त्रश्च। ९ पितॄन् अर्घ्यमप्रदक्षिणं कार्य्यम् । १०अर्घदानम् । ११ अर्घदानात् पूर्व्वं जलदानम्। १२अर्घस्नजलनिवेदनम् । १३ अर्घानुमन्त्रणतन्मन्त्रश्च । १४अर्घ्या आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृताः तत् प्रथमपात्रं नोद्धरेत् । ४अ०७क० । १ गन्धादिदानम् । २ अग्नौ करवाणीत्याज्ञा । ३ प्रत्यनुज्ञा । ४ अग्नौ करणहोमः । ५ पाणिष्वेव वा होमः । ६ देवपितॄणां क्रमेणाग्निसमवपाणिसमत्वे । ७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम् । ८ हुतशेषान्नदानम्। ९ भोजनपात्रे अधिकान्नदानम् ।१०भोजनात् तृप्तेषु पाठ्यमन्त्रः ।११पिण्डार्थमन्नमुद्धृत्य शेषनिवेदनम्। १२ अनाचान्तेषु पिण्डनिपरणम् । १३आचान्तेषु तदित्येके। १४ब्राह्मणानुज्ञानविकिरदानम् । १५अस्तु स्वधेति प्रत्यनुज्ञानम् विसर्जनञ्च ।४अ०८क० । १ अथ शूलगवः । २ तस्य कालादिनिर्णयः । ३ पशुनिरूपणम् । ४पशुलक्षणम् । ५कृष्णाविन्दुयुक्तः पशुरित्येके । ६ आयुक्तं तत्र भागं न्वकुर्वीत । ७ पशुाभिषेकः ।८शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्य्यन्तमभिषेकः ।९पशूत्सर्गः । १० पशोर्हविषस्तं पाकनम् । ११ तत्र दिग्निर्णयः । १२आवदग्रनावोध्वदेशे पाकनम् । १३अर्द्धरात्रादूर्द्ध उदितेऽर्के वा काले शूलगवः कार्य्यः । १४यूपनिखननं तत्र पशुबन्धनञ्च । १५प्रोक्षणादि पशुकल्पेन समानम् । १६ विशेषस्तु स्थालीपाकेन वा समाहोमः । १७हरादि शब्दघटितः होममन्त्रः । १८ उग्रादिषड्नामको वा मन्त्रः । १९रुद्रनामको वा मन्त्रः । २०बलिहरणम् । २१चतुर्भिः सह चतुर्दिग्भ्रमणम् ।२२ सर्व्वत्र रुद्रस्य तस्मात्निर्देशः । २३स्थालीपाकहोमयोः तुषकणीकरणानां पुच्छप्रत्यर्पणं पादानामग्नावनुहरणम् । (इत्यन्यकथाः कर्म्मोप-रत्याः)२४आवासमते विरोधः । २५ आकाशदनस्य च औचित्यविधानम् । २६ अग्न्यनदेशे भूमौ निपतितं रुधिरं सर्पेभ्यः अहिनोत् । २७ अर्थशस्त्राणां रुद्रनामधेय त्वेन्द्रा तस्य सर्व्वात्मत्वम् । २८ अस्यैव सर्व्वा सेनाः । २९ सर्व्वाण्यद्भुतकटाक्षशेषांशभूतानि । ३० इत्येवं विदं यजमानं रुद्रः प्रीणाति ।३१अस्य कर्म्मणो यज्ञारम्भ इत्यो न हिनस्ति । ३२अस्य हुतशेषं न प्राश्नीयादेकमतम् । ३३अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाहरेयुः । ३४ नामागन्तव्यमिति पुत्रादीन् प्रतिषेधयेत् । ३५ नियमेन हुतशेषं प्राश्नीयादिति सिद्धान्तः। ३६शूलगवस्य फलानि ३७ शूलगवेनेष्टा अन्यं पशुमुत्सृजेत् । ३८सर्व्वथानुत्सृष्टपशुर्नैव स्यात् ३९शूलगवनामकेन पशुकर्म्मणा रहितो न भवेत् तेन शूलगवस्य नित्यता । ४० मन्त्रातीयं जपित्वा गृहप्रवेशः । ४१पशुपताये गोष्ठे अस्यैव रुद्रस्य यजनम् । ४२ स्थालीपाकं निधाय पर्य्यग्निकृतं कुर्य्यात् । ४३ प्रतिधूमं गवामयनम् । ४४ मन्त्रातीयं जपन् पशूनां मध्यमियात् । ४५समाप्तिज्ञापनार्थं आचार्य्यनमस्कारः । ४अ०४५क०

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टप्रतिपाद्यार्थाः । १ आचमनादि सामान्याङ्गम् । २ सन्ध्योपासनाङ्गाचमनादि । ३ मार्ज्जनम् । ४ पापशोधनम् । ५ गायत्रीजपादि । ६तस्या ध्यानादि । ७ आचमनमन्त्रादि । ८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दांसि । ९ स्नानविधिः । १० माध्यन्दिनस्नानविधानम् । ११ मन्त्रस्नानम् । १२ वैश्वदेवः । १३ बलिदानादि । १४होमे स्थण्डिलादि । १५स्रुक्स्रुवादिसंस्कारः । १६ ब्राह्मणः यज्ञकर्म्माणि । १७पार्व्वणस्थालीपाकः । १८ नित्यहोमोपासनम् । १९ पुनराधानम् । २० अनेकभार्य्यस्य परतजदाया धर्म्मभागित्वम् । २१ अन्वारम्भणम् । २२ उपयमनादि । २३ अन्योन्यावलोकनम् । २४ आर्द्राक्षतारोपणादि । २५ ऋतुमतीकृत्यादि । २६ जातकर्म्मादि । इत्येते १अ० गताः

२अध्याये १ पञ्चयज्ञादि । २ पञ्चयज्ञसम्भारादि । ३ अर्द्धनाङ्गानि । ४अर्द्धनविधिः । ५आवाहनमन्त्राः । ६ पञ्चायतनादिदेवतादि । ७ गणपत्यादिदेवतावाहनम् । ८ अन्नपूर्णादि । ९ यजमानाभिषेकः । १० होमविधानादि । ११ भोजनविधिः । १२ शयनादिविधिः । १३ श्राद्धानि । १४ ब्राह्मणनियमः । १५ गन्धादिदानादिपिण्डपितृयज्ञान्तं कर्म्म । १६ अग्नौ करणादिकर्म्म । १७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनान्तं कर्म्म । १८ अग्निदग्धपिण्डदानादि । १९ आभ्युदयिके विशेषः । इत्येते २अ०गताः पदार्थाः।

तृतीयाध्याये १पितृमेधः । २ अग्निदानानन्तरः ।

३ अग्निकार्य्यसमापनम् । ४कर्त्तुरदकाबाधः । ५ पितृक्रिया । ६ नवश्राद्धानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दशाहकृत्यम् ९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधिः । ११ सपिण्डीकरणम् । १२आमश्राद्धम् । १३ अतीतसंस्कारः । १४पाषाणविधिः । १५ नारायणबलिः । १६ नागबलिः । १७ पुराणमेकोद्दिष्टम् । १८वृषोत्सर्गः । २अ० पदार्थाः ।
४अध्याये १पूर्त्तकर्म्मादीनि अग्निकार्य्यान्तानि कर्म्माणि । १पूर्त्तानि । २ मण्डपादिविधिः । ३प्रतिमाद्रव्याणि । ४ प्रासादप्रतिमादि । ५तदनुष्ठानादि । ६अग्निस्थापनादि । ७देवाभिषेकादि । ८शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ शय्यादिविधिः १०आरामादिविधिः । ११ होमविशेषः । १२प्राचीं दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते । १४ प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते । १५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते १६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते १८ दिवसमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २० परमन्वावर्त्तते । २१ सर्व्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२ अग्निकार्य्यफलम् । ४अ० गताः एते पदार्थाः ।

आश्वायन पुंस्त्री अश्व+गोत्रे अश्वा० फञ् । अश्वर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । [अश्वावतानर्षेरपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्वावतान पुंस्त्री० अश्वावताननामर्षेरपत्यम् विदा० अञ् ।

आश्वास पु० आ+श्वस--घञ् ।१निर्वृतौ २आश्रयदाने ३भीतस्य भयनिवारणार्थे व्यापारे ४सान्त्वने च "धारणमाश्वाससजननं श्वसनश्च" सुश्रु० । [२सान्त्वनासम्पादके ।

आश्वासक त्रि० आ+श्वस-णिच्-ण्वुल् । १आश्वासकारके

आश्वासन न० आ-श्वस-णिच्-ल्युट् । १सान्त्वने ।"आश्वासनस्य कष्टेन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम्" भा०आ० १अ० कर्त्तरि ल्यु । २आश्वासकारके "तदिदं द्वितीयं हृदयाश्वासनम्" शकु० । [तत्सावदर्शनाश्वासि" शकु० ।

आश्वासिन् त्रि० आ+श्वस-णिनि । प्रत्याशायुक्ते । "मनस्तु

आश्वास्य त्रि० आ+श्वस-णिच्-यत् । १सान्त्वनीये । ल्यप् । २सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आश्विक त्रि० अश्वान् भारभूतान् हरति वहति आवहति वा ठञ् । भारभूतस्याश्वस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च । अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । अश्वलाभहेतुके ४संयोगे ५उत्पाते ६निमित्ते च ।

आश्विन पु० आश्विनी पूर्णिमा यस्मिन् मासे अण् । स्वनामख्याते चान्द्रे मासभेदे "अहमप्याश्विने तद्वत् सायाह्ने बोधकारकम्" दुर्गाबोधनमन्त्रः । १अश्विनादुपधान आधानमिष्टकानाम् अण् मतोर्लुक् । २इष्टकाभेदे स्त्री ङीप् । "ये वैता आश्विनीरुपदधाति" शत० ब्रा० ८,२,१,११। आश्विनौ देवते अस्य अण् ।३चितिभेदे च "प्रत आश्विनीः पवमान" ऋ० ९,८६,४, पञ्चाश्विन्योऽत्र कर्त्तव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्या एकया न विंशतिर्व्वयस्यास्ता एकचत्वारिंशदुद्वितीया चितिः" शत० ब्रा० । ४यज्ञियकपालभेदे पु० "सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्व्वत्र" कात्या० १२,६,२, "मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे इति" यजु० १८,१९, अश्विन्यां भवः अण् ।५अश्विनीकुमारयोः हि० च० । अश्विनौ देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञे ७यज्ञे च । आश्वलायनसूत्रे उदा० ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वाकारवता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा नक्षत्राण् ।१आश्विनपौर्णमास्याम् २आश्विनयज्ञोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु० द्विव० अश्विन्याः घोटकाकारवत्याः संज्ञायाः अपत्यं ढक् । १अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्तिकथा अश्वाननशब्दे २२९पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्यं विदा० अञ् ।२नकुले ३सहदेवे च पु० तयोर्माद्र्यामश्विनीकुमाराभ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । "जिगाय समरे वीरानाश्विनेयः प्रतापवान्" भा० स० प० २अ० । अश्वस्यैकाहगमः पन्थाः ढक् । ३अश्वस्यैकाहगम्ये अध्वनि ।

आश्वीन पु० अश्वस्यैकाहगमः पन्थाः वा खञ् । अश्वस्यैकाहगम्ये देशे "सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः" ऐत० ब्रा० । "चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि" श्रुतिः ।

आश्वेय त्रि० अश्वा देवता अस्य ढक् । १ तद्देवताके हविरादौ अश्वाया अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । २अश्वाभवे ।

आषाढ पु० आषाढी पूर्णिमाऽस्मिन् मासेऽण् । स्वनामख्याते चान्द्रे १मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू० "शेते विष्णुः सदाषाढे कार्त्तिके प्रतिबुध्यते" इति पुरा० । आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य अण् । व्रतिनां धार्य्ये पालाशे २दण्डे "उपहितापाढम्" काद० "तत्पुत्रेण च ग्रहीतव्रतेनाषाढिना" काद० । "अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्" कुमा० । ३मलयपर्व्वते पु० मेदि० पृ० ढस्य षः । आषाढोऽप्युक्तार्थेषु । स्वार्थे कन् आषाढकोऽप्युक्तार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+सह-क्त "अवषाषाढेति" पा० निर्द्देशात् नि० षत्वमोत्त्वाभावश्च । राशिचक्रस्थे १विंशतितमे २एकविंशे च नक्षत्रे "मूलं पूर्व्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराशकोऽन्यो । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः" ज्यो० त० । सा च पूर्व्वा उत्तरा च । तत्र पूर्व्वस्याः प्रथमपादस्य

भमूरोपरिघटमात्यनुसरावाय प्रेमपादलितस्य मकररापि-मठतलम् तस्यार्थे न० च आषाढधुः” नक्षत्रपक्षः तत्र तत्र जातत्वात्तथात्वम् ।

आषाढाभव पु० आषाढायां नक्षत्रे भवति भू–अच् । नक्षत्र-पक्षे आषाढाजातोऽप्यत्र क्विप् । आषाढाभूरप्यत्र ।

आषाढि स्त्री आ+षह–क्तिन् नि०न ओत् सत्वञ्च । १सम्यक् सहने “तयाषाढेः सौम्यतैवष्टोपदधुः” शत०ब्रा०६,२,१,१७ । २रतिदेव्याः स्थाने च यज्ञार्थेर० ।

आषाढी स्त्री आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा “नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० अण् । १आषाढमासीयपौर्णमास्याम् । २यज्ञियेष्टकाभेदे च ।

आषाढीय त्रि० आषाढायां भवः “अविष्ठाषाढाभ्यामिति” पा० तस्येदम् इत्यर्थे वा छ । १आषाढानक्षत्रे भवे २आषाढसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभागः अण् । अष्टमे भागे ।

आष्ट्र, अष–आप्तौ ष्ट्रन् उणादि । आकाशे उज्ज्व० ।

आस उपवेशनेऽदादि० आ० अक० सेट् । आस्ते आसाम् आसते आसीत आसिषाम् आसाम्, आसिषम् आस्त आसत आसिष्ट आसांबभूव आसामास आसाञ्चक्रे आसिता आसिष्यते । आसीनः आसितम् आसितवान् आसितम् आसिता आसितः आसः आसनम् आसना “स आस्ते मनसा स्मरन्” गीता “दिवि देवाय आसते” ऋ० १,२०,२ । “आगीतामरणात् क्षान्ता” आसीत ग्रहवा सार्थं पित्रा-यत्नतत्नौ च” इति च मनुः । “उषितमास्थ, ततः शरदां गतम्” सा०द० । “निषद्यमाध्व पिबतास मेध्यम्” भट्टिः । “जगन्ति यस्यां सविकाशमासत” माघः । “आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्” भट्टिः भावे आस्यते “आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः” मनुः । “इच्छामि नित्य-मेवाहं त्वया पुत्र ! सहासितुम्” भा०व० । ऋ० “अन-घोव दैवेव आसाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १४,६,१,१ । तूष्णीभूय भयादासाञ्चक्रिरे नगपक्षिणः” भट्टिः “कैलास-गिरावासीनम्” तन्त्रम् “आसीनानां सुरभितशिलं नाभि-गन्धैर्मृगाणाम्” मेघदू० । “आसितं भाषितं चैव गतं यच्चान्यदुच्चितम्” रामा० । “कृष्णासितादिकम्” सा०द० ।

अधि–अध्यारोहणे सक० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकरः काद० “ताबासनमध्यास्त सैनिकाः “वधौ जगाध्यासित-माद्यानि” इति च रघुः । अध्यू पितपमध्यास्ते परभृता” शिशुपा० । “आसनस्थो दिवसमध्यास्य प्रावजात् सरशीवित:” रघुः । स्वलाभादस्य मर्षिता । अनु–पश्चादुपवेशनेन सेवने सक० । “अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः । “ततः पृथ्वाजन्मासते वदेव वसङ्ग स्वपः” भा० व० १० अ० ।

अभि–आभिमुख्येन स्थितौ सेवने च अक० अभ्यासः “अभ्यासीनस्ते कपूयशोनिमापद्येरन्” छा०उ० ।

उद्–औदास्ये प्रकृतकर्मण उपरमे अक० “विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते” माघः । “उदासीनवदासीनः” गीता

उप–सेवने सक० । “नोपासीत नक्तं गुरुकपत्नीम्” मनुः । “उपासेते हरिहरौ तथाराोह्यते यतः” कालप्र० । “वायुमाश्रित्य वर्तन्ते तथा होमाद्युपासते” मनुः । “कृतवत्स-मुपासते” कुमा० ।

परि–उप–उपासनस्य प्रकर्षार्थे “यथेव क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते” “पितामहं च वै तस्यां सभायां पर्युपासते” भा०स० १अ० । (एवम्) “भुजङ्गाः पर्युपासते” कुमा० ।

सम्–उप–सम्यगुपासने सक० । “समुपास्यत पुत्रभोग्यया” रघुः

परि–परितः स्थितौ अक० सम्यक् सेवने सक० । ताभितदेवाय पर्यासते ते चेते माह्मणाः” शत०ब्रा० ।

सम्–सम्यक् स्थितौ उपवेशने च । “भोगिभोगसमासीनम्” “पर्षिमां तु समासीनः” मनुः ।

आस् अव्य० आ+अस्–क्विप्–आस+क्विप् वा । १ स्मरणे, २आक्षेपे “आः स एव मयि जीवतीति” उद्भटः० । “आहरामनु इयामकज्ञपाठक” नैषधी० । ३कोपे, ४सन्तापे, ५पीडायां समर्थगर्जने च । “आः क्षिपेतदिति क्रोधादाभाष्य मक्षिकाधरः” देवीमा० । ६खेदे “पिता-मातरमाः प्रदर्शनयन्नयम् भिक्षामहे भिक्षवः” उद्भटः ।

आस पु० आस–घञ् । १आसने २स्थितौ ३उपवेशने आस्यतेऽनेन करणे घञ् । ४उपवेशनस्थाने गृह्यपार्श्वभागे “यथा कथायं पुण्डरीकमेवमक्षीणी” छा०उ०भाष्ये म० । अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस–करणे घञ् । ५धनुषि “स साहिः पातस्थः सासः” किरा० “सासः सचापः” मल्लि० । इत्यासः अर्थे क्षेपे भावे घञ् । ६ क्षेपणे निरासः ।

आसक्त त्रि० आ+सन्ज–क्त । १आसक्तियुक्ते विषयान्तरपरिहारेण तदेकतानतयाभिनिविष्टे २अनवरते न०जटा० इत-इति ३सम्यक्संबद्धे च त्रि० आसक्तचित्तः आसक्तचेताः ।

आसक्ति स्त्री० आ+सन्ज–क्तिन् । विषयान्तरपरिहारेण-कविषयावलम्बने “ते देवा आसक्तिमन्नं वदन्तः” “आस-क्तमन्नं वदनाः इति च” शत०ब्रा०८,२,१,११,१२ “नीच-

लोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते" ऋ०१०,८५,२८ ।

आसङ्ग पु० आ+सन्ज–घञ् । १अभिनिवेशे, प्राप्तस्योपस्थितस्य वा नष्टतो वस्तुनः २रक्षणाभिलाषे, ३भोगाभिलाषे, ४कर्त्तृत्वाभिमाने ५विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्राभिनिवेशे च । "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः" धा०द० । "तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चक्रुः" शत०ब्रा०१,१,२,१ "तयोर्हैव आसङ्गो न विन्दति" शत०ब्रा०५,२,२,५, "त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गम्" गीता । ६सम्यक् सम्बन्धे "सर्वैवासङ्गमपि प्रयाते" कुमा० । आसज्यते कर्म्मणि घञ् । ७आसञ्जनीये उत्तरासङ्गः "त्वगुत्तरासङ्गवतीं निवीतिनीम्" कुमा० । ८सौराष्ट्रमृत्तिकायां राजनि० ९अनवरते न०१० तद्वति त्रि० शब्दा० । सौराष्ट्रमृत्तिकाया गात्रे आसञ्जनीयत्वात्तथात्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसाङ्गत्य न० न सङ्गतः तस्य भावः ष्यञ् चतुरादिषु पर्युदासात् नोत्तरपदवृद्धिः । सङ्गत्याभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्गः सातत्यमस्त्यस्य इनि ङीप् । १वात्यायां त्रिकाण्ड० । २आसङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु० आसङ्गे भवः डिमच् । सुश्रुतोक्ते वर्त्मनेत्राङ्गवर्त्मसम्बन्धागतिभेदे । "तत्र समासेन पञ्चदश वर्त्मवर्त्मना गतयो भवन्ति यत्र च सम्यूक्त आसङ्गिम" इत्यादिना विभज्य "अभ्यन्तरदोषैरपाचिरासङ्गिमः" इति सुश्रुते वर्णितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज–ल्युट् । १आसङ्गे २सम्यक्सम्बन्धे "व्रतनियमासञ्जनात्" मनु० । णिच्–ल्युट् । ३योजने

आसञ्जित त्रि० आ+सन्ज–णिच्–क्त । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद–क्तिन् । १नैकट्यसम्बन्धे २प्राप्तौ आयत्ते ३प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे "आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते" भाषा० । ४शाब्दबोधोपयोगिन्यामव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । "आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते । कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते, भाषा० "यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र सती कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणकाले पूर्वपदस्मरणस्य नाशात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारे चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः नानाविषयकैरेकप्रत्ययस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्म्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्" मुक्ता० ।

शाब्दबोधहेतोः आसत्तेश्च शब्दचिन्तामणौ निरूपिता यथा । "आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतीतान्योन्याभावः अथ नानाविशेषणकर्म्मकर्त्तृकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् चरमपदवर्णानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्मरणमिति वाच्यं वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्तत्स्मरणकल्पनात् प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतया सहकारत्वे । अत "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते" अथैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं एवमपि प्रथमान्वये चेत्यनुपपन्नत्वात् उत्तरस्य चेदं सामग्रीवैकल्यं न पूर्वस्येति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि चरमतावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे तस्यैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं पदजन्यस्वान्वयबोधहेतुः द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीतिशब्द एवाध्याह्रियते अनुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वाच्छब्दकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्दमात्रमुपपादकमपि तु तदर्थः । अपरञ्च वस्त्रार्थपाचनार्थे च देवदत्तसम्बन्धस्य शब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्यान्वयबोधकत्वमिति नियमकल्पनापत्तिः स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् कल्पनायां व्यभिचारात् तत्राक्षेपाविशेषेण कर्त्रन्वयबोधाच्च अथ द्वारपदस्वभावमात्रं पिधेहि शब्दस्य स्मरते ज्ञापकात् न च पिधानाभिप्रायकालेन शब्दोपस्थितौ विनिगमकाविरहः संस्कारतारतम्यात्-

पदविशेषस्मृतेरिति चेत् न आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्य-न्वितस्वार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वाल्लाघवेनार्थाध्याहारात् न च श्रुतपदानि वाक्यप्रयोजनानीति कथमध्याहृते तेषां तात्-पर्य्यमिति वाच्यं श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्याध्याहृते तात्पर्य्यात् कथमन्यथौदनं पचतीत्यत्र समभिव्याहृतमात्रादन्वयबोधः कलायादेरपि स्मृतत्वादिति चेत् न तात्पर्य्यनियमादित्य-ले हि "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायात् अन्यथा तवापि दैवात् स्मृतकलायपदोपस्थानेनान्वयबोधः स्यात् अथ देवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्या-हाराभावेन कर्त्तुरनभिधानात् तृतीया स्यादिति चेत् न अध्याहृतेनापि पचतिपदेन कर्त्तुरनभिधानात् । कर्त्तृ-संख्याभिहितेति चेत् न, देवदत्तस्य पाककृत्त्वात्र तृतीयापत्तेः तात्पर्य्यं तत्र व्यवस्थेति चेत् तुल्यं ननु द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानपदाननुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेनान्वयबो-जनकत्वमिति चेत् न अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन-जनकत्वात् न तु तदुपस्थापकयावत्पदत्वेन गौरवात् एवं पि-धानान्वयबोधेऽपि अन्यथा गौणलाक्षणिकयोरन्वयबोधो न स्यात् तयोरननुभावकत्वादिति उच्यते क्रियापदोपस्था-पिता क्रिया कारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्परमाका-ङ्क्षति न तूपस्थितिमात्रम् अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि द्वारं पिधानकृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्माध्याहार इवान्वयबोध-प्रसङ्गः क्रियाकर्म्मणोरुपस्थितेस्तुल्यत्वात् एवंविधपदोपस्थापि-ते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत् तर्ह्याकाङ्क्षायां पदविशेषो-पस्थापितत्वं तन्त्रं नतूपस्थितिमात्रम्। अर्थविशेषेऽसाधुत्वात् न तत्रान्वयबोध इति चेत् न पिधेहीति पदं विना द्वार-मित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थप्रयोगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् सा-धुत्वज्ञानस्यान्वयबोधेऽप्रयोजकत्वाच्च गौणी याद्यपभ्रंशादाव-न्वयबोधाच्च न चानाकाङ्क्षाबोधकाभावात् । तस्मात् क्रियापदस्य कारकपदेन, कारकपदस्य च क्रियापदेन सहान्वयबोधकत्वं नात्येकं विनापरस्य । अपि च सकर्म्मक-क्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः क्रियाप-दार्थयोगे द्वितीया चेत् घटः आनयनं कृतिरित्यत्रापि द्वितीयापत्तेः तथा पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः यदि च स्पृहयतिपदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात् स्पृहयतीच्छति पदयोरेका-र्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थं द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहि स्पृह-यति पदाध्याहारोऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तत्रान्वय-प्रतियोगिज्ञानादेवोत्पत्तेरिति चेत् तर्हि क्रियापदप्रयोगं विना न कारकविभक्तिः कारकपदप्रयोगं विना न तदन्वय-योग्यं क्रियापदमिति केवलकारके क्रियापदाध्याहारः केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमावश्यक इति तज्जन्यैवोपस्थितिरन्वयबोधौपयिकी । तस्मात् क्रिया कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्परान्वय इति शब्दाध्याहार एव कर्त्तव्ये मन्यामः" ।

व्याख्यातं चैतत् मथुरानाथेन दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते "आसत्तिं निरूपयति आसत्तिश्चेति अन्वयप्रतियो-गिनोःपदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः स्वा-व्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्पदार्थोपस्थितिमती तत्पदार्थो-पस्थितिस्तत्पदार्थे तत्पदार्थस्यासत्तिरिति फलितार्थः नचैवमासत्त्यानासत्तिविभागव्याघातः समूहालम्बनरूपपदा-र्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शाब्दबोधोपयोगितया गिरिर्भुक्त-मग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावपि शाब्दानुभवाव्यवहित-पूर्व्ववर्त्तिसमूहालम्बनोपस्थितिमादायैवाव्यवधानेनोपस्थिति सत्त्वात् उपस्थितेरैक्येन व्यवधानासम्भवादिति वाच्यं भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोत्तरक्षणसाधारणस्यात्र प्रवेशात् तच्च स्वध्वंसाधिकरणभिन्नत्वे सति यः स्वप्रागभावाधिकरणसमय-प्रागभावानधिकरणक्षणस्तदवच्छेदेन स्वसमवायिदेशोत्पत्तिक-त्वे सति स्वभिन्नत्वम् । इत्यञ्च प्रथमं वा प्रत्येकपदेभ्यः प्रत्येक-पदार्थानां क्रमिका स्मृतिःसैवासत्तिरन्वयबोधाव्यवहित-पूर्व्ववर्त्तिसमूहालम्बनरूपोपस्थितिः । अतएवासत्तिज्ञानं हेतुः प्रत्येकपदजन्यपदार्थोपस्थितीनामाशुविनाशिनीनां युगपच्छाब्दबोधात् पूर्व्वमसम्भवेन स्वरूपसत्त्वासम्भवात् नचैवं दण्डी कुण्डली खड्गी देवदत्त इत्यादावेकविशेष्य-कनानाविशेषणकान्वयबोधस्थले आसत्त्यभावप्रसङ्गः तत्र वि-शेष्योपस्थितेर्विशेषणान्तरोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं प्रकृतान्वयबोधाननुगुणायः स्वध्वंसाधिकरणक्षणत्वभिन्न-त्वस्याव्यवधानघटकीभूतस्यान्तर्दलार्थत्वात् विशेषणान्तरो-पस्थितिश्चैषा न प्रकृतान्वयबोधाननुगुणः अननुगुणत्वञ्च फलबलकल्प्यं यादृशयादृशत्वेन व्यवधानेऽप्यन्वयबोधोऽ-नुभवसिद्धस्तत्तद्धर्मभिन्नत्वस्यैवाननुगुणत्वरूपत्वात् । अतएव गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिक्षणोत्पन्नैव-पदोच्चारणानन्तरं चिरतरं विलम्ब्याग्निपदमुच्चारितं तत्रा-व्यवधायकक्षणोऽपि नाननुगुणस्तत्रान्वयबोधानुत्पत्तेरिति तदुभयत्र नासत्तिः । नचैवं यत्र पदोपस्थितिर्व्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्चाव्यवधानेन, तत्राप्यासत्त्यापत्तिरिति वाच्यं तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिजन्या तत्पदार्थो

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणं प्रकृतान्वयबोधानुगुणक्षणघटितं बोध्यम् नन्वासत्तिभ्रमादन्वयबोध इति सर्वैर्गीयते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोपस्थितावव्यवहितत्वधीर्व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वधीर्वा तत्र तत्सम्भवात् । अथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे स्वरूपसत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आसत्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्विरहेणापि शाब्दधीविरहात् तस्यापि पृथक्कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थले आसत्तिविरहादेव शाब्दधीविरह इति वाच्यं नह्यासत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थलेऽपि सम्भवादिति निर्णयकृतस्तदसत् एकतदुपस्थाप्यतिवर्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थलेऽव्याप्तेर्वैमातुरमित्यादिना एकदैव पदजातमनुमितं स्मृतं वा तत्र समूहालम्बनपदार्थस्मरणं जातं तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् न च तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थित्यन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्च तस्याः स्वरूपसत्त्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारणं मानाभावात् तद्ध्युपस्थितिज्ञानविरहात् शाब्दबोधविरहस्याननुभविकः न च दैवाद्दृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं तथा पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपतो हेतुत्वानङ्गीकारे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानांशवैयर्थ्याच्च न चैतद्भ्रमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं यद्धि यत्सत्त्वे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, घटाव्यवहितपूर्ववर्तिसावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चययोर्हेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वग्रहेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवासिद्धेः नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनायामकारितायामेवान्वयबोधोऽन्यथा तत्र किं बीजमिति वाच्यं योजनाया तात्पर्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिरासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयग्रासेऽस्थितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वत्रासत्तेः सत्त्वेन आसत्त्यनासत्तिविभागव्याघातापत्तेः । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाभावादपि इतेः । एतज्ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदस्य अन्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतूपस्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं गौतिश्लोकादौ विभक्तिरूपदोषविशेषात् अव्यवधानभ्रमेणान्वयबोधः । न चैवं श्लोकादौ योजनायामन्वयबोधो न स्यात् यत्नेनेदं व्यवधानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादितः । अव्यवधानज्ञानानुगुणक्षणभेदाभेदसाधारणं सपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थितयोः तिवर्तमानत्वयोरन्वयबोधेऽपि नाव्याप्त्यनुपपत्तिरित्याहुः तदप्यसत् वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् पद्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च नव्यास्तु उक्ता पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव [illegible] आसत्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाकरोपाध्यायेनोक्तं न च एतज्ज्ञानमपि कारणत्वेऽनाभाव इति वाच्यं तथासति आनयेति वाक्यमाकर्णयतः प्रत्यक्षेण घटं पश्यतोऽपि घटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटमानयेति वाक्यमाकर्णयतः कारणतया घटपदकारणा

वाक्यकारणतया आकाङ्क्षाया शाब्दबोधापत्तेः नचैवं गिरि-र्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-पक्षकल्पे इष्टापत्तेः कदाचित्तु तत्र तथान्वयबोधस्य दर्शनेन इष्टत्वात् नचैवं क्वचिद्योजनायाः वाक्यप्रयोग-प्रतिपाद्य तात्पर्यपक्षार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राहुः अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिस्तत्ता सा च शाब्दबोधाहेव तथा च तत्रापि आसत्तिः कारणं सा च शाब्दबुद्धिरूपा तत्र च अव्यवधानासत्तिः कारणं तदा आस-त्त्या कालोभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतश्च सा चेति प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटी प्रदर्शयितुमाशङ्कते कथेति नन्वास्तु मह इत्यत्र पद जन्यप-दार्थोपस्थितिवेदाशक्तिसाद्य नानाविशेषणकस्थाने कथमन्वय-बोधः ? क्रमिकां पदार्थोपस्थितीनाम् एकदाऽसम्भवादि-त्याशङ्कते कथेति इत्याहुः। नेदकं नेकनम् । विशेषणज्ञान-साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः इत्यत्रा पदयोरन्वयादिः । विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधानुभ-वस्य । नेदकात् वसूकात् एकदैव तावत्पदस्मृतिः न च सक-लपदगोचरकारणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-करणाहितसंस्कारैश्च एव सकलपदार्थगोचरमेकं स्मरणं सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्यन्तानुधा-वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात् नतु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवेऽपि न सम्भवति तथाहि आदौ गोत्पत्तिस्ततो द्वितीयक्षणे गत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तिः ओकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयक्षणे ओकारतत्त्व निर्विकल्पक-गत्वविशिष्टधीोत्पत्तिसमाया: ततश्चतुर्थक्षणे गत्वविशिष्टधी टत्वनिर्विकल्पकाकारणायकरमाकारोत्पत्तयः इदानीञ्च गकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् तत-श्च पञ्चमक्षणे टत्वविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पकटकारनाशाः इदानीं प्रायमिकाकारभानं न सम्भवति तदभावात् ततः षष्ठक्षणे गत्वविशिष्टबोधाकारनाशौ इदानीं टकारभानं न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं घटसमूहालम्बनपद-गोचरश्रौत्रानुभवः न च पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहितान्त्य-वर्णसन्निकर्षात् श्रौत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-रिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमात् प्रत्येकवर्णसमूहस्य विशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनय-मर्यादया असम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं वर्णस्य वर्णस्य उत्तरविशेष्यत्वात् न च पूर्ववर्णोऽन्त्यवर्णविशेषणतया भासत इति वाच्यं पूर्ववर्णेऽन्यवर्णविशेषणत्वनियामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् नैवं वाहितवादिमतानां न घटादिपदं टकारेऽपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितो-त्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तत्र अय-था न दुर्घटं पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्व-सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णप्रत्यक्षसम्भवात् वैयाकरणास्तु पूर्ववर्णस्य ज्ञानरूपाया उपनयसामग्र्याः सत्त्वे-ऽपि पूर्ववर्णस्यैवोत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भाने नियाम-काभावात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनैव उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया अनुतपदस्योस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अनुपदोच्चारणे तपदस्य नवधा पाञ्चत्वापत्तिरित्यतोवर्णसमुदायान्यः स्फोट एव पदमित्याहुः तद्विशेषस्य स्फोटशब्दे वक्ष्यते ।

अत्रायं विशेषः । चिन्तामणिमते शब्दाध्याहारएव सद्-दानादेन तु आसत्तिसम्बन्धेन आर्थाध्याहारोऽपीति व्यवस्थापितम् । यथा "अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यक तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतोहेतुत्वं काय-मात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च श्वेतं धावतीत्यादौ सति तात्पर्ये पदे यथाकथञ्चिदुप-स्थितपदार्थादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव श्रेयान्" "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा०द० । "आसत्तिक्रमेणान्वयः" रघु० ।

आसदन न० आ+सद–ल्युट् । १प्राप्तौ २नैकट्यसम्बन्धे च ।

आसन न० आस–ल्युट् । १स्थितौ "एकत्रासनभोजनैः" स्मृतिः। २राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु षड्गुणान्तर्गतगुण-भेदे च । तद्विवरणं यथा । "परस्परस्य सामर्थ्य-विघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम्" । आसनस्य पञ्चविधत्वञ्च । "विगृह्य सन्धाय तथा संभूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैरासनं पञ्चविधं स्मृतमिति" सर्वोक्तम् । "परस्य वशे सैन्यानां वाक्यं प्राप्य स्थितस्य । आसनं प्राभिने च यात् सन्धी ग्राविग्रहे इतः इत्युक्ते ३हस्तिस्कन्धोपरितलस्थिति-वर्त्मव्यापारे च । आस्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४उपवेशना-धारे कम्बलाद्यासने । "आसनं वसनं शय्या दारापत्यं कमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचिः प्रोक्तं परेषां सदाशुचि" आ०त०पु० । "नयनाम्बुप्लावनया नृपासनात्" इत्युः । "स्वकृतापराजनिमासने शुचिः" माघः । कुशासनं कौशेय-

दिमध्यम्” कुमा० “शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः” गीता “स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्यवशे नृणाम्” मनुः । “स वासवेनासनसन्निकृष्टम्” “प्राञ्जलिर्जवजासनम्” कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तन्त्रे दादि कालि० पु०। “आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्त्रं वा चार्म्मणं कौषं मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्पासनं वहि-र्हितं यस्य तद्वयदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा मध्ये त्रिपुवं हारि चोत्सृजेत् । पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशस्थलादिसंयुतम् । अतिप्रीतिकरं देव्या समाप्यन्यस्य भैरव ! । यज्ञदारुसमुद्भूतमासनं सकलं शुभम् । नोच्छ्रायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् । अन्यदारुभवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम् । सकण्टकं चीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम् । चैत्यश्मशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् । वास्त्रवं कोषजं कार्पासं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम् । रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् । अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरक्षूणां छागस्य महिषस्य च । गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्म्मणा । चमरस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् । चर्मभिः सर्व्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् । वास्त्रेण कम्बलमासनं देवतुष्टये । राङ्कवं चार्म्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषामपि देवानां पौष्णाञ्च महात्मनाम् । योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिमाप्नुयात् । चमरो रोहितो न्यङ्कुः शंबरो बभ्रुणो रुरुः । गोकर्णहरिणावेति मृगा नवविधा मताः । हरिणस्यापि विशेषः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । कृष्णः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः । सर्व्वेषां तैजसानाञ्च आसनं श्रेष्ठमुच्यते । आयसं वर्ज्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च । शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् । आसनं देवताभ्यस्तु भक्त्या शक्त्या समुत्सृजेत् । अतएव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ! । यथासनेन पूजकस्तु सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् । रैवञ्च चार्म्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् । आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् । पूर्व्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् । तत् सर्व्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके । न वस्त्रासनगो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्य्यात् मितमेवं सदा बुधः । चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्य्यात्तु नोच्छ्रितं चाल कारयेत् । पूर्व्वोक्तं वर्ज्जयेद्वस्त्रमासनं पूजनेष्वपि । वास्त्रं द्विहस्तायो दीर्घं सार्द्धहस्तञ्च विस्तृतम् । तत्रस्थास्तु तयोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् । यथेष्टं चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम् । षडङ्गुलाधिकं कुर्य्यान्नोच्छ्रये तु कदाचन । काम्बलं चार्म्मणं चैवं महामायाप्रपूजने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहूच्छ्रायं न चैव स्यात् तथैव बहुविस्तृतम् । दारु भूमिसनं प्रोक्तमश्मापि सर्व्वकर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेत्तु शोभनं ताडयासनम् । न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राण्यङ्गं न मृद्भूतमस्थिजं द्विरदाहते । मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् । चर्म्म पूर्व्वोदितं प्राह्यं तथा गव्यमृगस्य च । सलिले यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौषमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् । आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः । आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र ! पूज्यपूजकसङ्गतम्” । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ६ देहस्थैर्यसाधने करचरणादिबन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि” विभज्य “स्थिरसुखमासनम्” पात०सू० लक्षितं तस्य वृत्तिः यथा “निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आस्यतेऽनेनेत्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मस्वस्तिकादि । तत्र पद्मासनं प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे, दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् । द्वे पादतले वृषणसमीपे संपुटीकृत्य संपुटोपरिपाणिकच्छपिकां कुर्य्यादिति भद्रासनम् । योगपट्टेन सोपाश्रयासनम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्य्यङ्कासनं क्रौञ्चोष्ट्रगजादिनिषदनदर्शनात् क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम् । आसनस्यैर्योपायमाह । “प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्” पात०सू० । “स्वाभाविकः प्रयत्नः शरीरधारकः न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्मादुपदेष्टव्यासनस्यायमसाधकः विरोधी च स्वाभाविकादासनविघातकः तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखासक्तेरासनं सिध्यति । तत्सिद्धिविक्रमाह । “ततो द्वन्द्वानभिघातः” पात०सू० । “आसन-

जयाच्छीतोष्णादिभिरनभिघातो बाधाभावो भवति" इति॥ एतच्च राजयोगाङ्गं हठयोगाङ्गानि पुनरन्येऽपि बन्धाः-कायी० उक्ताः यथा "महामुद्रां नभोमुद्रामुड्डीयानं जलन्धरम्। मूलबन्धन्तु यो वेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक्। शोधनं नाड़िजालस्य चालनञ्चन्द्रसूर्य्ययोः। रसानां शोषणं सम्यङ् महामुद्राभिधीयते। योनिं वामाङ्घ्रिणापीड्य कृत्वा वक्षःस्थले हनुम्। हस्ताभ्यां प्रसृतं पादं धारयेद्दक्षिणाह्वयम्। प्राणान् कुम्भे समापूर्य्य चिरं सञ्चारयेच्छनैः। एषा प्रोक्ता महामुद्रा महारोगविनाशिनी। चन्द्राङ्गे तु समभ्यस्य सूर्य्याङ्गे पुनरभ्यसेत्। या तुल्या भवेत् संख्या ततो मुद्रां विसर्ज्जयेत्। न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्व्वेऽपि नीरसाः। अपि घोरं विषं पीतं पीयूषमिव जीर्य्यति। क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः। तस्य दोषाः क्षयं यान्ति महामुद्रान्तु योऽभ्यसेत्। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्म्मणा। बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तञ्चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खेगता। तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता। यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः। यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति। उड्डीनं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः। उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते। जठरे पश्चिमं ताणं नाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत्। उड्डीयानं ह्ययं बन्धो मृत्योरपि भयं जयेत्। बध्नाति हि शिराजालमधोगामि न भोजनम्। एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः। जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे। न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति। पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम्। अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते। अपानप्राणयोरैक्यं क्षयं मूत्रपुरीषयोः। युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्"॥

रुद्रयामलेऽनेकविधान्यासनानि दर्शितानि यथा। "अथासनभेदञ्च शृणु सिद्धिकाङ्क्षिणाम्। यत्र तत्र पूजकानां सिद्धिरत्र महोत्सवे। अधोमुखासनं नाथ! सर्वेषां प्राणिनां सुखम्। ऊर्द्ध्वमार्गेण देवेश! धारयेत् मारुतं सुधीः। सर्व्वासनानां श्रेष्ठं हि ऊर्द्ध्वपादो हि यश्चरेत्। तदैव महतीं सिद्धिं ददाति वायवी कला। पद्मासनं तथा कुर्य्यात् प्राणवायुप्रसिद्धये। शुभासनं यदा ध्यायेत् पूरयित्वा पुनःपुनः। ऊरुमूले वामपादं पुनर्दक्षिणं पदम्। वामोरौ स्थापयित्वा च पद्मासनमिति स्मृतम्। सव्यापसव्ययोगेन आसनं परिकल्पयेत्। तदैकासनकाले तु द्वितीयासनमारभेत्। पृष्ठे पादद्वयं दीर्घं हस्ताङ्गुष्ठद्वयं सुधीः। कायसङ्कोचमाकृष्य कृत्वा भद्रासनं भवेत्। इति भद्रासनं बद्ध्वा वायुबद्धः पुनःपुनः। चिबुके स्थापयेद्यावद्धृदि तेजस भास्करे। स्वस्त्यासनं हि सर्व्वेषां प्राणिनां सिद्धिकारणम्। वायुं वशे तु कुर्य्याद्यः स योगी नात्र संशयः। भावसिद्धिकरं नाथ! सर्वेषां हृष्टिकारणम्। वामपादतले कुर्य्यात् पादं दक्षिणमेव तत्। सव्यापसव्ययोगेन आसनद्वयमेव च। सर्व्वत्रैवंप्रकारञ्च कृत्वा नातीव साधयेत्। स्वस्थान्यान्यासनानि हानि षट्संख्यकानि च। सव्यापसव्ययोगेन द्विगुणं प्रभवेदिह। चतुःषष्ठ्यासनानीह वदामि वायुशोधनात्। द्वात्रिंशद्युग्मविभेदेन कल्पयेत् वायुवश्ये। कार्म्मुकासनमाक्रम्य उदरे पूरयेत् सुखम्। तदा वायुर्वशं याति कायेन सूक्ष्मवायुना। बद्धपद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा प्रधारयेत्। करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुलीतटम्। सव्यापसव्यद्विगुणं कार्म्मुकासनमेव च। कार्म्मुकद्वययोगेन शरवद्वायुना भवेत्। कुक्कुटासनमाबध्य नाड़ीनिर्म्मलहेतुतः। सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिवेशनम्। निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः। पद्मस्थं बद्धा करौ देव! कर्परद्वयमध्यतः। सव्यापसव्ययुगलं कुक्कुटं प्रप्रकाशितम्। बद्धं कृत्वा अधःशीर्षं यः करोति खगासनम्। खगासनप्रसादेन श्रमदोषो भवेद्द्रुतम्। पुनःपुनः श्रमादेव विषयभ्रमलोपकृत्। लोलासनं सदा कुर्य्यात् वायुलौल्यापघातनात्। स्थिरवायुप्रसादेन स्थिरचेता भवेद्द्रुतम्। पद्मासनं समाकृत्य पादयोः सन्धिगह्वरे। हस्तद्वयमधोदेशे नियोज्य कुक्कुटाकृति। निजहस्तद्वयं सम्यं निपात्य हस्तनिर्भरम्। तस्मात् शरीरमुत्थाप्य स्थिरपावनेऽनिलम्। स्थित्वैतदासने मन्त्री अधःशीर्षं करोति चेत्। उत्तमं त्वासनं ज्ञेयं योगिनामतिदुर्लभम्। एतद्योगमात्रेण शरीरं शीतलं भवेत्। पुनःपुनः शोधनेन चेतना कुण्डली भवेत्। सव्यापसव्ययोगेन यः करोति पुनःपुनः। पूरयित्वा मूलपद्मे सुषुम्णावायुं निकुम्भयेत्। तथा कुम्भकमेवं हि सुषुम्णावायौ वशद्विधौ। मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्ते स्थापयेत् गगने परे। एतत् शुभासनं कृत्वा सुषुम्णारन्ध्रप्रवेशतः। कूपोरन्ध्रे यथा जलं पूरयेत् सूक्ष्मवायुना। एवं क्रमेण मन्त्रासनात् पूरकस्यापि

लक्षणम् । महासुखं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात् । अथ वक्ष्ये महादेव ! पर्व्वतासनमुत्तमम् । यत् कृत्वा स्थिररूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोड़नः । योन्यासनं सर्व्वयोगे योगिनामवलम्बनम् । तत्कालं सकलं तावत् खेचरोयावदेव हि । पादगोष्ठेन चाक्रम्य लिङ्गाग्रं योनियोजयेत् । अन्यं पादतरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि । एतन्मध्ये महादेव ! बद्धयोन्यासनं शृणु । यत् कृत्वा विचरेत् योगी पृथिव्यामीश्वरो यथा । कृत्वा योन्यासनं नाथ ! लिङ्गगुह्यादिबन्धनम् । मुखनासानेत्रकर्णं कनिष्ठाङ्गुलिभिस्तथा । ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके । मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्जनीभ्यामथ श्रुती । एतत् सिद्धासनं नाम योगिनामतिदुर्लभम् । कृत्वा वायुस्तम्भनं च मूलमारभ्य स्तम्भयेत् । सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति साधकः । शनैः शनैः समारभ्य कुम्भयेच्च प्रपूरयेत् । अरुणोदयकालाच्च प्रचण्डेन भैरव ! । सव्यापसव्ययोगेन गृहीत्वा वाह्यगानिलम् । द्वितीयप्रहरे कुर्य्यात् वाह्यपूजां मनोरमाम् । एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति साधकः । अथान्यदासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा चामरो भवेत् । सत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्य्यान्नावाभिभावितः । भेकनामासनं योग्यं नाथ ! वक्ष्यामि तद्गुणम् । निधाय पादयुग्मं स्कन्धे वाहौ पदोपरि । ध्यायेदिष्टपदं श्रीमान् आसनस्थः सुखाय च । यदि सर्व्वाङ्गसुस्तोल्य गगने खेचरासनम् । महाभेकासनं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् । महाविद्या—महामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः । एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सदाऽमरः । एकं पादतरौ बद्धा स्कन्धेऽन्यपादरक्षणम् । एतत् प्रभासनं नाम सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मूले समारोप्य प्रज्ञाकुम्भत्र प्रधारयेत् । केवलं पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो ! । अपानासनमेतद्धि सर्व्वेषां पूरकाश्रयम् । कृत्वा सूक्ष्मशीर्षपद्मे समारोप्य च वायुभिः । तदा शिवो भवेन्मर्त्त्यो नात्र कार्य्या विचारणा । प्राणापानासने कृत्वा मन्त्री योगेश्वरो भुवि । समानासनमावक्ष्ये सिद्धिमन्त्रादिसाधनम् । एकं पादतरौ दत्त्वा गुह्येऽन्यं लिङ्गचक्रके । एतद्वीरासनं नाथ ! समानासनसंज्ञकम् । कृत्वाकृत्य जपेन्मन्त्रं धृत्वा वायुं चतुर्दले । कुण्डलीं भावयेन्मन्त्री कोटिविद्युल्लताकृतिम् । आत्मचन्द्रामृतरसैराप्लुतां योगिनीं सदा । वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम् । योजानाति महावीरः स योगी भवति ध्रुवम् । अथ वक्ष्ये महाकाल ! समानासनसाधनम् । भेदक्रमेण यज्ज्ञात्वा वीराणामधिपोभवेत् । समानासनमाकृत्य बद्धाङ्गुष्ठं करेण च । एतेन साधुकारी स्यात् सर्व्वयोगादिसाधने । आसनं यो हि जानाति वायुना स्वरणं तथा । कालादीनां निर्णयन्तु स कदाचित् न नश्यति । कालेन लभ्यते सिद्धिः कालरूपो महोज्ज्वलः । साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासनात्मना । अथ वक्ष्ये नीलकण्ठ ! ग्रन्थिभद्रासनं शुभम् । ज्ञात्वा रुद्रो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात् । कृत्वा पद्मासनं मन्त्री जङ्घायाः कुहरे करौ । कर्परस्थलपर्य्यन्तं विभिद्य स्कन्धधारणम् । भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्ताद्धेन विघाटयन् । येन शीर्षं भवेत्तच्च सर्वाङ्गुलिभिराश्रितम् । ग्रन्थिभेदासनं कुर्य्यात् खेचरादिप्रदर्शनम् । कृत्वा सूक्ष्मवायुलयं परमात्मनि कारयेत् । अथान्यासनमाख्ये योगपूर्वकरक्षणात् । कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुष्ठं जङ्घां हि संस्थितम् । हस्तमेकन्तु जङ्घायां कार्म्मुकं कर्परोर्द्ध्वकम् । पद्मासने समाधाय अङ्गुष्ठं परिधारयेत् । कार्म्मुकासनमेतद्धि सव्यापसव्ययोगतः । पद्मासनं वेष्टयित्वा अङ्गुष्ठं च प्रधारयेत् । यः करोति सदा नाथ ! कार्म्मुकासनमुत्तमम् । रोगादिनाशं सम्पूर्णं जयं नीत्वा सुखी भवेत् । अथ वक्ष्येऽत्र संक्षेपात् सर्व्वाङ्गासनमुत्तमम् । यत् कृत्वा निपुणो योगी विद्याभिः पण्डितो भवेत् । अधो निधाय शीर्षञ्च ऊर्द्ध्वपादद्वयञ्चरेत् । पद्मासनं तु तत्रैव भूमौ कर्परयुग्मकम् । दण्डे दण्डे तु यः कुर्य्यात् चासमान्तिपरः सुधीः ! नित्यं सर्वासनं हित्वा न कुर्य्याद्वायुधारणम् । नासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व्वरोगविनाशनम्" । अन्यान्यप्यासनानि तन्त्रोक्तानि विस्तराद्दर्शितानि ।

निर्व्वाणतन्त्रे जन्तुसंख्यया चतुरशीतिलक्षसंख्यकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणविशेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमित्यपि तत्रैवोक्तम् । यथा "आसनानि कुलेशानि ! यावन्तोजीवजन्तवः । चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम् । आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते । एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्" । एषां बहुविधानामासनानां मध्ये "सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नासने ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्" इत्यभियुक्तोक्तेः पातञ्जलोक्तस्य स्थिरसुखस्यैवासनस्य ब्रह्मचिन्तने प्राशस्त्यमवसेयम् । तन्त्रसारे योगाङ्गासनानि पञ्च लक्षणान्यु-

क्तानि यथा "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासनन्तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् । ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे । अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः । पद्मासनमिदं प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् । जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकन्तत् प्रचक्षते । सीमनि पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । वृषणाधः पार्श्वपादौ पाणिभ्यां परिबन्धयेत् । भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकल्पितम् । ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् । एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् । ऋजुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम्" यत्र महाबलोऽवसति तस्मिन् ६गजस्कन्धदेशे आस्यतेऽनेन आ+अस–करणे ल्युट् । ७आस्यन् विशेषवाधके । असनएव अण् । ८असनवृक्षे पु० ९जीवकवृक्षे पु० । आसनशब्दस्थाने यणादौ तद्धितयाजादौ च परे आसन्नादेशः इति काशिकादयः तयोरभावात्तु तत् दूषयित्वा आस्यशब्दस्थाने एव तदादेश इत्युक्तं यथा "यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तन्तत् प्रामादिकम् "आसोदकस्य वर्त्ति कामभीके" इति मन्त्रे सुपादिलक्षणौचित्यात् "इकस्य चित् वर्त्ति कामन्तरांशादिति" मन्त्रान्तरसंवादाच्च व्याख्यातञ्च तत्रैव वेदभाष्ये इति । ["निषेदुषीमासनबन्धधीरः" रघुः।

आसनबन्ध पु० आसनार्थो बन्धः । करचरणादीनामन्योन्यबन्धे

आसनमन्त्र पु० आसनस्य शुद्ध्यर्थो दानार्थो वा मन्त्रः । तन्त्रोक्ते "आधारशक्तिकमलासनाय नमः" इत्यादिके तत्तत्करणोक्ते १मन्त्रभेदे २देवेभ्य आसनदानार्थे मन्त्रभेदे च । स च मन्त्रः 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति" श्रौतः । 'शेषभद्रं महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् । कोटिसूर्य्यप्रतीकाशं त्वदासनमीश्वर !" इति पौराणिकश्च । एवमन्योऽपि तत्तत्कल्पोक्तो ज्ञेयः । आसनपरिग्रहार्थे ३मन्त्रे च "आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः सुतलं छन्दः कूर्म्मो देवता आसनपरिग्रहे विनियोगः" तन्त्रसा०।

आसना स्त्री आस–युच् ।१स्थितौ २उपवेशने ।

आसनादि पु० आसनमादिर्यस्य । तन्त्रोक्ते पूजाङ्गे आसनप्रभृतौ उपचारगणे "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्" उपचारशब्दे विवृतिः ।

आसनी स्त्री आस–आधारे ल्युट् ङीप् । १ विपणौ २मर्य्यादायाञ्च मेदि० । [नि० । वासुदेवे मेदि० ।

आसन्द पु० आसीदत्यस्मिन् प्रलयकाले आ+सद्–अन्दादि०

आसन्दी स्त्री आसद्यतेऽस्याम् आ+सद–अन्दादि०नि०गौरा० ङीप् । १ उपवेशनयोग्ये आसनयन्त्रे (केदारा) २ क्षुद्रखट्वायाम् (कोँच)। ३सभामध्यवेदिकायाम् "औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्रासुताहरन्ति" कात्या०७,२७। ४उक्तलक्षणायां पीठिकायाञ्च । आसन्दीशब्दस्य निरुक्तिरपि शत० ब्रा० दर्शिता । "इयं वा आसन्दी अस्यां हीदं सर्वमासन्नम् तस्मादस्या आसन्दीमाहरन्ति" इति । स्वार्थे कन् । क्षुद्रासनभेदे स्त्री । "जाम्बूनदमयीमासन्दिकाम्" काद० । आसन्दी+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । आसन्दीयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "आसन्दीवान् ग्रामभेदः" सि०कौ०।

आसन्न त्रि० आ+सद–क्त । १निकटस्थे, २उपस्थिते च । "आसन्नपतने कूले कूलं निपतिष्यतीति" सा० भा० । ३सन्निधानयुक्ते ४सम्यगुपस्थिते च "सर्वमासन्नमिति" शत०ब्रा०। ६याथाबोधसाधनासत्तियुक्ते वाक्ये "आसत्तानाख्यविभागव्याघातः" शब्दचिन्ता० । ५समूर्वौ च ।

आसन्नकाल पु० आसीदत्यस्मिन् काले आ+सद–आधारे क्त कर्म्म० । मृत्युकाले ।

आसन्य पु० आस्ये भवः यत् आसन्नादेशः । मुखभवे मुखान्तर्विलस्थे मुख्ये प्राणे "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः" शत०ब्रा० ।

आसन्वत् त्रि० आस्यसमानार्थकः आसन्शब्दोऽस्ति ततः अस्त्यर्थे मतुप् । आस्ययुक्ते मनुष्ये । "यद्भूतं यच्च भाव्यमासन्वन्तेन ते याचे विषम्" अथ० ६,१२,२ ।

आसमञ्ज पु० असमञ्ज एव स्वार्थे अण् । सूर्य्यवंश्ये सगरपुत्रे क्षत्रियभेदे ।

आसम्बाध त्रि० समन्तात् संबाधा यत्र । सङ्कीर्णस्थाने परस्परसंघर्षणेन क्लिष्टे । "आसम्बाधा भविष्यन्ति पन्थानः शरदादिभिः" रामा० ।

आसव पु० आसूयते आ+सु–कर्म्मणि अप् । १ अभिषवजाते मद्ये (चोयानमद) तल्लक्षणादि भावप्र० । "यत्र पक्कौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । आसवस्य शीतद्रव्यगुणैर्न्नगुणाः समाः" नवपुराणमद्ययोर्गुणास्तत्रैव । "मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् । अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रमिश्लेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघु स्रो-

विशोधनम्”। सात्त्विकादिपानकर्त्तृभेदेन चेष्टाविशेषाश्च तत्रोक्ताः “सात्त्विको गीतहास्यादि राजसो साहसादिकम्। तामसो निन्द्यकर्म्माणि निद्रां च मदिरां चरन्”। चरन् पिबन् कुर्य्यादिति शेषः। “विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्”

सुश्रुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा

“सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम्। भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम्। पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्। विकाशि सृष्टविण्मूत्रं वक्ष्ये तस्य विशेषणम्। मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा। रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते। मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु। लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनम्। मार्द्वीकात्स्वल्पान्तरं किञ्चित् खार्ज्जूरं वातकोपनम्। तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु। कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्। काशार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा। स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा बृंहणदीपनी। काशार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी। श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा। छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्द्दनी। प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवैर्व्वातप्रकोपणी। विष्टम्भिनी सुरा गुर्व्वी श्लेष्मला तु मधूलिका। रूक्षा नातिकफा हृद्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता। त्रिदोषो भेदकस्तत्र कोहलो वदनप्रियः। पाण्डुघ्नो-ऽजगलः पक्वः शकृच्छूलकफशोफहृत्। हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्। बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः। दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः। कषायो मधुरः शीधुर्गौडः पाचनदीपनः। शार्कंरो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः। वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः। तद्वत् पक्वरसः शीधुर्बलवर्णकरः सरः। शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः। कर्षणः शीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः। वर्णकृज्जरणः स्वर्य्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः। आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रणः संग्राहको लघुः। कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः। जाम्बवो बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः। तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्। मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः। लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः।

तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत्। तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत्। कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः। बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मार्द्वीकेक्षुरसासवः। शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः। रूक्षः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः। निर्द्दिशेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान्। नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम्। अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च। सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम्। स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम्। अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः। बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः। दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविशोधनः। शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः। पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः। चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक्। अरिष्टासवशीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्। बुद्धा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्। सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु। अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम्। अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत्। तद्वर्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत्। तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु। कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः। पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च। अहृद्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं गुरु। तथा पर्य्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम्। सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम्। चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम्। तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसयोगतः। सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना। समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम्। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात्। चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः। अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु। सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः। गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम्। कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः। अशौचनिद्रामात्सर्य्यागम्यागमनलोलताः। असत्यभाषणञ्चापि कुर्य्याद्धि तामसे मदः। रक्तपित्तकरं शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम्। वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु। तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च। तद्वत्तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः। गौड़ानि

रक्तपित्तानि मधुयुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्य-भिष्यन्दकराणि च । तेषां तु दीपनं हृद्यं रुच्या-ल्पं क्रिमिरोगनुत् । पक्वशर्कराविकारात्तु भेदि सौवीरकं तथा । धान्याम्लं धान्ययोनित्वाद्दीपनं दाहनाशनम् । स्पर्शात्पानात्तु पवनकफतृष्णाहरं लघु । तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् । मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमल-शोषक्लमापहम् । दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च । समुद्रसन्निहितानाञ्च जनानां सात्म्यमुच्यते ।"

स्मृतौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधाय मद्य-विभागादि दर्शितं यथा प्रा॰ वि॰ मनुहारीतयमैः । "सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मण-राजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" । तथा च श्रुतिः "सुरा वै मलमन्नानामनृतं पाप्मतमं सुरेति" । यद्यपि सुराशब्दः शूक-धान्यतण्डुलविकारविशेषे चोदने प्रसिद्धस्तथापि बहुतर-वचनात् पिष्टयवाद्यादिविकारमपि कलयति । तेनान्न-विकारविशेषोमदहेतुः सुरा इत्युच्यते । बलिः । "गौडी-पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति" त्रिविधैव सुरेति पन-सादिविकारव्यावृत्तस्य त्रितयस्यानुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-त्तस्याभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्त्तकधर्मस्य महापातकहेतुपानकर्मत्वस्योपाधिः सुराज्ञानाधीनं महा-पातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुराज्ञानम् इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः-पुलस्त्यवचनविरोधाच्च यथा पुलस्त्यः । "पानसं द्राक्षं माधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टाङ्कं माध्वीकमैरेयं नारि-केलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" । अनेनैकादशानां सुरात्वं निषेधति । मद्यशब्दस्तु मदहेतुद्रवद्रव्यमात्र-वचनः अत एव वचनात् न तु मद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः तथा च बृहस्पतिः । "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा-विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्र-मात्" । तथाच सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् । तथा भविष्ये "सुरा पैष्टी तु मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे" । पैष्टीति तण्डुलादिविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौडी-माध्व्यौ । अतो अन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्व्योर्गौणसुरात्वज्ञापनार्थम् तेनै-तत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति यथैवैका तथा सर्वेति पैष्ट्यां पूर्व्वप्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैष्टी सुरा तथा सर्वा गौडी माध्वी च । पूर्व्ववचनोक्तापि पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र-दर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात् । न तु बहुवच-नानर्थक्यपरिहारार्थमुत्तमप्रातिपादिकानर्थक्यं युक्तं बहुवचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । "क्षत्रियवैश्य-योस्तु" सुरा वै मलमन्नानामिति वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम् गोविन्दराजविश्वरूपधारेश्वराणामयमनुमतोऽर्थः । अत एव "एवं माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा सुरा । द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित्" इतिमनुवच-नेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव त्रिविधसुरा-पाने क्षत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषाभावमेवाह याज्ञवल्क्यः । "कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथ-ञ्चन । मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते" तदेवं पैष्टी-निषेधस्त्रैवर्णिकानाम् गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव नतु ब्राह्मणराजन्याविति कर्तृविशेषणं पुंलिङ्गं तत्र विवक्षि-तम् अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्त्तुरनुपादेयत्वात्त-द्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितम् हविरुभयत्ववत् । अतस्त-ज्जातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये "तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन । ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा" । "यद्ब्राह्मणी सुरापी स्यान्न तां देवाः पतिलोकं नयन्तीति" श्रुतिः । "पतत्यर्द्धशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत् । पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नो-पपद्यते" । न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्मणी-पदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षकत्वात् "भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते । "यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्म-णेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः" मनुः । "अनासवाख्यं करणं मदस्य" कुमा॰ । "नानासवपानसङ्कुलम्" काद॰ । "मुखं लालाक्लिन्नं पिबति चषकं सासवमिव" शान्तिश॰ । "संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी" तन्त्र॰ । भावे घञ् । २मद्यादेरभिषवे (मदचोयान) आसूयतेऽत्र आधारे घञ् । ३अभिषवपात्रे । आ+सू-प्रसवे अच् । ४प्रसवकर्त्तरि त्रि॰ । "देवस्य सवितुर्मति-मासवं विश्वदेव्यम्" श्रुतिः । [त॰ । तालवृक्षे ।

आसवद्रु पु॰ आसवस्य (ताड़ी) मद्यभेदस्य कारणं द्रुः शाक॰

आसवनीय त्रि॰ आ+सु-कर्म्मणि अनीयर् । अभिषवणीये-

आसा स्त्री आ+सो–अङ् । अन्तिके निरु० "पितुर्न यस्या-सया" ऋ०१,१२७,८, "आसया अन्तिकेन" भा०। तस्य क्लीवत्वमपि । "आ न इन्द्रो दूरादासात्" ऋ०४,२०,१, "आसादन्तिकादिति" भा० ।

आसादन न०आ+सद–णिच्-ल्युट् । १सन्निधापने, २स्थापने "सव्योत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात्" कात्या०६,२,५, आसन्दी० शब्दे उदा० ३आसन्नतासम्पादने ४मर्द्दने च "वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि" भा०व०२०अ०।

आसादित त्रि०आ+सद–णिच्–क्त । १निकटीकृते २प्राप्ते च "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः" सा०द० ३आयो-जिते ४सन्निधापिते ५सम्पादिते ६कामकेलिपरे च ।

आसाद्य त्रि० आ+सद–णिच्-यत् । प्राप्ये "अभूदनासाद्यम-धिज्यधन्वनः" रघुः । २निकटीकार्य्ये ३अवसादं प्रापणीये आ+सद-णिच्-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

आसार पु०आ+सृ–घञ् । १धारासम्पाते२वेगवृष्टौ, "त्वामा-सारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना" । "पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघदू० "आसारसिक्तक्षिति-बाष्पयोगात्" रघुः । ३प्रसरणे, ४सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तौ च । ५करणे घञ् । सुहृद्बले । ६द्वादशराजमण्डलमध्ये नृपभेदे । द्वादशराजमण्डलञ्चाग्नेये दर्शितम् यथा "आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु । उपेतस्तु सुहृत् ज्ञेयः शत्रुमित्रमतः परम् । मित्रमित्रमतो ज्ञेयं मित्रमित्र रिपुस्ततः । एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे । पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात् तत आक्रन्द उच्यते । आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते । जिगीषोः शत्रुयु-क्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज ! । तत्रापि निश्चयः शक्योवक्तुं मनुजपुङ्गव ! निग्रहानुग्रहे शक्तोमध्यस्थः परिकीर्त्तितः । निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीनः स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः । मण्डलं तव संप्रोक्त-मेतत् द्वादशराजकम्" । ६षड्‌विंशत्गणैः रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे च ।

आसाव्य त्रि० आ+सु–ण्यत् । अभिषवणीये मद्यादौ ।

आसिक पु० असिः प्रहरणमस्य ठक् । खड्गेन युद्धकारके

आसिका स्त्री पर्य्यायेणासनम् आस–पर्य्याये ण्वुच् । पर्य्या-येण उपवेशने । "उष्ट्रासिकाः शुप्यन्ते" पात०भा० ।

आसिक्त त्रि०ईषत् सम्यक् वा सिक्तः आ+सिच–क्त । १ईषत् सिक्ते २सम्यक्‌सिक्ते च ।

आसित न० आस+भावे–क्त । १ उपवेशने । आसधातौ उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । असि-तस्य मुनेरपत्यं शिवा० अण् । असितमुनेरपत्ये स च शाण्डिल्यगोत्रे प्रवरः ।

आसिधार न० असिधारा इवास्त्यत्र अण् । "युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धभर्त्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यात् आसिधार-व्रतं हि तत्" इति यादवोक्ते व्रतभेदे "अभ्यस्यतीव व्रत-मासिधारम्" रघुः ।

आसिद्ध त्रि० आ+सिध–क्त । राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे प्रतिवादिनि "नासिद्धश्च विलङ्घयेत्" नार० ।

आसिनासि पुं स्त्री असिरिव तीक्ष्णाग्रा नासा यस्य असिनासः मुनिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । तदपत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल्व० न लुक् । आसिनासायनः तत्पौत्रे ।

आसिबन्धकि पु० असिबन्धकस्यापत्यम् इञ् । असिबन्धका-पत्ये ततः युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसि-बन्धकायनः तत्पौत्रे ।

आसीन त्रि०आस+शानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०

आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत् आचरितम् प्रचल–क्यच् भावे क्त । उपविष्टस्य निद्रावशेन प्रचलनरूपे (वसेढोला) दोलने ।

आसुत् त्रि० आ+सु–क्विप् । कृताभिषवे । तस्येदम् शङ्खा० अ । आसुतीयः । तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

आसुति स्त्री आ+सु–क्तिन् । सोमादिनिष्पीडने १अभिषवे, २मद्यनिष्पादने(चोयान)इति ख्याते मद्यपाके च । "परिष्कृ-तस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय" ऋ०८,१,२६ । आ+सु–प्रसवे क्तिन् । २प्रसवे । "सोमाविन्द्र ! सुष्यन्त्रोसय आसुतिं दाः" ऋ०१,१०४,७। आसुतेः सन्निकृष्टदेशादि चतुरर्थ्यां मध्वा० मतुप् । आसुतिमत् तद्देशे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसुतीवल पु० आसुतिरस्त्यस्य वलच् दीर्घः । १शौण्डिके । २सोमाभिषवशालिनि याज्ञिके च ।

आसुर त्रि० असुरस्येदम् अण् । असुरसंबन्धिनि । "आसुरं तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" स्मृतिः "कुलाल-चक्रनिष्पन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्" कात्या०स्मृ०। तेन (भाण्डा) प्रभृतिमृण्मयस्य हस्तघटितत्वेन ग्राह्यताऽन्येषां त्याज्यता । स्त्रियां ङीप् । "आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मातां परिवर्जयेत्" स्मृतिः । २असुरवदाचारयुक्ते तदाचारस्तु गीतायामुक्तो यथा ।

“द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैवआसुरएव च। दैवोविस्तरशः प्रोक्तआसुरं पार्थ मे शृणु। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः। न शौचं नापि चाचारं न सत्यं तेषु विद्यते। असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम्। एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः। काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः। चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमाएतावदिति निश्चिताः। आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्। इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्। असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी। आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः। अनेकचित्तविभ्रान्तामोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ। आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः। यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम्। अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः। तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु। आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय! ततोयान्त्यधमां गतिम्। त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्। एतैर्विमुक्तः कौन्तेय! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततोयाति परां गतिम्। यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्। तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म कर्त्तुमिहार्हसि”।

३असुरवत् कर्त्तव्ये विवाहभेदे पु०। स च“ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुर”इति विभज्य “पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यो कदाचन”इति निषिध्य“ज्ञातिभ्योद्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरोधर्म उच्यते” इति मनुना लक्षितः। ब्राह्मादिविवाहेषु प्रशस्तप्रजत्वाभिधानपूर्वकमुक्त्वा “इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः”। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा। निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्”। “कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च”इति मनुना तस्य निन्दा कृता“आसुरोद्रविणादानात्” या० स्मृ०। आसुरादिविवाहस्तु कर्त्तव्योऽग्निसाक्षिकः” इत्युक्तेः तत्राप्यग्न्याधानं कार्य्यमेव “आसुरादिविवाहेषु पितृगामि भवेद्धनम्” स्मृतिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्” या० स्मृ०। “शेषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु भार्य्यात्वं प्राप्तायाः” इति मिता०। दायभागकृता तु तत्तद्विवाहकालेषु दत्तं धनमिति व्याख्यातम्। ४राजवर्षपे (राइसरिषा) स्त्री राजनि०। ५विड्लवणे न०। स्वार्थे अण्। ६असुरे। “तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरोवतेति” छा० उ० उक्ते ७अयजमाने अयजनादिकर्त्तृत्वादस्यासुरत्वम्। अतएव मनुना“अयज्वनां हि यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते इति” तद्द्रव्यस्यासुरधनत्वमुक्तम्। ततश्च शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना, वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्व्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुभूता च राजसी प्रवृत्तिः आसुरी प्रकृतिः। आसुरी सम्पत्तु असुरसम्पद्धेतुभूता रजस्तमोमयी सम्पद् सा च अशुभवासनासन्ततिजन्या तल्लक्ष्मं तु “दम्भोदर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च। अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ!। सम्पदमासुरीम्”गीतोक्तम्।“दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता”गीता ८वेदाख्यचिकित्साभेदे स्त्री शब्दच०।

आसुरत्व न० ६त०। “अयज्वनान्तु यद्द्रव्यमासुरस्वं तदुच्यते” इति मनूक्ते अयाज्ञिकधने।

आसुरायण पु०आसुरेरपत्यं युवा फक्। आसुरेर्युवगोत्रापत्ये स च शुक्लयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तक “आसुरायणाच्च यास्कादासुरायणः” शत० ब्रा० “आसुरेरुपसंख्यानम्” वार्त्ति०उक्तेः स्त्रियां ष्फे बित्वात् ङीष्। आसुरायणी।

आसुरि पु० तत्त्वज्ञानोपदेशेन अस्यति संसारम् अस-उरण् असुरः कपिलस्तस्य छात्रः इञ्। सांख्ययोगाचार्य्ये कपिलशिष्ये ऋषिभेदे। “एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ। आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्” सा०का०। अयञ्च प्रत्यहं तर्पणीयर्षिगणे पठितः। “सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथेति”तर्पणे स्मृतिः।

र्षापत्ये तु फक् तस्य लौत्व॰न लुक्। आसुरिः तत्पुत्रः आसुरायणः तत्पौत्रः स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तकः आसुरायणशब्दे उदा॰।

आसुरिवासिन् पु॰ आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि। आसुरिमुनेरन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसंप्रदाय प्रवर्त्तके ऋषिभेदे। "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिनः प्राश्नीपुत्रः" शत॰ब्रा॰। [२सम्यक्सेके च।

आसेक पु॰ आ+सिच–घञ्। जलादिना १वृक्षादेरीषत्सेचने

आसेक्य पु॰ आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत् वा। "पित्रोस्तु स्वल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रतिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते षण्ढकभेदे। ध्वजोच्छ्रतये तस्य अन्योत्सृष्टं शुक्रसेवनीयम्त्वात् तथात्वम्।

आसेचन त्रि॰ न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट् असेचनः स्वार्थेऽण्। १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे। स्वार्थे कन्। तत्रैव। "न-यनयुगासेचनकम्" सा॰द॰। रायमुकुटस्तु असेचनइत्ये-वाह। आ+सिच-भावे ल्युट्। २सम्यक्सेके न॰। "तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत॰ब्रा॰। करणे ल्युट्। ३आसेचनसाधने पात्रे। "या पात्राणि पूष्ण आसे-चनानि" ऋ॰१,१६२,१३। ४ताहृशे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप्।

आसेदिवस् त्रि॰ आ+सद-क्वसु। १निकटागते २प्राप्ते च। स्त्रियां ङीप् वसोःसम् इटोनिवृत्तिश्च। आसेदुषी।

आसेद्धृ त्रि॰ आ+सिध-तृच्। व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप्। आसेधशब्दे उदा॰।

आसेध पु॰ आ+सिध–भावे घञ्। व्यवहारे राजाज्ञया वादि-ना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे", तत्कालप्रका-रभेदादिः मिता॰नारदेनोक्तः। "वक्तव्येऽर्थे न्यतिष्ठन्तमुत्-क्रामन्तञ्च तद्वचः। आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वा नदर्शनम्। स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्म्म-णस्तथा। चतुर्विधःस्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्। आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते। स विनेयोऽन्यथा कुर्व्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्। नदीसन्तार कान्तारदुर्द्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धस्तं परासेधमुत्-क्रामन्नापराप्नुयात्। निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्य-सने स्थितः। अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा। गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः। शिल्पिन-श्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे"। नासेद्धव्याइति शेषः

आसेवन न॰ सम्यक् सेवनम्। १सततसेवने २पौनःपुन्ये च। "नित्यसप्तताववनासेवने" पा॰। "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि॰कौ॰।

आसेवा स्त्री आ+सेव–अ। १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्य-मासेवा" सि॰कौ॰। २सम्यक्सेवायाञ्च।

आसेवित त्रि॰ आ+सेव-क्त। १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त। ३आसेवायां न॰। ततः इष्टा॰इनि। आसेवितिन्। आसेवनकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

आस्कन्द पु॰ आ+स्कन्द–घञ्। १ उत्प्लवने २आक्रमणे ३संशोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न॰ आस्कन्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। १युद्धे भावे ल्युट्। २तिरस्कारे ३आक्रमणे "चरणास्कन्दननामिताच-लेन्द्रः" किरा॰। ४अश्वगतिभेदे च।

आस्कन्दित आ+स्कन्द–स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका॰ इतच् वा। १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्च-विधः तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण। "गतयः पञ्च धारास्तासु-रङ्गाणां क्रमादिमाः। तत्र धौरितकं धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत्। बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद् वल्गितं पुनः। अग्रकायसमुन्नामात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्। प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगयोरनुहारकम्। उत्तेजितं तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गतिः। उत्तेरितमुपकण्ठ-मास्कन्दितमित्यपि। चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लु-त्य या गतिः"। संज्ञायां स्वार्थे वा कन्। तत्रैव। तार॰ इतच्। २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि॰।

आस्क्र त्रि॰ आ+क्रम-ड वेदे नि॰सुट्। आक्रामके "आनो-विश्वा आस्क्रा गमन्तु देवाः" ऋ॰१,१८२,२। "आस्क्राः शत्रूणामाक्रमितारः"भाष्यम्।

आस्त त्रि॰ आ+अस+विक्षेपे क्त। सम्यक्क्षिप्ते।

आस्तर पु॰ आ+स्तॄ–कर्मणि अप्। १हस्तिपृष्ठस्थकम्बले (भुल) इति ख्याते। २विस्तरणीये कटादौ "शासो वल्कलमास्तरः किसलयः" शा॰श॰। भावे अप्। ३सुविस्तारे

आस्तरण न॰ आस्तीर्य्यते कर्म्मणि ल्युट्। १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "दिशास्तरणसंकोशे विस्तीर्णे गमनोत्तमे"। "दर्भा-स्तरणमास्तीर्य्य" भा॰ व॰ २५॰ अ॰। २आस्तरण एकाम् स्त्री ङीप्। भावे ल्युट्। ३विस्तारे। "निवेशम पुनर्नवीकृत्य लेपनास्तरणोपस्तरणैः" आश्व॰गृ॰। आस्तरणे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा॰अण्। ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि॰।

आस्तरणिक त्रि० आस्तरणं प्रयोजनमस्य ठञ्। आस्तरण-साधने वस्त्रादौ।"अथास्तरणिकं सर्वं सुताः समवेशयन्" रामा०। तस्येदम् उत्करा० छ। आस्तरणीय आस्तरण सम्बन्धिनि त्रि०।

आस्तायन त्रि० अस्तीत्यव्ययम् अस्ति+विद्यमानस्य सन्निकृष्ट-देशादि पक्षा० फक्। विद्यमानसन्निकृष्टदेशादौ। [च

आस्तार पु० आस्तीर्य्यते आ+स्तॄ-घञ्। १विस्तार्य्ये २विस्तारे

आस्तारपङ्क्ति स्त्री कर्म०। वैदिके छन्दोभेदे सा च सर्वानु० कात्या० दर्शिता यथा "पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा। अथ चतुष्पदाद्या विराट् दशका। अयुजौ जागतौ ततोऽष्टक्यौ युजौ तद्विपरीताद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः"।

आस्ताव पु० आस्तुवन्त्यत्र आ+स्तु+आधारे घञ्। यज्ञे स्तोतॄणां १स्तवनाधारे देशे। "तस्मोत्प्राङ्गास्तावे स्तोममाचारानुप्रोपविवेश" शत०ब्रा०। "उत्क्रान्तं उत्क्रान्तमुत्क्रमात् आगत्य आस्तुवन्त्वस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्नास्तावे" भा०। "उदङ्ङागत्याऽऽस्तावचात्वालयोरन्तरात् उदङ्मुखोऽनभोऽसंस्पृष्टः" द्राह्यायणः। "उदङ्मुखाः स्थिरन्तः ततः आस्तावदेशं चात्वालं चाभिलं च स्तुत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रममुपतिष्ठेरन्" ताण्ड्यब्रा० भा०। "बहिर्वेद्याकावे वा स्थापयेयुः" आश्व० श्रौ०। भावे घञ्। २सम्यक्स्तवने।

आस्तिक त्रि० अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य ठक्। १परलोकास्तित्ववादिनि "आस्तोत्युक्त्वा गतो यस्मादास्तिकस्तेन कथ्यते" इति निरुक्तसंज्ञके जरत्कारुतनिसुते २मुनिभेदे आस्तिकोत्पत्तिकथा आस्तीकशब्दे वक्ष्यते। "आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवि ते नमः" मनसाप्रणाममन्त्रः।

आस्तिकार्थद पु० आस्तिकायार्थं ददाति दा-क। जनमेजये राजनि शब्दच०।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः ष्यञ्। आस्तिकत्वे परलोकाद्युपगन्तृत्वे "साहाय्यमपि चास्तिक्यं सत्यं शौचं दयार्जवम्। विद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः। भा०आ० १अ०। "भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात्" भा०व० ८५अ०। "आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म्मधर्म्मम्" किरा०।

आस्तीक पु० वासुकिभगिन्यां जरत्कारुनाम्न्यां जरत्कारुमुनेः सुते मुनिभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा। "तत्र तां भैक्ष्यवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने। नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन् स तां प्रत्यगृहीत। असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते। मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वभूतः परिग्रहे। ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन!। वासुकिं भरणं चास्या न कुर्य्यामित्युवाच ह। भा० आ० ४६अ०। "सौतिरुवाच। वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा। सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा मे तपसाऽन्विता। भरिष्यामि च ते भार्य्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम। रक्षणञ्च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन!। त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम!। ऋषिरुवाच। न भरिष्येऽहमेतां वै एष मे समयः कृतः। अप्रियञ्च न कर्त्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम्। सौतिरुवाच। प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति। जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह" इत्युपक्रम्य। "उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत्। तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सविताऽस्तमियाद्गिरिम्। अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साऽचिन्तयत्तदा। वासुकेर्भगिनी भीता धर्म्मलोपान्मनस्विनी। किन्नु मे सुकृतं भूयाद्भर्त्तुरुत्थापनं न वा। दुःखशीलो हि धर्म्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम्। कोपो वा धर्म्मशीलस्य धर्म्मलोपोऽथवा पुनः। धर्म्मलोपो गरीयान्वै स्यादित्यत्राकरोन्मतिम्। उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति। धर्म्मलोपो भवेदस्य सन्ध्याऽतिक्रमणे ध्रुवम्। इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजङ्गमा। तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम्। उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी। उत्तिष्ठ त्वं महाभाग! सूर्य्योऽस्तमुपगच्छति। सन्ध्यामुपास्स्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत!। प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्त्तो रम्यदारुणः। सन्ध्या प्रवर्त्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो!। एवमुक्तः स भगवान् जरत्कारुर्म्महातपाः। भार्य्यां प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमब्रवीत्। अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजङ्गमे!। समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम्। शक्तिरस्ति न वामोरु! मयि सुप्ते विभावसोः। अस्तं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्त्तते। न चाप्यवमतस्येह वासो रोचेत कस्यचित्। किं पुनर्धर्म्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा। एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम्। अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः सन्निवेशने। नावमानात्कृतवती तवाहं विप्रबोधनम्। धर्म्मलोपो न ते विप्र! स्यादित्येतन्मया कृतम्। उवाच भार्य्यामित्युक्तो जरत्कारुर्म्महातपाः।

ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् । न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ! । समयो ह्येष मे पूर्व्वं त्वया सह मिथः कृतः । सुखमस्म्युषितो भद्रे ! ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ! । इतो मयि गते भीरु ! गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि । इत्युक्ता साऽनवद्याङ्गी प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा । वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्व्वरारोहा पर्य्यश्रुनयना ततः । धैर्य्यमालम्ब्य वामोरुर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि धर्म्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् । धर्म्मे स्थितां स्थितो धर्म्मे सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ! । तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः । मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ! । अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते । त्वत्तोह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् । संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ! । ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये । इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ! । कथं त्यक्त्वा महात्मा सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्य्यां वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधनः । अस्त्ययं सुभगे ! गर्भस्ते वैश्वानरोपमः । ऋषिः परमधर्म्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः । उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः" । "ततः प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले तु सा ब्रह्मन् ! प्रजज्ञे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् । ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् भार्गवाच्च्यवनान्मुनेः । चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम चास्याभवत् ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्" । भा०आ० ४७अ० "यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः । आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान् योऽभ्यरक्षत । तं स्मरन्तं महाभागा ! न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्द्धा शिंशवृक्षफलं यथा" तत्रैव। "आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषापरमात्मनः" भा० आ०१५अ० आस्तीकमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । २आस्तीकचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अवान्तरपर्व्वभेदे । "पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम्" भा० आ०१अ० । "आयुष्मानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते" भा०आ० १५अ०। आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुडौदनम्" भा०स्वर्गा०प०६अ० ।

आस्तीकजननी स्त्री ६त० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां [जरत्कारुमुनिपत्न्याम् ।

आस्तीर्ण त्रि० आ+स्तॄ—क्त । विस्तीर्णे कृतप्रसारणे "आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन" माघः । "आस्तीर्णाजिनरत्नासु" रघुः ।

आस्तृत त्रि० आ+स्तृ—क्त । विस्तीर्णे

आस्तेय स्त्री अस्तीत्यव्ययं तत्र विद्यमाने भवः "दृतिकुक्षीत्यादि०" पा० ढक् । विद्यमानपदार्थभवे ।

आस्त्र त्रि० अस्त्रस्येदम् अण् । अस्त्रसम्बन्धिनि । "त्वं त्वमिन्द्र-त्वमास्त्रबुध्नाय वेन्यम्" ऋ० १०,१७१,२ । "आस्त्रबुध्नाय अस्त्रसन्निभतुल्यमूलाय" भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था—अङ् । १आलम्बने, २अपेक्षायां, ३श्रद्धायां, ४स्थितौ, ५यत्ने ६आदरे च "अनास्थया सूनकरप्रसारिणीम्" नैष० । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा" "अनास्था बाह्यवस्तुषु" इति च कुमा० । "मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः" "पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु" रघुः । "कास्थाभकेऽस्मिन् तव राम ! रामे" भट्टिः । आधारे अङ् । ७सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न० आस्थीयतेऽत्र आ+स्था आधारे ल्युट् । १सभायाम् "तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्" किरा० "राजास्थानमण्डपगतम्" काद० । २विश्रामस्थाने । आस्थानीत्यपि सभायाम् । टित्त्वात् ङीप् । आस्थानीधूर्त्तः सभाधूर्त्तः । भावे ल्युट् । ३आस्थायां ४श्रद्धायाञ्च न० ।

आस्थापन न० आ+स्था—णिच्—पुक् ल्युट् । १सम्यक्स्थापने । करणे ल्युट । २सुश्रुतोक्ते व्रणोपक्रमणीयवस्तिभेदे च । "द्विविधो वस्तिः नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । "सदोषनिर्हरणात् शरीररोगहरणाद्वा निरूहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम्"

आस्थापित त्रि० आ+स्था+णिच्—पुक् क्त । सम्यक् स्थापिते अर्चितादिपाठात् अस्यान्तोदात्तता च ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था-धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् क्लीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । १आस्थाने २आस्थितौ । "जनकोह वैदेह आसाञ्चक्रे" शा०उ०भाष्ये "आसाञ्चक्रे आस्थायिकां दत्त-

वानितित्युक्तम् कर्त्तरि ण्वुल् । आस्थापकः २आस्थान-
कर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

आस्थित त्रि० आ+स्था–क्त । १अवस्थाने २प्राप्ते ३आरूढे
"एकं स्यन्दनमास्थितौ" रघुः । ४आश्रिते च ।

आस्थिति आ+स्था–क्तिन् ।१कृतास्थायां २तात्पर्य्येण वर्त्तने च ।

आस्थेय त्रि०आ+स्था-कर्म्मणि यत् । अवलम्ब्ये । "नह्येषा
बुद्धिरास्थेया" रामा०।"यत्नान्तरमास्थेयम्" काशिका ।

आस्नात त्रि० आ+स्ना–कर्त्तरि क्त । कृतस्नाने कृतावगाहने

आस्नान त्रि० आ+स्ना-भावे ल्युट् । प्रक्षालनेन शुद्धौ ।
"आस्नाने तां निदध्मसि" अथ०१४,२,६५। [आस्यभवे ।

आस्नेय त्रि० आस्ये भवः ढक् आसन्नादेशः अतोलोपः ।

आस्पद न०आ+पद–घ सुट् च । १प्रतिष्ठायाम्,२पदे,३स्थाने,
"ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश" स्वनक्षत्रेऽस्मिन् हरिचन्दना-
स्पदे"सरागमस्या रसनागुणास्पदम्" इति च कुमा० ।
"तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्" । रघुः"व्योम्नीव भ्रुकु-
टीच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्"माघः ४कृत्ये,५प्रभुत्वे च
६अवलम्बने ७विषये च । "निधनता सर्व्वापदामास्प-
दम्" किरा० । "तस्मात् केवलप्रकृतास्पदा तत्र
योगितेति" माघस्य ५,२१व्या०मल्लि०। ८व्यवस्थाने उप-
स्थास्पदश्चैव" मनुः । ९लग्नावधिदशमस्थाने ।
"कर्म्मस्थानस्य दशमं मेषूरणमास्पदं चाहुः" ज्योतिषम् ।

आस्पन्दन न० आ+स्पन्द–ल्युट् । १ईषत्कम्पने ईषच्चलने

आस्पात्र न० आस्यरूपं पात्रं ष०। आस्यरूपे पात्रे "आस्-
पात्रं जुहूर्देवानामिति"शत०ब्रा०१,४,२,१२।"आस्यरूपं
पात्रमास्पात्रम्" भा० ।

आस्फाल पु० आ+स्फल–चाले णिच्–अच् स्फुल+घञ्
स्फालादेशः वा । १चालने २हस्तिकर्णचालने हारा०

आस्फालन न० आ+स्फल–चाले–णिच्–ल्युट् । १ताड़ने
२चालने च।"ऐरावतास्फालनकर्कशेन"कुमा०"सुरद्विपास्फा-
लनकर्कशाङ्गुलौ" "ऐरावतास्फालनविश्लथं यः""आसां
जलास्फालनतत्पराणाम्" रघुः । अनवरतधनुर्ज्यास्फा-
लनेति" शकु० । "एकालतास्फालनलब्धगन्धः" माघः ।
३आटोपे ४प्रागल्भ्ये च ।

आस्फालित त्रि०आ+स्फल+णिच्-क्त । १चालिते २आघट्टिते
३ताड़िते च।"असमास्फालितमल्लकीगुणः"माघे पाठान्तरम्

आस्फुजित् पु०आस्फुलति आ+स्फुल–बा०डु तं जयति जि–
क्विप् । शुक्राचार्य्ये । "शुक्रो भृगुर्भृगुसुतः सित आस्फु-
जिच्च" ज्यो०त०

आस्फोट पु० आ+स्फुट–णिच्–कर्त्तरि अच् । १अर्कवृक्षे
शब्दरत्ना० २नवमल्लिकायां स्त्री। ३मल्लादेर्बाहुशब्दे (ता-
ल् ठोका) ४संघर्षणजातशब्दमात्रे "बाहूनास्फोट-
शब्दांश्च चालितः स महागिरिः भा०व० ११अ० ।

आस्फोटक पु० आ+स्फुट–णिच्–ण्वुल् । (आखरोट)
१प्रसिद्धे पर्व्वतपीलुभेदे २बाहुशब्दकारके त्रि० ।

आस्फोटन न० आ+स्फुट-णिच्-भावे ल्युट् । १प्रकाशने
२बाह्वादेः शब्दकरणे "आस्फोटननिनादांश्च बालानां
खेलतां तथा" रामा० । ३शूर्पादिना धान्यादेस्तुषादि
निरसने (आछड़ान) व्यापारे च । "कुसुमास्फोट-
नाध्मानवेपथुव्यथनैः" सुश्रु० ।

आस्फोटनी स्त्री आस्फोट्यते विदार्य्यतेऽनया आ+स्फुट–णिच्–
करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् । (तुरपिन) वेधनास्त्रे ।

आस्फोटित न० आ+स्फुट-णिच्–भावे क्त । बाह्वादेः शब्दे
२प्रकाशने च । कर्म्मणि क्त । विदलिते त्रि० ।

आस्फोत पु० आ+स्फुट–अच् पृषो० टस्य तत्वम् । १अर्कवृक्षे
२कोविदारवृक्षे, ३पलाशवृक्षे च "आस्फोतजातिकरवीर-
पत्रैः" सुश्रु० । स्वार्थे कन् । आस्फोतकोऽर्कवृक्षे ।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट–अच् पृषो० । १अपराजितायां,
सा च द्विविधा श्वेतपुष्पी नीलपुष्पी च तयोर्गुणपर्य्यायौ
भावप्र० "आस्फोता गिरिकर्णी च विष्णुक्रान्ताऽपरा-
जिता । अपराजिते कटुके शीते कण्ठ्ये सुदृष्टिदे ।
कुष्ठमूत्रत्रिदोषामशोथज्वरविषापहे । कषाये कटुपाके च
स्मृतिघ्ने स्मृतिबुद्धिदे । २शारिवायाम् (हापरमालो)
लताभेदे च ।

आस्माक त्रि० अस्माकमिदम् अस्मद्+इदमर्थेऽण् अस्मा-
कादेशः । अस्मत्सम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । "रामादि-
तादात्म्याङ्गीकारे चास्माकी सिद्धान्तश्य्यामधिशय्य"
सा० द० । [सम्बन्धिनि ।

आस्माकीन त्रि०अस्माकमिदम् खञ् अस्माकादेशः । अस्मत्-

आस्य न० अस्यते ग्रासोऽत्र+अस–आधारे ण्यत् । १मुखे
"तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिताम्" नैष० । "तं हि
स्वयंभूः स्वादास्यात्" तपसास्तेन सदाऽग्नन्ति" "धात्र्यास्योहि
द्विजः स्मृतः" "नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्" इति च मनुः ।
२तन्मध्ये च । यणादौ तद्धितयागादौ अस्य स्थाने
वा आसन्नादेशः । तदादेशपक्षे आस्ये भवः आसन्यः
यथा च अस्यैव आसन्नादेशस्थानिता तथासनशब्दे ८८६
पृष्ठे उक्ता । आस्ये भवः यति वा नासन्नादेशः यलोपः ।

३मुखभवे त्रि०। "तुल्यास्यप्रयत्नम्" पा० "आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानम्" सि०कौ०।

आस्यन्दन आ+स्यन्द–भावे ल्युट्। ईषत्क्षरणे।

आस्यन्धय त्रि० आस्यं धयति–धे–खश्–मुम्–उप०स०। मुग्ध०। मुखाच्छतास्वादके मुखचुम्बके।

आस्यपत्र न० आस्यमिव पत्रमस्य। १पद्मे शब्दचन्द्रिका।

आस्यलाङ्गल पु० आस्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य। शूकरे। [(दाड़ि)।

आस्यलोमन् न० आस्यभवं लोम। पुरुषमुखजाते लोम्नि

आस्यहात्य त्रि० असिनाऽहत्याऽहननम् ततः अस्त्यर्थे विमुक्तादि० अण्। अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः। खड्गेन हननमुच्यते।

आस्या स्त्री आस–भावे क्यप्। १स्थितौ, नातिराहित्ये। "आस्या वर्णकरी स्थौल्यसौकुमार्य्यकरी शुभा" सुश्रु०।

आस्यासव पु० आस्यस्यासव इव। (लाल) इति ख्यातायाम् लालायाम्।

आस्र न० असमेव स्वार्थेऽण्। रुधिरे। ततः तुन्दादि०अस्त्यर्थे इनि। आस्री रुधिरयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आस्रप पु० आस्रं रुधिरं पिबति पा–क उप०स०। १राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च।

आस्रव पु०आस्रवति मनोऽनेन करणे अप्। १क्लेशे। कर्त्तरि अच्। २अर्हन्मतसिद्धे पदार्थभेदे। अर्हच्छब्दे २८१पृष्ठे विवृतिः।

आस्राव पु० आस्रवति रुधिरमस्मात् आ+स्रु–अपादाने घञ्। १क्षते "जातएव तवास्रावस्त्वन्तु मोहान्न बुध्यसे" भा०उ०५७अ०। भावे घञ्। २सम्यक्क्षरणे कर्त्तरि ण। सम्यक्क्षरणयुक्ते त्रि०। आस्रवति आ+स्रु–ण। मुखलालायाम्" "च्युतेरास्रावत् विद्यात् निर्गिरत्नेव तत् शुचिः" आ०त०गौत० "आस्रावोलाला" रघु०।

आस्राविन् त्रि०आ+स्रु–णिनि। मदादिक्षरणशीले। "महागजस्त्वास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्" भा०व०प०१३६ आस्रावयुक्ते च "दुष्टशोणितास्रावो दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि" सुश्रु०।

आस्वनित आ+स्वन–क्त पक्षे इट्। शब्दिते।

आस्वाद पु०आ+स्वद–कर्म्मणि घञ्। १मधुरादिरसे २शृङ्गारादिरसे च। भावे घञ्। ३रसानुभवे। "मध्वापातोविषास्वादः, मनुः "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्। "तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते" सा०द० "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः" कुमा०। आस्वादश्च माधुर्य्यादिरसानुभवहेतुव्यापारभेदः स च लोके मधुरादि-शृङ्गारादिरसास्वादे अन्यविधएव व्यापारः यथाह सा०द०। "न जायते तदास्वादोविना रत्यादिवासनाम्। वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधोन दृश्यते तत्र स्यात् उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः"इति। ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधइत्युच्यते। व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः। तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः। सभ्यानां तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते। ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधइत्युच्यते। उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः। नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति। रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह। साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते। रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यत्वापातः। विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह। परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च। तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदोन विद्यते। ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते। विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्। अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्। आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे। तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणम्। विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः। ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभासइत्युच्यते। प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते। ततः संवलितः सर्व्वोविभावादिः सचेतसाम्। प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्व्यमाणोरसोभवेत्। यथा खण्डमरिचादीनां संमेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसंमेलनादिहापि तथेत्यर्थः" "ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः" मेघदू० ल्युट्। आस्वादनमप्यत्र न० उक्त सा०द०वाक्ये उदा०।

आस्वादक त्रि० आ+स्वद–ण्वुल् । आस्वादनकर्त्तरि "दर्शयन् नर्त्तकोनैव रसस्यास्वादको भवेत्" सा०द० ।

आस्वादित त्रि० आ+स्वद–णिच्–क्त । कृतास्वादे भक्षिते पदार्थे "आस्वादितार्द्र क्रमुकाः समुद्रात्" माघः ।

आस्वाद्य त्रि० आ+स्वद–णिच्-यत् । १आस्वादयोग्ये पदार्थे "घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया" भा०आ०प० २०अ० । "आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः" हितो० । आ+स्वद+णिच्–ल्यप् । २भक्षयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आस्वान्त त्रि० आ+स्वन–इडभावे दीर्घः । शब्दिते ।

आह अव्य० ब्रू अथ् णि० आहादेशः उवाचेत्यर्थे तिपोणलि ब्रुवादेशस्तु वर्त्तमानकथनवाची एतस्माद्भिन्नः तत्र क्रियापदम् अयन्तु क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । "अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः" कुमा० ।

आहक पु० आहन्ति आ+हन–ड संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते ज्वरभेदे (नासाज्वर) "तेनुना रक्तशोथेन युक्ता नासापुटान्तरे । नालम्बुन्वज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकोज्वरः" वै० ।

आहत त्रि० आ+हन–क्त । १ताड़िते, "आह्लादिकह्लारसमीरणाहते" "नवनयुगनिमीलत्ताव्देशाहतोऽसौ" माघः । २अभ्याहतोहमित्यादौ अपार्थके वाक्ये न० । ३ढक्कायाम् पु० । "ईषद्गीतं नवं शुभ्रं सदशं यन्न धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम्" वर्णितोक्तलक्षणे ४वस्त्रे न० । "आहतेन वसनेन तां परिदध्यात्" गोभि० । "आच्छादनं तु योदद्यादाहतं मातृकर्म्मणि" वायु०पु० । "परिधास्याहते शुक्ले वाससी क्षेमकुण्डले" ब्रह्मो० ५पुरातनवस्त्रे न० तस्य उपभोगेन मर्दितप्रायत्वात्तथात्वम् । ६आघातप्राप्ते ७मर्दिते त्रि० "पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति" माघः । ८ज्ञातपूर्णिते । ९अभ्यस्ते १०गुणिते च त्रि० "सूर्य्याब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि० ।

आहतलक्षण पु० आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य । गुणैः प्रसिद्धे अमरः प्रसिद्धगुणानां हि सर्व्वैर्ज्ञातत्वेन परिचिततयाभ्यस्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहति स्त्री आ+हन–क्तिन् । शब्दहेतुसंयोगभेदे १आघाते २ताड़ने "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः" भट्टिः ३आगमने अत्र श्लोके पक्षे आहतिरागतिरित्यर्थः ४गुणने "अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता" लीला० । ५मर्द्दने च ।

आहनन आ+हन–करणे ल्युट् । १ताडनसाधने दण्डादौ । तत्र भवः यत् । आहनन्यः । आहननदण्डादिभवे "नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च" यजु० १६,३५ । "आहन्यते वाद्यतेऽनेनाहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भवस्तस्मै" वेददी० । भावे ल्युट् । २आहतिशब्दार्थे ।

आहनस् त्रि० आ+हन–असुन् । १आहननीये २निष्पीड्ये सोमादौ । "तदाहना अभवत् पिप्युषी" ऋ०२,२३,१ । आहनाः आहननीयः सोमादिः" भा० आहनसि साधु यत् । "आहनस्यं तत्साधने त्रि० । "आहनस्याद्रेतः सिच्यते" ऐत०ब्रा० ।

आहर त्रि० आहरति आ+हृ–अच् । सञ्चयकारके "वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः" रघुः । टचि तु कर्मोपपदएव साधुरिति भेदः ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट! इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू० । करटं प्रति आहरणार्थायां निदेशक्रियायाम्

आहरचेटा स्त्री आहर चेट! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । चेटं प्रति आहरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ–भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तरप्रापणे १आनयने । "सदाहरणसंयुक्तौ प्रतिज्ञाज्ञानमेव च" । देवीपु० "करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्" सां०का० "समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्" शकु० २आयोजने अनुष्ठाने च "अश्वमेधस्य कौरव्य! चकाराहरणे मतिम्" भा० आश्व०७१अ० । कर्म्मणि ल्युट् । ३आहृयमाणे पदार्थे ४विवाहादौ उपढौकनद्रव्ये "सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः" रघुः । [यनीये ३उपढौकनीये च ।

आहरणीय त्रि० आ+हृ–अनीयर् । १आयोजनीये २आन-

आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । आहरणनिवापार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरनिष्किरा स्त्री आहर निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । आहरणनिष्किरणनियोगक्रियायाम् । एवमाहरविताना आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि मयू० पठिताः तत्तत्कर्म्मार्थनियोगक्रियायाम् ।

आहर्त्तृ त्रि० आ+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप् १अर्ज्जके । "आहर्त्ता शोभयेत् भुक्तिमागमस्यापि संसदि" बृह० २आयोजके "आहर्त्ता तस्य सत्रस्य त्वद्वाच्योऽस्ति नराधिप!" भा०आ० ५अ० ३आनेतरि "आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां न सुखावहः" भा०व०१४अ० । ४अनुष्ठातरि "आहर्त्ता क्रतूनाम्" काद० शीलार्थे तृन् तु कर्म्मणि न षष्ठी । "आत्मनोवधमाहर्त्ता क्वासौ विहगतस्कर" विक्रमो० ।

आहव पु० आहूयन्तेऽरयोऽत्र आ+ह्वे—अप् सम्प्रसारणे गुणः। १युद्धे। "एवं विधेनाहवचेष्टितेन" रघुः "प्राविशदाहवमग्ना आहावमुपविप्लवः" भट्टिः "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" गीता। "उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्म्माहतस्य च" "द्विजाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च" इति च मनुः। आहूयतेऽत्र आ+हु—आधारे अप्। २यज्ञे "तत्र नाथवदसौ महाहवे" माघः "आहवोयागः" मल्लि०

आहवन न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट्। १यज्ञे "दृष्टमाहवनकम्पजन्मनाम्" माघः। भावे ल्युट्। २समन्ताद्धवने च "त्वे अग्ने आहवनानि भूरि" ऋ०७,१,१७।

आहवनीय पु० आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+हु—कर्म्मणि आधारे वा० अनीयर् आहवनमर्हति छ वा। १अग्निभेदे। तदुद्धरणप्रकारः आश्व० श्रौ० उक्तः। "उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वा वैश्ययोनय इत्येके भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्याऽरणीमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत्" सू० द्विजागेयचतुर्थदाने गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य दक्षिणाग्निं प्रज्वाल्य च वैश्यगृहात् द्रव्यवतोवान्यस्य गृहात् गार्हपत्याद्वा आनयेत्। तथा च अग्निमन्थनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्य्यादिति तदर्थः। तत्र मन्त्रादिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्तः। "आहवनीये वैश्वानरं द्वादशकपालमधिश्रयति" तैत्ति०। "यस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः संसृज्याताम्" ऐत०ब्रा०। "पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" मनुः। कर्म्मणि अनीयर्। २सम्यग् होतव्ये हविरादौ त्रि०।

आहार पु० आ+हृ—घञ्। १आहरणे। उपसर्गयोगात् २भोजने "निराहारौ यताहारौ तन्मनस्कौ समाहितौ" देवीमा०। आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तः यथा "अथाहारविधिं वत्स! विस्तरेणाखिलं शृणु। आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्य्यं महानसम्। तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम्। शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक्। विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः। सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत्। वक्ष्याम्यतःपरं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनम्। घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते। फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वै दलेषु च। परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत्। प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत्। कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत्। दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः। पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत्। काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च। दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागखाण्डवशर्कराः। पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे। सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान्। फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च। तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत्। प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः। खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत्। सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागखाण्डवशर्कराः। पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः। एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनम्। भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ। सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत्। विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै रसादिभिः। मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम्। पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ। पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत्। आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान्। ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम्। घनम्पूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्य्ययम्। आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते। निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम्। मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च। पूर्व्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन। सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः। काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम्। बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागमः। काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते। लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवर्द्धनम्। क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम्। सुखं जीर्य्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च। अतीवा यतयामास्तु क्षपा येषु ऋतुषु स्मृताः। तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु। येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः। तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते। रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः। कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम्। नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा। अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः। तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति। अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति। हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्। आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽ-

धिकम् । तथात्यु संस्कृतं भुक्त्वा दोषैरेतैर्विवर्जितम् । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदोषा-दीन् कालयोरुभयोरपि । अयोग्यं (अपरिमितम्) दुष्ट-मुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्टवत् । द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्न-मुष्णीकृतं पुनः । अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न सज्यते । यद्यत् स्वादुतरं तत्तं विदध्यादुत्तरोत्तरम् । प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितम् । न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षाल्यमन्तरा । सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नं स्वादु च विपर्ययम् । भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते भूयस्तत् स्वादु भोजनम् । अपितचोदकं भुक्त्वा भुञ्जान-श्चान्तरा पिबेत् । दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः । कुर्यादनाहृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् । जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् । धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायक-टुतिक्तकैः । पूगकङ्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः । कटुति-क्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुग-न्धैर्वा विचक्षणः । भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः । ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । शब्दरूप-रसस्पर्शान् गन्धांश्च मनसः प्रियान् । भुक्तवानुपसे-वेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः । अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहासश्च वामयेत् । शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् । नचैकरससेवायां प्र-सज्येत कदाचन । शाकावराम्भूयिष्ठमन्नञ्च न समाचरेत् । एकैकशः समस्तान् वा नाश्नीयाद्रसान् सदा । प्राग्-भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुरुं परिह-रेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः । द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति । पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरूणाम-र्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपप-द्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्या-प्यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमा-वहेत् । आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यम्बुपाना-द्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभय-क्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति । माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् । किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमाबद्धविरुद्धवातम् । उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजी-र्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्य्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हिताहि-तोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् । बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशन-मुच्यते । त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति च । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कण्ठगलञ्च यस्य । द्राक्षाभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढ्वाभयां वा स सुखं लभेत । भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्न-काले । प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितां हितार्थी । स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथ-मावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति” । “पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्च-भौतिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्ध-येत् । अविदग्धः कफं, पित्तं विदग्धः, पवनं पुनः । सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिबृंहयेत् । विण्मूत्र-माहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स तु व्यानेन वि-क्षिप्तः सर्व्वान्धातून् प्रतर्पयेत् । कफः पित्तं मलः खेषु स्वेदः स्यान्नखरोम च । नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः । दिवाविबुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत् अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णेऽपि हितं निशि । हृदि सम्मी-लिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः । क्लिन्नविस्रस्तधातुत्वादजी-

र्यं न हित दिवा'' भाव०प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । "आहारं पचति शिखी दोषानाहारः पचति । दोषक्षये धातून् पचति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारः प्राणिनां सद्यो बलकृद्देहधारकः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्द्धनः । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकाला-दीन् कालयोरुभयोरपि"। उभयोःकालयोः प्रातः सायं च । तथा च "सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्" नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः"। प्रातः प्रथमयामादु-परि द्वितीययामादर्वाक् तथा च "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्ब-लक्षयः" अन्यत्र "क्षुत्सं भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः"। रसादौ पाक-स्थानमाह "उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने" ।स्थानमाह "आहारन्तु नरः कुर्य्यान्निर्हारमपि सर्वदा । निर्जने लब्धुग्रमेतः स्थानकाये हीयते श्रिया । निर्हारो मलमू-त्रोत्सर्गः । अन्यत्र "आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः" इति । भाजनमाह "दोषहृद्दृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चाक्षुष्यं पित्त-हृत्कफवातकृत् । कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसा-दनम् । पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् । आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमे । शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनि-वारणम् । दारुजे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च । पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् । जलपात्रं तु प्रागुक्तं तदभावे मृदोहितम् । पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसंभवम् । (प्रागुक्तं सुश्रुते सौवर्णादुक्तं तच्चाम्बुशब्दे २३० पृष्ठे" दर्शितम्) । "भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभ-क्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्" लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तकृत्त्वात् बुभु-क्षितस्य उद्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकभक्ष-णमुचितम् उच्यते "लवणं सैन्धवं ज्ञेयं चन्दनं रक्तच-न्दनमिति" वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं तच्चत्रिदोषघ्नम् यत आह गुणमन्त्र्ये "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्" आर्द्रकं तु पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आ-र्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा" । अन्यदपि लवणार्द्रकं च नातिपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूप-स्वैतादृशं भोजनस्य पूर्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचन-मेव प्रमाणयति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मा-दीन् स्मरेत् । तद्यथा "अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते । अञ्जनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविना-शाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्" "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् । फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान् । विना मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी । मृणालविसशालूक-कन्देक्षुप्रभृतीन्यपि पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदा-चन" । मृणालं पद्मनालं, विसं विसखण्डं, शालूककन्दं प्रसिद्धम् ।"गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः । घृतपूर्वं सम-श्नीयात्कठिनं प्राक्ततोमृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति" अयमर्थः प्राक् घृतपूर्वं कठिनं समश्नीयात् यथा काम्बोजादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनां घृतपूर्वां रोटिकां भुङ्क्ते ततो मृदुमण्डपादिकमोदनं भुङ्क्ते अन्ते पुनर्द्रवाशिनः भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुङ्क्ते । "यदन्नं स्वादुत्तरं तद्वि विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोज-नम्"। स्वाद्वन्नस्य गुणमाह । "सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम्" । अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुततयाहारो गुणान् दोषांश्च विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बि-तमश्नतः। त्रिविधं गुरु तन्निवारयन्नाह "मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु । मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः । संस्कार-गुरु पिष्टाद्यं प्रोक्तमित्थं प्रलक्षणम् । आहारः षड्विधः चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । चूष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाकथितादि (कढी) इति लोके प्रसिद्धम् । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुक-मण्डकादि (खरं विशदमत्यर्थं भक्ष्यमितिभाव०भा०)। चर्व्यं चिपिटचणकादि । स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभाव-लघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह "गुरूणामर्द्धसौहित्यं

लघूनां तृप्तिरिष्यते" अयमर्थः मांसपिष्टान्नादिभिरर्द्धं सौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्त्तव्येति। "द्रवोद्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते"। द्रवः पेयादिर्द्रवोत्तरः तक्रादप्यधिक ओदनादिः मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः पेयस्य सर्वतोलघुत्वात् उक्तञ्च सुश्रुते "पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति" पेयं क्षीरादि लेह्यं रसालादि आद्यम् ओदनसूपादि भक्ष्यं मोदकादि "द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते। विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति"। अयमर्थः शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि द्रवाढ्यं सम्यक् पाकं याति। केवलस्य शुष्कान्नस्य दोषमाह विशुष्कमन्नमित्यादि। अपक्वन्तु किं भवतीत्यपेक्षायामाह "पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति" पिण्डीकृतम् अष्ठीलावद्बद्धम् असंक्लिन्नमनत्यार्द्रं विदाहमुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः। शुष्कादीनां वैगुण्यमाह "शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत्" शुष्कञ्चिपिटादि विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, विष्टम्भि चणकमसूरादि, वह्निमान्द्यकृत् स्यात्। "न भक्षा न रदैश्छित्वा, न निशायां न वा बहून्। न जलान्तरितानद्भिःसक्तूनद्यान्न केवलान्। पुनर्दानं पृथक्पानं सामिषान्पयसा निशि। दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्" विषमाशनस्य लक्षणमाह। "बहु स्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम्" बहुकालस्य भक्षितस्य दोषमाह "आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम्। हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्" अधिकमन्नम्। अकाले भुक्तेर्दोषमाह "अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति" अप्राप्तकाले कालादतिप्राक् भुञ्जानः असमर्थशरीरो भवति तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यथाविसूचिकाऽलसकविलम्बिकादीन् आप्नोति तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः "कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भोक्तुर्न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा"। कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीये वारि पूरयेत्। वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्"। "रसेनाद्यस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता। न तथा स्वादुमाप्नोति यथा सेव्याम्बुनान्तरा" "अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि। भक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यं मन्दाग्निदोषकृत्। मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम्। अन्यच्च "समस्य रूक्षा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः" इति वाग्भटः" भुक्तं भोजनम् "तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम्। तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी। केचित्तु मिष्टभोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत्कथमुचितं यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागो वातस्य, द्वितीयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत आह "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्" अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति। भोजनमध्ये भुक्ते अम्ललवणे पित्तोपशमनेन वह्निवृद्धिं कुरुतः। भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्तकषाया रसाः कफं शमयन्तीति। अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति। यतउक्तम्। "दुग्धं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम्। वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति" उच्यते "विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः। तद्विदाहोपशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्" अतएव ब्रह्मपुराणे "कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचनेति लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीन्यपि यानि तु। तद्दोषं हर्तुमाहारं मधुरेण समापयेदिति" भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवणाम्लकटुभोजनजनितां पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन च पित्तवृद्धिरपक्षीणा भवतीति कफवृद्धिरग्निमान्द्यादीनुत्पादयितुं न शक्नोति"।

आह्निकतत्त्वेऽप्याहारविधिरुक्तो यथा विष्णुपु०। "स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यतिथिं विना। अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। इन्द्रियप्रीतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत्" तथा "सुवासिनीदुःखितश्च गर्भिणीवृद्धबालकान् भोजयेत्। संस्कृतान्नेन प्रथमं, चरमं गृही। अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम्। मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग्जायते नरः। अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम्। अहुत्वा च कृमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम्। असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं शकृत्। भुक्तस्य यथा पुंसः पापबन्धो न जायते। इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप"। तथा "प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही। अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः। न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्"। विष्णुपु० "मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप!। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा। तद्वदार्द्रकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च।

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ! । नाश्नीयात् पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ! । मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् । अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्रागद्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति । अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुडे "शाकं सूपञ्च भूयिष्ठं अत्यम्लञ्च विवर्जयेत् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन"। छन्दोग० प० । "मुनिभिर्द्दिरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" । अहनि अचिरो दितावस्थितसूर्य्येतरदिनमात्रे । तत्राप्यायुर्वेदोक्ते विशेषः । "याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्" । याममध्ये रसस्तिष्ठेत्त्रियामे तु रसक्षयः"। तत्रापि पञ्चमयामार्द्धोमुख्यकालो दक्षवचनात् (तच्चाह्निकशब्दे ९०६ पृष्ठे वक्ष्यते त्रियामन्त्रित्वद्वियाममित्येवायुर्वेदोक्ते पाठः । दक्षवचनानुरोधात् त्रियाममिति पाठकल्पनं बोध्यम्) । महामौनं हुङ्कारादिरहितम् । तथाचात्रिः "मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव नश्यति । तथासति महान् दोषस्तस्मात् नियतश्चरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्व्वसाधारणः । विष्णुः । "न तृतीयमथाश्नीयादापद्यपि कदाचन" । गीतासु । "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" मनुः । "आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः"। नियमे त्वेवम् अनियमे तु नोदङ्मुखः । हारीतः "नोदङ्मुखोऽश्नीयात्" । निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथाह देवलः ।"प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिःपीठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनःप्रीतोभुञ्जीत न विदिङ्मुखः" । जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह व्याप० "दक्षिणामुखोन भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं मातरुपदिशति" ।

किन्तु "कुहूस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्" इत्याचाररत्नाकरधृताज्जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः "पञ्चार्द्रोभोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता"। व्यासः "अथैकपङ्क्त्यां नाश्नीयात् संहतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिञ्च भेदयेत्" । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्खः । "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः चत्रः सान्तपनन्तथा" ! । एतत्समानार्थमभिधायाह गोभिलः । "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते"। व्याप० "दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः"। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितसमये एवं प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । व्याप० "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः" बौधा० "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" । "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्" । व्याप० । "भिन्नकांस्ये तु योविप्रोयदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि वृद्धमनुः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । ब्रह्मवर्द्धमानधृताग्निपु० "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" । पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे । पैठी० "ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः" । अत्र पाषाणपात्रं भोजने विहितम् । "तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" । अत्रिः "आसने पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणैः" । मुखेन हस्तोत्तोलनं विना गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” । बौधा० “भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्” हारीतः “मार्जनार्च्चनबलिकर्म्मभोजनानि दैवतीर्थेन कुर्य्यात्” । पराशरभा० वृद्धमनुः “न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्” । मार्क० पु० “पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्व्वदा । अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” । विष्णुपु० “नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः । बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदत्त्वा चाहव वायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्” । इति शिष्टपठितवचनान्नागादिभ्योबलिदानमिति प्राचीनाचारः । तस्माद्देवेभ्योदत्त्वैव भोक्तव्यं तथा च गीता “इष्टान् भोगान् हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो-योभुङ्क्ते स्तेन एव सः” । यज्ञैः भाविता संवर्द्धिताः वोयुष्मभ्यं भोगानन्नादीन् वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा योभुङ्क्ते स चौर एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्व्वं देवपादोदकाहुतिः । होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु” । तेन पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या । एतन्नैवेद्यभक्षणन्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० “आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च । अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्यते ह्यमृतं सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति च समुच्चरेत्” । सम्प्रदायवतो लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसीत्येतदनन्तरं स्वाहाकारं कुर्व्वन्ति । ब्रह्मपु० “हस्तेन वक्त्रयेच्चान्नं नोदकेन कदाचन । दन्तान्योन्यञ्चैवाश्मना तेनान्नं निहतं भवेत् । कृतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रलयाग्निनिभेषु च । प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः । “तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः । तर्ज्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः । समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्” । स्मृत्यर्थसारे । “प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वये । पवित्रमथ हृष्टञ्च सर्पिराहुरथापहम्” । काशी० “दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषेण बाधते । केशकीटादिसम्भूतस्ततोऽश्नीयात् सदर्भकः । यावदेवान्नमश्नीयाच्च ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । अतोमौनेनयोभुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम्” । मनुः “स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्” । उद्धरेदस्थाद्बहिः कुर्य्यादित्यर्थः । बौधा० “आचम्य संवृते देशे उपविश्याद्यं संहृत्य सर्व्वाङ्गुलीभिरशब्दमश्नीयात्” । संहृत्य अन्नःपात्रं सम्यक्स्पृष्ट्वेत्यर्थः । काशी० “मद्द्याम्बुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्रयम् । आपोशानं विधानेन कृत्वाश्नीयात् सुधीर्द्विजः” । ब्रह्मपु० “तेजोऽसीति जपस्तत्र प्रणमेदन्नतञ्च यत् । आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च” । अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरणमसीत्यर्थः ततश्च तेजोऽसीति नमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः । भविष्यो० “स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माच्च व्याहरेत्त्रिषु” । मौने विशेषमाह आप० । “तत्र त्रैविद्यवृद्धैर्मुनिभिरन्यैराश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दत्तैर्दन्तानसन्ध्यायान्तर्मुख एव यावद्यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपोभवतीतिविज्ञायते इति” मन्त्रलोपोमौनव्रतलोपः । ब्रह्मपु० “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् । करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्तकरे तोयं तुल्यं गोमांसभक्षणैः” । अत्र मांसलिप्तकरेण जलपाननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्त्तव्यम् । प्रत्यापोशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्य पुनरन्नलिप्तकरेण प्रत्यापोशानं कर्त्तव्यम् । षट्त्रिं० “पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् । अभक्ष्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये योभुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः । ग्रासे ग्रासे मलं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति वक्त्रेण श्वादिर्जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापतिः” । वामहस्तेन केवलवामहस्तेन । अतएव “पीतशेषन्तु यत्तोयं तन्न पिबेद्द्विजोत्तमः” । “पीतशेषं पिबेन्नैव” इति ब्रह्मपु० अविशेषात् सर्व्वं

निषिद्धम्”। अत्रि० “तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च। न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन”। भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्र-घृतान्यपि। निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्”। एतच्च त्याज्यं अयत्नो कस्यचिद्व देयमित्यर्थः। निरस्यं निःशेषमशनीयमित्यर्थः। तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः”। इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-तरभक्षणे दोषमाह मनुः “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्वि-प्रान् जिघांसति”। अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्ट-द्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः। दृष्टद्वारकश्चायुर्व्वेदोक्तः। अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः। उभयत्रोक्तास्तु बालवत्सावितृप्ता-दुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारकाः। अतएव मनुनैवोक्तम् “स्वा-ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उक्तः। हारीतः “पृथक् पानं पुनर्दानमाशिषं माय-नानि च। हन्तक्ष्वेदनशब्दाश्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्”।

स चाहारस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु” इत्युपक्रम्य “आयुः-सत्त्वेत्यादि” तच्च वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्”। अत्र सर्व्वत्र “तदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते” इति भा-ष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्म्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० “आहारः षड्विधश्चूष्य-मित्यादि” ८९९पृष्ठे उक्तम्। स च षोढा “आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्व्यं तथैव च। लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु। भोज्यमोदनयूषादि भक्ष्यमोदन-कादिके। चर्व्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते। चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः” भावप्र०उक्तेः। आह्रियते इत्याहारः। २शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्दे शा०भा० वाक्यम् उदा०।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-भावेन परिणामः। वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-र्थादर्शधृततद्ग्रन्थवाक्ये उक्तः तत्र आग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम्। भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु अहङ्कारशब्दे ४५८ पृष्ठे उक्तः।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः। १भक्ष्यादि-द्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धिः स्मृत्युक्तदिशाऽवसेया। सा च अभक्ष्यवर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति। अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे २७४पृष्ठे उक्तानि। आहारदोषनिवारणार्था शुद्धिः। २दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते। “आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु। अक्षारलवणं भैक्ष्यं पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्” इत्यादिना अत्रिस० दर्शिता। ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” छा०उ०। “आह्रि-यते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्धि भोक्तुर्भोगाया-ह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि राहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञान-मित्यर्थः। तस्यामाहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरण सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्म्मल्यं भवति” भाष्यम्। आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु “रागद्वेषवि-युक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुस-त्यैवेति आनन्दगिरिः।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+भू–अच्। आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ। रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽहङ्कारशब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम्।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ–ण्यत्। १आहरणीये “अथ मूलमना-हार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्” मनुः। २व्याप्ये “कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” सा०का० “आहार्य्यं व्याप्यं कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्यन्ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहा-र्य्यं दशधेति” सां०कौ०। ३कृत्रिमे “आहार्य्यशोभा-रहितैरमायैः” भट्टिः। स्वार्थे कन् तत्रैव “आहार्य्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत” ७,२१, कुमा०मल्लि०। ४लौ-किके ५औपासनिकेऽग्नौ च “आहार्य्येणानाहिता-ग्निम्” “पत्नीञ्च” आश्व०श्रौ०। “येनाहिताग्निना अग्न्याधानं कृतं तस्य पत्नीं लौकिकेन, यस्यौपासनमस्ति तस्य पत्नीमौपासनिकेन दहेयुः” नारा०। ६इच्छाप्रयो-ज्यारोपेण विपरीतार्थबाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञाने। भावे क्त। ७तादृशज्ञाने न०। यथा निर्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तत्र वह्न्यभाववति पर्व्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम्। तच्च प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्य्यम् निश्च-यश्चेति सिद्धान्तः” चिन्ता०। “शाब्दबोधोऽप्या-हार्य्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्र-भिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव द०४पृ०आरो-

पशब्देऽधिकमुक्तम् । "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा" सा०द०उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्त्तव्ये रामाद्यारोपहेतौ दशाभिनयभेदे च । आ+हृ-कर्म्मणि ण्यत् उपसर्गयोगात् ६भक्ष्ये "आहार्य्यं षड्विधं भक्ष्यमित्यादि"भाव० प्र० ।

आहाव पु० आ+ह्वे+घञ् संप्रसारणे वृद्धिः । कूपसमीपे गवादीनां जलपानाय प्रस्तरादिना रचिते(खाल) १क्षुद्रजलाशये निपाने "माविशद्द्रवप्रख्या आहावसुपर्ज्जितः" भट्टिः ।"आहावस्तदकाधारम्"जय०. "निपानमाहावः" मा०। २युद्धे । भावे घञ् । ३आह्वाने आ+हु-आधारे घञ् । ४अग्नौ । "नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि संनवन्त" ऋ० ६,७,२ । आहूयतेऽस्मिन्नाहा० वमग्निम् इत्युदकधारणमाहावं निपानास्थानीयं वा" भा०। आ+ह्वे-भावे करणे वा घञ् । ५मन्त्रविशेषेणाह्वाने ६आह्वानसाधने मन्त्रभेदे च "आदौ निविद्धागीथानां शस्त्राणामनेकत्वेत् प्रथमेष्वाहावः" आश्व०श्रौ० । "तस्यानेकत्वे प्रथम एवाहावः"वृत्तिः"तृतीयसवने शस्त्रादिष्वाहावः आश्व०श्रौ० । "एषु आहावः प्रातःसवनेन शस्त्रादिषु" आ०श्रौ०। "एषु स्थानेषु कागचरेणाह्वाने विहिते शोंसावोमित्यनेनैवाह्वानं कुर्य्यात् नान्येनेति नियम्यते" वृत्तिः"शों सावो दैवेत्याहावे"आश्व० श्रौ० प्रतिगरसंचार्य्यभिन्ने स्थले ।

आहिंसि पुंस्त्री अहिंसस्यापत्यम् इञ् । अहिंसकापत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल्व०तस्य न लुक्।आहिंसायनः तत्पौत्रे ।

आहिक पु० अहिरिव कन् स्वार्थे अण् । १केतुग्रहे हेमच० तस्य सर्पतुल्याकारत्वात्तथात्वम् ।२पाणिनिमुनौ च त्रिका०।

आहिच्छत्र त्रि०अहिच्छत्रदेशे भवः अण् । अहिच्छत्रदेशे भवे

आहिण्डिक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्त्यजवर्ण सङ्करभेदे "आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते" मनुः । "बालसंरक्षणादायाहिण्डिकानाम्" औशनसस्मृत्युक्ता तद्वृत्तिर्ज्ञेया ।

आहित त्रि० आ+धा-क्त ह्यादेशः । १न्यस्ते, २स्थापिते, ३अर्पिते । "व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः" किरा० ४कृते,५कृताधानसंस्कारे च"प्रणीताश्चाप्रणीताश्च यथाऽग्निदैवतं त्रयाम्" मनुव्या० "आहितोऽनाहितोऽग्निरिति" कुल्लू० । [विख्याते २स्थलाचिह्ने च ।

आहितलक्षण त्रि० आहितं लक्षणं यस्य । १गुणादिद्वारा

आहिताग्नि त्रि० आहितोऽग्निर्येन । वेदमन्त्रादिना कृतसंस्काराग्नियुक्ते तदाधानप्रकारः आधानशब्दे ७०८ पृष्ठे उक्तप्रायः । आश्व०श्रौ० २प्र० २ख० विस्तरेणोक्तः । "न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः"मनुः।"गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः" रघुः । "आहिताग्निः सद्यप्रस्थमिदं चरेत्"तैत्ति०"न वाऽऽहिताग्निनाव्रतं वदितव्यम्" शत० ब्रा० २,२,२,२० । "देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति" ऐत०ब्रा० । "आहार्य्येणैवानाहिताग्निम्"आश्व०श्रौ०। वा परनिपाते अग्न्याहितोऽप्यत्र ।

आहिताग्न्यादिगण पु०पाणिन्युक्ते वा परनिपातार्थे शब्दसमूहभेदे । स च गणः आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत मद्यपीत ऊढभार्य्य गतार्थ" "आकृतिगणः तेनान्येऽपि" सि०कौ० ।

आहिति स्त्री आ+धा क्तिन् ह्यादेशः । १स्थापने २आधाने मन्त्रेणाग्न्यादेः संस्कारे ३आहुतौ च ।"तस्मिन् यदृक्सूक्तात्वादध्यादाहितय एव ताः आहितयोह वै ता आहुतय इत्याचक्षते"शत०ब्रा०१०,६,२,२२,। [(शाकुड़े)।

आहितुण्डिक त्रि०अहितुण्डेन दीव्यति ठक् । व्यालग्राहिणि

आहिमत त्रि० अहिमतोऽदूरभवः अण् । सपेविशिष्टदेशादूरभवे ।

आहुक पु० यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे स च वसुदेवएव । "केशवोऽपि सदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् । पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा । आहुकं पितरं वृद्धं मातरंच यशस्विनीम्। अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः"इति भा० सभा०२अ० । अत्र केशवपितृत्वेन कीर्त्तनात् वसुदेवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते "एवं आहुकचाहुकी च ख्यातौ ख्यातिमतांवरौ" हरि० ३८अ०। एवमाहुकिन् तद्वंश्ये क्षत्रिये पु० ।

आहुत न० उद्देश्यस्याभिमुख्येन पात्रादेव हुतं दत्तम् आ+हु-क्त।पञ्चस्वन्यतमेषु पञ्चसु यज्ञेषु १मनुष्ययज्ञे, २भूतयज्ञे चेत्यन्ये । कर्म्मणि क्त।२आभिमुख्येन हुते देवादौ त्रि०

आहुति स्त्री आ+हु-क्तिन् । देवोद्देशेन मन्त्रेणाग्नौ हविःक्षेपे । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते"मनुः । "नेत्य सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" छा०उ० । "प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहुत्यन्ते परदानम्" कात्या० २०,१,२०। "जुहुयात्सर्पिराहुतीः" मनुः "प्राणाद्याहुतिपञ्चकम्" स्मृतिः। आहूयते कर्मणि क्त ।२आहूयमाने हवनीयद्रव्ये हविरादौ ।"पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः"रघुः।"ब्रह्माहुतिहुतं यद्"मनुः।

आहुल्य न० आ+ह्वल-बा०क्यप् संप्रसारणञ्च । काश्मीरादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्णपुष्पे शिम्बीफले क्षुपभेदे ।

आहुव त्रि०आ+ह्वा-घञर्थे कर्म्मणि क संप्र०उवङ्। आह्वातव्ये "अनुलटीनामन्वाहुवः" ऋ० ८.२२,१९, आहुवः आह्वातव्यः"भा०। [२आहूयमाने च ।

आहू त्रि० आह्वयति आ+ह्वे-क्विप् संप्र० । १आह्वायके ।

आहूत त्रि० आ+ह्वे-क्त । कृताह्वाने १आकारिते "आहूत इव मे शीघ्रम्" भाग०१०स्कन्धे । "नचाहूतोवदेत् किञ्चिद्धीनोदण्डेन च स्मृतः"या०स्मृतिः। "शिशुपालेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्तुरम्"माघः।"आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि"। आभूत+पृ०भस्य हः। २आभूतप्रलयपर्य्यन्ते "पटोलानि कदम्बानि छन्नाकसहितानि च। न त्यजेत् कार्त्तिके यस्तु यावदाहूतनारकी" ति०त०पु० "आहूतम् आभूतप्रलयपर्य्यन्तम्" रघु० ३नामकृतव्यपदेशे विश्वे च । सृष्टिकाले हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेशपर्य्यन्तमित्येव तस्यार्थोन्वाय्यः । भावे क्त । ४आह्वाने ।

आहूतप्रपलायिन् त्रि०आहूतः विवादनिर्णयाय राज्ञाहूतोऽपि प्रपलायते प्र+परा-अय-णिनि रस्य लः । व्यवहारे हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । "अन्यवादी क्रियाद्वेषी, नोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः"मिता०धृत्युक्तेः ।

आहूतसंप्लव पु० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य संप्लवोयत्र । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य व्यपदेशाभावेन व्यवहार्य्यत्वाभावः।"आहूतसंप्लवस्थानममृतत्वं भाषते"इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आहूति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । आह्वाने (डाका) !

आहूय अव्य०आ+ह्वे-ल्यप्। आह्वानं कृत्वेत्यर्थे "आहूय दानं कन्याया ब्राह्मोधर्म्मः प्रकीर्त्तितः"मनुः ।

आहृत त्रि० आ+हृ-क्त । आनीते कृताहरणे ।

आहृति स्त्री आहृ-क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आहृत्य अव्य० आ+हृ-ल्यप् । आहरणं कृत्वा आनीयेत्यर्थे "समाहृत्यान्यतन्त्राणि" अमरः ।

आहेय त्रि०अहेरिदम् ढक् । सर्पसम्बन्धिनि विषचर्म्मास्थ्यादौ

आहो अव्य०आ+हन-डो ।१प्रश्ने, २विकल्पे, ३विचारे च । "यत्रायं पुरुषोम्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति" शत०ब्रा०१४,६,२,१२, "आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित् समश्नुते" कठो० । "आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः" शाकुन्तले सखीप्रति दुष्मन्तप्रश्नः ।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुषः शूरः मयू० अहो पुरुषः तस्य भावः वुञ् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि उत्कर्षसम्भावने (बाहादुरी) "आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः" भट्टिः ।

आहोस्वित् अव्य०आहो च स्विच्च द्व० । १विकल्पे, २प्रश्ने च "आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम !"भा० स०५अ० । द्विपदमित्येके ।

आह्न न० अह्नां समूहः खण्डिका० अञ् । दिनसमूहे "अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सर इदं सर्वमाह्नायैवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते" शत०ब्रा०६,६,४,२, अह्ना निर्वृत्तादि चतुरर्थ्याम् संकलादि० अञ् । दिननिर्वृत्तादौ त्रि० ।

आह्निक त्रि० अह्नि भवः अह्ना निर्वृत्तं साध्यं ठञ् स्त्रियां ङीप् । १दिनभवे २दिनसाध्ये च । "भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम्"भा०द्रो०१२७अ०। "कृताह्निकं सुरश्रेष्ठोजपते समदृक्सु:"भा०व०१४२ अ०। दिनकर्त्तव्यानि आह्निकतत्त्वे आह्निककृत्यप्रदीपादौ उक्तानि । दिवसकर्त्तव्यान्याचारमयूखे ६२१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिनविभागेषु कर्त्तव्यभेदोद्देशेन संक्षेपात् दर्शितो यथा । "प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः । अज्ञानादथवा मोहात् स तेन पतितोभवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः । उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् । अत्यन्तमलिनः कायोनवच्छिद्रसमन्वितः। स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह । नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति । उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातःस्नानं प्र-

शंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बुवीक्षितम् । संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् । संहत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासीत यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयंहोमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । देवकार्य्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्य्याणि पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे । पितॄणामपराह्णे च कार्य्याण्येतानि यत्नतः । पौर्व्वाह्णिकन्तु यत् कर्म्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यस्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । ततो दानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता माता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्योऽप्यधनयुक्तश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सार्व्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् । स जीवति य एवैको बहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये य आत्मम्भरयो नराः । बह्वर्थे जीव्यते कैश्चित् कुटुम्बार्थे तथा परैः । आत्मार्थेऽन्योन शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने । तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मलापकर्षणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्त्तिताः । मार्ज्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः । उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते । सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः । विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । मूलप्राणो भवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपल्लवाः । मूलेनैव विनष्टेन सर्व्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी । राज्ञा, चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्व्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी । न चैव पुत्रदारेण स्वकर्म्मपरिवर्जितः । अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते । न भुज्यते स एवैको यो भुङ्क्तेऽन्नं समाश्रिता । विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्म्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते । संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते । अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो ह्यस्मिन्नेव तु लीयते । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्व्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति" अह्ना साध्यम् ठञ् । २ सूत्रात्मकशास्त्रभाष्यस्य पादांशव्याख्याभेदे न० । यथा कणादगौतमपाणिनिसूत्रभाष्यस्य

पाठांशव्याख्याद्युपाधि अध्या पाठनात् आह्निकानि "तमधीष्टोभृतो भूतोभावीति" पा० ठञ्। दिवसे-भृत्यत्व-नियोजिते २अध्यापके ४भृते वेतनेन क्रीते दासादौ ५भूते अहरहर्व्याप्ते ज्वरादौ च।

आह्लाद पु० आ+ह्लद–घञ्। । आनन्दे। "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः" भाग०।

आह्लादन न० आ+ह्लद–णिच्–ल्युट्। १आनन्दसम्पादने कर्त्तरि ल्यु। २आनन्दसम्पादके त्रि०। करणे ल्युट्। ३आनन्दसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आह्लादित त्रि० आ+ह्लद–णिच्–क्त। १कृतानन्दने। यस्मा-नन्दो जनितस्तस्मिन्। आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच्। २जाताह्लादे च।

आह्लादिन् त्रि० आ–ह्लद–णिनि १आनन्दयुक्ते णिच्–णिनि। २आनन्दकारके। स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आह्व त्रि० आह्वयति आ+ह्वे–क। आह्वानकारके।

आह्वय पु० आह्वयते प्राप्यते आ–घञर्थे क ३त०। १नामनि आह्वायकैर्हि नामोच्चारणेनैव आहूयते इति आह्वायकत्वप्राप्तौ नाम्न करणत्वात्तथात्वम्। आ+ह्वे वा० करणे श इत्यन्ये "काव्यं रामायणाह्वयम्," रामा०। गजाह्वयं शताह्वयं नागाह्वयम् इत्यादि। २प्राणिभिर्मेषादिभिः सपणद्यूतभेदे च अष्टादशविवादान्तर्गतः। "तेषामाद्यमृणादानम्" इत्युपक्रम्य "द्यूतमाह्वयएव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह्वेति" मनूक्तेः। अस्य सम्–पूर्व्वकतापि "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" मनुना तथा प्रयोगात् तत्स्वरूपयुक्तं मिता० नार० "अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीड़ा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्" व्याख्यातञ्च मिता० यथा "अक्षाः पाशकाः वध्रश्चर्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः आद्यग्रहणात् चतुरङ्गादिक्रीड़ासाधनकरितुरगादिकं गृह्यते। तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीड़ा पणपूर्व्विका क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्व्विका क्रीड़ा क्रियते तदुभयं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम्। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। तत्प्रकारः तत्रैव दर्शितो यथा। "तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह। "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम्" या०। परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते। तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमितादधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः धूर्त्तकितवात्तस्मात् कितवात् आत्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णीयात्। पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभेत्यादिना" (पा०) कन्। जितस्य ग्लहस्य विंशतितमभागं गृह्णीयादित्यर्थः। सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ (ठन्) सभिकः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीड़ोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते। इतरस्मात् पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जितद्रव्यस्य दशमभागं गृह्णीयादिति यावत्। एवं कॢप्तवृत्तिना सभिकेन किङ्कर्त्तव्यमित्यत आह। "स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथा कृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी" या०। यएवं कॢप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं सम्प्रतिपन्नमंशन्दद्यात्। तथा जितं यत् द्रव्यन्तदुद्ग्राहयेद्बन्धकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेदुद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वासार्थं द्यूतकारिणां वदेत्। तदुक्तं नारदेन। "सभिकः कारयेद्द्यूतन्देयन्दद्याच्च यत्कृतमिति"। यदा पुनः सभिकोदापयितुञ्च शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह। "प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु" या०। प्रसिद्धेऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त्तकितवजयविप्रतिपन्नं जितमपन्दापयेत्। अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितमपञ्जेत्रे न दापयेत्। जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह। "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि" या०। द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्याः न वा तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादि निषेधोऽस्ति। कश्चित् द्यूतविशेषं तु दण्डमाह। "राज्ञा सचिह्ना निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या०। कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मन्त्रविक्षेपहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः। "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति। यानि च मनुवचनानि द्यू-

तन्निषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षपरि-वर्जितद्यूतविषयतया च योज्यानि। किन्तु "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या॰। अत्र "द्यूतमेकमुखं" द्यूतन्त्वेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनपर्य्यालोच्य। प्रायशः चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्। द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह। "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" या॰। ग्लहे शतिकवृद्धेरित्यादिना योद्यूतधर्म उक्तः सएव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसञ्ज्ञके ज्ञातव्यः"।

आह्वयन न॰ आह्वयं करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट्। नामादेशसाधने शब्दभेदे। कर्त्तरि ल्यु। आह्वानकारके त्रि॰ "रामस्याह्वयना द्विजाः" रामा॰।

आह्वयितव्य त्रि॰ आह्वयं करोति आह्वय+णिच्–कर्म्मणि तव्य। आह्वानीये आकारणीये। "नैवमाह्वयितव्या ते यवने वार्षपर्वणी" भा॰आ॰८२अ॰।

आह्वर त्रि॰ आ+ह्वृ–अच्। १कुटिले २उभीगरदेशोत्पन्ने च। तेन सन्धायस्य पञ्चीसमासे क्लीवत्वम्। आह्वरकण्ठम्। अतोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम्।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे–अङ्। १आह्वाने। करणे अङ्। २संज्ञायाम् नामनि "वेपथु मसते सिकथमताह्वगौरसर्षपैः" सुश्रु॰।

आह्वान न॰ आ+ह्वे–ल्युट्। आकारणे (डाका) "दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतोमतः" व्या॰का॰। करणे ल्युट्। २संज्ञायां नामनि नाम्ना ह्याऽऽकारणं हि क्रियते इति तस्य तथात्वम्। करणे ल्युट्। ३आह्वानसाधने राजकीयपत्रे। (तलबनामा) "आपदाह्वानदर्शनम्" भावे ल्युट्। व्यवहारे विवादनिर्णयार्थं ४राज्ञाऽऽकारणे (तलपकरा) तत्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यप्रकारादि मिता॰ स्मृतिवाक्यात् दर्शितम्। यथा "किञ्चास्य कार्य्यं न्याय्यं नेदाह्वानार्थिमतः परम्। मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्। अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान्। मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः। न हीनपक्षां युवतिं कुलजातां प्रसूतिकाम्। सर्ववर्णोत्तमां कन्यां तां ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः। तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्योगणिकाश्च याः। निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते। कालं देशञ्च विज्ञाय कार्य्याणाञ्च बलाबलम्। अकल्यादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः। ज्ञात्वाभियोग येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः। तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्य्येष्वकोपयन्निति" अत्र सर्व्वत्र आह्वानं–करोति णिचि आह्वानयेदिति सिद्धम्। "ततोऽल्प्रकृतिवच्च कारकमिति वार्त्तिकं तु नेह प्रवर्त्तते बहुलग्रहणात्।

आह्वायक त्रि॰आ+ह्वे–ण्वुल् युक्। आह्वानकारके आका-

आह्वारक त्रि॰आ+ह्वृ-ण्वुल्। कुटिले।

रके। "आह्वायकेभ्यः श्रुतरक्षुप्रवृत्तिः" भट्टिः णिनि आह्वायीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

आह्वृति स्त्री आ+ह्वृ–क्तिन्। १कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच्। २राजभेदे "रुक्मी चैवाह्वृतिश्चैव नीलोनार्म्मदएव च" हरि॰ १४१अ॰ "रुक्मी चैवाह्वृतिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे" हरि वं॰ १४२अ॰ "जरासन्धं समाश्रित्य तथैवाह्वृतिभीष्मकौ, हरि॰१६०अ॰।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिसंकलिते वाचस्पत्ये

आकारादिशब्दार्थनिर्णयः।

इ

इ पु॰ अस्य विष्णोरपत्यम् अ+इञ्। १कामदेवे स हि रुक्मिण्यां विष्णोरंशात् कृष्णात् जातः तत्कथा यथा "रुक्मिण्यां वासुदेवाच्च लक्ष्म्यां कामो धृतव्रतः। शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः" हरि॰ १६२अ॰। एवं व्युत्पत्तिमत्त्वेन कामदेवस्यैव इशब्दार्थता नाभिधानस्येति बहवः। कामदेवदैवत्याच्च अभिलाषे औपचारिक इत्यन्ये। नञर्थकस्य अ इत्येतस्य अ+इञ्। २भेदे, ३रोषोक्तौ, ४निराकरणे, ५अनुकम्पायाम्, ६खेदे, ७विस्मये, ८निन्दायाम्, ९सम्बोधने च अव्य॰ चादि। निपातैकाच्कत्वात् अस्य प्रगृह्यसंज्ञा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सन्धिः

इ गतौ भ्वादि॰पर॰ सक॰ अनिट्। अयति ऐषीत् इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ। अयन् इतः इतिः अयनम्। आयः इत्वा। "उदयति स तदद्भुतमालिभिः" नैष॰ "अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्" उद्भटः। "उदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जौ" माघः। अयञ्च धातुः

कटो गतो इत्यत्र इ ई इति प्रश्लेषात् बध्वः सि०कौ०

इङ् स्मरणेऽधिपूर्व्वक एव कित् किद्करणमधीगर्थेत्यादौ विशेषणार्थम् अदादि०पर०सक०अनिट् । अध्येति अध्यैषीत् अध्यगात् इत्यन्ये इण इवास्य तिङि रूपं न भवति । अधीयन् । "सौतयोराघवयोरधीयन्" भट्टिः । एतद्योगे कर्म्मणि संबन्धविवक्षायां षष्ठी । मातुरध्येति । प्रतिपदविहिततयाऽनया षष्ठ्या न समासः मातुरध्ययनम् । "कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातुः कियत् पितुः" ऋ०४, १७,१२ । "रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मणः" भट्टिः सम्बन्धाविवक्षायां तु द्वितीया ।"अग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो !" कठो०। "अयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति" छा० उ० । "अधीहि भगवन् । ब्रह्मेति" छा०उ० । [वंशाङ्कुरे

इकट पु० एति भूमिमुद्भिद्य गच्छति इ-कटन् वा गुणाभावः ।

इक्कट पु०ईयते इ-क्विप् इत् अध्यः कटो यस्मात् पृ०तस्य कः। कटसाधने तृणविशेषे त्रिका० इत्कट इति हारा० । तस्य सन्निकृष्टदेशादिः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठच् । इक्कटिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि । तदर्थे स्त्रियां ङीप् ।

इक्कवाल पु० "चेत् कण्टके (१ ॥ ७ १०)पणफरे (२,५,८,११) तु खगाः समस्ताः स्यादिक्कवालइति राज्यसुखाप्तिहेतुः" नील० ता०उक्ते वर्षलग्नतः छत्रस्थानानामन्यतमस्थानेरव्यादिसमस्तग्रहाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे ।

इक्षु पु० इष्यतेऽसौ माधुर्य्यात् इष+क्सु । मधुररसयुते स्वनामख्याते वृक्षे । तद्भेदगुणादिकमुक्तं भावप्र० । "इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च । गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः । इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः। अथेक्षुभेदाः "पौण्ड्रकोभीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः। कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः । नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्। इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि। तत्र पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः। सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रकोभीरुकस्तथा अथ (कुशिया) कोषकृतो गुणाः "कोषकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः। अथ (काजला) कान्तारेक्षुगुणाः कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः । (बडौसा) वंशकगुणाः "दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः। शतपोरकगुणाः "शतपर्वा भवेत्किञ्चित्कोषकारगुणान्वितः । विशेषात्किंचिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" सुश्रुते तु काण्डेक्षुरित्यत्र काष्ठेक्षुरिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणास्तत्रोक्ता यथा "कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुकरौ गुणे । एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः। सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः । वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः" भाव०प्र० "बालयुवद्धेक्षुगुणाः बालइक्षुः कफं कुर्य्यान्मेदोमेहकरश्च सः । युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च वातहृत् । रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृद्बलवीर्य्यकृत् । अथाङ्गभेदेन गुणभेदः मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः । अग्रे ष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः । अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणाः दन्तनिष्पीडितस्येक्षोरसः पित्तास्रनाशनः । शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः । अथ यन्त्रपीडितेक्षुरस गुणाः मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात् । तथाहि विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिकोरसः । अथ पर्य्युषितेक्षुरसगुणाः रसः पर्य्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुर्विकफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः । अथ पक्वेक्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकाराः तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः । गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः । वृष्या मोहहराः शीता बृंहणा विषहारिणः। अथ (भोवा) फाणितस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया । फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् । अथ मत्स्यण्डिकायाः(सारगुड) (राब) इति ख्यातायाः लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसो यः संपक्वो घनः किंचिद्द्रवान्वितः । मन्दं स्रवति यस्मात् मत्स्यण्डीति ततः स्मृता । मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता । अथ (डेले गुड़) गुड़स्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोयः सम्पक्वो जायते लोष्ट्रवद्दृढः । स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्ड्येव गुड़ो मतः । गुड़ो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । नातिपित्तहरो मेदः कफकृमिबलप्रदः । अथ नवपुराणगुडगुणाः गुड़ो नवः कफश्वासकासक्रिमिकरोऽग्निकृत् । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः स पुराणोऽधिकगुणो बुधैः पथ्यतम स्मृतः" द्रव्यभेदेन युक्तस्य गुड़स्य गुणाः "श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय" (खांड) खण्डस्य गुणाः

खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम् । वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वातहरं परम् । (चिनि) सितायाः लक्षणं गुणाश्च खण्डन्तु सिकताकृपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । अथ "(मिचरि) सितोपलगुणाः भवेत् पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी मता । सितोपलनिभा लघ्वी वातपित्तहरा हिमा । शर्करा तृट्शोषारत्दाहरक्तपित्तनुत् । यथा यथैव नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरव-शैत्यानि सरत्वं च तथा तथा" इति भावप्र० इक्षुवर्गः । एतत्प्रसङ्गात् सुश्रुते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातशर्कराणाञ्च गुणा उक्ता यथा । "यो यो मत्स्यण्डिकाखण्ड-शर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निर्दिष्टास्तेषां विधाने गुणाः । क्षारस्पिता सुविमला निःक्षारा च यथा-यथा । तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः । मधु-शर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रूक्षा छेदनी प्रह्लादनी कषा यमधुरा मधुरविपाका च । यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । यावन्त्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमू-र्च्छातृष्णापहाः । रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्त-कृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूषणम्" "मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेक्षुयष्टिः कदाऽपि कन्दो० । श्रीमत्ख्वे क्षुदण्डस्य विप्राणां तु बलिर्मतः" कालिकापु० "कुम्भाण्डमिक्षुदण्डांश्च" देवी पु० इक्षो-र्विकारः अण् । ऐक्षव गुड़ादौ त्रि० । "ऐक्षव गुड़-वर्जितम्" स्मृतिः । इक्षूणां भवनं क्षेत्रं शाकटच् शाक-लच् च वा तद्भवने क्षेत्रे । इक्षूणां छाया । इक्षु-च्छायम् न० "इक्षुच्छायानिषादिन्य" रघुः अत्र च्छायनिषादिन्य इतिच्छेदः सि०कौ० इक्षूणां वनम् । अवन-स्पतित्वात् नित्यं णत्वम् इक्षुवणम् । २कोकिलाक्षे च राजनि० । ३इक्षुरायाम् [ह्रणभेदे स्वार्थे कन् । २इक्षुदण्डे

इक्षुक पु० इक्षुप्रकारः स्वार्थे कन् । १इक्षुतुल्यस्वादे (नडा)

इक्षुकाण्ड पु० इक्षोः काण्डइव काण्डोऽस्य । १काशतृणे २मुञ्जतृणे (मुज) इक्षुः काण्डइव १इक्षुदण्डे च । "चित्रं पुरो न जग्धे भङ्गुरिक्षुकाण्डम्" माघः ।

इक्षुकीय त्रि० इक्षवः सन्त्यस्मिन् उ नड़ा० कुक् च । इक्षु-युक्ते देशे तत्र भवः अण् विल०कस्य लुक् । ऐक्षुकस्तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

इक्षुकुट्टक पु०इक्षून् कुट्टयति कुट्ट–णिच्–णिनि कन् ६त०। इक्षु-च्छेदके गुड़कारके कर्मीवकभेदे ।[२काशतृणे स्त्री भावप्र०

इक्षुगन्ध पु०इक्षोरिव गन्ध एकदेशावयवो यस्य । १क्षुद्रगोक्षुरे

इक्षुगन्धा स्त्री इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्याः । शुक्लविदार्य्याम्.

इक्षुज त्रि०इक्षोस्तद्रसाज्जायते जन–ड ५त० । इक्षुविकारे गुड़ादौ "फाणितश्चैव मत्स्यण्डी गुड़ः खण्डकमेव च । सिता सितोपलाश्चैते षड्भेदा इक्षुजा मताः । इक्षुशब्दे दृष्टे तद्गुणादिकमुक्तम् । [विशेषे २काशतृणे च ।

इक्षुतुल्या स्त्री इक्षुणा तुल्या पत्रादिना । (जनार) १धान्य-

इक्षुदण्ड पु०इक्षुर्दण्ड इव दण्डाकारे दीर्घत्वौ इक्षुयष्टिरप्यत्र स्त्री

इक्षुदर्भा स्त्री इक्षोरिव दर्भोऽवयवोऽस्याः । तृणपत्रिकायाम् राजनि० । [इक्षुरसतुल्यजलवाहिनि नदीभेदे ।

इक्षुदा स्त्री इक्षुमिक्षुरसास्वादं ददाति जलेन दा–क ।

इक्षुनेत्र न०इक्षुर्नीयते पुनरुत्पादनायारोप्यतेऽनेन नी-ष्ट्रन् इक्षोर्नेत्रमिव वा । इक्षुनेत्राकारे तदुपन्थौ ।

इक्षुपत्र पु० इक्षोः पत्रमिव पत्रमस्य । (जनार) धान्यभेदे ।

इक्षुपाक पु० इक्षोः पाकः पच्यमानेक्षुरसादिः । गुड़ादौ

इक्षुप्र पु०इक्षुरिव पूर्य्यते पृ–कर्मणि घञर्थेक क्षुपबद्धे गोत्र शरकाण्डे रत्नमा० ।

इक्षुवालिका स्त्री इक्षोर्वालिः केशइव वालः शीर्षस्थपत्रादि-रस्याः । इक्षुतुल्यशीर्षे काशतृणे राजनि०।

इक्षुभक्षिती स्त्री इक्षुर्भक्षितो यया जातिवाचकपूर्व्वपदनि-ष्ठान्तत्वात् ङीप् भरनि० । इक्षुभक्षणकर्त्र्यां स्त्रियाम्

इक्षुमती स्त्री इक्षुः इक्षुरसोऽस्त्यस्याम् नद्यां मतुप् ङीप् । नदीभेदे "सीता चेक्षुमती वेणा देविका च महानदी" भा० अा०८अ० [६त०। इक्षुमूले १तद्ग्रन्थौ न०।

इक्षुमूल पु०इक्षोर्मूलं ग्रन्थिरिव मूलं ग्रन्थिर्यस्य । १वंशवृक्षे ।

इक्षुमेह पु० इक्षुरसतुल्योमेहः । सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदे तद्भेदा विंशतिर्निदानसहितास्तत्रोक्ता यथा "दिवास्वप्नाव्यायामा-लस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेद्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्र-वाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधो गत्वा वस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति । तेषान्तु पूर्व्वरूपाणि हस्त-पादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुर-शुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासस्तालु-गलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां वृद्धिश्च नखानाम् । तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व्व एव सर्व्वे

दोषसहत्याः सह पिडकाभिः। तत्र कफादुदकेक्षुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात्। पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात्। वातात् सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा महात्ययिकत्वात्। तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान्। कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान्। तत्र श्वेतमवेदनमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्यं, सह-मूत्रं सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफं सतृष्णं शनैर्मेही, विशदं लवणतुल्यं लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रतुल्यं शुक्रमेही स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति। अत ऊर्द्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः। सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अम्लरसगन्धमम्लमेही, क्षारप्रतिमं क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही। शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति। अत ऊर्द्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः। सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति वसाप्रकाशं वसामेही, क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्रमेही, मत्तमातङ्गवदजस्रमवेगं हस्तिमेही मेहति। मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः। वृषणयोरवदरणं बस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदि शूलमम्लीकाज्वरातीसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम्। हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम्। एवमेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः। तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते। तद्यथा। शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्त्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति। शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी। सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः। जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता। महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता। महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्त्रिणी। मसूरदलसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका। रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत्। विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका। विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः। ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः। गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मणि चोत्थिताः। सोपद्रवा दुर्ब्बलस्य पिडकाः परिवर्ज्जयेत्। कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः। अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः। प्रमेहपूर्व्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते। किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत्। रूपाण्यर्द्धानि वा यस्मिन् पूर्व्वरूपाणि मानवे। प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत्। पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः। मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तितः। स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति। आसनाद्-वृते शय्यां, शयनात् स्वप्नमिच्छति। यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शवलबभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति। एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण। भवति चात्र। सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि" तत्रैव चिकित्सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमुक्तम्। यथा "द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषकृतः। अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः। तयोः पूर्व्वोपद्रुतः कृशो रूक्षोऽल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलो बह्वाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नशीलश्चेति" 'तत्रोदकमेहिनं पारिजातकषायं पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्ती कषायम्" च सुश्रु०

इक्षुयन्त्र न० इक्षोर्निष्पीडनं यन्त्रम् शा० त०। इक्षुनिष्पीडके कले (मड़ायान) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि" स्मृतिः।

इक्षुयोनि पु० इक्षोरिव योनिर्यस्य। पुण्ड्रके इक्षौ राजनि०

इक्षुर पु० इष—वा०—क्सुरच्। १कोकिलाक्षे (कुलेखारा) रत्ना० २गोक्षुरे (गोखुरी) ३इक्षौ च शब्दरत्ना० ४काशे राजनि०। संज्ञायां कन्। १कोकिलाक्षे। २काशतृणे ३स्थूलशरे च राजनि०।

इक्षुरस पु० इक्षोः रस इव रसो यस्य। (मडा) इति ख्याते काशे १तृणभेदे। "काशः काशेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा। इक्षुवालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः। काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः। मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तामरोगहृत्" भाव०प्र०। ईत०।

इक्षोः रसे पु० । तस्य गुणादिकमिक्षुशब्दे उक्तम् ।

इक्षुरसक्काथ पु० इक्षुरसस्य क्काथः पाकभेदः । फाणितादौ ।

इक्षुवल्ली(ल्लरी) स्त्री इक्षुरिव सुस्वादा वल्ली वल्लरी वा लता । क्षीरविदार्य्याम् । (क्षीरकन्द) । राजनि०

इक्षुवालिका स्त्री इक्षुरिव वलति वल–ण्वुल् । (तालमाखना) इतिख्याते १क्षुपे २काशे च ।

इक्षुवाटी स्त्री इक्षोर्वाटीव । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि० । ६त० । २इक्षूत्पादकक्षेत्रे । स्वार्थे कन् । उभयत्र ।

इक्षुविकार पु० ६त० । इक्षुजशब्ददर्शिते षड्विधे गुडादौ

इक्षुवेष्टन पु० इक्षोरिव वेष्टनमस्य । भद्रमुञ्जे । "भद्रमुञ्जः शरो-बाणस्तेजनश्चेक्षुवेष्टनः । मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगहृत् । दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र० ।

इक्षुशर पु० इक्षुरिव शृणाति शॄ–अच् । ४काशभेदे तद्वने हि गन्तुर्गात्रक्षतेर्दृष्टत्वात् तस्येक्षुवत् हिंसकत्वम् ।

इक्षुशाकट न० इक्षूणां भवनं क्षेत्रम् इक्षु+शाकटच् । (दोकला) इति ख्याते इक्षुभवनयोग्ये क्षेत्रे । तदर्थे शाकिनच् । इक्षुशाकिनशब्दोऽप्यत्रार्थे न० ।

इक्षुसमुद्र पु० इक्षुरसस्वादूदकः समुद्रः । समुद्रभेदे । "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः" पुरा० तत्स्थानम् सि०शि० उक्तम् । "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये, क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" "द्वीपोदस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्ते" ।

इक्षुसार पु० ६त० । फाणितादौ ।

इक्ष्वाकु पु० इक्षुमिच्छामाकरोति इक्षु+आ+कृ–डु । १कटुतुम्ब्याम् २सूर्य्यवंश्ये आदिराजे च । "यस्येक्ष्वाकुरुपव्रते" ऋ०१०,६०,४ । स च वैवस्वतमनोः पुत्रः । "मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्यातिरेव च । नरिष्यः प्रांशुषष्ठास्ते नाभागारिष्टसप्तमाः करूषश्च पृषध्रश्च नवैते भरतर्षभ" ।। "इक्ष्वाकुश्चैव दायादो मध्यदेशमवाप्तवान्" हरिवं०१०अ० "तस्योत्पत्तिप्रकारश्चैवोक्तः क्षुवतस्तु मनोः पुत्रइक्ष्वाकुरभवत्ततः" । "तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषां ज्येष्ठो विकुक्षिस्तु विकुक्षित्वादयोधिनाम्" "इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत्" हरि० । इक्ष्वाकोरपत्यम् । अण् दक्षि०नि० । ऐक्ष्वाकस्तदपत्ये बहुषु तस्य लुक् इक्ष्वाकवः– "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे" "गर्हितपयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" "इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि" इति च रघुः ।

इक्ष्वारि पु० इक्षुरिव समन्तादृच्छति आ+ऋ–इन् । काशतृणे । [इक्षुरिवाकलति अल–ण्वुल् वा । काशतृणे भावप्र०

इक्ष्वालिका स्त्री इक्षूणामालिरिव कायति प्रकाशते कै क–

इख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । एखति ऐखीत् । इयेख ईखतुः । एखिता एखिष्यति ऐखिष्यत् ।

इखि गतौ इदित् भ्वादि० पर०सक० सेट् । इङ्खति ऐङ्खीत् । इङ्खाम्–बभूव–आस–चकार । इङ्खिष्यति । इङ्खिता ऐङ्खिष्यत् । प्रेङ्खन् प्रेङ्खितम् प्रेङ्खणम् ।

इगि गतौ इदित् भ्वादि०पर०सक० सेट् । इङ्गति ऐङ्गीत् । ऐङ्गिष्यत् । इङ्गितम् । "त्वया व्याप्तमिदं विश्वं यत्रेङ्गं यत्र नेङ्गति" भा०व०४२अ० । तस्यात्मनेपदित्वमपि "योऽवतिष्ठति नेङ्गते" यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता" गीता । अत्र छान्दसमात्मनेपदताया अकर्म्मकत्वम् । णिच्–इङ्गयति चालयतीति प्रेरयतीति चार्थः । उद्–प्रेरणे "शुनमष्ट्राव्यङ्गय" ऋ०४,–५७ ५७, । सम्+सम्यक् चालने । "पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः" ऋ०४,७,७,

इङ् अध्ययने अधिपूर्व्व एव ङित् अदा०आत्म०सक०अनिट् । अधीते अधीयीत अध्यैष्ट–अध्यगीष्ट । "अधिजगे, अध्यैष्यत–अध्यगीष्यत "योऽधीते शक्तितोऽन्वहम्" स्मृतिः । "नाधीयीत कदाचन" मनुः । "अध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट" भट्टिः शानच् अधीयानः । अकर्म्मकत्वे कर्त्तरि शतृ अधीयन् "अधीयन्नात्मविद्यां धारयन् मस्करिव्रतम्" भट्टिः अध्येतव्यम् "श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" श्रुतिः । अध्ययनीयम् । अध्येयः "वेद एव सदाऽध्येयः" स्मृतिः । अध्येता । अधीतः "अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन" वेदान्त सा० । ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तरि क्त अधीतः "अधीते शतसाहस्रम्" स्मृतिः "अधीतिः "अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः" नैष० । अध्येष्यमाणः । "पीत्वापोऽध्येष्यमाणस्तु आचमेत् प्रयतोऽपि सन्" मनुः भावे अधीतम् । अधीतमनेन इनि अधीती । "स्वगुरागकृतामधीतिनोम्" कुमा० अधीत्य "अनधीत्य द्विजोवेदान् योऽन्यत्र कुरुते श्रमम्" स्मृतिः । "अधीत्य चतुरोवेदान्" पुरा० । अध्ययनम् । "अध्ययनेनात्रिप्रकृष्टः" पा० । "सत्त्वाद्यैरध्ययनं विनापि" मधु रा० अध्यायः "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" श्रुतिः णिच् अध्यापयति "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" श्रुतिः अध्यापिपत् अध्यजिगपत्

"अध्यापयामास पितॄन्" मनुः णिच्–सन् । अध्यापिपयिषति–ते अधिजिगापयिषति–ते वेत्यस्मात् सन्। अधिजिगांसते । अध्यापकः अध्यापकशब्दे उदा०अध्यापितः "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्" कुमा० । "भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा" मनुः ।

इङ्ग पु० इगि भावे घञ् । १चलने कम्पने २इङ्गिते च । कर्त्तरि अच् । ३जङ्गमे "त्वया सृष्टमिदं सर्व्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" भा०व०४२अ० । ४अद्भुते च त्रि० मेदि० ।

इङ्गन न०इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च । णिच्–ल्युट् । ४चालने । "उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः" कात्या० १०'१,६, यतउपांशुसवनस्यानिङ्गनमचालनम् श्रूयते "अनिङ्ग्यमानानि दूरे आहतीयसवनात्" श्रुतिः । कर्क० । युच् इङ्गना अत्र स्त्री ।

इङ्गि(ड)ल पु०इगि–इलच् वा लस्य डः । इङ्गुदवृक्षे । "वीरणतूलमिश्रमिङ्गिड़मपुटेन जुहोति" श्रुतिः ।

इङ्गित न० इगि–भावे क्त । १चलने २हृद्गतभावावेदके चेष्टाविशेषे "इङ्गितं हृद्गतो भावः इति" सज्जनोक्ते ३हृदयस्थे भावे । "अगूढ़सद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा० "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च" मनुना तस्य अन्तर्गतभावावेदकत्वमुक्तम् । "तत्र स्वरो गद्गदादिः, वर्णोऽस्वाभाविकः इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि" व्य०त० रघु० । "स विद्यादस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितचेष्टितैः" आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्" "इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भवम्" मनुः । "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघुः। कर्त्तरि क्त ४चलिते त्रि०।

इङ्गु पु० इङ्गति चलत्यनेन इगि–उन् । रोगे ।

इङ्गुद पु० इङ्गुः रोगस्तम् द्यति दो-क । १तापसतरौ "इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रमीन् । हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान्" भाव०प्र०। गौरा० ङीष् इङ्गुदीत्यप्यत्र स्त्री । "तामिङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्" रघुः तस्याःफलम् अण् प्लक्षादि०न लुक् । ऐङ्गुदं तत्फले न०। अस्याः पर्य्यायद्वारा लक्षणं दृश्यते । हिङ्गुपत्रता विषहारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूतिगन्धिता क्रोष्टुफलत्वम् । २ज्योतिष्मतीवृक्षे पु०रत्नमा०।

इङ्गुज पु० इङ्गरते भोगार्थम् इगि–रन् इङ्गुः लवणदेशस्तत्र जायते जन–ड अलुक् समा०। लवणस्यजने । "पूर्व्वाम्नाये भवगतं भङ्गीतिः प्रकीर्त्तिताः । फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपामण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः । इङ्गुजाः नवषट्पञ्च लवणजाश्चापि भाविनः" मेरुत० २३प्रकाशे ।

इच्छक पु० इच्छा+अस्त्यर्थे अच् इच्छकमिव रसोऽस्य अच् । (टावालेबु) इति ख्याते १वृक्षे । अस्त्यर्थे अच् स्वार्थे कन् । २इच्छायुक्ते त्रि० ।

इच्छा स्त्री इष-भावे श । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते मनोधर्मभेदे सुखतत्साधनविषयचित्तवृत्तौ न्यायमते, सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे भूयादित्येवंरूपे आत्मधर्म्मे २अभिलाषे च । "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" न्यायसिद्धान्तः। "कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतेः मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यवेदान्तिनः । "विगतेच्छाभयक्रोधाः" गीता "जन्मनि क्लेशबहुले किं न दुःखमतः परम् इच्छासम्पद्यतो नास्ति यत्रेच्छा न निवर्त्तते" हिता०। "नीतो रात्रिः क्षणइव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या" मेघ० । "भर्त्ती भर्त्तेच्छः परिक्रीय स्रुनौ" "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" रघुः ।"योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया" "देवदत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते नेच्छयात्मनः" "सत्यं यज्ञभृतां वाचाहिदुषामिच्छयात्मनः" इति च मनुः। "स्वेच्छया विभजेत् सुतान्" दायभा०स्मृतिः। सा च द्विविधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते । अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका। तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते" । व्याख्यातं च मुक्ता० । 'इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् ।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणम्। अतएव इच्छां कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा। बलवदिति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम्। अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा। बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये। कस्यचिन्मत इति। बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः। कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवदनिष्टसाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विलम्बाभावात् कस्यचिन्मत इत्यस्वरसो दर्शितः"।

विवृतमेतत् दिनक० यथा "तत्र तयोर्मध्ये। अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः संभवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः। ननु यज्ज्ञातं सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थस्तथा चोपायेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् अत आह। इतरेच्छेति"।

अत्र ईश्वरेच्छामादायातिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छायां जन्यत्वं विशेषणीयम्। असम्भववारणाय आद्येच्छायामपि जन्यत्वं विशेषणीयम्। भवति च सुखेच्छायाः इतरविषयकेच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाश्च फलेच्छाधीनत्वञ्च। इष्टसाधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयित्वात् न तत्र लक्षणप्रसरः। पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय समवायद्वयघटितसामानाधिकरण्यं निवेशनीयम् वस्तुतः स्वसमवायिसमवेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्ववत्त्वाऽसम्भिन्नाया जन्येच्छाया विषयत्वं तत्त्वम् अपरमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्रेदं बोध्यं फलेच्छायां कारणं यत् सुखज्ञानमुक्तं तत् स्मरणानुमित्यादिसाधारणम्। प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षं प्रतिविषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानत्वे एव तत्प्रत्यक्षेण वर्त्तमानस्य सुखस्य सिद्धत्वात् सिद्धे च इच्छाविरहात् न तद्विषयकेच्छासम्भव इति सर्वमिदं चैतत् कणादसूत्रोपस्कारयोः" यथा। "इच्छाद्रागः" का० सू०। "स्रक्चन्दनवनितासेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जायते" उप० "तन्मयत्वाच्च" सू० विषयासक्तिजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वम् तद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमलभमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्" उप०। "तन्मयत्वे तत्प्रकाशो याज्ञाध्यन्तरतश्चेदा" इत्यन्यत्राप्युक्तम्। अत्र संस्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्तेः संस्कारसाध्यस्मृतिद्वारैव संस्कारस्य हेतुत्वमवगीयते। क्वचिददृष्टवशात् क्वचित् जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवः तदप्युक्तम् तत्रैव "अदृष्टाच्च" "जातिविशेषाच्च" सू०। यद्यप्यदृष्टं साधारणं कारणं तथापि क्वचिदसाधारणकारणतामनुभवति शैशवे तज्जन्मान्यनुभूतकामिनीसेवनसुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः" उप०। न च तत्रापि अद्यप्रसूतबालकस्य स्तन्यपानरागवत् जन्मान्तरीयतत्संस्कारजज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्तु किमदृष्टस्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पने नेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनादृष्टस्यैव अत्रापि अदृष्टविशेषस्योद्बोधकस्यानीयतया अवश्यकल्पनीयत्वे तस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। पदार्थभेदे जातिभेदकृत एव रागः। यथा मनुष्यजातीनामन्नादौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, शूकरादेर्विष्ठादौ रागोत्पत्तिः। तथा च विषयविशेषरागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीयः। तत्रापि जातिविशेषोत्पादकतयाऽदृष्टस्य कारणत्वेऽपि जातिविशेषस्य कारणत्वमस्त्येव तमनुत्पाद्याऽदृष्टस्याकारणत्वादिति बोध्यम् सुखं मे भूयादिति दुःखं मे मा भूयादित्येवं रूपः सुखदुःखाभिलापः।

उपायेच्छां प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः। भवति च पाके भोजनसाधनतया, भोजने च क्षुन्निवृत्तिसाधनतया ज्ञानात् इच्छा। तदुल्लेखिवाक्यन्तु पाको जायताम् इत्येवं रूपम्। सेयमिच्छा ज्ञानकृत्यादिवत् सविषया तद्विषयश्च द्विविधः बाधिताबाधितभेदात्। यत्र इष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वज्ञानादिच्छा सा सद्विषयिणी यत्र तु अनिष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वभ्रमजा असद्विषयिणी। सा च प्राणिमात्रसाधारणी ईश्वरेच्छा तु सदा सद्विषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव तथात्वम् तेन तस्या नित्यत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभावेऽपि न क्षतिः। योगिनां तु प्राकाम्यकामावसायितारूपैश्वर्ययोगात् कामानुसारिण एव विषया भवन्तीति नासद्विषयिणीति भेदः यथोक्तं शां० कौ०। "प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता। यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति। अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयम्"। निश्चेतव्यनिश्चयशब्दौ काम्यकामावुपलक्षयतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवन्तीति न असद्विषयकत्वं तेषां कामानामिति विवेच्यम्। इयमिच्छा

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिविसं-वादित्वं तदुत्तरं फललाभाभावेन तस्याः विसंवादित्वात् । सद्विषयकत्वे संवादित्वमेवेति भेदः तथा च प्राणि-मात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुरीश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरिततृणदर्शनादिना जाय-मानायाः प्रवृत्तेरुपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्तीत्यनुमीयते इयांस्तु भेदः तेषां वस्तुनः सदसद्विवेकशून्यतया-ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुवर्णोत्सरविहित काम्यचक्यजादिना, चाक्षुरविहितस्नानादिना च साध्या । तत्र सुरतकाम्या, अभिलाषा, छन्दा इत्यादौ काम्य-आदिशब्दाः, पिपासा बुभुक्षा लिप्सा इत्यादौ सन्-शब्दाः । सर्वत्र च इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु इच्छा जायते सन्प्रत्ययशब्दवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकः कृत्या साध्यता-मित्याकारिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति गुरवः तेन वृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धि-त्वज्ञानं च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन तृप्तजनताक-भादौ कृतिसाध्यत्वग्रहेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-ग्रहाभावात् । विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वग्रहेऽपि बल-वदनिष्टसाधनत्वग्रहान्न चिकीर्षा । तदेतत् मुक्ता० मुक्ता तत्र प्राक् दर्शितं तत्रत्यदिनकरीये यथा ।

“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु सुखपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं सुखपाकत्वेने-ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभविक-तया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् । अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य-तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ-तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-मिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः । अत्रेदमवधेयम् । पाकविशेष्य-केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-रहात् पाको जायतामितीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च किन्तु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्यं सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति । इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपतो विशेषणम् । तेनेच्छा-ज्ञानशून्यकालेऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति । अत एव कृतिसा-ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्द्वेषेति । स्वेष्ट द्वेषविष-यीभूतं द्वेषश्च दुःखे तादृश्येव ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता-ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति । ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-त्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञान-वत इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि । न च तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्व-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तत्पुरुषस्य यदा न कापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक-ल्पनात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तदभावकूटका-रणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्पुरु-षस्य यदाऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरु-षस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेन तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम-म्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनक-त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् । तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावः, ता-दृशद्वेषोत्तरतज्जातीयेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया लाघ-वादिति भावः यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकमेकमनु कर्मैव गृहीतं तत्र बलातिपतनस्य इच्छाद्वेषयोरनु-त्पत्तेरनुभूयते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छो-त्पादापत्तिः । न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन सं-जातद्वेषे द्वेषोऽजनित इष्टसाधने इच्छोत्पादापत्तिकत्वा-

पीति वाच्यम् । तत्र कोलादृष्टत्वात् फलविशेषस्य प्रथमनिर्णेयत्वादिति कश्चिदित्यनेनास्वरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणं तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षोबोध्यः । मूले वस्तु चिन्त्यम् इत्यनेनास्वरसः सूचितः । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविषयताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नञ्प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि"-वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि तत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशात् तस्मिंश्च चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । तत्र फलेच्छादिक्रमेणैवोत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवमन्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तं न युक्तं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया तयोरेव वा यौगपद्यमित्यभ्युपगमात् पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य वावश्यकत्वमिति ध्येयम्" ।

[illegible] तु प्रपञ्चः । तत्र कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्य [illegible] हेतुत्वम् ग्रन्थे यथोक्तम् अत्रोच्यते इत्यादिना सकलेषु कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं यथा । "विषभक्षणादिव्यावर्तकं कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतावच्छेदकं वाच्यम् न तु अविशेषेण यत्ताप्रतिज्ञानजन्यत्वं गौरवात् न च सिद्धासिद्धत्वयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनमित्यनुभवात् यदा साध्यत्वं हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात् वह्नावरणानियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधनत्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधनत्वसत्त्वेव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् एवन्तदासिद्धत्वस्य तदवच्छिन्नत्वेन विरोधः नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव पाकादौ स्यात् तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकम् । अतएव "वाजपेयेन यजेतेत्यत्र" यागस्य करणत्वावस्थायां सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न साध्यता स्वर्गाद्यविरोधादिति कर्मनामधेयत्वं न तु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् अथ विशेषणयोरवच्छेदभेदमादायैकत्र प्रतीतिःस्यात् अत्र कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादाय प्रतीतिरस्ति तथा विरोधाभावादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एवं संयोग तदभावयोरिव येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं न प्रतीयते न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्यं साधनत्वेन वा कार्यत्वं नानुमेयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्त्यसिद्धेः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतराभावे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात् । न च साध्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यम् अपि मदिष्टसाधनत्वं हेतुः, दैवाद्यधीनत्वे सति यद्यन्मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः तथा च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध इति । इदानीमपि मत्पदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्तेरग्रहात् एवन्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समयान्तर्भावेन साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतेः । प्रतीतौ वा तथापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यपि इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकमस्तु । न च पाकसाध्येष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्थायतः पाकादिष्टानुत्पत्तेः पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टसाधनत्वम् अवगम्यावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अपि च अविशेषणधीजन्यकार्यतासामान्याभावात् इत्थं कथं चिकीर्षा न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् वा संज्ञातया-

तस्य विषभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अथोपायचि-
कीर्षायां तत्कारणेच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसा-
ध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-
मिति इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतु-
ज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छा-
मात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्
सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अ-
तएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति
चिकीर्षा न तु इच्छादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं सुख-
चिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके
चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षा-
नुत्पत्तेः । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञान-
साध्या उपायेच्छात्वात् इतीच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत्
तेन विनापि सुखादिप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधानात् इष्टे च स्वतोऽसुकरत्वेन इच्छानुत्-
पत्तेः । अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति
बाधकं विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपा-
येच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छा-
यां तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधन-
ताज्ञाने भुजेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वमिवो-
पायेच्छाकृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु
तद्विनाप्रतिबन्धस्य प्रकारत्वं विना कार्य्यानुत्पत्तेः । अत
एव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्ट-
साधनताज्ञानस्यापि कल्पनं इष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः ।
ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्म्मत्वात् इच्छादौ
तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषितयोः सिद्धत्वा-
सिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असि-
द्धत्वं सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति
मया न ज्ञायत एव । ननु तत्साध्येष्टज्ञानात् इच्छादावि-
च्छेति तन्नुक्तं असिद्धावस्थायामिच्छादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्य
सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति तत्रापि
विरोधएव इष्टो दृश्यामिदं तथा विना नेच्छान्वयव्यतिरेक
पक्षस्य इष्टसिद्धत्वमादाय इष्टमिच्छसितेषु साध्यत्व-
व्यापकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं अवच्छो-
रणमिष्टप्रतिपादकं यद्यत्कुर्य्यादिति वाक्यं प्र-
माणं स्यात् विषयाबाधात् । एतेन नवीनमतमपास्तं प-
रस्य हि कृतिसाध्यत्वोद्दनकामनापत्ते इष्टसाधनताज्ञानाभा-
ज्ञानं तथान्यथा कोद्दनकामनापत्ते इष्टसाधनताज्ञानस्य
ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्य-
त्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्य-
साधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञा-
नस्य यथा, तथोपपादितं पुरस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वम-
न्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेच्छादौ,
यौवने कामोद्रेकात् संभोगादौ प्रवृत्तेश्च अदृष्टं प्रव-
र्त्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं
"कार्य्यं कृत्वा साधयामीतीच्छा"? सिद्धे इच्छाविरहात् अ-
सिद्धज्ञानाभावात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञाना-
दसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया अ-
सिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः
कार्य्यकारणभावोनत्वेकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया
अनागतविषयत्वात्तस्य ज्ञानानात्तथा कल्पनात् सु-
खादीच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानु-
रोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैवं
तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तक-
मस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञाना-
पेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे
मानाभावाच्च"।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्म्मो नात्मधर्म्मः इति वेदान्तिनः
प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रागुक्तया "कामः
सङ्कल्पः इत्यादि श्रुत्या मनोधर्म्मत्वावगमाच्च तथात्वम् ।
यथा च कामादीनां नात्मधर्म्मत्वं तथा शङ्कापूर्व्वकं ह० उ०
भाष्ये वर्णितम् । यथा

"सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनादिति चेत् न "न लिप्यते लोक-
दुःखेन बाह्य" इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति
चेत् न उपाध्यात्मयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षा-
देः "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न विज्ञातारमरे केन विजानीया-
दविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्,
किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो
दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण
विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ"
इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयो-
र्विषयधर्म्मत्वम् "आत्मनस्तु कामाय" इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्त-
मिति चेन्न । "यत्र वा अन्यदिव स्यात्" इत्यविद्याविषया-
त्मार्थत्वाभ्युपगमात् "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानास्ति कि-
ञ्चन" "तत्र को मोहः कः शोक" इत्यादि विद्याविषये
तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

चैव सुखाद्याश्रयात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः। न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वं,प्रत्यक्षाविषयत्वात्। आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। न हि सुखग्राह्येण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते। तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयाभावप्रसङ्गः। एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न युगपदसम्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च। एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम्। प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम् दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन् वा दृष्टः क्वचित्। न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिद् अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम्। न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयावगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः। सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः। वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य। तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः। परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात्"।

यथा च कामस्य बुद्धिधर्मत्वं तथाऽध्यात्मशब्दे ७१८पृष्ठे दर्शिते छ०भा०वाक्ये प्रपञ्चितम्। एवमेव सांख्याःपातञ्जलाश्च ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न धर्मा धर्मा अपि बुद्धेरेव धर्मा इत्याहुः।ईश्वरेच्छा तु सत्यसङ्कल्पात्मिका सर्वं जगत् सृष्ट्यादिव्यापारिका।"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि" श्रुतिः।"सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः"इति स्मृतिश्च तस्य तत्त्वे प्रमाणम्। सा च नित्येति नैयायिकादयः नित्यत्वाङ्गं न तत्र कारणापेक्षा। व्योमादिवदनित्येति वेदान्तिनः। नित्यत्ववादिमतेऽपि स्वव्यामालोचाद्दृष्टरूपसहकारेणैव तत्तत्कार्य्योत्पत्तिरिति ईश्वर शब्दे वक्ष्यते। मनोधर्मत्ववादिमते मनसस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपि रजसएव तत्कारणत्वम्। "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः" गीतायां कामस्य रजोगुणकार्य्यत्वोक्तेः। तस्य बुद्धेस्त्रिगुणात्मकत्वेन — रजःकार्य्यकामस्य तत्कार्य्यत्वमेवौचितम्। अतएव इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिस्वरूपिण्येत्यादौ प्रकृतेरिच्छाशक्त्यादिरूपत्वकथनमपि सङ्गच्छते शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिशक्त्याश्च तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते। अतएव "या देवी सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण संस्थिता" देवीमा०सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण प्रकृतिस्थितिरुक्ता

ईश्वरोपाधिमायाया इच्छादिमत्त्वेनैवेश्वरस्य सङ्गत्वं मन्तव्यपरोक्षायामुक्तं यथा "नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशय सुखं ब्रह्म चैतन्यमेकं धर्म्मो धर्म्मीति भेदद्वितयमपि पृथग्भूय मायावशेन। धर्म्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्य्यानुकूला शक्तिरिच्छादिरूपा भवति गुणगुणस्याश्रयत्वेन एव। कर्त्तृत्वं तत्र धर्म्मी कलयति जगतां पञ्चकृत्यादिकत्वं धर्म्मः पुंरूपमाप्ता सकलजगदुपादानभावं बिभर्त्ति। स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च गृहिणी स्वाश्रयस्यादिकर्त्तुः, प्रोक्तौ धर्म्मप्रभेदावपि निगमविदा धर्म्मिवत् ब्रह्मकोटी" इति तथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया धर्म्मी धर्म्मश्चेति द्विविधमभूदित्यर्थः। तन्त्रोक्ते कामिकायाः २पीठशक्तिभेदे। "इच्छाज्ञानक्रियाश्चैव कामिनी कामदायिनी। रतीरतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मनी" तन्त्रसा०कामिकापीठशक्तिकथने।

इच्छाकृत त्रि० इच्छया कृतः। "कामकृते।१ऽधीतिभागी वृद्धिः स्यात्" इत्युक्तातिक्रमेण अधमर्णेन यथेष्टं कृतायां २वृद्धौ स्त्री "वृद्धेर्द्विगुणकृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिकी। इच्छाकृता कामकृता कायिका कायकर्म्मणा" व्याख्या० त० कात्यायनवचनेन स्मृतम्। मिताक्षरायां तु नैतद्वचनं दृश्यते। तत्र कारिता इद्धिर्नारदवचनेन दर्शिता "वृद्धिः सा कारिता नाम अधमर्णेन स्वयंकृतेति"

इच्छानिवृत्ति स्त्री ६त०। पित्रादीनां धनादिभोगस्पृहायां परमे। "पितर्य्युपरतस्पृहे इत्यादि" स्मृतेः तादृशस्पृहानिवृत्तौ पित्रादेः स्वत्वहानिः, पुत्रादेः स्वत्वोत्पत्तिश्च। तेन पुत्रादीनां तत्र पैत्रादिधनविभागः।

इच्छावत् त्रि० इच्छाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। यवादित्वात् पुंयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च यवादित्वात्पुंयुक्तायां कामुकायाम् स्त्रियां रमणेच्छायुक्तायां तु कामुकीति भेदः।

इच्छावसु पु० इच्छयैव वसु यस्य। कुबेरे जटा०

इच्छित पु० इच्छा जाताऽस्य तारका० इतच्। इच्छायुक्ते

इच्छु त्रि०इषकति इष—उ नि० इच्छादेशः। इच्छायामित्यर्थे "अस्मैश्चर्म्मणि सुशीतच्छः" "इच्छायामुभयोः" काशिका०१८,५,१९,१९

इज्जल पु० ईज्यते कर्म्मणि–क्विप् इज् अतिशुष्कतया गतं जलमनेन । (हिज्जल) वृक्षे तस्य जलपार्श्वसृष्टदेशजातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १वृहस्पतौ "जीवाङ्गिरःसुरेज्यानां चेतायि सुरजादयः" ज्यो०त० "वित्सितेज्यादिवसे" मु० चि० । जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च "त्वष्टा वसूज्येन्दुनराज्यमैत्रेत्यादि दीपि० ३गुरौ ४परमेश्वरे ५विष्णौ च । "यज्ञकृज्यो महेज्यश्च" विष्णु०स० । "यष्टव्योऽप्ययमेवेतोज्यः" ये यजन्ति च सर्वाणि दैवतानि पितॄनपि । आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ४हरिवंशोक्तेः" भा० ६पूज्यमाने त्रि० । सुरेज्यः

इज्या स्त्री यज–भावे क्यप् स्त्रीत्वात् टाप् । १यज्ञे "सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा" । "जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया" रघुः यजेर्दानाद्यर्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्म्मणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्याञ्च । [जूके अमरः ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशीले याय-

इज्वाक पु० अत्रा दीर्घोऽस्यास्य आकम् पृ० । (चिञ्चिड़ि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलदृश्चिके इति केचित् ।

इट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटीत् । इयेट ईटतुः "त्वं तमिटतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः" ऋ०१०,१७१,१।

इटसून न० इट–क इटं सूनं स्यूनं चि–क्त पृ०यस्य षः । शाखामये कटे । "वैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति" शत०ब्रा० १२,२,२,१९, "इटसूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इष–संपदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर–अच् । गोपतौ (षाँड़) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इल–क्विप् वा लस्य डः । १हविषि अन्ने "होता इळितः प्रथमं यतध्यै" ऋ०२,४,२, "इड़ो हवींष्यन्नानि" भा० "इड़स्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः" ऋ०६,५८,४, "इड़ः अन्नस्य पतिः" भा० २भूमौ "इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेड़ः" ऋ०७,४७,१, "इड़इड़ाया भूमेः" भा० ईड्यते ईड–क्विप् इ०। ३स्तवे ४धेन्वां ५प्रजासु दर्शपौर्णमासाङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इड़ो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति" श्रुत्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्वनिर्वचनपूर्वकं पञ्चानामृतुरूपत्वमुक्तम् यथा "ऋतवो वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ऋतवः" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त एतान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतद् यत् प्रयाजा इति तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषामभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा "समिधो यजति वसन्तं, समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वैव खलु सर्वानृतूनिराहाऽथ वाजयजेत्येवोत्तरान्माहाऽजामितायैजामि ह कुर्याद्यत्तनूनपातं यजेड़ो यजेति ब्रूयात्तस्मादु यज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्तं वेव एतद्वृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मं वेव एतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेड़ो यजति । वर्षा वा इड़ इति हि वर्षा इड़ो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईड़ितमिवान्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इड़ो, वर्षा एव तद्देवा अवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा उ एवैष एतद्वृङ्क्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिड़ो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदं वेव एतद्वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्तो वा एष यज्ञस्य यत् स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनां हेमन्तो वसन्ताद्धि परार्ध्योऽन्तेनैव तदन्तं देवा अवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तेनो एवैष एतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति" शत०ब्रा०१,५,२,११। समिदादीनां निरुक्तान्तरं प्रदर्श्य प्राणरूपत्वमिड़ादीनामुक्तं यथा "स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात् यद्युष्णः स्यादेव तावच्छंसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशंसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति

तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति प्रजा वा इडो यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवाभिष्वमाणं चरति तत् प्रैवैतज्जनयति तस्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत् प्रजनयति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऋतूनां स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्धेमन्म्लायन्त्योषधयः प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वयांसि भवन्त्यधस्तरामिव वयांसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते' । शत० ब्रा० १,५,३,२ । ऋतूनां पञ्चप्रयाजभागित्वमन्वितः प्राग्भवैः आतम् इत्यमुक्तं तत्रैव "ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति । तद्वै देवा न जज्ञुः । त ऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुरानुपावर्तन्ताप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् । ते हैतामेधितुमेधाञ्चक्रिरे । यामेषामेतामनु शृण्वन्ति कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे । तद्धै देवानामागश्चार । कनीयद्रुतो हि मन्यिषतेऽरातीयति किम्वेतावनुमामनुपजानीत यथेदमितोऽन्यथा सदिति । ते होचुः ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा इति केनेति प्रथमानेवैनान् यज्ञे यजामेति । स हाग्निरुवाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ क्वाहं भवामीति न त्वामायतनाच्च्यावयाम इति । ते यत्तमभिह्वयमाना अग्निमायतनान्नाच्यावयंस्तस्मादग्निरच्युतोऽग्नौ ह वा आयतना च्यवते यश्चिकायतने भवति य एवमेतमग्निमच्युतं वेद । ते देवा अग्निमब्रुवन् । परेहि नो त्वमेवानुमन्त्रयस्वेति स हैनानग्निरुवाच, ऋतवोऽपीदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति क्वं नोऽपीह इति प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति । त ऋतवोऽग्निमब्रुवन् आ वयं त्वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एषोऽग्निर्ऋतुष्वाभक्तः समिधो अग्ने तनूनपादग्न इडो अग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्निमिति' शत० ब्रा० १,६,१,७,८ । प्रयाजेषु दग्नेरप्युपक्रम्य "इड आगन्ता आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः" कात्या० श्रौ० । "इडस्पदे समिध्यसे" यजु० १५,३० "इडस्पृथिव्याः" वेददी० ।

इडा (ला) स्त्री इल–अच् वा लस्य डत्वम् । १गवि, २वाचि, ३भूमौ "प्रबुध्यते भूर्भिडाभिरस्य: भाग० २२५ क० । "इडा पिन्वते विश्वदानीम्" ऋ० ४,५०,८, "इडा भूमिः" भा० । इड+गतौ करणे घञर्थे क । ४देहस्थे नाडीभेदे । "इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च सरस्वती अलम्बूषा कुहूश्चैव शङ्खिनी चित्रिणी तथा । विश्वोदरी विश्वस्वी व्याप्ताश्चेताश्चतुर्दश" इति तन्त्रोक्तासु प्रधानासु चतुर्दशसु नाडीषु तिस्रः प्रधानाः तथा हि । "शिराः शतानि सप्तैव" भा० "शिराः नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत् वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सन्त्यः सप्त शतानि भवन्तीति" मिता० । "सप्त शिराशतानि, सुश्रु० । तेन देहमध्ये सप्त शतानि नाड्यः तन्मध्ये एताश्चतुर्दश प्रधानतयोक्ताः । तासु मध्येऽपि तिस्रः प्रधानाः देहस्थनाडीरुपक्रम्य । शारदा० "नाडयस्तत्र सम्भूतास्तास्वास्तिस्रः समीरिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा च समाश्रिता । पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिखाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समापन्ना सोमसूर्य्याग्निरूपिणी । तस्या मध्यगता नाडी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तत्र पद्मसूत्रनिभं परम् । इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः । ज्ञातौ योगविदामर्थैः सुषुम्णायां तु तावुभौ" तत्स्थानच्छला कार्य्यमाह "इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया । सुषुम्णामध्यगं सम्यक् द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः" २५ पटले । "पिङ्गलायां स्थिता ह्रस्वा इडायां प्लुताः परे (दीर्घाः) । सुषुम्णामध्यगा ज्ञेयाश्चत्वारो ये नपुंसकाः" शार० ५प० । शीर्णादिरवर्णिस्तै । ५हविरन्ने च "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति" श्रुतिः । इडा ... "इडां गोमितावदधीत हविम्" ऋ० ७,६४,२ "इडामयम्" भा० "स्तैर्गव्यूतिमुक्षतमिडाभिः" ऋ० ७,६४,४ । "इडाभिरन्नैः" भा० । ६देवीभेदे "श्रुतिः प्रीतिरिडा कान्तिः,शान्तिः पुष्टिःक्रिया तथा । शिवाश्च देव्यः" इत्युपक्रम्य । "उपतस्थुर्महाभाग्यं वज्रिमिन्द्र महारथम्" हरिवं० २५६ अ० "इडा देवी भारती विश्वतूर्तिः" ऋ० ५,२,८ । "अभि न इडायूथस्य माता" ऋ० ५,४१,१९ । "इडाभोरूपधरा मनोः पुत्री माध्यमिका वाक् वेति" भा० । बुधस्य जायायां पुरूरवसो मातरि पश्चात्पुत्रत्वे सुद्युम्नतया ख्यातायां मित्रावरुणयोरंशजातायां कन्यायाश्च तत्कथा हरिवं० "अकरोत् पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव

विशाम्पते!। अनुवृत्तेषु यज्ञेषु पुत्रेषु च भारत!। तस्मात्तु वर्त्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम!। मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत्। आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानवाः। तुष्टिं तु परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः। अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहोऽद्भुतम्। तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता। दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः। तामिडेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा। अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिडा प्रत्युवाच ह। धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम्। इडोवाच। मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतांवर!। तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत्। सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिडा। गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। अंशेऽस्मिन् युवयोर्जाता देवौ! किं करवाणि वाम्। मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति। तां तथा वादिनीं साध्वीमिडां धर्मपरायणाम्। मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत्। अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च। सत्येन चैव सुश्रोणि। प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि!। आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि। मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि। सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने। जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः। निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम्। बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता। सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः। जनयित्वा सुतं सा तमिडा सुद्युम्नतां गता"।

इडुलीवाच "आचार्य्यां मदिरां चक्षुर्भिर्वां मलयवासि-न्याम्" हरिवं०१७८अ० दुर्गास्तवः। इडैव स्वार्थे कन् तत्रार्थे

इडाचिका स्त्री इडावत् सूक्ष्मं मध्यभागम् अचति अच–ण्वुल् ईत०टापि अत इत्वम्। वरटायाम्"(बोलता) शब्दच०

इड्डिक पु० वनपशे छागे हेम०। [अण्। इणे चोरका०

इड्डुर पु० इड्यतीति इट् इगुपधत्वात् तथा. भ्रियते हृ–कर्म्मणि

इडीय त्रि० इडाया अदूरदेशः उत्करा०छ। अग्न्यादूरदेशादौ

इण् गतौ अदा० पर० सक० अनिट्। एति इतः यन्ति। इयात् इहि एतु आयन् अगात् इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ ईयिव। एता एष्यति ऐष्यत् एतव्यम् अयनीयम् इत्यम्। एता, आयकः इतः इतिः अयनम् अयः आयः अयन् ईयिवान् ईयुषी। इत्वा इत्या उपेत्य। "अयन्नेति मानदत्" ऋ०१,१४०,५,

"इतः स मैत्रावरुणौ किमेतौ?" भट्टिः "अयन्त्र माव-कारच कुमार्योयधियांबभौ, नैव ययावम्बुधेः पारम्" कलापप० "एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव" ऋ०१०,२४,५. "आयन्नापोऽयनमिच्छमानाः" ऋ० २,२१,७, "अगात् सराजं जलमभ्ययोध्यम्" "ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतम्" "ततृष्टतः प्रणमिवाय मधः" भट्टिः "सुहृद्योवर्त्तते यम्" ऋ० १,१८२,२ "यन्ति वा आप एत्यादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि" शत०ब्रा० ११.५,७,१० "मामेवैष्यसि संशयम्" "मामेवैष्यसि कौन्तेय!" इति च गीता "अपो-दानौ व धर्मात्मा दयाक दर्शनम् रघुः" भा०आ०८२अ० कर्म्मणि ईयते "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते" श्रुतिः "वनितयाऽ नितया" रजनीवधूः" रघुः

अति+अतिक्रमे सक० "नात्येति सलदाहृता" स्मृतिः "भड्-मीतिसुखेऽतीते" "अतीते चोत्तरायणे" स्मृतिः "अह चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतोभवेत्" सुद्धित० स्मृतिः अभि+ अति+आभिमुख्येनातिक्रमे सक० "योऽस्य स्वर्गोलोकोऽ-जितोभवेत् तमभ्यत्येति" शत० ब्रा०१२,५,२,८,।

वि+अति+विशेषेणातिक्रमे "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः"

अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ज्ञानार्थमात्र लाभे ज्ञाने च। इत्यत्

अनु+अनुगमने सक०। "आदित्यं वा अस्तं यान्तमन्ये देवा अनुयन्ति" शत०ब्रा० ११,६,२,४। "सुताम्वितो दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टिः सन्ततसम्बन्धे अन्वयः; "तदन्वये शुद्धिमति" रघुः शाब्दबोधोपयोगिसम्बन्धभेदे च। "आकाङ्क्षयान्वैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः" "गङ्गपङ्क्ति० सम+अनु सम्यगन्वये। "तत्तुसमन्वयात्" शा०सू०।

अन्तर्+अन्तर्गतौ अन्तरायः अन्तरेति इत्यु शब्दे८१६पृ०दृश्यम्।

अप+अपगमने अपसरणे अक० "अनुपेतमपेतकल्मषम्" भाग० "प्रवसपावेऽपादानम्" "अपाये शुद्दाचीनम्" अर्थत्० "सत्वं मिमियतेऽपैति" भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे "व्यपैति ददतः क्षुधा" स्मृतिः "स्वत्वाचारव्यपेतेन मार्गेणा-धर्षितः परैः" या०स्मृतिः।

अपि+प्राप्तौ सक० "समपीतो भवतीति स्वपितीत्याच-ते" श्रुतिः "पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः" यजु० लये अक० अप्ययः अपीतिः "अपीतौ दर्शनात्" "साम-यात्" शा०सू०

अभि–आभिमुख्येन गतौ सक० "देशान् यथेष्टमभ्येति हित्वे-मां मानुषीं तनुम्" अभि+उप+आभिमुख्येन प्राप्तौ सक०।

"अतीतकालसक्रमभ्युपेतः" रघुः "यद्वेतदा न गणितं तदिहाभ्युपैति" उद्भटः स्वीकारे "अभ्युपेत्य पतत्रूपाम्" स्मृतिः
अव—अवगमे,ज्ञाने, सक० "अवैमि ते सारमतः खलु त्वाम्" कुमा०।अधोगतौ अक०। अनु+अव+सन्ततसम्बन्धे । अन्ववायः । वि+अव+व्यवधाने "गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात्" कात्या० १,८,२२ । "नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात्" श्रुतिः "अनुमत्या व्यवेयात्" स्मृतिः स्त्रीपुंसयोः संभोगार्थव्यापारे व्यवायः। सम्+अव+सम्यक्सम्बन्धे अयुतसिद्धरूपसम्बन्धे । स चावयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः जातिव्यक्त्योश्च सम्बन्धः । समवेतः समवायः । "संयुक्तसमवायतः तत्रापि समवेतानाम्" भाषा० । सम्बन्धमात्रे च "एते ह वै रात्री सर्वा रात्रयः समवयन्ति" शत०ब्रा०११,१,७,४,सांहत्ये,"सेनायां समवेतायां सैन्यासे" अमरः "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः" गीता ।
आ—आगमने सक० । "पश्चात्तमां समितिमेयाय" "शाश्वयाय" तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय" बृ० उ० "युनः स्थविर आयाति" मनुः अनु+आ+सम्यग्गमने सक० । अभि+आ+अभ्यागमने आभिमुख्येनागतौ "गङ्गामध्ये हि पतत प्राप्नुयां चिरजीवितम्" भा०अनु० २६अ०। उद्+आ+उद्गमने । उप+आ । समीपागमने । प्रति+आ+प्रत्यागमने "प्रत्यायत्यां रात्रौ" शत०ब्रा०२, २,४,२ । "नेममेते राजनः प्रत्यायन्ति" शत०ब्रा०१४, ८,६,२ ।
उद्—उद्गतौ अक० । "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" सा०द० । उदयः । उत्क्रमणे सक० । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्योय एवं वेद" छा०उ० । अभि+उद्+आभिमुख्येनोद्गतौ "किञ्चिदभ्युदिते रवौ" म०त०घृ०। प्रति+उद् प्रत्युद्यानेन गतौ "प्रत्युदियाय पार्थिवो" कुमा० सम्+उद् सम्यगुदये "यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति" भा०व० २०६अ० । "एककार्यं समुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ" भा०सभा०१अ० । सांहत्ये च समुदयः
उप+समीपगमने प्राप्तौ च "उपेयुषां मोक्षपथं मनीषिणाम्" माघः "योगी परं स्थानमुपैति दिव्यम्" गीता उपायः
दुर्+दुर्गमे । ["व्यत्यक्त त्वम्" भट्टिः
निर्—निर्गमने ।"निर्यदन्यविभूषितम्" दुर्गाध्यानम् । निरगा-
परा—प्रेतत्वावप्राप्तौ परेतः । पलायने च "यः परैति स जीवति" प्रतिपत्तौ "नैव श्रेयो धार्तराष्ट्रः परैति" भा०वन० ५अ० ।

परि—व्याप्तौ सक० परीतः "पवित्रं पर्येषि विश्वतः" ऋ० ७, १०६,१४, परिक्रमणे "प्रदक्षिणमग्निं परीत्य" स्मृ० । परिपाट्याम् पर्यायः "जिह्वा पर्येति मे मुखम्" भा० आदि० १५२ अ०। [यन्ति" अथ०१५,१०,८ ।
अनु+परि+परिपाट्या अनुगमने "संवत्सर एतद्दतमोऽनुपरि-
आ+परि अभिमुख्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्तौ विपर्ययः "विपर्ययन्तौ वा एतावग्निं भवतः" शत० ७,२,१,१५ ।"विपरीतमतोऽन्यथा" ज्योति०। "निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव !" गीता
प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः "प्रेत्य संयान्ति" कठो० अपगतौ च "तस्मात्तदात्मनात् प्रैति रसः" बृ०उ० । प्रकर्षेण गतौ सक० "प्रयान्ति सर्वलोकानि रोमकूपाणि चैव ह" भा०व० १९१ अ०।
अभि+प्र+अभिप्राये "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" पा०अभिप्रायः "अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलम्" रघु० ।
प्रति+प्रतिगमने "शरक्षतोद्वैतवनं प्रतीयुः" "राज्ञः प्रतीयाय गुरोः सकाशम्" रघुः प्रतीयुषा पूर्दहने जनेन" भट्टिः । ज्ञाने प्रत्ययः प्रतीतिः । "उच्चावचा जानपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात्" आश्व० ग० "सर्वोऽह्मात्मास्मीति प्रत्येति न नाहमस्मीति" "सर्वोलोको नाहमस्मीति प्रतीयात्" शा०भा० "कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टिः । विख्यातौ "सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः" रघुः "तं प्रतीतं स्वधर्मेण" मनुः "चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतः—प्रतीतैव" सा०द० विश्वासे "पतिः प्रतीतः प्रययौ स्वपुरीं प्रियाम्" रघुः "बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" "बलवदपि दूयमानं प्रत्यापयतीव मां हृदयम्" शकु० "ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्यायय मैथिली" रघुः।
सम्+प्रति+सम्यग्ज्ञाने निश्चये सम्यग्विश्वासे च। "किं तत्कृतं वेलुपलक्ष्यसंसर्गविकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः" भट्टिः ।
वि+विगमे वारणे "पितरः काम" "व्येतु शोकानलोज्वरः" भा० आ०९६अ० "अनुमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च" सा०कौ० "वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" "नियतो वीतमत्सरः" मनुः । "वीतशोकभयक्रोधः" गीता ।
सम्+सङ्गमे मेलने अक० "आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम ! वृष्ण्यम्" ऋ०१,९१,१६,"पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत !" भा०आ०१८०अ० "राक्षसौ हरियुग्माभ्यां समराय समीयतुः" "क्रमशो रावसैन्येन समीयुर्भीतुर्वैः सह" रामा०

अभि+वस् आभिमुख्येन सम्यग्गतौ सक० "तं जातमभिव-सन्ति देवाः" ऋच ११,५,२, णिचि अबोधने गमादेशः । अगमयति ते अजीगमत् त बोधने तु प्रत्या(य)यति ते प्रत्यायिपत् त-प्रत्यायियत् त । सनि अबोधने गमादेशः जिगमिषति बोधे तु प्रतीषिषिषति । उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुण-भावेन एत्वं प्राप्तौ वृद्धिरेकादेशः । अवैति अवैमि उपैति ।

इण्ड पुं०न० इदि-रक् पृ० । उखाकर्षणे संदंशाकारे पदार्थे "अथैनमिण्ड्राभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषोऽग्निरहोरात्रे इण्डे अमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः यद्वे-वैनमिण्ड्राभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो अग्निरिमा उभयलोकाविण्डे अमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परि-गृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे लिष्टतो तस्मो एवोक्तोऽयो अनतिदाहाय" शत० ब्रा० ६,७,१,२५,२६, "परिमण्डलाभ्यामिण्ड्राभ्यामुखां परिगृह्णाति" कात्या० १६, ५,२,२, "उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्रौ" कर्क० ।

इत् त्रि० एति गच्छति इ-क्विप् ।१मत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-कालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्थायिनि वर्णे वेदे यथा तिप् सिप् इत्यादौ पकारादि ते च "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" "हलन्त्यम्" "न विभक्तौ तुस्माः" "आदिर्ञिटुडवः" "षः प्रत्ययस्य" "चुटू" "लशकतद्धिते" पा०सूत्रेण साप-वाद दर्शिताः तस्य लोप" इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनञ्च विहितम् "आदिरन्त्येन सहेता" पा० २ अनन्तरार्थे ३अवधारणार्थे च अव्य० "यदेदन्ता अदडहन्त पूर्व आदिद्" यजु०१७,२५, "आत् इत् इति च्छेदः इत् एवार्थे" वेददी० "उपोपेन्नु मघवन्! भूय इन्नु" यजु० २,२४, इत् एवार्थे" वेददी० ५इत्थमित्यर्थे च "अस्माद्धिन्वेतानि गहनस्य मतानि" यजु० ३,२०, इदित्यव्ययमि-त्थमित्यर्थे" वेददी०

इत त्रि० इ-क्त ।१गते "वनितानितवा रजनीवधूः" रघुः भावे क्त । २गतौ "तद्दितादितमादयो पदः" शत० ब्रा० ६,२,१,१२ । ३ज्ञाने च न० । "वीतमवीतश्चेति" सां० कौ० ।

इतर त्रि० इना कामेन तीर्यते तॄ-अप् तरति पचाद्यच् वा । १नीचे पामरे "इतरदिव परिभूय ज्ञानसु, अविगणय्य नयःप्रभावम्, उन्मूल्य गाम्भीर्य्यम्, मन्मथेन जङ्गोतत:" काद० । ईयतेऽनेन इतः विशेषस्तं राति रा क । २भेदाश्रये । "इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन!" उद्भटः । "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम् पश्यति" श्रुतिः । "ते यतध्वं परं गत्वा विजयायेतराय वा" भा० आ० १० अ० । वर्णा-श्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः" या० स्मृ० "इतराणि च रत्नानि पेतुर्वानरकोटिषु" "इतरोदहने स्वकर्म्मणाम्" रघुः "तमिमं कुरु दक्षिणेतरम्" कुमा० । अस्य सर्वनाम कार्य्यम् । इतरे इतरस्मै इतरस्मात् इत्यादि । "विजयायेतराय वै इत्यादि छान्दसम् न तत्-कार्य्यम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र बहुव्रीहिः तेन न सर्वनामकार्य्यम् । एवं "शरं सव्येतरे भुजे" रघुश्लोकेऽपि बहुव्रीहिः । तसिल् इतरतः । "जन्माद्यस्य यतोऽन्वया दितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्" भाग० । थाल् इतरथा "एवं देवलेतरथा मानुषे" शत० ब्रा० ६'८'१,८, इतरेण निर्वृत्तम् संकाशादि० अण् । ऐतरः । इतरनिर्वृत्ते त्रि० इतरस्या अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । ऐतरेयः तदपत्ये पुंस्त्री ।

इतरेतर त्रि० इतर+द्वित्वं समासवद्भावश्च । अन्योन्यशब्दार्थे । "स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याचाविभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः" वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः" सि० कौ० । समासवद्भावात् सर्वनाम्नो पुंभावः इतरेतरेण "द्वन्द्वे टाबभावः क्लीबे चाडिवरुत्स्त्रमोः । समासे चोत्तरपदेऽलुक् चेति सिद्धं बाहुलकान्नयमिलुक्तं वार्त्ते तेन क्लीबे इतरेतरमित्येव । "इतरेषां तु वर्णानामित रेतरकाम्यया" मनुः । "यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ता वितरेतरम्" मनुः । परमतरादिवत् सर्वनामकार्य्यम् । किन्तु नाडुक इति भेदः "व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्" रघुः

इतरेतरयोगः पु० इतरेतरस्य योगः१ अन्वयः । प्रत्येकप्राधा-न्येन सर्वपामन्वये । तदर्थे हि द्वन्द्वसमास इष्यते धवखदि-रवत् प्रत्येकप्राधान्यात् । धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि धरखदिरौ इत्यत्र भिनत्तीत्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-न्येनैवान्वयः तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक विशिष्टे प्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगाख्यः द्वन्द्वः संहति-प्राधान्ये तु समाहारद्वन्द्वः इति भेदः । २परस्परसम्बन्धे च ।

इतरेतराश्रय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच् । अन्यो-न्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७पृष्ठे विवृतिः ।

इतरेद्युस् अव्य० इतरस्मिन्नह्नि इतर+एद्युस् । इतर-दिवसे इत्यर्थे

इतश्चेतश्च अव्य० । इतश्च इतश्च इत्यर्थः । अनियतदिग्भागादौ ।

"इतश्चेतश्च विचरन् तस्मिन् मुनिवराश्रमे" देवीमा०।

इतस्ततस् अव्य० द्वन्द्वः। अनियतस्थाने इत्यर्थे "ताम्बूल-विल्वेपविलेपिधोर्भिरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः" कुमा०।

इतस् अव्य० इदम्+तसिल् इशादेशः। १अपादानत्वार्थे "इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्" कुमा०। २अ-धिकरणत्वार्थे च। "इतोनिषण्णेति विवृष्टभूमिः" कुमा०। "प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" रघुः।

इति अव्य० इण-क्तिच्। १हेतौ, २प्रकाशने, ३निदर्शने, ४प्रकारे, ५अनुकर्षे, ६समाप्तौ, ७प्रकरणे, ८स्वरूपे, ९सान्निध्ये, १०विवक्षानियमे, ११मते, १२प्रत्यक्षे, १३अव-धारणे, १४व्यवस्थायाम्, १५परामर्शे, १६माने, १७इत्थ-मर्थे, १८प्रकर्षे,१९उपक्रमे च। तत्र स्वरूपद्योतकता त्रिधा शब्दस्वरूपद्योतकता प्रातिपदिकार्थद्योतकता वाक्यार्थ-द्योतकता चेति भेदात्। तत्र शब्दस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे न प्रथमा। "कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते" पुरा० "अतएव गवित्याह भूसत्तायामितीदृशम्" भर्तृहरिः "रामरामेति रामेति कूजन्तं मधुरं वचः" रामा० "रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा जपन्" रामकवचम्। प्रातिपदिकार्थद्योतकत्वे प्रथमा। "चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरस्तात् शरीरीति विभाविता-कृतिम्। विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः" माघः। "दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टिः। "यदन्यपर्णेति च तां पुराविदः" कुमा०। वाक्यार्थ-द्योतकत्वे न प्रथमा निपातेनाभिहिते प्रतिपादिकार्थे एव प्रथमाविधानात् वाक्यस्य च प्रत्यया लक्षणया वा एकार्थ-बोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात् "भू सत्तायामिती-दृशम्" भर्तृ० "श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुताश्रुतार्थस्य कल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका" मीमांसाका०। तत्र हेतौ "इतीव धारामवधीर्य्य" नैष० "इति च सा कारतरेण लेखितम्" नैष०। प्रकारे "इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागाः" माघः प्रकाशार्थे इतिहरि इत्यादौ अव्ययी०इदमर्थे "विरोधिसिद्धमिति-कर्त्तुमुद्यतम्" प्रकरणे इतिकर्त्तव्यमितिकर्त्तव्यम्। इति-करणम्। भावे क्तिन्। २०गतौ २१ज्ञाने च स्त्री "प्राचाचीद्द्युपत्म चतुष्पदित्यै" ऋ० १,१२४,१"। २२ ऋषिभेदे पु०।

इतिक त्रि० इत गमनमस्यास्य ठन्। कतिमति ततः नडा० गोत्रापत्ये फक्। ऐतिकायनः तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

इतिकार्य त्रि० इति इत्थं कथा यस्य। अर्थशून्यवाक्य-प्रयोक्तरि अश्रद्धेयवचने।

इतिकथा स्त्री इति इत्थं कथा। अर्थशून्यवाक्ये मेदि०।

इतिकर्त्तव्य त्रि० इति इत्थं कर्त्तव्यम्। इत्थं कर्त्तव्ये परि-पाटीयुक्ते कर्त्तव्ये। "एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमा-त्मनः" मनुः "संदिदेशेतिकर्त्तव्यम् पञ्चवेगप्रमाथिनौ" भा०व०२८५अ० "स च व्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथञ्चे-तिकर्त्तव्यताकलापोनाभिहितः" इति मिता० "कथयन्त्विति कर्त्तव्यं श्वःकाले करवामहे" भा० आ० १९५ अ०। "धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना। इतिकर्त्तव्यता-भागं मीमांसा पूरयिष्यति" पुरा० इतिकर्त्तव्यताप्यत्र। "तेषु तेष्वितिकार्य्यं हि पुरुषस्य समाप्यते" मनुः। "ततोऽर्ज्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकार्य्यताम्" भा० आ०२२० अ०।

इतिवृत्त न० इत्थं वृत्तम्। इदंप्रकारान्विते चरिते। "इति-वृत्तं नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम्" भा० आ०२अ० उपचारात् तज्ज्ञापके २पुराणादौ च। "अमेतिवृत्तं किल गेयमद्भुतम्" रामा०। "दूरानुवर्त्तिनि स्यात् तस्य प्राणक्लिष्टेतिवृत्ते तु" सा०द०।

इतिश पु० ऋषिभेदे। तस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। ऐति-शायनस्तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

इतिह अव्य० इति एवं ह किल द्वन्द्वः। उपदेशपरम्परायाम् यथाऽत्र वटे यक्ष इत्युपदेशपरम्परैव न तु केनापि दृष्टा तथा कथितम्। इति तच्च प्रसिद्धिमात्रता "इति होचुर्वृद्धा" शा०कौ०।

इतिहास पु० इतिह पारम्पर्योपदेश आस्तेऽस्मिन् आस-आधारे घञ् इत०।"धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्। पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते" इत्युक्तलक्षणे पुरावृत्त-प्रकाशके भारतादिग्रन्थे। "इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठं सप्तमं भवेत्" दक्षः "स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" मनुः। "वाकोवाक्येतिहासपुराणः पञ्चमोवेदानां वेदः" छा०उ० "इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः। पञ्चभ्य इव भूतेभ्योलोकसंविधयस्त्रयः। भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम्। संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नाना-शास्त्रोपबृंहिताम्" भा०आ०१अ०इत्युक्ते, भारतस्येति-हासरूपत्वम्। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" स्मृतिः। २अन्यस्मिन् पुरावृत्ते ३ च भारते प्राचीन-

आदौ "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्" इत्यनेन बहुशो दर्शितः। "नवमेऽहनि ताक्ष्यों वैपश्चितस्य अथांसि विपश्चानीमान्याचक्षीत इति यथांसि मत्स्यचारिण इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमि- तीतिहासमाचक्षीत" आश्व०श्रौ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहा- सरूपत्वमुक्तम्। तत्र पुरावृत्तप्रतिपादकत्वात् तथेति बोध्यम् तदभिप्रायेणैव "वाकोवाक्येतिहासपुराण इति" छान्दोग्यवाक्यमिति द्रष्टव्यम्। पौराणिकमतसिद्धे २ऐतिह्य प्रमाणे च।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम्। आथर्वण- वेदभागभेदे छान्दो० उ० २इतिहासपुराणसमाहारे च।

इत्कट पु० इतं गन्तारं जनं कटति आवृणोति स्वगन्धाख्यफलेन कट—आवरणे अच् ईत० (ओकड़ा) इक्षु तत्समीपगन्तुर्व- स्त्रादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकप्रसिद्धम्।

इत्किला स्त्री किल—गौक्ल्ये क किलः इत् गतः किलः गौक्ल्य यस्मात्। रोचनाख्याम् गन्धद्रव्यभेदे शब्दच०।

इत्थम् अव्य० इदम्+थमु। १इदंप्रकारे इत्थम्भावः इत्थम्भूतः। २अनेन प्रकारेणेत्यर्थे च "इत्थमत्र विततन्नमरुद्भव" नैष०। "इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपम्" कुमा० "इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थम्" रघुः। "इत्थमाराध्यमानोऽपि" कुमा० "इत्थं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुः" रघुः। "सिद्धाप्रयोगे एतस्मिन् उपपदे णमुल्। इत्थङ्कारम् इत्थम्भावमित्यादि।

इत्थम्भाव पु० इत्थं भावः प्राप्तिः भू—प्राप्तौ घञ्। कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ।

इत्थम्भूत त्रि० इत्थं कञ्चित् प्रकारं भूतः प्राप्तः भू—कर्त्तरि क्त। कञ्चित् प्रकारं प्राप्ते "इत्थम्भूतलक्षणे" अथमेत्यम्भूता- ख्यानभागयोर्वृद्धिरिति" च पा०।

इत्थशाल पु० इत्थं शल—अच् पृ०। नील०ता०उक्ते योगभेदे तल्लक्षणं यथा "शीघ्रोऽल्पभागैर्बहुभागमन्देऽपत्से निजं तेज उपाददीत स्यादित्थशालोऽयमथो त्रिविध्याविध्यार्द्ध- हीनोयदि पूर्णमेतत्। शीघ्रोयदा भान्त्यगतस्थितः सन् मन्देऽग्रभस्थे निदधाति तेजः। स्यादित्थशालोयमथैन दीप्तांशकाधिकार्यैरिह मन्दपृष्ठे। तदा भविष्यद्गमनोयमि- त्थशालं त्रिधैवं तत्र योगमाहुः"। "लग्नेशकार्याधिपयो- र्यदैव योगस्तदा कार्यसुपैति सम्यक्। लग्नेशकार्याधि- पतत्पृथक्काव्यायत्र सुरस्मिन् पतितौ स्फुटे। तदा बलाढ्य कथयन्ति योग विशेषतः प्रोक्तदशाऽतिशक्तः। सर्वा- दिष्टत्स्थानगतः शुभोऽपि युतेक्षितो भूनृपितापद्यासो। तदा शुभं प्रागभवत् सुपूर्णमध्ये भविष्यत्यपवर्त्तते च। व्यस्तस्तमस्माद्विपरीतभावेऽथ दृष्टियुतोऽनिष्टफलं प्रपञ्चः। अभूच्छुभं प्रागशुभं त्विदानीं संयातकाले न च नाशि वाच्यम्" नील०ता०। "प्राग्भिन्नशालोऽपर इन्दुवारस्थे- त्थशालोऽपर ईसराफः" "चेदृष्टमेषेन कृतेत्थशालः" नील० ता० अम्बूजादौ विशेषः तत्तच्छब्दे वक्ष्यते अन्यत्रैवं इति। इत्थशाली तादृशयोगवति ग्रहे।

इत्था अव्य० इदम्+थाल्—इदादेशः। १इत्थमित्यर्थे। "क इत्था वेद यत्र सः" कठो० "इन्द्रमित्थागिरोममाच्छाः" ऋ० २०२,४,२। २सत्ये निरु० इदम्+थम् आदेशः। ३इदं- प्रकारेत्यर्थे। "इत्थाधिया यज्ञवन्तः" ऋ० ३,२७,६,

इत्य त्रि० इण—कर्म्मणि क्यप्। गम्ये। "इत्यः शिष्येण गुरुवत्" भट्टिः। "इत्येऽनभ्यासस्य" वार्त्ति० इत् अभ्य- भ्यासमित्यः दूरतः परिहर्त्तव्यः" सि०कौ०। भावे क्यप्। २गतौ स्त्री। "स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य" यजु० १२,२१ "इत्यां गतिम्" वेददी०।

इत्यक पु० इत्यार्थं कायति शब्दायते कै—क इत्यायां गतौ राजभवनप्रवेशे अधिकृतोवा कन् स्वार्थः। प्रतीहाराधि- कारिणि द्वारपाले। [ईत्वरी।

इत्वन् त्रि० इण्—क्वनिप्। गन्तरि स्त्रियां ङीप् वनोरच।

इत्वर त्रि० इण्—क्वरप्। १पथिके, २नीचे, ३क्रूरकर्म्मणि च। ४षण्डे पु०। स्त्रियां क्वरबन्तत्वात् ङीप्। सा चाभि- सारिकायां ५स्त्रियाञ्च "वपतन्नीत्वरं स्था जगत्" ऋ० १०,८८,४। [इन्द्रशब्दे उ०।

इद् अव्य० इदि क्विप् वा० नलोपः। इत् इत्यस्यार्थे एवकारार्थे

इदि ऐश्वर्य्ये इदित् भ्वा० पर० सक० सेट्। इन्दति ऐन्दीत् इन्दाम्—बभूव आस चकार। इन्द्रः।

इदंयुग न० कर्म्म०। एतद्युगे। इदंयुगे साधुः प्रतिजुगा० यञ्। ऐदंयुगीनः एतद्युगसाधौ त्रि०।

इदङ्कार्य्या स्त्री इदं कार्यं यस्याः। १गुरालभायां शब्दच० २एतद्रूपकार्यान्विते त्रि०।

इदन्तन त्रि० अस्मिन् काले भवः नि० त्नुट् तट् च। इदानी- न्तने "प्राक्तिकीनैरिदन्तनैः" इन्द्र०स्तुतिः।

इदन्ता स्त्री इदमो भावः। इदंशब्दार्थभावे अङ्गुल्यादिना दर्शनयोग्यतायाम् "अनिर्देश्यमिति" श्रुतिपदव्याख्याने "इदन्तयानिर्द्देष्टुमशक्यम्" भाष्यम्।

इदन्द्र पु० इदं पश्यति दृश—बा० डम् ईत०। परमात्मनि तस्य निरुक्तिरैतरेये दर्शिता यथा "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

तत्तममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो ह वै नामतमेवमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया हि देवाः” ऐत॰ उ॰ विवृतञ्चैतद्भाष्ये। “यस्मादिदमित्येव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्व्वान्तरमपश्यत्परोक्षेण। तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा। इदन्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोके ईश्वरः। तमेवं इदन्द्रम्। इदमितिपरोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामग्रहणभयात्। तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया एव यस्मात् हि तस्माद्देवाः किमु सर्व्वदेवानामपि देवो महेश्वरः” विवृतमेतदानन्दगिरिणा “तस्येदन्द्रनामप्रसिद्धापि तस्य नाम्नस्त्वपरोक्षत्वमिति यत्, तस्मादिन्द्रइति वाक्यम् तदृवाचष्टे। यस्मादिति। यस्मात् सर्वान्तरं ब्रह्म इदमित्यपरोक्षं प्रत्यगात्मत्वेनाऽपश्यदित्यन्वयः। कथमिदन्द्रनामत्वमत आह। इदन्द्रो ह वा इति। नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादाविन्द्रप्रसिद्धेर्न त्विदन्द्र इत्यत आह। तमेवमिति। इदन्द्रस्यैव सतः परोक्षत्वार्थम् व्यवहरणायैवेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः। परोक्षोक्तेः प्रयोजनमाह। पूज्येति। पूज्यानां परोक्षतयैव नाम वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह। तथा हीति। देवा इति पूज्या इत्यर्थः। अत एवाचार्य्या उपाध्याया इत्युक्त्यैव प्रीतिं कुर्व्वन्ति लोके, न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहणे इति भावः। नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूपान्तरकरणेन अप्रत्यक्षादर्शनमिति ज्ञेयम्”।

इदम् त्रि॰ इदि-कमि नलोपश्च। पुरोवर्त्तिनि १ दृश्ये २ बुद्ध्योपस्थापिते “इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टम् तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः सन्निकृष्टवाचित्वमस्य अतएव“अस्येति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगत इदमा निर्देशः”शा॰भा॰उक्तम्। सन्निकृष्टत्वञ्च बुद्धिमात्रेण, तच्च प्रत्यक्षतया व्याप्त्यादिना च भवति तेन “लौहदोयं विरच्यते” इत्यत्र भाविन्यामपि लौहद्यां बुद्ध्या सन्निधापितत्वेन इदंशब्दप्रयोगः। अतएव तदादेः बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति नैयायिकादयः। तादृशार्थपरत्वे एतस्य सर्व्वनामता शब्दस्वरूपपरत्वे तु न। “इदमोऽन्वादेशे”पा॰ “इदमा निर्देशः”शा॰भा॰“इदमस्तु सन्निकृष्टम्” “अयमहयति निवर्त्तनीभिः” माघ। “अयमचतति प्रवरपातयरः” सा॰द॰टी॰ “इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः” शकु॰ “अयममी भगवानुत पावकः” किरा॰। “इमं विवस्वते योगम्” गीता “इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्” मनुः। अन्वादेशे एनादेशः द्वितीयाटौस्सु “एनं युवानं पतिं वः” इति इष्टोत्सर्गमन्त्रः”। “यद्येनमुपलभसि तदा वक्तव्योऽस्मि” नैष॰। “अनेन यूना सह पार्थिवेन” रघुः। अन्वादेशे एनेन। एवम् अनयोः एनयोः। सर्व्वनामकार्य्यम्। इमे अस्मै अस्मात् एषाम् अस्मिन् स्त्रियाम् इयम्। “इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियः” कुमा॰ “इतीयं वैदिकी श्रुतिः” मनुः। अस्यै अस्याः आसाम्। क्लीवे इदम्। इमको इमकेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतया अन्यस्यार्थेऽस्य क्वचित् वृत्तिः “अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने!” “अमी ऽप्यमुष्मिन् पदपङ्क्तिनोत्पतनः” “इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेतएवार्हति क्षयम्” कुमा॰। इह। अत इत्यम् थाल् इत्थं। दानीम् इदानीम्। तस् अत तसिल् इतः। अयम् अव्ययमपि। तेन च तद्ध। इदन्तनः। मयट् इदम्मयः। स्त्रियां ङीप्। वति इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती।

इदा अव्य॰ इदम् दाच् वेदे नि॰। इदानीमित्यर्थे “इदा हि ते वेविषतः” ऋ॰ ६, २१ “इदा इदानीमिति भा॰। इदत्या इत्य॰। सम्वत्सरादौ तद्युक्ते इत्येवंरूपे। इदावत्सरः। तस्य निरुक्तिरुक्ता वक्ष्यते।

इदानीम् अव्य॰ इदम्-दानीम् इश् च। सम्प्रत्यर्थे। “इदानीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः” उद्भटः। “स चेदानीं प्रचेतसः” रघुः “इदानीञ्चेत्वातः क्षिपति गगनाद्येव द तदा”जगन्नाथः। भवार्थे च तद्भव। इदानीन्तनः वर्त्तमानकालभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। “शपथा चेदानीन्तनो माऽधमी वेति” सा॰द॰।

इदावत्सर पु॰ इदाभिख्यातः वत्सरः। वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे तदानयनप्रकारो यथा “यथाक्षात् पञ्चभिःशेषात् क्रमाद्याद्यास्तु वत्सराः। सम्परीदान्वपूर्व्वास्ते तथोदापूर्व्वका मताः”ज्यो॰ तथा च एकाङ्के शिष्टे संवत्सरः, द्व्यङ्के परिवत्सरः, त्र्यङ्के इदावत्सरः, चतुरङ्के अनुवत्सरः, पञ्चाङ्के शिष्टे उदावत्सरः। तेषां फलन्तु मत्स्य॰त॰विष्णुध॰।“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम्। परिपूर्व्वे तथा दानं धनानाञ्च द्विजोत्तम!। इदापूर्व्वेऽथवस्त्राणां धान्यानामनुपूर्व्वके। उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्” उदावत्सरस्थाने इद्वत्सरोऽपि “परिवत्सरोऽथोदावत्सरोऽथेद्वत्सरोऽपि” राज॰ब॰ “नभोमण्डलं सह धामार्द्धैस्वर्योर्नक्षत्राभ्यां वातृषोण सह भुञ्जीत तं, वातं संवत्सरं परिवत्सरमिदावत्सरमनुवत्सरमुद-

त्सरमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यवशागतिभिः समागमनन्ति" भाग०५स्क०। "मण्डलाभ्यां चन्द्रार्कमण्डलाभ्यां सह भुङ्क्तेति तेन यदा सूर्य्यस्य शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः। ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् क्षयन्तीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यपचायावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवतः। ततः पुनः षष्ठः संवत्सरः" श्रीधरः। तथा च समकालारब्धसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरः संवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्ज्जितमाकारम्भोवत्सरः परिवत्सरः। इद् इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्ज्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयोः समत्वप्राप्तिमान् वत्सरः इदावत्सरः। अनुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रोमासो यत्र तादृशोवत्सरः अनुवत्सरः। यस्य वर्षस्य असंक्रान्तमासान्त्यतया संक्रान्त्यनुगतचान्द्रमास घटितत्वेन तथात्वम्। उत्क्रान्तो रविसंक्रान्तिं चान्द्रमासोऽत्र पुनः समकालारम्भागतिमांश्च योवत्सरः स इद्वत्सरः। अन्येव इहवत्सं चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्त्यैव। एवमेषामन्वर्थकता द्रष्टव्या। पञ्चमवर्षे मलमासद्वयपातकथनमपि "पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ। तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः" एतच्च प्रायिकं "हानिं यान्ति गतैर्मासैः दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिमासकः" काल० धृतसिद्धान्तवाक्यात् तेन मानुषभारतवाक्यं "मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति" काठकगृह्यवाक्यञ्च ज्योतिःशास्त्रोक्तमध्यमानमात्रितमेव। सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमाश्रित्येत्यनयोरविरोधः। एवमेव माघवादयः

इद्वत्सर पु० इद्–उ वत्सरः। इदावत्सरे। "इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय" अथ०६,५५,३।

इद्ध न० इन्ध–भावे क्त। १आतपे, २दीप्तौ, ३आश्चर्य्ये च। कर्त्तरि–क्त। ४दीप्ते ५दग्धे च त्रि०। "समिद्धशरणादीप्ता" भट्टिः। "समिद्धमाराधयितं सकर्म्मकैः" माघः। "इद्धावैभैरिति" भट्टौ बोधे इद्धत्वं सर्वशास्त्रज्ञत्वार्थैराच्छितम् माधवे इद्धत्वमप्रतिहतत्वम्। [मङ्गो ददाति" भाग०।

इद्धा अव्य० इन्ध-धाच् नि०। प्राकाश्ये स्वरादिः "समिद्धमिद्धेव!

इध्म न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध–मक्। १काष्ठे "यत्र इध्म जतरत् विविदानः" ऋ०४,२,६, "इध्मं काष्ठभारम्" भा०। २यज्ञियसमिद्भेदे पु०। तत्प्रमाणाकारप्रकाराद्याह्ला०श्रौ०दर्शितम्। "अयुग्धातूनि यूनानि" सू०। "इध्मबन्धनबर्हिर्बन्धनार्थानि यूनानि संनहनानि रज्जवोऽयुग्धातूनि भवन्ति। धातवस्तृणकृष्टिप्रक्षेपाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसंख्या धातवोयेषां तान्ययुग्धातूनि। तथा चापस्तम्बः "त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं करोतीति" शुल्बं रज्जुमित्यर्थः। "पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि" इति यज्ञपार्श्वे। तथा "समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववत् शुल्बं कृत्वोदगग्रं निधायेति" इध्मप्रस्तावे। मानवे च "शुल्बं प्रतिदधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति"। तित्तिरिस्तूक्ते। "अथ त्रिरन्वाहितं शुल्बं कल्पेति" कर्क० बर्हिषो बन्धनप्रकारमाह। "प्रागग्रे यूनउदगग्रं बर्हिराचिनोति" सू०। प्रागग्रे यूने प्रागग्रे संनहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदगग्रं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयति" कर्क०। अथेध्मबन्धनस्य प्रकारमाह। "उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम्" सू०। आचिनोतीत्यनुवर्त्तते उदगग्रे यूने संनहने प्रागग्रमिध्ममाचिनोति बन्धनार्थं निदधाति" कर्क०। "प्रागग्रन्योनवगूहति" सू०। इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रथमवगूहति यूने गाढं बद्ध्वा यूनस्याग्रमूले संवल्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्रभागे प्रोतयित्वा पश्चादिति तयोर्मूलभागे आवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्षपक्षेण इध्मबर्हिषोःपश्चाद्भागो मूलभाग इत्युच्यते दिग्भ्यामिनोर्बर्हिरुदगग्रे निहिते पश्चात्सत्वात्। काठके "ग्रन्थिं कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति"। मानवे "शुल्बान्तौ समावध्य "पूषा ते ग्रन्थिमिति" प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति" तैत्तिरीयेऽपि "पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति"। आपस्तम्बः "पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चाद्वा प्राञ्चमिति"। "अष्टादशेध्मं परिधिवर्ज्जनाम्" सू०। "परिधीनां इत्याः पलाशखदिरविकङ्कतादयः परिधिद्रव्याः तेषां परिधिद्रव्याणां सम्बन्धिनः अष्टादशसंख्याकाष्ठानिध्मं कुर्य्यात्। मानवे "समूलैर्दर्भैः पालाशं खादिरं रौहितकं वाष्टादशदारुमिध्मं संनह्यति त्रींश्च परिधीन् योऽयमिध्मस्य वक्ष्यतीति"। काठके "अष्टादशदारु शुल्बं समानद्रव्यस्य संनह्यति विंशति मिध्मं पञ्चदशं वेति"। अतएव सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति ह्रासे च ह्रासो न भवति पितृयादौ, तथा-कात्यायनः "सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्द्धन्ते प्रकृतितो ह्रसमानात्तु प्रकृतिवदिति"। उपयन्तु तु "भानावदिध्म

बर्हिरिति" वचनात् ख्यातः । "इध्मप्रमाणं चारत्निरिति षड्भिः प्रकीर्त्तितमिति" कात्यायनः(कर्मप्रदीपे) तथा "समित्पवित्रं वेदं च कुर्यात् प्रादेशसंमितम् । इध्मस्तु द्विगुणः कार्य्यः परिधिस्त्रिगुणः स्मृतः" "कार्त्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिस्तत" इति । "एकविंशति वा" सू० । अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसंख्याककाष्ठकमिध्मं कुर्यात् तथा चापस्तम्बः "खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति" । "ततः परिधीनेके" सू० । एके आचार्य्यास्तत एकविंशतिसंख्यकाष्ठकादिध्मात्त्रीणि काष्ठान्युद्धृत्य पालाशान्येवोपादाय परिधीन् परिदधति "तद्येकइध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधतीति" श्रुतेः । अथ वैकमेवेदं सूत्रम् "एकविंशति वा ततः परिधीनेके" इति एके आचार्य्या विकल्पेन एकविंशतिसंख्यकाष्ठमिध्मं कुर्वन्ति तत इति तस्मादेवैकविंशतिकाष्ठकेध्मात् परिधीन् परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् आपस्तम्बसूत्रे एकविंशतिकाष्ठानां विभागदर्शनात् । तथाचापस्तम्बः "खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति त्रयः परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौडुम्बरबिल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा आर्द्राः शुष्का वा सत्वचकाः,स्थविरो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्ध्यो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यो द्वे, आघार समिधावनुयाज समिदेकविंशतिः समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्व्ववत्कुलं कल्पोदगग्रं निधायेति" । अथ एवंविधमेकीयमतम् यद्येकविंशतिकाष्ठकः इध्मः । तस्मिन् पक्षे चेध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानमिति । यथागमनन्तरमिध्मबर्हिषोर्भूमौ निधानं न चाचम् आपस्तम्बसूत्रे अनधोनिदधातीत्युक्तत्वात् । तद्येक इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधतीत्यत्र हरिस्वामिनः तदु तथा न कुर्य्यादनवक्लृप्ता हि तस्यैते भवन्तीति वाक्यमात्रैः परिधिभिराहृत्य भवितव्यम् । इध्म स्तु इन्धः इन्धनत्वादेव द्विप्रादेशश्च तेन ते इध्मैकदेशभूताः परिधित्वायाकल्पेरन् तदिदमाह अभ्याधानाय होति शुष्को ह्यादाधेयः यावत्परमात्मयाहवनीये चरे सम्भवन्तीत्यभिप्रायः यस्तु परिधिवृद्धा आहरति सोऽवध्यवेष्मीयादग्निरूपादतिरिक्तमेवाहरति आग्निवेश्यं च हाश्रयात्र शुल्वमिति तऽएपावक्लृप्ता इति" कात्या० १,२,१४,२१ ।

"अपरमितं प्रणयनीयं त्रिवृतम्" सू० । "प्रणयनसाधनं प्रणयनीयः तं प्रणयनीयमग्निप्रणयनार्थमिध्ममपरिमितमपरिमितकाष्ठकं त्रिवृतं तिसृभिः संनहनरज्जुभिर्वेष्टितं कुर्य्यात् त्रीणि वृन्तानि बन्धनानि यस्य स त्रिवृतः तं त्रिवृतमिति । अपरिमितत्वं च प्रागुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाष्ठकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनीको मदृष्टकापशुस्तत्र सप्तविंशतिः काष्ठानि भवन्ति । ततश्च प्रणयनीये ततो ऽप्यधिकानि अष्टाविंशतिप्रभृतीनि इष्टसंख्यानि काष्ठानि भवन्ति" कर्क० ।

छन्दोगप० "प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् । एवंभिताः स्युरेवेह समिधः सर्व्वकर्म्मसु । समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः । समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् । इध्मोऽप्येधार्थमाचार्य्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः । यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्पष्टीकरवाण्यहम् । अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्म्मसु । येषां चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्म्मणि । सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते । "इध्मजातीयकाष्ठाद्यं प्रमाणं मेक्षणं भवेत्" । "सुब्यन्दमीतिरिध्मभृतिः पवृथ्यसेः" ऋ० ६,२०,१२ । "इध्मानां काष्ठानां भृतिः" भा० । तुषितदेवगणभेदे स च भाग० ४स्क० १अ० दर्शितो यथा "तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनोद्विषट् । तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे" भाग० ।

इध्मजिह्व पु० इध्मं काष्ठं जिह्वेवास्य । वह्नौ ।

इध्मवाह पु० लोपामुद्रागर्भजाते अगस्त्यपुत्रे ऋषिभेदे "सहस्रसमितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन !" इति लोपामुद्राप्रार्थितोऽगस्त्यस्तस्यां पुत्रमुत्पादयामास तस्य नाम दृढस्युरिध्मवहनाच्च इध्मवाह इति नामान्तरं तदेतत् भा०व० ९९ । "तत आधाय गर्भन्तमगमत् वनमेव सः" "तस्मिन् वनगते गर्भोऽवर्द्धत सप्त शारदान् । सप्तमेऽब्दे गते चाथ प्राच्यवत् स महोत्कवः । ज्वलदग्निप्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ! । साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तपस्वी महाद्विजः । स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इध्मानां भारवहनात् इध्मवाहस्ततोऽभवत्" ।

इन गतौ तना० पर० सक० सेट् । निरुक्ते इनतीति बहुवचनान्त इति केचित् इनोति इनुतः इन्वन्ति इनोषि इन्वः इनुवः इनुयात् इनोतु इनु इनवानि ऐनोत् । ऐनोत् इनेन । निरुक्ते इन्वति इति एकवचनान्तस्तेन इन्वधातुरेवायमिति

पक्षवः स च भ्वादि० प० सेट् । इन्वति ऐन्वीत् इन्वामास तद्रूपम् । "ऋघायमाण इन्वसि" ऋ०१,१७६,१ ।

इन पु० इण–नक् । १ सूर्ये, "गन्धलिपद्ध्वजनभवत्पुत्र-व्यथा इनादर्शपद सभोज्ञम्" नील० ता० । २प्रभौ "न न महीनमहीनपराक्रमम्" रघुः । ३नृपविशेषे च ।

इनक्ष धातु गतौ छान्दस इकारोपसर्जनः भ्वा०पर०स०सेट्-तद्रूपम् इनक्षति "दूरे चत्ताय च्छन्त्सद् गहनं यदिनक्षत्" ऋ०१,१३२,६, "इनक्षत् व्याप्नोति अश गतौ छान्दस इकारोपसर्जन इति भा० "शुक्रेव शोचिषाद्यामिनक्षत्, ऋ०१०,४५,७, [इनो राजनि० ।

इनानी स्त्री इनमानयति आन–णिच्–अण् गौरा० । वटपत्री

इन्थिहा स्त्री ताजकोक्तायां मुथहायाम् । तदानयन-प्रकारादि नील० ता० उक्तम् यथा "स्वजन्मलग्नात् प्रति-वर्षमेकैकराशिभोगा मुथहा क्रमेण । स्वजन्मलग्नं रवि-तष्टयातं शरद्युतं सा भयुगेन्थिहा स्यात् । प्रत्यहं शरविप्रा-भिर्वर्द्धते भानुपाततः । सार्द्धसंगद्वयं मासदत्याङ्कः सोऽपि खरवः । स्वामिसौम्येक्षणात् सौम्यं युतदृष्टा भयं खलः । भावालोकनसंयोगात् फलमस्या निरूप्यते । धर्मलग्नात् सुखात्तात्त्वरिपुरन्ध्रेष्वशोभना । पुत्रलग्नायगा स्वास्थ्यं दत्तेऽन्यतोद्यमादनम् । मलुत्रयं मानसतुष्टिलाभं प्रतापवृद्धिं नृपतेः प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविधोद्यमांश्च ददाति सौख्यं मुथहा तनुस्था । उत्साहतोऽर्थागमनं यशश्च स्वबन्धुवर्गानसुपाश्रयाच्च । मिष्टान्नभोगोबलपुष्टिसौख्यं स्याद्धर्मभावे मुथहा वदाप्ते । पराक्रमाद्वित्तयशःसुखाप्तिः सौन्दर्यसौख्यं द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारस्तनुपुष्टिकान्तिर्-धान्ययशेम्मुथहा तृतीये । शरीरपीड़ा रिपुभीः स्ववर्गैर्वैरं मनस्तापनिरुद्यमत्वे । स्यान्मुन्थहायां सुखभावगायां जना-पवादाभयहृद्विदुःखम् । यदीन्थिहा पञ्चमगाव्दवेशे सद्-बुद्धिसौख्यात्मजवित्तलाभः । प्रतापवृद्धिर्विविधाविलासा देवद्विजार्चा नृपतिप्रसादः । रुगत्वमङ्गेषु रिपूदयश्च भयं स्वजनस्करतो नृपाद्वा । कार्य्यार्थनाशो मुथहाऽरिगा चेत् दुर्बुद्धिवृद्धिः स्वकृतेऽनुतापः । कलत्रबन्धुव्यसनारिभीतिरत्-साहभङ्गो धनधर्म्मनाशः । यस्तोपगा चेन्मुथहा तनोः स्या-द्रुजा मनोभीर्विरुद्धचेष्टा । भयं रिपोस्तस्करतोविनाशो धर्मार्थयोःदुव्यसनाभयश्च । स्वस्थिता चेन्मुथहा नराणां बलत्वयः स्याद्गमनं विदूरे । स्वामित्वमर्थोपगमो नृपो-भ्योधर्मोत्सवःपुत्रकलत्रसौख्यम् । देवद्विजार्चा परमं यशश्च भाग्योदयो भाग्यगतेन्थिहा स्यात् । नृपप्रसादं च

जनोपकारं सत्कर्मसिद्धिं द्विजदेवभक्तिम् । यशोऽभिवृद्धिं विविधार्थलाभं दत्तेऽम्बरस्था मुथहा धनाप्तिम् । यदी-न्थिहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुज्यमनःप्रसादाः । भवन्ति राजाश्रयतोधनाप्तिः सन्मित्रपुत्राभिमताप्तयश्च । व्ययोऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽर्थसिद्धिः । धर्मार्थहानिर्मुथहा व्ययस्था यदा तदा स्वजनतोऽपि वैरम् । क्रूरैर्दृष्टःयुतदृग्या यो भावो मुथहात्र चेत् । शुभं तस्या-वजं नश्येदशुभञ्चापि वर्द्धते । शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य-युक्तेन्थिहा स्वामिसौम्येक्षणाच्च प्रयच्छा । शुभं भावजं पोषयेन्नाशुभं साऽन्यथाद्येऽन्यथा भाव सञ्जोविमृश्य । जनुर्लग्नतोऽस्तान्त्यषष्ठस्तुबन्धुस्थिताब्दे हता क्रूरखेटैस्तु चेत् । विनश्येत् स यत्रेन्थिहा भाव एवं शुभस्वामिदृष्ट्या न नाशः शुभं च । यदोभयत्रापि हतो भावोनश्येत् स स-र्वथा । उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्द्धतेतराम् । सर्वत्र-निष्टगेहस्था यद्भावे जनुषि स्थिता । क्रूरोपघातात्तंभावं ना-शयेत् शुभयुक् शुभा । जनुर्लग्नतस्तुर्य्यगा सौम्ययुक्ताव्दवेशे पितुर्द्रव्यलाभं विधत्ते । नृपाद्भीतिदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमा-दावपीत्थं विमृश्याभिधेयम् । यस्मिन् भावे स्वामिसौम्येक्षिता सा भावोजन्मन्यपि यत्नस्य वृद्धिः । एवं पापैर्नाश उक्तस्तु तस्येत्यूह्यं वीर्य्याद्बलतः सौख्यमेव । यदीन्थिहा सूर्य्ययुते-क्षिता स्वर्यं च राज्यं नृपसङ्गमञ्च । दत्ते गुणानां परभागमाप्तिं स्थानान्तरस्था फलदा हर्षेति । कुजेन युक्ता कुजभे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजन्तनोति । शस्त्राभिघातं रुधिरप्रकोपं चौरेक्षिता चौरस्वे विशेषात् । चन्द्रेण युक्ते-न्दुस्वेऽथ दृष्टेन्दुनापि या धर्मयशोऽभिवृद्धिः । नैरुज्यम-न्तोषमतिप्रवृद्धिं ददाति पापेक्षणतोऽतिदुःखम् । बुधेन युक्तेन युतेक्षितापि तद्भेऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम् । धर्मं यशश्चाप्ततत्त्वं विधत्ते कष्टं च पापेक्षणयोगतः स्यात् । युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीन्थिहा पुत्रकलत्रसौ-ख्यम् । ददाति हेमाम्बररत्नकोषं शुभेत्थशालादिह रा-ज्यलाभः । शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्थिहा वातरुजं-विधत्ते । मानक्षयं वह्निभयं धनस्य हानिं च सौम्येक्षणतः शुभाप्तिम् । तमोमुखे चेन्मुथहा धनाप्तिर्यशःसुखं धर्मसमु-न्नतिश्च । सितेज्ययोगेक्षणतः पदाप्तिः सुवर्णरत्नाम्बरल-ब्धयश्च । भोग्या राहोर्लवास्तस्य सुखं पृष्ठं गता लवाः । ततः सप्तमभं पुच्छं विमृश्येति फलं वदेत् । तत्पुच्छभागेन शुभा यदा स्यात्तत्पुच्छगापदि्रपुभीतिदुःखम् । पापेक्ष-णाद्येष्ववस्य हानिर्वेऽव्ययनोत्सं स्वहर्वित्तनाशः । से जन्म-

काले बलिनोऽस्तकाले चेद् यातास्तेऽशुभं समाप्ते। विपर्य्ययेऽपूर्व्वमनिष्टमुक्तं तस्य फलं स्यादुभयत्र साम्ये। यद्येऽष्टमेऽन्त्ये भुवि चेन्निषेकोऽब्जगोऽथ वक्रोऽशुभदृष्टयुक्तः। क्रूरान्तरस्थोऽस्तगतश्च भव्येन स्यात् जं यच्छति वित्तनाशम्। यद्यष्टमेऽपि युतोऽथदृष्टः शुभाश्च दृष्ट्या न शुभस्तदापि। योगद्वये स्याद्विषमं यदैकोयोगस्तदा तत्तु समत्वमाहुः। शुभग्रहान्तर्गतिर्वापि अब्जोऽस्तियुक् शुभैः। यदीरव्यो शुभं दत्तेऽस्तदेवेदमतोऽन्यथा शुभम्"।

इन्दम्बर इदि-क्विप् इन्द् ऐश्वर्य्यान्वितमम्बरमिव नीलवर्णत्वात्। नीलोत्पले" शब्दमा०।

इन्दि (न्दी) स्त्री इदि-इन्। लक्ष्म्याम् वा ङीप् तत्रैव।

इन्दिन्दिर पु० इन्दि-किरच् नि०। भ्रमरे त्रिका०।

इन्दिरा स्त्री इदि-किरच्। लक्ष्म्याम् "इन्दिरा लोकमाता च लक्ष्मीसुवः। [अमरः २पद्मे ६त०। २लक्ष्मीरूपे।

इन्दिरामन्दिर न० इन्दिराया मन्दिरमिव। १विष्णौ राज-

इन्दिरालय पु०६त०। १पद्मे २नीलोत्पले च। क्लीवत्वमपि।

इन्दिवर न० इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्या वरं वरणीयम्। नीलोत्पले वा ङीप् इन्दीवरमप्यत्र। "इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दवर्द्धनम्" विष्णुस्तवः "इन्दीवरं वल्लभिवान्तरेण" रघुः २उत्पलमात्रे च "नीलेन्दीवरलोचनलवयुताम्" तन्त्र०[२तद्युक्तलतायाम्।

इन्दीवरिणी स्त्री इन्दीवर+समूहे इनि। १उत्पलसमुदाये,

इन्दीवरी स्त्री इन्दीं लक्ष्मीं वृणाति वृ-अच् गौरा० ङीष्। शतमूल्याम्। मेदि० इन्दुर्विभर्ता टावन्तः राजनि०।

इन्दीवार पु० इन्द्याः लक्ष्म्या वारो वरणमत्र। नीलोत्पले।

इन्दु पु० उनत्ति चन्द्रिकया भुवं क्लिन्नां करोति उन्द-उ आदेरिच्च। १चन्द्रे, "दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः "तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखप्रसादम्" महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्" रघुः "रामस्येन्दोरिव श्रियः" रघुः "न वर्णयाविभ्रमकारि नेन्दुना" "विभ्राडिवेन्दोः शकलोऽधिवेलम्" माघः "करैरिन्दोरन्तःस्फुरित इव संभिन्नमुकुलः" वेणी० चन्द्रतारैः सकलतापनिवारणेनास्य इन्दुत्वम्। २तद्देवताके मृगशिरोनक्षत्रे "त्वष्टा हरीज्येन्दुकरान्त्यमैत्रे दीपिति ३एकसंख्यायुक्ते, नवेन्दुवेदेषुकृताग्निचन्द्रा" सि०शि०। ४कर्पूरे च।

अयं गगनमण्डले राशिचक्रे ग्रहाणां मध्ये सर्व्वाधस्तात् स्थितः यथाह सू० सि०। "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः"। तस्य कक्षामानमुक्तम्। सि० शि० यथा "बाह्वाद्रिगोमनुशराब्धिमिताङ्ककक्षा (४३२१४६७० ३०) चान्द्री सहस्रगुणिता जिनरामसंख्या" (३२४०००)। एतन्मितयोजनानि इन्दुकक्षामानम्। अनुपात गच्छतां ग्रहाणां राशिचक्रे इत्यमने नीडयांसेऽवस्थितिरिति ज्ञानाय अहर्गणेन तस्य स्फुटीकरणप्रकारादि तत्रैव दर्शितं यथा।"ख्र्व्येभिभाङ्कगजकुञ्जरगोऽङ्कमिताः (२५६८८६८५०)कथां भ्रमन्ति गणका गगनस्य चैनाम्। "अत्र रविकक्षातो भकक्षा षष्टिगुणा, एवं भकक्षायाः षष्ठ्यंशो रविकक्षा" प्रमि० "कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिनगतिर्गगनेचरस्य। "पादोनगोऽश्वष्टतिभूमितयोजनानि (११८५८४०) खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीये" सि०शि० "यदि कुदिनैः कक्षामितयोजनानि गच्छन्ति तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि। तानि च स्फुटत्वेन तावत् पादोनगोऽश्वष्टतिभूमितानि स्युः" प्रमि०। ग्रहानयनमाह। "अहर्गणात् फणिनवाङ्गनिघ्नात् (९९२१) नवेन्दुवेदेषुकृताग्नि (३५४१९) लब्धा। अहर्गणघ्नो गोऽश्वष्टतीन्दु (११८५९) निघ्नो विवर्जितः स्युर्गतयोजनानि" कक्षाभक्ता तानि पृथक् च कक्षया कृतानि वा स्युर्भगणादिका ग्रहाः" सि० शि०। "अहर्गणे भूमेनवनन्द ९९२१ गुणे नवशशिस्तुतिवाणाग्निभिः ३५४११ भक्ते लब्धं तेन विवर्ज्जितः कार्य्यः। कः?। नन्देन्द्रियधृतीन्दु ११८ गुणोऽहर्गणः। एवं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक् पृथक् स्वस्व कक्षया भाजितेभ्यो भगणादिका ग्रहाः भवन्ति तत्रोपपत्तिः। दिनगतियोजनैरहर्गणे गतयोजनानि भवन्तीति सुगमम्। अत्र गुणार्थं गोऽश्वष्टतीन्दुभिः ११८५९ संपूर्णैरहर्गणो गुणितः। सोऽधिको जातः। यदधिकं तच्छोध्यम्। तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपायः। परमोऽहर्गणः कुदिनतुल्यः। तेन गुणकेन गुण्यः। एवं गोऽश्वष्टतीन्दुनिघ्नः सन् खकक्षातोऽधिको भवति। तस्मात् खकक्षां विशोध्य शेषेणानुपातः। यदि कुदिनतुल्येनाहर्गणेनैतावदधिकं भवति तदिष्टेनाहर्गणेन किमिति। अत्र कुदिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चदुगवेदैरयुतगुणितैः ४४५ ५००००रपवर्त्ते कृते सति शेषस्थाने फणिनवाङ्गा उत्पन्नाः कुदिनस्थाने नन्देन्दुवेदेषुकृताग्नयाः। एवं त्रैराशिकेन यल्लभ्यते तेन स्वगतिगुणितेऽहर्गणे वर्जिते गतयोजनानि भवन्ति। सर्वेषां ग्रहाणां तान्येव गतेस्तुल्यत्वात्। अथ ग्रहार्थमुपपातः। यदि कक्षातुल्यैर्भ-

तयोजर्नैरेवो भगणस्तद्दैभिः किमिति फलं गतभगणाद्याः सर्वे ग्रहा भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमिता० । “ग्रहस्य कक्षैव हि तुङ्गपातयोःपृथक् च कल्प्यात तदीयसिद्धये । अर्कस्य कक्षैव सितज्ञयोः सा ज्ञेया तयोरानयनार्थमेव । उक्ते तयोर्ये चलतुङ्गकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽर्कगत्या” सि० शि० “चलोच्चस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या ग्रहस्य कक्षा सैव तयोरपि । यतो ग्रहकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यपदेशः । यत्र च विमण्डलेन सह संपातस्तस्य प्रदेशस्य पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशुक्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरानयनार्थमेव । किन्तु तयोर्ये चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतः परमर्कगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादर्कं प्रति नीतं सूत्रं यत्र प्रचलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रचलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थः” प्रमि० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाहर्गणः । यथाह्यार्यभट्टः । ‘योयत्र भ्रमति खगस्तद्वृत्तं भवति तस्य कक्षाख्यम् । अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणनाम्ना भवेद्द्युगतिः” । स्वस्वकक्षायां स्थितानामपि ग्रहाणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशतः परिधिभेदादिकं भवतीति ग्रहशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्रकक्षयोः रविकक्षातुल्यत्वं यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयनार्थम् । श्रीपतिना तु ग्रहान्तराणां कक्षामितिरुक्ता यथा ।“अभ्याङ्गनन्दतुगजाः (८१४६८१६) शितिनन्दनस्य, शास्त्रेषदन्त कृतखेन्दुमिताच (१०४२२११) जैवी । रूपाश्विनाग गुणशैलगुणेन्दुबाणाः (५११७४८२१) भाग्यव्रह्मसागर रसोत्सतवः (२६६४६२०) सितस्य । भूधराहिमगनागरसर्त्तुसुधाधराश्विशशिनः (१२७६६८७८७) शनिकक्षा । एतच्च खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दुश्च जलमयः सूर्य्यसम्पर्कात् उज्ज्वलितो भवति तेन च दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविवियोगभेदात्तेजःसम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कृष्णे तु रविमण्डलसन्निकृष्टतया क्रमशो दिने दिने तत्तेजःसम्पर्कविशेषाभावस्तेन क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० । “तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थः । सूर्य्यादधःस्थस्य विधोरधःस्थमर्द्धं न दृश्यं स्वकलाऽसितं स्यात् । दर्शेऽथ भार्द्धान्तरितस्य शुक्लं तत् पौर्णमास्यां परिवर्त्तनेन । कक्षाचतुर्थे तरणेर्हि चन्द्रःकर्णान्तरे तिर्य्यगिनो यतोऽतात् । भःदोनषट्काष्ट (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं न्वदृश्यस्य दलस्य शुक्लम् । उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं भजतश्च मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य । वद्याम्योदक् तपनशशिनोरन्तरं सोऽत्र बाहुः कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्यच्च तिर्य्यक् स कर्णः । दोर्मूलेऽर्कः शशिदिशि भुजोऽग्राच्च कोटिस्तदग्रे चन्द्रः कर्णो रविदिगनया दीयते तेन शौक्ल्यम्” ।

“प्राग्वद्भुभित्तेरुत्तरपार्श्वे चन्द्रकक्षां रविकक्षां च विलिख्य तत्रोर्द्ध्वरेखां तिर्य्यग्रेखां च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्द्ध्वरेखासंपाते चन्द्रबिम्बं विलिख्येदं दर्शयेत् । तिर्य्यग्रेखाया उपरि चन्द्रकक्षाव्यासार्द्धमितेऽन्तरेऽन्यां तिर्य्यग्रेखां कुर्य्यात् । सा रेखा प्रत्यग्रविकक्षायां यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्के ऊर्द्ध्वरेखावच्छिन्नचन्द्रबिम्बार्द्धं पश्चिमतः शुक्लं भवति । तस्यार्द्धमधस्तनं मनुष्यादृश्यम् । तत्रस्थेऽर्के अर्केन्द्वन्तरं पादोनषड्भागोनं(८५।४५)राशित्रयं भवति । एतावत्येव अर्केन्दुभुजे बिम्बार्द्धं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितुमर्हतीति प्रमि० “धाम्नां धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सद्यःकृत्तकृपाणकान्तिविशदच्छायां विवस्वद्दिशि । कृष्णे धर्मनृपेः करैर्घट इवान्यशिखान् विभागे पुनर्बालाकुन्तलकालतां कलयति स्वच्छां तनोश्छायया” श्रीपतिः । ‘भानुरवेत् प्रतिबिम्बितो जलमये शीतांशुगोले दिवा निस्तेजा निशि सुप्रभः कथमयो किं सूर्य्यबिम्बासमः । गोलार्द्धं रविणोज्ज्वलं च सकलं न स्यात् तडागे यथा भासार्द्धेऽसितदृश्यतेति गणकान् ज्ञानाद्वयः पृच्छति” ज्ञानराजः ।

इह०सं० शौक्ल्यादि प्रकारादि प्रदर्श्य तच्छारादिफलमुक्तं यथा “नित्यमधःस्थस्येन्दोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्द्धम् । स्वच्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवातपस्थस्य । सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः । त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधःप्रभृत्युदयः । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः । भवति शशिनोऽपराह्णे पश्चाद्भागे घटस्येव । ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य वा यातः । याम्येन, बीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च । दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखानुराधयोः पापः । मध्येन तु प्रशस्तः पित्र्यस्य विशाखयोश्चापि । षडनागतानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि

नवर्कांशचतुष्टयपतिनातीत्य युज्यन्ते । उन्नतमीषच्छृङ्गं नौसंस्थाना विशालता चोक्ता । नाविकपीडा तस्मिन् भवति शिवं सर्वलोकस्य । अर्धोन्नते च लाङ्गलमिति पीडा तदुपजीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्निमित्तं मनुजपतीनां सुभिक्षं च । दक्षिणविषाणमर्धोन्नतं यदा दुष्टलाङ्गलाख्यं तत् । पाण्ड्यनरेश्वरनिधनकृदुद्योगकरं बलानां च । समशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टयः प्रथमदिवससदृशाः स्युः । दण्डवदुदिते पीडा गवां नृपश्चोग्रदण्डोऽत्र । कार्मुकरूपे युद्धानि यत्र तु ज्या ततो जयस्तेषाम् । स्थानं युगमिति याम्योत्तरायतं भूमिकम्पाय । युगमेव याम्यकोट्यां किञ्चिन्तुङ्गं च पार्श्वशायीति । विनिहन्ति सार्थवाहान् वृष्टेश्च विनिग्रहं कुर्यात् । अभ्युच्छ्रायादेकं यदि शशिनोऽवाङ्मुखं भवेच्छृङ्गम् । गोवर्जितामिह सुभिक्षकारि तद्गोधनस्यापि । व्यस्तुच्छिन्ना रेखा समन्ततो मण्डला च कुण्डाख्यम् । अभिमण्डलिकानां स्थानत्यागो नरपतीनाम् । प्रोक्तस्थानाभावादुदगुच्चः सस्यवृद्धिवृष्टिकरः । दक्षिणतुङ्गश्चन्द्रो दुर्भिक्षभयाय निर्दिष्टः । शृङ्गेणैकेनेन्दुं विलीनमथवाप्यशृङ्गमस्य श‍ृङ्गम् । सम्पूर्णं चाभिनवं दृष्ट्वैको जीविताद्भ्रंशं पश्येत् । संस्थानविधिः कथितो रूपाण्यस्माद्भवन्ति चन्द्रमसः । स्वल्पो दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः प्रोक्तः । मध्यतनुर्वज्राख्यः क्षुद्भयदः क्षुद्भयाय राज्ञां च । चन्द्रो मृदङ्गरूपः क्षेमसुभिक्षावहो भवति । ज्ञेयो विशालमूर्तिर्नरपतिलक्ष्मीविवृद्धये चन्द्रः । स्थूलः सुभिक्षकारी प्रियधान्यकरस्तनुमूर्तिः । प्रत्यन्तान् कुनृपांश्च हन्त्युडुपतिः शृङ्गे कुजेनाहते, शस्त्रक्षुद्भयकृद्यमेन, शशिजेनावृष्टिदुर्भिक्षकृत् । श्रेष्ठान् हन्ति नृपान्महेन्द्रगुरुणा, शुक्रेण चाल्पान् नृपान्, शुक्ले याप्यमिदं फलं यदकृतं कृष्णे यथोक्तागमम् । भिन्नः सितेन मगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालभृङ्गिमरुकच्छसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकयकुलूतकपूरुषादान् हन्यादुशीनरजनानपि सप्त मासान् । गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरान् धान्यानि शैलान् द्रविडाधिपांश्च । द्विजांश्च मासान्दश शीतरश्मिः सन्तापयेद्वाक्पतिना विभिन्नः । उग्रान् सह पाह्लवैर्नरपतींस्तैगर्तकान् मालवान् कौलिन्दान् गणपुङ्गवानथ शिबीनायोध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात् कौरवमत्स्यशुक्त्यधिपतीन् राजन्यमुख्यानपि प्रालेयांशुरसृक्प्रभे तनुगते षण्मासमर्कादधः । यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्राचीशानथ चार्जुनायनान् । हन्यादर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशुर्दशमासपीडया । मगधान्मथुरां च पीडयेद्वेणातटं च शशाङ्कजः । अपरत्र कृतं युगं वदेद्यदि भित्त्वा शशिनं विनिर्गतः । क्षेमारोग्यसुभिक्षविनाशी शीतांशुः शिखिना यदि भिन्नः । कुर्यादायुधजीविविनाशं चौराणामधिकेन च पीडाम् । उल्कया यदा शशी यस्य एव हन्यते । हन्यते तदा नृपो यस्य जन्मनि स्थितः । भस्मनिभः परुषो ऽरुणमूर्तिः शीतकरः किरणैः परिहीणः । श्यावतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा क्षुत्समराभयचौरभयाय । प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदातो यत्नादिवाद्रिसुतया परिमृज्य चन्द्रः । उच्चैःकृतो निशि भविष्यति मे शिवाय यो दृश्यते स भविता जगतः शिवाय । यदि कुमुदमृणालहारगौरस्तिथिनियमात् क्षयमेति वर्धते वा । अविकृतगतिमण्डलांशुयोगी भवति नृणां विजयाय शीतरश्मिः । शुक्ले पक्षे सम्प्रवृद्धे प्रवृद्धिं ब्रह्मक्षत्रं याति वृद्धिं प्रजाश्च । हीने हानिस्तुल्यता तुल्यतायां कृष्णे सर्वं तत्फलं व्यत्ययेन” ।

“भूमध्यात् चन्द्रादेरुच्छ्रितियोजनमपि” सि॰शि॰ उक्तं यथा “गगनमाम्बरनगाष्टरसा(६८८१७७) रवेः शरशरेषु महीपुमिता ५१५६६ विधोः । निगदितावनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया” “अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः कक्षे कथिते किन्तु व्यासौ नोक्तौ तौ त्रैराशिकेनानेयौ । यदि भगणाग्निमित २९२७ परिधेः सप्ताष्टरूप्यमितो १२५० व्यासः (कोणाक्षुदिष्टया आनीतः तदा) ४३३१४९७ । २० मितायाः सूर्यकक्षायाः, ३२४०००मितचन्द्रकक्षाया वा कोऽयमनुपातेन व्यास आनेयः तदर्धमेव श्रुतिः । इयमेव भूमध्यात् चन्द्रार्कयोः उच्छ्रितिः प्रमि॰” इयं मध्यश्रुतिः, उच्चनीचयोरन्यैव यथा “मन्दश्रुतिर्द्राक् श्रुतिवत् प्रसाध्या” सि॰ शि॰ उच्चनीचवृत्तपरिधिना उच्छ्रितिः साध्या त्रैराशिकेनानेया” प्रमि॰ युक्तञ्चेदम् ग्रहाणां स्वकक्षायां उच्चादिस्थानविशेषाऽस्ति तत्रोच्चस्थानस्थितौ परिधेराधिक्यं नीचस्थाने तु न्यूनता मध्ये मध्यता इति तदनुसारेण परिधिवैलक्षण्यात् उच्छ्रितिवैलक्षण्यमिति । एवमन्येषां ग्रहाणामपि स्वस्वकक्षाभिरनुपातेन व्यासमानीय तदर्धं मध्यश्रुतिरित्याद्यवगन्तव्यम् । अत्रेदं स्मर्तव्यम् अत्र भूमध्यादिति भूगोलाकारमध्यादित्येवार्थकं न तु भूपृष्ठमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूव्यासार्धस्य तत्रोच्छ्रितेर्वर्जने भूपृष्ठादुच्छ्रितिर्भवति भूपृष्ठात्तु उक्तः उच्छ्रायो नैव युज्यते ग्रहाणां कक्षारूपपरिधेर्व्यासार्धस्य भूगोलार्द्धकान्तरत्वेन तदर्धपर्यन्तमेव तद्व्यासार्द्धत्वोचित्यादिति

एवं गौरागमादिभिः इन्दुमण्डलस्य सूर्यमण्डलादधः स्थायित्वे सिद्धे" भाग०५स्क०। "एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टात् लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं, पक्षाभ्यां मासभुक्तिं, सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते अथापूर्य्यमाणाभिश्चापचीयमानाभिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्व्वापरपक्षाभ्यां वितन्वन् सर्व्वजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्त्तैर्भुङ्क्ते य एष षोड़शकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात् सर्व्वमय इति वर्णयन्ति"। अत्र अर्कगभस्तिभ्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयश्चास्य उपलभ्यमान इत्यत्र। यथा च सूर्यकिरणैरेव चन्द्रस्योपलब्धिस्तच्च प्रागुक्तवचनैः समर्थितम्। न तु अपादाने पञ्चमी उपरिष्टात् इत्यनेनान्वयिनी। तथात्वे गौरागमविरोधः स्यात्। उपरिष्टात् इत्यत्र भूमेरित्यध्याहार्य्यं लक्षयोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिदनुपपत्तिः। एवमन्यान्यपि पौराणिकवचनानि व्याख्यातव्यानि। इन्दुपक्षद्वयेन तथा पितृदिवस्य कल्पनं तदप्युक्तम्" सि०शि०। "विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधःसुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वे दर्शे यतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम्। भार्द्धान्तरत्वाद् विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" अत्राधःस्थत्वमर्कस्य पित्रपेक्षया बोध्यम् तद्विषयमेव वा पौराणिकं सूर्य्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्"। चन्द्रस्याधःस्थित्वेन यथा तिथ्यादिसम्भवः तथोक्तम् कालमाधवीये "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशीति" वचनव्याख्याने।

"अयमर्थः अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती अशीघ्रगामी सूर्य्यः। तथा सति तयोर्गतिविशेषवशाद्यदा चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते। उपरितने दिने शीघ्रगत्या प्राचीं याति राशेर्द्वादशभिरंशैः सूर्य्यमुल्लङ्घ्य गच्छति। तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथमभागोदर्शनयोग्यो भवति। सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते तत्कलानिष्पत्तिपरिमितकालः प्रतिपत्तिथिर्भवति एवं द्वितीयादितिथिष्वगन्तव्यमिति"। तदेतद्विष्णुधर्म्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् "चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम्। भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा। चन्द्रमाः स्यात्तदा राम! तिथिरित्यभिधीयते" "एवं द्वादशभिर्भागैः सूर्य्यमुल्लङ्घितवतो प्रथमा चन्द्रकला शृङ्गद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्य्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यात् शारेण शौक्ल्यमुपचीयते। अनयैव रीत्या सन्निकर्षतारतम्येन नैचक्यमुपचीयते तदेतदुक्तम्" सि० शि०। उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोरित्यादि ।९२१पृष्ठे उक्तम्। सूर्य्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरेवामावास्यापूर्णिमयोः संपद्यते तदाह गोभिलः। "यः परो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पूर्णमासी यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति" गन्धत्र चन्द्रकलानां सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ ९२४पृ०तु वह्न्यादिदेवतासु। नायन्दोषः। अवस्थादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमोत्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानान्तत्कालप्रयुक्ता तृप्तिर्विवक्षिता तत्र यदि सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वह्न्यादिदेवतादिषु सर्व्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः" कालमा०। पक्षाणां कक्षानुसारेणैव स्वस्वकक्षास्थराश्यंशादिमानम् तथा च स्वल्पकक्षायां स्थितस्य राश्यंशकलादिकं स्वल्पं महत्यां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्य्यभट्टेन। "यच्छा सूर्य्याब्दानां प्रपूरयन्ति यहा भपरिणाहम्। दिव्येन भपरिधिं समं भ्रमन्तः स्वकक्षासु। मण्डलमल्पमधस्तात् कालेनाल्पेन पूरयति चन्द्रः। उपरिष्टात् सर्व्वेषां महच्च महता शनैश्चापि। अल्पे हि मण्डलेऽल्पामहति महान्तश्च राशयो ज्ञेयाः। अंशाः कलास्त्वेवं विभागतुल्याः स्वकेषु। भानामधःशनैश्चर सुरगुरुभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः। एषामधश्च भूमिर्मेधीभूता च मध्यस्था"। तेन पक्षाणां प्रागुक्तस्वस्वकक्षा द्वादशभिर्भक्ताः राशिप्रमाणयोजनानि। ते च पुनस्त्रिंशद्भक्ता अंशमानयोजनानि। ते षष्ट्या भक्ता कलामितयोजनानि एवं षष्ट्याभागे विकलादियोजनानि। अधिकं यहशब्दे वक्ष्यते। एतन्मण्डलाधिष्ठातृचन्द्रोत्पत्तिरत्रिजातशब्दे १११पृष्ठे उक्ता।

इन्दुक पु० इन्दुरिव शुभ्रत्वात् कन्। अश्मन्तकवृक्षे। राजनि०

इन्दुकक्षा स्त्री ६त०। चन्द्रस्य राशिचक्रस्थे परिधौ तत्परिमाणादि यहशब्दे ९२१ पृ०उक्तम्।

इन्दुकमल न० इन्दुरिव शुभ्रं कमलम्। सितोत्पले राजनि०

इन्दुकला स्त्री ६त०। चन्द्रस्य षोडशभागैकभागे। कलाश्च षोडश। अमाशब्दे २२० पृष्ठे दर्शितास्ताश्च कृष्णपक्षे क्रमेण वह्न्यादिभिः पीयन्ते यथोक्तं कालमा० सोमोत्पत्तिवाक्यम् "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः। विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात्। नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुवेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः। निष्पीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका या सा अपः प्रविशते सदा। अमायां तु सदा सोमस्त्वोषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत्। तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याययते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्य्यते" इति। "पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्तीति" माधवः। यथा च कलापानक्रमस्तथा इन्दुशब्दे दर्शितेन ९२२पृ० कालमा० वाक्येन समर्थितम्। तासांकलानां यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराणि शारदा० उपासनार्थमुक्तानि यथा। "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः। शशिनचन्द्रिका कान्तिः ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृताख्या च कामदा स्वरजाः कलाः"। तथा च षोडशभ्यः स्वरेभ्य आसामुत्पत्तिरपि ध्येयाः" "शतमिन्दुकलाक्षये" स्मृतिः।

इन्दुकलिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रा कलिका यस्याः। १केतक्याम्। ६त० स्वार्थे कन्। २चन्द्रकलायाम्।

इन्दुकान्त पु० इन्दुः कान्तइव निष्यन्दकारित्वात् प्रियोऽस्य। १चन्द्रकान्ते मणौ इन्दुः कान्तः पतिः स्नोदयेन कारकत्वादीशो यस्याः। २रात्रौ। इन्दुः कान्तइव प्रकाशकत्वात् यस्याः। ३केतक्याम्। ६त०। ४चन्द्रप्रियायाञ्च स्त्री।

इन्दुक्षय पु०। इन्दुः क्षीयतेऽत्र क्षि—आधारे अच् ६त०। १दर्शे तत्र हि इन्दोः कलानां सर्व्वकिरणास्तगमात् क्षयइव भवतीति इन्दुकलाशब्दे दर्शितम् "शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये" मल०त०पु०। भावेऽच्। २चन्द्रस्य क्षये।

इन्दुज पु० इन्दोर्जायते जन—ड। वृहस्पतिभार्य्यातारागर्भे चन्द्रेणोत्पादिते बुधे तदुत्पत्तिकथा हरिवं० २६अ० सोमस्य राजसूययज्ञकरणानन्तरमैश्वर्य्येण मत्तस्य मतिभ्रान्तिमुपवर्ण्य "वृहस्पतेः स वै भार्य्यां तारां नाम यशस्विनीम्। जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्" इत्युपक्रम्य सर्पोषां तत्र युद्धं वर्णयित्वा तत्र युद्धोपद्रवेण उपद्रुतदेवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा यत् कृत तदुक्तं तत्रैव "ततोनिवार्य्योशनसं तं वै रुद्रं भयङ्करम्। ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः। तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा ताराभाह वृहस्पतिः। मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन। योनेरदस्यत्तं वै कुमारं दस्युहन्तमम्। इषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम्। जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः। ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः। सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ वृहस्पतेः। ह्रीयमाणा यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा। तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारोदस्युहन्तमः। तं निवार्य्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम्। यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे! कस्य सुतोऽयम्। सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः। सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्। तं मूर्द्ध्न्याघ्राय भगवं सोमोधाता प्रजापतिः। बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः"। अस्यैव ग्रहत्वप्राप्तिः काशी०वर्णिता यथा "हरिवंशवत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा। "ततः सर्व्वेभ्योदेवेभ्यस्तेजोरूपश्चाधिकः। बुधः सोमं समापृच्छ्य तपसे धृतनिश्चयः। जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वप्रपालिताम्। ततो लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना स बुधेश्वरम्। तपश्चचार चात्युग्रमुग्रं संयोजयन् हृदि"। इति तत्रैवावर्णितम् तत्तपसा तोषितश्च महादेवस्तस्मै ग्रहरूपेण गगनेस्थिति रूपं वरं ददौ" यथा "ततः प्राह महेशानस्तत्स्तुत्या परितोषितः। रौहिणेय! महाभाग्य! सौम्य। सौम्यवचोनिधे:। नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति। मध्ये सर्व्वग्रहाणाञ्च सपर्य्यां सम्प्रये पराम्" राशिचक्रे तत्स्थानञ्च स्क०सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधराघनाः" इत्यनेन चन्द्रस्थानादुपरि शुक्राधाश्चः प्रदेशे उक्तम्। तत्कक्षामानञ्च। इन्दुशब्दे ९०९ १श्रीपतिवाक्ये उक्तम् तस्य चारप्रकारः वृहत्संहितायां दर्शितो यथा।

"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम्। जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्घक्षयविवृद्ध्यै वा। विचरन्श्रव-

धनिष्ठाप्राजापत्यैन्दुविश्वदेवानि । स्पृशन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीड़ा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः ॥ हस्तादीनि विचरन् षड़्भान्युपपीड़यन् गवामशुभः । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णं हौतभुजं भाद्रपदामुत्तरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वाद्यृक्षत्रितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमर्द्दयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः । प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि । सङ्क्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णायां भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः । पञ्चचतुर्स्त्र्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः"। गगने बुधस्थानञ्च भा० ५स्क० । "ततो बुधः सोमसुत उपलभ्यमान तत उपरिष्टात् प्रायेण शुभकृत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते"। इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्मदायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका सोमसुता शशिनिपातात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च यथा । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत! । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ! सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत" भा० व० ८९अ० ।

इन्दुजनक पु० ६त० । १अत्रिमुनौ तस्य ततउत्पत्तिकथा अत्रिजातशब्दे १११ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" भा० आ० १८अ० । दृश्या । [लाङ्गलीवृक्षे ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अश्विन्यादिशब्दे ४९८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिताः । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्—क्षेत्राणि सुरजादयः" ज्यो० । [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क २त० । १कुमुदत्याम् । ६त० ।

इन्दुभृत् पु० इन्दुं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्रधारणमिन्दुमौलिशब्दे ८३६पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु० इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो मणिः शाक० त० । १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निस्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियो मणिः स इव शुभ्रो मणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल न० ६त० । चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे "कृत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले" तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा । "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु (६५२२) संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्विशरबाणषड्ऋतुल्यानि (६५२२) योजनानि इन्दोस्तु ख्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (१५१)तच्चेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जितं चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति ।

फलानि योजनविम्बानि । अत्रोपपत्तिः यस्मिन् दिने अर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन भूतलमानीतेन तलस्यदृष्ट्या तद्यष्ट्यग्राभ्यां विम्बप्रान्तौ विध्येत् । या यष्ट्यग्रयोरन्तरकलास्ता रविविम्बकला भवन्ति मध्यमाः । ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिकाः ३२ ३१ । ३२ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा तदा विध्येत् तस्यैवं द्वात्रिंशत् कलाः ३२ । ० । ९ । उत्पद्यन्ते । विम्बकलानां योजनीकरणानुपातः । यदि त्रिज्याव्यासार्धं एतावत्प्रमाणं विम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विपर्तु (६५२२)संख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागाब्धि (४८०) मितानीति"। प्रमि० । विम्बमेव गोलस्य व्यासशब्देनाभिधीयते "व्यासारवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजलमृण्मयानाम् । स्युर्योजनान्याकृतिबाणषड्भि(६५२२) र्वेदाष्टवेदैः (४८०) भुजगेषुचन्द्रैः । (१५८१) इति श्रीपतिना विम्बस्थाने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष्कम्भ इति संज्ञा । "विष्कम्भमानं किल यत्र यत्र"इति लीला० व्यासस्थाने विष्कम्भशब्द प्रयोगात् अतएवार्य्यभट्टेन व्यासनिरूपणे । "शशिविष्कम्भविवर्जितमित्युक्तम् ।"व्यासे भनन्दाग्नि(१९२७) हते विभक्ते खबाणसूर्यैः (१२५० परिधिः स सूक्ष्मः" इति लीला० उक्तदिशा रविचन्द्रयोरुक्तव्यासमानेन परिधिरानेयः । स च रवेः किञ्चिदून (२०४९९) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिन्न्यून(१५०८) योजनमितः । तथा च मण्डलशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०) योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिन्न्यून (१५०८) योजनानि इन्दोर्मण्डलस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुःप्रशस्तोऽस्त्यस्याम् प्राशस्त्ये मतुप् । १पौर्णमास्याम् २अजनृपपत्न्यां विदर्भराजभगिन्याञ्च । "अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः" रघुः५ "मनोजभूवेन्दुमतीनिरासन्" रघुः । सा च हरिणी नाम सुराङ्गना तृणबिन्दुशापात् मानुषजन्मप्राप्ता तदेतत् वर्णितं रघौ । "चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् । अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्म्मिणा भुवि । भगवन् ! परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे । इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना-सुरपुष्पदर्शनात् । क्रथकैशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा । उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम्"इति अजं प्रति वशिष्ठसन्देशः ।

इन्दुमौलि पु० इन्दुर्मौलावस्य । महादेवे स हि इन्दुतपसा तुष्टस्तत्कलां शिरस्येकां दधारेति काशी० कथा यथा "तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ या धृता सदा । आदाय तां कलामेकां जगत्संजीवनीम् पराम् । पश्चात् दक्षेण शप्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्यायतेऽसौ कलया पुनरेव तया शशी"।

इन्दुरत्न न० ६त० इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् वा । मुक्तायां तस्याः चन्द्रदेवताकत्वात् चन्द्रदोषोपशान्त्यर्थत्वेन तत्प्रीतये दीयमानत्वात् तद्वच्छुभ्रत्वाच्च तद्रत्नत्वम् । पञ्चशब्दे पञ्चरत्नानि वक्ष्यन्ते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखेव । १चन्द्रकलायाम् २तदंशजन्यायां १सोमलतायाम्, तस्याः सोमाद्भवकथा इन्दुकलाशब्दे ९१९पृष्ठे दृश्या । तद्दाप्यायनकारित्वाम् ३अमृतायां, तद्गुणत्वात् ४यमानिकायाञ्च । वस्य रः । इन्दुरेखाप्यत्र ।

इन्दुलोक पु० ६त० । चन्द्रलोके । स हि कर्मिणामुपभोगस्थानतया श्रुत्यादिषु कथितः । चन्द्रलोके कर्मिणाम् आप्यशरीरं जायते तच्च कर्मसमवायिजलरूपश्रद्धायैव एवेति निरूपणाय छा० उ० पञ्चाग्निविद्या प्रस्ताविता यथा

"असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्, रश्मयो धूमो,ऽहरर्चि, चन्द्रमा अङ्गारा, नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति १। पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो, विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा, ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति २। पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो, रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्, प्राणो धूमो, जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेरेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो, योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा, अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ५। इति

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति” छा० उ० । “असौ वाव लोकोऽग्निर्गौतम ! यथाऽग्निहोत्राधिकरणम् आहवनीयम् इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते अतः समिन्धनात् समिदादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यकार्य्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः अह्नः प्रशमेऽभिव्यक्तेः अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः अधिदैवतं श्रद्धाम् अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती” त्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ।“श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति”च विज्ञायते । तां श्रद्धामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीताश्च आदित्ये यश आदिकार्य्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तम् । तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः श्रद्धाख्या आपो द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्य्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्म्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धाप्समवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमानानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् १। द्वितीयहोमपर्य्यायार्थमाह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित्, वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् । अभ्रं धूमो, धूमकार्य्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा । ह्रादनयो विस्फुलिङ्गाः । ह्रादनयो गर्जितशब्दाः मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं राजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्य्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते २। पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिरर्चिः, पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तमोरूपत्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिः। दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निः तस्य वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसाम्यात् । समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादि संस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५। एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोहोमपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । नत्वाप एव केवलाः सोमादिकार्य्यमारभन्ते । न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति । त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात् समुदितान्यभूतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्य्यारम्भकाण्यप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु बहुद्रवञ्च, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः । इति तु एवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादीनां प्रत्याहुतमेरा-

कुक्षौ प्रविश्य पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयके उक्तं तत्प्रसक्तिक्रममिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः परिणामविशेषः आहुतिक्रमसमवायिनीनां श्रद्धाख्यानामपाम्, उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वानन्तरं जायते । उल्बावृत इत्यादिर्वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाऽशुचिपटावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन च विवर्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति । मुहूर्तमप्यसह्या दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्रवद्गमनागमनाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नयेऽन्त्यकर्मणे ऋत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्मिणः, यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेव योनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः" भा०। एवं चन्द्रभावप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तत्प्राप्त्युपायं कर्मभेदं प्रदर्श्य तत्र गतिप्रकारमाह "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति, धूमाद्रात्रिं, रात्रेरपरपक्षम्, अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" छा०उ० । "अथेत्यर्थान्तरप्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् इत्येवंविधं परिचरण-

परित्राणाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीम्, अपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान्, मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिराप्तेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः प्राप्यते चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन्, नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते, किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते, स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति । शरीरं च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धाशब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । अन्त्यायां च शरीराहुतावग्नौ हूयमानायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पतन्ति येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो या-

चाद्यस्मात् यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गम् पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चेति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा शावशेष इति । किन्ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यात् न वेति तत्र आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः क्षीणानि यन्निमित्तं चन्द्रमारूढस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-विरुद्धः" भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतुः ।

इन्दुलोह न० ६त० । इन्दुदेवताके, लोहे धातौ रौप्ये धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देयत्वाच्च तथात्वम् । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्त्री "इन्दुवदना जजसनैः सगुरुयुग्मैः" वृत्त०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ६त० । चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम् । तत्प्राप्तिस्थानमुक्तं सुश्रुते यथा "नैवासादयितुं शक्याः सोमाः सोमसमास्तथा । पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः । निहितं सोमवीर्य्यास्तु सोमे चाप्योषधीगतौ । देवसुन्दे सुदर्श तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये प्लवन्तकाः" तत्समान चौषधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० "आपोक्लिमे (३,६,९,१२,) यदि शशी स किलेन्दुवारो न स्वाङ्गुभः कथन ताजकशास्त्रगीतः" नी० ता० उक्ते वर्षलग्नतः (३,६,९,१२,) स्थानानामन्यतमस्थाने सर्वग्रहस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक०त० । चान्द्रायणे व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रह्रासवृद्धिवशानुसारेण भोजने ह्रासवृद्धिमत्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् पञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा०वि० दर्शितं यथा । "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणञ्चरेत् । एतदेव विधिं कृत्स्नं आचरेत् यवमध्यमे । शुक्लपक्षादि नियतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्" । "अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यंदिने गते । नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणञ्चरन् । चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यंदिने गते । मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोकताम्" मनुः । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पिपीलिकातनुमध्यम्, यवमध्यं, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतोमुखं शिशुसंज्ञञ्च । यथाह जावालः "पिपीलिकायवमध्यं यतिचान्द्रायणन्तथा । चान्द्रायणन्तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञञ्च तुल्यं पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यमुभयत्रामावास्यायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्दश्यामेकग्रासः अमावास्यायामभोजनम् एवं प्राप्नोति तथा च वसिष्ठः । "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशद्ग्रासाधिकं शतद्वयम् तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्" "यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयमिति" । "यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते संयमदिवसे पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन संख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः । यथाह गौतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" शङ्खलिखितौ "अमावस्यायां व्रतोपायनं यवमध्यम् अमावस्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्" उपायनमारम्भः । युक्तञ्चेदम् अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्टत्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिशब्दवाच्यत्वात् । जावालः "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । अमावस्यां न भुञ्जीत यवमध्यञ्चरन् द्विजः । एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यमम्" । अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् । एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशग्रासमारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याञ्चोपवास इति" पिपीलिका

तनुमध्यं चान्द्रायणम्” । ऋषिचान्द्रायणमाह यमः “त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयात् नियतात्मा दृढ़व्रतः । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्” । अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । ग्रासपरिमाणमाह पराशरः “कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् । एवं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम्” । सकल चान्द्रायण एव चतुर्द्दश्यामुपवासं कृत्वाऽपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्य्यः । यथा बौधायनः “शुक्लां चतुर्द्दशीमुपवसेत् कृष्णचतुर्द्दशीं वा केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा” इत्याद्यभिधाय “तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहमुक्तवान्” विस्तरभयान्न लिखितम् । अत्र सामान्यव्रतधर्म्मः कर्त्तव्यः । विशेषमाह यमः “आर्द्रं वासाचरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पोड़येत् । अङ्गुल्यग्रस्थितं ग्रासं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । भक्षयित्वा उपस्पृश्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् । आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्ज्जयेत् । असुराणां हि तत् पात्रं पानपात्रमचक्रजम्” अचक्रजं कुलालचक्रानिष्पन्नम् । अपरे धर्म्मा बौधायनादिषु द्रष्टव्याः । तेन एकत्रिंशद्दिनसाध्यं चान्द्रायणव्रतम्” । या० स्मृ० । “तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान् । एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् । यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् । कुर्य्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा । अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु । धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम्” अत्र (२४०) ग्राससंख्योक्तेर्मध्ये नोपवास इति प्रतीयते तथा हि प्रतिपदादिपञ्चदशसु ग्रासवर्द्धनेन भक्षणे “एकपदप्रपदार्द्धमर्द्धैकाद्यादियुतिः किल सङ्कलिताख्येति” लीला० उक्तदिशा (१२०) ग्राससंख्या, पुनः कृष्णे ह्रासेन तथैव संख्येति (२४०) भोज्यग्राससंख्या । तत्राच समर्थासमर्थभेदेन अनयोर्व्यवस्थेति सिद्धान्तः ।

इन्दुशेखर पु० इन्दुः शेखरे यस्य । महादेवे इन्दुमौलि शब्दे ९१९पृ० विवृतिः । चन्द्रशेखरादयोऽप्यत्र ।

इन्दूर पु० उन्दूर+पृ० उत्वम् । मूषिके जटाध० ।

इन्द्र पु० इदि–रन् । १परमेश्वरे । “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते” श्रुतिः । द्वादशादित्यमध्ये २आदित्यभेदे । ते च अदित्यां कश्यपेनोत्पादिताः “धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततोविष्णुरजघन्यो जघन्यजः” विष्णुध० । भा० आ० ६५अ० तु इन्द्रस्थाने शक्रनाम्ना पठितः यथा “अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । धातामित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंशुरेव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशोविष्णुरुच्यते । जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः” । कल्पभेदान्नामभेद इति न विरोधः । ३कुटजवृक्षे ४रात्रौ च धरणिः ५ भारतवर्षोपद्वीपभेदे मत्स्यपु० इन्द्रदेवताके ६ज्येष्ठानक्षत्रे विष्कम्भादिषु योगेषु ७षड्विंशे योगे छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे सप्ताक्षरप्रस्तारे आद्यन्तगुरुद्वयेन लघुद्वयमध्येन युते ८चतुर्थे भेदे । ९देवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्द्दशविधः यथा “मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते” भाग० ८स्क० १अ० । इत्थं मन्वन्तरे षड्विधकीर्त्तनीयमुपक्रम्य मन्वन्तरभेदेन तत्तन्नामानि कथितानि अतोनामभेदात्तस्य चतुर्द्दशसंख्या तत्रोक्ता यथा “तुषिता नाम ते देवाः आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे । मरीचिमिश्राऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः” भाग० ८स्क० १अ० । १मन्वन्तरे यज्ञः । “स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्” इत्युपक्रम्य “तत्रेन्द्रोरोचनस्त्वासीत् देवाश्च तुषितादयः” तत्रैव । २म० रोचनः । “तृतीय उत्तमोनाम प्रियव्रतसुतो मनुः” इत्युपक्रम्य “सत्यावेदश्रुता भद्राः देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्” तत्रैव । ३म० सत्यजित्” “चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः” इत्यु० “सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः” तत्रैव । ‘ईश्वरइन्द्रः’ श्रीधरः । ४म० त्रिशिखः । “पञ्चमो रैवतोनाम मनुस्तामससोदरः” इत्यु० “विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् ! भूतरयादयः” तत्रैव ५अ० । ५म० विभुर्नाम । “षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः”, इत्यु० “इन्द्रो मन्त्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः” तत्रैव ५अ० । ६म० मन्त्रद्रुमः । “मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्त्तमानोऽयम्” इत्युप० “आदित्यावसवोरुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः । अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः” । तत्रैव अ० १३ । ७म० पुरन्दरः । “अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः” इत्यु० “तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रजाः । तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भविष्यति” १३अ० । ८म० बलिः । “नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः” इत्युप० “पारोमरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः

सुतः सुतः" तत्रैव १२अ०। ९म०सुतः। "दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्" इत्यु० "सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः" १२अ०। १०म०शम्भुः। "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादश आत्मवान्" इत्यु० "विहङ्गमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः। इन्द्रस्तु वैधृतस्तेषां ऋषयश्चारुणादयः" १२अ०। ११म०वैधृतः। "भविता रुद्रसावर्णिर्नाम द्वादशमो मनुः" इत्यु० "ऋतधामा च देवेशो देवाश्च हरितादयः" १२अ०। १२म०ऋतधामा। "मनुस्त्रयोदशो भव्यो देवसावर्णिरात्मवान्" इत्यु प० "देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः" १२अ०। १३म०दिवस्पतिः। "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति" इत्यु० "पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति" १२अ०। १४म०शुचिः। पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश कल्पभेदादविरुद्धानि। विस्तरभयात्तानि नोक्तानि। एवं शक्रनामसंख्याशब्दात् १० चतुर्दशसंख्यायाम्। स च शचीपतिः वृत्रादिहन्ता, पूर्वदिक्पालः, दृष्टिदायकः, अमरेशः मेघवाहनः तस्य पुत्रो जयन्तः, वनं नन्दनं हयउच्चैःश्रवाः गजऐरावतः, पुरी अमरावती नेत्राणि सहस्रं वज्रमस्त्रम् इत्यादि। विवृतिस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या। तस्यानेकविधानि कार्य्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्तरभयान्नोक्तानि मन्वन्तरपर्य्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्समाप्तौ तस्य प्रजापतेः सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरपवर्गसाधनत्वात् कैवल्यप्राप्तिः "योयो देवानां प्रत्यबुध्यत" इत्यादिश्रुतेः। इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम् स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपवधजनितब्रह्महत्यासम्बन्धभिया तस्य स्वपदच्युतिः। तत्पापस्य विभज्यान्यत्र संक्रामणे पुनः स्वपदप्राप्तिः। असुरादिभिरपि बलाधिक्यवशात् तं युधि निर्जित्य कियत्कालपर्य्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुरः" देवीमा० "शताश्वमेधकरणे अन्यस्यापि इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते।

इन्द्रश्च प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्य्याचरणेन ब्रह्मविद्यां प्राप्नोति छा०उ० वर्णितं यथा "यदाङ्करेकशतं हैकं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच। मघवन्! मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इत्यादि।

"मघवन्! मर्त्यं वै मरणधर्म्मि शरीरम्। यन्नाम्यस्येऽव्याधारादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति। शृणु तत्र कारणम्। यदिदं शरीरं वै पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चात्तं मृत्युना ग्रस्तं सन्ततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्तं मृत्युनेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तेत इति। शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मवर्जितस्येत्येतत्। अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवदवयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामिति। आत्मनो भोगाधिष्ठानम् आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानम्। यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्म्माधर्म्मजनितत्वात् प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितत्वात् सशरीरो भवति। अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाहमित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वम्। अत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम्। प्रसिद्धमेतत् तस्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्बाह्यसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयोर्नास्तीति। तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः। स्पृशिः प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति। न ह्यनात्मधर्म्मिकैः सह सम्बध्येतेति यद्वत्। धर्म्माधर्म्मकार्य्ये हिताहिते, यतोऽशरीरता एतत्स्वरूपमिति। तत्र धर्म्माधर्म्मयोरसम्भवात्तत्कार्य्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः। ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति, तदेवेहाप्यापन्नम्। नैष दोषो धर्म्माधर्म्मकार्य्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इत्यादिश्रुत्या। आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति। तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

इन्द्र

नेह प्रतिषेधो "विज्ञानमानन्दम्" "आनन्दो ब्रह्मेति" श्रुतिभ्यः इहापि "भूमैव सुखम् सत्यज्ञानात्" भा०। इत्युपक्रम्य बहूपदेशः कृतः। प्रपञ्चस्तत्र द्रष्टव्यः।

इन्द्रश्च देवानां मध्येऽतिशयेन ब्रह्मवित्तमः तथाहि। केनोपनिषदि असुरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते तदभिमानापनोदनार्थं यक्षभूतेनाविर्भूतेन परब्रह्मणा अग्निवाय्वोरभिमाननिरसने तयोर्निवृत्तौ इन्द्रभक्तिमिन्द्रं प्रत्येव हैमवत्युपदेशेन तस्यातिशयमहिमा सूचितः ततो दिग्मात्रं तद्वाक्यजातं दर्श्यते। "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति। तेऽग्निमब्रुवन् जातवेदः! एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति। तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति" के० उ०। एवं वायोरप्यभिमाननिरसनमुपवर्ण्य "अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति। तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" के० उ०। "तथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्व्ववदिन्द्रः परमेश्वरो मघवान् बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपगतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय। तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्थौ। किं तद्यक्षमिति ध्यायन् न निववृतेऽग्न्यादिवत्तस्येति यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा। स इन्द्रस्तामुमां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपद्यते। हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः। अथवा उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्व्वज्ञेन ईश्वरेण सह वर्त्तत इति ज्ञात्वा समर्था इति कृत्वा तामुपजगाम इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच प्रपच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति। सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ। एतदिति क्रियाविशेषणार्थम्। मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमेव महिमेति। ततस्तस्मादुमावाक्याद्ध एव विदाञ्चकार ब्रह्मेतीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण। यस्मादग्निवायिन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना समीपमुपगतास्तस्मादैश्वर्य्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिभिर्महाभाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरते इवेते देवाः। इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा। यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्ठमन्तिकं समीपं प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति। यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रतुः इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्मादिन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेते इवान्यान्देवान्, स ह्येतन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात् ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" भा० ११ अन्तरात्मनि "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादि" पा० १२ ऐश्वर्य्यान्विते त्रि०। भावे रन्। १३ऐश्वर्य्ये। १४इन्द्रवारुण्यां स्त्री टाप्। राजनि०। "इन्द्रायेन्दो! मरुत्वते" ऋ०९,६४,२२। "तदिन्द्रवन्दिष्टसुमेन्द्र! यद्वचः" माघः। "हरो इन्द्रस्य" निरु०। १५ज्येष्ठायां "महोमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य वक्षसम्" नैष०। "राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञां चैवाभिषेचनम्। अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत" भा०शा०६७अ० "देवताद्वन्द्वे उत्तरपदस्यस्य नेन्द्रस्य परस्य न वृद्धिः आग्नेन्द्रम् कर्म सि० कौ० सिद्धान्ते च। इन्द्रियम्। इन्द्रियशब्दे विवृतिः। इन्द्रो जीविकास्य देवपथा० कन् तस्य लुप्। इन्द्रस्य तनुमूर्त्तिर्जीविकार्थेति लुपि व्यक्तिवचनत्वात् पुं०। इन्द्रो देवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताके हविरादौ "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्" श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः। 'ऐन्द्रीतमपरे स्मरम्'

देवीभा० ऐन्द्री दिक् “उपमितसमासे उत्तरपदस्थः श्रेष्ठत्वद्योतकः मनुजेन्द्रः वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न० इन्द्रस्य राज्ञः कं सुखं यत्र । १सभाम्रहे हेम० । ६त० । २इन्द्रसुखे ।

इन्द्रकर्म्मन् पु० इन्द्रस्येव ऐश्वर्य्यान्वितं कर्म्मास्य । विष्णौ “इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णुस० ।

इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव अचलत्वात् । १मन्दरपर्व्वते इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न० “विषमेन्द्रकीलसह-स्पर्शभ्राणासुपरिष्टात्” सुश्रु० ।

इन्द्रकुञ्जर पु० ६त० । ऐरावते तस्यामृतमन्थनकाले इन्द्रेण गृहीतत्वात् तथात्वम् यथाह “श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः”भा०आ० १८अ० । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्य्यान्वितः कूटोऽस्य । पर्व्वतभेदे “ततस्तु पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः । जयन्तो व-जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्व्वतः । महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः” हरि० १७१ अ० ।

इन्द्रकृष्ट न०कृष् कर्षणं भावे क्त ततः अस्त्यर्थे अच् इन्द्रेण इन्द्रहेतुकवर्षणेन कर्षणजातम् । हष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे “इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्येच नदीमुखैः”भा०स०५१अ० ।

इन्द्रकोप पु० इन्द्रस्य कोपइव सुखदायकत्वात् । १मञ्चे, २अट्टालके च । [पर्व्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु०इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्व्वते । इन्द्र-

इन्द्रगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ इन्द्राचार्य्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य । वर्षा-कालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरलवपुर-सुरेन्द्रगोपाः” किरा० । “इन्द्रगोपकवर्णाभां शुक्लवर्णां मनोजवाम्” भा०स०४० अ० । शुक्लतया वर्णनात् “तरुयौवनया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन” काद० रक्ततया वर्णनाच्च तस्य कीटस्य द्वैविध्यं रक्तश्वेतभेदात् ।

इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं घुष्यते घुष-कर्म्मणि घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु”यजु० ५,११ । [श्वेतचन्दने राजनि० ।

इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा०त० । हरिचन्दने

इन्द्रचाप पु०इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चापइव । १शक्रधनुषि । “विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः” मेघ-दू० । “विद्युता सहितः सूर्य्यः सेन्द्रचापे घने यथा” भा०व०२२०अ० । तदुत्पत्तिप्रकारादि इन्द्र०श०उक्तम् इन्द्रायुधशब्दे विवृतिः ६त० । २शक्रस्य शरासने च

इन्द्रचिर्भिटी इन्द्रस्यात्मनःप्रिया चिर्भिटी शा०त०। लताभेद । सा च इन्द्रतुल्यवर्णकुसुमा गुच्छान्वितमञ्जरीका दीर्घवृन्ता गुच्छफलान्विता कटी शीतवीर्य्या पित्तश्लेष्मकासव्रण-दोषकृमिनाशिनी चक्षुष्या च राजनि० ।

इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सह० छन्द्यते सहस्रगुच्छेन छाद्यते छद-असुन् नि०नुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम० ।

इन्द्रजनन न० इन्द्रस्यात्मनः जनन देहसम्बन्धभेदः । आत्म-नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतः ग्रन्थः छ । इन्द्रज-ननीयं तदधिकारेण कृते ग्रन्थभेदे न० ।

इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलाद्यैश्वर्य्येण जालं द्रष्टुर्नेत्रावरणं यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (बाजी) १पदार्थे २मायारूपे जाले च । “एतदेव महान्तोऽस्याः प्रवदन्ती-न्द्रजालताम् । एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थि रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम् । पर्य्यायेण शि-शुत्वयौवनजरावेशैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति । देहवृद्धवटधानामध्ये सुविचार्य्यावलोक्य-ताम् । के धानाः क च वा हक्षस्तमात्त्वावेति निश्चितं” प०द० “स्यूणाकर्णेन्द्रजालस्य वीरस्यापि तथार्ज्जुनः । आग्नेयकापि सौम्यस्य वसनं कुरुनन्दनः” भा० व०२७४अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् । ३मन्त्रोपायभेदे च । इन्द्रजालस्य द्रव्यविशेषसंयोगेन अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापारः (जिजाष्टरि) इति चं भाषाप्रसिद्धः मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च । तत्र दत्तात्रेयतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् । इन्द्रजालतन्त्रे तु औषधिविशेषेण तथाकरणं बहुक्तं ततोदिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्र-जालमनुत्तमम्” इत्युपक्रम्य

“अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधीनां विधिं वरे ! येन विज्ञा-नमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य बीजानि प्रस्थ मेकं समाहरेत् । भल्लीरसेन देवेशि ! सप्त वारान् विभाव-येत् । कर्त्तव्या गुटिका तां तु मुखे निक्षिप्य पार्व्वति ! अचिरेणैव कालेन स्वय पारावतो भवेत् । अथातः संप्रव-क्ष्यामि इन्द्रजालं मम वल्लभे ! । वागिस्य योर्भं संगृह्य तत्र सम्पुन्नलिर पूरयित्वा पुनर्धत्तूरबीजानि वापयेत् यत्काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि

निक्षिपेत् स छागो भवति । मयूरशीर्षमादाय कृष्णचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शणबीजानि वापयेत् यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शणबीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयेत् कार्पासबीजानि वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाकशीर्षमादाय काकमाचीबीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता भवति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य काको भवति । काक इव गच्छति मद्यासृक्क्षीरैर्मोक्षः । पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयित्वा तिलबीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सेचनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा मुखे संस्थाप्य अन्तर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवति । सर्व्वस्वं ददाति । तानि तिलानि संगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां का कथा । उष्ट्रीक्षीरे द्रवणो भवति । जीवेद्वर्षशतं स्त्रियः सर्व्वे जनाश्च वश्या भवन्ति । श्वेतशिरः समादाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकायां निक्षिपेत् लशुनबीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्पनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरञ्जनीयं यावत् यावत् योजनशतं पश्यति मेदिन्यां, दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उष्ट्रगर्द्दभमहिषादीनां एकजीवानां शिरसि सत् यत्बीजं यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः । मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुस्तूरबीजकेन च । पलाशस्य पुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं समाघ्राति स च लोकेन पश्यति । दुन्दुभिं पटहांश्चैव शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् । एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां ग्रहेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म्मजीविनाम् । न चाग्निर्दह्यते तेषां यत्नेन सोऽगदो भवेत् । पारावतस्य हृदयं चतुर्जिह्वा च शोणितम् । अञ्जनं रोचनायुक्तं वनितावशकृत् परम् । कपालं मानुषं दृष्ट्वा कनकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृष्य तिलकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति निश्चयः । एष कापालिको योगो वशित्वस्य शुभं मतम् । नरजिह्वां समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च सुशीतेन दापयेत्तद्विचक्षणः । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये च दापयेत् । प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरुन्धती सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं श्मशाने कृष्णचतुर्दश्यां क्षित्वा कुर्व्वन्मिश्रं प्राज्ञम् अवश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा पात्रे राजौ प्रज्वाल्यार्कदलच्छन्ने कज्जलं कृत्वा चक्षुषी अभ्यञ्जेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कर्णदन्तमलं लाला स्वदेहाच्चिमलत्रयम् । नासिकोद्भवरक्तस्य चूर्णमेतद्वदायुतम् । एतत् सर्व्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुधः । पानभोजनके देयं वशीकरणमुत्तमम् । काकजिह्वा वचा कुष्ठमात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तद्भाजनदलं कक्षिणा तगरं गौरसर्षपाः । शिवनिर्म्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीणान्तु वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति । कृष्णसर्पस्याङ्गुलप्रमाणं शिरश्छित्त्वास्यास्ये सर्षपादिभिः । पूरयित्वा छायाशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगीफलं गिलित्वाऽपानमार्गेण निर्गतं संगृह्य धुस्तूररसान्तरितं कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः कुङ्कुमचन्दनैरधिवास्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति । दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा तद्भूमेन दाहयेत् । तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः । अजगन्धस्य पञ्चाङ्गं वचां कुष्ठेन भावयेत् । श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णं स्त्रीषु दुर्लभम् । अनेनैव तु चूर्णेन योजयेत् सींच पादपान् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं वृक्षाद्विलग्नयेत् । तत् क्षणात् फलते वृक्षो नरनारीषु का कथा । जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् । गोपितं सैन्धवञ्चैव हस्तीफलमेव च । लेपयेदेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम् । उन्मातुः पञ्चमलेन आत्मनो रुधिरान्वितम् । स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम् । श्वेतार्कं रोचनायुक्तमात्ममूत्रेण पेषयेत् । ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् । दृष्टमात्रेण तेनैव सर्व्वो भवति किङ्करः । श्वेतार्कं चन्दनेनैव रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चिद्वापि पश्चात् दासो भविष्यति । मधूकं सह तैलेन सार्षपेण तु लेपयेत् । एतेन पाणिमभ्यज्य भर्त्ता स्त्रा सहिता लमेत् ।

संहृते वैधुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति"। "यानि कानि च बीजान्यङ्कोलतैलेन भेलयेत्। सफलो जायते वृक्षः सिद्धियोग उदाहृतः। घटमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि। एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम्। शिग्रुबीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम्। वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम्। गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिलाम्। एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोद्भवः। उष्ट्रविष्टां गृहीत्वा त्वेरण्डतैलेन पेषयेत्। यस्याङ्के निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम्। सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम्। तक्कलारकसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम्। सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्टा मनःशिलाम्। तत्सिक्तवस्त्रं शिरसि वह्निवत् दृश्यते ध्रुवम्। अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं डुम्बरसम्भवम्। गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च। दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम्। अङ्कोलतैलक्षिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः। पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः। अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः। रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले। बुधे वा शनिवारे वा कृकलासं धाद्य यत्नतः। यत्र मूत्रयते यत्र कृकलासं तत्र निःक्षिपेत्। निखनेद्भूमिमध्येषु उद्धृते च पुनः सुखी। नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम्। गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा। सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिद्वह्नौ विनिःक्षिपेत्। विघ्नाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः" दत्तात्रेय तन्त्रे ११प०

इन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालं शिल्पतयाऽस्त्यस्य ठन्। इन्द्रजालकारके। इनि इन्द्रजालीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि–भूते क्विप्। १दिति-वंशीये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे "दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विश्रुतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्य्यवान्"। इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्णने "इन्द्रजित् सर्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च" हरिवं० ३अ०। २रावणपुत्रे मेघनादे च "पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत। जहि राममनिलञ्च सुग्रीवञ्च सलक्ष्मणम्। त्वया हि मम सत्पुत्र! यशो-दीप्तमुपार्ज्जितम्। जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्" भा०व० २८७। "तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे" भा०व० २८८ अ०।

इन्द्रजिद्धन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन–तृच् ६त०। दशरथात्मज लक्ष्मणे। तद्धननकथा। "अविध्य-दिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्म्मभेदिभिः। सौमित्रि-श्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः"। इत्युपक्रम्य "एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत्। द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ न्यपातयत्। तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता। जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम्। विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम्। तं हत्वा सूतमस्त्रैर्जघान बलिनां वरः" भा०व० २८८अ०।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु। १असुरभेदे "इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पितः" असुर-नामोत्कीर्त्तने" हरिवं० २६अ०। २मेघनादे च। "दश-ग्रीवश्च वाली च मेघराजो द्रुमावरः। टिट्टिभोविटभूतश्च संह्लादश्चेन्द्रतापनः" भा०स०प० ०अ० वरुणसभावर्णने।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्येव तूलमाकाशे उड्डीयमानत्वात्। आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे तूले त्रिका०।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्य्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा। गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे। "इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ" भा० अनु० प० २४।

इन्द्रदमन पु० "बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यासदपद्यत" हरिवं०३अ० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्ध्वजस्य साधनं दारु। देवदारुवृक्षे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृष्ठे तस्य तद्ध्वजसाधनत्वम् दृश्यम्। इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्येव द्युम्नं धनमस्य। भारतेये १ऋषिभेदे २असुरावतारराजभेदे ३राजभेदे च। तत्र असुररूपोद्भवः कृष्णेन हतः यथा। "इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद्यवनश्च कसे-रुमान्। हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम्" भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवाक्यम्। ऋषिभेदस्तु। "ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वनं दाम्भ्रम-पूजयन्नित्युपक्रम्य "द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः। इन्द्रद्युम्नोभालुकिश्च कृतचेताः सहस्र-पात्" इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह। "एते चान्ये च बहवोब्राह्मणा संशितव्रताः। अजातशत्रु-मानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः" भा० व० २६ अ०। राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १९८अ०। युधिष्ठिर प्रति मार्कण्डेयवाक्यम्। "स तानु-वाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

पुण्यक्षितिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे व्युच्छिद्येति स मा-मुपातिष्ठत्व प्रत्यभिजानाति मां भवानिति। तमहमब्रवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वाच्च प्रत्यभिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारम्भोऽर्थानामनुष्ठानं स मामुवाच अस्त्यन्यस्त्वत्तश्चिरजात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति स भवत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति। ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति। स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति। स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः। अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति। तत इन्द्रद्युम्नो मामुलूकमादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव। सोऽस्माभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एवं मुहूर्त्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छामेति। ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास। अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति। स मुहूर्त्तं ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्। कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः। सरश्चेदमस्य दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम्। अत्र चाहं प्रतिवसामीति। अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्यग्रो याहीति”।

एतत्सरश्चोत्कलाख्ये वर्णितं तत्राधिकम्। “इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतान्य च। शतश्रृङ्गं महाराज तापसः समतप्यत” इत्युक्तेः शतशृङ्गपर्व्वतसमीपे हंसकूटान्तरं तत्सरः इति गम्यते। “हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं० १५७ उक्तेश्च हंसकूटसन्निकृष्टत्वमस्यावगम्यते। पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाशकथापरः पुरुषोत्तमशब्दे तद्विवृतिर्वक्ष्यते।

इन्द्रद्रु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्थो द्रुः। १अर्जुनवृक्षे। तस्य तद्ध्वजनिर्म्माणे प्रथमोपात्तत्वात् तथात्वम्। इन्द्रध्वजशब्दे विवृतिः। इन्द्रनामा द्रुः। २कुटजवृक्षे राजनि०।

इन्द्रद्रुम न० इन्द्रद्रुवत् विग्रहः। अर्ज्जुनवृक्षे शब्दर०।

इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुरिव। इन्द्रायुधशब्दे वक्ष्यमाणे पदार्थे “विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च” मनुः। तस्य ऋजुत्वे रोहितत्वम्। वक्रत्वे इन्द्रधनुरिति भेदः।

इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः। भाद्रशुक्लद्वादश्यां शराख्ये उच्छ्रायादिरूपस्य तत्प्रीतये राज्ञा क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं बृहत्संहितायां यथा

“ब्रह्माणमूचुरमरा भगवञ्छक्ताः स्म नासुरान् समरे। प्रतियोधयितुमतस्त्वां शरण्य शरणं समुपयाताः। देवानुवाच भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम्। यं दास्यति तं दृष्ट्वा नाजौ स्थास्यन्ति वो दैत्याः। लब्धवराः क्षीरोदं गत्वा ते तुष्टुवुः सुराः सेन्द्राः। श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोरस्कम्। श्रीपतिमचिन्त्यमसमं समन्ततः सर्वदेहिनां सूक्ष्मम्। परमात्मानमनादिं विष्णुमविज्ञातपर्यन्तम्। तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो ददौ चैषाम्। ध्वजमसुरसुरवधूमुखकमलवनतुषारतीक्ष्णांशुम्। तं विष्णुतेजोभवमष्टचक्रे रथे स्थितं भास्वति रत्नचित्रे। देदीप्यमानं शरदीव सूर्यं ध्वजं समासाद्य मुमोद शक्रः। सकिङ्किणीजालपरिष्कृतेन सच्छत्रघण्टापिटकान्वितेन। समुच्छ्रितेनामरराड् ध्वजेन निन्ये विनाशं समरेऽरिसैन्यम्। उपरिचरस्यामरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य वेणुमयीम्। यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास। प्रीतो मखेन मघवान् प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति। वसुवदेषामवनिर्भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति। मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः। ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत्। पूजा तस्य नरेन्द्रैर्बलवृद्धिजयार्थिभिर्यथा पूर्वम्। शक्राज्ञया प्रयुक्ता तामागमतः प्रवक्ष्यामि। तस्य विधानं शुभकरणादिवस-

नक्षत्रमङ्गलमुहूर्त्तैः । प्रास्थानिकैर्वनमियाद्दैवज्ञः सूत्रधारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः। कुब्जोर्द्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बहुविहगालयकोटरपवनानलपीड़िताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभाः शक्रकेत्वर्थे। श्रेष्ठोऽर्ज्जुनोऽश्वकर्णः प्रियकधवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽपरं वृक्षम् । गौरासितक्षितिभवं सम्पूज्य यथाविधि द्विजः पूर्व्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम् । ‘यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ! । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्’ । छिन्द्यात् प्रभातसमये ह्यथ सुदक् प्राङ्मुखोऽपि वा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्व्वोदक् । अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत्पतितम् । छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयोऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्द्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रप्रमुखैः सुवेशधरैः । अहताम्बरसंवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । स्रग्गन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्य्यरवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं प्रहृष्टजनम् । सम्मार्ज्जितार्च्चितपथं सुवेशगणिकाजनाकीर्णम् । अभ्यर्च्चितापणाट्टं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् । नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताकाः श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदाः पीताः । जयदाश्च चित्ररूपा रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशयन्तीं निपातयन्तो भयाय नागाद्याः । बालानां तलघाते सङ्ग्रामः षण्डयुद्धे वा । सन्तक्ष्य पुनस्तष्टा त्रिधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागरमेकादश्यां नरेश्वरः कारयेत्तस्याः । सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सांवत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनोऽनलोऽर्च्चिष्मान् । शुभकृदतोऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरोऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्च्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुङ् नृपस्य । गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति । चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्य्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ न । ध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य । येषां रथौघार्णवमेघदन्तिनां स्वनस्तोऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः । तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः ॥ ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम् । उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरदमदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सगन्धे । प्रणतनृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरश्छुरितेव भूर्न्नृपस्य । उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपैः । तज्जन्मयज्ञग्रहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् । गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वादश्याम् उपोष्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्य्यः कार्य्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्दसंज्ञे पादेनार्द्धेन चोच्छ्रायात् । षोड़शभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्येऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्म्मणा प्रथमम् । रशना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरी । अष्टाश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं यमश्चतुर्थं भल्लरकं कान्तिमदयच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम्। मायूरं केयूरं षष्ठं वायुर्जलदनीलम् । स्कन्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्ध्वजाय बहुचित्रम् । अष्टममनलज्वालावभासं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्य्यसदृशमिन्दुर्नवमं ग्रैवेयकं ददावन्यत् । रथचक्राभं दशमं त्वष्टा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशन्तु हंसं विश्वे देवाः सरोजसङ्काशम् । द्वादशमपि च निवमं मुनयो नीलोत्पलाभासम्। किञ्चिद्ध्वजोर्द्ध्वनिर्गतमुपरि विशालं त्रयोदशं केतोः । शिरसि बृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः । यद्यद्येन विनिर्म्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे । तत्तद्दैवतं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः । ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्प्रथमादष्टांशाष्टांशहीनानि । कुर्य्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः। मनुना चागमगीतान् मन्त्रानेतान् पठेच्चैवतः । ‘हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः । महर्षिसिद्धैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च । यथा त्वमूर्ज्जस्कर ! नैकरूपैः समर्च्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह तान्याभरणानि देव ! शुभानि सम्प्रीतमना गृहाण । अजोऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः । त्वमन्तकः सर्व्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ।

कविं सप्रजिह्वं त्रातारं त्वाम् इन्द्रमवितारं हवेयम् । शक्रं हूतहृष्यं सुवेषस् चास्माकं वीरा उत्तरे भवन्तु"। प्रपूरवे घोष्रवणे प्रवेशे स्नाने तथा माल्यविधौ विसर्गे। पठेद्दिमान्नृपतिः सोपवासो मन्त्रान्शुभान् पुरुहूतस्य केतोः। छत्रध्वजादर्शफलार्धचन्द्रैर्विचित्रमालाकदलीक्षुदण्डैः। सव्यालसिंहैः पिटकैर्गवाक्षैरलङ्कृतं दिक्षु च लोकपालैः। अच्छिन्नरज्ज्वा दृढकाष्ठमातृकं विश्लिष्टयन्त्रार्गलपादतोरणम्। उत्थापयेद्भक्त्या गृहगणचतुः पारदुमाभानुमारिकान्वितम्। अविरतजनरावं मङ्गलाशीःप्रणामैः पटुपटहमृदङ्गैः शङ्खभेर्यादिभिश्च। श्रुतिविहितवचोभिः पाठद्भिश्च विप्रैरशुभरहितशब्दं केतुमुत्थापयीत। फलदधिघृतलाजाक्षौद्रपुष्पाग्रहस्तैः प्रणिपतितशिरोभिस्तुष्टुवद्भिश्च पौरैः। ध्वजमनिमिषभर्तुः केतुमीशः प्रजानाम् अरिनगरनताग्रं कारयेद्दिक्षु वधाय। नातिद्रुतं न च विलम्बितमप्रकम्पम् अच्छिन्नमाल्यपिटकादिविभूषणं च। उत्थानमिष्टमशुभं यदतोऽन्यथा स्यात् तच्छान्तिभिर्नरपतेः शमयेत्पुरोधाः। क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कैः केतुस्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य। चापेन चापि युवराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति। छत्रभङ्गपतने नृपमृत्युस्तस्करान् मधु करोति निलीनम्। हन्ति चाथ पुरोहितमुल्का पार्थिवस्य महिषीमशनिश्च। राज्ञीविनाशं पतिता पताका करोत्यवृष्टिं पिटकस्य पातः। मध्याग्रमूलेषु च केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिक्षितिपालपौरान्। धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो व्यालैश्च भग्नपतितैर्न भवन्त्यमात्याः। स्नायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्या भङ्गे च वर्णविवधः कथितः कुमार्याः। रज्जुप्रवरस्फोटने बालपीडा राज्ञो मातुः पीडनं मातृकायाः। यद्यत्कुर्युर्बालकाश्चारणा वा तत्तत्तादृग्भावि पापं शुभं वा। दिनचतुष्टयसुस्थितमर्चितं समभिपूज्य नृपो ऽहनि पञ्चमे। प्रकृतिभिः सह केतुं विसर्जयेद् बलभिदः चावशाभिविवृद्धये। उपरिचरवसुप्रवर्तितं नृपतिभिरप्यनु सन्ततं कृतम्। विधिमिममनुसृत्य पार्थिवो न रिपुकृतं भयमाप्नुयादिति" ध्वजप्रमाणादि ति०त० कालि०पु० उक्तं यथा। "अर्जुनोऽश्वकर्णश्च प्रियकोधवएव च। औदुम्बरश्च पञ्चैते केत्वर्थे शस्ताः स्मृताः। अन्ये च देवदार्वाद्याः शाखाशाखरवर्जिताः। तस्य दत्तं तदेदानीं स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत्"। ततः छेदयेत्। "यानि इत्रे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः। उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्ययः। पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम!। ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्"। ततोऽपरेद्युः तं छित्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः। जले निक्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वैवं चतुरङ्गुलम्। ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निदधीत तत्र वै। शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत्। द्वात्रिंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते। द्वात्रिंशत्तु ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदुत्तमः। कुमार्यः पञ्च कर्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम!। शालमय्यस्तु ताः सर्वास्तत्पराः शक्रमातृकाः। केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमारिकाः। मातृकार्धप्रमाणास्तु नन्दा इत्युदयं तथा। एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृका केतुना च। एकादश्यां सिते पक्षे केतोनामधिवासनम्। अधिवास्य ततो यष्टी गन्धहारादिमन्त्रकैः। द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विष्टराश्रयम्। अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत्। शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा" कानकीं कनकमयीम् "अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु मृण्मयीम्। तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः। ततः शुभे मुहूर्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृपः। "वज्रहस्त! सुरारिघ्न! बहुनेत्र! पुरन्दर!। क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम्। एह्येहि सर्वामरसिद्धसङ्घैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश!। संस्थितस्यं स्वयमाद्यपादे गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते"। इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवन्दनैः। घटेषु दश दिक्पालान् ध्वजांश्च परिपूजयेत्। साध्यादीन् गणकान् देवान् मातॄः सर्वाश्चानुक्रमात्। ततः शुभे मुहूर्ते तु पार्थिवैर्ब्राह्मणैर्युतः। केतूत्थानभूमिन्तु यज्ञवेद्यास्तु पश्चिमे। विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं गन्धद्रव्यैः शुभाङ्गकैः। रज्जुभिः षड्भिर्बद्धं यन्त्रश्लिष्टं समातृकम्। कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पट्टकैः। यथावर्णैर्यथादेशैर्योजितैरनुवेष्टितैः। युतं तं किङ्किणीजालैर्दर्पणघण्टाढ्यचामरैः। चित्रमाल्याम्बरैश्चापि चतुर्भिः परितोरणैः। उत्थापयेन्महाकेतुं राजा माल्यैः शनैः शनैः। प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः यत्र विचिन्तवान्। वजेत्तु पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च। जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा। ग्रहांश्चाभ्यर्च्य दिक्पालान् सर्वाश्च गणदेवताः। पूजितानाञ्च देवानां यज्ञहोमं समाचरेत्। होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने। तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च। एतैस्तु जुहुयाद्देवान् सैः सैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः। ततो हो-

.

स्नातमात्रे तु ब्राह्मणानपि भोजयेत्। एवं प्रपूजयेन्नित्य सप्तरात्रं दिने दिने। त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य परः प्रियः। एवं कृत्वा दिशाभागे शक्रोत्थापनमादितः। श्रवणर्क्षयुतायाञ्च द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम्। अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत्। सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति। "साकं सुरासुरगणैः पुरन्दर! शतक्रतो!। उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम्" उत्पाते सप्तरात्राणि तथोपप्लवदर्शने। व्यतीते शनिभौमौ च अन्यर्क्षेऽपि विसर्जयेत्। यस्मिन्कस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत्। तथा रक्षेन्नृपः केतुं न पतेत् स्वकुनिर्यथा। शनैः शनैः पातयेत्तं यथोत्थापनमादितः। विसृष्टं शक्रकेतुं तं बाह्यद्वार तथा निशि। क्षिपेदनेन मन्त्रेण अगाधे सलिले नृपः। "तिष्ठ केतो! महाभाग! यावत्संवत्सरं सखे। भवाय सर्वलोकानामन्तराय-विनाशक!"। उत्थापनेस्तूर्य्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः। एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः। न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं मतयो नाप्यधर्मकृत्"। "इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाद्य कृतं यदि। तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः" ति०त० भविष्य०। पञ्चमाष्टमदिनयोर्विसर्जने शक्त्यपेक्षया व्यवस्था। इन्द्रकेतुशक्रध्वजादयोऽप्यत्र।

इन्द्रनक्षत्र न०। इन्द्रस्वामिकं नक्षत्रम्। १ज्येष्ठानक्षत्रे तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम्। अस्य भागस्य ४९९पृष्ठे नक्षत्रे-श्वरा उक्ताः। इन्द्रनामकं नक्षत्रम्। २फल्गुनीनक्षत्रे च। फल्गुनीनक्षत्रस्य इन्द्रनामकत्वमाह शत०ब्रा० २,१, २,११। यथा "फल्गुनीष्वग्नी आदधीत। एता वा इन्द्र-नक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनोह वै नामेन्द्रो-यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतास्ता एतत् परोक्षमाच-क्षते फल्गुन्य इति कोऽह्येतस्य गुह्यं नाम ग्रहीतुम् इन्द्रो वै यजमानस्तस्य एवैतन्नक्षत्रे अग्नी आधत्ते"

इन्द्रनेत्र न० ६त०। १शक्रनेत्रे २सहस्रसंख्यायाञ्च।

इन्द्रनील पु० इन्द्र इव नीलः श्यामः। (पाला) इति ख्याते मरकतमणौ" तल्लक्षणञ्च रत्नपरीक्षायाम् "क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरञ्चेन्नीलतां व्रजेत्। इन्द्रनील इति ख्यातः सर्वरत्नोत्तमोत्तमः"। अस्य नीलवर्णत्वं च रघौ गङ्गायमुनासङ्गमे यमुनाप्रवाहस्थाय वर्णितम् यथा "क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" "प्रायेन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम्" रघुः। "एकं मुक्तागुण-मिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" "शेषैरिन्द्रनीलैः" मेघदू०। अस्य सिंहलद्वीपसम्भवत्वे महानीलसंज्ञा यथा हि "महा-महानीलशिलारुचः पुरः" माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन "सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः" इति अगस्त्यवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम्। "वापीष्वन्तर्महानीलवद्-वासु" माघः व्याख्याने तेन तथैवोक्तम्।

इन्द्रपत्नी स्त्री ६त०। १पुलोमजायां शच्याम्। "उताहमस्मि-वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत् सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" ऋ० १०,८६,९। इन्द्रस्य पतिः पालयित्री 'सपूर्व्वाञ्चेति' पा० ङीप् नुक् च। २इन्द्रपालयित्रीषु इडादिषु तिसृषु देवीषु च "होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडासरस्वती भारती महीः। इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीः" यजु० २८,८। "इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्र्यः", वेददी० शची तु शुक्लपक्षस्य प्रत्यधिदेवता "शची प्रत्यधिदैवतमिति शुक्ल-ध्यानम्। विवाहादौ पूजनीयषोडशमातृकान्तर्गता च।

इन्द्रपर्णी स्त्री इन्द्र इव नीलं पर्णमस्याः जातित्वात् ङीष्। ओषधिभेदे। "काकानुमार्य्यगुरुकोवल्लशारास्वायोत शिवेन्द्रपर्ण्यः" सुश्रु०।

इन्द्रपर्व्वत पु० इन्द्रनामकः पर्व्वतः। १महेन्द्रपर्व्वते इन्द्रवर्णः पर्व्वतः। २नीलवर्णे गिरिभेदे "वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्र-पर्व्वतवासिनः। किरातानामधिपतीनजयत् सप्त पाण्डवः" भा०स० २८ अ०।

इन्द्रपुत्रा स्त्री इन्द्रः पुत्रो यस्याः। अदित्याम्। तस्या इन्द्र-जननीत्वात् तथात्वम्।

इन्द्रपुष्पी स्त्री इन्द्र इव नीलं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप्। (विषलाङ्गला) लाङ्गलीवृक्षे। "अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्ती-मयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतेत्यादि" सुश्रुतः। वा कपि अतइत्त्वे इन्द्रपुष्पिकाप्यत्र

इन्द्रपुरोहित पु० ६त०। सुराचार्य्ये वृहस्पतौ

इन्द्रप्रमति पु० ऋग्वेदाध्ययनार्थं व्यासेन शिष्यत्वेन गृहीतस्य पैलस्य ऋषेः शिष्यभेदे। "प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैल ऋग्-वेदपादपम्। इन्द्रप्रमतये प्रादात् विभज्य पञ्च संहिताः" अग्नि पु०। "एकैकां संहितां ब्रह्मन् एकैकस्मै ददौ विभुः। पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह"। इत्युपक्रम्य "पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमतये मुनिः" भाग०१२ स्क०६ अ०।

इन्द्रप्रस्थ न० इन्द्रस्य इन्द्रस्थानमेरोः प्रस्थ इव (दिल्ली इति) ख्याते पुरे। "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघः। "इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं माकन्दं वारणावतम्। इति

मे चतुरोप्यासानृक्सहितेकस्य पञ्चमम्" नैषो० खाण्डव-प्रस्थे युधिष्ठिरेण यदभिनवपुरं निर्म्मितं तदिन्द्रप्रस्थतया विख्यातम्। तदेतत् भारते आ०२०६अ० वर्णितम्। 'प्रतिष्ठध्वं तु तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थमेव च। प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः। अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्डव-प्रस्थमाविशन्। ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरो-गमाः। मण्डयाञ्चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः। ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः। नगरं माप-यामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः। सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिर-लङ्कृतम्। प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता। पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च। शुशुभे तत्पुर-श्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा। द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम्। गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः। विविधैरपि निर्विद्धं शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः। शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः। तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्। तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभि-तम्। विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः। तन्नि-पिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत। मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्। तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम्। शुशुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम्" "एवं सम्प्राप्य राज्यार्द्धमिन्द्रप्रस्थं तपोधन!" तत्र२०७अ०।

इन्द्रप्रहरण न० ६त०। वज्रास्त्रे तच्च दधीचोमुनेरस्थि-निर्म्मितं तत्कथा अशनि शब्दे ४६४पृ० उक्ता।

इन्द्रभूति पु० हेमचन्द्रोक्ते गौतमगोत्रजे जिनभेदे।

इन्द्रभेषज न० इन्द्रेण प्रकाशितं भेषजम्। शुण्ठ्यां शब्दरत्ना०।

इन्द्रमख पु० इन्द्रस्य तत्पूजार्थो मखः। वर्षादौ शक्रतोषार्थे मखभेदे। स च मखः नन्दादिभिः प्रवर्त्तितः कृष्णेन निवर्त्तितश्च तत्र तत्कारणे नन्देन प्रोक्तास्तः भा० १० स्क०२४अ० "पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्त्तयः। तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः। तं तात! वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम्। द्रव्यैस्तद्रेतसा-सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः। तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफल-हेतवे। पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः" इति नन्देनोक्ते कृष्णेन तन्मखनिवारणेन गोवर्द्धनमखस्य प्रवर्त्तनं कृतम् तदपि तत्रैवोक्तं यथा 'सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः। रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत्। रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति किं महेन्द्रः करिष्यति न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम्। वनौकसस्तात! नित्यं वनशैलनिवासिनः। तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चार-भ्यतां मखः। य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः"। भाग० १०स्क० २४अ०। अधिकं गोवर्द्धनधरशब्दे वक्ष्यते। "मया तेऽकारि मघवन्! मखभङ्गोऽनुगृह्णता। मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशमिति" २७अ०।

इन्द्रमह पु० इन्द्रस्य सन्तोषार्थो महः। इन्द्रसन्तोषार्थे वर्षादौ कर्त्तव्ये उत्सवभेदे। इन्द्रस्य महोऽत्र। वर्षाशरत्कालयोः। इन्द्रोत्सव शक्रोत्सवादयोऽप्यत्र।

इन्द्रमहकामुक पु० इन्द्रमहे वर्षादिकाले कामुकः काम-यिता। कुक्कुरे वर्षादावेव तेषां व्यवायधर्म्मो लोकप्रसिद्धः।

इन्द्रमार्ग पु० इन्द्रलोकप्राप्त्यर्थो मार्गः। बदरीपाचनसन्नि-कृष्टस्थे तीर्थभेदे। "बदरीपाचनं गच्छेद्वशिष्ठस्याश्रमं गतः" इत्युपक्रम्य "इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप!। अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते" भा० व० ८३अ०। तच्च जलमयं तीर्थम् "देविकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्णबिन्दुं विगाह्य च। प्रयागे नैमिषे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्" भा०व०२५अ० तत्र अवगाहनतर्पणोक्तेः।

इन्द्रयव न० पु० इन्द्रस्य कुटजवृक्षस्य यवाकृतिबीजत्वात् यव इव बीजम्। कुटजवृक्षस्य यवाकारे तिक्तरसे बीजे स्वनाम-ख्याते। 'ऐन्द्रो यवस्त्रिदोषघ्नः संग्राही कटुशीतलः। ज्वरातिसाररक्तार्शःकृमिवीसर्पकुष्ठहृत्। दीपनो गुद-कीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित्" भावप्र०।

इन्द्रलाजी स्त्री इन्द्रस्य कुटजस्य लाजा इव लाजा यस्या जातत्वात् ङीप्। ओषधिभेदे ततः कुर्वा०ण्य। ऐन्द्रलाज्यस्तदपत्ये त्रि०

इन्द्रलुप्त न० इन्द्र इन्द्रवर्णौ लोमः केशो लुप्तोयस्मात्। केश-नाशके (टाक) ख्याते रोगभेदे। तन्निदानादि "रोम-कूपानुगं रक्तं पित्तेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा समारुतः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषा-मसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते" निदा० उक्तम्। निदानटीकाकृता तु इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति। खालित्यं शिरोरुहेष्वेव रुह्या सर्वदेहेति तेषां भेद उक्तः। वा कप्। इन्द्रलुप्तकं तत्रैवार्थे।

इन्द्रलोक पु० इन्द्रस्य लोकः भोगभूमिः। अमरावती-नामपुरीयुक्ते स्वर्गस्थानभेदे तत्स्थानममरावतीशब्दे ३२० पृष्ठे उक्तं तत्स्वरूपप्राप्तिकारणादिकमुक्तं काशी०। "लोके-ऽत्र रमते विप्र! शक्रस्याऽस्य पुरी त्वियम्। तपोबलेन महता विहिता विश्वकर्मणा। दिवापि कौमुदी यस्यां

चौषध्यो चोच्चियम् भवेत् । यदा कलानिधिः क्वापि दर्शेऽ-
दृश्यत्वमावहेत् । तदा सर्वे यमी ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु
निगूहयेत् । यदच्छभित्तौ चीयन्ते सम्यग्योषिदिहाद्भुता ।
मुग्धा नाशु विवेचितुमपि स्वां चित्रशालिकाम् । हर्म्येषु
नीलमणिभित्तिषु सितेष्वपि निर्भयम् । स्वर्णोद्यानमधाय
तमोऽहःस्वपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालस्रुतमाला-
भवं जलम् । तत्र चादाय वधैर्नैकल्पान्यब्जानि जनाः ।
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चात्र पट्टतोहराः । चेलान्यलङ्-
काराश्च यतः कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विद्यन्ते
चिन्ताविद्याविशारदाः । यतश्चिन्तयन्ति सर्वेषां चिन्तां चिन्ता-
मणिद्रुतम् । सूपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशम् । कीर्त्तिरत्नैःश्रवा-
यस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नभूतैःश्रवाः सोऽत्र ह-
यानां गौरवाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरश्चतुर्दन्तोऽत्र
राजते । द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फटिकोज्ज्वलः ।
तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वशी त्विह । नन्दनं वन-
रत्नं च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या
कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतीक्षते वासवं सेवार्थं प्रत्यह-
मिह । स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यत्र विशिष्येत किञ्चन । यद्यस्ति
लोक्यामैश्वर्यं न च तुल्यमनेन हि । अश्वमेधशतस्य
मध्ये विनिमयेन यत् । किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्र-
मथवा महत् । अर्च्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यलिकावती ।
गन्धवत्यलकैशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः । अयमेव मह-
त्त्वाच्चस्त्वयमेव दिवस्पतिः । यतमन्त्वयं देवोनानाम्बे-
ऽमपि नामतः । सर्वापि लोकपाला ये तमेनं समुपासते ।
नारदाद्यैश्च निवरैरयमाशीर्भिरिज्यते । एतदैश्वर्यं च
सर्वेषां लोकानां स्वैर्क्षमिष्यते । पराजयान्महेन्द्रस्य त्रै-
लोक्यं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्य-
नवंशकाः ! गन्धर्वयक्षरक्षांसि ह्याहेन्द्रपदलिप्सवः ।
सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः । शतयज्ञो महा-
बलं यज्ञैश्चर्यं जिहासवः । निष्प्रत्यूहं शतमखं यः
कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति
सुखोपजाम् । वाजभाक्शतयता वसन्त्यत्र महीभुजः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्यजन्त्यपि ते द्विजाः । तुलापुरु-
षदानादि महादानानि षोडश । ये ददत्यमलात्मा-
नस्ते लभन्तेऽमरावतीम् । अक्लीबवादिनो वीराः संग्रामेऽप-
लायिनः । निष्काम्य वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः
लब्धेन्द्रपदा समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः । यायजू-
कावधन्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः" १० अ० । "अतिथि-
स्त्विन्द्रलोकेशः" इति मनुना अतिथिपरिचर्याभिरपि
तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्तिः
भा० स० उक्ता । शक्रलोकादयोऽप्यत्र

इन्द्रवंशा स्त्री "स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः" वृत्त० र०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" वृत्त० र०
उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक० त० । १ पारिजातलतायाम्
"सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विश्वस्य कण्टकान्" सुश्रु० ।
(राखालशसा) २ इन्द्रवारुण्यां लतायाम् इन्द्रवल्लर्यादयोऽत्र ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वस्तिरिव । २ जङ्घामध्यभागे । "इन्द्र-
वस्तिपरिमाणं पीठकूर्परान्तरायाम [illegible] षोडशाङ्गुलः"
सक्थिमर्माणि । ... कूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्ति-
जान्वुर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति" विभज्य "पार्ष्णिं
प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षयेण मरणम्"
इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववस्तितुल्यत्वात्तथात्वम् ।

इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनो वारुणीव प्रिया (राखालशसा)
तिक्तरसायां श्वेतमूलायां पीतपुष्पायां लतायाम् । स्वार्थे
कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे । "बल्ये-
न्द्रबीजं त्रिफलासर्पिर्मांसरसाम्बुभिः" सुश्रु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० ६त० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्रध्वजहेतु-
त्वात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वजसाधनत्वमिन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री "अथातः क्षुद्ररोगान् व्याख्यास्याम इत्यु-
पक्रम्य । "अलजीमिन्द्रवृद्धां चादि विभज्य" । "पद्मप-
कर्णमध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धां तु तां
विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्" सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्ररो-
गभेदे । "विद्रधामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
इरिवेल्लिं गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा । पित्तजस्य
विसर्पस्य क्रियया साधयेद् भिषक्" इति सुश्रु०

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्येव वर्षणे व्रतम् । "वार्षिकांश्चतुरो मासान्
यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्र-
व्रतं चरन्" इति मनूक्ते प्रजापालने राजोव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । वृत्रासुरे । इन्द्रा-
सुरस्य तथात्वमुक्तम् यथा "स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुप-
हूतः सोममभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स ओदीच-
कलशे शुक्रः परिशिष्ट यो यद् प्रजन्तता यज्ञारेन्द्रशत्रु-

वर्धस्वेति सोऽग्निरेव प्राप्य सम्बभूवान्तरेव सम्बभूवेत्युहैके प्राहुः अग्नीषोमावेवाभि सम्बभूव सर्वाविद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रीम् । स यद्वर्तमानः समभवत् । तस्माद्वृत्रोऽथ यदपात् समभवत् तस्मादहिस्तं दनुश्च दनायुश्च । मातेव च पितेव च परिजगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादु हैनमिन्द्र एव जघान । अथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यत्" शत० ब्रा० १,६,३,८,९,१०, "इन्द्रशत्रुरित्यत्र पूर्वपदोदात्ततयेन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासं ज्ञात्वा तन्त्रं प्रयुक्तवन्तस्तमिन्द्रो जघान । यद्यसौ अन्त्योदात्तत्वात् तत्पुरुषसमासेन, इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीनिर्देशेन वा ब्रूयात्तदा निश्चितमेव स इन्द्रं हन्यात्" इति भा० भा० तथा च षष्ठीतत्पुरुषेऽन्त्योदात्तः स्वरः तथात्वे इन्द्रस्य शत्रुरित्यर्थके भवेत् बहुव्रीहौ तु पूर्वपदस्वरतेति तथा तेन प्रयोगात् तमेव इन्द्रो जघान" अतएव वेदे स्वरहीनतयोच्चारणे तु समानस्यानिष्टं फलं भा० भा० यथोक्तं शिक्षायाम् । "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" । तत्कथान्तरानुसारिणी कथा भाग० यथा त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य पौरोहित्यकथनपूर्वकं "तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत । सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम । स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः । अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ! । स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति । यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः । तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा । सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः । कलविङ्कः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः । ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः । भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते । तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः । तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते । शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः । रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते । द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् । तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् । हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा । विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने । दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् । तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् । देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी । नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् । दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् । लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः । वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश । येनावृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्ट्रमूर्त्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः भा० ६स्क० ९अ०। ततः "स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तदा महेन्द्रवाहं गदयोपविक्ष्य" इति" तयोर्युद्धमभिधाय "भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः । उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा" भाग० ६ स्क० १०अ० इन्द्रेण तस्य हननं वर्णितम् ।

इन्द्रशलभ पु० इन्द्रजातः वर्षाकालजातः शलभः । इन्द्रगोपे ।

इन्द्रसारथि पु० ६त० । इन्द्रस्य सारथौ मातलौ ।

इन्द्रसावर्णि पु० चतुर्दशे मनौ । "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दश एष्यति । उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या इन्द्रसावर्णिवीर्यजाः । पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्निर्बाहुः शुचिः शुक्रो मागधाद्यास्तपस्विनः । सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः । वितानयिता महाराज ! क्रियातन्तून् वितायिता" भा० ८स्क० १३अ०। हरिवंशे तु "भूत्यां त्वोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम रुचेः सुतः" इति भौत्योत्पत्तिमुक्त्वा "चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव सप्ताः सप्तर्षयश्च ते इति" चोक्ता "देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ । तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च । अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः । भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णं कल्पस्तु पूर्यते" । अग्निपु० च "मनुश्चतुर्दशो भौत्यः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चाक्षुषाद्याः सुरगणा अग्निबाह्वादयो द्विजाः । चतुर्दशस्य भौत्यस्य पुत्रा उरुमुखा मनोः" इत्युक्तं तेन नामभेदविरोधः कल्पभेदात् समाधेयः ।

इन्द्रसुत पु० ६त० । १जयन्ते, २मध्यमपाण्डवे पार्थे, ३अर्जुनवृक्षे, ४वालिनामके वानरे च । इन्द्रसुतादयोऽप्यत्र

इन्द्रसुरस पु० इन्द्रः कुटजस्तस्य इव सुरसः पत्ररसः । (निसिन्दा)

सिद्धवारे। अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे पु०। तत्रैव

इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रसालनः सुरेव प्रिया। (राखालसशा) इन्द्र-वारुण्याम् राजनि०"वार्त्ताकुमिन्द्रसुरापटोलेत्यादि" सुश्रु०। "गुडूचीन्द्रसुरा लष्णा कुष्ठवर्गपनागरैः। तैलमेभिः पर्यैः पक्वं सुराज्ञादिरुपाद्‌ तत्" सुश्रु०।

इन्द्रसूक्त न० इन्द्रदेवताकं सूक्तम्। ऋग्वेदान्तर्गते सूक्त-भेदे तच्च "इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्" इत्यादि एकादशर्चम्। ऋ०१म०११सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्मणि इन्द्रस्तुत्यर्थं प-ठनीयं तथा हारपाठेन तुलादानादौ मण्डपस्य पूर्व दिशि पाठ्यं "शौक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम्। यान्त्व-ध्यायञ्चेन्द्रसूक्तं रक्षोघ्नं चेति बह्वृचौ। पूर्वं द्वारं समा-श्रित्य पठेतामिति निश्चयः" विधानपारि०पु०; तच्च सूक्तं तुलादानादिपद्धतौ ९२१ पृष्ठे ऽस्माभिः प्रदर्शितम्।

इन्द्रसेन पु०इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य।१ नृपभेदे स च परि-क्षितः पुत्रभेदः"परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान्। इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः" भा०आ०९४अ० अयञ्च भविष्यात् परिक्षितः प्राचीनः कुरुवंश्यएव इन्द्राभयन्दे विहृतिः। युधिष्ठिरस्य २ भृत्यभेदे।"इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परि चतुर्दश। रथैरनुययुः पौरैः क्षिप्रं आदाय सर्वशः" भा०व०१अ०"इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुर्वाक्र्जुनसारथिः। अद्यादाप्रभृति युक्ताः सन्तु मत्प्रियकारिणः"भा०व०१२अ०

इन्द्रसेना स्त्री ६त०। इन्द्रस्य १सेनायाम्। २बल्मलमातरि मौद्गल्यस्य ज्येष्ठपुत्रपत्न्याम्। "मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः। इन्द्रसेना यतोगर्भं बध्यश्वं प्रत्य-पद्यत" हरि०३२अ० "नारायणीन्द्रसेना बभूव वध्रा श्विनं सकलसाजमीढ" भा०व०११३अ०।

इन्द्रसेनानी पु० इन्द्रसेनां नयति नी-क्विप् ६त०। शक्रस्य सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा। कार्त्तिकेन पराजितेनेन्द्रेण कार्त्तिकाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्ति वर्णनेन तेन तत्सेनापत्यमङ्गीकृतमेतत् भा०व०२२८अ० वर्णितं यथा "शक्रउवाच भवस्वेन्द्रो महाबाहो! सर्वेषां नः सुखावहः। अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम!। त्वांद्य त्वमेव त्रैलोक्यमव्ययोविजये रतः। अहन्ते किङ्करः शक्रोन ममेन्द्रत्वमीप्सितम्। बलं तवाद्य तं वीर! त्वं देवा-नामरीन् जहि। अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः। इन्द्रत्वं हि स्थितं वीरे! बलहीनं पराजितम्। आवयोश्च मिथोभेदं प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः। भेदिते च त्वयि विभो! लोकोद्वैधमुपैष्यति। द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेषु वयोस्तदा। विग्रहः संप्रवर्त्तेत भूतभेदान्महाबल!। तत्र त्वं मां रणे तात! यथाश्रद्धं विजेष्यसि। तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय। स्कन्द उवाच। त्वमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च। करोमि किञ्च ते शक्र! शासनं तद्ब्रवीहि मे। इन्द्र उवाच। अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल!। यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया। यदि वा शासनं स्कन्द! कर्त्तुमि-च्छसि मे शृणु। अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल!। स्कन्द उवाच। दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये। सेनापत्ये ऽभिषिञ्च माम्"। भा०व०२२८अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधि-पादयोऽप्यत्र। "शक्रसेनापतिः स्कन्दः" पु०

इन्द्रस्तुत् पु० इन्द्रः स्तूयते ऽत्र। इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्थ्य यज्ञे द्वितीयाहे "इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। इन्द्रोवै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तत्सैन्द्रायङ्गा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति" शत०,१२,७, १,४, अयमुक्थ्यसाध्यः तदुपक्रमएव कात्या०२१,१,४,। "अथ उक्थ्या ग्निष्टुदिन्द्रस्तुत् सूर्य्य स्तुत्" इत्यभिधानात्।

इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या० २४ ४,६,। अतिरात्रोपक्रमेषु "इन्द्रस्तोमो विश्वजिता" विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमः कार्य्यः" कर्क० । पूर्वोक्तसूत्रपक्रम्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम्। अयञ्च राज्ञा कार्य्यः"इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः" "सहस्रं दक्षिणा"कात्या० २२,११,१५,१६, स च उक्थ्यसाध्यः "उक्थ्यः" कात्या० १२,११,१७ उक्तेः।

इन्द्रह् स्त्री इन्द्रः हूयतेऽनया ह्वे-क्विप् ६त०। यज्ञाङ्गाम साधने ऋग्भेदे। कर्त्तरि क्विप्। २तदाह्वानकर्त्तरि ऋषिभेदे च। ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। ऐन्द्रह्व्यस्तदपत्ये पुंस्त्री।

इन्द्रा स्त्री इदि-रन्। १फणिज्झकवृक्षे (काठाजमीर) मेदिनिः (राखालशसा) २इन्द्रवारुण्याम्। राजनि० ३भव्याम् शब्दर०।

इन्द्राग्नि पु० द्वि०व०। इन्द्रश्चाग्निश्च देवताद्व०। यज्ञाम्बौ-भिलितयोर्देवयोः। "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" म०त० स्मृतिः "पुरोहितकामस्येन्द्राग्नोः स्तोमः" कात्या०२२, ११,२०,२१ उक्तः। तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतर्गावः राज्ञः अष्टचत्वारिंशद्गावः" कर्क० तौ देवते अस्य अण्। ऐन्द्राग्नं तद्देवताके हविषि यज्ञे च। इन्द्रस्य पर्जन्य-

स्याग्निः। मेघभवे विद्युदग्न्यादौ पु०। २इन्द्राग्निधूमः।

इन्द्राग्निधूम पु० इन्द्राग्नेः पर्ज्जन्याग्नेर्धूम इव। हिमे धूमस्य यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा अधस्तनहिमस्य पर्ज्जन्याग्निसम्पर्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम्।

इन्द्राणी स्त्री० इन्द्रस्य पत्नी—ङीप् आनुक् च। १इन्द्रपत्न्यां शच्याम्। "अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः" यजु० ३८.२। "नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न वरुणानी न रोहिणी" भट्टिः। "यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ" भा० आ० १९८ अ०। "आजगाम शचीन्द्राणी भक्तः सुरनरोत्तमः" भा० व० ४१अ०। इन्द्रं परमैश्वर्य्यमानयति आ+नी—बा० ड गौ० ङीप्। "ऐश्वर्य्यं परमं यस्मा यसौ चैव सुराधुरः। इदि च परमैश्वर्य्ये इन्द्राणी तेन वा स्मृता" इति देवीपु० उक्तनिरुक्तिर्वा। २दुर्गाशक्तिभेदे। "ब्रह्माणीन्द्राणि! रुद्राणि! भूतभव्ये! यशस्विनि! त्राहि मां सर्वदुःखेभ्यो नारायणि! नमोऽस्तु ते" हरिवं० १७८अ०। "सा च अष्टमातृकान्तर्गता ऐन्द्रीत्यपरपर्य्याया तस्याश्च इन्द्रस्वरूपानुकारित्वादपि तथात्वम्। इन्द्रश्च आनयति जीवयति रोगोपशमनेन आ+नी—ड पूर्वपदा० णत्वम्। ३स्थूलैलायां राजनि०। ४स्त्रीणां करणे ५नीलसिन्दुवारवृक्षे (शोभाल) मेदि०। (निसिन्दा) ६वृक्षे अमरः, स्वार्थे कन्। इन्द्राणिकाप्युक्तार्थेषु।

इन्द्रादृश पु०। इन्द्रस्येवादर्शनमस्य आ+दृश—टक् ६त०। इन्द्रगोपे कीटे ततः ताला० विकारे अञ्। ऐन्द्रादृश०। तद्विकारे त्रि०।

इन्द्रानुज पु० ६त०। १वामने स हि अदित्यामिन्द्रजननोत्तरं कश्यपेनोत्पादितः तदनन्तरमुक्तो २ नारायणे च "इन्द्रावरजानुचरभूपतयोऽभ्यवाहतुः" माघः। इन्द्रावरजादयोऽप्यत्र।

इन्द्राभ पु० कुरुवंश्ये धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे अयं धृतराष्ट्रः आन्विकेयादन्यः तथा हि "ततः संवरणात् सौरी सुषुवे तनयं कुरुम्" इत्युपक्रम्य तस्य "अविक्षितमभिष्वन्तमित्यादिना" पञ्च अविक्षिदादीन् सुतानुक्त्वा "अविक्षितः परिक्षित्तु" इत्यादिना तत्रापि परिक्षिदादीनष्टौ सुतानुक्त्वा "जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः। धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाह्लीक एव च। निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली" इत्यादिना जनमेजयस्याष्टौ पुत्रानुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः। हविश्रवास्तथेन्द्राभः

भूमन्युश्चापराजितः" इति भा० आ० ९४अ० उक्तः।

इन्द्रायुध न० ६त०। १शक्रस्यास्त्रे वज्रे "सनादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्" रघुः। इन्द्रे तदधिष्ठितमेघे आयुधमिव। सूर्य्यकिरणसंपर्कात् मेघे जायमाने २धनुराकारे पदार्थभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं वृ०स० "सूर्य्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे। वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः। केचिदनन्तकुलोरगनिःश्वासोद्भूतमाहुराचार्य्याः। तद्यायिनां नृपाणामभिमुखमजयावहं भवति। अच्छिन्नमवनिगाढं द्युतिमत् स्निग्धं घनं विविधवर्णम्। द्विरुदितमनुलोमं च प्रशस्तमम्बः प्रयच्छति च। विदिगुद्भूतं दिक्स्वामिनाशनं व्यभ्रजं मरककारि। पाटलपीतकनीलैः शस्त्राग्निक्षुत्कृता दोषाः। जलमध्येऽनावृष्टिर्भुवि सस्यवधस्तरौ स्थिते व्याधिः। वल्मीके शस्त्रभयं निशि सचिववधाय धनुरैन्द्रम्। वृष्टिं करोत्यवृष्ट्यां वृष्टिं वृष्ट्यां निवारयत्यैन्द्र्याम्। पश्चात् सदैव वृष्टिं कुलिशभृतश्चापमाचष्टे। चापं मघोनः कुरुते निशायाम् आखण्डलायां दिशि भूपपीडाम्। याम्यापरोदक्प्रभवं निहन्यात् सेनापतिं नायकमन्त्रिणौ च। निशि सुरचापं सितवर्णाभं जनयति पीडां द्विजपूर्व्वाणाम्। भवति च यस्यां दिशि तद्देश्यं नरपतिमुख्यं न चिराद्धन्यात्"। "न दिवेन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः" मनुः "इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्" रघुः। ततः तालादि० विकारे अञ्। ऐन्द्रायुधस्तद्विकारे त्रि०।

इन्द्रारि पु० ६त०। असुरे।

इन्द्रालिश पु० इन्द्रमिन्द्रधनुरालिशति लिश—तीक्ष्णे ग्र—क; इन्द्रगोपे कीटभेदे तस्य विकारः ताला० अञ्। ऐन्द्रालिशस्तद्विकारे त्रि०।

इन्द्रावसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यस्यावसानमत्र। मरुदेशे। ततः उत्सादि० भवार्थे अञ्। ऐन्द्रावसानः मरुभवे त्रि०।

इन्द्राशन पु० इन्द्राय ऐश्वर्य्याय अश्यते भुज्यते अश—कर्म्मणि ल्युट्। (सिद्धि) १भङ्गायाम् शब्दर०। तत्सेवने हि राज्यमपि तुच्छं भवतीति तस्यास्तथात्वम्। इन्द्रः इन्द्रधनुरिव अश्नुते अर्द्धरक्तवर्णकत्वात्। (कुँच) गुञ्जावृक्षे हारा०।

इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा अस्यते विक्षिप्यतेऽनेन अस—क्षेपे करणे ल्युट्। (सिद्धि) १संविदाख्ये तत्सेवने हि आत्मनो विक्षिप्तत्वात्तस्य तथात्वम्। पञ्चमात्रिकस्य प्रस्तारे आदि लघुके मध्यगुरुद्वयात्मके २ प्रथमे भेदे न०।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गं इन्द्र+घ। पाणि-

क्रियासाधने १ चक्षुरादौ २ हस्तादौ च। "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" पा० तस्य नेकाविधार्थकता दर्शिता इतिशब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि" सि० कौ०। अत्र सूत्रे इन्द्रेण परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य चक्षुरादीनां प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति। यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्टमात्मत्वेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम्। इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्य्यं दत्तोऽर्थे सत्कार्य्ये हि तेषामैश्वर्य्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव तानि बलादिव गृहीत्वा विषयेषु प्राणिनं तत्तद्विषयग्रहणाय प्रवर्त्तयन्ति। पश्यति ह्यैश्वर्य्ये न तद् सम्भवति। चक्षुरादीनामात्मानुमापकत्वञ्चेत्थम्। करणव्यापारः सकर्तृकः करणव्यापारत्वात् छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुगमकत्वे तत्साधनत्वात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तृकं करणत्वादिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम्। तथा इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम्। तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वाभौतिकत्वसर्व्वगतत्वासर्व्वगतत्वप्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वादिकम् आत्मशब्दे ६६५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम्। इन्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि। "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" मनुः। "नासिकालोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च। हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु" शारदा०। "बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः" सां० का०। एतानि च बाह्येन्द्रियाणि। "उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्" सा०का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात् करणम्। तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि न तत्र करणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपादिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तत्र असाधारणव्यापारविशेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारण्यात् तत्रैवास्य करणत्वमिति नैयायिकादयः। वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रियत्वमङ्गीकुर्व्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम्। अतएव "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" मनोबुद्ध्योरिन्द्रियात् पृथग् निर्देशः। सांख्यमते "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० रजोगुणोपष्टब्धसात्त्विकादेवाहङ्कारात् एकादशेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि। "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" गो०सू० भौतिकानीति नैयायिकाः। "एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः। अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथग्निर्देशादपि मनसोनेन्द्रियत्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" "इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रग्रहमेव चेति" च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः"। यथा च तदुत्पत्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा। "तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वरेच्छया। वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे। सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते। तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा। मनोविमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका। रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" १ दीपे। तेषां स्थानकार्य्यादिकमुक्तं तत्रैव २ दीपे "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम्। कर्णादिगोलकस्थं तत् प्राप्नं धावेद्बहिर्मुखम्। कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः। प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे। व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शा मीलने चान्तरं तमः। उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः। पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि। वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्। मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलकस्थितम्। तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वातन्त्र्यं विनेन्द्रियैः। अक्षेष्वर्पितेष्वेव गुणदोषविचारकम्। सत्त्वं रजस्तमश्चास्य गुणा, विक्रियते हि तैः। वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः। कामक्रोधौ लोभमोहावित्याद्या रजउत्थिताः। आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमउत्थिताः। सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः। तामसैर्नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्"। तत्रेन्द्रियाणां कार्य्यभेदा अपि सां०का० दर्शिताः यथा 'शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्

स्पर्शानन्त्राय पञ्चानाम्''। आदिपदात् स्पर्शरूपरसगन्धा-
नां ग्रहणम् तथा च श्रोत्रस्य शब्दग्रहणम्, त्वचः स्पर्श-
ग्रहणम्, चक्षुषो रूपग्रहणम्। जिह्वाया रसग्रहणम्।
घ्राणस्य गन्धग्रहणमसाधारणं कार्य्यं भवति। एवं वागा-
दीनां वचनादिकर्माण्युक्तानि। "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा
बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं, त्रि-
कालमाभ्यन्तरं करणम्" सां॰ का॰। "अन्तःकरणं
त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति। शरीराभ्यन्तरवर्त्ति-
त्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य
विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसंकल्पाभिमानाध्यव-
सायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति। तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालो-
चनेन, कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण" त॰कौ॰।
"विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च" मनुः।
"शौचमिन्द्रियनिग्रहः" मनुः। "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे
रागद्वेषौ व्यवस्थितौ" "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि" गीता॰।
षड् बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनुष्याद्यभिप्रायम् क्वचित्
जीवे अदृष्टवशात् ततो न्यूनताऽपि। यथा घुणानाम्
स्पर्शसाधनत्वगिन्द्रियमात्रम् शङ्खशुक्त्यादीनाम् त्वग्जिह्वे
द्वे इन्द्रिये गण्डोलकादीनां त्रीणीन्द्रियाणि। सर्पादीनां
चत्वारीन्द्रियाणि तेषां श्रोत्राभावात् कुम्भीरस्य च चत्वारि
तस्य जिह्वाभावात् इत्यवधेयम्। एतेषाञ्च जीवानां लिङ्ग-
शरीरसत्त्वेऽपि तत्तद्गोलकस्थानशून्यत्वाच्च तत्तत्कार्य्यानि-
र्वृत्तिः। बौद्धमते गोलकान्येवेन्द्रियाणि। तन्मतं विव-
रणोपन्यासे दूषितं तत्र ९९९६पृ॰ दर्शितम्। २रेतसि
३वीर्य्ये च। "इन्द्रियकामस्य" श्रुतिः "समावदिन्द्रिया
भवन्ति" ताण्ड्य॰ "समानसामर्थ्याः" भा॰

इन्द्रियगोचर पु॰ इन्द्रियस्य गोचरः विषयः। शब्दादिषु
विषयेषु ते हि प्रतिनियतमेकैकस्येन्द्रियस्य ग्राह्या यथा
श्रोत्रस्य ग्राह्यः शब्दः, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शस्तद्विशिष्टद्रव्यञ्च,
चक्षुषो रूपं तदाश्रयद्रव्यञ्च, रसनायाः रसः, घ्राणस्य गन्ध
इत्यादि। एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियग्राह्या-
ण्युक्तानि यथा "घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि
स्मृतः। तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः"।
आदिपदात् सुरभिगन्धत्वयोर्ग्रहणम्। तथा रसत्वमा-
धुर्य्यादिसहितः। एवं शब्दत्वतारत्वमन्द्रत्वादिसहितः
"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्व
संख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्त-
म्। क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम्। गृ-
ह्णाति चक्षुः, सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः। उद्भूतस्पर्श-
वद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्च त्वचो योग्यं
रूपमत्रापि कारणम्" भाषा॰ सोऽपि उद्भूतस्पर्शो-
ऽपि चकारात् तद्वृत्तिस्पर्शत्वमृदुत्वकठिनत्वादि ग्राह्यम्।
एते च बाह्येन्द्रियाणां विषयाः। तेषां मते मनस
इन्द्रियत्वात् तद्ग्राह्याण्यप्युक्तानि यथा "मनोग्राह्यं सुखं
दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः" एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि

इन्द्रियग्राम पु॰ ६त॰। इन्द्रियसमुदाये "बलवानिन्द्रियग्रामो
विद्वांसमपि कर्षति" मनुः। इन्द्रियवर्गादयोऽप्यत्र। "निर्वि-
कार मधुनीन्द्रियवर्गः" माघः।

इन्द्रियज त्रि॰ इन्द्रियाज्जायते जन–ड ५त॰। इन्द्रियसन्नि-
कर्षजाते प्रत्यक्षे। "तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्षते"
भाषा॰। इन्द्रियजातादयोऽप्यत्र इन्द्रियाणि च विषय
सन्निकर्षद्वारा ज्ञाने करणानि विषयसन्निकर्षश्च तत्र व्या-
पारः व्यापारेणैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम्।

इन्द्रियज्ञान न॰ इन्द्रियेण जनितं ज्ञानम्। प्रत्यक्षे ज्ञाने।

इन्द्रियनिग्रह पु॰ इन्द्रियाणां निग्रहः यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्व-
विषयेभ्यः निवर्त्तनेन निरोधः। इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रवृ-
त्तानां स्वस्वविषयेषु १प्रसक्तिनिवारणे। स च सर्व्ववर्णसाधारण
धर्म्मः "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" मनुः।
"इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः"
एका॰ त॰ रघु॰। २योगसाधनाङ्गे श्रोत्रादीनां
ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां च कर्म्मेन्द्रियाणां स्वस्व
व्यापारेषु अनियोजनरूपे रोधने च। सर्वेषामनिरोधे
योगसिद्ध्यभावोभङ्ग्या गीतायामुक्तः"। "इन्द्रियाणान्तु
सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तदस्य हरति प्रज्ञां दृतेः
पात्रादिवोदकम्" मनसोनिग्रहादेवान्येषां निग्रहो भवति
नान्यथा "इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते। त-
दस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि" गीतायां तथोक्तेः।
मनोनिग्रहोपायश्च "असंशयं महाबाहो! मनोदुर्निग्रहं
चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय! वैराग्येण च गृह्यते" गी-
तोक्तेः अभ्यासवैराग्यरूपः। यथेच्छमिन्द्रियप्रसक्ते पाप-
मप्युक्तम् "विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" या॰ स्मृ॰।
इन्द्रियजयोऽप्यत्र इन्द्रियजये च शौचमेव हेतुः। यथा
ह पात॰सूत्रभाष्ययोः "शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैर-
संसर्गः" "सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनानि

च” सू० “शुचेः सत्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति” भा० एष च बाह्य उपायः। आभ्यन्तर उपायस्तत्रैवोक्तः। “ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः” पा० सू० “सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं (१रूपम्) न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुव्यवसीयेतेति। स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम्। (२रूपम्) तेषां तृतीयं रूपम्। अस्मितालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः। चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः। पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः” भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम्। “ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च” पा० सू० “कायस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम्। विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थसूक्ष्मार्थविषयश्च वृत्तिलाभो विकरणभावः। सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करणपञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते” भा० एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्येण सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव तु मुख्यं फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम्।

इन्द्रियवध पु० इन्द्रियाणां वधः स्वस्वकार्य्येषु शक्तिविघातः। इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यानुकूलशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सां० का० कौमुद्योः “एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा” का० एकादशेन्द्रियवधाः स्वस्वकार्य्ये वैकल्यरूपाः तत्र “बाधिर्य्यमित्यादि कौ० वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७२ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन त्रि० इन्द्रियं बोधयति स्वप्रानसाध्यवैकल्य बुध+णिच्+ल्यु। स्वपानसाध्यवैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्य्यव्यापारापाटवकरणात् आत्मवीर्य्यं तानि बोधयतीति तस्य तथात्वम्। “सर्वं पित्तकर मद्यम्” इत्युपक्रम्य ‘पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्’। “कषायमधुरं मद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्”। “वातघ्नो मधुरप्रायो हृद्य इन्द्रियबोधनः” सुश्रु०।

इन्द्रियवत् त्रि० इन्द्रियं अस्त्यतया प्राशस्त्येन वास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १श्रेष्ठेन्द्रिये २प्रशस्तेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप्। इन्द्रियेण तुल्यम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति। इन्द्रियतुल्ये अव्य० इन्द्रियं वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः वेदे पूर्व्वपद नि० दीर्घः। वीर्य्यान्विते। “तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत्” यजु०। “हविष इन्द्रियवान् मदिन्तमः” यजु०। क्वचित् वेदे दीर्घो न। “सर्वं हुतमिन्द्रियवत्” यजु० १४, २,

इन्द्रियवृत्ति स्त्री ६त०। “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे १व्यापारे कर्म्मेन्द्रियाणां २वचनादानादिव्यापारे च। तत्र बुद्धीन्द्रिय वृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः साच निर्विकल्पकस्थानीया इति सां० कौ० समर्थितं तच्च ८२६ पृ० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्म्मेन्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपो व्यापारः। मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु संकल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्ध्योः परिणामभेदः।

इन्द्रियसंप्रयोग पु० इन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम्। विषयैरिन्द्रियसम्बन्धे असत्ख्यातिशब्दे ५२२ पृष्ठे उदा०।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः। प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे। स च न्यायमते षोढा यथा “विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्” भाषा०। तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्म्मजातीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम्। “अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः। वैशेषिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम्। अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

वेतसमवेतविशेषणतया। शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-विशेषणतया। कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेत-विशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यम् तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति” मुक्ता०। इन्द्रिय संयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्वाप पु० इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्वाप इव अप्रवृत्तिरत्र। १सुषुप्त्यवस्थायाम् तत्र हि मनःसहितसर्वे-न्द्रियाणामुपरमः श्रुत्यादावुक्तः “सुषुप्तिकाले सकले प्रलीने” इति श्रुत्या “यत्र सुप्तो न कञ्चन पश्यतीति” श्रुत्या इन्द्रियमात्रलयश्रवणात्। इन्द्रियैःस्वस्य स्वकारणभावस्वापः प्राप्तिर्यत्र। इन्द्रियाणां स्वरूपतः स्वकारणलयकाले प्रलये। मरणे तु न स्वरूपतस्तेषां लयः। “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमुत्क्रामन्तं मनोऽनूत्क्रामतीत्यादि” श्रुतेः “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्ची-कृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” मिति स्मृतेश्च प्राणा-नामाप्रलयस्थायित्वावगतेः। तत्र गोलकाभावेन वृत्तिमात्र न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकोदये वृत्तिलाभ इति भेदः “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त” इति शा० सू० भाष्ययोर्विवृतिः एवं सांख्यमतेऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूतानां प्रवेश इत्येतावन्मात्रभेदः।

इन्द्रियात्मन् पु० इन्द्रियमेवात्मा। १इन्द्रियस्वरूपे कर्मधा०। २इन्द्रियेषु।

इन्द्रियादि पु० ६त०। सांख्यमतसिद्धे इन्द्रियकारणे अहङ्कारे “सात्विक एकादशः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” सा०का०

इन्द्रियाधिष्ठातृ ६त०। इन्द्रियाणामचेतनानां स्वस्वकार्य्येषु व्यापारसम्पादनाय ईश्वरनियोजिते देवभेदे। ते च देवाः “दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः”। शारदा० दर्शिताः पदार्थादर्श एतद्व्या० “एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः। यदाहुः वैकारिकादिमाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्विका मता” इति तथा च श्रोत्रस्याधिष्ठातृदेवता दिक्। त्वचः वायुः, चक्षुषः अर्कः। रसनायाः प्रचेताः, घ्राणस्याश्विनौ। वचः अग्निः पाणेः शक्रः, पादस्य उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः मित्रः उपस्थस्य कः ब्रह्मा। मनसः चन्द्रमाः।

इन्द्रियायतन ६त०। श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधा-रत्वस्याधारत्वम्। स च सूक्ष्म एव देहः। यथाह सां०का० “पूर्व्वोत्पन्नम (स) सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम्। संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्”। “प्रधाने-नादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् आ चादिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्का-रैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मश-रीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः। नन्वस्त्वेत-देव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशि-केन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं च शरीर जहाति हायंहायं चोपादत्ते, कस्मात्? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति। ननु धर्म्माधर्म्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीर-स्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवा-सितं धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्याणि भा-वास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्कात् वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात् संसरति। क-स्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठती-त्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति” भावः। सां०कौ०। “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशे-न्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसा-धनम्” स्मृतिः। पञ्चद० इदमेव वाक्यमुपन्यस्तम्। न्यायादिमते स्थूलदेह एव इन्द्रियायतनं तैः सूक्ष्मदेहा-नङ्गीकारात् इति भेदः श्रोत्रादयश्चादेहापूर्व्वदेह एव तत्तदिन्द्रियाण्यपि तत्तद्देहे उत्पद्यन्ते नश्यन्ति च अन-न्तानि तानि च नित्यानि तेषाञ्च अदृष्टवशात् एकैक-स्मिन् देहे एकैकस्य प्रवेश इति हि तेषां मतम्। २ आत्मनि च “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातो” लिङ्गशरीरशब्दे एतेषां युक्तायुक्तत्वपरीक्षणम् करिष्यते।

इन्द्रियाराम त्रि० इन्द्रियेषु आरमति आ+रम-अच्। इ-न्द्रियार्थभोगप्रसक्ते “अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति” गीता०।

इन्द्रियार्थ पु० ६त०। इन्द्रियगोचरपदार्थे शब्दादौ “इ-न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतः” मनुः। इन्द्रः इ-न्द्रिये तादर्थ्ये च हि०अ०। “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-न्नम्” गौ०सू०। इन्द्रियेणार्थसन्निकर्षे इत्येव तत्र विग्रहस्तु न्याय्यः।

इन्द्रियाविन् त्रि० इन्द्रिय प्रशस्तता प्राशस्त्येन दाम्यस्य सा०

चिनि वेदे पूर्व्वपददीर्घः। १वश्येन्द्रिये २प्रसन्नेन्द्रिये च। “सएवास्मिन्निन्द्रियं दधा तन्द्रियाव्येव भवति” श्रुतिः।

इन्द्रियेश पु० ६त०। १जीवे तदधिष्ठानेनैव तेषां प्रवृत्तेस्तथात्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृदिगादिदेवादिषु च।

इन्द्रेज्य पु० ६त०। वृहस्पतौ शक्रेज्येन्द्रपूज्यादयोऽप्यत्र

इन्द्रेश्वर पु० इन्द्रेण स्थापित ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम्। महेन्द्रपर्वतस्थे इन्द्रासुरवधजनितब्रह्महत्याविघातार्थं शक्रेण स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा प्रा० वि० कालि० पुराणम्। “वृत्तं हत्वा ततः शक्रो माहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम्। लिङ्गं विमुक्तः पापौघैस्ततः स त्रिदिवं गतः। अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम्। मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नात्र संशयः”।

इन्ध दीप्तौ रुधा० आ०अक० सेट् निष्ठायामनिट्। वर्त्तमानेचाऽतोनिष्ठा। इन्धे, इन्धाते, इन्धते, “यं त्वां जनास इन्धते” ऋ० ८,४,२ इन्धीत, इन्धाम्। इन्त्स्व इन्ध्वम्। ऐन्ध ऐन्धिष्ट इन्धाम्—बभूव। आस चक्रे इन्धिष्यते ऐन्धिष्यत। इन्धितव्यम्। इन्धिता इन्धनम्। इद्धोवर्त्तते। क्विप् समित् इन्धानः “अग्निमिन्धानो मनसा धियम् सचेत मर्त्त्यः” ऋ०। भावे इध्यते ऐन्धि। “परो वदिध्यते दिवि छा०उ०तु पदगणव्यत्यासः।

इन्ध पु० इन्ध+करणे—घञ्। १काष्ठे इन्ध—घञ्। २दीप्तियुक्ते। ३तन्नामके ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक्। ऐन्धायनस्तन्नोत्रापत्ये पुंस्त्री। दीप्तियुक्ते दक्षिणनेत्रे विशेषेण स्थिते ४परमात्मनि पु०। तस्य तदर्थत्वञ्च समर्थितम् वृ०उ०भा०। “इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः” “इन्धो ह वै नाम इन्ध इत्येवं नामायं ‘चक्षुर्वै ब्रह्मेति’ आदित्यान्तर्गतः पुरुष एषः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन् अक्षिणि विशेषेण व्यवस्थितः। स च सत्यनामा तं वा एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नामास्य इन्ध इति तमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात् परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति” भा० “इन्धयति दीपयति इन्ध—णिच्-अच्। ५दीपके त्रि०। एतस्मात् पूर्वस्थयोः आग्नाग्नेग्राः समासे लुक्। आग्नीध्रः अग्निमिन्धः। “होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभः” यजु० २५,२८, अग्निमिन्धस्य अग्नीत् नाम ऋत्विक्।

इन्धन न० इध्यतेऽनेन इन्ध+करणे—ल्युट्। १काष्ठे “इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम्” माघः। “स्वामिनीव विवाहेषु नवां भक्षे तथेन्धने” मनुः। इन्धने इन्धनाधिकारे इत्यर्थः “इन्धनार्थमशुष्काणाम्” प्रा० वि० स्मृतिः। इन्धयति इन्ध—णिच्-ल्यु। २दीपनकर्त्तरि त्रि०। भावे ल्युट्। ३प्रज्वालने न०।

इन्धन्वन् त्रि० इन्धन+मत्वर्थीयः। वेदे वनिप् नि० नस्य लोपः। इन्धनयुक्ते। “इन्धन्वभिर्धेनुभीरप्सुदूघभिः” ऋ० २,३४,५, “इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः” भा०।

इन्व गतौ भ्वा० पर०। इनधातौ ९२८ पृष्ठे विवृतिः।

इन्वका स्त्री इन्वति इन्व—क्वुन् स इव कायति कै—क। मृगशिरोनक्षत्रोपरिस्थे इल्वलाख्यतारासु अमरटीका।

इभ पु० इण्—भ किच्च। १हस्तिनि “वन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः” माघः २तत्संख्यानुसारेण अष्टसंख्यान्विते च। गजा हि अष्टसु दिक्षु स्थिता ऐरावतादयोऽष्टौ वर्त्तन्ते इति तेषामष्टत्वम्। ते च “ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः” अमरोक्तक्रमेण पूर्व्वादीशानान्तदिक्षु स्थिताः। अस्य च उत्तरपदस्थत्वे श्रेष्ठार्थद्योतकता व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् उपमितसमासः। स्त्रियां ङीप्। जातित्वात् पोटायुवतीत्यनेन समासेऽस्य पूर्वनिपातः पुंवद्भावश्च इभपोटा

इभस्य लक्षणविभागादि वृह०सं० “मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च। गात्रैः समैश्चापसमानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः॥ वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च लम्बोदरं त्वग्बृहती गलश्च। स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य॥ मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः। स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः॥ पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम्। एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः॥ भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः। कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः॥ ताम्रौष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः। चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः। विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च। रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च। दीर्घाङ्गु-

स्थिरोन्नतपुष्कराः मन्द्रगम्भीरनिनादबृंहिताः । बृहदायत-
वृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः । निर्मदाभ्यधिक-
हीननखाङ्गान् कुब्जवामनकमेषविषाणान् । दृश्यकोशफल-
पुष्करहीनान् श्यावनीलशबलासिततालून् । स्वल्पवक्त्र-
रुहमत्कुणषण्ढान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् । ग-
र्भिणीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते" ।
हेमा० परि० व्र० खण्डधृतविष्णुध० । "नागाः प्रशस्ता
धर्मज्ञ ! प्रमाणादधिकाश्च ये । दीर्घहस्ता महोच्छ्राया-
ऽऽयामिनश्च विशेषतः । निगूढवंशा मध्यस्था व्यूढा व्यूढोर
स्कास्तथा:" (व्यूढा विपुलाः) "विंशत्यष्टादशनखाः । शीतका-
लमदाश्च ये । ते प्रशस्ता महानागाः ये तथा सप्तधाच्छ्रिताः ।
दन्तच्छेदेषु दृश्येत येषां स्वस्तिकलक्षणम् । भृङ्गारवाऽव्य-
जना वर्द्धमानाङ्कुशास्तथा । धार्य्या नैते तथा धार्य्या वामना
ये च मत्कुणाः । हस्तिन्योयाश्च गर्भिण्योये च मूढा मत
ङ्गजाः । अपाकबाश्च कुब्जाश्च षड्दन्ताश्च भार्गव ! ।
कुदन्ताश्च तथा वर्ज्या वामकूटाश्च यत्नतः । अनु-
स्यूताश्च कूटाश्च ये गजा विकटाश्च ये" । राम उवाच
वामनाद्याश्च ये नागाः प्रोक्तानिन्दितलक्षणाः । तेषां त्व
त्तोऽभिवाञ्छामि लक्षणं वरुणात्मज ! । पुष्कर उवाच ।
आनाहायामसंपूर्णोयोऽधिकस्तु भवेद्गजः । वामनः स
समाख्यातोमत्कुणोदन्तवर्जितः । (आनाहःस्थूलता) (आ-
यामो दैर्घ्यम्) दशां चतुर्थीं संप्राप्य वर्द्धेते यस्य न द्विजौ ।
स्थूलापचायतौ ख्यातां स मूढो हि गजोऽधमः । अपा-
कबो विषाणेन दन्तेनैकेन वारणः । संक्षिप्तवक्षोज
घनः पृष्ठमध्यसमुन्नतः । प्रमाणहीननाभिश्च स कुब्जोवा-
रणाधमः । अनुन्नताभ्यां षड्दन्तः कुदन्तःस्यात्ततो बहिः ।
(बहिर्दन्तसीमनि) । वामदन्तोन्नतो नागो वामकू-
टश्च कथ्यते । दन्तावनुस्यूतौ यस्य सोऽनुस्यूतिति की-
र्तितः । एकदन्तस्तथा नागः कूट इत्यभिधीयते । पादयोः
शविकर्णैः स्यात् यस्य नागस्य गच्छतः । स वर्ज्योऽध्वनि युद्धे
च जघन्यो नैव पूजितः । अरत्न्यभ्यधिकं यस्य विषाणेक्ष-
णान्तरम् । विकटः स विनिर्दिष्टो दुर्गतिनिन्दितोगजः ।
राम उवाच । श्रोतुमिच्छाम्यहं देव ! कुञ्जरं सप्तधाच्छ्रितम् ।
यं प्राप्य विजिगीषुर्भूपो जयन्ति वसुधां नृपाः । पुष्कर
उवाच । वर्षः सप्तकः दृश्यन्ते:षड्गजनखः । सप्त तानि
यदा यस्य स गजः सप्तधाच्छ्रितः । ये वामवद्दक्षिणपार्श्व-
भागेनाग्रातकाया:पिटकीस्तथापि । ते नामकुम्भा विजयाय
युद्धे भवन्ति राज्ञां न हि संशयोऽत्र" इत्येव वराहर-

संहिता । "हस्तिनां जातिदेशवर्णाकृतिप्रमाणचेष्टादि-
लक्षणमनुव्याख्यास्यामः । तत्र जातयश्चतस्रो भवन्ति ।
भद्रा मन्द्रा मृगा मिश्राश्चेति तनुपरिमाणमाकृतिचेष्टा-
दिभिरुपदिश्यते । तत्र भद्रजातिर्वारणस्त्रायततनुर्वृत्तो-
न्नमन्तः उदग्रसत्वोऽनुवृत्तकरः श्वेता दीर्घपुष्क-
राङ्गुलिवालधिः महामन्योरोगमग्रीवः । स्थूलमेढ्रोदर-
ताम्रतालुजिह्वौष्ठः सुपार्श्वः स्निग्धः सवर्णमृदुरोमा
कूर्मपादः काञ्चनिनितिचितांसः पृथ्वाननः सुजातविम्बु-
चितोऽङ्कुरोमोपचितश्रोत्रःसुनम्रो मधुःपृष्ठवंशो मधु-
वर्णतालुर्यूथाभिरक्षिता दक्षिणरमर्यवेदी बलवान् कामा-
दरोऽध्यावमर्दी मृदुनोपायेन साध्य आन्मपदे यथाहो च
भवति" । (उदग्रो उच्चः अनुवृत्तकरः अनुक्रमेण वृत्तकरः
पुष्करः कराग्रं मध्या षष्ठी आमर्षवेदी चापे वध्यते) ।
मन्द्रजातिः संकेताभिज्ञः बृहत्सो महोदरकरश्रोताः
स्थूलदन्तसतपृष्ठवंशः स्थूलहनुजिह्वांसग्रीवः, पृथुह-
स्तमस्तकः सुविभक्तोरःशिराःसुवृत्तवृत्तश्रोत्रः स्थूलास्य-
करकवापीविस्तपादः स्थूलनाभिस्तनुताम्रलक्षणकटः
दीर्घोग्रमेढ्राङ्गुलिर्वालवालधिर्मुष्करभ्रूकशरणोपदिश्योद्-
र्घः सुवृत्तजघनः महतोरक्तोगम्भीरवेदी मन्द्रजातिः
जातमत्तोद्धतमनाथनोद्धतसाध्योयूथानुगामी पदचलतोऽपि
नारिभवमाविशति । (गम्भीरवेदी बध्यते उपदिश्यो विप्रः)
मृगजातीयः तनुहुस्वपुष्करोज्ज्वलहस्तबाहुमेढ्रमहद्-
न्तलम्बपृथुरंगम्भीरवासोदरमेढ्रतनुविषाणनेत्रकथादयस्तनु-
श्रोत्रः कृष्ठोष्ठो घनायततायकायः संक्षिप्तकराग्रो
व्यक्तमस्तकोदीर्घजिह्वोविषाणोपनीतः शीघ्रोवक्रघनोभार-
वाहो मनस्वी दुर्दमः सपूर्णस्य वारचारी भिन्नदुरीतोऽ-
तिक्रमणवेदी क्रोधनः क्रन्दनश्चेति । मिश्रास्तु तेषां
परस्परसंयोगजाः सर्वसंकुललक्षणा इति । भद्रा मेढा भव-
न्त्वाहां मन्द्रा मध्या कनीयसी । मृगा मिश्राऽधिके चैवा
गुणदोषैः समायजः । अथ वनभेदेन गजभेदाः । अथैषां
प्राच्यकारूषदशार्णानां च कलिङ्गापरान्तिकसौराष्ट्र
पञ्चनदाख्यान्यष्टौ वनानि वासस्थानानि तेषां पृथक्
पृथक् कर्म लक्षणमुपदेक्ष्यामः तत्र हिमवत्प्रा-
ग्भागगङ्गान्तरे प्राच्यवनमनोत्पन्नाः कपिलाः चलाग्राः
कृतमपार्श्वयोवारवारणपृथुपेचवंशपिण्डकाः पृथुहस्ता-
मन्दवेगाद्वन्त्राचपलाकृतयो भवन्ति । (पेचकः पुच्छमू-
लम्) मेकलो मत्स्यो गङ्गावतारश्चेति कारूषवन-
मनोत्पन्नाः श्यामा मधुपाः स्थूरपादसुस्थानाद्याः

नताः शीघ्रोदपादहस्तिरहासैर्हस्तिनो भवन्ति । महागिरिदशार्णविन्ध्याटवीरावतीनां मध्ये दशार्णं वनमभिख्यातमत्र दीर्घाङ्गुलिपुष्कराः पाण्डुभाः श्यामा वा दुर्ग्रहाः मृदुस्वजघनाग्राः सितसूक्ष्मबिन्दुचित्रा-स्तूतफलतुल्यमदगन्धिनो विशालोत्सङ्गदन्ताः स्थूलहस्तास्थिरापीवा मध्यगाः स्वासनाः सत्ववन्तश्च । पारिपात्रवैदिशमध्यावर्त्तनानामन्तर्गतमेकं वनमत्रोद्गताः शीघ्रदीर्घक्रमेणोपदिग्धाङ्गाः बलवन्तोऽभिजाताः सुप्रमाणाः मध्यमाक्षमृदुत्वचः कचाविरलप्राया अल्पमेचकाहरिद्राखालुत्वचः सुहस्ताः स्निग्धरोमाणः स्थिराः सुगरोराः करेणूनामधिपतयः ख्यातायाश्च । त्रिपुरमहादक्षिणारण्योत्कलानां मध्ये कालिङ्गकं वनमत्र कलविङ्काभाः सर्व्वश्वेताः स्थिरपदाः शीघ्राः मृदुकर्णरोमाणस्तनुलगुदरादीर्घलम्बबालधयो दीर्घक्रमाः बलवन्तोऽल्पमेचकाः पद्मप्रभा वातुलदन्ता धनुःपृष्ठवंशारक्ततालुजिह्वौष्ठाः सुप्रयोगपरुषाःवराहजघनाः नीचवृत्तनखाःस्थिरचरणाः व्याघ्रवेदिनोमदगन्धाः पीतस्वल्पशिरोधराः महोरगहस्तकराः मृदुदीर्घ इत्याहस्तिनो भवन्ति । नर्मदोदधिसेवदेशान्तोपहारयामन्तरतोऽपरान्तिकं वनमत्र मानिनो धीराः श्यामाःसम्प्रतिष्ठिताः हस्वजघनशिरोधरा पीनायतविषाणाः स्वास्यका मृदुत्वच उदग्रादीर्घरक्तताल्वोष्ठजिह्वामहोत्सङ्गाः पद्ममदगन्धिनो धनुःपृष्ठवंशाविष्टस्वास्याभ्यवनविचारिणः । द्वारकार्बुदावर्त्तनर्मदान्तरतः सौराष्ट्रकं वनमत्राल्पायुषस्तन्त्राः पिङ्गायताक्षाः मध्यायताङ्गयोऽल्पमेचका मृदुविभक्तमाला प्रतिलोमलोमशचरणास्तनुत्वक्कर्णनखाः सूक्ष्मदन्ताः शिचात्मज इति । हिमवत्सिन्धुकुरुजाङ्गलकानामभ्यन्तरे वनं पञ्चनदाख्यं तत्र स्फुटितकृष्णश्वेतांशुदन्तास्तनुबिन्दूपचितकराः सुगन्धयोस्वद्दोमहामेचकदेशाङ्गप्रमाणाःसूक्ष्मदृष्टहस्तत्वचोदुर्विनेयाध्यानशीलाः क्रमवत्तदपो भवन्त्यपि । वनेषु तेषु जायन्ते प्रधानामध्यमोत्तमाः । प्रशस्ता निन्दितायापि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । गजजनुकाउसलाग्रं सुसमस्लाङ्गुपुष्करं दुर्गन्धं कर्कशत्वग्रोमाणमाततलम्बलघुविरलपर्वाणं हस्तिनो हस्तमध्यन्यविघातधन्यं पीतं मृदुरोमाग्रमनुपर्वपतितं चारुदीर्घाङ्गुलिपीनं पृथुपुष्करं मृदुवलिमत् । सुगन्धिष्टस्तं पञ्चहस्तायतं हिरक्तं हस्तस्योतोप्योतृनाग च । कालस्फुटिताग्रसमविषमविषमवक्रमलक्ष-सूक्ष्मदन्तावपूजितौ पूजितौ च स्निग्धसूक्ष्ममदच्छिद्रोपतामलिनसमसाहितौ मधुपवर्णौ सुकुञ्चितायावाधमभ्यायातावष्टाङ्गुलपरिणाहौ । अथ विकृपविषमे वराहनकुलध्वाङ्क्षवानराभे कृष्णविच्छिन्नवर्णे सच्छिनीश्रिते लोचने न पूजिते पूजिते च मधुबिन्दुभसूर्य्यमणिपङ्क्तिवर्णे समुपहिते च । प्रशस्तं समाहितमायतपृथुवाहित्यमवस्थितरक्तताल्जिह्वौष्ठचारुसूक्ष्मसवर्णबिन्दूपचितं सर्व्वसंपूर्णम् । मृदुमृदुनिर्याणपीडितपुष्करं विषमभाषणात् पङ्कुल्वाग्बन्धनाभावेन नतकुम्भलम्बमेनातिरिक्तं प्रमाणं सङ्कटाननपिङ्ग कृष्णास्यूतदन्तरोमोपचितमपूजितं शिरोवारणानां पूजितं महोदयस्थानमुपचितसमक्रमनिम्नखरनिर्याणं पृथुपुष्करं स्निग्धमृदुसूक्ष्मस्तम्भरोमसुविभक्तौष्ठीपचितामावयाहं वा सुखोत्कृष्टोपकृष्टौ हनौ कर्णौ तनुविषमशिराततौ पीडितान्तावतिरुद्रप्रमाणौ संहतच्छिद्रौ सान्द्रमृदुसप्रमाणशिरालवपाठितपुटसंविपुलमूलिकौ, पृथुच्छिद्रौ दुन्दुभिस्वनौ वा । स्नेयावहाच्छिद्रातिदीर्घोपचितपीडिका सुसंहतौ पृष्ठावलम्बनात्सुवृत्तायतास्थानावपीडिता ग्रीवा वारणस्याप्रशस्ता मता तु प्रश्नोपरि पिण्डिका हठारणौ त्रिवलिः सान्तारत्निपरीणाहा द्वादशाङ्गुलायता सर्व्वसम्पूर्णा वा । विषमभवाप्यं संक्षिप्तलम्बं संपुटमानसं विगर्हितं स्थिरं च विनतमनुवृत्तं वक्रं पृष्ठवंशमशोभनम् । शोभनमुपचितसूक्ष्मं धनुःप्रमाणमेव संस्थानं विद्यात् । अथ पूर्व्वगात्रच्छिद्रोन्नतांसं विकचितहस्तयोर्हस्तं शिरालम्बनं सव्यव्याधिहन्तोहनिर्लग्नं विषमकक्षाविवस् प्रमाणहीननतनिदम् हृष्टमनुपूर्व्वोर्पचितं स्थिरविभक्ताजिनसत्कोटमनुपर्विम्बसुखमच्छिद्ररन्ध्रोपचितमयोरस्कं वा । अथ जघनं चनसुच्छितास्थि निर्मांसमेचकं कक्षाहीनातिरिक्तप्रमाणं वालध्यनुयायि समनर्थकरम् । अर्थकरमल्पमेचकं पक्षोपचितमहत्पृथुस्कन्धपृष्ठतरसमायतारन । चारुवालधिपरिपूर्णाण्डकोषायततया नातिरालपल्लवाकारमेहनमजयनञ्जयनं च श्यावात्यकृष्णस्फुटितनखश्लिष्टसन्धि, परुषासारतलसहा न पूजिताः पादाः अन्ये भवन्त्यपि च । विंशत्यष्टादशनखाः स्थिराः कूर्म्मसमाहिताः । गजानां पूजिताः पादा ये च स्युर्विकचाविलाः । पादाः कचाविला रूक्षविवर्णाः परुषाः कृशाः । चारणानाञ्च मताः सूर्य्ये वा स्निग्धतनूरुहाः । कृष्णबिन्दुचितां स्निग्धां त्वचं शंसन्ति दन्तिनाम् । वालस्तु यो

विद्यातस्य विषाणौ भार्श्वउन्नतौ । उपाहतौ विषाणेन दन्तेनैव वारणः । अनुन्नताभ्यां संपन्नःकुदन्तः स्याद-तावधिः । जर्द्धं गजान्तरात्तस्य प्रविमानवमौ द्विजौ । चतुरस्र स्थातिदीर्घेण दन्तेनैकेन वा गुणाः । वर्ज्यास्ते शुभकामेन सर्व्व एवातिगर्हिताः। पञ्चद्वये नदीजानां पञ्चमेऽब्दे वनौकसाम् । दन्तमूलपरीणाहान् द्विगुणान् कल्पयेत्परे । शरशक्तिधनुश्चक्रशूलपट्टिशलक्षणाः । दन्तायराजयो यस्य स नृपं नेतुमर्हति । रोमुणां तु संत्रयो यत्र पिटक स उदाहृतः । स ज्येष्ठः सप्तभागोनोमध्यमोऽसौ मतङ्गजः। अन्त्यः षड्भागहीनःस्यादतोऽन्योहि न पूजितः । सुखाय सेचके दैर्घ्यं पृष्ठपार्श्वोदरान्तरम् । आनाहउष्क्रय पादाहिन्द्रेयो यावदासनम्”। वनविशेषेण गजलक्षणं तत्रैव वार्हस्पत्यसंहिता । “वनानां मध्ये प्राच्यं कालिङ्गकमापरान्तिकं च त्रीणि वनान्यतिशोभनानि । तथापमपि प्राच्यं वनं मध्यवनसपरेषामिव शोभनम् । तत्रैरावतकुलप्रसूतिसम्भवाः प्रायेण मृगमिश्रभद्रलक्षणाः महाकायाः करिणो भवन्ति । विनयसत्त्वशक्तिसम्पन्नाःपूगफलप्रभास्त्वत्विषः प्रविरलमदा गजा युद्धेचापसर्पणोपसर्पणनीरवा भवन्ति नातिक्रोधनाः. समुद्वेजिताः शघं दर्शयन्ति । ते च हस्तैः कवलैः कायोपचयानातिशयेन मदाभिलुषाः कर्त्तव्याः । कालिङ्गके चाऽपरान्तिके च त्रेतायुगोत्पन्नाः मन्दा महागजान्वयजा मन्दाभिधानाः प्रायशो मृगावयवाः सङ्कीर्णाः-गजाः समुत्पद्यन्ते । नात्युदग्रा अवदातभा नातिस्थिरा मन्दा युद्धप्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा काठमदाशार्णमार्गवेत्रवकाभिधानेषु मध्यमा गजाः समुत्पद्यन्ते मृगमन्दजातयः ते च पार्थिवाः मध्यमवामध्यमप्रमाणाः स्थूलरोमाचितशरीरास्तनुरदा मन्दगतयः । तथा सौराष्ट्रे पाञ्चनदाभिधाने द्वापरयुगोत्पन्ना मृगमतङ्गजान्वया मृगप्राया गजाभवन्ति भीरवः कुत्सिताङ्गाः नातिचण्डादुर्मदाः दुर्वृत्ताश्च एवंविधाःगजाः समुत्पद्यन्ते वनाद्व वनान्तरे गतेषु दुर्वृत्तेषु गजेषु धेनुकाखर्प्परेऽर्बुदवनेऽपि कालिङ्गकेऽपि । त्रासशीलश्च भीरुश्च ह्रस्वशामनमस्तकः । हीनाग्रभोगो दुःशीलस्त्वसंहतशरीरभृत् । समुच्छ्रितत्वनायामी परीणाहविवर्जितः । मृगस्तरूपोदीनश्च मृगजातिर्गजाधमः । अतः परं प्रवक्ष्यामि संकीर्णस्य च लक्षणम् । पशुत्वाद्वारणानाञ्च मङ्कृतां च वियोनिषु । धेनुकासु भवन्त्येते गजा सं-कीर्णलक्षणाः। भद्रोमन्दोमृगोवाथ शुद्धजातिः प्रजायते । तस्मान्मिश्राणि रूपाणि गदतोमे निबोधत । आगन्त्यागमिश्रजातानां निश्चयोनोपपद्यते । तथापि किञ्चिदुद्देशान्मिश्रलक्षणमुच्यते । भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्दमृगस्तथा । एव भेदत्रयं मन्दमृगयोरपि जायते । भद्रादीनां च सर्वेषां रूपं संकीर्णसंज्ञितम् । अङ्गाधःकार्य्यभेदेन तज्जानि भिद्यन्ते द्विधा । त्रिधा च भिद्यतेभूय एकैकन्तु यथाक्रमम् । एवमष्टादशविधं कीर्त्तितं मिश्रलक्षणम् । शुभाशुभं विभागेन साम्प्रतम् निगदाम्यहम् । भद्रमन्दोभवेदिष्टोमृगमन्दस्तथाधमः । भद्रमन्दमृगश्चैव मध्यमः परिकीर्त्तितः। भद्रजातिर्महाकायोगजोमध्ये तु दन्तिनाम् । मन्दोऽवयवलेशेन स मुक्तो भवति द्विपः। मृगस्यापि हि रूपेण किञ्चिन्मात्रानुगतेन वै। अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनोहि सः । लोचनानां प्रधानत्वं यथाशास्त्रेषु कीर्त्तितम् । तस्मान्मृगाक्षिसंज्ञोभद्रोऽपि हि न शस्यते । भाद्रेणो परिकायेन मान्द्रेणाधोगतेन वा । उन्नतोहि गजानान्तु भद्रमन्दोभवेद्गजः । अनेनैव हि क्रमेण विपर्य्यासेन यो गजः। सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः। एवं विधात् मृगे चापि लक्षणान्मिश्रलक्षणम् । महावयवबाहुल्यात् मृगरूपस्य लेशतः। भद्रावयवनिर्मुक्तोमध्यमोऽसौ गजो भवेत्” कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दोवापि मतङ्गजः। मृगमानोऽपरश्चैव स भवेद्वेगवान् गजः। मृगरूपाधिकत्वं च दृश्यते यस्य दन्तिनः । अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः । करदन्ताक्षिकुक्षौ च यो मृगो जायते गजः । शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ । एवमुद्देशमात्रेण मिश्रभेदा मयोदिताः। नोदिता येऽपि तेऽत्रापि मिश्रा ज्ञेया मनीषिभिः। मिश्रलक्षणसंयोग उत्कृष्टं यत्र दृश्यते । रूपन्नामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गजः । अतः परम्प्रवक्ष्यामि लक्षणं गिरिचारिणाम् । तथा नदीचराणां च तथैवोभयचारिणाम् । महाबला महाकायाश्चितांसा गिरिचारिणः । सुपार्श्वाश्चारुदिग्धाङ्गादृढपादागतक्लमाः । उदग्रानिर्भयाश्चैव सल्लकीकवलप्रियाः । तटाघातविधौ भुग्नदन्तदारितभूतलाः । शार्दूलादिमहासत्त्वसंस्फोटातङ्कवर्जिताः । मदस्रावललोलाहादुर्दमावारिभीरवः । पांशुक्रीडारता नित्यं द्रुमोन्मूलनतत्पराः । विषाणवेष्टनाशीलाः स्वेदसन्तापनीरकाः । करास्फोटनिरता सीत्कारकरणप्रियाः । अनुदग्राघनश्यामाः सीकरोद्गिरणप्रियाः । तोयकर्म्मणि निःशङ्कामतङ्गाश्च नदीचराः । उभयेषुचर-

न्ते ते मदोपध्वं तथानघ । ये गजा हृष्टमनसस्ते भवन्त्यतिशो-
भनाः । सर्वेषामेव नागानां छायालक्षणमुत्तमम् । यद्यथा
जायते यस्य तत्तथैवाभिधीयते । सत्वांशकत्वाद्भद्रस्य पा-
टला भवति प्रभा । नवपल्लवसच्छाया स्निग्धा तनुतनूरुहा ।
तथा तमोंऽशकत्वाच्च कृष्णा मन्दस्य जायते । तरुणाम्बुद-
संकाशा स्थूलकृष्णकचान्विता । रजोंऽशकत्वाच्च तथा
मृगस्यापि हि धूसरा । मलिनाम्बुदसंकाशा रूक्षा
तनुतनूरुहाः । एवं छायाविशेषाः स्युर्भद्रादीनां मयोदिताः ।
छाया संमिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दन्तिनाम् । वनजाति-
गुणैर्भद्रः गजश्रेष्ठो नरोत्तम ! । तमोऽंशकत्वं मन्दस्य यद्य-
दुक्तं निबोध मे । दुर्मनस्त्वं तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च
मूढता । गम्भीरवेदिता चेति मन्दस्य तम उच्यते । एवं
रजोगुणो राजन् मृगस्येन रजोंऽशकः । धैर्यं स्थैर्यं
पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता । अन्वर्थवेदिता चैव
भयस्थानेष्वमूढता । सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्त्वस्यैते गुणाः
स्मृताः । अतः सत्वांशको राजन् भद्रजातिरुदाहृतः ।
पिलत्वं बाहुशिरसोरन्तर्भागगतं तथा । दन्तयोर्मधु-
वर्णत्वं नेत्रयोर्मधुपिङ्गता । आननस्य पृथुत्वञ्च पूर्णता
कुक्षिपार्श्वयोः । पृथुत्वं पृष्ठभागस्य घनत्वं समसन्धिता ।
स्निग्धच्छाया त्वयायामःपरिणाहोच्छ्रयौ तथा । सश्री-
कत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्मृताः । सर्वलक्षणसं-
पूर्णो दृश्यते न मतङ्गजः । प्रधानावयवे लोके यत्नः
कार्यो मनीषिभिः । हीनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रश-
स्यते । संपूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्मृतम् । त्र्यङ्गुल-
न्तु भवेद्धीनं हीनस्यविनिनाशनम् । कृष्णं भर्तृविघाताय-
कल्माषं भर्तृरोगदम् । संपूर्णं छिद्रितं भर्तुः पुष्करं चतुर-
ङ्गुलम् ॥ सौभाग्यदं मांसलन्तु सुकुमारं तथार्थदम् । रक्तपद्म-
दलच्छायं तथा मिष्टान्नपानदम् । अतः परं शुभे स्तो श्रोत-
सी पाटलोदरे । पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्थदे । अवा-
प्तुं च ताल्वं च कर्णतालं सुखप्रदम् । ह्रस्वा स्थूला च वि-
पुला चिलिणी श्यामलोहिता । कुञ्चिता च तथा दृष्टिः स-
प्तधा दन्तिनां मता । तासां तु त्र्यङ्गुलायामा या ह्रस्वेत्य-
भिसंज्ञिता । ह्रस्वा करोति नृपतेर्विनाशं शीघ्रमेव हि ।
स्थूला दुर्भिक्षकरणी श्यामला नृपदुःखदा । करोति चिलिणी-
नित्यं तस्यैव तु बहुक्षयम् । भुग्ना दृष्टिर्विनाशाय राज्ञो
धनविनाशिनी । कुञ्चिताहीनयोश्चैव युद्धकाले रिपो-
र्जयम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् ।
न करं दीर्घमिच्छन्ति वालधेः शास्त्रपण्डिताः । न वाल-
धिसमं ह्रस्वं नातिदीर्घं क्रमायतम् । न वृत्तं नातिकार्श्यं
च न ह्रस्वं न क्षतव्रणम् । नाक्रमेण कृतोत्सेधं न हीनं
दशनान्तरम् । न ह्रस्वाङ्गुलिसंयुक्तं नातिसंकटपुष्करम् ।
एतल्लक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः । वालधेः सुसमो-
हीनः समो वा दन्तिदुःखदः । अतिदीर्घो भवेद्भर्तुरायुषः क्ष-
यकारकः । तनुर्व्याधिकरो बालरतिकायोऽर्थनाशनः ।
रूक्षो व्याधिप्रणष्टर्थोद्यातव्रणक्षतां व्यथाम् । प्रतिलोमेन
च स्थूलो गजस्य सुखनाशनः । असमञ्जसहीनश्च असमञ्जस-
वर्द्धकः । दुःखशोकभयायासकर्त्ता भवति निश्चयः । दश-
नान्तरहीनश्च जायते दन्तिरोगकृत् । कथितं पूर्वमेवेष पुष्-
कराङ्गुललक्षणम् । अतो मया न कथितं साम्प्रतङ्करलक्षणे ।
निर्वलीको दीर्घरोमा क्रमवृत्तत्वसंयुतः । अणुबिन्दुविचित्रश्च
दैर्घ्येण च शताङ्गुलः । वालधेः पुष्करं यावदायामोऽत्तलपे
च्छया । अरत्निलयाऽऽनाद्य हीनहीनतरक्रमात् । युक्त-
स्तेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ निर्वलीके च सौ-
भाग्यन्दीर्घरोमार्थदः स्मृतः । क्रमवृत्तोजयं कुर्यादणु-
बिन्दुयुतो धनम् । सुप्रमाणं भवेद्राज्ञः करस्य परिवर्त्तनः ।
आनाहश्चाच सततं राज्यस्फीतिकरो भवेत् । करस्य की-
र्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभसंज्ञितम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि
लक्षणं दन्तवेष्टयोः । कच्छीनावतिस्थूलौ विषमौ शिथिलौ
तथा । दन्तवेष्टौ सदा भर्तुः प्रमाणाभ्यासमौख्यदौ ।
दन्तमूले सुसम्बद्धौ सकचौ किञ्चिदुन्नतौ । दृष्टौ सदा तथा
भर्त्तुर्हितदौ परिकीर्त्तितौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणन्तु
विषाणयोः । व्यस्तता सङ्कटत्वं च प्रांशुता भक्तशुभ्रता ।
वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रूक्षता । मृदुताऽधो-
गतित्वञ्च हीनता मूलमध्ययोः । प्रान्तयोः स्थूलता चैव
दीर्घता चातिमात्रता । सर्पच्छत्रककान्तित्वं दोषा ह्येते चतु-
र्दश । दन्तयोस्तु समाख्याताः फलं तेषान्निबोध मे ।
व्यस्तौ च सङ्कटौ दन्तौ मदहानिकरौ तु तौ । दन्तिनस्तनु-
तायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्त्तितौ । भक्तशुभ्रौ तथा भर्त्तु-
र्मेहा क्लेशकरौ मतौ । वक्रौ चार्थविनाशाय ह्रस्वौ च
परिकीर्त्तितौ । धूसरौ रूक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनौ ।
मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शल्यव्रणकरौ मतौ । स्थूलाग्राधो-
गतित्वे च भर्तुर्यातुश्च दुःखदे । अशुभं लक्षणं ह्येतद्दन्तयोः
कथितं मया । शुभं च साम्प्रतञ्चक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ व्रणवर्जितौ । मुकुलाग्रौ
दृढौ वापि ताम्रचूडौ हलोपमौ । दक्षिणाभ्युन्नतौ किञ्चित्
मृणालकुमुदप्रभौ । मधुकुन्ददलच्छायौ हेमचम्पक-

पिङ्गलौ । मधुपिङ्गौ घृतच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ । केतकी-
कुसुमाभौ च मृगाङ्ककिरणप्रभौ । अध्यर्द्धारत्निमानौ च
तद्दानाहसंयुतौ । अमीभिर्लक्षणैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य
सम्मतौ । स्निग्धौ धनप्रदौ भर्त्तुरायुषश्च करौ मतौ ।
अरिघ्नौ तु मणिप्रकान्तौ संपूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
निम्नौ राज्यलाभाय मुकुटाभौ जयप्रदौ । दृढौ रोगवि-
नाशाय ताम्रचूडौ हलोपमौ । अरिसंघविनाशाय कीर्त्ति-
तौ शास्त्रपण्डितैः । दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्त्तुः कीर्त्तितौ भाग्य-
कारकौ । सुगन्धकुमुदच्छायौ सुभिक्षारोग्यकारकौ । हेम-
चम्पकसङ्काशौ वस्त्राभरणदौ स्मृतौ । कुन्ततो मधुपिङ्गौ च
निःसपत्नं महीतले । यशोलाभकरौ ज्ञेयौ घृतपीयूषसन्निभौ ।
केतकीकुसुमाभौ च भर्त्तुर्वंशविवर्द्धनौ । अध्यर्द्धारत्निकौ
दन्तौ सुतभृत्यजयप्रदौ । आनाहमानसंयुक्तौ सदाक्षीति-
करौ मतौ । इदं शुभकरं राजन् ! दन्तयोर्लक्षणं मतम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् । मार्ज्जारनकुलक्रौ-
ञ्चग्राधामृगनिभेक्षणान् । सर्वदोषकरान् राजन् ! गजान्
दूरेण वर्जयेत् । स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे ।
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे । निर्धूमाग्निशिखा-
कारे इन्द्रनीलसमप्रभे । सौम्यदृष्टिसमायुक्ते लग्नभ्रुवि लो-
चने शुभे । स्निग्धे हृद्धिकरे भर्त्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे । दीप्ते
दीप्तिकरे चैव प्रतापायतने तथा । कलविङ्काक्षिरूपे च
धनधान्यविवर्द्धने । चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ।
पद्मरागनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके । निर्धूमाग्निशिखाकारे
प्रतिपक्षभयङ्करे । मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने ।
चणकनूटकटोद्देशनिम्नौ राज्यविनाशनौ । संपूर्णौ च
वक्षोन्नाहमदद्वद्धिकरौ मतौ । दन्ताश्रयं भवेन्नित्यं
तालुकं षोडशाङ्गुलम् । षडङ्गुलं पृथुत्वेन वंश
मध्यगतं भवेत् । तथा शुभाशुभं चैव लक्षणैः प्रकी-
र्त्तितम् । कसरमपरिदग्धञ्च कृष्णं कल्माषमेव वा । पञ्चविध-
मनिष्टं स्याद्यथावदभिधीयते । कृष्णं मसीसमं ज्ञेयं क-
ल्माषं कृष्णलोहितम् । मांसञ्च धूम्रवर्णं च परिदग्धं प्रकी-
र्त्तितम् । कसरञ्च तिलच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
गर्भस्थस्य यदा पित्तं चीयते तालुकं भृशम् । कृष्णतालुस्तदा
नागोजायते पापलक्षणः । व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वात-
पित्तकफोद्भवैः । तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां प्राप्य विन-
श्यति । संग्रामे वा पलायेत खड्गशस्त्रक्षतव्रणः । यस्य
सङ्घातपूर्णाङ्गः कृतान्तभवनं व्रजेत् । वातपित्तकफा यस्य
कुर्वन्ति तालुके गदम् । गर्भस्थस्यैव कल्माषतालुकं तस्य जा-
यते कृष्णतालुनि ये दोषा रक्ते चैव गुणाः स्मृताः । कल्-
माष तालुनस्ते तु भवन्ति च द्वयोरपि । रक्तच्छायं यदा वंशे
पार्श्वयोरसितं भवेत् । तदा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोष
समाश्रयात् । यदा वंशे च कृष्णं स्यात्पार्श्वयोश्चासिता
भवेत् । भर्त्तुरुद्वेगजनकं कल्माषं तालुकं तदा । किञ्चि-
ल्लीनं तु यत्तालु परिदग्धं तदा भवेत् । नागस्याधोरण-
स्यापि कलहकरं हि तत् । कसरं च भवेत् तालु पित्त-
कोपसमुद्भवम् । महामात्रविनाशाय धारणस्योपजा-
यते । (महामात्रो हस्तिपकः) कृष्णतालोरपि यदा दक्षि-
णावर्त्तनं भवेत् । दृश्यते नित्यमेवं हि तदासौ दोषवर्जितः ।
यथा न गृह्णाति नो दोषान् सुलोकः सुसमाहितः । गुणान्
करोति हृदये न तथा कथितानपि । दोषघ्नं लक्षणं शस्तं
यदाचार्य्यैरुदाहृतम् । तत्तथैवावगन्तव्यं नान्यथात्मापि
भाषितम् । एवं जिह्वापि मन्तव्या तालुनः सम(?)लक्षणा ।
अरत्निमात्रा दैर्घ्येण विस्तारेऽष्टाङ्गुला मता । अशुभं लक्षणं
ह्येतत्तालुकस्य मयोदितम् । शुभं च साम्प्रतं वच्मि लक्षणं
शृणु पार्थिव ! । रक्तं श्वेतं कषायं च तालुकं स्यात् शुभप्रदम् ।
रक्तं वृद्धिकरं भर्त्तुस्तथा चायुर्विवर्द्धनम् । दन्तिनोऽ-
शोकपुष्पाभं रिपुक्षयकरं मतम् । श्वेतं पुष्टिकरं चापि धा-
रणस्योपजायते । चम्पकाभं तथा भर्त्तुरारोग्यस्य विव-
र्द्धनम् । कषायं सर्वदा स्यात् प्रवालः सौख्यवर्द्धनम् । एवं
जिह्वापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता । अतःपर प्रव-
क्ष्यामि सृक्कण्योश्चित्र लक्षणम् । दन्तिनो मानहीने च
सृक्कणी मानवर्जिते । (सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ) मुखरोगकरे
नित्यं पण्डितैः परिकीर्त्तिते । सर्वसौख्यप्रदे तस्य
संपूर्णे द्वादशाङ्गुले । अतःपरं च प्रवक्ष्यामि लक्षणं चिबु-
कोष्ठयोः । अरोमशम्बलीयुक्तमाताम्रं च तथा लघु । गज-
स्योष्ठं न शंसन्ति मुनयो दन्तरोगदम् । दीर्घरोमा सुसंपूर्ण
ओष्ठः पद्मदलप्रभः । षोडशाङ्गुलमानश्च हस्तार्द्धं वा यतः
शुभः । भर्त्तुरायुःकरो दीर्घो दीर्घरोमा च कीर्त्तितः ।
पूर्णः पूरयते कोषं रक्तः सौभाग्यदो भवेत् । अरोमशं
तथा हीनं चिबुकं न प्रशस्यते । तद्धि धारणनाशस्य मुखरो-
गकरं मतम् । चतुरङ्गुलमानन्तु स्थूलं रोमान्वितं यत्
तत्प्रशस्तं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकारकम् । निम्ने च
विषमे चैव हीने चैवाशुभे मते । मदहानिकरे नित्यं
सगदे कर्णरोगदे । मण्डलिमादयुक्ते च समे चैव सुखप्रदे ।
मानं च कर्णपाल्यास्तु मूलादारभ्य लक्ष्यते । वाहित्थावधि
कुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम् । मुखरोगकरं नित्य

सत्त्वहानिकरं च तत् । पूर्णं चैवोन्नतं चार्द्धहस्तमात्रायतं भवेत् । तद्धि वारणनाथस्य सुखरोगकरं मतम् । चतुरङ्गुलमानन्तु स्थूलम् रोमाविलञ्च यत् । तत् प्रशस्तं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकारकम् । अरत्निपरिणाहञ्च करिणां बलवर्द्धिदम् । वामनं हस्वहीनञ्च परिणाहविवर्जितम् । अव्यक्तञ्च न शंसन्ति वातकुम्भं विपत्करम् । द्वादशाङ्गुलविस्तारन्दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम् । व्यक्तं शुक्तिपुटाकारं तद्भर्त्तुर्लाभकारकम् । गर्त्ताकारे च निर्मांसे कठिने चातिकुञ्चिते । शिरसोरोगजनने गजस्यारोहकस्य च । संपूर्णे सुकुमारे च सुप्रशस्ते प्रकीर्त्तिते । राज्यवृद्धिकरे नित्यं भर्त्तुर्विजयकारके । इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपार्श्वयोः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि । विषमत्वमरोमत्वं देहच्छायाविवर्णता । समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समाधिक्यमपूर्णता । व्यक्तता वामनत्वं च परिणाहविहीनता । तनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा दश स्मृताः । भर्त्तुश्चापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ । देहच्छायाविवर्णौ तु यत्नु लोकविवर्द्धनौ ; कण्ठपृष्ठसमौ चैव प्रशान्तःप्रविनाशनौ । समाधिकौ च हीनौ च भर्त्तुरुच्छेदकारकौ । व्यक्तौ च वामनौ चैव भर्त्तुः कीर्त्तिविनाशनौ । परिणाहविहीनौ च कोशक्षयकरौ मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ तु रोगदौ । अशुभं लक्षणं ह्येतत्साम्प्रतञ्च शुभं शृणु । समौ दीर्घकचाक्रान्तौ विस्तीर्णशिखरौ तथा । कर्णमूलात्समारभ्य हस्तार्द्धजनितोन्नतौ । सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसन्निभौ । समाकान्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्ध दर्शनावरणक्षमौ । सश्रीकौ च सुवृत्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ । समौ च दीर्घरोमाणौ भर्त्तुः श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुन्नतौ । सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभकारकौ । शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ । समाक्रान्तललाटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहिसन्निभौ च सश्रीकौ च जयप्रदौ । एतौ च हस्तिनां कुम्भौ सुखालङ्कारकारकौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् । निर्लोमशौ स्वल्पकोणौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ । (स्वल्पा शिरा) सङ्कटौ विषमौ स्वल्पौ त्रुटिताग्रौ च निष्ठुरौ । स्वल्पौ च वर्त्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । निर्लोमशौ स्वल्पकोणौ गजस्य वर्णरोगदौ । निष्ठुरौ त्रुटिताग्रौ च वाहःकोषहरौ मतौ । स्वल्पौ च वर्त्तुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । हिरत्निमानसंयुक्तौ शिराजालविवर्जितौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्निग्धौ दुन्दुभिनिस्वनौ । कपोलमण्डलाच्छादनातत्तशब्दौ सुहुर्मुहुः । कर्णौ चामरसंकाशौ मृदुरोमक्षतार्चनौ । अजर्जरमृदुप्रान्तावीषद्गुप्रान्तचूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ । हिरत्निमानसंयुक्तौ भर्त्तुरायुःकरौ मतौ । स्नसाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ । स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभिस्वनौ । शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ मृदुरोमाक्षततार्चनौ । अजर्जरमृदुप्रान्तौ प्रयान्तः सौख्यकारकौ । गजस्योपचयायैव ईषद्गुप्रायचूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ तुरङ्गबलवर्द्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्त्तुर्भूमिलाभकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यातं यथैतत् शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । अवक्रोहीनो दीर्घश्च कण्ठश्च शुभदो भवेत् । आरोहकप्रभूयाञ्च क्रमशः कुञ्जरस्य च । अवक्रः परिणाहेन सप्तहस्ताधिकं मतम् । अङ्गुलानां तथायामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णपिण्डितोदयचान्तर्मशिविभूषितः । कण्ठोवारणनाथस्य एवं भूतः सुपूजितः । भर्त्तुः प्रमोदजननः सम्पूर्णःकार्यसिद्धिदः । अहस्तोगजकबुभर्त्तुः कीर्त्तितः पूर्णपिण्डकः । उदयोवंशवृद्धिं च प्रतापं कुरुते तथा । अन्तर्मणिसमायुक्तोमणिरत्नप्रदो भवेत् । कराकस्यातिनिम्नं च शासनं न प्रशस्यते । कराकं वातरशुभं निम्नं च भयकारकम् । दैर्घ्येण हस्तमात्रं तु विस्तीर्णञ्च शुभं स्मृतम् । विस्तीर्णं विस्तृतं राज्यं सम्पूर्णं कुरुते जयम् । वंशस्याथ प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितोनिम्नपारः कृशो वंशोन शस्यते । राज्ञां च पादरोगाणां कर्त्ता च स भवेत्तदा । मध्यवल्लङ्गालाकमात्मविनाशनम् । यावत् प्रपूर्यते पार्श्वं वंशोऽग्रफलकाकृतिः । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामाशः कुरुते सुखम् । पूर्वपार्श्वस्तु लाभाय धनुःपृष्ठः श्रियं नयेत् । अरत्निहयमानं तु पेचकात्मविनाशनम् । अनास्थि विषमं निम्नकुञ्चितं पुच्छरोगदम् । मांसोपचयपूर्णं च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणां तद्धि नाशकरं मतम् ।(पेचकात्पुच्छमूलात्)। पुच्छोगजस्य नो शस्तो बहुदीर्घोऽतिलम्बितः । करोति महतीं पीडां राज्ञश्चाधोरणस्य च । ह्रस्वकुचस्तु पृथुत्वेन दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलः । संपूर्णः पेचकोज्ञेयो गजभर्त्तुः सुखप्रदः ।

वर्ज्जं स्थूलञ्च ह्रस्वं च पुच्छं वालविवर्ज्जितम् । समानाग्रञ्च नागस्य सर्व्वदोषकरं भवेत् । अवक्र ऋजुदीर्घश्च पन्थिहीनः सुपेचकः । गोपुच्छपाशप्रतिमकचव्रातविभूषितः । भूमिं तु न स्पृशेत् यस्तु चतुर्भिरङ्गुलैः सदा । स शुभो वालधिर्ज्ञेयो गजानां सुखप्रदः । अतिप्रमाणं ह्रस्वं च कर्व्वूरं विगतप्रभम् । शिरालं चाशुभं मेढ्रं राजहस्तिपदुःखदम् । शस्तं षडङ्गुलायामं नाहतः षोडशाङ्गुलम् । शिराजालविनिर्म्मुक्तमाम्रपल्लवसप्रभम् । द्व्यङ्गुलं श्रोतसा युक्तं बिन्दुमालाविवर्ज्जितम् । मेढ्रं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्त्तुर्जीवितवर्द्धनम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गात्रयोरपि । हीने तनू च दीर्घे च समांसोच्छ्रये तथा । विषमे च कषाक्रान्ते गात्रे नागस्य निन्दिते । हीने तनू च कुरुतः प्रयातुर्विनिपातनम् । समांसोच्छ्रये यातुर्विषमे च विपत्करे । कषाश्रिते गजस्यैव गात्ररोगकरे तथा । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गात्रयोः शुभलक्षणम् । सार्द्धद्विरत्निभिस्त्रिरत्निः मताङ्गुलसमानता । एवंमिते स्मृते गात्रे भर्त्तारोग्यवीर्य्यकरे । समे च कषहीने च गजलाभकरे तथा । गजस्य पुष्टिदे नित्यं मांसले च घने स्मृते । गात्रे वारणनाथस्य एवंभूते शुभे मते । पिपिडे वा समलके गात्ररोगकरे सदा । सम्पूर्णे राज्यदे भर्त्तुर्गजस्य बहुसुखदे । तथैव रोमनिचिते गजस्य गजोरगदे । अतःपरं प्रवक्ष्यामि नखानाञ्च शुभाशुभम् । हीनाः कृष्णाश्च रूक्षाश्च कृशाश्च न नखाः शुभाः । सदा च रोगदा हीनाः कृष्णा भर्त्तुर्विनाशनाः । रूक्षाः कृशा गजस्यैव पादव्याधिविवर्द्धनाः । स्निग्धाश्चन्द्रार्द्धसच्छाया मानेनैव पुरोनखाः । सप्तादिपञ्चसंख्यानि चाङ्गुलानि क्रमेण हि । एवंविधा नखाः शस्ता भर्त्तुरारोग्यकारकाः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि पादयोरपि लक्षणम् । हीनौ सुषुतलौ रूक्षौ चरणौ दन्तिदुःखदौ । हस्तप्रमाणौ दैर्घ्येण कूर्म्माकारौ सुखप्रदौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणञ्चापराश्रितम् । अत्युच्छ्रिते च हीने च निन्दिते चापरे तनू । सम्पूर्णे च शुभे ज्ञेये त्र्यरत्न्यायामसंयुते । निन्दिते रोगदे ज्ञेये पूजिते प्रभुसौख्यदे । द्वादशाङ्गुल हीनं तु चापरान्तर्विभाजनम् । अपरपादयोश्चापि आयामोऽरत्निमात्रकः । नखानां च तथा मानं चतुरादिचतुरङ्गुलम् । प्रधानावयवानान्तु लक्षणं कथितं यथा । उत्सेधायामनाहानां साम्प्रतं कथयाम्यहम् । समतन्तुसमायुक्ततन्तुना वर्त्तितेन च । शुभप्रशस्ते दिने नित्यं मानं कुर्वीत मानवित् । सप्तारत्नि गजेन्द्राणां प्रमाणं वनजन्मनाम् ।

आसनं यावदुत्सेधस्तस्य सन्धिस्तु कीर्त्तितः । पेचकात्प्रतिमानन्तु आयामोऽरत्नयो नव । मध्यदेशे तदानाहो दशरत्निः प्रकीर्त्तितः । मानमेतद्धि भद्रस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । सप्तमेन तु भागेन हीनं मन्दस्य जायते । मन्दाद्धीनं मृगाख्यस्य षड्भागेन प्रकीर्त्तितम् । एवं क्रमेण वक्तव्यं मानं मानविशारदैः । किञ्चिन्मानाधिके चापि न दोषः संप्रपद्यते । दोषाणां च गुणानाञ्च बुद्धिरेव फलप्रदा । सत्त्वं हि वारणेन्द्राणां नित्यं तत्त्वेषु संस्थितम् । स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे । रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे । नीलच्छाये अतीक्ष्णे च गजे सत्त्वं प्रतिष्ठितम् । मार्ज्जारवानरादीनां सदृशे नीलकं गजे । हीनसत्त्वाश्च जायन्ते गिरिकूटोपमा अपि । अधिकं पुष्करं यस्य मांसलत्वेन जायते । प्रभयाथ कषायं स्यात्मानेनाष्टचतुष्ककम् । किञ्चिद्द्रुते च विज्ञेये श्रोतसी चतुरङ्गुले । स्थूलपञ्चाङ्गुलायामा त्र्यङ्गुला नाहमानता । हस्तोऽपि पूर्व्वमानस्य स्थूलत्वेनाधिको भवेत् । रोमशोनातिदद्रुश्च पुष्करः षड्भिरङ्गुलैः । आयामेनैव हीनः स्यात् पूर्व्वमानात् षडङ्गुलैः । नातिगोपुच्छसंस्थानः कृष्णबिन्दुविभूषितः । आनाहे रत्निमात्रौ तु चार्द्धहस्तद्वयायतौ । पीयूषकुन्ददन्तायौ किञ्चिद्रूक्षकपिङ्गलौ । स्निग्धौ मुग्धतमावेव दन्तौ नागस्य कीर्त्तितौ । दन्तावैरावतस्यैव कषाक्रान्तौ सुनिष्ठुरौ । पञ्चाङ्गुलौ कटौ ज्ञेयौ मांसोपचयपूरितौ । ज्ञेये कटोपरि तथा श्रोतसी द्व्यङ्गुलान्तरे । एकाशीत्यङ्गुलानाहे द्वाविंशत्यङ्गुलायते । किञ्चिन्नतं कषाक्रान्तं शाहित्यं परिकीर्त्तितम् । पतिमानं तु विज्ञेयं हस्तः सचतुरङ्गुलः । अध्यर्द्धरत्निमानं च प्रमाणान्तरभेदतः । आयामस्तु विज्ञेयस्तस्य धरस्तु दशाङ्गुलः । विंशत्यङ्गुलानस्तु परिणाहोऽभिधीयते । पञ्चाङ्गुलं तु चिबुकं सक्किणी तु नवाङ्गुले । षड्विंशदङ्गुलायामे सकृते परिकीर्त्तिते । अध्यर्द्धरत्निकौ कर्णौ विस्तारेण कषाश्रितौ । कषायपत्रौ स्थूलौ कृष्णबिन्दुविचित्रितौ । सपद्मा मकरायाभावचूकौ कषाश्रितौ । पञ्चाङ्गुलान्तरौ पीनावुभावोष्ठौ दशाङ्गुलौ । कर्णात् कर्णान्तरं यावत् षड्वत्यङ्गुलं शिरः । यातकुम्भं तथा ज्ञेयं स्थूलं सप्तदशाङ्गुलम् । अङ्गुलानां शतं सार्द्धमानाहि द्व्यङ्गुलाधिकम् । आयतत्वं च कण्ठस्य दशाङ्गुलमिति स्मृतम् । भद्रस्यैवासनं ज्ञेयं [illegible] सप्तरत्निकम् । षडङ्गुलोच्छ्रितं स्थूलं तुल्यं चाङ्गूलमानतः । शङ्कमूलाद् हिक्कान्तु जायते पश्चिमासनम् । उक्तं येष

तु हीनं स्यादासनं षड्भिरङ्गुलैः । मेचकस्त्र्यङ्गुलायामोऽस्यस्त्वेनाङ्गुलत्रयम् । विंशत्यङ्गुलमानाख्ये भवेत् पुच्छोऽयमागमम् । प्रान्तपादक्रमेणैव तथायामोऽङ्गुलत्रयम् । दैर्घ्येण तु स विज्ञेयो भूमेरष्टाङ्गुलोच्छ्रितः । इदं वालधिमानं तु मन्दस्य परिकीर्त्तितम् । सार्द्धद्व्यरत्निके मूले अपरे संप्रकीर्त्तिते । उदरे चातिमात्रं स्यान्मेढ्रं हस्तद्वयायतम् । विंशत्यङ्गुलमानाख्ये लम्बच्छायं सदा भवेत् । पञ्च चत्वारि च त्रीणि चाङ्गुलानि नखाः क्रमात् । आपाण्डुविवराः कुन्दाभासाश्चापरपादयोः । अनेनैव तु मानेन गात्रपादसमाश्रयाः । नखा मन्दस्य विज्ञेयाश्चरणाय तथाविधाः । अतिस्थूलः पृथुत्वेन सार्द्धहस्ताधिकः करः । अरत्निकं वा, दैर्घ्येण प्रमाणं गात्रयोरपि । उरोमणि तथा स्येयोरत्निमात्रोऽतिमांसलः । विंशत्यङ्गुलमानस्तु अन्तर्गलमणिर्भवेत् । अनेनैव हि मानेन शातकुम्भः प्रकीर्त्तितः । एते प्रशस्ता मन्दस्य नृनाथ ! कथितास्तव । प्रोक्ता ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेयाः समलक्षणाः । मृगस्य साम्प्रतं वच्मि प्रदेशान् लक्षणान्वितान् । त्र्यङ्गुलं पुष्करं तस्य त्र्यङ्गुले स्रोतसी तथा । अङ्गुलानि च चत्वारि कीर्त्तितान्यस्य चाङ्गुलाः । तनुः करः त्र्यरत्निःस्यादानाख्ये सार्द्धरत्निकः । वाहित्थात् पुष्करं यावन्मानं सद्भिरुदाहृतम् । तथा तनुतरौ दन्तौ दैर्घ्ये सार्द्धद्व्यरत्निकौ । हस्तौ च मस्तकौ स्यातान्तयोः सप्तदशाङ्गुलौ । प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशाङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलं चिबुकं तस्मादधरस्तु षडङ्गुलः । अष्टादशाङ्गुलमानाख्ये सृक्कणी तु षडङ्गुले । स्यातामङ्गुलविंशत्यौ कपोलौ निम्नमध्यगौ । कटौ द्व्यङ्गुलमानौ तु निर्याणे चतुरङ्गुले । नेत्रे चापि तथा स्यातान्निष्प्रभे स्थूलतारके । नातिव्यक्तं समांसं स्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् । गर्त्ताकारञ्च निम्नं च कटकुम्भं तथैव तु । अष्टाङ्गुलान्तरं कुम्भ आयामे षोड़शाङ्गुलः । विंशत्यङ्गुलकौ कर्णौ लम्बौ ह्रस्वौ च वर्त्तुलौ । पञ्चत्यङ्गुलानाहा आयामे षोड़शाङ्गुला । ग्रीवा मृगस्य विज्ञेया करालमासनं भवेत् । सार्द्धद्व्यरत्निकायामः कुब्जतङ्कोऽतिमात्रया । वंशोमृगस्य विज्ञेयो निम्नतल्पनिभप्रभः । स्थूलास्थि विषमं निम्नं पुच्छमध्यर्द्धरत्निकम् । आसनेन समं चैव मृगस्य पश्चिमासनम् । पञ्चाङ्गुलस्तु विज्ञेयः पेचकोगुदसंस्तः । कचाग्र्यविषमाकीर्णः स्थूलोह्रस्वश्च वालधिः । अपरापादपार्ष्णिभ्यां हस्तमात्रश्चतुष्कयः । शेषंतनुरुहच्छदोद्विसप्तत्यङ्गुलायतः । तत्प्रमाणे तथा गात्रे चिपिटे चापि निष्प्रभे । चरणाश्च गतच्छायैश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैर्नखैः । संयुक्ताःस्फुटिता निम्ना मानेनाष्टादशाङ्गुलाः । एतदुद्देशमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् । गजा न बलहीनेन सुरूपेणापि शोभनाः गुणेष्वपि बलं श्रेष्ठं तत् परीक्षेत पण्डितः । शरीरान्तर्गतः प्राणो बलशब्देन कीर्त्यते । क्रियते धारणस्याथ तस्योपायैः परीक्षणम् । जाम्बूनदस्य ताम्रस्य पलानां रजतस्य वा । अष्टादशसहस्राणि युक्त्वा संस्कन्ध वेगवान् । दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमवर्जितः । यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमबलः स्मृतः । यश्चतुर्दशसाहस्रभारमादाय गच्छति । सप्तयोजनमध्वानं स मध्यमबलोमतः । दशसाहस्रिकं भारं गृहीत्वा पञ्चयोजनम् । अध्वानं योहि संयाति स हीनबल उच्यते । सन्निभागद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम् । चतुर्हस्तनिखातं तु योभिनत्युत्तमोहि सः । अथ चोत्पाटयेद्वापि बलेन महता युतः । सार्द्धत्रिहस्तखातन्तु सप्तहस्तोच्छ्रितं तथा । पञ्चाशदङ्गुलीनेन परिणाहेन संयुतम् । भिनत्ति योगजः शीघ्रं क्षिपत्युद्धृत्य वा पुनः । स गजानान्तु सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः । हस्तत्रयनिखातन्तु षड्हस्तोच्छ्रयमेव वा । युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वसंख्यार्द्धमात्रया । भिनत्ति हेलया यस्तु उत्खातं वा करोति वा । स्तम्भं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते । गुरुत्वं च यतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम् । बलादभ्यधिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं निरूपयेत् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं सत्त्वं हृदि शरीरिणाम् । दुर्लक्ष्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्धि लक्षयेत् । सुप्रशस्ते दिने लग्ने गजोगैरिकमण्डितः । कर्णे चामरशङ्खादिसत्साभरणभूषितः । पादान्दोलनसंजातघण्टारवनिभस्वनः । आरोहककरास्फालक्षतोत्थाङ्कोन्नताननः । अत्यन्तं ढौकयेच्छीघ्रं पार्श्वकोलाहलाकुलः । वेगोत्थानकृतास्फोटदन्तसंघट्टमर्द्दनैः । कृतां कामपि न हस्तस्य वेदनां यो न मन्यते । यो हि मर्द्दःकृतास्फालैः स्वकटं भर्त्तुमिच्छति । नापसर्पति भीत्यानोप्रतियातं रणात् क्वचित् । कण्ठगर्जितनादेन परिपूरितदिङ्मुखः । निवर्त्तते च दुःखेन स भवेत् सत्त्ववान् गजः । य त्यम्बसमूहं वा गजमालातिभीषणम् । रागोत्थानसमुद्भूतमस्योरकलहाकुलम् । उत्थाय समरे गच्छेद्रोषरञ्जितलोचनः । दन्तदारणरागेण प्रतिनागकृतेक्षणः । प्रसारितैरतिस्तब्धैर्निःशङ्कं कर्णपल्लवैः । यो गच्छत्यतिवेगेन स भवेत् सत्त्ववान्-

गजः । शार्द्दूलार्त्तिस्वानैर्भयवर्जितमानसः। क्षतकं च तथा नागं योऽभिगच्छत्यसौ हि सः । दावानलाग्निसन्निभो नीलाब्दसंनादगर्जितः । वनेषु विचरत्येव स सत्त्वसहितो गजः । क्षतबद्धावपाद्यस्तु न वारोहणमीयते । मङ्क्षन् मस्तकं दीनोऽमन्दान्मन्दतरो भवेत् । आलोकयति पार्श्वानि चीत्कारकरणप्रियः । आलोकयति पोत्राभ्यां लोचनाभ्यामतिद्विपम् । पदाक्रमणमूढं वा ज्वलन्तमिव गच्छते । अधमस्तु सुविज्ञेयो गज सः श्रमवर्जितः। यस्तु संघटते मन्दं चटितश्चापसर्पति । तथापसर्प्य वेगेन दन्ताघातं प्रयोजयेत् । किञ्चित्तिर्य्यङ्मुखीभूत्वा कृतचीत्कारनिस्वनः । कुरुते दन्तसंघातम् स विज्ञेयोऽधमो गजः” ।

प्रथमादिपञ्चदशासु मदविकारभेदमुक्ताह तत्रैव ।
“तटतरुभवनोन्मूलनरतस्तु पश्चाङ्गजो भवति । करयद्वाचितकटस्थल गलन्मदसलिलसिक्तभूमितलः । संग्रामे रिपुभटकरविमुक्तशरनिकरगलस्यन्दः । करवीरपुष्पलोहितलोचनः स चारुदारुणाकारः । प्रतिनागसंघदारणाक्रातिरंगस्तु सप्तम्याम् । न मृगेन्द्रं नैव पश्यति च न भयज्ञानाति सर्वसत्त्वकृतम् । यत्र घनास्फालितं सुसरितं धावनं पतति कारयन् । न सहन्ते तस्य गन्धं सङ्कोचितनालकुञ्जकरकटाः करिणः । मर्द्दितनिजवधा विमुक्तनादाः प्रणश्यन्ति । न तथा मङ्गाभरणैर्न चामरैर्नीलमालाभिः । भवति यथा मदधारैर्मुखस्य शोभा गजेन्द्राणाम् । क्रमविरहिता भवति हि षष्ठी वा पञ्चमी चतुर्थी वा । द्दोणावस्था करिणां सत्त्ववतां मदविशेषेण । अतिदृढमदविकारे कुर्व्वन्ति विपुमदेऽपि मातङ्गाः । सत्त्वातिरेकयुक्तावकस्य शोभां परां प्राप्ताः” । स्वल्पभेदे न मदोद्गमफलं तत्रैवाह ।“कुरुते नरपतिहृष्टिं दक्षिणगण्डस्थलोद्गतन्दानम् । रोमोद्गतं च वाद्यविशेषसुखदं सदा भवति । उभयकटस्थलसमनिर्गतं च विषयस्य वृद्धिकरम् । शिशिरसुगन्धिपरिमलं सुखप्रदं जायते भर्त्तुः । माङ्गल्यं श्रोजननं सौभाग्यकरं सत्त्वजननं च । माद्यन्ति यत्र देशे दशाविपाकेन बलक्षतानन्दाः । करिणस्तस्मिन् राजा वर्द्धितवंशः सुखं वसति । कतकवकुलैलापरिमलश्च सुखदोमदो भवति । मूत्रपुरीषस्वेदासृक्कफरसोत्पादितोऽग्रगन्धधरः । अशुभकरोऽसौ नरपतियात्रणाज्ञायते मदः । जायन्ते ये भावा राजन् ! मदखण्डमण्डितमुखस्य । नागस्य मदविशेषास्तांस्तान् प्रवक्ष्यामि । चालयति दुर्मुखमिवामाद पुष्करं क्षिपति प्रेरयति । लेढि-जिह्वाग्रेण सृक्कणी विघटितोष्ठपुटः । संपीड्य पुष्कराग्रेण चाङ्गुलिं निःश्वसन्नाभोवदनः । तिर्यक्प्रेक्षी भवति लोचिताक्षः कर्णं स्थितौ । तिर्य्यक् चालितवदनमङ्गुल्या पुष्कराग्रकम्पेन । किञ्चित्प्रसुप्ततारः कर्णकण्डूयनं कुरुते । किञ्चित्र दर्शयित्वा मेढ्रं नाशयति कोपकम्पनम् । हृष्टः क्रीडति परिवर्त्तितानगो मज्जनरसश्च कृतपतृषरः । प्रधावति संवेष्ट्य करं विषाणमुद्यम्य गर्जति सलिलपूरितजलधरगम्भीरनादेन । उद्यासितापहसः सच्छन्दकृच्छ्रतिकामि । गुरुमधिकश्च भवति वनतरुगहनोन्मूलनातुरतः। यागङ्कुशसुखजातं बाधनं न सहते ह्यभिमसत्त्वोग्रः । तिर्य्यग्विकलत्वाच्च तथा सगजो गुरुमधिकोग्रयः । रमते च पांशुविकरणकर्दमावगाहाद्यैः । एवंविधस्वभावो मदभेदवशाद्गजो भवति । यो यस्मिन्नेव ऋतौ त्यजति मदमतङ्गजः सुखदम् । स च तस्मिन्नेव पुनः प्रभिद्यते दानयुक्तश्च। इति मदवृद्धिविशेषाः कथितास्तव भूतलेश ! तत्त्वेन । परिवर्त्तते मदोऽयं हेतुभिरशुभैस्तु तान्यस्ते । प्रतिवारणाभिघातात् राध्वगमनात्क्षुभोजनाच्चापि । बन्धनदोषाच्च तथा तृष्णाकुलीकृताच्चापि । शार्द्दूलादिलासाहाशानलोल्काशनिप्रपतनाच्च । (अशनिरत्र विद्युत्)। नश्यति मदो गजानां शीघ्रं वर्त्म विभ्रमतश्च तथा । मातापितृजैर्दोषैर्मन्दमदानन्दवर्जिताश्च तथा । जायन्ते द्विरदा यैर्यथा तथा साम्प्रतं वक्ष्यामि । मन्दमदेन हि करिणा जगतः किञ्चिन्मदो गजो भवति। मदविरहितेन तथा जनितो मदविवर्जितोऽप्येव । समदेन तु यो जातो गजो गजेन्द्रेण भवति तस्य मदः । एवं मदप्रकारा मातङ्गानां समुद्दिष्टाः । शृणु साम्प्रतं नरेश्वर ! मदापसरणोद्भवानि चिह्नानि । यानि भवन्ति गजानां मन्दमृदुमदविगलितसमुद्यानाम् । स्वच्छायायुक्तो निस्तोषितगण्डस्थलमतन्त्रीः। कुप्यति येभ्यः शङ्काङ्करोति तेभ्योऽपि सत्त्वस्थः। गण्डस्थलेन जिघ्रति करेणुकां स्पृशति नैव हस्तेन । मूत्रपुरीषाणि च यो जिघ्रति वारणकृतानि यातुर्वा पार्श्वैर्गच्छति । सततं परिमृष्टदानराजिपरीकीर्णकटोऽहस्तेनातीव सङ्घर्षणं कुरुते। मुहुरभिनन्दति निद्रामलसो मनसा न तुष्टिमुपयाति । लिङ्गान्येतानि करिणो मदेन मुच्यमानस्य जायन्ते । प्रतिकुञ्जरयुद्धकृतो बलहर्षदशावयोभ्यस्त्वशुभः । भवति मदो नागानां तापादिषु सङ्क्षयश्च शुभः”। “रूपवान् मदसम्पन्नो विन्ध्यशैलसमप्रभः। जायते सत्त्वहीनस्तु कुञ्जरः येन हेतुना। येन वा रूपहीनोऽपि मदोच्छ्रयविवर्जितः । सत्त्ववान्

जायते नागो एतदाख्यातुमर्हसि” इति गरुड़पृष्टो बृहस्पतिरुवाच । “यथा जातकयोगेन जन्तूनां च शुभाशुभम् । तथा बन्धनकालोत्थकुञ्जानामपि जायते । सुलग्नावस्थितैः सौम्यग्रहैः पीड़ाविवर्जितैः । बन्धनं यस्य जायेत स भवेत् सत्ववान् गजः । क्षीणबलेषु गृह्यन्ते ये गजाः क्रूरदृष्टिभिः । ते चालोकितचलास्ते भवन्ति भयाकुलाः” । उक्तञ्च मनुना “मृगजातयोऽपि हि शूरा भवन्ति मधुपिङ्गललोचनाः स्निग्धाः । वृषसिंहमीनवृश्चिकलग्नेषु स्वीकृताः करिणः” । पुनर्गरुड़प्रश्ने गुरोः प्रत्युक्तिर्यथैव । “राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् । अत्यर्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्वर्थं चैव गम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्विद्यादुद्वेजितानि यः । तीव्रशङ्कुचितस्पृष्टः स स्यादत्यर्थवेदिता । स्तोकं बहु बहु स्तोकं चतं मन्येत योगजः । चागङ्कुशादिभिर्नित्यं स हि प्रत्यर्थवेदिता । आनात्यङ्कुशतोत्राद्यैर्यथा तत्तथैव हि । चतज्ञायभयैर्ज्ञातोऽन्वर्थस्तः स गजो भवेत् । अङ्कुशादिव्रणान् राजन्! यश्चिरेणावगच्छति । तीव्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः । रोमस्थानमपि तृणेनापि स्पृष्टं वेत्ति तु यो गजः । उत्तानवेदिनं तन्तु गजं विद्धि महाभुज ! सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै । प्रकृतिस्थस्य सततं भद्रस्यात्यर्थवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकीर्त्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेन्नृप ! । वेदित्वं गजजातीनां तिसृणामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिसृणामपि जातीनामुत्तमाधममध्यमम् । न चाल्पं न च दृढं द्विपञ्चपदसंस्थितम् । गजोत्थानसहोत्थानं नरं प्राप्नोति येन तु । रयाविष्टेन मनसा स वेगउत्तमोमतः। (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं गजोत्थानसहोत्थानं गजधावनसमसयधाविनम्) येन वेगेन गृह्णाति नरं सप्तपदान्तरम् । पदानां शतमात्रन्तु स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदस्थं हि नरं गृह्णाति नोदितः। पदानान्तु शतं सार्द्धं स हीनोजव उच्यते । शतद्वयं वा धनुषां गच्छेदुन्नमिताननः । द्वात्रिंशता च मात्राभिः स उत्तमजवो भवेत् । पञ्चाशता च मात्राभिः यायाद्यस्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणाञ्च शतद्वयात् । एवं परीक्ष्यते राजन्! वेगो वीथिषु दन्तिनाम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम्” ।

तत्र कल्याणशीलः “भाराहितोवा क्षुधितः क्षीणः श्रान्तोऽथ भूषितः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु यो भवेत् । कल्याणशीलः स ज्ञेयो समस्तगजलक्षणैः विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानःक्षुधादिभिः । तमकल्याणिनं राजन् गजन्दुष्टं प्रकल्पयेत् । कोपोऽपि द्विविधो ज्ञेयः शिशुर्वाशिशुस्तथा । द्विविधस्यापि राजेन्द्र! यथावच्छृणु लक्षणम् । उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति निर्भरम् । क्षिप्रं गृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं मुहुः सहम् । शिशुक्रोधः स विज्ञेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्यमाणोऽपि यत्नेन न वशं याति मुह्यति । स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो राजन्! स हि रणप्रियः। साम्प्रतं चैव वक्ष्येऽहमायुर्लक्षणमुत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् ! आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुत्तमम् । क्षेत्रसत्त्वसमायोगा । भवन्ति द्वादशैव हि । एकं हस्तगतं क्षेत्रं द्वितीयं वदनाश्रितम् । तृतीयञ्च विषाणस्थञ्चतुर्थं शिरसिस्थितम् । पञ्चमं नयनस्थं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् । कण्ठस्थं सप्तमञ्चैव अष्टमं गात्रसंस्थितम् । नवमं चरणे ज्ञेयं शेषाङ्गस्थं द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्थं द्वादशं सत्वसंस्थितम् । एवं द्वादश क्षेत्राणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादशैव दशाज्ञेयाः शेषाङ्गेष्वभिलक्षिताः । विंशोत्तरं वर्षशतम्भद्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम् । अष्टाशीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत् मृगस्य च । मिश्रस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते । प्रदेशस्थानतत्त्वज्ञो जातिं समुपलक्षयेत् । सर्वक्षेत्रैः सुसंपूर्णैः संपूर्णायुर्गजो भवेत् । हीनैश्च हीयते चायुर्यावदभिधीयते । दशाब्दानां क्षयं कुर्यात्तल्लक्षणवर्जितः। विंशत्यब्दविनाशश्च हीने क्षेत्रद्वये भवेत् । क्षेत्रत्रयावहीने च त्रिंशदब्दपरिक्षयः । चत्वारिंशत्समाहानिर्हीने क्षेत्रचतुष्टये । (समा संवत्सरः) । पञ्चाशदब्दाहीयन्ते हीने तु क्षेत्रपञ्चके । षट्क्षेत्रहीनतायान्तु षष्टिवर्षविनाशनम् । सप्तत्यब्दविनाशाय सप्तक्षेत्रविहीनता ॥ अशीतिरष्टभिर्हीने वर्षाणाञ्च विनश्यति । नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं हि प्रयाति । दशभिश्च तथा हीनैर्नश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् । दशोत्तरं चाब्दशतं हीना छाया विनाशयेत् । विंशोत्तरं चाब्दशतं हीने सत्त्वे विनश्यति । एवं दशाब्दनाशं च क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् । एवमायुःक्षयं विद्यात् गजस्य गजकोविदः । सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे। विशेषलक्षणं यावत् षड्लक्षणजातितः । एवमुद्देशमात्रेण गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन् ! दोषञ्च विविध लक्षणम्। पादानां लक्षणं सम्यक् दन्तदोषं प्रणा

-येत् । दन्तयोर्लक्षणं हन्ति दोषान् बाहित्थसंश्रितान् । बाहित्थलक्षणैः सम्यक् नेत्रदोषक्षयो भवेत् । नेत्रयोर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तालुसमाश्रितान् । स्तकदोषविनाशश्च क्रियते तालुलक्षणैः । स्तकायां लक्षणं कुर्य्यात् मगद्दोषनाशनम् । कपोलकटदोषघ्नाः मगदस्याशुणा नृप ! । निर्याणशानकुम्भामान्दोषघ्नः करयोर्गुणः । कुम्भदोषविनाशाय तयोरेव गुणो भवेत् । कर्ण-दोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः । कण्ठदोषविनाशाय कर्णलक्षणमेव हि । आसनस्य हि ये दोषास्तान् हरेत्कर्णजोगुणः । वंशदोषक्षयकर आसनस्य गुणो भवेत् । गुणाघ्नन्ति हि वंशस्य दोषान् तत्स्थलसंश्रितान् । पश्चिमासनदोषघ्नं लक्षणं तत्स्थलाश्रितम् । कुक्षिमेचकदोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् । गुणाः मेचककुक्षिस्थाः पुच्छदोषविनाशनाः । मेढ्रदोषक्षयं कुर्य्यात् पुच्छलक्षणमेव हि । मेहनस्य गुणा हन्ति दोषांश्चापराश्रितान् । अण्डकोषगतं दोषमपरालक्षणं हरेत् । नाभिदोषक्षयं कुर्य्यादण्डकोषस्य लक्षणम् । नाभेर्गुणैश्च हन्यन्ते दोषास्तानसमाश्रिताः । उरोमणिगतान् दोषान् नाशयेत् स्तनलक्षणम् । चिबुकस्य हरेद्दोषान् उरोमणिगतोगुणः । यथा दोषक्षयो राजन् ! लक्षणैः क्रियते शुभैः । दोषातिरेकोऽपि तथा प्रदेशगुणनाशकः । प्रदेशोऽनन्तरस्यैव प्रदेशस्य गुणान्वितः । कुरुते दोषनाशं हि स दोषोगुणनाशनः । वारकुम्भत्रिशाखात्रिकर्णलक्षणसंयुतः । सर्व्वैरेवाशुभैरन्यैर्लक्षणैः शुभोगजः । मूलं चन्द्रांशुशुभ्रं स्यादग्रं च ज्वलनप्रभम् । वज्रं काञ्चनसङ्काशङ्कादरड़ःसुपिङ्गलः । एतेषां च समायोगाद्दन्तानां मधुपिङ्गता । यतो गजविशेषाणामतो मधुनिभाः शुभाः । भद्रजातेर्गजस्यैतन्मन्दस्य च मृगस्य च । घृतपीयूषकुन्देन्दुकेतकीच्छविपञ्चकम् । एवं जातित्रयस्यापि सामान्यं शोभनं मतम् । कपोतधूम्रभस्मास्थिपर्पटकसन्निभाः दन्तयोस्त्वशुभा राजन् ! छाया पञ्चविधा अपि । अध्यर्द्धारत्निकं राजन् प्रमाणं दन्तयोः शुभम् ।

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि गजानां वर्णलक्षणम् । आहारस्य विशेषेण वातपित्तकफैस्तथा । देशलक्षणगुणैश्चैव वीजयोनिवशेन । पक्षालोकननक्षत्रलग्नराशिवशेन च । पूर्वकर्म्मवशाच्चापि धातूनाञ्च विपर्य्ययात् । भवन्ति कारणैरेभिर्वर्णा नानाविधा नृप ! । दिव्यसत्त्वाः शुभैर्भेदैर्विविधास्ते भवन्ति हि । सिन्दूरगन्धर्पद्दूर्वाविद्युज्जाम्बूनदप्रभाः । इन्द्रनीलसमानाभा भवन्ति शुभकान्तयः । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुकवर्हिणसप्रभाः । एते देवगजाः सर्व्वे भूतले न भवन्ति हि । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुकवर्हिणसप्रभाः । दैवयोगाद्वने प्राप्ये कश्चिदेव भवन्ति हि । वन्दनीयश्च पूज्योऽसौ नागो प्राज्ञैर्नराधिपैः । म्लक्ष्णाङ्गाराङ्गारभस्मास्थिपङ्कमाञ्जिष्ठसन्निभाः । कृष्णधूम्रसवर्णाश्च गजास्ते तेऽतिनिन्दिताः । एवं वर्णविशेषास्तु कथितास्तव सुव्रत ! । गजमेकादशगुणं वक्ष्यमाणं निबोध मे । मधुसन्निभदन्तश्च स्यात्सोमधुनिभेक्षणः । उदरे पार्श्वयोर्वर्णश्च वक्रो च कमलप्रभः । द्विरेफसमवालश्च कुन्देन्दुसदृशैर्नखैः । स्थूलतारोमयुक्तश्च शेषेष्वङ्गेषु पीतकः । विचित्रञ्च मुखं यस्य रक्तैः श्वेतैश्च विन्दुभिः । स नागोगजयूथानां मध्ये राजाऽत्र जायते । तं प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्तं महीतलम् । नीलसवर्णसंस्थानः तु गजोयूथनायकः । मुखे मदे च हस्ते च कर्णोदरशिरस्सु च । केशैः शुभैश्च वलिभिर्विन्दुभिः परिमण्डलैः । सवर्णोयो भवेद्दन्ती कैलासः सोऽभिधीयते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि निःश्वासस्य तु लक्षणम् । निःश्वासोद्विविधोज्ञेयः शुभश्चाशुभस्तथा । शुभः सुरभिगन्धः स्यात् पूतिगन्धोऽशुभोमतः । विशेषेण तयोश्चैव लक्षणं भूप ! कीर्त्यते । सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता च सुगन्धिता । सौकुमार्य्यं मृदुत्वं च निश्वासस्य तु षड्गुणाः । स्थूलता ह्रस्वता चैव दुर्गन्धत्वं तथोष्णता । पारुष्यं विषमत्वञ्च दोषाश्चापि भवन्ति षट् । दशारत्निप्रमाणं च रेणुकं पित्तलक्षणम् । यो निश्वसिति दीर्घं च स दीर्घायुर्गजो मतः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गजालोकितलक्षणम् । स्निग्धं स्थिरं च सौम्यं च वारिजोत्फुल्लतारकम् । सलज्जं प्रतिभागं तु प्रेक्षितं शुभकारणम् । उद्विग्नञ्चञ्चलं दीनमविकाशिततारकम् । ऊर्द्धाधः पार्श्वदृष्टञ्च निरीक्षं निन्दितं भवेत् । कणानां शाश्वतं भेदान् वक्ष्यमाणान्निबोध मे । नेत्रयोः पुटपालिस्थाः कणाः शुभफलाः स्मृताः । संख्या तस्यैव मानन्तु रोम्णां चैव प्रकीर्त्तितम् । देहच्छायासवर्णत्वं मृदुत्वं च तथा परम् । अनाविलत्वं घनता मध्या च स्फुटितायता । अंशुमत्ता च सूक्ष्मत्वं रोम्णां सप्त गुणा स्मृताः । दोषाश्च सप्तसंख्याः स्युर्गुणानां च विपर्य्ययात् । शुभानि शुभकर्त्तॄणि दुःखदान्यशुभानि च । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं पक्ष्मसंश्रयम् । ताम्रोत्तानानि रूक्षाणि दीर्घाग्रावतनानि च । मृदूनि पिङ्गवर्णानि पक्ष्माणि करिणः सदा । स्निग्धच्छायानि लघ्णानि समानि च दृढानि च । अयनानि मत्कुणमुखाणि पक्ष्माण्यतिशुभानि च । गजानां स्वामिनः

सौख्यं कुर्व्वन्ति रमणीयताम् । दन्ताः स्निग्धाः समाश्च शुक्लाश्च चन्द्रप्रभाः । तालवृन्तसमाकारा कर्णा भर्तुर्जयप्रदाः । शुनःपुच्छसमा ह्रस्वाः कपिलाः स्फुटितास्तथा । घनत्वातिशयोपेताः शुभास्त्वतिनिन्दिताः । भर्त्तुरारोग्यनाशाय नित्योद्वेगकरास्तु ते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि केशानामपि लक्षणम् । अभिन्ना ऋजवः स्निग्धा घना मधुकरप्रभाः । ज्ञेया वारणनाथस्य क्षेमवृद्धिकरा मताः । रूक्षास्तु निष्ठुराः पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुगुप्सिताः । कुर्व्वन्ति दन्तिनां नित्यं स्वस्य नाथस्य चाशुभम् । पक्ष्मणाञ्चकेशरोमणां लक्षणं कथितं मया । कपिमार्जारमण्डूकशृगालैश्च समप्रभम् । वानरस्य समं चैव मुखं नागस्य निन्दितम् । स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि च । आपूर्णमेघरूपाणि पूजितानि मुखानि वै । मदहीनं कृशं ह्रस्वं शाखिस्थनिःप्रभं तथा । वराहकोपगाक्रान्तमहत्पिचुकं तथा । ललाटतटपर्य्यन्तमसौम्यतिमिरन्वितम् । मदं हीनतायुक्तं मुखं नागस्य निन्दितम् । मुखस्य लक्षणं सम्यक् कथितं तव सुव्रत ! । अतःपरं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् । समा च लघुपादा च वेगेऽप्यतिशुभा मता । दीर्घक्रमा सुखोत्क्षिप्ता गात्रसंवरहारिणी । शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य वकस्य च । मातङ्गहंससिंहानां गतिर्धन्या शुभा मता । क्रोधचलितगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चाराविशेषान्दोलितासना । खरस्य ककलासस्य जम्बूकस्य खरस्य च । गमनेन समा या, सा शुभा नो दन्तिनाकृतिः । कथितं तव राजेन्द्र ! गजानां गतिलक्षणम् । स्थितानाञ्च यथायोगं साम्प्रतं लक्षणं शृणु । पञ्चस्थितसप्तस्थित नवस्थित द्वादशस्थिताश्चैव । पुण्यवतां जायन्ते राज्ञां गिरिसन्निभाः करिणः । कलापरहितैः स्निग्धैः करकुम्भविषाणकर्णनयनैश्च । संयुक्तो भवति गजो वसुदः पञ्चस्थितो नागः । (वसुदः धनदः) परिणाहायामोच्छ्रयबलविक्रमधैर्य्यकान्तिसम्पन्नः । भर्त्तुः प्रतापजननो ज्ञेयः सप्तस्थितो हस्ती । उत्साहवेगसाहसमदसत्वगुरुत्वदक्षतायुक्तः । करदन्तकर्म्मसु कुशलोनवस्थितः करी भवति । बहिर्मेधा सत्वं यत्नःकुम्भौ तथाऽलिणी हृदयम् । रोमाणि चर्व्वपादाः तथासनं पृष्ठवंशश्च । द्वादश चैतानि सदा स्थितानि दृश्यन्ते यस्य नागस्य । स द्वादशस्थितोवै भवति गजः सर्व्वसौख्यकरः । सञ्चारस्थितभेदाः कथिता शुभसंश्रया गजेन्द्राणाम् । दिव्याश्वसत्वानां लक्षणमिह साम्प्रतं वक्ष्ये । निहतद्विपदचतुष्पदकुणपाश्च स्पृशति च न यो जिघ्राति । न च जिघ्रति मूत्रादीन् स वारणो दिव्यसत्वस्तु । दत्तञ्च योऽत्ति मांसं सत्वानां सर्व्वं तु लोभेन । जिघ्रति मूत्रपुरीषाणि पिशाचसत्वः स विज्ञेयः । एवं सत्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ ! वारणेन्द्राणाम् । स्वरलक्षणमिदानीमशुभं शुभञ्च वक्ष्यामि । स्थानान्यष्टौ नृपते ! भवन्ति शब्दस्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्वोष्ठशिरउरःकरजिह्वामूलं गलकपोलौ च । गम्भीरसौम्यहृद्यास्तथाप्यमीरितास्तथा स्निग्धाः । नादाः शुभाः नराधिप ! षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् । चत्वारस्त्वशुभा रौद्राभयशोकशङ्कोत्पन्नाः । एवं शुभाशुभाश्च दशप्रकाराःस्वरा ज्ञेयाः । अन्येऽपि गजवक्त्रागनिलास्फालनोद्भवा बहवः । शब्दाभवन्ति करिणां शुभाशुभं च तैर्भवति । निष्ठ्योषितचिबुकायितविहसितकूजितखरोग्रनादनिभाः । वायसजम्बूककपिकासभञ्जनकखारवास्त्वशुभाः । ज्ञेयानि शुभानि सदा मृदङ्गजीमूतदुन्दुभिनिभानि । पातायितगर्जितहसितानि वृंहितानि नागानाम् । पातायितञ्च ताल्वोष्ठसम्भवं गर्जितकं चैव । जिह्वासमुद्भवं च फेनायितमित्यभिख्यातम् । हसितं कपोलजनितं शुण्डाग्रविवरोद्भवञ्च नागानाम् । भवति धनधान्यवाहनभूलाभकरं नरेन्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्गरवं तु कर्णाभ्यां दुन्दुभिस्वनञ्चैव । दर्दुररवं तु मेघवत्रेन करोति योऽसौ जयकरः । सर्व्वस्थानसमुत्था शब्दा नरनाथ ! वारणेन्द्राणाम् । आचार्य्यैः सर्व्वैर्वृंहितसंज्ञाश्च रवाः शुभा ज्ञेयाः । एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति भूपानाम् । गर्हितशुभप्रदेशस्थानाङ्गपरिवर्ज्जिता नादाः । शुष्कतृणकाष्ठकण्टकवल्मीकास्थिश्मशानदुष्टाश्च । पाषाणाङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिताः करिणः । वृंहन्ति हीनलक्षणमेतत्तुतदाऽशुभं भवति । प्रभूतमृदङ्गरवं तु यदि वृंहन्त्यानन्दपूरिताः करिणः । प्रस्थानं भवति तदा नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् ! । सभामध्ये च यदा वृंहन्ति शार्दूलवत् गजाः श्रुत्वाः । भवति ससैन्यस्य तदाविजयः संख्ये नरेन्द्रस्य । (संख्यं संग्रामः) कलहंसनाद मधुरं किञ्चिदिषोत्क्षिप्तपुष्करस्तु यदा । वृंहति सदा च हस्ती तदापि जयोभवेद्भर्त्तुः । कर्णविवरकपोलगतं वृंहत्यसकृत् गजो यदा हृष्टः । मधुरञ्जलहसितञ्च जयप्रदं भवति भूपानाम् । त्रीन् वारान् क्रौञ्चरवं हंसरवं वृंहितं यदा कुरुते । एतदपि नागहसितञ्जयप्रदम्भवति भूपानाम् । गर्जति घनवत् सततं यदि वारणः प्रहृमनाः सुखरत्नेनिविष्टकरस्तदाऽरिविजयोऽभवेद्भर्त्तुः । धनदन

म्हीतसलिलं सशीत्कारं बृंहितं यदा कुरुते । भवति तदा नरपतिनाशश्च भवति शत्रुनाशः खल्वेव । कथितान्येतानि मया शुभानि गजबृंहितानि नरनाथ ! । अशुभानि च नागानामतःपरं प्रवक्ष्यामि । शङ्काचकितनयनो वराहघुरितनिःस्वनं कुरुते । तत्प्रतिबलस्य नूनम् तदा जयो भवति । भूपाल ! वेष्टितभूतलहस्तो नदति यदा धरणिप्रकम्पनाद्वनम् । नरपतिराष्ट्रविनाशो भवति तदा शत्रुसैन्यकृतः। मदच्छादितखरतरमधुरं निःस्वनं यदि करी कुरुते । जनयति विजयविनाशात् परराष्ट्रपीड़नं च तदा । अविभुग्नविषाणवदनं यदि वा सततूत्काल्य च हस्तम् । वामान्दोलितचरणोयदा करी बृंहति सनिःश्वासम् । व्याधानगतः कुरुते तदा बद्धोयाता वैरिभिःपाशैः। एवं प्रकृतिस्था यदि मतङ्गजा बृंहितानि कुर्वन्ति । आत्यन्तिकानि राज्ञां चैव भवन्ति वाच्यानि" । "यदि रिपुगजाभिमुखो निवार्यमाणोऽपि याति रभसेन। विंशतिपदानि नागस्तत्रापि जयो भवत्येव । अमदोऽप्युज्झाति मदं दुर्गन्धमदश्च सुरभिमदम् । दुष्टगजानां प्रथमन्तु लक्षणमेवं सकलम् । ह्रस्वतनुर्भग्नवदनो हि महाशिरास्तब्धकर्णयुगलश्च । नातिस्थूलोऽसितवर्णः श्यामानि च गात्रवदनरोमाणि । व्यालः स भवति हस्ती दुष्टात्मा दुष्टशीलश्च । स्थूलाक्षिपाण्डुरूक्षो दीर्घविषाणोन्नमितमुखश्रीः । पृथुपादः श्यावनखो वक्रोत्कटदन्तदण्डेन। विकृतकुक्षिश्च श्वोदरस्य कृष्णोवराहनयनश्च । प्रेयोवकीबनामा ख्यातोऽयं सर्वदोषकरः । अतिह्रस्वापरगात्रो ह्रस्वमुखः काककृष्णनयनश्च । स्थूलतराधोहस्तदन्तदीनहृतस्फुटितवहिर्नखपादः । स्थूलनखःस्थूलपुष्करकरश्च वामन संज्ञो गजाधमो दुष्टशीलश्च । विषाणे चातिदृढे ह्रस्वे परिमण्डलौ तथा कर्णौ । वदनञ्च मांसलं स्यादधोगतस्थूलनयनश्च । समांसलत्वङ्को ह्रस्वो ह्रस्वाङ्गुलिः करो यस्य । नाम्ना च विश्वरूपमुख इति ख्यातो दुष्टमातङ्गः । करकर्णशिरोबालाधिविषाणगात्राणि यस्य हीनानि। आदग्धभोऽतिवामनाङ्गः पापात्मा स स्वामिनाशकरः । शयनादुत्थाय बलादुत्थावपि पादौ कर्षति कष्टेन। प्रत्युषसि गच्छति पुनः क्वापि समुपस्थापितमुखश्च । अनिभृतगात्रश्छिद्रेदिप्सति तस्याननं च कर्णाभ्याम् । स ज्ञेयो घातकरः पापात्मा सर्वपापकरः । यस्य च लिङ्गाख्यं मेढ्रं ह्रस्वं ह्रस्वाङ्गुलिस्तनुर्ह्रस्वा । अतिनिम्नश्च वाहित्थं कर्णौ च तनुत्वचौ ह्रस्वौ । गात्रापरश्च दीर्घं नखाश्च अनितान्तरास्तथा । सर्वाणि च कालाभपक्ष्मरोमाणि च विदग्धानि।

उदरञ्चाकृष्णं स्यात् ग्रीवा तन्वायता च पक्षा च । वंशिकनामा मतोऽसौ दुष्टगजोवर्जनीयश्च । यस्य कराग्रौ दशनौ स्थूलौ नात्यन्तरन्तथा ह्रस्वम् । अकिणकशुक्लवर्णःकपिलम्बुकलोचनोऽतिविस्ततनुः । पापात्मायं हस्ती राज्ञा ह्येयः प्रयत्नेन । दिवसमपि यत्र तिष्ठति तं देशं दहति पावकप्रख्यः । राज्ञा विन्ध्याटवने वा परराष्ट्रे वा स मोक्तव्यः। अतिखरपरिपतनुर्नकुलच्छायस्तनूरुहैस्तब्धैः । यो हस्ती पातारं स पातयित्वा विनाशयति । धन्वासदृशसुखोदः कर्णः कषायस्य कर्कशा रूक्षाः। कृष्णारुच्यान्वयोऽसौ भर्त्तुर्विपदेव मातङ्गः। रोमभिरधोमुखगतैः काकाक्षो दीर्घवक्त्रश्च । स्थिरमुसलकर्णयुगलः स राक्षसोहस्ती रूपेण । तिर्य्यक्प्रेक्षणनिरतोदुर्गन्धः काककुम्भवदनश्च । मूत्रपुरीषघ्राणे सततसुको भवति चण्डालः। कुम्भौ यस्य विशालौ विचित्रस्थूलतारके च नेत्रे । लम्बायतं लिङ्गं स्यात् वालधिवालास्तु बडरूमाः । रक्तौ मेचककोषौ मेढ्रोपरिसंस्थितोदरञ्च महत् । चलपक्ष्मकस्तु हस्ती स भवति नाम्ना महादुष्टः । अङ्गं प्रसार्य्य वदनं विधूय चाधोरणं निपातयति । स जले स्थले च नागो विवर्जनीयः प्रयत्नेन। ह्रस्वकराङ्गुलिवालतनुदशनश्चास्यायामगात्रश्च । मत्कुणजातिः स गजः सुदुष्टशीलश्च दृष्टश्च। कालनखो हरिवर्णोहर्य्यचो ह्रस्वबालधिश्चैव । मधुपक्ष्मा दुर्गन्धिश्चर्मविवर्णविमतालुकैरूक्षैः । अतिपिङ्गलकर्णचूलोरोमयहस्तो वराहनयनश्च । तनुनखशिरालक्षणैर्नखान्तरैर्दुष्टचरणैश्च । विशुरोनाम गजोऽसौ स्याङ्गैः सर्वत्र कर्कशोजान्वोः । बहुपापकर्मयुक्तो व्यालानामप्यशोभनम् । रूक्षोवाहित्थभागो विषमौ दन्तौ च यस्य नागस्य । धूमशिखेव च्छाया स निन्दितो वर्जनीयश्च । दन्तौ चातिह्रस्वौ स्थूलौ रूक्षौ च मांसलौ कृष्णः । चिबुकं मांसविमुक्त स्थूलतरे तारके यस्य । स्थूलमुखो दुष्टात्मा नाशौ सांग्रामिको भवेद्द्विरदः। अति दुष्टकर्मनिरतो भयालुको वर्जनीयश्च । कृष्णा रूक्षा छाया वायसजङ्घा च दृश्यते यस्य। भूतोदनञ्च कुरुते निःशङ्कं यः करालेण । निःशेषं मल्लांश करोति यः सहस्तनिष्पेषम्। परिहरणीयो राज्ञा याने रणे स सहता प्रयत्नेन । अतीवविरलपक्ष्मा ध्यानपरः मलकरणनिरतश्च । हिङ्गुपोलस्य करादयन्तुदाति च धूतवन्त नित्यम् । वामेन च लिखति महीमुत्पादेन कुञ्चिताग्रेण । जर्जरविरूपकर्णः पापात्मा निन्दितो हस्ती । आनाहायामोच्छ्रयसत्वमुक्तो महाशिरालविकः । ह्रस्वाङ्गुलिवालकरो ह्रस्वापरगात्रकर्णश्च ।

एकोऽपि वामनःस्याद्यद्यपि भवेद्युद्धप्रियोऽसौ द्विरदः। राज्ञा तथापि लक्षणविवर्जितो वर्जनीयश्च । स्थूलहस्वहस्त-कर्णोविहीनजघनमापरस्वगूढश्च: । महता मेढ्रेण युतो-नष्टमदः कोशमहांश्च । मन्दालोकनिरतोमहाशिराः पृथुविशालनयनश्च । हस्ती नपुंसकोऽसौ विवर्जनीयश्च संग्रामे । अल्पायुषो भवन्ति हि सद्भावजिह्वोष्ठतालुका-नागाः । नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीयाः प्रयत्नेन ! आयामपरिहीनं वामनाह्वोच्छ्रायसुलेन भणितम् । उ-च्छ्रितवक्त्रं कुब्जं विषमकुम्भं कुक्कुरसमानहीनकक्षं च । एवंभूतं तु गजं राजा दूरेण वर्जयेन्मतिमान् । स्पृ-शति मन्दबुद्धिर्यस्तस्य कुलक्षयो भवति । लक्षणयुक्तोऽपि गजो द्वात्रिंशत्त्वेकविंशतिनखश्च । एकोनविंशतिनखः सप्तद-शनखश्च यो भवति । षोडश पञ्चदश वा नखान् धत्ते युक्तो वा चतुर्दशभिः । एकादशत्रयोदशनवदशभिर्द्वादशनखै-श्चैव । संयुक्तस्त्वशुभकरः सप्ताष्टाभिश्च भापनखैः । द्विर-ष्टाष्टादशनखाः विंशतिनखयुक्ताश्च शुभाः । कुरुते स्वामिविनाशं द्वात्रिंशतिनखोयश्च । एकोनविंशतिनखो युवराजविनाशं कुरुते । सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपात्र विनाशने समर्थः । षोडशनखसमातङ्गोनायकनाशं ध्रुवं कुरुते । पञ्चदशनखश्च योऽसौ सेनापतिनिधनकृज्जो भव-ति । कुरुते चतुर्दशनखोव्याधिं पुरवासिनां हस्ती । त्रयो-दशनखो राष्ट्रवित्तविनाशङ्करोति भूपस्य। द्वादशनखस्तु कुरुते पदातिहयगजयं ध्वंसे । एकादशनखयुक्तो गजहानिकरो भवेत् स गजः । दृढदार्ढ्यं च दशनखः करोति हस्ती दुरालोकम् । चतुरङ्गस्य बलस्य ना-शमन्तु नवनखो गजः कुरुते । अष्टनखश्च पुरोहित वंशसहन्तृसमर्थः । सप्तनखः प्रतिहारं नाशयति च पञ्चनखोऽमात्यम् । पञ्चनखो भक्तिकरं चतुर्नखो द्वार-पालस्य। त्रिनखोविषयाक्षेपं द्विनखस्त्वान्तः पुरान्तुबन्धस्य। एकनखोनखरहितोराष्ट्रविनाशं ध्रुवं कुरुते । एवम्भूत-नखावे नरपतिना न ते गजाग्राह्याः । कालभञ्जिता-श्चोऽतिलोमयोहीनकर्णश्चरवालः । हस्ती विवर्जनीयो हीननखः पूतिकोशा च । व्यजनक्षतं शस्त्रक्षतं दुर्भिक्ष-क्षतं चरक्षयं कुरुते । यस्मिन् देशे वसति नाशयति वन च दुष्टात्मा । यस्य न भवतोदन्तौ व्यजनक्षतं दुर्भिक्षक्षतं चरक्षय कुरुते । यस्मिन्देशे स वसति नाशयति वनं स दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतोऽपि गर्भ-दोषेण । स गजोमतृकुलनाशा न तं रणे योजयेद्राजा । कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजानां बलं च सत्वञ्च । अतएव समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च । तनुहस्वदीर्घदन्तोन्नति-सङ्कटवक्रविघटितविषाणाः । एकदशनस्त्वधोमुखरदनश्च गजः प्रभंतजति । रदनविहीनो हस्ती निःशेषलक्षणयु-तोऽपि । भवति न नृपतियोग्योमदजलसंसिक्तग-ण्डोऽपि । दूर्वावर्तविरहितदीने सत्वरहिते विव-र्णे च । निम्नभकुम्भकुहरे राजा नारोहति पश्चाद्दर-हिते च । एवम्भूताश्चाव्दाः नित्यनाशका रणे करिणः। अविश्रामस्नुजस्रं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि । नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्त्ता रणे म्रियते । वदनयोश्च नखा भर्तृश्चैव संबाधनकराः । जिह्वानखतुल्यमेह-नवदनानि भवन्ति यस्य कृष्णानि । वाह्विल्यभिन्न कृष्णः स गजोभर्तुः क्षयं कुरुते । वाद्यांसफलकपीठो राजन् ! तथैव पृष्ठवंशेन । वदनेन च कपिवदनानुका-रिणानिन्दितो हस्ती। कर्णौ दन्तौ च समौ न नतौ भवतो यस्य नरनाथ ! । स नराधिपबलविनाशकरः करीजायते समरे । चित्रौ रोमचितौ वा स्थूलौ वातिप्रलम्बिताग्रौ वा । कोशौ कोषविनाशं स करोति नागश्च भूपानाम् । सितबि-न्दुभिर्विचित्रं चैतं वा यस्य जायते मेढ्रम् । स गजःपत्नि विनाशङ्करोति भूपस्य संग्रामे । नागस्येव चिपिलाणि यस्य देहे भवन्ति रोमाणि । स गजःप्रतिगजबलेन विद्धो निजबलं दहति । सुप्तोत्थितस्य वदनात् यस्य गजेन्द्रस्य गलति रुधिरजालम् । व्यसनशतं सृजति शब्दसौ भर्तुर्नागवरः । इति कथितं तव नृपते ! दुष्टमातङ्गलक्षणं सम्यक् । पापकरिलक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि । यल्लक्षणं मयोक्तंभद्रादीनां शुभं च दुष्टं च। तत्करिणीष्वपि योज्यं जातिविभागेन च युक्त्या । कुलक्षणेन कलितानि करेणुकानामङ्गानि भवन्ति। युवतिसदृशानि पुरुषोचितानि च तथा पीनान्य-ङ्गानि करेणूनाम् । गजसंस्थाना करिणी निम्नतटान्तर सुपीनकाया च । स्थूलायता च सततं प्रभूतदया सता-च करिणीनाम् । प्राच्यवनसमुद्भूताः प्रायेण लक्षणयुता भवन्ति करिणः । सुलक्षणेषु च छाया लक्षणं प्रधानं तच्च पञ्चविधं भवति । पृथिव्यम्भोवाय्वाकाशात्मकम् । तत्र पृथिव्यम्भोज्यात्मकं प्रशस्तं वाय्वाकाशात्मकमप्र-शस्तम् । क्रमेण छायाभिधीयते बलोपचयधर्मेण समुत्पद्यते । तस्यैव देहोद्द्योतजननी, स्थिरा प्रभाऽ-भिधीयते । छायाफलस्य द्विगुणफलसमादनधर्मा प्रभा

भवति । छाया देहसमाश्रिताः स्थिरप्रभावाऽस्थिरा छाया बलोपचयवशेन समुत्पद्यते । नरेन्द्रस्यैवोद्योगकाले शुभकर्मफलसूचनार्थं गजस्य प्रभा प्रकटीभवत्येव । एवं छायागतो भेदोऽवगन्तव्यः । साम्प्रतं छायारूपमभिधीयते । स्निग्धा गम्भीररूपा पार्थिवी छाया भवति । स्निग्धाजीमूतसन्निभा च सलिलसम्भूता, स्निग्धा रक्ता च ताम्रा च तैजसी छाया । त्रयं चैतल्लक्षणं शुभमशुभलक्षणानि गजस्य समाच्छाद्य सुखप्रदं भवति । अथाशुभा कथ्यते निःप्रभा परुषा रूक्षा मलिनाकुलवर्णा च वायवी । रूक्षा तन्वी कृष्णादिविविधवर्णा चाकाशात्मिका । इत्थं छायाद्वयमति गर्हितम् गजलक्षणानि तिरस्कृत्याशुभप्रदत्वमवत्यनेन प्रकारेण छायालक्षणमुक्तं भवति । विकटस्थूलवातहतकृशाङ्गहीनाङ्गेषु व्याधिपीड़ितविकलाङ्गेषु गजेषु नारोहति राजा यस्तान्तेष्वारोहन्नीति । यादृशं च समरकाले मातङ्गं राजा समारोहति तादृशस्य लक्षणमभिधीयते । बलं कण्ठे स्थितं नित्यं कुञ्जराणां नरेश्वर ! । अतःसंपूर्णकण्ठस्तु शिखिपिङ्गललोचनः । घनमांसचितांसस्तु दिशोऽवष्टभ्य तत्परः । वराहजघनश्चैव सुविभक्तोवराननः । सुप्रतिष्ठितपादस्तु यः स्यादगुरुमध्यकः । प्राजापत्योगजोह्येष संग्रामार्हः प्रकीर्त्तितः । मधुपिङ्गलदन्तोयः स्निग्धपीतकच्छविः । रोमाणि चैव रूपाणि मुखं च कमलप्रभम् । रक्तोत्पलदलच्छाये सूक्ष्मे तीक्ष्णे च लोचने । ऐन्द्रोगजस्तु विज्ञेयोरिपुवृन्दविनाशनः । ताम्रतालुकजिह्वोष्ठजातनिविड़ापरः । पीनोन्नतशरीरस्तु रक्तकोकनदच्छविः । आयतेन तु दन्तेन करेण सुखशोभिना । पीयूषपिङ्गदन्तो हि गजःकौबेर उच्यते । तस्याम्बु दशकायोंऽतम्प्रविपाथश्व्त् । संपूर्णकण्ठपादस्तु संपूर्णसमसस्तकः । मदकृष्णनिगम्भारनादपूरितदिङ्मुखः । आयतेन च हस्तेन सीकरोत्किरणप्रियः । वारुणोऽयं गजोराजन् संग्रामेषुतिपूजितः । कण्ठश्चिवलिभि र्युक्तः संपूर्णोयस्य दृश्यते । लोचने ताम्रपिङ्गे च दन्तौ श्वेतकमलप्रभौ । पादौ च कठिनौ यस्य पीनगात्रस्समांसलौ । पृथुलौ विन्दुचितौ च कर्णौ वातोत्सपल्लवौ । ऐशानोऽयङ्गजो राजन् ! रणकर्मणि युज्यते । तालुन्युरसि वक्त्रे च पक्षयोरुभयोरपि । श्यामाभा यस्य दृश्येत च्छाया मृदुतनूरुहा । असौ सौम्यस्तु विज्ञेयः कुञ्जरः समरोचितः । अर्चिःपिङ्गलरोमा यः शैर्यैश्च श्वेतपिङ्गलः । पिङ्गलाक्षिविषाणश्च रक्तपुष्करतालुकः । आग्नेयः स गजोज्ञेयस्तेजसाग्निसमप्रभः । राज्ञा बुद्धिमता नित्यं धार्य्यः समरकर्मणि । कृष्णवर्णं सुताम्राणि सुखस्रोतांसि लोचने । निर्धूमाग्निसमच्छाये भूधरस्य करस्तथा । कायश्च पीनवान्स्याद्येने वायुसमः शुभः । राजन् ! वायव्यमिच्छन्ति तङ्गजं शास्त्रकोविदाः । संख्ये नियुञ्ज्यात् गजोनाशयेद्रिपुवाहिनीम् । निरङ्कुशत्वं चण्डत्वं तस्य दोषद्वयं भवेत् । निरङ्कुशत्वं शमयेत् प्रयोगाच्चाङ्कुशादिभिः । चण्डत्वं च तथा नित्यं सुकुमारक्रियादिभिः । रोमाण्यञ्जनरूपाणि नखाः शङ्खसमप्रभाः । निस्त्रिंशविमलच्छायः स भवेद्वैष्णवोगजः । स वैरिणं जयेद् राजन् ! रिपुसैन्यविमर्दनः । कुम्भवक्त्रः कटौ यस्य निस्त्रिंशघनसंनिभौ । विन्दुभिश्चितं यस्य स विचित्रश्रवो गजः । तेन संग्रामकर्माणि कुरुते यो नराधिपः ! । नित्यं चारिजयं तेन स राजा चाप्नुते । सुदन्तो दीर्घहस्तश्च दृढदङ्गुलिपुष्करः । घनमांसशरीरश्च कूर्म्माकारोहि सत्तम ! । सांग्रामिकोगजोह्येष जीवत्यपि समायतम् । संग्रामविजयी नित्यं प्रतापजननक्षम: । महाशिरा महाकायो महामेढ्रो महाकरः । महादन्तोदरश्चैव महानागोवराङ्गनः । महानेत्रो महौष्ठश्च महाकर्णोमहालयः । महामदो महाकण्ठोभवेत्सांग्रामिकोगजः । चन्द्रलक्षणं पूर्वहस्तं ज्ञय ! तच्छुभमेव हि । मन्दस्यापि हि शस्तं स्यादाद्यावेतौ च महागजौ । संपूर्णलक्षणोपेतो न भवेन्न महीतले । अनयोरेव भेदास्तु नागानां समुदाहृताः । सांग्रामिका द्विपा राजन् ! शुभलक्षणलक्षिताः । कथितास्तव तत्त्वेन राजसौख्यकरागजाः” । आभिषेचनिकगजलक्षणं तत्रैव ।“पीनमांसचितांसश्च कूर्म्माकारनखस्तथा । समचितस्तांसस्तु सुदृढः कल्पनापरः । श्यामकुक्षिः सुपार्श्वश्च रोमानाहसमन्वितः । ज्वलनोज्ज्वलनेत्रस्तु सुविषाणो महाकरः । संपूर्णचिबुकश्चैव क्रमायामोरसान्वितः । बलसत्त्वसमायुक्तः स्निग्धच्छविमनोरमः । सांग्रामिको भवेद्राज्ञ आभिषेचनिको गजः” ।

तत्रैव पालकाव्ये गजसूदके ।“आयुः सविंशति शतं नागं स्यात् नागजन्मनाम् । राजपुत्र ! दिशाम्येषमायुष्मादि दशादश । लक्षणानि वदे तेषां येनायश्वेषं विषाणिनाम् । लक्षणालक्षणं ज्ञेयमायुष्यादिदशाफलम् । येनापि हस्तोत्सुखं दन्तौ शीर्षं च चक्षुषी । कर्णौ ग्रीवा च गात्रश्च वक्षः कार्य्यस्य भेदतः । लक्षणं सन्निकृष्टं यद्विप्रकृष्टश्च यद्भवेत् । सर्वाङ्गलक्षणोपेतं प्रभूतश्च मनीषिभिः । तस्मै कुले धने जातौ प्रचारे वस्तु लक्षणम् । इत्याया
श्च तदाख्यातं

प्रभूतमिति सूरिभिः। दक्षिणं दक्षिणाङ्गं च हस्तिनः पुण्यदं मतम्। तथा वामं च वामाङ्गं हस्तिनीफलदं मतम्। लक्षणं दक्षिणाङ्गोत्थं फलं भूमिभुजां मतम्। सम्पद्व्यक्तं भवेद्यच्च लक्षणं तन्महाफलम्। यदल्पमप्रकाशञ्च तदल्पफलदं मतम्। मध्यमानफलं मध्यं लक्षणं तु समादिशेत्। शुभाशुभेन मिश्रेण बहुत्वेनादिशेत् फलम्। कदाचित् शुभदं चास्य गजानामप्यलक्षणम्। शुभकर्म्माणमासाद्य राजानमथ वा द्विजम्। यथा हि सर्वचरितः समुद्रं समुपेत्य हि। स्वरसेन वियुज्यन्ते भवन्ति लवणाम्भसः। एवमासाद्य भर्त्तारं बहुलक्षणलक्षितम्। भवन्ति बाधितानीह दुर्लक्षणफलानि च"। इत्युपक्रम्य गजदेहस्थानविभागनामभेदस्तत्रैव दर्शितः। यथा "विषाणयोर्वर्त्तिर्य्यक्स्थादायताग्रो पक्षोऽपि सः। किविका च पक्षस्याधःकुम्भोपरि च विस्तृतः। अथ पक्षोपरिस्थोऽपि पुरःकरोऽपि भवेत्तथा। तथा पक्षोपरिस्थे च किविकोपरिभागके। वाहित्थोपरि केशाश्च मस्तकं च तथा मतम्। स्यातां मस्तकपिण्डौ च मस्तकस्य च बिन्दुकः। तथा बिन्दूपरि स्यातां वितानौ बिन्दुपार्श्वतः। ततोऽन्तरवितानं च पृष्ठं तत्र विनिर्द्दिशेत्। बिन्दुवितानयोश्चान्तः पुरस्तात् पाठिकौ किल। लोके मस्तकपिण्डादि वितानबिन्दुपाठकः। निर्य्याणं च वितानोर्द्धं कर्णौ चापि ततः कटौ। कटयोः स्रोतसी चापि कटस्रावस्तयोरधः। पृष्ठतः कटिसन्धी च गण्डौ च कटयोरधः। कटगण्डान्तभागे शाटसन्धी च शाटके। शाटाश्वाश्रुपरिष्टाच्च कर्णसन्धिसमीपगे। श्रवणे गात्रगण्डाधःकपोलौ च तदन्तरे। रोमकूर्च्चौ च शादौ च कपोलाधस्तथा मतौ। ततः शङ्खसन्धी च शङ्खान्तरमतः च। आशङ्खात् हन्वधः प्रदेशः शिरसोन्नतः। अक्षिकूटावपङ्गाख्यावुभावुपरि वै तयोः। शुण्डाग्राऽधरः स्यात्तु नेत्रस्रावौ तयोरधः। अपाङ्गावक्षिबाह्ये च तत्सन्धी चाक्षिपृष्ठतः। पक्ष्मणोर्मण्डले चाथ तत्सन्धी वर्त्ममण्डलौ। वर्त्ममण्डलसन्धी च ततश्च श्वेतमण्डले। श्वेतमण्डलसन्धी च ततः कृष्णे च मण्डले। तत्सन्धी च ततः कृष्णे सतसन्धी वर्त्ममण्डले। तयोरपि तथा सन्धी प्राग्भागे चक्षुषोरपि। कनीनिके समाम्नाते सन्धी तत्र तथानयोः। इत्यक्षिगतदेशानां समूहो भवेदिह। किल विन्तौ च कर्णौ च कर्णयोश्चूलिका ततः। तदधः कर्णपिप्पल्यौ वलिके द्वे प्रदेशगे। कर्णसलकसन्धी च पश्चात् कर्णापवर्त्तयः। तदन्तश्च समस्थानावुद्घातौ परिकीर्त्तितौ। कर्णचूलिकयोरग्रे पिङ्गलाख्यौ च भाषितौ। पुरस्तात् कर्णपिप्पल्याः कर्णसंवेशचर्म्मणी। कर्णान्तः कर्णनाड्यौ च कर्णान्ते तस्य भागतः। तदग्रीथिःकवन्धश्च सभङ्गमध्यकर्णयोः। कर्णसन्ध्योरधस्ताच्च तथाधःसन्धिसंज्ञितौ। तदधः कर्णपाल्यौ च प्राक् कर्णोपरितस्तयोः। नाड़ीपार्श्वगतौ चात्र मध्यकर्णौ तयोरधः। अधःकर्णौ समाख्यातौ बहिःकर्णापवर्त्तयोः। पार्श्वकर्णौ बहिःकर्णौ कर्णयोश्च क्रमाद्बहिः। अन्तरान्तरकर्णौ च पर्य्यन्तकर्णपाशयोः। अधस्ताच्चेति भागाः स्युः कर्णयोः करिणोऽपि च। ग्रीवायाः प्राग्भवोभागो ग्रीवा सन्धिस्ततस्तथा। ग्रीवापृष्ठं ततःस्याच्च मध्ये तत्र कृकाटिका। ग्रीवापृष्ठे तथाधस्तादुगलभाण्डश्चिपस्य च। अधःकण्ठस्तयोर्योर्द्धं मन्ये ते गलकण्ठयोः। अमन्यौ कण्ठपार्श्वे च तयोश्चावलिपिण्डिका। गलस्य पार्श्वयोरूर्द्धं दर्दुरौ चात्र निर्द्दिशेत्। शुण्डे सन्ध्योपरिस्थातामुपरिष्टात्तयोस्तथा। किविकौ च तथा चोक्तौ पश्चादुपरि चैतयोः। पार्ष्णिघातौ च संख्यातौ पार्ष्णिघातान्तरे तथा। उत्पङ्क्तावुपरि स्यातां स्कन्धादूर्द्धं तथानयोः। तन्मध्ये पण्वसोर्द्ध्वमिति ग्रीवांशसंग्रहः। (हस्तिपकेन पार्ष्णिभ्यां यौ देशौ हन्येते तौ पार्ष्णिघातौ) गात्रमात्रमायतं च भवेदासनसादितः। तत्पार्श्वयोः प्रतोकाशौ तावंसौ च तयोरधः। तदधः प्रत्यगंसौ च तथैवांसफले तथा। तदधस्तात्ततोबाहू ततोबाहूत्तरं तथा। अर्वाग्गत्र शुण्डे तत्र बाहुपृष्ठोद्भवे अपि। अपारे च तदूर्द्धं च तयोस्तङ्गाविकौ तथा। पाद्यावथाङ्गादूर्द्धञ्च तयोरायामपृष्ठतः। पाद्यन्ताङ्गपुरस्ताच्च भुजयोरुदितौ यवौ। यवभागोपरि तथा पुरस्तात् फलकोच्छ्रितौ। पिण्डिकाधश्च नेमाख्यौ वियोषौ यवयोरधः। उत्सङ्गौ च वियोषाधः प्रष्ठौ चापि तयोरधः। तत्सन्धी च ततः पर्व्वसन्धानौ तदधोमतौ। तदधः पाणिपादौ वै कूर्च्चौ चानु तयोरधः। तदधोनखकूर्च्चाश्च ततो नखशिखा दश। पुरःपुरोनखौ नाम्ना सनखौ चैव विश्रुतौ। तदन्वात् नखग्रीवा वियोषाः पार्श्वतोनताः। अन्तःपार्श्वबहिःपार्श्वे स्यातां पार्श्वनखेषु च। अथाश्च राजयश्चात्र पादनाड़ाविकास्तथा। तलसन्धी ततः स्यातां तले च तदनन्तरम्। तलप्रदेशपुरतस्तत्परा नखबन्धतः। तलकर्णौ ततः पश्चात् तलप्रष्ठौ ततःपरौ। तलयोरन्तरं चैव हृदये च करीरके। किंविभोराजयश्चेति तलसङ्गाविका अपि। पक्षहस्तौ ततः स्यातामन्तर्बाहू ततोऽन्तरे। बहिर्बाहू बहिश्चोर्द्ध्वं गात्र सर्वं ततोऽपि च। कक्षौ गात्र

प्रकोष्ठयोर्ध्व कक्षयोरन्तरं ततः । इति प्रदेशा गदिता गजानां गात्रगोचराः। कण्ठस्यान्तर्मणिः पूर्वं ग्रीवायाः समाश्रयः । उरोमणिः समाम्नातस्ततः स्यादुरसः स्थितिः। याऽधोभागा पार्श्वगा तत्र गात्रसन्धिसमाश्रिता । आवर्त्तमणिरप्यत्र विज्ञो भासुरसङ्कुलः। ततः सन्धिकरस्तु स्यात्तस्याधः स्तनयोः पुरः । स्तनयोरन्तरं चापि चतुरस्रान्तरं भवेत् । अधःस्तनौ च स्तनयोरन्तरे चात्र चूचुके । स्तनान्तौ स्तनवृन्तौ च चोरिकौ चापि चूचुके । चतुरस्रान्तरालं च भवेच्चूचुकयोरधः । स्तनयोरप्यधस्ताच्च पुरस्तात् स्तनयोर्भवेत् । हृदयं चास्य पार्श्वस्थावायामौ च वक्षसयोः । स्यातामायामकाण्डौ च तद्योर्विवरौ ततः । ततः क्रोडं पदाधस्तात् पश्चाद्यामककाण्डयोः । रन्ध्रे चापरवक्षसश्च स्तनयोरप्यनन्तरम् । जठरे नाभिरित्येते प्रदेशाः किल वक्षसः । आपराङ्कपुरःशेफोरेतःस्रावावधिः स्मृतः । ततोऽण्डकोषसन्धिः स्यात् कोषसन्धिश्च शेफतः । क्रमान्मेहनमत्र स्यात् मेढ्रवंशो भवेदपि । आनिर्गमात्तथा तस्य बाह्यपार्श्वगतौ मतौ । अपतस्तस्य ककुदं तस्याश्री पार्श्वयोरपि । मेहनस्य पुरःस्रोतो वङ्क्षणौ कोषपार्श्वगौ । अपरास्त्रयिणौ शुक्रे तथा वङ्क्षणमध्यगे । इत्यण्डकोषभागाः स्युः क्रमादासनमुच्यते । तदन्त्यासनस्योर्द्ध्वं वक्रवंशस्य पृष्ठतः । भवेदपरवंशश्च ततोऽप्यङ्गाथ आसनम् । पश्चिमासनमप्यस्य पृष्ठतः परतस्य च । अत आस्थिप्रदेशश्च ततो वंशश्च मावधिः । (आस्थिरासनम्) । आश्र्वंशाभिधानाश्च भागाः पश्चाद्विपादिनः । स्यातां च तत्पश्चाच्चात् पक्षसन्धी तथा ततः । स्याताञ्च पक्षपार्श्वे च नर्मूकाश्च क्रमादपि । पक्षाधोऽनन्तरौ चानुकूलौ पक्षसमाश्रितौ । निम्नाभौ मध्यगौ तत्र पश्चु वंशयोर्मध्यतः । कक्षाभोगौ कालकवौ पश्चात्स्यादाकरौ ततः । उत्कटौ कुक्षिपक्षाच्च त्र्यस्थिपार्श्वगतावपि । कालकोत्कटदेशानां पार्श्वंशश्च पार्श्वयोः । कालके पिण्डिके चाधो विद्याच्चापरयोः स्थिते । उत्कटपिण्डिका त्र्यस्थिस्यागमेवावलम्बनम् । अधनं पश्चोऽप्याश्च एवं कालनका दश । भवेत् पायुश्च पायोस्तु गुदमध्यन्तरं तथा । वहिर्गुदस्य वर्त्म स्यात् गुदान्तःकन्दरं विदुः । विस्तपायन्तरे कक्षौ तथा पिण्डिकयोरपि । अधस्तादन्तरे किञ्चिन्यन्तरं तत्र संस्थितिः । पिण्डिकायाः मण्डूक्यावन्योस्तौ पिण्डिकान्तरे"। अवयवप्रमाणभेदास्तत्रैव । "पिण्डिकारत्निकामाना पुष्करोऽपि भवेत्तथा । कर्णसन्धिर्भवेच्चापि तद्वारत्निप्रमाणतः । कर्णापवर्त्तौ पाल्यौ च स्यातां हस्तसमुच्छ्रितौ । कर्णाग्री च तथा विद्याद्विस्तारे द्वादशाङ्गुले । कर्णाश्चावपि हस्तौ द्वायायाम परिणाहतः । कर्णवर्त्तिं विद्धि कर्णप्रमाणेन च रत्निकाम् । शिर चासनमुद्दिष्टं मानेन त्रिकहस्तकम् । शिरसस्तु प्रमाणेन स्यात् षड़ङ्गुलमासनात् । आसनेन समं शीर्षं कल्याणकरमित्यपि । वक्षासनं च नीचेन शिरसः स्यात् षड़ङ्गुलम् । अपापो नाम स प्रोक्तो गजो निन्दितलक्षणः । शिरो यस्य भवेदुच्चमासनाद्द्वादशाङ्गुलम् । सोऽभ्युदयाभिधानेन वक्षःपादासनं भवेत् । आसनं वङ्क्षणोद्देशाद्याहेश्च पक्षभागतः । मञ्जुसमानफलक उत्कटोऽक्षोस्थितोऽपि च । अष्टौत्येवं समाख्यातं वक्षःपादासनं भवेत् । हस्तद्वयप्रमाणेन पेचकात् पश्चिमासनम् । द्वादशाङ्गुलनिम्नं स्याद्राशनात् पश्चिमासनम् । सार्द्धहस्तत्रयं चाथः प्रमाणमपि वालधेः । सप्ताङ्गुलप्रमाणेन पायुश्च परिमण्डलः । अरत्निपरिमाणेन विदुस्तद्द्गुणान्तरम् । अरत्नितोऽधिकं यस्य विस्तारेण स्तनान्तरम् । तिर्यग्लोमचयं गात्रमरिष्टः शोकदो गजः । अरत्नित्रयमानेन नाभिदेशस्तनान्तरम् । नाभिश्च मूलकोषश्च गुदारत्न्यर्द्धमानतः । अण्डकोषश्च हस्तार्द्धप्रमाणेन समन्वितः । द्वे चारत्नी तथार्द्धं च कोषमार्गं भवेदपि । सोऽर्द्धहस्तद्वयायामो हस्तानाहयुतो मतः । प्रौढे तु परिणाहः स्यादरत्निद्वितयं तथा । हस्तयोश्चार्द्धमार्गं स्यात् चतुर्भागेण संयुतम् । तथास्य पार्श्वतः प्रोक्तावरत्निप्रमितौ मतौ । चतुर्भागयुतारत्निर्भवेद्व्यतत्कोपरि । अष्टाङ्गुलप्रमाणेन स्यातां ततः पुरोनखौ । सप्ताङ्गुलापनखाः पार्श्वे पञ्चाङ्गुलानखाः। षड्विंशत्यङ्गुलश्च भवेद्गात्रापरे तथा । अपरार्ध्वा भवेदुर्पन्धिररत्न्यर्द्धेन मानतः । अरत्निश्च तथायामो भवेच्च करयोरपि । सप्ताङ्गुलास्तु वंशोपाः पाल्योः पार्श्वनखास्तथा । पञ्चाङ्गुलाश्चाष्टाङ्गुलाश्च नवचापि नखा मताः । इत्यङ्गमानं भागस्य दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । समाङ्गा अपि मातङ्गा दृश्यन्ते दुःखदाः क्वचित् । दृश्यन्ते विषमाङ्गाश्च क्वचित् कल्याणदायिनः । तस्मात् प्रमाणं केषाञ्चिदप्रमाणतया मतम् । प्रमाणं कतमाचार्यैः सर्वलक्षणवेदिभिः । अथाङ्गप्रत्यङ्गमात्रावत् मातङ्गानां गुणागुणाः । भूयोऽप्यगुणदोषाभ्यां प्रसङ्गात् कथिताः पुनः । उपरिक्रमतो वृद्धो नातिस्तब्धोर्द्ध्वदृस्थितिः। उन्नतस्निग्धाच्छरोमा च लोहिताङ्गुलिपुष्करः । सर्वव्यञ्जनपूर्णश्च गजः कल्याणकारकः । भाग्यप्रदो वामहस्तप्रदायततनूरुहः । कर्दो हीनविन्दुश्च गजो दुःख-

प्रदो मतः । हिपाकाद्यकरा ह्रस्वा हीनपार्श्वाश्च दन्तिदाः । पुष्करं हीनमध्यञ्च विद्याद्भर्त्तृविनाशनम् । युक्तमाने निगाढे च निम्नस्रोतसो शुभे । तुल्यमाहिते च स्यातान्तत् पलाशसमद्युती । उन्नतौ क्रमवृत्तौ च स्निग्धावभ्युदितौ समम् । दक्षिणौ च समानौ च प्रहारप्रगुणच्छवी । ततः प्रदक्षिणावर्त्ताबुदात्तौ दन्तिनां रदौ । करस्य गात्रौ चापि श्वेतास्थिसदृशद्युती । विषाणे च तथा स्यातां चापाग्रे वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य श्रिया तु रहितो गजः । वामैकदन्तो दन्ती च दुःखदः कादिनोमतः । दशां प्राप्य चतुर्थीं च द्वितीयां यस्य न द्विजौ । स्थूलावनायतौ स्यातां स मूढो नाम दुर्गजः । उर्द्धसंस्थानवक्रौ च प्रतिमानगतौ न वा । युयुत्सामिव कुर्व्वाणा यस्य बालाः षडुद्दिपः । दन्तौ हस्तोपमौ यस्य दीर्घौ पार्श्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विषाणेन वामदन्तदरन्तथा । कारयेद्यस्तु मातङ्गो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिणदारी च दक्षिणदरणं तथा । वामेन कारयेद्योऽपि यातुः स्वामिनएव सः । तथा हस्वविशालेन दन्तेनैकेन दन्तिनः स्थूलेनाथर्वदीर्घेण दुःस्थिताख्योऽपि वर्ज्जितः । अन्तर्नताभ्यां सहन्तः कुदन्तोऽपि नतावधः । कूपे वामोन्नतिश्चापि रदाभ्यां द्विरदः कचित् । दन्तदुर्वागताख्यो हि द्विरदोमध्यलक्षणः । बहिर्नतौ हस्तलम्बौ रदौ यस्य स दुर्गजः । व्रणावतौ रदौ मूले विनाहन्ति मदागतिम् । श्यामस्थाकार रदनाग्रान्निमदृगनास्तथा । दुर्जाता विषमा वक्रफलकाश्च क्षणास्तथा । स्यातदीर्घातिसुस्थाश्च वदनेनावशंसिनः । निरन्निमितमेढस्य पञ्चरन्निमितोरदः । यष्टिदन्तोनुकथितो राजपुत्र ! मनीषिभिः । प्रपूर्णं प्रतिमानञ्च तारामं बलिवर्जितम् । ऋक्षाविन्दुसमानञ्च मृदुत्वक्कायरोमशम् । स्वायतं पृथुवाहित्थं सर्व्वगात्रसमाहितम् । रक्तौष्ठतालुदशनविवरमुखसंस्थितिम् । तं राजा वर्जयेत् युद्धे शुभलक्षणवर्जितम् । बालार्कसदृशे यस्य हरिवर्णविलोचने । मनःशिलाप्रभे वापि ज्येष्ठोऽसौ शुभिषदः । पद्मापाङ्गे च विपुले सुप्रसन्ने सितासिते । यस्याक्षिणी सवाक्षिभ्यां विभक्ताख्यो हितप्रदः । यस्य तुङ्गे च नयने महती दृष्टिमण्डले । स्निग्धनिर्म्मलवर्णे च तारकाद्यः स सम्मतः । यस्यातजः समा भासे वृत्ताकारे विलोचने । पारावताक्षं नागं तं प्रशंसन्ति शिवप्रदम् । कृष्णे नात्यायते नेत्रे प्रसन्ने स्वच्छदर्शने । यस्य स्यातां सवाध्यक्षो धन्यः शुभलक्षणः । हैयङ्गैरिकवर्णाभे दृश्येते यस्य चाक्षिणी । ध्वाङ्क्षाक्षः स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षादिभयावहः । कृष्णापाङ्गे शुभे नेत्रे कांस्यखण्डाप्रभे । यस्य स्यातां भवेन्नाग मृत्युरात्र न गर्हितः । समन्ततो नोपचिते संस्पृष्टे च मनागदृशी प्रोक्षाक्षिकूटौ यस्यापि विषमाक्षः स दुर्भगः । वैषम्याद्विषमप्रेक्षी नेष्टो हरितया दृशा । तथा निषप्रभया दृक्षा वर्ज्जितः काचपिङ्गलः । तन्द्रीर्यस्यानुदृश्येत विरूपं विषमं तथा । तथैव तिर्य्यग्दृक् हस्ती तिर्य्यक्प्रेक्षी न दूषणः । अधःप्रेक्षी च यो यः स्यादूर्द्धगामिविलोचनः । सदृशो बभ्रुमार्जारप्रभत्वमतचक्षुषाम् । स स्याद्‌निष्टदृक् हस्ती तिर्य्यक्प्रेक्षी च दूषणः । अधःप्रेक्षी च सप्रेयो मृदुर्द्धगामिदर्शनः । दृष्टिः स्निग्धा प्रफुल्ला च सुस्थितामलतारका । चार्व्वपक्ष्म प्रशस्तस्य वारणस्य विलोक्यते । उदयतारको नाम्ना नाम्ना पार्श्वविसर्पिणी । विलक्ष्याचलपक्ष्मा तु कुपिताऽनेकपस्य दृक् । सर्वाङ्गलक्षणेभ्योऽपि चक्षुर्लक्षणमुत्तमम् । इत्येवं लक्षणानां पूर्वेषामनुशासनम् । प्रशस्तनेत्रे द्विरदे न्यूनोभद्राणि पश्यति” मस्तकादिलक्षणन्तु प्रायेण बार्हस्पत्योक्तलक्षणसमभित्यतस्तन्नोक्तं यत्र विशेषस्तदुच्यते । “एककूपप्रजातानि स्निग्धानि च मृदूनि च । रोमाण्योष्टानि रोमणाञ्च मेचको दक्षिणाङ्गजः । वाङ्मूलस्यैव रोमाणि दृश्यन्ते यस्य दन्तिनः । संहतानि विचित्राणि स पूज्यो वारणोरणे ।”

करिणो वामनत्वादौ कारणान्तरं तत्फलञ्चोक्तं तत्रैव “वाय्वाकाशगुणाधिक्यपृथिवीगुणवर्ज्जनात् । जायते किल मातङ्गः कुब्जो वा वामनोऽपि च । यतो भूतगुणोऽन्योन्यमधितिष्ठति मानतः । तैर्गुणैर्जायते सर्वो दन्तीति मुनयो विदुः । हीनाङ्गोहानिकारी स्यादधिकाङ्गोऽधिकं हरेत् । राष्ट्राहितौ भवेतान्तु वक्रकुब्जाविति स्थितिः । आयामानाहसंयुक्तो ह्रस्वाकारो हि वामनः । नष्टोऽसन्तरनिर्व्वाणो महास्थिवगदोऽपि च । अस्थिश्वेतौ च कृष्णौ च दन्तौ यस्याश्रितौ करम् । स नाशयित्वा राजानं हत्वा नाग पलायते । ह्रस्वमेढ्राङ्गुलिकरः श्रोताश्रितरोमयुक् कपिकौशिककाकाहिनकुलप्रख्यलोचनः । कालापद्मनेत्रश्च तन्वाननहनुस्तथा । वल्या समाननिर्माण: प्रलम्बपृथुपेचकः । मण्डूकाभत्वचित्वक् च शाखानलनभोऽपि च । परिमण्डलकर्णश्च सदृष्वाङ्क्षशिवध्वजः । प्रौढोन्नताक्षिकूटाद्यः शबलाशाङ्‌घ्रिसेचनः । ध्वाङ्क्षध्वगन्तधो निर्मदो दन्तिदूषणः । सवली यस्य मदानौ प्रोक्तौ चापि कषायितौ । चिवुकौ चायतस्थूले अवैव तनुराविका । अधोवक्राणि रोमाणि

हनू च क्षररोमके। शुक्लाकृतयः पादा डिम्बवत्यपि विश्रुतः। आस्योष्ठतालुरसनाः काक कष्णावकान्तयः। कर्णौ कदाचितौ भूगौ ताम्रवर्णश्च वाजधिः। कराभिप्रेमवाहक्तौ मानोनाङ्गुलिपुष्कवे। स्थूले च पक्ष्मणी नेत्रप्रभे दुष्प्रेक्ष्ये तथा। दुर्वृत्तानि तथाङ्गानि ककोमुखनिभं मुखम्। रेखाद्विरेफानुरूपा मक्षिकाभिश्चिताकृतिः। वर्त्तिमानौ दन्तौ च शुष्काग्रपनिगूहितौ। कर्णे च कठिने यस्य नीलगोपक विद्युति। विवर्णं कठिनं रूक्षं भिन्नमिश्रतनुरुहम्। नपुंसकञ्च मातङ्गो न दूरे त्यागमर्हति। मञ्जिष्ठारागभावेन यस्तुतुर्वानरोपमा। स पूतनोऽग्निभयदो यूथहा परिवर्ज्जितः। तिर्य्यक्प्रेक्षी चाधःप्रेक्षी दुर्गन्धमदसंयुतः। काकपिङ्गोदरोनेष्टो मातङ्गः स्यात् मतङ्गजः। पुष्करे स्तनमध्ये च वामहस्ते मतङ्गजः। किलासैरावृतः स्याच्च तद्राष्ट्रे दुर्नयं दिशेत्। पश्चात्समुत्थितावापोनिम्नमीलितलोचनः। वाहिन्यसंश्लिष्टमुखोनिन्द्याणो मतङ्गजः। न्यूनं विंशतिवर्षस्य दन्तौ यस्य प्रमाणतः। अतिमात्रौ न वै स्यातां नागोनागवनस्तु सः। हीनातिरिक्तदशनो यस्य वै तस्य सङ्कटः” इत्यवयवदोषाः।

“अथ वर्णस्यावर्त्ताः शुभपाकाभा स्वरोगतिः। वलं सत्वमनूकञ्च गन्धोवोधितमिङ्गितम्। स्याद्भूतगुणवैशेष्याद् वर्णवैशेष्यमेव हि। वातादिभ्योऽपि दोषेभ्योवर्णवैशेष्यमिष्यते। रौक्ष्यं परातिरेकेण सर्वं वातस्य वै भवेत्। शोणता शोणितात्, पित्तात् रौद्रता, सौम्यतेन्दुजा” इत्युपक्रम्य “कफो गर्भशयानस्य स्निग्धतां प्रतिपद्यते। पित्तं गर्भशयानस्य रूक्षत्वं प्रतिपद्यते। तत्करो कथितः कालस्तथैव स्निग्धदर्शनः। पित्तं कफश्च युगपद् वेविष्टि तु ततस्ततः। श्यामवर्णोऽपि मातङ्गो जायते स्निग्धएव वै। गर्भे च मांससहिते कफरक्ते यदा स्थिते। चिरं गर्भशयानस्य हरिस्निग्धस्ततोऽप्यसौ। रक्तपित्तकफानाञ्च सङ्करत्वगतो तथा। हरितारुणपोमाद्या नानावर्णा भवन्ति हि। सर्वलावुगतःतेन सोऽनलादूरुता भवेत्। पारुष्यं धूसरत्वं च सुस्निग्धत्वं भवेत्तथा। कश्चिद्वर्णविभेदाश्च पूर्वसम्भवकारणात्। पङ्कनतलवाराञ्च पितृवीजवशात्तदा। तस्मादि श्वेतवर्णाश्च शुकवर्हिसमत्विषः। शुक्लहेमरवप्रभाः सुरेषु प्राचि च कचित्। न्यथान्तु हरयः कृष्णाः श्यामाश्च करिणः स्मृताः। हरिर्मेधुसवर्णश्च कृष्णाञ्जनसन्निभः। न कालो न हरिर्नागोमध्याभः श्याम दृश्यते। एतेषु त्रिषु वर्णेषु हरिवर्णोवरोमतः”। इति वर्णभेदकारणादिनिरूपणम्।

“आवर्त्तः षड्विधश्चैव त्वग्जोद्गमभङ्गजः। कोषजः पक्ष्मजातश्च वालजो रोमजोऽपि च। कोषरोमजौ शस्तौ दन्तकल्पनजः शुभः। शोकानर्थप्रदाः प्रोक्तास्त्वगजपक्ष्मजवालजाः। भूमिदोरोमजावर्त्तः कोषावर्त्तोजयप्रदः। दशनसम्भवावर्त्तः सुतदारप्रदस्तथा। कथितः पक्ष्मजावर्त्तोज्ञातिजातभयप्रदः। व्यालह्यालजावर्त्तः स्वामका रोमसम्भवः। प्रशस्तोदक्षिणावर्त्तोवामावर्त्तो विगर्हितः। मतो व्यक्तो मृदुस्निग्धः सवर्णः पीतरोमजः। वामाङ्गे दक्षिणावर्त्तोवामावर्त्तश्च दक्षिणे। आवर्त्तः समातोऽभीष्टो द्विजराजसमप्रभः। शुभोऽप्यक्षेत्रजातोऽसौ शुभं नैव प्रयच्छति। अशुभक्षेत्रजातश्च नानिष्टफलदः शुभः। अवग्रहे पद्मतले स्तनयोरन्तरे तथा। ग्रीवाया मणिकूटोर्द्धं कुम्भयोरन्तरे तथा। उत्सवे दन्तवेष्टे च कर्णमध्ये च वक्षसि। आवर्त्ता वारणानां हि सुनिश्चेयाः शुभप्रदाः। स्तनान्तरे शिरोमध्ये कुम्भान्तश्चूलिकान्तरे। वक्षस्यावर्त्तसम्पन्नः कुञ्जरः पञ्चमङ्गलः। शीर्षावर्त्तोऽभिषेकाय स्तनावर्त्तोजयाय च। सुखाय चूलिकावर्त्तः कुम्भोरोरोमजः श्रिये। वंशे पीठेऽथ वाहित्थे सन्ध्यास्य शगदे कटे। कर्णेऽक्षिकूटे नाभौ च कक्षपक्षांसकुक्षिषु। वालधौ पेचके मेढ्रे रन्ध्रेशक्षिकतासु च। आवर्त्ता न प्रशस्यन्ते कर्णभागगताश्च ये। कोणप्रमाणलघवोमर्मपर्वप्रदेशगाः। अशुभक्षेत्रजाताश्च सकिलासान्तरोत्थिताः। मनोनेत्राभिरामो हि सुखस्त्वोगदितो महान्। ऊर्द्धप्रक्षोदीर्घश्च रोमजोऽर्थजयावहः। मर्मभागेषु नागस्य निन्द्यास्ते रोमजादयः। समभागगतावर्त्ताः सर्व्वतः सुखदा मताः”। इत्यावर्त्तः।

“स्वस्तिकादिसुसंस्थानं पुण्यं दर्शनदेहजम्। स्निग्धं भवेत् शुभच्छायमच्छिन्नं वाञ्छितप्रदम्। कलश्यादिकसंस्थानं विपतन्तुसमं स्फुटम्। रूक्षं कृष्णञ्च कृष्णं तातानर्थकसंज्ञकम्। दद्यात् सुतं सितं पुण्यं स्निग्धपीतञ्च हेमदम्। नीलोत्पलाभं शीतांशौ स्निग्धकालञ्च हस्तिदम्। यदि स्यात् पूजिते भागे कृष्णं स्निग्धपाण्डुरम्। सुरचापसमाकारं तद्भवेद्भूभुजः शुभम्। शक्रचापनिभं पुण्यं दन्तोपरि च दन्तिनः। दिशेदिष्टं सुमित्तं च धर्मं च क्षितिरक्षिणः। स्तनान्तः स्निग्धरूक्षे च पुण्ये भाग समे तथा। पुण्ये श्रोत्रान्तःकाले च स्थानिष्टानि विनिर्दिशेत्। श्रीवत्सादिनिभाकारे वैजयन्तीध्वजोपमे। शङ्खप्रा-

शारदश्चापे सलचामरवीचिभिः । क्षौमस्तर्ष्यसमाभासैः सितैश्चाम्बानसूर्त्तिभिः । दिष्टे शुभाय नृपतेर्निन्द्यमहि-षाकृति । चक्रव्यादनिभाकारं रणापशकारणम् । धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति स्वल्पेऽग्निभयाय च । तथा पुष्पं तथा नेष्टं द्विपरोगविवर्द्धनम्” । इति पुष्पम् ।

‘भूताम्नाय्यमुपज्ञाता भवेच्छाया विनाशिनाम् । ग-ता भूतलवक्र्या न यथा शालिनोद्भवा । छायायाः स-म्भवः पूर्वं, परतः परितः प्रभा । छायायाः सम्भवः पूर्वं प्रभा तदुपरम्यते । वर्णमालाश्रिता च्छाया प्रभा वर्णस्य चाश्रयः । लक्षणानि तु नागानां पापानि च शुभानि च । छायावशात् फलन्त्येव छाया तेनातिलक्षणम् । यस्य सा-लक्षणं भद्रं छाया भद्रा भवेन्न तु । न चासौ शुभदो हस्ती छायोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो-गजः । फलं लक्षणजं हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् । नी-राजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्राये रणोदये । तेषु तेषु च कालेषु भवेच्छाया च शोभना । यद्यपि प्रतिमानेंऽशे कुम्भे कर्णे कटेषु च । निर्वाणे सस्वकस्थाने वेदयोश्च कपोलयोः । पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु च । प्रदेशेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेत् । प्रशस्ता पार्थिवी छाया वह्निजा जलजापि च । नेष्यते व्योमजा छाया मातरिश्वभवापि च । पार्थिवी स्निग्धगम्भीरा सर्ववर्णे विभाव्यते । छाया श्यामा च रक्ता च स्निग्धा जाम्बू-नदाग्निजा । छाया नीलाम्बुदाभासा स्निग्धा सलिलस-म्भवा । अव्यक्तपरुषा तस्य छाया गगनजा मता । धूम्रा रूक्षा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा । एतास्छायाः रदोष्णाः सुमातङ्गे राजपूजिते । नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा नीलाञ्जननिभाऽपि च । कान्ता पार्थिवी छाया सुभिक्षक्षेमकारिणी । बालार्कपद्मकिञ्जल्कशक्रगोपकस-न्निभा । ज्वालाभा तप्तहेमाभा वह्निजा विजयप्रदा । छायाम्भसी पयःशङ्खकुन्दरूप्यनिभद्युतिः । सौम्याख्यया प्रतीता या भर्त्तुरर्थप्रदा सदा । जलमुहृदसच्छाया धूम्र-द्युतिरतिस्थिरा । निन्द्या च व्योमजा छाया नित्योद्वेग-करी मता । सर्ववर्णैरुपेताऽपि निष्प्रभा भस्मसन्निभा । विच्छिन्ना विकृता च्छाया वायवी सा भयावहा । वैरिञ्ची वैष्णवी मैत्री छाया माघवनी तथा । कौमारी राक्षसी सार्पी गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी । पैशाची चेति याश्छाया च्छायाविद्भिः कश्चित् शुभाः । भूतोत्पलक्षणे तासां भेदो-नेह तु कीर्त्तितः । तेजोऽतिरक्ता भद्रस्य पाटला भ-वति प्रभा । छाया रक्तकला स्वच्छपक्वपूगनिभाऽपि वा । कृष्णा च मन्दकादेश्छाया तु मृगहस्तिनः । मति-मान्मरधूयेन गीर्वाणायुधदर्शना” इति छाया ।

“हस्तिनां विविधा ध्वानाश्छिद्रेभ्यः करतोऽपि च । भवन्ति वायुवशतो नालानां वेष्टनेन च । प्रयाणे भूमिविक्षेषु ध्वजे जातिकुलेषु च । नागेषु बृंहितं ग्राह्यं सत्त्वस्थे न जातिषु । क्षुधितोऽत्यस्तनिद्रान्तर्तृषितो बृंहति कश्चित् । यदि दन्ती शुभे देशे समये च वसुप्रदः । दर्शयेद् बृंहितं भद्रं तत्फलं स्फीतमादिशेत् । सरोवरे तथाऽऽरामे गोष्ठे विबुधवेश्मनि । निकुञ्जे हृद्यदेशे हि विज्ञेयः शुभदो-ध्वनिः । यात्रायामभिषेके च यज्ञादिसमये तथा । समये चैव पुण्ये च बृंहितं स्याज्जयप्रदम् । श्मशानादिकाष्ठवल्मीकबुद्धस्थाने भयप्रदः । दुर्नीचे च प्रधूमे च प्रति-स्थायदिनेषु च । अतिशीतेऽतिघर्मे च प्रभाते चाशुभो रवः । भूतले न्यस्तहस्तो हि पर्वस्तनवनोगजः । कूजन् निर्व्यथनं कुर्य्यात् यदि वा नक्षतीश्वरः । करेण बृंहितोनागो दुर्भि-क्षाद्युपरिप्लुतः । आदिशेदन्निशोणितमथ वा प्रथमा-पतेः । आयतश्रवणहस्तस्य शाखाधोगतचक्षुषः । जघने वामतो वालं तथा निक्षिपतोऽचलत् । (वालं वालधिम्) । निषीदतो वहल्यतो हृष्टरोम्णोऽविमूर्च्छतः । ग्रामे नि-क्षिप्य गण्डूषं बृंहितं स्यादनर्थकृत् । खेभ्यः स्रवति नागानां क्षतजं यदि शोणितम् । (खेभ्यः छिद्रेभ्यः)तथा सन्ध्यान्तदेशे च प्राणिनां क्षयमादिशेत् । यद्याग्नेयी-मुखीभूत्वा प्राच्यां वाऽर्कोदयं प्रति । दन्ती तीक्ष्णरवं कुर्य्यात्तदा स्यात् पावकाद्भयम् । करेण यदि मातङ्गो बृंह-माणः स्तनं स्पृशेत् । आलाने बध्यमानस्तु संयुति जयमा-दिशेत् । (संयुति युद्धे) । आलाने बध्यमानस्तु शीतूकुर्वन् कुरुते ध्वनिम् । गात्रं प्रक्षालयन्नागस्ततः प्रस्थानमादि-शेत् । क्षिप्त्वा करं विषाणस्यं विषमं कुजते यदि । नि-रीक्षमाणो गगनं हतां हस्तिस्तदा हरेत् । यदाभ्युन्नतवक्त्रेण समस्थानश्च जिघ्रतः । तथा कुञ्चितहस्तेन हृष्टं गात्रं च जिघ्रतः । कुर्वतो दक्षिणं हस्तं शनैर्निक्षिपतोऽपि यत् । बृंहितं स्यात्तदिष्टञ्च तथान्योन्यकरस्पृशः । स्पृष्ट्वा शुभ-वस्तूनि कुसुमादीनि चेद् द्विपः । कुर्य्यात्स्वनं शुभं तेन फलं शुभतरं भवेत् । उच्चैरभिमुखः शान्तो यदा नर्दति वारणः । पटहध्मायमानेन तदा तत्र जयो ध्रुवः । सुखेन मण्डूकरवान् कर्णाभ्यां दुन्दुभिध्वनिम् । करेण सुर-जारावान् कुर्वन् कल्याणकारकः । कलशादिसमाराव

विकटाश्च तथाः स्मृताः”। इति ध्वनिः। गतिसत्त्वे तु प्रागुक्ते एवात्र प्रायेण दर्शिते नातस्ते ऽत्रोदाहृते।

“सत्त्वं त्रिविधमिच्छन्ति श्रेष्ठमध्याधमैर्गुणैः। सात्त्विकं राजसं चापि तामसञ्च विषाणिनाम्। एषामपि गुणास्त्रेधा यथवक्ते च कीर्त्तिताः। सत्त्वस्योक्ता गुणाः शौर्य्यं बुद्धिर्धैर्य्यं सुहृष्टता। रजसो ये गुणास्ते च क्रोधोत्साहावपि क्वचित्। गुणाश्च तमसस्तन्द्रा तमोमोहप्रमादिताः। सौभग्याः कान्तियुक्ताश्च प्राज्ञाश्च चिरजीविनः। क्रियाक्लेशसहाः शान्ताः सात्त्विकाः सामजाशयाः। मिश्राश्च मध्यसाध्याश्च कीर्त्तितानिर्भयाः क्वचित्। क्रियायोगसहाः किञ्चिद्राजसा मध्यमायुषः। तामसा दुःखिता मूढा विरूपा अल्पजीविताः। युक्तोऽप्यन्यगुणैः सर्व्वैर्युतश्चेत् सात्त्विकैर्गुणैः। श्रेयोगुणः स समरे तथाऽध्वनि मतङ्गजः। एषां वागीशनिर्दिष्टा विषयापेक्षया स्थितिः। भद्रे सन्निहितं सत्त्वं, रजो मन्दे, तमो मृगे। देवगन्धर्व्वयक्षाणां पन्नगासुररक्षसाम्। पिशाचानां नराणां तुल्यं ज्ञेयं नागस्य चेष्टितम्”। इति सत्त्वम्।

“यत् पूर्व्वमञ्चवं सृष्टं सत्त्वं रूपं गतिः स्वरः। तस्यानुकरणात् युक्तमनूकमिति कोविदाः। सत्त्वरूपजवारावैः शुभानुकारिता शुभा। देवर्षिगणगन्धर्व्वनागानूकाः शुभामताः। एवमेव च दुष्टानुकृतोदुष्टाः प्रकीर्त्तिताः। दैत्यरक्षःपिशाचानामनूकं परिवर्ज्जितम्। वृषविंशतुरङ्गादिसमानूकामता द्विपाः। नेष्टाः सरठव्याघ्रादिसमानाकृतियोगिनः”। अनूकम्।

“आस्याक्षिकुम्भकर्णेषु मदनिश्रावणायुषु। मलदमणुमूलेषु गन्धं समुपलक्षयेत्। इष्टगन्धान्निषेवेत धारणात् धरणीपतिः। दुष्टगन्धात् यदा भूपो बलतः परिवर्ज्जयेत्। सर्पिर्मधुसुराजाजदधिक्षीरानुकारकः। बाल्यक्षौमीरमदिरापद्मकाशादिसन्निभः। मालतीकेतकीजातीचन्दनाधिकसौरभः। सरसामलकामोदो गन्धो नागस्य शस्यते। अश्वकृन्मूत्रमत्स्यपूतिवसाकुणपकुत्सितः। पक्षिनीडमलाक्तादिसमप्रतिमविनिर्मितः। खरोष्ट्रमूषकरसमः श्मशानधूमसन्निभः। मीनमत्कुणतुल्यश्च गन्धो नागस्य दुःखदः”। इति गन्धः।

“पञ्चधा विदितं स्याच्च विज्ञेयं सामजन्मनाम्। अत्यर्थोक्तागमगम्भीरप्रत्यर्थान्वर्थभेदतः। वस्त्रूहाताद्बुद्धिष्यते दूरादंशादि सङ्कुचेत्। अत्यर्थं सङ्कुचेत् स्पृष्टः स गजोऽत्यर्थवेदिता। योऽपि त्वक्स्पर्शमात्रेण रोमस्पर्शवशेन वा। विद्याद्दुःखाङ्कुशादींश्च स स्यादुक्तागमवेदिता। त्वग्भेदात् शोणितस्रावात् तीव्रमव्यथनादपि। अङ्कुशादीन् विजानाति स हि गम्भीरवेदिता। शनैर्हतोभयं वेत्ति शनैर्वेत्ति भृशाहतः। विपरीतमतिर्नागो ज्ञेयः प्रत्यर्थवेदिता। प्रत्येति पार्ष्णिघातो यो निरुद्धोतश्च गच्छति। प्रतिलोमायते यश्च सोऽपि प्रत्यर्थवेदिता। शनैर्हतः शनैर्वेत्तिभयं वेत्ति भृशाहतः। प्रत्येति प्रतिषिद्धश्च नोद्यमानश्च गच्छति। यथासंज्ञं विदध्याच्च सर्व्वकर्माणि योऽद्भुतम्। अन्वर्थवेदिनं प्राज्ञोजानीयात्तं शुभं गजम्” इति विदितम्।

“मतङ्गजेङ्गितं वक्ष्ये शृणु तदवधानतः। शुभमानञ्च येन स्यात् यात्रादिसमये नृप!। अनुयानं गतोऽन्यात् किञ्चिद्रूपं यदि द्विपः। तज्जयः, प्रतियानं तु कृपाहत्वा पराजयः। दृष्ट्वा रिपूनभिमुखान् पार्ष्णिघातोऽपि चेद्गजः। प्रजेत्तद्विजयोनूनं यदि वा प्राप्नुयात् धने। दक्षिणेनाग्रपादेन क्षितिमुत्पाटयेद्यदि। उत्तोलयेद्वामपादं तदा जयमुदीरयेत्। करेण वामहस्तेन यदा पृथ्वीं प्रमार्ज्जयेत्। विस्मृत्यनेन कर्णौ च तदा सौख्यं समादिशेत्। मेचकं कुटिलं कृत्वा करं जिघ्रति चेत् द्विपः। सहृष्टहृदयाङ्घ्रिश्च तदाभ्युदयमादिशेत्। दक्षिणं तु यदा दन्तं दन्ती प्रमुदितेन्द्रियः। परिमृजति हस्तेन तदा स्यात् प्रियसङ्गमः। तथैव गजशालिश्च स्वकरेण परामृशन्। श्रीयोगमुपयातं तु वारणोविनिवेदयेत्। वल्गेच्च दक्षिणं पादं वामपादेन वा भुवम्। विलिखेद्वारणः क्षिप्रमङ्कुशैः स्यात् पराजयः। यदा तु दुर्मनादन्तं वामं हस्तेन शोधयेत्। तदात्मनोऽशुभं वाच्यं याहवाय निषादिनः। करेण वामगात्रं च क्षिप्रगात्रः प्रमार्ष्टि चेत्। तदानिष्टं भवेद्भर्त्तुरन्यथा च शुभं भवेत्। व्यथमानः पतेत् त्रस्तः क्षणवन्ते यदा द्विपः। नाभिनन्देच्च नाद्यादि तदा परिभवो भवेत्। अकस्मादेव कुप्यन्ति भ्रमन्ति च पतन्ति च। करिणो यदि तद्विद्यात् विग्रहं समुपस्थितम्। यदा पश्यति मातङ्गोविद्रुतञ्च पराजयम्। प्रवासं परराष्ट्रं वा तदा भवति दुर्मनाः। अदंशमशकपीडायां करेण परिवीजनात्। गवाङ्कुशप्रदेशनिक्षेपात् सव्याजमुपसर्पणात्। अकस्माच्च स्खलद्गत्या धरण्यां प्रणिपातनात्। जलप्रतारवैमुख्यादहितभक्ष्यसेवनात्। स्तब्धकर्णतया गत्वा पादाग्रवेधनादपि। द्रुतदंष्ट्रादिपीडत्वादकल्याणकरः करी। आत्मपरोजलोत्तीर्णो रिपूणां पतनं वदेत्” इङ्गितम्।

“जायते त्रिविधः कोपः संचारश्च विषाणिनाम्।

शिघ्रक्रोधोऽशुभोऽपि स्यादनिष्टोऽशिघ्ररोषकः । यः क्रुध्यति चिरेणैव मृदुक्रोधो भवेदपि । वाग्दण्डमात्रतश्चैव प्रतिपित्सो न मुह्यति । अनुशाम्यति रोषाश्च स शिघ्रक्रोधसंज्ञितः । दृश्यते सर्वकार्येषु शुभजातिर्मतङ्गजः। यः क्रुध्यत्यचिरेणैव मध्यक्रोधो भवेदपि । प्रतिपित्सश्च वाग्दण्डतोऽङ्कुशप्रजननकाङ्गुलैः । मुह्यत्येव चिरेणापि रोषाद्विरतिमेति च । अशिघ्रक्रोधसंज्ञोऽसौ विज्ञेयो वारणाधमः” इति कोषः । विस्तरस्तु पालकाव्यादौ दृश्यः।

इभकणा स्त्री॰ इभोपपदा कणा शाक॰त॰। गजपिप्पल्याम् ।

इभकेशर पु॰ इभमद इव केशरोऽस्य । नागकेशरे “स्फाटकालगुरुभकेशरागुरुचन्दनैः” सुश्रु॰ ।

इभगन्धा स्त्री इभस्य गन्ध एकदेशोदन्त इव पुष्पमस्याः । नागदन्त्याम् सा च स्थावरविषभेदः यथा सुश्रुते “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सारएव च । निर्यासोधातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः” इत्युपक्रम्य “कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धा सर्पघातिनन्दनसारपाकादीनि द्वादश फलविषाणि” इति विभज्य “शुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव चेति” तद्विकारो दर्शितः।

इभदन्ता स्त्री इभस्य दन्तइव शुभ्रं पुष्पमस्याः । गजदन्तशुभ्रपुष्पवत्यां १नागदन्त्याम्, सा च स्थावरफलविषा ।

इभनिमीलिका स्त्री इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात् निद्रापयति । १भङ्गायाम् । इभस्येव निमीलिका । २वैदग्ध्याम्

इभपालक पु॰इभं पालयति । (माहुत) हस्तिपके ।

इभपोटा स्त्री पोटा पुंलक्षणा इभी परनिपातः पुंवद्भावश्च । पुंगजलक्षणयुक्तायां हस्तिन्याम् ।

इभभर पु॰६त॰। गजसमूहे [सिंहे ।

इभमाचल पु॰ इभमाचलयति आ+चल-णिच्—वा॰ष ।

इभया स्त्री इभैर्यायते भक्ष्यतया प्राप्यते या-कर्म्मणि घञर्थे क १त॰। स्वर्णक्षीरीवृक्षे रत्नमाला इभयेति वा पाठः ।

इभयुवति स्त्री युवतिरिभी पूर्वनि॰ पुंवद्भावश्च । युवत्यां हस्तिन्याम् वा ङीप् ।

इभाख्य पु॰ इभस्याख्याख्या यस्य । नागकेशरे त्रिका॰।

इभानन पु॰ इभस्याननमेवाननं यस्य । गजानने गणेशे तस्य यथा तदाननत्वं तथोक्तं “स्वयं गोलोकनाथश्च पुण्यकस्य प्रभावतः। पार्व्वतीगर्भजातश्च तव पुत्रो भविष्यति । स्वयं देशगणानाम्न यज्ञादीशः कृपानिधिः। गणेश इति विख्यातो भविष्यति जगत्त्रये । “शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः । गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते” ब्रह्मवै॰ पु॰ ६अ॰ । शनिदृष्ट्या तच्छिरश्छेदकथा तत्रैव १२अ॰ । “पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्वयम् । पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्यहो । यदि मत्तो मया दृष्टस्तस्य विघ्नो भवेद्ध्रुवम् । अन्यथा मे प्रत्यवायस्तत्परतः स्यात्करणम् । इत्यालोच्य च धर्म्मिष्ठो धर्म्मं कृत्वा स्वसाक्षिणम् । बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः । विषण्णमानसः पूर्वं शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः । सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम् । शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने ! । चक्षुर्निवारयामास तस्थौ नम्राननः शनिः” एवं शिरश्छेदमुक्त्वा । “तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः । जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् । पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् । गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् । दिश्युत्तरस्यां शिरसं मूर्च्छितं सुरतश्रमात् । परितः शावकान् कृत्वा परमानन्दमानसम् । शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा । स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम्” । गजशिरश्छेदमुक्त्वा तत्पत्न्या स्तुतेन हरिणा तस्य कल्पान्तजीवनं दत्तमित्युपवर्ण्य । “आगत्य बालकस्थानं बालं कृत्वाऽथ वक्षसि । रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके । ब्रह्मस्वरूपी भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया । जीवनं योजयामास हुङ्कारोच्चारणेन च । पार्व्वतीं बोधयित्वा तु दत्त्वा क्रोडे च तं शिशुम् । बोधयामास तां नाथ आध्यात्मिकविबोधनैः” “सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनितासुरभीरणश्रीः” नैष॰। इभवक्त्रादयोऽप्यत्र । “तं नमामि गजाननम्” माघः ।

इभारि पु॰ ६त॰। सिंहे इभाशिनादयोऽप्यत्र । [ग्दव॰ ।

इभोषणा स्त्री इभोपपदा उषणा शाक॰त॰। गजपिप्पल्यां

इभ्य त्रि॰ इभं गजमर्हति दण्डा॰ यत् । १प्रचुरगजादिधनाढ्ये २नृपे ३हस्तिपके च पु॰। “उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास” छा॰उ॰ तस्य भाष्ये इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरोहस्त्यारोहोवेति । “आभिः ष्टिस्थूनां भ्रातेव सचाभिश्याव राजा वचाम्यत्ति” ऋ॰१, ६५,४, स्वार्थे कन् । इभ्यकस्तत्रैव स्त्रियान्तु टापि वा अत इत्वम् इभ्यका—इभ्यिका । इभाढ्यायां स्त्रियाम् ।

इभ्यतिल्विल त्रि॰इभ्यस्तिल्विलः पुष्टइव । गजादिभिः प्रचुरे आढ्ये । “यदि प्रतीचीयादिभ्यतिल्विल इव भायति-

स्विष्टो भविष्यतीति विद्यात्” शत॰ब्रा॰ ४,५,८,११,

इभ्या स्त्री इभमर्हति सेव्यत्वेन दण्डा॰ यत्। १हस्तिन्यां २शल्लकीवृक्षे च मेदि॰।

इमथा अव्य॰ इदम्–इवार्थे–थाल् “प्रत्नपूर्व्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि” पा॰ सू॰ निर्देशात् नि॰ इमादेशः। इदानीन्तनतुल्ये। “तं प्रत्नथा पूर्व्वथा विश्वथेमथा इव ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम्” ऋ॰ ५,४४,१। “प्रत्नथा पुरातनयजमाना इव पूर्व्वथा आदौ वा पूर्व्वे यथा। विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा। इमथा इदानीं वर्त्तमाना यजमाना इव” भा॰ “इदवत्” यजु॰ ७अ॰ ११च पठिता।

इयक्षु त्रि॰ यज+सन उ वेदे नि संप्रसारणम्। यष्टुमिच्छौ “अन्वग्निर माया अपि त्वमग्न इयक्षवे” ऋ॰ १०,४,१, वेदे प्रायेण सर्वत्र नि॰ संप्रसा॰। “इत्था वो अद्रिहं यथा–वियक्षन्” १,१५२,२, देवानां इयक्षनो यजमान इयक्षति” ऋ॰ ८, ११,११५,

इयत् त्रि॰ इदं परिमाणमस्य इदम्–वतुप्। एतावदर्थे “गीतं यदि नवनीतं किमददिति यशोदया पृष्टः। इयदिति गुरुजनसविधे विहृतधनिष्ठापयोधरः पायात्” उद्भटः। “इयान् बाव किल यज्ञोऽभवत् यथा” ऐत॰ “इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रम्” रघुः “इष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” शा॰द॰। अत्र साधनप्रकारः इदम्+परिमाणार्थे वतुप् तस्य घः इदम इश् “वस्येति” पा॰प्रक्रियाकौमुदी टीकाकारोक्ति:। अतएवात्र वैयाकरणा औपनिषदाश्च पठन्ति। “उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयञ्च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे। सपदि पदमुदीतं केवलं प्रत्ययोत्थं तदियदिति मिमीते कोऽनुदा पण्डितोऽपि”। स्त्रियां ङीप्।

इयत्तका स्त्री कुत्सिता इयत्ता कुत्सितार्थे कन् ह्रस्वः। कुत्सितेयत्तायाम्। ततः अर्श आ॰ अस्त्यर्थे अच्। कुत्सितेयत्तायुते अल्पप्रमाणे “इयत्तकं कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना” ऋ॰ १,१९१,१५,

इयत्ता स्त्री इयतो भावः तल्। १सीमायां, २परिच्छेदे, ३संख्यायाञ्च। “न गुणानामियत्तया” “अथः परिच्छेत्तुमियत्तयाऽलम्” “इ त्तया रूपमियत्तया वा” इति च रघुः।

इयस् त्रि॰ इ–कर्त्तरि असुन् किच्च। १गन्तरि भावे असुन्। २गतौ “तेषां हैयसेवास किमिह कर्त्तव्यम्” शत॰ब्रा॰२,२,२,२,

इर् –ईर्षायां कण्ड्वा॰ यक् उभ॰। इर्यति इर्यते।

इरज् –ईर्षायां कण्ड्वादि॰ यक् प॰। इरज्यति। “इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायः” ऋ॰ १०,१४०,४। “इरज्यन्त वसवो रध्योबिनारि” ऋ॰७,२३,२, यद्देवानश्यं जगतामिरज्यसि” ऋ॰१०,७५,२। “युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः” ऋ॰१,१५१,६।

इरण त्रि॰ ईरिण+पृ॰। अमरभूतौ अमरटीका रमा॰।

इरम्मद पु॰ इरया जलेन अन्नेन वा माद्यति वर्द्धते इरा–मद–खश् नि॰ ह्रस्वः मुम् च। १वज्राग्नौ २वाड़वानले च। “इरम्मदं बृहदुक्थं यजत्र” यजु॰११,७४। “इरया अन्नेन माद्यति उग्रं पश्येत्यादि” पा॰नि॰“वेददी॰। “इहते इवाक्रन्दे इत्येतदिरम्मदमितीरया ह्येष मत्तः” शत॰ब्रा॰६,६,२,३।

इरस् इरज्वत् कण्ड्वा॰ इरस्यति “मात्पूषन्नाघृण इरस्यः” ऋ॰७,४०,६। “यत्ता इरस्यतीदम्” ऋ॰१०,८६,१।

इरा स्त्री इण्–रक् इं कामं राति रा–क वा। १भूमौ, २वाचि, ३सुरायाम्, ४जले, ५अन्ने च। “इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवी रेतसावति:” ऋ॰ ५,८३, १। “इरामत्ता ओदनं पिन्वमानाः” शत॰ब्रा॰६,६,२२। ६कश्यपस्य पत्नीभेदे। “धर्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम्। अदितिर्दितिर्दनुःकाला अनायुः सिंहिका मुनिः। कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिःखशा” इत्युपक्रम्य “इरा वृक्षलतावल्लीतृणजातीश्च सर्व्वशः”। असूतेति शेषः। गरुडपु॰।

इराक्षीर पु॰ इरा जलं क्षीरमिवास्य। क्षीरसमुद्रे।

इराचर न॰ इरायां जले भूमौ वा चरति चर–ट ६त॰। १वर्षोपले त्रिका॰ २भूचरे ३जलचरे च त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

इराज पु॰ इरा इरेव अजति क्षिपति अज–अच् न वी भावः। कन्दर्पे शब्दा॰। [त्रिका॰।

इराम्बर न॰ इरा जलमम्बरमिव यस्य। वर्षोपले करकायाम्।

इरावत् इरा+भूम्नि मतुप् मस्य वः। समुद्रे तत्र भवः अण् ऐरावतः। अर्जुनेन नागकन्यायामुत्पादिते २वीरभेदे तद्वृत्तान्तकथा” भा॰भी॰ ९१अ॰।

“अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावान्नाम वीर्य्यवान्। सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता। ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना। पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना। भार्य्यार्थं तान्तु जग्राह पार्थः कामवशानुगाम्। एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः। स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः। पितृव्येण

परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना । रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् । सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः । न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ! । मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः । परिष्वज्य सुतञ्चापि सोत्मनः सदृशं गुणैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप ! । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्य्यं प्रति भारत । युद्धकाले त्वयाऽस्माकं साह्यं देयमिति प्रभो । बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल इहागतः" ।

"इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः" भा०भी० ९२अ०। "पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः।" ९५अ० । ३नदीभेदे स्त्री ङीप् । भा० स०प०९अ० वरुणसभावर्णने । "इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा" "इरावत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्य्यसमो युधि" भा० व० १२अ० "भतद्रु कामहं तीर्त्वा तथा रम्यामिरावतीम्" । भा०अ०४४अ०। "इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्य्यसमौ युधि" हरिवं० ३६। । "इरावती धेनुमती हि भूतं" ऋ०७,९९,२। ४अन्नादियुक्ते त्रि० "वासिष्ठं वर्त्तिरश्विनाविरावत्" ऋ०७,४०,५ । "इरावत् रुचिरत्नादियुक्तम्" भा० । "सुनृतावन्तः सुभगा इरावन्तोहसमुदाः" अथ० ७,६०,६ ।

इरावती स्त्री इरां भूमिम् अवति अव–शा०अत ङीप् । वटपत्रीवृक्षे, सा हि शाखाभेदनेनापि भूमिमाच्छादनात् पालयतीति तस्यास्तथात्वम् ।

इरिकावन न० इरैव कन् अत इत्वम् इरिकाप्रधानं वनम् । सुभ्रा० "इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्" पा० गण० पाठात् न णत्वम् । जलप्रधाने वनभेदे । इरिकादीनि च "इरिका तिमिर समीर कुवेर हरि कर्म्मार" ।

इरिण न० ऋ–इन किच्च । १ऊषरभूमौ, २निराश्रये, ३शून्ये च । "यथा गौरो अपाकृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम्" ऋ०८,४,३ । "अवेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्" मनुः ।

इरिन् त्रि० इर–बाहु०"णिनि वलोपः । १प्रेरके । "न वेवामिरो मघव इह वा" ऋ०५,८७,३। २ईश्वरे च ।

इरिमेद पु० इरी रोगादीर्णः मेदोनिर्य्यासो यस्य । विट्खदिरे । "इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र० ।

इरिविल्लिका स्त्री इरिविल्लैव कन् । "पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् । सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिविल्लिकामिति" निदानोक्ते मस्तकस्थे व्रणभेदे । कनभावे इरिविल्लाप्यत्र । "इरिविल्लां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्" सुश्रु० ।

इरेश पु० ६त० । १वरुणे, २वागीशे, ३भूमिपतौ, ४विष्णौ च

इर्गल न०स्त्री अर्गल+पृ० । द्वाररोधके काष्ठभेदे तस्मै हितम् अपूपादि० यत् । इर्गल्यः छ इर्गलीयः । तत्साधने द्रव्ये ।

इर्य्य त्रि० इर–कण्ड्वा० यक् वेदे नि० न यलोपदीर्घौ । प्रेरके । "यूयं राजानमिर्य्यं जनाय विभ्वतष्टम्" ऋ०५,५८,४ ।

इर्वारु स्त्री उर्व–आरु पृषो० । (काकुड़) १कर्कट्याम् । २हिंसके त्रि० । "सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगेर्व्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः" सुश्रुतः । मृगेर्व्वारुकः मृगहिंसकः । वा उङ् । इर्व्वारुरप्युक्तार्थे ।

इर्वारु(रू)शुक्तिका स्त्री इर्वारुः(रूः) शुक्तिकेव स्वयंस्फोटनात् । (फुटी) (स्वयं भिन्नविपक्वकर्कट्याम्) ।

इल शयने अक० गतौ क्षेपे च सक०तुदा०पर०सेट् । इलति । ऐलीत् इयेल ईलतुः इलितः इलः ।

इल क्षेपणे चुरा०उभ०सक० सेट् । एलयति ते ऐलिलत् त । ऐलयीत् ऐलिष्ट "कथं वातमेलयति कथं न रमते मनः" अथ०१०,७,३७ । "यामां देवतानां यांयां कामयते ता भूत्वेलयति" शत०ब्रा० १०,२,८,८ ।

इलविला स्त्री पुलस्त्यमुनिपत्न्याम् कुबेरजनन्याम् । एतत्सम्बन्धेनैव कुबेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल–क । १भूमौ, २गवि, ३वाचि, ४जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे तद्वीमा चेलावृतशब्दार्थे वक्ष्यते । ५ वैवस्वतमनुकन्यायां बुधपत्न्याम् । सा हि विष्णुवरात् पुंस्त्वमासाद्य पुनः महेश्वरशापात् स्त्रीत्वं गता बुधस्तु तामुपगम्य पुरूरवसमुत्पादयामासेति पुराणे प्रसिद्धम् । तत्र इडाशब्दे उक्तप्रायम् ६ स्वप्रयोके त्रि० ।

इ(ए)ला कण्ड्वा० यक् प० अक० सेट् । इ(ए)लायति ।

इलावृत न० इला पृथिवी आवृतं निषधादिभिः । नववर्षात्मकजम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे तच्च वर्षम् "पर्व्वतान्माल्यवतः, प्राच्यां गन्धमादनपर्व्वतः । इलावृतं नीलगिरेर्याम्यतो, निषधादुदक् । सुमेरुश्चतुःसीमाभिरभिव्याप्ते देशेऽस्ति । "माल्यवांश्च

शतकोटिपत्रमात्रोमिवास्य किल मध्यमावृतः । नीलश्वेतनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृतम् । निषधनीलहुगन्धमाल्यवैरलमिलावृतमावृगमावभौ । अमरकेलिकुलायसभाकुलं रुचिरकाञ्चनविलमधीतकम्'' शि० पि० । ''एतेन भारतमिलावृतवद् विभाति'' माघः । इलावृतस्य पर्य्यन्तादिवर्णनम् । भाग० ५ स्क० १६ अ० ।

''एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोड़शसाहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसाहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरेण दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति । एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम् । तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः । केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते । मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः । चतुर्ष्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इव अधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः । ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति । येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुरभिगन्धबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति । यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति । एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनदी नाम मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दति । तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना च वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति । यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वनिरूढस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति । या ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो वायुः समन्ताच्छतयोजनमनु वासयति । एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुड़ान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति । यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसर्षभनागकालञ्जरनारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः । जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ । एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ । अष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः । मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति । तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः'' । भा० भी० ६ अ० जम्बूखण्डविभागे तु ।

''धनुःसंस्थे महाराज ! द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इलावृतं मध्यमन्तु पञ्च वर्षाणि चैव ह । उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः । आयुःप्रमाणमारोग्यं धर्म्मतः कामतोऽर्थतः । समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ! । एवमेषा महाराज ! पर्व्वतैः पृथिवी चिता । हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः । यत्र वैश्रवणो राजन् ! गुह्यकैः सह मोदते । अस्त्युत्तरेण कैलासात् मैनाकं पर्वतम्प्रति । हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः । तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् । रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः । यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिर-

स्वजाः । तत्रैव तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः । स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः । उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समन्ततः । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः । तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी । अचिन्त्या दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवैष संविधिः । उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्य्यये । दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गा स्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः" ।

इलिनी स्त्री चन्द्रवंश्यमेधातिथिनृपकन्यायाम् । "मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात् कण्वोऽभवद्द्विजः । इलिनी नाम यस्यासीत् कन्या वै जनमेजय !" हरिवं०३२अ० ।

इली स्त्री इल–गतौ क गौरा० ङीष् । करवाले (काटार)।

इलीविश पु० असुरभेदे "अभिध्यदिलीविशस्य दृढाविरुद्भिन्नच्छृणमिन्द्रः" ऋ०१,३३,१२,

इलीश पु० इलीव करवालिकेव शोभते शुभ-ड । करवालिका सदृशावयवे समानख्याते मत्स्यभेदे ।

इलिश पु० इलीश+पृ० । इलीशमत्स्ये (इलिश) ।

इल्वल पु० इल+स्तत्रे वलच्–नि० गुणाभावः । १मत्स्यभेदे २असुरभेदे च मेदि०स च सिंहिकापुत्रभेदः "सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः । सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । व्यंसः शल्यश्च बलिनो नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव (कालनेमि) कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः" हरि०३अ० । तच्चरितं यथा

"इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन ! । मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः । स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु । तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्निभम् । चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् । तदाप्रभृति राजेन्द्र ! इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः । मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः । मेषरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवत् क्षणात् । संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति । स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् । स पुनर्देहमास्थाय जीवन् स्म प्रत्यदृश्यत । ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् । तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् । श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः । तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः । वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विनाशयन् । एवं स ब्राह्मणान् राजन् ! भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः" भा०व०९६अ० ।

३मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चसु तारासु स्त्री०व० । तत्र इन्वका इति पाठान्तरम् । इन्वन्ति प्रीणयन्ति इवि-प्रीणने क्वुन् इदित्त्वात् नुम् क्षिपकादि० न अत इत्वम् इति भानुदीक्षितः । तेन इल्वका इति लकारमध्यपाठकल्पनं प्रामादिकमेव । [ऐन्वीत् । इन्वकाः ।

इव व्याप्तौ प्रीणने च इदित् भ्वा०पर०सक० सेट्। इन्वति

इव अव्य० इण्–क्विप् क । १सादृश्ये, २उत्प्रेक्षायाम्, ३ईषदर्थे, वाक्यालङ्कारद्योतकता चास्य तत्र उपमायाम् "इवेन नित्यसमासोविभक्त्यलोपश्चेति" वार्त्ति० उक्तेर्नित्यसमासः विभक्त्यलोपाभावश्च स च समासस्वरार्थ एव । "वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये" रघुः ।"हंसीव कृष्ण ! ते कीर्त्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते" चन्द्रालोकः। एतत्प्रयोगे श्रौती उपमा "श्रौती यथेवशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि" सा०द०उक्तेः । उत्प्रेक्षायाम् ।"गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव" रघुः । "गङ्गाम्भसि सुरत्राण ! तव निःसाण निःस्वनः । स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी" "सुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः" सा०द० इवादिशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षावाच्यत्वम् । "वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः" सा०द०उक्तेः । वाक्यालङ्कारे "सर्वदा क इव वा सुखितोऽस्ति" किरा०"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु० "स्खलति सा कियतीमिव न व्यथाम्" नैष० ईषदर्थे "तदस्ति पर्युषितमिव" शत०ब्रा० "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" कुमा० ४अवधारणार्थे च । "श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवाः" ऋ०१,१८४,३। "इषकृतेव इवशब्द एवार्थे" भा० । "अक्षण्वेव तु वा ईश्वरा" शत०ब्रा०। इवशब्दोऽवधारणार्थे" भा० ।

इषीका स्त्री इषीका पृ० । इषीकाशब्दार्थे अमरटीका ।

इष गतौ सर्पणे च दिवा०पर०सक०सेट् । १इष्यति, ऐष्यत् । ऐषीत् इषितः एषित्वा । "इष्यन् वाचमुपवक्तेव होतः" ऋ० ९,९४,९ । "योऽभियात इषितः प्रयाति" अथ० १०,८,३५ । "स तत्कर्णीपितस्तूयमन्वे" अथ० ६,३५, ५ । "हिन्वानो वाचमिष्यसि" ऋ० ९,६४,९ । इष्या-

यामपि "अथ इष्य होतरित्यथ इच्छ होतरित्येवैतदाह" शत०ब्रा० १,८,२,१५। गतौ तुदादिरपि इषति निरु०।

अनु+अन्वेषणे गवेषणे "अन्विष्यन्तस्ततःसीताम्" रामा० "यावदेनामन्वेष्यामि" शकु०। "न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्" कुमा०। "तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः" रघुः। स्वार्थे णिच्। तत्रैव "राममन्वेषयामि" सा०द०।

प्र+प्रेरणे। "अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम्" भा०व०१६ अ०। "गत्वा प्रैषीञ्च रावणम्" भट्टिः "अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुणः प्रेष्यति" आश्व०श्रौ०। "शेषं च प्रेष्यति" कात्या०१२,६,१ "अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसः प्रेष्य" शत० ब्रा० ३,८,२,२७। यत् प्रैष्यः। घञ् प्रैषः। स्वार्थे णिच्। प्रेषयति प्रेषयामास। "स च मां प्रेषयामास" रामा०। [षितः पर्य्येषणा।

परि+सत्कारपूर्व्वकनियोजने पर्य्येष्यति स्वार्थे णिच् पर्य्ये-

इष वाञ्छायाम् तुदा०पर०सक०सेट् वेट् क्तः। १इच्छति, "इच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते" कुमा०। इच्छेत् "यदीच्छेद्विपुलान् भोगान्" मल० त०पु०। "राजान्तेवासिवाक्येभ्यः सोदयोत्खे(?)न क्षुधा" वा०स्म०। ऐच्छत् ऐषीत् "ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्नम्" भट्टिः इयेष "इयेष सा कर्त्तुमवन्ध्यमात्मनः" कुमा०। ईषतुः। इच्छन् "किमिच्छन् कस्य कामाय किमर्थमनुसंज्वरेत्" श्रुतिः।

एषिता—ऐष्टा एषित्वा—इष्ट्वा। भावे श इच्छा "आत्मजन्या भवेदिच्छा" न्यायका०। इष्टः "इष्टोऽसि मे सखा चेति" गीता। कर्मणि इष्यते "निरात्माश्रुदिष्यते" स्मृतिः। एष्टव्यः एषितव्यः। "एष्टव्या बहवः पुत्रायद्येकोऽपि गयां व्रजेत्" पु०।

अनु+अन्वेषणे। "तं अहन्त इवान्वीषुः" शत०ब्रा०। "कृत्स्नमात्मानमन्विच्छामो यमन्वेष्टा" छा०उ०। "अनुपदमन्वेष्टा" पा० "वयं तत्त्वान्वेषात् मधुकर! हतस्त्वं खलु कृती" शकु०

प्रति+ प्रतिग्रहे प्रतीच्छति (प्रतिगृह्णाति)। "ततः प्रतीच्छ प्रहरेति वादिनी" नैष० "स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्याम्" प्राप्तौ च "बुद्धौ शरणमन्विच्छ" गीता। स्वार्थे णिच् वेदे०नि० गुणाभावः। इषयति "इच्छं स्तदास्त रायेण मदन्त इषयेम ज्योतिः" ऋ०१,१८५,८। "इषयेम इच्छाम" भा०।

परि+अन्वेषणे च परीच्छति (अन्विष्यति) "भगवन्तं वा अहमेभिरार्त्विज्यैः पर्य्येषिषम्" छा०उ०।

अभि+सम्यगिच्छायाम् अभीष्टम्।

इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादि० पौनःपुन्ये पर०सक० सेट् इष्णाति इष्णातु इषाण। "इष्णन्निषाणामुं मइषाण सर्व्वलोकं मइषाण" यजु० ३१,२२,ष०। ऐष्णात् ऐषीत्। एषितः एषित्वा। प्रेरणे च। "भिनद्गिरिं शवसा वज्रमिष्णन्" ऋ० ४,१७,३। इष्णन् प्रेरयन्" भा०। इच्छार्थेऽपि "पूर्वीरिषश्चरति मध्व इष्णन्" ऋ० १,१८१,६। "मध्वः मधुनः इष्णन् इच्छन्" भा०। आभीक्ष्ण्यञ्च क्रियापौनःपुन्यम्। क्रिया च धात्वर्थविशेषः स च वाञ्छागत्यादिरेव तस्यैवाभीक्ष्ण्यद्योतनेऽस्य धातुत्वम्

इष गतौ भ्वा० उभ०सक० सेट्। एषति ते। ऐषीत् ऐषिष्ट अनु—अनुसरणे। अन्वेषति। "अन्वेषन्तोवनं राजन्" "देशमन्यं दुराचारमन्वैषन् वानरास्तथा" रामा०।

इष् त्रि० इष—इच्छायां क्विप्। १इच्छायुक्ते। इष्टचरः। "विदाद्दूर्जं शतक्रतुं विदादिषम्" ऋ२,१२,४। कर्मणि क्विप्। २इष्यमाणे त्रि० ३अन्ने स्त्री "मधुमतीर्न इषस्कृधि" यजु० ७,२, "आशिषामवत्परीरिषः १,२,१। "इषे त्वोर्ज्जे त्वा" यजु० १,१,। इष्यतेइष—अन्तर्भूतण्यर्थे कर्म्मणि क्विप्। ४एषणीये। "इषस्तुतो मघवन्" ऋ० ५,५०,५, "इषः एषणीयस्य" भा०। इष—गतौ भावे क्विप्। ५यात्रायाम् स्त्री

इष पु० इष—गतौ क्विप्—इट् यात्रा तस्मिन् साधौ जिगीषूणामस्मिन् अर्श आ०अच्। सौरे चान्द्रे च आश्विने १मासि। "आवर्ये भाद्रमासि सुपतिम्यष्गतो पार्थवाम: प्रदिष्टः" राजमा०उक्तेः "सौराश्विनस्य यात्राया अर्थलाभदत्वात्तथात्वम्"। अत एव रघौ "सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान्। यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्"। शरत्कालस्य राज्ञां यात्रार्थत्वमुक्तम्। शरदुक्तश्च "इषश्चोर्जश्च शरदिति" श्रुत्युक्तः आश्विनकार्त्तिकमासरूपःकालः तस्य च सौरत्वमुक्तवाक्ये वक्ष्यते "आमेखलं सञ्चरतां घनानां छायामिषे सानुगतां निषेव्य" कुमा०पाठान्तरम्। "अनिमिषेऽनिमेषमपश्यत" माघः। तत्र चान्द्रे "इषे मास्यसिते गते नवम्यामार्द्रयोगतः" तिथि० देवीपु०अत्र चान्द्रोगौणः "यच्छरद्यूर्जश्च ओषधः पच्यन्ते तेनोहैताविषश्चोर्जश्च" शत० ब्रा० का०४,२,१,१७, "अन्तर्भूतण्यर्थे भावे कअर्थे क"। २प्रेषणे "इषवान् मम रेजति" ऋ०१,२८,६, "इषवान् प्रेषणवान्" भा०। इष—इच्छायां कर्मणि घञर्थे क ३अन्ने म०निरु०।

इषणि स्त्री इष—भावे अनि वेदे०नि० गुणाभावः। प्रेषणे

"दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवेत्मना शतिनं पुरुरूपमिषणि" ऋ०२,२,९, इषणि एषणायाम् भा०। सप्तम्या लुक्। लोके तु एषणिः वा ङीप्। इषणिमिच्छति क्यच्। वेदे० नि० इलोपः इषण्यति "ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्यन्" । ऋ०३,६१,७, ततः भावे अ। "इषण्या प्रेषणायाम्" "इषण्यया नः पुरुरूपमाभर" ऋ०८,४९,१८।

इषव्य त्रि०इषुणा विध्यति इषौ कुशलो वा यत्। शरलक्ष्ये, १शरव्ये २शरत्यागकुशले च "आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी" यजु०वा०२२,२२ "इषुभिर्विध्यति इषव्यः यद्वा इषौ कुशलः" वेददी० [धातयः" ऋ०९,७९,१,

इषि त्रि०इष–कि। इच्छावति "विपश्चिदश्वाना इषयोऽभ्य-

इषिका स्त्री इष–गत्यादौ क्वुन् अत इत्त्वम्। इषीकाशब्दार्थे तूलशब्दपरे ह्रस्वः इषिकतूलम्" तद्धेयतूले।

इषीका स्त्री ईष–गत्यादिषु ईकन् कित् ह्रस्वश्च। १गजनेत्रगोलके। २काशे, ३मुञ्जामध्यवर्त्तितृणे च तदाश्रयात्रैव अश्वत्थाम्ना पाण्डववधाय महास्त्रं परित्यक्तम् यथा भा० प० १४अ० "व्यथितात्माऽभवत् द्रौणिः प्राप्तश्चैनममन्यत। तत्र दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत्। जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना। स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत्" इत्युपक्रम्य "ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत। प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन् कालान्तकयमोपमः" इमामिषीकामधिकृत्य कृतोपाख्यः अण् ऐषीकं भारतान्तर्गतपर्वभेदे "मुञ्जाद्वेषीका तूलमिति" शत०ब्रा० "यदि नडानां यदि वेणूनां यदि वेषीकाणाम्" शत०ब्रा० १,१,४,१९, ४शरशलाकायां ५वीरणशलाकायाञ्च उज्ज्व० "तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामोरामावबोधितः" रघुः।

इषिर त्रि०इष–गतौ किरच्। १गतिशीले। "स न इषिरो अभिता रातः" ऋ०७,२५,४, "इषिरः गतिशीलः"भा० २चलनशीले च "निधामनामिषिरामिन्द्र! भूमिम्"ऋ०२, १०,६। "इषिरां चलन्तीम्" भा० ४अग्नौ पु० उज्ज्व०

इषु पुंस्त्री ईष्यते हिंस्यतेऽनेन ईष–उ ह्रस्वश्च। १बाणे "प्रतिस हरचिषुम्" रघुः। "इषुमति रघुसिंहे दंदशूकान् जिघांसौ" भट्टिः। "इषुभिः प्रतियोत्स्यामि" गीता स्त्रीत्वे "तस्य वाश्नीरिषवो याभिरस्यति" ऋ०२,२१,४,८। "यामिषुं गिरिशन्त! बिभर्ष्यस्तवे" यजु० १६,२। तत्र बाणसंख्ये २पञ्चसंख्यान्विते च। पञ्चशरशब्दे वक्ष्यमाणस्य कामशरस्य पञ्चसंख्याकत्वस्यानुसारेण शरशब्देन हि पञ्चसंख्या बोध्यते। "पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु श्रेयमोजःसु राशिषु" ज्योति०। ३ वृत्तक्षेत्रान्तर्गते जीवावधिपरिधिपर्यन्तलम्बरेखायाञ्च तदानयनप्रकारः सोदाहरणः लीला०दर्शितो यथा

"ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोर्दलितः शरः स्यात्। व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा। जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते" उदा० "दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे। तत्रेषुं वद बाणाज्ज्ये ज्याबाणाभ्याञ्च विस्तृतिम्"न्यासः। व्यासः १०, ज्या ६, अनयोर्योगः १६, अन्तरं ४ तयोर्घातो ६४, तस्य मूलं ८, तेनोनो व्यासः २, दलितः शरः१। तेन १०हस्तव्यासके वृत्तक्षेत्रे यदि जीवमितिः ६ तदा शरमानम् १ एकहस्त इति ज्ञेयम्। ज्ञातशरव्यासके वृत्तक्षेत्रे जीवानयनं यथा व्यासः १० हस्ताः, शरः १हस्तः तेनोनितः व्यासः ९, तस्य मूलम् ३। द्वाभ्यां गुणितम् ६, जीवामानम्। ज्ञाताभ्यां ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनम्। यथा जीवा ६ तस्यार्द्धं ३, तस्य वर्गः ९। शरसंख्यया १ भक्तो ९। शरसंख्यया १ योगे व्यासमानम् १०। एवमन्यसंख्यकजीवादौ अनया दिशा शराद्यानयनम्। ग्रहाणां क्रान्तिवृत्त क्षेत्रस्य शरानयनं संक्षेपेण दर्शितम् सि०शि०

"सविराशिग्रहद्युज्यानिघ्नस्त्रिज्योद्धृतः शरः। स्फुटोऽसौ क्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मण्ययनाख्ये तथा" सू०। "अयं संक्षिप्तो गौणप्रकारः। मुख्यस्तु पूर्वं व्याख्यात एव। तथापीह युक्तिमात्रमुच्यते। विषुवद्वृत्तात् क्रान्तिर्ध्रुवाभिमुखी। क्रान्त्यग्राच्छरः कदम्बाभिमुखः। अयं तेन तिर्यक्त्वेन न संस्कार्यः। अतः क्रान्त्यग्रे यद्द्युज्यावृत्तं तस्य शराग्रस्य च यदन्तरं तत् तेन संस्कृता सती स्फुटा भवति। तज्ज्ञानार्थं कोटिरूपम्। शरः कर्णरूपः। तद्वर्गान्तरपदं द्युज्यावृत्ते भुजः। एतत् त्र्यस्रं दिग्वलनजत्र्यस्रसंभवम्। तत्र सत्रिराशिग्रहक्रान्तिः कदम्बध्रुवस्थलयोरन्तरम्। तज्ज्या भुजः। तद्द्युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्णः। यदि त्रिज्येयं कोटिस्तदा शरेण केत्युपपन्नम्। कोटिरूपस्यैव शरस्य ध्रुवेऽन्नुखत्वात्तज्ज्ययाऽयनं दृक्कर्म कर्त्तुं युज्यते" प्रमि० त्रिप्रश्नाधिकारे च "विक्षेपलिप्ताः क्षितिजादिकानां खेषा ११० द्विबाणेन्दुमिता १५२ रसाश्वाः ७६। षट्त्रीन्दवः १३६, स्वाग्निभुवः १३० सितज्ञपातौ स्फुटौ स्वचलकेन्द्रयुक्तौ" सू० "क्षितिजस्य खरुद्रमिता ११० मध्यमा

विक्षेपलिप्ताः । बुधस्य द्विबाणेन्दुमिताः १५२ । गुरोः षट्सप्ततिः ७६ । शुक्रस्य षड्द्विभू१२६ तुल्याः । शनेः खनीन्दु १२० मिता वेदितव्याः । तथा बुधशुक्रयोर्यौ गणितागतौ पातौ तौ स्वस्वशीघ्रकेन्द्रेण युक्तौ कार्यौ । एवं स्फुटौ स्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्यमगतिशासनायां वेधप्रकारेण वेधवलये ग्रहविक्षेपोपपत्तिर्दर्शितैव । किंत्वन्त्यफलज्यार्धधनुषा बलिष्ठेन तुल्यं यदा शीघ्रकेन्द्रं भवति तदा त्रिज्यातुल्यः शीघ्रकर्णो भवति तस्मिन् दिने वेधवलये यावान् परमो विक्षेप उपलभ्यते तावान् ग्रहस्य परमो मध्यमविक्षेपः । एवमेते भौमादीनामुपलब्धाः पठिताः । अथ बुधशुक्रयोः पातस्य स्फुटत्वमुच्यते । भगणाध्याये ये बुधशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते स्वशीघ्रकेन्द्रभगणैरधिकाः सन्तो वास्तवा भवन्ति । ये पठितास्ते स्वल्पाः कर्मलाघवेन सुखार्थम् । अतः पठितचक्रभवौ स्वशीघ्रकेन्द्रयुतौ वास्तवभगणनिष्पन्नौ स्फुटौ भवतः । तथा चोक्तं गोले ।"ये चात्र पातभगणाः पठिता लघवस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरित्यादि"। इदानीं ग्रहविक्षेपानयनमाह" प्रमि०।"मन्दस्फुटात् खेचरतः सपातशुक्राद्भुजज्या पठितेषुनिघ्नी। स्वशीघ्रकर्णेन हृता शरः स्यात् सपातमन्दस्फुटगोलदिक्कः" मू० । "मन्दस्फुटाद्ग्रहात् सपातयुक्ताद्भुजज्या साध्या । सा ग्रहस्य पठितेन शरेण गुण्या स्वशीघ्रकर्णेन भाज्या फलं स्फुटविक्षेपः स्यात् । सपातो मन्दस्फुटो ग्रहो यदि राशिषट्कादूनस्तदोत्तरो विक्षेपोऽन्यथा दक्षिणः । अत्रोपपत्तिः । मन्दस्फुटो ग्रहः स्वशीघ्रप्रतिमण्डले भ्रमति । तत्र च तस्य पातोऽपि । पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपातः । तस्मादारभ्य विक्षेपप्रवृत्तिः । इह सुवर्तुलशलाकया कक्षामण्डलं तत्प्रतिमण्डलं च छेद्यकोक्तविधिना विरचय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले मेषादेः प्रतिलोमं पातस्थानं च चिह्नयित्वा तत्र विमण्डलं निवेश्यम् । पातचिह्नाद्राशिषट्कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं सम्पातं कृत्वा पातात् पूर्वं त्रिभेऽन्तरे पठितविक्षेपप्रमाणेन प्रतिमण्डलादुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारे स्थिरं कृत्वा मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटं ग्रहं प्रतिमण्डले विमण्डले च दत्त्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयोर्ग्रहयोर्यावान् विप्रकर्षस्तावांस्तत्र प्रदेशे विक्षेपः । अथ तस्यानयनम् । पातस्थाने हि विक्षेपाभावः । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः । अन्तरेऽनुपातेन । अतः पातग्रह-

चिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तत्र तयोर्योगे कृते भवति । यतो मेषादेरनुलोमं ग्रहो दत्तः । पातस्तु प्रतिलोमम् । अतस्तयोर्योगः शरार्थं किल केन्द्रम् । तस्य दोर्ज्या साध्या । यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया पठितविक्षेपतुल्यं प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं लभ्यते तदाऽभीष्टया ग्रहस्थानभवया दोर्ज्यया किमिति फलं शीघ्रकर्णाग्रे विक्षेपः । अथ द्वितीयोऽनुपातः । यदि शीघ्रकर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे क इति । अत्र गुणभाजकयोस्त्रिज्यातुल्ययोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते सति दोर्ज्यायाः पठितविक्षेपो गुणः शीघ्रकर्णो हरः । फलं कक्षाप्रदेशे विक्षेपो व्यासरूपस्तस्य चापं स्फुटविक्षेप इत्यर्थः । भूचिह्ने सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं विमण्डले ग्रहस्थाने निबद्धं सूत्रं कार्यः । सूत्रकक्षामण्डलयोरन्तरं स्फुटः शर इत्यादि सर्वं बालाय दर्शनीयम् । इदानीं विक्षेपस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यतार्थमयनवत् स्फुटीकरणमाह" । प्रमि० "त्रिज्यावर्गादयनवलनज्याकृतिं प्रोह्य मूलं यष्ट्या क्षुण्णः परविशिखस्ताडितस्त्रिज्ययाप्तः । यद्वा राशित्रययुतखगद्युज्यकाघ्नस्त्रिमौर्व्या भक्तः स्पष्टो भवति नियतं क्रान्तिसंस्कारयोग्यः" मू० । ग्रहस्य "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनीत्यादिनायनं वलनं साध्यम् । अत्र वलनशब्देन वलनज्या ग्राह्या न धनुः । तथा इतः प्रभृति उत्क्रमज्याभिः कर्म कर्तव्यम् । यत उत्क्रमज्याभिः शरज्या शरकलातुल्यैव भवति । तस्यानयनम् । वलनस्य वर्गं त्रिज्यावर्गादपास्य यन्मूलं लभ्यते तद्यष्टिसंज्ञं ज्ञेयम् । तया यष्ट्या ग्रहविक्षेपो गुणितस्त्रिज्यया भक्तः स्फुटः क्रान्तिसंस्कारयोग्यो भवति । अथानुकल्प उच्यते । यद्वा राशित्रययुतखगद्युज्यकाघ्न इति राशित्रययुतस्य ग्रहस्य यावती द्युज्या तया स गुणस्त्रिज्यया भक्तः स्फुटो भवति । अत्र भाजकस्यैकत्वाद्गुणकस्यान्यत्वात् फलं स्वल्पान्तरमित्यतोऽनुकल्पेनोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्यग्रात् किल शरो भवति । शराग्रे ग्रहः क्रान्तिः शरेण संस्कृता स्फुटा भवति । अत्र गणितागतेनैव शरेण क्रान्तिः स्फुटा क्रियते तदयुक्तम् । यतः क्रान्तिर्विषुवन्मण्डलात् तिर्यग्ध्रुवाभिमुखी । विक्षेपस्तु क्रान्तिमण्डलात् तिर्यक्कदम्बाभिमुखः । यथोक्तं गोले । "सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा" । सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिनलवान्तरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो

वलनवशोधकम् । तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्तं चेति” । अतो विक्षेपः कदम्बाभिमुखो भवति । ध्रुवाभिमुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य भिन्नदिकस्य योगवियोगावुचितौ । तयोर्यद्भिन्नदिक्त्वं तदायनवलनवशात् । अथ तद्गोलोपरि प्रदर्श्यते । यथोदितं गोलं विरचय्य क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवतिभागान्तरेऽन्यत् तिर्य्यग्वृत्तं निवेश्यम् । अथ ग्रहचिह्नाद्ध्रुवोपरिगामि सूत्रं तस्मिन् वृत्ते यत्र लगति तत्कदम्बयोरन्तरस्य ज्या तिर्य्यग्ज्या स कर्णः । तयोर्व्वेगान्तरपदं कोटिः । सा च यष्टिसंज्ञा । क्रान्त्यपाद्विक्षेपः कदम्बाभिमुखः कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणायानुपातः । यदि तिर्य्यग्ज्याकर्णे यष्टिः कोटिस्तदा शरकर्णे का । फलं क्रान्तिसंस्कारयोग्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपाग्रस्थस्य ग्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य च यद्याम्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अथानुकल्पेऽपीयमेव वासना । अत्र सत्रिराशिग्रहक्रान्तिज्या भुजस्थाने कल्पिता स भुजः । तद्द्युज्या यष्टिस्थाने कल्पिता सा कोटिः । तत्रापि तिर्य्यग्ज्या कर्ण इति सर्व्वमुपपन्नम्” प्रमि० । तत्रैव स्थानान्तरेऽप्युक्तम् ।

“नाडिकामण्डलात् तिर्य्यगन्तरं यत् क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताम्बरः । क्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः” गू० ।“क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडिकावृत्तात् तिर्य्यगन्तरं सा क्रान्तिः अथ विमण्डले च यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः” प्रमि० ।

४ सामवेदविहिते यज्ञभेदे । “इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ” सि०कौ० । इषुप्रकारः स्थूला० कन् । इषुकः शरप्रकारे

इषुकामशमी स्त्री पुरीभेदे “पूर्व्वेषुकामशमी” सि०कौ० ।

इषुकार पु० इषुं करोति कृ–अण् उप० । बाणकारके शिल्पिभेदे “पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गोऽन्वेषणं वने । इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम” भौतेनोक्तं सम-र्थंनीयं पिङ्गलादीनां यथोपदेशकारित्वात् गुरुत्वं तथा वर्णितम् यथा । “आशा बलवती राजन् ! नैराश्यं परमं परमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला । सामिषं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते । गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते । सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिसमाश्रिताः । अयत्नेनैव जीवन्ति सारङ्गा इव पक्षिणः । इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः । समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्” “बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम् । “एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा” भा० शा० प० अ० १७८ इषुकृदादयोऽप्यत्र ।

इषुकृत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी ऋजुगामी वा कृतः । बाणतुल्यं शीघ्रगामितया ऋजुगामितया च कृते । “श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या” ऋ० १८४,३ । इषुकृतेव इवशब्द एवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छीघ्रऋजुगामिनौ कृताविव सन्तौ” भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्व्वत्र आन्द्र च्या । एतेन इषुकृच्छब्दस्योदाहरणतया एतस्या ऋच उपन्यासः प्रमादिक एव ।

इषुध शरधारणे कण्ड्वा० प० अक० सेट् । इषुध्यति ऐषुध्यीत् इषुध्यिता–इषुधिता । याच्ञायामपि “विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसि” ऋ० ६,५०,१ । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि” ऋ० ८,५८,२ । भावे अ । इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । “दिवोदासोऽम्भस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः” ऋ० १,१२२,१ । उण् इषुध्यु प्रार्थके “इषुध्यव ऋतसापः पुरन्धीः” ऋ० ५,४१,६ ।

इषुधर पु० इषुं धरति धृ–अच् ६त० । बाणधरे इषुभृदादयोऽप्यत्र । “यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्यत्” भट्टिः ।

इषुधि पुंस्त्री० इषवो धीयन्तेऽत्र धा–कि इषुध–इन् यलोपो वा । बाणाधारे बाणधारके वा तूणे । स्त्रीत्वे “धनुर्गृहीत्वेषुधीमादाय तथाऽक्षये महेषुधी” भा० व० । २८अ० । निषङ्गेण इषुधीरसक्तः” ऋ० १,३३,३ । पुंस्त्वे “बद्धाऽऽपन्नौ महेषुधी” रामा० । “बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य” । “इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च” ऋ० ६,७५,५ । ‘बह्व इषवो धीयन्ते इषूणां निधानत्वात् “इषुधिरिषूणां निधानम्” यास्कः” भा० ।

इषुप पु० इषुं पिबति पा० पाने क उप० स० । असुरभेदे स हि कलावतारे नग्नजिन्नामा राजासीत् यथाह भा० आ० ६७अ० “इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीत् भुवि विख्यातविक्रमः” ।

इषुपुङ्खा स्त्री इषोः पुङ्खमिव पुष्पमस्याः । शरपुङ्खायाम् ।

इषुपुष्पा स्त्री इषुरिव पुष्पमस्याः । शरपुष्पायाम् ।

इषुमत् पु० इषवः सन्त्यस्य प्राशस्त्येन मतुप् । प्रशस्तबाणधरे । “इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ” भट्टिः ।

इषुमात्र न० इषुः प्रमाणमस्य इषु+मात्रच् । १शरप्रमाणे अग्नि-वेदिगां २कुण्डे कुण्डशब्दे विवृतिः । ३इषुप्रमाणमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "यद्येकः पशुः स्यात् एकप्रादेशां कुर्यात् अथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषुमात्रीं वा वीर्य्यं वा इषुर्वीर्य्यवत्त्वमेतैव तद्भवति । पञ्चप्रादेशा ह्येव त्वेव इषुरेषुर्भवति" शत० ब्रा० ६,५,२,१० । इदञ्चा-मधिकृत्य प्रवृत्तम् । उखां करोतीत्युपक्रम्य "पञ्चप्रादेशा मिषुमात्री वा तिर्य्यक् पञ्चपशौ" कात्या० १६,२,२५, उक्तेः । इषुमानं च अङ्गुल्यवधिबाहुमूलपर्य्यन्तमानं तच्च प्रादेशत्रयम् याज्ञिकसम्प्रदायप्रसिद्धम् । ४शरगतिपर्य्य-न्तमाने च । "अथ यदब्रवीत् वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मैषु-मात्रमेव तिर्य्यक् वर्द्धते इषुमात्रं प्राङ्सोऽवैवावरं सह-द्रम् ददावव" शत० ब्रा० १,६,२,११ इत्यासुरवर्द्धन प्रकारः । "इषुमात्रं धनुषः सकाशात् बलात् प्रयुक्तेषु-र्यावद्दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रतिपक्षं तिर्य्यक् उभय पार्श्वतः अवर्द्धत" भा० । शरविक्षेपप्रमाणस्य । इषु-विक्षेपशब्दे दृश्यम् ।

इषुविक्षेप पु० इषोर्विक्षेपयोग्यदेशः । शार्ङ्ग शतहस्तमिते शरविक्षेपयोग्ये देशे तत्प्रमाणमाह आ० त० पितामहः "मध्यमेन च चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् । कृतान्तात्तु शते शार्ङ्गे क्षयं कृत्वा विचक्षणः । तत्प्रमाणदेशातिक्रमेणैव पुरीषोत्सर्गः कार्य्यः । "ततः कक्ष्यं समुत्थाय कुर्य्यात् मैत्रं नरेश्वर ! नैऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः" । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गं इषुविक्षेप मतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशादूर्द्ध्वं" आ० त० रघु० ।

इषेत्वक पु० इषे त्वा इतिभागोऽस्त्यत्रानुवाके अध्याये वा गोपथा० वुन् । इषेत्वा इतिमन्त्रयुक्ते अनुवाके अध्याये च । स च यजुर्वेदीयः प्रथमाध्यायः तत्रादौ इषे त्वो-र्ज्जेत्वेति पठ्यमानात् तस्य तथात्वम् एवं तदन्तर्गतोऽनु-वाकोऽपि तथा ।

इष्कर्त्तृ त्रि० निस्+कृ–तृच् "निसस्तपावनासेवने" प्राति-शाख्यस्त्रप्रोक्तेषोपसर्गैकदेशनकारलोपः । निष्कर्त्तरि । "इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसम्" ऋ० १०,१४०,५ । इष्कृतादयोऽप्यत्र ।

इष्कृति स्त्री निस्+कृ–क्तिन् इष्कर्त्तृवत् नलोपः । गर्भात् निष्क्रमकारिण्यां मातरि जनन्याम् । "इष्कृतिर्नाम वो माता योयूयं स्थ निष्कृतीः" यजु० १२,८३, । "इष्-कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी" वेददी० ।

इष्ट त्रि० इष–कर्म्मणि क्त । १अभिलषिते, २प्रिये "इष्टोऽसि मम बलेति गीता० च । यज भावे क्त । ३यज्ञादौ न० कर्म्मणि, क्त । ४पूजिते ५एरण्डवृक्षे पु० । ६संस्कारे न० । "एकाग्निकर्म्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते । अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च प्राहुरिष्टमिति स्मृतम्" जातूकर्ण्योक्ते ७धर्म्म-कार्य्ये न० । इष्टञ्च इच्छाविषयः तच्च द्विविधं गौणं मु-ख्यञ्च । तत्र इतरेच्छानधीनेच्छाविषयोमुख्यं तत्साधनं गौणम् । तत्र मुख्यमिष्टं सुखं दुःखाभावश्च । तदिच्छाया इतरेच्छानधीनत्वात् । तत्साधनं पाकभोजनादि गौणं सुखदुःखाभावेच्छयैव तदिच्छायाः समुत्पादात् अ-धिकमिच्छाशब्दे ९१२ पृष्ठे उक्तम् । तत्रेच्छाविषये "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्" । "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्म चोच्यते" । "इष्टं हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ भाविताः" इति च गीता । यज्ञे "पुरोडाशभुजामिष्टमिष्ट कर्त्तुमतन्द्रिताम्" माघः इष्टं यागः इष्टमीष्टं कर्त्तुमत-न्द्राणामित्यर्थः । "इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्" देवलः । इष्टं यजनम्" शु० त० रघु० इत्युक्ते च "यज्ञैरिष्ट क्रतुशतम्" विक्रमो० स्मृतिपरिभाषिते इष्टकर्म्मणि द्विजातीनामेवाधिकारः न स्त्रीशूद्रयोः यथाह "इष्टञ्च द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके" जातूकर्ण्यः "वैदिके वेदसाध्ये अग्नि-होत्रादाविति" रत्नाकरः । "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्याम् वृद्धानाथाऽति-थीन् स्त्रियः" इत्यत्र स्मृतिवचने स्त्रिया पूर्त्तमात्रेऽधिकार-विधानात् तत्र "अवाप्तयोत्सर्गरूपपूर्त्ते गोरवतारणानुम-न्त्रणयजमानकर्तृकमन्त्रपाठ विधानात् तत्र अमन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽपि तयोर्नाधिकारः विशेषोपदेशाभावात्" इति द्वैतनिर्णयानुसारिणः । इष्टोत्सर्गे तदङ्गहोम इव ब्राह्मण द्वारा तन्मन्त्रपाठसम्भवात्तयोरपि तत्राधिकारः इति रघुनन्दनादयः । "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" वराहपु० "तस्य तत्कृतस्याग्नौ न स्त्री जुहुयादनुपेतः" आप० वचनं तु स्वयंहोमविषयम् । "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" याज्ञ० श्रौत इव स्मार्त्तेऽपि कर्म्मणि ऋत्विग्वरणोक्तेः । अतएव "ऋ-त्विग्वादे नियुक्तश्च समौ संपरिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्वाम्याप्नु-

थात् पुरुषं हानिं वाहेऽस्य वा जयमिति" बृह० उप० ३,८ "श्रौते कर्मणि न० "उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च" यजु० १५,५४ इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्ते कर्मणी" वेददी० । १० इच्छया कल्पिते लि० "इष्ट-हतिरिष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन" लीला० ११यज्ञेन तोषिते परात्मनि १२विष्णौ च पु० "इष्टो-ऽविशिष्टः शिष्टेष्टः" विष्णु स० "इष्टः परमानन्दात्मकत्वेन प्रियः यज्ञेन पूजितो वेति" भा० । यज–करणे या० क्त, भावे क्त स्वार्थे अच् वा । १३ इष्टकायां न० । "मरुतार्कैश्च शुध्यन्ति पक्वेष्टचितानि च" विष्णु०।

इष्टकाचित लि० इष्टकया चितः व्याप्तः । इष्टकाभिर्व्याप्ते

इष्टकर्मन् न० इष्टप्रसिद्ध्यर्थं कर्म शाक०त० । लीलावत्युक्ते गणितभेदे तत्प्रकारो यथा "अथेष्टकर्मणि करणसूत्रं वृत्तम् "उद्दिष्टकालापवदिष्टराशिः क्षुण्णो हृतोंऽशै रहितो युतो वा । इष्टाहतं दृष्टमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तमितीष्टकर्म । अत्रोद्देशकः । पञ्चघ्नः स्वत्रिभागोनो दशभक्तः समन्वितः । राशित्र्यंशार्द्धपादैः, स्यात् कोराशिर्द्व्यूनसप्ततिः । न्यासः गुणः ५ । स्वत्रिभागः १/३ । हरः१०। राश्यंशाः १/३ १/२ १/४ । दृश्यम् । ६८ । अत्र किल कल्पित-राशिः ३ । पञ्चघ्नः । १५ । स्वत्रिभागोनः । १०। दश-भक्तः । १ । कल्पित ३ राशेस्त्र्यंशार्द्धपादैः ३/३ ३/२ ३/४ समन्वितोहरोजातः १७/४ । अथ दृष्टम् ६८ इष्टेन ३ गुणितम् २०४ । हरेण १७/४ भक्तं जातोराशिः । ४८ । एवं सर्वत्रोदाहरणे राशिः केनचिद् गुणितोभक्तोवा राश्यंशेन रहितोयुतोवा दृश्यते इष्टं राशिं प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्दिष्टकालापवत्कर्मणि कृते यन्निष्पद्यते तेन भजेद्दृष्टमिष्टगुणं फलं राशिः स्यात् । तत्र दृष्टजात्यु-दाहरणम् । यूथार्द्धं सत्रिभागं वनविवरगतं कुञ्जराणाञ्च दृष्टं षड्भागश्चैव नद्यां पिबति च सलिलं सप्तमांशेन मिश्रः । पद्मिन्याञ्चाष्टमांशः स्वनवमसहितः क्रीडते सानुरागो नागेन्द्रो हस्तिनीभिस्त्रिभिरनुगतः का भवेद्यूथ-संख्या । न्यासः

१/२ १/६ १/८ दृश्यम् ४ । एषां सवर्णने
१/३ १/७ १/९ द्वाभ्यामपवर्त्तितं २/३ ।४/२१।
५/३६ । पुनरेषां सवर्णितानामैक्यं नवभिरपवर्त्तितं २५१/२५२ दृश्योनं १/२५२ अनेन ४ दृष्टे इष्टगुणिते भक्ते जाता हस्तिसंख्या १००८ । अपरोदाहरणम् । अमलकमलराशेस्त्र्यंशपञ्चांशषष्ठैस्त्रिनयनहरिसूर्य्या येन तु-र्य्येण चार्य्याः । गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपद्मैः सकलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहि तस्य । न्यासः १/३ १/५ १/६ १/४ दृश्यम् । ६ । अत्रेष्टं राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्वज्जातोराशिः । १२० । अन्यदुदाहरणम् । हारस्तारस्तरुण्या निधुवनकलहे मौक्तिकानां विशीर्णो भूमौ यातस्त्रिभागः शयनतलगतः पञ्चमांशोऽस्य दृष्टः । प्राप्तः षष्ठः सुकेश्या गणक ! दशमकः संगृहीतः प्रियेण दृष्टं षट्कञ्च सूत्रे कथय कतिपयैर्मौक्तिकैरेष हारः । न्यासः १/३ १/५ १/६ १/१० दृश्यम् । ६ । अत्रेष्टं राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्वज्जातोराशिः ३० । अथ शेषजात्युदाहरणम् । स्वार्द्धं प्रादात् प्रयागे नवलवयुगलं योऽवशेषाच्च काश्यां शेषाङ्घ्रिं शुल्कहेतोः पथि दशमलवान् षट् च शेषाद्गयायाम् । शिष्टा निष्कत्रिषष्टिर्निजगृहमनया तीर्थपान्थः प्रयातस्तस्य द्रव्यप्रमाणं वद यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति । न्यासः ।

१/१ दृश्यम् ६३ । अत्र रूपम् १ राशिं प्रकल्प्य
१/२ भागान् शेषान् शेषादपास्य अथवा भागा-
२/९ पवाहविधिना सवर्णिते जातम् । ७/६०
१/४ अनेन इष्टगुणिते ६३ दृष्टे । भक्ते जातं
६/१० द्रव्यप्रमाणम् । ५४० । इदं विलोमसूत्रे-

णापि सिध्यति । अथ विश्लेषजात्युदाहरणम् । "पञ्चांशोऽलिकुलात्कदम्बमगमत्त्र्यंशः शिलीन्ध्रं तयोर्विश्लेषस्त्रिगुणोमृगाक्षि ! कुटजं दोलायमानोऽपरः । कान्ते ! केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रियादूताहूत इतस्ततो भ्रमति खे भृङ्गोऽलिसंख्यां वद । न्यासः १/५ १/३ २/५ दृश्यम् ।१। जातमलिकुलमानम् ।१५। एवमन्यत्रापि"।

इष्टका स्त्री इष–तकन् टाप् "इष्टकेषीकामालानाम्" पा० निर्द्देशात् ह्रस्वम् । (इट्) मृदादिनिर्म्मिते १मृत्खण्डभेदे यज्ञे अग्निचयनार्थे २मृदादिनिर्म्मिते द्रव्यभेदे च शत० ब्रा० तु निर्वचनान्तरमुक्तं यथा । "यावद्यावद्वै जुहवांचकार तावत्तावद् भवतीति तद्यस्मा इष्टे समभवन्तस्मादिष्टका" ६,१,२,२२ । "तं देवा अग्न्योराहुतिभिरभिषज्यन् ते यां यामाहुतिमजुहवुः सासैनं पक्वेष्टका भूत्वा समपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टकास्तस्मादग्निना इष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति" इति च तत्रैव । इष्टकाकरणकाल-प्रकारादि" कात्या० श्रौ० १६,२सू० दर्शितं यथा । "उखासम्भरणमष्टम्याम्" १सू० । "उखायाः सम्भरणमुखा सम्भरणम तदष्टम्यां भवति "अष्टकायामुखां सम्भरतीति

(६,२,२,२२) शत०ब्रा० वचनात् । उखा चोपवप्रणम् अपाठाद्यत्र सम्भृतएव ततश्चान्तराले तस्या अपि प्रयोक्तृत्वम् । मध्यदायतु प्रालानकृष्णाट्स्याम्" कर्कः "आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरश्रे श्वभ्रे स्वत्पिशक्ख- मवदधाति भूमिखनम्" २स्रू० । "भूमिखननमत्यूनान- तिरिक्तम्"क०। "पिक्खमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निदधाति"३स्रू०। 'पिक्खाहवनीययोर्व्यध्वे अर्धपथे"क०। 'व्यध्वे पिक्खाहवनीययोर्मध्ये, वल्मीकवपाम् उपदी- कालतस्य शङ्कयस्य वपामिव वपाम् अन्तःपुटां छिद्रां छिद्र- संयुक्ताम्" संप० । "आहवनीयं दक्षिणेन तिष्ठन्मुञ्ज- पञ्चाङ्गीयवाविशन्ति प्राञ्चोऽन्यगर्दभाजा: पूर्वापरा रास- भोमध्येऽन्यपूर्वाः" ४स्रू० । 'आहवनीयस्य दक्षिणतः तिष्ठद्भिर्मुञ्जमयीभिः पञ्चाङ्गीभिः पञ्चाङ्क्री सुखरिकाः ताभिर्बद्धास्तिष्ठन्ति प्राङ्मुखाः अश्वगर्दभाजा: पूर्वापर- रोत्ता रासभोमध्येऽन्यपूर्वाः" क० । "उत्तरत आहवनी- यस्यारत्निमात्र उभयतश्छेद्या वैणवी सुषिराभ्रिः कल्मा- षाभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा" ५स्रू० । "आ- कल्पर्यांतमूनामुत्तरतो मा भूदित्याहवनीयपक्षणम्"क० । "परिपावरमात्वर्तुरा" संप०। "हिरण्मयीमेके" ६स्रू०। "एके आचार्या इच्छन्ति, अतश्च विकल्पः" क० । "अष्ट- स्थोतं जुहोति संततहुत्स्वहन् मुञ्जान इति (११,१) ७स्रू० । 'अष्टस्वहोतमाज्यद्रव्यं संततं जुहोति" क० । 'देवस्य त्वेति (११,९) अभ्रिमादाय "हस्त आधाले त्वेनाभ- मिमन्त्रयते" । (११,११) ८स्रू० । "अश्वप्रभृतीश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युञ्जानां योगे योगऽइति (११,१२,१४) ९स्रू० । "अभिमन्त्रयते" क० । "अनुपश्यन्नन्तक्रमयत्यनेनाम् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तवन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति" (११,१५,१६) १० स्रू० । "अग्निपु ष्पलतश्च पिक्खं मच्छन्त्वग्निं पुरीष्यमिति" (११,१६) । (६,२,२,१) शत०ब्रा० ११स्रू० । "दक्षिणतश्च ययवो युगपत्" १२स्रू० । "गच्छतां च दक्षिणतः ययवः, उत्तरतश्च पुरुषाः युगपद्गमनं कुर्वन्ति"क० । "अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपिशङ्गमनुख्यानसंक्रमग्निं पुरीष्यमिति" । (११,१७) १३स्रू० । "यो देवादीक्षावति स देवपिशङ्गमनुख्यार्थ- वतः" क० । "वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिक्खमीक्ष- तेऽन्यग्निरिति" (११,१७) १४स्रू०। "इहा निदधात्येनाम् । १५स्रू०। "वल्मीकवपाम्" क०। "आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽ- श्वम्" (११,१८) १६स्रू० । "आक्रम्य वाजिनेन (११,१९)

पिक्खमभिज्ञापयति" १७ स्रू० । "एनेमेत्यश्वोऽभिधीयते" क० "द्यौस्त इति (११,२०) पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्न- नुपश्यन्नुत्क्रामेत्युत्क्रामयति (११,२१) १८स्रू० । "अश्वम्" क० । "उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते (११,२२) १९ क०।"अश्वमेव"क०।'आहवनीयवत् स्थापयति पिक्खस्य" २०स्रू० । "पश्यन्" क० "उपविश्य खदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति (११,२३) 'व्यतिषक्ताभ्यामञ्जलिभ्यामाहुती (११,२३,२४) स्रुवेणाश्वपदे" २१स्रू० । "अत्- संस्कारत्वादुपविश्येत्युच्यते, व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्ध इतरार्धः इतरयोरप्येवमेव" क० । "अभ्र्या पिक्खं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति (११,२५,२७) अन्ति- र्बहिष्कृतरयोस्तयाभ्र्या पिक्खं खनति देवस्य त्वेति (११,२८) २२स्रू० । "अभिपक्षणमभ्र्यन्तरमिखनार्थम् तथा चाह 'अत वा वैषाव्यभिरत्नीदतीति "(६,५,- ४,२ शत०ब्रा० उत्तरया परया ऋचा पूर्वलिखिता- द्वहिर्बहिर्वाञ्छप्रदेशे परिलिखति" । क० "कृष्णाजिनमा- कीर्योत्तरतस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति" (११,२९) २३सू० । "तस्मिन्कृष्णाजिने" क० । "विशाखोऽसिहिव इति (११,२९) २४सू० । "पुष्करपर्णम्" क० "आ- लभत उभे मर्म च स्पृशति"(११,३०,३१) २५स्रू०। "उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, मन्त्रद्वयात्त युगपदालम्भनम्" क० । "पिक्खं पुरीष्योऽसीति (११,३२) । "२६ स्रू० 'आलभते" क०। "पाणिभ्यां परिगृह्योत्थाय दक्षिणोत्त- राभ्यां दक्षिणः पाणिस्त्वामग्नइति" (११,३२ ३८) । पडूमिः सर्वं पक्षकृत्या" २७स्रू० "अत्रैव मन्त्रः "अथैनं परिमृह्णातीति" शत०ब्रा० (६,४,२,२) वचनात्"क० इति द्वितीया कण्डिका ।

"पुष्करपर्णे निदधाति"१स्रू०। "अपः मध्ये ऽपनयत्यपो देवीरिति (११,३८)२सू० । 'श्वभ्र; पिक्खावटः" क० । सं तदति (११,२९) वा तमपक्षिपति "३सू० । 'श्वभ्र- एव" क० । "अनामिकया संवपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च" ४सू० । "संवापश्चावटे पुरीषस्य" क० । "आस्तीर्णयोरन्तात्समुद्गृह्णाति सुजात इति"(११,४०) ५सू०। "आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः" क० । "बन्धनायोभयोः प्रान्तान् सर्वत ऊर्ध्वान् करोति"संप०। 'तिष्ठता सम्भृतोक्तोपनह्यति वासोभ्यग्नइति । (११,४०) ६सू० । 'उदुम्बरीतानन्तान्" क० । 'उत्तिष्ठति पिक्ख- माहायोदु तिष्ठेति" (११,४१) ७सू० । "ऊर्ध्व ऊषु णः

माह्नं प्रभृत्याचूर्णं जगुण इति" (११,४२) ८सू०। "प्रसारितबाहुः पिण्डम्" क०। "अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नवप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जातः स्थिरो भव शिवो भवेति"। (११,४२,४५)" ९सू०। "अवहृत्य पिण्डं नाभेरुपरि धारयन्" क०। "धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुसृष्टन् प्रैतु वाजी इत्याग्निमित्यन्तरयोः" (११,४६) १० सू०। "एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपसृष्टन् धारयति प्रैतु वाजीत्यस्य, इत्याग्निमिति चरस्य" क०। "अन्न आयाहीत्याहृत्य (११,४६) खराकाशमसते सत्यमित्याभिधानात्" (११,४७) ११ सू०। "धारयत्यनुपसृष्टन्नेव" क०। "आयन्त्यावर्त्य पशूनतः पुरस्ताद्रासभो मध्ये" १२सू०। "स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः" क०। "अनड्वा पुरुषश्चोच्यते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति"। (११,४७) १३ सू०। "अनन्यार्थत्वात् पूर्वस्यादृष्टेनाग्निषु प्रव्रजत्-र्मिस्युच्यते (२,११)" क०। "उत्तरत आहवनीयस्योद्धताबोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रिते प्राग्द्वारे निदधात्योषधय इति" (११,४७,४८)१४ सू०। "वि पाजसेति" (११,४९) प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति १५ सू०। "प्रमुच्य पिण्डमजलोमानि स्पृष्ट्वा प्रागुदीचीं दिशं प्रति पशूनुत्सृजति" क०। "आपो हि ष्ठेति (११,५०) पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे" १६ सू०। "पर्णकषायं पलाशकषायम्" क०। पलाशत्वग्भिःक्वथितमुदकं पलाशकषायपक्वम्" संप०। "फेनं च कृत्वां ततः कृत्वा" १७सू०। "ततश्चोदकात् पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति चशब्दात् फेनम्" क०। "अजलोमभिः संसृजति मित्रः संसृज्येति (११, ५३)" १८ सू०। "पिण्डम्"। "शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः संसृज्येति (११,५४)" १९सू०। "शर्करा प्रसिद्धा अयोरसो लोहसिङ्घाणः कीट इति यः प्रसिद्धः अश्मचूर्णः पाषाणचूर्णः चशब्दादेतैः पिण्डं संसृजति" क०। "शर्कराः सूक्ष्मकन्दुकाः अयोरसो लोहरसो यस्ताप्यमानाल्लोहात्पृथग्भवतीति कीट इति लोके प्रसिद्धः अश्मा दृढपाषाणः तेषां चूर्णैः संसृजति" संप०। "संसृष्टामिति" (११, ५५,५७) संयौति" २०सू०। "पिण्डं मिश्रयति आश्लाघयतीत्यर्थः" क०। "अषाढां करोति महिषी प्रथमविन्ना तदाख्या" २१सू०। "अषाढाख्यामिष्टकां महिषी करोति। महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसिद्धत्वादाह प्रथमविन्ना तदाख्या" "तद्वै महिषीति" ब्रा० (६,५,२,१) क०। "भार्याणां मध्ये प्रथमं लब्धा प्रथमपरिणीता वा स्त्री वा तदाख्या" संप०। "यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम्" २२सू०। "महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम्" क०। "त्रिषु स्थानेषु लिखिताम्" संप०। "यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति (११,५७) २३ सू०। "मृदादाने मन्त्रः" क०। "प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वां च" २४ सू०। "तिर्यगायामप्रमाणे विस्तारप्रमाणे च" क०। "पञ्चप्रादेशामित्रिमात्रीं वा तिर्यक्-पञ्चपशौ" २५ सू०। "ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्रमेव पञ्चपशावपि" क०। "मखस्येति (११,५८) प्रथयति" २६ सू०। "आसं पिण्डम्" क०। "अन्तादुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति" (११,५८) २७सू० "धातुशब्दान्मृत्प्रक्षेप एव" क०। "प्रथितस्य तस्य प्रान्तादुन्नीय ऊर्ध्वान् गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्" संप०। "संक्षिप्य ऊर्ध्वां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति" (११,५८) २८सू०। "संक्षिप्य पिपिलया मृदा संक्षिप्य वारिषा संश्लक्ष्णां सुकुमारां कृत्वा" संप०। "विश्वे त्वेति (११, ५८) समीकरोति" २९सू०। (६,५,२,२) शत० ब्रा०। "विस्तीयउत्तरे वर्तिं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति (११,५९) ३०सू०। उखाया ऊर्ध्वप्रमाणस्योत्तरे वितृतीये उपरि वर्तमाने तृतीये भागे सर्वतः सर्वासु दिक्षु स्वरूपीं वर्तिं उन्नाकारां रास्नां (काञ्ची गुणस्थानीयाम्) करोति" क०। "ऊर्ध्वास्तूर्ध्वीं प्रतिदिशं" ३१सू०। "वर्तीः करोति चतस्रोऽपरा वर्तिं प्राप्ताः" ३२सू०। उखायास्त्रासातिवचनत्वाद् संयोगा भवति" क०। "सर्वासु दिक्षु पार्श्वमध्ये बाह्यप्रदेश अपरासचतस्रो ऊर्ध्वोर्ध्वास्तूर्ध्वा करोति क्रियमाणाः मूलत आरभ्य वृत्तिं प्राप्ताः तिरश्ची रास्नां यावदुन्ना:" संप० इति २कण्डिका

"स्तनानिवाभ्यं पूरयति" १ सू०। "ऊर्ध्ववर्तीनामेकैकस्याः" क०। "आसां चतसृणां वर्तीनामयेषु तिरश्च्या वृत्तेरुपरि स्तनानिव स्तनसदृशानूर्ध्वदवयवानुन्नयति" संप०। "द्विस्तनामष्टस्तनामेके" २सू०। "तां हैके द्विस्तनामष्टस्तनामिति (६,५,२, १२) श्रुतेः द्विस्तनपक्षएकस्मिन्नेव वर्त्यग्रे क्रियते अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वाविति क०। "निलं स्पृष्टात्यदितिष्टइति"(११,५२) ३सू०। "तस्ले स्पृष्टातीत्यर्थः" क०। "कृत्वायेति (११,५२) निदधाति उखाम्" ४सू०। "तिस्रसमं" ५सू०। "उखाः

कुर्वन्ति" (६,५,२,१२) श॰ब्रा॰। "तथा च चतिसङ्ख्यकत्वाद्येकैका निधानान्ता क्रियते" क॰। "इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणास्त्र्यालिखिताः" ६सू॰। "तृतीयस्याभ्यर्धे यथाद्यायजमान एव तिस्र इष्टकाः विश्वज्योतिःसञ्ज्ञकाः पृथग्लक्षणाः करोति लक्षणकरणं च प्रथमाद्वितीयाप्रत्यग्रत्वार्थमेवोपधानं यथा स्यादिति" क॰। "मृदश्मपयवां निदधाति" ७सू॰। "उखां क्रियमाणामुपयेतदल्पमयया तां यदनतिरिच्यमानां निदधाति कार्यार्थम्" क॰। "अवशिष्टां मृदश्मपयवसक्तां निदधाति" संप॰। "सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति (११, ६०) प्रतिमन्त्रम् ८सू॰। "शकृद्भिरश्वस्य" संप॰। "अभ्रा अश्वं महदस्त्वं खनत्यदितिष्टेति (११, ६१) ९सू॰। "अभ्रिम पूर्वोक्तैव प्रकृतत्वात् खन वा वेणव्यभ्रिरत्नीवेदतीति (६,५,४,२) श॰ब्रा॰वचनात्" क॰। "श्रपणमालीयं यथाकृतमवदधाति" १०सू॰। अश्वे, येनैव क्रमेण कृता अषाढाद्याः उखायां तु विशेषः, "देवानां त्वेत्युखां (११,६१) न्युब्जाम्" ११सू॰। "अवदधाति" क॰। "श्रपणेनाश्वच्छाद्य दक्षिणाग्निमादीपयति धिषणास्त्वेति (११,६१) १२सू॰। "निर्मन्थ्येन वा श्रपणश्रपणे" १३सू॰। "कर्तव्ये" क॰। "वरूत्रीष्टे तोपमायो (११,६१) जपति" १४सू॰। "उखाभीच्छमाणः" क॰। "आचरति मित्रस्येति (११, ६२) १५सू॰। "आचरणं च श्रपणप्रक्षेपः" क॰। अषाढादीनामधस्तादुपरिष्टाच्च पुनः श्रपणं प्रक्षिपति" संप॰ "यावद्भाचरेत्" १६सू॰। "यावद्भिः प्रकारैः श्रपणं प्रक्षिपेत्तावत्कालेनैव मन्त्रेणाचरेत्" संप॰। "दिवैव प्रदहनोद्धरणे" १७सू॰। "कर्तव्ये" (६,५,४,१०) श॰ब्रा॰। "प्रदहनं पचनम् उद्धरणं वहिर्निष्कासनम्" संप॰। "उद्वपति श्रपणम्" १८सू॰। "पदार्थतया" क॰। "भस्मसाद्भूतं पराकरोति" संप॰। देवस्त्वेत्युखाम्" १९सू॰ (११,२१)। "उद्वपति" क॰। "उखानां करोत्यव्यथमानेति (११,६२) २०सू॰। "उत्थायास्याम्" (११,६४) २१सू॰। "ऊर्ध्वं यच्छति" क॰। "परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां नद्दति" (११, ६४, २२सू॰। "अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति" (११,६५) प्रतिमन्त्रम्" २३सू॰। "उखाम्। क्षिप्रपक्षे च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसेकान्ता कर्तव्या" क॰। "इष्टकाक्रियातस्त्र्यालिखितानाम्" २४सू॰। "अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्र्यालिखिताः क्रियन्ते" क॰। "अपरिमितालिखिता लोकम्पृणयोः" २५सू॰। "द्वितीयाचतुर्थ्योः कुत एतत् ते हि प्रकृत्याम्नायते "रसो वै ते चितौ अपरिमित उ वै रस इति" (८,७,२,१७), श॰ब्रा॰। "अतश्च विकल्पोऽयम्" क॰। "पूर्ववदग्निः पाके" २६सू॰। "इष्टकानां पाके भवति निर्मन्थ्यो दक्षिणाग्निर्वा" क॰। फाल्गुनामावास्यायां दीक्षाशङ्का कल्पयेयं तस्माद्। "दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णाम् अन्तरेमयां मा सु भित्था इति (११, ६८) तिष्ठन्नुदङ्मुखः" ३१सू॰। दण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वा उखामाहवनीयेऽधिश्रयति, सा च मुञ्जकुलायावस्तीर्णा भवति अन्तरेणया। प्रागुदीचीं दिशमभिमुखः। अधिकारसुपजीव्याह" क॰ "तस्मप्रतिलोमगविष्णुक्रमसामप्रेषु च" ३२सू॰ प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति" क॰ "अष्टमावारूढे त्रयोदशास्तां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति" ३३सू॰। "उखावामग्नावारूढे त्रयोदश समिध आदधाति, प्रादेशमात्रीग्रहणं च मिदानुकरणप्रसङ्गार्थम्" क॰। "अनारोहत्यङ्गारानोद्यैके" ३४सू॰। अनारोहत्यग्नावुखायाम् अङ्गारानोप्यैके समिदाधानं कुर्वन्ति" क॰। ता इदानीमाह, "एतोचां कार्मुकीं दृश इति" (११,७०) ३५सू॰। "आदधाति, लघुको धमनः तदीया कार्मुकी" क॰। "वैकङ्कतीं परस्मा इति(११,७१) ३६सू॰। "औदुम्बरीं परमस्मा इति" (११,७२) ३७सू॰। "अपरशुवृक्णां यदग्न इति" (११,७३) ३८सू॰। "या परशुना न छिन्ना" क॰। "अकुठारच्छिन्नाम्" संप॰। "अधःशयां यदत्तीति" (११,७३) ३९सू॰। "भूमिसंलग्ना या सदा शुष्का भवति" संप॰। "पालाशीः मत्यूधमहरहरिति" (११,७५)। ४०सू॰। "आदधाति यथैताः पालाश्यो भवन्तीति (६,६,२,७) श॰ब्रा॰ वचनात्, एवं चापरशुवृक्णा अधःशया औदुम्बर्यावेव भवतः जात्यन्तराविधानात्" क॰। "उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्" ४१सू॰। "उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी, तां क्षत्रियस्य यजमानस्येच्छयादधाति अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे इच्छयाधीयेते, एवं हि श्रूयते" श॰ब्रा॰ (६,६,२,१२) क॰। "एवं च वर्ति, उत्तमां पुरोहितस्य" ४२सू॰। "इच्छयादधाति" क॰। "उत्तमाम् याङ्कति" (११,८२) संप॰। "अन्यस्योभे" ४३सू॰। "अन्यक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च

एकादश भवन्ति त्रयोदश वा" क०। "ऋत्विक्पुरोहितव्यतिरिक्तस्य द्वादशीत्रयोदश्याविच्छया भवतः" संप० "स्वाहाकारः सर्वासूखायाम्" ४४सू०। "उखाया-माधीयमानासु समित्सु, अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति सर्वासित्यभिधानात्" क०। "उखायां सर्वासु समित्सु स्वाहाकारो भवति" संप०। "औदुम्बर्यादि दशान्तमन्ते" ४५सू०। "एवं सति प्रागौदुम्बर्याहोमा-दुखाधिश्रयणादि"तान्यु हैवमुखायामेवैतान्यौदुम्बराणि जुहोतीति वचनात्" (६,६,१,२२) क०। "अन्तरावसरे" संप० इति ४ कण्डिका।

"यजमानः स्वाद्रे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डल-मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्ल-कृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्प्रोतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं इत्यनो रुक्म इति"(१२,१)। "रुक्मं हि प्रजा सर्व-मेवैतत्सूयते (६,६,१,२), यजमानग्रहणाच्च स्वय-मेव यजमानः प्रतिमुञ्चते, द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः प्रतिमुञ्चेयुः अत ऊर्ध्वं पिण्डाद्यन्वारम्भः एवं हि सर्वैः कृतं भवति" क०। "परिमण्डलं वर्तुलम्, एकविंशति-पिण्डम् पिण्डं निर्बाधम् निर्बाधन्ते उन्नताः निःका-शन्ते उन्नताः स्वरूपाद्बहिर्निःसृता भवन्ति, कृष्णाजिन शुक्लकृष्णेषु लोमसु निष्यूतं नितरां स्यूतम्, पुनः कीदृशम् त्रिगुणे त्रिवृति शणमये सूत्रे ओतं प्रोतम् तथा उप-रिनाभि, पुनः बहिष्पिण्डं बहिर्निर्बाधम्" संप०। "दण्डशिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्ज्वस्त्रिवृतो बहिर्ध्वाः" २सू० "उभया याभ्यां व्यक्तते तौ दण्डौ, शिक्यं प्रतीतम्, आस-न्दी च। चतुरस्रा रज्जवो बहिर्ध्वा भवन्ति" क०। "बहिर्ध्वाः कर्दमलिप्ताः" संप०। "परिमण्डलाभ्या-पिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति मखोऽसीति" (१२, २) ३सू०। "हरति ज्ञायमानामेति" (१२,२) ४सू०। "तामेवोखाम्" क०। "आहवनीयस्य पुरस्तादुद्दाला-सन्दीपदासन्द्यां चतुरस्राक्त्रां शिक्यवत्यां निदधाति देवा अग्निमिति (१२,२) ५सू०। "उद्दालासन्दीवदिति प्रादेशपादी गम्यते" (१२,४,२) क०। सा च चतुरस्री सह पादैः, तस्यां शिक्यवत्यामासन्द्यां च, निदधाति उखाम्" क०। "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति" (१२,२) ६सू० "ग्रीवायाम्" क०। "सशिक्यं प्राञ्चं प्रत्यवृह्णाति सुपर्णोऽसीति" (१२,४) पिण्डवत् ७सू०। "सह शिक्येन प्राञ्चमग्निं प्रत्यवृह्णाति, पिण्डवदिलूर्ध्वबाहुः (१,८)। "धारणं च" ८सू०। "पिण्डवदेव उपरिनाभि" क०। अत्र द्वाभ्यामङ्काभ्यां शुक्लयजुर्वेदस्याध्यायादि, त्रिभिरङ्कैः कात्यायनश्रौतसूत्रस्या-ध्यायकण्डिकादि। चतुर्भिरङ्कैः शतपथब्राह्मणस्याध्यायादि ज्ञेयं तेन तत्तत्प्रतीकमात्रगृहीतमन्त्रसूत्रादि तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम् विस्तरस्तु शत० ब्रा० ६ अ० द्रष्टव्यः। लौकि-केष्टरचितप्राचीरादौ इष्टकाचयनफलेन इष्टकासंख्या-ज्ञानोपायो दर्शितो लीला० यथा "चितौ करसङ्ख्यं वाहेदत्तम्। उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल क्षेत्रसम्भव-फलं घनं भवेत्। इष्टकाघनहृते घने चितेरिष्टकापरि-मितिश्च लभ्यते॥ इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि॥ उदाहरणम्। अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः। उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासामिष्ट-कास्ताश्चितौ किल॥ यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं दैर्घ्यं च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च। तस्यां चितौ किं फलमिष्टकानां सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च॥ इष्टकायाः घनहस्त-मानम् ३/२६ चितेः क्षेत्रफलम् ४०। उच्छ्रयेण ३ गुणितं चितेर्घनफलम् १२०। यथोक्तकरणे लब्धा इष्टका सङ्ख्या २५६०। स्तरसङ्ख्या २४। एवं पाषाणचयेऽपि" 'व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः। पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां च स विकल्पः। इ०स०। "नेष्टकारचिते पितॄन् संतर्पयेत्" शङ्खलि०। "लक्षणयात् कोटिगुणितं फलं स्वाहाकृतिभिः कृतात्। कोटिकोटिगुणं पुण्यं फलं स्यादिष्टकामये" मठ०त० पु०। वास्तु-यागे 'आकाशपदे' इष्टकारोपाचारः वास्तुयाग-शब्दे द्रष्टव्यः।

इष्टकाचयन न० इष्टकयाऽग्नेश्चयनम्। इष्टकया अग्नेश्च-यने तत्प्रकारः कात्या०श्रौ०सू०।"एतया त्रिवृत्याभिमन्त्र्य केऽन्यचितं चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदु-भयतःप्रउगः समुह्य पुरीषः" १६,५,८। "एते ह्यग्नि-विशेषाः तदाकारांश्चिन्वन्त्येके एके सुपर्णचितम् विकि-कृत्वादस्या विकृतेरग्न्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते एवं हि श्रूयते "तं हैकएतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्तीति" (६,७,२,८ शत०ब्रा०) क०। "विकृत्या एतया ऋचा अन्यचितं पक्षित्रधमन्यमग्निं चिन्वन्ति त-मेवाह द्रोणचिदित्यादि" संप०। "समुह्य पुरीषे प्रतिदिश पुरीषाहरणम्" १० सू०। प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम्" क०। "विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णो-

रिति" (१२,५ यजु०) "प्रतिमन्त्रमग्न्युद्यमनं च तस्मि-न्नपि स्यात्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमणे" क० । "अक्रम-णतुर्थे" १२सू०। "उदुपहरणं तु भवत्येव" क० । दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति (१२,५) १३सू० "प्रतिदिशं मन्त्रः" क० । "मिक्रदवदमाशुदस्त्र प्रस्तृणात्यक्रन्ददग्नि-रिति" (१२,६) १४ सू० । पिक्रदवदित्यूर्ध्वबाहुः (१,८) क० । "अवरोहत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति" (१२,७) १५सू० "प्रत्यवरोहत्यग्निम् यावत्कालं ऊर्ध्वोऽवरोहतीति" (६,७,२,६) "श्रुतेश्चाद्वत्प्रत्यवरोहणम्" कर्कः । "उपरि-नाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते"(१२,११) १६सू०। "अग्निम्" क०। "पाशा उन्मुच्योदुत्तममिति"(१२,१२) "पिक्रदवत्प्राग्दक्षिणा प्रस्तृणात्यग्ने दहन्निति"(१२,१२) १७सू० । "अपहरति हंसः शुचिषदिति" (१२,१४) । १८ सू० । "आसन्द्यां करोति बृहदिति" (१२,१४) १९सू०। "उपतिष्ठते सीद त्वमिति" (१२,१५) २०सू० । "वात्सप्रेण च द्विवस्परीत्येकादशभिः" (१२,१८,२८) २१सू०। "उपतिष्ठते" क०। "अनुवाकेनैके" (१२,१८,२९) २२सू०। "उपतिष्ठन्ते" क०। "अत दीक्षितोऽयमिति" २३सू०। "अग्निसंवत्सरे दीक्षितोऽयमित्याह (७,४,११) "दक्षान्ते ह्युखाधिश्रयणाद्युक्तम् अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थ-मिदमुच्यते" क० । "आहर्त्सिरतः संवत्सरम्" २४सू०। "अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते" क० । "अत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भस्मोद्वपनादि तस्य संवत्सरं यावदावृत्तिर्भवति" संप० । ५कण्डिका

'उखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते काले" १सू० । "तत्र प्राप्त्यान्वितगतेत्" "भस्मोदुह्य वाचं विसृजत" इति श्रुतेः (६,७,४,१३) क०। "भस्मोद्वपनं भस्मोद्धरणम्" संप० । "वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रौ रात्रीमप्रयावमिति" (११,७५) २सू० । "एवमुदिते भस्मोद्वपनादि" ३सू० । "कर्तव्यम् अयं तु विशेषः"क०। "अहरहरित्याधानम्" (११,२५) ४सू० । "विष्णुक्रमवात्समे चाहर्व्यत्यासमुदिते समिधमाधाय" ५सू० । "अहर्व्यत्यासेन कर्तव्ये"क० "अपि कस्मिन्ने विष्णुक्रमाः उत्तरस्मिन्वात्सप्रम् एवं यावहोत्रं कर्तव्यम्" संप० । "उखाप्रतिमोचनादि प्राग्वात्स-प्राद्विष्णुक्रमाः" ६सू०। "तयोर्विभागमाह । साग्निके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः संवत्सरभित्युपक्रम्य चिन्वीतेति (१०,२,६,९) पवित्रे गतश्रो दीक्षा आम्नाताः पवित्रवद्दीक्ष इति (१५,१,४) तत्राग्नौ सति चित्य-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति उभयं चैतद्दुरितार्थम् पवित्रादृते साग्निक्यश्चरितार्थाः अनग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति तेन साग्निमति प-वित्रे कथं भवन्त्विति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह" क० "सोमाविरोधेन वा तत्प्रधान्यात्" ७सू० । "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तदीया एव दीक्षा भवन्ति" क० "सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोधः तेनाविरोधेनैव दीक्षा भवति वाचयाऽस्ये कुतः तत्प्रधान्यात् सोमस्य प्राधान्यात् अग्नेश्च तदङ्गत्वात् तेन द्वादशाहे वाजपेये द्वादश त्रय-दश वा भवन्ति नाग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षाः" संप० । "त्र्यहं समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽश्वपतस्याधानम् । (११,८१) ८सू० "उख्येऽग्नौ यजमानः करोति" संप० । "संव-त्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि" ९सू० । पूर्वं कश्चि-च्चिद्यत्र साग्निके येनैकवारं संवत्सरमुख्योऽग्निर्भृतो भवति स संवत्सरभृतो तस्यासंभृतेऽप्युख्येऽग्नौ चयनं भवति (९,५,१,६५) संप० "संवत्सरं शोष्यतः" १० सू०। "संवत्सरमभिषवं करिष्यतः असंवत्सरभृतेऽपि चयनं भवति (९,५,१ ६६) क० । "संवत्सराहिताग्नेः" ११सू०। "असंवत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते" (९,६,१,६७) क० । "जातस्य च" १२सू० । "संवत्सरे जातस्य च असंवत्-सरभृतेऽपि चयनं भवति" (९,५,१,६८) क० । "गर्भाधानदिनादारभ्य संवत्सरे पूर्णेऽतीते वा यो जात-स्तस्य भवति" संप० । "शाखान्तरमन्यम्" १३सू० । "अन्तं अपन्यमिदं पक्षान्तरम् यस्याशानुख्यभरणं कृत्वा-ग्निचीयत इति (९,५,१,६२)क०। "शाखान्तरं यस्याशा-नुख्यमग्निं भृत्वा चयनं भवति" संप० । "चयनं वा परस्मै" १४सू० । चयनं वेति विकल्पः एवं हि श्रूयते (९, ५,२,१२) न्ययो ह वै" इत्युपक्रम्य परस्मै करोतीति निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः तस्मादप्येवंवित् कामं परस्मा अग्निं चिनुयादिति ९,५,२,२, प्रतिप्रसवः अतः प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः" संप० । "प्रागनः कृत्वो-ख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२,६०)१५ सू०। "उख्यपुरतः प्राङ्मुखमनः कृत्वोख्यस्य एव समिदाधा-नम्"क० । "आसन्दीमुख्यमोदुस्येति (१२,६१) दक्षिण-तोऽनसि करोति" १६सू० । "आसन्दीमुख्यमुद्धृत्य तस्मिन्-च्छिद्यामसो दक्षिणतोऽवस्थितोऽनसि करोति" कर्कः । "स्थाल्यां गार्हपत्यं पचात्" १७सू० । "अनसि करोति दक्षिणाग्निं च वितृतीये करोति"क०। "अनड्वाही युक्त्वा

प्रेङ्खन इति (१९,२९) प्राङ् यात्वा यथार्थम्" १८सू०। "गच्छेत्" क०। "आरोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्"१९सू०। "यजमानः संस्कारात्"क०। "अदे खर्जत्वक्रन्ददग्निरिति (११,२२) जपति" २०सू०। "खर्जनं च शब्दकरणम्" क०। "वासेऽवहरत्सुहुतावोक्षितउत्तरतः समिदाधानं प्र-प्रायमिति (१२,२४) २१सू०। "यत्र वाससातैवावहरणम् न प्राग्वहतेः एवं ह्याह (६,८,१,१२) स यदि पुरा वसथे विमुञ्चेतानसेवाग्निः स्यादिति" वसत्यां तु उत्तरतोऽग्नेरवतार्य समिदाधानं "प्र-प्रायमिति"। उद्धृतावोक्षितग्रहणं च परिसमूहनाद्युपसंग्रहार्थमपि स्मार्तं ह्येतदनूद्यते (६,४,४,१८) उद्धते वाऽ अवोक्षितेऽग्निमादधातीति" एवं च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्"क०। "वासार्थे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमवतारयति" संप०। "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्" २२सू०। "वनीवाहनमिति" संज्ञास्य कर्मणः सा च संव्यवहारार्था "ऊर्ध्वं वनीवाहनादिति" (२५सू०) तच्च दीक्षासु कर्तव्यम्। यदेच्छोपजायते महावीरकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम् पाठाभावात्" क० "श्मश्रुभक्षावपनं क्रयणीयादौ" २३सू०। उक्तभक्षावपनमपि कर्तव्यम् आदौ क्रयणीयस्याह्नः"क०। "अन्यत्र चेच्छन्"२४सू०। "करोति"क०। "ऊर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५सू०। अन्यत्रेच्छया कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रमयोगात्" क०। "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ अन्यत्र दीक्षा भक्षावपनम्। कुतः क्रमयोगात् पूर्वं वनीवाहनमन्त्राः पश्चाद्भक्षापोऽभ्यवहरणस्य" संप० "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया (१२,३५) २६सू०। "पलाशपुटेन भक्ष्य गृहीत्वाप्लावयति"क०। "ततो द्वाभ्याम्" (१२,३६-३७) २७सू०। "पुनराप्लावयति द्वाभ्यामृग्भ्याम्"क०। "आद्याभ्यां (१२,३५-३६) वा पूर्वम्" २८सू०। "पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकयर्चा" वाशब्दो विकल्पार्थः तंल्यस्तुतित्वात्" क०। "अनामिकया प्राश्नाति दत्त्वे प्रसद्येति (१२,३८-४१) २९सू०। "प्राश्नातुं कामः कियदश्नानामिकयादत्ते" (६,८,२,७)। "प्राश्नोयामुपतिष्ठते बोधा मदूति" (१२,४२) ३०सू०। "यत्तदात्तं भक्ष तत्रास्य" क०। "प्रायश्चित्तं समिधोपहृत्य" ३१सू०। ६कण्डिका।

"आज्यं निषत्कर्भवहति (१२,४२) जुहोति" १सू०। "प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य हरतिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ स्रुचोपहत्याज्यमिति (२,४,१,२५)" क०। "समिधा करणभूतया स्रुक्स्थानीयेन उपहत्य गृहीत्वा" संप०। "उत्थाय दधाति समिधं पुनस्त्वेति (१२,४४) २सू०। उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति। नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह" क० "गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य" ३सू०। "आदधाति मन्थनं प्राप्तत्वादनाख्यम् उच्यते प्रायश्चित्तार्थम्"। "प्राजहिते उपशान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति" संप०। "इत्याहवनीये सांकाशिनेन हृत्वाः" ४सू०। "इत्यात्र वर्तमानात्र आहवनीयेऽनुगते सांकाशिनेन हृत्वा तमादधाति" सांकाशिनशब्दः प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थकः एतद्योच्यते पूर्ववत्प्रणयनं मा भूदिति" क०। "आहवनीयेऽनिप्रणीतेऽनुगते सांकाशिनेन हृत्वा ऋजुना सदोहविर्धानमध्यमार्गेणैव हृत्वा" संप०। "आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः" ५सू०। "हृत्वा निदधाति उत्तरेण सदो हविर्धानाग्न्युदासार्थः" क०। आग्नीध्रीयमग्निमनुगतं सदस उत्तरेणैव हृत्वा" संप०। "प्रष्टङ्गारादाहतोस्तेत्" ६सू०। "उक्ते चानुगते पूर्ववत्प्रष्टङ्गारात् अयं तु विशेषः आहृता आहृदुपहरणं च मन्त्रागमस्त्वर्थम्। "एतयैवाहुतानुपहरन् यजुरिति (६,६,४,९) श्रुतेः"क०। "उक्तेऽन्वावनुगते गार्हपत्यादाहवनीयमग्निरित्याहृत्य (११,१७ समितमिन्दुपस्याय (१२,५७ आहृता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्वधदुक्तां प्रष्टङ्गारात् उखामाहवनीयेऽधिश्रित्योख्यमग्निमुत्पादयेत्" संप०। "अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वां-पूर्वाम्"७सू०। "अध्वरप्रायश्चित्तिं च करोति सर्वेषु निमित्तेषु तां च पूर्वाम् पूर्वां यथाग्निकौ च। सर्वग्रहणं च भक्षापोऽभ्यवहरणार्थम्। (२२) तत्रापि हि विधीयेते (६,८,२,११) उभे प्रायश्चित्ती "करोतिये एवाग्नावनुगते इति" यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते आग्निकी तु विशकलनदत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वग्न्यनुगमेषु यथाकालं परमेष्ठ्यादिकाचाहुतिं (२६,६,१) पूर्वां पूर्वां जुहुयात् आदग्निप्रायश्चित्तिम् चकारात्" संप० "उखाभेदने नवस्थाल्यां महाशुष्काशुष्काकपालमवधायावपति" ८सू०। यद्येषोखाभिद्येतेति" (६,६,४,८) प्रक्रम्य सर्वमिदमाम्नातम् एतच्चैकोखापक्षे भवति। नित्यपक्षे तु द्वयोरेवैकस्मावपनम्"(६,५,२,२२)क०। "उखोपशमने पिष्टा मदा स-

ष्टोणां करोत्याहता" ९सू० । "उखासम्भूतमेकमुखायां प्रचिन्नम् हितोयमुपधयया सह पिधा, आहता मन्त्रमर्जम्, आहत्वत्वेन क्रियामात्रमुच्यते तथा चोक्तम् (६,६,४, २) एतवैवाहतानुपहरन् यजुरिति" क० । "आहता मन्त्ररहितेतिकर्त्तव्यतया" संप०।"प्रकायामावपति कपालं च १०सू०। "प्रकायाकृखायाम् अग्निं कपालं च" क०। 'उखोपधये पिधा संसृज्य निदधाति"११सू० । "उखा-कपालमुपधयां च पिधा संसृज्य स्थापयति" क० ।

इदानीं चयनप्रकारमाह । अध्यात्मं चयनमुपविष्ट" १२सू०। "आत्मनआभिमुख्येन चयनं कर्तव्यम् न परा-गिति, तथा च नैर्ऋतीषु वचनात्पराङ्चयनमुक्तम् (७, २,१,१२) । अपरो विशेषः" "सव्यमाङ्गमन्तरं कृत्वोत्तर-लक्षणाभिरिष्टकाभिः" १३सू०" ।"चेतव्यः"क०। "नित्ये सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तया देवतया ता अ-स्वेति (१२, ५२, ५५,)१४सू० । "सर्वासिष्टकासु एते नित्ये भवतः तया देवतेति सादनम् ता अस्वेति सूद-दोहसाधिवदनम्" क० । "अविशेषोपदेशात्" १५सू० । "अविशेषेण ह्यनारभ्य कश्चिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयेते"क० । "विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरुपदेशात् विधा-नात्" संप० । "अनाम्नातप्रतिषेधाच्च" १६सू० । "यत्र नैर्ऋत्यादिषु नाम्नानेते नित्ये संहितायां न पठ्यंते तत्रा-पि प्रतिषेधः श्रूयते (७,१,१,१४) सादनसूददोहसाधि-वदतीति" "अतः प्रतिषेधात् सर्वत्राप्येते भवतः" संप० । "एकनोदनास्वेकदेशास्तु तन्त्रेण" १७सू० । एकनोदना अपस्या वपस्या इत्येवमादि, एकनोदना अपि यद्येकदेशा भवन्ति, यथा तासामेव देशभेदः अपस्याः पञ्चपञ्चाग्नू कान्ते-ष्विति (१७,६,२) अतश्च प्रतनूकं नित्ये, देशभेदे त्वपति तन्त्रेणेति"क० । "एकनोदना एकं विधिवाक्यं यासां ताः । एको देश एकमुपधानस्थानं यासां ताः तत्र तन्त्रेण नित्ये भवतः" संप० । "आत्मनि यजुष्मतीः" १८ सू०। "इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयोः" क० (८,७,२,२) । लोकम्पृणास्तु दशसु दशसु मन्त्रो लोकं पृणेति (१२, ५४) । (८,१,२१२) १९सू०। "आसा-दनं च" २०सू०। लोकं पृणानाम्, सूददोहसाधिवदनं तु भवति अप्रतिषिद्धत्वात्" क०। 'प्रतिचिति द्वे-द्वे उप-धाय" २१सू०। लोकं पृणामन्त्रवचनम्, पुनर्दशसु-दशसु । "प्रथमं द्वे-द्वे उपधाय ततो दश-दशोपदध्यात्" संप० । "अयुग्मगणमध्यमानूके" २२सू०। अयुग्मो य इष्टकागणो यथा पाञ्चचित्याः सप्त तासां मध्यमानूके उपधेयं" क०। "त्रिपञ्चसप्तादिगणः" संप० । "एका च" २३सू० । "या चैकेष्टका साप्यनूक एव, यथा विश्वज्योतिर्हि यजु-र्वेत्येवमादि" क०।"अभितो युग्माः"२४सू०।"अनूकमभि-तोऽर्धार्धिकया युग्मा उपधीयन्ते"क० । "उदञ्चो वर्गाः पूर्वापरे" २५सू० । "यत्र पूर्वापरइति देशव्यपदेशः तत्रोदग्लक्षणा इष्टकावर्गा उपधीयन्ते" क० । "ति-र्यगनूकमभितोऽर्धयावधिके पूर्वापरे देशे इष्टकानां वर्गाः समूहाः उदग्लक्षणा उपधेयाः" संप० । "प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे" २६सू० । "यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः तत्र प्राग्लक्षणा इति" क० । "प्रागनूकमभितोऽर्धावा-वधिके दक्षिणोत्तरे प्राञ्चः प्राग्लक्षणाः उपधेयाः" संप० । "भिन्नलक्षणयोरचयनम्" (८,७,२, १६) २७ सू० । "होत्राणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम्" २८सू० । "कर्त्तव्यम्"क०। "उत्तरस्यानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परि-लिखति" २९सू० । "मण्डलमिति शेषः" क० । "मण्ड-लाहा प्रक्रमणमन्तःपात्यस्य"३०सू० । "पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रामतीति वचनात् (१०,२,३,१) । "पूर्वार्धादेव व्यामस्य प्रक्रमणम् न तस्मात्तु प्रक्रमणमनन्तौ चरितार्थम्" क० । "वावधारण, मण्डलादेवान्तःपातस्य क्रमणम् न पूर्वार्धात् व्यामात्" संप० । "पश्चाद् प्राचा-त्मादमात्रे त्रिवृत्" ३१सू० । यूपावटे अतः यजुर्यू-पानयः तत्त्वात्पश्चात् पद्मालोकमात्रे चित्यस्याग्निक्षेत्रस्य स्थानं भवति" संप० । "यजमानेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रि-तेन समस्थितेन वा" ३२सू० । (१०, २,२,६) । "प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रे अवस्थितः समस्थितः प्रसिद्ध एव, तत्क्रियायामोदितत्वात्प्रक्रमणवदध्वर्युर्मा भूदिति यजमानग्रहणम्" क० । ७कण्डिका ।

"द्विपुरुषां रज्जुं मित्वा"१सू०।"द्विपुरुषां रज्जुं मित्वेति निगदे व्याख्यातम्" । "उभयतःपाशाम्" २सू०। "मध्ये लक्षणम्"३सू०। "अभितोऽर्धपुरुषयोश्च"४सू० । "मध्य-मात्लक्षणात् पुरुषपञ्चमे" संप० "अर्धे च" ६सू०।"पुरुष-पञ्चमस्यार्धे"क० । "चतुरश्रायतस्य पाशयोः शङ्कू मध्ये ऽर्धपुरुषयोश्च" ७सू० । "पाशावुन्मुच्यार्धपुरुषीययोः प्रतिमुच्य दक्षिणायाम्य मध्यमे नितोदं करोति"८सू० । "गर्तम्"संप० "उन्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणाभिनितोदमायस्य मध्यमे शङ्कुः"९सू० । "तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वार्धे च दक्षिणायस्य मध्यमे शङ्कुः"

१०सू० । "पश्चार्द्धपुरुषे च" ११सू० । "उन्मुच्य पूर्वाद्वात् पश्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे शङ्कुः" १२सू० । "अभितोऽर्द्धपुरुषयोश्च" १३सू० । "एवमुत्तरोऽन्तः" १४सू० । "दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायम्य पञ्चमभागीये शङ्कुः"१५सू० । "तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वे चार्धपुरुषीये पञ्चमभागोयार्धपुरुषीययोः सन्निपात्य तस्मिञ्छङ्कुः" १६सू० । "एवं पश्चात्"१७सू० । "एवमुत्तरः पक्षः" १८सू० । "तथा पुच्छं वितस्त्या" १९सू० । इच्छन् पक्षपुच्छाग्रेषु चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलं संकर्षति विकर्षन्त्वन्ते"२०सू०। "यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्ययः एवं पुच्छाप्ययः। अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्य च आत्मसम्बन्धिसमीपे चतुरङ्गुलं चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः सङ्कर्षति सङ्कोचयति, तथा अन्ते पक्षपुच्छप्रान्ते उभयोः पार्श्वयोः चतुरङ्गुलं विकर्षति विस्तारयति" कप० । "पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः पञ्चविभक्तस्य" २१सू० । "पञ्चारत्नयोः यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति इतः प्रागरत्न्यादीनां तत्परिमाणानुक्त्येनाविद्धत्वात्, अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम्, पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः इति न भवति पदस्य सिद्धत्वात्" क० । "परितत्य रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्वेकपष्टे शते परिश्रितो मिनोति" २२सू० । "रज्ज्वा परितत्य सर्वतोवेष्टयित्वा रज्ज्वाबहिर्भागे सहितं रज्जुसंलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ट्यधिके द्वे शते परिमिनोति" 'क० "चतुर्दशशतानि वा त्रीणि" २३सू० । चतुर्दशत्यधिकानि त्रीणि शतानि" क० । "ऊर्ध्वाः शर्कराः खाते" २४सू० । "उत्तरेषु पुरुषीयेष्वैकशतविधात्" २५सू० । "उत्तरेषु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चमवतितमचयनपर्य्यन्तम् पुरुषीयेष्व एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीतेति" (१०,२,२,१८) क० "यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणम्"२६सू० । वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्नि भवति, अग्निमानमनतिक्रम्य यथाग्नि, यथाग्निक्षेत्रस्य प्रमाणं वर्द्धते तथा वेदिप्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते, न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति, नापि इष्टका न वर्धिता वर्धितमग्निक्षेत्रं पूरयितुं शक्नुवन्ति, अतो युक्तमुभयोर्वृद्धिः"क० । "अन्तःपात्यगार्हपत्ययोरिच्छन्" २७सू०। "पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन् प्राचः स वेद्यन्तः प्रक्रमः प्रक्रमति" (१०,२,२,१) यः प्रक्रमत्रयपरिमितो देशः सोऽन्तःपात्य उच्यते, तस्यान्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया वृद्धिं कुर्य्यात् इच्छया न कुर्य्यात् तत्रैकउत्तरा" श्रुतेः (१०,२,२,६) क०। "उत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रितो मिनोति जङ्घामात्रीं नाभिमात्रीं मुखमात्रीमिति" २८सू० । "अग्नेरुत्तरपक्षस्यापरस्यां पश्चिमकोणे एवम्प्रमाणास्तिस्रः परिश्रितो मिनोति" क० । व्याप्तश्च स चतुरङ्गैः शतपथब्राह्मणाध्यायादि बोध्यम् । त्रिभिः कात्यायनश्रौतसूत्राध्यायादि द्वाभ्यां शुक्लयजुर्वेदाध्यायादि तेन तत्तत्स्थाने कात्यायनश्रौतसूत्रमन्त्रमूलवाक्यादिकं द्रष्टव्यमिति सङ्केतज्ञापनम् । विस्तरस्तु शतपथब्राह्मणे लिखिताद्य सूचिताध्यायादौ द्रष्टव्यः।

इष्टकापथ न० इष्टकायामपि पन्था यस्य अच् समा० इष्टकापथं यस्याधोसुखवायुकरणात् । १वीरणमूले । इष्टकया निर्मितः पन्था अच् समा० । इष्टकानिर्मिते २पथि पु० ।

इष्टकाय लि० इष्टका अस्त्यर्थे व । इष्टकायुक्ते ।

इष्टकावत् लि० इष्टका+चतुरर्थ्यां मध्वादि० मतुप् मस्य वः । इष्टकाचितइष्टदेशादौ स्त्रियां ङीप् ।

इष्टगन्ध पु० कर्मधा० । १सुगन्धौ । इष्टोगन्धोऽस्य । २सुगन्धिद्रव्ये लि० ३वालुकायां न० मेदि० ।

इष्टतम लि०अतिशयेन इष्ट+तमप् । १प्रियतमे २अतिशयाभीष्टे "बहुधादिष्टतमं लोके"गोता । द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टः तरप् । इष्टतरः द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे लि० ।

इष्टदेव पु० इज्यते यज-कर्मणि क्त कर्मधा० । १पूज्ये देवे तन्त्राद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपास्यतया स्वीकृतस्तस्मिन् २देवे च । इष्टदेवतादयोऽप्यत्र स्त्री ।

इष्टनि लि० यज-तनिक् संप्र० इष-तनिक् वा । १यष्टव्ये २एष्टव्ये च । "तुविब्रह्मस्य इतोषूर्वाशिष्टनिरार्त्तनाशिष्टनिः" ऋ० 1,१२७,६ । "इष्टनिरेष्टव्योयष्टव्यो वा"भा० । [व्याकरणोक्तसंस्कारानुसारेण प्रयोगे ।

इष्टप्रयोग पु० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोगः ।

इष्टवत् न०यज-इष वा क्तवतु स्त्रियां ङीप् । १यजनकर्त्तरि २इच्छायुक्ते च । "इष्टं वेदाध्ययनादिः साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ३इष्टकर्म्म कर्त्तरि । वेदे तु पूर्व्वपददीर्घः इष्टावान् "इष्टावन्तोरातिषाचोदधानाः" ऋ० १८,१,

२० । "इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैस्तथैव च । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येन चेष्टं च इष्टवान्" व्यासोक्ते ४इष्ट्यादिकारिणि त्रि०। स्त्रियां ङीप् ।

इष्टव्रत त्रि० इष्टं व्रतं यस्य । १व्रतयोग्ये इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि सिध्यन्ति येन। २इष्टकर्मसाधने अन्नादौ "इष इष्टव्रता अकः" ऋ० २,५,८,६ । "इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषः अन्नानि" भा० ।

इष्टसाधन न० ६त० । अभीष्टसाधने इच्छाशब्दे उदाहृतिः । ततो भावे त्व । इष्टसाधनत्व तद्भावे न० । तल् । इष्टसाधनता तद्भावे स्त्री ।

इष्टा स्त्री इज्यतेऽनया यज–करणे वा० क्त । शमीवृक्षे राजनि० तत्समिधा होज्यते इति तस्याः तथात्वम् कर्मणि क्त । अभिमतायां स्त्रियाम् ।

इष्टाकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+च्व्यर्थे डाच् कर्मणि क्त । इष्टीकृते "शतामिष्टाकृतं नाम पूर्वावरणहृषिकम्" रामा० ।

इष्टादि पु० "इष्टादिभ्यश्च" पा० सूत्रेण तत्सगमनेनेत्यर्थे विहितेनिप्रत्ययनिमित्तभूतशब्दसमूहे स च गणः । "इष्ट पूर्त्त उपसादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित आकुलित" आकृतिगणत्वेन "कृतेन पठितो नाम्निन् गतः सेवत" गैण० ।

इष्टापत्ति स्त्री ६त० कर्मधा० वा । १इष्टस्यापत्तौ इष्टाया आपत्तौ च वादिना दर्शितापत्तेः प्रतिवादिन इष्टत्वे हि सा भवति । "इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह" जग० ।

इष्टापूर्त्त न० इष्टं च पूर्त्तं च तयोः समाहारः पूर्वपददीर्घः । इष्टशब्दोक्ते अग्निहोत्रादौ "वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते" इति मनूक्ते पूर्त्ते च । "वितथन्तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्राद पृच्छते । इष्टापूर्त्तं च ते घ्नन्ति सप्त सप्तपरावरान्" भा० स० ६६अ० । "इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु" भा०प० १८५अ० । "इष्टापूर्त्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत्" भा०व० २२अ० । क्वचित् इतरेतरद्वन्द्वोऽपि द्वि०व० । "इष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च" यजु० १०,५४ ।

इष्टार्थोद्युक्त त्रि० इष्टे अर्थे उद्युक्तः । उत्सुके इष्टार्थलाभाय त्वरमाणे काकायमहिष्णौ ।

इष्टाश्व त्रि० इष्टोऽश्वोयस्य । १प्रियहये २राजभेदे पु० । "किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेतैः" ऋ० १,१२२,१३ । "इष्टाश्व एतन्नामको राजा" भा० ।

इष्टि स्त्री यज–क्तिन् । १यागभेदे । स च कात्या०श्रौ०सू० दर्शितः "कर्मयज्ञो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः" । ३,१,१,सू० "क्रियाशब्दः आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिशब्दो यजतिः प्रत्येतव्यः यागो ज्ञेय इत्यर्थः न निर्वापावभ्रथादिरूपसंस्कारमात्रविधायकः यजतिशब्दोऽत्र तदर्थयागपरः । एवं यागत्वे सिद्धेऽपि इदं संदिह्यते सौर्यं चरुं निर्वपेदग्निषोमीयमजमालभेतेत्यादौ किं यागमात्रं भवति उत धर्मा अपि भवन्तीति यदा च धर्मा भवन्तीति पक्षस्तदापि संदेहः किं पूर्वाकृतिसम्बन्धिनो धर्मा भवन्ति उताग्निहोत्रसम्बन्धिनः, आहोस्विद्दर्शपूर्णमासयोः, अथवा ज्योतिष्टोमस्येति, अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति, । धर्माणामनाम्नानाद्यथाश्रुतं यागमात्रं कर्तव्यमिति प्राप्ते आह" क० "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्" २सू० । सौर्यादौ धर्मा भवन्ति न यागमात्रम् एवमेतानि विधिवाक्यानि समर्थान्यर्थवन्ति सप्रयोजनानि भवन्ति अन्यथा साकाङ्क्षत्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थकान्येव स्युः । तथा हि सौर्येण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्रांशत्रयवती भावना विधीयते किम्, केन, कथमिति, किमंशो ब्रह्मवर्चसम्, तत्र केनांशः सौर्येणेति, कथमंशस्तु वाक्यमध्ये नास्ति तेन कथं भावयेदिति वाक्यं कथमंशसापेक्षम् । यत्र सापेक्षं भवति तदध्याहारेणानुषङ्गेण वा पूरयित्वा निराकाङ्क्षं कर्तव्यम् । अन्यथा तस्यानर्थक्यापत्तेः न च वेदे मात्रामात्रस्य तदिष्यते तस्मादत्र निराकाङ्क्षीकरणाय विध्यन्तेतिकर्तव्यतापरपर्यायः कथमंशोऽत्र कश्चिदनुषञ्जनीय इति सिद्धे आह "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादिति" सर्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्मा भवन्ति सामर्थ्यात् पूर्वोक्त एव हेतुरत्रापि योज्यः । दर्शपूर्णमासधर्मा एव सौर्यादिविधीनां शेषीभवितुं समर्थाः यस्मात् पुरोडाशादयो ह्यवघातादिभिरेव सिध्यन्ति नाभिघातादिभिरिति । इष्टिपशुष्विति इष्टिषु सर्वासु अग्नीषोमीये पशौ च पश्वन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मा भवन्ति" क० । इत्यारभ्य पञ्चविंशत्या सूत्रैरादिमेण उक्तस्तत्र विस्तरेणावसेयः । तथा च दर्शपौर्णमासेतिकर्तव्यताको यागभेद इष्टिरग-

न्यथा । तत्करणप्रकारः आश्व० श्रौ० सूत्रे दर्शितो "यथा पौर्णमासेनेष्टिसोमा उपदिष्टाः" । २,१,१, प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तररहितौ । उत्तरत्रेष्टयः पशवश्च वक्ष्यन्ते विध्यन्तरविहिताः । तेषां विध्यन्तरापेक्षास्ति" "अतोऽयमर्थः सूत्रस्य, यस्मिन्शास्त्रे उपदिष्टा इष्टयः पशवश्चापि अविशेषिताज्यभागास्ते सर्वे वार्त्रघ्नाज्यभागा इति"। "पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः, पौर्णमासेन व्याख्याता इति वार्त्रघ्नाज्यभागा इत्यर्थः । तेन समाम्नातानामिष्टीनां पशूनाञ्च अन्यदेवतागमसमासः सिद्धो भवति । तथा चोक्तमिष्ट्ययनप्रकरणे "असमाम्नातास्वर्थात् तन्त्रविकारः" नारा० वृत्तिः तत्र कालस्तत्रैव दर्शितः यथा "तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत" सू० २,१,२, "तैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः कर्तव्य इति इष्टिपशूनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते यदृच्छाकालतां निवर्त्य पद्यकालताप्राप्त्यर्थम् । किञ्च दर्शप्रकृतेरमावास्या पौर्णमासप्रकृतेः पौर्णमासीत्येवं नियमं निवर्त्य अनियमेन उभयकालताप्राप्त्यर्थम् । प्रकृत्यविरोधात् पर्वप्रत्याहरत्यहोरात्रे विकृतिः कर्तव्या । यदाह्नः पूर्वभागे पर्व स्यात् तदा प्रकृतिं कृत्वा विकृतिः कार्या । यदा परभागे रात्रौ वा तदा विकृतिं कृत्वा प्रकृतिः कार्येति सोमस्यायनप्राप्तः कालो विधीयते । इष्ट्यादिवत्सम्बन्धादेव यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचनं सोमस्य याग एतयोः कालयोः सम्पादनीयो नान्यत् दीक्षादीति" वृत्तिः । "राजन्यस्याग्निहोत्रं जुहुयात्" ४सू०। "क्षत्रियस्याग्निहोत्रहोमः पर्वणोरेव कर्तव्यो नान्यस्मिन् काल इति यद्वाह वैश्योऽप्यनयोरेव कालयोरग्निहोत्रं जुहुयात् नान्यस्मिन्निति गम्यते । अत्र विशेषमाह" वृत्तिः। "तपस्विने ब्राह्मणायेतरं कालं भक्तमुपहरेत्" ४सू०। "तपस्वी कर्मनिरतस्तस्मै ब्राह्मणाय अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराय तपस्विनेऽपीति । इतरं कालमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकालेष्वित्यर्थः । भक्तमुपहरेत्, भक्तं पक्वौदनं पक्वान्नमुपहरेत्, दद्यात् । एतदुक्तं भवति । राजन्यवैश्ययोः पर्वस्वग्निहोत्रकालद्वयं वर्जयित्वा इतरेषु कालेषु ब्राह्मणायौदनो दातव्यो न होमः कर्तव्य इति । अग्निधारणन्तु क्रियत एव" वृत्तिः । ततोऽग्न्याधानं प्रसङ्गादुक्तं तत्राधानमन्तरे पूर्वं दर्शितम् अग्न्याधानोत्तरं कर्त्तव्यमाह "यदि त्विष्ट- क्रतुयुः" २,१,१८, सू० "अग्नीनेवेति वाक्यशेषः । यद्यनधिकारत्वादाधानविधेर्विनियोजकस्य प्रकरणस्य व्यापाराभावादाधानाङ्गमिष्टयो न स्युः, इष्टीनामनधिकारत्वादिष्ट्यङ्गमाधानं न स्यात्, तथापि न कश्चिद्दोषः, अन्यथा- त्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः" । "अस्मिन्नर्थे सूत्रयोजना । यद्याधानमिष्टीनामाधानाङ्गता स्यात् तथापि आहवनीयाद्यग्निसम्बन्धात् तानेवाग्नीनिष्टयः क्रतुयुः विस्तारयेयुः कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः । तद्वत्तु साधनादिषु विशेषं दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बन्धानामेव साध्यत्वम् । इष्टिषु साधनत्वेन सम्बन्धानामपि कल्पनागौरवभयात् साध्यत्वमिति विशेषं न्यहणीमः एवं यद्याधानेनेष्टिभिश्चाग्नय एवांशतः साध्या इत्यनधिकाराणां कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायविदामेव उपालम्भो नास्माकम् । अस्माकं तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते तदर्थिनां कर्त्तृत्वेनावगतानां ब्राह्मणादीनां कथञ्चिदधिकारकल्पनयानुष्ठानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणामप्यन्यशेषाणामपि तत्साधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कार्य्यं श्रुतिप्रयुक्तत्वं विधानामनुष्ठानसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण" नारा०वृत्तिः। "प्रथमायामग्निरग्निः पवमानः" १९ सू०। "प्रथमायामिष्टौ द्वे देवते । अग्निः प्रथमः केवलः । द्वितीयः पवमानगुणकोऽग्निः । केवलस्याग्नेर्नित्ये एव । "अग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः" २०सू०। "एते द्वितीयस्य पवमानगुणकस्य" वृ०। "स हव्यवाडमर्त्योऽग्निर्होता पुरोहित इति स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्" २१सू०। "सौविष्टकृत्योर्याज्यानुवाक्ययोः पर्यायेण संयाज्ये इति संज्ञा विधीयते" वृ०। "सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः" २२ सू०। "सर्वत्रेति प्रकरणान्तरेऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र समासनिर्देशस्य तुल्यत्वाद्देवताया देवतयोर्देवतानां वा आगम इत्येवं भवति । नित्यानां प्राकृतीनामित्यर्थः । अपाय उद्धार इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विकृतौ देवताया एकस्या आगमे द्वयोर्बह्वीनां वा अनागमेऽपि प्राकृतीनां सर्वासामुद्धार इति । यां पुनर्विकृतौ इष्टिचोदनां कृत्वा देवतां न विदधाति, तत्र नोद्धारः प्राकृतीनाम् । तत्र ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यथा गदितः सोमेन यक्ष्ये पशुना इष्ट्या वा इत्यादौ" वृ०। "याः स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च तास्तत्स्थाने" २३सू०। "नित्यानामपाय उक्तः । तत्र किं सर्वा नित्या उद्धर्तव्याः उत काश्चिद्देवतास्तेनैतं संशयं निवर्तयति या आज्यभागौ स्विष्टकृतं चान्तरा देवता यष्टव्यास्ता उद्धर्तव्याः । याः पुनर्विकृतौ विहितास्तास्तत्स्थाने उ-

कृतानां प्राकृतीनां स्थाने भवन्ति" इति वचनात्, तद्धर्मिकाश्च भवन्तीति गम्यते" इ०। "एष समानजातिधर्मः" २४सू०। "योऽयमतिदिष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्यत्रापि स समानजातीयेषु भवति। समानजातीय एककार्य इत्यर्थः" इ०। "द्वितीयस्यां इध्यन्तौ अग्निः पावकोऽग्निः शुचिः स नः पावकदीदिवोऽग्ने पावकरोचिषाग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तव" २५ सू०। "एकः पावकगुणकोऽग्निः, अपरः शुचिगुणकः। "साक्षात् विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्यइति द्वे" २६ सू०। "आवपते इति वचनात् अधिके एते सामिधेन्यौ भवतः। प्रथमायां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनात् यस्यामिष्टौ यत् तन्त्रं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत् तन्त्रं भवति न यथोक्तनानादेवतायामेवेति" इ०। "धाय्ये इत्युक्त एते प्रतीयात् पुष्टिमन्तावग्निना रयिमश्नवद्यस्मानो अमीवहेति। अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरिति वैकल्पिकानि" २७सू०। "तयायामेको गृह्यते" इ०। "अदितिः" २८सू०। "अदितिश्चान्या, अस्यां द्वे देवते" इ०। "उत त्वामदिते सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं महि महीमू षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम" सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्" २९ सू०। "एषा कल्पजा" इ०। "प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये विराजाविष्टुप्‌ता एते प्रतीयादिति तिस्रः" ३० सू०। "इत्येतास्तिस्र इष्टयोऽनुक्रान्ता इत्यर्थः। उक्तानुकीर्त्तनमुत्तरार्थम्। यदाद्योत्तमे वैव स्यातामाद्या वेति पक्षस्तदापि तिसृणामिष्टीनां यावत्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येवमर्थम्। आद्योत्तमपक्षे मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्ये। यदा पुनराद्यैव तदा सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्या इत्येवमर्थम्" इ०। "आद्योत्तमे वैव स्याताम्" ३१ सू०। "इष्टी इति शेषः। "आद्या वा" ३२ सू०। "आद्यैवेष्टिर्भवतीत्यर्थः" इ०। "तथा सति तस्यामेव धाय्ये विराजौ" ३३ सू०। "यद्याद्यैव भवति तदा द्वितीयतृतीययोरपि देवतास्तत्र भवन्तीत्युक्तम्। अतस्तस्यामेव धाय्ये विराजौ भवतः। धाय्याविराजामनुप्रवेशस्य निमित्तं तृतीयस्या इष्टेर्देवतानुप्रवेश इत्येवमर्थं तथा सतीत्युक्तम्" इ०। "इतिमात्रे विकारे वैराजतन्त्रेति प्रतीयात्" ३४सू०। "पौर्णमासतन्त्रायामिष्टौ धाय्याविराण्मात्रे विकारे सति सेष्टिर्वैराजतन्त्रेति वेदितव्या" इ०।

"आधानाद्ध द्वादशरात्रमजस्राः" ३५सू०। "अत्राधानमिष्टीसोक्ता आधानादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रमजस्रा इत्युक्तम्। तस्यायमभिप्रायः, यावता कर्मसमुदायेनाग्नीनां सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याधानशब्दो वाचक इति ज्ञापयितुम्। तेनाग्न्याधेयं पुनराधेयं चेत्यत्र सेष्टिकस्याधानस्य ग्रहणं भवतीति सिद्धम्। आधानेनेष्टिभिश्च सिद्धाग्नयो द्वादशाहोरात्राणि सर्वे स्वरूपेणैव धार्यन्ते। एतदजस्रधारणमग्निहोत्रपूर्वं एवाधाने भवति, अग्निहोत्रस्यैवानन्तरमुच्यमानत्वात्। अनुष्ठानक्रमेणैव कर्मणां व्याख्यानमित्युक्तत्वाच्च" वृत्तिः। एवमिष्टिसामान्यं प्रदर्श्य विशेषेष्टयस्तत्र दर्शिताः तत्रादौ नवयज्ञेष्टिः साचाग्रायणशब्दे दर्शिता तत्र राज्ञ एवाधिकारः त्रयाणां वर्णानामविशेषेणेतिकल्पद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेष उच्यते "इष्टिस्तु राज्ञः" "सर्वेषां चैके एके सर्वेषामिष्टिरेवेति मन्यन्ते" २,८,६,७,। "श्यामाकैश्चाग्रायणेष्टिः स च वर्षासौ तत्र याज्यादिकं २,९,८,९,१०, सू०उक्तम्। अन्यनवान्नभोजने जपमन्त्रादिकमुक्तम् १२,१३। एतानित्या इष्टयः अथ काम्याः इष्टयः २,१०,१२, इत्यादौ। तत्र आयुष्कामेष्टिस्तत्र अग्निगुणभेदजीवातुमद्देवता २,१०,२,३,४, सू०। स्वस्त्ययनेष्टिः रक्षितवद्देवताका तत्र याज्यादिकम् ५,६,७, पुत्रकामेष्टिः पुत्रवद्गुणकाग्निदेवताका तत्र याज्यादि ८,९,१०, वैमृधेष्टिः विमृद्गुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं १३,१४,१५, सू०। आग्नेष्टिरावापाकदेवताका तत्र याज्यादिकम् १७,१८, सू०। लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिक्षदेवताका तत्र याज्यादिकम् २०,२१,२२, सू० मित्रप्राप्तिकामेष्टिः अग्निसोमवरुणमित्रेन्द्रबृहस्पतिसवितृपूषन्सरस्वतीदेवताका तत्र याज्यादि ११,२,३,४,२। इयमिष्टिः महावैराजीनाम्ना। अभिचारकामेष्टिः कुपामसुरीयनाम्नी शूरगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादि ११,७,८,९। विमतसम्पातिकामेष्टिः संज्ञानी नाम वसुरुद्रादिगुणकाग्निसोमादिचतुष्टयदेवताका तत्र याज्यादि १०,११। भेदकामेष्टिः। इन्द्रामरुद्देवताका तत्र याज्यादि १३,१४,१५,१६,सू०। सम्पत्तिकामेष्टिः ऐन्द्रामारुती संज्ञानीवत् याज्यादिकम्। १७,सू०। मत्रभिभवनिवृत्तिकामेष्टिः ऐन्द्रावार्हस्पत्या तत्र याज्यादि १८१९ सू०। पवित्रेष्टिः। अग्न्यादिदेवताका तत्र याज्यादि २,१२,१। "वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च। ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपौरुषम्"। वृष्टिकामेष्टिः कारीरी नाम सा च अग्न्यादि-

नानादेवताका अग्निदेवताका वा तत्र याज्यादि २,१२,१,२,४,५,६,७,८,९,सू० । सर्वाश्च एता दर्शपौर्णमासेतिकर्तव्यताका: । पञ्चगुणके कर्म्मणि पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा पशुकामेष्टिः सा च आग्नेयी आग्नावैष्णवी वा आश्व० श्रौ०सू० २,१,२,३,४ सू०। तस्यामितिकर्त्तव्यतायाज्यादि तदुत्तरसूत्रजातैरुक्तम्। विध्यपराधप्रायश्चित्तीष्टि: २,१०,१,सू० विध्यपराधस्वरूपकारणप्रदर्शनपूर्वकं तत्करणप्रकारादि तदुत्तरसूत्रजातैर्दर्शितम् । पारणीष्टिः तत्प्रकारादि २,१२,५, प्रातःकालातिपत्तौ प्रातरिष्टि: तत्र देवतादि २,१२,१२, आस्त्वग्निपाले च संवेष्टि: २,१२,१५ निमित्तभेदेष्वे प्रायश्चित्तेष्टौ देवताभेदादि २,१२,१६, आरभ्य आध्यायात् सूत्रैरुक्तम् । उपासदूक्षरणीवेष्टिः तद्देवतादि ४,१,२१ २६सू०। दीक्षाप्रयोजनेष्टिः दीक्षणीया नाम तत्रदेवतादि ४,२,१,१८, सू०पर्य्यन्तेनोक्तम् । प्रायणीयेष्टिः तत्र देवतादि ४,३,१सूत्रादौ। आतिथ्येष्टिः तत्र देवतादि ४,५,१सूत्रादौ । उदयनीयेष्टिः तद्देवतादि ६,१४,१, सूत्रादौ उदवसनीयेष्टि: तद्देवतादि ६,१४,१,२२, सूत्रादौ । अन्याः पुनराधेयेष्टिप्रभृतयोऽपि इष्टयः विस्तरभयान्नोक्ताः आकरेषु दृश्याः ।

शत०ब्रा० १,६,२,१२, इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शितःयथा। "स यदीष्टिं कुर्व्वीत सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवता यजति तद्धीष्टिरूपं, मूर्द्धन्वतौ याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्तघ्नावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये" "अग्नेरिष्टिमभिधाय अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टेर्वैशेषिकमङ्गजातमाह । यदीष्टिं दर्शपूर्णमासाभ्यां पृथगेव कुर्व्वीत प्रधानदेवता उपांशु यजेत तदुपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं स्यात् । मूर्द्धन्वत्यौ "अग्निर्मूर्द्धा" "भुवो यज्ञस्य" इत्येते। (यजु०१२,१४.१५,) मूर्द्धन् शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ये स्विष्टकृद्याज्यापुरोऽनुवाक्ये, विराजौ विराट्छन्दस्के "प्रेद्धो अग्ने" "इमो अग्ने" इत्येते (यजु०१७,७६,७७,) भवतः" भा०

दर्शपौर्णमासयागं कृत्वा प्रायश्चित्तेष्टिः कार्य्या तत्प्रकारः शत०ब्रा० ११,१,२,१,दर्शितो यथा। "पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजतेऽमावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजते १ । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतायैतदग्नीषोमीयं पौर्णमासं हविर्भवति तत्र नेन्द्राय स्येति किं चन क्रियते एतेनो हास्यैतत् सैन्द्रं हविर्भवत्येतेन सैन्द्रो यज्ञोऽथ यदिन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति सर्वा उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हन्ति २ । अथ यदामावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तेनैतदनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्यदितिः सेयमद्धा सेयं प्रतिष्ठितैतेन हास्यैतदद्धेव हविर्भवत्येतेन नाप्रतिष्ठितमेतत्तु तस्मादनुनिर्वपत्यथ तस्मादनुनिर्वपेत् ४ । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति सैन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत् सैन्द्रं हविर्भवत्येतेन सैन्द्रो यज्ञः ४। अथ यदामावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा अनुनिर्वाप्यं पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्मा एतद्वृत्रं जघ्नुषे देवा एतद्धविरनुनिरवपन् यदामावास्यं किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्मात्तानुनिर्वपेत् ५ । स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा अथान्यद्धविरनुनिर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्वपति द्विषन्तं ह स भ्रातृव्यं प्रत्युत्क्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतेऽमावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ६ । पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासीं यजमाना आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रएव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतेऽमावास्येनामावास्यां क्षिप्रएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्यनुनिर्वपेद्याद्दक्षिणां नादक्षिणं हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य इति त्वनुनिर्वाप्यस्याथाभ्युदितस्य७" २कण्डिका।"अद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति। अथैष पश्चाद्ददृशे स हैष दिव्यः श्वा, स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यं स्यादप्रायश्चित्तिकृत एतस्माद् हैतद्भीषावचन्द्रमसादिति"१ । छायानुपसर्पन्ति। एतेनो हैतदुपतपदाप्यते नयचितमित्येतस्य हैवैतदाप्यते २ । यथचान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप ओषधीः प्रविशति पशवो वा अप ओषधीरदन्ति तदेनमेतां रात्रिं पशुभ्यः संनयति ३ । सोऽद्यामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे तद्यजमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथं कुर्य्यादित्या यज्ञपथाद्यजेता२ न यजेता२ इति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति श्वः-श्वः एवैष ज्यायानुदेति स आमावास्यविधेनैवेष्ट्वायेष्टिमनुनिर्वपति तदङ्गैव श्वो वा ४ । तस्य त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपा-

तम्, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ५। स यद-ग्नये पथिकृते निर्वपति। अग्निर्वै पथः कर्त्ता स यस्मादेवादो यजमानो यज्ञपथादेति तमेनमग्निः पन्थानमापादयति ६। अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने। पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणकर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पा-प्मानं वृत्रं हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ७। अथ यदग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं पाप्मानं समदहत्तथोएवैष एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं पाप्मानं संदहति स यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्यात्मन पाप्मा परिशिष्यते ८। तस्यै सप्तदश सामिधे-न्यो भवन्ति। उपांशु देवता यजति याः कामयते ता या-ज्यानुवाक्याः करोत्यथमाज्यभागावेव संयाज्ये ९। तिसृ-धन्वं दक्षिणां ददाति। धन्वना वै श्वानं बाधन्ते तदेत-मेवैतद्बाधते यत्तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति १०। दण्डं द-क्षिणां ददाति। दण्डेन वै श्वानं बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते यद्दण्डं दक्षिणां ददात्येषा ऽनादिष्टा दक्षिणा दद्यात्त्वेवा-न्याममन्यद्धात्ततरा दक्षिणास्तासां यत् सम्पद्येत सा सा हैषा यथाकेष्टिरसंयथाभ्युदितो यजेतैव" श० ब्रा०। "दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिरुक्ता अथ पश्चा-त्तद्दर्शने नैमित्तिकीमिष्टिं विधित्सुराह। अथान्तरं सायंकाले एव चन्द्रमाः पश्चात् प्रतीच्यां दिशि दृश्ये दृश्यते। अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्त्तुं पश्यति यथा व्याघ्रको वने संचरतो मेषादीन् पशूनभ्यवजिहीर्षति। एतस्मादेव खलु चन्द्रसम्बन्धिवत्सरूपेण पूर्वोक्तवत् पकारः समा-धानः तस्माच्चन्द्रादिति भीषा उक्तरूपया भीत्या, वाया-सुपगच्छन्ति गवाद्याः पशवः तिरोहिता यजमानस्य भव-न्तीत्यर्थः पशूनामुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् खलु-चितं हुत्वा रिक्तीकृतमित्याचक्षते २। एतमेव चन्द्रगतं दोष-मेवमाचक्षते, चन्द्रमसः सम्बन्धी तन्नक्षत्रमध्यवर्त्ती मध इति अत एव तस्य मघाख्य इति प्रसिद्धिः। उपवसथकालं गतं देवाद्वहरूपं चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले पूर्वाकुर्वन्ति। पशव ओषधीर्जग्ध्वा अपश्च पीत्वात्मनि तं चान्द्रमसं क्रतुसं रस-ममावास्यायां धारयन्ति तत एनं रसममावास्यासम्बन्धिन्यां रात्रौ पशुभ्यः सकाशात् संनयति सम्यक्प्रापयति। तत्-संनयनं प्रतिपच्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते। ३दर्शयाग-कालातिक्रमलक्षणस्य दोषरूपस्य तत्परिहारप्रकारमाह।

प्रकृतो दर्शयागः शीघ्रं समापनीयः अनन्तरमेवैतद्दोषप-रिहाराय प्रायश्चित्तेष्टिः कर्त्तव्या। स आमावास्यविधेने-वेति यथोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्तत्प्रकारेणैव प्रतिपदि प्रक्रान्तां दर्शेष्टिं समाप्य४। अथास्यामिष्टौ प्रकृ-तिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति चोदकप्राप्तेष्वङ्गेषु विशेषं विधत्ते। प्रकृतौ पञ्चदश अत्र चोदकप्राप्ताः पृथुपाजवत्यौ धाय्ये द्वे इति सप्तदश (सामिधान्यः) भवन्ति। प्रकृतौ प्र-धानयागे उच्चैर्धर्मः। प्रकृतदेवताविकृतुक्तावतः पञ्चां दाशतय्यां समाम्नाता या अपतः कामयते। आज्यभागयोः स्विष्टकृद्यागे च याथाकाम्यम् ८। तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धनुः तिसृधन्वम् पूर्ववदाकारः समासान्तः। एतं चन्द्रात्मकं दिव्यं श्वानम् १०। "अदृश्यमानचन्द्रेऽप्यपि" ११ भा०
"इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवलानिर्वपेत् सदा" मनुः "प्राजा-पत्यां निरूप्येष्टिम्"। "हेमन्ते नवसस्येष्ट्या" मनुः "आ-रेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः" रघुः। २"याग-मात्रे च "कर्त्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया" माघः राजसूयया-गाभिप्रायमिदम्। इष–क्तिन्। ३इच्छायाम्। इष्टप्रयोग-निर्वाहाय पातञ्जलभाष्यकृतः इच्छादोषके ४श्लोकाद्यात्मक वाक्यभेदे च। यथा। "हिपश्चन्तानामेवेष्टिः" सर्वनाम्नोवृ-त्तिमात्रे पुंवद्भाव" इत्यादि। एतयेष्ट्या "ठक्छसोश्च" वार्त्ति० "एकतद्धिते चेति" सूत्रस्य गतार्थम्" सि०कौ०। "अनुत्-सूत्रपदन्यासेति" माघव्याख्यायाम् अनुत्सूत्रसमाचारा इष्ट्युपसंख्यानेनैरपेक्ष्येण सूत्राकारैरेव" इति मल्लि०।

इष्टिका स्त्री इष–तिकन्। इष्टकायस्त्रार्थे "उद्वर्त्तनं त्विष्टि-कया कण्डुकोठविनाशनम्" सुश्रु०। "इष्टिका वासुकी-शान चयनार्थे कृताऽभवत्" भा० आश्व० ८८अ०।

इष्टिकापथिक न० इष्टिकायाः पथिकं तदुद्देशेनापि प्रभव-त्वात्। नामव्याकरणे राजनि०। [कृतयागे।

इष्टिकृत् त्रि० इष्टिं यागं कृतवान् कृ–भूते क्विप् ६त०।

इष्टिन् त्रि० इष्टमनेन इष्टा० इनि। कृतयागे "अध्वरेष्वि-ष्टिनां पाता" भट्टिः।

इष्टिपच पु०इष्टये इच्छायै अभिलाषाय पचति न यथार्थं पच–अच्– ६त०। १ असुरे २ दैत्ये च शब्दर०। स ह स्वेच्छापूरणार्थमेव पचति न यथार्थमिति तस्य तथात्वम्।

इष्टिपशु पु० ६त०। यज्ञिये पशौ। [मिता०।

इष्टिमुष् त्रि० इष्टिं यागं मुष्णाति मुष–क्विप् ६त०। दैत्ये

इष्टियायजूक पु० इष्ट्या यायजूकः। "काम्येष्टियजनशीले। "तस्मात् इष्टियाजूकः स्यात् पशुभ्यः एकं प्रासन्नत्" इ०व०।

इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलः इष्टिशब्देन काम्या इष्टयः शातपथप्रसिद्धाः ताच्छील्ययोगात्काम्येष्टि यजनप्रधानो-न स्यात्" भा० ।

इष्टीकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+च्वि-कृ-कर्मणि क्त । अनिष्टे इष्टे कृते । अनिष्टिरिष्टिः कृता । इष्टिभेदे सत्ते न० । "सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः" भा०व०२५८अ०

इष्टु स्त्री इष-भावे तुन् । इच्छायाम् उणादिकोषः ।

इष्त्यन न० इष्ट्यायनं गमनं यत्र । "यागविशेषाचरणभेदे" इष्ट्यनस्य आश्व० श्रौ०२,१४, सूत्रादौ दर्शितं यथा "अत ऊर्द्धमिष्ट्यनानि" १।"अत ऊर्द्धं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन् अध्याये तानि इष्ट्यनसंज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं गमनं येषु कर्मसु तानीष्ट्यनानि" नारा०वृ० । "सांवत्सरिकाणि"२सू०।"संवत्सरेण क्रियन्ते संवत्सरं च क्रियन्त इत्युभयथा विग्रहः कर्तव्यः,दाक्षायणयज्ञचातुर्मास्यानामनेकसांवत्सरिकत्वसिद्ध्यर्थम् वृ०।"तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोगः"३सू०।"फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां सांवत्सरिकाणां आगन्तुकानामस्मिन् काले प्रारम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायणयज्ञादीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते" नारा०वृ०। "तुरायणम्"४सू०।"तुरायणं नामेष्ट्यनमुच्यते"वृ०।"अग्निरिन्द्रो विश्वेदेवा इति प्रथमिष्ट्योऽनुसवनमहरहः"५सू० ।"अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथासङ्ख्येन एकैकेष्टिः कार्याऽहन्यहनि । अहरहरिति वचनं पौर्णमास्यमावास्ययोर्बाधनार्थम्" वृ०। "एका वा त्रिहविः" ६सू०"एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैवेष्टिस्त्रिहविष्काऽहन्यहनि प्रातः सवन एव कर्त्तव्या वेत्यर्थः" वृ०। "इडादधीनामेष्ट्यनं तत्र देवतादि २ १४ १-१०" द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्यनं तत्र देवतादि २,१४,१२,१५" "चातुर्मस्यानि इष्ट्यनानि तद्देवतादि २,१५,१ सूत्रादौ । एवमन्यान्यपि इष्ट्यनकर्म्माणि आकरे दृश्यानि

इष्ट्वा अव्य० यज-क्त्वा । १यागं कृत्वेत्यर्थे । "अश्वमेधेन चेष्ट्वा" कर्कटिकम् । इष-क्त्वा । २अभिलष्येत्यर्थे च ।

इष पु० इष्यति इच्छत्यनेन वा इष-गतौ इष-इच्छायां मक् वा । १वसन्तकाले २कामे च भावे मक् ।३गतौ । ततः अस्त्यर्थे इनि । इष्मिन् गतियुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् ।"ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवः" ऋ० १,८७,६। "इष्मिणः गतिमन्तः"भा०। इष-इच्छायां कर्म्मणि मक् ।४इष्यमाणे अन्नादौ अस्त्यर्थे इनि अन्नादिमति "हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः"ऋ०५,८७,५। इष्मिणोऽन्नवन्तः"भा० ।

इष्य पु० इष्यते इष-क्यप् । वसन्ते ऋतौ हेम० । तस्य ऋतूनां मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम्"ऋतूनां कुसुमाकरः" गीतायां तस्य भगवद्रूपत्वोक्तेः इष्टत्वम् ।

इष्व पु० इष-सर्पणे वन्-गुणाभावः । आचार्ये उद्देशार्थम् पक्षप्यमाणत्वात्तथात्वम्। उज्ज्वलदत्तस्तु ईष दाने इत्यस्यैव रूपं दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानात्तस्य तथात्वम् ।

इष्वग्र न०६त०। बाणाग्रे । गहादिपाठात् भवादौ छ । इष्वग्रीय तद्भवादौ त्रि०। [इष्वनीकीय तद्भवादौ त्रि०।

इष्वनीक न० ६त० । बाणावयवे । गहा० भवादौ छ ।

इष्वसन पु०इषवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन अस-क्षेपे करणे ल्युट् ६त०। धनुषि ।"रामभिष्वसनदर्शनोत्सुकम्" रघुः ।

इष्वास पु० इषवोऽस्यन्तेऽनेन अस-क्षेपे करणे घञ् ६त० । १धनुषि "अत्र शूरा महेष्वासाभीमार्जुनसमा युधि" "काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः"गीता । अर्द्धर्चादिपाठात् क्लीवत्वमपि । इषून् अस्यति अस-अण् उप०स० । २शरक्षेपके त्रि०(तीरन्दाज) मेदि० ।

इस् अव्य० ईं कामम् स्यति षो-क्विप् नि० आलोपः । १सन्तापे २कोपे ३दुःखानुभवे च गल्दर०।

इह अव्य० इदम्+ह इशादेशः । अस्मिन् काले देशे दिशि वा १इत्यर्थे "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" श्रुतिः "इह जन्मनि जन्मान्तरे वा" वे०सा०। "नेह नाशुत किञ्चन" "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता । "तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः" नैष०।प्रथमार्थे ह । २अनुभूयमाने लोके इहामुत्रार्थफलभोग विरागः वेदा० सा० च इहकालः । इह भवः विदितोवा कर्मा० ठञ् । ऐहिक इहभवे इहविदिते च त्रि० । "ऐहिकब्रह्मणपतेर्दाहादिनिषेधात्" शु०त०रघु०। [मानकाले ।

इहकाल पु०इदम्+प्रथमार्थे ह इह कर्म०। एतत्काले वर्त्त-

इहतन त्रि० इहभव ट्यु तुट् च ।इहभवे स्त्रियां ङीप् ।

इहत्य त्रि० इह भवः इह+त्यप् । इहकालादिजाते । स्वार्थे-कन् । इहत्यक तत्रार्थे स्त्रियां नित्यमित्त्वम् । इहत्यिका

इहद्वितीया स्त्री मयू०स० । अत्रत्य द्वितीयायाम् ।

इहपञ्चमी स्त्री । मयू०स० । अत्रत्यपञ्चम्याम् ।

इहल पु० इह भवं लाति ला-क । चेदिदेशे त्रिका० तद्वासिनि ब०व० ।

इहलोक पु० इदम्-प्रथमार्थे ह कर्म० । एतल्लोके अनु-

भूयमाने लोके इहलोके भवः ठञ् अनुश० द्विपदवृद्धिः ऐहलौकिक तद्भवे त्रि० ।

इहामुत्र अव्य० इह च अमुत्र च द्व०। एतल्लोके परलोके च "इहामुत्रार्थफलभोगविरागः" वेदा०सा० ।

इति वाचस्पत्ये इकारादिवर्णशब्दार्थनिरूपणम् ।

ई

ई अव्य० ई क्विप् । १ विषादे २ दुःखभावनायाम् ३क्रोधे ४अनुकम्पायाम् ५प्रत्यक्षे ६सन्निधौ ७संबोधने च । मेदि न्यामयं सान्ततया पठितः । पृषो०साधुः ।

ई स्त्री अस्य विष्णोः पत्नी ङीप् । लक्ष्म्याम् ।

ई कान्तौ (इच्छायाम्) गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने सक० गर्भग्रहणे अक० अदादि अनिट् पर० । एति ईतः इयन्ति । ऐत् । ऐषीत् । इयाय इयतुः । एता एष्यति ऐष्यत् । "ईतः । अस्यात्मनेपदित्वमपि "न हि तरपिवदीते" द्विक्परार्धीनवृत्तिः" कविक० टी०दुर्गा० ।

ई याचने द्विक० आत्मने० अदादि अनिट् निरु० । ईते इयीत ईताम् । ऐत । ऐष्ट । इये । "आ घोदेवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे" यजु० ४,५ । "अजस्रं घर्ममीमहे" यजु० २६,६ ।

ई गतौ दिवा०सक० अनिट् आत्म० । ईयते ऐष्ट । ईतः "पद्मैरन्वीतवधूमुखद्युतः" माघः । ईङ्–गतौ नकि० ।

ईक्ष दर्शने पर्यालोचने च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ईक्षते ईक्षेत ईक्षताम् ऐक्षत ऐक्षिष्ट ईक्षाम्–बभूव आस–चक्रे–ईक्षिता ईक्षिषीष्ट ईक्षिष्यते ऐक्षिष्यत । ईक्षितव्यः ईक्षणीयः ईक्ष्यः ईक्षिता ईक्षितः ईक्षित्वा वीक्ष्य । ईक्षणम् ईक्षा । ईक्षमाणः । कर्मणि ईक्ष्यते ईक्ष्यमाणः । धातुनिर्देशे इक्तिः ईक्षिः । "न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते" न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा० । "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" श्रुतिः । "स प्रजापतिरीक्षां चक्रे" श्रुतिः "सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा" गीता । "कथमीक्षामहे सर्वे, दुर्य्योधन! तवेङ्गितम्" भा०व०२६८श्लो० । "ऐक्षिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान्" भट्टिः वेदे पदव्यत्यासोऽपि "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठो० । पृष्टेन शुभाशुभालोचने च तद्योगे शुभाशुभसंबन्धिनि चतुर्थी । "राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः" पा० । "यदीयः विविधः प्रश्नः क्रियते तस्मिन् चतुर्थीत्यर्थः । "कृष्णाय ईक्षते गर्गः पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः" सि०कौ० । "ईक्षतेर्नाशब्दम्" शा०सू० । "कारणे ईक्षितृत्वश्रवणात्" भा० ।

अधि+विवेचने अधीक्षते "कुहककर्मकितोक्षोकः सत्येऽप्यपायमधीक्षते" हितो० ।

अनु+अनुचिन्तने । "तामन्वीक्षत इयं वै सप्तमीकवमेयम्" शत०ब्रा० ६,२,२,५ । "अन्वीक्षमाणोरामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम्" रामा० ।

अप–आकाङ्क्षायामनुरोधे अवधिनियमे च । "अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वाम्" कुमा० "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम् । परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भटः । "किमपेक्ष्य फलम् पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः" किरा० । "द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः" "अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशः प्रकीर्तितः" भाषा० "शब्दोव्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते" सा०द० । "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः" पा०भा० "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" मीमा० । "नदीशः परिपूर्णोऽपि मित्रोदयमपेक्षते" चन्द्रा० ।

वि+अप+विशेषेणापेक्षायाम् । "न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः" रघु० । "व्यपेक्षमाणौ सहसीतयागतौ" रामा० "समर्थः पदविधिः" पा०भा० व्यपेक्षाऽव्यपेक्षापक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्र व्यपेक्षापक्षोमतान्तरेण उपन्यस्तः स च युक्तिविरुद्धत्वात् कैयटविवरणादौ दूषितः "धाक्यवत् सा व्यपेक्षाऽपि वृत्तावपि न हीयते" भर्तृ० । सा च शब्दबोधिपयोगिन्याकाङ्क्षारूपा आकाङ्क्षाशब्दे विवृतिः ।

अव+ आलुचदर्शने । "योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः" गीता । "अवेक्षमाणोमहतीं मुहुर्मुहुः" माघ; सम्यक्पर्य्यालोचने च । "यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी" किरा० ।

अनु+ अव+पर्य्यालोचने अनुसन्धाने च "सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः" मनुः ।

अभि+अव+भोजनार्थेक्षणे । "यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते" शत० ब्रा० ११,१,५,११, "अभ्यवेक्षते अभ्यवहर्तुं पश्यति" भा० ।

परि+अव+समन्तादर्शने । "ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्य्यवेक्षते भा० आ०२१अ० ।

प्रति+अव+ प्रतीत्य पर्य्यालोचनया दर्शने । "अथैमां प्रत्यवेक्षमाणो जपति" शत०ब्रा० ५,२,४,२० ।

सम्+अव+सम्यग्दर्शने । "अपीयमोऽयं समवेक्षते सभाम्" भा०वि०२१८श्लो०।"यदि दृष्टं बलं सर्वं समग्रं समवेक्षिताः" भा०आ०२५अ० । सम्यक्पर्य्यालोचने च "सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनुः ।

आ+सम्यग्दर्शने ।"अथान्वीक्ष्य पाञ्चालीम्" भा०स०२२८०।

उद्+ऊर्द्ध्वदर्शने । "सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणाममुदीक्षिताः" कुमा० । अपेक्षायाञ्च "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती" मनुः ।

उप+हेयत्वज्ञानेन परित्यागे "उपेक्षया सत्वहानिः" दाय०भा०टी० "ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत्" भा० व०११अ० प्रतिचिकीर्षाभावे "उपेक्षते यः श्लथवल्लिनीर्जटाः" कुमा० "नोपप्रेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम्" मनुः अपर्य्यालोचने अनुसन्धानाभावे च "गूढेन चरता तत्त्वमुपेक्षितमिदं मया" रामा० ।

सम+उप+सम्यगुपेक्षायाम् । "यत्पर्वं समाधाय लोभोहात् समुपेक्षते" भा०स०१०६० श्लो०।

निस्+निर्+निःशेषेण दर्शने निश्चयार्थं दर्शने च ।"यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्" गीता ।

परि+तत्त्वानुसन्धाने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान्" श्रुतिः। न्यायसूत्रभाष्यादौ प्रमाणप्रमेयादि परीक्षा बहुशो दर्शिता । सम्यग्विवेचने च ।"नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः। सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते" मनुः । लक्षणादिमत्त्वेन ज्ञाने च "अस्त्रविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः । नैपुण्यं परीक्षन्तां तव यत्नार्थसिद्धये" भा०आश्र०२०२७ श्लो०।"यस्मात् परीक्षितः पुंस्त्वे" वा०कठ०। "सर्व्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः" हितो० भक्तिमत्त्वादिना ज्ञाने च ।"मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि" रघुः । विवादे सत्यत्वासत्यत्वादिसंशयनिरासाय स्वपक्षप्रामाण्यव्यवस्थापनाय शपथकरणे तुलापरीक्षादि । परीक्षाशब्दे विवृतिः ।

प्र+प्रकर्षेण दर्शने "प्रेक्षन्ते सर्व्वभूतानि बहुशः पर्व्वसन्धिषु" भा०व०११६५७ । "यत् किञ्चिद्दर्शनीयानि सन्निधौ प्रेक्षते धनी" भा०व०मनुः। "उदायुधानापततस्तान् दृप्तान् प्रेक्ष्य राघवः" रघुः । "पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्" कुमा०।

अभि+प्र+आभिमुख्येन दर्शने ।"प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत्" भा० व०१६३अ० । "दह्यमानमभिप्रेक्ष्य क्षिवस्ताः संप्रदद्रुवुः" भा०व०८८अ० ।

उत्+प्र+उत्प्रेक्षायां । कञ्चिद्धर्म्मं साधर्म्येणान्यस्यान्यरूपता कल्पने उद्भावने च । "उत्प्रेक्षामोऽवयं तावन्मतिमन्तं विभीषणम्" रामा० ।"तद्वदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतांस्तांश्च दिन यान्" अमरु० । "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना" सा०द०।"अलङ्कारशब्दे ३९५ पृष्ठे विवृतिः।

सम्+प्र+सम्यग्दर्शने । "संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं" गीता "योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करम्" मनुः ।

अभि+सम्+प्र+आभिमुख्येन सम्यग्दर्शने ।"अभिसंप्रेक्ष्य भर्त्तारं क्रुद्धा वचनमब्रवीत्" भा० आदि० प०२०११ ।

प्रति+अनुरोधे अपेक्षायां पूजने च ।"प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृस्वस्रे प्रतिश्रुतम्" माघः "प्रथमं संस्थिता भार्य्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते" भा०आ० २०२३ । "नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत" मनुः ।"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः" मनुः ।

सम्+प्रति+सम्यक्प्रतीक्षायाम् "मुहूर्त्तं संप्रतीक्षस्व" भा० आ० २६०२ । "एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते" रामा० ।

वि+विशेषेण दर्शने ।"वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे" गीता । "दीर्घाध्वाने नृणां वीक्ष्य नित्य लोके विपर्य्ययम्" मनुः । "अङ्गीकृतस्रग्व्यजनीक्षणेन" रघुः ।

अनु+वि+सन्ततवीक्षणे पश्चाद्वीक्षणे च । "तस्मादुदियोऽनुवीक्षमाणोऽपति" शत०ब्रा० ५,२,१,२५ ।

अभि+वि+आभिमुख्येन वीक्षणे।"नैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्" मनुः ।

उद्+वि+ऊर्द्ध्ववीक्षणे।"उद्वीक्षमाणा भर्त्तारं सुखेन परिशुष्यता" रामा० "पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमच्युत" भा० अनु० २अ० "उद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः" रघुः ।

सम्+उद्+वि+समन्तादुद्वीक्षणे "निपेतुर्भूमिपाः सर्वे समुद्वीक्ष्य परस्परम्" रामा० ।

प्रति+वि+प्रतिदर्शने यत्कर्त्तृकं स्वदर्शनं तस्य स्वेन दर्शने । "ततः स राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः" रामा० ।

सम्+वि+सम्यग्वीक्षणे ।

सम्+सम्यग्दर्शने पर्य्यालोच्य दर्शने । "पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुप्रयात्" शत०ब्रा० ११,५,४,१४ । "समीक्ष्य वसुधां चरेत्" मनुः । "अप्रकृष्टसहस्रेण शीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडाकेशम्" भा० आश्व०२२२१श्लो०।"तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्व्वान् बन्धूनवस्थितान्" गीता "अचिरमेवैनं समीक्ष्य प्रमतात्मा-

रिचः” हितो० “समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत्” मनुः ।
प्र+सम्+प्रकर्षेण सम्यगीक्षणे । “सर्व सर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोऽभयम्” मनुः “कुलं ख्यातिञ्च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य च” भा० आ० ४२७४ श्लो० ।

ईक्षण न० ईक्ष–भावे ल्युट् । १ दर्शने । करणे ल्युट् । २ नेत्रे । तत्र दर्शने “शिल्पः कार्य्येक्षणे नृणाम्” मनुः नेत्रे । “अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्” शकु० “सदा संरक्षनयनौ सदा चानिमेषणौ” भा० आ० ३२ अ० । “इत्यद्रियोभा प्रहितेक्षणेन” रघुः ।

ईक्षणिक त्रि० ईक्षणं हस्तरेखादीक्षणेन शुभाशुभदर्शनं शिल्पमस्य ठन् । शुभाशुभफलकथनोपजीविनि सामुद्रिके । स्त्रियां टाप् । “मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह” मनुः”

ईक्षति पु० ईक्ष–धात्वर्थनिर्द्देशे श्तिप् । ईक्षणे । “ईक्षतेर्नाशब्दम्” शा० सू० ।

ईक्षा स्त्री ईक्ष–भावे अ टाप् । ईक्षणे १दर्शने २पर्य्यालोचने च “स ईक्षां चक्रे” श्रुतिः “अवणादनु ईक्षा अन्वीक्षा” । न्यायसू० वृत्तिः । आन्वीक्षिकीशब्दे विवृतिः ।

ईक्षेण्य त्रि० ईक्ष–वा० एन्य । ईक्षणीये दृश्ये “ईक्षेण्यासोऽह्योऽगः” ऋ० ८,७७,२ । “ईक्षेण्यासः ईक्षणीयाः” भा० ।

ईख गतौ इदित् भ्वा० पर० सक० सेट् । ईङ्खति ऐङ्खीत् । ईङ्खाम् बभूव आस चकार । ईङ्खिता ईङ्खिष्यति ऐङ्खिष्यत् । ईङ्खितः “धन्वाधनवित: मकः प्रेङ्खन् क्षुभिता चिति:” भट्टिः “मुच्यु सहस्र आ रजसः पार ईङ्खितम्” १०,१४२,५ । णिचि ईङ्खयति । “स ईङ्खयन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम्” ऋ० १,१९,७ । “इङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं आतमुपासते” ऋ० १०,१५३,१ । “ईङ्खयन् परिजना भविष्यया रघुः ।

ईग गतौ इदित् दूमित्र् । ईङ्गति ऐङ्गीत् ईङ्गते इत्येके ।

ईज गतौ निन्दायाञ्च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ईजते ऐजत ऐजिष्ट ईजाम्–बभूव आस चक्रे । ईजिता ईजिष्यते ऐजिष्यत ।

ईज गतौ निन्दने च इदित् भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ईञ्जते ऐञ्जिष्ट । ईञ्जाम्–बभूव आस चक्रे । ईञ्जितम् । अयम् अपाणिनीयः कविकल्पद्रुमे तु पठितः ।

ईजान त्रि० यज–ताच्छील्ये कानच् द्वित्वम् । यजमाने यागशीले । “ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा” भा० आ० ९४ अ० । “यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम्” कठो० ।

ईड स्तुतौ अदा० आत्म० सक० सेट् । ईट्टे ईडिषे ईड्ढ्वे ऐडिष्ट ईडाम्–बभूव आस चक्रे । ईडिता ईडिष्यते ऐडिष्यत । ईड्यः ईडितः ईडनम् ईडा । “अग्निमीडे पुरोहितम्” ऋ० १,१,१ । डकारं लकारतया बह्वृचाः पठन्ति । “अज्मध्यस्थडकारस्य लकारं बह्वृचा जगुः । अज्मध्यस्थढकारस्य ल्हकारं तु यथाक्रममिति” ऋ० भा० वाक्योक्तेः । यजुर्वेदसम्प्रदायस्तु तयोः अज्मध्यस्थयोः डढकारतया पाठः इति भेदः । यास्कस्तु “ईडिरध्येषणकर्म्मा पूजाकर्मा चेत्याह”“गन्धर्वाः सुरसङ्घाश्च यक्षवश्च महर्षयः । अन्तरीक्षं गतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे” रामा० “नेडिषे यदि काकुत्स्थम्” भट्टिः “ईड्यो देवा इष्टानाम्” ऋ० १०,६६,१४ । “भवन्तमीड्यं भवतः पितेव” । “प्राचीनतामग्रजदीड्यमानः” इति च रघुः । “अग्निः पूर्व्वेभिर्ऋषिभिरीड्योनूतनैरुत” ऋ० १,१,२ । णिचि ईडयति ते ऐडिडत् त ।

ईडा स्त्री ईड–भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । स्तुतौ ।

ईडित त्रि० ईड–क्त । स्तुते यस्य स्तवः कृतस्तस्मिन् ।

ईडेन्य त्रि० ईड–वा० एन्य । १स्तवनीये २पूजनीये च । “ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः” ऋ० १,१४६,७ ।

ईण्वत् त्रि० ईट् अस्त्यस्य मतुप् स्त्रियां ङीप् । तदर्थे ईश्वरवति । ईण्वन्तमाचष्टे णिच् मतोर्लुक् । ईणयति ।

ईति पु० ईयते ई–क्तिच् । १डिम्बे, २उत्पादिते त्रि० ३प्रवासे, “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृता” इत्युक्ते ४कर्षकोपद्रवभेदे च स्त्री । “निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः” नैष० “निरातङ्कानिरीतयः” रघुः “ईतयोव्याधयस्तन्द्रीदोषाः क्रोधादयस्तथा । उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा” भा० व० १४९ अ० ।

ईदृक्ष त्रि० अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि क्स ईशादेशः दीर्घः । ईदृशे एतद्रूपदर्शने एवंविधे । “ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षासः” वाजसने० १७,८ ।

ईदृश् त्रि० अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि–क्विन् ईशादेशः दीर्घः । १एतादृशदर्शनवति एवंविधे “ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रति सदृङ्” यजु० १७,८१ । “इमं पुरोडाशं स्वद्योत्ता पश्यतीति ईदृङ् वेददी० व्याख्यानात् २तदर्थेऽपि । तस्य भावः त्व ईदृक्त्वं तद्भावे न० तल् । ईदृक्ता तस्य भावे स्त्री । “विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा” रघुः ।

ईदृश त्रि० अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि कञ् इदमः ईश। दीर्घः। एवंविधदर्शनवति। "ईदृशैस्तैर्ज्ञाने सत्यं दोषाकरो भवान्" चन्द्रा०। "यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्"। "न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते" प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः" मनुः। "तामोम्हवान ईदृशे" ऋ०१,१७,१। "ईदृशे यत्र विधे" भा०। स्त्रियां ङीप् "सर्व्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिः" सा०द०। मुग्धबोधकारस्तु अयमिव दृश्यते इति विग्रहं कृत्वा टक् चकार तच्च "कर्त्तरि कृदिति" पा० अनुशासनविरोधादुपेक्ष्यम्।

ईप्सा स्त्री आप्तुमिच्छा आप–सन्–अ। १आप्तुमिच्छायाम् २इच्छायाञ्च। "ईर्ष्येप्सा पिशुनं गुह्यं ममत्वं परिपालनम्"। भा० आश्व०२७अ०।

ईप्सित त्रि० आप–सन् क्त। १आप्तुमिष्टे क्रियाफलेन व्याप्तुमिष्टे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" पा०। "निर्व्वर्त्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्थान्यत्तु कल्पितम्" भर्त्तृ०। "तमव्यपायं किमीप्सितमात्मे मा भूत्" सि०कौ०। २इष्टमात्रविषये च।

ईप्सु त्रि० आप्तुमिच्छुः। आप+सन्–उ। आप्तुमिच्छौ। "मन्दः कवियशःप्रेप्सुरिति" रघुः पाठान्तरं "शौचेप्सुः सर्व्वदाचामेत्" मनुः। "धर्म्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञाः" मनुः। "सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य" रघुः।

ईम् अव्य० ई–वा मुक्। १अथशब्दार्थे। "एमेनमष्टधर्म्मता" यजु० २२,६०। "आ ईम् एतौ निपातौ अथार्थौ" वेददी०। २इदमर्थे च। "पवत ईमर्य्यमो अप्रयुत्वान्" ऋ०१,१६७,८। "इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेद" ऋ०१,१६४,७। "सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम्" ऋ० २,१४,१०। "ईमिमम्" इति भा०।

ईय त्रि० इ–बा० क्यप्। आप्ते। "आयद्धा ईयचक्षसा" ऋ०५,६७,६ "ईयचक्षसा आप्तदर्शनौ" भा०।

ईयिवस् त्रि० इण्–क्वसु। "गतवति। न ईयिवान् सदम्" मुग्धबो० "प्रतीयुषा पूर्द्दहयो जनेन" भट्टिः। "उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः" माघः। "उपेयिवानित्यादि" पा० सू० उपेत्युक्तत्वात् अन्यत्रापि साधुः।

ईर गतौ प्रेरणे च चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट्। ईरयति ते-ईरति ऐरिरत्-त-ऐरीत्। ईरयाम्-ईराम् वा बभूव आस चकार। ईरयिता। ईरिता ईरयिष्यति-ईरिष्यति। ईरणम्। ईरितः ईरयन्-ईरन्। ईरः ईरि-माघः। "आपः समुद्रमैरयन्" ऋ०८,६,१३। "अंशोरूर्म्मिमीरय" ऋ०९,७६,१३। "यदस्य शुष्ममैरयन्" ऋ०२,१७,२ "ऐरिरच्च महाक्रमम्" भट्टिः कथने च। "अथ वाचमीरयति" शत०ब्रा० "ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयति मनान्तिके भा० आनु० १४अ०। विरोधवाक्यस्य यथेर्य्यमाणम्" भा०व० १२२ अ०। "दमयन्त्या यथेरितम्" भा०व०२७४२। "हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्" रामा० "इतीरिता पत्ररथेन तेन" इतीरयित्वा विरचय्य वाङ्मयम्" नैष०।

उद् उत्क्षेपणे। "उदीरयामासुःसलोलभल्लान्" रघुः। उच्चारणे कथने च "यदश्योकोऽलमुदीरयिष्यति" रघुः। "उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" रघुः।

अभि+उद्+आभिमुख्येनोच्चारिते। "आलोकशिवमित्येति वाचमित्योऽभ्युदैरयन्" भा० आ० २१७१।

सम्+उद्+सम्यगुच्चारे समुत्थिते च। "पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः" भा०व० ५०७०।

प्र+प्रेरणे। प्रेरयति। "समीरणः प्रेरयिता भवेति" कुमा०। "अपः प्रेरय सागरस्य बुध्नात्" ऋ०१०,८९,४। "किमुद्दिश्य काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेरिताः स्युः" शकु० "शालायै प्रेरयामास तं यत्नैः प्रथमं भरत्" रघुः।

सम्+सम्यक्प्रेरणे समुच्चारणे सम्यग्गतौ च "समीरणः। "समीरयाञ्चकाराथ राघवस्य वचः शिवाम्" भट्टिः। "ताभिराभरणैः गन्धवासिताभिः समीरितः" भा० व० १२१८अ०।

ईर अदा०आत्म०सक०सेट्। ईर्त्ते ईराते ईरते ऐर्त ऐरिष्ट ईराम् बभूव आस–चक्रे ईरिष्यति "इन्द्रा मधुमत् ईरते" ऋ० ५,६२,१४ "उपदीर्त्ते पयो गोः" ऋ०९,९१,१। "अपो राजाव ईरताम्" ऋ० ४,८,७। वायुरच्युतादिवोदरीर्त्ते" तैत्ति०। अस्मात् निष्ठाया नेट्। "न हि रागानुदीर्णानाम्" भा०आ० ५१२८ श्लो०। "उदीर्णरागप्रतिरोधकम् जनैः" माघः। अस्यैव पक्षे चुरादित्वं तेन न तस्य भ्वादित्वमित्येके।

ईरण न० ईर–भावे ल्युट्। १प्रेरणे २गतौ च। युच्। ईरणा तत्रैव स्त्री। नन्द्या० ल्यु। ३प्रेरके त्रि० "समीरणः प्रेरयिता भवेति" कुमा०।

ईरामा स्त्री ईर्लक्ष्मीस्तया रम्यतेऽत्र रम–आधारे घञ् वेद०। नदीभेदे। "ईरामाञ्च महानदीम्" भा०व० १८८अ०।

ईरिण त्रि० ईर–इनन्। ऊषरभूमौ। मेदि० "ततश्चदीरिणं"

आर्त्तं शतसहस्रावसर्पिकम्" भा०अनु० ७२५७श्लो० । "ईरिणस्थानमपरं शून्यमासीन्महावनम् । मुहूर्त्तेनैव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम्" राजा० ।

ईरिन् त्रि० ईर—णिनि । १प्रेरके २गन्तरि च स्त्रियां ङीप् । अवग्रहादस्य वर्ज्जिरैका० स्वैरी स्वैरिणी । "रे रे स्वैरिणि ! निर्विचारकविते मास्मत् प्रकाशीभव" चन्द्रा० ३राजभेदे पु० । "शतराज्ञाश्च बलवताश्रीतिर्जनमेजयाः । शतञ्च ब्रह्मदत्तानामीरिणाञ्च शतं तथा" भा०स०८श्लो०यमसभावर्णने

ईर्क्ष्य ईर्ष्यायां परसम्पत्त्यसहिष्णुतायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । ईर्क्ष्यति ऐर्क्ष्यीत् । ईर्क्ष्याम् बभूव आस चकार । ईर्क्षिता ईर्क्ष्यात् ईर्क्षिष्यति ऐर्क्षिष्यत् । ईर्क्ष्या ।

ईर्त्सा स्त्री ऋध-सन्—अ । वर्द्धेच्छायाम् ।

ईर्त्सु त्रि० ऋध-सन्—उ । वर्द्धितुमिच्छौ ।

ईर्म न० ईर-मक् । व्रणे । ह्रस्वादिरयमिति बहवः उणा० वृत्तः । अस्य पुंस्त्वमपि । "तदाहुरीर्म इव वा एषां होता यदच्छावाकः" ता०ब्रा० ६,२,१० । "ईर्म इव वा एष होतॄणां यदच्छावाकः" "ईर्म इव हन्यमानाः" इति भाष्या०"तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक् पुच्छम्" शत०ब्रा० १०,६,५०,२। तेन "व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः" इत्यमरे ऽस्त्रियामिति संदंशपाठादुभयलिङ्गत्वेऽपीति बोध्यम् । दक्षिणशब्दात् तुल्ययोगेन तत्प्रधानार्थे अस्मात् अनिच् दक्षिणेर्मा व्याधेन क्षतव्रणे मृगे । "मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा" भट्टिः । २प्रेरिते त्रि० "ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः" ऋ० १,१६३,१० । ईर्मान्तासः ईर्मा ईरिताः प्रेरिता अन्ता येषां ते" भा० ।

ईर्य्या स्त्री ईर–ईर्य्यायां कश्यप्० यत् रोपधत्वात् दीर्घःभावे च स्त्रीत्वात् टाप् । १ईर्य्यायाम् । ईर्य्यते प्राप्यते परात्माऽनया ईर–गतौ ण्यत् । २भिक्षुचर्य्यायाम् सा च ध्यानमौनादिरूपा । "चर्या चेर्यापथे स्थितिः" अमरः । "कस्माणो पुनरियं प्रव्रजितस्येर्या" ।

ईर्य्यापथ पु० ईर्य्यारूपः पन्था कर्म्म धा० अच् समा० । ध्यानमौनादिरूपे परिव्राजकस्य ज्ञानसाधनोपायभेदे ।

ईर्वारु पुंस्त्री० ईर—भावे सम्प० क्विप् ईरमीरणं दृणोति वारयति वा उण् । कर्कट्याम् शब्दर० ।

ईर्ष्य परगुणासहने भ्वा०पर०सक० सेट् । ईर्ष्यति ऐर्ष्यीत् । ईर्ष्याम्—बभूव आस चकार । ईर्ष्यिता ईर्ष्यिष्यति ऐर्ष्यिष्यत् । णिचि ईर्ष्ययति ते त ऐर्षिषत् ऐर्षिष्यत् त । सनि ईर्ष्यिषिषति । ईर्ष्या ईर्ष्यितः। "पत्युर्वाक्यमीर्ष्यितं भवनं नायस्य हेतुः स्त्रियाः" हितो । ईर्ष्यितव्यम् ।"तस्मात्स्त्रिषु दाराणां क्षमणेषु नेर्ष्यितव्यमिति" प्रबो० ।

ईर्ष्यक त्रि० ईर्ष्य–ण्वुल् ।१ईर्ष्याकारिणि ।"दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः" इति सुश्रुतोक्ते २क्लीवभेदे पु० । "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः" सुश्रु० । क्लीवशब्दे विवृतिः ।

ईर्ष्या स्त्री ईर्ष्य–भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । अक्षमायाम् परसम्पत्त्यसहिष्णुतायाम् ।"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" मनुः एतेषाञ्च क्रोधप्रभवत्वात् क्रोधजत्वम् अतएव "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० "द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्येन यं प्रतिकोपः" सि०कौ० । "ईर्ष्याशोकभयापेता मोहमात्सर्य्यवर्जिताः" भा० व० २६० "त्यक्तेर्ष्यमत्सरस्त्वेव अवमानोऽब्रवीदिदम्" भा० अनु० २अ० । अयं शब्दोऽनिर्यकार इति केचित् "ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति" वार्त्ति० उक्तेः कविकल्पद्रुमे, पा० गणपाठे च यान्ततया पाठात् निर्यकारपाठे मूलं मृग्यम् । तेन यकारस्य साधीयान् ।

ईर्ष्यालु त्रि० ईर्ष्यां लाति ला–बा० डु । ईर्ष्यायुक्ते ।

ईर्ष्यु त्रि० ईर्ष्य–उण् । अक्षमायुक्ते "ईर्ष्युर्गन्धर्वराजो वै अस्मत्क्रीडामुपागतः" भा० आ० १७० अ० । "पर्यप्रच्छत तामीर्ष्युः सुग्रीवगतमानसाम्" भा०२७९ अ० ।

ईला स्त्री ईड–क डस्य लः । १पृथिव्यां, २वाचि, ३गवि, च । अस्य ह्रस्वादित्वमेवेति बहवोमन्यन्ते शब्दार्थचिन्तामणौ तु दीर्घपाठः । तन्मूलं मृग्यम् ।

ईलि(ली) स्त्री ईर्य्यते ईर–इन् रस्य लः वा ङीप् ।१करपालिकायाम् (काटारी)२ह्रस्वगदाकारे दण्डदण्डे च । भरतः।

ईलित त्रि० ईड—क्त डस्य लः । स्तुते अमरः ।

ईलिन पु० ईड–इनन् डस्य लः । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "ईलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्य्यवान्" "ईलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् नृपान्" भा० आ० ९४अ० । "तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् । ईलिनं जनयामास कालिन्द्यां तंसुरात्मजम्" । "ईलिनस्तु रथन्तर्य्यां दुष्मन्ताद्यान् पञ्चपुत्रानजीजनत्" भा० आ०९५अ० ।

ईवत् त्रि० ई–गतौ भावे क्विप् अस्त्यर्थे मतुप् वेदे नि० मस्य वः गतिमति "य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत्" ऋ०

४,४,६। “अस्य पावीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः” ऋ० ४,१५,५ “मक्षू हिष्मा गच्छथ ईवतो द्यून्” ऋ०४,४३,२ “प्राव वसुभ्य ईवदानमोवः” ऋ०५,४९,५ “अनाय चिद्य ईवत उ लोकं चकार” ऋ० ६,६२,२। “उपश्रोतास ईवतोवचांसि” ऋ० ७,२३,१। लोके तु ईवानित्येव स्त्रियां ङीप्।

ईश ऐश्वर्य्ये अदा०आत्म० सक०सेट्। १ईष्टे, ईशिषे ईशिध्वे ऐशिष्ट। ईशाम्-बभूव आस चक्रे। ईशिता ईशिषीष्ट ईशिष्यते ऐशिष्यत। ईशनम् ईशिता। ईशितः। ईशा। ईशित्वा।“धनानामीशते यस्याः”।“यदीशिषे त्वं न मयि-स्थिते च” भट्टिः।“पुरुषोवै पशूनामैन्द्रस्तस्मात् पशूना-मीष्टे” शत० ब्रा० ४,५,५,७। एतद्योगे कर्मणः सम्ब-न्धत्वविवक्षायां षष्ठी। वेदे तु क्वचित् शिचि न आत्व। “सहस्र एषां पितरश्च नेशिरे” ऋ० १०,५६,७। ता-च्छील्ये चानश् ईशानः।

ईश् त्रि० ईश-क्विप्। ईश्वरे “ईशावास्यमिदं सर्वम्” यजु० ४०,१, “नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनोनमसा विवासे” ऋ०६,५१,८।“स देवानामीशां पर्य्येत् स ईशा-नोऽभवत्” अथ० १५,१,५। “सह पुनेशामारण्यानां पशूनामवरुन्धे” शत० ब्रा०१२,७,२,८।

ईश पु० ईश-क। १ईश्वरे“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योप-तस्थिरे” कुमा०“वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्र-मे” माधवः “इत्थं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुः” रघुः २परमे-श्वरे पु०। “लोकेश! चैतन्यमयादिदेव!” प्रातः कृत्ये पुरा०। “ईशस्यैव निवेशितः पदयुगे भक्तायमाणं भवत्” न्यायचर्च्येयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्” कुसुमा०। ३महादेवे। ‘अक्षाच्युतेशार्कवनस्पतीनाम्’ “समन्ततो-होमचतुष्टयं स्यात्” हेमा० मत्स्यपु०। मत्स्य० तु० “अक्षाच्युतानवनस्पतीनामिति” पाठः। रुद्रसंख्यातुल्यसं-ख्याकत्वात् ४एकादशसंख्यायाम्। “तारोमाया वर्म्मबीज-महिरीशस्वरान्विता” तन्त्रसारे त्वरितामन्त्रोद्धारे ईशस्वर एकादशस्वर एकार इति कृष्णा० ५तद्देवत्ये आर्द्रानक्षत्रे च। “नेशेऽस्त्याग्निविशाखयाच्च हिमधामाख्यैः” राजमा०।

ईशकोण पु० ईशस्वामिकः कोणः। पूर्वोत्तरायां विदिशि ईशदिगाद्योऽप्यत्र। तत्कोणस्य ईशाधिदेवत्वात् तथात्वम्। “इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्यमरोक्तेस्तथात्वम्। तदस्य तेषदोषत्वं कालाद्यर्थतया ज्योति०उक्तम्। “इन्द्रः शुक्रः क्ष्मापुत्रः सैंहिकेयःशनिः शशी।सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्व्वादिकदिगीश्वरा” इति निरूप्य “दिगीशाह्वे शुभा यात्रा पृष्ठाह्वे मरणं ध्रुवमिति” तद्विपरीतदिशि यात्रा निषिद्धा।

ईशन न० ईश-भावे ल्युट्। ऐश्वर्य्ये“य ईशेऽस्य जगतोनित्य-मेव नान्योहेतुर्विद्यत ईशनाय” श्वेताश्व० उ०। ईशे ईष्टे इत्यर्थः।“सर्पिष ईशनमत्र न समासः” सि०कौ०।

ईशपुरी स्त्री ६त०। काश्याम् ईशनगर्य्यादयोऽप्यत्र।

ईशबल न० ईशकृतं बलम्। पाशुपतमतसिद्धे पाशुपतानां द्वितीये पाशे ‘तासां माहेश्वरी शक्तिः सर्व्वानुग्राहिका शिवा। धर्म्मानुवर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्य्यते” इत्युक्तेः पाशुपतशब्दे विवृतिः।

ईशसख पु० ६त० टच्समा०। कुबेरे। बहु० न टच्। ईशसखा इत्येव। ईशमित्रादयोऽप्यत्र। ईशेन यथा ऽस्य सख्यं तथा भारते वर्णितं यथा। “पिता-महो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः। स्वयम्भुः सर्व-लोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः। पुलस्त्यो नाम तस्या-सीन्मानसोदयितः सुतः। तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रो-ऽभवत् प्रभुः। पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः। तस्य कोपात् पिता राजन्! ससर्ज्जात्मानमात्मना। स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्द्धेन वै द्विजः। प्रतीकाराय स-क्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै। पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वै-श्रवणस्य ह। अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च। ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम्। राजधानीं नि-वेशञ्च लङ्कां रक्षोगणान्विताम्। विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्च ददौ प्रभुः। यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च” भा०व० २७३अ०।

ईशा स्त्री ईश-अ।१ऐश्वर्य्ये।“ईशायै मन्युं राजानं बर्हिषि-दधुरिन्द्रियम्” यजु० २१,५७। ‘ईशायै ईशनशीला’ वेददी०। ईष्टे ईश-क। २ऐश्वर्य्यान्वितायां स्त्रियां ३दुर्गायां च। ईशस्य पत्नीत्यर्थे तु ङीप्। ईशी ईशपत्न्यां दुर्गायाम्।

ईशान त्रि० ईश-ताच्छील्ये चानश्। १ऐश्वर्य्यशीले २रुद्रमू-र्त्तिभेदे पु०।“तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिम्” ऋ० १,८९,५। “ईशानसंदर्शनलालसानाम्” कुमा० ३तद्देवताके आर्द्रा-नक्षत्रे तत्तुल्यसंख्यायाम् ४एकादशसंख्यायाम्। शिवस्य अ-ष्टसु मूर्त्तिषु सूर्य्यमूर्त्तिरूपतया पूज्ये ५शिवमूर्त्तिभेदे अष्टौ मूर्त्तीरभिधाय “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्व्वादि-क्रमयोगतः। आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्” ति०त० भविष्य पु०।

ईशानादिपञ्चमूर्त्ति स्त्री ब॰ब॰ ईशानादयः पञ्च मूर्त्तयः । महादेवस्य "ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातरूपेषु पञ्चसु रूपेषु तच्छान्त्रप्रयोगसन्निधारे शिवप्रकरणे दृश्यः ।

ईशावास्य पु॰ ईशा वास्यम् इति पदमस्त्यस्य अच् । "ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादिके यजुर्वेदस्य४० अध्यायस्थे ब्रह्मविद्याप्रतिपादके उपनिषद्रूपे ग्रन्थे । "यजुर्वेदोपनिषद्गणनायाम् "ईशावास्य, बृहदारण्यक, जाबाल, हंस, परमहंसेत्यादि मुक्ति॰ उ॰ । तस्योत्तरलोपे ईशापि । "ईशा केन कठप्रश्नः मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा" मुक्ति॰उ॰ । इयमेवेशावास्योपनिषदित्युच्यते ।

ईशितृ त्रि॰ ईष्टे ईश-तृच् स्त्रियां ङीप् । ईश्वरे । "न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता" श्वेता॰उ॰ ।

ईशितव्य त्रि॰ ईश-तव्य ।१अधीने यं प्रति ऐश्वर्यं क्रियते तस्मिन् । भावे तव्य । २ऐश्वर्ये न॰ ।

ईशिता स्त्री ईशिनो भावः तल् । अणिमाद्यष्टैश्वर्यमध्ये सर्वेषां शासितृरूपे १ऐश्वर्ये । त्व ईशित्वमप्यत्र न॰ । "ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" सां॰कौ॰ । "ईशित्वञ्च वशित्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते" भा॰आ॰२८अ॰ "येन स्थावरादिसर्वभूतानि वशीभूतानि भवन्ति तादृशे योगजन्ये २धर्मभेदे च । ऐश्वर्यशब्दे विवृतिः ।

ईशिन् त्रि॰ईष्टे ईश-णिनि । १ईश्वरे २प्रभौ ३पत्यौ । "ग्रामेशुपामदशेशाय दशेशोविंशतीशिनम्" मनुः स्त्रियां ङीप् । "सर्वाश्चौ कामीशिनीभिः" श्वेता॰ उ॰ ।

ईश्वर पु॰ईश-वरच् । १महादेवे २कन्दर्पे मातङ्गलोके, क्लेशजन्मकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टे पुरुषविशेषे ३चैतन्यात्मनि, "ईश एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्त्यते" इत्युक्तलक्षणे ४परमेश्वरे, "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति" गीता प्रभवादिमध्ये ५एकादशे वत्सरे च तत्फलम् ।"सुभिक्षं क्षेममारोग्यं स्वर्गायस्य महाध्वता । बहवं मधु मत्यश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये !" ज्योति॰ ६आढ्ये, ७स्वामिनि च त्रि॰स्त्रीत्वे गौरा॰ङीप् । "ईश्वरीं सर्वभूतानामिति" श्रीसूक्तम् ।

आर्हता नित्येश्वरं न मन्यन्ते तच्च आर्हतशब्दे ८८२पृष्ठे दर्शितम् एवं सांख्यैरपि "ईश्वरासिद्धेः" सां॰सू॰ । "निरीश्वरो निषिद्धः ईश्वरासिद्धिः सिद्धा" "उपासासिद्धस्य प्रशंसामात्रम्" सां॰ सूत्राभ्यां प्रकृत्युपासकस्य जन्यैश्वर्यं स्वीकृतम्" सां॰ कौ॰ च निरीश्वरस्य कर्तृत्वं निराकृतं यथा ।

"न च क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वान्न साध्येन व्यभिचारइति साम्प्रतं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्त्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्त्तयतः अवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतोजगत् सृजतः किमप्यभिलषितं भवति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्यं ? सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान् । कर्मवैचित्र्यादिति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्मणः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुपपत्ती न वा कारुण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः" ।

नित्येश्वरस्य यथानुमानं तथा आन्वीक्षिकीशब्दे ७२८ पृष्ठे सर्वदर्शनसंग्रहवाक्येन प्रदर्शितम् ईश्वरसाधनं तु गौ॰ सूत्रवृत्त्याद्युक्तं यथा "ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्" सू॰। "गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः" भा॰। "गुणैर्नित्येच्छाप्रयत्नैर्विशेषगुणैः, सामान्यैः संयोगादिभिश्च विशिष्टमात्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशको जगतः पितेति । अनुमानन्तु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटादिवदित्याद्यूह्यम्" वृत्तिः । वार्त्तिकादौ च "संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्" "प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः" सूत्राभ्यामीश्वरसाधनं दर्शितं विवृतमेतदुपस्कारे यथा ।

"तुशब्दः स्वर्गादिलिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम, कर्म कार्यम्" इत्यादि तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां सत्त्वेऽपि लिङ्गम् कथमेतदित्यत आह । अत्रापि संज्ञा च कर्म्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्तृत्वेन कर्तृत्वाभेदलक्षणार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्त्तुमीष्टे नेतरः एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा वा काचि-

दोषविशेषशून्यदंष्ट्राघसृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं साऽपि मैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इत्यादि विधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम्। एवं कर्माऽपि कार्य्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमानकर्तृकत्वं वा क्षित्यादित्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि जन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वात् किन्तु सकर्तृकत्वमपि यदि कृतिमज्जन्यत्वं तदाऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जन्यत्वेऽपि तथा, अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्य्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वमदृष्टाद्वारककृतिमज्जन्यत्वं कार्य्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं नचाङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गः न च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोषस्यायं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्कुरस्फुरदशायां निश्चितव्याप्तिकेन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् न सन्दिग्धानैकान्तिकता तदङ्कुरदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः"।

एवं न्यायकणादसूत्रभाष्यादिषु प्रदर्शितेश्वरानुमानप्रकारमभिलक्ष्य कुसुमाञ्जलिहरिदासटीकयोः दिङ्मात्रेण किञ्चित् विशदयुक्तं यथा

"तद्बाधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः नन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत आह" हरि०। "कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः। वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः" कु०। "क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वम्। आयोजन कर्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतनप्रयत्नपूर्ब्बकं कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत्। धृतीति ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः। धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत्। पदात् पद्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत्। प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत्। श्रुतेर्वेदात् वेदः पौरुषेयो वेदत्वात् आयुर्वेदवत्। किञ्च वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्। संख्याविशेषात्। द्व्यणुकपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्टताद्दृशकपालत्रयकपालद्वयारब्धघटपरिमाणवत् अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति। विश्वविदव्यय इति विशिष्टसाध्यत्वं तेन नित्यसर्व्वविषयकज्ञानसिद्धिः नतु शरीरविशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाध इति कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च। यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति व्याप्तिविरोधिनी यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनप्रवृत्तया शरीरी कर्त्ता च उपनेयः, पक्षधर्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्याप्रसिद्धिः विशेषणविशेष्यविरोधश्च यद्वा शरीरजन्यत्वाद्युपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिरिति कार्य्यत्वहेतौ पञ्च दोषास्तानाह" हरि०। "न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न नासिद्धिरनिबन्धना" कु०। "ईश्वरे धर्मिणि शरीरबाधात् कर्तृत्वबाधो न, धर्मिज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अतः कार्य्यत्वस्य धर्मिसाधकस्याधिकरणज्ञानजनकतया अवश्यमपेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात्। एवञ्च न विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाधः प्रत्यक्षात्मकः। ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः। क्षित्यादौ न सकर्तृकत्वं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धकं सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरांशवैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्बलत्वात्। तृतीयेऽपि कार्य्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मत्वसहकारात् विपक्षबाधकतर्कावताराच्च बलवत्त्वम्। उपन्यस्तायाः कर्त्ता शरीर्य्येवेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्धः। चतुर्थे च यदि पक्षधर्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोधः

कर्तृत्वस्याशरीरत्वसमानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनुपस्थाने तु न विरोधः विरोधाश्रयस्यासिद्धेः मन्मते च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभावनिबन्धनाप्रयोजकत्वोपाधिसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधेरपि विपक्षबाधकाभावेनापास्तत्वात्। ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्कावतारस्तत्राह" हरि०। "तर्काभासतया त्वेषा तर्काशुद्धिरदूषणम्। अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपो विभूषणम्" का० "प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्ध्या आश्रयासिद्धा इत्याभासाः। कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्तु विभूषणं तदुपकारकः। "अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमवाक्य।"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः" इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम्" ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत आह" हरि०। "स्वातन्त्र्ये जडताहानिर्नादृष्टं इत्यातकम्। हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान्" का० "न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं परमाणोरेव यत्नवत्त्वेऽचैतन्यानुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात् अदृष्टस्य दृष्टकारणसहकारेणैव फलजनकत्वात्। न च चेष्टायामेव भोक्तृप्रयत्नो हेतुः न तु क्रियासामान्ये इति, चेष्टां प्रति विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात् अन्यथा बीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वे नाङ्कुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत आह" हरि०। "कार्य्यत्वादिरुपाधिरेवं धृतिविनाशयोः। विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादिश्च पूर्व्ववत्"। "धृतिविनाशयोः प्रयत्नजन्यत्वाविरुपाधित्वं विच्छेदेनान्तरा प्रलयेन आद्यार्थाद्यभावात् अर्व्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीन घटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः सिध्यति। एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यबोधप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वम्" हरि०।

विस्तरेणेश्वरानुमानग्रन्थस्य प्रायेण लुप्तप्रायतया कुसुमाञ्जलिग्रन्थे दिङ्मात्रेण तत्प्रकारस्य सत्त्वेऽपि न्यायकन्दल्याम् अनुमानचिन्तामणिस्थेश्वरवादे च विस्तरेण वर्णितं तयोश्च प्रायेण लुप्तप्रायतया तयोः प्रचारार्थमिहोपन्यासः क्रियते तत्रादौ

न्यायकन्दली। "किं पुनरीश्वरसद्भावे प्रमाणम् आगमस्तावत् अनुमानञ्च महाभूतचतुष्टयमुपलब्धिमत्पूर्वकं कार्य्यत्वात् यत्कार्य्यं तदुपलब्धिमत्पूर्वकं यथा घटकार्य्यं, कार्य्यञ्च महाभूतचतुष्टयं तस्मादेतदप्युपलब्धिमत्पूर्वकमिति। ननु प्रमाणेन पूर्वकोऽप्यनुपलब्धेरसिद्धं पृथिव्यादिषु कार्य्यत्वमिति चेत् तदयुक्तं सावयवत्वात् तत्सिद्धेः यत् सावयवं तत्कार्य्यं यथा घटः सावयवञ्च पृथिव्यादि तस्मादेतदपि कार्य्यमेव॥ ननु व्याप्तिग्रहणादनुमानप्रवृत्तिः कार्य्यत्वबुद्धिमत्पूर्वकत्वयोश्च व्याप्तिग्रहणमशक्यं, घटादिषु कर्तृप्रतीतिकाले एवाङ्कुरादिषूत्पद्यमानेषु तदभावप्रतीतेः न चाङ्कुरादीनामपि पक्षत्वमिति न्याय्यं संदृष्टीतायां व्याप्तावनुमानप्रवृत्तिकाले प्रतिवाद्यपेक्षया पक्षादिप्रविभागः इह तु सर्वदैव प्रतिपक्षप्रतीत्याक्रान्तत्वाद्व्याप्तिग्रहणमेव न सिध्यति। अत्र प्रतिसमाधीयते। यदि चैवं दृष्टान्तानुपलम्भाद्व्याप्तिग्रहणाभावः तदानीं मीमांसाभाष्यकृतोऽभिमतं सामान्यतोदृष्टमादित्यगत्यनुमानमपि न सिद्ध्यति तत्रापि देवदत्तगतिपूर्वकदेशान्तरप्राप्तिग्रहणकाल एव नक्षत्रादिप्रदेशान्तरप्राप्तिमात्रोपलम्भात् अथ तेषु देशविप्रकर्षेणापि गतेरनुपलब्धौ सम्भवन्त्यां न तया व्याप्तिग्रहणहेतोर्निरुपाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य प्रतिरोधः तुल्यकक्षत्वाभावात् एवञ्चेदशरीरत्वेनाभ्युपेतस्य कर्त्तुः स्वरूपविप्रकर्षेणाप्यङ्कुरादिष्वनुपलम्भसम्भवात् न तेन निरुपाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य सामर्थ्यमुपहन्यते इति समानम्। अपि च भोः किमनेन कर्तृमात्रं साध्यते पृथिव्यादिनिर्माणसमर्थो वा। कर्तृमात्रसाधने तावदभिप्रेतासिद्धिः नह्यस्मदादिसदृशः कर्त्ताऽभिप्रेतो भवतां नच तेनेदं पृथिव्यादिकार्य्यमर्वाग्दृशा शक्यनिर्माणम्, पृथिव्यादि निर्माणसमर्थस्तु न सिद्ध्यति अनन्वयात् अन्वयबलेन हि दृष्टान्तदृष्टकर्तृसदृशः सिध्यतीति नायं प्रसङ्गः। कर्तृविशेषस्याप्रसाधनात्। व्याप्तिसामर्थ्याद्बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये साध्यमाने पृथिव्यादिनिर्माणसामर्थ्यलक्षणोऽपि विशेषः सिध्यत्येव निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्ध्यभावात्। ननु मा सिध्यतु सामान्यमिति चेत् कार्य्यत्वेन सह तद्व्याप्तेः प्रतिक्षेपात्। यदि हि व्याप्तमपि न सिध्यति धूमादग्निसामान्यं न सिध्येत् अग्निविशेषस्यानन्वितस्यासिद्धेः निर्विशेषस्यानवस्थानात्। अथेदमुच्यते इयमनुमानस्य स्वरूपं व्याप्तिः पक्षधर्मता च तत्र व्याप्तिसामर्थ्यात् सामान्यं सिध्यति पक्षधर्मताबलेन चाभिप्रेतो विशेषः पर्वताद्यवच्छिन्नवह्निलक्षणात् सा सिद्ध्यति अन्यथा पक्षधर्मतायाः कोपयोगः क वानुमानस्य प्रतीतग्राहिणः प्रामाण्यम्। एवञ्चेदीश्वरानुमानेऽपि तुल्यमन्यत्राभिनिवेशात् अथ मतं सिद्ध-

त्यनुमानेऽपि विशेषोऽपि यत्र प्रमाणविरोधो नास्ति। तथाहि धूमात् पर्वतनितम्बवर्त्तिवह्निविशेषसिद्धौ का नामानुपपत्तिः दृष्टो हि देशात् कालाभेदः स्वलक्षणानाम्। ईश्वरानुमाने तु विशेषेण सिद्ध्यति प्रमाणविरोधात्। तथाहि नात्र शरीरपूर्वकत्वं साधनीयं शरीरे सत्यवश्यमिन्द्रियमाप्नोत्यतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकारकशक्तिपरिज्ञानाऽसम्भवे सति कर्त्तृत्वासम्भवात्। अशरीरपूर्वकत्वस्य अशक्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्त्ता पूर्वं कारकस्वरूपमवधारयति ततः कारणान्यधितिष्ठति तत इच्छतीदमनेन निर्वर्त्तयामीति ततः प्रवर्त्तते तदनु कायं व्यापारयति ततः करणान्यधितिष्ठति ततः करोतीति। अनवधारयन्ननिच्छन्नप्रयतमानः कायमव्यापारयंश्च करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिवच्छरीरमपि कार्य्योत्पत्तावुपायभूतं निखिलोपाधिपहणे व्याप्तिग्राहकप्रमाणादेवावधारितं न शक्यते प्रहातुं वह्नेरिवेन्धनविकारदाहकसामर्थ्यं धूमानुमाने। तत्परित्यागे च बुद्धिरपि त्यज्यतां प्रमाणातिशयादशरीरवद्बुद्धिमानेवायमीश्वरः करिष्यति। उपादानोपकरणादिस्वरूपानभिज्ञो नाशक्नोतीति चेत्। कुत एतत्? तथाऽनुपलम्भादिति चेत् फलितं तर्हि ममापि मनोरथद्रुमेण, न तथा यावदिच्छाप्रयत्नाव्यवहितकार्य्योत्पत्तावुपयुज्यते यथेदमव्यवहितव्यापारं शरीरम्। एवं तर्हि का गतिरत्र, बुद्धिमत्कर्त्तृपूर्व्वकत्वसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरपि शरीरित्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेर्निर्विशेषसामान्यस्य सिद्ध्यभावात्। किमनुमानस्य दूषणं न किञ्चित्। पुरुष एवायं विशेषाभावाच्छशविषाणायमाने साधनानर्हसामान्ये साधनं प्रयुञ्जानो निगृह्यते यथा कश्चिन्निशितं कृपाणमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्। अथानुमानदूषणं विना न तुष्यति भवान् तदिदमशरीरिपूर्वकत्वानुमानं व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टं व्याप्तिबलेन चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम्. विरुन्धत् विशेषविरुद्धं ततश्च विरुद्धावान्तरविशेष एवेति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः”। अत्र प्रतिसमाधिः। किं शरीरित्वमेव कर्त्तृत्वमुत परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्त्तृत्वं सुप्तस्योदासीनस्य च कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वं तस्मिन् सति कार्य्योत्पत्तेः। तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः। अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्म्मोपार्जितं तदेव शरीरमिति चेत् सत्यमस्ति परं प्रेरणोपयोगो न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। प्रेर्य्यं तथाऽस्तीति चेत् ईश्वरस्यापि प्रेर्य्याः परमाणवः सन्ति। ननु स्वशरीरे प्रेरणायामिच्छाप्रयत्नाभ्यामतपत्तेरिच्छाप्रयत्नयोश्च सति शरीरे भावादसत्यभावात् अस्ति तत्र स्वप्रेरणायामिच्छाप्रयत्नजननद्वारेणोपायत्वमिति चेत् न तस्येच्छाप्रयत्नयोरुपजननं प्रत्यकारकत्वात् आत्मात्मकयोरिच्छाप्रयत्नयोः प्रेरणाकरणकाले तु तदनुपायभूतमेव शरीरमकर्म्मत्वादिति व्यभिचारः। अनपेक्षितशरीरव्यापारेच्छाप्रयत्नमात्रसचिवस्यैव चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारसामर्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचरितकार्य्यत्वमितीश्वरसिद्धिः। इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षतां यत्र तयोरागन्तुकत्वं यत्र पुनरिमौ स्वाभाविकौ भासाते तत्रास्यापेक्षणं व्यर्थम्। न च बुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वे कश्चिद्विरोधः दृष्टा हि गुणानां रूपादीनामाश्रयभेदेन द्वयी गतिः नित्यताऽनित्यता च। तथा बुद्ध्यादीनामपि भविष्यतीति सेयमीश्वरवादे वादिप्रतिवादिनोः परा काष्ठा, अतः परं प्रपञ्चः। आत्माधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् न तेषां स्वकर्म्मोपार्जितेन्द्रियगणाधीनसंविदां शरीरोत्पत्तेः पूर्वं विषयावबोधविरहात्। अस्मात्मनामपि सर्व्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेत् न सहजं शरीरसम्बन्धभाजां तत् केन विलुप्तं येनेदं सर्वत्रापूर्ववस्तु नाभासयति। शरीरावरणतिरोधानात्सहजमप्येव समाधीयते न बहिर्मुखं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसम्बन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशस्वभावस्यानिवृत्तौ कातिरोधानवाचोयुक्तिः? शक्तिप्रतिबन्धश्चैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तर्हि शरीरिणा विषयग्रहणम्। कश्चिदस्य शक्तयो न निरुध्यन्ते इति चेत् कुतोऽयं विशेषः? इन्द्रियप्रत्यासक्तिविशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनश्चैतन्यस्य विषयेषु शक्तिलाभो न सन्निधिमात्रनिबन्धनः सत्यपि व्यापकत्वे सर्वार्थेषु वृत्त्यभावात् इन्द्रियवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च साधूक्तं यशरीरिणामात्मनां न विषयावबोध इति। तथा चैके वदन्ति “पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मेति”। अनवबोधे चैतन्यं नाधिष्ठानमिति तेभ्यः परः सर्वार्थदर्शी सहजज्ञानमयः कर्त्तृस्वभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्पनीयः चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणाचेतनानां प्रवृत्त्यभावात्। स किमेकोऽनेको वा? एक इति वदामः बहूनामसर्वज्ञत्वेऽस्मदादिवदसामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वे एकस्यैव सामर्थ्यादपरेषामनुपायत्वात् न च संमतीनां भूयसामैकमत्ये हेतुरस्तीति कदाचिदनुत्पत्तिरपि कार्य्यस्य स्यात् एकाभिप्रायानुरोधेन

सर्व्वेषां प्रवृत्तावेकस्यैवेश्वरत्वं नापरेषां सदःपरिषदामिव, कार्य्योत्पत्त्यनुरोधे प्रत्येकमनीश्वरत्वम् । तदेवं कार्यविशेषेण सिद्धस्य कर्त्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वाच्च तत्र सिद्धवस्तुनि विशेषानुपपत्तेः । अतो न तन्निबन्धनं मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानाभावाच्च न तन्मूलौ रागद्वेषौ तयोरभावाच्च तत्पूर्व्विका प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्म्माधर्म्मौ तयोरभावाच्च तज्जयोरपि सुखदुःखयोरभावः सर्व्वदैव चानुभवसद्भावात् स्मृतिसंस्कारावपि नाद्रियेते इत्यष्टगुणाधिकरणं भगवानीश्वर इति केचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्याव्याहता क्रियाशक्तिरित्येवं वदन्त इच्छाप्रयत्नावनङ्गीकुर्व्वाणाः षड्गुणाधिकरणमयमित्याहुः । स किं बद्धो मुक्तो वा न तावत् बद्धोबन्धनसमाख्यिप्रस्य बन्धनहेतोः क्लेशादेरसम्भवात् मुक्तोऽपि न भवति बन्धविच्छेदपर्य्यायत्वान्मुक्तेः । नित्यमुक्तः स्यात् यदाह तत्रभवान् पातञ्जलिः "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषईश्वर" इति ।

अनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादो यथा

"एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन घटवत् सकर्त्तृकत्वानुमानात् । ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य सपक्षेनाभिधातुमशक्यत्वात् नापि मिलितम् एकरूपाभावात् अत एव सकर्त्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः, तथा विवादविषयो वा न पक्षः एकरूपाभावेन तयोस्तावत् पक्षोऽनुभवशक्यत्वात् वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थस्य संशयः । अनुमानाभ्यां तस्य संशयः मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विवादाभावत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीराद्यपेक्षया कर्त्ता अत्र कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः अन्यात्मविशेषगुणप्रध्वंसफुत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादि संप्रदायाभावेश्वरात्मकर्त्तृकाचामसंग्रहात् असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्त्तृत्वात् । नापि जन्यज्ञानाजन्यं जन्यम् उभयविधकृतिजन्याजन्यं वा पक्षः क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् । नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यं कृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षितौ तदभावात् घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्त्यात् । न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति साध्यं हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसंशयस्य दूषकत्वात् स च साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकं तन्निश्चयेन साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अत्र मानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्यनुमानम् । तथापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्त्यात्, क्षितेर्विवादविषयत्वेऽङ्कुरे साध्यमाने अर्थान्तराच्च । किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः इति" पक्षाक्षेपः । "किञ्च सकर्त्तृकत्वं ? न तावत् कृतिमत्सम्बन्धः कृतिमज्जन्यत्वं वा अस्मदादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत् उपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वं ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति व्यभिचारादिति चेन्न क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितं तर्हि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वं स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्त्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रियाद्वारान्त इति वाच्यं घटेनानैकान्त्यात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितं अप्रसिद्धेः न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रो मातृभक्तोऽयमित्यवदिति वाच्यं शाब्दे हि बोधे तथा न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्याप्यतावच्छेदकेन रूपेण व्यापकसिद्धिः तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्याभावात् अन्येन रूपेण कुलाद्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न स्यात् । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्म्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानवज्जन्यचिकीर्षाकृतिमता ऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्व्वसमयासत्त्वेऽपि तदतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा

तेषामपि जनकत्वसम्भवाच्च । ज्ञानादिसाध्यजन्यत्वस्य निरस्तत्वात् । अथ योगजधर्माजन्यजन्यसविकल्पकाजन्य सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानं चिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छाव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्ति कृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्य्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति मैवं योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितं घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात् । दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिपक्षजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च । ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्य्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्त्तृत्वमितिरूपा न तु यद्यत् कार्य्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति एवञ्च यत्र कार्य्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्टव्याप्त्या क्षित्यादौ कार्य्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न घटे घटे च व्याप्तिग्रहः कार्य्यत्वस्य किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा आद्ये घटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्य्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीयेऽननुगमः । तत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात् कथं व्यापकताग्रहः । तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् न अनुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अतएवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् विद्यमानत्वे सति योयदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे दृष्टान्तसाधारणयत्तच्छब्दयोरनुगतयोरभावान्नान्वयी किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव । अथ सर्गाद्यकालीन द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्य्यत्वात् घटवत् । अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टस्यापत्तिरिति चेन्न परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् तदानीमसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तं द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतित्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात्" साध्याक्षेपः ।

"किञ्च कार्य्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकर्त्तृत्वम् असिद्धेः नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसेनानैकान्त्यात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् यत्तु अयं घटः एतद्घटजनकानित्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्य्यत्वात् घटवदित्यादि तन्न विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घटः एतद्घटजनकानित्यादृष्टातिरिक्तनित्यादृष्टजन्यः कार्य्यत्वात् अपरघटवत् । एतत्सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च । केचित्तु उच्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनोनिवेशनतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसाधारकालाधारज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्ग्राह्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्य सत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् अमतन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तत्र सर्गाद्यकाले ज्ञाने जनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नाधारकालोऽप्रसिद्धएव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम् अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति" इत्याक्षेपः ।

"अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि, स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि

वा समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं
तदेवं यथा घटः । यथा चैतानि तथा तथा । उक्तपक्षे
कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय निरस्तस्य पक्षत्वनिर्देशे
समूहालम्बनरूपैवानुमितिरुत्पत्स्यते । न च जन्यकृत्यज-
न्यत्वं तावत् अननुगतैकरूपाभावेन दुर्ग्रहमवाच्यमिति
वाच्यं जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन
रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः न च अन्यत्व-
विशेषणव्यावर्त्त्याप्रसिद्धिः प्रमेयो घट इति यद्व्यावर्त्तकत्वे
नापि तदुपरञ्जकत्वेनोद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उक्तान्य-
तमत्वमेव सकर्तृकत्वम् अतएव घटभोक्ता न तत्कर्ता व्य-
पदिश्यते एवञ्च गङ्कुतृकारादीनां पक्षतैव ज्ञानेच्छा-
दीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तः उपादानस्य
सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्रूपत्वेन तत्रापि चिकीर्षा ।
यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि
पक्षः साध्ये चोपादानपदं कारणमात्रपरमुपादेयमेव वा ज-
न्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृति-
जन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः
न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकं पक्षपक्षसमनिरपेक्षस्य घटादौ
निश्चितव्याप्तिकस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात् ।
नन्वनुमित्योरन्योन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् प्रति-
ज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य
पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यं सिषा-
धयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाविरहवति सिद्धज्ञानस्या-
नुमितिमात्रकारणत्वात् । तच्च क्षितौ पक्षावयवेनाङ्कुरे स्वत
एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां
हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम्? ।
अथ पक्षत्वे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयाद्धेतौ व्या-
प्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्यत इति चेत्तर्हि
महानसे धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत स-
न्दिग्धवह्निपर्वतापर्वतधूमवत्तानैकधर्माभावेनानैकान्त्यात् तस्मा-
त्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव । अ-
न्यथानुमानमात्रमुपच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं
तत्र पक्षान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् । अथ
सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं
वा विवक्षितं तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं
तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्ष-
विशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रय-
त्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितं तेन न

तद्दोषत्रयाचितदेवत्तेनार्थान्तरं सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे-
पक्षधर्मताबलेनाभिमतविशेषसिद्धेः । नन्वाद्यसाध्यद्वये घटा-
द्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमा-
याति इत्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादाव-
कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित्
क्षितिद्व्यणुकादि पूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् ।
न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः परं प्रति
तदसिद्धेरिति चेत् न ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसम-
वेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तद्विषय-
त्वात् अतएवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन
पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं
क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात् । ननु सामान्यलक्षणा-
दिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-
मेवास्तु तथा चेश्वरे न प्रत्यक्षं न चेच्छाप्रयत्नौ तयोः समा-
नाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्य-
जन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न द्रव्यत्वेन
ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृ-
त्वात् क्षित्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव
सिध्यति न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिष्वुक्तलक्षणात् समु-
द्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकेष्वदृष्टादि
कर्तृकत्वादिसतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्र हि क्षिति-
नाशे कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदु-
त्पत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च अत
एव द्व्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः
सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य
धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न
च घट आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् आ-
त्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात्
शब्दवदिति वत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेन्नैवं प्रयत्नवदात्म-
संयोगचेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्नवानात्मापि हेतुः न
चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव
तत्कारणम् असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः न
चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति
वाच्यं संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतु-
त्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकासिद्धेर्नात्म-
संयोगः कारणमिति चेन्न या क्रिया यदधिकरणयदीयगुण-
जन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्-

द्रव्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः न च क्रियायामूर्त्तमात्रसम- वेतासमवायिकारणत्वनियमः कार्य्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशेष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिकारण- संयोगाश्रयस्य तत्कार्य्यजनकत्वनियमाच्च । अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति, गौरवात् कर्त्तरि कारकव्यवहारस्त्वाभियुक्तानां "अविशेषण" इति न्यायेन कृतिपर्य्यवसन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्व- मेव साध्यं तदाश्रयमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् । अथ घटे कृति- साध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तन्न न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासामर्थ्यात् किन्त्वनु- मितिरूपं तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न सिद्धस्त्वसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति भवति न हि अपौरुषेयाणां संस्थानविशेषे कृतिसाध्ये- ष्टसाधनारम्भकद्रव्यस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाध- नत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम् अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः प्रवृत्तिविषयस्यदङ्कुरादेः प्रत्यक्षत्वात् शब्दकृतकारादिना व्यभिचारः न चाभिमतप्राङ्गेन्द्रियसंयोगात्मनसि प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाद्व्यभिचारः अदृष्टसहकृतत्वगि- न्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रय- त्नासाध्योक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदनात्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यवहारमनोत्स- र्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगिन्द्रिये- णोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः । नन्वेवं घटादावनुमिते ऽन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितिरेव न सिद्ध्येत् यथा च प्रत्य- क्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्य- जननादिति चेन्न सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृहीतं न च तावता शरीराद्यभा- वेन सुखप्रसङ्गो न क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति न च साध्यानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुभूतित्वेन घटादौ दृष्टविषयप्रत्यक्षत्वहेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः । नन्वद्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा स्यादिति चेन्न न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तु- मर्हति प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां कृतेरनु- पपत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनता ज्ञानात्तन्नेच्छाप्येवेति सैव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात् द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः, कुतस्तर्हि द्वेषः, यस्तु द्वेष्मीति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यकर्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुप- लब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चा- सिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनियमात् शशशृङ्गप्रतिबन्द्या च नादृश्यमात्रनिरासः परमाण्वादिस्वीकारात् नाप्य- योग्यकर्तृकत्वनिरासः चेष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनु- मानात् परं प्रति तस्य योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववद् प्रयोजकं, कर्तुः कार्य्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिब- न्दिमात्रस्यादूषणत्वात् । शशे पशुत्वं नायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतोनेति चेत् अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात् व्याप्त्य- सिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वे योग्यस्य विरो- धेन शङ्कितसमयत्वात् शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वे- षामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृतिकार्य्यत्वयोर्नान्वय व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः तन्मते व्यापककृतेः सर्वेन देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् नित्यकृतेरन्वयो- ऽपि गृहीतो न वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्यसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानि- रूपणेन कार्य्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धे- रिति वाच्यं समवायिकारणत्वपक्षे हि तत्संसर्गाभावोऽ- प्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्सम- वायि तत्र कार्य्यं यत्र समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभाव- मादाय कार्य्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् । समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा भावकार्य्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति यथा हि यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तद्व्यतिरेके धू- मव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्याप्तेर्ग्रहः न तु पर्व- तीयवह्नेः अन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्वयव्यतिरे- काभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्गः यद्विशेषयोरन्वयव्यति- रेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात् स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो- धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव न भवति । तथे- हापि कृतिविशेषकार्य्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्य्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रह उपायः न तु पक्ष- धर्मताबलेन अविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमानमात्रो-

च्छेदप्रसङ्गात्। एतेन "कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कायां समाधातुं अतीन्द्रियः कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति। दृष्टोऽपि व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाधीयते तस्याद्यापि तदा दृष्टादिकमिति व्यक्तं विपक्षेऽपि"निरस्तम्। ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकपक्षादृष्टकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमादृष्टजठराग्निसिद्धिरपि स्यात्, न स्यात् जठरस्थवह्नेर्धूमानुपपत्तेः दृष्टस्यैव तत्र हेतुत्वात्। ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वे विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न अत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽतएव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यत्त्रयमपि सिध्यति। अर्थस्तु समाजः।

स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति न हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषणत्वात् अन्यथानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृत्वाभावात्। अथ यथादर्शनवस्तुग्रहणव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहाच्चानुमानविशेषविरोधादिति चेन्न अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभावात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तथा च निरपेक्षतायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानं सापेक्षतादशायाञ्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च। लिङ्गविशेषेण साध्यविशेषेण च एव विरोधे च विशेषविरोधः यथा चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वात्। ननु ज्ञानत्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः, न उपसंहारस्थानाभावात्। तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्वकर्तृत्वबुद्धिनित्यत्वे च उपसंह्रियमाणे विरुद्धे, न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात्, न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयोर्विरोधापहारात् अनुपस्थिते च तयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव अथ आदावाद बुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे सुखात्मनि च उपस्थिते विरोधोपसंहारात्, बुद्धिनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्वनित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव। अतएव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः। ईश्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य वाऽज्ञानेऽसम्भवात्। स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात्, न च पितापुत्रयोरेकघटसाधकत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साधकत्वं वाच्यं घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्रियमाणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्तृत्वापत्तेः न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्त्तुरपि बाधः। अन्यथा तदनुमानात् चेतनस्य एव कर्त्ता क्षितौ च अनुमीयते बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् शरीरव्यापारद्वारैव चेतनस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधित इति चेत्तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतरकार्यकर्तृत्वदर्शनात् तत्रापि कर्तृमात्रे बाधोऽपि। एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एवोपाधिः। एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति। उच्यते। जन्यमात्रे हस्तादिजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात् घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्। न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः। चेष्टेतरकार्ये शरीरद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् चेष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारकृतित्वेन जनकत्वे क्षित्यादौ व्यभिचारात्। किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात्। न चैवमासवातजङ्घीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यं घटे कृतौ हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात्। यदुक्तं चेतन एव कुतो नानुमीयत इति तत्र हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि चेतनोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिबाधात् अथ हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स एव

भगवानीश्वरः । अतएव सहभावनिरूपकत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात् अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्य्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात् न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः कार्य्यसमयेऽभावात् तथा चैतत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया इत्यपास्तम् समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात् तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च कार्य्यं न, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य्यसहभावनिरूपणे कार्य्योत्पत्तेः प्राक्सहभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चये क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति, तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम् अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि, कार्य्याभावस्तु सहकारिविरहात् अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्य्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवं प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गात् अन्यथा उत्पन्नोऽपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः अभावान्तरस्याकारणत्वेन तत्र कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैकसामग्री एकदा एकमेव कार्य्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यं सामग्रीतद्विरहस्य कार्य्यतदभाव प्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्य्यस्य, तदभावे सामग्रीविरहस्य कार्य्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात् । स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्य्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा हेतुरित्यादि प्राथमिकप्राप्तप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्तृसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति नियमात् कर्त्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकं निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् कार्य्यत्वसकर्त्तृकत्वयोर्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षात् तत्प्रतिबन्धोऽस्तु । न च कार्य्यत्वं पक्षधर्म्मतासत्त्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्य्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यं ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्य्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे तु द्वयमपि स्यात् तथा च क्षित्यादौ शरीर्य्यनित्यज्ञान.पर्य्यवसाने विरोध एव स्यात् । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तद्व्यावर्त्तकतया नोपाधिनिश्चयस्तत्संशयो वा कार्य्यत्वसकर्त्तृकत्वव्याप्तिदशायां शरीरव्यापारव्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति तत्र ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् निरुपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः । निरुपाधित्वमेव विपक्षे बाधकमिति चेन्न अवयवोपचयानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गः । अतएव चाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्य्यकारणभावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन नित्यावद्धव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्म्मतापक्षसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचाराच्च व्याप्तिः। अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादि निरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहवशात् सकलानुमानोच्छेदः । वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्म्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यतेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषनित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभिचाराच्च अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् अनित्यत्वव्याप्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति निरस्तम् । ननु कार्य्यजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकात् आवश्यकत्वाच्च अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिव्याप्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यवह्निं गमयेत् तार्णाद्यग्निविशेषयोः कार्य्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियमः । न तत्र बाधकाभावात् अत्र ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि प्राथमिकबलवद्व्याप्तौ बाधात् तुल्यत्वेन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्य्यकारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यं विरोधिप्राबल्येन कारणभावस्यैवासिद्धेः । एतेन धूमादौ वह्नित्वं जन-

कर्तृतावच्छेदकमनुगतं सम्भवतीति हन्त अन्यत्वमनु-
गतमस्त्वतो बाधकं विना न मुच्यते इति, निरस्तम् । ज्ञा-
नमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्म्म-
व्याप्तिपर्य्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति नैवम् निरु-
पाधित्वेन सहचारावसायस्य बाधकं बाधकं च विना
साधारणत्वे व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं
पक्षातिरिक्त एव दुःखं दुःखभिन्नमेवेत्यादि व्याप्ति-
ग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशायकत्वे वा
कारणानुमानोच्छेदनिरीहं जगज्जायेत । तथाच्च विशे-
षयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्य्यकारणभा-
वो बलवता बाधकेनापनीयाते, न चात्र तदस्ति विरो-
धिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात् । नव्यास्तु
कार्य्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्रुप-
स्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धाने न तु तां
विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधोऽनिरूपणात् तथा चोप-
जीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्कर-
मेव । अतएव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हे-
त्वाभासतयोक्तं विरोधिप्रतियोगिविरुद्धव्याप्तिज्ञानपराहतत्वादिति

स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः न च पक्षेतरत्ववत्-
मविपक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणत्वात् साधनविशेषितत्वात् सा-
धनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं,
घटेतरकार्य्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात्
न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा
जनयति । न च यत्र हेतुर्यज्जनकम् तेन विना तज्जन-
कम् अतोऽप्याक्शरीराज्जन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्या-
पकत्वनिश्चयात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावाच्च
साध्यव्यापकतानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत
एव बाधोन्नीतं पक्षेतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आ-
र्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं रूपवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवी-
त्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । न
च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं श-
रीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्वमन्यार्थिरुक्तेः इतरपदसमभि-
व्याहारेण जन्यपदादितरक्रियकस्यैव प्रतीतिस्तदर्थत्व-
कल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अतएव शारीरिककर्तृकत्वमुपाधिः
शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्यव्यापकयोर्व्यो-
रनिवेशनात एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् । शारीरिक-
कर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न विशिष्टा-
विशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्वे
कारणजन्यत्वमनुमीयत इति, मैवं कर्तुर्हि शरीरसहका-
रिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्य्यमात्रे वा स्वकार्य्ये वा कार्य्ये
कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति विवक्षितं कर्त्तुः
कार्य्यमात्रकरणे । द्वितीये च कार्य्यमात्रं कर्तृजन्यमिति
न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य्यं
कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु न स्वजन्यत्वं
स्वजन्यतावच्छेदकमात्राश्रयात् । तथापि यत्र कर्तृत्वमस्ति
तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं तु-
ल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धो-
पाधित्वं चेति चेन्न बाधकेन बाधकं विना कार्य्यजन्यत्वे
सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्
तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं घटादौ
त्वार्थः समाजःघटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्या-
पकत्वप्रयुक्तो मानाभावात्. शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्व-
व्यापकं तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाध-
कात् कुलालादिनापि कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजक-
त्वात् साक्षात्प्रयत्ननिषेध्यजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च ।
शारीरिककर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्त्तुः शरीर-
सहकारिताविरहात् । अथ यद्विशेषयोः कार्य्यकारण-
भावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति
त्वया निरटङ्कि तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः
कार्य्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयो-
रपि तथाभावः तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदक-
मिति भवत्युपाधिः । मैवं घटत्वकरेरजन्यत्वं सकर्तृ-
कत्वव्याप्यं न व्यापकमपीति वाच्यं उभयसिद्धसकलस-
कर्तृत्ववर्त्तित्वेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् जन्यत्वेऽपि
सकर्तृकत्वव्यापकत्वग्राहकमस्तीति चेत्कि उभयत्र ग्राह-
कसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन
सन्दिग्ध उपाधिर्व्याप्त्यसिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतासंशया-
धायक एव सन्दिग्धोपाधिः न च साध्यव्यापकत्वे साध-
नाव्यापकत्वे वा, उभयथैवासन्देहात । न च साध्यं शरीर-
जन्यत्वयोरन्वयव्यतिरेकलाभे जन्यत्वसकर्तृकत्वयोस्तदुपष्ट-
म्भावश्यक इति बाधवान् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधि-
साध्ययोः हेतुसाध्ययोरन्वयव्यतिरेकग्रहणात् शरीरजन्यत्वा-
भावगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्तृमात्र-
जन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य
व्यतिरेकाभावात् । किन्तु विशेषयोरन्वयव्यतिरेकेण का-
र्य्यकारणभावेन वा सामान्ययोरुपपातुपपत्तौ च तत्साधे-

चेति चेदुच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभावाच्च सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः, घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेन्न शरीरजन्यत्वविनिवेशत्वेन तुल्यन्यायेन प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात्। अतएव न संदिग्धोपाधित्वम्। ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीराद्यवच्छेदकत्वं गृहीतव्यं घटे च घटत्वस्यजन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतोजन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वाच्च शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानणुत्वमिश्रावयवत्त्वन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत न अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीत प्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स्थापनानुमानस्य पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतोभिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । अतएव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तं तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिद्ध्यति नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् । सर्वेषां सत्प्रतिपक्षोच्छेदः तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयकत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत् "आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदित्याद्यपास्तं, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वज्ञानत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात् नचादृष्टाद्वारकजन्यत्वाभावाजन्यत्वं हेतुः ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् । न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः प्रमेयो घट इतिवत्तदुपरञ्जकत्वेनेष्टत्वात् अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं व्याप्तिग्रहेऽप्युक्तविशेषणवत्, पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि अप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेन व्याप्तिग्रह इति चेत् न निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टव्याप्तिग्रह इति चेन्न स्वतोव्यावृत्तगोत्वस्याव्यभिचारात् अन्यथान्योन्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणस्यैव व्याप्तिग्रहत्वप्रयोजकं सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशेषण शून्यएव व्याप्तिग्रह इति चेन्न प्रमेयत्वेन ज्ञायमानेधूमे व्याप्तिग्रहात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणत्वं विवक्षितं न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न विरोधात् न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति संभवति। यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तल्लिङ्गं प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारासद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । यथैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः यद्वा लाघवेन व्यापकवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थं तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यत्वमवच्छेदकत्वं विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः । तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात्। किञ्च कौरभ-

विशेषवत् भरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात् निर्धू-
मोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि विशेषा-
भावेन कार्य्यविशेषानुमानं न स्यात् वह्निरहितत्वादि-
कस्योपाधिर्भवेत् व्यतिरेकिणश्चन्द्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रि-
तत्वं हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव
व्याप्यत्वात् स्वमध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ व्यर्था-
त्यविशेषवारकविशेषणस्वीकारात्। अपि च गौरवेण
विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात् तथा च स्थापनानु-
माने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्व
धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निघटत्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमी-
येत। यत्तु जन्यानन्यतरव्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्यो-
न्याभावस्याल्पत्वात्तस्यैव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव वा-
च्यमिति तन्न विरोधाभावेन बहूनामपि व्याप्यत्वात्
स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽपृथिवीत्वपृथिवी-
त्वाभावयोरिव। अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूम-
मात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः किञ्च लाघवे बहुन्यानन्या-
भावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एक-
त्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टे व्याप्तावपि प्रयोजनाभा-
वाद्यानुमाने तदुपन्यासः। अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शी-
घ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहः
न तु शरीरजन्यत्वाभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। यत्र
विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभाव-
स्यापि व्याप्तिरिति चेन्न एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति
सत्त्वादिकमनित्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यतया न निर्गृ-
ह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात्। यदि च
सामान्यविशेषभावाद्विरोधाभावेन नोभयस्यापि व्याप्यत्वं
तदा शरीराजन्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम्॥ किञ्च
शरीरं जन्यत्वं विशिंषदभावमपि विशिनष्टि न तु साक्षात्,
तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थ
विशेषणता। न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव स्थि-
त्यादावजन्यतापत्तेः। अतएव स्थापनायां शरीरजन्यत्व-
मुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्या-
पकत्वनियमात्। व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न
हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम्। अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति
विस्तरस्तत्र उक्तमिति।

उच्यते। नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव अन्यथा विशेषा-
णामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् नीलत्वमपि न व्या-
प्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे
रूपमिव धूमत्वञ्च न नीलेऽपि किन्तु तदाश्रये धूमे इति
न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्वि-
शिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमत्वमिति। किञ्च।
व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधू-
मत्वं तथा। नचैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीस-
त्त्वात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात्
अनुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं तदभावेऽपि नी-
लधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभास-
त्वसम्भवादितिदिक्। एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरी-
रमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषेण विना व्याप्तिर्न ल-
भ्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अतएव गन्धस्यैव
व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं
विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यतिव्याप्तिवारकं विशेषणं
सार्थकमेव। सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्यादेः
कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्य्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्व-
निश्चयः व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य कारण-
त्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकित्वे विपक्षबाधकेना-
नन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वा-
भावव्याप्यत्वं यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य
व्यापकतापि न, यथा सकर्तृकत्वे। नापि शरीरजन्यत्वाभावो
ऽखण्डोहेतुः यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं
स्यात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य
साध्यव्याप्यता स्यात् न चैवम्, जन्यत्वं लाघवात्तथा। तदा
चाजन्यत्वमेवोपाधिः साध्यव्याप्याभावः साध्याभावव्यापक
इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्व
शरीरजन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्यभाव
इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च। अतएव शरीरजन्यत्वाभावस्या
कर्तृकत्वव्याप्यत्वात् तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव
इति निरस्तम् शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकताऽप्रयोजकत्वात् न
चाजन्यत्वं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रति-
पक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यं स्थापनायां यत्राभासत्वं
तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यति-
रेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात् यथा शब्दोऽ-
नित्योगुणत्वादित्यत्र शब्दोनित्यो व्योमैकगुणत्वादित्या-
दिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणु-
रूपे साध्याव्यापकत्वात्। नचैवमनैकान्तिकत्वमेव तदो-
द्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमपेक्ष्य तस्योद्भावनार्हत्वात्। किञ्च प्रा-
गभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगिक्त्वे सति

सत्त्वस्य, सत्त्वे सति तदुत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एतासम्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः। अत एव जन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः। अन्ये तु यद्विषये यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न स्फुरति तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्तृकताभावनिरूपितव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं कल्प्यमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नील इव अतो गौरवेण शरीरजन्यत्वं सप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः। व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न क्षित्यादावव्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यपि स्यात्। नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्रनुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थैवाशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात् घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमितिज्ञानवदिति साध्यं, नचोपजीव्यबाधः अनुमितिरुपजीव्या न तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणभावेन तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धवह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेक्युच्छेदः। किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा नाद्यः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकाच्च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति। नान्त्योऽसिद्धेः। तर्कपरिशुद्धिस्तु न दूषणम्, यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजनवान् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, क्षित्यादि सकर्तृकं स्यादिति तर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्।

ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात्। सकर्तृकत्वमानादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात्। नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् नापि वह्न्यनुमितौ धूमेन वह्न्यनुमितावेकद्वित्वादिसंशयाभावापत्तेः। साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् न एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात्। अथ यमनालम्ब्य ज्ञानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते। एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तदविषयत्वेन कर्तुर्विषयैव न स्यात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभावात् तद्घटितत्वात्तस्येति चेदेवं तर्हि कर्त्तृत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात्। वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति नत्वेकत्वेनेति चेन्न एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यात् तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति।

उच्यते। यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारेण साध्यताव्याप्यतापक्षे प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने च तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् एवं लाघवमेवं गौरवमिति ज्ञानान्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात्। तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम्। नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुमित्यनन्तरं नानात्वसत्त्वे संशयादिति चेन्न तत्रापि लाघवेन कर्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकताज्ञानं तत्र बाध्यते न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोदुरुच्छेदः एकत्वबाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात्। न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधनात्। अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेव कर्तृसिद्धिः न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुराकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः अनित्यज्ञानाद्याश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः। तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरवलाघवे एव शरणम्।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मताबला-

दिति चेत् व्यापकत्वापरिचयात् न च विनानुपपत्तिं सोऽपि विषयः व्यतिरेकविलयापत्तेः। अत्र प्राञ्चः यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यतीति प्रतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिरेकी तदिह ज्ञानादिद्व्यणुकादिप्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानज्ञानादिज्ञानगोचरत्वं विनानोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्य्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते अनादित्वेन च नित्यता सर्वज्ञतापि तत्सम्बन्धनाद्भावत्वात् पक्षतदुपादानविषयतैव सर्वविषयता लाघवात्तु तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्यति न तु नित्यानि नानाज्ञानानीति। नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये बाधात्। लाघवसतिमिन्नास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्य्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना कारणञ्च नित्यज्ञानादिष्वसत्त्वान्न नियतविषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति। षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्त्तृत्वेन ईश्वरस्य षट्पदार्थगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यं घटाकाशसंयोगं प्रतीश्वरस्य कर्त्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित्। ननु घटादीनां कथमीश्वरस्य कर्त्तृत्वं घट ईश्वरकर्त्तृकः कार्य्यत्वात् क्षितिवदिति चेन्न घटस्य द्विकर्त्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्त्तृकतापत्तेः तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिरनुघट इतीश्वरानन्यकार्य्यकर्त्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्त्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि नेश्वरकर्त्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्त्तृत्वेनेति मैवं ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्। तदाहुराचार्य्याः "परमाण्वदृष्टाधिष्ठातृसिद्धै ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमाच्चायमर्थोऽवसेयः। अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तिज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात्। इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति न भ्रमः अतएवास्मदादेरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति। स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तते? सुखस्याभावात् अधर्म्माभावेन निर्दुःखत्वात्। करुणया प्रवर्त्तत इति चेत्तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयोजने तथा च सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम्। धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्तद्धिविष्यकत्वात् कर्म्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता कर्म्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्गप्रलयौ स्यातां ज्ञानादीनां नित्यत्वात् किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ संसारितापत्तिः न। ईश्वरानभ्युपगमेन विचारस्याश्रयासिद्धत्वात् तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत् प्राक्कर्म्मैव जगतएव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्। वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्री ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः सर्गप्रलयासाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमयवर्त्तित्वमेव तदिच्छायाश्चिकीर्षासंजिहीर्षात्वे नचैवं किञ्चिज्जन्यज्ञानादिनेति वाच्यं क्षित्यादीनां कार्य्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वं सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत्। नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः। उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदात्मीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिविवक्षासहितात्मीनकवेदकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तु तदीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्तु मौनो बालोव्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा शिष्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन ईश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽपि संप्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गादनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्त्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुगमाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्त्तृत्वाक्षेपाद्वा नाद्यस्तदभावात नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्य्यप्रवाहस्य सकर्त्तृकत्वानु-

मानादुत्पाद्यसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥ अथे श्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिपक्षे प्रयोज्यव्यापारानुमितघट-ज्ञाने घटशब्दस्य कारणतापक्षोभ्रमः स्यात् तदीयज्ञा-नस्य नित्यत्वात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिपक्षस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमःस्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वपक्षे च नायं दोष इति चेन्न व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिपक्षकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् न च भ्रममूलक-त्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयं तदंशे व्याप्तिग्रहणप्रकाराभा-वेनाबाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत्र घट-मानयेति शब्दानन्तरं कम्बुग्रीवादिमद्वस्तुनः घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलक-शाब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्य व्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्य-चेतन व्यवहाराद् उत पचोऽचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य व्यवच्छेदोपायाभावात् ॥ "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं-पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः" इत्यादि श्रुतयः" । "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इत्यादयः स्मृतयश्च तत्प्रामाण्ये मा-नुसन्धेया इति" ।

खण्डनकृता तु ईश्वरविषये प्रश्नाद्यनुपपत्त्युपन्यासेन व्यतिरेक-मुखेन ईश्वरस्य प्रामाणिकत्वमुररीकृतं यथा "तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति प्रष्टव्याः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा १कुत्सितार्थो वा २वितर्कार्थो वा ३प्रश्नार्थो वा ४स्यात् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति । तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः । अतएव न द्वितीयः, ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा-मात्रत्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा १तद् कुत्स्यते भवता अन्यथा २वा । अन्यथा चेदस्य तदुद्भावनया साध्यसिद्धेर-प्रत्यूहत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न प्रमाणत्वयो-गिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणताव्याघातः मुख्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, अनन्तादुद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि सम्मतिपद्यत्वात्, ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सितएव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वित-र्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वं न पक्षान्तरमपि प्रपनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च ? भवता नाभ्यधायि अतो न्यूनत्वं दोषः । नापि चतुर्थः प्रश्ना-र्थात् खलु किंशब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणवि षयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् । अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेत आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्वि-षयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं, प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्यं प्रमाणशब्दवि-शेषपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विप्रं वदति चेन्न पूर्व्वव-दुक्तोत्तरत्वात् । किन्तु अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किंश-ब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशे-षणमेवोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्र-मनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणो व्यक्तिरत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्काणादसाधारणी प्रमाणव्य-क्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधान-मुत्तरं युक्तं नैवंविधाः प्रमाणादृति नैतदेवं यतोऽत्रापि विशेषशब्दएवोत्तरम् यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तर-वाक्यस्थितस्यापि । एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न-वाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् । अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभि-प्रायः अत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति । अत्राप्यनुमान-मित्युत्तरमस्माकम् । किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः उत तद्विशेषविषय इति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च संग्रहश्लोकौ । "यथाविधं यं विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्व्वक्ति परो यथोक्ता । वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथा-विधोऽर्थः । प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तया नैव भवेद्विरुक्तः । इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्फुट-स्यापि विषयस्य वक्ता ।" प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविष-यतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातु-मिच्छता तत्र सज्ज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं

यथार्थं वा स्यात्, यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन जगदीश्वरसद्भाव उपस्थाप्यतइत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । अथायथार्थं तत्राभिमतयथार्थज्ञानविषये अस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतोऽभिमतं तदा नैवं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलोयस्मिंस्तत्र मिथ्याज्ञानप्रयोजनं त्वया परमयुत्पादयत एवं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्व्वथैवाशक्ताः किमिह नियुज्येमहीति । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य योविषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यतइति । नैवम् यदीश्वरसद्भावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणत्वं अस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नायमस्माकं सिद्धान्तः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमापणीयमिति । स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं, नतु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमतइति, न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादायाप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने नैव परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम् । स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकं नेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तद्विरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषयईश्वरसद्भावस्तत्र पर्य्यन्तैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं ननु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथाच स्वीकुरु शिष्यभावं प्रसादय चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान् छेत्स्यामस्ते संशयमिति । विप्रतिपन्नाएव वयमास्थार्थाः संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृतैककोटयएव वयं कार्य्यानुरोधात्तु संशयमाकलय्य इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि यद्व कास्मकारत्वं यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोक्त-

युक्त्या दूषणीयम् । एतेनाभ्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपद्यमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति" न्यायात् । एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तित्रत्यर्थनामान्तरखण्डनमनुद्रष्टव्यम्" । तृतीयः परिच्छेदः ।

"ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्य्यायाप्रश्नात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावोघटस्यास्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः । अस्तीति वाक्यार्थो वा शब्दोवा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः । सत्ता तदर्थइति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेरुक्तत्वात् सर्व्वं तद्व्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्ति पर्य्यायइति चेन्न उभयसाधारणैकार्थनिर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्ततइति प्रयोगात् । सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्यायत्वात् यत्र त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थोभावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखगवेषणया । अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावोनास्तीति भावस्य प्रतीतिरिति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुक्तेः । अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वग्रहणप्रसङ्गात् । न हि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम् अभावोनास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च नह्रीयं भावविषया भवत्पक्षे परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् । नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि' । प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोषइति चेन्न सर्व्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् सेश्वरपक्षे सर्व्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिषेधात्म-

तथा प्रत्यक्षे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न घटपदवैयर्थ्यात् तस्यागेऽप्यचाक्षुषादित्यापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभानवत् । तत्र चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विशेषणतायाश्च सान्वयोऽप्यंशतः स्यात् । तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावपदार्थस्याप्यभावस्य तथात्वापत्तेः । यदेवंविधं तद्भावरूपमिति यदतेवंविधत्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यम् अभेदे यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः । तस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात् तस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वापत्तेः । भिन्नस्य भावत्वं न सम्भवति घटपदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यत्र किञ्चिद्भावत्वं तत्सात्मन्यस्ति नोपाधिरस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्तस्यान्यप्रतिषेधमुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति"। "नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमभिधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिषेधात्मकत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः । एतेन निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्वभावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि । न द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् । अथ सहानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वादौ तस्यापि भावात् । एकविधावच्छिन्ननिषेधः स इति चेन्न भेदे विरोधिभावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेवापरनिषेधः स इति चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न घटाभावो नास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च । प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे चैतदनिरुक्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् । यत्र किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स भावोऽभावो वा स्यात् । नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्मस्य च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् । अन्यदेव तदिति चेन्न तद्भावस्याभावत्वे व्यावृत्तिः भावत्वे च व्याघातात् । न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति । प्रतिषेध्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभाव इति चेन्न प्रतिषेधानिरुक्तौ प्रतिषेध्यानिरुक्तेः विशिष्टपदार्थस्य निर्वचनीयः स्यात् । तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयप्रसङ्गाच्च । तत्सम्बन्धेनोपलक्षितास्तथेति चेन्न अतद्गत उपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तद्गतत्वात् सम्बन्धोपेतः स्व तदधिकरण एवेति चेन्न सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धस्यान्यत्वापत्तेरित्येष न पन्थाः । तत्सम्बन्धिनि तत्र व्यवहार इति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य दुरुपगमत्वात् । एवं परस्पराकलनायामप्यनवस्थापातं नह्यत्र व्यवहार्यगतो विशेषः कश्चित् । द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाभावात् न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत् मिलिता इति किं ते च नेवक्तं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्य एव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः नेवकोऽप्यधिकः । द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्स्वयं निरस्तः"। इत्यादिना ४परि० विशिष्टपदार्थं निरस्य ईश्वरप्रमाणाभावस्य निर्वचनमपि निराकृतम् अधिकं तत्र दृष्टव्यम् ।

तत्र निरीश्वरसांख्यमते उपादानविदुषः प्रकृतिलीनस्य पुरुषस्यैव सन्निधिमात्रेण प्रधानप्रवर्त्तनेन कर्तृता । सेश्वरयोगरूपसांख्यप्रवचनमते नित्येश्वरस्यैव सन्निधिमात्रेण प्रधानप्रवर्त्तनेन तथात्वम् इति भेदः । प्रदर्शितेष्वेषु मतेषु ईश्वरो निमित्तकारणम्, वेदान्तिमते तु उपादानकारणं निमित्तकारणञ्चेति भेदः तदेतत् शा०सू०भाष्ययो र्दर्शितम् यथा "जन्माद्यस्य यतः" शा० सू० प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वस्य विशेषनिर्द्धारणाय प्रवृत्तम् "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" सू०। "यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं ब्रह्म च "जन्माद्यस्य यतः" इति लक्षितं तत्र कथं घटकटकादीनां मृत्सुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति कस्मात् ? ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते "स ईक्षाञ्चक्रे स प्राण-

असृजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापूर्व्वकञ्च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् अनेककारकपूर्व्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्त्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुम्, ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कार्य्यं चेदं जगत् सावयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्य्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् ब्रह्म च नैवं लक्षणमवगम्यते "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादि श्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्य्यवसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिश्चोपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव कस्मात् "प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रुतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतम्भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" तत्र चैकविज्ञानेन सर्व्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्व्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्य्यस्य, निमित्तकारणाद्व्यतिरेकस्तु कार्य्यस्य नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्युपादानगोचर एवाम्नायते "यथैकेन लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" "एकेन नखनिकृन्तनेन सर्व्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादिति" तथान्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवतीति" प्रतिज्ञा "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति" दृष्टान्तः "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्व्वं विदितमिति" प्रतिज्ञाय "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति" दृष्टान्तः एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधकौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि पञ्चमी "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यत्र "जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति" पा॰ विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या। निमित्तत्वन्तु अधिष्ठात्रन्तराभावादवगन्तव्यं यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्त्तते नैव ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति प्रागुत्पत्तेः "एकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेव नोदितो वेदितव्यः" अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वम् उपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम्। कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे" भा॰। "अभिध्योपदेशाच्च" सू॰। "अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" "तदैक्षतेति" च तत्राभिध्यानपूर्व्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तृत्वं गम्यते "बहु स्यामिति" प्रत्यगात्मविषयत्वात् बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते" भा॰। "साक्षाच्चोभयाम्नानात्" सू॰। "प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते "सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति" यद्धि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी" साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयति आकाशादेवेति। प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्य्यस्य दृष्टः" भा॰। "आत्मकृतेः परिणामात्" सू॰। "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम्" "तदात्मानं स्वयमकुरुतेति" आत्मनः कर्म्मत्वं कर्तृत्वञ्च दर्शयति आत्मानमिति कर्म्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम्। कथं पुनः पूर्व्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम्? परिणामादिति ब्रूमः पूर्व्वसिद्धो हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः। स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा पृथक्सूत्रं तस्यैषोऽर्थः। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना च परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते" "सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्चेत्यादिनेति" भा॰। "योनिश्च हि गीयते" सू॰। "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु "कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति" "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके "पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति"। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारा

ह्युतं पृथ्युपादानत्वम् क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो-
दृष्टः “योनिष्ट इन्द्रनिषदे अकारीति” वाक्यशेषात् ।
तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोर्णनाभिः सृजते
गृह्णते च” इत्येवं जातीयकात् । तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः
सिद्धम् । यत् पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमि-
त्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि
तत् प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं नह्ययमनुमानग-
म्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य, यथाशब्दमिह भ-
वितव्यं शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्य-
वोचाम पुनश्चैतत् सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः” भा० ।

तत्र चेतनकारणतावादे सांख्याक्षेपप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्म-
णोऽन्यथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव “इतर-
व्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः” शा० सू० ।
“अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते चेतनाद्धि जगत्
प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयोदोषाः प्रस-
ज्यन्ते कुतः ? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
त्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो”
इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं
व्यपदिशति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति” स्रष्टुरेवावि-
कृतस्य ब्रह्मणः कार्य्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् ।
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” पर
देवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणोभिन्नः शारीर
इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवे-
त्यतः स्वतन्त्रकर्त्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात्
नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । न
हि कश्चिदपरतन्त्रोबन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति न
च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तं मलिनं देहमात्मत्वेनो-
पेयात् कृतमपि कथञ्चिद्यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात्
सुखकरं चोपाददीत स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं
विरचितमिति सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्य्यं कृत्वा
स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां
मायामिच्छया अनायासेनोपसंहरति एवं शारीरोऽपी-
मां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो
न शक्नोति अनायासेनोपसंहर्त्तुम् । एवं हितक्रिया-
द्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत् प्रक्रियेति गम्यते” भा० ।
“अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” सू० ।“तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्त-
यति । यत् सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
शारीरादधिकमन्यत् तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः न तस्मिन्
हिताकरणादयोदोषाः प्रसज्यन्ते । न हि तस्य हितं किञ्चित्
कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्त्तव्यं नित्यमुक्तत्वात् ।
न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा कश्चिदप्यस्ति
सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्
प्रसज्यन्ते हिताकरणादयोदोषाः न तु तं वयं जगतः
स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात् “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “सोऽन्वेष्टव्यः स
विजिज्ञासितव्यः” “सता सोम्य ! तदा संपन्नो भवति” “शारीर
आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ” इत्येवं जातीयकः कर्त्तृकर्मा-
दिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनि-
र्देशोऽपि दर्शितः “तत्त्वमसीत्येवञ्जातीयकः कथं भेदाभेदौ
विरुद्धौ सम्भवेताम् ? । नैष दोषः । आकाशघटाकाश-
न्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि
च यदा “तत्त्वमसी”त्येवञ्जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः
प्रतिबोधितो भवति, अपगतम्भवति तदा जीवस्य संसा-
रित्वं, ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य
भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव
सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयोदोषाः । अविद्याप्रत्यु-
पस्थापितनामरूपकृतकार्य्यकारणसंघातोपाध्यविवेककृता हि
भ्रान्तिर्हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थ-
तोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमान-
वत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे “सोऽन्वेष्टव्य इत्येवञ्जा-
तीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकर-
णदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि” भा० ।“अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः”
सू० “यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां
केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्य्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्य्याः सूर्य्य-
कान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यने-
कविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणा-
मपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं
चन्दनचम्पकादिषूपलभ्यते यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लो-
हितादीनि केशलोमादीनि च कार्य्याणि विचित्राणि
भवन्ति एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्य्यवै-
चित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषा-
नुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य वाचार-
म्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः” भा० ।
“उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि” सू० । “चेतनं
ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते
कस्मात् ? उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो

घटपटादीनां कर्त्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत् कार्यं कुर्व्वाणा दृश्यन्ते ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैष दोषः यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनम् औष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्धीति नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीञ्च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्य्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्येत। साधनसम्पत्त्या च तस्य संपूर्णता सम्पाद्यते। परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या। श्रुतिश्च तत्र भवति “न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रः परिणाम उपपद्यते” भा०। “देवादिवदपि लोके” सू०। “स्यादेतत् उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात् चेतनाः पुनः कुलालादयश्च साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्य्याय प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्त्तेतेति? देवादिवदिति ब्रूमः। यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्य किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्य्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्म्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्। तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून् सृजति बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते। एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति स यदि ब्रूयात्, य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति, बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते, पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेव अचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयात् नायं दोषः। कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति। यथा हि कुलालादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्य्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयस्तथा, ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यते इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः। तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्व्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः” भा०। “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो वा” सू०। “चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवतादिवच्चानपेक्षितबाह्यसाधनं स्वयम्परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम्। शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्य्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात् यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्य्यणंस्यत एकदेशश्चावास्थास्यत, निरवयवन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” “दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” “इदं महद्भूतमनन्तमपारम्” “विज्ञानघन एव स एष नेति नेत्यात्माऽस्थूलमनण्वित्याद्याभ्यः” सर्व्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः। ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यञ्चापद्येत अयत्नदृष्टत्वात् कार्य्यस्य। तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावादजत्वादिशब्दव्याकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दास्ते उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्व्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति” भा०। “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” सू० “तुशब्देनाक्षेपं परिहरति न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति कुतः? श्रुतेः यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् “सेयन्देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति” चैवंजातीयकात् तथा हृदयायतनत्ववचनात् सत्-

सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्य्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सोम्य! तदा सम्पन्नो भवतीति" सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात् विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात् अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणः, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशात् शक्तयो विरुद्धानेककार्य्यविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति" । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थः प्रत्याययितुं निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्येवंजातीयकायां विरुद्धप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वाच्चानुष्ठानस्य इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणामादिसर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन च रूपेण सर्व्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्व्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याह "अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसीति" । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति" भा० । "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" सू० । "अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति यत आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्द्दनेनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगाः पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्द्दनेनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति" भा० । "स्वपक्षदोषाच्च" सू० । "परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैः तत् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्त्तुं पार्य्यते यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकैकमेवेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्य्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः। समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः" भा० । "सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात्" सू० । "एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं तत् पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति ? "तदुच्यते सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्व्वशक्तियुक्ता परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः ? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः "सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः सर्वगन्धः सर्व्वरसः सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" "सत्य-

कामः सत्यसङ्कल्पः" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्य्याचन्द्रमसौ धृतौ तिष्ठत" इत्येवंजातीयका" भा०। "विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्" सू०। "स्यादेतत् विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः" इत्येवंजातीयकम्। कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्य्याय प्रभवेत्? देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्य्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्य्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते। कथञ्च "नेति नेतीति" प्रतिषिद्धसर्व्वविशेषाया देवतायाः सर्व्वशक्तियोगः सम्भवेदिति? चेत् यदत्र वक्तव्यं तत् पुरस्तादेवोक्तं, श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति। प्रतिषिद्धसर्व्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्व्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव। तथा च शास्त्रम् "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्व्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति" भा०। "न प्रयोजनवत्त्वात्" सू०। "अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति कुतः? प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम्। चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्व्वकारी पुरुषः प्रवर्त्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम्, भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः "न वा अरे सर्व्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियम्भवतीति"। गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम्। यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात्। अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्त्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्त्तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्व्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत तस्मादश्लिष्टा चेतनात् सृष्टिरिति" भा०। "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" सू० "तुशब्देनाक्षेपं परिहरति। यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति एवमीश्वरस्यापनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति। न च स्वभावः पर्य्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवावभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयम् अपरिमितशक्तित्वात्। यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते आप्तकामताश्रुतेः। नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्व्वज्ञत्वश्रुतेश्च। न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न विस्मर्त्तव्यम्" भा०। "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति" सू०। "पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय। नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते कुतः? वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति पश्वादीन्, कांश्चिन् मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्म्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत। तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात् सर्व्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत। तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्मात्? सापेक्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्म्मिमीत स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यञ्च। न तु निरपेक्षस्य निर्म्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्म्मिमीते। किमपेक्षत इति चेद्धर्म्माधर्म्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्म्माधर्म्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्ज्जन्यवद्द्रष्टव्यः यथा हि पर्ज्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणम्भवति व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणम्भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्म्माणि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति। कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमसंसारं निर्म्मिमीते इति। तथा हि दर्शयति

श्रुतिः "एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म्म कारयति तं, यमधो निनीषत" इति "पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति, पापः पापेनेति" च। स्मृतिरपि प्राणिकर्म्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वञ्च दर्शयति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इत्येवञ्जातीयका" भा०। "न कर्म्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्" सू०। "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति" प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म्म, यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्, सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म्म। कर्म्मापेक्षश्च ईश्वरः प्रवर्त्तते नाम, प्राक् विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्म्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात् अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्म्मणः, सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। कथं पुनरेतदवगम्यते अनादिरेष संसार इति? अत उत्तरं पठति" भा०। "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" सू०। "उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनःसंसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात्। न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम्। न चाविद्या केवला वैषम्यकारणम् एकरूपत्वात्। रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्म्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात्। न च कर्म्म अन्तरेण शरीरं सम्भवति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति। उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः। श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मनेति, सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति। आदिमत्त्वे तु ततः प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत। न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात्। "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयदिति" च मन्त्रवर्णः पूर्व्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते। "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" इति भगवद्गीता। पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम्" शङ्करभाष्यम्।

ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापक्षोऽपि न्यायवैशेषिकाद्यभिमतः तत्रैव प्रत्याख्यातः यथा "पत्युरसामञ्जस्यात्" ब्र० सू०। "इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथमवगम्यते?। "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्य्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्व्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत। तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकारा। केचित्तावत्साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु मन्यन्ते "कार्य्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः। पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति,। तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरं वर्णयन्ति। अत उत्तरमुच्यते। "पत्युरसामञ्जस्यादिति"। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मात्? असामञ्जस्यात्। किं पुनरसामञ्जस्यम् हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्म्मापेक्षत्वाददोष इति चेन्न कर्म्मेश्वरयोः प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्। अनादित्वादिति चेन्न वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः। अपि च प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः परार्थे स्वार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्व्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यम्। स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्। पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम्" भा०। "सम्बन्धानुपपत्तेश्च" सू०। "पुनरप्यसामञ्जस्यमेव न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता। न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्व्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च।

नापि समवायलक्षणः, आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नान्यः कश्चित् कार्य्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्य्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् न तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टं सर्वमभ्युपगन्तव्यम् । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतोयथादृष्टमेव सर्व्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेन्न इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञसिद्धिः सर्व्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम्"भा०। "अधिष्ठानानुपपत्तेश्च"सू०। "इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीनि अधिष्ठाय प्रवर्त्तयेत् न चैवमुपपद्यते । नह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति मृदादिवैलक्षण्यात्"भा०। "करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः"सू०। "स्यादेतत् यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि नोपपद्यते भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च' । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् न च तद्वर्णयितुं शक्यते सृष्ट्युत्तरकालभावित्वात् शरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके दृष्टत्वात् ।"करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः"सू०। 'अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत एवमपि नोपपद्यते सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत"भा० । 'अन्तवत्त्वमसर्व्वज्ञता वा' सू०।"इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञैरभ्युपगम्यते अनन्तश्च अनन्तञ्च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्व्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथं? पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादिवदन्तवत् दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत् स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषामन्तवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारित्वस्यान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारत्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत? किं विषये वा सर्व्वज्ञतेश्वरते स्याताम्?। प्रधानपुरुषेश्वराणाञ्चैवमन्तवत्त्वे सति, आदिमत्त्वप्रसङ्गः आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनो वेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिगृहीतेश्वरकारणवादः" ।

ईश्वरकारणतादाढर्य्याय अचेतनप्रधानकारणवादखण्डनमपि शा०सू०भाष्ययोः । यथा "रचनानुपपत्तेर्नानुमानम्" सू० । 'तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मकतयान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्व्वकाः लोके दृष्टाः तथा सर्व्वे एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वीयमाना सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्व्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत् सुख दुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवृत्तं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्त्तते इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते । तत्र वदामः यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्व्वर्त्तनसमर्थान् विकारान् विरचयद् दृष्टम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्म्मफलभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकञ्च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्म्मफलानुभवा-

ष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भावितत्तमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ? लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः। न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणतासमर्पणात्। अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यम्भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति। नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वय उपपद्यते सुखादीनाञ्चान्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनाञ्चातद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्व्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्व्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्व्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्य्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्व्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्य्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्व्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम्” भा०। “प्रवृत्तेश्च” सू०। “आस्तान्तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिरूपापत्तिर्विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तिर्वा सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च। न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्व्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः। अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यम्भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सेत्युत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्यैव सेति। ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तम् उभयोः प्रत्यक्षत्वात् नतु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति। अतएव प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यदर्शनादसति तददर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः। तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति भवतु तस्यैव सा सापि चेतनाद्भवतीति ब्रूमः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमानापि केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत्। लौकायतिकानामपि चेतनएव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्त्तक इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्त्तकत्वम्। ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्त्तकत्वमिति चेन्न अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽपि अयसः प्रवर्त्तको भवति यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्त्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्व्वगतः सर्व्वात्मा सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिश्च सन् सर्व्वं प्रवर्त्तयेदित्युपपन्नम्। एकत्वात् प्रवर्त्त्याभावे प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात्। तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्व्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे” भा०। “पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि” सू०। “स्यादेतत् यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धये प्रवर्त्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्त्तिष्यत इति। नैतत् साधूच्यते, यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात्। शास्त्रञ्च “योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते” इत्येवञ्जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति। तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः। चेतनायाश्च धेनोः स्नेहेनेच्छया पयसः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः वत्सचूषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात्। न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दनस्य। चेतनापेक्षत्वन्तु सर्व्वत्रोपदर्शितम्। “उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीत्यत्र” तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्य्यम्भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या नि-

दर्शितं शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वज्ञत्वेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते" भा०। "व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्" सू०। "साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्त्तको न निवर्त्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम् अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम्। ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वान्महामायित्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते" भा० "अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्" सू०। "स्यादेतत् यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति। कथञ्च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते निमित्तान्तरानुपलम्भात्। यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि न तु सम्पादयामहे। तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति। अत्रोच्यते। भवेत्तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः; कथं निमित्तान्तरोपलब्धिः अन्यत्राभावात् धेन्वैव ह्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपयुक्तं वा यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्यात् धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत्। न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तता सम्भवति, भवति हि किञ्चित् कार्य्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यम्। मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुं प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते। तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः" भा०। "अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्" सू०। "स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम्। अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव कुतः? अर्थाभावात् यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदपेक्षत इत्युच्येत ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्त्तते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात् सहकार्य्यैव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति। भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य भोगो भवेत् अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति न च पुरुषस्य निर्मलस्य, दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम्" भा०। "पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि" सू०। "स्यादेतत् यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्त्तयति यथा वाऽयस्कान्तोपलः स्वयमप्रवर्त्तमानोऽप्ययः प्रवर्त्तयत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम्। अत्रोच्यते तथापि नैव दोषाद्विर्मोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति, प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमात्। कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत्। पङ्गुरपि ह्यन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्त्तयति नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्त्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्त्तयेत् सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य चानित्यः सन्निधिरस्ति स्वव्यापारः सन्निधिपरिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्त्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति। तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषे चौदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः। परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयञ्च प्रवर्त्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः" भा०। "अङ्गित्वानुपपत्तेश्च" सू०। "इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात्" भा०। "अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्" सू०। "अथापि

स्यात् अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । नह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्य्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्य्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगात् रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषा तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्त्तेत चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्येत एवायमनन्तरोऽपि दोषः” भाष्यम् ।

वेदान्तिपक्षपरिशुद्धये साङ्ख्याद्युद्भावितदोषनिराकरणमपि तत्रैव यथा “नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । नह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि जलवीचितरङ्गफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात् यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वम्भवति अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात् यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात् न चैतदस्ति । सम्बन्धिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैकस्यैव । तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ । तथाऽनर्थार्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थः ताभ्यामेकः पर्य्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावप्यर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्य्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यत इति तयोस्तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन् स्वात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः सम्भवेत् क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति उच्यते किं न पश्यसि ? कर्म्मभूतो जीवद्देहस्तप्यः तापकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्याद्देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वम् अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसीति कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज एवेति चेन्न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत् परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय । नहि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति, सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिद् दुष्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमः ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेन्न अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानाञ्चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति, वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्य्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षाशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्त्तव्यो वा भवति” ।

“प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्त्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुका-

रणवादिना ब्रह्मवादिनि दोषउत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युगमः कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्य्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्य्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्य्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति" भा० । "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" सू० । "एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल कञ्चित्कालमनारब्धकार्य्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति । ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्य्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्य्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्य्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नो ह्रस्वम् एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं छिन्नम् । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्य्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्य्ये चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति । मैवं मंस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्य्यद्रव्यं प्राक् गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वोभ्युपगमात् । "कारणबहुत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् तद्विपरीतमणु । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" । इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणात् बहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते" इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगः द्रव्यं शरीरम्" इति भा० ।

ईश्वरस्य सर्व्वकर्त्तृत्वेऽपि न स्वाभिन्नजीवस्रष्टृत्वमिति निर्ण्णयाय ईश्वरस्य जीवस्रष्टृत्ववादिनो वैष्णवस्य मतमुत्थाप्य तत्रैव निराकृतं यथा । "उत्पत्त्यसम्भवात्" शा० सू० । "येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेत्युभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत् कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासितः ? इति । उच्यते यद्यप्येवंजातीयकोऽंशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवति अस्ति तु अंशान्तरं विसंवादस्थानमिति अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र भागवता

मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनः ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्द्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेव व्यूहरूपेण, संकर्षणव्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवोनाम परमात्मोच्यते । सङ्कर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नोनाम मनः । अनिरुद्धो नामाहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः अपरे संकर्षणादयः कार्य्यम् । तमित्थंभूतं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशोभगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्व्वात्मा स आत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति तन्न निराक्रियते "स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि" श्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति अत्र ब्रूमः न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् कारणप्राप्तौ कार्य्यस्य विलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्य्यो जीवस्योत्पत्तिम् "नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च" इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना" भा० । "न च कर्त्तुः करणम्" सू० । "इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्मान्नहि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्त्तुर्जीवात् संकर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्त्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः न चेवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे" भा० । "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू० । "अथापि स्यात् न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किन्तर्हीश्वरा एवैते सर्व्वे ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोभिरैश्वर्य्यधर्म्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्व्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्रकारान्तरे कथं न भवेदित्यभिप्रायः । परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयः चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्म्माणो नैषामेकात्मत्वमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्य्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवतः एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्म्माण इति तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्य्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः । नह्यसत्यतिशये कार्य्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्व्वेषु वा ज्ञानैश्वर्य्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्व्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । नचैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेव व्यवतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्" भा० । "विप्रतिषेधाच्च" सू० । "विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजांसि गुणाः आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्" भा० ।

उपासनया प्राप्तैश्वर्य्यस्यानित्येश्वरस्य तु न जगत्कर्त्तृत्वमित्यपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" शा० सू० । "ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तेषां निरवग्रहमैश्वर्य्यं भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्य्यं भवितुमर्हति "आप्नोति स्वाराज्यं सर्व्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" "तेषां सर्व्वेषु कामचारो भवतीत्यादि" श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति "जगद्व्यापारवर्ज्जमिति" । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज्जयित्वा अन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्य्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् असन्निहितत्वाच्चेतरेषाम् । पर एव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्व्वकमितरेषामादिमदैश्वर्य्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचिच्च संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

सङ्कल्पमन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत ततः परमेश्वरायत्ततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते" भा०। "प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः" सू०। "अथ यदुक्तं आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्त्तव्यम् अत्रोच्यते। नायं दोषः आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः आधिकारिकोयः सवितृमण्डलादिषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते। यत्कारणमनन्तरम् "आप्नोति मनसस्पति"मित्याह। यो हि सर्व्वमनसाम्पतिः पूर्व्वसिद्धईश्वरस्तं प्राप्नोति एतदुक्तं भवति। तदनुसारेण चानन्तरम् "वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवती"त्याह। एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम्" भा०। उपासासिद्धस्य यथा जगत्कर्तृत्वं न भवति तथानुमानचिन्तामणावनुपदं दर्शितम्। सांख्योक्तदोषनिरसनपूर्व्वकं तस्य सर्व्वविषयनित्यज्ञानत्वं तत्रैव समर्थितं यथा "यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादिति। अत्रोच्यते इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति?। यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्। अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यते इति चेन्न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्, एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः "तदैक्षतेति" कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम्। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मण ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत् कर्म? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्व्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवतरति सवितृप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादोजवनोग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति च"।

अस्मादेव च जीवानां तत्तत्कर्म्मफलसिद्धिर्यथा तथा शा०सूत्रभाष्ययोर्वर्णितम् यथा

"फलमत उपपत्तेः" सू०। "तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावोवर्ण्यते। यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्म्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत् कर्म्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरप्रसादादिति? भवति विचारणा। तत्र तावत् प्रतिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति कुतः? उपपत्तेः स हि सर्व्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान् विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्म्मिणां कर्म्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते। कर्म्म पुनरनुक्षणं विनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावानुत्पत्तेः।

स्यादेतत् कर्म्म विनश्यत् स्वकालएव स्वानुरूपं फलमर्जयित्वा विनङ्क्ष्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्त्ता भोक्ष्यत इति तदपि न परिशुध्यति प्राग्भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः यत्कालं हि यत् सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम्। नह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः। अथोच्येत कर्म्मकार्य्यादपूर्व्वात् फलमुत्पत्स्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्व्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात्। अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिक्षयात्" भा०। "श्रुतत्वाच्च" सू०। "न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथाहि श्रुतिर्भवति "स वा एष महानज आत्माऽन्नादोवसुदान" इत्येवंजातीयका" भा०। "धर्मं जैमिनिरत एव" सू०। "जैमिनिस्त्वाचार्य्यो धर्म्मं फलस्य दातारं मन्यते अतएव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च, श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वा-

कर्त्तुम् । तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृकोयाग आपद्येत तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः। नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्म्मफलसम्बन्धः श्रुत उपपद्यते यथा कल्पयितव्यः नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्व्वं कर्म्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यतः कर्म्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्व्वावस्थाऽपूर्व्वं नामास्तीति तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्धर्म्मादेव फलमिति" भा० । "पूर्व्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात्" सू०। "वादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात् कर्म्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्त्यते । कर्म्मापेक्षाद्वाऽपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः । हेतुव्यपदेशात् । धर्म्माधर्म्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकं निनीषत" इति । स्मर्य्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु ।"योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तानिति"। सर्व्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्म्मानुरूपाः प्रजाः सृजति । विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते"भा०।

मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतुत्वं किन्तु कर्म्मभ्य एव फलसिद्धिरित्युररीकृतं तच्च जैमिनीयमतत्वेन शा०सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् अविग्रहवत्त्वे चेश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५१पृष्ठे दर्शितम् ।

'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" शास्त्रेण जीवानां कर्त्तृत्वेऽपि अस्यैव च कारयितृत्वं यथाह शा०सूत्रभाष्ययोः ।

"परात्तु तच्छ्रुतेः" सू०।"यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्त्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्ष्येश्वरं, भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति ? भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्त्तृत्व इति । कस्मात् ? अपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्त्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति ? । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्त्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषां कर्त्तृत्वं विदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्म्माधर्म्मयोः, तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेव चेत् कर्त्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्यते । अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात् स्वतएव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्त्य प्रतिजानीते परादिति । अविद्यावस्थायां कार्य्यकरणसंघाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्म्माध्यक्षात् सर्व्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः तदनुग्रहहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिः भवितुमर्हति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्म्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्व्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्त्तेति श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकं निनीषते" इति "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति" चैवंजातीयका । नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति नेत्युच्यते"भा० "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः"सू०।"तुशब्दोनोदितदोषव्यावर्त्तनार्थः। कृतोयः प्रयत्नो जीवस्य धर्म्माधर्म्मलक्षणः तदपेक्ष एव चैनमीश्वरः कारयति ततश्चैते नोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्म्माधर्म्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजते पर्ज्जन्यवदीश्वरो निमित्तमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां व्रीहियवादीनां गुच्छगुल्मादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणनिमित्तं भवति पर्ज्जन्यः, नह्यसति पर्ज्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

पराधीनत्वे कर्त्तृत्वं नोपपद्यते । नैष दोषः । पराधीनत्वेऽपि हि कर्त्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्व्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरञ्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्येत्यनवद्यम् । कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि "स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्, प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकदोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति" भा० ।

सेश्वरसांख्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्त्तृत्वं तत्रेश्वरप्रसादाद्योगसिद्धितत्स्वरूपादिकं पातञ्जलसूत्र-भाष्यविवरणेषु दर्शितं यथा ।

"किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति अथास्य लाभे किं भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो ? न वेति" भा०

"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" सू० २३ । "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः फलञ्च भवतीति" भा० २३ । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति?" भा० । "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" सू० २४ । "अविद्यादयः क्लेशाः । कुशलाकुशलानि कर्म्माणि । तत्फलं विपाकः । तदनुगुणा वासना आशयाः । ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ह्यनेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः । कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः ? ते हि त्रीणि बन्धनानि छित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्व्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु सदैव मुक्तः, सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्तः ? आहोस्विन्निर्निमित्तः ? इति तस्य शास्त्रं निमित्तं, शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम् ? एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तच्च तस्यैश्वर्य्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्य्यान्तरेण तदतिशय्यते यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत् स्यात् तस्मात् । यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्य्यस्य स ईश्वरः, न च तत्समानमैश्वर्य्यमस्ति । कस्मात् ? द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं, द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात् तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्य्यं स ईश्वरः, स च पुरुषविशेषः इति" भा० २४ । किञ्च "तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञबीजम्" सू० २५ । "यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्विवर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्व्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्व्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्व्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति । सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति । तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या । तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् । ज्ञानधर्म्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथाचोक्तम् "आदिविद्वान्निर्म्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति" भा० २५ । सएषः "पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" सू० २६ । "पूर्व्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्व्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः" व्यासभाष्यम् २६ ।

विवृतमिदं वाचस्पतिना यथा "उपायान्तरमावयितुं विभजति किमेतस्मादेवेति । वाशब्दः संशयनिवर्त्तकः । ईश्वरप्रणिधानाद्वा । व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वा आवर्जितोऽभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति, अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम्" २३ । ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेव व्यूढं विश्वम्, नान्येन, ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं, प्रधानविकाराणामपि प्रधानपक्षपातात्तथाच न तत्त्वान्तरत्वमचेतनत्वात् अथ चेतनस्तथापि चितिशक्तेरौदासीन्या-

त्सु सांसारिकस्य चाक्षितादिविरहात् कुतश्चावर्ज्जनम्? कुतश्चाभिध्यानम्? इत्याशङ्कमानाह, अथ प्रधानेति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषईश्वरः"। (व्यासकन्दल्यां क्लेशकर्म्मेत्यत्र जन्मेतिपदमधिकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रमादकृतम्) अविद्यादयः क्लेशाः, क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारैरेति। "कुशलाकुशलानीति" धर्म्माधर्म्मौ तेषाञ्च कर्म्मजत्वादुपचारात् कर्म्मत्वम्। विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वासनाआशयाः चित्तभूमौ आशेरत इति आशयाः नहि करभजातिनिर्वर्त्तकं कर्म्म प्रागभवीयकरभभोगभाविता भावना न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्माद्भवति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानुगुणेति। नन्वमी क्लेशादयोबुद्धिधर्म्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति तस्मात् पुरुषग्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्म्मेत्यादिनेत्यत आह, "ते च मनसि वर्त्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते" कस्मात्? "स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयितेति"। तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि तत्सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेधउपपद्यत इत्याह, योह्यनेन भुक्तिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः। स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यते इति विशेषः पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्यते। विशेषपदव्यावर्त्त्यं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्व्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि इति। प्रकृतिलयानां प्राकृतोबन्धः, वैकारिकोविदेहानाम् दक्षिणादिबन्धोदिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम्। तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि। प्रकृतिभावनाय कृतमनसोहि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्नाइतितेषां पूर्व्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह तु पूर्व्वापरकोटिनिषेध इति संक्षिप्य विशेषं दर्शयति "स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वरः" इति। ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैश्वर्य्यः। अत्र पृच्छति "योऽसाविति" ज्ञानक्रिये हि न चितिशक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति। रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्वाश्रये सम्भवे। नचेश्वरस्याविद्याप्रभवचित्तसत्वसत्कर्षेण स्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्भवतीत्यतउक्तं, प्रकृष्टसत्वोपादानादिति। नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्यानिबन्धनश्चित्तसत्वेन स्वस्वामिभावः, किन्तु तापत्रयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्णवात् जन्तूनुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्म्मोपदेशेन। नच ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेशः, नचेयमपहतरजस्तमोमलविशुद्धसत्वोपादानं विनेत्यालोच्य सत्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽप्यविद्ययाऽविद्याभिमानीवाविद्यायास्तत्त्वमविद्वान् भवति न पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु शैलूषोरामत्वमारोप्य तास्ताश्चेष्टादर्शयन् भ्रान्तोभवति तदिदमाहार्य्यमस्य रूपञ्च तात्त्विकमिति। स्यादेतदुद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा अवश्या अपि प्राकृतस्यासत्याचाण्योन्याश्रय इत्यतउक्तं, शाश्वतिक इति। भवेदेतदेवं यदीदंप्रथमता सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गसंहारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसञ्जिहीर्षाविधिसमये, पूर्णे मया सत्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्संजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्वं प्रणिधानवासनावासितप्रधानसाम्यमुपगतमपि परिपूर्णे महाप्रलयावधौ प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्वभावेन परिणमते यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोत्तिष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्यसंश्रयः। नचेश्वरस्य चित्तसत्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्यं? तस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चितिशक्तिः अतो तत्त्वेऽर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत। तथाचोक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्। सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः सप्रमाणकः? आहोस्विन्निर्निमित्तः निष्प्रमाणः? इति। उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम्। चोदयति शास्त्रं पुनः किं निमित्तम्? प्रत्यक्षानुमानपूर्व्वं हि शास्त्रम्? नचेश्वरस्य सत्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति। नचेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वापि ह्ययं स्वयं ब्रूयादात्मैश्वर्य्यप्रकाशनायेति भावः। परिहरति प्रकृष्टसत्वनिमित्तम्। अयमभिसन्धिः; मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धम्। मन्त्रौषधिभेदानां तत्र योगविशेषाणाञ्च मन्त्राणाञ्च तत्तद्वर्णावापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारी शक्तः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ। नचागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागमस्तत्सन्तानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तं, महाप्रलये तत्सन्तानयोर्विच्छेदात् न च तद्भावे प्रमाणाभावः। अभिन्नं प्रधानविकारि जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते। सदृशपरिणामस्य पूर्व्वसदृशपरिणामवत्ता दृष्टा। यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपम्।

विसदृशपरिणामस्य पूर्व्वसदृशपरिणामता च दृष्टा। तदिह प्रधानेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यम्। कदाचित् सदृशपरिणामेन सदृशपरिणामस्वास्य साम्यावस्था स च महाप्रलयः। तथाम्नायायुर्वेदप्रणयनात् तावद्भगवता रजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्थेयं तथा चाभ्युदयनिःश्रेयसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतत्वाद्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति। न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत्प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति। स्यादेतत् प्रकर्षकार्य्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रम् शेषवदनुमानं भवेन्न त्वागम इत्यत आह, एतैरिति। न कार्य्यत्वेन बोधयति अपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः। ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षोवर्त्तते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्त्तते इति। उपसंहरति, एतस्मात् ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवति शाश्वते विचयेण विपश्चिणोक्कथनात्। सदैवेश्वरः सदैव मुक्तः इति। तदैव पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यवच्छिनत्ति तच्च तस्येति। अतिशयविनिर्मुक्तिमाह न तावदिति। कुतः? यदेवेति। कस्मात् सर्व्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्य्यम्? इत्यत आह, तस्माद्यत्रेति। अतिशयनिष्ठाप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्य्यमित्यर्थः। साम्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्समानमिति। प्राकाम्यविहतेच्छता तद्विघातादूनत्वम्, अनूनत्वे वा द्वयोरपि प्राकाम्यविघातः कार्य्यानुत्पत्तिर्वा विरुद्धधर्म्मसमावेशितमेकदा कार्य्यमुपलभ्येतेत्याशयवानाह द्वयोश्चेति। अविरुद्धाभिप्रायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे कृतमन्यैरेकेनैवेशमायाः कृतत्वात्, सम्भूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिषद्वत्, नित्येशनायोगिनाञ्च पर्य्यायायोगात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति द्रष्टव्यं तस्मात् सर्व्वमवदातम्" २४वि०।

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्ती शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति, किञ्च "तत्र निरतिशयं सर्व्वज्ञबीजम्"। व्याचष्टे यदिदमिति। बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं समुच्चयेन च वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तच्च विशेषणमल्पं बह्विति सर्व्वज्ञबीजं कारणम्, कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि जानाति, कश्चिद्बहुतरं, कश्चिद्बहुतममिति चाल्पापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं कृतम् एतद्विवर्द्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्व्वज्ञ इति तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्। अत्र प्रमाणयति अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्व्वज्ञबीजस्येति" साध्यनिर्देशः निरतिशयत्वं काष्ठा यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति। तेन सावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति हेतुः। यद्यत् सातिशयं तत्तत् सर्व्वं निरतिशयं यथा कुवलयामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वम् आत्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवत्। न च गरिमादिगुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतं न खल्ववयवपरिमाणविनः, किन्त्वापरमाणुभ्य आन्त्यावयविभ्यो यावन्तः केचन, तेषामन्त्येकवर्त्तिनो गरिम्णः समाहृत्य गरिमवर्धमानाभिमानः स्यानन्तु प्रतिक्षेपं समाप्यत इत्येकद्वित्रबहुविषयतया गुरुं सातिशयमिति न व्यभिचारः। उपसंहरति, यत्र काष्ठा इति। ननु सन्ति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हत्कपिलमहर्षिप्रभृतयस्तत् कस्मात् ते एव सर्व्वज्ञा न भवन्त्यस्मादनुमानात्? इत्यत आह, सामान्येति। कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिः? इत्यत आह, तस्येति। बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो नत्वागमः, सर्व्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः। तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमतः आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपाया इत्यागमः। तस्मात् संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः। संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धः। आदिपदेन षड़ङ्गतादयाख्यते संग्रहीते। यथोक्तं वायुपुराणे "सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य"। तथा "ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः। स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च। अव्ययानि दशैतानि नित्यं, तिष्ठन्ति शङ्करे" इति। स्यादेतन्नित्यतृप्तस्य भगवतऐश्वर्य्यातिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे तावदभावात्, कारुणिकस्य च सुखैकतानजनसर्ज्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह, तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपीति। भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्य्यकरणात् किञ्च, चरितार्थं चित्तं निवर्त्तते ततः पुरुषः केवलो भवति अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिकोऽविवेकस्थानमुपायं कथयति तेनाचरितार्थत्वात् चित्तस्य जन्तून्, ईश्वरः ऽप्यनुग्राह्यस्याथः सुखदुःखे भावयन्नपि नाकारुणिकः। विवेकख्यात्युपायक-

भाव भूतानुग्रहमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति। ज्ञानञ्च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयात्सत्त्वविवेकख्यातिपरिपाकात्। कल्पप्रलये—ब्रह्मणोदिनावसाने यत्र सत्यलोकवर्जं जगल्लयमेति, महाप्रलये सत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने, संसारिणः संसारस्वगामिनस्तदा भव-दुःखमग्नाः। कल्पेत्युपलक्षणम्। अन्यदापि स्वार्जित-कर्मपाकवशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्त्वित्यर्थः। एतच्च करुणा-प्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशनं कपिलानामपि सिद्धमित्याह, "तथा चोक्तं आदिविद्वान् कपिल" इति। आदिविद्वा-निति पञ्चशिखाचार्य्यवचनम्। आदिग्रहणमनादि-गुरुविषयं, मत्यादिसत्त्वपरमगुरुविषयम्, आदिसत्त्वेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलेषु 'अस्माकमादिर्विद्वान् मुक्तः स एव च गुरुरिति। कपिलस्यापि जायमा-नस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः। श्रूयते हि कपि-लोनाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्वयंभूस्तु हिरण्य-गर्भः, तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते इति "स एवे-श्वरः आदिविद्वान् कपिलोविष्णुः स्वयम्भूरिति" स्वायम्भुवादीनामपीश्वर इति भावः २५। "सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्योविशेषमाह, 'स एष इति पातनिका न तु सूत्रम् "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्"। व्याचष्टे, पूर्वे हीति। कालस्तु यतवर्णादिः, अवच्छेदार्थेन अवच्छेदनप्रयोजनेनोपावर्त्तते, न वर्त्तते प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्या आगमात्। तदनेन प्रबन्धेन भगवानी-श्वरोदर्शितः" २६ वाचस्पतिविवरणम्।

तस्येश्वरस्य लक्षणम् "जन्माद्यस्य यतः" शा०सूत्रभाष्ययो-र्दर्शितम् तच्चोपादाननिमित्तकारणोभयकारणपरतया समर्थितं तच्चानुपदमुदाहृतम्। तस्य लक्षणानि नवमितानि यथाह ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणोदाहरणे वेदा०परि०"प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विव-क्षितम्। कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतो ऽविद्यादौ नातिव्या-प्तिः। कर्त्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृति-मत्त्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मा-देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते" इत्यादि श्रुतिर्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति-श्रुतिर्मानम्। तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुतेत्यादि" वाक्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः। अतएव जन्म-स्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि" श्रुतिर्मानम्। यद्वा निखिल-जगदुपादानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठा-नत्वं वा। एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य "इदं सर्वं यद-यमात्मा" "सच्च त्यच्चाभवत्" "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रु-तिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः। घटः सन् घटोभाति घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्म-ण्याध्यासात्'। अतएव "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो-द्वय"मित्युक्तम्। श्रीधरस्वामिनाऽपि भाग०१स्क०टीकायाम् "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" इत्यनेन ब्रह्मणः सर्गादिनवस्य ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वेन नव लक्षणा-न्युक्तानि। "मायोपाधिरयं जीवोऽविद्योपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः तस्याविद्योपाधित्वम् अविद्या च कार्य्यकारण-भेदेन द्विविधा तत्र कार्य्यरूपा मायाशब्देन वाच्या कारणरूपा तु अविद्याशब्दवाच्या। तत्र कार्य्यरूपाभि-प्रायेणैव "इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपं ईयते" श्रुतिर्द्रष्टव्या। अविद्याभिप्रायेणैव तु "मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्"। "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णामि-त्यादि"श्रुतिश्च द्रष्टव्या। तस्या एकत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमो-रूपगुणभेदात् त्रैविध्येन तदुपहितचैतन्यस्यापि त्रैवि-ध्यम्। तदभिप्रायेणैव "स च परमेश्वरः एकोऽपि स्वोपा-धिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा-दिशब्दवाच्यतां भजते" इति वेदा० परि०। "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः" भागवतम्। मत्स्याद्यवतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटय एव। अत एव सिद्धा-न्तबिन्दौ "उमाकारविष्णुप्रभृतीनां स्त्र्याकाराणाञ्च भारती-प्रभृतीनामीश्वररूपत्वमुक्तम्। तस्य नित्यतया निरवयवत्वेऽपि तत्तज्जीवादृष्टवशात् तेषामुपासासिद्ध्यर्थं श्रुतिवेदपुराण-प्रसिद्धाकारग्रहणम् "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कल-स्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने-त्युक्तेः "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमि-च्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहमिति" गीतोक्तेश्च। ईश्वरविभूतिशब्दे च दर्शयिष्यमाण

तत्तत्स्थानेषु ईश्वरस्याराध्यता । "यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीतोक्तेः जीवानां कार्य्यवशात् तस्य विग्रहपरिग्रहेणाविर्भावः । किन्तु स्वादृष्टायत्तशरीरपरिग्रहस्यैव संसारित्वेन ईश्वरस्य शरीरपरिग्रहे जीवादृष्टस्यैव हेतुत्वेनेश्वरस्य न संसारित्वमिति भेद इति द्रष्टव्यम् । तत्र परमेश्वरे "वशिनीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दोयथार्थाक्षरः" विक्र० "उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" पुरा० । 'जगदाद्यमनीश्वरम्'' गीता "न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित् पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम्" कुमा० । "क्लेशकर्म्मफलभोगवर्ज्जितं पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः" माघः । आढ्ये "ईश्वरोऽहमहं भोगी कोऽन्योऽस्ति सदृशो मम" गीता । स्वामिनि । "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवोभवन्ति" कुमा० । शिवे स्वामिनि च "प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि" कुमा० ऐश्वर्य्यान्वितस्त्रियां टाप् । "सविधे शयनेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्त्तुमहो मनोरथान्" रघु० । दुर्गायां तु ईश्वरपत्नीत्वाविवक्षायां टबेव । "विश्वकमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः" किरा० ।

ईश्वरविभूति स्त्री ६त० । ईश्वरस्य विभूतौ संसारमध्ये स्थानविशेषु तदीयांशभेदे । येषु येषु च भावेषु तस्य चिन्तनीयता तत् दर्शितं गीतायाम् । "हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे । अहमात्मा गुडाकेश ! सर्व्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च । आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी । वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना । रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशोयक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् । पुरोधसाञ्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! वृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः । महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः । अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलोमुनिः । उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम् । आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः । अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणोयादसामहम् । पितॄणामर्य्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् । प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् । पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी । सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्ज्जुन ! । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् । अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालोधाताहं विश्वतोमुखः । मृत्युः सर्व्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा । वृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः । द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः । दण्डोदमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् । यच्चापि सर्व्वभूतानां बीजं तदहमर्ज्जुन ! । न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ! । एष तूद्देशतः प्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया । यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् । अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन धनञ्जय ! । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितोजगत्" । दशमे च ।

ईश्वरसाक्षिन् पु० ईश्वर एव साक्षी । वेदान्तिमतसिद्धे मायोपहिते चैतन्ये स च वेदान्तपरिभाषायां दर्शितो यथा "ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैतन्यं तच्चैकं तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयत" इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभिप्रायतया चोपपत्तिः । 'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । तत्त्वविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः" । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन लाघवानुगृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते । तत्र तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षी तच्चानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं चैतन्यञ्च परमेश्वरः मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं उपा-

धित्वे शासितत्वम् इतीश्वरत्वशासितत्वयोर्भेदः न तु धर्म्मिणोरी-
श्वरतच्छासितयोः। स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधी-
भूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-
शब्दवाच्यतां भजते। नन्वीश्वरानादित्वे "तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेय" इत्यादौ सृष्टिपूर्व्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्ष-
णमुच्यमानं कथमुपपद्यते?। उच्यते। यथा विषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा
जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्म्मवशेन परमेश्वरोपाधीभू-
तमायया वृत्तिविशेषाः इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं
पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्तव्यमित्याकारास्तत्भेदा जायन्ते
तासाञ्च वृत्तीनां तत्प्रतिविम्बितत्वस्य च सादित्वमिति"

ईश्वरी स्त्री ईश्वरस्य शिवस्य पत्नी ङीप्। १दुर्गायाम्।
"ईश्वरीमीश्वरजयाम्" दुर्गास्तवः। ईश- वनिप् ङीप्
हान्तादेशश्च। २लिङ्गिनीलतायां ३वन्ध्याकर्कोट्याम्, ४रुद्र-
जटालतायाम्, ५नाकुलीवृक्षे च। ऐश्वर्य्यान्वितायां
स्त्रियाम् च। "ईश्वरी सर्व्वभूतानां त्वामिहोपह्वये-
श्रियम्" श्रीसूक्तम्।

ईष उञ्छे (उञ्छ तयस्तत्वात् कणश आदाने) तु॰प॰सक॰
सेट्। ईषति ऐषीत्। ईषाम् बभूव आस चकार।
ईषिता ईष्यात् ईषिष्यति ऐषिष्यत् "विश्वरूपादीषतो यज-
मानस्य परिधिः" तैत्ति॰।

ईष दाने ईक्षणे, सर्पणे हिंसने च भ्वादि॰आत्म॰सक॰सेट्।
ईषते। ऐषिष्ट ईषाञ्च बभूव आस चक्रे। ईषिता
ईषिषीष्ट ईष्यते ऐषिष्यत। ईषत् ईषा "सूरस्येव स्वेष-
थादीषतेवयः" ऋ॰ १,१४१,८। "पश्चादहं तन्विषा-
णीषमाणः" ऋ॰१,१७१ ४७।

ईष पु॰ ईष-क। उत्तममनोः पुत्रभेदे। "औत्तमेयान्
महाराज! दश पुत्रान् मनोरिमान्। ईष ऊर्ज्जस्तनूर्ज्जश्च
मधुर्माधव एव च। शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभएव
च" हरिवं॰७अ॰।

ईषत् अव्य॰ ईष-अति। १अल्पे, २किञ्चिदर्थे च। "ईषत्सहा-
समसलं परिपूर्णचन्द्रविम्बानुकारि" देवीमा॰ "ईषदीषदुन्-
मीलितविद्यया तातमात्रसदभाविवर्द्धनम्" कुसुमा॰। "ईषद-
कृता" पा॰सू॰। ईषदुष्णः ईषत्पाण्डु। ३स्वल्पार्थे च
"ईषद्धौतं नवं शुक्लं सदशं यन्न धारितम्" वशिष्ठः।
"ईषत् स्वल्पातन्तुकमिति रघुनन्दनः" एतदुपपदे धातोः
खल् ईषत्करः ईषद्भवः। इदादेस्तु युच् वा। ईषद्दर्शः
ईषद्दर्शनः। एतत्पूर्व्वे आढ्ये उपपदे खल् ईष-
दाढ्यङ्करः "ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष भङ्गिः ईषदाढ्यम्भवम्।

ईषत्कर न॰ ईषत् कृ-खल्। १सेये, २अल्पे च। ३अल्प-
प्रयाससाध्ये त्रि॰। [वर्णे २तद्वति त्रि॰

ईषत्पाण्डु पु॰ "ईषदकृतेति" पा॰स॰। १अल्पपाण्डौ धूसर-

ईषदुष्ण पु॰ "ईषदकृतेति" पा॰स॰। अल्पतप्ते १मन्दोष्णे
२तद्वति त्रि॰ [२तद्वति त्रि॰

ईषद्रक्त पु॰ "ईषदकृतेति" पा॰स॰। अल्परक्तवर्णे १अव्यक्तरागे

ईषा स्त्री ईष-क। १शकटस्य दीर्घकाष्ठे "देवानामित्युपस्तम्भ-
नस्य पश्चादीषाम्" कात्या॰ २,२,१४; "शकटस्य दीर्घं
काष्ठमीषा" वेददी॰। २रथावयवभेदे च "ईषामन्ये युगा-
मन्ये सूतमन्ये व्यपातयन्" भा॰व॰२४॰अ॰ "पाञ्चालस्य
रथस्येषामाप्लुत्य सहसाऽपतत्" भा॰ आ॰ १४८अ॰।
३हलयुगयोर्मध्यमकाष्ठे ४लाङ्गलदण्डे च।

ईषादन्त पु॰ ईषेव दन्तोऽस्य। १दीर्घदन्तगजे २तद्युक्तदन्ते त्रि॰

ईषिका स्त्री ईषेव "इवे प्रतिकृतौ" इति पा॰कन्। १गजाक्षि-
गोलके, २तूलिकायाम, ३अस्त्रविशेषे च। "सोऽभिमन्त्र्य
शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान् काकं तमभिसन्धाय
ससर्ज्ज पुरुषर्षभः" रामा॰। कर्करीकादि॰गि॰ ईषी-
कापि। तूलिकायाम् तृणभेदे "सोऽभिमन्त्र्य शरेषीका
मीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान्" ईषिकेति तालव्यमध्योऽप्यत्रार्थे।

ईषिर पु॰ ईष हिंसने किरच्। अग्नौ उज्ज्वलदत्तः।

ईष्म पु॰ ईष-सर्पणे वरणे मक्। १कामदेवे ईष ईक्षणे कर्म्मणि
मक्। २वसन्तर्त्तौ च उज्ज्वल॰।

ईह चेष्टने भ्वादि॰आत्म॰अक॰सेट्। ईहते ऐहिष्ट ऐहिढ्वम्
ऐहिध्वम्। ईहाम्-बभूव आस चक्रे ईहिता ईहिषीष्ट
ईहिष्यते ऐहिष्यत। ईहनम् ईहा ईहमानः ईहितः
"यज्ञस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दृष्टा पृथक् क्रिया" स्मृतिः।
"ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा" भट्टिः। क्रियापि
वागन्यगुभिः समीहितम्। "हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्च-
क्राते तौ परस्परम्" इति च किरा॰। अस्य इच्छापूर्व्व-
कचेष्टापरत्वे सक॰ "नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन" मनुः। "तस्या-
राधनमीहते" गीता।

ईहा स्त्री ईह-अ। १चेष्टायाम्, २उद्यमे, ३वाञ्छायाञ्च।
"ईहादेहार्थमायासःसाञ्चन्यस्य उपतापिते। ज्योति॰।

ईहामृग पु॰ ईहां मृगयते अण् ईहाप्रधानो वा मृगः
पशुभेदः। (नेकड़ावाघ)। १वृके ईहया ईहाशाध्यो मृगः।
२कृत्रिममृगे अलङ्कारशास्त्रवर्णिते ३नाटकभेदे च साहि॰
६परि॰। यथा "ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः।

मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा । नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ । ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो गूढभावादयुक्तकृत् । दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः । शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् । पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः । युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते । महात्मानो वधं प्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो । एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः । दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे । मिश्राणि ख्याताख्यातानि । अन्यः प्रतिनायकः पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको भगवद्भ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीतीहामृगः यथा कुसुमशेखरविजयादि"

ईहावृक पु० ईहाप्रधानो वृकः । (नेकडियावाघ) ईहामृगे ।

ईहित त्रि० ईह क्त । १चेष्टिते २अपेक्षिते भावे क्त । ३उद्योगे ४चरिते न । "धर्मोहितार्थसिद्धिःस्यात्" तन्त्रम् ।

इति वाचस्पत्ये ईकारादिशब्द-निरूपणम् ।

उ

उ-शब्दे भ्वादि०अक०आ०अनिट् । अवते औट । ऊवे ओता ओषीष्ट ओष्यते औष्यत । अवनम् उतः । "उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति" ऋ०१०,८६,७।

उ अव्य० उ-क्विप् न तुक् । १सम्बोधने २कोपवचने, ३अनुकम्पायां, ४नियोगे (अवधारणे) "उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" कुमा० । "उदु ष्य देवः सविता स, वाय" ऋ०२,३८,१ । "उषो ररुचे युवतिर्न योषा" ऋ० ७,७७,१ । "येत्यो वयेमं लोकं पुनरापद्यन्त इति" वृह०उ० । "एष उ एवासाधु कर्म कारयति तम्" श्रुतिः ५अङ्गीकारे ६प्रश्ने च" हेमच० ७पादपूरणे । अवति सातत्येन तिष्ठति अव-डु । ८शिवे पु० । स्वरूपार्थे कारः उकारोऽपि शिवे "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मकः" इति ओमित्यस्य अवयवार्थनिरूपणे पुरा० । उशब्दात् स्वरूपार्थे कारः । उकारः । पञ्चमस्वरे । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन प्रथमं त्रिधा पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः वारतकारानुत्तरस्तु ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि प्रत्येकं प्रागुक्तभेदषट्कात् अष्टादशविधः । तस्य वर्णस्य कुण्डलिनीरूपत्वादिना ध्येयत्वमुक्तम् कामधेनुतन्त्रे यथा "उकारं परमेशानि ! विद्धि कुण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवं सदाऽमलम् । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम्" तन्त्रान्तरे अकारोकारमकारात्मकप्रणवस्य मध्ये द्वादशकलात्मकार्कमण्डलरूपेण अकारस्य, षोडशकलात्मकचन्द्रमण्डलरूपेण उकारस्य, दशकलात्मकवह्निमण्डलरूपेण च मकारस्य ध्येयत्वोक्त्या अभेदोपचारात् षोडशकलात्मके, ९चन्द्रमण्डले च तत्र मकारान्तस्यैव तद्वाचकतेति बोध्यः । उ, इत्यस्य एकाच् निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा तेन अचि परे न सन्धिः । उ—उमेशः" सि०कौ० । "एष उ वासाधुकर्म कारयति तम्" श्रुतिः । स चवादिगणीयः ।

उकानह पु० पीतरक्तवर्णे कृष्णरक्तवर्णे च घोटके । हारा०

उकार पु० उ—स्वरूपार्थे कारः । १उस्वरूपे वर्णे । "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च" मनुः । २महेश्वरे च उशब्दे उ० ।

उक्त त्रि० वच—दुहा०गौण कर्मणि क्त । यस्य ज्ञानाय कथ्यते १तादृशे जने । "अनुक्तेनापि वक्तव्यं सुहृदा हितमिच्छता" नीतिः "तथेत्युक्ता च सा देवी" पुरा० गौणकर्मासमभिव्याहारे तु मुख्ये कर्मणि क्त । २कथिते वाक्यादौ ३शब्दबोधिते "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च" । स्मृतिः "उक्तार्थानामप्रयोगः व्या०प० । भावे क्त कथने न० । "सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना" माघः । ४एकाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री मेदि० "उक्तात्युक्ता तथा मध्येति" वृत्त०र०केचित्तु "उक्थात्युक्थेति पठित्वा उक्थशब्दस्तदर्थे इत्याहुः । उक्तञ्च प्रायेण अभिधाशक्त्या बोधितार्थ एव । "प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते" भर्त्तृ० । शक्तिः कारकशक्तिरित्यर्थः ।

उक्ति स्त्री वच—भावे क्तिन् । कथने । "अतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः" मल्ला० । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाकोवाक्यम्" सा०भा० २शब्दशक्तौ च "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" अमरः ।

उक्थ न० वच—थक् । अप्रगीतमन्त्रसाध्ये "स्तोत्रे "इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीत नः" ऋ०१,८४,५ । "उक्था-

र्नि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि भा० "अथ योऽसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत् साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" छा०उ० । तथा हि स्तोत्रं द्विविधं प्रगीतमन्त्रसाध्यमप्रगीतमन्त्रसाध्यञ्च तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यन्तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । गवामयने प्रायणीयसंज्ञकाहे प्रातःपञ्चदशस्तोत्रात्मके २चतुर्विंशस्तोमभेदे उपचारात् ३तत्साध्ये उक्थ्ययागे च तद्विधानञ्च" ता०ब्रा०४अ०२ख०उक्तं यथा "१प्रायणीयमहर्भवति"१ इत्युपक्रम्य "चतुर्विंशं भवति"४ क० "इदमहरुक्थसंस्थन्तत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विंशएव स्तोमः कार्य्यः ४ । तदेतत् प्रशंसति"भा० । "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसङ्गायत्री तेज एव ब्रह्मवर्चसमारभ्य स्तुयन्ति" ५ । "अयञ्च स्तोमश्चतुर्विंशतिसंख्याकः गायत्री च चतुर्विंशत्यक्षरा सा च गायत्री तेजः, प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नत्वात् अस्यास्तेजोरूपं ब्रह्मवर्चसं च तेजोऽवान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसरूपा गायत्री। एवं सति चतुर्विंशतिस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रारभन्ते अभिप्लवहनि प्रयुञ्जानाः संख्याद्वारेण तेजोब्रह्मवर्चसञ्चारभ्य अवष्टभ्य सर्व्वन्ति स्वर्गं गच्छन्ति५। पुनरपि विहितं स्तोमम् अनूद्य प्रशंसति" भा०। "चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्सरः साक्षादेव संवत्सरमारभन्ते"६। "चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मकत्वात् संवत्सरस्य चतुर्विंशत्वं तथा सति चतुर्विंशस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरमारभन्ते ६। अथेमं स्तोमं स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रशंसति"भा० । "यावत्यश्चतुर्विंशस्तोक्थस्य स्तोत्रीयास्तावन्तः संवत्सरस्य रात्रयः स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरमाप्नुवन्ति"७। "पञ्चदशस्तोत्रे अभिप्लवहनि पञ्चदशसु स्तोत्रेषु प्रत्येकं चतुर्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनायां मिलित्वा षष्ठ्युत्तरत्रिशतस्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंशस्तोमस्य यावत्यः स्तोत्रीयाः संवत्सरस्यापि तावत्यो रात्रयः एवं प्रयुञ्जानाः सत्रिणस्तेन चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरं प्राप्नुवन्ति७ । स्तोत्रसंख्ययापीदमहः प्रशंसति" भा०। "पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशार्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति"८। "स्पष्टोर्थः८"। अथ स्तोत्रशस्त्राणि समुच्चित्य तत्संख्ययापीदमहः प्रशंसति"भा० "पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि समासो मासश एव तत् संवत्सरमाप्नुवन्ति९"स्पष्टोऽर्थः९भा०। तत्राग्निष्टोमकर्त्तव्यतारूपं पूर्वपक्षमुपन्यस्योत्तरपक्षमाह "अथो खल्वाहुरुक्थमेव कार्य्यमह्नः समृद्ध्यै"१२। "अथो इति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । उक्थसंस्थमेवेदमहः कार्य्यः किमर्थमह्नः समृद्ध्यै सम्पूर्णतायै इति ब्रह्मवादिन आहुः । अग्निष्टोमे हि पूर्वयोः सवनयोः पञ्च पञ्च स्तोत्राणि तृतीये तु द्वे एवेत्यह्नः सप्तविंशं भवति, उक्थे तु तृतीयसवने पञ्च स्तोत्राणीत्यहः समृद्धं भवति१२ । उक्थसंस्थाङ्गीकारे युक्त्यन्तरमाह"भा० । "सर्व्वाणि रूपाणि क्रियन्ते सर्व्वं ह्येतेनाप्यते" १४ "उत्तरेषामह्नां सम्बन्धीनि यानि रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्यादीनि तान्यस्मिन्नुक्थे क्रियन्ते अतः सर्वं हि यज्ञसम्बन्धिरूपं तेनाह्ना उक्थसंस्थेन आप्यते प्राप्यते तत उक्थसंस्थैव कार्य्येत्यर्थः । सर्वरूपकरणञ्च सर्व्वावाप्तिश्च सम्पादानद्वारेणेति निदानकारेणैवमुच्यते, "अथो खल्वाहुः सर्व्वाणि रूपाणि क्रियन्त इति" आचार्य्याः एतेष्वेव सर्व्वान् स्तोमान् सर्वाणि पृष्ठानि सर्वा विभक्तीर्दशरात्ररूपा इति विभक्तिमात्रेण कल्पयन्त इति संस्थोक्ता पुनस्त्रिवृत्पञ्चदशौ चतुर्विंशः सम्पाद्यत इत्यादिना"१४ भा०। एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि प्रत्येकं क्रमेण विविच्य तत्र प्रदर्शितानि तत्सर्वं तत एवावगन्तव्यम्। तत्र च अभिप्लवहनि यथा स्तोमादिकं विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं तत एव तदवसेयम् । अत्र उक्थसाध्ययागे अभेदोपचार इति बोध्यम् ।

४होत्रायां स्त्री उक्थाशस्त्रशब्दे उदा० उच्यतेऽनेन करणे थक् । ५उक्थसाधने प्राणे च "यस्य सर्वावियोगेन लोकोऽज्ञप्रियदर्शनः । उक्थेन रहितोह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा" भाग०१स्क०१५अ० ।

उक्थपत्र पु० उक्थानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि पत्रं वाहनमिव यस्य ।१यज्ञे, स्तोत्रैरेव हि यज्ञो वाह्यते इति तस्य तथात्वम् ।"समिद्धे अग्नावधिमामहान उक्थपत्र ईड्योगृभीतः" यजु० १७,५५ । "यजमानोवै माम हान उक्थपत्र इत्युक्थानि ह्येतस्य पत्राणि" शत०ब्रा० ९,२,३,९ इत्युक्तो २ यजमानेऽपि । [त्तथात्वम् ।

उक्थपात्र न० ६त० । यजमाने तस्य उक्थस्तावकत्वा-

उक्थभृत् पु० उक्थं बिभर्त्ति सम्यक्विभजते भृ–क्विप् ६त० । उक्थविभाजके ऋषिभेदे "उक्थभृतं सामभृतं बिभर्त्ति ग्रीवाणम्" ऋ० ७, ३३, १४ । उक्थभृतं उक्थानां स्तोत्राणां संभर्त्तारम्" ।

उक्थवर्द्धन पु०उक्थैः स्तोत्रैर्वर्द्धतेऽसौ वृध–णिच् कर्मणि

ल्युट्। स्तोत्रैर्वर्द्धनीये इन्द्रदेवे । "त्वं हि स्तोमवर्द्धन इन्द्रास्युक्थवर्द्धनः" ऋ०८,१४,११। "उक्थैःशस्त्रैर्वर्द्धनीयः" भा० । इन्द्रस्य यथा उक्थवर्द्धनीयत्वं तथोक्तं "उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्द्धनं पुरुनिष्षिधे" ऋ० १,१०,५, "इन्द्रायेन्द्रार्थं वर्द्धनं वृद्धिसाधनम् उक्थं शस्त्रम्" भा०

उक्थवाहस् पु० उक्थानि शस्त्राणि वहति वह–असुन् णिच्च । शस्त्रपाठके विप्रे "यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमं दुरायवः" ऋ० ८,१२,१३, । उक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः" भा० ।

उक्थशंसिन् पु० उक्थानि शस्त्राणि शंसति शन्स–णिनि । शस्त्रस्तावके ऋत्विग्भेदे "नक्षीति हिषः कृणोत्युक्थशंसिनः" ऋ० ६,४५, ६ । स वीरं धत्ते अग्न उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम्" ऋ० ८, १०२, ४ ।

उक्थशस् पु०उक्थं शस्त्रं शंसति क्विप् । शस्त्रस्तावके । उक्थशास्त्व्यग्रे उदा०।पदकाले सर्व्वत्र तस्य दुखमध्यपाठः । स च छान्दसो हृस्व इति माधवः । क्विप् प्रत्ययेनैवोपपत्तौ न छान्दसत्वमित्यन्ये । "तस्मादुक्थशसं भूयिष्ठं परिचक्षते" शत०ब्रा० । १०,५,२,५ ।

उक्थशास् पु० उक्थानि शंसति शन्स–क्विप् नि० नलोपः उप० स० । शस्त्रशंसके । "गृणीदयन्दीधितिमुक्थशासः" ऋ० ४,२,१६ । "अस्य पदकाले हुस्वच्छान्दसः" माधवः।"नीहारेण प्रावृता जल्प्याचासुतृप उक्थशासश्चरन्ति" ऋ०१०,८२, ७। "नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था" ऋ०७,१६,६ ।

उक्थशुष्म त्रि० उक्थं शस्त्रं शुष्मं बलं यस्य । उक्थरूपबलयुक्ते स्तवादिवाक्ये "समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसम्" ऋ० ६,३६, ३ ।"उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्स्वप्नसः" ऋ० १०,६२,२ ।

उक्थादि पु०ईत०। तदधीते वेत्ति वेत्यऽर्थे विहित-ठक्प्रत्ययनिमित्ततया पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गणः "उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म्म चर्च्चा क्रमेतर श्लक्ष्ण संहिता पद क्रम संघट्ट वृत्ति परिषद् संग्रह गण गुण आयुर्वेद तन्त्रायुर्वेद" । "उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरोग्रन्थविशेषोलक्षणया तदधीते वेद वा औक्थिकः मुख्यादुक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्यते" सि०कौ० ।

उक्थामद न०उक्था होत्रा माद्यति मद–अच् ।उक्थासाधने स्तोमभेदे"अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैरिन्द्र उक्थामदैर्बृहस्पतिश्छन्दोभिः" कठसं० "बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषम्" ऐत० ।

उक्थावी त्रि० उक्थानि अवति अव–ई । शस्त्रस्तावके "बृहद्वते वयस्वत उक्थाव्यं गृह्णामि" यजु०७,२२ ।

उक्थाशस्त्र न०उक्था होत्रा च शस्त्राणि च द्वन्द्वः ।होत्राया-मपि शस्त्रे च । "छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते" यजु० १६,२८ ।

उक्थिन् पु० उक्थं स्तुत्यतयाऽस्त्यस्य उक्थ+इनि । १शस्त्रस्तावके होत्रादौ ।"प्र यामन्त्युक्थिनो मीयाविदोजरितारः" ऋ० २,१२,५, "उक्थं शस्त्रं तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः" भा० । "तद्यावित्त उक्थिनोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा" ऋ० ८,१५, ६, । उक्थं स्तोत्रसाधनतयाऽस्त्यस्य इनि । २शस्त्रस्तुत्ये इन्द्रादौ ।"हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां बिभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम्"यजु० २८,३३ उक्थं शस्त्रं संस्काराङ्गसाधनतयाऽस्त्यस्य इनि । ३शस्त्रसाध्ये संस्कारयुक्ते सोमादौ । "तुभ्येदिन्द्र ! मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः हृदा हूयन्त उक्थिनः" ऋ० ८,७६,८ । "उक्थिनोऽन्या होत्रा उक्थिनःप्रस्थन्तः सोमाः अनुक्था अन्याः" ऐत० ।

उक्थ्य त्रि० उक्थमर्हति यत् । शस्त्रस्तुत्ये देवादौ । "इन्द्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानां क्रतुर्भवत्युक्थ्यः" ऋ० १,१७,५ । "उक्थ्यः स्तुत्यः" भा० "होता स्तोत उक्थ्यः" ऋ० १,७६,१२ । २उक्थसाधने शस्त्रे च । "गाय गायत्रमुक्थ्यम्" ऋ०१,३८,१४ । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रमुक्थ्यम्" भा०। उक्थसम्बन्धित्वात् ३मन्त्रेऽपि । 'उक्थ्यं वाचि घोषाय त्वेति मन्त्रं जपेत्" आश्व०श्रौ०५,६,२६ ।'उक्थ्यं शस्त्रं मन्त्रसम्बन्धितया" नारा०वृत्तिः । 'सोमयागात् परं कर्त्तव्येषु षट्सु यागेषु मध्ये ४यज्ञभेदे पु च ।'प्रथमं सोपा'इत्युपक्रम्य 'यदुत्तरे" "अत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः कात्या० १०,६,२७,२८ विहितः । तत्प्रकारस्तु तत्रैव दर्शितः प्राक् । तस्य उक्थसाध्यत्वात् उक्थ्यमिति नाम ।

"उक्थे तु होत्रकाणाम्" १ । "तृतीयसवनस्यानुवर्त्तते । उक्थे त्वयं विशेषः । तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवेयुः । तानीमानीत्याह"वृत्तिः।"एन्द्र,षु प्रयाणि तस्याग्निरनामि भारतयर्षणीधृतमस्याभ्यामसुर इति त्वावान्द्रावरुणा युवमावां राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्त-

सखेति याज्या । वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ । सर्वाः ककुभः प्रसंहिष्ठायोदप्रुतोऽच्छाम इन्द्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या । अधाहीन्द्र गिर्वण इयन्त इन्द्र गिर्वण ऋतुर्जनित्रीनू मर्त्तो भवामित्रः स वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या"२ । "अत्र सर्वाः ककुभ इत्युक्तं किमनेनोक्तम् । काकुभेषु तावत् प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमयोरभ्यासे सति ककुभ एव सर्वा भवन्ति । तथैव च स्तुवन्ति छन्दोगाः । अतोऽन्यत् प्रयोजनमन्वेषणीयम् । तदिदमुच्यते । होत्रकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रीयानुरूपा इतीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवर्जनं विहितम् । तत्र याहैतानामेवायं विधिरित्युक्तत्वात् काकुभेष्वनुप्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं ककुभ इति वचनम् । सर्वग्रहणं सर्वकाकुभप्रगाथसंग्रहार्थम् । तेन वार्हतेष्वेवायौ विधिरिति मन्तव्यम् । "इत्यन्त उक्थ्यः"२ । "एवमन्त उक्थ्यः क्रतुरित्यर्थः । इत्यन्तोऽग्निष्टोम इत्यस्यानन्तरम् एतानि शस्त्राण्युक्थ्यः इत्यन्ते उक्थ्य इत्येतावत्युच्यमाने एतानि शस्त्राण्युक्थ्य एवेति गम्यते । तत् किमर्थमुक्थे तु होत्रकाणामित्यत्रोक्थ्यग्रहणम् । अयमभिप्रायः । अथ सोमेनेति विधुध्यायेषु ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयागोऽभिहितः, स च संस्थाभेदान्नामभेदाच्चतुर्धा भिन्नो व्युत्पादितो भवति । तत्र सर्वत्र सोमेन यजेतेत्येतद्विधिविहित एकैको यागः कैर्नाचिदुपाधिवशेनान्यतो भिन्नो नाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकरणित्वे प्राप्ते अग्निष्टोम एव प्रकरणी, अन्ये तस्यैव गुणा विकारा इति ज्ञापयितुमुक्थ्य इत्युच्यते । उक्थ्य एतावदेवौपदेशिकं, अन्यत् सर्वमातिदेशिकमित्यर्थ इत्येवं आश्व०श्रौ०६,१,व० तत्र प्रकारोऽभिहितः उक्थेन संस्कार्ये पशुरूपे ५ पात्रभेदे । "उक्थ्यस्युपयामगृहीत, इति" कात्या०८,६,२१ । "उक्थ्यादि" कात्या० १४,२,१० उक्थ्यग्रहणादि प्राकृतं कर्म भवति उक्थ्यस्याख्या उक्थ्यसंज्ञकं ग्रहं गृह्णाति" कर्कः । प्रागुक्थ्यान्तरत्वतीयक्रतुपात्रेण इन्द्रमरुत्व इति" कात्या० १०,१,१४ । आग्रयणग्रहणानन्तरमुक्थ्यग्रहणात् प्रागिति" कर्कः ।

उक्ष—सेचने भ्वा० सक०प० सेट् । उक्षति औक्षीत् उक्षाम्-बभूव आस चकार । उक्षिता उक्ष्यात् उक्षिष्यति औक्षिष्यत् । उक्षितव्यः उक्षणीयः उक्ष्यः । उक्षिता उक्षन् उक्षितः । उक्षा उक्षणम् । उक्षित्वा समुक्ष्य । कर्माणि उक्ष्यते औक्षि उक्ष्यमाणः "उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिताइव" ऋ०१,१६६,२, "औक्षन् शोणितमश्रोदाः" भट्टिः । "उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्" भट्टिः । अव्यवधाने एवास्य प्रयोगविधानात् प्रयत्नव्यवधानाश्चानुपपत्तिरतोऽत्र जयमङ्गलेन उक्षान् प्रचक्रुरिति पठितम् उक्षान् सिक्तानिति तदर्थः "एतमुक्षता मधुवर्णमर्चते" ऋ०१,८७,२, "गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु" कुमा०। "गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता" "किञ्चिदुक्षितविशेषकावुभौ" रघुः । क्वचिदस्य पदव्यत्ययः । "अहमपो अपिन्वमुक्षमाणाः" ऋ० ४,४२,४ "तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति" ऋ०९,९९,५' "प्रसव्यमात्मानमुदकैः पर्युक्षन्ते" आश्व०श्रौ०। उक्षणञ्च द्रव्यद्रव्येण संयोगविशेषजनकव्यापारः । (सेचा) ।

अभि+अयतानपाणिना सेचने । "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चाऽवोक्षणं स्मृतमिति" छन्दोप० उक्तेः तथार्थत्वम् । अभ्युक्षणशब्दे विवृतिः "परस्पराभ्युक्षणतत्पराणाम् रघुः । "शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य" शकु०। "अथाग्निरभ्युक्षति, एष वा अपां सम्भारो यदग्निरभ्युक्षति" शत०ब्रा०२,१,१,२,।

अव+तिर्य्यक्पाणिना सेचने "दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति" तैत्ति० । "उद्धतमवोक्षितं भवति यत्रैनमुपावहरत्युत वा अवोक्षितेऽग्निमादधति" शत०ब्रा०६, ४,४,१८, "उद्धत्यावोक्षति यत्रैनमुपावहरति" शत०ब्रा० ६,८,१,१२, । "तिरश्चाऽवोक्षणं स्मृतम्" छन्दोग०।

आ+समन्तात् ईषद्वा सेचने "आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन" ऋ०७,६२,५ व्यवहिताश्चेति उपसर्गस्य व्यवधानम् ।

उद्+ऊर्द्ध्वदेशात् सेचने । "किं तृतीयमेतां दिशमुदौक्षीः"? शत०ब्रा०११,५,२,४। [ब्रा०२,७,४,६' ।

उप+सामीप्येन सेचने । "अधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः" शत०

निस्+ निःशेषेण सेचने । "यत्पशुष्वप आनीय निरौक्षन्" शत०ब्रा०११,५,२,७ ।

परि+वेष्टनाकारेण समन्तात् सेचने "प्रसव्यमुदकैरात्मानं पर्युक्षन्ते" आश्व०६,१२, "प्रसव्यं वामावर्त्तनेन वेष्टयित्वेत्यर्थः ना०वृ०।"आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्या गार्हपत्यात्" कात्या०४,१२,१६, "पर्युक्ष्य हस्तगृहीतेनोदकेन समन्तात् सिक्त्वा" कर्कः। "पर्युक्षितं समिदसि" कात्या० ४,१४,२०।

प्र+उत्तानहस्तेन सेचने "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकी-

र्क्षितम्” छन्दो० उक्तेस्तथार्थता “अपिधानं प्रोक्षिताभ्याम्” कात्या० ६,१०,४, । “तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः” ऋ० १०,९०,७, “प्रोक्षिताः स्थ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि” यजु० १,१३, “शुन्ध्योऽस्माकरेऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि । बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि” यजु० २,१, “रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्” यजु० ५,२५, “संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० “द्रव्यस्य पुरुषसंस्कार इति नैयायिकाः । मीमांसकमते द्रव्यसंस्कारः इति भेदः अभ्युक्षणशब्दे विवृतिः । “प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्” मनुः ।

सम्+प्र+ सम्यक् प्रोक्षणे । “प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य त्र्यृचेनाब्दैवतेन तु” या० स्मृतिः ।

वि+विशेषेण सेचने “अथो वि रोहन् जठरे विमुक्षते” ऋ० १०,९२,५। “व्यवहिताश्चेति” पा० उपसर्गव्यवधानम् । “सोमप्रिये व्वाम तां व्योक्षदोषं भवेति” शत० ब्रा० २,२,४,५ ।

अभि+वि+ आभिमुख्येन विशेषेण सेचने । “तत्तथाद्य तथैव संस्कुर्य्यात् यथाग्नि” नाभिव्युक्षेत्” शत० ब्रा० १,२,१,१०

सम्+सम्यक् सेचने । “समुक्षितं सुतं सोमम्” ऋ० २, ३०,५ । “इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितम्” ऋ० ८,४,१२

उक्ष त्रि० उक्ष–अच् । १सेक्तरि “सुप्रतिष्ठा मनोह्युद्भुदाव नः” यजु० ७,८४, कर्मणि पच् । २सिक्ते “उक्षान् प्रपक्रुः” भट्टिः

उक्षण न० उक्ष–ल्युट् । द्रवद्रव्येण संयोजनव्यापारे “वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात् प्रभावात्” रघुः । [भावत्वे वृषे ।

उक्षतर पु० अल्प उक्षा ह्रस्वत्वे तरप् । अप्राप्तवाह-

उक्षन् पु० उक्ष–कनिन् । १वृषे, २ऋषभौषधौ च । “विदलितमहाकूलास्तूणां विषाणविघट्टनैः” माघः । “उक्षेव यूथा परियन्नरावीत्” ऋ० ९,७१,९ । “उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवः” ऋ० ९,६९,४। “शरद्घनाद्दीधितिमानिवोक्षः” कुमा० “न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा” भा० व० १२१। “उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन तस्मात् कपोतात् प्रति ते नयेद्य” भा० व० १९६ । “भीलं चोक्षाणं मेध्यमप्यालभेत” भा० आश्व० ११अ० । ३सेचककर्त्तरि । सेचके त्रि० । “उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः” ऋ० ५,४७,३, उक्षा बिभर्त्ति भुवनानि वाजयुः” ऋ० ६,८३,२ । आत्मन उक्षाणं वृषमिच्छति उक्षीयति नेदे तु न नलोपः । उक्षण्यति । “वयं हि वां हवामहे उक्षण्यन्तो व्यश्ववत्” ऋ०,६,९ । ततः कर्त्तरि उ उक्षण्युः आत्मनोवृषेच्छौ “व्यश्वस्तावद्युविद्मुक्षण्युरप्राशार्षिः” ऋ० ८,२३,१८। जातवृद्धमहद्भ्यः परस्य अच् समा०। जातोक्षः वृद्धोक्षः महोक्षः “महोक्षं वा महजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्” स्मृतिः “विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया” कुमा०। उक्ष्णोऽपत्यम् अण् टिलोपः । औक्ष्ण तदपत्ये तस्येदमित्यणि अनपत्ये तु नलोपः न टिलोपः । औक्ष त्रि० औ० उक्ष्णां समूहः वुञ् । औक्षक वृषसंघे न० । कुरुपूर्व्ववंश्ये ४राजभेदे च । तस्य गोत्रापत्ये यञ् न वृद्धिः । उक्षण्यतद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तदन्तत्वात् फक् उक्षण्यायनः “कज्वमुक्षण्यायने रजतं हिरण्यं” ऋ० ८,५,२,२२ । “उक्षनामा कश्चित् कुरोः पूर्व्वजः तस्य गोत्रापत्ये उक्षन् यञ्स्यात् यस्तः तदन्तत्वात् फक् । संज्ञापूर्व्वकविधिरनित्य इति न वृद्धिः अयञ्च छान्दसः लोकेऽस्य न प्रयोगः” भा०।

उक्षवश त्रि० उक्षा वशा वशास्थानीयो यस्य । वन्ध्याऽभावे वशात्वेन कल्पितवृषके १यजमानभेदे । तत्र वशारूपादिकमभिधाय वृषस्य तत्प्रतिनिधित्वम्” शत० ब्रा० ४,५,१,९, उक्तं यथा “मैत्रावरुणी वशा भवति यत्र वै देवाः रेतः सिक्तं प्राजनयंस्तदग्निमारुत” मित्युपक्रम्य पश्वादीनामुत्पत्तिमभिधाय “अथ यदा न कश्चन रसः पर्य्यशिष्यत स एषा मैत्रावरुणी वशा समभवत् तस्मादेषा न प्रजायते रसाद्धि रेतः सम्भवति यद्रसतः समभवत् तस्मादन्नं यशस्यानुवर्त्तते तस्माद्वा एषा न प्रजायते मैत्रावरुणी वशाऽवक्लृप्ततमा भवति यदि वशां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यात्” ।२वृषायत्ते त्रि०। “उक्षवेहदपि वेहत्स्थानीयकल्पितवृषे यजमाने” शत० ब्रा० भाष्यम् ।

उक्षित त्रि० उक्ष–क्त । सिक्ते उक्षधातौ उदा० ।

उख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । ओखति औखीत् उवोख ऊखतुः ओखिता उख्यात् ओखिष्यति औखिष्यत् उखा ।

उख गतौ इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । उङ्खति औङ्खीत् । उङ्खाम्—बभूव आस चकार । उङ्खिता उङ्ख्यात् उङ्खिष्यति औङ्खिष्यत् ।

उखर्वल पु० उख–अलच् र्वुगागमः किच्च । भूरिपत्रे तृणभेदे राजनि० “बलदो रुचिकारी च पशूनां सर्वदाहितः”। अस्य गुणाः राजनि० उक्ताः ।

उखल पु० उख–कलच् । भूरिपत्रे तृणभेदे उखर्वले राजनि०।

उखा स्त्री उख–क । १पाकपात्रे पिठरादौ । (हाँड़ि)।

"यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया उत पात्राणि यूष्ण आसेचनानि" ऋ० १,१६२,१३ । ऋचमेतामाश्रित्यैव "मांसपच्या उखायाः" इति पा० भाष्यकृतोदाहृतम् । अग्निचेष्टकासाधने २मृन्मयरूपे पदार्थे तत्करणप्रकारः कात्या० श्रौ० १६,१,१, सूत्रादौ उक्तः तच्च इष्टकाशब्दे ९९१पृष्ठे दर्शितम् । "उखाखत्" सि०कौ०शत०ब्रा०तु स्थालीपरोक्षावस्य निरुक्तिरन्यथैवोक्ता यथा । "अथैनमुखायां बिभर्त्ति इमे वै लोका उखा इमे वा एतं लोका अन्तमर्हन्ति एभिरेतं लोकं देवा अबिभरन्नेभिरेवैनमेतल्लोकैर्बिभर्त्त्येषा वद्युखा नाम एतद्वै देवा वैतेन कर्मणैतयावृतेमाँल्लोकानुदखनन् वद्युखनंस्तस्मादुत्खा उत्खा वैतामुखेत्याचक्षते परोक्षं, परोक्षकामा हि देवाः" ६,७,१,२२,२३ । अस्य "न क्रोड़ादिबह्वचः" पा० क्रोड़ादिगणपाठात् स्वाङ्गवाचिताऽपि तेन डुदुखेत्यत्र न ङीष् उखायां संस्कृतं यत् । उख्य तत्र संस्कृते त्रि०। भवार्थे दिगा० यत् । उख्य उखाभवे त्रि० । तस्य वर्ग्यादि० कर्मधारयसमासे आद्योदात्तता ।

उख्य त्रि० उखायां संस्कृतं यत् । उखासंस्कृते मांसादौ "ऋतुमुख्यञ्च होमवान्" भट्टिः उखायां भवः दिगा० यत् । उखाभवे त्रि० । "उख्यान् हस्तेषु बिभ्रतः" यजु० ४,१४,२ । उख्यानग्नीन् । "अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत्" शत०ब्रा०६,६,४,१०।"प्रागनः प्रपद्योख्यस्योत्तरतः समिदाधानम्" "अमूख्यभस्मावपनं प्रयणीयादौ" कात्या० १६,६,१०,१५,२२ । "संचितां ज्ञात्वोख्यं निरवपति सनितमिति" १७,१, १९ । स्त्रियां टाप् ततः कल्याण्यादि० जातादौ ढक्च् । औख्येयः उख्याजाते त्रि०।

उगण त्रि० उद्गूर्ण उदायुधः गणो यस्य पृषो०। उदायुधगणोपेते "याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत" यजु० ११, ७७, "उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वोनमोनमः" यजु० १६,२४ ।

उग्र पु०उच–रक् गस्यान्तादेशः । १महादेवे, वायुमूर्त्तिधारिणि शिवे क्षत्रियात् शूद्रायां स्त्रियामुत्पन्ने २संकीर्णवर्णे (आगुरी) उग्रपुत्रत्वात् ३शोभाञ्जनवृक्षे, ४केरलदेशे, क्रूरसंज्ञके "उग्रः पूर्वमघाख्यका" इति ज्योतिषोक्ते ५नक्षत्रपञ्चके च ६वत्सनाभाख्ये विषे न० । ७उत्कटे त्रि०। ८वचायां, ९यवान्यां, १०धन्याके, ११उग्रजातेः स्त्रियां च स्त्री टाप् । तत्र "शिववाचकोग्रनामनिरुक्तिः" यथा "तमब्रवीदुग्रोऽसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत् वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा उग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सोऽब्रवीत् ज्यायान् वा अतोऽस्मि" शत०ब्रा०६,१,२,१२। उक्तस्तुत्युक्तेः १२वायौ पु०। उग्ररूपत्वादेव अष्टमूर्त्तिपूजने उग्राय वायुमूर्तये नम इति तिथितत्त्वे उक्तम् । "शूद्रस्य विप्रकन्यायां जात उग्र इति स्मृतः" उशनसोक्ते १३चाण्डालरूपवर्णसंकरे च क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रनामा ततोऽभवदिति मनूक्तादयं भिन्नः" "क्षत्त्रुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनमिति" मनुः करणेन समा चास्य हस्तिभार्गवनिर्म्मिता" स्मृतिः अस्योग्रस्य । १४उत्कृष्टे त्रि०। "उग्रं शर्म महि श्रवः" यजु०२६,१६।१५असुरभेदे पु०"विप्रचित्तिः शिविः शङ्कुः" इत्युपक्रम्यासुरगणनायां "वेगवान् केतुमानुग्रः सोमव्यग्रो महासुरः" हरिवं० २६३अ० । तत्र वचायाम् "वत्साह्वयप्रियङ्गूपायमाह्वरसाञ्जनैः" "उग्रा गुहम्" तीक्ष्णगन्धा विड्ङ्गञ्चेदं नित्यं चावपीड़े वरङ्गम्"।"विड्ङ्गभल्लातकचित्रकोग्राकटुत्रिकाम्भोदसुराह्वजाश्च" इति च सुश्रु०१६तीक्ष्णवीर्य्ये त्रि०।१७कालिकावरणभेदे स्त्री ।"विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता घनत्विषः"कालीकल्पस् । १८उग्रतारायोगिनीभेदे च।"महाकाल्युग्र रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च"कालिकापु०।१९दीर्घे च उग्रनासिकः । २०सर्व्वकार्य्येषु उद्यते"उग्रासोऽहरण उग्रबाहवः इति" ऋ०८,२०,१२। उग्राणः उद्गूर्णाः सर्वकार्य्येषु उद्यताः" भा०उच–समवाये इति धातोर्निष्पन्नतया क्रोधतीक्ष्णरसादिना विशेषसम्बन्धात् एषां च सर्वेषाम् उग्रत्वम्। उग्रप्रभोग्रदंष्ट्रादियोगिनीभेदेऽपि उत्कटाद्यर्थता ज्ञेयम्"भा०।

उग्रक त्रि०उग्र+संज्ञायाम् कन् । नागभेदे । नागनामाख्याने "आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः" भा०आ०२५ अ० । २क्रूरे च "उग्रपुत्रशब्दे उदा० ।

उग्रकर्म्मन् त्रि०उग्रं कर्मास्य । १हिंस्रे पश्वादौ २प्राणिहिंसके ३क्रूरादौ च । [वृक्षभेदे राजनि० ।

उग्रकाण्ड पु० उग्रः काण्डोऽस्य । (करेला) कारवेल्ले

उग्रगन्ध पु०उग्रः गन्धः पुष्पादावस्य।१चम्पके, २कट्फले ३अर्जकवृक्षे ४लशुने च । ५हिङ्गुनि न०। ६उत्कटगन्धादौ त्रि० । ७वशाख्याम् ८वचायाम्, ९अजमोदायाञ्च स्त्री टाप् । राजनिघण्टु मेदिनी ।

उग्रचण्डा स्त्री० उग्रा चण्डा कोपना कर्म० । १देवीभेदे । तदाविर्भावः कालिका० पु०५९,६० अ० उक्तः "उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् । सा नवम्यां

पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ। प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह”। अनयैव मूर्त्त्या दक्षयज्ञो विनाशितः। यथा “आषाढस्य तु पूर्णायां सत्रं द्वादशवार्षिकम्। दक्षः कर्त्तुं समारेभे हूताः सर्व्वे दिवौकसः। ततोऽस्मिन् न हूतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना। कपालीति सती चापि तज्जायेति च नो हूता। ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तत्याज सा सती। तत्क्षदेहा सती चापि चण्डमूर्त्तिस्तदाऽभवत्। ततः प्रवृत्ते सत्रे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके। नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्त्तिधृक्। योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिभिः सह। सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत्। शङ्करस्य गणैः सर्व्वैः सहिता शङ्करेण च। स्वयं बभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मनः”। “उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका” इत्युक्ते २दुर्गावरणभेदे च।

उग्रता स्त्री उग्रस्य भावः कर्म्म वा तल्। उग्रस्य १भावे २कर्म्मणि च ३अलङ्कारोक्ते व्यभिचारिगुणभेदे। तल्लक्षणं सा०द०। “शौर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता। तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्ज्जनाताडनादयः”। त्व। उग्रत्व तद्भावकर्म्मणोः न०। ष्यञ्। औग्र्य तत्रैव न०।

उग्रतारा स्त्री उग्रादपि भयात् तारयति भक्तान् तॄ-णिच्-अच् ५त०। ताराख्यायां देव्याम्। “तारकत्वात् सदा तारा महामोक्षप्रदायिनी। उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तितेति तन्त्रोक्ताऽस्या वा निरुक्तिः। तदाविर्भावः कालिकापु० ८१अ०। “विनिःसृतायां देव्यास्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूद्गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया। तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः। उग्रादपि भयाद्यस्मात् त्रायते भक्तान् सदाम्बिका। एषैवैकजटाख्याति यस्मात्तस्मादेकजटिका। स्मृतं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ!। यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम्। चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम्। खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं तथा। कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्। द्यां लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम्। मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा। वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम्। कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम्। वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्। विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानां शवं स्वयम्। साट्टहास महाघोराराावयुक्तातिभीषणा। चिन्त्योग्रतारा कथितं भक्तिमद्भिः सुरेश्वरैः” अन्यत्र च “रूपं शृणु वरारोहे! येन ध्येया सदा शिवा। कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका। चतुर्भुजा कमाक्षी तु दक्षे कर्त्तृकखर्परौ। खड्गं चेन्दीवरं वामे शीर्षे त्वेकजटां पुनः। वामपादं शवस्योर्व्वोर्निधायोत्थाप्य दक्षिणम्। शवस्य हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्व्वती। नागहारशिरोमालाभूषिता कामदा परा”। अस्यास्वरूपविषये बहुविप्रतिपत्तिरस्तीत्यतस्तन्निरूपणं तावत् क्रियते

राघवकृते पञ्चकल्पतरौ मन्दारहस्यप्रकरणे श्रीशङ्कराचार्य्यकृतैतद्दीयमूर्त्तिप्रकाशकस्तोत्रं यथा। “ज्वलत्पावकज्वालयोर्ज्वालमालाञ्चितामध्यसंस्थां सुपुष्टां सुघर्षाम्। शवं वामपादेन कण्ठे निपीड्य स्थितां दक्षिणेनाङ्घ्रिणोरू निपीड्य। इहह्रीमलम्बोदरीं मेघवर्णां सतुत्तुङ्गपीनस्तनां भोगरम्याम्। अपाराग्ररामप्रवृत्तत्रिनेत्रां करालिहवा दंष्ट्रया भीषणास्याम्। ससद्वीपिचर्म्मावृताङ्गीं नितम्बे जटाजूटमध्यस्थितेन्दीवराक्षीम्। शिरोदेशभास्वत्पिशङ्गाभसर्पां जटाजूटमध्यस्थिताक्षोभ्यमूर्तिम्। निजः कोषबन्धात् शिरश्छिन्नसद्योगलद्धोणितां मानवीं मुण्डमालाम्। दधानां च पञ्चाशदाद्यानसंख्याम् सतश्छिन्नमुण्डालिसंनामिताङ्गीम्। समाच्छिन्नमांसोत्करामूर्द्धदक्षे स्फुरत्पाणिना धारयन्तीं महासीम्। करे वाम ईषत्स्फुरद्रक्तनालं लसन्नीलपङ्केरुहं धारयन्तीम्। करे सव्य ऊर्द्ध्वेरधस्ताद्दधानां शितां कर्त्तृकां वामपाणौ कपालम्। जगद्वर्त्तिसंसारसंजातजाड्यं स्वतः कर्त्तृकाधारया खण्डयन्तीम्। विचित्रास्थिमालं करालं कपालं ललाटे च पञ्चाम्बितं धारयन्तीम्”। इति तत्रैव मन्त्रप्रदीपे “महाष्टाहिप्रकटाहिभूषणाम् इत्यनेन अष्टनागानामष्टसिद्धिरूपत्वोक्त्या तेषां भूषणविशेषकृतया यथा स्थितिस्तथा तत्रैव दर्शितं यथा। “जटासु नन्तः श्वपचोऽत्र तक्षको महादिपद्मो हृदि हारभूषणम्। तथैव कर्कोटककृतोपवीतकम् स मेखलायामथ देवि! वासुकिः। स शङ्खपालः किल कङ्कणोद्गतः करेषु, पद्मः पदयुक्समाश्रयः। भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्गदे मतः” इति “तेषां वर्णा अपि क्रमशो दर्शिताः सितोऽथ रक्तो धवलश्च मेचकः तथैव पीतोऽप्यसितश्च पाटलः। भुजङ्गमानामिह वर्णजातयो भवन्ति सर्वेषु नरेषु सन्ति ताः”। तत्रायं निर्गलितार्थः। अभ्रं लिहपिशङ्गैकजटा जवाकुसुमसङ्काशतक्षकनागकृतकुण्डला शुभ्रशेषनागकृतहारा दूर्व्वा-

इत्यष्टामनागकृतयज्ञोपवीता नीलवर्णा लम्बोदरी खर्वा चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरक्तमांसखण्डमण्डितमुण्डिनिविष्टजटाजूटसंलग्नोग्रखड्गविभूषितकरा उपरि वामे रक्तनालकिञ्जल्किकसरनीलोत्पलकरा अधस्तात् दक्षिणे बीजभूषितकर्त्तृकालङ्कृतकरा अधस्तात् वामे त्रिजगज्जाड्यखण्डककपालमण्डितकरा भुजचतुष्टये धूम्राभनागकृतकेयूरा कनकाभनागकृतकङ्कणा शवारूढा प्रत्यालीढस्थानाधिष्ठिता निर्भरयन्त्रणाप्रायेण शवहृदयस्थितदक्षिणचरणा शवोरुद्वयस्थितप्रसारितवामपादा कुन्दाभनागकृतकटीसूत्रा पाटलनागकृतनूपुरालङ्कृता सद्यश्छिन्नगलद्रुधिरान्योन्यकेशग्रथितपादपद्मप्रलम्बित—पञ्चाशत्सङ्ख्यमुण्डमाला ज्वलद्दनश्चितामध्यस्थिता द्वीपिचर्म्मालङ्कृतकण्ठवस्त्रा योषिदस्थिकालङ्कारभूषिता नीलाक्षोभ्यरूपनागभूषिता पञ्चसंख्यान्वितकपालमालाभूषितललाटा ललज्जिह्वा दृढदंष्ट्रा इत्येवं रूपा। अत्र प्रमाणवाक्ययोः शवहृदयस्थत्वे वामदक्षिणपादयोर्विकल्प इत्यतोमूर्त्तिद्वयमित्यन्ये। प्रत्यालीढपदार्पितशवहृदित्युक्तेः आलीढं दक्षिणं पादं प्रत्यालीढं तु वामकमित्युक्तेः आलीढशब्दे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालीढशब्दस्य आलीढविपर्य्ययरूपत्वात् वामचरणस्यैव शवहृदयस्थितिरिति तु न्याय्यम्।

उग्रधन्वन् पु० उग्रं धनुर्यस्य ब०व्री० अनङ् समा०। १शिवे २शत्रुभिरसह्यधनुष्के त्रि०। "स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा सयुध इन्द्रोगणेन। संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" ऋ०१०,१०३,३।

उग्रनासिक त्रि० उग्रा दीर्घा नासिका यस्य। दीर्घनासिके।

उग्रपुत्र पु०उग्रस्य शूरस्य पुत्रः। १शूरवंशजाते। "काश्यो वा वैदेहोवोग्रपुत्रः उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा" शत०ब्रा०१४,६,८। "उग्रपुत्रः शूरान्वयः"भा०। "उग्रस्य शिवस्य पुत्रः। २कार्त्तिकेये। उग्र उर्म्मयः पुत्रो यस्मिन्। ३तादृशे गभीरजलाशये "माँ उग्रपुत्रे जिघांसतः" ऋ० ८,६७,११। उग्रपुत्रे उग्राः ऊर्म्मयः पुत्रायस्मिन् तस्मिन्नुदके" भा०।

उग्रम्पश्य त्रि० उग्रं पश्यति उग्र+दृश—खश् मुम्। पापाशयतया क्रूरदृष्टियुक्ते उग्रजन्तौ व्याघ्रादौ "उग्रम्पश्याकुलेऽरण्ये" भट्टिः।

उग्रव्यग्र पु० असुरभेदे उग्रशब्दे उदा०।

उग्रशेखरा स्त्री उग्रस्य शेखरं वासस्थानत्वे नास्त्यस्याः अर्श० अच्। गङ्गायाम् शब्दरत्ना० सा हि तस्य शिरसि स्थिता

उग्रश्रवस् पु० उग्रम् उत्कृष्टं श्रुतिधरं श्रवः कर्णौ यस्य। १रोमहर्षणे सौतौ। "लोमहर्षण उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये" भा० १अ०। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे च। तत्पुत्रनामाख्याने "उग्रश्रवा उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७अ०। "उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः" भा०आ० ११७अ०।

उग्रसेन पु० उग्रा सेना यस्य। १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, उग्रश्रवश्शब्दे उदा०। २कुरुवंश्ये नृपभेदे। "कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा। परिक्षिच्च महाबाहुः" इत्युपक्रम्य "परिक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः। जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथाः। श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः" हरि० ३२ अ०। अयञ्च जनमेजयः अभिमन्युपौत्रात् भिन्नएव। अतएव "द्वावश्वौ तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परिक्षितौ। भीमसेनास्त्रयोराजन्! द्वौ चापि जनमेजयौ" इति जनमेजयं प्रति तत्रोक्तम्। यदुवंश्ये ३नृपभेदे च। "अन्धकञ्च महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम्" इत्युपक्रम्य "अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान्। कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम्। कुकुरस्य सुतोधृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा। कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्। जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिच्च पुनर्वसोः। तथा वै पुत्रमिथुनं बभूवाभिजितः किल। आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरौ" इत्याहुकोत्पत्तिमभिधाय "आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः। देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ। नवोग्रसेनस्य सुताः तेषां कंसस्तु पूर्व्वजः" हरि०३८अ०।

उग्रसेनज पु० जायते इति जन—ड ६त०। कंसे तस्योग्रसेन क्षेत्रेऽसुरजातत्वेन तत्पुत्रत्वम्। कंसशब्दे विवृतिः

उग्रादेव पु० उग्रेऽपादीव्यति आ+दिव—अच् ३त०। राजर्षिभेदे "अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे" ऋ० १,३६,१८, उग्रादेवनामकञ्च राजर्षिम्" भा०।

उग्रायुध पु०उग्राणि आयुधान्यस्य। १पौरवे राजभेदे तस्योत्पत्तिभीष्महननकथादि हरिवं० २० अ०। "अजमीढस्य दायादः" इत्युपक्रम्य तद्वंशपरम्परा उक्ता "तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः" इति कृतोत्पत्तिमुक्त्वा। "कार्त्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः। बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः। नीपो नाम महातेजाः पञ्चालाधिपतिर्हतः। उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः। क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः

सुवीरात्तु न्टपञ्जय:। सर्पञ्जयाद्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः। सत्वाम्युग्रायुधस्तात! दुर्बुद्धिरभवत्तदा। प्रवृद्धचक्रो बलवान्नीपान्तकरणो महान्। स दर्पपूर्णौहत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान्। पितर्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम्। महामात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले। उग्रायुधस्य राजेन्द्र! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत्। गन्धकालीं यशस्विनीम्। स्त्रीरत्नं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन!। एवं राज्यञ्च ते स्फीतं धनानि च न संशयः। प्रदास्यामि यथाकामं मह्यं वै रत्नभाग् भुवि। मम प्रज्वलितं चक्रं निशम्येदं सुदुर्ज्जयम्। शलभो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेव भारत!। राष्ट्रमिच्छसि चेत् स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा। शासने मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा। अधःप्रस्तारशयने शयानस्तेन नोदितः। दूतोऽन्तर्हितमेतद्वै वाक्यमग्निशिखोपमम्। ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमच्युत!। आज्ञापयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः। विचित्रवीर्यं बालञ्च मद्भ्रातरमथैव च। दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा युद्धायैव मनो दधे। निगृहीतस्तदाऽहं तैः सचिवैर्मन्त्रकोविदैः। ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः। स्निग्धैश्च शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्त्तने कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघ!"। "प्रवृत्तन्तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै। परदाराभिकामेण सद्यस्तात निवर्त्तितः। नत्वहं तस्य जाने तन्निवृत्तं चक्रमुत्तमम्। हतं स्वकर्म्मणा तन्तु पूर्वं सद्भिश्च निन्दितम्। क्षतशोकः शरो चापो रथो निष्क्रम्य वै पुरात्। कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रायोधयमहं रिपुम्। ततः संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च। माहदुग्रस्तद्युद्धं देवासुरमिवाऽभवत्। स मयाऽस्त्रप्रतापेन निर्दग्धोरणमूर्द्धनि। पपाताभिमुखः शूरस्त्यक्त्वा प्राणान्नरिन्दम!। एतस्मिन्नन्तरे तात! काम्पिल्यात् पृषतोऽभ्यगात्। हते नीपेश्वरे चैव हते चोग्रायुधे नृपे। अहिच्छत्रं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप महाद्युतिः। द्रुपदस्य पिता राजन्मम चैवानुमते तदा" भा० हरिव० २० अ०

२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। तन्नामकीर्त्तने भा०आ० ६७अ०। "उग्रायुधोभीमशरः कनकायुर्दृढायुधः"।

उग्रेश पु० उग्राणामुत्कटरूपाणां प्रमथानामीशः। प्रमथाधिपे शिवे। "शङ्करं भवमीशानं पिनाकशूलपाणिनम्। त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम्" भा० व० प० १०६ अ०।

उङ्कुण पु० उमिति कृत्वा कुणयते हिंसते कुण कर्म्मणि अच्। र्थेऽक। (उकुण्) उत्कुणे। शब्दमाला।

उच समवाये दि० पर० सक० सेट्। उच्यति इरित् औचत्,—औचीत् उवोच औचिता उच्यात् औचिष्यति औचिष्यत् उचितः उचः। "उवोचिथ हि मघवन् देष्णम्" ऋ० ७,२७,२। उचतिः सेवाकर्मेति माधवः "अभि वा एष एतानुच्यति" तैत्ति०। "नियो दमं पौरुषेयीमुवोच" ऋ० ७,४,२। "तन्न वैदिन्युच्यत सर्वांश्च सातधान्यः" अथ० २,१४,२।

उचथ न० उच्यते स्तूयतेऽनेन वच—कथन्। स्तोत्रे "यद्वां गानाय उचथमवोचन्" ऋ० १,१८२,८। उचथम् स्तोत्रम्" भा०। "एवात इन्द्रोचथमहेम" ऋ० २,१९,७। "कुविन्नो अग्निरुचथस्य" ऋ० १,१४३,६।

उचथ्य त्रि० उचथं स्तोत्रमर्हति यत्। १स्तुत्ये २राजभेदे पु० "उचथ्ये वपुषि यः स्वराट्" ऋ० ८,४६,२८। "उचथ्ये स्तुत्ये। यद्वा उचथ्यो वपुश्च राजानौ" भा०।

उचित त्रि० उच—क्त वच—कितच् वा। १ज्ञाते २परिचिते, ३युक्ते। "अमात्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः" "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" "प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः" महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव" "सदृशमुचितं दधत्" "महोभ्रपक्षव्यपरोपणोचितम्" रघुः "धार्त्तराष्ट्रैः पार्थिवैरुचितैः पितुमर्हैःपत्नैः"। "स्वयंसुप्तमुचितं दधच्छिखी" माघः। "वंशोचितत्वादभिमानवत्याः" किरा०।

उच्च त्रि० उत्क्षिप्य बाहू चीयते, उपर्युपरिनिविष्टैरवयवैश्चीयतेऽसौ वा उद्+चि—ड। १उन्नते। "पुरस्तादुच्चम्" कात्या० ७,१,२१। "स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभर-चक्रभ्रमिमातनोति यत्" नैषधम्। अस्मात् उत्कर्षे तरप् तमप्। "किंस्वित् गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरञ्च खात्" भा०व० ३१३अ०। "उच्चतमम्" कात्या० ७,१, १५। देवयजनवर्णने "परितः समीपदेशवर्त्तिप्रदेशेभ्यो यदतिशयेनोच्चम्" कर्कः। राशिचक्रमध्ये ग्रहविशेषाणां २राशिभेदे, यथा "मेषो वृषो मृगः कन्या कर्कमीनतुलाधराः। भास्करादेर्भवन्त्युच्चाः राशयः क्रमशस्त्विमे" ज्योति०त०। स्पष्टमुक्तं तत्रैव "रविर्मेषे वृषे चन्द्रो गुरुः कर्के बुधः स्त्रियाम्। शनिर्युके (तुलायाम्) मृगे (मकरे)भौमः शुक्रो मीने च तुङ्गिनः"। तेषां राशिभागभेदे परमोच्चतामाह तत्रैव "लिंशद्भागे दिशो (१०) रामाः (३)अष्टविंशतिभिस्तिथिः १५। तथेषुः (५) सप्तविंशञ्च विंशतिश्चोच्चसंज्ञकाः"। तथा च रवेर्मेषस्य दशमे भागे,

परमोच्चता चन्द्रस्य वृषे ३यांशे, कुजस्य मकर२८भागे बुधस्य कन्यायाः १५भागे, गुरोः कर्के ५भागे, भृगोः मीन २७भागे शनेस्तुला २०भागे तथात्वम् । "सोच्चात् शुद्धं नीचं प्राग्वद्भागैर्विनिर्दिशेत् । उच्चान्तः स्वस्वसंज्ञः स्यात् नीचान्ते तु स्वनीचकः" परिपूर्णबलं स्वोच्चे स्वनीचे दुर्बलोग्रहः। स्वस्वनीचयोरन्तर्भागहारात् फलं दिशेत्" ज्योति०त० रत्नमालोक्तु "उच्चं वृषन्तं पदमं त्रिकोणं कन्यान्तरं शुक्रशनी च मित्रे । सूर्यः शशाङ्को-ऽरस्तीक्ष्णतरः शशी रिपुर्विंशतिकः परांशः । विंशत्रि-कोणं धनुरथरांशं मीनोऽन्तरं शुक्रशनौ विपश्चौ। सूर्यार-चन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट्त्रिंशिनः परांशाः" ज्यो०त०। राशिपरत्वेऽस्य उच्चत्वं भपरत्वे ज्ञीवतेति भेदः । भागहारात् फलकथनं तदानयनप्रकारः नी०ता० सूर्यादेर्नीचादीन्युच्चाभ्यभिधाय "तत् शुद्धं नीचमनेन हीनो न चेऽधिकचेत् रसभाद्विशोध्यः । चक्रात्, तदं-शाद्यशको बलं स्यात्" १तथा च ताजके स्वोच्चे २०कला बलं तेन षड्भिः राशिभिर्यदि पूर्णबलं तदा इष्टांशैः किमिति १८०,२०,१, मेंराशिकेन प्रत्येकांशं १/९ कलमा-याति । जातके तु स्वोच्चे ६०कला बलं तेन प्रत्यंशं १/३ कलम्। नी०ताजके 'त्रिंशत्खभे विंशतिरज्ञभे च'" इति उक्तम् । जातके तु श्रीपतिः ६० कला बलमाह यथा "नीचोनोऽग्रहोऽधिको यदि भवेत् षड्भात् तदाग्र-न्युनकात् स्वपक्षः सप्ताष्टकृतिः (१०८००) र्भक्तो-बलं तत्कम् । पादोनं तु बलं १/४, त्रिकोणान्तरे स्वर्क्षे १/२ दलं च तथो २/८ बलं था स्वाधिमित्रभेऽन्त चरो ८/३ मित्रे समर्क्षेऽप्यनः। १/८ । शत्रुभे भवति षोड-शांशक ११६ चाधिशत्रुभवने रदांशकः १/३२ । अत् त्रिकोणादौ पादोनादिबलकथनात् स्वोच्चे पूर्णबल-मिति प्रतीयते तेन ६०कलात्मकं बलम् ।

उच्चाभिमानिनि चक्राणां गतिभेदकारके भगणस्थे १ज्योत-र्भेदे तैर्नैकार्थत्वात् गुहाचारास्तुह्लिगतिसम्भवः ।

स च द्विविधः शीघ्रोच्चः मन्दोच्चश्च तादृशोच्च-तायां कारणञ्च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रम-न्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः" सू०सि०। "शीघ्रो-च्च मन्दोच्चपातसञ्ज्ञकाः पूर्वोक्तपदार्था ज्योतिर्विशेषाः सूर्या-दिग्रहाणां गतिकारणभूताः सन्ति । ननु कालेनैव ग्रह-चलनं भवतीति कथं गतिहेतुत्वमेषामित्यत आह

कालस्येति । पूर्वप्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा चैषां कालमूर्त्तित्वेन ग्रहगतिहेतुत्वं नासम्भवीति भावः। ननु कालस्य घटादिमूर्त्तित्वादेषां तदात्मक-त्वाभावात् कथं कालमूर्तित्वमित्यत आह भगणाश्रिता इति । भगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुकृतग्रहगोलस्थक्रान्तिवृत्त-प्रदेशाश्रिता इत्यर्थः । तथा च ग्रहराश्यादिभोगानां कालवशेनैवोत्पन्नत्वात् तदात्मकानां कालमूर्तित्वमिति भावः। ननु ते दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह अदृश्यरूपा इति । वायवीयशरीरा अव्यक्तरूपत्वादप्रत्यक्षा इति भावः । एवं च ग्रहाणामुच्चादिसम्भवात् गतिक्रियोत्पत्तिरिति तात्पर्यम् १। अथानयोरुच्चपातयोर्मध्ये उच्चयोर्गतिहेतुत्वं प्रतिपादयति" र०ना० "तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" २ सू०सि०। "तैरदृश्यरूपकालमूर्त्तीनां वायुरूपा ये रश्मयो रज्जवस्ता-भिर्बद्धा बिम्बात्मकग्रहास्तैरुच्चसंज्ञकज्योतिः सव्यवामहस्त-रज्जुबद्धत्वेन दक्षवामहस्ताकृष्टरज्जुवत् हस्ताभ्यामित्यर्थः । स्वदिङ्मुखं स्वाभिमुखं यथासन्नं ग्रहबिम्बं भवति तथा प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चिमभागाभ्यामित्यर्थः । अपकृष्यन्ते आकृष्यन्ते। अयमभिप्रायः भचक्रगोलस्थक्रान्ति-वृत्तानुकृतग्रहकक्षागोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते यथाक्रमे स्वस्व-प्रदेशे उच्चोच्चपाताश्रितास्ति । तत्र बिम्बस्थानीयकला-कारवत् प्रवहवायुनिरिक्षावायुरूपं स्वतोगतिस्थाने कक्षायां ग्रहबिम्बस्थापि पूर्वापरे गोलकस्थजीवकला-यामन्तर्गतमस्ति । अथ यद्बिम्बस्थस्थानात् उच्चस्था-नमप्यपि वामहस्तस्थितरश्मिबोधस्थानात्, पूर्वस्थितग्रह-स्थानात् पश्चिमरूपेण दक्षहस्तगतवत्तेन आकृष्य-नात् पश्चात् स्वाभिमुखमपकृष्यते निरन्तरमुच्चदेवतैः स-मस्मा यावत् षड्भान्तरं तयोरन्तरं तन्मार्गैराकर्षण-स्वभावात् पूर्वस्मिन् गच्छत् ग्रहबिम्बं, सव्यहस्तस्थितरश्मि-बोधस्थानात् पूर्वस्मिन् स्वाभिमुखमाकृष्यते तावन्मात्र नि-रन्तरं यावदन्तराभावस्तयोरिति" र०ना०। "अथात एवैक-रूपां पूर्वोऽधिकारावगतां गतिं त्यक्त्वा कुतः प्रत्यहविलक्षणां गतिं प्राप्नोति ग्रहा इत्यत आह । "प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत् । पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृ-थग्विधाम्" सू०सि०१। "प्रवहाख्यः प्रवहसंज्ञको मरुद्वायुः पश्चिमाभिमुखं भ्रमणात् तुकारादुच्चोपि स्वोच्चाभिमुख स्वस्य प्रवहभ्रमणेनोच्च भावप्रधाननिर्देशादुच्चता यस्यां दिशि तत् स्वोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव ग्रहाणां प्रवहभ्रमे-

शीघ्रगमनदर्शनात् तत्सम्मुखं पूर्वदिशीति तात्पर्य्यार्थः । ईरयेत् पश्चिमाभिमुखभ्रमणशीलप्रागुक्तप्रवहावलम्बनरूपेण चालयतीत्यर्थः । अतः कारणात् ते ग्रहाः पूर्वपश्चिमदिशोराकृष्टाः पृथग्विधां प्रथमावगतैकरूपभिन्नप्रकारावगतां प्रतिक्षणविलक्षणां गतिं गमनक्रियां यान्ति प्राप्नुवन्ति । अवलम्बनाकर्षणाभ्यां प्रतिदिनं ग्रहाणां गतेरव्याहतत्वं तदनुसारेण गृहचारज्ञानं युक्तमिति गृहाणां स्पष्टक्रियोत्पन्नेति भावः । ननु वायुरज्जुभिः कथं गृहाणामाकर्षणं सम्भवति तद्रज्जूनां विरलतया घनीभूतत्वाभावेनाकर्षणायोग्यत्वादित्यत आह । प्रवाहाख्य इति । उच्चदेवताहस्तद्वयस्थितकक्षाकारस्थलं वायुः प्रवहवायुसम्बन्धात् प्रवहसञ्ज्ञो न पश्चिमाभिमुखभ्रमत्प्रवहात्मकस्तान् गृहान् स्वोच्चाभिमुखं स्वोच्चदेवतास्थानसम्मुखमीरयेत् प्रेरयति चालयति । तथाहीच्चस्थानात् पूर्वस्मिन् गृहे वायुः पश्चिमगत्या गृहं चालयति पश्चिमस्थे वायुः पूर्वगत्या गृहं चालयतीत्यर्थः । तथा च कक्षाकारस्थलं तदा तदा तथा तथा भ्रमतीति दैवतैराकृष्ट रज्जुप्रकाराद्युच्यत इति भावः । अत एव गृहाणां स्पष्टक्रियोत्पन्नेत्याह । पूर्वापराकृष्टा इति उच्चदैवतैः पूर्वापरदिशयोराकृष्टा गृहाः पृथग्विधां मध्यमातिरिक्तप्रकारां गतिं गमनक्रियां यान्ति । अतो न केवलं मध्यक्रियया निर्वाहः" २ र०ना० । अथ प्राक् पश्चादपकर्षणस्वरूपमुक्तं विशदयति । "गृहात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति गृहम् । उच्चसञ्ज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत् पश्चान्मुखं ग्रहम्" ३ सू०सि० । "गृहस्थानात् पूर्वभागस्थराशिषट्कस्थित उच्चसञ्ज्ञो जीवो गृहबिम्बं पूर्व्वदिगभिमुखं स्वाभिमुखं कर्षत्याकर्षति । अपरार्द्धस्थो गृहस्थानात् पश्चिमभागस्थराशिषट्कस्थितउच्चसञ्ज्ञो जीव इत्यर्थः । गृहबिम्बं पश्चान्मुखं पश्चिमदिगभिमुखं स्वाभिमुखं तद्वदाकर्षतीत्यर्थः" ४ र०ना० । "अथ पूर्वोक्तविधं फलितमाह । 'स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः । तत् तेषु धनमित्युक्तं पश्चान्मुखेषु तु" सू०सि० ५ । "स्वोच्चजीवाकर्षिता गृहाः पूर्वाभिमुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुकृतस्थानाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यङ्किते यद्राशिविभागैरित्यर्थः । यद् यत्संख्यामितं गच्छन्ति तत् तत्संख्यामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पश्चिमगतगृहराश्यादिभोगेषु धनं योज्यम् । पश्चान्मुखेषु पश्चिमाकर्षितगृहपूर्वागतराश्यादिभोगेषु तुकाराद्यत्सङ्ख्यामितं फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्ति तदित्यर्थः । ऋणं हीनमिति एतत् पूर्वैः कथितम्" र०ना०५ । सि०शि० "कक्षा भचक्रं क्रमशोऽध्वेन गृहैः सहैतन्नगणादिसंस्थैः । मध्यद्युभवे विषवकला निरुक्तं तदन्तरे च तथा ध्रुवत्वे । ततोऽपरायाभिमुखं भपञ्जरे खेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि । तदल्पगत्यैन्द्रदिशं नभश्चरायरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु" । "यदेतद्भचक्रं गृहैः सह भ्रमदुद्दिष्टते तद्विषवत्कला जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा कल्पादौ कक्षा ततः मध्यद्युमणेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहचक्रं गृहाश्च सूर्य्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक्संख्यया यथास्थानं निवेशितानि । गृहास्तु भचक्रादावश्विनीमुखे निवेशितास्त उपर्य्युपरिसंस्थया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः तदुपरि बुधः, ततः शुक्रः, ततो रविः कक्षाक्रमेण, ततो गुरुः ततः शनिः । सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम् । एतां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । ननु बहून्योर्द्ध्वस्था गृहास्तदुपरि दूरतो भपञ्जरात् कथं भगणादिसंस्थैर्गृहैरित्युच्यते ? सत्यम् । अत भूमध्ये सूत्रसैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो गृहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल यद्यानि तैः सूत्रैः सह गृहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राशयः । तद्वत्प्रकारा राशय इति न विस्मर्त्तव्यम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विशेषो वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं कृत्वा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन समाहतं भचक्रं खेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तत्र प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । अत एकेनाह्ना भचक्रस्य परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे खेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या, प्रत्यग्गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यो दक्षिणोत्तरावधी तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे

निमुक्ते" प्रशि० । तथा श्रीपतिः । "सव्यापाराद् प्राग्गतिः खचराणामूर्ध्वाधस्ताद्याम्यसौम्यापराणि । गोलाभिज्ञैः यत्र यातानि यानि तेषामुक्तान्यव्यहेतूनि तानि । प्रत्यग्गतिः प्रवहवायुवशेन तेषां नीचोच्चवृत्तजनितोर्ध्वमधश्च वा स्यात् । याम्योत्तरा त्वपमवृत्तविमण्डलाभ्यां षोढा गतिर्निगदितैवमिह ग्रहाणाम्" उच्चता च महत्त्वव्याप्यगुणभेदः । सा च उपर्युपरिसन्निवेशितावयवानां महत्त्वे भवति तस्य गुणघनत्वात् ततः भावेऽर्थे ष्यञ् । औच्च्यम् उच्चतायां न० । त्व । उच्चत्व तत्रार्थे न० तल् । उच्चता स्त्री । "उच्चस्थे गुरुपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधः मेध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः" तिथित०पु० । "ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्" रघुः । "सोच्चस्थः स्वगृहेऽपि वा सुहृदां वर्गेऽपि वा" ज्योति०त० ।

उच्चकैस् अव्य० उच्चैस्+टेरकच् । १उच्चतायां २तद्विशिष्टे च । "जनितमुदस्यादुच्चकैरुच्छ्रितोरः" "स्थितोदयाद्रेरभितस्तमुच्चकैः" माघः । उत्कर्षार्थे तरबादि उच्चैस्तराम् ।

उच्चक्षुस् त्रि० उत्क्षिप्तमुत्पाटितं वा चक्षुर्यस्य प्रा०ब० । १ऊर्ध्वोत्क्षिप्तनेत्रे २उत्पाटितनेत्रे च । ततः च्वि उच्चक्षूकरोति उच्चक्षूभवति उच्चक्षूस्यात् ।

उच्चटा स्त्री उद्-चट-अच् । १लशुनभेदे, २गुञ्जायां ३चूडालायाम्, ४भूम्यामलक्याम् ५नागरमुस्तायाञ्च ।

उच्चण्ड त्रि० उद्-चडि-अच् । १अत्यन्तोग्रे २अतिकोपने, ३त्वरायुक्ते अविलम्बिते । ४भयरसे पु० ५तद्वति त्रि० ।

उच्चतरु पु० कर्म० । १नारिकेले वृक्षे । २उच्चवृक्षमात्रे च ।

उच्चताल न० उच्चः तालः हस्ततालो यत्र । १पानगोष्ठ्यां मत्ततया तत्र उच्चैर्हस्ततालदानात्तथात्वम् । २उच्चततालशब्दे च

उच्चदेव पु० उच्चः श्रेष्ठो देवः । वासुदेवे त्रिका० । तस्य "सर्वदेवमयो हरिः" इत्युक्तेः सर्वदेवमयत्वात् सत्वप्रधानत्वाच्च उत्कृष्टत्वम् अतएव भागवते "श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युरिति" सत्वप्रधानत्वात् तस्य श्रेयःसाधनत्वमुक्तम् ।

उच्चन्द्र पु० उच्छिष्टः अल्पाऽवशिष्टश्चन्द्रो यत्र प्रादि०ब० शिष्टचन्द्रलोपः । रात्रिशेषे शब्दरत्ना० ।

उच्चय पु० उत्तोल्य चयः चि-अच् । १पुष्पादेरुत्तोलने । "पुष्पोच्चयं नाटयति" शकु० । "करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्" रघुः । "प्रत्युपसदमेकोच्चयेन चपालान्येकप्रमाणप्रभृतीनाम्" कात्या० २२,२,२० । उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकैकशतविधात् १६, ८,२५ । २नारीकटीवस्त्रग्रन्थौ "नीविः स्यादुच्चयोऽप्ययम्" शब्दर० उत्कर्षश्च । ३द्रव्यसमुदाये च अभ्युच्चयः । "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा०द० । "स निर्दिष्या कृति रामोऽधी मनःशिलोच्चये" रामा० । "एवतः सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सशिलोच्चयाः" भा०व० ८८ अ० । "नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम्" भा० अनु०१०अ० । शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" रघुः । कर्मणि अच् । ४हस्ताभ्यामुत्थापचिते नीवारे" हारा० ।

उच्चल न० । उद्+चल-अच् । १मनसि हेमच० तस्य "असंशयं महाबाहो ! मनोदुर्निग्रहं चलम्" गीतोक्तेश्चलस्वभावत्वात्तथात्वम् । २चलस्वभाववति त्रि० ।

उच्चलित त्रि० उद्+चल-क्त । गमनोद्यते प्रस्तुते गन्तुमुद्युक्ते

उच्चललाटा स्त्री उच्चं ललाटं यस्याः । उन्नतललाटरूपदुर्लक्षणायां स्त्रियाम् । स्त्रीणां च दुर्लक्षणम् कन्याशब्दे वक्ष्यते

उच्चनीच त्रि० उच्चैश्च नीचैश्च मयू० समा० । उन्नतावनतप्रदेशादौ "द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम्" भा० आश्व०१६ अ० ।

उच्चा अव्य० उद्+चो-डा । १उच्चैःशब्दार्थे । "अमी य ऋक्षा निहिता स उच्चा" ऋ० १,२४,१० । "उच्चा उच्चैःप्रदेशे" भा० । "उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुः" ऋ० १०,१०७,२ । "अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा" २,२,१० । "उच्चा उच्चैः" भा० । "अवतमुच्चाचक्रं परिज्मानम्" ८,७२,१० । "उच्चाचक्रमुपरिस्थितचक्रम्" भा० उच्चाबुध्नं नीचादुच्चाचक्रथुः पातवे वाः" ऋ० १,११६,२२ । २उन्नतायां स्त्रियां स्त्री "उच्चारवत्पक्षिगणास्तटीस्तम्" माघः ।

उच्चाटन न० उद्-चट्-णिच्-ल्युट् । १उत्पाटने स्वस्थानात् २विश्लेषणे "उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परिकीर्त्तितम्" इति शा०ति०उक्ते ३षट्कर्मान्तर्गतेऽभिचारभेदे च । उच्चाट्यतेऽनेन करणे ल्युट् । तन्त्रोक्ते ४तत्साधनकर्मणि । तत्प्रकारे बगलाया अभिचारप्रयोगे कुण्डलक्षणमुपक्रम्य "वश्ये तु चतुरस्रं चाकर्षणे तु त्रिकोणकम् । तथैवोच्चाटने प्रोक्तं षट्कोणे मारणं स्मृतम् । वश्ये मेषासनं श्रेष्ठं कर्षणं व्याघ्रचर्मणि । शान्तौ मृगासनं प्रोक्तं स्तम्भे गोचर्मणि स्मृतः । उष्ट्रासनं तथोच्चाटे विद्वेषे तुरगा-

सनम्'' मारणे महिषीचर्म्म मोष्ठ च गजाशनम् । मधु-
वाजतिलादीनि वश्यशान्तिकराणि च । आकर्षणे तथा
चोग्रं घृतिकं मधुरान्वितम् । निम्बपत्रञ्च तैलाक्तं विद्वेष-
करणं परम् । हरितालं हरिद्रा च लवणेन च संयुता ।
स्तम्भयेत्तत् देवेशि ! प्रसादेव गतिं मतिम् । गोजिला-
स्था कारेण रुधिरेण च होमयेत् । मारणे तु रिपोर्देवि !
श्मशानाग्नौ कुरुते प्रिये । धुत्तूराणां कारपत्राणां स्नुहधूमेन
संयुतम् । लाजांस्त्रिमधुरोपेतान् सर्वरोगप्रशान्तये" तन्त्र-
सा० उच्चाटनप्रकारा बहवो दर्शितास्तत्र सामान्यप्रकारस्त-
त्राभिधीयते निबन्धे "शान्तिवश्यस्तम्भनानि विद्वेषोच्चा-
टने तथः । मारणं तानि शंसन्ति षट् कर्म्माणि मनीषिणः ।
रतिर्व्वाणी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमात् ।
षट्कर्म्म देवताः प्रोक्ताः तदादौ ताः प्रपूजयेत् । ईश-
चन्द्रेन्दुनिरृतिवाय्वग्नीनां दिशो मताः । सूर्य्योदयं समा-
रभ्य घटिकादशकं क्रमात् । ऋतवः स्युर्वसन्ताद्या अहो-
रात्रं दिनेदिने । वसन्तग्रीष्मवर्षाख्यशरद्धेमन्तशैशिराः ।
जलं शान्तिविधौ प्रोक्तं वश्ये वह्निरुदाहृतः । स्तम्भने
पृथिवी प्रोक्ता विद्वेषे व्योम कीर्त्तितम् । उच्चाटने स्मृतो
वायुर्भौमाग्निर्मारणे मतः । तत्तद्भूतोदये सम्यक् तत्तन्मण्डल-
संयुतम् । तत्तत् कर्म्म प्रकर्त्तव्यं मन्त्रिणा सिद्धिमि-
च्छता । पीतांशुवहितोयोव्योमवायुरुविभुजाम् । वर्णाः
स्युर्भूतबीजानि षट्कर्म्मसु यथाक्रमम् । ग्रथनञ्च विदर्भश्च
संपुटो रोधनं तथा । योगः पल्लव इत्येते विन्यासाः
षट्सु कर्म्मसु । मन्त्रान्तं विहितान् कृत्वा साध्यवर्णान्
यथाविधि । ग्रथनं तत् विजानीयात् प्रशस्तं शान्ति-
कर्म्मणि । मन्त्रार्णद्वयमध्यस्थं साध्यनामाक्षरं लिखेत् ।
विदर्भ एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्वश्यकर्म्मणि । आदावन्ते
च मन्त्रः स्यात्साध्योऽसौ सम्पुटः स्मृतः । एष स्यात् स्तम्भ-
ने प्रोक्त इत्युक्तो मन्त्रवेदिभिः । नाम्न आद्यन्तमध्येषु
मन्त्रः स्याद्रोधनं स्मृतम् । विद्वेषणविधाने तु प्रशस्तमिद-
मुत्तमम् । मन्त्रस्यान्ते भवेन्नाम योगः सोच्चाटने मतः ।
आदौ नाम्नो भवेन्मन्त्रः पल्लवो मारणे मतः" । भूतोदयमु-
दयः शा० ति० । "दण्डाकारा गतिर्भूमेः, पृष्ठयोरुभयोरधः ।
तोयस्य, पावकस्योर्द्ध्वं गतिस्तिर्य्यङ्नभस्वतः । गतिर्व्व्योम्नो-
ऽपि मध्ये भूतानामुदयः स्मृतः । भरणोदये कुर्य्यात्
स्तम्भनं वश्यमाकृतिम् । शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य,
तैजसस्तथा । मारणादीनि कर्त्ताविषयोच्चाटनादिकम् ।
नभ विद्वेषणं भक्तमुदये च विहायसः" । भूतमण्डला-
दिकं तत्रैवावसेयम् । षट्कर्म्मकरणनिमित्तमाह रुद्रया-
मले "उपस्थिते महापत्तौ राष्ट्रपीडासु चक्षुषे ।
भूमिविस्मयकोत्पाते भूतभीतिविपत्सु च । शान्तःपरतरं
कर्म्म कुर्य्यात् शान्तिकरं प्रिये ! । मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेष-
णमथापि वा । वशीकरणमपि तथोच्चाटनकर्म्म च ।
सर्व्वं साधयेदात्मा ततोऽन्यत् शुभावहम् । विशेषतः
शत्रुसंघरोगोपद्रवनाशनम् । शत्रूणां कर्म्मनाशे च तथा
शत्रुपराजये । आत्मनो विजये चैव शान्तःपरतरा
क्रिया" । घञ् । उच्चाटोऽप्यत्र पु० । "उच्चाटन-
मथोच्चाटे" तन्त्रसारः ।

उच्चार पु० उद्+चर-णिच्-घञ् । १उच्चारणे । "तस्य कार्य्योऽनु-
च्चारः" सा० कौ० "मन्त्रोच्चारपरायणः" पु० । उच्चार्य्यते
अपानवायुना उत्सृज्यते कर्म्मणि घञ् । २पुरीषे । वि-
ण्मूत्रोत्सर्गविधानप्रकारः आ० त० नानावचनैर्दर्शितो
यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे "निद्रां जह्यात् मुहूर्त्ते राम ! नित्य-
मेवारुणोदये । वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् "उदयात् प्राक्
चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः । तत्र स्नानं प्रशस्तं
स्यात्तद्धि पुण्यतमं स्मृतम्" । नाडिका दण्डः । "मा-
र्कण्डेया दिवानियम्" इत्युक्तेः । विष्णुधर्म्मोत्तरे 'वेग-
रोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः' । "वेगरोधं न क-
र्त्तव्यमिति तु यां दिशं गन्तव्यमिति यत् भावाख्यातेतर-
त्वात् साधुत्वम् । आयुर्वेदेऽपि "न वेगितोऽन्यकार्य्यः
स्यात् नाजित्वा साध्यमामयम्" । अङ्गिराः "उत्थाय
पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय तृणै-
र्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा । वाचं नियम्य यत्नेन
ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः । कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समा-
हितः" विष्णुपुराणम् "ततः कल्यं समुत्थाय कुर्य्या-
न्मैत्रं नरेश्वर ! । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः"
तिष्ठन्नातिचिरं तस्मिन्नैव किञ्चिदुदीरयेत्" । कल्यमुषः
कालम्, मैत्रं मित्रदेवतापायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गम्,
नैर्ऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य उत्थायेत्यनेनोपस्थितेः । इषु-
विक्षेपमतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशादूर्द्ध्वम् । तद्देशपरिमाण-
माह पितामहः "मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शर-
त्रयम् ; तत्स्थानान्तु ततो गत्वा कुर्य्यात् विप्रः" ।
आपस्तम्बः 'मूत्रपुरीषे कुर्य्यात् दक्षिणां दिशं दक्षि-
णापरां वेति' । दक्षिणापरा नैर्ऋती । मनुः "मूत्रो-
च्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो

रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा"। उच्चारः पुरीषम्। यत्तु यमवचनं "प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्व्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः। उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः" इति तत् उदङ्मुखेन सहेच्छाविकल्पार्थं सूर्य्याभिमुखनिरासार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात्। तथा च "सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः। विण्मूत्रे आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्" इति। प्रातःसायाह्नशब्दौ दिवारात्रिपरौ पूर्व्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात्। सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु पीडितेतरपरम्। यमः "कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्। विण्मूत्रे च गृही कुर्य्यात् यद्वा कर्णे समाहितम्"। पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतम्। अत्र लम्बितं निवीतम्। "संवीतं मानुषे कार्य्ये" इति तैत्तिरीयश्रुतेः। मानुषे सनकादितर्पणे। "पृष्ठलम्बितं निवीतम्" इति बौधायनवचनाच्च। तथा च हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितम् कण्ठे इत्यर्थः। अत्र व्यवस्थामाह शांख्यायनः। "यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठितः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे। "पवित्रं दक्षिणकर्णे कृत्वा विण्मूत्रमाचरेत्" इति स्मृतौ तथा दर्शनात्। अवगुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः। मनुः "छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च" महाभारते। "प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रतिद्विजम्। मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः"। प्रतिः सांमुख्ये। मनुः "न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे। न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते। न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन। न ससत्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नपि संस्थितः। न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके। वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः। न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्"। ससत्वेषु प्राणिमत्सु संस्थितः उत्थितः पर्व्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय। वशिष्ठः। "आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः। वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये"। निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसम्भोगः। योगः समाधिः। वाग्गुप्तिरशुभालापत्यागः। बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः। हारीतः "आहारन्तु रहः कुर्य्यात् निर्हारञ्चैव सर्व्वदा। गुप्ताभ्यां लक्ष्मीयुक्तः स्यात् प्रकाशे हीयते तथा"। विष्णुपुराणम् "सोमाम्बु[illegible]-वायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखे। कुर्य्यात् ष्ठीवनविण्मूत्र-त्सर्गञ्च पण्डितः"। आपस्तम्बः "न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति"। दक्षस्तु "करन्धृतोदपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके। मूत्रपथ्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्"। भरद्वाजः "अथ निक्षिप्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठतृणादिना। उदक्शाखा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः" "उदक्शाखा कटिदेशादुत्थितप्रमाणः" आ०त०। "मूत्रोच्चारी च कारयेत्"। "यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यङ् नायुस्स गच्छति" सुश्रु०। "दाने तपसि शौर्य्ये च यस्य न प्रथितं मनः। विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः" हितो०। उच्चस्य चारोगतिः। २ ग्रहादीनां [illegible] सञ्चारे। "[illegible]" "उच्चारे वंशिकाकारैः" वि०रा०त०।

उच्चारण न० उच्चार्य्यते कण्ठाद्यभिघातेन चार्य्यते निष्पाद्यते उद्+चर-णिच्-ल्युट्। कण्ठताल्वाद्यभिघातेन शब्दजनके व्यापारे तत्प्रकारस्तु "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः" इति शिक्षोक्तदिशाऽवसेयः। वर्णोत्पत्तिस्थानानि चाष्टौ। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" शिक्षोक्तानि। विवृतिर्वर्णशब्दे दृश्या। यथा च कण्ठताल्वाद्यभिघातेनोच्चारणप्रक्रिया" ईश्वरशब्दे चतुर्था०चिन्ता०१०२६ पृष्ठे दर्शितम्। "उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानम्" माघः। "वेदोच्चारणकार्य्यार्थमयुक्तं तपसा कृतम्" भा०व०२१३ अ०। "सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं वेदस्यापौरुषेयत्वम्" मीमांसकाः वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे।

उच्चारित त्रि० उच्चार-तारका० इतच्। १कृतविष्ठोत्सर्गे। उद्+चर-णिच्-कर्म्मणि क्त। यस्योच्चारणं कृतं तादृशे वर्णादौ "तत्र यत्नवैकल्यप्रमादालस्यादिभिः। अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" भर्तृह०। उद्+अन्तर्भूतण्यर्थे चर-क्त। उच्चरितोऽप्यत्रार्थे "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति" तन्त्रार्थपक्षे न्यायः।

उच्चार्य्य अव्य० उद्+चर-णिच्+ल्यप्। १कण्ठाद्यभिघातेन उत्पाद्येत्यर्थे। कर्म्मणि यत्। २उच्चारणीये वर्णादौ त्रि०।

उच्चार्य्यमाण त्रि० उद्+चर-णिच्-कर्म्मणि शानच्। यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् वर्णादौ "कथञ्चित् काव्यायोच्चार्य्यमाणो वर्ण इत्यर्थः", मुग्धबो०।

उच्चावच त्रि० उदक् उत्कृष्टञ्च अवाक् अपकृष्टञ्च मयू०नि०। उत्कृष्टापकृष्टात्मके नानाभेदे "उच्चावचैरपि मतेषु महत्सु संख्याम्" माघः "भवन्तु तेन महाभाग्याश्च ततैवोच्चावचं निगच्छति" शत०ब्रा० १४,५,१,१८। "अथ खलूच्चावचा जनपदधर्म्मा ग्रामधर्म्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात्" आश्व०गृ० १,७,१। "उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः"। "उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः" मनुः

उच्चिङ्गट पु० १प्रगण्डमत्स्ये, २कोपनपुरुषे च मेदि०।

उच्चिटिङ्ग पु० विषकीटभेदे (उच्चिङ्गड़े) सुश्रुते "जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश" इत्युपक्रम्य "वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गसमुद्रवृश्चिकाश्च विषाः" इत्युक्ता तस्य शूकतुण्डविषत्वमप्युक्तम् "सञ्चालतुण्डोच्चिटिङ्गवरटीशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः" तेषामुत्पत्तिस्थानमपि तत्रोक्तम् "सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः। वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः" इत्युपक्रम्य "उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका" इत्यादीन् अष्टादश कीटानभिधाय "अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः" सुश्रु०। [वस्त्रखण्डे।

उच्चूड़(ल) पु० उच्चता चूड़ा यस्य डस्य वा लत्वम्। ध्वजोर्द्धस्थे

उच्चैःशिरस् त्रि० उच्चैरुन्नतं शिरोऽस्य। उन्नतमस्तके महत्तरे "नमत्युच्चैःशिरसा सतीव" कुमा०। वा टेः यत्वम्।

उच्चैःश्रवस् त्रि० उच्चैरुन्नतं श्रवोऽस्य। १उन्नतकर्णे समुद्रजाते श्वेतवर्णे इन्द्रस्य वाहनभूते अश्वमुख्ये २अश्वभेदे पु०। अस्य चोत्पत्तिकथा यथा "तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः" भाग० ७स्क० ७अ०। "स्वर्गतोऽश्वः समुत्पन्नस्तदा नृप बलात् किलेति" भागवतोक्तेरस्य समुद्रोत्पन्नत्वम्। "धन्वन्तरिस्ततो मद्यं श्रीर्देवी कौस्तुभोऽर्णवः। पयाद्रौ विमलश्चापि समुत्तस्थुः समन्ततः। उच्चैःश्रवा हयोरत्नं पीयूषं तदनन्तरमिति" हरिवं० २२० अ०। "उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च" कुमा०। "उच्चैःश्रवाजवनिधेरिव जातवालः" "न चिरमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम्" माघः। "उच्चैःश्रवसमश्वानाम्" गीतोक्तेः भगवद्विभूतित्वमस्य। "उच्चैःश्रवःसुतानश्वान् बलादश्वानवाहिवः" हरि०१४५अ०। "दिशांगजसुतान्नागान् हयांश्चोच्चैःश्रवोऽन्वयान्" हरि०१५६अ०। अस्य वा विसर्गस्य सत्वे उच्चैश्श्रवा अप्यत्र। अस्य द्विरू० अदन्तत्वमपि। "उच्चैःश्रवसस्तं तत् प्रणिपत्य समर्पितम्" देवीभा०। उच्चैरुच्चकं शब्दं शृणोति श्रु-असुन्। ३बधिरे त्रि०।

उच्चैर्घुष्ट न० घुष-भावे क्त उच्चैर्घुष्टम्। (ठेंढरा) सर्वजनश्राव्यघोषणायाम्।

उच्चैर्घोष पु० घुष-घञ् उच्चैर्घोषः। १सर्वजनश्राव्यशब्दे "यदुच्चैर्घोषस्तनयित्नुरिव दहति" शत०ब्रा०।७अ०। २उच्चैर्घोषान्विते क्रन्दनादौ ईश०। ३रुद्रमूर्त्तिभेदे। "उच्चैर्घोषाय क्रन्दयते" यजु०१६,१९।

उच्चैस् अव्य० उद्+चि-डैसि। १तुङ्गत्वे, २उन्नते ३महति ४अर्द्धदेशजाते "उच्चैरुदात्तः" पा०। "उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन" कुमा० "शिलोच्चयेऽपि क्षितिपालमुच्चैः" रघुः "विपक्षमुच्चैः संहितेषु रुच्चैः" किरा०। "चलता लेखया पादमुच्चैर्मूर्द्धसु विद्विषाम्" माघः। "उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि" "जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः" "उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गम्" कुमा०। या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना" मेघ०। "उच्चैरपास्त मन्दतामरसताम्" चन्द्रालो०। अस्य शब्दस्य गुणवाचितया प्रकर्षे तरप् तमप् च ततः अद्रव्यप्रकर्षे आमु। उच्चैस्तराम् उच्चैस्तमाम्। कोशातिशये "उच्चैस्तरां वक्ष्यति शैलराजः" कुमा०। द्रव्यप्रकर्षे तु नाम्। उच्चैस्तर उच्चैस्तम अत्युन्नतदेशादौ त्रि०। अप्रियस्योच्चैः कथने उच्चैस्+कृ-क्त्वा णमुल् ल्यप् च। उच्चैःकारम् उच्चैःकृत्वा उच्चैःकृत्य अपि यमावष्टे" सि०कौ०।

उच्छन्न त्रि० उद्+छद-क्त। लुप्तभावे आच्छन्ने। "उच्छन्नप्रच्छन्नवेदशाखामूलत्वेत्यादि विधिवाक्ये मथुरा० यथा च वेदस्य छिन्नमूलप्रच्छन्नतया उच्छिन्नत्वेऽपि अविगीतशिष्टाचारादेव तदनुमानं तथा समर्थनाय शब्दचि० मध्यप्रामाण्ये वादिपूर्वपक्षं निरस्य व्यवस्थापितं यथा। "स्यादेतत् स्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वे तन्मूलोच्छेदादिविवादस्थलेऽस्व तत्सिद्धं तथा हि वेदप्रमाणार्था महाजनपरिगृहीता च स्मृतिः, स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं स्मृत्यर्थानुभावकवेदानुमानेऽपि प्रतीतिप्रायस्थात् साध्यप्रसिद्धार्थमुपजीव्यत्वाच्च स्मृतेरेवापूर्व्वादिवाक्यार्थज्ञानमस्तु किं वेदेन, तदर्थस्य स्मृतित एव सिद्धेः अपूर्वस्य शब्दैकवेद्यत्वेन स्मृतितोज्ञानस्य ज्ञापकत्वेनानुवादकतापत्तेश्च वा च स्मृत्यन्तरादिवन्मादिरेव स्मृतिधाराव्यवस्थितौ, अन्यथा मनुस्मृतेः पूर्वं तथापि वेदानुमानं न स्यात्। सर्वा च स्मृतिः स्मृतिजन्यवाक्यार्थप्रमाजनकत्वेन महाजनपरिगृहीतत्वेन च प्रमाणमिति मान्यपरम्परा। प्रथमा च स्मृतिः स्मृतिमूलं नानुमिता अनुमितवेदवत् तस्या अनुभावकत्वात्।

वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिस्तु प्रसिद्धवेदमूलस्मृतिसाहचर्य्यभ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभन्यायमूलस्मृताविव तान्त्रिकाणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भवन्मूलान्तराणां वेदमूलत्वं कल्पयति। अथ स्मृतिनिबद्धवेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिगृहीता एतस्य वा वेदमूलत्वनियमना अविगीतमहाजनपरिगृहीतवेदमूलत्वप्रसिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत्। एवं वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिग्रहाभावे वेदस्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् न शूद्रहत्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् क्लृप्तलोभादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च। तत्र तत्प्रसिद्धौ विगानं महाजनानामिति चेत् न तत्रापि मूलान्तरसम्भवाद्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्, अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं, न च वेदमूलेयमिति ज्ञात्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात्तन्मूलत्वं वेदमूलेयमिति प्रथमं ग्रहीतुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन, न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः, असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वं महाजनपरिग्रहेणोत्तरेषां परिग्रहादनुमानाद्युपपत्तेः। एवं होलकाचारेऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्त्तव्यतानुमानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः, [illegible]लौकिकविषयकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात् वेदं विनापि तत्कर्त्तव्यताधीसम्भवाच्च तदर्थवेद इति इहापि तुल्यम्। आचारकर्त्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यतानुमानमूलकत्वानाद्यपरम्परा। न च पूर्व्वानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञत्वेन पूर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात्। नापीतरप्रामाण्याधीनं सर्व्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेरपि तथात्वापत्तेः। एतेन विवादपदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलकः अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तम् अनुमानस्य निरपेक्षप्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैवबुद्धेरुपपत्तेः निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च। न च सापेक्षत्वेन न प्रमाणता व्याप्त्यादिसत्त्वात् अन्यथा प्रमाणनैरपेक्ष्यस्य वैयर्थ्यात्। नचाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धेस्तदनुमानम्, अंशे व्यभिचारादनुपपत्तेश्च। न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहात्तथा। न हि वेदमूलोऽयमिति ज्ञात्वा महाजनानां तत्परिग्रहः वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन। न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिगृहीतोऽयमाचारः इति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवात् असिद्धेश्च पूर्व्वमहाजनपरिग्रहादेवोत्तरेषां परिग्रहानुमानोपपत्तेः। तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलत्वसिद्धिरिति चेत् न सम्भवन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलस्मृतेस्तत्प्रसङ्गः। अस्तु स्मृत्याचारयोरनादित्वं न चाचारात् स्मृतिः स्मृत्या चाचारः इत्यन्धपरम्परा मूलीभूतप्रमाणाभावादिति वाच्यं स्मृत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणत्वात्। अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति।

उच्यते प्रलये पूर्व्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्व्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयोः, अन्यथा मूलाभावेनान्धपरम्पराप्रसङ्गः। न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वं तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्व्वपूर्व्वसर्गसिद्धसर्व्वज्ञा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात्। स्मृत्याचारयोः प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्यसर्व्वज्ञस्य कल्पनात्। न च स्मृतय एव तत्प्रणीताः तासां मन्वादिकर्त्तृकत्वेन स्मृतौ बोधात्, स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वस्मरणाच्च। एवञ्च स्मृत्याचारयोर्महाजनपरिग्रहाद्वेदमूलत्वसाधकमपि भवति प्रमाणम्। अतएव "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्याऽभिधीयत" इत्यागमोऽपि। एवञ्च पूर्व्वप्रत्यक्षवेदमूलावेव स्मृताचारौ अपि च कालक्रमेणायुरारोग्यबलश्रद्धाग्रहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामधिगम्य प्रवृत्तिः। नन्वेवं स्मृतिरस्तु वेदमूला मङ्गलाद्याचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति घटशिल्पादिसम्प्रदायवदिति चेत् न बहुव्यापारघटितस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वेन "मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव लाघवेन कल्पनात्"।

"शिष्टाचारशौचेषु परपाकोपजीविषु उच्छवृत्तिभिक्षुभिक्षुकाश्रमभोजिषु" सुश्रुतः।

उच्छल त्रि० उद्+शल+अच्। आधारातिक्रमेण सर्व्वतः प्लुते। धातु। उच्छलत् तत्रैव "घटोच्छलच्छक्रजलानुलेन" माघः "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र०। ल्युट्। उच्छलन परितः प्लवने न०।

उच्छादन न० उद्+छद+णिच्+ल्युट्। आच्छादने

२गन्धद्रव्यहारा देहमार्जने च अमरटी० "स्नापनोच्छादनेन" रामा० ।

उच्छास्त्र त्रि० उद्गतं शास्त्रात् प्रा०स० । १अतिक्रान्तशास्त्रे २शास्त्रविरुद्धेऽधर्मकृते च । उत्क्रान्तं शास्त्रं यस्य । शास्त्रातिक्रमयुक्ते उच्छास्त्रं यथा तथा वर्त्तते उच्छास्त्रवर्त्तिन् शास्त्रातिक्रमेण यथेष्टचारिणि स्त्रियां ङीप् । "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् क्रूरस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । या० स्मृ० । "इमस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः" भाग० ७स्क०अ०

उच्छासन त्रि० उत्क्रान्तः शासनम् । शासनातिक्रान्तरि ।

उच्छिख त्रि० उद्गता शिखा यस्य प्रा०ब० । १उन्नतार्च्चिषि २उद्गतार्चिषि वह्नौ पु० "भास्वत्योत्सर्पवलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य" रघुः । ३तक्षकनागकुलजाते नागभेदे पु० "तक्षकस्य कुलेजातान् प्रवक्ष्यामि निबोध तान्" इत्युपक्रम्य "उच्छिखः शरभोभङ्गोबिल्वतेजा विरोहणः" भा० आ०५७ अ० ।

उच्छिङ्खन न० उद्+शिघि आघ्राणे भावे ल्युट् । नासिकावायुनाऽन्तःस्थितकफादिनिःसारणे । "उच्छिङ्खनेन कर्त्तव्योऽदरिमस्तुजः कफः" । "नेत्रे विमल्बिनि विधिर्विहितः पुरस्तादुच्छिङ्खनं शिरसि चार्षमसेवनञ्च" सुश्रु० ।

उच्छित्ति स्त्री उद्+छिद्-भावे क्तिन् । समूलोत्पाटने अत्यन्तमर्दने । "यदा तदो तदुच्छित्तिः प्रवर्धते" का०कलन् । "मङ्गलः सर्ववर्णानां प्रजानोपर्म्मन्कर्म्मेषाम्" । प्रजानामपि चोच्छित्तिर्न्नपश्यमहेतुका" मनु० "अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" इ० उ०२१ ।

उच्छिन्न त्रि० उद्+क्त । १समूलं नाशिते २छिन्ने ।

उच्छिरस् त्रि० उन्नतं शिरोऽस्य । १उन्नते २महाकुलादिना उन्नतमस्तके महिमान्विते "मैनाकमपि पितृर्व्युच्छिरसोऽभिलाषम्" कुमा० शौर्य्योदार्य्यादिना हि लोक उन्नतशिरा भवति अपकृष्टकर्मणा तु अवनतशिराः प्रसिद्धः

उच्छिलीन्ध्र त्रि० उत्थितं शिलीन्ध्रम् । १कवाके । २विकसितशिलीन्ध्रयुक्ते त्रि० । "उच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यामिति" मेघदू० ।

उच्छिष्ट त्रि० उद्+शिष-क्त । १भुक्तावशिष्टे, २त्यक्ते च । अर्था०श्च । ३अशनशेषे भुक्तान्ने । तस्योच्छिष्टस्याभक्ष्यता आपस्तम्बप्रभक्ष्यशब्दे २७८ पृष्ठे उक्ता तत्रायं भेदः वर्णविशेषस्योच्छिष्टभोजने पापतारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं प्रायश्चित्तविवेकादावुक्तं यथा "अनुच्छिष्टस्तु यो भुङ्क्ते सो-भुङ्क्ते वित्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" भक्ष्यविषयनम् । "तत्र ज्ञानाभ्यासविषयमिति" प्रा०वि० । "ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत्, क्षत्रियोच्छिष्टभोजने ब्राह्मीरसविपक्वेन लघ्वं क्षीरेण वर्त्तयेत्, वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्रह्मवर्चसी पिबेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने सुरामद्योदकपाने च षड्रात्रभोजनं चान्द्रायणं वा अभिमन्त्रितं जलं पीत्वोपवसेत्" यज्ञवि० "प्रतरूपत्वात् एतद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाद्युच्छिष्टाशनेऽज्ञानतः सकृत् एवं क्षत्रियादेः स्वाधमवर्णोच्छिष्टाशने स्वाधमवर्णोत्तमेनैतदेव यथायथमूह्यम् शूद्रोच्छिष्टाशने तु ब्राह्मणस्य ज्ञानतः सकृद्विषयम् षड्रात्राभोजनम्" प्रा०वि० । यथा पराशरः । "अज्ञानाद्भुञ्जते शूद्रोच्छिष्टं द्विजोत्तमः । त्रिरात्रोपोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" । "एतद्विद्वज्जोत्तमपदाद्ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादिपरत्वे वक्ष्यमाणविष्णुवचनविरोधात् । एतदपि सकृद्विषयं ज्ञाने च त्रिरात्रेऽघमर्षणमपि जपनीयम्" प्रा०वि० । यथा सुमन्तुः । "शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमघमर्षणञ्च जपेत्" "चान्द्रायणन्तूभयत्रैव ज्ञानाभ्यासे क्षत्रियादीनान्तु त्रिपादपादहानिकल्प्या । क्षत्रियस्य च ब्राह्मणोच्छिष्टाशने ब्राह्मणोक्तप्रायश्चित्तार्द्धं, वैश्यस्य ततोऽप्यर्द्धम् । एवं वैश्य शूद्रयोरपि आपेक्षया पूर्व्ववर्णत्वेनोह्यम् उभयो वमने यथाक्रमेण ह्रसितप्रायश्चित्तदर्शनात्" प्रा०वि० । यथा "अन्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षितं यैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धञ्च क्रमात्तेषां विशोधनम्" । तथा विष्णुरपि न्यायप्राप्तमेवार्थमाह । "आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं, वर्त्तेत ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रं वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम्, राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम्, राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् वैश्योच्छिष्टाशने । त्रिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशने च" "जल वमनं कृत्वा ययथा वर्त्तेतेति सर्व्वत्रान्वेति" प्रा०वि० ।

"चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति" अङ्गिराः "एतज्ज्ञानविषयं ज्ञानतो द्विगुणादिकम् प्रा०वि० । मनुनापि शास्त्राभ्यासोक्तप्रकरणे । "शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च "क्रूरस्योच्छिष्टभोजिन" इति चोक्तम् । शूद्रस्य तु द्विजोच्छिष्टभोजने न दोषः । द्विजोच्छिष्टन्तु भोजनमिति" तत्र मनुना तद्वृत्तित्वोक्तेः । एकपङ्क्तिस्थमध्ये

केनचिदपि भोजनपात्रत्यागे तत्पङ्क्तिस्थानां सर्वेषामुच्छिष्टवत् यथा "अप्येकपङ्क्त्यां नाश्नीयात् संहतः स्वजनैरपि। कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत्। भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्" व्यासः। जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु मनुः "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां भोजने क्वचित्। यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत्। मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टस्य भोजनम्। प्राजापत्यं चरेद्विप्रः बालः सान्तपनन्तथा"। "विड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्, अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्" देवलः अज्ञानादुच्छिष्टादिभोजने तदुत्तार्य्यमित्याह "अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता। अज्ञानाद्भुक्तमुत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः" वमनपक्षेऽपि अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव "आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः, शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्" विष्णुना वमनोत्तरमपि प्रायश्चित्तविधानात् "अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः। चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः" मिता० आप० वचनन्तु ब्राह्मणस्य सकृद्भ्रानविषयम् बलात्कारानुसारेऽप्यन्तेतरतास्वूलाद्युच्छिष्टपरमिति" प्रा०त० रघु०। अन्त्यजैः बलात्कारिते उच्छिष्टादेर्भोजनेऽपि दोषएव। "दासीकृतोबलान्म्लेच्छचाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः। अशुभं कारितः कर्म्म गवादेः प्राणहिंसनम्। उच्छिष्टमार्ज्जनञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम्" इत्याद्यभिधाय "त्र्याहोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम्। चान्द्रायणन्त्वाहिताग्नेः पराकमथ वा भवेत्" देवलोक्तेः। उच्छिष्टचाण्डालस्पर्शेऽपि दोषः" प्रा० त० उक्तः यथा। "आपस्तम्बः 'भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा। प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम्। गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्। त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति। भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्। अर्द्धोच्छिष्टे स्नातः पादः पाद आचामने तथा"। "प्राजापत्यं स्नाने अर्द्धोच्छिष्टोयेनाद्यग्रासः आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्णः" प्रा० त० रघु०। काश्यपः 'श्वसूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वलाः। यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्। "एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम्"। प्रा० त० ब्रह्मपुराणे "उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः। उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्टएव वा। उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रःस्पृष्टस्तु तादृशः। उभौ स्नानं प्रकुर्वन्तं सद्य एव समाहितौ"। "अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति" प्रायश्चित्तविवेकः।

"सर्वमन्नमेकतोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु" श्रा० त० गोभिलः। ३दत्तावशिष्टे च। "उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान् विभाजयेत्" श्रा० त० ब्रह्मपु०। "असंस्कृतप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोषिताम्। उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त० ब्रह्मपु०। "प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितं च यत्। दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन" श्रा० त० स्मृतिः। "उच्छिष्टं पाकपात्रेऽवशिष्टम्, गृहे उपरागे पर्य्युषितं, दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति" श्राद्धचिन्तामणिः। ४मधुनि। मक्षिकोच्छिष्टत्वात्तस्य तथात्वम्। "उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यम्—श्राद्धे प्रशस्यते" पु०। उच्छिष्टमोदनः।

उच्छिष्टगणेश पु० तन्त्रोक्ते गणपतिभेदे। तस्य मन्त्रध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् "भुक्तोच्छिष्टोजपेद्विद्यां गणेशस्य सदा प्रियः" "उच्छिष्टस्त्वशुचिर्भूत्वा जपपूजनमाचरेत्"। अनुच्छिष्टो न सिध्येत्तु तस्मादेवं समाचरेत्"। "उच्छिष्टोगणेशानो यक्षराजेन धीमता" इति च तत्रैव

उच्छिष्टचाण्डालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते मातङ्गीदेवीमूर्त्तिभेदे। तस्या मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्। "भोजनानन्तरं देवि! विनैवाचमने कृते" इत्युपक्रम्य "उच्छिष्टेन बलिं दत्त्वा जपेत्सन्नतमानसः। उच्छिष्टेन च कर्त्तव्यो जपोऽस्याः सिद्धिमिच्छता। उच्छिष्टया रामस्य जायन्ते सर्वसिद्धयः" इति च तत्रैव।

उच्छिष्टभोजन पु० उच्छिष्टं यज्ञशेषावशिष्टं भोजनमस्य। १यज्ञशेषावशिष्टस्य भक्षके "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तोमुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः" गीतया तथा भोजने किल्बिषतारकत्वकीर्त्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यत्वम्। उच्छिष्टं देवनैवेद्यावशिष्टं भोजनमस्य। २देवनैवेद्यभोजके च। "तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीतायां देवानिवेद्य दोषश्रवणात् देवाय दत्त्वैव भोज्यता।

उच्छिष्टभोजिन् त्रि० उच्छिष्टं इतरस्य भुक्तावशिष्टं भुङ्क्ते भुज–णिनि। निषिद्धोच्छिष्टभोक्तरि" "क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः" मनुः। [वर्त्तते छद–ल्युट्। (मोम) सिक्थके।

उच्छिष्टमोदन न० उच्छिष्टं भ्रमरोच्छिष्टं मधु तेन मोदते

उच्छिष्य त्रि० उद्+शिष–वेदे नि० क्यप्। अवशेषणीये

शीर्षे तु स्मृदेश । उच्छीर्षम् अत्रशेषशीर्षेऽत्रादौ त्रि० ।

उच्छीर्षक न० उत्थापितं शय्यातउत्तोल्य स्थापितं शीर्षं यस्मिन् ब०व०कप् । शीर्षोपधाने (वालिश)। श०र्द्व०। २उन्नतशीर्षके धान्यादौ त्रि० शब्दा० । ऊर्द्ध्वं शीर्षे कायति कै-क । ३शिरःप्रदेशे "उच्छीर्षके श्रियै कुर्य्याद् भद्रकाल्यै च पादतः" मनुः उच्छीर्षके वास्तुपुरुषस्य शिरः प्रदेशे" कुल्लूकभट्टः । [पुच्छे ।

उच्छृङ्ख त्रि० ऊर्द्ध्वतः पुच्छम् प्रा०ब० । ऊर्द्ध्वप्रदेशात्

उच्छून त्रि० उद्–श्वि–क्त । १उन्नते २स्फीते च "दृषोच्छूनैः शिलेभिर्भुजैः" वा०र०। "अनरतवदितोच्छूनताम्रदृष्टि-भद्राणाम्" दशकु०। भावे क्त । ३स्फीततायाम् । (फोला)

उच्छृङ्खल त्रि०उद्गतं शृङ्खलातः निरा०ब०। १बन्धनरहिते, २नियन्तृरहिते, ३अप्रतिबन्धे च ।"अप्रदुष्टशृङ्खलं सतत-त्वत्काङ्क्षनियन्त्रितम्" "अपूर्व्व उच्छृङ्खलमहिनिस्वनः" माघः । [पाटने २नाशने च ।

उच्छेत्तृ त्रि० उद्+छिद–तृच् स्त्रियां ङीप् । १समूलमुद्-

उच्छेद पु०उद्+छिद–भावे घञ् ।१समूलोत्पाटने२विनाशने च "निमिति सर्व्वपक्षच्छेदः क्रियते" हितो० "ततः सशवत्सचिन्तयत् का दोषान्तोयंस उच्छेदं प्रमेदिति" भा०आ०८५ अ० । "सतां भवोच्छेदकरः पिता ते" रघुः ।भावे ल्युट् । उच्छेदनमप्यत्र न०"वस्तु योच्छेदनं चक्रे कुपितानामुदारधीः" भा० व० १६१ अ० ।

उच्छेद्य त्रि० उच्छेदमर्हति उच्छेद+अर्हार्थे यत् । १उच्छे-दार्हे उद्+छिद–कर्मणि ण्यत् । २समूलत्पाट्यमाने च ।

उच्छेषण न०उच्छिष्यते उद्+शिष–कर्मणि ल्युट् । १उच्छि-ष्टे "उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्यागतस्य च" उच्छे-षणन्तु तत्तिष्टेद् यावदिमा विसर्ज्जिताः"मनुः"सरस्वती-मधुगन्धयोच्छेषणोत्सतोदयमच्छद इव पुष्पवितम्"दशकु०। भावे ल्युट् । २मुक्तावशेषणे ।

उच्छोषण त्रि० उद्+शुष–णिच्–ल्यु । १सन्तापके,२शुष्कयो-जके च "यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्" गीता । भावे ल्युट्। ३सम्यक्शोषणे । "तरसा सेतुबन्धनेन सागरो-च्छोषणेन च"राघा०। "उच्छोषणं समुद्रस्य पतनं चन्द्र-सूर्य्ययोः" राघा० ।

उच्छोषुक त्रि० उद्+शुष-बा०उक । ऊर्द्ध्वशोषप्राप्ते, "स यदेतावन्तरेणाव्यो दोषतोयधीसादनेन चोत्तेन नाना-कुर्य्यादुच्छोषुका ह स्युः" शत०ब्रा०१२,१,१,१

उच्छ्र(च्छ्रा)य पु०उद्+श्रि-करणे अच् घञ् वा । १उन्नततायाम् उन्नततया हि ऊर्द्ध्वमाश्रीयते इति तथात्वंयात्वम् । "दग्धो धर्म्मध्वजोच्छ्रयः" भा०व०१ १२अ० । "पत-नान्ताः समुच्छ्रयाः" नीति० "अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽभ्युच्छ्रयोत्सवैः" भा०आ०६२अ० । प्रासादैः मुक्तोच्छ्रायैः" भा०आ०१८१अ० ।"यथाधीता नरेन्द्रा-णामुच्छ्रायाः पतनानि च"भा०शान्तिः ।"उच्छ्रायपातन भविनां दर्शयत्विव" कटप० । "समुन्नोच्छ्रायैः कुमुद-विपदे योषितस्य स्थितः सम्" मेघदू० । "गुणार्ज्जनो-च्छ्रायविरुद्धबुद्धयः" किरा० । २ उन्नतदृष्टाङ्गे "उच्छ्र-येव सुचितं चितेः फलम्" शीवा० ।

उच्छ्रयण न० उद्+श्रि करणे-ल्युट् । १औन्नत्ये उद्+श्रि-कर्त्तरि ल्यु । २उन्नते त्रि० । "सर्व्वाण्युच्छ्रयणानि" आश्व० गृ०४,८,२१ । उच्छ्रयणानि उन्नतानि" नारा० वृत्तिः ।

उच्छ्रावण न० उद्+श्रु–णिच्+ल्युट् । उच्चैःश्रावणे उद्घोषे "उदिष्य कुपितो यस्तु तोषितः श्रावयेत् पुनः । तस्मिन् स्तते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे सति" विष्णु० । "उ-च्छ्रावणतुतोष" प्रा०त०रघुनन्दनः ।

उच्छ्रित त्रि० उद्+श्रि–कर्त्तरि क्त । उन्नते १ऊर्द्ध्वदेशं प्राप्ते । "उद्यतोच्छ्रितोरःस्थलनविनयिवाम्" माघः। २संजाते ३वर्द्धिते ४प्रवृत्ते च मेदि०। ५मत्ते हेमच०

उच्छ्रिति स्त्री उद्+श्रि–बा० करणे क्तिन् । १उच्छ्राये उन्नता-याम् २उत्कर्षे च "यथार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्यु-च्छ्रितीः पुनः" मनुः । "पतत्स्वपि चाद्यास्य सर्व्वतिश्चो-च्छ्रितीर्वदेत्" वस्तु० । ३उन्नतसंख्यायाम् "दृष्टोच्छ्रयवृद्ध-च्छ्रितिचितेः" शोभा० ।

उच्छ्वसित न० उद्+श्वस–क्त । १विकाशिते, २जीविते, ३स्फुरिते "विषदोच्छ्वसितेव मेदिनिः" रघुः । ४प्राणेषु च "का खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम्" शकु०। कर्त्तरि क्त । ५उच्छ्वासयुक्ते ६आश्वास युक्ते च त्रि० । "त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम्" मेघदू०।

उच्छ्वास पु० उद्+श्वस–घञ् । १अन्तर्मुखश्वासे, आख्यायिका याः २परिच्छेदे,यथा दशकुमारस्य गद्यचोच्छ्वासादि प्राण-वायोर्दीर्घगत्या ३बहिर्गतौ ४आश्वासे च । "दीर्घो-ष्णश्वासैर्वीच्छ्वासप्रेषयकुलम्" कात्या० "वायोर्मार्ग्गनिरो-धाद् न गर्भस्थः प्ररोदिति" निश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति" सुश्रु० । उच्छ्वाससंज्ञाङ्गभेदास्तु तत्र दर्शिताः । "अर्द्धगाः प्रत्यग्नस्पर्शत्वगत्यप्रवाहोच्छ्वास-

शृम्भितक्षुद्रविमकथितरुदिताद्दीनि विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति "षोडशकरजोगाढः षोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः"। "शीतपादकरोच्छ्वासम्लानश्वासश्च यो भवेत्। काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत्" सुश्रु०। "सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं नाशयति ज्वरः" सुश्रु०। उच्छ्वासश्च दीर्घनिश्वासः स च यावत्कालेन श्वासरूपप्राणक्रिया भवति ततोऽल्पकालेन, दीर्घदेशपर्य्यन्तप्राणवायोर्बहिर्गमने भवति। "उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती" मेघदू०। "तत्रुच्छ्वासोऽव्रतं प्राण भाह्य" श्रात्मा० ४,८,२९।

उच्छ्वासिन् त्रि० उद्+श्वस–णिनि स्त्रियां ङीप्। १ऊर्द्ध्वश्वासयुक्ते २दीर्घनिश्वासयुक्ते। "समधिकतरोच्छ्वासिना" मेघ०। ४उद्गते च "उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः" कुमा०। "समधिकतरोच्छ्वासिना" मेघ०। "५ऊर्द्ध्वश्वासयुक्ते मुमूर्षौ" "यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति" बृ०उ० उत्क्रमणशब्दे दृश्यम्।

उछ उच्छे (कणशआदाने) तुदा० इदित् पर०सक०सेट्। उच्छति औच्छीत्। उच्छाम्–बभूव आस चकार। उच्छिता उच्छात् उच्छिष्यति औच्छिष्यत्। उच्छः उच्छनम् उच्छितः। प्र+मार्जने प्रोच्छनं (पोछा) प्रोञ्छितः।

उछ बन्धे समापने च विवासे मा० तुदा०पर०सक०सेट्। उच्छति औच्छीत् उच्छाम् बभूव आस-चकार। उच्छिता उच्छात् उच्छिष्यति औच्छिष्यत्। णिच् उच्छयति ते औतिच्छत् औचिच्छत् त। सनि उतिच्छिषति उचिच्छिषति। ईदित् तेन निष्ठाया नेट्। उष्टः।

उज्जय(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् अवन्तीपुर्य्याम् अवन्तीशब्दे विवृतिः। "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः" मेघदू०। इयञ्च लङ्कावधिमेरुपर्य्यन्तमध्यरेखास्थपुरीमध्येऽन्यतमा यथाह श्रीपतिः "लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडास्यः। श्रीवत्सगुल्मं च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा। स्यादाश्रमोऽप्याश्वगरं सुरम्यं ततः पुरं षट्टशिवाभिधानम्। श्रीगर्गराटं च सरोहिताख्यं स्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः। इतीव याम्योत्तरगा धरायां रेखामिमां गोलविदो वदन्ति। अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके स्थानानि तज्ज्ञैः स्फुटभेदनानि"। सू०सि०तु सामान्येनोक्तम् यथा "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहीतकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः"। "राक्षसालयो लङ्का देवानां स्वरूपः पर्वतो मेरुस्तयोर्मध्ये ऋजुसूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः। लङ्कादक्षिणस्थलस्यास्त्युपयुक्तात्तत्र मनुष्यागोचरत्वादिति बोध्याः। ग्रामार्थमुदाहरति। रोहीतकमिति। यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम्। चकारस्तयेतव्यवयवः। तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" र०नाथ०। "यथोज्जयिन्या कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव" सू०सि०।

उज्जयन्त न० उद्+जि–झ। रैवतपर्वते हेम०।

उज्जानक पु० उतङ्कमुनेराश्रमान्तिके समुद्रसविधे मरुभूमिषु वालुकामयदेशभेदे। यत्र हि मधुपुत्रो धुन्धुरुतङ्कप्रार्थितेन कुवलाश्वेन विष्णुतेजसा बंहितवीर्य्येण निपातितः तत्कथा यथा भा०हरिवं० ११अ०। "ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु। समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति श्रुतः। देवानामवध्यश्च महाकायो महाबलः। अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान्। राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नाम महासुरः। शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम्"। इत्युपक्रम्य तद्वधोपाख्यानं तत्तत् कथाधुन्धुमारशब्दे दर्शयिष्यते २उत्तरदेशस्थेऽपि देशभेदे "एतद्द्वारं महाराज! माणसस्य प्रकाशते" इत्युपक्रम्य "एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान्" भा०व०१३०अ० देशभेद उक्तः।

उज्जासन न० उद्+जस–णिच्–ल्युट्। १मारणे वधे एतद्योगे कर्मणः संबन्धत्वविवक्षया षष्ठी प्रतिपदविहिततया च तया षष्ठ्या न समासः "चौरस्योज्जासनम्" सि०कौ०। "प्रतिपदविहिता षष्ठी न समस्यते" वार्त्ति०। "प्रोक्ता प्रतिपदा षष्ठी समासस्य निवृत्तये" भर्तृ० तथैवोक्तम्।

उज्जिघ्र त्रि० उद्+घ्रा–श। आघ्राणकर्त्तरि।

उज्जिति स्त्री उद्+जि–क्तिन्। उत्कृष्टजये "अग्नीषोमयोरुज्जितिमनुज्जेषम्" यजु० २,१५। "उज्जितिमनु षष्ठतविप्रेन हविःस्वीकारयुक्तमुत्कृष्टजयम्" वेददी०। "सोमस्योज्जितिमित्यस्मिन्वचसि तिः" कात्या० १०,७,१४। "उज्जितिभ्यो योऽसरो माहेन्द्रः" कात्या० १४,५,२१। अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम्। 'अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयति" इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयति" शत०ब्रा० १,८,२,१,२,२,४। २उज्जयलिङ्गयुक्तमन्त्रकरणकाहुतौ च। "अथोज्जितीः" इत्युपक्रम्य "अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम्" इत्यादि शत०ब्रा० २,४,१६,१७ उक्तम्।

उज्जिहान त्रि० उद्+हा–शानच्। उद्गच्छति।

उज्जीविन् त्रि० उद्+जीव-णिनि । नाशप्रायतापाप्त्यनन्तरं पुनरुज्जीवनवति ।

उज्जृम्भ पु० उद्+जृभि-घञ् । १विकाशे २स्फुटने । उद्गता जृम्भा (हाइतोला) यस्मात्” प्रा०ब० गतलोपः । ३मुखविकाशनभेदे ३कर्त्तरि अच् । ४प्रकाशान्विते ५उज्जृम्भावति त्रि० “उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना” माघः

उज्जृम्भण न० उद्+जृभि-भावे ल्युट् । विकाशे मुखविकाशनभेदे व्यापारे (हाइतोला) । “उद्गारकासश्वथुक्षीवनोज्जृम्भणानि च” सुश्रुतः । उद्+जृभि-क्त । उज्जृम्भाऽप्यत्र स्त्री ।

उज्जृम्भित त्रि० उद्+जृभि-क्त । विकासिते । भावे क्त । २चेष्टायाम् (हाइतोला) ३मुखव्यापारभेदे न० ।

उज्जेष पु० उद्+जिष-गत्याम् भावे घञ् । १उत्कर्षप्राप्तौ उज्जिति शब्दे उदा० । अच् । २उत्कृष्टे त्रि० ।

उज्जेषिन् त्रि० उद्+जिष-गत्यां णिनि स्त्रियां ङीप् । उत्कर्षप्राप्ते “क्रीडी च शाकी चोज्जेषी” यजु० १७, ८५ “उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः” वेददी० ।

उज्ज्य न० उद्गता ज्या यस्य प्रा० ब० गतलोपः । “आरोपितमौर्वीके धनुषि । उज्ज्यधन्वाः” कात्या० २२, २, १७ । “उज्ज्यधन्वा आरोपितज्यधनुष्काः” कर्क० । उत्क्रान्ता अवतारिता ज्या यतः प्रा० ५ब० वा क्रान्तलोपः । अवतारितमौर्वीके धनुषि “कामग्रोणा वैदहोमोपयुक्त उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा” का० उ० ।

उज्ज्वल त्रि० उद्+ज्वल-अच् । १दीप्ते, २विशदे, ३विकाशिनि च । ४शृङ्गाररसे पु० । “स रागिराशीन्मुखशां महोज्ज्वलः “शृङ्गारभङ्ग्या महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोनिसर्गोज्ज्वलः” नैष० । “आतन्वन्नुज्ज्वलमवाप करेषु राजः” अविरतमुद्गतिमुज्ज्वलतां दधानैः” माघः । “अकारणं सखि ! तापसी न रुचिरे यौवेयकं नोज्ज्वलम्” सा० द० “विचित्रोज्ज्वलवेशा तु ववन्दु पूर्वनिम्नगाः” सा० द० “सुद्धाः पल्लवोज्ज्वलाः” कुमा० । अस्य च रसान्तरत्वं गोस्वामिपन्थे स्थितम् । ५स्वर्णे न० राजनि० धातुमध्ये तस्योद्दीप्तोत्वात्तथात्वम् । तस्य भावः ष्यञ् औज्ज्वल्य न । उज्ज्वलत्व तद्भावे न० । तल् । उज्ज्वलता स्त्री तत्रैव ।

उज्ज्वलदत्त पु० उणादिवृत्तिकारके विद्वद्भेदे । तस्येदम् । छ । उज्ज्वलदत्तीय तत्कृतग्रन्थे पु० तत्कृतवृत्तौ तु स्त्री ।

उज्ज्वलन न० उद्+ज्वल-भावे ल्युट् । १उद्दीप्तौ २वैशद्ये च ।

उज्झ त्यागे तुदा० पर० सक० सेट् । उज्झति औज्झीत् उज्झाम्—बभूव आस चकार । उज्झिता उज्झ्यात् उज्झिष्यति औज्झिष्यत् । उज्झितः । त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितक्रमः” नैष० । “अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटम्” चौरपञ्चाशिका । “प्राणानौज्झीच्च खड्गेन छिन्नस्तेनैव मूर्द्धनि” भट्टिः । “सपदिविगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार” । “अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः” “शरसराचितपाउवमदूरोज्झितवर्त्म तु जगद्धन्वेषु” सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्” “उदग्रे मदशाध्यमुज्झता” इति च रघुः । अतः “भिद्योद्ध्यौ नदे” पा० नि० क्यप् नदे कर्त्तरि अस्य धत्वम् । “उदकमुज्झति उद्ध्योनदः” सि० कौ० ।

प्र+प्रकर्षेण त्यागे । “खट्वहिषो प्रेयसमपि प्रोज्झिता” प्र० बो० । “लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः” हितो० ।

सम्+ सम्यक्त्यागे ।

उज्झ त्रि० उज्झति उज्झ-अच् । त्यागिनि । “ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्” मनुः ।

उञ्छ पु० उछि-घञ् । “अबाधितस्थानेषु पथि क्षेत्रेषु च अप्रतिहतावकाशेषु तत्र कुलीभयो विद्यन्ते तत्राङ्गुलीभ्यामेकैकं कणं समुच्चिनोतीति” बौधा० सूत्रोक्ते कणश आदाने । “शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः” मनुः । “एवं हृत्तस्य कपतेरुञ्छेनापि च जीवतः” मनुः । “तानुञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि” रघुः । “निराहारस्तु स मुनिरुञ्छं मार्गयते पुनः” “तयाप्युञ्छधर्म्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमः” शिलोञ्छवृत्तिधर्म्मात्मा मुद्गल संयतेन्द्रियः” भा० व० १५८अ० । “प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते” मनुः । “व्याजपरा उञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः” मनुः । अस्य क्लीवताऽपि “उञ्छं भैक्ष्यं यदन्यच्च तत्परिपवणम् ऋतम्” निगमोक्तेः “प्रतिग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्छं प्रशस्यते” ग्रन्थान्तरे चोक्तम् । उञ्छशिलमिति समस्तमपि शब्दान्तरं केचिदिच्छन्ति । उञ्छेन पश्चिमसूत्रकृषणेन शिल्यते संचीयते इति तद्व्युत्पत्तेः “ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्” मनुः ।

उञ्छन न० उछि-भावे ल्युट् । आपणक्षेत्रादिपतितस्य क्षेत्रस्वामिगृहीतविक्रीतावशिष्टस्य धान्यादेः कणश आदाने

उञ्छशिल न० शिल-अपहारे क ३त० । क्षेत्रस्वामिना गृहीतशस्यात् क्षेत्रात्कणशः समुच्चयरूपे व्यापारे । अस्य

इत्यमकारमध्यतामपि केचित् पृषोदरादि॰ कल्पयन्ति ।

उट न॰ उ+टक् नेत्त्वम् । १तृणे, २पर्णे च ।

उटज पुंन॰ उटेभ्यो जायते जन+ड । पत्रादिनिर्मितशालायां मुन्यादिगृहे । "उटजद्वाररोधिभिः" "तृणैर्वलितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" रघुः "नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम्" कुमा॰

उठ गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । ओठति औठीत् । उवोठ ऊठतुः ओठिता उठ्यात् ओठिष्यति औठिष्यत् ।

उड संहतौ सौत्र॰ पर॰अक॰ सेट् । ओडति औडीत् । उवोड ऊडतुः । ओडिता उड्यात् ओडिष्यति औडिष्यत् । उडु

उडु स्त्री न॰ उड-बा॰ कु । १नक्षत्रे, २जले च स्त्रीत्वे वा ऊङ् । "इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः" । "उत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः" माघः ।

उडुचक्र न॰ उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले भचक्रे तस्य संस्थितिश्च" सि॰शि॰ उक्ता उडुशब्दे तत्र दर्शितम् । उडुचक्रस्वरूपादि सू॰ सि॰ उक्तम् यथा "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" । "ब्रह्माण्डान्तःपरिधिस्तुल्यमानं वृत्तं व्योमकक्षा खकक्षाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तुल्योर्ध्वान्तरेणाधोऽधोनक्षत्रेभ्यः शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राश्चाधस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराघनाश्चाधस्थाश्चन्द्रादधः स्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । प्रवहवायावस्थानाभावाच्चन्द्रवत्त तेषां परिभ्रमः" र॰ना॰ । तस्योत्पत्तिविभागस्तत्रैव । "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू॰सि॰ । "पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसंज्ञकं व्यभजत् मनःकल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिरूपमकरोदित्यर्थः । भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं व्यभजत् । मनःकल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न कृताः ? तत्सङ्ख्यायां नियामकाभावादित्यत आह वशीति । इच्छाविषयं वशं विद्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रः स्वस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्याका विभागाः कृता इति भावः । सप्तविंशतिविभागश्चाङ्कानि नक्षत्राणि तारात्मकानि निर्मितानीत्यर्थसिद्धम्" र॰ना॰ । तत्र राशिनक्षत्रनामानि ज्योति॰त॰उक्तानि यथा "मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्यातुलाधरवृश्चिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः" । "अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेषः । वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः कथितः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाख्यः स्यात् । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिविशाखायाश्च पादत्रयम् । अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराया धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापौर्व्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः" अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्यातत्सन्निवेशस्वरूपं च श्रीपतिनोक्तम् । "वह्नित्रित्रृत्विषुगुणेन्दुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाब्धिरामाः । रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः । तुरगमुखसदृक्षं योनिरूपं क्षुराभं शकटनिभमथैणस्योत्तमाङ्गेन तुल्यम् । मणिगृहशरचक्राभानि शालोपमं च शयनसदृशमन्यच्चात्र पर्य्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं चान्यत् प्रवालोपमं धिष्ण्यं तोरणवत् स्थितं बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्दन्तिविलासवत् स्थितमतः शृङ्गाटकव्यक्ति च । त्रिविक्रमाभं च मृदङ्गरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पर्य्यङ्करूपं मुरजानुकारमित्येवमश्वादिभचक्ररूपम्" ।

भचक्रपरिधिमानम् सि॰शि॰उक्तम् "खत्र्येभाङ्गगजत्र्यङ्गरगोऽश्वपक्षाः" (२५९८८९८५॰योजनानि) कक्षां वदन्ति गणका भगणस्य चेमाम्" । तस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि तु तत्रोक्तानि यथा "नागाभ्रषड्द्वयरसाब्धिकुवेदसंख्यो" (४१२६२६५८) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः" । अस्य च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवहवायुना भ्राम्यमाणस्य दिने यथोदयः रात्रौ च यथास्थिति भेदः । "स्याद्भूभ्रमो निजनिजोदयभानुतुल्ये सूर्य्येऽस्तभास्करसमोऽस्तमयश्च भानाम्" सि॰शि॰ उक्तेः । २ताराणां समूहे च "वप्रेषु पर्य्यन्तचरोडुचक्रः" माघः ।

उडु(डू)प पु॰ उडूनि जले पाति पा–क । १प्लवे भेलायाम् ।

"उडुपप्लवसन्तारोयस्य नित्यं भविष्यति" भा०आ० ८१अ०। "यन्नीवारिविकुडवं फेनोडुपपरिप्लुतम्। भा०व०१३६। "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" रघुः। उडुरूपजलसन्तारहेतुत्वादस्य उडुपत्वम्। चर्मा-वनद्धयानपात्रे च० तच्छ्लोकव्याख्याने मल्लिनाथेन "उडुपेन चर्मावनद्धयानपात्रेणेत्यभिधाय "चर्मावनद्धमुडुपं प्लवकाष्ठं करण्डवत्" इति" सज्जनोक्तिरुदाहृता। प्लवे०। उड-पोऽपि प्लवे जमरटी०। उडूनि उडूर्वा नक्षत्राणि पाति पा-क। २चन्द्रे च हि तारायां पतिरतस्त-द्रक्षकः। उडूनां दिवा हि सूर्य्यकिरणैरभिभवादप्रकाशत्वेन रात्रौ च प्रकाशकत्वेन निशाधीशचन्द्रस्य तत्पतित्वम्। एवम् "नक्षत्राणामधीशत्वमोषधीनां तथैव चेति" का०ख० प्रजापतिना तदधीशत्वदानमुक्तम्"। गीतायामपि "नक्षत्रा-णामहं शशी" इत्युक्तेः तन्मध्ये तस्य श्रेष्ठत्वादपि तत्पतिता "शशिसम्भवे शशिनि" इत्यादि० तस्य अश्वमयत्वोक्तेः उडुमयत्वात् अश्वमयत्वात् तस्य उडुपतित्वं वा बोध्यम् दक्षकन्याश्विन्यादितारापतित्वाद्वा तथात्वम्।

उडु(डू)पति पु० उडूनां पतिः। १चन्द्रे २वरुणे यक्षे च। "परिलुप्यतां वर्षिणिवोडुपतेः" माघः। "रथात्मकस्योडु-पतेश्च रश्मयः" कुमा०।

उडुपथ पु० उडूनां पन्थाः। आकाशे। तत्र हि उडूनां प्रत्यहं प्रवहवायुना भ्रमणात् तथात्वम्।

उ(दु)डुम्बर पु० उं शम्भुं डुम्बयति च उम्बरः उत्कृष्टः उम्बरः शा०त० पृषो० दस्य वा डत्वम्। (यज्ञ डुमुर) १यज्ञाङ्गे वृक्षे २ताम्रे च, चक्रावपल्लव्याम् ३देहल्याम् ४कुष्ठभेदे च न०। "उ(डु)डुम्बरो यज्ञफलो यज्ञाङ्गो हेम-दुग्धकः। उडुम्बरोहिमोरूक्षो गुरुपित्तकफास्रजित्। मधुरस्तुवरोवर्ण्योव्रणशोधनरोपणः" इति भा० प्र० उक्त-गुणकः। तस्य विकारः अण्। औ(दु)डुम्बर तद्विकारे पात्रादौ त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "स्पृष्ट्वौडुम्बरं पात्रं जानुभ्यां धरणिं गतः" स्मृतिः। "औडुम्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत्" श्रुतिः। [ङीप्। दन्तीवृक्षे शब्दच०।

उडुम्बरपर्णी स्त्री उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौरा० उडुराज् पु०उडुषु राजते राज-क्विप्। चन्द्रे। अच्, उडूनां राजा टच् समा० वा। उडुराजोऽप्यत्र "तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्याविलिम्पत्" भाग०१०, २९अ०।

उडुलोमन् पु० उडुरिव लोमास्य। ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् बाह्वा०इञ्। औडुलोमि तदपत्ये पुंस्त्री०। बहुषु च-

लोपः। उडुलोमाः। [बिडालेऽजुदयने निराशताम्' नैष०।

उड्डयन न० उद्+डी-ल्युट्। पक्षिणामूर्द्ध्वगतौ 'गतो उड्डामर त्रि० उत्कृष्टो डामरः प्रा०स०। १उद्भटे २श्रेष्ठे च ३तन्त्रभेदे पु०। [तिभेदे।

उड्डीन न० उद्+डी-भावे क्त। ऊर्द्ध्वोत्पतनरूपे खगग-

उड्डीयन न० उद्+डी-ड उड्डः स इवाचरति क्यङ् उड्डीय-भावे ल्युट्। उत्पतने। "कथमुड्डीयनेऽशक्तान् पतने च समाश्रजान्" भा० आ० २३२अ०। उड्डीय-कर्त्तरि ताच्छील्ये वा चानश्। उड्डीयमान उड्डयन कर्त्तरि तच्छीले च त्रि०।

उड्डीश पु० उद्+डी-क्विप् तस्य ईशः। उत्पतन कर्त्तृणामीश्वरे १महादेवे २तन्त्रभेदे च मेदि०। योगिनां हि उत्पतनं योगशास्त्रप्रसिद्धम् महादेवस्य च तदीशत्वात् तथात्वम्। उड्डीशतन्त्रस्य तु उत्पतनसाधनोपायविधा-यकत्वात् तथात्वम्।

उ(ओ)ड्र पु०उड-बा० रक् र वा उ-र-रक् वा डुगागमोवा। कूर्मविभागस्थप्राच्यदेशभेदे "सवङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोड्रान् सचोलान् द्रविडान्ध्रकान्" भा० व० ५१ अ०। ओ(उ)ड्रदेशश्च कूर्मविभागे वृ०सं० प्राच्यतयोक्तः यथा "प्राच्यामित्युपक्रम्य मिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तु-रकाः" इति। स च उत्कलात् भिन्नएव तत्रैवानन्तरम् "पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः" इत्युक्तेः। भारते च सहदेवदक्षिणदिग्विजये "पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितां-श्चोड्रकेरलैः" स०३० अ० उक्तेस्तस्य दक्षिणागमतीतः दक्षिणत्वात् तथात्वम् कूर्मविभागे प्राच्यत्वमिति न विरोधः। सर्वत्र उड्रशब्दश्रवणात् उकारादित्वम् रघु-नन्दनेन तु ओड्रादिदेशव्यवस्थितमित्युक्तत्वात् ओकारा-दित्वमपि। अस्य देशवाचित्वात् तस्य राजा तद-स्याभिजन इत्यर्थे च अण्। ओड्र तद्राजे तद्वासिनि च बहुषु तस्य लुक्। उड्राः तद्राजेषु तन्निवासिषु च।

उणक त्रि०ओण-अपसारणे ण्वुल् गौरा०उणक इति पाठात् नि० ह्रस्वः। अपसारके। स्त्रियां गौरा०ङीष्। उणकी।

उणादि पु०उण्प्रत्यय आदिर्येषाम्। शाकटायनोक्ते उण्प्रभृ-तौ प्रत्ययसमुदाये। "उणादयो बहुलम्" "ताभ्यामन्य-त्रोणादयः" पा०। "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-नीति" पा०भा०। व्युत्पन्ना इति पाठान्तरम्। व्युत्-पत्तिपक्षाभिमानेश्च "राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानर-पुङ्गवः" इति भट्टौ कारुमित्यत्र द्वितीया व्युत्पत्त्य

साऽभ स्यादिति बोध्यम् उणादिवृत्तिस्तु उज्ज्वलदत्तकृता प्रसिद्धा ।

उण्डुक पु० "गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ । शोणितफेनजः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः" इति सुश्रुतोक्ते रुधिरकिट्टजाते देहस्थमलाशये कोष्ठभेदे तत्त्वविभाजकत्वं कलाभेदस्य तत्रोक्तं यथा "यकृत् समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला" सुश्रु० देहप्रत्यङ्गविभागमुक्त्वा सुश्रु० "तस्य पुनः संख्यानम् त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया" इत्युक्तम् । "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" इति तस्य आमाशयपक्वमूत्राद्याधारत्वमुक्तम् । शल्योद्धारे च तत्रैव । "अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्य्यक् कण्ठासक्तमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धम् द्रवभक्तोपहितं पाययेत् ।

उत् अव्य० उ–क्विप् । १प्रश्ने २वितर्के ३संशये ४प्राबल्ये ५उत्कर्षे च । ६उदिते त्रि० । "तस्य उदिति नाम" छा० उ० । उद् इति वा भेदः ।

उत अव्य० उ–क्त । १विकल्पे, २समुच्चये, ३वितर्के, ४प्रश्ने, ५अत्यर्थे च । "यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा पुरीषात्" यजु० २९,१२ । "नानाग्निहोत्रमुत नाम जीवनम्" भा० आ० २६२अ० । "एतावन्ति च दानानि सहस्राण्युत सन्ति मे" भा० व० २२१अ० । "तत् किमयमातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्त्तते" शकु० । "वीरोरसः किमयमित्युत दर्पएव" वीरच० "प्रभुः प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्राः" रघुः । "भारतीव विरोधी न स्वाशयो भवतादुत" किरा० । "धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत" "ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत" गीता । [प्रोतञ्च" श्रुतिः

उत त्रि० वेञ्–क्त । स्यूते वयिते अमरः "स्यूतोतञ्च ।

उतङ्क पु० आयोदधौम्यशिष्यवेदनामकस्य मुनेः शिष्यभेदे तदुपाख्यानञ्च" भा० आ० ३अ० । वेदमुनिं प्रक्रम्य "स कदाचित् याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उतङ्कनामानं शिष्यम् नियोजयामास" इत्युपक्रम्य "तत्सौम्य ! गम्यतामनुजाने भवन्तं श्रेयोऽवाप्स्यसीति स उपाध्यायेनानुज्ञातो भगवानुतङ्कः क्रुद्धस्तक्षकं प्रतिचिकीर्षुर्हास्तिनपुरं प्रतस्थे" इत्यन्तेन विस्तरेण तच्चरितमुपवर्णितम् । तस्यायं संक्षेपः। गुरुदक्षिणादानार्थं गुरवे उतङ्केन निवेदिते गुरुणा स्वपत्नीवचनात् पौष्यनृपवधूधृतकुण्डलद्वयमेव गुरुदक्षिणात्वेन कल्पितम् तत्र पौष्यनृपपत्नीदत्तं कुण्डलद्वयं प्राप्य आनयतस्तस्य प्रमादतस्तक्षकेणापहृतम् अथ वज्रिणो वज्रप्रसादात् नागलोकं गत्वा धूमप्रादुर्भावेन नागलोकावरोधे तद्भयात्तत्कुण्डलद्वयं नागैर्दत्तमानीय गुरुपत्न्यै दत्तमिति

२भार्गवे गौतमस्य शिष्यभेदे च तत्कथा भारते "उतङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ! । गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् । सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथः । औतङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ! । गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय । उतङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा । स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् । अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवान् ऋषिः । उतङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत । तं क्रमेण जरा तात ! प्रतिपेदे महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः । ततः कदाचिद्राजेन्द्र ! काष्ठान्यानयितुं ययौ । उतङ्कः काष्ठभारञ्च महान्तं समुपानयत् । स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिन्दम ! । निष्पिषेष क्षितौ राजन् ! परिश्रान्तो बुभुक्षितः । तस्य काष्ठे विलग्नाऽभूज्जटा रूप्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले । ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत ! । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्त्तस्वरस्तदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना । जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना । पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः । न हि तानश्रुपातांस्तु शक्ता धारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुतङ्कं प्रीतमानसः । कस्मात्तात ! तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः । स धैरं ब्रूहि विप्रर्षे ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । उतङ्क उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया । भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च । जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानीथाः । भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रेष्ठाः शतशोऽथ सहस्रशः । गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव । व्यतिक्रामन्महान् कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ! । किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ! । अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान् गच्छ मा चिरम् । उतङ्क उवाच । गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

त्वं द्विजसत्तम। तमुपाहृत्य गच्छेथमनुज्ञातस्तया विभो!। गौतम उवाच। दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते। तव ह्याचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः। इत्थञ्च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह!। युवा षोड़शवर्षो हि यदद्य भविता भवान्। ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्वां ते दुहितरं द्विज!। एतामृतेऽङ्गना नान्या त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम्। ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम्। गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत्। किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष्व माम्। प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि। यदद्भुतं हि लोकेऽस्मिन् रत्नमत्यद्भुतं महत्। तदानयेयं तपसा न हि मेऽस्त्यत्र संशयः। अहल्योवाच। परितुष्टाऽस्मि ते विप्र! नित्यं भक्त्याऽनयाऽनघ!। पर्य्याप्तमेतद्भद्रन्ते गच्छ तात! यथेप्सितम्। वैशम्पायन उवाच। उतङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः। आज्ञापयस्व मां मातः! कर्त्तव्यञ्च तव प्रियम्। अहल्योवाच। सौदासपत्नीविधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले। ते समानय भद्रन्ते गुर्व्वर्थः सुकृतो भवेत्। स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय!। गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा। स जगाम ततः शीघ्रमुतङ्को ब्राह्मणर्षभः। सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले। गौतमस्त्वब्रवीत् पत्नीमुतङ्को नाद्य दृश्यते। इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा। ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम्। शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति। अहल्योवाच। अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्! ब्राह्मणो मया। भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति। इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः। उतङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह"। आश्व० ५६ अ०। इतःपरं तत्कुण्डलानयनादिकं भागतवत्कथितमुपवर्ण्य वह्निप्रसादात्तत् नागलोकादानीय गुरुपत्न्यै तद्दानमुक्तमित्ययं संक्षेपो विस्तरस्तत्र दृश्यः। अस्यैव तोयाभिलाषपूरणार्थमीश्वरेण उतङ्कमेघः प्रवर्त्तितः तत्कथा उतङ्कमेघशब्दे दृश्या।

उतङ्कमेघ पु० उतङ्कार्थमीश्वरेण प्रवर्त्तितोमेघः। मरुदेशस्थोतङ्कतोयाकाङ्क्षापूरणार्थमीश्वरेण कृष्णेन नियोजिते मेघे। तत्कथा भा० आश्व० ५५ अ०। "उतङ्क उवाच। अवश्यकरणीयन्तु यद्येतन्मन्यसे विभो!। तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम्। ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोतङ्कमीश्वरः। एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ। ततः कदाचिद्भगवानुतङ्कस्तोयकाङ्क्षया। तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम्। ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्किनम्। अपश्यत मरौ तस्मिन् श्वयूथपरिवारितम्। भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम्। तस्याधः स्रोतसोऽपश्यत् वारि भूरि द्विजोत्तमः। स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव। एह्युतङ्क! प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह!। कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समाश्रितम्। इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत। चिक्षेप च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम्। पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत्। न चापिबत् स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना। स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना। श्वभिः सह महाराज! तत्रैवान्तरधीयत। उतङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः। मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना। अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः। आजगाम महाबुद्धिरुतङ्कश्चैनमब्रवीत्। न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम। सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो। इत्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्द्दनः!। उतङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत्। यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै। तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथाः। मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः। उतङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः। स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत्। अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन। अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः। स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत्। यदि देयमवश्यं वै मातङ्गो हि महामते!। भूत्वाऽमृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने। यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै। प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवस्यामृतं विभो!। प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन। स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः। उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत्। चाण्डालरूपी भगवन्! सुमहांस्ते व्यतिक्रमः। तत्र शक्यं मया कर्त्तुं भूय एव तवेप्सितम्। तोयेप्सां तव दुर्द्धर्षां करिष्ये सफलामहम्। येष्वहःसु च ते ब्रह्मन्! सलिलेच्छा भविष्यति। तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः। रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन!। उतङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते। इत्युक्तः प्रीति-

मान् विप्रः कश्चिन्न स बभूव ह । अद्याप्युतङ्कमेघाख्य मरौ वर्षन्ति भारत"।

उतथ्य पु० अङ्गिरसः श्रद्धायां पत्न्यामुत्पन्ने गुरोर्ज्येष्ठभ्रातरि । "तयोश्चाङ्गिरसः पुत्रा एते सर्वत्र विश्रुताः । वृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रतः" भा०आ० ६६अ० । तस्यापत्यम् अण् औतथ्यः स च उतथ्येन ममतायामुत्पन्नः वृहस्पतिशापात् जात्यन्धतां प्राप्तस्तत्कथा यथा "अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा । ममता नाम तस्यासीद्भार्य्या परमसम्मता । उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । वृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतामन्वपद्यत । उवाच ममता तन्तु देवरं वदतांवरम् । अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव वृहस्पते ! । औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत । अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तस्मादेवङ्गते नाद्य उपारमितुमर्हसि । एवमुक्तस्तदा सम्यग्वृहस्पतिरुदारधीः । कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् । स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तन्तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत । भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्व्वं चाहमिहागतः । अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्त्तुमर्हसि । अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् । शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्‌ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः । पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः । स्थानमप्राप्तमपतद्रेतः प्रतिहतं तदा । पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः । तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषाऽन्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः । यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति । एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि । स वै दीर्घतमा नामशापादृषिरजायत । वृहस्पतेर्वृहत्कीर्त्तेर्वृहस्पतिरिवौजसा । जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् । स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन् महायशाः । ऋषेरुतथ्यस्य तदा सन्तानकुलवृद्धये । धर्म्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः । गोधर्म्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः । प्रावर्त्तत तदा कर्त्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया" । भा०आ०१०४अ० । "शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च" मनुः । "उतथ्यतनयस्य गौतमस्येति" कुल्लू० । तस्य उतथ्यपौत्रत्वेऽपि तत्कुलवर्द्धनात्तथात्वं तस्य जात्यन्धतया स्मार्त्तिकर्त्तृत्वाभावेन तत्पौत्रस्यैव गौतमस्य स्मृतिकर्त्तृत्वात् तस्यैव स्मार्त्तिकथनं युक्तमिति" "तथ्यानुतथ्या नुवचजगादाग्ने गदाग्रजः" माघः । अयञ्च आङ्गिरसगोत्रप्रवरमध्यस्थ ऋषिभेदः ८१७पृ० विवृतः ।

उतथ्यानुज पु० ६त० । वृहस्पतौ उतथ्यावरजादयोऽप्यत्र । "तथ्यानुतथ्यानुभवजगादाग्रे गदाग्रजः" । [वारे च

उताहो अव्य० उत च आहो च द्व० । १विकल्पे, २प्रश्ने ३वि-

उत्क त्रि० उद्गतं मनोऽस्य उद्+त्रि०–क । १उन्मनस्के २अन्यमनस्के । "अनमयदद्रिसुतासमागमोत्कः" कुमा० । "तच्छ्रुत्वा च नवघनमर्गं गर्ज्जितं नामसोत्काः" मेघ० "उत्कं धरं वृष्णुमवेक्ष्य यौरिसत्कम्परं दारुक इत्युवाच" माघः ।

उत्कच त्रि० उद्गतः उन्नतो-कचोऽस्य । १विकचे केशशून्ये २उन्नतकेशे च "प्रथम्य विकचः पादावस्तु ह्यात् स पितुस्तदा । मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः । घटोद्भासोत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत । अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म सा" भा०आ०१५६ ।

उत्कट पु० अतीव कटति उद्+कट–अच् । १रक्तेक्षौ, २शरे च ३त्वक्पत्रे । (तेजपात) ४गुडत्वचि (दारचिनि) च न० । ४अविसंवादिविषये त्रि० । उत्कटकोटिसम्भवना तत्कौतुकत्वं विषयताविशेषः स च अविसंवादिप्रवृत्तिप्रयोजकताप्रयोज्य इति नव्यनैयायिकाः । उद्गतः कटः आवरणं यस्य प्रादि०ब० । ५तीव्रे त्रि० । ६भिन्नकटे गजे पु० । "चन्द्रांशुनिकराभासहाराः काश्चित्तदुत्कटाः" रामा० । मदोत्कटः । "शुक्रयोषिसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः" सुश्रु० "कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव" भा० स०६२अ० । ६विषमे त्रि० उत्कटाषनम् "कांचित्तु कुटजामान्तु विटमेषूकटानिव" भा०व०१५६अ० । ७सैंहीलतायाम् स्त्री ।

उत्कण्ठ पु० उन्नतः कण्ठं पादोयत्र । "नारीपादौ च हस्तेन धारयेत्तत्र पुनः । ज्ञानार्पितकरः कामी बन्धोत्कण्ठसंज्ञितं" इति रतिशास्त्रे बन्धभेदे उन्नतःकण्ठो यस्य । २उद्ग्रीवे त्रि० । "रथस्यनोत्कण्ठमृगः" रघुः ।

उत्कण्ठा स्त्री०उद्+कठि–अ । इष्टलाभाय कालासहनरूपे १औत्सुक्ये २चिन्तायाञ्च । "यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" शकु० । "उत्कण्ठायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रम्" पदाङ्कदू० "त्वामुत्कण्ठा विरचित-

पदम्” शोकोत्कण्ठा भवनशिखिनः” मेघदू०।

उत्कण्ठित त्रि० उत्कण्ठा जाताऽस्य तारकादि० इतच्। १उत्कण्ठायुक्ते २नायिकाभेदे स्त्री। “साश्रेणाश्रुद्रुत-मविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन” मेघदू०। नायिकाभेदस्तु “आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत् प्रियः। तद-नागमदुःखेन विरहोत्कण्ठिता तु सा” सा०द० उक्तः। “उत्कण्ठिताऽसि तरले! न हि नहि सखि! पिच्छिलः पन्थाः” सा०द०।

उत्कता स्त्री उत्कं तनोति तन–ड। गजपिप्पल्याम् शब्दच०। उत्कस्य भावः तल्। २ उत्सुकतायाम्।

उत्कन्धर त्रि० उन्नतः कन्धरोऽस्य प्रा०ब० वा मतलोपः। उन्नतग्रीवे “उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच” माघः।

उत्कम्प पु० उत्कृष्टः कम्पः प्रा०त०। १ [illegible] कम्पने। “सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि” माघः। भावे ल्युट्। उत्कम्पनमप्यत्र न०। व्याधिर्जरा-“दिर्वातादैर्भूमीच्चोत्कम्पनादिकृत्” शैलभवस्योत्कम्पनादयः” इति च सा०द०। उत्कम्पते अच्। २उत्कम्पान्विते त्रि०। “विष्णयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महर्षयः” भा०अ० ३० अ०। णिनि। उत्कम्पिन् स्त्रियां ङीप्। उत्कम्पान्विते, उत्कम्पयति णिजन्तात् णिनि उत्कम्पकारके च “किमिदं हृदयोत्कम्पि मनोमम विषीदति” रामा०।

उत्कर पु० उद्+कॄ–अप्। १धान्यादीनां राशीकरणे २ प्रसा-रणे, ३ तृणापसारणे ४ तृणपदादिविक्षेपे ५ समूहे च। “तृणपर्णोत्करयुतं कटुकं विषसंयुतम्” सुश्रु०। “कोप-दोत्करसंभिन्नमयोकानामिवोत्करम्” भा०व० ११९५०। कर्मणि अप्। ६ उत्कीर्णमात्रे धूल्यादौ “अथ खनति प्राञ्चमुत्करमित्युत्किरति” शत०ब्रा० २,६,१,६,। उत्की-र्य्यतेऽत्र आधारे अप्। पांश्वादेरुत्क्षेपाधारे गर्त्तादौ, “चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः” कात्या० १,२,३२, सञ्च-रोमार्गः चात्वालोगर्त्तः उत्करस्तत्क्षेपणगर्त्तस्तयोरन्त-रालेन विहितकार्य्यार्थं सञ्चारमार्गः। “प्रणीतोत्करावसि-ष्टेषु” कात्या० १,२,४२,।

उत्करादि पु० चतुरर्थ्याम् “उत्करादिभ्यश्छः” पा० विहितछप्र-त्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्म्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर अर्क गर्त्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागर मन्त्रणार्ह इन्द्र-वृक्ष नितान्तावृक्ष आर्द्रवृक्ष”। छ उत्करीय तत्सन्नि-हितदेशादौ त्रि०।

उत्कर्ण त्रि० उन्नतः कर्णो यस्य यस्मिन् वा प्रा०ब० वा मत-लोपः। कृतकर्णोत्तोलने “उत्कर्णमुद्ग्राहितकन्धरेण” माघः।

उत्कर्त्तन न० उत्+कृत–ल्युट्। १ छेदने २ उत्पाटने “दंश-स्योत्कर्त्तनं कुर्य्यादल्पस्वयथुकस्य च” सुश्रु० उत्कर्त्तनञ्च मूढगर्भचिकित्सोपायः। सुश्रुते दर्शितः यथा। “उ-त्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदनपीडन-र्जूकरणदारणानि”। उत्कर्त्तनकर्म्मयोग्यता च पुष्प-फलालाबुकालिन्दकत्रपुसैर्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्य-विशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत्” सुश्रु० उन्नतवस्तुनः उपरिचर्म्मणाकृते तदीक्षोपरिस्थ-भूकमात्रखण्डनं न त्वक्खण्डनं यथाशक्ति ऐन्द्रं मर्म-रक्षणेन उपरितनवस्तुमात्रच्छेदनं यत्तदुत्कर्त्तनमिति शिक्षार्थमुक्तमिति तात्पर्य्यम्। २ उत्पाटच्छेदने च।

उत्कर्ष पु० उद्+कृष–घञ्। १प्राशस्त्ये २आधिक्ये ३स्वकालात् परकालाकर्षणतायाम्। यथा पतितमासिकानां स्व-काले दैवादकरणे मृतसजातीयपरमासीयतिथौ करणम् “एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते। मासेऽन्य-स्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः” इति स्मृतौ तथा विधानात्तस्य तथात्वम्। “पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः” रघुः। स्त्रीणाञ्च उत्कर्षः भर्त्तृगुणेनैव “यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि। तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा। अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽ-धमयोनिजा। शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीय-ताम्। एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः। उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्त्तृगुणैः शुभैः” मनुः। “उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह। निनीषुः कुल-मुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्” मनुः।

उत्कर्षः निमित्ततयाऽस्त्यस्य अच्। ४उत्कर्षनिमित्ते त्रि० “निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम्। रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु” या०स्मृ०। उत्क-र्षमुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदो-ऽहम्” इत्यनृतभाषणम्” मिता०। उत्कृष्यते अपकृष्टे भ्योगुणविशेषेण विभज्यत इति व्युत्पत्त्या गुणविशेषद्वारैव

अपकर्षात् विभजनम् । स च सर्वजातिषु उत्तमगुणेनैव । तत्र विप्राणां विनयविद्यादिना, राज्ञां शौर्य्यवीर्य्यादिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां नम्रतादिना । एवमन्यत्राप्यपि यथायथमूह्यम् । द्वयोर्मध्ये एकस्योत्कर्षेऽर्थे तरप् विद्वत्तरः शूरतरः बहूनां मध्ये तु तमप् । विद्वत्तमः शूरतमः इत्यादि । “उत्कर्षे हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः” सा० द० । “उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” सा० द० । “यथा वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण” सुश्रु० भावे ल्युट् । उत्कर्षणमप्यत्र न० । उत्कृष्यते कर्मणि घञ् । ५उत्कर्षान्विते । उद्धृत्य कर्षः । ६उत्पाद्याकर्षणे उद्धरणे पु० “सन्धानमुत्कर्षमिव व्युदस्य” माघः । ल्युट् । उत्कर्षणमप्यत्र न० । “स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया । वस्त्रस्योत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः” भा० स० ४६अ० ।

उत्कर्षक त्रि० उत्कर्षयति उत्+कृष–णिच् ण्वुल् । १उत्कर्षाधायके “काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते” सा० द० उद्+कृष–ण्वुल् । उत्पाद्य २कर्षणकारिणि । [त्कर्षे ।

उत्कर्षित त्रि० उत्कर्षोजातोऽस्य तारका० इतच् । जातो-

उत्कर्षिन् त्रि० उत्कर्षति उत्तोल्य कर्षति । २उत्तोल्यकर्षके उद्धारके “अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः” सा० द० धृतम् । २उत्कर्षान्विते च । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

उत्कल पु० “जगन्नाथप्रान्तदेश उत्कलः परिकीर्त्तितः” इत्युक्ते १उड्रदेशाख्ये (उड़िसा) इति ख्याते देशभेदे । स च देशः कूर्म्मविभागे प्राच्यतया बृ० सं० उक्तः तच्च उड्रशब्दे उक्तम् । वङ्गदेशापेक्षया च तस्य दाक्षिणात्यत्वमिति भेदः “उत्कलादेशितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” रघुः । ४सुद्युम्नपुत्रे राजभेदे । “मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः” इत्युपक्रम्य “सुद्युम्नस्य च दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ! । उत्कलस्योत्कला राजन् ! विनताश्वस्य पश्चिमा । दिक्पूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य तु गया पुरी” हरिवं० १० अ० इत्युक्तेश्च तस्य उत्कला ख्या पुरी आसीत् तत्सम्बन्धित्वाच्च तद्देशस्योत्कलत्वम् । उत्कलोऽभिजनोऽस्य अण् । औत्कल तद्वासिजने तद्देशानां राजा अण् । औत्कल तद्देशानां राजनि । उभयत्र बहुषु अणो लुक् । “उत्कला मेकलाः पौण्ड्राः कलिङ्गान्ध्राश्च संयुगे” भा० द्रो० ४अ० । उत्कः सन् काति का+क । २व्याधे, ३भारवाहके च शब्दमा० । ४ध्रुवपुत्रभेदे पु० । “प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः । उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ । इडायामपि भार्य्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः ! । पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत्” भाग० ४स्क० १० अ० । पञ्चगौडमध्ये ५विप्रभेदे च । “सारस्वताः कान्यकुब्जाः गौडमैथिलकोत्कलाः” ।

उत्कलिका स्त्री उद्–कल–वुन् । १उत्कण्ठायाम् कामादिजातायां २स्मृतौ च । ३तरङ्गे हला० “वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः” माघः । ४कलिकायां कोरके ५हेलायाञ्च हेमच० ।

उत्कलिकाप्राय न० “भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्” । छ० म० उक्ते गद्यभेदे

उत्कलित त्रि० क्त उद्+कल–क्त । उद्ग्रथिते

उत्कषण न० उद्+कष-ल्युट् । कर्षणे । “सद्यःसीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालम्” मेघदू० ।

उत्काका स्त्री उत्क्रान्ता काकान् अक–अच् । प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवि शब्दचि० तु उत्कारेति शब्दमाह ।

उत्काकुद् त्रि० उन्नतं काकुदमस्य “उद्विभ्यां काकुदस्य” पा० अन्त्यलोपः समा० । उन्नततालुके ।

उत्कार पु० उद्+कृ–“कॄ धान्ये” पा० घञ् । धान्यादेः विक्षेपे “उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः” भट्टिः ।

उत्कारिका स्त्री उद्+कृ–ण्वुल् । सुश्रुतोक्ते शोफादिनिवारके पाचनभेदे यथा “अथास्य षड्विधमुपक्रमा भवन्ति । अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रम्य “निर्वापणमुत्कारिका कषाय” इत्यादीनि विभज्य उत्कारिकाविषयपाचनप्रकारोदर्शितः । “निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः । तस्य संपाचनं कुर्य्यात् समाहृत्यौषधानि तु । दधितक्रसुरायुक्तधान्याम्लयोजितानि तु । स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम्” । “स्नैहिकेषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम्” । “स्नैहिकफलसारोत्कारिका वा” । “स्नुहीभावितामुत्कारिकां दापयेत्” इति च सुश्रु० ।

उत्कास पु० उत्कमस्यति अस–अण् उप० स० । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । औत्कासि तद्गोत्रापत्ये बहुषु तु अस्त्रियां तस्य लुक् । उत्कासाः । कसति क्षिप्यतेऽनेन कस करणे घञ् कासः ऊर्द्ध्वं स्य कस्य ते प्रजलस्य कासः । २ऊर्द्ध्वगतश्लेष्मोत्क्षेपकरोगभेदे च । स च अन्तःस्थितकफादेरूर्द्ध्ववायुना उत्क्षेपसाधनं रोगःकासनामख्यातः ।

उत्कासिका उत्कमूर्द्ध्वमस्यति अस–ण्वुल् । ऊर्द्ध्वं श्लेष्मक्षेपके रोगभेदे ।

उत्कासन न० उत् ऊर्द्ध्वस्थस्य कस्य आसनं क्षेपणम् अस+णिच्–ल्युट् । अन्तःस्थकफरूपस्य कस्य ऊर्द्ध्वदेशेन निस्सारणरूपे व्यापारे । "आहारयोगस्य प्रहीनाङ्गुलस्थानि श्लेष्मोत्कासनप्रधमनैर्निर्हरेत्" । "सन्धिगतः पीड्यमानो न प्रवर्त्तेत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणेषु च स्फुरति" सुश्रु० । (कासीकरान)

उत्किर त्रि० उद्–कॄ कर्त्तरि श । उत्क्षेपके । "पुष्परेणूत्किरैर्वातैः" रघुः "निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः । "आसु तास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु" कुमा० "शाखिभिः कुसुमोत्किरैः" भट्टिः

उत्कीर्ण्ण त्रि० उद्+कॄ–क्त । १उत्क्षिप्ते, २क्षतवेधे च "मणौ वज्रसमुत्कीर्णे" रघुः । ३ऊर्द्ध्वं क्षिप्ते च "रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः" रघुः।४लिखिते "उत्कीर्णापि विभ्रमभते" काद०।

उत्कीर्त्तन न० ऊर्द्ध्वैः कीर्त्तनम् । देवनामादेः उच्चैः कथने ।

उत्कीर्त्तित त्रि० उद्+कीर्त्त–क्त । उच्चैः कथिते । [हारा०।

उत्कुट न० कुट–सङ्कोचे क उन्नतं कुटो यत्र । उत्तानशयने

उत्कुण त्रि० उत्तोल्य कुणयते हिंस्यते कुण–हिंसने अद० चुरा० कर्म्मणि अच् । उत्तोल्य हिंस्ये (छारपोका) ख्याते कीटभेदे हेमच० ।

उत्कूट पु० उन्नतं कूटमस्य । छत्रे हारा० ।

उत्कूल त्रि० उत्क्रान्तः कूलात् निरा० स० । १उत्क्रान्तकूले नद्यादौ । कूलमुद्गतः प्रा०स० । २कूलप्राप्ते । तत्करोतीत्यर्थे णिचि कर्म्मणि क्त । उत्कूलित । कूल प्रापिते त्रि० । "प्रतिपथोत्कूलितशैवलाम्भः" माघः ।

उत्कृति स्त्री षड्विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । "उक्तात्युक्त" इत्युपक्रम्य "विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः" वृ० र० ।

उत्कृत्य अव्य० उद्+कृत–ल्यप् । १उत्कर्त्तनं कृत्वेत्यर्थे । "उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि" मालती० । ऋदुपधत्वात् कर्म्मणि क्यप् । २उत्कर्त्तनीये छेदनीये त्रि० ।

उत्कृष्ट त्रि० उद्+कृष–क्त । १प्रशस्ते २उत्तमे ३उत्कर्षान्विते "ब्रह्माधममभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः" "वयसा दशवर्षाणां नाड्योत्कृष्टेनेदने" "कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत्" "बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते" इति च मनुः। ४कर्षणयुक्ते क्षेत्रादौ च । अतः अतिशये तरप् तमप् च उत्कृष्टतरः उत्कृष्टतमः ।

उत्कृष्टभूम पु० उत्कृष्टा भूमिर्यत्र बा० अच् समा० । प्रशस्तभूमौ देशे जटा० अभिधानात् पुंस्त्वम् ।

उत्कोच पुंस्त्री उद्गतः कोचः सङ्कोचः कार्य्यप्रतिबन्धोयेन । अन्याय्यकर्म्मकरणार्थं स्वार्थप्रतिबन्धनिरासाय वादिप्रतिवादिभ्यां दाने (घुस्) इति ख्याते । "तथोत्कोचपरीहासव्याजाधस्तुक्रयोगतः" अदत्तगणनायां नारदः । "उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" या० स्मृ० । उत्कोचदत्तस्यादत्तत्वं यथा "दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड़शात्मकमिति" सामान्यतोऽभिधाय "अदत्तं तु भयक्रोधेत्यादिना षोडशविधादत्तप्रदर्शनारदेन दर्शिताः अदत्तायन्ते तत्रोदाहृतम् ११२पृष्ठे दृश्यम् "उत्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिराशार्थमधिकृतेभ्योदत्तम्" मिता०

उत्कोचक पु० उत्कोचे उत्कोचद्रव्यग्रहणे प्रसृतः बा० कन् । १उत्कोचग्राहिणि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा" इत्युपक्रम्य "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान्" मनुः । २धौम्याश्रमान्तिके तीर्थभेदे "यवीयान् देवलस्यैव वने भ्राता तपस्यति । धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छत" । "तत्र उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौमाश्रमं ततः" भा०आ०१८२अ० ।

उत्क्रम पु० उद्+क्रम–घञ् अवृद्धिः । व्युत्क्रमे, विपरीतक्रमे "क्रमोत्क्रमाभ्यां पञ्चादिमानम्" ज्यो० त० । "अथोत्क्रमायानुपक्रमाय शतमानं भवति" शत० ब्रा० १२, ४,२,१० । उद्+क्रम–घञ् । २उत्क्रान्तौ ऊर्द्ध्वगतौ ।

उत्क्रमण न० उद्+क्रम–ल्युट् । १अपसरणे "सोमवदुत्क्रमणमपगमनम्" कात्या० १६,५,१७ । २देहात् जीवादेरपसरणे "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" कठोप० अस्य भाष्यं यथा "तत्र शतञ्च शतसंख्याका एका च सुषुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः शिरास्तासां मध्ये मूर्द्धानं भित्त्वाऽभिनिःसृता निर्गता एका सुषुम्णा नाम तयाऽन्तकाले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तया नाड्योर्द्ध्वमुपरि आयन् गच्छन्नादित्यद्वारेणामृतत्वममरणधर्मत्वमापेक्षिकम् । "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति स्मृतेः । ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान् ब्रह्मलोकगतान्, विष्वङ् नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्ती-

भयेः"। तत्रोत्क्रमणप्रकारः वृ० उ० ६,२,४,भा० दर्शितो यथा "तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्ज्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढमुत्सर्ज्जद्याति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति" ३५ क०। स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं वोडुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव" ३६ क०। "तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्व्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति" ३८ क०। "स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्तते तथा रूपज्ञो भवति १। एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति। तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते पूर्व्वप्रज्ञा च" ४ब्रा०१क०।

अत्र शाङ्क०भाष्यं यथा। "इत आरभ्यास्य संसारोवर्ण्यते। यथायमात्मा स्वप्नान्ताद्बुद्धान्तमागत एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रतिपत्स्यत इत्यत्राह दृष्टान्तः। तत्तत्र यथा लोके अनः शकटं सुसमाहितं सुष्ठु भृशं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनोलूखलमुसलशूर्पपिठरादिनान्नाद्येन च सम्पन्नं सम्भारेणाक्रान्तमित्यर्थः। तथा भाराक्रान्तं उत्सर्ज्जच्छब्दं कुर्व्वद्यथा यायाद्गच्छेत् शाकटिकेनाधिष्ठितं सत्। एवमेव यथोक्तदृष्टान्तोऽयं शारीरः शरीरे भवः। कोऽसौ आत्मा लिङ्गोपाधिर्यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसञ्चरति यस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणम्। स प्राज्ञेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमानस्तथा चोक्तम्" "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते" इति। उत्सर्ज्जन् याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव। तथा च श्रुत्यन्तरम् "कस्मिन्न्वहमित्यादि" "ध्यायतीवेति" च। अत एवोक्तं प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्ज्जन् याति तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्ज्जन्मर्म्मसु निःकृत्यमानेषु दुःखवेदनयार्त्तः शब्दं कुर्व्वन् याति गच्छति। तत्कस्मिन् काले? इत्युच्यते। यत्रैतद्भवत्येतदिति क्रियाविशेषणमूर्द्ध्वोच्छ्वासी यत्रोर्द्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः। दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोः। ईदृशः कष्टः खल्वयं संसारो येनोत्क्रान्तिकाले मर्म्मसूत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखवेदनार्त्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य। तस्माद्यावदियमवस्था नागमिष्यति तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह कारुण्याच्छ्रुतिः ३५ क०। तस्योर्द्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन् काले? किं निमित्तं? कथं? किमर्थं? वा स्यादित्येतदुच्यते। सोऽयं प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डो यत्र यस्मिन् कालेऽयमणिमानमणोर्भावमणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः नि एति निगच्छति। किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णः कार्श्यं गच्छति उपतपतीत्युपतपन् ज्वरादिरोगस्तेनोपतपता वा उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितयान्नं भुक्तं न जरयति ततोऽन्नरसेनानुपचीयमानः पिण्डः कार्श्यमापद्यते तदुच्यते उपतपता वेति अणिमानं निगच्छति। यदात्यन्तकार्श्यं प्रतिपन्नो ज्वरादिनिमित्तैस्तदोर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति। यदोर्द्ध्वोच्छ्वासी तदा सुसमाहितसम्भारशकटवदुत्सर्ज्जन् याति जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यं भाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते। यदाऽसावुत्सर्ज्जन् याति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त उच्यते। तत्तत्र यथाम्रं वा उडुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलं विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तताख्यापनार्थम्। अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यसंख्यातानि च। एतदपि वैराग्यार्थमेव। यस्मादयमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्ये वर्त्तत इति। बन्धनाद्बध्यते येन वृन्तेन स बन्धनकारणो रसो यस्मिन् वा बध्यत इति वृन्तमेवोच्यते बन्धनम्। तस्माद्रसाद्वृन्ताद्वा बन्धनात्प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तम्, एवमेवायं पुरुषो लिङ्गात्मा लिङ्गोपाधिःएभ्योऽङ्गेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः संप्रमुच्यते सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्यते न सुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन्। किन्तर्हि सह वायुनोपसंहृत्य, पुनः प्रति-

न्यायं पुनःशब्दात् पूर्वमप्ययं देहाद्देहान्तरमसकृद्गतवान् यथा स्वप्नबुद्धान्तौ पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः। प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति कर्म्मश्रुतादिवशादाद्रवति। किमर्थम्? प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः। सप्राण एव हि गच्छति ततः प्राणायेत्येतेन विशेषणमनर्थकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति। तेन ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धिः। न प्राणसत्तामात्रेण तस्मात्तादर्थ्येन युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति" ३६। "तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति? ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियाप्रयुक्ता? आहोस्वित्तत्कर्म्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति परलौकिकशरीरकर्तृ णीव भूतानीत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः। तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्त एवाभिसमायन्त्याभिमुख्येन समायान्त्येकीभावेन तमभिमुखा आयान्त्यनाहूता एव राज्ञा केवलतज्जिगमिषाभिज्ञाः। एवमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम्" ३८।

"स यत्रायमात्मेति संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम्। तत्रायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्युक्तम्। तत् सम्प्रमोक्षणं कस्मिन् काले कथं वेति? सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते। सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन् काले अबल्यमबलभावं नि एत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्यमित्युपचर्य्यते अबल्यं न्येतीति। न ह्यसौ स्वतोऽमूर्त्तत्वादबलभावं गच्छति तथा सम्मोहमिव संमूढता संमोहोऽविवेकाभावः संमोहमिव नि एति निगच्छति न चास्य स्वतः संमोहोऽसंमोहो वास्ति नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् तेनेवशब्दः संमोहमिव न्येतीति। उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः संमूढोऽयमिति। अथ वोभयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्योऽबल्यमिव न्येतीत्यसम्मोहमिव न्येतीति। उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् समानकर्तृकनिर्द्देशाच्च। अथास्मिन् काल एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदास्य शारीरस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः सम्प्रमोक्षणम्। कथं पुनः सम्प्रमोक्षणं, केन वा प्रकारेणात्मानमभिसमायन्ति? इत्युच्यते। स आत्मा एतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोऽवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः। ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददानः आभिमुख्येनाददानः संहरमाणस्तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणं सम्यगिति न तु स्वप्ने निर्लेपेन समभ्यादानमस्ति त्वादानमात्रम्। "गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुः" "अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय शुक्रमादायेत्यादि" वाक्येभ्यः हृदयमेव पुण्डरीकाकाशमन्ववक्रामत्यन्वागच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति। न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्युक्तत्वात्। बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन्। कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते। स यत्रैष चक्षुषि भवश्चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्म्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन् वर्त्तते। मरणकाले त्वस्य चक्षुषोऽनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते। तदेतदुक्तम् "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि"। पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्ति तथा स्वप्स्यतः प्रबुध्यतश्च। तदेतदाह। चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन् काले पराङ् पर्यावर्त्तते परि समन्तात् पराङ् व्यावर्त्तत इति तथाऽत्रास्मिन् कालेऽरूपज्ञो भवति मुमूर्षुर्हि रूपं न जानाति। तदायमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति स्वप्न इव। एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना। पार्श्वस्था आहुर्न पश्यतीति। तथा प्राणदेवतानिवृत्तौ प्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना। तदा न जिघ्रतीत्याहुः। समानमन्यत्। जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयत इत्याहुः। तथा न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुस्तदोपलक्ष्यते देवतानिवृत्तिः करणानाञ्च हृदय एकीभावः तत्र हृदय उपसंहृतेषु तेषु योऽन्तर्व्यापारः स कथ्यते। तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत्। अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते खद्योतवत् प्रकाश इव स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च तेनात्मज्योतिःप्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिर्निर्गच्छति निष्क्रामति। तथाऽऽथर्वणे "कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि? कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति? स प्राणमसृजतेति" तत्रात्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं करणम्। बुद्ध्यादि

तद्यूर्म्तज्जीवनं योऽन्तरात्मा जगतस्तस्युषश्च। तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निःक्रममाणः। केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते। चक्षुष्टो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात्। मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत्। अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो यथाकर्म यथाश्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः। सर्वाधिकारस्थानीयोराज प्राणोऽनूत्क्रामति तञ्च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति। यथाप्रधानान्वाख्यानमियम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम्। एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्नइव विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशादस्वतन्त्रः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् नैव तु तल्लभ्यते अतएवाह व्यासः “सदा तद्भावभावितः” इति कर्मणानुद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वोलोक एतस्मिन् काले सविज्ञानोभवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यमभ्यवक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः। तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मानुसेवनं परिसंख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तैः कर्त्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतोविधेयोऽर्थो दुश्चरिताच्चोपरमणम् न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्सम्पादयितुम् कर्मणानीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् “पुण्योवै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” इत्युक्तेः एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशाखोपनिषदः प्रवृत्ताः नहि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वात्यन्तिकस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः शकटवत्सम्भृतसम्भार उत्सर्जन्यातीत्युक्तं किंपुनस्तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं यद्भुङ्क्ते शरीराद्यारम्भकञ्च यत्तत् किम्? इत्युच्यते। तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा अविहिता ऽप्रतिषिद्धा च तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं चाविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञातीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः। सा च वासनाऽपूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके चाङ्गं भवति। तेनासावप्यन्वारभते नहि तया वासनया विना केनचित् कर्म कर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते नह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां त्विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते, दृश्यते च केषाञ्चित् कासुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलम् कासुचिदत्यन्तसौकर्ययुक्तास्वप्यकौशलम् केषाञ्चित्, तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषाञ्चित्कौशलाकौशले दृश्येते तच्चैतत् सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तं, तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते, तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम्। यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत्। यथा इष्टदेहसंयोगभोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः” भा०।

शा०सू० भाष्ययोः उत्क्रमणप्रकारः प्रपञ्चितो यथा “वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च” सू०। “अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममन्वाचष्टे समाना हि विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति। अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः “अस्य सोम्य! पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायामिति” किमिह वाच एव वृत्तिमत्याः मनसि सम्पत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति? विशयः। तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति। इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यत इति। कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति। सत्यमेतत् पठिष्यति तु “परेण तु अविभागवचनादिति”। तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते। तत्त्वप्रलयविवक्षायान्तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैव विशिंष्यादविभाग इति। तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्तावस्थितायामित्यर्थः। कस्मात्? दर्शनात्। दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारोमनोवृत्तौ विद्यमानायाम्। न तु वाच एव वृत्तिमत्यामनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते। ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्यय इत्युक्तं नेत्याह अतत्प्रकृतित्वात् यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य

तत्र वयोनाम्नोऽपूर्वेव वृत्तावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति अप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे वाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दः, इत्यत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः" भा० । "अतएव च सर्वाण्यनु" सू० । "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः" इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते तत्रापि एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्त्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन" भा० । "तन्मनः प्राण उत्तरात्" सू० । "समधिगतमेतत् वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिर्विवक्षितेति । अथ यदुत्तरं वाक्यम् "मनः प्राण इति" किमत्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता उत वृत्तिमत्सम्पत्तिरिति ? विवक्षितायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवेति श्रुत्यनुग्रहात्तत्प्रकृतितोपपत्तेश्च तथा हि "अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमयः प्राण" इत्यत्र अन्नयोनि मन आमनन्ति अब्योनिञ्च प्राणम् । आपश्चान्नमसृजन्तेति श्रुतेः "अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदप्सु प्रलीयते- अन्नं हि मनः, आपश्च प्राणः, प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदप्यागृहीतबाह्येन्द्रियवृत्तिमनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तरवाक्यादवगन्तव्यम् । तथा हि सुषुप्सोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः प्रकृतित्वम् । नैतत्सारं न हीदृशेन प्राणाडिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यन्ने मनः सम्पद्येत अप्सु चान्नं अप्स्वेव च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्यये तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम्" भा० । "सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः" सू० । "स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन् वृत्तिलयो न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षे जीवे ? इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवतीति" हि श्रुत्यन्तरम् अध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति" पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति तदनुवृत्तितां चेतरेषाम्, "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति" । "सविज्ञानो भवतीति" चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति ! ननु "प्राणस्तेजसीति" श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते । नैष दोषः अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं तर्हि "प्राणस्तेजसीति" श्रुतिरित्यत आह" भा० । "भूतेषु तच्छ्रुतेः" सू० । "स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् "प्राणस्तेजसि" इत्यतः श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः "सोऽध्यक्षः" इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि स्रुघ्नात् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्यैवैतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता तेजः श्रूयते "प्राणस्तेजसि" इत्यत आह" भा० । "नैकस्मिन् दर्शयतो हि" सू० । "नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने "आपः पुरुषवचसः" इति । तद्व्याख्यातं "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः "पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमय" इत्याद्या । स्मृतिरपि "अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः । ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः" इत्याद्या । ननु चोपसं-

हुतेषु करणेषु शरीरान्तरमेषामेवाग्नौ आवन्तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्म्माश्रयतां निरूपयति "तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव तदूचतुः अथ ह यत् प्रशशंसतुः कर्म्म हैव तत् प्रशशंसतुरिति"। तत्रोच्यते। तत्र कर्म्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्म्माश्रयतोक्ता इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम्। प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्म्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् तस्मादविरोधः" भा०। "समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य" सू० "सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना ? किं वा विशेषवतीति ? विशेषवतीति तावत् प्राप्तम्। भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय भूतान्याश्रीयन्ते न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति" "अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते" इति श्रुतेः। तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः। ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत्, न स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्त्तनात्। तथा हि "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपासति नामेति" च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते "स आत्मा तत्त्वमसीति" प्रतिपादयितुम्। प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः। तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। समानैषोत्क्रान्तिः वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति अविशेषश्रवणात्। अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्म्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षं नाड्याद्वारमाश्रयते तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम्। नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति"। अत्रोच्यते। अनुपोष्य चेदम् अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते। सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च। न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः" भा०। "तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात्" सू०। "तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यत इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी-पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते। तत्रात्यन्तिकएव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्व्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम्। तस्मादात्यन्तिकोऽयमविभागापत्तिः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्तेजआदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमाऽपीतेरा संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते। "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" इत्यादिसंसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्व्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्यादविद्याशास्त्रञ्च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः" भा०। "सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः" सू०। "तच्चेतरभूतसहितं तेजोजीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथा हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः अतएव च देहान्निर्गच्छन्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते" भा०। "नोपमर्द्देनातः" सू०। "अतएव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्द्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते" भा०। "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा" सू०। "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानाति। तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यत इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" भा०। "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" सू०। "अमृतत्वञ्चानुपोष्येत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति। "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति"। अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेन्नेत्युच्यते। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात्। कथमवगम्यते। "न

तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति" शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात्। सम्बन्धसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते। तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते न देहः। न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात् प्राणा उत्क्रामन्ति सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः। सप्राणस्य प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते" भा०। "स्पष्टो ह्येकेषाम्" सू०। "नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिः प्रतिषेधस्य देह्यपादानत्वादिति। यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते। तथा ह्यार्त्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्त्याहो स्विन्न?' इत्यत्र "नेति होवाच याज्ञवल्क्यः" इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्कायाम्" "अत्रैव समवनीयन्त" इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये "स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते" इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादीनि समामनति "देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः"। तत्सामान्यात् "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त" इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयम्। येषां पञ्चमीपाठः तेषान्तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः। अपि च "चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्येवमविद्वद्विषये सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा "इति नु कामयमान" इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् "अथाकामयमान" इति व्यपदिश्य विद्वांसं, यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात्। तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय। न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात्। "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति चैवं जातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति" भा०। "स्मर्य्यते च" सू०। स्मर्य्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः। "सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः। देवा अपि च मार्गेषु मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति। ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्य्यते शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे पित्रा त्वनुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्रावेति"। न सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्। नह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः। तथा च तत्रैवोपसंहृतम्। "शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वान्तरिक्षगः। दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवदिति। तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः। गतिश्रुतीनान्तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः" भा० "तानि परे तथा ह्याह" सू०। "तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते। कस्मात्? तथा ह्याह श्रुतिः "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति"। ननु "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा" इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्म। न सा खलु व्यवहारापेक्षा पार्थिवाद्याः कलाः पृथीव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति। इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति तस्माददोषः" भा० "अविभागो वचनात्" सू०। "स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्विन्निरवशेष? इति। तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरिति। कुतः? वचनात्। तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति "भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवतीति"। अविद्यानिमित्तानाञ्च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः। तस्मादविभाग एवेति" भा०। "तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया" सू०। "समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता। संप्रति त्वपराविद्याविषयामेव चिन्तामनुवर्त्तयति। समाना चासृत्युपक्रमा चाद्विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीमुत्क्रमं दर्शयति। तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयम्। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति" श्रुतेः। तदग्रज्वलनम्। तत्पूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति "चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इति। सा किमविशेषेणैव विद्वदविदुषोर्भवति? अथास्ति कश्चिद्-

कुतो विशेषनियमः ? इति विचिकित्सायां श्रुतिविशेषाद नियममाप्राप्तयाचष्टे । समानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयायतनद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ? विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसम्बन्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंश्च तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान् मूर्धन्ययैव शताधिकया शतादतिरिक्तया एकशततमया नाड्या निष्क्रामति इतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति “शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति” भा० । “रश्म्यनुसारी” सू० । “अस्ति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश”इति हार्दविद्या “अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म”इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् “अथ एता हृदयस्य नाड्य” इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वोक्तम् । “अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत”इति । पुनश्चोक्तम् “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति” । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदह्न्येवेति संशये सति अविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते” भा० । ‘निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च” सू० । ‘अस्त्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि सिराकिरणसम्पर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः “अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः” इति । निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशिरेष्विव दिनेषु । “अहरेवैतद्रात्रौ विदधातीति” चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते योऽहनि प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति” । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धार्हं शरीरं स्यात् पावकादिसम्पर्कात् । “स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति” च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्म्यनुसारित्वम्” भा० । “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे”सू० । “अत एवोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् “आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासान् तानिति” च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” इति । ननु च “यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति” कालप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते भा० । “योगिनः प्रति च स्मर्य्यते स्मार्त्ते चैते” सू० । ‘योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्य्यते स्मार्त्ते चैते योगसांख्ये न श्रौते । अतो विषयभेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्त्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । “नन्वग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्” । “धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनमिति” श्रौतावेव देवपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते । “तं कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिका गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति भा०”

उत्क्रमणीय त्रि० उद्+क्रम-कर्मणि अनीयर् । अतिक्रमणीये “न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयाणमरणं प्रति” भा०व०८५अ० । उद्क्रमणस्येदम् छ । उत्क्रमणसम्बन्धिनि त्रि० ।

उत्क्रान्त त्रि० उद्+क्रम–कर्त्तरि क्त । १अतिक्रान्ते देशा-
देः कालान्तरप्राप्ते २अपक्रान्ते मृते च । "उत्क्रान्तानामविषा-
योपरिष्टात्" माघः "उत्क्रान्तानां मृतानाम्" मल्लि० ।

उत्क्रान्ति स्त्री उत्+क्रम–क्तिन् । देहादुत्क्रमणे अप-
क्रमे च उत्क्रमणशब्दे विवृतिः ।

उत्क्रोश पु० उद्+क्रुश–अच् । १कुररीपक्षिणि । अयञ्च
पक्षी सुश्रु० जलचरमध्ये प्लवत्वेन संचारित्वेनोक्तः ।
"हंससारसक्रौञ्चेत्याद्युपक्रमे "मद्गुगूत्क्रोशकाचाक्षेत्यादयो-
मुक्त्वा "प्लवाः संचारिण" इत्यन्तेन । "उत्क्रोशरसः संसिद्धा
मनःशिलायुक्तां नयाम् पायवेत्" सुश्रु० । २उच्चैःक्रन्दिनि
त्रि० । ततः चतुरर्थ्याम् उत्करा० छ । उत्क्रोशीय
तत्सन्निकृष्टे देशादौ ।

उत्क्लेदिन् त्रि० उद्+क्लिद–णिच्–णिनि । ऊर्द्ध्वतः क्लेद-
कारके आर्द्रीकारके "मधु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वाता-
नुलोमनम्" सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

उत्क्लेश पु० उद्+क्लिश–घञ् । ऊर्द्ध्वगवायुकृते क्लेशे च
"उत्क्लिश्यमानं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितम् । हृ-
दयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत्" इत्युक्तल-
क्षणः रोगभेदः । "गुरुपाकवदविरुद्धतया कफोत्-
क्लेशेन च" "क्षिप्रमुत्क्लेशजननम्" "तृष्णाक्लमकफोत्-
क्लेशच्छर्द्दिदाहनिवारणम्" सुश्रु० ल्युट् । उत्क्लेशन-
मप्यत्र न० "दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वम्" सुश्रु० ।

उत्क्लेशक त्रि० उद्+क्लिश–णिच्–ण्वुल् । १उत्क्लेश-
कारके "कौशिकस्थलकः करभक इत्युपक्रमे "कीटः शुचिः-
शरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः" । एते ह्यग्निप्रकृतय-
श्चतुर्विंशतिरेव च" सुश्रुतोक्ते २अग्निप्रकृतिके कीटभेदे ।
उत्क्लेशिन् उद्+क्लिश–णिनि । १ऊर्द्ध्वगवायुक्लेश-
क्लेशकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अन्तोभूतं कफोत्-
क्लेशि न हितं तत् पिपासवे" सुश्रु० ।

उत्क्षिप्त त्रि० उद्+क्षिप्–क्त । १ऊर्द्ध्वं क्षिप्ते "नवं नवोत्-
क्षिप्तगजेन्द्रकान्तिना" "उत्क्षिप्तपुच्छवलयतांशुकरावलम्बैः"
माघः २उच्छ्रिते च । (रक्षिभिः) उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा
कुर्य्याच्च सततादिभिः" भा०व० १५ अ० "गुल्मो यत्र
स्थितेन योधवर्गेण चतुर्दिगवस्थितारिमयोद्देशात् बाणा-
दिना प्रहन्तुं" । मत्स्ये "ताडयन्नुत्क्रान्तमुत्क्षिप्तगुल्मैः
परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः" नीलक० । धुस्तूरे पुंल्लिङ्ग्य० ।
तस्य फलसेवने अङ्गानामुत्ताश्रकत्वात्तथात्वम् ।

उत्क्षिप्तिका स्त्री धस्तविग्रः धुस्तूरस्य कन् स्त्रीत्वात् टापि
चात इत्वम् । धुस्तूराकारे कर्णभूषणभेदे हेमचन्द्रः ।

उत्क्षेप पु० उद्+क्षिप–घञ् । १ऊर्द्ध्वक्षेपणे "पक्षोत्क्षेपाद्-
परिमिलदुत्क्षणसारप्रभाणाम्" नैष० । "पक्षोत्क्षेपात्
समोदितः" सुश्रु० । कर्त्तरि अच् । २उत्क्षेपकारके त्रि०

उत्क्षेपक त्रि० उद्+क्षिप–ण्वुल् । १ऊर्द्ध्वं प्रक्षेपके २वस्त्रा-
द्यापहारके चौरे च । "उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंश-
हीनकौ । कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ" या०
स्मृ० वस्त्राद्युत्क्षिप्यापहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिवद्ध
सुवर्णादि विस्रंसीकृत्य वा योपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः
तौ यथाक्रममङ्गुष्ठस्य सन्दंशकेन तर्जन्यङ्गुष्ठेन हीन
कौ कार्य्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपाद
तस्य तदेकस्य करपादैकस्य हीनं ययोस्तौ करपादैकहीनकौ-
कार्य्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकैकं करस्यादश्च
विज्ञ्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्य
विषयम् । "तदङ्गच्छेद इत्युक्तोदण्ड उत्तमसाहस" इति
नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध एव । तथा च मनुः
"अङ्गुलीं ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये
हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति" मिता० ।

उत्क्षेपण न० उद्+क्षिप–ल्युट् । १ऊर्द्ध्वक्षेपणे । "उत्क्षेपणं
तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्ये-
तानि पञ्च च" भाषा० "उत्क्षेपणमवक्षेपण-
माकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" कणा० सू०
"इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् ।
अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वग-
मनत्वानि कर्म्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः । मन्वेत-
दनुपपन्नं गमनस्य कर्म्मपर्य्यायत्वात् सर्व्वत्र गच्छतीति प्र-
ईत्याद्युत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परा-
त्यन्ताभावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्यानुभवात्
कर्म्मत्वव्याप्या जातय इति चेत् सत्यं कर्म्म-
पर्य्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनो-
र्द्ध्वज्वलनतिर्य्यग्गमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजा-
मेकेन गमनेन सङ्ग्रहार्थं वस्तुतो गमनत्वमपि कर्म्मत्वव्याप्या
पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो
मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा
भाक्तः आश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौण-
मुख्यसाधारणो धर्म्मः गमनत्वजातेस्त्वनियतदिग्देशसंयो-
गविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भ्रमणादिषु
सर्व्वत्रेति गमनपदवाच्यत्वमेव तेषां यद्यर्थमिति । निष्क्र-

गमनत्वप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्म्मणि गृहाद् गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जातिसङ्करः स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रणाल्या निष्क्रम्यापरां प्रविशति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतदध्यवसेयम् । उत्क्षेपणादौ तु मुसलमुत्क्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्ते तावदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् मुसलेऽप्युत्क्षेपणाख्यं कर्म्म युगपद्वा तत ऊर्द्ध्वमुत्क्षिप्तयोर्हस्तमुसलयोरवक्षेपणेच्छाजनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्धस्तनोदनाच्च युगपदेव हस्ते मुसले चावक्षेपणम् उलूखलपातानुकूलं संजायते ततो दृढतरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुसलस्योर्द्ध्वगमनं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव मुसलस्योत्पतनं तच्च गमनमात्रं नतूत्क्षेपणं, भाक्तस्तूत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुलोमप्रतिलोमवायुद्वयसङ्घट्टवशाद्वाय्वोस्तत्प्रेरिततृणतूलकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो भाक्तः । एवं स्रोतोद्वयसङ्घट्टवशाज्जलोर्द्ध्वगमनेऽपि । एवमुत्क्षेपणावक्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्संयुक्तमुसलतोमरादिष्वेव मुख्यः । भवति हि हस्तमुत्क्षिपति तोमरमुत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि" उपस्कारः ।

उत्क्षेपणञ्च श्रौते कर्म्मणि गोघ्राणायोग्यदेशक्षेपणे भवति तथा हि । "मृतयोः शत्या वेणुयष्ट्यां वा कुम्भे वाऽऽसञ्चोभवतः स्थाणुवल्मीकयवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणमदाहजन्येतत्" कात्या०५,१०,२१ । "उत्क्षेपणवदिति गोरघ्राणदेशम्" कर्कः यजु० ३,६१ मन्त्रव्या० "गोभिराघ्रातुमशक्यत्वादिति" वेददी० तत्पदं व्याख्यातु । "अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात्" शकु० । करणे ल्युट् । २धान्यमर्द्दनकाष्ठादौ मेदि० ३उदञ्चने ४तोड्डणपत्रे च हेमच० । कर्म्मणि ल्युट् ।५व्यजने न०।

उत्खचित त्रि० उद्+खच-बन्धे क्त । १उद्ग्रथिते २रचिते च । "कुसुमोत्खचितान् वलीभृतः" रघुः । [शब्दच० ।

उत्खला स्त्री उद्+खल-जन्मार्थे-अच् । मुरानामगन्धद्रव्ये

उत्खात त्रि० उद्+खन-क्त । १उन्मूलिते २उत्पाटिते "फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" रघुः । "रथेनानुत्खातस्तिमितगतिना शकु० भावे क्त । ३उत्खनने न० । उत्खातकेलिः ।

उत्खातकेलि पु० उत्खातमुत्खननमेव केलि । "उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते" इत्युक्तलक्षणे वृषगजादेः शृङ्गादिना मृत्तिकाखननरूपक्रीडायाम् ।

उत्खाय अव्य० उद्+खन-ल्यप् । उत्खायेत्यर्थे । "वङ्गानुत्खाय तरसा" रघुः पक्षे उत्खन्येत्यप्यत्र । [अमरः ।

उत्खेद पु० उद्+खिद-भावे घञ् । छेदने उद्+खदधातौ उदा० ।

उत्त त्रि० उन्द-क्लेदने क्त वा तस्य नः । क्लिन्ने आर्द्रवस्तुनि

उत्तंस पु० उद्+तसि-अच् । १कर्णाभरणे, २शिरोभूषणे च । "नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि" सा०द० । अस्य कर्णभूषणवाचकत्वेऽपि कर्णपदसमभिव्याहारे भूषणमात्रपरता तत्काले कर्णस्थितत्वद्योतनार्थं वा कर्णादिशब्दप्रयोगः ।

उत्तट त्रि० उत्क्रान्तं तटम् अत्या० त० । तटपर्य्यन्ताप्लावके "उत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम्" रघुः ।

उत्तप्त त्रि०उद्+तप-क्त । १संतप्ते २शुष्कमांसे न०भावे क्त । ३उत्तापे न० । उद्गतं तप्तं तापो यस्य ।४स्नाते त्रि०मेदि०

उत्तब्ध त्रि० उद्+स्तम्भ-क्त । १ऊर्द्ध्वस्तब्धे २ऊर्द्ध्वावस्थिते ।

उत्तम त्रि०उद्+तमप् । १उत्कृष्टे । "ज्योतिषामुत्तमोदेव । दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्" दीपमन्त्रः "यदस्तत्वा तमसस्तुत्तमं तमः" माघः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीता । द्विजोत्तमः नरोत्तमः नृपोत्तम । "धर्मोऽधर्मविदुत्तमः" विष्णुसह० । उत्-उद्गतः अतिशये तमप् । २विष्णौ पु० । "अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः" विष्णुसह० । "धातुरुत्तम इति नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन । सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्य उत्कृष्टश्चिदात्मेत्यर्थः धातुर्विरिञ्चेरुत्कृष्ट इति वा । नामद्वयं वा कार्य्यकारणप्रपञ्चधारणात् धातुश्चिद्धातुः उत्तमः सर्वेभ्य उद्गतत्वादुत्तमः" भा० । ३अन्त्ये । "उत्तमैकाभ्याञ्च" पा० । "उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः" सि० कौ० । उत्तानपादस्य पुत्रभेदे ४ध्रुवस्य भ्रातरि पु० स च उत्तानपादस्य सुरुचौ भार्य्यायामुत्पन्नः । "जाये उत्तानपदस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः । सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः । एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् । उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत" भा०४स्क० ८अ० । "उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा । हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं

गता" भा० ४,स्क० १०अ०। प्रियव्रतस्य पुत्रभेदे स एव तृतीयमनुः यथोक्तं भाग० ८स्क० १अ०। "तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः। पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप!। वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः। सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्। धर्मस्य सूनृतायान्तु भगवान् पुरुषोत्तमः। सत्यसेन इति ख्यातः जातः सत्यव्रतैः सह"। हरिवं० ७अ० तु औत्तमिरिति नाम पठितः यथा। "स्वायम्भुवोमनुस्तात! मनुः स्वारोचिषस्तथा। औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा। वैवस्वतश्च कौरव्य! साम्प्रतो मनुरुच्यते" इति सप्तमनूनुद्दिश्य। "इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप!। वसिष्ठपुत्राः सप्तासन् वासिष्ठा इति विश्रुताः। हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जा नाम सुतेजसः। ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान् निबोध तान्। औत्तमेयान् महाराज! दश पुत्रान् मनोरिमान्। इष ऊर्ज्जस्तनूर्ज्जश्च मधुर्माधव एव च। शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च। भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम्"। तत्र सर्वे इत्थं औत्तमिः। ऋषिपुत्रादिनामभेदस्तु कल्पभेदादविरुद्धः"। [रत्नमा०।

उत्तमफलिनी स्त्री० नित्यक०। (क्षीराइ)। दुग्धिकाख्ये

उत्तमर्ण पु० उत्तमम् ऋणमस्य। ऋणप्रयोजके (महाजन)। उत्तमर्णस्य ऋणादिग्रहणधर्मो विष्णुना दर्शितो यथा "अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम्। सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्युः। अकृतामपि वत्सरातिक्रमेण यथाविहिताम्। आध्युपभोगे वृद्ध्यभावः। दैवराजोपघातादृते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात्। अन्तर्वृद्धौ प्रविष्टायामपि। न स्थावरमाधिमृते वचनात्। गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात्। दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्याग्रहणतस्ततः परं न वर्द्धते। हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा, धान्यस्य त्रिगुणा, वस्त्रस्य चतुर्गुणा, सन्ततिः स्त्रीपशूनाम्। किण्वकार्पाससूत्रचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया, अनुक्तानां द्विगुणा। प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित् साधयन् राज्ञो वाच्यः स्यात्। साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः। उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभागसम्मितं दण्डं दद्यात्। प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितमकमंशम्। सर्वापलापैकदेशविभावितोऽपि सर्वं दद्यात्। तस्य च भावना त्रिसाक्षिमन्ति लिखितं साक्षिणः समयक्रिया च। यथाधिकमात्रं यथाधिकमेव दद्यात्। लिखितार्थप्रविष्टे लिखितं पाटयेत्। असम्प्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णो लिखितं दद्यात्"। अधिकमृणपत्रे वक्ष्यते। उत्तमं देयत्वेनाऽस्त्यस्य ठन्। उत्तमर्णिकोऽप्यत्र। "पञ्च पञ्चशतम् दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः" या०स्मृ०। "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनुः। ते च उपाया बृहस्पतिना दर्शिताः यथा। "छलेन याचितस्त्वार्थमानीय धनिकाद्धनैः। अन्याहृतादि वाऽऽहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः। दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते। बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः"।

उत्तमशाख पु० उत्तमा उत्कृष्टा शाखाऽस्य। उत्कृष्टशाखे द्रुमे गङ्गा० चतुरर्थ्यां छ। उत्तमशाखीय तत्सन्निहितादौ त्रि०।

उत्तमश्लोक त्रि० उत्तमः श्लोकः चरितं यस्य। १पुण्यकीर्त्तौ अमर०। २उत्तमे काव्ये पु०। स च ध्वनिरूपः "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः" काव्यप्र० उक्तलक्षणः।

उत्तमस् त्रि० उत्क्रान्तं तमो येन प्रा०ब० वा अकृतलोपः। १उत्क्रान्ततमस्के २तमोऽतीते च। "क उत्तमःश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात्" भाग० १०स्क०१अ०।

उत्तमसाहस पु० साहसमधिकृततयाऽस्त्यस्य अर्श० अच्+कर्म०। स्मृत्युक्ते साहसाधिकारेण विहिते १उत्कृष्टे दण्डे। "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः" मनुः "अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्" या०स्मृ०। नानास्थाने उत्तमदण्डविषयमाह विष्णुः यथा दण्ड्य इत्युपक्रमे "परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम्"। "व्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्षापणशतम्" "मातृयुक्ते तूत्तमम्" "पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः"। "अदुष्टां (कन्याम्) दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम्" "फलोपगमद्रुमच्छेदी कीटोपघाती तूत्तमसाहसं दण्ड्यः" (अवगोर्य्यिता) शस्त्रेणोत्तमसाहसं दण्ड्यः" नेत्रकन्धराबाहुसक्थ्यंसभङ्गे चोत्तमम्" (साहसं दण्ड्यः) "रत्नान्यपहार्युत्तमसाहसम्"। "तयोः (पितापुत्रयोर्विवादे) पान्तरः

स्यात्तस्योत्तमसाहसः “तुलामानकूटकर्त्तुश्च तत्कूटे कूटमादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च”। “सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम्” प्रत्येकं “विक्रीणताञ्च”। “वस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजतिस्तोत्तमसाहसदण्डः”। “सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसेन दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेत्” “अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयी देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसम् दण्डनीयः। “भिषङ्मिथ्याचरन् दण्ड्यस्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम्। मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम्”। २ प्राणिहिंसादिरूपे बलकृते कर्मभेदे न०। तत्रोत्तमसाहसादिस्वरूपलक्षणविभागादि मिता० दर्शितं यथा। “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्” या०स्मृ०। “सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम्। कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्याहरणाद्बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। राजदण्डमुल्लङ्घ्य घोषयित्वा राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिद्धरणमारणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत् सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम्। अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात् साहसत्वमिति। नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्। “सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते”। तदिदं साहसस्तोर्ष्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहेषु व्याप्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितोभिद्यत इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम्। दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणन्तेनैव विवृतम्। “तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमन्तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्। फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्षणम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्। तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे” इति। वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः”। तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह” मिता०। “तन्मूल्याद्द्विगुणोदण्डोनिह्नवे तु चतुर्गुणः” या०स्मृ०। “तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद्द्विगुणोदण्डः यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्नुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति। एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयम्” मिता०

उत्तमस्त्रीसंग्रहण न० परस्त्रियाः संग्रहणं कर्म०। स्मृत्युक्ते परस्त्रियामुत्तमे मिथुनीभावाय प्रवृत्तिरूपव्यापारभेदे तत्स्वरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा

“प्रथमं साहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्। “त्रिविधन्तत्समाख्यातमधमं मध्यमोत्तमम्। अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः। कटाक्षावेक्षणं हास्यमधमं साहसं स्मृतम्। प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम्। प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम्। सहासनं विविक्तेषु परस्परमपाश्रयः। केशाकेशि ग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्”। स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणं संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायन्वावदाह। “पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः। सद्योवा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा” या०स्मृ०। संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः। परस्परकेशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि “तत्र तेनेदमिति सरूपे” इति पा० बहुव्रीहौ कृते “इच् कर्मव्यतिहारे” पा० इति समासान्त इच् प्रत्ययः अव्ययत्वाच्च लुप्ततीयाविभक्तिः। ततश्चायमर्थः। परभार्य्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः करजदशनादिकृतव्रणैः रागकृतैश्चिह्नैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः। परस्त्रोग्रहणं नियुक्तादिव्युदासार्थम्। किञ्च। “नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम्। अदेशकालसम्भाषं सहैकस्यासनमेव च” या०स्मृ०। यःपुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाषश्चाचरति। तथा अदेशे निर्जने जनताशौर्य्ये वान्धकाराकुलेऽकाले संलापमङ्गीकरोति। परभार्य्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवावतिष्ठते। सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः। एतच्चाग्रहणाभावे दोषपुरुषविषयमितरस्य न दोषः। यथाह मनुः। “यस्त्वनाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः” इति यः परस्त्रियाः स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम्। “स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तथा। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति” यच्च मन्येयं विदग्धाऽसकृत्प्रमि-

तेति क्षायया भुजङ्गनगमनहृद्याप्यसमानपि प्याश्च इति तेनैवोक्तम् ।“दर्पाद्वा यदि वा मोहात् क्षायया वा स्वयं वदेत् । पूर्व्वं मवेयम्भुक्तेति तत्र द' पक्ष्यन्' स्मृतम्”

उत्तमा स्त्री उत्कृष्टसौन्दर्य्यान्वितायाम् स्त्रियाम् अमरः ।

उत्तमाङ्ग न० कर्म्म० । मस्तके । “असौ पतङ्ग इवोत्तमाङ्गे” कुमा० । “कश्चिद् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः” रघुः । “भूतस्तु शरीरस्य मोत्तमाङ्गे कथञ्चन” मनुः । मस्तकस्य अङ्गेषूत्तमत्वं चक्षुरादीन्द्रियाधारत्वात् प्राणवायुसञ्चारस्थानत्वात् सर्वेषामङ्गानामुपरि वर्त्तमानत्वाच्च । अतएव “गर्भस्य हि सम्भवतः प्रथमं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्” सुश्रु० शौनकीयमते इन्द्रियमूलत्वमस्योक्तम् “तच्च शरीरम् षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर” इति सुश्रु०षडङ्गविभागे हस्तपादानां चतसृणां शाखात्वेन मध्यमस्य मध्यत्वेन उपरवर्त्तिसर्वशेषे शिरसः कथनं पूर्वोक्तहेतोः प्राधान्यात्तस्येति बोध्यम् । प्रत्यङ्गविभागेऽपि “मस्तकोदरेत्यादिना सुश्रु० मस्तकस्य प्रथमनिर्देशः प्राधान्यादेव लोकेऽपि मस्तकच्छेदनेऽवशिष्टाङ्गैः न प्रत्यभिज्ञा छिन्नमस्तकमात्रेण तु प्रत्यभिज्ञा दृश्यते मस्तकस्य प्रत्यभिज्ञासाधनत्वादपि उत्तमत्वम्” कथमन्यथा देवदत्तादिदेहस्य करादिषु च अङ्गेषु मध्ये हस्तादिना न प्रत्यभिज्ञा दृश्यते: मस्तकस्य उत्कृष्टत्वम् । हस्तादिच्छेदनेऽपि जीवनसम्भवात् मस्तकस्य छेदने तदभावादपि मस्तकस्य प्राधान्यमित्यपि मन्तव्यम् ।

उत्तमाम्भस् न० सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे नवविधतुष्टिमध्ये तुष्टिभेदे “नापहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनात् विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते” सा०कौ० । अस्यास्तुष्टेः अम्भसोऽङ्कुरं प्रतीव विवेकख्यातिं प्रति हेतुत्वात्तथात्वम् ।

उत्तमाय्य त्रि० उत्तमं क्रियते उत्तम–णिच्–कर्म्मणि बा० आय्य नि० णिलोपः । उत्तमीकृते । “उतेदमुत्तमाय्यम्” ऋ० ८,२२,६, “उत्तमाय्यमुत्तमीकृतम्” भा० ।

उत्तमारणी स्त्री उत्तममृच्छति ऋ–अनि ङीप् । इन्द्रीवर्य्याम्

उत्तमौजस् त्रि० उत्तममोजो यस्य ।१उत्कृष्टतेजस्के दशमन्वन्तराधिपमनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं० “दशमे त्वथ पर्य्याये” इत्युपक्रम्य “मनोः सुतोत्तमौजाश्च शूरिः सम्भश्च वीर्य्यवान् । शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः। भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च दश त्वेते मनोः सुताः” ७अ० । सुतोत्तमौजा इत्यत्र सन्धिरार्षः। द्वापरयुगीये ३युधामन्युभ्रातरि नृपे पु०।“नेह पश्यामि विबुधा ! राधेयमभितोजसम् । भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ” भा०स्वर्गा०२अ०।“युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्य्यवान्” गीता “उत्तमौजाश्च मत्स्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा” हरिवं८२ अ० । “उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरवेयश्च कौशिकः” हरिवं० ९९अ०।

उत्तम्भ पु०उद्+स्तम्भ–घञ् । १प्रवृत्तिरोधिकायामनिष्टसाधनतोनिवृत्तौ । (थामा) २अवलम्बे च ।

उत्तम्भन न० उ+स्तम्भ–ल्युट् । १अवलम्बने । करणे ल्युट् २तत्साधने । “वरुणस्योत्तम्भनमसि” यजु०१४, २१ । “समीमेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेन स्तभ्नाति” कात्या० ७, ९,२१ ।

उत्तर न० उत्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेन उद्+तॄ–अप्, उद्–तरप् वा । राजसमीपे वादिकृताभियोगापनोदके उत्तराख्ये १व्यवहाराङ्गे द्वितीयपादे “प्रश्नस्योद्यधिया पृच्छा तस्य खण्डनमुत्तरमित्युक्तं” २दोषभञ्जनवाक्ये । ३जिज्ञासितविषयावेदके वाक्ये । ४उदीच्यां दिशि स्त्री । अनन्तरे ५देशे, ६काले च पु० । ७अनन्तरोत्तरदिग्देशकालवर्त्तिनि त्रि० अश्विन्यादिषु १२,२१,२६ः संख्यकेषु नक्षत्रेषु न० स्त्री । “उत्तरात्रयवाण्यरोहिणीरोद्रसार्पपितृभेषु चाग्निभे” “रेवत्युत्तररोहिणी मृगशिरो मूलानुराधा मघा” “लोष्युत्तराणि स्वभूः” ज्यो०त० । तत्र पादे उत्तरतदाभासादिलक्षणादि मिता० दर्शितं यथा । “श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ” या० । “श्रुतोभाषार्थोयेन प्रत्यर्थिनाऽसौ श्रुतार्थस्तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीति उत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिनः समीपे उत्तरञ्च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणन्तदुच्यते । यथाह । “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदोविदुरिति” । पक्षस्य व्यापकमिराकरणसमर्थम् सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम्, असन्दिग्धं सन्देहरहितम्, अनाकुलं पूर्व्वापराविरुद्धम्, अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेन दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्व्याख्येयार्थन्न भवति तत्तदुत्तरम् । तच्चतुर्विधम् । सम्प्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यवस्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति । यथाह

कात्यायनः । "सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्व्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति" । तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतमस्मभ्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह । "साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता" । मिथ्योत्तरन्तु नाहं धारयामीति । तथा च कात्यायनः । "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः" इति । तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् । "मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति" । प्रत्यवस्कन्दनन्नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमिति वा । यथाह नारदः "अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति" । प्राङ्न्यायोत्तरन्तु यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्व्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" इति । एवमुत्तरचतुष्टये स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदाभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्पष्टीकृतञ्च स्मृत्यन्तरे । "सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् । यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थन्तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये" इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशतं माषशतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा सुवर्णशताद्यभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिभूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतमन्यन्नेति । व्यस्तपदम् । ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहन्ताडित इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्व्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्व्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्योवार्थी वान्यस्मै धारयतीति निगूढार्थम् आकुलं पूर्व्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे सत्यं गृहीतन्न धारयामीति । व्याख्यागम्यम् दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितॄणामभियोगे गृहीतं शतं वचनात् सुवर्णानां पितॄन् जानामीति । अत्र पितृवचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमिति अभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करो निरस्तः । यथाह कात्यायनः । "पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति" । अनुत्तरत्वे कारणन्तेनैवोक्तम् । "न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति" । मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः क्रिया प्राप्नोति । "मिथ्या क्रिया पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति" । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विशेषः । एवमुत्तरत्रयसङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपशतं तु न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्व्वन्यायेन पराजित इति । एवञ्चतुःसङ्करेऽपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं यौगपद्येन । यस्य तस्यांशस्य तेन तेन विभाऽविवेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः अभ्यासापेक्षया भवति तत्र पुनरुभयोः सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वन्तत्क्रियोपादानेन पूर्व्वं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र च सम्प्रतिपत्तिरुत्तरान्तरस्य सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथाहारीतेन "मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्" इत्युक्तोक्तम् । "यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा" । सङ्कीर्णं भवतीति शेषः । शेषार्थेऽन्यथा ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थे यथाऽनेन सुवर्णं

रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं रूपकशतन्तु न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। पश्चादल्पविषयो व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम्। तथा नवविदेशाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतन्तु गृहीतन्तावानि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा। वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे सम्प्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्योत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। अत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः तत्पक्षव्यापित्वम्। यथा स्वकन्याहितया कश्चिद्वदति इयङ्गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति। अन्यस्तु मिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात् पूर्व्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता चेति वदति। इदन्तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वाद्युत्तरम्। नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात्। नापि कारणम्। एकदेशस्याभ्युपगमाभावात्। तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम्”। अत्र कश्चिद्विशेषो व्य० त० दर्शितः यथा “कात्यायनः। “सद्यः कृतेषु कार्य्येषु सद्य एव विवादयेत्। कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः”। वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति प्रत्यर्थी। नारदः “गहनत्वाद्धि वादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि। ऋणादिषु हरेत् कालं कामन्त्वप्यनुत्तया” इत्यादि। बृहस्पतिः। “यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना। दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्”। सम्बन्धयुक्तम् अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्। “अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः”। प्रपलायी निपक्षेण मौनकृत् सम्भिर्दिनैः। क्रियाद्वेषी तु कालेन साक्षिभिस्तु तत्क्षणात्” इति नारदोक्तेः क्रिया लेख्यादिका, साक्षिभिः पराजितः। वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी उत्तीर्य्यते निस्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेनेति उत्तरम्।

उत्तरस्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः। “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम्। अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदोविदुः। मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनन्तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः। अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्। मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः”। पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकम् आच्छादकम् अभियोगप्रतिकूलमिति यावत्। अतएव “पूर्व्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदि”त्युक्तम्। न च विप्रतिपत्त्या न्यायोऽर्थमागतस्य धारयसीत्यभियुक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वम् अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति वाच्यम् भाषावादिनोमूर्खत्वेनापटुकरणतया वा कदाचिद्भ्रान्तिवादादेवावं क्रीयते इति भाषाविमर्शपर्य्यन्तं विप्रतिपन्नस्याप्युत्तरवादिनोभाषार्थं सम्यगवगम्य तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विप्रलम्भात्. चासत्यवचनस्यान्याधर्म्मकारकम्। परोक्तिपराजये च दण्ड्यत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिबन्धतः सम्प्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव। एवम् एतेभ्य एवाभिप्रायात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानान्नोत्तरत्वं सम्प्रतिपत्तेः सिद्धमिति सारं प्रकृतोपयोगि अनाकुलं पूर्व्वापरविरोधशून्यं अव्याख्यागम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतम्. अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापह्नवमित्यर्थः”। “उत्तराभासमाह कात्यायनः। “प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च। पक्षैकदेशव्याप्येवं तच्च नैवोत्तरं भवेत्। अव्यक्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम्। व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं शस्यते बुधैः”। अव्यव्यक्तपदव्यापि अवन्वितार्थपदव्याप्तमिति व्यवहारतिलके भवदेवभट्टाः। मिथ्योत्तरभेदमाह पुनर्व्यासनारदौ। “मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः। अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”। मिथ्यैतदिति यद्वतोनाभिजानामीत्यादिकमर्थतोऽपह्नवः। तथा च कात्यायनः। “श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति। अर्थतः शब्दतोवापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्”। त्वं मह्यं धारयसीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति शब्दतः। कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदानाहं जात इति अर्थतः। देशकालविशेषगर्भायां तदा तत्र नाहमासम् इत्यर्थतः। देशादिसत्त्वां तच्छून्यायां वा न जानामीत्यर्थतएव योग्याचरणेनार्थतत्तदपहरणप्रतिपादनात्। अत्र चरमत्रयं परणावस्थान्तरत्वेन धरणाभावप्रतिपादकं शापदेशमिथ्योत्तरमात्रम् आद्यं मिथ्योत्तरमात्रम्। तत्र कारणोत्तरं त्रिविधं बलवत्तु-ल्यबलं दुर्बलञ्च तत्र बलवदुत्तरं यथा त्वत्तः शं गृहीत-

मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अतोत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च नारदः । "साध्यं पूर्व- पक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः" । साध्यं दुर्बलत्वं पूर्व्वपक्षस्य । तत्र स्थापकसाध्यस्य धार्य्यमाणत्वस्य ध्वंसकारत्वं निर्य्यातनादि सद्रूपत्वं कारणोत्तरम् । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः तद्धि धार्य्यमाणत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजकमप्रह्णरूपं न तु ध्वंसरूपम् । तत्पक्षकारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना यथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्युप- न्यासः । तदसामर्थ्ये प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः । "साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽ- धरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः" । दुर्बलकारणोत्तरं यथा ममेयं भूः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते ममेयं भूर्द्दशवर्षभुक्त- भागत्वादिति प्रत्युत्तरम्" व्य०त०रघु० ।

"शोधयेत् पूर्व्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्यो- त्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार० । ९न्यायावयवभेदे न० । "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णय- श्चेति सिद्धान्ताः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा । तत्र सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपम् ।१०प्रतिवचने न० "प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्" रघु० ।११उपरिस्थे, "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य चैलाजिनकुशोत्तरम्" गीता । "मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्याम्" रघुः १२अद्भुतमाने "तदाङ्गमाद्धवनतोत्तरकायमीषत्" रघुः "दूर्वाङ्कुरपक्ष्मभिरभ्यरुष्टोत्तरः" इति रघुः । १३वाम- भागे । "पितृपात्रे निधायार्घ्यं न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्" मत्स्य पु० । "न्यसेदित्यत्रोत्तरातोपस्थापितवर्तुर्वामपार्श्वे न्यासः कर्त्तव्यः" व्या०त०रघु० । तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्रैव यथा "तस्मादुयस्य दक्षिणतो वध्वा भवति तं पुण्यलोकमित्या- चक्षते उत्तरतः स्त्रियाः उत्तरायणा हि स्त्रीति" शत- पथश्रुतिः । "उत्तरे चास्य सौवर्णं वध्वा पार्श्वे भविष्यति" भारतम् दिशि "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" कुमा० । "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" पु० अत्र दृत्तौ पुंवद्भावः । दिग्देशकालवर्त्तिपरत्वेऽपि अस्य स्वाभिधेया- वधिनियमरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्वनामतया तत्कार्य्यम् उत्तरे ग्रामाः उत्तरस्यै नगर्य्यैः उत्तरस्मिन् दिने, संज्ञायां तु न सर्वनामकार्य्यम् उत्तराः कुरवः । तत्रोत्तरकालवृत्तौ "कार्त्तिकमन्त्रमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वसत्तृषवमपोडुतृषवः" रघुः "तपोभिरन्योत्तरशोषिकमिमाम्" कुमा० । अवधिश्च

द्विविधः दैशिकः कालिकश्च तत्र दैशिकः "समुद्रस्योत्तरे तीरे अम्भसा नाम राक्षसी" गर्भप्रसवमन्त्रः । अत्र दिग्देशा- वधिवाचित्वे उद्+अत्यर्थे तरप् । तथा हि सुमेर्वावधि- मेरुपर्य्यन्तदेशानाम् भूवलये क्रमश उन्नतत्वात् तदवच्छि- न्नदेशस्य उन्नत्वादुत्तरत्वम् "स्वापेक्षया मेरुसन्नि- हितत्वमेव उत्तरत्वमिति" सुक्ता० । अतएव तद्देशस्यो- न्नत्वादेव च ध्रुवस्य उत्तरध्रुवस्योच्चत्वम्" सि०शि० उक्तम् "निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा खान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः" तद्दिशः क्रमशः उन्नत्वात्तु दक्षिणस्या अधस्त्वम् । अतएव तद्दिशोऽवाचीत्वम् । तद्दिक्स्थतदेशस्यापि उत्तरदिक्स्थत्वेनो- त्तरत्वम् । कालिकस्य उत्तरत्वं तु स्वापेक्षया परत्वम् तच्च स्वापेक्षया ऽल्पसूर्य्यक्रियासामानाधिकरण्यम् । सूर्य्य- क्रिययैव खण्डकालव्यवहारात् तत्र प्राक्वर्त्तिका- वस्तेः बहुसूर्य्यक्रियासामानाधिकरण्यात् तथा- त्वम् । तथा च एतादृशार्थपरत्वे उदः उत्कृष्टान्ति प्रकर्षे तरप् । उत्तरकालवाचित्वेऽपि अव्यवहिते एवास्य वृत्तिरौत्सर्गिकी कदाचित् अधिककालोत्तरत्वमपि प्रती- यते । तेन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वमित्यादिप्रयोगो- दृष्टव्यः । अधिकार्थे तु उदः उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः । १४प्रधाने "धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते" रघुः "कस्मा- त्तात यथाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः" भा० अनु० १६२ अ० १५अधिके "देवीं तु मनसा ध्यात्वा शतमष्टो- त्तरं जपेत्" तन्त्रम् । "षष्ट्युत्तरं मर्मशतं द्वे च संख्यायते तथा" भा० स्त्र० । उत्तीर्य्यतेऽस्मात् संसारः अपादाने अप् । १६विष्णौ पु० । "उत्तरोगो- पतिर्गोप्ता" विष्णु स० "जन्मसंसारबन्धनादुत्तारयन्वत उत्तरः विश्वस्मात् वा उत्कृष्टः-भा० । १७शिवे पु० तस्यापि तथात्वात् । भावे अप् । १८उत्तरणे उल्लङ्घने । १९विराटनृपस्य पुत्रे पु० स च भूमिञ्जयापरनामा । २० तत्कन्यायां स्त्री तत्कथा यथा भा०विरा० प० २५ । १२६अ० । "तदा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्" इत्युपक्रम्य "उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि ! क्षिप्रं मद्वचनादपि" । "उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जान-

धरिन्दमः" "यथोत्तरा च कन्या च स्नुषा मम तदा" "यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान्" इति च। उत्तरा च अभिमन्योः पत्नी तत्कथापि तत्रैव ७१,अ०। "उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः" इति विराटेनोक्ते "प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्! स्नुषां दुहितरं तव" "स्नुषार्थे उत्तरां राजन्! प्रतिगृह्णामि ते सुताम्" "तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः। सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा। तत्रातिष्ठन् महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन्। स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्द्दनम्। विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः" ७२अ०। २१ अप्रष्टकवचने "अत्रात्र देवी वचनाधिकारिणी तस्योत्तरं दापि! ददासि का सती" नैष०। उत्तरकालभावित्वादुत्तरत्वाङ्गास्य तथात्वमजिज्ञासितावधानतया चास्य निग्रहस्थानत्वं तदभिप्रायेण उक्तश्लोकेन निग्रहार्थकाक्षेपः कृतः।

उत्तरकाण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते सप्तमे काण्डे।

उत्तरकाल पु० कर्म्म०। भविष्यत्काले क्रमिकर्म्मणा तस्य गौणकालत्वमाह "एवमागामिवागीयसुखकालादधस्तनः। सकाशादुत्तरोनीचः कालः पूर्वस्य कर्म्मणः" हरिहरः।

उत्तरकुरु पु० नववर्षात्मकस्य जम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे। वर्षाणां संस्थितिः सि०शि० उक्ता

"लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मात्तस्मान्निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः। एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीलाः वर्षाख्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे क्षोणिदेशान्। भारतवर्षमिदं स्मृदगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्। सिद्धपुराच्च तथा कुरु, तस्माद्विदि हिरण्मयरम्यकवर्षे। माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः। नीलवन्निषधावधी च तावन्तराचमनयोरिलावृतम्। माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः। गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः। निषधनीलसुगन्धसुमाल्यवैरनिलावृतमावृतमाबभौ। अमरकेलिकुलाकुलमाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम्"। "अत्र भूगोलस्यार्धमुत्तरं जम्बूद्वीपम्। तस्य क्षाराब्धेश्च सन्धिर्निरक्षदेशः। तत्र लङ्का रोमकं सिद्धपुरं यमकोटिरिति पुरचतुष्टयं भूपरिधिचतुर्थांशान्तरं किल कथितम्। तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां दिशि मेरुः सोत्तरा। अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति। तस्योत्तरे हेमकूटः। सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः। तथा तदुत्तरे निषधः। तेषामन्तरे यथोत्तरम् भारतकिन्नरहरिवर्षाणि। एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः। ततः श्वेतगिरिः। ततो नीलगिरिरिति। तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः। तेषामन्तरे च वर्षाणि। तत्रादौ कुरुवर्षम्। तदुत्तरे हिरण्मयम्। ततो रम्यकमिति। अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः। स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः। तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वं वर्षम्। एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः। तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालम्। एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नाम नवमखण्डम्। सा स्वर्गभूमिः। अतस्तत्र देवक्रीडास्थानानि" प्रमि०। तत्र प्रधानगा नदी भद्राख्या "चक्षुश्च केतुमालञ्च भद्राख्या चोत्तरान् कुरून्"। सि०शि०। भा०उ०प०७अ० तद्वर्णितं यथा "दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे। उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः। तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः। पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च। सर्व्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप!। अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप। ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसाममृतोपमम्। वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च। सर्व्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका। मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्य्यसन्निभम्। भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम्। सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप। पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः। देवलोकच्युताः सर्व्वे जायन्ते तत्र मानवाः। शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः। मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः। तेषान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम्। मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते। तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च। एकमेवानुरूपञ्च चक्रवाकसमं प्रभो!। निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः। दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। जीवन्ति ते महाराज! न चान्योऽन्यं जहत्युत। भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः। तान्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च। उत्तराः कुरवो राजन्! व्याख्यातास्ते समासतः"। तेषाञ्च पुंस्त्वं क्लीवात्वञ्च उक्तवाक्येभ्यः। भा०स०२७२अ० अर्ज्जुनोत्तरदिग्विजये "इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं न स भवेन्नरः। प्रीयामहे त्वया वीर! पर्य्याप्तो विजयस्तव। न चात्र किञ्चिज्जेतव्य-

ल्गुनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरवोह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय ! नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन । नहि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् । अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि । तद्ब्रूहि च करिष्यामो वचनात्तव भारत! । ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः । न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः । युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम्" । "ततोदिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम्" । "तेऽवतीर्य्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि" । भा० स० १४५ अ० । "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" किरा० ।

उत्तरकोशला स्त्री कर्म० । अयोध्यानाम्न्यां नगर्य्याम् । "यदुपतेः क्व गता मथुरा पुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं न सदिदं जगदित्यवधारय" उद्भटः ।

उत्तरक्रिया स्त्री कर्म० । उत्तरकालकर्त्तव्ये कर्म्मणि "सर्व्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा" या० स्मृ० । "एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्व्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य एवं प्रतिग्रहे क्रये च" मिता० । २वार्षिके पितृकृत्ये च । "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः" । विष्णु पु० । ३अन्तिमक्रियायाञ्च ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरभङ्गम् कर्म्म० शकन्धा० । १द्वारोर्द्धस्थदारुणि । २प्रा० ब० । उद्गततरङ्गे त्रि० । "भागीरथीं शोणइवोत्तरङ्गः" रघुः "अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्" कुमा० ।

उत्तरच्छद पु० कर्म्म० । शय्याया उपर्य्यास्तरणवस्त्रे । "शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्" । "सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः" रघुः ।

उत्तरज्योतिष पु० प्रतीचीस्थदेशभेदे भारते स० ३१ अ० नकुलप्रतीचीविजये । "कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्व्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् । द्वारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः । रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः" ।

उत्तरतन्त्र न० सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे । "इदानीन्तु प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तममिति" सुश्रु० ।

उत्तरतस् अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु तसिल् । उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तर इत्यर्थे । तत् उत्तरतास्त्य अव्य० ताभ्यां भवार्थे त्यप् । उत्तरतस्त्य उत्तरतत्र तद्भवे त्रि० ।

उत्तरदायक त्रि० उत्तरं ददाति दा+ण्वुल् । १प्रत्युत्तरदायिनि । उत्तरेण वाक्येन दायति शोधयति निजदोषम् दैप्–शोधे–ण्वुल् । स्वामिना स्वकार्य्यप्रमादकथने तद्दोषस्यादोषत्वख्यापनेन निजदोषशोधके भृत्यादौ । "परपुंसि रता नारी भृत्यश्चोत्तरदायकः । ससर्पे च गृहे वासः मृत्युरेव न संशयः" चाण० ।

उत्तरदिक्काल पु० ७त० । "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृतकोणके । जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्" रत्नमालोक्ते रविवारे उत्तरदिग्वर्त्तिकालचक्रे । रात्रौ तु वैपरीत्यम् उत्तरदिक्पाशशब्दे दृश्यम् अन्यदिक्कालोऽप्युक्तदिशा ज्ञेयः

उत्तरदिक्पाश पु० ७त० । "रवौ तु दक्षिणे पाशः सोमे चाग्नेयकोणके । भौमे तु पूर्व्वदिग्भागे बुधे ईशानकोणके । जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रे वायव्यकोणके । शनौ तु पश्चिमे भागे पाशचक्रं प्रकीर्त्तितम् । रात्रावेतौ वैपरीत्यात् पाशकालौ बुधोदितौ" रत्नमा० उक्ते बृहस्पतिवारे उत्तरदिशि यात्रायुद्धादिनिषेधोपयोगिनि पाशचक्रे । एवमन्यदिक्ष्वप्युक्तदिशा पाशोबोध्यः ।

उत्तरदिक्शूल त्रि० उत्तरदिशि शूलमिवास्त्यस्य अच् "ज्येष्ठा पूर्व्वा भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्व्वादिषु क्रमाच्छूलाः यात्रादौ मरणप्रदाः । शूलाख्यानि च धिष्ण्यानि शूलसंज्ञाश्च वासराः । शायिनां मृत्युदाः प्रोक्तमथ वा चार्थनाशकाः" भरद्वाजोक्ते उत्तरदिशि यात्रादौ वर्ज्ज्ये १उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे २बुधवारे च दिक्शूलवारस्तु दृष्टदिगीशवारः दिगीशाश्च उत्तरदिगीशशब्दे वक्ष्यन्ते । शूला इत्यत्र स्त्रीत्वं ताराविशेषणत्वात् ।

उत्तरदिगीश पु० ६त० । "इन्द्रोवह्निःपितृपतिर्नैरृतोवरुणोमरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्ते १कुबेरे उत्तरदिक्पालादयोऽप्यत्र । "कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमारे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघे च उत्तरदिशः कुबेरसम्बन्धित्वमुक्तम् "सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिःशशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिक्दिगीश्वराः" इत्युक्ते २बुधे

एतच्च "द्वितीयांशे शुभा बाला पुत्रांशे मरणं ध्रुवम्" इत्युक्तेः उत्तरदिशः पृष्ठीभूतदक्षिणस्यां बुधवारे यात्रानिषेधाच्च "प्राच्यादिककुभां नाथाः यथासंख्यं प्रदक्षिणम् । मेषाद्याः राशयो ज्ञेया स्त्रिराद्यावर्त्तयोगतः" इत्युक्तेषु १कर्कटवृश्चिकमीनेषु राशिषु च तेषु लग्नेषु तत्स्थे चन्द्रे च उत्तरदिग्गमनं प्रशस्तमिति बोध्यम् ।

उत्तरदिग्द्वार न० उत्तरदिशि द्वारं मुखमस्य । "प्राच्यादिषु चतुर्दिक्षु सप्तसप्तानक्षत्रतः" ज्यो० उक्तेषु अभिजिदादाविंशतिनक्षत्रमध्ये २३,२४,२५,२६,२७,१,२ । नक्षत्रेषु तानि च यात्रादिषु तत्र दिशि प्रशस्तानि ।

उत्तरदिग्बलिन् पु० उत्तरस्यां दिशि बली । "प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ" ज्यो० त० उक्ते १शुक्रे २चन्द्रे च ।

उत्तरपक्ष पु० कर्म्म० । वादे पूर्व्वपक्षस्य मर्दनक्षमे सिद्धान्तपक्षे । "मापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम्" माघः । २उत्तरविकल्पे ३कृष्णपक्षे च शुक्लपक्षस्यैव मासारम्भकत्वात् कृष्णपक्षस्योत्तरत्वात् तथात्वम् ।

उत्तरपट पु० कर्म्म० । १उत्तरीये । ततः "नवोत्तरपटः समुद्भेदः सवेपथुः" भा० ११६अ० । २शय्योत्तरच्छदे च

उत्तरपथ पु० उत्तरः पन्थाः अच् समा० । १उत्तरस्थिते २अव्यवहिते च पथि । उत्तरः उत्तरायणचिह्नितः पन्थाः । ३देवयाने पथि येन हि अर्च्चिरादिमार्गेण विद्यावन्तो ब्रह्मलोकं गच्छन्ति तादृशे मार्गे । तत्र मार्गे च ये तदभिमानिनो देवास्ते अर्च्चिरादिशब्दे ३६४ पृष्ठे उक्ताः तेषाञ्च यथा आतिवाहिकत्वम् तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१ पृष्ठे उक्तम् । "उत्तरपथेनाहृतञ्च" पा० । ठञ् । औत्तरपथिक तत्पथेनाहृते त्रि० ।

उत्तरपथिक त्रि० पन्थानं गच्छति "पथः ष्कन्" पा० पथिकः उत्तरः तद्देशभवः पथिकः । उत्तरदेशभवे १पथिके स्त्रियां ङीष् ।

उत्तरपद न० उत्तरमुत्तरवर्त्ति पदम् । १समासचरमावयवपदे २शब्दोत्तरवर्त्तिपदे च । "एकाजुत्तरपदे णः" पा० । ३समासयोग्ये पदे च । "प्राधान्यं हि विधेयस्य प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" मीमांसा । भवति च "यजतिषु येयजामहं कुर्य्यात् नानुयाजेषु" इत्यत्र नञः समासयोग्यानुयाजेन साहित्यात् पर्य्युदासपरता तथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ नञो रात्र्या समासयोग्यत्वात्तथात्वम् "अष्टम्यां मांसं नाश्नीयादित्यत्र तु क्रियापदयोगेन तस्य समासयोग्यत्वाभावेन न तस्योत्तरपदयोग इति न पर्य्युदासपरता किन्तु प्रसक्तप्रतिषेधार्थकता "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्" इति मीमांसकोक्तेः । "पदोत्तरपदात्" वार्त्ति० उत्तरपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थे ठञ् । उत्तरपदिक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ।

उत्तरपश्चिमा स्त्री उत्तरस्याः पश्चिमाया अन्तराला दिक् दिक्स० । १उत्तरपश्चिमयोरन्तरालदिशि नैर्ऋतकोणे । सा विद्यतेऽस्य अच् । २नैर्ऋतदिक्सम्बन्धिनि देशे पु० "उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्" आश्व० श्र० ४,२,१२ । ३तद्वर्त्तिनि त्रि० ।

उत्तरपाद पु० कर्म्म० । चतुष्पादात्मकस्य व्यवहारस्य द्वितीये पादे "पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः । क्रियापादस्तृतीयः स्याच्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः । मिथ्योक्तौ तु चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा । प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु" बृहस्पतिः ।

उत्तरपुरस्तात् अव्य० उत्तरस्याः पूर्व्वस्याश्चान्तराला दिक् उत्तरपूर्व्वा ततः प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्ताति पुंवद्भावः पूर्व्वस्य पुरादेशः । ईशानकोणे "उत्तरपुरस्ताद्दाहवनीयस्य प्राग्वंशं मधौ शाला" आश्व० श्र० ४,४,८ ।

उत्तरपूर्व्वा स्त्री उत्तरस्याः पूर्व्वस्या दिशोऽन्तराला दिक् पुंवद्भावः दिक्स० । ईशानकोणे "प्राग्नेयादुत्तरपूर्व्वायाम्" काश्य० २,२,२० । दिङ्नामसमासे वा सर्वनाम कार्य्यम् योत्तरा सा पूर्व्वा यस्य तुण्डस्य एवं बहुव्रीहौ तु न सर्वनामकार्य्यमिति भेदः । तेन तादृशार्थेऽपि अस्य वृत्तित्वे त्रि० । "योत्तरा सा पूर्व्वा यस्याः उक्तम्याकाशस्याः उत्तरपूर्व्वायै" सि० कौ० ।

उत्तरफल्गुनी स्त्री फलति फल-निष्पत्तौ "फलेर्गुक् च" उणा० उनन् गुक् च गौरा० ङीष् कर्म्म० । अश्विन्यादिषु द्वादशे नक्षत्रे तस्याः स्वरूपम् उडुचक्रशब्दे १०७१ पृ० अश्लेषाशब्दे ४९७ पृष्ठे च तदधिदेवादि उक्तम् । फल्गुनशब्दात् स्वार्थे अण् ङीप् । फाल्गुनी कर्म्म० । तत्रैवार्थे । इयं प्रथमान्वर्गता "प्रथमकालीयमुत्तरासि सम्यक्" इत्युक्तेः तथा चास्य फाल्गुनत्वं तथा समर्थितम्" शत० ब्रा० । "फल्गुनीष्वग्नीन् आदधीत एता वा इन्द्रनक्षत्रम् यत् फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतास्ता एतत्परोक्षमाचक्षते फाल्गुन्य इति योऽस्येतत्प्रार्हति गुह्यं

नाम पत्नीतम्" २,१,२,११ अस्याः प्रथमपादः सिंहराशिः उत्तरपादत्रयं कन्याराशिः प्रमाणं उडुचक्रशब्दे दृश्यम् ।

उत्तरभाद्रपद् स्त्री भद्राय हितः भाद्रः पत् पादश्चतुर्थांशो यस्याः ब० ततः कर्म० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु षड्विंशे नक्षत्रे । पदशब्देन समासे टाप् । उत्तरभाद्रपदाप्यत्र । तद्रूपादिकमुडुचक्रशब्दे १०७१ पृष्ठे उक्तम् । अधिपत्यादिकमश्लेषाशब्दे चोक्तम् । इदं ध्रुवगणः "ध्रुवगणस्त्री-ण्युत्तराणि तमूः" इत्युक्तेः मीनराशिघटिता ।

उत्तरमानस न० उत्तरत्वृत्तरस्य मानसम् । १तीर्थभेदे "कालोदकं नन्दिकुण्डं तथाचोत्तरमानसम् । अभ्येत्य योजनशताद्भ्रूणहा विप्रमुच्यते" भा० अनु० २५अ० । २गयामध्ये उत्तरदिक्स्थे तीर्थभेदे "उत्तरे मानसे, स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये" इति गयाश्राद्धपद्धतिः । दक्षिणमानसमपि तत्रत्यतीर्थभेदः "दिवाकर! करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे" इति तत्रैव ।

उत्तरमीमांसा स्त्री उत्तरस्य वेदशेषभागस्य उपनिषद्रूपस्य मीमांसा यथाङ्गन्यायोपेतवाक्यसमुदायात्मकोविचारः । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादौ "अनावृत्तिः शब्दात्" इत्यन्ते चतुरध्यायीरूपे षोडशपादात्मके शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादके वेदव्यासरचिते शारीरकसूत्राख्ये ग्रन्थे । तत्र प्रतिपाद्यविषयादि संक्षेपतः वैयासिकमालायां भारतीतीर्थमुनिना दर्शितं यथा "शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः । समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा" ४ । समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टलिङ्गमुपास्यगम् । ज्ञेयगं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वदः क्रमात्" ५ । द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता" ६ । तृतीये विरतिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनम् । गुणोपसंहृतिर्ज्ञानबहिरङ्गादिसाधनम् ७ । चतुर्थे जीवतोमुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा । ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकावाप्तीः पादार्थसंग्रहः" ८ । "अध्यायचतुष्टयात्मकस्य शास्त्रस्य ब्रह्मविचारोऽर्थः सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमाध्यायेन प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन सम्भावितविरोधः परिह्रियते । तृतीयेन विद्यासाधननिर्णयः । चतुर्थेन विद्याफलनिर्णयः इत्येते अध्यायार्थाः ४ । तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते । समन्वयेति । स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमे पादे चिन्त्यम् । "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यत्र सार्वज्ञ्यसार्वात्म्य-सर्वपापविरहादिकं च ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्टब्रह्मलिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सत्युपास्यविषयं वाक्यजातं द्वितीयपादे चिन्त्यम् । तद्यथा प्रथमाधिकरणविषये शाण्डिल्योपास्तिवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वादस्पष्टब्रह्मलिङ्गम् । तृतीयपादे त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्यजातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुण्डकगतब्रह्मवाक्ये द्युभ्वाद्यायतनत्वं सूत्रात्मनः परब्रह्मणश्च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम् । यद्यपि द्वितीयपादे कठवल्ल्यादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि विचारितानि । तृतीयपादे दहरोपासनावाक्यं विचारितं तथाप्यवान्तरसंगतिलोभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वान्न पादार्थयोः साङ्कर्यापत्तिः इत्येवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः । चतुर्थपादे त्वव्यक्तपदमजापदं चेत्येवमादिसन्दिग्धपदं चिन्त्यम्५ । द्वितीयाध्यायगतपादार्थान्विभजते द्वितीये इति । प्रथमपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रदर्शितम् । तृतीयपादे पूर्वभागेन पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः उत्तरभागेन जीवश्रुतीनाम् चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधः परिहृतः ६ । तृतीयाध्यायगतपादार्थान्विभजते तृतीये इति । प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेन त्वंपदार्थः शोधितः । उत्तरभागेन तत्पदार्थः । तृतीयपादेन सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः निर्गुणे ब्रह्मणि च पुनरुक्तपदोपसंहारश्च । चतुर्थपादे निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गभूतान्याश्रमयज्ञादीन्यन्तरङ्गभूतशमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि ७ । चतुर्थाध्यायगतपादार्थान्विभजते चतुर्थे इति । प्रथमपादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यलेपविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहिता । द्वितीये पादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारो निरूपितः । तृतीयपादे सगुणविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरभिहिता, उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निरूपिता" तद्व्या० । मीमांसा च वेदतात्पर्यनिर्णयार्थः न्यायपञ्चकात्मकविचारः । सा च द्विविधा पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च तत्र पूर्वमीमांसा जैमिनिप्रणीता "अथातोधर्मजिज्ञासा" इत्यादिका, उत्तरमी-

मांसा दर्शिता । इयमेव च ब्रह्ममीमांसात्वेन प्रसिद्धा

उत्तररामचरित न० उत्तरं रामस्य चरितं यत्र । भवभूतिप्रणीते नाटकभेदे ।

उत्तरवयस क्लि० उत्तरं वयः नि० वेदे अच् समा० । वृद्धावस्थायाम् "तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान् पितोपजीवति" शत० ब्रा० १२,२,३,४ । लोके तु उत्तरवयः इत्येव ।

उत्तरवस्ति पु० सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे । तत्स्वरूपप्रयोगप्रकारादि यथा तत्रैव

"वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतःपरम् । चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलिसम्मितम् । मालतीपुष्पवृन्ताग्रं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ; नेत्रायाममथान्ये तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः । स्नेहप्रमाणं प्रसृतं कुञ्चयाख्यं प्रकीर्त्तितः । पञ्चविंशाद्वर्षाणां विदध्यादूर्ध्वं विकल्पितम् । निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुलम् । मूत्रस्रोतःपरीणाहमुद्गच्छिद्रं द्व्यङ्गुलम् । तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानामेकमङ्गुलम् । विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा । स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलसम्मितम् । देयं प्रमाणं परममर्वाग्बुद्धिविकल्पितम् । औरभ्रः शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजितः । तदलाभे प्रयुञ्जीत गलचर्म तु पक्षिणाम् । अलाभे हतेः पादौ मृदुचर्म ततोऽपि वा । अथातुरमुपस्निग्धं स्विन्नं प्रचितासयम् । यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् । निषण्णमाजानुसमे पीठे स्नानान्वितं समे । अभ्यक्तवस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवम् । ततः समं स्थापयित्वा गात्रस्य प्रहर्षितम् । पूर्वं शलाकयाऽन्विष्य ततो नेत्रमनन्तरम् । शनैःशनैर्घृताभ्यक्तं विदध्यादङ्गुलानि षट् । ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् । ततः प्रत्यागते स्नेहमपराह्णे विचक्षणः । भोजयेत् पयसो मात्रां यूषेणाथ रसेन वा । अनेन विधिना दद्याद्वस्तींस्त्रींश्चतुरोऽपि वा । अहर्जातं स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः । कल्पेतरसै तस्यायै दद्यात्सुखं पीडितम् । त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति । गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु । अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते । भूयोवर्त्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनैर्गणैः । गुदे वर्त्तिं निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसंभृताम् । प्रवेशयेद्वा मतिमान्स्निग्धाहारमसैन्धवीम् । पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना । आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः सुरसेषु च । कुर्य्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वर्त्तीर्वापि यवैश्चवाः । शुक्रं चार्त्तवपयसाः प्रविभज्य वयांसि तु । वस्तेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया । आगारधूमदहतीपिप्पलीफलसैन्धवैः । कृता वा शुक्रगोमलसुरापिष्टैः समागरैः । अतुवानमिश्रिताः वीक्ष्य कर्म प्रयोजयेत् । शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना । दह्यमाने तदा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विचक्षणः । क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च । शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम् । मूत्राघातान् मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनिव्याधिं संस्थितिं चापरायाः । शुक्रोत्सेकं शर्करामश्मरीञ्च शूलं वस्तौ वङ्क्षणे मेहने च । घोरानन्यान् वस्तिजांश्चापि रोगान् हित्वा मेहानुत्तरो हन्ति वस्तिः । सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च । वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना" ।

उत्तरवादिन् त्रि० उत्तरमुत्तरपक्षं वदति वद–णिनि । वादे प्रतिवादिनि (आसामी) "साक्षिषूभयतः सत्सु भवन्ति पूर्व्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः" वा०स्मृ० ।

उत्तरवेदि स्त्री कर्म० वा ङीप् । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८३अ० उक्ते कुरुक्षेत्रान्तर्गते १समन्तपञ्चकरूपे तीर्थे । कुरुक्षेत्रञ्च "उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे" इत्युक्तस्थले तीर्थभेदः । इयमेव ब्रह्मवेदीत्युच्यते "ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम्" तत्रैवोक्तेः । यज्ञेऽग्निस्थापनार्थं २वेदिभेदे तत्स्वरूपादि दानपा० दर्शितं यथा । "तत्र महावेदिपश्चिमरेखामध्यात् पूर्व्वतः, शमित्रयमितां, प्राचीरेखामध्यात् पश्चिमतः शमिन्मात्रां, दक्षिणरेखामध्यात् उत्तरस्यामुत्तररेखामध्यात् दक्षिणस्यां तथैव शमिन्मात्रां भूमिं त्यक्त्वा कुण्डादिमध्ये शमिद्द्वयमितदीर्घविस्तारां समचतुरस्रामुत्तरवेदिमग्निस्थापनाय वेदिमध्ये कल्पयेत्" । "उत्तरवेद्याग्निप्रणयनमन्वग्नपृषदाज्यं वरुणप्रघासादयः" कात्या०५,७,१५ । "दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रेणौ निदधाति ८,९,१८ । ७अथात आहदेव नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम्" शत० ब्रा० २,४,१,१८ । "तद्द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः । तद्यद्द्वे वेदी द्वावग्नी भवतस्तदुभयतस्तदुभयत एवैतत् वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चतीतयोर्ह्युत्तरवाचीस्तस्माद् द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः । स उत्तरस्यामेव वेदौ उत्तरवेदिम् उप-

"किरति न दक्षिणस्मात्" शत० ब्रा० २,१,२,१,६ ।

उत्तरगलङ्कट पुंस्त्री ६०त० उत्तरस्य गलङ्कटस्य इव० ततः गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । उत्तरगलङ्कटगोत्रापत्ये ।

उत्तरसक्थ न० उत्तरः सक्थः एकदे०त० टच्समा० । सक्थ्न उत्तरभागे

उत्तरसाक्षिन् त्रि० "साक्षिणामपि यः साक्ष्यं उपर्युपरि भाषताम् । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञक" इति नारदोक्ते साक्षिभेदे ।

उत्तरसाधक त्रि० उत्तरः सन् साधयति सिध–णिच् साध्यादेशः ण्वुल् । सहाये सहकारिणि । स हि इतरसाधकोक्तस्य तदुत्तरवर्त्ती सन् कार्य्यं साधयति ।

उत्तरा अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । उत्तरस्यां दिशि स्थिते देशे कालाद्यर्थे । १प्रवयाञ्चरोत्तरा:" भा०व० २९अ० । २उत्तरस्यां दिशि ३विराटकन्यायां स्त्री । "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते उत्तरा हि ताः" इत्युक्तासु सपिण्डीकरणोत्तरासु मासिकश्राद्धक्रियासु च स्त्री ।

उत्तरात् अव्य० उत्तर+दिग्देशकालवृत्तेः आति । उत्तरस्मादुत्तरस्मिन्नित्यर्थे । "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्" ऋ० ६,१९,९ । "त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात् पुरः" ऋ० ८,६१,१६ ।

उत्तरात्तात् अव्य० उत्तरात्+स्वा० वेदे० नि० ताति । उत्तरादित्यर्थे । "यत्र वीरासोऽधरादुदायन्तरोत्तरात्तात् समजग्मिरन्" ऋ० १०,२७,१५ । "पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताधरात्तात्" १०,३६,१४ ।

उत्तराधर त्रि० कर्म० उत्तरश्च अधरश्च । "उत्तराधरा इव भवन्त्योषधि" शत० ब्रा० ५,२,३,२१ । उपरित नीचे पु० "पुनर्द्दिवसुः स्फुरितोत्तराधर" कुमा० ।

उत्तराधिकारिन् त्रि० उत्तरं पूर्व्वस्वामिस्वत्वोपरमानन्तरमधिकरोति तद्धने स्वत्वमाप्नोति अधि+कृ–णिनि । पूर्व्वस्वामिस्वत्वोपरमे तद्धने स्वामित्वप्राप्ते पूर्व्वस्वामिनः सम्बन्धिपुत्रादौ स्त्रियां ङीप् । तत्र अपुत्रधने तस्याधिकारः । तत्र तावत् बङ्गदेशप्रचलितदायभागमतानुसारिक्रमोऽभिधीयते तत्र तद्ग्रा० श्रीकृष्णेनोक्तम् यथा । "अथायं मृतधनाधिकारिक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तदभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः, मृतपितृकपौत्र-मृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः । प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे पत्नी सा च प्राप्तभर्त्तृदाया भर्त्तृकुलं तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती शरीररक्षार्थं भर्त्तृदायं भुञ्जीत तथा भर्त्तुरुपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दानादिकमपि कुर्व्वीत न तु स्त्रीधनवत् स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे दुहिता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता, तदभावे ऊढा सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च ते द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ, वन्ध्या पुत्रहीना विधवा च नाधिकारिण्यौ । ऊढायाश्चाभावे दौहित्रः । तदभावे पिता । तदभावे माता, तदभावे भ्राता, तत्रापि प्रथमं सोदरः तदभावे वैमात्रेयः, भ्रातॄणां भ्रातृसंसृष्टत्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदर एवाधिकारी तदभावे चासंसृष्टसोदरः, एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयः, यदा तु संसृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्चासंसृष्टः तदा तावुभौ तुल्यवदधिकारिणौ । भ्रातॄणामभावे भ्रातृपुत्रः, तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः, संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः, वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः, यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्तु संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवत् तुल्याधिकारिणौ । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रः तत्रापि भ्रातुः सोदरासोदरक्रमः संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः स च सोदरभगिनीपुत्रः वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च, तदभावे पितामहः, तदभावे पितामही, तदभावे पितुः सोदरः तदभावे पितृवैमात्रेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामहदौहित्रः तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः पितृवैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च, अयमेव क्रमः प्रपितामहदौहित्राधिकारेऽप्येवम्, तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही तदभावे पितामहसोदरभ्रातृतद्वैमात्रेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । एतावत्पर्य्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातॄणामभावे धनिदेयपिण्डदातॄणां मातामहमातुलादीनामधिकारः तत्रापि प्रथमं मातामहस्तदभावे मातुलतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेपदातॄणां प्रतिप्रपौत्रप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः, तदभावे पुनरूर्द्ध्वतनसकुल्यानां धनिदेयलेपभुग्वृद्धप्रपिता-

चर्ह्यादितत्पुत्रान्तानां सपिण्डानां क्रमेणाधिकारः, तदभावे समानोदकानामधिकारः । तेषामभावे आचार्य्यस्य तदभावे शिष्यस्य तदभावे सब्रह्मचारिणोऽधिकारः, तदभावे वेदपारगस्वगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्तापर्य्यन्तानां सर्व्वेषां सम्बन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजा गृह्णीयात्, ब्राह्मणधनन्तु वेदविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृह्णीयुः । एवं वानप्रस्थधनं आचार्य्यत्वेनानुमतोऽपरवानप्रस्थ एकतीर्थी गृह्णीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः । नैष्ठिकब्रह्मचारिधनमाचार्य्यः उपकुर्व्वाणस्य तु ब्रह्मचारिधनं पित्रादिर्गृह्णीयादिति सङ्क्षेपः"।

दायक्रमसंग्रहे भ्रातृदौहित्रपितृव्यदौहित्रपितामहसोदरदौहित्राणामप्यधिकारोऽभिहितः । विवादभङ्गार्णवमते पुत्रपौत्रदौहित्रयोरप्यधिकारः । एतन्तु बोध्यं पितृधनविभागे जनन्याः पुत्रतुल्यांशेऽधिकारः । पितामहधनविभागे च पितुर्जनन्याः पौत्रतुल्यांशेऽधिकारः । जीवद्भागे तु पित्रा पितामहेन वा भागद्वयं ग्राह्यम् अप्राप्तस्त्रीधनानां सर्व्वासां स्वपत्नीनां पुत्रस्य मृतपितृपौत्रस्य चैकैकोऽंशो देयः, अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना एवं मातृधने पितामहीधनेऽपि पितृतो भागकल्पना इति । स्थावरे तु विशेषः "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेत्" इत्यादिवचनात् तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणां समाधिकारः । स्त्रीधने विशेषस्त्वेव । "अथ स्त्रीधनाधिकारिक्रमनिर्णयः । तत्र कन्याधने प्रथमं सोदरभ्रातुस्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरधिकारः । वरदत्तातिरिक्तवाग्दत्ताधनेष्वेवं, वरदत्तधने तु वरस्याधिकार इति । ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी, तदभावे वाग्दत्ताऽधिकारिणी, एतयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोर्युगपदधिकारः । एकस्या अभावेऽपरायाः, एतयोरभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्याधिकारः, एकाभावे चापरायाः, । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । ब्रह्मलग्ने तु सपत्नीपुत्रात्प्रागेव दौहित्रस्याधिकार इति विशेषः । ततो ब्राह्मादिविवाहचतुष्कलब्धयौतकधने भर्त्ता, भ्राता माता पिता चेति क्रमः, आसुरादिविवाहत्रयलब्धयौतकधने माता पिता भ्राता भर्त्ता चेति क्रमः । ततो देवरः ततो देवरपुत्रभ्रातृपुत्रौ, ततो भगिनीपुत्रः, ततो भर्त्तुर्भागिनेयः, ततो भ्रातृपुत्रः ततो जामाता, ततः श्वशुरः, भ्रातृश्वशुरः, । ततश्चासन्नत्वक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः, ततः समानोदका इति । यौतकातिरिक्तेऽपि पितृदत्ते प्रथमं कुमारी, ततः पुत्रः, ततः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रे, ततः पौत्रदौहित्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । ततो वन्ध्या विधवा च युगपदधिकारिण्यौ, ततो ब्राह्मादिक्रमेणैव पूर्व्ववत् क्रमः । पितृदत्तातिरिक्ते अयौतकधने तु पुत्रकुमार्य्योर्युगपदधिकारः, तयोरभावे पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः, ततः पौत्रदौहित्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः क्रमेणाधिकारिणः । ततो वन्ध्या विधवा च युगपदधिकारिण्यौ ततः पूर्व्ववत् ब्राह्मादिक्रमः"। अत्र सर्व्वत्र प्रमाणं दायभागेऽनुसन्धेयम् ।

चिन्तामणिमते पुत्रमृतपौत्रमृतपितापितामहकप्रपौत्राधिकारं दायभागमतवत् सप्रपञ्चं निरूप्य अपुत्रधने विशेषोऽभिहितो यथा ।

"अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" मनुः । "आपस्तम्बः अपुत्रधनाधिकारी आसन्नसपिण्डस्तदभावे व्यवहितस्तदभावे आचार्य्यस्तदभावेऽन्तेवासी" । याज्ञवल्क्यः "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः"। पितरावित्यत्र क्रमाकाङ्क्षायामादौ माता तदभावे पिता विष्णुवाक्यैकमूलत्वात् । तत्सुतो भ्रातृपुत्रः अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रशून्यस्य । कात्यायनः "विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वापि माता वा तत्पितुः क्रमात्" । पितार्ज्जितं पिता, भ्रात्राद्यर्ज्जितं भ्रात्रादिरिति व्यवस्थितोविकल्पः । पैठीनसिः "अपुत्रस्य स्वर्य्यातस्य भ्रातृगामि धनं तदभावे पितरौ लभेताम्"। देवलः "ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा । सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथाक्रमम् । एषामभावे गृह्णीयुः सकुल्याः सहवासिनः" । तुल्याः सहोदरा एव सवर्णाभ्रातरोऽत्र वैमात्रेयाः । अत्र च देवलोक्तक्रमेण सह विष्णुयाज्ञवल्क्योक्तक्रमयोर्विरोधमाशङ्क्य यथाक्रममिति पदं देवलीयं याज्ञवल्क्योक्तक्रमानतिक्रमेणेति हलायुधेन व्याख्यातम् । देवलवचनलिखनानन्तरं विष्णुयाज्ञवल्क्योक्तवचने लिखितवतः कल्पतरुकृतोऽप्येवमेवाशयः । एतच्च न मनोरमं न हि श्लोकक्रममात्रेण परोक्तक्रमो यथाकल्पित श्लोकस्यार्थो भवितुमर्हतीति उपस्थितविषयानुपस्थितपरित्यागगौरवात् एवमपि पैठीनसिवचनविरोधापरीहाराच्च । तस्मात् संसृष्टार्ज्जितधने विष्णु-

याज्ञवल्क्योक्तक्रमस्तदन्यधने तु पैठीनस्याद्युक्तक्रम इति रत्नाकरः। बौधायनः "अपितृकाभावे सकुल्यः तदभावे आचार्य्यः अन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् तदभावे राजा"। सगोत्रजाभावे बन्धुः याज्ञवल्क्यवचनात् स च आत्मबन्धुः पितृबन्धुः मातृबन्धुश्च। "आत्मपितुःष्वसुः पुत्रा आत्ममातुःष्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः। पितुः पितुःष्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःष्वसुः सुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः। मातुः पितुःष्वसुः पुत्रा मातुर्मातुःष्वसुः सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः"। एतेषां क्रमेणाधिकारः। तदयं संक्षेपः। आदौ पुत्रस्तदभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे साध्वी भार्य्या तदभावे दुहिता तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहित्रस्तदभावे भ्राता तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे आसन्नसपिण्डस्तदभावे यथाक्रमं व्यवहितसपिण्डस्तदभावे आसन्नसकुल्यस्तदभावे व्यवहितसकुल्यस्तदभावे मातुलपुत्रादिः सर्वाभावे अब्राह्मणधनपर्य्यन्तं राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान्तरमेव धनग्रहणाधिकारीति। याज्ञवल्क्यः "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः। क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः"। क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण तेन ब्रह्मचारिणो गुरुकुलस्थस्याचार्य्यः, यतेः सच्छिष्यः, वानप्रस्थस्य भ्रातृत्वेनाभिमतोऽपरो वानप्रस्थएव"।

अधिकारिक्रमे पितृदौहित्रादेरकीर्त्तनात् तस्य नाधिकार इति विशेषः।

स्त्रीधने विशेषः "तत्र मनुः जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः। यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः। मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम्"। समम् अविषमांशम्, सनाभयः सहोदराः, भगिन्यः कुमार्य्य एव समांशाः तदाह वृहस्पतिः "स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्"। अपत्यानां पुत्राणां तदंशिनीति विशेषान्तुल्या समस्य लाभः समूढा विवाहिता मानमात्रकं श्रद्धानुसारेण किञ्चित्। गौतमः "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च"। 'अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धनभर्त्तृका दुर्भगा' चेति रत्नाकरादयः। एता अपुत्रा अपि पुत्रवन्मातृधनभाजः। मनुः "मातुश्च यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः"। यौतकं विवाहकाले पित्रादितो लब्धम्। वशिष्ठः "मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्"। पारिणाय्यं परिच्छदादर्पकभूतिकादि। याज्ञवल्क्यः "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः"। मातृधनं तदृणाच्छेषं ऋणशोधनावशेषं दुहितरो भजेरन्, ताभ्य ऋते दुहितॄणामभावेऽन्वयः दौहित्रीदौहित्रौ मनुवचनानुरोधात्। ब्राह्मादिवैवाहिकं परिच्छदादिकञ्च यन्मातृधनं तद्विषयमेतत्। कात्यायनः "दुहितॄणामभावे तु ऋक्थम्पुत्रेषु तद्भवेत्। बन्धूनामप्यभावे तु भर्त्तृगामि तत् स्मृतम्। भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेयुः सभर्त्तृकाः। स्त्रीधनस्येति धर्म्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः"। दुहितॄणामिति पारिणाय्यं विवाहकाले यौतकलब्धं पितृदत्तञ्च यन्मातृधनं तत्तस्याः पुत्र्यभावे पुत्रगामि भवतीत्यर्थः तदतिरिक्तन्तु स्त्रीधनं तस्या अभावे पुत्रीपुत्रोभयगामि इत्युक्तमेव प्राक्। बन्धुदत्तमिति पितृव्यतिरिक्तेन दत्तं बन्धुभ्रातृभगिन्यौ किन्तु कन्या तत्समांशा विवाहिता तु किञ्चिन्मानभागिनीति भगिन्य इत्यादेरर्थः। अभावे पुत्रीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामीत्यर्थः मनुः "ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्धनम्। अतीतायामप्रजायां भर्त्तुरेव तदिष्यते। यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु। अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते"। अप्रजायामनपत्यायाम्। गौतमः "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्ध्वं मातुः पूर्व्वं चेत्येके"। आसुरादिविवाहलब्धशुल्कविषयमेतत्। बौधायनः "रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम्। तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः" वि॰चि॰। अत्र यस्य भर्त्तृगामित्वमुक्तं तदभावे तत्सपिण्डानामासत्तिक्रमेणाधिकारः। यत्र तु पितृगामित्वोक्तं तत्र तदभावे तत्प्रत्यासन्नसपिण्डा अधिकारिण इति बोध्यम्।

मिताक्षरामते तु जन्माधीनस्वत्वाङ्गीकारेण पैतामहे पितृ-च धने पितापुत्रयोः पितामहपौत्रयोश्च तुल्याधिकारः। पितुः पितामहस्य चोपरमे पुत्रस्य, पौत्रस्य च अपितृयोर्व्येऽप्यधिकारः। जीवद्विभागे तु स्वार्ज्जिते पितुर्द्व्यंशहारिता पैतामहे तुल्यांशिता। धनिकृतविभागे तदुपरमे पुत्रादिकृतविभागे च धनिपत्नीनामेकैकांशेऽधिकारः। दुहितॄणान्तु प्रत्येकं सजातीयकल्पितभागचतुर्थांशभागिता। दायदयितस्वत्वाङ्गीकारेण च भ्रात्रादीनामपुत्रादीनामपि भक्तत्वे संसृष्टत्वे च एकस्य मरणे इतरस्य स्वत्वस्थितेः तत्र पत्न्यादीनां न स्वत्वमुत्पद्यते तथा च विभक्तासंसृष्टधनएव पत्न्यादीनामधिकारः। पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादि या॰ वचनात्

तत्र वचनं चिन्तामणिमते ११००पृष्ठे दर्शितम् तस्य वचनस्य व्याख्यायाम् मिता॰ तत्क्रमोदर्शितो यथा "तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनः परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम्। तदभावे दुहितरः। दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानाञ्च समविषमांशप्राप्त्यर्थम्। तथा च कात्यायनः। "पत्नी भर्त्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति" बृहस्पतिरपि "भर्त्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता" अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्। तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः" इति। तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति। "तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति" विशेषस्मरणात्। तथा प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता तदभावे प्रतिष्ठिता "स्त्रीधनं दुहितॄणाम् अप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति" गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् सर्वैतत् पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम्। "तत्सुतः पुत्रिकासुतः" इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात्। अथवा दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् यथाह विष्णुः। "अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः। पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रकाः समा" इति मनुरपि। "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति"। तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ। यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते। तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमावगमाद्ग्रहणसम्बन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक्, तदभावे पितेति गम्यते। किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति" वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तं न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यादेव वचनादवगम्यत इति। मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयात् धनग्रहणं युक्ततरम्। तदभावे पिता धनभाक्। पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः। तथा च मनुः। "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति" अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति" मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेत् न पिता। यतः पितृगृहीतधनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति। पितामही गृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामह्येव गृह्णातीति। एतदस्माचार्य्यैर्नानुमन्यते। विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् "चतुस्त्रिद्व्येकभागिनः" इत्यादिनेति। यत्तु मनुः "अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः" इति मनुवचनम् तन्नृपाभिप्रायं न पुत्राभिप्रायम्। भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्भिन्नोदराणां मातृविप्रकर्षात्। "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति" स्मरणात्। सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः। भ्रातॄणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः। भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात्। यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणाञ्च विभज्य ग्रहणे पितृतोभागकल्पनेति युक्तम्। भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः गोत्रजाः पितामहादयः सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पितामही प्रथमं धनभाक्। "मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेदिति" मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते भिन्नादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बहुक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरम् पितामही गृह्णातीत्यविरोधः। पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात्। तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्सुताश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्सुतास्तत्सूनव इत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यं तेषामभावे समानोदकानां धनसम्बन्धः। ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्या जन्मनामज्ञानावधिका वा। यथाह बृहन्मनुः। "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यत" इति।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः। बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्। "आत्मपितृष्वसुः पुत्रा" इत्यादि विज्ञानेश्वरमते ११०१ पृ० दर्शितम् तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः। बन्धूनामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः "पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यः आचार्याभावेऽन्तेवासी" इत्यापस्तम्बस्मरणात्। शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णीयात् "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति" गौतमस्मरणात्। तदभावे ब्राह्मणमात्रम् यथाह मनुः "सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः। त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते" इति। न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् "अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति" मनुवचनात्। नारदेनाप्युक्तम् "ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन। ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति"। क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्य्यन्तानामभावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः। यथाह मनुः। "इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः" इति। "पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति। तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तमिदानीन्तदुभयापवादमाह। "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" याज्ञ०। "वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्य्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः। ब्रह्मचारी नैष्ठिकः उपकुर्वाणस्य धनं मातादय एव गृह्णन्ति। नैष्ठिकस्य धनमाचार्यो गृह्णाति इत्युच्यते। यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति। सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात्। वानप्रस्थधनन्त्वर्धभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्राता एकतीर्थ्योऽत्र धर्मभ्रातासौ एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी। एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति" मिता०। "सोदरस्यांशं हरेत् वैमात्रेयस्य च संसृष्टत्वे तद्धनाधिकारः। अत्रेदं बोध्यं "अपुपौत्रकाभावे" इति वदता विष्णुना प्रपौत्रस्याप्यधिकारः सूचितः तस्यापि तत्पुत्रतुल्यत्वात् सपिण्डत्वाच्च अन्यथा अधिकारिषु प्रपौत्रस्योपरितनानामेव कीर्त्तनात् तस्यानधिकारतापत्तेः। अतएव श्राद्धदानप्रकरणे तत्सुतः पौत्रसुतः प्रपौत्र अत्र पौत्रतनयः प्रपितामहतत्पर्य्यन्तं न दद्यादिति वदता मिताक्षराकृता प्रपौत्रस्याधिकारः सूचितः। तदधस्तनसन्तानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्य्यन्ताभावेऽधिकारः तेषामसपिण्डत्वेऽपि गोत्रजसमानोदकत्वाविशेषात् सपिण्डाधिकारे अधस्तनानामेव प्रथमपञ्चनात् गोत्रजाधिकारेऽपि अधस्तनानामेव अर्द्धतनापेक्षया प्रथमं पञ्चनौचित्यादिति एतन्मते च असगोत्रसपिण्डमध्ये, दौहित्रस्यैव पञ्चनात् पितामहदौहित्रादेर्नाधिकारः। बन्धुशब्दस्य असगोत्रसपिण्डपरत्वेऽपि बन्धुशब्दस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेन कीर्त्तनादिति बहवः। वीरमित्रोदये तु विशेषविधिभिया मातुलादीनामधिकारो व्यवस्थापितः तन्मते तेषां बन्धुपदेन ग्रहणात् इति भेदः। तथा दायलब्धधने पत्न्यायत्ते दानभोगादावधिकारः इति मिता० वीर० मते तु स्थावरे उपकाराभावे मठादौ दानेऽनधिकार इति भेदः। "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" याज्ञवल्क्यवचनेन स्त्रिया यत्पृथग्विभागकालादिलब्धधनमात्रस्य स्त्रीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विभागः मिता० दर्शितो यथा "अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः" या०। तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसामनपत्यायां दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णीयुः। सामान्येन बान्धवा धनग्रहणेऽधिकारिणो दर्शिताः। इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह। "अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्" या०। अप्रजःस्त्रियाः पूर्वोक्तायां ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्य्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तधनं प्रथमं भर्त्तुर्भवति। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति। शेषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि। माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम्। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम्। सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेत् दुहितॄणां तद्धनं भवति। अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते। साक्षाद्दुहितॄणाम् "मातुर्दुहितरःशेषम्" इत्यत्रोक्तत्वात्। अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति। तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णाति। तदभावे परिणीता तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता। यथाह गौतमः "स्त्रीधनं

दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति" । तत्र चप्रत्ता-
नुप्रतिष्ठितानाञ्च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा ।
एतच्च युद्धव्यतिरेकेण । युद्धकन्तु सोदर्य्याणामेव "भगि-
नीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्ध्वं मातुरिति" गौतमवचनात् ।
सर्वासां "दुहितॄणां प्रसूता चेत्" इत्यादिवचनात् तासां
भिन्नमातृकाणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दात-
व्यम् । यथाह मनुः "स्त्रीणां सुदुहितृणामपि
यथार्हतः । मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वक-
मिति" । दुहितॄणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः ।
यथाह नारदः । "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तद-
न्वयः" इति तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात् । दौहि-
त्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । "ताश्च सुते अन्वयः" इत्यु-
क्तत्वात् मनुरपि दुहितॄणां पुत्राणाञ्च मातृधनसम्बन्धं
दर्शयति । "जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः" इति मातृकं रि-
क्थं सर्वे सहोदराः समम्भजेरन् सनाभयो भगिन्यश्च समं
भजेरन् इति सम्बन्धः न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय
भजेरन् इति इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वप्रयोगाभावाद-
प्रतीतेर्विभागवाक्यत्वाच्चैवेनापि समस्योपपत्तेर्यथा देव-
दत्तः कर्षिं कुर्य्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समपदञ्च सदारवि-
भागनिरासार्थम् । सोदरपदञ्च भिन्नोदरनिरासार्थम् ।
अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनन्तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसप-
त्नीदुहिता गृह्णाति तदभावे तदपत्यं तथा च मनुः
"स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी
तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति" । ब्राह्मणीपदञ्च
उत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रिया
कन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधन-
हारिणः । "ऋणमात्मीयवत् प्रतिकुर्य्युरिति" गौतमवच-
नात् "पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति" पौत्राणामपि पिताम-
ह्यृणापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ताभ-
र्त्तादयो बान्धवा धनहारिणः" । अत्रापि पुंधनवत्
स्त्रीधनेऽपि प्रपौत्राधिकारो वेदितव्यः अगृहीतवित्तस्य
प्रपौत्रस्य ऋणापाकरणनिषेधेन पुंधन इव स्त्रीधनेऽपि
तदधिकारस्य कल्पितत्वात् इति वक्तव्यम् ।

उत्तरापथ पु० उत्तरा उत्तरस्यां पन्थाः अच् समा० ।
१उत्तरस्यां दिशि स्थिते पथि २देशभेदे च । "उत्तर
पथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि । यौनकाम्बोजगा-
न्धाराः किरातबर्बरैः सह" । महार्थचि० हरा० ।

उत्तरापरा स्त्री उत्तरस्याः अपरस्याश्च दिशोऽन्तराला दिक्
दिग्नाम स० । वायुकोणे "उत्तरापराभिमुखोऽस्य सम-
दिग्मानस्थलदर्शनात्" आ०त०सांख्या०टी० । "उत्तरा-
पराभिमुखः वायुकोणाभिमुखः" रघु० ।

उत्तराभास पु० उत्तरमिवाभासते आ+भास–अच् । दुष्टो-
त्तरे उत्तरशब्दे १०८० पृष्ठे तल्लक्षणादि ।

उत्तराम् अव्य० उद्+अत्यर्थे तरप् आम् । अतिशयेनोत्
अर्थे "उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुत" यजु०१७
५० । "अतिशयेन उत् उत्तराम्" वेददी० । एवम्
तमप् आम् । उत्तमामप्यत्र अव्य० ।

उत्तरायण न० उत्तरा उत्तरस्यामयनं सूर्य्यादेः "पूर्वपदात्
संज्ञायाम्" पा० णत्वम् । सूर्य्यादेः १उत्तरदिग्ग-
मने अभेदोपचारात् ७त० वा । वर्षमध्ये सूर्य्यस्य
दक्षिणत उत्तरदिग्गमनरूपाद्ये २षण्मासात्मके काले
सूर्य्यादेः दक्षिणोत्तरयोरयनस्य अयनसंक्रान्तिशब्दे २२८
पृ० उक्तम् तथा च सूर्य्यस्योत्तरायणसंक्रमादधि षण्मासाः
उत्तरायणकालः । "कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षि-
णायनमुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवा-
करे" म०त० विष्णुपु० । "एतन्मकरकर्कटादिसंक्रमे-
णायननिरूपणम् श्रौतस्मार्त्तकर्म्मार्थं धनुरादौ सू-
र्य्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादिनिरूपणन्तु रविगत्यनुसा-
रेण दिनमानादिज्ञानार्थम्, इत्यनयोर्न वि-
रोधः" म० त० रघु० । "ततश्च मकरस्थिरसंक्रा-
न्त्यवधिषण्मासाः सूक्ष्मउत्तरायणं कर्कटसंक्रान्त्य-
वधि तु सूक्ष्ममिति भेदः । अस्य प्रशंसाऽपि "स यत्रो-
दगावर्त्तते देवेषु तर्हि भवति देवांश्च इति गोपायति"
शत०ब्रा०२,१,३,३ । "षडुत्तरायणं यज्ञदैवानाम् दक्षि-
णायनं रात्रिः संवत्सरोऽहोरात्रः" विष्णुः "अग्निर्ज्योति-
रहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्" गीता । यथा चास्य कौट-
त्वं तथाऽयनशब्दे २२५ पृ० काकभाषवीयधृतप्रमाणादिना
व्यवस्थापितम् । उपचारात् ३तदागमनारम्भसंक्रान्तौ
"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने" सूर्य्य०सि० । तत्र
पुण्यकालताविषये "यावदि भक्ता भुक्ता तत्पुण्यं चोत्त-
रायणे" "मिश्रे च भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने"
म०त०भवि०पु० "भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे"
इति ति०त० देवीपु० । रात्रिसंक्रान्त्यभिप्रायमिदं
वचनम् इति रघुनन्दनादयः । माधवादयस्तु अत्र
संक्रान्तिपरत्वं तत्र विशेषपुण्यकालत्वं व्याकुर्वते । तत्र

अयनसंक्रान्तिशब्दे ९२८दर्शितम् । उत्तरायणकालाभिमानिनि कृतविद्यप्राणिनां ब्रह्मादिलोकप्रापणाय अतिवाहनायेश्वरनियुक्ते चेतने ४पुरुषभेदे "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० भाष्ययोस्तथा व्यवस्थापितं तच्च आतिवाहिकशब्दे ६५१ पृ० दर्शितम् । तत्र तत्रैव अग्निर्ज्योतिरित्यादिगीताव्याख्याने "अग्न्याद्यस्तदभिमानिनोदेवा" इति श्रीधरोक्तम् ।

उत्तरार्क पु० काश्यास्थे उत्तरस्यां दिशि वर्करकुण्ड सन्निधौ सूर्य्यमूर्त्तिभेदे । तद्विवृतिर्यथा "इति काशी प्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोपहः । कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः । लोलार्क उत्तरार्कश्च साम्बादित्यस्तथैव च । चतुर्थो द्रुपदादित्यो मयूखादित्य एव च । खखोल्कश्चारुणादित्यो वृद्धकेशवसंज्ञकौ । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च । द्वादशश्च यमादित्यः काशीपुर्य्यां घटोद्भव! ।" ४६ अ० इति द्वादशसूर्य्यभेदानभिधाय तत्स्थानानि तत्र क्रमशोऽभिहितानि ।"अथोत्तरस्यामाशायां कुण्डमर्काख्यमुत्तमम् । तत्र नाम्नोत्तरार्कश्च रश्मिमाली व्यवस्थितः" ४७ अ० ।

उत्तरार्द्ध न० उत्कृष्टमर्द्धम् उत्तरमर्द्धस्य एक दे० त० वा । देहपूर्व्वार्द्धे । तस्योत्कृष्टत्वात्तथात्वम् "व्यूढ स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्द्धम्" रघुः । कर्म्म० । २शेषार्द्धे च "अथ मध्यं नैवोत्तरार्द्धेनाध्यवस्यति" शत०ब्रा० १,२,१,१२

उत्तराशा स्त्री कर्म्म० । उत्तरस्यां दिशि । उत्तराशाधीशादयः उत्तरदिगीशशब्दे पृ० १०८२ दृश्याः ।

उत्तराश्मन् पु० कर्म्म० । उत्तरप्रसिद्धप्रस्तरभेदे ततः अश्मा० चतुरर्थ्याम् र । उत्तराश्मर तत्सन्निहितदेशादौ त्रि० ।

उत्तराषाढा स्त्री कर्म्म० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु एकविंशतितमे नक्षत्रे "उग्रः पूर्व्वमघान्तकाश्च ध्रुवगणश्चोत्तराश्च समूः" ज्यो० उक्तेरियं ध्रुवगणः । तस्याः अष्टपादि उडुपशब्दे १०७१ पृष्ठे उक्तम् एवं विश्वदेवताका अस्येति नक्षत्रशब्दे ४९७४० उक्ता ।

उत्तरासङ्ग पु० उत्तरे ऊर्द्धभागे आसज्यते आ+सन्ज कर्म्मणि घञ् । उत्तरीयवस्त्रे "शुक्लोत्तरासङ्गभृतो वियद्भ्राम्" भट्टिः "त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा० । "अभ्रोत्तरासङ्गवम् विदधद्वौतपट्टिकाम्" माघः । उत्तरस्यां दिशि २आसङ्गे च ।"शिशिरसमयसख्यं शिव इवोत्तरासङ्गम्" काद० । रवेस्तु यथा शिशिरसमये माघादौ उत्तरस्यां दिशि गतिस्तथोत्तरायणशब्दे ११०४ पृष्ठे उक्तम् ।

उत्तरासद् पु० उत्तरा उत्तरस्यां दिशि सीदति सद-क्विप् । उत्तरदिशि भागार्हेषु १मित्रावरुणप्रधानेषु २मरुत्प्रधानेषु च देवेषु "देवा मित्रावरुणनेत्रा मरुन्नेत्रा वोत्तरासद्भ्यः स्वाहा" मित्रावरुणनेतृभ्यो मरुन्नेतृभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा" यजु० ९,२६,२७ ।

उत्तराह पु० उत्तरमनन्तरमहः टच् समा० । अनन्तरदिने

उत्तराहि अव्य० उत्तर+प्रथमाद्यर्थे दिग्देशकालवित्तेः आहि । उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तरं इत्यर्थे । "आहि च दूरे" पा० उक्तेः दूरएवास्य प्रवृत्तिः । "उदीचीमेव दिशम् प्राजनंस्थानादुत्तराहि वाग्वदति" शत०ब्रा० २,२,२,१५ । "अव्ययात्त्यप्" पा० "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव" इति वार्त्तिके नियमात् अतो भवार्थे अपेव । औत्तराहिक तद्भवे त्रि० ।

उत्तरिक त्रि० उत्तरं उत्प्लवनमस्त्यस्याः ठन् । १उत्तार्य्यनद्यादौ २नदीभेदे स्त्री ।"अनुव्रातश्च भरतो वाहिनीः चतुरङ्गिणीः । ततः शीघ्रतरं प्रायादुत्तीर्य्योत्तरिकां नदीम्" रामा० ।

उत्तरीय न० उत्तरस्मिन् देहभागे भवः गहा० छ । ऊर्द्धदेहार्य्ये वस्त्रे "धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि" माघः "अनुत्तरीयाणि भवन्ति वाचाम्" "अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयम्" रघुः । प्रतिनिधिपर्य्यन्तोत्तरीयधारणावश्यकतोक्ता आ० त० यथा । "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि" भृगु० तद्धारणप्रकारश्च "यथा यज्ञोपवीतन्तु धार्य्यते च द्विजोत्तमैः । तथा संधार्य्यते यत्नादुत्तरासङ्गकं शुभम्" स्मृतिः । "स्नायात् वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च । अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्" आ०त० । "येन केति उपवीतेन तत्प्रतिनिधीभूतेन कुशरज्ज्वादिना" आ०त० रघु० । "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु । तृतीयञ्चोत्तरीयार्थे वस्त्राभावातिदिश्यते" स्मृतिः । वस्त्रमाह "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः" आ० त० भारतम् । "न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते । मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरे बुधः" नर० सिं० पु० । "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्म्माण्यभावतः" उश० । "नग्नं काषायकं वासो न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं नाऽपदशं चैव नेतं धार्य्यं प्रयत्नतः" विष्णुध०पु० ।

उत्तरेण अव्य० उत्तर+एनप् । आसन्नदिग्देशकालानां प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तानामर्थेषु "तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्" मेघ० । एतद्योगे द्वितीया । "किञ्चित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण" मेघ० । "हृदयदेशमालभेतोत्तरेण" आश्व०गृ० १,२०८, "एतस्मिन् काले गपश्चाच्चावाकउत्तरेणाग्नीध्रीयम्" आश्व० श्रौ० ५,७,२ ।

उत्तरेद्युस् अव्य० उत्तरस्मिन् दिने उत्तर+एद्युस् । अनन्तरदिवसे इत्यर्थे ।

उत्तरोत्तर उत्तरस्मादुत्तरः । अनन्तरोदितानन्तरे । "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः" या०स्मृ० । २क्रमेण उत्तरे । "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार" उच्यते सा०द० ।

उत्त(रौ)रोष्ठ पु० उत्तरः उपरितनः ओष्ठः वा इत्विः । उपरितने ओष्ठे । "अधरो(रौ)ष्ठं हर्षति उत्तरो(रौ)ष्ठं वा लेढि" "उत्तरौष्ठस्य सोविक्यादुच्चारांश्च करोति च" सुश्रु० ।

उत्तर्जन न० उद्+तर्जनम् प्रा० स० । उच्चैर्भर्त्सने । तच्च क्रोधकार्यं यथाह सा०द० । "निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्"

उत्तलित त्रि० उद्+तल-क्त । १उद्विग्ने ।

उत्तान त्रि० उद्गतस्तानो विस्तारो यस्य । (चित) भूमिसम्मुखतया ऊर्द्धभावेन १स्थिते २ऊर्द्धमुखे च । "उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये" कुमा० । "उरःस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम्" उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा" या०स्मृ० । "पित्र्यात् गृहमुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्" या० स्मृतिः "प्रक्षेत प्रचरे निक्षुवत उत्तानदृष्टा दक्षिणोऽश्नाना वा" कात्या० ८,२,९ । "उत्तानार्थे विचक्षणः" सुश्रु० ।

उत्तानक पु० उद्+तन+ण्वुल् । उच्चटावृक्षे रत्नमा० [राजनि०

उत्तानपत्रक पु० उत्तानमूर्द्ध्वमुखं पत्त्रमस्य कप् । रक्ते एरण्डे

उत्तानपाद पु० स्वायम्भुव मनोः पुत्रे ध्रुवपितरि १नृपभेदे । "वैराजात् पुरुषात् वीरं शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात् काम्या व्यजायत" हरि० २अ० । "स्वायम्भुवस्यापि मनोर्द्वौ वंशधरौ ब्रह्मनः । प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ । वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ । जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तथा । सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः" भाग० ४स्क० ८अ० । इतउत्तरं तच्चरितं तत्र वर्णितम् । उत्तान ऊर्द्ध्वस्थितः पादोऽस्य । ३परमेश्वरे पु० "पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति" श्रुतेस्तस्य सार्वोपरिस्थपादत्वात् तथात्वम् । अस्य समासे वा कप्तयोगे उत्तानपादपि तत्रैव "भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त" । "तदुत्तान पदस्परि" ऋ० १०,७२,३,४, अत्र मत्वे पादः पदादेशः । ४उत्तानपादयुक्ते शिशुमात्रे त्रि० ।

उत्तानपादज पु० उत्तानपादात् जाते जन-ड । ध्रुवे तच्चरितं भागवते ४स्क० ८अध्यायादौ वर्णितम् ।

उत्तानशय त्रि० उत्तानः ऊर्द्धमुखः सन्नेव शेते शी-अच् । अतिशिशौ तदानीमवताने शयनस्याभावादस्य तथात्वम् ।

उत्तानशीवन् त्रि० उत्तानः सन् शेते शी-क्वनिप् । अतिशिशौ २उत्तानस्थिते च । स्त्रियां ङीप् वनोरच । उत्तानशीवरी "ये पर्वताः सोमपृष्ठा आप उत्तानशीवरीः" अथ० ३,२१,१० ।

उत्ताप पु० उद्+तप-घञ् । १उष्णतायाम्, २सन्तापे च ।

उत्तार पु० उद्+तृ-णिच् अच् । १उद्वमने २ उल्लङ्घने ३पारनयने च । "संसारसागरोत्तारतरणिः" प्रबोध० "स योगमायया प्राप्य मोत्तारमधिगच्छति" भा०उ०१२६अ० । उद्गतस्तारः प्रा०स० । ४अत्यन्तोच्चशब्दादौ त्रि० ।

उत्तारक त्रि० उद्+तृ-णिच् ण्वुल् । पारप्रापके ।

उत्तारण न० उद्+तृ-णिच्-ल्युट् । पारप्रापणे । कर्त्तरि ल्यु । २पारप्रापके त्रि० ३विष्णौ पु० "उत्तारणो दुष्कृतिहा" विष्णुस० "संसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारणः" भा० ।

उत्तार्य्य त्रि० उद्+तृ-णिच्-कर्म्मणि यत् । १उद्वमनीये । "अप्रासमुखं दुत्तार्य्यं शोध्यं वाम्यात् शोधनैः" सुश्रु० । स्यप् । २उद्वमनं कृत्वेत्यर्थे अव्य० । उद्+तृ-कर्म्मणि यत् । ३उल्लङ्घनीये त्रि० ।

उत्ताल त्रि० उद्+चुरा० तल-प्रतिष्ठायाम् अच् । प्रतिष्ठिते महति । "उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तः" माघः ।

उत्तिष्ठद्धोम पु० उत्तिष्ठतोऽनुपविष्टस्य होमो यत्र । अनुपविष्टकर्त्तृकहोमे यजतिरूपे यागभेदे । तत्र कुत्रोपविष्टेन कुत्र वा उत्तिष्ठता होमः कार्य्यः इति विविच्य कात्यायनेन यजतिजुहोत्योर्भेदप्रदर्शनेन तन्निर्णीतं कात्या० १,२,५,६,७, सूत्रेषु "यजतिजुहोतीनां कोविशेषः" सू० "यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानाञ्च को विशेषः कोभेदः इति प्रश्नः" कर्कः । "तिष्ठद्धोमाः वषट्कारप्रदानाः याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः" सू० । उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" सू० । उपविश्य होमः इति शेषः । तिष्ठता होम

येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते” कर्कः। “उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः” स्मृ०। “उपविष्टेन कर्त्रा होमो येषु ते उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते जुहोतय उच्यन्ते” कर्कः तिष्ठत्पदस्य उत्तिष्ठत्परम्

उत्तिष्ठमान पु० उद्+स्था–शानच्। वर्द्धमाने “उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता” माघः। ऊर्द्ध्वचेष्टायां तु शतृ। उत्तिष्ठत् अनुपविष्टे दण्डायमाने त्रि० स्त्रियाम् ङीप् नुम्”। उत्तिष्ठन्ती [क्त। ३कृतोत्तरणे नद्यादौ त्रि०।

उत्तीर्ण त्रि० उद्+तॄ–कर्त्तरि क्त। १मुक्ते, २पारङ्गते कर्म्मणि

उत्तुङ्ग त्रि० उत्कृष्टं तुङ्गं प्रा०स०। अत्युन्नते। “उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपाग्रं काकः कथोऽपि फलमाप्नुयते पक्षः। सिंहो बली द्विरदकुम्भविदारणोऽपि सीदत्यहो तरुतले खलु घासहीनः” उद्भटः “सर्गादुत्तुङ्गमङ्गं शिवार्यं यत् न्यक्किमः” भा०व०८८अ०। “करप्रचेयामुत्तुङ्गां प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम्” “यच्चालमुत्तुङ्गतया विजेतुम्” “उत्तुङ्गमातङ्गमिताम्बुपूरम्” माघः।

उत्तुष पु० उद्गतः तुषः अवयवाभावेऽपि तुषोऽस्मात्। प्रा०ब० वा मतयल्लोपः। लाजाख्ये (खइ) भृष्टधान्ये

उत्तेजना स्त्री उद्+तिज–णिच् युच्। १प्रेरणायाम्, २व्यग्रताकरणे, ३उद्दीपने, ४तीक्ष्णीकरणे च। “व्याजकृतोत्तेजनया मणीनाम्” माघः ल्युट्। तत्रैव न०।

उत्तेजित त्रि० उद्+तिज–णिच्–क्त। १प्रेरिते, २उद्दीपिते च। भावे क्त। ३प्रेरणायाम् ४उद्दीपने च न० “उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं त्वरया” इत्युक्ते ५अश्वगतिभेदे न०।

उत्तेरित न० उद्–ईर भावे इतच् गुणे नि० एत्वम्। १अश्वगतिभेदे। अर्थ आश्रुचि। “उत्तेरितोऽतिवेगाढ्यो न स्पृशोति न पश्यति”–इत्युक्तगतियुक्ते २अश्वे पु०।

उत्तोरण त्रि० उन्नतं तोरणमत्र प्रा०ब०वा मतलोपः। १उन्नतपुरद्वारयुक्ते नगरादौ। “उत्तोरणामन्वयराजधानीम्” रघुः। “उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे” कुमा० उन्नतं तोरणम् प्रा०स०। २उन्नते तोरणे पुंन०।

उत्तोलन न० उद्+तुल–उन्माने भावे ल्युट्। ऊर्द्ध्वं नीत्वा तोलने। [ततोलने च

उत्तोलित त्रि० उद्+तु०तुल–क्त। १उत्क्षिप्ते, २उत्क्षिप्य

उत्त्यक्त त्रि० उद्+त्यज–क्त। १ऊर्द्ध्वक्षिप्ते, २परित्यक्ते च।

उत्त्रास पु० उद्+त्रस–घञ्। अतिभये।

उत्थ त्रि० उद्–स्था–क। १उन्नते २उद्भूते च। “रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव” रघुः। “भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते” कुमा०। “निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत् तामसमुदाहृतम्” गीता “तपनं प्रियविच्छेदस्मरावेशोत्थचेष्टितम्” सा०द०।

उत्थान न० उद्+स्था–ल्युट्। १ऊर्द्ध्वपतने, २उद्यमे, ३ऊर्द्ध्वगमनचेष्टायाम्, ४उद्गमे च। करणे ल्युट्। ५उद्याने, ६पौरुषे, ७हर्षे च। अधिकरणे ल्युट्। ८रणे, ९राज्यचिन्तनकर्म्मे १०तन्त्रे, ११प्राङ्गणे, १२सैन्ये च। “इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै” रघुः “भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह” मनुः। “मम धर्म्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंश्रितम्” रामा० “उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत!। प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्म्मणां लोकसाक्षिकम्” भा०व० ३२अ०। “मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः” शकु० “यत्र वा सप्त पादौ च नैरुत्थानं न गच्छति” सुश्रु०। १३प्रबोधे च “भक्ष्यवर्जे मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने” ति०त०पु०।

उत्थानैकादशी स्त्री उत्थानस्य हरेः निद्रातःप्रबोधनस्य कालः एकादशी। चान्द्रकार्त्तिकशुक्लैकादश्याम्। तत्र कालव्यवस्था–ति०त० रघुनन्दनेन दर्शिता यथा मात्स्ये “शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” भविष्यमात्स्ययोः “मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च। पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन” भविष्ये “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्। अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्”। अन्यत्र स्वापादिविहितरात्र्यादीतरकाले दशमीप्रतिपदोश्च। “किमन्त्याद्यपादेन? दशम्यंशेन यो दिवा। पौष्णांशेनेव किन्तेन? प्रतिपद्यथ यो निशि”। दशम्यंशेन दशम्या संयोगात् पादे तेन। यः प्रतिपदि वा प्राप्तस्तेन वा किम्?। अत्र दशमीप्रतिपदोर्वर्जनात् तदितरैकादश्यादिपञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते। वचनान्तरम् “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च सहायुतः। तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते त्यक्त्वा रेवतीम्” दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थाननिषेधात्। विष्णुधर्म्मोत्तरे “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते। द्वादश्यामेव संयोगे पादयोगो न कारणम्। अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरेः। पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं

विविच्य देत् वराहपुराणम् । "द्वादश्यां शुक्लपक्षे च नक्षत्राणामसम्भवे । आषाढादिषु पक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्" आषाढाद्याम् आषाढभाद्रकार्त्तिकानाम् । तत्र द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रानुयोगात् द्वादश्यामृक्षाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यन्तादरेण पादविशेषयोगात्, तदभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्त्यपादयोगे दिनतृतीयभाग इति विशेषः" ।

उत्थापन न० उद्+स्था–णिच्–ल्युट् । १उत्तोलने उन्नतीकरणे २जागरणे ३प्रबोधने ४उद्गमने च । "एवं सम्बोधनाद्यैश्च विष्णोरुत्थापनन्त्विदम् कुर्यादेव" स्मृ० ।

उत्थाप्य त्रि० उद्+स्था–णिच् कर्म्मणि यत् । १उत्तोलनीये २जागरणीये । ल्यप् । ३उत्तोल्येत्यर्थे ४निर्माल्येत्यर्थे "आकृष्य प्रयत्नेनैव उत्थाप्य प्रयत्नेन च" उत्थाप्य निर्माल्य प्रा०त० रघु० । ५उत्थाप्येत्यर्थे च शब्द० ।

उत्थित त्रि० उद्+स्था–क्त । १उद्युक्ते, २उत्थानयुते, अनुपविष्टे । "सद्योत्थिता सत्त्वरमुत्थितायाः" कुमा० रघुश्च "न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ" "भिन्नोत्थितं धूममिवोरगाणाम्" माघः । ३उत्पन्ने ४उद्युक्ते च ।

उत्थिताङ्गुलि पु० उत्थिता उद्युक्ता अङ्गुलयो यत्र । (चापड़) विस्तृताङ्गुलिके करतले चपेटे शब्दच० ।

उत्पचनिपचा स्त्री उत्पच निपचेत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । अलुक् पाकादिनिर्देशार्थक्रियायाम् ।

उत्पचिष्णु त्रि० उद्+पच–इष्णुच् । १उत्कृष्ट पचनशीले । पचः शिक्षितरूपपाकपरत्वे । ऊर्द्ध्वतः पाकशीले २हवाहे ।

उत्पट पु० उत्पटति उद्+पट–गतौ अच् । वृक्षादीनां त्वचस्थानात् जाते निर्यासे । "त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः" शत० १४,६,९,२१, "उत्पटः वृक्षनिर्यासः" भा० । [त्रिधा० २उत्पतनकर्त्तरि त्रि० ।

उत्पत पु० उत्पतति ऊर्द्ध्वं गच्छति उद्+पत–अच् । १पक्षिणि

उत्पतन न० उद्+पत–ल्युट् । १ऊर्द्ध्वगमने, २उत्क्षेपणे च । उत्क्षेपणशब्दे दृश्यम् ।

उत्पतनिपता स्त्री उत्पत निपत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । उत्पतनादिनिर्देशार्थक्रियायाम् ।

उत्पताक त्रि० उत्तोलिता पताका यत्र प्रा० ब० वा तोलितशब्दलोपः । उत्तोलितपताके द्वारादौ । "पुरन्ध्रीभिः पुर उत्पताकम्" रघुः

उत्पतित त्रि० उद्+पत–क्त । ऊर्द्ध्वगते ।

उत्पतिष्णु उद्+पत–इष्णुच् । उत्पतनशीले । "मधुकरमनुष्यमाणानौकानामुत्पतिष्णवः" रघुः "उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ" भट्टिः ।

उत्पत्ति स्त्री उद्+पत+क्तिन् । १ऊर्द्ध्वपतने ऊर्द्ध्वगतौ । उत्पद्यते प्रथमतो ज्ञायतेऽनेन उद्+पद–करणे क्तिन् । प्राथमिकप्रतीतिविषयप्रवृत्तिसाधनेष्टसाधनताबोधके कर्म्मस्वरूपज्ञापके २विधिवाक्ये यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादि" वाक्यम् प्रथमं यागादौ इष्टसाधनत्वं बोधयत् कर्त्तुं प्रवर्त्तयतीति तस्य तथात्वम् विधिशब्दे विवृतिः । "योगसिद्धौ कर्म्मणोत्पत्तिसंयोगित्वात्" जै०मि०सू० । उद्+पद०क्तिन् । चाद्यक्षणसम्बन्धे ३उद्भवे । उत्पत्तौ वादिविप्रतिपत्तयः सन्ति तथाहि असतः सदुत्पद्यते इति बौद्धाः । प्रागुत्पत्तेरसत् कारकव्यापारादुत्पद्यते इति नैयायिकादयः । प्रागुत्पत्तेः सदपि कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति सांख्या वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे तयोरवान्तरभेदः सतो विवर्त्त इति वेदान्तिनः परिणाम इति सांख्याः । तदेतत् सांख्य०कौ० । प्रदर्शितं यथा केचिदाहुरसतः "सज्जायत इति, एकस्य सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदित्यपरे । अन्ये तु सतोऽसज्जायत इति । सतः सज्जायते इति वृद्धाः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिध्यति । सुखदुःखमोहभेदवच्छब्दादिपरिणामस्य च त्र्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वम् । यदि पुनरसतः सज्जायेत असन्निरूपाख्यं कारणं कथं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । अथैकस्य सतो विवर्त्तः शब्दादिप्रपञ्चस्तथापि सतः सज्जायत इति न स्यात् । अद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव । येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एव कारणादसतो जन्म तेषामपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्य्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः । अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत् सत्कार्य्यं प्रतिजानीते" कौ० । "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यम्" का० । "सत्कार्य्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकनयैरुद्भावनीयम् । यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य । अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात् सर्व्वदा सर्व्वकार्य्योत्पाद

प्रभृत इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायामभिहितम-
स्माभिः। [illegible] बाधके न [illegible]
वस्तुमिति [illegible]। तत्रेदं प्रति-
ज्ञातं सत्कार्य्यमिति। अत्र हेतुमाह असदकरणात्।
असच्चेत्कारणव्यापारात् पूर्वं कार्य्यं नास्य सत्त्वं केनापि
कर्तुं शक्यं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं
कर्तुम्। सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत् तथाप्यसति
धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च
नासत्त्वम् असम्बद्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः।
तस्मात्कारणव्यापारादूर्द्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य्य-
मिति। कारणाच्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते। सत-
श्चाभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अव-
घातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः।
असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्य-
ज्यमानं वोत्पद्यमानं वा क्वचिदसदृष्टम्। इतश्च कार-
णव्यापारात् प्राक् सदेव कार्य्यमित्याह उपादानग्रह-
णात् उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण
सम्बन्धः उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत्।
एतदुक्तं भवति कार्य्येण सम्बद्धं कारणं कार्य्यस्य जनकं
सम्बन्धश्च कार्य्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति।
स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात् कार्य्यं न जन्यते?
तथा चासदेवोत्पत्स्यतेऽत आह सर्वसम्भवाभावात्। अस-
म्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्य्यजातं
सर्वस्माद्भवेत् नचैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते
अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यते इति। यथाहुः साङ्ख्य-
वृद्धाः "असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति"। स्यादे-
तत् असम्बद्धमपि तदेव तत् करोति यत्र यत्कारणं शक्तं
शक्तिश्च कार्य्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह
शक्तस्य शक्यकरणात्। सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र
वा स्याच्छक्ये वा। सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्
कथमसति शक्ये तत्रेति वक्तव्यम्। शक्तिभेद एव स ता-
दृशो यतः किञ्चिदेव कार्य्यं जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त
भोः शक्तिविशेषः कार्य्यसम्बद्धो वा असम्बद्धो वा,
सम्बद्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत् कार्य्यम्। असम्बद्धत्वे
सैवाव्यवस्थेति सूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति।
इतश्च सत्कार्य्यमित्याह कारणभावाच्च कार्य्यस्य कार-
णात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्य्यं कारणञ्च स-

दिति कथं तदभिन्नं कार्य्यमसद्भवेत्" सा० कौ०।
उत्पत्तेश्च यथा विभावरूपता तथाविर्भाव शब्दे ८१०
उक्तम्।

व्याख्यातं वेदान्त[illegible] यथा अवतः—सत्त्वेन
सतु [illegible] निरुपाख्यात् अभावात् सत्-भावरूपं वस्तु,
जायते जाततया अवच्छिद्यते तथा हि अङ्कुरादिकं बी-
जनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धनाशानन्तरमेव, उत्पद्यमानं
दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्य्यभावा अभावकारणकाः कार्य्य-
त्वात् बीजनाशोत्तरजाताङ्कुरादिवत्। यत्रापि च तन्त्वा-
दिषु पटकारणेषु सत्स्वेव नाशो न दृश्यते तत्राप्यनुमानेनैव
तन्नाशं कल्पनीयम्। युक्तं चैतत् उत्पन्ने पटे यदि
तन्तवो न नष्टास्तदा तन्तव इमे इति व्यवहारविषयतामाप-
द्येरन् न च तथा, अतस्तत्र तद्व्यवहाराभावात् पटरू-
पेण व्यवहारात् तन्नाश इत्यनुमातव्यम्। न च कार-
णनाशे दग्धतन्तुषु पटदाहवत् पटनाशापत्तिरिति वाच्यम्,
तन्तूनां पटकारणत्वस्याप्यसिद्धत्वात्, ये हि भाव-
कारणका इति वदेयुस्तान् प्रत्येतदुद्भावयेत् नाभा-
वकारणतावादिनं प्रतीति युक्तितमभावकारणवादिबौद्धा-
दिमतम्। अतः [illegible] कूटस्थसदपरि-
णामिनः विवर्त्तः अज्ञानकल्पितः अज्ञाननिवर्त्त्यः परि-
णामविलक्षणः अन्यथाभावापत्तिः उपचारात् तथा उत्-
पद्यमानं कार्य्यजातमपि विवर्त्तः न वस्तु सदिति वस्तुतः
पारमार्थिकेन सत्त्वेन नान्वितं किन्तु व्यवहारकोऽन्यथा-
सत्त्वान्वितम्। तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं यथा-
नुभविकं तत्र प्रमाणमेव रजतं व्यावहारिकरीत्याद्यनुभ-
वात् प्रत्यक्षे च विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् देशा-
न्तरस्थितरजतस्य च चक्षुरसन्निकर्षतया न प्रत्यक्षविषयता।
न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपनीतस्य शुक्तिकायां
भ्रम इति वाच्यम् ज्ञानोपनीतस्य ज्ञानस्वीकारे साक्षा-
त्कारानुभवापलापापत्तेः। अतएव न पूर्वानुभूतरजतस्मर-
णमात्रमनुभवविरोधात्। अतोऽगत्या तत्र शुक्तिकायामपू-
र्व्वं रजतमुत्पद्यते इत्येव कल्पनीयम्। तदुत्पत्तौ च शुक्तिका-
'इदंविषयकमज्ञानं' कारणं रजतविषयकसंस्कारश्च तदुप-
कारितया कल्पनीयः। तदेव अध्यासत्वम्। यदुत्पन्नस्य
तस्यावृतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता।
ततोत्पन्नोऽपि रजतो शुक्तिकाया [illegible] व्यावहारिक-
सत्त्वस्य व्याघाती न भवतीति यथा, एवं कूटस्थे अपरि-
णामिनि ब्रह्मणि अज्ञानेनोत्पन्ने वियदादिप्रपञ्चस्य-

त्पद्यते तत्र च तद्ज्ञानं हेतुः तच्च स्वकारणसहकारीति
तथा च विवादाध्यासिता घटादयः सति अध्यस्ताज्ञान-
ज्ञानबाध्यत्वे सति सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् शुक्तिता-
दात्म्येन प्रतीयमानशुक्तिज्ञानबाध्यरजतवदित्यनुमानात्
अध्यस्तत्वं घटादीनां सिद्धम्। अध्यस्तत्वं च साक्षात्कारि-
प्रत्ययविषयत्वं प्रागुक्तं तच्च तस्यासतोऽप्यनुत्पत्तौ प्रत्यक्ष-
विषयता न स्यादिति अध्यस्तत्वरक्षार्थं तस्मिन्नुत्पत्तिरप्यङ्गी-
कार्या। ज्ञानबाध्यत्वं च तेषां मिथ्यात्वात् शुक्तिज्ञानबा-
ध्यावद्रजतवदित्यनुमानव्यभिचाराणां निरस्तैव इति वेदान्ति-
मतम्। सतो भावात् विद्यमानादेवेत्यर्थः। असत् उत्पत्तेः,
कारणव्यापाराद्वा पूर्वमविद्यमानं, कारणव्यापारादुत्तरन्तु
जायते सद्भवतीति काणादनैयायिकादयः। सतः सत्त्वा-
श्रयात् भावादेव सत्, कारणव्यापारात् प्रागपि, कारणा-
त्मनाऽव्यक्तरूपेण विद्यमानं जायते कारणव्यापारात्तु
अभिव्यज्यते व्यवहारयोग्यतामापाद्यते इति यावदिति सा-
ङ्ख्यादयः। एवमुत्पत्तिविषये चतुर्षु पक्षेषु स्थितेषु
आद्यपक्षत्रये अनुमित्सितकार्यात्मककारणरूपप्रधानासिद्धिं
क्रमशः प्रदर्शयितुं क्रमप्राप्तं बौद्धपक्षमाह यदि पुनरि-
त्यादि। निरुपाख्यमनिर्वचनीयमिदन्तया वक्तुमशक्यमि-
ति यावत् सति हि रूपे वस्तु तच्छब्दवत्त्वेन वक्तुं
शक्यम् अभावस्य च रूपाभावात् कथङ्कारं वक्तव्यता।
यद्यपि भावभिन्नत्वं, सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम्, असत्त्वेन
प्रतीत्यर्हत्वं वा लक्षणं कैश्चिदुच्यते तानि च सर्वाण्यपि
अभावज्ञानसापेक्षतया दुर्ज्ञेयत्वादन्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वा-
च्चालक्षणान्येव। सुखदुःखमोहात्मककार्यदर्शनात् कार-
णस्यापि तथाभूतात्मकत्वमनुमित्सितं तच्च भावस्यैव कार-
णतापक्षे सेत्स्यति नाभावस्य भावाभावयोस्तादात्म्यानुप-
पत्तेरिति भावः। विवर्त्तवादे च कार्यं जातस्याध्यासेन
तादात्म्याभावेऽपि वस्तुतोऽसत्त्वेन सदसतोस्तादात्म्या-
नुपपत्त्या पूर्ववदनुमित्सितप्रधानासिद्धिरित्याह अपैकस्ये-
त्यादि। सतोऽसज्जायते इति पक्षेऽपि सदसतोस्तादा-
त्म्यानुपपत्त्यैव न प्रधानसिद्धिरित्याह सदसतोरेकत्वे-
त्यादि। एवमाद्यपक्षत्रिके प्रधानासिद्धिमुक्त्वा सत्का-
र्यपक्षे तत् साधयितुं सत्कार्यपक्षसमर्थनाय कारिकामवता-
रयति सत्कार्यं प्रतिजानीते इत्यादि। कार्यं सत् कार-
णव्यापारात् प्रागपि विद्यमानमित्यर्थः तेन कारणव्या-
पारोत्तरं जन्मवत् नैयायिकादिवादिषु सिद्धत्वेन न विप्र-
तिपन्नमिति दर्शयितुं विशिनष्टि कारणव्यापारादित्यादि।

एतच्चतुर्षु वादिविप्रतिपत्तिषु दर्शितासु असत्कार्यपक्षनिरा-
करणेऽपि इतरयोः पक्षयोरनिराकरणात् तदुभयोः
प्रधानासिद्धिरित्याशङ्क्य मूले तन्निराकरणाभावेऽपि अयुक्त-
त्वादेव तयोः पक्षयोर्न प्राधान्येति कथयितुमादौ बौद्धपक्षं
दूषयितुमुपस्थापयति यद्यपीत्यादि। दूषयति तथापी-
त्यादि। अयमाशयः सम्बद्धं सम्बन्धिनमेव जनयतीति
नियमेन कार्यकारणयोः सम्बन्धोऽपेक्षितः बीजनाशाङ्कु-
रयोश्च केनापि सम्बन्धेन न सम्बन्धिता घटते येन तयोः
कार्यकारणभावः स्यात्। असम्बद्धस्य कार्यजनकत्वे सर्व-
स्मात् सर्वकार्योत्पत्तिरित्यव्यवस्था स्यात्। न च बीजध्वं-
साङ्कुरप्रागभावः न तन्तुधूपयोः अभाव एव घटस्य तथा
च अङ्कुरप्रागभाव एव विनाशकोऽभविष्यतीति वाच्यम्
प्रागभावस्य ध्वंसावस्थातिरिक्तत्वे अङ्कुरतत्प्रागभावयोश्च
विभिन्नकालिकतया केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावेन
विनाशकत्वाभावात् असम्बद्धस्य विनाशकत्वे पूर्वदोषता-
दवस्थ्यात्। न च प्रतियोगितासम्बन्धेन तयोः सम्बन्धि-
तेति वाच्यम् अभावसम्बन्धिताया एव प्रतियोगितापदार्थ-
तया तस्या अधुनाप्यसिद्धत्वात् न च बीजस्य नाशात्
कथं तस्य अङ्कुरकारणत्वमिति, तस्य नाशेऽपि तदवयवस्था-
नाभावात् तस्यैव कारणत्वं वाच्यमिति एवं सुस्थम्। विव-
र्त्तवादे च यद्यपि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति शा०सू०
२,१४सूत्रे च कार्यकारणयोरभिन्नत्वमेव स्वीकृतं तथापि
घटपटादिज्ञानानामध्यस्तविषयकतया विषयाणां मिथ्यात्वं
तैरङ्गीक्रियते तथा हि विवादाध्यासितानि घटादिज्ञा-
नानि अध्यस्तविषयकाणि सत्यविषयकज्ञानत्वात् शुक्ति-
कायां रजतज्ञानवदित्यनुमानेन घटादिज्ञानानामध्यस्त-
विषयकत्वे सिद्धे अध्यस्तस्य च ज्ञानबाध्यतया मिथ्या-
त्वमित्युपपत्त्यैव तथा च सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तिदो-
षेण नैतत्कार्यपक्षम्। किञ्च मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं
तच्च नेदं रजतमिति बाधबुद्ध्या यथा रजतस्य मिथ्यात्वं
प्रसिद्धमेवं घटादेर्मिथ्यात्वसाधकस्य बाधस्यादर्शनाच्च तस्य
मिथ्यात्वमेवासिद्धं हेत्वसिद्धेः कथं घटादिज्ञानादावध्यस्तवि-
षयकत्वसिद्धिः। एतदर्थमेव असति बाधके इत्युक्तम्।
तथा च शुक्तिरजतबाधकवदत्र बाधकाभावाच्च तस्य मि-
थ्यात्वम्। न चाद्वैतश्रुतिरेव बाधिका, तस्याः स्वार्थ-
परतया द्वैताभावनिषेधपरत्वाभावात् अतएव "नाद्वैतश्रु-
तिविरोधो जातिपरत्वात्" इत्यनेन शाण्डिल्यसूत्रेण श्रुतेः
प्रधानजातीयबहुजीवपरत्वं समर्थितम्। एवं पक्षत्रय-

न्युक्तिकतया निरस्य तद्युक्तिकस्य काणादादिपक्षस्य निरसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कणभक्षेत्यादि कणमन्नकणं भक्षयतीति कणभक्षः कणादः । अक्षं चक्षुश्चरणे यस्येति अक्षचरणो गौतमस्तदनुसारिमतमित्यर्थः

ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वं च कादाचित्को धर्मो न तु स्वाभाविकः तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वं परतस्तु सत्त्वम् यथा घटे पाकात् पूर्वं श्यामता, पाकोत्तरं रक्तता, तद्वत् कालविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षेऽपि न काचित् क्षतिरिति मनुते चदसत्त्वे इति । परिहरति तथाप्यसतीति । अयमाशयः असत्त्वस्य भावधर्मत्वे उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिणः सत्त्वं स्वीकर्त्तव्यं तथा हि धर्मसत्त्वं धर्मिसत्त्वं विनानुपपद्यमानं धर्मिसत्त्वमपि तदाक्षिपति तथा चापादकेन असत्त्वरूपधर्मसत्त्वेन आपाद्यस्य धर्मिसत्त्वस्य सिद्धिः इति । एवं कार्यसत्त्वं तदवस्थं उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्म्मसत्त्वासिद्धिरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानीमपि विद्यत्वात् सर्व्वं सत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति असम्बद्धेनेत्यादि । असम्बद्धेन धर्मिणा सहेति शेषः असत्त्वेनेत्यत्राप्यन्वयः । अतदात्मना अतत्स्वरूपेण वा असत्त्वेन सम्बद्धम् स्यात् असत्त्वाश्रयः स्यादित्यर्थः धर्मिणा सह सम्बद्धेनैव धर्मेण तदाश्रयत्वनियमात् असम्बद्धस्य च तादात्म्येनैव तथात्वनियमात् प्रकृते असत्त्वस्य घटेन सह सम्बन्धाभावात् तत्तादात्म्याभावाच्च न तदाश्रयत्वमिति भावः । सत्कार्यपक्षमुपसंहरति तस्मादिति । तैलस्य, तण्डुलानां, पयसश्चाभिव्यक्तिरित्यनुषङ्गाऽन्वयः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे सत्त्वसङ्गिभिः सत्त्वाश्रयैः कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति । असम्बद्धस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थितिः सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था । प्रथमं तत्पदं द्वितीयान्तं कार्यपरम्, द्वितीयं तु कारणपरं प्रथमान्तम् । कार्य्यानुकूला कारणनिष्ठैव शक्तिः कार्यजननियामिकेत्यवधेयम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्याः स्यादिति समर्थयितुं शक्तेरितरनिष्ठत्वं विकल्प्य दूषयति वा शक्तिरिति" ।

तथा च असतो न सदुत्पत्तिः सतश्चाभिव्यक्तिस्तथा छा० उ० भाष्ययोः समर्थितं यथा "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायते । कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति ? होवाच कथमसतः सज्जायेतेति ? । सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" छा० उ० "सदेव सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्व्वगतम् । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्व्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवधियते ? इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सत् येनाग्र आसीदिति विशेष्यते, न, कथं तर्हि विशेषणम् ? इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्य्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु सुषुप्तकाल इव । यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः । यथेदमुच्यते लोके पूर्व्वाह्णे घटादिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्व्वाह्णे आसीदिति, तथेहोच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति । एकमेवेति । स्वकार्य्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयमिति । मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण परिणमयितृ कुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरण्यं सर्व्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः । सद्द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म्मेत्यादिदर्शनात्, सत्यमेवं स्यादिदानीम्, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्य्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः । तत् तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाऽद्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु सत्प्रतिद्वन्द्विवस्त्वन्तर-

निवर्त्तन्ति। यथा रज्ज्वां सर्प इति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति वैनाशिकाः। ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदभिप्रेतं वैनाशिकैः कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्धः सङ्ख्यासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः। बाढम्। न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम्। असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः। इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति न प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणाभावात्। प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः। ननु कथं [illegible] शब्दार्थत्वेऽसदेवैकमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् नैष दोषः सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य। सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः। एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च समानाधिकरणौ। तथेदमासीदिति च। तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवापवाद्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवंलक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्त्तयति। यथाश्वारूढ इत्याश्वागमनोऽश्वं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत्। न तु पुनः सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते। दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्त्वादसदादिवाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः०। तस्मादसतः सर्वाभावरूपाद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नम्। [illegible]। तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधति। कुतस्तु? प्रमाणात् खलु हे सोम्य! एवं स्यादसतः सज्जायतेत्येवं कुतो भवेत् न कुतश्चित्प्रमाणादेवं सम्भवतीत्यर्थः। यदपि बीजोपमर्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम्। कथं? ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्त्तन्त एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मनि। यत् पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्त्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः। अथ संवृत्याभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत्। केयं संवृत्तिर्नाम किमसावभाव उत भाव इति। यद्यभावो दृष्टान्ताभावः। अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः बीजावयवेभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तेः। अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत्।

न तदवयवेषु तुल्यत्वात्। यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽवयवी नास्ति। तथावयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः। बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः। सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति। न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सदुत्पत्तेः। मृत्पिण्डाद्घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां, तद्भावे च भावात् तदभावे चाभावात्। यद्यभावादेव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डो नोपादीयेत। अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतदस्तीत्यतो नासतः सदुत्पत्तिः। यदप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटौ स्त इति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः। मृद्घटबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् न बुद्धीनां नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्तस्याभावात्। अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति? असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः। एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः। ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तोऽस्ति। घटाद्घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात्। सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते। यथा सर्पः कुण्डली भवति। यथा च मृच्चूर्णं पिण्डघटकपालादिप्रभेदैः। यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते। ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य। प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीन्नेदं शब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति, न सत एवेदंशब्दबुद्धिविषयतयावस्थानात् यथा मृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत्। ननु यथा मृद्वस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वन्मृद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्यं च वस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वाद्गौः, न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्त्वाव्यभिचारात्। यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृन्मात्रं पिण्डघटौ, व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गाम्, तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः। एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वं-

मिति श्रुतं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सत् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते। नैष दोषो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "एवं सदेव सत्यमिति" श्रुतेः। एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धिकालेऽपि तत्सत् ऐक्षतेक्षां दर्शनं कृतवत् । अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु सच्चेतनमीक्षितृत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद् घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण, न, सत एव द्वैतभेदेनान्यथागृह्यमाणत्वान्नासत्त्वं कस्यचित् क्वचिदिति ब्रूमः । यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्द्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित् क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्डघटादिमृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके। रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्त्तेते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तेते।"यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति" "अनिरुक्तेऽनिलयन" इत्यादिश्रुतिभ्यः" भा०

वृ०उ० भाष्ये अभावादिकारणवादनिराकरणेन उत्पत्तेः प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति स्थिरीकृतम् यथा। "नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत् वृ०उ०। 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्। इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीत् न बभूव। प्रागुत्पत्तेर्मन आदेः किं शून्यमेव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः; न, कार्यं कारणं चासीदुत्पत्तेश्च। उत्पद्यते हि घटः। अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् न तु कारणस्य नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात्। यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता। अस्तु कार्यस्य, न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः कार्यानुपलम्भात्, अनुपलब्धिश्चेदभावो हेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते। तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु, न मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः। यदि हि किञ्चिदपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति। न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति। ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति। तस्माद्येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः, प्रामाण्यात् अनुमेयत्वाच्च। अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् असति चादर्शनात्। जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत्। घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्युत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेषः तदभावे तदभावात्। असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते। तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम्। असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः। सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत् कार्यान्तरमुत्पादयति। एकस्मिन् कारणे युगपदनेककार्यविरोधात्। न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्यात्मोपमर्दो भवति। तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः। प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते। घटादिकार्येऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम्। पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलभ्यमानत्वादिति चेत् न मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात्। सादृश्यादन्वयदर्शनं कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात् सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः। न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात्। यदि च क्षणिकं सर्वं, तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यबुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्वत्रानाश्वासतैव। तदिदम्बुद्धेरपि

कर्त्रभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । ग्राह्यत्वात्सम्बन्ध इति चेन्न । तदिदम्बुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषये ग्राह्यग्रहणानुपपत्तिः । असत्येव ग्राह्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदम्बुद्ध्योरपि ग्राह्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेन्न । सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत् ग्राह्यासत्त्वे तद्बुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथम् ? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि लोके प्रावृतं तम आदिना घटादि वस्तु तत् आलोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते । ननु तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदितेऽप्यादित्ये उपलभ्येतैव । मृत्पिण्डेऽसन्निहिते तम आद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् न द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत् तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत् न क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत् न विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभाव एव यत्नः कर्तव्य इति चेत् पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्त्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत् न अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्ति-र्नियता तम आद्यावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत् दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय । तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् न प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे, न तथा प्राक् प्रदीपकरणात् । तस्मात् न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणम् किन्तर्हि प्रकाशवत्त्वाय । प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य इति । नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्त्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यम् जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्त्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असंश्चेद्भविष्यद्घट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्य्यते । घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं, प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति प्रतिषिद्धमभिधीयते भविष्यद्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः अयं घटो न वर्त्तत इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्यते घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्त्तमानत्वात् कुलालादयस्तथा घटो न वर्त्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते कस्मात् स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्त्तते । न हि पिण्डस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य । तस्मात् कुलालादिव्यापारवर्त्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत । तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । न तु तद्भवान् प्रतिषेधति । न च सर्वेषां

क्रियावत्तामेवैष वर्त्तमानता भविष्यत्त्वं वा। अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा पटाभावः पटादिभिन्न न पटस्वरूपमेव। न च पटाभावः सन् पटोऽभावात्मकः किन्तर्हि भावरूप एव घटस्य प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घटस्येतरेतराभाववत् तथैव भावात्मकता अभावानाम्। एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति। अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेवोच्यते, घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः। अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वदत्। तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव। अथाथानन्तरं घटाद्घटस्याभाव इति उक्तोत्तरमेतत्। किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्य। अयुतसिद्धानामदोष इति चेत् न भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यात् न तु भावाभावयोरभावयोर्वा। तस्मात् सदेव कार्य्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम्" एतदभिप्रेत्य गीतायामुक्तम् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति

अथ भूतोत्पत्तिप्रकारः शारीरकभाष्यव्याख्ययोर्दर्शितो यथा "ततः प्रातः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरस्य सिसृक्षानन्तरं सर्व्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो दोधूयमानस्तिष्ठति" भा० "यद्यपि तदाऽऽत्मनां प्राणसम्बन्धो नास्ति तथापि प्राणिन इत्युक्तं योग्यत्वात्। तेषां भोगभूतये सुखदुःखानुभवोत्पत्तये महेश्वरस्य सिसृक्षा सर्जनेच्छा जायते तदनन्तरं सर्वेष्वात्मसु गतान्यदृष्टानि वृत्तिं लभन्ते। यद्यपि युगपदुत्पद्यमानासंख्येयकार्य्योत्पत्तौ व्याप्रियमाणा दिगादिवन्नित्यात्वेश्वरेच्छा क्रियाशक्तिरूपा तथाप्येषा तत्तत् कालविशेषसहकारिप्राप्तौ कदाचित् संहारार्थिनी भवति कदाचित् सृष्ट्यर्थिनी भवति यदा संहारार्थिनी तदा तदनुरोधाददृष्टानां वृत्तिनिरोध औदासीन्यलक्षणो जायते यदा त्वसौ सृष्ट्यर्थिनी भवेत्तदा वृत्तिलाभः स्वकार्य्यजननं प्रति व्यापारो भवति। वृत्तिर्लब्धा यैस्तानि वृत्तिलब्धानि आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठायाः पूर्व्वनिपातोऽत्रजात इति यथा। सर्व्वात्मगतानि वृत्तिलब्धानि अदृष्टानि तान्यपेक्षन्ते ये तत्संयोगा आत्माणुसंयोगास्तेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्म्माण्युत्पद्यन्ते पवनपरमाणवः समवायिकारणं तत्सहकृतादृष्टवदात्माणुसंयोगोऽसमवायिकारणमदृष्टं निमित्तकारणमेवं कर्मोत्पत्तौ तेषां पवनपरमाणूनां परस्परसंयोगा जायन्ते तत्संयोगेभ्यश्च द्व्यणुकान्युत्पद्यन्ते तदनु त्र्यणुकानीति अनेन क्रमेण महान् वायुः समुत्पद्यमानो नभस्याकाशे दोधूयमानः क्वचिदप्रतिहतत्वाद्वेगातिशययुक्तस्तिष्ठति" क०। "तदनन्तरं तस्मिन्नाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानः" भा० "प्रतिरोधकाभावात् सर्वत्र प्लवमानस्तिष्ठति" क०। "ततस्तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्ना महापृथिवीस्थिरस्वभावा तिष्ठति। ततस्तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः समुत्पन्नो महांस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठति" भा०। "तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव जलनिधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी संहता स्थिरस्वभावाऽवतिष्ठते तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिः केनचिदनभिभूतत्वाद्दीप्यमानस्तिष्ठति यद्यपि पयःपावकयोः स्वाभाविको विरोधोऽस्ति तथाप्यदृष्टवशादाधाराधेयभावो नानुपपन्नः" क०। "एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात्तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते। तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे नियुङ्क्ते" भा०। "एवमनन्तरोक्तेन क्रमेणोत्पन्नेषु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात्सङ्कल्पमात्रात् तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्योऽण्डं महदण्डमारभ्यते डिम्बारम्भे पार्थिवा अवयवा उपष्टम्भकास्तेनेदं वह्निपुञ्जप्रायं मा भूत्। तस्मिंश्चाण्डे चत्वारि वदनकमलानि यस्य तं ब्रह्माणं सर्वलोकपितामहं सर्वेषामेव लोकानामाद्यं पुरुषं समस्तभुवनैः सहोत्पाद्य प्रजानां सर्गे जनने विनियुङ्क्ते "त्वमिदं कुर्व्विति" क०। "स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्म्मविपाकं विदित्वा कर्म्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णान् अन्यानि चोच्चावचानि भूतानि तानि सृष्ट्वाऽऽशयानुरूपैर्धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यैः संयोजयतीति" भा०। ज्ञानञ्च वैराग्यञ्चैश्वर्य्यञ्च ज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याणि अतिशयेन ज्ञानादीनि तैः सम्यक् उपचितः प्रोमातिशयात् प्राणिनां धर्म्मा-

धर्मैः यथायत् प्रत्येति। वैराग्यादपक्षपातेन प्रवर्त्तते। ऐश्वर्यात् कर्मफलं भोजयति। प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति विविधेन प्रकारेण पाकोविपाकः कर्मणां विपाकः कर्मविपाकस्तं विदित्वा एतावदस्य कर्मफलं भविष्यतीति ज्ञात्वा कर्मानुरूपाणि ज्ञानभोगायूंषि तेषां तान् प्रजापतीन् दक्षाद्यान् मानसान् मनःसंकल्पप्रभवान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मनून् देवानृषीन् पितृगणान् सृष्ट्वाश्रुतिप्रसिद्धांश्चतुरोवर्णान् मुखात् ब्राह्मणान्, बाहुभ्यां क्षत्रियान्, ऊरुभ्यां वैश्यान्, पद्भ्यां शूद्रान्, अन्यानि चोच्चावचानि क्षुद्रक्षुद्रतराणि भूतानि सृष्ट्वा आशयानुरूपैरायेते फलोपभोगकालं यावत् आत्मन्यवतिष्ठत इत्याशयः कर्म तदनुरूपैर्ज्ञानधर्मवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति मालयाद्यन्यथा न योजयतीत्यर्थः”। यत् अत्र केचिदेवमाचक्षिरे न तावत्प्रवृत्तिरिष्टार्था वा स्यादनिष्टपरिहारार्था वा नचेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्था, न चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारावीश्वरे सम्भवतः आप्तकामे सम्भवतः तेनास्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिरनुपपन्ना तत्रोत्तरं प्राणिनां भोगभूतय इति परार्था चिकीर्षायां प्रवृत्तिर्न स्वार्थनिबन्धनेत्यभिप्रायः। नन्वेवं तर्हि शुभमयीमेव सृष्टिं कुर्यात् न दुःखशबलां करुणया प्रवृत्तत्वादित्यत्रोप- परिहारः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति। परार्थं प्रवृत्तोऽपि न शुभमयीमेव करोति विचित्रकर्माशयसहाय्यस्य कर्तृत्वादित्यर्थः नचैवं सति करुणाविरोधोदुःखोत्पादस्य वैराग्यजननद्वारेण परमपुरुषार्थहेतुत्वात्, यदि धर्माधर्मावपेक्ष्य करोति नास्य स्वाधीनं कर्तृत्वमिति अनीश्वरतादोष इत्यस्यायं प्रतिसमाधिः। आशयानुरूपैः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयति च हि सर्वप्राणिनां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन् अनमनीश्वरः स्यादिति भावः न हि योग्यतानुरूपेण भृत्यानां फलविशेषप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति। कल्पादावुत्पन्नानां प्राणिनां सर्वशब्दार्थेष्वव्युत्पन्नानां सङ्केतस्याशक्यकरणाच्छब्दव्यवहारानुपपत्तिरिति चोदनायां प्रत्यवस्थानबीजमिदं मानसानिति। योनिजशरीरं हि महता गर्भवासादिदुःखप्रबन्धेन विनष्टसंस्कारं जन्मान्तरानुभूतस्य सर्वस्य न स्मरति। प्रजापतयो मनवस्तु मानसा अयोनिजशरीरविशिष्टा इत्यसंश्लिष्टाः अपगतसंस्काराः जन्मान्तरानुभूतं सर्वमेव शब्दार्थसम्बन्धादि शब्दप्रतिबन्धात् प्रतिसन्दधते प्रतिसन्धानाच्च परस्परं शब्दैः व्यवहरन्ति। तेषां व्यवहाराच्च तत्कालवर्त्तिनां प्राणिनामुत्पत्तिः तद्व्यवहाराच्चापरेषामित्युत्पद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थे व्युत्पत्तिरित्यर्थः” प०।

वेदान्तिमते भूतोत्पत्तिप्रकारो वेदा० प० दर्शितो यथा। “तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति” श्रुतेः। तत आकाशादीनि पञ्चभूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते तत्राकाशस्य शब्दोगुणो, वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि, अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात्। नासौ भ्रमः बाधकाभावात्। इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि। एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते। श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनो अधिष्ठातृदेवताः। मनआदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः। एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते। तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते। तत्र प्रागगमनवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती। अवागगमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्त्ती। विष्वग्गमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती। ऊर्द्ध्वगमनवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती। अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती। तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति” त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम्। आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम्। एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णां आकाशादिषु संयोजनम्। एवं तेजोऽप्पृथिवीनामपि। तदेवमेकैकमूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकम् अर्द्धान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ

सांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (शा० सू०) इति । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वरूपम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षस्वर्गमहर्जनतपःसत्यात्मकस्योर्द्ध्वलोकसप्तकस्य अतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरीराणि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरित्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्कर्त्तृत्वम् । इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भद्वारा "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" श्रुतेः हिरण्यगर्भोनाम मूर्त्तिलयादन्यः प्रथमोजीवः "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" । "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इत्यादि "श्रुतेः" ।

सांख्यमते प्रकृतिरेका नित्या अचेतना साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमआत्मिका, पुरुषास्तु बहवश्चिन्मात्रा अपरिणामिनः कूटस्था नित्याः । पूर्व्वकल्पे प्रकृतिपर्य्यन्तसाक्षात्कारिणा प्रकृतिलीनोपाधिकेन आदिविदुषा ईश्वरपदाभिधेयेन स्वस्वामिभावरूपसंयोगवती स्वलीनानन्तबुद्धितत्त्वनिष्ठपूर्व्वकल्पार्ज्जितादृष्टसचिवा प्रकृतिः सर्गाद्यकाले सत्त्वादिगुणक्षोभमापन्ना महदाद्याकारेण परिणमते । यथा च परिणमते तथा दर्शितम् सां०सू०प्र० भाष्ययोः यथा । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः" सू० । "सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिवद्गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्म्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थान्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् । "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते । प्रकृतेः कार्य्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महतश्च कार्य्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्य्यद्वयं तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्य्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्य्यकारणविलक्षणः इति इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूह एतदतिरिक्तपदार्थो नास्तीत्यर्थः । अथ वा सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको गणोद्रव्यरूप एव । धर्म्मधर्म्म्यभेदात् तु गुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेक्तव्यतया तदवचने न्यूनतापद्येत" ।

प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि पुरुषभोगापवर्गार्थं वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनक्षीरवत् प्रवृत्तिः । यथोक्तं सां०का० कौ० । "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" का० "प्रधानस्येति कर्म्मणि षष्ठी प्रधानस्य सर्व्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थं, तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधानेनासम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरम्परायाः

भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्। ननु भवतमयोः संयोगो महदादिसर्गस्तु कुतस्त्य इत्यत आह तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः" कौ०

तथाऽचेतनायाः प्रकृतौ दृष्टान्तकल्पैवोक्तः "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य" सां०का०।

पातञ्जले तु प्रतिकल्पमनेकेषां प्रकृतिलीनानां सर्गहेतुत्वकल्पने गौरवात् एकस्यैव ईश्वरस्य तदधिष्ठातृत्वाङ्गीकारेण प्रकृतेस्तथा परिणाम इत्यङ्गीकृतं यथा च एकस्यैव सर्वोत्कर्षकार्यत्वं तथा ईश्वरशब्दे १०५२ पृष्ठे व्यासभाष्यविवरणेषु दर्शितम्। ४ अभिव्यक्तौ च अभिव्यक्तेर्यथा उत्पत्तिरूपता तथा अभिव्यक्तिशब्दे २०० पृष्ठे दर्शितम्।

एवं भूतभौतिकोत्पत्तिप्रकारः मतभेदेन निरूपितः। अथ विशेषभौतिकोत्पत्तौ कारणविशेषस्तावदभिधीयते तत्र जन्यमात्रोत्पत्तौ ईश्वरः अदृष्टं कालश्च निमित्तकारणमिति नैयायिकादयः। वेदान्तिमते ब्रह्मणोऽविद्याद्वारा निमित्तोपादानरूपोभयकारणता। सांख्यमते प्रकृतेरुपादानता। जन्यभावोत्पत्तौ द्रव्यमुपादानकारणं यथा घटे कपालम् पटे तन्तवः, कुण्डले, सुवर्णम् समवायिकारणम्। तत्तदवयवसंयोगश्चासमवायिकारणम्। गुणोत्पत्तौ द्रव्यं समवायिकारणम् अवयवगुणो वह्न्यादिसंयोगो वा असमवायिकारणं यथा घटरूपे कपालरूपं, पटरूपे तन्तुरूपम्, श्यामघटे रक्तोत्पत्तौ अग्निसंयोगः। एवमात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्तौ मनःसंयोगादि असमवायिकारणम्। संयोगविभागोत्पत्तौ क्रिया असमवायिकारणम्, इत्याद्यूह्यम्। ध्वंसरूपाभावोत्पत्तौ प्रतियोगी निमित्तकारणम्। वाय्वादौ रूपाद्यभावस्यैकालिकाभावतया नित्यत्वम् घटाभावस्य चार्थे तु भूतले घटापसरणं तदनयनं च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणं तेनायमुत्पत्तिविनाशशाली चतुर्थः संसर्गाभावः इति न्यायैकदेशिनः।

देहोत्पत्तिप्रकारः कायशब्दे, गर्भोत्पत्तिप्रकारश्च गर्भशब्दे वक्ष्यते। "उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" भर्तृ०। "उत्पत्तिवद्वा चाद्दोषः" सां०सू०। "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" अभियुक्तोक्तिः। जीवोत्पत्तिस्तु देहाद्देहान्तरगमनस्य एव तन्निमित्तप्रकारादि। वृ०उ०भा० दर्शितं यथा "तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवं हैवंविदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति" "तस्येदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नास्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियवियोगात्। न चान्येऽस्य भृत्यस्थानीया गृहमिव राज्ञे शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते। अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादानमित्युच्यते। सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्म्मफलोपभोगायतनं कर्म्मफलोपभोगाय चायं गच्छतो देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्सुः। तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्म्मप्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव। "कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायत इति" श्रुतेः। यथा स्वप्नजागरितं प्रतिपित्सोः। तत् कथमिति? लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते। तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायान्तं स्वराष्ट्रे उग्रा जातिविशेषाः क्रूरकर्म्माणो वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्म्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसस्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूता वर्णसङ्करजा जातिविशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्व्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्वाऽन्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा आयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः। एवं ह एवंविदं कर्म्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः। कर्म्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते। सर्व्वाणि भूतानि शरीरकर्त्तॄणि करणानुग्राहीतॄणि चादित्यादीनि तत्कर्म्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्म्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते। इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्त्तृ चास्माकमायाति। तथेदमागच्छत्येवमेवं कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः" भाष्यम्। तत्र विस्तरस्तत्रैवोक्तो यथा।

"तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम्। स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म्ममयोऽधर्ममयः सर्व्वमयस्-

यदेतदिदम्मयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापी भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" वृ०उ० ।

"एवं विद्यादिसम्भारसम्भृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो मुक्त्वा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते किं वा आत्मनस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य सङ्कुचितानि करणानि घटस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमृच्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रतिगच्छति किं वा कल्पनान्तरमेव । वेदान्तसमय इत्युच्यते ।"ते एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः" इति श्रुतेः । सर्वात्मकानि तावत् करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः सङ्कुचति विकसति च । तथा चोक्तम् । "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति" । तथा चेदं वचनमनुकूलम् "स यो हैतानन्तानुपास्ते" इत्यादि "तं यथा यथोपासते" इति च । तत्र वासनापूर्वप्रज्ञाख्या विद्या कर्मतन्त्रा जलूकावत्सन्ततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्र देहान्तरसञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलौका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्यत् तृणान्तरमाक्रममाक्रम्य इत्याक्रमणमाक्रमः आक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरत्यन्त्यावयवस्थाने । एवमेवायमात्मा यः प्रकृतो यः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलौका इव शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते । स्वप्नदेहान्तरस्य इव शरीरारम्भदेशे आरभ्यमाणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते बाह्यञ्च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहः । या अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते एष देहान्तरारम्भविधिः" ।

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभते आहोस्वित्पूर्व्वमेव पुनः पुनरादत्त इत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः । तस्मिन्नर्थे यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामुपादायापच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत् पूर्व्वस्माद्रचनाविशेषान्नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिणोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्व्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि पञ्चभूतानि यानि "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि । तान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यम् । तथा देवानां दैवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम्, ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां सम्बन्धि शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिसम्बध्यते । येषु बन्धनसंयुक्ता उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अयं स एवं संसरन्नात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽशनायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः । कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः । प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते "ध्यायतीव लेलायतीवेति"। तथा मनोमयो मनःसन्निकर्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति । एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति । तत्र पार्थिवादिशरीरारम्भे पृथिवीमयो भवति तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भे आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति । तथाकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तत्तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि चातिशोभमानानि :

ताऽन्यपेक्ष्याकाशतेजोमय इति एवं कार्य्यकरणसङ्घातमयः सन्नात्मा प्राप्तं वस्त्वन्तरं पश्यन्निदम्मयः, अदोमय इत्यपेक्ष्यमिति। एवं विपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषः काममयो भवति। तस्मिन् कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषोपशमे चित्तं प्रसन्नमकलुषं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः। एवं तस्मिन्विहते कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन तन्मयो भवन् क्रोधमयः। स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्त्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सदक्रोध उच्यते। एवं तेन तन्मयः एवं कामक्रोधाभ्यामकामक्रोधाभ्याञ्च तन्मयो भूत्वा धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भवति। न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते। "यद्यद्धि कुरुते कर्म्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति" स्मरणात्। धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति। समस्तं धर्माधर्म्मयोश्च कार्य्यं यावत्किञ्चिद्व्याकृतं तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलम्। तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयो भवति किं बहुना तदेतत् सिद्धमस्य यदयमिदम्मयो गृह्यमाणविषयादिमयस्तस्मादयमदोमयः अद इति परोक्षं कार्य्येण गृह्यमाणेन निर्द्दिश्यते। अनन्ता ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः। नैव ते विशेषतो निर्द्देष्टुं शक्यन्ते। तस्मिंस्तस्मिन् क्षणे कार्य्यतोऽवगम्यन्ते। इदमस्य हृदि वर्त्ततेऽदोऽस्येति। तेन गृह्यमाणकार्य्यभेदप्रत्यक्षतया निर्दिश्यते। परोक्षोऽन्तःस्थो व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति। सङ्क्षेपतस्तु यथा कर्त्तुं यथा वाऽऽचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा भवति। करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या, आचरणं नाम अनियतमिति विशेषः। साधुकारी साधुर्भवति। यथाकारीत्यस्य विशेषणम्। पापकारी पापो भवति च। यथाचारीत्यस्य ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् अत्यन्ततात्पर्य्यतैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्म्ममात्रेणेत्याशङ्क्य। पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति। पुण्यपापकर्म्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न ताच्छील्यमपेक्षते। ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः। तत्र कामक्रोधादिपूर्व्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्व्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसञ्चारस्य च। एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते। तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणमेतत्। विषयो हि विधिप्रतिषेधानाञ्च शास्त्रस्य साफल्यमिति। अत्रोक्तमन्ये बन्धमोक्षकुशलाः सत्यं कामादिपूर्व्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणम्। तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्यकर्म्मणोपचिनोति। कामप्रहाणे तु कर्म्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति। उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्म्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः। तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम्। तथाचोक्तमाथर्वणे "कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्म्मभिर्जायते तत्र तत्रेति"। तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमप्यतोऽवधारयति काममय एवेति। स च काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स कामः ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति स विहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते। क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्त्तते। यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्य्येण क्रतुना यथास्वरूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुते। यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तये यद्योग्यं कर्म्म तत्कुरुते निर्वर्त्तयति। यत्कर्म्म कुरुते तदभिसम्पद्यते तदीयं फलमभिसम्पद्यते" भा०।

उत्पत्तिक्रम पु० उत्पत्तौ क्रमः। जगतामुत्पत्तिपरिपाट्याम्। स च क्रमः "ब्रह्मेति प्रकृत्य तैत्ति० उ० भाष्ययोर्दर्शितो यथा।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नम् अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" उप०। "तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते। एतस्मादिति। मन्त्रवाक्येन, अनन्तरं यथा लक्षितं यद्ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितम् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितम् तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यत्वात्। आत्मा हि तत्सर्वस्य "तत् सत्यं स आत्मेति" श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्मात्मा। तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः। आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्त्तद्रव्याणां, तस्मादाकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्व्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः सम्भूत इत्यनुवर्त्तते। वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्याञ्च त्रिगुणोऽग्निः सम्भूतः। अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः सम्भूताः। अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान्। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः। पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः

सम्भूतं रेतो बीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात् सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात् सर्व्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे चाविशिष्टे। कस्मात्? पुरुष एव गृह्यते प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यं कर्म्मज्ञानाधिकारः पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वाच्च अर्थी विद्वान् समर्थः कर्म्मज्ञानयोरधिक्रियते। "पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्त्येनामृतमीप्सतीत्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानमित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात्" भा०।

एतेषाञ्च ब्रह्माधिष्ठितानामेव तत्तत्कार्य्यरूपेणाविर्भावः शा०सू०भाष्ययोर्निरूपितो यथा।

"तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः" सू०। "किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृजन्त्याहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायन् तं तं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव सृजन्तीति कुतः "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादि" स्वातन्त्र्यश्रवणात्। नन्वचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा, नैष दोषः। "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति कुतः? तल्लिङ्गात्। तथा हि शास्त्रम् "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवंजातीयकं, साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" प्रस्तुत्य "सच्च त्यच्चाभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुतेति" च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति। यत्तु ईक्षणश्रवणमप्तेजसोः, तत् परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यत्र"। "भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः" शा०भा०।

उत्पत्तिमत् त्रि० उत्पत्तिर्विद्यतेऽस्य मतुप् स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविशिष्टे "विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता" रघुः।

उत्पत्तिविधि पु० उत्पत्तिः कर्म्मस्वरूपज्ञापको विधिः। "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादौ कर्म्मस्वरूपज्ञापके विधौ। विधिशब्दे विवृतिः। उत्पत्तिवाक्यमप्यत्र न०।

उत्पत्तिव्युत्क्रम पु० उत्पत्तितो व्युत्क्रमः। उत्पत्तिक्रमात् विपरीते क्रमे। स च शा०सू० भाष्ययोर्दर्शितः यथा "भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितोऽथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते "विपर्य्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च" शा०सू०। "किमनियतेन क्रमेणाप्ययः, उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विपरीतेनेति?। त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति"। तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम्। अथ वोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात् प्रलयस्यापि क्रमाकाङ्क्षिणः स एव क्रमः स्यादित्येवं प्राप्ते ततो ब्रूमः विपर्य्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति। तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति। अपि च दृश्यते मृदो जातं घटाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येति अद्भ्यश्च जातं हिमकरकादि अब्भावमप्येतीत्यतश्चोपपद्यते एतत्, यत् पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आपश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्चानन्तरमनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्य्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम्। न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्य्याप्ययो न्याय्यः। स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्य्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र प्रदर्शितः। "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे! पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्याप: प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते" इत्येवमादौ। उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते। न हि कार्य्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणाप्यये कार्य्यस्यावस्थानानुपपत्तेः। कार्य्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्" भा०। तदेतत् वेदा०प०स्पष्टमुक्तम् यथा। "भूतानां भौतिकानाञ्च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयसमये कार्य्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण तत्तत्कार्य्यनाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा न्यायमतेऽपि महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेरविनाशापत्तेः। तथा च पृथिव्या अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायौ, वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे, तस्य चाविद्यायामित्येवंरूप एव प्रलयः। तदुक्तम् विष्णुपुराणे "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे! पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते। वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्! निष्कले सम्प्रलीयते। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः"।

उत्पत्य अव्य० उद्+पत–ल्यप्। ऊर्द्धं पतित्वेत्यर्थे उत्पत्यपाकला मयू०। अव्ययभृत्युक्ते

उत्पथ पु० उत्क्रान्तः पन्थानम् अत्या० समा० अच्। १गम्यपथातिक्रान्ते २व्यवहारातिक्रान्ते च। भिन्नपथ्यार्थतया अपकृष्टः पन्थाः उद्भावे प्रा०स० अच् समा० कदर्य्ये पथि "गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्" भा० आ० १४०अ०। "प्रमदाश्चोत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्" मनुः। "शिष्टावरोधाक्रमदुत्पथेन गाम्" माघः

उत्पन्न त्रि० उद्+पद–क्त। उद्भूते। "औरसे पुत्रउत्पन्ने तृतीयांशहराः सुताः" स्मृ०। "उत्पन्नस्य पुनरनुत्पादः" न्यायप्र० उत्पन्नेन चरति उत्पन्ना० ठञ्। औत्पन्निक तेन चारके त्रि०।

उत्पल न० उद्+पल–अच्। १नीलपद्मे, २कुमुदादौ, ३कुष्ठौषधौ च। उत्क्रान्तं पलं मांसम् अत्या० समा०। ४मांसशून्ये त्रि०। "गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानाम्" मेघ०। "सलीलोत्पलदलकीर्णमनसाख्याप्तः सुरद्विषाम्" "सशङ्कर्णोत्पलतां प्रपेदे" "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" रघुः "अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः" कुमा०। तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं श्वेतञ्च "भुवं च नीलोत्पलपत्रधारया" शकु०।

उत्पलगन्धिक न० उत्पलस्य गन्धइव गन्धोऽस्य इत् समा० संज्ञायां कन्। गोशीर्षाख्ये चन्दने।

उत्पलपत्र न० उत्पलस्य पत्रमिव। १तिलकभेदे स्त्रीणां स्तनादौ २नखक्षते च। हेम०। इन्दीवरस्य दले।

उत्पलपत्रक न० उत्पलदलमिव कन्। उत्पलपत्राकारे सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे। अर्द्धधारशब्दे २७५ पृष्ठे तल्लक्षणादि दर्शितम्। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

उत्पलभेद्यक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे। स च पञ्चदशविधः। तद्विभागलक्षणादि सुश्रु० दर्शितं यथा। "तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धाकृतयः। तद्यथा नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्वसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः। ग्रथितमांसस्तब्धशिरायतसूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्म्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति"। "बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाकपिडकास्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति"।

उत्पलशा(सा)रिवा स्त्री० उत्पलं तदाकारपुष्पमस्त्यस्याः अर्श० अच् कर्म०। अनन्तमूलायां श्यामालतायाम्। "दृश्यादनी पयस्या च लता चोत्पलशा(सा)रिका" शब्द०।

उत्पलषट्क न० ज्वरातीसारचिकित्सोक्ते चक्र० उक्ते औषधभेदे। यथा "ज्वरातीसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः। ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः। पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः"।

उत्पलावती स्त्री उत्पलमुत्पलाकारं नेत्रमस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। अप्सरोभेदे काशीख० ९अ० अप्सरोगणवर्णने। "निर्ग्गच्छमानात् क्षीरोदात् पूर्व्वमप्सरसस्तु याः। निःसृता त्रिजगत्कान्तिमोहनास्त्रं मनोभुवः। "उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा। वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती। अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती। कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्व्वरा। अनङ्गलतिका चापि तथा मदनमोहिनी। चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमनोहरा। ग्रावद्रावा तपोद्वेष्ट्री चारुनासा सुकर्णिका। दारुसञ्जीवनी सुश्रीः क्रतुशुल्का शुभानना। तपःशुल्का तीर्थशुल्का दानशुल्का हिमावती। पञ्चाश्वमेधिका चैव राजसूयार्थिनी तथा। अष्टाग्निहोत्रिका तद्वद्वाजपेयशतोद्भवा। कार्य्यविचारयित्री च हस्तिदावा सुकल्पिनी। एवमाद्यप्सरसां चैव सहस्रं षष्टिसंयुतम्। एतत्कविभुरो कोटी वसन्त्यन्या अपि स्त्रियः"।

उत्पलिनी स्त्री उत्पलानि सन्त्यस्मिन् देशे तेषां समूहो वा इनि। १उत्पलयुक्तलतायां, २उत्पलसमुदाये च। "

वा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम्। अच्छिन्नोत्पविनी शीघ्रमश्नेरिव शिखा शुभा" भा०व० ८६ अ०। २उत्प्लव-युक्ते त्रि०।

उत्पवन न० उद्+पू—ल्युट्। यज्ञियपात्रादिसंस्कारभेदे स च आश्व० श्र० १,३,२,२ सूत्रयोर्दर्शितो यथा।
"पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्" २सू०। "अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानान्तयोर्गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम् "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति" प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" २सू०। "कार्यमिति शेषः। अथ किंलक्षणे? पवित्रे कथं वा उत्पवनं? कार्यमित्यत्रे तदुभयं निर्वक्तुमाह। प्रगत्ः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिष्ठत्वर्थः। न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भौ ययोस्तौ तथोक्तौ प्रादेशमात्रौ कुशौ। एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ। नानेत्यस्य वर्गार्थम्। पवित्रे अन्तयोरसंस्पृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" ना०वृ०। तत्र समन्त्रकामन्त्रकव्यवस्था नारा०वृत्तौ दर्शिता पूर्वेषामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते। अनेन तु समन्त्रकम्। तत्र वैतानिके अमन्त्रकं गृह्ये कर्मणि समन्त्रकमित्येवं विनिवेशः" इति। "उत्पवनप्रकारः" शत० ब्रा०। "प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः। ते तत आदत्ते, ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वाऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति। स उत्पुनाति "सवितुष्ट्वा प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति" सोऽसावेव बन्धुः"। "अथाच्छिन्नाभ्यां पवित्राभ्याम् प्रोक्षणीरुत्पुनाति "सवितुर्वः प्रसवऽ उत्पुनाति" एको वा उत्पवनस्य बन्धुः" २२,२३,२४,१,३,१, "द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्" मनुः "प्रादेशप्रमाणकुशद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः" कुल्लू०।

उत्पश्य त्रि० उद्+दृश—कर्त्तरि श।१ऊर्द्ध्वं प्रेक्षके।२उन्मुखे २ऊर्द्ध्वदृष्टौ हेम०।

उत्पाटन न० उद्+पट-णिच्+ल्युट्। १उन्मूलने सुश्रुतोक्ते २व्रणवेदनाभेदे च। यथा 'अत ऊर्द्ध्वं' सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपणचुमुचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पन विविधसूचिनिस्तोदविकरणपूरणस्तम्भनस्वापनकुञ्चनाङ्कुशिकाः सम्भवन्ति"।

उत्पाटक पु० उद्+पट-भेदने णिच्-ण्वुल्। १उन्मूलके सुश्रुतोक्ते २पाल्यामुपद्रवभेदे उत्पुटशब्दे विवृतिः।

उत्पाटिका स्त्री उद्+पट-णिच् ण्वुल् टाप् अत इत्। वृक्षस्य नीरसायां त्वचि "तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः। त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः" इ०उ०। उत्पाटनकर्त्र्यां स्त्रियां च।

उत्पात पु० उद्+पत—घञ्। १ऊर्द्ध्वपतने। उद्+पत—ण। अकस्मादागते प्राणिनां शुभाशुभसूचके दैवनिमित्ते २भूकम्पादौ ३सुश्रुतोक्ते त्रिधाव्यपालामयभेदे च।
"पाल्यामयास्तु विज्ञाय कृत्स्ना प्राप्निबोध तान्। परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः। परिलेही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः। सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टः सहसाभिप्रवर्द्धिते। कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान्। कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः। गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताडनोद्घर्षणादपि। शोफः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः। रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः कणदो मतः। बलाद्वर्द्धयतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति। गृहीत्वा सकफं कुर्य्याच्छोफं तद्वर्णवेदनम्। उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः। संवर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुजान्वितः। शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः। कफासृक्कृमयः कुर्युः सर्षपाभा विकारिणोः। स्राविणोः पीडकाः पाल्यां कण्डूदाहरुजान्विताः। कफासृक्मिश्रणभूतः सर्पिषोर्मिश्रितस्तथा। त्रिधात्मकपक्वी पाल्यौ परिलेहीति स स्मृतः"।

शुभाशुभसूचकोत्पातश्च दिव्यान्तरीक्षभौमभेदात् त्रिविधः। स च बृ०सं० दर्शितो यथा "यानत्रेरुत्पातान् गर्गः प्रोवाच तानहं वक्ष्ये। तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः। अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति। संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्तदुत्पाताः। मनुजानामपचारादपरक्ता देवताः सृजन्त्येतान्। तत्प्रतिघाताय नृपः शान्तिं राष्ट्रे प्रयुञ्जीत। दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतम् उल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः। गन्धर्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत्। भौमं चरस्थिरभवं तच्छान्तिभिराहतं शममुपैति। नाभसमुपैति मृदुतां शाम्यति नो दिव्यमित्येके। दिव्यमपि शममुपैति प्रभूतकनकान्नगोमहीदानैः। रुद्रायतने भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च। आत्मसुतकोशवाहनपुरदारपुरोहितेषु लोकेषु। पाकमुपयाति दैवं परिकल्पितमष्टधा नृपतेः। अनिमित्तभङ्गचलनस्वेदाश्रुनिपातजल्पनादीनि। लिङ्गा-

चैत्यतनानां नाशाय नरेश्वरदेशानाम्। दैवतयात्राशकटाक्षचक्रयुगकेतुभङ्गपतनानि। सम्पर्यासनसादनसङ्गाश्च न देशनृपशुभदाः। ऋषिधर्म्मपितृब्रह्मप्रोद्भूतं द्विजातीनाम्। यद्रुद्रलोकपालोद्भवं पशूनामनिष्टं तत्। गुरुसितशनैश्चरोत्थं पुरोधसां, विष्णुजं च लोकानाम्। स्कन्दविशाखसमुत्थं माण्डलिकानां नरेन्द्राणाम्। वेदव्यासे मन्त्रिणि विनायके वैकृतं चमूनाथे। धातरि सविश्वकर्म्मणि लोकाभावाय निर्द्दिष्टम्। देवकुमारकुमारीवनिताप्रेष्येषु वैकृतं यत् स्यात्। तन्नरपतेः कुमारककुमारिकास्त्रीपरिजनानाम्। रक्षःपिशाचगुह्यकनागानामेतदेव निर्द्देश्यम्। मासैश्चाप्यष्टाभिः सर्वेषामेव फलपाकः। दृष्ट्वा देवविकारं शुचिः पुरोधास्त्र्यहोषितः स्नातः। स्नानकुसुमानुलेपनवस्त्रैरभ्यर्च्चयेत् प्रतिमाम्। मधुपर्केण पुरोधा भक्ष्यैर्बलिभिश्च विधिवदुपतिष्ठेत्। स्थालीपाकं जुहुयाद्विधिवन्मन्त्रैश्च तल्लिङ्गैः। इति विबुधविकारे शान्तयः सप्तरात्रं द्विजविबुधगणार्च्चा गीतनृत्योत्सवाश्च। विधिवदवनिपालैर्यैः प्रयुक्ता न तेषां भवति दुरितपाको दक्षिणाभिश्च रुद्धः” देवप्रतिमावैकृतम्। “राष्ट्रे यस्यानग्निः प्रदीप्यते दीप्यते च नेन्धनवान्। मनुजेश्वरस्य पीडा तस्य च राष्ट्रस्य विज्ञेया। जलमांसार्द्रज्वलने नृपतिवधः प्रहरणे रणो रौद्रः। सैन्यग्रामपुरेषु च नाशो वह्नेर्भयं कुरुते। प्रासादभवनतोरणकेत्वादिष्वनलेन दग्धेषु। तडिता वा षण्मासात् परचक्रस्यागमो नियमात्। धूमो ऽनग्निसमुत्थो रजस्तमश्चाह्निजं महाभयदम्। व्यभ्रे निशि उडुनाशो दर्शनमपि चाह्नि दोषकरम्। नगरचतुष्पादाण्डजमनुजानां भयकरं ज्वलनमाहुः। धूमाग्निविस्फुलिङ्गैः शय्याम्बरकेशगैर्मृत्युः। आयुधज्वलनसर्पणस्वनाः कोशनिर्गमनवेपनानि वा। वैकृतानि यदि वायुधे ऽपराण्याशु रौद्ररणसङ्कुलं वदेत्। मन्त्रैराग्नेयैः क्षीरवृक्षात्समिद्भिर्होतव्यो ऽग्निः सर्षपैः सर्पिषा च। अग्न्यादीनां वैकृते शान्तिरेवं देयं चास्मिन् काञ्चनं ब्राह्मणेभ्यः”। इत्यग्निवैकृतम्। “शाखाभङ्गे ऽकस्माद् वृक्षाणां निर्द्दिशेद्रणोद्योगम्। हसने देशभ्रंशं रुदिते च व्याधिबाहुल्यम्। राष्ट्रविभेदस्त्वनृतौ बालवधो ऽतीव कुसुमिते बाले। वृक्षात् क्षीरस्रावे सर्वद्रव्यक्षयो भवति। मद्ये वाहननाशः सङ्ग्रामः शोणिते मधुनि रोगः। स्नेहे दुर्भिक्षभयं महद्भयं निःसृते सलिले। शुष्कविरोहे वीर्य्यान्नसंक्षयः शोषणे च विरूढानाम्। पतितानामुत्थाने स्वयं भयं दैवजनितं च। पूजितवृक्षे ह्यनृतौ कुसुमफलं नृपवधाय निर्द्दिष्टम्। धूमस्तस्मिन् ज्वाला वा भवेन्नृपवधायैव। सर्पत्सु तरुषु वापि जनसंक्षयो विनिर्द्दिष्टः। वृक्षाणां वैकृते दशभिर्मासैः फलविपाकः। स्रग्गन्धधूपाम्बरपूजितस्य छत्रं निधायोपरि पादपस्य। कृत्वा शिवं रुद्रजपो ऽत्र कार्य्यो रुद्रेभ्य इत्यत्र षडङ्गहोमः। पायसेन मधुना च भोजयेद् ब्राह्मणान् घृतयुतेन भूपतिः। मेदिनी निगदितात्र दक्षिणा वैकृते तरुकृते महर्षिभिः”। इति वृक्षवैकृतम्। “नाले ऽब्जे यवादीनामेकस्मिन् द्वित्रिसम्भवो मरणम्। कथयति तदधिपतीनां यमलं जातं च कुसुमफलम्। अतिवृद्धिः शस्यानां नानाफलकुसुमभवो वृक्षे। भवति हि यद्येकस्मिन् परचक्रस्यागमो नियमात्। अर्द्धेन यदा तैलं भवति तिलानामतैलता वा स्यात्। अन्नस्य च वैरस्यं तदा च विद्याद्भयं सुमहत्। विकृतकुसुमं फलं वा ग्रामादथवा पुराद्बहिः कार्य्यम्। सौम्यो ऽत्र चरुः कार्य्यो निर्वाप्यो वा पशुः शान्त्यै। क्षेत्रे च दृष्ट्वा विकृतिं प्रदेयं तत् क्षेत्रमेव प्रथमं द्विजेभ्यः। तत्रैव मध्ये चरुणात्र भौमं कृत्वा न दोषान् समुपैति तस्मात्”। इति शस्यवैकृतम्। “दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम्। रोगो ह्यनृतुभवायां नृपवधो ऽनभ्रजातायाम्। शीतोष्णविपर्य्यासे नो सम्यगृतुषु च सम्भवेषु। रक्ताद्याच्छादनभवं रोगभयं दैवजनितं च। अन्यर्त्तौ सप्ताहं प्रकृतिवर्षं प्रधाननृपमरणम्। रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः। धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं विद्यात्। अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम्। उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः। छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ शस्यानामीतिसञ्जननम्। क्षीरघृतक्षौद्राणां दध्नो रुधिरोष्णवारिणां वर्षे। देशविनाशो ज्ञेयो ऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम्। यद्यमले ऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा। देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्द्देश्यम्। व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यते ऽथवा रात्रौ। प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत्। सूर्य्येन्दुपर्ज्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले। धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाभिर्देयाहुतिः शान्तिमुपैति पापम्”। इति वृष्टिवैकृतम्। “अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण शून्यतां कुरुते। शोषश्चाशोष्याणां स्रोतो ऽन्यत्वं च ह्रदादीनाम्। स्नेहासृङ्मांसवहाः

नद्यस्तथा प्रतीपगाश्चापि । परचक्रस्यागमनं नद्यः कथयन्ति षण्मासात् । ज्वालाधूमक्वाथा रुदितोत्कुष्टानि चैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि । तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोयानाम् । सलिलाशयविकृतौ वा महद्भयं तत्र शान्तिरियम् । सलिलविकारे कुर्यात् पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शममेवं पापमुपयाति" । इति जलवैकृतम् ।"प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृतिसम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च देशकुलस्य क्षयो भवति । वडवोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । षण्मासात् सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ । नार्यः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" । इति प्रसववैकृतम् । "परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् । उक्षाणो वान्योऽन्यं पिबति श्वा वा सुरभिसुतम् । मासत्रयेण विन्द्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तस्यासु शुभं भवेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्बहुसदक्षिणम्" । इति चतुष्पादवैकृतम् । "यानं वाहविमुक्तं यदि गच्छेत् न व्रजेच्च वाहयुतम् । राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च । जनाभिहततूर्यनादः शब्दो वा तेषां ताडितेषु यदि न स्यात् । अव्युत्पत्तौ वा परागमो नृपतिमरणं वा । गीतरवतूर्यनादा नभसि यदा वा चराचरान्यत्वम् । मृत्युस्तदा गदा वा विस्वरतूर्ये पराभिभवः । गोधाङ्कयोः सङ्गे दर्वीशूर्पाद्युपस्करविकारे । क्रोष्टुनादे च तथा शस्त्रभयं मुनिवचो यदिदम् । वायव्येष्वेषु नृपतिर्विष्णुं पशुभिरर्चयेत् । आ वायोरिति पञ्चर्चा जप्याश्च प्रयतैर्द्विजैः । ब्राह्मणान् परमान्नेन दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् । बहुसदक्षिणा होमाः कर्तव्याश्च प्रयत्नतः" । इति यानवैकृतम् ।"पुरपक्षिणो वनचरा वन्या वा निर्भया विशन्ति पुरम् । नक्तं वा दिवसचराः क्षपाचरा वा चरन्त्यहनि । सन्ध्याद्वयेऽपि मण्डलमाबध्नन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्तायां दिश्यथवा क्रोशन्तः संहता भयदाः । श्वानः प्ररुद्य इव द्वारे वाशन्ति जम्बुका दीप्ताः । प्रविशेन्नरेन्द्रभवने कपोतकः कौशिको यदि वा । कुक्कुटरुतं प्रदोषे हेमन्तादौ च कोकिलालापाः । प्रतिलोममण्डलचराः श्येनाद्याश्चाम्बरे भयदाः । गृहचैत्यतोरणेषु द्वारेषु च पक्षिसङ्घसम्पाताः । मधुवल्मीकाम्भोरुहसमुद्भवाश्चापि नाशाय । श्वभिरस्थिश्मशानशवप्रवेशनं मन्दिरेषु मरणाय । पशुमनुष्यव्याहारे नृपमृत्युर्मुनिवचो यदिदम् । मृगपक्षिविकारेषु कुर्याद्धोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देया गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाकुनसूक्तं वा मनोवेदशिरांसि च" । इति मृगपक्ष्यादिवैकृतम् ।"शक्रध्वजेन्द्रकीलकस्तम्भद्वारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूनां नरपतेर्मरणम् । सन्ध्याद्वयस्य दीप्तिर्धूमोत्पत्तिश्च कानने ऽनग्नौ । छिद्राभावे भूमेर्दरणं कम्पश्च भयकारी । पाषण्डानां नास्तिकानां च भक्तः साध्वाचारप्रोज्झितः क्रोधशीलः । ईर्षुः क्रूरो विग्रहासक्तचेता यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नाशः । प्रहर हर छिन्धि भिन्धीत्यायुधकाशादिपापचौ वाचः । निगदन्तः प्रहरन्ते तत्रापि भयं भवत्याशु । अङ्गारगैरिकाद्यैर्विकृतप्रेताभिलेखनं यस्मिन् । नायकचिह्नितमत्र वा नाशे यातं याति न चिरेण । लूतापटाङ्कुशवलं न सन्ध्ययोः पूजितं गृहस्थितम् । नित्योच्छिष्टस्त्रीकं च यदुत्कर्षं तत्क्षयं याति । दृष्टेषु यातुधानेषु निर्दिशेन्मरणमाशु सम्प्राप्तम् । प्रतिघातायैतेषां गतः शान्तिं चकारेमाम् । पञ्चात्मस्योऽथ नवो भौमानि शमकानि च । कारयेत महेन्द्रं च माहेन्द्रीभिः समर्चयेत्" । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैकृतम् । "नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथ वा ग्रहेऽर्केन्द्वोः । उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय । ये च न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः । वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः । द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे । तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अनभ्रागमस्फोटधूमरेणुनिलाहतम् । रक्तपद्मारुणं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् । सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः । सरोनद्युदपानानां वृद्ध्यूर्ध्वतरणप्लवाः । सरणं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् । दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् । तथा ताराणां च

दर्शनं च दिवान्तरे। गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्वतसानुषु। शस्यवृद्धिरपां हानिरपापाः शरदि स्मृताः। शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम्। रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी। दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः। उच्चैः सूर्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः। हिमपातानिलोत्पाता विरूपाद्भुतदर्शनम्। कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम्। चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु। पत्राङ्कुरलतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः। ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्तौ शुभप्रदाः। ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः। उन्मत्तानां च या गाथाः शिशूनां भाषितं च यत्। स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः। पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान्। नाचोदिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती। उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च। एतन्मुनिवचनं रहस्यमुक्तं यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ४६अ०। “दिव्यान्तरिक्षाश्रयमुक्तमादौ मया फलं शस्तमशोभनं च। प्रायेण चारेषु समागमेषु युद्धेषु मार्गादिषु विस्तरेण। भूयो वराहमिहिरस्य न युक्तमेतत् कर्तुं समासकथनाविति तस्य दोषः। तज्जैर्मे वाच्यमिदमेव कृतानुगीतिर्वार्हस्पत्यमिति प्रथितं वराहम्। स्वरूपमेव तस्य तत् प्रकीर्तितानुकीर्तनम्। अवोक्ष्य न वेदिदं तथापि मे अतं वाच्यता। उत्तरवीथिगता द्युतिमन्तः क्षेमसुभिक्षशिवाय समस्ताः। दक्षिणमार्गगता द्युतिहीनाः क्षुद्भयतस्करमृत्युकराः ते। कोशागारगते धनुषि उपस्थे च शिराश्रविष्णौ। निर्वैराः क्षितिपाः सुखभाजः संहृष्टाश्च जना गतरोगाः। पीडयन्ति यदि कृत्तिकां मघां रोहिणीं श्रवणमैन्द्रमेव वा। मौञ्ज्यात् सर्वमपरे पञ्चाग्नदा पश्चिमा दिगनवेन दीप्यते। प्राच्यां श्वेतमत्स्यवस्थिता दिनान्ते प्राच्यानां भवति हि विग्रहो नृपाणाम्। मध्ये श्वेतपति हि मध्यदेशपीडा रुधिरैर्वाष्पवृष्टिः। दक्षिणां ककुभमाश्रितैस्तु तैर्दक्षिणापथपतीनवेत् भयः। हीनरूपतनुभिः विग्रहः स्थूलदेवकिरणान्वितैः शुभम्। उत्तरमार्गे कालमयूखाः शान्तिकराः ते नृपतीनाम्। अध्वगोरा मरकतवर्णा दोषकराः क्षुद्भयपापानाम्। नक्षत्राणां तारकाः सधूमा धूमज्वालाविस्फुलिङ्गान्वितास्तु। आलोके वा निर्मिमिते न यान्ति यान्ति

ध्वंसं सर्वलोकः सभूपः। दिवि भाति यदा तुहिनांशुयुगं द्विजवृद्धिरतीव तदाशु शुभा। रविसत्त्ववर्धनपृथगर्कयुगे जगतः प्रलयश्चतुःप्रभृति। शनीनभिजितं ध्रुवं भजति भं संस्पृशन् शिखी जनविनाशकृत् कुशलकर्महा योधहः। भुजङ्गभमथ स्पृशेद्भवति वृष्टिनाशो ध्रुवं क्षयं व्रजति विद्रुतो जनपदश्च बालाकुलः। प्राग्द्वारेषु चरन् रविपुत्रो नक्षत्रेषु करोति च वक्रम्। दुर्भिक्षं कुरुते भयदम्यं मित्राणां च विरोधमवृष्टिम्। रोहिणीशकटमर्कनन्दनो यदि भिनत्ति रुधिरोऽथवा शिखी। किं वदामि यदनिष्टसागरे जगदशेषमुपयाति सङ्क्षयम्। उदयति सततं यदा शिखी चरति भचक्रमशेषमेव वा। अनुभवति पुराकृतं तदा फलमशुभं सचराचरं जगत्। धनुःस्थायी रूक्षो रुधिरसदृशः क्षुद्भयकरो बलोद्योगं चेन्दुः कथयति जयं क्ष्मासुतं च सतः। गवाकृतिशृङ्गो गोघ्नो निधनमपि सस्यस्य कुरुते ज्वलन्धूमायन् वा नृपतिमरणायैव भवति। स्निग्धः स्थूलः समशृङ्गो विशालस्तुङ्गश्चोदग्विचरन्नागवीथ्याम्। दृष्टः सौम्यैः शुभैर्विमयुक्तो लोकानन्दं कुरुतेऽतीव चन्द्रः। पितृमैत्रपुरन्दरविशाखाख्याश्रितस्य च कुनक्षि ममाहुः। दक्षिणेन न शुभो हिताक्षस्राड् यद्युदक् चरति मध्यगतो वा। परिघ इति मेघरेखा या तिर्यग्भास्करोदयेऽस्ते वा। परिधिस्तु प्रतिसूर्यो दण्डस्त्वृजुरिन्द्रचापनिभः। उदयेऽस्ते वा भानोर्ये दीर्घा रश्मयस्तमोघात्। सुरचापखण्डमृजु यद्रोहितमैरावतं दीर्घम्। अर्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहानिमुखाद्भानोरर्धोदयं यावत्। तस्मिन् सन्ध्याकाले चिह्नैरेतैः शुभाशुभं वाच्यम्। सर्वैरेतैः स्निग्धैः सद्योवर्षं भयं रूक्षैः। अच्छिन्नः परिघो वियद्विमलं श्यामा मयूखा रवेः स्निग्धाद्दीधितयः सितं सुरधनुर्विद्युच्च पूर्वोत्तरा। स्निग्धो मेघतरुर्दिवाकरकरैराश्लिष्टो वा यदा वृष्टिः स्यादि(?)दि वार्कमस्तसमये मेघो महाम्भाद्भवेत्। सव्याङ्गो मरुतः कलुषो ह्रस्वः काकादीनां चिह्नैर्विद्धः। यस्मिन्देशे शवाकेतुतलभावः प्रायो राज्ञः। वाहिनीं समुपयाति पृष्ठतो मांसभुक् खगगणो युयुत्सतः। यस्य तस्य भवति द्रुतोऽसुखान् यापनैस्तु विजयो विपर्ययैः। भानोरुदये यदि वासमये गन्धर्वपुरप्रतिमा ध्वजिनी। चिह्नं निरूपयेत् तदा नृपतेः प्राप्तं समरं सभयं प्रवदेत्। सन्ध्या याम्या विजयमशुभा सन्ध्या स्निग्धा मृदुपवना च। पांशुध्वस्ता

जनपदनाशं वसेच्छ्वा रुधिरनिभा वा। यद्विस्तरेण कथितं मुनिभिस्तदखिलं सर्वं मया निगदितं गुणदोषवर्जम्। श्रुत्वापि कोकिलरुतं बलिभुग्विरौति यत्तत्स्वभावकृत-मस्य प्रियं न जेतुम्” ४७अ०। एवमन्येऽप्युत्पाताः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता आकरे द्रष्टव्याः उत्पात विशेषे मङ्गलकर्मवर्ज्जनकालव्यवस्था रघुनन्दनेन दर्शिता यथा “गर्गः। दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ वि-दारणे वा। धूमे तथा पांशुरजःप्रपाते न कारयेन्माङ्गलि-कादि कार्य्यम्। उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे। छिद्रे सूर्य्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। द्विसूर्य्यं वा त्रिसूर्य्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डले। रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत्। दिग्दाहे दिनमेकन्तु धर्षे सप्त दिनानि च। भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत्। उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्च दिनानि च। वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वक-र्मसु”। भोजराजः “ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमो-ल्कापतनादिदोषे। अतो दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्र-योदशाहानि वदन्ति केचित्”। “ग्रहणकाले भूकम्पो-ल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहं ग्रहणम्। किञ्चिदूनतत्समाहारेऽपि दशाहम्। ग्रहणाद्ये-कैकदोषे त्र्यहमिति” वाचस्पतिमिश्राः। अत्र स्मृतिसागर धृतवाक्यंश्चैते। “राज्यादिनमहाभिषौ यज्ञदानतपःसु च। होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेत्सप्तरात्रकम्। कन्याहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे। तपःस्वाध्याययोश्चैव विवाहे त्रयोदश” इति अवस्था चान्यत्र। “उल्का-पाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते। धूमकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। प्रयाणन्तु त्यजेत् तत्र सप्तरात्र-मतः परम्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरा-त्रकम्। शूद्रस्त्वह्ना चैकरात्रं सर्वं कर्म समाचरेत्”। पराशरः। “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने। एकरात्रं परित्यज्य कुर्वीत् पाणिपीडनं पुनः”। भृगुः। “राजन्यानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः”। शूद्रस्याप-हिषयम्। कन्य इत्युपलक्षणम्। ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्र तत्र पठितत्वात्” मल०त०। पीयूषधारायां तु विशेष उक्तः। नारदः “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिका सुतदर्शने सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादि मङ्गलम्” वशिष्ठः सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्य्येषु वर्जयेत्। षट्-दिनानि त्रिभागोने अर्द्धग्रासे चतुर्दिनम्। चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्यात् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः” नारदः “उत्पातग्रहणादूर्द्धं सप्ताहं निखिले त्यजेत्”। अङ्गिराः “सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धग्रासे दिनत्रयम्। त्रिद्व्येकाङ्गुलतो ग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “अनयोर्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदेन वावगन्तव्या” पी०धा०। आत्या-वश्यककार्य्ये परिहारस्तूक्तः ज्योतिर्निबन्धे “दिनानि पञ्च वशिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वेकम्। अथवा चार्य्यस्य मते पञ्च मुहूर्तांश्च दूषयति”। माण्डव्यराज प्रदर्शित शुभोत्पातेषु एकमेव दिनं वर्ज्यम्। “शुभदोत्पा-तेषु दुष्टं दिनम्” मुहू०चि० उक्तेः। एवञ्च कार्त्तादि-व्यवस्थापितं विवाहे ग्रहणे एकदिनवर्ज्जनम् अल्पग्रास विषयमापद्विषयं वा उक्तवचनजातबाधकत्वात्। यात्रादिविषये विशेषः ग्रहणशब्दे वक्ष्यते “एकतात-इवोत्पातपवन प्रेरितोगिरिः” रघुः। ज्योत्स्नासि मतङ्गोत्पातवातः” माघः। “उत्पातेन ज्ञापिते च” पा०। “उत्पातग्रहदुष्टञ्च” ज्यो०।

उत्पातक त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्+पत-णिच् ण्वुल् १उत्पातजनके उद्+पत–ण्वुल्। २ऊर्द्ध्वपतनशीले च। “दंशोत्पातकमत्कूणमक्षिकाजयका-रतम्”। भा० स्वर्गा० २अ०।

उत्पाद पु० उत्+पद–भावे घञ्। १उत्पत्तौ “दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा” या० उत्पत्तिश-ब्दे विवृतिः उत्क्षिप्तःपादोऽनेन। “उत्क्षिप्तपादे त्रि०।

उत्पादक पु० ऊर्द्ध्वस्थिताः पादा अस्य कप्। अष्टपदे शर-भाख्ये मृगारातौ १पशुभेदे तस्य पृष्ठस्थचतुश्चरणत्वादूर्द्ध्व-पादत्वम्। उत्-पद-णिच्–ण्वुल्।२पितरि पु०। ३उत्-पादनकर्त्तरि त्रि०। “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” “आकूरतपादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः” “नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि” मनुः। स्त्रियां टापि अत इत्वम्। उत्पादिका ४उत्-पादकस्त्रियां ५हिलमोचिकायां शब्दचि० ६पूतिकायां भरतः ७देहिकानामकीटे च स्त्री त्रिका०।

उत्पादन न० उद्+पद–णिच्–ल्युट्। जनने उत्पत्तिक-रणे “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पालनम् तथा” मनुः

उत्पादशय पु० उत्पादः ऊर्द्ध्वक्षिप्तपादः सन् शेते शी–अच्। (टिटिर) १टिट्टिभपर्य्यायेषु हेमच०। २शिशौ च। तयोः

उत्तामपादतया भवनात्तथात्वम् । उत्पादं भवनमस्य उत्पादशयनोऽप्यत्र ।

उत्पादित त्रि० उद्+पद–णिच्–कर्मणि क्त । जनिते । "अथगाद्भुतमायस्य विभोरुत्पादिताः परैः" माघः ।

उत्पादिन् त्रि० उद्+पद–णिनि । १उत्पत्तिमति । "सर्वमुत्पादि भङ्गुरम्" हितो० । उत्पादयति णिच् णिनि । २उत्पादके । "दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राकाहरकाणा" या०स्मृ० उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उत्पाद्य अव्य० उद्+पद–णिच्–ल्यप् । १जनयित्वेत्यर्थे "क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य" मनुः । "सुतानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेत्" स्मृतिः । कर्म्मणि यत् । जननीये त्रि० । "तावस्त्र उत्पाद्य प्रभाव भावः" कुमा०

उत्पाली स्त्री उच्चैः पालयति पाल–अण् गौरा० ङीप् । आरोग्ये शब्दच० ।

उत्पाव पु० उद्+पू "ऊर्द्ध पवतिचौतिपूङ्" वा० अप बाधित्वा घञ् । उत्पवने यज्ञियपात्रादेः संस्कारभेदे

उत्पिञ्जर(ल) त्रि० उद्+पिजि–कलन् वा लस्य रः । अत्यर्थाकुले । "कुर्व्वाणानुत्पिञ्जरजातपत्त्रैः" माघः । "उत्पिञ्जरीभूतदर्शैरित्यर्थः रलयोरभेदः" मल्लि० । "उद्दत पिञ्जलकं युवनामोद्देशानुरोपकम्" भा०द्रो०२५अ० ।

उत्पिब त्रि० उद्+पा–श । उत्कृष्ट पायिनि ।

उत्पिष्ट त्रि० उर्द्धतः पिष्टं उद्+पिष–क्त । उर्द्धतः क्षतमेवके १उत्पादिते । "सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विश्लिष्टं विवर्त्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्" सुश्रुतोक्ते सन्धिमुक्तलक्षणभेदे तत् लक्षणं तत्रोक्तं "विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफावेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति" ।

उत्पीड त्रि० उद्–पीड–अच् । कर्म्मणि १पीडके २संबाधके च । भावे घञ् । ३उत्क्षेपे । "न तु बाष्परोत्पीडाभिहतसहत्सुलक्षम्" भा०व०२१अ० "बाष्पाङ्गुली नयनयोर्बलोत्पीडवहावबाधाम्" वेष० । ल्युट् । उत्पीडन तत्र न० । अ । तत्रैव स्त्री । यत्र उत्पीडवत् उत्पीडाकारके । "अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः" कुमा० । स्त्रियां ङीप् [पुच्छयति ।

उत्पुच्छ नामधातुः पुच्छमुदस्यति उद+पुच्छ+णिङ् उत्पुच्छ पु० उत्क्षिप्तः पुच्छोऽनेन प्रा०ब० वा क्षिप्तलोपः । उर्द्ध क्षिप्त पुच्छे पशौ ।

उत्पुट त्रि० उद्घाटितं पुटमस्य प्रा०ब० वा घाटितलोपः । पुटशून्ये प्रफुल्ले । तेन निर्वृत्तम् सङ्कलादि० अण । औत्पुट तेन निर्वृत्ते त्रि० । तेन हरति उत्सङ्गादि० ठञ् औत्पुटिक तेन हारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उत्पुटक पु० उद्+पुट–क्वुन । सुश्रुतोक्ते पाल्यामयभेदे । "अतऊर्द्ध नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामयानहम् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतोऽभयम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव शृणुष्वेषां क्रमशः क्रियाम्" । वेपथुत्पुटके दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम्" सुश्रु० ।

उत्पुत त्रि० उद्+पू–क्त । पवित्रादिना कृतोत्पवनसंस्कारे पात्रादौ । क्तवत्पक्षे उत्पवितोऽप्यत्र त्रि० । तेन हरति उत्सङ्गा० ठञ् । औत्पुत तेन हारके त्रि० ।

उत्पेश त्रि० उत्कृष्ट पेशम् । उत्कृष्टपेशे जङ्घादौ ।

उत्प्रभ त्रि० उद्गता प्रभाऽस्य प्रा०ब० गतलोपः । १उद्गत प्रभान्विते २उद्दीप्ते वह्नौ पु० हेम० ।

उत्प्राशन न० उत्कृष्ट प्राशनम् । उत्तमेऽस्य भोजने

उत्प्रास पु० उद्+प्र+अस–हीप्सादिषु घञ् । उपहासे । "प्रियं चोत्प्रासबहुला भध्याधीरा दहेद्रु षा" सा०द० ।

उत्प्रेक्षण न० उद्+प्र–ईक्ष–भावे ल्युट् । १उत्प्रेक्षणे २विकल्पादिना कस्यचित् पदार्थस्य संभावने । ३अर्द्ध दृष्टौ च । णिनि । उत् प्रेक्षिन् तत्कारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उत्प्रेक्षा स्त्री उद्+प्र+ईक्ष–अ । उत्प्रेक्षणे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादयस्तु पृष्ठे १८५ विवृतिः । [गमने ।

उत्प्लवन न० उद्+प्लु–ल्युट् । ऊर्द्ध प्लवने (लाफा) अधि

उत्प्लवा स्त्री उत्प्लवति उद्+प्लु–अच् । नौकायां शब्दच०

उत्फाल पु० उद्+फल–घञ् । १उत्क्रमे २ऊर्द्धतोविस्तरणे च

उत्फुल्ल त्रि० उद्+फल–क्त नि० । १विकसिते दलानामन्योन्यविश्लेषेण प्रकाशिते "उत्फुल्लनीलनलिनोदर तुल्यभासः" माघः । २उत्ताने त्रि० ३स्त्रीणां गुह्येन्द्रिये न० मेदि० ।

उत्स पु० उनत्ति क्लेदेन उन्द–स किच्च नलोपः । पर्व्वतादेः १जलस्रवणस्य पातस्थाने । २जलप्रवाहे च "व्यायिवियत्सवम् गोतमाय तृष्णजे" ऋ०१,८५,११, "विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः" ऋ० १,१५४,५ मधु वाबे विविदुरवत्सं तद्रिवम्" २,२४,४, "उत्सो वा तत्र जायतां ह्रदो वा पुण्डरीकवान्" अथ०६,१०६,१, उत्से भवः उत्स० अञ् । औत्स तद्भवे त्रि० ३ऋषिभेदे ततः गोत्रे अश्वादि०फञ् औत्सायन तद्गोत्रे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्

उत्सक्थ त्रि० ऊर्द्ध्वं गते सक्थिनी यस्य ब० समा० स्त्रियां ङीष्। ऊर्द्ध्वोरुके "उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन्" यजु० २३,२१।

उत्सङ्ग पु० उत्पन्न सजतेऽत्र उद्+सन्ज आधारे घञ्। १मध्यभागे "दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" कुमा० "हृमदोपाश्रितोत्सङ्गाः" रघुः। "तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः" रघुः "गन्धोत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम्" मेघ०। २क्रोड़े "तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलाम्" "उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य! निक्षिप्य वीणाम्" मेघ० ऊर्द्ध्वं तया सजतेऽत्राधारे घञ्। ३उपरिभागे "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः" मेघ० उत्क्रान्तः सङ्गम् अत्या० स०। ४सन्यासिनि सङ्गरहिते तत्त्वज्ञे हारा०। ५ऊर्द्ध्वतः संसर्गे च।

उत्सङ्गादि हरतीत्यर्थे ठञ्निमित्ते "हरत्युत्सङ्गादिभ्यः" पा० उक्ते शब्दसमूहे स च गणः उत्सङ्ग उडुप उत्प्लुत उत्पत उत्पुट पिटक पिटाक" औत्सङ्गिकः सि०कौ०।

उत्सङ्गिन् त्रि० उत्सङ्ग ऊर्द्ध्वसंसर्गः अस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्ध्वसंसर्गयुक्ते।

उत्सङ्गित त्रि० उत्सङ्गिनः उत्संसृष्टाः कृताः उत्सङ्गिन्+तत्करोतीत्यर्थे णिच्—कर्मणि क्त। संसर्गयुक्तीकृते। "उत्सङ्गितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः" माघः।

उत्सञ्जन न० उद्+सन्ज—णिच् ल्युट्। १ऊर्द्ध्वतः संयोजने उत्क्षेपणे। "उत्सञ्जनमोत्सञ्जनाचार्यकरणेत्यादि" पा० तत्र उत्सञ्जने "दण्डमुत्सञ्जयति उत्क्षिपतीत्यर्थः" सि०कौ०।

उत्सत्ति स्त्री उद्+सद—क्तिन्। उच्छेदे।

उत्सधि पु० उत्सः जलप्रवाहो धीयतेऽस्मिन् धा—कि उप० स०। जलप्रवाहवति कूपादौ "अर्कैरुत्सं नुनुद्र उत्सधिं पिबध्यै" ऋ०१,८८,४।

उत्सन्न त्रि० उद्—सद—क्त। १उच्छिन्ने समूलच्छिन्ने २नष्टे च "मकरध्वजदत्तोत्सन्नविग्रहः" काद० ३अत्यावासबाध्ये च "उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यज्ञात्तर्भाष्यानि" शत०ब्रा०२,५,२,४८, दर्शपौर्णमासयज्ञात्तर्माषाणामनुष्ठानबाहुल्याभावादुत्सन्नयज्ञत्वम्" भा० तेन हरति उत्सङ्गा० ठञ्। औत्सन्निक तेन हारके त्रि०।

उत्सर्ग पु० उद्+सृज—कर्मणि घञ्। १सामान्यविधाने, तच्चापवादि बाधके सर्वतः प्रसृतत्वात्तथात्वम्। "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" पात०भा०। "अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः" कुमा० २त्यागे। भावे घञ्। ३अपानवायोर्व्यापारे विष्ठोत्सर्गः ४त्यागे ५दाने "तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च" मनुः "व्रीतत्तपोत्सर्गविनीतवेषाः" कुमा० ६समाप्तौ व्रतोत्सर्गः। "उत्सर्गमेके सुखोपगुणत्वात्" आश्व०श्रौ०१,४,२१, "सोमोत्सर्गा वैकस्यात्" कात्या०२४,७,२५, ७आरब्धवेदपाठसमाप्तौ। वेदाध्ययनोत्सर्गकालश्च मिता० दर्शितो यथा "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः" या० "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामाद्बहिर्जलसमीपे छन्दसां वेदानां स्वगृह्योक्तविधिना उत्सर्गं कुर्यात्। यदा पुनर्भाद्रमासे उपाकर्म तदा माघशुक्लस्य प्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात्। यथोक्तं मनुना "पौषे तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति"। तदनन्तरमपक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत। यथाह मनुः "यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः। विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम्। अत ऊर्द्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति"। अत्रानध्यायमाह या० "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखश्रोत्रिये तथा" "उत्सर्गे त्वनूक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां वधस्य विकल्पः" इति मिता० "ओंपूर्वा व्याहृतीः सावित्रीञ्च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत्" "तथोत्सर्गे" आश्व०गृ०३,५,१२,१३, उत्सर्जनशब्दे विवृतिः।

उत्सर्गिन् त्रि० उत्सर्गोऽस्त्यस्य इनि। उत्सर्गयुक्ते। "अयनमुत्सर्गिणाम्" २४,४,२२, त्रिवृदभिप्लवेषु एकस्याहोऽग्निष्टोमस्योत्सर्गैरस्योत्सर्गित्वम्" कर्कः। अयनं गवामयनम्।

उत्सर्जन न० उद्+सृज—ल्युट्। १दाने, २त्यागे, च। वेदोत्सर्गरूपे गृह्यसंस्कर्म्मभेदे वैदिकानां ३क्रियाभेदे स च आश्व० गृ० उक्तो यथा "मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति" २०सू०। "मध्यमाष्टकाग्रहणं मध्यमान्तोपलक्षणार्थम्"। तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः शाखान्तरे चैवं दृश्यते। 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्' इत्युक्तम्। अग्निमीड इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्थालीपाकप्रकृतत्वादन्नेनेति वचनेन जुह्वन् स्विष्टकृत् अन्नं प्राश्यमिति दर्शयति, ततः स्विष्टकृत्, ततो वेदारम्भ-

चम्। ततो होममेवं समाप्याप्योऽवगाहनम् इत्यर्थः नारा० “एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति” २१ सू०। “प्राता साविताद्या नव अग्निमीळे इत्याद्याच विंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः। ऋग्देवता आदिश्य तर्पयेयुः। द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयामीत्येकादशविंशद्वाक्यानि कृत्वा तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः” ना० वृ०। “आचार्यान् ऋषीन् पितॄंश्च” २२सू०। यश्च मनुष्यताक्तं तर्पणमुक्तं तदेतद्वृत्तेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः। चशब्दो देवतातर्पणसमुच्चयार्थः। तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः। देवतास्तर्पयन्तीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम् क्रमश्च तन्त्रोक्त एव” ना० वृ०। “एतदुत्सर्जनम्” २३सू०। “अस्येयं संज्ञा। ततः पक्षिणान् षडङ्गान्यधीयीत। शुक्लपक्षानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा षडङ्गाध्ययन एतेत्याहुरेके। अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः” ना० वृ०। उत्सर्गशब्दे दर्शितेन वाक्येनास्य विकल्पः शाखाभेदेन व्यवस्थाप्यः “पौषे तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं बुधः” मनुः। [कूने च

उत्सर्पण न० उद्+सृप्–ल्युट्। १उत्क्रम्य पुरतोगतौ, २उन्न-

उत्सर्पिन् त्रि० उत्सर्पति णिनि। उत्पतिष्णौ “पयोधरोत्सर्पिषु शीर्य्यमाणः” रघुः। “उत्सर्पिभिः प्रांशुभिर्वांशुजालैः” किरा० २अतिशयिते स्त्रियां ङीप्। “उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” शकु० सा च हेमचन्द्रोक्ते कालचक्रान्तर्गते ३कालगतिभेदे “सागर कोटिकोटीनां विंशत्या च समाप्यते। अवसर्पिण्यां षड़रा उत्सर्पिण्यां तएव विपरीताः। एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्” हेम०। [पद्मादौ गवि जटा०

उत्सर्य्या स्त्री उद्+सृ–यत्। १ऋतुमत्यां गर्भयोग्यावस्था-

उत्सव पु० उद्+सू–अप्। आनन्दजनकव्यापारे विवाहादौ। “कृतिमत्समधिकर्द्धिरुत्सवः पूर्व्वमुत्सवमपोहदुत्तरः” “स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघुः। “धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम्” “हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम्” भा० प० २०६ अ०

उत्सवसङ्केत पु० उत्सव आनन्दजनकः सङ्केतः स्त्रीपुंसयोरत्यर्थमनुरागादाह्वानम् यस्य। अस्त्येवं स्त्रीत्येवं दाम्पत्यनियमशून्ये स्त्रीपुंसयोरनुरागमात्रहेतुकसैरविहारशालिनि पार्वतीये जातिभेदे। भा० स० अर्जुनस्योत्तरदिग्विजये “पौरवं युधि निर्ज्जित्य दस्यून् पर्वतवासिनः। गणानुत्सवसङ्केता नजयत् सप्त पाण्डवः,

२६अ० अत्र नीलक० दर्शितरीत्यैव व्याख्या। तद्वर्णके प्रतीचीस्थेऽपि जातिभेदे “गणानुत्सवसङ्केतान् अजयत् पुरुषर्षभः” नकुलस्य प्रतीचीविजये ३१अ० “शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघुः।

उत्सादन उद्+सद–णिच्–ल्युट्। १उत्सारणे,२उद्वर्त्तने कषायद्रव्येण क्लेदाद्यपसारणे ३उच्छेदकरणे “उत्सादनार्थं लोकानां राक्षी भ्रमन्ति कर्मीनिक” भा० व० १०२ अ०। “उत्सादनार्थं लोकानां युञ्जुनीम महासुरः” भा० व०१००अ०। “न हि दैत्यवने किञ्चित् विद्यतेऽन्यत् प्रयोजनम्। उत्सादनकृते तेषां वनस्थानां महाद्युते!” भा० व० २२७ अ०। स्थानान्तरनयने “अथ प्रवेद्यारम्भण प्रवर्ग्यौत्सादनेत्या०” कात्या० १४,१,१२, “उपसदन्ते प्रवर्ग्यौत्सादनम्” कात्या० १८,२,१०। उत्साद्यतेऽत्र उद्+सद–णिच् आधारे ल्युट्। महावीरादिपरित्यागदेशे। “उत्सादनदेशं गच्छन्ति साममानामन्तरम्” कात्या० २६,७,१०, उत्सादनदेशं प्रति प्रागच्छन्ति उत्सादनं महावीराणां परित्यागः स यत्र देशे विहितः सूत्रे” कर्क०

उत्सादनीय त्रि० उद्+सद–णिच्–कर्मणि अनीयर्। १उच्छेद्ये २उद्वर्त्तनीये उत्सर्त्तनीये कषायादिद्रव्ये। “कुष्ठकुङ्कुमोत्सादनीयानि सर्पींष्या लेपनानि” च सुश्रु०।

उत्सादि पु० अपत्याद्यर्थे “उत्सादिभ्योऽञ्” पा० अञ् प्रत्ययप्रकृतिभूतगणे। स च उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन (वष्कयाऽसे) पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण(उदः स्थानदेशे) पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यन्दिन बृहत् महत् सत्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव (ग्रीष्मादच्छन्दसि) औत्स तद्भवे त्रि०।

उत्सादित त्रि० उद्+सद–णिच्–क्त। उन्मूलिते उद्वर्त्तिते च “अक्रासनेपूपविष्टः परिधायाम्बरं शुभः। स्नातो चन्दनसंयुक्तैः माल्यैरभिमन्त्रितैः। उत्सादितः कषायेण चतुर्भिः सुचिचितैः” भा० द्रो० ८२अ०।

उत्सारक पु० उद्+सृ–णिच्–ण्वुल्। द्वारपाले हेमच० तेन हि प्रभुद्वारतो जना दूरीक्रियन्ते इति तस्य तथा त्वपसारके त्रि०। [२चालने, ३स्थानान्तरकरणे च।

उत्सारण न० उद्+सृ–णिच्–ल्युट्। १दूरीकरणे,

उत्सारित त्रि० उद्+सृ–णिच्–क्त। दूरीकृते चालिते “गुणान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमुपान्तिमादीन्” लीला०

उत्साह पु० उद्+सह–घञ्। १उद्यमे,२अध्यवसाये, कर्त्तव्य

कार्य्येषु ३स्थिरतरे प्रयत्ने "उत्साहो मन्त्रमूलं स्यादिति नीतिविदां मतम्। प्रभुशक्तिर्मन्त्रमूला तस्मादुत्साहवान् भवेत्" इत्युक्ते राज्ञां ४गुणविशेषे, "चारेणोत्साहयोगेन क्रियया चैव कर्मणाम्" मनुः। "सोताविरोत्साहगुणेन सम्यक्" कुमा०।५कल्याणे, मङ्गलाचारे ६सूत्रे, मेदिनी "कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते" सा०द० उक्तलक्षणके वीररसस्य ७स्थायिभावे। स च वीररसस्य स्थायी भावः "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमस्तथा" स्थायिनो विभक्तस्य "उत्तमप्रकृतिर्वीरः उत्साहस्थायिभावकः" तत्रोक्तेः। तत्र उद्यमार्थे "मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन" शकु०। "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः" गीता "महोत्साहः स्थूललक्ष्यः कृतज्ञोवृद्धसेवकः" या०स्मृ० अस्त्यर्थे मत्वा०मतुप् इनि वा उत्साहिन् उत्साहवत् तद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उत्साहक त्रि०उद्+सह–ण्वुल्। उत्साहान्विते "हव्यकाभ्यामिति" पा० षष्ठीनिषेधेऽपि याजका० षष्ठी समासः। कार्य्योत्साहकः।

उत्साहन न० उद्+सह–णिच्–ल्युट्। उत्साहजनने

उत्साहवर्द्धन पु०उत्साहं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु। वीररसे। वृध–ल्युट् ६त०। उत्साहस्य वृद्धौ न०।

उत्साहशक्ति स्त्री उत्साहरूपशक्तिर्वलम्। राज्ञां विक्रमहेतौ बले। "षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः" अमरः। "कर्त्तव्येषु कार्य्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः" भक्ति०।

उत्सिक्त त्रि० उद्+सिच–क्त। १उद्रिक्ते अतिशयिते २दृप्तियुक्ते ३उद्धते गर्व्विते च। "आनीवादस्थिरा वाचमुत्सिक्तमनसां तथा" मनुः।

उत्सुक त्रि० उत्सुवति सु प्रेरणे भित्वा०दि० उ कन्। १इष्टार्थाप्रवे कालक्षेपासहिष्णौ २इष्टार्थोद्युक्ते च"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा" "सुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः" "वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्याम्" "आयद्धोत्सुकसारसां चित्रकूटस्थलीं जहौ" रघुः। उत्सुकस्य भावः ष्यञ्। औत्सुक्य तद्भावे न०। "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता। चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिश्वसितादिकृत्" सा० द०। "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्ना०। भवा०

अभूततद्भावार्थे क्यङ्। उत्सुकायते उत्सुकायमाना "यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतोपायसेऽन्तिके" भट्टिः

उत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या० स०। विधानसूत्रातीते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना" माघः।

उत्सूर पु० उत्क्रान्तः अतिक्रान्तः सूरं सूर्य्यम् अत्या० स०। दिनात्यये हेमच०उत्सूर्य्योदयोऽप्यत्र। "ओत्सूर्य्यमन्वानुत्सापयाव्युषम्"। अथ०४,५,७, "उत्सूर्य्यायिनयावन् सर्व्वे वायन् प्रगे निशा" भा०शा०२२८अ०

उत्सृज्य अ० उद्+सृज–ल्यप्। १त्यक्त्वेत्यर्थे "ल्यडुपलात् कर्म्मणि क्यप्। २त्यक्तव्ये त्रि०

उत्सृष्ट त्रि०उद्+सृज–क्त। १त्यक्ते २दत्ते च। "ब्राह्मणानाह यत्किञ्चित् यथोत्सृष्टं स निर्ज्जने। तत् कश्चिदन्यो न नयेत् विभाज्यत्वं यथाक्रमम्। न वाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्"। मत्स्य पु०। "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः" या०स्मृ०।

उत्सेक पु० उद्+सिच–घञ्। १गर्व्वे, "उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्" रघुः। "नोत्सेकमगमन्नेदं कदाचिदिह नः कुलम्" भा० आ० ११०अ०। २उद्रेके "पातव्यं श्रावकामस्य सोमोत्सेके गतस्पृहे" सुश्रु०। ३ऊर्द्ध्व वहिः सेचने च।

उत्सेकिन् त्रि० उत्सेक+अस्त्यर्थे इनि। १अतिशयिते २गर्व्वयुक्ते च स्त्रियां ङीप्।"भाव्येषूत्सेकिनी" शकु०

उत्सेचन न०उत्क्रम्य आधारमतिक्रम्य सेचनम्। आधारातिक्रमेण प्लवने (उपचान)

उत्सेध पु० उत्सेधति कारणमतिक्रम्य वर्द्धते उद्+सिध–गत्याम् अच्। १देहे तस्य शुक्रशोणितरूपस्वकारणातिक्रमेण वर्द्धमानत्वम्। भावे घञ्। २उन्नतौ तस्य तदभिहितभावत्वात् "पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेत्यादौ, पुत्रार्जितवित्त इव उन्नत्यात्रयेऽपि वृत्तिः तथात्वेऽपि विशेषणसमासे ब्राह्मणश्रमणादिवत् परनिपातः हिमनिष्यन्दपाण्डर इत्यादिवदिति भेदः। यथा "पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः इति कुमा० "तस्य प्रमाणमाहुर्वाहिपञ्चमोत्सेधमुपदिशन्ति" सुश्रु०। "उत्सेधनिर्जितमहीधरां ध्वजैः"माघः "तस्याश्चासमा दीर्घाः मारेशाचस्तरक्षवः। तथैवोत्सेधतोऽज्ञेयाश्चतुरस्रास्तु इत्यपि" छन्दोगप० "पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति" कुमा०। कर्त्तरि अच्। ३उच्चे त्रि०। "वायव्यं चेत् पुच्छे उत्सेधमेव तं कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजाभयेऽभि संच-

यान्ति" शत॰ ब्रा॰ १३,२,२,८, "उत स्वेधतरं पर्यन्तादिकं प्रासादं वा" भा॰ ।

उत्स्वन पु॰ उच्चैः स्वनः । १उच्चशब्दे । न॰ । २तद्वति त्रि॰ ।

उत्स्वप्न त्रि॰ उत् क्रान्तः अतिक्रान्तः स्वप्नं तन्मर्य्यादाम् अत्या॰ स॰ । निद्रायां बाह्येन्द्रियाणां विलीनत्वेन मनसैव सर्व्वव्यवहारनियमेन तदतिक्रमेण जाग्रदवस्थावत् स्वप्नवचनादिव्यवहारे । उत्स्वप्नमिव चरति क्यङ् उत्स्वप्नायते यथा मृच्छकटिके "विदूषक उत्स्वप्नायते" स्वप्नदृष्टपदार्थस्य स्वप्नावस्थायां व्यवहरतीत्यर्थः । एवमुत्तररामचरितेऽपि "अयि एष पञ्चवटी" इत्यादिना सीतायाः उत्स्वप्नो वर्णितः ।

उद् अव्य॰ उ-क्विप् तुक् 'उदोऽनूर्द्ध्वचेष्टायाम्' पा॰ नि॰ प्रयो॰ दत्वम् । १प्रकाशे, २विभागे, ३लाभे, ४ऊर्द्ध्वे, ५उत्कर्षे, ६प्राबल्ये, ७आश्चर्य्ये, ८शक्तौ, ९प्राधान्ये, १०बन्धने, ११अभावे, १२मोक्षे, "तस्य उदिति नामेति" श्रुतेः १३ब्रह्मणि च । गणरत्ने उदः अर्थानभिधाय उदाहृतं यथा "उत् प्राबल्यवियोगोर्द्ध्वकर्म्मलाभप्रकाशनाश्चर्य्यमोक्षणाभावदक्षप्राधान्यशक्तिषु" तत्र प्राबल्ये उद्बलः विश्लेषे उद्गच्छति । ऊर्द्ध्वचेष्टायाम् उत्तिष्ठति । लाभे प्राणान् शतसूपसम् । प्रकाशने उद्धरति आश्चर्य्ये उत्फुल्लः । मोक्षे उद्गतः । अभावे उत्पथः । दक्षे उत्फुल्लः । प्राधान्ये उद्दिष्टः शक्तौ उत्साहः"

उदक न॰ उन्द-ण्वुल् नि॰ नलोपश्च । जले "अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठति" माघः । "यस्त् प्रविश्य तुदकं नामगोत्रेण वाग्यतः । शोषिते व्यक्तयेऽद्य स्यात् पूर्व्वं दत्तोदकः शुचिः" । या॰ स्मृ॰ "यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके" गीता । "उदकस्योदः संज्ञायाम्" पा॰ सूत्रेण संज्ञायामुदकस्योदादेश उदपानः उदधिः उदमेघः । क्षीरोदः । "पेषंवासवाहनधिषु" पा॰ । पूर्व्वपदस्थस्य उदादेशः । उदपेषं पिनष्टि उदवासः "सहस्ररात्रोदवासतत्परा" कुमा॰ उदवाहनः उदधिः उदकेऽपि पूरयितव्ये उदकादौ परे वा । उदकुम्भः उदकुम्भः । "यान्त्युदकुम्भहस्ताः" भट्टिः पूरयितव्य इत्याद्युक्तेः उदकपर्वत उदकस्थाली इत्यादौ न । "मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च" पा॰ । उदमन्थः उदकमन्थः (जलमिश्रोऽन्नम्) । उदौदनः उदकौदनः (उदकेन सिद्धः ओदनः) । "उदौदनं प्राशयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयात्" शत॰ ब्रा॰ १३,८,३,१५ । उदसक्तुः (उदकमिश्रितसक्तुः) । उदबिन्दुः उदवज्रः उदभारः उदहारः (जलहारकः) उदवीवधः उदगाहः (जलावगाहः) पक्षे न । २उदकसाध्ये तर्पणे च । "जन्महिवर्षे निखनेत् न कुर्य्यादुदकं ततः" । "कृतोदकान् समुत्तीर्णान्" 'कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरर्त्विजाम्' "न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकं पतिताश्च ये" । "नारीणामुदकभाजनम्" इति च या॰ स्मृ॰ ।

उदककृच्छ्र पु॰ "उदकसक्तुभ्यां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः" इति विष्णूक्ते व्रतभेदे ।

उदकक्रिया स्त्री उदकेन क्रिया तर्पणम् । शास्त्रविहिते जलादितर्पणे "एवं मातामहाचार्य्यप्रेतानामुदकक्रिया" या॰ स्मृ॰ । "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोः" स्मृतिः 'उदककर्म्मोदककार्य्यादयोऽप्यत्र न॰ । उदकदानमप्यत्र न॰ । 'तेषां कर्म्मविचारज्ञे राज्ञामुदकदानिके" भा॰ आ॰ १ अ॰ ।

उदकपरीक्षा स्त्री विवादादौ लौकिकप्रमाणाभावे कार्य्ये दिव्यपरीक्षाभेदे तत्प्रकारश्च मिता॰ व्य॰ । "सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्" या॰ स्मृ॰ । प्रपञ्चस्तु मिता॰ व्य॰ । दि॰ तत्त्वे च अनुसन्धेयः ।

उदकम् अव्य॰ उन्द-णमुल् नि॰ । क्लेदे गणर॰ । वाचा॰ ऊर्जि वा गतित्वम् । उदकंनत्वा उदकं कृत्वा क्लेदं कृत्वेत्यर्थः ।

उदकमेह पु॰ उदकमिव मेहः । सुश्रुतोक्ते मेहभेदे । तल्लक्षणं तत्रैव 'तत्र श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेही मेहति" । पूयमेहशब्दे ९१० पृष्ठे विवृतिः मत्वर्थीय इनि । उदकमेहिन् तद्युक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

उदकल त्रि॰ उदकमस्त्यस्य सिध्मा॰ वा लच् । उदकयुक्ते तदभावे मतुप् मस्य वः । उदकवत् तदर्थे स्त्रियां ङीप् । पिच्छा॰ इलच् । उदकिल तदर्थे त्रि॰ ।

उदकाप्लुत त्रि॰ उदकेन प्लुतः । १स्नाते २उदकसम्बन्धेन प्लुते च । ततः भवादौ अण् अनुशति॰ द्वि पदवृद्धिः । औदकाप्लौत तद्भवे त्रि॰ ।

उदकाषट्पल न॰ "शृङ्गाटैः पञ्चमौलैश्च पलिकैश्चिगुणोदकैः । समक्षीरं घृतप्रस्थं गुडार्द्धः शीतकाषतत्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

उदकान्त पु॰ उदकमेवान्तः सीमा । उदकपर्य्यन्ते । "परसाया: पश्चिमे उदकान्ते दीक्षेरन्" आश्व॰ श्रौ॰ १२, ६,२, "प्रोदकान्तादनुव्रज्यतोऽनुगन्तव्यः" याज्ञ॰ ।

उदकीय पु॰ नामधातु आत्मन उदकमिच्छति उदक+क्यच्। उदकीयति अतितर्षायान्तु उदन्यति।

उदकीर्य(र्य्य) पु॰ उदकेन कीर्यः(र्य्यः) संज्ञायाम् उदारेयः। महाकरञ्जे राजनि॰ ध्यानाः रत्नमा॰।

उदकेचर पु॰ उदके जले चरति अच् वा सप्तम्या अलुक्। जलचरे मत्स्यादौ। "अथास्मै मत्स्य सामदोराजेत्याह तस्योदकेचरा विशस्त इव आसत इति मत्स्याश्च" शत॰ब्रा॰ १३,४,३,१२ जलचरे शिंशुमारादौ च ते च सुश्रुते विभाजिताः ते च आनूपशब्दे ७२१ पृष्ठे दर्शिताः। शाकस्यादित्वात् उदकचरोऽप्यत्र, णिनि, उदकचारिन् अप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

उदकोदर न॰ सुश्रुतोक्ते उदरविकारकरोगे। उदरशब्दे विवृतिः "उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तमित्यादि" सुश्रु॰

उदक्त त्रि॰ उद्+अन्च—क्त। कूपादित उत्तोलिते। "उदक्तमुदकं कूपात्" सि॰कौ॰।

उदक्प्रवण त्रि॰ उदक् उत्तरा प्रवणं निम्नम्। यस्य। भूमोदविषये उत्तरनिम्ने। "अपर उदक्प्रवणे समे वा" आश्व॰ २,१,३। २उत्तरमार्गगतिहेतौ च "एष वा उदक्प्रवणोवृत्तो यतैव विद्वन् मज्जा भवति" छा॰उ॰। "उदक्प्रवणः उत्तरमार्गं प्रति नेतरिक्तपः" भा॰। 'प्राची हि देवानां दिगथो उदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां, दिग्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितॄणां ता यद् दक्षिणा प्रवणा स्यात्' शत॰ब्रा॰। १,२,५,१७।

उदक्य त्रि॰ उदकमर्हति दण्डा॰ यत्। १जलार्हे ग्रीष्मादौ। २तत्स्नानार्हेऽशुचौ ३रजस्वलायां स्त्री। तस्याश्च स्नानादिव्यपर्यन्तमशुद्धेः ततः शुद्धार्थं उदकार्हत्वात् तथात्वम्। "उदक्या सूतिका वापि अन्त्यजं संस्पृशेद्यदि। त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शातातपोऽब्रवीत्" शु॰त॰ शातातपः। "उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन" भा॰अ॰प॰ १०४ अ॰। "उदक्यावासिनो ये च द्विजाः केचिदनग्नयः" भा॰ शान्ति॰१६५ अ॰। अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोदर्शनतिथ्यादिवशात् जीवधर्मभेदा उच्यन्ते ते च विभाक्रमादिग्रन्थे दर्शिता यथा। "प्रथमर्त्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम्। कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग् धर्मशास्त्रविधानतः"। तत्र वस्त्रफलम्। वराहसंहितायाम् "सुभगा श्वेतवस्त्राढ्या रोगिणी रक्तवाससा। नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम्। भोगिनी पीतवस्त्रा च आच्छवस्त्रा पतिव्रता। दुर्भगा जीर्णवस्त्रा च सुभगा कौशवासिनी"। रजोदर्शनफलम्। "सायाह्निते भवेद्वन्ध्या श्वेतवर्णे च पुत्रिणी। कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतत्तु लक्षणम्" विवाहोत्तरकालभेदफलम् "ऊढानां वत्सरार्द्धेन मासे पक्षे तथा खलु। रजोदर्शनं स्त्रीणां सर्वदैवाशुभावहम्"। अथ तिथिफलम् "आद्यर्त्तौ विधवा नारी प्रतिपद्याहताऽस्तजा। वैधव्यदा प्रतिपदा द्वितीया पुत्रवर्द्धिनी। सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी। पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी। सप्तमी धननाशाय, पुत्रदा सौख्यदाष्टमी। नवमी क्लेशदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा। एकादश्यर्थनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी। त्रयोदशी शुभा-श्रेया दुर्भगा च चतुर्दशी। पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्द्धिनी"। अथ मासफलम् तत्रैव "चैत्रमासि विशेषेण वैधव्यं लभते ध्रुवम्। वैशाखे बहुपुत्राढ्या ज्यैष्ठे रोगाहता भवेत्। आषाढे बन्धुदः प्रोक्तः श्रावणे धनदा भवेत्। भाद्रे तु दुर्भगा स्त्रीया आश्विने च तपस्विनी। कार्त्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा। पौषे स्यात् पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता। फाल्गुने सर्व्वसम्पदा प्रथमर्त्तौ फलं स्मृतम्"। अथ वारफलम्। "आदित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात्। मङ्गले ज्ञातघाताय बुधे च धनिनी भवेत्। गुरौ च भर्त्तृसुखदा कन्यापुत्रपरम्भृगौ। पौत्रसुखकारिणी मन्दे जायते भर्त्तुरप्रतः"। अन्यत्राप्यत्रापि "रवौ पतिव्रता दुःखदुःखिनी भोगभागिनी। पतिव्रता क्षेमभोगा सर्व्वशारादिषु कुर्यात्" अथ वेलाफलम्। "प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकवर्द्धनम्। सङ्गवे सुखसन्तानं मध्याह्ने धनसन्ततिः। अपराह्णे धनावाप्तिः सायाह्ने मध्यमं फलम्। पूर्व्वरात्रे सुखायालं मध्यरात्रे धनक्षयः। पररात्रेऽर्थनाशाय प्रथमर्त्तु फलं स्मृतम्"। अथ स्थानफलम्। "स्वगृहमध्ये सुखावाप्तिर्बहिर्द्वारे वियोगिनी। सभायां सुखदा भूयात् नैकापत्यसन्ततिः"। दृष्टफलम्। "दुरन्त्या दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां शुभाय तत्। विपरीतं तु सदृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम्। रजः पश्यति चेत्स्वयं शुभाप्ता तत्फलं भवेत्। साध्वं दृष्टं तथा स्त्रीणां कालक्षयाय कल्पते"। अथ वासफलम्। "पितृगृहे रजो दृष्टं विदधाति पितुः कुले। देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽन्यवेश्मनि। कार्य्ये भर्त्तृवियोगे च बहुकालेऽतिमलप्रजा"। अथ नक्षत्रफलम्। "अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी। कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी

सुखदा भवेत् । मृगस्तु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् । आदित्यर्क्षं सुखं दद्यात् पुष्यं सुखवर्द्धनम् । अश्लेषा शुभनाशाय शोकाय मघा मता । वैधव्यं फल्गुनीहस्ते हस्तः सुतविवर्द्धनः , चित्रा चित्रतरं नारीं कुरुते नात्र संशयः । स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी । अनुराधार्थभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा । शुभदाप्यशुभं मूलं पूर्व्वाषाढार्थनाशिनी । सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणः सुखवर्द्धनः । धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ सुखप्रदम् । तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । वारः षड्गुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः स्मृतः । वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनं च ततोऽधिकम् । अशुभं चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ हि दृश्यते । विधानं तत्र कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषत" इति । अथ योगादिफलम् । परिघस्य तु पूर्व्वार्द्धे व्यतीपाते च वैधृतौ । व्याघातशूलयोर्विष्टावशुभं प्रथमार्त्तवम्"। विष्टिर्विष्टि भद्रेत्यर्थः । अन्यत्रापि । "अमा संक्रान्तिविष्ट्यादौ व्यतीपाते च वैधृतौ । परिघस्य तु पूर्व्वार्द्धे षट् च गण्डातिगण्डयोः । व्याघाते नव, शूले तु नाद्याः पञ्चदशैव तु । वैधव्यमर्थहानिश्च सुतनाशं महत् भयम् । वैधव्यं पतिहानिश्च दारिद्र्यं चोपजीवनम् । तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् । अथ राशिफलम् । "मेषे सव्यभिचारा स्याद्वृषे परभोगिनी । मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी । पुष्पाढ्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा । विलक्षणा तुलायां तु वृश्चिके तु पतिव्रता । दुश्चारिणी धनुःपूर्वे त्वपरे च पतिव्रता । मकरे मानहीना च कुम्भे निर्द्धनसन्तता । मीने विलक्षणा कन्ये पञ्चसंस्था विवाहवत्"। अथ लग्नफलम् नारसिंहीये । "लग्नस्य सप्तमस्थाने क्रूरो वैधव्यकारकः । शुभशान्तिकरस्तारो बुधः सत्सुतदो भवेत् । इज्यस्तिथिर्नायुष्यं शुक्रः सापत्न्यकारकः । शनैश्चरे च वन्ध्या स्याद्राहौ तु मरणं ध्रुवम्" । अथ गुरुशुक्रोदयफलम् ।"आयुः श्रीः प्रीतिरारोग्यमुदिते गुरुभार्गवे । मन्दोदये विरोधः स्यात् क्रोधः स्यात्तामसोदये । तामसो राहुः । अन्यत्र । "संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान् हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् । तस्योपयोगे समधिष्ठिता चेद्दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात्"इत्यादि सर्व्वं ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ कालस्वरूपम् । "नाभिसूत्रे स्थितं पुष्पशुक्रदर्शसमन्वितम् । तावत् द्रवीय दधते गर्भस्थापनकारणम् । अधोवक्त्रं स्थितं स्त्रीणां तच्च शुक्रावहति । मासात् परस्य प्राप्तौ शुक्रं विकसद्भवेत् । ऋतुपुष्पं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावात् प्रस्रवेद्रजः । तदा प्रभृति सर्व्वासां नाभि नाडिकागर्भवेदिति" । अथ प्रथमर्त्तौ मङ्गलाचारः प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।"प्रथमर्त्तौ तु प्रविष्टाः पतिपुत्रवती स्त्रियः । अक्षतैरासनं कुर्य्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत्। हरिद्रागन्धपुष्पादीन् दद्यात्ताम्बूलकज्जलः । आशिषोवाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव । दीपैर्नीराजनं कुर्य्याद्रत्नदीपे वासयेद्गृहे । ताः सर्व्वाः पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः"। अन्यत्राह दक्षः । "आर्त्तवाभिप्लुता नारी नैका वेश्मनि संविशेत् । न संसर्गं व्रजेदद्भिः स्नात्वा पापात् प्रमुच्यते । अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् । न कुर्य्यादार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा । नखानां कृन्तनं रज्जुमाकर्षणादिवल्कनम्"। नेत्यनुक्तौ स एव "दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत्" । अथ रजस्वला स्पर्शशुद्धिविधानम् स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः "उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे वाऽथवा पुनः । तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । सवर्णे योनिसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले । मिथः संस्पृशतोऽमत्या स्नानमात्रेण शुद्ध्यतः । मत्यैकरात्रं नाश्नीतः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः । उदक्ययोर्यदान्योन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः । स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तत्त्रिरात्रात् शुचिर्भवेत्" । तत्रैव स्मर्त्तदिने ।"मत्या तु नाऽऽद्यादाशुद्धेर्भुक्त्वा चेत् प्रतिवासरम् । उपोषणं तदा केचिदाशुद्धिदिनसंख्यया । उपवासेष्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् । सम्भाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले । आस्नानकालान्नाश्नीतोभे मत्या मिथः क्वचित् । स्नात्वोपवासं कुर्य्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः । एवमप्यसतत्वाच्च प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मत्या रजस्वलान्योन्यं श्वपचीं ब्राह्मणी स्पृशेत् । आस्नानकालान्नाश्नीयादतिकृच्छ्रं समाचरेत् । चाण्डालं वार्त्तवा नारी संस्पृशेत् भोजनान्तरे । थान्यतः वहिरात्रीणाऽऽस्नानकालादुपोषणम् । प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । विप्रान् द्वादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति । पुष्पिणी संस्पृशेत्काकादकं वा नरं स्थितम् । स्नानादर्वाक् न भुञ्जीत भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् । स्पृष्टोदक्या पञ्चनखान् द्विशफैकशफान् पशून् । अण्डजानि च सर्व्वाणि नाद्यादा स्नानमाचरात्" । परा-

परः । "रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ऊर्द्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्ध्नि दंशेऽप्यनामता भवेदिति" ।

तथा नैमित्तिकस्नानशुद्धिस्नानप्रकारश्चैव दर्शितः यथा । तत्र नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे । "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन स्नात्वाद्भिः सिञ्चमाना साङ्गोपाङ्गं वस्त्रं च निष्पीड्यान्यवस्त्रधारणं कृत्वा गृहकर्म कुर्य्यादिति" । अथ शुद्धिस्नानं स्मृत्यर्थसारएव । "रजस्वला चतुर्थदिवसे शौचं कृत्वा वस्त्रं प्रक्षाल्य दन्तधावनपूर्ब्बकं संगवे स्नायात्" इति । अथ स्नानानन्तरमपि रजःस्रावे विशेषोऽभिधीयते । कात्यायनेन "रजस्वला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । भर्त्तुः शुद्धा चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यती"त्युक्त्याधिहितम् । "रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा । यद्रागरोगद्रव्योत्थं चतुष्कं प्राह भार्गवः । कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात् तत्रैव चाऽशुचिः" । एषां लक्षणानि । "स्वर्णात् प्रकृतेरल्पत्वं भेदो बव्याद्रूपाच्च यत् । तद्रागजमिति प्रोक्तं मनोद्रेकसमुद्भवम् । रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं संप्रवर्त्तते । नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मतम् । व्याध्यादिदोषवैषम्यादसकृत् प्रवर्त्तते । रोगजं तत्समुद्दिष्टम् द्रव्यजमुच्यते । द्रव्यजं धातुवैषम्यौषधद्रव्योपयोगजमिति" । "सौरस्य चान्द्रवदिनादेकविंशतिवासरे । प्राक्तदूर्द्ध्वं रजोवत् स्यात् कालजमुदाहृतम् । रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला । सा विंशतिदिनादूर्द्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" । ततः पूर्व्वं तु "रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्व्वागशुचित्वं न विद्यते । एकोनविंशतेरर्व्वागेकाहं स्यात् ततो द्व्यहम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति" । काश्यपस्तु । 'रजस्वला यतो नारी पुनरेव रजस्वला । अष्टादशाहात् प्राक्नास्ति अशुचिः स्यात्त्रिरात्रकम् । त्रयोदशदिनादूर्द्ध्वं रजसा युज्यते यदा । अष्टादशाहात् तत्राऽपि त्रिरात्रमिति निश्चयः । एकादशेऽह्न्यहोरात्रं त्रिरात्रं द्वादशेऽहनि । ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं विद्वद्भिरिति कुल्लूकविवोदितमित्यादि' परस्परविरुद्धवचनम् जातिशुचयोऽत्याद्देशभेदेन व्यवस्थापनीयम्" । स्नानकालोत्तराद्युत्तरत्वेन अवस्थेति एवं० । रजःकालाज्ञाने प्रजापतिराह "अविज्ञाते मते वा च पतिवद्वहुता यदि । स्तनं गेहेषु पुष्पं स्यात् त्रिरात्रा; त्रिरात्रतः । रजः प्राप्तकालसंदेहेऽपि स एवाह । "निःसंदेहे परिज्ञाने स्नानं वै शुद्धिकारणम् । संदेहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिरिति" । अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः । "अर्द्धरात्रपर्य्यन्तं पूर्व्वदिनमित्यपरे परदिनमथवा वा त्रिभागायां रात्रेर्भागद्वयं पूर्व्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्य्योदयावधि पूर्व्वदिनमित्यपरे । तदाह काश्यपः । "उदिते तु यदा सूर्य्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी । अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्य्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व्वगामिनौ । उत्तमोऽंशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति" । अत्रापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या । अथ रजस्वलाया ज्वरादिरोगसंभवे शुद्धिविधानं स्मृत्यर्थसारे । "रजस्वलां ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेलस्नानासहायस्य दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा स्नात्वा तां स्पृष्ट्वाचामेदिति" । उशनापि "ज्वराभिभूता या नारी रजसापि परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्म्मणा ? । चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा । दद्याद्दानं ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति । आतुराणां तु सर्व्वासामेव शुद्धिर्विधीयते" इति । अथोदक्यास्पृष्टानां चेतनानां सचेलं स्नानम् अचेतनपीठादीनां प्रक्षालनं, तत्रोदक्यादिस्पृष्टचेतनस्पर्शे आचमनम् "उदक्याऽशुचिभिः स्नायात् स्पृष्टस्तैरुपस्पृशेदिति" याज्ञवल्क्यवचनात् उदक्यादिस्पृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीयस्यापि स्नानमेव यथाह मनुः. "दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति" तृतीयस्य त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः "तत्स्पर्शिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्द्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रष्टव्यानां प्रोक्षणं तथा" एतदमतिविषयं बुद्धिपूर्व्वस्पर्शे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव "पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचेलजलोपस्पर्शनाच्छुद्धिरिति" गौतमवचनात् । चतुर्थस्याचमनं यथाह देवलः "उप-

मृत्यानुविसृष्टं तृतीयं चामि मानवः । इत्यौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति” अशुद्धस्योदक्यादिस्पर्शे तु देवलः “अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । स शुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः । चाण्डालस्पर्शे तूपवासः कृच्छ्रस्तु श्वपचादिके” इति । अधिकमार्त्तवशब्दे ८०८पृष्ठे उक्तम् । [उन्मत्त ।

उदगद्रि उदगुत्तरस्यामद्रिः । हिमालये । उदक्पर्वतादयो-

उदगयन न० उदक् उदीच्यामयनम् । १उत्तरायणे । ७त०। माघादिके मासषट्के “उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्म्मोपनयनगोदानविवाहाः” आश्व० सू० १,४,१, “अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्” मनुः । उत्तरायणशब्दे ११०४पृ० विवृतिः ।

उदग्दश न० उदक् उत्तरा दशा यस्य । उत्तराग्रे वस्त्रे “उत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेवाप्याचम्योदग्दशानि विसृज्यायत आनडुत्सर्जनात्” आ०सू० ४,४,१०, “उदग्दशानि उदगग्राणि” नारा०वृ०। “अथ वाशी हिगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोदग्दशं वोपस्तृणाति” शत०ब्रा० ३,३,२,९, [तटभूमिके देशे अष्टा०

उदग्भूम त्रि० उदक् उन्नता भूमिर्यत्र अच् समा०। उत्-

उदग्र त्रि०उन्नतमग्रं यस्य ।१उच्चे उन्नते २उद्धे “इरिमणि-म्रास्मिच्छदग्रविग्रहः” किरा० “नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुद-ग्रदशनांशुभिः” “आक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम्” माघः “अवनिमनायोऽयमुदग्रकाण्डः” “संदधे दृशमुद-ग्रतारकाम्” “क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः” रघुः । “श्रोत्रोदग्रे राजयत्रे कृते च” “सम्यक्तोदग्रतरप्रभा-वः” “आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम्” रघुः। ३उन्नते च । “म-होदग्रा ककुद्मन्तः” रघु। [उन्नतदन्ते

उदग्रदत् त्रि० उदग्रा दन्ता यस्य दत्रादेशः स्त्रियां ङीप् ।

उदग्राभ पु० उदकं गृह्णाति ग्रह-अण् उप० स० संज्ञाया मुदादेशः वेदे हस्य भः। १मेघे “एना ययस्य मदिरो मदा-योदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः” ऋ०८,८७,१५, “उदग्राभ-मुदकग्राहिणं मेघम्” भा० लोके तु उदग्राह इत्येव । उदग्रा उन्नता आभा यस्य । २महाप्रभे त्रि०।

उदङ्क पु०उदच्यते ऊर्द्ध्वं क्षिप्यतेऽत्र उद्+अन्च-घञ् ।“उदङ्को-ऽनुदके” पा०नि०कु: १चर्म्ममये घृतादिपात्रे (कुपो) तैलो-दङ्कः घृतोदङ्कः । उदच्यते आकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । आकर्षणसाधने २संदंशे “हृदयोदङ्कसंस्थानं ललाम्नाना-यसन्निभम्” भट्टिः । ३ऋषिभेदे पु० “अत्रनीक्ष उदङ्कः शौल्वायनः” शत० ब्रा० १४,६,१०,४, अस्य इत्र्य अपत्ये च उपका०बहुत्वे गोत्रप्रत्ययस्य वा लुक् । औद-ङ्कायनाः उदङ्काः ।

उदङ्मुख त्रि० उदक् उत्तरा मुखमस्य । उत्तरमुखे “मण्डपं कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्” मत्स्यपु० “प्रासादलक्षणे पुरा० “ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” । “यथाशास्त्रमुदङ्मुखः” । “मूत्रो-च्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः” मनुः । “उदङ्-मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन्” मनुः । “उदङ्मुखः सोऽश्वविदश्मपन्नम्” रघुः । “स्थानाद-स्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्” मेघ० ।

उदचमस पु० उदकस्य उदकधारणार्थश्चमसः संज्ञायां उदादेशः । उदकस्थापनार्थे चमसरूपे पात्रभेदे “अथा-न्तरेणोदचमसं निनयति” शत०ब्रा०७,२,१,१७ । “चतसृषु चतसृषु त्रीन्त्रीनुदचमसानिनयति” कात्या० १७,२,४,

उदच् त्रि० उद्+अन्च-क्विप् । १ऊर्द्ध्वं गते उत्तरे २देशे ३अनन्तरे ४काले उत्तरदिग्देशकालवर्त्तौ च । ५उत्तर-दिशि स्त्री ङीप् अचोऽल्लोपे उद्यादेशे दीर्घः उदीची “तेनोदीचीं दिशमनुसरेः” मेघ० । ततः अस्ताति तस्य लुक् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तार्थे वर्त्तमाने दिग्देशकाले अव्य० “अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणार्कस्य वत्सरः” अमरः “कपीवदिलं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः” रघुः “संपूर्णोत्तरगामुदगपाच्याम् पवित्राभ्याम्” “उद-गन्ते स्तरुक्थ कुम्भं कारयन्ति” सं०त०गोभि०। “प्राग-मुदग्वा शीतं वस्त्रं प्रसारयेत्”वि०पा०सू०। “आच-म्योदकपराहत्य” मनुः । “आरविन्योदगुत्तरम्” शि०शि०।

उदज पु० उद्+अज-अप् अजावः । पशुप्रेरणे ।

उदजिन पु० उत्क्रान्तमजिनम् अत्या० स० । चर्म्मातीते निरदनादि० अश्मादिषूदजात ।

उदन्न पु० उदकं जानाति ज्ञा-क संज्ञायाम् उदादेशः ऋषिभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिञ् । औदज्ञायनि तद्गोत्रे पु'स्त्री०

उदञ्च् त्रि० उद्+अन्च-क्विन् । उदक्शब्दार्थे । भाषे उदञ्चः उदञ्चा इति भेदः । ततः प्रथमाद्यर्थे अस्ताति तस्य लुक् । उदक् प्रथमाद्यर्थे दिग्देशादौ अव्य० “यान् गच्छदक्केति तान् पातान्”आ०उ०। उदक् उत्तरस्याम् ।

उदञ्चन न०उद्+अन्च-णिच् करणे ल्युट् । १पिधानार्थे पात्रे (ढाकना) । “प्रतिप्रस्थाता संज्ञाचाननवाञ्चेता चमसेन चोदञ्चनेन वा” शत०ब्रा०४, २,५, २१,

"प्रतिप्रस्थाता च संस्रावभागधवनीयाद्गुह्णतोदञ्चनेन चमसेन वा" कात्या० १०,५,१। भावे ल्युट्। २जलक्षेपणे। कर्त्तरि ल्यु। ३उत्क्षेपके त्रि०। "वसुपतिर्विन्दाश्मानूधः स धिवामुदञ्चनः" ऋ०५,४४,१२। "उदञ्चन जर्द्ध्वं-उन्नमयिता" भा०।

उदञ्चित त्रि० उद्-अन्च-पूजायां क्त १पूजिते। चिच्-क्त। २जर्द्ध्वंगमिते ३उत्क्षिप्ते। हेम० "उदञ्चिताम्भोऽञ्चि तदञ्चिणोवः" भट्टिः।

उदञ्च् त्रि० उद्+अन्च-उञ्। उन्नतिर्यते। बाहु० अ-पत्ये इञ्। औदञ्चि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उदण्डपाल पु० उद्दण्डमण्डं पलति गच्छति कारयतया पल-गतौ अण् उप०स०। १मत्स्ये २सर्पे च मेदि० तयोर पुच्छोद्देशेन जातत्वात्तथात्वम्। [र्थधि०।

उदधा स्त्री उद्+अद-धा० यत्। तैलपिपीलिकायां शब्दा-

उदधान पु० उदकं धीयतेऽत्र आधारे ल्युट्। उदादेशः। १कुम्भे २मेघे च।

उदधि पु० उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि उदा-देशः। १समुद्रे,२घटे च। "उदधेरिव निम्नगाशतैः" "चन्द्रोदय इवोदधेः"रघुः।"तैः कृतः सर्व्वभक्षोग्निरपेयश्च महोदधिः" मनुः। समुद्रसामान्यस्येयं संज्ञा तत्तत्-पदसमभिव्याहारे तु विशेषस्य बोधः। यथा क्षारोदधिः क्षीरोदधिः सुरोदधिः। ३मेघे च। "हृदय मप्सुगुरपो हृतोदधिं भिन्न" यजु० १८,५४। ४उदकधानकर्त्तृ सूर्ये च "संचर्य्येण दिव्युतदुदधिर्निधिः" यजु०३८,२२ सूर्यस्य च जलपूर्णाकृताभिर्नाडीभिर्जलाकर्षणेन तद्धारकत्वात्तथात्वं यथा च तस्याकृताधायकत्वम्" तथा-ऽन्यत्रापि ३२२ पृष्ठे उक्तम्।

उदधिक्रा त्रि० उदधिं क्रामति क्रम-वि ङीप्। समुद्र-क्रामके।

उदधिमल पु० उदधेर्मल इव। समुद्रफेने राजनि०।

उदधिमेखला स्त्री उदधिर्मेखलेव यस्याः। मध्यस्थाने समुद्रवेष्टितायां पृथिव्याम्। भूगोले "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" सि०शि० उक्तेः याम्यार्द्धे एवाम्बुधीनां निवेशात् तेषां पृथिवी मध्यवेष्टकतया मेखलातुल्यत्वम्।

उदधिसुता स्त्री ६त०। १लक्ष्म्याम् तस्या उदधिजातत्वात् तथात्वम्। उदधितनयादयोऽप्यत्र २चन्द्रे पु०।

उदन् न० उन्द+कनिन्। उदके। "उदकस्याद्देशोऽयमि-त्यन्ये अप्प्रत्ययं मध्ये छन्दपरे। "धारावर्मैरोदभि र्बुन्दन्ति भूम" ऋ०,१,८५,५ "अव त्मना भरते केतवे-दन्" ऋ०१,१०४,२, । उदन् उदनीत्यर्थः परमे व्योमन् इति वत् सप्तम्या लुक् नलोपाभावश्च

उदन्त पु० उद्गतोऽन्तोनिर्णयो यस्मात्। १वार्त्तायाम् वृत्तान्ते कुशलादिकथने, । "श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तम्" रघुः "कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः" मेघ० "एवंप्रायेण चास्योदन्तेन" काद०। २साधौ,मे स्वार्थे कन्। तत्रैव उद्गतोऽन्तोऽस्य पाकस्यात् प्रा०ब०नलोपः। ३पाकस्यात् प्राप्तान्ते त्रि० "स्तनयदिति तदाहुर्यत्र-दन्तं तर्हि जुहुयादिति तद्वेगोदन्तं कुर्य्यादुप ह दर्शेद्वदुदन्तं कुर्व्वादप्रमाद्य ऐतेत उपदग्धं तथाचोदन्तं कुर्य्यात्" शत०ब्रा०२,२,१,१४, "अधिश्रितं ब्राह्मणमुदन्तं पौष्णम्" कात्या० २५,२,१,

उदन्तिका स्त्री उदन्तमुन्नतान्तं करोति उदन्त+णिच्+ण्वुल् टाप् अत इत्। तृप्तौ हारा०।

उदन्य नामधातु अतिगार्द्ध्येनोदकमिच्छति क्यच् निपा०उद-न्यति औदन्यीत् उदन्याम्-बभूव आस चकार। उदनिता-उदन्यिता उदन्या।

उदन्या स्त्री अतिगार्द्ध्येन उदकमिच्छति क्यजन्तात् अ। १पिपासायाम्। "अजहादुदन्यां शिशिरैः पयोभिः" भट्टिः वेदे० वा०क्यजर्थेऽपि क्यच्। २उदकनयने च "अथ-यत्रैतत्पुरुषः पिपासतिनाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येव तत्तेज आचष्ट उदन्येति" छा०उ० यथा च पुरुषस्य पिपासा भवति तद्भाष्ये समर्थितं यथा

"यत्र यस्मिन् काले एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेतार आपोऽन्नशुङ्गदेहं क्लेदयन्त्यःशिथिलीकुर्य्युरब्धाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यन्ते। नितराञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह। तेजएव तत्तदा पीतमबादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति। तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेव। तत्तेज आचष्टे लोकः। उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्या उदन्येतीति छान्दसम्"। पिपासा च प्राणस्य धर्म्मः यथाह

भा॰ति॰ "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू, षडूर्मयः"। उद्नः अयम् उदन्य उदकसम्बन्धिनि त्रि॰ "शिवा उदन्यवा वर्षाधारा उदन्या इव" ऋ॰२,७,३, "उदन्या उदकसम्बन्धिनी"भा॰

उदन्यु त्रि॰ उदन्य–नामधातोः उन् । पिपासौ "अर्णो न दिन उत्सा उदन्यवे" ५,५७,१, "हरिं मदं ते ऽह ना उदन्युवः" ऋ॰९,८६,२७, उदन्युवः उदकेच्छवन्तः"भा॰ उवङ् छान्दसः ।

उदन्वत् पु॰ उदकानि सन्त्यस्मिन् मतुप् उदन्भावः मस्य वः। १समुद्रे "उदन्वदम्भःपरिवीतमूर्त्तिः" माघः। "सर्वैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः" कुमा॰ "दशकारं विलोदन्वान्" ते च प्रापुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः" रघुः । वेदे नि॰। २उदकयुक्तमात्रे त्रि॰" स्त्रियां ङीप् । "उदन्वता परिदीवा रथेन" ऋ॰१,८२,७,"उदन्वता उदकयुक्तेन रथेन" भा॰ "उदन्वतीरुदकाश्च याः" ऋ॰७,५०,४, [औदपीत् ।

उदप आघाते भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । उदपति । औदपीत्

उदपात्र न॰ उदकपूर्णं पात्रम् उदादेशः । जलपूर्णे पात्रे "भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्" मनुः।

उदपान पु॰न॰ उदकं पीयतेऽस्मिन् पा-ल्युट् उदादेशः । कूपसमीपस्थे खाते क्षुद्रजलाधारे । "तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च" निर्जलेषु च देशेषु कारयामास वत्सलान् । उदपानान्" रामा॰। "बहुतरपक्षिसंघोदपानोदकप्रायः" सुश्रु॰। ७त॰।उदपानमण्डूकः पात्रेसमितादि॰ ७स॰कुत्सायां नित्यसमा॰। कूपमण्डूकवत् ।

उदमान पु॰ "कृत्वा सादनभिर्वेदैर्वर्णपादेन चाढकः । चत्वारः यतिकोमाग उदमान उदाहृतः" इत्युक्ते मानभेदे ।

उदय पु॰ उद्+इ–अच् । ज्योतिषोक्ते राशेरुदयरूपे १लग्ने । आधारे अच् । "यत्र दृश्यते धाम्नां स तेषामुदयः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे रवेर्दृष्टियोग्यस्थाने २उदयाचले पूर्वपर्वते । "उदयाचलचूलिकितेन्दुपदः" माघः "उदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्" उद्भटः । भावे अच् । ३प्रथमदर्शनयोग्यभवने, ४वृद्धौ, ५उन्नत्ये ७उद्गमे "आत्मोदयः परग्लानिः" माघः "प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भागरागानुमेयमित्रोदयम्" काद॰। "भयोदयं भावमिवोपभोगिनाम्" "निशातमितिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः" "उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहात्" रघुः । "अपमेयोदयं वर्षमहाकुसुमं फलम्"। "यौ तु समायतौ तौ भूतानां प्रभवोदयौ"। कुमा॰ "उदये मदवाच्यमुज्झता"। "आरम्भैः पत्यारब्ध आरम्भसदृशोदयः"। "प्रसूतानुदयापवर्गयोः" रघुः। "बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः" कुमा॰ ८उत्कर्षे। "विजितजगमबोदयम्" माघः। प्रकाशोऽभ्युदयम् आधिदैवराशीनामुदयात् "निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे भवदयोऽपि भवेद्गतभःसदाम्" सि॰ शि॰। राशीनां देशभेदेनोदयकालविशेषः सि॰ शि॰। तत्रादौ निरक्षदेशलङ्कादौ तत्कालसाधनं यथा "एकस्य राशेर्बृहती ज्या स्यात् द्वयोस्त्रिभस्यापि कलीकृतानाम् । चापानुयातानि विवर्जितानां धूलानि यानि त्रिगुणा १४१८ कृतानि ? चापान्युत्क्रमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानि । क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः" सि॰ । "एकस्य राशेर्बृहती चेत्तत्क्रान्ती ज्या। द्वयोरिति षोडशी ज्या। त्रिभस्येति त्रिज्या। आसां वेष्टितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यांगुणितानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत्। फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम्। प्रथमं तथाविधमेव। एवं लङ्कोदयासवः स्युः। अत्रोपपत्तिः। अत्रोपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् त्र्यस्राणि क्षेत्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा। मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्णः। तत्क्रान्तिज्या बाहुर्दिवृत्ते भुजः। तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः। तत्क्रान्तिज्या भुजः। तद्वर्गान्तरपदं द्वयमान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं त्रिराशिज्या कर्णः परमक्रान्तिज्या भुजः। परमाल्पद्युज्या कोटिः। एताः कोटयस्तापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिता त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्यया भक्ताः तासां चापानि। प्रथमं मेषोदयस्य कालः। द्वितीयं राशिद्वयस्य। तृतीयं राशित्रयस्य। अतो विश्लेषितानीत्युपपन्नम्। इदानीं प्रकारान्तरेणाह" प्रमि॰। "कोटादिराशत्रयकोटिजीवास्त्रिज्या २४३८ गुणाः स्वस्वदिनज्ययाप्ताः। चापीकृताः प्राग्वदधो विशुद्धाः कोटादिकानामुदयासवो वा" सि॰। "कोटादिराशत्रयकोटिजीवास्ता एकद्वित्रिराशिज्या भवन्ति १७१९।२९७७।३४३८। एतास्त्रिज्यया गुणिताः स्वस्वदिनज्यया भक्ता इति। येव एषमान्ते द्युज्या सैव कोटान्तेऽपि ३२१८। यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि ३२९६। कन्यान्ते द्युज्या त्रि-

ज्यैव २०१८। आभिता भाख्याः । फलानां चापान्य-धोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्फुटिता वा । स एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । क्रान्ति-वृत्ते मेषभान्ते स्वमेत्रक्रमज्यां बद्ध्वा द्वितीयमपि कोटान्ते निबध्यते तस्य सूत्रस्यार्द्धमेकराशेर्ज्या भवति । एवं सूत्र-मेत्रक्रमज्यां मेषान्ते बद्ध्वा द्वितीयं सिंहान्ते तस्य सूत्रस्यार्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति । एवं मेषतुलादौ बद्धसूत्रस्यार्धं त्रिज्या । एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्ताहोरात्रवृत्तानां ज्या भवन्ति यतस्ता धातेषु क्रान्तिवृत्ते सूत्राणि बद्धानि । अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटा-दिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत् । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि०। "मेषादिजीवास्त्रिभक्षयु-मौर्व्या १।१। गुणा हृताः स्वस्वदिनज्यया वा । चापी-कृताः प्राग्वदधो विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवो वा" मि०। स्पष्टार्थमिदम्, अत्रोपपत्तिर्गोले कथितैव सुगमा च अथ निरक्षदेशोदयासवानाह" प्रमि०।' "तेऽक्षाद्रिभूपा १६७० गुणगोऽद्रिचन्द्राः १७९३ शराग्निनन्देन्दुमिता १९३७ अथैते । क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः । मेषादिषस्तामुदयाः स्वदेशे तुलादितोऽमी च विलोमसंस्थाः । उदेति राशिः समयेन येन तत्सप्तमो-ऽस्तं समुपैति तेन" मि०। "अत्र यद् करणे जीवानां स्फु-टत्वाद्द्वितीयतृतीययोरुदयौ नाम्नैः स्थूलपठितौ । अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो ज्ञायते। द्वितीयादिप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ । शेषं स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्ष-स्वदेशयोरुदययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेषादिः सममुदेति । मेषान्त आदौ क्षितिजे, तत उन्मण्डले गच्छति । अतश्चरखण्डोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं वृषमिथुनयोरपि । कर्क्यादौ तु चरखण्डानामुपची-यमानत्वात्तेन तानि परिवर्धन्ते । तुलादौ तु चरखण्ड-स्याधःस्थितत्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वाच्च परिपतन्ति । इत्यादि गोले सम्यग्विलोक्यते" प्रमि०। "चरखण्डान् तत्र बोध्या यथा 'स्वदेशजैश्चरखण्डकैर्वा समुज्ज्वकात्स्वविदोक्षिभा-गात् । मेषादिराशिमितयष्टि तानि चरात्मधोऽधः परि-शोधितानि। तानि स्वदेशे चरखण्डकानि दिङ्नागसत्र्यंश-गुणैः १०।८।१०/३ विभिन्नो। पलप्रभा तोयपलात्मकानि स्थूलानि वा स्फुटचरखण्डकानि । स्थूलं चरं चाप्यु पला-त्मकं तैस्तत्प्रभाचापं यदि नापि सूक्ष्मम्" मि०। "अथ वा बहुरं वक्ष्यमाणैस्त्रिभिः स्वखण्डकैः स्वदेशजैर्बहुज्याप्रकारेणां-शमितदन्त्याप्रमित्यादिना साध्यम् । कथमित्याह । रविदो-क्षिभागात् । अर्कस्य सायनांशस्य यो भुजस्तस्य यस्यांश-कलादंशमितदन्त्याप्रमित्यादिना । अथ चरखण्डकानि । मेषादिराशिमितपष्ठेत्यादि सुगमम् । अथ स्थूलखण्डकैर्य-च्चरं तत् स्थूलं पानीयपलात्मकं भवति । तत् षड्गुणं भागात्मकम् । तस्माद्यदि धनुः क्रियते तदा सूक्ष्मं चरा-र्धं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । एकमपि पलभा प्रकल्प्य त्रिभिस्त्रिराशीनां पृथक् चराण्यानीय तानि षड्भिर्वि-भज्य पानीयपलात्मकानि कृत्वा यावदधोऽधो विशोध्यन्ते तावद्दिङ्नागसत्र्यंशगुणा उत्पद्यन्ते । अतोऽनुपातः । यद्येकाङ्गुलया पलभया एतानि चरखण्डानि तदेष्टया कि-मिति । एवं चरखण्डानि स्युः । परं तानि ज्यात्मकानि यतः पूर्वं ज्यात्वात् स्थूलमित्युक्तम् । अत एव तत्प्रभा-चापं यदि नापि सूक्ष्ममित्युक्तम् । सप्तदशचरकरणे षड्ज्याभावनयासना । तत्र षड्ज्याखण्डकानि नव चरखण्डकानि त्रीणि परमे राशित्रये भुजे यथा त्रीणि लभ्यन्ते । तदर्थं रविदोक्षिभागादित्युक्तम्" प्रमि०।

गोलाध्याये च उदयान्तरकर्मोपपत्तियुक्तं हेयान्तर-पठितं स्पष्टतया तदुपायमुक्तं यथा "अहर्गणो मध्यमसावनेन सवनत्वात् स्फुटसावनस्य । तदुत्थ-खेटा उदयान्तराख्यकर्मोत्थेनोनयुताः फलेन । स्पष्टोदये स्युर्न हताश्च यद्यपि तेऽन्तरत्वाद्भवत्यल्पकास्तु" मि० योऽयमहर्गणः आनीतः स मध्यमसावनेनैव कुतः? स्फुटसावनस्य चलत्वात् तथाविधेनानुपातेन स्फुटौ नायातीत्यर्थः ग्रहादेरारभ्य वर्तमानरविवर्षादेः प्राक् यावान् मध्यमसावनसावनेन स्फुटसावनः स्यात् किन्तु रविवर्षादेरूर्ध्वं यावान् मध्यमसावनसावनस्य स्फुटा अतस्तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्मो-त्थेन फलेनोनयुताः सन्तो स्पष्टोदये स्युर्नान्यथा लङ्का-यां भास्करोदये मध्या इति यदन्वयस्तं तद्वत् । अथोदयान्तरकर्माह" प्रमि० "मध्यार्कभुक्तास्ववीनि-रस्ते ये ये च मध्यार्ककलासमानाः । तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तत् द्युपिण्डयोः स्वाहिवरं वर्तितम् । कृतं द्युरात्राद्युभिराप्तलिप्ता हीनाधिकत्वेदसवोऽल्पकाः स्युः । तदल्पत्वात्तु मिओदयंसेक्षकाञ्च पूर्वं विहितं तदा-नीम् । कृतं तथा साम्प्रतमंतिर्मां कर्म यदाणामुदयान्त-राख्यम्" मि०।"सायनांशेन रविणा मेषादेरारभ्य ये भुक्ता-रम्यसलाववक्षिनो ये निरक्षोदयासवो गगनभूधरषट्क-

चन्द्राः १६७० । इत्याद्युक्तेषामैक्यं कृत्वा भुज्यमान राशेर्ये भुक्तभागास्तांस्तदुदयासुभिः सङ्गुण्य त्रिंशता ३० विभज्य लब्धासवोऽपि तत्र क्षेप्याः एवं मध्यार्कभुक्तासवः स्युः । यद्दिनान्तादूर्ध्वं तावत्प्रमितके काले लङ्कायां मध्यमस्यार्कस्योदयः । तत्काले हि ग्रहाः साध्याः अथ चाहर्गणेन ये सिद्धास्ते मध्यमार्ककलामितेऽस्वात्मके काले गतदिनान्तादूर्ध्वं जाताः, अतोऽसूनां कलानां च यदन्तरं तेनार्कोदयोऽन्तरितः । अतस्तदुदयान्तराख्यं कर्मोच्यते तदन्तरासुभिर्गतिं सङ्गुण्यार्कसावनाहोरात्रासुभि २१६५९ विभज्य लब्धकला ग्रहे धनं कार्याः यदि कलाभ्योऽसवोऽल्पकाः स्युः, अन्यथा ऋणं, यदि तु स्वदेशोदये मध्यमार्कभुक्तासूनानीयेदं कर्म कृतं तदौदयिकानां ग्रहाणां चरकर्मापि कृतं स्यात् यदि तु स्फुटार्कभुक्तासून् स्वोदयासुभिरानीयेदं कर्म कृतं तदोदयान्तरभुजान्तर चरकर्माणि त्रीण्यपि कृतानि स्युः तर्हि कथमिदमुदयान्तराख्यं कर्माचार्यैर्न कृतं तदाह यतोऽन्तरं तत्खलु अल्पकत्व उर्व्यक्षयान्तेषु चतुर्ष्वपि चान्तराभावः तन्मध्येष्वन्तरस्य वृद्धिः(?) त्वो । इदानीं देशान्तरस्वरूपमाह" प्रमि० "येऽनेन समोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः । देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञकम्" शि० । "ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः । तत्र देशान्तरं द्विविधम् एकं पूर्वापरं,अन्यद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञकं तत्र तावत् पूर्वापरमाह" प्रमि० । "यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाच्च रेखोदयात् स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं फलम्" शि० ।"लङ्कातो मेरुगामिनी लीयमाना या रेखा उज्जयिनीकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते । रेखायां यदार्कोदय स्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशेऽर्कोदयः । तदन्तरकालस्तदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनाद्यनुपातेन ज्ञायते यदि स्फुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमितीति त्रैराशिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यमाद्याऽथ चानीता ताभिरनुपातः यदि घटीषष्ट्या ग्रहस्य गतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति अथ योजनैरेवानुपातः । यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति फलं कलाः प्राग्धनं, यतस्तत्रादावुदयः पश्चादृणं यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नम् । इदानीं भूगोले स्फुटपरिधिप्रदेशं स्फुटतानुपातं चाह" प्रमि० "स्वदेशमेर्वन्तरयोजनैर्यल्लम्बांशजैर्मेरुगिरेः समन्तात् । वृत्तं स्फुटो भूपरिधिर्यतः स्यात्त्रिज्याहृतो लम्बगुणः कृतोऽस्मात्" शि० "स्वपुरस्य मेरुमध्यस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि तावन्ति लम्बांशजानि यतो निरक्षदेशस्वपुरान्तरयोजनान्यक्षांशजानि, भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तमित्युपपद्यत इत्यर्थः; तैर्लम्बांशजैर्योजनैर्मेरुगिरेः समन्ताद्यद्वृत्तमुत्पद्यते स स्फुटं भूपरिधिः यो मध्यपरिधिः पठितः स निरक्षदेशोपरि । अयन्तु स्वपुरोपरि,अतः किञ्चिन्न्यूनो भवति अथ तदानयनं मध्यपरिधेरभीष्टत्रिज्यातुल्यं व्यासार्धं प्रकल्प्य तस्मिन् व्यासार्धे स्वपुरे यावती लम्बज्या तावत् स्फुटपरिधेर्व्यासार्धं भवितुमर्हतीति अतस्तेन त्रैराशिकं यदि त्रिज्याव्यासार्धे मध्यमः परिधिर्लभ्यते तदा लम्बज्यामिते कः इति फलं स्फुटपरिधिरित्युपपन्नम्" प्रमिताक्षरा ।

इत्यादौ लम्बाद्यानयनम् अक्षभाशब्दे ५।१६९४ लग्नोदयप्रमाणदर्शनपूर्वकमुक्तप्रायम् विशेषस्तु शि० शि० । "तात्कालिकार्केण युतस्य राशेरभुक्तभागैर्गुणितोदयात् स्यात् । भोग्यासवः खाग्निहृतादवाप्ता भुक्तासवो भुक्तलवैः खरेषम् । इष्टासुराशेरपनीय भोग्यांस्तदग्रतो राश्युदयांश्च शेषम् । अपास्य शेषं खगुणं लवाद्यमशुद्धपूर्वैर्भवनैर्विभाज्य । युक्तं तनुः स्यादयनांशहीनमिष्टासवोऽल्पा यदि भोग्यकेभ्यः । त्रिंशद्गुणाः स्वोदयभाजितास्ते लवादियुक्तो रविरेव लग्नम्" शि० । "यस्मिन् काले लग्नं ज्ञेयं तस्मिन् काले तात्कालिकोऽर्कः सायनांशः कार्यः । तेनार्केण युतस्य राशेर्ये भोग्यांशास्ते तदुदयासवो गुणास्त्रिंशता भाज्याः । ये लब्धास्ते भोग्यासवः स्युः । अथेष्टासुभ्यो भोग्यासून् विशोध्य तदग्रतो यावन्त उदयाः शुध्यन्ति तावन्तः शोध्याः । ततः शेषात् खगुणादशुद्धोदयेन भक्ताद्यल्लब्धमंशाद्यं तदशुद्धोदयात् पूर्वं यावन्तो मेषाद्य उदयास्तावद्भी राशिभिर्युतमयनांशैश्च रहितं तल्लग्नं स्यात् । अथ यदीष्टासवो भोग्येभ्योऽल्पः तदेष्टासवस्त्रिंशद्गुणास्तदुदयासुभिर्भाज्याः । फलेनांशाद्येन युतो रविर्लग्नं स्यात्" प्रमि० लग्नांशादिना कालानयनं तत्रैव दर्शितं यथा "अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाढ्यः समयो विलग्नात् । यदैकभे लग्नरवी तदा तद्भागान्तरघ्नोदयखाग्निभागः । लग्नेऽल्पके तु द्युनिशात् से भोग्यकालादि-

कालादयलग्नं कालः । चेत् सायनाः प्रष्टुरभीष्टकालस्त-दैव तात्कालिकतिग्मरश्मेः । भागैर्यदैष्टघटिका वि-लग्नं कालश्च तत्रौदयिकात् सलग्न” शि० । “अर्कस्य प्राग्वल्लो-भ्यकालः साध्यः । लग्नस्य सायनांशस्य भुक्तकालः साध्यः तयोरैक्यमर्कोदयतो लग्नपर्यन्तं ये मध्ये राशयस्तेषा-मुदयाश्च क्षेप्यास्तत एव । एवं लग्नात् कालो भवति । अथ यद्येकराशौ लग्नार्कौ भवतस्तदा तयोरन्तरांशैः स्वो-दयं सङ्गुण्य त्रिंशता भजेत् फलमिष्टकालः स्यात् । परं यद्यर्काल्लग्नमधिकम् । यद्यल्पं तदा स कालोऽहोरात्राच्छो-ध्यः । शेषमिष्टकालः स्यात् । अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य भोग्यमौदयिकादेव क्रियते । यतः कालज्ञानात् तात्का-लिकत्वमर्कस्य कार्यम् । अतः स्थूलः काल आयाति । अनेन कालेन तात्कालिकमर्कं कृत्वा मुहुः कालः साध-यितुं युज्यते । परं यदि प्रष्टुः सावनघटिका इष्टाः । एतदुक्तं भवति । उदयानन्तरमेतावतीष्वर्कसावनघटिकासु कीदृग् लग्नं भवतीत्येतदभीष्टं तदैव तात्कालिकार्काल्लग्नं साध्यते तदैव च लग्नादसकृत् कालः । यदा पुनरिष्टघटिका आर्क्षास्तदौदयिकादेवार्काल्लग्नं लग्नात् कालः सकृत् । अत्रोपपत्तिः सुगमा । तात्कालिकीकरणकारणता गोले क-थिता व्याख्याता च । इदानीं विलोमेन लग्नसाधनमाह” प्रमि० । “भुक्तासु शुद्धे विपरीतलग्नं भुक्तांशगेष्वाप्तलवोनि-तोऽर्कः” शि० “यदोदयात् पूर्वघटीषु लग्नमिष्टं तदा शेषासुभ्यो विशोध्य तत्कालिकमर्कं कृत्वा तस्य भुक्तासवः साध्यास्तानिष्टासुभ्यो यावन्त उदया विशुध्यन्ति तावतो विलोमेन विशोधयेत् । शेषात् खरामगुणितादविशुद्धो-दयभक्ताद् ये लब्धा अंशास्तैरशुद्धभुक्तांशैश्च तथा विशुद्धोदयलग्नैराशिभिश्चोनितो रविर्लग्नं भवति” प्रमि० । होराद्रेक्काणोदयसाधनमपि तत्रैव यथा “मेषाद्यानां स्थूलत्वात् स्थूला उदया भवन्ति राशीनाम् । सूक्ष्मार्थी होराणां कुर्याद्द्रेक्काणकानां वा” शि० “यथा राश्युदयाः साधितास्तथा होरोदया अपि साध्याः । त-द्यथा पञ्चदशादिपञ्चदशभागोत्तरभागानां क्रान्तिः होरा-ज्याः षड् भवन्ति । ताभिर्निघ्नान्त्यद्युज्या २१४१ पृथक् पृथग्गुणा लम्बज्याया भाज्याः । फलानां धनूंष्यधो-ऽधः शुद्धानि । यथात् पञ्चमं पञ्चमाच्चतुर्थमित्यादि । शेषाणि होरोदयासवो भवन्ति । एवं दशादिदशोत्तरभा-गैर्द्रेक्काणोदया भवन्ति । ते च नव । तथा होरांशा-नाञ्च षट् चराणि । तान्यधोऽधः शुद्धानि यानि तेषां चरखण्डानि तैः क्रमोत्क्रमस्थैः क्रमोत्क्रमस्था ऊनयुताः सन्तः स्वदेशे होरोदया भवन्ति । मेषादीनां द्वादश, ते च व्यस्तास्तुलादीनाम् । एवं चतुर्विंशतिः २४ । एवमेव द्रेक्काणोदयाः षट्त्रिंशत् । तथा चार्कस्य सायनांशस्य भागाः पञ्चदश १५ हृता गता होराः स्युः । शेषांशास्ते भुक्तास्ते पञ्चदशभ्यः शुद्धा भोग्यांशाः स्युः । भोग्यां-शघ्नः स्वदेशहोरोदयः पञ्चदशहृताः फलं भोग्यासवः स्युस्ता-निष्टासुभ्यो विशोध्य तदग्रतो होरोदयांश्च शोधयेत् । शेषं पञ्चदशगुणमशुद्धहोरोदयेन भजेत् फलं लवाः । अशु-द्धपूर्वाणां होरोदयानां संख्यया गुणितैः पञ्चदशभि-र्युताः सन्तो लग्नांशा भवन्ति । एवं लग्नात् कालसाध-नेऽपि । एवमेव द्रेक्काणोदयैरपि लग्नसाधनम् । तत्र पञ्चदशस्थाने दश १० गुणने भजने च कल्प्याः । एवं होरोदयैर्द्रेक्काणोदयैश्च साधितं लग्नादिकमुदयान्तराख्यं कर्म च सूक्ष्मं भवति अन्यथा स्थूलम्” प्रमि० ।

चक्रार्धोदयान्तरकर्म तत्रोक्तम् “भानोः फलं गुणि-तमर्कभुजस्य राशेर्व्यस्तोदयेन खखनागमही १८०० विभ-क्तम् । गत्या पलस्य गुणितं द्युनिशासु भक्तं स्वर्णं चले-ऽर्कवदिदं तु भुजान्तराख्यम्” शि० । “अर्कस्य यद्भुजफलं यस्मिन् राशौ रविर्वर्त्तते तस्य राशेः सम्बन्धी यो निरक्षोदयस्तेन सङ्गुणितराशिकलाभिः १८०० भक्तं पुनर्गत्या गुणितमहोरात्रासुभिः २१६५८ भक्तं यत् फलं तद्ग्रहेऽर्कवत् धनर्णं कार्यम् । यद्यर्कस्य भुजफ-लम् धनं, तदा स्वर्णसाम्येनैव धनम् । यदि ऋणं तदा ऋणमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । ये मध्यमार्कौ-दयिकास्ते स्फुटार्कौदयिकाः क्रियन्ते । तत्रार्कफलस्यासु-करणायानुपातः । यदि राशिकलाः१८०० निरक्षोद-यासुभिरुपलभ्यन्ते तदा फलकलाः कतिभिरिति । लब्धं भास्वत्फलोत्था असवो भवन्ति । अथान्योऽनु-पातः । यदि द्युनिशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । ताः कला ऋणं धनं च यतो मध्यमार्कोद-यात् प्राक् स्फुटार्कोदयः स्यादृणे तत् फले स्वं यतोऽनन्त-रमित्युपपन्नम् । इदानीमुदयान्तरमाह” प्रमि० । “युक्तायनां-शस्य तु मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरक्षदेशे । मेषादि-भुक्तोदयसंयुता ये यथायनांशाञ्चितमध्यभानोः । लिप्ता-गणस्तद्विवरेण निघ्नी गतिर्ग्रहस्य द्युनिशासुभक्ता । स्वर्णं ग्रहे चेदसवोऽधिकोना इदं ग्रहाणामुदयान्तराख्यम्” शि० “मध्यमार्कस्य सायनांशस्य ये राशेर्भुक्तभागास्तैस्तदुदयं

निरक्षदेशीयं संगुणलिंप्तता विभजेत् फलं तस्य राशेर्भुक्तासवः। अथ मेषाद्या येऽर्केण भुक्ता राशयस्तेषां च निरक्षोदयासवस्तान् योजयेत् मेषादिभुक्तोदयासवः स्युः। अथ मध्यमार्कस्य सायनांशस्य कलाः कार्याः। तासां कलानां तेषामसूनां च यदन्तरं तेन चक्रगति-गुणस्य द्युनिशासुभिर्भक्त्वा लब्धाः कला चरे धनं कार्याः यदि कलाभ्योऽसवोऽधिकाः स्युः, यदि न्यूनास्तदा ऋणम्। अत्रोपपत्तिः। इह यः पूर्वमहर्गणः कृतः स मध्यमसावनमानेन स्फुटसावनस्य चलत्वात्। रविमध्यगतिकलातुल्यासुभिः सहिता नाक्षत्राः षष्टिघटिकाः ६०,५९,८। इदं मध्यमसावनम्। ता गतिकला यैरसुभिरुद्गच्छन्ति तद्युताः षष्टिघटिकाः स्फुटसावनम्। तच्चलम्। गतेश्चलत्वात् प्रतिमासं राश्युदयान्यत्वाच्च। तादृशोऽहर्गणः कर्त्तुं नायातीति मध्यमः कृतः। तेन मध्यमार्कोदये घटिका न भवन्ति कदाचिदर्कोदयात् प्राक् कदाचिदनन्तरम्। अत एव प्रागुक्तम्। "दशशिरःपुरि मध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यमः" सि० इति। अथ स्फुटमध्याहर्गणयोरन्तरानयनम्। मेषादेरारभ्य येऽर्कभुक्ता राशयस्ते यैरसुभिरुद्गच्छन्ति त एकीकृताः। तावत्स्वासुषु काले भदिनान्तादूर्द्ध्वमहर्गणेन भवितव्यम्। अथ च मेषादिभुक्तकलातुल्येऽन्तरे कृतः। अतोऽसूनां कलानां च यदन्तरं तावद्भिरसुभिरहर्गणोऽन्तरितः। यद्यहोरात्रासुभिर्गतिर्लभ्यत एतैरन्तरासुभिः किमिति। फलं चरे धनं यद्यसवोऽधिकाः। अन्यथा ऋणमित्येतदुक्तं युक्तमेव"। इदानीं येऽत्रोदयान्तरस्य वासनां न बुध्यन्ति तेषां प्रतीत्यर्थमन्यदप्याह" प्रमि०। "चेत् स्वोदयैः स्फुटरवेरसवः कृताश्चे लिप्तीकृताश्च यदि मध्यरवेः कलाभिः। तासन्तराख्यमुदयान्तरकं चराख्यं कर्मत्रयं विहितमौदयिके तदा स्यात्" सि०। "यदि स्फुटरवेः स्वोदयेन भुक्तासवः कृता मेषादिस्वोदयैश्च युतास्तेषामसूनां मध्यमार्ककलानां च यदन्तरं तेन भुक्तिर्गुणिता द्युनिशासुभिर्भक्ता यद्यसवोऽधिकास्तदा फलं चरे धनम्। अन्यथा ऋणम्। एवं कृते सति भुजान्तरमुदयान्तरं चराख्यं च कर्मत्रयमपि कृतं स्यादौदयिके चरे। इदानीं प्रकारान्तरेणौदयिककर्माह" प्रमि०। "मध्याद्रवेरयनभागयुताद्धि निघ्नाद्दोर्ज्या कयुग्मगतिगुणा खनगाश्वि २७० भक्ता। स्वर्णं चरे युगयुजोः पदयोर्विवस्वानेवं स्फुटं खलु भवेदुदयान्तरं वा" सि०। "मध्यमार्कस्य सायनांशस्य द्विगुणितस्य या

चगुणस्यार्कदोर्ज्या तया गुणिता चक्रगतिः खनगाश्वि २७० हृता फलं विकलादि चरे धनम्। एवं युग्मपदस्थितेऽर्के। अयुग्मपदस्थिते तु ऋणम्। अत्रोपपत्तिः। क्रान्तिवृत्तस्य चत्वार्यपि पदानि पृथक् पृथक् पञ्चदशभिः पञ्चदशभिर्घटिकाभिरुद्गच्छन्ति। परं नैकैको राशिः पञ्चभिरत उदयान्तरकर्म पदमध्यं यावदुपचीयते ततोऽपचीयते। अत एव पदान्तरेषु तस्याभावः। पदमध्येषु परमता। यदत्र निरक्षोदयैः कर्म दर्शितं तद्वासनाबोधार्थम्। तत् स्थूलम् उदयानां स्थूलत्वात्। अत एवाच्यखाद्यादिभिः सूक्ष्मत्वार्थं दशघ्नोदयाः पठिताः"। इदमुदयान्तरं कर्म यथा सम्भवति तथोच्यते। मध्यमार्कस्य सायनांशस्य दोर्ज्यां द्युज्यां च कृत्वा तया द्युज्यया या दोर्ज्या भाज्या त्रिज्यान्तद्युज्यया गुणनीया। तस्याः धनुषो येऽवयवास्ते मध्यमार्कस्य सायनांशस्य भुजकला ऊनाः असवः स्फुटा अन्तरासवो भवन्ति। तैरन्तरेऽन्तरित इत्यर्थः। एवं पदमध्ये षड्विंशतिः पलानि किञ्चिदधिकानि भवन्ति। तानि ज्याप्रकारेण साधयितुमर्को द्विगुणितः। द्विगुणितस्यार्कस्य यावद्भुजः क्रियते तावत् पदमध्ये राशित्रयं भवति। तद्दोर्ज्यया लभ्यन्ते षड्विंशत्या चानुपातः। यदि त्रिज्यामितया दोर्ज्यया षड्विंशतिर्लभ्यते तदाभीष्टया किमिति। अत्र षड्विंशत्या त्रिज्या अपवर्त्तिता गुणकस्थाने रूपम् १। हरस्थाने साद्धर्चत्वारः। फलं पानीयपलानि। पुनरन्योऽनुपातः। यदि पानीयपलषष्ट्या गतिकलातुल्या विकला लभ्यन्ते तदेभिः किमिति। पूर्वं लब्धो दोर्ज्या गुणः साद्धर्चत्वारो हरः। इदानीं षष्टिर्हरः अतो चक्रगतेर्दोर्ज्या गुणः। हरयोर्घातो हरः खनगाश्विनः २७० इत्युपपन्नम्। ओजपदेऽसवः कलाभ्य ऊना एव भवन्त्यतस्तत्र ऋणम्। युग्मपदे त्वधिका अतस्तत्र धनम्" प्रमि०

ग्रहाणां दृश्यादृश्ययोः चन्द्रे विशेषस्य च निरूपणं तत्रैव "निशीष्टलग्नादुदयाख्यलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः। दिनेऽपि चन्द्रो रविसन्निधानात्ताकं गतश्चेत् सति दर्शने भा" सि०। "दिनकरेऽस्तंगते यदिष्टकाले लग्नं तदिष्टलग्नम्। तस्माद्ग्रहस्योदयाख्यलग्नं न्यूनमस्ताख्यं चाधिकं यदि भवति तदा ग्रहो दृश्यः इतोऽन्यथा चेददृश्यः। एवं सत्ये सति चन्द्रो दिवसेऽपि दृश्यः। यदि ग्रहो दृश्यस्तदा ग्रहस्य छाया साध्या" प्रमि०।

ताराग्रहाणामुदयास्तमयनोपायः यथा सू०सि० रङ्गना०। "अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते। दिवा-

करकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम्" सू० । "अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरम् । सूर्यकिरणाभिभूता मूर्त्तिर्बिम्बं येषां तेषां चन्द्रादिषड्ग्रहाणां नक्षत्राणां च । अतएवाल्पतेजसां न्यूनप्रभावतामुदयास्तमययोः अधिमकाले सूर्यादधिकासन्निहितसन्निहितत्वसम्भावनया क्रमेणोदयास्तयोः सूर्याक्षिःसृतस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । सूर्याद्दूरस्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमादर्शनं सम्भावितं सोऽस्तः । अनेन नित्योदयास्तव्यवच्छेदस्तयोरित्यर्थः । परिज्ञानं तज्ज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते अतिसूक्ष्मत्वेन प्रवोच्यत इत्यर्थः । तथा च ग्रहयुतेर्हेयेऽस्तमनमुद्दिष्टमपि तस्य पूर्वमेव कथाधानत्व एव सम्भवात् तद्विवक्षणतया ग्रहयुतिप्रसङ्गे नोक्तम् । नक्षत्रग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता । अतः प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमेऽवश्यम्भाव्यत्वादस्यावसरसङ्गतित्वात् तत्त्यक्त्वा नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टलक्षणं तत्प्रसङ्गादुदयश्च प्रतिपाद्यत इति भावः । तत्र प्रथमं ग्रहताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह" र०ना० । "सूर्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः । ऊनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा" सू० "वक्रगतौ शुक्रबुधौ तथा सूर्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः । सूर्यादूनौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः । शेषं स्पष्टम् । अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदयावाह र०ना० । "ऊना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः । व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः" सू० । "शीघ्रयायिनः सूर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुधशुक्रावर्कगत्यल्पगती सूर्यादूनौ पूर्वास्तमधिकौ च पश्चिमोदयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः । रविगतितोऽल्पगतिर्ग्रहोऽर्कादूनश्चेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितुमर्हति । यतः सूर्यस्याधिकत्वेन बहुगतित्वाच्चोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहवशेन न्यूनस्य पूर्वमुदयादधिकस्यानन्तरमुदयनियमात् । ग्रहस्य क्रान्तिजसंलग्नताकालानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशः कालस्तावत्पर्यन्तं विप्रकर्षे दर्शनसम्भवात् । एवं यदाल्पगतिः सूर्यादधिकस्तदा प्रवहवशेनार्कस्य पूर्वमुदयादनन्तरमुदितग्रहस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहवशेनादौ न्यूनार्कस्यास्तसम्भवादनन्तरमधिकग्रहस्यास्तसम्भवात् सूर्यास्तानन्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिसूर्यस्य ग्रहस्थितत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्शनं सम्भवत्येव । ते च भौमगुरुशनयः । वक्रत्वे न्यूनगतित्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अथार्कगतितोऽधिकगतिग्रहः । सूर्यादूनस्तदोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पूर्वस्मिन्नदर्शनं याति । यदा सूर्यादधिकस्तदोत्तरोत्तरोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामुदयः । ते च शीघ्राश्चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नमुक्तम् । अथाभीष्टदिने आसन्ने सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं कार्याविव्याह" र०ना० । "सूर्यास्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ । दिवाकरग्रहौ कुर्याद्दृक्कर्माथ ग्रहस्य तु" सू० । "पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिने आसन्ने सूर्यग्रहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्याद्गणकः । पूर्वास्तोदयसाधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात् । चकारो विकल्पार्थकः । अनन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्म आयनाक्षदृक्कर्मद्वयं कुर्यात् । तुकार आयदृक्कर्मक्षेपपूर्वार्द्धोक्तमिति विशेषार्थकः । अत्रोपपत्तिः । पश्चादस्तोदयसाधने पश्चिमायां तद्दर्शनमिति सूर्यास्तकालिकौ सूर्यग्रहावभिष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वोदयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ सूर्यग्रहावभिष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मावन्यकाले तु किञ्चित्स्थूलावपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्यवत् क्षितिजसंलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतो ग्रहः कार्य इति । अथेष्टकालांशानयनमाह" र०ना० । "ततो लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः । प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः" सू० । "ततस्ताभ्यां सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः "भोग्यानूनकस्याथ" इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्टिभक्ता इष्टाः कालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां, पश्चिमोदयास्तसाधने षड्भयुतयोः षड्राशियुतयोः सूर्यदृग्ग्रहयोर्लग्नान्तरासवः । अन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता इष्टकालांशा भवन्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । दृग्ग्रहसूर्ययोरन्तरकालो ग्रहस्य सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्तनिमित्तमुपयुक्तम् । एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्यदृग्ग्रहाभ्यामन्तकालासुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्कालकालांशानामसुत्तरोदयासुभिः साधनार्थं सषड्भौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ स कालोऽस्तात्मकः । यदि अहोरात्रासुभिश्चक्रकलात्वस्य चक्रांशा लभ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः षष्ट्यापवर्त्तनेन हरस्थाने षष्टिः । अतोऽस्तात्मकान्तरकालः षष्टिभक्त इष्टकालांशा इत्युपपन्नमुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । सूर्योदयकालि-

काभ्यामर्कउग्रहाभ्यामानीतेन दिनगतेन पूर्वं चास्तो-
दयनुक्तः । पूर्वास्तकालिकाभ्यां षड्भाभ्यामर्कउग्रहा-
भ्यामानीतेन दिनशेषेणापि चास्तः षड्भो दयपः ।
क्रमेण पश्चोदयास्तकाले प्राक्पश्चिमदृक्पहो भवतः ।
ताभ्यां पूर्वषड्भयुताभ्यां च क्रमेण पूर्ववदेवान्तर-
कालो ग्रहस्य पूर्वोदयास्तकाले क्रमेण दिनगतशेषौ
गतगन्तौ षष्टिभक्तौ कालांशाविष्टौ सूक्ष्मौ । अथेष्टकालि-
काभ्यामानीतकालेन पूर्ववच्चालिताभ्यां प्राक्पश्चिमदृग्-
ग्रहाभ्यां सूर्यषड्भसहिताभ्यां चानीतकालो मान्तोऽपि
सूक्ष्मासन्नः । सूर्योदयास्तलग्नाभावात् तदुत्पन्नाः का-
लांशा अपि तथा । अथ सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामानी-
तैककालात् कालांशाः स्वल्पा इष्टकालिकाभ्यामा-
नीतैककालात् कालांशा अतिस्थूलाः उभयत्र कालस्य
चालनत्वात् । न हि चालनमपि घटीभिरष्टपरिपूर्त्तिर्येन
सूक्ष्माः सिद्ध्यन्तीति । अथ यैः कालांशैरुदयोऽस्तो वा
भवति तान् विवक्षुः प्रथमं गुरुशनिभौमानां कालांशानाह”
र०मा०। “एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च । अस्तां-
शा भूमिपुत्रस्य दशसप्ताधिकास्ततः” सू०। “तत इष्टकालां-
शादल्पकालान्तरगतांशाः । अतो यैरंशैर्भवति तेऽंशा अ-
स्तोपलक्षणादुदयांशा ज्ञेयाः । अमरेज्यस्य गुरोरेकादश
कालांशाः। शनेः पञ्चदश वक्ष्या कालांशानाम् । भः नक्ष-
त्रे । भौमस्य सप्ताधिका दश सप्तदश कालांशा इत्यर्थः।
अथ शुक्रस्याह” र०मा०। “पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्-
महत्तया । प्रागस्तमुदयः पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगोः” सू०
“शुक्रस्य महत्तया वक्रत्वेन नीचासन्नत्वात् स्थूलबिम्बतया
पश्चिमायामस्तोऽष्टाभिः कालांशैः प्राच्यामुदयस्तैः
साधिकैः । प्राच्यां शुक्रस्याल्पत्वादणुबिम्बत्वाद्दशभिः
कालांशैरस्तं भृगुः कुर्यात् गच्छेत् । पश्चिमायामु-
दयस्तस्याणुबिम्बस्य दशभिः कालांशैरेव ज्ञेयः । अथ बुध-
स्याह” र०मा० “एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः। वक्री
शीघ्रगतिश्चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ” सू०। “वक्री शीघ्रगतिः।
चः समुच्चये । बुधः सूर्याद्द्वादशभिश्चतुर्दशभिश्च कालांशै-
रस्तोदयौ एवं शुक्रवत् करोति । पश्चादस्तं
प्रागुदयं च द्वादशभिः कालांशैर्महाबिम्बतया बुधः
करोति । प्रागस्तं पश्चादुदयं च चतुर्दशभिः काला-
शैरणुबिम्बत्वाद्बुधः करोतीत्यर्थः । अथ प्रोक्ते-
ष्टकालांशाभ्यामस्तोदययोर्वा गतैष्यत्वमानमाह”
र० मा० । “एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तयः” सू०। “एभ्य
एकादशामरेज्यस्येति श्लोकत्रयोक्तेभ्योऽधिकैरिष्टकालांशै-
र्दृश्या दर्शनयोग्या अभीष्टकाले ग्रहा भवन्ति । तथा
चास्तसाधने इष्टस्य अस्त एष्यः । उदयसाधने इष्टस्य
उदयो गत इति भावः । अल्पैरिष्टकालांशैर्ग्रहा लोके
भूलोके अदर्शना न विद्यते दर्शनं दृष्टिगोचरता येषां
ते अदृश्या अभीष्टकाले भवन्ति । अदृश्याः कुतो
भवन्तीत्यत आह । भानुभाग्रस्तमूर्त्तय इति सूर्यासन्न-
त्वेन सूर्यकिरणदीप्त्या ग्रस्ता अभिभूता सूर्यकिरणप्रति-
हतलोकनयनाविषयो मूर्त्तिर्बिम्बस्वरूपं येषां त इत्यर्थः ।
तथा चास्तसाधने अदृश्यत्वेऽस्तो गतः । उदयसाधनेऽदृ-
श्यत्व उदय एष्य इति भावः । अत एव । “उक्तेभ्य अभ्य-
भ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो न्यूनतरास्तदा स्यात् ।
अतोऽन्यथा चास्तमयोऽवगम्यः” इति भास्कराचार्योक्तं सं-
गच्छते । अत्रोपपत्तिः उक्तकालांशतुल्येष्टकालांशे यत्काले
ग्रहौ साधितौ तत्काले एव ग्रहस्योदयोऽस्तो वार्कसन्नः।
उक्तकालांशानां सूर्यसान्निध्यजनितात्यन्तग्रहादर्शने हेतु-
त्वप्रतिपादनात् । तथा चेष्टकालांशा उक्तेभ्योऽल्पास्तदा
ग्रहस्यास्तङ्गतत्वमेवेत्युदयसाधने इष्टकालांशा उक्तेभ्योऽल्पा-
स्तदेष्टकालादग्रे ग्रहस्योदयः । यदीष्टकालांशा उक्तेभ्यो-
ऽधिकास्तदेष्टकालाद्ग्रहस्योदयः पूर्वं जातः । एवमस्तसा-
धने इष्टकालांशा अधिकास्तदेष्टकालादग्रे ग्रहास्तः ।
यदीष्टकालांशा न्यूनास्तदेष्टकालात् पूर्वं ग्रहास्तो जात
इत्युपपन्नमुक्तम् । अथोदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यानयनमाह”
र०मा०। “तत्कालांशान्तरकला भुक्त्यन्तरविभाजिताः। दि-
नादि तत्फलं लब्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः” सू०। “उक्ते-
ष्टकालांशयोरन्तरस्य कलाः सूर्यग्रहयोर्गत्योः अन्तरकलान्तरेण
भक्ताः। दिनादिकमुदयास्तयोः फलमुदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यं
भवतीत्यर्थः। वक्रगतिग्रहस्य विशेषमाह । लब्धमिति ।
वक्रिणो वक्रगतिग्रहस्य भुक्तियोगेन सूर्यग्रहयोः कलात्मक-
गतियोगेन भक्ताः फलं गतैष्यदिनाद्यं ज्ञेयम् । अत्रो-
पपत्तिः । यदा सूर्यग्रहयोर्गत्यन्तरकलाभिरेकं दिनं तदे-
ष्टप्रोक्तकालांशयोरन्तकलाभिः किमित्यनुपातेनोदयास्तयो-
रभीष्टकालाद्गतैष्यदिनाद्यवगमः। वक्रग्रहे तु सूर्यग्रहयोर्ग-
तियोगेन प्रत्यहमन्तरवृद्धेर्गतियोगादनुपात उपपन्न इत्यु-
पपन्नमुक्तम् । अथ ग्रहगतिकलयोः क्रान्तिवृत्तस्थत्वाद्
कालांशान्तरस्याहोरात्रवृत्तस्थत्वाज्ञानुपातः प्रमाणेच्छयो-
र्वैजात्यमायुक्त इति मनसि कृत्वा तयोरेकजातित्वसम्पा-

दृगार्थं ग्रहगत्योरिष्टजातीयत्वं यदंसदन्तरेणानुपात-
स्तु युक्त एवेत्याह" र० ना०। "तत्कालाद्दुदृते भुक्ती षष्ट्यादधायतोद्धृते। स्यातां कालगती ताभ्यां दिनादि गतगम्ययोः" सू०। "भुक्ती रविग्रहयोर्गती कलात्मिके तत्कालाद्दुदृते कालसाधनार्थं ग्रहस्य यो राश्युदयो गृहीतस्तेनात्मकालोदयेन गुणिते षष्ट्यादधायतेन भक्ते कृते सूर्यग्रहयोः कालांशवत् कालगती स्याताम्। ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोर्दृष्टकालयोर्दिनादि पूर्वोक्त-प्रकारेण साध्यम्। न तु पूर्वोक्तप्रकारेण, यथास्थित-गतिभ्यां स्थूलतापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। यदि एकराशि-कलाभी राश्युदयपलास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपा-तेनाहोरात्रकृते गतासवः कलात्मका इत्युपपन्नम्। अथ नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशाद्दर्शनादर्शनार्थं कालां-शान् विवक्षुः प्रथममेवाह" र०ना०। "स्वात्यगस्त्य-मृगव्याधचित्राज्येष्ठाः पुनर्वसुः। अभिजिद्ब्रह्महृदयं त्रयोदशभिरंशकैः" सू०। "अगस्त्यो लुब्धकः। त्रयोद-शभिः कालांशैरस्तदृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति। येन स्प-ष्टम्। अथान्येषामाह" र०ना०। "हस्तश्रवणफाल्गुन्यः श्रवि-ष्ठारोहिणीमघाः। चतुर्दशांशकैर्दृश्या विशाखाश्विनदैव-तम्" सू०। फाल्गुन्यः पूर्वोत्तराफाल्गुनीद्वयम्। आश्विनदैव-तमश्विनीकुमारौ दैवतं स्वामी यस्येत्यश्विनीनक्षत्रम्। दृश्या उपलक्षणादृश्या अपि विम्बपरिमाणत्व यथायोग्यं बोध्यः। शेषं स्पष्टम्। अथान्येषामाह" र०ना०। "कृत्ति-कामैत्रमूलानि सार्पं रौद्रर्क्षमेव च। दृश्यन्ते पञ्चदशभि-राषाढाद्वितयं तथा" सू०। "कृत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि पञ्चदशभिः कालांशैर्दृश्यन्ते। उपलक्षणाच्च दृश्यन्तेऽपि। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। अश्लेषा आर्द्रा। चः समुच्चये। आषाढाद्वितयं पूर्वोत्तराषाढाद्वयं तथा पञ्चदशकाला-शैर्दृश्यन्त इत्यर्थः। अथान्येषामवशिष्टानामाह" र०ना०। "भरणीतिष्यसौम्यानि सौक्ष्म्यात् त्रिःसप्तकांशकैः। शेषाणि सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु" सू०। "तिष्यः पुष्यः सौम-दैवतं मृगशिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौक्ष्म्यादल्पबिम्ब-त्वात् त्रिःसप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दृश्यादृश्यानि। उदितास्तङ्गतानि च भवन्तीत्यर्थः। शेषाणि पूर्वाधि-कारोक्तनक्षत्रेभ्योऽतिरिक्तानि शततारापूर्वोत्तराभाद्रप-दारेवतीधिष्ण्यानि प्राजापत्याप्रभृतानि च सप्त-दशभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति। तुकारो दृश्या-दृश्यानीत्यत्र समुच्चयार्थकः। अथ दिनाद्यानयनार्थमि-च्छाया इव प्रभावजातीयत्वकरणमाह" र० ना०। "अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशाः स्वोदयासुभिः। विभज्य लब्धाः क्षेत्रांशास्तैर्दृश्यादृश्यताथ वा" सू०। "दृश्यांशाः कालांशा अष्टादशशतगुणितास्तान् स्वोदयासुभिर्ग्रहराश्यु-दयासुभिर्भक्ता लब्धाः क्षेत्रांशाः क्रान्तिवृत्तसम्बन्ध्यंशास्तै-रंशैर्दृश्यादृश्यता उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या ज्ञेयौ। कालांशाभ्यां क्षेत्रांशावानीय तदन्तरकला यथास्थितगत्यो-रन्तरेण योगेन वा भक्ताः फलसंख्याकैर्गतैष्यदिनाद्यं पूर्वोक्तमेव स्यादित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। यदि राश्यु-दयासुभिरेकराशिकलास्तदा कालांशकलासंख्यासुभिः का इति क्रान्तिवृत्ते कलाः षष्टिभक्ता अंशा इति पूर्व-मेवेष्टस्थाने कालांशा एव कृता लाघवात्। स्वल्पान्तरत्वा-पपन्नम्। ग्रहाणामल्पकदिक्स्थोऽल्पकदिक्सूदय इत्यु-क्तम्। तथा नक्षत्राणां भोगम् गत्यभावाद्द्वियोगयोगा-सम्भवेन गतैष्यदिनाद्यानयनासम्भवस्त्वत आह" र०ना०। "प्रागेषामुदयः पश्चादस्तो दृक्कर्म पूर्ववत्। गतैष्यदिवसप्राप्ति-र्भानुभुक्त्या सदैव हि" सू०। "एषां नक्षत्राणां प्राच्यामुदयः प्रतीच्यामस्तो गत्यभावादल्पगतिग्रहवत्। एषां नक्षत्राणां दृक्कर्मोपचारकर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेण कार्यम्। परन्तु लोकपूर्वार्धोक्तमिति ध्येयम्। सदा नित्यम्। एवका-रात् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थः। हि निश्चयेन। र-विगत्या गतैष्यदिवसानां प्राप्तिः स्यात्। नक्षत्रगत्य-भावात् योगे ग्रहगतिवत्। अथ कतिपयानां नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशादस्तो नास्तीत्याह। "अभिजिद्ब्रह्महृ-दयं स्वातीवैष्णववासवाः। अहिर्बुध्न्यमुदक्स्थत्वान्न लु-प्यन्तेऽर्करश्मिभिः" सू०। अभिजित्। ब्रह्महृदयम्। अने-नैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि ग्रहणम्। स्वाती श्रवणधनिष्ठाः। अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्-स्थत्वादुत्तरविक्षेपाधिक्यादित्यर्थः। सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते अस्तं न यान्तीत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः "यस्योदयांश-दधिकोऽस्तभागः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात्। तिग्मां-शुसान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमयः कदाचित्"। इति भास्कराचार्योक्तेः। परमिदमुक्तमष्टाक्षभायाम्। अन्यथा पूर्वाभाद्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक्" र०ना०। "यथा भौमादीनां सूर्यसान्निध्योदयास्तावसरे दोर्घ्या सकल-बिम्बदर्शनं तथा चन्द्रस्य स्वोदयास्तकाले सकलबिम्बद-र्शनं शुक्लत्वेन न भवति। किन्तु बिम्बैकदेश एव शुक्लत्वेन दृश्यत इति भौमादिविलक्षणत्वं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्का-

यः पूर्व्वाधिकारे समुपस्थितेस्तदुत्तरभूतस्तद्वोदगमनाधिकारोऽवश्यमुपस्थित आरभ्यो व्याख्यायते । तत्र सङ्कोचते उदयकालात् पूर्वकालेऽस्तकः चानन्तरकाले चास्तमतिपददिवसेषु दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालांशानुक्त्वा तदुदयास्तात्तत्रोक्तं प्रथममुपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साधनमतिदिशति" र० ना० । "उदयास्तविधिः प्राग्वत् कर्त्तव्यः शीतगोरपि । भागैर्द्वादशभिः पश्चाद्दृश्यः प्राग्यात्यदृश्यताम्" सू० । "चन्द्रस्य अपिशब्दः पूर्वाधिकारोक्तैर्ग्रहणार्थैः समुच्चयार्थकः । उदयास्तविधिरुदयास्तयोः साधनप्रकारः प्राग्वत् पूर्वाधिकारोक्तरीत्या गणकेन कार्य्यः । ननु कालांशानां पूर्वमनुक्तेः कथं तन्निर्द्धारित आह । भागैरिति । द्वादशभिरंशैश्चन्द्रः पश्चिमायां दृश्य उदितो भवति । प्राच्यामदृश्यतामस्तं प्राप्नोति । अत्र पश्चात् प्रागिति पूर्वत्रानुक्तमपि पूर्वं बुधशुक्रयोः वाक्यवर्षेण चन्द्रोदयास्तदिगुक्ता तद्वाक्यवर्षेण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयौ वर्त्तेते इति कस्यचिदाक्षेपेऽर्भस्य धारणायेति ध्येयम्"।

सूर्य्योदये विशेषः शु० त० स्म० सं० । 'रेखामात्रं च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् । उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्य्यात् विचक्षणः" "उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासरः" स्मृ० चि० । "सावनः स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवेः" काल० मा० ब्रह्म० सि० । शुक्रशुक्रोदये च सर्व्वं मङ्गलकार्य्याणि कर्त्तव्यानि । अगस्त्योदयः अगस्त्यशब्दे उक्तः । "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः ।

उदयगामिनी स्त्री उदयं सूर्य्योदयं गच्छति मुहूर्त्तादिना व्याप्नोति गम-णिनि ङीप् । "सूर्य्योदयावधिमुहूर्त्तादिकालव्यापिन्यां तिथौ । कर्मानुष्ठाने उदयकाले क्रियमाणस्य ग्राह्यता तन्निर्णीतम्" का० मा० । "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" म० पु० । "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" विष्णु०ध०पु० । "आदित्योदयवेलायां याऽल्पापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विना" देवलः । 'यां तिथिं च समासाद्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु" देवलः । "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" व्यासः । "पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्व्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः" पैठी० । "उदिते दैवतं भानौ पैत्रं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः" बौधा० । "भानावुदिते तदुत्तरकालेऽह्नो मुहूर्त्तद्वयं दैवत्यम् । तस्मिं चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यमतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या" अत्रायमाशङ्कापूर्वकं माधवेन समाहितम् । नन्वस्त्वेवं तत्तद्दिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरविद्धायास्तिथेर्ग्रहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेन अस्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति, व्यासेन उदयन्नेवेत्यभिधानात् तथैव प्रतिभाति । भविष्यत्पुराणे तु घटिकामात्रं बौधायनवचनान्तरे द्विमुहूर्त्तमित्येवं विरोधमाशङ्क्य "अत्रोच्यते "पौर्वाह्णिकास्तु तिथयस्त्रिमुहूर्त्ताः फलप्रदाः" इ० व्या० वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्तायास्त्रिमुहूर्त्तमितायास्तिथेर्ग्रहणम् । त्रिमुहूर्त्तन्यूनायास्तिथेः पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वाह्णस्य च पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् उदिते भानौ त्रिमुहूर्त्तातिथिर्ग्राह्या । यत्तु "त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथ्युदयगामिनी"ति न तत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोह्योक्तमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्व्वकः, प्रसक्तिश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्व्वाह्णिकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तवेधविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति तस्य प्रसक्तं त्रिमुहूर्त्तत्वं समतिथौ बाधकाभावात्तथैव तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविधित्सया प्रतिषिध्यते अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यात् । तिथिवृद्धावपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं द्विमुहूर्त्तापीत्यत्र अपिशब्दः पठ्यते"। ततः प्रासङ्गिकमन्यत् समाधाय उपसंहृतम् यथा "प्रकृते तु सूर्य्योदये मुहूर्त्तत्रयव्यापिनी प्रतिपद्दानव्रतयोर्ग्रहीतव्या एवं चानुदयमात्रव्याप्तिपक्षं घटिकामात्रव्याप्तिपक्षं च वैश्वानराधिकरणन्यायेनाभ्युत्थानुवादरूपतया त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिं प्रशंसति । अथवा यदा पूर्वेद्युरुदयकालं परित्यज्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति परेद्युरुदयकालमात्रं व्याप्नोति तदानीमुदयानन्तरभाविन्यामस्यायास्त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्दिनद्वयेऽप्यभावेन द्वयोरपि दिनयोर्गौणकालत्वे सति किं ग्राह्यमिति वीक्षायां पूर्व्वदिने गौणकर्मकालव्याप्तेर्भूयस्त्वात्तस्यैव प्राप्तं न्यायतः प्राप्तं केनापि निमित्तेन तत्प्रत्यूहे सति परेद्युः कर्मकालव्याप्तिसम्भावनाय पूर्णत्वमभिधायोदयविहीनस्य

व्याप्तिबाहुल्यस्य श्रेयस्त्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्यते। "आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत्। पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति"। यदा पूर्वेद्युः सङ्गवमारभ्य परेद्युरुदयात्प्रागेव तिथिक्षयवशात्प्रतिपत्समाप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुहूर्त्तत्रयस्पर्शो नास्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयम्। "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः" इतिवचनेन सम्पाद्यायाः सोदयत्रिमुहूर्त्तीया व्याप्तेर्विद्यमानत्वात्। यदा न परेद्युरुदयमुहूर्त्तव्याप्तिरस्ति तदा पूर्वेद्युरेवानुष्ठानम्। अस्तमयव्याप्तेरधिकत्वात्। अतएव पद्मपुराणेऽभिहितम्। "व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्य्ये विशेषतः। यस्यामस्तङ्गतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेदिति"। तत्रैव द्वितीयाप्रकरणे च दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव संगृहीताः। पित्र्यं द्विविधम् एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति। तत्र सर्व्वत्र कर्म्मकालव्याप्तिर्मुख्या। अवशिष्टा गौणः। तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः शाकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति। तद्यथा यदा सङ्गवपर्य्यन्तामावास्या तदानीमुपरि[illegible]व्याप्तौ मुख्यैव प्रतिपदा व्याप्तिर्भवति। यदा मध्याह्नादिमारभ्य तिथिक्षयवशात् परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपद्भवति तदा पूर्व्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे सति मध्याह्नेऽवश्यानुष्ठेयत्वात् तत्र च स्वाभाविकप्रतिपद्व्याप्त्यभावेऽपि शाकल्यवचनापादितप्रतिपद्व्याप्तिः स्वीकृता एवञ्च सति कर्म्मकालव्याप्तौ सर्व्वस्मृतीनामत्यन्तनिर्बन्धदर्शनात् कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबलमिति निर्णीयते। तदनुसारेण द्वितीयाद्या अपि तिथय उपवासादौ दैवे; एकोद्दिष्टादौ पित्र्ये च कर्म्मकालव्याप्तियुक्ताः स्वीकर्त्तव्याः। उपवासस्तु सर्व्वतिथिषु नारदोक्ते दर्शितः। "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन्। उपोष्यैव बलिन्दत्त्वा विधिना त्वपरे दिने। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यत" इति। उपवासस्याहोरात्रः कर्म्मकालः। तस्मात्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदलाभे खण्डतिथिरपि। तत्र का ग्राह्येति निरूप्यते। तत्र सूर्य्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तरदिने चास्तमयादर्वाक् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति सेयमुभयविद्धा द्वितीया। तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततो न्यूनत्वे। तदेव पैठीनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम्। वेध्यतिथेश्च त्रिमुहूर्त्तसङ्ग्राह्योऽपेक्षित इति "द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च" इत्यनेन सुमन्तुवचनेन दर्शितम्। "उदयास्तमययोरेव वेध" इत्यस्यायमर्थः "उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः। एवं सति उदाहृतविषये द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविद्धैवोपास्या युग्मादिवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात्" इति। प्राक्तनूपवासरूपदैवविषयं तदप्युक्तं तेनैव। "यद्यप्युपोष्यत्वं सामान्याभिहितं तथापि वाक्यान्तरविशेषानुपादानादुपवासविषयत्वं परिशेष्यते तथा हि न तावत् पितृविषयत्वं सम्भवति "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु। एकोद्दिष्टादिदैवादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशनेति" व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य खर्व्वादिशास्त्रस्य च दैवपैत्र्यविषयकत्वेन व्यवस्थापनात् इति"। एवञ्चोपवासेतरदैवकर्म्मणि उदयगामिन्या ग्राह्यता तदपवादकं युग्मशास्त्रम्। तत्र च पैठीनसिवचनेन त्रिमुहूर्त्ततिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालिकतिथ्या वेधाभावात् गौड़देशीया यत् सार्द्धयामेण वेधं कल्पयन्ति तत्राङ्गस्मालम् रघुनन्दनेन कुत्रापि तथा वेधानुक्तेः कालमा॰ हेमाद्रिप्रभृतिषु द्विमुहूर्त्तादिव्याप्त्यैव वेधकत्वव्यवस्थापनात्, युग्मशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतया वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठीनसिना तस्य विशेषाभिधानात्तथैव पक्षस्य युक्तत्वमित्युपन्यस्यामः। युग्मादिशास्त्रस्य बाधकन्तु "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति॰ त॰ देवी॰ पु॰ "भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः। तिथावुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः" दुर्गो॰ त॰ नन्दि॰ पु॰ "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी। सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता" तत्रैव पुरा॰ "पूर्व्वाह्णे तु सदा कार्य्याः शुक्ला मनुयुगादयः। दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च कृष्णा चैवापराह्णिके। हेमा॰ नारदीयम् "युगादिमन्वादिशकादिषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या कृष्णपक्षेऽपराह्णव्यापिनी ग्राह्या स्वत्वार्थसारस्य दिनद्वये तु तथा लाभे परैवेति हेमाद्रिः। विधानपारिजातादयोऽप्येवम्। निर्ण॰ सि॰ "सत्रेष्टिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। सम्पूर्णा उपवासेषु दानादावन्तिमा स्मृता" अनन्तभट्टधृतवचने श्राद्धपादात् श्राद्धसंपत्त इत्याह। इदन्त्ववधेयम्। "कर्म्मणो-

यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" कर्म्मणोविहितकालव्यापिन्या एव ग्राह्यत्वाभिधानेन यत्र तिथिद्वयवशात् उभयदिने स्वल्पन्नतिथाविभक्तादिनतृतीयांशरूपपूर्व्वाह्णव्याप्तिस्तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेः प्रवेशनेन मुहूर्त्तकालव्याप्तावपि पूर्व्वाह्णव्यापकतया ग्रहणमित्येव रघुनन्दनस्याशयः। तथा च "आरभ्य तस्यां दशमी च यावत्" इत्यादौ यथा पूजायामन्तर्गतीनां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताप्रवेश एवमत्रापि मुहूर्त्तव्यापकताज्ञातोन्यूनदण्डादिव्यापने ग्राह्यता। भवति च द्विलमुहूर्त्तव्यापिन्या अपि मुहूर्त्तव्यापितेति सर्व्वं सुस्थम्। तेन मुहूर्त्तन्यूनतायां न ग्राह्यता द्विमुहूर्त्तादिव्याप्तिस्तु मुख्येति। एवञ्च युग्मादिशास्त्रविषये कृष्णप्रतिपदादौ उभयदिने पूर्व्वाह्णमुहूर्त्तव्यापित्वेऽपि त्रिमुहूर्त्ताया एव ग्राह्यतेति विवेकः। एवमस्तगामिन्यामपि अस्तादर्व्वाक् त्रिमुहूर्त्तायास्तिथेः। पित्र्ये ग्राह्यतेत्यपि बोध्यम्।

उदयगिरि पु॰ उदय उदयस्थानं गिरिरिव। सूर्य्यादेरुदयस्थाने पर्व्वतवदाच्छादके भूवृत्तपादे "उदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्" उद्भटः "उदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि" भुस॰ उदयाचलादयोऽप्यत्र। "श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैः" माघः। भूगोलपादस्यैव यथा सूर्य्याद्याच्छादकत्वम् तथा सिद्धान्तग्रन्थे स्थितम्। यद्यपि सूर्य्योदयस्य देशविशेषे विशेषस्थाने एव सम्भवः तथापि निरक्षदेशावधिकएव देशे मुख्यत्वम् "लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम्। अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव। यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्व्वा तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठाम्। तन्मध्यतोऽन्ये च ततोऽखिलानामुदक्स्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम्" सिद्धान्तशिरोमणौ तथैव व्यवस्थापितम्।

तथा च लङ्कादिपुरीचतुष्टयस्य भूवृत्तपादान्तरस्थितत्वेन द्वितीयपुर्य्युपरिस्थे सूर्य्यादौ प्रथमं दृश्यता तत्पूर्व्वादिस्थदेशेषु ततः पूर्व्वम्। पश्चात् स्थितदेशेषु च ततः पश्चात् दृश्यता एवञ्च भूवृत्तपादेनाच्छादने तदतिक्रमे दर्शनयोग्यत्वादुदयः। ततश्च यत्र देशे यदा दर्शनं तत्र तदा तद्देशापेक्षया सूर्य्यादेर्भूबिम्बपादोपरिस्थितत्वेन तत्स्थानस्य उदयगिरित्वम् यत्र चादर्शनं तद्देशवासिनामस्तगिरित्वं शास्त्रेषु कल्पितम्। एवञ्च निरक्षदेशावधि भूवृत्तपादान्तरेषु स्थितलङ्कापुरवासिनां यमकोटिरेवोदयस्थानमेवमन्यत्र कल्प्यम्। विष्णुपुराणे तु अन्याः पुरीरुक्त्वा तत्रोदयादिव्यवस्थामाह "मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी। दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे। सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः। अमरावती संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात्। लोकपालोपरिष्टात्तु सर्व्वतो दक्षिणायने। काष्ठाङ्गतस्य सूर्य्यस्य गतिर्या तां निबोधत। दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषुरिव धावति। पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः। सर्व्वैः सांयामनैःसौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः!। स एव सुखवत्यान्तु निशान्तस्थः प्रदृश्यते। अस्तमेति तदा सूर्य्यो विभायां विश्वदृग्विभुः। यथा प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ याति भास्करः। तथा संयमिनीं प्राप्य सुखायाञ्च विभां खगः। यदा पराह्णस्त्वन्येषां पूर्व्वाह्णोनैर्ऋते द्विजाः!। तदा त्वपररात्रश्च वायुभागे सुदारुणः। ऐशान्यां पूर्व्वरात्रस्तु गतिरेषास्य सर्व्वत" इति। व्याख्यातञ्च छा॰उ॰आनन्दगिरिणा "तथा चोपरिष्टादमरावत्यास्तिष्ठन्मध्याह्नं तत्रत्यकोणस्थानां तृतीययाममाग्नेयकोणस्थानामाद्ययामं संयमिन्यामुदयं च करोति सविता। एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदैन्द्रे अस्तमयः, आग्नेये तृतीययामः, नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः, वारुणे उदयः। यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदायाम्येऽस्तमयः, निर्ऋतिकोणे तृतीयो यामः, वायव्ये प्रथमयामः, सौम्ये उदयः। यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः, वायव्ये तृतीययामः, ऐशानकोणे प्रथमो यामः, ऐन्द्रे उदयः। तथाग्नेयकोणे वर्त्तमानस्तत्रस्थानां मध्यं दिनम्, यमेन्द्रपुर्य्योरापराह्णतृतीययामौ, नैर्ऋतेशानकोणयोरुदयास्तमयौ च करोति" एतच्च मानसापेक्षयैवोदयास्तमयकीर्त्तनाच्च पूर्व्वोक्तेन विरुद्धम् "अथ यदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्ता दूर्द्ध उदेताऽर्व्वागस्तमेता इत्यादि" छा॰उ॰भाष्ये "पश्चादुत्तरत ऊर्द्ध्वमुदेता विपर्य्ययेणास्तमेता। पूर्व्वस्मात्पूर्व्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम्। सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम्। मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः प्रदक्षिणावृतेस्तुल्यत्वादिति" इत्याशङ्क्य अत्रोक्तः परिहार आचार्य्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात्। उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरतापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः। तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव

मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरतापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् । तथाऽमरावत्याः सकाशाद्दक्षिणकोणां संयमिनीं पुरीं वसत्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणतः इवोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यते ऽस्मद्बुद्धिस्थापेक्षया तथोत्तरास्वपि पुरीषु योजना । सर्वेषाञ्च मेरुरुत्तरो भवति । यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयमिन्यामुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन् दृश्यते । तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणावर्त्तत्वात् । इलावृतवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध्वं इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते पर्वतोर्द्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्तद्विहप्रकाशस्य । तदग्रोद्यतोपजीविनामक्षतानाञ्च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्य्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यलिङ्गेन" शा० उ० भाष्यम् ।

उदयन पु० उद्+इ-ल्यु । १अगस्त्ये मुनौ, कुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थकारके २उदयनाचार्य्ये च । "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" द्रव्यकिरणावली । अयञ्च आत्मतत्त्वविवेकादिनानाग्रन्थकर्त्ता । ३वत्सराजे "उदयनमिवानन्दितवत्सकुलम्" काद० ४वत्सराजे च । वत्सराजचरितञ्च वृहत्कथायां विस्तरेण वर्णितम् । "प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्" मेघ० उद्+इ—भावे ल्युट् । ५उदये न० "पूर्वतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति" भा० भी० ५८अ० "एषा शुक्रो परावतः सूर्य्यस्योदयनादधि" ऋ० १,४८,५, "सम्पर्णांवाक्योदयनमादित्यस्य" शत० ब्रा० १२, ८,१९ । ६समाप्तौ च "सैषा त्रिवृत्प्रायणा त्रिवृदुदयना" ता० ब्रा० २,१५,२ त्रिवृत् स्तोमकम् उदयने समाप्तौ यस्याः" भा० ।

उदयनीया स्त्री उदयने समाप्तौ विहिता तन्निमित्तत्वेन तत्सम्बन्धिनी वा ङ । यज्ञसमाप्तिनिमित्ते १इष्टिभेदे "गार्हपत्य उदयनीयामाचरति" आश्व० श्रौ० ६,४,१,१, नेदमादित्य माऽर्कमसर्वागुदयनीयायाः" ४,२,६, । "चरुमेवमवर्हिर्निरुप्यादुदयनीयायै" कात्या० ७,५,१९, । अवभृथादुत्थाननिमित्ते २अतिरात्रे पु० "इत्वानेवोदयनीयोऽतिरात्रः" शत० ब्रा० १२,१,२,२, "अवभृथादुदेत्योदयनीयेन चरित्वानुबन्ध्यस्य पशुपुरोडाशमनु देविकानां हवींषि निर्वपति" ९,५,१,३४ । "प्रायणीये यथातिरात्रे शुञ्जन्त्युदयनीये विमुञ्चन्ति" । "अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे समिधेनीरनूच्य ब्रूयादुदयनीयएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति" ९,४,४,१५,१६

उदयवेला स्त्री सूर्य्यस्य तत्किरणस्य वा उदयस्य वेला समयः । १सूर्य्योदयकाले २अरुणोदयकाले च "माघेमास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दशी । तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेक्षते यमम्" म० त० यमः । "उदयवेलायाम् अरुणोदयवेलायामिति" म० त० रघु० । ज्या० ति० उक्ते ३भूतानामुदयसमये च भूतोदयशब्दे विवृतिः ।

उदयान्तर न० उदयस्योदयज्ञानार्थम् अन्तरं यत्र । सि० शि० उक्ते ग्रहाणामुदयज्ञानार्थं संस्कारभेदे उदयशब्दे विवृतिः ।

उदयास्तसूत्र न० "क्षमाजे द्युरात्रसममण्डलमध्यभागजीवाग्रका भवति पूर्वपराशयोः सा । अग्राग्रयोः प्रगुणमत्र निबद्धसूत्रं यत्तद्वदन्ति गणका उदयास्तसूत्रम्" सि० शि० उक्ते क्षितिजाहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धे सूत्रे

उदर न० उद्+दृ-अप् । १जठरे नाभिस्तनयोर्मध्यभागे । "दश स्थानानि दण्डस्येत्युपक्रम्य" "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च" मनुः । "मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवाइत्येता एकैकाः" शरीरविभागे सुश्रुतः । "उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" या० स्मृ० । "उदरेऽग्निपक्तिः" शत० ब्रा० ८,६,२१,२ । "उदरं परिमाति मुष्टिना" "सदसत्संशयगोचरोदरी" नैष० आधारे अप् । २गुहे । ३मध्यभागमात्रे च "तान्योदरेषु तरुपल्लवेषु" रघुः "लतादिविष्टितोदरे" अम० "कुसुममिव पिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण" शकु० उद्+दृ—अप् पृषो० दलोपश्च, उदरस्थत्वाद्वास्योदरशब्दवाच्यता "तात्स्थ्यात्तद्धर्मताभ्याञ्च तत्समीपतयाऽपि च । तत्साहचर्य्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा" भा० प्र० उक्तेः । ४उदररोगे । उदररोगनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः । धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव । ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशास्त् । पृथक् समस्तैरपि चेह दोषैः प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव । आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दकोदरं चेति वदन्ति तानि । सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा । स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तोर्वृद्धिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः । गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः । कोष्ठादुपस्नेहवदक्षपातो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः । त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोति । तस्य पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यौ वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः । सङ्कुच्च पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्विवर्द्धते कृष्णसिरावनद्धम् ।

सन्धुक्षमाणा हृदयमर्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तत् १। यस्तोषतृष्णाज्वरदाहयुक्तं पैत्तं सिरा यत्र भवन्ति पीताः। पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य पित्तोदरम् २ तच्चचिराभिवृद्धि । यच्छीतलं शुक्लसिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य । स्निग्धं महच्छोफयुतं सशादं कफोदरम् ३ तच्च चिराभिवृद्धि ।स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः। यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा । तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम्४। तच्छीतवाताभ्रसमुद्भवेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च । स चातुरो मूर्च्छति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च । प्रकीर्त्तितं दूष्युदरन्तु घोरं प्लीहोदरम् कीर्त्तयतो निबोध । विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्लीहोदरम् ५ तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः। सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव । तस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा सहितैः पृथग्वा । सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करोऽद्भिः । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं विट्समगन्धिकञ्च । प्रच्छर्दयन् बद्धगुदं ६ विभाव्यं ततः परिस्राव्युदरं निबोध । शल्यं यदन्नोपहितं तदन्नं भिनत्ति यद्यागतमन्यथा वा । तस्मात् स्रुतान्त्रात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः । नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च । एतत्परिस्राव्युदरं ७ प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध । यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरम्पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं ८ तत् । आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता । शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः । दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि । अन्ते सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु । सर्वाण्येव परीपाकात्तदानीं विवर्जयेत्" । विस्तरस्तु भा० प्र० दृश्यः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः इत्युक्तेः ह्रस्वमपि । ५ अल्पे त्रि० "उदरमन्तरं कुरुते" श्रुतिः

उदरग्रन्थि पु० उदरे ग्रन्थिरिव । गुल्मरोगे हेम०। गुल्मशब्दे विवृतिः उदरगुल्मोऽप्यत्र पु० "इक्षोर्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान्" शाता० स्मृतिः । [उदरगन्धयक्ष्मे हेम०

उदरत्राण न० उदरं त्रायतेऽनेन त्रै-ल्युट् । (कमरबन्ध)

उदरथि पु० उद्+ऋ-अथिन् । समुद्रे उज्ज्वलदत्तः ।

उदरपिशाच त्रि० उदरे तत्पूर्त्तौ पिशाच इव । सर्वभक्षके हेमच० ।

उदरपूरम् अव्य० उदर+पूर-साकल्ये णमुल् । उदरं साकल्येन पूरयित्वेत्यर्थे ।

उदरम्भरि त्रि० उदरं बिभर्त्ति भृ-खि मुम् च । पञ्चयज्ञाद्यकरणेनात्मोदरमात्रपोषके ।

उदररोग पु० ६त० । (उदरी) इति ख्याते रोगे । उदरशब्दे विवृतिः । उदरव्याधिरप्यत्र "कदलीयवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् । तदास्वादेन नश्यन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः" गरु० पु० ।

उदरवत् त्रि० बृहदुदरमस्त्यस्य तुन्दादि० प्रशस्तायाम् मतुप् मस्य वः । बृहदुदरयुक्ते । पक्षे—ठन् । उदरिक इनि । उदरिन् पिच्छा० इलच् । उदरिल उक्तार्थे त्रि० इनौ मतौ च स्त्रियां ङीप् ।

उदरशय पु० उदरे शेते शी-पार्श्वा० अच् । गर्भशये

उदरशाण्डिल्य पु० ऋषिभेदे "हर्यश्वोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीवलः" भा० स० ७ अ०। "तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच" छा० उ० ।

उदराध्मान न० ६त० । (पेटफाँपा) रोगभेदे । तत्कारणमुक्तं सुश्रु० "कषायः संग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति स एवं गुणोऽप्येकरसत्वेनात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीडास्यशोषोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति" । तत्राजीर्णस्य चिह्नं तदयुक्तं सुश्रुते तच्च अजीर्णशब्दे वक्ष्यते ।

उदरामय पु० उदरस्थामं रोगं याति नयति वा-क । सुनामख्याते रोगे अतिसारशब्दे पु० विवृतिः । "शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेतोदरामये" "शर्करोपहितं शीतं पाययेच्चोदरामये" सुश्रु० ।

उदरावर्त्त पु० उदरे आवर्त्त इव गभीरत्वात् । नाभौ ।

उदरिणी स्त्री० उदरं तत्स्थगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । गर्भिण्याम् ।

उदर्क पु० उद्+अर्क-अर्च-वा घञ् । १उत्तरकाले २भाविफलके शुभाशुभकर्मणि च । "तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवितस्य सुखस्य च"

"सोऽनुभूयासुखोदर्कान्" प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्मान् निबोधत" मनुः । "नन्वयमुदर्कः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य" दशकु० । "नानाप्रभृतयः समानोदर्का ऋतवो वा अस्य-ज्यन्त" शत० ब्रा० ८,७,१,२ ।

उदर्चिस् पु० उद् ऊर्द्ध्वमर्चिः शिखाऽस्य । १उच्छिखे वह्नौ । उत्कटकान्तित्वात् २कन्दर्पे ऊर्द्ध्वरेतस्त्वात् ३शिवे च । ४उन्नतशिखान्विते त्रि० "प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुद-र्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" "कालेनोदर्चिषं सूर्य्यम्" रघुः । "स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्प-पात" कुमा० । शा० श० । ५उन्नतायां शिखायां न० स्त्री० ।

उदर्द्द पु० उद्+अर्द्द-अच् । "वरटादष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः । सकण्डूश्चोदबहुलश्छर्द्दिज्वरविदाह-वान् । उदर्द्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे । वाता-धिकं शीतपित्तमुदर्द्दस्तु कफाधिकम्" इति निदानोक्ते रोगभेदे ।

उदर्य्य त्रि० उदरे भवः उदर+यत् । जठरभवे "यदुदर्य्यस्य मेदसः परिशिष्येत" शत० ब्रा० ३,८,४,५, "पुरीतता नभ, उदर्य्येण चक्रवाकौ" यजु० २५,८ ।

उदलावणिक त्रि० उदकीभूतं लवणमुदलवणम् उदादेशः । तेन पक्वम् ठञ् उत्तरपदवृद्धिः उदकीभूतलवणपक्वे व्यञ्ज-नादौ हलायु० ।

उदवसित न० उद्+अव+षि-षो-वा क्त । गृहे अमरः ।

उदवाप पु० उदकं वपति पिण्डस्थानीयतया वप-अण् उदादेशः उप० स० । जलमात्रेण १श्राद्धकर्त्तरि २तर्पणकारिणि च । तस्यापत्यम् इञ् । औदवापि तदपत्ये पुंस्त्री ततः तस्येदमित्यर्थे रैवति० छ । औदवापीय तत्-सम्बन्धिनि त्रि० ।

उदवास पु० उदके व्रतार्थं वास उदादेशः । व्रतार्थे जल-वासे । "अवाक्शिरास्तु यो लम्बेत् उदवासं च यो वसेत् । सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम्" भा० आनु० १०७अ० "सहस्ररात्रीरुदवासतत्परा" कुमा० ।

उदवाह पु० उद उदकं वहति वह-अण् उप० स० । जलवाहके १मेघे । "दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन" ऋ० १, ३८,९, २उदकवाहकमात्रे त्रि० "आ योषणूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५,५८, "उत्त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः" अथ० १८,२,२२,

उदशराव पु० उदकपूर्णः शरावः शा० त० पूरयितव्ये एकह-लादौ उदादेशः । जलपूर्णे शरावे "उदशरावे आत्मानम-वेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते" छा० उ० ८प्र० ।

उदशुद्धि त्रि० उद्भा उदकेन शुद्धिः । स्नाते तस्यापत्यम् इञ् । औदशुद्धि तदपत्ये पुंस्त्री ततः यूनि इञन्तत्वात् फिञ् तस्य पैला० लुक् ।

उदश्रु त्रि० उद्गतमश्रु यस्य प्रा० ब० गतलोपः । उद्गत-नेत्रजले "तस्य मगधान् स सौमित्रिरुदश्रुर्वसतिद्रुमान्" रघुः ।

उदश्वित् न० उदकेन जलेन श्वयति वर्द्धते श्वि-क्विप् संज्ञा-याम् उदादेशः । अर्द्धजलेन मथिते तक्रे अमरः । "पाने मूलकमुदश्विच्च दधि शुक्तञ्च भोजने" । मर्द्दनं दध्युदश्विद्भ्या-मथ वा तक्रकाञ्जिना" सुश्रु० ।

उदसन न० उद्+अस-ल्युट् । १निरसने २उत्क्षेपणे च ।

उदस्थान न० उद्भा प्लावितं स्थानं शाक० त० । १उदक-प्लाविते स्थाने । ततः भवार्थे उत्सा० अञ् । औदस्थान तद्भवे त्रि० । उदनि स्थानं वासः । २जलवासे । तत् शीलमस्य छत्रा० ण । औदस्थान जलवासशीले त्रि० ।

उदहरण पु० उदकं ह्रियतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् उदादेशः । कुम्भे । "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्च-दशभ्यः" कात्या० ९,२,२२ । "उदहरणाः कलसाः" इति कर्कः । "निधायोदहरणे निर्विपस्ययते" "अ-थैतमग्न्यानमुदहरणेऽवधाय" शत० ब्रा० ९,१,२,५,६,९ ।

उदहार त्रि० उदकं हरति हृ-अण् उप० स० उदादेशः । १जलहारके "प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदहारोऽभ्यागतः" दत्तक० स्त्रियां ङीप् । "उतेव गोषा अवन्त्रयन्त्युदः-हार्य्यः वहन्तो वदन्ति" यजु० १६,७ । तेन सि० कौ० "टि-ड्ढाणञित्यादि" सूत्रे तद्धितान्तस्यैव ग्रहणोक्तिश्चिन्त्या अतएव कुम्भको० कर्म्मण्यण्" पा० सूत्रपरिवर्त्तनेन "टाप् वक्" इति सूत्रे ङीबर्थं टित्त्वं कृतम् । तथा च कुम्भ-कारीत्येव साधु न तु कुम्भकारा । प्रयुज्यते च नाटकादौ प्रतिहारीत्येव तत्र च प्रतिशब्दस्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्म्मोप-पदत्वं सुलभम् । भावे घञ् ऐत० । २जलहरणे च ।

उदाज पु० उद्+अज-घञ् न वीत्वं भावः । पशुप्रेरणे

उदात्त पु० उद्+आ+दा-क्त । वर्णोत्पत्तिस्थानेषु उच्चै-रुच्चारिते १स्वरे २तद्युक्ते त्रि० । "उच्चैरुदात्तः" पा० । "ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः" सि० कौ० । "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरा अचीति" शिक्षोक्तेः अचामेव तैस्वर्य्यम् । अनेकाच्कपदे "अनुदात्तं

पद्मेकवर्ज्जम्" पा० एकस्यैवोदात्तता अन्यस्य चानुदात्ततोक्ता । तत्रादौ सामान्यत उदात्तविधायकं सूत्रं दर्श्यते ।
"अञ्चेश्छन्दस्यसर्व्वनामस्थानम्" पा० । अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । प्रतीचोबाहून् । "ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" पा० ऊठ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येभ्योऽसर्व्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । एभिर्भिः । पद्दन्नोमास् हृन्निश इति षट् पदादयः । पद्भ्याम् । दद्भिः । नसा याति । हृदा निशा । पुंसः । राया । दिवः । "अष्टनो दीर्घात्" पा० । दीर्घान्तादष्टनः परः शसादिरुदात्तः । अष्टभिः । "शतुरनुमो नद्यजादी" पा० अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । जानती जानतः । दधती दधत इत्यादौ तु अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वविधानेन अन्तोदात्तत्वाभावात् न तथा । सनुमस्तु तुदन्तीत्यादौ न । "उदात्तयणोहल्पूर्व्वात्" पा० उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्व्वस्तस्मात् परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता । नेत्री, नेत्रा, तस्वता सवित्रा । "नोङ्धात्वोः" पा० अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा सुभ्वा । "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" पा० ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात् नुटश्च परो मतुप् उदात्तः । अग्निमान् उदधिमान् । नुट् अक्षण्वन्तः । "रैशब्दाच्च" पा० रैवान् । "नामन्यतरस्याम्" पा० । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नाम् उदात्तो वा । मतीनाम्" "ङ्याश्छन्दसि" पा० ङ्याः परो नाम् उदात्तो वा । अभिसङ्गतीनाम् । "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः" पा० एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । षड्भिः त्रिभिः । "न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः" पा० एभ्यः परं प्रागुक्तं सावेकाचस्तृतीया विभक्तिरिति न कार्य्यम् । "दिवो झल्" पा० दिवः परा झलादिर्नोदात्ता । "नृ चान्यतरस्याम्" पा० । नुः परा झलादिर्वोदात्ता । नृभिः । "उपोत्तमं रिति" पा० रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तम् । आहवनीयः । "मतोः पूर्व्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्" मतोः पूर्व्वमाकारः उदात्तः संज्ञायां स्त्रियाम् । उदुम्बरावती शरावती अमरावती "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" पा० । उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । क्व वोऽश्वाः । "स्वरितो वानुदात्ते पदादौ" पा० अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः । "वीदंज्योतिर्हृदये" । "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" पा० यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्द उच्चैस्तराम् अत्यन्तोदात्तः एकश्रुतिर्वा "सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्योदात्तः" पा० । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्य उदात्तः स्यात् । "अल्युपोत्तमम्" पा० षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तम् । पञ्चभिः दशभिः । "विभाषा भाषायाम्" पा० । उक्तविषये लोके वोदात्तः । "अन्तश्च तवै युगपत्" पा० तवै प्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ । दातवै । "अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः" पा० । दध्यादेर्योऽनङ् उदात्तः "चतुरनडुहोरामुदात्तः" पा० इत्यादीनि उदात्तविधायकानि । तत्र बह्वच्के पदे कस्योदात्ततेति निर्णयाय आद्यन्तोदात्तादिभेदेन" पा० त्रैविध्युक्तं तथा च केचिदाद्युदात्ताः केचिदन्तोदात्ताः केचित् मध्योदात्ताः । तत्राद्युदात्ततविधायकसूत्राणि आद्युदात्तशब्दे ७०६ पृ० उक्तानि अन्तोदात्तविधायकानि अन्तोदात्तशब्दे २०६ पृ० दिङ्मात्रमुदाहृतानीत्यतः प्रसङ्गात्तान्यत्र प्रदर्श्यन्ते "उञ्छादीनाञ्च" पा० अन्त उदात्तः स्यात् एषामादेश्च । उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज जल्प जप वध युग (गरोदूष्ये) (वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे) (स्तुयुद्रुवश्छन्दसि) (वर्त्तनिः स्तोत्रे) (दरः श्वभ्रे) (साम्बतापौ भावगर्हायाम्) (उत्तमशश्वत्तमौ सर्व्वत्र) भक्ष मन्थ भोग मन्थ । अत्रैव निपातनात् युगयुधयोर्घञन्तत्वेऽपि न गुणः" । "चतुरः शसि" पा० । चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः । चतेरुरन्निति नित्त्वादाद्युदात्तत्वेऽपि शसि अन्तोदात्ततैव । "अन्तोऽवत्याः" पा० अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । "ईवत्याः" पा० ईवत्यन्तस्यापि अन्त उदात्तः । अहीवती मुनीवती । "चितः" पा० चित्प्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्" । "चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्" वार्त्ति० । चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तः । "यकान्नामन्यके सखे "यके सरस्वति" तकत् कुरुते "तद्धितस्य" पा० चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः पूर्व्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनाय । कौञ्जायनाः । "कितः" पा० कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । ठक् आग्नेयः । "तिसृभ्यो जसः" पा० अन्त उदात्तः । तिस्रः । "अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम्" पा० नित्याधिकारस्थभाषादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा । परमवाचा । "चङि च लिटीडन्ते वा" पा० लिटि चङि परे इडुदात्तः इडन्तो वाद्यादिर्वा । जुहुविम चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।

फिट्सूत्रेषु १मपादे केचित् यस्य अन्तोदात्ताः दर्शिता यथा। "फिषोऽन्त उदात्तः"१। प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात्। उच्चैः। "पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्" २। एतदर्थानामन्त उदात्तः। पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्य्यायाः। लघावन्त इति प्राप्तः। पालङ्कोव्याधिघातआरेवतआरग्बध इति पर्य्यायाः। अम्बार्थः माता। उनर्वन्नन्तानामाद्युदात्ते प्राप्ते। सागरः। समुद्रः। "गेहार्थानामस्त्रियाम्"३। गेहम्। नब्विषयस्येति प्राप्ते। अस्त्रियां किम् शाला आद्युदात्तोऽयम् इत एव पर्य्युदासाज्ज्ञापकात्। "गुदस्य च" ४। अन्त उदात्तःस्यान्न स्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियां किम् "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः"। स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् ततष्टाप्। "ध्यपूर्व्वस्य स्त्रीविषयस्य"५। धकारयकारपूर्व्वोयोऽन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। स्त्रीविषयस्येति प्राप्ते। छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम् बाह्यम् यजन्तत्वादाद्युदात्तम्। विषयग्रहणं किम् इभ्या। क्षत्रिया। यतोऽनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्व्वमिति मध्योदात्तः। "खान्तस्याश्मादेः"६। नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषस्तस्य कृत्रिमत्वात् ख्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदिति उवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते। अश्मादेः किम् शिखा। मुखम्। मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेः अन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम्। "बंहिष्ठसंवत्सरतिशत्यान्तानाम्"७। एषामन्त उदात्तः स्यात्। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। नित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते। "बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन"। "यद्बंहिष्ठं नाति विधे" इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः। संवत्सरः। अव्ययपूर्व्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः। सप्ततिः। अशीतिः। लघावन्त इति प्राप्ते। चत्वारिंशत्। इहापि प्राग्वत्। अभ्युत्या। "भावध्यस्य" ८। अव्ययपूर्व्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः। याथादिस्वरेण गतार्थमेतत्। "दक्षिणस्य साधौ" ९। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्व्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः। दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति कोशः। "स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा"१०। इह दक्षिणस्याद्यन्तावुदात्तौ। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम्। प्रत्यङ्मुखमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। "छन्दसि च" ११। अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्य्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ। "कृष्णस्यामृगाख्या चेत्" १२। अन्त उदात्तः। वर्णानान्तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। "कृष्णो नो नाव वृषभः"। मृगाख्यायान्तु 'कृष्णो रात्र्यै'। "वा नामधेयस्य"१३। "कृष्णस्येव। "अयं वा कृष्णोऽश्विना"। कृष्णर्षिः। "शुक्लगौरयोरादिः"१४। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम्। 'सरो गौरो यथापि वेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्"। "अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः"१५। अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्व्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति। तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः। "पृष्ठस्य च"१६। छन्दस्यन्त उदात्तः स्यात् भाषायाम् वा। पृष्ठम्। "अर्ज्जुनस्य तृणाख्या चेत्"१७। उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः। "अर्य्यस्य स्वाम्याख्या चेत्" १८। यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्। "आशाया अदिगाख्या चेत्"१९। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अतएव ज्ञापकाद्दिक्पर्य्यायस्याद्युदात्तता। "इन्द्र आशाभ्यस्परि"। "नक्षत्राणामाब्विषयाणाम्"२०। अन्त उदात्तः स्यात्। अश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते। ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् "न कुपूर्व्वः कृत्तिकाख्या चेत्" २१। अन्त उदात्ता न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्व्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्य्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः। "घृतादीनाञ्च" २२। "घृतं मिमिक्षे" आकृतिगणः। 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि' उदात्तः स्यात्। 'ज्येष्ठ आह चमसा"। "कनिष्ठ आह चतुरः"। वयसि किम् ज्येष्ठः श्रेष्ठः, कनिष्ठोऽल्पिष्ठः। इह नित्त्वादाद्युदात्त एव। "बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा" २४। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः। सि० कौ०। फिट्सूत्रे २पादे येषां द्वितीयाद्यचामुदात्तताऽभिहिता तत् प्रदर्श्यते "अथ द्वितीयं प्रागीषात्"१। ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः। "त्र्यचां प्राङ्मकरात्"२। मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः। "स्वाङ्गानाम-

कुर्वादीनाम्" ३ । कर्म्मारेफककारादीनि वर्ज्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनान्तु कपोलः । रसना । वदनम् । "मादीनाञ्च" ४ । मलयः । मकरः । "शादीनां शाकानाम्"५ । शीतन्या शतपुष्पा । "पान्तानां गुर्वादीनाम्" ६ । पादपः आतपः । लघ्वादीनान्तु अनूपम् । "युता-न्यण्यन्तानाम्" ७ । युत अयुतम् । अणि धमनिः । अयि विपयिः । "मकरवरूडपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षा-कलोमाकाष्ठायुतकाकाशीनामादिर्वा" ८ । एषामादि-र्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूड इत्यादि । "छन्दसि च" ९ । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लघ्वावसानादा-दिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । "कर्द्दमादीनाञ्च"१०। आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । "सुगन्धितेजनस्य ते वा"११। आदिर्द्वितीयन्तो यद्वचेति त्रयः पर्य्यायेणोदात्ताः । सुग-न्धितेजनाः । "नपः फलान्तानाम्"१२ । आदिर्द्वि-तीयञ्चोदात्तम् । राजादनफलम् । "यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वम्" १३ । कुलायः । "थान्तस्य च नालघुनी"१४ । नाशब्दो लघु च उदात्तं स्तः । सनाथा सभा । वरथा सेना "शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च" १५ । अन्त्यात् पूर्व्वमुदात्तं द्वितीयं वा । "साङ्काश्यकाम्पि-ल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्" १६ । द्वितीयमुदात्तं वा । "ईषान्तस्य हलादेरादिर्वा"१७ । हलीषा । लाङ्गलीषा । ४पादे"शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्य्यायेण"१। उदात्तम् । शकटिः। शकटी । "गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य" २ । अक्षरमक्षरं पर्य्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजः ब्राह्मणः अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । "पारावतस्योपोत्तमवर्जम्" ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । "धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकाना-मधूजलस्थानाम्" ४ । एषां चतुर्णां धूप्रभृतीं स्त्रीन् वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः मुञ्जकेशः कालवालः स्थालीपाकः । "कपिकेशहरि-केशयोश्छन्दसि" १५ । कपिकेशः हरिकेशः ।

समासस्य बहुपदघटिततया कस्योदात्ततेति निर्णयाय केचित् पूर्व्वपदप्रकृतिस्वराः केचित् उत्तरपदप्रकृतिस्वराः केचित् पूर्व्वपदे आद्युदात्ताः केचिच्च तत्रान्तोदात्ताः केचित् उत्तरपदे आद्युदात्ताः केचिच्च तत्रान्तोदात्ताः इति विभागं मनसि निधाय पाणिनिना ६ध्याये समास-स्वरप्रकरणमारब्धं यथा "समासस्य" पा० अन्त उदात्तः । यज्ञश्रियम् । इति सामान्यतोविधाय विशेषमाह ।

तत्रादौ पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरः । "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व्वपदम्" पा० । उदात्तस्वरितयोगिपूर्व्वपदं प्रकृत्या स्यात् ब० व्री० । अन्तोदात्ततापवादः । "सक्ष्वित्तस्वस्तमः" । सर्व्वानुदात्ते पूर्व्वपदे तु अन्तोदात्तएव । समपादः । "तत्-पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाऽव्ययद्वितीयाकृत्याः" । पा० । सप्तैते पूर्व्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृतिस्वराः । तु-ल्यश्वेतः समश्वेतः । किरिणा काणः किरिकाणः । मद-यत्सखः । मदयति मादके इन्द्रे सखा । शस्त्रीश्यामः घन श्यामः । "अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वाच्यम्" वार्त्ति० । अयज्ञः । नञित्याद्युक्तेः स्नात्वाकालक इत्यादौ न । द्वितीया मुहूर्त्तसुखम् । कृत्या भोज्योष्णम् । "वर्णोवर्णेष्वनेते" पा० वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्व्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । वर्णः किं परमकृष्णः इत्यादौ, वर्णेषु किं कृष्णतिला इत्यादौ च न, एवं कृष्णैत इत्यत्रापि । "गाधलवणयोः प्रमाणे" पा० एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्व्वपदं प्रकृत्या । अरित्रगाधम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । "दायाद्यं दायादे" पा० धनदायादः । "प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः" पा० । प्रतिब-न्धिवाचि पूर्व्वपदं प्रकृत्या एतयोः परयोः । गमनचिरम् । कथनकृच्छ्रम् । गमनादिकारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगितया चास्य प्रतिबन्धः । अन्यत्र मूत्रकृच्छ्रमित्या-दौ न । "पदेऽपदेशे" पा० व्याजवाचिनि उत्तरपदे प्रागुक्तम् । मूत्रपदेन प्रस्थितः । अपदेशे तु विष्णुपदम् अत्र न "निवाते वातत्राणे" पा० पार्श्ववाचिनिवाते परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे प्रागुक्तम् । कुटीनिवातम् । वातत्राणाभावे तु राजनिवाते वसतीत्यत्र न "शार-देऽनार्त्तवे" पा० आर्त्तवभिन्नवाचिनि शारदे परे प्रागुक्तम् । रज्जुशारदमुदकम् । रज्ज्वाः सद्य उद्धृत-मित्यर्थः । आर्त्तवार्थत्वे तु उत्तमशारदमित्यादौ न । "अ-ध्वर्युकषाययोर्जातौ" पा० एतयोः परयोर्जातिवाचकस्य प्रागुक्तम् । कठाध्वर्युः दौवारिककषायम् । अजातेस्तु परमाध्वर्युरित्यादौ न "ससुप्रतिरूपयोः सादृश्ये" पा० पितृसदृशः पितृप्रतिरूपः । असादृश्ये तु प-रमसदृश इत्यादौ न । सादृश्यमत्र पूज्यता न तु सादृश्यमात्रम् सि० कौ० । "द्विगौ प्रमाणे" पा० द्विगौ प्रमाणवाचिनि परे पूर्व्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः ।

षष्ठ्यन्ताः प्रत्ययस्य चाप्रथमः; ततः कर्म० "गन्तव्यपण्यं वाणिजे" पा० वाणिजशब्दे परे एतदर्थकौ प्राग्वत् तत्पुरुषे । मद्रवाणिजः गोवाणिजः । अगन्तव्यादौ तु परमवाणिज इत्यादौ न । "मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके" पा० "मात्रादिषु परतः नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकृत्या । भिक्षामात्रम् । पाणिन्युपज्ञम् । नन्दोपक्रमम् । इषुच्छायम् । नपुंसके किम् कुड्यच्छाया इत्यादौ न । "सुखप्रिययोर्हिते" पा० । गमनसुखं गमनप्रियम् । "प्रीतौ च" पा० प्रीतौ गम्यायां प्राग्वत् । ब्राह्मणसुखं पयःपानम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । "स्वं स्वामिनि" पा० । गोस्वामी । अन्यत्र परमस्वामीत्यादौ न । "पत्यावैश्वर्ये" पा० । गृहपतिः । "न भूवाक्चिद्दिधिषु" पा० "प्राग्वत् न । भूपतिः वाक्पतिः चित्पतिः दिधिषुपतिः । "वा भुवनम्" पा० । प्राग्वत् वा । भुवनपतिः । "आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने" पा० । गमनाशङ्कमस्ति गमनाबाधम् गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति सम्भाव्यते इत्यर्थः । असम्भावने तु परमनेदीय इत्यादौ न । "पूर्वे भूतपूर्वे" पा० भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृत्या । आढ्यपूर्वः । "सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये" पा० । मद्रसविधम् । एवं सनीडादिषु । असामीप्ये तु सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् चैत्रसमर्यादमित्यादौ न । "विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु" पा० । विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्ट विचित्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल निपुण" एते विस्पष्टादयः । अगुणवचने तु विस्पष्टब्राह्मण इत्यादौ न । "अज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये" पा० । अ, अवम, अधम, कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठं गमनज्यायः गमनावमम् गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । "कुमारश्च" पा० । कर्मधारये पूर्वपदं प्रकृत्या । कुमारश्रमणा । "आदिः प्रत्येनसि" पा० कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्म० । कुमारप्रत्येनाः । "पूगेष्वन्यतरस्याम्" पा० कुमारचातकाः कुमारजीमूताः । "इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ" पा० । इगन्ते पञ्चारत्निः । काले पञ्चमास्यः दशमास्यः । पञ्चकपालः पञ्चभगालः । (भगालः पात्रभेदः) । पञ्चशरावः । "बह्वन्यतरस्याम्" पा० । प्रकृत्या वा । बह्वरत्निः बहुमास्यः । "दिष्टिवितस्त्योश्च" पा० । प्रकृत्या वा । पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्तिः । "सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्" पा० । अकालवाचि सप्तम्यन्तम् एषु परेषु प्रकृत्या । साङ्काश्यसिद्धः आतपशुष्कः भ्राष्ट्रपक्वः चक्रबन्धः । काले तु पूर्वाह्णसिद्ध इत्यादौ न । "परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु" पा० । एते प्रकृत्या वर्ज्यमानाहोरात्रावयववाचिनि परे । परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्त्तम् । "उपसर्गा आद्युदात्ताः अभिवर्ज्जम्" इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम्" सि० कौ० । "राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु" पा० । बहुवचनान्तानां राजन्यानाम् अन्धकवृष्णिषु वर्त्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । शिनिवासुदेवाः । "संख्या" पा० । द्वन्द्वे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या "द्वादश त्रयोदश । "आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी" पा० । द्वन्द्वे प्राग्वत् । पाणिनीयरौढीयाः
"कार्त्तकौजपादयश्च" पा० । द्वन्द्वे एषां पूर्वपदं प्रकृत्या । ते च कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौगाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः । वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये । "महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु" पा० । एषु परेषु महच्छब्दः प्रकृत्या । महाव्रीहिः "सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासे एवायं स्वरः न षष्ठीसमासे" सि० कौ० । "क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे" पा० । क्षुल्लकवैश्वदेवम् महावैश्वदेवम् । क्षुधं लाति क्षुल्लः ततः कन् । "उष्ट्रः सादिवाम्योः" पा० उष्ट्रसादिः उष्ट्रवामिः । "गौःसादसादिसारथिषु" पा० । गोसादः गोसादिः गोसारथिः । "कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च" पा० । एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । ष० त० । कुरुगार्हपतम् । "वृजेरिति वाच्यम्" वार्त्ति० वृजिगार्हपतम् । कर्म० रिक्तगुरुः । कर्म० असूतजरती । क० अश्लीलदृढरूपा । पारेवडवेव इवार्थे क० विभक्त्यलोपश्च नि० । क० तैतिलकद्रूः । क० पण्यकम्बलः । ष० त० । दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ओषधिश्चन्द्रमाः आकृतिगणः । "यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते न विशिष्य विधानं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः" सि० कौ० "चतुर्थी तदर्थे" पा० । चतु-

र्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिनि परे पूर्वपदं प्रकृत्या । ४त० । यूपदारु ।"अर्थे"पा०। अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ।"क्ते च"पा०। क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ।४त० गोहितम् । "कर्मधारयेऽनिष्ठा" पा०। क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः पूगकृताः श्रेण्या कृतमित्यादौ न । निष्ठान्तस्यापि न, कृताकृतम् । "अहीने द्वितीया" पा० । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । ग्रामगतः "अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्"वार्त्ति०। नेह सुखप्राप्तः कष्टाश्रितः । "तृतीया कर्मणि" पा०। कर्मवाचकक्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । रुद्रहतः महाराजहतः । कर्मणि किं रथेन यातः रथयात इत्यादौ न । "गतिरनन्तरः" पा०। कर्मार्थक्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । व्यवधाने तु न अभ्युद्धृतः । "तादौ च निति कृत्यतौ" पा० । तकारादौ निति तुन्भिन्ने कृति परे गतिरनन्तरः प्रकृत्या ।"प्रभृतौ सङ्कृतिः गौः" अव्ययस्वरापवादः । तौ तु न, आगन्तुः । "तवै चान्तश्च युगपत्"पा० तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या तच्च युगपत् । अन्वेतवै । "अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये पा० । अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्ताञ्चतौ परे प्रकृत्या । "येपराञ्चस्तान्" "न्यधी"पा०। तस्मिन् परे न्यधी गती प्रकृत्या । न्यक् अध्यक् । "ईषदन्यतरस्याम्"पा०। ईषत्कडारः । ईषद्भेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव ।"हिरण्यपरिमाणं धने" पा० । वा प्रकृत्या । द्विसुवर्णधनं कर्मधारयः ।"प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा०। प्रथमः प्रकृत्या नूतनत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । मुख्यार्थत्वे तु न । "कतरकतमौ कर्मधारये" पा०। वा प्रकृत्या । कतरकठः । "आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः" पा० । कर्म० प्रकृत्या। आर्यब्राह्मणः आर्यकुमारः ।"राजा च" पा०। राजब्राह्मणः राजकुमारः।"षष्ठी प्रत्येनसि" पा० षष्ठ्यन्तोराजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । कर्म० न । "क्ते नित्यार्थे" पा० । क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं प्रकृत्या । नित्यहसितः "ग्रामः शिल्पिनि" पा०। वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । अशिल्पिनि न, ग्रामरथ्या । "राजा च प्रशंसायाम्" पा०। शिल्पि वाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राज नापितः राजकुलालः। अशिल्पिनि तु राजहस्त्यादौ न ।

एवम् अन्तोदात्ततापवादं पूर्वपदप्रकृतिस्वरमभिधाय आद्युदात्तस्वरमपि तदपवादतयाऽभिदधे ।

"आदिरुदात्तः"पा०।अधिकारोऽयम् ।"सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे"पा० सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं स्यात् धर्म्ये परे अहरणे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते धर्म्यं नित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः कारणाद्भि चेल्लुक् । याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती । कश्चिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्षापणादि भवितव्येन देयम् याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति तत्र याज्ञिकादीनां धर्म्यरूपदेयस्य स्वीकारित्वात् याज्ञिकादिपदस्याद्युदात्तत्वम् । बीजनिषेकादुत्तरकालं देहपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणं तस्मिन् परे न । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः तस्मिन् हरणमित्यर्थः । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरणनिषेधेन ज्ञापितम् । "युक्ते च" पा०। युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्त्तव्ये तत्परत्वे ह युक्तः । "विभाषाध्यक्षे" पा० । अध्यक्षे परे प्रागुक्तं वा । गवाध्यक्षः । "पापञ्च शिल्पिनि" पा०। पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न । "गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे" पा० । क्षेपे गम्ये एषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । तत्र गोत्रे भार्य्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्य्याप्रधानतयेह क्षेपः । अन्तेवासिनि । कुमारीदाक्षाः ओदनपाणिनीयाः । कुमार्य्यादिलाभकामनयैव दाक्ष्यादिप्रोक्तशास्त्राध्यायिनां क्षेपः । भिक्षामाणवः भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः इति क्षेपः । भयब्राह्मणः भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते इति क्षेपः । "अङ्गानि मैरेये" पा० मधुमैरेयः मधुनो मद्याङ्गत्वात् तत्परे तथात्वम् । "भक्ताख्यास्तदर्थेषु" पा०। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः कंसादिरूपपात्रस्य तदर्थत्वात् तत्परे भिक्षादीनां प्रागुक्तम् । भिक्षाकंसः भाजीकंसः । "गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने" पा० । उपमानवाचिषु एषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । धान्यगवः धान्यं गौरिवेति वाक्ये गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः सक्तुसैन्धवः ।"अके जीविकार्थे" पा०। अकान्ते परे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । दन्तलेखकः । दन्तलेखनेन जीविकायाम् । "प्राचां क्रीडायाम्" पा०। प्राच्यानां क्रीडावाचिनि समासे अकान्ते परे प्रागुक्तम् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।

"अचि नियुक्ते" पा०। अचन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे प्रागुक्तम्। छत्रधारः। "शिल्पिनि चाकृञः" पा०। शिल्पिवाचिनि अकृञः परायन्ते परे प्रागुक्तम्। तन्तुवायः। अशिल्पिनि तु न, काण्डलावः। कृञोऽपि न, कुम्भकारः। "संज्ञायाञ्च" पा०। अचन्ते प्रागुक्तम्। तन्तुवायो नाम सूत्रकृमिः। अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मण इत्यत्र न। "गोतन्तियवं पाले" पा०। गोपालः तन्तिपालः यवपालः। अनियुक्तार्थोऽयमारम्भः नियुक्ते तु पूर्वेण सिद्धः। "णिनि" पा०। णिन्यन्ते परे प्रागुक्तम्। पुष्पहारी। "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी। अशब्दार्थे तु वृकवञ्चीत्यादौ न। प्रकृतिग्रहणेन उपसर्गेण शब्दार्थत्वे गर्दभोच्चारीत्यादौ न। "युक्तारोह्यादयश्च" पा०। एते आद्युदात्ताः। युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्त्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टत्रिरात्रः शणपादः एकशितिपाद् पात्रेसम्मितादयश्च युक्तारोह्यादिः। "दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे" पा०। जे परे एतानि आद्युदात्तानि। दीर्घजः काशज इत्यादि। "अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः" पा०। बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात् पूर्वपदं जे परे आद्युदात्तम्। उपसरजः। आमलकीजः। "ग्रामेऽनिवसन्तः" पा०। ग्रामे परे अनिवसद्वाचि पूर्वपदमाद्युदात्तम्। मल्लग्रामः, (मल्लसमूहः) देवग्रामः (देवस्वामिकः ग्रामः)। निवसतस्तु दाक्षिग्राम इत्यादौ न। "घोषादिषु च" पा० घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। घोष कट वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादि। दाक्षिघोषः। "छात्र्यादयः शालायाम्" पा०। छात्रिशाला व्याडिशाला। ते च छात्रि पैलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि। "प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्" पा०। प्रस्थपरे अवृद्धं (यस्याद्यचः वृद्धिर्न) तादृशपूर्वपदमाद्युदात्तं न तु कर्क्यादीनाम्। इन्द्रप्रस्थः। वृद्धस्य तु दाक्षिप्रस्थ इत्यादौ न। कर्क्यादयश्च कर्क्की मघी मकरी कर्कन्धु शमी करीर कन्दुक कवल बदरी। "मालादीनाञ्च" पा०। वृद्धार्थमिदम्। मालाप्रस्थम्। मालादयश्च। माला शाला शोणा द्राक्षा क्षामा काञ्ची एक काम। "अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम्" पा०। ब्रह्मनगरम्। महन्नवयोस्तु महानगरं नवनगरमित्यादौ न। उदीचान्तु कार्त्तिनगरमित्यादौ न। "अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्" पा०। अर्मे परे द्व्यचकं त्र्यचकं वाऽवर्णान्तं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। गुप्तार्मम्। कुक्कुटार्मम्। अनवर्णस्य बृहदर्ममित्यादौ न। अधिकाच्केऽपि कपिञ्जलार्ममित्यादौ न। अमहन्नवमित्येव तेन महार्मम् नवार्ममित्यादौ न। "न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्" पा०। अर्मे एतानि नाद्युदात्तानि। भूतार्मम्।

एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्ततामभिधाय तस्यैव अन्तोदात्ततापि तत्र उक्ता यथा "अन्तः" पा० अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्रहणात्। "सर्वं गुणकार्त्स्न्ये" पा०। सर्वशब्दरूपं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् गुणसाकल्ये गम्ये। सर्वश्वेतः सर्वमहान्। श्वेतत्वमहत्त्वगुणाभ्यां कृत्स्नव्यापकताद्योतनादस्य तथात्वम्। सर्वसौवर्ण इत्यादौ तु गुणेन व्याप्त्यभावात्। असाकल्ये तु सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इत्यादौ तरलोपे न। "संज्ञायां गिरिनिकाययोः" पा०। एतयोः पूर्वमन्तोदात्तम्। अञ्जनागिरिः मौण्डिनिकायः। असंज्ञायान्तु परमगिरिः ब्राह्मणनिकाय इत्यादौ न। "कुमार्य्यां वयसि" पा०। कुमारीपरे पूर्वपदमन्तोदात्तम् वयसि। वृद्धकुमारी जरत्कुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सह सङ्गमाभाववतीपरः वृद्धादिसामानाधिकरण्यात् वयोवाचित्वमत्र। अवयसि तु परमकुमारीत्यादौ न। "उदकेऽकेवले" पा० अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। गुडमिश्रितमुदकमित्यर्थः स्वरे कृतेऽत्र एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः। अमिश्रे तु शीतोदकम् इत्यादौ न। "द्विगौ क्रतौ" पा० द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे प्रागुक्तम्। गर्गत्रिरात्रः। अद्विगौ तु अतिरात्र इत्यादौ न "सभायां नपुंसके" पा० क्लीवान्त सभापरे प्रागुक्तम्। गोपालसभम्। अक्लीबे राजसभेत्यादौ न। तत्पुरुषस्यैव ग्रहणं तेन रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यादौ न। "पुरे प्राचाम्" पा०। देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। अप्राचि तु शिवपुरमित्यादौ न। "अरिष्टगौडपूर्वे च" पा०। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणात् अरिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि स्यात्। "न हास्तिनफलकमार्देयाः" पा०। पुरे परे एतानि नान्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्।

"कुसूलकूपकुम्भशालं बिले" पा०कुसूलबिलम्। कूपबिलमित्यादि "दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु" पा०। एषु परेषु दिग्वाचकशब्दाः अन्तोदात्ताः। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। पूर्वपञ्चालाः पूर्वचानराटम्। इह पूर्वकालवाचित्वेऽपि पूर्वादेः दिशि दृष्टत्वाद्दिक्शब्दत्वम् "आचार्य्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि" पा० आचार्य्योपसर्जने अन्तेवासिनि परे दिक्शब्दाः अन्तोदात्ताः। पूर्वपाणिनीयाः आचार्य्येत्युक्तेः पूर्वान्तेवास्यादौ न। "उत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्च" पा०। उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दः दिक्शब्दश्चान्तोदात्तः। सर्वपाञ्चालः पूर्वपाञ्चालः। "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" पा०। ब०व्री०विश्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तं संज्ञायाम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः। विश्वकर्मा विश्वदेवः। कर्म०विश्वदेवा इत्यादौ न। अव्ययीभावात् बहुव्रीहावित्यधिकारः। "उदराश्वेषुषु" पा०। एषु परेषु पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ। वृकोदरः हर्य्यश्वः महेषुः। "क्षेपे" पा०। निन्दने गम्ये प्रागुक्तम्। घटोदरः कटुकाश्वः चलाचलेषुः। "अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति पूर्वप्रतिप्रतिषेधेन भवति" सि०कौ०। "नदी बन्धुनि" पा०। गार्गीबन्धुः। "निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्" पा०। निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा। प्रधौतपादः।

एवं समासे आदिपदस्याद्यन्तोदात्ततां विधाय उत्तरपदस्याद्युदात्ततामाह यथा। "उत्तरपदादिः" पा०। उत्तरपदाधिकारः आपादान्तम्। आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः। "कर्णो वर्णलक्षणात्" पा०। वर्णवाचिनः लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्दः आद्युदात्तो बहुव्रीहौ। शुक्लकर्णः शङ्कुकर्णः। अन्यस्मात्तु शोभनकर्ण इत्यादौ न। "संज्ञौपम्ययोश्च" पा०। उत्तरपदस्थं कर्ण आद्युदात्तः। मणिकर्णः गोकर्णः। "कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घञ्च" पा०। संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ। संज्ञायाम् शितिकण्ठः काण्डपृष्ठः सुग्रीवः नाडीजङ्घः। औपम्ये खरकण्ठः गोपृष्ठः अश्वग्रीवः गोजङ्घः। "शृङ्गमवस्थायाञ्च" पा०। अवस्थायाम् उद्गतशृङ्गः द्व्यङ्गुलशृङ्गः अत्र शृङ्गोद्गमनादिना वयो गम्यते। संज्ञायाम् ऋष्यशृङ्गः। औपम्ये मेषशृङ्गः। "नञो जरमरमित्रमृताः" पा०। नञः पराएते आद्युदात्ता बहु०। अजरम्। अमरम्। अमित्रम् अमृतम्। "सोर्मनसी अलोमोषसी" पा०। सोः परे लोमोषसी त्यक्त्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं बहु०। सुकर्माणः सुयुजः। सुमनाः सुमन्मा सुवर्चाः सुमेधः। लोमोषसोस्तु सुलोमा सूषा इत्यादौ न। "क्रत्वादयश्च" पा०। सोः परे एते आद्युदात्ताः। सुक्रतुः सुप्रतीकः। क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्त्ति हव्य भग। "आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि" पा०। यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत् सोरुत्तरं बहुव्रीहौ तथैव स्यात् वेदे लोके तु न। स्वश्वाः सुरथाः। आद्युदात्तं किम् सुबाहुः। द्व्यच् किं सुगुः सुहिरण्य इत्यादौ न। "वीरवीर्य्यौ च" पा०। वेदे सुवीरः सुवीर्य्यः लोके तु न। अत्र वीर्य्यशब्दस्य यदन्तत्वेऽपि यतोऽनाव इत्याद्युदात्तं नेति ज्ञापितम्। "कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे" पा०। बहुव्रीह्यधिकारो निवृत्तः। अव्ययीभावे कूलादीन्याद्युदात्तानि स्युः। उपकूलम् उपतीरम् उपशालम्। उपाक्षं सुषमम् निःषमम्। तिष्ठद्ग्वादि०ग०। "कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ" पा०। द्विगौ एतानि आद्युदात्तानि। द्विकंसः द्विमन्थः द्विशूर्पः द्विपाय्यम् द्विकाण्डम्। "तत्पुरुषे शालायां नपुंसके" पा०। क्लीवशालान्ते तत्पुरुषे उत्तरपदमाद्युदात्तम्। ब्राह्मणशालम्। "कन्था च" पा०। क्लीवलिङ्गकन्थान्तस्तत्पुरुषः प्राग्वत्। सौशमिकन्थम्। "आदिश्चिहणादीनाम्" पा०। कन्थान्ते तत्पुरुषे क्लीवलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः। न तु कन्थाशब्दस्योत्तरपदस्य पूर्वापवादः। चिहणकन्थम्। चिहणादिश्च चिहण मडर मडुर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण। "चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्" पा०। निन्दायां चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि। पुत्रचेलम्। नगरखेटं दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां निन्दा व्याघ्रा० स०। "चीरमुपमानम्" पा०। उत्तरपदस्थमुपमानं चीरम् आद्युदात्तम्। वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। अनौपम्ये तु परमचीरम् इत्यादौ न। "पललसूपशाकं मिश्रे" पा०। मिश्रार्थे समासे उत्तरपदस्थान्येषां प्राग्वत्। घृतपललं घृतसूपः घृतशाकः। भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः। अमिश्रे तु परमपललमित्यादौ न। "कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्" पा०। उत्तरपदस्थान्येषामादिरुदात्तः संज्ञायाम्। दाक्षिकूलम्। शाण्डिसूदम्। दाण्डायनस्थली। दाक्षिकर्षः ग्रामभेदस्य एताः संज्ञाः। असंज्ञायां तु परमकूलमित्यादौ न। "अकर्मधारये रा-

ऽश्रेम्" पा०। ब्राह्मणराज्यम् कर्म्मधारये तु परमराज्यमित्यादौ न। "वर्ग्यादयः" पा०। अकर्म्मधारय इत्येव। अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्यः कर्म्मधा० परमवर्ग्य इत्यादौ न। वर्ग्यादिश्च दिगाद्यन्तर्गणः तच्छब्दे द्रष्टव्यः। "पुत्रः पुम्भ्यः" पा०। पुंशब्देभ्यः परः पुत्र आद्युदात्तस्तत्पुरुषे। दासकिपुत्रः माहिषपुत्रः। स्त्रीभ्यस्तु दासीपुत्र इत्यादौ न। "नाचार्य्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः" पा०। एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः। आचार्य्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः। राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः याजकपुत्रः। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातिपुत्रः भ्रातृपुत्रः। "चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः" पा०। एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। प्राणिनस्तु मत्स्यचूर्णमित्यादौ न। चूर्णादयश्च। चूर्ण करिव करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दुम दलप चमसी चक्कन चौल। "षट् च काण्डादीनि" पा०। काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल इत्येतानि षट् अप्राणिषष्ठ्यन्तात् आद्युदात्तानि। दूर्वाकाण्डं दर्भचीरम् तिलपललम् मुद्गसूपः मूलकशाकम् नदीकूलम्। "कुण्डं वनम्" पा०। वनवाचिनि तत्पुरुषे कुण्डमाद्युदात्तम्। दर्भकुण्डम् कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये।

अथ उत्तरपदे प्रकृतिस्वरविधानसूत्राणि। "प्रकृत्या भगालम्" पा०। भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम् कुम्भीकपालम्। मध्योदात्तान्येते। प्रकृत्येत्यविकारः अन्त इति यावत्। "शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत्" पा०। शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या बहुव्रीहौ। शितिपादः। शित्यंसः। पादः वृषा० आद्युदात्तः अंसशब्दः नित्स्वरवान्। शितेराद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन उत्तरस्य प्रकृतिस्वरविधानात्तस्य बाधः। "गतिकारकोपपदात् कृत्" पा०। एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। गतेः, प्रकारकः प्रहरणम्। कारकात् इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात् उच्चैःकारम्। ईषत्करः। शेषषष्ठीस० तु देवस्य कारकः देवकारक इत्यादौ न। "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" पा०। एषु पूर्व्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या। वनस्पतिः बृहस्पतिः। ते च वनस्पति बृहस्पति शचीपति तनूनपात् नराशंस शुनःशेफ शण्डामर्क्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्यु। "देवताद्वन्द्वे" पा०। उभे युगपत् प्रकृत्या स्तः। इन्द्रावरुणौ।

"नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु" पा०। पृथिव्यादिवर्ज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। "इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः" पृथिव्यादौ तु द्यावापृथिव्यौ इत्यादौ स्यादेव। तत्र नि० आद्युदात्तः द्यावा, पृथिवी अन्तोदात्तः। एवं रुद्रसोमौ इन्द्रापूषणौ इत्यादौ।

अथोत्तरपदे अन्तोदात्तताविधायकसूत्राणि यथा "अन्तः" पा०। अधिकारोऽयम्। "थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" पा० थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप् इत्र, क, एतदन्तानाम् उत्तरपदस्थानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तः। तत्र थ अपभृथः। अथ आवसथः। घञ् प्रभेदः। क्त पुरुष्टुतः। अच् प्रक्षयः। अप् प्रलवः प्रस्तवः। इत्र प्रलवित्रम्। क गोवृषः भूष० क। गतिकारकोपदमित्त्वे तु सुस्तुत इत्यादौ न कोः पूजार्थत्वेन गतित्वाभावात्। "सूपमानात् क्तः" पा०। सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम्। सुकृतम् शशप्लुतः। "संज्ञायामनाचितादीनाम्" पा०। गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तं न तु आचितादौ। "उपहूतः शाकल्यः" आचितादौ न। आचितादयश्च ६२८ पृ० दर्शिताः। "प्रवृद्धादीनाञ्च" असंज्ञार्थमारम्भः। प्रवृद्धं यानं प्रवृद्धो वृषलः। प्रयुतास्तूष्णवः। आकर्षे अवहितः (अवहितो भोगेषु)। खट्वारूढः कविशस्तः आकृतिगणोऽयम्। प्रवृद्धयानम्। अप्रवृद्धो वृषलो रथः। "कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि" पा०। कारकपदादुत्तरपदस्थयोर्दत्तश्रुतशब्दयोरेव संज्ञायामन्तोदात्तः आशीर्विषये गम्ये। देवदत्तः विष्णुश्रुतः। अनयोरेवेति नियमात् देवपालित इत्यादौ न। "इत्थम्भूतेन कृतमिति च" पा०। इत्थम्भूतेन कृतमित्यस्मिन्नर्थे यः समासः कृतः ततः क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। सुप्तप्रलपितम्। अत्र कृतमिति सामान्यक्रियावाचि। तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः। "अनो भावकर्मवचनः" पा०। कारकात् परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम्। भावे पयःपानम्। कर्मणि राजभोजनाः शालयः। "मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः" पा०। कारकात् पराण्येतानि तत्पुरुषेऽन्तोदात्तानि। कृत्स्वरापवादः। मन् रथवर्त्म। क्तिन् पाणिनिकृतिः। करणे ल्युट् छन्दोव्याख्यानम्। तेन न पूर्व्वेण गतार्थः। राजशयनम् राजासनम् अश्वस्थानम् एषु आधारे ल्युट्। ब्राह्मणयाजकः। याजकादिश्च याजकादिशब्दे वक्ष्यते

गोक्रीताः । न स्वभिन्नास्तु प्रभृतिः सप्ततिः इत्यादौ नादौ नितोति स्वरः । "सप्तम्याः पुण्यम्" पा० । अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तृतीयातत्पुरुषे तु वेदपुण्यमित्यादौ न । "ऊनार्थकलहं तृतीयायाः" पा० । तृतीयायाः परावेतौ अन्तोदात्तौ तत्पुरुषे । माषोनम् माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः । अर्थेति स्वरूपग्रहणं तेन धान्यार्थ इत्यत्रापि अर्थशब्दस्य तथात्वम् । ऊनशब्देन तदर्थग्रहणमिति केचित् । "मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धौ" पा० । तृतीयायाः परम् अनुपसर्गं मिश्रं प्राग्वत् । तिलमिश्रम् सर्पिर्मिश्रम् । मिश्रग्रहणेऽन्यत्र सोपसर्गस्य ग्रहणमिति अनुपसर्गं विशेषणात् ज्ञापितम् । सन्धौ तु ब्राह्मणमिश्रो राजा इत्यादौ न, ब्राह्मणैः सह ऐकार्थ्यमापन्न इत्यर्थः । "नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः" पा० । सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्ता गुणनिषेधार्थकनञः परेऽन्तोदात्ताः । न कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं मुखं भवति अकार्णवेष्टकिकम् । न छेदमर्हति अच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितः अवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापीयः । "ययतोश्चातदर्थे" पा० । तदर्थार्थभिन्नौ ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य गुणनिषेधार्थात् नञः परस्यान्त उदात्तः । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । तदर्थार्थत्वे तु अपाद्यमित्यादौ न । अतः शान्तनवस्य ग्रहणात् इतरानुबन्धस्य यस्य अवामदेव्यमित्यादौ न । अत्र वामदेवं ड्य-ड्ड्याविति स्यात् न वा । "अच्कावशक्तौ" पा० । अजन्तं कान्तञ्च नञः परमन्तोदात्तमसामर्थ्ये गम्ये । अपचः पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । सामर्थ्ये तु अपचो दीक्षित इत्यादौ न । दीक्षितस्य न पाकासामर्थ्यं किन्तु निषेधादपचत्वम् । "आक्रोशे च" पा० । नञः परावच्कान्तावन्तोदात्तौ क्षेपे । अपचो जाल्मः पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्षिप्यते । अविक्षिपः । "संज्ञायाम्" पा० । नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायाम् क्षेपे । अदेवदत्तः "कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च" पा० । नञः परे एतेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्त्तव्यः । उक अनागामुकः । इष्णुच् अनलङ्करिष्णुः । खिष्णुचोऽपि । अनाढ्यम्भविष्णुः । अचारुः । चार्वादयश्च चारु साधु यौधकि अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् (वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम्) (विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते) गृहपति गृहपतिक (राजाह्नोश्छन्दसि) अराजा अनहः । भाषायां तु अव्ययस्वरः । "विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु" पा० । तृन् अकर्त्ता । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् अशुचिः । पक्षे अव्ययस्वरः । "बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने" पा० । एभ्य एतयोरन्त उदात्तः बहुव्रीहौ । इदं प्रथमं यस्य इदं प्रथमः । एवम् एतद्द्वितीयं तत्पञ्चमम् । द्रव्यगणने तु अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमा इत्यादौ न । बहुव्रीहावित्यधिकारः । "संख्यायाः स्तनः" पा० । द्विस्तना चतुःस्तना । "विभाषा छन्दसि" पा० । "द्विस्तनां करोति वामदेव्यः" । पक्षे न "संज्ञायां मित्राजिनयोः" पा० । देवमित्रः कृष्णाजिनम् । असंज्ञायां प्रियमित्रः इत्यादौ न । "ऋषिप्रतिषेधो मित्रे" वार्त्ति० । विश्वामित्र ऋषिः अत्र न । "व्यवायिनोऽन्तरम्" पा० । व्यवधायकात् परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रान्तरः । "मुखं स्वाङ्गम्" पा० । गौरमुखः । अस्वाङ्गे तु दीर्घमुखा शाला इत्यादौ न । "नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः" पा० । एभ्यः परं मुखं नान्तोदात्तम् तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः गोमुखः । गोमहद्वत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् । "निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्" पा० । निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं स्वाङ्गं मुखं वान्तोदात्तम् । प्रक्षालितमुखः पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । सिंहमुखः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । "जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः" पा० । सारङ्गजग्धः मासभूतः सुखभूतः । सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण सोढ इत्येतानि सुखादीनि । आच्छादनात्तु वस्त्रच्छन्न इत्यादौ न । कुण्डकृतः कुण्डमितः कुण्डप्रतिपन्न इत्यादौ च न । "वा जाते" पा० । एभ्यो जातशब्दोऽन्तोदात्तः । दन्तजातः मासजातः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः "नञ्सुभ्याम्" पा० । आभ्यां परमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । अव्रीहिः सुमाषः । "कपि पूर्वम्" पा० । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः । "ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्" पा० । ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः सुमाषकः । "बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" पा० । उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः बहुमित्रः । अबहुत्वे तु बहुषु मानोऽस्य बहुमान इत्यादौ न । "न गुणादयोऽवयवाः" पा० । अवयव-

वाचिनो बह्वोः परे गुणादयोऽन्तोदात्ताः ब०व्री०। बहुगुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम्। गुणादयश्च गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दः मान। गुणादिराकृतिगणः। अनवयवे तु अध्ययनश्रुतसदाचारादिगुणपरत्वे बहुगुणोद्विज इत्यादौ न। "उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु" पा०। प्रपृष्ठः। अध्रुवे तु उद्बाहुरित्यादौ विपर्शुरित्यादौ च न। "वनं समासे" पा०। समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्तोदात्तं स्यात्। प्रवणम्। "अन्तः" पा०। अन्तर् शब्दात् परं वनमन्तोदात्तम् समासमात्रे। अन्तर्वणो देशः। "अन्तश्च" पा०। उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्यन्तः समन्तः। "न निविभ्याम्" पा०। न्यन्तः व्यन्त इत्यादौ न। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः। "परेरभितोभावि मण्डलम्" पा०। परेः परम् अभितउभयतो भावि कूलादि, मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम् परिमण्डलम्। "प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्" पा०। प्रष्ठम्। स्वाङ्गे तु प्रपदमित्यादौ न "निरुदकादीनि च" पा०। निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्तपादकेशकर्षाः) निरुदकादिराकृतिगणः। एतानि अन्तोदात्तानि। निरुदकम्। "अभेर्मुखम्" पा०। अबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थमारम्भः। अभिमुखा शाला। "अपाच्च" पा०। अपमुखम् अत्रापि पूर्ववदारम्भः। अपमुखा शाला "स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च" पा०। अपादिमान्यन्तोदात्तानि। अपस्फिगम् अपपूतम्। अपाञ्जः। अपाध्वा समासान्तविधेरनित्यत्वात् नेह समा०। अपकुक्षि। अपसीरम् अपहलम्। अपनाम। स्फिगादिषु अबहुव्रीह्यर्थम् अध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च। "अधेरुपरिस्थम्" पा०। अध्यरूढो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातो दन्त इत्यर्थः। अनुपरिस्थे अधिकरणमित्यादौ न। "अनोरप्रधानकनीयसी" पा०। अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतो ज्येष्ठम् अनुज्येष्ठ इत्यादि। अत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यात् ज्येष्ठशब्दस्याप्रधानत्वम्। अनुगतः कनीयान् प्रा०स०। अनुकनीयान्। अत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यम्। प्राधान्यार्थमेव कनीयसः पृथग्ग्रहणम्। "पुरुषश्चान्वादिष्टः" पा०। अनोः परः अन्वादिष्टवाची पुरुषः अन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषः प्रा० स०। अनुपुरुषः। "अतेरकृत्पदे" पा०। अतेः परमकृदन्तं पदं पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। कृत्पदे तु अतिचार इत्यादौ न। "अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्" वार्त्ति०। "प्रादिभ्यो धातुजस्य वा चोत्तरपदलोप इति अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति यत्र धातुलोपस्तत्रैवायं स्वरः। तेन शोभनो गार्ग्यः प्रा०स०। अतिगार्ग्यः अत्र न। अतिक्रान्तः कारकम्। अतिकारक इत्यत्रापि स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि धातुलोप एव कृदन्त नियमनात् अतिचार इत्यादौ तु धातुलोपभावाच्चेति भेदः। "नेरनिधाने" पा०। निधानमप्रकाशः तद्भिन्ने प्रकाशार्थे नेरुत्तरपदमन्तोदात्तम्। निमूलम् न्यक्षम्। निधाने तु निहितो दण्डः निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः शुभ्रोदण्ड इत्यर्थको न। "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" पा०। प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च टच्। बहुव्रीहौ तु न। अंश्वादयश्च २७पृ० दर्शिताः। "उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः" पा०। उपात् परं द्व्यच्कमजिनञ्चान्तोदात्तम् न तु गौरादयः। ते च गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्णा कन्या गुध कल्प पाद। उपदेवः उपेन्द्रः उपाजिनम्। गौरादौ उपगौर इत्यादौ च; "सोरवक्षेपणे" पा०। आक्षेपे गम्ये सोः परमन्तोदात्तम्। सुप्रत्यवसितः सुरूपपूजार्थः वाक्यार्थस्तु निन्दा असूयया तथाऽभिधानात्। "विभाषोत्पुच्छे" पा०। उत्पुच्छ शब्दे वान्तोदात्तः। उत्क्रान्तः पुच्छात्, पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेर्वा एरच्। उभयस्यापत्र ग्रहणम्। उत्पुच्छः। "द्वित्रिभ्यां पद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" पा०। आभ्यां परेष्वेषु अन्तोदात्तो वा बहुव्रीहौ। द्विपाद् त्रिपाद्। त्रिमूर्द्धा। समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापकमिदम्। तत्पुरुषे तु द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धेत्यादौ न। "सक्थञ्चाक्रान्तात्" पा०। कृतसमासान्तसक्थस्य अक्रान्तात् परस्य वान्तोदात्तः। गौरसक्थः श्लक्ष्णसक्थः। क्रान्तात्तु चक्रसक्थ इत्यादौ न किन्तु षच्समासान्तस्य चित्त्वात् नित्यमन्तोदात्तता। "परादिश्छन्दसि बहुलम्" पा०। वेदे उत्तरपदस्यस्य शब्दस्यादिरुदात्तो बहुलम्। "अङ्गुलिसक्थभागमेत" बहुलग्रहणात् "परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते। पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः" वार्त्ति०। इति समासस्वराः। एवमुदात्ते विहिते क्वचित्तस्य निघातेनानुदात्तता स्यात् तत्र निघातशब्दे सापवादं वक्ष्यते।

"निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" माघः। "अधि-

कत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” सा॰द॰ ३परि॰ (पूर्वपदलोपेन) नायकभेदे । भावे क्त । ३दाने ४वाद्यभेदे शब्दर॰ ५अलङ्कारभेदे पु॰ । स च अलङ्कारशब्दे ३८६पृष्ठे दर्शितः । कर्त्तरि क्त ६महति ७समर्थे ८दातरि च त्रि॰ ।

उदात्तराघव न॰ नाटकभेदे ।

उदान पु॰ उद्+अन–घञ् ऊर्द्ध्वमानोऽस्य । ऊर्द्ध्वगतिशीले कण्ठादिदेशवर्त्तिनि प्राणवृत्तिभेदे वायौ । “अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशः” छा॰उ॰ । “आपादतलादारभ्योर्द्ध्वमुत्क्रमणात् उत्कर्षार्थञ्च कर्म्म कुर्वन्निति उदानः” छा॰उप॰भा॰ । पदार्थादर्शे रोगार्णवे तत्स्थानाद्युक्तम् “स्कन्धयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः । उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः । विद्युत्पावकवर्ण्णः स्यादुत्थानासनकारकः । पादयोर्हस्तयोश्चापि सर्वसन्धिषु वर्त्तते” । सुश्रुते च “यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्म्मभिः । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् । यो वायुर्वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् । उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः । आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि । गुल्माग्निसङ्गातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः । स्वेदासृक्स्रावणो चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । पक्वाधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्यधः । समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् । शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः । युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्द्युरसंशयम्” छान्दोग्ये च भोजनस्याग्निहोत्रस्थानीयतया तस्यादनेन प्राणादिपञ्चकाहुतेर्नित्यं कर्त्तव्यता तत्फलञ्चोक्तम् यथा । “उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीय इत्युपक्रम्य” । (तद्भाष्ये च आस्ये हूयते ऽस्मिन्नमित्याहवनीयत्वमुक्तम्) आहुतिप्रकारः फलसहितो दर्शितो यथा । “तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति, प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति१ । अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति, व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति२ । अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति, अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति३ । अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति, समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति४ । अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति, उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति५ । स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः । यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति” ।

उदापि पु॰ उद्+आप–इन् । जरासन्धपौत्रे क्षत्रियभेदे । “जरासन्धस्य पुत्रोऽभूत् सहदेवः प्रतापवान् । सहदेवात्मजः

श्रीमानुदावसुः सुमहायशाः । उदावसुर्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम्” । हरिव० २२अ० ।

उदार त्रि० उद्+आ+रा-क । १दातरि, २महति, ३सरले, ४दक्षिणे, ५गम्भीरे, ६असाधारणे च । “भक्त्युदारा गुरुभेऽर्ज्जुनस्य” “इतयेति विनेतुरुदारमतेः” माघेतोपतमुदारमभ्युपाय” “रघुः उदारमन्ते कलभाषिकस्वरैः” माघः । “ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरैवमः” “तथा हि ते शीलमुदारदर्शने !” कुमा० । ततो भावे ष्यञ् औदार्य्य न० तल् उदारता स्त्री त्व उदारत्व न० तद्भावे ।

उदारथि उद्+आ+ऋ—अथिन् । जलमानतरि । “अरस्य योजने भव पीवो एक उदारथिः” ऋ० १,१८७,१०, “अरमी त्वा तिर्यं पीवस्यावदुदारथिम्” अथ० ४,७,१ ।

उदारधी स्त्री उदारा धीः । १उत्कृष्टबुद्धौ उदारा धीर्यस्य । २उत्कृष्टबुद्धिमति त्रि० “धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः । रघुः । उदारा महती सर्वार्थविषयत्वात् धीर्यस्य । ३विष्णौ पु० । “निमेषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः” विष्णुस० “अः सर्वज्ञः सर्वविदिति” श्रुतेस्तस्य सर्वार्थविषयबुद्धिमत्त्वात्तथात्वम् ।

उदावर्त्त पु० उद्+आ+वृत-घञ् । रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते दर्शितं यथा

“अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अधर्ध्वम्भ भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न वेगान् धारयेद्धीमान् वातादीनां जिजीविषुः । वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः । व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते । क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् । तत्राभिघातो व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् । तयोदशविधस्वायी भिन्न एतैस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि बध्यते च तथापरः । आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् । वातप्रतिघातप्रभवाञ्च कासपिनसप्रदरञ्च घोरम् । कुर्य्यादपानाभिहतः समार्गे हन्यात्पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा । आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः ११ पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते २नरस्य । मूत्रस्य वेगेऽभिहते ३नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् । मेढ्रे गुदे वङ्क्षणबस्तिवीच नाभिप्रदेशेऽथ चापि मूर्द्ध्नि । आनद्धबस्तेश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः । मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् ४पवनात्मकाः स्युः । घ्राणास्यनेत्रप्रभवाश्च तीव्रा भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः । आनन्दजं

शोकसमुद्भवं वा नेत्रोदकं ५प्राप्तमवद्गतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन । भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघातात् ६शिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः । कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते ७भवन्ति जत्रोर्विकाराः पवनप्रसूताः । छर्द्देर्विघातेन ८ भवेच्च कुष्ठं तेनैव दोषेण विदग्धमन्नम् । मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते ९ शुक्रे । तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधोऽभिघातात् १०कृशता च दृष्टेः । कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघातात् ११हृदये व्यथा च । श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण १२ हृद्रोगमोहावथ वापि गुल्मः । जृम्भाङ्गमर्दौ ह्यशिरोऽक्षिजाड्यं निद्राभिघातादथ १३वापि तन्द्रा । स ग्रन्थितं परिक्लिष्टं चोक्तं स्फुरैरभिद्रुतम् । मलहमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् । सर्वेष्वेतेषु विविधेषूदावर्त्तेषु तत्त्वतः । वायोः क्रियाविधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये” । अत्र उदकस्यावर्त्तः । २जलस्य स्तोभ्रमणे । ३स्त्रीचिह्नरोगभेदे स्त्री सा च सुश्रुते दर्शिता यथा “विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च । जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् । उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता । वातला चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरक्षरा । वामिनी स्रंसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या । अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणाह्वयम् । श्लेष्मिका सम्मता ज्ञेया षण्डी च फलिनी तथा । महती सूचिवक्त्रा च सर्वजेति त्रिदोषजा”। “सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति” ।

उदावसु पु० निमिवंश्ये नृपभेदे । “निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः । तस्य पुत्रो मिथिर्नाम वभूव प्रथमद्युतिः । तस्यापि जनकोनाम जनकस्याप्युदावसुः” रामा० निमिवंशवर्णने । अयञ्च जनकः प्रथितजनकाद्भिन्न एव तत्काले “स्वर्ण्णरोमणोऽभवच्चापि ह्रस्वरोमा सुतो बली । तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजश्चायं भ्राता मम कुशध्वज इति” दशरथं प्रति स्वकुलकीर्त्तने जनकोक्तौ अयं यज्ञेनात्मनः कीर्त्तनेन ततो भेदप्रतीतेः । [याज्ञ ।

उदास पु० उद्+अस—घञ् । १उत्क्षेपणे २निरसने ३उपेक्षा-

उदासीन त्रि० उद्+आस—शानच् । १मध्यस्थे, २विवदमानयो रेकतरपक्षानवलम्बके, जिगीषोर्नृपतेः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहिते परतरे, अरिपक्षे २६५पृ० दर्शिते “मण्डला-

हिरेतस्मादुदासीनो बलाधिकः" इत्युक्ते मनुष्ये ३राजभेदे। ४उपेक्षके च "उदासीनवदासीनः" गीता० ।

उदास्थित पु० उद्+आ+स्था–क्त । १द्वारपाले २चरे ३अध्यक्षे च हेम० प्रव्रज्यारूढपतिते ४प्रव्रज्यावसिते चरे च स च पञ्चविधचरान्तर्गतः। 'प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यारूढपतित एव । तद्व्याख्यादि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः" इति मनुवचनस्य कुल्लू० व्याख्यायाम्

"कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत्" इति संक्षेपेणोक्ता। तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपष्टभ्य रहसि राजा ब्रूयात् 'यस्य दुष्टं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति'। प्रव्रज्यारूढपतित उदास्थितः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत् प्रचुरशस्योत्पत्तिकभूम्यन्तरञ्च तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् तथान्येषामपि प्रव्रजितानां राजचारकर्मकारिणां ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात्। कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत्। वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि कश्चिद्ग्रामे बहुमुण्डजटिलान्तेवासिशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकल्पितवृत्तिः तपस्यां कुर्यात् मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदराद्विमुष्टिमश्नीयात् रहसि च राजोपकल्पितं यथेष्टमाहारं कल्पयेत्। शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुः तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात् सर्वे कार्यमकार्यञ्च पृच्छन्ति। एवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्चिन्तयेत्" विशेषेणोक्तम् ।

उदाहरण न० उद्+आ–हृ-भावे ल्युट्। एकदेशप्रसिद्ध्या सकलसिद्ध्यर्थं १कथने। कर्मणि ल्युट्। दृष्टसिद्ध्यर्थमुच्यमाने २दृष्टान्ते, 'त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रिकसारमुद्रया" नैष० प्रकृतसिद्ध्यर्थं निदर्शनरूपे ३उपोद्घाते च। उदाह्रियते व्याप्तिपक्षधर्मते येन करणे ल्युट् न्यायमते प्रतिवादिपराजयार्थं वादिना प्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चकान्तर्गते व्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शके ४वाक्यभेदे प्रतिज्ञादय गौ० सू० दर्शिता यथा

"प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः"। अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति लक्षणं सूचितम् अत्र च प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्दशावयववादोऽनुदस्त इति मन्तव्यं ते च भाष्ये दर्शिता यथा "जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति" एते प्रतिज्ञादिसहिता दश" व्याख्यातं चेदं तात्पर्यटीकायाम् "प्रयोजनं हानादिबुद्धयः तत्प्रवर्त्तिका जिज्ञासा, तज्जनकः संशयः, शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं, संशयव्युदासस्तर्कः, अयमेतेषां विभागो निर्दिष्टः। जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कश्चित् एतेषाञ्च न न्यायावयवत्वं न्यायाघटकत्वात्। न न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनैवावयवत्वं एकदेशस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात् प्रयोजनेऽतिव्याप्तेश्च" इति। तत्र उदाहरणलक्षणविभागौ तत्रैव दर्शितौ यथा

"साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्" सू०। "दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षणं दृष्टान्तवचनं दृष्टान्तवचनयोग्यावयव इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य साधयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वेऽपि न क्षतिः। बोध्यतावच्छेदकन्तु अवयवान्तराघटितान्वितार्थकावयवत्वं तच्च द्विविधं अन्वयिव्यतिरेकिभेदात् तत्रान्वय्युदाहरणं लक्षयति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति अन्वय्युदाहरणमिति शेषः परे तु सम्पूर्णसूत्रमन्वय्युदाहरणलक्षणमेव सामान्यलक्षणं तूह्यमित्याहुः साध्यसाधर्म्यात् साध्यसहचरितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थः तं साध्यरूपं धर्मं भावयति तथा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शक उदाहरणमिति यावत्। व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति" वृ०। "तद्विपर्ययाद्वा विपरीतं व्यतिरेक्युदाहरणम्" सू०। तद्विपर्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति। वाकारः प्रयोगमपेक्ष्य यथा चान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमितिसमुच्चयार्थः" वृ०। चिन्तामणिकृता तु तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा

"हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राधान्यात् तत्प्रदर्शकमुदाहरणं तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतधर्मावच्छिन्ननियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं सामान्यलक्षणम् साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं, साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम्। न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु

न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्व्वत्रिकत्वात्, यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः। नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः। उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषित विशेषणवाचकद्वयमित्यन्ये, अत्र न व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यनुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं, वीप्सा च त्वत्पदे, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्व्याप्तिस्वरूपवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा “प्रहर पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नमस्ते तस्मै दयादौ”।

दीधितिकृता तु निष्कृष्योक्तम्। इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् अन्वयव्याप्तिबोधकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकत्वञ्च विशेषणद्वयमिति”। ४कथाप्रसङ्गे च। “कथाङ्गिरसमप्यमुदाहरणवस्तुषु” कुमा०“उदाहरणानि कथाप्रसङ्गाः तान्येव वस्तूनि”मल्लि०। भावे ल्युट्। ५कथनमात्रे। ६वचनस्वरूपतया प्रामाणिकवाक्योपन्यासे च। [उदाहृति तत्रार्थे उक्तौ च स्त्री।

उदाहार पु० उद्+आ+हृ-घञ्। उदाहरणार्थे। त्रिक०।

उदाहृत त्रि०उद्+आ+हृ-क्त। १दृष्टान्ततयोपन्यस्ते, २कथिते च “गुणान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः” भट्टिः। प्रामाणिकप्रयुक्ततया ३उपन्यस्ते च।

उदित त्रि०वद-क्त। १कथिते। “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्” मनुः भावे क्त। २कथने न० “मित्रः प्रियङ्करमिति त्वयोदिते” नैष०उद्-इण्-क्त। ३उत्थिते, “तद्रुदितः स हि यो यदनन्तरः” नैष०। ४उदयं प्राप्ते “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति”श्रुतिः “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा” मनुः। “उदिते जगतीनाथे यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्” स्मृतिः। “उदितं सोमनक्षत्रं तथा सद्यः शुचिर्भवेत्”। भारत० उदयप्राप्तिश्च पक्षादौ भूतलभागान्तरितदेशोपरिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सूर्य्यांशुकराभिभूतत्वेन दर्शनयोग्यत्वाभावात्। तथा च दर्शनयोग्ये पक्षादौ तस्याश्च दृष्टिः।“उदिते क्षतिपस्त्वं ये” नील०भा० “चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन” इति व्याख्याने “उदितः कथितः” इति वर्द्धोदितव्याख्यापरं चेति ति०त० उक्ते ५सम्पूर्णोदिते च त्रि० भावे क्तः। ६दर्शनीभावदर्शने। गत्यर्थेति क्त। उदयं प्राप्ते ७राशौ च। “लग्नेशस्तु दोषाणां हन्याच्चैवोदिते गुरुः” ज्योति०“नरपतिजयचर्य्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्तावशिष्टः स्वरः यथा। “बाद्यास्त्रादिमाद्यन्ताः खस्थानाच्चैव कालतः। उदयन्ते पुनस्तस्मान्तरे एकादशोदयैः। वर्णभाक्षदिवानाडीप्रकाणि च क्रमादिकम्। कालमानं मया प्रोक्तं पञ्चधा च स्वरोदये। यत् भुक्तं स्वभोगेन पश्चं शेषोदितं भवेत्। सर्वे भुक्ताः स्वरा ज्ञेयाः शेषाश्च तूदितस्वराः। वर्णानां षष्ठ्या विभक्ते तु भुक्तं स्यादुदितस्वरे। उदितस्य स्वरस्य पुनर्भिस्वरयोगेन तत्”। अधिकं चक्रयज्ञे बालादिचक्रे वक्ष्यते। पञ्चस्वरोक्ते ८ स्वरभेदे च। तत्रैव प्रकारश्च बालादिचक्रवत् ज्ञेयः। तदप्युक्तं तत्रैव। “तिथिः प्रतिपदादिष कुमारादिशरोनिर्णयः। नन्दा भद्रा जयारिक्ता पूर्णा चापि यथाक्रमम्। क्रमेणायुः प्रदातव्या चाद्यचाक्षुषशुभयः। चन्द्राद्यौ ८१ प्रथमे देया नगनागं ८७द्वितीयके। तृतीये चाग्निनवकं ९३ चतुर्थे तु पञ्चपक्षाः ९९। पञ्चोत्तरशतं १०५देयम् क्रमेण पञ्चकोष्ठतः। अङ्कपञ्चकस्तु“वयोराशिं स्वराङ्कं एकीकृत्य निधापयेत्”। इत्यादि सप्तादिशून्यगणनार्थं, सप्तशून्यसन्दे विवृतिः। एतेषां पञ्चकोष्ठस्थवर्णादीनां संज्ञा तत्रैवोक्ता यथा “उदितं भ्रमितं भ्रान्तं सन्ध्यायां तदनन्तरम्” वं फलान्तरमपि तत्रैव “जयं धर्मं च आधानं पितृं श्रियं तथैव चेति “उदिते विजयो नित्यं भ्रमिते लाभ एव च। भ्रान्ते तु सिद्धिमाप्नोति सन्ध्यायां मरणं ध्रुवम्। यत्र यात्राकरं प्राप्तं तत्रैव उदितस्वरः। १०वर्द्धिते। “पुरोहितश्च कुर्वीत दैवमुदितोदितम्” भा०स०। विद्याभिजनादिभिरुदितः प्राप्तोत्कर्षः उदितं वक्ष्यम्” मिता०।११ग्राक्तनामगन्धद्रव्ये ह्रीवेरे(बाला) न०अमरः।

उदिति स्त्री उद्+इ-क्तिन्। उदये उद्गमने “सहस्र वा निमिषि वोदिति वा” ऋ०६,१५,११।

उदीक्षण न० उद+ईक्ष-ल्युट्। १अर्द्धदर्शने २उद्भावने च।

उदीक्ष्य अव्य०उद्+ईक्ष-ल्यप्। १अर्द्ध ईक्षित्वेत्यर्थे २उद्भाव्येत्यर्थे च। कर्मणि यत्। ३उद्भावनीये ४उदीक्षणीये च त्रि०

उदीचीन त्रि० उदीचि उदीच्यां वा भवः खः उद्यादेशे अल्लोपे पूर्व्वदीर्घः। उत्तरदिग्देशकालभवे। “उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनुष्याणां दिक्” शत० ब्रा० १२८,१,६। “उदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति” शत०ब्रा० १,७,१,१२।

उदीच्य त्रि० उदच्+भवार्थे यत् उद्यादेशः अल्लोपे दीर्घः

उत्तरदिग्देशकालभवे । "पदैरुच्चैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" रघुः । २कर्मसमाप्तौ कर्त्तव्ये दक्षिणादिदानादिरूपे कर्मादौ च । "अग्रतरोदयानुदीच्येषु"कात्या० २२,२,२५ । "अग्रतरोद्युम्नान् रयानुदीच्येषु ददाति" कर्कः । यथा होमादौ प्रकृतहोमानन्तरं कर्त्तव्योदकाञ्जलिसेकादि । यथाह सं०त० "अथोदीच्यकर्म, तत्र गोभिलः । "अग्निमभ्याधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् सिञ्चेत् अन्वमंस्थाः" इति अथायपसूत्रम् । उदीच्यदेशाश्च पराशराः पश्चिमोत्तरस्था देशभेदास्ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः यथा "वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः । अपरान्ताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चात्तखण्डिकाः । गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः । रामठाः कण्टकाराश्च कैकया दशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च । आत्रेयोऽथ भरद्वाजः प्रस्थलाः सदसेरकाः । लम्पकास्तलगानाश्च सैनिकाः सह जाङ्गलैः एते देशा उदीच्यास्तु पुराणैः परिकीर्त्तिताः" । बृहत्सं० कूर्म्मविभागे तु अन्य एव ते उक्ता यथा "उत्तरतः कैलासो हिमवान्वसुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च । क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च । कैकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः । आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः । केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिलापुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च । अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः । माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः । गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च । यौधेयदासमेयाःश्यामाकाः क्षेमधूर्त्ताश्च" अनयोर्विरोधपरिहारः कल्पभेदात् नामान्तरात्तत्त्वाच्च बोध्यः ।

उदीच्यवृत्ति स्त्री "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इत्युपक्रम्य "उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयकः सहितोऽस्येत भवेद्गुण्ययोः" वृ०र०उक्ते वैतालीयभेदे छन्दसि । [देशे ।

उदीप त्रि० उद्गता आपो यत्र अच् समा० ईत्वम् । उद्गतजले

उदीरण न० उद्+ईर-ल्युट् । १उच्चारणे "उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" कुमा० युच् तत्रैव स्त्री ।

उदीरित त्रि०उद्+ईर–क्त । १कथिते २उक्षिप्ते ३प्रेरिते च । "अभिधानमुदीरितेन्द्रियः" कुमा० । भावे क्त । ४कथने न० ।

उदीर्ण त्रि० उद्-ॠ-क्त । १उदिते २भङ्गति ३उक्षिप्ते च । "उदीर्णरागप्रतिरोधकं जुगुः" माघः । "भवप्रभवतोदीर्णं तारकाख्यो महासुरः" कुमा० । ४विष्णौ पु० । "उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतःस्थिरः" विष्णु०स० ।

उदुत्य न० उदुत्यमितिपदयुक्तम् । सूर्य्योपस्थानार्थे मन्त्रे तच्च सन्ध्याप्रयोगे यथा "उदयन्तमुदुत्यञ्च चित्रं देवेति तत्परम् । तच्चक्षुरित्युपस्थानं मन्त्रा यमस्य विविदाः । काशीख० ।

उदुम्बर पु० उडुम्बरवत् । (यज्ञडुमुर) १वृक्षे । २देहल्यां ३नपुंसके ४कुष्ठभेदे च ५ताम्रे न० । ६अशीतिरत्तिकापरिमिते कर्षे पु० । उडुम्बरशब्दे उदा० । "यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तत् क्रतुगतं नयेत्" । सौत्रामणीयागे सुरापानदुष्टत्वबोधकम् । "ह्रीवेरचक्रमञ्जिष्ठोदुम्बरत्वक् साधितम्" । कण्डुरामूलकल्कं वा उडुम्बरफलोपमम्" सुश्रुतः । ७शाल्वजनपदावयवे च । "साल्वावयवेभ्यादि" पा० ततोभवाद्यर्थे ष्ठञ् । औदुम्बरि तद्भवे त्रि० "साल्वावयवा उदुम्बरादयः" सि०कौ० उडुम्बर एव स्वार्थे अण् तत्रैव पात्रे । "औदुम्बरकापित्थगजाह्वयचेति मध्यमिदम्" ह०सं० । उडुम्बरे कृमिः पात्रेसमि० स० । उडुम्बरकृमिः तन्मध्यस्थकृमौ । उडुम्बर इव मशकः पात्रेसमिता०स । स्थूलमशके पु० ।

उदुम्बरदला स्त्री उडुम्बरस्येव दलमस्याः । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

उदुम्बरपर्णी स्त्री उडुम्बरपर्णीवत् सर्वम् न उत्वम् । तदर्थे

उदुम्बरावती स्त्री उडुम्बफलानि बाहुल्येन सन्त्यस्यां नद्यां मतुप् संज्ञायां दीर्घः । नदीभेदे ।

उदुम्बल पु० उडुम्बरशब्दे रस्य वा लः । उडुम्बरे "उरुणसावसुतृपावुदुम्बलौ" यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु" ऋ०१०,१४,१२, "उदुम्बलौ चरतो विस्तीर्णबलौ" भा० ।

उदूखल न० ऊर्द्धं खं लाति ला-क पृषो० नि० । तण्डुलादि कण्डनार्थे काष्ठादिरचिते १द्रव्ये, २गुग्गुलौ च । "यथान्यमुदूखलं मुषलेनाभिहन्यात्" श्रुतः । छन्दोक्ते शारीरे ३सन्धिभेदे पु० सन्धयश्च सुश्रु० दर्शिताः "कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनी वायसतुण्डमण्डल शङ्खावर्त्ताः" इत्यष्टविधास् सन्धीरुक्त्वा "कक्षावक्षणदशनेषूदूखल इति उदूखलाकृतित्वाच्च तदभिधुभहत्व तथात्वम् ।

उदूढ त्रि०उद्+वह–क्त । १ऊढे, २स्थूले, ३धृते च । "उदूढलोकत्रितयेनेति" माघः । "उदूढपक्षःखगितेन-दिक्षुलौ" किरा० ४विवाहितस्त्रियां स्त्री ।

उद्दच् स्त्री उत्कृष्टा ऋक् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समा० । उत्कृष्टायामृचि । "मा पातमास्य यज्ञस्योदृचः मा पाहि ऋष आऽस्य यज्ञस्योदृचः" यजु० ४,८,१० "उदृचः उत्तमाया ऋचः पर्य्यन्तम्" वेददी०। यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति य-ज्ञस्योदृचं गच्छानीति" शत० ब्रा० १,१,१.१२ उद्+ऋच-स्तुतौ क्विप्। २उदये "यज्ञाः सन्तु यजमानस्य कामाः; इत्याह न वै कामो यजमानस्य यदनार्त्त उदृचं गच्छति" तैत्ति० "स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुदृचमशीय" ऐत०

उदेजय त्रि० उद्+एज-णिच्-खश्। उद्वेगकारके "उदे-जयान् भूतगणान् न्यवेधीत्" भट्टिः। [उद्ययशब्दे उदा०।

उद्गीद्न पु० उद्कीन स्थित ओदनः उदादेशः। जलपात्रस्थिते

उद्गत त्रि० उद्+गम-क्त। १उदिते, २उत्पन्ने, "सद्योऽति-मातोद्गतवातवेपिते" नैष०। ३ऊर्द्ध्वगते, ४उद्वान्ते च।

उद्गतशृङ्ग पु० उद्गतमुत्थितं शृङ्गमस्य। जातशृङ्गावस्थापन्ने

उद्गति स्त्री उद्+गम-क्तिन्। १उदये २ऊर्द्ध्वगतौ ३उत्पत्तौ च।

उद्गन्धि त्रि० उत्कृष्टो गन्धोऽस्य प्रा० ब० इत्कौम इत्समा०। १उत्कृष्टगन्धादौ २उत्कटगन्धयुक्ते च। "विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु" रघुः।

उद्गम पु० उद्-गम-घञ् आगमत्वात् न वृद्धिः। १उदये २ऊर्द्ध्वगतौ ३उद्भवे ४उन्नतौ च। "रोमोद्गमः प्रादुरभू-दुमायाः" कुमा० "फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः" रघुः। "कुरितलद्योद्गमवल्ग्या लतोभिः" किरा० भावे ल्युट्। उद्गमनमप्यत्र न० "आङ उद्गमने" पा०

उद्गता स्त्री "सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकेष्वथोद्गता। त्र्यङ्घ्रिगतभनजलगायुताः सजसा जगौ च चरणमेकतः पठेत्" इ० र० उक्ते विषमवृत्ते छन्दोभेदे।

उद्गमनीय न० उद्+गम-अनीयर्। धौतवस्त्रद्वये "गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेति" कुमारः। "तत् स्यादुद्गमनीयं यत् धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्" इत्यमरव्याख्यायां युगमित्यविवक्षितम् इति प्रायशः बहुत्वं तदेवेति व्याख्याय क्षीरस्वामी इम-मेव श्लोकमुदाजहार। "गृहीतं पतिं प्रति उद्गमनीयं वस्त्रं ययेति मल्लि०। स्त्रीपाणिग्रहणव्यापारत्वं लोकप्रसिद्धं वैदिके कर्म्मणि एव द्विवचनता अतएव पतिं प्रतीत्यध्या-हृत्य व्याख्यातम्। "धौतोद्गमनीयवाससी" दशकुमा०।

उद्गाढ न० उद्+गाह-क्त। १अतिशये २अत्यन्ते। ३अति-शययुक्ते त्रि०। "प्रेमार्द्रैः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्-गाढरागोदयाः" शा०द०।

उद्गातृ पु० ऊर्द्ध्वं गायति साम उद्+गै-तृच्। १सामवेद-गायके। अस्य च उद्गीथरूपसामावयवस्योर्द्ध्वं गानादुद्गातृ-त्वम्। यथा चास्य तथात्वं तथा उद्गीथशब्दे वक्ष्यते। षोडशसु ऋत्विक्षु मध्ये २ऋत्विग्भेदे। ते च ऋत्विजः अध्वर्य्युशब्दे ४४६ ० दर्शिताः। "एवं हरेदथाध्वर्य्यु-र्न्याधाने च वाजिनम्। होता चापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" मनुः। राजसूये तस्य च दक्षिणाभेद उक्तः "धौवर्णी स्रगुद्गातुः" आश्व० ८,४,८। उद्-गातृप्रशंसनपूर्ब्बं तत्कर्म्म च शत० ब्रा० दर्शितं यथा। "ध्यायति ह वा एतद्धोता यच्छंसति। तस्मा एतदुन्वयते प्रत्येवाध्वर्य्युराध्यायति तस्मात् प्रतिगरोनाम। तं वै प्राङ्-मासीनमाह्वयते दर्वे वा अन्य उद्गातुः प्राञ्च आर्त्वि-ज्यं कुर्वन्ति तथो हास्यैतत् प्राग्वेवार्त्विज्यं कृतं भवति। प्रजापतिर्वा उद्गाता। योषऽर्ग्घोता स एतत् प्रजा-पतिरुद्गाता योषायामृचि होतरि रेतः सिञ्चति-यत् स्तुते तद्धोता शस्त्रेण प्रजनयति तच्छ्रात यथायं पुरुषः पितरमद्देनच्छ्रात तस्माच्छस्त्रं नाम" ४,३,१,१, २,३,। उद्गीथगानकर्त्तृत्वाच्च यथाऽस्योद्गातृत्वं तथोक्तं छा० उ०। "तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-वोद्गातैतस्य हि गाता" "एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातः! या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् उद्गास्यसि मूर्द्धा ते विप-तिष्यतीति" च। तथाज्ञानपूर्ब्बकोद्गानस्य फलमपि तत्रोक्तं यथा "य एवदेवं विद्वान् साम गायति उभौ स गायति सोऽमुनैव स एव ये चामुष्मात् पराञ्चोलोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च अथानेनैवमेवैतस्मादर्व्वाञ्चोलोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च। तस्मादुहैवं विदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानीति एष ह्येव कामागानस्येष्टे य एतदेवं विद्वान् साम गायति" छा० उ०।

उद्गार पु० उद्+गॄ+ऋदोरप् बाधित्वा "उदग्रोपः" पा० घञ्। उद्वमने। "खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु" रघुः। "सलिलोद्गारमुच्चैर्विमानाः" "धूमोद्गारानुकृति-निपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति" मेघ०। "शनिर्म्मरोद्गार इवाद्रि-राजः" रघुः। (ढेकुर) इति २कण्ठशब्दभेदे च। "धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने। स्नाते स्नाते चैव नित्यं नैमित्तिकं त्यजेत्" धा० त० स्मृतिः। वमनप्रकारः निदानादिसहितः सुश्रुते दर्शितो यथा

"अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः। दैवासुरनिमित्तं वमनं विरेचनं च यद्दश्यधा व्यापद्यते तत्र वमनस्याधोगतिदर्शं विरेचनस्योर्द्ध्वमिति पृथक्। समान-

उभयोः वामयेत्यौषधस्य जीर्णौषधत्वं हीनाधिकदोषापहृतत्वं यानस्त्रुत्वमयोगातियोगौ जीवादानमाध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावप्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्धः इति । तत्र बुभुक्षापीडितस्यातितीक्ष्णाग्नेर्मृदुकोष्ठस्य चाल्पमात्रं दुर्बलस्य वा गुणसामान्यभावादन्नमधो गच्छति । तत्रेप्सितानवाप्तिर्दोषोत्क्लेशश्च तमाशु स्नेहयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्वामयेत् । अपरिशुद्धामाशयस्योत्कृष्टस्य प्रायः सश्लेष्मसरस्य वाऽहृद्यमतिप्रभूतविरेचनं पीतमूर्द्ध्वं गच्छति तमाशु[illegible]मामाशयमाशु वामयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्विरेचयेत् । आमान्वये त्वामवत् विधानम् । अहृद्येऽतिप्रभूते च हृद्यं प्रमाणं कुर्यात् । अतऊर्द्ध्वमुल्लिष्टत्यौषधे च तृतीयं पाययेत् । ततस्तेन मधुघृतफाणितयुक्तैर्लेहैर्विरेचयेत् । दोषविग्रथितमल्पमौषधमवस्थितमूर्द्ध्वभागिकमधोभागिकं वा न स्रंसयति दोषान् । तत्र तृष्णापार्श्वशूलं छर्द्दिर्मूर्च्छा पर्वभेदो हृल्लासारत्युद्गाराविशुद्धिश्च भवति । तमुष्णाभिरद्भिराशु वामयेत् । वामयेदौषधमतिप्रधावितदोषमतिबलमसम्यग्विरिक्तमप्येवं वामयेत् । क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पमौषधमल्पगुणं वा जीर्यत्याशु येन तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्हृयमाणा व्याधिं बलविभ्रममापादयन्ति । तमनल्पमनल्पमौषधस्य पाययेत् । आमान्वयिनि नाल्पगुणं वा भेषजमुपयुक्तमल्पान्दोषान् हन्ति । तत्र वमने दोषशेषः गौरवमुत्क्लेशं हृदयाविशुद्धिं व्याधिवृद्धिं करोति तत्र यथायोगं पाययित्वा वामयेद्बलवत्तरम् । विरेचने गुदपरिकर्त्तनमाध्मानं शिरोगौरवमनिःसरणं वा वायोर्व्याधिवृद्धिं करोति । तमुपपाद्य भूयः स्नेहस्वेदाभ्यां विरेचयेद्बलवत्तरम् । द्वितीयं बहुप्रचलितदोषं वा तृतीये दिवसेऽल्पगुणं चेति । अस्निग्धस्विन्नेन रूक्षमौषधमुपयुक्तमजीर्णे वा वायुं कोपयति । तत्र वायुः प्रकुपितः पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्म्मशूलं मूर्च्छां भ्रमं संज्ञानाशञ्च करोति । तमभ्यज्य धान्यस्वेदेन स्वेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् । स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरीरेणाल्पमौषधमल्पगुणं वा पीतमूर्द्ध्वमधो वा नाभ्येति दोषांश्चोत्क्लिश्य तैः सह स्तम्भमापादयति । तत्राध्मानं हृदयग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते । तमाशु वामयेन्मदनफलकषायाम्भोभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरैः प्रमाणेन च । दुर्बलस्य तु समुत्क्लिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं श्वयथुपिडकाकण्डूज्वराङ्गमर्दनिस्तोदनानि कुर्वन्ति । तत्संशमनयोगेनाल्पदोषेणापहरेत् । अस्निग्धस्विन्नस्य मृदुविरिक्तस्याभोजनादेः शान्तपूर्वोदरता शूलं वातपुरीषसङ्गः कण्डूमण्डलप्रादुर्भावो भवति तमास्थाप्य पुनः संस्नेह्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन । नातिप्रवर्त्तमाने तिष्ठति वा दुष्टसंशोधने तत्रान्ते जनार्द्धमुष्णोदकं पाययेत् पाणितापैश्च पार्श्वोदरमुपस्वेदयेत् ततः प्रवर्त्तन्ते दोषाः । बहुप्रवृत्तदोषे चाल्पदोषे जीर्णौषधं बहुदोषमहःशेषं बलवानेव भूयोमात्रां विदध्यात् । अप्रवृत्तदोषं दशरात्रादूर्द्ध्वमुपसंस्नेह्य स्नेहस्वेदाभ्यां पुनः शोधयेत् । दुर्विरेच्यमास्थाप्य पुनः संस्नेह्य विरेचयेत् । स्त्रीभयलोभैर्वेगाघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजः श्रोत्रियाश्च भवन्ति । तस्मादेते दुर्विरेच्या बहुवातत्वादत एव तानतिस्निग्धान् स्वेदोपपन्नान् शोधयेत् । स्निग्धस्विन्नस्यातिमात्रमतिमृदुकोष्ठस्य वा तीक्ष्णाधिकदत्तमौषधमतियोगं कुर्यात् । तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्बलविभ्रंशो वातकोपश्च बलवान् भवति तं घृतेनाभ्यज्यावगाह्यावगाह्य शीताम्बु शर्करामधुभिर्लेहैरुपचरेद्यथास्वम् । विरेचनातियोगे कफस्यातिप्रवृत्तिरुत्तरकालञ्च रक्तस्य तत्रापि बलविभ्रंशो वातकोपश्च बलवान् भवति तमतिशीताम्बुभिः परिषिच्यावगाह्य वा शीतैस्तण्डुलाम्बुभिर्मधुमिश्रैश्छर्दयेत् । पिच्छावस्तिं चास्मै दद्यात् क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत् प्रियङ्ग्वादिं चास्मै तण्डुलाम्बुना पातुं प्रयच्छेत् । क्षीररसयोश्चान्यतरेण भोजयेत् । तस्मिन्नेव वमनातियोगे प्रवृत्ते शोणिते छीवति छर्दयति वा तत्र जिह्वानिःसरणमक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहननं तृष्णा हिक्काज्वरो वैसंज्ञमित्युपद्रवा भवन्ति तमजासृक्चन्दनोशीराञ्जनलाजचूर्णैः सशर्करोदकैर्मन्थं पाययेत् । फलरसैर्वा सघृतक्षौद्रशर्करैः शुङ्गाभिर्वा वटादीनां पेयां सिद्धां सघृतां सक्षौद्रां वर्चोग्राहिभिर्वा पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् अतिस्रुतशोणितविधानेनोपचरेत् । जिह्वामतिसर्पितां त्रिकटुकसैन्धवचूर्णप्रघृष्टां तिलद्राक्षाप्रलिप्तां वा पीडयेत् प्रविशाययेच्चान्ये तस्य पुरस्तात्खादेयुः । व्यावृत्ते चाक्षिणी घृताभ्यक्ते पीडयेत् । हनुसंहनने वातश्लेष्महरं नस्यं स्वेदांश्च विदध्यात् । तृष्णादिषु च यथास्वं प्रतिकुर्वीत । विसंज्ञे वेणुवीणागीतस्वनं श्रावयेत्"[१]।

उद्गारश्चाजीर्णरोगाक्रान्तमिति चरकपद्ये वक्ष्यते । अपथ्यादिभोजनहृद्वारबलहिताजीर्णं चक्रपाणि दृश्यते उक्तम् । "प्रागभुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्रागुर्वीं परिहरे-

द्गारं द्रुवतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः । द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्य्यति । पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यवरुद्धे पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् । आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति । माधुर्य्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् । किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमाबद्धविरुद्धवातम् । उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्य्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् । यावन्न प्रकृतिस्थःस्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् । बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति वा । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य । द्राक्षाऽभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढ्वाऽभयां वा स सुखं लभेत । भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले । प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी । स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ।

इत्यजीर्णताकारणप्रदर्शनपूर्वमुद्गारशुद्धेः प्रकारस्तत्रैव दर्शितः यथा “या मात्रा परिजीर्य्येत चतुर्भागगतेऽहनि । सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता । या मात्रा परिजीर्य्येत तथार्द्धदिवसे गते । सा ज्ञेया वृंहणी चैव मध्यदोषे च पूजिता । या मात्रा परिजीर्य्येत चतुर्भागावशेषिते । स्नेहनीया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता ॥ या मात्रा परिजीर्येत तथा परिणतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदान् हित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् । अहोरात्रादसन्दुष्टा या मात्रा परिजीर्यति । सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी । अथाग्नि प्रथमां मात्रां पाययेत विचक्षणः । पीतो यस्त्वतिबद्धस्नेहो जनयेत्प्राणसंशयम् । मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति । विष्टभ्य चापि जीर्यन्तं वारिणोष्णेन वामयेत् । जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिबेत् । तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा । स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारतिक्लमाः । परिषिच्याक्षिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् । यवागूं पाययच्चोष्णां काम क्लिन्नाल्पतण्डुलाम् । देयौ यूषरसौ वापि लघवो स्नेहवर्जितौ । ततो वात्यल्पसर्पिष्कौ यवाग्वां विधीयते । पिबेत्त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा । सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः” ।

उद्गारश्च नागवायुकार्य्यम् यथोक्तं पदार्था० योगार्णवे “उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः । उन्मीलने स्थितः कूर्म्मोभिन्नाञ्जनसमप्रभः । कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः । जृम्भणे देवदत्तःस्यात् शुद्धस्फटिकसन्निभः । धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतसन्निभः । ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ स्वगस्थिषु । नागाद्या वायवः पञ्च देहे तु परिवेष्टिताः” । [जिरके यद्दृषि० ।

उद्गारशोधन पु० उद्गारं शोधयति शुध–णिच्-ल्यु । कण्-

उद्गारिन् त्रि० उद्+गॄ–णिनि स्त्रियां ङीप् । उद्गारयुक्ते । “यत्ते नीलौ कनकरुचिरं सौरभोद्गारि वासः” उद्भट० । “धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ” रघुः । “यः पवनस्तीरति परिमलोद्गारिभिर्नागराणाम्” मेघ० ।

उद्गिरण न० उद्+गॄ–ल्युट् णि० इत्वम् । १उद्वमने । उद्गारे (ढेकुर) २कण्ठस्वरभेदे च । “आध्मानमुद्गिरणञ्च वरतो विदाहोऽजीर्णस्य पानजनितस्य भवन्ति लिङ्गम्” सुश्रु० । उद्गारशब्दे विवृतिः ।

उद्गीति स्त्री उद्+गै-भावे क्तिन् । १उच्चैर्गाने कर्मणि क्तिन् । “आर्य्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः । सोद्गीतिः किल गदिता तद्वद्युत्यंशभेदसंयुक्ता” छ०र०उक्ते मात्रा-

छन्दोभेदे। उद्+गै—भावे क्त। उद्गीत उच्चैर्गाने न०।

उद्गीथ पु० उद्+गै—थक्। सामगानावयवभेदे।

"उद्गीथरस्यपदपाठवताञ्च साम्नाम्" देवीम०। साम्नोऽपि पञ्चविधाः सप्तविधा वा अवयवाः। "प्रस्तावस्तत उद्गीथः प्रतिहार उपद्रवः। निधनं पञ्चधेत्याहुर्हिङ्कारः प्रणव-स्तथा" साय०भाष्यधृतवाक्यात्। तत्र साम्न आद्योभागः प्रस्तोत्रा गेयः प्रस्तावनामा। द्वितीयोभाग उद्गात्रा गेय उद्गीथनामा। तृतीयोभागः प्रतिहर्त्रा गेयः प्रतिहारनामा। चतुर्थोभागः पुनरुद्गात्रा गेय उपद्रवनामा। पञ्चभिर्युगपत् गेयः निधननामा इति पञ्चविधः। गानार म्भकाले सर्वैरृत्विग्भिर्मिलित्वा हुङ्कारकरणरूपो हिङ्कारः, ओङ्कारपूर्व्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूपः प्रथमा-वयवः इति सप्तावयवत्वं तदेतत् छा०उप०दर्शितम् यथा "समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु" इति साधुत्वोपन्यासे-न "अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्द्ध्वेषु अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम्। कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्द्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते" इत्थं पञ्चविधस्योपासनमुक्तं तत्रैव

"वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिङ्कारो, मेघो जायते स प्रस्तावो, वर्षति स उद्गीथो, विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः, उद्गृह्णाति तन्निधनं, वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवंविद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते। सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत् संप्लवते स हिङ्कारो, यद्वर्षति स प्रस्तावो, याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो, याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम्। न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते"।

ऋत्वादिषु पञ्चविधस्योपासनं तत्रैवोक्तम्

"ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो, ग्रीष्मः प्रस्तावो, वर्षा उद्गीथः, शरत्प्रतिहारो, हेमन्तो निधनम्। कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान् भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते"।

"पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो, गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम्। भवन्ति हास्य पशवः, पशुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् पशुषु पञ्चविधं सामोपास्ते"

"प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो, वाक् प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः, श्रोत्रं प्रतिहारो, मनो निधनं, परोवरीयांसि वा एतानि। परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य"। वाचि सप्तविधस्य साम्न उपासनं तत्रैवोक्तम्

"अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिङ्कारो, यत्प्रेति स प्रस्तावो, यदेति स आदिः, (प्रणवः)। यदुदिति स उद्गीथो, यत्प्रतीति स प्रतिहारो, यदुपेति स उपद्रवो, यन्नीति तन्निधनम्। दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते"।

आदित्ये सप्तविधस्योपासनं तत्रैवोक्तम्

"अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम। मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समः तेन साम। तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कार,स्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। अथ यत् प्रथमोदिते स प्रस्ताव,स्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। अथ यत्सङ्गववेलायां स आदिः (ओङ्कारः) तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः। अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथ,स्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। अथ यदूर्द्ध्वं मध्यन्दिनात् प्रागपराह्णात्स प्रतिहार,स्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। अथ यदूर्द्ध्वमपराह्णात् प्रागस्तमयात्स उपद्रव,स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः। एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते"।

अतिमृत्यु फलाय सप्तविधसामोपासनं तत्रैवोक्तम्

"अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम्। आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इ-हैकं तत्समम्। उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतु-

क्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम्। निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति, तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि। एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम्। आप्नोति हादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते"।

पुनः पञ्चविधस्य मनआदिनाम्न उपासनं तत्रोक्तं यथा "मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्। स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, महामनाः स्यात्तद्व्रतम्। अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथो ऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम्। स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम्। उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम्। स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात् प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम्। उद्यन् हिङ्कारः उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम्। स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम्। अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूप्यं पर्जन्ये प्रोतम्। स य एवमेतद्वैरूप्यं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम्। वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम्। स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन, सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, ऋतून्न निन्देत्तद्व्रतम्। पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः। स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम्। अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः। स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद, पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, पशून्न निन्देत्तद्व्रतम्। लोम हिङ्कारः त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम्। स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा। अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम्। स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम्। त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम्। स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति। तदेष श्लोको भवति 'यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति। यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति' सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतम्"।

एवं सामावयवानां तत्तद्दृष्ट्योपासनमुक्त्वा उद्गीथरूपावयवस्य ओङ्कारादिदृष्ट्योपासनमुक्तं तत्रैव यथा "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च। तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम्। आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चा-

समानायोमित्येव तदाह एषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन । तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति"। तस्य प्राणदृष्ट्या उपासनमुक्तं तत्रैव "देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति । ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं हासुराः पाप्मना विविधुः तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः । अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा । अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् । अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् । अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् । अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत । एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः । नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति । एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति" । अङ्गिरस्त्वेन तस्योपासनं तत्रैवोक्तम् यथा ।
"तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः । तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः । तेन तं हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते । तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार । स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति । आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन् वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्यंस्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद । समान उ एवायञ्चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुञ्चोद्गीथमुपासीत" ।

तस्य व्यानत्वेनोपासनं तत्रैव यथा

"अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्ननपानन् वाचमभिव्याहरति । या वाक् सर्क् तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क् तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन् साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति । अतो यान्यन्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत" ।

उद्गीथाक्षराणां प्राणादित्वेनोपासनं तत्रोक्तम् ।
"अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत उद्, गी थ" इति प्राण एवोत्, प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गी, वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थम्, अन्ने हीदं सर्वं स्थितम् । द्यौरेवोत्, अन्तरिक्षं गीः, पृथिवी थम्, आदित्य एवोत्, वायुर्गीरग्निस्थम्, सामवेद एवोत्, यजुर्वेदो गीः, ऋग्वेदस्थं, दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः अन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद् गी थ इति"। तस्य प्रणवत्वेनोपासनं तत्रैव "अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः य उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति" । तस्य परोवरीयस्त्वेनोपासनं तत्रोक्तं यथा
"त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति । तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति । स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच । का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोक

प्रतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तावं हि सामेति। तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य! साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति। हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति। तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य! साम, यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच। अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्। स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसोह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते। तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति। तथामुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति" उद्गीथस्य देवताऽपि तत्रोक्ता 'अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातः या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् कतमा सा देवतेति। आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति"। अत्राकाशादित्यशब्दौ ब्रह्मपरौ आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादि" शा० सू० भा० व्यवस्थापितम्।

उद्गीर्ण त्रि० उद्+गॄ–क्त। १उद्वान्ते २उद्गमिते। "प्रथमादर्शि यामेतदनुद्गीर्णं सुरायुधम्" कुमा० "वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयम्" मेघ०। [गुडाग्रजभिः "वदति:

उद्गूर्ण त्रि० उद्+गुरी–क्त। उद्यते उत्तोलिते "उद्गूर्णल

उद्ग्रथित त्रि० उद्+ग्रन्थ–क्त। उत्तोल्य ग्रथिते

उद्ग्रन्थ त्रि० उद्गतो ग्रन्थात् निरा०स०। १उन्मुक्ते २वस्त्रमोन्मुक्ते। उद्+ग्रन्थ–घञ्। ३उन्मोचने पु०।

उद्ग्रभण न० उद्+ग्रह–ल्युट् वेदे हस्य वा भः। १उद्धृत्य ग्रहणे २जर्द्धविग्रहदाने च "प्रतिमन्त्रश्चोद्ग्रभणं तस्मिन्" कात्या० १६,५,११, भत्वाभावे उद्ग्रहणमप्यत्र। "तस्योद्ग्रहणायेव स्यात्" शत० ब्रा० १४,५,४,१२

उद्ग्राभ पु० उद्+ग्रह–घञ् वा वेदे हस्य भः। १उद्धृत्य ग्रहणे २जर्द्धविग्रहदाने च। "वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत्" यजु० १७,६३, "उद्ग्राभेण जर्द्धविग्रहः दीयते उद्ग्रभणम् दानम्" वेददी०। भत्वाभावे उद्ग्राहोऽप्युक्तार्थे २वादभेदे च। उद्ग्राहमल्लः।

उद्ग्राहिणी स्त्री उद्+ग्रह–णिनि ङीप्। पाशाख्यरज्ज्वौ स्वार्थे कन् अतइत्त्वम्। उद्ग्राहणिकाप्यत्र।

उद्ग्राहित त्रि० उद्+ग्रह–णिच्–क्त। १उपन्यस्ते, २बद्धे ३उदीर्णे, ४प्रत्यर्पिते, ५याहिते च मेदि०।

उद्घ पु० उद्+हन–अप् नि०। १हस्तपुटे, २वह्नौ, देहवायौ, ३प्रशंसायां ४प्रशस्ते च "पिपासयाद्रिगुहोपघ्नानुद्घान् संघसमागताम्" भट्टिः। अस्य च प्रशंसावचनतया जातिवाचकेन "प्रशंसावचनैश्च" पा० समासे जातिवाचकस्य पूर्वनिपाते गवोद्घः अजोद्घ इत्यादि "उद्घादयश्च नियतलिङ्गा न तु विशेष्यलिङ्गाः" सि० कौ०।

उद्घट्टन न० उद्+घट्ट–ल्युट्। उद्घर्षणेन चालने। युच्। उद्घट्टनापि तत्रैवार्थे स्त्री। "तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयम्" मेघ०।

उद्घन पु० ऊर्द्ध्वं निवेश्य हन्यतेऽत्र उद्+हन–आधारे अप् नि०। काष्ठादितक्षणसाधनेऽधःस्थकाष्ठादौ यदुपरि निधाय काष्ठादिकं हन्यते तत्र। "लौहोद्घनघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियम्" भट्टिः।

उद्घर्षण न० उद्+घृष–ल्युट्। इष्टकादिकठिनादिद्रव्यैः गात्रादिमार्ज्जने। "उद्घर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकोटमलापहम्" सुश्रु० "सिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम्। उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम्" सुश्रु०। घञ् उद्घर्षोऽप्यत्र पु०।

उद्घस न० उद्+घस कर्म्मणि अच्। मांसे हारा०।

उद्घाट पु० उद्घाट्यते प्रच्छादितवस्तु दर्शनार्थमत्र उद्+घट–णिच्–आधारे अच्। प्रच्छादितस्य पण्यादिद्रव्यस्य दर्शनार्थोद्घाटनाधारे राजस्थापिते स्थानभेदे (चौकीघर)

उद्घाटक पुंन० ०द्+घट–णिच्–ण्वुल्। कूपात् जलोद्धरणार्थे (अरघट्) (घुरना) इति ख्याते यन्त्रभेदे। उद्घाटनकारिणि त्रि० णिनि तत्रैव स्त्रियां ङीप्। "उद्

घाटिनी कुञ्चिका" अमरः० करणे ल्युट्। उद्घाटन तत्साधने न०। भावे ल्युट्। उद्घाटन प्रतिबन्धनिरासे, क्लृप्तबन्धस्य बन्धापकरणे च न० (खोला)।

उद्घाटित त्रि० उद्+घट–णिच्–क्त। १अपावृते आच्छादनरहिते प्रकाशिते आवरणरहिते कृतोद्घाटने ।

उद्घाटितज्ञ पु० उद्घाटितं प्रकाशितं यथा तथा जानाति ज्ञा–क। विज्ञे।

उद्घात पु० उद्+हन–घञ्। (ठोकरलागा) १प्रतिघाते। "यथावदुद्घातसुखेन मार्गम्" रघुः। "यथावदुद्घातसुखेन सोऽध्वना" माघः। "उद्घातिनो भूमिरिति रश्मिसंयमनात्" शकु०। "प्राणेन प्रेर्य्यमाणेन अपानः पीड्यते यदि। गत्वा चोर्द्ध्वं निवर्त्तेत एतदुद्घातलक्षणम्" इत्युक्ते २प्राणवायुनाऽपानाभिघाते। नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायोर्निरिच्यमानस्य शिरस्यभिहननमुद्घात इत्युच्यते।३आरम्भे "उद्घातः प्रणवो यासाम्" कुमा० "आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः" रघुः। ४उत्क्षेपे ५मुद्गरे ६ग्रन्थस्य अध्यायपरिच्छेदे।

उद्घुषित त्रि० उद्+घुष–रवे इट्। १कृतोद्घोषे २प्रकटिताभिप्राये वाक्ये न०। अमरः तु उद्घुष्ट। उद्घुष्टे मेदि०।

उद्घोष पु० उद्+घुष–घञ्। उच्चैःशब्दकरणे "दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्षोपेक्षितादिकृत्" सा०द०।

उद्दंश पु० उद्दशति उद्+दन्श–अच्। मत्कुणदंशके (उकुण) कीटभेदे।

उद्दण्ड त्रि० दण्डोद्यमनम् नियमनम् उत्क्रान्तोदण्डम् अत्या०स०। १प्रचण्डे। उद्गतो दण्डो यस्य। २उद्गतदण्डयुते त्रि० "उद्दण्डपद्मां गृहदीर्घिकाणाम्" रघु०। "उद्दण्डधवलच्छत्रः" हितो०। षा०स०। ३उद्यतदण्डे पु०

उद्दण्डपाल पु० उद्यतदण्ड उद्दण्डः सद्व पाल्यते पालकर्मणि घञ्। उद्यतदण्डाकारे १सर्पभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि०

उद्दन्तुर त्रि० उत्तुङ्गे। १उन्नते २उच्चदन्तान्विते च।

उद्दान न० उद्+दो–भावे ल्युट्। १बन्धने अमरः "उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः" भा०आ०१२७अ०। २उद्यमे ३चूल्ल्यां ४वाडवानले ५मध्ये ६लग्ने च पु०विश्वः

उद्दान्त त्रि० उद्+दम–क्त। अतिदमिते।

उद्दाम त्रि०उद्गतं दाम्नः अत्य०समा०। १बन्धनरहिते, "गन्धलुब्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः" भा०व०१४९अ०। अप्रतिनियमे २स्वतन्त्रे ३बलुके च।"उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि" मेघ० "नदत्याकाश गङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" रघुः उत्कृष्टं श्रेष्ठं दाम ग्रीवाबन्धनं यस्य।४वरुणे पु०४गम्भीरे त्रि० "उद्दामगम्भीरपिशुनामलवदुद्दण्डामित्यादि" भाग०१स्क०। ६दण्डकभेदे छन्दोभेदे पु० "यदि न युगलं ततः सप्तरेफास्तदा दण्डकः प्रयातो भवेदुद्दामः। प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः" इति वृत्तर०।

उद्दाल पु० उद्+दल+णिच्–अच्। १बहुवारकवृक्षे, २वनकोद्रवे "भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः" सुश्रु०

उद्दालक पु० उद्दलयति भूमिमुत्क्रम्य+उद्+दल–णिच्–ण्वुल्। १वनकोद्रवे उत्पन्ने तु शिलाजतिप्रकाशपक्रम्य "मधुकोरटूषकश्यामाकोद्दालकादीनां त्रिरात्रच्छेदनीयानां द्रव्याणां विधिवदुपयोगः" "अथ सर्वेषां प्राणिनामवमाहारार्थं वर्गमुपदिश्यते। तद्यथा रक्तशालिषष्टिकशालिमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारककोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः" इति च सुश्रुतः। आयोदधौम्यशिष्ये आरुणौ २ऋषिभेदे। तस्य तन्नामकत्वप्राप्तिः भा० आ० ३अ० उक्ता "अथ एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदधौम्यस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति। स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत् केदारखण्डं बद्धुं नाशकत्। स तत्र क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति। स तत्र संविवेश। केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ। ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत? इति। ते तं प्रत्यूचुर्भगवन्। प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गत इति। स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दञ्चकार। भो आरुणे! पाञ्चाल्य क्वासि वत्स! एहीति। स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे। प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः। तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान् कमर्थं करवाणीति। स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं विदार्य्योत्थितः तस्मादुद्दालक एव

नाम्ना भगवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनानुगृहीतः”। “उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच” छा०उ० “उद्दालकाद्युद्दालकोऽहमादहम” इति प्र०उ०।

उद्दालकपुष्पभञ्जिका स्त्री उद्दालकानां पुष्पाणि भज्यन्ते यत्र क्रीड़ायाम् ण्वुल्। क्रीड़ाविशेषे यत्र उद्दालकपुष्पभञ्जनं क्रियते तस्यां क्रीड़ायाम्।

उद्दालकव्रत न० उद्दालकं पापनाशकं व्रतम्। पतितसावित्रीकस्य कार्य्ये वशिष्ठोक्ते व्रतभेदे“पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं माक्षिकेणाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् इति”वशिष्ठः। मिता०प्रा०वि० उद्दालव्रतमित्येव पाठः संहितायान्तु उद्दालकेति पाठः प्रामादिकः।

उद्दालकायन पु० उद्दालकस्य गोत्रापत्यं फक्। ऋषिभेदे श्वेतकेतौ। तस्य तत्पुत्रत्वमुद्दालकशब्दे उक्तम्।

उद्दालवत् पु० उद्दालो भूकेदारभेदः प्रकाशस्थानतया विद्यते ऽस्य मतुप्। उद्दालके ऋषौ। “यवनान् ऋषिरुद्दालवान् धानान्तर्वान्” शत०ब्रा० ११,२२,८।

उद्दास पु०उद्+दास-घञ्। उत्पीड़ने ततः प्रज्ञा०स्वार्थे मतुप् इनिर्वा। उद्दासवत् उद्दासिन् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्दित त्रि० उद्+दो–क्त। बद्धे भरतः

उद्दिष्ट त्रि०उद्+दिश–क्त। १उपदिष्टे, २अभिलषिते “तत्समुद्दिष्टं कर्म” संक्षिप्तसारः छन्दःशास्त्रोक्ते निर्द्धारितगुर्व्वादिस्थितिकभेदस्य प्रस्तारे कतमसंख्याकत्वज्ञानार्थे ३उपायभेदे न०। तत्प्रकारो यथा “उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्य्यङ्कान् समालिखेत्। लघुस्था ये तु तत्राङ्काः तैःसैकैर्मिश्रितैर्भवेत्” वृत्तर०। आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्कान् समालिखेत् तत्र लघुवर्णोपरिस्थाङ्कैर्मिलितैः एकेन युक्तैः उद्दिष्टं स्यात्। यथा त्र्यक्षरप्रस्तारे मध्यगुरुको भेदः प्रस्तारे कियत्संख्यक इति प्रश्ने यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अक्षरसंख्यया अङ्कान् दद्यात् तत्र आद्यलघूपरिस्थेनैकाङ्केन तृतीयलघूपरिस्थचतुरङ्केण योगे पञ्चाङ्कः एकेन युक्तः षड़ङ्कः संपद्यते एवञ्च षष्ठोऽयं भेद इत्युत्तरम्। एवमन्यत्र बोध्यम्। सर्वगुरुकभेदे तु लघुवर्णाभावात् योजकाङ्काभावेन एकमात्रेण योज्याङ्केन प्रथमोभेद इत्युन्नेयम्। मात्रावृत्ते उद्दिष्टं विस्तरभयान्नोक्तमाकरे द्रष्टव्यम्।

उद्दीपक त्रि० उद्+दीप–णिच् ण्वुल्। उद्भासके प्रकाशके।

उद्दीपन न० उद्+दीप–णिच्–ल्युट्। १प्रकाशने, २उत्तेजने च। ल्यु। अलङ्कारोक्ते रसाद्युद्दीपके “उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये” “रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः। आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ” आलम्बनस्य “चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा” सा०द० उक्ते आलम्बनस्य १चेष्टादौ विभावे यथा शृङ्गारे रसे“चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्” हास्ये “विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्”। करुणे “शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्। तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः”। वीरे “आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः”। भयानके “यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः”। जुगुप्सायाम् “दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम्। तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्”। अद्भुते “पीतवर्णो, वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः”। शान्ते “परमात्मस्वरूप वा तस्यालम्बनमिष्यते। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः” सा०द०।

उद्दीप्त त्रि० उद्+दीप–क्त। प्रकाशान्विते।

उद्दीप्र पु० उद्+दीप्-रन्। १गुग्गुलौ शब्द० २उद्दीप्ते त्रि०।

उद्दृप्त त्रि० उद्+दृप–क्त। उद्धते गर्व्वान्विते

उद्देश पु० उद्+दिश+घञ्। १अनुसन्धाने,२अन्वेषणे, ३अभिलाषे ४उपदेशे च। आधारे घञ्।५ उपदेशदेशे“यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्” व्या०परिभाषा। व्याख्यातञ्च नागेशेन “उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्। उद्देश उपदेशदेशः। अविकारवाधनचायम्। यत्र देशे उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतसङ्गा गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः। देशलोञ्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते। तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथान्वयव्याप्तिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्” इति “इदित्”पा०१,१,११ सूत्रे कैयटः। केचित्तु परिभाषाविषये “तस्मिन्”पा०१,१,६६ इत्यादिवाक्यार्थबोधे प्रमोनिर्देशादिकेति पर्य्यालोचनायां सकलतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्य वाक्यतयैव नियमः। कार्य्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः। एतदेवाभिप्रेत्य “अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वंशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्र-

दीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति" "षष्ठी स्थाने" [१,१,४९ इति पा० सूत्रे भाष्य उक्तम् । अधिकारशब्देन पारार्थ्यात् परिभाषाप्युच्यते । "कश्चित्परिभाषारूप" इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेत-त्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं, पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्य-तायाः इतः प्रतीतेः । अनयोरयं विशेषः । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिस्थलानुवादात्मभेदं परिकल्प्य तैरेक-वाक्यतापरिभाषणम् । तदुक्तं "क्ङिति च" १,१,५ पा० इति सूत्रे कैयटेन । "यथोद्देशे प्रधानान्याङ्गसंस्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति" । कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषानुवृत्त्यक्तेति । अत्रैकदेशस्य दृष्टा-न्तेन तत्र तत्र तत्तदुद्देशस्थत्वं धारयति यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यव-हारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत्" । ६संक्षेपे "एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया" गीता "समासकथनमुद्देशः इति मधुसूदनोक्ते ७तन्त्राधिकरणभेदे । उत्कृष्टोद्देशः शा०भा० । ७उत्कृष्टदेशे च "न वने नन्दनो-द्देशे न चैत्ररथसंश्रये" रामा० । "अस्ति कश्चिदनोद्देशे" हितो० भूरिप्रयोगः ततस्तसिल् । उद्देशादित्वाद्यर्थे अव्य० ।

उद्देशक पु० उद्+दिश–ण्वुल् । १उपदेशके २उदाहरण-वाक्ये च । "अनोद्देशक इति" लीला० भूरिप्रयोगः । ३प्रश्ने "उद्देशकालापनदिष्टराशिः" लीला० इष्टकर्म-शब्दे ९९१पृ० दृश्यम् । "उद्देशेन पूजाभिसन्धिना रोपितः तरुः । पूजाद्यभिसन्धिना रोपिते वृक्षादौ "देवतायतने बहुनिप्रोद्देशकयोः" मिता० इति केचित् उद्देशशब्देन बहुव्रीहौ कप् इति तु न्याय्यम् ।

उद्देश्य त्रि० उद्+दिश–ण्यत् । १अभिसन्धेये यमुद्दिश्य विधेय-प्रवृत्तिस्तस्मिन् २अनुवाद्ये । उद्देश्यविधेयभावस्थले "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्" इति नियमात् उ-द्देश्यवाचकस्य प्राक् प्रयोगः यथा पर्वतो वह्निमान् । वह्निः पर्वते इत्यादौ तु वह्नेरेवोद्देश्यत्वं पर्वतवृत्तित्वं तत्र विधेयम् । अतएव "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इत्या-दौ अयंपदस्य उद्देश्यवाचितयादौ प्रयोगौचित्येन परतः प्रयोगात् वाक्यगतविधेयाविमर्षदोष इति समर्थितमा-लङ्कारिकैः । "वृद्धिरादैच् इति" पा० सूत्रेऽपि तथैव भाष्यकृताक्षेपस्य मङ्गलार्थमेव तथाप्रयोग इत्युक्तम् यथा "एवमेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुष-काणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारितः संज्ञेति "अदेङ् गुणः" इति यथेत्यनेन । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्थले विवक्षया उभयविध-वचनानुसारेण प्रयोगः यथा वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति वा । "अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धा-श्चिकुराः शिरःस्थिताः" "सुवृत्तगोष्ठमपि मनोभुवा तदुपमाः कुसुमान्यखिलाः शराः" इति नैषधे उभयथैव प्रयोगः । व्युत्पत्तिवादे तु गदाधरेण उद्देश्यवचनानु-सारेणैव वचनादिप्रयोग इति महताऽऽयासेन व्यवस्थापितं तच्च तत एवावसेयम् । "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्त-विषयत्वात्" शा०इ० । उद्देश्यमेव प्रतिनिर्देश्यम् प्राक् विधेयस्योद्देश्यतया पुनर्निर्देशकर्म इत्यर्थः यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्युदाहृतौ प्राक् विधेयस्य ताम्रस्य अस्ततागुणविधानार्थं पुनः प्रतिनिर्दे-शात् कथितपदत्वं न दोषायेति तदाशयः । तदन्यत्रैव तस्य दोष इति बोध्यम् ।

अनुवाद्यता च प्रमाणान्तरसिद्धस्य किञ्चिद्धर्मविधानार्थम् पुनरुपन्यासता यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वत-रूपोद्देश्यस्य सिद्धत्वेऽपि वह्निमत्त्वरूपधर्मविधानार्थ-मुपन्यासः । ततो भावे तल् । उद्देश्यता स्त्री त्व । उद्देश्यत्व न० । विषयताविशेषे सा च अनुमितौ शाब्दबोधे च विशेष्यतारूपा प्रवृत्तौ तु स्वजनके-च्छाविषयत्वरूपा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादि" वाक्यजनि-तेष्टसाधनताज्ञानतः स्वर्गफलोद्देशेनैव यागे प्रवृत्तेः इति स्वर्गांशे तत्रोद्देश्यता स्वर्गस्यैवाप्यूह्यम् । इच्छा-विषयत्वे च "अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे" गदा० । [मितिदोषभेदे

उद्देश्यासिद्धि स्त्री ६त० । अनुमितृपितसाधिविरूपे अनु-

उद्देहिका स्त्री उद्गतो देहोऽस्य कप् अत इत्वम् । कीटभेदे हारा० ।

उ(द्यो)द्योत पु० उद्+द्युत–घञ् वा दलोपः । विशिष्टप्रकाशे "त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः" भा० अनु० १४ अ० । "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतितस्वा-न्ततोऽयमर्थः" दायभा० उद्+द्युत–णिच्–अच् । २किरणावलीव्याख्याने ३नागेशकृते काव्यप्रदीपव्याख्याने

४महाभाष्यप्रदीपव्याख्याने च यन्त्रे पु० ५उदकोतके त्रि०

उद्द्राव पु० उद्-द्रु-घञ्। १पलायने अमरः। उत्कृष्टो द्रावोयस्य प्रा०ब०। २उत्कृष्टगतियुक्ते।"यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा"यजु०२२,८, 'उद् अधिकोद्रावोयस्य सउद्द्रावः" वेददी०"उदि श्रयतियौति पूद्रुवः" पा०उत्पूर्व्वकादेव घञ् विधानात् केवलात्तु "ऋदोरप्" पा० अचैव। तेन तथाविधपक्षकल्पनं निर्मूलमेव। तत्र संज्ञायां कर्त्तरि घञ् इत्येवोचितम्।

उद्धत पु० उद्+हन-क्त। १राजमल्ले। २वाक्यादिषण्डे, ३अविनीते, ४प्रगल्भे ५उद्गते च त्रि०। "परिगतोऽम्बुदुद्धतवालधिः" भट्टिः "मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुः" कुमा० "सहजचापलदोषसमुद्धतः" "अनावश्योद्धतधिम्बुरंहसाम्" प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः "अयानुद्धतमन्यवः" माघः। ५क्षतोत्खने च। "उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रिते प्रागद्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति"कात्या०१६.२,१४, "परिश्रिते उद्धते कृतोत्खने अवोक्षिते सिक्ते"यजु०११,४७मन्त्रे वेददी०। ततो भावे घ्यञ्। औद्धत्य न०। तल्। उद्धता स्त्री, त्व, उद्धतत्व न०,तद्भावे चाञ्चल्यादौ।

उद्धतमनस्कत्व न०उद्धतं मनोयस्य कप् तस्य भावः त्व। अभिमाने गर्वे शब्दचन्द्रिका।

उद्धति स्त्री उद्+हन-गतौ-क्तिन्।१उद्गतौ २उन्नतौ। हन-आघाते क्तिन्। ३पाणाघातादिनाऽऽघाते(ठोकरखाना)"अमूतवस्पर्द्धितया निरुद्धतिस्वावतीर्थोऽपि न लक्ष्यते रयः" नष०। [रेभिः" भट्टिः।

उद्धम त्रि०उद्+ध्मा-। धमादेशः। शतपत्ते "ध्वनीनामुद्धमै

उद्धमचूड़ा स्त्री उद्धम-चूड़े! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। चूड़ां प्रति उद्धमानार्थनिर्देशक्रियायाम्। एवं उद्धरचूड़ा उद्धमविधमा अपि मयू० स०। तत्तत्क्रियार्थं निर्देशक्रियायाम्। [र्भयम्" भट्टिः।

उद्धय त्रि०उद्+धेट-श। उद्गत्य पानकर्त्तरि। "मधूनामुद्धयै

उद्धरण न० उद्+हृ-भावे-ल्युट्। १ उक्तौ, २वमने, ३ऋणशुद्धौ, ४उन्मूलने ५उत्तारणे। "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य"रघुः। "तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्" वायुपु०। "कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" मनुः। ६उत्थापने। "प्रतिकर्मोद्धरणसंप्रसक्ते" कात्या० १,२,२६ "आहवनीयदक्षिणाग्न्यो गार्हपत्यादुद्धरणं कर्त्तव्यम्"कर्कः। ७उद्धृत्य हरणे परिवेषणे च। "हव्येन वोद्धरणं नामयन्ति"कात्या०४,१,१०, "उद्धरणं परिवेषणम्" कर्कः। ८बहिर्निष्कासने। "द्विवैव प्रदहनोद्धरणे" कात्या० ०१६,४, उद्धरणं बहिर्निष्कासनम्" कर्कः। ८उत्पादने। "आहवनजागरणे तत एवोद्धरणम्" कात्या० २५, १,५, "तत्र आहवनीयोद्धरणम्" कर्कः। अग्न्युद्धारशब्दे तत्प्रकारः ६१ पृ० उक्तः। कर्मणि ल्युट्। १०वान्तेऽन्नादौ।

उद्धरणीय त्रि०उद्+हृ-कर्मणि अनीयर्।१उन्मूलनीये २उत्थापनीये ३आहरणीये च। तव्य उद्धर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

उद्धरावसृजा स्त्री उद्धर अवसृज इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। उद्धरणावसर्जनार्थनिर्देशक्रियायाम्।

उद्धर्त्तृ त्रि०उत्+हृ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १उद्धारकारके २उन्मूलके ३तारणकारके च।"विनीतभर्त्तुस्तु पथि चौरोद्धर्त्तुरवीतके"वा०स्मृ० स्त्रियां ङीप्। ण्वुल्। उद्धारक उक्तार्थे त्रि०

उद्धर्ष पु०उत्कृष्ट उद्भूतोवा हर्षः प्रा०स०।१उत्कृष्टे २हर्षे उद्भूतहर्षे च। उद्भूतोहर्षं यस्य प्रा०ब०। २जातहर्षे त्रि० "उद्धर्षय मघवन्नायुधानि" यजु०७।१२ "उद्धर्षय उद्भूतहर्षयुक्तं कुरु"वेददी० नामधातुरूपम्। तत्र हेतुणिजन्तरूपमित्येव न्याय्यम्।

उद्धर्षण न०उद्+हृष-णिच-ल्युट्। १हर्षयुक्तकरणे २प्रोत्साहने च"हितमुद्धर्षणं चैव उवाच प्रचितः वचः"रामा० "एवमेतन्महाबाहो! यथा वदसि पाण्डव!। कृतमुद्धर्षणं पूर्वम्" इत्यादिषु भा० आश्व० १७ अ० बहुलत्र प्रयोगः।आधारे ल्युट्। २रोमाञ्चे हेम०।

उद्धर्षिन् त्रि०उद्+हृष-णिच्-णिनि। उद्धर्षकारके स्त्रियां ङीप्। सा च वसन्ततिलकाख्ये वर्णवृत्तभेदे। "उक्तावसन्ततिलका तभजा जगौगः। सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकश्यपेन। उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन" वृ०र०।

उद्धव पु०उद्+हु-आधारे अप्। १यज्ञाग्नौ,२उत्सवे अमरः। ३कृष्णदयिते यादवविशेषे च। उद्धवश्च यादवविशेषः। हरिवंशवर्णने। "उद्धवो देवभागस्य, महाभाग! सुतोऽभवत्। पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम्" हरिवं० ३५अ०। "भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः" माघः। भाग०११स्क० एनं प्रत्येव भगवतोज्ञानोपदेशो वर्णितः स एव उद्धवसंवादत्वेन प्रसिद्धः पारायणे च पर्वदिने तत्पयन्ताध्येयता"यावदुद्धवसंवादं पठेऽङ्ग परिकीर्त्तयेत्" इत्युक्तेः

उद्धवदूत न०उद्धवोदूतोयत्र। दूतत्वेन उद्धवं परिकल्प्य गो-

वृत्तिरूपे काव्यभेदे उद्धवसन्देशोऽपि काव्यभेदे पु० ।

उद्धस्त त्रि० उत्क्षिप्तौ हस्तौ येन प्रा०ब० । उत्क्षिप्तहस्ते उद्बाहौ "उद्धस्तः क्षपणकवच्चिरप्रवापो दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः । नग्नाशो विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी म्लायेदन् भ्रमति वदन् पिशाचजुष्टः" सुश्रु० ।

उद्धान न० उद्धीयतेऽस्मिन्नग्निः धाञ्-आधारे ल्युट् । १चुल्ल्याम् । कर्मणि ल्युट् । २वमिते, ३उद्गते च । [२वमिते रत्ना०

उद्धान्त पु० उद्+धा बा०क्त । मदस्राव्ये १हस्तिनि अमरः

उद्धार पु० उद्ध्रियते उद्+हृ भावे-घञ् । १मुक्तौ, २ऋणपरिशोधे ३उद्धारणे । कर्मणि घञ् । सर्वधनादुद्धृत ज्येष्ठादिभ्योदेये ४अंशभेदे यथा चोद्धारस्तथा मनुना दर्शितः यथा "ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ।" "ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् । येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् । सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः । यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् । उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु । यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनम् । एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् । उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।" अन्योऽपि विशेषः तत्रैवान्तरे उक्तः किन्तु "तयोद्धारविभागस्तु नैव संप्रति वर्त्तते" मिता० स्मृत्युक्तेः इदानीमुद्धारो नास्तीति सर्वनिबन्धकर्तॄणामैकमत्यात्तथोक्तम् "न्याययोग्यपदान्तराक्षेपेण श्रुतपदस्य५परित्यागे यथा गां बधान अश्वमानयेत्यादौ आवापोद्धाराभ्यां गोपदस्य पाशादिमानयः" श०द० । अन्वयव्यतिरेकावेवावापोद्धाराविति तु तत्त्वम् । "जगन्नाथस्याय सुरधुनि ! समुद्धारसमयः" गङ्गालहरी । ६वर्जने च "मत्स्यं समुद्धृतोद्धारं विभजेत् वित्तवर्द्धनम्" मनुः "उद्धृतोद्धारमित्यस्य "वर्जनीयवर्जितम्" कुल्लू० व्याख्या । ७उत्कर्षे च "सगुणानामेव कर्मणामुद्धार उपजने" आश्व०श्रौ० १२,४,१४ "यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारे उपजने उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वेषामुद्धरणम्" ना०वृ०

उद्धारण न० उद्+हृ+णिच्-ल्युट् । १उत्थापने "लाङ्गूलोद्धारणोद्धुरः" भा०व० १४७अ० । हृ-णिच् ल्युट् । २उद्धारसम्पादने ।

उद्धि पु०उद्+धा-कि । कर्म्मधारके । "पुरोडाशाः शफा अन्तरिक्षमुद्धिः" अथ०८,९,२२, "उद्धारको दयराल र्ध्वः प्रत्राभिस्रवौ यक्ष्मे" शत०ब्रा०१२,२,२,२ ।

उद्धुर त्रि० उद्गता धूरस्मात् प्रा०ब० अच् समा० । १निरर्गले २भारस्कन्धे ३दृढे । "प्रचकाशकृषकस्युरोद्धुरोरः" माघः । "जघनमंसवन्धोद्धुरम्" मालतीमा० । "बलवानपि तु श्रीमाँल्लाङ्गूलोद्धारणोद्धुरः" भा०व० १४७ अ० । ४उच्चे च "महाद्रुमवद्भुजं पितरमुद्धुरखिन्नमिमशाजनाद्यातमानीव" दशकु० ।

उद्धूत त्रि० उद्+धू-क्त । उत्कम्पिते "उद्धूतधनुर्ध्वजिनीभिरंशुभिः" माघः । "पुनागं पवनोद्धूतैः" रघुः । [२उत्क्षिप्ते च ।

उद्धूनन न० उद्+धू-णिच्-नुक् भावे ल्युट् । १उत्क्षेपणे

उद्धूपन न० उद्+धूप-आयाभावपक्षे भावे ल्युट् । १द्रव्यविशेषेण अर्द्धसन्तापनरूपे व्यापारे (भाषाद्वेषोया) "दध्नोलूकपुरीषाणि केशा दन्तिनखास्तथा । वृषभस्य च रोमाणि शोध्यान्युद्धूपनेऽपि च" सुश्रु० । (करणे ल्युट्) २तत्साधने द्रव्ये । "सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनी घृतम् । उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः । दध्नोलूकपुरीषाणि वचा वचकनी घृतम् । सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः" सुश्रु० ।

उद्धूलन न० धूलिवदुन्मर्दयति उद्+धूलि-णिच् । उद्धूलयति ततः भावे ल्युट् । १धूलिवन्मर्द्दने २पाकार्थोपकरणभेदे च । (मसालाचूर्ण) "चूर्णस्योद्धूलनं देयं भोज्ये चौरेशुषण्डे । व्यञ्जनेषु च सर्व्वेषु शाकजेष्वम्लजेषु च । मांसमत्स्यभवेष्वेव भवेत्तलनादिषु । आदावेव पचेत् स्नेहे ततोहिङ्गूदकं क्षिपेत् । वेशवारं सलवणं विप्रास्तत् पिधितं पचेत् । अर्द्धसिद्धे क्षिपेत्तक्रमथ वा दाडिमीरसम् । सिद्धे पाके च दातव्यं चूर्णस्योद्धूलनस्य तत्" पाकशास्त्रम् ।

उद्धूषण न० उद्+धृष-ल्युट् । रोमाञ्चे हला०

उद्धृत त्रि०उद्+हृ-क्त । १उत्क्षिप्ते, २भुक्तोज्झिते, ३उत्तोलिते, ४पृथक्कृते, ५उच्छेदिते च । "हर्तीव वाजैर्निर्जवेन दर्पितैः पयोधिरोधक्षमसुद्धृतं रजः" नैष० । "उद्धृतासि पिनाकिना" कुरिकाशमन्त्रः । "पयोऽनुद्धृतसारञ्च" "दधेऽप्युद्धृतकालैः" भा०त०प्र० "उदस्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः" रघुः ।

उद्धृतपाणि त्रि० उत्तरीयात् उद्धृतः बहिष्कृतः पाणिर्येन । उत्तरीयबहिष्कृतहस्ते । "स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्" मनूक्तकर्म्मण्येव तथा स्थितम् ।

उद्धृति स्त्री उद्+हृ-क्तिन् । १उत्क्षेपणे २उत्तोलने च । "मत्स्योद्धृतिर्धर्म्मानं कूलसम्प्रदर्शनम्" सुश्रु० ।

उद्ध्यान न० उद्धमति वह्निरत्र उद्+ध्मा-ल्युट् । १ चुल्ल्याम्

उद्र पु० उन्द-रक् "स्फिगोद्रो मद्गे" पा०नि० । मत्स्यभेदे "कूर्मं निद्योद्रग्रहविभौ" भट्टिः "तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययोः" रघुः ।

उद्बन्धक पु० । (धोपा) वर्णसङ्करभेदे । "आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां जातः सूनिक उच्यते । सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्बन्धकाः स्मृताः। निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यतः" उशना ।

उद्बन्धन न० उद्+बन्ध-भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वतः पाशादिना गलादिबन्धने । "उद्बन्धनमृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्" वायु पु० गयामाहात्म्ये "विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तावत्त्वां पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे" भा०व० ७अ० । "जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये । सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा" प्रा०वि०यमः । भावे घञ् उद्बन्धोऽप्यत्र पु० ।

उद्बा(द्वा)हु त्रि० उत्तोलितो(वा)बाहुर्येन प्रा०ब०। उत्तोलितबाहौ "प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः" रघुः ।

उद्बुद्ध त्रि० उद्+बुध-क्त । १विकसिते न्यायादिमते ज्ञातवस्तुनः संबन्धिज्ञानादिना २कृतोद्दीपने संस्कारे च । यथा हस्तिदर्शनात् अनुभूतहस्तिपकसंस्कारस्य उद्बोधरूपे उद्दीपने कृते हस्तिपकः स्मर्य्यते इति । ३प्रबुद्धे ४जागरिते च "उद्बुद्धां च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया" ति०त०पु० येन येन वस्तुना संस्कार उद्बुध्यते तथा उद्बोधकमुच्यते । "उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयेत्" सा०द०

उद्बोध पु० उद्+बुध घञ् । १किञ्चिद्बोधे न्यायादिमते स्मृतिजननाय २संस्कारोद्दीपने च । "उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः" ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकानां रत्युद्बोधः" इति "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः" इति च सा०द० ।

उद्बोधक त्रि० उद्बोधयति उद्+बुध-णिच्-ण्वुल् । १उद्दीपके २उद्बोधकारके ३सूर्य्ये पु० तदुदयेन सर्वेषां प्रबोधकत्वात्तस्य तथात्वम् । उद्बोधकानि च न्यायसूत्रतट्टीकयोर्दर्शितानि यथा "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" सू० "स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात्परं श्रुतस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धेनान्वयः। प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणम् । निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम् । अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे तीव्रसुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अभ्यासोऽदृष्टसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् । लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकम् । लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः । सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम् । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः गोवृषन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्य्यं मोक्षणावघातादेः । वियोगो यथा दारादेः । एककार्य्यान्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः । विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयनादिराचार्य्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति । व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम् । अर्थित्वं दातुः । गात्रादेः क्रिया शाख्यादेः, रागात्प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणं, धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति उक्तेषु च किञ्चित्सदसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चास्य प्रपञ्चः" वृ० ।

उद्भट पु० उद्+भट-करणे-अच् । तरङ्गादेः प्रस्फोटनहेतौ १कूर्मे, तदाकारत्वात् २कच्छपे, ३श्रेष्ठाशये महाशये, ४प्रवरे, च "पदेपदे सन्ति भटारणोद्भटाः" नैष० उद्गतो भटात् अन्यात्" निरा०त०। अल्पवहिर्भूते लोकप्रसिद्धेऽज्ञातवक्तृके श्लोके ।

उद्भव पु० उद्+भू-भावे अप् । १उत्पत्तौ । "सर्वेषां चतुर्वर्णानां पञ्चमे योषितोद्भवः" या०स्मृ०। कर्त्तरि अच् । २उत्पत्तिमति । "दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः" "सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः" रघुः । "सुप्रावृद्दोषोऽस्मिन्नपतेन कच्छे सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः" सा०। "विष्णुपादोद्भवा गङ्गा" पुरा० "सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः" सा०द०। अपादाने अप् । ३उत्पत्त्युपादाने । "अहमन्तश्च भूतानामुद्भवश्च भविष्यताम्" गीता । उद्गतो भवात् निरा० स० । ४संसारातीते ५विष्णौ पु० । "उद्भवः क्षोभणो देवः" विष्णुस० "प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वात् उद्भवः, उद्गतः संसारादिति वा" भा० उभयथा वाच्यम् ।

३उद्धृतत्वे विशेषगुणगते जातिभेदे उद्भूतशब्दे विवृतिः ।

उद्भावन न० उद्+भू—णिच्-ल्युट् । १कल्पने, २उत्पादने च उद्+नु०भू०ल्युट् । ३चिन्तने ४उत्प्रेक्षणे च "उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः" भा०आ०१४१अ० ।

उद्भास पु० उद्+भास—भावे घञ् । उद्दीप्तौ । ततः वा स्वार्थे "नैकाक्षाराद्गुरुतो जातेः ष्यङन्यायान्न तौ स्मृतौ" शाक्ति० वचनेऽन्यत्राप्याकाराद् इनेरप्राप्तौ वाचा० पाठात् मतुप् इनि वा । उद्भासवत् उद्भासिन्—तद्युक्ते त्रि० । "विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा" कुमा० स्त्रियां ङीप् ।

उद्भिज्ज पु० उद्भिनत्ति क्विप् उद्भित् तथा सन् जायते जन-ड कर्त्त०। भूमिमुद्भिद्य जाते १तरुगुल्मादौ "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः" इति मनुः । पदा० योगार्णवे । "देहश्चतुर्विधो जन्तोर्ज्ञेय उत्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थश्च जरायुजः । उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छन्नुद्भिदः स्थावरश्च यः" इति विभज्य तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्र दर्शितः "उद्भिज्जाः स्थावरा ज्ञेयास्तृणगुल्मादिरूपिणः । तत्र सिक्ता जलैर्भूमेरूष्मभिश्च विपाचिताः । वायुना धूयमानास्तु वीजत्वं प्रतियन्ति ते । तथाचोप्तानि वीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः । उच्छूनतां मृदुत्वं च मूलभावं प्रयान्ति च । तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात् पर्णसम्भवः । पर्णात्मकस्ततःकाण्डः काण्डाच्च प्रसरः पुनः" । एतेषां च यथा पापभोगायतनत्वात् देहत्वं तथाऽयोनिजशब्दे ३४७पृष्ठे उक्तम् "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" या० स्मृतौ शारीरपापेन तेषां देहोत्पत्तिश्रवणात् भोगायतनदेहत्वमवसेयम् । अतएव सुश्रुतव्याख्याभृत् चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणमुक्त्वा "वृक्षादीनामपि चेष्टावत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च वृक्षादीनां शरीरित्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् तत्रैव किं मानम् ? इति चेत् भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात्" इत्युक्तम् । यथा च स्थावराणां स्वकर्मोपात्तदेहत्वं तथाऽशरीरशब्दे ४४० पृष्ठे शा०सू०भाष्ये च दर्शितम् । तेषां विभागोऽन्यायकन्दल्याम् दर्शितं यथा "स्थावरास्तृणौषधिलतावतानवनस्पतय इति" भा० । "तृणमुलपादिः ओषधयः फलपाकान्ता गोधूमादयः, ये न पुष्पफलास्ते वृक्षाः कोविदारप्रभृतयः लता [illegible] । अवतन्वन्ति अवतानाः विटपाश्चहलन्तः केतकी जम्बूराद्यः ये विना पुष्पं फलन्ति ते वनस्पतय औदुम्बरादयः" । न्या०क० । २भूमिमुद्भिद्यजातमात्रे त्रि० स्थावरादिविभागे सुश्रुतः "भूम्यादि पुनरौषधयस्ताश्चद्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमा अपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः" ।

उद्भिद् पु० भूमिमुद्भिनत्ति उद्+भिद्—क्विप् । १वृक्षलतागुल्मवल्लीलतारूपे पञ्चविधे स्थावरभेदे उद्भिज्जशब्दे उदा० । उद्भिनत्ति पशून् । २यागभेदे 'उद्भिदा यजेत' श्रुतिः उद्भिदादिशब्दानां यथा कर्मनामधेयता व्युत्पत्तिसहितं जै०सू०भाष्ययोस्तया दर्शितं यथा

'उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात्' १,४,१, सू० । 'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत' 'अभिजिता यजेत' 'विश्वजिता यजेत' इति समामनन्ति, तत्र सन्देहः, किमु उद्भिदादयो गुणविधयः, आहोस्वित् कर्मनामधेयानि इति । कुतः संशयः ? उभयथाऽपि प्रतिभाति वाक्यात्, उद्भिदा इत्येष शब्दो यजेतेत्यनेन संबध्यते, स किं वैयधिकरण्येन संबन्धमुपैति, उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्त्तयेदिति, उत सामानाधिकरण्येन, उद्भिदा यागेन यजेत इति द्वेधाऽपि एतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, अतो भवति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? उक्तमस्माभिः, समाम्नायस्यैदमर्थ्यं, कश्चिदस्य भागो विधिः, योऽविदितमर्थं वेदयति, यथा 'सोमेन यजेत' इति कश्चिदर्थवादः, यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति, यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इति, कश्चित् मन्त्रः, योऽविहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति, यथा 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्येवमादि, तस्मादुद्भिदादयोऽमीषां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनाय भवेयुः, तत्र तावन्नार्थवादः, वाक्यभेदो हि न भवति विधातव्यस्य, न च मन्त्रः, एवंजातीयकस्य प्रकाशयितव्यस्य अभावात्, पारिशेष्यात् गुणविधिः, उद्भिद्वता यागस्य विधीयते प्रसिद्धेरनुग्रहात्, गुणविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च । न च, एषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते ! न च, वेदेन परिभाष्यते ! अतो गुणविधयः । 'यदि गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीयते, अविहिते च कर्मणि

तत्र गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूमः, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे गुणविधानमर्थवद्भविष्यति,यदि नामधेयं स्यात्, यावदेव यजेत इति, तावदेव उद्भिदा यजेत इति, न प्रवृत्तौ कश्चित् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च गुणसंयोगात् अभ्यधिकमर्थं विदधत उद्भिदादयः शब्दा अर्थवन्तो भविष्यन्ति तस्मात् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम्" भा० "अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्व्वमविधायकत्वात्" १,४,२,सू० "अपि वा इति पक्षो विपरिवर्त्तते । नामधेयं स्यात् इति प्रतिजानीमहे, एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमात् यागान्तरं, श्रुतिश्चैवं यागमभिधास्यति, इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन् वदन्तो उद्भिदादिमतो लक्षयेत् ! उद्भिद्वता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यात् इति यजेतेत्यस्यार्थः करणं हि यागः । उद्भिदाद्यपि तृतीयानिर्देशात् करणं, तत्र उद्भिदा यागेन इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यं, द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । 'ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वमपह्नुवीत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिपादयेत्' उच्यते, तृतीयानिर्देशात् कर्मवचनता । कुतः ? करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया भवति, करणं च यागः, तेन यागवचनमिममनुमास्यामहे ।

"नैतद्युक्तं,यदि तृतीयानिर्देश इति उद्भिदादिभ्यः शब्देभ्यो यागे बुद्धिरुत्पद्येत, स्यादेतदेवं, न हि नो बुद्धिरुत्पद्यते, तस्मात् अयुक्तम् । तृतीयावचनम् अन्यथा नोपपद्यते" इति चेत् । कामं नोपपादि, न जातुचित् अनवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणविधयः । लक्षणेति चेत्, परं लक्षणा कल्पिता, न यागाभिधानं, लौकिकी हि लक्षणा, हठोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते, न यागः,अथ यागः, न नामधेयम्, उभयविधाने वाक्यभेदः" इति । उच्यते, न नामधेयं विधायिष्यते, अनुवादा हि उद्भिदादयः । कुतः प्राप्तिः ? इति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्छब्दसामर्थ्यात् भिच्छब्दसामर्थ्याच्च उद्भिच्छब्दः क्रियावचनः, उद्भेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियते इत्युद्भित् यागः, एवमाभिमुख्येन जयात् अभिजित्, विश्वजयात् विश्वजित्, एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्रवर्त्तिविशेषकरोऽनर्थकः इति, नामधेयेऽपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत्, तस्मात् कर्मनामधेयान्येवञ्जातीयकानि—इति सिद्धम्" भा० गवामयने यज्ञे सप्तममासिकोत्तमाभिप्लविकस्थाने १एकादशे दिने । "सप्तमस्य मासस्योत्तमयोरभिप्लवयोः स्थाने त्रिवृद्व्यूहोदयरात्र उद्भिद्बलभिदौ" आश्व०श्रौ० १२, १,५,"सप्तमस्य मासस्य ये तयोऽभिप्लवाः तेषां यौ उत्तमाभिप्लवौ तयोः स्थाने त्रिवृत्स्तोमको व्यूहोदयरात्रः उद्भिद्बलभिदौ च द्वे अहनी इत्येतानि द्वादशाहानि" नारा०वृ० । गवामयनशब्दे विवृतिः ।

उद्भिद् पु० उद्+भिद–क । १वृक्षादौ पञ्चविधे स्थावरे । २उद्भेदके त्रि० "होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदम्" यजु० २८,२५ "उद्भिदं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम्" वेददी० ।

उद्भिन्न त्रि० उद्+भिद–क्त । १उत्पन्ने कर्मणि क्त । २द्विधाकृते दलिते च । "यौवनोद्भिन्नशैशवा" ।

उद्भूत त्रि० उद्+भू–क्त । १उत्पन्ने "शिवविष्णुतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" ति०त० पु० "समुद्रमथनोद्भूतः" कालसन्मः न्यायमते २प्रत्यक्षयोग्ये "उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः" उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः" भाषा० । उद्भूतत्वञ्च उद्भवापरपर्य्यायो रूपादिविशेषगुणगतो जातिभेदः यथा० सूत्रवृत्तौ उक्तः यथा "अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः" क०सू० । "तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्" सू० । "रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्व्यणुकस्य च रूपं गृह्येतेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्रसरेणुप्रभृति तत्समवायात्, घटादयोऽप्यवयवद्वयारब्धाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात् । उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः । नन्वेवं शुक्लत्वमधुरत्वसुरभित्वकटुत्वादिभिरपि परस्परभावानुपपत्तिरेव तत्तद्व्याप्यतत्तन्नानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपाधिविरहस्यैवानुद्भवत्वात् । अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित् । तद्भिन्नम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तुल्यम्, विशेषगुणेष्वैकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परस्पर-

भावानुपपत्तिर्न दोषायेत्यपि वदन्ति । तेनेति रूपप्रत्यक्षानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्षणात्, रूपोपलब्धिस्तथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्षणात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि योज्यम् । अनेकद्रव्यसमवायवाविशेषः । घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणामनुद्भूतरूपरसस्पर्शानामग्रहणम् पाषाणादावनुद्भूतगन्धरसयोः। तद्ग्रहणे तयोरुपलम्भात् तयोः पाषाणादावुपलम्भ एव न तु सान्द्र इत्येके । विभक्तावयवाप्यद्रव्यरूपानुद्भूतत्वात्तदग्रहणम् एवं रसस्यापि । उष्णजले तेजोरूपस्यानुद्भूतत्वात् स्पर्शस्य चाभिभवात् वितप्तकर्पूरकस्तूर्यादौ रूपरसस्पर्शानामनुद्भूतत्वादनुपलम्भः । कनकादौ रूपमुद्भूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभिभूते । रूपमप्यभिभूतमित्येके कनकग्रहणन्तु रूपान्तरग्रहणादिति । अभिभवश्च बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याग्रहणनिरूप्यतया अग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् तथाग्रहणप्रयोजकत्वेन बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रागभावस्य तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् ग्रहणध्वंसस्य च तत्रासम्भवात् । तथापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमनुपपन्नमेवेति चेत् सत्यमेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धवत्त्वे वा ग्रहणाग्रहणे एव प्रयोजके भवेतेति स एवाभिभवपदार्थः"।

उद्भूति स्त्री० उद्+भू–क्तिन् । १उत्पत्तौ । उत्कृष्टा भूतिः । २उत्तमविभूतौ ३वृद्धौ च । "उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् । वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः" कुमा० ।

उद्भेद पु० उद्+भिद–घञ् । १रोमाञ्चे । भावे घञ् । २उद्भिद्योत्पत्तौ ३प्रकाशे च । "उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धः" कुमा० । "तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम्" रघुः । "पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विशेषात्" मेघ० । "कन्दोद्भेदा वेद्रुमा वारिणीव" माघः । "इषितं इयाचाशो यौवनोद्भेदयन्त्रः" "महोऽपि यत्नोद्भेदसदागमनहेतवः" सा० द० । ३भेदने च "नखोद्भेदं यथापाद्य निरालोपोषितोनरः" भा० व० ८४ अ० । ल्युट् । उद्भेदनमप्यत्र न० । "वनोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत" भा० व० ८८ अ० । "उद्भेदनं प्रकाशनम्" उद्भिद्यस्य गदरभा० ।

उद्भ्रम पु० उद्+भ्रम–करणे घञ् न वृद्धिः । १उद्वेगे भावे घञ् । २समन्तात् भ्रमणे । भावे ल्युट् । उद्भ्रमणमप्यत्र न० ।

उद्भ्रान्त न० उद्+भ्रम–भावे क्त । १उद्भ्रमणे खड्ग० स्वार्थे कन् । मूर्च्छितगतौ शब्द० । अन्तर्भूतण्यर्थे भावे क्त । २वाकुमुद्यम्य सन्तृणभ्रामणे । उद्+भ्रम–कर्त्तरि क्त । ३भ्रान्तियुक्ते ४अर्द्ध भ्रमणकर्त्तरि च त्रि० । "मारीचोद्भ्रान्तहारीताः" रघु० ।

उद्य त्रि० वद–क्यप् । कथनीये "अनृतोद्यं न तत्रास्ति" भट्टिः सुप्युपपद एवास्य साधुत्वम् न पृथक्प्रयोग इति ।

उद्यत् त्रि० उद्+या–शतृ । उद्गच्छति "उद्यता जयिनि कामिनीस्तने तेन साहसमनुष्ठितं पुनः" का० प्र० "उद्यन् वलद्रादुत वा पुरीषात्" यजु० २९,१२ । "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च २विष्टुतिभेदे च सा च ताण्ड्य० ब्रा० दर्शिता

"तिसृभ्योहिङ्करोति स प्रथमया, तिसृभ्योहिङ्करोति स मध्यमया, तिसृभ्योहिङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः" । "एकैकस्य साम्नः पञ्च विभक्तयः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः, तत्र हिङ्कारस्त्रिभिरुद्गातृभिः सर्वैश्च कर्त्तव्यः अतएव छन्दतोऽच्यते "साम्ने साम्ने हिङ्कुर्युरिति" तिसृभ्य इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" पा० कर्मणि चतुर्थी तिसृभ्यो गातुं हिङ्कुर्यात् एकवचनमतन्त्रम् उद्गातेव हेतोः" अतस्रयोऽप्युद्गातारो हिङ्कुर्युरित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि हिङ्कारविधायकेषु वाक्येषु योजना । स हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता प्रथमया त्रिकया गायेत् अयं प्रथमः पर्यायः । तिसृभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता मध्यमया त्रिकया गायेत् अयं द्वितीयः पर्यायः, पुनरपि तिसृभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता उत्तमया अन्त्या तया त्रिकया गायेत् एषः तृतीयः पर्यायः । अनेन पर्यायेण त्रिवृत्स्तोमः सम्पद्यते उक्तप्रकारेण त्रिधा वर्त्तत इति त्रिवृत् स्तोमः तस्य विष्टुतिरेषा उद्यती ऊर्द्ध्वं गच्छन्ती उक्तेषु पर्यायेषु प्रथममध्यमोत्तमक्रमेण ऊर्द्धगमनादन्वर्थसंज्ञैषा त्रिवृतः प्रथमा विष्टुतिः" भा० सामसं० भाष्ये सायणेनउद्यतीनामकविष्टुतेः प्रकारः सम्यक् दर्शितो यथा "पठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्त्तव्यम् तत्र प्रथमपर्याये तिसृषु ऋक्षु आद्यास्तिस्रः, द्वितीये पर्याये मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी, हिङ्करोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः (स्तुति-प्रकार-विशेषः), अस्याः विष्टुतेरुद्यती नामेति, भा० पञ्चदशस्तोमेऽपरा उद्यती विष्टुतिः ता० ब्रा० दर्शिता यथा

"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिरुद्यती पञ्चदशस्य विष्टुतिः" ब्रा० "त्रिषु पर्य्यायेषूत्तरोत्तरसंख्योत्कर्षमेत्युद्यती पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। त्रिषु पर्य्यायेषूत्तरोत्तरसंख्योत्कर्षमेतीत्युद्यतीत्युच्यते" भा०।

सप्तदशस्तोमस्यापराप्युद्यती तत्रैव दर्शिता "अथोद्यत्याख्यां सप्तदशस्तोमस्यापरां विष्टुतिमाह" भा०। "तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स तिसृभिस्स तिसृभिरुद्यती सप्तदशस्य विष्टुतिः" ब्रा०। "तिसृभ्यः पञ्चभ्यो नवभ्य इति क्रमेण संख्याया अर्द्धगमनादुद्यती अर्द्धं गच्छन्ती एतन्नाम्ना एषा सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः" भा०।

अयं संक्षेपः गवामयने त्रिवृदादयः स्तोमाः विहिताः तेषां त्रिवृदादिस्तोमानां तिस्रो विष्टुतयः (सविशेषविशेषरूपेण स्तवनानि) तत्र बहिष्पवमानसाधनस्य त्रिवृत्स्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः उद्यती कुलायिनी परिवर्त्तिनी चेति तत्राद्या दर्शिता अन्ये तत्तच्छब्दे वक्ष्येते।

उद्यत त्रि० उद्+यम–कर्त्तरि–क्त। १उद्यमयुक्ते कृतोद्यमे "आततायी वधोद्यतः" अमरः। भावे क्त। २उद्यमे न०। यमेर्नियमनार्थत्वे कर्मणि क्त। ३उत्तोलिते ४उद्यमिते "महकस्तेज उद्यत आभिनः" यजु०२९.५। "उद्यम्यते स्त्रुद्यतः" वेददी०। "पर्य्यायोद्यतकार्मुकौ" रघुः।

उद्यति स्त्री उद्+यम–भावे क्तिन्। उद्यमे। "वैश्वदेवानि जुहोत्यश्वमेधस्योद्यत्यै" शत०ब्रा० १२,१,८,१।

उद्यम पु० उद्+यम–घञ् न वृद्धिः। १प्रयासे यत्नभेदे २उद्योगे। "नियमय चैतां तपसि कृतोद्यमाम्" "यथाक्षेमा न नियन्तुमुद्यमात्" कुमा०। ३उत्तोलने च "विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" या०स्मृ०।

उद्यमन न० उद्+यम–णिच्–ल्युट्। १उत्क्षेपणे २उत्तोलने।

उद्यमित त्रि० उद्+यम–णिच्–क्त। १उत्तोलिते २उद्यमाय प्रेरिते। "आत्मनोऽभ्युदयमुद्यमितानाम्" किरा०।

उद्यान पुं न० उद्यायतेऽत्र उद्+या–आधारे ल्युट् अर्द्धर्चादि। आरामे। तत्करणप्रकारादि आरामशब्दे ८०१पृ० उक्तम्। "बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या" "उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि" मेघ०

उद्यानपाल त्रि० उद्यानं पालयति पाल–अण् उप०स०। (माली) उद्यानरक्षके "उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते" कुमा०। ण्वुल्। उद्यानपालकोऽप्यत्र। स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। "ततः प्रविशति उद्यानपालिका" मालविकाग्निमित्रनाटकम्।

उद्यापन पुं न० उद्+या–णिच्–ल्युट् अर्द्धर्चादि। व्रतादिसमापने व्रतप्रतिष्ठायाम्। हेमाद्रौ व्रतखण्डे "उद्यापनं प्रवक्ष्यामि" इत्युपक्रम्य व्रतभेदे प्रयोगः। "प्रतिज्ञा च कर्मान्तरं न तदङ्गमिति" रघु०। अस्येतिकर्त्तव्यतासामान्यप्रकारः व्रततत्त्वादौ अनुसन्धेयः। विशेषतस्तु तत्तद्व्रतोक्तविधायकवाक्येभ्योऽवसेयः विस्तरस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे द्रष्टव्यः। तत्र तिथि० त० व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे "गुरोर्भृगोरस्तगयोश्च बाल्ये वार्धके सिंहगे गुरौ। वक्रिजीवाष्टविंशेऽह्नि गुर्वादित्ये दशाहिके। पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे। मासाधिमलजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके। कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे गोचरस्थेऽपि सिंहगे। भानुलङ्घितके मासि पापे राहुयुते गुरौ। पौषादिकचतुर्मासे परयाहित वर्षके। एकेनाक्रान्तदिने द्वितीयेन दिनत्रये। तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः। विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वाहान्। तीर्थस्नानमनाद्यन्तं तडागादिसुरेक्षणम्। परीक्षाऽऽरामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे। व्रतारम्भप्रतिष्ठा च गृहारम्भप्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च। हानिं यद्विवशाभावे जीवस्य भार्गवस्य च। ह्रासप्रतिभैक्ष्यस्य पादाक्षे द्वादश क्रमात्। अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्बाल्यं विनाशते। पक्षं ह्रीनकालेऽत्र भृगुर्बालोदयाह्निकः। पादाद्ये तु दशाहानि वृद्धः शुक्रो दिनत्रयम्"। एवं व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालोक्तेः सिंहस्थगुरौ तदकर्त्तव्यताकथनं साहसमेव हरितालिकादिव्रते तद्वर्जनस्याभावात् तस्य सिंहस्थगुरविकल्पेनैव निमित्तत्वात् तच्च हरितालिकाशब्दे वक्ष्यते। सिंहस्थगुरविकालस्याशुद्धिबोधकवाक्यस्य व्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकत्वेनाप्युपपत्तेः। "पूर्वे काले व्रतानां तु प्रतिष्ठां विधिवच्चरेत्। न तत्र कालनियमस्तत्र विप्रे पराविदके इति" वचनात् पूर्वकाले न समयाशुद्धिर्बाधिकेति केचित्। एतद्वचनस्यामूलकत्वमाहुरन्ये।

उद्याम पु० उद्यम्यतेऽनेन उद्+यम–करणे घञ् वा वृद्धिः। अर्द्धनियमनसाधने रज्ज्वादौ। "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते

षड्द्याम' विश्वाह्वपाप्नोति" कात्या० १६,५,६, उद्गृह्य यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामाः षड्द्यामारज्जवः जर्णाकर्षणहेतवोयस्य" यजु० १२,१० मन्त्रव्या० वेददी० "षड्द्यामं भवति षड्ढि दिशो मौञ्जं त्रिवृत्" "संवत्सर एषोऽग्निर्ऋतवः षिक्यमृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यमृतुभिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति षड्द्यामं भवति षडृतवः" शत० ब्रा० ६,७,१,१६,१८,

उद्याव पु० उद्+यु– अप् बाधित्वा "उदि श्रयतियौतिपृद्रुवः" पा० घञ्। ऊर्द्ध्वतोमिश्रणे अनुदि तु अवेव।

उद्यास पु० उद्+यस–घञ्। १उद्यमे कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। २देवभेदे पु०। "आयासाय स्वाहा प्रयासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा" यजु० २२,११, "आयासादयो देवविशेषाः" वेददी०।

उद्योग पु०न० उद्+युज–घञ् अर्द्धर्चादि। १उद्यमे कर्म्मकरणार्थं प्रयासभेदे "उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः। छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" नीति०। "मल्लादिविषयोद्योगकर्म्म च। मनसा गिरा" या० स्मृतिः। "उद्योगं सर्व्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह" देवीमा०। भीजसेनवत् उत्तरपदलोपे २उद्योगपर्व्वणि च। "उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" भा०आ० १अ० "उद्योगे भरतश्रेष्ठः सर्व्वकामगुणान्वितम्। भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान्" भा०स्वर्गा० ६अ०

उद्योगपर्व्वन् न० उद्योगस्य प्रतिपादकं पर्व्व। व्यास रचितभारतान्तर्गते पञ्चमे पर्वणि। "उद्योगपर्व्व विज्ञेयमतऊर्द्ध्वं महाद्भुतम्"। "उद्योगपर्व्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम्" तत्सङ्ग्रहवृत्तान्तमुपवर्ण्य। "उद्योग पर्व्व निर्द्दिष्टं सन्धिविग्रहसम्मितम्" भा०आ० १अ०।

उद्योगिन् त्रि० उद्+युज–घिणुन्। उद्योगयुक्ते। "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति। दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः" हितो०।

उद्योजक त्रि० उद्+युज–ण्वुल्। प्रवर्त्तके।

उद्र पु० उनत्ति क्लिद्यति उन्द–रक्। जलविडाले। (उद्बिराल)

उद्रङ्क(ङ्ग) पु० सौभपुरे व्योमचारिपुरभेदे जटाधरः।

उद्रथ पु० उद्गतोरथो यस्मात्। १रथकीले। उद्गतरथतुल्यः पक्षो यस्य। ताम्रचूडविहगे। मेदिनिः।

उद्रपारक पु० "धृतराष्ट्रकुले जातान् शृणु नागान् यथातथम्" इत्युपक्रम्य "भैरवोमुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारकः" भा०आ०५७अ० सर्पसत्रे हतनागभेदाः। [च

उद्रिक्त त्रि० उद्+रिच–क्त। १अतिशयिते, २अधिके, ३स्फुटे

उद्रेक पु० उद+रिच–घञ्। १वृद्धौ, २अतिशये, ३उपक्रमे च। "गतोभक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा" पुष्पदन्तः। "प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम्" भा०व० १९२ अ०। "स्नेहोरागश्च तन्द्रा च मोहोद्रेकश्च केवलः" भा०अनु०२अ०। ४महानिम्बे स्त्री राजनि०।

उद्दंशीय न० सामभेदे। "तदाहुरीर्म्म एव वा एषा होत्रा यदच्छावाक्या यदच्छावाकमनुशन्तिषत ईश्वरेमां भवितोरिति यद्युक्थं स्यात्स्वकुभस्वोद्दंशीयस्यान्ततः प्रतिष्ठाप्ये वीर्य्यं वा एते सामनी वीर्य्यएवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति"। ब्रा० "अतो यदीयमुक्थम् उक्थसंस्थं स्यात् उक्तदोषपरिहाराय स्वैकुभं चोद्दंशीयं चोभे सामनी अन्ततस्तृतीयसवनस्यान्ते प्रतिष्ठाप्ये स्वैकुभं ब्रह्मसाम उद्दंशीयमच्छावकसामेत्येवं कर्त्तव्ये इत्यर्थः" ता०ब्रा०भा०।

उद्वत् त्रि० उद्, उत्कर्षितस्वभावोऽस्त्यस्य वा मतुप् मस्य वः। १उत्कृष्टे २उन्नते च। "स उद्वतोनिवतोयाति वेविषत्" ऋ० ३,२,१०। "उद्वतः उच्छ्रायवतः" भा० "उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना" १,१६१,११। "उद्वत्सून्नतेषु" भा०।

उद्वत्सर पु० उत्क्रान्तोरविसंक्रान्तिं चान्द्रोमासोयत्र प्रा०व०। वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे इदावत्सरशब्दे विवृतिः उदावत्सरोऽप्यत्र।

उद्वपन न० उद्+वप–ल्युट्। १दाने २उत्तोलने (तोला)। "उखायामस्योद्वपनमस्तमिते पात्रे" "अनुदिते भस्मोद्वपनादि" कात्या० १६,६,१,२। उत्क्रान्तोवपनम् अत्या० स०। ३उत्पाटने च।

उद्वमन न० उद्+वम–ल्युट् उदुपसर्गस्य धात्वर्थानुगमात्मत्वात्। वमने। उद्गारशब्दे विवृतिः।

उद्वयस् त्रि० उद्गतं वयोऽन्नं यस्मात् प्रा०व०। अन्नोत्पादके वायौ "अपां रसमुद्वयसं सूर्य्ये सन्तं समाहितम्" यजु० ९,३, "उद्गतं वयोऽन्नं यस्मात् वायोः स उद्वया वायुः वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते" वेददी०। उत्क्रान्तो वयः कालिकावस्थाम् अत्या०स०। अतिक्रान्त वयसि वृद्धे त्रि०।

उद्वर्त्त पु० उद्+वृत–घञ्। १अतिशये २आधिक्ये च। (उवटान) णिच्–घञ्। चूर्णविशेषैः २देहस्य मलाद्यपसारणव्यापारे।

उद्वर्त्तन न० उद्वर्त्त्यतेऽनेन उद्+वृत–णिच् करणे–ल्युट्।

१शरीरनिर्मलीकरणद्रव्यादौ। चूर्णैरुद्वर्त्तनैः पार्लौ तैला-ल्लामवचूर्णयेत्” सुश्रु०। “नाकमेद्रक्तविण्मूत्रश्लेष्मोद्व-र्त्तनादि च” या०स्मृतिः। भावे ल्युट्। २द्रव्यभेदैः स्नेहा-द्यपहारार्थे व्यापारे च। ‘उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदो-विनाशनम्। स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्’ “यवात्मगन्धावच्चाङ्गं किलेशोद्वर्त्तनं हितम्। शतावर्य्यश्व गन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः” “ततोऽस्य बलातैलमभ्य-ङ्गार्थेऽवचार्य्यम् यवपिष्टमुद्वर्त्तनार्थे” सुश्रु०। ३विलेपने, ४घर्षणे च। उद्+वृत-ल्युट्। ५उत्पतने ६उत्प्लवने च ‘गात्रस्योत्तनञ्चैव हितं संवाहनानि च” सुश्रु० “घटुलयफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि” मेघ०।

उद्वर्त्तनीय त्रि०उद्वर्त्तनाय हितम् छ। उद्वर्त्तनसाधने द्रव्ये ‘इदमुद्वर्त्तनीयं गोधूमयचूर्णमिति” दुर्गार्चापद्धतिः।

उद्वर्द्धन न० उद्+वृध-ल्युट्। १अन्तर्हासे त्रिका०। णिच्-ल्युट्। २वृद्धिसम्पादने। ल्यु। ३वृद्धिसम्पादके त्रि०।

उद्वर्हण न०उद्+वर्ह-ल्युट्। १उन्मूलने २उत्पाटने ३उद्ध-रणे। क्त। उद्वर्हित उन्मूलिते त्रि०

उद्वह पु०उद्वहति ऊर्द्ध्वं नयति उद्+वह-अच्। पुत्रे “पुन्ना-म्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः” श्रुतेस्तस्य नरक त्राणकर्त्तृत्वात् तथात्वम् २वंशकारके‘उदयमस्तमतश्च रघू-द्वहात्” “पार्थिवोद्वहरघूद्वहः”रघुः ३कन्यायां स्त्री ऊर्द्ध्वं प्रवहवायोरुपरिवहति अच्। वायुमार्गते ४तृतीयस्क-न्धस्थे वायौ पु०। आवहशब्दे विवृतिः“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः। तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः। इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः” हरि०२२६अ०। वा० भावे अप। ५विवाहे ‘चूडोपनयनोद्वहान्” राजमा०।

उद्वहन न० उत्तोल्य वहनम्। उत्तोल्य स्कन्धादिना वहने। ‘क्षणेन देहोद्वहनाय खेदः” कुमा० “कैलास-नाथोद्वहनाय भूयः” “आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्” रघु० २विवाहे च ‘भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः” रघुः। “ऋषिभ्यः पितादद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु। पिण्डान्नो-द्वहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्” स्मृतिः।

उद्वादन न० उद्+वद-णिच्-ल्युट्। १उच्चैरावेदने। “उप-दीक्षी सोऽग्निषु नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तं साविपाति-कम” कात्या०२५,१४,२, “उपदीक्षो नेदिष्ठः सानग्नीन् निहृत्य नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तं साविपातिकं कर्म कुर्य्यात्’ कर्कः। उद्वादनप्रकारश्च शत०ब्रा० ३,२,१,२९, दर्शि-तोयथा “अथैक उद्वदति दीक्षितोऽयं ब्राह्मणोदीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्य्योयोयज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत्तं गोपायते त्येवैतदाह त्रिष्कृत्वाह”। “उद्वदति उच्चैरावेदयति” भा० २उच्चैर्वाद्यकरणे च उद्+वच-णिच् -ल्युट्। उद्वावचनमप्यत्र न० ‘यथेन्द्र उद्वाचनं लब्ध्वा चक्रे अधस्पदम्” अथ० ५,८,८,

उद्वान पु० उद्+वन-संभक्तौ घञ्। १उद्वमने णिच्-कर्मणि अच्। २उद्वमिते त्रि० रायमुकुटः।

उद्वान्त न० उद्+वम-क्त। कृतोद्वमने उद्गीर्णे अमरः।

उद्वाप पु० उद्+वप-भावे घञ्। १उन्मूलने २उद्धरणे। ३शूर्पस्य परिपरित्यागे पश्चात् ‘आवापोद्वापाभ्याम्’ मुक्ता०। कर्मणि घञ्। उद्वाप्य सन्धीयमाने ४भस्मादौ। “कपालानि भस्मोद्वापे कुर्य्यात्” कात्या० ५,२,६, भस्मोद्वापशब्देन प्रत्यहं गार्हपत्यादिकरेभ्यो भस्मोद्धृत्य यो राशिः क्रियते सउच्यते कर्कः”। णिच्-भावे अच्। ५मुण्डने।

उद्वाय पु० उद्+वा-घञ्। १उद्वासने २उपशमे। तत आ-चारे क्विप्। उद्वायति। “वायुर्वाव संवर्गोयदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति” छा०उ०। ‘उद्वायति उद्वासनं प्राप्नोत्युपशाम्यति” भा०। गणव्यत्ययोवात्र।

उद्वास पु० उद्+वस-घञ्। स्वस्थानातिक्रमेण अन्यप्राप्तौ “अमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनो-द्वासः” छा०उ०भा०। ततः बलादि०इनि मतुप् वा। उद्वासिन् उद्वासवत् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्वासन न० उद्+वस-ल्युट्। १मारणे उद्+वस+णिच्-ल्युट्। २विसर्जने। स्रुगादीनाम् उद्धोत्तलनेनान्यत्र स्था-पनरूपे अन्वाधानाङ्गे ३संस्कारभेदे ‘अथ उपस्पृश्य यावाद्वार्थं परिस्तरणकृत्संवादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधि-श्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीन् उत्पूय पश्चादाज्यग्रहणम्”कात्या०६,१,२, “धृतोद्वासनमाहवनीय आयिष्यः २,७,८, “आज्याधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वास-नावेक्षणानि” कात्या० ८,६,२१, ४स्थानान्तरनयने च “दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने”२५,८,६,भस्मानि अधिश्रय-णमुद्वासनं च गार्हपत्याहवनीययोर्दक्षिणस्यां दिशि कुर्यात्”कर्कः।

उद्वास्य अव्य० उद्+वस-णिच्-ल्यप्। विसृज्येत्यर्थे “उद्वास्य देवं सेधाग्निं” तन्त्रम्। २स्थानान्तरं नीत्वेत्यर्थे च कर्मणि यत्। ३उत्तोलनीये ४उद्धरणीये च त्रि०।

उद्वाह पु० उद्+वह घञ्। विवाहे स च स्नानविशेष इति रघु० येन स्नानेन ममेयं भार्य्या, ममायं पतिरिति व्यवहारो भवति तादृशं स्नानम्। तच्च सम्बन्धभेदेनोभयनिष्ठम्। चरमसंस्कार इति नव्यनैयायिकाः। चरमत्वञ्च संस्कारप्रागभावासहचरितत्वम्। द्वितीयविवाहस्य संस्कारत्वाभावात् तत्प्रागभावसत्त्वेऽपि आद्यविवाहे चरमत्वाक्षतिः। तत्र च स्त्रियाः संस्काररूपतया विवाहत्वव्यवहारः। यद्वा पुरुषस्य विवाहात् प्रागेव चूडादिषु जातेषु चरमम् तत्र पुरुषे चूडादौ संस्कारप्रागभावासहचरितत्वात् अतिव्याप्ते र्नैतत् साधनम्। किन्तु शास्त्रविहितसंस्कारान्तिमत्वमेव चरमत्वमिति युक्तम्। शास्त्रेषु च संस्कारेषु विवाहस्यैवान्तिमतया विधानादितरेषामुपान्तिमत्वादिनेति नातिप्रसङ्गः। यूपाहवनीयादौ यथा संस्कारादेव तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः एवं शास्त्रविधिना कृतसंस्कारयोरेव दम्पत्योस्तच्छब्दप्रवृत्तिः। संस्कारस्यालौकिकत्वात् तत्तत्कर्मसाध्य इति न आदानमात्रेण तत्सिद्धिः। अतएव "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति" या० स्मृतौ "उद्वहेत द्विजोभार्य्याम्" इत्यादौ च विधिश्रवणम्, आदानमात्रस्य प्रमाणान्तरप्राप्ततया तदंशे विधित्वासम्भवात् अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वात् अतएव "पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" इति मनुना मन्त्रविशेषाणामेव भार्य्यात्वरूपसंस्कारप्रयोजकत्वमभिहितम्। आदानमात्रस्य विवाहत्वे तस्य च लौकिकत्वात् स्वहीतेतरद्रव्यवत् तद्दानविक्रयापत्तिःस्यात् "न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" इति कात्यायनेन दानविक्रयाभ्यां भार्य्यात्वविगमाभावं वदता च विवाहस्य लौकिकत्वं निरासितम्। किन्तु विवाहसंस्कारस्य वैधत्वे यथाविधानमेव तत्र प्रवर्त्तितव्यम्। विधानातिक्रमे च कर्त्तुः प्रत्यवायोऽनिष्टं च फलं भवतीति गम्यते। तद्विधानप्रकारश्च आश्व०गृ० १,४, कण्डिकादौ दर्शितः अन्योऽपि प्रकारस्तत्तद्गृह्यकारैरुक्तः। स च ततोऽवसेयः। उद्वाहे वर्ज्जनीयकन्याः स्मृतिषु दर्शिता यथा। "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने" मनुः। असपिण्डाश्च असपिण्डशब्दे ५४१पृ० मतभेदेनोक्ताः। "अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्। अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्" याज्ञ०। अन्यपूर्व्वाश्च। "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः। वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला। उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या। इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" काश्य०। "तत्र सपिण्डासगोत्रासमानप्रवरासु भार्य्यात्वमेव नोत्पद्यते रोगिण्यादिषु भार्य्यात्वे उत्पन्नेऽपि दृष्टदोष एव" मिता० एवमेव रघुनन्दनादयः। समानार्षेयाश्च आर्षेयशब्दे ८१२ पृष्ठे दर्शिताः। "सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्म्मणि। जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्वहेताविशङ्कितः" इति उ०त० व्यासः। "मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत्" मिता० सु०। "आ सप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः। अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा। पञ्चमे सप्तमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया। ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः" नारदः। बन्धवश्च उत्तराधिकारशब्दे १०९९पृ० दर्शिताः। "सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनाम् बिभृयात् असमानार्षेयां विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्" सुमन्तुः। "समानगोत्रप्रवरां समुद्वाह्योपगम्य च। तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते" आप०। "सर्व्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तदपत्यानि भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता अन्यतोऽविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारित्वमध्यापयितृरिति" सुमन्तुः। "अध्यापयितुरेतद्विवाहमन्त्रपाठयितुरेतत् सङ्करकारित्वमिति" रत्नाकरादयः। अध्यापयितुर्गुरोः कन्या अविवाह्येति रघुनन्दनेनोक्तम् "समानप्रवरा याऽपि शिष्यसन्ततिरेव च। प्रज्ञादातुर्गुरोश्चैव सन्ततिः प्रतिषिध्यते" गरुडपु०। "मातुर्यन्नाम गुह्यं स्यात् तत्पितुश्चापि वा। तन्नाम्नी या भवेत् कन्या सादृङ्नाम्नीं प्रचक्षते। प्रमादात् यदि गृह्णीयात् प्रायश्चित्तं समाचरेत्। ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्ज्जयेत्" मत्स्यपु०। तथा स्वान्तिकाउनत्या अपि पुत्रस्थानिकतया अविवाह्यत्वमुक्तं दत्तकमी० दृश्यम्। अत्र सपिण्डविषयेऽपवादः "सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि" मत्स्यपु०। "असम्बन्धा भवेद्यास्तु पिण्डे नैवोदकेन वा। सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या"। मनुः। शूद्राणान्तु अतिदिष्टादिष्टगोत्रभागित्वेन सगोत्राविवाहो न निषिद्धः इति रघुनन्दनादयः। "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" इत्यु०भा० उक्तेः कलौ असवर्णाविवाहनिषेधात्तद्विशेषो न लिखितः। द

निकृष्टां मातुलकन्योद्वाहस्तु शिष्टैरपि क्रियते तस्य स्मृतिविरुद्धत्वेऽपि किञ्चित् श्रौतं लिङ्गमास्थाय तेषां तदाचारत्वमिति बहवः। तच्च श्रौतलिङ्गस्यान्यार्थपरता पराशर माधवादौ दर्शिता। अतएव द्वारकापदर्शितदेशवासिनां तथाचरणे भाग०१०स्कन्धे। "बद्ध्वाप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानतः। व्यतरत् भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम्"। "रौक्मिणेयायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्याददद्धरेः। रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः"। अधर्मं जानन्निति तेन तस्याधर्मत्वम्। "मातुलस्य सुतामूढ्वेति प्रागुक्तवचनात्तस्याधर्मत्वम् स्पष्टमेव। स च विवाहोऽष्टविधः "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनुः एतेषां लक्षणं तत्तच्छब्दे दृश्यम्। "तेन भार्या कृता पूर्वं मनोहारा परस्य वै" हरिवं०।

उद्वाहन न० उद्+वह–णिच्–ल्युट्। १पुत्रादेरुद्वाहसम्पादने २उन्नयने ३स्थानान्तरनयने। उद्वाह्यते स्थानान्तरं नीयतेऽनेन उद्+वह–णिच्–करणे ल्युट्। ४उद्धारणसाधने "उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहने प्रहेः" अमरः। उद्+वह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। ५विवाहे। वाहनस्य कृताकर्षणस्योपरि वाहनं कर्षणं यत्र। ६द्विहल्ये क्षेत्रे यत्र प्रथममेकवारं हला पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे क्षेत्रे हेम०। [टङ्के (कड़ि) हेम०।

उद्वाहनी स्त्री उद्वह्यते स्वार्थे णिच्–कर्मणि ल्युट्। वरा-

उद्वाहिक त्रि० उद्वाहः प्रयोजनमस्य ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः। विवाहसाधने मन्त्रादौ "नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्" मनुः। वृद्धौ औद्वाहिकोऽप्यत्र त्रि०।

उद्वाहित पु० स्त्री उद्वाहो जातोऽस्य तारका० इतच्। जातविवाहे "जाते हस्ते तर्पणाख्ये मते च द्वैलक्षण्यमिति। उद्वाहितायां कन्यायां द्वयोरेकत्रायनम्" राजमा०।

उद्वाहिनी स्त्री उद्वाहः उद्धरणं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। रज्जौ मेदिनिः।

उद्विग्न त्रि० उद्+विज–कर्त्तरि क्त। उद्वेगयुक्ते, "निमज्जोद्विग्नसंक्षुब्धैः घर्मे दीनैव मेदिनी" भट्टिः। दुःखपरिहाराक्षमतया २व्याकुलचित्ते, ३क्षुभिते च।

उद्वीक्षण न० उद्+वि+ईक्ष–भावे ल्युट्। १ऊर्द्ध्वदृष्टौ। करणे ल्युट्। २तत्साधने नेत्रे "सरोजनेत्रोद्वीक्षणकौतुहलम्" रघुः।

उद्वीत त्रि० उद्+वि+इ–क्त। विशेषेणोद्गते। (अपसामिश्रवीता) समन्तात् व्याविते "ततो युधिष्ठिरानीकमुद्वीतार्त्तवनिस्वनम्" भा० द्रो० १६अ०।

उद्वृत्त त्रि० उद्गतो वृत्तात् निरा० स०। १दुर्वृत्ते। उद्+वृत–क्त। २उत्क्षिप्ते ३भुक्तोज्झिते। ४अधिके। "उद्वृत्तोऽपि धन्यः सर्वधिकफलमावहे" व्या० न्यायः। "कलशयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः" भा० आ० प० ७। ५क्षुभिते च "उद्वृत्तनक्रात् सहसोन्ममज्ज" रघुः।

उद्वेग पु० उद्+विज–घञ्। १व्याकुलचित्ततायाम् २विरहजन्ये दुःखोद्गमे, "मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचः" किरा०। "सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति" रघुः। "शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्याः" मेघ०। "कोकिलारावं श्रूयते उद्वेगं जनयति शिरोऽन्ध्रीते नासिकाञ्च आयपति स कटुकः" सुश्रु०। "वक्त्रोऽवेष्यत्युद्वेगो माधुर्यं परिकीर्त्तितम्" सा० द०। ३भये च। ४गुवाकफले न०। उद्गतो वेगोऽस्मात्। ५निश्चले, ६स्तिमिते ७शीघ्रगामिनि च त्रि०।

उद्वेजन त्रि० उद्+विज–भावे ल्युट्। १उद्वेगे अमरः "परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नृ महीपतिः। उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्" मनुः तस्मै साधु छ। उद्वेजनीय उद्वेजके त्रि० "परिहरेदुद्वेजनीयाः कथाः" सुश्रु०।

उद्वेजित त्रि० उद्+विज–णिच्–क्त। जातोद्वेगे "उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते" कुमा०।

उद्वेदि त्रि० उद्गता वेदिर्यस्य प्रा० ब० समासान्तः। उन्नतवेदिके। "विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्" रघुः

उद्वेप पु० उद्+वेप–भावे घञ्। १उत्कम्पने। कर्त्तरि अच्। २तद्युक्ते त्रि०। ततः तेन निर्वृत्तमित्यर्थे अंह्वा० अण्। औद्वेप तन्निर्वृत्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उद्वेल त्रि० उत्क्रान्तो वेलाम् अत्या० स०। १वेलातिक्रान्ते २मर्यादातिक्रान्ते "भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः" रघु

उद्वेष्टन न० उद्+वेष्ट–ल्युट्। १करपादयोर्बन्धने, २उपवेष्टने च। "सक्ते मधुरता सम्प्रत्युत्कर्षोद्वेष्टनं भवः" "हृदयोद्वेष्टनं तस्मा वाचाह्णतिरोधकः" सुश्रु०। उद्गतं वेष्टनात् निरा० त०। २उन्मुक्तबन्धने त्रि०। "बद्धापिद्धवेष्टनवान्तमाला" रघुः कुमारश्च

उद्वोढृ पु० उद्+वह–तृच्। परिणेतरि। "उद्वोढापि भवेत् पापी स वर्णात् कुलनाशिके!। वेश्यागमनजं पापं तस्य दुःखोदिनेदिने" महानि०त०।

उभ्रस उम्भे क्र्या० पर० सक० सेट्। उभ्नाति औम्भीत्

उम्भाम्-बभूव आस चकार । [णिच्] उम्भयति ते । औम्बिभत् त
उभ्रस उद्वेगे उत्क्लेदे च (कलमयादाने) चु० उभ० सेट् । उभ्र-
उन्द क्लेदने रुधा० पर० सक० सेट् । उनत्ति जलः उन्दन्ति उ-
न्द्यात् उनत्तु । औनत् औन्ताम् औन्दन् औनः-औ-
नत् । औन्दीत् । उन्दाम्-बभूव आस चकार । उन्दिता
उन्दिष्यति औन्दिष्यत् । उन्दन् उन्दनम् उत्तिः उत्तः-
उन्नः । "एतमु त्या मनसा कृष्णमुन्दन्" ऋ० २,३,२ ।
"यस्य कृत्यामुन्दन्त्यभिजन्ति तद्दोषवदोजायन्ते" शत०
७,५,२,१ । मुग्दित्वमपि । "शिरश्छिद्रमुन्दति कर्ष्मिति:
शेषात् समुत्थाय उन्दन्तु यर्णव: इति" आश्व० गृ० १,१७,
७ । णिच् उन्दयति-ते औन्दिदत्-त सन् उन्दिदिषति ।

उन्दुर(रु) पु० उन्द-उर-उरु वा । मूषिके मूषिक-
भेदास्तद्दंशोपद्रवाश्च तच्चिकित्साः सुश्रु० दर्शिता यथा ।
"अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः । पूर्वोक्ताः शुक्र-
विषा मूषिका ये समासतः । नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश
निबोध तान् । लालनः पुत्रकः कृष्णो हंसिरश्चिक्किर-
स्तथा । छुच्छुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलि-
ङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च
महाकृष्णोऽथोन्दुरः । श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना
तथा । मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः । शुक्रं
पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा । नखदन्तादिभि-
स्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति । जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः
कर्णिका मण्डलानि च । पिडकोपचयश्चोग्रो विसर्पाः
किटिभानि च । पर्वभेदो रुजस्तीव्रा ज्वरो मूर्च्छा च दारु-
णा । दौर्बल्यमरुचिः श्वासो वमथुर्लोमहर्षणम् । दष्ट-
रूपं समासेनैतच्च व्यासतः शृणु । लालाप्रावो
लालनेन हिक्काच्छर्द्दिश्च जायते । तण्डुलीयककल्कन्तु
क्षौद्रेण सह लेहयेत् । पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च
जायते । ग्रथिते चाङ्गमथितैराकुलो मूषकाकृतिः ।
शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु क्षौद्रेण सह लेहयेत् । कृष्णेना
सृक् छर्दयति दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकुष्ठन्तु
पिबेत् किंशुकभस्मना । हंसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भा
लोमाञ्चहर्षणम् । पिबेदारग्वधादिन्तु वमनञ्चात्र शस्य-
ते । चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमी तथा ।
जालिनीमदनाङ्कोठकषायैर्वामयेत् तम् । छुच्छुन्दरेण तट्-
छर्द्दिर्ज्वरोऽनाहस्तथैव च । ग्रीवास्तम्भः पृष्ठशोफो गन्धा-
ऽज्ञानं विसूचिका । तत्र शरीषणी मुण्डी पिबक्षं चि-
पूर्वकों मधु । वमनार्थं मधुरं हस्ताचारान्नं दापयेत् । पीताऽ-
लभ्योऽलसेनोर्द्ध्वं वातुर्दंष्टे रुजा ज्वरः । महागदं सर्पिषाग्र्यं
विज्ञातव्यं समासिकम् । निद्रा कषायदन्तेन हृच्छोषः
कार्श्यमेव च । श्वेतोपेताः शिरीषस्य विज्ञात् सार-
कल्कयः । कुलिङ्गेन रुजः शोफो राजीवं दंशम-
ण्डले । शैले कपिलपुष्पे च विज्ञातव्यं समासिके ।
अजितेन वमी मूर्च्छा हृद्ग्रहः कृष्णनेत्रता । तत्र मु-
ष्टीवीरतिक्तां माञ्जिष्ठीं क्षौद्रं लिहेत् । चपलेन वमी-
र्च्छर्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया । सभद्रकाष्ठं सजटां क्षौ-
द्रेण त्रिफलां लिहेत् । कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो
ग्रन्थ्युद्गमस्तथा । क्षौद्रेण श्वेताग्निशिखां चैतां-
चापि पुनर्नवाम् । ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रो ज्वरो दाहश्च
दारुणः । वर्षाभूनीलिनीकाथसिद्धं तत्र घृतं पिबेत् ।
अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् । महा-
कृष्णेन पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च । महता कपिलेना-
सृक् कपोतेन चतुष्टयम् । भवन्ति येषां दंशेषु ग्रन्थि-
मण्डलकर्णिकाः । पिडकोपचयाश्चोग्राः शोफश्च सुग-
दारुणः" ।

उन्दुर(रु)कर्णी स्त्री उन्दुरस्य कर्ण इव पर्णमस्याः गौ० ङीष् ।
आखुकर्णाम् । (उन्दुरकाणी) ख्याते वन् तत्रैव

उन्दूरु पु० उन्द-ऊरु । मूषिके । [वचे उक्त आर्द्रे त्रि० ।
उन्न त्रि० उन्द-क्त । क्लिन्ने १आर्द्रे (भिजे) २दयापरे च ।
उन्नत त्रि० उद्+नम-क्त । १उच्चे, २प्रवृत्ते च । "उन्नतेन
स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः" कुमा० "स्थितः सर्वो-
न्नतेनोर्वीम्" रघुः । "समुन्नतं कुसुमानतम्" अमरः ।
"बहुरोमनख् वक्षिणं ह्योः" माघः ।
पि०वि० उक्ते दिनमानसाधने २उपायभेदे न० ।
"छाया प्रभाभिमतदिङ्ग्रहणेन तावत् तामेव कालविधिनेन च
वच्मि भूयः । आद्युन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं
दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नताद्युनगुणाद्युदेव शङ्कुर-
न्तद्दिनमध्यकमिति । तत्र समन्तश्चरितं दु गीर्णा
आकाशार्द्धमत्र च कलामिधानम्" सि० । "दिनगत् शतं तत्र
शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं भवेत् । तेनोन्नतेनोनितं दिन-
दलमुन्नतं नतसंज्ञं भवति । अथोन्नताद्युगतात् द्युन्न-
दलोके च तेनानिता दक्षिणे गुणाख्या ज्या तद्गुणम् ।
शङ्कुसंज्ञोत्तमः । तत् तस्य द्युज्यया गुणितं त्रि-
ज्यया भक्तं शङ्कुसंज्ञं भवति । वासनोपपत्तिः । यस्मिन्
काले छाया साध्या तस्मिन् काले क्षितिजोन्नतस्य साधनी-
भिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावदुन्नतघटा । येन

कालेन मध्याह्नाद्यतनस्य नतसंज्ञा । अथ चरेणोनयुतस्यो-न्नतकालस्य जिया ज्या साध्या । सा च ज्या मध्याह्नभिन्ना भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । अत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वं अहोरात्रवृत्तस्यार्धमधोऽर्धम् । अत उन्मण्डलावधेर्जीवा साध्या । क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जिताद्युक्ता-दुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । अत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलं, दक्षिणेऽधः । तस्मात् कथाद्या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कथासंज्ञा" प्रमि० ।

सि०शि०उक्ते पदार्थानयनव्यापाराबाधे उपायभेदे च । "उन्नतेनविधिना प्रभोन्नतिर्वा नतिश्च भवतोऽथवान्यथो । तो क्रमाद्दिनदलाद्धदलेवेऽथ वा नतपलात्मता बुधाः" सि० "ऊर्ध्वमन्यच यद्वेदव्द्ध्रुवं विध्येत् । तत्र यन्नवेध्यां च उन्नतांशास्तेऽन्यांशाः । ते नतास्ते कक्ष्यांशाः । अथ वा विषुवद्दिनार्धे वेऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽक्षांशा इति युक्तियुक्तम्" प्रमि० ।"उन्नतं द्युनिशान्तर्गते कुजात् यावनं द्युतिविधौ हि तन्मता । तिर्यगन्तर्गतोऽथवार्कवच्च दृक्को भ्रमः न तु नरः स उन्नतः" सि० ।"दृङ्मण्डले क्षितिजादुपरि पदमर्धान्तं वेऽंशास्ते उन्नताः खमध्यादधस्ते नताः । उन्नतांशानां ज्या शङ्कुः । नतांशज्या दृग्ज्या शङ्कुः कक्षाविष्वाभिहनः कार्यः । दृष्टः कुदलेनोच्छ्रितत्वात् । अयमर्थो पदज्यायाधिकारे व्याख्यात एव" प्रमि० ।

"उदग्देशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः" सि०शि० ।

ततः भावे ष्यञ् औन्नत्य न० । तल् उन्नतता स्त्री । त्व उन्नतत्व न०, तद्भावे "तदेव नैहर्गिकमुन्नतत्वम्" रघुः

उन्नतकाल पु० सि०शि० उक्ते कालज्ञानसाधने प्रक्रियाभेदे "पलश्रुतिघ्नस्त्रिगुणस्य वर्गोद्युज्योदृक्कर्णाहृति-हृन्नतेद्वा । इष्टान्त्यका तद्रहितान्त्यका या भवन्ति या चक्रमचापविप्राः । नतासवस्ते खरदलं तैरूनीकृत-श्चोन्नतकाल एवम्" सि० । "त्रिज्यावर्गः पलकर्णेन गुणः द्युज्यया दृक्कर्णस्य च घातेन भाज्यः यत्फलं लभ्यते सेष्टान्त्यका । तयेष्टान्त्यया रहितया अन्त्यया ज्याचापं तत्कोत्क्रमेण प्रत्यः कार्यं तत्र चक्रांशाचाप्यः कलाभ्याव-लम्बिन्न कालेन नतासवोऽभ्येयाः तैर्नताद्भिरूनीकृता-

दिनदलासव उन्नतासवः स्युः । प्रकारान्तरेण चेरा-शिकक्रमेणोपपत्तिः । यदीष्टच्छायाकर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुर्लभ्यते तदा त्रिज्याकर्णेन क इति । अत्र त्रिज्याया द्वादश गुण इष्टकर्णौ हरः । फलं महाशङ्कुः । अथ तस्य धृतिकरणार्थमनुपातः । यदि द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्विषुवत्कर्णः कर्णस्तदास्य महाशङ्कोः क इति । पूर्वं त्रिज्याया द्वादश गुण इदानीं हरः । अतस्तुल्यत्वाद्द्वादशाङ्कयोर्गुणहरयो-र्नाशे कृते सति त्रिज्यायाः पलकर्णौ गुण इष्टच्छायाकर्णौ हरः कर्णाभिदृश्रुतिः । अथेष्टान्त्याकरणायानुपातः । यदि द्युज्यया त्रिज्या लभ्यते तदिष्टधृत्या किमिति । इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः । हरयोर्घाते हर इति द्युज्येष्टकर्णाहतिर्भवति । गुणयोर्घाते त्रिज्यावर्गः पल-कर्णगुणितो भवति । एवं फलमिष्टान्त्यका । तया वर्जितायाः अन्त्यायाः यदवशेषं सा नतज्योत्क्रमज्या शरसंज्ञा । अतस्तस्या धनुरुत्क्रमेण नतकालः स्यात् । नतकालो दिनार्धात् पतितः उन्नतकालः स्यादित्युपपन्नम्" प्रमि०

उन्नतानत न० उन्नतं च तदानतञ्च । उच्चनीचस्थानादौ । "बन्धुरं तून्नतानतम्" अमरः ।

उन्नति स्त्री उद्+नम-क्तिन् । १वृद्धौ, २उदये, ३गरुडभार्यायाञ्च तत्र चन्द्रशृङ्गोन्नतिः सि०शि० उक्ता यथा "आषाढान्त्यपादे प्रथमेऽथ वेन्दोः शृङ्गोन्नतिर्यद्दिवसेऽवगम्या । तदोदयेऽस्ते निशि वा प्रसाध्यः शङ्कुर्विधोः स्योदितगाडिकाद्यैः" सि० । "अथाष्टम्या उपरि प्रथमेऽथ वा शुक्लाष्टम्याः प्रागेव यस्मिन्नभीष्टदिने यच्छृङ्गोन्नतिर्ज्ञातुमभीष्टा तस्मिन् दिने आषाढान्त्यपादे औदयिको चन्द्रार्कौ स्पष्टौ कार्यौ । प्रथमचरणे त्वस्तकालिकौ ततः शृङ्गोन्नतिर्ज्ञेया । निशि वा । एतदुक्तं भवति । आषाढान्त्यपादे उदयकाले यच्छृङ्गोन्नतिः साध्या । प्रथमचरणे त्वस्तकाले । अथ वा निशदयास्तनियमेन । तमोदये तमोदयात् प्रागिष्टघटीतुल्यकाले वा तमास्ते तमास्तादुपरीष्टासु घटीषु वा शृङ्गोन्नतिः साध्या । तत्र तात्कालिकौ चन्द्रार्कौ कृत्वा चन्द्रस्य कुण्डलान्नु द्वयासाध्यत्वोन्नत-घटिकादिभिरनुपातैः शङ्कुः साध्यः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्यार्काद्दूने पक्षे तमोऽन्ते शृङ्गाकारे भवति । तमे-ष्टकाले कतरा शृङ्गोन्नतिर्भविष्यतीति कौतुकम् । तत्र प-क्षस्य शृङ्गाकारतायाद्भूने पक्षे । तत्रार्कादूनत्वं आषाढान्त्यपादे प्रथमे च संभवति । द्वितीयतृतीययोरपि चरणयो-र्भ्रूप्रभृतिभिः कथमृङ्गोन्नतिरालोक्या वा यच च यस-

ता । नहि नदैः अनागृह्णोद्गतिः सदोपपद्यते । प्रतिज्ञा तु गृह्णगृह्णोद्गतिः। अत उन्नं भाषान्तरादे प्रयत्नेऽपि वेति। "वघोजो करिकम्भ विभ्रकरीमन्नुन्नतिं, गच्छतः" । चोन्नोन्नतिमायाति" इति च सा॰द॰

उन्नतीश पु॰ ६त॰ । गरुड़े त्रिका॰ ।

उन्नद्ध त्रि॰ उद्+नह–क्त । १उद्धते । उत्कटे च । "अहङ्कारतेज उन्नद्धमसम्प्रोऽप्रकृतेजसा" भा॰१स्क॰। उन्नद्धं उत्कटम्" । श्रीधरः ।

उन्नमन न॰ उद्+नम–ल्युट् ।१उन्नतौ । णिच्–ल्युट् न वृद्धिः। २उत्तोलने सुश्रुतोक्ते ३यन्त्रकर्म्मभेदे च। तानि चतुर्विंशतिः यथोक्तं तत्रैव । "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाकुञ्चनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः" । उन्नमनञ्च अधश्चिरत्वावसाधनं यथोक्तं तत्रैव "कण्ठिगतः मोक्षमाणो न प्रवर्त्तेत आकुञ्चनप्रकारेणोन्नमनविनमनप्रधानमात् साधनप्रकारैः कुर्वति" ।

उन्नमित त्रि॰ उद्+नम–णिच्–क्त । १उत्तोलिते, २अङ्गीकृते च "अथ प्रयतोन्नमितानताङ्गैः" कुमा॰ कश्चिदुन्नमिताननो" रघुः । [मस्तिष्कं तत्र" माघः

उन्नम्र त्रि॰ उद्+नम–रन् । उन्नते "उन्नम्रताम्रपटमण्डप

उन्नाय पु॰ उद्+नी–"कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इत्युक्तेः अच् । कूपादितो जलादेरुत्तोलने अमरः ।

उन्नयन न॰ उद्+नी–ल्युट् । १वितर्के, २ऊर्द्ध्वप्रापणे च । "अनादिष्टांशेदोन्नयनश्रुतेः कात्या॰" ८,५,२४ उन्नयन श्रुतिश्च । "अतोहिदेवेभ्य उन्नयन्त्यतोमनुष्येभ्यः" शत॰ब्रा॰ ४,५,६,२, "चमसोन्नयनकाले नाभृत्य द्रोणकलशं तत्रापरिनोन्नयेत्" कात्या॰ १०,८,२१, "तेन चोन्नयनमत्यपि चोमाहवनोति श्रुतेः" कात्या॰२२,१०, ५, "उन्नयत्यस्मात् अपादाने ल्युट्" । ३पूतभृत्पात्रे । "उन्नयने च" कात्या॰२५,१२,१४, तदेव भवति उन्नयनपात्रादिना उन्नयनम् पूतभृदुच्यते" कर्कः । उन्नमित नयनं येन प्रा॰ब॰ । उन्नमितनेत्रे त्रि॰ ।

उन्नस त्रि॰उन्नता नासा यस्य अच् समा॰ नसादेशः । उन्नतनासिके । "उन्नसं दधतो मन्नाम्" भट्टिः ।

उन्नाद पु॰ उद्+नद–घञ् । उच्चशब्दे "शरभोन्नादसंजुष्टम् नानाविहगनिषेवितम्" भा॰व॰१५८अ॰ ।

उन्नाभ पु॰ उन्नता नाभिर्यस्य अच् समा॰। सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "उन्नाभ इत्युन्नतनाभिरेवः" रघुः अवंशावान्त में अत् । उन्नाभिरप्यत्रैव त्रि॰ । उन्नता नाभिः प्रा॰स॰ । उन्नतनाभौ पुंस्त्री॰ ।

उन्नाय पु॰ उद्+नी–"अयोदोर्णियः" पा॰घञ् । १उन्नयने २वितर्के ३उन्नये च "उन्नायानभिगच्छन्तः प्रज्ञावैकल्यधाम्नाम्" भट्टिः । [हेमच॰ ।

उन्नाह पु॰ उद्+नह–घञ् । १उत्तोलबन्धने २काञ्जिके न॰

उन्निद्र त्रि॰उद्गता निद्रा तन्द्रा यस्य । १विकसिते निद्रायास्तस्तुकलीभावरूपनेत्रनिमीलनाभावरूपेन तथात्वम् । "उन्निद्रपुष्पवल्लवपुञ्जमाला" माघः । २निद्रारहिते च । "तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थाम्" मेघ॰ । "यथाप्राप्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः" शकु॰ । उन्निद्रता च आगरणं तत्र विप्रलम्भशृङ्गारे कामकृतदशविधावस्थाभेदः तासावस्थाः ११७पृ॰ उक्ताः ।

उन्नीत त्रि॰ उद्+नी–क्त । १ऊर्द्ध्वं नीते २वितर्किते च ।

उन्नेतृ त्रि॰ उद्+नी–तृच् स्त्रियां ङीप् । १ऊर्द्ध्वनायिनि २उद्भावके च योदृशक्ष ऋत्विक्षु ३ऋत्विग्भेदे पु॰ स च अध्वर्य्वादयन्दे ८५पृ॰ दर्शितः । तस्य च गोते चमसाध्वर्य्वादिकादुदकाद्युत्तारणमेवोचितम् "उन्नेतैनानुपवति" "उन्नेतरचमसोन्नयोन्नेतर्यसो चमुसयाम इत्युन्नीयमानाभाषन्ति" आश्व॰ श्रौ॰ ६,१२,१२,१३ । "उन्नेता यथाक्तोक्तविधिना चमसानुदकादुत्तारयति" "उन्नेतरित्येतं मन्त्रं जपन्ति" ना॰ह॰ "आहृतमुन्नेता द्रोणकलशमभिहाविव प्रतिप्रस्थोपहवमिहाऽवेक्षेत" आश्व॰ श्रौ॰ ६,१२,१ । "अयोन्नेत उपांशुसवनं प्रयच्छयाहोन्नेतारमाहुज याव" इति संप्रच्छाति प्रतिप्रस्थाता मंसवासुनेता चपरिनोदज्ञनेन वा" शत॰ब्रा॰ ४,२,५,१८,२१ । ततः उद्गाता॰ अत् न वृद्धिः । उन्नेत्र उन्नेतृकर्म्मणि न॰। "प्रतिप्रस्थातामौन्नेत्रे" कात्या॰ २४,४,४६ । वृत्तौ औन्नेत्रमित्यपि तत्रैव त्रि॰ ।

उन्नेय त्रि॰ उद्–नी–यत् । १ऊर्द्ध्वनयनीये २उद्भावनीये च ।

उन्मज्जक पु॰उद्+मस्ज–ण्वुल् । "कण्ठदघ्ने जले स्थित्वा तपः कुर्व्वन् प्रवर्त्तते । उन्मज्जकः स विज्ञेयस्तापसोलोकपूजितः" इत्युक्तलक्षणे १तापसे । जलादेरुपरि २उत्प्लावके त्रि॰ । [(भाषा) प्लवने ।

उन्मज्जन न॰ उद्+मस्ज–ल्युट् । मज्जनविपरीतव्यापारे

उन्मण्डल न॰ उन्नतं मण्डलम् । सि॰ शि॰ उक्ते दिनरात्र्योः वृद्धिह्रासाधने मण्डलभेदे । यथाह तत्रैव ।

"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे चलवशैः क्षितिजादधःस्थे। सौम्ये कुजादुपरि चाक्षवशैर्ध्रुवे तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि०। "समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च यद्वृत्तं बध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम्। दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः" प्रमि०। सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन च स्पष्टीकृतं यथा "प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम्। उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" सू०। "प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमदिग्गता बाधिता रेखा समवृत्तमुच्यते। सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम्। चः समुच्चये। उभयसंज्ञं कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरे तन्मूलं पूर्वापरसूत्रमिति। पूर्वापरवृत्तस्य भूमाध्यावधिरानुकारिवृत्तत्वेनादर्शनाद् आकारतस्तैव दर्शनाच्च पूर्वापरवृत्तमपि तन्मूलम्। पूर्वापरवृत्तस्य समवृत्तत्वेनाभिधानात् तद्रेखा समवृत्तसंज्ञोक्ता। अथ निरक्षदेशक्षितिजवृत्तसोन्मण्डलस्य तत्र योगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्यस्थत्वेन पूर्वापररेखापि तस्मात् पूर्वापररेखानुन्मण्डलसंज्ञम्। एतेनान्यदेशक्षितिजसंज्ञया स्वदेशक्षितिजसंज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापररेखायाः क्षितिजवृत्तसंज्ञा द्योतिता। पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य संलग्नत्वादुक्तक्षितिजवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च" रङ्ग०। "उन्मण्डलादयोऽप्यत्र। परोऽस्य योऽक्षवशतो रवौ स्थितिः" सि० शि०। प्रा० व०। २अर्धमण्डले त्रि०।

उन्मण्डलकर्ण पु० सि० शि० उक्ते छायया दिनमानार्थे उन्मण्डलस्थार्कस्य छायाकर्णे। तदानयनं तत्रैव यथा "गुणाग्रकांचार्कवृहद्गुणच्छा स्वदामतिश्चभूभुनो" (१०।१५ २०) रुताः परः। यत्रश्रुतिघ्नः पलभाविभाजितः परोऽस्य योऽक्षवशतो रवौ स्थितिः" सि०। "अर्कस्य शाङ्कवस्य बृहती भुजज्या बाधा। न समुद्रवृत्तस्थलयः। तथा स्या पूर्वोन्नतिस्थिन्त्रुमयमिनो (१०।१५।२०) भाज्याः। मध्यमसौ पराख्यः। स परः पलकर्णेन गुण्यः पलभया भाज्यः। फलमुन्मण्डलगतस्यार्कस्य छायाकर्णो वा भवति" प्रमि०।

उन्मण्डलशङ्कु पु० सि० शि० उक्ते स्वदेशप्रदर्शनार्थे उन्मण्डलशङ्कौ। "अपादिकाग्रं कथिता च कोटिरक्षज्या दोः श्रवणोऽपमज्या। उद्वृत्तगा कोटिरपायकाग्रं भुजश्चासावपरा क्षितिज्या। क्रान्तं तदूर्ध्वं समवृत्तसङ्गोऽयत् तद्वृत्तेषावस्य कोटिकर्णौ। अपादिकाग्रं भुज एवमष्टौ क्षेत्राण्यमूनयभवानि तावत्" सि०। "अत्र सिद्ध निरक्षदेशे यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव समवृत्तम्। तथा क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति। तत्र ध्रुवौ च क्षितिजासक्तौ। अथ निरक्षदेशादुदग्गता यथा यथोत्तरतो गच्छति तथा तथोदग्ध्रुवमुन्नतं पश्यति। तथा दक्षिणेऽपि ध्रुवं तदन्तरैव भागैरधःस्थं संपश्यति। अतः क्षितिजादुत्थितो विषुवन्मण्डलं नतं पश्यति। विषुवन्मण्डलस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तदाश्रितान्यहोरात्रवृत्तानि स्वस्थाने तिरश्चीनानि भवन्ति। अतः साक्षे देशे खगोलवलयानां तिरश्चीनखगोलवलयानां च संपातात् त्र्यस्राणि क्षेत्राण्युत्पद्यन्ते। तान्यनेकधा भान्त्युपयोगित्वात् कथ्यन्ते। अथवा नाम पलभा प्रसिद्धा सा भुजः। द्वादशाङ्गुलः शङ्कुः कोटिः। अक्षकर्णस्तत्र कर्णः" प्रमि० उद्धृतवाक्यम्। एवमनुमण्डलादिमप्युह्यम्।

उन्मत्त पु० उद्+मद–कर्त्तरि क्त। १धूस्तूरे "नित्यं रक्तार्कवर्णाभूदधिलोन्मत्तपिपुष्पिः" सुश्रु०। २मुचकुन्दवृक्षे च। कर्त्तरि क्त। ३उन्मादवति, ४पिशाचादिग्रस्ते च त्रि०। "बालवृद्धातुरोन्मत्तानां भक्षोन्मत्तापवर्जितम्" नारदः। "उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयुतेन" मिता०। "उन्मत्तानाञ्च या भाषा भिन्नार्था चेष्टितं च यत्। स्त्रियो यत्र प्रमाणस्थो नास्ति तत्र व्यतिक्रमः" म० त० मनुभाष्ये। ४उद्धते च उन्मत्तगङ्गम्। अतिशयेन मत्तः। ५अतिमत्ते "मदोन्मत्तस्य नृपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः" पञ्चतन्त्रम्।

उन्मत्तक पु० उन्मत्त इव कन्। १तापसभेदे। अवधूतशब्दे ४२८ पृष्ठे विवृतिः। स्वार्थे कन्। २उन्मत्तार्थे। "क्रोधोऽस्य पतितस्यास्य यदुन्मत्तको जनः" याज्ञवल्क्यः।

उन्मत्तगङ्ग अव्य० उन्मत्ता उद्धता गङ्गा यत्र संज्ञायाम् अन्यपदार्थत्वे अव्ययी०। देशभेदे। "उन्मत्तगङ्गं नाम देशः" सि० कौ०।

उन्मत्तगीत त्रि० उन्मत्तेन गीतम् "इत्यद्भुतेन ततमिति" पा० २त०। उन्मत्तेन गीते शब्दम् उन्मत्तप्रलपिताद्यपि उन्मत्तेन प्रकथितार्थे त्रि०।

उन्मथन न० उद्+मथ–भावे ल्युट्। १उन्मर्द्दने २हिंसने। "अन्योन्यसूतोन्मथनादभूताम्" रघुः "वायुनोन्मथनं चापि भ्रमत्रकालतया" सुश्रु०। ततोऽन्ते ३यन्त्रकर्मभेदे च उन्मथनशब्दे ११८० पृ० दृश्यम्। कर्त्तरि ल्यु। ४उन्मर्द्दनकारके त्रि०। "विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणाः" किरा०।

उन्मथित त्रि० उद्+मथ–क्त। उद्धृष्टे मर्द्दिते।

उन्मद पु० उद्गतो मदो मत्तताऽस्य प्रा० ब० मत्ततोपः।

१उद्धतमदे। "उन्मदमृगमदरभसवशंवदनवदलमालतमाले" जयदेवः "उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" रघुः "अशोभि-तोरोन्मदराजहंसैः" रघुः। १४०। २उद्गतमदसाधने "मधु-कराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे" माघः।

उन्मदन त्रि० उद्भूतो मदनोऽस्य प्रा०ब० भूतशब्दलोपः। उद्भूत-कामे। "तदाप्रभृत्युन्मदना बभूव" कुमा०।

उन्मदिष्णु त्रि० उद्+मद–ताच्छील्ये इष्णुच्। उन्मादशीले।

उन्मनस् त्रि० उद्भ्रान्तं मनोऽस्य। १उत्कण्ठायुक्ते, २अन्य-मनस्के च। "पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः" माघः। "उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः" रघुः वा क्यष्। उन्मनस्योऽभवत्। भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च उन्मनायते उन्मनायमानः "अनवरतमनुन्मनायि-तम्"। च्वि-उन्मनीकृत्य सलोपश्च उन्मनीकरोति उन्म-नीभवति उन्मनीस्यात्"।

उन्मनी स्त्री उन्मनस्+ङीप्। योगिनामवस्थाभेदे। "उन्मन्यव-स्थाधिगमाय विद्वन्नुपायमेकं तव निर्दिशामि। पश्यन्नुदा-सीनतया प्रपञ्चं सङ्कल्पमुन्मूलय सावधानः" आचार्य्यः।

उन्मन्थ पु० उद्+मन्थ-भावे घञ्। वधे २हिंसने ३उन्मर्द्दने च।

उन्मन्थन न० न० उद्+मन्थ–ल्युट्। ऊर्द्ध्वतो दण्डादिना विलोडने। करणे ल्युट्। तत्साधने २दण्डादौ।

उन्मर्द्दन न० उद्+मृद-ल्युट्। १उद्वर्त्तने सुश्रुतोक्ते वायु-प्रसादनार्थे २व्यापारभेदे। वायौ इत्युपक्रम्य सुश्रु० "स्नेह-मांसाच्छक्षिरं मांसे कुर्य्याच्छस्त्रविमोक्षणम्। स्नेहोपना-हाग्निकर्म्म बन्धनोन्मर्द्दनानि च" शूलोपद्रवनिवारणार्थे सुश्रुतोक्ते ३व्यापारभेदे च" "बन्धनोन्मर्द्दनस्वेदस्नेहनपान-क्रियाः"। करणे ल्युट्। ४उन्मर्द्दनसाधने द्रव्यादौ। "चर्चैतामुपचरितोऽसि तथा वर्त्तमाने मणिं कण्ठे वलययुगं कनकपानद्युगं दत्त्वा लब्धहस्तार्द्दनमनुलेपनमाञ्जनचूर्णो-पमिलालने पादयोश्च च" का०ब० १,८,१, "उन्म-र्द्दनमभिषेकोऽवनीयैके" काता०१६,४,८। "उन्मर्द्दन-चन्दनादि" कर्कः।

उन्मा स्त्री उद्+मा-क। ऊर्द्ध्वमाने। "एवश्छन्दोऽसि माऽसि उन्माऽसि" यजु० १५,६५; "उन्मा" उन्मानं तुलादि वेददी०।

उन्माथ पु० उन्मथ्यतेऽनेन उद्+मथ–करणे घञ्। १आमिष-दानेन मृगादिबन्धनार्थं निवेशिते कूटयन्त्रे (फांद) इति ख्याते। भावे घञ्। २विलोडनोत्पादने, ३हिंसने च। तमपाहर चापकाण्डोन्माथं ततश्चेतनः। प्रयोजयति चोन्माथं निमग्नं मते रवौ" भा०शा० १२८ अ०।

उन्माद पु० उद्+मद-भावे घञ्। रोगभेदे स च सुश्रुते दर्शितो यथा "अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ मदय-न्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः। मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः॥ एकैकशः समस्तैश्च दोषैर-त्यर्थमूर्च्छितैः। मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविध उच्यते॥ विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्। स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च॥ मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामप-कर्षणम्। अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम्॥ वायुनोष्मवृतश्चापि भवत्य क्रमतस्तथा। ततः स्यादचिरे-णैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति॥ रूक्षच्छविः परुषवाक् धमनी-ततोऽथ गात्रारुणः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः। आस्फोट-यन् पठति गायति नृत्यशीलो विक्रोशति भ्रमति चाप्य-निलप्रकोपात्॥ तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्र-श्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी। तीक्ष्णो हिमाम्बु-निचयेऽपि च वह्निशङ्की पित्तात् दिवा नभसि पश्यति तारकाश्च॥ छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो योषिद्वि-विक्तरतिरल्पमतिप्रचारः। निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्ण-सेवी रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात्॥ सर्वात्मके-स्त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात्। सम्पूर्णवर्णबलमांसहृदाकरन्ति पर्याकुलं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्॥ चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा। गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः॥ चित्रं स जल्पति मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः। रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृतेन भवेत् परासुः॥ चित्रं विषजन्तुजमुन्मादार्त्तं विबोधयेत्"। एतद्व्याख्याकरणेन तत्तद्विभ्रमादि चोक्तं भावप्रकाशे "तत्र उन्मादस्य निरुक्ति-माह। "मदयन्त्युद्धता इत्यादि" सुश्रुतवाक्यम् यस्मादुद्धतो-द्धताः प्रवृद्धा दोषा उन्मार्गमाश्रिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्यथिनम्। अतोऽयमुन्माद इति कीर्त्तितः। स उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्यकरत्वात्। तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह। "स चाप्रवृद्धस्तरुणत्वादि" सुश्रु० "उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह। "विरुद्धदुष्टाशुचिभोजना-नि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्। उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः"। दुष्टं भक्ष्यं रजोभिरादिष्ट-ह्तिम्। अशुचि रजस्वलादिस्पृष्टम्। प्रधर्षणमभिभवः।

विभ्रान्तचेष्टाः मलवह्विषत्वादयः। सन्निकृष्टं निदानमाह। "एवैश्च इत्यादि" सुश्रु०तस्य सम्प्राप्तिमाह। "तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य। स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः"। अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य। मलाः वातादयः। बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति। एतेनान्यस्य बुद्धा तदाश्रितावाच्छेदपि दुष्टिरुक्ता। मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रितानि इव एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि। अतश्चरकेण सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोविज्ञानत्वेनोक्तानि। प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्वन्ति। उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह। "धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च। अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्"। धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम्। सत्त्वपरिप्लवः सत्त्वं मनस्तस्य चाञ्चल्यम्। अबद्धवाक्त्वम् असम्बद्धभाषित्वम्। शून्यं ज्ञानशून्यम्। वातिकोन्मादस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह। "रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः। चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्"। प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा। तस्यैव रूपमाह। "अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि। पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्"। अस्थाने अनवसरे हासादीनि रोदनान्तानि। जीर्णे आहारे। बलं व्याधेः। पैत्तिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह। "अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्। उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कुर्य्यात्"। हृदि स्थितं पित्तं चितं सञ्चितम् पुनः अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं कुर्य्यात् पूर्व्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः। तस्य रूपमाह। "अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषः। प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम्"। अमर्षोऽसहिष्णुता। संरम्भः आरभटो वाक्-चर इति यावत्। सन्तर्जनं परत्रासनम्। अभिद्रवणं पलायनम्। औष्ण्यं गात्रे। रोषो दाहविशेषः। प्रच्छायेत्यादि छायायां, शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः। श्लैष्मिकस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह। "सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रवृद्धः। बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम्"। संपूरणैः भोजनादिभिः। मन्दविचेष्टितस्य व्यायामरहितस्य।

सोष्मा सह इति कफोऽप्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्वभावात्। मर्म्मणि अत्र मर्म्मशब्देन हृदयमुच्यते। विकारमुन्मादरूपम्। तस्य रूपमाह। "वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा। छर्द्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्"। वाक्चेष्टितं मन्दं वचनचलनम्। नारीविविक्तप्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च। भुक्ते सति बलं व्याधेः। सान्निपातिकस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह। "यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्। सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः" स सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातपदेनैव सर्वात्मकत्वं लब्धम्। पुनः सर्वैरिति वचनं तद्गुणः रजः प्राधान्यार्थम्। तेन रजस्तमोभिर्मिलितैरित्यर्थः। तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलिताः समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति। सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्मिलितैः स्यात्। अतोऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति। अयन्तु व्याधिस्वभावात् सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैः स्यात्। तादृगुन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः। त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्य्या। सा च परस्परविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव द्रव्यमामलकादि तथा नायौगिकम्। अतएव विवर्ज्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः"। मनोदुःखजस्य निदानमाह। "चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैः" इत्यादि" सुश्रु०। अन्यैर्हिंस्रादिभिः। गाढमतिपथेन। धने अभिहृते प्रियया प्राप्तुमशक्यया रिरंसोः पुरुषस्य विकारः उन्मादरूपः। तस्य रूपमाह। "चित्रं प्रजल्पतीत्यादि" सुश्रु० चित्रं नानावर्णम्। मनोऽनुगतं गोप्यमपि। विसंज्ञो विगतज्ञानः। अतीव मूढः अतीवज्ञानशून्यः। अत्र विशेषो बोद्धव्यः। विषजस्य रूपमाह। "रक्तेक्षण इत्यादि" सुश्रु० पराहतः हतः। अरिष्टमाह। "अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः। जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति"। अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह। "अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। उन्मादकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्तुः स मनोविकारः"। अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टः न मर्त्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यस्य सः। विक्रमः पराक्रमः। वीर्य्यं शौर्य्यम्। ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। ज्ञानं बुद्धिः। आदिपदेन तन्द्रा मेधाविचारणावलादयो गृह्यन्ते। विज्ञानं वि-

स्नानादिविषयकं ज्ञानम् । चेष्टा शारीरम् । आदिशब्देनाभिभाषादि गृह्यते । विकृतः यथास्वमाचरितव्यादिभिः । तन्निमित्तः उन्मादः । तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह । “सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रीरवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः”। अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य सः । निस्तन्द्रः निद्रारहितः । अवितथं सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः। दैत्याविष्टमाह । “संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स दैत्यजुष्टः”। विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः । दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः । गन्धर्वाविष्टमाह । “हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः”। हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा । पुलिनं तोयोत्थितं तटम् वनान्तरं वनमध्यम् तयोः सेवी । स्वाचारः अनिन्दिताचारः । प्रियाणि यदि समन्ततोभावेन गीत गन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारु चाल्पशब्दमिति नृत्यनक्रियाया विशेषणम् । यक्षाविष्टमाह । “ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः” । पित्राविष्टमाह । “प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः । मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः”। प्रेतानां मृतानां पितॄणाम्। दिशति ददाति । अपसव्यवस्त्रः दक्षिणस्कन्धधृतोत्तरीयः । नागाविष्टमाह ।“यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्किण्यौ पुनरपि जिह्वयावलेढि । क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेन जुष्टः” । प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । सृक्किण्यौ ओष्ठप्रान्तौ । राक्षसाविष्टमाह ।“मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः” । अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह । ‘देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गविच्छुचिः । आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः । अहिंस्रः अहिंसाशीलः । पिशाचाविष्टमाह । ‘उद्ध्वस्तः कृशपरुषो चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः । बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” । उद्ध्वस्तः नग्नः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् । (सु०सुश्रु० उद्धत इति पाठः) कृशो निर्मांसः । परुषो रूक्षः । अतिलोलः सर्वत्र अन्नपाने लोलुपः । व्याचेष्टन् विरुद्धमाचेष्टन् । ग्रहा हिंसाक्रीडापूजार्थं गृह्णन्ति । अतएवोक्तम् । “ग्रहणं निजमर्यादं यत् वा यदि माऽचतम् । हिंस्रु हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा । तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह । ‘स्थूलाक्षो द्रुतमटनः फेनवामी निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति । यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे । यश्चाद्रीत्यादि यः पर्वतादिपतितः सन् ग्रहैर्गृहीत उन्मत्तः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते त्रयोदशेऽब्दे सर्व एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः । देवादीनां आवेशसमयमाह ।“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि । गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि । पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षःपिशाचा रात्रौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” । कृष्णपक्षे अमावास्याम् । प्रायशःपदादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं बलिदानार्थं तत्र तिथौ बलिदानार्थं च । ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह । “दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा । स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहञ्च देहधृक् । विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम्” । दर्पणादीनित्यादि शब्देनान्यदपि निर्मलद्रव्यं गृह्यते । छाया प्रतिबिम्बम् । स्वमणिं सूर्यमणिम् । देहधृक् जीवात्मा” । भा०प्र० । एतानि च वाक्यानि सुश्रुतोत्तरतन्त्रस्थानि । तत्र हि “गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता । क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्यते” इति ग्रहमर्द्दं परिभाष्य “अमंख्या ग्रहगणा ग्रहाधिपतयश्च ये । अस्यन्ते विविधाकाराभिद्यन्ते ते तथाष्टधा देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणग्रहाख्यः” इति विभज्य “संतुष्टः शुचिरित्यादिना तज्जुष्टानां लक्षणान्याह । तानि भा०प्र० धृतवाक्योदाहृत व्याख्यातानीति द्रष्टव्यम् । अन्तं च प्रकृतदेवादीनां न कथित् प्रवेशः किन्तु तत्परिचारकाणामेव देवाद्याचरवतां प्रवेश इत्युक्तं यथा सुश्रु० उत्त० ।‘तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् । गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च

यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च समाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंस्कृताः । ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्च्यन्ते च देववत् । सान्निध्यीकक्रियाचाराः क्रमशएव सुरादिषु । नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां च प्रवरः स्मृतः । सत्यवादपरस्तेषु इत्यस्तेषां मघैः कृता । हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्य भावमुपाश्रिताः । भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवक्तृभिः । ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते”।

अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

‘वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्य्यं परे वस्त्यादिकक्रमः । यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् । उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः । जलाद्रिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा । रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते जलादयः” । विशेषचिकित्सा भा०प्र०आदौ दृश्या । सचायं रोगः। महापातककर्मविपाकजः । “उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मेत्यादि” शु० त० भारदोक्ते: “चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः” । सा०द० उक्ते २व्यभिचारिभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्+मद-णिच्-ण्वुल् । उन्मादजनके धुस्तूरादौ । [उन्मादकारके त्रि०।

उन्मादन पु०उद्+मद-णिच्-ल्यु । १कन्दर्पबाणभेदे त्रिका०।

उन्मादवत् त्रि० उन्मादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । उन्मादयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [न्मादिनं यत्नात्”सुश्रु० ।

उन्मादिन् त्रि० उद्+णिनि स्त्रियां ङीप् । उन्मत्ते “रक्षेदु-

उन्मान न०उद्+मा—भावे ल्युट् । ऊर्द्धमाने तच्च प्रचितगुरुत्वेन पलादिमितपाषाणादिना तुलाधारफलके एकपार्श्वे स्थितेन अन्यपार्श्वस्थस्वर्णादेरुन्नमनादिना गुरुत्वविशेषज्ञापनव्यापारः (ओजनकरा)“ऊर्द्धमानं किलोन्मानम्” यार्त्तिकोक्ते २ऊर्द्धतः प्रमाणे च । अभिनेयार्थे “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः” पा०“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम”वार्त्तिकोक्तेः द्वयसच् दघ्नच् । ऊरुद्वयसः ऊरुदघ्नः“गजपतिद्वयसीरिति” माघः । सामान्यप्रमाणे तु मात्रजेव । ऊरुमात्रं प्रस्थमात्रम् । ४करणे ल्युट् । ५तुलादौ । ६द्रोणपरिमाणे पु० वैद्यकम् ।

उन्मार्ग त्रि०उत्क्रान्तः मार्गात् निरा०स० । मार्गातिक्रान्ते मार्गेच पन्थाः रीतिश्च” “कामयति च दिङ्मोहनिबोन्मार्गः” काद० । २विरुद्धपथे च “मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः;” पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति त्रि० उद्+मद-क्तिन् । ऊर्द्धमाने ।

उन्मिष त्रि०उद्+मिष—क । १प्रफुल्ले २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च

उन्मिषित त्रि० उद्+मिष-क्त । १प्रफुल्ले, विकसिते २किञ्चित् प्रकाशिते च ।“ व्यलोकयदुन्मिषितैस्तडिन्मयैः” कुमा०।

उन्मीलन न०उद्+मील—ल्युट् । १विकाशे २चक्षुरादेः पुटविभेदे (ताकान) “ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः” भा०व्रा०८४अ० । “ समोलनोन्मीलनयो तथैव” सि० शि० । भावे घञ् उन्मीलोऽप्यत्र पु० ।

उन्मीलित त्रि० उद्+मील—क्त । १विकसिते “ते चोन्मीलित मालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः;” सा०द०। २प्रकाशिते च णिच्—कर्मणि क्त । ३प्रकाशिते ‘उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्”कुमा०। ४भेदितसदृशे नेत्रादौ “अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः” गुरुनतिमन्त्रः ।

उन्मुक्त त्रि० उद्+मुच—क्त । बन्धनरहिते

उन्मुख त्रि० उद्+ऊर्द्ध मुखमस्य । १ऊर्द्धास्ये,२उद्युक्ते च । “उन्मुखहाःसमीक्षिताः”कुमा०। “तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” कुमा० । “विपुलतरोन्मुखलोचनावकाशम्” “दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदनुन्मुखाः” माघः । “अथो मरस्यः मरणोन्मुखानाम्” “या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन” । “मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः” रघुः स्त्रियां ङीप् । “चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी” कुमा०“प्रतिपन्नापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी” “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्” “अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः” “इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” मेघ० ।

उन्मुद्र त्रि०उद्गता मुद्रा यस्मात् प्रा०ब०।१व्यक्तमुद्रे,२विकसिते च

उन्मूल नामधा०मूलात उत्पाटयति उद्+मूल-णिच्। उन्मूलयति ते “उन्मूलयन् महावृक्षान्” भा०व०१४६अ०

उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्-ल्युट् । उत्पाटने उद्धृतमूलकरणे । “न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः” रघुः !

उन्मूलित त्रि॰ उन्मूलि—नामधा॰ क्त। उत्पाटिते "उन्मूलिता कुलधरेव पदाघातैः" उद्भटः "दूरे फलानि फल भवता तन्मूलमुन्मूलितम्" उद्भट॰।

उन्मृजावमृजा स्त्री उन्मृज अवमृज इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू॰ स॰। उन्मार्जनावमार्जनार्थनिर्देशक्रियायाम्।

उन्मृश्य त्रि॰ उद्+मृश–क्यप्। "हस्तमुत्तोलस्पृश्ये। "इत्यु-न्मृश्या इव वीरास" शत॰ब्रा॰ १,४,१,२२, ल्यप्। २उद्धृतः स्पृष्ट्वेत्यर्थे अव्य॰।

उन्मेय त्रि॰ उद्+मा–यत्। १परिमेये "आचितः शकटोन्मेये" सिद्धा॰। २उन्मानमेये सुवर्णादौ च।

उन्मेष पु॰ उद्+मिष–घञ्। १चक्षुरादेरुन्मीलने, किञ्चित्प्रकाशे च। "खकिरणपरिवेषोन्मेषशून्याः प्रदीपाः" रघुः। "दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते" कुमा॰ "विद्युदुन्मेषदर्शिस" मेघ॰। भावे ल्युट्। उन्मेषणमप्यत्र न॰ "मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिः" सा॰द॰।

उन्मोचन न॰ उद्+मुच–ल्युट्। बन्धनात् उद्धृत्य विश्लेषणे। "उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचो वदामि" अ॰५,३०,१,

उप अव्य॰ वप–क। १अधिकार्थे, २हीने, ३आसन्ने, ४सामीप्ये, ५सादृश्ये, ६प्रतियत्ने सतो गुणान्तराधाने, ७व्याप्तौ, ८पूजायाम् ९यत्नौ, १०आरम्भे, ११दाने, १२दोषाख्याने, १३आचार्यकरणे १४अध्ययने, १५निदर्शने च। गणरत्ने "उप सामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतिक्षतिदोषदानक्रियावीप्सारम्भाध्ययनपूजनेषु" इति उपार्थानुक्त्वा क्रमेणोदाजहार तत्र सामीप्ये उपकूपम्। सामर्थ्ये उपकरोति। व्याप्तौ उपकीर्णम्। आचार्यकृतौ उपदिशति। क्षतौ उपरतः, दोषे उपघातः (इन्द्रियाणां स्वस्वार्थग्रहणासामर्थ्यम्) दाने उपहरति। क्रियाभेदे उपचरति। वीप्सायां देवं देवमुपचरति। आरम्भे उपक्रमते भोक्तुम्। अध्ययने उपाध्यायः। पूजने उपचरितः पिता पुत्रेण" इति। प्रतियत्ने (संस्कारे) "उप त्वा नेष्ये समिधमाहरेति" छा॰उ॰सार्थ्ये "उपोपविश्य प्राणान् संस्मृत्य" त॰त॰गो॰। सादृश्ये उपदेवः उपधातुः। "उपोऽधिके च" पा॰ "१ईश्वाधिक्ये "उप च त्रयोदश मासः" शत॰ब्रा॰ ६,२,२, अस्य हीनेऽधिक्ये च कर्मप्रवचनीयता तत्र हीनार्थयोगे तत्सम्बन्धिनि द्वितीया। उप हरिं सुराः–हरेर्हीना इत्यर्थः। अधिकार्थयोगे सप्तमी। उप परार्द्धे हरेर्गुणाः–परार्द्धादधिका इत्यर्थः। सामीप्येऽव्ययीभावः उपकुम्भम् उपकूपम्। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा॰ क्रियायोगे उपसर्गता अन्यत्र गतिता ततः भवार्थे त्यकन् उपत्यका।

उपक पु॰ उप+संज्ञायां कन्। १ऋषिभेदे ततः नडा॰ फक्। औपकायनः तस्य अद्वन्द्वे द्वन्द्वे च बहुत्वे वा लुक्। अद्वन्द्वे औपकाः औपकायनाः। द्वन्द्वे उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः। अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तादिः "प्राचामुपादेरडज्वुचौ" पा॰ वुच् "ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः" पा॰ इन्द्रदत्तलोपे। उपक २अनुकम्पिते उपेन्द्रदत्तके पु॰। पक्षे अडच् उपडः। चात् ठच् घन् इलच् च। तत्र ठचि उपिकः घनि उपियः इलचि उपिलः। तत्रार्थे पु॰ अजादावित्युक्तेः कनि न लुक्। उपेन्द्रदत्तकः। एवमन्यस्यापि उपपूर्वकस्य संज्ञाशब्दस्य रूपं बोध्यम्। तेन तत्रापि उपकादिशब्दव्युत्पत्तिः।

उपकण्ठ त्रि॰ उपगतः कण्ठम् अत्या॰ स॰। १निकटे, २कण्ठासन्ने च "तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः" कुमा॰। "आकण्ठ चापं श्रवणोपकण्ठे" "उपकण्ठं महोदधेः" रघुः ३ग्रामान्ते ४अश्वानामास्कन्दितगतौ च न॰। विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी॰। ५कण्ठ इत्यर्थे "रथाङ्गभर्त्रेऽभिनववरस्य यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः। प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध" माघः। उपकण्ठम्–कण्ठे पर्यन्तिके इत्यर्थः ६कण्ठसामीप्ये च अव्य॰

उपकनिष्ठिका स्त्री उपगता कनिष्ठिकाम् अत्या॰ स॰। अनामाङ्गुलौ "अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशानामन्तयोर्ऊर्ध्वं गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्याम्" आ॰गृ॰सू॰ १,३,२ "अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्त्यश्च संह्रादयन्तः" ४,५,४।

उपकन्या स्त्री उपगता कन्याम् अत्या॰ स॰। कन्यासख्यादौ अस्य गौरा॰ पाठात् उपादृह्रस्वत्वेऽपि नान्तोदात्तता।

उपकरण न॰ उपक्रियतेऽनेन उप–कृ–ल्युट्। १प्रधानसाधकेऽङ्गे यथान्नभोजनादौ व्यञ्जनादि, शयने खट्वादि, स्नानेऽनुलेपनादि, पूजायां पुष्पादि यागे पश्वादि। "यच्च वेश्म शुभं दद्यात् सर्वोपकरणान्वितम्" शु॰त॰नन्दिपु॰। "भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान्" या॰ स्मृ॰। २नृपादीनां छत्रचामरादिपरिच्छदे च। उपगतः करणम् अत्या॰ स॰। ३इन्द्रियानुगते त्रि॰ विभक्त्यर्थे सामीप्ये वाऽव्ययी॰। ३करणे इत्यर्थे ४इन्द्रियसामीप्ये च अव्य॰।

उपकर्ण अव्य॰ विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी॰। १कर्णे इत्यर्थे २श्रोत्रसामीप्ये च। तत्र प्रायभवः ठक् औपकर्णिकः तत्र प्रायभवे त्रि॰ "यःस्वामी मम कान्तानामौपकर्ण्यकलोपनः" भट्टिः।

उपकर्त्तृ त्रि॰ उप+कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। उपकारके आनुगुण्यकारके “उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा” माघः। “हीनान्यनुपकर्त्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते” रघुः।

उपकलाप अव्य॰ विभक्त्यर्थे सामीप्ये वाऽव्ययी॰। १कलापे इत्यर्थे २तत्सामीप्ये च ततो भवार्थे परिमुखा॰ ञ्य। औपकलाप्य तद्भवे त्रि॰।

उपकल्प त्रि॰ उपगतः कल्पम् अत्या॰स॰। कल्पोपगते। गौरा॰ पाठात् उपात् द्व्यच्कत्वेऽपि माद्योदात्तता।

उपकल्पन न॰ उप+कॢप–णिच्–ल्युट्। १सम्पादने २आयोजने च “वक्ष्याम्यतः परं सम्यगाहारस्योपकल्पनम्” सुश्रु॰ युच्। तत्रैव स्त्री। “एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम्” सुश्रु॰।

उपकादि पु॰ द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च बहुत्वे गोत्रप्रत्ययलुग्निमित्ते पाणिन्युक्ते गणसमूहे। स च उपक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत्त।

उपकार पु॰ उप+कृ–भावे घञ्। प्रधानस्यानुगुण्यसंपादने, उपकृतौ “उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” माघः। “कृतोपकारेव रतिर्बभूव” कुमा॰ “उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचरैः” भा॰व॰१५॰अ॰। तस्योपकार्य्यारचितोपका(चा)रा” रघुः। उपकारश्च सहकारिभिः कारणस्य कार्य्योत्पादनार्थमानुगुण्यभेदः यथा दर्शादियागस्य प्रधानापूर्व्वसाधनेऽङ्गादीनां प्रयाजादीनां कलिकापूर्व्वसाधनद्वारा तदानुगुण्यम्। स च बौद्धैः कुर्व्वद्रूपतारूपस्य बीजादेरङ्कुरजनकत्वस्य सम्पादनरूपातिशयाधानमुच्यते सर्व्व॰ दर्श॰। “तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्। बीजस्यातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत; तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापातइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितम्।

उपकारक त्रि॰ उप+कृ–ण्वुल्। १उपकारकर्त्तरि। “आगन्तवोऽपि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते” हितो॰। स्त्रीत्वे टापि अतइत्त्वे उपकारिका। सा च २गृहपालये, ३पटनिर्म्मिते गृहे च। ४कारणमात्रे त्रि॰। “सर्वस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वच: स्यादुपकारक:” भाषा॰ णिनि। उपकारिन् उपकारके त्रि॰। “तदुपकारीणि शारीरकसूत्राणीति” वेदा॰ सा॰। “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि” दक्षः। स्त्रियां ङीप्।

उपकार्य्य त्रि॰ उप+कृ–ण्यत्। १उपकारयोग्ये। २राजालये, ३पटनिर्म्मितराजसदने च स्त्री टाप्। “तस्योपकार्य्या रचितोपका(चा)रा” रघुः। “तीरोपकार्य्यां गतमात्र एव” “मत्प्रतिविहितोपकार्य्यमार्य्यः” रघुः राजभवने “रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्य्याम्”। “उपकार्य्या राजसद्मन्युपकारचितेऽन्यवदिति विश्वोक्तेः ४उपचारव्याप्ते त्रि॰।

उपकिरण न॰ उप+कॄ–ल्युट् णि॰ इत्त्वम्। १व्याप्तौ २समन्तात् विक्षेपे च “आस्तृतारोत्किरणं वा” कात्या॰ २५,१०,२३। समीप्यादौ अव्ययी॰। ३किरणसामीप्यादौ अव्य॰।

उपकीचक पु॰ उपगतः कीचकम् अत्या॰स॰। विराटश्यालककीचकानुजे विराटसैन्यभेदे “समवेतेषु सर्व्वेषु तामूचुरुपकीचकाः। हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः”। ते च पञ्चाधिकशतमिताः कीचकत्वेनापि प्रसिद्धाः “एवं ते निहता राजन्! शतं पञ्च च कीचकाः। स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूतषट्शतम्” भा॰वि॰२२,२३अ॰।

उपकुञ्चि स्त्री उप+कुन्च–इ। कृष्णजीरके।

उपकुञ्चिका स्त्री उप+कुञ्च–ण्वुल् अतइत्त्वम्। १तुत्थायां

(इँते) २क्लृप्तेँ कायाञ्च । खार्थे कन् । ३कणजीरके ।

उपकुर्व्वाण पु० उपकरुते गुरोर्दक्षिणादानादिना उप+कृ-शानच् । समावर्त्तनयोग्ये खाध्यायग्रहणावधिकब्रह्मचर्य्यवति १ब्रह्मचारिणि "न पूर्व्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्व्वीत धर्म्मवित् । स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्व्वर्थमाहरेत्" मनुना स्नातएव गुरूपकारविधानेन ततः पूर्व्वमुपकारकर्त्तृत्वनिषेधेन चास्यैवोपकर्त्तृत्वाचयात्वम् । ब्रह्मचारी हि द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्वाणश्च । यो निरवधिमरणान्तम् उपनयनादूर्द्ध गुरौ वसति स नैष्ठिकः । यस्तु खाध्यायग्रहणान्तं गुरौवसन् गुरुणानुज्ञातः गुरोरुपकारं कृत्वा स्नानगार्हस्थ्यं करोति स उपकुर्व्वाणः । स्नातो दक्षिणा च मनुनोक्ता यथा "क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् । धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्" । आश्व० ग्र० ३,८,१,२ उ "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुद्धर्षणमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्य्याय च" "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव" । एकादश द्रव्याण्युक्तानि एतच्चोपलक्षणं गुरोरभिलषितं दद्यादित्यत्रैव तात्पर्य्यम् अत एव या० स्मृ० "गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया" तद्वरदानमेवोक्तम् "गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा स्नायात् तदशक्तौ तदनुज्ञयाऽदत्तवरोऽपि" मिता० । संज्ञायां कन् तत्रैव । "उपकुर्वाणकास्तु खाध्यायग्रहणार्थाः" छा० उ० भा० । ताच्छील्ये चानश् । २उपकारशीले त्रि० ।

उपकुल्या स्त्री उप+कुल-क्यप्-अमरा० नि० । १पिप्पल्याम् (पिपुल) अम० "हरिद्रोपकुल्याविषावेत्यादि" सुश्रु० तत्पर्य्यायगुणादि भा० प्र० दर्शितं यथा

"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा । उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात् तीक्ष्णतण्डुला । पिप्पली दीपनी वृष्या खादुपाका रसायनी । अनुष्णा कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरा लघुः । पित्तला रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममारुतान् । आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः । पित्तप्रशमनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिनी । पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदः कफविनाशिनी । श्वासकासज्वरहरी वृष्या मेधाग्निवर्द्धिनी । जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली । कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् । द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मते" । उपगतः कुल्याम् अत्या० स० । कुल्योपगते त्रि० । २सामीप्यादौ अव्ययी० । ३कुल्यासामीप्यादौ अव्य० ।

उपकुश पु० सुश्रुतोक्ते १मुखरोगभेदे । "मुखरोगाः सप्तस्वायतनेषु" इत्युपक्रम्य ओष्ठादीनि सप्तायतनानि उक्त्वा "दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुप्पुटको दन्तवेष्टकः शौषिरो महाशौषिरः परिदर उपकुशोदन्तवैदर्भो वर्द्धनोऽधिमांसो नाड्यः पञ्चेति" दन्तमूलगतानुक्त्वा "वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्योदन्ताश्चलन्ति च । आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतोगदः" । सुश्रुतः । "शङ्खोष्ठोभयतः कार्य्यं शिरश्चोपकुशे तथा" सुश्रु० । सामीप्यादौ अव्ययी० । २कुश इत्यर्थे ३कुशसामीप्ये च अव्य० । उपगतः कुशम् अत्या० स० । ४कुशोपगते त्रि० ।

उपकूप त्रि० उपगतः कूपं अत्या० स० । १कूपोपगते देशे सामीप्यादौ अव्ययी० । २कूपसामीप्ये ३कूप इत्यर्थे च अव्य० ।

उपकूल न० कूले कूलस्य समीपं वा अव्य० । १कूलेइत्यर्थे । २तीरसामीप्ये च अव्य० । "उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरवभूषणः" रघुः ततो भवादौ अण् "अव्ययो भावाच्चेति" पा० "परिमुखादिभ्य एवेति" वार्त्तिके नियमनात्त्र ञ्य । औपकूलः तद्भवादौ त्रि० ।

उपकृत त्रि० उप+कृ-क्त । १कृतोपकारे यस्योपकारः कृतस्तस्मिन् । भावे क्त । २उपकारे न० "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्" सा० द० । उपकृतमनेन इष्टा० इनि । उपकृतिन् येनोपकारः कृतस्तस्मिन् त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उपकृष्ण त्रि० उपगतः कृष्णम् अत्या० स० । १कृष्णोपगते उपादुद्व्यच्कत्वेऽपि गौरा० पाठात् नान्तोदात्तता । सामीप्यादौ अव्ययी० । २कृष्णसामीप्यादौ अव्य० । [समर्थे च ।

उपक्लृप्त त्रि० उप-क्लृप-क्त । १निर्मिते २विन्यस्ते ३उपभोगाय-

उपकोसल पु० कमलापत्ये ऋषिभेदे । "उपकोसलोह कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य्यमुवास" छा० उ० "उपकोसलोनामतः कमलस्यापत्यं कामलायनः" भा० ।

उपक्रम पु० उप-क्रम-घञ् न वृद्धिः । १उपायज्ञानपूर्वकारम्भे, २प्रथमारम्भे "ज्योतिरुपक्रमास्तु सर्वाध्यापक ऋषिः" "समानाञ्चाख्यायुपक्रमादन्तत्वं चानुपोध्य" पा० सू० । "तत्र च प्रतिकुर्व्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमात्" भा० व० २३५ अ० । "उपक्रमोपसंहारौ—ऐक-

स्तात्पर्य्यनिर्णये" वेदान्तिमते तात्पर्य्यनिर्णायके २हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्य्यं निर्णीयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम् । करणे घञ् ।३सामाद्युपाये "सामादिभिरुपक्रमैः" मनुः । "उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः" रघुः । कर्म्मणि घञ् । ४आरभ्यमाणे पु० तदादित्वविवक्षायाम् तदन्ततत्पुरुषस्य क्लीवता "नन्दोपक्रमं द्रोणः" भा० भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" रघुः । करणे घञ् । ५चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमण न० उप+क्रम–भावे ल्युट् । १आरम्भे करणे ल्युट् । २तत्साधने सुश्रुतोक्ते दीर्घायुष्ट्वादिज्ञानपूर्व्वकचिकित्सायाम् ३भूमिकायां स्त्री ङीप् । स्वार्थे कन् अत इत्वम् । उपक्रमणिका । ग्रन्थप्रस्तावने सुखबन्धे ।

उपक्रमणीय त्रि० उप+क्रम-अनीयर् । १आरम्भणीये । उपक्रमणे साधु–छ । २चिकित्साङ्गे दीर्घायुष्ट्वादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे । आतुरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्त्तव्यं तद्वेदके ३ग्रन्थे च । तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा । "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । आतुरमुपक्रममाणेन भिषजाऽऽयुरेवादौ परीक्षेत । सत्यायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटदीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति । गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते । गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते । शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः । मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे । अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः । द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ । नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः । यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे । ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम् । तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् । ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते । प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चविंशतिम् । अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः । चतुर्द्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्द्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरू । द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहौ भुजौ । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरू । मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले । अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम् । त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा । नयनत्रिभागपरिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः । कर्णावट्वन्तरं चतुर्द्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वैरङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्त्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ सारान् वक्ष्यामि । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्वसारं विद्यात् । स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण । अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा । महाशिरःस्कन्धदृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः । स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोप-

चितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । मृदुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः (अग्निशब्दे) स चतुर्व्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्व्वसाम्यादिति तत्र यो यथाकालमुपयुक्तमन्नं सम्यक् पचति स समः, समैर्दोषैः । यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्व्वीत विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्व्विरेकैश्च । एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च । जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्व्वतः पवनैस्त्रिभिः। ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः।

वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति । षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्रा विंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्धमीषत् परिहाणिर्य्यावत्सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्द्धं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते । तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्त्यृते च परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्व्वीत । भवन्ति चात्र । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् । अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्ज्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ।

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्शयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्ब्बल्यन्तु स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः। तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वविक्लवकरम् । सत्त्ववान् सहते सर्व्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना । राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः (प्रकृतिं शारीरस्थाने, भेषजं तत्तत्प्रकरणे) ।

सात्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्द्दिशेत् ।

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहूदकनि-

स्तोकतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वततरुर्मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः। आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः। उभयदेशलक्षणः साधारण इति। भवन्ति चात्र। समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः। दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः। न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्वजाहृताः। स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः। उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम्। आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः। सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा। केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि। य एवमेनं विधिमेकरूपं बिभर्त्ति कालादिवशेन धीमान्। स मृत्युपाशान् जगतोगदौघान् छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन"।

उपक्रान्त त्रि॰ उप+क्रम–क्त। १आरब्धे २विसृते यथार्थचि॰

उपक्रिया स्त्री उप+कृ–भावे श। उपकारे "तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया" मनुः।

उपक्रोश पु॰ उप–क्रुश–घञ्। निन्दायाम्। "नाहं बिभेत्युपक्रोशादधर्म्माद्वा सुरोत्तमः" भा॰ आ॰ १४५ अ॰ "राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा" रघुः अत्या॰ स॰। २उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे त्रि॰। अव्ययी॰। ३क्रोशसमीपे अव्य॰। भावे ल्युट् उपक्रोशनमप्यत्र। "वाग्दण्डपारुष्यैर्लोकोपक्रोशनैः" दशकु॰। "कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारी निराश्रया" हरि॰ १७६ अ॰। [स्त्रियां ङीप्।

उपक्रोष्टृ पु॰ उप+क्रुश–तृच्। १गर्द्दभे। २निन्दके त्रि॰।

उपक्लेश पु॰ उपक्लिश्नाति अनेन उप+क्लिश–करणे घञ्। मदादिषु। [घञ्पक्षे अप्। वीणानिनादे।

उपक(क्वा)ण पु॰ उप+क्वण–शब्दे "क्वणो वीणायाञ्च" पा॰ वा

उपचय पु॰ उप+चि–अच्। १अपचये हानौ। सामीप्यादौ अव्ययी॰। २निवाससमीपादौ, अव्य॰। ३उपगतः चयम् अत्या॰ स॰। ३चयं प्राप्ते त्रि॰। तत्पुरुषे उपादुद्द्वाच्कत्वादन्तोदात्तता।

उपक्षित् त्रि॰ उप+क्षि–क्विप्। समीपनिवासिनि। "यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वया इव" ऋ॰ ८, १९, ३३। [२तत्कार्य्योद्यसामर्थ्यं प्राप्ते च।

उपक्षीण त्रि॰ उप+क्षि–क्त तस्य न, दीर्घश्च। १अपचयप्राप्ते

उपक्षेप पु॰ उप+क्षिप–भावे घञ्। १आक्षेपे, "कर्णनासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्" दशकु॰। २समीपे निक्षेपणे च।

उपक्षेपण न॰ उप+क्षिप–ल्युट्। शूद्रस्वामिकान्नस्य विप्रकृते पाकार्थं समर्पणे। "उपक्षेपणधर्म्मेण यत्तु पाचयते द्विजैः। अभोज्यं तद्भवेदन्नम्" शाम्ब॰ पु॰। "उपक्षेपणधर्म्मेण शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणकृते समर्पणरूपेणेति" कल्पतरुः। २समर्पणमात्रे च।

उपखात अव्य॰ सामीप्यादौ अव्ययी॰ १खातसामीप्ये २खाते इत्यर्थे च। उपगतः खातम् अत्या॰ स॰। ३खातानुगते। उपादुद्द्वाच्कत्वेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेतिभेदः

उपग त्रि॰ उप+गम–ड। उपगन्तरि "ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः" मनुः। "त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः" भा॰ व॰ १४९ अ॰। "केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सर्वे" ज्यो॰ त॰।

उपगण त्रि॰ उपगतो गणो येन प्रा॰ ब॰ संख्यावचनत्वेऽपि "अबहुगणादिति" पा॰ निषेधात् न डच्। प्राप्तसमुदाये वर्त्ति तु चित्त्वात् अन्तोदात्तता स्यात्। अतस्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं डचो निषेधः। "डचातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वरभेदार्थमेव पर्य्युदासः" सि॰ कौ॰ स्थितम्।

उपगत त्रि॰ उप+गम–क्त। १स्वीकृते, २उपस्थिते, ३ज्ञाते ४प्राप्ते च "सर्व्वो हि नोपगतमप्यपचीयमानं वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति" माघः भावे क्त। ५प्राप्त्यादौ न॰ उपगतं प्राप्तिः शून्यत्वेनास्त्यस्य अच्। ६प्राप्तिसूचके पत्रे च (रसिद)। "धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" या॰ स्मृ॰। "उपगतं प्राप्तमिति यद्वा उपगतम् प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात्" मिता॰।

उपगति स्त्री उप+गम–क्तिन्। १प्राप्तौ २ज्ञाने ३स्वीकारे च

उपगन्तृ त्रि॰ उप+गम–तृच्। १प्राप्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च।

उपगम पु॰ उप+गम–भावे घञ् अवृद्धिः। १समीपगमने, २अङ्गीकारे ३ज्ञाने, च "सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्" मेघ॰। "व्याव ्योपगमात् कुमारी" न्वगघनोपगममप्यनेनमभ्युत्" । भावे ल्युट्। उपगमन

मध्यत । "यथा कर्म्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम्" भा० आ० १०२अ० ।

उपगम्य(त्य) अव्य० उप+गम—ल्यप् वा मलोपे तुक् । १समीपं गत्वेत्यर्थे । कर्म्मणि यत् उपगम्य । २सामीप्येन गम्ये त्रि० ।

उपगहन पु० ऋषिभेदे "महार्षिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताड़कायनः । तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणिः" भा० आ० ४अ० ।

उपगा पु० उप+गै—क्विप् । यज्ञे १उपगातरि ऋत्विग्भेदे । भावे अङ् । २उपगाने स्त्री "उपगादर्शनाच्च" कात्या० ६,७,२, "उपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते कर्कः ।

उपगातृ पु० उपगायति उप+गै—तृच् । यज्ञे उद्गातुः समीपे १गातरि ऋत्विग्भेदे "बृहस्पतिरुद्गाता विश्वेदेवा उपगातारः" तैत्ति० । "ऋत्विग्भ्यातिरिक्तानामुपगातृत्वमनुपलभ्यमानत्वादृत्विज एवोपगातारः" कात्या० ६,७,२, कर्कः । "स यदेवा उपरन्धन्ति संयिङ्क्ते वयोपगातार उपगायन्ति" शत० ब्रा० १२,२,२,२ । समीपगानकर्त्तरि त्रि० (दोयार) स्त्रियां ङीप् । [गन्तरि २स्तोकर्त्तरि ३ज्ञातरि च

उपगामिन् त्रि० उप+गम—णिनि स्त्रियां ङीप् । १समीप-

उपगिर (रि) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा० । १पर्व्वतसामीप्ये २पर्व्वते इत्यर्थे च । गिरिमुपगतः अत्या० स० । उत्तरदिक्स्थे गिरिसन्निकृष्टे देशभेदे पु० "प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् । अन्तर्गिरिञ्च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिञ्चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः" भा० स० २६ अ० । अन्तोदात्तोऽयम् ।

उपगीति स्त्री "आर्य्याद्वितीयकार्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते" वृ० र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे ।

उपगु त्रि० उपगतो गौरस्य कुस्तः गोस्त्र्योर्ह्रस्वः । १प्राम्(?)किरबादौ २गोपाले च "उपगोरिदम् अण् । औपगव तत्सम्बन्धिनि त्रि० । "सामीप्येऽव्ययी० । २गोः सामीप्ये अव्य० । [स्त्रियां गौ० ङीष् ।

उपगुध त्रि० उप+गुध—रोधने क । सामीप्येन रोधके ।

उपगुरु पु० उपगतः सादृश्येन गुरुम् अत्या० स० अन्तोदात्तः । तन्त्रोक्ते गुरुसदृशे उपदेशादिकारके । सामीप्यादौ अव्ययी० । २गुरोः सामीप्ये ३गुराविस्यर्थे च अव्य० ।

उपगूढ न० उप+गुह—भावे क्त । १आलिङ्गने "उपगूढानि सवेपथूनि च" कुमा० । "विभ्रमार्थमुपगूढमजस्रम्" माघः । कर्म्मणि क्त । २आलिङ्गिते त्रि० । ततः ऋश्या० चतुरर्थ्यां क । उपगूढक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उपगूहन न० उप+गुह—ल्युट् ओत्त्वम् । आलिङ्गने "परस्परं कुन्दाक्षमुपगूहनं पुनः" भा० व० ५अ० ।

उपगोह्य त्रि० उप+गुह—ण्यत् ऊत्त्वविधौ अच एव ग्रहणात् ऊत्त्वम् । १आलिङ्ग्ये, २गोप्ये च । भावे ण्यत् । २आलिङ्गने । पक्षे क्यप् उपगुह्यमप्यत्र ।

उपगौर त्रि० उपगतो गौरम् अत्या० स० । गौरवर्णोपगते उपादि द्व्यच्कत्वेऽपि गौरादिपर्य्युदासात् नान्तोदात्तता

उपग्रह पु० उप+ग्रह—अप् । १कारावन्धने, २वन्दीकरणे, ३उपयोगे, ४आनुकूल्ये च । कर्मणि घञ् । ५कारावद्धवन्द्याम् । उपगतो ग्रहं सादृश्येन अत्या० स० । ज्योतिषोक्ते ग्रहतुल्ये ज्योतिः पदार्थे राहुकेत्वादौ "ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋक्षाः परिषदां गणाः । एते चान्ये च बहवो घोराश्छिदिवचारिणः । परिवार्य्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह" भा० व० २२६अ० "उपग्रहाः राहुप्रभृतयः" नीलक० "सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ग्रमे विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यन्त्वष्टमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् । केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः । द्वाविंशतितमं कम्पस्त्रयोविंशश्च वज्रकम् । निर्घातश्चतुर्विंशमुक्ता अष्टावुपग्रहाः" ज्यो० त० उक्ते सूर्य्याक्रान्तनक्षत्रात् पञ्चमादिषु विद्युन्मुखादिसमाह्वयेषु ७नक्षत्रेषु । तत्फलञ्च "प्रस्थाने विपदः प्रोक्ताः सर्वकार्य्येषु सर्वदा क्रूरेषु समायोगे यस्योपग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्वाऽथ रणादपि ज्यो० त० । ८उपग्रहणशब्दार्थे च ।

उपग्रहण न० उप+ग्रह—ल्युट् । १सामीप्येन ग्रहणे २स्वीकारे "वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" रामा० कात्यायनोक्ते आज्याधारकरणभेदे । "एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम्" कात्या० १,१०,६, "दक्षिणहस्तस्थस्य साज्यस्रुकद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनास्कन्दनावरणार्थं सव्यहस्तस्थीतवेदेनाधारकरणमुपग्रहणमुच्यते" कर्कः । अप् उपग्रहोऽप्यत्र । "न सव्येन वेदोपग्रहः" तत्रैव कर्कः ।

उपग्राह पु० उप+ग्रह—णिच्-अच् । १उपढौकने उपहारे (भेटदेओया) कर्म्मणि घञ् । २उपहारद्रव्ये देये "उग्रावधानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून्" भा० स० ५१अ० "उपग्राह्यान् उपहारान्" नीलक० ।

उपग्राह्य त्रि० उप+ग्रह—णिच्-यत् । समीपे ग्राहयितुमुपस्थाप्ये १उपढौकनीयद्रव्ये(भेटी) भावे यत् । २उपहारे न० ।

उपघात पु० उप+हन—घञ् । १नाशने, २कर्म्मायोग्यतासम्पादने

"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः। उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति" मीमां॰ का॰। "बीजदोषोपघातेन पश्चे दोषमनुपागते" या॰ स्मृ॰। ३अपकारे। "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" मनुः। ४इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यजननासामर्थ्ये च "तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषा॰। इन्द्रियाणामुपघातश्च एकादशेन्द्रियभेदेन बाधिर्य्यादिभेदात् एकादशविधः। अशक्तिशब्दे ४७२पृ॰ विवृतिः। करणे घञ्। ५रोगे ६पापसमूहे च "रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति" अष्टाभिः संस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति" हारीतः "उपघातः पापसङ्घः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपपातकजातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपपापपञ्चकसंघः" सं॰ त॰ रघु॰ "पाणिना सेचनेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः। हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते" गृह्यसंग्रहोक्ते ७होमभेदे। "अनुपस्तीर्य्येत्यनेन स्रुचि अवत्तरायत्तं पञ्चावत्तं वा घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति सेचनादिना सकृद् गृहीत्वा होमः" प्र॰ त॰ रघु॰। "चरौ तु बहुदैवत्यो होमः, स्यादुपघातवत्" छन्दोग॰।

उपघातक त्रि॰ उप+हन-ण्वुल्। १नाशके २पीडके च काकशब्दस्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आलङ्कारिकाः "पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः" भा॰ आ॰ ७२अ॰ "कथं सक्तून् पहास्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः" भा॰ आश्व॰ ६० अ॰।

उपघातिन् त्रि॰ उप+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् १नाशके २पीडके च "यस्य पातयेन्मर्म्मशिरास्नायुसन्धीनां चानुपघाति" सुश्रु॰।

उपघ्न पु॰ उप+हन-घञर्थे-क। आधारे आश्रये "छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" रघुः "पिपासयाद्रिगुहोपघ्नान्" भट्टिः।

उपच(ज) त्रि॰ उपचिनोति उपजायते वा उप+चि-जन-वा ड। चान्तपाठे वृद्धिकारके जान्तः अनन्तरजाते। "ब्रीहिमयो वा एतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेतेन भूयांसौ करोति" शत॰ ब्रा॰ १,१,१,१०। भाष्यकृता तु अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उपचिनोति उपचम् अल्पमाषपिष्टेन मिश्रितं ब्रीहिपिष्टं लिचतुरमामात् आरोपितम् उपचितं बहु भवतीति" व्याख्यातम्

उपचक्र पु॰ उपगतः सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्या॰ स॰। चक्रवाकसदृशे पक्षिभेदे "भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्त्रिणः" भा॰ व॰ १५८अ॰। "चकोरैरुपचक्रैश्च पिञ्जिभिर्जीवजीवकैः" भा॰ १७८अ॰। तत्पुरुषे उपादूद्व्यच्कत्वादन्तोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी॰। २चक्रस्य सामीप्ये ३चक्रे इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न॰ उपगतश्चक्षुर्दर्शनानुगुण्यार्थम् अत्या॰ स॰। उपनेत्रे (चसमा) काचादिनिर्म्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे

उपचतुर त्रि॰ उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा॰ ब॰ गतलोपः डचोबाधकोऽच्। १चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य सामीप्यादौ अव्ययी॰। २तत्सामीप्यादौ अव्य॰।

उपचय पु॰ उप+चि-भावे अच्। १वृद्धौ २उन्नतौ "स्वस्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे" माघः। "तदेतेषामात्मपुत्राणां प्राणोपचये भवन्तः प्रमाणम्" हितो॰ "षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तम्" सुश्रु॰। "षडेकादशलाभाश्च लग्नादुपचयाः स्मृताः" इति ज्योतिषोक्ते ३लग्नात् षष्ठादिस्थानेषु च। [च।

उपचरित त्रि॰ उप+चर-क्त। १उपासिते २लक्षणया बोधिते

उपचर्म्म(न्) अव्य॰ चर्म्मणः सामीप्यादौ अव्ययी॰ वा अच्समा॰। १चर्म्मसमीपे २चर्म्मणोऽत्यर्थे च उगतश्चर्म्म अत्या॰ स॰। नान्तः। चर्म्मोपगते त्रि॰ स्त्रियां वा डाप् मनन्तत्वात् ङीप्।

उपचर्य्य त्रि॰ उप+चर-कर्म्मणि यत् ततः उपशब्देन चरतेत्यादिवत् सुप्सुपेति समासः सोपसर्गात्तु यदेव स्यात्। १सेवनीये "ते च वैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत"। उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः" मनुः "अग्निवच्चोपचर्य्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम!" भा॰ अनु॰ ८अ॰। २चिकित्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३चिकित्सायाम् ४सेवने च न॰ [हला॰

उपचर्य्या स्त्री उप+चर-भावे क्यप्। १सेवने २चिकित्सायां

उपचाकु त्रि॰ उप+चक प्रतीघाततृप्त्योः उण्। १प्रतिघातके २प्रीते च ततः बाह्वादि॰ अपत्यार्थे इञ्। औपचाकवि तदपत्ये पुंस्त्री॰।

उपचायिन् त्रि॰ उपचिनोति उप+चि-णिनि स्त्रियां ङीप्। उपचयकारके वृद्धिकारके। "इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य योधय" भा॰ आश्व॰ ७६अ॰।

उपचाय्य पु॰ उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि-आधारे ण्यत्। यज्ञे इष्टकादिनिर्म्मिते अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे "कथाभीरमसे नितरामुपचाय्यवतां शुभे!" भट्टिः।

उपचार पु॰ उप+चर-घञ्। १चिकित्सायां, २सेवायां, "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्"। "उपचाराञ्जलिखिन्न-

हस्तया” रघुः। ३व्यवहारे, “स्मृतेः उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च” मव० भा०भूरिप्रयोगः अविमृश्य शब्दे ३५१ पृष्ठे दर्शितः। ४उत्कोचे ५लक्षणया शक्यार्थत्यागेनान्यार्थबोधने ६अयथार्थवाक्येन सन्तोषकरणे च “उपचारपदं न चेदिदमिति” कुमारः ७धर्म्मानुष्ठानमात्रे “वैश्यशूद्रोपचारञ्च” “व्रतचर्य्योपचारञ्च” मनुः। “प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ” कुमा०। चरणे च। ८पूजासाधने द्रव्यभेदे “सम्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत्” रघुः पूजाङ्गोपचाराश्च नानाविधाः तत्र सर्वोपचारमन्त्रास्तु श्रीतारपूर्व्वाः, कल्पयामि नमः इत्यन्ताः कार्य्याः। “सिद्धयामले “श्रीतारञ्च मुखे कृत्वा देवस्य भुवनेश्वरि! कल्पयामि नमः पश्चादुपचारेष्वयम् विधिरिति” इत्युपक्रम्य तन्त्रसारे “चतुःषष्ट्युपचाराः दर्शिताः यथा आसनारोपणम् १। सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २। मज्जनशालाप्रवेशनम् ३। मज्जनमणिपीठोपरिवेशनम्४। दिव्यस्नानीयमुद्वर्त्तनम् ५। उष्णोदकस्नानम् ६। कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेचनम्७। धौतवस्त्रपरिमार्ज्जनम् ८। अरुणदुकूलपरिधानम्९ अरुणदुकूलोत्तरीयम्१०। आलेपमण्डपप्रवेशनम्११। आलेपमणिपीठोपवेशनम्१२। चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्यगन्धसर्वाङ्गानुलेपनम् १३। केशभारस्य कालागुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुहरीपुन्नागकह्लारयूथीसर्वर्त्तुकुसुममालाभूषणम् १४। भूषणमण्डपप्रवेशनम् १५। भूषणमणिपीठोपवेशनम् १६। नवमणिमुकुटम् १७। चन्द्रशकलम्१८। सीमन्तसिन्दूरम् १९। तिलकरत्नम् २०। कालाञ्जनम् २१। कर्णपालियुगलम्२२। नासाभरणम् २३। अधरयावकम् २४। प्रपदभूषणम् २५। कनकचित्रपादुका २६। महापादुका२७। मुक्तावलिः२८ एकावलिः २९। देवच्छन्दः ३०। केयूरयुगलचतुष्टयम्३१। वलयावलिः ३२। ऊर्म्मिकावलिः ३३। काञ्चिदाम३४ कटीसूत्रम्३५। शोभाख्याभरणम्३६। पादकटकम् ३७। रत्ननूपुरम् ३८। पादाङ्गुलीयकम् ३९। एककरे पाशः ४०। अन्यकरे अङ्कुशः ४१। पूर्णेक्षुचापम् ४२। अपरकरे पुष्पवाणाः ४३। श्रीमन्माणिक्यपादुका ४४। स्वसमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४५। कामेश्वरपर्य्यङ्कोपवेशनम् ४६। अमृतासवचषकम् ४७। आचमनीयम् ४८। कर्पूरवटिका४९। आनन्दोल्लासः५०। विलासहासः५१। मङ्गलारात्रिकम् ५२। श्वेतच्छत्रम् ५३। चामरयुगलम् ५४। दर्पणः ५५। तालवृन्तम् ५६। गन्धः५७। पुष्पम् ५८। धूपः ५९। दीपः ६०। नैवेद्यञ्च ६१। एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणामभावे तन्मन्त्राञ्जपः। तदुक्तं नवरत्नेश्वरे। “चतुःषष्ट्युपचाराणामभावे तन्मन्त्रं जपेत्। तत्तदेव फलं विन्देत् साधकः स्थिरमानसः”। “आचमनीयं प्रदातव्यमुपचारान्तरान्तरे” तन्त्रसा० तानि च त्रीणि “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” नरसिंहपु०तेन चतुःषष्टिपूरणम्। एतच्च श्रीविद्याप्रकरणीयत्वात्तद्विषयम्। अन्यत्र यथागमं कल्पनीयम्। मन्त्राचार्य्येण तु स्तोत्रच्छलेन अन्यविधाः चतुःषष्ट्युपचारा दर्शिता विस्तरभयान्न ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽवसेयाः। अथाष्टादशोपचाराः। “आसनम् १स्वागतम् २ पाद्यम्३ अर्घ्यम् ४ आचमनीयकम् ५। स्नानम् ६ वस्त्रोपवीतञ्च७ भूषणानि च सर्वशः ८। गन्धम् ९ पुष्पम् १० तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अन्नञ्च १३ तर्पणम्१४ माल्यानुलेपनञ्चैव १५ १६ नमस्कारविसर्ज्जने १७ १८। अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्”। अथ षोड़शोपचाराः। “पाद्यमर्घ्यन्तथाचामं स्नानं वसनभूषणे। गन्धं पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनन्ततः। ताम्बूलमर्च्चने स्तोत्रं तर्पणञ्च नमस्क्रियाम्। प्रयोजयेत् प्रपूजायामुपचारांस्तु षोड़श” अथ दशोपचाराः। “पाद्यमर्घ्यं तथाचामो मधुपर्काचमौ तथा। गन्धादयोनिवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्। अथ पञ्चोपचाराः। “गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च। अखण्डं फलमाप्नोति चैवं लभते ध्रुवम्” तन्त्रसा० विधानपा० विष्णुविषये अन्यविधा षोड़शोपचारा दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्रसहिता मत्कृततत्त्वचादानादिव्रतौ २२८पृष्ठे दर्शिताः। का०ख० “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमं स्नानवसनाभरणानि च। गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा” एवं षोड़शोपचाराः पठिता भक्तिभेदात् भेद उह्येयः। तत्रासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० “आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा”। (वाक्तारात् रजताद्यासनम्)। “पाद्यार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत्। तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत्”। (अर्घ्यमर्घ्य शब्दे उक्तम्)। “उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम्। आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिष्यते। तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत्। स्वर्णरक्तोदकं स्नानं कर्पूराद्य

विशोषितम् । तैजसैः कांस्यपात्रैर्वा यत्नेनाथ प्रदापयेत् । यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् । नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” नरसिं०पु० । “कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात सर्वेभ्य एव हि । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चेलकम् । तत् पूर्व्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं मलिनं जीर्णं छिन्नं मालाद्यवलिङ्गितम् । परकीयं चाखुदष्टं सूचीविद्धं तथोषितम् । उपकेशं विधूतञ्च श्लेष्मसूत्रादिदूषितम् । वर्जयेत् सोपयोगे च यत्नादावुपयोजने” । (उपकेशं केशेन सह वापितम्) । “पताकाध्वजवस्त्रादौ सूतं वस्त्रं नियोजयेत् । ग्रैवेयकादि संसक्तं सौवर्णं राजतञ्च वा । निवेदयेत्तु देवेभ्यो मान्यतैजससम्भवम् । चामरः पान पात्रञ्च गण्डुको दर्पणेव च । पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभूषणम्” । गन्धविशेषो गन्धशब्दे वक्ष्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्तवाक्यस्य तत्तात्पर्य्याविषयार्थान्तरपरत्वकल्पनेन छलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । छलस्य सामान्यलक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ० सू० वृत्त्योर्दर्शितानि यथा । “वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्” सू० । “अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुरुषत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानं, वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्” वृ० । “तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च” सू० । “धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्” सू० । “धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतररूपतया च शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः, एवं अहं नित्य इति शब्दाः प्रयुक्ते अनुकल्पादुत्पन्नस्य अयं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम् । न च क्लिष्टलाक्षणिकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्” ।

उपचार्य्य त्रि० उप+चर–कर्मणि ण्यत् । १सेवनीये २चिकित्सनीये च भावे ण्यत् । ३चिकित्सायां हेम० ४सेवायाञ्च न० ।

उपचित् त्रि० उपचिनोति देहम् उप+चि–क्विप् । देहवर्द्धके श्लीपदादौ “अपचितो बलासस्यार्शस उपचितामसि” यजु० १२,९७ । “उपचितः अयुग्गण्डश्लीपदादयः” वेददी० ।

उपचित उप+चि–क्त । १समृद्धे “मृगवयोगवयोपचितं वनम्” रघुः । २दिग्धे च मेदि० ३लेपनादिना वर्द्धिते निदिग्धे अमरः ४समाहिते हेम० ५सञ्चिते च “प्रचलतात्मोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्” हारीतः । “उपचितं सञ्चितम्” प्रा० त० रघुनन्दनः । [२उन्नतौ च ।

उपचिति स्त्री उप+चि–भाव-विभावे वा भावे क्तिन् । १वृद्धौ

उपचित्र न० “उपचित्रमिदं ससयालगौ” वृ० र० उक्ते १समवृत्तवर्णवृत्तभेदे । “विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्” तत्रोक्ते अर्द्धसमे २वर्णवृत्तभेदे च । ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च” धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । भा० आ० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा । मूषिकपर्ण्याम् (उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २स्वातौ ३हस्तायाञ्च । राशिचक्रे तयोश्चित्रानुगतत्वात्तथात्वम् । ४दन्तीवृक्षे राजनि० “द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिह” इत्युपक्रम्य “दशाष्टमनवमं यदि लघिता उपचित्रा नवमे परयुक्ते” वृ० र० उक्ते षोडशमात्रात्मके ५मात्रावृत्तभेदे च ।

उपचेय त्रि० उप+चि–कर्मणि यत् । अङ्कुशादिना विनाम्य चयनीये पुष्पादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+छदि–णिच् भावे ल्युट् । सान्त्वेन प्रार्थने (फुसलान) “तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मामुपयोक्ष्य उपच्छन्दनैरेव स ते दापयितुं प्रयतिष्यते” दशकु० । २उपमन्त्रणे च “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति” सि० कौ० ।

उपच्यव पु० उप+च्युङ्–गतौ भावे अप् । स्थानात् निर्गमे । “यत्र नार्य्यपच्यवमुपच्यवञ्च शिक्षते” ऋ० १,२८,३ । “शालाया निर्गमनमुपच्यवम्” भा० ।

उपजन न॰ उपजायते जन–घञ् । स्त्रीपुंसयोगेन जायमाने देहे । "नोपजनं चरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः" छा॰उ॰ । "मनसैव नोपजनं चरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायते इत्युपजनम् आत्मभावेन चात्मसामीप्येन वा जायते इत्युपजनमिदं तच्च चरन्" भा॰ । भावे घञ् अवृद्धिः । २स्तोमादि वृद्धौ पु॰ । "तत्रोपजनस्ताह्यवर्जमग्ने स्तुतानाम्" आश्व॰श्रौ॰८.१,१५ "तत्र स्तोमवृद्धावुपजनस्थानमुच्यते नारा इ॰ "स्तोमातिरेके स्तुतचस्त्रोपजनः" ६,७,१ "तदा स्तुतचस्त्रयोरुपजनोभवति" नारा॰इ॰ । ३उत्पत्तिमात्रे च "योगोहि प्रभवाप्ययौ" कठोप॰ भाष्ये योगोहि प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्म्मकौ" इति उक्तम् ।

उपजप्य त्रि॰ उप+जप–कर्म्मणि अर्हार्थे यत् । भेदनीये उपपूर्व्वकाज्जपतेर्भेदार्थकत्वात्तथात्वम् । "उपजप्यानुपजपेद् बुध्येतैव च तत्कृतम्" मनुः । [जरासामीप्ये ।

उपजरस अव्य॰ जरायाः समीपम् अच् समा॰ जरसादेशश्च ।

उपजला स्त्री उपगतो जलम् अत्या॰स॰ । यमुनापार्श्वस्थे नदीभेदे "जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम्" भा॰व॰१२०अ॰ ।

उपजल्पिन् त्रि॰ उप+जल्प–णिनि । उपदेशके । "अनाहूतोपदिष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः कर्ण ! मया त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा॰आ॰१२६अ॰ ।

उपजाति स्त्री "अनन्तरोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम" वृ॰र॰ उक्ते वर्णवृत्ते विभिन्नजातिद्वय पादद्वययोगात् चतुर्द्दशप्रकारभिन्ने छन्दोभेदे । यथा उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः पादद्वयादियोगे १४ भेदाः । तत्र चतुश्चरणप्रस्तारे १६भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्तन्नामभाक् शिष्टा चतुर्दश उपजातिसंज्ञाः । दिङ्मात्रं दर्श्यते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ । इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ । इ इ इ उ । उ उ उ इ । इ उ उ इ । उ इ उ इ । इ इ उ इ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ इ इ इ इ । अत्राद्यन्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धतया तद्भिन्नानां चतुर्द्दशानां भिन्नजातीयचरणद्वयसम्बन्धयोगात् उपजातित्वम् । यथा "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यादि" रघुः । एवं वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि । यथा "इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः तुल्यसंख्याक्षरस्य पादयोरेवोपजातित्वमिति न नियमः किन्तु भिन्नसंख्याक्षरयोः पादयोरपि । "रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्म्मिकम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्त्तिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्" इति पद्ये शार्द्दूलविक्रीडितेन १९ ऊनविंशत्यक्षरपादकेन सह २१ एकविंशत्यक्षरपादक स्रग्धरायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं "म- हिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे" इति देवीमा॰ अनुष्टुब्बृहत्योः सङ्करादुपजातित्वम् ।

उपजानु अव्य॰ जानुनः समीपम् अव्ययी॰ । जानुसमीपे । "भीष्मोधनुष्मानुपजान्वरत्निः" भट्टिः । तत्र प्रायभवेऽर्थे ततः ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । औपजानुक तत्रप्रायभवे त्रि॰ "पाणी यस्यौपजानुकौ" भट्टिः ।

उपजाप पु॰ उप+जप–घञ् । १भेदे, अनैक्यसम्पादके व्यापारे । "उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि" माघः "तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रासरन् परोपजापाः" दशकु॰ । २उपांशुजपे च ।

उपजापक त्रि॰ उप+जप–ण्वुल् । १भेदके "घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान्" मनुः । [भेद्ये ।

उपजापसह त्रि॰ उपजापं भेदं सहते सह–अच् । भेदार्हे

उपजिह्वा स्त्री उपगता ऊर्द्ध्वमुखो जिह्वा यस्याः । १काकीभेदे । प्रा॰स॰ । २उपरिस्थायां जिह्वायाञ्च (आलजिभ्) "उपजिह्वास्थिकौ वायू" कायविभागे या॰स्मृ॰ । सुश्रुतोक्ते मांसदोषजे ३रोगभेदे "अधिमांसार्व्वुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीमांससङ्घातौष्ठप्रकोपगलगण्ड गलगण्डमालाप्रभृतयोमांसदोषजाः" स च सप्तसु मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जिह्वागतमुखरोगभेदः । मुखरोगविभागे" सुश्रु॰ । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलासउपजिह्विकेति च इत्थं विभज्य "जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति" लक्षितः । अत्र स्वार्थे कन् । "उपजिह्विकां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्" सुश्रु॰ । उपजिह्वेव इवार्थे कन् । ४कीटभेदे स्त्री॰ शब्दा॰ कण्टकाद्वतनतुल्यत्वात्तथात्वम्

उपजीक त्रि॰ उ+जीव–क्विप् स्वार्थे कन् वलोपः । उपजीवके "उद्भवन्ति उपजीका समुद्रादधिभेषजम्" अथ॰२,३,४,

"उपजीका आविशन् समन्युदकम्" । ६,१००,२,

उपजीव त्रि० उपगतो जीवं जीवनम् अत्या० स०। जीवनोपगते । "उपजीवाःस्थो जीव्यासम्" अथ० १९,६९,२, उपाद्द ह्रस्वकत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदात्तोऽयम् ।

उपजीवक त्रि० उप+जीव–ण्वुल् ।१उपजीवनोपायवति "स्तवकाः शैलुभेत्तारः परकुत्स्य पजीवकाः । अश्नतश्चात्र विज्ञाया ते वै निरयगामिनः" भा० अा० २२अ०। उपजीव्यतया २इतराकाङ्क्षके २प्रयोज्ये "उपजीव्योपजीवकभावः" न्यायप्र० उपजीव्यशब्दे विवृतिः ।

उपजीवन न० उप+जीव–करणे ल्युट् । १जीविकायाम् । "अलियस्तैतदेवाङ्गधर्मं कृष्णोपजीवनम्" भा० व० २१अ० । "उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्" भा० व० २१ अ०। भावे ल्युट् । २इच्छाद्यर्थमाश्रये "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोनिन्दितार्थोपजीवनम्" या० स्मृ० "आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम्" भा० ष० ७६अ०।

उपजीवनीय त्रि० उप+जीव–कर्मणि अनीयर् । इच्छाद्यर्थमाश्रयणीये "सत्र वा अस्यै बहुलतया ओषधयस्तदस्या उपजीवनीयतमम्" शत० ब्रा० १,२,२,१०, "रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत" १,२,५,११,

उपजीविका स्त्री उपजीव्यति उप+जीव–करणे कर्तृत्वोपचारात् ण्वुल् अत इत्वम् । जीवनोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् त्रि० उप+जीव–णिनि । १आश्रिते २इच्छाद्यर्थमाश्रयके च "श्रीमकान्तैर्गुणैः स वभूवोपजीविनाम्" रघुः। "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयोन शिलाम् तारयेच्छिलाम्" "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः" मनुः । स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य त्रि० उप+जीव–ण्यत् । १आश्रये । २ज्ञानसत्ताद्यर्थम् आश्रयणीये "अलमुपजीव्यानां मान्यानां वाक्यकटाक्षनिक्षेपेण" सा० द०। "उपजीव्यगुणाच्च विंशतेर्हि गुणोदमः" वा० स्मृ० । "उपजीव्यबाधस्य" शब्दचि०। उपजीव्यत्वञ्च सत्ताप्रयोजकत्वम् ज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वमपरस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञानप्रयोजकत्वम् तदधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयोगानुसारे बोध्यम् । [उपजीषणमप्यत्र न० ।

उपजोष पु० उप+जुष–प्रीतौ घञ् ।१प्रीतौ २सेवने च । ल्युट् ।

उपजोषम् अव्य० उप+जुष–प्रीतौ वा० अम् । १प्रीतौ १कल्याणे २यथाकाममोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ "यथोपजोषं सर्वत्र जनश्चिक्रीड भारत" । भा० आ० ११२अ०। "यथोपजोषं विहितैर्हि कृष्णा" भा० आ० १९९अ० अत्र सर्वत्र उपजोषशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि भवितुमर्हति । उप–सामीप्ये जोषम् मौनम् । ४सामीप्येन मौने च "किमिदमुपजोषमास्यते" शकु० ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्मणि अङ् । विनोपदेशेन स्वयमुद्भाव्ये १प्रथमं ज्ञायमाने । उपज्ञाशब्दस्य तु तदादित्वविवक्षायाम् उत्तरपदस्थस्य तत्पुरुषे क्लीवता । "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" सि० कौ० । "अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः" रघुः । "कैकय्युपज्ञं वत वह्वनर्थम्" । भट्टिः भावे अङ् । २आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्रो न क्लीवता

उपज्ञात त्रि० उप+ज्ञा–क्त । विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे ।

उपज्योतिष न० उपगतं साहश्येन ज्योतिषम् अत्या० स० । ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि गणिताद्विशास्त्रे ।

उपढौकन न० उप+ढौक-भावे ल्युट् । १उपहारे राजादेः संतोषार्थं द्रव्यादिप्रापणे (भेटदेओया) कर्मणि ल्युट् । २उपस्थियमाणे उपायनद्रव्ये ।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्या० स०। शिवोक्ततन्त्रसदृशे शिष्यविहिते तन्त्रभेदे तच्च वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा "शैवोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अद्भुतानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । न संख्यातानि तान्यत्र अथ विज्ञैर्महात्मभिः । सारात् सारतराण्येव सङ्ग्रहातानि निबोधतेति" ।

उपतप्त त्रि० उप–आधिक्ये–तप–क्त । सन्तप्ते । "वातोपतप्तोऽपि भर्त्तुं न स प्रभुः" नैष० ।

उपतप्तृ त्रि० उप+तप–वा० भावे तृच् ।१सन्तापे। अमरे भावप्रकरणे "स्मारः सर्वःस्यादुपतप्तेति" पाठात् भावे एव तृच् इति क्षीरस्वामी । तेन शब्दकल्पद्रुमे तापकपर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव । कर्त्तरि तृच् स्त्रियां ङीप् । २तापके ३रोगादौ च ।

उपताप पु० उप+आधिक्ये तप–आधारे घञ् । १त्वरायां भावे घञ् ।२सन्तापे वाचस्पतेरन्त्य ३रोगे मेदि० । करणे घञ् ४अशुभे ५पीडने च रत्नावली । "दीक्षितानुपतापे" आश्व० श्रौ० ६,९,१, पुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् यथा तथा-

विघाकरक्तपित्तवातशोणिताम्लीकाप्रभृतीनापादयति" सुश्रु०। "मानसागन्तुभिर्व्याधिरुपतापैः प्रपीड़ितः "वक्ष्योपतापैश्च भवेद्विशेषशिरोऽभितापः समीरणेन" सुश्रु०। [जनके।

उपतापक त्रि० उप+आधिक्ये तप-णिच्-ण्वुल्। सन्ताप

उपतापन त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिच् ल्यु। सन्तापके।

उपतापिन् त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिनि। १सन्तप्ते २रोगिणि च। "गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः" मनुः "उपतापी रोगी" कुल्लू०। णिच्-णिनि। ३सन्तापकारके। "दातापरेभ्यो न परोपतापी" भा० आ० ११अ०। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

उपतारक त्रि० उप+तॄ णिच्-ण्वुल्। सन्तारके।

उपतिष्य न० उपगतं तिष्यम् अत्या० स०। पुष्यसमीपगे १पुनर्वसुतारके २अश्लेषानक्षत्रे च तयोः नक्षत्रचक्रे पुष्योपगतत्वात् तथात्वम्। उपाद्य् द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तोऽयम्।

उपतीर अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी०। तीरसामीप्यादौ आद्युदात्तता एवम् उपतूल उपमूल उपग्राम उपाख इत्यादि तत्तत्सामीप्यादौ अव्य०। अव्ययीभावे आद्युदात्तत्व

उपतैल त्रि० उपगतस्तैलम् अत्या० स०। अभ्यक्ततैले उपाद्व्यच्कत्वादन्तोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीष्

उपत्यका स्त्री उप+अधार्थे त्यकन् त्यकनो निषेधात् नातइत्वम्। पर्वतस्यासन्नायां भूमौ। "मलयाद्रेरुपत्यका" रघुः। "प्राप्तामतापतद्दिवेदुपत्यकासु" माघः। "कान्ततरेयं मन्थपाषाणवत्युपत्यका" दशकु०।

उपदंश पु० उप+दन्श-कर्मणि घञ्। १मद्यपानरोचके (चाटनी) भक्ष्यद्रव्ये, २भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च। "तप्तानुषिते च तथा हित्वानुपदंशान्नुपपाद्य" दशकुमा०। भावे घञ्। ३संदशने (कामडान) "दिदङ्क्षौ उपदंशेच्छावतीति" माघ टीकायां मल्लि०। कर्मणि घञ्। ४समष्ठिलवृक्षे ५शिग्रुवृक्षे च पु० राजनि०। ६उपस्थरोगभेदे (बाघी) (गरमि) तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनादर्द्दनात्कराभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनादवपीड़नाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते। स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः। तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता मरुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः। पैत्तिके ज्वरःश्वयथुः पक्वोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च। श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च। रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित्। सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं चेति"। एतद्व्याख्यानच्छलेन भावप्र० उक्तं यथा "तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टनिदानमाह"। हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्वात्युपसेवनाद्वा। योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः"। हस्ताभिघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तयोर्घात स्थानत्वेनानुक्तोऽपि मेहने नखदन्तघातो मदनवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे। "शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रसः। रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"। कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः। उत्कलादौ स्त्रियो दुष्टयोनयो भवन्ति। ताभिर्वा मेहने, नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशयोनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा वातादिकृताद्वा योनिदोषात्। विविधापचारैः। दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः आगन्तुजश्चेति। तत्र वातिकस्य पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह। "सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम्। पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"। व्यवस्येत् जानीयात् पीतैः रक्तैर्वेति विकल्पः। श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह। "सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन। नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"। असाध्यमाह। "विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तम्"। विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं खादितं मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम्। उत्पन्नमात्रस्य चिकित्सायाअकरणे दोषमाह "सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः। कालेन शोफकृमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"। विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः। लिङ्गार्शसमाह "अङ्कुरैरिव संजातैरुपर्य्युपरि संस्थितैः। क्रमेण

जायते वर्त्तिं लाक्षचूड़ाभिकोपमा। कोषस्याभ्यन्तरे सक्थौ सर्वशश्चिगतापि च। सवेदनः पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा। लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे”। लिङ्गं वर्त्तैः स्थानम्। कोषाभ्यन्तरे अण्ड-कोषाभ्यन्तरे। सक्थौ लिङ्गरन्ध्रसक्थौ सर्वशश्चिगता सर्व-सर्वयोः सन्धिगता”। तच्चिकित्सादि सुश्रु० चिकि० १९अ०। “उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः” इत्यादि उक्तम्

उपदर्शक पु० उप+दृश-णिच्-ण्वुल्। १द्वारपाले। २दर्शयि-तरि त्रि०उप सामीप्ये दृश-ण्वुल्। समीपस्थतया द्रष्टरि ३साक्षिणि। तस्य साक्षात्सुकृतित्वाभावादुपद्रष्टृत्वम्।

उपदश त्रि० ब०व० दशानां समीपवर्त्तिनः ब०व्री० डच् समा०। दशसंख्यासमीपवर्त्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ्। १उत्कोचे, २उपढौकने च। “तदस्मिन् डङ्गायवाभ्युत्कोपदा दीयते” पा० तदभिहि-तोऽभावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः” ३उपस्थियमाणे द्रव्ये च। “उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्” “अन्येतरा आनपदोपदाभिः” “प्रथमं पूजानुपदाञ्जलेन” रघुः। भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न०। स्वार्थे कन्। तत्रैव उत्कोचे च। उपदा+अभूततद्भावे भूवादौ च्वि। उप-दीभूतः उपदीकृतः “तस्य रत्नमुपदीकृतं क्षमाः” माघः। उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्विप्। उपदाऽऽद्यदातरि त्रि० “दक्षोबानुरुषं समावोपदाम्” ऋ० २०,९, “उपदाम् उपदानदातारम्” वेददी०

उपदानवी स्त्री सर्भानुदानवस्य प्रभानामकन्यायाः पुलोम्नः कन्या-भेदे। “स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुताल-यम्। उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्वणी”। हरि०३अ० “उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलविलात्मा-न्। कुशलपण सुभ्रन्तं प्रवीरमनघं तथा” हरि० ३२अ०।

उपदि(श)श् अव्य० दिशि, दिशोः समीपं वा वा अच् समा०। १दिगीत्यर्थे २दिशोः सामीप्ये च०उपगता दिशौ प्रा० समा० इत्वन्तत्वात् टाप्। दिशोर्मध्यवर्त्तिन्यां विदिशि कोणे स्त्री“आवृण्वन् सर्वतोव्योम दिशश्चोपदिशस्तथा” भा० व० १७१ अ०।

उपदिश पु० “भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे। शिशु-पालो दमघोषोरैभ्योऽथोपदिशो बली” हरिव० ११७अ० उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये नृपभेदे

उपदिश्य अ०उप+दिश-ल्यप्। १उपदेशं कृत्वेत्यर्थे। उप-दिशि भवः दिगा० यत्। २विदिग्भवे त्रि०।

उपदिष्ट त्रि० उप+दिश-कर्म्मणि क्त। यस्य जनस्य उपदेशः कृतस्तस्मिन् १जने उपदेशेन २ज्ञापिते च। “उपदिष्टा-तिदिष्ट गोलस्यैव निषेधः” उद्वा०त० रघुनन्दनः।

उपदी स्त्री उपेत्य दीयते खण्ड्यते उप+दो-घञर्थे क गौ-रा० ङीष्। (परगाछा) वन्दायां राजनि० स्वार्थे कन्। वा ह्रस्वः। उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्रः। “इमा वम्रो वइपदीका” शत०ब्रा० १४,१,१,८, अत्र वम्री० शब्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वम्रीतिपाठ कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्यायताकथनं प्रामादिकमेव २कीटभेदे च मेदिनिः।

उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षितं सामीप्येन अत्या०स०। यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे “उपदीक्षी स्वेष्वम्निषु नयन्ति कल्माद्युहादनात्तं सन्निपातिकम्” कात्या० २५,१४,२, “उपदीक्षी नेदिष्ठः” कर्कः।

उपदृश् त्रि०उपरिस्थः सन् पश्यति उप+दृश-क्विन्। उपरि-स्थतया द्रष्टरि साक्षिणि सूर्य्यं चन्द्रादौ। “अयं सूर्य्य इ-वोपदृगयं सरांसि धावति” ऋ०९,५४,२, “अयं सोमः सूर्य्य इवयथा सूर्य्यः सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तत्तत्कार्य्यं वा मुपद्रष्टा”भा०।“अयं सूर्य्य इवोपदृशः”। ८,१०२,१५।

उपदृषद्(द्) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। दृषदः पाषाणस्य सामाप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् सादृश्येन अत्या०स०। “देवकस्य भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देव-रक्षितः” हरिवं०३८अ०उक्ते १देवकनृपपुत्रभेदे। “अक्रू-रेणोपसेनायां सुगाल्यां कुरुनन्दन”। प्रसेनश्चोपदेवश्च अज्ञाते देववर्चसौ” हरि० ३४अ० उक्ते २अक्रूरपुत्रभेदे च। देवतुल्यतेजस्कत्वाज्ज्ञानयोस्तथात्वम्। देवसदृशालौकिक सामर्थ्ययुक्ते ३पिशाचादौ। अन्तोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च यथा “विद्याधरोऽप्सरोयक्षोरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ। पिशाचो गुह्यकः सिद्धोभूतोऽमी देवयोनयः” इत्यमरोक्ताः बोध्या एषाञ्चालौकिकसामर्थ्यशालित्वात्तथात्वम्। उपदेवतादयोऽप्यत्र।

उपदेवी स्त्री “याः पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्द्दश वराङ्गनाः। पौरवी रोहिणी१नाम मदिराऽपि२ तथा भरा३। वैशाखी च तथा भद्रा४ सुनाम्नी५ चैव पञ्चमी। सहदेवा१ शान्तिदे-वा२ श्रीदेवा३ देवरक्षिता४। वृकदेव्युपदेवी५,६,च देवकी चैव सप्तमी७। १२। सुतनुर्वडवा चेति द्वे एते परिचा-रिके”१४। हरि० ३७ उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे। जातौ ङीष् २विद्याधरादिजातिस्त्रियाम्।

उपदेश पु० उप+दिश-घञ्। १अनुशासने, २हितकथने, प्रशस्तकथाकथने च। "चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये। मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" म० त० रामार्च्चनचन्द्रिकोक्ते ३दीक्षाभेदे। तद्विस्तारस्तु तन्त्रसारे कलावत्यादिदीक्षाप्रकरणे दृश्यः। तदशक्तौ तु "तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदुक्तमभ्यर्च्य साधनम्। तदम्बु नाभिषिच्याष्टवारं मूलेन के करम्। निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः"। विश्वसारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनुष्ठेयः। अजपम् मन्त्रं के मस्तके। "यथासंख्यमुपदेशः समानाम्" पा०। "वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः" रघुः। "स्थिरोपदेशामुपदेशकाले" "तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्" कुमा०। "आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः"। "धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः" मनुः। प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारस्तु मिता० दर्शितो यथा। "विख्यातदोषः कुर्व्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्" या० स्मृ०। "योदोषो यावत्कर्त्तृसम्पाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्य्यात्। यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सह विचार्य्य तदनुमतमेव कुर्य्यात्। तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः। "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः। भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं यावन्नाख्याति पर्षदि। सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः। पर्षदोऽनुमतस्तस्य सर्व्वं विख्यापयेन्नरः। व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति"। विख्यापनञ्च पर्षद्विषादाद्दानानन्तरं कार्य्यम्। यथाह पराशरः। "पापं विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमिति"। एतच्चोपपातकविषयम्। महापातकादिष्वधिकद्रव्यम्। यत्तूक्तम्। "तस्माद्द्विजः प्राप्तपापः सकृदाप्लुत्य वारिणि। विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतञ्चरेदिति"। तत्प्रकीर्णकविषयम्। पर्षत्स्वरूपञ्च मनुना दर्शितम्। "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे पर्षदेषा दशावरा"। हैतुको मीमांसार्थतत्त्वज्ञः। तर्की न्यायशास्त्रकुशलः। तथान्यदपि पर्षद्द्वयन्तेनैव दर्शितम्। "ऋग्वेदविद्यजुर्व्विच्च सामवेदविदेव च। त्र्यवरा पर्षद्विज्ञेया धर्म्मसंशयनिर्णये" इति। तथा। "एकोऽपि वेदविद्धर्म्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः। स विज्ञेयः परो धर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति"। आसाञ्च पर्षदां वर्णाद्यपेक्षया व्यवस्था। महापातकाद्यपेक्षया वा। यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्। "पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु। उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति"। तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात्। तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः। "स्वयन्तु ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम्। राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु सुपरीक्षितमिति"। तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्। "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः" इत्यङ्गिरःस्मरणात्। तथा तया पर्षदा शास्त्रैव व्रतमुपदेष्टव्यम्। "अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः। प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेदिति" वशिष्ठस्मरणात्। क्षत्रियादीनान्तु कृतैनसां धर्म्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः। "न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्व्वं समादिशेत्। तथा शूद्रं समासाद्य सदा विप्रपुरःसरम्। प्रायश्चित्तम्प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति"। तत्र च यागाद्यनुष्ठानयोग्यानां जपादिकं वाच्यमितरेषान्तु तपः। "कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः। जपहोमादिकन्तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते। ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्जिताः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः" तत्र च गणेशपूजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपारिजातादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम्। मत्कृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारो दृश्यः। प्रा० त० "तोषयित्वा द्विजोत्तमान्" देवलवचने तोषयित्वेति श्रवणात् तस्यानतिकरत्वेन तद्ग्रहणे न दोषः प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे च दोष इति" व्यवस्थापितम्। प्रा० वि० तत्प्रपञ्चितं यथा "अन्ये तद्द्रव्यग्रहणस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति। न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तथात्वे प्रतिग्रहस्यापि गर्हितत्वापत्तेः। तत्र च "अथातः संप्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम्" इत्यनेन पापक्षयश्रवणात्। अथ प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः। "पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्" आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता"। एतस्य महापातकविषयत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्यात्। अत एव "नाददीत नृपः साधुर्म्महापातकिनो धनमिति" राज्ञो धनग्रहणनिषेधो महापातक एव मनुनोक्तः। पतितद्रव्यग्रहणस्यैव

पापजनकत्वम् "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य चेति" बृहस्पतिवचनादिति चेन्न पातकेतरप्रायश्चित्तद्रव्यस्य ग्राह्यत्वापत्तेः, उच्यते । "आदातुर्विशुद्ध्यर्थमिति" महापातके श्रवणेऽपि बाधकात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया पापक्षयमात्रसाधनत्वेन बहुतृष्टं तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न ग्राह्यमिति, होलाकाधिकरणन्यायात् । अत एव न तुलापुरुषादावतिव्याप्तिस्तस्य पापक्षयमात्रफलत्वाभावात् स्वर्गादिफलस्यापि तत्र श्रुतत्वात् अत उक्तयाज्ञवल्क्यवचनान्महापातकिप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहे सकृत्कृते वैश्वानरीष्टिः । अनन्तरोक्त्या द्रव्यत्यागश्च जले क्षेपणीयः ब्रह्मचारिणे वा देयः । यद्यपि प्रायश्चित्तेतरपतितद्रव्यग्रहणे बृहस्पतिना चान्द्रायणमासोपवासौ विहितौ तथापि तावभ्यासविषयौ ज्ञेयौ लघुपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे तु "यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति" मनूक्तगायत्रीसहस्रजपमासैकगोष्ठवासपयःपानव्रतमाचरणीयम् । लघुतरपापप्रायश्चित्तग्रहणे तु "प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं मुच्यते मानवस्त्र्यहादिति" मनूक्तं दिनत्रयं तरत्समन्दीयजपमात्रं कुर्यादिति"। तरत्समन्दीयञ्च पावमानसूक्तान्तर्गतं सूक्तं तच्च मलमासतत्त्वादानादिपद्धतौ १८०।१ पृष्ठे दृश्यम् ।

उपदेशक त्रि० उप+दिश–ण्वुल् । उपदेशकर्त्तरि । "उपदेशकमाहात्म्यादार्षज्ञानाच्च पाणिनेः" शब्दा०र०।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदेशाः सहस्रं सन्तीति तस्यास्तथात्वम् ।

उपदेशिन् त्रि० उपदिशति उप+दिश–णिनि । उपदेशकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । "गतानुगतिको लोकः कुट्टिनीमुपदेशिनीम् । प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्" हितो०।

उपदेश्य त्रि० उप+दिश–कर्मणि ण्यत् । १अनुशासनीये । यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् २उपदेशार्हे कर्मादौ च "विद्वांश्च वा अविद्वांश्च यस्मान्यदुपदेश्यम्" अथ० ११, ८, २३

उपदेष्टृ पु० उप+दिश–तृच् । १गुरौ धर्मोपदेशके २आचार्ये "चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः" वेणी०। "तस्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् । न पूज्यते गुरुर्यत्र सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः" ति०त०दक्ष०। "उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" आ०त०पु० । ३उपदेशदायके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उपदेह पु० उपदिह्यते उपचीयतेऽनेन उप+दिह–घञ् । देहादिस्थे गण्डमालाश्लीपदादिभिर्देहस्फीततायाम् । "कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्" व्रणविभागे सुश्रु० "गुदोपदेहपोषौ तु संक्षेपः करोति हि" तद्दीर्घ्योपदेहौ तु श्रोणाच्चापकर्षति" सुश्रु० । [हेम० ।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोविद्यतेऽस्याः ठन् । कीटभेदे (दीमक)

उपदोह पु० उपदुह्यतेऽत्र उप+दुह–आधारे घञ् । दोहनपात्रे "ददाति यो वै कपिलां सवत्सां कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः" भा० द० १८६ अ० । "सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं कांस्योपदोहाम्" । "गाः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्च समलङ्कृताः" इति च हरि० वं० ।

उपद्रव पु० उप+द्रु–भावे घञ् । १उत्पाते । रोगारम्भके धातुवैषम्यजनिते २विकारभेदे च । (उपसर्ग) तल्लक्षणं वैद्यके । "यो व्याधिं यस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः । योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते" सुश्रुते चोक्तं "साध्ययाप्यासाध्यरोगभेदमुपक्रम्य । "तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः" । तेन उपसर्जकत्वात्तस्य तथात्वं अत्रार्थे कर्त्तरि अच् इति" विवेकः । स च व्याधिभेदेन नानाविधः । रोगभेदे तद्भेदाश्च तत्र बोध्या बहवः । तत्र व्रणभेदे "अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषसिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति" नाडीरोगे च "अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भवेत् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव प्रवक्ष्येषां क्रमशः क्रियाम्" इति, विभज्य, तत्तच्चिकित्सा उक्ता । वातव्याध्यादौ प्राणमांसक्षयादय उपद्रवाः । यथा "उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यसाध्यताम् । रसायनादिना वक्ष्ये तान् शृणुष्वैकमना मम । वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् । अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः । प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः । मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः । वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता" सुश्रु० । एवमन्येऽपि रोगभेदे उपद्रवास्तत्रोक्ता ग्रन्थविस्तरभयान्नोक्ताः ।

उपद्रष्टृ त्रि० उप+दृश–तृच्-अम् । उपदर्शके साक्षिणि

"अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योऽनुख्याता" तैत्ति० "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः"। गीता "उपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे द्रष्टा साक्षीत्यर्थः श्रीधरः "नमः प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे" छान्दो० श्रौ०१,२,१ सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः" शत०ब्रा०१,२,४,२,५ "उपद्रष्टा साक्षी" भा० [शब्द०।

उपद्रुत त्रि० उप+द्रु–क्त। जातोपद्रवे "मृगवैत उपद्रुताः"

उपधर्म पु० उप+हीने हीनोधर्मः प्रा०स०। अप्रधानधर्मे "वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते" "एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते" मनुः "उपधर्मो जघन्यधर्मः" कुल्लू०।

उपधा स्त्री उप+धा–अङ्। १उपधाने स्थापने "धर्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधने। उपेत्य धीयते यस्मादुपधा तेन कीर्त्तिता" इत्युक्ते धर्मार्थाद्युपन्यासेन मन्त्रिणां २परीक्षणे "चिन्तायन्तः कर्म चक्रुरुपधाभेदभीरवः" भट्टिः "अर्थकामोपधिभ्यां तु भार्यां पुत्रांश्च शोधयेत्। धर्मोपधाभिर्विप्रांश्च सर्वाभिः सचिवान् पुनः" कालिका पु०। ३छले च। "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः" मनुः "तत्रापि ज्ञात्वा भूयोभूय उपधाभिः" दशकु०।४उपाये च। "अवयोभिदुरालोके कोपधा मरणाहते" माघः। "अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा" पाणिन्युक्ते अन्त्यवर्णात् ५पूर्ववर्णे च। "अतउपधायोगिनोऽन्यतरस्याम्" "कोपधाच्च" पा०। विद्धान्तुगावमन्तले कोपधात् सोपधादित्यादि भूरिप्रयोगः ६उपाधौ च। उपधाभृतः।

उपधातु पु० उप सादृश्ये प्रा०स०। स्वर्णादिप्रधानधातुसदृशेषु "सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरञ्च शिलाजतु" भावप्र०उक्तेषु सप्तसु १द्रव्येषु। "उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्तु ते गौणास्तत्तदंशाल्पभावतः" भावप्र०। तत्र कतमस्य द्रव्यस्य कतमोपधातुत्वं तन्निर्णीतं तत्रैव। "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम्"। तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्" २ "तुत्थं (तुँते) ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्। किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्" ३। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः" ४। रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च। पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा गुणैः" ५। सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्यान्ये गुणाः स्मृताः" ६। निदाघे धर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम्" ७। इति चतुर्णां स्वर्णादीनामुपधातुत्वात् शिलाजतुनश्चतुर्धा भेदः। एतेषामन्यान्यगुणास्तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। भावप्र०एतएवोपधातुत्वेन गणिताः शब्द-कल्प० स्वर्णमाक्षिकतुत्थकर्पूरकासाञ्जनमनःशिलाहरितालरसाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं मृग्यम्। शरीरस्थेषु रसादिजन्येषु २स्तनदुग्धादिषु च। देहस्थाः रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताश्च सप्त उपधातवः। तत्र रसात् स्तनदुग्धम्। रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा३। मेदसो धर्मः४। अस्थ्नो दन्तः५। मज्जतः केशः ६। शुक्रात् ओजः७। यथोक्तं शार्ङ्गधरे। "स्तन्यं रजोवसास्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च। ओजस्यं सप्तधातूनां क्रमात् सप्तोपधातवः"। तत्र भावप्र० स्तन्यादिस्वरूपमुक्तं यथा "वनितानां प्रसूतानां धमनीभ्यां स्तनोगतात्। रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनयुगाश्रयम्। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। मेदसस्ताप्यमानस्य स्नेहो सा कथिता वसा"।

उपधान न० उपधीयते शिरोऽत्र उप+धा आधारे ल्युट्। (वालिश) १शिरोधाने। करणे कर्मणि वा ल्युट्। २प्रणये, व्रतभेदे, हेम०। ३विशेषे ४प्रणये च विश्वः "सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये" माघः। "सोमधामां प्रविश्य, पक्षे सोपेन्दुकामिति" मल्लि० "पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेन" काद०। "आसन्दी सोपधाना दक्षिणानडुन् वयाच" कात्या०२१,४,२०। ५विषे मेदि० भावे ल्युट्। ६समीपस्थापने न०। करणे ल्युट्। ७उपधानसाधने मन्त्रे पु० "तद्दामासाद्युपधानोमन्त्रः" पा०

उपधानीय न० उपधीयते शिरस उपरि उप+धा–कर्मणि अनीयर्। १उपधाने (वालिश) २समीपे स्थापनीये त्रि०।

उपधाभृत त्रि० उपधया उपाधिना भृतः। "आतपसलिभागस्तु व्याहीतथोपधाभृतः" हह० उक्ते करभेदे।

उपधायिन् त्रि० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा–णिनि स्त्रियां ङीप्। शीर्षभागे उपधानत्वेन धारिणि। "अयेत सा बाहुलतोपधायिनी" कुमा०।

उपधारण न० उप+धृ–णिच्–ल्युट्। उपरिस्थितस्य वस्तुनः

अङ्कुशादिना १आकर्षणे । "अङ्कुशं चौर्यमित्याहुरर्थानामुपधारणे। आगामि फलितां शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत्"१४०। २सम्यक्चिन्तने च । युच्। उपधारणा योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव-ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्तने

उपधि पु० उप+धा-भावे कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे ।"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्"मनुः२छले अमरः"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशाः विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" किरा० । "सोपधिविनिर्दिष्टान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्" या० स्मृतौ दीपकलिकायां पाठः । उपधिम्बलमिति शूलपा०सोपाधीति" मिता०पाठः उपाधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च । "सोपधिकृतम्" या० स्मृ० । "पश्य कितवमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम्"भा०व०२७अ०। "कृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यं निमित्ततः"२४अ० । आधारे कि ।३रथचक्रे हेम० । उपधिना छलेन जीवति ठक् । औपधिक भयादिदर्शनेन धनोपजीविनि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा" मनुः औपधिका ये भयादिदर्शनादिना धनमुपजीवन्तीति कुल्लू०। उपधिका इति पाठोऽन्याकरः

उपधूपित पु० उप+धूप-क्त । १मृत्यौ २सन्तापयुते त्रि० ।

उपधूमित त्रि० धूमोजातोऽस्य तारका० इतच् दाहकायोगात् अल्पं धूमितं प्रा०स०। १जातधूमे (धोंयान) यात्रादौ वर्ज्जनीये ज्योतिषोक्ते सूर्य्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री "दग्धा दिगैन्द्री ज्वलिता दिगैश्युपधूमिता याम्यदिक् प्रभाते प्रत्येकमेवं प्रहरार्द्धकेन क्रमादुदियोऽस्तौ सविता क्रमेत । दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्ता विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता । संधूमिता यां सविता प्रयाता शेषा दिगन्ताः खलु पञ्च शान्ताः" पीयू० वसन्तराजः । तन्निदर्शनचक्रं यथा ।

	दग्धा	दीप्ता	उपधूमिता	५शान्ताः
१यामे	ऐशी	पूर्व्वा	आग्नेयी	याम्यादिसौम्यान्ताः
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋत्यादीशानान्ताः
३यामे	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋती	पश्चिमादिपूर्वान्ताः
४यामे	याम्या	नैर्ऋती	वारुणी	वायव्यादिवह्निदिगन्ताः
५यामे	नैर्ऋती	पश्चिमा	वायवी	सौम्यादियाम्यान्ताः
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	ऐशादिनैर्ऋतान्ताः
७यामे	वायवी	उत्तरा	ऐशी	पूर्वादिपश्चिमान्ताः
८यामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वा	आग्नेय्यादिवायव्यान्ताः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादित्रिके न गच्छेत् शान्तासु पञ्चसु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ-क्तिन् । १धारणे २किरणे हेम० ।

उपधेय त्रि० उप+धा-यत् । मन्त्रभेदेन स्थापनीये इष्टकादौ "यजुःशब्दवन्त्योपधेयास्विष्टकासु" सि०कौ० ।

उपध्मान पु० उः उवर्णः यत्र ध्मायतेऽनेन उप+ध्मा-करणे ल्युट् ।ओष्ठे "तालव्या ओष्ठजावपू" "उपूपध्मानीयानामोष्ठौ" सि० कौ० उक्तेः तस्य उवर्णपयोरुच्चारणस्थानत्वात्तथात्वम् । उपध्मान इति केचिदाहुः ।

उपध्मानीय पु० उपध्माने ओष्ठे भवः छ । पफपरे विसर्गस्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्णभेदे उपध्मानशब्दे उदा० । उपाध्मानीय इति केचिदाहुः ।

उपध्वस्त त्रि०उप+ध्वन्स-क्त । १नष्टे २मिश्रिते च।"कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्य्यः" यजु०२४,२४ उपध्वंसनमधःपतनम्"वेददी०"एतद्वा अस्य रूपतममिवेति रोहिणी च स्वेतोपध्वस्ता"शत०ब्रा० ४,५,८,२ । "वहन्दक्षिणे निराले प्रतिविभज्य नवन् रोहिणीमुपध्वस्ताम्" कात्या० १९,४,१५। "उपध्वस्तां मिश्रिताम्"तद्वृत्तिः ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या०स० । अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२९ संख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकभेदेषु । "तानि वा एतानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, सप्तविंशतिर्हैव नक्षत्राण्येकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च सप्त शतानि विंशतिश्चाधि" शत०ब्रा० १०,५,४,५ । अत्राधीत्यनेन न्यूनाधिकत्वं गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणने ७२९ संख्यासम्भवात् श्रुतौ अक्षरेण तथानुक्तिस्तु ह्रस्वकानां ७२०संख्यकत्वात्संख्यासाम्यसम्पादनार्थेति बोध्यम्

उपनख न० उपगतमधिष्ठानतया नखं नखमांसम् अत्या० स० । सुश्रुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगेषु चिप्याख्ये रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तत्रोक्तं "नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि"।

उपनत त्रि० उप-नम-क्त । १नम्रे "शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः" माघः २उपगते च "अचिरोपनतां स मेदिनीम्" रघुः । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम-भावे क्तिन् । १नमने २उपगमे ३उपस्थितौ आधारे क्तिन् । उपनत्याधारे "यांश्च उप-

नतिर्वसस्मि, मज्जा न आनतिः” यजु० २०, १२। “उपनमन्ति भूतानि यत्र” उपनतिः वेददी०। [सामीप्ये।

उपनद(दि) अव्य० नद्याः सामीप्यम् वा अव्ययी०। नद्याः

उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतो नन्दम् अत्या० स०। गोकुलाधिपनन्दभ्रातरि।

उपनन्दक त्रि० उप+नन्द–णिच्–ण्वुल्। आनन्दजनके धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०। “जलसन्धः पद्मनाभस्तथानन्दोपनन्दकौ” धृतराष्ट्रपुत्रनामोक्तौ भा० आ० ६७अ०।

उपनय पु० उप+नी–करणे अच्। उपनयने “गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः। बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदु”रिति स्मृत्युक्ते १संस्कारजनककर्मविशेषे। “नीचस्थितेऽरिदृक्गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः” ज्योति०। न्यायमते यो यो धूमवान् स वह्निमान् अयमपि तथेत्यादिवाक्यरूपे २न्यायावयवभेदे, परार्थानुमानसाधकपञ्चावयवान्तर्गतावयवविशेषोपनयलक्षणभेदौ न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्शितौ यथा

“उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः” सू० “साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणानुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनको न्यायावयवइत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः। अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनानुगमः कार्य उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः। स चोपनयो द्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात्। तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वय्युपनयः न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः अत्र च तथापदप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे, तथाच वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति वा तथायमिति वोपन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न तथेति वोपन्यासः” वृत्तिः

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे अच्। न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणारूपे ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे। तया हि सन्निकर्षरूपया पूर्वज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते। यथा सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि सौरभस्य तदग्राह्यत्वात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्यालौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते

तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽलौकिकत्वं चन्दनांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः।

ज्ञानलक्षणाकार्यकारणभावश्चेत्थं दीधितिकृतोक्तम्।“इयञ्च यद्विषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं तस्य प्रत्यासत्तिः। अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति” व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन। “ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किन्तु तज्ज्ञानं तदा ज्ञानलक्षणया सह तस्याः कोभेद इत्यत आह इयञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः। इतरा ज्ञानलक्षणा तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते तथा च कार्यकारणभावभेदादेव प्रत्यासत्त्योः भेद इति भावः। अतएव ज्ञानलक्षणात एवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युपस्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्याकारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भवो तेन सामान्यलक्षणायास्तद्धर्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यक्षापत्तेः कार्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम् चक्षुषो वह्निरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यगुणविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमात् पूर्वोऽनुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भानासम्भवेनोक्तरीत्या तद्गतजातेरपि तत्र भानादसम्भवादिति भावः। इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य च परिग्रहः। वस्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामकमिति पूर्वमतेनायं ग्रन्थः। तथा च सौरभावेन सौरभत्वोपस्थित्यनन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारकचाक्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः कारणस्य सौरभत्वचाक्षुषस्यासम्भवादतो ज्ञानलक्षणा पृथक् प्रत्यासत्तिरिति मतं तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वापेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वजातिप्रकारकानुव्यवसायस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादिपदात् सौरभस्य परिग्रहः तेन न सन्दर्भविरोधदोष इति विभावनीयम्। अत्रेदं तत्त्वं यद्यपि घटत्वादिप्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणाया न हेतुत्वं घटत्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि लौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव घटत्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्रायश्चित्तघटत्वघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वघटत्वादिनिर्विकल्पकं

विमानुपपत्तेः तत्सिद्धिरप्यावश्यकी पूर्वानुभूतवस्तुमात्रस्यैव तथात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्प्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव परैरप्युक्तकार्यकारणभावाभ्युपेयत्वात्। न चैवं जन्यसविषयकसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथाविरोधः तस्या अकिञ्चित्करत्वात् सकलघटादेरुपनीतभानस्थाने एव तथा नियमसम्भवाच्च द्रव्यत्वादिप्रकारेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वादतएव घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वेऽपि घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घटत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटवदित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, घटत्वात् जातीतरनिष्ठप्रकारतायां किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्म्मणां निरवच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात्। न च निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्याङ्गीकतया विषयोपनायकविरहादेव तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवादृष्टत्वादिनेव निर्विकल्पकत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्वारत्वापत्तेः सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकिकस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तन्निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति। वस्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक घटो द्रव्यमित्याकारकानस्योपनीतभानं न स्यादिति तन्न घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यवगाहिज्ञानादिवशादेव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यापत्तेऽपि मत्वभावात्। न चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यकं मानसप्रत्यक्षं स्यात् तद्धर्मिकाद्यवगाहिज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठलौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मानसप्रत्यक्षासम्भवात् घटो द्रव्यमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव

"उपनीतं विशेषणतयैव भासते" इत्यभिधाय "मानसे तु नायं नियम" इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलं पल्लवितेन"। भाषा॰ मुक्तावल्योश्च "विषयो यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा" "ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्भेदो न स्यादत आह। विषयी यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति। ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति"। "एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्?। यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया। एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया"। अत्र दिनकरः। "ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह। एवमित्यादिना कथं स्यादिति। चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः। सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सम्भवति। सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः। ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव। तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानाऽनिर्वाहादिति भावः। ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽग्रहेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सम्बन्धस्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च। न च ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमिवैव सामान्यप्रकारत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके प्रवेश इति वाच्यम् विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पना विरहादिति। ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक

विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न स्वरूपेण निर्वाहः, एवं चात्र ज्ञानलक्षणया स्वविषयकत्वविशेष्यकं ज्ञानं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूमोपस्थितेऽभावेन सामान्यलक्षणयानुव्यवसाये धूमोपस्थितभानासम्भवादिति भावः” । उपनयेन निर्वृत्तः ठक् । औपनयिक ज्ञानलक्षणाजन्ये अलौकिके प्रत्यक्षे “अथ सार्वो यदि भवेत्तर्हि प्रत्यक्ष एवौपनयिके” शब्दश०

उपनयन न० उप+नी–ल्युट् । स्वगृह्योक्ते संस्कारभेदे १उपनयार्थे २समीपप्रापणे च । तत्रोपनयसंस्कारविभागकालादि दर्श्यते । स च संस्कारः त्रिविधः नित्यःकाम्योनैमित्तिकश्च । तत्र द्विजातीनामधिकारः । तत्र नित्यः अष्टमवर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिवर्षे विहितः काम्यः, नैमित्तिकस्तु पुनःसंस्काररूपोऽवकपापापनोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः । तत्र नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः मुख्योगौणश्च । तेषु मुख्यकालः “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्” मनुः । “गर्भादिस्तस्य सर्वत्रानुषङ्गः यथाह आपस्तम्बः “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशे राजन्यम् गर्भद्वादशे वैश्यम्” । अत एव “अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् १गर्भाष्टमे वा२ । एकादशे क्षत्रियम्३ । द्वादशे वैश्यम्४ । आश्व०गृह्य सूत्रे “जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्१ । गर्भप्रभृत्यष्टमे वा२ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे क्षत्रियमुपनयेत्३ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यम्४इति नारायणोपाध्यायः । यमोऽप्याह । “गर्भाष्टमाब्दे कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः” । तत्रापि गर्भाष्टमादिरेव मुख्यःकालः अत एव मनुना यथाकुलमित्यनेन जन्मतोऽष्टमादीनां कुलानुसारेण व्यवस्थामात्रमुक्तम् । तेनास्य कुलानुसारेण उभयोरपि मुख्यत्वमपरे आहुः । अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते । “प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिर्यस्य न विद्यते । तस्योपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ” ज्योतिषचमत्कारः । “शुचिर्नैव गुरुर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम्” नि०सि० धृ० । अत्र शुद्धिश्च “रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्ता रविगुर्वोर्गोचरशुद्धिः । किन्तु “अष्टमैकादशे चैव द्वादशाब्दे व्रतस्य च । मुख्यं कालं विजानीयाद् ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमात्” वचने अष्टमादिवर्षाणां वर्णभेदेन मुख्यत्वमाह । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत गर्भैकादशेषु क्षत्रियस्य गर्भद्वादशेषु वैश्यम्” गोभिलः “व्यक्तमाह याज्ञवल्क्यः “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणन माहुराचार्याः । आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्वं वदन्त्ये तु” । काम्यकालः । “ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्य्याद्विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे” मनुः । “षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य, नवमे कान्तिमिच्छतः” नि०सि० विष्णुः । अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकामम् उपनयेत्” पैठी० । गौणकालोऽपि द्विविधः मध्यमोऽधमश्च स्वल्पाधिकप्रायश्चित्तनिमित्तताभेदात् । ब्रह्मक्षत्रियविशामुपक्रमे “द्वादश षोडश विंशतिश्चेदतीता अवरकाला भवन्ति” पैठी० । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् क्षत्रस्य षोडशाब्दात् वैश्यस्य विंशत्यब्दात् उत्तरं अवरकालतादोषश्रवणात् तत्र महाव्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोडशाद्यतीतत्वे चान्द्रायणादि गुरु प्रायश्चित्तमिति भेदः एवमेव सं० त० रघु० । तथा च गौणकालमध्ये द्वादशात् षोडशो मध्यः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगौणस्तु । “आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते । आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः” मनुः “आ षोडशाब्दात् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः” या०स्मृ० । तत्र आ इत्यस्य सर्वत्रान्वयः आङ् चात्राभिविधौ न मर्यादायाम् “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता” विष्णुध०उक्तेः । अतः षोडशाद्यब्दानामुपनयनकालता । “अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिताः व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः” मनुः । अत्र सर्वत्र गर्भाधिको-क्त्यादव्याप्याः “सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति” यमवचने पञ्चदशवर्षातिक्रमे गुरुप्रायश्चित्तविधानात्” एतच्च जन्मावधिपरं तेन षोडशाब्दादिभिः समन्वयविरुद्धम् एवमेव सं०त०रघु० । पञ्चदशपदञ्च द्विमासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वसामञ्जस्यात् अतएव “पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तद्दोषकृतमिति” वदता मिताक्षराकृता तथैव सूचितम् । एवं तत्तद्वर्णभेदेन सामान्यकाले निरूपिते इदानीं शुभसूचक

विशेषकालोऽभिधीयते । तत्रादौ वर्णभेदेन कालभेदस्य मुख्यता यथा च प्रमि० काश्यपः । "ऋतौ वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथो । विशां मुख्यश्च सर्व्वेषां द्विजानाञ्चोपनायनम्" । नारदः "शरद्वसन्तग्रीष्माख्येष्वृतुषु व्युत्क्रमाद् द्विजन्मनाम् । मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघादिपञ्चसु" । नि० सि० गर्गः । "विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् । माघादिशुक्रान्तकपञ्चमासाः साधारणं वा सकलद्विजानाम्" । शुक्रो ज्यैष्ठः । माघादिमासप्राशस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे" । "माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते" । अन्यत्रापि । "ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु । साधारणं तु सर्व्वेषां व्रतोपनयनं विदुः" । तत्र मासभेदे फलभेदः यथाह व्यव० च० सुरेश्वरः"। "माघे मासि महागुणो धनपतिः प्राज्ञो धनी फाल्गुने मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखी पटुमतिर्ज्यैष्ठे वरिष्ठो बुधोऽप्याषाढेऽपि महाविपक्षविजयी सत्रासी महापण्डितः" । कृत्यचि० "माघे द्रविणवानाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् । ज्यैष्ठे गहनमीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनम् । शेषेष्वन्येषु रात्रिः प्रावृषिषु निषिद्धं च व्रतम्"। निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषयं न वैश्यपरं तस्य "शरदि वैश्यमिति" श्रुत्या प्रागुक्तकाश्यपेन च शरद्युपनयनविधानात् । यत्तु "विप्रस्य क्षत्रियस्यापि व्रतं स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्य्यं नानध्याये न संक्रमे" इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्दक्षिणायने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपरमिति स० त० रघु० । वस्तुतः चस्त्वर्थे दक्षिणायने तु वैश्यस्य मुख्योपनयनपरम् "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व० सूत्रं तु विप्रक्षत्रविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे "नानध्याये न संक्रमे" इति पर्य्युदासानुपपत्तिः अपि प्रदर्शयिष्यमाणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्यतावगमात् । "जन्मलग्नजन्ममासराशिषु उपनयननिषेधमाह" कृत्यचि० मन्त्रः । "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्"। "विवाहे मेखलाबन्धे जन्ममासं विवर्ज्जयेत् । विशेषाज्जन्मपक्षन्तु वशिष्ठाद्यैरुदाहृतम्" गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न तु ब्राह्मणविषयं वह्नुवाक्यविरोधात्" । अथ पक्षनिर्णयः ज्यो० त० । "श्रेष्ठं पक्षमुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यं त्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्झ्य तिथिं तथा त्वयनयोः सन्धिश्च शेषाः शुभाः" इति आपूर्य्यमाणे पक्षे इत्यादिप्रागुक्ताश्वलायनसूत्रम् "पक्षे च कृष्णेतरे" भुजबलभीमः । तिथिनिर्णयः । निर्णयसा० "तृतीयैकादशी षष्ठी पञ्चमी द्वादशी तथा" । "द्वितीये रुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि न चापराह्णे" मु० चि० । निर्णयसि० व्य० सम० । "न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्व्वणि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं त्र्यहस्पृग्दिवसे तथा" । अष्टमीपञ्चदश्योरनध्य । यत्वेऽपि पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमेवमन्येऽपि । "षष्ठ्यामस्तुचिर भार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक्" सं० त० । "रिक्तायामर्थहानिः स्यात् पौर्णमास्यामथैव च । प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलवृद्धिविनाशनमिति" । अन्यत्रापि "सप्तम्यामष्टम्याञ्च यदि रिक्तात्रयोदश्याम् । आयुर्विद्यानाशो व्रतबन्धे पञ्चदश्याञ्च"। "द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा । त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रकीर्त्तिताः" इत्यत्र सप्तमीत्रयोदश्योर्यत् प्राशस्त्यमुक्तं तद्वसन्ताभिप्रायेण । नि० सि० नारदेन व्यतिरेकमुखेन वसन्ते गलग्रहादिप्रतिप्रसवोक्तेः । यथा "विना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति" । गलग्रहमाह मदनरत्ने नारदः । "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी चतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः" । रा० मा० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते । गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुः गलग्रहम्" । दैवज्ञमनोहरे । "प्रदोषे निश्यनध्याये सन्ध्यागर्ज्जे गलग्रहे । मधु विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति" । एवं दिवाचतुर्द्दशीसप्तम्योरष्टम्यां यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वर्ज्ज्या स्यात् गलग्रहतया मतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या वर्ज्यता । वृद्धगर्गः । "प्रतिपूर्वामनध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम्" वर्जयेदित्यनुषङ्गः । तत्रानध्यायप्रदोषकालौ अनध्यायशब्दे १४५ पृ० दर्शितौ "अनध्यायेऽपि कर्त्तव्यं यत्र नैमित्तिकं भवेत्" वृद्धगर्गवचनात् "प्रायश्चित्तोपनयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽधिकारात् कृष्णपक्षगलग्रहादौ समुच्चयः । "गो जीवाच्चातिचारे सितगुरुदिवसे काव्यगुर्व्वो व्रतं सत्" दीपिकोक्तेः समयाशुद्धिमात्रं वर्ज्जनीयम् । गुरुशुक्रास्तादिरूपसमये दोष-

माह तत्रैव । "अस्तङ्गते दैत्यगुरौ गुरौ वा बाल्येऽपि वा पापयुतेऽप्ययुक्ते । व्रतोपनीतो द्विजः प्रयाणं प्रयाति देवैरपि रक्षितोऽपि" । नक्षत्रनिर्णयः सं०त०मुहूर्त० "स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णे त्र्यधिष्ण्ये हरिध्विन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये चाग्रे" १५,१८,२१, १,१७,१३,२७,८,१४,२२,५,२४,११,१२, २५,२६,२० एतत्संख्यकेषु सप्तदशसु नक्षत्रेषु उपनयनं शस्तम् । सं०चि० प्रमि० विशेषः "क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वारौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्" अस्य व्याख्या प्रमि० "प्राजापत्यादि चतुष्कं भगत्रीद्दिषु पञ्चक । मूलादिदशके चैव वसैते व्रतबन्धनम्" । तेन २२ द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसूपनयनं क्षत्रियवैश्यविषयं न तु ब्राह्मणविषयम् "पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमा० । "मन्त्रहृत्स्वपि मते वापि शूद्रत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति" सारसंग्रहे च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च "भरणीकृत्तिकाम-घाविशाखाज्येष्ठाऽऽस्वुपनयनं न कार्य्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखासाधारणानि यथोक्तं तत्रैव "भरणी कृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठकभानि च । सर्वशाखासमं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्जयेत्" । वेदभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्योतिर्निबन्धे व्य०च०च । "मूलहस्तात्रये सार्पे श्रवे पूर्वात्रये तथा । "ऋग्वेदाध्यायिनां कुर्य्यात् मेखलाबन्धनं बुधैः"१९, १३, १४, १५, ९, ६, ११, २०, २५, एतन्मितानि ऋग्वेदिविषयाणि "पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७हस्ते मैत्रे१७ मृगाह्वये । श्रुतेषु १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जीबन्धनम्"। पुष्यादिव २२हस्ता-श्विन्यार्द्र कर्णोत्तरात्रयम् २२,१२,२१,२६। प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम्"। भगो ११मैत्रा१७ श्विनीहस्तारेवत्यदिति ७रावसम् २३। अथर्वपाठिनां श-कोऽभगयोऽयं व्रतार्थके" । नि०सि०।"पूर्वा ११,२०,२५, हस्तात्रये१३,१४,१५, सार्पे ९श्रुतिमूले"च २२,१९,ऋक्-शाम् । यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्याश्विचन्द्रभैः । साम-गानां हरोत्तरार्कपुष्योत्तराश्विनी । धनिष्ठादितिमैत्रार्क-चन्द्रपौष्णेऽथर्वणाम् "५,२७, । अन्यत्रापि । "पूर्वा-हस्तत्रयाऽऽश्लेषामित्रमूलानि भानि च । ऋग्वेदाध्यायिनां शस्तमान्याद्रव्रतबन्धने । उत्तरारोहिणीयुग्मपुष्याश्वौष्याक-रादितौ । मैत्रे यजुर्विदाञ्चोपनयनन्तु प्रशस्यते । उत्तरा-श्रवणार्द्राश्विपुष्याहस्ताधनेषु च । सामगानां व्रतं शस्त-मिति वेदविदोविदुः । अश्विनी रेवती हस्ता मृगमैत्र-धनादितौ । अथर्ववेदिनाञ्चोपनयनन्तु शुभावहमिति" प्रमि०धृतप्रागुक्तवचने ज्येष्ठायामनुक्तत्वेनोक्तावपि प्रागुक्तमुहूर्त-चन्द्रादिवचने "अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्याञ्च यमभे । पुष्ये च पूर्वफल्गुन्यां श्रवणे पौष्णभे तथा । वासवे शततारासु व्रतबन्धः प्रशस्यते" श्रीपतिवचने च ज्येष्ठायाश्चाप्यत्यन्तापद्विषयम् । वेदभेदेन विहित-नक्षत्रेषु तस्याः अकीर्त्तनेऽपि वेदभेदेन प्राशस्त्यमात्रस्य प्रतीतेस्तदलाभेऽन्यवेदिविहितनक्षत्रस्यापि ग्रहणार्थं मुहू० चि०द्वाविंशतिनक्षत्राणां सामान्यतो ग्रहणवदत्रापि तथेति बोध्यम् ।ज्येष्ठायास्त्वत्यन्तापद्विषय एव ग्राह्यता केष्वपि वेदिषु तदनुक्तेः व्य०च०गुरुः।"त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे । त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् । वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा । आश्विन्यां षट्सु मेषूक्तं मध्यमं तु चतुर्मुखैः । शेषेषु सर्ववेदी-नां द्विजानामौपनायनम्" अत्यान्येषां वर्ज्योक्तैरपि अनापद्विषया" एतदतिरिक्तनक्षत्राणां प्रागुक्तवचनैर्विहि-तत्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । "ज्येष्ठाय्यर्कत्रयान्त्येज्य-रुद्रादित्युत्तरात्रयम् । विष्णुत्वष्ट्राश्विमित्राजयोनिभान्यु-पनायने" । वर्जनीययोगानाह व्य०च०गुरुः। "व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् । गण्डातिगण्डौ शू-लञ्च विष्कुम्भञ्च विवर्जयेत्" अन्यत्रापि । "विष्कुम्भ-शूलपरिघव्यतिपातगण्डव्याघातवैधृतियुतं त्वतिगण्ड-वज्रम् । योगं विहाय कुजमन्दपराह्णसन्ध्यां हित्वा निरं-शमशुभञ्च व्रतं प्रशस्तम्" प्रमिता० । "क्षीणचन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयनं नान-ध्याये गलग्रहे" । निरंशसूर्यमाह तत्रैव । "राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते"। तेन रघुनन्दनेन निरंशशब्दस्य संक्रान्तिपरत्वस्य कथनं चिन्त्यम् । वारनिर्ण-यमाह नारदः । "आचार्य्यसौम्यकाव्यानां वाराः शस्ताः शशीनयोः। वारौ मध्यफलौ प्रोक्तावितरौ निन्दितौ व्रते" तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारोवर्जनीयः । "अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्योद्विजन्मनामिति" नारदोक्तेः । अन्य-त्र तु । "शुभो बुधोनास्तमितः पापग्रहयुतो न चेति" । चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्ज्जनीयः । "पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवासरः । सितपक्षे प्रशस्तः स्यात् कृष्णे वारोविधोर्नहीति" व्य०च० उक्तेः । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनमुक्तं श्रीपतिना । "शाखाधिपे बलिनि

केन्द्रगतेऽथवाऽस्मिन् धीरेऽस्य शीघ्रमयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिभगेऽथ पराजिते वा जीवेऽङ्गनाशुपनयः स्मृतिकर्म्महीनः" । ज्योतिर्निबन्धे नारदः "सर्व्वेषां जीवशुक्रशवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामग कुजयोः कुजः । शाखाधिपतिवाराश्च शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं त्रितयं व्रते" । मु० चि० "शाखेशवारतनुवीर्य्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले व्रतं चेत् । जीवे भृगौ रिपुगृहे विजितेऽथ नीचे स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितोऽव्रतेन" । वशिष्ठः "शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्द्धके । नैवोपनयनं कार्य्यं वर्णेशे दुर्बले सति" । तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्व्वशाखिनोरुपनयनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवांशस्थोच्चांशस्थितत्वे न शाखेशादेरपवादमाह वशिष्ठः "यत्तु नीचांशगतस्तस्मे स्वांशे वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते" । शाखेशवर्णेशास्तु । "विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजार्कौ राजन्यानामोषधीशो विशाञ्च । शूद्राणां चान्त्यजानां शनिः स्याच्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः" मु० चि० "ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्व्वणः । वेदानामधिपो जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्" गुरुः । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्" दीपिका । लग्नभेदे फलमाह ज्यो० त० वशिष्ठः । "मेषे भवति वाक्कुण्ठो वित्तविद्यार्ज्जितो वृषे । मिथुने वेदार्थदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्म्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः । तुलायां विनयप्राप्तः कामुकश्चोऽथ वृश्चिके । सर्व्वत्र पूजितश्चापे शूद्रहस्तिर्मृगे तथा । राजप्रेष्यान्वितः कुम्भे मीने वेदान्तपारगः" । लग्नकेन्द्रस्थरव्यादिग्रहफलमाह मु० चि० "राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः । प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्य्यादिखेचरे" ज्यो० त० गुरुः । "रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरितसंज्ञकः । तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत् तदा, कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कूजितसंज्ञकः । तत्रोपनीतं बटुकं हन्ति वर्षान्न संशयः । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रुदितसंज्ञकः । करोति महतीं पीडां व्रतिनो वा गुरोस्तथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोऽप्यत्राह्वयो भवेत् । व्रतिनो जननीं हन्ति चाथवा जनकञ्चयम् । केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्च प्रासंज्ञकः । एवम्पं व्रतिनो वित्त-

वित्तविद्याविनाशनम्" । लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव निशाकरः । व्रतिनो देहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्" । वशिष्ठः "विशेषान्निधनस्थाने ग्रहान्नेच्छन्ति सर्व्वदा । आचार्य्याः सर्व्वशुभा घ्नन्ति शिष्यं घ्नन्त्यशुभेतराः" । "केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये । द्वितीये च शुभो योगो द्विजानामौपनायने" । लग्नादधिकस्थानभेदे ग्रहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः "षष्ठाष्टमं विना जीवः सर्व्वत्र शुभकृत् सदा । सर्व्वत्र शुभकृच्छुक्रः षष्ठसप्ताष्टमं विना । भास्करो लग्नगः कुर्य्याद्वटुं भूपतिसेवकम् । धनस्थः सर्वरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा । बन्धुगो दुःखिनं नित्यं सुतगो मतिवर्ज्जितम् । शत्रुगो रोगरहितं सप्तमे मार्गवर्ज्जितम् । अष्टमे हटिरहितं नवमे धर्म्मचारिणम् । व्यापारगो भिक्षवृत्तिं दीर्घायुष्यं तथाऽऽयगः । रिपुफगो हानियुक्तञ्च फलमेतद्गुरावपि । सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । धनगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिहानिः च पञ्चमे सौख्यमुत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात् सप्तमे सुखसन्ततिः । अष्टमे निर्धनः प्राणी नवमे धर्म्मसञ्चयः । दशमे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्धनसञ्चयः । दारिद्र्यं रिष्फगे विद्याच्चन्द्रे फलमुदाहृतम् । क्षतिर्नाशः क्षयं कार्य्यहानिर्हानिर्म्मतिर्गदः । अधर्म्मोऽदुःख्यातिर्हानिर्नाशो लग्नात् कुजे फलम् । बुद्धिर्वृद्धिर्वित्तनाशो लाभः पुत्रोन्नतिः सुखम् । आयुःक्षयो धर्म्मसौख्ये कोषलाभः क्षयः क्रमात् । सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दां हानिं सुखं रोगं द्यूतकामं जडं मतिम् । विपत्क्लेशं सुखं लब्धमुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह वशिष्ठः :- "पापात् सप्तमगश्चन्द्रः पापयुक्तो वा युतम् । व्रते विवर्ज्जयेद्ब्रह्माद्योधमाङ्गुर्म्मनीषिणः । तत्फलं तत्रैव "पापषष्ठात् सप्तमगं शशाङ्कं पापयुक्तमपि युतञ्च हित्वा । व्रतं प्रशस्तं मुनयो वदन्ति नोचेत्तदा मृत्युमुपैति शीघ्रम्" । गुरुस्तु । "पापपक्षेक्षिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् । चन्द्रो वा क्रूरग्रहयुक्तो मृत्युं संप्रयच्छति" । सर्व्वयोगमाह मु० चि० "क्षीणचन्द्रलग्नपारिपौ व्रतौ व्रतेऽधमाः । व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः" । अन्यत्रापि । "लग्नाधिनाथसितजीवनिशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ । तत्स्थाष्टपञ्चमगतानशुभग्रहांश्च यत्नात् त्यजेद्व्रतविधौ मुनयो वदन्ति" । शार्ङ्गधरे । "मेषवावृषकाले तु सर्व्वदा

पञ्चमगृहम् । शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदाजीवितमेव वा" । योगान्तरमाह प्रमि० महेश्वरः । "जीवे बागलाधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्थे विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविप्रविहित-स्वांशे कृतघ्नोऽधमः"। तत्रैव च पत्र । "विधौ सितांशगे गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगौ । समस्तवेदविद्व्रती कुजांशके-ऽतिनिर्घृणः" । नवांशफलमाह व्य०च० गुरुः । "गुरु-शुक्रांशके च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् द्विजन्मा । माहेयमन्दार्कनवांशकस्थे हिंस्रो जडो मूर्खतरोऽतिनिःस्वः" मु०चि० । "क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्म-कृद्गुरुः । यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खोरव्याद्यंशे तनौ क्रमात् । विद्यानिरतः शुभराशिलग्ने पापांशगते हि दरिद्रतरः । चन्द्रे स्वलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान् व्रतगे"। प्रमि० नारदः "श्रवणादितिमघान्ते कर्कांशस्थे निशा-करे । तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान्" । एतच्च कृष्णपक्षविषयम् "शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान् व्रतकृद्भवेत् । कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रो जातिभ्रंशं करोति हि" वशिष्ठोक्तेः "रविगुरुयुतौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्तेर्व्रते गुरु-शुद्धिरावश्यकी । तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह" मु० चि० 'वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । श्रेष्ठो गुरुः ख-षट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः"। "स्वोच्चे स्वभे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिष्फाष्टतुर्यगोऽपीष्टो नीचा-रिस्थः शुभोऽप्यसन्" अत्र जीवस्य नीचस्थत्व इव अरि-स्थत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव "जन्मभादष्टमे रिःफे नीचे वा शत्रुभे गुरौ ! मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्त-श्चैत्रे मीनगते रवाविति" निर्णयसिन्धुधृतवचने मीन-गतरविकालस्यैव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन "शाखाधिपे बलिनि" इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्रवणात् गुरोररिस्थत्वे तस्य ऋग्वेदाधिपतया तद्वेदिनामेवो-पनयननिषेधकल्पनमपि निरस्तम् "शाखेशसूर्यशशिजीवबले" इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेशात् पृथक्त्वेन जीवस्य ग्रहणे-नारिस्थत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषसाम्यकथनात् एतेन "नीचस्थितेऽरिस्थगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ" इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् परास्तः तथात्वे प्रति-प्रसवानर्थक्यापत्तेः । कल्पदाकरे द्रष्टव्यमिति दिक् तत्तद्विद्याग्रहणार्थे २कर्मभेदे तत्र चिकित्साविद्याङ्गो-पनयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन यथा ।

'अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचा-चारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनु-जिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेश-सहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुप-लिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य्य सुमनोभिर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च, तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारु-बिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बरा-श्वत्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभिः, दार्व्वीहोमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाव्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारं कुर्य्यात् शि-ष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तु-मर्हति राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततो-ऽग्निं त्रिः परिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायश-स्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा स-त्यव्रतब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यं मदनुम-तस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहि-तेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्य-ग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भ-वति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रति-कर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्म्मार्थकामांश्च प्रा-प्नोति" एवं धनुर्विद्याग्रहणार्थमप्युपनयनं द्रष्टव्यम् । उपनयनाय हितम् छ । उपनयनीय उपनयनावेदके शास्त्रे त्रि० तत्र साधु छ । उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ पु० । उभयत्र उदा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् ।

उपनहन न० उप+नह–बन्धने भावे ल्युट् । १बन्धने करणे ल्युट् । २बन्धनसाधने वस्त्रादौ । 'प्रेष्यति च सोमोपन-हनमाहर" कात्या० ७,७,१ । "सोम उपनह्यते बध्यते येन तत् सोमोपनहनं वासः" कर्कः । "वासस्यैनमवधृतं कृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२ । "अथ संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहर" यजमानो वा सोमोपन-हनमादत्ते" शत० ब्रा० ३,३,२,४ ।

उपनागरिका स्त्री "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते" इत्युक्तलक्षणे शब्दानुप्रासवृत्तिभेदे। यथा "अपसारय घनसारं कुरु हारं दूरएव किं कमलैः। अलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला"।

उपनामुक त्रि० उप+नम–बा० उकञ्। १समनमशीले २फलानुगुण्याय प्रह्वे "यदिदिभिर्यजेतोपनामुक एनं यज्ञः स्यात् प्रजात्रोत्युपनामुक एनम्" शत०ब्रा० ११, २,६,६,७।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी–णिच् करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् कर्त्तरि अच्। उपनयसंस्कारे हेम०। तस्य आचार्य्यसमीपनयनसाधनकरणत्वात्तथात्वम्।

उपनायक पु० उपगतोनायकम् अत्या० स०। १नायकसहाये उपपतौ "नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः" संगीतोक्ते २नायकपताकाभेदे उप+नी–ण्वुल्। ३उपस्थापके त्रि० ग्रामकाणाद्युपसन्निकर्षे पु०। उपनयशब्दे उदा०।

उपनायन न० उप+नी–स्वार्थे–णिच्–ल्युट् करणे कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि नन्द्या० ल्यु वा। उपनयसंस्कारे। उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यः। "ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः। उपनायनं प्रयोजनमस्य ठञ्। औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने त्रि०। "एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिकोविधिः" मनुः औपनायनिक इत्यत्र कुल्लू० अनुशतिकादिकादित्वकल्पनमनादरमेव उपनायनशब्देनैव तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात्।

उपनाह पु० उप+नह–घञ्। १वीणायास्तन्त्रीबन्धनस्थाने, २व्रणाद्युपशमार्थं लेपनद्रव्ये च। "आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्। ततोयदुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्" "शोफयोरुपनाहन्तु कुर्य्यादामविदग्धयोः" "तिलोपनाहं कुर्य्याच्च सर्व्वदा वातरोगिणाम्" "मांसमुपनाहार्थे वसातैलमनुवासनार्थे" इति च सुश्रुतः।

उपनाहन न० उप+नह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। व्रणादिबन्धने "प्रशमयेत् स्वेदस्वेदोपनाहनैः"। "वेशवारैः सकृशरैः स्निग्धैः स्यादुपनाहनम्" सुश्रुतः।

उपनिक्षेप पु० उप+नि–क्षिप–कर्म्मणि घञ्। १रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये "आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि" या०स्मृ०। "उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षार्थं निहितमिति" मिता०। भावे घञ्। २तथाऽर्पणे।

उपनिधातृ त्रि० उप+नि+धा–तृच्। उपनिहिते गम्यसमीपे १सद्द्रव्यस्थापके २स्थापकमात्रे च। "याभिर्व्वा उपनिधाता स्रुचं देवाः" शत०ब्रा०१,१,२,१७। उप+नि+धा–ण्वुल्। उपनिधायकोऽप्यत्र।

उपनिधान न० उप+नि+धा–भावे ल्युट्। उपनिधित्वेन १स्थापने "उपनिधानमुपनिधिः" मिता०। २समीपे स्थापने "अदभिहितोभाव" इत्याद्युक्तेः उपनिधीयमाने ३द्रव्ये च।

उपनिधि पु० उप+नि+धा–भावे कि। रूपसंख्याप्रदर्शनं परस्यान्तिके रक्षार्थं १स्वधनस्थापने "अदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्तेः तथा निधीयमाने २द्रव्ये च। उपनिधिस्वरूपतल्लक्षणं व्यविशेषो मिता० दर्शितो यथा "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" या०स्मृ०। "निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतन्द्रव्यान्तरं वासनमुच्यते करण्डादि तत्स्थं यद्द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षार्थं विश्वासादर्प्यते तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते यथाह नारदः। "असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति" प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितमनेनैव पूर्व्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितन्तथैव स्वामिनाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्। प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह" मिता०। "न दाप्योऽपहृतन्तु राजदैविकतस्करैः" या०स्मृ० "तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्व्वोपहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ दाता तदुपनिहितमनिन एव तद्द्रव्यम् नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह नारदः। "ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टोनष्टः स दायिनः। दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति" मिता०। अस्यापवादमाह। "भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्योदण्डञ्च तत्समम्" या०स्मृ०। "स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषोनाशः सञ्जातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डम्। भोक्तारन्तु प्रति दण्डमाह" मिता०। "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्योदाप्यस्तं चापि सोदयम्" या०। "यः स्वेच्छया स्वामिनमननुज्ञाप्य उपनिहितन्द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना आजीवति सकाशादुपभोगानुसारेण दण्ड्यस्तञ्चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे स लाभञ्च धनिने दाप्यः। वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनेनोक्तम्। "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्यात् वर्द्धते पञ्चकं शतमिति"। एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम्। उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः "भक्षितं सोदयं

दायः समन्तात् उपेक्षितम् । किञ्चिदूनं प्रदापयः स्याद्व्यवहारमनाश्रितमिति" । किञ्चिदूनमिति षष्ठांशहीनम्" मिता० । "एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च" नारदः । "स आत्मभावान् पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः" भा० आ० १२६ अ० । उपनिधिमधिकृत्य प्रवृत्तम् तदस्य प्रयोजनमिति वा ठक् । औपनिधिक तदधिकारेण प्रवृत्ते व्यवहारे तत्साधनद्रव्ये च ।

उपनिपात पु० उप+नि–पत–घञ् । १समीपे आगतौ २हठादागमने "ततताक्ष्योपनिपातवेगचञ्चुः" किरा० ।

उपनिपातिन् त्रि० उप+नि–पत–णिनि । १हठादागते अतर्कितोपगतियुक्ते "रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः" ।

उपनिबन्धन न० उप+नि+बन्ध–करणे ल्युट् । १सम्पादनसाधने । "प्रश्रयोपनिबन्धनः" सर्व्वद० भावे ल्युट् । २ग्रथने

उपनिमन्त्रण न० उप+नि+मन्त्र–ल्युट् । उपेत्य आवश्यके कर्म्मणि प्रवर्त्तनाव्यापाररूपे निमन्त्रणे ।

उपनिवपन न० उप+नि+वप–ल्युट् । अग्निप्रणयनकर्म्माङ्गभूते इध्माभ्याधानादिव्यापारे" औपनिवपनात् कृत्वा हविर्धाने स्थापयति" ८,३, २१ । "औपनिवपनात् "इध्माभ्याधानादि उपवसन्त्युपनिवपनान्तमग्निप्रणयनाख्यं कर्म्म कृत्वा" कर्कः ।

उपनिवेशित त्रि० उप+नि+विश–णिच्–क्त । १निवासिते २वसतिविशेषरूपेण स्थापिते च । "स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता" कुमा० । ३निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषीदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया उप+नि–सद–क्विप् । १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके वेदशिरोभागे वेदान्ते च । मु० भा० उपनिषच्छब्दार्थव्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । "सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनम् उपनिपूर्व्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । मुण्ड० भा० "यथा ये इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति अविद्यादिसंसारकारणञ्चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद् उपनिपूर्व्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।" "अत्र चोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तच्छब्दावयवार्थस्य विद्यायामेव सम्भवात् । उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि समाप्यते । सामीप्यतारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात् । त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम् । उपनीय तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्जञ्च तस्मादुपनिषद्भवेत् । निहत्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रत्यक्तया परम् । नयत्यपास्तसम्भेदमतोवोपनिषद्भवेत् । प्रवृत्तिहेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः । यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषद्भवेत् । यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोपि तदभेदतः । भवेदुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथेति" वार्त्तिककृदाचार्य्यैर्दर्शितः । उपनिषद्भेदाश्च मुक्तिकोपनिषदि दर्शिता यथा । "१ईशा २केन ३कठ ४प्रश्न ५मुण्ड ६माण्डूक्य ७तित्तिरिः । ८ऐतरेयञ्च ९छान्दोग्यं १०बृहदारण्यकं तथा । ११ब्रह्म १२कैवल्य १३जाबाल १४श्वेताश्वो १५हंस १६आरुणिः । १७गर्भो १८नारायणो १९हंसो २०बिन्दु२ २१नाद२ २२शिरः३ २३शिखा । २४मैत्रायणी २५कौषितकी २६बृहज्जाबाल २७तापनी । २८कालाग्निरुद्र २९मैत्रेयी ३०सुबाल ३१क्षुरि ३२मन्त्रिका । ३३सर्व्वसारं ३४निरालम्बं ३५रहस्यं ३६वज्रसूचिकम् । ३७तेजो ३८नादो ३९ध्यान ४०विद्या ४१,४२योगतत्त्वात्मबोधकम् । ४३परिव्राट् ४४त्रिशिखी ४५सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८मण्डलम् । ४९दक्षिणा ५०शरभं ५१स्कन्दं ५२महानारायणाह्वयम् । ५३रहस्यं ५४रामतपनं ५५वासुदेवञ्च ५६मुद्गलम् । ५७शाण्डिल्यं ५८पैङ्गलं ५९भिक्षु ६०६१महच्छारीरकं शिखा६२ । ६३तुरीयातीत ६४संन्यास ६५परिव्राजा ६६ऽक्षमालिका । ६७अव्यक्तै ६८काक्षरं ६९पूर्णा७० ७१सूर्य्याक्ष्य७२ऽध्यात्म७४कुण्डिका । ७५सावित्र्या ७६ऽऽत्मा ७७पाशुपतं ७८परब्रह्मा ७९ऽवधूतकम् । ८०त्रिपुरातापनं ८१देवी ८२त्रिपुरा ८३काठ ८भावना । ८५हृदयं ८६कुण्डली ८७भस्म ८८रुद्राक्ष ८९गण ९०दर्शनम् । ९१तारसार९२महावाक्य ९३पञ्चब्रह्मा ९४ऽग्निहोत्रकम् । ९५गोपालतापनं ९६कृष्णं ९७याज्ञवल्क्यं ९८वराहकम् । ९९शाट्यायनी १००हयग्रीवं १०१दत्तात्रेयं च १०२गारुडम् । १०३कलि७ १०४जाबालि १०५सौभाग्य १०६रहस्य८१०७ऋच १०८मुक्तिका"

तासाञ्च मध्ये यासां यद्वेदगतत्वं तदपि शान्तिपाठमन्त्रसहितं तत्रैव दर्शितं यथा ।

"१ऐतरेय२कौषकी३।४नादविन्द्वात्मप्रबोध५निर्वाण ६मुद्गला ऽ७क्षमालिका ८त्रिपुरा ९सौभाग्यं १०बह्वृचा

ऋग्वेदगतानां दशसङ्ख्याकानामुपनिषदां "वाङ्मे मनसीति" शान्तिः । १ईशावास्य २बृहदारण्यक ३जाबाल ४हंस ५परमहंस ६सुबाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९त्रिशिखी" १०ब्राह्मणमण्डल ११अद्वयतारक १२पैङ्गल १३भिक्षु १४।१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७याज्ञवल्क्य १८शाट्यायनी १९मुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसङ्ख्याकानामुपनिषदां "पूर्णमदः" इति शान्तिः । १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ब्रह्म ४कैवल्य ५श्वेताश्वतर ६गर्भ ७।८नारायणामृतबिन्दु ९अमृतनाद १०कालाग्निरुद्र ११क्षुरिका १२सर्वसार १३शुकरहस्य १४तेजोबिन्दु १५ध्यानबिन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतत्त्व १८दक्षिणामूर्त्ति १९स्कन्द २०शारीरक २१योगशिखै २२,२३काक्षराक्षि २४ऽवधूत २५कठरुद्र २६हृदय २७योगकुण्डलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणाग्निहोत्र ३०वराह ३१कलिसन्तरण ३२सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां "सह नाववत्विति" शान्तिः । १केन २।३छान्दोग्यारुणि ४मैत्रायणी ५मैत्रेयी ६वज्रसूचिक ७योगचूडामणि ८वासुदेव ९महत् १०संन्यासाऽ ११व्यक्त १२कुण्डिका १३सावित्री १४रुद्राक्ष १५जाबालदर्शन १६जाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसङ्ख्याकानामुपनिषदाम् "आप्यायन्त्विति" शान्तिः । १प्रश्न २मुण्डक ३माण्डूक्याऽ ४थर्वशिरोऽ ५थर्वशिखा ६बृहज्जाबाल ७नृसिंहतापनी ८नारदपरिव्राजक ९सीता १०शरभ ११महानारायण १२रामरहस्य १३रामतापनी १४शाण्डिल्य १५परमहंस १६परिव्राजकाऽऽन्नपूर्णा १७सूर्य्यात्म १८पाशुपत १९परब्रह्म २०त्रिपुरातपन २१देवी २२भावना २३भस्म २४जाबाल २५गणपति २६महावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हयग्रीव ३०दत्तात्रेय ३१गारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां "भद्रं कर्णेभिरिति" शान्तिः" । पूर्व्वोत्तरवाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । ३योगे च । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्" छा० उ० "उपनिषदा योगेन युक्तश्चेतव्यः" भा० "योगो देवतादिविषयमुपासनम्" आनन्दगि० ४धर्मे ५निर्ज्जनस्थाने मेदि० ६समीपसदने त्रिका० । ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदव्रतभेदे तच्च व्रतं गोदानाख्यकेशान्तकर्म्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह आश्वलायनगृह्यकारिका "प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयन्तु महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्" ततश्च विप्रस्य जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्द्दशे महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, षोड़शे वर्षे गोदानम्, क्षत्रस्य ऊनविंशादिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशादिचतुष्के यथाक्रमं महानाम्न्यादिवेदव्रतात्मकर्म्मचतुष्टयं कर्त्तव्यम् । तत्र चूड़ादिवत्तत्कालादिकमेव ग्राह्यम्" यथाह पी० धा० श्रीधरः । "तिथिनक्षत्रवाराश्च वर्णोदयनिरीक्षणम् । चौलवत् सर्व्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च" यदा तु दैवादतीतकालानि महानाम्न्यादिव्रतानि तुल्यदा समावर्त्तनेन सह कार्य्याणि "महानाम्निक्रियायुक्तकालस्याप्यनन्तरावृत् । गोदानान्तर्निवृत्तीत्यादिश्रुतेः । उपनिषत्सु व्यज्यते अण् । औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद" छा० उ० । उपनिषदं वेत्ति अण् । वेदान्ताभिज्ञे "शुकवद्ब्रह्मभाव इत्यौपनिषदाः" कुसु० ।

उपनिषादिन् त्रि० उप+नि+सद्—णिनि स्त्रियां ङीप् । समीपे स्थायिनि "तद्दिशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति" शत० ब्रा० ९,४,३,२ ।

उपनिष्कर न० उप+निस्+कृ—करणे संज्ञायां घ । महति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सैन्यानामसंबाधेन निष्क्रमणसम्भवात्तथात्वम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न० उप+निस्—क्रम करणे ल्युट् । राजपथे ।

उपनिहित त्रि० उप+नि—धा—क्त । १उपनिधित्वेन स्थापिते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मिता० उदा० २स्थापिते च ।

उपनीत त्रि० उप+नी—क्त । १कृतोपनयनसंस्कारे "अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितः" रघुः । २ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण ज्ञाते च "उपनीतं विशेषणतयैव भासते नाम्ने तु नायं नियमः" प्राचीनगाथा उपनयशब्दे दृश्या ३समीपे प्रापिते ४उपस्थापिते च ।

उपनेतृ पु० उप+नी—तृच् । १उपनयकर्त्तरि गुरौ २उपढौककर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री" कुमा० ।

उपनेत्र न० उपगतं नेत्रम् अत्या० स० । नेत्रसमीपे धार्य्ये काचादिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु० उप+नि+अस—घञ् । १वाक्योपक्रमे २वाक्यप्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा० । "तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन" शारी० भा० । "मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति" मालवि० । २विचारे "शृणुध्वमुपन्यासं निबोधत" मनुः । "उपन्यासं विचारम्" कुल्लू० ।

४विद्यादिनान्यसमीपे स्वद्रव्यन्यासे उपनिधौ च ।

उपपति पु० उपमितः पत्या उपमि० स० । जारे । "उपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः" माघः । तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्समत्वम् । "यस्य चोपपतिर्गृहे" "सहन्ते ये चोपपतिम्" मनुः "लभते जारं गेहायोपपतिम्" यजु० २०,९ । गुप्तव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थितस्य व्यभिचारे उपपतित्वमित्यनयोर्भेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् । १युक्तौ, २सङ्गतौ ३हेतौ च "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" "उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मथुरानाथः । "उपपत्तिमदूर्जितं वचः" "प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेः" किरा० । "अन्यथा यक्ष्यमाणस्यानुपपत्त्यानुपपत्तितः" भाषा० । "विवक्षितगुणोपपत्तेः" शा० सू० । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये" इत्युक्तलक्षणा: प्रकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं यथा । छान्दोग्ये ६प्र० "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिना विकारमात्रस्य वाचारम्भणकत्वरूपा युक्तिः । ४उपाये च "कथोपपत्तिं समनापरोऽपराम्" माघः । "अपेक्षिताभ्योऽन्यकोपपत्तिभिः" माघः । ५प्राप्तौ ६सिद्धौ च "सार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः" "अर्थस्य प्राक् तनयोपपत्तेः" रघुः । युक्तयश्च नानाविधाः सुश्रुते दर्शिताः ताश्च तन्त्रयुक्तिशब्दे दर्शयिष्यन्ते । "असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरिति च क्रियते तन्त्रयुक्तिभिः" सुश्रुते तत्फलमुक्तम् ।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा० स० । समीपोच्चारिते पूर्वसमार्थे शब्दे "तस्याः सराजोपपदं निशान्तम्" रघुः । "कान्ति कन्योपपदाद्येव" माघः । राजनिशान्तं राजगृहम् इत्यर्थः । २नामोत्तरमुच्चारिते शर्मवर्म्मादिरूपे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायकसूत्रे ३सप्तम्यन्तपदेन निर्दिश्यमाने पदे च । यथा कर्मण्यण् इत्यादौ कर्मणीति सप्तम्यन्तं पदम् अण्प्रत्ययविधाने उपपदम् । "उपपदमतिङ्" पा० । "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति० उक्तेः कुम्भकार इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे उपपदसमासः । उपपदेन समीपस्थपदेन योगे विभक्तिरुपपदविभक्तिः "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या० प०

उपपन्न त्रि० उप+पद–क्त । १युक्तियुक्ते, "उपपन्नं ननु शिवमिति" रघुः । २प्राप्ते च "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः" रघु. ३गतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारयुक्ते "अपत्यं निर्गुणः पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्कारः" दशकुमा० ४उत्पन्ने च ।

उपपात पु० उप+पत–घञ् । १दैवादागतौ २नाशोन्मुखत्वे ३नाशे च । "कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्" कात्या० २५,१,१। "उपपातो विनाशोऽभ्येव इत्यनर्थान्तरम्" कर्कः ।

उपपातक न० पातयति नरके पत–णिच्–ण्वुल् उप अल्पार्थे प्रा० स० । पातकशब्दे ततोन्यूनफलके पापभेदे । "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकमिति" पैठीनसिः । पतनञ्च "द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परलोकासिद्धिस्तमेके नरकम्" गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वञ्चाल्पफलदातृत्वेन तच्चाल्पफलदातृत्वमाङ्गिराः "पातके तु शतं स्यात् महत्सु द्विगुणं तथा । उपपाते तुरीयं स्यात् नरके वर्षसंख्यया" ।

येन येन कर्मणा च तज्जन्यते तन्निरूपितं प्रा० वि० । तत्र मनुः । "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयः । पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च । परिवित्तिता नुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् । कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्धुष्यं व्रतच्युतिः । तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । व्रात्यता बान्धवत्यागो भृताध्यापनमेव च । भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः । सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च । इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा । अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया । असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया । धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम्" । "अस्यार्थः । अयाज्यसंयाज्यमिति प्रतिपदाध्यापनरूपयति । त्यागो योगक्षेमाकरणम् । अनिमित्तस्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविस्मरणम् । अग्नित्याग श्राद्धादिना । सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन चकाराद्भार्य्यात्यागोऽपि । परिवित्तिता कनिष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोगे सति ज्येष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोगप्रागभावः । कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्याया अपि तथाभूतायाः परिवेदनीयत्वम् । परिवित्तिपरिवेत्त्रोर्वरत्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ ऋत्विक्कार्य्यमिति । कन्याया दूषणमकन्येत्युक्तिः अङ्गुल्या योनिविदारणं वा

वार्द्धुषिकत्वं ब्राह्मणक्षत्रिययोः । व्रतच्युतिरवकीर्णित्वम् । दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः । अपत्यस्यानेकविधस्य । व्रात्यता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च । बान्धवत्यागो बान्धवस्य पितृव्यादेरनिमित्तत्यागः । भृतकाध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणम् । भृताच्च वेतनपरिच्छिन्नाद्वेदादि विद्याग्रहणम् । अपण्यानां लाक्षादीनां सकृत्, गोरसादीनां चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः । तैलादियन्त्रस्य महतो जलादियन्त्रस्य च प्रवर्त्तनम् । धान्यादीनां तथा कर्षापणं स्त्रियार्जितधनजीवनम् । अभिचारः परहिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं मूलादिक्रिया । इन्धनार्थम् द्रुमाणामशुष्काणां छेदनम् । आत्मार्थं पाकक्रिया न वैश्वदेवाद्यर्था । लशुनकवकाद्यन्नभक्षणम् । साग्नेरपि श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रहः । स्तेयं हेमनराश्वरजतभूमिमणिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणम् । देवर्षिपितृसम्बन्धिन ऋणस्यानपशोधनम् । असच्छास्त्राभिगमनम् पाषण्डशास्त्राभ्यासः । कुशीलवस्य कर्म तौर्य्यत्रिकं तस्य सततानुष्ठानम् । कुप्यस्यासारद्रव्यस्य ताम्रकांस्यादेः स्तेयम् मद्यपस्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रिया निषेवणम् ब्राह्मणेन । स्त्रियाः शूद्रवैश्यक्षत्रियाणाञ्च वधः । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति व्यवसितिः । उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति" याज्ञवल्क्यवचनात् । एवञ्च गोवधादिनास्तिक्यान्तानि पञ्चाशदुपपातकानि । विष्णुना "अनृतवचनसत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः वेदनिन्दाऽधीतस्य च त्यागः" इत्यादीनि च महान्ति उक्त्वा "उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम् । तत्र अनृतादिभाषणं परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षख्यापनं तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोषकीर्त्तनम् । गुरवश्चालीकदानादिना अभियोगाभिशंसनम् । तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथाऽनभ्यासाभियोगेनाधीतवेदविस्मरणञ्च यद्यपि तदुपपातकं गुरूणां पुनरेतेषां मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात् । अन्यानि चोपपातकानि स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि" ।

"गोवधोऽव्रात्यतास्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया । अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् । भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा । पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः । धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम् । पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः । कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् । कन्याप्रदानन्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् । आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च । इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः । शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् । तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता । असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता । भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्" या० । "गोवधो गोपिण्डव्यापादनम् । कालेऽनुपनीतत्वं व्रात्यता । ब्राह्मणसुवर्णतत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरदानमृणानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपितॄणां सम्बन्धिनामृणानामनपाकरणञ्च । सत्यधिकारे अनाहिताग्नित्वम् । ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमप्युपक्षिपन्ति इति मीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्यस्याप्यर्थिनस्तु धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-दोषः उच्यते । अग्न्याधानस्यावश्यकत्ववचनान्नित्यश्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति श्रुतिकाराणामभिप्रायो ऽतस्तत्र दोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसोऽनुदाराग्निसंयोगः परिवेदनम् । वेतनपूर्व्वाध्यापकादध्ययनग्रहणम् । वेतनपूर्व्वाध्यापनम् । परदारसेवनञ्च स्वदारतल्पव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्द्धुष्यम् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवित्वम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम् । स्त्रियावधो ब्राह्मण्या अपि आत्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षितविट्क्षत्रवधः निन्दितार्थोपजीवनम् वाराङ्गनाद्यर्पितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यमसारद्रव्यन्त्रपुसीसादि पशवो गवादयस्तेषामपहरणम् । "गोवधो व्रात्यतास्तेयम्" इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं निन्दार्थमतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततोऽन्यूनमपि भवतीति । एतेन बान्धवत्यागपक्षे-

नैव विधिं पुनः । पित्रादित्यागस्वरूपं व्याख्यातम् । अयाज्यानामुक्तजातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रात्यादीनां याजनम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो ऽस्वाधिप्रकाशनम् । तडागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः । कन्याया दूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु सम्भोग तस्य "सखिभार्य्या कुमारीष्विति" गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनं तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यमङ्गुरोरन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वस्योक्तम् । पुनर्व्रतलोपस्वरूपं शिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि हविरचरणकमधुप्रेषणात्माशन्त्र्यूनादिकस्य भक्षणमिति एवंरूपेषु प्राप्तार्थं न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थं तत्र "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तम् अभोजनमिति" मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् । आत्मार्थञ्च पाकस्य पचनक्रियारम्भः "अघं स केवलम्भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणादिति" तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्र विषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनागौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियोऽजायाया अपि निषेवणमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः अग्नीनाञ्च श्रौतस्मार्त्तानान्त्यागः सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् । बान्धवानाम्पितृव्यमातुलादीनान्त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमार्द्रद्रुमच्छेदेन त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रिया हिंसया औषधेन च जीवनं वर्त्तनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्य्याम्पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा । हिंसया जीवनम्प्राणिवधेन जीवनम् । औषधजीवनं वशीकरणेन । हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयो द्रव्यग्रहणेन परदासकरणम् । शूद्रसेवनं हीनेषु मैत्रीकरणम् । अनूढसवर्णदारस्य हीनवर्णदारोपयमनम्, साधारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रमे वासः आश्रमहीनत्वमित्यम् । परपाकरतित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादि ग्रन्थस्याधिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम् । भार्य्याया विक्रयः । चशब्दादन्याद्युक्ताभिचाराऽनृतपूर्व्वकगुणादिभक्षणादेर्ग्रहणम् । एषां गोवधादीनामेतेषामुपपातकसंज्ञा वेदितव्या" मिता० । उपपातकञ्च ।"जलोदरं यकृत्प्लीहाम्लरोगव्रणानि च । श्वासजीर्णज्वरश्छर्दिर्भ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः" शाता० ।

उपपातिन् त्रि० उप+पत–णिनि स्त्रियां ङीप् । १हठादागते । २अतर्कितोपस्थिते च । "रन्ध्रोपपातिनोऽनर्थाः" हितो० ।

उपपाद पु० उप+पद–घञ् । १उपपत्तौ । उपगतः पादम् अत्या० स० । २पादोपगते त्रि० । स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

उपपादक त्रि० उपपादयति उप+पद–णिच्–ण्वुल् । उपपत्तियुक्तकारके पद-ण्वुल् । उपपत्तियुक्ते २युक्तियुते च ।

उपपादन न० उप+पद+णिच् ल्युट् । १युक्त्या समर्थने २सम्यक्प्रतिपादने ३प्राप्तियुक्तकरणे च । "लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य ह्यतिपादयेत् । तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम्" भा० आश्व० १८अ० ।

उपपादित त्रि० उप+पद–णिच्–क्त । १युक्त्या समर्थिते, "उपपादितञ्चैतत् पुरस्तात्" जग० २सम्यक्प्रतिपादिते च

उपपादुक त्रि० उपपद्यते उप+पद–उकञ् । दृष्टकारणनिरपेक्षतया अदृष्टमात्रसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देवदेहे नारकिदेहे च "हेम० दिव्योपपादुका देवाः" अमरः ।

उपपाद्य त्रि० उप+पद–णिच्–यत् । १युक्त्या समर्थनीये २प्रतिपाद्ये च । ल्यप् । २उपपत्तियुक्तं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

उपपुर न० समीपस्थं पुरं प्रा० स० । पुरसमीपस्थे शाखानगरे । उपपुरे भवः अण् उत्तरपदवृद्धिः । औपपौर तद्भवे त्रि० ।

उपपुराण न० उपगतमनुगतं पुराणम् अत्या० स० । व्यासोक्तादशपुराणसदृशेषु नानामुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु पुराणेषु । तानि यथा । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्२ । तृतीयं वायवीयञ्च ३कुमारेणानुभाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीश भाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्चर्य्यं ५ नारदीयमतः परम्६ । नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च७, ८तथैवोशनसेरितम्९, कापिलं वारुणं१० शाम्बं ११ कालिकाह्वयमेव च १२ । माहेश्वरं १३ तथा पाद्मं १४ दैवं १५ सर्व्वार्थसाधकम् । पराशरोक्तमपरं १६ मारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८ । मत्स्य० कूर्मपु० । हेमाद्रौ तु एतद्भिन्नक्रमतया पठितम् यथा "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम् । तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतःपरम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् पराशरोक्तमपरं तथा भागवताह्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः" । अत्र मुद्रितपुस्तके भागवत

द्वयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धेः। तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। पुराणोपपुराणलक्षणं च १२स्क० भागवते सामान्यत उक्तं यथा "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् । महदल्पव्यवस्थया"। "अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः । भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग१ उच्यते । पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः । विसर्गोऽयं २समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम् । वृत्ति३र्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च । कृता तेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा। रक्षा४ऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे । तिर्य्यङ्मर्त्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः । मन्वन्तरं ५मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः । ऋषयोऽंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते । राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः६। वंशानुचरितं ७तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये । नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति ८कविभिः प्रोक्तश्चतुर्द्धास्य स्वभावतः। हेतु९र्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः । यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे । व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १०। पदार्थेषु यथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु । बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् । विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् । योगेन वा तदात्मानं विदेहात्मा निवर्त्तते । एवंलक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च" । अत्र क्षुल्लकानीत्युक्तेः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षणत्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम् । तेषाञ्च संख्यादिनिरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वञ्च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा । "पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना । तच्चाष्टादश साहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते । नन्दीपुराणं तल्लोके व्याख्यातमिति कीर्त्त्यते । यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम् । प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ! । एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते" इत्युपक्रम्य अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदिश्यते । विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् । पञ्चाङ्गञ्च पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च । ससंहार प्रदृश्येत पुराणे पञ्चवर्णिता । धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्त्यते । सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलम् । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते"। "हेमाद्रौ कालिकापुरा० अस्य किंमूलकत्वमिति प्रश्नप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्ममूलकत्वमुक्त्वा "इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्" इत्युक्तं तत्र भागवतं तस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः । भागवतशब्देनात्र देवीभागवतं ग्राह्यं तयोरुभयोरपि कालिकादेवीमाहात्म्यकीर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौचित्यात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वेनैकदेवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एवञ्च देवीभागवतमेव महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति तु बहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० "वृत्तासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्याम् स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्" इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणमुक्तं वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात् तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् । देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्तलक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्वेषामाशयः । देवीभागवतं विष्णुभागवतञ्चोभयमपि अष्टादशसाहस्रं द्वादशस्कन्धयुक्तञ्चेति द्वयोर्महापुराणत्वसंशये विष्णुभागवतस्य तथात्वे बहूनां विवादात् तन्निर्णयाय देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्श्यते "तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्यमानयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चास्त्येव तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवादमेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयस्भागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदन्ति। द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं बोपदेवकृतमिति वदन्ति। वस्तुतस्तूभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च। ननु पुराणेषु वैष्णवभागवतं प्रसिद्धं न तूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न कूर्मगरुडपाद्मादिषु द्वितीयस्य स्पष्टपरिगणनात् तथा हि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्मपुराणे' अष्टादश पुराणान्युक्त्वा "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परमित्यादि' पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयमिति" तथा गारुडे तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशेऽष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा लघुपुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तं "पुराणं भागवतन्दौर्गं नन्दीप्रोक्तं तथैव च। पाशुपतं रैणुकञ्च भैरवं च तथैव चेति"। तथा तत्पूर्वमपि "विष्णुधर्मोत्तरं चैव तथा भागवतन्तथेति"। तन्त्रभागवतन्तथेति पाठेऽपि तन्त्रशास्त्रनिर्णयः तद्विशेषणेन चोपमत्वं सूचितं तथा पाद्मे प्रकृतपरीक्षायां "ब्राह्म्याद्यं वैष्णवञ्च मार्तण्डं नारदेरितमित्यादि"। तथैव गदितं तत्र वराहाद्यापि तन्त्रथा। वाराहं ब्रह्मवैवर्तं प्रकृतेषु प्रशस्यते। शैवभागवतन्दौर्गमविष्णोत्तरमेव चेति"। तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतन्तथेति" तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतम्परिगणितं नागोजीभट्टादिभिः, धर्मशास्त्रग्रन्थेषु एवमन्यैरपि निबन्धकारैरिति। ननु देवीभागवतस्य "तत्र भागवतम्पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्" इति प्रथमाध्यायस्थवचनेनाष्टादशमहापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति तस्य महापुराणत्वं बोधयतस्तस्य कथमन्यपुराणवचनमुपपुराणत्वं बोधयेदतएवं कश्चित् इदचरमिति चेन्न नारदीयशिवबायव्यादित्यपुराणानां स्वस्वेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन प्रायमाणानामन्यपुराणेषूपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् पुराणमतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वविधया तद्विरोधाभावात्। पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः। वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं, वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं "दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः। तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते"। इति स्कान्दे शैवपुराणमतेनेत्थं प्रकारेणेति"।

ततः प्रसङ्गागतमभ्युद्धृत्य इत्याद्युपश्लोकितमिथ्यनेन पुराणे प्रतिपाद्यदेवकर्तृकवध एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाप्य तत्रैवोक्तं यथा "देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकर्तृकवृत्रासुरवधो न क्वचिदस्ति इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति तदुपलक्षणेन तु देवीभागवतस्यैव प्रतिदर्शितेति युक्तमेव, अनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति स्वर्णभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः। जीवेद्वर्षशतं चान्ते वैष्णवं पदमिति" पठितम्। अत्र च वैष्णवं भागवतमेव सङ्गीतमुचितम्। किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः संगच्छते प्रथमश्लोके, एकादशद्वादशस्कन्धयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात् स्कन्दस्य च गायत्रीदेवतात्वात्। श्रीभागवतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति किञ्च "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः"। इत्यादिमात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति वेदे "त्रिपदा गायत्रीति" गायत्रीलक्षणं श्रूयते तेन च त्रिपाच्छन्दोभिरत्र यत्र धर्मविस्तरो वर्ण्यते तद्भागवतमिति तदर्थः। त्रिपाच्छन्दश्च देवीभागवते प्रथमश्लोके "सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यां विद्यां च धीमहि। बुद्धिं या नः प्रचोदयादिति" श्रूयते। न च विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव। क्वचित् पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा उदासीने मात्स्यवाक्ये तु मुख्यविषयत्वसम्भवे साऽनुचिता। यत्तु गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वसूचकमेव मैत्रायणीयानां "महेश्वर" इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिवसूर्यशक्त्यादिरूपार्थस्योक्तत्वात्। किञ्च "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा। गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति" पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकं तथा हि हयग्रीवमाधुरी देवीभागवते प्रथमस्कन्धे शिवस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या' स्त्रीदेवता मन्त्रः सा विद्या यत्र वर्त्तते तद्भागवतमित्यर्थः। स दैत्यकादुपासिता विद्या दैत्यवधमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् "जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं ममेत्यादिना"। ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हय-

योवमन्त्रस्य मत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेत् नारदीये शारदातिलकादिनिबन्धेषु च "मन्त्राः पुंदेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः" इत्यादिवचनैः स्त्रीदैवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदैवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादनात्"क्वचित् पुंदैवत्यमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पयितुमुचितं लक्षणाक्लृप्तदोषापत्तेः तस्माद् तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति किञ्च"सारस्वतस्य कल्पस्येति" शब्दश्रवणादपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं अत्र ज्ञेयं प्रकरणयुक्तिः श्रूयव ञ्चतुः।"पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत! विस्तरतः क्रमादिति" मुनिप्रश्नोत्तरं "ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं, पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं, वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरं "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः इत्युपक्रम्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते"इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि पश्चादुपपुराणकथनार्थम् "उपभेदान् प्रवक्ष्यामीति" प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्नारसिंहं निर्गतमेवं नन्दिपुराणादित्यसंज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति "अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यत् प्रदृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन" सूत कथितवावान्। ततः"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च"इत्यादिना पुराणलक्षणमुक्त्वा "सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते"इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहरसरस्वतीपितॄणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वभेदेनाष्टविधत्वमुक्तवानिति तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धमात्रं तु तत्तत्कल्पान्वितततत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् अन्यप्रकारस्य कुत्रचिदपि पुराणेषु अनुपलम्भात्। तत्रैवं सति"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इत्यादि वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्। तदर्थस्तु "यथा गारुडकल्पस्य इत्यत्र गरुडस्यायं गारुडः यथा च वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा तद्वदेव "सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव चेति" कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे उपान्त्याध्याये "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां कल्प उच्यते" वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तोद्भव उत्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत्। अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यपदिश्यन्ते एतच्च तत्तन्नामककल्पान्वितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शनवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पान्वितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः। तत्र सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेन ईश्वरप्रेरणां विनापि स्वतआगतमेव। अपिच वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वन्ध्यासुतोपममेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्याभावात् विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति वचनेन स्पष्टमेव तस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्तत्वात् तद्विरोधाच्च। न च पाद्मकल्प एव सारस्वतः सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं "पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यथोदाहृतम्। तस्मात् पाद्मं समाख्यातं इति" पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन "एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते" इति मत्स्यपुराणवचनेन "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरेकत्वे पद्मकल्पप्रतिपादकं पुराणं पाद्मं भागवतं चेत्येव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्तमित्यत्र "अभिव्यक्तपदार्थो ये स्वतन्त्रालोकविश्रुता" इति न्यायेन पूर्वं मुख्यार्थं प्रसिद्धं पद्मपदं विहायाप्रसिद्धं सारस्वतपदं पद्मार्थस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभावः। किञ्च "सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादेः"पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वचनस्य तस्य विरोधश्च। न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे, त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्त्ति-

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पार्चिषकल्पसमुत्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा माहात्म्यानि-माध्याने न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्य्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण "पितृकल्पे एव पूर्वार्धान्ते पद्मस्योद्भवात् पितृकल्पपदेन पाद्मत्वपक्षो वेदितव्यः" इत्युक्तम् पुराणकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्व्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते "भवः भुवः तपः भूर्भुवः भुव इत्यादयस्त्रिंशत्कल्पाः "पाद्मादयश्च पुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसेषूत्पद्यन्ते" इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात् तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः । यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्त्वित्याहुस्तदसत् कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः । सर्व्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् तथा च कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात् पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च न "सारस्वतस्य कल्पस्येति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः । किञ्च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा सर्व्वपुराणेषु तत्कथनं वर्त्तत एवेति सर्व्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा च सर्व्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्तस्मात् सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमासंहितायाम् "ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने । महाविद्या जगद्धात्री सर्व्वविद्याधिदेवता । द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्नृपेति" वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिन एव च सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं हेमाद्रौ" कल्पाद्याप्रकरणे नागरखण्डे "सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य चेति" तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वचनस्य सर्व्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यं किञ्च तस्य ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेव यास्यति "सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेरिति" वचनात् । ततश्च "संकीर्णेषु सरस्वत्या" इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंस्य सामग्र्येव सर्व्वथा स्यात् अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम् अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा । महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः । तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः । सृष्ट्यर्थञ्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति" "अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते । भवति हि देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किञ्च अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणमिति" माहात्म्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतोत्तरं च विष्णुभागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते १स्क०एवोक्तत्वात् । ननु "वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा । कृत्वा संमोहसंमूढोऽभवं राजन्मनस्यपीति" देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात् तत्रापि च विरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न मन्यते तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ष्यामीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्व्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । मन्यते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते चतुःश्लोक्या भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेशात् पूर्व्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि पूर्व्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वाक्यमात्रः सर्व्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च पञ्चसारस्य भङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽशुद्ध इति मन्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः । दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाय

षुः" इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वक्रमयति तस्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वा अष्टादशानां श्रोतुमागतानां पुराणानां अष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात् एवं पाद्मे "दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्तवान्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि" । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति" सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वक्रमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गादित्याद्युक्तवत् तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति सार्थकत्वं कुर्वाणो मूढमेव विभावितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा तत्र संदिहानः क्रौष्टुकिर्मार्कण्डेयं मत्कृगत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः" इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्व्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयमष्टादशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यसंभावादित्येवं वा अनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु पाद्मे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै" इत्युक्त्वा भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तं सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्म्मोक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तं स्कान्दे सौरसंहितायां च "अथाते दशभिर्विप्राः ! पुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांस्तग्मभास्करः" इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतमन्यदित्याद्युक्तवत् तन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु नोक्ता तेषाङ्केषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति वद करिष्यामि कुत्रचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन "विष्णुमन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमातरं दुर्गां दुर्बोधध्वान्तभानुं गुरुं चेति श्रीमद्दीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात् अतएव "हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः इति वचनं सङ्गच्छते" वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्मन्मते प्रामाण्यात् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तत्खण्डने प्रयोजनाभाव एव । तथा च नारदीयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणन्तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । शैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम्" ।

बृहन्ना० ९६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्णने "श्रीब्रह्मोवाच, मारीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी समीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् । परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम् । पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं पश्चाद्ब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः । सत्याचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः । इत्येष तुर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः । नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः । अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् । वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे । प्रह्लादचरितं पुण्यं

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्तमो गदितो यत्र वासनाकर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् । समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् । मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः । सूर्य्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् । वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते ॥ कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च । यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः । भविष्यकलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम्" । इत्युक्तेः विष्णुभागवत एव तेषां पदार्थानां सत्त्वात् महापुराणत्वं देवीभागवते तदभावात् न महापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्यचिदुपपुराणत्वं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् । एतेन विष्णुभागवतस्य वोपदेवकृतत्वशङ्का निर्मूलैव । वोपदेवेन "चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणि वणिच्छया हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्" इति मुक्ताफलग्रन्थे स्वयं कथितत्वेन तस्य हेमाद्रिसभासदत्वप्रतीतेः हेमाद्रौ च नानास्थानेषु विष्णुभागवतवचनस्य प्रमाणत्वेन धृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।

उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावम् यत्र । ब० संज्ञायां कन् टापि अत इत्त्वम् । जृम्भायाम् (हाइतोला) हारा० तत्र हि मुखस्य पुष्पस्येव विकाशभावात् तथात्वम् ।

उपपृच् त्रि० उप+पृच्–क्विप् । उपरि सामीप्येन संपृक्ते "विद्मणाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः" ऋ० १,३२,५,

उपपौर्णमास(सि) अव्य० सामीप्ये अव्ययी० वा अच् समा० । पौर्णमास्याः समीपे ।

उपप्रदान न० उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १उत्कोचे स्वकार्य्यसाधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्योराजभृत्यादिभ्योदाने (घुषदेओया) २सम्भ्यर्थं भृत्यादेर्दाने च हेम० "तस्योपप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः" हितो० "उपप्रदानं क्षिप्रूनामेकं श्याकर्षणौषधम्" कठम० "साम चोपप्रदानं च भेदोदण्डश्च तत्त्वतः" रामा० । प्रलोभनार्थं ३द्रव्यदाने "उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते नरैः" पञ्चत० । समीपे दाने च ।

उपप्रलोभन न० उप+प्र+लुभ–ल्युट् । १सम्यक्प्रलोभने "यस्य चोपप्रलोभनाय" दशकु० । करणे ल्युट् । २सम्यक्प्रलोभनसाधने द्रव्ये "उच्चावचानुपप्रलोभनानि" दशकु० ।

उपप्लव पु० उप+प्लु–अप् । गगनादुल्कापातादिरूपे १उपद्रवे, "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" कुमा० । "हदनिहित" इत्याद्युक्तेः २उत्पातस्थचके वात्यादौ "त्वाकारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना" मेघ० । "कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवोवः" रघुः ५सर्गे "त्वया दयोपप्लविनः परेभ्यः" रघुः "उपप्लविनो भयवन्तः" मल्लि० । ३विघ्ने "जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः" रघुः । उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः" मल्लि० । ५औपसर्गिकात्यन्तमरकपीड़ने ६राजविप्लवे "दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे" कूर्म पु० । "उपप्लवे राजविप्लवे औपसर्गिकात्यन्तमरकपीड़ने" यु० त० रघु० । ७उपरोधे वेष्टने "अमेघोपप्लवे यस्य शक्रचापतडिद्गुणान्" सुश्रु० । ८चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणे "उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च" स्मृतिः । ९विपत्तौ "अथ मदनवधूरुपप्लवान्तम्" कुमा० । १०समीपे प्लवने गतौ च । "तस्मीनमन्वपाद्यजनः सुसमाधीडुपप्लवे" भा० व० २२अ० । "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः" इति बौद्धमतसिद्धे ११विकल्पे स च संसारिणां सविकल्पज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति लोकानुपद्रवति उप-प्लु-कर्त्तरि अच् । १२राहौ मेदि० । "केतूपप्लवभौमसन्द्गतयः षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त० ।

उपप्लव्य न० उप+प्लु–आधारे बा० यत् । १विराटनगरसमीपस्थे पुरभेदे । "उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया" "आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम" भा० आ० १अ० "ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्व्वशः" भा० वि० ७२अ० । "विराटनगरसमीपस्थं नगरान्तरम्" नील० । "राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः" भा० उ० २२अ० । कर्मणि यत् । २उपप्लवनीये त्रि० । आवश्यके तु ण्यत् । उपप्लाव्य अवश्यमुपप्लवनीये त्रि० ।

उपप्लुत त्रि० उप+प्लु–क्त । उपद्रवयुक्ते "उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैः" माघः ।

उपबन्ध पु० उप+बन्ध–घञ् । १बन्धनदार्ढ्यार्थं तत्समीपे बन्धनान्तरबन्धने । उपमितः बन्धेन वा० स० । २पद्मासनरूपबन्धसदृशे आसनान्तरासनभेदे ३संख्याविशेषेण संबन्धप्रतिपादने च "नोदनानुपबन्धेषु च गन्धपु ग्रपबन्धाभ्याम्" कात्या० १,८,२२, "सोमस्य गन्धपुष्पैः उपबन्धाद्" कर्कः अत्र उपबन्धश्च संख्याविशेषेण सम्बन्धप्रतिपादनं तत्संख्या च शत० ब्रा० २,१,२,१८, दर्शिता यथा "अथ यदपामन्ते

क्रीणाति रसो वा आपः स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वचसमेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति स तपसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति सा पिरमेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयाद्दशाक्षरा वै विराड्वैराजः सोमस्तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयाद्दशभिः" ।

उपबर्ह पु० उपबर्ह्यते आस्तीर्यते उप+बर्ह–स्तृतौ कर्मणि घञ् । (बालिश) १उपधाने बर्ह–हिंसायाम् भावे घञ् । २उपपीडने च ।

उपबर्हण न० उपबर्ह्यतेऽनेन करणे ल्युट् । १उपधाने "पुरावाप्रवाः पुराख्यायन्तो योपबर्हणेनान्यादिशा दक्षिणा" शत० ब्रा० १२,८४,१०, बर्ह हिंसायां भावे ल्युट् । २उपपीडने च

उपबहु त्रि० उपगता बहवो यत्र संख्यात्वेऽपि पर्युदासात् न डच् । बहुसंख्यासमीपवर्त्तिनि ।

उपबाधा स्त्री उप+बाध–अ । संपीडने ।

उपबाहु पु० उपगतो बाहुम् अत्या० । १बाहोः समीपवर्त्तिनाड़ीभेदे ततः इदमर्थे बाह्वादि० इञ् । औपबाहवि तत्सम्बन्धिनि त्रि० । सामीप्यादौ अव्ययो० । २बाहुसामीप्यादौ अव्य० ।

उपब्द पु० उपगतः शब्दः प्रा० स० पृषो० । "सोमाभिषवशब्दे "ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः" ऋ० ७,१०४,१७, "उपब्दैः अभिषवशब्दैः" भा०

उपब्दि पु० उप+शब्द–इन् पृषो० । श्रोत्रमर्थे शब्दे "न योरुपब्दिरश्व्यः" ऋ० १,७४,७, "उपब्दिः श्रवणार्हः" भा० "मरुतां शृण्व आयतामुपब्दिः" ऋ० १,१६९,७, ततोऽस्त्यर्थे मतुप् । उपब्दिमत् श्रोत्र योग्य शब्दयुक्ते "सशब्दमविद्मत्" तैत्ति० "उच्चैरेव उपब्दिमान् बलस्य रूपम्" ऐत० ब्रा० । [सम्यग् भञ्जने २अधोभावे च ।

उपभङ्ग पु० उप+भञ्ज घञ् कुत्वम् । १युद्धादितः पलायने

उपभुक्त त्रि० उप+भुज–क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण न० उपमितं भूषणेन उपमि० स० । घण्टाचामरादौ "घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्तरेदद्यादुपस्करतदुपभूषणम्" पु० । उपचारशब्दे१२०२पृ०दृश्यम् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ–आधारे क्विप् । आश्वत्थे यज्ञाङ्गपात्रभेदे स्रुचि "आश्व युप्रभृत्" कात्या० १,३,३५, उपभृत्संज्ञका स्रुक् आश्वत्थी" कर्कः "पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्या बाजम्" ११०,९"सव्यउपभृत्" आश्व०श्र० ४,१,१ ।

उपभोग पु० उप+भुज–घञ् कुत्वम् । विषयभोगजन्य सुखभेदे "स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु भोगफलः स्मृतः" दा० भा० स्मृ० । "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" मनुः भारतञ्च । "आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा" । "इह कर्मोपभोगाय तैः संचरति सोऽव्ययः" या० स्मृ० । "प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरत्" "कृतोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या" रघुः भोगश्च विषयसंसर्गजन्यसुखभेदः । अधिकं भोगशब्दे वक्ष्यते । ततः अस्त्यर्थे इनि । उपभोगिन् तद्युक्ते त्रि० "ब्राह्मणांश्च जिघांसन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । भा० व० १९० अ० । स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज–ण्यत् अनन्नार्थत्वे कुत्वम् । उपभोगयोग्ये वस्तुनि अन्ने तु न कुत्वम् । उपभोज्यमित्येव । "असूत सा नागवधूपभोग्यम्" कुमा० । "स्त्रियस्तत्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च" पञ्चत० । "विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः । ते वै स्वपोपभोज्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च ह" भा० आनु० ८५ अ० ।

उपभोजिन् त्रि० उ+भुज–णिनि । उपभोगकारके । "निष्ठ्यावारयोषेषु परपाकोपभोजिषु" "उञ्छप्रवत्तिनिरतेषु भिक्षुकांस्तोपभोजिषु" स्मृ० ।

उपम त्रि० उपमीयते उप+मा–घञर्थे क । १उपमेये । यदं यद्विष्णोरुपमं निधायि" ऋ० ५,३,२ । "उपममुपमेयमिव" भा० । उपमीयते समीपे क्षिप्यते मि–वा० ड । २अन्तिके निरु० "यत् सेतुमुपमं समत्सु" ऋ० ७,२०,२ । "उपममन्तिकम्" भा० । ३अन्तिकस्थे त्रि० । दिवश्चिदन्ता उपमा" ऋ० १०,८,१ । "उपमान् समीपस्थान्" भा० "राजासि सृष्टेरुपमस्य पत्रेः" ऋ० ४, ४२, १ ।

उपमद्गु पु० "अक्रूरःसुषुवे तस्मात् श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः" हरिवं० ३५ अ० इत्युक्ते श्वफल्कपुत्रे अक्रूरानुजे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे ।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र–ल्युट् । आमन्त्रणे कर्त्तव्यकरणाय प्रार्थनापूर्व्वकप्रवर्त्तनारूपे व्यापारभेदे । "भासनोपसम्भाषणज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" पा० । "उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्" सि० कौ० । २उपच्छन्दने । (खोसामदी) ततः अस्त्यर्थे इनि उपमन्त्रिन् । (खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्म्मसचिवे । "इममामुपमन्त्रिणः" ऋ० ८,११२,४ । "उपमन्त्रिणः उपमन्त्र-

कान्तोनर्म्मसचिवा इसनामुपहासयुक्तां वाचमिच्छन्ति" भा०

उपमन्थनी स्त्री उपमथ्यतेऽनया उप+मन्थ–करणे ल्युट् ङीप्। अग्निमन्थनसाधनद्रव्ये "चतुरौदुम्बरो भवति औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्य्या उपमन्थन्यौ" शत० ब्रा० १४, ८, २, २१।

उपमन्यु पु० आयोदधौम्यशिष्ये ऋषिभेदे। "धौम्योनामासीदृषिस्तस्य त्रयः शिष्या बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा० आ० तच्चरितञ्च तत्र वर्णितं यथा।

"अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्योपमन्युर्नाम। तं चोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो! गा रक्षस्वेति। स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो! केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढमिति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। मय्यनिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति। स तथेत्युक्तो भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत्। स तस्मादुपाध्यायः सर्व्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात्। स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो! सर्व्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते निवेद्य पूर्व्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति। स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो! अहं ते सर्व्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति। स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो! भैक्ष्यं नाश्नासि न चान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो फेनं पिबामि यमिमे वत्सा आसां मातॄणां स्तनात् पिबन्त उद्गिरन्ति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गाः। तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्त्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत्। स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपे पपात। अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्य्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः त ऊचुर्वनङ्गतो गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः। मयोपमन्युः सर्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्यो! क्वासि वत्सैहीति। स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन् कूपे पतित इति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽहमतः कूपे पतित इति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्त्ताराविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिरृग्भिः"। अश्विस्तुतिमुपवर्ण्य कथां समापयामास यथा "इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽशानैनमिति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवन्तौ। न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति। ततस्तमश्विनावूचतुः आवाभ्यां पुरस्तादभ्युपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेनानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति। तमाश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसि श्रेयश्चावाप्स्यसीति। स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभ्यवादयत आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह चैनं यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति। सर्व्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वाणि च धर्म्मशास्त्रा-

घीति एवा तवत्रापि परीक्षोपमन्योः”। उपमन्योरपत्यम् विदा० अञ्। औपमन्यव तदपत्ये बहुत्वे तु तस्य लुक्। उपमन्यवः “उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्यः” “उपमन्यून् वाशिष्ठाभरद्वाजेन्द्रप्रमदेति” आश्व०श्रौ०सू० १२'१५'१,२,

उपमर्द पु० उप+मृद–घञ्। १आलोडने, २हिंसने, पूर्व्वधर्म्मि-विनाशनेन ३धर्म्मान्तरोत्पादने। यथा भस्तेर्भूः पचिकरोति: स्था–तिष्ठ इत्याद्यादेशे। ४निष्पीडने “अन्यांस्तावदुपमर्द्द सहाय भक्ष” सा०द०। धान्यादेः ५निस्तुषीकरणे च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्द्दनमप्यत्रार्थे न०। कर्त्तरि ण्वुल्। उपमर्द्दक तत्कारके त्रि०।

उपमा स्त्री उप+मि–अ। १सादृश्ये, “अतुलोपमाभ्याम्” पा० उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी नतु तृतीया। ‘कुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना” माघे तु षष्ठ्यर्थे तृतीया भट्टि०। २अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस्य २९६ पृ० विस्तरो दृश्यः। न्यायमतसिद्धे उपमानशब्दे ३गवयादिपदशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४गवादिसादृश्यज्ञानरूपे प्रमाभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः। करणे घा० अ। ५उपमाने च। “अपि शाक्रतमभ्रांशं बुबुधे न बुधोपमः” रघुः। “यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता” गीता “वजते सोपमा दिवः” ऋ० १,३१,१५, स्वार्थे षञ्। औपम्य उपमाने न०।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिञ–क्षेपे–बा०अति। स्थूणायाम् वंशबन्धनसाधने स्तम्भे “सानुमुपमाद्विव द्योः” ऋ० ६,६७,६,।“उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा सा यथा वंशं धारयति तद्वदित्यर्थः” भा०।

उपमाति स्त्री उप+मि–क्तिन् वेदे नि०आत्। १उपमायाम्। “पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः” ऋ०८,४०,९, लोके तु उपमितिरित्येव उक्तार्थे। उप+मीङ–वधे–क्तिन् बा०आत्। २हिंसने उपमातिवनिः। “त्विषे भाद्रयाणं भूदुपमातिवनिः” ऋ०५,४१,१६, उपमातये वनति वनु व्याप्तौ इन्। हिंसनव्यापृत इत्यर्थः उपमातिवनिर्हन्ता” भा०।

उपमातृ स्त्री उपमिता माता शाक०स०। १धात्र्याम् अमरः। सा हि मातृतुल्यं प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २मातृतुल्यासु मातृष्वस्रादिषु च। ताश्च “मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता” दायभा० वृह० स्मृ० उक्ताः। स्वस्रादिपर्य्युदासात् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। उप+मा–तृच्। ३उपमानकर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उपमाद त्रि० उपमादयति उप+मद–णिच्–अच्। उपमादके हर्षजनके “देवानामुपमादमृष्वः” ऋ० २,५,५, “उपमादम् उपमादकं यज्ञम्” भा०।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा–भावे ल्युट्। १सादृश्यज्ञाने। करणे ल्युट्। २सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियोगिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् अप्रसिद्धस्योपमेयत्वम्। उपमानमभूद्विलासिनाम्” कुमा० “उपमानमलुप्तमहीरुहाणाम्” माघः। ३उपमितिप्रमाकरणे उपमानप्रमाणे न्या०सू० दर्शितं यथा “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” सू०। “प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणव्युत्पत्त्या करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं मन्यन्ते टीकाकृतः यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यतायाः। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयः इति भाष्यं यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि”।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्व्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा। “तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानमिति केचित्। सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्। तथा हि। सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः असदृशत्वापत्तेश्च सदृशमन्यदसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च। न च व्यञ्जकभूयःसामान्यात्वसामान्यं तदीरिति वाच्यं बहुभिरल्पैश्च व्यज्यमानघटादौ सदृशव्यवहारादर्शनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्ताविद्धेश्च। नापि संयोगवत् व्यासज्यवृत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्रयत्वात् गवयवत्, गोरपि असदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपितस्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः। किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम्। नचैकैकव्यभिचारादनुगतरूपाभावाच्चानुगतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनुगतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्त्यविशेषवच्च स्वतश्चानुगतत्वोपपत्तेः। तच्च द्रव्ये न गुणः कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च सदृशाश्रय-

हस्तित्वादेव तत्र व्यवहारः सौन्दर्यवैसादृश्येऽपि तत्र तत्-
प्रतीतेः । अतएव नाश्रयसादृश्यात्तत्,सामग्रीमहत्त्वात्तत्, सा-
धकाभावादविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च । नापि सामान्यं
तद्धि न सर्व्वदृश्यत्वेनानभ्युपगमात् सुसदृशमन्दसदृश-
व्यवहारानुपपत्तेश्च । अथ विजातीयत्वे सत्यवयवगुणकर्म-
वृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अतएव दूरस्थे प्रतियोगिनि
भूयःसामान्यग्रहणाच्च तत्र सादृश्यप्रत्ययः वनं, प्रासाद
तिवत् बहुत्वस्य समुदायसंख्यात्वादेवं सामान्यमिति धी-
प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात् सामान्यबहु-
त्वाल्पत्वाभ्यां सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारः । यदुच्यते । "सा-
मान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्म्मणाम् । भिन्नं प्रधानसा-
मान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते" इति साजात्येऽप्यरविन्दद्वयवत्
कमलकैरवयोरवयवादिभूम्ने गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्य-
यात् विसदृशयोः करभरासभयोरनुभवत्वाच्च । नापि धर्म्म-
न्तरे धर्म्मान्तरवृत्तिधर्म्मबाहुल्यम् असाधारणधर्म्मशून्यत्वे
सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वं वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
धर्म्मसमानाधिकरणभूयोधर्म्मवत्त्वं वा त्रिचतुःपञ्चादि-
भेदेन भूयस्त्वस्याननुगतत्वात् । नापि कपिञ्जलवत्त्रित्वप-
र्य्यवसन्नं विसदृशयोरपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तं "एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाव्यक्तिषु धर्म्मतः । एकैक-
द्वित्रिसामस्त्यभेदादेकत्र चिन्त्यतेति"। अथ व्यावर्त्तकधर्म्मापे-
क्षया तद्गतधर्म्मबाहुल्यं सादृश्यमाल्पत्वञ्च त्रिचतुरादिषु
गुणतं हस्तिमशकयोस्तु वस्तुव्यावर्त्तकं साधारणन्त्वल्पमतएव
भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेन्न व्यावर्त्तकसमसङ्ख्यात्वेना-
गणितेनापि सादृश्यव्यवहारात् । किञ्च सामान्यान्या-
श्रयभेदेनाभिन्नानि सादृश्यन्तु भिन्नम् । सामान्यं
निःप्रतियोगिकं तदनिरूप्यञ्च । सादृश्यन्तु सप्रति-
योगिकं तन्निरूप्यञ्च । अथ भेदे सति तद्गतभूयः-
सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च प्रत्यास्वयमन्यः सप्रतियो-
गिकश्चेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन तस्मात्
सदृश इति स्यात् नतु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् ।
नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति
स्यात्, अवधौ हि तथाप्रतीतिप्रयोगौ न तु प्रतियोगिनि,
अभावेऽपि घटाद्वेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्धर्म्मवत्त्वं
यदि सादृश्यं तदा तत्तातद्वत्त्वयोः सङ्करप्रसङ्गात् । तद्धर्म्म-
वत्ता हि तत्ता तद्वत्ता च तद्वत्ता यदि च तत्तैव तद्वत्ता
तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथा च तद्धर्म्मवत्ताज्ञाने
प्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् नतु तद्वदिति । एवं तद-
त्तैव हि तत्तेति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्याताम्
गोगततत्ताभावयोगित्वेन गोवत्तत्ताश्रयत्वात् । नापि विशेषः
प्रत्यक्षत्वात् । न समवायः, वृत्तिमत्त्वात् इत्यतिरिक्तं सादृ-
श्यम् वस्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुणं निर्गुणं
वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा । आश्रितमपि सा-
मान्यवन्निःसामान्यं वा सामान्यवत्त्वे स्पन्दोऽस्पन्दो वा
निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा ।
इति यथायथं सप्तपदार्थान्तर्गतमिति तत्र व्यवहारानुप-
पत्त्या तद्बहिर्भावात् अन्यथैतादृशविकल्पेन सामान्यवि-
शेषसमवायानामपि द्रव्यादिस्वधर्म्मान्तर्गतत्वं स्या-
दिति । उच्यते । असाधारणान्यतद्गतबहुधर्म्मवत्त्वं तत्सा-
दृश्यं यमजादिसाधारणं भेदाघटिततया च निरवधि,
तद्गतबहुधर्म्मवत्त्वं तन्निरूप्यमिति तन्निरूप्यत्वमेव तस्य स-
प्रतियोगिकत्वं तथापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं
न तु भेदद्दीर्घादिवत्सावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्यया-
पत्तेः । बहुत्वञ्च त्रिचतुरादिसाधारणमिति नाननुगमः ।
न चातिप्रसङ्गः हस्तिमशकयोरपि प्राणित्वसुखित्वदुःखि-
त्वादिना सादृश्यात् । अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लादक-
त्वादिना चन्द्र इव मुखं, बहुलत्वादिना महिषीव
गौरिति । बहुत्वतद्गतधर्म्मवत्त्वेन सुसदृशमन्दसदृशत्वम् ।
अतएव गवये गोसादृश्यं मन्दतद्धर्म्मवत्त्वमेव विशेषयति ।
वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् ।
तत्तद्धर्म्मवत्त्वेनोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्व-
मात्रेण दृष्टान्ते यथासादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्ष-
काणाम् । न चैते गौणा मुख्ये बाधकाभावात् । तस्मात्
केनचित् कस्यचित् कश्चित् सादृश्यं नत्वनुगतमस्ति ॥ किञ्च
सादृश्यबहुतद्धर्म्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यव-
हारनियामकमस्तु किमधिकेन । अन्यथा निरन्तरादित्वे
तु व्यञ्जकमपि बहुधर्म्मवत्त्वमननुगतं स्यात् । व्यञ्जक-
मननुगतमपि वह्नौ प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यक्तीनां
वैजात्यात् धूमालोकादौ वह्निव्याप्यत्वमेवानुगतम् ।
अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत् सादृश्यं तद्व्याप्यं तदेव
तद्व्यवहारनिमित्तं न तु तद्गतबहुधर्म्मवत्त्वज्ञानं, न
व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्म्मस्य बहुत्वज्ञानं
विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्गत-
बहुधर्म्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति व्यव-
हर्त्तव्यमधिकमिति चेन्न सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिक-
त्वात् वस्तु तत्तातद्वत्त्वयोः सङ्करः स्यादिति तन्न तत्तैव

तद्धर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता वा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते। भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात्। नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वपक्षे तद्बोधदयमिति साधारण्यमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वपक्षे सदृशः, एकत्र नानासम्बन्धावगमात्। तद्बोधवृत्तिवद्धर्मज्ञाने भवत्येव सदृशावगतेति। तथाप्ययमपि चन्द्रादिमानिति सदृशधीः स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकत्रोभयसम्बन्धः सदृशयोऽन्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात्

नवीनास्तु। विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तसादृश्यमनुभूयते न तु तदुभयमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्व्याभावे जातेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात्। नापि जन्यं धर्मान्तरमनोवधिकं सादृश्यमेवं तथापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकं विना कथं तत्र सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेनापेक्षितितद्भावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः। तत्सुखं विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सदृशत्वापत्तेः किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं विहितवेदक्रियाविशेषानुष्ठानादन्येषामप्यस्तीति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विलक्षणतास्ति तच्चादात्मनामानन्त्यात् अनादिनिधनत्वादुत्पन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्येष्वपि सन्नानुत्पन्नमनुत्पत्स्यमानजातीयं कार्यमस्ति। यच्च व्यक्तिनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम्। अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, सुखद्वयमन्द्रसदृव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकपक्षे सर्वप्रसङ्गात्। प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम्। किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात्। न च सादृश्याभाववत्तत्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्याभावत्वेनैव प्रतीतिर्विषयस्य निषेधार्थत्वादिति चेत्तर्हि गौरिव नहिमोत्थल पाण्डवलक्ष्मीरवत्वादिना विवक्षितसादृश्याभावे अश्वे वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गोसादृश्यं तदभावश्च। तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसादृश्ये। यत्तु तद्गतत्वनैकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः तत्र यद् यदस्य विशेषे तात्पर्यात्। अन्यथा नहि देशेऽतिप्रसङ्ग इति तच्च तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः षष्ठ्यर्थो वा सम्भवति। गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्यवैताद्रूप्यधर्मवत्त्वान्यदियत्र तात्पर्यम्। यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्युद्धविशेषे तयोरेव युद्धान्तरमुपमानमिति। नन्वस्तु देवदत्तयज्ञदत्तौ भवतः तत्सदृशश्चायमिति भेदाभेदयोरपि सादृश्यनियमात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेन्न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् अन्यथा स एवायं न तु तत्सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ। न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं तस्य सम्भवति लक्षणाया अयोगात्। तथा च पदार्थान्तरं सादृश्यमिति। स्यादेतत्। मा भूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षात्प्रत्याहार्गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानमुपमितिः। न चैतत्प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात्। न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वात्। अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव नगरमपि प्रत्यक्षात्प्रत्याहृत्य गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात्। किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वस्य गवि न प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि तद्रूपत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात्। न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति। न हि गोसदृशो गवय एतद्विसदृशो गौरिति वाच्यम्। गवयनिरूपितगोसादृश्यार्थापत्तौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात्। किञ्च तथार्थापत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं प्रत्यभियुक्तम्। नन्वेवं करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि मानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यदि करभवृत्तिधर्माभावस्तदा उच्यते गवि प्राक्तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं ज्ञातगोधर्माणां करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव। अथ तत्प्रतियो-

गिकैतच्छिष्टसादृश्ये भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतरिक्तसादृश्ये वैधर्म्ये च ज्ञातमिति चेन्न विषयविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः । एतत्सदृश एतद्विधर्मा च इत्यत्र तद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च तद्विशेष्यकप्रत्यये तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षो हेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवात् अन्यथाऽतीतानागतव्याप्यविशेषकव्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न अतीतानागतविशेषे सामान्यलक्षणायाः सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतमहत्त्वादिमत्त्वं तच्च गवये गोसदृशे भासमाने गवि भातमेव यद्वा गोगतमहत्त्वादेर्गवयगतत्वं गवये गोसादृश्यम् एवं तदेव गवयगतस्य गोगतत्वं गवि गोसादृश्यं तच्चेन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यलक्षणत्वेनेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् अयं च स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायामिवेति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतमहत्त्वादिज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश एतद्विधर्मा एतस्माद्दीर्घः स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्यासन्निकर्षे तद्धर्मविशिष्टज्ञानात् । एवञ्च सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानजनकानां प्रत्यक्षादीनां विनाऽप्यर्थापत्तौ पूर्वानुमानतेति वार्त्तमेतत् तथा हि । परस्परसदृशं द्वन्द्वादिकं प्रत्यक्षयतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी । गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गोर्गवयगतसादृश्यविशिष्टेन्द्रियेण सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् अन्यथा सादृश्ये गोरनन्वयापत्तिः यत्र त्वां सामान्यतोव्याप्तिग्रहं विना एतत्सदृशः स इति कथासिद्धेः यत्र त्वां व्याप्तिग्रहेऽप्यायं व्यतिरेको परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् । सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्मस्य क्वचिद्विशेष्यसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण ज्ञानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गतिः । अत एव येनच्छिष्टसादृश्यप्रतियोगित्वस्य च प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं परामर्शे न प्रयोजकमित्यलम् । कीदृशो गवय इति जिज्ञासया यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य तथाभूते पिण्डे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानेऽयं गवयपदवाच्य इति मतिरुपमानफलम् । न चेयं वाक्यमात्रात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षमात्रात् अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि तयोः समाहारात् स हि प्रमाणसमाहारो वा फलसमाहारो वा

आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहारः समाहृतयो र्वा प्रमाणत्वं, फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारित्वप्रयुक्तत्वात् । नान्त्यः वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धे नापि इन्द्रियादिना तद्गतसादृश्यानुपनये समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमाहारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तत् किं तत्फलस्य प्रमाणबहिर्भाव एव अन्तर्भावे वा किंयती सीमा । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् अस्ति तर्हि सादृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः । न तस्मिन् सति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानवशात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः । तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणमिति जरन्नैयायिकाजयन्तप्रभृतयः । तत्र वैधर्म्येऽनुपपत्तेः । यदोदीच्येन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिक् करभमतिदीर्घग्रीवं प्रलम्बचपलौष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति, तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ करभ इति प्रत्येति । तत्र किं ज्ञानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात् न च प्रमाणान्तरं सम्भवति । उच्यते । न तावदनुगतं प्रवृत्तिनिमित्तमुपलक्षणं विना, प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्वादिना शरीरविशेषे चैत्रादिपदवदेकैकगृह्यव्यक्तिकया गवयपदशक्तिग्रहे गवयान्तरेऽपि सम्भवात् । नाप्यनध्यक्षे पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत्, अतएवानध्यक्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ बहिर्भावात् तद्वदेव । नापि योगनिर्वचनात् पाठकादिवत् योपलक्षणे, अन्यथा पठिक्रियानुपहिते पठतिप्रयोगः स्यात् । अतस्तद्गुणज्ञानादियोगिनि शक्तिः । अवच्छेदकतया लुप्यतेऽपीति योगाभावात् । नाप्युपस्थितनिमित्तकल्पनात् स्वर्गादिपदवत् तदभावात् । अतो गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युपलक्षिते गवयत्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः । अन्यथा फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुपस्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिरन्योन्याश्रयात् अथ वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः कैवलमये प्रत्यभिजानाति योगोसदृशो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न हि सादृश्यमेव निमित्तमसम्प्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् गौर-

याम् नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव गोसदृशं खयं प्रतीतमप्यसंक्रान्तेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेश्च । गवयत्वेनापि व्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । ननु यदा यद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं स्मृतं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं वेत्तुप्रति अध्ययनसमयगृहीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्य्यवदातस्य कालान्तरे गवयाद्यर्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् पर्य्यवसित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चादुपलक्षणत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोषः इत्यत्र वाच्यो भविष्यतीति चेन्न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् दण्डारत्नसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्य्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरप्रचारात् तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थ एवान्वयायोग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंसर्गबलायातोऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्य्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्तु गवयपदाव्युत्पन्नं प्रति तद्व्युत्पत्तये वाक्यप्रयोगात् तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्ये तदिति तात्पर्य्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं लक्ष्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नौ तात्पर्य्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तन्निर्वाहं अनुमानस्यासिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामकमित्यस्य गम्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञायेत शक्तादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहकमानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यद्विशेषो धर्मोऽत्यत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिपदवाच्यत्वबोधतात्पर्य्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्य्यं गोसादृश्योपलक्षणं लक्ष्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्य्यमवधृतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि स्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्य्यस्यैव साक्षात् तात्पर्य्यकृतत्वात् नचोपमानेन तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । नैवं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्य्यं यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तमपीत: समयपरिच्छित्तिर्भवत्येव न च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्य्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । अपि च धिक् करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्य्यकस्यात्र प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थम् अयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्य्यमस्ति लक्षणाया बीजं, निन्दापरत्वात् । किन्तु सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनपर्य्याप्तगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि तात्पर्य्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरनुगमः तात्पर्य्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्य्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु लाघवादिति चेत् न धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति साध्याविषयम् । तत्र प्रमाणसहकारि न च तत्रादृशायां प्रमाणान्तरमस्ति यत् प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वग्रहेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च प्रसिद्धमात्रात् वृत्त्यन्तरं क्वापि अवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्थानवतारेणोपमानस्याप्यनवतारः । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेन्न तर्कस्यानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिग्रहमूलको येन विपर्य्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टेन तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यत्र न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छायां

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसहकृतेनान्यद्रव्यानाश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणपक्षस्य तद्विपर्य्ययस्य वा प्रमाणान्तात् बाधकाभावे पृथिव्याद्यष्टकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं अन्यद्रव्यानाश्रितत्वं केन ग्राह्यम्, तथात्रापि गोरपास्त तर्कसहकृतसामान्यतो दृष्टादिना प्रवृत्तिनिमित्तत्वं ज्ञायते यथाऽतिरेकी स्यात् कामप्रमाणान्तरापेक्षयो पक्षप्रमाणसहकारित्वस्य तुल्यत्वादिति चेन्न इच्छायामेकैकबाधसहकृतपरापरबाधकैरेव तात्रूपविशिष्टवैशिष्ट्याद-न्यद्रव्यानाश्रितत्वपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणतयोपस्थितस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनियोगात् तत्प्रकारकदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तिरनुमितुयादयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदिति वाच्यं न हि गोसदृशं ज्ञात्वाऽनेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थकथनस्य कीदृगिति तथा च तद्योगमात्रमात्राणां तस्यैवार्थत्वं ततः,किं तेन । अथ लक्षणपरमिदं वाक्यं किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एतच्च गवोक्तम् अवगतो गवय इति अवहर्त्तव्यो गोसदृशत्वात् अस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा हस्तीति चेन्न न हि हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञानत्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किंचिह्नः इति प्रश्नार्थो नत्वनेन चिह्नमज्ञात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वमवगतं येन तदर्थः प्रश्नः । अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे जिज्ञासुः गवयपदं तेन निमित्तेन वर्त्तते तस्य किं चिह्नमित्यर्थ इति चेत्न हि तदनुमेयमेवैतानेन निश्चितं येन तथा ब्रूयात् ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् वनं गतो द्रक्ष्यसि तथाच्चिनिमित्तभेदे एवायं प्रश्नः कीदृक् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्त्तते, गवयत्वस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्ट उपलक्षणं सादृश्यमाचष्टे यथाऽदृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाक्यं करतलामलकवत्प्रकारेण गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानफलम्” इत्यन्तेन

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डो गोसदृश इति तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम् । न चेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात् । नापि मदीया गौरेतद्गवयसदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम् एवंविधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च । तस्मादुपमानं मानान्तरम्” ।

त॰त॰को॰ तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा “उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरागमएव सोऽयमं गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अतएव स्मर्य्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नह्यन्यत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्” ।

एतन्मतं च नव्यैरता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमाणान्तरत्वं समर्थितम् । तदेतत् संक्षिप्य भाषा॰उक्तं यथा “ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् । वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्” । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्तिग्राहकता स्वीकृता यथा “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ।

उपमानचिन्तामणि पु॰ गङ्गेशोपाध्यायकृते उपमानप्रामाण्यव्यवस्थापके ग्रन्थभेदे उपमानशब्दे प्रायेण स ग्रन्थ उपन्यस्तः स एव ग्रन्थ उपमानखण्डत्वेन प्रसिद्धः ।

उपमारण न॰उप—मृ—णिच्-ल्युट् । वरुणप्रघासे यज्ञेऽवभृथोदकसमीपं गत्वा हविषोऽप्सु प्रक्षेपे “उपमारणप्रकारश्च शत॰ब्रा॰२,५,२,४६.उक्तः“अप्सेव प्रतिप्रस्थाता सुषं

प्रस्तौति तद्ये वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां ते एतस्मादपि स्यातामथास्मै चात्वाले पयस्यायै चामकर्षमिश्रमादायाभ्यर्थं यन्ति वरुण्यं वा एत-च्छिरस्यतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तूष्णीमेवैत्याभ्यवैत्योपमारयति'' ''यजमा-नयोर्यजमानतत्पत्न्योः। चामकर्षमिश्रं चामोऽतिपा-केन दग्धः पात्रे संसक्तः तस्य विलेखने उच्यत इति कर्षः चामसावी कर्षश्चेति चामकर्षस्तेन मिश्रं हविरादाय अवभृथमुदकं प्रति यन्ति एतत् चामकर्षमिश्रं हविः वरुणदेवत्यम्। सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति तत्र न सामेति न ह्यत्र वरुणप्रघासे साम्ना किमपि प्रयो-जनं क्रियते अवभृथसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति अप्सु प्रक्षिपति'' भा०। एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या० २०,८,२१,सूत्रवृत्तौ ''अतः कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयो-रह्नोः कर्त्तव्यमित्युक्तम्'' कर्कैः।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं यत्। प्रतिमासभवे पितॄणां श्राद्धे ''विराड् वा इदमग्र आसीत्'' इत्युपक्रम्य ''सोऽदक्रामत् सा पितॄनागच्छत्तां पितरोऽघ्नत सा मासि समभवत् तस्मात् पितृभ्योमास्युपमास्यं ददति प्र पितृ-याणं पन्थां जानाति य एवं वेद'' अथ० ८,१०,१९।

उपमित् त्रि० उपसमीपे मीयते क्षिप्यते उप+मि-क्विप्। १उपनिखाते २उपस्थापयितरि च ''स्थूणेव जनाँ उप-मिद्ययन्थ'' ऋ० १,५९,१, ''उपमित् उपस्थापयिता यद्वा उपमिदुपनिखाता स्थूणेव'' भा० ३स्थूणायाम् ''अभावडु-पमित्र रोषः'' ऋ० ४,५,१, ''उपमित् स्थूणा'' भा० ''उपमितां प्रतिमितामथोपरिमितामुत शालाया विश्व-वाराया नद्धानि वि चृतामसि'' शालाभिमन्त्रणे, अथ० ९,३,१। कर्त्तरि क्विप्। ४उपमाकर्त्तरि।

उपमित त्रि० उप+मि-क्त। १सादृश्यप्रतियोगिनि। यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यप्रतियोगि-त्वात् ''उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'' पा० नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर उपमितः। अत्र समासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा व्याघ्रसदृशोनर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समास-विधिशास्त्रे प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्वनिपातः। अनेन सूत्रेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते।

उपमिति स्त्री उप+मि-क्तिन्। १उपमालङ्कारे सादृश्यज्ञान-जन्ये गवयादिशब्दशक्तिबोधरूपे २उपमानफले बोधभेदे ''प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे'' भाषा० भावे क्तिन्। ३सादृश्ये च ''पद्मशोपमितिसाम्यसम्पदम्'' सा० द०। ''तदाननस्योपमितौ दरिद्रता'' नैष०।

उपमेत त्रि० उपमानमुपमानभावं सर्व्वरूपेभ्योदीर्घत्वात् इतः २त०। शालवृक्षे वृक्षाणां मध्ये तस्य सर्व्वोच्चत्वात् अन्य-स्योपमानतां प्राप्तत्वात्तथात्वम्। ''शालप्रांशुर्महाभुजः'' रघौ तस्योन्नतायामुपमानत्वं वर्णितम्।

उपमेय त्रि० उपमीयतेऽसौ उप+मि-यत्। सादृश्यानुयोगिनि यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखम्। ''अलं पुरस्त्वैक कुलोपमेयम्'' कुमा० ''भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिः''। ''नवेन्दुना तन्नभसोपमेयम्'' रघुः ''सा पूर्णा यदि सादृ-श्यस्य वर्णा औपम्यवाचि च। उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्य-मियं पुनः'' सा० द०।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कार भेदे। १२८८पृष्ठे विवृतिः।

उपयज् पु० उप-यज-भावे वेदे क्विप् लोके तु क्तिन्। पशु-यागाङ्गे यागभेदे ''त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजः'' शत० ब्रा० ३,८,४,४, इत्युपक्रमे ''अथ यद्यजत्तमुपयजति तस्मादुप-यजोनाम'' इति तन्नामनिरुक्तिं प्रदर्श्य एकादश उपयजः क्रमेण दर्शिताः।

उपयन्तृ पु० उप+यम-तृच्। विवाहकर्त्तरि पत्यौ। ''अथोपयन्तारमलं समाधिना'' कुमा० ''अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्ताम्'' रघुः। २संयमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उपयन्त्र न० उपगतं यन्त्रम् अत्या० स०। सुश्रुतोक्ते शल्यो-द्धारणोपायवन्त्रभेदे। यथा ''तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षट्प्रका-राणि तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, संदंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उ-पयन्त्राणि चेति'' विभज्य। ''उपयन्त्राण्यपि रज्जु वे-णिका पट्टचर्म्मान्तवल्कलतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादत-लाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहण-हर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति'' तानि दर्शितानि। ''एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा। सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं नियोजयेत्'' सुश्रु०।

उपयम पु० उप+यम-अप्। विवाहे। ''कन्या त्वजातोप-यमा सलज्जा नवयौवना'' सा० द०। उपयमस्य भेदादिक-मुद्वाहशब्दे ११८६पृ० उक्तं तत्काल वरकन्यामेलकादि विशेषोनिरूप्यते। तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तरं

विवाहकालः मनुना "चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्" आयुर्द्वितीयभागे विवाहकाल उक्तः" कुल्लूकभट्टेन तु पूर्व्वापरविरोधमाशङ्क्य ब्रह्मचर्य्यकालोत्तरत्वमस्य समर्थितं यथा "चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्य्यकालोपलक्षणार्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न च "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्य्यन्तपरत्वम्, "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यमित्यादिना विरोधात्। आश्रमचतुष्टयपक्षमाश्रित्य ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य्यकालं जन्मापेक्षयाद्यं यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः। पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" (मनुः) इत्यनियतकालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव। "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि। उद्वहेत द्विजोभार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्" मनुना समावर्त्तनोत्तरमेव विवाहकालोविहितः। समावर्त्तनकालश्च "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" मनुना षट्त्रिंशद्वर्षाद्युत्तरकालः उक्तः। स च शक्त्यपेक्षया युगभेदेन वा व्यवस्थाप्यः तथा च सत्ययुगे,३६वर्षाः त्रेतायामष्टादश वर्षाणि द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदग्रहणकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कार्य्यं ततःसमावर्त्तनम्। युक्तञ्चैतत् मनुनासत्ये नराणां चतुःशतायुष्कत्वेन त्रेतायां त्रिशतायुष्कत्वेन द्वापरे द्विशतायुष्कत्वेन कलौ शतायुष्कत्वेन चोक्तेः आयुरुत्तमत्वादिभेदेन व्रतकालाधिक्यादि। अतएव "दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः" इत्यादिपुराणे कलौ आयुषोहीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्य्यनिषेधः। तत्रायं भेदः। "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" मनुना स्वस्वोपनयनद्विगुणितकालएव गोदानाख्यस्य केशान्तसंस्कारस्य विधानात् वेदव्रतरूपस्य गवाग्रमाणस्य महानाम्न्यादिकेशान्तरूपस्यानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यतायाःसर्वनिबन्धृभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्वस्वोपनयनद्विगुणकालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नार्वाक्। तथा च ब्राह्मणस्य १६वर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशतेरुत्तरं विवाहकालः। अतएव रघौ वर्णितम् "अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् पिता"

शूद्राणान्तु "वैश्यवच्छौचकल्पश्चेत्युक्तेर्वैश्यधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः "त्रिंशद्वर्षोवहेद्भार्य्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे सीदति सत्वरः" इति मनुना ब्रह्मचर्य्यरक्षणाशक्तौ सत्वरतोक्तेः अशक्तौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्यते इति भेदः। स तु न श्रेयानिति बोध्यम्। अतएव शु॰ त॰ रघुनन्दनेन। "अनूढभार्य्यः शूद्रस्तु षोडशादुत्तरात् परमिति" ब्रह्मवचनार्थमीमांसायां "तद्विशेषणेन व्यावर्त्तितां शूद्राणां षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते" इति व्यवस्थाय तत्समर्थनाय वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति चकाराद्वैश्यधर्म्ममात्रस्यातिदेशशङ्का अतिदेशेन शूद्रस्याप्युपनयनप्राप्तौ "विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदेति" ब्रह्मपु॰ तस्य विवाहस्यैवोपनयनस्थानीयताशङ्का तत्कालाकाङ्क्षायां "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" आ॰स्मृतौ। उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्योपनयनकालापेक्षयाऽधिककालत्वं शूद्रविवाहस्योक्तम्। तत्रापि यथाकुलमित्यतिदेशेन षोडशाद्वर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न प्रशस्त इत्यन्येन उक्तरीत्यैव व्यवस्थापितम्। द्विजातिस्त्रीणान्तु यद्यपि हारीतेन "द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्य्या च, सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवधूश्च यथा कथञ्चिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्य्यः" सद्योवधूनामप्युपनयनं विहितम्। तथापि तत्र विधीयमानउपनयनेन वर्णभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति कथनात् विवाहकालस्यैव तत्कालता। वस्तुतः स्त्रीणामुपनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः "पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनन्तथा। पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः। स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्य्या विधीयते" इति। ननु यद्यपि कलौ मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः "वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः। पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रियेति" तेन कालभेदः सेत्स्यतीति सत्यम् अतिदेशोयमुपनयनधर्म्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनात् प्राक् कामचारकामवादकामभक्षणाद्याचाराणामदोषतास्ति तदनन्तरन्तूपनयनधर्माणां सन्ध्यास्नानादीनां प्राग्धर्मनिरसनपूर्व्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-

अपि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति विवाहस्य तु द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति। सर्वत्रैव स्त्रीणां षड्वर्षोत्तरं विवाहकालः वक्ष्यमाणवचनात्। एवं वरकन्ययोः सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते। तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह "गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्। रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः" मु॰चि॰ पी॰धा॰व्या॰ "कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्टात् षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु, गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः। अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः। तदाह च्यवनः। "षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः। सोमो भुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्ततः पश्चात् तु पावक" इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते। तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकारःषडब्दतः प्राग्विवाहो न कार्य्यः। तत्र षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः। यदाह नारदः। "युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम्। एतत् पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्ययेनाशुभं तयोरिति"। कश्यपः "विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः। अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः" इति। एवं च सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः। यथाह व्यासः "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृतेति"। अस्य फलभेदमाह दातृत्वः 'गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददत् स्वर्गलोकमतःपरमसद्गतिम्"। प्राप्नोतीति शेषः। "गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात् पतिव्रता। रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत्। कन्या विवाहिता सम्पत्समृद्धा स्वामिपूजितेति"। ननु नववर्षीया रोहिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्विवाहः कथं सम्भवति गर्भतो नववर्षग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदवस्थ एव ते तु "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति" चण्डेश्वरवाक्यमभ्यस्यन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः। उच्यते। "युग्मेऽब्दे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्मायुषः सदा। भर्त्तुरिष्टा भवत्येव निषेकाज्जन्म संशय" इति पराशरवाक्याद्गर्भग्रहणं यथाऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा जन्मत इत्यपि। तत्र षड्वर्षानन्तरं जन्मतोविषमवर्षीयमासत्रयानन्तरं नव मासाः शुभाः। समवर्षीयमासत्रयञ्च। इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते व्यज्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्यामः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपतिनिबन्धे। "मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयो गर्गवराहमुख्याः" इति। "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रतेति" चण्डेश्वरोक्तिश्च साधिका। एवं नववर्षस्य युग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव। एवं विहितवर्षे यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाहः कार्य्यः। गुरुशुद्धिस्तु 'घटकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः। श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दित" मु॰चि॰ अभिहिता। यदाह गुरुः "स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः। वरस्यार्कबलं ग्राह्यमैन्दवन्तूभयोरपीति" 'वरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिबलमेव। चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशोधयेल्लग्नमिति"! वराहोक्तेश्च। एतच्चावश्यकत्वार्थमभिहितम्। यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिग्रहः शुभदः। द्वयोरन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धौ विवाह्यकालान्तरासम्भवे च तत्पिष्टादिना पूजाद्वारयेत् "रविशुद्धौ व्रतकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ। चौरन्ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति" राजमार्त्तण्डोक्तेः। वराणां विवाह्यानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः। उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः शुभः स्मृतः अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता। यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः "दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्ज्जिता। तस्यास्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहो मतः" इति। "ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम्। अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्" भुजबलः; सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते। "गोचरबलाभावेऽष्टकवर्गादिबलं ग्राह्यमित्याह नारदः "गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम्। यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजमिति" पी॰धा॰।

तत्रादौ अयननिरूपणम्। विवाहोपक्रमे "हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिनि क्षयङ्गते" राजमा॰। 'उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः; विवाहः सार्वकालिक इत्येके" आश्व॰ गृ॰ १,४,१, सू॰। सार्वकालिक इति दक्षिणायन-

कृष्णपक्षविषयः न तु अशुक्लकालपरत्वस्यानुपस्थितेः प्रथमपक्षयोरेव प्रक्रान्तत्वात्तद्विषयता सर्व्वशब्देन तयैव परामर्शयोग्यतया अन्यस्य चाप्रक्रान्ततया तेन परामर्शायोगात् । अत एव भुजबलभी० मलशुक्रमित्यादिकं प्रागुक्तमभिधाय “एतत्परन्तु विशेषमङ्गिरोवचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्यं प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्व्वदैव हि वर्ज्जिता” इत्युक्तम् । ततश्च वर-कन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्षातीतत्वे मलशुक्रादिर्नापेक्ष्यः समयाशुद्धिश्च उभयसाधारणत्वादपेक्ष्यैव । एतदेव मन्त्रान्तरेणोक्तं ज्यो० त० “राजभये तथा युद्धे पित्रोर्वा प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी । अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु” ।“एतत्परमेव दशमासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः” राजमा० वाक्यम् “सार्व्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादय इति मिहिरवचनमप्येतत्परम् । वस्तुतः सार्व्वकालिक इत्यत्र तदासुराद्यधर्म्यविवाहविषयम् । मभि० “प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षसंज्ञाः कालेषूक्तेष्वेव कार्य्याः विवाहाः । गान्धर्व्वाख्यश्चासुरो-राक्षसश्च पैशाचो वा सर्व्वकाले विधेयः” श्रीपत्युक्तेः “धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालश्चैव परीक्षणम् । नाधर्म्येषु विवाहेषु” इत्यपरिशिष्टोक्तेश्च । तत्र सौरादिमासनिरूपणम् “मिथुनकुम्भमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः । अलिमृगाजगते करपीडनं भवति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि” मु० चि० । “मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ । मृगो मकरः अलिर्वृश्चिकः वृषः प्रसिद्धः अजो मेषः । एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्य्येऽपि शुचेराषाढस्य त्रिलवे तृतीयांशे आषाढशुक्लप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्य्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितर-राशिगते सूर्य्ये सति आषाढशुक्लदशम्यनन्तरं हरिशयने च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यपः ।“उत्तरायणगते सूर्य्ये मीनं चैत्रञ्च वर्जयेत् । अजगोद्वन्द्वकुम्भालिमृग-राशिगते रवौ । शुभं करग्रहं त्वन्यराशिगे न कदाचनेति” वशिष्ठः । “दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भद्वयुग्मनक्राख्यघटर्क्षसंस्थे । माघद्वये माधवशुक्रयोश्च शुभ्योऽथ वा कार्त्तिकसौम्ययोश्चेति । घटस्तुला । शुक्रो ज्येष्ठः सौम्यो मार्गशीर्षः शुभो विवाह इति शेषः । “आर्द्रोदयाद्दशदिनस्य कार्य्यं नक्षत्रवृन्दे दशके कदाचित् । माघोक्तकर्म्मेतरमङ्गलार्थं कुर्य्याच्च तुष्टेऽपि तथा मुरारौ” । एतेन हरिशयनात् प्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति । अत्र सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते “इन्द्राग्नी यत्र हूयेते” इत्याद्युक्तेः । अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं केशवार्के च । “प्रायः सौरं मानमिष्टं विवाहे केचिच्चान्द्रं मानमाहुः फलेन । तस्मात् सम्यक् तत्फलाप्त्यैतदैक्ये सौरोमासः केवलः किञ्चिदूनः” इति । अस्यार्थः । कश्यपादिभिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्राशस्त्यम् । “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनोमतः” इति वचनं कारणात् । नारदादिभिस्तु “माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासाः शुभप्रदाः । मध्यमाः कार्त्तिकोमार्गशीर्षौ तु निन्दिताः परे” इति चान्द्रा एवोक्ताः । एतत्प्राशस्त्यं च वशिष्ठेनोक्तम् । “उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रत सौरमहोत्सवाद्यम् । पर्व्वक्रियावास्तुगृहप्रवेशः सर्व्वं हि चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति” । अतोद्वयोः सौरचान्द्रमासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षाश्रयणे मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं च मकरसंक्रान्तौ माघः, कुम्भे फाल्गुनो मेषे वैशाखः वृषे ज्येष्ठः, मिथुने आषाढ तृतीयांशः, तुलायां कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तरः, वृश्चिके मार्गशीर्षः, शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चान्द्रमासं मुख्यमाहुस्तेनायमर्थः । फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणसद्भावेऽपि शुभः, चैत्रो निषिद्ध इति मेषसंक्रान्तिसद्भावेऽप्यशुभः । तदुक्तं विवाहवृन्दावने । “मधोऽपि निन्द्यो यदि फाल्गुने स्याद्-अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः । मध्याश्रितौ द्वावपि वर्जनीयाविवादिशाखामियमेव युक्तिरिति” “अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव । न हि मेषसंक्रमः क्वचित् निषिद्धोऽस्ति । तदेतदविचारितरमणीयं कुतः ? यतोयन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति चैत्रेऽपि विवाहप्रसक्त इति विपरीतं तस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । उक्तञ्च चूड़ारत्ने ।“पौषेऽपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेषगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहुः करपीडनमिति” । किञ्च वशिष्ठवाक्ये “दिनाधिपे मेषवृषेत्यादौ, सौर चान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्मात् द्वयोरैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठाः शस्ताः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षिणायने विवाहं निषिध्य कार्त्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् अतएव कार्त्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन पृथगुक्तं

नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गर्गः "पुत्रोपेता तु कार्त्तिके धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्त्तृपरायणा" इत्युक्तवान् तदपि धनुःसंक्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्। हरिशयनात् प्रागाषाढस्तृतीयांशश्च मध्यमः हरिस्वापान्तर्गताः आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिका पौषश्चैत्र निषिद्धाः। धनुषि पौषस्त्वत्यन्तं निषिद्धः। "भानौ धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे। क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं व्रतकर्म चेति" गार्ग्योक्तेः। अन्नमन्नप्राशनं विहितकालातिक्रान्तम्, क्षौरं चौलस्य स्वतन्त्रम् 'यस्तूपनयनाङ्गं क्षौरं तस्य न निषेधः "चैत्रे मीनगते रवाविति" विहितोपनयनस्य विषयाभावात्। अथोत्तरार्द्धं व्याख्यायते। अलीति। अलिमृगाजाः प्राग्व्याख्याताः। एतद्राशिगते सूर्ये सति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि करपीडनं भवति यथा वृश्चिके कार्त्तिकः मकरे पौषः मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थः इदं तु सौरमासपक्षिणां मतम्। अतएवाधुनोक्तचूडामणिवाक्ये "कोप्याङ्कः करपीडन"मित्युक्तिः। श्रीधरोऽपि। "पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगते यदा स्यात्। प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के इति तदेतत् प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा केषाञ्चिन्मताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्ष्यवश्यदेयकन्याविषयम्"। पी॰धा॰। प्रमिता॰ तु देशभेदात् मासभेदस्य व्यवस्थोक्ता 'तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रो मासः प्रशस्यते। अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः। विन्ध्याद्रेर्दक्षिणे भागे चान्द्रो मासः प्रशस्यते। उदग्भागे तु विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते। अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमानं प्रकल्पयेत्"। मासभेदे फलभेदमाह ज्यो॰त॰ भुजबलः "आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजाः श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी" नि॰सि॰ व्यासः। "माघफाल्गुनवैशाखे यदूढा मार्गशीर्षके। ज्यैष्ठे वाषाढमासे वा सुभगा वित्तसंयुता। श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यतां वधू" अत्राषाढस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र प्रतिप्रसवः प्रागुक्तः। अत्र जन्ममासादिनिषेधः "आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः। नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः" मु॰चि॰ "यस्मिन् चान्द्रे मासि जन्म स जन्ममासः जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासो वेत्युच्यते। इदमप्याद्यप्रकरणे "जन्मर्क्षमासतिथय" इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः, यस्मिन्नृक्षे जन्म तज्जन्मभं यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः। समाहारद्वन्द्वः आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्त्तोऽपि। तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः। "स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्युक्तगणेषु चैवम्। नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कदाचित्"। अथो मुहूर्त्तः नारदोऽपि "न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः" इति। जन्मदिवसे जन्मतिथौ। आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने "जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः षड्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः। तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति" पी॰धा॰। ज्यो॰त॰ तु "चाष्टौ च गर्गस्त्ववनोदयाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे क्षुरकर्णवेधे" तृतीयपादादिपाठः "अथेति द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोर्विवाहः तर्हि सुतप्रदो विबुधैः पण्डितैः प्रशस्यते। एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम्। सर्वथाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम्। केचित् "चेदनाद्यजनुषोरिति" पठन्ति। यदाह च्यवनः "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि। जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभेति"। चण्डेश्वरः "जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये। जन्मलग्ने भवेदूढा एका सन्ततिसौख्यभागिति" एतच्चानाद्यगर्भविषयम्। "आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात्" पी॰धा॰। ज्यो॰त॰तु कन्याविषयमिदं न वरविषयम्। "उद्वाह्य कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते" इति श्रीपतिवचनात् इति समर्थितम्। अथ ज्यैष्ठादिमासे विवाहे विशेषः। 'ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठश्चेन्नैव युक्तं कदापि। केचित्सूर्यं वह्निगं प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः" मु॰चि॰ "पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि ज्येष्ठः इत्येतत्त्रिज्येष्ठम्। इदं ज्येष्ठत्रयमुच्यते। तत् कदापि नैव युक्तं नैव प्रशस्तम्। ज्यैष्ठे मासे ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः। यदात्वेकतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमासेऽपि भवति। यदाह गुरुः "न ज्यैष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं कुमार्योः पाणिपीडनम्। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेऽपि कारयेत्" इति। एतच्चान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठोवरश्च, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः। एको ज्येष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठमुत्तममेव यदाह वराहः "द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

मौ प्रोक्तावेक ज्येष्ठः शुभावहः । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतमिति"। पराशरोऽपि "अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठः पुत्रोऽवरो यदि । व्यत्ययोवा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः" इति । केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेऽपि वरकन्ययोर्ज्यैष्ठत्वमपि मध्यमाहुस्तदसत् । वधूवरान्यतरज्येष्ठता राहित्यं विवक्षितम् । तद्वाक्यं प्रागुक्तं । किन्तु जन्ममास-ज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः । यदाह गर्गः "ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः । विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि स्यान्निधनं तयोरिति" । तदेतदुक्तं पन्थकता "नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः" इति । ज्येष्ठत्रयनिषेधस्त्वतिदोषाधिक्य सूचनार्थः । (अतःपरं ज्येष्ठपदस्य ज्यैष्ठवाचकत्वं समर्थितम्) अथास्यापवाद उच्यते केचिदिति । सत्यावश्यकत्वे कृत्यं वह्निगकृत्तिकास्थं प्रोह्य त्यक्त्वा ज्यैष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः इति केचिद् चुः एतच्च तुल्यन्यायत्वाज्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो मङ्गलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं यदाह भरद्वाजः "ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चाग्नस्थिते । गोत्सवादीनि कार्य्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत्"। विशेषमाह स एव । "दशाहञ्चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः । अर्कभोग्यानग्निभतो द्युनिः त्र्याहं पराशर"इति । तन्त्रान्तरेपि ।"कृत्तिकास्थं रविन्त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् । व्रतबन्धविवाहस्य चूडां कर्णस्य वेधनम् । ज्येष्ठमासि न कुर्वीत कन्यायाज्येष्ठपुत्रयोरिति" । अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्यैष्ठमासवन्मार्गशीर्षेऽपि मङ्गलकृत्यनिषेधमाह वात्स्यः । "मार्गशीर्षे तथा ज्यैष्ठे विवाहस्त्रौरमेव च । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च न कुर्वीत व्रतन्तथा" । भरद्वाजोऽपि "मार्गशीर्षे तथा ज्यैष्ठे- क्षौरं परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्" इति । (ज्यो॰त॰ । "आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्" इत्युक्तम्) अयं च 'जन्मकर्मा ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते इत्युक्तं प्राक्, कैश्चिदुपलक्षणं . शिष्टाचाराभावं सूचयितुमुक्तम्" पी॰धा॰। "सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनं न च निजकुले तद्वद्वा मुण्डनादपि मुण्डनम् । न च सहजयोर्दये भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया" मु॰चि॰। "देहलीदीपन्यायेनात्रापि निजकुल इति सम्बध्यते निजकुले स्ववंशे सुतस्य परिणयाद्विवाहात् परतः सौरमासषट्कमध्ये सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन । "पुत्रोद्वाहाच्चैव पुत्र्याः कदाचिदा षण्मासात्कार्य्यमुद्वाहकर्मेति" । नारदोऽपि । "पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । कुर्य्यान्न व्रतमुद्वाहं मङ्गलान्यपि मङ्गलमिति" (ऋतूनां सौरत्वात् सौरषण्मासवर्ज्जनमुक्तम्)अयञ्च निषेधः कुलपरोद्रष्टव्यः । यदाह वात्स्यः ।"स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिश्च । निर्गमाद्यादितो न प्रवेशोहितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्त्तितश्च"इति । निजकुल इति । स्ववंशे पुत्रस्य कन्याया वा मुण्डनाद्विवाहान्मुण्डनञ्चौलमुपनयनं महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयं समावर्त्तनं वा तद्वत् षण्मासान्तर्न कार्य्यम् । यदाह शान्तिः "कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मुण्डनाच्च तु मुण्डनमिति" । तस्मान्मुण्डनान्मुण्डनं कार्यं तथा कन्याविवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य्य इत्यर्थः । यदाह नारदः । "मुण्डनान्मुण्डनं कार्य्यं मण्डनाच्चैव मुण्डनमिति" । वसिष्ठः "पुत्रीविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्मेति" नचेति, सहजयोः सोदरयोर्भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न देये नोद्वाह्ये । उक्तं च नारदेन "नचैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके । नूनमुद्वाहदुह्यो नैकदा मुण्डनद्वयमिति" "एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोरिति" वसिष्ठोक्तेश्च । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनैकस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । "न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचनेति" वसिष्ठोक्तेः नारदोपि । "प्रत्युद्वाहो नैव कार्य्यो नैकस्मै दुहितृद्वयमिति" । प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः मत्पुत्राय चेत्त्वया कन्या दीयते तदा मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः । (परिवर्त) एतादृशः पणबन्धो भगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः । सुतश्च सुतश्च सुतौ सरूपाणामित्येकशेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकशेषः । सुता च सुतश्च सुतौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सुतौ च सुते च इति तत्रैकशेषाभावः अत्रापि पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः । तेषां सोदरभ्रातॄणां विवाहः अब्दार्धे वर्षार्धे सौरषण्मासमध्ये न कार्य्यः । यदाह नारदः "विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्" । विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एकमातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य्य

इत्यर्थः । तथा च वृद्धमनुः "एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्य्यान्मातृभेदे विधीयते" इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषिद्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति षाण्मासिककालद्योतनाय । षण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्य्या । "विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदीति" नारदवाक्यस्वरसात् । पराशरोऽपि "एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि । पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेदिति" तुल्यन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्य्यत्वात् तयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः "नैकदा मुण्डनद्वयमिति" वशिष्ठोक्तेः । एकदा एकस्मिन् वर्षे मुण्डनञ्चौलमुपनयनं वा" "पुत्रोपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्रान्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरय इति" गर्गवाक्यन्तु भिन्नमातृविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यस्वरसात् । "समानापि क्रिया कार्य्या मातृभेदे तथैव च । विवाहे दुहितुः कार्य्यो न विवाहश्चतुर्द्दिनमिति" नारदोक्तेश्च । वशिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः । "एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्य्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति" । चौलोपनयनविवाहरूपं कार्य्यत्रयम् । तदुक्तं च्यवनेन । "आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे बुधैरुक्तो मातृरैक्ये न कर्हिचिदिति" । एवं स्थिते भिन्नोदरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्य्यम् । किन्तु गृहभेदादाचार्य्यभेदाद्वा कार्य्यं यदाह वशिष्ठः । "द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैश्च । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्य्यविभेदतोऽपि" इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्त्वपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्म्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यमलजातयोरुक्तनिषेधो नास्ति । "एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते कुर्य्याद्यमलजातयोः । चौरञ्चैव विवाहञ्च मौञ्जीबन्धनमेव चेति" पराशरोक्तेः । चौरश्चौलम् । भट्टकारिकायां च "एकस्मिन् वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति" । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । "जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मतेति" मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वम् । "यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् । सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितमिति" । सन्तानो वंशः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकार्य्ये पितृक्रिया श्राद्धक्रिया न कार्य्या विशेषेणानभिधानात् कुलेऽयं निषेधः मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति" नारदोक्तेः । अमङ्गलं श्राद्धम् । तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्य्यमित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य्य विवाहादिमङ्गलं कृत्यं कार्य्यमित्यर्थः" पी० धा० । "वध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथ वा सूतकनिर्गमे परैः" मु० चि० "निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि वध्वाः कन्याया अथवा वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपूरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं ततः शान्त्यानुष्ठितया विवाहः सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतिचन्द्रिकायाम् । "वृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्य्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवमिति" । विशेषमाह मेधातिथिः । "पुरुषत्रयपर्य्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत् तथा मुण्डनमण्डने" । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं यथोक्तं माण्डव्येन "अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं माससम्मितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते" इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः । "वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलन्तु महाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पितामहश्चैव माता चापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्न तद्भवेत्" । अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह माण्डव्यः "वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पितुरशौचमब्दं स्यात् तदर्द्धं मातुरेव हि । मासत्रयञ्च भार्य्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः" । दैवज्ञमनोहरे विशेषः "प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्ज्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्यतीति" मेधातिथिः । "दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च । उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे । यः करोति शुभं तावद्विघ्नं तस्य पदे पदे" इति । अथावश्यकत्वेऽपवादमाहाथर्वेति । "सप्तवर्णदुरस्कारेणाशौचनि-

र्गमे करणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च सन्तुष्टितया विवाहः कार्य्य इति परैराचार्य्यैरिष्यते । यदाह मेधातिथिः । "प्रेतकार्य्याण्यनिर्वर्त्य्य चरेन्नाभ्युदयक्रियामिति" ज्योतिःप्रकाशेऽपि । "प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्योविवाहोमाससन्ततः । शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुधः" इति । तत्रावश्यकत्व सत्याशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि शान्तिं विधाय विवाहः कार्य्य इत्यर्थः पी०धा० "चूडा व्रतञ्चापि विवाहतोव्रताच्चूडा नेष्टा पुरुषत्रयान्तरे । वधूप्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः षण्मासतोवाऽब्दविभेदतः शुभः" मु०चि० "चूडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दात् महानाम्न्यादिसमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुषत्रयान्तरएव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनाच्चूडा पुरुषत्रयपर्य्यन्तं नेष्टा । तथा वध्वाः स्नुषायाः कन्यायाः विनिर्गमोऽपि पुरुषत्रयपर्य्यन्ते नेष्टः एतन्मूलवाक्यं "पुरुषत्रयपर्य्यन्तमित्यादि""आदौ चौलं ततो मौञ्जीत्यादि"च प्राग्लिखितम् । तत्रानुमूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं दोषः । स चायं दोषः पुरुषत्रये षण्मासपर्य्यन्तमेव अतः षण्मासत इति मासषट्कानन्तरमयं अन्यथोऽपि विवाहादिः सर्वोविधिः शुभः । एतन्मूलवाक्यम् "कुले ऋतुत्रयादर्वाक्" इत्यादि प्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते वेति अथवाऽब्दभेदात् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि शुभः । यथा माघे मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवतीत्यर्थः । तदुक्तं संहितासारावल्याम् "फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्त्तुत्रयविलङ्घनमिति" अत्र फाल्गुनपदं प्राग्वद्गतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणं तत्र कैमुतिकन्यायेन यत्र स्वल्पकालान्तरं तत्रापि निषेधाभावस्तत्रोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अब्दभेदस्यैव प्रयोजकत्वात्" पी०धा० । अथ प्रसङ्गान्मूलादिजातयोर्वधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वमाह "श्वश्रूविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निरृतिजौ श्वशुरं हतश्च । ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजस्य शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री" मु०चि० । "अहिजायामश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्र्वाः साक्षाद्भर्त्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः तथा निरृतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं क्रमोमारयतः । उक्तञ्च वशिष्ठेन "नैरृतभोद्भूतसुतः सुता वा माताद्वयम् श्वशुरं निहन्ति । तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति नैवोत्क्रमेणाहिभवः क्रमात्मिति" अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । सुतः सुता वेति पूर्व्वोक्तेः "मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति" नारदोक्तेश्च तस्य श्वशुरस्याङ्गनां पत्नीम् । वरस्य कन्याया वा साक्षान्मातरं न तु मापत्न्यमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव स्पष्टमुक्तं वशिष्ठेन । "जनकं जननीं हन्ति भर्त्तुमूलाहिधिष्ण्यजा" । तुल्यन्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षान्मातरम् । ज्येष्ठेति ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्नकन्या स्वधवाग्रजं भर्त्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखानक्षत्रोत्पन्नकन्या देवरस्य भर्त्तुः कनिष्ठभ्रातुर्नाशकर्त्री भवति" । यदाह वशिष्ठः । "सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरमिति"। हन्तीत्यनुवर्त्तते । नारदोऽपि । "ऐन्द्री पत्यग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति" पी०धा० अत्र विशेषः "द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा । मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ" । मु०चि० 'द्वीशं' विशाखा । यदाह च्यवनः । "विशाखा तुलयायुक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखा वृश्चिकोद्भूता देवरं हन्त्यसंशयमिति"। वृहन्नारदोऽपि "न हन्ति देवरं कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा । चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत्" । तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फलित" इत्यर्थः । मूलेति । तयोः श्वशुरश्वश्र्वोः मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरसौख्यदौ । आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं नारदेन ।"सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजः । तदन्त्यपादजोनैव तथाऽश्लेषाद्यपादजः" अत्र पुंस्त्वमविवक्षितं ज्ञेयः स एव" पी०धा०। इति वधूवरयोः साक्षात्तोगुणदोषविचारः

अथ वधूवरयोर्मेलकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र केचिद्दश कूटान्याहुः । तदाह नारदः । "दिनं गणश्च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराशधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः" । "पुनश्च वर्णकूटश्च माहेन्द्रं वा ततः परम् । एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः प्रकीर्त्तिताः" । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः "माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम् । राशिराश्यधिपाख्यौ च वेधो नाड्याख्यकूटकम् । भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम् । योनिभोगोत्थकूटन्तु कूटान्यष्टादशैव तु । दम्पत्योर्वृद्धिकारीणि यत्नाच्चिन्त्यानि शास्त्रतः" इति । तत्र द्वादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणानि व्याह पी०धा०

"वर्णोवश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम्। गणमैत्रम्भकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः" मु०चि०।

"एते राशिकूटभेदवर्णादिमैत्र्यां सत्यां गुणाधिका एकादिगुणाधिकाः स्युः। वर्णमैत्र्यामेकगुणः, वश्ये द्वौ गुणौ, तारायां त्रयोगुणाः, योनिमैत्र्यां चत्वारः, ग्रहमैत्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, भकूटे सप्त, नाडीभेदेऽष्टौ इत्यर्थः। तदुक्तम् "वर्णोवश्यं तारा योनिग्रहभकूटनाडिकाश्चेति। ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्घटन"इति। दैवज्ञमनोहरेऽपि। "नाडीभेदे गुणा अष्टौ सप्त षड्राशिकूटके। षट्गुणा गणमैत्र्यान्तु सौहार्दे पञ्चकं तयोः। योनिमैत्र्यान्तु चत्वारस्त्रयस्ताराबले गुणाः। वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्त्तितः इति"पी०धा०। तत्रादौ वर्णकूटमाह

"द्विजाझषालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽङ्घ्रिजाः। वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः" मु०चि०।

"मीनवृश्चिककर्कटराश्योर्द्विजाः ब्राह्मणाः। ततोऽनन्तरमन्ये मेषसिंहधनूराश्योर्नृपाः क्षत्रियाः। वृषकन्यामकरा विशो वैश्याः। मिथुनतुलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः शूद्राः। ततश्च वधूवरराश्योर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकाद्वधूरधिका उत्तमवर्णा बुधैर्न शस्यते। किन्तु समा हीना वा शस्तेत्यर्थः। यदाह नारदः। "झषालिकर्कटा विप्राः स्युर्नृपाः क्षत्रियादयः। पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ वर्णहीने तथा शुभम्। वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान्। विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्त्ता विनश्यति"। अत्रैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे। "एकोगुणः सहग्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे। हीनवर्णे वरे शून्यं नोऽप्याङ्कः सहमेरुकमिति। इत्यन्तम्। पी० धा०। अथ वश्यकूटम्। "हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः। सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत्" मु० चि०। "नरराशयो मिथुनकन्या तुलाः एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः मनुष्याणां जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः सहावस्थानाभाव इत्यत आह तथेति। एषां नरराशीनां जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः। सिंहस्य वशे अलिं वृश्चिकं विना सर्वे राशयोवश्याः अन्यदुक्तं चतुष्पदानां स्थलचराणां चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यं, नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वशिष्ठः "वश्याश्च राशयोऽन्ये नृभानां सिंहस्तथाऽप्येवमन्ये विधेयाः। कीटन्यकत्वा लोकतोन्यत्प्रसिद्धम् वश्यावश्यं नैव तोयालयाख्योः" तोयालया जलचराः अलिश्च ते परस्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०

"वश्यं वैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः। वैरे भक्ष्ये गुणाभावोद्वयोः सख्ये गुणद्वयम्। वश्यवैरे गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽर्द्धक इति" यद्यपीदं वधूवरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सम्भावश्यकत्वे वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु विपरीतं "वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्यनेन" समानन्यायत्वात् "अन्योन्यवश्यत्वे तूत्तममेव"पी०धा०। अथ ताराकूटम्।

"कन्यर्क्षाद्वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि। गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत् स्मृतम्" मु०चि० "कन्याजन्मनक्षत्रात् वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्ततोऽयगतेऽङ्के नवभिर्भक्ते यदवशिष्टं तच्चेत् त्रिपञ्चसप्तमितञ्चेत्तदाऽसत् अशुभदं स्मृतमन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितञ्चेत्तत्रास्तदा शुभमित्यर्थादुक्तम्भवति यदाह नारदः "स्त्रीभमारभ्य गणने नवपर्यायतः क्रमात्। जन्मत्रिपञ्चसप्तर्क्षमुख्यं स्याद्दुःखनाशनम्। पुंभमारभ्य गणने स्त्रीभजन्मादिके स्थिते। स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिग्कूटं विवर्जयेत्" दिग्कूटं ताराकूटम्। शार्ङ्गीयेऽपि "नरर्क्षाद्गणयेद्यावत्कन्यर्क्षं कन्यभादपि। वरभं न वहृच्छेषास्ताराः सन्ति परस्परम्। त्यक्त्वा त्रिपञ्चसप्ताख्याः शेषोद्वाहे मिथः शुभाः"इति यत्तु काश्यपेन" "गणयेत्कन्यकाधिष्ण्याद्यावत्स्या वरजन्मभम्। जन्मत्रिपञ्चसप्तर्क्षं त्यक्त्वाऽन्यर्क्षं शुभप्रदमिति"। कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता। अत एव "भीरुभाद्यत्रपञ्चतृतीयाः शोकवैरविपदेव च तारा"इति केशवार्केणाप्युक्ता सा त्वावश्यकद्योतनार्था। तथाहि। द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभत्वे शुभमेवाशुभत्वे त्वशुभमेव तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्रीनक्षत्राद्गणनत्वं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भावः। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०। "एकतोलभ्यते तारा शुभाशुभाऽन्यतः। तदा सार्द्धा गुणाश्चैव ताराशुद्ध्या मिथस्त्रयः। उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति" अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धोक्तम्। तदुपपत्त्यन्तरा एकनक्षत्रे तावत् "राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षद्वयोः

स्यान्नवमेऽर्थे राशियुग्मन्तथैवेति” वशिष्ठवाक्याच्चोक्तम् । दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः । सङ्कूटे तु दोषाभावएव”। पी॰धा॰योनिकूटमाह“अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः, सिंहोवसजपाङ्घ्रयोः समुदितोयाम्यान्त्ययोः कुक्कुरः । मेषोदेवपुरोहिताग्निभयोः कर्णाम्बुनोर्वानरः,स्याद्‌वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः । ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरङ्ग उदितो मूलार्द्रयोःश्वा तथा, मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोन्दुरः । व्याघ्रोद्वीशभचित्रयोरपि च गौरार्यमृत्र्यम्बुभर्गयोर्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत्” मु॰चि॰ “अश्विनीशततारयोर्हयः अश्वयोनिरुक्तः१ स्वातीहस्तयोः काशारोमहिषः२ । धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदयोः सिंहः३ । याम्यान्त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुञ्जरोहस्ती४ । पुष्यकृत्तिकयोः मेषः५ कर्णाम्बुनोः श्रवणपूर्वाषाढयोर्वानरःस्यात्६ । उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः ७। चान्द्रं मृगः अब्जयोनिर्ब्रह्मा तत् रोहिणी तयोरहिः सर्पः८। ज्येष्ठानुराधयोः कुरङ्गो हरिणउदितः९। मूलार्द्रयोःश्वा कुक्कुरः१० । तथा पुनर्वस्वश्लेषयोर्मार्जारः ११। मघापूर्वाफल्गुन्योरन्दुरुमूषिकः१२। द्वीशं विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्रः१३। आर्यमृत्र्यम् उत्तरफल्गुनी बुध्नर्क्षमुत्तरभाद्रपदा तयोर्गौः१४। तत्फलमाह पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे श्लोकचरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः । यथा । “अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः” इतिपादस्थोक्तयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदाह वशिष्ठः । “अश्वेभमेषभुजगाह्वयकुक्कुरौतुमेषौतुमूषकमयोन्दुरगोलुलापाः । शार्दूलमाहिषगवारिक्तगहयं श्वा कीशोऽथ बभ्रुशुनकीशगवाश्वसिंहाः । गौःकुक्कुराविति यथाक्रममाश्विनादिभानामवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः”। तुरगो महिषः, गवारिर्व्याघ्रः कीशोवानरः बभ्रुर्नकुलः।“बभ्रूरगं श्वैणमिभेन्द्रसिंहमोत्वाखुसंमाखुसंहरानरौ च । गोव्याघ्रमन्योत्तरमाहिषश्च वैरं नकार्यौ नृपभृत्ययोश्चेति” एतत्फलं श्रीपतिरहयातिः । “एकयोनिषु सम्पत्त्वं दम्पत्योः सङ्गमः सदा । भिन्नयोनिषु मध्यःस्यादरिभावो न चेत्तयोः । योनेरभावे गोद्वाहः स तु कार्य्यो विशेषतः । राशिर्वश्यस्तु यद्यस्ति कारयेत्र तु दोषभाक्”। अत्र गुणविभागोदैवज्ञम॰ “अष्टाविंशतितारायां योनयस्तु चतुर्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रञ्च विवाहे नरयोषितोः । महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् । मैत्रे चैवातिमैत्रे च खेन्दुद्वित्रिचतुर्गुणाः” पी॰धा॰। अथ ग्रहमैत्री “मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ, सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवी मित्रे, न चास्य द्विषत् । शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यसूर्य्या, बुधः शत्रुः, शुक्रशनी समौ च, भृगुनोः सिताह्सारौ । मित्रे, चास्य रिपुः शशी, भौमबृहाजाः समा, गोष्पतेर्मित्राण्यर्ककुजेन्दवोबुधसितौ शत्रू, समः सूर्य्यजः। मित्रे सौम्यशनी, कवेः शशिरवी शत्रू, कुजेज्यौ समौ । मित्रे शुक्रबुधौ,शनेः शशिरविक्ष्माजा द्विषोऽन्यः समः”मु॰चि॰

एतत्फलं श्रीपतिराह जगन्मोहने वशिष्ठः “अन्योन्यमित्रं शस्तं स्यात् समन्मित्रं तु मध्यमम् । उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शात्रवं स्मृतम् । शत्रुमित्रञ्च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं दम्पत्योर्विरहप्रदम्”अस्यापवादस्तत्रैव “राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलांशकाधिपौ, तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः शुभमिच्छता । अत्र गुणभेदो दैवज्ञम॰ । “ग्रहमैत्रं सप्तविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम्। चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये त्रयो गुणाः । मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्द्धकम् । परस्परखेटवैरे गुणशून्यं विनिर्द्दिशेत् । असत्त्वे समभिस्सादौ व्येका ग्राह्या यथोदिता:”पी॰धा॰। अथ गणकूटम् । “रक्षोनरामरगणाः क्रमतोमघाहिवस्विन्द्रमूलवरुणानलतक्षराधाः। पूर्वोत्तरात्रयविधात्रयमेशभानि मैत्रादितीन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि” मु॰ चि॰।

“क्रमतः रक्षोनरामरगणाः वाक्यत्रयेणोच्यन्ते । मघा प्रसिद्धा अहिरश्लेषा वसुर्धनिष्ठा इन्द्रोज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धं वरुणः शततारका अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्षोगणः । पूर्वात्रयम् उत्तरात्रयं चेत्येवं षड्भानि विधाता रोहिणी यमोभरणी ईशः आर्द्रा एतानि भानि नरगणोमनुष्यगणः। मैत्रमनुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्दुर्मृगः हरिः श्रवणः पौष्णं रेवती मरुत् स्वातिः लघूनि अश्विनीहस्तपुष्याणि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह नारदः । “रक्षोगणः पितृत्वाष्ट्रद्विदैवत्येन्द्रतारकाः । वस्वाग्नेयमूलाश्लेषा शक्रकाभियुताः स्मृताः । तिस्रः पूर्वोत्तराधातृयममाहेशतारकाः । इति मर्त्त्यगणोज्ञेयः स्याद-

मर्त्यगणः परे। इत्यादित्यार्कवाय्वन्त्यमित्राश्वीज्येन्दुतारकाः" पी०धा०। फलमाह। "निजनिजगणमध्ये प्रीतिरुत्तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा। असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र" मु०चि०। "असुरमनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वान्यतरस्य नैराकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नाशः, यदाह नारदः। "दम्पत्योर्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा। मध्यमा देवमर्त्यानां रक्षोनृणां तयोर्मृतिः" काश्यपः "स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरमर्त्ययोः। मर्त्यराक्षसयोर्वैरमसुरासुरयोरपीति" अयमर्थः पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्यं तदा मृत्युः। तथा पुरुषोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा वैरं वैपरीत्ये क्षतिः। उक्तं च। "राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति मानुषः। मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः"। शार्ङ्गीये। "रक्षोगणः पुमान् स्याच्चेत्कन्या भवति मानवी। केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तङ्कोऽपीह नेच्छतीति"। एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०। "षड्गुणा गणसादृश्ये पञ्च स्युः सुरमानुषे। नार्या देवो नरः पुंसश्चत्वारो वा गुणास्त्रयः। देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः। पुंसी रक्षोगणो यत्र नार्यां देवोऽथ वा नरः। गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणोपाद्योऽन्यथा न हीति"। अस्यापवादमाह गर्गः। "ग्रहमैत्री च राश्योर्विद्यते नियतं यदि। न गणाभावजनितं दूषणं स्याद्विरोधनम्"। अत्रिरपि। "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदोषेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः"। अमुं परिहारं पश्चादप्यग्रे वक्ष्यति। मनुरपि। "ग्रहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाड़ी पृथक् तयोः। विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरोनरः" इति पी०धा०। रज्जुकूटमन्यत्र दृश्यम्। अथ भकूटम्। "मृत्युः षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे। द्विद्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत्" मु०चि०। "स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं षष्ठाष्टमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः। यथा मेषकन्ययोः वृषधनुषोः। एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात्। यथा सिंहधनुषोः एवं द्विद्वादशे सति निर्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात्। यथा मेषवृषयोः अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समसप्तमे वा सति सौख्यमत्यापिपीडनं स्यात्। यदाह नारदः "षट्काष्टके मृतिर्नन्दनवमे त्वनपत्यता। नैस्व्यं द्विद्वादशेऽन्येषु दम्पत्योः प्रीतिरुत्तमेति"। अत्र विशेषो ज्योतिःप्रकाशे। "षष्ठे स्थितात् सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च। द्विद्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिष्फे स्थिता धनवती पतिवल्लभा चेति"। अन्यत्र। "मृगः कुलीरेण घटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात् कलहप्रकोपम्। तथा ऽजेनाथ वृषेण सिंहो मेषेण कर्कौ मिथुनेन मीनः। चापेन कन्या घटभेन चालिर्दौर्भाग्यदैन्ये दशतुर्यकेऽस्मिन्निति" पी०धा० अस्यापवादः "प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभोऽथो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि। अन्यर्क्षेऽंशपयोर्बलित्वसखिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः" मु०चि०। "प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे यद्यपि द्वयोः स्त्रीपुरुषराश्योरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा। नवमपञ्चमे त्वेकाधिपत्याभावः। द्विद्वादशे मकरकुम्भयोः। अथ वा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्रे परिणयः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ, नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ। द्विद्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ। यदाह वशिष्ठः "द्विद्वादशे वा नवपञ्चमे वा षट्काष्टके राक्षसयोर्मितोर्वा। एकाधिपत्ये भवनेशमैत्र्ये शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति" राजमा० "मैत्रे त्रिकोणे बहुपुत्रवित्तं द्विद्वादशे चार्थमुपैति कन्या। षट्काष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे ग्रहमैत्रीभावे" इति एकाधिपत्येपीति शेषः। अतएव ग्रहमैत्र्यैकाधिपत्याभावे वैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति। यदाह नारदः "वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्घटमीनयोः। चापोक्षयोर्नृयुक्कीटभयोः कुम्भकुलीरयोः। पञ्चास्यमकरयोर्जन्मराश्योः प्रोक्तोऽशुभप्रदः" इति। उक्षा वृषः चापोक्षयोरित्यकारान्तनिर्देशश्छान्दसः। एतद्भिन्नं मित्रषट्काष्टकमित्याहुः। तदुक्तं जगन्मोहने "मित्रषट्काष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः। कर्किचापभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः। कन्यकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नादेव वर्जयेदिति"। एवञ्च ग्रहमैत्र्यभावे वैरनवपञ्चममित्याहुः। तथा च शार्ङ्गधरीये-युक्तः। "मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते। मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपञ्चमे" इति। एतादृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैश्चित् यथा ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधरः। "वरवध्वोर्मातृपित्रोर्जीवितो-

स्तद्विनाशकृत् । त्रिकोणमीनकीटाद्यं न स्यादन्यत्र दोष-
दमिति" । एतत्फलमनार्षत्वादुपेक्ष्यम् । इतोऽन्यत्र मेष-
सिंहादिकं नवपञ्चमं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रं नवपञ्चममिति
ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रनवप-
ञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रो मित्रमेव चन्द्रस्य तु गुरुः
समोऽपि मित्रमिव "अप्रदोषतैव विगुणस्य गुणः" इति
न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः स्यादिति
चेत् उच्यते यत्र द्वयोरेव मित्रत्वमपरस्य समत्वन्तत्
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं
त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत्र तूभयोरपि ग्रहमै-
त्री तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृतिः ।
अयन्तु परिहारो वरवध्वोर्मातापित्रोरित्यस्यापि दोषा-
न्तरस्य सम्भवति वा प्रभूतत्वे नायको भवति तदन्या-
यत्वात् । मातापितृकयोस्तु वरवध्वोर्नाम दोषो-
च्छेदः एवं द्विद्वादशेऽपि । तथा जगन्मोहने वशिष्ठ
कश्यपौ । "द्विद्वादशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु ।
मेषाद्ययुग्मराशौ तु निर्धनत्वं न संशयः । "आयुष्य
सम्पत्तु तनोगमस्तत्पुत्रार्थसम्पत्पतिसौख्यसम्पत् । सौभाग्य
सम्पद्धनधान्यसम्पत् झषादियुग्मे क्रमतः फलानि ।
अजादियुग्मे क्रमतः फलानि वै वैधव्यमृत्युर्वधबन्धनानि ।
वियोगसन्तापमतीव दुःखं वशिष्ठगर्गप्रमुखैः स्मृतानि"
इति । अथैवंविधेऽपि प्रीतिषट्काष्टकादिविषये नाडीदोषः
सर्वथा त्याज्य एवेत्याह नाड्यन्त्र शुद्धिर्यदीति । वक्ष्यमाणानां
त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरे-
कस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिषट्काष्ट-
कादि नवति तदा विवाहः कार्यः । यदि कस्यां नाड्यां स्त्रीपु-
रुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः । उक्तञ्च रत्नमालायाम्
"भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वञ्चैव
षट्काष्टकेऽपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु परिपक्वे स्याच्च नाडीसमाज" इति । अपिन-
व्यायमपञ्चमद्विद्वादशयोरपि । अत्र केचित् चतुष्टक-
स्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणात्तस्यापवादकः षट्काष्टके-
पीति परिहारः, किन्तु निन्दां प्रतिपादयतोऽपि पञ्चान्त-
स्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपञ्चम-
द्विद्वादशयोरेव दुष्टभकूटयोर्विधानपर्यवसानात्तयोरेवाप-
वादक इति यथा "ब्रह्महापि नरः पूज्यो यदि स्याद्वि
पुलं धनमिति" अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा न
तु धनवद्ब्रह्मघ्ननरपूजापरापीति नैवं दोषः "द्विद्वादशे वा
नवपञ्चमे वा षट्काष्टके" इत्यादि वशिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभ-
कूटापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टं षडष्टकादि विद-
धते । षट्काष्टके मृत्युरित्यादीनि निन्दार्थवादवाक्यानि
ग्रहारित्यस्यषड्ष्टकादिविषयाणि अन्यथा दुष्टफलवक-
त्वनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विद्वादशयोरपि तुल्यत्वे-
नापवादकवाक्यानां विषयाभावात् । दृष्टान्ते तु ब्रह्म-
घ्नप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्
प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पश्यामः । अथ नाडीसमाज-
स्यार्थः । अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधानां नाड़ी
नक्षत्राणां वेधो नाडीसमाजः । तदाह श्रीपतिः "ना-
ड्यस्तिस्रोऽश्विनीमेषधिष्ण्यात्त्रिभ्यस्त्रिभ्यो वामतश्च एव प्र-
सूताः । सर्पाकारास्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकना-
डीस्थयोः स्यादिति"। एवञ्च यत्र भकूटादयः षड्भेदाः शुभा
भवन्ति । तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः ।
उक्तञ्च सप्तर्षिमते विवाहपटले । "यदा नायकयोर्न ना-
डीसमाजो भकूटादिकान् षड्भेदान् प्रयत्नानिति"। अत्र
केचित् । नाडीसमाजपदोपादानात् समाजशब्दस्य
समुदायवाचित्वात् यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वनाड़ीत्रयसमु-
दाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकनाड्यां पातस्तदा समसप्तमादि
शुभकत्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपञ्चपर्व-
नाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः ।
अतएव "भकूटादिकान् षड्भेदांश्च ते तानिति" वैपरीत्यं
वचनमनुकूलम् । अस्यायमाशयः" ते इति वक्तृत्वात्तत्र
भकूटादयः शुभास्तामित्यकवचनानुरोधादेकामेव ना-
डीं परिहरेयुः न तु नाडीसमाजमिति शाङ्कः । तच्चि-
न्त्यम् । यतश्चतुस्त्रिद्विभोत्थायाः" इति वाक्याच्चतु-
श्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायास्त्रिपर्वैव, त्रिचरणन-
क्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाद्युगपन्नाडी-
त्रयविचारासम्भव एव । किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु
पार्थक्येन नाडीत्रयाभिधानात्तत्र समाजपदं नाडी-
संस्थनक्षत्रसमुदायपरं तथाहि "अश्वादिभ्यस्त्रिभ्य
एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूता व्यस्तनिःशेषधिष्ण्या सर्पाकारा-
स्तिस्रो नाड्यःस्युः तत्रैकनाडीस्थयो नक्षत्रयोः समाजो
नाडी स्यात् इति । ननु "यस्मादन्यर्क्षजतारागमस्तत्त्वयः
स्युः पाणिग्रहादन्तु तयोः खलु नाडीयोगे । तस्मात्त्रि-
स्त्रियमकालभ्रियु भेषु मूलं नाडीसमाजइतिचिन्त्यमनु-
क्रमेणेति" इत्यगर्गवचनान्नाडीसमाजएव स्थिते दोषः नै-

कस्यां नाड्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव चतुर्विंशय नवांशेभ्य इति परिगणितविषयत्वेनाभिधानात् संस्थनत्त्वसमुदायविषयकमिति । किञ्च पञ्च पर्वतत्र पर्वनाड्योर्देशविशेषविषयत्वेन भिन्नाड्यास्तु सर्वदेशव्यापकत्वादेतस्या एव निषेधोयुक्तः । तानि च देशविशेषवाक्यान्यग्रेऽभिधास्ये । अतः “भकूटकान् सप्तभेदांश ते तान्नित्यत्वपाठे प्रशस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः शार्ङ्गधरीयज्योतिर्निबन्धकारादयः । तस्मान्नाडीसमाज पदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्षत्र शुद्धिरस्ति । यथा भरणीहस्तयोः षट्काष्टकञ्च वर्त्तते पञ्चमैत्रमपि नास्ति तत्र किं कार्य्यमत आह । अन्यर्क्षेऽंशेशपयोरिति । अन्यर्क्षे प्रोक्तषट्काष्टकादिभ्योऽन्यराशौ, कोर्थः? राशिस्वामिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्काष्टकादौ च सति अंशपयोस्तद्राशिनवांशस्वामिनोर्मैत्रित्व-बलित्वे चेत् स्याताम् । बलित्वं स्वक्षेत्रतुङ्गादिस्थितत्वेन, बलिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्भवतः बलितायाः उपलक्षणत्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभोनिगदितः । उक्तञ्च जगन्मोहने वशिष्ठेन । “राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलांशपकाधिपौ । मैत्रत्वेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतेति” नन्वयमपरिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवल षड्दोषापवादको न तु दुष्टभकूटपञ्चवैरस्य । उच्यते “खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूटम्” अग्रे वक्ष्यति । तत्र च “नभोगारिभावं हरेत् सद्भकूटमिति” सप्तर्षिमतविवाहपटलीयवाक्यं सम्मतित्वेनास्माभिरभिधास्यते । तदेव केवलपञ्चवैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयोर्वाक्ययोर्यथाश्रुतयद्व्यस्तसमार्थे जिज्ञासिते एकस्मिन्नेव षड्दोषरूपे परिहारद्वयं दृश्यते । अथैकस्मिन्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहाराभिधानमिष्टतोऽत्र वचने न किञ्चित्ताद्दृशं विषयं पश्यामः सत्यम् । “नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटमिति तु निःसन्देहं षड्वैरस्यापवादकम् परन्तु “राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे चांशनाथयोः । विवाहकारयेद्धीमान् दम्पत्योः सौख्यवर्द्धनमिति” जगन्मोहनस्थवशिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवशिष्ठवचःसमानार्थकं दुष्टभकूटपञ्चपञ्चवैरापवादकम् । तथाहि । न्यूनार्थे एकस्मिन्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति तद्राशिनवांशस्वामिनोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इत्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारोनास्ति । अत्र त्वंशनाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति तद्दुष्टभकूटपञ्चपञ्चवैरापवादकमिममधिकार्थवचनस्यार्थः । एवञ्च “नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटमित्यपि” वाक्यं षड्वैरापवादकत्वमुक्तमनत्वाद्गौणिकयवत् । अंशनाथसबलत्वाभिधायकं तु “राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यमुभयविरोधपरिहारार्थकम् । तथाहि । राशौ च नाथौ च एतेषां समाहारो राशिनाथन्तस्मिन् राशिनाथे इत्येवं यदि समाहारद्वन्द्व आश्रीयेत तदा अत्ययमर्थः । राशौ विरुद्धौ षट्काष्टकादिना, नाथौ विरुद्धौ तयोर्नाथावित्याकाङ्क्षायां तयोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वादुपपन्नमिति तयोः राश्योर्नाथौ विरुद्धौ “मित्राखि शत्रुसमेरित्यादिना परस्परं शत्रू स्यातां तद्राशिनवांशस्वामिनोः सबलत्वे मित्रत्वे च सञ्जाते सति विवाहः शुभदः । नन्वतिक्लिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम्? उच्यते । अंशनाथस्य सबलत्वस्याधिककरणमेव । तत्र युगपदुत्पन्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधपतिविरोधरूपस्य परिहारोऽतएव ज्योतिःशास्त्राभियुक्ताः एवंविध उभयविरोधे एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहङ्कारयन्तीत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैत्याह । नाड्यशुद्धौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थिताभावश्चेत्तदा विवाहः शुभः । यथा भरणीहस्तयोःशत्रुभवविधविरोधे राशिनवांशयोः क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्यौ स्वामिनौ सूर्य्यभौमौ तयोर्मैत्रमप्यस्ति स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र विवाहः शुभफलदोनिगदितः । यतोऽत्र स्त्रीपुंसनक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः । यदाश्विनीहस्ता एव द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभावात् सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेवंविधविषये इति “यदा नाड्यस्त्वेकनाडीसमाजोभकूटादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तान्” इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारासम्भवे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धिवशे इति । अनाड्यर्क्ष इत्यनुवर्त्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवंविधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्षत्रयोः परस्परन्ताराशुद्धिवशे कन्यार्क्षाद्वरभं यावदित्यादिना ताराशुद्धिरूपे वशे सञ्जाते द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमनवमताराश्रयके सति बुधैर्विवाहः शुभोभिगदितः । अत्रोदाहरणानि बुधैर्ध्येयानि । अत्र संमतिः “अन्योन्यताराविशुद्धौ” इत्युक्ता । राजमार्त्तण्डेनायमर्थः स्पष्टमभिहितः । “मैत्री चेत्पतयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारा

मित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च संपत्करी । षष्ठाष्टे नव पञ्चमे व्ययधने योगेषु पुंयोषितोः प्रीत्यायुःसुतवृद्धिवित्तजनकः कार्यो विवाहस्तदेति" । चकारात् षष्ठी च । जन्मतारा वधूत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा शुभा ज्ञेया । इयमेकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीशुद्ध्यभावे विवाहोनैव भवेत् । उक्तैवात्र संमतिः" । अथ तस्यापि परिहारस्य सद्भावे परिहारान्तरमाह । अथ राशिवश्यताभाव इति । अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः राशिनाथविरोधादिके विषये षट्काष्टकादौ सति "हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्या" इत्यादिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवश्यताभावे सति विवाहः शुभोनिगदितः । "यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्युक्तेश्च क्वचिदपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः । तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः । षट्काष्टकनवपञ्चमद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभकूटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्री एकः परिहारः । एकाधिपत्यं द्वितीयः । ग्रहयोरंशाधिपयोः सबलत्वे मैत्रे च तृतीयः । ताराशुद्धिश्चतुर्थः । राशिवश्यत्वं पञ्चमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहोनैव स्यादिति। एतच्च ग्रन्थकर्त्रा "भवनपतिसुहृत्त्वमित्यस्य" श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहाराभिधानकृतम् । तट्टीकाकृन्महादेवोऽप्येवमेव व्याख्यत् । यत्र हि प्रत्येकं परिहारकम् तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु । "मैत्री चेत्पयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारामित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च सम्पत्करीत्यादि प्राग्लिखितेन राजमार्त्तण्डवाक्येन दुष्टभकूटे ग्रहमैत्र्या सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका समुचिता । अर्थादेकस्य मित्रत्वेऽपरस्य समत्वे वक्ष्यमाणापेक्षा अतएतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरे विवृतम् "तत्रान्योन्यमित्रत्वे तुल्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव चिन्त्या । एकमित्रतायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा । समत्वे तु सर्वथा त्याग इति"। अत एवैतस्मिन् पक्षे क्षेमदाभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्यमपि व्याकर्त्तव्यमेकवाक्यताबलात् । तत्र षट्काष्टके पुनर्भवनपतिसुहृत्त्वमिति सकलगुणसत्त्वेनैव परिहारकम् । अनयोर्दुष्टभकूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "षट्कमैत्र्या शुभा तारा राशिवश्यैस्त्रिभिः शुभम् । षडष्टकस्तु याः प्राहुर्द्वाभ्यां द्विर्द्वादशाख्यकमिति" । "द्विर्-कोणद्विर्द्वादशम् । "द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वेत्यादीनि" वशित्वादीनि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र यथासम्प्रदायं व्यवस्था ज्ञेयेत्यलमियता" पी० धा०

अत्रापवादः । "मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि स्याद्गणानां न दोषः । खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम्" । मु० चि० "स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वन्द्वं द्वयम् तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्रीरक्षोगणा पुमान् मनुष्यगणोदेवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थः" । यदाह कालिः "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः । गणादिदोषेऽप्युद्वाहः शुभमीशप्रवर्द्धनः" । अथ सद्भकूटं शुभफलदभकूटं राशिकूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुतासम्बन्धिनं दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूटं षडष्टकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः" तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । "नभोगारिभावं हरेत् सद्भकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत् खेटमैत्री । यदा नाशयन्त्येकनाडीसमायोगकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते तान्" । (मु० चि०) चतुर्थचरणः "योगो दुष्टभकूटक इत्यादिना पुनरुक्तोऽपि स्मरणाविच्छेदार्थं पठितः" । यदुक्तं नारदेन "एकाधीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीडनम् । द्विद्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित् षडष्टके" इति । एतन्नाडीदोषे सत्येव द्रष्टव्यम् । अधुनोदितवाक्यस्मरणात् । "भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेऽपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योऽन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाजः" इति श्रीपत्युक्तेश्च "अन्यथा प्रागभिहितवशित्वादिवाक्यान्यनर्थकान्यापद्येरन्निति" । पी० धा० । अथ नाडीकूटमाह । "ज्येष्ठार्यमेशनीराधिपभयुगयुगं दास्रभं चैकनाडी पुष्येन्दुत्वाष्ट्रमित्रान्तकवसुजलभं योनिबुध्न्ये च मध्या । वाय्वग्निव्यालविश्वोडुयुगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्याद्दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः" मु० चि० ज्येष्ठा प्रसिद्धा । अर्यमा उत्तराफल्गुनी । ईश आर्द्रा । नीराधीपो वरुणस्तद्भं शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयम् । ज्येष्ठामूलं उत्तराफल्गुनीहस्तौ । आर्द्रा पुनर्वसू च । शततारकापूर्वभाद्रा चेत्यर्थः । दास्रभमश्विनी च एतन्नक्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अथ पुष्यः प्रसिद्धः इन्दुर्मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा मित्रोऽनुराधा अन्तकं भरणी व-

सुर्धनिष्ठा, जलभं पूर्वाषाढ़ा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुध्नोऽहिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतच्चतुर्नवकं परस्परं मध्यनाड्यामुच्यते। अथ वायुः स्वाती, अग्निः कृत्तिका, व्यालोऽश्लेषा, विश्वोत्तराषाढ़ा, एभ्यो युग्मयुग्मं स्वाती विशाखा च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढ़ाश्रवणे चेत्यर्थः। अथ पौष्णभं रेवती च, एतच्चतुर्नवकमपरं तृतीयनाडीत्युच्यते। एतत्फलमाह। दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरेकनाड्यां परिणयनमसदुदुष्टफलं स्यात्। मध्यनाड्यां हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात्। "मूलेन्द्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्येन्द्रीज्यभमित्रभाम्बरसुभत्वाष्ट्राम्बुहिर्बुध्न्यभैः। अन्यैर्नाप्यदूरैकनाड़िनवके स्यातां द्विभे चेन्मृतिर्गौडाद्दक्षिणतः कचिन्मृपसुखे पार्श्वैकनाडी स्थिता"। गौड़ाद्दक्षिणतः सर्वत्रैव पार्श्वैकनाडी स्थिता, कलिङ्गादौ क्वचित्, अन्यत्रान्यथा अत्राभे पार्श्वैकनाडी स्थितेत्यर्थः"। यदाह गर्गः। "नाड़ीकूटं तु संग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः। ब्रह्मणा कन्यकाकण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति"। वराहः "आद्यैकनाडी कुरुते वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशम्। अन्त्या च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्ज्जनीयाः" इति। अत्र चक्रन्यासो वसिष्ठेनोक्तः। "आद्यन्तिभिर्भैस्त्रिभिरश्विभाद्यं क्रमोत्क्रमात् संगणयेदुडूनि। यद्येकपर्वण्युभयोश्च धिष्ण्ये नेष्टा बुधानां भृशमेकनाडी"। फलेऽपि विशेषमाह वशिष्ठः "सा मध्यनाड़ी युगपन्निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु। आद्यन्तपर्य्यायसमागता चेद्द्वैध सामन्तरिता निषिद्धाः"। उत्तरार्द्धस्यायमर्थः। आद्यन्ते समीपस्थिते पर्याये आद्यन्तौ चेदेकनाडी समागता। यथाऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीमृगशिरोरोहिण्यास्तयोर्वा सा नाड़ी वर्ज्जनीयैव स्त्रीपुंसयोरत्यशुभफलदात्री स्यात्। यदा त्वश्विन्युत्तरफाल्गुन्योरितरत्नव्यवधाना सा नाड़ी त्रिभिर्वर्षैरल्पाऽशुभफलदात्री स्यात्। इयञ्चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरणं नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वगणना द्विचरणे कन्यानक्षत्रे मृगशीर्षतः पञ्चपर्वगणना। यदाह नारदः। चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात्। वह्निभादिन्दुभाद्वाड़ी त्रिचतुःपञ्चपर्वसु। भवेत् संख्या चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः"। अमुमर्थं स्फुटमाह गर्गः। "चतुःपात् कन्यकाऋक्षं गणयेदश्विभादिकम्। त्रिपं वह्न्यादिकत्वेन त्रिपं पर्व सुधाकरम्। कन्यकर्क्षं त्रिपाच्चेत् स्याद्गणयेत् कृत्तिकादिकम्। चतुर्भिः पर्वभिस्तद्वदभिजित्तारकान्वितम्। कन्यकर्क्षं द्विपाच्चेत् स्याद्गणयेत् सौम्यभादिकम्। पञ्चभिस्त्वपरोक्षे तु पञ्चमात् त्रिकवर्जिते" एतत्फलमप्याह गर्गः। "संश्लिष्टा मध्यनाड़ी तु युगपं हन्ति वेगतः। संश्लिष्टा पार्श्वनाड़ी तु कन्यकां हन्त्यसंशयम्। व्यवस्था त्वेकनाड़ी स्यादायसन्ततिदायिनी। दूरस्था चैकनाड़ी स्याद्दुरानिष्टकारिणीति"। जगन्मोहने नारदः। "एकनाड़ीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः। वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः"। आसां नाड़ीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः। "चतुर्नाड़ी त्वहिच्छत्रे पाञ्चाले पञ्चनाड़िका। त्रिनाड़ी सर्वदेशेषु वर्ज्जनीया प्रयत्नतः" इति। अहिच्छत्रपाञ्चालौ देशविशेषौ। तथाद्वशिष्ठादिभिर्देशभेदेन नक्षत्रभेदेन चानित्यप्रवृत्तिके चतुःपञ्चनाड्यावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता। नचैतावता चतुःपञ्चनाड्योः स्वस्वदेशव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावदोषः किन्तु सर्वेष्वपि देशेषु विवाहे तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाड़ी तु सर्वत्रैव समानदोषा" यदाह मनुः। "अहिच्छत्रे चतुर्नाड़ीसंयोगः कालमृत्युदः। एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यमृत्युफलप्रदः। पञ्चनाड़ीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः। इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत्। त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः" इति। यत्तु ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाड़ीं प्रकल्प्याभिहितम् "निधनं मध्यमनाड्यां दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः" अत्र पार्श्वनाड्यां मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभायेत्यर्थः। तत् कलियादिविषयं गोदावरीतीरदक्षिणदेशवासिविषयं वा। तदप्युक्तं तत्रैव। "करपीड़े एकनाड्यौ न निन्द्ये इति वदन्ति। तत् कलियादिविषयं गौतम्यायाम्यतटायेति"। गौतमी गोदावरी। अत्रापि चार्षं मूलं मृग्यम्। "इयं चाश्विन्यादित्रिनाड़ी गुरुमन्त्रादिष्वप्यनिष्टा प्रश्नपल्लीपतनादौ तु शुभैव"। उक्तञ्च स्वरोदये "एकनाड़ीस्थिता यत्र गुरुमन्त्राश्च देवताः। तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत्। प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम्। एकनाड़ीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जितमिति"। अत्र नाड़ीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, आवश्यके स एव ग्राह्यः" एतदप्युक्तं तत्रैव। "आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम्। द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम्।

एवं भांशयो र्यदा जायते चरणद्वयोः। तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः स्वल्पदोषदा इति" तत्प्रायश्चित्ते गुरुः "दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युञ्जयजपादिकम्। विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् काञ्चनादिना। हिरण्मयीं दक्षिणाञ्च दद्याद्वर्णादिकूटके। गावोऽन्नं वसनं हेयं सर्वदोषापहारकमिति"। एवं सर्वसम्मतत्वादष्टौ कूटभेदा अभिहिता ज्ञेयाः। "माहेन्द्रं गौड़देशे च माधवे रज्जुसंज्ञकमित्यादिना बादरायणवाक्ये नान्यकूटानां तत्तद्देशविषयतापठनात्। ते च कूटभेदा वसिष्ठसंहितायां तोडरानन्दे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः" पी० धा०। अथ नाडीदोषापवादः "राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव। नाड़ीदोषो नो गणानाञ्च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात्" मु० चि०। "द्वयोः स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्यात् तदा नाड़ीदोषो गणानाञ्च दोषो नास्ति। यथा एकस्मिन्नपि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्रपदापादत्रयं च एवं नक्षत्रभेदः। तथैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात्। उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत्। यथा एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वभाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुम्भे चतुर्थचरणस्तु मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः"। तदाह नारदः। "एकराशौ पृथग् धिष्ण्ये दम्पत्योः पाणिपीड़नम्। उत्तमं मध्यमं भिन्नराश्येकर्क्षगयोस्तयोः। एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः"। वशिष्ठः। "दम्पत्योर्जन्मभे चैक्ये राशौ च निधनं तयोः। एकस्य च तयोस्तावत् त्रिविच्छेदेऽपि वा मृता"। त्रिविच्छेदे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च। गर्गः "एकराशिं विना नाड़ीयोगनादौ विवर्जयेत्। न दोषस्त्वेकराशित्वे भकूटेऽन्येषु मृत्युदेति"। भृगुरपि "दम्पत्योरेकराशिश्चेत् पृथक्त्वं तदा भवेत्"। वशिष्ठोक्तो विवाहः स्याद्गणनाड़ी न योजयेदिति। "अतएवाह केशवार्कः "नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराश्योरभिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षम्। प्रीतिस्तदानीं निविड़ा नृनार्योश्चेत् कृत्तिकारोहिणिवन्न नाड़ीति"। चतुर्थचरणस्यायमर्थः चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवत् स्यात् तदापि नाड़ीदोषो न स्यात्। उपलक्षणत्वाद्गणदोषोऽपि। यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाड़ीस्थत्वेऽपि गणदोषेऽपि तत्र चाशिताऽशुभफलं नैव स्यात्। अत्रापि प्रथमतः पुंतारामेषिता द्वितीयतः स्त्रीतारेत्यपि विशेषोऽध्येयः। तदाह गर्गः "एकराशौ पृथक् धिष्ण्ये पुंतारा प्रथमा भवेत्। अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्त्वशोभनेति"। तदेवं कैमुतिकन्यायेन यत्र नाड़ीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिण्युत्तरयोर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणिपीड़नं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः। अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह। नक्षत्रैक्ये इति। स्त्रीपुंसयोः राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरण्याः प्रथमपादे पुंसोजन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात्। तदुक्तं केशवार्केण। "पराशरः प्राह नवांशभेदादेकर्क्षराश्योरपि सौमनस्यमिति"। सौमनस्यं प्रीतिः। वशिष्ठेनापि "एकर्क्षकन्यागणां भवति विवाहः सुतार्थसम्पत्त्यै। यद्युभयोरेकर्क्षं भवति यदा चांशको भिन्न" इति। एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम्। तथा च जगन्मोहने। "एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः। सङ्कोचे तु तदा कार्यो भिन्नपादो यदा तयोरिति"। अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने। "रोहिण्यार्द्रा मघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवणपौष्णभम्। उत्तराप्रोष्ठपाच्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभना" इति। इन्द्राग्नी विशाखा तदेतत् अप्युक्तं तत्रैव विधिरत्ने। "विशाखिकार्द्रश्रवणप्रजेशतिग्मांशुतत्पूर्वमघाः प्रशस्ताः। स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषा विवर्ज्या इति सङ्ग्रहरत्न"इति। शेषास्तारा इत्यर्थः। अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह। वशिष्ठः। "अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना। तेनैव चिन्तयेत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत्। जन्मभं जन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम्। व्यत्ययेन यदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम्। कुर्य्यात् षोड़श कर्माणि जन्मराशौ बलान्विते। यात्रायुद्धानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते" इति। इदमस्य तदपि। "व्यवहारराजसेवासंग्रामग्रामकेतेषु। ज्ञातेऽपि जन्मराशौ प्रबलमुक्तं नामराशिवशादिति"। नाम्नः सकाराज्जन्मनक्षत्रस्य स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्वीयनामादिवर्णवशात् ज्ञेयमिति। यत्तु अकारादिवर्णे चवभादिनामत्व उच्यते तत् सम्प्रदायव्यवस्था" पी० धा०। नाड़ीभेदेऽष्टौ गुणाः प्रागुक्ताः।

ज्यो० त० नाड़ीचक्रे स्वनतद्विशेषो दर्शितो यथा स्वरोदये। "अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाड़िकम्। तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम्। त्रिनाड़ीवेधनक्षत्र सर्वेष्वार्द्रां शुभोत्तराः। स्वकेन्द्रमूला-

रेवतः पूर्वभाद्रपदादिना । याम्यः सौम्योगुरुर्योनिश्चित्-मित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्यनाड़ी व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पोमघा स्वातीविशाखके । उत्तराश्रवणापौष्णं पृष्ठनाड़ी व्यवस्थिता । अश्व्यादिनाड़ीवेधर्क्षे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादित्रिकतुर्थञ्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् । एवं शिरोवधेवेधं कन्यायन्ते वरे गुरौ । पञ्चस्वोत्तामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे । एकनाड़ीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजानीयात् गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतोव्यधः । प्रणष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतोवदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्क्षयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाड़ीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय चाङ्गना । तस्मान्नाड़ीव्यधोवीक्ष्योविवाहे शुभमिच्छता । प्राङ्नाड्या वेधतोभर्त्ता मध्यनाड्योभयं तथा । पृष्ठनाड़ीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । एकनाड़ीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पत्तनमित्रं देशोग्रामः पुरं गृहम् । एकनाड़ीगता भव्या अभव्या वेधवर्जिताः” । अस्यापवादः ज्यो० त० । ‘एकराश्यादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते” एकराश्यादिश्च “एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा”इत्युक्तः । समसप्तकाद्विषमसप्तके दोषः । तथा च “घोटके सप्तके मेषतुले युग्महयौ तथा । सिंहघटौ यदा पञ्चौ मृतिं तत्राग्रवीश्वरः” । ज्योपतिव्यवहारनिर्णये । “एकदेकाधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा । अपि नाड्यादिवेधे भवति विवाहोहितार्थाय,राजमार्त्तण्डे च ।“न राजयोगे चक्रवैरिता च न तारशुद्धिर्गणमैत्रं स्यात् । न नाड़ीदोषोन च वर्णदुष्टिर्गणोदयस्ते शुभयोर्वदन्ति”अत्र देशभेदात् व्यवस्था । अन्यत्रोक्तम्।“लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । भर्त्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्त्तृविनाशकृत्” । अस्यापवादः । “अथ वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तादृशे द्वयोः” प्रागुक्तरीत्या षट्त्रिंशतां कूटानां गुणाङ्कानां सङ्कलने अष्टादशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोरुक्तलग्नादिस्थाने मङ्गलस्थितौ च न दोषः एवमन्योऽपि वैधव्ययोगोनिरूपणीयः स च जातकग्रन्थे वक्ष्यते । एवं विवाहे वर्णादिशुद्धिं दम्पत्योरानुकूल्याङ्गं चोक्त्वेदानीं निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते । “तत्रैकविंशतिः सर्वलग्नता दोषा नारदेन परिगणिताः । “एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहितोदोषस्त्वाद्यः प्रकीर्त्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः । तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुषष्ठः कुजाष्टमः । गण्डान्तं कर्त्तरी रिष्फषडष्टेन्दुश्च संयुतः । दम्पत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषघटी तथा । दुर्मुहूर्त्तो वारदोषः खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभम् । ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धर्क्षं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिरिति” अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः “वेधश्च १लत्ता२च तथा च पातः,३खार्ज्जूरयोगो४दशयोगचक्रम्५। युतिश्च६जामित्र७मुपग्रहाश्च८वाणाख्यवज्रौ९दश चैव दोषा इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात्। तत्र“दुर्मुहूर्त्तो रवावर्यमेत्यादिः। वारदोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वात्काल-दृष्टिनामकोऽपि दोषो ग्राह्यते । यदाह वशिष्ठः । “पञ्चाङ्गशुद्धिरहितास्तोत्पाताऽकालदृष्टिजाः” इति । एवं दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वशिष्ठः “एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्मणोदिताः । कदाचिन्नैव सीदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने । ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवान्नभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्त्तृनाशः स्याद्युद्धयाने विशेषतः । नश्यते शुभकृत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिरिति” पी० धा० ।

तत्र सर्वकर्मोपयोगिषड्वर्गे वक्तव्ये आदौ क्षेत्रनवांशपाशाह “कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिसौरयोगुरुः । इह राशिपाः क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः” मु० चि० ।

“अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदोक्तम् ।“त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते । लग्नत्रिभागो द्रेक्काणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशोद्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः । षड्वर्गाः कथितास्त्वेते- तेषामीशा इमे स्मृताः” इति । तत्रैते भौमशुक्रबुधचन्द्रसूर्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिशुरवः, क्रमेणेह षड्वर्गे राशिपा मेषादिराशीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेषः मृगास्यो मकरः तौलिकं तुला इन्दुभं कर्कः एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांशश्चार्धंर्धैरुच्यते । मेषे मेषादेः, वृषे मकरादेः मिथुने तुलातः कर्के कर्कादेः, एवं सिंहेऽपि मे-

मादेव एवं कन्यादिषु अपि राशिषु मकरादित एव। एवमेव धनुरादिष्वपि इत्यर्थः। यदाह नारदः। “सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चन्द्रः कर्कटकेश्वरः। मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः। धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः। शनिर्मकरकुम्भेश इत्येते राशिनायकाः”। “नवमांशा मेषसिंहधनुषि, मेषादयः क्रमात्। क्रमाद्गोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः। तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः। अलिकर्कटमीनेषु क्रमात् स्युः कर्कटादयः” इति पी० धा०। अथ होरेशकथनम् “समभवनमध्ये शशिरविहोरा विषमभमध्ये रविशशिनोः स्यात्” मु० चि०। “पञ्चदशभागात्मिका होरा समराशिमध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा सूर्यस्य। विषमराशिमध्ये प्रथमा रवेः परा चन्द्रस्येत्यर्थः। “होरार्केन्द्वोरोजराशौ समभे चन्द्रसूर्ययोरिति नारदोक्तेः” पी० धा०। अथ त्रिंशांशेशाः। “शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य बाणशैलाष्टपञ्चविशिखाः समराशिमध्ये। त्रिंशांशकाविषमभे विपरीतमस्मादुद्रेष्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्” मु० चि०। समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामंशानां शुक्रः स्वामी ततः शैलानां सप्तानां ज्ञो बुधः। ततोऽष्टानां जीवो गुरुः। ततः पञ्चानां शनिः। ततो विशिखानां बाणानां पञ्च तेषां भूतनयो भौमः। शुक्रश्चेत्यादिसमाहारद्वन्द्वः। विषमभे तु अस्मात् समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम्। यथा प्रथमतः पञ्चानां भौमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः। ततः सप्तानां बुधः ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः। अयमेव त्रिंशांशकसंज्ञ इति। यथाह नारदः। ‘कुजार्कीज्यज्ञशुक्राणां बाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात्’ इति। द्रेष्काणा राशिदशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमोद्रेष्काणः प्रथमस्य स्वराश्यधीशस्य, द्वितीयोद्रेष्काणः पञ्चमराशीश्वरस्य, तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य। यथा वृषे प्रथमोद्रेष्काणो वृषाधीशशुक्रस्य, स्वापेक्षपञ्चमकन्याधीशबुधस्य द्वितीयः, तृतीयः स्वापेक्षनवममकराधीशशनेरित्यर्थः। “स्युर्द्रेकाणा लग्नपञ्चनवराशीश्वराः क्रमादिति” नारदोक्तेः पी० धा०। द्वादशांशेशानाह।

“स्याद्द्वादशांश इह राशित एव गेहं होराथ दृक्‌नवमांशकस्त्र्यंशभागाः। त्रिंशांशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः” मु० चि०। ‘इह षड्वर्गे द्वादशांशः सार्द्धमंशद्वयं तत् स्वराशित एकेकांशात्मं गणितं यत्र यद्राशिस्वामी स द्वादशांशेश्वरः ‘आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वराः क्रमादिति” नारदोक्तेः। अन्यत्स्पष्टतरम्। तदुक्तं वशिष्ठेन। “लग्नं तदर्द्धञ्च ततस्त्रिभागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च। त्रिंशांशकश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभस्योभयराशिपस्य। यः पापषड्वर्गभवो हि दोषः पश्चात्सौम्यफलप्र-जातम्। गुणौघमध्योधिकमोदवाच्यः शुभस्तथैवं खलु राशपस्येति”। तस्मात् सौम्यपापषड्वर्गसाहुर्ये सति सौम्यषड्वर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्यो हीनश्चेदशुभ इत्यर्थः” पी० धा०। अथ गण्डान्तदोषः। “ज्येष्ठापौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनीपित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम्। कर्कालिझषभान्ततोऽर्धघटिका सिंहाश्वमेषादिगा पूर्वान्ते घटिकात्मकं त्वशुभदं नन्दातिथेश्चादिमम्” मु० चि०।

“गण्डान्तं नाम सन्धिविशेषः स चानेकविधः नक्षत्रसन्धिस्तिथिसन्धिर्लग्नसन्धिश्च तथा योगसन्धिः करणसन्धिर्वर्षसन्धिरयनसन्धिरृतुसन्धिर्माससन्धिः पक्षसन्धिर्दिनसन्धी रात्रिसन्धिमध्याह्नसन्धिः प्रातःसायंसन्धिर्निशीथसन्धिश्च। तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः सन्धिर्नियतकालः स गण्डान्तसंज्ञः। अन्येषां तु सन्धिर्नियतकालः सन्धिशब्दवाच्य एव। तत्रादौ नक्षत्रगण्डान्तमुच्यते। ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णभं रेवती सार्पभमश्लेषा एषामन्ते घटिकाद्वयम् (४दण्डाः)। तथा मूलाश्विन्यौ प्रसिद्धे पित्र्यं मघा। एषामादौ घटिकाद्वयं च गण्डान्तञ्च। तथा च रेवत्यश्विन्योरश्लेषामघयोर्ज्येष्ठामूलयोरन्तरालवर्त्ति घटीचतुष्टयं नक्षत्रगण्डान्तमशुभदम् तदुक्तं रत्नमालायाम्। “पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम्। तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टमिति”। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् “यदन्तरालं पितृसार्पयोश्च मूलेन्द्रयोराश्विनपौष्णयोश्च। ससन्धि गण्डान्तमिति त्रयं तद्याममप्रमाणं शुभकर्महन्तृ इति”। यामः प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति शेषः। नारदोऽपि ‘सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यान्ते षोड़शांशा भसन्धयः। तदग्रभेष्वाद्यजाताः पापा गण्डान्तसंज्ञकाः। एवं सन्धित्रितयजं गण्डान्तत्रितयं महत्। अशुभं जन्मयानादिविवाहस्थापनादिषु”। षोड़शांशो नक्षत्रभोगस्यार्द्धप्रहर इति यावत्। आद्यजाताः षोड़शांशाः। तदेतद्दोषमहत्त्वात्तत्तत्स्थ-

नार्थम्। तथा हि। चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान् दोषः, तदधिके स्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः। ततोऽधिके चरणावधिके स्वल्पदोषः। अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते "सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः। तदग्रभेषु साद्धांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्त्यते। व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा। एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेदिति"। अर्द्धांशचरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः। दीपिकायाञ्च। "आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च। रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः" इति। अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते। कर्कीति कर्कः प्रसिद्धः अलिर्वृश्चिकः झषओ मीनः एषान्त्रयाणां लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ चापोधनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्धघटिका गण्डान्तं नाम। तथा च कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोश्च लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभदमित्यर्थः। यदाह कश्यपः "सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः। गण्डान्तमन्तरालं तद्घटिका निधनप्रदेति"। यत्तु नारदेनोक्तम् "कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः। गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटिकार्द्धं मृतिप्रदमिति"। वशिष्ठेनापि। "लग्नान्तरालं घटिकार्द्धमेतत्कुलीरहर्य्योरलिचापयोश्च। मीनाजयोः सर्वगुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्वगुणाकरस्येति"। तद्दोषाधिक्यख्यापनार्थम्। अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते। पूर्णान्त इति। पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यस्तासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यस्तासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम। तथा च पञ्चमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योः, पञ्चदशीप्रतिपदोर्वा तिथ्योरन्तरालवर्त्तिघटीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः। यदाह नारदः "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं सदा। गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु" इति। यत्तु कश्यपेनोक्तम् "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीचतुष्टयम्। उद्वाहजन्मयात्रेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति"। तद्दोषतारतम्यख्यापनार्थम्। एवं गण्डान्तसंज्ञः सन्धिरुक्तः। तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम्। "तथैव तिथिगण्डान्तं नाशीन्दौ बलशालिनि। तथैव लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते" इति। अथात्र प्रसङ्गादन्यानपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः। यदाह गुरुः "घटिकाद्वयमृक्षान्ते मासान्ते च दिनत्रयम्। वर्षान्ते वर्जयेत्पक्षं षड्वाहिनसप्तकमिति"। तिथ्यादिसन्धिमध्याह वशिष्ठः "पक्षोऽब्दसन्धिस्त्रिदिनञ्च मासषन्धिस्त्रिनाड्यः खलु सन्ध्ययोश्च। नाड्यश्चतस्रस्तिथिऋक्षयोगसन्धिस्तदर्द्धं करणस्य सन्धिः"। वर्षेषु विशेषमाह स एव "सौराब्दान्ते त्यजेत्पक्षं चान्द्रे तु नवमन्त्यजेत्। सावनान्तेऽष्टमन्त्यांशं नाक्षत्रे पौष्णभात् त्र्यहमिति"। अत्रापि विशेषमाह स एव। "अब्दाः स्युस्त्रिविधा जीवसौरचान्द्राह्वयाः सदा। तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं वर्जयेच्छुभे" इति। अयञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनिषेधस्य वैयर्थ्यापातात्। गुरुः "ऋक्षान्ते पुत्रनाशः स्यान्मासान्ते तु धनक्षयः। वर्षान्ते वर्गनाशः स्यात्तदुपग्रहणात् सर्वनाशनमिति"। आवश्यकत्वे तु "नक्षत्रयोगतिथिसन्धिषु नाडिकैका तिथ्यष्टविंशतिपलैः सहितोभयत्र। कर्क्यलिमीनतनुसन्धिषु दिक्पलानि त्याज्यानि शेषविवरेषु च पञ्च पञ्चेति" सायनासिद्धं कैशवार्कवाक्यमनुसर्त्तव्यम्। षायना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता। "शशितनुविकलाभ्यचन्द्रभुक्तेन्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव। पृथगथ गतिगुण्या नाडिकाः सन्धिराप्ता भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति"। सन्धिफलमप्याह कैशवार्कः। "सन्धौ पुरन्ध्री शुचनेति बन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः। वदन्ति वात्स्या ऋतुनाविमूढां निशीथमध्यं दिनसन्धिमूढाम्" तत्रार्द्धरात्रमध्यन्दिनसन्धिः "मध्ये निशाह्नोर्घटीलं ग्रयम्" मु० चि०। इत्याद्ये प्रकरणेऽभिहितः। सन्धिसन्धिस्तु कैशवार्केणोक्तः। "रवेर्भवेदेकघटाधिकस्य यदंशकं खलु सायनस्य। तदत्र राशिद्वयभागतष्टं खष्टं वसन्तादृतवो भवन्ति। तत्सन्धियोगात् कुघटोऽश्माः शुद्धिं सदा सेविशुवायनीयाः। स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेव विशेषपुण्यः" इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति पञ्चमङ्गीतत्यैकघटाधिकस्येत्युक्तम्। गण्डान्तदोषपरिहारमाह वशिष्ठः "गण्डान्तदोषमखिलं मुहूर्त्तोऽभिजिदाह्वयः। हन्ति वृन्दं मृगव्याधः पक्षिसङ्घमिवाखिलम्"। तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषयं न जातकादौ" पी० धा०। अथ कर्त्तरीदोषः। "लग्नात् पापावृजू व्ययार्थस्थौ यदा तदा। कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा"। मु० चि० "यदा पापग्रहो लग्नाद्व्ययार्थस्थावृज्वनृजू द्वादशस्थः पापग्रहो मार्गी, द्वितीयस्थः पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

कन्वति स्त्रीपुंसयोः प्राणान्छेदयतीति कर्त्तरी छेदन इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्र्यशोकदा भवेत्। यदाह नारदः "लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोर्ऋजुवक्रयोः। सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी। कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यल्लग्नं तत् परित्यजेत्। अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति"। गर्गोऽपि। "व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरो धने यदि। तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा घोराख्यकर्त्तरी"। यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि क्रूरौ व्ययार्थस्थौ शत्रौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्येव। यदाह वशिष्ठः "लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी स्यादृजुवक्रगत्योः। तावेव शीघ्रौ यदि वक्रचारौ न कर्त्तरी चेति पितामहोक्तिरिति"। इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि द्रष्टव्या। यदाह कश्यपः "चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभदा न दोषदेति"। परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहमध्यगतत्वदोषोऽप्येव कर्त्तरीतोऽल्पफलः कन्यानाशकरत्वात्। यदाह वशिष्ठः। "क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा करग्रहणम्। ते यमसदनाभिमुखं गमनं कुर्वन्ति कन्यायाः" इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदप्यपवादान्तरं 'पापौ कर्त्तरिकारकावित्यादिना स्वयं वक्ष्यति। अत्र लग्नादित्युपलक्षणात् सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः "यो यो भावः स्वामिदृष्टोयुतोवेत्यादिना" तुल्यन्यायत्वात्। तत्र लग्ने कर्त्तरी महादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृग्दोषाभाव इति तु तत्त्वम्" पी॰ धा॰। अतःपरं राहुकेत्वोः पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते। अथ युतयोगापरपर्य्यायसंग्रहदोषः। "चन्द्रे सूर्य्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम्। सौख्यसापत्न्यवैराग्यं पापद्वययुते मृतिः" मु॰ चि॰ "सूर्य्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात्। भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः पापग्रहद्वितयेऽप्यशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम्। यथाह नारदः 'यथाह्नि ग्रहसंयुक्ते दोषः संग्रहसंज्ञकः। सूर्य्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम्। कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता। दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु। प्रव्रज्या सूर्य्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा। केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता। तस्मिन् संग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्"। सापत्न्यं भर्त्तुरन्या भार्य्या स्यात्। अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभमुक्तम् यच्चफलं तु वशिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण शुभफलमुक्तम्। यथोक्तं वशिष्ठेन "दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चन्द्रे ससापत्नकम्। प्रव्रज्याऽर्कसुतेन सेन्दुजगुरौ चाप्यन्ति केचिच्छुभं द्व्याद्यैर्न्तुरखग्रहैः शशियुतैर्दीर्घः प्रवासः शुभैरिति"। अत एव श्रीपतिनोक्तम्। "शुभस्य दम्भोलिभृदीड्यविद्धामिति" दम्भोलिभृदीड्योजीवः। पापेति। पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्रयादियुते मृतिरेव स्यात्। "पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं ध्रुवमिति" नारदोक्तेः। बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं पत्युर्देशान्तरेऽवस्थानं स्यात् तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम्। अथास्य परिहारो नारदोक्तः। "स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो विधुः। युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे तदेति"। क्वचिद्वर्गोत्तम इति पठ्यते। कश्यपेनापि। "उच्चमित्रस्वराशिस्थः शुभयुक्तः शुभप्रदः। एवंविधः क्रूरयुतः सम्पूर्णफलदः शशीति" पी॰ धा॰।

अथ जन्मराशिलग्नयोरष्टमलग्नदोषं सापवादमाह।

"जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः। एकाधिपत्ये राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकृत्" मु॰ चि॰।

'जन्मलग्नजन्मराश्योः सम्बन्धिनि मृत्युराशावष्टमलग्ने करग्रहोनेष्टः। यदाह नारदः 'दम्पत्योरष्टमं लग्नं त्वष्टमोराशिरेव च। यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्निधनप्रदः। स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम्। लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशांश्च तदीश्वरान्" इति। अत्र जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः। "दृष्टं स्वजन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनिष्टदः। लग्नगस्तु तयोः स्थानाच्छुभान्युपचयानि वै" इति। नारदोऽपि "जन्मराश्युदयोर्नैव जन्मलग्नोदयः शुभः। तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभमिति"। अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह। एकेति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वाम्यैक्ये सति यथा मेषवृश्चिकयोः, यथा तयोराशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः। अत्र हि सूर्य्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति। एतादृशविषये विवाहो लग्नाष्टमदोषकृत् न स्यात्। यदाह कश्यपः 'जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ। जन्मराश्यष्टमजोत्थदोषो नश्यति भावतः" इति पी॰ धा॰। परिहारान्तरमाह "क्षीणोच्चकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत्। अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा वधूर्भवेत् सुतायुर्दृढसौख्यभागिनी"। 'उच्चा वृषः स्त्री कन्या कन्ये प्रसि-

न्ताः एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः यथा सिंहान्मीनः तुलातोवृषः धनुषः कर्कः मेषात् वृश्चिकः मिथुनान्मकरः कुम्भात्कन्याऽष्टमलग्नम्। तदाष्टमगेहदोषकृन्न भवेत्। कुत इत्यत आह। अन्योन्येति। प्रागुक्तपरस्परप्रीति वशे। इदञ्चोपलक्षणम्। मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोरेकाधिपत्वात्। एवं सति या वधूः परिणीता कन्या सुता युक्ता सौख्यभागिनी स्यात्। उक्तञ्च "अपकुलीरझषालिमृगाङ्गना जननराशिविलग्नगृहाष्टमाः। शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परमिति"। परिहारान्तरमप्याह गुरुः। "लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः। यद्यष्टमगतस्योक्तदोषमाशु व्यपोहति। रन्ध्रेशः स्वशुभांशस्थस्तुङ्गः स्वक्षेत्रमित्रगः। अष्टमस्थानदोषोऽपि विनश्यति न संशय" इति।

अथ लग्नेऽष्टमेशादियोगफलम्। "मृतिभवनांशो यदि च विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात्। व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्" मु॰ चि॰। "अष्टमभवननवांशो यदि विलग्ने स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्ने स्यात्तदा शुभकरो न स्यात्। यदाह कश्यपः। "दम्पत्योरष्टमे लग्ने राशौ वापि तदंशके। तदीशे वा लग्नगते तयोर्मृत्युर्न संशय" इति। अथ व्ययभवनमन्यलग्नजन्मराशिभ्यां द्वादशभवनम् अथवा व्ययांशो व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत् स्यात्। उक्तञ्च कश्यपेन "तथैव द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे। विवाहे जन्मगे नैस्त्यं नित्यं स्यात् कलहोद्वयोरिति"। नारदेनापि "दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि जन्मगः। अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेदिति"।

अथ विषघटीदोषः। "खरामतो ३० ऽन्त्यादितिवह्निपित्र्यभे खवेदतः ४० कै, रदत ३२ श्च सार्पभे। खबाणतो ५० ऽश्वे, ष्टितितो १८ र्यमाम्बुपे, कृते २० र्भगत्वाष्ट्र भविश्वजीवभे। मनो १४ र्द्विदैवानिलसौम्यशाक्रभे कृपयतः २१ मैत्रकरेऽष्टि १६ तोऽजभे। युगाश्वितो २४ बुध्न्यभतोयवाम्यभे, खचन्द्रतो १० मित्रभवासवश्रुतौ। मूलेऽङ्कबाणाद् ५६ विषनाडिकाः कृता ४ वर्ज्याः शुभेऽथो विषनाडिकाध्रुवाः। निघ्ना भभोगेन खतर्क ६० भाजिताः स्फुटाभवेयुर्विषनाडिकास्तथा" मु॰ चि॰। "रेवतीपुनर्वसुकृत्तिकामघानक्षत्रेषु खरामतः त्रिंशत्घटिकोत्तरं कृतायतस्त्रो घटिकाविषनाडिकाः शुभकार्ये वर्ज्याः स्युरिति" तृतीयश्लोकेनान्वयः। एवं सर्वत्र व्याख्येयं कै रोहिण्यां कृतैर्विंशतेः। अजभे पूर्वभाद्रपदायाम् अन्यानि पदानि स्पष्टानि। तदेवं षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवकायतस्त्रो विषनाड़िकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते। अथो इति। विषनाडीनां ध्रुवाः खरामतः इत्येवमादायो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निघ्नाः खतर्कैः षष्ट्या भाजितास्ततो विषनाडिका ध्रुवाः स्पष्टा भवेयुरित्यर्थः। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि घटीषष्ट्यात्मकभभोगेनेमे ध्रुवका इमायतस्त्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते। तदेष्टभभोगेन किमपि, ध्रुवाविषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुण्याः षष्ट्या भाज्या फलितम्। यदाह कश्यपः "वियद्बाणाः ५० वेददस्राः २४ खरामा ३० व्योमसागराः ४०। वेदचन्द्रा १४ चन्द्रदस्राः १२ खरामाः ३० व्योमबाहवः २०। नेत्राग्नयो ३२ व्योमगुणाः ३० शून्यदस्रा २० गजेन्दवः १८। व्योमबाहवो २१ वियद्दस्राः २० शक्रा १४ स्वेन्द्राः १४ खभूमयः १०। वेदचन्द्रा १४ स्तर्कबाणा ५६ वेददस्राः २४ खबाहवः २०। व्योमेन्दवो १० व्योमचन्द्रा १० धृतयः १८ स्तर्कभूमयः १६ वेदाश्विनः २४ खरामाः ३० स्युर्दस्रर्क्षात् घटिकाः क्रमात्। आभ्यः परस्तत्क्रमशश्चतस्रो विषनाडिकाः। भक्षाद्यन्तघटीनिघ्नाः षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः। विषनाडीदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम्। शुभैः सर्वैश्च संयुक्तमपि यत्नेन त्यजेदिति"। वसिष्ठः कुर्वन्त्युद्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्रयात्। अन्यस्मिन् मङ्गले तावन्निधनं वाथ निर्द्धनमिति"। ताः विषनाडिकाः।

अथ प्रसङ्गात् ग्रन्थान्तरोक्तास्तिथिवारविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः दैवज्ञम॰। "तिथी १५ षु ५ नागा ८ ऽद्रि ७ गिरी ७ षु ५ वारिधि ४ र्गजा ८ ऽद्रि ७ दिक् १० पावक ३ विश्व १३ वासवाः १४। मुनोभ ७, ८ संख्याप्रथमा तिथेः क्रमात्परं विषं स्यात् घटिकाचतुष्टयम्। नखा २० द्वयं २ द्वादश १२ दिक् १० च शैला ७ बाणाश्च ५ तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण। सूर्यादिवारेषु परं चतस्रो नाड्योविषं स्यात् खलु वर्जनीयम्"। ज्योतिःसागरे। "विवाहव्रतचूडासु गृहारम्भप्रवेशयोः। यात्रादिशुभकार्येषु विघ्नदा विषनाड़िकेति"। अस्य परिहारमाह दैवज्ञम॰ गुरुः "चन्द्रो विषघटीदोषं हन्ति केन्द्रत्रिकोणगः। लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथेति" फलप्रदीपे "विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यर्क्षगः शशी। मित्रदृष्टोऽथ वा स्वीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत्" पी॰ धा॰। अथ मुहूर्त्तेशाः।

"गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वम्बुविश्वेऽभिजिदथ च विधाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च। निरृतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो भगः स्युः क्रमश इह मुहूर्त्ता वासरे बाणचन्द्राः" मु॰ चि॰।

"अत्र वाणचन्द्रा इत्युक्तेः मुहूर्त्तस्य पार्थक्येनात्र लक्षणं नोक्तम्। गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः सूर्य्यविशेषः पितृवसवः विश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजित् ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्राग्नी अत्र समुदितयो-र्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वम् अत्र तत्तन्मुहूर्त्तस्वामिनः पितर इत्यपेक्षितम् पितृमिति नक्षत्रतद्देशयोरभेदोपचारात् तस्य स्वामिनि इत्ति:। निर्ऋतीराक्षसः उदकनाथो वरुणः अर्यमा भगश्चैतौ सूर्य्यविशेषौ। इत्येतद्दशा वाणचन्द्राः पञ्चदश वासरे मुहूर्त्ताः स्युः यदाह नारदः "दिवामुहूर्त्ता रुद्राहिमित्राः पितृवसूदकम्। विश्वे विधातृब्रह्मेन्द्रा इन्द्राग्न्यसुरतोयपाः। अर्यमा-भगसंज्ञश्च विज्ञेयाः दश पञ्च चेति" पी० धा०।

"शिवोऽजपादादष्टौ स्युर्भेशा अदितिजीवकौ। विष्णुर्कत्वष्टमरुतो मुहूर्त्ता निशि कीर्त्तिताः" मु० चि०।

"प्रथममुहूर्त्तस्वामी शिवः ततोऽजपादात् पूर्व्वाभाद्रपदा-दष्टौ भेशानक्षत्रस्वामिनोमुहूर्त्तेशाः स्युः। यथा "अजपादः अहिर्बुध्न्यः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ भेशाः। ततोदशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः। विष्णुर्कत्वष्टमरुतः प्रसिद्धाः एतद्दशा निशि मुहूर्त्ता प्रकीर्त्तिताः यदाह नारदः "ईशाजपादहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमवह्नयः। धातृचन्द्रा-दितीज्याख्यविष्णुर्कत्वष्टृवायवः" इति। मुहूर्त्तलक्षणं काश्य-पेनोक्तम्। "अह्नः पञ्चदशोभागोमुहूर्त्तोऽथ तथा निशः" इति। प्रयोजनमाह नारदः। "यस्मिन्भे हि यत्कर्म कथितं निखिलञ्च यत्। तद्दैवत्ये तन्मुहूर्त्ते कार्य्यं यात्रा-दिकं सदेति"यात्रासु पक्षबलं देवस्यापमाद्यपि कार्य्यम्। पी० धा०। एवं मुहूर्त्तेषु निरूपिते तद्दोषमाह।

"रवावर्य्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चा-भिजित् स्यात्। गुरौ तोयरक्षो भगौ ब्रह्मपित्र्ये शना-वीशसार्पौ मुहूर्त्ता निषिद्धाः" मु० चि०।

"रवेर्वारेऽर्यमा चतुर्थः अर्यमस्वामिकचतुर्दशसं-ख्याकोमुहूर्त्तोनिषिद्धः। एवं सोमवारे ब्रह्मरक्षः इत्ये-कवद्भावः। ब्रह्मरक्षःस्वामिकौ मुहूर्त्तौ निषिद्धौ एवं सर्व्वत्र व्याख्येयम्। ईशो महादेवः। यदाह-नारदः। "अर्य्यमा राक्षसब्राह्मौ पित्र्याग्नेयौ तथा-भिजित्। रक्षःसार्पौ ब्राह्मपित्र्यौ भौजङ्गेशाविनादिषु। वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्त्ताः शुभकर्म्मणि" पी० धा०।

"अथ वेधदोषं विवर्ज्जितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानञ्चाह "निर्व्वेधैः शशिकरमूलमैत्रपित्र्यब्राह्मान्त्योत्तरश्च-वर्णैः शुभोविवाहः। रिक्तामारहिततिथौ शुभेऽह्नि वैश्वप्रा-न्त्याङ्घ्रिश्रुतितिथिभागतोऽभिजित् स्यात्"मु० चि०।

"मृगशिरोहस्तमूलानुराधा मघारोहिण्युत्तराफाल्-गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वेधैः वेधा-ख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह वशिष्ठः। "स्वातीमघायां निर्ऋतौ ध्रुवान्त्यमित्रेन्दुहस्तेषु च कन्यकानाम्। पाणिग्रहस्त्विष्टफलप्रदः स्यादविद्धभेष्वेव गुणान्वितानामिति"। नारदोऽपि "पौष्णधातृत्तरामैत्र-दस्रचन्द्रार्कपित्र्यभैः। समूलभैरविद्धैस्तैः स्त्रीकरग्राह इष्यते" अर्कोहस्तः पी० धा०। वशिष्ठवाक्ये इष्टफलदइत्युक्ते अन्ये-षामपि ग्रहणमापद्विषये सूचितम् तेन "कुमार्य्याः पाणिं गृह्णीयात्त्रिषूत्तरादिषु"पारस्करसूत्रे चित्राश्रवणधनिष्ठा-श्विनीनां ग्रहणं तच्च तस्य यजुर्वेदीयगृह्यसूत्रकरत्वेन तद्वेदिविषयमापद्विषयं चेति ज्यो०रघु०अतएव भीमपरा-क्रमे अन्यान्यनक्षत्रेऽनिष्टमुक्तं यथा

"पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भचतुष्टये। ऊढा चात्र भ-वेत् कन्या विधवाऽतो विवर्जयेत्। विष्णुभात्तु त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां श्रवणे यमे। एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सु-दुःखिता"।अत्र चित्रादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामप्यत्यन्तापद्येव ग्राह्यता। तिथिनिर्णयमाह रिक्तेति। रिक्ताख्याः प्रसिद्धाः आभिर्वर्जिततिथिषु शुभेऽह्नि शुभग्रहवासरेऽपि विवाहः शुभः। यदाह वशिष्ठः। "शुक्लद्वितीयादित एव कृष्णे पक्षे दशम्यन्तगताः प्रशस्ताः। तास्वष्टमीस्कन्दगणेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिर्विवर्ज्या। वाराः प्रशस्ताः शुभखेचराणां सूर्य्यार्किवारौ खलु मध्यमौ तु। त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषाविति" तौ सूर्य्यार्कि-वारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषावित्यर्थः। गणेशश्च-तुर्थी दुर्गा नवमी। अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्य्यन्तं पित्राद्यावश्यकश्राद्धदिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्य्यः। उक्तञ्च "विवाहमा-रभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात्। वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनप-त्यता स्यादिति। अन्यत्र। "विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाह-स्तत्राक्षयस्याः पितरो न यान्ति। इत्ते विवाहे परतस्तु कुर्यात् श्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति। पी०धा०। तेन कृष्णपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुष्टये आपद्यपि विवाहो न कार्य्यः। रिक्ताया वर्ज्यत्वेऽपि शनिवारयुक्ताया-स्तस्याः ग्राह्यता इति गौड़ा अनार्षमूलत्वात्तच्चिन्त्यम्"न

वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्य्याग्नेनीस्तनुसर्वचरणामिति"। गौड़ावदन्ति तन्मूलमपि मृग्यम्"। अथाभिजित्प्रमाणम्। वैश्वेति पी०धा० 'अभिजिच्छब्दे २२७पृ० तद्दिष्टिः।

अथ पञ्चशलाकचक्रे विद्धनक्षत्राणि। "वेधोऽन्योन्यमसौ विरिञ्च्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयोर्विश्वेन्द्वोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतोहस्तोत्तराभाद्रयोः। स्वातीवारुणयोर्भवेन्निर्ऋतिभादित्योस्तथोफान्त्ययोः खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योर्वा तृतीयद्वयोः" मु०चि०।

"विरञ्चिः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्म्मिथः क्रूराक्रूरैः कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत्। रोहिणीस्थे ग्रहे अभिजिद्विद्धः अभिजित्स्थे रोहिणी विद्धेत्यर्थः। एवं सर्व्वत्र उफा उत्तरफल्गुनी। तच्चक्रप्रकारमाह नारदः। "तिर्य्यक्पञ्चोर्द्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः। शम्भु-कोणे द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत्। भान्यतः साभिजिन्त्येकरेखाकोणे च विद्धभमिति"। चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धं खेचरेण प्रदिष्टम्। क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एवेति"। नन्वष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि उच्यते विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव ग्राह्यत्वाभिधानात् तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभिधानम्। अतएव दैवज्ञम० "रोहिण्यभिजितोर्मूलादित्ययोर्मृगवैष्णवयोः। रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत्। हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः। अनुराधाभरण्योश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः" इति तथैवोक्तम्। वाराहविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि "रविवेधे वैधव्यं प्रलमाप्तं करोति कुजवेधे। वन्ध्या शशिजतवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः। भृगुसुतवेधेऽपुत्रा दासी रविजातराहुसम्भूते" इति। शशिजो बुधः दीक्षाकरणं प्रव्रज्याम् चरणवेधमाह खेट इति। तत्र तस्मिन् नक्षत्रे विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्धनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः। यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्थः तदा तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः। यदाह वशिष्ठः 'अतोऽन्त्यपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम्। तृतीयगो द्वितीयकञ्चतुर्थगस्तु चादिमम्। भिनत्ति वेधकृद्ग्रहोनचान्यपादमादिगेत"। एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरन्द्रष्टव्यम्। अतोवशिष्ठेनैव खार्जूरदोषाभिधानावसरे "विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं स्वभदं यथाहृते। तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टपादाः शुभाश्चेति पितामहेन" इत्याशङ्क्य समाहितम् 'पादएव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रसंमतम्। क्रूरविद्धभयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः' इति। नारदः। "पादमेव शुभैर्विद्धमशुभैश्चैव तद्भमम्" इति। कश्यपोऽपि। "क्रूरविद्धं युतन्धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तञ्च तद्भमम्। मणिहेममयं कुम्भं मूत्राक्रान्तमिव त्यजेत्" इति तद्भमं सकलनक्षत्रम्। तस्मात्क्रूरग्रहविद्धे संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धान्तः। तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वशिष्ठः "पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेधविधिरुक्तः। यज्ञशुभतिलकतः सप्तशलाकाजइतरत्रेति"। श्रीपतिः "वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने। वेधः पञ्चशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाकक" इति पी०धा०। अत्र केचित् सप्तशलाकाचक्रवेधमाहुः। तत्र विद्धनक्षत्राणि यथा "शाक्रेज्ये, शतभामित्रे, जलशिवे, पौष्णार्य्यमर्क्षे, वसुद्वीशे, वैश्वसुधांशुभे, हयभगे, सार्पानुराधे, तथा। हस्तोपान्तिमभे, विधातृविधिभे, मूलादिती त्वाष्ट्रभाऽजाङ्घ्री, याम्यमघे, कृशानुहरिभे, विद्धे कुभट्टे ग्रहे" मु०चि० "कुभट्टे ग्रहे सप्तशलाके चक्रे शाक्रं ज्येष्ठाज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः क्रूराधिष्ठितत्वेन विद्धे ज्ञेये। एवं जलशिवे पूर्व्वाषाढार्द्रे विद्धे ज्ञेये एवं सर्व्वत्र। वैश्वसुधांशुभे उत्तराषाढामृगशिरसी, हयभगे अश्विनीपूर्व्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमभं उत्तराभाद्रपदा, अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थं यज्ञोपवीतप्रकरणे विहितम्। चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये "सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्। वेधयेदभिजिता समन्वितञ्चैकरेखखगमेन विध्यते" दीपिका। "यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे। उद्वाहवस्त्रेण तु संवृताङ्गी श्मशानभूमिं रुदती प्रयाति"। तथा च भोजः। "विद्धे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नवासरा। पुनर्यात्यचिरान्नारी तथाग्नौ सुखचन्द्रिकाम्"। वैधव्यञ्च नक्षत्रस्याद्यस्यार्द्धैर्भवति तदुक्तं वराहेण "नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसदिति"। अत्रापि तुल्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नक्षत्रन्त्याज्यम्, शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्यः इति ध्येयम्। पी० धा०। "सप्तशलाकाजइतरत्रेति" प्रागुक्तवचनात्

"भुक्तभोग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहैश्च यत्। शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः" स्वरोदयवाक्याच्च अस्य कर्मकार्य्येषु वर्ज्यं तथा चतुर्दशयुग्मानामिहोक्तिः" अत्रापवादः "भक्ष्याणि क्रूरविद्धानि क्रूरमुक्तादिकानि च। भुक्ता चन्द्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते"। मु० चि० "क्रूरपदैर्विद्धानि भक्ष्याणि तथा क्रूरैर्मुक्तानि त्यक्तानि। आदिशब्दात् क्रूरैराक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पातैर्दूषितानि ज्ञेयानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्त्वा मुक्तानि तदा शुभार्हाणि प्रचक्षते वदन्ति मुनय इति शेषः। यदाह नारदः "भुक्तभोग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहैश्च भम्। मङ्गलेषु च कार्य्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति"। वशिष्ठोऽपि "उत्पातभक्रूरग्रहभक्रूरविद्धस्थितञ्च यत्। दहत्येव शुभं कर्म्म शम्बराग्निशरोम्बुधिमिति"। शार्ङ्गीये "क्रूराक्रान्तक्रूरविमुक्तविद्धगन्तव्यधिष्ण्येषु कुमारिकाणाम्। वदन्ति पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा वैधव्यमब्दैस्त्रिभिरेवमाशुरिति"। अस्यापवादमाह केशवार्कः। "उत्पातपापग्रहदूषितर्क्षं यदीन्दुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति। तदा तदर्हं किल मङ्गलेषु शुभेत्वमाक्रान्तधनूरवीन्दोरिति"। अयमवधिराक्रान्तनक्षत्रविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चाण्डालधृतहस्तस्नानवच्चन्द्रभोगस्य निर्वर्त्तकत्वात्। तदुक्तं शार्ङ्गीये "यद्धिष्ण्यं क्रूरसंयुक्तं स्यात्तथापीन्दुसंयुतम्। शुभकार्य्येषु तत्त्याज्यमन्यकर्म्मसु सिद्धिदम्। यथा हि चाण्डालस्पृष्टैकहस्तो मज्जन्नगाधेऽपि सरित्प्रवाहे। भवेन्न पूतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुध्येद्धु पापयुक्तम्। स्पृष्ट्वा गते तु चाण्डाले शुद्धिराप्लवनाद्यथा। तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्विशोधनमिति। अतएवोक्तं वशिष्ठेन "गन्तव्यधिष्ण्यं खलु भुक्तभं यत् क्रूरैश्च कोत्पातविदूषितञ्च। चन्द्रोपभोगादमलन्तदानीं शुभेषु कार्य्येषु शुभप्रदं चेति। एतच्च साधारण्यायत्वात् क्रूरविद्धे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम् यत्तु नारदेनोक्तम् "ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं तद्दग्धकाष्ठवदिति" "तद्यावद्वचनं वाचनिकमिति" न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्य्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं तावत्त्यजेत् तत्रापि चन्द्रग्रहण एव सूर्य्यग्रहणोयन्नक्षत्रस्य तु षण्मासानन्तरं सूर्य्यभोगासम्भव एव अतो न क्रूरमुक्तादौ रविभोगापेक्षा उत्पातभस्य चन्द्रोपभोगोऽप्यावश्यको वशिष्ठवाक्यालोचनात्। अत्र क्रूरवेधे निखिलभं त्याज्यं न चरण एव। तदुक्तं कश्यपेन "क्रूरविद्धयुतं धिष्ण्यं निखिलं नैव पादतः। अन्यैरपि गुणैर्युक्तं सर्व्वदोषविवर्जितम्। त्यजेदनर्घमाणिक्यं कलङ्कोपहतं यथेति" अयञ्च क्रूराधिष्ठितत्वे दोषः क्रूरग्रहचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वे वेदितव्यः। यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एवं सति राशिभेदोऽपि जायते तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वदोषो नास्तीति ध्येयम्। उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे। "एकस्मिन्नपि धिष्ण्ये च भिन्ने राशौ खलग्रहे शशिनि। तच्चन्द्रर्क्षे कुर्य्याद्विवाहयात्रादिकं सर्व्वमिति" यथा मृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः तृतीये क्रूरग्रहः तत्र सत्यप्येकनक्षत्रत्वे राशिभेदो द्वयोरिति पी० धा०।

अथ लत्तादोषः। "शराङ्गपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि। संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्य्याष्टतर्काग्निमितं पुरस्तात्" मु० चि०।

"सप्त प्रसिद्धाः गावो नव जातयो द्वाविंशतिः शराः पञ्च एतैर्मितम्भम् स्वाक्रान्तनक्षत्रात् शराङ्गपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे संलत्तयन्ते यथा बुधः सप्तमं, राहुर्नवमं, पूर्णेन्दुः पूर्णिमान्तचन्द्रो द्वाविंशम्, तत्र गतकृष्णपक्षे पञ्चमीषष्ठीसप्तमीनामन्यतमायां सम्भवति। शुक्रः पञ्चमं स्वपृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः अर्कशनीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादग्रे सूर्य्याष्टतर्काग्निमितं संलत्तयन्ते यथा सूर्य्यः स्वाक्रान्तनक्षत्राद्द्वादशं, शनिरष्टमम्, गुरुः षष्ठम्, भौमस्तृतीयमम् अग्रतो लत्तयतीत्यर्थः। यदाह नारदः "पुरतः पृष्ठतोऽर्काद्या दिनर्क्षं लत्तितञ्च यत्। अर्काङ्गतिगुणाङ्गर्त्तुयामाष्टनवषड्भमिति, सूर्य्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः। वराहोऽपि "सूर्य्यो द्वादशमृक्षं षष्ठं गुरुरवनिजस्तृतीयन्तु। संलत्तयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः पादैः। पश्चाद्द्वाविंशतिमक्षौर्णिमचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः। स्वर्भानुरपि नवमं सप्तममृक्षं शशाङ्कसुत" इति प्रत्येकं वेधफलमाह स एव। "रविलत्ता वित्तहरी नित्यं क्षौणी विनिर्दिशेन्मरणम्। चान्द्री नाशङ्कुर्य्याद्बौधी नाशं वदत्येव। सौरी मरणं कथयति बन्धुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता। मरणं लत्ता राहोः कार्य्यविनाशं भृगोर्वदन्तीति" मध्यलत्ता वा पृष्ठलत्ता वा वक्तव्या किमिति न ह्युक्तं कथनम्। अत्र समाधत्ते केशवार्कः" "इति सति द्युसदामभिलत्तने यदनुलत्तनमुक्तमृषिव्रजैः। तदुडुपश्चिमपूर्व्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्षयेति"। अत्र राहोः सदा वक्रिचारवशगणना क्रमेणैव स्याद्या यथाश्विन्यां राहुः तदा श्लेषां लत्तयति। एवमुत्तरत्र

श्वादिमतेऽपि वक्रगामिना राहुणा सम्मुखमश्विनीरेवतीत्या-
दिगणनया विंशतिभमु अर्क्षं यैन मत्वन्यथाश्रयितव्यमिति
साम्प्रदायिकाः" पी०धा० ।
अथ पातदोषः । "हर्षणवैधृति साध्यव्यतिपातकगण्डशूल-
योग नाम् । अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितन्तत् स्यात्" ।
मु०चि० ।"हर्षणेत्यादि षड्योगानां अन्ते यच्चन्द्रनक्षत्रं
भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपाति
तं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः "साध्यहर्षणशूलानि वै-
धृतिव्यतिपातयोः । षड्भक्तगण्डस्य चान्ते स्याचेत् पातेन
निपातितमिति" । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसमा-
दकः पातोऽभिहितः । "सूर्यभात्सार्पपित्र्यान्त्यत्वाष्ट्र-
मित्रोडुविष्णुभे । मघाया दिनभे तावदाश्विभात्पातदुष्ट-
भम्" । वशिष्ठेनापि "रविभाद्धि पितृमित्रत्वाष्ट्रभहरिपौ-
ष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै पतति
गणनया पातः । अयमपि पातोदोषश्चण्डीशचण्डायुधा-
ख्ययोर्ज्ञेयः । यस्मिन् मङ्गलेष्वपि वर्ज्यो यथाहिनाशदः
कर्त्तुरिति" यद्यप्यत्र हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथा-
प्यभिहिताश्लेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तस्य
सम्भावेऽप्येव योगेषु पातसम्भवो जायते इति मत्वा हर्षणा-
दीनामनुक्तिः । एतच्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु
लत्तापातयोः पृथक्कीर्त्तनम्" । ज्यो०त० रघुनन्दनेन
"भुक्तं द्वादशसूर्यराशिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः षष्ठ
आद्यमर्कजस्तु पुरतोहन्ति स्फुटं लत्तया" इत्यादि रत्नमा-
लावाक्यं धृत्वा "लत्तापातोऽयमिति,यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम्
द्वयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोच्चयवाक्ये-
ऽवश्यं दशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रवणाच्च ।
अथ क्रान्तिसाम्यम् "पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ
कन्यामीनौ कर्क्यली चापयुग्मे । तत्रान्योन्यं चन्द्रभान्वो-
र्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु" मु०चि०।"पञ्चा-
स्याजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु च-
न्द्रभान्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं
निरुक्तन्तन्मङ्गलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजा-
वित्येवमादीनामुक्तयमुदाहरणादिकप्रदर्शनार्थत्वात्सर्वथा
सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वाद-
शराशिमितो वा विश्वजितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भ-
वात् । अतः सम्मतिवाक्यस्यावसरः नन्वेतावन्त एव
षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न
राश्यन्तावच्छेदस्थितावधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यंश-
कलाविकलान्तस्थितत्वेनानन्तभेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं
व्याख्यानं न्यायः । क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति
नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वशिष्ठः "दोषो महा-
पात इति प्रसिद्धः सर्वेष्वतोहन्ति वधूं वरं च । तं र-
क्षितुं लग्नगुणास्त्वशक्ताः सवान्धवा नाऽशनितोऽपघातम्" ।
अशनिर्वज्रम् । नारदोऽपि "यस्मिन् दिने महापात
स्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे" इति अतएव पतनमात्पातः सकल-
शुभकर्मणामित्यन्वर्थतापि । सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते ।
"यच्छुभानां विनाशाय नदन्निव पतत्ययम् । व्यतीपातः
प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः" इति । महापातशब्दस्य
रूढिस्तु रवीन्दुक्रान्तिसाम्य एव नत्वन्येषां ग्रहाणां क्रान्ति
साम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ ।
क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सू-
र्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात्तु पातम-
ध्यकालः । तत्तोत्सर्गतोरवीन्द्वोः क्रान्त्योः समानत्वं भुज-
साम्ये सति भवति । भुजोनाम "त्र्यूनं भुजः स्यात्
त्र्यधिकेन हीनं भार्द्धञ्च भार्द्धादधिकं विभार्द्धम् । नवा-
धिकेनोनितमर्कभं चेति" वक्ष्यमाणलक्षितः तत्साम्यं तु
सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा
सति भवति । अतएव ग्रन्थकृता तादृशायोगा एव पठिताः ।
"विनाशपातेन्दुमिहायनांशकैर्युतौ रविः शीतकरश्च दृश्यते ।
समापमत्वे व्यतिपात वैधृतास्त्वयारुदैक्ये रसभेऽर्कभे क्रमात्"
इति भास्कराचार्य्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्य-
दिवसस्य सीम्नोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं
वशिष्ठेन स्वसिद्धान्ते "चक्रे चक्रार्द्धतुल्ये वा किंयद्भागाधि-
कोनके । सायनार्केन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः ।
शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् । स्नानदा-
नादिकं तत्र जपश्राद्धादिकाः क्रियाः । यदापि कुरुते-
मर्त्यः शुभकृत् फलमश्नुते । सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिस्व-
र्णैर्भवेत् फलम् । तत् फलं लभते पाते स्नानश्राद्धजपा-
दिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं श्रमणे कोटिसङ्गुणम् ।
पातेऽर्बुदसङ्ख्यं पतिते दत्तमक्षयमिति" । तथा सूर्यसि-
द्धान्तेऽपि । "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः । विपरीता-
यनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः । समास्तदा व्यती-
पातोभगणार्द्धे तयोर्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्र-
वहाहतः । तादृक् क्रोधोद्भवो वह्निर्लोकाभावाय जायते"
इति । अतएवानन्तरोक्तक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदैवज्ञैः "पूर्वं तत् स्यात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैर्नोक्तं तद्यतोनातिदुष्टमिति" । अनेनैवाशयेन वशिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम् । "शास्त्रात् समानीत महातिपातः सर्वेष्वतोहन्ति वधूं वरं च । त्रिःसप्तधारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षत्रकुलं समस्तमिति" । शास्त्रानयितशास्त्रोक्तमहापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र हि योगादेव महापातस्यानिष्टत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्येत्यर्थादुक्तं भवति । किन्त्वपञ्चाङ्गीयोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमसोर्योगादेव साधितः स्पष्टाधिकारेऽतस्तस्मादेव महापातोऽपि साधयितुमुचित एव" पी॰धा॰ ।

अथ खार्जूरापरपर्यायैकार्गलदोषः

"व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्रे परिघातिगण्डे एकार्गलाख्योह्यभिजित्समेतोदोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात्" मु॰चि॰ । "अन्त्योवैधृतिः । वज्रे सिद्धिः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादर्कनक्षत्राच्छशी चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याके ऋक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्योदोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः । तदाह त्रिविक्रमः 'विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विषमर्क्षगः । अर्कादिन्दुस्तदा योगोनिन्द्य एकार्गलाभिधः' इति वशिष्ठेन तत्प्रकारमभिहितम् । "अन्त्यातिगण्डपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरशूलनकामनोषु । चित्रानुराधपितृपद्मगदस्रभेषु साहिज्यमूलशशिसूरिषु मूलभेषु । "रेखामेकामूर्द्धगां षट् च सप्त तिर्यक् कृत्वा तत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यग्रेखासंस्थयोश्चन्द्रभान्वोर्दृक्सम्पातोदोष एकार्गलाख्यः । "करकरतुहिनांशोर्दृष्टिसम्पातजातज्वलनलवशरीरस्तूर्णमग्निं स्यात् । भुवि पतति जनानां मङ्गलध्वंसनाय गुणगणगतशक्रैरस्यभार्योऽग्निकोपः" इति अत्र वशिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमात्र न वेति सन्देहः नारदस्त्वभिजिद्वर्जितं चक्रमाह "व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्स्वपि । गण्डातिगण्डकुलिशवैधृत्या सहितेषु च । अदितीन्दुमघाह्याद्यमूलमैत्रेज्यभानि च । सोमानि सहचित्राभिर्मूर्ध्नि भानि यथाक्रमम् । लिखेदूर्द्ध्वगतामेकां तिर्यग्रेखास्त्रयोदश । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् । भान्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथः । एकार्गलो दृष्टिपातस्त्वभिजिद्वर्जितानि वै । वाक्ये कमठे चक्रेऽप्येवं त्रिनाडिके । साभिजिद्गणना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथेति" । कश्यपेनापि एकार्गलोदृष्टिपातसाभिजिद्वर्जितानि वै" इति । तत्र त्रिविक्रमकश्यपार्कवाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टव्यवहारात्त्वनारदादिवाक्यैः सह विकल्पः ततोऽनयोः पक्षयोर्यथादेशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तं प्रतीमः" पी॰धा॰ । खार्जूरवेधे ज्यो॰ति॰ "एकामूर्द्ध्वगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत् । रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु । व्याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथोनिगदितो दृक्पात एकार्गलः" 'व्याघातादीति व्याघातयोगसंख्याङ्कस्थयोदयाङ्कः । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः" इति बहुव्याख्यातं तच्चिन्त्यमुक्तवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिवसे एव खार्जूरवेधप्रतिपादनात् तत्र शेषनक्षत्रादीनां च नारदेन विशेषाभिधानाच्च ।

अथोपग्रहदोषः स च उपग्रहशब्दे १२०२ पृ॰ उक्तप्रायः विशेषार्थं पुनरुच्यते ।

"शराष्टदिक्शक्रनगातिधृत्यतिथिर्षतिश्च प्रकृतेश्च पञ्च । उपग्रहाः सूर्यभतोऽब्जताराः शुभा न देशे कुरुबाह्लिकानाम्" । 'सूर्यभतः सूर्याक्रान्तनक्षत्राद्ब्जताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टदशचतुर्दशसप्तदशैकोनविंशतिपञ्चदशाष्टादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चेत्स्युस्तदोपग्रहनामकादोषाः स्युः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च । यदाह नारदः "भूकम्पः सूर्यभात्सप्तमर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे । शूलोऽष्टमे च नवमेऽशनिरष्टादशे ततः । केतुः पञ्चदशे दण्डश्चोल्का एकोनविंशती । निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपञ्चमे । मोहनिर्घातकम्पाश्च कुलिशं परिवेषकम् । विंशेयाश्चैकविंशाच्चादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न कारयेदिति" । शराहः "उपग्रहर्क्षेषु विवाहिता स्त्री सूर्यर्क्षतो दुर्भगतामुपैति" । अन्यत्रापि । "गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपग्रहदिने वदीति" । एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह । शुभा इति । "बाह्लिके कुरुदेशे च वर्जयेदुपग्रहमिति" कश्यपोक्तेः" पी॰धा॰ । अत्रापवादः ।

"पातोपग्रहलत्तासु नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपत्तुगः" मु॰चि॰ ।

"पातलत्तोपग्रहाख्योदोषः उपग्रहः प्रागुक्त एव । लत्ता शराङ्कपूर्णेन्दु सिताः" इत्यादिनोक्ता, तत्र खेटपत्तुगः ग्रहचरणतुल्यो नक्षत्रचरणोऽनिष्टः अस्यार्थः

पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन् स्यात्तत्संख्यचरणस्य नक्षत्रस्य वर्ज्यो नान्यः लत्तायान्तु लत्ताकारिणोपग्रह-चरणे युक्तत्संख्य एव पादो वर्ज्यो नान्यः। उक्तं च मुहूर्त्तदीपिकायाम् "उपग्रहेषु लत्तायां तथा चण्डायुधाह्वये यत्रोऽस्ति यत्प्रमाणांशे विद्धांशस्तत्प्रमाणकः" इति उपग्रहचण्डायुधयोः सूर्यकृतोऽङ्घ्रिपाद्ग्रहस्यैव सम्भवात्। अयञ्च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरकेऽपि द्रष्टव्यः। सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यचरण एकरेखावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः "खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "पूर्वाह्णे दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु भोहजः। उल्का चैवार्द्धरात्रे तु कम्पोऽहोरात्रदूषकः"। तत्रापि "कम्पोल्कादण्डमोहानामङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः कालभेद एव वर्ज्यः "सरभावेदपक्षेव ७,१२,१०,६, आदितो घटिकास्तु वर्जनीयाः पराः शुभा" पी० धा०।

अथ वारदोषः। स च अर्द्धयामकुलिकयमघण्टभेदात् त्रिविधः। ते च कश्यपेनोक्ताः यथा "शैलाब्धयः सूर्ये चन्द्रे षड्वेदपर्वताः। भौमे बाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाक्षिशायकाः। गुरुवारेऽग्निचन्द्रेभाः शुक्रे नेत्राग्निवह्नयः। शनौ चन्द्रेभतर्काःस्युः कुलिकोयमघण्टकः। अर्द्धप्रहरसंज्ञञ्च मङ्गलेषु विवर्जयेत्। वारदोषेण दुष्टन्तल्लग्नं सर्वगुणान्वितम्। त्यजेद्यथा पुरोडाशं वायसोपहतन्त्वयेति"। फलमाह वशिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः" पी० धा०। दिवसाष्टमभागात्मकाश्चैते। तत्र अर्द्धयामशब्दे ३७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः। मुहूर्त्तात्मककुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुहूर्त्तमुपक्रम्य श्रीपतिना "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीड़ने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्त्यजेत्" उक्तम्।

अथ जामित्रदोषः। "लग्नाच्चन्द्राच्च मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम्। किंवा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम्" मु० चि०। "विवाहलग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तमं भवनं ग्रहं जामित्रं तत्र गते खेटे परिणयनं न स्यात्। उक्तञ्च 'जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः। तस्माल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्जयेदिति"। तत्स्वरूपमाह महेश्वरः 'लग्नात्शीतकराद्युग्मगता नेष्टा विवाहे ग्रहाः" इति। वशिष्ठः लग्नप्रकरणे "सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्" इत्याह च। वक्ष्यः "पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि संकथ्यते। उद्वाहे विधवा, व्रते तु मरणं, मूलञ्च पुंसर्मणि, यात्राय विपदो, गृहेषु दहनः, क्षौरेऽपि रोगो महान्"। भुजबलः "चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धवैः कन्यका, भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं, शौरे च वन्ध्या सदा। जीवः शुक्रशशाङ्कजो शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमात् भर्तृप्रेक्षितदीक्षितास्तभवने नित्यं प्रवासान्वितेति"। अस्यापवादमाह। किं वायस्त्रोविकल्पे पूर्वपक्षाधिष्ठितराशेः सप्तमराशिस्थितलिङ्गभागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रो निषिद्ध इत्युक्तमिदानीन्तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगाः पञ्च पञ्चाशत् तन्मितनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामित्रं स्यात्। यथा मेषराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात् तुलायां पञ्चमनवांशस्थं लग्नं वा चन्द्रो वा निषिद्धोऽन्येऽष्टौ नवांशाः शुभाः। एवंविधं सूक्ष्मं जामित्रमिदमशुभकरं स्यात्। यदाह महेश्वरः "कैश्चित् कामनवांशकादिषु शरैस्तुल्ये नवांशे स्थिताः" इति। केशवार्कस्तु चन्द्रनवांशादेशाह। "हिमरश्मिनवांशकात् खलो यदि खेटः शरसायकांशके। अयमन्यगुणैर्न हन्यते निबिड़ैरम्बुपसर्गडम्बरः" अपवादान्तरमाह राजमार्त्तण्डः "तुङ्गत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्याधिमित्रग्रहगोऽपि तदीक्षितो वा। जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते" इति। व्यवहारसमुच्चयेऽपि। "स्वोच्चेऽथवा स्वभवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये स्थितखगे शुभवर्गगो वा। जामित्रकारिपरिसञ्चितदोषराशिं हृत्वा ददाति बहुशः सुखमेव चन्द्रः"। कालखण्डे वात्स्यायनः 'गुरुचन्द्रश्च जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः। धनसौभाग्यपुत्रांश्च लभते नात्र संशयः। भक्षितस्त्रामयालैश्च, सुवर्णाभरणैः शुभैः। शोभिता तु यदा तिष्ठेद्गुरुणापि निरीक्षिते। सा तु भर्त्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे" पी० धा०।

"एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्त्तर्युदयास्तदोषाः। नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्काभ्युदये तु दोषा" मु० चि०। "एकार्गलः खार्जूरचक्रोक्तः उपग्रहः शराऐत्यादिनोक्तः पातश्चण्डीशचण्डायुधम् लत्ता मरांशित्यादिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तम्। कर्त्तरी, लग्नात् पापाद्वित्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते। एवंविधादोषा नश्यन्ति। यदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्बलं स्वोच्चमित्रादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितत्वानस्थितत्वञ्च तेनोपपन्नं भवति । यस्मिन् सूर्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढान्धकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्यस्योदयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा" पी०धा० ।

प्रथङ्गादन्यान्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह "उपग्रहर्क्षं कुरुवाह्लिकेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितभ्रम् । सौराष्ट्रशाल्वेषु च लत्तितर्क्षं त्यजेत् तु विद्धं किल सर्वदेशे" मु०चि० ।

"कुरवोवाह्लिकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रान्तम् त्यजेन्न तदरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलिङ्गोवङ्गश्च प्राग्देशौ बहुवचनान्मगधाङ्गादयोऽपि । तेषु चण्डीशचण्डायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्तिसाम्यरूपं पातं तस्य महापातत्वव्यवहारात् । सौराष्ट्रः शाल्वदेशः पश्चिमदेशविशेषः बहुवचनादुपासवाङ्गल्यं तेषु लत्तितं लत्तासंज्ञातारां तत्र परित्यजेत् । विद्धं क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिचक्रद्वारा भिन्नर्क्षं भूतलवर्त्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किन्तु नियमेन नत्वस्य देशभेदेन परिहारः एतदपि वाक्यं सम्मत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि "लत्तामालवके देशे पातः कोशलके तथा । एकार्गलन्तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति" । वराहः । "तिथिदोषस्तु विन्ध्याख्ये देशे नान्येषु केषु चेति" । दशयोगो भवेद्गौडे शामिलस्य च यामुने । वेधदोषस्य शेषेषु" इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था" पी०धा० ।

अथ दशयोगः "भशाङ्कसूर्यर्क्षयुतेर्भशेषे खं भूयुगाङ्गानि दशेशतिथ्यः नागेन्दवोऽङ्केन्दुमिता नखाश्चेद् भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः" मु० चि० । "चेद्यदि चन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगात् सप्तविंशत्याभक्ताच्छेषस्थाने शून्यं चेत् चतुःषड्दशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोनविंशतिविंशतिसंख्याके सति एते अङ्काः दशयोगसंज्ञा भवन्ति नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामङ्कानामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा तदुक्तं दीपिकायाम् "तिथ्यङ्गवेदैकादशनखविंशभैकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इन्दोरुडुना सूर्ययुतोडुना वा योगाद्भतो वेदयोगदोषः" । वशिष्ठोऽपि "यस्मिन्नृक्षे रविस्तिष्ठेद् यस्मिन्नृक्षे शशी तथा । धिष्ण्ये द्वयोर्योगभक्ते शेषः स्यात् वादितोदय । शून्यवेदर्त्तुरूपाणि दिग्वदिशनयोत्कृतिः । अर्कविंशा नखाश्चेति दश योगाः प्रकीर्त्तिताः" इति पी०धा० तत्फलम् "वाताभ्राग्निमहीपचौरमरणं रुग्वज्रवादाः क्षतिर्योगाङ्के दलिते समे मनुयुतेऽश्वीभे तु सैकेऽर्द्धिते ।

मन्दाद्याश्च खलितास्तु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद्द् भोऽस्मिन् ग्रहचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः" मु०चि० ।

"शून्यशेषे वातदोषः स्यात् एकशेषेऽभ्रान्मिघात्, चतुर्थ्वशिष्टेऽग्निः, षट्सु महीपाद्भयं, दशसु चौरात्, एकादशसु मरणं द्वयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रुक्, अष्टादशसु वज्रम् एकोनविंशतिशेषे वादः कलहः, विंशतिशेषे क्षतिः द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लल्लः "मरुन्मेघाग्निभूपालचौरमृत्युरुजोऽशनिः । कलिर्हानिर्दशैतास्ते दोषाः त्याज्याः सदा बुधैः" । विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा । कर्णवेधे च चूड़ायां दशयोगं विवर्जयेदिति" । अथापवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे युग्मसंख्याके सति दलिते खण्डीकृते मनुभिश्चतुर्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दाखादश्विनीतोभं नक्षत्रं स्यात् । यथा समाङ्के अङ्कयोगः दशाङ्कः १० अर्द्धितः ५ मनुयुतः १९ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अयुग्मसंख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽर्द्धिते अश्विनीतोभं स्यात् । यथा विषमाङ्को योगःपञ्चदश सैकः १६ अर्द्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तदुक्तं यथा अथ मनुभिः खलिताश्चतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् संलिखेत् । अनेन प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत आरभ्य साभिजिन्नक्षत्रचन्द्रमसो चक्रे लेख्यं तत्र स्वाक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्यौ । दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यदि ग्रहचन्द्रावेकरेखास्थौ स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परावलोकनरूपोवेधोन शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे 'योगाङ्के विषमे सैके समे मनुलोचने२८।दलीकृतेऽश्विनीपूर्वं दशयोगमुदाहृतम् । दशयोगे महापक्षे प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरैः सौम्यग्रहैर्वापि दम्पत्योरिकमाशर्मिति" दशयोगापवादान्तरमाह भरद्वाजः । "गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सवीर्ये लग्नकेन्द्रगे । दश दोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः" । व्यासोऽपि "शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति" पी०धा० । अपवादान्तरं ज्यो०त० । "आद्यपादस्थिते सूर्ये तुरीयांशः प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयस्थो विपरीतमतोऽन्यथा" । विपरीतं चतुर्थस्थे आद्यः तृतीयस्थे द्वितीयो दुष्यति नान्यस्थे नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ वाणदोषः "लग्नेनाढ्यायातातिथ्योऽङ्कतष्टाः शेषे नागद्व्यब्धितर्केन्दुसंख्ये रोगोवह्नीराजचौरौ च मृत्युर्बाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः" मु०चि० । "शुक्लप्रतिप-

दसारभ्य गततिथ्याङ्कैर्नवभिस्तष्टाः शेषे नागसंख्येऽष्टसंख्ये रोगाख्योवाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वह्न्याख्यः चतुःसंख्ये शेषे राजा । तर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञोवाणः । अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्थया वाणस्य त्यागः । न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । “गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीयं तिथि १५रवि १२दश१०नागैर्दवेद ४युक्तं क्रमेण । नवहृतशर५शेषे वाणसंज्ञाः क्रमेण रुगनलनृपचौराः पञ्चमोमृत्युसंज्ञ इति” पी०धा० अथ प्राच्याख्यवाणापवादौ

“रसगुणशशिनागाब्ध्याढ्यसंक्रान्तियातांशकमितिरथ तष्टाङ्कैर्यदा पञ्चशेषाः । रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञश्च वाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्यः” मु०चि० । “रसगुणशशिनागाब्धिभिराढ्याचासौ संक्रान्तियातांशकमितिश्चेति स्पष्टनिरयनांशसूर्यसंक्रान्तिभुक्तांशानाम्मितिः संख्या पञ्चधा स्थाप्या कक्षादिकतुपेत्तत्रम् । सा क्रमेण षट्त्रेकाष्टचतुर्भिराढ्या संयोज्याङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेणरुगादिवाणोज्ञेयः । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगवाणः द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निवाणः तृतीये पञ्चशेषे राजवाणः चतुर्थे पञ्चशेषे चौरवाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाणः तत्रात्तत्राङ्कं भवतीत्यर्थः । यदाह कश्यपः “संक्रान्तियातांशकनन्दशेषकाग्निनृपाष्टयुगैः समेतः । तष्टोपकैरोगकृतागभूपस्तेनामृतिश्चेति च पञ्च वाणाः । इति पञ्चेति पृथक् पृथक् पदं शिष्यन्ते तदा वाणाः स्युरित्यर्थः । तत्र वाणोद्विविधः एकः काष्ठशल्योऽपरोलोहशल्यः तत्राभिहितो वाणः काष्ठशल्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो वाण इत्याहुः । तेन तादृशे वाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तदूर्ध्वं तदपवादमृतो लोहशल्यसहितो वाण उच्यते न चेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पञ्चाक्षरशेषे सति सशल्यः लोहसहितोवाणः स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यसहितो दुष्टवाणः । अयं तुल्यन्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तेऽपि वाणे सशल्यो वाणोज्ञेयः ज्योतिश्चिन्तामणावन्यथा वाणोऽभिहितः । “तिथिवारभलग्नाह्वोरसाग्न्यजाष्टवेदयुक् ६,३,१,८,४, नन्दाप्त पञ्चशेषे रुग्वह्निराट्चौरमृत्युकदिति” पी०धा० । अथ समयादिभेदेन वाणापवादः “रात्रौ चौररुजौ दिवाऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्च शनौ नृपोज्ञिदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरुगनलक्ष्मापाखचौरा मृतिः” मु०चि० ।

“रात्रौ चोररुजौ वाणौ त्याज्यौ,दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजकवाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययोः प्रातःसायंसन्ध्ययोः सदा मृत्युर्वाणस्त्याज्यः । ज्योतिःप्रकाशे “रोगञ्चौरन्त्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः” । अथ शनौ शनिवारे नृपवाणः, ज्ञिदि बुधवारे मृतिवाणः, भौमेऽग्निचौरवाणौ रवौ रोगवाणः त्याज्यः । उक्तञ्च दैवज्ञम० “रवौ रोगं, कुजे वह्निं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति” । एतेषु शुभकर्म्मसु एते वाणा वर्ज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादनं तत्रानलोऽग्निः, नृपसेवायां क्ष्मापाखोराजा, याने यात्रायां चौरः पाणिग्रहे मृतिर्वाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरं, व्रते रोगन्त्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति” । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते विवर्जयेद्रोगं गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति” पी०धा०।

अथ लग्नसप्तमयोः शुद्ध्यादुपयोगिग्रहदृष्टिभेदः ‘त्र्याय’ त्रिकोणं चतुरस्रसप्तमं पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्धितः । मन्दोगुरुर्भूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदृशो भवन्ति” मु०चि०।

“खेटाग्रहा यस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति तद्यथा त्र्यायं तृतीयं दशमञ्चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति त्रिकोणं नवपञ्चमं द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थम् अष्टमं च त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । सप्तमं सप्तमस्थानं चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्दृष्टिवशशुभफलं चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण “दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति” । मन्द इति । मन्दः शनैश्चरः स्वस्थानात् त्र्यायं संपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टिः । एवं गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्रं, परे चन्द्रबुधसूर्यशुक्राः क्रमेण सप्तमे संपूर्णदृश इत्यर्थः यदाह गार्गिः । “दुश्चिक्यदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् वृहस्पतिः । चतुर्थाष्टमगान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहाः” इति । वराहोऽपि “पूर्णं पश्यति

रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः। चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं चेति" पी॰धा॰। अत्रापि शब्दात् सप्तमस्थानेऽपि पूर्णदृष्टिः एवं शनिकुजयोः। अत एव मु॰चि॰परे चेत्युक्तम् तत्प्रमाणञ्च पञ्चदृष्टिप्रकरणे वक्ष्यते।

अथ लग्ननिरूपणम्। दीपिका "कन्यातुलाधन्विमिथुनेषु साध्वी शेषेष्वसाध्वी धनवर्जिता च। निन्द्योऽपि लग्ने द्विपदांश इष्टः कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभागः"। कन्यादिलग्नेष्वपि द्विपदांशएव इष्टोनान्य इत्यर्थः। अध्यमाधवलग्ने परे चरांशवर्ज्जनात् धरलग्नेऽपि तुलातिरिक्तद्विपदांशस्य ग्राह्यता "धनुषि कुलटा तत्पूर्व्वार्द्धे सतीत्वपरे जगुः" विवाहपटले धनुरुत्तरार्द्धनिषेधात् पूर्व्वार्द्धस्य ग्राह्यतैव। मासभेदे लग्नभेदानां शून्यत्वात् तत्तन्मासे शून्यलग्ने विवाहो नेष्टः यदाह ज्यो॰त॰"घटमृगमिथुना युग्ममेषकन्यालवसुभा। चापः कर्कौ स्मृगः सिंहश्चैत्रादौ शून्यराशयः" पङ्ग्वादिलग्नानि यानि वक्ष्यन्ते तान्यपि तत्तत्काले वर्ज्यानि।

अथ लग्नसप्तमशुद्धौ "यदा लग्नांशेशोलवमथ तनुं पश्यति युतोभवेद्वाऽयं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति। लवद्यूनस्वामी लवमदनभं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम्" मु॰चि॰। "यदा लग्नांशेशोलग्नांशस्तस्येशः स्वामी स्वं नवांशं पश्यति। अथ वाऽयं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्यानल्पं बहुशुभफलं रचयति। यथा मेषलग्ने मिथुनांशस्तदीशो बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयहृदयशुद्धेः प्रथमः कल्पः। तदभावे तु लग्नांशेशस्तनुं लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः शुभफलमनल्पं स्यात् यथा मेषलग्ने एव मिथुननवांशस्वामी बुधोमकरे स्वनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति। अयं लग्नशुद्धेः द्वितीयः प्रकारः। लवेति। लवद्यूनस्वामी लवान्नवांशात् द्यूनं सप्तमनवांशस्तत्स्वामी लवमदनभं नवांशमदनभं सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वा अनल्पं शुभं रचयति। यथा मिथुननवांशात् सप्तमोधनुरंशस्तदधीशोगुरुर्मेषे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः। तदभावे तु लवद्यूनस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवनेन सहयुतो वा भवेत्तदा वध्वाः शुभं यथा मेषलग्ने गुरुः कर्के सप्तमतुलागतं स्वनवांशं धनूरूपं न पश्यति किन्तु सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति। अयमस्तशुद्धेर्द्वितीयः प्रकारः। इतरथेति इतरथा यदा लग्नांशेशोलवन्तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा वरस्याशुभं मृत्युः स्यात्। यदा स्वस्तांशेशोऽस्तांशमस्तभवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युरित्यर्थः। यदाह कश्यपः "स्वस्वेशेनोदयास्तांशौ वीक्षितौ वाथ संयुतौ। लग्नं वास्तमथेह तत्तदंशेशेनेक्षितं युतमिति" तदाऽशुभमित्यनुषङ्गः। वशिष्ठः "इष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्त्वनुसंयुते च। अस्तांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्येति"। तुल्यन्यायत्वाल्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयस्तांशयोस्तांशस्वामिनोर्दृष्ट्यभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम्। "लवेशोलवं लग्नपोलग्नगेहं प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य। लवद्यूनपोऽशं द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः" मु॰चि॰। "नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्येल्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात्। अथ वा मिथः परस्परं नवस्वामी लग्नं लग्नेशोनवकं प्रपश्येत् तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं लवद्यूनपोनवांशात्सप्तमनवांशस्वामी स्वंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपः लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः शुभं स्यात्। वा अथवा मिथः सप्तमाधीशोलग्नसप्तमं वीक्षते लग्नात्सप्तमाधीशवांशसप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात्। अत्रान्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः। यदाह नारदः "लग्नवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ। न चेद्वान्योऽन्यपतिना शुभमिष्टं च वा यथा। वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ। एवन्तौ वीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे"। वशिष्ठोऽपि "उदयांशः समन्नाथो मित्रसौम्येन वा युतः। प्रेक्षितो वा तथास्तांशो दम्पत्योः पुत्रपौत्रदः" इति। परस्परवीक्षणेऽप्येतदेव फलं ध्येयं नारदवाक्यस्वरसात् पी॰धा॰।

"लवपतिशुभमित्रैर्वीक्षितेऽंशं तनुं वा परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम्। मदनलवपमित्रैः सौम्यसंयद्युनं वा तनुमदनगृहं चेद्वीक्षते शर्म वध्वाः" मु॰चि॰। "अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार उच्यते। लवपतीति शुभमित्रं शुभश्च तन्मित्रं चेति कर्मधारयः। लवपतेर्लग्ननवांशेशस्य शुभग्रहैः सौम्यबुधगुरुशुक्रास्तेषामन्यतमेन मित्रं स्यात् चेदंशं स्वनवांशं तनुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

माङ्गल्यं वशिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात् अथ वा एवं मदनलवणासारांशेषस्य मित्रं सौम्यं चेत् स्यात्तत्रांशात् द्यूनं सप्तमनवांशं चेद्दीयते सा अथ वा तत्तुमदनरूढं लग्नात्सप्तमभवनस्थं दीयते तदा वध्वाः माङ्गल्यं शर्म स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत्तस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः । यदाह वराहः "शुद्धस्थिरं स्याच्च यदोदयांशोलग्ने नवांशस्तदुपैति शुद्धिम् । तदा शुभत्वोऽप्यनिरीक्षितोयः शुभाय स स्यात्प्रवदन्ति सन्तः" इति । कश्यपः "राश्यंशौ मित्रसौम्ये न वीक्षितौ वाथ संयुतौ । उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा लग्नवत्परेति" । वशिष्ठः "लग्नांशशुद्धा रहितः सदोषः करोति वस्तुं वरकन्ययोश्च। नाशं तदा लग्नशुभास्तगतास्तं सम्प्राप्तो इव सर्पदष्टमिति" । केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्तद्यथा । "तिथिवारं च नक्षत्रं नवभिश्च समन्वितम् । सप्तभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत् । त्रिशेषे तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे प्रभञ्जनः । सप्तशेषे वज्रपातोऽज्ञेयं वज्रस्य लक्षणमिति टोडरानन्दे" पी० धा०

अथ सूर्य्यसंक्रान्तिदोषः "विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिवसांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि । घटिकास्तु षोड़श शुभक्रियाविधौ परतोऽपि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुधः" मु० चि० । "विषुवत्तुलामेषसंक्रान्ती अयनं कर्कमकरसंक्रान्ती एतासु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान् दिवसान् बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादिशुभकार्य्येषु त्यजेत् । इतराखिलसंक्रान्तिषु संक्रमकालात्परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोड़श घटिकाः मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत् । यदाह वशिष्ठः "विषुवतोरयनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षड़शीतिमुखेषु च । पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्नाडिकाश्च खलु षोड़श त्यजेत् । संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् क्षतं यदुद्वाहपूर्व्वोक्तिम मङ्गलाद्यम् । लाक्षासमुज्ज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतदिति" उद्वाहादिग्रहणात्स्नानादावनिषेधः । तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । किन्तु दिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं चेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाह गुरुः । "अयने विषुवे पूर्व्वमपरं मध्यन्दिनन्त्यजेत् । अन्य संक्रमणे पूर्व्वाः पराः षोड़श नाडिका इति" । अयञ्च निषेधः षाबनसंक्रान्तिष्वपि ध्येयः। यदाह वशिष्ठः "यदाऽयनप्रवेशः स्यात्तदा तद्राशिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोड़श षोड़शेति" । शौनकः "अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी । विषुवद्द्वयेऽपि विधवा षड़शीतिमुखेषु सा म्रियते । विष्णुपदेषु विनीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते । वैधृतिविष्ट्योर्भ्रष्टा सुभगा शेषेषु करणेष्विति" पी० धा० ।

अथ पङ्ग्वादिलग्नदोषः "घस्रे तुलालौ वधिरौ मृगाश्वौ रात्रौ च सिंहाजवृषा-दिवान्धाः । कन्यानृयुक्कर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः" मु० चि० । "घस्रे दिवसे तुलावृश्चिकौ वधिरौ स्मृतौ, मृगाश्वौ मकरधनुषी रात्रौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसे वधिरा । न तु रात्रौ । कन्या नृयुक्कर्कटा निशान्धा रात्रावन्धा न तु दिवान्धाः । घटः कुम्भो दिने पङ्गुसंज्ञो न तु रात्रौ । अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञो न तु दिने । यदाह वशिष्ठः "मेषादिचात्मकं षट्कं चत्वारो वधिराः स्मृताः । द्वौ पङ्गू चैति विज्ञेयाविद्येतद्राशिलक्षणम् । मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्त्तिताः । नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्त्तिताः । तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे वधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव वधिरौ निशि कीर्त्तितौ । कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवारात्रौ यथाक्रममिति" । कुम्भो दिवा पङ्गुर्मीनो रात्रौ पङ्गुः, अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोषः उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नन्दोषावहं न कालान्तरे" पी० धा० ।

तत्फलम् । "दारिद्र्यं वधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्व्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः" मु० चि० ।

"वशिष्ठः 'अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं वधिरे तथा । अथ नार्यो भवेत् पङ्गाविति धात्रा विनिर्म्मितम्"। व्यासः "मासश्चन्द्रात्कृपाच्चारा राघवो वधिरादयः। गौड़माळवयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिता इति पी० धा० ।

अथ नवांशशुद्धिः ।"कार्म्मुकतौलिककन्यायुग्मलवे झषगे वा । यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" मु० चि० । "कार्म्मुकं धनुस्तौलिकं तुला न्युग्मं मिथुनम् एषामंशे नवांशे झषगे मीनगते वायश्चेत्कीयमद्गुनार्थः धनुरादिनवांशाः सर्व्वमुनिसम्मता इत्यर्थः तेष्वंशेषु यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु यदाह वशिष्ठः "लग्ने हि सर्व्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता वाथ युताः शुभाः स्युः। नवांशकस्तौलिनृयुग्मकन्याचापाद्य-

भागः शुभदो न चान्ये । द्विभर्त्तृका मेषनवांशके स्यात् वृ-
षांशके वा पशुशीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुली-
रकांशे कुलटाप्यजस्रम् । सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था क-
न्यांशके वित्तयुता सुशीला । तुलांशके सर्व्वगुणान्विता सा,
कीटांशके निःस्वतरा विशीला । चापांशकाद्ये धनिनी द्वि-
तीये भागेऽव्यसक्ता मलिना गदाढ्या । निःस्वा मृगांशे वि-
गुणा घटांशे विभर्त्तृका योगरता विशीर्णा । मीनांशके क्रूर-
हृतार्थ हीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा । तस्मान्नवांशो-
क्तनवांशकेषु कुर्य्याद्विवाहं शुभषड्वर्गैः । नवांशदोषः
सकलग्रहोत्थं लग्नोत्थसौख्यप्रदमन्यथा च । ध्रुवं निह-
न्त्येव दोषोऽसकृदुग्रं षड्वर्गजं सौम्यवियच्चराणाम्" । पशु-
शीलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोगः एते एव च
नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः "तुलामिथुनकन्यां-
शा धनुराद्यार्द्धसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्यां-
शकाः शुभा इति" नारदोक्तेः शौनकस्तु मीनांशकमपि
शुभमाह "सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च मीनांशे"
इति । तत्र निषेधस्य तुल्यबलत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहणव-
द्विकल्प इत्याहुः तत्र एकवाक्येनोपपत्तावनेकवाक्यार्थोऽन-
न्याय्य इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यात् मीनांशत्याग एवो-
चितोऽत्र एकमुनिवचनानुरोधात् प्राचिकोविकल्पविधिता-
शाष्टदोषग्रस्तत्वात् । का तर्हि शौनकवाक्यस्य गतिरिति
चेत् शुभग्रहदोषबलात् लग्नान्तरासम्भवे मीनांशको निषि-
द्धोऽपि ग्राह्य इत्येवं विषया गतिर्युक्ता" पी॰धा॰ ।
"अन्त्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।
नो चरलग्ने चरभवयोगे तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्य्या-
त्" मु॰चि॰ ।" विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनु-
र्नवांशोऽन्तिम इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन
कन्या न परिणेया न विवाह्या । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं
हित्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनलग्ने मिथु-
नांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः । तदाह कश्यपः "अन्त्यांशका
अपि नेष्टा यदि वर्गोत्तमाह्वयाः । अन्त्यांशास्तु न चा-
ह्या यतस्ते कुनवांशकाः" इति । वशिष्ठोऽपि "वर्गोत्तमं
विनान्त्यांशे विवाहो न शुभप्रदः । वर्गोत्तमश्चेदन्त्यांशः
पुत्रपौत्रादिवृद्धिदः"इति । अन्यच्च नो चरलग्ने इति ।
तौलिमृगस्थे तुलामकरस्थे शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने
विहितचरभवयोगे नो कुर्य्यात् । यथा मेषलग्ने तुलांशे
उक्तञ्च मेषवार्केण "चरभं चरवेश्मगतश्च जनुर्मृगगतुला
भवने मृगलक्ष्मणि । युवतिरत्र भवेत् हतकौतुका मदन-
वल्लभवल्लभजनोनुसुखीति"। अनघो जीर्णभर्त्ता तस्य स्वजने
त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः" पी॰धा॰ ।

अथ लग्नादिस्थ ग्रहदोषः "व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये
भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ताः । लग्नेट् कविग्लौश्च रिपौ
मृतौ ग्लौर्लग्नेट्शुभाराश्च मदे च सर्वे" मु॰चि॰ ।

"व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः "सोम-
पकुलेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपां कुरुते" इति शौ-
नकोक्तेः । अत्र रविसुते इत्यनुवर्त्तते ।"खे दशमेऽवनिजो
मङ्गलो न शस्तः । "शाकिनी व्योम्नि वक्रे" इति केश-
वार्कोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः "धन्या धनगे
शुक्रे तपस्त्वं प्राप्नुयान्नारी । दुश्चिक्यगते तु कन्या
स्याद्दुहृदुः कनीयसा-स्वजते" इति शौनकोक्तेः । तनौ
लग्ने चन्द्रः खलाः पापग्रहाश्च न शस्ताः । "लग्नस्थे-
ऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिम-
रश्मिर्मृत्युं कुर्य्यात् त्रयोदशे मासि । भौमः सद्यो विधवां
लग्नस्थोऽब्दात्स सोम्यग्रहयोगात् । कामयति नीचवर्गा-
ल्लग्नस्थे रविसुते बहून् पुरुषान् । शशिवह्निभुक्तदस्य
तु षितेयं षद्वर्षादिति विद्यैरिति" शौनकोक्तेः । लग्नेट्
लग्नस्वामी, कविः शुक्रः ग्लौश्चन्द्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने
न शस्ताः । "रन्ध्रे कुजे सौम्यखगे च मृत्युः षष्ठाष्टगे
लग्नपतौ च मृत्युरिति" ज्योतिर्निबन्धोक्तेः । "भृगु-
षट्काख्यो दोषो लग्नात् षष्ठगते सिते । उच्चगे शुभ-
संयुक्ते तल्लग्नं सर्वदा त्यजेदिति" नारदोक्तेः ।"अब्द-
षट्कात् मृत्युर्दम्पत्योः षष्ठगे चन्द्रे" इति शौनकोक्तेः ।
ग्लौश्चन्द्रः लग्नेट् शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः आराभौम-
श्चैते मृताष्टमस्थाने न शस्ताः"मासत्रयेण विधवां निधन-
गश्चन्द्रमाः कुरुते"। मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पञ्च-
त्वम्"। बुधस्याप्यनुवर्त्तते।"दम्पत्योर्निधनस्थः सप्तदशाब्दा-
द्वियोगदो जीवः । पञ्चत्वं नयति भृगुर्निधनस्थः सप्त-
भिर्वर्षैरिति" शौनकोक्तेः । नारदः "कुजाष्टमो महा-
दोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत्
तत्तुङ्गगो यदि" । अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता । लग्नेट् च
पुनः सर्व्वे सूर्य्यादयो ग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः
निषिद्धाः । "सर्वे जामित्रसंस्थाविदधति मरणमिति"
वशिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि "सप्तस्थानगाः सर्वे ग्रहाः
कुर्व्वन्ति शोभनः । दम्पत्योर्मरणं यत्तु स्यादेकस्य च
न संशयः" इति चर्चाद्न्येषु स्थानेषु ग्रहाः सर्वो-
पि नाशकाः केषुचित् स्थानेषु शुभा एव केषुचिन्मध्यमा

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थमतिसंक्षिप्य त्रिवि कमेण निषिद्धस्थानान्येवोक्तानि । "त्याज्या लग्नेऽब्धयो मन्दात्, षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः। रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च सर्व्वेऽस्ते ऽब्जगुरू समाविति"। (मन्दादब्धयः चत्वारो मन्दरविचन्द्रकुजा इत्यर्थः)। अब्जगुर्व्वोः समत्वं शौनकमतेन लाहशविरुद्धफलाभावात् । यदाह "कन्यास्तिस्रो जनयति सापत्न्यं चैव सप्तमे शशिनि"। "शीलचरित्रोपेताङ्करोति पत्युः कलत्रगे हेज्यामिति"। गुरुरित्यनुवर्त्तते अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। यच्चात्रिणोक्तं "जामित्रगो यदि भवेदुशना बुधो वा गीर्वाणनाथसचिवः सितचन्द्रपक्षे। कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौभाग्यपुत्रसहितां वनितां करोतीति" तच्चन्द्रजामित्रविषयम् । तथा च भुजबलः "स्त्रीणां विवाहे तु बलैरुपेताः पत्युः प्रणाशं विहगा विदध्युः। त्यक्त्वा बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तगृहप्रपन्नाः" इति । अतएव दीपिका "रविमन्दकुजाक्रान्तं लगाद्वात् सप्तमं त्यजेत् । विवाहयात्रा चूड़ासु गृहकर्म्मप्रवेशने" इतिपी॰धा॰ अथ लग्नतःस्थानविशेषे ग्रहभेदानां शस्तता "लग्नायाष्टषट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रास्त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विशुभायगोऽब्जः। सप्तव्ययाष्टरहितौ ज्ञगुरू सितोऽष्टत्रिद्यूनषड्व्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः" मु॰चि॰ ।

"तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः शस्ताः शुभफलदातारः । यदाह शौनकः "बन्धुजनेभ्यः पूजां त्रिंशद्वर्षाणि सहजगे त्वर्के । प्राप्नोति धनं षष्ठे त्र्यब्दादूर्द्ध्वं सुतांश्चैव । दम्पत्योः सह मरणं निधनस्थेऽर्केऽष्टसप्तत्या । कारयति धनविवृद्धिं त्र्यब्दादूर्द्ध्वं तथा शगः सवितेति" (रवेः) धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चमसंवत्सरात्तृतीयस्थः । षष्ठः षड्भिर्मासैरसपत्नीं कन्यकां कुरुते । निधनगतार्किः कुर्य्यादामरणादामयवियुक्ताम् । आयगतार्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति षण्मासादिति" (शनेः) अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति "स्वर्भानौ वाप्य च शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वशिष्ठोक्तेः त्र्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः क्षितिसुतो भौमः शस्तः।"सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम्। संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु । मधिकाब्धुनरत्नाढ्यामेकादशगः कुजोऽब्दषट्केन" इति शौनकोक्तेः । अब्जश्चन्द्रोद्विशुभायगोद्वितीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः।"अब्दादष्टसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने नार्य्याः । चन्द्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादशगः कन्यामिन्दुर्धनान्वितां कुरुते" इति शौनकोक्तेः । ज्ञगुरू बुधवृहस्पती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानानाम् अशुभत्वादन्येषां शुभदातृत्वात् । यदाह वशिष्ठः । "प्रीतिर्वृद्धिः सगुणनिरतिर्बन्धुपूजा सुताप्तिः सद्वैपत्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्त्तृनाशः। धर्मे बुद्धिर्भवति धरणीलब्धिरत्नेव वृद्धिर्हानिः स्त्रीणां हिमकरसुते लग्नभावादिसंस्थे" इति । "लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशाः प्रीतिरन्योन्यहर्षश्चरिष्टप्राप्तिर्बहुविधभयं चाश्रमाणां विरक्तिः। पापासक्तिः सुकृतविरतिर्भूरिलाभः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे" इति अयं शुभदैवं अतः शुभावहो विधिहितमपरः । क्लीबत्वं त्वाष्टम् केचिद्बहुविधभयमिति" पठन्ति तन्मकारे भ्रकारभ्रान्तेः "उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिराद्गुरुः षष्ठे" इति षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलाभिधानात् । सित इति अष्टमतृतीयसप्तमषड्द्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्तान्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं वशिष्ठेन "भोगप्राप्तिर्विविधविभवं वैरवृत्तिर्महत्त्वं द्युम्नाधिक्यं भवति निधनं सर्व्वनाशोऽवशत्वम् । त्यप्रीतिर्बहुविधगुणाः सर्वसम्पत्समृद्धिरस्तं स्त्रीणामुशनसि तथा लग्नभावादिसंस्थे" इति द्युम्नं द्रविणम्।अवशत्वं दरिद्रता। अस्वं दारिद्र्यम् । वशिष्ठः "मृत्युर्नैस्वं बहुविधधनं भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतोभर्त्तृहानिश्चिरायुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थागमश्च भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे ।(रवेः)नाशः सम्पद्बहुविधशोषसुवृद्धिः प्रजाप्तिः सख्यानुमृत्युर्भवति न चिराद्दीर्घसापत्न्यबाधा । प्रव्रज्यात्वं दुहितृजननं वर्द्धनं भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे(इन्दोः)। अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्तिः फलमभिहितम् श्रीपतिनापि "सुखे तु कथितो बन्धुवर्गः पैत्रनेत्येकीयमतमनुसृत्योक्तमिति अन्यकृता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमङ्गीकृतम् । "वधूं चतुरविमुक्तां चतुर्थस्थः शशी त्वावदादिति" शौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिरिति चेत् । बालचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्भिन्नचन्द्रविषयं शुभफलम् । उक्तञ्च केशवार्केण "बालोऽब्जः प्रियविरहं शनिः स्तनाभ्यःमृत्युत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनामिति" वशिष्ठः "मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुदुर्विलक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणक्षोभयोर्वैशनाशः। स्त्रीणां हि षो व्यसनानि

रतिः पुत्रपौत्रादिभिर्विभूतिभिर्मेर्लभिति तनये चान्द्रभावादिसंस्थे”(कुजस्य)। खचान्द्रत्वं मदयनरतिवल्लभत्वं वियोगं व्याधिः सुधीर्मृतिरत्र सुखं गर्भपातप्रदचिः द्यूताघक्रिर्भवति रविजे वैभवं बन्धरोगं खभौमौ वाय्यव पिथिनि वा जन्मभावादिसंस्थे” पी० धा० बुधादीनामनुपदमुक्तम् ।

अथ लग्नादिभङ्ककर्त्तर्य्यादिदोषापवादः

“पापौ कर्त्तरिकारकौ रिपुग्टहे नीचास्तगौ कर्त्तरीदोषो नैव सितेऽरिनीचग्टहगे तत्षष्ठदोषोऽपि न । भौमेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषकृद्गोचे नीचगतांशके शशिनि रिप्फाष्टारिदोषोऽपि न” मु० चि० ।

“तत्र कर्त्तरीयोगलक्षणं लग्नात् पापावित्यादिनोक्तं यौ क्रूरौ ग्रहौ कर्त्तरिकारकौ रिपुग्टहे शत्रुगेहे स्थितौ नीचेऽस्तगौ स्वनीचराशिस्थितौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरी नैव स्यात् यदाहुः कश्यपनारदवसिष्ठाः “पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचग्टहस्थयोः । तदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदा” इति इदं विशेषणं शत्रुग्टहस्थत्वादिकं समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ज्ञेयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैवज्ञम० गर्गेण । “क्रूरकर्त्तरिसंयुक्तं लग्नं चन्द्रं च न त्यजेत् । केन्द्रत्रिकोणसंस्थेषु शुभभार्गवजित्सु च” । “विधौ धनोपगे शुभग्टहेऽथवास्तगे गुरौ । न कर्त्तरी भवत्यहोजगाद बादरायणः । क्रूरद्वयस्यान्तरगं विलग्नं मृतिप्रदं चन्द्रमसश्च रोगदम् । शुभैर्धनस्थैरथ वाऽस्तगे गुरौ न कर्त्तरी स्यादिह भार्गवादिदुरिति”।

अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते ।“सिते शुक्रेऽरिग्टहगे नीचग्टहगे वा सति तत्षष्ठदोषो भृगुषट्कदोषोऽपि न स्यात् यदाह कश्यपः “नीचराशिगते शुक्रे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा । भृगुषट्कोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः” अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते । भौमेऽस्ते अस्तं गते रिपुनीचगे शत्रुग्टहे वा स्वनीचग्टहे वा सत्यष्टमो भौमो न दोषकृत् स्यात् । उक्तं च कश्यपेन “अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा । कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते” इति । अथ षडष्टद्वादशस्थान चन्द्रापवाद उच्यते । शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा सति रिप्फाष्टारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थित चन्द्रदोषोऽपि न स्यात् । “नीचराशिगते चन्द्रे नीचांशकगतेऽपि वा । चन्द्रे षडादिरिप्फस्थे दोषो नास्ति न संशयः इति” कश्यपोक्तेः पी० धा० ।

अथाब्दाद्यादिदोषापवादः“अब्दायनर्त्तुतिथिमासभपक्षदग्धतिथ्यन्धकाणबधिराङ्गमुखाश्च दोषाः । नश्यन्ति विद्गुरुसितेष्विह केन्द्रकोणे तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषाः” मु० चि० ।

“अब्ददोषः१ अयनदोषः२ ऋतुदोषः३ तिथिदोषो रिक्तादिः४ मासदोषः५ नक्षत्रदोषः क्रूरयुक्तादिः६ । पक्षदोषस्त्रयोदशदिनात्मकादि ७ दग्धा तिथिः प्रसिद्धा चापान्त्यगेत्यादिनोक्ता८ । अन्धकाणबधिराख्यो लग्नदोषः९ तन्मुखात्सदादयोऽन्ये अकालवृष्ट्याद्या दोषा विद्गुरु सितेषु केन्द्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जामित्रदोषस्य सत्वात् । अतएवोक्तमग्रे “त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते” इति कोणे नवपञ्चमे सत्सु नश्यन्ति । उक्तञ्च कश्यपेन “अब्दायनर्त्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्युत्थसम्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे । काणान्धबधिरोद्भूता दग्धलग्नतिथेर्भवाः । ते दोषा नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे” इति । “अकालजाश्च नीहारविद्युत्पांशुभ्रमभ्रमाः । परिवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजादयः । दोषप्रदा मङ्गलेषु कालजाश्चेन्न दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा यदि वा बुधः । हरेः स्मृतिर्यथा हन्ति तद्दोषानकालजान् । लत्तोपग्रहपातक्षीणचन्द्रजामित्रसम्भवान् । तत् केन्द्रगो गुरुर्हन्ति सुपर्णः पन्नगानिवेति” । तद्वच्चेति तथा यदि पापः क्रूरो विधुयुक्तराशेर्नवांशे स्यात्तथा सचन्द्रे मेषे सूर्यनवांशस्तद्दोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे, तदा तत्तद्दोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे “सचन्द्रराशेरशुभो नवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नसंस्थः । त्रिकोणकेन्द्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदाऽसावशुभोऽपि शस्तः पी० धा० ।

अथ बहुविधदोषापवादः“केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चन्द्रे वापि वर्गोत्तमे वा । सर्वे दोषा नाशमायान्ति चन्द्रे लाभे तद्वद्दुर्मुहूर्तांशदोषाः”मु० चि०। “केन्द्रं प्रसिद्धं कोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे दोषा नाशमायन्ति उपलक्षणत्वाद्बुधशुक्रावपि । यदाह नारदः ‘उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तान्निहन्ति बली गुरुः केन्द्रसंस्थः सितो वापि पन्नगान् गरुड़ो यथेति” सितो बुधस्याप्युपलक्षकः । उक्तञ्च कश्यपेन “काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केन्द्रत्रिकोणगे । नाशं यान्त्यखिलादोषाः पापानीव हरिस्मृतेरिति” तत्रापि लग्नाख्यकेन्द्रस्यातिबलत्वात्तत्र स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः तदुक्तं वसिष्ठेन “कुनवांश

दोषाः ये लग्नदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः। लग्ने गुरुस्तान्निमलीकरोति फलं यथाम्भः कतकस्य चूर्णमिति"। अथवा लग्ने एकादशे रवौ सति दोषनाशः। "लग्नैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा। नारयादेव यद्वच्च पापं जन्मशतोद्भवमिति"। अथवा लग्ने वर्गोत्तमे लग्नांशयुक्ते यथा मिथुने मिथुनांशः तदा दोषनाशः। अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमे लग्नांशस्थिते वा सति दोषनाशः। हिते.वशावद्धयात्तुलग्नद्वयार्थत्वाच्चन्द्रो लग्नादुपचय३,१०,११ स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः। एवं कृपेण परिहारत्रयमुक्तं यदाह काश्यपः "वर्गोत्तमगते लग्ने सर्वदोषा लयं ययुः। चन्द्रे चोपचये वापि यद्वा कुमुदितो भवेति"। चन्द्रे इति तद्वदेव प्रकारेण दुर्मुहूर्त्तादशर्वनेमादयः, षड्दोषाः पापयुक्तनवांशाख्यास्ते सर्वे चन्द्रे लग्ने एकादशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति। "मुहूर्त्तलग्नषड्वर्गकुनवांशग्रहोद्भवाः। ये दोषास्तान्निहन्त्येव लग्नैकादशगः शशीति"। अन्यदप्याह काश्यपः "लग्नाद्दुःस्थानगव्योमचरोत्थं दोषसञ्चयम्। शुभः केन्द्रगतो हन्ति दावाग्निर्विपिनं यथेति" पी० धा०।

"त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत् सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः। भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत लवेशो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति" मु० चि०। "त्रिकोणे ५,९ केन्द्रे सप्तरहिते १,४,१०, यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतकं हरेत्। उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषशतकं दोषद्विशतीं हरेत्। तयोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत्। यदाह नारदः "दोषाणां च शतं हन्ति बलवान् केन्द्रगो बुधः। अथवा शुक्रो द्विगुणं लक्षमङ्गिराः"। अत्र शतलक्षेणानेकसंख्यात्वं विवक्षितम्। अतएवाह काश्यपः 'बलवान् केन्द्रगः सौम्यो हन्ति दोषशतत्रयम्। शुक्रं विनाश दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमङ्गिराः" इति। भवेदिति लग्नपो लग्नस्वामी उत वा लग्नांशस्वामी नवांशपो वा लाभे ११केन्द्रे १, ४,१० यदि भवेत्तदा च दोषाणां समूहं शमयति तत्र दृष्टान्तः दहनोऽग्निस्तूलं कार्पासमिव शमयति। तदुक्तं नारदेन "लग्नेट् लग्नांशपो वा यावन्; केन्द्रगोऽपि वा। राशिं निहन्ति दोषाणामिन्धनानीव पावकः"

अथ प्रसङ्गेन श्वशुरादिशुभाशुभनिरूपणम् "श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुर,स्तनुस्तु,र्जामित्रपः स्यादयितो, मनः शशी। एतद्बलं संप्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां शुभं संप्रवदेद्विवाहतः" मु० चि०। "शुक्रः श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुरः, अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारास्पदत्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्वरमाता श्वशुरो वरपिता, तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीरं, जामित्रपः सप्तमाधीशोदयितो भर्त्ता ज्ञेयः, शशी मनोऽयम् एतद्बलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तान्त्रिकः तन्त्रसिद्धान्तवित् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्र्वादीनां शुभं स्यादिति प्रवदेत्। यदाह शौनकः "श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूर्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः। होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम्। शरीरं लग्नवशात् सुखदुःखं मानसं शशाङ्कवशादिति"। मार्कण्डेयेऽपि "श्वशुरोऽर्कः, सितः श्वश्रूः, स्त्रीणामस्तपतिः पतिः। एभिर्बलोपगैरेषां शुभं शीघ्रादिशेद्बुधः" विशेषान्तरमप्युक्तं मार्कण्डे "सूर्यात्मजः, सौम्यश्च विधो,स्तथाराद्दिष्टं, सुतौ शक्रगुरं गुरोश्च। भर्तुः सितादर्कसुताच्च देवरः, ननान्दसूदाहविधौ समुक्ता, एतैर्बलिष्ठैः शुभगैर्विवाहादिदं न चेत्। स्वमतोऽस्त्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितमिति"।

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे नियतकालविशेषः "कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात्करपीडा। संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा" मु० चि० "कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु, कुलाराद्यपातमूलेत्यादि दुष्टयोगेष्वपि यदि संकीर्णानाम् अनुलोमप्रतिलोमजानां करपीडा विवाहः स्यात्। तर्हि सा करपीडा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति। एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनुलोमजामूर्द्धावसिक्तादयः प्रतिलोमजाश्चाण्डालादयः। वाकारग्रहणेनैतदभावे विवाहाद्यापत्कल्पे च प्रागुक्तदिनेऽपि स्यादिति सूचनार्थम्। तदुक्तं मार्कण्डे "कृष्णपक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि चिष्ण्ये निषिद्धे। संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्याः" इति। केशवार्कः "प्रायेण सङ्करभुजामशुभर्क्षपक्षवारेष्वनु शुभकृत् करपीडनं स्यात्" इति

अथ लग्ने शुद्धे तदभावे गोधूलिनिरूपणप्रशंसे "नास्मिन् ग्रहं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्त्तस्य चर्चा। नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता" मु० चि०।

"यदयं न कथमित्यादिः स स्तुत्यर्थवादः तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिरन्यथा निषिद्धेषु अमावा-स्याभद्राभरण्यादिष्वपि गोधूलिलग्नं भवितुं युक्तं स्यात्। तथाप्यवैधव्यादिपरिहारार्थितरपि तद्गुणवत्ता। तथादभिहितलिङ्गादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहार पूर्वकघटीलग्नं कार्यं तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम्। यदाह कश्चः "लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिका साधु तदा वदन्ति। लग्ने विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते। शुभाशुभयुतं सर्वं राशेर्दोषमनुचि-न्तितम्। विवाहलग्नवच्च गोधूलौ प्राह भागुरिरिति" किन्तु "कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी। षड् गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः" इति दैवज्ञमनोहरोक्तवाक्यमपि सार्थकम्। गोधूल्यधिकारे आह नारदः "प्राच्यानां च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम्। गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्यादीनां प्रयोजयेत्। चतुर्थमभिजिल्लग्नमुदयर्क्षात्तु सप्तमम्। गोधूलिकं हि भवति सप्तमं तत्फलादिसौख्यदमिति"। दैव-ज्ञम० "घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शु-भम्। शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन। महादोषान् परित्यज्य मोक्षभिक्षादिकेषु च। पारये-द्गोरजोयावत्तावल्लग्नं शुभावहमिति। लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी। तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभमिति"। अतएव नृपावल्लभे "विप्रेषु च-ण्डिकाऽलाभे दातव्यं गोरजो बुधैः। संकीर्णे गोरजः प्रशस्तं परेषु हितदं शुभमिति" तत्र गोधूलिकालावधिमपि कश्यपेनोक्तः "अस्तोभवत घटिकाद्वयमिष्टकालत्पश्चात् तदर्धमपरेऽपि चार्धविम्बादिति" केचित्तु सायाह्ना-न्ते दिशि पश्चिमायां पश्चेत्तृतीयं रविबिम्बभासम्। तथाप्यपरं नाडीचतुष्टयमेके गोधूलिकाख्यं मुनयो वदन्तीति, तदेतयोः पक्षयोर्व्यवहाराचारं व्यवस्था पी० धा०।

"पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलिः। संपूर्णास्तो जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ" मु० चि०। "हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमन्तसप्त-न शीतकाल उपलक्षते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये दृग-र्वेः तस्य दिनकृति सूर्ये पिण्डीभूते आदरणोपलक्षिते सन्ध्यायां नीहाराद्यावृतत्वेन निःप्रभे इत्यर्थः। तस्मिन् समये गोधूलिर्वा तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादि-मासचतुष्टये सूर्येऽर्धास्ते अर्धबिम्बस्य दर्शने च सति गोधूलिः। जलधरमालाकालो वर्षाकालस्तस्मिन् श्रावणादिमासचतुष्टये वर्षा-काले श्रावणादिमासचतुष्टये सूर्ये संपूर्णास्तोऽदर्शनं गते सति गोधूलिः। केवलमिदं न विवाहे एव किन्तु सकलशुभे सकलशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया। यदाह वराहः "गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे। ग्रीष्मेऽर्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते भगवति प्रावृट्शरत्कालयोरिति"। पी० धा०।

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषाः "अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चन्द्रे। कन्या-नाशस्तनुमदमृत्युस्थे भौमे वोढुर्नाशे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम्" मु० चि०।

"गोधूलिरिह प्रवर्त्तते गुरुदिवसे वृहस्पतिवारे, सूर्ये-ऽस्तं याते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्यात् न तु सूर्यास्तात् पूर्वमर्धघटिकागोधूलिलग्नं कार्यमर्वा-समयाभावात्। तथा सौरे शनिवारे सार्के सूर्यदर्शनस-हिते गोधूलिः शुभा। न तु सूर्यास्तादनन्तरमुचित-त्वाभावात्। उपलक्षणत्वात् क्रान्तिसाम्यमपि त्याज्यम् तथा लग्नात्तात्कालीनलग्नात् मृत्यावष्टमे रिपुभवने षष्ठे वा लग्न एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः स्यात्। तदुक्तं दैवज्ञ० "कुलिकं क्रान्तिसाम्यञ्च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी। एव गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः"। अत्र कुलिकग्रहणेन तत्कालसम्भाव्यार्धयामकालयोगादिदोषो गृह्यते अर्धयामत्वाभाव एव। लग्नस्थे मदनस्थे मृत्युस्थे वा भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति तदुक्तं ज्योतिःसंहितासारे "षष्ठेऽष्टमे मूर्तिगते शशाङ्के गोधू-लिके मृत्युमुपैति कन्या"। कुजेऽष्टमे मूर्तिगतेऽथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः" अन्योऽपि विशेषस्त-त्रैव "षष्ठाष्टमे चन्द्रगचन्द्रजीवे क्षीणोदिते वा भयुगमध्ये वा। मूर्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयमिति"। "धिष्ण्याङ्कराकुतन्मात्राख्यं मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी। गोरजस्तत्र शंसन्ति मुन्तः शनिदिनं विनेति"। वृत्ताह "शैशवार्थेन गोधूलिकेऽपि विधुरव्ययधर्मूर्तौ मन्योचयन्ति तदधो सदर्धिं प्रपत्ताः। पञ्चाङ्गशुद्धिमयमेव विवाहधिष्ण्यैर्वैधावादिदं दततमस्तगते पतङ्गे। नांशो न लग्नमपि हृदयतं समस्तां नाकारसौरितमेवापि सङ्ग भङ्गः। किन्त्वन्यवारभवमेतदिरक्तं किन्तु नात्र प्रशाक्षपवनह्निमपि मतं नः"। सार्के शनौ विदविचिन्त

र्मिषलिङ्गनीतक्लेशस्य विकृयामदर्शोपलम्भादिति"। चन्द्रे लाभस्थे वित्ते द्वितीयस्थे सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात्। तदुक्तं संहितासारे "यत्रैकादशगश्चन्द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः। गोधूलिका स विज्ञेया शेषा धूलिरिति स्मृतेति" पी॰धा॰

ज्यो॰त॰माघभेदे फलभेदः। "माघे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा. फाल्गुने तथैव,पुत्रायुर्धनयौवनेन रहिता कुम्भे स्थिते भास्करे। वैशाखे शुभदा, प्रजाबलवती, ज्यैष्ठे पतेर्मान्यदा आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला, पापिष्ठके बन्धका।

अथ विवाहादौ वर्ज्यग्रहदोषसमष्टिः"उत्पातान् सह पातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा। गण्डान्तञ्च सविष्टि संक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गांस्तथा। सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिषड्वायुधम्। चार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम्। बाणोपग्रहपापकर्त्तरि तथा तिथ्यृक्षयोगोत्थितं दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत् क्रूरगन्तव्यभं त्रेधोत्पातहतञ्च केतुहतभं सन्ध्योदितञ्च तथा। तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्म्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि" मु॰चि॰। "उत्पातादीन्दोषान् उद्वाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्म्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः। उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्दन्यायेन तत्प्राधान्यसूचनार्थम्। उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमान् तथा च तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदिवसांस्त्यजेत्। यदाह गुरुः "दिग्दाहे वा महाङ्गारपतने चाम्बुवर्षणे। उल्कापाते महावाते महाशनिनिपातने। अनभ्राशनिपाते च भूकम्पे परिवेषयोः। ग्रामोत्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते भयोद्भवे। केतवो यत्र दृश्यन्ते स धूमा वा पृथग्विधाः। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति"। पातो महापातः शान्तिसाध्यमिति यावत् तद्युक्तमृक्षम्। दग्धतिथयः "चापान्त्यगे गोघटगे द्वितीयेत्यादिनोक्ताः एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपात वैधृतिपरिघादीन्। अथ चन्द्रेज्योशनसां चन्द्रगुरुशुक्राणाम् अस्तमयनमस्तं च तिथ्याः क्षयर्द्धी तिथिक्षयं तिथिवृद्धिं च गण्डान्तं नक्षत्रतिथिलग्नैः त्रिविधं विष्टिर्भद्रा संक्रमदिनं तद्दिवसे वर्ज्या घटिकाः,अयनेषु विषुवेषु च पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषोऽध्येयः। ताभ्यां सहितमिति पूर्वेण सम्बन्धः। तन्वंशपास्तम् अंशो लग्नगतत्रिंशत्तमांशः तौ पातः तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशास्तं लग्नगतनवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंशेशविधून् लग्ननवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टमगतान् षष्ठस्थान् इन्दुश्च क्रूरखगश्चेन्दुक्रूरखगौ उदयो लग्नञ्च अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वन्द्वैकवचनं इन्दुक्रूरखगाभ्यां सहितमुदयांशम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशञ्च क्रूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः। पापस्येत्यत्र वचनमविवक्षितं पापानां वर्गानित्यर्थः उदयास्ताशुद्धिरुदयाशुद्धिश्च उदयास्ताशुद्धिः षड्वायुधम् "षड्वायुधं हर्षणवैधृतिकाख्येत्यादिनोक्तम्। चार्जूरं व्याघातगण्डेत्यादिनोक्तं दशयोगः "सूर्य्यर्क्षचन्द्रर्क्षयुतेरित्यादिनोक्तः,योगो ग्रहयुतिश्च तत्सहितं जामित्रलत्ताव्यधम् समाहारद्वन्द्वैकवचनं जामित्रं द्विविधं लग्नजामित्रं चन्द्रजामित्रञ्च लग्नाच्चन्द्रेत्यादिनोक्तं लत्ता "शराङ्कपूर्णेन्दुमिता" इत्युक्ता व्यधम् वेधं सप्तशलाकोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च। बाणाः पञ्चकम् उपग्रहः प्रसिद्धः शराष्टदिक्शक्रेत्यादिः पापकर्त्तरी क्रूरग्रहकर्त्तरी समाहारद्वन्द्वैकवचनं तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारै रचितं उत्पन्नं दुष्टयोगम्। तथा तिथिनक्षत्रोद्भवं पैष्णादिमे इत्यादि। तिथिवारोद्भवं सूर्य्येशपञ्चेत्यादिनक्षत्रवारोद्भवं याम्यन्त्वाष्ट्रमित्यादि अनेकं दुष्टयोगम् अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि अर्द्धयाम आदिशब्देन दुर्मुहूर्त्तादिकान्। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं क्रूराक्रान्तं क्रूरविमुक्तञ्च भं ग्रहणभं यस्मिन् भे सूर्य्यचन्द्रोपरागौ जातस्तत् यत् क्रूरगन्तव्यभं क्रूरेण जिगमिषितं यन्नक्षत्रं त्रेधोत्पातहतञ्च भम्। त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैर्हतं नक्षत्रत्रयं त्याज्यमेवं ग्रहणनक्षत्रमपि। केतुहतभञ्च केतुना हतञ्च। सन्ध्योदितभम् अत्र सन्ध्याशब्देन सायंसन्ध्या गृह्यते। तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्तत् सूर्य्याच्चतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः। न तु प्रातःसन्ध्यायामत्र हि सूर्य्याक्रान्तभुक्तान्यतरत्वसत्त्वात्। यदुक्तं केशवार्केण "तरणितारकतोऽपि चतुर्दशं तदभिधेऽपि शिवं शुभकर्म्मणीति"। तारकचक्रः क्वचिदपि। ननूग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधानं किमर्थम् उच्यते उपग्रहदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुरुबाह्लिकदेशविषयत्वात्तद्दर्शनस्य च दोषाधिक्यसूचनादावश्यकेऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति। ग्रहभिन्नयुद्धगतभं ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतञ्च ग्रहलाघ

निषिद्धं तथा चन्द्रताराबलस्य दोषात् । "व्यये शनिःखे
ऽवनिजस्तृतीयादिकान् लग्नषष्ठत्रिदोषान् वर्जयेत्" ।
पी०धा० । ज्यो०त० ज्योतिःसारसंग्रहवाक्यम् "विवाहे
तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानलदग्धा
वा नियतं स्वामिघातिनी" एतद्वचनस्यार्षमूलत्वप्रमाणाभावात्
पाश्चात्यादिभिरप्रामाणिकत्वमुररीकृत्य दिवाऽपि विवाह
आचर्यते । कन्यादानं च रात्रावपि कर्त्तुं शक्यते यथाह
ज्यो०त० भारतम् "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चा-
भयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठाः दीपमन्नं प्रति-
श्रयम्"। तत्रैव व्यासः रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्
विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्यां विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी" इत्युक्तेः
शनिवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडाः । पाश्चात्यादि-
भिरेतद्वचनमूलकत्वेनेति मत्वा शनियुक्तरिक्तायां न तदा-
चर्य्यते । अथ विवाह्यस्त्रीशुभाशुभलक्षणान्युच्यन्ते । उद्व०
त०स० "स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः पादौ समो-
पचितचारुनिगूढगुल्फौ । श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च
यस्यास्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याङ्कु-
शाब्जयववज्रहलासिचिह्नावस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रश-
स्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते जानुद्वयं
समवनुल्बणसन्धिदेशम् । ऊरू घनौ करिकरप्रतिमाव-
रोमावश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् । श्रोणीललाट-
मुरुकूर्मसमुन्नतं च गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमाद-
धाति । विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रसना-
कलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां प्रदक्षिणा-
वर्त्तगता प्रशस्ता । मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च
वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ । रोमप्रवर्जितमुरो
मृदु चाङ्गनानां ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि धत्ते ।
बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् ।
कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा योषितां पतिसुखामिता-
र्थदाः । दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंसवल्गु प्रभाषित-
मदीनमनल्पसौख्यम् । नासा समा समपुटा रुचिरा प्र-
शस्ता दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च । नो सङ्गते
नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे । अर्द्धेन्दु-
संस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् । क-
र्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समं समाहितम् ।
स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्द्धजाः सुखकराः समं शिरः ।
भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभिर्मालाकुण्डलचाम-
राङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः । मत्स्यस्वस्तिकवेदिका-
व्यजनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः पादे पाणितलेऽपि वा युवतयो
गच्छन्ति राज्ञीपदम् । निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्म-
गर्भोपमौ करौ नृपतियोषितां तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली ।
न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं करोत्यविधवां
चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् । मध्याङ्गुलिं या मणिब-
न्धनोत्था रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः । ऊर्द्ध्वस्थिता
पादतलेऽथवा या पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् ।
कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।
करोति रेखा परमायुषः सा प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ।
अङ्गुष्ठमूले प्रभवन्ति रेखाः पुत्रा बृहत्यः प्रमदास्तु तन्व्यः ।
अच्छिन्नदीर्घा बृहदायुषां ताः स्वल्पायुषां छिन्नल-
घुप्रमाणाः । इतीदमुक्तं शुभमङ्गनानामतो विपर्यस्तमनि-
ष्टमुक्तम् । विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि समासतस्तान्य-
नुकीर्त्तयामि । कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा महीं न
यस्याः स्पृशति स्त्रियाः स्यात् । गताऽथ वाङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः
प्रदेशिनी सा कुलटातिपापा । उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां
शिराले शुष्के जङ्घे रोमशे चातिमांसे । वामावर्त्तं नि-
म्नमल्पं च गुह्यं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ।
ह्रस्वयाऽतिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः । ग्रीवया पृथूत्थया
योषितः प्रचण्डता । नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । कूपौ यस्या गण्ड-
योश्च स्मितेषु निःसन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति । प्रवि-
लम्बिनि देवरं ललाटे श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिचोः पतिं
च । अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी न शुभा भर्तुरतीव या
च दीर्घा । स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च क्लेशं दधाते
विषमौ च कर्णौ । स्थूलाः करालाः विषमाश्च दन्ताः क्ले-
शाय चौर्याय च कृष्णमांसाः । क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्क-
सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः । शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-
र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः । या तूत्तरोष्ठेन समु-
न्नतेन रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा । प्रायो विरूपासु
भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति । पादौ स-
गुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे ।
मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थ-
माहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तना-
न्वितम् । अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्ध-
रे । नवमं नयने च सभ्रुवी सललाटं दशमं शिरस्त-
था । अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम्"।

काशीखण्डे ३७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि यथा "यदा स्वस्थो सुखं भुङ्क्ते स्त्री सुलक्षणवती यदि । अतः सुलक्षणश्रेयमादौ लक्षणमीरयेत् । वपुरावर्त्तगन्धश्च छाया सत्त्वं स्वरो गतिः । वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका । आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् । शुभाशुभानि लक्ष्माणि लक्षयामि शुभे! शृणु । आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णी जङ्घे रोमाणि जानुनी । ऊरू कटिर्नितम्बः स्फिक् भगोऽथ जघनं वस्तिके । नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यवलित्रयम् । रोमाणि हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकम् । जत्रु स्कन्धांसकक्षादोर्मणिबन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं कृकाटिकाकण्ठं चिबुकञ्च हनुद्वयम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरोष्ठद्विजजिह्विकाः । घण्टिकातालुहसितं नासिका क्षुतमक्षिणी । पक्ष्म भ्रूकर्णभालानि मौलिलोमानि मौलिजाः । षष्टिः षडुत्तरा योषिद् लक्षणस्थानलक्षभिः । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् । अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् । रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितप्रतिबिम्बकम् । शूर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् । चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् । यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगाढ्या दीर्घा मध्याङ्गुलिं गता । रेखाखुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्यसूचिका । उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः । विधवा विपुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घनावृत्ताः समुन्नताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना । ह्रस्वायुषा च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी । चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी । परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पथि समायान्त्या रजोभूमेः समुच्छलेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलक्षयविधायिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । सा निहत्य पतिं माया द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् । पतिहीनत्वकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि । प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठव्यतिरेकिणी । कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः । स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्राः वृत्ताः पादनखाः शुभाः । राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् । अस्वेदमशिराढ्यं च मसृणं मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यनम्रेण शिरालेन सदाऽध्वगा । रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा । गूढौ गुल्फौ शुभायोक्तावशिरालौ सुवर्त्तुलौ । उन्नतौ शिथिलौ दृश्यौ ख्यातौ दौर्भाग्यसूचकौ । समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपार्ष्णिश्च दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे । एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखावहम् । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् । वृत्तं पिशितसंछन्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते । निर्मांसं स्वैरचारिण्या दरिद्राया विश्लथम् । विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः । सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः । वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि । मध्यच्छिद्रैश्च दुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः । चतुर्विंशाङ्गुलैः शस्ता कटिर्वर्त्ति संयुतैः । समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा सुमोदमात् । विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः । ह्रस्वरोमयुता नार्या दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बबिम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्म्मणे मतः । कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ । स्फिचौ बलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः । आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः । तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः । कुरङ्गखुररूपोऽथ चुल्लीकोदरसन्निभः । रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति । चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपददो भगः । वंशवेतसपत्राभो गजरोमोपमाश्च वै । विकटः कुटिलाकारो लम्बमानस्तथाशुभः । भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् । मृदुलं मृदुरोमाढ्यं दक्षिणावर्त्तमीलितम् । वामावर्त्तं च निर्मांसं भुग्नं वैधव्यसूचकम् । सङ्कटस्फुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा । वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता । रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना । सूते सुतान् बहून्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् । क्षितीशं जनयेत् पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा । उन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा । वन्ध्या प्रव्रजिता दासी

कृशाङ्गी वा भवेदिह । समैः समांसैर्मृदुभिर्निमग्नास्थि-भिः शुभैः । पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसं-शयम् । यस्या दृश्यशिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते । निरपत्या च दुःशीला सा भवेद्दुःखशेवधिः । उदरेणा-तिमृदुना विशिरेण मृदुत्वचा । योषिद्भवति भोग्याढ्या-नित्यमिष्टान्नसेविनी । कुम्भाकारं दरिद्रायाः जठरं च मृदङ्गवत् । कूष्माण्डाभं यवाभं च दुःपूरं जायते स्त्रियाः । सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा । प्रलम्बज-ठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् । मध्यक्षामा च सुभगा-भोगाढ्या सवलित्रया । ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा भर्त्तृधर्मभूः । कपिला जटिला स्थूला कुञ्चिता रोमरा-जिका । वैरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् । निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाव-वैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् । विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्च-ली निर्दया तथा । उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनि-श्चितम् । अष्टादशाङ्गुलततमुरः पीवरमुन्नतम् । सुखाय, दुःखाय भवेद्रोमशं विषमं पृथु । घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ । स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामो-रूणां न शर्मदौ । दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता । वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् । अरघट्टघटी-तुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ । पीवराग्रौ सान्तरालौ पृथुपान्तौ न शोभनौ । मूले स्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ । सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ । सुभगे चूचुकयुगं यस्याः श्यामं सुवर्त्तुलम् । अन्तर्मग्नं च दीर्घं च कृशं क्लेशाय जायते । पीवराभ्यां च बाहुभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः । स्वास्थिभ्यां च निम्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी । अवनम्रावनतौ स्कन्धावदीर्घावकृशौ शुभौ । वक्रौ स्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ । निगूढसन्धी कक्षाग्रौ शुभावंसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ समुच्छ्रायौ निर्मां-सावतिदुःखदौ । कक्षे सुसूक्ष्मरोमे च तुङ्गे स्निग्धे च मांसले । शस्ते, न शस्ते गम्भीरे शिराले स्वेदमेदुरे । शस्तौ दोषौ अनिर्दोषौ गूढास्थिग्रन्थिकोमलौ । शिथिलौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशाम् । वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ । परिक्लेशाय नारीणां परिदृश्यशिरोभुजौ । अम्भोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलि-सम्मुखम् । हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते । मृदु-मध्योन्नतं रक्तं तलं पाणेररन्ध्रकम् । प्रशस्तं शस्त-रेखाढ्यमल्परेखं शुभावहम् । विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी । भिक्षुकी सुशिराढ्येन नारी करतलेन वै । विरोम विशिरं यस्याः पाणिपृष्ठं समुन्नतम् । वैधव्यदेह रोमाढ्यं निम्नांसं स्नायुमत् त्यजेत् । व्यक्ता व्यक्ता गभीरा च स्निग्धा पूर्णा च वर्त्तुला । कररेखाङ्गनायाः स्याच्छुभा भाग्यानुसारतः । मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजाः । पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् । चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणः । शङ्खा-तपत्रकमठा देवमातृत्वसूचकाः । तुलामानाकृती रेखा व-णिक्पत्नीत्वहेतुका । गजवाजिवृषाकाराः करे वामे मृगी-दृशाम् । रेखाः प्रासादवज्राभा सूयुस्तीर्थकराः शुभम् । कृषीवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा । तोमराङ्कुश-कोदण्डै राजपत्नी भवेद् ध्रुवम् । अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् । यदि सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत् सुधीः । त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया । नितम्बिनी कीर्त्तिमती त्यागेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बूक-मण्डूकवृकवृश्चिकभोगिनः । रासभोष्ट्रबिडालाः स्युः करस्था दुःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तनखो मृदुः । अङ्गुल्यश्च सुपर्व्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात् कृशाः । चिपिटाः स्फुटिता रूक्षाः पृष्ठरोमयुजोऽशुभाः । अतिह्रस्वाः कृशा वक्रा विरला रोगहेतवः । दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्व्वसमन्विताः । अरुणाः सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः । निम्ना विवर्णाः शुक्त्याभाः पीता दारिद्र्यदायकाः । नखेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणीस्त्रियाः । पुरुषाश्चापि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः । अन्तर्निमग्नवंशा-स्थिः पृष्ठिः स्यान्मांसला शुभा । पृष्ठेन रोमयुक्तेन वै-धव्यं लभते ध्रुवम् । भुग्नेन विनतेनापि सशिरेणापि दुःखिता । ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता । शुष्का शिराला लोमाढ्या विशाला कुटिलाऽ-शुभा । मांसलो वर्त्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः । शस्ता ग्रीवा त्रिरेखाढ्या त्वव्यक्तास्थिसुसंहता । निर्मांसा चिपिटा दीर्घा स्फुटा न शुभप्रदा । स्थूलग्रीवा च वि-धवा वक्रग्रीवा च किङ्करी । वन्ध्या हि चिपिटग्रीवा ह्रस्वग्रीवा च निःसुता । चिबुकं द्व्यङ्गुलं यस्याः वृत्तं पीनं सुकोमलम् । स्थूलं द्विधा संविभक्तमायतं रोमशं त्यजेत् । हनुश्चिबुकसंलग्ना निर्लोमा सुघना शुभा । वक्रा स्थूला कृशा दीर्घा रोमशा न शुभप्रदा । शस्तौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ । रोमशौ परुषौ

निम्नौ निर्मांसौ परिवर्ज्जयेत् । समं समांसं सुस्निग्धं सामोदं वर्त्तुलं शुभम् । अनेकवदनच्छायं धन्या-नामिह जायते । पाठको वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्य-भूः । शोभनिर्लोमामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । क्रमः प्रलम्बः स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः । श्यावः स्थूलोऽ-धरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः । सतुषोमत्तकाशिन्याश्चो-त्तरोष्ठः सुभोगदः । किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरुद्धकृत् । गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशनाः शुभाः । अधस्तादुपरिष्टाच्च समस्तोकसमन्विताः । पीताः श्यावाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तयः । शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारिणः । अधस्ताद-धिकैर्दन्तैर्भर्त्तारं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणा-म्रदी तथा सिता । दुःखाय मध्यसंकीर्णा पुरोभागवि-शाला । सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया । दरि-द्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी । विशालया रसनया प्रमदातिप्रमादभाक् । स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्तं ता-लु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् । कृष्णेऽपत्यवियोगार्त्ता रूक्षे भूरिकुटुम्बिनी । कण्ठे स्थूला सुवृत्ता च क्रमतोऽल्पा च घोण्टिका । अप्रलम्बा-ऽरुणाभा पक्वा स्थूला कृष्णा च दुःखदा । अलक्षितद्विजं किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मितं प्रशस्तं सुद-तीनामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शु-भावहा । स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता । आकुञ्चिताग्रारुणाग्रा च वैधव्यक्लेशदायिनी । परप्रेष्या च चिपिटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया । दीर्घं घनत् सुतं दीर्घं युगपद्दिलिपिच्छितम् । रक्तनालोचने यस्याः रक्तान्ते कृष्णतारके । गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी । उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् । मेषाक्षी महि-षाक्षी च केकराक्षी न शोभना । आसपिङ्गा नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्वृत्ता । पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्त्तृ-घातिनी । कोटराक्षवना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना । पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्ग-लाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् । पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुखभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलै-र्निन्द्या भवति भामिनी । भ्रुवौ सुवर्त्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे सुसंहते । प्रशस्ते मृदुरोमाण्यौ सुभ्रुवः कार्मु-काकृती । खररोमा च मुक्ता विकीर्णा परुषा स्थिराः । च भ्रूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोमा च पिङ्गला । ल-म्बकर्णौ शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शष्कुलीर-हितौ निन्द्यौ शिरालौ कुटिलौ कृशौ । भालः शिरावि-रहितो निर्लोमार्द्धेन्दुसन्निभः । अनिम्नस्त्र्यङ्गुलो नार्य्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेखञ्च ललाटं राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् । रोमशेन शिरालेन प्रांशुना रोगिणी मता । सीमन्तः सरलः शस्तो मौलिः शस्तः समुन्नतः । गजकुम्भ-निभो हन्तः सौभाग्यैश्वर्य्यसूचकः । स्थूलमूर्द्धा च विषमा दीर्घशीर्षा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिला अतिशोभनाः । परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शि-रोरुहाः । पिङ्गलाश्चपलोद्ध्वा दुःखदारिद्र्यबन्धदाः । तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मशको राज्य-सूचकः । वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः । तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एकं पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते वा क्षितिपं सुतम् । नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते । कृष्णः स एव भर्त्तृघ्न्याः पुंश्चल्याश्च प्रकीर्त्तितः । नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् । मशकस्तिलकश्चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे-कर्णे कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एतां त्रया-णामेकन्तु प्राग्गर्भे सुतदं भवेत् । भालगेन त्रिशूलेन निर्म्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनी बहुसाहस्रां स्वामित्वं योजिदाप्नुयात् । सुप्ता परस्परं या तु दन्तान् कटकटा-यते । लक्षणस्यापि न सा शस्ता यत् किञ्चित् प्रजल्पेत् तथा । प्राणो प्रदक्षिणावर्त्तो भव्यो वामो न शोभनः । नाभौ कुक्षौ बुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईरितः । शुभाय दक्षि-णावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्ठे नाभिसमो बह्वायुः-पुत्रवर्द्धनः । राजपत्न्याः प्रकाशेन अनेकौघ प्रदक्षिणः । स चेद्धि कटिभागे स्यादल्पायुष्यप्रदः । कटितोगुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातनः । स्यातामुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ । एकेन हन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंश्चली । कण्ठगोदक्षिणावर्त्तो दुःखवैधव्यदेशकः । सीमन्तेऽथ

ब्जाडे वा माज्जौ दूरात् प्रवाजतः। या पतिं हृमि-षयेव यज्ञा मध्ये ब्जाडिकम्। प्रदक्षिणो या वामो वा रोमृगावावर्त्तकः स्त्रियाः। एको वा मूर्द्धनि द्वौ वा वामे वामनतो स्थित। आद्यावं पतिघ्नौ तौ माज्जौ दूराद्विवर्जिता। कट्यावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता। पृष्ठावर्त्ता च भर्त्तृघ्नी कुलटा वाऽथ जायते"।

अथ कन्यायाः जन्मविशेषे जन्मकालात् विषकन्यात्व दोषः यथाह जातकालङ्कारे। "भौमज्ञे ८ शनि-वासरे भवनिवजि तदा कृत्यमन्दारवारे भद्राख्ये तिथौ या भतु जननिबात् वा कुमारी विवाह्या। जन्मतो लौम्यखेटावगुभगगनगवै नवाके ततो द्वौ वैरिक्षेत्राहयातौ यदि जनुषि तदा सा हि कन्या विवाह्या। मन्दाग्नेयार्हितोया यदि तदनु कुजे सप्तमो नागपर्के २४ द्वादशां वा द्विदैवे १६ दिनमपि दिवसे जन्मनिः सा विषाख्या। अर्कीस्थो भूमिसुनु-सहितदहनगतः कृत्यं ह्रनुमदाम्नौ मार्त्तण्डः सूनु-जातो यदि अभिषमये वा कुमारी विषाख्या। कन्या-दिन्दोः शुभो वा मदनमदपतिर्द्यूनयातो विषाख्यं दोषं वैशालयत्वं तदनु च नियतं हन्ति वैधव्यदोषम्"।

अन्योऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यत्रोक्तः यथा होरागम-रत्ने "भवनं भवेनोऽम्बरेऽस्तं सो बाल्येऽपि भैषे विधवा प्रदिष्टा। पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्येव कन्या भवतीति वृत्ते। वैधव्यं क्रूरखेटैर्मदनस्थगतै-र्निर्मितैः स्यात् ग्रहर्क्षैः पापैर्नैर्मितैर्युक्तैर्भवति परि-भूता प्रेषता सौम्यदृष्टे। अन्योन्यांशस्थयोश्च सिति-शुक्तयोर्व्याज्ञी योषिदुक्ता चन्द्रोर्व्योस्तुलगा यदि मदनस्थे प्रेषयोऽनुषया सेति" "जन्मे भर्त्ते च पाताले इत्यादि" प्रागुक्तम्। एवमन्येऽपि वैधव्यादियोगा ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः। सु०चि० तदुपनिधाराय विधि-रुक्तः यथा "जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः। सल्लग्नेऽच्युतमूर्त्तिं पिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं, स्फुटं दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोषः पुनर्भूभवः" संहितासारे "अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपट-लोदितैः। वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगजा" ग्रन्थान्तरे "बालवैधव्ययोगे तु कन्यां यदि ददेत् पिता। पिता रक्षति कुर्वीत मङ्गलं पावकव्रतम्" मार्क० पु० "बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमा-दिभिः। कृत्वा लग्नं रहः पश्चात् कन्योद्वाह्येति चापरे"। तत्र सावित्रीपिप्पलादिव्रतविष्णुप्रतिमादिविवा-हप्रयोगादयश्च'' पो०धा० विवाहपारिजातादौ च द्रष्टव्याः।

उपयमन न० उप+यम–ल्युट्। १विवाहे २संयमने ३अग्ने-रधःस्थापने च। करणे ल्युट्। ४अग्न्यन्वाधाने कुशादौ।

उपयमनी उपयम्यते कर्म्मणि ल्युट्। अग्न्याधानाङ्गे सि-कतादौ "उपयमनीरुपकल्पयन्ति" शत० ब्रा० ३,५,१,१। "उप यम्ने रभवात् यस्मात् इत्युपयम्न्यः सिकताः" भा०। "उपयमनीरुपनिवपति" कात्या० ५,४,२०। "आहवनीयस्योपयमनीष्वाग्नीध्रीयस्याञ्चोपाञ्जने च"८,६,२,

उपयष्टृ पु० उप–यज–तृच्। षोडशसु ऋत्विक्षु मध्ये प्रति-प्रस्थातृाख्ये ऋत्विग्भेदे। "मनोमे तर्पय हृदयं यच्छेति ततो हो-पयष्टारमाज्यं नातुमदयति" शत० ब्रा० ३,८,५,५।

उपयाचक त्रि० उपगम्य याचकः उप+याच–ण्वुल्। समीपे आगम्य याच्ञाकर्त्तरि। [दिप्रार्थने।

उपयाचन न० उपगम्य याचनम्। देवादिसमीपे अभीष्टा-

उपयाचित त्रि० उपयाच्यतेऽनेन या० करणे क्तच्। अभीष्टसिद्धये देवेभ्योदेये पश्वादौ। "उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः" पञ्चत०। कर्म्मणि क्त। १अभ्यर्थ्य प्रार्थिते च। भावे क्त। २उपगम्ययाचने न०"उपयाचि-ताय हितम् यत्। खेटसिद्ध्यर्थं देवेभ्योदीयमाने पश्वादौ। "चिन्तायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि" काद०।

उपयाज पु० उप+यज–घञ् यथाकृत्वात् प्रयाजादि-वत् न कुत्वम्। उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाङ्गे याग-भेदे। २काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे। "तथैव च महाभागः सोऽपश्यत्संचितव्रतौ। याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शा-म्यन्तौ परमेष्ठिनौ। संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ। तौरथेयौ वीर्य्ययुक्तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ" भा० आ०१६७ अ०। "ताभ्यामेव याजनेन द्रुपदेन द्रुपदयोः-प्राप्तिः "द्रुपदोऽथ यजाज्ञाजा यथाव मम भारत!। याजोप-याजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात्। धृष्टद्युम्नं द्रौपदीञ्च वेदिमध्यादनिन्दिताम्" भा० वा०७८ अ०।

उपयात पु० त्रि० उप+या–कर्त्तरि क्त। समीपागते। "उपयातायार्घ्यंमिति कोकिलीया" नीमि०। "उपयाता-यायार्घ्यं समीपमागताय" व०त० रघुनन्दनः

उपयान न० उप+या–ल्युट्। उपयानं त्वरिता बभूव" कुमा०।

उपयाम पु०उपयाम्यतेऽनेन उप+यम–णिच्

ग्रहरूपे पात्रभेदे। "उपयामगृहीतोऽसि" यजु० ७, ४,११,२०। उपचारात् २तद्देवे च। "वातं प्राणेनापानेन नासिके, उपयाममधरेण" यजु० २५,२। उप+यम–घञ् वा वृद्धिः। २विवाहे। "यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" हृ० चि०। वृद्धा०। अस्त्यर्थे वा मतुप्। उपयामवत् तद्विशिष्टे त्रि०। पक्षे इनि उपयामिन् तत्रैव उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

उपयुक्त त्रि० उप+युज–क्त। १न्याय्ये, २उचिते, ३भुक्ते च।

उपयोग पु० उप+युज–घञ्। १आचरणे २भोजने, "पर्य्यागते मदनफलमज्जवदुपयोगः" सुश्रुतः। ३इष्टसिद्धिसाधने व्यापारे आनुकूल्ये च। "अथवा काव्यनिर्व्वन्धेषूपयोगो यथाक्रमम्" सुश्रु० "अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्" कुमा०।

उपयोगिन् त्रि० उप+युज–घिनुण्। १इष्टसाधनायानुकूले २उपयुक्ते च। "तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि" वेदा० सा०। स्त्रियां ङीप्। तस्य भावः तल् उपयोगिता स्त्री त्व उपयोगित्व न० आनुकूल्ये।

उपर त्रि० वप–करन्। १उप्ते स्थापिते "दिवरज उपरमन्तभावः, "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्" ऋ० १,६२,५,६। "उपरा उप्ताः स्थापिताः" भा०। "त्रिश्चोभूमीरुपरा षड्विधानाः" ऋ० ७,८७,५। उप+रम–आ० आधारे ड। २उपरमाधारे। "ते नः पूर्व्वास उपरास इन्दवः" ऋ० ८,७७,२, "उपरासः उपराः उपरता यत्रेत्युपराः" भा०। कर्त्तरि ड। ३उपरते "पुरः सतोरुपरा एतशे कः" ऋ०५,२९,५ "उपरा उपरताः" भा०। उपरि अन्तःसमयत्वेनास्त्यस्य अर्श आ० अच्। उपरिकालोत्पन्ने। "ये पूर्व्वासोय उपरास ईयुः" १०,१५,२, "उपरासः यजमानजन्मन उपर्य्युत्पन्नाः" भा०। उभयोरैक्यात्। ४उपले प्रस्तरे च।

उपरक्त पु० उप+रञ्ज–क्त। १राहुग्रस्ते चन्द्रे सूर्य्ये च। २व्यसनेष्वासक्ते, ३रञ्जनद्रव्येण रक्ते ४उपाधिसान्निध्यादुपाधिगुणवत्तया प्रतीते च।

उपरक्ष पु० उप+रक्ष–ण्वुल्। समीपस्थित्वा रक्षके सैन्यादौ (वाड़िगार्ड)। [(पहारा)।

उपरक्षण न० उप+रक्ष–ल्युट्। रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने

उपरत त्रि० उप+रम–क्त। १विरते, २निवृत्ते, ३मृते, "पितर्य्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः" दा० भा०। "पितर्य्युपरतस्पृहे" दा० भा०। "सत्यपि जीवने निवृत्तस्वत्वकामे इत्यर्थः। ४उपरतियुक्ते "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्" श्रुतिः।

उपरताति स्त्री ताय–कर्मणि क्तिन्। १त० वस्य वा रः। १युद्धे "अर्य्य उपरताति वन्वन्" ऋ० ७,४८,१। "उपरैरुपलैः पाषाणतुल्यैः शरैस्तायते विस्तीर्य्यते उपरताति युद्धम्" भा० सप्तम्या लुक्। २उपलरूपकरकाद्याधारे अन्तरिक्षे च। "स्वरन्ति ता उपरताति" ऋ० १०,५१,५। उपरताति मेघकरकाद्याधारे अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक्।

उपरति स्त्री उप+रम–क्तिन्। १विरतौ, २मृतौ ३लब्धप्राप्तावौदासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्म्मणाम् विधानतस्त्यागरूपे संन्यासे "पुमर्थः कर्म्मणा नेति धीर्वा सोपरतिर्भवेत्" इत्युक्तरूपायां ६बुद्धौ च। सेयमुपरतिर्ब्रह्मविचाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषः तानि च साधनानि विवेकचूड़ामणौ शङ्कराचार्य्येण दर्शितानि यथा "साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः। येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिध्यति। आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते। इहामुत्र फलभोगविरागस्तदनन्तरम्। शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम्। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः। सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः। तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभिः। देहादिब्रह्मपर्य्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि। स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते। विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके। उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्त्तितः। बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा। सहनं सर्व्वदुःखानामप्रतीकारपूर्व्वकम्। चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते। शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम्। सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते। सर्व्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्व्वदा। तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम्। अहङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान्। स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता। मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण, शमादिना,। प्रसादेन गुरोः, सैव प्रवृद्धा सूयते फलम्। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते। तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः। एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः। मरौ सलिलवत् तत्र शमादेर्भानमात्रता। मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी। स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते। स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः। उक्तसाधनसम्पन्न-

सत्त्वजितात्मानः । उपसीदेत् गुरुं प्राज्ञं यतो बन्धविमोक्षणम्”

उपरञ्जक त्रि॰ उप+रन्ज–णिच्–ण्वुल् । १उपरागकारके । “न बाह्यान्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात्” सां॰सू॰ । [रागाश्रयतया करणीये ।

उपरञ्ज्य त्रि॰ उ+रन्ज–णिच्–यत् । उपरञ्जनीये उप-

उपरत्न न॰ उपमितं रत्नेन अवा॰त॰ । मणिभेदेषु काचादिषु “उपरत्नानि काचश्च कर्पूरोऽश्मा तथैव च । मुक्ता शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि । गुणा यथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततो हीना विशेषोऽयमुदाहृतः” भा॰प्र॰ ।

उपरम पु॰ उप+रम–घञ् अवृद्धिः । १विषयवैराग्ये, २निवृत्तौ च । “तथैव फेनोपरमे वास्तरूप्यं नियोजयेत्” वैद्य॰ “रुग्विगतेऽस्थिवशे दोपरमश्च” सुश्रु॰ । “हिमागोपरमे काले व्यतीते प्रवगासतः” भा॰व॰ २८१अ॰ । भावे ल्युट् उपरमण । उपरति न॰ ।

उपरव पु॰ उप+रु–आधारे घञ् । सोमाभिषवार्थे गर्त्ताकारे देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च” शत॰ ब्रा॰ ३,५,४,१–१२ उक्तः यथा “इयं वा अभ्युपरवाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्धानं तस्य इमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा इमावह द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरेतयैव चिद्देवानभिभवेमेति । तद्वै देवा अस्पृण्वत । त एतैः कृत्यां वलगानुदखनन् यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो एवैष एतद्यद्यस्मा अत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुदुत्किरति तस्मादुपरवान् खनति यद्दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति । सोऽभ्रिमादत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति” समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति । तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोरुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरम् । अथो इतरथाहुः अपरयोरेवाग्र उत्तरं परिलिखेदथ पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो अपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति तान् यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । इहचसि इडद्रवा इत्युपलौत्येवैनानेतन्म इयन्त्येव यदाह इहचसि इडद्रवा इति इडतीमिन्द्राय वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तत् सेन्द्रं करोति तस्मादाह इडतीमिन्द्राय वाचं वदेति रक्षोहणं वलगहनमिति रक्षसां ह्येते वलगानां वधाय खायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवो हि हविर्धाने याव, तान् यथाखातमेवोत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा अमात्यो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो निचखानेति समानो वा असमानो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा असबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानेति सजातो वा असजातो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्तत उपवदति तत्कृत्यामुत्किरति तान्बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा एषोऽन्तमेवैतत् कृत्यां गमयति तानन्यया संतृन्दन्ति यद्यन्यया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः संतृण्णाः तान् यथाखातमेवावमर्शयति” “सोमाभिषवायोपरवाणां खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थतामाह इयमिति । कर्णच्छिद्रे द्वे नासिकाच्छिद्रे द्वे । इष्ट्यर्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषा वलगाः । अस्पृण्वतः हिंसितवन्तः । मध्ये मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्यम् । खातावटस्य उद्वपनेऽपि खननक्रम एव । अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्यान्तत्वम् ततोऽधिकात् प्रदेशात् सदृढदरणादरक्षत्वादुभाहुमात्रस्यान्तत्वम् तानन्यया संतृन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अन्तःप्रदेशनिम्नोन्नतत्वपरिहाराय संमृषेत् संमृषेते परस्परहस्तसंस्पर्शं कुर्य्याताम्” । भा॰ “उत्तरपूर्व्वे जुहोत्युपरवे” कात्या॰ २५,१२,१०, “उपरवदेशात् सप्तयजुर्हरति” ८,२,१२,

उपरस पु॰ उपमितो रसेन अवा॰त॰ । पारदतुल्येषु गन्धकादिषु ।

"गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकशिलास्रोतोञ्जनं टङ्कणं राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकः शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्द्दसिकताबोलाश्च कङ्कुष्ठक सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" भा०प्र०। अथैषां शोधनविधिः "सूर्य्यावर्त्तो वज्रकन्दः कदली देवदालिका। शिग्रुः कोषातकी बन्ध्या काकमाची च वारुणम्। एषामेकरसेनैव त्रिक्षारैर्लवणैः सह। भावयेदम्लवर्गैश्च दिनमेकं प्रयत्नतः। ततः पचेद्व तद्द्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधीः। एवं शुद्ध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये"। विशेषश्च। "कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खः कासीसं टङ्कणं तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः चुल्लका सवराटिकाः। जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा। नित्यमायान्त्यमी शोध्याभिषग्भिर्योगसिद्धये" भावप्रकाशः।

उपराग पु० उप+रन्ज–घञ्। १समीपस्थितस्य स्वगुणादेरन्यत्रारोपे, यथा "स्फटिकसान्निध्यस्थितजवादिगतलौहित्यं स्फटिके आरोप्यते" स चारोप उपाधिकृतत्वादौपाधिकः अस्युपरागमाश्रित्यैव सांख्यादयः वेदान्तिनश्च बुद्धिगतकर्त्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति "उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" सां०सू० "पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात् बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एतदुभयं न वास्तवं यथाऽग्न्ययसोः परस्परसंयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलसूर्य्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोः" प्र० भा० "तद्गुणसारत्वात्" शा०सू० "बुद्धेर्गुणैनैव आत्मनो गुणत्वस्यारोप इति समर्थितम्"। बौद्धा अपि बाह्योपरागात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तदर्थं तत्तन्मतावसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावः। २सतोगुणान्तराधानरूपे वासनारूपे संस्कारे "नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य" सां०सू० "अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना न ततो बन्धः" प्र०भा०। ३रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि छादकसान्निध्यात् चन्द्रार्कयोस्तद्रूपारोप एवेति तस्य तथात्वम्। ग्रहणञ्च राहुचिह्नितभूमिच्छायया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रमण्डलेन च रवेर्मण्डलस्य छादनमिति सिद्धान्ते स्थितम्। तत्र सि०शि० ग्रहणं कथं? भवेदित्येतन्निरूपितं यथा "पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसिततया छादयत्यात्ममूर्त्त्या। पश्चात् स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्यात एव क्वापि च्छन्नः क्वचिदपिहितो नैष कक्षान्तरत्वात्" शि०। "अर्कादधश्चन्द्रकक्षा। यथा मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चन्द्रोऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति। अतः पश्चात् स्पर्शः। निःसरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः। अत एव कक्षाभेदात् क्वचिदर्कग्रहो दृश्यते क्वचिदेव न छन्नः। यथाधःस्थे मेघे कैश्चिद्रविर्न दृश्यते कैश्चिद्दृश्यते प्रदेशान्तरस्थैः। इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह" प्रमि०। "पर्वान्तेऽर्कं नतमुडुपतिश्छन्नमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु वसुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीम्। तद्दृक्सूत्राद्विमदधिरधोलम्बितोऽर्कग्रहेऽतः कक्षाभेदादिह खलु नतिर्लम्बनं चोपपन्नम्। समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्के नतस्तया च्छादनम्। सर्वे पश्यन्ति समं समकक्षत्वान्न लम्बनावनती। पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति। तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निःसरतः। भानोर्बिम्बपृथुत्वादपृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा। दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं बहिर्याता। अनुपातात् तद्दैर्घ्यं शशिकक्षायां च तद्बिम्बम्। भूमेर्भोरन्यदिशि व्यक्तः क्षेपः शशिग्रहे तस्मात्" शि०। "दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वा नतं चन्द्रेण च्छन्नमेव पश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा, यतो दर्शान्ते समौ भवतः। यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदार्कं छन्नं न पश्यति। यतस्तद्दृक्सूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति। अतः कक्षाभेदाल्लम्बनं नतिश्चोपपद्यते। चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्योरभावः। यतः समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति। तथा छन्नं सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं समं पश्यन्ति। यतस्तत्र छाद्यच्छादकयोरेकैव कक्षा जाता। तथा भूभा तावत् पूर्वाभिमुखमर्कगत्या गच्छति। चन्द्रश्च स्वगत्या। स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभां प्रविशति। तेन तत्र प्राक् स्पर्शः। भूभाया निःसरतः पश्चान्मुक्तिः। भानोर्बिम्बं विपुलं पृथ्वी लघुः। अतो भूभा सूच्यग्रा भवति। दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता। तद्दैर्घ्यमनुपातात् साध्यते। चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्रबिम्बं चेति सर्वं ग्रहणे प्रतिपादितमेव। (अयं स च ग्रन्थो दर्शयिष्यते) इदानीं छादकनिर्णयमाह" प्रमि०। "छादकः पृथुतरस्ततो विधोरर्द्धखण्डिततमोर्विषाणयोः। कुण्ठता च महती स्थितिर्यतो लक्ष्यते हरिणलक्षणग्रहे। अर्धखण्डिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः। स्यात् स्थितिर्लघुरतो

लघुः पृथक् छादको दिगन्ततोऽवगम्यते । दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च च्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यास्तत् संहितावेदपुराणबाह्यम् । राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं, शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतत्" सि०शि०। "अर्कच्छादकाच्चन्द्रच्छादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः यतोऽर्धखण्डितस्येन्दोर्विषाणयोः कुण्ठता दृश्यते स्थितिश्च महती । अर्कस्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः । स्थितिश्च लघ्वी । एतत्कारणद्वयान्यथानुपपत्त्यार्कस्य छादकोऽल्पः । स च लघुकायः । एवं रवीन्द्वोर्न छादको राहुरिति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् । एकस्य प्राक् स्पर्शः इतरस्य पश्चात्, रवेः क्वापि ग्रहणमस्ति क्वापि नास्ति । क्वापि दर्शान्तादग्रतः क्वापि पृष्ठतः । अतो राहुकृतं न ग्रहणम् । नहि बहवो राहवः एवं येऽत्र वदन्ति । केवलगोलविद्यास्तदभिमानिनश्च । इदं संहितावेदपुराणबाह्यम् । यतः संहितासु "राहुरष्टमो ग्रहः"। "स्वर्भानुर्ह वा असुरः सूर्य्याचन्द्रमसौ विव्याधेति" माध्यन्दिनी श्रुतिः । "सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे" इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविरुद्धमुच्यते । राहुरनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूभां प्रविश्य चन्द्रं, चन्द्रं प्रविश्य रविं, छादयतीति सर्वागमानामविरुद्धम्" प्रमि० । अत्र लल्लः । "ग्रहणे कमलासनानुभावाद् तदुत्तांशभुजोऽस्य सन्निधानम् । वदतः स्मृतिवेदसंहितासु ग्रहणं राहुकृतं गतं प्रसिद्धिम्" । श्रीपतिः "भूच्छायायां प्रविष्टः स्थगयति शशिनं शुक्लपक्षावसाने राहुर्ब्रह्मप्रसादात् समधिगततरस्तत्तमोव्यासतुल्यः । अर्कस्थं भानुबिम्बं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति बिम्बं संस्थश्चैवं च मासव्युपरतिसमये स्वल्प साहित्यहेतोः" ।

ग्रहणप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन दर्शितो यथा "सार्धानि षट्सहस्राणि ६५००योजनानि विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८०। स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ । रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः" सू०सि० । "सूर्यस्य मण्डलस्य गोलरूपबिम्बस्य विष्कम्भो व्यासः। ६५००योजनानि, चन्द्रस्य गोलाकारबिम्बस्य ४८० योजनानि व्यासः" "व्यासस्यैव गणिते बिम्बत्वव्यवहार" र०ना०

"शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया । विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिकाः" सू०सि० ।

"सूर्यस्य विष्कम्भः ६५००प्रागुक्तः स्फुटो व्यासः स्वभगणैः सूर्यभगणैरुक्तैर्गुणितश्चन्द्रभगणैर्भक्तो वाथवा चन्द्रकक्षया वक्ष्यमाणया गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तश्चन्द्रकक्षायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः स्पष्टो भवति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदा चक्रकलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रकक्षास्थितैककलायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्वकक्षायां स्थितत्वात् स्पष्टचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्चदशभक्तानि चन्द्रबिम्बव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यकक्षायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति स्पष्टसूर्यव्यासस्तैर्भक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकैर्दूरान्तराच्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विशिष्टान्तरेण दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः यदि सूर्यकक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया कः? इत्यनुपातेन गणितार्थमवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतश्चन्द्रकक्षायां सूर्यमण्डलावस्थानं सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वानुक्तिप्रसङ्गात् अथ सूर्यस्पष्टव्यासचन्द्रभगणभक्तस्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया भक्त इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगुणितचन्द्रभगणभक्त इति पूर्वं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो मुख्यत्वात् प्रथमसुक्तः तच्चन्द्रकक्षासिद्धसूर्यबिम्बव्यासः पञ्चदशभक्तः सूर्यबिम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नम्" रङ्ग० "स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता । लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् । मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं सूच्यां तु तमोलिप्तास्तु पूर्ववत्" सू०सि०।

"स्पष्टा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या भक्ता फलं सूचीसंज्ञं स्यात् । भूव्यासस्पष्टसूर्यबिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेन ४८० योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन ६५०० योजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां न्यूनीकार्य तत्काराच्छेषं तमः भूच्छायारूपं योजनात्मकं भाभावस्थम इति छायायास्तमस्त्वात् । अस्य कलात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । पूर्ववत् तिथ्याप्ता मानलिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायायाः कलाः कार्याः । अत्रोपपत्तिः । "भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना

भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे” इति सि॰शि॰ उक्ता तत्र ४६००भूव्यासोनस्य रविबिम्बस्य ६५००स्वल्पान्तराङ्गीकारेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टेन्दुयोजनकर्णौ गुणः। तादृशसूर्यकर्णौ हरः। तत्रैतत्खण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणश्चन्द्रकर्णस्तादृशो हर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात् त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदश गुणकः। अथेऽवशिष्टौ भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयोजनानां रविस्पष्टगतिमध्यमगती गुणहरौ। चन्द्रसूर्ययोजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ। तत्र कर्णस्थाने वाभवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि। यद्यपि सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावादुबिम्बयोजनग्रहणमनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण नददोषः। इन्दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकला मूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता तत्कर्ण इति। तत्कलाव्यासार्धत्वे तु सुतराम्। तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनग्रहणे मध्यार्कयोजनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति सिद्धम्। न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ भूव्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति भूव्यासस्यापि महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् भगवता स्वल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थितस्यैवाङ्गीकारात्। महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्या मध्यस्फुटपदस्योभयत्रान्वयेनार्कश्रवणाभिधानेन च सूर्यबिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च। अथैतत्खण्डसिद्धं फलं भूव्यासाङ्गीनं भूभायोजनानि। तत्र कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयोजनकर्णो हरः। तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहराविति सूच्युक्तोपपन्ना। भूभायाः सूच्यनुकारत्वात् प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूभायोजनात्मिका सा पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम्। यदि तु भूव्यासहीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्तेः प्रथममेव स्पष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वाप्रसिद्ध्या महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक्। परन्तु तदा भूव्यासोनार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणावशिष्टौ वाच्यावपि भगवता स्वल्पान्तरत्वादनुक्तौ। न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति वाच्यम्। चन्द्रस्पष्टयोजनकर्णस्वरूपपठनेनोत्पन्नसूच्या अनुक्तत्वापत्तेः। न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीते वक्ष्यान्तरमतः स्पष्टत्वेन तस्य पाते सूच्युपपन्ना सूर्यकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेऽल्पान्तरमिति वाच्यम्। मध्यार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः। न चोभयत्राग्रहीते प्रत्येकमल्पान्तरमपि वक्ष्यान्तरमत एकत्र सूर्यगतिग्रहणमुचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टगती गुणहरौ न महीव्यासस्य प्राप्त्यै तूभयोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिगमके तु प्राप्त्यै सूर्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च। अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य चन्द्रगतिग्रहणेन सूच्युक्तावेव द्वितीयखण्डस्य भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च। अन्यथात्रापि चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति। एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तदा चन्द्रस्पष्टगत्या क? इति भूव्यासरूपं खण्डं स्पष्टं सूचीसञ्ज्ञं यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बखण्डं तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयोः स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्नमिति निरस्तम्। उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्टत्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च” र॰ना॰।

अथ चन्द्रार्कयोर्ग्रहणद्वयसम्भवमाह।

“भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा। शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके” सू॰सि॰।

“सूर्यात् सकाशात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्स्था। तत्तुल्ये सषड्भार्करूपच्छायाग्रेत्यादिना समे चन्द्रपाते अपि वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रहणम्। ननु समत्वाभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह कियद्भागेत्यादि। सषड्भार्कादर्काद्वा कतिपयैर्भागैरधिके ऊनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम्। तथा च न क्षतिः। भागाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नतांशवशशरसंस्कारात् सप्तेत्यापाततः। अत्रोपपत्तिः। सषड्भार्कार्कयोरन्यतरतुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात्। तदा चन्द्रो भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम्। एवं शरसत्त्वेऽपि मानैक्यखण्डादल्पे भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रहणम्। एवं शराभावे मानैक्यखण्डादूनशरे च चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति-

संस्फुटोऽतः सव्यगुरुत्वमुपपन्नम्" र०ना०। तत्र ग्रहणकालः
"तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामसावास्यान्तकालिकौ"।
सूर्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्धे भागादिकैः समौ" सू०सि०।
"अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः। पौर्णमास्यन्ते भागादिकैः तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम्। तथा दर्शान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकसूत्रोर्ध्वाधरान्तरेण सत्त्वात् सूर्यग्रहणम्। पौर्णमास्यन्ते चन्द्रभूभयोरेकसूत्रावस्थानाच्चन्द्रग्रहणम्। एतेन पूर्वश्लोके गणागतपातकाले चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न ग्राह्याविति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। दर्शान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भचक्रार्धान्तरत्वात् षड्भान्तरौ भागादिसमाविति" र०ना०।

"गतैष्यपर्वनाडीनां स्वफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा" सू०सि०।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह।
"तौ सूर्यचन्द्रौ गतैष्यपर्वनाडीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एष्या वा दर्शान्तपूर्णिमान्तान्यतरघटिकास्तासां स्वफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम्। "इष्टनाडीगुणा भुक्तिः षष्ट्या भक्ता कलादिकम्" इति मध्याधिकारोक्तेनानीतम्। तेन गतैष्यक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ स्तः। यद्यपि समांशाविति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्यन्तीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम्। पातः स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतैष्यक्रमेण युतोनस्तात्कालिकः पर्वान्तकालिकः स्यात्" र०ना०।

अथ प्रागुक्तानां बिम्बानां प्रयोजनमाह "छादकोभास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ" सू०सि० 'सूर्यमण्डलस्याच्छादकश्चन्द्रः स्यात्। नन्वाकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य एव चन्द्रस्य छादकः कथं न स्यादित्यत आह अधःस्थ इति। वक्ष्यमाणकक्षाध्याये सूर्यकक्षातोऽधःकक्षास्थत्वाच्चन्द्रस्यैवाच्छादकत्वम्। न तूर्ध्वस्थश्छादको येन सूर्यश्चन्द्रस्य छादकः'। ननु विनैकत्वाय स्थानं छादनं न भवत्यत आह। घनवदिति। यथाऽधःस्थो मेघः सूर्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भवतीत्यर्थः। प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखो गच्छंश्चन्द्रो भूच्छायां प्रति प्रविशति। अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूभा च्छादिका भवेत्। तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रबिम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूभाबिम्बयोः प्रयोजनमिति भावः। अत्रोपपत्तिः। चन्द्रो दर्शान्ते सूर्यादधो भवतीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छादकः। बुधशुक्रयोस्तु मण्डलाल्पत्वान्नाच्छादकत्वम्। चन्द्रस्याधो ग्रहाभावात् षड्भान्तरे भूम्या प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणाश्चन्द्रगोले न पतन्ति। अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभाच्छादिका" र०ना०। अथ ग्रासानयनमाह "तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते" सू०सि०। "यच्छाद्यते स छाद्यः सूर्यग्रहणे सूर्यश्चन्द्रग्रहणे चन्द्रः। यच्छादयति स छादकः। सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूभे। तयोः पूर्वानीतमानान्तरयोरैक्यस्यार्धात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्तप्रकारेण साधितं विक्षेपं कलादिकं वियोज्य यदवशिष्टं तत्प्रमाणकम् एवं छादकेन छाद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश आच्छादितस्तावत्प्रदेशात्मकं ग्रासरूपं ग्रहणतज्ज्ञैः कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। छाद्यच्छादकमण्डलनेमियोगे ग्रहणाद्यन्तरूपे मण्डलकेन्द्रयोरन्तरं स्वबिम्बखण्डयोगरूपम् बिम्बस्य व्यासमानात्मकत्वात्। तत् तु समत्वाद्व्यासार्धयोगार्धरूपं कृतम्। ततो यथा प्रवेशस्तथा ग्रासो भवतीति पर्वान्ते छाद्यच्छादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने विक्षेपे मण्डलयोगस्तदन्तरजनितः स एव ग्रासः" र०ना०

अथ सम्पूर्णन्यूनग्रहणज्ञानं ग्रहणाभावज्ञानं चाह "यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः" सू०सि०।
"तस्मिन् छन्नमानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यद्यस्मात् कारणाद्ग्राह्यमानमस्ति। अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं ग्रहणं भवति। अन्यथा ग्राह्यमानान्न्यूने ग्रासे न्यूनं ग्राह्यमानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात्। मानैक्यखण्डाद्विक्षेपेऽधिके सति न ग्राससम्भवः ग्रहणं न स्यात्। अत्रोपपत्तिः। ग्राह्यमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूने न्यूनं मानैक्यखण्डादधिके विक्षेपे मण्डलसंयोगाभावाद्ग्रहणाभावः" र०ना०।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे आह। "ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे। षष्ट्या संगुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्दार्धे नाडिकादिफले तयोः" सू०सि०।

"ग्राह्यग्राहकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्थाप्ये। अपि मतक्रियायां कदाचिद्गुणत्वसम्भव पुनः क्रियार्थमेतयोरापेक्षकत्वात्। तद्वर्गाभ्यां योगार्ध-

न्तरार्धयोर्वर्गाभ्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यामुभे द्वे मूले षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्योगवियोगयोः स्थाने षष्ट्यादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहणारम्भाद् ग्रहणान्तपर्यन्तः यः कालः स स्थितिसञ्ज्ञः। तस्य द्वे खण्डे, एकं ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तमपरं मध्यग्रहणाद् ग्रहणान्तपर्यन्तम्। तत्र बिम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरो भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकशराग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्खण्डसाधकं क्षेत्रम्। एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो विमर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मीलनोन्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपश्चेत् पूर्वापरं कोटिरिति क्षेत्रम्। सम्मीलनं छाद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः। उन्मीलनं तु छादकमण्डलादाच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य निःसरणारम्भः। तत्र स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानामज्ञानान्मध्यकालिकविक्षेपग्रहणम्। भुजकर्णवर्गान्तरपदं कोटिरिति पूर्वश्लोकोक्तमुपपन्नम्। छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्यदि षष्टिघटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दखण्डे। तत्र चन्द्रग्रहणे भूभागतेः सूर्यगत्यनुरोधात् सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वितीयश्लोकोक्तम्" र०ना०।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे असकृत् साध्ये इत्याह। "स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः। लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः। तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्धं तथाऽसकृत्। संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादि फलं स्वकम्" सू०सि०।

"सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः षष्ट्या भक्ताः फलं कलादि प्रग्रहे स्पर्शस्थित्यर्द्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्द्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्देयं योज्यम्। चन्द्रपाते तल्लिप्तादि फलं स्थित्यर्धघटानीतं कलादिपूर्वं फलं स्वकं स्वगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रग्रहस्थित्यर्धनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः। तद्विक्षेपैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरकलाभिः कलानां बहुत्वाद्विक्षेपैरिति बहुवचनम्। विक्षेपाभ्यामित्यर्थः। पुनः पुनः स्थितिदलं आद्यम् प्रत्येकं पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धं, द्वितीयं मोक्षस्थित्यर्धसम्बद्धं पुनः पदम्। तेन स्पर्शस्थित्यर्धार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्धं संसाध्यम्। मोक्षस्थित्यर्धार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं साध्यमित्यर्थः। तदुभयमसकृद्वारं वारं स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमसकृदुक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेवं यावदविशेषः। एवं मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमसकृदुक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेवं यावदविशेष इत्यर्थः। ननु स्थित्यर्धविमर्दार्धयोरेकरीत्युक्तौ कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्धमिति। तथा च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धसाधनरीत्याऽसकृद्यावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दार्धं मोक्षमर्दार्धं च संसाध्यम्। तथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहात् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे साध्ये। आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे स्फुटे स्तः। अत्रोपपत्तिः। प्रागुक्तं चेत्थं स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्धं मर्दार्धं चातो मध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वापरकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालचालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं स्थूलः स्थूलस्थित्यर्धाद्यानीतत्वात्। अतोऽस्मादानीतं स्थित्यर्धादि पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्ममिति। तत्र सम्मीलनोन्मीलनकालयोराद्यस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम्" र०ना०।

अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह। "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते" सू०सि०।

"स्फुटतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः। मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत्। मध्यग्रहणमन्त्येन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमस्तद्वारणार्थं स्फुटेति स्थित्यर्धघटिकाभिर्हीने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः। संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्तकाले मोक्षः। तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकः। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो यावान् भवति ततः पूर्वापरकालयोर्न्यून एवातोऽत्र मध्यग्रहणकालः। मध्यग्रहणकालात् [illegible]

घटीभिः स्पर्शः । अपि मध्यकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्मोक्षः । स्थित्यर्धयोस्तदन्तररूपत्वेन सिद्धेः" रं०ना० ।

अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावप्याह "तद्वदेव विमर्दार्धनाड़िकाहीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे" सू०सि० ।

"सम्पूर्णग्रहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धेनाधिके तिथ्यन्ते स्पर्शमोक्षौ तथेत्यर्थः । एवकारात् न प्रकारान्तरमित्युदासः । स्पर्शविमर्दार्धमोक्षविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणोन युते तिथ्यन्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसंज्ञे स्याताम् । अत्रोपपत्तिः । मर्दार्धस्य मध्यकालात् तदन्तररूपत्वेन तदूनाधिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्णग्रहण एव स्यतः । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघातात् तदभावः" रं०ना० ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह । "इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः । भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः" सू०सि० । "सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्टघटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धघटिकास्ताभिरूनेन स्पर्शस्थित्यर्धेन गुणयेत् । अस्मात् षष्टिविभक्तप्राप्ताः कोटिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपश्च कोटिरिति कोटेः इष्टघटीनस्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्शकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्" रं०ना० ।

"भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः । स्फुटस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः" सू०सि० ।

"अथात्र सूर्यग्रहणे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्पष्टस्थित्यर्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणाधिकारोक्तेन भक्ताः फलं स्पष्टाः कोटिकलाः सूर्यग्रहणसम्बन्धिकाः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्पर्शमोक्षान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैक्यसंस्कारसिद्धत्वात् स्पष्टस्थित्यर्धानुपाता उक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षिताश्च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धानुपाताः । एतत् कोटिसाधनं चेतन् स्थित्यर्धकालान्तर्गतत्वात् । स्पष्टस्थित्यर्धस्य लम्बनान्तरैक्यसंस्कारात्सिद्धत्वात् । अतः स्पष्टस्थित्यर्धेनैता आगताः कोटिकलास्तदा स्पष्टशरोद्भूतकेवलमध्यमरूपस्थित्यर्धेन का ? इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः रं०ना० । "क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् । मानयोगार्धतः प्रोह्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्" । सू०सि०

"अथेष्टग्रासानयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुजः कोटिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्णरूपमात्मकं मूलं छाद्यच्छादकमानैक्यार्धाद्विशोध्य शेषं तात्कालिकः कल्पितेष्टकालसम्बन्धी ग्रासोऽवान्तरग्रासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः चेतं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्यखण्डस्य कर्णत्वात् चेतयोरुभयोर्मध्यकालावधित्वादिष्टकर्णोनं मानैक्यखण्डमिष्टग्रास एव" रं०ना० । "मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत् । स्थित्यर्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके" सू०सि० । "अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रासानयनमाह । मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् । चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्षिकान्मोक्षकालसम्बन्धात् स्थित्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशोधयेत् गणक इति कर्माक्षेपः । शेषं कोटिलिप्तादिग्रासानयनान्तं गणितकर्म प्राग्वद्भुक्त्यन्तरं समाहन्यादित्युक्तप्रकारेण कुर्यात् । मौक्षिके मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले तु विशेषे ग्रासः शेषसंज्ञितो ग्रासोऽवान्तरग्रासो भवति । न पूर्ववत्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रहणात् पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भावधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धसम्बन्धत्वादागतो ग्रास उपचयात्मकः । नापचितः । अर्धबिम्बमण्डलस्य शुद्धत्वेन ग्रस्तत्वासम्भवात् । एवं मध्यग्रहणानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वादुक्तरीत्यानीतो ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धबिम्बदर्शनात्मकः । ग्रस्तत्वाभावात्" रङ्ग० । "ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः । तद्वर्गात् प्रोह्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिं पदम् । कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्धेनाहता हृताः । मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाड़िकाः" सू०सि० । "अथाभीष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह छाद्यच्छादकमानैक्यखण्डादभीष्टग्रासकलाः शोध्याः शेषस्य वर्गादभीष्टग्रासकालिकविक्षेपस्य वर्गं विशोध्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः । सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः भानोर्ग्रहे इति पूर्वमुक्तेः । उक्तप्रकारेण याः कलास्ता मध्यग्रहणकालस्पर्शमोक्षान्यतरकालयोरन्तररूपेण स्पष्टस्थित्यर्धेन गुण्याः । स्पष्टशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या । "षष्ट्या संगुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिताः" इत्युक्तेन

तासां कोटिकानां घटिका यास्ता अभीष्टग्रासमध्यस्थघटिकाः स्पर्शमोक्षान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति। अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तव्याख्यानात् सुगमतरा। परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरस्थाने मध्यशरः। तच्छरस्थाने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम्। अतएव भास्कराचार्यैः "ग्रासाधने तत्कालबाणेन सुधीः स्फुट इत्युक्तमिति" रङ्ग०।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह।

"नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम्। वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः। राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः। भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गविभाजिता" सू० सि०।

"यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम्। तद्यथा स्वोदयात् स्वास्ताद्वा गतशेषघटिकाः स्वदिनार्धान्तर्गताः स्वदिनार्धोनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति। तन्नतं नवतिगुणं स्वदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नतज्येत्यर्थः। स्वदेशाक्षांशज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं धनुः कलात्मकं षष्टिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति। यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्यग्रहात् राशित्रययुतात् सायनांशात् क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्तुल्यैर्युतास्तेषां ज्या, भेदे भिन्नदिक्त्वेऽन्तरात् क्रान्त्यंशवलनांशयोरन्तराज्ज्या सप्तत्यङ्गैर्भक्ता शेषदिक्का। अङ्गुलात्मकत्वेन परिलेखोद्देशादङ्गुलादिका वलना भवति। अत्रोपपत्तिः। समवृत्तपूर्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशो यावतान्तरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः। तदानयनार्थं प्रथमतः समवृत्तानुकूलदिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाक्षवलनम्। तथा हि समप्रोतवृत्तस्थं ग्रहबिम्बस्य पश्चिमविषुवद्वृत्तयोर्यत्र लग्नं तत्प्रदेशाक्षवलनांशान्तरे प्राच्योत्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्थस्य ग्रहे समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तराद्युत्तरम्। पश्चिमकपालस्थे तु समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वाद्दक्षिणम्। तत्र क्षितिजस्थे ग्रहे तदन्तरमक्षांशतुल्यम्। याम्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहे तदन्तराभावः। अतो यदि त्रिज्यातुल्यया नतज्ययाऽक्षांशतुल्याक्षवलनज्या तदेष्टनतज्यया केत्यनुपातागताक्षज्याया धनुराक्षं वलनमुक्तमुपपन्नम्। द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम्। तथा हि ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहबिम्बस्थं विषुवद्वृत्ते यत्र लगति तत्स्थानाच्चतुर्थांशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची। तथा ग्रहबिम्बात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम्। तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरम्। उत्तरायणस्थे ग्रहे उत्तरं दक्षिणायनस्थे ग्रहे दक्षिणम्। तत्तु अयनसन्धावभावात् क्रान्तिगोलसन्धौ परमक्रान्तितुल्यमतः स त्रिभक्रान्तितुल्यं सत्रिभग्रहगोलदिकमित्युपपन्नं राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैरिति। द्वयोर्वलनयोरेकदिक्त्वे समवृत्तप्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिशि भवति। भिन्नदिक्त्वे तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति। तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते अपि परिलेखे एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते छादकार्धत्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदेकोनपञ्चाशन्मितज्यया केत्यनुपाते प्रमाणेच्छयोस्त्रिज्यापवर्तनात् हरस्थानेऽधोऽवयवत्यागात् सप्ततिः। अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्" रङ्ग०।

अथ कलात्मकबिम्बविक्षेपादीनामङ्गुलीकरणमाह।

"सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु। छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु" सू० सि०।

"दिनमानमर्धेनाधिकम् इत्यध्यर्धं स अर्धयुक्तमित्यर्थः। अभीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्धेन भक्तं फलेन। तत्कालो ग्रहणं तत्र दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थः। विक्षेपग्राह्यग्राहकबिम्बमानानि। तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि। ग्रासादिकमपि ध्येयम्। भजेत्। तथा तत् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। उदयास्तकाले बिम्बकिरणानां भूमिगोलावरणत्वेनात्यौष्ण्यस्थकिरणानां नयनप्रतिहननाभावाद्बिम्बं महत्त्वान्महद्भासते। तदङ्गुलात्मकं बिम्बं कलात्रयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति। खमध्यस्थे ग्रहे तु बिम्बस्य सर्वकिरणावरणत्वान्नयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं बिम्बं भासते। तदङ्गुलात्मकं बिम्बं कलाचतुष्टयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति। तत्रोदयास्तकाले नतस्याभावात् खमध्यस्थे तत्र त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातुल्यमुन्नतकालिकैकाङ्गुलमानस्य कलात्रयस्यैकाङ्गुलमुपपद्यते तदेष्टगते क? इत्यनुपातेनाभीष्टकाले फलं त्रयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति। अत एव

भास्कराचार्यैरुक्तास्तथाहि सार्द्धत्रं अर्द्धाङ्गुलप्रमाण-शङ्कोरस्य "त्रिज्योद्धृतशङ्कुयोत्यघ्न्नः सार्द्धत्रिगुणोऽङ्कुलविवरिता: स्युः" इत्युक्तम्। तत्र भगवता कोणानुगम्यया स्वस्थानान्तरत्वाच्च मध्याह्नेऽपि कलाचतुष्टयात्मकाङ्गुलसाधनस्य दिनार्द्धवत्सपरमोन्नतकाल एवोपपद्यमानदेशेऽपि तत्काले च दृक्कर्णपातागतफलदर्शनं नवं कथा एकाङ्गुलानामभीष्टकाले। तत्र दिनार्द्धभक्तोन्नतकालस्य फलरूपत्वात् नवांशानां समच्छेदतया योजने त्रिगुणितं दिनार्द्धं सार्द्धत्रिगुणदिनमानरूपगुणितकालयुक्तं दिनार्द्ध-भक्तमिति सिद्धम्। तत एतत्कलाभिरेकाङ्गुलं यदा तदे-एककलाभिः किमित्यनुपातेन कलात्मकानामङ्गुलीकरणमुपपन्नम्" रङ्ग०। इति चन्द्रग्रहणाधिकारः

अथ सूर्यग्रहणाधिकारस्तत्र विशेषः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। अक्षोदङ्‌मध्यमक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि" सू०सि०। "सूर्येऽमावास्यान्तकालिके मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थाने ऊर्द्धयाम्योत्तरवृत्ते लग्नः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं त्रिप्रश्नाधिकारोक्तम्। तत्तुल्ये सति मध्याह्न इति फलितम्। हरिजस्य लम्बनस्य भूपृष्ठक्षितिजसम्बन्धलम्बनोत्पत्तेर्लम्बनस्यापि क्षितिजवाचकहरिजशब्देनाभिधानात् सम्भव उत्पत्तिर्न। तत्र लम्बनाभाव इत्यर्थः। लग्नोदयक्षितिजास्तक्षितिजप्रदेशयोः संलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् ऊर्द्धमध्यप्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नमित्यर्थः। प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत्। तत्तुल्येऽर्के लम्बनाभाव इति। नत्यभावस्थानमाह।

अक्षेत्यादि। अक्षांशा उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः। अत्र मध्यलग्नशब्देन दृक्क्षेपवित्रिभोनलग्नं वा ग्राह्यमुभयपक्षेऽप्यदोषः। अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः। अपिशब्दात् लम्बनाभाव इत्यर्थः। न त्वपिशब्दाल्लम्बनस्यापि तत्राभावः। उक्तक्रान्त्यक्षयोस्तुल्यत्वे मध्यलग्नस्य त्रिभोनत्वाभावेऽपि तदभावापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। अमावास्यान्तकाले समौ सूर्यचन्द्रौ। तत्र चन्द्रग्रहाभावे भूगर्भाद्दीयमानं सूत्रमर्कस्थानावधि चन्द्रं स्पृशत्येवेति भूगर्भे छादकत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य छाद्यत्वं सम्भवति। तत्र मनुष्याणामवस्थानात् पृष्ठे तेषां सम्भवाच्च भूपृष्ठाद्दीयमानमर्कोपरि सूत्रं चन्द्रे न लगत्येव। किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले। चन्द्रबिम्बादूर्द्धं लगति। तत्र यदा चन्द्र आयाति तदा भूपृष्ठे सूर्यस्य चन्द्रश्छादको भवति। यदा तु खमध्ये सूर्यस्तदा भूगर्भसूत्रं भूपृष्ठसूत्रं च सूर्योपरिगमेकमेव चन्द्रे लगतीति भूपृष्ठेऽमान्तकाले चन्द्रश्छादको भवति। अत एव भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं लम्बनम्। भूपृष्ठसूत्रात् सूर्योपरिगाच्चन्द्राधिष्ठानाकाशगोले चन्द्रस्य गरत्वे चन्द्रबिम्बस्य च लम्बितत्वात्। अत एव भास्कराचार्यैरुक्तम् "दृग्गर्भसूत्रैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्" इति। अथ चन्द्राधिष्ठानगोले भूपृष्ठसूत्रमर्कोपरिगतं चन्द्रबिम्बादूर्द्धं चन्द्रदृग्वृत्ते यदंशैर्लगति तल्लम्बनं दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते भवति। यदा तु दृग्वृत्ताद्भिन्नं क्रान्तिवृत्तं तदा भूपृष्ठसूत्रं चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रदृग्वृत्ते चन्द्रादूर्द्धं यत्र लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तयाम्योत्तररूपकदम्बप्रोतवृत्तमानीय चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रबिम्बयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरं स्फुटलम्बनकलाः कोटिः चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्तिवृत्तदृग्वृत्तयोरन्तरं याम्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुजः। भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं दृग्वृत्ते कलात्मकं दृग्लम्बनं कर्णः। दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तराभावाल्लम्बनाभावः। याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पन्ना। दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनमुत्पन्नं नत्यभावश्च। तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्नस्थानेऽर्को भवति। तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वे प्रोतवृत्तलग्नमध्यवर्त्तित्वेन लग्नस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात्। न हि क्रान्तिवृत्तसाद्याम्योत्तरान्तरस्थानार्थं कदम्बप्रोतवृत्तमप्युक्तार्थम्। तेन दृक्क्षेपवृत्तस्यार्के लम्बनाभाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य प्रोतवृत्तत्वेन कदम्बप्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात्। अत एव भगवता सर्वज्ञेन नतिसाधनार्थमग्रे दृक्क्षेपः कदम्बप्रोतवृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः। दृक्क्षेपाभावे त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन तदा तस्य दृक्क्षेपाभावतुल्यत्वेन दृक्क्षेपाभावनत्यंशाभावात् दृक्क्षेपाभावः। तदा त्रिभोनलग्नस्य नत्यंशाभावश्च। नत्यंशाभावस्त्वक्षांशतुल्योत्तरक्रान्तौ तुल्यार्थं स्थूलाङ्गीकारे तु दृक्क्षेपाभावस्यैव नत्यंशोन्नतत्वात् दृक्क्षेपदृग्गती नतिलम्बनयोः साधनार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्ते न तु वस्तुरूपे। अन्यथाग्रिम दृक्क्षेपसाधनश्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः" रङ्ग०।

"देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः। लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते" सू०सि०। "देशविशेषेण काल-

विशेषेणावनतिसम्भवो गतिकालोत्पत्तिर्गोलस्थित्या यथा भवति । लम्बनस्यापि तद्वदेव । त्रिभोनलग्नस्थानात् पूर्वापरदिगनुरोधात् । प्रकारात् लम्बनो देशकालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः । तथा तत्पुरुषेण नतिलम्बने आनयनद्वारा मया कथ्येते" रङ्ग० । तत्रोपयुक्तामुदयाभिधामाह । "लग्नं पर्वविनाडीनां कुर्यात् स्वैरुदयासुभिः । तज्ज्यान्त्यापमभागघ्नी हृज्ज्याप्तोदयाभिधा" सू० सि० । "स्वैः स्वदेशीयैरुदयासुभी राश्युदयासुभिः पर्वघटिकानां लग्नं गणकः कुर्यात् । पर्वान्तकालिकं लग्नं साध्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वं लग्नसाधनं स्वोदयैरेवोक्तमिति स्वैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दृग्गतावसाधनोक्त्या कस्यचिल्लग्नं लङ्कोदयैरेव साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः । तस्य लग्नस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिगुणा स्वदेशीयलम्बज्यया भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुजज्यायाः परमक्रान्तिज्या गुणस्त्रिज्या हरस्ततो लब्धा कोटी त्रिज्या कर्णस्तदा लग्नक्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपाते त्रिज्ययोर्नाशाल्लग्नभुजज्या परमक्रान्तिज्या गुणा लम्बज्यया भक्ता फलं लग्नाग्रा । एवं भवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लग्नस्योदयसञ्ज्ञत्वात् उदयसम्बन्धाच्चेत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।
"तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम् । तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा । शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते" सू० सि० । "अत्रोपयुक्तां मध्यज्यामाह । तदा पर्वान्तकाले लङ्कोदयैर्लङ्कादेशीयराश्युदयैर्यथोदितं पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञातकपञ्चदशनतघटीभिर्लग्नवद्यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लग्नं दशमभावात्मकं साध्यम् । अत्र लग्नशब्देन स्वदेशराश्युदयापत्तिप्रसक्त्या वारणाय लङ्कोदयैरित्युक्तम् । तस्य दशमभावस्य क्रान्तिः स्वदेशाक्षांशाः । अनयोर्योग एकदिक्त्वे कार्यः । अन्यथा भिन्नदिक्त्वेऽन्तरं तयोरेव शेषं संस्कारादिका नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यलग्ननतांशज्या मध्यज्योच्यते तत्सम्बन्धात्" रङ्ग० । "अथान्यामुपयुक्तां दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्गतिं चाह ।
"मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् । मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः" सू० सि० ।
"पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया अभ्यस्ता गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः कृतो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेपः स्यात् । दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति न तु शङ्कुनामा । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनार्थं चेत्थम् । मध्यलग्नदृग्ज्याकर्णस्त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्राक्पश्चिमस्थितत्वेन तत्स्वस्तिकान्तरस्थिततदीयदृग्वृत्तप्रदेशांशज्या कोटिः । मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः । अत्र भुजानयनं चेदुदयलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशः प्राक्स्वस्तिकात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्तलग्नप्रदेशः पश्चिमस्वस्तिकाद्दक्षिणोत्तरः । तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तसम्पातदृग्ज्यान्तरं क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तस्थितिज्ञानाभावात् तदग्रान्तरेण लग्नस्याग्रा भवति । अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लग्नाग्रातुल्यो भुजस्तदा अभीष्टदृग्ज्यया क इत्यनुपातेन च फलसञ्ज्ञः । तद्वर्गोनात् मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या । एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपाख्ये न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा भूयोदर्शनानुभवात् । अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नाक्षांशसंस्थितोऽपि न त्रिज्यानुरूपः । किन्तु फलवर्गोनत्रिज्यावर्गमूलरूपपिण्डसम्बन्धार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्ज्याया त्रिज्यातुल्यत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा । अस्मात्त्रिज्यावर्गान्तरादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा । एतद्युक्तिः स्वल्पान्तरत्वात् गणितसुखार्थं कृपालुना कृता । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तरभिमतेत्याचार्याभिप्रायोऽन्तरं नावधार्यमिति" रङ्ग० ।
अथ वाच्यान्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थमाह ।
"नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती" सू० सि० ।
"दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतत्पूरकयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्तः । यद्वा स्फुटे प्रागुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघ-

सार्थं दशमभावनतांशभुजकोटिज्ये तत्स्थानापन्ने ग्राह्ये । अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तन्नतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नदृक्क्षेपः । उन्नतज्या शङ्कुर्दृग्गतिः । इदमतिस्थूलम् । येतु भगवतीयं मध्यलग्नं दशमभावपरतया व्याख्यातं तेषां मते एतदुक्तमिति । प्रचारसारिणीदृक्क्षेपदृग्गती प्राग्वत् सूक्ष्मे अन्यतिस्थूले इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्" इति यदुक्तं तद्वशात् स्थूलमिति ध्येयम्" रङ्ग० ।

अथ लम्बनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।

"एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया । मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता । रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक् पश्चाद्घटिकादिकम्" सू० सि०।

"एकराशिज्याया वर्गात् दृग्गतिजीवया प्राग्लब्धदृग्गत्या दृग्गतेश्शङ्कुरूपत्वेन व्यासरूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रतिपादनम् । भागहरणेन लब्धं छेदसंज्ञं स्यात् । अथ मध्यलग्नम् त्रिभोनलग्नं दर्शान्तकालिकं न तु दशमभावः तात्कालिकः सूर्यः अनयोरन्तरस्य त्रिभागधिकस्य ज्या छेदेन प्राक्साधितेन भक्ता फलं घटिकादिकं प्राक् पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् पूर्वापरविभागयोः सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः "त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता । फलात् सदाद्यन्तिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि० शि० सूक्ष्मं लम्बनानयनसूक्तम् । मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानान्मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या त्रिभोनलग्नार्कविश्लेषशिञ्जिनीरूपा जाता । एवं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपदृग्गत्या च गुणया त्रिज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र महज्ज्यावर्गयोर्गुणहरयोर्गुणापवर्तनेन हरस्थाने एकराशिज्यावर्गः सिद्धः । अत्रापि दृग्गत्येकराशिज्यावर्गौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने एकज्यावर्गं इत्यादिना छेद उपपन्नः हरस्य छेदाभिधानात् । अतो मध्यलग्नार्केत्याद्युक्तमुपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालनं वक्ष्यमाणगणितव्यवहारार्थमिति सूचनार्थं रवीन्द्वोर्लम्बनमित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्तकाले सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन तद्घटीभिर्व्यवस्थितत्वादनयोरनुपपत्तिः । त्रिभोनलग्नसमेऽर्के लम्बनाभावात् पूर्वापरविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादित्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलग्नस्य त्रिभोनलग्नस्येत्यर्थे छेदः पूर्वसाधितदृग्गत्या सूक्ष्मो नतांशेत्यादिदृक्क्षेपस्य स्थूलदृग्गत्या स्थूल इति । एवं मध्यलग्नेत्यस्य दशमभावार्थे तु विपरीतमिति" रङ्ग०।

अथ मध्यग्रहणकालज्ञानार्थं तिथौ लम्बनसंस्कारं तदसकृत् साध्यमिति चाह ।

"मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धनमूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत्" सू० सि०।

"सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोनलग्नं तस्मादधिके सति तिथ्यन्ताद्दर्शतिथ्यन्तकालादागतं लम्बनं शोधयेत् । सूर्ये त्रिभोनलग्नादूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं कार्यम् । एवं कर्म गणितागतमसकृत् कार्यम् । अयमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण पूर्वापरकाले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तेऽर्को भवति तस्माल्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशमभावौ प्रसाध्य पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । इदमपि केवलतिथ्यन्ते संस्कार्यं क्रमेण लम्बनं केवलं तिथ्यन्ते संस्कार्यम् । अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमित्यसकृदिति । गणितागतमित्याह । यावदिति । सर्वं गणितं लम्बनादि यावदसकृत्परिवर्तावधि स्थिरीभवेत् । अविशेषं यावदन्तरमेव इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः दर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलग्नादूने रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरान्तराभावेनैकसूत्रस्थितत्वरूपयुतिदर्शनकालात् लम्बनकालेनाग्रे भवति शीघ्रगचन्द्रस्य मन्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरः स्थितत्वेन दर्शान्तकालात् लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो दर्शान्तकालो लम्बनसंस्कृतो मध्यग्रहणकालः स्यात् । युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तावता लम्बनकालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिवृत्ते चलनात् लम्बनसंस्कृतदर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवेति मध्यग्रहणकालस्त्वसिद्धः । न हि सूर्यो धनलम्बन ऋणलम्बने चन्द्रश्च लम्बनकाले स्थिरो येन तयोर्युतिः सङ्गता स्यात् । अतस्तात्कालिकात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाध्य दर्शान्ते पुनः संस्कार्यम् मध्यकालः स्यात् । एवं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूपृष्ठसूत्रैक्याभावात् पुनर्लम्बनं साध्यम् । तत्संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहण-

सकृद्विधिनः यदा लम्बनं पूर्वलम्बनतुल्यं विध्यति तदावश्यं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तरूपमध्यग्रहणकाले भूपृष्ठसूत्रे तयोः सन्निवेशः यतस्तदा सूर्यगतभूपृष्ठसूत्रचन्द्रयोरन्तराभावेन पूर्वागतलम्बनतुल्यलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तुल्यलम्बनानुपपत्तेः। तस्मान्मध्यकालोऽसकृद्यावदविशेषः साध्य इत्युपपन्नं मध्यमग्नित्यादि" रङ्ग०।

अथ नतिसाधनम्। "दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः। तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं स्यादवनतिर्भवेत्" सू०सि०। "दृक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांश्वोश्चन्द्रार्कयोर्मध्यगतीः कलात्मिके तयोरन्तरेण गुणितया त्रिज्यया भक्तः फलं वा देशकालविशेषाभ्यां वा गोलशिला भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवेत्। अत्रोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्वृत्ताकारं तदा नत्यभाव इति प्रागुक्तम्। तत्र त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन दृक्क्षेपाभावः। यत्र च मध्यक्रांशासन्न देशे त्रिभोनलग्नस्य क्षितिस्थत्वेन परमा नतिः। परमास्तु नतिकला भूगर्भक्षितिजाद्भूपृष्ठक्षितिजस्य भूव्यासार्धान्तरेणोच्छ्रितत्वात् गतियोजनैर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र मध्यगतियोजनानां भूव्यासार्धस्य च नियतत्वाद्भूव्यासार्धेनापवर्त्तः कृतः। तेन मध्यगत्यन्तरकलानां स्वल्पान्तरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकलाः। अतएव षष्टिघटिकानां पञ्चदशांशो घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम्। आभिस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपे सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बनं भवति। अतस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेण यदि मध्यगत्यन्तरपञ्चदशांशो नतिस्तदेष्टदृक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नम्" रङ्ग०।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं लाघवादाह।

"दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वाऽवनतिः फलम्। अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्" सू०सि०।

"सप्तत्या भक्ताद्दृक्क्षेपात् फलं कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत्। अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्ताङ्कसाधितवर्गं एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन गुणिताद्दृक्क्षेपात् त्रिज्यया भक्ता कलादिका नतिः। अत्रोपपत्तिः दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकलामित ७३१।२७ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिज्यामितहरौ ५१५७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्ततिः। द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्य गुणस्थाने स्वल्पान्तरादेकोनपञ्चाशद्धरस्थाने त्रिज्येत्युपपन्नम्" रङ्ग०।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविक्षेपं चाह।

"मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा। सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा" सू०सि०।

"साऽवनतिर्मध्यज्याया दिग्वशेन दक्षिणोत्तरा मध्यज्या चेद्दक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया। चः समुच्चये। तेन मध्यज्या नतांशदिक्केति। सा दक्षिणोत्तरा नतिश्चन्द्रविक्षेपदिक्साम्ये तयोरेकदिक्त्वे इत्यर्थः। युक्ता विक्षेपेण युतेत्यर्थः। अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्त्वे विक्षेपेणान्तरिता शेषदिक्का विक्षेपसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात्। चन्द्रविक्षेपो मध्यग्रहणकालिक इति ध्येयम्। अत्रोपपत्तिः नतांशदिक्कमध्यज्यावशाद्दृक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्ननतेस्तद्दिक्त्वं युक्तमेव। अथ रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधियाम्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाच्चन्द्रबिम्बावधि विक्षेपत्वाद्रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रबिम्बावधियाम्योत्तरान्तरस्य सूर्यग्रहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविक्षेपरूपस्पष्टविक्षेपत्वात्तद्द्वयोरेकदिशि योगो भिन्नदिश्यन्तरमित्युपपन्नम्" रङ्ग०।

अत्र चन्द्रग्रहणातिदेशः "तथा स्थितिविमर्दार्धग्रासाद्यं तु यथोदितम्। प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत्" सू०सि०। "अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विक्षेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविक्षेपरूपयेत्यर्थः। स्थित्यर्धविमर्दार्धग्रासाः आद्यशब्दात् स्पर्शमोक्षस्पर्शमोक्षमोक्षनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा। तुकारस्तदतिरिक्तरीतिव्यवच्छेदार्थकैवकारपरः। प्रमाणं मतमित्यर्थः। अवशिष्टमप्याह वलनेत्यादि। वलनाभीष्टग्रासौ। आदिशब्दादिष्टग्रासादिष्टकालानयनम्। हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिरविशेष एव" रङ्ग०।

अथ स्थित्यर्धे विमर्दार्धे च विशेषः।

"स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः। ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम्। प्राक्पालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग् पश्चिमे यदि। मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धे तु विपर्ययः। तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा। हरिजान्तरकं शोध्यं यस्मात् तत् स्याद्विपर्ययः। एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता। को ने स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत्" सू०सि०।

"चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासकृत् साधितं स्पर्श-स्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च। तद्यथा मध्यग्रहणकालिकस्पष्ट-शरादुक्तरीत्या स्थित्यर्धघटिकाभिस्तिथ्यन्तकालिकग्रहाः। स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं पूर्वं चाल्याः। मोक्षस्थित्यर्धनि-मित्तमग्रे चाल्याः। तत्कालयोः प्रत्येकं नतिशरौ प्र-साध्य स्पष्टशरः साध्यः। ततः प्रथमकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्यो-क्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम्। एवमस-कृत् स्पर्शस्थित्यर्धम्। एवमेव द्वितीयकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेनाग्रे तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम्। एवमसकृन्मो-क्षस्थित्यर्धमिति। अथाभ्यां स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां क्रमेण हीनयुताद्दर्शान्तकालात् प्राग्वदुक्तरीत्या लम्बनं पुनरस-कृदुपायमोक्षोद्भवं स्पर्शमोक्षकालिकं कार्यम्। तथाहि स्पर्शस्थित्यर्धहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नद-शमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम्। तेन स्पर्श-स्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमनेनापि स्पर्शस्थि-त्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमेवमसकृत् स्पर्शकालिकं लम्बनम्। एवमेव मोक्षस्थित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्या-ल्लग्नदशमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम्। तेन मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमनेनापि मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमेवमसकृन्मोक्ष-कालिकं लम्बनमिति। प्राक्कपाले त्रिभोनलग्नात् पूर्व-भागे त्रिभोनलग्नाधिके रवौ मध्यात् मध्यकालिकात्। अपोऽलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादन्वयेन लम्बनात् प्राग्-ग्रहणं प्रग्रहणं स्पर्शः स्पर्शकालिकम्। तत्रापि लम्बन-मित्यनुषङ्गः। लम्बनं चेदधिकं स्यात्। मौक्षिकं मो-क्षकालिकमपि लम्बनं न्यूनं स्यात्। पश्चार्धे त्रिभोनल-ग्नात् पश्चिमभागे त्रिभोनलग्नाद्धीने रवौ। तत्कारः समुच्चयार्थकाचापरः। विपर्ययं उक्तवैपरीत्यम्। मध्य-कालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकं लम्बनं न्यूनं मोक्षका-लिकं लम्बनमधिकमित्यर्थः। तदा तर्हि तन्मध्यहरिजान्त-रम्। तयोः स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनेन प्रत्येकमन्तरं मोक्ष-स्थित्यर्धे योज्यम्। प्राक्कपाले स्पर्शस्थित्यर्धे तथा देयम्। मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम्। स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यमित्यर्थः। अन्यस्मिन् काले विपर्ययं उक्तवैपरीत्यं प्राक्कपाले मध्य-कालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिक-लम्बनमधिकं पश्चिमकपाले तु मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्श-कालिकलम्बनमधिकं मोक्षकालिकलम्बनं न्यूनं भवती-त्यर्थः। तत्र तन्मोक्षस्पर्शमध्यकालिकं हरिजान्तरं ल-म्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्धे, मध्यमोक्षकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे मध्यस्पर्शकालिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः। शोध्यं हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं शोध्यं वा कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोर्वैककपाले समकालिकत्रिभोनलग्नात् समकालिकसूर्ये उभयत्राधिके न्यूने चेत्यर्थः। उक्तं कथितम्। तद्भेदे तयोः स्पर्श-मध्ययोर्मध्यमोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकालिक-त्रिभोनलग्नात् तात्कालिकसूर्यस्याधिक्ये मध्य-कालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे मध्य-कालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्याधिकत्वे मोक्ष-कालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे इत्यर्थः। लम्बनैकता लम्बनैक्यम्। स्पर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिकलम्बनयोर्योगः मध्यमोक्षयोर्भेदात् तात्कालिक-लम्बनयोर्योग इत्यर्थः। स्पर्शे मोक्षे स्थित्यर्धे संयुता कार्या। स्पर्शस्थित्यर्धे स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्यः मोक्षस्थित्यर्धे मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्य इत्यर्थः। स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च स्फुटं भवति। आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिशा मध्यग्रहणका-लात् पूर्वमपरत्र क्रमेण स्पर्शमोक्षकालौ च इत्यर्थसि-द्धम्। अथोक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्फुटत्वमतिदिशति। विमर्दार्धं इति। स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे चन्द्रग्रहणाधि-कारोक्तरीत्या स्पष्टशरेण सकृत् साधिते उक्तवत् "स्थित्य-र्धेनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः" इत्याद्युक्त-रीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दार्धग्रहणेन ग्रासमोक्षोद्भवमित्यत्र सम्मीलनोन्मीलनोद्भवमिति ग्रहणेन प्राग्ग्रहणमित्यत्र सम्मीलनग्रहणेन मौक्षिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटं साध्यं। अपिः समुच्चये। चकारात् ताभ्यां सम्मीलनो-न्मीलनकालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धोनयुतो मध्यग्रहणकालः स्पर्शमो-क्षकालः मध्यकालिकलम्बनसंस्कारात् स्पर्शमोक्षका-लिकलम्बनसंस्कारस्यापेक्षितत्वात्। न हि सः कालो लम्बनसंस्कृतः स्फुटः स अभिमतकालिकलम्बनसंस्कृतः स्फुटः स्यात् लम्बनाभावात् पूर्वं स्पर्शमोक्षकालयोरज्ञानात् तात्कालिकलम्बनज्ञानाभावाच्च। अतो मध्योक्तकालसाधनार्थं यथा तिथ्यन्तादसकृल्लम्बनं प्रसाध्य तिथ्यन्ते संस्कृत्य

मध्यकालस्तथा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धहीनयुक्ततिथ्यन्तकालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथ्यन्तरूपाभ्यां प्रत्येकं लम्बनमसकृत् प्रसाध्य स्वस्वतिथ्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शमोक्षकालौ स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम् । तत्र ऋणलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ यदा मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनोनितस्य स्पर्शकालत्वान्न्यूनलम्बनोनितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे तिथेः सकत्वेन नाशात् स्पर्शस्थित्यर्धं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं मध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं योज्यम् । एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनोनितस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या मध्यमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् । यदा तु मध्यलम्बनाद्धीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनम् । हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम् । एवमधिकलम्बनहीनस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम् । धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्यलम्बनान्न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्बनान्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यम् । एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे पूर्वरीत्या योज्यम् । यदा तु मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाऽधिकलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्धीनलम्बनाधिकस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम् । एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तन्मध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनमिति सिद्धम् । नन्वयं लम्बनान्तरहीनपक्षो न युक्तः बाधात् तथाहि धनलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शमोक्षकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम् एवं ऋणलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम् । न हि कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणाग्रिमपूर्वकालयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् नाशात् तथा च लम्बनान्तरं योज्यमित्यस्यैवोपपन्नत्वे मच्छेतावता प्रपञ्चेन "हरिजान्तरकं योज्यं यत्र तत् स्याद्विपर्ययः" इति सर्वमभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् नैवम् लम्बनसंस्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोरवस्तुभूतयोः सर्वदा मध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्यंभावित्वेऽपि लम्बनासंस्कृतयोः स्थित्यर्धोनयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षकालयोः पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालर्णधनलम्बनाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्धमोक्षस्थित्यर्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे मध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटो निर्वाहः । परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्बनात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवः । मध्यकालात् पूर्वाग्रिमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः क्रमेणासम्भवात् । अतः साक्षात् कण्ठोक्तेरभावाद्विपर्यय इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विवक्षितत्वात् । पूर्वं तु साधारण्यात्कल्पस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः"। 'वस्तुतस्तु सूर्योदयाद्यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकालस्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं त्रिभलग्नचतुर्भावसाधितं कदाचिन्न्यूनं भवति । यत्र चोदयात् पूर्वं मध्यः परतो मोक्षस्तत्र कदाचित् त्रिभलग्नचतुर्भावसाधितमध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनमधिकं भवति । यत्र चास्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बनात्त्रिलग्नसम्बन्धात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति । यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालः परतो मोक्षस्तदापि मध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं त्रिलग्नसम्बन्धं न्यूनं न भवति । कदाचिदिति । पक्षोदयपक्षास्तयोः कदाचित्सम्भवात् हरिजान्तरकं योज्यमित्यस्य नाप्रसिद्धिः विपर्ययोऽप्युक्तरीतिस्त्विति सर्वमुपपन्नम् । भास्कराचार्यैस्तु । "तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिके । दर्शान्ते गणितागते धनमृणं यद्वा विधायासकृत् प्रोक्तौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ । तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्फुटे भवेतां स्थितिखण्डके च । दर्शान्ततो मर्दलवोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम्" इत्यनेन भगवदुक्तादविलक्षणमुक्तमित्यलं पल्लवितेन" रङ्ग०। इतः परं परिलेखवर्णनाद्यानयनं मध्य चि० गृह्णेयाविधिरिष्टं तदग्रे वक्ष्यते इतीह नवोक्तम् ।

सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहणसम्भवनिर्णयार्थमाह यथा 'कलेर्गताब्दा रवि १२भिर्निघ्नाश्चैत्रादिमासैः सहिताः पृ-

पकस्थाः । द्विघ्नाः खनागाङ्कगजाश्च ८९८ ष्टोनाः प-
ञ्चाङ्ग ६५ भक्ताः प्रथमान्विताः स्युः । माघाः पृथक्
ते द्विगुणास्त्रिपूर्णबाणाः ५०२धिकाः खाङ्गरूपांश १६८
युक्ताः । त्रिभि ३र्विभक्ताः फलमंशपूर्वं मासौघतुल्यैश्च
गृहैर्युतं स्यात् । सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा मनू
१४नकाः स्यादुपरागस्य सम्भवः" सि० । "कल्पितात्चै-
त्रादेश गतामृदा द्वादशगुणाश्चैत्रादिगतमासयुताः पृथ-
क्स्था द्विघ्नाः खनोपेन गजाङ्कष्ट ८९८ भागेनोनाः
पञ्चषष्ट्या ६५ भक्ताः फलमधिमासाः । तैः पृथक्स्था
युताश्चान्द्रा मासा भवन्ति । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन ।
यदि युगरविमासैः ५१८४०००० युगाधिमासा १५९३-
३००लभ्यन्ते तदैभिः कल्पितैः किमिति । अत्राधि-
मासानामपवर्तेनानेन ७९६६५०गुणकभाजकावपवर्त्तितौ ।
जातं गुणकस्थाने द्वयम् भागहारस्थाने पञ्चषष्टिः
किञ्चिदभ्यधिका ६५।४।२१। अतः पञ्चषष्टिगुणानाम-
धिमासानां १०३५६४५००द्विगुणानां रविमासानां च
१०३६८०००० अन्तरं ११५५००। तेन द्विगुणा रवि-
मासा भक्ता लब्धमष्टाङ्कगजाः ८९८। तैर्द्विगुणाः कल्पि-
तमासा भाज्याः । यल्लभ्यते तेन तान् वर्जितान् कृत्वा
पञ्चषष्ट्या ६५ भागे हृतेऽधिमासा लभ्यन्त इत्युपपन्नम् ।
तैरधिमासैः पृथक्स्था युताश्चान्द्रमासाः स्युः । ते चान्द्र-
मासाः पृथग्द्विनिघ्नास्त्रिपूर्णबाणैः ५०२ रहिताः खको-
नेनाङ्गरूपांशेन १६९ युतास्त्रिभिर्भाज्याः । फलमंशाद्यं
ग्राह्यम् । तानंशांस्त्रिंशता ३०विभज्य फलं राशय-
स्तदुपरि स्थाप्याः । राशिस्थाने मासौघतुल्या राशयश्च
क्षेप्याः । एवमसौ सपातसूर्यो भवति । तस्य भुजांशा
यदि चतुर्दशभ्य १४ ऊना भवन्ति तदा चन्द्रग्रहणस्य
सम्भवो वेदितव्यः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहणं हि मानैक्यार्धा-
दूने विक्षेपे भवति। चन्द्रग्रहे मध्यमं मानैक्यार्धं षट्पञ्चा-
शत् कलाः ६५। सूर्यग्रहे द्वात्रिंशत्३२। षट्पञ्चाशत् कलाः
शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रग्रहे)। द्वात्रिंश-
त्कलाः सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविग्रहे)। अतः स विक्षेपः
सपातेन्दोः साध्यते। दर्शान्ते यावान् विधुस्तावानेव
रविर्भवति। पौर्णमास्यन्ते तु षड्भाधिकस्तथापि भुजस्तुल्य
एव। अतः सपातार्काद्विक्षेपः कृतः। अतः सपातसूर्य-
साधनेऽनुपातः। तत्रार्कपातयोः कल्पभगणानामैक्यं
द्वादशभिः १२ सङ्गुण्य राश्यात्मकं कार्यम्। यदि कल्प-
चान्द्रमासैरेभिः ५३४३३३२०००० एते राशयो ५४६२-
७७२४०।६लभ्यन्ते तदैकेन किमिति लब्धमेको राशिः १।
शेषं त्रिंशता ३०सङ्गुण्य तेनैव हारेण भागे ह्रियमाणे
लब्धं पूर्णम्०। शेषं भागांशा अधश्छेदश्च ३५८०३०२०
४८०/५३४३३३२००००। छेदलवं द्वेन१७८११००८०
छेदेऽपवर्तिते जातं लवम्१ । तेनैव छेदलवं शेषेण भाज्य-
राशावपवर्तिते जातं द्वयम् २ । शेषार्धेन शेषे ३१०८२
०४८०ऽपवर्त्तिते जातं द्वयम् २। पूर्वच्छेदस्य लवांशे च
शेषार्धेनापवर्तिते जाता खाङ्गरूपाः १६९। अतो द्विगु-
णाच्चान्द्रमासगणात् खाङ्गरूपां, १६८ नाधिकात् त्रिभिर्विभ-
क्तात् फलं भागादि मासगणतुल्या राशयस्तत्र क्षेप्याः
एवं सपातसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । यदुक्तं त्रिपूर्णबाणा
५०२ धिका इति । अयं कल्पादौ पातस्य क्षेप-
स्तथा सपातसूर्यमासार्धक्षेपवशात् योजितः। तथात्र
मध्यमः सूर्यः सपात आगच्छति। तेन स्फुटेन भवि-
तव्यम्। स्फुटमध्ययोरन्तरं स्थूलं किल भागद्वयम्।
अत उक्तं मनूना इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभा-
गैर्मानैक्यार्धतुल्यः शर उत्पद्यते। तथा गूढक्रियया फ-
लमानीय सपातसूर्य इति नामनिर्देशः कृतः। तेन तयो-
र्बीजकर्म सूचितम्। तदग्रतः सपातार्कं कार्यम्" प्रमि०।
अथ सूर्यग्रहार्थं विशेषः। "स्वहार्धयुक्तस्य सपातभा-
स्वतो भुजांशकान् गोलदिशोऽवगम्य च। नवेऽर्कौ-
रविसंक्रमाद्गतदिनैर्दशान्विताश्चोनताद्दिदां४शेन स्वहादिनो-
नवस्थितः प्राक् पश्चिमेऽस्तापनः। अक्षांशैः खलु संस्कृतो
रसस्वेनाक्षाश्च ते संस्कृताः पाताढ्यार्कभुजांशका यदि
नगो७नाः स्युस्तदार्कग्रहः। रूपं १ वियम्०पूर्णकृतान्
४०सपादान् १५ छिद्मा सपाते प्रतिमासकर्कं। तत्पक्षं
प्राग्वल्लोक्य धीमान् पश्चात् ग्रहार्थं विदधीत तत्र" सि०।
अत्रोक्तवत् यः सपातसूर्यो ज्ञातः। असौ पञ्चदशभि
१५भोगैरधिकः कार्यः। यदि सूर्यग्रहणसम्भवो ज्ञा-
तव्यः। ततस्तस्य भुजांशा यदि सपातः सूर्य उत्तरगोले
तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणाः, तादृक्चिह्निता
अन्तराः स्थाप्याः। रविसंक्रमात् सूर्यो ज्ञेयः। रवि-
संक्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्तावन्तो भागा कल्प्याः।
गतसंक्रान्तितुल्या राशयश्च। ततोऽमावास्यान्तकालस्य
स्पष्टस्य नतघटिकाः कार्याः। तासां चतुर्भि ४ भागे
हृते यल्लभ्यते तद्राश्यादिकं फलं ग्राह्यम्। तेन रा-
श्यादिना फलेन पूर्वाह्णे रविरूनः कार्योऽपराह्णे युतः
तस्य सायनांशस्य क्रान्तिः साध्या। क्रान्त्यक्षांशानां च

तुल्यदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेव' ते नतांशा भवन्ति। तेषां रसांशेन ६ तेऽनष्टाः स्थापिता भागाः संस्कृता कार्याः। समदिशां योगोभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः। एवं ते भागा यदि सप्तभ्य ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्यग्रहणसम्भवो वेदितव्यः। अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासक्षेपः। यदि तस्मिन् मासे नार्कग्रहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने रूपम् १। भागस्थाने पूर्णम्० सपादाश्चत्वारिंशत् कलाश्च ४०। १५। प्रतिमासं प्रक्षिप्य सम्भवो ज्ञेयः। ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गुणाः कार्याः। अत्रोपपत्तिः। ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते शरार्थं पृथक् स्थापिताः। अथ च सूर्यग्रहे शरो नत्या संस्कृतः कार्यः। तदर्थं दर्शान्ते या नतघटिकास्ताश्चन्नेनोनाधिकाः कार्याः नतघटीनां चतुर्थांशः स्थूलं लम्बनम्। पञ्चभिः पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः। याः किल नतघटिकास्ताश्चतुर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्याः। ततः पञ्चभिर्भाज्याः। एवं कृते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भक्ता भवन्ति। अतस्तेन राश्यादिनोनो रविः पूर्वाह्णे वित्रिभलग्नं भवति। पश्चिमकपाले तु युतः सन्। अतस्तत्क्रान्त्यादिपतो वित्रिभं वर्तते। एवं वित्रिभलग्नस्य क्रान्तिरसांशैः संस्कृता नतांशा जाताः। ते यदा नतांशाः पञ्चचत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा। यदि त्रिज्यया परमावनति ४८। ४६ लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्यया। २४२१ किमिति। फलं नतिः सार्धचतुस्त्रिंशत् कलाः ३४। ३० एतावान्परो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते ते ज्ञेयाः। यदि सप्तत्या कलानां पञ्चदश १५ भागा लभ्यन्ते तदाभिर्नतिकलाभिः ३४।३०किमिति लब्धा अंशाः सप्त७,२४ चतुर्विंशति कलाश्च। एते तु नतकलानां पर्यंशेनोत्पद्यन्ते। अत उक्तं रसलवेनाप्तास्ते संस्कृता इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते"ज्यो०त०। "भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः। यस्मिन्वृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी। पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी। कृष्णपक्षे तृतीयायां माघर्क्षं यदि जायते। ततस्तथोदये सूर्यो राहुणा ग्रसते रविः" इत्युक्तिर्निर्मूला, समूलत्वे अतिस्थूलदृष्ट्या तथोक्तिः कथञ्चिदुपपादनीया। सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहणानयने विशेष उक्तो यथा "समन्दकांशकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रविग्रहम्। समकलावयवौ तु विधुग्रहं समवगन्तुमयं च तदोक्तवत्" शि०। "सति संभवे रविग्रहं स्यात्तुममावास्यायां रविविधू तमथ स्फुटं कृत्वा ततोऽर्केन्दू देशान्तरादिस्फुटीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म च। तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्यौ तमथ एवं चन्द्रग्रहणं स्यात् पौर्णमास्यां च। यतस्तेनो ग्रहणक्रिया" प्रमि०।

इदानीमर्केन्द्वोः कक्षाव्यासार्धे आह। "नगनगाग्निमवाष्टरसा ६८९३७७ रवे रसरसेषुमहीषु ५१५६६ मिता विधोः। निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रुतिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४३३१४९७,३० रवेः,३२४०००इन्द्रोः,) कक्षे कथिते। किन्तु व्यासौ न कथितौ। ताविदानीं त्रैराशिकेन। यदि भनन्दाग्निमित ३९२७ परिधेः खबाणसूर्यै १२५० र्मितो व्यासस्तदा सार्धाद्रिगोमहुतराब्धिमिता ४३३१४९७। ३० र्ककक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया ३२४००० चन्द्रकक्षायाः क इति। फलं क्रमेण तयोः (१३७८७५४ र० १०३१२२ च०) व्यासौ। तयोरर्धे एते (श्लोकोक्ते) स्तुतौ। इयं भूमध्यात् कक्षाया उच्छ्रुतिः" प्रमि०।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटीकरणार्थमाह। "मन्दश्रुतिद्रीक्श्रुतिवत् प्रसाध्या तया त्रिभज्या द्विगुणा विहीना। त्रिज्याकृतिः शेषहृता स्फुटा स्यात्क्षिप्रा श्रुतिस्तिग्मरुचेर्विधोश्च"शि०। "यथा ग्रहस्य शीघ्रकर्मणि कर्णः साधितस्तथार्कस्य विधोश्च पृथक् पृथक् मन्दकर्णः साध्यः। तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण त्रिज्याकृतिर्भाज्या। फलं स्फुटः कक्षाकर्णो भवति। एवं विधोश्च। अत्रोपपत्तिः। इह स्पष्टीकरणे ये मन्दनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्यातुल्ये कक्षाव्यासार्धे यदा ग्रहस्य कर्णं उत्पद्यस्तदा कर्णो व्यासार्धं ग्रहकक्षायाः। अतस्त्रैराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्धे क इति। एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायासकृत् कर्णः कार्यः। स कक्षाकर्णः स्फुटो भवति। एतदसकृत्कर्मोपसंहृत्य सकृत्कर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम्। प्रथमं यः कर्ण आगतस्तमेव त्रिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः कर्णोऽत्र साध्यते। यदा किल कर्णस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति यावता न्यूनस्तत् त्रिज्यया संयोज्य यद्यधिको वर्तते या-

वत्ताधिकत्वात् त्रिज्याया विशेष्य शेषेणानुपातः। यद्य-नेन त्रिज्या लभ्यते तदा त्रिज्यया किमिति। अने-नानुपातेन स्फुटः कर्णः समुद्भवति। अत्र भूवीकर्मणा प्रत्यक्षप्रतीतिः" प्रमि०।

"इदानीं योजनात्मककर्णस्य स्फुटत्वमाह। "त्रिज्या-हृतिघ्नस्त्रिगुणेन भक्तः स्फुटो भवेद्योजनकर्ण एवम्" सि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि त्रिज्याव्या-सार्धे एतावान् स्फुटः कर्णस्तदा योजनात्मकव्यासार्धे किमिति। फलं भूमध्याद्ग्रहोच्छ्रितियोजनानि" प्रमि०।

इदानीं योजनबिम्बान्याह। "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि ४८० योजनानि। भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम्। भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" सि०। "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्विद्विशरषट्कतुल्यानि ६५२२ योजनानि (सौरागमे ६५०० मितबिम्बोक्तिः किञ्चिद-धिकपरत्वपरतया सङ्गमनीया)। इन्दोस्तु शून्यवसुवेद ४८० मितानि। अथ राहोरुच्यते। रविबिम्बं भूव्यासेन हीनं ४९४१ तावेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य स्फुटेन रविकर्णेन भजेत्। फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षा-यां भूभाव्यासो भवति। एतानि योजनबिम्बानि। अ-त्रोपपत्तिः। यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन षष्टिद्वितयेन सूत्रनिबद्धेन तत्रस्थदृष्ट्या तदग्राभ्यां बिम्ब-प्रान्तौ विध्येत्। या तदग्रयोरन्तरकलाः ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः। ताश्च द्वात्रिंशत् किंचिदधिकाः कलाविकलाधिकाः ३२ । ३१ । ३२ । एवं विधोरपि पौर्ण-मास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा तदा विध्येत् तस्यैवं द्वात्रिंशत् कलाः ३१ । ० । ९ उत्पद्यन्ते। बिम्ब-कलानां योजनीकरणायानुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येव-मुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानि योजनानि। वि-धोस्तु खनागाम्बुधि ४८० मितानीति। अथ भूभा-बिम्बस्योपपत्तिरुच्यते। अर्कबिम्बव्यासाद्भूव्यासो यतोऽ-ल्पोऽतो भूभा सूच्यग्रा भवति दीर्घतया चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं बहिर्गच्छति। अतो भूविस्तृतेः कियत्यपचये जाते चन्द्रकक्षायां भूभाविस्तृतिर्भवतीति ज्ञानायानुपातः। यदि रविकर्णेन सूर्यबिम्बभूव्यासान्तरयोजनानि ४९४१ लभ्यन्ते तदा चन्द्रकर्णेन किमिति। फलं भूव्यासस्यापचययोज-नानि भवन्ति। अतस्तैर्भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभा-व्यासो भवतीत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं योजनानां कलाकरणार्थमाह। "सूर्येन्दु-भूभातनुयोजनानि त्रिज्याहतान्यर्कशशाङ्ककर्णैः। भक्तानि तत्कालकलाविलिप्तास्तेषां क्रमान्मानकला भवन्ति" सि०। स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि योजनात्मकव्यासार्धे एतावन्ति बिम्बमानानि तदा त्रिज्याव्यासार्धे कियन्तीति कलानां चापानि लघुज्याभि-प्रायेणोक्तानि" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण बिम्बकलानयनमाह "भानो-र्गतिः खदश १० भागयुतार्धिता वा बिम्बं विधोर्भुक्ति-स्त्रिगुणिता युगशैल ७४ भक्ता। तिथ्यद्रि ७१५ हीन-शशिभुक्तिरिषुद्वि २५ भक्ता नन्दाक्षि २९ युग् भ-वति वा विधुबिम्बमेवम्" सि०। "रवेर्गतिः स्वदशांशेन १० युताऽ-र्धिता च रवेः कलाबिम्बं भवति। अथ चन्द्रगतिस्त्रि-गुणिता युगशैल ७४ भक्ता तद्विधुबिम्बं भवति। अथ वा चन्द्रभुक्तिस्तिथ्यद्रिभि ७१५ र्हीना पञ्चविंशत्या २५ भक्ता फलमेकोनत्रिंशता २९ युतं चन्द्रबिम्बं भवति। अत्रोपपत्तिः त्रिज्यातो महति कर्णे ग्रहबिम्बं लघु भवति तथा गतिश्च लघ्वी भूमध्याद्दूरगतत्वाद्ग्रहस्य। अथाल्पे कर्णे बिम्बं पृथु गतिश्च महती तत्रासन्नत्वात्। बिम्बगत्योरुपचया-पचययोस्तुल्यकालत्वाद्गतेरपि बिम्बं साधयितुमुचितं भवति। तद्यथा तत्र त्रैराशिकम् यदि योजनात्मिकया गत्या पादोनगोऽष्टतिभूमितया ११८५८।४५ द्विद्विशरर्तु ६-५२२ संख्यं बिम्बं लभ्यते तदा कलागत्या किमिति। अत्र गुणकस्य द्विद्विशरर्तुसंख्यस्यैकादशभागेन ५९२। ५५ गुणकभाजकावपवर्तितौ जातो गुणकस्थाने एकादश ११। भाजके विंशतिः २०। अतो रविगतिः सुखार्थं दश-गुणा विंशत्या ह्रियते तावदर्धिता भवति यत एकादश-भिर्गुण्यातो दशांशेनाधिका कृतेत्युपपन्नम्। एवं चन्द्रस्य खनागाम्बुधि ४८० मितो गुणो भागहारो योजनगति-रेव ११८५८।४५। एतौ स्वल्पैः १६० रपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने त्रयं भागहारस्थाने चतुःसप्ततिः ७४ अत्र परमं विकलात्रितयं यदन्तरं तत् सुखार्थमङ्गीकृतम्। अथ चन्द्रबिम्बानयने क्रियोपसंहारः सुखोपायार्थं कृतः। तत्र तिथ्यद्रि ७१५ तुल्यस्य गतिखण्डस्यैकोनत्रिंश २९ न्मितं बिम्बखण्डं लभ्यते। गतिशेषस्य पञ्चविंशत्या २५ भागे हृते बिम्बशेषं कलात्मकं १ लभ्यते। अतस्त-

छेदे द्वात्रिंश ३२ न्मध्यमं चन्द्रबिम्बम्। गतेरुपचयापचयवशात् स्फुटत्वे बिम्बस्यापि स्फुटत्वमुपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाबिम्बमाह। "भानोर्गतिः शर५हता रविभि१२र्विभक्ता चन्द्रस्य लोचन२गुणा तिथि१५भाजिता च। लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रमाणं भूभा विधुं, विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते" शि०। "रविगतिः पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फलं कलात्मकमनष्टं स्थाप्यम्। अथ शशिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं फलम्। अनयोः फलयोरन्तरं भूभाबिम्बप्रमाणं भवति। इदानीं ग्रहणे छाद्यच्छादकमुच्यते भूभा विधुग्रहणे विधुं छादयति रविग्रहणे तु रविं विधुश्छादयति। अत्रोपपत्तिः। अत्र कर्णव्यासान्तरमितानां योजनानां रविकलायां कलाकरणायानुपातः। यदि गतियोजनैः ११८५८ गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्णव्यासान्तरयोजनैः ४९४१ किमिति। अत्र रविगतेः कर्णव्यासान्तरं गुणः ४९४१। गतियोजनानि हरः। एतौ वसुवसुनवभि ९८८ रपवर्तितौ जातौ गुणस्थाने पञ्च ५। हरस्थाने द्वादश १२। फलं रविगतिपञ्चनिघ्नोऽपचयलिप्ताः। अथ भूव्यासस्य चन्द्रकलायां लिप्ताकरणार्थमनुपातः। यदि गतियोजनैः ११८५८चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५८१ किमिति। अत्र गुणकार्धेन गुणकभाजकावपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने द्वयम् २। भागहारस्थाने पञ्चदश १५। फलं भूव्यासकलाः। एताभ्यः पूर्वकलाः शोध्याः। यत उपर्युपरि गच्छन्त्या भूभाया विस्तृतिरपचयिनी भवति" प्र०।

इदानीं चन्द्रविक्षेपानयनमाह। "सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्या खभै२७०र्हता व्यासदलेन भक्ता। सपातशीतद्युतिगोलदिक् स्याद्विक्षेप इन्दोः स च बाणसंज्ञः" शि०। "यस्मिन् काले विक्षेपः साध्यस्तस्मिन् काले तात्कालिकयोश्चन्द्रपातयोर्योगः कर्त्तव्य इति वासनाभाष्योक्तम्। इह चन्द्रग्रहणावगमे समकलस्य चन्द्रस्य तात्कालिकपातस्य च योगः कर्त्तव्यः। तस्य दोर्ज्या खभै २७० र्गुणिता त्रिज्यया भाज्या फलं कलात्मकचन्द्रविक्षेपः। स च बाणसंज्ञः। यदि षड्भाद्रूनः सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा षड्भाधिकस्तदा दक्षिणो ज्ञेयः। अत्रोपपत्तिः। चन्द्रो हि विमण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः संपातस्तस्य पातसंज्ञा। स पातो मीनान्ताद्विलोमं गच्छति। तस्मात् पातादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे तद्विमण्डलं सार्द्धैश्चतुर्भि ४,३० र्भागैः क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति। पातात् पृष्ठतस्त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागै ४,३० र्दक्षिणतो भवति। अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन सह यदन्तरं स याम्योत्तरो विक्षेपः। तज्ज्ञानार्थं चन्द्रपातयोरन्तरं ज्ञेयम्। तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात्। तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ज्ययानुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया परमः खमुनियम २७० कलातुल्यो विक्षेपस्तदानया कियानिति। फलमिन्दुविक्षेपः। यतः पातादग्रतः षड्भं क्रान्तिवृत्तादुत्तरतोऽन्यद्दक्षिणतोऽतः सपातशीतद्युतिगोलदिक इत्युपपन्नम्" प्रमि०। इदानीं ग्रहणे ग्रासप्रमाणमाह। "छाद्यच्छादकमण्डलैक्यखण्डं शरोनं स्थगितप्रमाणम्। तच्छाद्यबिम्बादधिकं यदा स्याज्ज्ञेयं च सर्वग्रहणं तदानीम्" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः। रवेरग्रतो भार्धान्तरे क्रान्तिवृत्ते भूभा भ्रमति। अतः पौर्णमास्यन्ते भूभाचन्द्रौ समौ भवतः। किन्तु याम्योत्तरमन्तरं विक्षेपतुल्यं भवति स विक्षेपश्छाद्यच्छादकबिम्बमध्ययोरन्तरम्। यद्यदा बिम्बार्धैक्यसमं तदा बिम्बप्रान्तयोः समागमः स्यात्। यदा यावता मानैक्यार्द्धादूनं तावच्छाद्यबिम्बे छादकबिम्बं प्रविशति। अत उक्तं तत्स्थगितप्रमाणमिति। तत् स्थगितं छाद्यबिम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वग्रहणमित्यपि सुगमम्" प्रमिताक्षरा।

इदानीं स्थितिमर्दार्धयोरानयनमाह। "मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम्। मूले षट् ६० संगुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थितिमर्दखण्डे" शि०। स्पष्टार्थम्। "अत्रोपपत्तिः। स्पर्शकाले तु बिम्बगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम्। तच्च कर्णरूपं भवति। तत्र यः शरः सा कोटिः। कर्णकोट्योर्वर्गान्तरपदं भुजः। तच्च प्राङ्मध्यमार्गखण्डम्। तत्क्रमणकालायानुपातः। तच्चन्द्रार्कयोः प्राग्गमनात् भुक्त्यन्तरेण यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभिः षष्टि ६० घटीरर्केन्दू प्राप्नुतस्तदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत्य इति। फलं स्थित्यर्धघटिकाः। परं स्पर्शकालशराज्ञानान्मध्यग्रहणशरेणैतत् कर्म कृतमतः स्थूलं स्थित्यर्धं जातम्। अथ मर्दार्धमुच्यते। यदा छादकेन छाद्ये समये सर्वे संमीलनमाप्तं तदा बिम्बगर्भयोरन्तरे बिम्बार्धान्तरतुल्याः कला भवन्ति। ताश्च कर्णरूपाः। तस्मिन् काले यावान् विक्षेपस्तावती कोटिस्तयोर्वर्गान्तरपदं प्राङ्मध्यमार्गखण्डं भव-

ति । तत्रापि पूर्व्ववदसुपातेन घटिकात्मकः कालो मर्द्दखण्डं भवति । सोऽपि स्थूलः” प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्फुटीकरणमाह । “स्थित्यर्धनाडीगुणिता स्वभुक्तिः षष्ट्या ६० हृता तद्रहितौ युतौ च । तत्स्वेन्दुपातावसकृत्पराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च” । “स्पष्टार्थम् । अत्र स्पर्शकालभवशरेण कोटिकर्मेण कर्म कार्य्यम् । एवं स्थित्यर्द्धमसकृत् स्फुटं भवतीति सुगमा वासना” प्रमिताक्षरा ।

“इदानीमेवं विमर्दार्धमपीत्यतिदिशति । “एवं विमर्दार्द्धं फलोनयुक्तस्वपातचन्द्रोद्भवसायकाभ्याम् । पृथक् पृथक् पूर्व्ववदेव सिद्धे स्फुटे स्त आद्यान्त्यविमर्दखण्डे” शि० स्पष्टार्थम् । इदानीमिष्टकाले भुजानयनमाह ।

“स्पर्शात् स्पार्शिकमिष्टमुक्तं प्राङ्मोक्षतो मौक्षिकमत्र पूर्वौ । कोटेन निघ्नाः स्थितिखण्डकेन भुजान्तरांशा भुज इष्टकाले । एवं विमर्दार्द्धहृताः पृथक् ते संमीलनोन्मीलनयोर्भुजौ स्तः” शि० । पूर्वार्द्धं स्पष्टार्थम् । इष्टोनेन स्थितिखण्डेन गुणिता भुजान्तरभागाः कलात्मको भुजो भवति । एवं त एव भुजान्तरांशाः प्रथमविमर्दार्द्धगुणाः संमीलनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले यत्र ग्राहकबिम्बमध्यचिह्नं यत्र च मध्यग्रासचिह्नं तयोरन्तरं ग्राहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते । तस्यानयनं त्रैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्या भुजान्तरकला लभ्यन्ते तदिष्टोनस्थितिदलेन किमिति । अत्र गुणकभाजकयोः षष्ट्यापवर्त्तने कृते जाता भुजान्तरांशा गुणकस्थाने । हरस्थाने रूपम् । एवं विमर्दार्धाभ्यां विमर्दभुजौ” प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । “कोटिश्च तत्कालशरोऽथ कोटीदोर्वर्गयोगस्य पदं श्रुतिः स्यात् । मानैक्यखण्डं श्रुतिवर्जितं तद्ग्रासप्रमाणं भवतीष्टकाले” शि० । “इष्टकाले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्गयोगपदं कर्णः । कर्णोनं मानैक्यार्धमिष्टकाले ग्रासप्रमाणं भवति । अत्रोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिवृत्ते प्राच्यपरस्तस्माद्याम्योत्तरः शरोऽतः कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्णं इत्युचितम् । कर्णो नाम बिम्बमध्ययोरन्तरम् । स यावता मानैक्यार्धादूनो भवति तावद्ग्राह्यबिम्बं ग्राहके प्रविष्टम् । अतस्तावानिष्टकाले ग्रास इत्युपपन्नम्” प्रमि०।

इदानीं ग्रासात् तत्कालज्ञानमाह ।“ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात् तत्कालविक्षेपकृतिं विशोध्य पदं यत् । गत्यन्तरांशैर्वि-हृतं फलोनं स्थित्यर्धकं स्वं भवतीष्टकालः । तत्कालशरेण स्फुटः स्फुटोऽग्रे वक्ष्यऽन्यथा वा परिलेखतोऽसुम्”शि०। इष्टग्रासेनोनस्य मानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविक्षेपवर्गं विशोध्य मूलं गत्यन्तरांशैर्विभजेत् । फलेन स्पर्शस्थित्यर्धं हीनं यदि स्पार्शिको ग्रासः। यदि मौक्षिकस्तदा मौक्षिकं हीनम् । शेषमिष्टकालो भवति । स च स्थूलः । अथ तत्कालशरेण स आनीयते स सूक्ष्मासन्नः । एवमसकृत् स्फुटः स्यात् । अमुमिष्टकालमग्रे परिलेखादेव वक्ष्ये ।

अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन,ग्रासोनमानैक्यार्द्धं कर्णस्तत्कालशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशैर्विहृतः फलमिष्टकालस्य मध्यग्रहस्य च यदन्तरं ततः स्थित्यर्धाच्छोधितमित्युपपन्नम्”प्रमि०।

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह । “मध्यग्रहः पर्वविरामकाले प्राक् प्रग्रहोऽस्मात् परतश्च मुक्तिः । स्थित्यर्द्धनाड़ीष्वथ मर्दजासु संमीलनोन्मीलनके तथैव” शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं वलनानयनमाह । “खाङ्का ९० हतं स्वद्युदलेन भक्तं स्पर्शादिकालोत्थनतं लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीघ्नी भक्ता द्युमौर्व्या वलनाप्रवाम् । प्रजायते प्रागपरे नते क्रमादुदग्यमाख्यं वलनं पलोद्भवम्”शि०।“यस्मिन् काले वलनं साध्यं तस्मिन् काले या नतघटिकास्ताः खाङ्का ९०हताश्चन्द्रग्रहे रात्र्यर्धेन भक्ता अर्कग्रहे दिनार्द्धेन, फलमंशाः स्युः । तेषां क्रमज्याऽक्षज्यया गुण्या द्युजीवया भक्ता लब्धस्य चापं पलोद्भवं वलनं जायते । प्राङ्नते सौम्यं, पश्चिमनते याम्यम् । वलनानयनमुत्क्रमज्यया कैश्चित् कृतं तच्चिराधार्थमत्र क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेषणत्वादन्यत्र सर्वत्रोत्क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति”प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । “युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकं भवेच्च याम्यायनदिक्कमायनम्”शि० । “ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया १३९७गुणया द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति । तच्च यस्मिन्नयने ग्रहो वर्त्तते तद्दिक् भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले” प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । “तयोः पलोत्थायनयोः समाशयोर्युतेर्वियुक्तेस्तु विभिन्नकाष्ठयोः । या शिञ्जिनी मानदलैक्यनिघ्नी त्रिज्योद्धृता तद्वलनं स्फुटं स्यात् । यैरुत्क्रमज्याविधिनैतदुक्तं सम्यक् ते गोलगतिं विदन्ति”शि०।

"तयोः पक्षोद्भवायनयोर्वलनचापयोः समाशयोर्योगो भिन्नाशयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्यार्द्धगुणा त्रिज्यया भक्ता फलं स्फुटा वलनज्या भवति। यैरिदं वलनद्वयसंस्कृक्रमज्याविधिनोक्तं सम्यक् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं परिभाव्य दिशां वलनस्योत्क्रमज्ययोपपत्तयः क्रमज्यया वेति तैः सम्यक् क्वापि नावलोकितमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तरा। इह समभण्डलं द्रष्टुः प्राची समभण्डलादिष्टे गते काले विषुवन्मण्डलप्राची यावता वलयिता तावत् तद्दिक् पक्षोद्भवं वलनं ज्ञेयम्। अथ विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिवृत्तप्राची यावता वलयिता तदायनं तद्दिक् ज्ञेयम्। तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति। समभण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता वलयिता तत् स्फुटमित्यर्थः। एवं त्रिज्यापरिणतं तदनुपातेन मानैक्यार्द्धपरिणतं कृतम्। यतोऽत्र मानैक्यार्द्धवृत्ते वलनं देयम्" प्रमि०। इदानीमङ्गुलविभागमाह।

"त्रिज्योद्धृतत्त्वाभयोत्थशङ्कुः सार्द्धद्वि२,२० युक्तोऽङ्गुलभिप्तिकाः स्युः। स्थूलाः सुखार्थं द्युदलेन भक्तं यद्वनतं सार्धयुता२,२०न्वितं वा" शि०। "मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य त्रिप्रश्नोक्तया शङ्कुः साध्यः। स शङ्कुस्त्रिज्यया भक्तः। फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्तिका भवन्ति। अथवोन्नतघटिका ग्रहस्य दिनार्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुखार्थं स्थूला अङ्गुललिप्तिका भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। गगनमध्यस्थं यद्ग्रहबिम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितपरिधित्वात् किञ्चित् सूक्ष्मं दृश्यते। अथोदये क्षितिजस्थं भूव्यवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति। तत् सूक्ष्मत्वं विशालत्वं चोपलभ्य बुद्धिमद्भिः कल्पितम्। तत्र गगनमध्ये सार्धत्रिकलं ३,२० । उदये सार्द्धद्विकलं २,२० अङ्गुलं कल्पितम्। अथान्तरेऽनुपातेन। यदि त्रिज्यातुल्ये शङ्कावङ्गुललिप्तान्तरं रूपं १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्तिकाः स्युरित्युपपन्नम्। अथवा स्थूलोऽनुपातः। यदा दिनार्धतुल्याभिरुन्नतघटिकाभी रूपं। लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति" प्रमि०।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह "ताभिर्विभक्ता वलनेषुबिम्बदोर्मौर्व्यलिप्ताः स्युरथाङ्गुलानि। शरा यथाशा ग्रहणे खरांशोश्चन्द्रग्रहे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः" शि०। "आभिरङ्गुलकलाभिर्वलनविक्षेपबिम्बच्छन्नभुजकोटिकर्णा भाज्याः। फलान्यङ्गुलानि भवन्ति। इह रविग्रहणे शरा यथागतदिश एव। चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः। अत्रोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव। शरान्ते हि चन्द्रः, शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते। तत्स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्या इत्युपपन्नम्" प्रमि०। इदानीं परिलेखमाह।

"ग्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साधिताशम्। ग्राह्येऽत्र वृत्ते वलनं ज्यकावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्शभवं हिमांशोः। सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौक्षं तथा पश्चिमतश्च देयम्। पर्व्यये पश्चिमपूर्वतस्तौ विक्षेपदिक्चिह्नित एव साध्यम्। सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रका-न्यग्रान्यतः स्पर्शविमुक्तिबाणौ। ज्यावत्त्रिजाभ्यां वलनाग्रकाभ्यां देयौ यथाशं च मध्यबाणः। केन्द्रात् प्रदेयो वलनस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राह्यकखण्डकेन। वृत्तैः कृतैः स्पर्शविमुक्तिमध्यग्रासाः क्रमेणैवमिहावगम्याः" शि०। "समायामवनौ ग्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेणेष्टस्थानकल्पितबिन्दोर्वृत्तं विलिख्य तस्मादेव बिन्दोर्मानैक्यखण्डप्रमाणेन सूत्रेणान्यद्वृत्तं कृत्वा तस्य बिन्दोरुपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च सूत्रं घटिकाया उज्जयोत्पाद्य रेखे कार्ये। अथ मानैक्यार्धवृत्ते वलनं देयम्। तत्र चन्द्रस्य स्पार्शिकं प्राचीचिह्नतो मौक्षिकं प्रतीचीचिह्नतः। रवेस्तु स्पार्शिकं प्रतीचीचिह्नतो मौक्षिकं प्राचीचिह्नतः। अथ मध्यवलनं यदि विक्षेपो दक्षिणो देयस्तदा दक्षिणचिह्नाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचिह्नात्। तत् कथं देयमित्याह। सव्यापसव्यं याम्यसौम्यमिति। यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्नाद्याम्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिह्नादुत्तरमुत्तरचिह्नात् पूर्वमिति सव्यम्। इतोऽन्यथापसव्यम्। तत्र वलनं ज्यावद्देयं न धनुर्वत्। एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगतानि सूत्राण्यङ्काणि। अथ स्पर्शवलनाग्रात् स्पार्शिको मोक्षवलनाग्रान्मौक्षिको विक्षेपो देयः। स च ज्यावत्। अथ मध्ये विक्षेपः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः। तेभ्यः शराग्रचिह्नेभ्यो ग्राह्यकार्धप्रमाणेन सूत्रेण वृत्तान्युत्पाद्य स्पर्शमुक्तिमध्यग्रासाः वेदितव्याः अत्र वासना। मानैक्यार्धवृत्ते ग्राहकग्राह्यस्य मध्यं यदा भवति तदा ग्राह्यग्राहकयोर्बिम्बप्रान्तौ संलग्नौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं यद्विलिखितं तत्र दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा समभण्डलप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनाग्रगा रेखा सा क्रान्तिवृत्तप्राची। एवं सर्वदिशां वलनम्। अथ वलनसूत्राच्छराग्रावधिर्विक्षेपः। यतः क्रान्तिवृत्ताच्चन्द्रविक्षेपो याम्योत्तरः। एवं स्पर्शमोक्षयोः सिद्ध। अथ

मध्यग्रहः केन्द्राद्वलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मध्यवलनं नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या याम्योत्तरा दिक्। विक्षेपाग्रे छादकवृत्तमध्यमतस्तत्र कर्तव्यस्तैः स्पर्शमोक्षमध्या भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमि०।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेष्टग्रासपरिलेखमाह। “केन्द्राद्भुजं प्राग्वलनस्य सूत्रे परं भुजाग्रात्पृथगेव केन्द्रात्। प्रसार्य कोटिश्रुतियोगचिह्नाद्वृत्ते कृते छादकखण्डकेन। संमीलनोन्मीलनकेष्टकालग्रासाश्च वेद्या यदि चान्यथाऽसौ” शि०। “संमीलनकाले वलनमानीय तत् प्राक्चिह्नतः प्राग्वद्दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगां रेखां कृत्वा तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः। भुजाग्रात् तत्कालशरप्रमाणां शलाकां तथा केन्द्रात् कर्णमितां च प्रसार्य शलाकाग्रयोर्युतिचिह्नाच्छादकार्द्धेन वृत्तं विलिख्य संमीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो दत्त्वोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमेव तत्कालवलनमिष्टवशेन प्राक् पश्चिमतो वा दत्त्वोक्तवदिष्टग्रासो ज्ञेयः। यदि चान्यथाऽसौ इत्यस्याग्रे सम्बन्धः। अत्रोपपत्तिः। भुजो हि छादकमार्गखण्डम्, तत्र शरः कोटिस्तद्वर्गयोगपदं कर्णः। कर्णाद्ग्राह्यबिम्बे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्तमुक्तम्। ननु ग्राह्यबिम्बमध्याद्वलनसूत्रे भुजो दत्तस्तत् कथं भुजो छादकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र भुजचिह्नकोटिकर्णैस्त्र्यस्रमुत्पद्यते तदत्यन्तमायतचतुरस्रार्द्धं स्यात्। तदत्र भुजाग्राद्विक्षेपः कोटिः। एवं भुजमूलादपि। विक्षेपमूलयोरन्तरे यावान् भुजस्तावान् विक्षेपाग्रयोरपि। अतश्छादकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते तदद्भुतम्” प्रमि०।

इदानीमन्यथा स्पर्शादिपरिलेखमाह। “ते स्पर्शमुक्त्योर्विशिखाग्रचिह्ने ताभ्यां पृथङ्मध्यशराग्रयाते। रेखे विना प्रग्रहमोक्षमार्गौ तयोश्च माने विगणय्य वेद्ये। बिम्बान्तरार्द्धेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि। भूभार्द्धवृत्तेन विधाय वृत्ते संमीलनोन्मीलनके च वेद्ये” शि०। स्पर्शशराग्रान्मध्यशराग्रगाता रेखा कार्या। स प्रग्रहमार्गो ज्ञेयः। अथ मध्यशराग्रान्मुक्तिशराग्रगा पृथगन्या रेखा कार्या। स मुक्तिमार्गो ज्ञेयः। तयोर्मार्गयोः प्रमाणे चाङ्गुलात्मके मित्वा पृथगनष्टे स्थाप्ये। अथ बिम्बान्तरार्द्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्तमुत्पाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यौ योगौ तत्काद्योगद्वयचिह्नात् भूभार्द्धसूत्रेण वृत्ते विधाय संमीलनोन्मीलने ज्ञातव्ये। अत्रोपपत्तिः। स्वमार्गेणागच्छतो ग्राह्यमध्यस्य यत्र मानान्तरार्द्धतुल्यः कर्णो भवति तत्रस्थे तस्मिन् ग्राह्ये संमीलनमुन्मीलनं च यत उत्पद्यते अतो बिम्बान्तरार्द्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये” प्रमि०।

इदानीमिष्टग्रासार्थमाह। “मार्गाङ्गुलघ्नं स्थितिखण्डभक्तमिष्टं स्युरिष्टाङ्गुलसंज्ञकानि। इष्टाङ्गुलानीष्टवशात् स्वमार्गे दत्त्वात्र च छादकखण्डवृत्तम्। कृत्वेष्टखण्डं यदि वाऽथवास्य स्थूलः सुखार्थं परिलेख एवम्” शि०। “इष्टमितोष्टकालो घटिकादिरनष्टस्थापितैर्मार्गाङ्गुलैर्गुण्यः स्वस्थित्यर्द्धघटीभिर्भाज्यः फलमिष्टाङ्गुलानि भवन्ति। तानीष्टाङ्गुलानि स्वमार्गे दत्त्वा। कथमिति चेत् इष्टवशात्। यदि स्पर्शादग्रत इष्टं कल्पितं तदा स्पर्शशराग्रादग्रत इष्टाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इष्टं तदा मध्यशराग्रात् पूर्वतो देयानि। एवं मुक्तिमार्गेऽपीष्टवशादिष्टाङ्गुलाग्रे छादकबिम्बार्द्धेन वृत्तं विलिखेदिष्टग्रासो ज्ञेयः। एवं वा स्थूलः सुखार्थं परिलेखः। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि स्थित्यर्द्धघटीभिर्मार्गाङ्गुलानि लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति फलमिष्टाङ्गुलानि। तदग्रे छादकबिम्बमध्यमित्यर्थः। तत्र छादकार्द्धेन वृत्ते कृते इष्टग्रासो भवतीति किं चित्रम्” प्रमि०।

इदानीं ग्रासात् कालानयनं परिलेखेनैवाह। “ग्रासोनमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् कृतान्मार्गदले घटिर्ये। ते संगुणे स्वस्थितिखण्डकेन मार्गाङ्गुलाप्ते पृथगिष्टकालौ” शि०। “मानैक्यार्द्धेन ग्रासोनेन केन्द्रे वृत्तं विलिखेत्। तस्माद्वृत्तात् ये घटिर्ये मार्गखण्डे भवतस्ते स्वस्थितिखण्डकेन गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्भाज्ये। फलं स्पर्शादग्रत इष्टकालो भवति। मोक्षात् पृष्ठतश्च। अत्रोपपत्तिः। ग्रासोनमानैक्यदलमिष्टकाले ग्राह्यग्राहकबिम्बमध्ययोरन्तरं कर्ण इत्यर्थः। इदं पूर्वमेव कथितम्। तेन कर्णेन केन्द्रे वृत्तात् कृताद्वृत्ते मार्गखण्डे घटिर्भवतस्ताभ्यामिष्टानुमानः। यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यर्द्धघटिका लभ्यन्ते तदा घटिभूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमिष्टकाल इति” प्रमि०।

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह। “अल्पे ग्रस्ते धूम्रवर्णः सुधांशोरर्द्धे कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात्। सर्वच्छन्ने वर्ण पिशङ्गो भानोश्छन्नः सर्वदा कृष्ण एव” शि०।

इदानीमादेश्यानादेश्यमाह।

“इन्दोर्भागः षोडशः खच्छन्नोऽपि तेजःपुञ्जच्छन्नभावान्न लक्ष्यः। तेजस्तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णगोर्द्वादशांशो नादेश्योऽतोऽल्पो

ग्रहो बुधैरमद्भिः" सि० स्पष्टार्थम् इति चन्द्रग्रहणाधिकारः।

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः । "दर्शान्तकालेऽपि समौ रवीन्दू द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ। कक्षोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि" सि०। "अमावास्यान्तकाले समकलावपि चन्द्रार्कौ नतौ खार्धादन्यत्र यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूपृष्ठगोच्छ्रितौ द्रष्टैकसूत्रे न पश्यति । येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ । चन्द्रस्य कक्षा लघ्वी अर्कस्य महती । यथा चन्द्रग्रहणे येन चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भूभेन्दू नतावपि कक्षोच्छ्रितोऽपि द्रष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्कग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात् । तेन कारणेन तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि" प्रमि० ।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयति। "दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं वित्रिभलग्नतुल्ये । रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्" सि० "अत्र लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् त्रिभोनं कार्य्यम् । तेन त्रिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं नास्ति । ऊनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम् । तथा वित्रिभलग्नादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्धनं वेदितव्यम् । तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः । यदधिके तदृणं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः । अथ लम्बनस्योपपत्तिस्तावदुच्यते । इह किल सममण्डलयाम्योत्तरकोणवृत्तानामर्द्धव्यासेन परिकारवद्यद्वृत्तं निबध्यते तत् क्षितिजम् । तत्स्थं चक्रं भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति । भूपृष्ठगस्तु भूच्छन्नं तत् क्षितिजमपि न पश्यति । किन्तु भूव्यर्द्धयोजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समगादन्यत् क्षितिजं स मन्यते । अतस्तस्मादूर्द्ध्वं च पश्यति । तदधः क्षितिजं दृक्सूत्रान्वितं न पश्यति अतो ग्रहकक्षायां दृङ्मण्डले तेषां योजनानां संबन्धिन्यो या लिप्तास्ताः कुण्डलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च । तास्तु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति । यतो गतियोजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासार्द्धम् । यदा किल क्षितिजस्थस्तदा कुण्डलिप्ताभिर्नतत्वं गतः । अथ यदा खमध्यस्थो रविस्तदा तं भूगर्भस्थो द्रष्टा भूपृष्ठस्थोऽपि खमध्यस्थमेव पश्यति । न कुत्रोऽपि नतमतस्तत्र लम्बनाभावः । क्षितिजे तु कुण्डलिप्तातुल्यं परमं लम्बनम् अतो ज्ञातं खार्धाद्यते ग्रहे लम्बनमुत्पद्यते । एवं चन्द्रस्यापि । दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलिप्तासु शुद्धासु शेषं रविलम्बनाधिकचन्द्रस्य परमा लम्बलिप्ताः । अथ यदा दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायानुपातः । यदि गत्यन्तरकलाभिर्घटीषष्टिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांशतुल्याभिः किमिति । फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनम् । अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साधयितुं युज्यते परं यदि दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम् । यदा तदपि तिरश्चीनं तदानुपातद्वयेन । लम्बनं हि दृङ्मण्डलवृत्ते घोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम् । तत् किल कर्णरूपम् । तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटिरूपं स्फुटं भवति । यदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं तदा तदेव स्फुटम् । अतः क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया लम्बनस्य स्फुटत्वम् । अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमनीचस्थाने लम्बनस्य परमत्वम् । परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः । तच्च तस्य परमोच्चत्वं वित्रिभलग्ने भवति । यदा वित्रिभं खमध्ये भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातुल्यः स्यात् । तदा मध्यममेव स्फुटं लम्बनम् । यदा तद्वित्रिभं खमध्याच्चलितं भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तदा मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां याति । अतो वित्रिभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्यापचयः । अतो वित्रिभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुटत्वकरणेऽनुपातः कर्त्तुं युज्यते" प्र०मि० ।

अमुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह । "त्रिभोनलग्नं तरणिं प्रकल्प्य तल्लग्नयोर्वा समयोऽन्तरेऽसौ । त्रिभोनलग्नस्य भवेद्द्युयातः शङ्कुद्यतस्तस्य चरान्तकाद्यैः । त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता । हृतात् फलाद्वित्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि०शि० । "दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तदनष्टं वित्रिभं च कृत्वा तयोर्वित्रिभस्य भोग्यं लग्नस्य भुक्तमन्तरोदययुतं वित्रिभस्योदितः कालो भवति । तेन कालेन वित्रिभलग्नजनितकुज्याद्युज्यान्त्यादिभिश्च त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः । शङ्कोश्च दृग्ज्या तच्छायाकर्णश्च साध्यः । अथ त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरस्य ज्या साध्या । अथ तया लम्बनार्थमनुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यया वित्रिभलग्नार्कान्तरज्यया चतस्रो घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्यमलम्बनम् । अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यवित्रिभलग्नशङ्कावेतावल्लम्बनं लभ्यते तदा

ऽभिन्नमन्तरानीते त्रिभिल्लवं लम्बनं स्फुटं भवति" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह। "फला-हृवि १२ भृत् त्रिभहोनलग्नकर्णेन लब्धं खलु लम्बनं वा" सि० शि०। "मध्यलम्बनात् द्वादशगुणाद्वित्रि-भलग्नसंभूतच्छायाकर्णेन भक्ताद्यल्लब्धं तद्वा स्फुटं लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। तत्र वित्रि-भलग्नशङ्कोर्द्वादशांशेन वित्रिभलग्नशङ्कुच्छिज्या भाज-जिता जाता शङ्कुस्थाने द्वादश १२ कर्णस्थाने वित्रि-भलग्नकर्ण इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम्। स्याद्दृक्-ऌतिर्वेद ४ गुणा त्रिभौर्व्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः स्युः" सि० शि०। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः साधित-स्तथा दर्शान्तकाले रवेः सोमकर्णैः शङ्कुरुत्पद्यते तावन्तौ स्थापयित्वा तयोः दृग्ज्ये साध्ये। अथ तयोः शङ्क्वोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दृक्कृतिसंज्ञं भवति। प्रथमप्र-कारोऽयम्। अथ दृक्नतेर्द्वितीयः प्रकारः। तयोर्दृग्-ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दृक्नतिसंज्ञं भवति। अथ दृक्नते-र्लम्बनमुच्यते। दृक्नतिश्चतुर्गुणा त्रिज्यया भक्ता फलं लम्बननाडिकाः स्युः अत्रोपपत्तिः सैव। यदा वित्रिभलग्नं खमध्ये भवति तदा दृक्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम्। त्रिभो-नलग्नार्कयोरन्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या। सा चतु-र्गुणा त्रिज्यया भक्ता लम्बनं भवति। तदेव स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य। अथ यदा वित्रिभलग्नं खाधौंवतम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति। तच्च वित्रिभलग्नशङ्क्वनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं जा-तम्। तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते। मध्यलम्बनान-यने त्रिज्यैव वित्रिभलग्नशङ्कुः ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वित्रिभलग्नशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले स्फुटदृग्-ज्या भुजात्रिज्या कर्णः। वित्रिभलग्नस्य यद्दृङ्मण्डल-मिति गोले कथितम्। अतस्त्रिज्यापरिणतया मतज्यया यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य वित्रिभ-लग्नशङ्कोरनुपातेन कोटिरूपं नीतमित्युपपन्नम्। यदेव स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोप-पादितम्। रवेर्दृङ्मण्डले दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी। वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुज-रूपः। यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः पश्चाद्दिशोत्तरं वाग्धीहिलिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम्। तत्र वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः। तज्जनिता न-तिकला चन्द्रार्कयोर्याम्योत्तरमन्तरं सर्वत्र तुल्यमेव द्रष्टा पश्यति। यथोक्तं गोले। "ग्रहयोरन्तरं यत् स्याद्वि-त्रिभे सर्वतोऽपि तत्। नतिर्विप्रा भुजः कर्णो दृग्लम्बन-कलास्तयोः। तदन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः" गि०। यत् इदं लम्बनहेतुमतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्य-योर्वर्गान्तरपदतुल्या दृक्नतिर्भवितुमर्हति। परं यथा स्थिते गोले क्षेत्रोपरीयं न दृश्यते। यतो वित्रिभल-ग्नार्कयोरन्तरज्या वित्रिभलग्नशङ्कुव्यासार्धपरिणता सती दृक्नतिर्भवति। अत एवानेनापि प्रकारेण क्षितिजस्थे-ऽर्के परमा दृक्नतिर्वित्रिभलग्नशङ्कुतुल्या भवति। अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव। किन्तु दृक्क्षेपार्क-दृग्ज्ययोस्तुल्ये सत्याके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ वि-न्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृक्नतिं दर्शयेत्। एवमने-कविधान्युपपत्त्यनुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य प्रलोकमो-मयं शारणार्याः कुर्वते। अथ प्रस्तुतमुच्यते। अत्र त्रिभ-लग्नस्य रवेश्च दृग्ज्ययोर्यद्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छ-ङ्क्वोरपि भवति। तत् कथमिति चेत् तदुच्यते। अत्र स्वस्वशङ्कुवर्गयोनौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवतः। तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वात्तयोः शङ्कुवर्गा-न्तरमेवावशिष्यते। एवं तत्र कुत्रचित्त्रिज्यार्धेऽपि भुज-ज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति। अत उक्तं त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्दृग्ज्ययो-रिति"। दृक्कृतिस्त्रिज्यानुपातेन लम्बनस्य घटीक-रणम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "शङ्कोस्तयोर्दृग्गुण-योस्तयोर्वा त्रिज्याचतुर्थांशविभक्तयोः स्यात्। यद्वर्गविश्ले-षपदं द्विधैवं विलम्बनं तद्घटिकादिकं वा" सि० शि०।

"तयोरनन्तरकथितयोर्वित्रिभलग्नार्कशङ्क्वोस्त्रिज्याचतु-र्थांशेनापवर्त्तितयोर्यद्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति। अथ तयोः शङ्क्वोर्ये दृग्ज्ये तयोस्त्रिज्याचतुर्थांशभक्त-वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र निष्पन्नाया दृक्नतेः कोटिरूपाया घटीकरणेन त्रिज्यया चानुपातः। स तदुपकरणभूतयोः शङ्क्वो-स्तद्दृग्ज्ययोर्वा क्रियालाघवार्थं यदि क्रियते तदा घ-टिकात्मकैव दृक्नतिरुत्पद्यते। तदेव लम्बनम्। अतस्तथा कृते जातमन्यत् प्रकारद्वयम्" प्रमि०।

लम्बनप्रयोजनमाह । "तद्यंशतः पर्वविराम एवं स्फु-
टोऽसकृत् स ग्रहमध्यकालः" सि०शि० । "एवं यद्दर्शा-
न्तकाले लम्बनमुत्पन्नं तद्वित्रिभलग्नादूनेऽर्के धनमतो
दर्शान्तघटिकासु क्षेप्यम् । यदि वित्रिभादधिकेऽर्के जातं
तदृणं दर्शान्तघटीभ्यः शोध्यम् । एवमसकृल्लम्बनसंस्कृता-
द्दर्शान्तकालाल्लग्नमानीय वित्रिभं च कथितप्रकारेण लम्बनं
साध्यम् । तेन गणितागतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्यः ।
एवं स्फुटशराद्विशेषः । एवं संस्कृतो दर्शान्तो ग्रहण-
मध्यकालो भवति । अत्रोपपत्तिः । यत् चन्द्रकक्षाया
भागखण्डत्वाद्रविकक्षाया दूरत्वात् कुपृष्ठस्थितद्रष्टृ रवि-
मण्डलगामि यत् सूत्रं तस्मादधश्चन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते
तल्लम्बनम् । क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किल वित्रिभम् ।
तस्मादूनो यदा रविस्तदार्कादवलम्बितश्चन्द्रः पृष्ठतो भव-
ति । चन्द्रो हि शीघ्रगतिः । शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या ।
अतो लम्बनं तिथौ धनम् । यदा वित्रिभलग्नादधिको-
ऽर्कस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादग्रतो भवति । शीघ्रेऽग्रगे
युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेनातस्तस्य लम्बनमृणम् ।
एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालः स्यादि-
त्युपपन्नम् । यदि त्रिज्यातुल्ययाऽर्कदृग्ज्यया परमा भु-
ज्यन्तरपञ्चदशांशतुल्या लम्बनलिप्ता ४८ । ४६ लभ्यन्ते
तदेष्टयाऽर्कदृग्ज्यया किमिति । फलं दृग्लम्बनकलाः ।
अथमनेनैवानुपातेन दृक्क्षेपाद्या लम्बनलिप्तास्तस्यान्ते ता
अवनतिलिप्ताः ता भुजरूपाः । दृग्लम्बनकलाः कर्णः
तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ताः । यतो दृङ्नत्यानय-
नेऽर्कदृग्ज्या कर्णो दृक्क्षेपो भुजः । अतो दृक्क्षेपाज्जनि-
ताऽवनतिर्भुजः । स्फुटलम्बनलिप्ताः कोटिः । इदमखिलं
गोले लम्बनोपपत्तौ कथितम् । तद्यथा । "यतः कुपृष्ठा-
स्थितो द्रष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम् । साध्यते कुदले-
नातो लम्बनं च नतिस्तथा । दृष्टान्तवर्तितां पृथ्वीं कक्षे च
शशिसूर्ययोः । भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखां त-
योर्ध्वगाम् । तिर्यग्रेखायुतौ कल्प्यं कक्षायां क्षितिजं
तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापांशकैर्नतौ ।
ज्ञात्वार्केन्दू ससर्गास्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एवं भूमध्यतः
सूत्रं नयेद्भगणमण्डलम् । द्रष्टुर्भूपृष्ठगादन्यद्दृक्सूत्रं
तदुच्यते । कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः ।
गर्भसूत्रे यदा स्यातां चन्द्रार्कौ घनलिप्तिकौ । दृक्सूत्रा-
वस्थितचन्द्रस्तेन तल्लम्बनं कृतम् । दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात्
खमध्ये नास्ति लम्बनम् । अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ
पूर्वैः क्रमाल्लिखेत् । ये कक्षे मण्डले ते तु भवेते विक्षेपम-
ण्डले । त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि ।
तच्चापांशैर्नतौ विन्दू कल्प्यौ वित्रिभसंज्ञकौ । प्राग्वद्दृक्सूत्र-
तश्चन्द्रवित्रिभस्य नतिर्नतिः । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वि-
त्रिभे सर्वतोऽपि तत् । याम्योत्तरं नतिः साऽतु दृक्क्षेपात्
साध्यते ततः । यत् तत्र नतादर्कादधश्चन्द्रावलम्बनम् । त-
द्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं तु तत् । पूर्वापरं
च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयम् । अस्तायमण्डलं प्राची
तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं
तदन्तरम् । यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते । न-
तिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः । वर्गान्तरपदं
कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः । परलम्बनलिप्ता ४८/४६स्मी
लिज्या २४२८ प्रा रविदृग्ज्यका । दृग्लम्बनकलास्ताः
सुरेवं दृक्क्षेपयोर्नतिः । गत्यन्तरस्य ७११/२७ विद्यांशः
४८/४६ परलम्बनलिप्तिकाः गतियोजन ११८५९/४५
तिथ्यंश ७९०/२५ कुदलस्य यतो मितिः। सुलम्बनकला-
नाड्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः । प्राग्गतो रवेश्चन्द्रः पश्चात्
पृष्ठेऽवलम्बितः । शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता यस्मात् पृष्ठगते
यतः । प्राक् ऋणं तद्धनं पश्चात् क्रियते लम्बनं तिथौ ।
याम्योत्तरं शरस्यावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्तथा तया
तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । "त्रिभोनलग्नस्य शर-
ज्ञिभू १२ भो दन्तै २२ र्विभक्तः परसंज्ञकः स्यात् ।
लग्नार्कयोरन्तरकोटिदोर्ज्ये विधाय दोर्ज्यापरयोर्वि-
योगात् । साग्राद्युतात् कोटिगुणस्य कृत्वा मूलं श्रुतिः
कोटिगुणात् परघ्नात् । श्रुत्या हृताल्लम्बनतःकलायाम्
वाऽथवा लम्बनजाः पलाः स्युः" सि०शि० । "त्रिभो-
नलग्नस्य नः स्यात् स लब्धोदयगुणो हारिसंज्ञकः
फलं परसंज्ञं भवति । दर्शान्तकाले यल्लग्नं तस्मादर्को-
नाद्भुजकोटिज्ये साध्ये तत्र दोर्ज्यायाः अनन्तरानीतस्य
च परस्य यो वियोगस्तस्माद्वर्गीकृतात् कोटिज्यावर्गेण यु-
ताद्यत् पदं स कर्णः । कोटिज्यापरयोर्घातात् तेन कर्णेन
भक्ताद्यत् फलं तस्य चापे यावन्तः कलास्तावन्तो लम्बना-
सवः पलादेव भवेयुः । अत्रोपपत्तिः । यदि त्रिज्यातुल्ये
१२० वित्रिभलग्नशङ्कोः परमलम्बनज्यातुल्यगुणकेन त्रि-
ज्या हरस्तदा त्रिभोदयगुणकेन कः । फलं हारिर्यत् ।
तस्य परसंज्ञा कृता । अधोऽधःस्थयोरपि चन्द्राऽर्कयोः
क्रियोपसंहारार्थमन्यथा कल्पितं लम्बनचेतम् । तत्र

तावत् परमं लम्बनमुच्यते । यतस्तो घटिकाः किल परमं लम्बनम् । तत् तु त्रिज्यातुल्ये वित्रिभोन्नतलग्नशङ्कौ । तासां घटीनां यावन्तोऽवयवास्तावन्त एव षष्टिविंशतिभागानां कला भवन्ति । अतस्त्रिज्यासंभूतक्रान्तेः कलानां तुल्यास्तदा परमलम्बनासवो भवन्ति । यदा पुनर्वित्रिभलग्नशङ्कुस्त्रिज्यातोऽल्पो भवति तदा तज्जनितक्रान्तेः कलानां तुल्या भवन्ति । अतो वित्रिभलग्नशङ्कुजनिता क्रान्तिज्या तदा परमलम्बनासूनां ज्या तत्तोन्नतलम्बनम् । अथ पूर्वापरायताया भित्तेरुत्तरपार्श्वे त्रिज्यामिताङ्गुलकर्कटेन वृत्तमालिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखामूर्ध्वरेखां च कुर्यात् । तत् किल चन्द्रकक्षावृत्तं कल्प्यम् । तन्मध्यादुपरि परमलम्बनाङ्गुलान्तरे भूसंज्ञितं बिन्दुं कृत्वा तत्र तेनैव कर्कटेनान्यद्वृत्तं विलिखेत् । तन्मध्येऽप्यन्या तिर्यग्रेखा कार्या । ऊर्ध्वरेखा सर्वोपरिता ज्ञेया । तत् किलार्ककक्षावृत्तम् । ते वृत्ते चक्रांशैर्घटिकाभिश्चाङ्कयेत् । ऊर्ध्वरेखायुतौ द्वयोरपि वित्रिभलग्नसंज्ञौ बिन्दू कार्यौ ततो वित्रिभलग्नात्कोत्तरभागे रविकक्षायां वित्रिभलग्नासन्नं रविसंज्ञं बिन्दुं कुर्यात् । एवं चन्द्रवित्रिभाच्चन्द्रकक्षायां तैरेव भागैस्तं चन्द्रबिन्दुं च । ततो भूबिन्दोः सकाशाच्चन्द्रबिन्दुपरिगतं सूत्रं प्रसार्यम् । तत् सूत्रं रविकक्षायां लगति तस्य सूर्यबिन्दोरन्तरे यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तस्मिन् काले लम्बनघटिका ज्ञेयाः । एवंविधे यन्त्रेऽस्य लम्बनस्य साधनोपपत्तिर्यथोक्तवदुपपद्यते । अत्र रविकक्षां कक्षामण्डलं, चन्द्रकक्षां प्रतिमण्डलं, परमलम्बनाङ्गुलज्यामन्त्यफलज्यां वित्रिभलग्नं मन्दफलं मन्दोच्चं प्रकल्प्य ज्ञेया क्रियोह्या । एतदानयनं किञ्चित् स्थूलम्" प्रमि०।

अथ नत्यर्थमर्केन्द्वोर्दृक्क्षेपावाह । "दृग्ज्यैव या वित्रिभलग्नशङ्कोः स एव दृक्क्षेप इनस्य तावत् । सौम्योऽपमे वित्रिभजेऽधिकेऽक्षात् सौम्योऽन्यथा दक्षिणएव वेद्यः । चापीकृतस्यास्य तु संस्कृतस्य त्रिभोनलग्नोन्नतभागजीवा" शि०। "पूर्वार्द्धं सुगमं प्रागेव व्याख्यातम् । सोऽर्कदृक्क्षेपः सौम्यो याम्यो वेति ज्ञानायोच्यते । तत्र वित्रिभलग्नक्रान्त्यपमे सौम्येऽक्षांशेभ्योऽधिके सति सौम्यो ज्ञेयः । अतोऽन्यथा याम्यः । अथ तस्य दृक्क्षेपस्य धनुः कार्यम् । वित्रिभलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्यात्येवं विक्षेपः साध्यः । तेन वित्रिभलग्नविक्षेपेण तद्दृक्क्षेपधनुः संस्कार्यम् । एकदिशोर्योगो भिन्नदिशोरन्तरमित्यर्थः । संस्कृतिवशाच्चन्द्रदृक्क्षेपस्य दिक् । तस्य जीवा दृक्क्षेप इन्दोरित्यग्रे सम्बन्धः । अत्रोपपत्तिः । वित्रिभलग्नं क्रान्तिवृत्ते तद्भ्रमणवशात् कदाचिद्दक्षिणोत्तरवृत्तात् पूर्वतः कदाचित् पश्चिमतो भवति । यद्युदयलग्नमुत्तरगोलं तदा पूर्वतो भवति । तदन्यथा पश्चिमत इत्यर्थः । खार्धाद्वित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलं यत्र वित्रिभे लगति तत्खार्धान्तरेऽर्कदृक्क्षेपचापांशाः । यत्र विमण्डले लगति तत्खार्धान्तरे चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः । तज्ज्ये तयोर्दृक्क्षेपौ" । "यदा कक्षामण्डलं खमध्ये भवति तदा तस्य दृङ्मण्डलाकारत्वात्तत्र कुत्र स्थितोऽपि पश्चात् कुतोऽपि कक्षामण्डलं न त्यजति । अतोऽवनतेरभावः । यदा खार्धात् वित्रिभलग्नं दक्षिणतः । तदा तिरश्चीनत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य तत्स्थो रविर्दृङ्मण्डलगत्यावलम्बितः क्रान्तिवृत्ताद्दक्षिणतो यावतान्तरेण दृश्यते तावती तस्य नतिः । एवं वित्रिभलग्नं यदि खार्धादुत्तरतस्तदोत्तरा नतिः । एवं चन्द्रस्यापि नतिः । किन्तु चन्द्रकक्षामण्डलं विमण्डलमेव कल्प्यम् । यतश्चन्द्रो विमण्डले भ्रमति । अतः खार्धाद्विमण्डलं यावता नतं तावच्चन्द्रदृक्क्षेपस्य चापम् । तज्ज्या तद्दृक्क्षेपः । एवं दृक्क्षेपवशात् तिरश्चीने स्थिते विमण्डले सति दृङ्मण्डलगत्याऽवलम्बितस्य चन्द्रस्य विमण्डलेन सह यदन्तरं दक्षिणोत्तरं सा चन्द्रनतिस्तस्य दृक्क्षेपादागच्छति" प्रमि०।

"दृक्क्षेपान्नतिसाधनमाह । "दृक्क्षेप इन्द्वोर्निजमध्यभुक्तितिथ्यंशनिघ्नौ त्रिगुणोद्धृतौ तौ । नतौ रवीन्द्वोः समभिन्नदिक्त्वे तदन्तरैक्यं तु नतिः स्फुटाऽत्र" शि०। "तौ चन्द्रार्कयोर्दृक्क्षेपौ स्वस्वमध्यभुक्तिपञ्चदशांशेन गुणितौ त्रिज्याभक्तौ फले तयोर्नती भवतः । तयोर्नत्योः समदिशोरन्तरं भिन्नदिशोर्योगो रविग्रहे स्फुटा नतिर्भवति । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्यातुल्येन दृक्क्षेपेण परमा भुक्तिपञ्चदशांशतुल्या नतिर्लभ्यते तदेष्टेन किम् । फलं नतिकलाः । अथ तयोर्नत्योर्योगवियोगकारणमुच्यते । यस्यां दिशि चन्द्रो नतस्तस्यां दिशि यदि रविस्तदा नत्योरन्तरेण चन्द्रार्कयोरन्तरं ज्ञातं भवति यदा भिन्नदिशौ नतौ तदा तयोर्योगेन चन्द्रार्कयोरन्तरमुच्यते" प्रमि० । इदानीं स्फुटनतेरेवानयनमाह ।

"दृक्क्षेप इन्दोर्द्विगुणो विभक्तः किन्दैः १४१ स्फुटैवावनतिर्भवेद्वा । लघुज्यकोत्यो द्विगुणोऽथ भक्तः खषड्गुणैर्युक्तोऽवनतिः स्फुटा वा" शि०। "चन्द्रस्य दृक्क्षेपो द्विगुणो भूयसे १४१ भाजितः फलं स्फुटैवावनतिः । यदि लघु-

न्यूनोत्थो विधुदृक्क्षेपस्तदा द्विगुणः पञ्चभक्तः स इति फलं यथाह्यं यदुक्तं स्फुटैवावनतिर्भवेत् । अत्रोपपत्तिः । तत्र लम्बान्तरत्वात्परमदृक्क्षेपतुल्यमर्कदृक्क्षेपं परिकल्प्य भुजान्तरपञ्चदशांशेनानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्ये दृक्क्षेपे भुजान्तरपञ्चदशांशमिता स्फुटा नतिर्लभ्यते तदाऽभीष्टेऽस्मिन् किमिति । अत्र भुजान्तरपञ्चदशांशो गुणस्त्रिज्या हरः । गुणकहरौ गुणकार्धेनापवर्तितौ । जातं गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने जिन्द्राः १४१ । एवं दृक्ज्याकाभिः । लघुज्याकाभिस्तु गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने किंचिदूनाः पञ्च ० । ५५ । ते सुखार्थं पञ्च कृताः ५। अतस्तत् फलं स्वल्पान्तरयुतं कृतम्" प्रमि०

इदानीं स्पष्टे लम्बनावनती सुखार्थमाह । "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम् । दृक्क्षेपदृग्ज्ये परिकल्प्य साध्यं स्पष्टान्तरं लम्बनकं नतिश्च" सि० । "त्रिभोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्तिः शरश्च साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिः संस्कार्या । सा तस्य स्फुटा क्रान्तिः । पलापलक्रान्तियोगेन संस्कृताचिन्त्यादिना नतांशा उन्नतांशाश्च कार्याः । तज्ज्ये त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये । अत्रोन्नतज्यां त्रिभोनलग्नशङ्कुं नतज्यां चन्द्रदृक्क्षेपं च परिकल्प्योक्तवल्लम्बनं स्पष्टान्तरमवनतिश्च सुखार्थं साध्या । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्योदयास्त एव दिनार्धशङ्कुस्तन्नतज्या वा दृक्क्षेपः" प्रमि०।

इदानीं नतेः प्रयोजनमाह ।

"स्फुटोऽत्र बाणो नतिसंस्कृतोऽस्मात् प्राग्वत् प्रमाणे स्थितिमर्दखण्डे" सि० । "अत्र स्पर्शग्रहणे यः पूर्ववच्छर आगच्छति । असौ नत्या संस्कृतः सन् स्फुटो भवति । अर्थतदुक्तं भवति । गणितागतो दर्शान्तकालो लम्बनेनापहृत् स्फुटीकृतः स किल गृहमध्यकालः । तत्र तात्कालिकं सपातं चन्द्रं कृत्वा विक्षेपः साध्यः । अथ स्थिरलम्बनकाले यद्वित्रिभलग्नं तस्मादवनतिः साध्या । तया स विक्षेपः संस्कृतः । स मध्यग्रहणविक्षेपः स्फुटो भवतीत्यवगन्तव्यम् । ततो "मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्याम्" इत्यादिना स्थितिमर्दखण्डे साध्ये । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं विक्षेपः । चन्द्रो विमण्डले, रविः क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विक्षेपो याम्योत्तरमन्तरम् । परं यदि भूगर्भस्थो द्रष्टा । यदा तु कर्णेनोच्छ्रितो भूपृष्ठस्थस्तदा रविकक्षामण्डलाच्चन्द्रकक्षामण्डलमध्ये दृक्क्षेपवशादन्तरं भवति । तद्याम्योत्तरमात्रेण यावता वलितं तावती नतिस्तदग्राच्चन्द्रोऽतस्तया शरे संस्कृते स्फुटमर्केन्द्वोरन्तरं भवति स एव स्फुटशरः । यथोक्तं गोले 'याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्तथा तया तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः" सि०।

इदानीं स्पर्शमुक्तिसम्मीलनादिकालार्थमाह । "तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिके । दर्शान्ते गणितागते धनमृणं वा तद्विधायासकृत् स्तौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ । तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च । दर्शान्ततो मर्दलोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकालः एवम् । एतत्प्रकारेण विमर्दनं चेत् तदा स्फुटौ प्रग्रहमोक्षकालौ । किन्त्वत्र लम्बावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुवित्रिभाभ्याम्" सि०। "प्रथमं यो गणितागततिथ्यन्तकालात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं साध्यम् । स्पर्शस्थितिदलेनोनात्, मोक्षेऽधिकादित्यर्थः । अत्र किल स्पर्शकालः साध्यते । तत्र गणितागततिथ्यन्तात् स्थित्यर्धेनोनात् प्राग्वल्लम्बनमानीय तदङ्कं स्थापयित्वा तद्गणितागते तिथ्यन्ते स्थितिदलेनोने धनमृणं वा कार्यम् । स स्थूलः स्पर्शकालः । तन्मध्यकालयोरन्तरं स्थूलं स्थित्यर्धम् । तज्जनितकालोनात् समकालेन्दोः शरस्तत्कालवित्रिभलग्नजनितया नत्या संस्कृतः स्यात् । स्फुटविक्षेपात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेन स्थित्यर्धेन गणितागते दर्शान्ते ऊने तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते सति यावत् कालसाम्यात् स्पर्शकालः । एवमसकृदिति । स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं स्पार्शिकं स्थित्यर्धं ज्ञेयम् । स्पर्शकालात् पुनर्लम्बनमानीयासकृत् स्थाप्यम् । अथ स्पार्शिकस्थित्यर्धघटीफलेन चन्द्रमूनीकृत्य शरः साध्यः । तन्नतादिकमन्यत् प्राग्वत् । तया स्फुटीकृताच्छरात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेनोनिते गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं स्फुटः स्पर्शकालः । असकृदिति यावदविशेषः । मौक्षिकार्थं मध्यग्रहकालोत्थस्थितिः पुनः कालोत्थतिथ्यन्ते योज्या । तत्रापि लम्बनान्तरशरमवस्थिता गणितागततिथ्यन्ते युतः सा मोक्षस्थितिरस्फुटा । तल्लम्बनान्तरशरोत्थस्थित्या वारं वारं पूर्वदर्शान्तोऽयोज्यः । एवं स्थिरलम्बनान्तरशरोत्थस्थितिर्मोक्षस्थितिश्च या । सैव मौक्षिकम् । एवं स्थितिदलेनाऽग्राह्यगणितागतान्मोक्षकालोऽपि । तत्र चन्द्रपाततात्कालिकीकरणे फलं भवम् । एवं मोक्षमध्यग्रहकालयो-

न्तरं मौलिकं स्थित्यर्द्धम्। एवं मर्द्दखण्डेनोनाद्गणितागतात् सम्मीलनकालः। मर्द्दखण्डेन युक्तादुन्मीलनकालः। सम्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटं मर्दार्द्धम्। उन्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं द्वितीयम्। यद्युक्तविधिना लम्बनं क्रियते तदैवम्। यदा पुनः उक्तविधिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि सकृदेव स्फुटो भवति। किन्त्वत्रायं विशेषः। स्पर्शकाले मोक्षकाले वा पुनर्विलम्बनं कृत्वा तत्कालनतिः साध्या। तया तत्कालभवो विक्षेपः संस्कृतः सन् स्फुटः स्पार्शिकः। मौक्षिको वा स्फुटो भवति। मर्द्देऽप्येवं तदा स्फुटः। अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धानयने पूर्वोक्तैव। तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते। गणितागतो हि दर्शान्तकालो मध्यग्रहकालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयोस्तत्र तुल्यत्वात्। स्थित्यर्द्धोनो दर्शान्तकालः स्पर्शकालो भवति। युतो मोक्षकालः। अथ च द्रष्टुः कर्णोच्छ्रितत्वाल्लम्बनसम्भवम्। अतस्तेन संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहकालः स्फुटो भवति। एवं स्पर्शकालोऽपि तत्कालजनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति। या युक्तिर्मध्यग्रहकालस्य लम्बनसंस्कारे सैव स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य लम्बनसंस्कारे क्रियमाणे कालान्यत्वात्फलं किञ्चिदन्यथा भवति। नतिश्च किञ्चिदन्यादृशी। तत्संस्कृतिभवं स्थित्यर्धमपि किञ्चिदन्यादृशम्। अतस्तेनोने गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कर्तुं युज्यते। अत उक्तं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिक इत्यादि। यद्युक्तविधिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिश्च। तया तत्कालशरः स्फुटः स्थित्यर्धं च क्रियते। तदा स्थित्यर्धं स्फुटं भवति। तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो भवति। स एव स्पार्शिकः शर इति वेदितव्यम्। यदा पुनः उक्तविधिना लम्बनं तदा पुनःपुनः शरस्य नतेश्चाकरणात् स्पार्शिकः शरः पुनः कर्तुं न युज्यते। अत उक्तं किन्त्वत्र बाणावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुविलम्बभाभ्यामिति" प्रमिताक्षरा।

इदानीं विशेषमाह।

"भेदं यथाङ्गग्रहणोक्तमत्र स्फुटेषुजेन स्थितिखण्डकेन। इतोऽन्य तेनैव हृतः स्फुटेन बाहुः स्फुटः स्यादुपरागेऽत्र भानोः। स्याच्च कालानयने फलं यत् स्फुटेन निघ्नं स्थितिखण्डकेन। स्फुटेषुजेनाप्तकृतं तत् स्थित्यर्द्धयुक्तं भवतीष्टकालः" इति सिद्धान्तशिरोमणिः।

"अत्र रविग्रहणे बिम्बवलनभुजकोट्यादीनामानयनं शशाङ्कग्रहणोक्तवत् वेदितव्यम्। किं त्वत्र भुजसाधने विशेषः अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति। असौ तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन गुणितः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन भाज्यः। स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्य इत्यर्थः। फलं स्फुटो भुजो भवति"। "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या रहितात् पदं यत्। गत्यन्तरांशैर्विहृतमिति" यत् फलं लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम्। तत् फलं स्फुटेन स्थित्यर्धेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन भक्तं स्फुटं भवति। तत् स्वस्थित्यर्धच्युतमिष्टकालो भवति। स च स्पर्शादग्रतो मोक्षात् पृष्ठतः। तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्येत्यादिना फलं साध्यम् तत् फलं पुनः स्फुटं कर्त्तव्यम्। एवं यावदिष्टकालः स्फुटो भवति तावदसकृत्कर्म। अत्रोपपत्तिः। भुजानयने पूर्वोक्तैव। तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते। यथा चन्द्रग्रहणे स्थित्यर्धं शरमानैक्यार्धयोर्वर्गान्तरादुत्पन्नं तथेहानीतम्। तदस्फुटम्। लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्द्धम्। लम्बनान्तरसंस्कृतमित्यर्थः। भुजो हि स्थित्यर्धसम्बन्धेनागच्छति। यथा चन्द्रग्रहे मध्यमेन स्थित्यर्द्धम्। तत्सम्बन्धेन यादृशो भुजस्तत्रागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम्। शासनायास्तुल्यत्वात्। अथ च "वीष्टेन निघ्नाः स्थितिखण्डकेनेत्येवम्" यदानीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धं वीष्टं कृत्वा गुणक आनीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धसम्बन्धी भुजः स्यात्। सत्यावश्यक्। अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्द्धसम्बन्धीकरणायानुपातः। यदि स्फुटस्थित्यर्धेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालजनितस्फुटशरभवस्थित्यर्धेन किमिति। फलं स्फुटो भुजो भवति। एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने। "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात्" इत्यादिना यत् फलमागच्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्धं वीष्टम्। तत् स्फुटस्थित्यर्धाद्यावद्विशोध्यते तावदस्याग्रतो भवति। अतस्तस्य फलस्य स्फुटस्थित्यर्द्धपरिणामायानुपातः। यदि मध्यमस्थित्यर्धेनैतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्द्धेन किमिति। अत्र यल्लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्धाच्छोधिते स्फुटमिष्टमवशिष्यत" इति प्रमिताक्षरा।

बृहत्संहितायां ग्रासप्रकारस्तद्भेदात् फलानि चोक्तानि यथा

"अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम्। प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके। इन्द्वर्कमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने। अन्यत्र पर्वकालाद्वरप्रदानात् कमलयोनेः। मुखपुच्छविभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्यन्ये। कथयन्त्यमूर्त्तमपरे तमोमयं सैंहिकेयाख्यम्। यदि मूर्त्तो भविचारी शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः। भगणार्धेनान्तरितो गृह्णाति कथं नियतचारः। अनियतचारः खलु चेदुपलब्धिः सङ्ख्यया कथं तस्य। पुच्छाननाभिधानोऽन्तरेण कस्माच्च गृह्णाति। अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा स गृह्णाति। मुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति कस्माच्च भगणार्धम्। राहुद्वयं यदि स्याद्ग्रस्तेऽस्तमिते ऽथवोदिते चन्द्रे। तत्समगतिनान्येन ग्रस्तः सूर्योऽपि दृश्येत। भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः। प्रग्रहणमतः पश्चान्नेन्दोर्भानोश्च पूर्वार्धात्। वृक्षस्य स्वच्छाया यथैकपार्श्वे न भवति दीर्घा च। निशि निशि तद्वद्भूमेरावरणवशाद्दिनेशस्य। सूर्यात् सप्तमराशौ यदि चोदग्दक्षिणेन नातिगतः। चन्द्रः पूर्वाभिमुखश्छायामौर्वीं तदा विशति। चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बुदवत् समागतः पश्चात्। प्रतिदेशमतश्चित्रं दृष्टिवशाद्भास्करस्य ग्रहणम्। आवरणं महदिन्दोः, कुण्ठविषाणस्ततोऽर्द्धसंछन्नः। स्वल्पं रवेर्यतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति। एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्यैः। राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः। योऽसावसुरो राहुस्तस्य वरो ब्रह्मणायमाज्ञप्तः। आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भविता। तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते राहुः। याम्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्युपचर्य्यते तेन। न कथञ्चिदपि निमित्तैर्ग्रहणं विज्ञायते निमित्तैस्तु। अन्यस्मिन्नपि काले भवन्त्यथोत्पातरूपाणि। पञ्चग्रहसंयोगान्न किल ग्रहणस्य सम्भवो भवति। तैलं च जलेऽष्टम्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः। अवनत्यार्कप्राप्तो दिग्ग्राह्या वलनयावनत्या च" अथ वेलाभेदे फलम्।

"तिथ्यवसानाद्वेला करणे कथितानि तानि मया"। षण्मासोत्तरवृद्ध्या पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः। ब्रह्मशशीन्द्रकुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः। ब्राह्मे द्विजपशुवृद्धिः क्षेमारोग्याणि सस्यसम्पच्च। तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीड़ा विदुषामवृष्टिश्च। ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदसस्यक्षयो न च क्षेमम्। कौबेरेऽर्थपतीनामर्थविनाशः सुभिक्षं च। वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेमसस्यवृद्धिकरम्। आग्नेयं मित्राख्यं सस्यारोग्याभयाम्बुकरम्। याम्यं करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं सङ्क्षयं च सस्यानाम्। यदतः परं तदशुभं पुत्रा दाहदिदं पर्व। वेलाहीने पर्वणि गर्भविपत्तिश्च शस्त्रकोपश्च। अतिवेले कुसुमफलक्षयो भयं सस्यनाशश्च। हीनातिरिक्तकाले फलमुक्तं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात्"।

अथ एकमासे ग्रहद्वयस्य ग्रासभेदस्य च फलम्। "स्फुटगणितविदः कालः कथञ्चिदपि नान्यथा भवति। यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसोमयोस्तदा क्षितिपाः। स्वबलक्षोभैः सङ्क्षयमायान्त्यतिशस्त्रकोपैश्च। ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ। सर्वग्रस्तौ दुर्भिक्षमरकदौ पापसंदृष्टौ" अथ दिनाद्यंशभेदे ग्रासफलम्।

"अर्धोदितोपरक्तो नैकृतिकान् हन्ति सर्वयज्ञांश्च। अग्न्युपजीविगुणाधिपविप्रांश्चाभ्युदितः। कर्षकपाषण्डिवणिक्क्षत्रियबलनायकान् द्वितीयेंऽशे। कारुकशूद्रम्लेच्छान् सामन्तांशे समन्त्रिजनान्। मध्याह्ने नरपतिमध्यदेशहा शोभनश्च धान्यार्घः। तृणभुगमात्यान्तःपुरवैश्यवधः पञ्चमे चांशे। स्त्रीशूद्रान् षष्ठेंऽशे दस्युप्रत्यन्तहाऽस्तमयकाले। यस्मिन्नंशे मोक्षस्तत्पोषकाणां शिवं भवति"।

अथायनादिभेदे फलम् "द्विजनृपतीनुदगयने विट्शूद्रान् दक्षिणायने हन्ति। राहुरुदगादिदृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति विप्रादीन्। नैरृत्यान् विदिक्स्थितोऽप्ययायिनश्च हुताशसक्तांश्च। सलिलचरदन्तिघातो वायव्योद्ग्रस्तश्च शुभः। पूर्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः। पश्चात्कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः। पाञ्चालकलिङ्गशूरसेनाः काम्बोजोड्रकिरातशस्त्रवार्त्ताः"

अथ मेषादिराशौ ग्रासफलम्। "जीवन्ति च ये हुताशवृत्त्या ते पीडामुपयान्ति मेषसंस्थे। गोपाः पशवोऽथ गोमिनो मनुजा ये च महत्त्वमागताः। पीडामुपयान्ति भास्करे ग्रस्ते शीतकरेऽथवा वृषे। मिथुने प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्रा बलिनः कलाविदः। यमुनातटजाः सबाह्लिका मत्स्याः सुह्मजनैः समन्विताः। आभीरान् शबरान् सपह्लवान् मल्लान् मत्स्यकुरून् शकानपि। पाञ्चालान् विकलांश्च पीडयत्यन्नं चापि निहन्ति कर्कटे। सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्त्वयुक्तान् राजोपमान्नरपतीन् वनगोचरांश्च। षष्ठे तु सस्यकविलेखकगेयसक्तान् हन्त्यश्मकत्रिपुरशालियुतांश्च देशान्। तुलाधरेऽवन्त्यपरा-

न्त्यसाधून् वणिग्दशार्णान् मरुकच्छपांश्च। अलिन्युदुम्ब-रमद्रचोलान् द्रुमान् सयौधेयविषायुधीयान्। धन्विन्यमा-त्यवरवाजिविदेहमल्लान् पाञ्चालवैद्यवणिजो विषमायुध-ज्ञान्। हन्यान्मृगे तु सचिवान्वितमन्त्रिकुलानि नीचान् मन्त्रौष-धिषु कुशलान् स्थविरायुधीयान्। कुम्भोऽन्तर्गिरिजान् स-पश्चिमजनान् भारोद्वहांस्तस्करान् आभीरान्दरदार्य्यसिंह-पुरकान् हन्यात्तथा बर्ब्बरान्। मीने सागरकूलसागरज-द्रव्याणि मान्यान् जनान् प्राज्ञान् वार्य्युपजीविनश्च सकलं कूर्म्मोपदेशाद्वदेत्” तारफलं कूर्म्मविभागवद्वक्ष्यते।

अथ ग्रासभेदनामतत्फले “सव्यापसव्यलेहग्रसन-निरोधावमर्दनारोहाः। आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्त्य इति ते दश ग्रासाः। सव्यगते तमसि जगज्जलप्लुतं भवति मुदितमभयं च। अपसव्ये नरपतितस्करावमर्दैः प्रजानाशः। जिह्वेव लेढि परितस्तिमिरनुदो मण्डलं यदि स लेहः। प्रमुदितसमस्तभूता प्रभूततोया च तत्र मही। ग्रसनमिति यदा त्र्यंशः पादो वा गृह्यतेऽथवाप्यर्द्धम्। स्फीतनृपवित्तहानिः पीडा च स्फीतदेशानाम्। पर्य्यन्तेषु गृहीत्वा मध्ये पिण्डीकृतं तमस्तिष्ठेत्। स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदकृत् सर्व्वभूतानाम्। अवमर्द्दनमिति निःशेषमेव संछाद्य यदि चिरं तिष्ठेत्। हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांश्च तिमिरमयः। मुक्ते मुक्ते यदि तमस्तत्क्षणमावृतो दृश्यते भूयः। आरोहणमित्यन्योऽन्यमर्द्दनैर्भयकरं राज्ञाम्। दर्पण इवैकदेशे सवाष्पनिःश्वासमारुतोपहतः। दृश्येताघ्रातं तत् सुवृष्टिवृद्ध्यावहं जगतः। मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्कं मण्डलं च यदि परितः। तन्मध्यदेशनाशं करोति कुक्ष्यामयभयं च। पर्य्यन्तेष्वतिबहुलं स्वल्पं मध्ये तमस्तमोऽन्त्याख्यम्। सस्यानामीतिभयं भयमस्मिंस्तस्कराणां च”।

अथौत्पातिकराहुवर्णभेदे फलम्। “श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडां च निर्द्दिशेद्राहौ। अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम्। हरिते रोगोल्बणता सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः। कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम्। अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षावृष्टयो विहगपीडा। आधूम्रे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिं च। कापोतारुणकपिलश्यावाभे क्षुद्भयं विनिर्द्देश्यम्। कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च। विमलकमणिपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय। सार्च्चिष्मत्यग्निभयं गैरिकरूपे तु युद्धानि। दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशे-न्मरकम्। अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः। पांशुविलोहितरूपः क्षत्रध्वंसाय भवति वृष्टेश्च। बालरविकमलसुरचापरूपभृच्छस्त्रकोपाय। शिरोमणौ तु ग्रासभेदे ग्रासवशाद्भेदस्तु स्वाभाविक इन्द्वर्कविरोधः।

अथ ग्रहभेददर्शने फलभेदः। “पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च। भौमः समरविमर्दं शिखिकोपं तस्करभयं च। शुक्रः सस्यविमर्दं नानाक्लेशांश्च जनयति धरित्र्याम्। रविजः करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं तस्करभयं च। यदशुभमवलोकनाभिरुक्तं ग्रहजनितं ग्रहणे प्रमोक्षणे वा। सुरपतिगुरुणावलोकितं तच्छममुपयाति जलैरिवाग्निरिद्धः”।

अथ ग्रासोत्तरपक्षाभ्यन्तरे पुनर्ग्रहे भूकम्पादौ स-पातेन्दुना सर्व्वस्यैव भौमादिपञ्चग्रहाणामाच्छादनत्वेन त-त्काले चोत्पातिकं ग्रहणं तेषामनिष्टफलानि चोक्तानि यथा “ग्रस्ते क्रमान्निमित्तैः पुनर्ग्रहो मासषट्कपरिवृद्ध्या। पवनोल्कापातरजःक्षितिकम्पतमोऽशनिनिपातैः। आवन्तिका जनपदाः कावेरीनर्म्मदातटाश्रयिणः। दृप्ताश्च मनुजपतयः पीड्यन्ते क्षितिसुते ग्रस्ते। अन्तर्वेदीं सरयूं नेपालं पूर्व्वसागरं शोणम्। स्त्रीनृपयोधकुमारान् सह विद्वद्भिर्बुधो हन्ति। ग्रहणोपगते जीवे विद्वन्नृपमन्त्रिगजहयध्वंसः। सिन्धुतटवासिनामप्युदग्दिशं संश्रितानां च। भृगुतनये राहुगते दशेरकाः केकयाः सयौधेयाः। आर्य्यावर्त्ताः शिबयः स्त्रीसचिवगणाश्च पीड्यन्ते। सौरे मरुभवपुष्करसौराष्ट्रा धातवोऽर्बुदान्त्यजनाः। गोमन्तपारियात्राश्रिताश्च नाशं व्रजन्त्याशु”।

अथ मासभेदे ग्रासफलम्। “कार्त्तिक्यामनलोपजीविमगधान् प्राच्याधिपान् कोशलान् कल्माषानथ शूरसेनसहितान् काशींश्च सन्तापयेत्। हन्यादाशु कलिङ्गदेशनृपतिं सामात्यभृत्यं तमो दृष्टं क्षत्रियतापदं जनयति क्षेमं सुभिक्षान्वितम्। काश्मीरकान् कौशलकान् सपुण्ड्रान् मृगांश्च हन्यादपरान्तकांश्च। ये सोमपास्तांश्च निहन्ति सौम्ये (मार्गे) सुवृष्टिकृत् क्षेमसुभिक्षकृच्च। पौषे द्विजक्षत्रजनोपरोधः ससैन्धवाख्याः कुकुरा विदेहाः। ध्वंसं व्रजन्त्यत्र च मन्दवृष्टिं भयं च विन्द्यादसुभिक्षयुक्तम्। माघे तु मातृपितृभक्तवसिष्ठगोत्रान् स्वाध्यायधर्म्मनिरतान् करिणस्तुरङ्गान्। वङ्गाङ्गकाशिमनुजांश्च दुनोति राहुर्वृष्टिं च कर्षकजनानुमतां करोति। पीडाकरं फाल्गुनमासि पर्व्व वङ्गाश्मकावन्तकमेकलानाम्। नृत्यज्ञसस्यप्रवराङ्गनानां ध

तुषकरचलनप्रवालिनां च । षष्ठे तु विलकरवैश्यगणेयस-
त्त्वान् सर्पोपजीविनिगमसूर्यहरणमपगमान् । सौराष्ट्र-
कैकयजनानथ चाञ्जनांश्च तापं स्पृशत्यमरपोऽत्र विनिन-
वर्षी । वैश्याश्च सप्तमे गृहणे विनाशमायान्ति कर्णवनिता:
समुद्राः । इक्ष्वाकुयौधेयगणाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु
सुभिक्षमस्मिन् । अष्टमे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि
वृष्टिश्च महागणाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः
शाल्वैः समेताश्च निषादसङ्घाः । आषाढपर्वण्युदपानव-
प्रनदीप्रवाहान् फलमूलवार्त्तान् । गान्धारकाश्मीरपुलि-
न्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मी-
रान् सपुलिन्दचीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रकान्
गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः श्रावणे ।
काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान्
अन्यत्र प्रचुरान्नहृष्टमनुजैर्धात्रीं करोत्याहताम् । कलिङ्ग-
वङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् म्लेच्छान् सुवीरान् दरदाम्श-
कांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षकृद्भाद्रपदेऽ-
भ्युपेतः । काम्बोजचीनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्बाह्लीक-
सिन्धुतटवासिजनांश्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिषजश्च तथा
किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरिसुभिक्षकृच्च" ।

अथ मोक्षभेदनामतत्फलानि "हनुकुक्षिपायुभेदाद्विर्द्विः
सञ्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणमिति दश
शशिसूर्ययोर्मोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद-
संज्ञितं शशिनः । सस्यविमर्दो मुखरुग् नृपपीडा स्यात्
सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी ।
मुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्द्यात् सुभिक्षञ्च । दक्षि-
णकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः । पीड़ा
नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षि-
भेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः
शस्यानि च तत्र मध्यानि । नैर्ऋतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ
तु पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगल्पा वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो
वामे । पूर्वेण गृहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । स-
ञ्छर्दनमिति तत् क्षेमसस्यहार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रग्र-
हणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् । क्षुच्छस्त्र-
भयोद्विग्नाः न शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये
यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःको-
पकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्यन्तेषु वि-
मलता बहुलं मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेश-
नाशः शारदसस्यक्षयश्चास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या

भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिनि यथा तथा
रवौ पश्चिमा कल्प्या" ।

अथ ग्रासोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् ।
"मुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते ।
नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरनृपमृत्युम् ।
उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् ।
स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरिपीड़ाम् । परि-
वेषो रुक्पीड़ां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् ।
रूक्षो वायुः प्रबलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातः सुर-
चापं दण्डश्च क्षुद्भयं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धं नृपयुद्धं केतुश्च
तदेव संदृष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः
सुभिक्षमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाश-
मुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहोऽर्कस्य ।
तत्रानयः प्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योऽन्यम् ।
अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः ।
नैकक्रतुफलभाजो भवन्ति मुदिताः प्रजाश्चैव" इ०स० ।

ज्यो०त० "रविभौमनवांशे तु निरुद्धं ग्रासमादिशेत्
बुधशौरिनवांशे तु मलिनं धूम्रवर्णकम् । गुरोरंशकमा-
श्रित्य दृश्यते पवलाहकः । शशिशुक्रनवांशे तु प्राहुः
काले सहव्यजम् । अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते शशि-
ताम्भरौ"। "अन्यत्र वर्णैतरत्र तौ चन्द्रार्कौ ।

एवं ग्रहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते
इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन ग्रहणस्य दर्शननिषेध-
तत्फलञ्चोच्यते । राजमा० "सप्ताष्टजन्मराशिषु (१२) चतुर्थे
दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । "जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठा-
ष्टमगते तमोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ।
छायादर्शनमात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते तत्र
यत्नेन तत्परिवर्जयेत्" । "जन्मर्क्षतमोपेक्षया षष्ठे
सप्तमे अर्थात् निधनताराखाम्" ज्यो०रघु० । "जन्मसप्ता-
ष्टरिःफाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहु-
र्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" । "वैनाशिके च भे दृष्टं ग्रहणं
सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्त-
नाशं चाशु" वराहः । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० तत्रैव
"जन्माष्टजायान्त्यधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मच तार-
कासु । दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात्
कनकं द्विजाय" चन्द्रमसमित्युपलक्षणं चन्द्रग्रहे
चन्द्रं सूर्यग्रहे सूर्यमभ्यर्च्येत्यर्थः" ज्यो०रघुनन्दनः ।

ग्रहणं च स्वराशेः स्थानभेदेन शुभादिसूचकं यथाह ज्योतिषे। "त्रिषडदशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्वोः। द्विसप्तनन्देषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं कथितं मुनीन्द्रैरिति"। कृत्यचन्द्रोदये विष्णुधर्मे "यस्य जन्मनक्षत्रगतौ राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ तज्जातानां भवेत्पीड़ा ये नराः शान्तिवर्जिताः" तत्रैव पुरा० "सूर्य्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः। यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा क्षतिः। तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा। उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति। स्वर्णेन वाथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम्। ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः"। त्रिजन्मनक्षत्रम् जन्माद्दशमैकोनविंशति तारा इति। सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः। अत्र तथाग्रे भार्गवः। "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते। राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत्" तच्छान्तिश्च निर्णयसिन्धौ दर्शिता तत एवावगम्या

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणे यस्य पुंसोदर्शनं न पर्य्युदस्तं तस्यैव स्नानाद्यधिकार इति ति॰त॰ रघुनन्दनेन समर्थितं यथा "ननु ज्योतिःशास्त्राद्युक्तनिषेधो हिंसावददृष्टफलकपरोऽस्तु न तु वैधपरः नैवम् "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च" इति देवलवचने दर्शनपदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्भिक्षाभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि विधेयम्। तथा च संवत्सरप्रदीपे मार्कण्डेयः। "एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्टाऽचयं नरः। दुःखमाप्नोति कृत्वा च दानं श्राद्धं विधानतः"। ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य पर्य्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुपस्थितेः। यत्र च पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषविधिमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतीति सर्वत्र पदाहवनीयादौ सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम्। यथा "यजुरहर्दद्यात्"इति "दीक्षितो न ददातीति"प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न रागप्राप्तनिषेधकम्। तदुक्तं "त्रिधैव प्रार्थ्यते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियम्। योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणपदान्वयैः" "यजमानः पठतीति श्रुत्वा तद्योग्योविद्वान्, दीक्षितो न ददातीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरः, "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन छन्नचन्द्रादीतरो राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते। एवं वैधदर्शनपर्युदासेऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसक्तप्रतिषेधः स्त्र्यभिगमननियमे वैधस्य पर्य्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति" तदेतन्निर्णयसिन्धुकृता निराकृतं यथा "केचित्तु दृश्यतया राहुग्रहणस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने। चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरे" इति जाबाल्यादिवचनेषु दृशिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम्। अन्यथा दृशौ लक्षणा स्यात्। तेन मेघाच्छादने ऽन्धादीनां, अन्यदेशप्राप्त्यादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार" इति। कल्पतरुराह। "दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं लक्ष्यते। न ज्ञानमात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवान्निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः। तेन चाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः। योग्यत्वं च प्रयत्नापनेयचाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यं तेन मेघच्छन्ने योग्यताभावान्न स्नानादीति" निर्णयाकृतेऽप्येवम्। तदेतत्तुच्छम्। यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा "सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" वाक्यं व्यर्थं स्यात्। चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य। न चेदं ग्रस्तास्तपरम् रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहत्यादिति वाच्यम् तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्ताग्रस्तभावापत्तेः। अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते वैश्वदेवीतिवदगुणभूते अपि तत्र तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात्। तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वे चाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च। किञ्च "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतमिति" मनुवचनं बाध्येत "दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुरित्यादि"च। न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदसनीयतापि न युक्तेति वाच्यम् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात्। एतच्चाग्रे वक्ष्यामः। तन्त्रे वा विकल्पनिरूपणपरः अस्तु चाक्षुषदर्शनविधानेन सङ्कोच इति चेत् न "मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायादिति" मुक्तिस्नानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः अस्तु किं नश्छिन्नमिति चेत् न ग्रस्तास्ते 'तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरिति" दर्शनोत्तरं भोजनविधानाद्ग्रस्तस्य पूर्ववेधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः मध्येऽस्तीभूतस्य सुतरां यावच्चाक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च।

अथात्तलोलुपतया तत्र स्नानमात्रं विवक्ष्येत तत् तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम्। एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्पर्शस्नाने मुक्तिस्नाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्त्तृत्वावगतेरिति तच्चिरस्तम्। का तर्हि तस्य गतिः दर्शनोद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्धस्नानमात्रानुवादत्वे सर्वं सुस्थम्। अकृत्याद्यनादेश्यग्रहव्याहत्यै वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम्। न चोक्तयोग्यतापि साध्वी दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः। तेन तत्तद्देशावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रवेद्यत्वमेव योग्यता। किञ्च “रजसोदर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम् “स्नानोत्तरं त्वधिकारो न स्नानकाले, स्नानकाले स्नानाभावात्। एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यन्तमप्येव योग्यतेति” तदपि प्रतिज्ञामात्रम्। किञ्च पक्षान्ते “तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरिरित्यादि” वाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। नाच पञ्चानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदये स्नानसिद्धेः ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव स्नानं निमित्तं न चाक्षुषम् “चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः। राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति” इत्यागीतमेव विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः। यत्तु “मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततःपरमिति” तदपि स्नानमात्रपरम्। “मेघच्छायादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते। आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः”। इति गौडनिबन्धे दर्शनात्” भैरम् चाज्ञानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव स्नानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात्। पक्षान्तेऽपि तदापत्तेश्च। किञ्च, दर्शनं पुंसोविशेषणमुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनाश्रयच्छन्ने काले स्नानतत्कारेऽभावात्। दर्शनविच्छेदे ततपि स्नानादि न स्यात्, निमित्तं स्यात्। नान्त्यः, “यावद्दर्शनगोचर” इति यावत् पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च। स्नानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत्। मूर्खोऽसि। यदि स्नानवाचकं पदं श्रूयेत ततस्तस्यान्वयो विचार्येत। दर्शिस्तु श्रूयत इति वैषम्यात् कथं तर्हि स्नानं लभ्यते। संक्रान्तौ स्नायादिति वदर्थादित्यवेहि। अश्रुतत्वादेवनोद्देश्यविशेषणविवक्षातो वाक्यभेदोऽपि। अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत्। पक्षान्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः। विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तथाप्येतत्तुल्यमिति चेत् “यावद्दर्शनगोचर” इति वचनेन तन्निषेधात्। तत्र त्वन्यपक्ष इव पक्षान्तेऽपि स्यात्। किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिस्तद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। नाद्यः, ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् स्नानस्याप्राप्तेः। अन्यथा सोमवमनादौ प्रक्षालनविधिः केन वार्येत। अथ नानावाक्येषु क्वचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। क्वचिच्च प्राप्तदर्शननिमित्तोक्तस्नानमात्रविधिः। तत्र, स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम्। स्पर्शपूर्वकालत्वविधौ चास्ते च वाक्यभेदः। अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनग्रहणयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनाद्युत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गात्। दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः। न च ऋविरात्र्तिवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आर्त्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यार्त्तेरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम्। इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वात् अनादेश्यग्रहपरत्वाद्वा स्नानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम्। तेन मेघाच्छादनेऽप्यादेश्ये स्नानादि भवत्येवेत्यलं वेदवाह्यैः संलापेन”।

“प्रागुक्तमनुवचनेनोपरक्त दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्दर्शनपरः। अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते “सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं अच्छतैलाम्बुदर्पणैः। ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत्तु पटं विना” पटादिस्थतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम्।

अत्र पूर्वापरवेधः हेमाद्रौ दर्शितो यथा “त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः”। प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्। “द्वादश्यादि तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः” इदं च पूर्णग्रासे, “त्र्यहं खण्डग्रहे तयोरिति” तत्रैवोक्तेः. इदञ्च “ग्रस्ताके त्रिदिनं पूर्वमिति नारदेन ग्रस्ताके विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम्। ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा भुक्ता मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्”

चन्द्रार्कग्रहणस्य भूच्छायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि अयनाद्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र स्नानदानादौ बहुपुण्यसाधनत्वं शास्त्रादिषु प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये यथा निर्णीतं तत् प्रदर्श्यते वृद्धगार्ग्यः "पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् । ग्रसते चन्द्रमर्कञ्च दर्शप्रतिपदन्तरे" इति तत्र पर्वणोऽन्तिमोभागः स्पर्शकालः प्रतिपद आद्योभागोमोक्षकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते "यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावान्प्रतिपदादिमः । रवीन्दुग्रहणानेहाः स पुण्योमिश्रणाद्भवेदिति" ग्रहणानेहाः राहुगृहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठः "गङ्गातोये च संप्राप्ते इन्दोःकोटी रवेर्दश । गवाङ्कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत् फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यमुदाहृतमिति" अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीयं इन्दोर्ग्रहणे संप्राप्ते सति गङ्गातोये अवगाहनं गोकोटिदानसमं भवति रवेर्ग्रहणे ततो दशगुणं फलम् अयमेवार्थ उपरितनेनार्द्धद्वयेन स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि "इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश । गवांकोटिप्रदानस्य यत् फलं लभते नरः । तत् फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यमुदाहृतम् चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीमिति" गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम्। ब्रह्मपुराणेऽपि "तिस्रोनद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाह्नवी। गां हरीशाङ्घ्रिकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिताः" हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गाञ्च भूमिं प्राप्ता गङ्गा । यद्यपि जाह्नव्येव तादृशी न तु वेणागोदे तथापि क्षितिगो गच्छतीति न्यायेन जाह्नव्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि गङ्गात्वमविरुद्धं यद्वा जाह्नवीजलमेव केनचिन्निमित्तेन ब्रह्मगिरिवायुनिर्योद्भूतमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यमेव गङ्गात्वमतः गङ्गायां स्नानं मुख्यं तदसम्भवे नद्यन्तरेषु स्नायात् तदुक्तं महाभारते "गङ्गास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधीति" महानद्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः "गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्त्तिताः । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्तथेति" महानद्यसम्भवे जलान्तराण्याह मनुः "वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि च । नद्याह्नदे देवखाते सरसीषूद्धृताम्बुनि । उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" एतत् सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः "सर्वं गङ्गासमन्तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" उष्णोदकस्यातुरविषयत्वमाह व्याघ्रः "आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना । अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणेति" गङ्गातोयमारभ्योष्णोदकान्तमुत्तरोत्तरस्यानुकल्पत्वमुक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु समुद्रजलान्ते उत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह मार्कण्डेयः "शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् । ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिरिति" मासविशेषेण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः "कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा। फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती। वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा शरिद्वरा । ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदेति" ग्रहणविशेषे नदीविशेषस्तत्रैवाभिहितः । "गोदावरी महापुण्या चन्द्रेराहुसमन्विते। सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ! । नर्मदातोयसंस्पर्शे कृतकृत्या भवन्ति हीति" स्नानवत् चरणादिष्वपि पुण्यमाह "स्नात्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् । स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणेर्लभेत् । स्नात्वा वाजिमखे पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति" । क्षेत्रविशेषमाह । "गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा । कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे" इति ग्रहणे श्राद्धं विहितं विष्णुपुराणे "व्यतीपातस्तथो यावांश्चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयम्" इति महाभारतेऽपि "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पङ्के गौरिव सीदतीति" । [illegible] "चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे" इति । विष्णुरपि "राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्वकामीयं पितॄणा-

ह्युपतिष्ठते" इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः । तथा च शातातपः "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेदिति" देवलः "यथा स्नानं च दानं च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते" श्राद्धं प्रक्रम्य कूर्म्मपुराणे "नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा । काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु" इति" वारविशेषे योगफलातिशयमाह व्यासः "रविग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् । वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति" अतिथिप्राप्त्यादिवद्ग्रहणस्यापि श्राद्धकालत्वमाह मार्कण्डेयः "विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्य्येन्दुग्रहणे दिने । जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्य्यात् तथेच्छयेति" । अत्र च श्राद्धं नान्नेन किन्तु हेमादिना तदाह बौधायनः "अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धं संग्रहे च कुर्य्याच्छूद्रः सदैव हीति" शातातपोऽपि "आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति" अशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च वृद्धवशिष्ठः "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" इति इयञ्च शुद्धिः सर्व्वस्मार्त्तकर्मविषया अविशेषोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपादाह "स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्म्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" यत्तु ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्त्यं तदुक्तं ब्रह्मपुराणे "आशौचं जायते नॄणां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः" इति षट्त्रिंशन्मतेऽपि "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्म्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति" ग्रहणस्य आद्यन्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे "गृह्यमाणे भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते" होमदानवद्देवार्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्य्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते "स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति" तत्काले स्वापादिकं न कुर्य्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये "सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्य्याज्जपादिकम् । न स्वपेन्न च भुञ्जीत-
स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोरिति" मोक्षानन्तरभावि यत् स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत् सचेलं विधेयं तदाह वृद्धवशिष्ठः "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेदिति" ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत" । अत्र विशेषोऽभक्ष्यशब्दे २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः "आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे "उपमर्द्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकमिति" अत्र ग्रहणे यद्दानं तत् सत्पात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते । "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति" पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितमिति" पात्रे मुख्यानुकल्पमाह बौधायनः "श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रब्रुवोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति" । अह्नि सूर्य्यग्रहणं निशि चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्वजनीना, तादृशे ग्रहणे यद्वक्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्य्यासेन ग्राह्यमानं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे "सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" ग्रस्तास्तमये जावालिराह "संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्य्योपरागे तु तु यावद्दर्शनगोचर" इति ग्रस्तास्तमनपर्य्यन्तं दर्शनगोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्थामाह मनुः । चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति" ग्रहे ग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्य्यन्तो ग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राहुणा चन्द्रसूर्य्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्युस्तौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात्प्रागपि तदाह व्यासः "नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्वं अह्नि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः । मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा । अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनीति" । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अभक्ष्यशब्दे २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः । "समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन "चन्द्रसूर्य्य-

हे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति"। ग्रस्तास्तसमये विशेषमाह भृगुः "ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः" इति वृद्धगार्ग्योऽपि "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" ननु मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषदर्शनं न सम्भवतीति न दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह वृद्ध गौतमः "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः। तयोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एवं तर्हि परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रीयविज्ञानसम्भवात्तदैव भोजनं प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः" "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति" वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः यत्तु "स्कन्दपुराणे "यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा दिवि न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहनेति" तदिदं यामत्रयाभिप्रायं "चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति" विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात्। पापक्षयकामो ग्रहणदिने उपवसेत् तदाह दक्षः "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति पुत्री तु नोपवसेत् तदाह नारदः "संक्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशिकादिने। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति" ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति,भोजनप्रतिषेधात्"। कालमा०।

ग्रहणश्राद्धे विशेषः नि०सि० "सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। एतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत्" इति वायुपु० विज्ञानेश्वरोप्याह "ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति। "सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे। छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत्" इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः श्राद्धभोक्तुः। अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धे नैवामासंक्रान्त्यादिनिमित्तकानां सिद्धिः"। प्रागुक्तवचनैर्यथाशौचाभ्यन्तरेऽपि स्नानादिकर्मविधानात् "स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितमिति" निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः नि०सि०। अशौचिनां ग्रहणकाले शुद्धिरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वश्रौतस्मार्तकर्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम्। रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपिकायाम् भेदः। "न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु। ग्रहे स्नायादुदक्यापि तीर्थादुद्धृतवारिणेति" अत्र "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्"। इत्यादि मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः" नि०सि०।

ग्रहणदिने वार्षिकं श्राद्धं हेमादिना कार्य्यम् यथाह प्रयोगपारिजाते गोभिलः। "दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम्। अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः" इति। अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायसाम्यात्। तेन चन्द्रग्रहेऽपि सपिण्डादि वार्षिकमन्नादिना तद्दिन एव कार्य्यमिति" मदनपारिजाते व्याख्यातम्। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि "आमश्राद्धं तु कुर्वीत माससंवत्सरादृते" इति। "अन्ने नैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वाऽऽमेन न क्वचिदिति" मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानि तानि ग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणि निर्णयामृतेऽप्येवम्। यानि तु "ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे"। तथा "ग्रस्तावेवास्तमागन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽह्न्येव सर्वदा"। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि" इत्यादीनि वचनानि तानि महानिबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भान्निर्मूलानि। प्रत्युत पूर्वोक्तवचनेभ्यो तद्दिन एव श्राद्धमुक्तमित्युक्तम्" नि० सि०।

"ग्रहणादिसप्तदिनपर्य्यन्तमागमे दीक्षोक्ता" शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे। "मन्त्राद्यारम्भणं कुर्य्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहणाद्यपि देवेशि कालः सप्तदिनावधीति"। रत्नसागरे "ग्रस्तोदयेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणि। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्"। अत्र सूर्य्यग्रहणमेव मुख्यम्। "सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितम्भवेत्। सूर्य्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन। न वारतिथिनक्षत्रादिशोधनं सूर्य्यपर्वणीति" तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम्। वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सम्प्रयच्छति" इति तत्रैव योगिनीतन्त्रे निषेधाच्च" नि०सि०

'पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणम्। तर्पणस्य दशांशेन मार्ज्जनं कथितं किल। मार्ज्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। जपार्चापूर्वको होमस्तर्पणञ्चाभिषेचनम्। भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्क्रिया। होमाशक्तौ जपं कुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम्"। ४विशेषणतया सम्बन्धमात्रे च।

४निन्दायाम् हेम० ५पङ्कलोपे ६व्यसने ७दुर्नीतौ च मेदि० उपरज्यते स्वगुणसम्बन्धेन सम्बध्यतेऽनेन करणे घञ्। आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ८विशेषणभेदे। यथा घटत्वोपरागेण घटभानम्। घटत्वं हि घटस्य आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम्।

उपराज अव्य० सामीप्येऽव्ययी० अच् समा०। १राज्ञः सामीप्ये उपगतो राजानं साहाय्येन अत्या० स० टच् समा०। २राजसहाये त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः काश्या० भवार्थे ठञ्। औपराजिकः तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तदर्थे ञिठोऽपि रूपमेवं स्त्रियां तु टाप् इति भेदः

उपराधय त्रि० उप+राध-णिच्-बा० श। उपसेवके। ततः ब्राह्मणा० भावे कर्म्मणि च ष्यञ्। औपराधय्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा वृद्धिः। १उपरतौ २त्यागे ३निवृत्तौ ४संन्यासे च। अव्ययी०। ५रामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+रु-घञ्। समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्द्ध्व+रिल् उपादेशश्च। प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तेः ऊर्द्ध्वशब्दस्यार्थे। ऊर्द्ध्वं पुरम् ऊर्द्ध्वा वा वसतिः ऊर्द्ध्वात् पुरात् ऊर्द्ध्वाया वा वसतेरागतः ऊर्द्ध्वे पुरे ऊर्द्ध्वायां वा वसतौ वसति इत्याद्यर्थे सर्व्वत्र उपरीत्येव। "तदुपर्य्यपि बादरायणः" शा० सू०। "नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे" ऋ० १,२४,७, "अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्" १०,१२९,५, "तत्पाविमातोपरिपातकन्द" नैष०। "त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः" मेघ०। "अयाङ्गुष्ठस्योपरि पुष्पवृष्टिः" "परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत" रघुः। "छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरि जीवेत्" सुश्रु०। "उपरिजतरुजानि याचमानाम्" किरा०। "मिथ्या तत्तस्यादुपरिमुता भङ्गेन" यजु० ७,२, अस्य सामीप्ये द्वित्वं उपर्य्युपरि समीपोर्द्ध्वे अव्य० "उपर्य्युपर्य्यम्बुमुचां वितानैः" माघः। "उभसर्व्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्तेः तद्योगे सम्बन्धिनि द्वितीया। "उपर्य्युपरि लोकं हरिः" सि० कौ०। "उपर्य्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः" भा० आ० ४२४ अ०। बाहुलकात् क्वचित्। "उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः"।

उपरिचर त्रि० उपरि+चर-ट। १ऊर्द्ध्वचरे विहगादौ। २राजभेदे पु०। स च वसुनामा चेदिदेशपतिः शक्रध्वजपूजाप्रवर्त्तकः। तस्येतिवृत्तं च भा० आ० ६३ अ०। "राजोपरिचरो नाम धर्म्मनित्यो महीपतिः" इत्युपक्रम्य तुष्टेन शक्रेण तस्मै आकाशगं विमानं दत्तं तत्र चरणादुपरिचरनामेत्युक्तं यथा "देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत्। आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते। त्वमेकः सर्व्वमर्त्त्येषु विमानवरमास्थितः। चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रहवानिव। ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम्। धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम्। लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत्। वैशम्पायन उवाच। यष्टिञ्च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिसूदनः। इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालिनीम्। तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा। प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा। ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः। प्रवेशः क्रियते राजन्! यथा तेन प्रवर्त्तितः। अपरेद्युस्तथा चास्याः क्रियतेऽस्युच्छ्रयो नृपैः। अलङ्कृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः। माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत् क्रियतेऽपि च। भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण शङ्करः। स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः। स तां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देवः कृतां शुभाम्। वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभुः। ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम। कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः। तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति। तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति। एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिपः। वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः। उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः। भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते। वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च। संपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः। पालयामास धर्म्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम्। इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः। पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः। नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सम्राडभ्यषेचयत्। महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः। प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्। मावेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः। एते तस्य सुता राजन्! राजर्षेर्भूरितेजसः। न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च। वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः। वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम्। उपतस्थु-

महात्मानं गन्धर्वोप्सरसोत्तमम् । राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् । पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल । गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् । तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् । यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः । वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः"। [ऊर्द्ध्वभवे ।

उपरितन त्रि॰ उपरि भवः व्युल् तुट् च स्त्रियां ङीप् ।

उपरिमर्त्यम् अव्य॰ वेदे वा॰ अव्ययी॰ । मर्त्यस्योपरीत्यर्थे "यथोदेवमुपरिमर्त्यं दधि" ऋ॰ ८,१९,१२, "उपरिमर्त्यं मर्त्यानामुपरि" इति भा॰ । लोके तु वा टेत॰। मर्त्यानामुपरीत्येव । अतएव "तदुपर्य्यपि बादरायणः" शा॰ सू॰ । "आकोपरिपातुकन्तु" नै॰ इत्यादौ वा बहीसमासप्रयोगः ।

उपरिमेखल पु॰ उपरि ऊर्द्धा मेखला यस्य । गोलप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततः गोत्रार्थे इञ् औपरिमेखलि तस्यापत्ये पुंस्त्री बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्कादि॰ तस्य लुक् । उपरिमेखलाः

उपरिष्टाद्बृहती स्त्री वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे "चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी उपरिष्टाद्बृहती स्कन्धग्रीवा वा अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती" सर्वानुक्रमणिका॰ ५ख॰। एवमुपरिष्टाद्बृहतीत्यपि वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे ।

उपरिष्टात् अव्य॰ ऊर्द्ध+नि॰ रिष्टातिल् उपादेशश्च। उपरिशब्दार्थे "उपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति" शत॰ब्रा॰ १, ६,१,२१,"पुरुष उपरिष्टात् पञ्चूर्नातितिष्ठति" १२,२,६,४, "तस्योपरिष्टाद् ग्रथस्य बलाका संन्यलीयत" भा॰ व॰ २०५ अ॰ "विप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चः" कात्या॰।

उपरिसद् पु॰ उपरि सीदति सद-क्विप् । राजसूययज्ञे सोमनेतृके दुवस्वन्नामके १देवभेदे । "सोमनेतृभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा" "ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा" यजु॰ ९,३५,३६।२ऊर्द्धस्थे त्रि॰

उपरिसद्य न॰ उपरि सद्यं सदनमुपवेशनम् सद-भावे वा॰ यत् । ऊर्द्धोपवेशने अन्तरिक्षोपवेशने "उपरिसद्यं वा एष जयति सोऽन्तरिक्षसद्यम्" शत॰ ब्रा॰२,१, १२, उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसद्यमाकाशे उपवेशनम्"भा॰।

उपरीतक पु॰"एकपादमूरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः" रतिम॰ उक्ते शृङ्गारबन्धभेदे

उपरुद्ध त्रि॰उप+रुध+क्त । १निरुद्धे २आवृते च "अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः"माघः"उपरुद्धाः निरुद्धा आवृताश्च" मल्लि॰ ३प्रतिरुद्धे च । "इत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम्" रघुः ४मूलादिवेगयुते च ।

उपरूपक न॰ उपगतं रूपकं दृश्यकाव्यम् साहश्येन अत्या॰ स॰। नाटकभेदे तद्भेदाश्च अष्टादश यथाह सा॰ द॰ "नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च" अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" तल्लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते

उपरोध पु॰उप+रुध-घञ् । १आवरणे"शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधम्" रघुः । २प्रतिबन्धे च "अन्येषामपि मैत्रोपजीविनां इत्युपरोधं करोषि"भा॰ का॰३अ॰ । "तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्" शकु॰ ३अनुरोधे च । भावे ल्युट् उपरोधनमप्यत्रार्थेषु न॰ ।

उपरोधक न॰ उप+रुध-ण्वुल् । १वासगृहे शब्दरत्ना॰। २उपरोधकर्त्तरि ३आवरके ४प्रतिबन्धके ५अनुरोधकर्त्तरि च त्रि॰स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

उपल पु॰ उप+ला-आदाने क उपलीयते गिरिरस्मिन् वा लीवा॰ ड, पल-गतौ अच् पलः थोः शिवस्य पलः बोधक इत्यपरे । १पाषाणे "रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्" मेघ॰ "परिश्रष्टस्त्र शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः"भा॰व॰२८३अ॰ २वालुकायाम् "भिषगुपलप्रक्षिणी नना" ऋ॰ ९,११२,३ । "उपलेषु वालुकासु प्रक्षिपन्ति"भा॰ ३रत्नमात्रे मेदि॰ "वलयार्पितासितमहोपलप्रभाः "मुक्ताफलनीलोपलनिर्म्मितानाम्" "नीलोपलस्यूतविचित्रधातुः" माघः "मध्यमोपलनिभे लसदंशौ" किरा॰ । ४शर्करायां स्त्री । उपराति वारि रा-दाने क वा रस्य लः । ५मेघे निरु॰। लत्वाभावे उपरोऽपि मेघे

उपलक्षक त्रि॰ उप+लक्ष-ण्वुल् । १उन्नायके "मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते" नीतिः उपादानलक्षणया स्वस्वेतरबोधके २शब्दे च यथा काकेभ्योरक्ष्यतामन्नमित्यादौ काकशब्दः उपघातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्षकः ।

उपलक्षण न॰ उपलक्ष्यते स्वस्वेतरज्ञानेन उप+लक्ष-करणे

ल्युट्। स्वस्य स्वान्वयस्य च अजहत्स्वार्थया लक्षणया बोधके शब्दे यथा काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं स्वस्य स्वान्वयस्य चादेव बोधकम्। तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्। भवति चोक्तोदाहरणे उपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तित्वं काकशब्दस्येति तथात्वम् ततश्च शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर धर्मारूपेण स्वस्वेतरबोधकं हि पदमुपलक्षणं भवति “मन्त्रपदञ्च ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्” सि०कौ०। उप+लक्ष–भावे ल्युट्। २ताडशज्ञाने। “ऋषणपदञ्च नियोगोपलक्षणार्थम्” सि०कौ०। मृगभेदे राजनि०।

उपलधिप्रिय पु० वालधिः प्रियोऽस्य इयो०। चमरलाम-

उपलब्ध त्रि० उप+लभ–क्त। १प्राप्ते, २ज्ञाते च। “आख्यायिकोपलब्धार्था” अमरः। क्तवतु। उपलब्धवत् प्राप्तरि ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् “उपलब्धवती दिवश्च्युतम्” रघुः।

उपलब्धि स्त्री उप+लभ–क्तिन्। १प्राप्तौ “कथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः” रघुः। २प्रत्यक्षादिज्ञाने च। “नाभाव उपलब्धेः” शा०सू०। योग्यानुपलब्धिः “अनपायिपदोपलब्धये” रघुः।

उपलब्धृ त्रि०उप+लभ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १प्राप्तरि २ज्ञातरि ज्ञानाश्रये २आत्मनि पु०। [पाषाणभेदे इत्ये राजनि०।

उपलभेदिन् पु० उपलं भिनत्ति भिद–णिनि ६त०। पा-

उपलभ्य त्रि०उप+लभ–कर्म्मणि यत्। १प्राप्ये “आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्” रघुः। २ज्ञेये च प्रशंसायां तुम् उपलम्भ्यः

उपलम्भ पु० उप+लभ–घञ् नुम् च। १लाभे, २ज्ञाने च। “कर्त्तृता तदुपलम्भतोऽभवत्” माघः। “ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्” रघुः।

उपलिङ्ग न० उपमितं लिङ्गेन अत्रा०स०। लोकनिजसाधनभावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके अरिष्टसूचके भूकम्पादौ उपद्रवे।

उपलेप पु०उप+लिप–घञ्। १गोमयादिना आलेपने “गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति” सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रियावसादने च। “कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः” कासोपलेपनकृत्” सुश्रु०। भावे ल्युट् उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० “मण्डलालेपनादिकं कर्म समाज्ञापयति” प्रस्तुत०।

उपवक्तृ पु० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच तृच्। यज्ञे कृताकृतावेक्षके ऋत्विग्भेदे १ब्रह्मणि २सदस्ये च “वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्” ऋ०४,६,५, “उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्म्मणामनुज्ञाथमित्थं प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्म्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि” भा०

उपवङ्ग पु०उपगतोवङ्गम् अत्या०स०। वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे देशशब्दे विवृतिः। [इत्ये राजनि०

उपवट पु०उपमितो वटेन अत्रा०स०। वटसदृशवृक्षे प्रियाशाल·

उपवन न०उपमितं वनेन अत्रा०स०। वनतुल्ये कृत्रिमे आरोपितवृक्षसमूहे १उद्याने। “पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः” मेघ०“साकेतमालोपवना बृहन्ति” रघुः आरामशब्दे पृ० ८०१ विवृतिः वनस्य सामीप्यम् वने वा अव्ययी०। २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य० “कुसुमयन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकारिभिराहितहुङ्कृतिः। उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्” माघः।

उपवर्णन न० उप+वर्ण–ल्युट्। सम्यक्कीर्त्तने स्वरूपलक्षणगुणादिभिः प्रतिपादने “अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्” सुश्रु०

उपवर्त्तन न०उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत–आधारे ल्युट्। जनपदे १विषये “तवेत्रापवर्त्तनेऽस्मिको न श्रुतो मोक्षभित् कश्चित्” काशी० तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः।

उपवर्ष पु० पाणिनिकात्यायनव्याडिप्रभृतीनामध्यापके ऋषिभेदे तत्कथा बृहत्कथायाम् द्रष्टव्या “वर्णा एव तु भगवानुपवर्षः” शा०सू०

उपवर्ह पु० उप+वृह–उद्यमने करणे घञ्। शिरोधाने (वालिश) हेम०तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति तस्य तथात्वम्। ल्युट्। उपवर्हणमप्यत्र न०[राजनि०।

उपवल्लिका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिस०। अमृतस्रवलतायाम्

उपवल्ह पु० उप+वल्ह–प्राधान्ये घञ्। प्राधान्ये उत्कर्षे “तत् एवैषां हतानां धास्यतामेव धनमुपाहितं भवत्युपवल्हाय विभ्यताम्” शत०ब्रा०१,४,२,१,

उपवसथ पु० उपेत्य वसन्त्यत्र उप+वस–आधारे अथ। १ग्रामे हेमच०। “यद्याहिताग्निरुपवसथे म्रियते कथमस्य यज्ञः स्यात्” ऐत०“यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्निति आधारे अथ। २यागपूर्व्वदिवसे। तन्निर्वचनादिकं शत० ब्रा० १,११,१,७,२, दर्शितं यथा

“अथातोऽशनानशनस्यैव। तदुहाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनोहवै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः। तस्मेवानवक्लृप्तम्। यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽ

श्नीयादथ किमु यो देवेभ्यस्तस्मात् पूर्व्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात्। तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः। यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितं स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति। स वा आरण्यमेवाश्नीयात्" "व्रतग्रहणादागतं तद्दिवसं समाप्य पूर्व्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानीते अथेति। यतो व्रतानन्तरमशनानशनापरनामकमारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः। प्रतिज्ञा तस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थम्। अशनानशनपक्षं निरसितुमुपन्यस्यति तदु हेति। तत्र-स्थितयशनानशनविषये अनशनं सर्व्वात्मना अशनत्यागम्। उपवसथनामनिर्वचनेन देवानामागमनं दर्शयति तेऽस्येति उपवसीते यजमानस्य वसन्ति देवा आगच्छन्तीति पूर्वं दिवस उपवसथनामक इत्यर्थः। एवं मनुष्येष्वागतेष्वन श्नन् पूर्व्वोऽश्नीयादिति यस्तस्यानवक्लृप्तिः किमु वक्तव्या? अपाठेन चेत्तु जिना निर्णीतोऽशनपक्षः तर्हि स एव परमार्थः। कथमशनानशनपक्षः? इति चेत् अनेन मुनिनैव स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयित्वा याज्ञवल्क्येन कोपपत्तिना नोभयाविरुद्धम्। यदीति अशनानशनलक्षणं वदीति। दैविके हि कर्म्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथममनुपयोगः कामभक्ष्यस्य, पित्र्ये पुनरनिय माज्ञविषोऽप्यदाप अनुपयोज्यमिति पितृदैवत्यतामापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः। तत् किं दैविके कर्म्मणि नागमि भोक्तव्यमिति यजमानाशयमजानानः पृच्छते तमाह यद्यु इति यदि तु नाश्नाति तदा अयिमिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात्। अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत् का गतिरिति यद्द्रव्यमशितमनशितवद्भवति तदश्नीयात्। यत् द्रव्यं संकल्प्य न हविष्टेन देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि अनशितवद्भवति। तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति। आरण्यपक्वं प्राक्तदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपकल-पम्" भा०। तत्र विहितः ठञ् भावे अण। वैदिके कर्मभेदे तच्च कर्म कात्या० ८,८,८, दर्शितम्। अथमाध्यायादौ "उक्तमौपवसथ्यं कर्मेति" कर्कः। [उपवासे अमरः।

उपवस्त न० उप+वस-क्षये उपक्षरणादभोजने भावे क्त।

उपवस्ति स्त्री उप+वस–क्षये भावे क्तिन्। उपवस्तौ आत्तरक्षणे तेन जीवति वेतना० ठञ्। औपवस्तिक तदुपजीविनि त्रि०।

उपवाक पु० उप+वच–घञ् कुत्वम्। उपेत्य वचने १परस्परालापे "नमस्तन्त इदुपवाकमीयुः" ऋ० १,१६४,८, "उपवाकमुपेत्य वचनं परस्परवचनम्" भा०। उपवाति उप+वा–भावे क्विप् तस्यै कं जलं यत्र। २यवे पु० "सक्तूनां रूपं बदरमुपवाकाः करम्भस्य" यजु० १९,२२, "सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम्" १९,९०, "उपवाका यवाः" वेददी० "अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तुश्च बदरसक्तवश्च लोम्ने एवास्येन्द्रौ पश्चौ" शत०ब्रा० १२,९,१,५, भाष्यवैर्हि जवस्य पोषणात् तथात्वम्। ३इन्द्रयवे स्त्री ङीप् "बदरैरुपवाकीभिर्भेषजं तोक्मभिः" यजु०२१, ३०, तस्मिन् हितः यत्। उपवाक्य तत्राभवे वचो उप+वच–कर्म्मणि ण्यत् कुत्वम्। सम्भाषणीये "अयमग्निर्भरतस्य वृत्रहा सनकात् प्रेद्धो नमसोपवाक्यः" ऋ० १०,६९,१२, कुत्साभावे उपवाच्य स्तुते प्रशस्ये च "अर्हन्त्विन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः" ऋ०२,१,१२२,

उपवाद पु० उप+वद–घञ्। अपवादे निन्दायाम् "पत्न्युपवादाच्च" कात्या० "पत्न्युपवादः पत्युदाननिन्दा" कर्कः णिनि उपवादिन्। तत्कारिणि "तथास्योपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति" ऐत० "येऽन्याः कथञ्चन पिशुना उपवादिनः" का०उ०।

उपवास पु० उप+वस–घञ्। भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ स च वैधः अवैधश्चेति भेदात् द्विविधः। तत्र वैधस्य व्रतरूपत्वम्। तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका०त० संकल्पजन्यत्वमुक्तम् यथा "दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पो व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः। स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः। सङ्कल्पस्य भावे सर्वैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न कर्त्तव्यमिति नामविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्म्मनामधेयमित्याभिधानिकाः। वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराहपुराणवचनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः" इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न सङ्कल्पो व्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्कर्म्मैव व्रतमिति। अतएव व्रतानां सङ्कल्पसाध्यत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः

कामीवै यथा: पङ्कजसम्भवा'। व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे पङ्कजजाः स्मृताः"। अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधन तया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यथा सङ्कल्पसम्भवाः। व्रतनियमरूपाश्च धर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः। सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि धर्म्माः सङ्कल्पादेव जायन्तइति कुल्लूकभट्टः। सङ्कल्पनाञ्च वराहपुराणम्। "प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्। नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्ये काले हि तौ स्मृतौ"अत्र संकल्पोव्रतारम्भः"। तत्र भोजनाभावश्च अहोरात्रकालावच्छिन्नः। यथोक्तं स्मृतौ "तपनोदयमारभ्य यावादर्कमभोजनम्। उपवासः सविज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम्। प्राजापत्यादौ निराहारत्वोपवासस्यैवावश्यं बोध्यम्। उपवास-स्य निवृत्त्यन्तरं भवि० पु० दर्शितं यथा "उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्तु वासोगुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूप यत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्थितम् यथा परस्य सङ्कल्पविषयस्य सम्यक् पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नैवैतोयगत्वमादित्वमितरादौ चाभावरूपत्वम्। ननु तर्हि व्रतस्य कथिदभावरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रकः" इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूर्व्व विधेरिति:" इत्यस्यैव विषयत्वमिति। जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयनुपवासं नियमयति। नचायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहात् तत्पदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम्। यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मसूकरौ। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र भक्षोनिषेधे तत्सत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोजनसङ्कल्परूपं व्रतं तत्पापप्रसङ्गात्। मत्स्यपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्व्वकं व्रतमभिधाय "रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने!। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया निषेधकालमवश्यं वाच्यम्। तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्यतया नित्यस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति तच्चिन्त्यं न खलु "न शङ्खेन पिबत्तोयमित्यादिभिः" प्रतिपन्ननिषेधभावैः साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्ररूपतार्थं किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिलवचने धर्म्मपदसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्म्मोजायते किन्तु भावरूपाङ्गाद्यनुष्ठानेनिषिद्धोधर्म्मोभवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्तु वासोगुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्ज्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्ज्जनस्याङ्गत्वम्। तथाच "श्रुतये स्मृतये चैव प्रणम्य मनसा हरिम्। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्"। अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्यास्य पूर्व्वं दूषितत्वात्। ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि। वस्तुतस्तु नारदपुराणे एकादशीव्रतसन्दर्भमध्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः। न च पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति। अन्यथा "निषेधः कालमात्रकः" इत्यनेनैव एकादशीमात्र एव भोजननिषेधः स्यात्। "एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः" इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम्। तत्रैवोपवासपदव्यवहारात्। न च वैपरीत्यम् उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशब्दस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात्। तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी योमर्त्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम्। सन्त्यजेत् यतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे"। सायं प्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणम् "मुनिभिर्द्दिवशनमुक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात्। अतएव सस्कृतिचेरमहोरात्रस्यकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्म्माङ्गत्वार्थम्। तथाच

विष्णुधर्म्मोत्तरे। "या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो-
रविः। तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्।
या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः। तया कर्म्माणि
कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्त-
मितो रविः"। तत्र तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायेण
सम्भवति अतएव स्मृतिपरिशिष्टे युग्माग्न्येत्याद्यभिधाय "ति-
थ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः स्वरूप-
विशेषनियमनम्, अतिथ्या कर्म्मनिर्वाहे सहायभावेनान्य-
तिथ्यनुप्रवेशेनाहोरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च। एवञ्च
प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहो-
रात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारभ्यार्हत्वात्। संवत्सर-
प्रदीपेऽपि "प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आच-
रेत्" इत्युक्तम्। अत्र च कर्म्मणस्तावदपूर्व्वजनकत्वेन वि-
धेयत्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वेन कश्चिदुपलक्षणत्वमाह
गर्गः। "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्र-
धानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति प्रधानस्य
कर्म्मणो गुणभावेनाकृत्येन। एवञ्च निराहारपदस्योपवास-
परत्वे न कलञ्जाधिकरणन्यायादेकादशीपदमतिवाह्य भो-
जनम्। निन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरा-
त्रपरम्। अथ कलञ्जाधिकरणम्। तत्र श्रुतिः "न
कलञ्जं भक्षयेत्" इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्य-
मित्यर्थः। तत्र आख्यविशेषानुपादानाद्विधिप्रयुज्यमानक्रिया-
यां प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां
तस्य निवृत्तिः। न हि कलञ्जभक्षणाद्यतः कुतश्चित् का-
रणाद्विरतस्य निषेधानुपालनं सम्पन्नमिति कलञ्ज-
भक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्र-
वृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तद
तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति। न हि कल-
ञ्जभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तन्नयति। अतस्त-
दितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलो विधिः।
ननु भावी निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं
प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुवन् प्रागभाव एव प्रवृत्ति-
निराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत एव नि-
षेधविधावधिकारः। यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टा-
वतोऽपि वा। यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति
तत्रापि पक्षेणाप्रवृत्तमात्रसङ्ग्रहान्न विरोधः भूतचेष्टावत

इति। "भूत" इत्यादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं निरू-
पिते। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति
मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः। त-
तश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोप-
दिश्यते। प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः यथाप्रवृ-
त्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव। तस्मात् स-
त्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलो विधिः कादाचित्का-
रणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः। न च स्वर्गकामादिवत्
साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानुष्ठाना-
धीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामिति कर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षावि-
रहात् अतएव पुरुषत्वमपि तत्र नाङ्गम्। तस्मान्निषे-
धविधिषु काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तटस्थत्वेना-
धिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्ता-
वत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवशप्रवृ-
त्तावनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"। गदाधरस्तु विधिस्वरूपे
उपवासादिव्रतादेर्निषेधविधिबोध्यतया वैधत्वं कलञ्ज-
भक्षणादेश्च निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीचकार। तस्या-
यमाशयः। विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादेर्धात्वर्थे एवान्वय-
व्युत्पत्तेः एकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवासे वि-
ध्यर्थेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
निषेधरूपतया तत्र च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेक-
वाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधातोरुप-
वासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तात्पर्यग्राहकः एवञ्च
तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनान्निषेधवि-
धित्वम्। प्रकृत्यर्थे एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यैवो-
चितम्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु नञा कलञ्जभक्षण
एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम्। नञ्-
समभिव्याहृतस्थले यत्र यस्यान्वयः तत्समभिव्याहारे तु तत्र
तस्याभावान्वयनियमात् चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रे पाचकर्त्तृ-
त्वान्वयेन चैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाभावान्वयदर्श-
नात्। ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्रापि कुतो न तथान्वय
इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेदि-
त्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावबो-
धस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्वा-
तन्त्र्येणाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयः स्यात्।
तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ धर्म्मिभेदेन विधि-
त्वमुचितमिति। निषेधविधेश्च इष्टसाधनताज्ञानजनकद्वारा
प्रवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु उदीच्यानिष्टसाधनताज्ञानोपक्रम-

पात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विस्तरस्तु विधिसङ्घभे द्रष्टव्यः। प्राग्युक्त भवि० पु० वाक्यव्याख्यायाम् एका०त० रघु० "उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः। केचित्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्सर्य्यादिनिषिद्धात्मधर्म्मेभ्य इत्यर्थमाहुः। गुणानाह गोतमः। "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासोमङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति"। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः। "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता"। परे उदासीने। आत्मवदित्यत्र आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः। अत्रमाह दक्षः। "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे"। बृहस्पतिः। "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। देवीपुराणम्। "वस्त्रान्नं मज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" सर्वभोगविवर्जितः वास्नानानुमतस्रग्गीतादिसुखरहितः" अत्र दन्तधावने नैमित्तिकत्वाच्च दूषितं तन्नैव। "अत वैतिकाः शङ्खशातातपोभोगविशेषान् प्रतिप्रसूते। "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासी न दुष्येत दन्तधावनमञ्जनम्"। गौडीयस्मृतिः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम्। दन्तानां काष्ठसंयोगोहन्त्यासप्तमं कुलम्" तत्र योगीश्वरः "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय दन्तकाष्ठसंयोगं निषिध्य मृल्लोष्टादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजहारेति वदन्तोगतिं व्याचक्रुः तत्र वृद्धशातातपेन "सर्वे पर्वदिने भिन्नं मवल्प्रयतोनरः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानेन दन्तधावने दोषएवोक्तः। अन्यथा शौचस्या-

पत्तेः "अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा। पुलकौ चोपवासे च नियमेन विवर्जयेत्" इति हरिवंशात् मिताक्षरायाम्। "गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्" इत्यनेनानुलेपनरागकृन्निषेधाच्च। अतएव प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः शुद्धमुपवासेन छेदनेति"।

जीमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनुक्तादिष्वपीति व्याख्यातम्। तस्माद्गन्धेत्यादि सर्व्वभोगसैत्र प्रदर्शकं तेन पिपासार्थमम्भसाद्विवर्ज्जनं कार्य्यम्। देवलः "उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापात् च मैथुनैः। अत्यन्ते चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति"। उपवासोऽपि नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपिनात्यन्तं सङ्गृह्यत इति विशेषः। अष्टेदूरतैः। अतत्रवे नाशे सम्भाव्यमाने। मैथुने विशेषमाह देवलः। "उपवासे तथा बीजं हन्ति हष्टकुलानि वै। स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि। ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्" संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागत्वं संग्रहसत्रार्थः साहचर्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः। शातातपोऽपि "रेतःसेकात्मकं भोगकृतेऽप्यत्र क्षयः स्मृतः। तथाच दक्षः। "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। अनुरागात् कृतस्त्वेव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्"।

अनुकल्पमुख्यप्रधानपक्षयोर्यथायोगम् अन्यान्यपि वर्ज्यानि वाचना०उक्तानि यथा "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान्। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्" कूर्म्मपु०। "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम्। ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेद्व्रतवासरे" विष्णुध०। "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणानृताश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेत्" हारीतः। "बहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम्। न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" कूर्म्मपु०। "स्मृत्यालोकनगन्धादिसेवनं परिकीर्त्तनम्। अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रासानां चाभिकाङ्क्षणम्। गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थोवर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यत् निराकृतम्" विष्णुर०। तत्र-वादस्तु उपवासे "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे" इति भवि०पु०वचनमात्रस्य निषेधेऽपि मासमध्वादिनिषेधोऽ-

नुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय । अतएव "अन्नं तु धान्य संभूतं गिरिजे! भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह जगतां शृणु यत्नतः । श्यामाकमाषमुद्गाश्च धान्यकोद्रव सर्षपाः यवगोधूममुद्गाश्च तिलकलायकुलत्थकाः" इत्यादीन्य ष्टादश धान्यान्युक्त्वा "एतैरेव समुद्भूतमन्नं भवति शोभने ! । व्रतत्यागे व्रते भक्ष्ये एतान्येव विवर्जयेदिति" धान्योत्तर वाक्ये धान्यमात्रसंभूतान्नस्य निषेधात् । अतएव मत्स्यं हवि-ष्यान्नमोदनं वेत्यत्र ओदनपदेन सिद्धान्नमात्रमभि-प्रायानुकल्पतोक्ता ।

एकादश्युपवासेऽधिकारित्व एकादशीशब्दे वक्ष्यते । सभ-र्तृकायास्तु भर्त्तुरनुमतिं विनोपवासे नाधिकारः । "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते" मनूक्तेः सावित्रीव्रतादौ विशेष-विधानात् भर्त्तनुज्ञयाऽधिकारः । अतएव शङ्खेन सामान्यत उक्तम् "कामं भर्त्तनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनाम भ्यासः स्त्रीधर्म्मः" "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रत-माचरेत् । आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्" इति विष्णुवाक्यन्तु अनुमत्यभावविषयकम् ।

स च उपवासः नित्यः काम्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तत्रै-कादशीशिवरात्र्याद्युपवासो नित्यः । एकादशीशब्दे शिवरा-त्र्यादिशब्दे च तत्प्रमाणं दृश्यम् । काम्यस्तु "अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूज-नम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्" सं० "सप्त रात्रानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्-क्षणादेव नाशयेत्" सं०प्रदो० "नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु । अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम् । यः करोति प्रयत्नात्मा तस्य स्यादक्षयन्तु तत्" ब्रह्मपु० इत्यादौ विहितः तत्रायनविषुवत्तुनित्य इति भेदः । नैमित्तिकः प्रायश्चित्तरूपः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्याद-याचितम् । त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मन्वादिविहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधाय-कानि वाक्यानि स्मृतितोऽन्वेष्याणि

तत्र काम्ये सर्व्वाङ्गशक्तिमानधिकारी अशक्तौ तु नैः सर्व्वाङ्गो पेतस्यैवाधिकारः । नित्ये तु यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति समर्थितम् एका०त० "एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवा-धिकरणन्यायात् । स च न्यायोयथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति' श्रूयते तत्र किं सर्व्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोतीत्युपसंहर्त्तुं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्व्वन्नधिकरोतीति संशयः । तत्राद्ये सर्व्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्व्वाङ्गोपसंहार इति पूर्व्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः "सायं प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः सायं प्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावतैव शास्त्रबलात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः "यथा शक्त्यानुयात्तथा कुर्या-दिति" । बौधायनोऽपि स्मरति । "यथा कथञ्चित् नित्यानि शक्त्यवस्तुनिक्रमतः । येन केनापि काम्यानि नैव नित्यानि लोपयेत्" ।

असमर्थस्यानुकल्पेनाप्याचरणम् अनुकल्पश्च कर्त्तृद्रव्यादिषु प्रतिनिधिरूपः तत्राह मनुः । "विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधिः प्रति-निधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" । अत्रापत्-प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता । कालविवेकधृतनरसिंहपुराणे "उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्" तथा एकाद-शीमधिकृत्य स्मृतिः "एकभक्तेन नक्तेन अयाचितेन वृद्धातुरः क्षिपेत्" नारदीये "अनुकल्पोऽस्ययां प्रोक्तः स्त्रीणां वर-वर्णिनि! । मूलं फलं पयस्तोयमुपभोज्यं भवेच्छुभम् । नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्"। एवमनुकल्पासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्त्तः । "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत् । सहस्र-सम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्य्याद्द्वादशसंख्या-कान् यथाशक्ति व्रते नरः" । देवीं गायत्रीम् । वायुपुराणे "उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्यु-पवासेन उपवासफलं भवेत् । नक्तं हविष्यान्नमोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु धान्यम् । यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च" । उपवासनिषेधे तु असामर्थ्यमिव हविष्यादिरनुकल्पः । तानि च "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मण काम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" बौधायनः । एकादश्या-तिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि०सि० । "नित्य-

स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः । क्षारं क्षौद्रञ्च लवणम् मधुमांसानि वर्जयेत्” इत्युप० कल्पत० । क्षाराश्च तत्रोक्ताः “तिलमुद्गादृते शिम्बिः गोधूमकोद्रवौ । धान्यकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । शिम्बीधान्यं तथा पक्वं मूलं क्षारगणाः स्मृताः” गोधूमस्य क्षारत्वेऽपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवस्तत्रैव “व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः” । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकुपालङ्कीर्ज्योतिष्मतीस्त्यजेत् । चतुर्भिश्च सहकथाः शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् । हविष्यं व्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमांसं विहायान्यद्व्रते वा हितमीरितम्” । “चतुर्भिश्च सहकथाया-मधशाकपत्रोदधिघृतमूलफलोदकानि वर्जयेत्तु सुरोत्तरं प्रभातानि” मिता० गौत० । निर्णया० संव० । सेनहिंसको: वधस्य सत्वा सर्वस्य हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात् उपवासव्रततत्परम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बु-निषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः” । अतएव वमर्थस्य विहितस्यापि भङ्ग्या निषिद्धम् । “उपवासो यदा राम ! मानं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाभाद पितृसेवितं मिति” काला० ।

अथ व्रते प्रतिनिधिः अशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि उपवासादिव्रतं कार्यमित्याह स्कन्दपु० । “पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” गरुडपुरा० । “भार्या भर्तुर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” । वराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभूभुजाम् । उद्दिश्यार्थमुपोष्यैव नायस्य फलभाग्भवेत्” ।

अत्र नि० सि० निकामप्रपञ्चने विशेषः “काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामि-देवाग्निकर्मसु । न देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव वा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्” । ततश्च शक्तौ उपोषणादिकमनुकल्पादिना कार्यं पूजादिकं तु स्वयमशक्तौ अन्येन कारयेदिति एका० त० रघु० ।

नित्यकाम्ययोरुपवासयोरस्य भेदः “उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्यात् भक्तचतुष्टयमिति” काशखा० भारतम् “जह्याद्भक्तद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यमे द्वयम्” एका० त० स्मृति । अत्र सायमित्यस्य एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन दैवात् पूर्वदिने दिवाऽभोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः “अह्नोरात्र्यन्तयोरह्नमेकैकं मध्यमे द्वयम् । उपवासफलप्रेप्सोर्जह्याद्भक्तचतुष्टयमिति” वाराहात् ।

उपवास व्रतस्य वैधतया तत्सिद्धेः पूर्व्वसङ्कल्प कर्त्तव्यता तत्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य पञ्चदशविशेषनियमन कालमा० दर्शितं तमादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते ततो “मार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । दद्या गुरवेऽपत्र-दैवाहारेभ्यः चरन्नुरिति” । नतु पूर्वविद्धायां शुक्ल-प्रतिपदि योऽयमुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः कार्यः किं वा परत्र, नाद्यः प्रातस्तदभावेन संकल्पायोगात् । अतएव बौधायनः “योयस्य विहितः कालः कर्मण-स्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभिमता या तु कार्या सोपक्रमोऽस्य-तेति” स्कन्दपुराणेऽपि “योयस्य विहितः कालः कर्मणस्त-दुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोऽज्ञातोपक्रमेण तु”(सब्ब-दार्थः) । न द्वितीयः प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मर्यते “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति” । तथा “प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्याद्व्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृताविति” । अत्रोच्यते यथोक्तवचनवशात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः तदानीं ज्योतिः-शास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् अतएव देवलः “यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति” अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वविवक्षया कर्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अस्तगमयात् पूर्वं मुहूर्त्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोत्तरवे-धाभावेनोत्तरतिथेरेव प्राह्यत्वप्रसङ्गात् तथा च त्रिमुहूर्त्त-व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यान्तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमु-हूर्त्ता यदा भवेदिति” । निगमस्कन्दपुराणयोरपि “यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका । धर्म-कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः” इति । वृद्धवसि-ष्ठोऽपि “उदयात्प्राक् समायात् सार्व्वस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिमिति” । नतु सायन्तनत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपद्युपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य इति युग्मादिवचनमाश्रि-त्य निर्णीतं सत्तिथिवचने तथाऽस्तु हावस्थोस्तु सर्वादि

गाम्यामष्टेद्युरुपवासः प्रोक्तोतीति चेत् नैवं सर्वादिवाक्यस्य श्राद्धादिविषयत्वात् तथा च व्यासः "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु। एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ ज्ञाय वृद्ध्यादि नोदनेति" नियमादिष्वित्यादिशब्देन पितृकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिककर्मणोपग्रहणम्, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभूतश्राद्धव्यतिरिक्तपार्वणश्राद्धस्य, वृद्ध्यादावित्यादिशब्देन माङ्गलिकश्राद्धस्य, क्षयवृद्ध्यादीत्यादिशब्देन अवान्तरमित्यादिश्राद्धस्य" । पूर्वाह्णवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविद्धोपवासविषयतया संकोचनीयत्वादिति तन्नोक्ते नैं पूर्वाह्णादिवाक्यनैयर्थ्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य निगमे च ब्रूते। "पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना। उपोष्य विधिवत् कुर्वीत तदन्ते चैव पारणमिति"। भेषु नक्षत्रेषु स्कन्दपुराणेऽपि। "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु। तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्"। अत्रोपवासव्रतादिबहुत्वादियत् नैकभक्तनक्तायाचितानि गृह्यन्ते। तान्यपि तिथिमुहूर्त्तैतानि पूर्वेद्युर्विहितानि परेद्युस्तत्तिथिभागे समाप्ते पश्चाद्भोजनं कार्यम् अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितैकभक्तादिव्रतानां वैफल्यं स्यादित्यभिप्रायः। अस्य च तिथिभान्तपारणस्यापवादः क्वचित् स्मर्यते। "तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र नोद्यते। यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणमिति"। तदलाभे उदयगामिन्याः पूज्यता यथाह तत्रैव देवलः। "यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु" व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" भविष्योत्तरपुराणेऽपि। "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदोदये। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकीति"। पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति। स्कन्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी"। बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याऽल्पापि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विनेति" स्मृत्यन्तरे। "नन्वस्त्वेवं तन्नादिवचनबहुता। तत्र मुहूर्त्तविद्धावाक्येष्वेकं वि-

नारदीयवचनेष्वेकस्मिन्नपि विवेचनायम्। तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति। तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयन्नेवेत्यभिधानात्। भविष्यत्पुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते। वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्तं घटिकाचतुष्टयं प्रतिभासते। तथा च पठ्यते। "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ" द्विमुहूर्त्ता त्रिमुहूर्त्ता वा तिथिस्तूभयकर्मणोरिति"। अस्यार्थः। भानावुदिते तदुत्तरकालेऽह्नो मुहूर्त्तद्वयं दैवतं तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम् अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या भवतीति"। तत्रैवाह्ने "पौर्वाह्णिकादिवचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्तायास्त्रिमुहूर्त्तपरिमितायास्तिथेर्ग्रहणं त्रिमुहूर्त्तव्याप्तायास्तिथेः पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या। यत्तु दक्षेणोक्तं "त्रिमुहूर्त्ताऽपि नोक्ताख्यां यां तिथ्युदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बोधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव। तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्च यथोक्तरीत्यां पौर्वाह्णिकवाक्याद्वा त्रिमुहूर्त्तवेधविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति तत्र प्रथमं त्रिमुहूर्त्तत्वं समतिथौ बाधकाभावात्तथैव व्यवतिष्ठते तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविरहात्तदा प्रतिषिध्यते। अतश्च तत्र चतुर्मुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यवृद्ध्योर्विरहावपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः। एतदेव सूचयितुं त्रिमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते। तत्रैव स्थलान्तरे स्मृत्यन्तरे "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः"। निगमोक्तावापि ह्यष्टमीयं "द्वितीया पञ्चमी वेदाहयमो च त्रयोदशी। चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वामुत्तराञ्च हन्युरित्यर्थः। तेन प्रतिपद् द्वितीयायुक्ता उपवासे निषिद्धा। "प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युतेति" आपस्तम्बवाक्यं शुक्लप्रतिपद्विषयम् उपवासातिरिक्तदैवकर्मपरं चेति माधवः। उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन खण्डतिथौ संपूर्णकालव्याप्त्यसम्भवेन व्याप्तिबाहुल्यं पूर्वविद्धायामेव सम्भवति अह्नोऽपरभागे सकलरात्रौ च तद्व्याप्तिः। "उदये सा तिथिर्ग्राह्येति" सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्राद्दुर्बलत्वम् ततश्च अपराह्णादूर्द्ध्वमुहूर्त्तव्यापिन्येव पूर्वविद्धा उपोष्येति माधवमते स्थितम्। रघुनन्दनमते तु "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी।

प्रतिपच्चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः"। पैठी॰उक्तेः "साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा" इति स्कन्दपुराणोक्तसाम्मुख्ययुक्तायाः प्रतिपदो ग्राह्यता सायाह्नव्याप्तिश्च मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ग्राह्यमिति। उभयदिने तत्प्राप्तौ त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु परैवोपोष्या "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्" इति पराशरवाक्येन तदपवादः एतच्च जयन्तीशिवरात्र्यादि विशेषेतरपरमिति ति॰त॰ तेनोक्तम्। अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाधवमतमेव न्याय्यम्। गौडानामपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वात् दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम्।

अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः। उपवासे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा॰ अण्। औपवास तत्र देये तत्र कार्य्ये च त्रि॰। तस्मै प्रभवति विमुक्ता॰ ठञ्। औपवासिक तस्मै पर्य्याप्ते त्रि॰।

उपवासक त्रि॰ उप+वस–ण्वुल्। १अनाहारकारिणि। उपवासे हितम् कन्। २व्रतभेदे त्रि॰ "नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्नाद्यं नोपवासकम्" भा॰ २०४ अ॰।

उपवासन न॰ उप+वास–उपसेवायाम् भावे ल्युट्। उपसेवने। "यदा सन्ध्यामुपाधाने यज्ञोपवासने कृतम्" अथ॰ १४,२,६२।

उपवासिन् त्रि॰ उप+वस–णिनि। अनाहारकर्त्तरि "दिनोपवासी तु निशाभिभाषी जटाधरः सन् कुटाभिलाषी" हारार्णवः "त्रिमासैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" भा॰ अ॰ १६९ अ॰।

उपवाहन न॰ उप+वह–णिच्-भावे ल्युट्। समीपनयने।

उपवाह्य पु॰ उप उत्कर्षे प्रा॰स॰। राजवाह्यहस्तिनि हेम॰

उपविद् स्त्री उप+विन्दतेः वेत्तेर्वा सम्प॰ क्विप्। १उपलब्धौ प्राप्तौ २ज्ञाने च "उपविदा वह्निर्विन्दते वसु" ऋ॰ ८,२३,३। "उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन" भा॰। कर्त्तरि क्विप्। ३प्राप्तरि ४बोद्धरि च त्रि॰।

उपविन्दु पु॰ उपगतो विन्दुम् अत्या॰स॰। राजभेदे तस्यापत्यम् बाह्वा॰ इञ्। औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री॰।

उपविष पु॰ उपमितं विषेण व्या॰स॰। "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिकारिका। धत्तूरः करवीरश्च पञ्च चोपविषाः स्मृताः" इत्युक्तेषु १अर्कक्षीरादिषु २कृत्रिमविषे न॰ हेम॰। ३अतिविषायां (आतइच्) स्त्री।

उपविष्ट त्रि॰ उप+विश–कर्त्तरि क्त। कृतोपवेशने "उपविष्ट होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" कात्या॰ १,२,७।

उपवीणय वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः सक॰ उभ॰ सेट्। उपवीणयति ते उपाविवीणत् त। उपवीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः "श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः" रघुः।

उपवीत न॰ उप+व्ये–क्त सं प्र॰। बहिर्भूतदक्षिणहस्ततया वामांसस्थापिते कार्पासादि १यज्ञसूत्रे। तच्च त्रिगुणीकृतस्य सूत्रस्य पुनस्त्रैगुण्ये भवति यथाह छन्दो॰प॰ "ऊर्द्ध्वं तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते"। तथा च प्रथमं ऊर्द्ध्ववर्त्तनेन सूत्रत्रयमेकीकृत्य पुनस्तथाभूतसूत्रत्रयस्याधआवर्त्तनेन नवसूत्रात्मकमेकत्र पिण्डीकृतं भवति तच्च पुनस्त्रिवृतमसंवृतरूपेण पिण्डीकृतमेकग्रन्थियुक्तमेकमुपवीतं भवति। व्यक्तमाह देवलः "यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नव तन्तवः" इति। एकमेव सर्व्वदा धार्य्यम् उत्तरीयवस्त्राभावे तु तत्त्रितयं धार्य्यम् "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावेऽतिदिश्यते" आ॰त॰ स्मृतेः। तद्ग्रन्थिश्च सावित्रीमन्त्रेण कार्य्यः 'सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवार्प्यत' विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् "लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिं प्रवरसंख्यया वैदिकग्रन्थिरित्याहुः" आ॰त॰ रघु॰ अत्र सावित्रीग्रन्थिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीग्रन्थिः देवान्यत्र सावित्रीग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थिर्वेति शाखाभेदाद्व्यवस्था। तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः "कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्"। "ऊर्द्धवृतं दक्षिणावर्त्तितम्" कुल्लू॰। इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्व्वेषामेव कार्पासमयमिति भेदः। धनिनान्तु यथेच्छसूत्रमयम् अत एव माघे "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः" 'मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः' कुमारे च वर्णितम्।

यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं गृह्यसूत्रादौ न विहितं तथापि प्रागुक्तमनुवचने 'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्राश्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्" इति मनुवचने समन्त्रकधारणविधानात् 'सदोपवीतिना भाव्य

मिति स्मृतेः "दण्डाजिनोपवीतञ्च मेखलाञ्चैव धारयेत्" बाम० वाक्यात् "पवित्रं धार्य्यं प्रयच्छतीति" ब्राह्मणवाक्यात् तद्धारणस्यावश्यं कार्य्यमिति गम्यते। किञ्च छन्दोगप्रकारेणापि सर्वविधेषे यज्ञोपवीतधारणनियमोऽभिहितः 'यज्ञोपवीतशौचे च" आश्व० गृ० १, १, १० "अनुपर्वतमश्वतिरिक्ते सर्वकाले उपवीतधारणनियमः" ना० वृ०। "यज्ञोपवीतिना आचान्तेन कार्य्यमिति" गोभिलसूत्रे च तथा निरूप्यते। "यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि" मन्त्रपाठस्य तत्सम्बन्धित्वात् "यज्ञोपवीतिनं कुर्य्यादिति" संस्कारतत्त्वध्रुवात् "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मानवात् तद्धारणविधिः। "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम् प्रजापतेर्यत् सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः" इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम्। तथाहृते २वस्त्रे च

न केवलं यज्ञसूत्रस्यैव तथात्वं तथाविन्यस्तस्य वस्त्रस्यापि तथात्वम् "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसज्जन इति" गोभिलेन सामान्यतोऽभिधानात् "शिरोऽवधाय दक्षिणादिपाणावुद्धृते कण्ठादेन सज्जने अनुप्राणस्ये यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति" कुल्लू०उक्तेः मनुना "उद्धृते दक्षिणे पाणा वुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये तु प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" इति सामान्यतोऽभिधानाच्च। उपवीतमस्यास्ति इनि। उपवीतिन् तथाविन्यस्तसूत्रवस्त्रधारिणि। उपवीतस्य दर्शादिष्वङ्गत्वेऽङ्गविशेषरूपस्य प्राकरणिकाङ्गता मीमांसायां २अ० १पादे निर्णीता यथा "दर्शपौर्णमासयोः ७। दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्य उक्ता अष्टमे निविदः दशमे याज्याः सामिधेनीकल्पाः, एकादशे यज्ञोपवीतमाम्नातम्। "उपव्ययते देवलक्ष्मैव तत् कुरुते" इति श्रुतिवाक्यार्थस्य उपवीतं सामिधेनीनां प्रकरणे निहितोऽनिहितो वा इति सन्देहे सामिधेनीप्रकरणपठितं तत्र उपवीतं समाम्नातमिति युक्तः? साम्यानां सामिधेनीवत्समानाकाङ्क्षावचनात् इदमनन्तरविपरिवर्त्तमानात् सामिधेनीषु उपवीतमावश्यकमिति सर्वं च यावो विश्वासमानं पुष्पो भवति उपवीतं यत्र, किं कुर्वता तदनुष्ठेयमिति? भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र युक्तौ संनिहितेनाभिप्रहृतेन सामिधेनीवाक्येन एकवाक्यतापन्नस्य सामिधेनीषु उपवीतम् उपव्ययते इति मन्त्रोविदधाति इति गम्यते इति पूर्वपक्षः। सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् दूरात् विप्रकृष्टत्वात् वाक्यभेदभिया च न सामिधेनीभिः सहैकवाक्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेयं तदुपवीतिना कार्य्यम् इति"। श्रुतौ उपव्ययते इति वचनात् उपपूर्वकात् व्येञ एव रूपमुपवीतमिति तु व्याख्यमिनमनुपेक्षितम्। अजधातुरूपोक्तिः तु व्यदर्शनात् प्रामादिकी।

उपबृंहित त्रि० उप+बृंह–णिच्–कर्म्मणि क्त। १वर्द्धिते बहुलं करोति बहुल+णिच्–बृंहादेशे क्त। २बहुलीकृते अनयोर्वर्णविहारकृतमिति भेदः।

उपवेणा स्त्री उपगता वेणाम् अत्या०स०। नदीभेदे "वेणोपवेणा भीमा च वड़वा चैव भारत" भा०भी०२२१ अ०।

उपवेद पु०उपमितः वेदेन अत्या०स०। वेदतुल्ये आयुर्वेदादौ। स च वेदभेदेन चतुर्धा "तत्रर्ग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य अस्त्रशास्त्राणीति" शौनकोक्तचरणव्यूहोक्तादिग्रन्थेषु। भावप्रकाशमते तु "विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्" इत्युक्तेः अथर्ववेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्येति भेदः। अतएव सुश्रुते "इह खल्वायुर्वेदोनाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्येत्युक्तम्"

उपवेश पु०उप+विश–भावे घञ्। (वसा) १स्थितौ "प्रातः स पत्नी जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै छन्दसेऽभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५,४,१६, उपमितोवेशेन अत्या०स०। आहार्यरूपवेशतुल्ये २वेशे। तेन जीवति २वेतनादि०ठञ्। औपवेशिक तेनोपजीविनि त्रि०स्त्रियां ङीप्।

उपवेशन न०उप+विश–भावे ल्युट्। (वसा) १आसने "प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव" रघुः। "अध्यासितमनञ्ज्या" रघुव्या० "मयाद्युपवेशनेनोपसेवितम्" मल्लि०। "प्रारेशोपवेशने" आश्व०श्रौ०४,८,१, "ब्रह्मोपवेशने विनियोगः" भवदेवः णिच्–भावे ल्युट्। निवेशने २स्थापने च

उपवेशि पु० उप+विश–इन्। यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः" शत०ब्रा०१४, ९,४,३३, वंशवर्णने उक्तम्। [पविष्टे।

उपवेशिन् त्रि० उप+विश–णिनि। उपवेशनकर्त्तरि उ-

उपवेष पु० उप+विष–करणे घञ्। अङ्गारविभजनार्थे काष्ठे "स उपवेषमादत्ते धृष्टिरसीति" शत०ब्रा०१,२,११, अङ्गारविभजनार्थं काष्ठविशेष उपवेषः" भा०। तथाच प्राचीनाचार्यैः प्रा-

देशमात्रो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेषं करोति" का० ४,१,१२, दर्शितः "प्रथमं तूष्णीं शाखामूलमरत्निप्रमाणा- धिकप्रमाणं छित्त्वा पृथक् कार्यं ततस्तादुपवेषं क- रोति उपवेषश्चारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा पराशरोक्तः" कर्कः । स च हस्ताकृतिः "धृष्टिरसीत्युपवेषमादायाग्नम् ङ्गारात् प्राचः करोति" कात्या० २,४,२६, व्या० "उप- वेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं हस्ताकृति काष्ठम्" कर्कोक्तेः "हस्ता- दभिवासयति प्रकृतौ वेदेनोपवेषेण वा" कात्या० २,५,२५,

उपवैणव न० उपवेणु—अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिसन्ध्ये हेम० ।

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या—ल्युट् । फलमाहात्म्यो- पासनप्रकारादिकथने । "ओमित्युद्गायति तस्योपव्या- ख्यानम्" छा० उ० "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपास- नम्, एवं विभूतिः, एवं फलमित्यादिकथनम्" शा० भा० । "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्ये- तदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा० उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । १व्याघ्रतुल्ये मृगा- न्तके (चितावाघ) चित्रकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता उषाः व्युषाः प्रा० स० ततः विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगताया उष- सोऽर्थे "उपव्युषं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २१,३,१२, "उषसि विगच्छन्त्याम्" कर्कः । २विगच्छन्त्या उषसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम—घञ् अवृद्धिः । १इन्द्रियाणां निग्रहे २तृष्णानाशे, ३रोगोपद्रवशान्तौ च । "तेषां पैत्तिका- नां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां, निदाघे वाति- कानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोप- शमाः" "तस्मात्तमेव कालेऽपि मूलतस्योपशमार्थम्" इति च सुश्रु० । ४निवृत्तौ "जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्- सवाकुले" भा० व० २०अ० ।

उपशमन न० उप+शम—भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीना मुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम—णिच्—ल्युट् । अवृ- द्धिः २निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोग- शान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्म्मणि अनीयर् । निवारणीये । "कटुकौषधिशमनीयस्य" सा० द० ।

उपशय पु० उप+शी—अच् । १समीपशयने । "हेतुव्याधिविप- र्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणा मुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्य- मिति स्मृतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधा- दितः २सुखावहयोगे । शयः हस्तः तस्मिन् तत्सामीप्ये वा अव्ययी० । ३हस्ते इत्यर्थे ४हस्तसमीपे च अव्य० ।

उपशरद् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १शरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च

उपशल्य न० उपगतं शल्यम् अस्थिस्थानं (भागाड़) अत्या० स० । ग्रामान्ते "अन्तं च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य" दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टैस्तैः" "अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यः" रघुः । उपचारात् २प्रान्तभागे च । "शै- लोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम—क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । "मन- कार्त्तभयोपशान्तये" रघुः "वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादो- लाघवञ्च" सुश्रु० । ["निशोपशायः कर्त्तव्यः" भट्टिः ।

उपशाय पु० उप+शी—घञ् । यामिकभटानां पर्य्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्रि० उप+शी—णिनि । समीपशयनशीले "ब्र- ह्मचार्य्यग्निनित्यधारी धीरहोम्यग्निमुपशायी द्वादशरात्रं पञ्चात्तं त्रिरात्रमन्ततः" कात्या० ४,१०,१६, "अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौशयः" कर्कः । शीलार्थत्वात् नात्र कर्म्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्म्मस्वचोद्यः पूर्व्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० आ० ८१अ० ।

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष—अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्" यजु० ३०,१०, ल्युट् । उपशिक्षण तत्रार्थे न० ।

उपशिङ्घन न० उप+शिघि—आघ्राणे ल्युट् । १आघ्राणे । णिच्-ल्युट् । २आघ्रापणव्यापारे च । (शोङ्घान) "तीक्ष्णा- ञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथ वा धमयन्तिं प्रवर्त्तयेत्" सुश्रु० । तत्र शिङ्घनैः शिंहनैरिति वा पाठः प्रामादिकः गणपाठे शिघिधातोरेव पाठात् सिंघिधातोर्दन्त्यसिंहधातोश्चाभावाच्च ।

उपशिष्य पु० उपगतः शिष्यम् अत्या० स० । शिष्यशिष्ये "स्वतःप्रमाणं परतःप्रमाणं शुकाङ्गना यत्र समुद्गिरन्ति । शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम" शङ्क० ।

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १कुक्कुर इत्यर्थे २कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन अत्या० स० । आरो- पितशोभायाम् "विहितोपशोभमुपयाति माधवे" माघः ।

उपशोषण न० उप+शुष—णिच्—ल्युट् । १शोषणसाधने व्या- पारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्यु । २तत्कारके त्रि०

(कटुकः) "विष्ठ लक्षे द्भेदोऽस्याप्युपयोगविषयेति" (कषायः) "क्लेदोपयोगविषयेति सुश्रु०। योगवस्त्वाग्नः-स्थितजलादेर्वातोष्णादिना नाशनम् ।

उपश्रुत् पु० श्रूयते श्रु+सम्प० क्विप् श्रुत् स्तुतिः उपगता स्तुत् यत्र यत्र । यज्ञे "आ ना यातमुपश्रुत्यश्विना" ऋ० ८, ८, ५, "उपश्रुति यज्ञे" भा०

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु–क्तिन् । १समीपश्रवणे "सुश्रुतिश्च मोपश्रुतिश्च मा हासिष्टाम्" अथ० १६,२,५, "योजया गिरामुपश्रुतिः" ऋ० १,१०,३, "उपश्रुतिः समीपे श्रवणम्" भा० श्रुतिः श्रवणम् समीपे श्रवणो०। २अङ्गीकारे "आ गोमाद्युपश्रुत्युक्थेषु" ऋ० ८,३४,११, "उपश्रुति स्वरूपमीपमायाहि" भा० "नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्" हारावल्युक्ते ३दैवं प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तदाविष्टबालादिभिरुच्यमाने उत्तर वाक्ये च "परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम" काद०। उपश्रुतिश्रवणप्रकारश्च विधानपा०तन्त्रखण्डे दर्शितो यथा "उपश्रुतौ विधानं तु यथा कार्यं फलार्थिना । ज्ञातव्या यत्नकर्मान्ते सा पौरमुखजा शुभैः । बालकानां स्थले वाक्यं पूर्वरात्रे यदुच्यते । स्त्रिया वा बालकैर्वापि तथा युक्तिः परस्परम् । विचार्य तदपसृत्य मादेष्टव्यं फलं बुधैः । निर्वाणकाले पश्येत् प्रतिपद्येव बुद्धिमान् । मद्यकृत्सदने पश्येत् द्वितीयायां न संशयः । तैलविक्रयिणो गेहे सुकृतस्य तथाश्रये । चोरकस्य सदने चैव शिशुकानां स्थले तथा । मद्यकारिस्थले चैव तथा वेश्यालयेऽपि च । योगिजातिकुले पश्येत् तथा पौण्ड्रकगेहके । शिल्पोपजीविस्थले पश्येत् कुम्भकारस्थले तथा । स्वर्णकारालये चैव नापितकरजन्मनोः । तृतीयादितिथौ ज्ञेया क्रमेणोपश्रुतिर्भवेत् । अमायां शूद्रजातीनां स्थले पश्येदुपश्रुतिम्" । पश्येत् शुभाशुभमालोचयेत् । तत्र क्रमश्च । "उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां चारुवासान्वितं शुचिः । [illegible] दिशाम् गच्छेद्धस्तपञ्चभिर्मुद्रान्वितः । चन्दनेनानुलिप्ताङ्गः श्वेतमाल्यधरः शुचिः । श्वेतवस्त्रसमायुक्तो हतशेषविभूषणः । अक्षतानञ्जलौ कृत्वा मन्त्रेणानेन मन्त्रितान् । ओँ ऐँ ह्रीँ श्रीँ महादेवि ! महादेवस्य वल्लभे ! । विमोहय जनान् सर्वान् सत्यं वद [illegible] । वस्त्रेण बद्धनेत्रः समीपेऽन्येन तद्गृहम् । [illegible] परिश्रित्य मुक्तनेत्रः श्रुतिर्भवेत्" । "तद्गृहे मण्डपद्वारे यदि शृणुयात् । तच्छुभमशुभं वा विचार्यादेष्टव्यम् । तेषु मध्ये तु बहरान्वर्जयित्वान्यत्रत्वादिवर्णाः श्रेष्ठाः । यद्यपि स्वशाप नष्ट भवति तथार्जनार्थी दानार्थी आचार्याः साधुमन्त्राः प्रशस्ताः तेष्वपि काकयो दुष्टाः न यदि न गच्छ नास्ति भवत्यर्थी अयानयन्दाय गमने दुष्टाः तच्छुत्वान् स्थलान् यात्रां निवर्त्तयेत् । अष्टकाटकार्ये तु हिरण्यस्य कुलदेवतां संस्मृत्य मुहूर्त्तं तिष्ठन् गच्छेत् । तैस्य पुष्पं दैन्यमित्यादि पठन् पुनरपि निषिद्धश्चेत् श्रुतादिभिस्तदा द्विविनायकप्रतोपचारित संकल्प्य गच्छेत् । तत्रापि निषिद्धश्चेत् गच्छेदेव" वि०पा०।

उपश्लेष पु० उप ईषदर्थे एकदेशेन श्लेषः संबन्धः । आधाराधेययोरेकदेशसंबन्धे । यथा स्वकटयोः । उपश्लेषे साधु ठक् । औपश्लेषिक आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" सि०कौ०। भावे ल्युट् । उपश्लेषण तत्रैव न० "अव्यवधानमुपश्लेषणम्" सि०कौ०।

उपश्लोकि श्लोकैरुपस्तौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः उभ०सक० सेट् । उपश्लोकयति-ते उपाशुश्लोकत्-त उपश्लोकयाम्-बभूव-आस-चकार चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लोकितः उपश्लोकयितुम् उपश्लोकनम् ।

उपष्टम्भ पु० उप+स्तम्भ-घञ् षा०षत्वम् । १पतनप्रतिरोधे (थामान) २आलम्बने ३आडम्बरे च स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ४आधिक्ये च । उपस्तम्भाति ल्यु ण् । उपष्टम्भक पतन प्रतिरोधके, स्त्रियाम् न० "सर्व एव त्रिप्रकारोऽन्तःप्राणः उपष्टम्भकः" छ०उ० "उपष्टम्भकः स्कन्धस्येव स्तम्भादि-वत्" भा०।

उपष्टुत् त्रि०उप+स्तु-कर्मणि क्विप् षा०षत्वम् । उपस्तूयमाने "मधोर वाता उपष्टुत्" ऋ० ८,८७,८,

उपसं(सङ्)क्रमण न०उप+सम्+क्रम-भावे ल्युट् वा क्तः । १सन्निवेशे कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्यागेन समीपस्थितवस्तुनि संक्रमणे "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इत्यादौ विशिष्टे विधिनिषेधबाधे तद्धर्मविशेषणे उपसंक्रमणं प्रतीयते यथा शिखी विनष्टः पुरुषो न नष्ट इत्यत्र विशेषणीभूतशिखायामेव नाशस्योपसंक्रमणम् । उपसंक्रमणं दीयते कार्ये वा व्युत्प०ण् । औपसंक्रमण तत्र देये कार्ये त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

उपसं(सङ्)ग्रह पु०उपसंगृह्यते पादावत्र उप+सम्-ग्रह-आधारे अप् वा क्तः। १पादग्रहणपूर्वकमभिवादने उपसंगृह्यतेऽनेन करणे अप् । २उपकरणे "उपात्तिष्ठत मेषाः

पर्याङ्के गोपसंग्रहे" भा॰वि॰१७अ॰। भावे अप्। २सम्यक् संग्रहे "बलानामुपसंग्रहः" रामा॰

उपसं(सङ्ग्र)ग्रहण न॰ उप+सम्+ग्रह—आधारे ल्युट् वा कः। पादग्रहणपूर्वकप्रणामे "उपसङ्ग्रहणं कृत्वा द्रोणाय च विशांपते" भा॰द्रो॰७३अ॰ "गुरुपत्नीनां कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः। २सम्यक् संग्रहणे च।

उपसं(सङ्ग्रा)ग्राह्य त्रि॰ उप+सम्+ग्रह—कर्मणि ण्यत् वा कः। पादग्रहणेन अभिवाद्ये "भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः" मनुः। [२सम्यग्नियमे २बन्धने च।

उपसंयम पु॰उप+सम्+यम—अप् अवृद्धिः। १उपसंहारे १

उपसंयमन न॰ उप+सम्+यम-णिच् ल्युट्। १सम्यग्बन्धने करणे ल्युट्। २तत्साधने।

उपसंयोग पु॰ सामीप्येन संयोगः। समीपसंबन्धे। "नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः" व्या॰

उपसंरोह पु॰ उपगतः संरोहः प्रा॰स॰। समीपप्ररोहे "मत्स्यनामानुपसंरोहः" सुश्रु॰।

उपसंवाद पु॰ उपेत्य अङ्गीकृत्य संवादोऽवदनम्। पणबन्धे नाङ्गीकारपूर्वकवचने उपसंवादाशङ्कयोश्च" पा॰। "उपसंवादः पणबन्धः" सि॰कौ॰। स च "यदि भवानिदं कुर्य्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः।

उपसंव्यान न॰ उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्येञ्—संवृतौ करणे ल्युट्। परिधानवस्त्रे "अन्तर बाह्ययोर्योगोपसंव्यानयोः" पा॰।

उपसंहार पु॰उप+सम्+हृ—घञ्। १समाप्तौ, स च ग्रन्थतात्पर्य्यावधारकलिङ्गभेदः "उपक्रमोपसंहारौ—हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये, इत्युक्तेः। तयोश्चैकरूपत्वं न तु मध्येऽसत्सेत्युक्ताश्रमपत्त्वं। २संग्रहे च। २सम्यग्हरणे ४एकत्रश्रुतार्थस्यान्यत्रान्वयार्थसम्बन्धे यथा गुणोपसंहारः। तत्कर्त्तृ निवृत्तिः। ५साकल्येन सम्बन्धे "सर्वोपसंहारवत्ताव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात्" सर्व॰स॰।

उपसंहारिन् त्रि॰ उप+सम्+हृ—णिनि। १उपसंहारके साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अनुपसंहारित्वदे उदा॰।

उपसङ्ख्यान न॰ उपरि उक्तोक्तादतिरिक्तार्थः संख्यायते अनेन उप+सम्+ख्या—करणे—ल्युट्। सूत्रानुक्तसाधकवार्त्तिकादिभिः कथने वाक्यभेदे। "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यादि" वार्त्तिके भूरिप्रयोगः। "इन्द्रप्रस्थगमनेऽपेक्ष्येव" २,११२,माघव्या॰ मल्लिनाथः।

उपसत्ति स्त्री उप+सद—भावे क्तिन्। १नैकट्येन सम्बन्धे २आनुगत्ये ३सम्बन्धमाने च। करणे क्तिन्। ४सेवायाम् मेदि॰।

उपसत्तृ त्रि॰ उप+सद-तृच्। १आसन्ने निकटस्थिते २अनुगते ३सेवके च। "मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने!" "सत्यमग्ने मा मनसा तुभ्यमुपसत्ता" यजु॰२७,२,४, उपसत्ता सेवकः वेददी॰।

उपसद् त्रि॰ उपसीदति उप+सद—क्विप्। १समीपस्थिते। "प्रजापतेरुपसदम्" यजु॰२०,८,करणे क्विप्। २इष्टिभेदे स्त्री। सा चेष्टिः "अथोपसद्" आश्व॰श्रौ॰४,८,१, आरभ्य "पराश्चोपसदः" इत्यन्तेषु ११सूत्रेषु उक्ता द्रष्टव्या। "अथोपसद्भिः प्रचरति" "यदोपसद्भिः प्रचरति" अथैतानि हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्ट्यैवं यजते। तद् तथा न कुर्य्यात् ह्वलति वा एष यो यज्ञपथादेत्येति वा एष यज्ञपथाद्य उपसत्प्रथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात्" शत॰५,४,५,१६, "अथ दशमेहे तं मध्याह्ने स्थापितं सोममाहुत्यासन्द्यामासन्द्यातिथ्यया प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसद्याग; तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रतिनिधित्वेन संकल्पयागसम्भवितास्तत्रस्तासां तत्रायामाग्नेय सौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वमप्यस्ति यदोपसद्भिरिति। तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन एकेन हविषा यथेष्टि इष्टितन्त्रेण कुर्यात् उपसत्तन्त्रार्थेनैतद्विस्तरं कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तमिमं निराकरोति तद् तथेति। नेयात् न प्रच्युतो भवेत् तत उपसदः पृथक् कुर्य्यात् तदन्तः एतानि संकल्पासम्भवानि त्रीणि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्य्यात् स एव इत्येवं; अतः पप्रच्छयोगस्याग्निष्टोमस्य सोमपतिः" भा॰। "उपसद्भिश्चरित्वा आग्नेयमग्निहोत्रं जुहोति" श्रुतिः। "इमपसदामेतत्सिषोरानीः" यजु॰ १९,१४, "उपसत्सु रौहिणौ कुर्य्यात्" कात्या॰४,६,३४,"उपान्तुपसदः। ७,२,२२,। ज्योतिष्टोमे ३प्रवर्ग्याङ्गप्रविष्टायामिष्टौ ४गार्हपत्यादिभिन्नेऽग्नौ च। "गार्हपत्योदक्षिणाग्निस्त्वथैव पवमानकः। एतेऽग्नयस्त्रयो ह्युक्ताः सेनाद्योपसदस्तथा" अग्नि पु॰गणभेदनामाध्याये। उपसद् तत्कर्त्तव्योऽस्त्यस्य इनि विधा॰बत्। औपसद तत्सम्बद्धके अध्याये अनुवाके च पु॰।

उपसद पु॰ उपसीदत्यस्मिन् उप+सद—घञ् बा॰ वृद्ध्यभावः च। उपसद्याने "अथ बध्नाति यद् पिबति यदश्नाति तदुपसदं

रैति" छा०उ० । "यद्रमते रतिश्चानुभवति इष्टादि संयोगात्तदुपसदैः समानतामेति उपसदाश्च पयोव्रतनिमित्तं सुखमल्पि अल्पभोजनीयानि याहानि आसन्नानीति प्रवासोऽशनादीनामुपसदाश्च सामान्यम्" शा०भा०। "पयोव्रतत्वं पयोभक्षणं क्षुत्तम् यस्ते याज्यहान्यभोजनीयानि तानि प्रसन्नानि उपसत्सु क्रियमाणासु प्रवासः खास्य्यविशेषः अशनादिषु सोऽस्तीति प्रसिद्धमित्यनुत्सवनिमित्तत्वं क्रियहेतुत्वञ्च सामान्यम्" आ०गि०

उपसदन न०उप+सद—ल्युट् । १सेवायामुपसेवने २आनुगत्यादिना प्राप्तौ "तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येन्द्रकर्मणि" भा० व० २०८ अ० 'प्रतिगृह्य च तान् सर्वान् द्रोणश्चैवं समब्रवीत् । रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तथा' आ० १३२अ०सामीप्ये अव्ययी०। ३स्वस्थसमीपे अव्य० । "तस्योऽश्याद्रनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ! । यत्तोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह" रामा० । अत्राव्ययीभावस्यापि यत्नेन समासः आर्षः ।

उपसदी स्त्री उप+सद—घञर्थे क गौ० ङीष् । सन्ततौ धारायाम् । "समृद्धेऽस्योपसद्यां मा चर्तुषीत् प्रजाता च पशुभिश्चायितम् शत०१४,८,४,२२ । अस्य यजमानस्य उपसद्यां सन्ततौ" भा०। सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैशिकी च । तत्र समानानेककालिककार्य्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्ततित्वम् । विभिन्नकालीनघटपटादिकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मघटत्वादौ सन्ततित्ववारणाय समानेति सामान्यत्वाव्यवितावच्छेदकधर्मेण । तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिना घटपटयोः सत्त्वेऽपि न क्षतिः । सत्त्वद्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय कार्य्यमात्रेति । एककालोत्पन्नेषु बहुषु घटेषु तद्वारणाय अनेककालिकेति । दैशिकसन्ततित्वञ्च समानानेकवृत्ति कार्य्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रवाहादिपदेन व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि दैशिकसन्ततौ तु श्रेणिप्रभृतिशब्दव्यवहारः यथा वृक्षश्रेणी वृक्षपङ्क्तिरित्यादि । उभयसन्ततौ तु सन्ततिधारादि शब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्ततिरित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि । तादृशधर्मश्च सुखत्वदुःखत्वज्ञानत्वादिकं दृष्टत्वतैलत्वादिकञ्च । उभयविधापि सन्ततिः पुनर्द्विविधा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च देशकालयोरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारावाहिक स्थले ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानदुःखानाम । विच्छिन्नसन्ततिमादायैव सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः । प्रवाहः ।

उपसद्य त्रि०उपसदं सेवामर्हति यत् उप+सद—कर्म्मणि वा० यत् वा । १सेवनीये २नैकट्येन प्राप्ये च "भरेषु हव्यो नमसोपसद्योगन्ता" ऋ० २,२३,१२ । "उपसद्याय मीढुष आस्ये जुहुता हविः" ऋ० ७,१५,१ ।

उपसद्वन् त्रि० उप+सद—क्वनिप् स्त्रियां ङीप् वचान्तादेशः । १उपसत्तरि २सेवके च । कर्म्मणि क्वनिप् । ३सेव्ये च । "नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसद्वने" अा०श्रौ०२,५,८ ।

उपसद्व्रत न० उपसत्सु विहितं व्रतम् । उपसद्विहिते पयोव्रते । "आपूर्य्यमाणपक्षस्य द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा" छ०उ० । 'उपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतमुपसदः प्रसिद्धाः ज्योतिष्टोमे । तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्माङ्गपसंहारात् वीवत्सिति कर्म्मव्रतान्तरम्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । उपसद्व्रती पयोव्रती सन्नित्यर्थः शा०भा० ।

उपसन्न त्रि० उप+सद—क्त । १उपस्थिते, २निकटागते ३उपसेवके च ४आनुगत्येन नैकट्यमाप्ते "अधीहि भगवन्निति उपससादोऽनुशाधीह भोः" भा०शा०२८९ अ०। "भगवन्नुदधौ महतिजन्मजले सुखदुःखवहे पतितं व्यथितम् । कृपया शरणागतमुद्धर मामनुशाध्युपसन्नमनन्यगतिम्" "तस्मै स विद्वानुपसन्नाय—प्रोवाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" श्रुतिः ।

उपसमाधान न० उप+सम—आ—धा—ल्युट् । राशीकरणे, "निधाननिचितशरीरोपसमाधानेत्यादि" पा०। "उपसमाधानं राशीकरणम्" सि०कौ०। २समिधः प्रक्षिप्य ज्वालने। "विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्य" आश्व०गृ०१,८,८, "उपसमाधाय समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वाल्य" ना०वृत्ति। "अग्निमुपसमाधाय" गो०सू० "उपसमाधाय ज्वालयित्वे ति सं तत्त्वे च समापूर्व्वधाञ्धातोस्तथार्थदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपसमिध(ध्) अव्य०समिधः समीपे अव्ययी०वा अच्समा०। समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद—क्तिन् । अभिनवत्वेन सम्पत्तौ । "प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा० "अभिसम्पत्तौ अभिनवत्वे" सि०कौ०। सम्पत्तिशास्तुद्भावाभावः सि०कौ०

उपसम्पन्न त्रि०उप+सम्—पद+क्त । १प्राप्ते २मृते च हेम०। "श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष—भावे अ । उपसान्त्वने । "भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नेत्यादि" पा० "उपसम्भाषा उपसान्त्वनम्" सि०कौ० ।

उपसर पु० उप+सृ "प्रजनने सर्त्तेः" पा० अप्। गर्भग्रहणार्थं स्त्रीपशुषु पुम्पशुगमने। "प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसरः" सि० कौ०। उपचारात् २ नैरन्तर्य्येणनिगमने "सीतामुपसरं दृष्ट्वा" भट्टिः "सीतामुपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमनम् दृष्ट्वा उपसर इव उपसरः नैरन्तर्य्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवानामभिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्य्येण भवति" जय मङ्गलः।

उपसरण न० उप+सृ–ल्युट्। १उपसरार्थे २समीपगमने च। "यस्तूर्भयो वा भेषजवेगं प्रहतमप्रत्याहितनिघ्नन्ति तस्योपसरणं कुर्वन्ति दोषाः" "परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्धः" सुश्रु० कर्मणि ल्युट्। २उपसर्त्तव्ये उपगम्ये च। "अथ सत्यायोः सर्वोऽहितोपसरणानीत्युपाहीत" छा० उ०। "उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपगन्तव्यानि ज्ञेयानि" भा०।

उपसर्ग पु० उप+सृज–घञ्। १रोगविकारे २उपद्रवे, शुभाशुभसूचके ३दिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु "निपाताश्चादयोऽत्रेयाः प्रादयस्तूपसर्गकाः। द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तलक्षणेषु क्रियायोगे ४प्रादिषु च। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा०। "यत्र प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेतिद्योतनाय योगग्रहणम्। तेन निर्गतः सेचको यस्मादिति वाक्ये निःसेचक इत्यादौ न षत्वम्" मनोरमा०। ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर् दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते प्रादयः। निस् दुस् इति सान्तौ "निसस्तपतावनासेवने" पा० सूत्रे निस इति निर्देशात्। निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य रो विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेश्च 'निरःकुष इति" "इदुदोरधिकरणे" इति च पा० निर्देशात् रान्तावपि" मनो०। निर्दुरोरभेदारोपेण क्वचिद्विंशतिवाचनं द्रष्टव्यम्। "तत्र त्रिधा प्रवृत्तिः "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा। क्रमेणोदाहरणानि यथा। आदत्ते प्रसूते प्रणमतीति। अपि च। "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्"। "विभाषोपसर्गे" "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्"पा०।

प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः, सार्थकाश्चादयो निपाता वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत् वै० भू० दर्शितम् "प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये बीजाभावादिति भ्रमवन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते। 'द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा" येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तेः। नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च। न विशिष्टार्थः गौरवात्। तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्य तथा उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्तु। तथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। तत्र चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति। अथ युक्त्यन्तरमाह। उपास्येते इति। अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः? विशिष्टस्य? धातुमात्रस्य? वा। नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्याऽऽसधातोरुपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वापत्तेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात्। न द्वितीयः गौरवात्। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वस्याभावात् इति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः। तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह। "तथाप्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः। विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः"। (अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्धये तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गशब्देनातत्वसमीचीनमपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्येतदर्थेषु सकर्मकता न स्यात्। अन्यथा चायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः। अथोपासनासाक्षात्कारादि निपातार्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति" कोषस्मरणात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वसमुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं बाधकमिति चेन्न नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रपञ्चः कोऽयोनिषय इतिक्रु-

स्यात् प्र. वीरयोर्निरर्थेऽपि स्यात् । अथ कथं प्रादेरनर्थ-
कत्वात् तद्भिन्न इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति ।
वाचकान्तरमभिप्रेत्याह । विशेषणेति । शोभनः घटश्च
नीलघटश्च इति यथा शोभनश्च दृष्टश्च इत्यस्यान्वयापत्तेरनुभव-
बाधेतरत्वादिति भावः। अपि च निपातानां वाचकत्वे प्राति-
पदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयाभावः । अन्यथा
राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्य-
भिप्रेत्याह स्याद्वेति । घटपटादिरयोः घटश्च इति घटस्य
च आदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थ-
योरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य-
कारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्या-
शङ्क्याह। "पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदाचन। नि-
पातैतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय" । (सदृशा) सदृशेन
समानाधिकरणेनेति यावत् । (अन्वेति) अभेदेनेति शेषः ।
(विभागेन) असदृशेन असमानाधिकरणेनेति यावत् ।
अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति
र्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अ-
स्माकं निपातानां द्योतकत्वाद्भिन्न एव नास्तीति नायं
दोषः अतएव घटोनास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके
लाक्षणिकमिति नैयायिकाः। अपि च निपातानां वाचकत्वे
आख्यातार्थान्वयो न स्यादिति बाधकान्तरमाह । "शरैरुस्रै-
रिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव । इत्यादावन्वयो न
स्याद्वाच्यत्वं ततः" । अस्यार्थः शरैः उस्रैरिवो-
दीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अत्र चौरादिपदार्थानां त-
त्सादृश्यत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।
तथाहि । उस्रैरिति करणे तृतीया । न चोस्रोऽन्य-
करणम् इवार्थस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन
बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य वाच-
कत्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया अप्रसङ्गात् । सम्भवे वा
स्वतन्त्रपदत्वात् । उपपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह ।
रसानु चेति । रसानुवतस्येत्यर्थः । अकारादुत्तरपदोत्तर-
तृतीयानान्वयः घटश्चोच्यते इत्यादाविवादिपदात् "वाग-
र्थाविव सम्पृक्तौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" इत्यत्र वागर्थयो-
र्नित्यकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य
कर्मत्वान्वयबोधासम्भवश्च संगृह्यते । यदि च विशेषण-
विभक्तिरभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य
वाचकत्वेऽनन्वय एव उसस्तदुपराणां समानाधिकरणपदो-
पस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । नाम्नाऽभेदेनापि न
च । नञ्सामिवयत्राभिन्नः पर इत्यर्थ उदयः" ।

उत्पातरूप उपसर्गस्य त्रिविधः "अन्तरीक्षभौमदिव्याद्या
नास्तिक्याद्याऽप्यधर्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ।
अतोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतां-
स्तावद्विविधानाम्भूमिजान् । तएव त्रिविधा लोके उत्-
पाता देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भा-
वयन्ति च" गर्गः । "उपसर्गकृते चैव सद्यः शौचं विधी-
यते" पराश० । उपद्रवरोगकृतास्त्वोपसर्गाः सुश्रु० उक्ताः "दैव-
बलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्व्वकृता उपसर्गकृता-
श्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च
द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च" "उपसर्गादयोरोगा
ये चाप्यागन्तवः स्मृताः" "चौर्यं कृत्याश्चोपसर्गाः प्रसूताः"
सुश्रुतः उपद्रवशब्दे विवृतिः । "उपसर्गानयोऽसौ मह्ला-
कारोपलक्षणात् । तथा त्रिविधमुत्पातं कारणं च
गच्छेथान" देवीभा० । तच्च प्रभवति यत्नापा० तेन
निर्वृत्तम् वा ठञ् । औपसर्गिक तत्र पर्याप्ते तेन निर्वृ-
त्ते च त्रि० । औपसर्गिकाल्लन्तमरकपीड़ायाम् सुश्रु०।

उपसर्ज्जन त्रि० उप+सृज–ल्युट् । १दैवाद्युपद्रवे "निषीते
भूनिपतने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने" मनुः। २अप्रधाने गौणे-
विशेषणे "गोपसर्ज्जनस्य" 'गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य' पा०।
"उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते" मनुः "उप-
सर्ज्जनमप्रधानम्" कुल्लू० । "अनुपसर्ज्जनात्" "आपा-
र्थोपसर्ज्जनत्वान्तेवासी" पा० उपसृज्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
३संमार्गसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अथैत उपसर्ज्जनी-
भिरेभिः" शत० १,२,२,२, "पिष्टसमार्जनार्थाश्च अप
पिष्टसमार्ज्जनार्थत्वोपसर्ज्जनं साधनानि उपसर्जन्यः" भा०
"प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्ज्जनम्" पा० उक्ते । समासविधायकशा-
स्त्रे ४प्रथमान्तपदनिर्दिष्टे । "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते"
विग्रहवाक्ये नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञम् इत्युक्तेः
पाणिनिसूत्रोक्ते ५शब्दभेदे च 'उपसर्ज्जनं पूर्व्वम्' पा०
समासे उपसर्ज्जनस्य पूर्व्वप्रयोगः यथा "द्वितीया श्रिते-
त्यादि" पा० सूत्रे द्वितीयेति प्रथमान्तम् पदं तदेव प्राक्
प्रयोज्यम् यथा कष्टं श्रित इत्यादि वाक्ये कष्टश्रित इत्यादि

उपसर्पण न० उप+सृप–भावे ल्युट् । समीपगमने "न ताव-
दयमुपसर्पणकालः" विक्र० । "कथितोपसर्पणमात्रक-
मित्यादि" कुमा० ।

उपसर्पिन् त्रि० उप+सृप–गतौ णिनि । समीपगन्तरि

"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्" मनुः। "युक्तं मात्रा कृतं तेषां परपीड़ोपसर्पिणाम्" भा॰आ॰२०अ॰।

उपसर्य्या स्त्री उपसर्य्यतेऽसौ उप+सृ-कर्मणि यत्। गर्भग्रहणयोग्यायाम् ऋतुमत्यां स्त्रीगव्यादौ। अप्रजनार्थे तु ण्यत् उपसार्य्य प्राप्ये त्रि॰।

उपसि अव्य॰ उप+सो बा॰ कि। समीपस्थाने "आसीन ऊर्द्ध्वामुपसि क्षिणाति" ऋ॰१०,२७,२। "उपसि समीपस्थाने" भा॰ "पि मे युव उपसि प्रेवः" ऋ॰५,४२,७।

उपसीर अव्य॰ सीरे हले तत्सामीप्यं वा अव्य॰। १हले इत्यर्थे २हलसमीपे वा। ततो भवार्थे परिमुखा॰ ञ्य। औपसीर्य्य तद्भवे त्रि॰ आश्व॰श्रौ॰। हलोपगते त्रि॰ ततोभवार्थेऽचेव। औपसीर तद्भवे त्रि॰

उपसुन्द पु॰ दैत्यभेदे तत्कथा भा॰आ॰ "महासुरस्यान्वाये हिरण्यकशिपोः पुरा। निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत्। तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपराक्रमौ। सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ। तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ। निरन्तरम् वर्त्तां समदुःखसुखावुभौ। विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः। अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ। एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ। तौ विवृद्धौ महावीर्य्यौ कार्य्येष्वप्येकनिश्चयौ। त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयम्। दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः। तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ। मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः। आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ। ऊर्द्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ। तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः। धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः। तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे। रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः। भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा। प्रपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा। स्रस्ताभरणकेशान्ता स्रस्ताभरणवाससः। अभिभाष्य ततः सर्व्वास्त्राहीति विचुक्रुशुः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। यदा क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः। ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्व्वमन्तरधीयत। ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ। वरेणच्छन्दयामास सर्व्वलोकहितः प्रभुः। ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढ़विक्रमौ। दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा। ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा। आवयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः। मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ। उभावप्यमरौ स्याव प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः। ब्रह्मोवाच। ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्व्वमुक्तं भविष्यति। अन्यद्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम्। प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः। युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते। त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः। हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम्। सुन्दोपसुन्दावूचतुः। त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावरजङ्गमम्। सर्व्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह!। पितामह उवाच। यत्प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतद्ददानि वाम्। मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति। नारद उवाच। ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः। निवर्त्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह। लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ। अवध्यौ सर्व्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ" २११अ॰ "तावत्तरोत्थमुत्सृज्य दैत्यौ कामगमावुभौ। देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्म्मदौ। तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च तत् प्रभोः। हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः। ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा। खेचराण्यपि भूतानि जग्मतुस्तीव्रविक्रमौ। अन्तर्भूमिगतान् नागान् जित्वा तौ च महारथौ। समुद्रवासिनीः सर्व्वा म्लेच्छजातीर्विजिग्यतुः। ततः सर्व्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ। सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः। राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः। तेजो बलञ्च देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा। तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्व्वेषामसुरद्विषाम्। सम्भूय सर्व्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्व्वात्मना वधः। एवं सर्व्वान् समादिश्य पूर्व्वतीरे महोदधेः। क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्व्वतोमुखौ। यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः। तान् सर्व्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः। आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम्। गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धं सैनिकास्तयोः। तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः। नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः। नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव। नियमान् सम्परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः। पृथिव्यां ये

तपःस्थिता दान्ताः यज्ञपरायणाः । तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः । मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः । शून्यमासीत् जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा । ततो राजन्नदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ । उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ । प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ । संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् । सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ । तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रनष्टनृपतिद्विजा । उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा । हाहाभूता भयार्त्ता च निवृत्तविपणापणा । निवृत्तदेवकार्य्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता । निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा । अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना । निवृत्तपितृकार्य्यञ्च निर्वषट्कारमङ्गलम् । जगत् प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः । जग्मुर्विषादं तत् कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः । एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा । निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः" २११अ० । तत तिलोत्तमासृष्टिमुपवर्ण्य तस्यास्तत्समीपगमनं तयोस्तदासक्तत्वमुक्त्वा तत्कृतोऽन्योन्ययुद्धे नान्योन्यवधः २१२अ०उक्तः यथा "ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती । वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा । नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान् प्रचिन्वती । शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ । तौ तु पीत्वा परं पानं मदरक्तान्तलोचनौ । दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः । तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता । उभौ च कामसम्मत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् । दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च । सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः । मम भार्य्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत । मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत् । तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ । तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृह्णीतामुभौ तदा । प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः । तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले । रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ" । सुन्दोपसुन्दशब्दः ।

उपसूर्य्यक न० उपगतं सूर्य्यं चन्द्रं वा संज्ञायां कन् । चन्द्रार्कसमीपे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपसृष्ट न० उप+सृज–क्त । १मैथुने । २व्याकरणोक्ते प्राद्युपसर्गयुक्ते, "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः" पा० । ३विसृष्टे ४उपद्रुते च त्रि० । ५राहुग्रस्ते चन्द्रेऽर्के पु० "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" मनुः ६बाधिते "उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवना" काद० । ७व्याप्ते च "रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः" रघुः । [करणे ।

उपसेक पु० उप+सिच–भावे घञ् । जलादिसेचनेन आर्द्री

उपसेचन त्रि० उप+सिच–ल्यु । उपसेककर्त्तरि "तस्य कोशास उपसेचनासः" ऋ०७,१०१,४, ऋच् । उपसेक्तृतदर्थे त्रि० "कोशेभ्य उपसेक्तारमवकाल्ये" यजु०३०,१२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् ।२उपसेके न० "दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कम्" ऋ०१०,७६,७, "पर्य्यूह्य पाद्योपसेचनात् क्षत्रं" कात्या०८,५,२६, वा० कर्त्तरि ल्युट् । ३उपसेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् "वेति त्वामुपसेचनी" ऋ०१०,२१,२, उपसेचनी उपरिक्षरणशीला आहुतिः भा० । करणे ल्युट् । ४तत्साधने

उपसेवक त्रि० उप+सेव–ण्वुल् । उपभोगादिना १सेवनासक्ते २भोगप्रसक्ते । "अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः" याज्ञ० ३उपेत्य सेवके च ।

उपसेवन न० उप+सेव–भावे ल्युट् । १उपभोगप्रसक्तौ । "नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्" मनुः २समीपस्थित्वा सेवने च । "निरताहं सदा सत्ये ! भर्त्तॄणामुपसेवने" भा०व०२१२ अ० ३तत्तत्कर्म्मणि अनुष्ठानरते "अजीर्णाध्यशनाच्चाविरुद्धान्नोपसेवनात्" "एवंविधानां द्रव्याणामत्यर्थं चोपसेवनात्" सुश्रु० भावे अ उपसेवा । तत्रैवार्थे स्त्री । "गोभिरश्वैश्च यानैश्च अप्सा राजोपसेवया" । "परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्" "विषयोपसेवा चाऽजस्रम्" मनुः ।

उपसेविन् त्रि० उप+सेव–णिनि । उपसेवके "अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । तेषां सततयत्नानां विषयांस्तूपसेविनाम्" मनुः । "ये हितं पाक्यतन्त्रञ्च विपरीतोपसेविनः" सुश्रु० । "कृष्णाक्षा पुलिनयनान्तरोपसेवी" सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

उपसोम पु० उपगतः सोमम् अत्या०स० । सोमोपगते सोमयाजिनि । अत्र तत्पुरुषत्वात् ह्रस्वत्वाभावादन्तोदा-

त्तता । उपगतः सीमोऽनेन प्रा० स० । तत्रार्थे सामीप्ये अव्ययी० । २सीमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नान्तोदात्ततेति भेदः

उपस्कर पु० उप+कृ-भावे अप् हिंसने सुट् । १हिंसने उपस्करोति उप+कृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने विकारे अध्याहारे च सुट् । २भूषके कटककुण्डलादौ ३समुदिते संहते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादिद्रव्ये (बाटना) । गृहसंस्कारके ५सम्मार्ज्जन्यादौ । ६विकृते अध्याहारेण ७कथके च "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः" । "वध्यो भवति हुत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्" मनुः ।

उपस्करण न० उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । १हिंसने । उप+कृ-भावे ल्युट् उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । २भूषणे ३संघाते ४सतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे ६वाक्याध्याहारे च । उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्तसदर्थेषु सुट् । ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न० ।

उपस्कार पु० उप+कृ-भावे घञ् उपस्करशब्दोक्त भूषणादौ सुट् । १भूषणे २संहृते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च । "शाकाङ्कमनुपस्कारं विषृगगति निराकुलम्" किरा० ।

उपस्कीर्ण त्रि० उप+कृ-क्त हिंसने सुट् । हिंसिते

उपस्कृत त्रि० उप+कृ-क्त उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषिते २संहते ३संघाते ४विकृते ५अध्याहृते च । भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारशब्दार्थे स्त्री । उप+कृ-भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णि हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तम्भ घञ् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने "भूमिकस्योपस(ष्ट)म्भे केनापि कारणेनात्र भवितव्यम्" हितो० । नि० षत्वम् । उपष्टम्भ १उपस्तम्भशब्दार्थे २आलम्बने ३स्थितौ ४सहकारे च "स्थानात् बीजादुपष्टम्भात् प्रस्यन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा । भावे ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रार्थे न० । करणे ल्युट् । तत्साधने शकटाद्याधारकाष्ठे च "यदुपस्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति" शत० ब्रा० १,१,४,२५, "उपस्तभ्यते प्रतिरुध्यते इत्युपस्तम्भनं शकटाद्याधारकाष्ठम्" भा० "देवानामित्युपस्तम्भनस्य पठादीनाम्" कात्या० २,१,१४, "शकटस्य काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम्" वेददी० । ततो स्तु । उपस्त(ष्ट)म्भक

वा नि० षत्वम् । उपस्त(ष्ट)म्भक त्रि आधिक्याधायके त्रि० ।

उपस्तरण न० उप+स्तृ-ल्युट् । १आस्तरणे (बिछान) २भूमेः समकरणे च । "पुनर्नवोत्कृष्टलेपनोपस्तरणैः" आ० गृ० २, २.आधारे ल्युट् । १आस्तरणाधारे "अमृतोपस्तरणमसि" भोजनस्यादौ जलपानमन्त्रः 'अथाचमनीयमापामति अमृतोपस्तरणमसीति" आ० गृ० १,२४,११, । "स्तरणमाच्छादनम् उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्" ना० वृत्तिः

उपस्ति पु० उप+स्त्यै-इन् नि० । वृते । "उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्" यजु० १२,१०१, "उपास्यावन्ति उपकारायोपद्रव निराकरणाय च समीपे संहताभिरत्नीत्युपस्तयः वृत्ताः वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तृ-कर्म्मणि क्विप् । आस्तीर्यमाणे आस्तरणीये । "अभि शुक्रमुपस्तिरम्" ऋ० ९,६२,२८,

उपस्तुत त्रि० उप+स्तु-क्त । समीपस्तुते अनवयोग्यस्तवेन स्तुते "चोदद्राध उपस्तुतश्चिदर्वाक्" ऋ० ३,२७,२, "त्वं त्वमुहयथा उपस्तुतः पूर्व्वेभिरिन्द्र" ऋ० १०,९६,५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तु-क्तिन् । समीपस्तवे अनवयोग्यस्तुतिवाक्ये 'कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य' ऋ० १,१४८,२,

उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु-क्यप् । समीपे स्तवनीये । "उपस्तुत्यं महिजातं ते अर्व्वन्" ऋ० १,१६३,१,

उपस्थ पु० न० अर्द्धर्चादि । उप+स्था-क । १स्त्रीपुंसयोरिन्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये "स्थानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः" याज्ञ० । स्त्रीन्द्रिये "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा" गोभि० । "यितिष्ठन्तां मातरश्चा उपस्थानानारूपाः पशवो जायमानाः" अथ० १४,२,२५ । "पुत्रदम् ब्राह्मणस्योपस्थदेशं स्त्रियाः" शत० १२,८,१,११ । उभयेन्द्रिये "हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै । कर्म्मेन्द्रियाणि जानीयात्" याज्ञ० । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" मनुः "सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्" शत० ब्रा० १४,५,४,११ । उपस्थश्च न तयोर्चिह्नस्थानमात्रं किन्तु तत्स्थानाधिष्ठितः प्रजापतिदेवताधिष्ठितशक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्म्मेन्द्रियभेदः । तत्र "प्रजेन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति शा० ति० तस्य कमद्धयाधिप्रजापतिदेवताकत्वमुक्तम् शत० ब्रा० उक्तवाक्ये आनन्दनव्यापारसाधनत्वमुक्तम् तथैवापाटवे कर्त्तव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपदानकता आहङ्कारिकत्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपदानकता । स च स्त्रूप्य

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः सांख्याश्चाहुः । तेन जीवति चेतना० ठप् । औपस्थिक जारकर्मोपजीविनि जारभेदे पु०। वेश्यायां स्त्री। २उत्सङ्गे क्रोडे ३अन्तराले "आ मन्दुपस्थेन प्रकस तोम" यजु० १९,९२ । "वरीयसोभा पृथन्तो पितोरुपस्था" ऋ०१,१२४,५ । "उपस्था उपस्थे उत्सङ्गेऽन्तरालदेशे वा" भा० "तस्याः कुमारमुपस्थ आदधुः" गोभि० "उपस्थे उत्सङ्गे" सं०त० "भूम्या उपस्थेऽरपज्जघन्यान्" ऋ०२,१४,७ । "रथोपस्थ उपाविशत्" गीता । उप+स्था घञर्थे भावे क ।सर्वाङ्गुलीभिः भूमिमाश्रित्य ४स्थितौ 'समस्त अङ्गोदरतलाभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा" आश्व०श्रौ० ६,५,५ । "उपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रित्येत्यर्थः पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्य वस्तुपविशेत्" नारा०वृ० । "प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा" आश्व०गृ० २,२,२, । उप+तिष्ठति स्था— क । "उपस्थकृतस्तेऽशाश्विनं शंसेत्" आ०श्रौ०६,५,५ । ५सन्निहिते त्रि० ।

उपस्थपत्र पु० उपस्थं स्त्रीचिह्नमिव पत्रमस्य । अश्वत्थे वृक्षे तत्पत्रस्य तदाकारत्वात्तथात्वम् अतएव नैष०दमयन्त्यास्तदङ्गवर्णने ।अश्वत्थस्य चलपत्र नामता कारणतयोत्प्रेक्षितम् । "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं ? चलपत्रपत्रम् । नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भवेन" उपस्थदलादयोऽप्यत्र । उपयमपक्षे स्त्रीवचने च तदङ्गस्य अश्वत्थदलाकारतोक्ता ।

उपस्थातृ त्रि०उप+स्था-तृच्।१उपासके,२उपगते, च ३यथोक्तकाले उपगते "अन्यथादौ क्रियार्हो यो नोपस्थाता निरन्तरः। व्याहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" मिता०स्मृतिः । ४ऋत्विग्भेदे पु० ।

उपस्थान न० उप+स्था-ल्युट् । १उपेत्य स्थितौ, २अनुध्याने स्मरणे "तत्पततेरुपस्थानात् मनोयोगात् परिक्षयात्। कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते"याज्ञ०। "कर्मार्थविहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । यस्मात्तु तदुपस्थानसम्पादेवे गुणो भवेत्" भट्टका० । ३उपसेवने उपासने"सूर्योपस्थाने विनियोगः"सन्ध्याप्रयोगः "तूष्णीं योपस्थानम्" कात्या०४,१२,२०, ४उपसर्पणे । "तयोन्नमुपस्थानम्"आश्व०श्रौ०५,१२,२,"उपस्थानं प्रसर्पणम्" नारा०वृ०। ५आनतीकरणायोपगतौ "सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्वं ह्युपस्थाने सप्तमन्ति प्रभावात्" भा०आ० ७६ । ६समीपस्थाने "कुर्यान् यथावाचनोपस्थानेषु प्रोक्षेत्" पार०गृ० । उपस्थीयतेऽत्र आधारे ल्युट् । ७उपासनाधारे स्थण्डिलादौ । "पार्थिवैर्मुकुटैः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः" भा०स०४७ अ० "उपस्थानगृहैर्भद्रैर्वसुभोभिश्च शोभितम्" भा०आ०१२८ अ० अनुध्यानस्य कारणम् तस्य च चित्तेऽनुभवाहितसंस्कारेणोपस्थितत्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय त्रि० उप+स्था-"भव्येत्यादि"पा०नि० कर्त्तरि अनीयर् । १उपासके । कर्मणि अनीयर् ।२उपास्ये त्रि०

उपस्थापक त्रि० उप+स्था-णिच्-ण्वुल् । १स्मारके अनुभवजन्यसंस्कारेण चित्तेऽनुध्यानसम्पादके । उपस्थितौ च समानविषयत्वं तन्त्रम् यद्विषयकोऽनुभवस्तद्विषयकः संस्कारस्तद्विषयिकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभावः स च समवायेनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नान्यस्य स्मरणम् । तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सहकारि कारणम् तत्सन्निहितसंस्कारस्यैव स्मृतौ हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च संस्कारो न जन्यते । संस्कारश्च चरमफलनाश्यः तेन स्मृतधारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा०प० । क्वचिच्च दीर्घकालरोगादिना जन्मान्तरेण वा तन्नाशः । जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावसहकृतमेव तन्नाशकम् तेन "जातिं स्मरति पौर्विकीम्" इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविशेषसत्त्वे न तन्नाशः । उपस्थापकश्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य हस्तिज्ञानं हस्तिपकस्येत्यादि एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वनियमात् पदपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन सम्बन्धितेति तथात्वम् । भावे ल्युट् । उपस्थापन-उपस्थिति साधन व्यापारे उद्बोधकसमवधाने तत्सहकारे। उपस्थापनं प्रयोजनमस्य प्रप्रवचना०छ।उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्बोधकादौ त्रि० उप+स्थापि-कर्मणि अनीयर् । स्मार्य्ये त्रि० ।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था-बा०कर्मणि वरच् । उपसेवनीये पुरुषमेधयज्ञाङ्गे देवताभेदे "सरोभ्योधैवरमुपस्थावराभ्यो-दाशम्" यजु० ३०,१६,

उपस्थित त्रि० उप+स्था-क्त । १समीपस्थिते, २समीपागते "तदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्मादनुपस्थितिमन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजाया प्रजायते" शत०ब्रा० २,३,१, १३, "उपस्थितेयं कल्याणी" रघुः । "हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्" भट्टिः । ३प्राप्ते, उपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात्" न्यायवाक्यम् 'अनुपस्थितकल्पनाऽ

म्बाया” इति मेमा० ४वेदाप्रयुक्ते अनार्षे च । “अ-ग्रु तवदुपस्थिते” पा०। “उपस्थितोऽनार्षः” सि० कौ० “उद्युद्धस्त्कारेण चित्ते उपगते ५स्मृते “तौ जौ गुरु-णेयमुपस्थिता” वृ० र० उक्ते दशाक्षरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री “उपस्थितमिदं जसौ तगौ यदि गुरुः स्यात्” इति वृ० र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे न० । ८सेविते त्रि० । भावे क्त सेवने ९उपस्थाने न० । तेन जीवति वेतना० ठक् । औपस्थितिक सेवनोपजीविनि त्रि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था—क्तिन् । १उपसेवने २उपगतौ ३स्मृतौ च “आसत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः सा० द० आसत्तिग्रन्थे उपसर्गग्रन्थे च उदा० ।

उपस्थूण अव्य० स्थूणायां तत्समीपं वा अव्ययी० । १स्थूणा-यामित्यर्थे २तत्समीपे च तत्र भवः परिमुखा० ञ्य । औप-स्थूण्य तद्भवे त्रि० । उपगता स्थूणाम् अत्या० स० । ३स्थू-णासमीपगते त्रि० ततो भवार्थे अण्, न ञ्य इति भेदः

उपस्थेय त्रि० उप+स्था—सेवार्थत्वात् कर्मणि यत् । उपसेव्ये “आत्मप्रं त्वोपस्थेयं येत्” कात्या० १७,१,२, “वदोदयै-रङ्गं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः” रामा० ।

उपस्नेह पु० उप+स्निह—घञ् । स्निग्धस्य गैकत्वसम्बन्धेन क्लेदे “मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्” । “तस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहन्ति तेनोपस्नेहेनास्या भिवृद्धिर्भवति” । “सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसव-हानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति” सुश्रु० ।

उपस्पर्श पु० उप+स्पृश—घञ् । १स्पर्शे, २स्नाने च । उपस्पृ-श्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ् । विधिना जलपान-पूर्वके मुखादिस्पर्शयुक्ते ३वैधाचमने तत्र हि “त्रिः प्राश्या-पो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षि कर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽंसकान्” छन्दो० आस्यनासिकादिस्पर्शो विहित इति तस्य तथात्वम् । “तथेत्युपस्पृश्य पयः पवि-त्रम्” रघौ आचमनार्थे उपात्स्पृशतेः प्रयोगात् । भावे ल्युट् । उपस्पर्शनम् तत्रार्थे न० “अथात उपस्पर्श-नम्” कात्या० ५,१०, २०

उपस्रवण न० उप+स्रु—भावे ल्युट् । सम्यक्क्षरणे उपरतं स्रवणम् प्रा० स० । १विरतस्रवणे आरणनिवृत्तौ “पत्न्यु द-क्या दीक्षाकृपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात्” का० २५,११,१२, “ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रज-स्वला दीक्षाकृपाणि यष्ट्यादीनि निधाय सिकतासु आ-सीत आ रजःस्रावविरमणात्” कर्कः ।

उपस्वत्व न० उपगतमुत्पत्तिक क्षेत्र प्राप्तं स्वत्वं यत्र । स्वत्वा-स्पदीभूतभूम्यादिभ्य उत्पन्नशस्यादिद्रव्ये । लोकव्यवहारः । अन्यस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहार्जनाधीनं स्वत्वं न तु उत्पत्ति-कालात्, अस्य तु तत्काले एव स्वत्वसत्त्वेन तथात्वम् ।

उपस्वावत् पु० सत्राजितो नृपस्य पुत्रभेदे । “सत्राजितो-दश त्वासन् भार्यास्तासां शतं सुताः । ख्यातिमन्त-स्त्वयस्तेषां भङ्कारस्तु पूर्वजः । वीरोवातपतिश्चैव उ-पस्वावांस्तथैव च” हरिवं० ३८अ०

उपस्वेद पु० उप+स्विद—करणे घञ् । १वह्न्यादिसमीपस्था-नात् जाते जले “तयोरङ्गानि निदधः प्रहृष्टाः परि-चारिकाः । सोपस्वेदेषु भाण्डेषु सप्त वर्षशतानि च” भा० आ० १६अ० “सोपस्वेदेषु जघनेषु तत्र ह्यस्यान्तर्जलमू-ष्मणा प्राप्तं घनीभवतीति” नी० क० “अतान्महाविद्यत्त्व बीजं यत्नेन गोप्यताम् । सोपस्वेदेषु पात्रेषु घतपूर्णेषु भागशः” भा० व० १०६अ० । भावे घञ् । २उपतापे

उपहत त्रि० उप+हन—क्त । १तिरस्कृते “करोत्यवन्धोपहतं पृ-थग्जनम्” किरा० । “उपहतं तिरस्कृतम्” मल्लि० । २दू-षिते “क्रिमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः” कुमा० “आशया उपहता दूषिता” मल्लि० । ३विनाशिते ४उत्पातपक्षे अशुद्धद्रव्यसंयोगेन ५अशुद्धे च “शारीरैर्मलैः सुराभिर्म-द्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्” विष्णुः । ६अभिभूते “मधुमुपहतयः सहसा” किरा० ।

उपहति स्त्री उप+हन—क्तिन् । १उपघाते । २कार्य्यक्षमार्थ्य प्रयोजकापाटवे ३प्रतिहनने च ।

उपहत्नु त्रि० उप+हन—क्नु । उपहन्तरि “मृगं न भीममु-पहत्नुमुग्रम्” ऋ० २,३३,११,

उपहन्तृ त्रि० उप+हन—तृच् स्त्रियां ङीप् । उपघातके (नाशकः) “स्त्यशुक्रमेदसामुपहन्ता चेति” सुश्रु० ।

उपहरण न० उप+हृ—ल्युट् । १परिवेषणे २उपायनदाने च

उपहर्त्तृ त्रि० उप+हृ—तृच् स्त्रियां ङीप् । परिवेषण-कर्त्तरि “अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः” मनुः । २उपायनदातरि च ।

उपहव पु० उप+ह्वे—अप् संप्र० गुणः । आह्वाने, “सीना-मुपहरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवाः गुरुम्” भट्टिः । “अ-ध्वर्युर्होतर्युपहवं काङ्क्षते” आ० श्रौ० ५,७,४, “प्रति-गृह्योपहवमिच्छाऽवेक्षेत” ६,१२.१,

उपह्वय पु० उपहूयतेऽत्र उप+ह्वे—बा० आधारे यत् । यज्ञ-

दशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे। ते च क्रतवः कात्या० २२, दर्शिताः यथा। “सप्तदशाः पञ्च” ६, “वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थः” कर्कः। “उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य” ७ “उपहव्य इति विशेषसंज्ञा स ग्रामकामस्य भवति अनिरुक्तश्च” कर्कः। “अनृतेनाभिशस्यमानस्य” ८ “अलीकेनाभिशस्यमानस्याप्युपहव्यो भवति” कर्कः “श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति” ९, इत्युपक्रम्याथे चत्वारस्तत्र दर्शिताः।

उपहसित न० उप+हस–भावे क्त। उपहासे (ठाट्टाकरा) निन्दासूचके हासभेदे। कर्मणि क्त। २हासेन सूचितनिन्दे त्रि०।

उपहस्त पु० उपहस्ति–भावे अच्। हस्तेन ग्रहणे प्रतिग्रहे तेन जीवति वेतना० ठञ्। औपहस्तिक तदुपजीविनि त्रि०।

उपहस्ति हस्तेन उपगृह्णाति उप+हस्त–णिच् नामधातुः उभ० सक० सेट्। उपहस्तयति ते उपा(ज)जीहसत् त।

उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्या० स० संज्ञायां कन् अत इत्वम्। (वेट्रया) वस्त्रादिनिर्मिते ताम्बूलाद्याधारपात्रभेदे। “उपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य मह्यं दत्त्वा” दशकु०।

उपहार पु० उप+हृ–घञ्। (भेट) १उपढौकने उपायने “ततः सपर्यां सपशूपहाराम्” “रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः” रघुः कर्मणि घञ्। २उपढौकनीये उपायनद्रव्ये “बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः” मेघ० उपगतः हारम् अत्या० स०। ३हारसमीपस्थे तदुपशोभके द्रव्ये। अव्ययी०। ४हारसमीपे अव्य०। उभयत्र “उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्” नै०। “ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” कुमा०। [प्रत्युक्तौ वत्त। कुन्तदेशे हेम०।

उपहालक पु० हले प्रहृतः वा० वुण् उपगतोऽहालको हल-

उपहास पु० उप+हस–भावे घञ्। निन्दासूचके हासे (ठाट्टा) “कथमस्योपहासस्य सद्यःप्राप्तासि पात्र माम्” रघुः

उपहास्य त्रि० उप+हस–कर्मणि ण्यत्। उपहासेन निन्दनीये “गमिष्याम्युपहास्यताम्” रघुः।

उपहित त्रि० उप+धा–क्त। १निहिते २अर्पिते ३समीपस्थापिते ४आरोपिते च। “कनकोपहितशोभां तूर्णमावादयोध्याम्” भट्टिः। “शुभं प्रवालोपहितं यदि स्यात्” कुमा०। ५उपाधियुक्ते उपलक्षिते “अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः अज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वरः” वेदान्तप०।

उपहूत त्रि० उप+ह्वे–क्त संप्रसारणे दीर्घः। समाहूते आचितादित्वाद्गतिपूर्वकत्वेऽपि नान्तोदात्तता।

उपहूति स्त्री उप+ह्वे–क्तिन् संप्रसारणे दीर्घः। आह्वाने “षडहप्रमादविहितोपहूतयः” माघः।

उपहृत त्रि० उप+हृ–क्त। १उपढौकिते उपहाररूपेण दत्ते “उपहृतपशुरुद्रः” सि० कौ०।

उपहोम पु० उपगतः होमं प्रधानहोमम् अत्या० स०। प्रधानयागसमीपे स्विष्टकृतः पूर्वं होतव्ये अग्न्यादिदशदेवताके प्रत्येकं दशाहुतिके दशदक्षिणाके होमभेदे। स च शत० ब्रा० ११,४,२,८, अवधि१७,पर्य्यन्तेषु दर्शितः। “एतानुपहोमानपश्यत्” इत्युपक्रम्य “अग्निरन्नाद इत्यादि१” “सोमो राजेत्यादि२” “वरुणः सम्राडिति३ “मित्रः क्षत्रमिति४ “इन्द्रो बलमिति५” बृहस्पतिर्ब्रह्मेति६ “सविता राष्ट्रमिति७ “पूषा भगमिति८” “सरस्वती पुष्टिमिति९” “त्वष्टा रूपाण्यमिति १०” इत्येतद्दश देवता उक्ता “तावत्येता दश देवता, हवींषि दशाहुतयो दश, दश दक्षिणाः” इति यथोक्तविशेषणतया दर्शितः।

उपह्वर उप+ह्वृ–आधारे अप्। निर्जने रहस्योपगमाधारे “उपह्वरे पुनरित्यशिवमं धनमिलम्” दशकु०। “यत्सोमुपह्वरे विदत्” ऋ० ८,६९,६, “परन्तमुपह्वरे नद्यः” ऋ० ८,९६,१४, “उपह्वरे अत्यन्तगुह्यस्थाने” भा०। २अन्तिकस्थाने “अभीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम्” भा० व० २०८अ० ३भूप्रदेशमात्रे च “उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्” ऋ० १,६२,६, “कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् चः इत्युपह्वरो भूप्रदेशः” भा०। कर्मणि च। ४गन्तव्ये “उपह्वरेषु यदचिध्वम्” १,८७,२। “उपह्वरेषु गन्तव्येषु” भा० ५प्रान्तभागे। उपह्वरे गिरीणां संगथे च” ऋ० ८,६,२८ “उपह्वरे प्रान्तभागे” भा०।

उपह्वान न० उप+ह्वे–ल्युट्। १आह्वाने २मन्त्रोच्चारणे आह्वाने च “द्यावापृथिव्योरुपह्वाने यजधस्म्” कात्या० २,४,१९, “आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपह्वानाभ्याम्” १०,६,२२,

उपांशु अव्य० उप+अन्श–उ। १निर्जने “परिचेतुमुपांशु धारणाम्” रघुः। “उपांशु विजने” मल्लि०। २अप्रकाशे च। “जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चित् देवतागतमानसः। निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” इत्युक्तलक्षणे ३मन्त्रादेर्जपभेदे पु०। जपोऽपि त्रिविधः नरसिंह पु० उक्तः।

"त्रिविधो जपयज्ञःस्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपःप्रोक्तः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दस्वरं विद्यादुपांशुः स जपःस्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तोमानसोजपः" । तेन स्वरादिसव्यक्तवर्णोच्चारणात् वाचिकः स्वयंश्रवणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुध्यानात् मानसः" आ॰त॰ । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैःस्पष्टं पदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्य स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासं तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह" मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुःस्याच्छतगुणः साहस्रोमानसः स्मृतः" "उपांशुदेवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत॰ ब्रा॰२,३,५,२, उक्ते ४ अनिरुक्तभाषे ५मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत॰६,२,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६निगूढे च "अस्य त्वेकमुपांशु व्रतम्" भा॰ आ॰ २अ॰ । परप्रदर्शनायोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील॰क॰

उपांशुयाज पु॰ यज–घञ् कर्माकृत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुष्ठेयो याजः । यागभेदे तच्च शत॰ ब्रा॰१,६,२,३ दर्शयित्वा "एतेन वै देवा: उपांशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सत्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्त एवैव एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपतस्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्त्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु॰ उप+अक–अच् । १परस्परं समीपगते सन्निहिते "आहुत्यवनी यजते उपाके" यजु॰२८,११, उपाके परस्परसमीपगते" वेददी॰ । "आ भन्दमाने उषसा उपाके" ऋ॰३,४,६, "आभन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २अन्तिके च । "दूरे उपाकचक्षसम्" ऋ॰८,६,२५, "उपाक इत्यन्तिकनाम" भा॰ ।

उपाकरण न॰ उप+आ+कृ–ल्युट् । १उपावर्त्तध्वमित्येवं स्तोत्रप्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यः" शत॰ब्रा॰ ४,९,२,१२, "यदा उद्गातारः स्तोत्रमारभेरन् तावदध्वर्युप्रभृत्यादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा॰ "प्राप्ता च प्रवर्हितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या॰ ८,१,१०, । "सोमे च पशुं पश्चात्स्तोत्रोपाकरणात्" ९,२,१७, उपावर्त्तध्वमित्ययं स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्देनोच्यते कर्कः । तथा प्रैषणे हि स्तोत्रस्यारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकरणकालेऽश्वमानीय बर्हिर्वेद्याञ्चावेक्षापयेयुः" आश्व॰श्रौ॰१०,८,२ । "तमपस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्दस्तोकादशभिः स्तोत्रं प्रणुवन्" ५ "पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्" आश्व॰गृ॰ २,४,१५, ३आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व॰गृ॰ ३,२,२, "उपाकरणमारम्भः" ना॰वृ॰ । उपाकर्म्मशब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न॰ उप+आ+कृ-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" इत्युपक्रम्य आश्व॰गृ॰दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तः विशेषस्तु नि॰सि॰उक्तो यथा "तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । "अथातः श्रावणे मासि श्रवणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वाध्यायोपाकृतिं कुर्य्यात्तस्योपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासी उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकायामपि "तन्मासि हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र "अध्याय्यैरन्वारब्धः" इति सूत्रात् शिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्य्याग्नौ "नान्यस्याग्नावन्योजुहुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निर्णयः । यद्यपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः । वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविशेषितः सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमाससंबन्धस्य नक्षोक्तत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्य्यमिति वृद्धाः । तथा च आश्व॰

सूत्राणि "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" "ओषधीनां प्रादुर्भावे" "श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा"। अत्र श्रवणोमुख्योऽन्यो गौणः। तत्रार्कयोगे हेमाद्रौ व्यासः। "धनिष्ठासंयुतं कुर्य्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्। तत्कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम्। श्रवणेन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम्। संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यतीति"। प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि। "उदयव्यापिनी त्वेव विष्णुर्क्षे घटिकाद्वयम्। तत्कर्म सकलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकमिति" पूर्वेद्युरुत्तराषाढायोगे, परेद्युः श्रवणाभावे घटिकाद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्यम्। न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवेऽपि, अपवादाभावात्। किन्तु परेद्युः सङ्गवास्पर्शे निषिद्धपूर्वपक्षे किं मानम्। सङ्गववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत् तर्हि व्रीहिवाक्याद्यववाक्याच्च माषमिश्रणामनुपादानं स्यादिति महत्यापत्त्यम्। एतेन पर्वाण्यौदयिकं व्याख्यातम् निषेधप्रवेशस्योभयत्र साम्यात्। श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु "उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्साममर्ग्यजुर्विदः। ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु" इति हेमाद्रौ निषेधात् पञ्चम्यादयो ग्राह्याः। अत्र ग्रहसंक्रान्तिदिने वेदत्रयप्राप्तौ सर्वैरुपाकर्म न कार्यम् इत्येको वाक्यार्थः। तेनाथर्ववेदिनामपि निषेधः। अन्यथा हस्तादित्रये प्रत्येकं ग्रहसंक्रान्त्योः षड्वाक्यकल्पनापत्तेः। मदनरत्नेऽपि "यदि स्यात् श्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम्। स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु" स्मृतिः, स्मृतिमहार्णवे "संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते। तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते"। तत्रापि प्रयोगपारिजाते [illegible]। "अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्ग्रहणं यदा। उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति"। मदनरत्ने गार्ग्योऽपि। "अर्द्धरात्रादर्वाक् तु ग्रहः संक्रमणं वा। नोपाकर्म तदा कुर्य्याच्छ्रावण्यां श्रवणेऽपि वा"। एतेन ग्रहणकाले श्रवणर्क्षे एव निषेधो नार्वागिति मूर्खपक्षापरास्ता, ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ विधाभावापत्तेश्च। तेनार्द्धरात्रात् पूर्वं ग्रहणाभावे उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे। यत्तु "प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते। श्रवणे श्रावणं कुर्य्याद्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते" इति प्रतिपन्मिश्रितनिषेधकं वचनं तन्निर्मूलम्। हेमाद्रौ निगमः। "ग्रहणं तु गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी। तयोरन्यतराघाता उपाकर्मणि वर्ज्यते" अत्र च "वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ। उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके" इति वचनं देशान्तरविषयम्। "नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके। कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्य्यात्तु दक्षिणा" बृह० वचनात् इति प्रयो०पा० उक्तम्। पराशरमाधवीयेऽप्येवम्। सामगानां सिंहस्थरवावुक्तत्वात् हस्तमेवेदं, छन्दोगपरिशिष्टकारवचनमुपसंह्रियत इति। न तु बह्वृचादिपरम्। तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः सौरे पञ्चम्ययोगात् सामान्येन सौरविशेषस्य बाधायोगादिति तु वयं पश्यामः। यत्तु कालादर्शे "अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि। हस्ते शुक्लपञ्चम्यां तद्वदुपक्रमसंक्रमे। असिंहार्कपौष्ठपद्यां श्रवणेन व्यवस्थयेति" तन्मूलाभिधानात् सूत्रविरोधाच्च चिन्त्यम्। सूत्रे हि श्रवणेन श्रावणस्येति चान्द्रस्यैवोक्तो न सौरः तस्य पञ्चम्यभावात् स्मृतिवचनाभ्यामुभयपरत्वे प्रसिद्धयविरोधाच्च। तेन सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि तदा कर्केऽपि ग्रहणसंक्रमे सति असिंहार्के शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा बह्वृचाः, प्रौष्ठपद्यां तैत्तिरीया इति व्याख्येयम्, तेषां सौरमासाभावात्। श्रावणे मलमासादौ बह्वृचपरिशिष्टे "अब्दप्रोषधयस्तस्मिन् मासि तु न भवन्ति चेत्। तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यत इति"। "तत्राप्यनुक्रमे तु "कुर्यादेव तदाधिकमित्याचक्षते" इति स्मृतात्। गर्ग्गौ मतं गार्गिकम्। एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम्। "उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति" दमनारोपणे लिखितवचनात् "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते" इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च संग्रहोक्तेः। पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदम्। तेन पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः। प्रथमारम्भस्तु न भवति "गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा। तथाधिमाससंसर्गे मलमासादिषु द्विज! प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृता कर्मविनाशकृदिति" तत्रैव काश्यपोक्तेः। अत्र प्रथमारम्भो हविष्याशं कुर्यादिति। नारायणवृत्तौ एतच्चाधिमासे न कार्यम् "उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मास-

हस्तौ परःकार्य्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति" ज्योतिःपराशरोक्तेः "उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि। अभिषेकादिहोमानां न तूत्कर्षो युगादिष्विति" कात्यायनोक्तेश्च। यत्तु "उपाकर्म्म च चोत्सर्गं ह्येतदिष्टं हयादित" इति बह्वृचवचनन्तु सामगविषयम् तेषां सिंहार्के एवोक्तेः। एतच्चापराह्णे कार्य्यम्। "उपाकर्म्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव त्विति" "अध्यायानामुपाकर्म्म कुर्य्यात् कालेऽपराह्णके। पूर्व्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति" हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः। वस्तुतस्तु "भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्व्वाह्ण एव त्विति" प्रचेतोवचनात् पूर्व्ववाक्यं सामगविषयम्। तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते। दीपिकापि। "अस्य तु विधिः पूर्व्वाह्णकालः स्मृत" इति। याजुषास्तु पर्व्वणि कुर्य्युः। तत्रापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यम्। अन्यैस्तु पूर्व्वम्। "पर्व्वण्यौदयिके कुर्य्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्य्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते" इति गर्गोक्तेः "संप्राप्तवान् स्तुतीर्यस्मा पर्व्वण्यौदयिके पुनः। अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते" इति कालिकापुराणात्। "अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्व्वणि स्यादुपाक्रिया। दुःखशोकामयप्रस्ताराद्भिः तस्मिन् द्विजातयः" इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः। अत्र विष्णुभट्टीये विशेषः। "यदा तु श्रावणं पर्व्व सङ्क्रमग्रहवद्भवेत्। तदैवौदयिकं कार्य्यं नान्यदौदयिकं भवेत्"। पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः "श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि। तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत्"। कर्म्मकालमाह कालादर्शे निगमः। "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्सम्मुखं कृतैः। विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्म्मोत्सर्जनं भवेत्"। अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयोरुपलक्षणं तेन तावपि सङ्गवस्पर्शौ ग्राह्यौ। "उदये षड्घटीस्पर्शे स्थिते पर्व्वणि वा भे। कुर्य्युर्नभस्युपाकर्म्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात्" इति पृथ्वीचन्द्रः। "विष्णूक्ते घटिकाद्वयमिति" पूर्व्वोक्तविरोधात् सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्म्मपर्य्याप्ता ग्राह्या न पूर्व्वा। सङ्गवानिमित्तपूर्व्वविद्धापवादाभावात् भाद्रादौ कालान्तरे वास्तु न तु निषिद्धम्। न हि प्रौष्ठलाभे निषिद्धमाश्रयणं युक्तम्। अतएव परेद्युः सङ्गवव्याप्तौ पूर्व्वनिषेधः। तदभावे तु नेति मूर्ख्यव्यवस्थाप्यपास्ता विधिवैयर्थ्यात् सावनिषेधे तथापत्तेश्च। पूर्व्वविद्धावचनमन्यो हि का युज्यते। एवं ग्रहणेऽपि ज्ञेयम्। एतच्चानुदाधिकारपरं तेन यथाग्निहोत्रादौ सायं प्रातः काललाभे सामान्यस्य जीवनार्थकालस्य रनुष्ठानम्। यथा प्रौष्ठश्रवणाद्यभावे यागादिप्रवर्त्तिनिषिद्धकालेऽप्येव तथात्र सङ्गवाभावेऽनिषिद्धावश्यकर्म्मपर्य्याप्तौदयिके कालान्तरे वानुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धे अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः। कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्व्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्व्वैवेति हेमाद्रिः। घटिकाद्वयमिति पूर्व्वोक्तविरोधात् तेन प्रायस्त्वमात्रपरमिदम्। यदपि "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्व्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति" ब्रह्मवैवर्त्तम् तद्रक्षापवित्रविषयमिति हेमाद्रिः। मदनपारिजातेऽपि पूर्व्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्म्मोक्तम् मदनरत्नेऽपि "पर्व्वण्यौदयिके कुर्य्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः" इति बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचान् प्रति कर्म्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्म्मविध्ययोगात् पूर्व्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्व्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम् अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदमात्रपरत्वात् सर्व्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम्। अवयुत्यनुवादो वा। न तु विधायकम्। तेन विशेषविधिना उपसंहारः स्यात्। अनुवादत्वात्तथा न दोषः। अन्यथौदयिकपर्व्वविशिष्टोपाकर्म्मोद्देशेन कर्त्तृविधौ कर्त्तृविशिष्टे वौदयिकपर्व्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः। तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्व्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्वोक्तम्। तत्र न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधिः। धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वात् "त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितमित्यादि" तदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्म्मविधीनां दर्शनात्। नाप्यनुवादोऽयम् कालिकापुराणाद्बह्वृचादीनामपि तदापत्तेः कुर्य्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च। न च तैत्तिरीयकाणां स्मृत्यन्तरे तद्विधिरस्ति येनानुवादः स्यात्। न च वाक्यभेदः। तैत्तिरीयकपदमात्रस्य कर्त्तृमात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हविरार्त्तिवदुद्देश्ये ब्राह्मणमुपनयीतेतिवद्ब्राह्मणत्वविशिष्टोद्देश्यत्वात्। अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्व्वसाधारण्यापत्तेः। तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक्। इदं च। शिष्यानध्यापयत आवश्यकेऽन्यो अनध्यापयतोनाधिकार इति कर्कः। श्रावणस्यामपि पञ्चम्यादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः प्रौष्ठपद्यां कार्य्यं तैस्तु श्रावणपञ्चम्याम्। "संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत्। उपा-

हस्तिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति" स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिपरत्वादिति हेमाद्रिः। इदं सामगोक्त कालपरत्वात् बह्वृचपरमपि। माध्यायनैस्तु हस्ते कार्यम्। आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम्। यत्तु बौधायनः "श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येत्युक्ते। तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम्। तच्छाखीयविषयं वा। सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः। "बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिन" इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः। सोऽप्युत्तरः "धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम्। श्रावणं कर्म कुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाः" इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः। गर्गोऽपि "सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेऽविवरे बहिः। छन्दोगामिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वच्छन्दसाम्। शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्णिकमिति"। पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः आपराह्णिकमुपाकर्मेत्यन्वयः। अविवरे ग्रहादिदोषरहिते। अन्योविशेषः पूर्वमुक्तः। प्रयोगपारिजाते गोभिलः "उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते। धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहस्थानां ब्रह्मचारिणाम्। उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च। अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः"। सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च "वेदोदितानां नित्यानामिति" मनुनाऽभोजनोक्तेः। एवमुत्सर्गेऽपि।

अथ प्रसङ्गादुत्सर्गोत्सर्जनमुच्यते। तत्र पौषमासि रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्यम्। "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति" याज्ञ० उक्तेः। आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माघशुक्लप्रतिपदि च कार्यम् "अर्द्धपञ्चमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः। यत्तु हारीतः "अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् पञ्चार्धषष्ठान्वेति"। तदाषाढ्युपाकर्मविषयम्। बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्युः। "पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति" तदुक्तत्वात्। तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यं "तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति" तदुक्तत्वात्। बह्वृचैस्तु माघ्यां कार्यम् "अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते" इति कारिकोक्तेः। कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः। "उत्सर्गश्च सदा तिष्यातिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वेति" कात्यायनोक्तेः। सामगास्तु सिंहार्के पुष्ये कुर्युः। तथा च सिंहे रवौ चेति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम्। सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम्। "पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवेति" हेमाद्रौ खादिरगृह्योक्तेः। यदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थश्रवणनक्षत्रात्प्राक् पुष्यः कर्कस्थो भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः। "मासि प्रोष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वो भवेद्यदि। तदा तु श्रावणं कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः" इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः। अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ तेषां सौरस्यैवोक्तेः। अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः। "उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं यथेष्ट च। ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः। संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। उपाकर्मोदितं प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते"। "उपाकर्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वानध्याय" इति मिताक्षरायामुक्तम्। अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति। "उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते इति" गर्गोक्तेः। "उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते" छन्दो० उक्तेश्च उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे। निषेधेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" स्मृतिः। "त्रयोदशादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। मङ्गलेषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" वाक्यान्तरो ग्रहणे दिननवकनिषेधस्तु अनियतकालीनकर्मपरः न तु नियतकालीनकर्मपरः। "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते इति नि० सि० स्मृत्युक्तेर्नोपाकर्मणि ग्रहणवेधदोषः। आषाढ्यामपि उपाकर्मविधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात् दण्डस्यापाठनामता वेदपठनस्य दण्डपूर्वकत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्। करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र स्त्री कर्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री।

उपाकृत त्रि० उप+आ+कृ—क्त। यज्ञे हननार्थं १कृतसंस्कारे पशौ, "अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" अभक्ष्ये मनुः। "पशुयागादौ मन्त्रकरणेन पशोः स्पर्शरूपोपाकरणं तद्रहितपशुरनुपाकृतः" कुल्लू०। "पशवे उपाकृतः पशावेत वायवे तमनुदिश्य तदर्थं तद्युपमालभेत" कात्या० २५,८,१ २स्तोत्रप्रैषेण प्रेषिते च "उपाकृत उद्गातार आहोतृप्रैषात्" कात्या० २,२,१८। ३आरब्धे च। भावे क्त। १उपाकरणे वैयज्ञियपशुसंस्कारे २आरम्भे च न०। ततः इष्टा० कर्त्तरि इनि। उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् उपार्जितनी ।

उपाक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० । नेत्रसमीपे "कुमतीरत्नगवाजसमव्ययीभावे" पा० अन्तोदात्तता अत्रैव अक्षेतिनिर्द्देशात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्त्री उप+आ+ख्या—भावे अ । १प्रत्यक्षे "द्वितीयेऽ-चानुपाख्ये" पा० । उप ख्या प्रत्यक्षं तच्छून्ये ऽनुमान-गम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्वचने च । "ज्ञानविज्ञान-युक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्देवैः परमा च गतिर्भवेत्" भा० अनु० २६अ० । निरु-पाख्योऽभावः । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्व्वक्तु-मशक्यत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् "प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या-निरोधावाकाशञ्चेति" शा० सू० भाष्ये "तदवस्तु अभाव-मात्रं निरुपाख्यम्" "न हि भावानां निरन्वयो निरु-पाख्यो विनाशः सम्भवति" "निरोधद्वयमाकाशञ्चेति निरु-पाख्यम्" । "तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्ता-न्निराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते" "आकाशे च न युक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः" इत्येवम् सौगतमतनिरा-करणे अभावपरतयाऽवतङ्कृतम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या—ल्युट् । १पूर्व्ववृत्तकथने "रामोपाख्यानमत्रैवेति" भा०आ०१अ० । एवं नलोपा-ख्यानाद्युपाख्यानानि बहून्युपाख्यानानि तत्र सन्ति । "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानै-र्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" भा०आ० १अ० । २विशेषकथने । "सर्व्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीव परमा-द्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भु-तम्" "हृष्ण नारद श्रोष्यामि सर्वोपाख्यानमद्भुतम्" इति च ब्रह्मवै० । तत्र साधु यत् । उपाख्यानस्य तत्प्रति-पादके ग्रन्थभेदे स्वार्थे यत् । कथनमात्रे च । [गते च ।

उपागत त्रि० उप+आ+गम—क्त । १सम्यगुपस्थिते २अभ्युप-

उपागम पु० उप+आ+गम "यमहृदादिनिश्चिगमश्च" पा० अप् । १स्वीकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह—ल्युट् । संस्कारपूर्व्वकवेद-प्रारम्भे अमरटीकायां रायमु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० आग्रहायण्याः समीपं अव्ययी० वा० टच्समा० । आग्रहायणीसमीपे

उपाङ्ग न० उपमितमङ्गेन अवा०स०। १प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि "साङ्गोपाङ्गैरशेषादिकम्" इत्यमरः २वेदाङ्गषट्के शास्त्रभेदे उपाङ्गानि शास्त्राणि वे "पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशा-स्त्राणि । सतार्थ्युपाङ्गानि इत्युक्तानि तेषां अङ्गवत् वेदार्थस्य बहुल करणादुपाङ्गत्वम् । "साङ्गोपाङ्गोपनिषदः" हरि० २५अ० "साङ्गोपाङ्गाश्चतुर्वेदाः सरहस्याः क्रमेण तु" विक्र-मो० । "षडङ्गेदग्रास्त्रं तत्रापि तत्समर्पित प्रतिष्ठितम् । तत्र पुत्रे महावाहो साङ्गोपाङ्गं महात्मनि" भा०अ०१०० अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगिनि ३प्रत्यङ्गे प्रत्यङ्गानि च अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन त्रि० उपगतोऽजिनम् अत्या०स० । समीपगते उ-पात् अजिनान्ततत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तता । अजिनस्य समीपम् अव्ययी० । २चर्म्मसमीपे अव्य० । निरुदकादि-त्वात् अन्तोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा०ब० । ३उपगतचर्म्मके त्रि० अत्र प्रकृतिस्वरः इति भेदः

उपाजे अव्य० उप+अज—बा० के वीभावाभावः । दुर्बलस्य बला-धाने "उपाजे अन्वाजे" पा० कृञि परे तस्य गतित्वम् तेन समासे उपाजेकृत्य असमासे तु उपाजे कृत्वेति दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः" सि०कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूप-काव्यये इत्यन्ये

उपाञ्जन न० उप+अन्ज-ल्युट् । १लेपने "मार्ज्जनोपाञ्ज-नैर्वेश्म पुन पाकेन मृन्मयम्" मनु २गोमयादिनानु-लेपने च "सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" "स्नानं तयोऽग्निरा-हारो मृण्मनो वाय्वुपाञ्जनम् । वायुः कर्मकालौ च शुद्धेः कर्त्तृणि देहिनाम्" मनुः उपाञ्जनमनुलेपनम्" कुल्लू० । आधारे ल्युट् । ३अञ्जनाधारे फलादौ च । "चतुर्थेन आङ्क्षीतस्मोपयमनीष्वाज्यमीप्रीयस्याज्योपाञ्जने च" कात्या०८,६,२४, हतोयं चतुर्भागमज्योपाञ्जने अधः-धुरावमन्त्रणाञ्जनार्थाज्यशेषे पत्नीपाणावित्यर्थः" कर्कः । अक्षधुराञ्जनप्रकारस्तत्रैव "दक्षिणया द्वाराऽऽनीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिस्थाऽक्षधुरावनक्ति "परास् देवश्रुति-रिति" "प्रतिप्रस्थाता समानीता पत्नी होमशेषेणाक्ष-नाभ्यावयवभागावपक्षवादिति सूत्रार्थः" वेददी० ।

उपात्त त्रि० उप+आ—दा—क्त । १स्वीकृते, २प्राप्ते च "यं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रपद्यते" वावा० । ३अन्तर्गतमदे गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति—इण्-अच् । १लोकशास्त्राचारादति-क्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोल्लङ्घने, ३नाशे च । "परावनुपात्यय इणः" पा० क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः" सि०कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा—ल्युट् । १ग्रहणे "विषयं ग-

शूद्रः शूद्रात् द्रव्योपादानमाचरेत्” मनुः । “स्वादात्मनोऽनुपादानात्” सा०द० । आत्मविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे २प्रत्याहारे, कर्मणि ल्युट् । कार्यजननार्थमुपादीयमाने कार्यान्विते ३कारणे, यथा मृदादि घटादेः स्वर्णादि अलङ्कारादेः, जनकार्थं स्मर्यते । तत्र सर्वदा कार्येषु गतम् । “असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्य्यम्” सां०का० “उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येण सह सम्बन्ध उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् एतदुक्तं भवति कार्येण संबन्धि कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्यमिति” सा०कौ० “उपादाननियमात्” “भावेऽपि उपादानयोगात्” सां०सू० उपादानकारणञ्च कार्याभिन्नकारणमिति सांख्या वेदान्तिनश्च मन्यन्ते यथा मृत्तिकादयः घटादिकं प्रति, सुवर्णं कुण्डलादिकं प्रति, तन्तवः पटं प्रति, तस्मात्कार्याभिन्नत्वादुपादानकारणम् । नैयायिकास्तु उपादानकारणं समवायिकारणतया व्यवहरन्ते । “यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तत् समवायि जनकं तत्” भाषा०तेषांमते उपादानशब्देनापि तस्य व्यवहारोऽस्त्येव ‘उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्” भाषोक्तेः । तत्तदुपादानगोचरचिकीर्षाकृतिमत्त्वेन तैः ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वाभ्युपगमात् तत्र ईश्वरशब्दे विस्तारोऽनुसन्धेयः विस्तृतम् सांख्यमतसिद्धे ४आध्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सा०का० । “आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः” । “या तु प्रकृतिविवेकख्यातिः सा प्रकृतिमात्रात् सा भूत् सर्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन् ! इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या नामान्तरं ध्यानमुच्यते” सां०कौ० । स विवेकस्यैव साक्षात्कारं प्रति प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारं प्रति सहकारिकारणत्वेन संबन्धमहत्त्वात् सलिलत्वम् । आत्मसाक्षात्कारार्थं च सर्वार्थं उपादीयमानतया तस्याः उपादानत्वमिति बोध्यम् । तेन निर्वृत्तम् ठक् । औपादानिकः स्वीकारमात्रजन्ये सत्तादौ यथा निम्बादौ द्रव्ये ग्रहणमात्रादेव स्वत्वमुत्पद्यते । उपादानोपादेयभावः

उपादानलक्षणा स्त्री उपादानात् स्वार्थस्य ग्रहणात् लक्षणा । “मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा” सा०द० उक्ते अजहत्स्वार्थारूपे लक्षणाभेदे । यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तग्रहस्य कुन्तधारिणि लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कुन्तरूपमुख्यार्थस्यापि विशेषणविधयाऽन्वयासत्यात्वम् ।

उपादिका पु० उप+अद–ण्वुल् संज्ञायां कन् । कीटभेदे । उपोदिकायां स्त्री

उपादेय त्रि० उप+आ+दा–कर्मणि यत् । १ग्राह्ये ग्रहीतुं योग्ये विषये “उपादेयतारतम्यमेव” सा०द० । “भवे सौख्यं हित्वा यमसुखमुपादेयमनघम्” शान्तिश० उपादानकारणे सम्बद्धे २तद्भवे कार्ये । ३विधेयत्वादिना उत्कृष्टे च “कर्मावच्छिन्नं नैव यत्नो विपरिवर्त्तते । यद्वाणां तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेत्” मडुका० । “उपादेये विधेये” ति०त० रघुनन्दनः ।
उपादेयं ग्रहणयोग्यं तच्चानुकूलवेदनीयं सुखं तत्साधनञ्च “हेयोपादेयरहिते परिनिष्ठिते” सा०भा० वाक्ये “स यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदुपादेयं तावदादाय निवर्त्तते” सर्व०दर्शने च प्रयुक्तम् ।

उपाधि पु० उप+आ–धा–कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे १कपटे, उपधिशब्दे उदा० । उपाधीयते साधर्म्योऽनेन करणे वा० कि । स्वसामीप्यादिना अन्यस्मिन् स्वधर्मारोपसाधने विशेषणभेदे । २उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोगः आकाशस्येव घटादिना” नतिस्तुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्” सा०सू० “उपाधिना क्रियते भिन्नरूपः” इति श्रुतिः “कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः” पञ्चद० कार्यमन्तःकरणं कारणमज्ञानमिति वक्ष्यमाणोपाधिवादे उदा० ३उपलक्षणरूपे विशेषणे च । स च जात्यादिभिन्नश्च पदार्थवृत्तिधर्मः । “पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्” मुक्ता० । पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वाभावत्वरूपाः तत्र द्रव्यत्वादयो जातिरूपाः सामान्यत्वादयस्तद्भिन्नाः तत्र नित्यत्वे सति समवेतत्वम् जातित्वम् परमाणुमात्रवृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषत्वम् । नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वम् समवायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्याश्रयभावात् अखण्डोपाधिरभावत्वमिति नव्याः । एवं प्रतियोगित्वादयोऽपि अखण्डोपाधयः तैः कल्प्यन्ते । “उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्” भाषा० ४कुटुम्बव्यापृते । उपाधीयते नामसमीपे कर्मणि कि । ५उपनामनि यथा भट्टाचार्यमिश्रादयः उपाधीयतेऽनेनोऽत्र

व्याधारे च । ६ धर्मचिन्तायाम् ७ व्यभिचारोन्नायके व्याप्यत्वमतर्भूते पदार्थभेदे च । "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः-स्युरुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता भाषा० उपाधिपदार्थनिरूपणप्रकारस्य प्रायेण बहुदेशादौ पठन-पाठनाभावेन लुप्तप्रायतया प्रचारो नास्तीति अनुमान-चिन्तामणिगततया उपाधिवादे तन्निरूपितं यथा च तस्य दूषकताबीजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

"तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभि-मताव्यापकः । अत्रोपाधित्वज्ञानस्य न व्याप्तिज्ञाने हेतुतो व्यापकत्वादिज्ञानेन नान्योऽन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्या-पकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणावृत्तित्वमिति व-दन्ति तन्न साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनय-त्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय-त्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च साध्ये ऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरत्वात्वादिव्याप्त इतराव्यवच्छि-त्तिवारणार्थं पक्षपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेष-णत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः इतराव्यवच्छित्तिमा विशेषणं विना व्याप्त्य-प्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुतस्तु साध्यवत्पक्षः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते सा-ध्याव्यापकतायहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्र नास्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत वि-पक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतप-क्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वते-तरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्रोपात्तेति विशेषणे विरुद्ध-विशेषणतः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे सत्त्व इति तत्र सत्त्वा पक्षे साध्यव्याप्तिस्तरतो हेतर्व्य-भिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरएव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च अर्थे विशे-षणम् । अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षे-तर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपा-धित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः सत्प्रतिपक्षे-णैव सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं, पक्षेतरत्वञ्च तरेकस्य न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोन्ना-यकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् । तन्नाद्यथा साध्यव्याप्येन हे-तुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिबलतौल्यादिति दूष-कताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति नैवम् एवं हि सत्-प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यति-रेकेऽसाधारणत्वात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरो-पाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेज-स्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेन्न तेजोमात्रपक्षत्वेऽ-तेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतान्यत्वव्य-न्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रद-पर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभा-वात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं, तत्रापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् न चाऽनुभयो-रपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तू भयत्र व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाधायक-त्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्य-भिचारग्रहेति । भवतु योऽत्रन्यायेन सकलानुमानभङ्ग-भिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतावत् सा-ध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकोधर्म-उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् स-त्यप्यवश्यतत्त्वेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा प-क्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति सा-धनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं तत्वधिकं व्यर्थत्वात् ।

अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा चोपाधिवृत्ति-व्यापकत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः न च व्या-प्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य

दूषकताबीजाभावाच्चोपाधिपदवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि व्यभिचारानुमापकत्वात् । नापरः न हि लोके समव्याप्तएवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः स्वाभाव्युपाधिना कृतमित्रादौ स्वाभाव्युपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगात् । अन्ये तु यद्भावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि तस्याभावेऽपि व्यभिचारात् यथा ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यञ्च गुणत्वं तथानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा, न हि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत् साध्यं व्यभिचरति व्यभिचारे चान्ततः साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनव्यापकत्वादिति स्वीकुरुत तथापि स्वव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्मात्रस्यावश्यकत्वाच्च न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यभिन्नत्वापि व्याप्योपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च यस्मिन् सत्युन्नीतिर्भवति तदेव तत्र दूषणं न तु यद्व्यतिरेके न भवत्येवैतद्गर्भं विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राकाशत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राकाशत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धनत्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तत्र ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः । श्यामत्वे पाकजत्वमुपाधिरिति तत्र पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविरहादनुपाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नत्वस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयः तथा चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे । अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न अप्रयोजकत्वात् प्रथमं साधनव्यभिचारस्योन्नायकत्वाद्विशिष्टोपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपजीव्यतयोनोपाधिः । स्यादेतत् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः पर्यवसितं साध्यं च पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्र धर्म अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तदेव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्यादिति । एतेन पक्षधर्मतासाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः सङ्गच्छते तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तन्न एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं अन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र नित्यद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकञ्च । किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति । अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः तच्च पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं स च धर्मः । क्वचित् साधनमेव क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अतएव नार्थान्तरं, विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्मताबलात् । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् । यद्वा प-

श्रावणत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वात्स्पर्शवत्त्ववत् तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् । अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः तच्च साक्षात् परम्परया वेति न्यायान्तरम् । किन्तु अर्थान्तरस्य पृथग्दोषत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तं बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पर्वतावयवद्रव्यान्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् । ननु किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुप्येतादिति चेन्न तदुपजीव्याप्यत्वे सामान्यानुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्याच्छङ्कात्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयाधायकत्वात् । यदा च तादृशेऽत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवृत्तिरवश्यम् न चैवम् । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतांशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तन्न तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमात्रव्यावृत्त्या हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधित्वानुकूलतर्कोयदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं न च व्याप्यतदभावव्याप्यमुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यं उपाधेराभासार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम् । अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्मीयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं, व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वनित्यत्वयोः सम्बन्धो निवर्त्तमानः पक्षवृत्तितावत्कादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावविशिष्टा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । वस्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्साधनाव्यापकत्वं न च धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् आपाद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिति निष्कर्षं तस्य न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः कश्चिद्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । साध्यस्तु नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम् । यत्र साधनव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न च तेन हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतूभयत्र । न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् तत्र वह्निनैव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् । अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या श्यामत्वमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र स्यादुपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तं यथा तत्प्रयोगत्वेनयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिकव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । साध्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबार्थमुद्भावनं शतमप्यन्धो न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च व्याप्तिपक्षधर्मतेति वक्तं तच्च तुल्यमेव न तु भूयस्त्वमपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मस्योपाधित्वे स्यात् यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं, तदाधारो द्रव्यं स्यात्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रवणत्वं, तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् । न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च । किन्तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरहरूपतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात् । नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् । नह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानस्यान्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्यापकत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात् किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा, नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन । यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति । उच्यते आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयोपाध्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात् संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च । अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो यथान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाधकविपर्ययो यथा वह्निरनुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षाविपर्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् अत्राणुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशस्य भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसोऽनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगान्तरेऽभित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति व्यवस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि यद्येन

सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्व्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अन्यव्याप्यविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। पूर्व्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्त्तृत्वानुमाने नित्यत्वादिः। पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्व्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम्। पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्व्वतेतराग्निमत्त्वं न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणं सत्वेऽप्युपाधेराभासत्वात्। तत्तुल्यञ्च यथात्रैव पर्व्वतेतरेन्धनवत्त्वम्। एवं बहिर्व्याप्त्यादिकमूह्यम्" विवरणं दीधित्यादौ द्रष्टव्यं विस्तरभयान्नोक्तम्। उपाधिना निर्मितः ठञ् स्त्रियां ङीप्। औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जवाकुसुमसन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यमुत्पद्यते इति वेदान्तिनः। नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्यूचुः। प्रमेयवि०सं०ग्रहे तयोः पक्षयोर्युक्तायुक्तत्वं यथावर्णितं तदत्र दर्श्यते।

"यत्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स वक्तव्यः किं स्फटिकप्रहिता नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुममुपसर्पेयुः? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भासते? उत पद्मरागादिमणीप्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिको लोहितद्रवावभासते?। अथ वा तत्र व्याप्नुवती प्रभैव लोहिता भाति? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम्! आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत। यदि च दोषवशान्न कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्यमपि न भासेत तद्युक्तसमवायस्य तत्राभावात्। न द्वितीयः क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिबिम्बादर्शनात्। तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्बन्धो मिथ्येति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् इत्यस्त्रप्रयोगात्। चतुर्थे स्फटिकधौत्यमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात् न च जवाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया धौत्यमपसारितं तथासति नीरूपस्य स्फटिकस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात्। पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत्। उपादानं प्रभेति चेत् न म्लानेऽपि कुसुमे प्रभाया रक्तादर्शनात् पूर्व्वोक्तविकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। एवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्त्तृत्वादिकमारोप्यते"। प्रतिबिम्बपक्षेऽपि प्रतिबिम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निर्णीतं यथा "ननु जीवस्याहङ्कारस्य प्रतिबिम्बत्वं दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद्बिम्बाद्भेदः स्यात्। तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते। नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिबिम्बापलापात्। किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते। नाद्यः दर्पणस्थमुखस्येतरस्मादल्पत्वात्। यत्र तु प्रौढ दर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात्। न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यङ्निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात्। न चैवं मन्तव्यम् क्वचिन्निमित्तापाये कार्य्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनादिति। न तत्र निमित्तापायात् कार्य्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्य्योत्पादनात्। अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात्। न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधावपनते बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि नश्यत्येवेति न बिम्बं परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलविकासः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्य्ये जनिते विकासापायात्। अन्यथा तादृगवगरक्षिते स्थाने कमलेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवयवानां कारककर्मव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन्। अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमारूपे कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधापयेयुर्न तक्षाणमपेक्षेरन्। दर्पणद्रव्यस्याम्याकार परिणामे कारककर्मापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनस्तद्रूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एकमपि न मुख-

प्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः मसूर्णशिलादि निम्नोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात्। समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते। समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत्। तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत एतत्सिद्धम्। विमत आदर्शोमुखव्यवधानरहितः तज्जनककारणशून्यत्वात्। यथा विषाणजनककारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत्। विषमोऽदृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सत्युत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात्। न च मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्थाणुरसौ पुरुष इति बाधायां सामानाधिकरण्यात् संसार्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः। मैवम् सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः। तत्पक्षे जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिहता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति, स एष प्रत्यक्षस्वरूपत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः। दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम शिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमेव जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षेणैक्ये सति तीरस्थवृक्षोऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्यस्तमिति वक्तव्यम्। न चात्राध्यासहेतुरस्ति। अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेस्तत्कथमध्यासः। उच्यते। किमत्र रक्षावरणाभावादध्यासाभावः? किं वा दोषाभावात्। उतोपादानाभावात्? आहोस्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्?। नाद्यः। चैतन्यावरणस्याध्यासोपादानतया जले पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः। सोपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः। निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्त्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत्। बाढम्। पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्त्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थात् सिध्यति”।

परिभाषायां तु उपाधिसन्निकर्षस्थले भ्रममेवाङ्गीचकार न तु तत्र मिथ्यात्वमिति भेदः। “तत्र सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा” इति संज्ञां त्रिधा विभज्य। “उभयाद्वृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी। औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते” इति “यद्वाधुनिकसङ्केतयाश्रितत्वात् पारिभाषिकम्। जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना”। “बहुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपदादि” इति च शब्दप्र०। अत्र उपाधिना शक्तेरवच्छेदकरणात् तत्कृतत्वम् इति बोध्यम्।

उपाधेय त्रि० उप+आ+धा-कर्मणि यत्। १अभिनिवेशनीये २आरोप्ये ३उपाधिना विशेष्ये च। “उपाधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करात्” जगदी०।

उपाध्याय पु० उपेत्याधीयतेऽस्मात् उप+अधि+इङ्-घञ्। “एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” इति मनूक्तलक्षणे वेदैकदेशतदङ्गाध्यापके। स्त्रियां ङीपि उपाध्याया उपाध्यायीतिरूपद्वयम्। उपाध्यायस्य पत्न्यर्थे ङीष् आनुक् वा उपाध्यायानी “उपाध्यायानी व्यसनतो” भा० आ० ३अ०. उपाध्यायी च। “उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता”। “आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्” मनुः। तन्मरणे एकरात्राशौचम् “आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेण विशुद्धिः”।

उपानस् त्रि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अत्या० समा०। १शकटसदृशे २पितृसदृशे पितृव्यादौ च। जातौ अच् समा०। उपानस शकटगर्भे स्वर्णमयादौ शकटे आवरेव्यक्ततयाऽस्य जातित्वम्। वेदे तु पुंस्त्वमपि “यथायोरिन्द्रयक्षर्थ उपानसः” ऋ०१०,१०५,४,

उपानह् स्त्री उप+नह–क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्म्मपादुकायाम्। "ततावरोहत्स्व ह्याद्युपानहौ निबोद्धुकामे किल बद्धवर्म्मणी" इति नैष०। अत्रोपानहोः वर्मत्वेनोत्प्रेक्षणात् तस्याः सर्वाङ्गावरकत्वं गम्यते तेन जोंडे (मोजा) इत्यादिप्रसिद्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्दप्रयोगः। "अभ्यञ्जनञ्चाञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" "चैलं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्" मनुः उपानहमित्यत्र समा० इ० अच् समा०। एवमन्यत्रत्वेन इन्तेऽपि। दण्डोपानहमित्यादि "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्" "नाद्यं गोपानहौ हरेत्" "सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" मनुः। [छद्ये वैदिके वाक्यभेदे

उपानुवाक्य न० उपगतमनुवाक्याम् अत्या०स०। अनुवाक्या-

उपान्त पु० उपमितमन्तेन अत्या०स०। १निकटे, २प्रान्ते च। "दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्" "नयनोपान्तविलोकितञ्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः" कुमा०। "नेत्रोपान्तेऽपि वर्त्तमानः" "उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा" रघुः। "मध्योपान्तनिविष्टखिन्नतनवो" शा०द०। "तिरोहितोपान्तमनोदितान्तरा" किरा०। अन्तश्च सीमाभेदः स च द्विविधः आन्तरः बुद्धिकल्पितश्च। "उपान्त्यतो निवर्त्तेत" ह०र०। अन्तस्य समीपम् अव्ययी०। ३अन्तसमीपे अव्य०।

उपान्तिक न० उप आधिक्ये प्रा०स०। १अत्यन्तान्तिके अतिनिकटे "वहुपान्तिकेषु ददतीमनीकपः" माघः "प्रथमानुपान्तिकमीपरेणुकीर्णम्" किरा०। २तद्वति त्रि० अर्श आद्यच् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "यत्र वीरं न पश्यामि भवन्तमुपान्तिकात्" भा०व० अ०

उपान्तिम त्रि० उपगतमन्तिमम् अत्या०स० उपान्तिमशब्दात् न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात्। १अन्तिमोपगते "गुणानयमङ्ग गुणाकेन कृष्याद्युत्धारितैर्भवदुपान्तिमारीत्" टीका०। सामीप्ये अव्ययी०। २अन्तिमसमीपे अव्य०

उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिगा० यत्। अन्तसमीपवर्त्तिनि "अन्त्योपान्त्यौ लिभौ येयो फाल्गुनश्च लिभो मतः" म०त० "उत्तमपदस्योपान्त्यस्योपधासंज्ञार्थम्" सि०कौ०।

उपाप्ति स्त्री उप+आप–क्तिन्। प्राप्तौ, "यदेतानि सर्व्वाणि ०ह इरूपाणि चैतेषामुपाप्तिरिति" शत०ब्रा० १०,१,२,६

उपाभृत स्त्री उप+आ–भृ–क्विप् तुक्। उपाहरणे, "स न ज- न्तोरुपाभृता लपा न जूर्व्वति" ऋ० १,१०८,२। "उपाभृति उपाहरणे" भा०।

उपाय पु० उप+अय–भावे घञ्। १उपगमे। उपायतेऽर्थोऽनेन करणे घञ्। २साधने, स च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिक उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः। "उपायेन च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमैः" हितो०। "पुंसोऽनेनाभ्युपायत्वात्" कुल्लू०। ३राज्ञां रिपुनिराकरणहेतुषु सामादिषु च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"। "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः" माघः। "सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः" मनुः। राज्ञां विजयोपायाश्च सामादयश्चत्वारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम्। उपायाः कथिता राज्ञां कार्य्यसम्पत्तये भृशम्" इत्युक्तेः एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। क्वचित् सप्तोपायाः पठ्यन्ते। "साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" अलङ्कारोपायौ च द्वौ "अलङ्कारे तु शास्त्रविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ। उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तानुविषयश्चैः। सामदाने इति प्राहुः अलङ्काररसकोविदाः। भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु जायते। निग्रहे रसभङ्गः स्यात् तावुभौ दूषितौ बुधैः" इत्यालङ्कारिकोक्तेः। ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्णव्यापारभेदे च "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनुः। ते चोपायाः मनुना दर्शिता यथा "धर्म्मेण व्यवहारेण, छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"। तत्र धर्म्म उक्तो बृहस्पतिना "सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म्म एष उदाहृतः" छलादीन्यप्युक्तानि तेनैव "छद्मना याचितञ्चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी। अन्याहृतानि वाऽऽहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः। दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते। बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" व्यवहारस्तु मनुना स्वयं दर्शितः। "अर्थेऽपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः"। तेन राजावेदनरूपो व्यवहारः" कुल्लू० (वालिय)। मेधातिथिस्तु निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्म्मोपकरणं धनं दत्त्वा, कृषिवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तदुत्पन्नं धनं तस्मादृणिकाद्गृह्णीयादित्याह"। ५उपक्रमे च।

उपायन न० उपायते समीपे उपह्रियते उप+अय-ल्युट् । १उपढौकने (भेटदेओया)"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः" कुमा० कर्म्मणि ल्युट् । २उपढौकनीये "परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु" रघुः "साधिवेलस्थितिरुपायनैः" माघः "प्रतीच्छन्नुपायनानि" काद० । भावे ल्युट् । ३उपगमने "उपायन उषसां गोमतीनाम्" ऋ० २,२८,२, "उपायने उपगमने" भा० । "सहोपायनकीर्त्या उवाह" शा०ब्रा० "उपायनकीर्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेण" सा०भा० ।

उपायिन् त्रि० उपायोऽस्त्यस्य इनि । १साधनयुक्ते । उप+इण-णिनि । २उपगन्तरि । "सर्व्वान् सोमेनोपायित्वात्" कात्या० १,१,८, "पशुमन्तदुत्तरं सर्व्वे उपयन्ति उपगच्छन्ति" कर्कः । "स्वस्थानात्ययेन चोपायित्वात्" कात्या० २,५,१६;एकोऽध्वः प्राङ्मुपायो मध्याक्सृतजायोपायी कात्या० ५,२,२,१, "ऋतुकाल एव सवर्ण्णोपायी" कात्या० १८,६,२७, । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपायु त्रि० उप+इण्–उण् । उपगन्तरि । "तस्मादाह वायव स्थेति उपायवःस्थेत्युहैक आहुरुप हि द्वितीयोऽयतीति" शत० ब्रा० १,७,१,२,

उपार पु० उप+ऋ-गतौ कर्म्मणि घञ् । उपागते १समीपे । "अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे" ऋ० ७,८६,६, "उपारे उपागते समीपे" भा० ।

उपारण पु० उपेत्य न रणं यत्र पृषो० । उपेतस्यारतिस्थाने "हनु वा यदुपारणे" ऋ०८,३२,२१, "उपारणे आह्वा उपेत्य यस्मिन् देये न रमन्ते तदुपारणः" भा० ।

उपारत त्रि० उप+आ+रम-क्त । १प्रतिनिवृत्ते "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा० ।

उपारम्भ उप+आ+रभ–घञ् मुम् । प्रारम्भे "सर्व्वकर्म्मोपारम्भे विनियोगः" सन्ध्यापद्धतिः

उपार्ज्जन न० उप+अर्ज्ज-ल्युट् । स्वत्वसम्पादकव्यापारभेदे स च अर्ज्जनशब्दे ३६५ पृ० दर्शितः "प्रजानां धरणानाञ्च तथा धनस्योपार्ज्जनम्" राजा० । ण्वुल् । उपार्ज्जक तत्कर्त्तरि त्रि० ।

उपालब्ध त्रि० उप+आ+लभ–क्त । तिरस्कारेण निन्दिते

उपालम्भ पु०उप+आ–लभ-घञ् मुम् च । निन्दापूर्व्वकतिरस्कारे । ल्युट् । उपालम्भन तत्रार्थे न० । कर्म्मणि यत् । उपालभ्यत्र हिंसनीये . "सौर्यः पशुरुपालभ्यः सवनीयः" साङ्ख्या०ब्रा० । तिरस्कार्ये तु न मुम् ; उपलभ्य इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वृत–ल्युट् । १पुनरागमने प्रत्यावृत्तौ ।"तदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः" रघुः ।२भूमौ लुठने च ।

उपावृत्त त्रि० उप+आ+वृत-क्त ।१श्रमापनयनाय पुनःपुनः भूमौ विलुठितेऽश्वे, २प्रतिनिवृत्ते च ।"उपावृत्तस्य मार्गेभ्यो-ऽयस्य वाजी गुणैः सह" श०त० भविष्यपुराणम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ-वृत–क्विप् । १आवर्त्तिनां समीपे आवृत्तौ ।"यत् ते तन्वावृतः सहस्रं त उपावृतः" यजु० १२,८ । "सहस्रैवावर्त्तनमावृत् तत्समीपवर्त्तिनामावर्त्तनमुपावृत्" वेददी० । २निवृत्तौ च । उप+आ+वृत-क्तिन् । उपावृत्तिरप्युभयत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेण व्या०स० । १आश्रमसदृशे पाशुपतादिदीक्षादौ ।"उपाश्रमानप्यपरान् पाखण्डान् विविधानपि" भा०शा० ३५अ० । "उपाश्रमान् पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान्" नीलक० । सामीप्ये अव्य० । २आश्रमसमीपे अव्य० ।

उपाश्रय पु०उप+आ+श्रि–पचाद्यच् । १ आश्रयकर्त्तरि "ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते" मनुः कर्म्मणि अच् । २आश्रयणीये "राजर्षीणां हि सर्व्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः" भा०आश्र०४अ० । "त्वं हि नस्तात ! सर्व्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः" भा०व० ६११ अ० । भावे अच् । २आश्रये ।

उपाश्रित त्रि० उप+आ+श्रि–कर्म्मणि क्त । यस्याश्रयो स्वीकृतस्तस्मिन् "तथैवोपाश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतांवर !" भा०शा० ३५अ० उपश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त । २कृताश्रये त्रि० ।

उपासक त्रि०उप+आस-ण्वुल् । १सेवके २उपासनाकर्त्तरि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" वेदा० । ३शूद्रे पुंस्त्री तस्य द्विजसेवकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । हेमचन्द्रोक्ते ४वाक्यदशाभेदे यथा वाक्यमुपक्रम्य "आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता धर्म्मकथापि च । उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिका दशाः । प्रश्नव्याकरणञ्चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः" इति । उपासनञ्च चिन्तनापरपर्य्यायमननात्मिका मानसी क्रिया । सा च काचिद्गुणादिकमारोप्य प्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणत्वाद्यारोपेण प्रायशःवचने निर्गुणस्य ब्रह्मणोऽभ्यारोपेणैव उपासनोक्तेः अतएव "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति

मान्न उपासीत यथाक्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" इत्युपक्रम्य "मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिना छा० उ० "उपासनायां तत्तद्गुणोपाधयोऽभिहिता निर्गुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निविष्टमनसः चित्तैकाग्र्यम् ततः उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधियोगसिद्धिः इति पात० सू० भाष्ययोर्दर्शितम्। "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" सू० "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण" व्यास भा० "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आवर्जित अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण" विव०। तादृशेश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मनः इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्यं तच्चिन्तने च फलमुक्तं वायुपु०। "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौताः दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" विवृतञ्च तत् पात० भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना "अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतमसात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनानिरतास्तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः" उक्ततत्तत्कालपर्य्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः। उपासनशब्देऽधिकं वक्ष्यते। तन्त्रोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधाः पञ्चदेवतोपासकत्वात्। "शाक्ताः शैवा गाणपत्याः सौरश्च वैष्णवः क्रमात्। उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रान्तरविधानतः"। पुनस्ते त्रिविधाः। "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा"। प्रकारान्तरेणापि यथासम्भवं त्रिधा। "मनुष्यैरसुरा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा"

उपासङ्ग पु० उपासज्यन्ते शरा अत्र उप+आ+सन्ज–आधारे घञ्। १तूणे। "इमे च तस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः। समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये" भा० वि० ४२अ० "एतान् सर्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं नीरिह मे रथे" वि० ४५अ० भावे घञ्। २समीपासङ्गे च।

उपासन न० उपास्यन्ते भूयः क्षिप्यन्ते शरा अत्र उप+अस–क्षेपे आधारे ल्युट्। १शरक्षेपशिक्षार्थे शराभ्यासे अमरः। उप+आस–भावे ल्युट्। २चिन्तने ३सेवने च "नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन" "उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि" "उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्" इति वेदान्तसा०। "आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः" इत्युपक्रम्य "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" गीतायाम् आचार्य्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्य्योपदेशं विना हि ज्ञानानुत्पत्तिः "आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता" इत्युपक्रम्य "एतैरुपायैः संयुक्तः सत्त्वयुक्तोऽमृती भवेत्" याज्ञ० तस्यैतत्फलमुक्तम्। "आचार्य्यमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च" मनुः। ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः। प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र श्रवणमननादिसम्भवेन क्रममुक्तिः "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकस्यैवानावृत्तिर्नान्यस्य पतने "तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः" सां० सू० उक्तेः। अतएव "इमं मानवं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम्। कार्य्यब्रह्मणोऽधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं तत्रस्थायिनस्तु तेन सहैव मोक्षः। "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्" शा० सू० उक्तेः "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" स्मृतेः। प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यादि फलम् किन्तु तत्तच्छ्रुत्युक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं तत्फलञ्च शा० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा "न प्रतीके न हि सः" "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम् अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति" तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः, "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किन्तावत् प्राप्तं तेष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्त्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्त्तृत्वादिसर्व्वसंसारधर्म्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधानं

तत्रोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते । न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति किन्तु सुवर्णात्मत्वेनैव । ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते” भा० । “ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्” सू० । “तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः ? किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति ? । कुतः संशयः ? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते “आदित्यो ब्रह्म” “प्राणो ब्रह्म” “विद्युद्ब्रह्म” इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राञ्जसं समानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्यं चेदमिदानीं स्यात् ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परिमितविकारोपादानञ्च व्यर्थम् । तस्माद् ब्राह्मणः “अग्निर्वैश्वानरः” इत्यादिवदन्यतरस्मिन्नितरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः । तत्रानियमः नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनं फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्माच्च ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् ? उत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति उत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च लौकिको न्यायोऽनुसृतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुसर्त्तव्यः विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अत्रोच्यते निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् सन्दिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते । तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन् प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद्ग्रहीतव्यम् । तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया सामानाधिकरण्यासम्भवाद् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवोऽर्थोऽन्याय्यः । तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत, ब्रह्मेत्युपास्ते इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति “स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते” “यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते” “यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते” इति । यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितञ्चैतत् “फलमत उपपत्तेरित्यत्र” । ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्” भा० । एवं प्रतीकोपासनं निरूप्य तत्फलसूत्रम् तत्रैव ४अ० ३पादे

“अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च” सू० । “स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं सन्दिह्यते किं सर्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकम् ? उत कांश्चिदेवेति ? । किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद् ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि नियमः सर्वासामविशेषेणैवैका विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेषूपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमाप्नुयादिति श्लिष्यतरं “यथा यथोपासते तदेव भवतीति” श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । ननु अब्रह्मक्रतुमपि ब्रह्म गमयतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायां “स एनान् ब्रह्म गमयतीति” । भवतु यत्रैवमाहृत्य वाद उपलभ्यते, तदभावे-

स्योत्कर्षं गमयेत तत्कृतत्वाविशेषात् ब्रह्मकर्तृत्वमेव तत्प्राप्तिर्नैरपेक्ष्यमिति मन्यते" भा०। "विशेषञ्च दर्शयति" सू०। "नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना। स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात्?। तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा०।

उपासनञ्च मानसव्यापारो यद्यपि देहव्यापारानपेक्षस्तथापि आसीनस्यैव तद्भवति नान्यस्य यथाह शा० सू० भाष्ययोः" "आसीनः सम्भवात्" सू०। "कर्माङ्गसम्बन्धिषु कर्मतन्त्रत्वादासनादिनियमेऽपि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य, इतरेषूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्त्तेतोत नियमेन आसीन एवेति। तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एवोपासीतेति कुतः? सम्भवात्। उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात्। तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति। शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते। आसीनस्य त्वेवंजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा०। "ध्यानाच्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एषः यत् समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति। आसीनश्चानायासो भवति। तस्मादप्यासीनकर्म्म उपासनम्" भा०। "अचलत्वञ्चापेक्ष्य" सू०। "अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्म्मत्वे" भा०। "स्मरन्ति च" सू० "स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे" भा०। उपासनञ्चामरणात् भूयः कर्त्तव्यमपि तत्रैवोक्तम्।

"आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्" सू०। "आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्त्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे। तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात्। यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता किं कियन्तञ्चित् कालं प्रत्ययमावर्त्त्योपरमेत् उत यावज्जीवमावर्त्तयेदिति। किन्तावत् प्राप्तं कियन्तञ्चित् कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः। कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति। "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्ववक्रामति" "यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः तृणजलायुकानिदर्शनाच्च। प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन्। तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषु प्रायणादावृत्तिः। तथा च श्रुतिः "स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैतीति" प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति। स्मृतिरपि "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः" इति "प्रयाणकाले मनसाऽचलेनेति" च। "सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येतेति" च मरणवेलायां कर्त्तव्यशेषं श्रावयति" भा०। प्रतीकभिन्नेषु उपासनेषु अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तिः फलम्। "अर्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा० सू० भाष्ययोरुक्तम् तच्च अर्चिरादिमार्गशब्दे आतिवाहिकशब्दे च उक्तम्। युच् उपासनाप्यत्र स्त्री। "ध्यायतश्चैवमीशस्य समनस्यपदेशभाक्। उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता" कुसु०। सेवने च "उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते" नैष०। शाण्डिल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिशब्दे वक्ष्यते।

उपासा स्त्री उप+आस भावे अ। उपासने "उपासाविहस्य प्रसंयामात्मम्" सां० सू०

उपासादित त्रि० उप+आ+सद–णिच्-कर्मणि क्त। १प्राप्ते भावे क्त। २प्राप्तौ ततः तत्कृतमनेन इष्टा० इनि उपासादितिन् तत्कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

उपासित त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्मणि क्त। कृतोपासने यस्योपासनं कृतं तस्मिन् देवादौ।

उपास्ति स्त्री उप+आस-क्तिन् स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि वा० युच् न वा न क्तिनो बाधकः। उपासनायाम् "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति

मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते" कुसु०।

उपास्त्र न० उपगतमस्त्रम् उपकरणत्वेन अत्या० स०। अस्त्रोपकरणे तूणादौ"। "राजानौ नीतिमार्गज्ञौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ भा० व० १८६ अ० ।

उपास्य त्रि० उप+आस—सेवनार्थत्वात् कर्मणि यत् । १सेवनीये २चिन्तनीये "पुत्रश्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरवश्च ते" भा० अनु० ८अ०। "गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या" भा० अनु० २६अ०। उप+आस—ल्यप् । ३सेवित्वेत्यर्थे ४चिन्तयित्वेत्यर्थे च अव्य० । "उपास्य सन्ध्यां विधिवत्" स्मृतिः ।

उपाहित पु० उप आसन्नमाहितं यतः । १उल्कापातादौ जन्तुत्पातरूपे उपद्रवे उप+आ—धा—क्त । २आरोपिते, त्रि०

उपेक्ष पु० गान्दिनीसुते अक्रूरभ्रातृभेदे । "अक्रूरः सुषुवे तस्मात् श्वफल्कात् भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः । अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः" हरि० ३४ तत्रैव ३८अध्याये च गान्दिनीसुतत्वमस्योक्तम्

उपेक्षक त्रि० उप+ईक्ष—ण्वुल् । उपेक्षाकारके योगिनि "उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्मोक्षधर्मान्वितः" मनुः "दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरता अन्या" सां० का०

उपेक्षण न० उप+ईक्ष—भावे ल्युट् । १त्यागे २औदासीन्ये च ३राज्ञां सप्तविधोपायान्तर्गते उपायभेदे "साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च" भा० द० १५० । उपेक्षणस्य सप्तोपायत्वं तथा उपायशब्दे उक्तम् ।

उपेक्षणीय त्रि० उप+ईक्ष—अनीयर् । १त्याज्ये २प्रतीकारार्थमनालोचनीये च "नगरात् पुरस्तादुपेक्षणीयम्" रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष—अ । १त्यागे इदं न मम स्यादिति इच्छाभेदे २औदासीन्ये ३अनपेक्षणे च । उपेक्षा च परस्वत्वानभिसन्धानापूर्वकस्वत्वप्रागभावासमानकालीनस्वत्वाविषयकेच्छा । उपेक्षायाः त्यागात्मकत्वम् दत्तौ व्यवस्थापितम् "उपेक्षानात्मक तत्र नियमः कारणं भवेत्" आचे०ता ४इदमुपादेयं न भवतीत्याकारज्ञानभेदे च "कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्" रघुः । ६योगशास्त्रोक्ते चित्तप्रसादनार्थभावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनाभेदे । "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" पात० सू०

उपेत त्रि० उप+इण—क्त । १उपगते २समीपगते सेवादिधर्मेण ३प्राप्ते ४उपनीते च । "यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्" भा० १स्क० । "न स्त्री जुहुयादनुपेतः" स्मृतिः । "अनुपेतः अनुपनीतः" म० त० रघु०। गर्भाधानार्थं ५स्त्रियमुपगते च "गर्भाधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति" हारीतः "उपेतः स्त्रियमुपगतः" सं० त० रघुनन्दनः।

उपेन्द्र पु० उपगत इन्द्रम् अनुजत्वात् अत्या० स०। १विष्णौ । स हि कश्यपात् अदितौ इन्द्रादनन्तरं वामनरूपतया संजातः इति तस्य तथात्वम् । "उपेन्द्रो वामनः प्रांशुः" विष्णु स०। अत्र भाष्ये अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता यथा । "ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः" इति हरिवंशवचनात् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः" इति । अत्र वासुदेवस्यैव यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितासु तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिलोकस्थितत्वेन उपेन्द्रनामतयाऽभिषेकः कृत इति वर्णितं हरिवं० ७६अ० यथा । "अधःपातालवासोऽयं तस्योपरि महीधराः । नागानामुपरिष्टात्तु पृथिव्युपरि मानुषाः । मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान् । देवलोकः परस्तस्माद्विमानगगनो महान् । यत्राहं कृष्ण ! देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे । स्वर्गादूर्द्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणपूजितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च महात्मनाम् । तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि । स हि सर्वगतः कृष्ण ! महाकाशगतो महान् । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी । यां न विद्मो वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः । खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवर्त्मनाम् । गतिः शमदमाढ्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः । गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः । स तु लोकस्त्वया कृष्ण ! सीदमानः कृतात्मना । धृतो धृतिमता वीर ! निघ्नतोपद्रवं गवाम् । तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन नोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग ! गौरवात्तव चानघ ! । अहं भूतपतिः कृष्ण ! देवराजः पुरन्दरः । अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरातनः । तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्ते दर्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्सर्वं तत्क्षमस्व मे विभो ! । एवं क्षान्तमनाः कृष्ण ! स्वेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवाञ्च गजविक्रम ! । आह त्वां भगवान् ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महामयम् । तदयं पुङ्गवैः सार्द्धं वह्निभिः मघवैस्तथा । कर्म-

मान् पुष्करैर्वाद्यैर्नैध्येन हविषा सुरान्। त्विदं पञ्चत्-प्रसूतेन तर्पयिष्याम: कामदा:। तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबल!। अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो!। तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः। एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः। अहं किलेन्द्रो देवानां त्वङ्गवामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्। ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः। उपेन्द्र इति कृष्ण! त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः"।

"ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान्। अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाऽभिषिच्यमानं तं गावस्ताः सह यूथपैः। स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम्। मेघाश्च दिवि मुक्ताभिः सावृताभिः समन्ततः। सिषिचुस्तोयधाराभिः सिच्यमानं तमव्ययम्। वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्रावेन्दुनिभं पयः। ववर्षुः पुष्पवर्षञ्च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे। स्तुवन्ति मुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः। एकार्णवविनिर्मुक्ता दधार वसुधा वपुः। प्रसादं सागरा जग्मुर्ववुर्वाता जगद्धिताः। मार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः। रैतवः प्रथमं जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां नृपाः। प्रवालपत्रशबलाः पुष्पसंवृतपादपाः। मदं प्रस्रुवुर्नागा याताश्चोषं वने मृगाः। अलङ्कृता धातुरसैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः। देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव। आसीत् कृष्णाभिषेके हि दिव्यः स्वर्गरसोक्षितः। अभिषिक्तन्तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम्। दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्रवीदिदम्। एष ते प्रथमः कृष्ण! नियोगो गोषु यः कृतः"। हरिवं १७अ०। "शक्रस्तु स्वयमागत्य दैवतैः सह हृष्टवान्। अभिषिच्याब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः"। वासुदेवस्येन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृतः इत्युक्तम्। भा०दश०२२अ० तु वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बलेर्दमनानन्तरम्। "कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च। लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम्। वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः। मङ्गलानां व्रतानाञ्च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः। उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्वविभूतये इति" "प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः" इति तत्रैव। वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासुदेवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एक परमेश्वरांशत्वान्न विरोधः। "तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वचः" माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति वृ०र० उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे। अस्याश्च इन्द्रवज्रया संमेलने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम्।

उपेय त्रि० उप+इण्-यत्। १उपायसाध्ये, २प्राप्तव्ये च। ३उपगम्ये "उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः" मनुः "ज्ञातिभिर्नानुपेयास्ताः" मनुः। ४अन्विष्य गम्ये "भूधरस्थिरमुपेयमागतम्" माघः। "उपेयमन्विष्य गम्यम्" मल्लि०

उपेयिवस् त्रि० उप+इण-क्वसु लोकेऽपि नि०। उपगते "पश्चाद्धृदमुपेयुषे" कुमा० "उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशात्रवीम्। राजन्वकानि" "उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः" माघः। स्त्रियां ङीपि उपेयुषी।

उपोढ त्रि० उप+वह-क्त। सन्निवेशविशेषयुक्ते १व्यूढे सैन्ये २निकटे, "तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृथक्" किरा० ३ "वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः" मल्लि०। ३ऊढे कृतविवाहे च। भावे क्त। सैन्यविन्यासभेदे व्यूहे न०।

उपोत त्रि० उप+वेञ् क्त। उपस्यूते। गौरा० ङीष्। पूतिकायां स्त्री शब्दरत्ना०

उपोत्तम त्रि० उपगतमुत्तमम् अव्यवधानेन अत्या० स०। उपान्तिमे अन्त्यात् पूर्व्वतने। "गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे"। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" "अस्युपोत्तमम्" "उपोत्तमं रिति" पा०

उपोदक पु० उपगतमुदकम् अत्या०स०। उदकसमीपस्थे। "प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके" यजु०२५,६, "अयं वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति" शत०ब्रा०१३,८,२,२, सामीप्ये अव्ययी०। २उदकसमीपे अव्ययम्।

उपोदकी स्त्री उपगतमुदकमत्र गौरा० ङीष्। पूतिकायाम् (पुइशाक)। राजनि०। "द्वादशीं पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वाप्युपोदकीम्" ति०त० कूर्म्मपुराणम्।

उपोदिका स्त्री. उपाधिकमुदकं यत्र उदादेशः संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। पूतिकायाम् अमरः तत्पाकादिप्रकारगुणादि वैद्यके उक्तम्। "एकाङ्गं मञ्जनोपेता त्रिमन्यैर्व्यञ्जनान्तरैः। तच्छुन्तैरानतव्याजैर्हस्त्येषा उपोदिका। वटपत्रवच्छुभपत्रिका परितप्ततैलसुपाचिता। नवहिङ्गुवासवासिता परिभोक्तृपित्तविकारिका। शतप्रवर्तैलविपाचिता सुषमाम्लतक्रसुपाचिता। सुपोदिकाप्यभर्ज्जिता भोक्तृराशु रसनाप्यनर्त्तकी। पोदिका शीतला स्निग्धा

वातपित्तहा । पथ्याल दीपयमनो निद्रापुष्टिकरी मता" उपाधिकादर्शं यत्र उदाहेयः गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् वा ह्रस्वः । उपोदीकाप्यत्र स्त्री

उपोद्ग्रह पु० उप+उद्+ग्रह-अप् । ग्रहणे । "तस्माद् उ-पतपोद्ग्रहमिति" शा०ब्रा०। "उपोद्ग्रहपूर्वकप्रश्नैः ग्रहणार्थ-त्वदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपोद्घातः पु० समीपवर्त्तिनः प्रकृतस्य उद्घातः उन्नमनम् ज्ञानं चिन्तनम् यत्र । उप+उद्+हन-गतौ गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थतः आधारे घञ् । १प्रकृतसिद्ध्यर्थमालोचनात्मके सङ्गतिप्रभेदे ।"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" अवसरशब्दे विवृतिः । २तदर्थवर्णने च । "अथवोपोद्घातेन विधिविशेषस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति" दीधि० ३प्रारम्भे च

उपोद्बलन न० उप+उद्+बल-ल्युट् । उद्दीपने उत्तेजने ।

उपोषण न० उप+उष-ल्युट् । उपवासे अहोरात्राभोजने । "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाके पच्यते" । "उपोषणं नवम्यां तु दशम्यामेव पारणम्" ति० त० अगस्त्यसं० । उपवास-शब्दे विवृतिः । उपवासस्य उपदाहकसाधनत्वात् तथात्वम् ।

उपोषित न० उप+वस+भावे-क्त । १उपवासे । "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्" मनुः । कर्त्तरि क्त । २उपवासकर्त्तरि त्रि० । "उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम्" दुर्गो० त०पु० ।

उपोष्य त्रि० उप+वस-अकर्मकधातुयोगे कालस्य कर्मसंज्ञा विधानात् कर्मणि वा० क्यप् । १उपवासेन यापनीये तिथ्यादौ । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैवोपोष्या सदा तिथिः" कालमा०पु०। उप+वस-ल्यप् । २उपवासं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

उप्त त्रि०वप-क्त । १कृतवापे धान्यादौ अधिकरणे क्त । २उप्त-धान्यादौ क्षेत्रे ।"सर्वं क्षणेन तदभूदपदीय ! रिक्तं भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम्" भाग० । ३मुण्डिते च । "मध्युप्रशिरस्कमिति" पार०गृ० । परितः सर्व्वतोभावेन उप्तशिरस्कम् मुण्डितशिरस्कम्" हरिनाथः। भावे क्तिन् । उप्ति वपने स्त्री "बीजानामुप्तिविच्च स्यात्" मनुः ।

उप्तकृष्ट त्रि० पूर्व्वमुप्तं पश्चात् कृष्टं पूर्व्वकालेत्यादिना स० । बीजवपनानन्तरं कृष्टे क्षेत्रे (बीजाकृते क्षेत्रे) । (आउड़ान)

उप्तिम त्रि० वप+क्त्रि मप् च । वपनजाते ।

उप्य त्रि० वप-वा० कर्मणि क्यप् । वपनीये शस्यादौ "दोषितश्चेदुपतप्येतोप्यानां वेनेच्छेद् विचिनुयेद्" कात्या० २५,१२,२० । "उप्यानां व्रीहियवादीनाम्" कर्कः ।

उब्ज आर्जवे तुदा०पर० सक० सेट् । उब्जति औब्जीत् । णिचि उब्जयति ते औब्जिजत् त । "इन्द्राग्नी रक्ष उब्ज-तम्" ऋ० १,२१,५ । "उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासः" ६,५२,१ । घञ् नि० बस्य दः समुद्रः अभ्युद्गः । नि+उब्ज (उबडान) उत्तानस्यावनतावस्थाकरणे न्युब्जति उत्तानं वस्तु अवतानं करोतीत्यर्थः ।

उब्जक त्रि० उब्ज-ण्वुल् । आर्जवयुक्ते । ततः तिका० फिञ् औब्जायनि तदपत्ये पुंस्त्री । तिककितवादित्वात् गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु तस्य लुक् । उब्जकाः ।

उभ(म्भ) पूर्त्तौ तुदा० प० सक० सेट् । उभति औभीत् । उवोभ । उम्भति उम्भीत् अयं मुचादिरिति कविकल्प-लतायां "औम्भीत्" नोपधत्वात् नोपधालोपः उम्भाम् बभूव आस चकार । वेदे गणव्यत्ययः उभ्नाति उम्भाति "दृढा-न्यौभ्नादुशमानश्चोजः" ऋ० ४,१९,४ । "इषमूर्जं मा वे भागम् परिवन्नभ्रिम्" ऋ०८,१,१५ ।"सर्व्वमौम्भीत् काकुत्स्थमौम्भत्तोयैः शिलीमुखैः" भट्टिः । पा०मते तुकि रूपम् । अन्यमते तुकि रूपम् ।

उभ त्रि०द्वि०। उभ्यगतौ-अच् । उभ-पूर्त्तौ क वा । द्वित्वविशिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथमं द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्व-स्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गम्यमानत्वात् पूर्णत्वाच्चोपचारात् तथात्वम् ।"उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्" माघः । "उभावपि हि तौ धन्यौ सम्प्रयुक्तौ मनीषिभिः"ब्रह्मणा त्वपराभुभौ" "आचम्य प्रयतोनित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः" मनुः । ततः उत्तिमात्रे नित्यम् अयच् । "उभयपक्ष-विनीतनिद्राः"रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः उभयत्र । अस्य सर्वादि०सर्व्वनामकार्य्यम् तेनास्य द्विवचना-न्तत्वेन अन्यकार्य्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ नायकौ । स्वार्थे तद्धितकणि तु अयच्प्रसङ्गः । अतः प्रथमायत्तभौ समासार्थे तद्धित अयच् । उभयतः । ताभ्यां द्वाविन्वर्थे द्वयोरित्यर्थे च अव्य० "तज्जः पुमानुभयतः पुरुषा-नेकविंशतिम्" याज्ञ० । "यस्मिं घोभयतस्त्वाकाराश्च दृश्यमेव वा"।"ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः" मनुः । प्रकारे थाल् अयच् । उभयथा द्विप्रकारार्थे अव्य० । "नैव नः प्रियतमोभयथाऽसौ कञ्चुकं च शुचते ह्युकते वा" नैष०।"विकाशे नार्हे वा तव यति विशोषीऽप्युभयथा"।

प्रयो०। सप्तम्यर्थे तस् अयच्। उभयत्र द्वयोरित्यर्थे अव्य० "उभयत्रचरौ मुनीन्द्राः" जातकप०"द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा" छन्दो०। अह्नि द्यस् एद्युस् वा-अयच्। उभयद्युस् उभयेद्युस् च द्वयोरह्नोरित्यर्थे अव्य०। "यो अन्येद्युरुभयद्युरभ्येति" अथ०१,२५,४। "उभयेद्युस्तया प्राप्तौ परोपोष्या मनीषिभिः" स्मृतिः।

उभय त्रि०उभ+अयच्। द्व्यर्थत्वे द्वित्वविशिष्टे अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि एकवहुवचनान्ततयैव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः। सि०कौ०।"उभयमानशिरे वसुधाधिपाः"रघुः। सर्वादि० सर्वनामकार्यम्। उभयस्मै उभयेषाम्। "यथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम्"ऋ०१,२६,९। जसि वा शी। उभये उभयाः। "परेऽवर उभया अमित्राः"ऋ०२,१२,१८। "ये जना उभये भुञ्जते विशः"२,२४,१०। "किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः" रघुः। स्त्रियां गौरा०ङीप्।"उभयी सिद्धिमुभाववापतुः"रघुः।

उभय(त्र)चर पुं स्त्री०उभयत्र उभयोर्वा चरति चर–ट। भूम्यन्तरिक्षचरे पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप्। सूर्याक्रान्तराशेर्द्वितीयस्थयहयोगभेदे स्त्री"सूर्याद्व्ययेऽपि च धने च तयोभयत्र संस्थैर्विना विधुमपास्य नभैस्तु योगान्। वेशौ च वोशिमुभयत्रचरीं मुनीन्द्राः स्पष्टं फलानि विविधानि वदन्ति तेषाम्" "समो राजोभयचरीप्रभवो बहुभृत्यभाक्" जातकपद्धतिः।

उभयतोदत्(न्त) पुं स्त्री उभयतोदन्ताः दन्तपङ्क्तिरस्य वा दन्तादेशः। उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ। "पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। दन्तादेशाभावपक्षे तत्र्वार्थे स्त्रियां वा ङीप्। "उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० १,६,२,२,

उभयतोमुख त्रि० उभयतो मुखे यस्य। द्विमुखे घटादौ "उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्" शत०ब्रा० ४,७,१,७, स्त्रियां स्वाङ्गत्वाभावे टाप् स्वाङ्गे तु ङीष्। उभयतोमुखी धेनुः।"यावत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी। दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत्। यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते। तावत् गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति" याज्ञ०उक्तो धेनुभेदः। अन्यत्र रूपमेव स्तुत्क्रान्तिसंज्ञयोक्ता। "उत्क्रान्ते तु प्रयन्नस्य सूर्योत्क्रान्तिमवाप्नुयात्। तथ्यं संप्रददे नाम्ना नावमुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्" विधा० पा० वहानमन्त्रः।

उभयतश्शीर्ष्णी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः शीर्षन्नादेशः ङीप् अल्लोपः विसर्गस्य वा षः। उभयतःशीर्षत्वप्रायणोदयादियुक्तायां गवि "अदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी" यजु० ४,१९, "उभयतः शीर्षे यस्याः ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम्"द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये" यास्कोक्तेः" वेददी०।

उभयवेतन पु०उभयोः भेद्ये स्वामिनि च वेतनं यस्य अयच्। दूतभेदे यो हि स्वामिसकाशात् प्रच्छन्नां भृतिं स्वीकृत्य तद्भेद्यमनुपगम्य तदीयदासत्वेनात्मानं ख्यापयित्वा तत्सकाशात् भृतिं स्वीकुर्वन्नपि पूर्वस्वामिनोऽवहितमवृत्तिनिपक्षयार्थमनुसरेत् वनिवादिभेदं जनयति स उभयवेतन इत्युच्यते।"अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः। भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः" माघः। तादृशदूताश्च मुद्राराक्षसे चाणक्यप्रेषिता बहवो वर्णिताः तैश्च मलयकेतोः प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिद्य चाणक्यकार्यं साधितवन्तः तत्र तत एवावसेयं विस्तरभयान्नोक्तम्।

उभयादन्ति अव्य०उभौ दन्तौ प्रहरणं यत्र युद्धे द्विदण्ड्या० इच् समा०अयच्। उभयदन्तसाध्ये युद्धे एवम् उभयाञ्जलि उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्णि इत्यादयोऽपि नि० साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे। उभाहस्ति उभाकर्णि उभाबाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्र नायच्। तेऽपि तत्तदर्थेषु।

उम् अव्य० उ–बा०डुमि। १रोषे, २स्वीकारे, ३प्रश्ने च।

उमा स्त्री ओः शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उं शिवं माति मन्यते पतित्वेन मा+क वा। शिवपत्न्याम् १दुर्गायाम् "उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगामेति"कुमारे निरुक्तायां २पार्वत्याम्। "यदाह तपसे पुत्रीं वनं गन्तुञ्च मेनका। उ मेति,तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती" कालि०पु०। "मात्रा निषिद्धा तपसे यदा वा यथामुमाख्यां भवभक्तिभाविनी"शिवपु०अत्र पक्षे उ मेति शब्दः नामहेतुत्वेनाख्यस्याः अर्श आ०अच्"यस्येति"पा० अलोपे टाप्। "उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे""उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला" "उमारूपेण ते यूयम्""उमा वधूर्भवान् दाता" इति च कुमा०। "नियोजयितुकामस्तु उमायां चन्द्रशेखरम्" शि०दु० उमामाहेश्वरव्रतम्। व्रतशब्दे वक्ष्यते। वे–बा०मक् संप्रसारणम्।३हरिद्रायाम् ४अतसीवृक्षे (मसिना) उमाकटः उम्यः औमीनः।५कीर्त्तौ ६कान्तौ, ७शान्तौ च।

उमाकट पु० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटच्। अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि।

उमागुरु पु० ६त०। हिमालये तस्य उमाया जनकत्वात्तथात्वम्। उमाजनकादयोऽप्यत्र। तस्माच्च तदुत्पत्तिकथा शिवपु० दृश्या।

उमाचतुर्थी स्त्री उमाया जन्मदिनम् चतुर्थी। ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्याम् "ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती। तस्मात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" म०पु०

उमापति पु० ६त०। महादेवे। स च यथा तामुपयेमे तत्कथा शिवपु० दृश्या तत्सूचकं कुमारे च वर्णिता एवमन्यत्रापि पुराणे दृश्या। "मेनां यावत् सती प्राप्य हिमालयपतिव्रताम्। उमारूपा हि तपसा पतिं प्राप पिनाकिनम्"। काशीख० उमाधवादयोऽप्यत्र

उमावन न० उमाप्रीतये वनमत्र। पुरभेदे शोणितपुरे हेम०

उमासहाय पु० ६त०। महादेवे दुर्गासहायतत्सहचरादयोऽप्यत्र

उमासुत पु० ६त०। कार्त्तिकेये। तत्कथा अग्निकुमारशब्दे ५५पृ० शिवपुराणे च दृश्या। उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र

उम्बर पु० उमितव्यक्तमपत्रं वृणाति वृ अच्। १द्वारोर्द्धकाष्ठे, २गन्धर्वभेदे च। "उम्बरस्तुम्बुरश्चैव जगुरन्ये च गन्धर्वान्" हरि० १२८अ०।

उम्बी स्त्री उम्+बा-क गौरा० ङीष् पृषो० वस्य बः। "मञ्जरी स्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत्। तृणानलेन सम्भृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता" इति भा०प्र० उक्तायाम् अर्द्धपक्वयवगोधूमयोर्मञ्जर्याम्। "उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा" भा०प्र०।

उम्बुर पु० उम्+वृ-क उत् रपरः। द्वारोर्द्धकाष्ठे।

उम्भि त्रि० उम्भ-इन्। पूरके। ततः कत्र्या० जातादर्थे ढकञ्। औम्भेयक तज्जातादौ त्रि०

उम्य न० उमाया अतस्या भवनं क्षेत्रम् वा यत्। अतसीभवनक्षेत्रे पक्षे अञ् औमीन तत्रार्थे न०

उम्लोचा स्त्री अप्सरोभेदे। "ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि। उम्लोचेति च विख्याता" भा०आ०१२१अ०

उर गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। ओरति औरीत् उवोर उरतुः

उर पुंस्त्री उर-क। १मेषे स्त्रियाम् अजा० टाप्। "अता इव नेमिरेषामुराम्" ऋ० ८,२४,२, 'उरां मेषीम्' भा०। २गन्तरि त्रि०। "उरामथिरा वयुनेषु" ऋ० ८,६६,८।

उरःसूत्रिका स्त्री ७त०। मुक्ताहारे अमरः।

उरग पुंस्त्री० उरसा गच्छति उरस्+गम-ड सलोपश्च। १सर्पे, स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। पादशून्यतया उरसैव तेषां हि गमनम्। "भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्" "विषमज्वालिवोरगौ" 'अङ्गुलीवोरगक्षता' रघुः। २तद्देवताके अश्लेषानक्षत्रे। "उरगविधिमताख्याः शर्वरीनाथवारे" ज्यो०त०। ३सीसके तस्य नागशब्दवाच्यत्वेनाऽभेदोपचारात्तथात्वम्। अहिशब्दे ५८१पृ० विवृतिः।

उरगभूषण पु० उरगो भूषणमस्य। सर्पभूषणे महादेवे

उरगराज पु० ६त० टच् समा०। १सर्पराजे वासुकौ। उरगोराजेव उपमि०स०। २महासर्पे च। "प्रहर्त्तुरेवोरगराजरज्जवः" माघः उरगेशतदिन्द्रादयोऽप्यत्र। "उरगेन्द्रमूर्द्धरुहरत्नसन्निधेः" माघः। [तथात्वम्।

उरगस्थान न० ६त०। पाताले तेषां तत्रस्थितत्वात् पातालस्य

उरगाशन पु० उरगानश्नाति अश-ल्यु ६त०। सर्पभक्षके १गरुडे च २मयूरे उरगभक्षादयोऽप्यत्र। "ग्रामाः समागमुरगाशनकेतुयष्ट्या" माघः।

उरङ्ग पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-ड नि०। सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

उरङ्गम पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-खच् सलोपः।

उरण पुंस्त्री ऋ-क्यु, धातोरुश्च रपरः। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "इल्वलोरणमायावी ह्यसुरादाय गच्छति" भा०आ०९५अ०। "य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून्" ऋ०२,१४,४, २दद्रुघ्ने पु० स्वामी।

उरणाक्ष पु० उरणस्य मेषस्य अक्षीव अक्षि पुष्पं यस्य। दद्रुघ्ने (दादमर्द्दन) वृक्षे। स्वामी तु उरणाक्षलतार्थे इत्याह। तन्मते उरणस्याक्षा आख्या यस्येति विग्रहः

उरभ्र पुंस्त्री उरु उत्कटं भ्रमति भ्रम-ड पृषो० उलोपः। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २दद्रुघ्ने पु० स्वामी। तस्येदम् अण्। औरभ्र मेषमांसादौ "हविषाऽनेन वै मासं पायसेन च वत्सरम्। मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः। ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासाभिवृद्ध्या तृप्यन्ति दत्तैरेव पितामहाः" याज्ञ०। "दर्पिताश्वाकुलवल्गाक्रमिकोरभ्रकुक्कुराः" इत्यत्र पशुषु तस्य दर्पितत्वमुक्तम् स च ग्राम्यपशुः "अजाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयो ग्राम्याः" सुश्रु० तन्मांसगुणास्तत्रैव "ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्तलाः। मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः" "बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु"।

उरभ्रसारिका स्त्री सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः ।

उररी अव्य० उर–बा०अरीक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । कृञि अस्य गतित्वात् तेन सह समासः उररीकृत्य इति "कास्यगिव भेदमुररीकृत्य" सा०द० । घञ् उररीकार अङ्गीकारे पु० । क्त । उररीकृत स्वीकृते त्रि०

उरल त्रि० उर–बा० कलच् । गतियुक्ते ततो चक्रा०चतुरर्थ्यां यत् । उरल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उरश पु० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका०फिञ् औरशा-यनि तस्य भर्गा०स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी ।

उरश्छद पु० उरश्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्-घ ह्रस्वः । कवचे

उरस् बलार्थे कण्ड्वा०प०अक०सेट् । उरस्यति बलवानुभवतीत्य-र्थः औरसीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)बभूव आस चकार

उरस् न०ऋ-असुन् धातोरुश्च रपरः । वक्षःस्थले । "कवाटविस्ती-र्णमनोरमोरःस्थलस्थित श्रीललनस्य तस्य" "अनितमुदमु-दस्यादुच्चकैरच्छतोरःस्थलनियतनिषण्णश्रीस्तनं शुश्रुवान् सः" माघः । "उरोमुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरम्" मालती० अस्य ब०व्री० अन्तस्य समासान्तः "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघुः । "प्रकाम विस्तीर्णोरस्कः" कुमा० । क्वचित् । "हारोरा नगमार सा" सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अण् औरस, पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव चेति" याज्ञ० उ०उरोजातमात्रे च औरसं भयम् । पक्षे यत् उरस्य । वक्षोगते । २श्रेष्ठे न० । तस्य ६त० अन्ते अच् समा० । अश्वोरस अश्वप्रधाने । २ऋषिभेदे पु० तस्यापत्यम् तिका० फिञ् औरसायनि । उरशवत् भर्गादिकार्यम् । उरः प्रायस्त्वेनास्य अर्शआ० अच् । उरस प्रशस्तोरस्के त्रि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरसशब्दोऽपि पठ्यते उर-शवत् फिञ् भर्गादिकार्यं च ।

उरसिज पु० उरसि जायते जन–ड त० सप्तम्या अलुक् । स्त्रीवक्षोजाते स्तने । "परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैः मुहुः" रामा० । उरसिजातोरसिरुहादयोऽप्यत्र । "केनानामुरसिरुहेषु हारलीलाम्" माघः

उरसिल त्रि० उरः प्रायस्त्वेनास्त्यस्य पिच्छा० इलच् । प्रशस्तो-रस्के । पक्षे मतुप् मस्य वः । उरस्वत् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप् ।

उरस्कट पु० उरः कटते आवियतेऽनेन कट–घञर्थे करणे क । १नागनामसुत्तरीयभेदे तदीये यज्ञोपवीताकारे २वस्त्र-भेदे च । (दुपट्टा) । त्रिका० ।

उरस्तस् अव्य० उरएकदेशे दिक् तसिः, पञ्चम्याद्यर्थे तसिल् वा । १हृदयैकदेशभवे पुत्रे २वक्ष प्रत्याद्यर्थे च अस्य लिङ्गत्वात् स्वरितस्वर इतिभेदः । [ल्युट् । उरस्त्राणमप्यत्र न० ।

उरस्त्र न० उरस्त्रायते त्रै–क । वक्षोरक्षके कवचे । करणे

उरस्य पु० उरसैकदिक् यत् । वक्षसैकदेशगत "कर्मणा याम्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्" हरिवंशः निर्मिताद्यर्थे यत् । २पुत्रे

उरी अव्य० उर–गतौ बा० ईक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । ऊर्यादि० कृञि गतित्वम् तेन समा० । ल्यप् उरीकृत्य "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते" सा०

उरीकार पु० उरी+कृ–घञ् । १स्वीकारे, विस्तारे च ।

उरीकृत त्रि० उरी+कृ–क्त । १अङ्गीकृते, २विस्तृते, च ।

उरु त्रि० ऊर्णु–कु नुलोपो ह्रस्वश्च । १विशाले, २महति च "विस्तीर्णं हृदयमुरस्थलप्रकाशं तेऽगाधं निधिसदृशमत्य-शमनन्तम्" भा० शा० २२अ० । ३बहुले निघ० "तुविजाता उरुक्षया" ऋ०१,२,९, "उरुगाय अङ्गुनि-वासी" भा० "रथे सुदृशमुरुक्रे" । ४विस्तीर्णे च उरुत्वस्य विस्तीर्णायतत्वात् । "अनाय उरु वातं सुज-निमा चकार" ऋ०७,१००,४, "स्वस्तिमदुरुषितो स्वयोर्हि" ऋ०६,८४,१, उरुगायः "उरुगव्यूतिरभयानि" ऋ० ६,९०,४, "अक्षोषिदसा उरुपतिरद्भुतः" २,२६,४, "अन्यामिषसुरुधारामरकृतम्" ८,१,१०, "उरुप्रथाः प्रथमानम्" यजु०२०,२९, "गायवोरो रथ उरुयुगे" ऋ० ८,९८,९, ।५दीर्घे च "गतोरुमार्गाः" माघः भाषितपुंस्क-त्वात् क्लीबे ततीयादावचि वा पुंवत् । उरुणे उरवे इ आदि स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । "शिरोभिस्ते स्वहोत्वोर्वी सञ्जसारक्त्रय यशः" मनुः उरोर्भावः इम्ना० इमनिच् । वरिमन् तद्भावे । पक्षे त्व, उरुत्व न० । तल् उरुता स्त्री ष्यञ् औरव न० । तद्भावे ।

उरुकाल पु० उरुः कालः पाकोऽस्य । (राखालशशा) १महा-कालकतायाम्" रत्नमा० । कर्म० । २दीर्घकाले ।

उरुक्रम पु० उरवः भूम्यादिव्यापकत्वात् क्रमाः पादविक्षेपा अस्य । १वामनरूपे भगवदवतारे "यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधि-क्षियन्ति भुवनानि विश्वा" ऋ०१,१५४,२, "यस्य विष्णो-रुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते" भा० । इति तस्योरुक्रमत्वे विक्रमुक्तम् । "शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः" ऋ०१,९०,९, उरु विस्तीर्णं क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युरुक्रमः विष्णुः" भा० । उरु प्रधानं पदमाश्रम क्रामति क्रम–

अच् ईत० । भगवतोऽष्टमावतारे २ऋषभदेवे च । "अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम्" भा० १स्क० ३अ० ऋषभमस्ये त्रिधर्ति इन्द्रस्य ।

उरुगाय पु० उरुभिः श्रेष्ठैर्गीयते गम्यते वा गै–गाने गाङ् गतौ वा कर्मणि घञ् । परमेश्वरे वासुदेवे "आप्ये उरुगाय ! विक्रमे" ऋ० ८,२९,७, "उरुभिर्बहुभिर्गातव्य: बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्त्तिर्वा" भा० बहुकीर्त्तिरिति पक्षे गीयते गायः कीर्त्तिरित्यर्थः "अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः" यजु० ६,३, "विष्णु उरुगायैष:" यजु० ८,१, "यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्वि गामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे" ऋ० १,१५५,४, "उरुगायाय उरुगातव्याय" भा० । गाङ् गतौ भावे घञ् गायो गति: कर्म० । २विस्तीर्णायां गतौ "सोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा" कठश्रुतौ । "उरुगाय विस्तीर्णां गतिम्" शा० भा० "असम्बाधामुरुगायवतोऽभिध्याय तं" छा० उ० "उरुगायवतोविस्तीर्णगतीन्" गै गाने घञ् कर्म० । ३बहुकीर्त्तने । "गायत्र गातायोरुगायं कुरुते" शत० ब्रा०,१,२,१४,

उरुचक्षस् त्रि० उरु यथा स्यात् तथा चष्टे चक्ष–असुन् । १महादर्शने "वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरः" ऋ० ८, १०१,२, सर्वद्रष्टृत्वात् २सूर्ये पु० "नमोमित्रस्य वरुणस्य चक्षसे" ऋ० ६,५१,१,९, "यं नः सूर्य उरुचक्षा उदेत" ७,३५,८,

उरुज्मन् त्रि० उर्वी ज्मा क्षितिर्यस्य । बहुभूमियुक्ते "उरुज्मा, च उरुज्मनमयुक्तन्" ऋ० ६,४,२,

उरुज्रयस् त्रि० ज्रि–अभिभवे करणे असुन् उरु ज्रयोवेगोऽस्य विस्तीर्णवेगे । वेगेन हि सर्वाभिभवात् ज्रयस्त्वम् । "उरुज्रयसमिन्दुभि:" ऋ० ८,६,२७, "उरुज्रयसम् विस्तीर्णवेगम्" भा० । "उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतम्" ५,८,६, "ईशानः पूतना उरु ज्रयः" ८,२६,१, इत्यत्र ज्रयसोवेगार्थकत्वासुबन्ततया प्रयोगात् तस्य इन्नन्तत्वं प्रमादिकम् ।

उरुज्रि त्रि० उरु यथा तथा ज्रयति ज्रि क्विप् वेदे नि० न तुक् । जृ–बा० क्विप् वा । प्रभूतगतियुक्ते । "अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वम्" ऋ० ७,२९,२, "उरुज्रयः प्रभूतगमनाः" भा० ।

उरुण्ड पु० उपद्रावके असुरभेदे । "अवजाः शकभूदा उरुण्डा ये च मट्मटाः । कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतिबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५,

उरुबिल त्रि० उरु बृहत् बिलमस्य । बृहच्छिद्रयुक्ते स्थाल्यां स्त्री गौरा० ङीष् । "यद्येषोखा भिद्येत याऽभिन्ना भवा स्याल्युरुबिली सापवापमिमं पर्यावपेत्" शत० ब्रा० १,६,४,८,

उरुज पु० उरुभ्योऽद्भ्यो जायते जनयति वान्तर्भूतण्यर्थे जन–ड पृषो० अलोपः । प्रभूतपयोजनके । "मघानुरुजमभ्यर्षति प्रजम्" ऋ० ९,७७,४, "उरुजं प्रभूतानामपां जनकम्" भा०

उररी अव्य० उरु राति रा–बा० डी । १अङ्गीकारे २विस्तारे च ।

उरुलोक न० उरु यथा तथा लोक्यते लोक–कर्मणि घञ् । १अन्तरिक्षे तस्य सर्वलोकेभ्यो महत्त्वेन भानात् तथात्वम् । "आकाशवदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्" भाषोक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् । "समान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु" ऋ० १०,१२८,२ । कर्म० । २महालोके पु० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै शोषणे क । एरण्डवृक्षे "गन्धाकोरुवुकोमूशाजिगन्धानिशाच्छदैः" सुश्रु० स्वार्थे कन् तत्रैव । रायमुकुटस्तु उरुवुकस्थाने उरुवकशब्दमाह पृषो० साधु ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै शोषणे "उलूकादयश्च" उणा० नि० । एरण्डे "पुनर्नवावरुणतर्कार्युरुवूकत्वाद्गो-विल्वशाकप्रभृतीनि उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च" सुश्रु० । "पटोलवार्त्ताकुकारवेल्लकटुविकाकोरुवो-रुवूकपर्पटककिरातकतिक्तकर्कोटकारिष्टकोषातकीवेत्रकरीराटरूषार्कपुष्पप्रभृतीनि रक्तपित्तहराण्यहृद्यानि लघूनि कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च" सुश्रुत: ।

उरुव्यचस् त्रि० उरु विचति व्यच–व्याजे (विशेषव्याप्तौ) असुन् अतिव्यापके । "ओरुव्यचाः पृथताम्" ऋ० २,५०,१ । "उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः" भा० । २विस्तीर्णे "उरुव्यचसे महिने" ऋ० ७,३१,११ । "उरुव्यचसा विस्तीर्णे" भा० । "समुद्रव्यचा अदितिः" ५,४६,६ । "उरुव्यचसोभाम्ना मदमानाः" यजु० २७,१६,

उरुषा त्रि० उरु सनोति षन–विट् डा वेदे षत्वम् । बहुदातरि "मघोनामभ्यमुरुषामुरुज्रय:" ऋ० ५,४३,६ । "उरुषां बहुदातारम्" भा० ।

उरुष्य रक्षणे पर० सक० सेट् । उरुष्यति औरुष्यीत् । "उरुष्य राय एषो यजस्व" यजु० ७,४, अस्य व्याख्याने "उरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षणकर्मा" वेददी० । "उरुष्यदग्नि: पितोरुपस्थे" ऋ० २,५,८ । "उरुष्यत् रक्षतु" भा० । "गोपीथे न उरुष्यतम्" ऋ० ५,६५,६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्यं रक्षणमिच्छति क्यच् अ यलोपः रक्षणेच्छायाम्। "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" ऋ० ६,४४,७। "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया लुक्। ततः उ। "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे मा पीता यशस उरुष्यवोरथम्" ऋ० ८,४८,५। "उरुष्यवः रक्षाकामाः" भा०।

उरूची स्त्री उरु अञ्चति क्विप् ङीप् अल्लोपे पूर्व्वाणो दीर्घः। अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम्। "उरूची विश्वे यजते निपातम्" ऋ० ४,५६,४। "शं न उरूची भवतु स्वधाभिः" ऋ० ७,३५,३ "विश्रयमाणो अमतिमुरूचीम्" ऋ० ७, ४५,३ "या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची" ऋ० ३,५७,५। स्त्रीभिन्ने उरूच् तदर्थे यथादावपि उरूचः उरूचा इत्यादि।

उरुव्यचस् त्रि० उरु दीर्घे नासिके तस्य सकारादेशः वेदे नि०णत्व दीर्घश्च। दीर्घनासिकायुक्ते "उरुणसावसुतृपा" ऋ० १०,१४,१२।

उरोज पु० उरसि जायते जन—ड "जे विभाषा" पा० सप्तम्या लुक्। स्तने "दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतुलाम्" "रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ" माघः स्तनादिकं स्त्रीपुंसयोः समानं तत्रापि यौवने उद्भिद्यते। यथाह भावप्रका०। "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वादुपलप्स्यति कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायन्ते तत्तयोर्भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"। तथा च पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतयः"। आर्त्तवस्तनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरः स्मृतावुक्तः। "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता तत ऊर्द्धं रजस्वला" उ०त० स्मृतिः। इदमपि वक्ष्यमाणविषयम् मात्रभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके दृश्यते पञ्चाशन्माधिका दशमाद्द्वादशीं देवेति तत्त्वम्। दृश्यते तु द्वादशवर्षोपरि रजःप्रभृत उक्तः। "द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वं रजः स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत्। तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयम्" रजःपदं स्तनोद्भेदस्याप्युपलक्षणम्। गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवत्त्वे च कारणमुक्तम् भा०प्र०। "स्फीतगर्भायाः स्त्रीणामार्त्तव वहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्त्तवं न स्रवति तदेव प्रतिहतमूर्द्ध्वमागतमुपचीयमानमपरा भवति शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनोन्नतौ पयोधरौ भवतः" इति। उरोभूप्रभृतयोऽप्यत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितम्" नैष०।

उरोभूषण न० उरो भूष्यतेऽनेन भूष—करणे ल्युट् ६त०। १वक्षोऽलङ्कारे हारे। उरोभूषयति ल्यु। २तदर्थे त्रि०।

उरोबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः। पथ्या पूर्व्वश्चेत्तृतीयः। न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः। स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः। उरोबृहती यास्कस्य" कात्या० उक्तेः यास्कमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अन्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः।

उरोहस्त न० उरसि हस्तचपेटाघातोऽत्र। बाहुयुद्धभेदे बाहुयुद्धप्रकारः भा०स०२२अ० दर्शितः यथा "करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम्। कर्णैः कर्ण्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ। करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। इर्दान्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतुः। संपूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्"। व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन "कर्णैः दोर्मूलैः कर्ण्यां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ। ततः तत्र कर्णे आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेन अङ्गदमण्डलरज्जुघोषं कृतवन्तावित्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ताः आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्ष्याबन्धं परस्परकक्ष्यायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गलेन गण्डेन आगण्डेशेनाभिघातस्तेन पाषाणवज्रयाङ्गत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव सञ्जनयत इत्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाश आदिपदार्थः। पादाभ्याम् आहताः

शिरः स्कन्धयोर्बाह्वोः इड्प्रकारौ बाहूपपद्मसमपि वेष्टनावस्थाविशेषः । उरोहस्तं उरसि चपेटाप्रहारम् । पूर्णकुम्भौ हित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतुरिति यतुन् । तथैव चपेटया । आहत्य जानुदेशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिः बद्धवाहू अपि जिघः उदरम् आदाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः तु विशेषेऽस्य कान्दर्भं रूपम् । एवं कथां सुपार्श्वं च प्रचक्रतुः । तयवन्तौ तत्तदनुकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तदन्तौ । अधोहस्तं उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य सकण्ठे स्वोरसि च कण्ठोरःसमीपे आनीय आक्षिपत् आस्फालितवान् । पृष्ठस्य भूसम्बन्धं न जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यां उदरादिनिपीडने सम्पूर्णमूर्ध्नां तथपीडं पूर्णयोगं योगोविश्रब्धघातनं तत्र पूर्णम् । अन्यत्र सुष्टे: पातं प्रदर्श्य अन्यत्र पातनमित्यर्थः एवमादिनियुद्धानि पादाकर्षणशीर्षकक्षीकरणादीनि"

उ(ऊ)र्ज जीवने वा चु० उभ० अक० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । उ(ऊ)र्जयति ते उ(ऊ)र्जति । और्जिजत्-त और्जीत् । उ(ऊ)र्जयाम् बभूव आस चकार चक्रे पक्षे उ(ऊ)र्जाम् बभूव आस चकार । क्त उ(ऊ)र्जित, बले बलान्विते । विषन्तत्वे वर्जिते त्रि० दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्णनाभ पु० उर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भेऽस्य अच् समा० लुक्सः । लूतायाम् (माकड़सा) दीर्घादिरयमिति केचित् ।

उ(ऊ)र्णा स्त्री ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-ड ह्रस्वः । १मेषादिलोम्नि २ललाटस्थलोमावर्तरूपभ्रूमध्ये चिह्नभेदे । "ललाटपट्टे श्रवणविभागभङ्गुरत्नोद्गमूर्णा परिस्फुरति" काद० । दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्द दाने स्वादे च भ्वा० क्रीड़ायाम् अक० भ्वा० आत्म० सेट् । उ(ऊ)र्दते और्दिद दीर्घादिरयमिति बहवः ।

उ(ऊ)र्द्र पु० उर्द-रक् । जलविडाले (उद्बिराल) दीर्घादिरयमिति बहवः ।

उ(ऊ)र्व हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ऊ)र्वति और्वीत् । क्विपि सलोपे उः ऊरौ दीर्घादित्वे ऊरौ इति भेदः ।

उर्व्व पु० उर्वीं पृथिवीं सन्तारस्थानत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । १पृथिवीसञ्चारिणि पितृभेदे ताण्ड्य० ब्रा० दृश्यः । २ऋषिभेदे ततः विदा० अञ् । और्व्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

उर्वट पु० उरु महत् यथा तथाऽटति अट+अच् ६त० । वत्से त्रिका० । तस्य दीर्घोरुत्वादिना पाठनात् तथात्वम् ।

उर्वरा स्त्री उरु शस्यादिकमृच्छति ऋ-अच् ६त० । १सर्वशस्याढ्यभूमौ "पततां गणैः पिबतु यार्द्रमुर्वरा" माघः २भूमिमात्रे त्रिका० ३अधिके त्रि० उर्वरमधिकं जातमस्य तारका० इतच् । उर्वरित आधिक्ययुक्ते (उपचान) अधिके । उरुन् महत ऋच्छति ऋ-अच् ६त० । अप्सरोभेदे "कथानिर्धर्गुण-निधिकर्पूरतिलकोर्व्वरा" काशीख० ।

उर्वरासा त्रि० उर्वरां भूमिं सनोति सन-विट् आ । भूमिविभाजके सुतादौ "क्षेत्राणां ददयुरुर्वराणाम्" ऋ० ४, ३८,१, उर्वराणां सुवम्" भा० । २उर्व्वराविभाजके त्रि० "त्वं नः सहस्रभरमुर्वरासाम्" ६,२०,१ । "उर्वराणां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्" भा० ।

उर्वरी स्त्री ऋ-गतौ वनिप् ङीप् वनोरच । आधिक्यप्राप्तायां स्त्रियाम् "ओषधीनामहं वृण उर्वरीरिव साधुया" अथ० १०,४,२. अन्यलिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्य त्रि० उर्वरायां भवः यत् । १सर्वशस्याढ्यभूमिभवे रुद्रभेदे "नम उर्वर्याय खल्याय" यजु० १६,३३, रुद्राध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उरून् अश्नुते वशीकरोति उरु+अश-क गौरा० ङीप् । स्वर्वेश्याभेदे । अप्सरोभेदाश्च अप्सरः शब्दे उक्ताः इयञ्च नारायणोरुं भित्त्वा जाता यथोक्तं हरिवं० ८५ अ० "नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी । ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी" तत्र उरुं नारायणोरुं कारणत्वेनाश्नुते प्राप्नोति अश-क ङीप् पृ० लुक्सः । इति विग्रहः । इयमेव पुरूरवसःपत्नी आसीत् । "सुतोबुधस्योत्तमवीर्यकर्मा पुरूरवा यस्य सुतो सुरेन्द्रः । तथैव मत्यागमने महात्मा पुरोर्वशीमप्सरसां वरिष्ठाम्" १५४ अ० "पुरूरवाः सुतोविहानिशायां समपद्यत" इत्युपक्रम्य "षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा० आ० ७५ अ० । सा च इन्द्रलोकगतार्जुनस्य समीपे रिरंसया गत्वा तेन प्रत्याख्याता तस्मै शापं ददाविति कथा भा० व० ४६ अ० "तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च त्वद्गृहमागताम् । यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् । तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि" २नदीभेदे उर्वशीतीर्थशब्दे उदा० ।

उर्वशीतीर्थ न० भारतोक्ते तीर्थभेदे । "उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः" भा० व० ८४ । तत्र नदीरूपम् । "उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्" भा० अनु० २५ अ० ।

उर्वशीरमण पु० उर्वशीं रमयति रम-णिच् ल्यु ६त० । चन्द्रवंश्ये

बुधपुत्रे पुरूरवसि स्मृते उर्वशीवल्लभादयोऽप्यत्र ।

उर्वारु पु॰ उरु-वरा तया ऋच्छति ऋ—उण् । कर्कट्याम् । स्वार्थे कन् अत्रैव । "उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्" ऋ॰ ७,५९, १२, । यजु॰ ३,६, "उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः" ३,७, अस्य स्त्रीत्वमपि अप्राणिजातिवचनत्वात् ऊङ् । उर्वारूः तदर्थे 'विन्ध्यस्य मध्यनं भूवमूर्वार्वा इव" अथ॰ ६,१४,१,

उर्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । १इहत्त्वयुक्तायां स्त्रियाम् "उर्वी' ऋजमु"उरुशब्दे उदा॰ २पृथिव्यां च तस्यास्तत्त्वात् तथात्वम् ।"तैरुर्वीनिहितपत्रपदं प्रचेले माघः । "अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरं मिव" "स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीम्" रघुः वेदे "सुपांसुलुगित्यादिना"पा॰ सप्तविभक्तौ डियजादेशः "विष्णुर्नचोद उर्विया व्यस्तैत्" ऋ॰ १,९२,१२, "उर्विया महती" भा॰ "प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति" १,९२,९ । ३नद्याम् निघ॰ ।

उर्वीधर पु॰ उर्वीं धरति धृ—अच् ६त॰। पर्वते तेषां कीलकरूपेण अवष्टम्भनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम् भूधरादयोऽप्यत्र "गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः" कुमा॰

उर्वीधव पु॰ ६त॰। पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीशोर्वीश्वर तन्नाथादयोऽप्यत्र

उर्वीभृत् पु॰ उर्वीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-क्विप् तुक् ६त॰। १पर्वते २राजनि च एवं पृथिवीभृद्धरणीभृदादयोऽप्यत्र ।"उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणीभृद्भुवि तत्र विस्मयं तत् । अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरीक्षणात् व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" नैष॰ तत्र धरणीभृत् राजा पर्वतश्च अत्र व्यभिचारश्च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्सम्भवः तादृशव्यभिचारश्च उपाधिवादे चिन्तामणौ अङ्गीकृतः तत्र उपाधिशब्दे दर्शितम्

उर्वीरुह पु॰ उर्व्यां रोहति रुह-क ७त॰ । वृक्षे "स्फुरदुरुधौरुहोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः" माघः

उर्व्या स्त्री उरोर्भावः वा॰ व्यत् उलोपश्च । महत्त्वे "रुद्राणामुर्व्यायां स्वादित्याः" शत॰ ब्रा॰ १,५,१,१७, "उर्व्यायां महत्त्वे" भा॰

उल दाहे (चौरा॰)पर॰ सक॰ सेट् । ओलति औलीत्

उल पु॰ उल—दाहे कर्मणि घञर्थे क । मृगभेदे "उलो-हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे" यजु॰ २४,३१ । "उलोमृगभेदः" वेददी॰। ततः चतुरर्थ्यां बला॰ य । उल्य तन्निकटदेशादौ त्रि॰ ।

उ(औ)लड उत्क्षेपे इदित् वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । उ(ओ)लण्डयति ते उ(ओ)लण्डति औलिलण्डत् त औलण्डीत् अयं लडि ओदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द) पु॰ राजभेदे तेन निर्वृत्तम् अरीहणादि॰ वुञ् । औलिन्द(न्द्र)क तन्निर्म्मितपुरादौ त्रि॰

उलप पु॰ न॰ वल—कपच् संप्रसारणञ्च । १शाखापत्रप्रचययुतायां लतायाम् २कोमले तृणभेदे न॰ (उलुखड) । "नवोलपप्रकृतयैनखाभः" "उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूपलौघसौहित्य निःसहतरेण तरोरधस्तात्" माघः ।

उलप्य पु॰ उलपे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमोलोप्याय चोलप्याय" यजु॰ १६,४५, रुद्राध्यायः

उलिन्द पु॰ वल-बा॰ किन्दच् संप्र॰। देशभेदे उणादिकोषः।

उलु त्रि॰ उर रक्ष कः । १इहति २हर्षियुक्तशब्दे च विवाहादौ स्त्रीभिरुच्चार्य्ये शब्दभेदे "प्रकारे गुणवचनस्य" पा॰ प्रकारे द्वित्वम् । उलूलु उरुप्रकारे । "उच्चैरुलूलुध्वनिरुच्चचार" नैष॰ "यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति" छा॰ उ॰ । "उलूलवा उरुरवः विक्रोशरवाः" शा॰ भा॰।

उलुप पु॰ उर पायते रक्ष्यते अस्मात् पा रक्षणे—अपादाने घञर्थे क रस्य लः । उलपतृणे । "तृणोलुपपुलाकपिञ्जानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरिव" कादं॰

उलुलि पु॰ उल—उलि । हर्षसूचकशब्दे । "पृथग् घोषा उलूलयः केतुमन्त उदीरताम्" अथ॰ ४,१९,६,

उलूक पु॰ वल—समवाये ऊक संप्रसारणम् ।१पेचके, जातित्वात् स्त्रियां ङीप् उलूकी सा च ताम्रायाः कन्यायाः सन्त्याः कन्या "षट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः" इत्युपक्रम्य "शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान्" विष्णुपु॰। २इन्द्रे, कैतव्ये ३दुर्य्योधनदूतभेदे ४तृणभेदे । (उलुखड़) "त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः" माघः "ग्रामौघोलूककाकांश्च क्रुद्धत्वात्रतं चरेत्" मनुः "यदुलूको वदति मोघमेतत्" ऋ॰ १०,१६५,४, "विविधांश्चैव सम्पीड़ाः काकोलूकैश्च भक्षणम्" मनुः । अत्र काकोलूकैरित्युक्तेः काकोलूकमित्यादि विरोधे समाहारैकत्वविधानं प्रायिकमिति गम्यते । "उलूकान् कुष्ये काकी श्येनी श्येनान् व्यसृयत" भा॰ आ॰ ६२ । उलूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां समीपे दुर्य्योधनेन प्रेषितः यथा "आहूयोपह्वरे

राजन् उलूकमिदमब्रवीत् । उलूक! गच्छ कैतव्य! पाण्डवान् सहसोमकान्" इत्यादिना भा० उ० ५०१अ० । उलूकस्य कैतव्यः कितवस्यापत्यम् । तदागमनमधिकृत्यैव उलूकदूतगमनपर्व उद्योगपर्वान्तर्गतं पर्व ।४देशभेदे । "उलूकवासिनं राजन् वृहन्तमुपजग्मिवान्" । "उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्" भा० स०प० । अयञ्च देशः "मध्यमाश्चोत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम्" इत्युपक्रम्य तस्य कीर्त्तनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य उलूकदेशस्य वर्णनाच्च उत्तरदेशवर्त्तीति गम्यते । ५तद्देशजे च "उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गसहा नृपाः । आरोहन्त गिरिं हन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः । उलूकः कैतवेयश्च" हरिवं० ८८ ।

उलूकयातु पु० उलूकरूपेण याति या–तुन् । असुरभेदे । "उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि" ऋ० ७,१०४,२२ । "उलूकरूपेण यातमुलूकयातम्" भा० ।

उलूखल न० ऊर्द्ध्वं खम् उलूखं पृषो० तत् लाति गृह्णाति ला–क । धान्यादिकण्डनसाधने काष्ठमये १पात्रे (उखरो) तच्च यज्ञियपात्रभेदः । तल्लक्षणमुक्तम् "उलूखलमुसले अरत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंग्रहीतमूर्द्ध्वं वृत्तम्, मुसलं दक्षिणमुलूखलात्" कात्या० १७,५,२ । तदुत्तरत्र सूत्रेऽपि दृष्टा० । "वनस्पतिभ्य इत्येव मुसलोलूखले हरेत्" मनुः "स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुसलोलूखलस्य च । अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्" तस्य मनूक्तशौचं ज्ञेयम् उलूखलशब्दस्य वाक्येनान्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा । "उरुकरं वोरुकरं वोरु मे करदित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण" । स्वार्थे कन् तत्रार्थे "गृहे गृह उलूखलके" ऋ० १,१२८,५ । तदस्य साधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । उलूखलिकः । तत्साधनके जने "दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनुः ।२गुग्गुलौ पु०

उलूखलसुत पु० ३त० । उलूखलेनाभिषुते सोमरसे "उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रः" ऋ० १,२८,१,२,१ ।

उलूत पु० उल–भा० अतच् । अजगरसर्पे त्रिका० ।

उलूपिन पु० स्त्री० उलुपी: रूपमस्त्यस्य इनि रस्य लः । शिशुमारे अमरः । पु० रूपपाठोऽपि तत्रैव उलूपिन् इत्यपि पाठः क्वचित् तत्रार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागकन्याभेदे तत्कथा भा० आ० २१४अ० । "उलूप्युवाच ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः । तस्यास्मि दुहिता राजन्! उलूपी नाम पन्नगी । साऽहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता । तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन! । अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ! । अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे! मम द्वादशवार्षिकम् । धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः । तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि! । अनृतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् । कथञ्च नानृतं मे स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् । न च पीड्येत मे धर्म्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि! । उलूप्युवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय! यथा चरसि मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्य्यमिदमादिष्टवान् गुरुः । परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै द्वादशवार्षिकम् । वने चरेद्ब्रह्मचर्य्यमिति वः समयः कृतः । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्म्मो न दुष्यति । परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन! । कृत्वा मम परित्राणं तव धर्म्मो न लुप्यते । यदि वाऽप्यस्य धर्म्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः । स च ते धर्म्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन! । भक्ताञ्च भज मां पार्थ! सतामेतन्मतं प्रभो! । न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय । प्राणदानान्महाबाहो! चर धर्म्ममनुत्तमम् । शरणञ्च प्रपन्नाऽस्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम । दीनाननाथान् कौन्तेय! परिरक्षसि नित्यशः । साऽहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् । स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया । कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्म्ममुद्दिश्य कारणम् । स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् । उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह । परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत! । साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः" ।

उल्का स्त्री उष–दाहे क नि० षस्य लः । देवाकारे गगनात् पतत्तेजःपुञ्जे । अद्भुतसागरे ६२पृष्ठे तत्स्वरूपफलादिकमुक्तम् । "बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः" मेघ० । "उल्काभिघातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" । "उल्कापाते दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा" "विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे" मनुः । "स्फुर-

जालाकृति विक्षिपन्नेषु" किरा०। उल्काकारपतनम् चोपतिना "यासां न तर्द्दिवि भवेन्नियतेन गम्या तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे। तिष्ठन्ति या अनिशमोद्गतयश्च ताराचन्द्रादयोऽपि निवसन्ति तदन्वितास्ताः। शीतांशुवज्ज्वलनवासपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमारुतसन्निविष्टाः। पूर्व्वानिलेन विनतभावमपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति कुहचिद्दुतवायुवेग"। (अवलम्बटेरनुड़ा) २शुष्कतृणतरुवादिदीपिते (मशाल) इति प्रसिद्धे ३दीपभेदे च। "तुलाराशिं गते भानौ अमावास्यां नराधिपः। स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च। कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुड़ादिभिः। ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः। लक्ष्मीः संपूज्यतां लोकाः! उल्काभिश्चापि वेष्टताम्" ति०त०ज्यो० उल्कादाने दर्शद्वैधे निर्णयः। "तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः। उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" ति०त०ज्यो०वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे कार्यम्। उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिवाक्यात्। "दण्डैकरजनीयोगोदर्शस्य स्यात् परेऽहनि। तदा विहाय पूर्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका" ज्योतिर्वचनाच्च। उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात्, न पूर्व्वदिने भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः। निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्वचनात्। उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम्। "प्राचीनवीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्यमा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना" मनूक्तेः। तद्दानमन्त्रादि ति०त० द्रष्टव्यम्। ४ज्योतिषोक्ते नाक्षत्रिकदशाभेदे। "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ प्रोक्ता महादशाः" ज्यो०। तदानयनञ्च "वह्निभाज्जन्मनक्षत्रा- [?]ष्टिरभादय" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकानक्षत्रात् पूर्व्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्राद्वाऽऽरभ्य एकैकास्त्रिराद्यन्त्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतुर्विंशतिनक्षत्रेषु त्रिरावृत्त्या अष्टौ दशा अवसेयाः ततोऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। तासां भोगकालश्च। "एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा मताः" इत्युक्ता मङ्गलायाः १एकोवर्षः पिङ्गलायाः २द्वौ, धान्यायास्त्रयः, भ्रामर्याः ४वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च, उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्कटायाः अष्टौ वर्षाः, तेषां योगेन ३६वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकाला, इत्येवं त्रिरावृत्त्या अष्टोत्तरशतवर्षास्तासां भोगकालः। अन्तर्दशादिकं योगिनीशब्दे वक्ष्यते।

उल्काचक्र न० रुद्रयामलोक्ते मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञापक चक्रभेदे "उल्काचक्रं सर्व्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम्। नराकारमूर्द्धमुखं सर्व्वमन्त्रादिविपक्षकम् [?]। स्कन्धदेशावधि नाथ! पुच्छपर्य्यन्तमेव च। अकाराक्षरमारभ्य द्वादशाक्षरमात्मकम्। विलिखेत् पृष्ठदेशं तु शुभाशुभविशुद्धये। त्रयोदशाक्षरान्नाथ! एकविंशाक्षरान्तकम्। नेतव्यं साधकैर्नित्यं पृष्ठस्थं समुदाहृतम्। तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं षष्ठादिपुच्छकान्तकम्। द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं शुभं मतम्। पुच्छस्थं नापि गृह्णीयात् वक्षस्थञ्च तथा भयम्। शीर्षस्थञ्चापि गृह्णीयात् तदग्रं शृणु प्रभो!। पञ्चत्रिंशादि द्वाचत्वारिंशद्वर्णान्तमेव च। मस्तकस्थं शुभं प्रोक्तं सुवर्णान् शृणु प्रभो। त्रिचत्वारिंशवर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम्। मुखस्थमन्त्रं मन्त्री तु न गृह्णीयात् कदाचन। मुखस्थं शृणु यत्नेन निरर्थकमघार्त्तिदम्। भ्रमो गात्रस्य पीडाभिः देवता कुप्यतेऽनिशम्। द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमान्तिकान्। वर्णान् पुच्छस्थितान् प्रोक्तान् नेत्रस्थान् शृणु वल्लभ!। द्विषष्टितमवर्णादि चतुष्षष्ट्यक्षरान्तकम्। अङ्कं लोचनमन्त्रस्य ततोऽन्यत् रसनास्थितम्। तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यत्तथा शृणु। वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम्। अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिरुक्तिरिदं नृणाम्"। "एतच्च चतुःषष्टिस्त्रिःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च+कँपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तविभागाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यकथनम् लृकारस्य दीर्घस्वत्वमतेनेति बोध्यम्।

उल्काजिह्व पु० उल्केव जिह्वाऽस्य। रामा० प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु० उल्केव मुखमस्य। प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्म्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (खेकशियालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीप्।

उल्कुषी स्त्री उल्–दाहे क्विप् उषा दाहेन कुष्णाति कुष–क गौ० ङीप्। उल्कायाम्। "अशनिरेव प्रथमोऽहयाजः ह्रादुनिर्द्वितीय उल्कुषी तृतीयः"। "उल्कुष्यनु जहीति तृतीयम्" 'उल्कुषीव तमन्तयाजोऽहन्ति' एव-

त्य भुवनं परिधावति । योगाचार्य्यैरभिहितचारो दैत्यानामधिगुरुः" । तस्य नक्षत्रविशेषगत्या वीथ्यादिकथनादिकम् वृ० सं० ९ अ० उक्तम् "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः । अश्विन्याद्याः केचित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः । नागा तु पवनयाम्याग्नेयानि पैतामहात्त्रिभास्तिस्रः । गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे । जरद्गवमार्गे श्रवणात् त्रिभं मृगाख्यात् त्रिभं च मैत्राद्यम् । हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्याषाढाद्वयं दहना । तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका । वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्थ । नक्षत्राणां तारा याम्योत्तरमध्यमास्तद्वत् । उत्तरमार्गो याम्यादिर्निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः । दक्षिणमार्गोऽषाढादिः कैश्चिदेवं कृता मार्गाः । ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ।

उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिक्षशिवकृद्गतोऽस्तमुदयं वा । मध्यासु मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सममध्यन्यूनमधमकष्टफलम् । कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु यथाक्रमं ब्रूयात् । भरणीपूर्वं मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम् । वङ्गाङ्गमहिषबाह्लीककलिङ्गदेशेषु भयजननम् । अत्रोदितमारोहेद्ग्रहोऽपरो यदि सितं ततो हन्यात् । भद्राश्वशूरसेनकयौधेयककोटिवर्षनृपान् । भ-चतुष्टयमार्द्राद्यं द्वितीयमभिताम्बुसस्यसम्पत्त्यै । विप्राणामशुभकरं विशेषतः क्रूरचेष्टानाम् । एतत्रान्ता-क्रान्ते म्लेच्छाटविकाश्वजीविगोमन्तान् । गोनर्दनीचशूद्रान् वैदेहांश्चानयः स्पृशति । पितरन्तु मघादिपञ्चकमुदितः सस्यप्रणाशकृच्छुक्रः । क्षुत्तस्करभयजननो नीचोन्नतिसङ्करकरश्च । पित्र्याद्येऽस्यक्ष्यो हन्त्याटविकाम्बष्ठशूद्रान् । पुण्ड्रापरान्त्यशूलिकवनवासिद्रविडसामुद्रान् । स्वात्याद्यं भत्रितयं मण्डलमेतच्चतुर्थमभयकरम् । ब्रह्मक्षत्रसुभिक्षाभिवृद्धये मित्रभेदाय । अत्राक्रान्ते मृत्युः किरातभर्तुः पिनष्टि चेक्ष्वाकून् । प्रत्यन्तावन्तिपुलिन्दतङ्गणाञ्छूरसेनांश्च । ज्येष्ठाद्यं पञ्चर्क्षं क्षुत्तस्कररोगदं प्रबाधयते । काश्मीराश्मकमत्स्यान् सचारुदेवानवन्तींश्च । आरोहेऽत्राभीरान् द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्त्तसौराष्ट्रान् । नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य वधः । षष्ठं नवर्क्षं शुभमेतन्मण्डलं धनिष्ठाद्यम् । भूरिधनगोकुलाकुलमनल्पधान्यं क्वचित् सभयम् । अत्रारोहे शूलिकगान्धारावन्तयः प्रपीड्यन्ते । वैदेहवधः प्रत्यन्तयवनशकदासपरिवृद्धिः । अपरस्यां स्वात्याद्यं ज्येष्ठाद्यं चापि मण्डलं शुभदम् । पित्र्याद्यं पूर्वस्यां शेषाणि यथोक्तफलदानि । दृष्टोऽनस्तगतेऽर्के भयकृत् क्षुद्रोगकृत् समस्तभयः । अर्धदिवसं च सेन्दुर्नृपबलपुरभेदकृच्छुक्रः । भिन्दन् गतोऽनलर्क्षं कूलातिक्रान्तवारिवाहाभिः । अव्यक्ततुङ्गनिम्ना समा सरिद्भिर्भवति धात्री । प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा । केशास्थिशकलशबला कापालिकमिव व्रतं धत्ते । सौम्योपगतो रसशस्यसङ्क्षयायोशनाः समुद्दिष्टः । आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकरकरः । अश्मकवैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिते महानयः । पुष्ये पुष्टा वृष्टिर्विद्याधरगणविमर्दश्च । सार्पे चापि भुजङ्गमदारुणपीडावहश्चरञ्छुक्रः । भिन्दन् मघां महामात्रदोषकृद्भूरिवृष्टिकरः । भाग्ये शबरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽम्बुनिवहमोक्षाय । आर्यम्णे कुरुजाङ्गलपाञ्चालघ्नः सलिलदायी । कौरवचित्रकराणां हस्ते पीडा जलस्य च निरोधः । कूपकृदण्डजपीडा चित्रास्थे शोभना वृष्टिः । स्वातौ प्रभूतवृष्टिर्दूतवणिङ्नाविकान् स्पृशत्यनयः । ऐन्द्राग्नेऽपि सुवृष्टिर्वणिजां च भयं विजानीयात् । मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रमुख्यसन्तापः । मौलिकभिषजां मूले त्रिष्वपि चैतेष्वनावृष्टिः । आप्ये सलिलजपीडा विश्वे व्याधयः प्रकुप्यन्ति । श्रवणे श्रवणव्याधिः पाषण्डिभयं धनिष्ठासु । शतभिषजि शौण्डिकानामजैकपादे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालानामपि करोति चास्मिन् सितः सलिलम् । अहिर्बुध्न्ये फलमूलतापकृद्यायिनां च रेवत्याम् । अश्विन्यां हयपानां याम्ये तु किरातयवनानाम् । चतुर्दशी पञ्चदशी तथाष्टमी तमिस्रपक्षस्य तिथौ भृगोः सुतः । यदा व्रजेद्दर्शनमस्तमेति वा तदा मही वारिमयीव लक्ष्यते । गुरुर्भृगुश्चापरपूर्वकाष्ठयोः परस्परं सप्तमराशिगौ यदा । तदा प्रजा रुग्भयशोकपीडिता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोज्झितम् । यदा स्थिता जीवबुधारसूर्यजाः सितस्य सर्वेऽग्रपथानुवर्त्तिनः । नृनागविद्याधरसङ्गरास्तदा भवन्ति वाताश्च समुच्छ्रितान्तकाः । न मित्रभावे सुहृदो व्यवस्थिताः क्रियासु सम्यङ् न रता द्विजातयः । न चाल्पमप्यम्बु ददाति वासवो भिनत्ति वज्रेण शिरांसि भूभृताम् । शनैश्चरे म्लेच्छबिडालकुञ्जराः खरा महिष्योऽसितधान्यसूकराः । पुलिन्दशूद्राश्च

ज्वालाकृति विक्षिपन्ननेषु" किरा० । उल्काकारणमुक्तम् श्रीपतिना "यासां न तद्दिवि भवेद्गमितेन गम्या ताराकाः खलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अतिमनोहतयश्च ताराचन्द्रादयोऽपि निवसन्ति तदन्विताश्च । शीतांशुवज्जलमयाः तपनात् स्फुरन्ति तासां च रूपवदभावतदन्विसंस्थाः । पूर्वार्जितैस्तु गतभावमुपागतेऽस्मिं स्तारा: पतन्ति कुशिखिष्विह तदायतेन" । (व्यवन्तस्टेरनुका) २शुष्कतृणादिकज्वालादिदीपिते (मशाल) इति प्रसिद्धे ३दीपभेदे च । "तुलाराशिं गते भानौ अमावास्यां नराधिपः । स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च । ततस्तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुड़ादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः । लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका ! उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ति॰त॰ज्यो॰ उल्कादाने दर्शद्वैधे निर्णयः । "तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" ति॰त॰ज्यो॰वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिवाक्यात् । "दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका" ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात्, न पूर्वदिने भूताहे वे प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहणमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्वचनात् । उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनवीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना" मनूक्तेः । तद्दानमन्त्रादि ति॰त॰द्रष्टव्यम् । ४ज्योतिषोक्ते नाक्षत्रिकदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः" ज्यो॰ । तदानयनञ्च "वह्निभान्नीलनक्षत्रात् जन्मर्क्षान्चित्रभादय" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकानक्षत्रात् पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्राद्वाऽऽरभ्य एकैकान्त्रिराश्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतुर्विंशतिनक्षत्रैः त्रिराश्या अष्टौ दशा अवसेयाः ततोऽन्तिमत्रिभिः मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तासां भोगकालश्च । "एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा मताः" इत्युक्त्या मङ्गलायाः १एकोवर्षः पिङ्गलायाः २द्वौ, धान्यायास्त्रयः, भ्रामर्याः ४वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च, उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्कटायाः अष्टौ वर्षाः, तेषां योगेन ३६वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकालाः, इत्येवं त्रिरावृत्त्या अष्टोत्तरशतवर्षास्तासां भोगकालः । अन्तर्दशादिकं योगिनीशब्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र न॰ रुद्रयामलोक्ते मन्त्राणां शुभाशुभज्ञापके चक्रभेदे "उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् । मन्त्राद्याकारमूर्द्धस्थं सर्वमन्त्रादिविघ्नकम् । स्कन्धदेशावधि नाथ ! पुच्छपर्यन्तमेव च । अकाराद्यक्षरमारभ्य द्वादशाक्षरात्मकम् । त्रिशिखेन् मुखदेशं तु शुभाशुभविशुद्धये । त्रयोदशाक्षरान्नाथ ! एकविंशाक्षरान्तकम् । नेतव्यं साधकैर्नित्यं मुखस्थं समुदाहृतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं कण्ठादिपुच्छकान्तकम् । द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं शुभं मतम् । पुच्छस्थं नापि गृह्णीयान्मस्तकस्थं तथा प्रभो ! । शीर्षस्थञ्चापि गृह्णीयात् तदक्षरं शृणु प्रभो ! । पञ्चत्रिंशादि द्वाचत्वारिंशद्वर्णान्तमेव च । मस्तकस्थं शुभं प्रोक्तं सुखवर्णान् शृणु प्रभो । त्रिचत्वारिंशद्वर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । सुखस्थमन्त्रं मन्त्री तु न गृह्णीयात् कदाचन । पुच्छस्थं शृणु यत्नेन निर्द्धनकारिदम् । अथो गात्रस्य पीडाभिः देवता कुप्यतेऽनिशम् । द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिस्थान्तिकान् । वर्णान् पुच्छस्थितान् प्रोक्तान् नेतव्यान् शृणु वल्लभ ! । द्विषष्टितमवर्णादि चतुःषष्ठ्यक्षरान्तकम् । अङ्गं लोपममन्त्रञ्च तथोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यतमं शृणु । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् । अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिमुक्तिप्रदं ध्रुवम्" । "एतञ्च चतुःषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमतेमताः । स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृताश्चाष्टौ चत्वारश्च यमास्तथा । अनुस्वारो विसर्गश्च ≍कँ≍पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तविभागाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यकथनम् ऌकारस्य दीर्घस्याभावात्त्रिषष्टिरेवेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्व पु॰ उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा॰प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु॰ उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (व्याकसेयोयाचि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीप् ।

उल्कुषी स्त्री उष-दाहे क्विप् उषा दाहेन कुष्णाति कुष-क गौ॰ ङीष् । उल्कायाम् । "अयमिरेव प्रथमोऽहवाज्ञस्ताडुर्निर्द्वितीय उल्कुषी तृतीयः" । "उल्कुषवन्ति जहीति तृतीयम्" "उल्कुषीव तमसाजोकन्ति" शत॰

हन् भुवनं दरिद्रयति । योगाचार्य्यमिताहारो दैत्या-
मात्यमवद्गुरुः" । तत्र नक्षत्रविशेषगत्या वर्षादिफला-
दिकम् ह०सं०८अ०उक्तम् "नागगजैरावतवृषभगोजर-
द्गवमृगाजदहनाख्याः । अश्विन्याद्याः केचित् त्रिभाः
क्रमाद्वीथयः कथिताः । नागा तु पवनयाम्याग्नेयानि
पैतामहात्त्रिभाश्चान्याः । गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे
चापि भाद्रपदे । जरद्गवाख्या श्रवणात् त्रिभं मृगाख्यात्
त्रिभं च मैत्राद्यम् । हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढा-
द्वयं दहना । तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्य-
मार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका ।
वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य ।
नक्षत्राणां तारा याम्योत्तरमध्यमास्तद्वत् । उत्तरमार्गो
याम्यादिर्निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः । दक्षिणमा-
र्गोऽषाढादिः केश्चिदेवं कृता मार्गाः । ज्योतिषमागम-
शास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वयमेव विक-
ल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ।

उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिक्षशिवकृद्गतोऽस्तमुदयं वा । मध्यासु
मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सम-
मध्यन्यूनमधमकष्टफलम् । कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु
यथाक्रमं ब्रूयात् । भरणीपूर्वं मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभि-
क्षकरमाद्यम् । वङ्गाङ्गमहिषवाह्लीककलिङ्गदेशेषु भयज-
ननम् । अत्रोदितमारोहेद्ग्रहोऽपरो यदि सितं ततो
हन्यात् । भद्राश्वशूरसेनकयौधेयककोटिवर्षनृपान् । भ-
चतुष्टयमार्द्राद्यं द्वितीयममिताम्बुशस्यसम्पत्त्यै । विप्रा-
नामशुभकरं विशेषतः क्रूरचेष्टानाम् । अन्येनात्रा-
क्रान्ते म्लेच्छाटविकाश्वजीविगोमन्तान् । गोनर्दनीच-
शूद्रान् वैदेहांश्चानयः स्पृशति । विचरन् मघादिपञ्च-
कमुदितः सस्यप्रणाशकृच्छुक्रः । क्षुत्तस्करभयजननो
नीचोन्नतिसङ्करकरश्च । पित्र्याद्येऽवष्टब्धो हन्या देशा-
न् विकाञ्छवरशूद्रान् । पुण्ड्रापरान्त्यशूलिकवनवासिद्रविड-
सामुद्रान् । स्वात्याद्यं भत्रितयं मण्डलमेतच्चतुर्थमभयक-
रम् । ब्रह्मक्षत्रसुभिक्षाभिवृद्धये मित्रभेदाय । अत्रा-
क्रान्ते मृत्युः किरातभर्त्तुः पिनष्टि चेक्ष्वाकून् । प्रत्यन्ता-
वन्तिपुलिन्दतङ्गणशूरसेनांश्च । ज्येष्ठाद्यं पञ्चर्क्षं क्षुत्त-
स्करशोकदं मवाधयते । काश्मीराश्मकमत्स्यान् सचारुदे-
वामवन्तींश्च । आरोहेऽत्राभीरान् द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्तसौ-
राष्ट्रान् । नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य वधः ।
षष्ठं मण्डलमतः शुभमेतत्स्याच्छ्रविष्ठाद्यम् । भूरिध-

नगोकुलाकुलमनल्पधान्यं क्वचित् सभयम् । अत्रारोहे
शूलिकगान्धारावन्तयः प्रपीड्यन्ते । वैदेहवधः, प्रत्यन्तयवन-
शकदासपरिवृद्धिः । अपरस्यां स्वात्याद्यं ज्येष्ठाद्यं चापि
मण्डलं शुभदम् । पित्र्याद्यं पूर्वस्यां शेषाणि यथोक्तफ-
लदानि । दृष्टोऽनस्तगतेऽर्के भयकृत् क्षुद्रोगकृत् समस्त-
महः । अर्धदिवसं च सेन्दुर्नृपबलपुरभेदकृच्छुक्रः । भि-
न्दन् गतोऽनलर्क्षं कूलातिक्रान्तवारिवाहाभिः । अव्यक्त-
तरङ्गिण्या समा सरिद्भिर्भवति धात्री । प्राजापत्ये शकटे
भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा । केशास्थिशकलशबला कापा-
लमिव व्रतं धत्ते । सौम्योपगतो रसशस्यसंक्षयायोशनाः
समुद्दिष्टः । आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकर-
करः । अश्मककैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिते महाननयः ।
पुष्ये पुष्टा वृष्टिर्विद्याधरगणविमर्दश्च । अहेयाशु भुज-
ङ्गमदारुणपीडावहश्चरन्नक्रः । भिन्दन् मघां महामात्र-
दोषकृद्भूरिवृष्टिकरः । भाग्ये शबरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽ-
म्बुनिवहमोक्षाय । आर्यम्णे कुरुजाङ्गलपाञ्चालघ्नः स-
लिलदायी । कौरवचित्रकराणां हस्ते पीडा जलस्य च
निरोधः । कूपकृदण्डजपीडा चित्रास्थे शोभना वृष्टिः ।
स्वातौ प्रभूतवृष्टिर्दूतवणिग्नाविकान् स्पृशत्यनयः । ऐ-
न्द्राग्नेऽपि सुवृष्टिर्वणिजां च भयं विजानीयात् ।
मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रमुख्यसन्तापः । मौलि-
कभिषजां मूले त्रिष्वपि चैतेषु नावृष्टिः । आप्ये सलिलज-
पीडा विश्वे व्याधयः प्रकुप्यन्ति । श्रवणे श्रवणव्याधिः
पाषण्डभयं धनिष्ठासु । शतभिषजि शौण्डिकानामजै-
कपे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालानामपि करोति
चास्मिन् सितः सलिलम् । आहिर्बुध्न्ये फलमूलताप-
दयायिनां च रैवत्याम् । अश्विन्यां हयपानां याम्ये
तु किरातयवनानाम् । चतुर्दशे पञ्चदशे तथाष्टमे तमि-
स्रपक्षस्य तिथौ भृगोः सुतः । यदा व्रजेद्दर्शनमस्तमेति वा
तदा मही वारिमयीव लक्ष्यते । गुरुभृगुपापरपूर्वकाष्ठयोः
परस्परं सप्तमराशिगौ यदा । तदा प्रजा रुग्भयशोकपीडि-
ता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोज्झितम् । यदा स्थिता
जीवबुधारसूर्यजाः सितस्य सर्वेऽग्रपथानुवर्त्तिनः । नृना-
गविद्याधरखड्गरोधदा भवन्ति वाताश्च समुच्छ्रितान्तकाः ।
न मित्रभावे सुहृदो व्यवस्थिताः क्रियासु सम्यङ्न रता
द्विजातयः । न चाल्पमप्यम्बु ददाति वासवो भिनत्ति
वज्रेण शिरांसि भूभृताम् । शनैश्चरे म्लेच्छविडालकुञ्ज-
राः खरा महिष्योऽसितधान्यशूकराः । पुलिन्दशूद्राश्च

सदक्षिणापथाः स्वयं व्रजन्त्यचिरमत्र दुर्गद्रोद्भवैः । निहन्ति शुक्रः क्षितिजेऽग्रतः प्रजा क्षुताग्निशस्त्रक्षुदवृष्टितस्करैः। चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्रजसा च पीडयेत् । यहस्ततो हन्ति पुरःस्थिते सितः सितं समस्तं द्विजगोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकासृजोऽम्बुदा गलेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तोदययोः पुरो भृगुसुतस्तत्रस्थितस्तोयकृद् रोगान् पित्तककामलांश्च कुरुते पुष्णाति च पैत्तिकम् । हन्यात् प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषक्कोपजीव्यान् हयान् वैश्यान् गाः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्रिपुम् । शिखिभयमनलाभे शस्त्रकोपश्च रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोपः पतति न सलिलं खाद्भस्मरूक्षासिताभे । दधिकुमुदशशाङ्ककान्तिभृत् स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनुः ।सुगतिरविकृतो जयान्वितः कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः” “उशने काव्याय” ऋ० ६,२०,११।“उशने उशनसे” भा० छान्दसम् ।

उशनसस्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत्र अलुक्समा० वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे “उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेत” आ०श्रौ०९,५,१ । “उशनसस्तोमोनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चास्यैव संज्ञा गरोविषं गीर्णो येन स गरगीर्णः यो बहुप्रतिग्रहादिना पापादिभयात् गरगीर्णमिवात्मानं मन्यते स एतेन यजेत” नारा० वृ० “उशना यत् सहस्यैरयातं सम्पीयदवेतुर्वयायेति सूक्तमुक्तोत्रे” इति तत्रैव सूक्तप्रारम्भः २सूक्ते उक्तः ।

उशाना स्त्री वश—तारकोत्वं चानच् । सोमसाधनभूतायां गिरिजातायामोषधौ । “यद्यदाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयः यदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्जायत इति श्वाह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति” शत०ब्रा० ३,४, ३,१० । “उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेतकेतुराह अतस्तामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यजमाना अभिषुण्वन्ति न साक्षात् सोमम्” भा० ।

उशिज् पु० वश—इजि किच्च संप्र० । १अग्नौ २घृते च उज्ज्व० तत्र यज्ञैः हविःकामयमानत्वात्, घृतस्य तु काम्यमानत्वात् तथात्वम् । ३कामयमाने त्रि० । “उशिगसि कविरिति” “उशिगसि वसुभ्य इति”च ता०ब्रा०“हवन्नुशिजोवयाविधः” ऋ० १, १२१,५, “उशिजः कामयमानान् यजमानान्” भा०। उशिजोमनीषिणः” ऋ० २,२१,५, “उशिज इन्द्रं कामयमानान्” भा० । “स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्च नोहितः” ३,११,२ । “उशिक् हविःकामयमानः” भा०“उशिजोयविष्ठो वञ्चितमानाम्” ३,१५, २२। “प्र पूर्वादिगुरुशिजः”यजु०“उशिजः हवींषि कामयमानान्”वेददी०४कास्य “उशिक् त्वं देव ! सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि” यजु०८,५५ “उशिक् कामयमानः” वेददीपः । “उशिगसि कविः” ५,३२, । उशिक्कामयमानः” वेददी० ५अयं तस्य काम्यमानत्वात्तथात्वम् । “उशिजा वसुभ्योवसून् जिन्व:” यजु० १५,६ । उशिजा वश कान्तौ इति उशिगग्नं तेन”वेददी०। ततः प्रज्ञा स्वार्थे ण। औशिजः उक्तार्थे । करणे इजि । ६इच्छा हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधारूपज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात् तथात्वम् । ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । उशिजः मेधाविनि त्रि० निरु०

उशी स्त्री वश—ई—संप्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० १वृष्णिवंशोद्भवे क्षत्रियभेदे ।“उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिताः” भा०आ० १८६ अ० । २पौरवे नृपभेदे “शृणु पूरोर्महाराज ! वंशमुत्तमपौरुषम्” इत्युपक्रम्य “सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः । जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत् सुतः । महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम्” हरिवं० ३१अ० तस्य चरितं वर्णितम्” भा०व० “अत्रागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निः सवासवः । जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रःश्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन् ! निलिल्ये भयपीड़ितः” १३०अ० । “श्येन उवाच । धर्मात्मानं त्वा रेकं सर्वे राजन्महीक्षितः । स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् ! पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि । राजोवाच। सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ! । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन ! लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

वेददी० ४ब्राह्मणमुहूर्त्ते "उषाव्यं वायस्य मेध्यस्य विव्याथ" इ०उ०। "उषा ब्राह्मो मुहूर्त्तकालः" ब०भा० । ५दितीहदिक्ष्टदेवतायाम् स्त्री प्रौढ़मनोरमा ।

उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् दिवसं स्यति सो–क गौरा० ङीप् । सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः ।

उषस्ति पु० ऋषिभेदे "उषस्तिर्ह चाक्रायणः" छा०उ०। उषस्तोऽप्यत्र "अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ" "ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम" इति च शत०ब्रा०१४,६,५,१।

उषा स्त्री ओषत्यन्धकारम् उष+क। १प्रातरादिसन्ध्यासु "वेनीरन्तरतरपालिताः" ऋ०८,४१,२ । तिस्र प्रातःसायं मध्याह्नरूपा उषाः" भा० ।"उषा विभातीरनु भाति पूर्व्वीः" २,६,७, "तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" इ० सं०उक्ते २काले नक्षत्रप्रकाशयं काल उषा। तेन पञ्चपञ्चाशद्दण्डिकोत्तरमारभ्य सूर्य्योर्द्धोदयपर्य्यन्तः स कालः। गमनाद्यारम्भे उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० "प्रस्फुरद्द्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेन्निर्म्मला यीषद्रक्तविलोहितान्तनयना दैवैः सदा वाञ्छिता । नो वारं न तिथिं न योगकरणं लग्नञ्च नामेक्षते कृत्वा दोषसहस्रमप्युषा मूनं करोत्युन्नतिमिति" । "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलियोगं वा सीकृत्य गमनं चरेत् । प्राच्यामुषां प्रतीच्यान्तु गोधूलिं वर्जयेत् । दक्षिणेऽभिजितं चैवमुत्तरे च निशां तथा"। "बारकविन्नं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः। आसः" "चाद्युः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संजायते चक्रवालिस्मितेव" ज्यो०त०व्यासः ।अन्धकारेण सन्तापकारित्वात् ३रात्रौ मेदि० "अधिकयचिरमेवाममुषां जागरिता" माघः । ४बाणपुत्र्यां । ततः कचित् गौरा० ङीप् । "अथान् कृतं कुक्कुराजसिंहप्रमुखाम्"भाग० ५स्त्रीगव्यां वेन० ६उकायां स्त्रियः ७स्थाल्यां रत्नमालायः । बाणराजसुतायाश्च तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ तत्रैव निर्द्देशात्। तस्या च कथा अनिरुद्धः पतित्वेभाग्नः तथा वर्णितं भाग०१०स्क०६२अ०यथा (बादराय) "तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् । कन्या लब्धतकान्तेन प्राग्दृष्टश्रुतेन सा । सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी । सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् । बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता । सख्यपृच्छत् सखीं मूषः कौतूहलसमन्विता । कं त्वं मृगयसे सुभ्रु ! कीदृशस्ते मनोरथः । हस्तपाहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये । उषोवाच । दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः । पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः । तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु । क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे । चित्रलेखोवाच । व्यसनमपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते । तदानेष्ये वरं ! यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश । इत्युक्त्वा देवगन्धर्व्वसिद्धचारणपन्नगान् । दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुजांश्च यथाऽलिखत् । मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् । व्यलिखद् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता । अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया । सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ! । चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी । ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालिताम् । तत्र सुप्तं सुपर्य्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता । गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् । सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदिताननः । दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभिः रेमे प्राद्युम्निना समम् । परार्द्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः । पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्च्चितः । गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया । नाहर्गणान् स बुबुधे उषयोपहृतेन्द्रियः" विस्तरस्तु हरिवं०१७६अ० । प्रातःकाले अव्य० मेदि०अव्ययत्वात् ततो भवार्थे त्युट् तुट् च। उषातन तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उषाकल पु० उषायां कलो रवो यस्य। कुक्कुटे ।

उषापति पु० ६त०। कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदुवंश्ये अनिरुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषाशब्दे उक्ता उषानामादन्तोपात्, अमरे 'अनिरुद्ध उषापतिरिति" मूलपाठः भारतादौ तु दीर्घपाठः ;

उषित त्रि० वस क्त । १पर्युषिते २कृतवासे च । उष–दाहे क्त । ३दग्धे मेदि० । ४चरिते भरतः । भावे क्त । ५वासे न० "चास्तकालैकषितं यत्र" शु०त० देवलः ।

उषीर पु०न० उष–कीरन्। वीरणमूले रायमुकुटः ।

उष्ट्र पु० उष–दाहने ष्ट्रन् वेदे नेट् । १भग्नकर्षेतरि बलीवर्द्दे । तस्यासोढवीर्य्यत्वात् तथात्वम् "कोष्टारौ वा" कात्या० ५,११,१२ । "कोष्टारौ महाबलीवर्द्दौ कर्कः । आ+सम्यक् उष्टारौ इति विग्रहः । "उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे" ऋ० १५,१०६,२ । गोवैर तु उषित इत्येव । वेष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उष्ट्र पुं०स्त्री० उष+ष्ट्रन् कित् । (उट) प्रसिद्धे पशुभेदे

शरदिशिपापयाः स्वयं प्रजन्त्यचिरमहृदयोद्वेगैः । निहन्ति शुक्रः क्षितिजेऽग्रतः प्रजा हुताशयक्षास्तुदर्शितस्वरैः । चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्रजसा च योजयेत् । दक्षिणतो हन्ति पुरःस्थिते सितः सितं समस्तं द्विजगोसुराश्रयान् । दिशं च पूर्वां करकाम्बुजोऽम्बुदा गवेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तोदययोः पुरो भृगुसुतस्यावस्थितस्तोयकृत् रोगान् पित्तकफामयांश्च कुरुते पुष्णाति च ग्रैष्मिकम् । हन्यात् प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषक्रङ्गोपजीव्यान् हयान् वैश्यान् गाः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्धिमम् । शिखिभयमनलाभे शक्रचापस्य रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोपः पतति न सलिलं खाद्भस्मरूक्षासिताभे । दधिकुमुदशशाङ्ककान्तिभृत् स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनुः । सुगतिरविकृतो जयान्वितः कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः" "उशने काव्याय" ऋ० ६,२०,११। "उशने उशनसे" भा० छान्दसम् ।

उशनस्स्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत्र अलुक्समा० वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे "उशनस्स्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेत" आ०श्रौ०९,५,१ । "उशनस्स्तोमोनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चास्यैव संज्ञा गरोविषं गीर्णं येन स गरगीर्णः यो बहुप्रतिग्रहादिना पापादिभयात् गरगीर्णमिवात्मानं मन्यते स एतेन यजेत" नारा० वृ० "उशना यत् सहस्यैरयातं गृहमपीयदवेतुर्वयावेति स्तृतमुशीते" इति तत्रैव सूत्रप्रारम्भः २सूत्रे उक्तः ।

उशाना स्त्री वश-ताच्छील्ये चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरिजातायामोषधौ । "यद्यदाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयः तदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्जायत इति श्वाह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति" शत०ब्रा० ३,४,३,१० । "उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेतकेतुराह अतस्तामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यजमाना अभिषुण्वन्ति न साक्षात् सोमम्" भा० ।

उशिज् पु० वश-इजि किच्च संप्र०। १अग्नौ २घृते च उज्ज्व० तत्र वह्नेः हविःकामयमानत्वात्, घृतस्य तु काम्यमानत्वात् तथात्वम् । ३कामयमाने त्रि० । "उशिगसि कविरिति" "उशिगसि वसुभ्य इति"च ता०ब्रा० "इयन्नुशिजोयथाविषः" ऋ० १, १२१,५, "उशिजः कामयमानान् यजमानान्" भा०। उशिजोमनीषिणः" ऋ० २,२१,२, "उशिज इन्द्रं कामयमानान्" भा० । "स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः" ३,११,२ । "उशिक् हविःकामयमानः" भा० "उशिजोयविष्ठो वञ्चितमानाम्" १,१५,२२। "प्र पूर्वादिशुशिजः"यजु० "उशिजः हवींषि कामयमानान्" वेददी० ४काम्ये "उशिक् त्वं देव ! सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि" यजु०८,५५ "उशिक् काम्यमानः" वेददीपः । "उशिगसि कविः" ५,३२, । उशिक्कामयमानः" वेददी० ५अश्वे तस्य काम्यमानत्वात्तथात्वम् । "उशिजा वह्निभ्यो वसून् जिन्वः" यजु० १५,६ । उशिजा वश कान्तौ इति उशिगश्वं तेन"वेददी०। ततः प्रज्ञाद्यर्थे अण् । औशिजः उक्तार्थे । करणे इजि । ६इच्छाहेतौ मेधायाम् निरु० । मेधायाः प्रज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात् तथात्वम् । ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । उशिजः मेधाविनि त्रि० निरु०

उशी स्त्री वश-ई-संप्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० १वृष्णिवंशोद्भवे क्षत्रियभेदे । "उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिताः" भा०आ० १८६ अ० । २पौरवे नृपभेदे "शृणु पूरोर्महाराज ! वंशमुत्तमपौरुषम्" इत्युपक्रमे "सुद्युम्नस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः । जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत् सुतः । महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम्" हरिवं० ३१अ० तस्य चरितं वर्णितम्" भा०व० "अत्रागच्छन्नृपवरं भ्रातृभिः सवासवः । जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन् ! निलिल्ये भयपीडितः" १३०अ० । "श्येन उवाच । धर्मात्मानं त्वा रेकं सर्वे राजन्महीक्षितः । स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् ! पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि । राजोवाच । संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ! । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन ! लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

वेददी० ४ब्राह्ममुहूर्त्ते "उषाय बन्धस्य मेध्यस्य विद्यात्" ह०उ०। "उषा ब्राह्मो मुहूर्त्तकालः" प्र०भा०। ५दिवोदुहितृदेवतायाम् स्त्री मौद्गमनोरमा।

उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् दिवसं स्यति षो–क गौरा० ङीष्। सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः।

उषस्ति पु० ऋषिभेदे "उषस्तिश्च चाक्रायणः" छा०उ०। उषस्तोऽप्यत्र "अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ" "ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम" इति च शत०ब्रा०१४,६,५,१।

उषा स्त्री ओषत्यन्धकारम् उष+क। १प्रातरादिसन्ध्यासु "वेनीरनुव्रतमुषास्त्रिणः" ऋ०८,४१,३। तिस्रः प्रातःसायं मध्याह्नरूपा उषाः" भा०। "उषा विभातीरनु भासि पूर्व्वीः" २,६,७, "तेजःपरिहाणिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" ह०सं०उक्ते २काले नक्षत्रप्रभाशून्ये काले उषा। तेन पञ्चपञ्चाशद्घटिकातः समारभ्य सूर्य्यार्द्धोदयपर्य्यन्तः स कालः। तन्नाद्यलाभे उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० "प्रलुप्तद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेन्निर्म्मला तीव्रद्युतिविलोहितान्तगगना देवैः सदा वाञ्छिता। नो वारं न तिथिं न योगकरणं लग्नञ्च नापेक्षते कृत्वा दोषसहस्रमल्पयमुषा नूनं करोत्युन्नतिमिति"। "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः। उषां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं चरेत्। प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं वर्जयेन्नृप। दक्षिणेऽभिजितं चैवमुत्तरे च निशां तथा"। "आरक्तबिम्बं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः। व्यासः" "आहुः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संलक्ष्यते हस्तगतस्थितेव" ज्यो०त०व्यासः। अन्धकारेण सन्तापकारिण्यां ३रात्रौ मेदि० "अधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा" माघः। ४आरभूमौ। ततः कचित् गौरा० ङीष्। "भवान् कुर्तं कुहकराह्वमितोप्रसुप्याम्" भाग० ५स्त्रीगव्यां हेम० ६उखायां त्रिका० ७स्थाल्यां रमानाथः। ८बाणराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ तथैव निर्देशात्। तया च यथा अनिरुद्धः पतित्वेनाप्तः तथा वर्णितं भाग०१०स्क०६२अ०यथा (बाणस्य) "तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम्। कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा। सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी। सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम्। बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीं भूयः कौतूहलसमन्विता। कं त्वं मृगयसे सुभ्रु! कीदृशस्ते मनोरथः। हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये। उषोवाच। दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः। पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः। तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु। क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे। चित्रलेखोवाच। व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते। तदानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश। इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुष्यांश्च तथाऽलिखत्। मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम्। व्यलिखद् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता। अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया। सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते!। चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी। ययौ विहायसा राजन्! द्वारकां कृष्णपालिताम्। तत्र सुप्तं सुपर्य्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता। गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत्। सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना। दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समम्। परार्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः। पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्च्चितः। गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया। नाहर्गणान् स बुबुधे उषयोपहृतेन्द्रियः" विस्तरस्तु हरिवं०१७६अ०। प्रातःकाले अव्य० मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ट्युल् तुट् च। उषातन तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उषाकल पु० उषायां कलो रवो यस्य। कुक्कुटे।

उषापति पु० ६त०। कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदुवंश्ये अनिरुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषाशब्दे उक्ता उषानाथादयोऽप्यत्र, अमरे "अनिरुद्ध उषापतिरिति" ह्रस्वपाठः भारतादौ तु दीर्घपाठः।

उषित त्रि० वस क्त। १पर्य्युषिते २कृतवासे च। उष–दाहे क्त। ३दग्धे मेदि०। ४त्वरिते धरणिः। भावे क्त। ५वासे न० "वाष्पजालैरुषितं यत्र" सु०त० देवलः।

उषीर पुंन० उष–कीरच्। वीरणमूले रायमुकुटः।

उष्ट्र पु० उष–सेचने ष्ट्रन् वेदे नेट्। १ककुद्मति बलीवर्द्दे। तस्यामोघवीर्य्यत्वात् तथात्वम् "ओष्टारौ वा" कात्या० ५,११,१२। "ओष्टारौ महावलीवर्द्दौ" कर्कः। आ+उष्ट्र उष्टारौ इति विग्रहः। "उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे" ऋ० १०,१०६,२। लोके तु उक्षितः इत्येव। सेक्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उष्ट्र पुंस्त्री० उष+ष्ट्रन् किच्च। (उट) प्रसिद्धे पशुभेदे

स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति” “नाधीयीताश्वमारूढो न रथं न च हस्तिनम्। न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः” मनुः। तद्यानिषेधमाह “उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः। स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः। कामतः” इत्युक्त्या कर्म्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम् अतएव ‘उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि” पार० गृ०सू० मन्त्रलिङ्गेन तद्यानं विहितम्। तस्य मांसं न भक्ष्यम् “भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः” मनूक्तेः। तेनास्य एकदन्तपङ्क्तियुक्तत्वम्। “गौरजो महिषः शशः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सप्तम!” भाग० उक्तेः गवादयः उष्ट्रान्ता द्विशफाः इति बोध्यम्। एषां तद्घाते दोषः “मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत्। प्राणभृत्सु महत्सु च गोगजोष्ट्रहयादिषु” मनूक्तेः। ब्रह्महत्यादिपापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः “यां यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्म्मणा। क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत् सर्वं निबोधत। बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान्। संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमे। श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम्। चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति”। यानहरणपापेऽप्युष्ट्रयोनिप्राप्तिमाह हृत्वेत्यनुवृत्तौ मनुः “स्त्रीऋक्षः क्रोकोवारि, यानान्युष्ट्रः, पशूनजः। तद्वधे प्रायश्चित्तमाह “हयस्त्रागाविकोष्ट्रेषु गर्द्दभेषु च मारणात्। प्राजापत्यार्द्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते” प्रा० वि० विष्णुः। तद्भक्षणे प्रायश्चित्तमाह भुक्त्वेत्यनुवृत्तौ प्रा० वि० यमः “नामकं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्” “अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थः” रघुः। “इतिश्च तत्र कुर्वीत यानप्रोष्ट्रावलोकयेत्” मनुः। “अन्योन्यतः पथि यतोर्विसीतामिभोष्ट्रौ” माघः। तन्मूत्रगुणाः सुश्रु० उक्ताः। “अथ मूत्राणि गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः। भवन्ति चात्र। मूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु। शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम्। अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम्। पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम्”। सामान्यत उक्त्वा “अर्शोघ्नं कारभं मूत्रमिति” विशेषगुण उक्तः। तन्मांसगुणाः सुश्रुते उक्ताः तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम्। तस्य ग्राम्यत्वं तत्रोक्तम्। तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम्। किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव “उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि” यजु० १२.२४, तस्यारण्यत्वमुक्तम्। तस्य त्वष्टृदेवतायै अश्वमेधे देयतोक्ता “बृहस्पतये गवयांस्त्वष्ट्र उष्ट्रान्” यजु० २४,२८, द्वित्वे गोयुगच् उष्ट्रगोयुग उष्ट्रद्वित्वे न० शालायां गोष्ठच्। उष्ट्रगोष्ठ उष्ट्रशालायां न० षट्त्वे षड्गवच्। उष्ट्रषड्गव उष्ट्रषट्त्वे न०। तस्येदम् अण्। औष्ट्र तत्सम्बन्धिमांसादौ त्रि०। “परं चौष्ट्रं मेषं नरमहिषयोश्छागमपि वा” कर्पूरस्तवः।

उष्ट्रकर्णिक पु० उष्ट्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि—अच्। सोऽस्त्यस्य ठन्। दक्षिणस्थे जनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम्। सहदेवदक्षिणदिग्विजयवर्णने “कच्छ्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्। आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरीं तथा” भा० स० २० अ० उष्ट्रतुल्यकर्णजनवत्त्वाद्वा तथात्वम्।

उष्ट्रकाण्डी स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष् (उटाटी) क्षुपभेदे राजनि०।

उष्ट्रग्रीव पु० उष्ट्रग्रीवा आकारत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच्। सुश्रुतोक्ते पैत्तिके भगन्दररोगभेदे। तन्निदानस्वरूपादि तत्रोक्तं यथा “वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिणो यथासङ्ख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति। ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते। अपक्वाः पिड़काः पक्वास्तु भगन्दराः। तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोफश्च गुदस्य भवति” इत्युपक्रम्य। “पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिड़कां जनयति। साऽऽस्य चोषादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति क्षाराग्निसाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति, तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते”। उष्ट्रशिरोधरोऽप्यत्र “प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिड़कां गुदागताम्। तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्” निदानम्।

उष्ट्रधूसरपुच्छी स्त्री उष्ट्रस्येव धूसरः पुच्छ इव मञ्जरी यस्याः जातित्वात् ङीष्। (पिचाति) वृक्षभेदे रत्नमाला स्वार्थे कन् क्षुपः। तत्रार्थे।

उष्ट्रपादिका स्त्री उष्ट्रस्य पादा इव पादोमूलमस्याः कपि अत इत्त्वम् । (मदनमाली) भूमिलतायाम् रत्नमा०

उष्ट्रस्थान न०६त०। उष्ट्रस्य शालायाम् । तत्र भवः अण् । स्थानान्तत्वात् तस्य लुक् । उष्ट्रस्थान तत्रभवे त्रि० तद्धित लकि विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् त्रिलिङ्गत्वम् ।

उष्ट्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस–भावे ण्वुल् उष्ट्र-स्येवासिका । उष्ट्रस्येव आसने । "उष्ट्रासिकाः आसते" पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचना-न्तताऽऽक्षीबता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने अस्माभिर्दर्शितम् ।

उष्ट्रिका स्त्री उष्ट्रस्याकारः पृष्ठावयव इव आकारोऽस्त्यस्याः ठन् । मृण्मये मद्यभाण्डभेदे विश्वः "भूर्भङ्गविक्षेपविदारि-तोष्ट्रिका" माघः। उष्ट्री+स्वार्थे कन्। उष्ट्रजातिस्त्रियाञ्च ।

उष्ण पु० उष+नक् । १ग्रीष्मे, ऋतौ, २आतपे, ३पलाण्डौ ४नरकभेदे, ५शीतविरोधिस्पर्शे च । अर्श०अच् ।६तद्वति, ७आलस्यरहिते दक्षे च त्रि० । "ऋतके ऋतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः "आदत्ते नातिशीतोष्णः नभ स्वानिव दक्षिणः" रघुः "अर्भोऽस्यमुष्णैरपि तस्य शोषणः" "स्नापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां सुखानिलैः" माघ: ८तापे पु० "मृणालभृष्णं ततिभिस्तदुष्णाम्" माघः "उष्णं तापम्" मल्लि० । तत्र ग्रीष्मस्य सूर्यतापाधिक्ययुक्तत्वात् उष्णत्वम् "ग्रीष्मातीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः" इति प्रश्ने "अत्रा सन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः कराः रवेः । देवभागे-ऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू० सि० तत्रैवोक्तेः । विवृतञ्चेदं रङ्गनाथेन "तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्य-स्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बूद्वीपे आसन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्त्तौ सूर्यस्य तेजोगोलकस्य किरणास्तीव्रा अत्युष्णाः । असु-राणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे सप्तद्वाद्-क्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तत्कारात् सूर्यस्यात्युष्णाः किरणाः सूर्यस्यात्यासन्नत्वात् । अन्यथा सूर्यस्य दूर-स्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्त्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैत्यभागे ग्रीष्मे कराणां मन्दता शीताधिक्यञ्च । तथाच देव-भागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकट-स्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकाल्पत्वादीति भावः" । अतएवोक्तं "मेषकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" ति०त० पु० । एतच्च देवभाग एव नासुरभागे, ग्रीष्म ऋतुश्च ज्यैष्ठाषाढात्मकः । "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मावृतुः" काल०मा० इष्टकोपधानमन्त्रोक्तेः । ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु० तल् उष्णता स्त्री त्व उष्णत्व न० ष्यञ् औष्ण्य न० । उष्णस्पर्शे स्वार्थे कन् उष्णस्पर्शाद्यर्थे । उष्णस्पर्शस्तु तेजसोगुणः "स्पर्श उष्ण-स्तेजसस्तु" भाषोक्तेः जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौ-पाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणभूतनृमन्त्रे वक्ष्यते गुणव-चनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । "उष्णो-ष्णशीकरसृजः" माघः

उष्णक त्रि०उष्णमिव करोति कन् । १आतुरे, क्षिप्रकारिणि क्षिप्रकारी हि आशाधावकमालस्यमनादृत्य सकलंकर्म व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+ णिच्-ण्वुल् । २ज्वरे पु० ।

उष्णकर पु० उष्णः करः किरणोऽस्य । १सूर्ये । उष्ण-किरणोष्णदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति कृ–अच् ६त०। २उष्णकारके त्रि०

उष्णकाल पु०कर्म०६त०वा । ग्रीष्मे ऋतौ । "तक्रं नैव पिबे-दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले" सुश्रुतः ।

उष्णग पु०उष्णमुष्णस्पर्शं गच्छति यत्र गम–वा० आधारे ड । ग्रीष्मे काले "मातङ्गोऽप्यपतत् भूमौ नदीरोधस्युष्णगे" भा०अ०१२२अ०। आधारे घञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम०।

उष्णगु पु० उष्णागावः कराः अस्य प्रभुः । सूर्ये । उष्णर-श्म्यादयोऽप्यत्र "कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमा० ।

उष्णङ्करण न० ६त०करणे परे मुम् । उष्णसाधने ।

उष्णनदी स्त्री कर्म०। "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी" इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न०उष्णं वारयति वृ–णिच्–ल्यु ६त०। आतपत्रे, छत्रे "यद्यर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम्" कुमा०आसीदुत्पत्त्या-दिकम् आतपत्रशब्दे ६४८ पृ० उक्तम् । तल्लक्षणं वृ०सं० दर्शितं यथा "निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकु-मयूरसारसानां च । दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् । मुक्ताफलैरचितप्रलम्बमालाविलं स्फटिकमू-लम् । षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्व नगैकदण्डं च । दण्डार्ध-विस्तृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितमूर्धम् । नृपतेस्तदात-पत्रं कल्याणकरं विजयदं च । युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानां च । दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्च-कृतार्धविस्तारः । अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिर-स्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यं च मायूरम् ।

आघेषां च नराणामातपवारणं तु चतुरस्रम्। समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम्" उष्णमादयो ऽपत्र। तद्धारणे गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा "वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम्। वर्ण्यं चक्षुष्यमोजस्यं मङ्गलं छत्रधारणम्"।

उष्णवीर्य्य पु० उष्णमुष्णं वीर्य्यं यस्य। १शिशुमाराख्ये जलजन्तौ। २उष्णवीर्य्यवति त्रि० हेम०। उष्णवीर्य्यद्रव्याणि च सुश्रुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत्र एवावगन्तव्यानि

उष्णांशु पु० उष्णाः अंशवोयस्य। सूर्य्ये।

उष्णागम पु० उष्ण आगम्यतेऽत्र गम+आधारे-अप्। निदाघकाले। उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच०।

उष्णालु त्रि० उष्णं न सहते आलु। उष्णाऽसहने। "उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी" विक्रमो०।

उष्णासह पु० उष्णा आसह्यतेऽत्र आ+सह-अप्। १हेमन्तर्तौ। उष्णं न सहते अच्। २उष्णाक्षमे त्रि०।

उष्णिका स्त्री अल्पमन्नमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अन्नस्य उष्णादेशः। १यवाग्वाम् (याउ)। उष्णकशब्दात् स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। २दक्षायाम् स्त्रियाम्।

उष्णिज पु० उष-इजिक् बा० तुट्। उषस्सम्भूते ततः प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। औष्णिज तदर्थे।

उष्णिह् स्त्री उत्स्निह्यति क्विन् नि०उदोऽन्त्यलोपे षत्वम्। अष्टाक्षरपादके १छन्दोभेदे। झलादौ कुः उष्णिक्। उष्णिग्भ्याम्। "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च" इ०र०। "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती" इत्युपक्रम्य "द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्योऽष्टादशकः। आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्, मध्यमश्चेत् ककुप्। त्रैष्टुभ जागतगाथाः ककुब्न्यङ्कुशिरोकाद्यिनोः परः षट्कस्तुशिराः मध्ये चेत् पिपीलिका मध्याद्यपञ्चकावोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा चतुःसप्त औष्णिगेव" सर्वानु० ५अ०। "एकमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके" इति सर्वानु० ४अ० उक्तेः तस्याः सवितृदेवताकत्वेन ग्रीवासु अनूके च न्यासः। तस्या उपधानप्रकारः शत०ब्रा० ८,६,२,२, आदौ दर्शितः तत एवावसेयः। २तदभिमानिदेवभेदे च। अश्वमेधे "त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्य्यवाह उष्णिहे" यजु० २४,१२१। पशुविशेषाणामुक्तदेवताविशेषोद्देशेन यूपादौ बन्धनमुक्तम्। अस्य हलन्तत्वेऽपि अजादि०टाप्। उष्णिहा "उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्" यजु० २१,१२, "बृहत्युष्णिहा ककुप् सूचीभिः शम्यन्तु त्वा २३,३३, "शृणातु ग्रीवाः प्र स्कन्धा नूष्णिहा इवस्येव शचीपतिः" अथर्ववेदे ६,१२४,१,

उष्णीगङ्ग न० उष्णीभूता गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोपः। भृगुतुङ्गपर्वतस्थे तीर्थभेदे "अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्। उष्णीगङ्गे च कौन्तेय! सामात्यः समुपस्पृश" भा०व०१३५ अ०।

उष्णीष पु०न० उष्णमीषते हिनस्ति ईष-क शक० पररूपम्। १शिरोवेष्टनवस्त्रे(पागड़ि) २किरीटे च "अथास्मा आध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिःप्रदक्षिणं शिरः सम्मुखं वेष्टयित्वा" का०श्रौ०सू०६,७। "लोहिता लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजयेयुः" का०श्रौ० ८,७,४। "लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति" श्रुतिः। समावर्त्तनकाले च तस्य धारणमाचार्य्याय दानं च विहितम्। "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने आचार्य्याय च"। "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव" आ० गृ० ३,८,१,२। तद्धारणगुणः सुश्रु० उक्तः "पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम्। वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम्"।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्यर्थे इनि। १उष्णीषधारिणि स्त्रियां ङीप् २महादेवे पु०। "उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा" शिवस्तुतौ भा०अनु०१७। "उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे" भा० अनु० ८।

उष्णोदक न० कर्म०। अग्निना तप्तजले क्वाथ्यमानपादशेषार्द्धावशेषपादादिहीनके जले तद्गुणादि भावप्र० "अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा। अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्"। तद्गुणाः "श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम्। कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि। क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा। अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते। ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामेदसाम्। नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा। त्रिपादशेषं सलिलं प्रोक्तं शरदि शस्यते। हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः" अन्ये तु "निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम्। शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम्। अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते" केचित्तु "विशिष्यन्ते वाक्येषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः। एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्"। अत्र दोषाणां वयोल्पता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया। "तत् पादहीनं पित्तघ्न-

र्द्धहीनन्तु वातनुत् । त्रिपादहीनं च श्लेष्मघ्नं संपादाग्निकरं लघु"। त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बु संज्ञा। तस्य अन्यगुणास्तु । "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते । आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् । सद्यो-ज्वरहरं पाचि दीपनं पाचनं लघु। आनाहपाण्डु-शूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्"भा०प्र०"दिवा शृतन्तु यत् तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत्" वैद्यकम् । "संक्रान्तौ पर्वणोश्च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः । "शीतमप्युद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमा-मरणान्तिकम्" मरीचिः । "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः" व्यासः । "उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः" भा० त० आयु-र्वेदः । उष्णोदकेनाचमननिषेध आचमनशब्दे उक्तः ।

उष्णोपगम पु० उष्ण उपगम्यतेऽत्र आधारे घञ् अच्‌ वृत्तिः । निदाघकाले ग्रीष्मर्त्तौ [वन् । तत्रैव आतपे च ।

उष्म पु० उष-मक् । १घर्मे, २आतपे, ३ग्रीष्मऋतौ च । स्वार्थे

उ(ऊ)ष्मन् त्रि० उष-आधारे मनिन् वा० वा ह्रस्वः । १ग्रीष्मर्त्तौ कर्त्तरि मनिन् । २आतपे "नोपतापि मनः सोष्म" "उष्णोष्मागोकरस्तनः प्रवत्तोष्मणोऽन्नः""अभेद्यस्तस्य ऊष्णैरपि तस्य सोष्मणः" माघः । दीप्तादिः ३स्पर्शवर्णेषु ।

उ(ऊ)ष्मप पु०ऊष्माणं पिबति पा-क्विप् । अगोः पुत्रे १पितृगणभेदे "सुकालिनो बर्हिषद ऊ(उ)ष्मपा आज्यपास्तथा"पितृगणगाथायां स्मृतिः । २ऊ(उ)ष्मपानकर्त्तरि तपस्विभेदे त्रि० । "ऊर्द्धमुखैरिव रविनिविष्टदृष्टिभिरू(उ)ष्मपैः" काद० । [घञ् अच्‌वृत्तिः । निदाघकाले ।

उ(ऊ)ष्मागम पु० ऊ(उ)ष्मा आगम्यतेऽत्र आ+गम-आधारे

उ(ऊ)ष्माय नामधा० ऊ(उ)ष्माणमुद्वमति ऊ(उ)ष्मन्+क्यङ् । ऊ(उ)ष्मायते औष्मायिष्ट ऊ(उ)ष्मायमाणः ।

उस्र पु० वसन्ति रसा अत्र वस-रक् नि० न षत्वम् । १किरणे, सूर्यकिरणानां जलाकर्षकत्वेन रसवत्त्वात्तथात्वम् । २अन्येषां यथायथं रसवत्त्वम् बोध्यम् । ३वृषे । ४धरण्यां ५लतायां ६पृथिव्यां च स्त्री मेद० । देवभाजे पु० उज्ज्वल० "उस्रावेतं धूर्षाहौ" यजु० ४,३३ । "उस्रौ अनड्वाहौ" वेददी० "भ्राता नार्वोपः पितेव" ऋ० ६,१२,४ । "उस्रौ वृषभः"भा० "परैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव"रघुः "यो भर्त्ता भुवनानां य उस्राणामपीच्या" ऋ० ८,४१,५ । ७ऊर्ध्वे "प्रमिलायो न दहुत्रो अपो" २,५८,४ । "वसति नभसीत्युस्रः सूर्यः" भा० । सूर्यरश्मिसम्पर्कात् ८दिवसे च । "वसूना उस्रयामा" ऋ० ७,७१,४, उस्रयामा दिवसं प्रति गन्ता" भा० उस्रमिच्छति उस्रीयति "उस्रोमाङ्गाटः प्रतिषेधः" वार्त्ति० वस्नादौ पाठ उस्रीसुप्रे: षत्वाभावश्च औस्रीयत् । ९सहचारिणोः अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । "अग्नयः उस्रा जरन्ते" ऋ० ४,४, ५,५, उस्रा सहनिवसन्तावश्विनौ उतौ" भा० ।

उस्रि स्त्री वस-वा० क्रि षत्वाभावः । गव्याम् "हिन्वन्ति स्वर मुखाः" ऋ० ८ ६५,१, "उस्रयः सर्वे त गव्यः" भा० ।

उस्रिक पु० उस्र+अल्पार्थे स्वार्थे वा कन् । अल्पवाहके १जीर्णवृषभे अल्पक्षीरदायिन्यां २स्त्रीगव्याम् स्त्री

उस्रिय पु० उस्र+स्वार्थे अल्पार्थे वा घ । १जीर्णवृषभे "उस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः" ऋ० ५,५८,६, २स्त्रीगव्याम् स्त्री निघ०। "गवामूर्ध्वं मुस्रियाणाम्" ऋ० ५,२,४, उस्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनाम्" भा०।

उह अर्दने भ्वादि० पर० सक० सेट् इरित् । ओहति औहत्, औहीत्, उवोह ऊहतुः । अप अपसारणे तानपौहीत् निशाचरः" भट्टिः "अपोहद्धरः" रघुः

उह अव्य० उ च ह च द्व० । १सम्बोधने, २एवार्थे च ।

उहह अव्य० उह च ह च । सम्बोधने ।

उहू स्त्री उह-कू । १खेदसूचके शब्दे "नखानि विधुमङ्क्या करतलेन तत्पाशयोत् ततः किसलयभ्रमात् करमथापि षट्पदतः । ततोवलयपिङ्क्तिते भ्रमरगुञ्जिताशङ्कया उहूरिति कुहूरवध्वनिमिवाऽपतत् मूर्च्छिता"। वह-कू । वाहके त्रि०। "हिरण्य पर्णा उहुव उषर्बुधः" ऋ० ४,४५, ४, उहुवः वाहकाः" भा० उवक् छान्दसः

उह्यमान त्रि० वह-कर्म्मणि शानच् । यस्य वहनं क्रियते तस्मिन् "यशोह्यमानः किल भोगिवैरिणा" नैषध० ।

उह्र पु० वह-रक् । वृषभे शब्दार्थचिन्तामणिः

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ऊ

ऊकारः स्वरवर्णभेदः "ओष्ठ्यावुपू" इत्युक्तेः ओष्ठस्थानोच्चारणीयः स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः दीर्घश्च द्वाभ्यां मात्राकालाभ्यामुच्चार्यत्वात् तस्य प्लुतत्वोक्तिविरहात् त्रिमात्रकालस्यैव प्लुतत्वात् व्यञ्जनाकारभेदाच्च प्लुतस्य पार्थक्येनानुक्तिः त्रिमात्रकालाकारेणैव लेखनसमाधानात्। त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् द्विधा तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विवार आन्तरप्रयत्नः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षोक्तेः विवृतत्व जिह्वाग्रादेः स्पर्शाभावः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्, नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः तस्य तन्त्रे शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा "शुक्लकुन्दसमाकार ऊकारः परकुण्डली" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य वामकर्णे सबिन्दुकतया निर्बिन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः। अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि।" कर्पूरस्तवे हुङ्कारमन्त्रोद्धारः। तत. स्वरूपे कारप्रत्ययः। तप्रत्ययश्च। अधिकं स्वरवर्णशब्दे वक्ष्यते।

ऊ अव्य० वेञ् क्विप्। १सम्बोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां, ४रक्षायाञ्च मेदि० उञः स्थाने इतौ परे अनुनासिक ऊँ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रगृह्यत्वादितौ न सन्धिः।

ऊ पु० अवतीति अव–क्विप् ऊठ्। १महादेवे २चन्द्रे च। ३पालके त्रि० मन्त्ररत्ना०

ऊढ़ पु० वह–प्रापणे ज्ञानार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त। १कृतविवाहे पुंसि "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" अमरः अनूढ अऊढवत् तत्रैव पु०। कर्मणि क्त। कृतविवाहायां स्त्रियाम् स्त्री। "भार्योढं तमवाप्य तस्य सौमित्रयेऽसको" भट्टिः "कन्या पितृगृहेऽनूढा सवर्णाद्या यदा भवेत्" दायतत्त्वम् "अऊढाग्रूढासवर्णावेऽनूढैव प्रथमं धनहारिणी" दायक्र०। ऊढस्यापत्यं इति वाक्ये औऊढि न सि० कौ० औऊढि न इत्यन्ये। २कृतवहने धृते त्रि०। अस्य प्रशब्देन प्रा० स० वृद्धिः। प्रौढः "प्रौढकन्यावादोपदर्शनात्" रघु० "अप्रवरूपस्यैव नार्थकत्वेति" परिभाषया प्रोढशब्दनिष्पन्नस्य न वृद्धिः

ऊढकङ्कट पु० ऊढो धृतः कङ्कटः कवचोयेन। धृतकवचे वर्णिते।

ऊढि स्त्री वह–भावे क्तिन् संप्र०। १वहने २विवाहे च। प्र+ऊढि प्रा० स० वृद्धिः। प्रौढिः। ऊढिमाख्यत् औजिढत् न सि० कौ० औढिढत् इत्यन्ये।

ऊत त्रि० वेञ्–क्त संप्र० दीर्घः। १कृतवयने २ग्रथिते। अवीतन्तुसन्ताने क्त। ३स्यूते "यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च" श्रुतिः। अव–क्त ऊठ्। ४रक्षिते त्रि०।

ऊति स्त्री अव–क्तिन् ऊठ्। १रक्षणे। "देवस्य यन्त्यूतयो विविधाः" ऋ० २,१४,६, "मतमचान् सङ्गमूतयः" ४,२१,१०, कर्त्तरि क्तिच् ऊठ्। २रक्षितरि "उपस्थिताम्भसाध्योदघ्ना न ऊती" ऋ० ४४,२, "ऊतीः ऊतयः रक्षन्तः" भा० अव–वेञ् वा क्तिन्। ३सीवने (सेलाइ) ४वयने (वोना) ५स्मरणे मेदि०। ६लीलायाम् "न यस्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः" भा० १,५,३८, "ऊतीर्लीलाः" श्रीधरः वेञ्–कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा। ७पुराणलक्षणमध्ये कर्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे। "तदिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्त्वा "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां लक्षणान्युक्तानि यथा "भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः। स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः। मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः। अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम्। पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः। निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः। आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्यध्यवसीयते। स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते" भाग० २,१०,२,८ "कर्मणां वासनाः ऊयन्ते कर्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतय यहा इत्यार्थात् संज्ञापायोहा वयतेर्धातोरिदं रूपम्। ऊयन्ते कर्मभिर्बध्यन्ते संश्लिष्यन्ते वा ऊतयः" श्रीधरः

ऊधन् न० ऊधस्+पृषो० सस्य नः। स्त्रीपश्वोः दुग्धाधारस्थाने (बेड) "वत्सो न मातरूप सर्ज्यूधनि" ऋ० ९,६९,१। "यदा पीतासो अंशवो गावो न दुह्र ऊधभिः" ८,९,१९। "प्र धेनवः सिस्रते दुग्ध ऊधः" ऋ० ४,२२,६।

ऊधर न० ऊधस्+पृ० सस्य रः। स्त्रीगव्यादेः ऊधसि (बेड) "ऊधर्नग्ना जरन्ते" ऋ० ८,२,१२।

ऊधस् न० उन्द–क्लेदने असुन् किच्च दीर्घः। स्त्रीगव्यादेः दुग्धाधारे स्थाने (बेठ) "गवामूधस्सु वक्षणासु" ऋ० १०,४९,१०।

"यदैव स्त्रियै सत्ताय्याप्यायेते ऊधः पशूनाम्" शत० ब्रा० २,५,१,५। अस्य बहु० ब०अनङ् समा० ङीप्। पीनोध्नी घटोध्नी। "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" रघुः। "अस्त्रियान्तु न कुण्डोधैंनुकाम्" सि०कौ०। अनन्तरत्वेनैवोपपत्तौ अनङ्विधानं समासे अन्तप्रयोगवारणार्थम्। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित्र "भद्राङ्-कनेतां आकारां पीनोधसमनिन्दिताम्। अभिगम्य स तां राजन्नन्दिनीं गाधिनन्दनः" भा० आ० १७५ अ०। आर्षत्वाद्वा तथा प्रयोगः। लोके तु न तथा। तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत्। ऊधस्य तद्भवे दुग्धे न०। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघुः। प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः ङीप्। ऊधस्वती प्रशस्तोधोयुक्तायां गवि। "पिपिवुःश्च व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा" भा० १, १०,५। ऊधसे हितम् गवादि० यत् अनङ् च। ऊधन्य ऊधसोहिते द्रव्यभेदे, यद्भोजने आपीनं पीनं भवति तस्मिन् द्रव्ये त्रि०। २रात्रौ निघ०। तत्राप हि मकरवत्सम्बन्धेन तद्योगात्तथात्वम्।

ऊन परिहाणे अदन्तचुरा० उभ० सक० सेट्। ऊनयति ते औनिनत् त लुङि पा चङ् औनयीत् औनयिष्ट। ऊनः ऊनितः। "मा त्वावतोऽजरितस्तोमूनयीः" ऋ० १,५,२,२।

ऊन त्रि० ऊन—हानौ अच्।१हीने, २असंपूर्णे च।"ऊनं न सत्त्वेष्वधिकोबबाधे" "किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ" रघुः। "ऊने दद्यादृणमनेन यावत् सर्व्वमृणं भवेत्" ह० र०। "ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः" मनुः "ऊनं वाभ्यधिकं वापि विलेख्यो राजशासनम्" याज्ञ०। ऊनार्थयब्दयोगे तृतीया। एकेनोनः। ऊनार्थकशब्देन वा तृतीयास०। माषेणोनः माषोनः कलोनः कलयोनः। एकोनविंशतिः एकोनत्रिंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषष्टिः एकोनसप्ततिः एकोनाशीतिः एकोननवतिः एकोनशतम्। तत्तत्संख्याया एकैकोनसंख्यायाम्। एवं द्व्यूनविंशत्यादयोऽपि अष्टादशादिसंख्यासु। संख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवोनत्वावगमात् ऊनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनां बोधकत्वम्। "एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निपातः" वर्त्तु०।

ऊनचत्वारिंश त्रि० ऊनचत्वारिंशतः पूरणः डट्। ऊनचत्वारिंशत्संख्यापूरणे एवमूनविंश ऊनत्रिंश ऊनपञ्चाशाद्याः तत्तत्संख्यापूरणेषु। स्त्रियां ङीप्। तत्रार्थे तमप्। ऊनचत्वारिंशत्तम तदर्थे। एवमूनविंशतितमादयः तत्तत्संख्यापूरणेषु स्त्रियां ङीप्।

ऊबध्य न० ऊ—ईषदर्थे बध्यं जीर्णम्। ईषज्जीर्णे तृणादौ "यदूवध्यमुदरस्यापवाति" ऋ० १,१६२,१० "ऊबध्यम् अजीर्णं तृणादि" भा० "अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊबध्यं वातं सब्वं तदारात्" यजु० १६,८४, "ऊबध्यमाशयगतम्" वेददी०। २तत्स्थाने च "एतद्वोऽत्र तदरध्रमिति सर्वेभ्योवत्तेभ्यऊबध्यं यावत्तु तं भवति तदरन्ति सर्पाः" आश्व०गृ० ४,८,२६। अस्य अन्तःस्थ व मध्यत्वमित्येके।

ऊबध्यगोह पु० ऊबध्यस्य गोहः प्रच्छादनं यत्र। आन्त्रप्रच्छादनस्थाने। "सव्यावृतः शामित्रोऽबध्यगोहश्चात्वालोत्करास्त्रावान्" आश्व० श्रौ० ५,२,१६, "ऊबध्य गोहोनाम आन्त्रप्रच्छादनस्थानम्" नारा०वृ०। [याचने।

ऊम् अव्य० ऊय—डमु।१रोषोक्तौ,२प्रश्ने, ३निन्दायां,४स्वीकारे।

ऊम न० अव—मन् किच्च ऊठ् च। नगरभेदे उज्ज्वलद०। कर्त्तरि मन्।२रक्षितरि त्रि०।"परि च ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु" ऋ० १०,२२,५, "ऊमेभ्यो रक्षितृभ्यः" भा०। भावे मन्। ३रक्षणे न०।"ये मर्त्तं पृतनवान्तमूमैः" १,१६९,७,ऊमैः रक्षणैः" भा०। उज्ज्वलदत्तस्तु तस्य मा० गुणं प्रकल्प्य उमाशब्दमाह। स च उमाशब्दार्थे। वेदोक्तपस्तु यदि साऽवतीः रूपमुभयथापि वा०छन्दस इति बोध्यम्

ऊय तन्तुसन्ताने भ्वा० ईदित् आत्म० स० सेट्। ऊयते औयिष्ट। ईदित्त्वात् निष्ठायां नेट् अतः ऊतवान् ऊतिः

ऊररी अव्य० ऊर—बा० ररीक्।१अङ्गीकारे,२विस्तारे च। ऊर्ज्जिगतिस० ऊररीकृत्य। ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि०। घञ् ऊररीकार: अङ्गीकारे विस्तारे च पु०।

ऊरव्य पुंस्त्री ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत्।१वैश्ये तज्जातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न ङीप्। वैश्यानां ब्रह्मण ऊरुजातत्वात् "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१,११, उक्तेः "लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" मनूक्तेश्च। तस्य वृत्तिरपि तत्रोक्ता। "ऊरव्याकृपमज्जानां पृथक् कार्य्यार्थसन्निता:" इत्युपक्रम्य "पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च"। २ऊरुभवमात्रे त्रि०।

ऊरी अव्य० ऊय—बा० रीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च।

ऊर्व्वादि॰ कत्रि गतिसमासादि ऊररीवत् द्रष्टव्यम्।

ऊरु पु॰ ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-कर्मणि कु नुलोपश्च। जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम्। "नितान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः" "करभकरोरुभिदुरुभिदंधानैः" माघः। "कदली कदली, करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः। भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा॰। "धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः" "भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः" रघुः अस्य उपमानपूर्व्वत्वे उत्तरपदस्थस्य बहु॰स॰ स्त्रियाम् ऊङ्। करभोरूः "करभोरु! रतिप्राप्ते द्वितीये पश्चमेऽप्यहम्" विद्यासुन्द॰ संहितशफलक्षणवामपूर्वकस्यापि ऊङ्। संहितोरूः सम्यग्घितोरूका इत्यर्थः शफाविव संश्लिष्टौ ऊरू यस्याः शफोरूः। लक्षणयुक्तावूरू यस्याः लक्षणोरूः। वामौ मनोहरौ ऊरू यस्याः वामोरूः "लसन्तो जलशफरीविघट्टितोर्व्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य" किरा॰। सहितसहपूर्व्वकस्यापि तादृशस्य ऊङ्। सहितौ हितयुतौ ऊरू यस्याः सहितोरूः। भारं सहेते सहावूरू यस्याः सहोरूः। ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत्। ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये पुंस्त्री तद्भवमात्रे त्रि॰। स्वाङ्गतयाऽस्मात् निष्ठान्तात् बहु॰स स्त्रियां ङीष्। ऊरुभिन्नी।

ऊरुग्राह पु ऊरू गृह्णाति स्तम्भाति ग्रह-अण् उप॰स॰। ऊरुस्तम्भरोगे ऊरुस्तम्भशब्दे विवृतिः। "ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि" भा॰द्रो॰१४६ अ॰।

ऊरुज पुंस्त्री ऊरोर्जायते जन-ड। वैश्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २ऊरुजातमात्रे त्रि॰ ऊरुजातोरुजन्मादयोऽप्यत्र। ३भृगुवंश्ये और्व्वे ऋषिभेदे पु॰ तस्य ऊरुतोजन्मकथा भा॰ आ॰१७८,७९ अ॰ "कृतवीर्य्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः। याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः। स तानग्रभुजस्तात! धान्येन च धनेन च। सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते!। तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कथञ्चन। बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम्। भृगूणान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व्व एव ते। याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान्। भूमौ तु निदधुः केचित् भृगवो धनमक्षयम्। ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम्। भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम्। क्षत्रियाणां तदा तात! कारणान्तरदर्शनात्। ततो महीतलं तात! क्षत्रियेण यदृच्छया। खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि। तद्वित्तं ददृशुः सर्व्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः। अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तान् शरणागतान्। निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्व्वांस्तान्निशितैः शरैः। आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्व्वां वसुन्धराम्। तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा। भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे। तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दध्रे महौजसम्। ऊरुणैकेन वामोरूर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये। तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यास्तु भयार्द्दिता। गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे। ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः। ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा। अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह। मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः। ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः। ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः। ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम्। ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः। ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः शान्तार्च्चिष इवाग्नयः। भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम्। उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्म्मणः। सपुत्त्रा त्वं प्रसादं नः कर्त्तुमर्हसि शोभने!। पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि। ब्राह्मण्युवाच। नाहं गृह्णामि वस्ताता! दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता। अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः। तेन चक्षूंषि वस्ताता! व्यक्तं कोपान्महात्मना। स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः। गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां घ्नत पुत्त्रकाः!। तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः। षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह। विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया। सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति। तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः। तमिमं तात! याचध्वमौर्व्वं मम सुतोत्तमम्। अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति। वसिष्ठ उवाच। एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम्। ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः। अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः। स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत। चक्षूंषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः"।

ऊरुदघ्न त्रि॰ ऊरु+"प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः ऊर्द्ध्वमाने दघ्नच्। ऊरुपर्य्यन्तोर्द्ध्वमानान्विते जलादौ। "यावानुदकः पुरुषस्तावत् क्षत्रियस्य

कुर्य्यात् षोडशम् आग्नयोपसदम् स्त्रिया अपदम् वैश्वकर्मीयरम् ऋत्वसेवंवीर्य्याणि ते" शत०ब्रा० १२,८,२,११ । "ऊरुदघ्नो द्वितीयोजानुदघ्नस्तृतीयः १२,२,१,२ । अत्रार्थे द्वयसच् तत्परिमाणे उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

ऊरुपर्व्वन् पु० ऊर्वोः पर्व्वेव । जानुनि (हाँटु) ।

ऊररी अव्य० ऊय-ररीक् । १अङ्गीकारे २विस्तारे च ऊर्य्यादि० गणित्वात् क्रिया स० । ऊररीकृत्य । क्त्वा । ऊररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु० । क्त । ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि० ।

ऊरुस्तम्भ पु० ऊरू स्तम्भाति स्तन्भ-अण् उप०स०। १रोगभेदे स च रोगः भावप्र० सनिदानपूर्व्वरूपादिर्दर्शितः यथा "शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः । जीर्णाजीर्णे तथायासं संक्षोभस्वप्नजागरैः । सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसञ्चितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते । सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः । तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ । परकीयाविव गुरू स्याताम् अतिशयव्यथौ । ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्द्यरुचिज्वरैः । संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" "प्राग्रूपं तस्य निद्रा ऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः । रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा । वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः । पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा । जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वद्दाहश्च वेदना । पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च । संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः । अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरू पादौ च मन्यते । यदा दाहार्त्तितोदाढ्यो वेपनः पुरुषो भवेत् । ऊरुस्तम्भस्तदा च स्यात् साधयेदन्यथा नवम्" अन्यथा दाहाद्युपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमात्रं साधयेत् । सात्त्विकभावेन २ऊर्वोःस्तम्भे च । "करिणीवोरुस्तम्भविह्वला" काद० ।

ऊर्ज्ज बलाधाने जीवने वा अदन्तचु० पक्षे भ्वा०आत्म० तत्करणे सक० सेट् । ऊर्ज्जयत् । "नाभयो वाजिनमूर्ज्जयन्ति" ऋ०८,८९,४, "यो देवानामत्ति स प्राणिति तमूर्ज्जयति" शत०ब्रा०७,५,१,१८, "तां वो देवाः सुमतिमूर्ज्जयन्तीमिषमश्याम" ऋ०५,४१,१८ ।

ऊर्ज्ज् स्त्री ऊर्ज्ज-भावे क्विप् । १बले । करणे क्विप् । २अन्ने न० । ३अन्नतरसाभिधेयेऽस्य आलन्त्राधारभूते रसभेदे स्त्री "विश्वेदेवा वामूर्ज्जं मदन्ति" ऋ०७,४९,४, "याश्च ऊर्ज्जसन्नः सम्भूवुः" अथ०१२,१,१२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्या विकाराद्यस्य शस्यस्योर्ज्जत्वमूर्ज्जामृतम् । "स ऊर्ज्जमुपजीवतीति" वृ० उ० "ऊर्ज्जं दुहितिं सूनृतम्" ऋ० २,२०, "ऊर्ग्यसाङ्गिरस्यूर्ण्णम्रदा ऊर्ज्जं मयि धेहि" यजु०४,४०, "ऊर्क् अन्नरसरूपा" वेददी० ऊर्ज्जं बलं धेहि इत्यर्थः "अन्नमूलं बलं पुंसाम्" इत्युक्तेः अन्नरसस्य बलाधायकत्वम् । "तमःसमूहाकृतिमप्ययेनाद्रूर्ज्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान्" भट्टिः ऊर्ज्जा बलेन "बलमूर्ज्ज स जयति" मनुः अत्र बलोर्जभेदो दैहिकमानसिकत्वाभ्यां शारीरिकं बलमूर्क् इति बोध्यम् । ४जले स्त्री । "ऊर्ज्जो नपातं स हि नायमस्मयुः" यजु०२७,४४, ऊर्क्शब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निः इत्यग्नेरप्पौत्रत्वम् । वेददी० । "ऊर्ज्जांपते पाहि" यजु०२७,४२ ।

ऊर्ज्ज पु० ऊर्ज्जति रसादिकं सोमोऽत्राधारे अच् । १कार्त्तिके मासि तस्य शरदृतोरुत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसवीर्य्याधिक्यवर्द्धनेन तथात्वम् । "इषोर्जौ शरत्" इत्युपक्रम्य अयने विभज्य च "तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ताः तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुररसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरं च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते" सुश्रुते शरदृतोरन्तिमस्य कार्त्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथात्वम् । करणे अच् घञ् वा सेट्कत्वान्न कुत्वम् । २उत्साहे । भावे अच् घञ् वा । ३बले ४जीवने च । करणे अच् घञ् वा । ५जले न० "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालम्" यजु० २,३४ । अन्नस्योर्जाधायकतात् अन्नस्य जलाधीनतयैव सम्पन्नत्वाच्च तथात्वम् "ऊर्ज्जसन ! ऊर्ज्जं धाः" ऋ०६,४,४, "ऊर्ज्जस्य सने ! अन्नस्य दातः !" भा० "ऊर्ज्जाद उत यज्ञियासः" ऋ०१०,५३,४। ऊर्ज्जादः अन्नादाः भा० "अत्र ऊर्ज्जशब्दः अन्नगतं रसमभिधत्ते तेन तदाधायकत्वात् तथात्वम् । "तद्विजितर्पणादेव जमेतोर्ज्जमसंशयम्" सुश्रु० कर्त्तरि अच् । ६बलान्विते त्रि० "कृतजगत्त्रयभूर्ज्जमतङ्गजम्" माघः ।

ऊर्ज्जयोनि पु० ऋषिभेदे "ऊर्ज्जयोनिरुदायेषो नारदोऽपि महानृषिः" भा० अनु०४अ० ।

ऊर्ज्जव्य पु० राजभेदे "सिषेतु न ऊर्ज्जव्यस्य पुष्टेः" ऋ०५,४१,२०, ऊर्ज्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः" भा०

ऊर्ज्जस् न० ऊर्ज्ज-असुन् । १उत्साहातिशयाधायके बले २अन्नरसभेदे च । ततोऽस्त्यर्थे विनि ऊर्ज्जस्विन्, मतुप् ऊ-

र्ज्जस्वल, मतुप् मस्य वः। ऊर्ज्जस्वत्। तद्वति त्रि० तत्र विन्यन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप्। "ऊर्ज्जस्वन्तं हविषोदत्त भागम्" ऋ०१०,५१,८, "ऊर्ज्जस्वती चासि पयस्वती च" यजु०१,२७, "ऊर्ज्जस्वन्तं मन्यमानम् आत्मानं भगवानजः" भाग०३,२०,४२, "ऊर्ज्जस्वलं हस्तितरक्ष मेतत्" भट्टिः "भोक्तारमूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्" रघुः "ऊर्ज्ज-स्विन्य ऊर्ज्जमेधाश्च यज्ञे" भा० अनु०७६ अ०। "यत्तमूर्ज्जस्करं लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः" भा०अनु० ११२अ० ऊर्जः करोति। ऊर्जस्+कृ—अच् ६त०। बलकारकमानरसाधायके त्रि०। "ऊर्ज्जस्करान् हव्य-वाहान्" भा०व०२२अ०।

ऊर्जा स्त्री भा०ऊर्ज—भावे अ। १बले २उत्साहे ३अन्नरस-विकारे ४वृद्धौ च। ५ऊर्ज्जास्यस्य मतुप् मस्य वः। ऊर्जावत् बलान्विते हविष्मति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम्" भा०अनु० २६अ०।

ऊर्ज्जित त्रि०ऊर्ज्ज-कर्त्तरि क्त। १बलान्विते २शक्तियुक्ते च। "मातृकं च धनुरूर्ज्जितं दधत्" रघुः। "विनिहत्य बलमूर्ज्जितश्रीः" माघः। भावे क्त। ३बले ४सामर्थ्ये ५उत्साहे च न०। "उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" किरा० णिच् क्त। ततद्वौ ६वर्द्धिते त्रि०। "हिमकरोमकरोर्ज्जि-तकेतनम्" रघुः।

ऊर्ण न० ऊर्णा अस्त्यस्य कारणत्वेन अर्श०अच्। मेषलोमर-चितवस्त्रादौ "ऊर्णञ्च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलानां सहस्रशः। श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" भा०स० ५०अ०। २मेषलोम्नि स्त्री। "मार्गण्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य" रघुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विश-फैकशफस्य च" मनुः। ३ललाटस्थचिह्नभेदे ऊर्णायन्ते उदा०। स च चक्रवर्त्तिलक्षणः भ्रूद्वयमध्यगत श्वेतावर्तसूक्ष्मांशुनिभः प्रशस्तावर्तः। नरलक्षणग्रन्थे वक्ष्यते।

ऊर्णनाभ पु०ऊर्णं नाभौ यस्य। (माकडसा) १लूतायाम् "यथोर्ण-नाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः" श्वे०उ०। गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे ततः अपत्ये शिवा० अण्। और्णनाभ तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। तस्य परिषीवितो देशः राजन्या० वुञ्। और्णनाभक तत्सेवितदेशे। समासान्तविधेरनित्य-त्वात् क्वचित् अच् न। "नाधारेण विना सृष्टिरूर्णना-भेरपीष्यते। न च निःसाधनः कर्ता कश्चित् सृजति किञ्चन" ब्रह्मा०पुराणवाक्यम्। "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" मुण्डकोप०।

ऊर्णम्रदस् त्रि० ऊर्णमिव ऊर्णानिर्म्मितवस्त्रमिव म्रदीयः अतिशयेन मृदु वेदे म्रदीयस्+णि० ईयसोरीयोलोपः। अर्णसस्यातिमृदौ "ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावतः" ऋ०१०, १८,१०, "ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि" यजु०२,२, "ऊर्णम्रा-ऽऽङ्गिरसूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ४,१०। अत्र मृदुत्वे-नोर्णाया उपमानतोक्तेः काश्मीरदेशजस्य (पशम) प्रसि-द्धस्य आविकलोम्न एव ऊर्णत्वं तस्यैवातिमृदुत्वात्।

ऊर्णवाभि पु० ऊर्णनाभिः पृ० पृषोदरा० वा नस्य वः। (माकडसा)। लूतायां "यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्" शत० ब्रा० १४,५,१,२२।

ऊर्णामय ऊर्णा+विकारे मयट्। मेषलोमविकारे कृतादौ "ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम्" कुमा०।

ऊर्णायु त्रि० ऊर्णा—अस्त्यर्थे युस् सित्त्वात् भत्वाभावेन न आतो लोपः। १ऊर्णाविशिष्टे "इमामूर्णायुं वरुणस्य नाभिम्" यजु०१३,५० "ऊर्णायुमूर्णावन्तम्" वेददी०। २गन्धर्वभेदे "ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च भारत! हरिवं० १२८ अ० "बहुभिः सह गन्धर्वैः प्रागास्यत च तुम्बरुः। महाद्युतिश्चित्रशिरा ऊर्णायुतनयस्तथा" भा० २६१ अ०। "सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्णायुदुहिताऽ-भवत्" रामाय०।

ऊर्णावत् त्रि०ऊर्णा अस्त्यर्थे बा०वनच्। ऊर्णायुक्ते। "अ-ग्नेः इममूर्णायुमित्यूर्णावन्तं इत्येतद्वरुणस्य नाभिम्" शत०ब्रा०७,५,२,२५।

ऊर्णास्तुक त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् ऊर्णास्त्यत्र बा० अक। ऊर्णायुक्ते "ऊर्णास्तुके लेखप-क्षयोर्वत्से भवतः" आश्व० श्रौ० १,७,१७,

ऊर्णु आच्छादने अदा०उभ०सक० सेट्। ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते। ऊर्णुयात् ऊर्णुवीत। ऊर्णौतु ऊर्णोतु ऊर्णुहि ऊर्णुताम्। और्णौत् और्णोत्। और्णुत। और्णवीत् और्णावीत् और्णुवीत् और्ण(र्णा)(र्णु)विष्ट ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुविरे। ऊर्णु(र्ण)विता। ऊर्णूयात् ऊर्णु(र्णु)विषीष्ट। ऊर्ण(र्णु)विष्यति ते और्णु(र्ण)विष्यत् त। ऊर्णुवन् ऊर्णुवानः ऊर्णुतः। "स द्यामौर्णोदन्तरिक्षम्" अथ०७,१,२, "ऊर्णुनाव दिशः शस्त्रैः" "इहोर्णुवामास ककुभो बलौघान्" भट्टिः "ऊर्णुना-

भिर्वयोर्णुते" भा० १,९,२७, । यङि ऊर्णोनूयते ते ऊर्णुनुविषति ते ऊर्णुनविषति ते ।

अप+अपवृतावरणे "अपोर्णुता अपोर्णुवन्तो अक्तुः" ऋ० १।१६०,६, "अपोर्णुवन्तः अपगतनिरवणवन्तः" भा०।

अभि+आभिमुख्येन आच्छादने । "अभ्यूर्णोति यन्नग्नं भिषक्ति" ऋ० ८,७९,२, [२,१४,२

आ— समन्तादाच्छादने । "इन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्गवस्त्रैः" ऋ०

प्र— प्रच्छादने । प्रोर्णुवन् शरवर्षेण तानपीडीत्शिवाचरः" ।
"प्रोर्णुवन्तं दिशोवाणैः" भट्टिः ।

वि—विगतावरणे प्रकाशने । "सवितर्व्यूर्णुषेऽनुपीता" ऋ० ४, ५४,२, "व्यूर्णुषे प्रकाशयसि" भा०

ऊर्द्द ऊर्द्द धातुवत् ।

ऊर्द्द त्रि० ऊर्द्द—अच् । क्रीडायुक्ते स्त्रियां गौ० ङीष् ।

ऊर्द्दर न० ऊर्द्दा बलेन दृणाति दृ-"अर्द्धिर्वे दृणातेरसो मूर्द्धाञ्चोपच" उणा० खच् अच् वा ऊर्द्दोऽन्त्यलोपश्च उज्ज्व० । १शूरे २राक्षसे च उज्ज्व० । उर्वीर्दम् पूर्णम् उद् दृ-अच् पृषो० उद ऊरादेशः । धान्याधारभेदे कुशूले माधवः । "ऊर्दरं पृथता अवे वेदम्" ऋ० २,१४,११। बहुदीर्णम् ऊर्दरं कुशूलम्" भा०

ऊर्द्ध(र्द्ध्व) त्रि० उद्—हाक्—ड पृषो० ऊरादेशः । १उच्चे २उपरि ३उपरितने च "प्रबोधयत्यूर्द्ध्वमुखैर्मयूखैः" कुमा० "नीचोर्द्ध्वरेखायवधेन यं यन्" । "व्यक्तोर्द्ध्वरेखाभ्रुकुटीर्वबद्भिः" "गङ्गेवोर्द्ध्वप्रवर्त्तिनी" रघुः । ४उत्पाटिते ऊर्द्ध्वकचः हेम० । ५अनुपविष्टे दण्डायमाने "आसीनः ऊर्द्ध्वः प्रह्वो वा नियमोयत्र नेदृशः" छन्दो० "ऊर्द्ध्वः अनुपविष्टः" भा०स० रघु० । ६उद्भिन्ने "ऊर्द्ध्वग्रावाणः" ऋ० १,५४,१२ । ऊर्द्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः भा० । स्तुवतेर्वा च तेन सवकारत्वमपि तत्रार्थे

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)क पु० ऊर्द्ध्वः सन् कायति शब्दायते । मृदङ्गभेदे स च गोपुच्छवदाकारविशिष्टाकपरिमितः हस्तेऽध्याङ्गुलः ऊर्द्ध्वं कृत्वा वाद्यते । "ऊर्द्ध्वकोगोपुच्छवद्विशिष्टाकोऽध्याङ्गुलो मते । कृत्वोर्द्ध्वं वाद्यते" सङ्गीतदामो० । "हरीतक्याकृतिस्तद्वद्यवाविश्रीवबाकृतिः । ऊर्द्ध्वकोदक्षतस्तः स्यात् पुरजालेदलोमताः" सङ्गी०

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कच त्रि० ऊर्द्ध्वा उत्पाटिता कचा यस्य । विशने हेम० स्त्रियां जातित्वात् वा ङीष् ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कण्ठ त्रि० ऊर्द्ध्वः कण्ठोऽस्य । १उच्चतमस्वरे स्त्रियां वा ङीष । २महाशतावरीलतायां स्त्री ङीष् राजनि० ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कर्म्मन् न० ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वदेशप्राप्त्यर्थं कर्म्म क्रिया । उत्थानक्रियायाम् उद्धोऽमूर्द्ध्वकर्मेति" प्रा० । ऊर्द्ध्वचेष्टोर्द्ध्वक्रियादयोऽप्यत्र । बहु०व०। तद्युक्ते कर्त्तरि त्रि० स्त्रियां वा टाप् ।

ऊर्द्धकाय पुंन० । ऊर्द्ध्वं कायस्य एकदे० तत० । देहस्योर्द्ध्वभागे

ऊर्द्धकेतु त्रि० ऊर्द्ध्वः उच्छ्रितः केतुर्यस्य यत्र वा । १उच्छ्रितध्वजे राजादौ तथाभूतयुद्धे स्त्री । २जनकवंश्ये नृपभेदे पु० । "ऊर्द्ध्वकेतुःसनद्वाजादजोऽथ पुरजित्सुतः" भाग० ९,१३,१२ ।

ऊर्द्धकेश पु० ऊर्द्ध्वः केश इव कुशाग्रं यस्य । "ऊर्द्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः" इत्युक्ते कुशमयब्राह्मणे । उत्थापितकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीष्

ऊर्द्धग त्रि०ऊर्द्ध्वं गच्छति गम—ड । १उपरिगते ।"भुवा यज्ञोप्रायमशक्यदूर्द्ध्वगम्" कुमा० "यदांशायोविमाकारामूर्द्ध्वगाम् दीप्ततेजसः" भा० व० २२अ० । ऊर्द्ध्वगतदेहयायुक्ते २रोगभेदे "ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च पीतमल्पः प्रयस्यते" सुश्रु० "तस्योर्द्ध्वगोऽनिलः कास्यं दीर्घस्यं पाकगामता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३परमेश्वरे पु० "ऊर्द्ध्वगः सत्पथाचारः" विष्णुस० । "सर्वेषामुपरि तिष्ठन् ऊर्द्ध्वगः" शा०भा० । ऊर्द्ध्वगतियाविनि ४चालिके त्रि० "धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वमधस्तादुभवत्यधर्म्मेण" सां०का० धर्म्मेणोर्द्ध्वगमनाभिधानात् धार्म्मिकस्य तथात्वम् । ऊर्द्ध्वगतादयोऽप्यत्र । ५ऊर्द्ध्वगतियुक्ते उत्थायिनि त्रि० ।

ऊर्द्धगति स्त्री० ऊर्द्ध्वं गतिः । १ऊर्द्ध्वगमने । यथा व्यवहारेः यथोक्तं सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णसरमविषदं लघु... भीमवर्ण्णं कटुकरसप्रायम् विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभाव मिति तेजस् वपूर्द्ध्वप्रकाशनप्रभावसारमिति" । ऊर्द्ध्वगमनादयोऽप्यत्र । "गमनं देवनं स्पन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च । तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" भाषा० । "प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः" माघः ऊर्द्ध्वगतिश्च वायवातियत्नेन भवति तस्य च यद्यपि तत्तत्र गतिवेगत्वमुक्तम्"सा०का० "सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः"।"तत्र वायोरूर्द्ध्वगमने हेतुत्वाच्च गौरवप्रतिहन्ति, यतोऽन्यद्द्रव्यमूर्द्ध्वं भवति"सा०कौ०। २ऊर्द्ध्वलोके स्वर्गादौ गमने च तद्धेतुश्च धर्मः "धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वमिति" सा०का०उक्तेः "ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः" इति गीतोक्तेश्च सात्त्विकभावमात्रस्यापि तद्धेतुत्वम्। ऊर्द्ध्वम् देहात् ३उत्क्रमणे । ऊर्द्ध्वं गतिर्यस्य ४ऊर्द्ध्वगामिनि त्रि०।

ऊर्द्ध्वगपुर न० कर्म०। अम्बरस्थपुरे खपुरे हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०। हरिश्चन्द्रयज्ञे तत्पुरस्योर्द्ध्वत्वं यथाऽभूत् तथा हरिवं० १२४ अ०। २त्रि- पुरासुरपुरे च तत्पुरस्याम्बरस्थत्वात्। हरिवं० १२४ अ० यथा

"त्रिपुरं पुरमभ्यागात्। ब्रह्मणाऽनुमोदितम्। त्रिभागमति नभोमध्ये मेघवन्दविनोत्थितम्। प्राकारेण प्रवृत्तेन काञ्च- नेन विराजता। मणिभिश्च प्रकाशद्भिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः। बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलत्। गन्धर्वाप्स- रोवाद्यं वर्ण्यमानं धावितं पुरम्। पाखिनः पक्ष- युक्ता वहन्ति च दर्पिताः। पुरं प्रभावत् यत् त- नोभिः कामचारिभिः। धावन्ती देवमार्गेण विमलैः प्राकाशन्ते। प्रासादसञ्चयं पुरैः समुद्रजगर्भैः। धातुभेदमनेकैर्वर्णैः कम्पयत्स दिवाम्बरम्। सर्वतः शतशृङ्गाद्य धनुर्भिर्विदिताञ्चिभिः। कपिभिर्ध्वजप्रख्यैरसपक्षा दग्ध- किङ्किणैः। नीलवासिनिवर्णं नक्षत्रगणशोभनम्। चि- त्रायुधसमाकीर्णैः मतङ्गजगणप्रभैः। भवनैर्वर्णनैश्च पां- शुभिः समलङ्कृतैः। देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तत्पुरं द्युति। प्रासादाद्यैः प्रवृत्तैश्च कैलासशिखरप्रभैः। शुशुभे दैत्य- नगरं चन्द्रसूर्यविभास्वरम्। चक्राङ्गायतशब्दं तत्र- काञ्चनसप्रभम्। भोजितोत्फुल्लकमलं विहङ्गनादविना- दितम्। बभौ वसुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा। पताकाध्वजं तद्विविधं विराजितम्। ददाश त्रिपुरं राजन् ! मेघाविद्युद्दिवाम्बरे"।

ऊर्द्ध्वचरण पु० ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वस्थः चरणोऽस्य। १तपस्विभेदे ऊर्द्ध्व- पादादयोऽप्यत्र। २शरभे च तस्योपरितनयोः पादयोः मध्ये चतसृणामूर्द्ध्वस्थत्वात् तथात्वम्।

ऊर्द्ध्वजानु त्रि० ऊर्द्ध्वमुन्नतम् जानु यस्य। उन्नतजानुके वा अप् ऊर्द्ध्वजानुक तदर्थे। कबभावपक्षे वा जानुनोर्ज्ञु: ऊर्द्ध्वज्ञु तदर्थे "चरणचलनतूच चाप्यूर्द्ध्वज्ञुरेव" माघ: अमरार्थे ऊर्द्ध्वज्ञः इति हिरूपकोषः पृषो० साधु।

ऊर्द्ध्वथा अव्य० ऊर्द्ध्व+था० थाल्। ऊर्द्ध्वप्रकारे ऊर्द्ध्वे इत्यर्थे च 'न यस्य दोधुवदूर्ध्वथाऽभूत्' ऋ० १०,२२,१।

ऊर्द्ध्वदंष्ट्रकेश पु० ऊर्द्ध्वे दंष्ट्राकारास्तत्तद्दंष्ट्राग्रा भूताः कामीयः। १महा- देवे "नमोर्द्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुष्काकावनताय च। विकोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय ते नमः" भा० शा० २८६ अ० नमोर्द्ध्व- स्थ "ऊर्द्ध्वधारणो रामः" इति वत् पादपूरणाय सन्धिः।

ऊर्द्ध्वदृष्टि स्त्री ऊर्द्ध्वा भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टिः। उपासनाङ्गे योगार्थं भ्रुवोरन्तराकाशादौ २ऊर्द्ध्वाविद्विप्रष्टौ च ऊर्द्ध्वा दृष्टिरस्य बहु०। ३ताटस्थदृष्टियुते ४ऊर्द्ध्वाविद्विप्रदृष्टि युक्ते च ऊर्द्ध्वनेत्रोर्द्ध्वलोचनादयोऽप्यत्र।

ऊर्द्ध्वदेव पु० ऊर्द्ध्व ऊर्द्ध्वो देवः। १परमेश्वरे २विष्णौ शब्दरत्ना०

ऊर्द्ध्वदेह पु० ऊर्द्ध्वः मरणोत्तरं भावी देहः। मरणोत्तरभाविनि देहे "ऊर्द्ध्वदेहनिमित्तार्थमहं दास्ये जलाञ्जलीन्" रामा० ऊर्द्ध्वदेहाय साधु "ऊर्द्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च" वा० ठञ्। और्द्ध्वदेहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये श्राद्धादौ तत्र कर्म्म व्यतिषु प्रसिद्धम् और्द्ध्वदेहिकशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्ध्वनभस् पु० ऊर्द्ध्वं नभोयस्य। नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ "आकाशजते ऊर्द्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम्" यजु० ६,१६,

ऊर्द्ध्वन्दम त्रि० ऊर्द्ध्वम्+दम–खच्। ऊर्द्ध्वस्थे त्रिका० ततो भवाद्यर्थे ठञ्। और्द्ध्वन्दमिक तद्भवादौ त्रि०।

ऊर्द्ध्वपात्र न० ऊर्द्ध्वं मेतव्यं पात्रम्। यज्ञपात्रे उलूखलादौ "तौचर्द्धरजतीनामूर्द्ध्वपात्रमन्त्राङ्गानाम्" वाच० "ऊर्द्ध्वपा- त्रम् यज्ञियोलूखलादि पश्वादिभाग्यवर्याद्" मिता०

ऊर्द्ध्वपुण्ड्र पु० ऊर्द्ध्वम् ऊर्द्ध्वमुखः पुण्ड्रः इक्षुयष्टिरिव। ललाटस्थे ऊर्द्ध्वमुखे पुण्ड्रेषुवत् रेखात्मके तिलकभेदे। तद्धारणे विधिनिषेधादिकं निरूप्यते। 'ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया" आ० त० पु०। "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम्। अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्तुलं शूद्रयोनिजः" आ० त० ब्रह्मा० पु०। "यज्ञोपवीताप्ययाचारो मनसा पापमाचरन्। शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः" ऊर्द्ध्वपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित्। श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" इति ब्रह्मपु०। तद्धारणे वैदिकद्विजातिरिक्तस्य वाधिकारः यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च वर्तुलं चतुरस्रकम्। अर्द्धचन्द्रादि वा चिह्नं वेदनिष्ठो न धारयेत्। अन्यथा ब्रह्मजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः। पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत्। ख्याति- कान्त्यादिसिद्ध्यर्थमपि विष्ण्वागमादिषु। स्थितं पुण्ड्रा- न्तरं नैव धारयेद्वैदिको जनः"। नि० सि० धृतवं० "विष्ण्वा- गमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते। शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कनं नान्यदेहिनाम्। वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितो यदि। पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि। शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा। एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद् द्विजन्मनः"। "शङ्खचक्रगदा यस्तु कुर्यात् तप्तायसेन वा। स चण्डालवद्बहिः कार्यः सर्वका-

द्विजन्मनः" यथा प्रयागजं काष्ठमध्ये सर्व्वकर्मसु । द्विजस्तु तप्तमुद्रादिचिह्नाङ्किततनुस्तथा । संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश" इत्याद्या० । "शिवकेशवयोरङ्कान् शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः" तत्र त्रिपुण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं वैदिकेतरद्विजविषयम् शूद्रविषयञ्च । यदपि ब्राह्मणस्य तद्धारणविधानम् "अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेह तप्तमुद्रादिधारणम्" पद्मपु० । "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः" काशी० । तदपि वैदिकेतरविप्रपरम् सर्व्वसामञ्जस्यात् एवं शास्त्रार्थे स्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य सर्व्वैः कर्त्तव्यता । तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठेन निर्णीतम् यथा

"श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनया भृताम् आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत् किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुः" श्रुतिः । "अस्यार्थः हे ऋभवः! भवतां मध्ये एकः श्रोणां लक्ष्मणां गां मृदं गोपीचन्दनादिरूपां तीर्थनिकटस्थां तत्त्वकर्मभूतां प्रति उदकं जलं गौणकर्म अवाजति अवगमयति अन्तर्भावितण्यर्थोऽजतिः । श्रोणां गाम् उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः श्रोणां गां रक्तचन्दनादिरूपां वा तथा । एकः सूनया हिंसया तत्कर्त्रा आभृतं आहृतं मांसं गोरोचनाख्यं पिंशति पिनष्टि उदकेन सह इति शेषः निम्रुचः नितरामस्तं गच्छतो दग्धेन्धनस्याग्नेः सम्बन्धि शकृत् गोमयं शुष्कगोमयोत्थं भस्मेति यावत् अपाभरत् अपाहृतवान् जलाप्युदकेन सहेति शेषः व्यवहिताश्चेति छन्दसि व्यवहितेनाप्युपसर्गेण क्रियायाः सम्बन्धः । हृग्रहो र्भश्छन्दसीति हस्य भः । एतानि मन्त्रपदानि असंपूर्णार्थत्वात् साकाङ्क्षाभाय ब्राह्मणमपेक्षन्ते इषे त्वोर्जे त्वेत्यादिमन्त्रवत् तत्र यथा "इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति" ब्राह्मणानुसारात् हे शाखे त्वा त्वाम् इषे अन्नाय छिनद्मीति ऊर्जे पशुभ्यः अनुमार्ज्मीति व्याख्यातम् एवमिहापि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रार्थं लक्ष्मणां मृदं उदकेन मिश्रयेदिति व्याख्येयं तथा कालाग्निरुद्रजाबालाद्युपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् त्रिपुण्ड्रकर्त्तुः निम्रुचः शकृदपाभरदिति च व्याख्येयम् एवमितरस्यापि पदस्य ब्राह्मणमन्त्रलिङ्गाद्युपबृंहणे स्मृतिभ्यश्चाष्टकाप्रपा विधिवदनुमेयं तथाच श्रोणामिति पदस्य रक्तामिति व्याख्याने गौरमाल्यगणेशानां रक्तमेव पार्थिवं द्रव्यं पुण्ड्रार्थं तत्तन्त्रे विधीयते वैष्णवानां पीतं शैवानां भस्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षिततत्तद्देवताभजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवन्तीति विधीयते । केवलवैदिकानां तु श्रोणां लक्ष्मणामिति व्याख्यानेन लिङ्गस्यापि सत्त्वञ्च "स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् हुत्वा चैव तु भस्मना । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति" स्मृतिश्च अत्र गोरोचनाद्युदयं चन्दनाद्यष्टगन्धोपलक्षणार्थम् एतेषां विकल्पसमुच्चयपक्षाणां पितृपैतामहपरंपराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुरिति पुत्रहितार्थं यत्किञ्चिद्व्रतं पितरौ मातापितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्वीकृत्य अवतुः रक्षं सम्यक् परिपालयामासतुः तदेव तस्य श्रेयः साधनमित्यर्थः एवं सति तीर्थानि यज्ञादयस्तन्त्रमार्गेण सूर्य्याद्यन्यतमोपास्तिः केवलवैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसाधनानि" इत्यन्तेन ।

श्राद्धकर्म्मणि तु त्रिपुण्ड्रादौ विधिनिषेधयोर्व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा ।

"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्म्मणि । तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रविनाकृतमिति" हेमाद्र्युक्तेः । "यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । वृथा भवति विप्रेन्द्रा ! ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविनाकृतमिति" इत्याचारश्रीवात् "ऊर्द्ध्वञ्च तिलकं कुर्य्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति" ब्रह्मपराशरोक्तेश्च ऊर्द्ध्वपुण्ड्रधारणं पैत्र्ये विहितम् । अन्ये तु "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेदिति" वामनोक्ते च ये दर्भीस्थले रक्तविलिप्तया । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" इति संग्रहोक्तेः "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्" इति विष्णुप्रकाशे वचनाच्च न श्राद्धमित्याहुः । अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव शङ्कराचार्य्यैः "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रञ्च तत्पर्श्वे श्राद्धे नेच्छन्ति गौतम" इत्यत्र केचनेत्युक्तम् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविधिः श्राद्धभोक्तृपरः, निषेधः कर्त्तृपरः इति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ स्कान्दे "ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिमिति" । तद्भस्मत्रिपुण्ड्रविषयम् । "प्राक्पिण्डदानात् गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्य्यात्स्वशिरःपदम्" इत्याश्वलायनोक्तेः

पुण्ड्रं वर्त्तुलमितरपरार्द्धे मदनरत्ने च । पृथ्वीचन्द्रस्तु “पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ऊर्द्ध्वं वा तिलकं कुर्य्यान्न कुर्य्याद्‌ त्रिपुण्ड्रकम् । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकमिति” ब्रह्मपराशरोक्तेः । भोक्तुस्तिर्य्यक्‌पुण्ड्रो भवत्येव । “वर्जयेत्तिलकं श्राद्धे श्राद्धकाले च सर्वदा । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः” इति व्यासोक्तेरित्याह” । पृथ्वीचन्द्रोदये श्राद्धे “सकृद्दर्भेण दृष्टेन यः कुर्य्यात्तिलकं बुधः । श्राद्धस्य स विशुध्येत दर्भत्यागेन चैव हि” ।

ऊर्द्ध्वपृश्नि पु० ऊर्द्ध्वाः पृश्नयोविन्दवोऽस्य । पशुभेदे । अश्वमेधे तृतीययूपे बन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने “पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्ध्वपृश्निस्ते मारुताः” यजु० २४,४,

ऊर्द्ध्ववर्हिस् पु० ऊर्द्ध्वं प्रागग्रं वर्हिर्येषाम् । सोमपाख्ये पितृभेदे “स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्ध्ववर्हिभ्यो घर्म्मपावभ्यः”यजु० २,१५, “ऊर्द्ध्ववर्हिर्भ्यः सोमपाभ्यः” वेददी०

ऊर्द्ध्वबाहु पु० ऊर्द्ध्व उत्तोलितो बाहुः कर्म्म० । १ऊर्द्ध्वोत्तोलिते बाहौ “तद्यदेनमूर्द्ध्वबाहुमभिमिह्नति” शत०५,४,१,१०,। बहु०। २प्रसारितबाहुके त्रि० ऊर्द्ध्वबाहुः प्राह प्रत्यक्षात्मूर्द्ध्न अ मू ध इति” कात्या० १६,२,८, ऊर्द्ध्वबाहुः प्रसारिबाहुः” कर्कः “पञ्चमोरैवतो नाम मनुस्तामससोदरः” इत्युपक्रम्य “हिरण्यरेतावेदशिरा ऊर्द्ध्वबाह्वादयो द्विजाः” इति” भाग०८,५,२,स्त्रोकोक्ते ३रैवतमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदे ते च“वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्ज्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोमताः” हरिवं० ७अ० विशेषत उक्ताः । ऊर्द्ध्वस्तृत्विप्रो बाहुर्येन । ४तपस्यार्थमूर्द्ध्वीकृतविप्रबाहौ तपस्विभेदे ।

ऊर्द्ध्वबुध्न पु० ऊर्द्ध्वं बुध्नं शिरोऽस्य । ऊर्द्ध्वशिरस्के चमसे “अर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति” “अर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इति तच्छिरः एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह” बृ०उ०। “देहस्य चमसरूपेण रूपकमिदम् अर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नः इद तच्छिरः चमसाकारं हि तत् कथम् ? एष ह्यर्वाग्विलः मुखस्य विलरूपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् ऊर्द्ध्वबुध्नः तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एव तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति, किं पुनस्तद्यशः ? प्राणा वै यशोविश्वरूपम् । प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त ऋषयः धीराः(श्रोत्रे द्वे नासिके द्वे नेत्रे द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकशब्दादिज्ञानहेतुत्वात्”। ऋषिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्तिमत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम् ।

ऊर्द्ध्वभाग पु० ऊर्द्ध्वः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म्म० । उपरितनदेशे “तात्वादिषु सभागेषु ऊर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः” सि०कौ० ।

ऊर्द्ध्वभाज् त्रि०ऊर्द्ध्वं भजते भज—ण्वि । १उपरिभागस्थे २ऊर्द्ध्वदेशस्थे वह्निभेदे पु० । “ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः” भा० व०२१८अ० अग्निनामतत्कर्म्मभेदकथने ।

ऊर्द्ध्वम् अव्य० उद्‌-ह्वेञ् डम् आदेरूरादेशश्च । ऊर्द्ध्वशब्दार्थे । “ऊर्द्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनःस्थविर आयति” “तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः) पिबेत्” मनुः “अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतास्तस्य शाखाः” गीता ।

ऊर्द्ध्व(र्द्ध्व)मन्थिन् पु० ऊर्द्ध्वं ब्रह्मचर्य्यादुत्तराश्रमं गार्हस्थ्यादि मथ्नाति मन्थ—णिनि इत० । नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि ब्रह्मचर्य्योत्तरगार्हस्थ्याद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम् । “धर्म्मान् प्रदर्शयितुकामोवातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार” भाग०५,३,२१,

ऊर्द्ध्व(र्द्ध्व)मान न० ऊर्द्ध्वमारोप्य मीयते येन मा-करणे ल्युट् । पञ्चकर्षादिमिते पाषाणादौ(बाटखारा)। तेन हि तुलादावारोपितेन स्वर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते । भावे ल्युट् । २उच्चतापरिच्छेदकपरिमाणे च “ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः” व्या० भा०। अयमर्थः । तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितिःतुलापरकोटिदेशे आरोपाद्यदुन्मीयते तदुन्मानम् । प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्वतोमानात् परिमाणम् । आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्जलादेश्च मितिर्हस्तदण्डादिना यत् मीयते तत् प्रमाणम् । सर्वतः उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः । “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः” पा० विहितौ द्वयसज्दघ्नञौ प्रत्ययौ ऊर्द्ध्वमानादेव. “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम” वार्त्तिकोक्तेः ।

ऊर्द्ध्वमुख त्रि० ऊर्द्ध्वं मुखमस्य । १ऊर्द्ध्वगतप्रथमप्रसरे “प्र-

गोधयत्यूर्द्ध सुखैर्मयूखैः” कुमा०। २ऊर्द्ध स्थितांशभागे “अधो-मुखैरूर्द्धमुखैश्च पत्रिभिः” रघुः। ३ऊर्द्धानिलवहने च आक्रमणात् स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्ध मुखस्य एक०त०। ४मुखस्योर्द्धभागे न०। “हस्ताभ्योर्द्धमुखं कपोलहृदयम्” तन्त्रसा०। नासिकाभ्योर्द्ध मुखस्योर्द्धभागे त्रिकोणत्वा-त्वादभेदोपचारात् त्रिकूटवर्द्धस्य तदर्थः।

ऊर्द्धमूल त्रि० ऊर्द्धं मूलमस्य। १ऊर्द्धस्थितमूलभागे कुपादौ ऊर्द्धः शराडुत्थितः पुत्रपोत्तनो मूलमस्य। २संसारे च “ऊर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता।

ऊर्द्धरेतस् पु० ऊर्द्धमूर्द्धगं नाधःपतत् रेतो यस्य। १महा-देवे, २सनकादिमुनौ ३तपस्विभेदे, ४भीष्मे च। रेतो हि पुंचिह्नेन प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्य अधो न तं संयपति स ऊर्द्धरेता इत्युच्यते। सनकादीनां निवृत्ति-धर्म्मपरत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारितया तथात्वम् “अष्टाशीति-सहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसाम्” भा० व० ११अ०। “इत्युक्ता चोर्द्धमगमदृतेनोहमवाहनः। ऊर्द्धरेताः समभवत् ततः प्रभृति चापि हः” भा०अनु०८४अ०। “ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धगायी नभ स्थलः” भा०अनु० १७० अ० शिवस्तुतौ। भीष्मस्य च सत्यवतीवन्नास्यापि पितुःकाम्यविवाहार्थं सत्यवतीसमीपे गार्हस्थ्यपरित्याग-प्रतिज्ञानात् तथात्वम् तत्कथा “अद्यप्रभृति मे दाश! ब्रह्मचर्यं भविष्यति” भा०आ० १००अ० दृश्या।

ऊर्द्धरोमन् पु०ऊर्द्धानि रोमाण्यस्य। १ऊर्द्धमुखतया स्थित-रोमिव यमदूतादौ “स पापकर्मा कीन् हा मुखा न् भय-दारुणान्। वक्रतुण्डानूर्द्धरोमृक्ष आत्मानं नेतुमागतान्” भा० ६,१,२६। २कुशद्वीपस्थिताचलतभेदे च। कुशद्वीप-वर्णने “तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव। चक्रमधुरःश्रृङ्गः कपिलश्चित्रकूटोदेवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविणः” इति भाग०५,२०,११। ऊर्द्धरोमयुक्ते त्रि०। ३रक्ताक्षमूर्द्धरोमाणं कालजङ्घाशिराधिकम्” भा०अनु० ९८ अ०। स्त्रियां वा डाप्।

ऊर्द्धलिङ्ग पु०ऊर्द्धमूर्द्धगं लिङ्गं चिह्नमस्य। १महादेवे ऊर्द्ध-लिङ्गं शिवपाशमिति” सम्प्रात्रमनः “ऊर्द्धरेता ऊर्द्ध-लिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः। त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः” भा० अनु०१७०।

ऊर्द्धलोक पु० कर्म०। स्वर्गे।

ऊर्द्धवात पु०ऊर्द्धगतो वातः। हृस्ततोक्तं स्वाभाविकगतिरोधेन ऊर्द्धगते वायौ। स च मूत्रादिवेगधारणाद्भवति यथोक्तं सुश्रु०। “अधश्चोर्द्ध इ भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः। न वेगान् धारयेद्धीमान् वातादीनां जिगीषिषुः”। अधिक-मुदावर्त्तशब्दे ११६२४०उक्तम्। “आटोपशूलौ परिवर्त्तनञ्च सङ्गः शरीरस्य तथोर्द्धवातम्” सुश्रु०। २मृगाचलाभ-गते परीक्षे वायौ तस्य सर्ववायुनाशपरिस्थत्वात् तथा-त्वम् आवश्यकशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्धहृत त्रि०ऊर्द्धगत्या वेष्टनेन हृतः। ऊर्द्धमावर्त्तनेनाहृते दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते सूत्रादौ “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धहृतं त्रिवृत्” मनुः। यथा च दक्षिणावर्त्ति-तस्यैव तथात्वम् तथोपवीतशब्दे उक्तम्।

ऊर्द्धबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। “चतुर्थं बृहती” इत्युप-क्रम्य “अष्टिनोर्मध्ये द्वयोर्विष्टारबृहती त्रिभागतोर्द्ध-बृहती” छन्दोनु० ५अ०।

ऊर्द्धशायिन् त्रि० ऊर्द्धः सन् शेते शी–णिनि। १उत्तान-शायिनि बालके। स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। ऊर्द्ध-लिङ्गशब्दे उदा०।

ऊर्द्धशोषम् अव्य० ऊर्द्धः सन् शुष्यति ऊर्द्ध+शुष–णमुल्। ऊर्द्धं तथा शुष्के वृक्षादिषु यथाविध्यनुप्रयोगनियमात् शुषधात्वनुप्रयोग एवास्य साधुत्वम्। “ऊर्द्धशोषं शुष्यति वृक्षः ऊर्द्धः सन् शुष्यतीत्यर्थः” सि०कौ०। “महोर्द्धशोषं रूपवर्द्धितस्तथः” भट्टिः।

ऊर्द्धसानु पुंन०कर्म०। १पर्वतादीनामुपरिस्थे सानौ। ऊर्द्धं सनोति सो–ड। २उपर्युपरिस्थे “अधिश्रयत् पतयद्भूर्द्ध-सानुः” ऋ० १,१५२,५। “ऊर्द्धसानुरुपर्युपरिस्थसमुच्छ-यवः” भा०।

ऊर्द्धस्थिति स्त्री ऊर्द्धं स्थितिर्यत्र यस्य वा। १अश्वपृष्ठभागे त्रिका०। २ऊर्द्धस्थे त्रि०। कर्म० स्थितिः। ३ऊर्द्धस्थाने स्त्री

ऊर्द्धस्रोतस् पु० ऊर्द्धम् ऊर्द्धगतं नाधोगामि स्रोतः रेतसः प्रवाहोऽस्य। १ऊर्द्धरेतसि योगिभेदे स हि सत्त्वगुणोत्कृ-ष्टत्वाधिक्येन रेतःप्रवाहमूर्द्धं नयतीति तस्य तथात्वम् सत्त्वप्राबल्ये एव यथोर्द्धस्रोतस्त्वं तथा सां०कौ० उक्तम् यथा “केचित् खलु सत्त्वबहुलाः सत्त्वनिकाया ऊर्द्ध-स्रोतस इति” ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारोऽस्य २वनस्पत्यादिषु “वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्रायाः अन्तःस्पर्शाविशेषिणः” भाग० ३, ८,२०, तेषां तथात्वोक्तेः “ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो-ऽषाम्” श्रीधरः। मूले सिक्तजलादीनां मूलेनैवोर्द्धमाक-र्षणात् तेषामूर्द्धस्रोतस्त्वम्।

ऊर्द्धायन त्रि० ऊर्द्धमयनं यस्य । १ऊर्द्धगते प्लक्षद्वीपस्थे २वैम्न-पर्वस्थाधीशे पक्षिभेदे । प्लक्षद्वीपवर्णने अरुणादिसप्तनदी-रुक्ता "यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्धायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः" भाग० ५,२०,३ । "हंसादयः पक्षिणः नाम्नुवादि स्वानोयाः" श्रीधरः । २ऊर्द्धगतौ न०

ऊर्द्धाम्नाय पु० ऊर्द्धमाम्नायते आ+म्ना—कर्म्मणि घञ् । वेदमार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

ऊर्द्धावर्त्त पु० ऊर्द्धमावर्त्ततेऽत्र आ+वृत आधारे घञ् । १अश्वहृदयस्थाने लिङ्गा०भावे घञ् ६त० । २ऊर्द्धावर्त्ते च

ऊर्द्धासित पु० ऊर्द्धमुपरिभागे असितः कृष्णः आसितो वा । १आरुणेङ्ग (करेला) वृक्षा० २ऊर्द्धोपविष्टे त्रि० ।

ऊर्द्धेह पु० ऊर्द्धमीहा चेष्टा । ऊर्द्धमानुकूल्यामूर्द्धचेष्टायाम् "ऊर्द्धोऽनूर्द्धेहे" उण०ऊर्द्धशब्दस्य व्यत्ययः स्त्री ।

ऊर्म्मि पुंस्त्री०ऋ-मि-अर्त्तेरुच्च । १तरङ्गे, "व्योमगङ्गोर्म्मि-वायुभिः" रघुः "महोर्म्मिभिर्व्याहतवाम्बुहस्तयीः" २प्रकाशे, ३वेगे, ४वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्, ५पीड़ायाम्, ६उत्कण्ठायाम्, ७क्षुधादिषु, षट्सु देहमनःप्राणानां यथायथं धर्म्मेषु ते च "क्षुधा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" शा० ति० विभज्योक्ताः "पञ्चमीसप्तमीभ्यां चतुर्थीसप्तमी न्यस्य, ककुदं विषम्" । अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता" वैजयन्त्युक्तलक्षणायाम् दशमगतौ स्त्री "तर्षं पयोधर ऊर्म्मिभिरापतन्तः" माघः "क्षिपद्भिरूर्म्मीनपरैरिवोर्म्मिभिः" माघ "यद्वा ऊर्म्मिभिरुत्थगतिभिरित्यर्थः ।

ऊर्म्मौ भवः यत् । ऊर्म्म्य ऊर्म्मिभवे त्रि० रात्रौ स्त्री निघ० "तिरस्तमोदद्य ऊर्म्यास्" ऋ० ६,४८,६, "ऊर्म्यासु रात्रिषु" भा० । वस्रभेदे पु० "नम ऊर्म्याय चावट्याय च" यजु० १६,३१ ।

ऊर्म्मिका स्त्री ऊर्म्मिरिव कायति कै—क । १तरङ्गवत् प्रकाशमाने अङ्गुरीयके । स्वार्थे कन् । २तरङ्गादौ च । ३उत्कण्ठायाम् ४भ्रमरगुञ्जने ५वस्त्रभङ्गे च हेम०

ऊर्म्मिन् त्रि० ऊर्म्मिरस्त्यस्य वा० इनि । ऊर्म्मियुक्ते स्त्रियां ङीप् । "समुद्रव्यचसा परोहर्म्मिणा मधुमत्तमाः" छान्दो० ३,२,२२, "प्रप्याययन्त्यूर्म्मिणम्" ऋ० ८,९८,६, २समुद्रे पु० "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः" भा०व०२०अ० ।

ऊर्म्मिमत् त्रि० ऊर्म्मिरिव वक्रताऽस्त्यस्य मतुप् यवा० मस्य न वः । १वक्रे । "दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु जघान केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्" भा० व० ६५अ० २तरङ्गवति च ।

ऊर्म्मिमालिन् पु० ऊर्म्मिमालाऽस्त्यस्य इनि । समुद्रे "चन्द्रं प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली" रघुः

ऊर्म्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकस्यौरस्यां कन्यायाम् "पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम्" रघुः

ऊर्य्यादि पु० पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-स च गणः ऊरी, उररी, तन्थी, ताली, आताली, वेताली, धूली, धूसी, शकला, संशकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आक्लोली, आलोष्ठी, केवाली, पर्याली, शेवाली, वर्षाली, मसमसा, मस्मसा, मसमसा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, वन्धा, प्रादुस्, श्रत्, आविस्, अत्र पाठान्तरम् उररी उरीति ऊरीकृत्य ।

ऊर्व पु० ऊरु:कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श०अच् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन आदेरभ्युदयत् न गुणः । १श्रौर्वे ऋषिभेदे उपचारात् तज्जाते २वाडवानले "ऊर्व इव पप्ये" ऋ० १,२,१६, ऊर्वः वाडवानलः भा० ३महति समुद्रे "अपार ऊर्वेऽन्ततं दुहानाः" ऋ० १,१,१६, समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति" ऋ० २,३५,२, ऊर्वः वाडवेनाक्रान्तस्य अच् । वाडवानलयुक्ते ४महति "दिव अत्कवौ अमितः" २,१२,७, "ऊर्वान् महतः" भा० तत्सुक्ते ५विस्तृते च "कश्चिदस्य एनसो ऊर्वात् ४,१२,५, "ऊर्वात् विस्तृतात्" भा० ।

ऊर्वङ्ग न० ऊरुरिव अङ्गम् यस्य । छत्रिकायाम् शिलीन्ध्रे हारा०

ऊर्वष्ठी स्त्री ऊरू नारायणोरू कारणत्वेनास्त्यस्य ऊन—अच् ६त० गौरा० ङीष् । ऊर्वश्याम् । पु० वास्त इन्द्रसवत्पादपि ।

ऊर्वष्ठीव न० ऊरू च अष्ठीवन्तौ च समा० द्वन्द्व नि० । ऊर्वोरष्ठीवतोश्च समाहारे

ऊर्वी स्त्री ऊरू मध्यस्थत्वेनास्त्यस्य अर्श०अच् आदेरभ्युदयत् न गुणः गौरा० ङीष् । ऊरुमध्यस्थाने "ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम तत्र योषितस्याम् यक्षिणोयः "ऊर्वां ऊर्द्धन-श्रोत्रकुलसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षमिति" लोहिताक्षापि जानूर्वी कूर्चाः विटकूपरा" इति च सुश्रु० ।

ऊर्व्य पु० ऊर्वे वाडवानले भवः यत् । अधिष्ठातृतया वाडवानलस्थिते रुद्रे "नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च" यजु० १६,४,

ऊर्षा स्त्री उर—ष नि० नेट् । देवताड़कभेदे शब्दच० ।

ऊलुपिन् पु० उलुपिन्+पृ० दीर्घः । १जलजन्तुभेदे २मत्स्यभेदे च

ऊलूक पुंस्त्री० उल—ऊकण् दीर्घश्च । पेचके स्त्रियां ङीष् ।

ऊष पु० रुजायाम् भ्वा०पर०सक०सेट् । ऊषति औषीत्

ऊषाम् बभूव आस चकार । ऊषितः ऊष्टः ऊषणः ।

ऊष पु० ऊष—रुजायां क । १क्षारे, २कर्णरन्ध्रे, ३चन्द्रमाद्रौ च । "कौषेयाविकयोरूषैः" मनुः । "सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम्" या० । तत्र चन्द्रमाद्रेः विरहितापकत्वात् कर्णच्छिद्रस्य मलजलादिप्रवेशेन उद्वेगहेतुत्वात् क्षारमृत्तिकाया मलापहारकत्वात् तथात्वम् इति भेदः । ऊषति अन्धकारं भेदकं वा । ४प्रभाते ५रेतसि न० । तस्य च क्षारवत्तीव्रत्वात् उष्णत्वाच्च तथात्वम् । यथा च रेतस ऊषत्वम् तथाह "रेतो वा ऊषाः प्रजननं तदेनं प्रजनन आभजत्येतस्य वै पितरः प्रजननस्याभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति" शत० ब्रा० ११,८,१,१४ । ५क्षारमृत्तिकायां स्त्री [शब्दच० ।

ऊषक न० ऊषति अन्धकारं भेदकं वा ऊष—ण्वुल् । प्रत्यूषे

ऊषण न० ऊष—ल्यु । १मरिचे, २पिप्पलीमूले, ३शुण्ठ्यां च । (चिता) ४चित्रके पु० । ५पिप्पल्यां चव्ये च(चइ) स्त्री । मरीच्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्वेजकतया तथात्वम् । त्र्यूषणं त्रिकटु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह "विश्वोपकुल्या मरिचं त्र्यूषं त्रिकटु कथ्यते । कटुत्रिकं त्रिकटुकं त्र्यूषणं व्योषमुच्यते । त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहं च कफस्थौल्यं मेदःश्लीपदपीनसान्" भावप्र० । त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् । व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकं चतुरूषणे" भा० प्र० । षडूषणम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलम् चव्या चित्रकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रस्य पञ्चकोलम् तदुच्यते । पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिहेष्यते" भावप्रकाशः ।

ऊषर त्रि० ऊष+मत्वर्थीयो रः, ऊषं क्षारमृत्तिकां राति ददाति कः वा । क्षारमृत्तिकायुक्ते देशे यत्रोप्तं बीजं न प्ररोहति । "अनूषरमविवदिष्णु भूम" आश्व०गृ० २,७,२ । आधानाङ्गोषरमृद्ग्रहणम् शत०ब्रा० २,१,१,६ । उक्तम् यथा "ऊषोषान् सम्भरति ।"असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ तस्मात् पशव्यमूषरमित्याहुः" । "वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्य्यमूषरम्" माघः । "तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे" मनुः "नचोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कदाचन" भा० अनु० ११४ ।

ऊषरज न० ऊषराज्जायते जन—ड । (पाङ्गा) लवणभेदे । तद्गुणादि सुश्रु० "ऊषसूतं वालुकैलं शैलं मूत्राकरोद्भवम्" लवणं विभज्य "लवणं कटुकं छेदि विहितं पटु चोच्यते" सुश्रु०

ऊषवत् त्रि० ऊष—मतुप् मस्य वः । ऊषरस्थाने । स्त्रियां ङीप्

ऊषा स्त्री बाणराजसुतायाम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।

ऊष्म पु० ऊष—मक् । १शीतविरोधिनि स्पर्शे । अर्श—अच् । २तद्वति त्रि० । ३निदाघकाले अमरः ।

ऊष्मण त्रि० पामादि० अस्त्यर्थे न । ऊष्मयुक्ते मतुप् मस्य वः ऊष्मवत् तदर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ऊष्मण्य त्रि० ऊष्मा निवारणीयत्वेनास्त्यस्य यत् । ऊष्मनिवारणार्हे "ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः" ऋ० १,१६२,१३ । "ऊष्मण्य ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि" भा० ।

ऊष्मन् पु० ऊष—मनिन् । १ग्रीष्मे २तेजोद्रव्यस्य सूक्ष्मावयवे (भाप) "भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वम्" कुमा० "यथाग्नेर्धूम उदयते एवमेषामूष्मोदयते" शत०ब्रा० १, ६,२,१,५ । ३वर्णोच्चारणोक्तेषु शोष्मवायुनोच्चार्य्यमाणेषु शषसहरूपेषु वर्णेषु । "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्" शिक्षा । "शषसहा ऊष्माणः" सि० कौ० । "सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्व्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति" छा० उ० । "सर्व्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता अबहिःप्रक्षिप्ता विवृता विवृतप्रयत्नोच्चारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रयच्छामि" शा०भा० । "अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतेः शरणोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्" छा०उ० । "स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः । ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः" भाग० ३,१२,२०, ऊष्माणं शषसह इति चतुष्टयम् अन्तःस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीडया" श्रीधरः । "ते वाणि वायौ निश्वासं सोजःसूष्माणमात्मवान् । यस्य त्वक्शेषप्रकाशिनिशो शेषं यथोद्भवम्" भाग० ७,१२,२४, । अत्र तेज ऊष्माणमिति स्वकारणे लयाभिधानात् तस्य तेजःकार्य्यता गम्यते । श्रुतौ च तस्य तेजःकार्य्यत्वमुक्तं तच्च उष्णशब्दे दर्शितम् । देहस्थोष्मा च ब्रह्माभिन्न कौक्षेयानलोपाधिकजीवसंयोगेनैव भवति यथोक्तं छा०उ०भाष्ययोः । "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः विजानाति" उप० । "इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रग्राह्येण लिङ्गेनोष्णिम्ना शब्देन वाऽवगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव । दृढप्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूप-

स्पर्शयोः। कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यते? इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचारात्। न हि जीवन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभिचरति।"उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" हि विज्ञायते। मरणकाले च "तेजः परस्यां देवतायामिति" परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः। अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः"।

एतद्वाक्यञ्च कौक्षेयाग्न्युपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यसम्भवः तदेतत् शा०सू०भाष्ययोः समर्थितं यथा"ज्योतिश्चरणाभिधानात्"शा०सू०"इदमामनन्ति अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति"तत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते? किं वा परमात्मेति?। अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति विचार्यते किन्तावत् प्राप्तं आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति। कुत? प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति ह्येतौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकन्तम उच्यते। तस्याएवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः। तथा दीप्यते इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति। किञ्च द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च। न हि चराचरवीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् 'परोदिवो ज्योतिरिति"च ब्राह्मणम् ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावत्त्वमसमञ्जसं अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतन्तेजः प्रथमजम्। न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति। इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" चाविशेषश्रुतेः। नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्। अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तेजो ज्योतिःशब्दम्। नन्वक्तमर्वागपि दिवो गम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परोदिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी। सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम्। "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति"च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा"तस्य भूरिति शिरः एकं शिर एकमेतदक्षरमिति" कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात्"तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति"च श्रुतेः।"चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति" चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते। नचान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम्। न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति। "गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति" छन्दोनिर्देशात्। अथापि कथञ्चित् पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते। अत्र पुनः परोदिवो ज्योतिरिति द्यौर्मर्यादात्वेन। तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः? चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं "तावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायन्दोषः प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति च मन्त्रवर्णात्। यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते। अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं ज्योतिषास्ते" मनो ज्योतिर्जुषतामिति" च। तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकन्तत्तत्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"। "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते इति । अत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नायं दोषः निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा हि आदित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते । एतेन "विश्वतः पृष्ठेषु" इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति । तदप्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । "दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति" तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति । यदप्युक्तमल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम् । न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिद् ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति । कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुम् । नैष दोषः । "यदतः परो दिवो ज्योतिरिति" प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थात् ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्" भा० । श्रुत्यन्तरे तु कौक्षेयाग्निसम्बन्धात् देहस्यौष्ण्यमुक्तम् । तत्रापि कौक्षेयाग्नेरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्प्यमित्याकरे प्रपञ्चः

ऊह वितर्के भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । ऊहते औहिष्ट । ऊहां बभूव आस चक्रे । ऊहितः ऊहमानः ऊहितुम् ऊहः । "औहिष्ट तान् वीतविशङ्कमुच्चैः" भट्टिः । कर्मणि ऊह्यते औहि णिच् । ऊहयति ते औजिहत् त । "रूपेण तावौजिहतां महिष्ठौ" भट्टिः अस्य ऊहशब्दे वक्ष्यमाणेऽर्थेऽपि वृत्तिः । परस्मैपदित्वमप्यस्य ऊहति, इत्युपेतद्विदैवतं देविकेषु" कात्या० १०१,२,१,१७, आदौ उपसर्गात् परस्यादेश ह्रस्वः । उह्यते

अति—एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेरणे "द्रोणकलशमत्यूह्य" कात्या० ९,२,१६ । "अत्यूह्य प्राञ्चमेव प्रतीच्यां प्रेर्य" कर्कः ।

अधि+अञ्जने । "अग्निमग्नीत् संमृड्ढीति यथाधुरमध्यूहेदेवं तद्यत् पूर्वमाघार आघार यत्यध्यूह्य हि धुरं युञ्जन्ति" शत० ब्रा० १,४,४,१२,

अप+निरसने दूरीकरणे । "अपोह्य बर्हींषि" कात्या० २,२,१७, "एतैर्व्रतैरपोहेत पापं लोभसत्तमं द्विजः" मनुः । "सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह" मनुः प्रतिकूलतर्केण प्रकृततर्कापनयने अपोहः ।

अप+वि+निवारणे "व्यपोहत शरांस्तस्य सर्वानेव धनञ्जयः" भा० आ० ४७० । [२८ । "अभ्यूहति आच्छादयति" शा० ।

अभि+आच्छादने । "अथाङ्गारैरभ्यूहति" शत० ब्रा० १,२,४,

उत्+उत्कर्षणे । "रशनायाउदुह्य प्राच्याम्" कात्या० १,६,१ । "उद्धृत्य उत्कृष्य" कर्कः निरसने च । "तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति" शत० ब्रा० १,२,१,४ । [१,२,५,१७ ।

प्रति+उद्+प्रक्षेपणे "दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहेत" शत० ब्रा०

वि+उद्+अन्ते विवर्द्धने । "चतुरङ्गुलमनुभयतो बाह्यतो व्युदूहति" शत० ब्रा० १०२,१,४ । व्युदूहति अन्ते विवर्द्धयति" भा०

उप+अधस्तात् प्रवेशने । "पशावस्याप्युपोहति" कात्या० २,५,४ । "उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति" कर्कः ।

निर्+निष्काश्य ग्रहणे पृथक्करणे च । "गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरुह्य" शत० ब्रा० १२,४,२,२ । "शिरः शिरसः निरोहत्" शत० ब्रा० १०,५,४ । "वपान्तेऽनपेक्षमध्वर्युः प्रेष्यति निरूहैतं गर्भमिति" "निरुह्यमाणमभिमन्त्रयीत" कात्या० २५,१०,४,५ । निरुह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम् वेददी० निरूहणम्

परि+परितः व्याप्तपूरणे । "अरत्निमात्रे श्रोणिसंस्थे चोपदधाति पर्यूहति च" कात्या० ८,५,२५ । पर्यूहति पांशुभिरन्तरालं परितः पूरयति" कर्कः । पर्यूहणम् ।

प्र+देशान्तरनयने। “प्रोह्य द्रोणकलशम्” कात्या० ९,५,१४। “प्रोह्य प्रेर्य्य” कर्कः। पातने च “कृष्णाजिने प्रोहति” कात्या० २,५,७। प्र+ऊहस्यादेर्वृद्धिः प्रौहः।

प्रति+उपरिस्थापने। “दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यूह्य वासः” कात्या० ७,८,२२। “प्रत्यूह्य उपरि स्थापयित्वा” वेददी०। निवारणे च। “प्रत्यौहतमश्विनो मृत्युमस्मात्” यजु० २७, “प्रत्यौहतं न्यवर्त्तयताम्” वेददी०।

वि+विपरीततया प्रेरणे “जुहूपभृतौ व्यूहति” कात्या० २,५,१७। सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च। व्यूहः। “प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्” मनुः। समवेतभवने। “योनेश्चियते कृतशोऽस्य व्युह्यन्ते” शत० ब्रा० ८,७,१२,११,

प्रति-वि प्रतिरूपव्यूहकरणे। “पार्श्वस्थलविधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य निशाचरम्” भा० द० २८४अ०। विरोधाचरणे च प्रत्यूहः

सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक्प्रापणे च। “यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि” ऋ० १,१३१,३, समूहसि प्रापयसि भा०। सम्यक्पूरणे “अङ्गारैरभि समूहति” शत० ब्रा० ४,५,२,१८, समूहः

उप+सम् समीपे सङ्कोचने “पश्चादुपसमूहन्ते” शत० ब्रा० १०,२,१,१, “समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति” भा०।

परि-सम्-समन्तात् परिमार्जने “वेदिं परिसमूह्य” कात्या० २,६,१२, “परिसमुह्य सम्मार्ज्य” कर्कः। “अग्निं प्रतिष्ठाप्याधाय परिसमूह्य” आश्व० गृ० १,२,१, “परिसमूहनं नाम चाग्नेः समन्तात् परिमार्जनम्” नारा० वृ०।

समूढव्यूढनिरूढादिकमस्यैव रूपमाहुः केचित्। अस्यानिट्त्वात् ऊहित इत्यादय एव स्युः। अतस्तानि उपसृष्टस्य वहतेरेव रूपाणीत्यन्ये। अस्यैव आङ्पूर्व्वकस्य ओहते इति रूपम्। न तु केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन गुणाप्रसक्तेः।

ऊह पु० ऊह-घञ्। १वितर्के आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्व्वपक्षनिवारणपूर्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे २परीक्षणे, ३अनन्वितार्थकविभक्तिलिङ्गत्यागपूर्व्वके अन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सोमाय इति वाक्यमनन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवचनान्ततया कल्पनम्। ४पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे च। “ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्व्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः” सा० का० उक्ते ताराख्ये ५सिद्धिभेदे “ऊहस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम्। संशयपूर्व्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारमुच्यते” सा० कौ० “रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्” का० वार्त्ति०। “ऊहः खल्वपि न सर्व्वैर्लिङ्गैर्न च सर्व्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् तस्मादध्येयं व्याकरणम्” महाभा०। “ऊहः खल्वपीति। इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणस्सम्यग्विजानाति। तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति” तत्र “सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम” इति सौर्य्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति। विस्तरेण भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः” कै०। “ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः। ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुम् प्रकृतिशब्दार्थमाह। इहेति। यस्मिन्नाग्नेयादौ। यागान्तरेण सौर्य्यादिना। प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदैवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः। अन्यत्र पठितमन्त्राणामन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति। यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदेशे तत्प्रभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाश्चावगमायाश्चाकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः। यागान्तर्गताश्च मन्त्राः। तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्य्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्य्यायेत्यूह्यमित्याह। तत्राग्नेरिति। मन्त्र ऊह्यत इति। यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्म्मणः साङ्गत्वञ्चेति बोध्यम्। सोऽयम्प्रकृत्यूहः अन्येऽप्यूह्याः। ऊहस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकस्य सिद्धिः फलमिति बोध्यम्। भाष्ये लिङ्गपदं प्रकृत्यादेरुपलक्षणम्। यथायथमिति। अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः” उद्योतः।

तादृशोहभेदस्तु अधिकरणमालादौ दृश्यः। द्रव्यप्रतिनिधौ तु नोहः। “तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्यात् घृतार्थे वार्त्तिकोऽर्दि। प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयात् घृतवतीमिति” मीमां॰ कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये ऊहाभावोदर्शितो यथा

“अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वेनोपात्ते छागाभावे मेषरूपे अनुवाचनप्रैषादौ किमूहं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यशब्दस्य प्रयोगः कार्य्यः “अग्नीषोमाभ्यां मेषस्य वपाया” इत्येवम् उत विहितद्रव्यशब्दस्यैव अग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्येवमेवेति। तत्र मन्त्रेण द्रव्यमभिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहितं द्रव्यं शक्नोत्यभिधातुम् तस्मादूहित्वा प्रतिनिहितद्रव्यवाचिशब्दस्य प्रयोगे प्राप्त आह” “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” कात्या॰ १, ४, ८, “प्रतिनिधावुपात्तेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनूहो भवति अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपाया इत्यनूहितमेव मेषेऽपि प्रयोक्तव्यम् न तु मेषस्येत्येवं विपरिणतरूपमित्यर्थः कुतः? प्रतिनिधिः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या अतश्छाग एवायमिति बुद्ध्या गृहीतत्वाच्छागशब्देनैवाभिधानम्। यद्यत्र मेषश्छागवत् साधनं भवेत्तदा तत्प्रकाशकम् मेषपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवम्, किं तर्हि मेषगता ये छागावयवास्त एवात्र साधनम् ते च छागगता इव मेषगता अपि छागशब्देनैव प्रकाशयितुं शक्यन्त इत्यनूहेनैव प्रयोगः। यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधीयते यथा “सारस्वतीं मेषीमिति” “ऐन्द्रं मेषमिति” “ऐन्द्र ऋषभः” इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र ऊहोऽपि भवति। नचात्रैवंविधं किमपि वचनमस्ति तस्मादूहनाम अवयवानां साम्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेषादिद्रव्यस्य छागादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम्। तेन श्रुतद्रव्यशब्देनैवाभिधानं युक्तमिति साधूक्तम् शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति। यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते तत्र ऊहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादूहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह” कर्कः “सोमेन जात्यभावात्” का॰ सू॰ १॰ “सोमेनेति तृतीयैकवचनम्। सोमाभावे पूतीकेषूपात्तेषु सोमशब्देनैव पूतीकानामभिधानं कर्त्तव्यम्। “अंशुरंशुष्टे देव! सोम! आप्यायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन। अथ वा सोमे इति सप्तम्येकवचनम् नेति निषेधः। सोमप्रतिनिधित्वेनोपात्तेषु अर्जुनश्येनहृतपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे ऊहो न भवति कुतः जात्यभावात् जात्यन्तरवस्त्वभावात्। यद्यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्यासम्प्रकर्षव्यत्यादनेकेषु दृष्टदोषेषु च प्राप्तेषु पूतीकादेर्नियमः क्रियते तेनैन्द्रमेषइतिवद् वाचनिकजात्यन्तराभावादतोऽप्यूहो न भवति” कर्कः।

“छाग! त्वं वपिरूपेणेत्यादिमन्त्रे च बहुपशुघाते न बहुत्वोहः। तदेतत्” ति॰ त॰ “बहुपशुघातेऽपि मन्त्र एकवचनान्त एव प्रयोज्यः न बहुवचनोहः। “नरं पशुत्वमागतम्” इत्यत्र नार्य्यां स्त्रीत्वोहाभाववत् अतएव सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि “पत्नीं सन्नह्येति” मन्त्र एकवचनान्त एवेति। ऊहं प्रकृत्य “प्रकृतावपूर्व्वत्वात्” कात्यायनेनोहस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात्। विकृतावेवोहः। “ऊहोऽपूर्व्वांसु प्रैषमिति” जै॰ तत्रापवादात् न चाम्ययवाचः वैभक्तिकार्य्यापेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समन्वितत्वेनाविरोधात्। एवञ्च प्रकृतौ नररूपबहुपशौ बहुवचनोहाभावात् छागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवचनोहः किन्तु एकवचनमात्रमिति” वदता रघुनन्दनेन तथा समर्थितम्। संकल्पादिवाक्ये तु ऊह इति भेदः। ऋत्विगादिप्रयोगे च अस्मदादिपदघटिते “दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि” मन्त्रेऽपि नोहः तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमानगतानामेव तत्तत्फलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः। तथाचासमवेतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरणरूपमपूर्व्वं स्तोतृमेतावनूहः। ५आरोपे ६समूहने च। “इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः” भा॰ अनु॰ १४५ अ॰ “ऊहापोहाभ्यां तत्त्वावधारणम्” पातञ्ज॰ भा॰।

ऊहगान न॰ सामगानप्रभेदे ऊहगीतिरप्यत्र स्त्री।

ऊहा स्त्री ऊह अ स्त्रीत्वात् टाप्। १अध्याहारे २ऊहशब्दार्थे

ऊहिनी स्त्री ऊह-णिनि। समवेतायाम् “अतात् परस्य तस्यादेर्दृशिः अक्षौहिणी सेना।

ऊह्य त्रि॰ ऊह-ण्यत्। १तर्कणीये २उद्भावनीये ३अध्याहार्य्ये ४मीमांसकोक्तोहविषये च। अगोचर्। ऊहनीय तदर्थे त्रि॰

ऊह्यगान न॰ सामगानप्रभेदे।

इति वाचस्पत्ये ऊकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऋ

ऋकारः स्वरवर्णभेदः मूर्द्धन्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः। स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः। स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात्। तस्य च रक्तविद्युल्लताकारेण ध्येयतोक्ता। "रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम्" काम॰त॰। तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्तता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादिशब्दाख्यता। स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ ऋत् ऋकारः तत्कालोच्चार्य्ये "तपरस्तत्कालस्य" पा॰ उक्तेः। व्याकरणशास्त्रे ग्रन्थलाघवार्थं ऋ इत्येतत् अष्टादशविधस्य ऋवर्णस्य, द्वादशविधस्य ऌकारस्य संज्ञा भवति तेन "ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा" इति सि॰कौ॰। अधिकं स्वरवर्णादिशब्दसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्णग्रहणद्योतनार्थम् वर्णग्रहोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशतां संज्ञा।

ऋ गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। शिति ऋच्छादेशः। ऋच्छति आर्च्छत् आरत्-आर्षीत्। आर आरिथ अर्त्ता अर्य्यात् अरिष्यति। आरिष्यत्। ऋच्छन् ऋतः ऋतिः अर्त्तव्यः अरणीयः अर्य्यः यत् वैश्यस्वामिनोः अन्यत्र ण्यत् आर्य्यः। अर्त्ता आरी आरिवान् अर्त्तुम्। सकर्म्मत्वेऽनाकर्म्मकात् समपूर्व्वकात् ततः आत्म॰। समृच्छते। समारत समार्त्त। "सारमानवरारोहा-समनार सा" उद्भटः। ऋ-णिच् अर्पयति ते। सन् अरिरिषति समरिरिषते गत्यर्थत्वेऽपि कौटिल्ये यङ्। अरार्य्यते "किमभीरराय्यते" भट्टिः। अर्प्पि अर्य्यते। आरि।

ऋ गतौ प्रापणे च जुहो॰ पर॰ सक॰ अनिट्। श्लादौ गणोक्तत्वेन पित्परत्वाभावात् न ऋच्छादेशः। अभ्यासस्योस्तु तदादेशः। इयर्त्ति इयृतः इय्रति। इयृयात्। इयर्त्तु इयृहि इयराणि। ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः। आरत्-आर्षीत् सूत्राच्चर्य्यात् अङ्विधौ आदेशे पहच मित्यत्र तस्याते आर्षीदित्येव। समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भ्वादिवत्। णित्त्वात् इयृच्छन् एतच्च न इति भेदः। अयं वैदिक एवेति बहवः "बहुलं छन्दसीति" पा॰ विधेः "अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च" पा॰ इत्यत्वविधानबलाभ्यासोदयं भाषायामपि" सि॰कौ॰। "सुम्न इयर्त्ति प्रभृतो मे अद्रि" ऋ॰ १,१६५,४। "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" २,४२,१। अनयोर्गत्यर्थत्वात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु इणधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः "अभ्युः कपयोऽभ्यारत् कुम्भकर्णं महत्सुतः" "सीतां जिघांसुं सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवम्" भट्टिः। आ+ऋत आर्त्तः हृष्टः "तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्याम्" भट्टिः "उदयर्षि भानुना" ऋ॰ १०,१४०,२, "समुद्रादूर्म्मिमुदियर्त्ति वेनः" १०,१२३,२, "यदा शसा निःशसा भिशसोपारिम जाग्रतो यत् स्वपन्तः" ऋ॰ १०,१६४,३, एवं यथायथमुपसर्गपूर्व्वस्य उदाहरणं ह्यम्।

ऋ हिंसायां स्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। ऋणोति। ऋणुयात् ऋणोतु ऋणु आर्णोत्। आर्षीत् लिङादौ भ्वादिवत् गत-ऋण्वन् त्ता ऋणम् इति भेदः "त्वेषस्ते धूम ऋण्वति" ऋ॰ ६,२,६, "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्" याज्ञ॰ स्मृतिः। "अपहारा मतीनां प्रधा ऋण्वन्ति का इव" ऋ॰ ९,१०,६ "ऋणोरवं न चर्षणिभिः" ऋ॰ १,३०,१५, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि।

ऋ अव्य॰ ऋ—क्विप् वा॰ न तुक्। १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च मेदि॰ ४परिहासे वाक्यविकारे शब्दरत्ना॰ ५देवमातरि स्त्री।

ऋक्छस् अव्य॰ ऋच्+शस्। ऋचम् ऋचमित्यर्थे "ऋग्वेद-मन्त्रे चरणव्यूहभाष्यधृतब्राह्मणवाक्ये उदा॰ दृश्यम्।

ऋक्ण त्रि॰ व्रश्च—क्त पृ॰ वलोपः। छिन्ने छिद्रे "वाचमेव तदाप्त्वा आत्मानं ऋक्णवतीं वज्राविपोन्नन्ति" ऐत॰।

ऋक्थ न॰ रिच्-थक्। १धने २स्वर्णे स्मृतिप्रसिद्धे ३दायरूपे धने च "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" याज्ञ॰ "स नो ऋक्थभावसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौत॰ तत्र "ऋक्थमप्रतिबन्धोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः" मिता॰ क्वचित् सप्रतिबन्धदायवाचिताऽपि "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" इति याज्ञ॰ प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्तस्वत्वास्पदीभूतं द्रव्यमृक्थम्। क्वचिद्धनमात्रेऽपि प्रयोग। "ऋक्थं व्यक्राति पित्रि" ऐत॰। ऋक्थग्राहिन् दायहरे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" या॰ ऋण उप॰स॰। ऋक्थग्राहोऽप्यत्र त्रि॰ स्त्रियां टाप् तद्धितान्तस्येव ङीप् सि॰कौ॰। ऋक्थ+अस्त्यर्थे इनि। ऋक्थिन् तद्ग्राहके "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" याज्ञ॰ स्त्रियां ङीप्।

ऋक्ष पु॰स्त्री ऋष—स किच्च। १भल्लूके तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप्। २नक्षत्रे।

३मेषादिराशौ च न० ४भल्लूके ऋक्षे (भेला) ५श्योना-कवृक्ष (श्योना)६पर्व्वतभेदे च पु०मेदि० । स च रैवताप-रनामकः "ऋक्षोऽपि रैवताज्जज्ञे तस्य पर्व्वतमूर्द्धनि । ततोरैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके । नाम्ना रैव-तको नाम भूमौ भूमिधरःसुतः" हरिवं०२२अ०।स च कुलाचलपर्व्वतः यथोक्तं सि० शि०। "माहेन्द्रशुक्तिमल-यर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचला-ख्याः" इति । ७नृपभेदयोः तत्रैकः "आजमीढपुत्रः । "धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीढः समीयिवान् । ऋक्षं ऽजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम् । ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा" अपरो विदूरथस्य पुत्रः "वि-दूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः । ऋक्षस्य च द्विती-यस्य भीमसेनोऽभवन्नृपः" इति हरि०३२अ०। भल्लूक-चारणपशुः जराङुजश्च । "जरायुजानां प्रवराः मानवाः पशवश्च ये । नानारूपधरा राजन् ! एषां भेदाश्चतुर्द्दश । अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः । सिंहव्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा । ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप !" भा०भी० तत्र प्रवरा इति विशेषणात् एतद्भिन्नानामारण्यत्वमप्यस्त्येव तेनोष्ट्रस्याप्यार-ण्यत्वं सुश्रुते उक्तम् तच्च उष्ट्रशब्दे उक्तम् । ८अरिहपुत्रे च "अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजी-जनदृक्षम्" भा०आ०९५अ०। ९उत्तर दिशि स्त्री मेद०। यद्यपि नक्षत्रस्य सामान्यतो गगनस्थिततारामात्रवा-चकता तथापि ज्योतिषे येषामुदयास्तगमनं तेषा-मेव नक्षत्रशब्देन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः । अभि-जिद्वा त्वष्टाविंशतिः । "अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । मृगशीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुक-पुष्यकौ । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी । हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषगाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्" ज्योति०अभिजित् अभिजिच्छब्दे उक्तम् । एतानि द्वादशधाविभक्तराशिचक्रघटकत्वात् प्राधान्याच्च नक्षत्रशब्देन व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवताः नक्षत्र-शब्दे ४९७४पृ०श्रीपतिवाक्येनोक्ताः अन्यान्यपि यानि उदयास्तभाञ्जि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि गति ज्यो-तिषे व्यानीता तान्यपि नक्षत्रपदवाच्यानि । नक्षत्रकक्षा-प्रमाणमुक्तं सि०शि० । "अभ्रेभाभ्रगजाङ्कगोऽ-

ऽष्टयमाः(२५९८८९८५०योजनानि) कक्षा स्मृताऽत्र न-क्षत्राणामिति चैतास्" । नक्षत्रकक्षाया भूमध्यादुच्छ्रितिमा-नम् "नागाब्धषडङ्गरसाग्निकुवेदसंख्यो(४१३६२६५८ योजनमितः) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणोनियतः" ज्यो० उक्तम् । "तेषामन्येषाञ्चोदयादिज्ञानाय" सि०शि० । ध्रुवकभागा उक्ता यथा "अष्टौ नखा गजगुणाः शशराक्षि-घटका: सप्ततर्कशिखिनश्च नागदिशोऽङ्कनागाः । गोऽब्धी-स्तथाद्रिगजवः शरबाणचन्द्राः चात्यष्टयश्चाक्षितयो नव-नन्दचन्द्राः । अर्काश्विनो जिनयमा नव बाहुदस्राः कृष्णाश्विनो जलधितत्त्वमितास्तु भागाः । षट्त्र्यश्विनश्च शरनीतकृतयोऽष्टधानि नागाश्विनो भगुणा रसदन्त-संख्याः। सप्तामराः कृतिति भध्रुवका निरुक्ता ह्यर्धभाव-नमनेन शराक्षिविष्णुत्रात् । ब्रह्माग्निभध्रुवकवा रदवि-धृकोना चैत्रेन्द्रयोरर्धविषमस्य च शेषविप्राः" सि० "अष्टौ नखा इत्यादयोऽश्विन्यादीनां साभिजितां ध्रुवभागा वेदितव्याः । तत्रापि विशेषमाह । ब्रह्माग्निभध्रुव-कवा इत्यादि । कृत्तिकारोहिणीनक्षत्रयोर्द्वाविंशत्कलो-नाः । विशाखानुराधाज्येष्ठानां कलापञ्चकेनाधिका ध्रुवकभागा वेदितव्याः" प्रमि० । एषां शरानाह "दिशोऽक्षाश्च साब्धीश्च; सार्धवेदा इषेषा रसाः खं खराः खं च सूर्याः । त्रिचन्द्राः कुचन्द्राः त्रिपादौ च दस्रौ हरक्षाश्च ; सत्रिभागं च रूपम् । त्रि-पादं द्वयं सार्धरामाश्च सार्धौ गजा; सत्रिभागेषवो मार्ग-णाश्च । द्विषड्भिः शरामाश्च षड्वर्गसंख्याखभागो जिना उत्कृतिः खं च भानाम् । निरुक्ताः स्फुटाः योम्य-त राशशरांशाश्च ब्रह्मधिष्ण्याद्विशाखादिषट्कम् । कर्त्री वारुणं त्वाष्ट्रभं सार्पमेषां शरा दक्षिणा उत्तराः शेष-भानाम्" सि०शि०। "दिशोऽक्षा इत्यादयस्तेषां भानां श-रांशा ज्ञेयाः । शेषं स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिः । तत्र भवे-धार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्भगोल आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृ-त्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशा ३६० ङ्कितं च कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं यष्ट्यग्रभ्रुवाभिमुखयष्टिक-मक्षसमक्षितिजवलयं यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यगचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्ति-वृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्योपरि-वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्ति-

वृत्तस्य च यः संपातः मीनान्तादग्रतो यावद्भिरंशैस्तावन्त स्तस्य भिंशास्तु ध्रुवांशा ज्ञेयाः । अथ वेधवलये तस्यैव संपातस्य योगताराया यावतोऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्तस्य शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः । अथ ये ध्रुवभागाः पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव । ये तु शरांशाः पठितास्ते स्फुटा एव । यतो ध्रुवद्वयकीलयोः प्रोतं वेधवलयम् । तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स ध्रुवाभिमुखः । ध्रुवाभिमुखः शरः स स्फुटः । अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः । अत एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने षड्वेधवलयं कदम्बकीलयोः प्रोतं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मका एव भध्रुवाः । यतो ध्रुवादुपरिष्टोपरि नीयमानं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनदृक्कर्मको ग्रह इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्त्यलुब्धकयोराह" प्रमि० । "अगस्त्यध्रुवः सप्तभागास्तु भागास्तुरङ्गादवकस्य याम्याः शरांशाः । षडष्टौ तथा लुब्धकस्य ध्रुवोऽयं नभोऽम्भोधिभागाः शरस्तस्य याम्यः" सि०शि० । अस्य "अस्योपपत्तिः पूर्ववत् । अथेष्टघटिका आह" प्रमि० । "अगस्त्यस्य नाड्युदयं प्रोक्तमिष्टं षडङ्गाननाड्युदयं लुब्धकस्य । त्रिभागाधिकं स्थूलभानामणूनां ततश्चाधिकं तारतम्येन कल्प्यम्" सि०शि०स्पष्टार्थम् । "अस्योपपत्तिः अगस्त्यस्य नाड्युदयं यदिष्टं तत् तस्य द्वादशकालांशा उपपद्यन्ते । षड्भागनाड्युदयं लुब्धकस्येति । तत्र त्रयोदश १३ कालांशाः त्रिभागाधिकं स्थूलमानानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां चतुर्दश कालांशाः । अणूनां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्चदश केषाञ्चित् षोडशेति कल्प्यते । अत्र पक्षाणां भानां ये ते कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मत्वतारतम्यपर्यालोचनया । याः स्थूलास्तारास्ता अर्कोदयादल्पेन कालेनान्तरिता दृश्या भवन्ति । याः सूक्ष्मास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्" प्रमि०

सू०सि०रङ्गनाथव्याख्यात्तु तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः । भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्तायुता ध्रुवाः" सू०सि० । "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका योगताराध्रुवाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको दशभागो दशभिर्गुणितः कार्यः । तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः । "भभोगोऽष्टशती लिप्ताः" इत्युक्ताष्टशतकलाः । प्रत्येकं युताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणिताष्टशतयुतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति" । रङ्ग० । अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढ़ाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकाश्चत्वारः श्लोकैराह । "अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः । अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम् । आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः । त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । स्वभोगतो वियुक्तांशाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः । रन्ध्रादय क्रमाद्या विक्षेपाः स्वादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसाः खं याम्ये गाः सौम्ये खार्कत्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे । याम्येऽध्यर्धत्रिककृता नवसार्धशरेषवः । उत्तरस्यां तथा षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू० "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत् कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽन्नय इति वा पाठस्त्वयुक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन "सौरोक्तरुद्रभक्षांशास्त्वाद्रयोऽगाब्धयः कलाः" इति मार्मदोक्तम् "दशकक्षोनपञ्चदशभागा मिथुने" सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषायाश्चतुर्दश । तथेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चाशत् । पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याश्चतुःसप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः । धनूराशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढ़ाया ध्रुव इत्यर्थः । एतेन पूर्वाषाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता । तेन पूर्व्वाषाढ़ाध्रुवको-
ऽष्टराशयश्चतुर्द्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्त-
राषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोऽष्टम एव इति पर्य-
वसन्नमपास्तम् ग्रहयुत्यन्तविरोधात् । अभिजिद्ध्रुव-
माह । चाप्यस्येति । पूर्व्वाषाढाया अवसाने धनूराशे-
र्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया ।
चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयो-
ऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
तेन संहितासम्मतं श्रवणपञ्चदशांशस्थानं विंशतिविकला-
युतत्रयोदशकलायुतचतुर्द्दशभागाधिकनवराशयो निरस्तम् ।
श्रवणस्य ध्रुवकमाह । वैश्वान्त इति । उत्तराषाढ़ाया
अवसाने श्रवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
दश भागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवकमाह ।
त्रिचतुःपादयोरिति । श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः
क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्रविष्ठा धनिष्ठा
ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः ।
तुकारात् क्षेत्रान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलो-
नसप्तभागा निरस्तम् । शततारायाः भोगमाह । स्वभो-
गत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्त-
भागावधेरित्यर्थः । शततारायाः अशीतिर्भोगः । अतः
प्रान्त्यदृग्ध्रुवा इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम् । शत-
तारायाः स्थानं शततारकाध्रुव इति पर्यवसन्नम् । अव-
शिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्कृतिरिति । पूर्व्वभाद्र-
पदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया
द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः । अथ ध्रुवकानयनं
यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दशगुणितः ४८० ।
अतीतनक्षत्राभावात्तद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः
कलात्मको ध्रुवः । ४८० । राश्याद्यस्तु । ०८ । भरण्या
भोगः । ४० । दशाहतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैक-
त्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः ।
० । २० । एवमार्द्राभोगः । ४ दशाहतः ४० । अतीत-
नक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन ४००० चतुः-
सहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः ४०४० राश्याद्यस्तु २ ।
७ । २० । एवं पूर्व्वाषाढाया दशगुणितो भोगः । ४० ।
एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन । १५२०० युतः परि-
भाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ८ । १४ । शततारायाः दश-
गुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन ।
१८४०० । युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो । १९२०० ।
जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्व्वभाद्रपदाया
दशगुणितो भोगः २६० । चतुर्विंशतिगुणिताष्ट-
शतेन । १९२०० युतः । १९५६० जातो
ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढाभिजि-
च्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्त-
रीत्यसम्भवाद्विदरीत्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योग-
तारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ता वा पश्चाद्यापवर्त्तिता
भोगसञ्ज्ञा उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते । "अष्टौ
विंशतिरष्टैव गजाग्निर्व्योमवेदवः । त्रितर्काः सप्तिभागा-
द्रिरसाभ्यासाश्च षट्शतम् । नवाशा नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः
शरशाम्भूः । अत्यष्टिः सप्ततिर्गोऽतिधृतिर्विंशाश्विन-
काशा । वेदाकृतिर्गोऽद्रिकृताः कश्चिकृता युगार्णदक्(?) ।
धोत्कृतिस्त्र्यंशहीनाश्च रुद्रकृताः षड्रसिदक्(?) । अगो-
ऽश्विनः षड्नाः षड्गाः षैवगुणान्वयः । मेषाद्यश्या-
दिभध्रांशाः षडंशोनाः षषड्गुणाः" इति । अथ नक्ष-
त्राणां विक्षेपभागानाह । यास्त्रिति । अन्यध्रुवक-
सन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यपात् क्रान्तिवृत्तस्थध्रुवक-
स्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा
भवन्ति । तत्रोत्तरदिक्षु अश्विन्यादित्रयाणां दिक्श्राव-
विषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिणदिशि
रोहिण्यादित्रयाणां पञ्च दश नव । उत्तरस्यां पुनर्वसोः
षड्भागाः । पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमाक्ष-
रस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वान्न दोषः । दक्षिणस्या-
मश्लेषायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं
द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ ।
अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां
विशाखादीनां चतुर्णां सार्द्धैकं त्रयं चत्वारः नव सार्द्धपञ्च
पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागाः । अभिजितः
षष्टिः । श्रवणस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत् ।
एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः पूरणार्थः ।
दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्द्धभागः शततारायाः । तुका-
रस्तथा । उत्तरस्यां पूर्व्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः । तस्या-
मेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्-
विंशतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः । चकारः पूरणार्थः ।
अथागस्त्यलुब्धकवह्निब्रह्महृदयताराणां ध्रुवकविक्षेपांशाद्युप-
पत्तिं श्लोकत्रयेणाह" इत्यादि । "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो
मिथुनान्तगः । विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यव-

स्थितः । विक्षेपो दक्षिणे भागैः स्वार्द्धैः स्वादपक्रमात् । हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ । अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ । गोलं बद्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्" सू० "स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षि- णस्थानमीलांशैस्ताराप्रसिद्धोऽगस्त्यो मिथुनान्तः कर्कादिभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्रयं ध्रुवकः । दक्षिण- विक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेः विंशतिभागे स्थितः । चकारः समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थाना- द्विक्षेपः । वृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागस्थितौ वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकैकराशिध्रुवकः। तौ वह्निब्रह्महृदयौ । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः स- मार्थे । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणो- त्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वह्नेर्विक्षेपो- ऽष्टभागः उत्तरः । ब्रह्महृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिंशदि- त्यर्थः । नन्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियता वेत्यत आह । गोलमिति । गोलं वक्ष्य- माणं बद्ध्वा वंशशलाकादिभिर्निबद्ध्य स्फुटं विक्षेपं क्रा- न्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिधं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्म- संस्कृतं परीक्षेत । तत्तत्काले दृग्गोचरविमलीकुरुत । तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनां- शवशादस्थिरत्वादपि वेधेदानीन्तनसमयानुरोधेन साव- धार्य्यमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षे- पाश्च नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा ज्ञेयाः । नैत इति भावः । गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोल- बन्धोक्तविधिना गोलबन्धं कार्य्यम् । तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथो- क्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बद्ध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः प्रोतमध्यत्रयं भवेधवलयम् । तत्र भगणांशाङ्कितं का- र्य्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जल- समक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्भगणान्तरितपश्चाद्भागं रेवतीतारा- यां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीना- न्ताद्यतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगताराया याव- न्तोऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा ज्ञेयाः । अत्र कदम्बप्रोतवेधवलयेन वेधे तु यदा स्थिरा ध्रुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृताः परन्तु कदम्बतारयोरभावाद- सम्भवमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराश्च ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् । अथ रोहि- णीशकटभेदमाह" रङ्ग० । "वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योंऽ- शकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः" सू० । "वृषराशौ सप्तदशेंऽशे यस्य ग्रहस्य भागद्वया- दधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शक- टाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकाराद्ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषा- र्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदनाभा- वात् । अत्र शकटाग्निनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्त- दशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः । अथ ग्रहयोगसाधनार्थं ग्रहयोगसाधनरीत्यतिदेश- माह" रङ्ग० । "ग्रहवद्द्युनिशे भानां कुर्य्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् । ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च" सू० । "ग्रहवद्द्यु- निशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आक्षदृक्कर्मार्थं कृते तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणामाक्षदृक्क- र्मार्थं गणकः कुर्य्यात् । तदनन्तरं पूर्ववन्नक्षत्रनित्योदया- स्तौ साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषु- वच्छायया भ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थः । दृक्कर्म कुर्य्यात् । अत्र नक्षत्रध्रुवके पर्वतेनायनदृक्कर्माप्युदाहरणे कृतं तदयुक्तम् । तस्य ध्रुवके स्वतः सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्र- ग्रहयुतिसाधनं ग्रहध्रुवतुल्यतारूपं ग्रहमेलकवद्ग्रहयो- गसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्य्यम् । ननु तत्र ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिविश्लेषभाजिताः । भुक्त्यन्तरेण विभजेदित्युक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्ग्राह्येत्यत आह । ग्रहभु- क्त्येति । केवलया ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहध्रुवान्तर- रूपफले संस्कार्यं ध्रुवकसमो ग्रहो भवति । नक्षत्रस्य पूर्व- गत्यभावाद्ध्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि ग्रहन- क्षत्रयुतिकालसाधनं भुक्त्यन्तराभावात् कथं कार्य्यमिति म- न्दाशङ्क्यत आह । दिनानीति । अभीष्टसमयाद्विवरमित्या- दिना केवलया ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि । चः समुच्चये । नक्षत्राणां गत्यभावात् । अथाभीष्टकालाद्ग्रह- नक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वमसम्भूमार्थं पुनराह" रङ्ग० ।

"एष्यो हीने ग्रहे योगो ध्रुवकादधिके गतः । विपर्ययाद्वक्रगते ग्रहे ज्ञेयः समागमः" सू०।"नक्षत्रध्रुवाद्ग्रहध्रुवे आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रहे याम्यदृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्रध्रुवकात् दृक्कर्मद्वयसंस्कृतोग्रहे इति विवेकार्थः । न्यूने सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः साभीष्टसमयाद्भावी । अधिके सति पूर्वं जातः । वक्रगते ग्रहे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः । हीने ग्रहे गतोऽधिके ग्रहे एष्यो योगः । अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा स्थिरत्वाद्ग्रहगमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा । अश्विन्यादिनक्षत्रस्य बहुतारात्मकत्वात् कस्यास्तारायाः एते ध्रुवका इत्यस्य योगतारायाः ध्रुवकत्वमित्युत्तरं मनसि धृत्वाश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारां विवक्षुः प्रथममेषां नक्षत्राणां योगतारामाह" रङ्ग० ।

'फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः । विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता" सू०।'एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा ज्ञेयात्पष्टैवोक्ता । अथान्ययोरनयोराह"रङ्ग०। "पश्चिमोत्तरतारायाः द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा" सू०।

"हस्तनक्षत्रं पञ्चतारात्मकं हस्ताङ्गुलिसन्निवेशाकारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमावस्थिततारायाः उत्तरदिग्गतस्थिततारायाः द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते वा स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया । उत्तरतारासक्ता पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । श्रविष्ठाया इति । धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा । चः समुच्चये । अथान्य यासेषामाह" रङ्ग०। "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा"सू० ।

"ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिकामघानां रेवत्याः । चः समुच्चये । प्रत्येकं स्वतारासु या दक्षिणदिक्स्था सा योगतारा । अथान्येषामवशिष्टानां चाह ।" रङ्ग० 'रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि । तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका" सू०'रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु या पूर्वदिक्स्था सैव योगतारेत्यन्वयोऽर्थः । प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्राणामार्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छततारादीनां स्वतारासु यात्यन्तं स्थूला महती सा योगतारा स्यात् । अथ ब्रह्मप्रजापत्यक्षत्रावस्थानमाह" रङ्ग०।'पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू०

"ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतितारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुत्रेत्यत आह । वृषान्त इति । वृषान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा नक्षत्रध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । सौम्य इति । ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः । अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः । अथापांवत्सापयोस्तारयोरवस्थानमाह" र०।"अपांवत्सस्तु चित्रायाउत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः । बृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू० "चित्रायाः सकाशादपांवत्ससंज्ञकतारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतकारचित्राध्रुवकस्य ध्रुवकार्थकः । द्वितीयतकारचित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण बृहत् स्थूलतारात्मक आपसंज्ञः तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितचित्राध्रुवक एवापस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरे नवांश इत्यर्थः" रङ्ग० ।

नक्षत्राणामुदयास्तकालनिरूपणम् उदयशब्दे ११२८ पृष्ठादौ दर्शितम् ।

ऋक्षघटितत्वात् राशीनां तथात्वम् । "राशिनाम भवेत् नाम भर्क्षं व्यहनाम च" ज्यो०। राशयश्च द्वादश "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू० सि० उक्तेः । ते च मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुला च वृश्चिकम् । धनुरथ मकरः कुम्भोमीन इति च राशयः कथिताः" ज्योति० उक्ताः राशिश्च "विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू० सि० उक्तेः १०८०० विकलात्मकः १८०० कलात्मकः त्रिंशद्भागात्मकः । तैर्द्वादशभिः ३६० अंशैर्भगणो राशिचक्रं स्यात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकराशिचक्रे द्वादशधा विभक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशिघटकता तेन प्रत्येकनक्षत्रस्य ८०० कलात्मकत्वम् । "अभोगोऽष्टशती लिप्ताः" सू० सि० उक्तेः । राशिभेदे नक्षत्रभेदनिरूपणं तुलाशब्दे १०७१ पृ० दृश्यम् ।

"भास्करादीन् न योधयेत्" "जन्मर्क्षे उपतापिते" ज्यो० ।

'दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः" रघुः

ऋक्षगन्धा स्त्री ऋक्षान् गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अच् ६त० ।

१जाम्बवति, (ऋषिजाम्बवो) २महाश्वेतायां, ३क्षीरविदार्य्याञ्च । (बोरताड़) स्वार्थे कन् तत्रैव

ऋक्षगिरि पुं० कर्म्म० । कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्व्वते ।

ऋक्षचक्र न० ६त० । भचक्रसमुदाये ऋक्षाणां चक्रमिव गगनस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे । भचक्रशब्दे तद्विवृतिः । भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यहं पश्चाद्गमनेऽपि ग्रहाणां यथा प्राग्गतित्वं भवेत्तथा सू०सि०रङ्गनाथव्याख्ययोः यथा "अथ ग्रहपूर्व्वगत्युपपत्तौ कारणमाह । "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः । जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः" सू०सि० । "पश्चादनन्तरं पुनराहत्य पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्य्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामग्रे गमनात् । अतएव लम्बन्ते पुरःस्थता इति तात्पर्य्यार्थः । तुल्यं समम् । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः । लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्व्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति । यथा वक्ष्यतः पश्चाद्भवति तथा । तुल्यत्वादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम् । यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुत्वाल्पत्वमिति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगताराश्रयरूपमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः । क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं तस्मात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्व्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिस्थौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभूतम् । विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवाभ्यां समं निरक्षदेशोपरिगम् । तत्र प्रवहवायुना आघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्तते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन ते ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बना दृश्यन्ते । अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्ध्वमागच्छतीत्यनन्तरमुदयः । लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन प्रवहवायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन बहुल्पत्वात् तुल्यम् । यद्यपि गतेर्ध्रुवानुरोधेन स्वल्पत्वादुपचयलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि वायुनाकर्षितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वस्वस्थाने आकृष्यत इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुकृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः" रङ्ग० । "अथात एव ग्रहाणां लोके प्राग्गमनित्वं सिद्धमित्याह । "प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू०सि० । "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्व्वगतिरल्पज्ञा लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपचत्वात् भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः कल्पसावनैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपाताज्ज्ञेया । ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्व्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिणाहवशादिति । परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या । अयमभिप्रायः ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्यता याः कलात्मा गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्यः सर्व्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् । भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः । नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमुक्तेत्यत आह । तद्वशादिति । भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुङ्क्ते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः" रङ्ग० "अथ भभोगे विशेषं वदन् ग्रहभगणस्वरूपमाह । "शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताऽल्पगः । तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू०सि० "अथशब्दः पूर्व्वोक्तैर्विशेषसूचकः । शीघ्रगस्तान्ग्रह-

कानि भाग्यत्वेन कालेन भुक्तानि स्वगतिपाहो मन्दकालेन भुनक्ति तस्य राश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्य-कालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परि-वर्तेन भ्रमणेन। तुलाराद्युपक्रमादिगतिभोगजनितेन भगणः प्राप्तैस्ताः। क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्गो-लेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुन-स्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्तसंज्ञोऽपि द्वाद-शराशिभोगात्मकत्व इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्तसम्भवादत्र कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयो-गताराग्रप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगताराव्यापिमस्थानमेवाद्यन्ता-वधिभूतमिति” रङ्ग०।

तत्सृष्टिनिवेशप्रकारः सि०शि० उक्तो यथा “ब्रह्मा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः। प्रवहमे वि-ष्णुजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा धुवत्वे। ततोऽपरा-शाभिमुखं भपञ्जरे खेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि। तदल्पग-त्वेन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु”

“यदेतदणक्रं ग्रहैः समं स्थानद्वयते तद्विश्वसृजा जग-दुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टं ततः प्रवहत्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति। भा-न्यश्विन्यादीन्यष्टाविंशति ज्योतींषि तेषां समूह-चक्र, ग्रहाश्च सूर्योदयः सह सृष्टम्। तानि भानि भागसंख्यया समन्तान्निवेशितानि। ग्रहास्तु भगणादा-वश्विनीसमे निवेशितास्तु उपर्युपरिसंस्थया। तत्रादौ तावच्चन्द्रः। तदुपरि बुधः। ततः शुक्रः। ततो रविः। तस्माद्भौमः। ततो गुरुः। ततः शनिः। सर्वे-षामुपरि दूरे भचक्रम्। एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षा-ध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते। अतो यद्यप्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहा-स्तदुपरि दूरतो भचक्रात् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरि-त्युच्यते। सत्यम्। अत्र भूमध्ये सूत्रसंलग्नं यथा द्वि-तीयमपरं भचक्रेऽश्विनीसमे किल निबद्धम्। तस्मिन् सूत्रे मौक्तिका इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः। भगोलं द्वादशधा विभज्यैव भूमध्यात् कक्षाधि प्रतिभागं नीत्वा किल सूत्राणि तैः सूत्रैः सह ग्रहकक्षाणां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राश्यन्ताः। तद्वत्कक्षासु राशय इति पञ्चिसमन्वितम्। कक्षाध्याये गोले च निश्चितदर्शितार्थं वक्ष्यामः। एवंविधं भचक्र ब्रह्मणा गगने निवेशितम्। तत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यग्गतिः। तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम्। तत् तत्र मत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम्। यत एकेनाह्ना भ्रमत्युच्चैः (भूमेः) परिवर्तः। एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति। नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु। यमन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम्। तत् तदल्पगत्या। प्रत्यग्गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः। तथा तत्र भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवे नियुक्ते” प्रमि०। राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चाद्भ्रमण-योक्तिरपि व्यवदेशोपरिगतत्वाभिप्रायेण देवासुरयोस्तु स०सि०सव्यापसव्यभ्रमणोक्तेः यथा “सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्” इति “अस्ति पश्चाद्गतिः नदेति” वक्ष्यति पश्चाद्गतेरुक्तेति द्रष्टव्यम्।

ऋक्षर पु० ऋष-क्सरन्। १ऋत्विजि। ऋच्छतेः कन्तेः क्षरतेर्वा निरु० क्सरन् पु०। २कण्टके “स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी” यजु० ३५,२१, “अनृक्षरा अकण्टका” वेददी० ३धाराधारायां स्त्री मेदिनिः।

ऋक्षराज पु० ६त०टच्समा०। १नक्षत्रेशे चन्द्रे २भल्लूकेशे जाम्बवति च। “अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महा-बलः” हरिवं०३८अ० “तेभे जाम्बवतीं कन्यामृ-क्षराजस्य सम्मताम्” हरिवं० ३८ “जाम्बवानृक्षरा-जेन्द्रः” भाग०८,२१,८। कण्यानायादयोऽप्यत्र।

ऋक्षला स्त्री ऋच-सलच् किच्च। गुल्फाधःस्नायाम् “प्रष्टं स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान्” यजु०५,२, “ऋक्षला गुल्फाधःस्था नाड्यः” वेददी०

ऋक्षवत् पु० ऋक्षाः भल्लूकाः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। नर्म-दातीरस्थे पर्वतभेदे “समक्रियामृक्षवततटेषु” रघुः “नर्मदा-कूलमेकाकी मेखलां ऋक्षवत्पृथोम्। ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमन्तमथाश्रयत्” हरिवं० ३७अ०उक्तेः तस्य नर्मदातीरस्थत्वम् बोध्यम् “ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यञ्च गिरिसत्तमम्” हरिवं०३८अ०।

ऋक्षवन्त ऋक्ष+वा० मन्त। मधुरासुरपुरे नगरभेदे “तस्य वनं नगरे निवासासुरसत्तमम्। स्वयं मायावती देवी मागच्छन्नगरं पितुः” हरिवं० १६अ० तं पाल्यतम्।

ऋचीक त्रि० ऋच इव ईकाचे ईकन्। ऋचतुल्ये ऋषिभेदे।

"ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत० ब्रा० १३,२,४,२,४, २ अश्वाकारपुरुषमेधीयदेवताभेदे स्त्री।"नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादम्" यजु०३०,८। पुरुषमेधे उक्तम्।

ऋक्षेष्टि स्त्री नक्षत्रविशेषविहिते इष्टिभेदे।

ऋक्षोद पु० ऋक्षं नक्षत्रमिव स्वच्छम् उदकं यत्र उदादेशः। पर्वतभेदे। "ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण्। आर्क्षोदा द्विजाः" सि०कौ०।

ऋक्संहिता स्त्री ६त०। ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदशब्दे विवृतिः "ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः। साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते" मनुः वेदोहि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः तत्र मन्त्रात्मको भागः संहिता। "अग्निमीळे" इत्यादिकः ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता। मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम्। संहितारूपसन्निकर्ष-नियतान्वयतया संहितात्वं ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न संहितानियम इति तयोर्न संहितात्वमिति भेदः संहितास्थपदविच्छेदज्ञापकोग्रन्थः पदग्रन्थः। स च शाकल्यादिकृतःपौरुषेय इति बोध्यम्।

ऋक्सम न० ऋचा समम्। सामभेदे। "जगत्या ऋक्समम् ऋक्समाच्छुक्रः" यजु० १३,५५, "ऋक्समसंज्ञं यत् साम" वेददी०।

ऋक्साम न०द्वि०। ऋक् च साम तदाश्रयगानं च इयोः समाहारः अच् समा०नि०द्वि०। ऋग्रूपमन्त्रभेदतदाश्रयगानयोः समाहारे "ऋक्सामाभ्यां संतरन्तः" यजु०४,१। "ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः" ४,९। ऋचश्च सामानि चेति बहुत्वे तु नाच्। ऋक्सामन् इत्येव। "ऋक्सामाभ्यामस्य एतयोनाम" यजु०१८,४२।

ऋगयन न० ऋचामयनम्। ऋक्पारायणग्रन्थे पूर्वपदात् णत्वं नेष्ट तज्ञापकात्। ऋगयनस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयनादि० अण्। आर्गयन तद्व्याख्यान ग्रन्थे।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय निमित्तप्रकृतिभूतशब्दसमुदाये। स च गणः "ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव संवत्सर, मुहूर्त, उपनिषद्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा"

ऋगावान न० आ+नेज् भावे ल्युट् ऋचामावानं ग्रथनं संहिताकार्येण सन्धानम्। वेदपाठकाले अर्द्धर्चादीनां संहितया पूर्वोत्तरयोः सन्धाने "ऋचमृचमनावानमुक्त्वा प्रणुयावस्येत्" आश्व० श्रौ० ४,६,२। "तेनार्द्धर्चाः संहितयैव वक्तव्याः" नारा० वृ०। ऋचामन्ते तु न संहितया ग्रथनमित्यर्थः। "अभिष्टु्याद्गावानम्" ५,६,१। "तस्योक्तमृगावानधर्मेण" ५, १९,२। "तस्याद्यां पच्छ ऋगावानं पच्छः मध्या चेत्" ५,२०,२।

ऋग्गाथा स्त्री ऋचामिव गाथा। लौकिकगीतिभेदे। "ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिताब्रह्मगीतिकाः" याज्ञ०।

ऋग्मत् त्रि० ऋक् स्तुतिः पूजा वा अस्त्यस्य मतुप्। १स्तोतरि २अर्चनीये पूजनीये। "राजानमुपतस्थुरृग्मियम्" ऋ० ६,८,४ स्तुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्तमर्चनीयं पूजनीयम्" निरुक्तकारः। ऋग्मानिव स्वार्थे घ द्वितीयाचः मस्लोपः। ऋग्मियोऽप्यत्र। "नाभिक्षणन्तमृग्मियम्" ऋ०१,९,८।

ऋग्मिन् त्रि० ऋच्+अस्त्यर्थे मिनि। स्तोतरि। "गिरा यदि निर्मिजमृग्मिणो ययुः" ऋ० ८,८६,४६। "ऋग्मिणः स्तोतारः" भा०।

ऋग्विधान न० ऋचा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम्। ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ व्रतखण्डे विस्तरेणोक्तम्। वह्निपुराणोक्तमत्र दर्श्यते

"अग्निरुवाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि काम्यानि प्रवदामि ते। प्रथमं ऋग्विधानं वै शृणु त्वं भुक्तिमुक्तिदम्। अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसेप्सितम्। कामं करोति गायत्री प्राणायामाद्विशेषतः। गा .यत्र्यसाहस्रो जपो-नक्ताशनो द्विजः। आश्रमाद्भिः स्नातश्च सर्वकल्मषनाशनः। दशायुतानि जप्त्वाथ हविष्याशी स मुक्तिभाक्। प्रणवोहि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहा। ओङ्कार शतजप्तस्तु नाभिमात्रोदके स्थितः। जलं पिबेत् स सर्वैस्तु पापैर्विप्रः प्रमुच्यते। मात्रात्रयं त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्त्रयोऽग्नयः। महाव्याहृतयःसप्त लोकाहोमोमहापहः। अन्तर्जले तथा राम। प्रोक्तचैवाघमर्षणः। अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तोऽयं वह्निदैवतः। शिरसा धारयन् वह्निं योजयेत् परिवत्सरम्। होमं त्रिषवणं भैक्षमनग्निव्रतं चरेत्। अतःपरमृचां सप्त आद्याद्या याः प्रकीर्त्तिताः। शोणयन् प्रयतोनित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते। मेधाकामोजपेन्नित्यं सदसस्पतिमित्यृचम्। अम्ब यन्ति याः प्रोक्ता नवर्चौ मृत्युनाशनः। शुनःशेपमृषिं बद्धः सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत्। मुच्यते सर्वपापेभ्यो गदी चाप्यगदी भवेत्। यइच्छेत् शाश्वतं कामं मित्रं प्राज्ञं

पुरन्दरम् । ऋग्भिः षोडशभिः कुर्य्यादिन्द्रस्येति दिने दिने । हिरण्यस्तु यमिन्द्रोतत् जपन् शत्रून् प्रबाधते । क्षेमी भवति चाध्वाने ये ते पन्था जपन्नरः । रौद्रीति चक्षुरीशानं सूर्य्याहुयौवै दिने दिने । चरुं वा कल्पयेद्रौद्रं तस्य शान्तिः परा भवेत् । उदुत्यमिति चादित्यमुपतिष्ठन् दिने दिने । क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखविनाशनः । द्विषन्तमित्यथर्व्वेदं द्विषन्तं जपन् स्मरेत् । आगस्कृत् सप्तरात्रेण विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्यकामो रोगी च प्रस्कण्वस्योत्तमं जपेत् । उत्तमस्तस्य चार्द्धर्चो जपेद्वैरिविनाशने । उदयस्यायुरस्य तेजो मध्यंदिने जपेत् । अस्तं प्रतिगते सूर्य्ये द्विषन्तं प्रतिबाधते । नव चेति सूक्तानि जपन् शत्रून् नियच्छति । एतद्देयं सुवर्णस्य सर्व्वकामान् विनिर्द्दिशेत् । आध्यात्मिकाः क इत्येता जपन्मोक्षमवाप्नुयात् । आ नो भद्रा इत्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वं सोमेति च सूक्तेन नवं पश्येन्निशाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्व्वासांस्याप्नोत्यसंशयम् । आयुरायूंषि समिति कौत्ससूक्तं सदा जपेत् । अपानः शोशुचदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् । यथा मुञ्चति चेषीकां तथा पापं प्रमुञ्चति । जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययनं पथि । भयैर्विमुच्यते सर्व्वैः स्वस्तिमानाप्नुयाद् गृहम् । व्युष्टायाञ्च तथा रात्र्यामेतद्दुःस्वप्ननाशनम् । प्रमन्दिनेति सूयन्त्यां जपेद्गर्भविमोचनम् । जपन्निन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् । हुत्वेथ्यस्तथा जुहुत् सकलं किल्बिषं नरः । इमामिति जपन् शश्वत् कामानाप्नोत्यभीप्सितान् । मा नस्तोक इति द्वाभ्यां त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । औदुम्बरीश्च जुहुयात् समिधश्चाज्यसंयुताः । छित्त्वा सर्व्वान् मृत्युपाशान् जीवेद्रोगविवर्ज्जितः । ऊर्द्ध्वबाहुरनेनैव स्तुत्वा शम्भुं तथैव च । मा नस्तोकेति च ऋचा शिखाबन्धे कृते नरः । अधृष्यः सर्व्वभूतानां जायते संशयं विना । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करं तथा । समित्पाणिर्नरो नित्यमीप्सितं धनमाप्नुयात् । दुःस्वप्नं तुदते कृत्स्नं भोजनं चाप्नुयाच्चिरम् । हतेषणामीति तथा रक्षोघ्नः परिकीर्त्तितः । यदि वाचा इत्यृचेन जपन् कामानवाप्नुयात् । नमो यदद्येति जपन् सुप्रगे तापनः शुचिः । कयान इति च जपन् ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नुयात् । इमन्ते सोममित्येतत् सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । पितुन्नुस्तोषमुपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितम् । अग्ने तत् पति सूक्तेन स्वर्ग्यमाप्नोत्यनुत्तमम् । यो मे राजन्नित्यपास्तु दुःस्वप्नशमनीमृचम् । अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छुभमथाशुभम् । अप्रशस्तं प्रशस्तं वा कनिक्रदमिमं जपेत् । द्वाविंशकं जपन् सूक्तमाध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्व्वं सुप्रयतो नित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते । कथुष्वेति जपेन्मन्त्रं जुह्वदाज्यं समाहितः । अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांस्यपि च नाशयेत् । उपतिष्ठेत् स्वयं वह्निं परीत्य च दिने दिने । तं रक्षति स्वयं वह्निर्व्विश्वतो विश्वतोमुखः । हंसः शुचिषदित्येतत् शुचिर्वीक्षेत् दिवाकरम् । कृषिं प्रपद्यमानस्तु स्थालीपाकं यथाविधि । जुहुयात् क्षेत्रमध्ये तु स्थालीपाकांस्तु पञ्चभिः । इन्द्राय मरुत्सूर्य्यपर्ज्जन्याय भगाय च । यथालिङ्गं तु विहरे लाङ्गलन्तु कृषीवलः । प्रोक्तो धान्याय सीतायै शुनासीरमथोत्तरम् । गन्धमाल्यनमस्कारैर्जपेदेताश्च देवताः । प्रवापने प्रलवने खले स्थापनहारयोः । अमोघं कर्म्म भवति वर्द्धते सर्व्वदा कृषिः । समुद्रादिति सूक्तेन कामानाप्नोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां य ऋग्भ्यां वह्निमर्हति । स तरत्यापदः सर्व्वा यशः प्राप्नोति चाक्षयम् । विपुलां श्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्तुत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् । प्रजाकामो जपेन्नित्यमवरुणदेवमित्यृचम् इत्तालेयं जपेत् प्रातः सदा स्वस्त्ययनं महत् । वास्ति पन्था इति प्रोच्य स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्वनस्पते शत्रूणां व्याधिदम्भयेत् । स्त्रिया गर्भप्रसूताया गर्भमोचनमुत्तमम् । आ वहादिति सूक्तञ्च वृष्टिकामः प्रयोजयेत् । निराहारः क्लिन्नवासा नचिरेण प्रवर्षति । मनसः काममित्येतां पशुकामो नरो जपेत् । कर्द्दम इति स्नायात् प्रजाकामः शुचिव्रतः । अश्वपूर्व्वामिति स्नायाद्राज्यकामस्तु मानवः । रोहिते चर्म्मणि स्नायात् ब्राह्मणस्तु यथाविधि । राजा चर्म्मणि वैयाघ्रे छागे वैश्यस्तथैव च । दशसाहस्रिको होमः प्रत्येकं परिकीर्त्तितः । आ गा वेति सूक्तेन गोष्ठे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेज्जपेच्चैव यदीच्छेत्ताः सदाऽक्षयाः । उपैते तिसृभी राजा दुन्दुभिं चाभिमन्त्रयेत् । तेजो बलञ्च प्राप्नोति शत्रूंश्चैव नियच्छति । तृणपाणिर्जपेत् सूक्तं रक्षोघ्नं दस्युभिर्वृतः । ये केचित्त्वृचं जप्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्येति सूक्तेन शस्त्राण्यभिमन्त्रयेत् । यथा लिङ्गं ततो राजा विनिहन्ति रणे रिपून् । अमीवेतित्रिभिः सूक्तैर्धनमाप्नोति चाक्षयम् । अमीवहेति सूक्तेन भूतानि स्थापयेन्निशि । संबाधे विषमे

दुर्गे बद्धो वा निगडैः क्वचित् । पलायन् वा गृहीतो वा सूक्तमेतत्तदा जपेत् । त्रिरात्रमपि चोपोष्य श्रपयेत् पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् त्र्यम्बकेत्यृचा । समुद्दिश्य महादेवं जीवेदब्दे शतं सुखम् । तच्चक्षुरित्यृचा स्नात उपतिष्ठेद्दिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः । सूक्ताभ्यां परभागाभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नुयात् । इन्द्रा सोमेति सूक्तन्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य लुप्तं व्रतं मोहाद्व्रात्यैः संसृजेत वा । उपोष्याज्यं स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य इत्यथाज्यं जप्त्वा वादे जयी भवेत् । महोतीति चतसृभिर्मुच्यते महतो भयात् । कथं जप्त्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । द्वाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जप्त्वा नाशयते रिपून् । रायस्कृधीति जप्त्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । मयोभवेति द्वाभ्यान्तु भुञ्जानं प्रयतः शुचिः । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा व्याधिभिर्नाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् । त्वन्नो अग्नेति सूक्तेन हुतेनान्नमवाप्नुयात् । अग्नावामिति सूक्तेन दिग्दोषात् विप्रमुच्यते । यदद्य कच्चेत्युदिते जप्तुर्वश्यं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जप्तेन वाग्मी भवति शाश्वती । वाचोविदमितीत्येता जपन् वाचं समश्नुते । पवित्राणां पवित्रन्तु पावमान्य ऋचो मताः । वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । ऋचोद्विषष्टिः प्रोक्ताश्च वस्वेत्यृषिसत्तम ! । सर्वकल्मषनाशाय परिपावनमृताय च । स्वादिष्ठयेति सूक्तानां सप्तषष्टिरुदाहृता । दशोत्तराण्युपात्तानि पावमानीः शतानि षट् । एतज्जपंश्च जुह्वंश्च घोरं मृत्युभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति वारिस्थो जपेत् पापभयार्दने । प्रदेवत्रेति नियते जपेन्मरुधन्वसु । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु विन्दति । प्रयाताहुदिते स्वर्धे चेति जयमाप्नुयात् । आयुषर्मेति मूढश्च पन्थानं पथि विन्दति । जोषे युवति मन्त्रेण यं कञ्चिद्धृदयप्रियम् । यस्ते यमेति सुस्नातस्तस्य मूर्द्धानमालभेत् । महत्सहस्रः पश्चाहं तेनायुर्विन्दते महत् । इदं मेध्येति जुहुयाद्घृतं प्राज्ञः सहस्रशः । पशुकामो गवाङ्गोष्ठे अर्थकामश्चतुष्पथे । वयः सुपर्णा इत्येतां जपन्वा विन्दते प्रियम् । हविष्मन्तीं समभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते सदा । त्यन्नामयः स्वस्त्ययनं सर्वव्याधिविनाशनम् । उरुष्यते अतीत्येतद्दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । सर्वं त्वेति परा शान्तिर्जयाप्रतिरथस्तथा । भूतांश्च कश्यपश्चित्यं प्रजाकामस्य कीर्त्तितम् । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मानवः । न योनौ जायते विद्वान् जपंस्त्रिषु रात्रिषु । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेमां नयेन्नरः । आक्रमयन्तीति जपेन्नित्यं कृत्याविनाशनम् । आयुष्यञ्चैव वर्चस्य सूक्तं दाक्षायणं महत् । उत देवा इति जपेदामयान्तं धृतव्रतः । अपमार्गेऽनु जनिते जपेदग्निभये सति । अरण्यानीत्यरण्येषु जपेत्तद्भयनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य सूक्ते द्वे वरां ब्राह्मीं शतावरीम् । पृथगञ्जिच तेनाथ मेधां लक्ष्मीञ्च विन्दति । नाव इत्यसपत्नघ्नं संग्रामं विजिगीषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गर्भमृत्युनिवारणम् । अपैहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःस्वप्ननाशनम् । येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूर्वात इत्येता जपेत् स्वस्त्ययनं परम् । शासदीमिन्द्रजननम् बाधामेतेन वारयेत् । महित्रीणामवोऽस्त्विति इति स्वस्त्ययनं जपेत् । अग्नये द्विषद्वेषं जपेद्रिपुनाशनम् । वास्तोष्पतेति मन्त्रेण जपेद्गृहदेवताः । जपस्यैष विधिः प्रोक्तो हुते चैव विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देया पापशान्तिकृतेन तु । हुतं शमयति पापेन चक्रवोरप्रदानतः । विप्राशिषस्त्वमोघाः स्युर्व्विप्रैः स्नातं च सर्व्वतः । सिद्धार्थका यथा धान्यं प्रयोगव्यवहृतं तथा । क्षीरवृक्षसमेधन्तु होमा वै सर्व्वकामदाः । समित् कण्टकिनश्चैव राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा तैलमशनं शक्तवः पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलमृग्विधानमुदाहृतम्”।

ऋग्वेद पुं॰ ऋच्यते स्तूयते ऋक् कर्म्म॰। वेदभेदे । स च मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः ऋक्सूक्तमण्डलानुवाकवर्गात्मकः संहितारूपो ग्रन्थः । तत्र दश मण्डलानि तत्राद्ये मण्डले २४ अनुवाकाः “अग्निमीळे” इत्यादीनि आग्नेयानि १९१ सूक्तानि तानि शतर्चिभिर्दृष्टानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि ।

द्वितीये शौनकगृत्समदर्षिदृष्टे चत्वारि अनुवाकाः । त्वमग्न इत्यादीनि ४३ सूक्तानि आग्नेयानि उपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि । शौनकगृत्समदः ऋषिरेतन्मण्डलद्रष्टा स च पूर्व्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डलमपश्यत्” सर्व्वानु॰ उक्तेः । “त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य

आङ्गिरस उच्यते" इति कात्यनुक्रमोक्तेश्च । ऋग्वेदभाष्यम् ।

तृतीये विश्वामित्रदृष्टे पञ्चानुवाकाः सोमस्य मेत्यादीनि ६२ सूक्तानि । तानि च आग्नेयानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

चतुर्थे वामदेवर्षिदृष्टे पञ्चानुवाकाः । आग्नेयानि त्वां ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि । आद्याध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे च विनियुक्तानि ।

पञ्चमे आत्रेयबुधगविष्ठिराद्यर्षिके षड् अनुवाकाः ८७ अबोध्यग्निरित्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चत्वारि शिष्टानि चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्तानि ।

षष्ठे भरद्वाजदृष्टे षडनुवाकाः त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यादीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत्र प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्जं विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

सप्तमे वशिष्ठदृष्टे ६ अनुवाकाः अग्निं नर इत्यादीनि १०४ सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विशेषतो विनियोगो बाहुल्यात् नोक्त आकरे द्रष्टव्यः ।

अष्टमे मेधातिथिमेध्यातिथ्यादिनानर्षिके । दशानुवाकाः । इन्द्रादिदेवत्यानि "मा चिदन्यद्वीत्यादीनि १०२ सूक्तानि महाव्रतादौ विनियुक्तानि ।

नवमे वैश्वामित्रमधुच्छन्दआद्यृषिके सप्तानुवाकाः पावमानसोमादिदेवताकानि स्वादिष्ठयेत्यादीनि ११४ सूक्तानि तेषाञ्च उपाकर्मणि मण्डलादिहवने च यथायथं विनियोगः ।

दशमे मण्डले आप्त्यत्रिताद्यर्षिके द्वादशानुवाकाः अग्ने इहचित्यादीनि १९१ सूक्तानि आग्नेयादीनि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसी-त्यादि कर्मसु विनियुक्तानि । इत्येवं दशसु मण्डलेषु १म० १९१, २म० ४३, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म० ८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०२, ९म० ११४, १०म० ११९१ । इत्येवं समष्टिभूतानि १०२८ सूक्तानि । सूक्तानि च एकद्व्यादिवर्गघटितानि यथायथं तत्तत्सूक्तेषु द्रष्टव्यानि । एतत्संख्या च वालखिल्यसहितानां तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तच्च चरणव्यूह-भाष्ययोः स्पष्टम् । तस्य च प्रकारान्तरेण विभागः तस्य चाष्टाष्टकानि प्रत्यष्टके च अष्टौ अष्टौ अध्यायाः इत्येवं ६४ अध्यायाः

तत्र च वर्गाः २००६ संख्यकाश्चरणव्यूहोक्ताः खिल-सहितस्तु ततोऽप्यधिकाः । चरणव्यूहभाष्ययोर्दर्शित-विभागो दृश्यते यथा ।

"चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो-यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्या-ष्टभेदा भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चक श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमजटाः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पञ्च भवन्त्याश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला मा-ण्डूकाश्चेति तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिमण्ड-लानि दशैव तु । वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दश सप्त च पचान्ते संख्यातं वै पदक्रमात् । एकशतसहस्रं द्वा द्वि-पञ्चाशत्सहस्राणि एतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम् । एकर्चा एकवर्गश्च नवकश्च तथा स्मृतः । द्वौ वर्गौ द्विऋचौ ज्ञेयौ त्र्यृचत्रयं शतं च स्मृतम् । चतुर्ऋचां पञ्च-सप्तत्यधिकञ्च शतं तथा । पञ्चऋचां तु द्विशतं सहस्रं द्व्यग्रसंयुतम् । पञ्चपञ्चाशदधिकं तु षड् ऋचां च शतत्रयम् । सप्तऋचां शत प्रोक्तं विंशति-चाधिकाः स्मृताः । अष्टऋचां तु पञ्चाशत् पञ्चाधिका-स्तथैव च । दशाधिकद्विसहस्राः पञ्चशाखासु निश्चिताः । वर्गसंख्या न सूक्तस्य चत्वारश्चात्र कीर्त्तिताः" चरण-व्यूहः । वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः, चतुर्वेदानां समुदायं आख्या-स्यामः इत्यर्थः । कथमेकोवेदः तदुक्तं वायवीये, "सर्वे वेदाः सर्वघोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा ऋच इत्येता विद्यादिति" तस्य चतुर्धा भागः कृतः । तथा चोक्तं भागवते । "तेनासौ चतुरो वेदाः चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः । सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चतुर्होत्रविवक्षया । पुत्रा-नध्यापयंस्तांस्तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्मो-पदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् । ते परम्परया प्राप्ता-स्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथव्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः । क्षीणायुःक्षीणसत्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य का-लतः । वेदान् ब्रह्मर्षयोव्यस्यन् हृदिस्थाऽच्युतचोदिताः । अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः । ब्रह्मेशा-द्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये । पराशरात् सत्यवत्यामंशां-शकलया विभुः । अवतीर्णोमहाभागो वेदं चक्रे चतु-

विधम् । ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः । चत-
स्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव । तासां स चतुरः-
शिष्यान् उपाहूय महामतिः । एकैकसंहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै
ददौ विभुः । पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ।
वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । साम्नां जैमिनये
प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् । अथर्वाङ्गिरसं नाम स्व-
शिष्याय सुमन्तवे । पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमित-
ये मुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां
स्वकाम् । चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।
पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् । अध्यापयत्
संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् । तच्छिष्यो देवमित्रश्च
सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् । (इन्द्रप्रमतिसुतो माण्डूकेयः ।
माण्डूकेयसुतः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्रः) ।
शाकल्यस्तत्सुतः स्वान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्स्य-
मुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् । जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः
सनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बलाकपैलजाबालविरजेभ्यो ददौ
मुनिः । बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहि-
ताम् । चक्रे बालायनिर्भज्यः कासारश्चैव तां दधुः ।
बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वैव
छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते” भाग० १२, ६ अ० ।
“ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान् व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ
शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् । ऋग्वेदश्रावकं
पैलं जग्राह महामतिः । वैशम्पायननामानं यजु-
र्वेदस्य चाग्रहीत् । जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेद-
वित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः” विष्णुपु०
ब्रह्मयज्ञसूत्रम् । “सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलाः सूत्र-
भाष्यमहाभारतधर्माचार्याः” इति । अवतिवाह-
नीत्वारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तामाण्डूकगणाः गर्गीशाचम-
नीत्वारभ्य शांखायनमित्यन्ताः शांखायनगणाः । एतेषां
कौषीतकीयकं ब्राह्मणम् आरण्यकं च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणाः एषान्तु ऐतरेय
आरण्यकं ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।

तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति । क-
स्मिन् यस्मै चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्पष्टार्थः ।
वेदा हि यज्ञार्थम् अभिप्रवृत्ताः । ते यज्ञाः द्विविधाः ।
अग्नौ हूयमाना, अनग्नौ प्रहुताः । अग्नौ हूयमाना
वैतानिकाः । अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारा-
यणं च । अत्र स्टहास्तले ब्रह्मयज्ञखण्डे “यदृचोऽधीते प-
यस आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिः,
यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः,
यत् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथानाराशंसीरितिहासपुरा-
णानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते स्वधा अस्य पितॄन् उप-
चरन्ति” इति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति । स्थानानि
भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकलबाष्कलौ २ऐतरेयब्राह्म-
णारण्यकौ ४ शाङ्खायनमाण्डूकौ ६ । कौषीतकीय
ब्राह्मणारण्यकाविति ८ अष्टभेदाः । अन्यच्च “वेदाश्च
विकृतिः शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः । पृथङ्नामाभिधानेन
व्यासेन कथितं पुरा” इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा
प्रकृतिर्ग्राह्या विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्म-
यज्ञार्थं पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । तत्पद-
च्छेदेन वक्ष्यति । चर्चेत्यादि चर्चाध्ययनम् । ताल्वोष्ठपुट-
व्यापारेण शब्दस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
गुरुः श्रावकः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो
वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं
सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सू-
चयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम्
का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संहिता । सा द्विविधा रूढा
योगा च रूढा यथा ।“अग्निमीळे पुरोहितमिति । योगा
यथा । अग्निम् ईळे पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारा-
यणं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमद-
ण्डश्चेति चतुष्पारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंहिता
वाच्या सा कथम् ? । “अनुलोमविलोमाभ्यां द्विवारं
हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्र-
मम्” । यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यच्च वर्ण-
क्रमः । आश्वलायनाम्नाये ऐतरेयारण्यके ।“कथमभिष्ट्यादि-
त्यक्षरशः चतुरक्षरशः पच्छः अर्द्धर्चशः ऋक्शः” ।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संहितायाश्च कथम् ? । पद-
प्रकृतिः संहिता इति नैरुक्तवचनात् । सा क्रमरूपा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति
प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अष्टधा भवति ।
तत्र “जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” इति आसां मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटानुसारिणी शिखा
दण्डानुसारिणो मालालेखाध्वजोरथाः । घनस्तु उभयो-

देवानुसारी। तत्र जटापटले जटालक्षणम्। "क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्व्वम्। अभ्यस्य पूर्व्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते" अस्यार्थः। क्रमे यथोक्ते इति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत्। द्विवारमपठेत्। अभ्यासप्रकारः। उत्तरमेव पूर्व्वम्। क्रमवत्पदद्वयं गृहीत्वा पूर्व्वेण समं प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत्। ततः उत्तरपूर्व्वपदयोः अभ्यासद्वारा पूर्व्वम् द्विरभ्यस्योत्तरपदे अवसानम् एवंप्रकारेण अध्ययनं जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्श्यते। अग्निमीळे ईळेऽग्निमग्निमीळे ईळे पुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम्। अथ दण्डलक्षणम्। "क्रममुक्तं विपर्य्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम्। अर्द्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते। उदाहरणम्। अग्निमीळे ईळेऽग्निम् अग्निमीळईळेपुरोहितम् पुरोहितमीळेऽग्निरित्यादि ज्ञेयम्। अथ मालालक्षणम्। "ब्रूयात् क्रमविपर्य्यासावर्द्धर्च्चस्यादितोऽन्ततः। अन्तं चादिवदेवं क्रममालेति गीयते। माला मालेव पुष्पाणां पदानाङ्ग्रथिनी हिता। आवर्त्तने क्रमस्यास्यां क्रमव्युत्क्रमसंज्ञका"। अथ शिखालक्षणम्। "पदोत्तराञ्जटामेव शिखामार्य्याः प्रचक्षते। अथ लेखालक्षणम्। क्रमद्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्य्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्"। अथ ध्वजलक्षणम्। "मूलाद्यादेः क्रमं मध्यमान्तादुत्तरतेऽर्द्धि। वर्गे च क्वचि यत्र स्यात् पठनं स ध्वजः स्मृतः"। अथ रथलक्षणम्। "पादयोर्द्वयोर्वापि यथोक्ता दण्डवद्रथः"। अथ घनलक्षणम्। "जटामुक्त्वा विपर्य्यस्य घनमाहुर्म्मनीषिणः"। अन्यच्च। "जटाशिखाघनाः प्रोक्ता क्रमपूर्व्वा मनीषिभिः"। इति विकृतिलक्षणान्युक्तानि। अध्ययने संहितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम् क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः। एतेषां शाखाः पञ्च भवन्ति। एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः। ताः काः?। आश्वलायनी शांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः। तेषामध्ययनम्। तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति। अध्यायाश्चतुःषष्टिः। अग्निमीळे अयं देवायेत्यादि। चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः। मण्डलानि दशैव तु। अग्निमीळे—कृणुष्वपाजः इत्यादि उपाकर्म्मणि प्रसिद्धानि इत्यर्थः। ऋचीणां परिसंख्यातन्तु दशके षडुत्तरे। वर्गादिः आश्वलायनाः संख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया। षडुत्तरदशकद्वयं वर्गा इत्यर्थः। षट्कमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम्। द्वे शते च पञ्चान्ते। सप्तदशाधिकसहस्रं सूक्तानीत्यर्थः। संख्यातं वै पदक्रमम्। एकं शतसहस्रं च द्विपञ्चाशत्सहस्रकम् सार्द्धम् चतुर्दश शानिशतानितरेषां पञ्चाशीतिः। एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशतं चतुर्दश शाखिनां वसिष्ठगोत्रिणाम् इन्द्रोभिरेकसप्रतिपदात्मकोऽवर्गोनास्ति। एतद्गोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदानीत्यर्थः। अथ वालखिल्यसहितपदसंख्या उच्यते। शकैकन्तु त्रिपञ्चाशत्सहस्रं शतसप्तकम्। पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च। एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतं द्विनवति चाधिकानि पदानि इत्यर्थः। पदानि वालखिल्यस्य अर्कसंख्याशतानि च। अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः। सप्ताधिकद्वादशशतानि पदानीत्यर्थः। इत्याश्वलायनानाम् शांख्यायनानान्तु वालखिल्यसहितपदसंख्या उच्यते। शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्द्धं तथैव त्रिसहस्रयुक्तम्। शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारिंशच्च पदानि चर्चा। शाकल्योपात्तक्रमपरमात्मसंहितापदानि एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि पदानीत्यर्थः। पदानि वालखिल्यस्य षट्संख्याशतानि च षड्त्रिंशदधिकानि वर्गाः सप्तदशापि च। एकादशशतषट्पञ्चाशदधिकानि वालखिल्यपदानीत्यर्थः। षट्पञ्चाशत्पदात्मकस्तत्र यस्तु खिलो वर्गोनास्ति आश्वलायनानान्तु चतुष्पात्मको वर्गः। इत्याश्वलायनशांख्यायनशाखयोरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः। अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च। ऋचामशीतिः पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम्। एतत्पारायणं वालखिल्यैर्विना संख्यातम्। वालखिल्यानि पारायणे न सन्ति। तदुच्यते। ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादशसूक्तम् सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकमित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीत्येतत्संख्या व्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः" भाष्यम्। अत्र प्रधान शाखाभेदाभिप्रायेण पञ्चविधत्वमुक्तम् "ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यकाः" मुक्तिकोपनिषदि एकोनविंशतिभेदोक्तिः प्रशाखाभिप्रायेण अत एव प्रशाखाश्च इति प्रागुक्तभाग० वाक्ये तथोक्तम्। एष उपनिषद्वेदस्य उपनिषत्स्वेव उक्तः। "ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः। सामवेदः स्मृतः पैत्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः

ग्रहः ।"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः" ज्यो०उक्तेः जीवस्य ऋग्वेदाधिपत्यं तेन तस्य वारे तद्ग्रहे च तत्तत्कर्म ऋग्वेदिभिः करणीयम् "शाखाधिपे बलिनि वीर्य्ययुतेऽथवास्मिन्" । ज्यो०त० तद्ध्यानं तु "ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गायत्राः सोमदैवतः । आत्रेयगोत्रः" इति विधा०पा० उक्तम् । ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनास्त्यस्य इनि । ऋग्वेदिन् तत्पाठके ।

ऋघा स्त्री ऋघ—बा०घञ् टाप् । हिंसायाम् । "कवियस्य ऋघावान्" ऋ० १,१५२,२, "ऋघावान् हिंसकः" भा० । "महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान्" ऋ०२,२०,१ ।

ऋच स्तुतौ तुदा० पर० सक० सेट् । ऋचति आर्चीत् । आनर्च । कर्मणि ऋच्यते आर्चि ।"याभ्यां गायत्रमृच्यते" ऋ० ८,३८,१० "ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम्"७,७०,६,

ऋच् स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच—करणे क्विप् । वेदमन्त्रभेदे "यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्"जै० । "ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्राः"कात्या० १,३,१, । "ऋगादयो निगदान्ताश्चत्वारो मन्त्राः । यत्रार्थवशेन वृत्तवशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र "समिधाग्निं दुवस्यत" इत्यादौ यत्र प्रत्यक्षेण समाप्तोऽर्थोऽवगम्यते तत्रार्थवशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् "सुसमिद्धाय शोचिषे तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः" इत्यादौ अपर्यवसितोऽर्थस्तत्र वृत्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्र नियताक्षराणि नियताश्च पादा नियतानि यावत्स्थानानि सा ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यपि प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्यभियुक्तप्रयोगः तथापि तत्र विशेष्यं गीतिः विशेषणमक्षराणि नाञ्चीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामेत्युच्यते तथा च "कवतीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" "ऋच्यध्यूढं साम गायति" प्रजापतेर्हृदयमनुष्य गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अत एवाक्षरातिरिक्तं यद्गीतिपदशाब्दं तत् सामशब्देनोच्यते । ननु यदि रथन्तरादिपदवाच्या गीतेरेव साधकाः तदा "रथन्तरेण स्तुवीतेति" कथं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः स्वयं स्तुतिसाधकत्वाभावेऽपि स्वरप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रैषाः परसम्बोधनार्थाः "प्रोक्षणीरासादय" "अग्नीदग्नीन् विहर" इत्येवमादयः । ननु निगदा अपि यजुर्ष्वेव ततः किमर्थं पृथग्ग्रहणम् । उच्यते "उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति" धर्म्मभेदेन यजुःष्वनन्तर्भावशङ्कया पृथग्वचनम् । वस्तुतस्तु निगदानां यजुष्ट्वेन परसम्बोधनार्थत्वात् उच्चैर्निगदेनेति धर्म्मभेदः न च धर्म्मभेदाद्भेदः ऋक्सामयोरपि कचिदुपांशुप्रयोगविधानात् चतुर्विध्यमेव मन्त्राणाम् । तथाचोक्तम् "अहे बुध्न्य मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः" ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । ऋग्यजुःसामात्मको मन्त्रभेदोऽभिहितः तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायामृचां च साम्नां चाध्येतृप्रसिद्ध्यैव भेदे सिद्धे लक्षणं न क्रियते" कर्कः । "ऋचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्य्यवं साम्नोद्गीथम्" ऐत० "त्रिधा विहिता वागृचो यजूंषि सामानि" शत०ब्रा० ६,६,२,३ । "ऋचः सामानि जज्ञिरे पुरुषसू०।"तदेतदृचाभ्यनूक्तम्"छा०उ०। २विध उत्तरे निरु०। समासे तदन्तात् अप् । अर्द्धर्चः एकर्चम् त्र्यृचं पङ्क्त्यृचम् इत्यादि । बहु० । अध्येतव्येऽव अप् । अनृचः बह्वृचः इत्यादि मन्त्रे तु न अप् । अनृक् साम । प्राचुर्य्ये मयट् । ऋङ्मय तत्प्रचुरे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "एतं यज्ञमृङ्मयं यजुर्मयम् साममयमाहुतिमयम्" शत०ब्रा० ४,२,४,५ । भावे क्विप् । २स्तुतौ ३पूजायाञ्च ।

ऋचस् त्रि० ऋच—बा०असुन् । स्तोतरि । "मा चर्तोर्ऋचसे रिरीहि" ऋ० ६,२८,५ ।"ऋचसे स्तोत्रे"भा० ।

ऋचसे अव्य० ऋच—तुमर्थे असेन् । स्तोतुमित्यर्थे । "प्र वां सम्राजानृचसेन यामि"ऋ० ७,६१,६ ।

ऋचीक पु० ऋच—ईकन् ।१दिवःपुत्रे ऋषिभेदे ।"दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता च ऋचीकोऽर्कोभानुराशावहो रविः"भा०आ०१अ० । भृगुवंश्ये २जमदग्निपितरि ऋषिभेदे । "तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्ततपसं धर्म्मात्मानं यशस्विनम् । यः शरोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ! । आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः । महातेजा महावीर्य्यो बाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्" भा० आ० ६६ अ० । तस्य चरितम् । भा०अनु०प०४अ० विस्तरेण वर्णितम् संक्षेपतस्तु हरिवंशे २८अ० यथा "गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः । तस्याः प्रीतोऽभव-

तुष्टो भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थं कल्पयामास चरुं गाधेस्तथैव च । उवाचाहूय तां भर्त्ता ऋचीको भार्गवस्तदा । उपयोज्यश्चरुरयं त्वया माता त्वयं तव । तस्यां जनिष्यते पुत्त्रो दीप्तिमान् क्षत्त्रियर्षभः । अजेयः क्षत्त्रियैर्लोके क्षत्त्रियर्षभसूदनः । तवापि पुत्त्रं कल्याणि ! धृतिमन्तं तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्य्यामृचीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह । गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्ययात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः । चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा । चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् । माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं क्षत्त्रियान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् । तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाप्यनुसृत्य च । तामब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्य्यां वरवर्णिनीम् । मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे ! चरुव्यत्यासहेतुना । जनिष्यते हि सुतस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् समर्पितम् । एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । प्रसादयामास पतिं पुत्त्रो मे नेदृशो भवेत् । ब्राह्मणापसदः त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् । नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे ! तथाऽस्त्विति । उग्रकर्मा भवेत् पुत्त्रः पितुर्मातुश्च कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽब्रवीदिदम् । इच्छन् लोकानपि मुने ! सृजेथाः किं पुनः सुतम् । शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्त्रं दातुमिहार्हसि । काममेवंविधः पौत्त्रो मम स्यात्तव च प्रभो ! । यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्त्तुमेतद्द्विजोत्तम ! । ततः प्रसादमकरोत् स तस्यास्तपसो बलात् । भद्रे ! नास्ति विशेषो मे पौत्त्रे वा वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे ! भविष्यति । ततः सत्यवती पुत्त्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् । भृगोश्चरुविपर्य्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा । जननाद्वैष्णवेऽथांशे जमदग्निरजायत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा । कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः । तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः । आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् । सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्त्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् । और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निस्तपोवीर्य्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः । मध्यमश्च शुनःशेफः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः । विश्वामित्रन्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास पुत्त्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः” । “ऋचीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव !” भा० आ० १८० अ० । २ भरतसुतभुमन्युसुते नृपभेदे । “ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा । लेभे पुत्त्रं भरद्वाजाद्भूमन्युं नाम भारत !” इत्युपक्रम्य “पुष्करिण्यामृचीकश्च भूमन्योरभवत् सुतः” भा० आ० ९४ अ० ।

ऋचीष न० ऋच–कीषन् । पिष्टपचनपात्रे हेम० ।

ऋचीषम पु० ऋचा स्तुत्या समः वेदे नि० ईत्वं गत्वञ्च । ऋग्भिरेव समानगुणे । “इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः” ऋ० १०.२२,२ । ऋचीषमः । “वज्राय इन्द्र ! ते शतं शतं भूमीरुत स्युः। न त्वा वज्रिन्” इत्यादिऋचा ऋ० ८,७०,५ । स्तुत्या समानगुणकः” भा० “परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रम्” ऋ० ८,६८,६ । ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् अन्यपरिच्छिन्नस्यापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्समम्” इत्यर्थः भा० । “अवषट् ऋचीषमः” ऋ० ८,६२,६ । “इमथा परमज्या ऋचीषमः” ८,९०,१ । “२दीप्त्या समे च “अहन् इत्तऋचीषमः ऋचा दीप्त्या समः” भा० ।

ऋचेयु पु० राजभेदे । पूरुवंशवर्णने “रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः” इत्युपक्रम्य “ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्” भा० आ० ९४ अ० ।

ऋच्छ गतौ मूर्त्तौ (कठिनीभावे) भ्वा० गमने तुदा० पर० सेट् । ऋच्छति आर्च्छीत् आनर्च्छ । उपसर्गात् ऋत्यादेर्वृद्धिः प्रार्च्छति उपार्च्छति । “उपसर्गाः क्रियायोगे” पा० इत्युक्तेः यत्क्रियया योगस्तत्क्रियायामेवोपसर्गत्वम् तेन प्रगतः ऋच्छकोऽस्मात् यस्मै प्रादि०ब० । प्रर्च्छकः इत्यादौ न वृद्धिः अत्र प्रस्य गमिक्रियोपसर्गत्वेन ऋच्छोपसर्गत्वाभावात् ।

ऋच्छरा स्त्री ऋच्छ–कर्मणि करणे वा अरन् । वेश्यायाम् । उज्ज्वल० साधारणत्वेन सर्वैर्गम्यत्वात् इन्द्रियक्षोभजनकसाधनत्वाच्च तस्यास्तथात्वम् ।

ऋज गतौ अर्जने (धनार्जने) अर्ज्जने च भ्वा० आत्म० सक० स्थैर्य्ये अक० सेट्। ऋजते आर्ज्जिष्ट आनृजे।

ऋञ्ज भर्ज्जने इदित् भ्वा० आ० सक० सेट्। ऋञ्जते आर्ञ्जिष्ट। ऋञ्जां बभूव आस चक्रे। ऋञ्जमानः।

ऋजिप्य त्रि० ऋजु आप्नोति गच्छति आप–यत् पृ०। ऋजुगामिनि "ऋजिप्यं श्येनं प्रुषितप्सुम्" ऋ० ४, २८,२। "ऋजु आप्नोति गच्छतीत्यृजिप्यः" भा०। "ऋजिप्य इमिन्द्रावतः" ४,२७,४।

ऋजिश्वन् पु० राजभेदे "अवमृध्यमृजिश्वने दानं दाशुषे" ऋ०६,२०,७। ऋजिश्वने एतन्नामकाय राज्ञे" भा०।

ऋजीक त्रि० ऋज–गतौ ईकन् किच्च। १इन्द्रे २धूमे च उज्ज्व०। उपार्जीकशब्दे उदा० करणे ईकन्। ३साधने च "आविर्ऋजीको विदथा" ऋ० ४,३८,४। "आविर्ऋजीका आविर्भूतसाधना" भा०।

ऋजीति पु० ऋजु गच्छति ई–गतौ क्तिच् पृ०। ऋजुगामिनि वायौ "ऋजीते! परि वृङ्धि नोऽश्मा" ऋ०६,७५,१२। "ऋजु गच्छति ऋजीति रिषुः" भा०।

ऋजीष न० अर्ज्यते रसोऽस्मिन् अर्ज आधारे ईषन् ऋजादेशः। १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकारपात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम्। नरकगणनायाम् मनुः। "लोहशङ्कुमृजीषञ्च" नरकशब्दे विवृतिः। ३नीरसे सोमलतापूर्णे "सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्" यजु० १९,७२ "ऋजीषं नीरसं सोमलतापूर्णम्" वेददी०। ४गतसारे सोमे पु०। "ससृद्रे न इति ऋजीषकुम्भं प्रावर्त्तति" आश्व० १०,९,१। "गतसारः सोमः ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्" वर्णः। यथा मादकद्रव्यस्याभिषवेण सारांशे गृह्णते अवशिष्टः नीरसभागः (सिटि) वर्त्तिष्यते एवं सोमस्याभिषवे निःसारांश ऋजीष इत्युच्यते। कर्मणि ईषन्। ५अभिषुते सोमे च "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्"! ऋ०३,४३,५। "ऋजीषिन्! सोमवन्!" भा०। "अन्तरिक्षादृजीषी" १,४६,२। "ऋजीषी सोमवान्" भा०। तैत्ति० श्रुत्या निरुक्तिर्दर्शिता "तेनांशुमद्यदभिषुणोति तेनर्जीषि" ततः अस्त्यर्थे तारका० इतच्। ऋजीषित नीरसतया जाते त्रि०। ऋजीषं ऊर्ध्वं देयत्वेनास्त्यस्य इनि। ऋजीषिन् गतसारसोमद्रव्यप्रदाने देवे "इन्द्र! सोमं सोमपते! पिबेमं माध्यन्दिनं सवनं चारु यत्ते। प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्! विमुच्या हरी इह मादयस्व" ऋ० ३,३२, १, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते" भा०।

ऋजु त्रि० अर्जयति गुणान् अर्ज्ज–कु नि० ऋजादेशः। १प्रगुणे २सरले अवक्रे। सरलस्य बहुगुणार्ज्जकत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप्। "ऋज्वीर्दधानैरवतम्य कन्धराः" माघः। "ऋज्वायताः पक्ष्मविपक्षमीः" भट्टिः "उभौ स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा" कुमा० "ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः" मनुः ते दण्डाः। "ऋजवोऽदर्भाः" गोभि०सू०। मान्त्रीप्रमादौ दैवे पैत्रे च दर्भा ऋजवः कार्य्याः। "धर्मप्रधाना ऋजवः सुतवन्तो धनान्विताः" या०। ततः वेदे धा० प्रकारे धाच्। ऋजुधा सरलप्रकारे अव्य० "यत्नेव तदृजुधा प्रतिज्ञापयति" ऐत०। भावे पृथ्वा० इमनिच्। ऋजिमन् सारल्ये अकौटिल्ये पु०। भावे तल्। ऋजुता तदर्थे स्त्री "ऋजुतां नयतः स्मरामि ते" कुमा०। त्व। ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् ष्यञ् आर्ज्जव न० तदर्थे। ४अनुकूले ५कल्याणे। "ऋजुहस्ता ऋजुवनिः" ऋ० ५,४१,१५। "ऋजुहस्ताश्चदनुकूलहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना" भा०। ६शोभने च "धारयाकेभ्युजगायः"! ऋ०५, ४४,५ "ऋजुगाय! शोभनस्तुतिकः" भा०। ७वसुदेवपुत्रभेदे पु०। "वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः। ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्। अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल। सुभद्रा च महाभागा तव राजन्! पितामही" भाग० ९,२४, अ०२५,२६। ऋजुलस्य आर्ज्जवशब्दे ८०६ पृष्ठे व्याख्यातम् शाकस्य तत्त्वस्य शाटार्थत्वम्। "धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैः" मिता०।

ऋजुकाय पु० ऋजुः कायोऽस्य। १कश्यपमुनौ त्रिका० २अकुटिलदेहमात्रे त्रि०। "तावत् सन्निकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्" भाग०३,२८,८। [शारिणि २सर्पे पु०।

ऋजुग त्रि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ड। १सरलव्यव-

ऋजुरोहित न० कर्म०। सरले इन्द्रधनुषीति केचित् वस्तुतः "रोहितं रुधिरे प्रोक्तमृजुशक्रशरासने" विश्वोक्तेः उत्पातसूचके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्" अमरे "सत्तानच धनुर्दैवायुध तदृजु रोहितम्" हेमचन्द्रे च तदेव ऋजु सेत रोहितमिति व्याख्यानात न विशिष्टनामेत्यवधेयम्।

ऋजुसर्प पु० ब्रह्मपर्व्वत् नित्यसमा०। सुश्रुतोक्ते दर्वीकरविशेषे सर्पभेदे। "तत्र दर्वीकरा कृष्णसर्पः ऋजुसर्पः

श्वेतोदरी महाशिरा अवगहिताशीरिव" इति उक्तम् ।

ऋजीक पु० ऋज—बा० ईकक् । देशभेदे विपाशानदीजन्मभूमौ । ऋजीके भवा छण्—पृषो० । आर्जीकीया तत्प्रभवायां विपाशायाम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि ! स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये ! शृणुह्या सुषोमया" ऋ० १०,७५,५, इत्यादावुक्त निरुक्ते आह । "आर्जीकीयां विपाडित्याहुः ऋजीकप्रभवा ऋजुगामिनी वा" तेन विपाशानद्युत्पत्तिस्थानमृजीक इति गम्यते ।

ऋजूकरण न० अनृजुः ऋजुः क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे च्वि+कृ—करणे ल्युट् । १सरलतासम्पादनसाधने इषु-मोक्षे १यन्त्रव्यापारभेदे । "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यपवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधावनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः" सुश्रु० । २तथाभूतव्यापारमात्रे च ।

ऋजूयत् त्रि० ऋजु गच्छति ऋजुं गच्छति वा ऋजु+अत+—वा क्यच् ऋजूय-पृषो० तस्य लोपो वा शतृ । १ऋजुगामिनि २ऋतुगामिनि च "देवानां भद्रा सुमतिरृजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ० १,८९,१, स्तुतिप्रसङ्गे "ऋजूयतामृजुगामिनामृतुगामिनां वेति" निरुक्तम् ।

ऋज्र पु० ऋज—गत्यादिषु रन् नि० । १नायके उज्ज्वल० । २ऋजुगामिनि त्रि० । "शू मन्द्र ऋज्रा वातरंहसा" ऋ० १, १९१,५ । "ऋज्रा ऋजुगामिनौ" भा० । "ऋज्रा वाजं न गध्यम्" ऋ० ४,१६,११ ।

ऋज्वी स्त्री ऋजु+स्त्रियां वा ङीप् । १आर्जववत्यां स्त्रियाम् ऋजुशब्दे उदा० । ज्यो०शि० उक्ते ग्रहाणां २गतिभेदे । "वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रा शीघ्रतरा ग्रहाणामष्टधा गतिः । तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू० । "तत्राष्टविधगतिषु अतिशीघ्रत्वादिः पञ्चैवान्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः ऋज्वी-मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगा अनुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्येऽभिधानात् उभयासन्नत्वाच्च सानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" रङ्ग० ।

ऋज्वसान पु० ऋजि—असानच् । मेघे उज्ज्वल० ।

ऋण गतौ तना०उभ० सक०सेट् । अर्णोति ऋणोति, ऋणुते आर्णीत् आर्णिष्ट । आनर्ण आनर्णतुः आनर्णे । ऋणः ।

ऋण त्रि० ऋण—क । १गन्तरि । "यदीयानृणो न तावुरति धन्वा राट्" ऋ० ६,१२,५ "ऋणः गोगन्ता" भा० "ऋण ऋणेव यातय" १०,१२७,७ । ऋ—क्त नि० । २अवश्यदेये (धार) ख्याते पुं न० । "ऋतावानश्चयमाना ऋणानि" ऋ० २,२७,४ । "ऋणानि स्तोतृभिर्देयानि" भा० । "पर ऋणा सावीरध मत्कृतानि" ऋ०२,२८, ९ । "ऋणानि पित्रादिभिः कृतानि अस्माभिर्देयानि । अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्यशोध्यत्वेन लौकिकमलौकिकञ्च । तत्र देवादित्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा अवश्यशोध्यत्वादलौकिकर्णत्वम् अशोधने पापहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् । ऋणानपक्रियाया उपपातकमध्ये उक्तत्वात्तस्य पापहेतुत्वम् । "देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः । ऋणवान् जायते यस्मात् तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा । देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः । चक्र-विचार पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा । श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत् । ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा" विष्णुधर्मो० पु० । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणवा जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" मिता०श्रुतिः । "न च जातमात्रोऽकृतदाराग्निपरिग्रहोयज्ञादिविधिक्रियते । तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेत्" मिता० । "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः" । "महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः" मनुना क्रमेण चातुराश्रम्यधर्माभिधानोक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रज्याधिकारस्तथा आश्रमशब्दे ८१९ पृ० उक्तम् । अवश्यदेयत्वेन चतुर्विधं यज्ञविभक्तं दर्शितं भा० आ० १२० अ० । "ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि । पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः" इत्युपक्रम्य "यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् । पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान्" "ऋणमुक्तश्च देवानामृषीणाञ्च तथैव च । पितॄणामथ विप्राणामतिथीनाञ्च पञ्चमम्" वह्नि० २७अ० । "ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात्" "अनृणापीदं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे" "यथोपयोगे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम्" रघुः । लौकिकऋणम् (धार) (कर्ज)

ऋणादानघट्टे वध्यते । १दुर्गे २भूमौ ५जले च सि० कौ० प्रवत्सरकम्बलवसनार्णदशपूर्वकात् ऋणादेर्वृद्धिः प्रार्णम् वत्सरार्णम् कम्बलार्णम् वसनार्णम् दशार्णो-देशो दशार्णा नदी । ऋणयोधनार्थमृणमृणार्णम् । गणि-तशास्त्रोक्ते कुतश्चित् राश्यन्तरादवश्यं वियोज्यसंख्यान्विते पदार्थे । तत्सूचकसंख्यायाः सजातीयेन विजातीयेन धनेन च योगवियोगादिक्रियादिकं बीजग०उक्तं यथा ।

“धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः । उदा० । रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा सहितं वदाशु । स्वर्णं क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयोः सङ्कलनामवैषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि । यानि ऋणगतानि तान्यूर्द्ध्वबिन्दूनि । न्यासः रू ३̇ रू ४̇ योगे जातं रू ७̇ न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७ । न्यासः रू ३ रू ४̇ योगे जातं रू १̇ । न्यासः रू ३̇ रू ४ योगे जातं रू १ । एवं विभिन्नेष्वपि । धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति स्वत्वं क्षयस्तद्युतिरुक्तवच्च । उदा० त्रयाद्द्वयं स्वात् स्वमृणादृणं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम् । न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू ३̇ रू २̇ अन्तरे जातं रू १̇ । न्यासः रू ३ रू २̇ अन्तरे जातं रू ५ न्यासः रू ३̇ रू २ अन्तरे जातं रू ५̇ ।

गुणनभागे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । स्वयोरस्वयोः स्वं वधः स्वर्णघाते क्षयो भागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् । उदा० । धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्रयेण स्वमृणेन किं स्यात् । न्यासः रू २ रू ३ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति । रू ६ । न्यासः रू २̇ रू ३̇ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ । न्यासः रू २ रू ३̇ धनमृणगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६̇ । न्यासः रू २̇ रू ३ ऋणं धनगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६̇ । इति धनर्णगुणनम् ।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदा० । रूपाष्टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम् । ऋणं धनेन स्वमृणेन किं स्यात् द्रुतं वदेदं यदि बोबुधीषि । न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनहृतं धनं स्यादिति जातं रू २ । न्यासः रू ८̇ रू ४̇ ऋणमृणहृतं धनं स्यादिति जातं रू २ । न्यासः रू ८̇ रू ४ ऋणं धनहृतम् ऋणं स्यादिति जातं रू २̇ । न्यासः रू ८ रू ४̇ धनमृणहृतमृणं स्यादिति जातं रू २̇ । इति धनर्णभागहारः ।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । कृतिः स्वर्णयोः स्वं स्वमूले धनर्णे न मूलं क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात् । उदा० । धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गः क्षयस्य च ब्रूहि सखे ममाशु । न्यासः रू ३ रू ३̇ जातौ वर्गौ रू ९ रू ९ । धनात्मकानामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । न्यासः रू ९ मूलं रू ३ वा रू ३̇ । न्यासः रू ९̇ एषामवर्गत्वान्मूलं नास्ति । इति धनर्णवर्गमूले ।

खसङ्कलनव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । खयोगे वियोगे धनर्णं तथैव च्युतं शून्यतस्तद्विपर्य्यासमेति । उदा० रूपत्रयं स्वं क्षयगं च खं च किं स्यात् खयुक्तं वद खाच्च्युतं च । न्यासः रू ३ रू ३̇ रू ० एतानि खयुतान्यविकृतान्येव । रू ३ रू ३̇ रू ० एतानि खाच्च्युतानि रू ३̇ रू ३ विपर्य्यस्तानि” ।

“छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् । ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्य्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये” लीला० ।

ऋणकाति त्रि० ऋणवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्यस्य । अवश्यफलदायकस्तुतियाचिनि “याचद्धिमृणकातिमदाभ्यम्” ऋ० ८,६१,१२ । ऋणकातिः ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकः भा० ।

ऋणञ्चय पु० नृपभेदे “ऋणञ्चयस्य प्रयता मघानि” ऋ० ५,३०,१२, “ऋणञ्चयस्यैतन्नामकस्य राज्ञः” भा० “ऋणञ्चये राजनि रुशमानाम्” ऋ० ५,३०,१४ ।

ऋणचित् पु० ऋणमिव चिनोति चि—क्विप् । ऋणमेव स्तोतकामस्याधायके यजमाने । “स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिः” ऋ० २,२३,१७ । ऋणचित् स्तोतकाम ऋणमिव चिनोति” भा० ।

ऋणदास पु० ऋणात् मोचनेन कृतोदासः । दासभेदे । “गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनःशास्त्रे दासाःपञ्चदश स्मृताः” नारदः । “गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन, लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः” मिता० ।

ऋणमत्कुण पु० ऋणं परकृतं ममैवेति कुणति कुण-क

सुपस्थेति म०। प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दर०। स हि परकीयर्णस्य मदीयत्वेन ख्यापयतीति तस्य तथात्वम्।

ऋणमार्गण पु० ऋणं ऋणीकृते परर्णं स्वगतत्वेन प्रार्थयते मार्ग–ल्यु ६त०। (जामिन) प्रतिभुवि हारा०।

ऋणमुक्ति स्त्री ऋणान्मुच्यतेऽनया मुच–करणे क्तिन्। ऋणशोधने त्रिका०। ऋणमोक्षोऽप्यत्र हारा०।

ऋणमोचन न० ऋणात् मोचयति मुच–णिच्–ल्यु ५त०। काशीस्थे तीर्थभेदे काशीखण्डे प्रसिद्धम्।

ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम्। ऋणग्रहणसूचके व्यवहारोपयोगिनि (खत) (तमःसुक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे। तल्लेखनप्रकारादि मिता० दर्शितं यथा "तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति। शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति। तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम्। अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यदाह नारदः। "लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा। असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति" तत्रान्यकृतमाह। "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या०। धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमियती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्धनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्त्तव्यम्। उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः "काले तु यत्कृतं कार्यं सिद्धार्थं तस्य साक्षिणः। प्रवर्त्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथलेख्यकमिति" स्मरणात्। अपि च "समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्" या० समा संवत्सरः मासः चैत्रादिस्तदर्द्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा अहस्तिथिः प्रतिपदादिः। नाम धनिकाधमर्णयोः। जातिः ब्राह्मणादिः स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नितम्। तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति। आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम। आदिग्रहणाद्द्रव्यजातिसंख्याधारादेर्ग्रहणम्। एतैश्चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः। किञ्च "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनाक्षिप्तेत् यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत्। तथा "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" या०। तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखिताः तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः। यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत्। यथाह नारदः "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या०। ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत्" साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह। "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते" या०। यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः। बलोपधिकृतादृते। बलेन बलात्कारेण, उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्मादृते। नारदोऽप्याह "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथेति"। तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारे बन्धकव्यवहारयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावस्य पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथाह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणम् गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। अविलुप्तक्रमाक्षरम् अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम्। तदेवंभूतं लिखितं प्रमाणम्। राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽत्राभिप्रायः। लेख्यप्रसङ्गेन लेख्याकृतमृणं त्रिभि-

रेव देयमित्याह “ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु। यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम्। न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते। ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयमित्यविशेषेणर्णमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव। बाढम्। सैषोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम्। तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् “एवं कालमतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणमिति”। इत्थं पत्रारूढमतिक्रान्तकालमपि पितॄणां सम्बन्धि दाप्यते। अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते। तथा हारीतेनापि “लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति”। अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽपृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतश्चैतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम्। वचनद्वयन्तु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम्। अस्यापवादमाह “आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते”। सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादर्णापकरणानधिकारेणाऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते। यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः। नन्वेतदप्ययुक्तमेव। “फलभोग्यो न नश्यतीति” सत्यम्। तदप्येतस्मिन्नुत्सर्गापवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम्। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति। “देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा। भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्” या०। व्यवहारक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते। व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तस्मिन् दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे अग्निना, छिन्ने द्विधाभूते सति द्विर्भवति। एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु व्यवहारप्राप्तौ। देशान्तरस्थपत्रानयनाद्यपेक्षया कालोदातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः। यथा ह नारदः “लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति”। सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम्। यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः। “अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति” स्मरणात्। एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वहस्तलिखितादिभिः शोधनीयम् “सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः” या० स्मृतेः।

ऋणादान न० ऋणमादीयते यत्र। स्मृत्युक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते व्यवहारभेदे “तेषामाद्यमृणादानमित्यादीनि अष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि। तल्लक्षणादि नारदादिवाक्येन मिता० दर्शितं यथा

“अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति। “अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने” इत्येवमन्तेन। तच्चर्णादानं सप्तविधम्। ईदृशमृणन्देयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधमुत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति। एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् “ऋणन्देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति” तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्। “अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा” या० “मासि मासि प्रतिमासं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति। अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति। ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासि मासीत्येव। द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम्। “तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०) कन्। इयं वृद्धिर्मासि मासि ग्रह्यत इति कालिका। इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं ग्रह्यमाणा कायिका भवति तथा च नारदेन। “कायिका कालिका चैव कारिता च तथाऽपरा। चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा”

इत्युक्तम् "कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति" । स्वहीतृविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह । "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्" या० । कान्तारमरण्यन्तत् गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तम्भवति कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्तमर्णं आददीत मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति । इदानीं कारितां वृद्धिमाह । "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" या० । "सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा आपत्स्वनापत्सु वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते" इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् । "यो याचितकमादाय तदद्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तम् प्रति तेनैवोक्तम् । "कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथाह "स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तन्ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति" । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः "पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः" । अविवक्षिता अनाकारिता इति । अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्" या० "पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणाञ्चपोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । षण्डस्य क्षीरपरिचर्यार्थिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्यैकस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षिते आह "रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणा परा" या० । "रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य सकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतं त्वष्टगुणमिति" । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम् । "धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति" सदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवो मेषोर्णा चमरीकेशादि । वाह्यो बलीवर्दतुरगादिः । धान्यसदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वन्नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासमृति वत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात् पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता" । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदन्तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहृतेति पाठे शनैः प्रतिदिनम्प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधमर्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम् "चिरस्थाने द्वैगुण्यम् प्रयोगस्येति" प्रयोगस्यैकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैःशनैर्ग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमोदर्शितः । ऋणप्रयोगधर्मा उक्ताः साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते । "प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् । साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्" या० । प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साक्ष्यादिभिर्भावितं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः उत्तमर्णो नरपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति । धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः । "धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति" धर्मेण प्रीतियुक्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेन, छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादेर्ग्रहणेन, आचरितेन अभोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धादिना

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्य्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन "पीडयेद्यो धनी कश्चिदृणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थात् स हीयेत तत्समं प्राप्नुयाद्दमम्" इति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत् । राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति यशक्त्यनुसारेण । धनिने तद्धनं दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः "राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्" इति बृ०। साध्यमानो नृपं गच्छेदित्येतत् सदाचारव्यपेतेनैतस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । बहुषूत्तमर्णेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्योराज्ञेत्यपेक्षित आह । "गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्" या०। समानजातीयेषु तेनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको दाप्यो राज्ञा, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् । पञ्चकञ्च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः" या०। "अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात् साधिताद्दशकं शतं दाप्यः" प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशमांशं राजाधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः साधितस्यार्थस्य विंशतितमभागम् उत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितः "निह्नवे भावितोदद्यात्" इत्यादिना । सधनमधमर्णिकमनुक्रम्य अधुना निर्द्धनमधमर्णिकमधिकृत्याह । "हीनजातिम्परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्" या०। ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिम्परिक्षीणं निर्द्धनमृणार्थमृणनिस्तरणार्थं कर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्द्धनः शनैः शनैर्यथोदयं यथासम्भवमृणन्दाप्यः । अत्र हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना "कर्मणापि समं कुर्य्याद्धनिकेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः" इति । उत्तमर्णेन समं निष्कृतौ उत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्य्यादित्यर्थः । किञ्च "दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् । मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम्" या० उपचयार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्द्ध्वं न वर्द्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धत एव ।

इदानीन्देयमृणं यदा येन च देयन्तदाह । "अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणन्तु कृतम्भवेत् । दद्युस्तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि" या० अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतन्तदृणं कुटुम्बी दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । "न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतम्पिता । दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतन्तथा" या० । पत्या कृतमृणं योषिद्भार्य्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषित् माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतम्पिता न दद्यात्तथा भार्य्याकृतम्पतिर्न दद्यात्कुटुम्बार्थादृत इति सर्वशेषमतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् "कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तस्य विद्वान् विचारयेत्" इति मनु (अध्यधीनः दासः)। तदभावे तद्दायहरैर्देयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयमिति दर्शयति तस्य पुरस्तादपवादमाह "सुराकामद्यूतकृतन्दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानन्तथैवेह पुत्रोदद्यान्न पैतृकम्" या०। सुरापानेन यद् कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । द्यूते पराजयनिमित्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्त्तवन्दिमल्लादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् "धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति" स्मरणात् । एतदृणम् पित्रा कृतं पुत्रादिः पौत्रिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात् सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् "दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कन्तच्छेषमेव वा । न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्" इत्यौशनः स्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् "मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्रानध्यावहेयुः" इति ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः। अनेनादेयमृणमुक्तम्। न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह। "गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम्। ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" या०। गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको वस्त्राणां रञ्जकः। व्याधो मृगयुः एषां योषिद्भिर्यदृणं कृतन्तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना। यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते। पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्। स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति" या०। "मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नन्तत्पतिकृतमृणन्देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतन्तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम्। यच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयम्। ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहाभावात् उच्यते। "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानमाशङ्क्य इदमुच्यते। प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि। न चानेन वचनेन भार्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात्। एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते। नान्यत् स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः। उच्यते "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्" इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते। अन्यच्च सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति। पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्त्रितयमाह "पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिपरिप्लुते। पुत्रपौत्रैरृणन्देयं निह्नवे साक्षिभावितम्" या०। पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशङ्गतोऽचिकित्स्यरोगव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च। तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति। पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणन्देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः। "नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्य्यथापि वेति" प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्तेनैव दर्शितः। "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति शब्द्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति"। यद्यपि पितृमरणादूर्द्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न ऋणभाग् भवति। यथाह "अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक्। स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति"। तथा व्यासेनाप्यृणनिषेधश्च दृश्यते। "अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती। विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः" इति तस्मात्। "अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः। ऋणात् पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेदिति"। पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम्। श्राद्धे तु बालस्यापि अधिकारः "न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति" गौतमस्मरणात्। पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः, स्वांशानुरूपेणर्णं दद्युः। अविभक्ताश्चेत् सम्भूय समुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूतएव दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः "अत ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः। अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धुरमिति"। अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैरृणं देयमित्यविशेषेणोक्तम्। तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकन्ददाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः। "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु" इति बृहस्पतिवचनात्। अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात् साक्षिभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम्। समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य। एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते। ऋणापकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तारो दर्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः।

इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह। "रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" या०। अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तद्रिक्थं विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तम् भवति यो यदीयन्द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतम् ऋणं दाप्यो न चौरादिरिति। योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैव ऋणं दाप्यः। यो यदीयां योषितं

गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन ऋक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः। पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः अन्यमाश्रितमन्याश्रितम् मातृपितृसम्बन्धि-द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिन ऋणं दाप्य इति सम्बन्धः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रमएव ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे (तथाभूतः) पुत्र इति। नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते। "न भ्रातरो न पितरः, पुत्रा ऋक्थहराः पितुरिति" पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्थग्रहणासम्भवात्। योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते "न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते" इति स्मरणात्। तदर्थं पुत्रो दाप्य इत्ययुक्तं पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात्। अनन्याश्रितधन इति विशेषणमप्यनर्थकम् पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवे च ऋक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुत्रहीनस्य ऋक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम्। पुत्रे सत्यपि ऋक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितमसति पुत्रे ऋक्थग्राहः सुतरां दाप्यः इति सिद्धमेवेति। अत्रोच्यते। पुत्रे सत्यप्यन्य ऋक्थग्राही सम्भवति क्लीबान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि ऋक्थहरत्वाभावात्। तथा च क्लीबादीननुक्रम्य "भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः" इति वक्ष्यति तथा "सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषामिति" गौतमवचनात्। अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्स्वन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति ऋक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः। योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतर्णापाकरणाधिकारी भवत्येव। योषिद्ग्राहोऽवश्च चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भ्वोन्तिसृणां प्रथमाम्, यथाह नारदः "परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा। कन्यैवाऽक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा। देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते। उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"। उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा। "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते। सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति। कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा। कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषाश्रिता। पुनःपत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता। मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या। उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या। तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता। अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम्। ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्तु उपाश्रितः" इति। तथान्योऽपि योषिद्ग्राहः ऋणापाकरणाधिकारी तेनैव दर्शितः "या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत्। सोऽस्या दद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्"। प्रकृष्टेन धनेन सह वर्त्तत इति सप्रधना बहुधनेति यावत्। तथा "अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम्। ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति"। पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्। अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु ऋक्थाभावेऽप्यंशग्रहणयोग्यस्यैवर्णापाकरणाधिकारो नायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम्। "पुत्रहीनस्य ऋक्थिन" इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋक्थं गृह्णन्ति तदर्णं दाप्या नान्यथेत्येवमर्थम्। पुत्रपौत्रौ तु ऋक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् यथाह नारदः "क्रमादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम्। दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते" इति सर्वं निरवद्यम्। यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तं तस्याभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते। पुत्रहीनस्य ऋक्थिनशब्देन योषिदेवोच्यते "सैव चास्य धनं स्मृतमिति" स्मरणात् "यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति" च। ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसद्भावे कः कियद्दाप्य इति, नैष दोषः अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः। पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहो दाप्य इति। एतदेवोक्तं नारदेन "धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः"। धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत् स ऋणभाक्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोः असतोः पुत्र ऋणभाक्। धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्य्येवर्णभाक् स्त्रीहार्य्यभावे पुत्र ऋणभाक्; पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत्। पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धनस्त्रीहारिपुत्राः ऋणं कस्य दाप्याः? इति विवक्षायामुक्तम्-

र्णं स दातुस्तदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते। पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य ये रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्याः सपिण्डादयस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः। तथा च नारदेन "ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः। निर्वपेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु" इत्यभिधायाभिहितम् "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः। तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति"। अधुना पुरुषविशेषे ऋणापाकरणप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति। "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि। प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्" या०। प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम्। भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च। अविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात् प्राक् प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यञ्च न स्मृतं मन्वादिभिः। अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात्। एतच्च परस्पराऽननुमत्या अनुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव। विभागादूर्द्ध्वन्तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति। ननु दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्याद्विभागाभावश्च आपस्तम्बेन दर्शितः "जायापत्योर्न विभागो विद्यत" इति। सत्यं श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च। तथा हि "जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इत्युक्त्वा किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वङ्कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति" हि यस्मात् पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते "जायापती अग्निमादधीयातामिति"। तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः। तथा "कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नावित्यादि" स्मरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव। अतस्तोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु पूर्त्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते। तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते "दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि"। येषु प्रत्यक्षकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम्। न पुनः पूर्त्तानां भर्त्तुरनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि। ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम् "द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्तेयमुपदिशन्तीति" सत्यं द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम्भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्यदानेऽतिथिभोजनभिक्षादानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयः तस्माद्भार्य्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्माद्भर्त्तुरिच्छया भार्य्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया यथा वक्ष्यति "यदि कुर्य्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः" इति। अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह। "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते। आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि" या०। प्रातिभाव्यं विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः, तच्च विषयभेदात् त्रिधा भिद्यते। यथा दर्शने दर्शनापेक्षायामेनं दर्शयिष्यामीति, प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयमुर्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोऽस्तीति, दाने अयं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्यामीति, प्रातिभाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः। आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं (अदत्तकम्)धनमुत्तमर्णस्य। इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः। वितथे इत्येव शाठ्येन निर्द्धनत्वेन वा अधमर्णेऽप्रतिकुर्व्वति। इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्व्वयोः सुता न दाप्याः इत्युक्तम्। सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम्। एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह। "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा। न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः" या०। यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकम् ऋणं न दद्युः। यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः। ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम्। "ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः" इति व्यासवचनात्। प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम्। तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभाव्यायातमप्रातिभाव्यायातं चर्णं यथाक्रममगृहीतविक्तौ न दाप्याविति। यदपि स्मरणम् "खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नको वित्तवान् यदि। मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति" तदपि लग्नकः प्रतिभूः खादकोऽध-

मर्णः, बन्धको यदि वित्तवान् मृतस्तदास्य पुत्त्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । अत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकपर्य्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातः तत्पुत्त्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः "गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यः स्यात् तदृणं सुतः" इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशङ्गते वेति । यस्मिन्ननेकप्रतिभूसम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । "बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदर्णं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्त्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित् स्वपित्र्यमंशमवृद्धिकं दाप्यः। यथाह कात्यायनः "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यमंशं मृते सति" प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । "प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्" या०। यदृणं प्रतिभूस्तत्पुत्त्रो वा धनिकेनोपपीड़ितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न प्रत्यहं द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः "यञ्चर्णं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीड़ितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यःसन्तत्यभावात् मूलदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्वि-गुणा परा" इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि सम्भवत्येव यद्वा पूर्व्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतमतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्राक्वृद्धिरस्ति यथाह "प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" । अतश्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति । तदप्यसत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह "सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा" या० । हिरण्यद्वैगुण्यवत् कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तत्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्य्यार्थः। यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं (अवधिभूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्य्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः" इति कात्यायनवचनात् । सम्बन्धे विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः । "न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् । नैव रिक्थी न मित्रञ्च नचैवात्यन्तवासिनः । राजकार्य्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः । न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्नापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति" सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ "विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः । विश्वम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति" । प्रतिभूर्निरूपितः " सिता

आधिस्तु विस्तरेणाधिशब्दे ७११ पृष्ठादौ निरूपितः ।

अत्र विशेषः वीरमि० व्यासः "बन्धे भाग आशीतः षष्ठोभागः सवृत्तके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" अत्र आधानपदं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । तत्रैव नारदः ।"स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते । तत्कुसीदमिति प्रोक्तम् तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" स्थानं मूलधनस्यावस्थानं लाभो वृद्धिः तन्निमित्तं तत्प्रयोजनम् । कुसीदशब्दार्थमाह वृह०। "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतः" । कुत्सितात सीदतश्च अधमर्णात् द्रव्यम् । वृद्धौ विशेषमाह स एव ।"वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत । कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा । कारिता च शिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च । कायिका कर्म्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्तोषः फलं क्षेत्रात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" कर्म्मसंयुक्ता कायिका यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवहनादिकं कर्म्म वृद्धित्वेन स्थापितं तत्र सा कायिका । यथाह व्यासः "दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिर्निवर्त्तते" । परमवृद्धौ विशेषस्तत्रैव वृह० "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता मद्यवाह्यलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके" कुप्यं त्रपुसीसादि मदः शेलफलं धान्यस्य पृथगुपादानात्तद्व्यतिरिक्तं पुष्पफलादि । कात्या० "तैलानाञ्चैव सर्व्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च" । सर्व्वेषां सर्व्वप्रकाराणां सर्पिषामित्यन्वयः। गुडादौ विभक्तिव्यत्ययेन सर्व्वत्रान्वयः । वशिष्ठः "वस्त्रशुक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा स्थिष्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी" कात्या० "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य च" फलं फलजं कार्पासादि आविकस्याप्यर्थात् कैटं कीटोद्भवं पट्टसूत्रादि आविकं कम्बलादि । वशिष्ठः "ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठति वृद्धिः कालात् चिरकृतस्य तु"

विष्णुः "अनुक्तानां त्रिगुणा" । देशाचारभेदादुक्तायाः सर्वप्रकारवृद्धेरन्यथात्वमाह नारदः "ऋणानां सार्व्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यत्र चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यत्र तत्र देशेऽवतिष्ठते" । द्रव्यभेदेऽप्यवृद्धिमाह वृह० "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्म्मास्थिवर्म्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते । किण्वं सुराद्रव्योपकरणं द्रव्यविशेषः । वशिष्ठः "दन्तचर्म्मास्थिशृङ्गाणां मृद्भाण्डानां तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" पुष्पादौ पूर्वापरविरोधः अधमर्णमत्तापेक्षानपेक्षाभ्यां समाधानीयः । शिखावृद्ध्यादौ वृद्धेरवधिमाह वृह० "शिखावृद्धिं कालिकाञ्च फलभोगं तथैव च । धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्" "कश्चिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवतीत्याह" विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्व्वं शोदास्यामीति याचकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात् तदहाद्वृद्धिमाप्नुयात्" याचकं समनेवाद्वृद्धिकं शोदास्यामीति प्रतिश्रुत्येऽर्थः च इति पदं दानकालोपलक्षणम् । अङ्गीकाराभावे कचित् विषये वृद्ध्यभावमाह संव० "न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रतिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता" स्त्रीधने "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्" इत्युक्त्याद्युक्तेः स्त्रियै दातव्ये धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे क्रय्यादाने वाणिज्याद्युत्पन्ने आये च कालातिक्रमेऽपि न वृद्धिः । कात्या० "धर्म्मकार्य्यासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्व्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च" धर्म्मकार्य्ये प्रतिश्रुत्यादत्ते, द्यूते कृतसर्व्वपराजितर्णे च सुरापानार्थमृणे क्रीतद्रव्यस्य पण्यस्य मूल्ये प्रातिभाव्यागतेषु सन्दिग्धप्रातिभाव्यागतेषु प्रागुक्तसंवर्त्तवाक्यैकवाक्यत्वात् अत्र सर्व्वदेति विशेषणात् याचनेऽपि न वृद्धिरिति सूचनार्थम् । व्यासः "न वर्द्धते चिरस्थं च मद्यशुल्कप्रतिश्रुतम्" । शुल्कं घट्टादिदेयं राजकरादि । पूर्णावधौ ऋण दानासामर्थ्ये विशेषमाह मनुः "ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्ज्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति । चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात्" । निर्ज्जितां लभ्यत्वेनाप्याधीनत्वं नीताम् । करणमन्यदपत्रेखं कुर्य्यात् । अदर्शयित्वा

साक्षिभ्यो देयद्रव्यमदर्शयित्वैव अधमर्णेन मया एतावती वृद्धिरियञ्च वृद्धिरित्येवमङ्गीकारेण देयमृणं परिवर्त्तयेत् सवृद्धिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभ।वम।पादयेत् तदेव पत्रे साक्षिमल्लेख्यम् एतच्च यावतीं वृद्धिं तदा दातुं शक्नोति तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथाकृते सति द्विगुणातिक्रमेण वृद्धिर्भवतीत्यर्थः तथाकृते च वृद्धेरपि वृद्धिः तस्य सवृद्धिकस्य मूलस्थानीयत्वात् यथाह वृह० "पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राह्य वेश्मनि । कारयेदधमर्णो लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया । द्विगुणस्योपरि ह्येषा चक्रवृद्धिः प्रदृश्यते । भोगलाभतया तत्र मूलं स्यात् सोदयमृणम्" ऋणग्रहणोपायाश्च मिता० उक्ताः उपायशब्दे च १२५५ पृ० विस्तरेण दर्शिताः । अवधिमध्ये सवृद्धिकसर्वर्णदानासम्भवे क्रमेण दाने सलेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ०। "लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वादत्त्वर्णिको धनम् । धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" उपगतशब्दे १२०१ पृ० व्याख्यातम् । विष्णुः "ऋणमप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यात्"(रसिद) प्रवेशपत्रादाने विशेषमाह नारदः । "गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी । अददद्याच्यमानश्च शेषहानिमवाप्नुयात्" "उदयं प्राप्तम् । सर्वस्य दाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् । साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम्" या०।

तत्राशक्तौ विशेषमाह कात्या० "धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते" । अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च राजनिवेदनपूर्वकमेव कार्यमन्यथा दण्डमाह कात्या०।"यदि शूद्रावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत्। प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणाच्च च्यवेत चर्णिकः" अनादिष्टम् राज्ञाऽनिवेदितम् । ऋणदातृपुत्रं विशेषयति कात्या० "ऋणं तु दापयेत् पुत्रम् यदि स्यान्निरुपद्रवः । द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् । अक्षमाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत् प्रदाप्यते । द्रव्यहृद्दापयेत्तं तु तस्याभावे पुरन्ध्रिहृत्" कुटुम्बार्थे कृतर्णे विशेषमाह वृह० "पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः । यत् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति" । नारदः "शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रैष्यकृत्यकरैश्च यत् । कुटुम्बहेतोर्यत् क्षिप्तं दातव्यं तत् कुटुम्बिना" शिष्यः वेदशिष्यः अन्तेवासी शिल्पशिष्यः ।

"कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति" कात्या० "कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिते तथा । उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् । कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषु यत् कृतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः" । पुत्रकृते विशेषमाह नार० "पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा । कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता" । स्त्रियाः पतिकृतर्णदाने विशेषमाह कात्या० "भर्तृकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया । प्रतिपन्ना च सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रियाम्"। नार० "दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा । या वा तद्रिक्थमादद्यात् यतो रिक्थमृणं ततः" । मातुर्निर्धनत्वेऽपि तत्कृतर्णं पुत्रेण देयमाह" नारदः "पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् । तस्या ऋणं हरेत् सर्वं निःस्वाया पुत्र एव तु"। अधनत्वे तद्वोढैव दद्यात्" इत्याह कात्या० "बालपुत्राधिकार्था स्यात् भर्तारं यान्यमाश्रिता । आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्मृतः"। अविभक्तर्णे विशेषमाह विष्णुः "अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठति स दद्यात्"। नारदः "पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् । मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत् सर्वरिक्थिनः" अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे कृतमृणं विभक्तैरपि देयमाह मनुः । "ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः । दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः"। कामकृतर्णमाह कात्या० । "लिखितं शुल्कं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् । परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं नृणाम्" शुल्कं लेखरहितम् । अनेकधनिसमवाये विशेषमाह कात्या०। "नानर्णसमवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं भवेत् । तत्तद्देवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियात् परम् । एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्धनं समम् । ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्" । भिन्नदिवसे कृतं श्रोत्रियपूर्वकं देयम् । एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपद्देयम् अल्पत्वबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य देयमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह कात्या "यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् । तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा" यदुत्तमर्णस्य द्रव्यं गृहीत्वा वाणिज्यादिकं करोति तस्मात् तद्धनं तस्यैव देयं तत्पण्ये नान्यस्मै इत्यर्थः । पैतामहपितृणर्णयोरप्ये देयतामाह वृह० "पित्र्यं पूर्वमृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं

यदा । पितर्य्यं विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत्। देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते पौत्रैस्तु दाप्यते"। एवं मातृक-र्णेऽपि "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" या० उक्तेः। पुत्रपौत्रादिभिर्देय ऋणे विशेषमाह विष्णुः "ध-नग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते वा द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनिच्छुभिः" प्रेते अप्राप्त-व्यवहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं, संन्यस्ते प्रोषिते च वर्षस्यैव तत् कालोत्तरं देयम् । एतच्च अप्राप्तधनस्य स्वगृहीतधनस्य तु तत् तत्राहेयता ऋणापनयेधनपरहणस्यैव प्रागुक्तशास्त्रसिद्धेः । ऋणापकरणाभावे दोषमाह व्यासः "तपस्वी वाग्नि-होत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिनो भवेत्" । अन्यकृतप्रत्ययस्यान्यत्र संक्रमाप्रस-क्तेरस्य निन्दार्थवादता तेन तत्तत्पुण्यनाशकतेति प-र्य्यवसितोऽर्थः । कात्या० "उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे" तथा नारदः "याच्यमानं न दद्याद्व ऋणं वापि प्रतिश्रुतम् । तद्द्रव्यं वर्द्धते तस्य यावत् कोटिशतं भवेत् । ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्म्मणा । जन्मा-न्तरे दृशो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि" तेनर्णानपक्रियाया उक्तपश्वादियोनिप्राप्तिहेतुदुरदृष्टजनकत्वम् । ऋणापहरण-मेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तन्नाशकतेति गदाधर आह च ।

ऋणावन् त्रि० ऋण—वनिप् दीर्घश्च । ऋणवति । "ऋणा-वानं न पतयन्त सर्गैः" ऋ०१,१६९,७ । "ऋणावानमृण-म्नम्" भा०। "ऋणावा बिभ्यद्धनम्" ऋ०१०,२४,१० ।

ऋणान्तक पु० ऋणमन्तयति अन्ति-नामधा० ण्वुल् । मङ्ग-लग्रहे शब्दरत्ना० तत्सेवने ऋणमोचनात्तस्य तथात्वम् ।

ऋणापकरण न०६त०। ऋणशोधने ऋणापनयनादयोऽप्यत्र ।

ऋणिक त्रि० ऋणमस्त्यस्य ठन् । ऋणयुक्ते (धातक)"द्वि-गुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम्" या० ।

ऋणिन् त्रि० ऋणमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । ऋणयुक्ते (धातक) "ऋणी न स्यात् यथा पिता" स्मृ० । "समा-प्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वकर्मेन निवेशयेत्" । "जाय-मानोवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति" श्रुतिः ।

ऋणिधनिचक्र न० तन्त्रोक्ते साधकमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्र-भेदे तच्चक्रलेखनप्रकार उक्तः तन्त्रसारे "अथ ऋणि-धनिचक्रम् । तद्यथा रुद्रया० "कोष्ठान्येकादशैवेह वेदैन पूरितानि च । अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तन्त्र-वित् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु । द्वयं द्वयं लिखेत् तत्र विचारे स्वस्तु साधकः । शेषेष्वेकैकशोवर्णान् क्रमतस्तु लिखेत् सुधीः । षट्काशकाशवियदग्निवसुद्र वेदखाकाशमन्मथव्यदहनाः स्वस्तु साध्यवर्णाः । कुम्भद्विप खवियदम्बरयुक्शशाङ्कव्योमाब्धिवेदशशिनः स्वस्तु साधक-वर्णाः । नामाद्यक्षरादकठकाद्यक्रमशेषं ज्ञात्वोभयोरधि-कशेषमृणं धनं स्यात्"। अस्यार्थः साध्यवर्णान् स्वरव्यञ्जन-रूपेण पृथक्कृतान् षट्कादाद्यङ्कैर्गुणितान् (मिलितान्) तथा साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि कुम्भाद्यै-रङ्कैर्गुणयित्वा (सङ्कलय्य) अष्टसंख्याभिर्हृत्वा उभयोः साध्य-साधकयोराधिक्यम् ऋणं शेषं धनं ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् । मन्त्रश्चेदृणी भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति धनी चेत्र । तन्त्रान्तरे "मन्त्रस्त्वृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च तुल्यो यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः" । अन्यच्च "शून्ये मृत्युमवाप्नोति धने च विफलोभवेत् । ऋणे तु प्राप्ति-मात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते" तथा रुद्रयामले "मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । समेऽपि जपेन्मन्त्रं न जपेत् तु ऋणाधिके । शून्ये मृत्युं विजा-नीयात् तस्मात् शून्यं विवर्जयेत् ।"तथा इन्द्रशर्मनेत्ररविप-क्षदशर्त्तुवेदशक्रायुधाष्टनवभिर्गुणितानथ साध्यवर्णान् । दि-ग्भूगिरिश्रुतिगजाग्निमुनीषुवेदैः षड्वह्निभिस्तु गुणितानथ साधकार्णान्" इदन्तु वचनं विष्णुविषयम् रामार्चनचन्द्रिका धृतत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वस्यैव विवरणं तथा हि इन्द्रशर्मनेत्रेत्याद्यनन्तरं "नामार्णकोष्ठाङ्कमथाभि-कल्प्यात् एकादिरुद्राङ्कगतक्रमेण"। मतान्तरं रुद्रयामले "साध्याङ्कान् साधकाङ्कांश्च पूरयेद्वुधसंख्यया । गुणिते तु हृतेऽष्टाभिर्यच्छेषं जायते स्फुटम् । तदङ्कं कथ्यामन्त्र एकादशाङ्कस्थितम्" इत्युक्त्वा षट्कादित्याद्युक्तम् । प्र-कारान्तरं यथा "नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमा-क्षरम् । त्रिधा कृत्वा वसुभिश्च तदन्यद्विपरीतकम्"। अस्यार्थः साधकनामाद्यक्षरतोगणनया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्-संख्यां त्रिधा कृत्वा वसुभिर्हृत्वा अधिकम् ऋणं शेषं धनं स्यात् । तदन्यदिति मन्त्राद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकाद्य-क्षरं भवेत् तावत् संख्यां सप्तगुणां कृत्वा त्रिभिर्हरेत् । अन्यच्च "साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । व-सुभिश्च हरेच्छेषं तदन्यद्विपरीतकम्" । अस्यार्थः साध्य-नामस्वरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणीकृतं साधकनाम्ना स्वरव्यञ्ज-नभेदेन मिलितं कृत्वा वसुभिर्हरेत् अधिकम् ऋणं शेषं धनम् । तदन्यदिति साधकनाम स्वरव्यञ्जनभेदेन

द्विगुणीकृत्य साध्यं न युक्तं तथा ऽप्यभिर्हरेत् । मागप-ज्ञपप्रकारमाह पितृभागमते । “प्रविष्टं यद्भवेद्धाम किं वास्य जन्मनामतः । यतीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा माता पिता तथा कृतम्” । वामके “सुप्तोत्थागतिर्येनासौ दूरस्थस्य प्रभाषते । तदात्मव्यञ्जनस्थोऽपि तन्नाम ग्राह्यमेव तु” । सनत्कुमारीये “पितृमातृकृतं नाम लब्ध्वा धर्मादिदैवतम् । श्रीवर्णं तु ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्”

ऋत गतौ जुघ्रायाञ्च सौत्र: सक०सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म० आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङभावे पर० । ऋतीयते ऋतीयेत ऋतीयताम् आर्त्तीयत । आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीत् । ऋतीयाम्–बभूव आस चक्रे आनर्त्त । ऋतीयिता-अर्त्तिता । ऋतीयिषीष्ट ऋत्यात् । ऋतीयिष्यते अर्त्ति-ष्यति । आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत् । ऋतीयमानः भावे अ । ऋतीया । “तथाऽर्त्तीयेरन् न यो ऽप्येवं विद्वान् मर्त्ती-यतेऽप्रियं द्विषतां करोति” शत० १,४,२,१ । तं ऋर्त्ती-यमाने अवतुः १,६,२,२ । यद् सेनायां च समितौ ऋर्त्तीयन्ते” ८,६,१,१६ ।

ऋत न० ऋ-क्त । “ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं”मित्युक्ते ग्राम-चस्य १उपजीव्यवृत्तिभेदे २मोक्षे, ३जले, “तस्य ऋतं पातु घृतधारदाय” ऋ० ७, १०१,६ । ‘ऋतमुदकम्’भा० । “न गावो नवनूव्रतं जरितारस्त इन्द्र !”ऋ०७,२२,४ । “ऋतमुदकम्”भा० “ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः” ऋ० ७,४२,४ “गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्”ऋ०४,४०,५ । ४ कर्मफले “ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके”श्रुतिः ५सुप्रिये वाक्ये ६मानसादिसत्ये च । ७दीप्ते, ८पूजिते च त्रि० । ९यज्ञे पु० “पीतये वाजसातये पीतये” ऋ० १,१, १७,२ । “ऋताय यज्ञाय” भा० । “वाक् ऋताय पीतये ९,१७,८ । “ऋताय यज्ञाय”भा० १०सूर्ये पु० । “एष ते योनिर्ऋतायुभ्याम्” यजु०७,१० “ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्याम् । ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः”वेददी० । “ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं वरुण एवायुः”शत०ब्रा०४,१,४,१० । ११आदित्ये न० । “ऋतं सत्यमृतं सत्यम्” यजु० ११,४७, “ऋतमादित्यः” वेददी० । ऋतमिति सत्यार्थमिति तु न्याय्यम् “ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्” अघमर्षणोक्तेः १२परब्रह्मणि । “ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् स्थानमनन्तकम्”भा० १३सत्ये च वाक्यादौ । “इत्थं वाचमृतां कर्त्तुमर्हसि त्वमरि-न्दम !”भा० आश्व०६७ । “तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतम्” “साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्”मनुः । “सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव !” गीता १४तद्वति च त्रि० । १५ऋतदेवना-मके देवभेदे पु० । “ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति”ऋ०४,२३,८ “ऋतस्य ऋतदेवस्य” भा० । “गर्भमृतस्य सूतिः” ऋ० ६, ४८,५ । “ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतिः”भा०पृषो० सुडागमः “ऋतचिद्धि सत्यः” ऋ० १,१४५,५ । “ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता”भा० । १६वस्त्र-र्षिभेदे “ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च”यजु०१७,८२ ।

ऋतजित् पु० ऋतं जयति जि-क्विप् ६त० । १यक्षभेदे । “त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतो-ऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सत्तमः । माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे” विष्णु० १०अ० । “ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षसः ऋतजित् यक्षभेदः” श्रीधरः । २यज्ञजयिनि त्रि० “ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गणः” यजु० १७,८२ । अयञ्चाग्नेर्धामप्रियभेदः “सप्त तेऽग्ने ! समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्तऋषयः, सप्तधामप्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति । सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा” यजु० १७,७९ इत्युपक्रम्य “अग्नेः समिधादिसप्त-सप्तकोपक्रमेषु धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात् ।

ऋतद्युम्न त्रि० ऋतं द्युम्नं कीर्त्तिर्दीप्तिर्वाऽस्य । १सत्येन दीप्य-माने २सत्ययशस्के च । “ऋतं वदन् ऋतद्युम्न ! सत्यं वदन् सत्यकर्मन् !” ऋ० ९,११३,४ । हे ऋतद्युम्न ! ऋतेन दीप्यमान ! सत्ययशस्क ! वा” भा० ।

ऋतधामन् पु० ऋतं धामास्य । १विष्णौ त्रिका० । “ऋतं प्रियशाक्यं सामगानं धाम स्थानमस्य । २सामगानस्थानयुक्ते त्रि० “ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः”यजु०५,३२ । “ऋतं साम-गानं धाम स्थानमस्याः औदुम्बर्याः”वेददी० ऋतं सत्यम-विनश्वरं स्थानमस्य । ३अविनश्वरस्थानयुक्ते त्रि० । “ऋता-षाडृतधामाग्निः” यजु० १८,३८ । ४इन्द्रभेदे स च द्वादशमन्वन्तरीयः इन्द्रभेदः । “भविता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः । ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” भाग०८,१३,२९ । ५यदुवंश्ये नृपभेदे । “कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि”भाग०९,२,२२ ।

ऋतध्वज पु० १ब्रह्मर्षिभेदे । “कुमारो नारद ऋभुरित्युपक्रम्य” “हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः । एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः” भाग० ६,१५,१४ । २शिवे च तन्नाम कथने “मन्युर्मन्युर्हिमवणोमहान् शिव ऋतध्वजः

उपरेता भवःकालो वामदेवो धृतव्रतः" भाग० ३,१२,१० ।

ऋतनि त्रि० ऋतं जलं यज्ञं वा नयति नी+क्विप् वेदे नि० ह्रस्वः । आदित्ये तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यज्ञप्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । "यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश" ऋ० २,२७,१२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।

ऋतपर्ण सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । "भगीरथसुतो राजा" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽयं राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः" हरिवं० १६अ० । तस्य च नलेन सख्यमक्षहृदयज्ञत्वञ्च भा० व० ७२अ० दर्शितं यथा "एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद वने राजन् ! फलवन्तं विभीतकम् । स दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि सूत ! पश्य त्वं सङ्ख्याने परमं बलम् । सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ! । पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् । एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः । प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च । ततो रथादवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् ! कत्थसे शत्रुकर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् । अथात्र गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता । प्रत्यक्षं ते महाराज ! शातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा । सङ्ख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ! । मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः सूत नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः । प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेय ! सारथिः । अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ! । त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान् हयकोविद ! । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ! । विदर्भान् यदि यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे । अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भान् यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम । अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् । ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च । अत्यद्भुतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ! । तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः । विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां सङ्ख्याने च विशारदम् । बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ । ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक !" । नलस्य बाहुकच्छद्मरूपतामुपवर्ण्य अन्ते, उक्तं यथा "ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् । दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् । स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः ! । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत । कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् । मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव । पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप ! । अत ऊर्द्धन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् ! यथा तव गृहे सदा । इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा । गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् ! भाङ्गासुरिर्नृपः । निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाक्षहृदयं नृप!" । भा० व० ७५ अ० । "कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" भा० "ऋतपर्णमाहतम्" नैष० ।

ऋतपेय पु० ऋतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । १एकाहे २यागभेदे । "यः कामयेत नैःष्पिष्ठ्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत" का० श्रौ० ८,७,२५ । "निःष्पिष्टस्य भावो नैःष्पिष्ठ्यम् यः पाप्मनो नैःष्पिष्ठ्यमित्थं गच्छेयमिति कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत अल्पमपि

पापं मयि नो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थः" नारा०उ०। सप्तदशसोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये २क्रतुभेदे च। "सप्तदशाः पञ्च" कात्या० २२,८,६। इत्युपक्रम्य "स्वर्गकामस्यर्त्तपेयः" १० सूत्रे दर्शितः।

ऋतपेशस् पु० ऋतमुदकं पेशोरूपमस्य। जलात्मके वरुणे "वरुणाय ऋतपेशसे दधीत" ऋ० ५,६६,१।

ऋतप्सु पु० ऋतं यज्ञियहविः प्साति प्सा–बा०कु। १यज्ञियहविर्भोजके देवे। ऋतं सत्यं प्सु रूपमस्येति। २सत्यस्वरूपे देवे च। "अन्तर्यच्छन्निनो वामृतप्सू" ऋ० १,१८०,२। "ऋतप्सू यज्ञियहविर्भक्षयितारौ सत्यस्वरूपौ वा" भा०।

ऋतम् अव्य० ऋत–अमि। सत्यमित्यर्थे। ऋतम्भरः।

ऋतम्भर पु० ऋतमित्यव्ययं तद्बिभर्त्ति अच्। १सत्यपालके परमेश्वरे "ततोगतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारिताघः" भाग० ६,१२,१२। क्रौञ्चद्वीपान्तर्गते २नदीभेदे स्त्री। तत्र वर्षाद्यभिधाय "तेषु गिरयोनद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः" इत्युक्त्वा "अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः" भाग० ५,२०,६। पात० उक्ते ३विपर्य्यासशून्ये समाधिस्थप्रज्ञाभेदे च स्त्री "ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" सू० "तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्त्ति न तत्र विपर्य्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति। तथा चोक्तम् "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" पा०भा०। तस्याः श्रुतादिभ्यो विशेषादिकमुक्तं तत्रैव। "श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्" सू०। "श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं कस्मात्? नहि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम्। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति" समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवोजायते। समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा०।

"तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी" सू०। "प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्व्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्य्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति" पात०भा०। विवृतञ्चैतत् वाचस्पतिना। "अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह। ऋतम्भरेति आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम्। अनुमानेनेति मननं, ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तम्। स्यादेतत् आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्वन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्मान्निर्विचारा चेदृतम्भरा आगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह। श्रुतानुमानेत्यादि। बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्व्वार्थदर्शनेसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्द्योतते तदास्यातिपतितमानमेयसीम्नः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यन्न गोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं कस्मात्? नह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं, कुतः? यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत न च वाक्यार्थोऽपोहगो विशेषः सम्भवति। अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरेषैवेत्याह तथानुमानमिति। यत्र प्राप्तिरिति यत्तत्पदयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः। अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहरति तस्मादिति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणमेवं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह। न चास्येत्यादिना भूत् सम्बन्धग्रहाधीनं, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनन्तु स्यात्। नचेन्द्रियाणामस्ति शक्तिः योग्यतेत्यर्थः ननु च यद्या-

श्रुतानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाणाभावादित्यत आह न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्त्तेत । न खलु अनावृतचन्द्रस्य परभागवर्त्तिरूपविषयज्ञानं प्रति सन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणवः आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथा घटपटादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात् न्यायप्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्सत्त्वं कथञ्चिन्निरूपयतः श्रुतानुमाने न साक्षात्कार्थमिव येत्वादि पदानि विप्रसंख्यायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भवतु परमार्थविषयसम्प्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासात् अनादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निगूढनिबिडतया प्रतिबध्यमाना समाधिप्रज्ञा यातायातमध्यवर्त्तिप्रदीपप्रभाङ्कुरिवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति । तज्ज इति तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्येति । व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारवृद्धिः संस्कारवृद्धिक्रमेणावर्त्तमाना सती अनादिमप्यतत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति तथा च बाह्या अप्याहुः "निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो नादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः" इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजन्यसंस्कारस्य निरोधः समाधिजस्तु संस्कारातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरस्त्येव इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथमसाविति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्यद्वयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनिखिलक्लेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽपचितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात् समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति स्वकार्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति व्युपशमं कुर्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातेस्तु क्लेश निवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम्" तत् प्रथितु चित्तप्रसादनीयतत्तोमैत्र्यादिभावनाः प्रसीदतु ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः समापयतु परत्र तत्प्रसादज ऋतम्भराभिधानमवाप्नुः साधनोपायैः" वी०च०।

ऋतव्य त्रि० ऋतुस्तदभिमानी देवो देवताऽस्य यत् । ऋतुदेवताके इष्टकादौ "ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति" कात्या० १७,४,२४ । विश्वज्योतिषः पुरोहे पश्चे प्राणभृत्सये ऋतव्ये इष्टके अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति" वेददी० "अपर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदृतव्ये ऋतूनेवैतदुपदधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इति द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः" इति शत० ब्रा० ७,४,२,२९ । "अथ ऋतव्ये उपदधाति"इत्यादि प्राग्वत् ।"शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" इत्युक्ता प्राग्वत् ८,२,१,१६ । "नाकसदोऽनूकेषु पूर्व्ववर्ज्जमृतव्येष्वायाम्" कात्या० १७,१२,१ ।

ऋतव्रत पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य । शाकद्वीपस्थे भगदुपासकभेदे । शाकद्वीपवर्णने भाग० ५,२०,१९ ।"तेषु पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्तं वायुात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते" ऋतव्रतादयोवर्णस्थानीया इति बोध्यम् ! अन्यद्वीपेषु वर्णभेदोक्तेरिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वौचित्यात् चतुःसंख्यासाम्याच्च ।

ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सीदति सद—क्विप् ७त० । यज्ञे "नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जाः" ऋ० ४,४०,५ ।"ऋतसद्भिः" भा० ।

ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदन्त्यस्मिन् सद—आधारे ल्युट् ६त०। यज्ञार्थोपवेशनस्थाने ।"वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद" यजु० ४,३६ । स्त्रियां ङीप् । "वरुणस्य ऋतसदन्यसि" तत्रैव ।

ऋतसाप् त्रि० आप+क्विप् ऋतापा साप् प्राप्ता ६त० । यज्ञस्य प्रापयितरि"ये चिद्धि पूर्व्व ऋतसाप आसन्" ऋ० १,१७९,२ । "ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्य प्रापयितारः" भा०।

ऋतस्पति पु० ऋतस्य पतिः वा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ "तव वायवृतस्पते" । ऋ० ८,२६,२१ । "ऋतस्पते ! यज्ञानां पते !"भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावन् त्रि० ऋतमस्त्यस्य "छन्दसीवनिपौ"पा० वनिप् दीर्घश्च

यज्ञवति । "ऋतावानं यज्ञियं विश्वदर्शतमग्निम्" यजु० १२,१११ । "ऋतावानो जने जने" ऋ० ५,६८,४ । "ऋतावानः यज्ञवन्तः" भा० । लोके तु मतुप् मस्य वः । ऋतवत् इत्येव । "ऐक्याद्दयस्य ऋतवानिति विप्रवाक्यः" भाग० १५,२० । "ऋतवान् सत्यवान्" इति श्रीधरः ।

ऋतावृध् त्रि० ऋतं यज्ञं वर्द्धयति वृध–अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप् दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । "विश्वयन्तावृतावृधोहारः" यजु० २८,५ । "सुतः सोम ऋतावृधः" ७,८ । "देवीरृता ऋतावृधः" ४,१२ ।

ऋताषाह् त्रि० ऋतं सहते अवज्ञं न, सह–ण्वि दीर्घः ईत० इ० "सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्चेति" पा० षत्वम् । सत्यसहने अवज्ञे कुपिते "ऋताषाडृतधामाग्निः" यजु० १८,३८ ।

ऋति स्त्री ऋ–क्तिन् । १गतौ २स्पर्द्धायाम् ३निन्दायाञ्च । कर्म्मणि क्तिन् । ४वर्त्मनि ५मङ्गले च । ६पुरुषमेधयज्ञियदेवभेदे । तत्र चतुर्थ्यन्तरूपे मन्त्रणीयपशुकीर्त्तने । "ऋतये स्तेनहृदयम्" यजु० ३०,१३ । कर्त्तरि क्तिच् । ७शत्रौ पु० निरु० । "अग्निरक्षामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ "शरव्यामुखेऽपि नह्यमान ऋतिर्हन्यमाना" अथ० १२,५,२५ । [कारके ।

ऋतिङ्कर त्रि० ऋतिं पीडां करोति कृ–खच् मुम् । पीडा-

ऋतीय नामधा० ऋतमिच्छति ऋतीयति आर्त्तीयत् । ऋतीयाम् बभूव आस चकार । वेदे तु "न छन्दसि" पा० न ईत्वम् । ऋतयति इत्येव "अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि" पा० क्वचिदात्त्वं ऋतायति । ऋतायन् । "देवा ऋतायते दमे" ऋ० ४,८,३ । "ऋतायते यज्ञमिच्छते" भा० । "अभिऋतयन्नादि" ऋ० ५,४२,७ । "ऋतयन् यज्ञमिच्छन् भा० । अर्वन्तो ऋतायन" ऋ० ७,८७, १ "ऋतायन् सोमगमनमिच्छन्" भा० । तत उ ण् । ऋतायु यज्ञकामे "त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि" ऋ० ८,७०,१० । दीर्घे ऋतायु तत्रार्थे "न वा एतस्य मात्मया ऋतायवः" तै०ब्रा०२,२, ५,५, भावे च । ऋतया ऋतायाया "प्रियं वर्णे ऋतया सपन्ता" ऋ०२,११,१२ । "ऋतया ऋत कर्म्मफलं तत्कामनया" भा० । अत्र सुपांसुलुगित्यादिना ऋतोयास्थाने या० ।

ऋतीया स्त्री ऋत–ईयङ् भावे अ । जुगुप्सायाम् अमरः ।

ऋतीषह् त्रि० ऋतिं पीडां शत्रुं वा सहते क्विप् दीर्घः । "सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च" पा० पात् ऋतिशब्दादपि षत्वम् । १पीडासहे२शत्रुसहने च "अग्निरक्षामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ "ऋतीषहम् अरातीनां सोढारम्" भा० ।

ऋतु पु० ऋ–तु किच्च । शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे इत्युक्ते १कालभेदे । "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" इति मनूक्ते स्त्रीणां २शोणितदर्शनयोग्ये गर्भधारणसमर्थे च काले "ऋतौ भार्य्यामुपेयात्" श्रुतिः "स्वदारनिरतः सदा ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनुः । ऋतोरयं प्राप्तः अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे ८०८ पृष्ठे विवृतिः । ३दीप्तौ ४भासे च । मासद्वयात्मक ऋतुश्च सौरचान्द्रश्च यथा काल० मा० "ऋतुशब्दश्च गतार्थत्वाद्धातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति शीतोष्णविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष ऋतुः । स च षड्विधः "षड्वा ऋतव इति"श्रुतेः । यत्तु "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तव"इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु हेमन्तशिशिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा हि "वसन्तमृतूनां प्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि वर्षा ऋतूनां प्रीणामि शरदमृतूनां प्रीणामीति" चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्यानुमन्त्रणे मन्त्र एवं श्रूयते "हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामीति" एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति" यत्तनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य पञ्चस्वान्तिमत्वात्तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोन्यायः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे "वसन्तमेवर्त्तूनामवरुन्धे"इत्यादिना चतुरःप्रयाजान् प्रशस्य पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा "स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवावरुन्धे" इति । अस्तु नाम यथा तथा पञ्चसंख्या तथापि सङ्ख्यैव भेदा भिद्यते द्वादशमासात्मके संवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादश द्वादशमासयोर्वर्ज्ज शिशिरत्वात् चतुर्षु पृथगनुष्ठानविधानाच्च तत्रोपरिष्टादुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । "द्वन्द्वमुपदधाति तस्माद् द्वन्द्वमृतव" इति । एकस्मिन् ऋतौ कयोर्मासयोर्हणं कर्त्तव्यमिति चेत् वसन्तादृतुक्रमेण चैत्रमासादि द्वन्द्वमिति ब्रूमः । तत्रेष्टकोपधानमन्त्रेषु श्रूयते "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू" "शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" इषश्चोर्जश्च "शारदावृतू" "सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू" "तपश्च तपस्यश्च

शिशिरावृतू” इत्येषु च वाक्येषु ऋतू इति द्विवचनं मासाभिप्रायम् अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत । वस्तुतस्तु शिशिरहेमन्तयोर्वसन्तादेरेकात्मत्वं सौत्रामणीयहौत्रमन्त्रेषु एकवचनेन व्यवहारादवगन्तव्यं “वसन्तेन ऋतुना देवाः, ग्रीष्मेण ऋतुना देवा” इत्यादि हि तत्र पठ्यते तथैवाधानब्राह्मणे श्रूयते “वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्त्तुः, ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्त्तुः, शरद्वैश्यस्यर्त्तुरिति” यद्यप्येते षडृतवो चक्रवत् परिवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते “मुखं वा एतदृतूनां वसन्त” इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसन्तोपक्रमणाच्च वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्ताद्यृतवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः तत्रोदाहृतं “मधुश्च माधवश्चेत्यादिना” न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् । अत एवाहुः “चैत्रोमासो मधुःप्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् । ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते । नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते । इषश्चाश्वयुजोमासः कार्त्तिकश्चोर्ज संज्ञकः । सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पुष्यनामकः । माघमासस्तपाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः” इति । एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्पितत्वाच्चान्द्रत्वम् । अतएव होतृमन्त्रेषु आम्नायते “चन्द्रमाः षड्ढोता स ऋतून् कल्पयति तथा” ऋक्षविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आम्नायते “पूर्वापरं चरतो मायैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्ट ऋतूनन्योविदधज्जायते पुनरिति” अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादृतुविधाता चन्द्र इति अवगम्यते । नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चान्द्रमासानां वसन्ताद्यृतुत्वं संसर्पाख्यस्य त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य कथमृतुषु निर्वाहः । तन्मासषड्भावचतुष्पञ्चब्राह्मणे मन्त्रानुवादपुरःसरमाम्नायते “उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽसि अंहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणातीति” तथा प्रवर्ग्यब्राह्मणेऽपि “अस्ति त्रयोदशोमास इत्याहुः यत्त्रयोदश परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे” इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मलमासनिर्णये वक्ष्यते । विद्यतामेवं त्रयोदशोमासस्तस्य का उपपत्तिर्वसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमयं सप्तम ऋतुः? आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उतर्त्तुद्वयान्तरालवर्त्ती कश्चिदृतुरूपः ? न तावत् प्रथमः “ऋतुर्भ्यऋतू-

नानुद्यमान” इति ऋतूनां नैरन्तर्य्यश्रवणात् । नाद्यश्चिमः । “षड्वा ऋतवः” इति षट्संख्यानियमात् । वसन्तादिमन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराश्रवणाच्च नापि मध्यमः मध्वादिषु अपाठात् । उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोरन्यतरस्मिन् तस्यान्तर्भावः । तथा चायौ षष्टिदिवसात्मकोमलिम्लुचभागद्वयात्मक इति मध्वादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तेष्वन्तर्भावाच्च काप्यनुपपत्तिः । सौरेषु ऋतुषु बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् । तथा च तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते । विनियोगश्चैषां ऋतुविशेषाणां श्रुतिस्मृति पुराणेष्ववगम्यते । तत्र श्रुतिः । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि” स्मृतिरपि “वसन्ते ब्राह्मणं उपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति” विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामृश्यते वसन्ताद्यृतुषु पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः। तथा तत्रैव वसन्ते स्नानानुलेपादिदानम् ग्रीष्मे व्यजनादिदानमुक्तं देवीपुराणे । वर्षासु तिलदानं तथा शरद्यन्नदानं हेमन्ते वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तर एवोक्तानि एवमन्यदप्यूह्यताद्यर्थम्” ।

“वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः” “ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः” “वर्षाभिरृतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः” “शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवस्तुताः” “हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतस्तुताः” “शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृतास्तुताः प्रायस्सात्” यजु० २१,२३,२४,२५,२६,२७,२८ । सूर्य्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम् । यथा “द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः” । ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव तत्र काल०मा०उक्तम् अतएव गीतायाम् “ऋतूनां कुसुमाकरः” इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमत्वेन भगवद्विभूतित्वमुक्तम्” म०त०ब्रह्मपु०। “चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति । प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्” । मासस्तु वत्सरादेः व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिनमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायाम् प्रवृत्ता दिनैर्वतः” । चैत्रसितादेः शुक्लप्रतिपदमा-

रत्येयर्थः दिनैस्त्रिभिः" म०त०। ५ मासद्वयमात्रे "मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति" स्मृतिः। सुश्रुते ऋतुनिरूपणं तद्गुणलिङ्गादि च दर्शितं यथा "अथात ऋतुचर्य्याध्यायं व्याख्यास्यामः कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः। तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति। तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः। पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा। त्रिंशत्काष्ठाः कला विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्। पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः। स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः। तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः। मधुमाधवौ वसन्तः। शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः। नभोनभस्यौ वर्षाः। इषोर्जौ शरत्। सहःसहस्यौ हेमन्त इति। त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च। तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते। उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तोभवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमपहीयते। भवति चात्र। शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि। तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः। अथ खल्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति। ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते। स एष निमेषादिर्युगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके। इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम्। ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः। तद्यथा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः। कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्। पौषमाघौ हेमन्तः। फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः। वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः। आषाढश्रावणौ प्रावृडिति। तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यश्च ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति। एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः। तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम्। तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे, वातिकानां घनात्यये, स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः। तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्, शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्। तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्य्यौजस्कर्य्यो भवन्ति। तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः। शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च, तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति। तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापन्नेष्वप्यृतुषु कृत्याभिशापरक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः। विषौषधीपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा। तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति। ऋतूनामत ऊर्द्धमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः। वायुर्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः। छन्नस्तु

पारः सविता हिमानद्धा जलाशयाः । दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः । रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये । शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः । शेषं हैमन्तवत् सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः । दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पदगणैरुपगीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः । ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव । भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः । ध्वस्तवीरुत्तृणलताविपर्णीकृतपादपाः । प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः । अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः । कोमलश्यामशस्पाढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता । तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्भग्नतटद्रुमाः । वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः । भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता । नातिगर्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः । बभ्रुवर्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः । पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः । बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता । ऋतुष्वेतेषु युक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः । विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् । हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात्" ऋतुचर्याध्यायः। भा०त० ऋतुचर्यादि यथा "मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः" स्मृताः । हेमन्ते कुपिताद्वायोः स्वाद्वम्ललवणान् रसान् । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे तप्तोदकं नरः । मार्त्तण्डकिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् । अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्निमान्द्यं करोत्यतः । तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् । व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरूष्णस्निग्धमधुरं दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत् । स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने शीतले हर्म्यात् निशि वातहिमांशिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत् । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः । अतः संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् पटु । जाङ्गलं पिशितं शृतान् दिव्यं कौपं जलं शुचि । शस्ताम्ललवणं स्निग्धं संयुक्तं क्षौद्रमेव च । नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् । स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालिमुद्गसरोजलम् । तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् । स्नानतीक्ष्णदिवास्वप्नप्राग्वातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ । ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परः क्रमः । तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणादभिघाताद्भयात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च । कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनां मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते" । ६कालमात्रे ऋतुधामशब्दे उदा०। ७तदभिमानिदेवे पु०। ऋतव्यशब्दे उदा०। ८विष्णौ पु०। "ऋतुः सुदर्शनः कालः" विष्णुस०। "कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यते इति ऋतुः" भा० । "प्रधानपुरुषयोरंशं यत्कालाख्यं रूपं तदृतुशब्देन लक्ष्यते" आनन्दगि० । ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव प्राप्तर्त्तौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । छन्दसि घस् सित्त्वान्न गुणः । ऋत्विय तदर्थे त्रि०। ऋतुर्देवताऽस्य यत् । ऋतव्य ऋतुदेवताके इष्टकादौ।

ऋतुकाल पु० वसन्तवत् कर्म० राजशिरोवत् ६त० वा । स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोडशरात्रात्मके काले । "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" मनुः । "ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनुः । पर्वादिवर्ज्जं ऋतुकाले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्वरूपनिर्वाहकप्रकारादिप्रदर्शनेन ऋत्वभिगमस्य यथा नियमविधित्वं तथा प्रा०त० न्यायवाक्येनोक्तम् यथा "स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् । नोद्यते नियमस्तत्र ऋतावभिगमो यथा" मीमांसकवाक्यम् । ऋत्वभिगमनस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं मिता० यथा ।

"तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति"। "किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते"। उच्यते। न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात्। नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः। अतो नियममभ्युपेयिरे न्यायविदः। कः पुनरेषां भेदः। उच्यते। अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् "अष्टकाः कर्त्तव्याः" इति। पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः। यथा "समे यजेतेति" "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति" यागः कर्त्तव्यतया विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः प्राप्तः। स च समो विषमश्चेति द्विविधः। यदा यजमानः समे वियतते तदा "समे यजेतेति" वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात्। यदा तु विषमे देशे वियतते तदा "समे यजेतेति" स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात्। विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी नोदितदेशेनैव यागनिष्पत्तेः। अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोऽनानुष्ठितः स्यादिति। तथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति"। इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या। तद्यथा। "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्ययं मन्त्रः सामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः। पुनरश्वाभिधानीमादत्त इति वचनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्त्तते। तथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तम्। पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति। किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह। तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैव ऋतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः। नापि नियमस्य, स्मृत्यन्तरविरोधात्। एवं हि स्मरन्ति स्मृतिकाराः "दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति"। तत्र द्वादशरात्रात् संवत्सराद् वा पूर्वमेवर्त्तुसम्भवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात् ब्रह्मचर्य्यस्मरणं बाध्येत। अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम्। प्राप्तश्चर्त्तौ भार्य्यागमनमिच्छयैव ततो यदि गच्छेदृतावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता। किन्तु नैयमिकात् पुत्रोत्पत्तिविधेरेवर्त्तौ नित्यं गमनं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात्। नियमे चादृष्टं कल्पनीयम्। किञ्च ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमेऽसन्निहितस्य व्याध्यादिनाऽसमर्थस्यानिच्छोर्वाबलयोरर्थे उपदिष्टः स्यात्। विध्यनुवादविरोधश्च नियमे। तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षे विधत्ते चेति। तस्मादृतावेव गच्छेन्नान्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता। तदिदमाचार्यविश्वरूपादयो नानुमन्यन्ते। यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्वार्थविधिसम्भवात्। अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशरः "ऋतुस्नातान्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति" न च विध्यनुवादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाद्वचनस्य। तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधिततया तदेवानुवदितव्यमप्राप्ततयाऽन्योद्देशेन विधातव्यञ्चेति। यथा वाजपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति" वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोऽनुवदितव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति। न चानुवादेनेह कृत्यमस्ति। यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम्। अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति। तदसत् स एवायं नैयमिकः पुत्रोत्पादनविधिः। आम्नातम् "एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेदिति" स्त्र्यभिगमनादिकः पुत्रोत्पादनविधिरिति। तत्र गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता गम्यते। "एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन" यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं भावयेदिति। न चासन्निहितादेरशक्यार्थे विधिप्रसङ्गः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् "ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छतीति" "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति" विशेषोपादानात्। अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात्। नापि स्मृत्यन्तरविरोधः संवत्सरात् पूर्वमेवर्त्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषः। यथा श्राद्धादिषु, तस्मात् स्वार्थहानिपरार्थकल्पनप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तौ नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्तौ परिसंख्येति उभयसम्भवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः। श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता। एतेन "साय"

प्रातर्हि जातीनामयनं श्रुतिनोदितम्” इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्यादिति” च पुनरुक्तं स्यात् परिसंख्यायाम्। एवं च “नियमे सकृत्प्रवृत्ततावता विति” चोद्या बाध्यते “निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्त्तेत” इति न्यायात्। “यदा कामी भवेदित्यपि” नियम एवानृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिगच्छेदेवेति”। “ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्” इत्येतदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव। ऋतावुपेयादेवानृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यत्रमतिप्रसङ्गेनेति”। “अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिः। सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः” “तदृतौ रतिकाम्यया” इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमनस्योक्तेः “यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्” मा० अन्यकाले स्त्रीगमनोक्तेश्च न परिसंख्यापरत्वम्। तासां स्त्रीणां वरश्च इन्द्रदत्तः। स च मिता० श्रुतौ दर्शितो यथा “ता अब्रुवन् वरं वृणीमहै ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै काममाविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दते काममाविजनितोः सम्भवन्तीति वरं वृतं ह्यासाम्” इति तासां वरस्वरूपं “भवतीनां ब्रह्महत्या पातकी स्यादिति” इन्द्रेण तासां वरो दत्तः। इन्द्रस्य ब्रह्महत्याया भागशः स्त्रीभिर्ग्रहणस्वीकारेण प्रत्येकं तासां वरदानम् भारतादौ वर्णितम्।

क्रतुग्रह पु० ऋतूनां ग्रहः पात्रभेदग्रहणं यत्र। यागभेदे तत्प्रकारादि कात्या० ९,१२ख० दर्शिता यथा “उपविष्टेऽन्वाहार्ये” इत्युपक्रम्य। “ऋतुग्रहैश्चरतः” १सू०। “अन्वाहार्ये सदः प्रविश्य स्वस्व धिष्ण्यस्य पश्चादुपविष्टे सत्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ऋतुग्रहैश्चरतः। अत्रेडाभक्षे पत्नीसंयाजनान्वाहार्यदक्षिणादाने च कृते मार्जनभागपरिहरणाजिनयागप्रणीताविमोकरात्रिभागभागावेक्षणसमापनानि कर्त्तव्यानि तत ऋतुग्रहप्रचारः। अथ “ऋतुग्रहप्रचारस्य विधिमुपदिशति” कर्कः। “द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादशप्रतिमन्त्रम्” २सू०। “उपयामगृहीतः द्रोणकलशादिति नियमार्थमुक्तम्। मन्त्रविभागमाह” कर्कः “अध्वर्योः पूर्वः” ३सू०। पूर्वोमन्त्रः। यथा मन्त्रयुग्मानां पूर्वोमन्त्रोऽध्वर्योः स्यात्” कर्कः। “उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः” ४सू०। “युगपत्प्रचरतौ गृह्णीतः” ५सू०। “उत्तमौ च” ६सू०। “अत्रासम्” ७सू० “मध्ये न युगपत् प्रचरणं च सर्वेषाम्” ८सू०। “सर्वेषाम् द्वादशानामप्यृतुपात्राणां प्रचरणं यागानुष्ठानं चकारात् व्याख्यातं व्याख्यानेनैव पूर्वमध्वर्योः ततः प्रतिप्रस्थातुः। पुनरध्वर्योः पुनःप्रतिप्रस्थातुरित्येवं सर्वेषामपि। स व्यत्यासः कथं कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह। “निष्क्रामन्तावितरः प्रविशतीतरः” ९सू०। “हविर्धानमध्यात् अपरोहविर्धानं प्रविशति” कर्कः। “उत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थाता परकालत्वात्” १०सू०। अत ग्रहणे प्रचरणे च देशतः कालतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुतः अपरकालत्वात् प्रतिप्रस्थातृमन्त्राणां पश्चात्कालीनत्वात् परकालत्वादिति केचित् स एवार्थोऽस्मिन्नपि पाठे “उभयतोऽध्वर्युं पात्रेण परिप्रगृह्णाति” ११सू०। उभयत इति “स वै हविर्धानान्निष्क्रामन्तं हविर्धाने प्रविशन्तं चाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता पात्रेण परिगृह्णाति अव्यवायार्थं पात्रमध्वर्योर्दक्षिणतोहरति सव्यमुत्तरतो यातीत्यर्थः मानवे “हुत्वा गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्युमभिप्रपद्य पात्रं हरति नान्योऽन्यमभि प्रपद्येते येषे पूर्वस्योत्तरमभि परिगृह्णीतः” इति काठके “प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्योः पात्रं हरेदुत्तर एव सञ्चरेदिति” कर्कः। “सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम्” १२सू०। “उत्तमाभ्यामेकादशद्वादशाभ्यां प्राग्ये दश ऋतुग्रहाः ते सर्वहुताः कार्याः सकृदेव सर्वं होतव्यम् अनुवषट्कारोऽपि न भवति” कर्कः। “ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः” १३सू०। “आद्येषु षट्सु ऋतुग्रहयागेषु ऋतुना प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्यतः” कर्कः। “ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य” १४सू०। “ततः पात्रमुखयोर्विपर्यासं कृत्वा सप्तमाष्टमनवमदशमेष्वृतुग्रहयागेषु ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं प्रयाकार प्रेष्यतः मानवे “ऋतुना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो हुतम्। ततः पात्रे गृहीत्वा ऋतुभिः प्रेष्येति चतुर्भिर्यथादितस्तथा गृहीत्वा ऋतुना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति” अतश्च मध्यामग्रेण होमः। ततश्चतुर्णां पात्रमूलेन होमोऽग्रं हस्ते गृहीत्वा उत्तमयोः पुनरग्रेणैव ग्रहणमपि पात्रमुखयोर्विपर्यस्यैव कार्यम्” कर्कः। “षडुत्तमौ” १५सू० “उत्तमावेकादशद्वादशावृतुग्रहौ षडृत् प्रचरतः तेन पात्रयोरग्रेण होमः ऋतुना प्रेष्येति चेत्येतद्वितिमा गृह्यते कःपुनर्मन्त्रार्थः ऋतुना इत्येवं रूपां तृतीयैकवचनान्तर्तुमन्त्रयुक्तां वाच्यां प्रेष्येत्यर्थः ऋतुनेत्येतत्पदयुक्तेन प्रैषेण वा एवमृतुभिः प्रैषेऽन्यत्रापि” कर्कः। “य-

मानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात्" १६सू० । "द्वादशे ऋतुग्रहे स्वपते ! यजेत्येवं प्रशास्ता प्रेषितो यजमानः होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततश्च यजमानयाज्यां होता ब्रूयात्" कर्कः । "अध्वर्यू च" १७सू० "एकादशे ऋतुग्रहे प्रशास्ता अध्वर्यू यजतमित्येवं प्रेषितावध्वर्यू होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयाताम् ततश्च तद्याज्यामपि होतैव ब्रूयात् । शाखान्तरे तु विकल्पेन होतुः प्रैषणं स्वयं वा याज्यापठनमित्येवमुक्तमस्ति । मानवे "एकादशे प्रैषेऽध्वर्यू यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्यमस्य परिधेः पश्चादुपविश्य ये यजामहेऽश्विनावध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबतां वौषडिति प्रैषेण यजेदथ चेदृषा । ये यजामहेऽश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रत ऋतुना यज्ञवाहसा वौषडित्यवदानं यजेति होतरेतद्यजेति वा न प्रेष्यत्तमे प्रैषे यजमानस्य याज्यानि प्रैषो नेति" काठके विशेषः "द्वारे हविर्धानस्योपविश्याध्वर्यू यजतमित्युक्तोऽश्विनावध्वर्यू यजतम् आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबतमिति होतारं वा प्रेष्येद्धोतरेतद्यजेति यद्यध्वर्युर्यजेतोन्नेता यज्ञेन चरेदिति" कर्कः । "त्रयोदशं गृह्णीयादित्यनुपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये त्वेति" १८सू० । शत०ब्रा० ४,३,१,१, द्वादशादिपञ्चपञ्चणे ऋतुर्दर्शितो यथा "सदोऽच्छावाको । ऋतुपात्रैश्चरति तद्यत् सदोऽच्छावाक ऋतुपात्रैश्चरति मिथुनं वा अच्छावाक ऐन्द्राग्नो ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्नी द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननं स एतस्मान्मिथुनात् प्रजननादृतून् संवत्सरं प्रजनयति यद्वेव सदोऽच्छावाक ऋतुपात्रैश्चरति सर्वं वा अन्ततः संवत्सरः सर्वमेवैतत् प्रजनयति तस्मात् सदोऽच्छावाक ऋतुपात्रैश्चरति तान्वै द्वादश गृह्णीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश मासा इति द्वादश त्वेव गृह्णीयाद्रेणैव समस्त् । त्रयोदशत्वाद् गृह्णीयात् प्रजापतिर्वै त्रयोदशः स एतस्मात् प्रजापतेर्ऋतून् संवत्सरं प्रजनयति उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तो ये उभयतोमुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते तं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः नानुवाक्यमन्वाह । ह्वयति वाऽनुवाक्यया गतो ह्येवायमृतुर्यदि दिशा यदि नमं नानुवषट्करोति नेदृतूनपदहानि इति सहैव प्रथमौ ग्रहौ गृह्णीतः सहोत्तमाविदमेवैतत् सर्वं संवत्सरेण परिगृह्णीतस्तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् । नित्येवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते तस्मा-

दिमेऽन्यत्रोमासा यन्त्यथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पृथगुहैवेमे मासा ईयुस्तस्मान्नित्येवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचरतः । तद्देवाऽहरसृजन्तर्तुभिरिति अहस्तद्वातिमसृजन्त स यद्वैतावद्देवाभविष्यन्नातिहैवाभविष्यन्न व्ययत्स्यत् तौ वा ऋतुनेत्युपरिष्टादुहि चरतः । तद्देवाः प्रस्तादहरहरसृजन्तादिदमप्याहुरथ योऽहर्भविता । ऋतुनेति वै देवाः मनुष्यानसृजन्तर्तुभिरिति पशूनसृजन्त तन्मध्ये येन पशूनसृजन्त तस्मादिमे पशव उभयतः परिगृहीता वशमुपेता मनुष्याणाम् । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचर्य इतरथा पात्रे विपर्यस्येते ऋतुभिरिति चतुश्चरित्वेतरथा पात्रे विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्देवा अहरसृजन्तान्यतरतो रात्रिमन्यतरतएव तद्देवा मनुष्यानसृजन्तान्यतरतः पशून् । अथातो गृह्णात्येव उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ स यद्वसन्त ओषधयो जायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च माधवश्च । उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव ग्रैष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेन हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्षिकावमुतो वै दिवो वर्षति तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि इषे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शारदौ स यच्छरद्यूर्जं ओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविषश्चोर्जश्च । उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव हैमन्तिकौ स यद्धेमन्त इमाः प्रजाः सहसेव स्वं वशमुपनयते तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शैशिरौ स यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च । उपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये त्वेति त्रयोदशं ग्रहं गृह्णाति यदि त्रयोदशं गृह्णीयाद्यदि प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः पात्रे संस्रवमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे संस्रवमवनयत्याहरति भक्षम् । अथ प्रतिप्रस्थाता भक्षितेन पात्रेण ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति तद्यद्भक्षितेन पात्रे-

चैन्द्राग्नं पत्रं गृह्णाति न वा ऋतुपात्राणामनु वषट्कु-र्वन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्राग्नं पत्रं गृहीष्यन् भवति तदाग्नैन्द्राग्नेनैवानुवषट्कृता भवन्ति यद्वैन्द्राग्नं पत्रं गृह्णाति सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपात्राणपत्रीत्य इदं सर्वं प्रजनयेदमेवैतत् सर्वं प्राणोदानयोः प्रति-ष्ठापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानावनयो-र्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम्। यद्वैन्द्राग्नं पत्रं गृह्णाति। सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपात्राणपत्रीत्य इदं सर्वं प्रजनय्याशिन्नेवैतत् सर्वस्मिन् प्राणोदानौ दधाति ताविमावस्मिन् सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हितौ। अथातो गृह्णात्येव। इन्द्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्नि-भ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्रा-ग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति। अथ वैश्वदेवपत्रं गृह्णाति। सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपात्राणपत्रीत्य यद्वैतावदेवा भविष्यत्र प्राजनिष्यन्त। अथ यद्वैश्वदेवं पत्रं गृह्णाति। इदमेवैतत् सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मा-दिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपति तस्य वै रश्मयो विश्वे देवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति। अथातो गृह्णात्येव ओ-मासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम् उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति"।

ऋतुथा अव्य० योग्यार्थे था० थाल्। काले काले इत्यादार्थे "ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु" यजु० २३,४०, "ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले" वेददी०। "या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि" ऋ० १,१६२,१९।

ऋतुपति पु० ६त०। वसन्तकाले तस्य सर्वर्त्तुषु प्रथमत्वात् "ऋतूनां कुसुमाकरः" गीतायां भगवद्विभूतित्वेनोक्तेश्च तथात्वम्। ऋतुनाथादयोऽप्यत्र। [निवर्त्तपर्य्यये" मनुः।

ऋतुपर्य्यय पु० ६त०। ऋतूनां परिपाट्या गमने। "अय-

ऋतुपा पु० ऋतून् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोमं पिबति ऋतुभिर्देवैः सह सोमं पिबतीति वा पा-पालने पा-पाने वा क्विप्। यदपालके तथाभूतसोमपातरि च १इन्द्रे "उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र!" ऋ० २,३७,२ २ऋतुयाजदेवे च। "सजोषा इन्द्र! सगणो मरुद्भिः सोमम् सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः। अग्ने पाभिर्ऋतुपाभिः सजोषाः" ऋ० ४,३४,७। "ऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैः" भा०

ऋतुपात्र न० ऋतूनुद्दिश्य पात्रम्। आश्वत्थे श्रीपर्णीष्ट-भवे वा यज्ञिये यज्ञरूपे पात्रभेदे तदाकारश्च "ऋतुपात्रे पूर्वे अनुकपुष्करात्कृती उभयतोमुखे काश्मर्यमये आश्वत्थे वा" कात्या० ९,२,१२ उक्तः। "पूर्वे आग्रयणस्थाल्याः पूर्वे हे ऋतुपात्रपात्रे योजनीये अनुकपुष्करस्येवाकारोय योस्ते अग्रे मुखे च मुखं ययोस्ते द्विमुखे इत्यर्थः। काश्मर्यमये श्रीपर्णीवृक्षविकारौ आश्वत्थे वा पिप्पलवृक्ष-काष्ठनिर्म्मिते वा" कर्कः। "तदाश्वत्थतीयान् गृह्णाती-त्युपक्रम्य। "तस्मादाश्वत्थे ऋतुपात्रे स्यातां काश्मर्यमये व्येव भवतः" शत० ४,२,२,४।

ऋतुप्राप्त त्रि० ऋतुस्तद्योग्यः पुष्पादिः प्राप्तोऽनेन निष्ठान्तस्य परनि०। फलेग्रहौ अवन्ध्यवृक्षे।

ऋतुबल पु० ऋतौ ऋतुभेदे बलं यस्य। शिशिरादिषु बलयुक्त-रव्यादिग्रहेषु ते च यथा। "शशिगुरुकुजेन्दुजगुरवः शि-शिरादिषु। भवन्ति कालबलिनो योग्ये सूर्यस्तथैव च" ज्यो०।

ऋतुमत् त्रि० ऋतुस्तत्कालयोग्यप्रशस्तपुष्पफलादिभोग्यतया-ऽस्त्यस्य ऋतु+प्राशस्त्ये मतुप्। १प्रशस्तपुष्पफलपुष्प-भोक्तरि। "कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान् भवति य एवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते" छा० उ०। "आर्त्तवै-र्गुणैश्च सम्पन्नो भवति" भा०। ऋतुकाले २यजनीयपितृ-भेदे पु०। "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे" यजु० १९, ६१। ऋतुः स्त्रीरजःकालः प्राप्तत्वेनास्त्यस्याः मतुप् स्त्रियां ङीप्। ३आर्त्तवयुक्तायां स्त्रीधर्म्मिण्यां स्त्रियाम् "काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि" मनुः। "तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति" सुश्रु०। "उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम्" भा० आ० ३अ०। ऋतुमत्या धर्म्मश्च आर्त्तवशब्दे उक्तः। विशेषस्त्वयम् "स्त्रीधर्म्मिणी निरानन्दा सं मुखं नैव दर्शयेत्। स्ववाक्यं श्रावयेच्चापि यावत् स्नाता न शुद्धितः। सुस्नाता भर्त्तृवदनमीक्षतेऽन्यस्य न कस्यचित्। अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत्" काशीख०।

ऋतुमयी स्त्री० ऋतुप्रचुरा चितिः ऋतु+प्राचुर्ये मयट् ङीप्। ऋतुप्रधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः शत० ब्रा० ८,१, २,१० उक्तः यथा "अथ उत्तरतः ग्रीष्मस्यायां प्रथमा, वर्षा द्वितीया, हेमन्तस्तृतीया, हेमन्तश्चतुर्थी, वर्षाः पञ्चमी

ग्रीष्मः षष्ठी, ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी, यजमान एवात्र दशमी सएष यजमान एतस्यां विराज्यधिरूढः प्रतिष्ठितः ऋतव्यामध्यात्मीयं परावीरोपदधाति"

ऋतुमुख न० ६त०। गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपद्रूपे तिथिभेदे। "चातुर्मास्येषु चर्तुमुखश्रुतेः" कात्या० १,२,१२। "चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् कुतः ऋतुमुखश्रुतेः 'ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति'' बौधायनवचनात् ऋतोर्मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः। अत एव वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवसीयते यतः प्रतिपदेव ऋतुमुखं न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते" "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखतएव तत् संवत्सरमारभते" शत०ब्रा० ६,२,१,१७, कर्कः। "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये" इति श्रुतेः योत्तरा पौर्णमासी कृष्णप्रतिपदित्यर्थः। तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि पौर्णमास्येष्टिसमापनम् ऋतुसन्धिशब्दे विवृतिः। एतच्च पौर्णमासेष्टिविषयम् अमावास्येष्टौ दर्शएव दीक्षा शत० ब्रा० ६,२,२,१०,२६, "अमावास्यायां दीक्षते" इत्युपक्रम्य "या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षित एतद्वै संवत्सरस्य प्रथमाण्यहानि तान्यस्य तदारभते" २०इत्युक्तेः।

ऋतुराज पु० ऋतूनां राजा ६त० टच् समा०। वसन्ते ऋतौ

ऋतुलिङ्ग न० ६त०। वसन्तादिषु जायमाने चूतमञ्जर्यादिरूपे तच्चिह्ने "यथर्त्तु लिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्यये" मनुः। तच्चिह्नानि च ऋतुशब्दे दर्शितसुश्रुतवाक्यादवगम्यानि।

ऋतुवृत्ति पु० ऋतूनां वृत्तिः पर्यायेणावर्त्तना यत्र। १वत्सरे त्रिका०। ६त०। २ऋतुधर्म्मे स्त्री।

ऋतुशस् अव्य०कारकार्थे ऋतु+शस्। ऋतौ ऋतौ इत्याद्यर्थे "यज्ञियस्य पोदेवयानम्" ऋ० १,१६२,४। "ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले" भा० "ऋतिं होतार ऋतुशो यजन्ति" यजु० २१,५७। ऋतुशः काले काले" वेददी०।

ऋतुष्ठा(स्था) त्रि० ऋतौ तिष्ठति स्था—क्विप् वेदे षत्वं लोके तु न। वसन्तादिषु स्थायिनि। "ऋतवःस्थ ऋतावृधः ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः" यजु० १७,३,।

ऋतुसंहार पु० ऋतूनां संहारः समूहीकरणं यत्र। कालिदासप्रणीते काव्यभेदे।

ऋतुसन्धि पु० ऋत्वोः सन्धिः। दर्शान्तशुक्लचान्द्रमासपक्षे १दर्शे, पौर्णमासान्तगौणचान्द्रमासपक्षे २पौर्णमास्याम्। ऋतोर्मासद्वयघटितत्वात् मासस्य च पर्व्वसन्धियुक्तत्वेन पर्व्वसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्व्वसन्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्तः यथा "कुहूव्यतिरिक्तानां लघ्वक्षरोच्चारणपरिमितः कालः सन्धिरित्युच्यते कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भागवतपुराणे "अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति" तत्र लवस्वरूपं प्रत्यन्तरे दर्शितम् "लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति" एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघ्वक्षरसमं भवति तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते काले एकः पर्व्वणोभागः, द्वितीयः प्रतिपदः,तदुभयं मिलित्वा सन्धिर्भवति कुहूप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्व्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात् अतएव ब्रह्माण्डपुराणयोः "राका चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा। कुहूरिति कोकिलेनोक्ते यावान् कालः समाप्यते। तत्कालसंमिता ह्येषा अमावस्या कुहूः स्मृता। इत्येष पर्व्वसन्धीनां कालोयो द्विविधः स्मृत"इति।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तो विचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् "सन्धौ यजेतेति"श्रुतेः नैवं सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः।का तर्हि श्रुतेर्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु। अतएव श्रुत्यन्तरं "सन्धिमभितो यजेतेति" बौधायनोऽपि "सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते। सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्व्वेणापरेण चेति" अत्र पूर्व्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते। तत्र पूर्व्वस्मिन् पर्व्वदिने प्रयोगप्रारम्भः नोत्तरस्मिन्, प्रतिपद्दिने यागसमाप्तिः अन्वाधानमिध्माबर्हिःसम्पादनमग्निपरिग्रहणरूपकरणं चेत्येवमादि प्रयोगप्रारम्भः स पूर्व्वेद्युरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "पूर्व्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति" शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति" तत्र प्रकृष्टं नामाध्वर्युणा आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु "ममाग्ने वर्च्चः" इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेनाग्निं गृह्णामीत्यादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं पर्व्वदिने क्रियते। प्रतिपद्दिने तु "कमग्ने वां देवेभ्य" इ-

स्वादिभिरध्वर्युर्हस्तप्रक्षालनतण्डुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादिकर्मप्रयोगं करोति तदिदं यजनम्। एतदेवाभिप्रेत्य गोभिल आह "पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽपि यष्टव्याः" इति अत्रोपवासशब्देन अन्वाधानपरिस्तरणादिर्विवक्षितः तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् "उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवताः वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणातीति" उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरंशवति आद्यास्त्रयोंऽशा विहितः कालः न तु चतुर्थोऽंशः यागशब्दाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोक्तः पर्वचतुर्थोऽंशः प्रतिपदंशास्त्रयश्च विहितः कालः न तु प्रतिपच्चतुर्थोऽंशः। तदेतदाह लौगाक्षिः "सोमं यागोपवसथस्य यागस्य चतुरो विदुः। द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यौ यागे च व्रतकर्मणीति" तमेतं यत्कालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह "पञ्चदश्याः परः पादः प्रत्यादेः प्रथमांशकः। कालः पार्वणयागे स्यादन्त्ये तु न विद्यत इति" वृद्धशातातपोऽपि "पर्वणो यच्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति" अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्योदयस्योपरि मुहूर्त्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपच्चतुर्थांशं निषेधति कात्यायनः "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित्। रक्षांसि तद्धि लुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति" तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धिपार्श्वयोरुभयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते। यदा पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवतः तदा न सन्देहः यदा तु खण्डतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत्। तदहर्याग इष्येत परतश्चेत् परेऽहनि। पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद् यदि। तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः। आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः। परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चयः" इति आवर्त्तनमह्नोमध्यभागः। लौगाक्षिरपि "पूर्वाह्ने वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते। अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यत" इति एषु वचनेषु मध्याह्नादिशब्दा यौगिकाः न तु पञ्चधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्तास्तथा सत्यह्नोमध्यो मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याह्नशब्देनाभिधीयते अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः शातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः "पूर्वाह्ने मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते। तदोपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते" इति अह्नोऽपरोभागोऽपराह्णः अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागावभिधीयेते। वाजसनेयिनान्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंग्रहकारः "मध्यन्दिनात् स्यादहनीह यस्मिन् प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया। सा कर्विका वाजसनेयिमत्ता तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति" आवर्त्तनादूर्द्ध्वमस्तमयादर्वाक् यदा सन्धिर्भवति तदाहःसन्धिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सन्धिश्चेत् सा तिथिर्द्वितीया उभे अपेक्ष्य पूर्वाह्णे सन्धिमती पर्वतिथिस्तृतीया भवति तस्यां तृतीयतिथौ पर्वकालस्याल्पत्वात् कार्विकेत्युच्यते। शाखान्तराध्यायिनामीदृशे विषये पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं सन्धितिथाविष्टिर्वाजसनेयिनान्तूत्तरतिथाविष्टिः एवं सति वाजसनेयिनां न क्वापि सन्धिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति सोऽयं विशेषः आवर्त्तनात् पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयिव्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्थांशे इष्टिः प्राप्नोति तत्र विशेषमाह गार्ग्यः "प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कर्त्तव्या यागवित्तमैरिति" पर्वचतुर्थांशः प्रतिपदस्त्रयोंऽशाश्च यागकालत्वेन विहिताः। अत्र पर्वचतुर्थांशस्य विषय उदाहृतः प्रतिपदंशानां विषय उदाह्रियते। उषःकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः निशीथे सन्धौ द्वितीयांशः रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयांशः अनेन न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागकालत्वं प्राप्नोति तच्च प्रतिषिद्धं "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे" इति स्मृतेः अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्येतेति चेत् नैवं वृद्धशातातपेन प्रतिप्रसवाभिधानात् "सन्धिर्यद्यपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि। कुर्वीत प्रतिपद्यागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीति" एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्नैवं सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात् तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः "सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्रागावर्त्तनाद्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति" भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि "अन्वाहितिस्तरणोपवासः पूर्वेद्युरेतेषु पौर्णमास्याम्। आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्वसन्धिस्तदैव यागः क्रियते समस्तः" इति। आपस्तम्बोऽपि "पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते" इति सङ्गवावर्त्तनयोर्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्वोदाहृतैर्वचनैः सन्धिदिनात् पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं प्राप्तं तत्र

चतुर्दश्यादिवाक्यैः सन्धिदिन उत्कृष्यते । सन्नीहये विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कृष्यतां तथा सत्यपराह्णादिसन्धिविचाराभावान्नयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्तः वाजसनेयिनामीहये विषये, अन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्याप्युत्कृष्टत्वात् नैवम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामस्याः प्रज्ञायानिवारितत्वात् तत्र चतुर्दश्यादिविषयोऽन्वयरूपः, प्रतिपच्चतुर्थांशे प्रतिषेधश्च व्यतिरेकरूपः एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति । अमावास्यायां विशेषमाह वृद्धशातातपः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति" सोऽयं विशेषो नाश्वलायनापस्तम्बविषयः किन्तु बौधायनमतानुसारिविषयः अतएव बौधायनः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते । क्षीभूते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् । चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया च समासिका । प्रातरिष्टिरमावास्या क्षयभूते कल्यादिका क्रियेति" एतेषां वचनानामयमर्थः अस्मि चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमयादर्वागमावास्या समाप्ता तत एवापराह्णव्याप्त्यभावाच्छ्राद्धायान्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः सत्यामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां श्राद्धान्वाधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य स्मृत्यन्तरे "आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुदियाद् यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत्सदेति" इज्यविधोऽपि "ऐन्द्रे निरुप्ते पयसि पुरस्तादुदिते विधौ । यद्दुष्यं कृतं तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति" अस्यायमर्थः यदा अपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा अन्वाधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा न दर्शकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु कालापराधनिमित्तोऽत्र दर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुणविशिष्टाग्न्यादिदेवतान्तराण्युद्दिश्य हविःप्रक्षेपो विहितः तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति" सोऽयं दृष्टान्तोऽह-

विषि निरुप्ते सति तदूर्द्ध्वं पूर्वस्यां दिशीन्दावुदिते सति दर्शकर्मविधेर्वैगुण्यमुक्तरीत्यावस्थितं तदेव वैगुण्यं सोमदिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायनमतमुपोद्बलयति श्रुतिः "यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात् सोमो न दृश्यते तदहर्यजेतेति" अयमर्थः सिनीवाल्यां पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुह्वां द्विविधमपि चन्द्रदर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यष्टव्यमिति चन्द्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः "यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये" इति चन्द्रदर्शनराहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठ्यते "दृष्टे रवेः प्रातिपदादि नाड्यः सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । षोडशासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽथ दृष्टौ च भवेद्द्वितीयः" इति अयमर्थः अमावास्यातिथेः [illegible] नाडीषु षोडशासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्सम्बन्धिन्यो नाड्यः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टेरेव योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्द्धेते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामग्निमाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्य इति । स्मृत्यन्तरेऽपि "अर्वागस्तमयात् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं न कुर्वीत सुर्देवास्तु पराङ्मुखाः" इति बौधायनमतानुसारिणामन्वाधानवच्छ्राद्धमपि सत्यामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् "यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् । चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते । क्षीभूते प्रतिपद्यत्र भूते कल्यादिका क्रियेति" चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्ववसाने सत्ता सा चेत् परदिने क्षीयते तदामी चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत् । ननु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समाम्नाता तथा च शतपथब्राह्मणम् "यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजनियमाहुँ कालमभ्युदेतीति" । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि "एतां वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोके समर्द्धुकं भवतीति" अयमर्थः येयमिष्टिश्चन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनःशब्दवाच्या तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन् दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमानायास्मिन्नेव लोके समर्द्धिर्भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बौधायनमतानुसारिव्यति-

रिक्तविषयम् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपच्चतुर्थांशे याग उदाहृतः । ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यद्वितीयायुतं प्रतिपद्दिनमिष्टौ निषिद्धं तथा च स्मृतिः "पर्व्वणोऽंशे चतुर्थे तु कार्य्या चेष्टिर्द्विजोत्तमैः । द्वितीयासहितं यस्मात् पश्यन्त्याश्वलायनाः" इति तदेतदावर्त्तनात्पूर्व्वकालयोः सन्धौ सति द्रष्टव्यं अपराह्णादिसन्धिषु चतुर्थांशस्याप्राप्तत्वात् । तदेवं प्रकृतिरूपाया इष्टेः कालो निरूपितः विकृतेस्तु कालो निरूप्यते तत्र कात्यायनः "आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्व्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् दिवसे प्रकृत्याः । तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति" आवर्त्तनेतः पुरा वा पर्व्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृतिसम्बन्धी यागः कर्त्तव्यः । यद्यावर्त्तनात्परतः सन्धिस्तदा केवलं विकृतियागः सन्धिदिने कर्त्तव्यः प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यर्थः । आवर्त्तनतः पूर्व्वकाले ततः परकाले वा सन्धिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तु पूर्व्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्व्वानुष्ठानं व्यवतिष्ठते

इष्टीनां सर्व्वासां प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व्वपेत् प्रजाकाम" इत्यादयः शाखान्तरपठिताः काम्येष्टयो विकृतयः । तत्र "प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति" न्यायेन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्य्यते" ।

तेन सन्धेः सूक्ष्मकालत्वेन कर्म्मानर्हत्वात् संक्रान्तिवत्तदुपलक्षितदिनविशेषे तत्तत्कर्म्म कर्त्तव्यमिति फलितम् । अत एव "ऋतुसन्धिषु वापयेत्" इतियतिधर्म्मे स्मृतिः तत्र यदि दर्शान्तविवक्षा स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वपनं कुर्य्युः कुर्व्वन्ति तु पूर्णिमायां तस्मात् दर्शान्तत्वपूर्णिमान्तत्वयोः समो विकल्पः अनुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च व्यवस्था" कालमा० । अयञ्च कालः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोक्तम् वैद्यके तु कालविशेषोऽपि परिभाषितः "यथा ऋत्वोरन्त्यादि सप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्व्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिः" वाग्भटः । ज्योतिःशास्त्रे तु ऋत्वोः सन्ध्युपलक्षितस्य कालभेदस्य "रवेर्भनेदेकद्वाधिकस्य यदंशकन्दं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद्वभागतः खण्डं वसन्तादृतवो भवन्ति । तत्सन्धयोऽगाङ्क ६७घटीसमाः सुधीसंगुणा (१२४ घटीसमाः) चेत् विषुवाङ्कनीयाः । स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं न्यून्यं भवेदेव विशेषपुण्यः" केशवार्कोक्त सन्धिसन्धित्वे नापि परिभाषा कृता तत्र शून्यावशेषे स्नानदानादौ विशेषपुण्यफलम् । इतरस्य विवाहे वर्ज्जना । यथाह स एव "सन्धौ गुरुञ्च शुचमेति वन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः" इति ।

ऋतुसेव्य त्रि० ऋतुभेदे सेव्यं वैद्यकोक्तगुणयुतमाहारादि । सुश्रुतोक्ते ऋतुभेदे सेवनीये पथ्यरूपे वस्तुभेदे तच्च सुश्रु० दर्शितं यथा । "यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता ।

प्रक्लिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संहर्षान्मारुतादयः । तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च । कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथाद्रवम् । नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च । देयमन्नं न्यपतये यज्जलं चोद्धृतमादितः । तप्तावरतमम्भो वा पिबेन्मधुसमायुतम् । अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थं शीताम्बुसङ्कुले । तरलत्वाहिदाहस्य गच्छन्त्योषधयस्तदा । अतिमांसचिमित्तस्य नैव व्यायाममाचरेत् । अत्यम्बुपानावश्यायपांश्वशीतपांस्तथा । भूवाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि । शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे । शय्यायामयवश्चिच प्रयत्नागुरुधूपितः । दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्ज्जयेत्तत्र यत्नतः" । वर्षासेव्यासेव्ये ।

"सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः । क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः । सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्व्वमेव तदा हितम् । सरःस्वान्नावगाहश्च कमलोत्पलशालिषु । प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम् । तिक्तस्य सर्पिषः पानैः रक्तस्रावैश्च युक्तितः । वर्षास्वपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः । गोमेयास्तीक्ष्णमत्योष्णं क्षारं सभं दिवाऽऽतपम् । रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्ज्जयेत् । स्वादु शीतजलं मद्यं शुचिस्फटिकनिर्म्मलम् । शरच्चन्द्रांशुनिर्धौतमगस्त्योदयनिर्विषम् । प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्व्वमेव तदा हितम् । चन्दनं वा कर्पूरं वाससामलिनं वपु । भजेच्च शारदं माल्यं सोधोः पानञ्च युक्तितः । पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्व्वं समाचरेत्" । शरदि सेव्यासेव्ये

"हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दसूर्य्योऽनिलाकुलः । ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति । कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तःपिण्डीकृतोऽनलः । रसशुष्कोऽश्यत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम् । हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताम्लकटुकोत्कटम् । सर्पिस्तैलमहिमसमं हितमुच्यते । तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुधूपितः । तैलाभ्यक्तः सुखोष्णे च वारिकोष्णेऽवगाहयेत् । प्राकारधाम्ने सहति कौषेयाम्बरधारते । शयीत

शयने वापि हृते गर्भगृहोदरे । स्त्रीः स्निग्धागुरुधूपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः । प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नरः । मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च । अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च । तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि । प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादबिलशायिनाम् । औदकानां प्लवानाञ्च शादिनाञ्चोपजायते । मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम् । कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे” हेमन्तसेव्यादि

“एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः” ।

“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम् । ग्रीष्मगाद्वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून् । ततोऽम्लमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च । वर्जयेद्वमनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत् । षष्टिकांश्च यवान् शालीन् मुद्गान् नीवारकोद्रवान् । शाकादिभिश्चिरस्थैर्द्ध्याद्यूषैश्च सुस्थितः । पटोलनिम्बवार्त्ताकुतिक्तकैश्च हिमात्यये । सेवेत माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकमासवान् । व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम् । सुखाम्बुना च सर्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे । तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवम् । यत्सुस्थमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् । व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिर्घातजो हितः । उत्सादनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च । सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः । वर्ज्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान्” वसन्तसे०

“व्यायाममुष्णमायासं मैथुनञ्चातिशोषि च । रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत् । सरांसि सरितोऽथापि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि पराध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः । तालवृन्तानिलाहारांस्तथा शीतगृहाणि च । घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च । शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च । पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान् । भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् । शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च । प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णशयने हर्म्यसंस्थिते । शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलैः सुखैः” ग्रीष्मसेव्यादि ।

“तापात्यये हिता नित्यं रसा ते गुरवस्तथा । पयोमांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च । ईदृशञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च । निदाघोपचितश्चैव प्रकुपितं समीरणम् । निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः । नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथाऽऽतपम् । व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत् । यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनयांस्तथा । हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम् । सविषप्राणिविण्मूत्रलालानिष्ठीवनादिभिः । समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम् । वायुना विषदुष्टेन प्राहण्येण च दूषितम् । तस्मिं सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् । निरूहैर्वस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुतापहैः । कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिम् । ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः । घोरानृतुकृतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन” प्रावृट्से०

ऋतुस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे “नाकसद ऋतुस्तोमादिकस्तोमाश्चाभिप्लवाहानि” आश्व० श्रौ० ९,८,२६ । “ऋतुस्तोमनामानश्च षडेकाहाः” नारा० ।

ऋतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे “ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्त्यपि” भा० आ० १२३ अ० अप्सरोभेदकथने ।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्थदिवसे) स्नाता । ऋतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्ध्यर्थं कृतस्नानायां स्त्रियाम् । “ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति” मिता० स्मृतिः “धर्म्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्” रघुः । “पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः” सुश्रुत । अधिकमृतुकालशब्दे ऋतुमतीशब्दे च । दारविशेषणत्वे पुंस्त्वम् “यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति” मिता० स्मृतिः ।

ऋतुस्नान न० ऋतौ शुद्ध्यर्थं स्नानम् । रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्या आर्त्तायाः स्नानप्रकारश्चार्त्तवशब्दे ८०८पृ० उक्तः ।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदे न सेव्या हरितकी । वर्षादिषु ऋतुषु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुण्ठीजीरकमधुगुडैर्मिश्रणेन सेव्यायां हरीतक्याम् । “सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा” भावप्र० ।

ऋते अव्य० ऋत (घीत:) के । १वर्ज्जने २विनाशे च । “अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्” रघुः “न शाहते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” कुमा० । “शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम्” भा० व० २६ अ० । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते” मनुः “अभ्यासको हरेत्पर्व्वं दुहितृणां सुतादृते” या० । एतच्छब्दस्य विनाशत्वात्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया तृतीया च भवति उक्तोदाहरणेषु पञ्चमी द्वितीयाद्रष्टव्या। तृतीयाया उदाहरणं मृग्यम्।

ऋतेकर्म्म अव्य० वेदे द्वा०वर्ज्जने अव्ययी० अलुक्स०। कर्म्म विनेत्यर्थे। "ये कर्म्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्म्ममुदाजायन्त देवाः" ऋ०१०,५५,६।

ऋतेजा त्रि० ऋते यज्ञनिमित्तं जायते जन-विट् अलुक्-स०। यज्ञनिमित्तजाते। "अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजाः" ऋ० ६,३,१। "ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जातः" भा०।

ऋतेयु पु० वरुणस्य ऋत्विजि १ऋषिभेदे। "दृढेयुश्च कक्षेयुश्च परिव्याधश्च कीर्त्तिमान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः। अत्रिः प्रमुच धर्म्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा। वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः" भा० अनु० १५० अ०। २पौरवे नृपभेदे। "पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि" इत्युपक्रम्य। "संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः। ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः। जलेयुः सन्नतेयुश्च धर्म्मसत्यव्रतेयवः। दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः। घृताच्या इन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः। ऋतेयोरन्तिनावोऽभूत्" भाग० ९।२०,३।

ऋतेरक्षस् पु० ऋते उद्देश्यतया वर्ज्जितं रक्षो यतः। यज्ञे "ऋतेरक्षा वै यज्ञः" ऐत०ब्रा०। यज्ञस्य रक्षोभ्यो रक्षणीयत्वात् तथात्वम्।

ऋतोद्य न० ऋत+वद-भावे क्यप्। सत्यकथने "ऋतं वदन्त ऋतोद्येषु" अथ० १४,१,३१।

ऋत्विज् पु० ऋतु+यज-क्विन् उ०प०। १याजके, "अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते" इति मनूक्ते २साहुत्येवंविध कर्मकरे। ऋत्विजश्च षोडश तत्र मुख्याश्चत्वारः तेषां प्रत्येकं सहकारित्रयम् इति षोडश। विवृतिरध्वर्युशब्दे ८५१पृ० दृश्या। "अपर्त्विजो यां काञ्चिदाशिषमाशासते सा यजमानस्यैवेति श्रुतेः "ऋत्विग्यादेनियुक्तौ च समौ संपरिकीर्त्तितौ। यत्रे साम्यासुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा जयम्" इति वृहस्पत्युक्तेश्च ऋत्विक्कृतयज्ञफलं वेतनदक्षिणादिना यजमानस्यैव। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" या०। "तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां बिभ्रतः स्वयमकुर्व्वतः क्रियाः। कर्त्तृता तदुपलम्भतोऽभवद् वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि" माघ०। ऋत्विजः कर्म्म अञ्। आर्त्विज्य ऋत्विक्कर्मणि आर्त्विज्यशब्दे उदा० ऋत्विक्कर्म्मार्हति खञ्। आर्त्विजीन ऋत्विक्कर्मार्हे "दाक्षिण्यर्द्धिः ऋतमार्त्विजीनैः" भट्टिः।

ऋत्विय त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्रानुष्ठेयं वा वेदे घस् सित्त्वात् भत्वाभावेन न गुणः। १प्राप्तर्त्तुकाले २कालभवे ३ऋतुकालानुष्ठेये च "अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत्" यजु० ११,४८। "दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः" २३,६३। ऋत्वियावान् लोके तु यत्। ऋतव्य इत्येव तेनार्थेषु त्रि०।

ऋत्वियावत् त्रि० ऋत्वियम् ऋतुकालभवं प्रजोत्पादनकर्म्म तत्रानुष्ठेयकर्म वास्त्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः। १प्रजोत्पादनकर्मयुक्ते २तत्रानुष्ठेयकर्मयुक्ते च। "ऋतं न ऋत्वियावतः" ऋ०८,८,१० स्त्रियां ङीप्। "इयं स ऋत्वियावती धीतिरेति नवीयसी" ऋ० ८,१२,१०। "ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्वियं तद्वती" भा०।

ऋत्व्य त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्रानुष्ठेयं वा कर्म यत् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न गुणः अजवच्च। ऋत्वियशब्दार्थे "अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम्" ऋ० १०,१८३,२।

ऋदूदर त्रि० ऋदु उदरं यस्य वेदे पृ० सलोपः। मृदूदरे निरु०। "ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै" ऋ०२,३३,५, "ऋदूदरेण सख्या सचेय" ऋ० ८,४८,१०।

ऋदूपा त्रि०पृषो०। १अर्द्दनपातिनि २गमनपातिनि ३दूरपातिनि निरु०। "उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा" ऋ० ८,७७,११। इमामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निर्वचनं कृतम्।

ऋदूवृध पु० पृषो०। १मर्म्मण्यर्द्दनवेधिनि २गमनवेधिनि ३अत्यन्तवेधिनि ४दूरवेधिनि च निरु०। ऋदूपाशब्दे उदा०। तामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निरुक्तम्।

ऋद्ध न० ऋध-क्त। १पक्वमर्दितधान्ये २सिद्धान्ते ३वृद्धौ च। ४समृद्धे ५सम्पन्ने त्रि० "इयमृद्धधनी तथाऽवनी" नैष०। "अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्" गीता "धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सम्पन्ने प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने च ६विष्णौ पु०। "ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रः" विष्णुस०। धर्मादिभिरुपेतत्वात् ऋद्धः" भा०। "महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा" विष्णुस०। "प्रपञ्चरूपेण वर्द्धमान ऋद्धः" भा०।

ऋद्धि स्त्री ऋध-भावे क्तिन्। १वृद्धौ २सम्पत्तौ ३सिद्धौ च। "परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना" कुमा०। "ऋद्धा भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते" भा० व० १११। कर्त्तरि क्तिच्। ४पार्व्वत्यां मन्त्ररत्ना०। ५लक्ष्म्यां

६देवभेदे । करणे क्तिन् । ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि० । तल्लक्षणं यथा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः । स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे । तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।" "ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः । प्राणैश्वर्य्यकरी मूर्च्छा रक्तपित्तविनाशिनी" भावप्र० । "काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ । तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका । निरूहेषु यथालाभमेष वर्गो विधीयते" सुश्रु० । तयोरलाभे वर्गमध्ये वाराही देया अयमभयशब्दे प्रमाणम् । ८कुबेरपत्न्याञ्च । "ततो तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभा । अदितिर्मम पुत्रार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रयेण मया सृष्टः कश्यपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम ! सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च धनदस्तथा । एवं सौभाग्यदोहदः पारिजातो न संशयः" हरिवं० १२६ । "ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा" हरिवं० १२६अ० । "सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च" भा० अनु० १४६ अ० । "शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह । वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः" हरि० १५अ० । साऽस्यास्ति मतुप् । ऋद्धिमत् ऋद्धियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः" कुमा० । "आराद्धेष्वात्पदमृद्धिमन्तः" रघुः तन्त्रोक्ते ऌकारे । "अथाभिधास्ये त्वरितं त्वरितं फलदायिनीम् । "नादो रमा वर्णवीजं महाधीरो शस्वरान्विता" ऋद्धिः ऌकारः" तन्त्रसारः ।

ऋध वृद्धौ दिवा० स्वा० च पर० अक० सेट् उदित् इरित् च । दि० ऋध्यति ऋध्यतु आर्द्धत् स्वा० ऋध्नोति ऋध्नुवन्ति ऋध्नुयात् ऋध्नोतु ऋध्नुहि आर्ध्नोत् । उभयतः । आर्द्धत्—आर्द्धीत् । आनर्द्ध आनर्धतुः । अर्द्धिता ऋध्यात् अर्द्धिष्यति आर्द्धिष्यत् । अर्द्धितव्यः अर्द्धनीयः । ऋध्यः । ऋद्धः ऋद्धिः । ऋध्यन् ऋध्नुवन् ऋद्धः । उदित्त्वात् वेट् अर्द्धित्वा-ऋद्ध्वा । समृध्य । "नाब्रह्म क्षत्त्रमृध्नोति नाक्षत्त्रं ब्रह्म वर्द्धते" मनुः "सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान् नाप्युमानपि" भा० स० ४६अ० । "पृथिव्यामन्तरे समनमन्त् स आर्ध्नोत्" अथ० ४,३९,१ । वेअश्वयन्तो न वसूयन्त्यृधुः" २,२५,८ । आत्मनेपदित्वमपि "ते च लोमश ! लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना" भा० व० ९४ । वेदे गणव्यत्यासात् श्नम् । "य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात्" ऋ० १,८४,१६ । "यज्ञानि धीतिरुत यज्ञमृन्धन्" १०,११०,२ । अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सक० । णिचि अर्द्धयति ये "त्वां यज्ञैर्यज्ञियैरर्द्धयन्ति" ऋ० ७,८२,४ । सनि वेट् अर्दिधिषति ईर्त्सति । वेदे गणव्यत्यासात् श तेन । "इन्द्राग्नी त्वा शतं हिमा ऋधेम" अथ० १९,५५,४ । ऋधच्छन्दे उदा० । "ऋधद्यस्ते धिया मर्त्तः शशमते" ऋ० ६,२,४ । स्वा० तर्पणे वर्द्धने च सक० । "आ ऋध्नोति हविष्कृतिम्" ऋ० १,१८,८ । "अन्तत एव तद्देवानृध्नुवन्ति" ऐ० ब्रा० । "सोऽहं मागभवतैव भूतजननीमृध्नोमि" भवभूतिः ।

अधि+अधिकवृद्धौ । "यदिदं किञ्चिद् सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धः" इति शत० ब्रा० १४,६,१० ।

आ+समृद्धौ । "अथाग्नोनर्ष्यमेतु समानो यमस्य लोकेऽधिरज्जुरायत्" अथ० ६, ११८,२ । ताच्छील्ये चानश्

उप+उपगमे । "तस्मादेतत् ऋत्विज एव न चालमुपेर्त्सेत् सेज्जिघांसतीव" शत० ब्रा० २,१,२,१७ । "उपेर्त्सेत् लोकुर्य्यात्" भा० । "एतेषामेव संवत्सरमुपेर्त्सेत्" २,२,२,१४ ।

वि+ऋद्धिविगमे विगतायां वृद्धौ "अथ यस्मात् तत्तिकासादधीतश्चोर्या वा एता अपे पत्नय आसः सप्तर्षीन् ह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्धन्तामी ह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति पुर एता अशमिव वै तद्योमिथुनेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्धा" इति शत० ब्रा० २,१,२,४ । "व्यार्द्धन्त विगतर्द्धिका अभवन्" भा० । गणव्य० साधुः । "यद्याग्नहणे यज्ञहुषे जुहुयात् पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्त्स्यात्" १२,१,२,८ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० सूत्रे विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः" सि० कौ० ।

सम्+ऋद्धेराधिक्ये अतिशयितवृद्धौ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० "ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः" सि० कौ० । "कः क्षियं स्तान् समृध्नुयात्" मनुः । "शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते" भा० व० ५४ अ० "अयं कामः समृध्यताम्" यजु० २६,२ । पदव्यत्यासः ।

ऋधज्(क्) अव्य० ऋध-भा० अजि(कि)क् स्वरा० । १सत्ये, २वियोगे, ३पृथग्भावे, ४सामीप्ये, ५लाघवे, च मौढम० । वियोगः पृथक्करणम् । "ऋधगद्वेषः कृणुत" ऋ० ८,१,८,११ । "ऋधक् पृथक् कृणुत कुरुत" भा० । "यदि-

न्द्रो दिवि पर्य्यो वृहधक्" ऋ० ६,४०,५ । "ऋधक् सा वो मरुतः" ७,६७,४ । "ऋधग्देवा इह यजा चिकित्वः" २,२५,१ । "ऋधगित्था स मर्त्यः" ऋ० ८,१०१,१ । "ऋधक् सत्यम्" भा० । "ऋधग्यतो अनिमिषं रक्ष-माणाः" ६१,२ । "ऋधग्यतः सत्येन गच्छतः" भा० । कर्त्तरि क्विप् । ३समृद्धे, ७वृद्धे च त्रि०। "ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः" यजु०८,२० । "ऋधक् समृद्धमयाः" "ऋधक् यत्तं समर्द्धयन्" वेददी०। "ऋधक् सोम! स्वस्तये" ऋ०६, ६४,२० । "ऋधक् ऋधू वन् तथा च" यास्क० "ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनम् भवति अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते" भा० । "ऋधग्घुवेम कविनेषितासः" ऋ० ६, ५६,१० । "ऋधक् समृद्धं यथा तथा हुवेम" भा० ।

ऋधत् त्रि० ऋध० शतृ वेदे गणव्यत्ययः । वर्द्धमाने । "दश श्यावा ऋधद्रयोवीतवारास आशवः" ऋ०८,४६,२२ । "ऋधद्रयोऽहुवेगाः" भा० । रयशब्दो वेगवाची जसः स्थाने प्रथमा । "यमाभिर्ऋधद्वारायाग्नये ददाश" ६,२, २ । "ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य" भा० ।

ऋन्फ(म्फ) हिंसायां तुदा०मुचा०सक०पर०सेट् । ऋम्फति आर्म्फीत्—आर्फीत् ऋम्फाम्-बभूव आस चकार आनर्फ

ऋफ दाने हिंसायां निन्दायां युद्धे च सक० श्लाघायाम् अक० तुदा० पर० सेट् । ऋफति आर्फीत् । कविकल्पद्रुमे ऋफधातुस्तदर्थे पा० मते रिफधातुरेवार्थेषु ऋफधातुस्तु हिंसायामिति भेदः । आनर्फ आनृफतुः ।

ऋबीस न० ऋ+वर्जने भास-अच् पृ०। १पृथिव्यां निरु० तत्स्थे २अग्नौ च । "हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति" ऋ० १,११६,८ । इमामृचमधिकृत्य यास्केन ऋबीसमपगतभासमन्तर्हितभासं गतभासम् वा इति निरुच्योक्तम् "योऽयं ऋबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तस्य नन्यतः" "मुरमृबीसमुत तप्तमस्मै" ऋ०१०,२९,९ । "तप्तमृबीसमग्निकुण्डम्" भा० । "अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसम्" ऋ० ५,७८,४ । "ऋबीसं तुषाग्निम्" भा० । "अनृतातिव्यपनोदपूतिदारौषधानौसपकनाव्युदकानि वर्ज्जयेत्" कात्या० ४,१०१,५ । "ऋबीसशब्दः पृथिवीवाची "योऽयमृबीसे पृथिव्यामिति" यास्कोक्तेः ऋबीसे यत् पक्वं तिन्दुकादि" कर्कः ।

ऋभु पु० उरु स्वर्गे क्षान्दितौ वा भवति उरु+भू-डु । १देवे । तेन ऋभवस्य स्वर्गवासित्वं द्रष्टव्यं तत्र प्रमादात् पूर्व-मनुक्तमिति तस्य च स्वर्गे पुंस्त्वम् बोध्यम् । "समीचीनास ऋभवः समस्वरन्" ऋ०८,३,७ । "तं नेमिमृभवो यथा" ऋ०७५,५ । २मेधाविनि निरु० । "अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुः" ऋ० १०,८०,७ । "अपिविप्रः पुर एता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन" ऋ०९,८७,३ । ३देवानामपि वन्द्ये देवे । "ऋभवोनाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः" भा० प० १५४५९। चाक्षुषमन्वन्तरीये ४देवगणभेदे च । "चाक्षुष-स्यान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आप्याः प्रभूताः ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखानाम महाराज! पञ्च देवगणाः स्मृताः" हरिवं०७ । ५वर्णिकहीने ५जातिभेदे "ऋभूणां त्वेति रथकृतः" कात्या० ४,९,५, "ऋभुः सौधन्वन सात्वतापरपर्यायस्त्रैवर्णिकेभ्यो हीनो नियतः कश्चिज्जातिविशेषः इति पार्थसारथिमिश्राः" कर्कः । तृतीयसवनीये सुधन्वनः पुत्ररूपे ६देवभेदे च । "इहोपयात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो माप भूत" ऋ० ४,३५,१, एतत्सूक्ते च नववैतस्यैव गुणादिवर्णनम् । उरु+भा-डु । ७उरुभासमाने त्रि० "ऋभुमृभुक्षणो रयिम्" । ऋ०४, ३७,५, "ऋभुमुरुभासमानम्" भा० ऋभुरस्त्यस्य छ ईयसवत्व कलुप् । ऋभुमत् ऋभुदेवताके त्रि० । "ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे" । ऋ०२,५२,६ । ऋभुणा दृष्टं साम अण् । आर्भव तद्दृष्टे सामभेदे आर्भवशब्दे उदा० । क्विप् । ऋभूरपि देवे पु० ।

ऋभुक्ष पु० ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्त्यत्र क्षि+आधारे बा० ड । १स्वर्गे २वज्रे २इन्द्रे च रायमुकुटः । ऋभवःख्या-यन्ते गम्यते कर्मणि बा०ड । ऋभुनामके देवे "उप नो-वाजा अध्वरमृभुक्षाः" ऋ० ४,३७,१, "ऋभुक्षा ऋभवः" भा०

ऋभुक्षन् पु० ऋभुनाम्ना क्षायते क्षै—क्षये धातूनामनेकार्थत्वात् ख्याती कर्मणि कनिन् । ऋभुनामख्याते देवभेदे "स्तोमो-वाजा ऋभुक्षणो ददे वः । "ऋभुमृभुक्षणो रयिम्" ऋ० ४,३७,२,५ ।

ऋभुक्षिन् पु० ऋभुक्षः वज्रं स्वर्गोवाऽस्यास्ति इनि । इन्द्रे स्वादौ ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ मथ्याद्यात्वादौ टिलोपः ऋभुक्षः इत्यादि "इन्द्रो विभ्वां ऋभुक्षा वाजो अर्य्यः" ऋ०७,४८,३, "ऋभुक्षेवाचरति ऋभुक्षिन्+आचारे क्विप् अनुनासि-कदीर्घः ऋभुक्षीयति । ततः क्विप् ऋभुक्षीन् तद्दाचारा-न्विते त्रि० ।

ऋभ्व त्रि॰ उरुभूतः पृषो॰। महति उरुभूते निरु॰। "स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम्" ऋ॰ १०,१२०,६, अस्या ऋच: भाष्येण "स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्त्यमाप्त्यानामिति" क्रमेण पदानि निरुक्तानि। ऋभु: उरुभूत इवाचरति ऋभु+आचारे क्विप् ततो बा॰ वन्। ऋभ्वन् उरुभूते महति। "पुरुहूतोयः पुरुगूर्त ऋभ्वा एकः पुरुप्रशस्तः" ऋ॰ ६,२४,२, "ऋभ्वा महान्" भा॰ अत्वनत्वाभावान्त्यलोपः। कनिन्। ऋभ्वन् तत्रार्थे "जुषाणा मनुषस्योर्द्ध्व साहभ्वा यष्टि" ऋ॰ १०,२०,५ बा॰असच्। ऋभ्वस अतिदृढे। "सत्यमवसमृभ्वसम्" ऋ॰५,५२,८, "ऋभ्वसम् अतिप्रवृद्धमिति" भा॰ "इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमेभिरिन्द्रमृभ्वसमवृष्टम्" ऋ॰८,७०,२,

ऋश हिंसायां गतौ च सौ॰पर॰सक॰सेट्। अर्शति आर्शीत् आनर्श आनृशतुः अर्शः। ऋश्यः।

ऋश्य त्रि॰ऋश-कर्मणि क्यप्। १हिंस्ये २मृगे पुंस्त्री शब्द-रत्ना॰। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। "ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि" ऋ॰८,४,१०, "ऋश्य ऋश्याख्योमृग इव तृष्यन् भा॰ "वसुभ्य ऋश्यानालभेत" यजु॰२४,२७, "ऋश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणाम्" यजु॰ २४, ३७, ततः चतुरर्थ्याम् ऋश्या॰ क। ऋश्यक तत्-सन्निकृष्टदेशादौ। भावे क्यप्। २हिंसायां न॰। ऋश्यं हिंसां पतनेन ददाति दा–क। ऋश्यद कूपे पु॰ "युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुः" ऋ॰ १०,३९,८। "ऋश्यदात् कूपात्" भा॰।

ऋश्यपाद् त्रि॰ ऋश्यस्येव पादावस्य अन्त्यलोपः समा॰। ऋ-गवद्गपादयुक्ते स्त्रियां ङीप् पद्भावश्च। "ऋश्यपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमामुत" अथ॰ १,१८४,

ऋश्यादि पु॰पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे- स च गणः। "ऋश्य,न्यग्रोध,शर,निलीन,निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अश्मनि, सित, मत वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु" ।

ऋष गतौ वधे च तुदा॰पर॰सक॰सेट्। ऋषति आर्षीत्। आनर्ष आनृषतुः अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षि-ष्यत्। अर्षितव्यः अर्षणीयः ऋष्यः। अर्षिता ईदित् ऋष्टः ऋष्टवान् ऋष्टिः। "सृङ्क्याभ्यां रथ ऋषल्यवतिम्" अथ॰९, ४,१७। "एव दक्षिणायुग्यमुपार्षति" शत॰ ब्रा॰ ५, ४,१,८। "हृदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयः" ऋ॰१,५२,७. "यदुदर्यस्य मेदस परिशिष्यते तदुगुदे न्यृषेत्" शत॰ ब्रा॰२,८,४,५। "अथ पशुं पर्षति" इत्युपक्रम्य "एनं भूमि पर्यर्षणं करोति" ३,६,१,१८। अस्य वेदे भ्वादित्वमपि दृश्यते। गणव्यत्यासात् साधु:। "अर्षन्त्यापस्तयेह प्रसृताः" ऋ॰ ३,३०९। "ऋषो गतौ व्यत्ययेन शप्" भा॰ "तथा-आपोऽतमर्षन्ति सिन्धवः" १,१२५,५। "मही न धारात्यन्धो अर्षति" ९,८६,४४। "एता अर्षन्त्यवगत्ता भवन्ती" ४,१८,६। "एता अर्षन्ति हृद्यात् समुद्रात्" ४,५८,५। "सगमास्यान्दमर्षति" यजु॰ २३,५५।
अभि+आभिमुख्येन गतौ "अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मा-सु" ऋ॰४,५८,१०। "तपन्ति शत्रवो गवे अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्" ९,६२,२।
नि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधातोरिवार्थे। "गुहाकरिन्द्रं यात वीर्येण न्यृष्टम्" ऋ॰४,१८,०। "न्यृष्टं नितरां प्राप्तम्" भा॰। "अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नोगोभि-रश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः" १०,१०८,७।

ऋषङ्गु पु॰ यदुवंश्ये राजभेदे। "यदुवंशात्माकारस्तः क्रो-ष्टा तस्याद्भविष्यति" इत्युपक्रम्य "वृजिनीवतस्तु भविता ऋषङ्गुरपराजितः। ऋषङ्गोर्भविता पुत्रश्चित्ररथ-स्तथा" भा॰ अनु॰ १४७ अ।

ऋषभ पु॰ ऋष–अभक्। १ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च द्रव्य-गणान्तर्गत। स च सुश्रु॰दर्शितः यथा
"अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। समा-सेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा विदारिगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवाश्वदंष्ट्रा शल्यकपर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डौ हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभी चेति"। तल्लक्षणाद्युक्तं भावप्र॰ "ऋषभातिविषा कृष्णा काकनासाश्च चामरैः। जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्च-काकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवकोमधुरः शृङ्गी ह्र-स्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः। ऋषभो वृषभोवीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि। जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहघ्नौ काश्यवातक्षयापहौ"। अयञ्चाष्टवर्गान्तर्गतः। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्ट-भिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" भावप्र॰। "राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः। तस्माद्दस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं

भिषक्। मेदा जीवककाकोल्यौ ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा ऽष्टमी। यष्टीविदार्य्यश्वगन्धावाराहीस्तु क्रमात् क्षिपेत्" भावप्र०। २मुनिभेदे च। ऋषभकूटशब्दे मुनिभेदो दृश्यः। वर्षति रेतः वृष–अभक् पृ० वलोपः। ३वृषभे "ते ते भवन्त्वृषभ ऋषभासो वया उत" ऋ० ६,१६,४७। "वृषभासो रेतोवर्षकावृषभाः" भा०। "उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र! तव वीर्य्ये" २८,८ "ततो नियुक्ताः पशवो यथा शास्त्रं मनीषिभिः। तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि" भा० आश्व०८८। अश्वमेधस्य वृषभादयश्च पशवश्च अश्वमेधशब्दे दर्शिताः अस्य व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः। नरःऋषभ इव वाक्ये नरर्षभः एवं राजर्षभः पुरुषर्षभ इत्यादि। सर्वत्र प्राधान्यं तेन द्योत्यते। "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" अमरोक्तेः। क्वचिदुवाक्येऽपि श्रेष्ठत्वं द्योत्यते। "सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत" भाग० १०,२,१०। "तस्तथा प्रादुरभूत् किलास्ततः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतु" भाग० २,४,२२। गोलक्षणान्तर्गतवृषभलक्षणमुक्तं वृहत्सं० "सास्राविलरूक्षाक्षो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः। प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः। दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः। ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च। श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा। अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च। वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः। स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च। मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः। कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः। स्थूलसकलविष्टक्कः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च। स्वकुलजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः। श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडालाक्षः। विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः। ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव कोशिताः कृशग्रीवाः। कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारवहाः। मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिचस्ताम्रतालुजिह्वाश्च। तनुह्रस्वोर्द्ध्वश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च। आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः। स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः। तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः। सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः। वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः। शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः। वैदूर्य्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्माणः। पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भारवहाः। घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः। कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः। लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः। ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः। सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः। हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः। भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्ततुक् ककुद्मी च। कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः। यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः। मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति"। "ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सगौ चेत्" इत्युक्ते ४छन्दोभेदे ५कर्णच्छिद्रे ६कुम्भीरपुच्छे मेदि० ७पर्वतभेदे भरतः। ८वराहपुच्छे ९जिनभेदे च हेम० "नाभिमूलात् यदा वायुरुत्थितः कुरुते ध्वनिम्। वृषभस्येव निर्वाति हेलया ऋषभः स्मृतः" इति सङ्गीतदा० उक्ते १०स्वरभेदे। "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः" अमरः। ११भगवदवतारभेदे स च नाभेर्मेरुदेव्यामजनि भाग० ५।६ अ०। "नाभिरपत्यकामो मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत्" इत्युपक्रम्य तपःप्रसन्नो भगवांस्तयोः प्रत्यवावतीर्णः इत्युक्तं तत्रैव। यथा "भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति" १८। ममाहमेवाभिरूपश्च कैवल्यात् १९ अथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलम्। तत आग्नीध्रीयेऽंशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमान इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान्! बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् प्रदर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" ६अ० "शुक उवाच अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्य्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः। तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लो-

तेन च ओजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्याञ्च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार। यस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत्। नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः। विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप। यस्य ह पाण्डवेय! श्लोकावुदाहरन्ति। को नु तत् कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्। अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा। ब्रह्मण्योऽन्यः! कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः। यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा। अथ ह भगवानृषभदेवः स्वं वर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्मसमाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास। येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति”। १२राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये यागभेदे “ऋषभगोसवौ” कात्या० २२,११,२, “ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः” कर्कः “पूर्वोरात्रः” ४। “पूर्वः ऋषभसंज्ञोरात्रः” कर्कः “दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम्” ५। “ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा” संग्रहः। १३ यज्ञतरपुत्रे नृपभेदे च। “एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे शित्क्नानां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्। याज्ञतुरे यजमाने ब्राह्मणा ऋषभे जनाः। अश्वमेधे धनं विप्रा विभजन्तेस्म दक्षिणाः” शत० १३,५,४,१५,

ऋषभकूट पुं० हेमकूटपर्वते भा०व० ११० अ०। “पर्वतं च समासाद्य हेमकूटमनामयम्। अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृप!” इत्युपक्रम्य तदाख्यामूलप्रश्ने युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं यथा

“आसीदृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः। अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनोभृशम्। स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह। य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा। वातञ्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः। व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यताम्। एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा। कृतानि कानि चित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानि चित्। नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः। अभ्यपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः। ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः। दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम्। तदा प्रभृति कौन्तेय! नरा गिरिमिमं सदा। नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम्। नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः। आरोढुं वाऽपि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव। इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान्। तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत!। कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम्। यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते!। देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत!।”

ऋषभगजविलसित न० “भ्नजिनगैः स्वरात् खलु ऋषभगजविलसितमिति” वृ०र० उक्ते षोडशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

ऋषभतर पु० तनुः ऋषभः तनुत्वे ष्टरच्। भारवहने मन्दशक्तौ वृषभे। जातित्वेन षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्। ऋषभतरी।

ऋषभद्वीप पु० न० ऋषभ इव श्वेतः द्वीपः। द्वीपभेदे यो तद्द्वीपे यत्र क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः “ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम्” भा०व० ८४ अ०।

ऋषभध्वज पु० ऋषभोवृषभोध्वजोऽस्य। वृषवाहने १महादेवे। ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र। २अर्हद्विशेषे मेदिनिः।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा० ङीष् जातौ वा ङीष्। १नराकारायां स्त्रियाम् २शूकशिम्ब्याम् ३शिरालायाम् ४विधवायाञ्च मेदिनिः। ५ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम् ६कपिकच्छ्वाञ्च। ऋषभशब्दे उदा०।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारं ऋषी गतौ इन्। ज्ञानेन संसारपारगते १वसिष्ठादौ २शास्त्रकृदाचार्य्ये ३वेदे ४किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। “ऋषी हिंसा गतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः। एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः। निवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्या व्यक्तिरृषिस्त्वयम्। ऋषन्ति परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः। गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम्। यस्मादेतत् स्वतस्तस्मात् ऋषिता मतेति” मत्स्य० पु० १२० अ० “अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्ते ऋषयोऽभवन् तदृषीणामृषित्वम्” ऐत० ब्रा० इत्यादिरप्यत्र “विद्यानिदर्शनसत्योविषयः प्रसिद्धाः” भरतः। “सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षि-

महर्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः” रत्नकोषोक्तेः सप्तविध ऋषिर्भवति । तेषां विशेषः त्रिका० उक्तः यथा “व्यासाद्यास्तु महर्षयः । परमर्षयस्तु भेलाद्याः देवर्षयः कण्वादयः । ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्याः सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः । ऋतुपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षयस्त्वमी । जैमिन्याद्याः” वसिष्ठाद्याश्च मरीच्याद्याः दश । “भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिरा पुलहः क्रतुः । मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश । ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । प्रवर्त्तनेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः” मत्स्य० १२० अ० । तेषां पुत्राणां तु तपसैव ऋषित्वं यथोक्तं तत्रैव “ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत । काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा । उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्दमो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्द्धनः । इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः” । किन्तु मरीच्यादीनामेव ऋषित्वं भूरि प्रसिद्धम् । तएव भोगसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण गगनमण्डले उत्तरस्यां सारुन्धतीकाः स्थिताश्चरन्ति तेषां च गति कालसंहितवारादि निरूपितं बृह० सं० यथा

“सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव । नाथवतीव च दिव्यैः कौवेरी सप्तभिर्मुनिभिः । ध्रुवनायकोपदेशान्नरिनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च । यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात् । आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च । एकैकस्मिनृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः । पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी । उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः । हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै । गन्धर्वदेवदानवमन्त्रौषधिसिद्धयक्षनागानाम् । पीडाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च । शकयवनदरदपारतकाम्बोजांस्तापसान् वनोपेतान् । हन्ति वसिष्ठोऽभिहतो विवृद्धिदो रश्मिसम्पन्नः । अङ्गिरसो ज्ञानयुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः । अत्रेः कान्तारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः । रक्षःपिशाचदानवदैत्यभुजङ्गाः स्मृताः पुलस्त्यस्य । पुलहस्य तु मूलफलम् क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञभृतः” ।

एते च स्वायम्भुव मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ततोऽधिकारसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले स्थिताः । मन्वन्तरभेदे तु अन्ये एव सप्तर्षयो भवन्ति यथाह हरि० ।

१ “मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्यां दिशि तथा राजन् । सप्तर्षयः स्मृताः । नाम्ना नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” ।

२ और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोनिश्च्यवनस्तथा । एते महर्षयस्तात ! वायुप्रोक्ता महाव्रताः ।

३ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन् वासिष्ठा इति विश्रुताः । हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जानाम सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्त्यमानान्निबोध तान् ।

४ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जह्नुर्धाता च भारत । कपीवान कपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ।

५ वेदबाहुर्यदुश्चैव मुनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्धबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे

६ भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजस्तथा । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु

७ अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि । मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत ! । एतान्युक्तानि कौरव्य ! सप्तातीतानि भारत !

८ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः । भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः । गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः । कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः । ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ।

९ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः । पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे

१० दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः । हविष्मान्

पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वासिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरानभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः ।
११ एकादशे तु पर्य्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः । तस्य सप्त ऋषींश्चापि कीर्त्त्यमानान्निबोध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठ स्त्वनयस्तथा । अङ्गिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्योनिश्चरस्तथा । पुलहश्चाग्नितेजाश्च भव्याः सप्त महर्षयः ।
१२ चतुर्थस्य तु सावर्णे ऋषीन् सप्तर्षीन् शृणुष्व मे । द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषाम्”
१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये भव्ये मन्वन्तरे मनोः । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्म्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ।
१४ चतुर्द्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवोह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रोवासिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ।
सप्तर्षीणां चोत्तराह्युदयश्च” शत०ब्रा० २,१,२,१ । उक्तः यथा “सप्तर्षीनुह स्म वै पुरक्षां इत्याचक्षते अमीह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति” ।
विश्वामित्रसृष्टाः सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्यां नभोमण्डले स्थिताः तदुक्तं “ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । स-सर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान् पुनः” । “मनुमेकाग्र-मासीनमभिगम्य महर्षयः” । “ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घ-मायुरवाप्नुयुः” । “ऋषयःसंयतात्मानः इति च” मनुः । “वसन् स ऋषिकुलेषु सः” “आकीर्णमृषिपत्नीनाम्” रघुः । “ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त” “सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-न्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः” कुमा० । वेदमन्त्रस्य द्रष्टरि च । “येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषि-भावः स उच्यते” योगि या० । येन ऋषिणा कल्पादौ यो-मन्त्रोदृष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषिः । तज्ज्ञानावश्यकत्वमार्ष-शब्दे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिरूपणस्य सर्वानु-क्रमणिकादौ दृश्यं संक्षेपेण तत्रोक्तमत्रोच्यते । “सर्व-माग्नेयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्व्वणिकम् । सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमात्स्याय-नीयम्, सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं जागतम् कौत्सम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाण दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री । प्रायणीये, आङ्गिरसो-ऽदितिरुष्णिक्, क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती, प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः । उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽग-स्त्योऽग्नीषोमौ जगती । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽ-होरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शक्करी । अतिग्रहे षडहे सावर्णोऽर्द्धमासा मासाश्चेति शक्करी, पृष्ठ्ये षडहे सावकायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति, प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः,स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः,विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः, विश्वजिति सौभर इन्द्र निर्ऋतिः कृतिः,गो आयुषोर्वाक्षिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः, दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे शामेयो दिशो विकृतिः, छन्दोमेषु चौल्लायन इमे लोकाः संकृतिः,दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः, महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः” । अधिकं हेमा० व्रत०दृश्यम् । भावे क्विप् । १५दर्शने १६ज्ञाने च । ऋषिवत् ऋषिमना: । १७त-न्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासानेन सिद्धे ऋष्यादिशब्दे पु०उदा० ।
ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव । १नद्यां त्रिका० । ऋषीणां कृतिमा सरित् । मानससरोऽन्तिकस्थे ऋषिनिर्म्मितसरोवरे “तांस्तु सान्त्वेन निर्ज्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषि-कुल्यास्तथा सर्व्वा ददर्श कुरुनन्दनः । सरो मानस मासाद्य हाटकानभितः प्रभो ! । गन्धर्वरक्षितं देश मजयत् पाण्डवस्ततः” भा०स० २७ अ० । २तीर्थभेदे “ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठञ्चैव भारत ! वासिष्ठीं स-मभिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः । ऋषिकुल्यां समासाद्य नरःस्नात्वा विकल्मषः । देवान् पितॄंश्चार्च्चयित्वा ऋषि-लोकं प्रपद्यते” भा०व०८४अ० । “भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथामेध्या नदी चित्रक-ह्वातथा” भा०अनु०१६५अ० । ऋषिकुलाय हितं यत् । ४ऋषिकुलहिते त्रि० । “उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सर-स्वत्याः सरोधसोः” भाग० ३,२२,२६ । “ऋषिकुल्यायाः ऋषिकुलहितायाः सरस्वत्याः” श्रीधरः । ऋषिकुलहर्हि

वत्। ५ऋषिकुल्यायां स्त्री०। "अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम्" भाग० ३,१६,१२। सा च "मूर्द्ध्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्" भाग० ५,१५,६। भारतवर्षस्थे हिमवन्महानदीभेदे तत्र तन्महानदीकीर्त्तने भा० ५,१६,१८। चन्द्रवशा ताम्रपर्णीत्युपक्रम्य "ऋषिकुल्याऽन्निमाला कौशिकी मन्दाकिनीति ताः प्रदर्श्य इति महानद्य इत्युक्तम्।

ऋषिकृत् त्रि० ऋषिं दर्शनं करोति कृ—क्विप् ६त०। सर्वद्रष्टरि। "ऋषिमनाश्च ऋषिकृत् स्वर्षाः" ऋ०९,९६,१८,

ऋषिगिरि पु० गिरिव्रजाख्यमागधदेशस्थजरासन्धपुरस्थितेषु पञ्चसु पर्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे "एष पार्थ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान्। निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः। वैहारोविपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा। तथा ऋषिगिरिस्तात! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः। एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः। रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" भा०स०२०अ० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी। ऋक्षगन्धाशब्दे

ऋषितर्पण न० ऋषीणां तर्पणम्। ऋषीनुद्दिश्य जलाञ्जलिदाने तद्विधिः आ०त० "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः। मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान् ऋषींस्तथा। सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा। सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा। मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च। देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः" अक्षता अत्र यवाः "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ताः" इत्युक्तेः। तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह याज्ञ० "तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्विजः। देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्।" "नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्" मनुः। तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजाङ्गं पञ्चमी। भाद्रशुक्लपञ्चम्याम्। तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिमास्थान् पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेन वर्त्तनम् कार्यम्। सप्त वर्षाण्येवं कृत्वा अष्टमेऽब्दे सप्तकन्यास्थिताश्च प्रतिमाश्च सप्तर्षीन् संपूज्य तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधिः। मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम्। सा च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या "पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति" माधवीये हारीतोक्तेः दिनद्वये तद्व्याप्तौ हेमाद्रिमते परा ग्राह्या "पराविद्धा स्यात् पञ्चमीति" दीपिकोक्तेः माधवमते पूर्वा "सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा" इत्युक्तेः युग्मवाक्याच्च। "ऋषिपञ्चमी षष्ठीयुतैव ग्राह्येति" दिवोदासः। [षपर्ण्याम्" रत्नमा०।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैषज्याय प्रोक्ता। मा-

ऋषिबन्धु पु० ऋषिर्बन्धुः उत्पादकोऽस्य। १ऋषिवंशजाते अष्टर्षौ २परमतनामके ऋषौ च। "वत्सप्रावृषोः सरभाय ऋषिबन्धवे" ऋ०८,१००,५। ६त०। ३ऋषिमित्रे च।

ऋषिमनस् पु० ऋषिर्धर्मार्थदर्शि मनोऽस्य। सर्वार्थदर्शिमनस्के ऋषिकृच्छब्दे उदा०।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्युद्देश्यको यज्ञः ऋषिर्वेदस्तदध्ययनरूपो यज्ञो वा। नित्यं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे ब्रह्मयज्ञे "ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा। नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत्। एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः"। स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि। पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा" मनुः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्योलोकः। सत्यलोकस्थितकृष्टस्थे ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकुल्याशब्दे उदा०। स च लोकः शनिलोकादूर्द्ध्वं ध्रुवलोकादधोवर्त्तमानः यथाह काशीखण्डे शनिलोकवर्णनानन्तरं "नेत्रयोः प्राघुणीचक्रे ततः सप्तर्षिमण्डलम्" इत्युपक्रम्य "शिवशर्म्मन्! शिवमते! सदा सप्तर्षयोऽमलाः। वसन्तीह प्रजाः स्रष्टुं विनियुक्ताः प्रजासृजा। मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः। वशिष्ठश्च महाभागा ब्रह्मणोमानसाः सुताः। सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः। संभूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः। स्मृतिरूर्ज्जा क्रमादेषां पत्न्योलोकस्य मातरः। एतेषां तपसा चैतद्धार्य्यते भुवनत्रयम्। उत्पाद्य ब्रह्मणा पूर्व्वमेतत् प्रोक्ता महर्षयः। प्रजाः सृजत हे पुत्रा! नानारूपाः प्रयत्नतः" इत्यादिकमुपवर्ण्य "ध्रुवतोरिति संकथां तथा गणयोर्वैष्णवयोर्दिवाक्षाम्। ध्रुवलोकमुपागतयोर्नयनातिथ्यमतन्यत व्रजितः" १८अ०।

ऋषिश्राद्ध न० ६त०। ऋषीणां कर्त्तव्ये श्राद्धे। तत्र हि यज्ञारम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे। दम्पत्योः कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया"।

ऋषिषाह् त्रि० ऋषीन् सहते अभिभवति सह—ण्वि ६त०। ऋषीणां दृष्टॄणामभिभावके। "ऋतस्य धीतिमृषिषाडवीवशत्" ऋ०९,७६,४। "सहेसाड" पा० षत्वपक्षे

षत्वमन्यत्र ऋषिषाहो षत्वादौ न षत्वमिति भेदः।

ऋषिषाण पु० ऋषिभिः षायते भज्यते षण–संभक्तौ कर्मणि घञ् वेदे षत्वम्। ऋषिभिः संभक्ते। “ते त्वा मदन्तु ऋषिषाण! वेधसः” ऋ०९,८६,४। “ऋषिषाण! ऋषिभिः संभक्त” भा०। लोके तु न षत्वम्।

ऋषि(ष्टि)षेण पु० नृपभेदे। ततो विदा० अञ्। आर्षि(र्ष्टि)षेणः। तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्।

ऋषिष्टुत त्रि० ऋषिभिः स्तुतः वेदे षत्वम्। ऋषिभिः स्तुते “ऋषिष्टुता जरयन्ती” ऋ०७,७५,५। २अग्नौ च “ऋषिष्टुत इति ऋषयोह्येतमग्रेऽस्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत इति” शत० १,४,२,६। लोके तु न षत्वम्। क्वचिल्लोकेऽपि षत्वम्। “ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणाम्” भा०अनु०२७

ऋषिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे। “ऋषिस्तोमा व्रात्यस्तोमाश्च पृष्ठ्याहानि” आश्व०श्रौ० २५। “ऋषिस्तोमा नाम सप्त एकाहाः। उभयत्र सप्तमोज्योतिष्टोमः प्रकृतिः” नारा०।

ऋषिस्वर पु० ऋषिभिः स्वर्यते शब्द्यते स्तूयते स्वृ–कर्मणि अप् ईत०। ऋषिभिः स्तुत्ये। “ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते” ऋ० ५,४४,८। “ऋषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यम्” भा०। [कृते जगत्सर्जने।

ऋषिसर्ग पु० ऋषिभिः कृतः सर्गः। ब्रह्मणा नियुक्तैर्ऋषिभिः

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रियां ङीष्। ऋषिपत्न्याम्।

ऋषि(षी)क पु० ऋष्यां भवः क वा ह्रस्वः। ऋषिपत्नीगर्भजाते ऋषेरौरसे पुत्रे। “ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनात् गर्भसम्भवात्। परत्वेनर्षयस्ते वै भूताद्ये ऋषिकास्ततः। ऋषीकाणां सुतास्ते वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः” इत्युपक्रम्य कतिचिदृषीनुक्त्वा “तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत” इत्युपक्रम्य ऋषीकानौरसान् कतिचिदुक्त्वा “इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः” मत्स्यपु० १२०अ०।

ऋषीवत् त्रि० ऋषिः स्तोतृत्वेनास्त्यस्य मतुप् “छन्दसीरः” पा० मस्य वः दीर्घः। ऋषिस्तोत्रके ऋषिस्तुते। “शिप्रिन्नृषीवः शचीवो” ऋ० ८,२,२८, “ऋषीवः! ऋषिभिर्युक्त”भा०। अत्र “मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि” पा० सम्बुद्धौ नस्याने रुः। ऋषीवःशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। लोके तु ऋषिमत् इत्येव।

ऋषीवह त्रि० ऋषीन् वहति पचा०अच् ईत० “इकोवहेः पीलोः” पा० दीर्घः। ऋषिवाहके

ऋषु पु० ऋष–गतौ कु। ‘अनवरतगतियुक्ते सूर्यरश्मौ “ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति” ऋ० १०,१,“ऋषूणां सूर्यरश्मीनाम्” भा०। १गन्तृमात्रे २महति ३ज्वलति ४प्राज्ञमात्रे च “अपो देवीन जरत ऋषूणां जूर्णिर्होतेव ऋषूणाम्” ऋ०१,१२०, “ऋषूणामागन्तृणाम्” ‘ऋषूणां महताम् ज्ञानवतां च”भा०। ५मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ च “इष्योभुवद्सुकर्षूणाम्” ऋ०८,७१,१५, ऋषूणामृषीणां सूक्तादिद्रष्टृणाम्”भा०।

ऋष्टि स्त्री ऋष–करणे क्तिन्। उभयतो धारायुक्ते १खड्गे। २खड्गमात्रे अमरः। ३आयुधमात्रे च “चित्रोवोयामः प्रयतास्वृष्टिषु” ऋ०१,१६६,४, “ऋष्टिषु युद्धस्य हेतिषु” भा०। “अंसेष्वेषां निमिमृक्षुरृष्टयः” ऋ०१,६४,४, “भ्राजा ऋष्टीरसृक्षत” ऋ०५,५२,६, “ऋष्टीरायुधविशेषान्” भा० “वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः” ऋ०५,५७,२,“ऋष्टिर्नाम छुरिका”भा०“शरसमृष्टि हष्टिभिः” हेमा० “धनूंषि चापग्राणि शरांश्च चित्रा ऋष्टयः काञ्चनभूषणाश्च” भा० आ०१९४अ० “कोवोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः”ऋ०१,१६८,५, ‘ऋष्टिविद्युत ऋष्ट्या मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः”भा०भावे क्तिच्। ४हिंसायाम् ५अनिष्टोत्पादने। “हिरण्यनिर्णिगुपरा ऋष्टिः” ऋ०१,१६७६, रिष हिंसायां रिष्टिरप्यत्र ‘गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टिसूचकाः”ज्योति० ६दीप्तौ च। ऋष्टिरस्त्यस्य मतुप्। रिष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् ‘विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवोमर्या” ऋ०२,५४,१२“ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” भा०

ऋष्टिषेण पु० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा। आर्ष्टिषेण तत्पुत्रे। “आर्ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्” एतामृचमधिकृत्य यास्केनेतिहासो वर्णितः यथा “तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च द्वौ कौरव्यौ भारतौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रपेदे ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरेत्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति” ऋष्टिषेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति। “प्रतिश्रवः प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकं चेति देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूवेति” भा० आ० ९५। “ऋक्षस्याद्दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चा-

त्मजः । देवापिः शान्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः । पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः । अभवच्छान्तनूराजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः । यमा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः । शान्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता यदग्रभुक् । राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये । एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत् । नाहं राजा त्वमेवाङ्ग विप्रान् दृष्ट्वा शृणु ! प्रभो । तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा । वेदवादातिवादान् वै ततो देवो ववर्ष ह । देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ९, २२, ११ श्लो० । आर्ष्टिषेणशब्दस्यावयवार्थौ निरु० दर्शितौ यथा "आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा । पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायते इति वा" ।

ऋश्य पु० ऋश–हिंसायां कर्मणि क्यप् अमरादि० यद् नि०। "ऋश्योगोकर्णकोलोके शरोभ इति कीर्त्तितः" इत्युक्ते १मृगभेदे ।

ऋष्यकेतु पु० अनिरुद्धे त्रिका० । ऋष्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

ऋष्यगता स्त्री ऋष्यइव गता याता । ऋष्यप्रोक्ताख्ये शब्दरत्ना० ।

ऋष्यगन्धा स्त्री ऋष्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः । १वृद्धदारके वृक्षे । २क्षीरविदार्यां ३महाश्वेतायाम् ।

ऋष्यजिह्व न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठरोगभेदे । सुश्रुते । "सप्त महाकुष्ठानि" इत्युपक्रम्य "तत्र महाकुष्ठान्यरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रव इति" विभज्य । तत्र "वातेनारुणं, पित्तेनौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति" तन्निदानमुक्त्वा "कर्कशजिह्वाप्रकाशपरुषत्वानि ऋष्यजिह्वानि" लक्षितम् ।

ऋष्यप्रोक्ता स्त्री ऋषिभिरप्रोक्ता ऋष्य इव प्रोक्ता इति वा । १शतावर्याम्, २अतिबलायाम्, ३शूकशिम्बीवृक्षे च । "ऋष्यप्रोक्ता पयस्या च" सुश्रु० ।

ऋष्यमूक पु० ऋष्या मृगा मूका यत्र । "ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः पुरतः पुष्पितद्रुमः" इति रामायणोक्ते पम्पासरोऽन्तिकस्थे पर्वतभेदे "ऋष्यमूकमगात् कपिः" भट्टिः अयञ्च पर्वतः कूर्मविभागे वृह० दक्षिणस्यतयोक्तः "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रम्य "क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यां ऋष्यमूकश्च" ।

ऋष्यशृङ्ग पु० ऋष्यस्य मृगभेदस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । विभाण्डकमुनिपुत्रे लोमपादराजकन्यायाः शान्तायाः पत्यौ ऋषिभेदे तस्योत्पत्त्यादि भा०व० ११० अ० उक्तं यथा । "विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः । अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः । शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् । महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसम्मतः । महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः । दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मतः । तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । अप्सूपस्पृशतो राजन् ! मृगी तच्चापिबत्तदा । सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः । सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा । देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसि । अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्मितात् । तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः । ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः । तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टपूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः । तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै । लोमपाद इति ख्यातो ह्यङ्गानामीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतम् । स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः । पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया । न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः । प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवीपते ! । कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् । तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः । तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह । कुपितास्तव राजेन्द्र ! ब्राह्मणा निष्कृतिं चर । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ! । वानेयमनभिज्ञञ्च नारीणामार्ज्जवे रतम् । स चेदवतरेद्राजन् विषयं ते महातपाः । सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः । एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् ! कृत्वा निष्कृतिमात्मनः । स गत्वा पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु । राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसञ्जहृषुः प्रजाः । ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् । ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चयम् । सोऽध्यगच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत ! । शास्त्रज्ञैरर्थसम्पन्नैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः । तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः । वेश्याः सर्व्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः । ऋष्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः । लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः !" ।

ततो वेश्याभिश्छलेन तस्योपहरणमुपवर्ण्य "ततो राजन् !

स ऋष्यशृङ्गकपुत्त्रं प्रवेश्य योगेन विसृज्य नावम् । प्रमोदवन्तो विविधैरुपायैः राजन्यरक्षाधिपतेः समीपम् । संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां न्यायवशातिशुभ्राम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सहसा प्रवृष्टमापूर्यमाणञ्च जगज्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय च शान्ताम्" अनेनैव याजयित्वा दशरथेन पुत्रचतुष्टयं लेभे इति कथा रामायणादिष्वनुसन्धेया "शान्तोऽगुनिः सां पुरमृष्यशृङ्गः" भट्टिः ।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये ऋषिप्रभृतिपञ्चके तच्च पञ्चकं यथा "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता" योगिया० । ब्राह्मणेन सह आर्षादिकमित्यर्थः अत्राह स एव "यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्या ऋचः सोऽभिवन्द्योऽतिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्येव न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु । मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपूर्णस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते । छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति फलदान्यपि । यो वेद लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह । तिष्ठन्ति तत्र तैः सार्द्धं तत्तुल्यश्चैव जायते" । ऋष्यादिपदार्थानाह स एव । "येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत्प्रोक्तमृषिभावस्तदात्मकः । छादनाच्छन्द इत्युक्तं वाससीवाऽथ वा ऋते । आत्मा तु छादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन छन्द इतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते । पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वभिधीयते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकाले तु कारयेत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा" ।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीनां न्यासः । तन्त्रोक्ते मूर्द्धादिषु ऋष्यादीनां न्यासे । ऋष्यादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्व्वकं तन्न्यासप्रकारः तन्त्रसा० उक्तः । "महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः । गुरुत्वात् मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तितः । सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनात् छन्द उच्यते । अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् । ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत् । दौर्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्" । तन्त्रान्तरे "ऋषिं न्यसेन्मूर्ध्नि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे । देवतां हृदये चैव बीजन्तु गुह्यदेशके । शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे कीलकं न्यसेत्" । "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततःपरम् । अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततःपरम् । ध्यानं पूजा जपश्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः" तन्त्रम्" । तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषत ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ दृश्याः ।

ऋष्व त्रि० ऋष गतौ—उस्वादयश्च नि० । महति महन्नामसु निघ० । "अजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वाः" ऋ० ६,२४,८, "ऋष्वा महान्तः" भा० । "गम्भीरय ऋष्वया यः" ऋ० ६,१८,१० । "गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः" ऋ० ४,२०,६ । "त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य पतिर्भूः" ऋ० १,५२,१२ । "मास्तोऽवृष्वौजा ऋष्वेभिः सतथ" ऋ० १०,१०५,६ । "ऋष्वा ऋष्टीः" ऋष्टिशब्दे

ऋहत् त्रि० रह-शतृ पृ० साधु । लघुकायादौ । "ऋहन्तं चिदृहते रन्धयानि" १०,२८,९ । "ऋहते लघुकायाय" भा० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ॠ

ॠकारः स्वरवर्णविशेषः मूर्द्धन्यः स च दीर्घः उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः पुनः सानुनासिकानुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षट् । मातृकान्यासे वामनासायां तस्य न्यस्ततया वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेनुतन्त्रे ध्येयस्वरूपमुक्तं यथा । "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डली । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं

सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये !” । अस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या दीर्घस्य द्विमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्य्यप्लुताद्भिन्नत्वात् आकारभेदाच्च ।

ॠ गतौ क्र्यादि० प्वादि० पर० सक० सेट् । प्वादि० श्नाप्रत्यये ह्रस्वः । ॠणाति ॠणीतः ॠणन्ति । ॠणीयात् ॠणातु ॠणीहि । आर्णात् आर्णीताम् आर्णन् । आरीत् । आर । आरतुः । अरिता । ईर्य्यात् । अरिष्यति । आरिष्यत् । अरितव्यः अरणीयः आर्य्यः । अरिता । अरणम् । ईर्णः । अरः ।

ॠ अव्य० ॠ-क्विप् वा० इत्वाभावः । १वाक्यारम्भे २रक्षायां मेदि० । ३निन्दायां ४भये च शब्दरत्ना० । ५देवमातरि ६दानवमातरि ७स्मृतौ ८गतौ च स्त्री० शब्दार्थचि० न० मेदि० । ९भैरवे १०दनुजे पु० मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ॠकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ऌ

ऌकारः स्वरवर्णभेदः स च दन्तमूलीयः । उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं पुनर्द्विधेति षड्विधः । तस्य मातृकान्यासे दक्षगण्डे न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधानम् । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा । “ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली परदेवता । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् । विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता यथा” । अस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या एकमात्रत्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात् । तकाररहितस्तु द्वादशानां बोधक इति सि० कौ० अयन्दे विवृतिः ।

ऌ अव्य० गमनौ ऌ-क्विप् तुगभावः लत्वम् । १देवमातरि २भूमौ ३पर्वते च मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऌकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ॡ

ॡकारः तन्त्रमते मुग्धबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च षड्विधः । एतेदं बोध्यम् ऌवर्णस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “ॠति ॠ वा ऌति ऌ वा” वार्त्ति० उक्तेः लकारद्वययुत ऌवर्ण एव तत्र विधेयः तत्र लकारद्वयरूपव्यञ्जनद्वयस्य एका मात्रा अचश्चापरा इति द्विमात्रत्वं तेन होतॄकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्यवहारः । मुग्धबोधे ऌत्वविधिस्तु क्वचिदपि एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया । तेन न विरोधः । अतएव शिक्षायां “दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुतएव चेति” ऋकारऌकारयोः दुःस्पृष्टत्वोक्तिः । दुःस्पृष्टत्वञ्च ईषत्स्पृष्टत्वं तस्य रेफलकारादित्वे एव सम्भवति “अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाःशलस्तथा” शिक्षायां यरलवानामीषत्स्पृष्टत्वोक्तेः । “तेन ऋकार ऌकारयोरीषत्स्पृष्टत्वात् दुःस्पृष्टत्वम् । एवं सर्वेषामज्झल्वर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अस्य च लकारद्वयघटितत्वात् दन्त्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात् अस्पृष्टत्वम् । तस्य च उदात्तादिभेदैः षड्विधत्वमपि । मातृकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्तता तेन तच्छब्देनाप्यस्याभिधानम् । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयरूपमुक्तम् यथा “ॡकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं तथा । गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्” ।

ॡ अव्य० ऌ-रस्य लः । १देवमातरि २दैत्यस्त्रियाम् ३दनुजमातरि ४कामधेनुमातरि च स्त्री एकाक्षरकोषः । ५महादेवे पु० एकाक्षरकोषः ।

इति वाचस्पत्ये ॡकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ए

एकारः स्वरवर्णभेदः एचः "एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठताल्वोः स्थानयोरुच्चार्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदै रनुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याञ्च षड्विधः। तस्य मातृकान्यासे अङ्गुष्ठस्थाने न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे ।
"एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । रक्तिनी कुसुमप्रख्यम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परम कुण्डलीम्" । एशब्दस्य वाचकाः शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा "एकारो वाचवं शक्तिर्झिण्टीशोऽथौ भगं मरुत् । ऋक्षो मूलोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्द्दनः । भयं ज्ञानं तथा धीरा जङ्घा सर्वसमुद्भवः । वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसुः । योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः । वन्विरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः" ।
"एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्झिण्टी भगन्तथा । माधवीजश्च विजया कोटः एकादशस्वरः" इति बीजवर्णाभिधानम्

ए अव्य० इ–विच् वा० न स्रुसः । १स्मृतौ २असूयायाम् ३अनुकम्पायाम् ४संबोधने ५आह्वाने च" मेदिनिः ६विष्णौ पु० एकाक्षरकोषः ।

एक त्रि० इण्–कन् । १एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्विते, २केवले, ३मुख्ये, ४अन्यार्थे, ५सत्ये, ६अद्वितीये, ७समाने, ८अल्पे च । प्रायशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिशः एकत्वसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एको घट इत्यादि न तु घटस्यैकः । क्वचित्तु भावप्रधाननिर्देशपरत्वेन संख्यावाचकत्वमपि । "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० । इह द्वित्वम् एकत्वं च द्व्येकशब्दयोरर्थः । अत्र द्विवचनान्तत्वमेव तथार्थत्वे लिङ्गम् संख्येयपरत्वे द्व्येकेषामिति स्यात् द्व्यर्थानां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः तत्रार्थे तयोः परिभाषितत्वात् अतएव "सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्" इति सुपां तिङाञ्च संख्यावाचकत्वमुक्तम् । तथा "अनेकमन्यपदार्थे" पा० सूत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्र इति विग्रहेण एकत्वाभाव-

-र्थकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय" इत्यादौ बहुवचनान्ततयैवानेकशब्दस्य प्रयोगात् । सार्थकप्रयोगे तु न तथा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । इतरसंख्यासु एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वबुद्ध्यैव जननाञ्च इण्धात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वर्थनामता । संख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः परम्परयेति विशेषः । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापनं कणा० सू० उप० कृतं यथा
"रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम्" क० सू० "रूपरसगन्धस्पर्शेति संख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणज्ञानजन्या, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, तस्या सत्तान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलशत्वयोरपि भेदापत्तेः । न च स्वरूपाभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रित्वादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भावः" । वैया० भू० षट्कारानिरूपणपूर्वकं तद्धितवृत्त्यादिनिरूपणं यथा "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वन्यायाद्ययोच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये । "यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति" । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च "भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति" । अस्याः वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थितिवैयाकरणानाम् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञोराज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादव-

व्यक्तौ ज्ञतसंख्या शक्तिरिति । तथा एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमतेऽप्युपपन्नेति । बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम्" ।
तथा च उत्सर्गात् सर्वत्र अभेदैकत्वसंख्यैव वृत्तौ प्रतीयते न तु विशेषेण । अत एव "संख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता मातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित् तत्र संख्या प्रतीयते" इति वाक्यपदीये उक्तम्
तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्जकाभावात् त्वत्पुत्रः मदन्नम् इत्यादौ तु विशेषेण तत्प्रतीतिः त्वादेशतदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् "त्वमावेकवचने" इति पा० एकवचने त्वमादेशस्य विधानात् । तदभावादेव द्वित्वबहुत्वयोर्विशेषेण प्रतीतिः । एवं द्रव्यैक्ये एकदेशितत्पुरुषविधानात् अर्द्धपिप्पलीत्यादौ एकत्वप्रतीतिः द्वित्वादौ विवक्षिते तु पिप्पल्यर्द्धमित्याद्येव स्यादिति तत्र विशेषसंख्याप्रतीतिः । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" श्रुतिः । ३ भेदत्रयशून्ये परमेश्वरे पु० । "एकोऽनेकः सवः कः किम्" विष्णु स० । "परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यात् एकः" भा० । सजातीयभेदः यथा वृक्षे वृक्षान्तरात् भेदः विजातीयभेदः यथा वृक्षे पटाद्भेदः । स्वगतभेदः यथा वृक्षे शाखादिभ्योभेद इत्येवंभेदत्रयराहित्यञ्च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य्यकारणयोरभेदात् तदतिरिक्तपरमार्थवस्त्वन्तराभावाच्च । तदेव "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतौ पदत्रयेणोक्तम् इह तु अन्यपदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्रयराहित्यपरत्वमिति बोध्यम् । सांख्यमते तु "एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि वैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति" इत्युक्तवैधर्म्यरूपभेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु "एकत्वमनुपश्यतः" इति श्रुत्यन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधान्येन वा एकत्वं समर्थनीयम् । "एकातपत्रा पृथिवीभृताग्रणेः" माघः । "तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यः" "ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम्" कुमा० "त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः" मनुः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते" श्रुतिः। "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्

"त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी कासि ! सततम्" कर्पू० स्त० "हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्याव्यभिचारिता" भाषा० । विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविवक्षया क० स० एकशब्दस्य पूर्वनिपातः एकधनुर्द्धर इत्यादि "अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः" रघुः । वीरशब्देन समासे तु एकवीरः वीरैक इति रूपद्वयं भवतीति भेदः । वस्तुतस्तत्र वीरैकः इत्येव एकेषु मुख्येषु वीरयते इति वीरधातोरूपवीरशब्देन सप्तमीतत्पुरुषे एकवीर इति प्रौढम० । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि "संख्यापूर्वो द्विगुः" पा० न द्विगुत्वमिति । अस्य सर्वनामकार्यम् एके एकस्मै एकस्मात् एकेषाम् एकस्मिन् । स्त्रियाम् एकस्यै एकस्याः एकासामेकस्यामित्यादि नञ्तत्पुरुषे तु । अनेक एकभिन्ने त्रि० ब० व० । तत्र एकत्वसंख्यान्वयासम्भवाद्बहुवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्यम् "अनेके अनेकशो इत्यादि अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिवहान्" कर्पू० स्त० । एकत्वार्थकेन तेन बहुव्रीहौ एकवचनप्रयोगोऽपि "अनेकमन्यपदार्थे" पा० ।
एकस्य भावः त्व । एकत्व न० तल् । एकता स्त्री, ष्यञ् ऐक्य न० एकत्वसंख्यायां साम्ये श्रेष्ठत्वे अभेदे च । "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" श्रुतिः "अर्थान्तरैकत्वम्" कणा० सू० । "एकत्वं सागता यस्मात्" स्मृतिः । "समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च" भा० व० २२१ । "प्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्" माघः "ऐक्यं चोऽन्वये" मुग्धबो० । "द्रव्यैक्ये" सि० कौ० ।
डतर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि० एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो लोकः एकतरचरण इत्यादि । "अस्माणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतरं हर" भा० आ० १६६ अ० । "एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना" न्याय० । स च शब्दः अन्यतरान्यतमवत् अव्युत्पन्नं प्रातिपादिकमित्यन्ये अतएव "अड्डतरादिभ्यः" पा० एकतरशब्दात् अद्ड् । एकतरं कुलम् । तेन न सर्वनामकार्य्यम् "द्वयोरेकतरे वृत्तिः क्रियतामि"त्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे अमरः । डतम । एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभिः निर्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि० "यदि त्वेकतमोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलवात्" काला० स्क० । सर्वनामकार्य्यम् एकतमे एकतमस्मादित्यादि लोके स्वमोः अद्ड् एकतमत् । तसिल् । एकतस् एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकतोऽदतः" मनुः "तामेक-

तस्यैव विनर्त्ति गुरुर्वितन्वो” रघुः । त्रल् । एकत्र एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० “एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः” माघः । “तथैकत्र चरेद् दश” मनुः “अन्त्यजैर्गर्हभैरश्वैः सहैकत्रावतिष्ठते” या० । दाच् । एकदा एकस्मिन् काले अव्य० । “स च भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा । एकदा चाल्पकं भुङ्क्ते” भा० अनु० १५९ अ० । अल्पार्थकात् कारकार्थे वीप्सार्थे शस् । एकशस् अल्पमल्पमेकमेकं वेत्याद्यर्थे अव्य० “परिस्तीर्य तं पूर्ववत् पात्रासादनमेकशः” कात्या० ४,२,४ । एवमेकेनैकेन एकैकस्मै इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे “एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” श्रुतिः । ध्यमुञ् ऐकध्यम् एकधेत्यर्थे अव्य० ।

एकक त्रि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये “जघानचरिष्णुकं भरतामप यद्रपः” ऋ० १०,५९,९ । “महानप्येकको वृक्षः सवतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः” पञ्चत० । “विधिरेककचक्रचारिणम्” नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि तु । एककस्त्रार्थे इति भेदः

एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृतः अण् तस्य लुक् । एकक पालसंस्कृते पुरोडाशादौ । “एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम्” शत० ब्रा० २,४,२ ।

एककार त्रि० एकं करोति एक+कृ—“दिवाविभेत्यादिना” पा० संख्यापूर्वकत्वेन अणोबाधकः ट उप० स० स्त्रियाम् ङीप् । एककालकारके एवं द्विकरत्रिकरादयोऽपि तत्तत्संख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एककार्य्य त्रि० एकं समानं कार्य्यं यस्य । समानकार्य्यकरे एकस्य पाककर्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुःस्मरणं भवतीति स्मारकगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । “प्रणिधान निबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसंबन्धानन्तर्य्य वियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः” सू० । “एककार्य्यात् एककर्त्तुर्दर्शनात् कर्त्रन्तरस्य स्मृतिः” वृत्तिः । एकं कार्य्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्य्यत्व तुल्यकार्य्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्य्यकारित्वं स्वकर्त्तव्यकार्य्यकारित्वं सङ्गतिः । “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वं षोढा सङ्गतिरिष्यते” अनुमानजा० । कर्म्मधार० । एकस्मिन् कार्य्ये “एककार्य्यौ सहद्यन्तौ तस्मात् युद्धेऽपराजितौ” भा० व० १० अ० । “गुणागुणमनासज्यैककार्य्यमनन्तरम् । एतत्तु अप्यथो इत्तमाद्वैकपदं द्वयम्” भा० व० २१२ अ० ।

एककाल कर्म्मधारयः । एकस्मिन् काले “एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे” मनुः । “हविर्भिर्दिवनशनम्” इत्युक्तेर्भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्व्वजनीनं यतेस्तु भिक्षाशिष्टभोजनस्य रागप्राप्ततया तदंशे विधित्वासम्भवेन एककालपदेन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थो परिसंख्यैवेहागत्याश्रयणीया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषाश्रवणात् । एककालोजनकतयास्त्यस्य ठन् । “कालाट्ठञ्” तु न भवति समासप्रतिषेधविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि० । “तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयेदेककालिकम्” स्मृतिः । तत्रभवः खञ् । एककालीनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । १बलरामे २कुबेरे च मेदि०

एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुश्रुतोक्ते कुष्ठभेदे । तत्र “एकादशक्षुद्रकुष्ठानीति” उद्दिश्य “क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलम् विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिभं पामा रकसेति” विभज्य “कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यमिति” कथितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्यः । १निर्विकल्पकसमाधिगम्ये अखण्डाकारे चिदात्मनि । तत्र च चितिमात्रमेयत्वान्यत्वैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम् । परमैकतया गम्ये २परमेश्वरे च “त्वमेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव” पुष्पदन्तेन तस्यैकपगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।

एकग्राम पु० कर्म० । १अभिन्नग्रामे । “एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति” ज्यो० । तत्रभवः छ । एकग्रामीण एकग्रामभवे त्रि० । “नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा” मनुः अस्य गहा० पाठात् छएव एकग्रामीय तत्रार्थे । एकग्रामीणप्रयोगस्तु चार्षः । एको ग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।

एकचक्र न० एकं श्रेष्ठं वा चक्रं यत्र । १हरिरथे २सूर्य्यरथे पु० । ३पुरीभेदे स्त्री यत्र वकासुरस्य वधो भीमेन कृतः । “एकचक्रोरथो यस्य” सूर्य्यस्तुतिः “पृथुवर्त्तुलतन्निभमङ्गलिमिहिरस्यन्दनशिल्पशिल्पिना । विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सुरकारि नाभ्रकम्” नैष० सूर्य्यरथस्यैकचक्रता-

रित्युक्तम्" । ४ असहायचरे त्रि० "सूर्य्यरथवर्णनम्" ऋ० १,१६४,२ । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः" । व्याख्यातैषा भाष्यकृता यथा

"एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं कृत्वा वहतीत्यर्थः वाय्वधीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्माकम् । अनर्वम् अशिथिलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसहायेन सञ्चरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः ऋतवः एकः-साधारण इत्येवं रूपाः अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः । किं भूतं? त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीया सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशं के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्त्रयः कालात्मिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरणं न हि कदाचिदपि कालोच्छियते "अनादिनिधनः कालः" इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्थुः । आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपारम्यानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाकरप्रशंसा चेत्यनुसन्धानमुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्केन सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तदत्राप्यनुसन्धेयम्" भा० ।

भाष्येऽनुसन्धेयतयोक्तं यास्कवाक्यमुदाह्रियते "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमित्यादि" श्रुतिमधिकृत्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभि संनामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसंनामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसाः, वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभि संतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने" श्रुतिः पञ्चर्त्तुतया । "पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति" इति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन । "षडर आहुरर्पितमिति" श्रुतिः षडृतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहतेः । "द्वादशारं नहि तज्जराय द्वादशप्रधयश्चक्रमेकम्" इति श्रुतिः मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति "तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः" श्रुतिः । "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च" ब्राह्मणं समासेन । "सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः" श्रुतिः । "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च" ब्राह्मणं विभागेन" ५ दनोः पुत्रभेदे पु० "चत्वारिंशद्दनोः सुताः" इत्युपक्रम्य "एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ" भा० आ० ६५ । स एव प्रतिविन्ध्यतया जातः यथाह भा० आ० ६७ । "एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ" भा० । पुरीभेदस्तु "एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः" इत्युपक्रम्य "गत्वा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्रापश्यद् क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः । भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम्" भा० आ० ६१ अ० उक्तः । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यत्र । ६ एकराजचिह्ने त्रि० । "तावत् शशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः" भाग० २,१,६० । "एकस्यैव चक्रं सैन्यं

वत्" श्रीधरः । "बकराक्षसमिरसहोतैकचक्राम्" काद० । बकस्य तत्पुरीपद्रवभीमकर्त्तृकवधकथा च भा० आ० १५७ अध्यायादौ । "एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्राः महारथाः" इत्यादिना "भक्ष्यमाणस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः" इत्यन्तेन १६२अ० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा०त० । (एकचल्लिश) १एकाधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम् । एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एकसप्तति एकाशीति एकनवति इत्येते शब्दाःक्रमेण एकविंशत्यादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्री एकाधिकादश इत्यत्र तु आत् एकादश इति भेदः एतेभ्यः पूरणे डट् । एकचत्वारिंशादिस्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एकचर त्रि० एकः सन् चरति चर-पचा० अच् सुप्सुपेति स० । एकीभूत्वा चारिणि सहायचारिणि । "हरिरेकचरः श्रीमान्" धर्मो विग्रहवानिव" भा० व० ७९अ० । "अनोकशायी बहुरत्नचारचरन् देशानेकचरः स भिक्षुः" भा० आ० ९१अ० । "न भक्षयेदेकचरान् अज्ञातांश्च मृगद्विजान्" मनुः । "ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्" कुल्लू० "अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्" किरा० । "पृथिव्यामेकचरः परिबभ्राम" भा० ५,५,३० ।

एकचरण पु० एकश्चरणो यस्य । एकपादयुक्ते १मनुष्यभेदे २तद्युक्तजनपदभेदे च ब० व० देशः बृहत्सं० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । "ऐशान्यामेकवलराज्यपशुपालकवीरकाश्मीराः" इत्युपक्रम्य "एकचरणानुविन्दाः सुवर्णभूर्वसुवनं दिविष्ठाश्च" [यममने

एकचर्य्या स्त्री एकस्य चर्य्या चर-भावे क्यप् ६त० । असहा-

एकचारिन् त्रि० एकः सन् चरति चर-णिनि "सुप्सुपेति" स० । असहायचरे १एकचरे त्रि० । २बुद्धसहचरभेदे पु० त्रिका० ।

एकच्छाया स्त्री एकस्य ऋणयोधनेऽन्यासहायस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यम् । अधमर्णसादृश्ये । "बहवः स्युर्यदि स्वांशान् दद्युः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या० । "एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा ऋणदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं द्रव्यदानाय स्थिताः" मिता० । "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतो दाप्यः पितृव्ययं मृते पति" कात्या० स्मृ० । एकैव छाया आच्छादनरूपा यत्र । तथाच्छादने त्रि० "एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः" भा० वि० १८७ ।

एकज त्रि० एकस्मात् जायते जन-ड ५त० । १एकस्माज्जाते "साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजम्" ऋ० १, १६४,१५ । "साकंजानामेकदादादित्यात् सहोत्पन्नानाम् ऋतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम् एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः, चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्त्तुः" भा० । एकेन जातमित्युक्तिश्चिन्त्या कर्त्तृकरणयोरेव तृतीयासमासो न हेतुतृतीयेति नियमात् । २सोदरासोदरभ्रातरि तयोरेकशरीरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् ३भगिन्यां स्त्री जन-क्त ५त० । एकजातादयोऽप्यत्र "सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" स्मृतिः "बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत" मनुः । एकः असहाय एव जायते जन-ड सुप्सुपेति स० । ४असहायतया जाते "एकजम्" कात्या० ६, १,१ । "एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं इत्यर्थः" कर्कः । "उप ते ताजो न त्वा दहभ्रे वयो वयं नयस एकज ! त्वम्" ऋ० १०,८४,२ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः । सत्त्वतारिणीगणप्रकृतिरूपे देवीभेदे तदाविर्भावः कालिका० ६१अ० वर्णितो यथा "सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततोगत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः । अनेकशः स्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः । मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्याः कायात्तु कायकोषतः । समुद्भूता ब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो निशुम्भोऽसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात् तयोर्बधायाहं स्तुयेऽद्य सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया । तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः । उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका । एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्त्रमेव च । एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका । शृणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ ! । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् । चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् । खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं तथः । कर्त्रीञ्च

ऋपरश्चैव क्रमाद्दामेन बिभ्रती । खं लिखन्ती जटामेकां बिभ्रती शिरसा स्वयम् । मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा । वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रती रक्तलोचना । कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विता । वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् । विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानाऽऽसवं स्वयम् । साट्टहासमहाघोरारावयुक्ताऽतिभीषणा । चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः । एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीमताः । महाकाली रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च । घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी । भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्तु प्रपूजयेत्" । तन्त्रसा० । पञ्चाक्षरीं विद्यां प्रदर्श्य "पञ्चाक्षरी एकजटा(ओम्)ताराभावे महेश्वरि ! । (ओम्) ताराद्या तु भवेद्देवि! नीलनीलसरस्वती"। "अन्यासां विद्यानामेकजटैव देवता प्रकृतित्वात्" कृष्णा० । तद्भेदाश्च "ताराचोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणीभिदाः" तन्त्रसा० ।

एकजन्मन् पु० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकेभ्यो प्रधानेभ्यो दिक्पालांशेभ्यो वा जन्म यस्य वा । १नृपे त्रिका० इतरमनुष्यापेक्षया प्रधानभोगसाधनजन्मत्वेन दिक्पालांशभूतत्वेन च तथात्वम् । एकमेव न द्वितीयं जन्म यस्य । २शूद्रजातौ पुंस्त्री तस्य सावित्रजन्माभावात् गर्भमात्रजन्मकत्वात्तथात्वम् स्त्रियां वा ङाप् ।

एकजाति पुंस्त्री एका जातिर्जन्मास्य । शूद्रजातौ "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः" मनुना तस्यैकमात्रजन्मत्वप्रतिपादनेन द्विजातिवत् सावित्रजन्मराहित्येन एकजातित्वम् । "एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्" मनुः । "एकजातेरयं धर्मो यद्द्विजातिप्रधारणम्" पुरा० । सुश्रुतोक्ते २कीटभेदे । "एकजातीनतस्तूर्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतोदृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः" इति कीटपदे विवृतिः । एका तुल्या जातिः सामान्यधर्मोऽस्य । ३तुल्यधर्मयुक्ते त्रि० कर्मधा० । ४तुल्यधर्मे स्त्री । तामर्हति छ । एकजातीय समानधर्मान्विते त्रि० "एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृशशरीराः प्रधानतमाः" सुश्रु० "एकः प्रकारः जातीयर् । एकजातीय । तुल्यप्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद पु० एक एव जीव इत्येवं वादः। एक चैतन्यमेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति तदेव ज्ञानेन कदाचिन्मुच्यते नान्यदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इत्येवं रूपे वेदान्त्येकदेशिवादभेदे । उक्तौ चैकानेकजीववादौ वेदा० प० यथा "एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः अनेकजीववादे तु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् । तत्र जाग्रद्दशा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावान्नातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्यज्ञानञ्चान्तःकरणवृत्तिः अक्षपज्ञानसाधनादिन्नात् । सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भञ्जकं न चैतन्यमात्रं, तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि इन्द्रियाद्युपहितं चैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य आवरणभङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य सतएव समस्तवस्तुसम्बद्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतं असङ्गतत्वदशायां सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः; किन्तर्हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषोविषयावभासकस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः कादाचित्कस्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः । तथाहि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । आकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यतावत्तया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति। इदञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम्। घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वम् चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम्। एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः। परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम्। एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम्"। "एकानेकजीववादौ सिद्धान्तलेशे दर्शितौ यथा। "अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम्। उच्यते। एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयाच्चिन्मात्रचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्। अनेकजीववादमभ्युपगम्य बद्धमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतजीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधिविलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यदर्शनात् तदभ्युपगमे कदाचिज्जीवरूपबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः। अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नाद्रियते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धप्रसक्तेः। प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते। न तु मुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् तथैकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यम्भावात्। न च मुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् न हीश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामादिगुणविशिष्टत्वञ्च स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जनत्वात् किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमनवद्यम्"।

एकत पु० पिष्टलिप्तपात्रीप्रक्षालनजलनिनयनदेये देवभेदे। तस्योत्पत्तिकथा यज्ञांशभागित्वकथा च शत० ब्रा० १, २,३,१, दर्शिता यथा। "चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास। स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूत ताः स्थ या अप्रपदनं स्थ याभ्यो वोमामकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः। त इन्द्रेण सह चेरुः यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः। त उ हैत ऊचुः। उपैवेमएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्यावेदिषुरिति किमिति यज्ञ एवैषु मृष्टामिति तदेषु यज्ञो मृष्टे य एभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति। त उ हाप्त्या ऊचुः। अत्येव वयमिदमस्मत् परो नयामेति कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते। ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यदन्वाहार्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तथाप्ता निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि तपति तथैषां शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति" "यं होतृकर्मणे प्रावृणत ते देवा इत्यर्थः। प्राधन्वत् प्रागच्छत् धन्वतिर्गमने। भीषा पूर्वोक्तत्रयमरणभयेन निलीनोऽन्तर्हितो बभूव। लिङ् निरसने। अप्रपदनमनाश्रयभूताः। वः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी युष्मत् सकाशात्। ततो निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात्। यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितः। तं वध्यं वधार्हं ज्ञातवन्तः। अनन्तरं चैनं विश्वरूपं त्रित एवेन्द्रसाहाय्यार्थं जघान इन्द्रस्तु तद्धननजनितात् पापादति मुक्तोऽभवत् यस्मात् इन्द्रो देवः अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः। ते लौकिकाजना विश्वरूपहननानन्तरमेतदूचुः। एषु त्रितादिषु विश्वरूपवधजनितमेनस्तद्यज्ञो मृजीत शोधयेदिति अत एतत् एतेन पात्रीनिर्णेजनादिनिनयनेन एषु तदेनो यज्ञः संशोधयति तस्माद्यज्ञमनपेक्ष्य वधादिजनितस्यैनसो रूपं पा-

त्वादिनिर्ऋञ्जनमाप्त्रेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः । अयमपोऽस्मेनः परःपरस्मादन्यत्माधारान्तरे अन्यत्रावत्ते नयाम अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्य्योनाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः । निनीतस्तदकभङ्गारेण प्रतपति" भा०।

"त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा" यजु० १,२१, "पात्राङ्गुलप्रक्षालनोदकं त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वा त्वां निनयामीति, तथा द्विताय त्वा निनयामि, तथा एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय शत० ब्राह्मणोक्ता कथा संक्षेपेण दर्शिता यथा "पूर्व्वं कुतश्चित् कारणात् भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततोदेवास्तं ज्ञात्वा अम्बुकणादाग्निना बोर्व्यमपु हृतं तत आप्त्या उत्पन्नाः त्रितद्वितैकताख्यास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रप्रक्षालनजलक्षणं भागं लेभिरे" इति वेददी०। "तदुदकनयनप्रकारः" कात्या० २,५,२५,दर्शितो यथा "पात्राङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्रेभ्यो निनयत्वभितप्य प्रजनर्वसम्बन्धानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्" सू० "पिष्टलिप्तपात्रोप्रक्षालनं पिष्टलिप्ताङ्गुलिप्रक्षालनम् चाभितप्य पात्रोस्थमेव अवततोल्मुकेन तापयित्वा प्रत्यक्संस्थमसम्बन्धानं परस्परसङ्गतिमप्राप्य यदाप्त्रेभ्यो देवभूतेभ्यो निनयति स्विष्टकृद्देवोभयरूपमेतत् कर्म प्रतिपत्तिरूपमपूर्व्वोत्पादकञ्च । तेन द्रव्यविनाशेऽपि स्विष्टकृद्वद् द्रव्यान्तरेणापि निनयनं कर्त्तव्यम् । अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात् तद्विनाशे नोत्पत्तिमिच्छन्ति" कर्कः। ब्रह्मणोमानसपुत्रे ऋषिभेदे "प्रजापतिसुतास्त्वासन् सदस्यास्त्वभवंस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः" "द्वितैकतत्रितायोयुक्तदा चित्तर्याचिन्तनम्" "एवं हि ब्रह्मणः पुत्रामानसाः परिकीर्त्तिताः" भा० शा० ३३८अ० स एव वरुणस्यर्त्त्विक्तृतप्रकान्तर्गतः तत्र प्रमाणम् कृतेयुगशब्दे भा०अनु०१५०अध्यायस्थवाक्यमुदाहृतम् ।

एकतान त्रि० एकं तानयति चु० तन+श्रद्धायाम् अण् उ० स० ।१अनन्यचित्तवृत्तौ एकविषयासक्तचित्ते २तद्गतचित्ते च । "सद्दैकतानमतयः प्रथार्हैःक्रतक्रतुरेणैकतानयोः" भाग०१, २०,२, । स्तुत् । एकतानकोऽप्यत्रार्थे त्रि० "एकस्तानो विस्तारो गीतिभेदोऽस्य । ३एकरूपविस्तारे ४एकताप्राप्ते स्वरभेदे च । "तानोनाम स्वरान्तरप्रवर्त्तकः रागादिस्थितिप्रदर्श्यादिहेतुः अंशापरनामा वंशावयवव्याप्यः स्वरविशेषः । "गाता यं यं स्वरं गायेत् तं तं वंशेन तानयेत्" इति भरतः" कुमा०टी०मल्लिनाथः

एकताल पु० एकः समस्तालोमानं यत्र । १सन्मितनृत्ते, विच्छेदरहिते नृत्यवाद्यगीतादौ । एक एव तालोयत्र । २वाद्यभेदे च (एकताला) ।

एकतीर्थिन् एकं समानं तीर्थमाश्रमस्यास्य इनि । समानाश्रमयुक्ते । "नानाश्रमयतिब्रह्मचारिगार्हस्थ्यभागिनः । क्रमेणावर्त्तिच्छिन्नधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" इति या० "एकतीर्थी एकाश्रमी" मिता० ।

एकतोदत् त्रि०एकतोदन्ता अस्य दन्तादेशः । एकपार्श्वे दन्तपङ्क्तियुक्ते पशुभेदे गवादौ "चतुष्पाद्येकतोदतः" मनुः ।

एकत्रिक पु०अन्नाद्यकामकर्त्तव्ये एकाहसाध्ये यागभेदे "एकत्रिकेण त्र्यहेण वाद्याद्यकामेन" आश्व०श्रौ०९,५,११,सू०। "एकत्रिकः त्र्यहस्य द्वावेकाहौ तयोरन्यतरेणान्नाद्यकामो यजेत । एकत्रिक एवं भवति एकस्तोमो बहिष्पवमानः त्रिस्तोमोहोतुराज्यम्, एवं व्यत्यासेन पर्य्यन्तौ स्तोमौ भवतः त्र्यहकस्त्वेतावेव स्तोमौ विपरीतौ भवतः त्रिस्तोमो बहिष्पवमानः एकस्तोमोहोतुराज्यम् । एवमेव व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्" नारा०। कात्या० २२,१,२४, २५,२६ सूत्रैः तस्य साद्यस्क्रत्वेन परिभाषां कृत्वा तद्विधानाद्युक्तम् । "षट् साद्यस्क्राः" ९ सू०इत्युपक्रम्य पञ्च क्रतून्क्रमेण प्रदर्श्य षष्ठमेकत्रिकं प्रतिपादयितुं तद्धर्माः प्रपञ्चिताः "साद्यस्क्रधर्म्मा हिरण्यवर्ज्जम्" २४ सू० । "साद्यस्क्रशब्देनात्र क्रतोऽभिधीयते तस्य धर्म्मालोहितोष्णीषादयः हिरण्यवर्ज्जम् । यद्यस्योपक्ल्प्तं तत्तस्य भवति" कर्कः । "साद्यस्क्रधर्म्मा लोहितवस्त्रादय यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो यथोपहृतं दीयन्ते एवमत्रापि येन यद्वस्त्रादि परिहितं तत्तस्मै देयम्" संप० "एकत्रिके दक्षिणा षष्टियतं षट् च २५सू०। एकत्रिकः षष्ठः साद्यस्क्रः तत्र षट्षष्टिशतं दक्षिणा" कर्कः । इतःपरं साद्यस्क्रधर्म्माः २६सूत्रजातैः उक्ताः । तत्र स्तोमादि सामवे० भा० निरूपित यथा

"एकत्रिकनामकः कश्चित् क्रतुर्भवति, सर्व्वं च ब्रूते "अथैष एकत्रिकस्यैकस्यां बहिष्पवमानम् । तिसृषु होतुराज्यम् एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः" इति । अस्ति प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः "उच्चा ते जातम्" इत्ययं (उ१प्र,८सू० २,२ ऋ०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दस्कः, "पुनानः सोम" इत्ययं (उ१प्र,८सू० १,२,२ ऋ) द्वितीयोवृहतीच्छन्दस्कः, "प्र तु

इत्या” इत्ययं (छा११अ,१०स्ख० १,२,३ छ) तृतीयस्त्रि-
ष्टुप्छन्दस्काः ।” एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्, त्रिच्छन्दा आवा-
पो माध्यन्दिनः इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दि-
नपवमाने तिस्त्र इति यदुक्तं तत्र किं त्रयाणां तृचाना-
माद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः ? किं वा प्रथमतृचस्याः क्रम-
घटितास्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या
प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्यः
इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत्
प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात्
विकृतावपि तत्सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम् ! अत एव
पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रकान्तगायत्रीच्छन्द-
स्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् दृष्टतोच्छन्दस्के तृचे
प्रथमाया: ऋचः प्रारम्भावसरः स प्रारम्भस्तित्तु इति
विशेषविधानेन बाध्यते, तस्मा दाद्या एवोक्तिस्रो ग्राह्याः”

एकत्वादिविवक्षान्याय पु० जैमिनयोक्ते एकत्वादिसंख्या-
विवक्षावधारणार्थे न्याये स च न्यायः ४अ० १पादे ११स्त्र
भाष्यादौ दर्शितो यथा “तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत-
त्वात्” ११स्त्र०“अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो,
यो दीक्षितः ‘यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते” इति,
तथा, “अनड्वाहौ युनक्ति” इति, तथा, अश्वमेधे,“वस-
न्ताय कपिञ्जलानालभते” इति । तत्र सन्देहः, किं वि-
वक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम् ?
इति । तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः,
अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलभ्यस्य गुणभूता संख्या
नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि ? पशोः अनडुहोः कपि-
ञ्जलानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं
ब्रूते, वाक्येन वा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्बली-
यसी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति” “अस्तु
मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्वादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति”
उच्यते, न, पश्वादीनामङ्गेन उक्तेन अनुक्तेन वा किञ्चित्
प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपन्नेन प्रयोजनम्,
विपन्नेऽपि हि पश्वाद्यङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाच्च
फलं न पश्वादेः । तस्मात् पश्वादेर्गुणेन ज्ञातेन अज्ञातेन
वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्,
यद्धि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते” भा० ।
“एकश्रुतित्वाच्च” १२स्त्र० “भवति च किञ्चित् वचनं येन
विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, ‘यदि सोममपहरे-
युरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षितं
भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षि-
तत्वात्, तथा, “अश्वौ द्वे धेनू द्वे” इत्यत्रापि द्वे इति
वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अश्वौ इति द्वित्वम् इति
“त्रीन् ब्राह्मणान्” इत्यत्रापि त्रीनिति वचनं लिङ्गम् ।
ब्राह्मणानितिबहुवचनम् अविवक्षितम् इति” भा०।
“प्रतीयते इति चेत्” १३स्त्र० “एवं चेत् पश्यसि, अ-
विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या
आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा “पशुमानय” इत्युक्ते
एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आ-
नीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञस्याङ्ग-
भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमा-
नम् ऋते कारणात्, अविवक्षितं भवति” भा० “नाशब्दं
तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत्” १४स्त्र० “नैतदेवं, सत्यं प्रती-
यते, न तु अयं शब्दार्थः अभिप्रायादेषा प्रतीतिः । कुतः
एतत् ? वाक्याद्धि यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च
श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यत् एकत्वादीति
अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वो धावति इति,
स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः इ-
त्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति
प्रत्ययात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते,
न तु यज्ञे यथैव हि पूर्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव
केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि
संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्तव्यतया यज्ञे विधी-
यते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते ? इति चेत्
विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भवि-
ष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स वि-
धायकः यत् आलभते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं वि-
धातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्
अविवक्षिता संख्या इति” भा० । “शब्दवत्तूपलभ्यते त-
दागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्” १५स्त्र०
“तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न तत् अस्ति, न यत्
संख्या शब्देन न ब्रूयते इति, आख्यातवाच्ये हि अर्थे उ-
पलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुवि-
शिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमर्थेति, द्वित्वमुपजायते ।
यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते
तस्य ज्ञानं, यथान्येषाम् शब्दानाम्, अश्वमानयेति
उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते,न गामानय इति ज्ञायते, अश्व-
शब्दस्य अश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौः इति । यदुक्तं, श्रुत्या

वाक्यार्थौ बाध्यते, इति, उच्यते, न श्रुतिर्ब्रूते, वाक्यार्थो नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामाह । तादृशी संख्या वाक्येन यत्र विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि तद्विशेषणविशिष्ट आलम्भो गम्यते, तत्र एकार्थत्वात् एकवाक्यम् अवकल्पते। यदि हि संख्यायां विधीयमानायामेक आख्यातशब्दो न समश्नुयात्, आख्यातार्थं विधातुम्, संख्यासंबन्धं च । तस्मात् यत्र विवक्षिता संख्या इति" भा० "तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्" १६सू० । किम् ? इति । "कर्णावाख्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नो दशमः" इति, यदि त्रित्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नो दशमो भवति । तथा "कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षाः, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः, सिध्मास्तारकाः" इति प्रकृत्य आह । "अर्धमासानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः" इति तस्मात् अपि पञ्चादि, विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उक्तम्, "एकां गाम्" इत्यविवक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते गोसंख्यासम्बन्धं विधातुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । यदी द्वे धेनू द्वे लीनृबलामाम् इति च अनुवादाः" भा० "तथा च लिङ्गम्" १७सू० "एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, "वसन्ते प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमालभते, ग्रीष्मे माध्यन्दिने संहितामैन्द्रीं शरदि अपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्याम्" इति । तत्र श्रूयते, "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, गर्भः स्त्रीणां गुणः, तेन लिङ्गं दर्शयति इति भविष्यति । तथा "अथ ऋषभो हर्षिवेहतः पुरुषः इति ते प्राजापत्याः" इति । तत्र श्रूयते "उपकरा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय" इति, उपकरत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंस्त्वं दर्शयति इति । अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणेऽतिदिश्यते । लिङ्गम् अविवक्षितं, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति लिङ्गं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, स्त्रीवचनात् सोमक्रयणी इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । 'ननु कथं स्त्रीमात्रव इति न स्तनः आलोच्यते ?" नैवम्, तत्, अमज्जन्तु पूर्वो धावति इति यथा । लिङ्गं विवक्षितं दाशाक्यार्थस्य श्रुत्याऽप्रतिषिद्धत्वात्, तथा च लिङ्गम् "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, तथा "उपकरा भवन्ति" इति । यदुक्तं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, तत्र स्त्रीत्वविवक्षितं, तथा "प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते" इति, पुरुषपदबहुत्वम् अविवक्षितं, विस्पष्टो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाम् । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति" भा० ।

तत्त्वबोधिन्यां सूत्रार्थं यथा "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" "पशुना रुद्रं यजेत्" इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं न वेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयाश्रुत्यादिश्रुत्या उक्तैकत्वयोरुपस्थितयोः परस्परान्वये परस्पराकाङ्क्षाभावात् तथैवापेक्षणे पश्वेकत्वयोः परस्परमन्वयः पशोश्च आलभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वान्वयपर्यायोगाद्यन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन पशुविशेषणत्वेनोपक्षीणस्यैकत्वस्य न यागाद्यन्वयः निराकाङ्क्षत्वात् तथा च सूत्रम् "एकत्वमयुक्तमर्थस्य गुणभूतत्वात्" । अर्थस्य पशोर्गुणभूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागन्वयात् तस्मादेकत्वमविवक्षितं द्वाभ्यां बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरुपस्थापितः प्रत्ययेन चैकत्वं कारकत्वञ्च तत्रैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या एकत्वस्य कर्मत्वादौ कारकेऽन्वयः कारकत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वमिति क्रियां चोपस्थितयागादिरिति पशोः प्रथमं कारकद्वारा क्रियायामन्वयः । पश्चाच्चामूर्त्तस्यैकत्वस्य क्रियासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या द्रव्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेनान्वयः अदृष्टत्वादिति विवक्षितमेकत्वमतो द्वाभ्यां बहुभिर्न यागसिद्धिः तदुक्तं "समानप्रत्ययत्वेन कारकेणात्मसात्कृता । क्रिया वै नीयते संख्या न परसंपदाङ्गवेदिति" । एवमन्यत्रापि कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वम् । एवं पुंस्त्वमपि विवक्षितं प्रत्ययार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अथ कथं लिङ्गं विवक्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात् नपुंसकेऽपि तटे दारशब्दः, मक्षिकादौ पुंस्त्वमपि मक्षिकादिशब्दः प्रयुज्यत इति लिङ्गं न शब्दार्थः अपितु प्रयोगसाधुतामात्रार्थं तत्प्रयोगोऽनुष्ठाने एकत्वविशिष्टपशुत्वसाविशेषात् स्त्रियामपि अनुष्ठानसाम्यात् जातित्वादिवत् लिङ्गस्य दृष्टव्यवहारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थत्वात् तत्र च तत्तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्पदवाच्यत्वाभ्युपगमात् दारादिषु न वाच्यं पुंस्त्वं किन्तु अभियुक्तोक्तिबलेन तेषां पुंसि साधुतेति । न चानुष्ठानवाच्यं पुंपशौ विशेषणाभावात् "आड्ढे आग्नेयाम्" इत्यादि

पर्व्वैतदनवरतस्याप्यायनकाले "मेढ्रं ते आप्यायताम्" इति श्रुमनवरतस्याप्याप्यायनमन्त्रणात् । यत्र च सारस्वतमेधीययागादौ स्त्रिया आलम्भनमुक्तं तत्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्" ।

षड्ग्रहगतसंख्यायास्तु विवक्षा नास्तीति पशुन्यायशब्दे वक्ष्यते एकत्वविवक्षास्थले गदाधरेण धर्म्मिपारतन्त्र्येण एकत्वादेर्यागादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्म्मिणः पशोर्यागान्वये बहुत्वैकत्वस्य स्वाश्रयपशुकरणकत्वस्यानाश्रयपशुकरणकत्वोभयसम्बन्धेन यागेऽन्वय इति तेनोक्तेः ।

एकदंष्ट्र पु० एका दंष्ट्रा यस्य । गणेशे त्रिका० । तस्य परशुरामेणैकदन्तस्योत्पाटनात् तथात्वम् परशुरामेण तद्दन्तस्योन्मूलनकथा च ब्रह्मवै०पु० गणेशखण्डे दर्शिता । शिवपार्व्वत्योः रहसि वर्त्तमानयोर्द्वारपालत्वेन स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिवं द्रष्टुं अन्तःपुरमध्ये जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते तयोः कलहवादमुपवर्ण्य "चिक्षेप परशुमव्यर्थं शिवतुल्यं तु तेजसा" इति गणेशं प्रति परशुनिक्षेपमुक्त्वा "निपत्य परशुर्वेगेन छित्वा दन्तं समूलकम् । जगाम रामहस्तं तु महादेववरेण च" इत्युक्त्वा "पपात भूमौ दन्तश्च महान्तं चुक्रुशुर्जनाः" इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्येकवचननिर्द्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते । एकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिलश्चैकदन्तश्च" गणेशस्तवः ।

एकदण्डिन् पु० एकः केवलः शिखायज्ञोपवीतादिशून्यो वा दण्डोऽस्यास्ति इनि । "यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत्" इत्युक्तलक्षणे परिव्राजके । संन्यासी तावत् चतुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसभेदात् तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदण्डधारणं हंसस्यैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारणमिति भेदः । तदेतत् निर्ण०सि० निरूपितं यथा

"कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः । चतुर्थः परमहंसोज्ञेयः पश्चात् स उत्तमः" हारीतः । आद्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् । एतदशक्तानामशक्तपरम् । द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः । "एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति" स्कान्दात् । विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्" अयमप्येकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीतादित्यागमभिधायास्ते कुटीचकादिपराः ।

यत्तु मेधातिथिः "यावत् स्युस्त्रयो दण्डास्तावद्देवेन वर्त्तयेदिति" । तदपि तत्परमेव । यच्चात्रिः "चत्वारो भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् । "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्म्मदण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति । "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति महोपनिषदुक्तेः । "ज्ञानमेवास्य दण्ड इति" वाक्यशेषाच्च । यत्तु यमः "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान्महारौरवसंज्ञकानिति" तद्वैराग्यं विना जीवनार्थं संन्यासपरम् । "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः । नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते" इति स्मृतेः । यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा । काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तस्यापि पूर्वोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । "त्रिदण्डो एकदण्डो वेति" बौधा० "चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्ज्जितः" इत्यङ्गिरोवचनञ्च व्यवस्थितविकल्पाश्रयणात् कुटीचकबहूदकविषयम् इति शङ्कराचार्य्यमतानुसारिणः । रामानुजमतानुसारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्तः सम्प्रदायाचारो व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेषां शिखायज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकम् । "शिखी मुण्डी वेति" गौतमवचनात् "मुण्डोऽममोऽपरिग्रह" इति वशिष्ठवचनात् । "सशिखान् केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति" काठकश्रुतेः "कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान् यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" वाष्कलोक्तेः मिता० । एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेनावगन्तव्यम् । अत्र प्रसङ्गात् यतिधर्म्माः कथ्यन्ते ते च मिता० दर्शिता यथा

"सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्" या० ।

"काषायी मुण्डः त्रिदण्डी सकमण्डलुः पवित्रपादुकासनकन्थामात्र" इति देवलः । शौचाद्यर्थं कमण्डलु सहितश्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्तरैरसहायः सन्निनोदिभिः क्वापि 'क्वीचार्य्यं' इति गौतमेन स्त्रीचार्यापि प्रतिषेधकरणात् । तथा च दक्षः "एकोभिक्षु-

संयोगश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । तयोस्त्यागः समा-
ख्यातः अर्द्धं तु नगरायते । राजवार्त्तादि तेषान्तु भि-
क्षावार्त्ता परस्परम् । अपि पैशुन्यमात्सर्य्यं सन्निकर्षाच्च
संशय" इति । परिव्रज्य परिपूर्ण्णो ब्रजतिस्त्यागे वर्त्तते ।
अतएवाहंममाभिमानत्यक्तस्य लौकिककर्म्मनिचयं वैदि-
कञ्च नित्यकाम्यात्मकं त्यक्तम् । तदुक्तं मनुना "सुखा-
भ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्वि-
विधं कर्म्म वैदिकम् । इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म की-
र्त्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । यथोक्ता-
न्यपि कर्म्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च
स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति" । अत्र वेदाभ्यासः प्रण-
वाभ्यासः । तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राम-
माश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले
तु न दोषः । "ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थान-
वासीति" शङ्खस्मरणात् । अयञ्च पुनर्मासचतुष्टयपर्य्यन्त-
मपि स्थातव्यम् । "न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात्"
इतिस्मरणात् ।"एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरोवसेत्" इति कण्वस्मर-
णात् कथञ्चिद्भिक्षाऽऽदानकार्य्यमित्यत आह ।"अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं
सायाह्ने नाभिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्र-
मलोलुपः" अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापलरहितोभैक्ष-
ञ्चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोदर्शितः । "सप्तागाराण्यस-
ङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षमिति" । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे भा-
गे । तथाच मनुः "विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते नित्यभिक्षां यतिश्चरेत्" तथा "एक-
कालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे । भैक्षे प्रसक्तो हि
यतिर्विषयेष्वपि सज्जतीति" । अनभिलक्षितः ज्योति-
र्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । "नचोत्पातनिमित्ता-
भ्याम नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां
लिप्सेत कर्हिचिदिति" तेनैवोक्तत्वात् । यत्तु वसिष्ठवच-
नम् "ब्राह्मणकुले यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्मांसवर्ज्ज-
मिति" । तदशक्तविषयम् । "भिक्षुकैर्भिक्षमाणैः पाष-
ण्डादिभिर्वर्जिते ग्रामे । मनुना चात्र विशेष उक्तः ।
"न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णं भि-
क्षुकैरन्यैरागारमुपसंव्रजेदिति" । यावता प्राणयात्रा वर्त्त-
ते तावन्मात्रं भैक्षञ्चरेत् । तथाच संवर्त्तः "अष्टौ भिक्षाः
समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः स-
र्व्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यत" इति । अलोलुपः मिष्टान्नव्यञ्ज-
नादिष्वप्रसक्तः । भिक्षाचरणार्थं यतिपात्राण्याह । "यति
पात्राणि मृद्वेणुदार्व्वलावुमयानि च । सलिलैः शुद्धि-
रेतेषाङ्गोबालैश्चावघर्षणम्" या० मृदादिप्रकृतिकानि य-
तीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलङ्गोबालावघर्षणञ्च
शुद्धिसाधनम् । इदञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्ग-
भूताऽमेध्याद्यनुपहतिविषया तदुपघाते द्रव्यशुद्धि-
प्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना "अतैजसा-
नि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च । तेषामद्भिः स्मृतं
शौचञ्चमसानामिवाध्वरे" इति चमसदृष्टान्तोपादानेन
प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि
तत्रैव कार्य्यम् "तद्भैक्षं त्वक्षोत्सृष्टकाले तेन पात्रेणान्येन
वा तूष्णीं मात्रया भुञ्जीतेति" देवलस्मरणात् । एवम्भूतस्य
यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविशेषमाह । "सन्निरुध्येन्द्रिय-
ग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं हृत्वा च भूतानाममृती-
भवति द्विजः" या० । चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः
सम्यक् निरुध्य विनिवर्त्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहा-
य त्यक्त्वा अवस्थादोषादोषेष्वपि । तथा भूतानामपकार-
करणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वैतात्मा-
रैक्यवान् अमृती भवति मुक्तो भवति । किञ्च । "कर्त्तव्याशय-
शुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वा-
तन्त्र्यकरणाय च" या० । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोष-
कलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्मषक्षयः प्राणा-
यामैःकर्त्तव्यः । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञा-
नोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवञ्च सति विषयासक्तिज-
नितदोषात्मकमतिमलक्षये शुद्धात्मध्यानधारणादौ स्व-
तन्त्रोभवति । भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया ।
तस्य मोक्षप्रधानत्वात् मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणताम-
न्तरेण दुर्लभत्वात् । तथाह मनुः "दह्यन्ते ध्मायमा-
नानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते
दोषाः प्राणस्य निग्रहादिति" ।

तेषां कर्म्माणि च निर्ण० सि० दर्शितानि यथा
"प्रातरुत्थाय ब्रह्मध्याते इति जपित्वा दण्डादीनि
भूमौ निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थद्विगुणं शौचं कृत्वाऽऽ-
चम्य पर्णद्वादशीवर्ज्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव
मृदा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्ज्जं स्नात्वा पुन-
र्भूत्वा प्राणायाम्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा केशवादिनामोत्तमा-
नभिकर्णजिता भूस्पर्शमौल्यादिव्यसंयमकाभिर्व्या-
हृतिभिमतर्णनमर्पयामीति तर्पयेत् । ओं भूः स्वा-

हेति स्वाहामन्त्रान्तैस्तैरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन अक्षमादाय व्याहृतिभिस्तृच गायत्र्या त्रिः क्षिप्त्वा त्रिः गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वार्घ्यं निर्दिश्य मित्रस्य चर्षणीधृत्याद्यैः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरिति वैष्णवैः ब्रह्मयज्ज्ञानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्त्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सहस्रकराय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् इति निजपेत् । एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्य्यात् । अथ भिक्षा ।“विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे” इत्यादिमनूक्तकाले उदयमित्यादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा “आकृष्णेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा “मे ते पन्थान” इति जप्त्वा “योऽसौ चिदात्मे आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदिस्थितः । सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे अंसे ततः सव्यार्धे बाहुना । पात्रं वामकरे बिभ्रत् तोयमेतद्विशोधनमिति” बौधायनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा “पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः” इत्यागत्य शुचिरन्नं प्रोक्ष्य ओं भूः स्वधा नम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वाऽऽचम्य प्रणवेन षोडशप्राणायामान् कुर्यादिति संक्षेपः । गौतमव्याख्यायां भृगुः ।“यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सागरोपमम्” अत्र सर्वत्र मूलं माधवपराशरमदनरत्नकल्पतर्वादौ द्रष्टव्यम् । जाबालिस्मृतौ “शून्यागारे देवगृहे तृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः” इति । मात्स्ये “अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् । एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” । अत्रिः ।“भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् । मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्धकराणि षट्” । दक्षः “नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन” । मदनरत्ने उश० “पित्र्यकल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकोद्देशात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा” बृहस्पतिः “न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्” । एतद्वेदभिन्नपरम् । अत्रिः “स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तथा । भिक्षाटनं जपः सन्ध्यात्यागः कर्मफलस्य” च । अन्योऽपि माधवीयमिताक्षरादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसमुच्चये “न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते । पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुध्यति साम्बरः” । वपनं च पौर्णमास्यां कार्यम् “ऋतुसन्धिषु वापयेत्” कात्या०वचनात् । [कदिक्”पा० ।

एकदिश् त्रि० एका समाना दिक् यस्य । तुल्यदिक्स्थे ‘तेन-

एकदृश् त्रि० एका दृक् यस्य । १एकनेत्रे काणे । २काके पु० एकं सर्वसमं पश्यति दृश–क्विन् । ३शिवे । एकत्वेन सर्वद्रष्टरि ४तत्त्वज्ञे त्रि० ।

एकदृष्टि स्त्री एका अभिन्ना अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः । अनन्यविषयदर्शने । “सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्” पञ्चत०। बहु०। २तथादृष्टियुक्ते ३काणे च त्रि०काणत्वञ्च चक्षुःशून्यैकगोलकत्वमन्धत्वं चक्षुरिन्द्रियशून्यत्वमिति भेदः। ४काके पु०

एकदेव पु० कर्म० । मुख्यदेवे परमेश्वरे “एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः इति” श्रुतेस्तस्य तथात्वम् “स हि पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” पात०उक्तेः यो ‘ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति” श्रुतेश्च ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकदेवत त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके १अग्निहोत्रादौ । ‘एकदेवतेष्वभयम्”कात्या०२२,८,४।“यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्येति” कर्कः । एकदैवतोऽप्यत्र अमेधा०। एकस्यां देवतायां स्त्री ।

एकदैवत्य त्रि० एका श्रेष्ठा देवताता अर्हति यत् । १श्रेष्ठदेवताके । “तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा इत्येतद्वै देवास्त्वैकदेवत्या अभवन्” शत०ब्रा० १,६,३, २२ । २एकदेवताके च । “सोमादिषु उभयमेकदैवत्यं भवति” कात्या० संग्रहव्याख्या । एकदैवत्योऽप्यत्र त्रि० ।

एकदेश पु० कर्म० । १अवयवे, प्रतीके । अवयवश्च समुदायस्यांशरूपः स च वास्तवो बुद्धिकल्पितश्च सावयवानां घटादीनामवयविनः पीनाग्रादिः वास्तवः, कालविषयदादीनां निरवयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाह्णः पूर्वरात्र इत्यादि । तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिकल्पितस्तथा “एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति” व्या०परिभाषा “एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः” मनुः मन्त्रसमूहात्मकवेदस्य चैकदेशत्वेन तथात्वम् । “सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः” सा०द०। विद्याविशेषरूपक-

णानां तथात्वम् ।“उद्धाहृत: सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या” भा० अनु० २६ अ० । अत्रापि तथा । “तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः” माघः “शमितैकदेशमाश्वनीये प्राक्षति” कात्या० २.६,१४। एकदेशशब्दश्च पूर्वापरमध्योत्तरादिशब्द: तेन सहैकदेशिना षष्ठीसमासापवादक: एकदेशिसमासः। “पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे” पा० “सर्वोऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते” सि० कौ० । “उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्” किरा० । एवं मध्यरात्र इत्यादि । एकाधिकरणे इत्युक्तेः पूर्वं छात्राणामित्यादौ न । तत्रार्द्धशब्दस्यैकदेशवाचकत्वेऽपि समांशवाचिन एव एकदेशिसमा० अर्द्धं पिप्पल्या इति वाक्ये अर्द्धपिप्पलीत्यादि । असमांशवाचित्वे तु षष्ठीसमासः “क्रोशार्द्धं क्षितिमितजवेन गत्वा” रघुः । द्रव्यैक्य एव तेन पिप्पलीनामर्द्धमित्यादौ न किन्तु ६त० । एकदेशोऽस्त्यस्य इनि । एकदेशिन् तदंशयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “एतमेव शब्दमाश्रित्य प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्र प्रमाणम् । “पूर्वापरेत्यादि” पा० सू० ।

एकदेशविभावितन्याय पु० एकदेशोविभावितः प्रमाणादिना ससाध्याङ्गीकारितो येन तमधिकृत्य न्यायो न्यायसाध्यतर्कविशेषः । ऋणादानादिव्यवहारे सुवर्णादिबहुद्रव्याभियोगे प्रतिवादिनाऽपह्नुते वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणैः साधने एकदेशे तयोः सत्यमिथ्यात्वावधारणमूलके सर्वधनदापनादरूपे तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्व्वनिवेदितसर्वधनदापनं क्वचिन्नेति विषयविशेषव्यवस्थापनम् मिता० यथा । “निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं, न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः” या० नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निह्नुते अपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्व्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्व्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्व्वं मया विस्मृतम् इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तर्कापरनामसम्भावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनतः सर्व्वं दापनीयम् नृपेण इति निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहार दर्शिनाञ्च दोषः तथा च गौतमः” “न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपेयस्तेनाभ्युह्य यथास्थानङ्गमयेत्” इत्युक्त्वा “तस्माद्राजाचार्य्यावनिन्द्यौ” इत्युपसंहरति । नचैकदेशविभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते एकदेशविभावितो नृपेण सर्वन्दाप्य इति वचनात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् । “अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितन्धनमिति” तत् पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् निह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादीति “निह्नुते लिखितन्नैकमिति शास्त्रन्तत्र न प्रवर्त्तते । निह्नवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च” “अनेकार्थाभियोगेऽपीति” कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते । ननु “ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यन्न सिध्यतीति” वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्यात् ? उच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैःसाक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने च तत्तत्समेव साध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थस्तत्रापि निश्चितन्न सिध्यतीति वचनात्पूर्व्ववत् संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव“कृतं निरस्तेति”नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते तत्तत्साध्यसिद्धिर्भवत्येव तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । “साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत्साध्यं परिकीर्त्तितम्” ।

अमुमेवार्थमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्त्तते इत्येकदेशविभावितन्यायस्य तात्पर्यार्थकत्वम् इति बोध्यम् ।

एकदेह पु० एकः श्रेष्ठोदेहोऽस्य । १बुधग्रहे त्रिका० तस्य ग्रहेषु अतिसुन्दरत्वात् तथात्वम् । एकस्तुल्योदेहो यत्र एकस्मात् देहोयत्र वा । २वंशरूपे गोत्रे तत्र सर्वेषां तुल्यदेहत्वादेकस्मादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम् ।“बहूनि विप्र! गोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् । एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः” हरिवं० ४६ । ३समानदेहारम्भे संश्लेषे च एकमेकतां गतं देहमस्य । ४दम्पत्योः तयोर्विवाहेन एकदेहतोत्पादनात्तथात्वम् “अस्थिभि

स्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः । "आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरे तु कथमन्योधनं हरेत्" इत्यु०स्मृतेश्च तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पुंसि पुं०, स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र । स्त्रियां ङीष् इति भेदः । कर्म्म० । ५एकस्मिन् देहे न० ।

एकदू पु० एकेन परात्मना दीव्यति दिव-क्विप् ऊठ् २त० । आत्मारामे स्वयी सहि आत्मनैव रमत इति प्रसिद्धम् । "अमन्दीदेकद्यूर्देवाउत याश्च देवीः" ऋ०८,८०,१०, "एकद्यूः ऋषिः" भा० ।

एकधन न० एकमेव धनम् । १एकमात्रधने "हतानां धार्त्तराष्ट्राणामेकधनमुपाहितम्" शत०ब्रा०११,४,१,१, "एकमेकसमसङ्ख्यं धनं धीयमानमुदकं यत्र । २अयुग्मसंख्याके उदकाधारे कलसे "अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति "त्रयो वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा,सप्त वा नव वा, नव वैकादश वा, एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमहर्मिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्यदेषां सधनं तस्मादेकधना नाम" शत०ब्रा०३,९,२,४, "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्यः" कात्या० ९, ३,२२, "उत्तरस्यं वानसोऽस्त्वात् प्रत्यक् अधोभूमौ एकधनानयुग्मसंख्यान्निदधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव आचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्रियते एभिरित्युदहरणाः कलशास्तान् त्र्यादिपञ्चदशपर्य्यन्तायुग्मसंख्यान् विषमसंख्यान् । तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्च वा, अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोड़शिनि सप्त नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश त्रयोदश वा आप्तोर्यामे त्रयोदश पञ्चदश वेति" कर्कः "अत्र कलशपरत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वे क्लीवत्वम् "आवर्त्ततीरधन्वद्विधारा इत्याद्यस्त्वेकधनासु" आश्व० श्रौ० ५,१,९। "द्विविधा आपः वसतीवर्य एकधनाश्च तत्र पूर्वेद्युरेव वसतीवर्य्यो गृहीता एकधना इदानीं गृह्यन्ते । ता गृहीता यज्ञदेशादेव यजनदेशं प्रति यथा वर्त्तन्ते तद्देशमनुवक्तव्या" नारा० वृ० । अपामाधारं विना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रागुक्तवाक्यात् पुनरयुग्मकलसैराहरणं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुतः एकधनशब्देन अयुग्मसंख्याककलशा एवोच्यन्ते । स आधारत्वेनास्त्यस्य अच् । ३तत्स्थे जलादौ त्रि०इत्येव न्याय्यम् "तावत्येकधनानाम्" कात्या०९.३,२२,सू० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति" कर्केण तथा व्याख्यानात् "एकधनांस्त्रीनुन्नयन्ति" कात्या० ९,१०, "एकधनान् उन्नयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षिपन्ति जलमध्यादूर्द्ध्वं निनयन्ति निष्कासयन्ति" कर्कः एकं मुख्यं धनम् कर्म० । ४मुख्ये धने न० "सोमपाम्ना-वतामिन्द्रायैकधनविदे" यजु०५,७, "एकं धनं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भाः एकधना एकं धनं सोमरूपं यत्रेति वेत्ति जानातीति" वेददी० "एकधनसाङ्क् कलशः अयस्य इनि । एकधनिन् तादृशैकधनयुक्ते त्रि० "प्रत्नोद्दानयैकधनिनः" शत०ब्रा०२,९,२,१७, "एकं समानं साधारणं धनं यस्य । ५अविभक्ते ६संसृष्टिनि च त्रि० । अविभक्तधनानां संसृष्टधनानाञ्च साधारणधनत्वात् तथात्वम् । ७एकमात्रधनयुक्ते त्रि० ।

एकधर्म्मन् त्रि० एकस्तुल्योधर्म्मो यस्य अनिच् स० । तुल्यधर्मयुक्ते स्त्रियां वा डाप् । एकोधर्म्मोऽस्त्यस्य इनिरप्यत्र साधुः । "सर्वेषामेकधर्म्मिणाम्" स्मृतिः । अत्र स्त्रियां ङीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म्म०अ समा० । १एकभारे । तद्वहतीत्यर्थेऽण् तस्य लुक् । एकधुर-एकभारवाहके २गवादौ त्रि० । अस्त्यर्थे अच् । ३एकधुरायुक्ते त्रि० । एकधुरं वहति ख । एकधुरीण एकधुरवाहके त्रि० ।

एकधुरावह त्रि० एकधुरां वहतीति वह-अच् ६त० । एकभारवाहके गवादौ ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्र । एकतारात्मके नक्षत्रभेदे आर्द्रा चित्रा स्वातिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तच्च अश्वे शब्दे ४९७४पृ०दर्शितम् । शत०ब्रा०भाष्ये तु पुष्यस्यैकतारात्मकत्वमुक्तं तदनुसारेण सरलयामलाभिस्वयोक्तं किन्तु तन्मूलं ज्योतिषवचनं मृग्यम् । वस्तुतोऽत्र एकशब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रितारात्मकत्वेन तथात्वाभिप्रायेण पुष्यस्योक्तिः "अयुग्मं हि पितॄणामेकनक्षत्रे एकनक्षत्रं हि पितॄणाममावास्यायाम् अमावास्या वा एकनक्षत्रमेको हि यदेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संवसन्ति तेनो तं काममाप्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु" शत० ब्रा० १०,१२,८,१,२ । 'एकनक्षत्रे कात्या० २१, १,२। एकं नक्षत्रं हि पितॄणामिति" एकनक्षत्रं च यत्रैका तारा चित्रा स्वाति रेवत्यादि यथा"

कर्कः। अत्र रेवत्या द्वाविंशत्तारकत्वम् अश्लेषायाः पञ्चतारकत्वमुक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिपदेन बहु० अश्विनीति बोध्यम् तस्याश्च त्रितारत्वेनायुग्मपरत्वम्। अमावास्या वा एकनक्षत्रमित्युक्तेः २अमावास्यायाञ्च। तत्र च रविचन्द्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्षत्रतुल्यफलदातृत्वाद्वा तथात्वम् कर्म०। ३एकस्मिन् नक्षत्रे

एकनट पु० एको मुख्यो नटः। नाट्यप्रवर्त्तके मुख्यनटे त्रिका०

एकपक्ष पु० एकः पक्षो यस्य। १सहाये कर्म०। एकस्मिन् २पक्षे पु०

एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्यो वा पतिर्यस्याः नान्तादेशः नान्तत्वात् ङीप् १सपत्न्याम् "सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः" मनुः २पतिव्रतायाञ्च। "यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्" मनुः "तामागमत् द्विजगणनातत्परामेकपत्नीम्" मेघ०। "तामेकभर्त्रीं व्रतदुःखयोगाम्" कुमा०। एकःपतिरीशो यस्य वा कप्। एकपतिक एकस्वामिके त्रि० स्त्रियां टाप्। "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इत्यधिकारात् भर्त्रर्थकस्यैव नादेशङीपौ नेतरस्य।

एकपत्रिका स्त्री एकं गन्धयुक्ततया श्रेष्ठं पत्रं यस्याः कप् टापि अत इत्त्वम्। गन्धपत्रावृक्षे राजनि०।

एकपद न० एक पदं पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र। एकपदोच्चारणयोग्यकाले १तत्काले। कर्म०। एकस्मिन् २स्थाने ३सुप्तिङन्तरूपे पदे च "निहन्यस्तेनेकपदे च उदात्तः स्वरानिवः" माघः। "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" पा० एकपदे अन्यस्वरस्य उदात्तेन निपातविधानात्तेन साहस्य मिश्रोऽक्षमिति बोध्यम् "कथमेकपदे निरागसम्" रघुः। एकं पदं चरणो यस्य। ४एकचरणमनुष्ये ५तद्युक्ते देशभेदे पु० स च देशः वृहत्सं० कूर्म्मविभागे प्राच्यामुक्तः। अत्र पूर्वस्यामञ्जन इत्याद्युपक्रम्य "एकपदताम्रलिप्तिककोशलकावर्द्धमानश्चेति" एकं पदं कोष्ठं पूजास्थानं यस्य। वास्तुमण्डले एककोष्ठपूज्ये ६देवभेदे पु० "भृगुश्चैकपदोऽज्ञेयः" वास्तु० त० देवीपु०। एकं पदं कोष्ठरूपं स्थानम्। कर्म०। वास्तुमण्डलस्थे ७एककोष्ठात्मकस्थाने न० "इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थिता" तत्रैव। तत्कोष्ठविन्यासनादिप्रकारो वास्तुयज्ञे वक्ष्यते। एकं पदं चरणोऽस्य। ८मृगभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "सर्व्वैरेकपदाश्वार्थैर्निजुष्टं एकताविभिः" भाग० ३,६,१५। एकं सुबन्तं पदं वाचकं यस्य। ९एकपदवाच्ये त्रि० "किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः। किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम्"। तत्प्रश्ने "दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः। सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्" भा० व० ३१२ अ०। युधिष्ठिरेणैकपदबोध्यदाक्ष्याद्युत्तरे उक्तम् एकं पद पदविन्यासविशेषो यत्र। १०रतिबन्धभेदे पु० "पादमेकं हृदि न्यस्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। कामी कृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वेकपदः स्मृतः" रतिमञ्जर्य्युक्तेः।

एकपदि अव्य० एकः पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे। द्विदण्ड्यादि० इच्समा० अन्त्यात् पद्भावश्च। पादसाधने प्रहरणे।

एकपदी स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तच्चिह्नमत्र गौ० ङीप्। पथि अमरः। तत्र हि गन्तुः पदसमानचिह्नं दृश्यते इति तस्य तथात्वम्। एकः पादो यस्याः संख्यापूर्वकत्वात् पाद्भावः कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च। २एकचरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३एकचरणचतुर्थांशयुक्तायामृचि च "गायत्र्येकपदी द्विपदी त्रिपदी" श्रुतिः। "एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीम्" यजु० ८,३१।

एकपरि अव्य० एकेन विपरीतं वृत्तम् "अक्षशलाकासंख्याः परिणा" पा० अव्ययी०। एकेन विपरीततया पतनेन पराजये द्यूते व्यवहारेऽस्य प्रयोगः। यस्य यथा पातने जयो भवति तस्य एकस्यान्यथाचारैः पातने एवं प्रयोजनः एवं व्यवहारेऽपि।

एकपर्णा स्त्री एकं पर्णं तपःसाधनतया आहारो यस्याः। शैलराजस्य मेनागर्भजातदुहितृत्रयमध्ये १दुहितृभेदे। "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट्। अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम्" इत्युपक्रम्य। "आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्" हरि० १८अ०। स्वार्थे कन् बहु० कप् वा अत इत्त्वम् अपर्णिकाप्यत्र। "अपर्णा निराहारा एकाशा एकपर्णिका" देवीपु० ४५अ०। अस्य पूर्वोक्तवाक्येनैकवाक्यतया हिमवत्कन्याभेदपरत्वम् न तु दुर्गापरत्वमिति बोध्यम्। एकमात्रं पर्णमस्य। एकपत्रात्मके वृक्षादौ त्रि०

एकपर्व्वतक पु० पर्वतभेदे "कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु (कृष्णभीमार्ज्जुनाः) मध्येन कुरुजाङ्गलम्। रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च। गण्डकीञ्च महाशोणं सदानीरां तथैव च। एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते। उत्तीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोशलान्" भा० स० २१९अ०।

एकपलाश पु० एकःपलाशो यस्य। एकपत्रमात्रवृक्षे तत्र भवः तस्येदं वा गहा० छ। एकपलाशीय तत्रभवे तदीये च त्रि०

एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

यस्याः । हिमवतोमेनायाञ्चतुर्षु दुहितृत्रयमध्ये दुहितृभेदे एकपर्णाशब्दे मूलं दृश्यं तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्यथा । "पाटलापुष्पमेकस्य आदधावेकपाटला" ।

एकपातिन् त्रि० एकः सन् पतति पत—णिनि "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" पा० । एकाकितया १पतनशीले अतिरात्रयागसंस्थे २अहर्विशेषे न० "एकपातीनि त्वहान्यतिरात्राः" आश्व०श्रौ०१२,६,१२ । "चतुर्विंशाभिजिद्विषुवन्महाव्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि भवन्ति" नारा० । ३ऋग्भेदे स्त्री ङीप् । "धाय्याश्चैकपातिनीः" आश्व०श्रौ० ५,१९,११ । "अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनो पञ्चः" ६,५,६ ।

एकपाद् त्रि० एकः पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा० । १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णुसं० । "एकः पादोऽस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति" श्रुतेः "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" गीतोक्तेश्च" भा० । परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा २शिवे च । स च रुद्रभेदः । "अजैकपादहिर्बुध्नोविरूपाक्षश्च रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः । रुद्राएकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" विष्णुध० अन्यथानाम्नोऽपि रुद्राः सन्ति तत्र दानादौत एव पूज्याः । अजेतिनामान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्त्तिः अतएव विष्णुध० "अजनामा महारुद्रः" इत्यादिना तद्ध्यानमुक्तम् "एकपादभिधो विप्र ! रुद्रः कार्यस्तथा परम् । चक्रं डमरुकं शूलं शरं तदधोत्तरम् । वर्णं स्थूलमेवास्यात् षट्भुजांश्च भक्तये । चतुर्भुजांस्तथा कपालञ्च कौमुदीं तर्जनीघटम् । परशुं चक्रवाहस्तं प्रभाहानाएवे करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यजनः सदा" इति तत्रैव एकपदोध्यानान्तरमुक्तम् । ३एकपादयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीपि पद्भावः एकपदीति भेदः एकपदीशब्दे दृश्य० ।

एकपाद पु० कर्म० । "एकमात्रचरणे "व्युत्तिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थितः" भा०अनु ०८३अ० । "उत्तिष्ठदेकपादेन दृशो विबुधर्षभान्" भाग० ३,१,१९ । "एकःपादोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् नान्त्यलोपः । एकपादयुक्ते २परमेश्वरे । "पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्तेः तस्य सर्वभूतरूपैकपादत्वात् तथात्वम् "तत्र विश्वियेऽज एकपादः" अथ० १३,१,६,२, एकचरणयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां आकृत्वात् ङीप् टाप् वा । "दृष्टीं लाद्यां विपाकाद्यां दीर्घजिह्वाम् जिह्विकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा०व०२७९अ० "एकपादांश पुरुषान् केरलान् वनवासिनः" भा० स० ३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये" "एकपादांश तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान्" ५०अ० । ४अरभेदे "एकपादमहोदरौ" भा०श्रा० असुरगणनायाम् । एकपादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्य अच् । ५एकपादमात्रालम्बके । "पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् । निरीक्षेत निराहार ऊर्द्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः" भा०आ०१२५अ०

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्याः ठन् । एकपादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे "यथावकाश स्वपमेकपादिकाम् सदा निरुद्धावयवस्थितं खगः" नैष० ।

एकपिङ्ग पु० एकं पिङ्गं नेत्रमस्य । कुबेरे । तस्य क्रूरदृष्ट्या पार्वतीदर्शने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रसन्नायास्तस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

"प्रसाद्य गगने पूर्व्वसुमामेव व्यलोकयत् । शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्वाङ्गसुन्दरी । अनया किं तपस्तप्तं ? ममापि तपसोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यं चोरहो भृशम् । क्रूरमालोकते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् । अथ देव्यब्रवीद्देवं किमसौ दुष्टतापसः । असकृदीक्षते मां वक्ति स्वकुर्य्यं मे तपःप्रभाम् । असकृद्दिष्टनेनाक्ष्णा पुनर्मामेव पश्यति । असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः । इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः । उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा । संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् । इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः । निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! । पतिः-पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव । मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके । अलकां निकषा मित्र ! तव प्रीतिविवर्द्धयन् । आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् । इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् । प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव । देव्युवाच । वत्स ! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा । भवैकपिङ्गोनेत्रेण वामेन स्फुटितेन च । देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराःसन्तु तथैव ते । कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत !" एकपि-

कृतोऽप्यतं । एकपिण्डत्वसम्बन्धेनयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकपिण्ड त्रि० एकःसमानः पिण्डः देहः श्राद्धदेयपिण्डो वा यस्य । १सपिण्डे तस्य एकदेहारब्धदेहकत्वात् दायत्व-भोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वाद्वा तथात्वम् । "त्र-याणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः संप्र-दातैषां पञ्चमो नोपपद्यते" इति मनूक्तेः । लेपभाजश्चतुर्था-द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इत्युक्तेः "जीवति यत्-पिण्डदाता स स्वतः सन् तत्पिण्डभोक्तोत्युक्तेश्च सप्ता-नामेव सपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष पु० एकः श्रेष्ठः पुरुषः । १पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य श्रेष्ठत्वञ्च गीतायाम् "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-मः" तस्य च पुरुषत्वमन्तर्यामितया सर्व्वदेहे पुरि वा-सात् । "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परि-ष्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न-न्योऽभिचाकशीति" श्रुतौ वृक्षरूपदेहे वासोक्तेश्च पुरु-षत्वम् । २प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् । ३एकपुरुषान्विते त्रि० । "तदेकपुरुषं राष्ट्रं विलम्बाइष्ट-निर्गमम्" भाग० ६,५,७, "एकः पुरुषोभोक्ता यत्र । ४ए-कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्रायं भेदः प्रपितामहादीनां त्रयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा०त० व्यासः "पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगोविज्ञेयोह्येकपुरुषः" । "युगपद्भोगे वर्षशतेऽपि न त्रैपुरुषिकः प्रपितामहस्य तत्र स्वातन्त्र्यात् तस्यैव भोगसत्त्वेन तत्रैकपुरुषो भोगः" दाय०त० रघु०

एकपुष्कल(र) पु० एकं पुष्करं मुखं यस्य रस्य वा लः । काहले वाद्यभेदे । "अथ प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्क(रा)-लाः" भा०उ०८२अ० "एकपुष्कराः काहलाः" नीलकण्ठः

एकपुष्पा स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । वृक्षभेदे यत्रैकमात्रं पुष्पं जायते तस्मिन् जातित्वेऽपि अजा० टाप् ।

एकप्रस्थ पु० कर्म० । १एकस्मिन् प्रस्थे धान्यमानभेदे शाकादि० आद्युदात्तोऽयम् । एकः प्रस्थोऽस्य । २एकप्रस्थयुक्ते पर्वते पु०

एकफला(ली) स्त्री एकं फलमस्याः शुभ्रवीचमते टाप् । पा०मते ङीष् । एकमात्रफलके ओषधिभेदे

एकभक्त न० एकं भक्तं भोजनं यत्र । पञ्चन्युक्ते व्रतभेदे तत्स्व-रूपकालादिनिरूपणं कालमाधवीये यथा

"अथैकभक्तनिर्णयः । ब्रह्मपुराणे वैश्वानरव्रते पठ्यते "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः" इति । तत्रादा-वैकभक्तव्रतं त्रिविधम् प्रातर्मध्याह्नमुपवासप्रतिनिधि-रूपं चेति । तेष्विदानीमुदाहृतं स्वतन्त्रम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरत्रापि ग्रहीतव्या ? उत प्रकारान्तरेणेति ? । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् "दैवं पित्र्यं तथा कार्य्यम्" इति वचनेन उपवासैकभक्तादिव्रत-स्य दैवस्य विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्त्या तन्निर्ण-यइति शङ्कनीयम् । तत्कालस्य व्याप्त्यनिर्णीतत्वात् । किञ्च तन्निर्णये कर्मकालव्याप्तिवचनस्य पित्र्यविषय-त्वेनोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तन्निर्णय इति प्राप्ते ब्रू-मः । कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः । कर्मकालस्त-त्कर्मस्वरूपं चोभयं स्कन्दपुराणे दर्शितम् । "दिनार्द्ध-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं तत्तस्मात् स्याद्दिवैव हीति" । देवलोऽपि "दिनार्द्धसमये-ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति" । अत्र च दिनार्द्धस्योपरि यार्द्धमुहूर्त-परिमितोमुख्यः कालः पञ्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य कालः दिनार्द्धेऽतीते सति तदनन्तरत्वात् । अतिक्रमयात् प्राचीनोऽवशिष्टोगौणः कालः दिनैकाध्य सुत्तानात् एवंस्थिते सति मुख्यकालव्यापिनी तिथि-र्ग्रहीतव्या अतएव पद्मपुराणम् । "मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति" । बौधायनोऽपि "उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति" यथात्रोपवासन्यायो युक्तः तत्र पूर्वविद्धायामेव विशेषशास्त्रपर्य्यवसानात् । द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कर्मप्रयुक्तमपरम् । तत्र "पौर्वाह्णिकास्तु तिथयोदैवे" इत्यनेन कर्मविषयेण सा-मान्यशास्त्रेणोत्तरविद्धायां प्राप्तायाम् "उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः" इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण पूर्वविहिततिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदास्ते "पूर्वाह्णिकास्तु तिथय" इति तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् सामान्यशास्त्रम् "प्रतिपत् सम्मुखी कार्य्येति" तिथिविशेषमुप-जीव्य प्रवृत्तत्वाद्विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र तु मध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-स्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते । ननु प्रतिपत्सम्मुखी का-र्य्येत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः । ननु मध्याह्नव्याप्तिवचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्तविषयत्वेनोप-

पादयितुं शक्यम् अतः कर्म्मविशेषशास्त्रतिथिविशेषशा-
स्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नश्छि-
न्नं मध्याह्नव्यापित्वस्य मुख्यत्वयोः पूर्वविद्धायामापादयितुं
शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तूत्तरविद्धायामेव म-
ध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । बाढम् । तथा-
पि तिथिविषयविशेषशास्त्रात् कर्म्मविषयविशेषशास्त्रं प्रबलं
मध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्म्मणश्च प्रधानत्वात् । तस्मादे-
वं विधैर्विषयैः कर्म्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यम् । अत्र नि-
र्णेतव्योविषयोभिद्यते । पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापि-
त्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम्
उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापि-
त्वम् । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र
प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । तृती-
ये पूर्वविद्धा ग्राह्या मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि
गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र मु-
ख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिसद्भावात्पूर्व्ववि-
द्धैव । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । षष्ठे तु यदा पूर्व्वे-
द्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकाल-
व्याप्त्यैव पूर्व्वेद्युर्ग्राह्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशम-
धिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्य-
कालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या ! नन्वस्त्वेवं
स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम्? । तत्र का-
नुपपत्तिः? इति चेत् । "पूजाव्रतेषु सर्व्वत्र मध्याह्नव्यापिनी
तिथि" । "मध्याह्ने पूजयेन्नृपेत्यादि" शास्त्रैरङ्गिनः पूजा-
देर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ मुख्य-
कालासम्भवः । मा भूदीदृशविषये मुख्यःकालः । प्र-
धानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात् । यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि
केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनु-
ज्ञायते तदा किमु वक्तव्यम् अन्याङ्गे । यत्तूपवासप्रतिनिधि
रूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्य्यं तस्य गौणेऽप्यनुष्ठान
त्वात् । अतएव सुमन्तुः "तिथौ यत्रोपवासः स्यादेक
भक्तेऽपि सा तथेति" मत्र तादृशमेव नाक्तीति मन्तव्यम् ।
उपवासव्रतं प्रक्रम्य रोगादिना तदशक्तौ गुर्व्वनुज्ञया-
तस्यैकभक्तस्य सम्भावितत्वात् । "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि
आपोमूलं फलम्पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वच-
नमौषधमिति" शास्त्रात्" । "एकभक्तं न नक्तेन तथैवाया-
चितेन च" या० एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तः । २नि-
तान्तभक्ते ३अन्यस्मिन्भक्ते च त्रि० "प्रोषान्नं चैकभ-
क्तास्" मनुः । एकभक्तास्तु अन्यानासक्तास्तद्भक्ताः ।

एकभक्ति स्त्री एका अनन्यविषया भक्तिः । १नितान्तभक्तौ
२अनन्यभक्तौ एकस्मिन् अनन्यस्मिन् भक्तिरस्य । २निता-
न्तभक्ते त्रि० "एकभक्तिर्विशिष्यते" गीता ।

एकभक्तीनय पु० एका भक्ती रीतिस्तस्य तामधिकृत्य नयः ।
एकरूपाणां बहूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि
तथा प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापके न्यायभेदे "सर्व्वेषामेकरूपाणा-
मेकस्यापि यदुच्यते । सर्व्वेषामेव तत्कुर्य्यादेकरूपाहि ते
स्मृताः" इत्युक्तेस्तथात्वम् ।

एकभार्य्या स्त्री एकस्यैव भार्य्या । १अनन्यपतिकायां साध्व्यां
स्त्रियां "तामेकभार्य्यां परिवादभीरोः" रघुः । "एकभा-
र्य्याम् च धीम्" भट्टि० । एका भार्य्या यस्य । २अन्यस्त्री
रहिते पु० । एकेन भार्य्यः । ३एकभर्त्तव्ये त्रि० ।

एकभाव पु० एको भावः । अनन्यविषये १रागे २एकस्वभावे
३एकाशये "स्त्रीणामतोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।
यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत० ।
एकस्य भावः ईत० । ४अभिन्नत्वे अभेदे "स्वतेजसा सत्व-
गुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा" भाग० ४,२१,१६,
एकोभावोयस्य । ५तुल्यभावके त्रि० "या वै सूर्य्य सोष-
मद्यैकभावः" भा० अनु० ७६अ० ।

एकभूत त्रि० अनेक एको भूतः अर्थे च्वि स्या० त० स० । १ए-
कीभूते । एकस्मिन् भूतः । २एकासक्ते च "नियतेनैकभूतेन
मनसा वरदर्षभम्" भा० शा० ४२अ० ।

एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र ब० समा० सुच्० । एकभूमिरस्त्यस्य
अर्श० अच् वा० । (एकतला) प्रासादभेदे एवं द्विभूमा-
दयोऽपि (दोतला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे ।

एकमति स्त्री एका मतिः । एकस्यां मतौ "तथा मनुर्व्वैभग
वान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः" ४,१,२४, ए
का मतिर्यस्य । २एकविषयमतियुक्ते "तैरेकमतिभिर्भूत्वा
यशोक्तं शास्त्रमुत्तमम्" भा० शा० २३७अ० । मतेरेक
त्वञ्च एकरूपविषयावलम्बनं विरोतविषयानवलम्बनञ्च
तस्य भावः ष्यञ् । ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विसंवादि
ज्ञानाभावे च "ऐकमत्यं महाधियाम्" पुरा० ।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत्र । १एकप्रधाने द्यूतादौ
"द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० ।
एकं मुखं द्वारं यत्र । २एकद्वारे मण्डपभेदे । "मण्डपं
कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्" पुरा० [illegible]ादौ
एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः ।

एकं मुखमिथोद्गताकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोन्नतांश-चिह्नयुक्ते २रुद्राक्षफलभेदे । तत्फलस्य एकादिचतुर्दशमुखता शास्त्रे उक्ता । तद्यथा तु "रुद्राक्षस्योन्नतं प्रोक्तं मुखं पुच्छन्तु निम्नगम्" तन्त्रसा० स्कन्दमहेश्वरे उक्तम् । रुद्राक्षशब्दे विवृतिः । एकवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री एकं मूलमस्यस्य अच् । एकं मूलमस्याः बहु० न जातौ ङीष् स्यात् । (शालपान) १शालपर्ण्याम् भरतधृतः वैद्यकम् । २एकमूलयुक्ते त्रि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरिवावली यस्याः ब०कप् । (एकनर) एकावलीहारभेदे ।

एकयोनि त्रि०एका समा योनिर्जातिरस्य ।१समानजातौ "एतद्विधानं विज्ञेयं विभागमेकयोनिषु" मनुः "समानजातिषु" कुल्लू० कर्म० । २एकस्मिन्नुत्पत्तिस्थाने स्त्री एका योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । ३समानोत्पत्तिस्थानके त्रि० ।

एकरज पु० एकं स्वं तया रज्यते केशोऽनेन रन्ज-करणे क । भृङ्गराजे जटा० । स च केशरञ्जनद्रव्यम् ।

एकरस त्रि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एकोऽभिन्नः स्वभावो वाऽस्य । १एकरागे २एकाभिप्राये ३अभिन्नस्वभावे च "अस्थूलमनस्वह्रस्वमदीर्घममनन्तमपरमनाद्यं प्रज्ञानघनमेकरसम्" इति श्रुतिः "चिदेकरसवस्तुनि वेदा० । एकोरसोयत्र । ४एकरागविषये त्रि० "तपस्येकरसे रतम्" रामा० । एकोरसोवर्ण्यत्वेन यत्र । प्राधान्येन एकरसयुक्ते ५नाटके न० । "एकएव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीरएव वा । अङ्गान्यन्ये रसाश्च" इति सा० द० उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्यतरवर्णनेन वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज् पु०एको राजते क्विप् । १सार्वभौमे "हिरण्यकशिपूराजञ्जेयममरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत" भाग०७,३,१, "तस्मिन् महेन्द्रभवने महाबलो महामनोनिर्जिततलोकएकराट्" भाग०७,४,११, "सार्वदीयो महानुर्व्यामाभिमन्युर एकराट्" भाग० १,१८,६, "एकएव राजते राज-क्विप् । २परमेश्वरे तस्यैव भासा सर्वस्य भासनात् तस्य तथात्वम् । तथा हि "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुत्या "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्तेः "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रिकं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वयम्" इत्युक्तेश्च तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् "एष स्वयंज्योतिरिति श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यानपेक्षत्वाच्च तथात्वम् ।

"स वा एष द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट्" भाग० ३,५,२०,

एकराज पु०एको राजा टच् स० । एकस्मिन् श्रेष्ठे च राजनि

एकरात्र न०एका रात्रिः—नि०अच् संख्यापूर्वकतया रात्रान्तत्वेऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । "एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः" "यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनात् द्विजः" । "एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतः" मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । "कच्चित्त्वेकरात्रेण" भाग० २,२१,२ । एकरात्रभोजने पर्याप्तम् ठञ् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्याप्ते त्रि० "आददीतामथैवास्मादहस्त्वैकरात्रिकम्" मनुः ।

एकराशि पु० कर्म० । १एकस्मिन् मेषादौ राशौ । "एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदा" ज्यो० । २एकस्मिन् धान्यादेः स्तूपे च । "एकराशिं पञ्चधा कुरुते" सि०कौ० ।

एकरिक्थिन् त्रि० एकस्य पितुः रिक्थमस्त्यस्य इनि । एकपित्रंशहरे । "यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ" मनुः । एकं समानं रिक्थमस्त्यस्य इनि । २अविभक्ते ३संसृष्टे च । स्त्रियां ङीप् ।

एकरूप त्रि० एकं समानं रूपमस्य । १तुल्यरूपे "सर्वेषामेकरूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" स्मृतिः । कर्मधा० । २एकस्मिन् रूपे । "पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण" सां०का० । एकरूपस्य भावः ष्यञ् । ऐकरूप्य तुल्यरूपे न० । त्वएकरूपत्व न० तल्, एकरूपता स्त्री तदर्थे ।

एकरूप्य त्रि० एकस्मात् एकस्या वा आगतः रूप्यप् । १एकत आगते । कर्म० । २केवलरजते न० बहु० । ३तद्वति त्रि० ।

एकर्च पुंन० एका ऋक् अ समा० अर्धर्चादि । १एकस्यामृचि एका ऋक् यत्र । २एकर्चयुक्ते सूक्ते न० । "चतुरुत्तराण्येकर्चानि" शत०ब्रा० १०,१,२,८, ३एकर्चस्तुत्ये देवभेदे "तेभ्यः स्वाहा एकर्चेभ्यः स्वाहा" काय० १९,२२,२०,

एकल त्रि० इण-विट् एगता कला यस्य । १असहाये एकल्वत्कायते प्रकाशते कायते वा-घञर्थे क "एक कुपेति" स० । २असहाये एकके "अथ अर्जु उदेत्य नैवेदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" छा० उ० "एकलोऽद्वितीयोऽमयस्यन्तो वा" भा० "जायेत चैकलः प्राणीप्रणीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्तेऽश्नोत्यदुष्कृतमेकलः" काशी०

एकमेकत्वं याति क्या क । एकत्वान्वये "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने" भाग०५.७.१२ ।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुत्रे तत्कथा भारते आ० १३४ अ० ।

"ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो महाराज! द्रोणमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् । शिष्यं धनुषि धर्म्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया । स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तप! । अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः । परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च । विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः । अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः । रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन! । तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया । राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् । तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म्मचिकीर्षया । श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रतिजग्मिवान् । स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् । नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके । तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान् मुखे । लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा । स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह । तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः । लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा । प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्व्वशः । तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् । ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् । न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् । अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेर्व्वीरा! हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्व्वेदकृतश्रमम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः । यथावृत्तं वने सर्व्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् । कौन्तेयस्त्वर्ज्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् । रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् । अर्ज्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति । अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान् । अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः । वैशम्पायन उवाच । मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् । सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् । ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् । एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् । एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् । अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् । पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः । ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि मे वीर! वेतनं दीयतां मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः । न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम! । द्रोण उवाच । यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य! प्रयच्छ मे । एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम"। "एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा । तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः । छित्त्वाऽविचार्य्य तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः । ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत । न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्व्वं नराधिप!"। अयञ्च निषादराजस्य पालित पुत्रः श्रुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं० ३५अ० । "श्रुतदेवात् प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज! निषादैः परिवर्द्धितः" अतएवांशावतारे "रुक्मी च नृपशार्द्दूल! राजा च जनमेजय"! इत्युपक्रम्य एकलव्यप्रभृतीन् कतिचिन्नृपानुक्त्वा "मरुतां क्रोधवशादेष राजपुङ्गोऽभवत् क्षितौ" आ०६७अध्याये तस्य राजवंशत्वेन राजपुत्राभ्यर्गगतोक्तिः । "एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्" काद० ।

एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोशमध्ये लिङ्गं यत्र । १शिवसाधनक्षेत्रभेदे "पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" आगमः । एकं लिङ्गं पुंस्त्वादि यस्य । २नियतैकलिङ्गे शब्दे पु० । एकं लिङ्गमिन्द्रियं चक्षुर्यस्य । ३कुबेरे शब्दरत्ना० ।

एकलू पु० एकं लुनाति लू-क्विप् ६त० । ऋषिभेदे ततः गोत्रे गर्गा० यञ् । ऐकलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० बहुत्वे यञो लुक् । एकल्व इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्यः स्त्रियः

एकवक्त्र पु० । १असुरभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिवं २६२अ० । २एकमुखे रुद्राक्षफले न० ।

एकवचन न० एकमेकत्वमुच्यतेऽनेन वच–करणे ल्युट् ६त० । व्याकरणोक्ते एकत्वसंख्यावाचके "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० उक्ते स्वादौ तिङादौ च । "एकत्वबोधकाय

सु अम् टा ङे ङसि ङस् ङि इत्येकं रूपाः तिप् सिप् मिप् ते से इ इत्येवं रूपाश्च प्रत्ययभेदाः "अयोनेदेक-वचनेन बहुवचनं व्यवायामेति" शत० ब्रा० १२,५,१,१८ ।

एकवत् अव्य० एकस्येव इति । १एकतान्वयस्य सदृशे कार्य्ये "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" पा० । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् इत्येषां वाक्ये नपुंसकमात्र-शेषे विकल्पेन एकवत् कार्य्यविधानात् इदं शुक्लम् इमानि शुक्लानीति वा" सि०कौ० । २एकवचनवदित्यर्थे च । "एक-वचनान्तानूहेतैकोद्दिष्टे" विष्णुः । "एकवत् एकवचनवत् यथा स्यात्तथोहेत" श्रा०त०रघु० । एकेन तुल्यक्रि-यति । ३एकेन तुल्यक्रियायाम् अव्य० ।

एकवद्भाव पु० एकेन तुल्योभावः भवनम् । एकत्वा-न्वयस्याद्येकवचनान्तताद्रूपे शब्दनिष्ठे कार्य्यभेदे ।

एकवर्ण त्रि० एकोवर्णो रूपं यस्य । अन्यरूपामिश्रितवर्ण-युक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत्र । २ब्राह्मणादिवर्णवि-भागशून्ये कलियुगावसानलोके । "एकवर्णस्तदा लो-को भविष्यति युगक्षये" भा०व०१९० अ० । वर्ण्यतेऽ-नेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपं यस्य । ३एकस्वरूपे । "स एकवर्णं तमसः परम्" (उपासते) भाग० ८,५, १८ । एकवर्णमेकस्वरूपं ब्रह्मम् एकरूपमित्यर्थः । अर्थधा० । एकस्मिन् ४शुक्लादौ रूपे एकस्मिन् ५ब्राह्म-णादौ जातिभेदे एकविधाक्षरस्वरूपे ६शब्दे च । ७श्रेष्ठवर्णे ८श्रेष्ठजातौ च पु० । तमर्हति ठञ् । ऐकवर्णिक अधिकारे ब्राह्मणवर्णमात्रार्हे व्रतधर्मादौ त्रि० । "द्विजातीनामनुमतं धर्मोह्येकवेदैकवर्णिकः । यत्राध्ययनदानानि तपःसाधा-रणाः स्मृताः" भा०व० १५० अ० । ९बीजगणितोक्ते सजातीये तुल्यवर्णे द्रव्यभेदे च ।

एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णौ तुल्यरूपौ समीक्रियेते अनेन करणे ल्युट् ६त० । बीजगणितोक्ते बीजचतुष्टया-न्तर्गतबीजभेदे अव्यक्तशब्दे तद्गणितप्रकारो दर्शितः "प्रथम-मेकवर्णसमीकरणं बीजं, द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बी-जम्, यत्रैकवर्णयोर्द्वयोर्बहूनां वा वर्गादिगतानां समी-करणं तन्मध्यमाहरणम्, यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्य्याः" भास्कराचार्य्यः । अस्योदा-हरणम् । "एकस्य रूपत्रिंशती षडश्वा अश्वादशान्यस्य तु तुल्यमूल्याः । ऋणं तथा रूपशतञ्च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम्" एतद्व्याख्यातशब्दे व्याख्यातम् । अत्र तुल्यमूल्यस्यान्यरूपस्यैकविधस्यैव पृष्टसंख्यान्वितस्य समीकरणात् एकवर्णसमीकरणमित्यनुमतार्थसंज्ञा ।

एकवर्णी स्त्री एकमखण्डायं यथा तथा वर्ण्यते शब्द्यतेऽनया वर्ण—करणे अप् २त० गौरा० ङीप् । करतालीरूपे वाद्ये शब्दरत्ना० । कराभ्यामितरकारणानपेक्षया तद्-वाद्यवादनात् तथात्वम् ।

एकवर्षिका स्त्री एको वर्षो वयःकालोयस्याः कप् अत-इत्वम् । एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् हेम० एकवर्षभवे त्रि० ।

एकवस्त्र त्रि० एकं वस्त्रं यस्य । १उत्तरीयवस्त्रशून्ये २एक-जातीयवस्त्रान्विते च एकवासःप्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म्म० । एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० । तत्स्नाने स्नाननिषेधमाह श्रा०त० गौतमः "एकवस्त्रेण यत्स्नानं कृत्वा विह्नेन चैव हि । स्नातस्तु न च विशुद्धः स्यात् क्रिया च परिहीयते" अतएव "स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा" । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । तत्र "एकवस्त्रा स्नातकः" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् "एकेन एकजातीयेन इति" वाचस्पति-मिश्रः "येन वाससा स्नानं कृतं आर्द्रवस्त्रस्य तेनैव तर्पणम्" इति तत्त्वार्णवः । न च "स्नानमाचान्तु दातव्याद-दक्षिणोविमुक्तये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिरुत्तरीय-दुर्बलः । निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्" । इति वशिष्ठवचने स्नानमात्रमिति तद्वस्त्रमिति एकवचन-निर्द्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव अन्त्यमेव प्रक्षालनं नतूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव "अन्त्यवेषाधि-रीयवस्त्र प्रक्षाल्य" इत्याह्निकचिन्तामणिः । वशिष्ठवच-नैकवाक्यतया "स्नातोनाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्र-मार्ज्जनं निषिध्यते । एतेन "निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकवचननिर्द्देशः" श्रा०त० रघु० । एवं वैदिक-कर्म्ममात्रे एकवस्त्रतानिषेधः उत्तरीयशब्दे दर्शितः ।

एकवाक्य न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षता-काङ्क्षापूरणेन विशिष्टैकार्थबोधके १वाक्यभेदे तच्च द्विविधं पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तत्र वेदा०प० निरूपितं यथा "एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसापराणां प्राशस्त्ये लक्षणा, सोऽरोदीदित्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्ष-णा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्

एवञ्च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । क तर्हि वाक्यैकवाक्यता ? यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं यथा "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां "समिधो यजति" इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्पराङ्गाङ्गिभावबोधकतयैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः "स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते इति" । एकमतिसंवादितया तुल्यरूपं वाक्यम् । अविसंवादितया तुल्यरूपे ४वाक्ये च । "अवव-कटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" रघुः । "एकमतिसंवादिवाक्यमेकवाक्यम्" भट्टि० ।

एकवाद पु० एकेन हस्तेन वाद्यते वाद–कर्मणि घञ् । १डिण्डिमवाद्ये शब्दरत्ना० तस्यैकहस्तेन वादनात् तथात्वम् । वादः कथाभेदः एकस्य एकत्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य वादः । २वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वेनैकत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः पृ० । (एकुश) १संख्याभेदे २तदन्विते च एकविंशतिशब्दोऽप्यत्र स्त्री । एकविंशतः एकविंशतेर्वा पूरणः डट् । एकविंश तत्संख्यापूरणे स्वार्थे कन् तत्रार्थे "दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम्" मनुः । पूरणार्थे डटि वा तमडि तु एकविंशतम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रियामुभयतो ङीप् । तदस्मिन्नधिकं शते सहस्रे वेत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एकविंशदक एकविंशत्यधिकशतादौ द्रावणाभोपदारूपेण दीयते इत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एकविंशतक इत्यादिरूपेण दीयमानविंशतिके शते । अवयवे कन् रूपसूत्रस्य एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशतिसंख्याः परिमाणमस्य स्तोमस्य ड । एकविंश १ताण्ड्योक्ते स्तोमभेदे एकविंशस्तोमशब्दे विवृतिः । "शतृशनोर्डिनिर्वक्तव्यः" "विंशतेश्च" वार्त्ति० डिनि । एकविंशिन् एकविंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रकारे धा एकविंशतिधा एकविंशतिप्रकारे अव्य० । एकाधिका विंशतिः संख्येया यत्र बहु० समा० । एकाधिकविंशतिसंख्येये । एकविंश संख्यातः स्तोमोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । एकविंशवत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधात्येकविंशवतीं पश्चात्" शत०ब्रा० ८,४,४,१ ।

एकविंशस्तोम पु० कर्म० । एकविंशतिमन्त्रपरिमिते स्तोमभेदे "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुरईजे" शत०ब्रा० १२,५,४,१५, स्तोमश्च सोमादियागेषु सामगैः क्रियमाणः पञ्चादिसंज्ञः स्तुतिभेदः । एकविंशस्तोमस्य विष्टुतिप्रकारः ताण्ड्यम० ब्रा० भा० दर्शितो यथा "एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तसप्तिन्याख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः, सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा० । "अथास्यैव स्तोमस्य उद्यत्याख्यां द्वितीयां विष्टुतिमाह" भा० । "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरुद्यत्येकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा० । "अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्ठितिर्नाम तृतीया विष्टुतिः प्रदर्श्यते" भा० । "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः, प्रतिष्ठितिः" ब्रा० । "त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयप्रतिष्ठापकत्वात् अस्याः प्रतिष्ठितिरिति संज्ञा यौगिकी अथास्यैव स्तोमस्य स्वर्याख्यां चतुर्थीं विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स्वर्ग्युभयत आदीप्ता" ब्रा० । "उभयत आद्यान्त्ययोः पर्याययोर्नवस्तोमेन त्रिवृत्त्वादुभयतः आदीप्ता त्रिवृतश्चाग्नेय प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वादादीप्ता स्वर्गी यथा मध्ये सूर्येतरा तत्पादद्यादशा अग्नेरा संज्ञा । अस्या अपि मध्यमपर्यायस्य एकत्वपालकत्वेन स्वर्ग्युभयतश्चाभ्यामसत्त्वात्" भा० । अत्र उद्यतीयन्दे दर्शितभाष्यानुसारेण एतदर्थो दर्श्यते एकैकस्य साम्नः पञ्च भक्तयः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिरुद्गातृभिः कर्त्तव्यः "साम्ने साम्ने हिंकुर्य्युरिति" कल्पसूत्रोक्तेः । तथा च सप्तभ्य इति चतुर्थी तत्र स्तोत्रीयाभ्यः हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः । तत्र एकैकं तृचं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्राद्यावृत्तौ आद्याया द्वितीयायाश्च त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ द्वितीयायाः अन्त्यायाश्च त्रिरभ्यासः । तृतीयावृत्तौ

आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। एवं सप्तसप्तिनी नाम विष्टुतिः। पर्य्यायत्रयेऽपि सप्तभिः स्तवनात् तथात्वम् सप्त सप्त स्तव प्रतिपर्य्यायं परिमाणमस्याः "मत्वर्थे इनि" वार्त्ति० इनि ङीप्। सप्तसप्तिनीति व्युत्पत्तेरन्वर्थसंज्ञा। पञ्चभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः। तत्र पञ्चानां मध्ये आद्यावृत्तौ आद्याया स्त्रिरावृत्तिः। द्वितीयावृत्तौ सप्तभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः तत्र मध्यमान्त्ययोस्त्रिरावृत्तिः। तृतीयावृत्तौ नवभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः तत्र च सर्वासां त्रिरावृत्तिः इयमुद्यत्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः। पञ्चसप्तनवानां यथोत्तरमुत्कर्षाधिक्येन उद्यतीति संज्ञाऽन्वर्था। नवभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः तत्राद्यावृत्तौ सर्वासां त्रिरभ्यासः। ततः पञ्चभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः। तासु द्वितीयायाः त्रिरावृत्तिः। ततः सप्तभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः। तृतीयावृत्तौ तासु आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। इयं प्रतिष्टुतिर्नाम तस्य स्तोमस्य विष्टुतिः। नवभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः आद्यावृत्तौ तासु सर्वासां त्रिरभ्यासः। ततस्तिसृभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः। द्वितीयावृत्तौ तासां मध्ये एकस्या अपि न त्रिरावृत्तिः। ततो नवभ्यो गात्वा हिङ्कुर्य्युः तत्र तृतीयावृत्तौ सर्वासां त्रिरावृत्तिः। इयमस्य स्तोमस्य कुलायिनी नाम विष्टुतिः तत्संज्ञानिमित्तं भाष्ये उक्तम्।

एकविध त्रि० एका विधा प्रकारोऽस्य। एकप्रकारे "मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सां०का०।

एकविलोचन त्रि० एकं विलोचनं यस्य १काणे। २तत्प्रधानदेशभेदे च स च देशः बृहत्सं० कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्याम्। "पश्चिमोत्तरस्यामिशुपक्रम्य एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च"। ३कुवेरे पु० तस्य वामनेत्रस्य स्फोटनात् तथात्वम्। एकपिङ्गशब्दे विवृतिः। ४काके पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्योभयगोलकसत्त्वेऽपि एकमेव नेत्रेन्द्रियमुभयगोलके सञ्चरतीति तस्य तथात्वम्। एकलोचनादयोऽप्यत्र। कर्म्म०। ५एकस्मिन् लोचने न० चक्षुर्भेदैर्हि। एकमेव लोचनं नासास्थिभेदेन व्यवधानाद्द्वित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्मतमयुक्तमिति गौत०सू० तद्भाष्योः खण्डितं यथा

"नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्" सू० "एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव" भा०। "एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्" सू० "एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहणलिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" भा०। "अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" सू० "एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः" भा०। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः" सू० "न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति। अथ चैकविनाशस्यानियमात् द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदात् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुद्ध्यते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" अवपीडनं चिपिटीकरणम्।

एकवीर पु० कर्म्म० वा० एकशब्दस्य पूर्व्वनि०। १श्रेष्ठवीरे "यस्त्वेकवीरोऽतिरथो विजिग्ये" भाग० ३,१,३०। "सोऽप्येकवीरो नरदेवनाथः" ३,१६,१८। २महावीरे "मादकोऽम्लश्च कटुकस्तीक्ष्णोष्णस्तादिनाशनः। कटुकीकण्टिपुष्पादिवल्कपत्रादिपातकः" इति वैद्यकोक्तगुणके ३वृक्षभेदे वीरैक इत्यपि पाठः वस्तुत एकशब्दस्य संख्यापरत्वे वीरैकः श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था।

एकवीराकल्प पु० एकः प्रधानं वीरः कुलाचारी यस्याः तादृश्याः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनाप्रापकशास्त्रम्। तन्त्रभेदे यत्र वीराचारसेव्यायाः देव्या रहस्यादिकमुक्तं तस्मिन् तन्त्रशास्त्रभेदे।

एकवृक्ष पु० एकोवृक्षोयत्र। "चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृक्षान्तरमीक्ष्यते। एकवृक्षः स विज्ञेयो देशः सिद्धिप्रदायकः" इत्यागमोक्ते १देशभेदे। कर्म्म०। २एकस्मिन् वृक्षे "एकवृक्षो यत्र नौका भवतीति" वारमहरी।

एकवृत् स्त्री एकथैव वर्त्तते अजभूतत्वात् वृत-भावे क्विप्। १एकधावर्त्तने एकावृत्तौ "एकवृत्कारणम्" कात्या० ८,२,२८। कर्त्तरि क्विप्। २एकधा वर्त्तमाने। एकधा वर्त्ततेऽत्र आधारे क्विप्। ३स्वर्गलोके। "एकोत्तरानुहोत्वेकवृद्वै स्वर्गो लोकएकवृदेवैनं स्वर्गं लोकं गमयति" शत० ब्रा० १२,२,१,५।

एकवृन्द पु० "कण्ठोत्थतीव्रः श्वयथुःसदाहः कण्डून्वितोऽपाकमृदुर्गुरुश्च। नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ" इति सु-

सुश्रुतोक्ते १रोगभेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः । "मुखरोगाः सप्तषष्टिः" इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठमूले इत्युक्त्वा "अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो वलयो बलास एकवृन्दो वृन्दः शतघ्नीगिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघः स्वरघ्नो मांसतानो विदारी चेति" इति कण्ठगतान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने एतल्लक्षणस्योक्तेरस्य मुखरोगत्वम् । "एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्" सुश्रु० । कर्म० । एकस्मिन् वृन्दे २एकराशौ च ।

एकवृष पु० कर्म० । १एकस्मिन् वृषे तस्य स्वामिनोऽनिष्टदायकत्वम् यथा "एकोऽवृषस्वयोगावः सप्राणा बलवत्तमः । सिंहप्रकृतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः" पुरा० । बहु० । २एकवृषयुक्ते त्रि० "एकवृष इन्द्रसखा जिगीवान्" अथ० ४,२२,६ "इमं विशामेकवृषं कृणु त्वम्" अथ० ४,२२,१ ।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संहतिं प्राप्ता वेणी । प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रियः केशसंस्कारराहित्येन एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्याम् । "गण्डाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण" मेघ० । "एकवेणीम् एकीभूतां वेणीम्" मल्लि० । वेणीनां संस्काराभावेन एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् "प्रोषितेषु पतिषु द्युवेषिताम् गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्" इति माघे वर्णितम् । "ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला" शकु० ।

एकशत न० एकाधिकं शतम् शा०त० । १एकाधिकशते एकमितं शतम् । २एकमिते शते ३तत्संख्यान्विते च । तत्र संख्येये "विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप!" भाग० ९,१६,१७ । संख्यायाम् "प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादेकशतं गवाम्" मनुः तत्र पूरणे डट् तमट् च । एकशततमः तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकशतं परिमाणमेषाम् कन् । एकशतक तत्परिमाणे त्रि० । स्वार्थे कन् । एकशतक तत्संख्यायां न० । प्रकारे धाच् । एकशतधा एकशतप्रकारे अव्य० वीप्सार्थे कारकार्थवृत्तेः शस् । एकशतश् एकशतमेकशतमित्याद्यर्थे अव्य० ।

एकशफ पु० एकं शफं खुरो यस्य । एकखुरयुक्ते खरादौ ते च "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्" भा० ३,१०,२२ उक्ताः । "अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत्" मनुः अविक्रेयमध्ये "मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा" मनुः अभक्ष्यमध्ये "अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टिभं च विवर्जयेत्" मनुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" "एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः" शत० ब्रा० ७,५,२,२२ । "इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु" यजु० १३,४८ "एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" यजु० १४,३० । "एकविंशत्यास्तुवतेति । दशहस्त्या अङ्गुल्यः दश पाद्या आत्मैकविंशस्तेनैतदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्तैकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" शत० ब्रा० ८,४,१२ । एकशफमांसगुणाः "बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुच्छोद्भवं हृद्यमौरभ्रसदृशं गुणैः । औरभ्रवत्तु लवणं मांसमेकशफोद्भवम्" सुश्रुते उक्ताः ।

एकशाख त्रि० एका तुल्या शाखा वेदशाखा यस्य । १तुल्यशाखे "एकशाखोद्भवोऽदत्तो गृहीतश्चोपनायितः" स्मृतिः । एका शाखा यस्य । एकशाखके २वृक्षे च । ततः गहादि० भवादौ छ । एकशाखीय तद्भवादौ त्रि० ।

एकशाला स्त्री कर्म० । एकस्यां शालायाम् । इवे ठञ् । एकशालिक वा ठक् ऐकशालिक तत्सदृशे त्रि० ।

एकशितिपाद् पु० एकः शितिः कृष्णः पादोऽस्य । अश्वभेदे । स च अश्वमेधे वरुणदैवत्यः पशुः । "वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः" यजु० २९,५८ । अस्य शुनारोद्रादि० आद्युदात्तता । तद्गणे कृतान्तपाठात् नि० अन्त्यलोपः ।

एकशुङ्ग त्रि० एकं शुङ्गं सङ्कर्षणं यस्य । (एकशुङ्गो) ओषधिभेदे "प्रस्तृणतीस्तम्बिनीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरावदामि" अथ० ८,७,४,

एकशृङ्ग पु० एकमेकत्वं शृङ्गं प्राधान्यमस्य । एकत्वस्वभावे १विष्णौ त्रिका० । २पितृगणभेदे । "पितॄणां तु गणान् विद्धि नृप वै पुरुषर्षभ! । मूर्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः । वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत! । गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः । सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा । एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप! । एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्याय्यते पुनः" भा० स० ११अ० । ३शुकदेवपत्न्याम् स्त्री । शृङ्गशब्दस्य प्राधान्यवाचकतया असाङ्गवाचित्वात् न ङीप् । "तत्रैव वंशे या दत्ता शुकस्य महिषी प्रिया । एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिवर्द्धिनी" हरिवं० ११८अ० । एकं शृङ्गं शिखरमस्य । ४एकशिखरे पर्वते पु० । एकं शृङ्गमस्य । ५एकशृङ्गयुक्ते पशौ पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ।

एकशेप पु० एकः शेपोमूलमस्य ।(एकशिकड़युक्त)एकमूले हृक्षभेदे

एकशेष पु० एकः शिष्यतेऽन्योलुप्यते यत्र शिष–आधारे घञ् ।"सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ"इत्यादिना पा०उक्ते वृत्तिभेदे । अस्य समासत्वतदभावौ मतभेदेन सरलाया-मस्माभिर्दर्शितौ यथा सरूपाणां समानार्थानां समानानु-पूर्व्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तदर्थाय व्यक्तिबोधकः" तत्र अपरांशोलुप्यते इति बोध्यम् । अय-मेकशेषः "प्रत्यर्थंशब्दनिवेशः"इति मते व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुबुत्पत्तेः पूर्व्वमेवोत्प-द्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधकत्वेन । सुबुत्पत्त्यनन्तर-मुत्पद्यत इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्यादिवृत्तिभेदगणने पृथग्निर्द्देशस्तथा च समासत्वाभावेन पञ्चानामित्यत्र न० समासान्त इति एकपक्षः । अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गो-बलीवर्द्दन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथगुपादानं समासान्ताभा-वश्च तत्तत्स्थले एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनादेति पक्षान्तरम् । "विरूपाणामपि समानार्थानामिति" वार्त्ति० घटश्च कलशश्च घटौ कलशौ वा । तथा च समानानुपूर्व्वीकाणां भिन्नानुपूर्व्वीकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकारा-न्तरेण द्विविधः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति भेदात् । तत्र घटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः । भिन्नार्थैकशेषः यथा पितरौ श्वशुरौ भ्रातरावित्यादि । एकः प्रधानं शेषोऽन्तः । २एकान्ते पु० बहु० । अतिश-यिते त्रि० । "कृत्तद्धितसमासैकशेषस । नाद्यन्तधातवः वृत्तयः पञ्च" सि० कौ० ।

एकश्रुति त्रि०एका श्रुतिर्यस्य । १उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-विभागेनैकस्वरश्रवणायोच्चारिते शब्दभेदे कर्म्म० । २तथैक-स्वरश्रुतौ स्त्री० । कुत्र कुत्रैकश्रुतिर्भवतीति पा० उक्तं यथा "एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ" पा० दूरात् सम्बुद्धौ वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताद्यपवादः ।"यज्ञकर्म्मण्यजप-न्यूङ्खसामसु" पा०यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन् वर्ज्जयित्वा । यज्ञेत्युक्तेः स्वाध्यायकाले य-थोक्तस्वराः प्रयोक्तव्याः । जपोनाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खानाम षोड़श ओकाराः सामानि गीतयः । एषु यथोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बो-ध्यम् । "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" पा० यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्द उदात्तो वा स्यात् पक्षे एकश्रुतिः । "विभाषा छन्दसि" पा० व्यवस्थाविकल्पः संहितायां यथोक्त-स्वराः ब्राह्मणे तु एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् अन्येषान्तु यथा-सम्प्रदायात् व्यवस्था । अस्यापवादः । "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे "यज्ञ कर्म्मणीति" "विभाषा छन्दसीति" प्राप्ता एकश्रुति र्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । "स्वरितात् संहिता-यामनुदात्तानाम्" पा० स्वरितात् परेषामनुदा-त्तानामेकश्रुतिः स्यात् एकश्रुतेरेव प्रचयनाम" सि० कौ० । एकश्रुतेर्भावः ष्यञ् ऐकश्रुत्य "उदात्तानुदा-त्तस्वरितानां परःसन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व० श्रौ० १,२,८ उक्ते उच्चारणभेदे "उदात्तानुदात्तस्वरितानां-मभिव्यञ्जका ये प्रयत्ना आयामविस्रम्भाक्षेपास्तेषामन्यतम-स्यैकस्यैवात्यन्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन समु-च्चारणं तदैकश्रुत्यम्"नारा०। कतिपिदञ्च उक्ता "ता एक-श्रुतिसन्ततमनुब्रूयात्" आश्व० श्रौ० १,२,८ । एका श्रुतिः कर्णौ यत्र । क्षेत्रव्यवहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूल-मितकर्णयुक्ते त्रिकोणादौ क्षेत्रे ३एककर्णयुक्ते त्रि० । एका श्रुतिर्वेदः कर्म्म० । एकशाख ४वेदवाक्ये ।"उभयो-रेकश्रुतिमूलकत्वादिति" स्मृतिनिबन्धेषु भूरिप्रयोगः ।

एकषष्ट त्रि० एकषष्ट्याः पूरणः डट् संख्यापूर्व्वकत्वात् तटि न तमट् । एकषष्टिपूरणे यत्संख्या एकषष्टिः पूर्य्यते तत्संख्यान्विते स्त्रियां ङीप् । एकषष्ट्या युतं शतादि डट् शब्द० । २एकषष्ट्या युते शते सहस्रे च तेन अर्थे कविकल्पद्रुमे उक्तम् "इति स्फीतः सप्तदशशत्या षट्-कोनषष्ट्या" । पा० मते तु नात्र डट् तेन दशान्तात् शदन्तात् विंशतेश्च तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे डटोविधानादिति भेदः । तेन तन्मते एकषष्टिरस्याधिकतया अर्श०अच् । तेन तद्रूपसिद्धिः परे भेदः । इदन्त्ववधेयम् येषाम् अच्-प्रत्ययेन न रूपसिद्धिस्तेषामेव स्थलकता दशान्तस्य शदन्तस्य विंशतेश्च ग्रहणं कृतम् षष्टिप्रत्ययीतिनवत्य-न्तानां तु अच्प्रत्ययेनैव तद्रूपसिद्धेर्न तेषां ग्रहणमिति । एवमेकसप्ततादयोऽपि तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० तत्तत्संख्या-धिके शते सहस्रे च न० । एकषष्ट्यादि परमाणमेषां ड । एकषष्ट्येकसप्ततादि तत्तत्संख्यामिते त्रि० एकषष्ट्यादि अधिकमस्मिन् शते सहस्रे वा कन् एकषष्टिकैकसप्ततिकादि-तत्तत्संख्याधिके, शते सहस्रे च । अवयवे कन् । एक-षष्टिकैकसप्ततिकादयस्तत्तत्संख्यायां न० ।

एकसभ त्रि०एका सभा गोष्ठी समुदायो यत्र । जगदालैकगोष्ठी-युक्ते "भ्रमसि व्यवदसि पूर्णमसि प्रसन्नमस्येकसभमसि"

शत० ब्रा० १४,६,२,९। "याज्ञवल्क्य सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसीति" भा०।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत्र। १एकाग्ये एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः। कर्म्म०। २एकसृष्टौ पु०

एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनसाधनं यत्र। डमरुरूपे वाद्ये शब्दरत्ना०। तस्य एकसूत्रवेष्टनेन वादनात् तथात्वम्।

एकस्थ त्रि० एकस्मिन् तिष्ठति स्था-क ७त०। एकत्रस्थिते "एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव" कुमा०। "तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा०व० ५७ अ०। "हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि! सादृश्यमस्ति" मेघ०। स्था—क्त ७त०। एकस्थितादयोऽप्यत्र त्रि०।

एकहंस न० एकः श्रेष्ठो हंसोऽत्र। सरोभेदरूपे तीर्थभेदे "एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप!। पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः" भा० व० ८३ अ०। "हन्ति गच्छति जाग्रदाद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म०।२जीवे। "शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" "स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" शत० ब्रा० १४,७,१, १२,१३। "शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्नेऽनुकर्मोपरमानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्म्मणा जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्मयश्चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुषएव स्वार्थे अण् एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्ति वा एकहंसः" भा० जीवस्योपाधिकृतजाग्रदाद्यवस्थाभिर्न किञ्चिद्विकृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्वविशेषणम्।

एकहायनी स्त्री एकोहायनो वयोमानं यस्याः ङीप्। एकवर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ। एकहायन एकवर्षवयस्के पशुमात्रे त्रि०। "अजमेषावनड्वाहं खरं च्चैकहायनम्" मनुः। २एकवर्षोत्पन्ने धान्यादौ त्रि०तत्र वयोवाचित्वाभावेन स्त्रियां न ङीबिति भेदः एकहायना इत्येव

एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वेन स्थितायां १दुर्गायाम् "एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता। यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिकोमणिः। तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्त्तते" देवीपु०४५अ०। २द्वितीयरहितस्त्रियाम्। "एकैवाहं जगत्यत्र का द्वितीया ममापरा" देवीमा०। ३एकत्वान्वितस्त्रियाञ्च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति श्रुतिः "एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेति" भट्टिः। तुल्ययोरेकत्वोत्पत्तिकथनार्थमेकेति विशेषणम्। अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरमते कै-क अलुक् स०। विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्तेन ४तदर्थे त्रि०।

एकाकिन् त्रि० एक+असहाये पक्षे आकिनि। सजातीयसहचररहिते "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्" देवीमा०। अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वेऽपि न क्षतिः। असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सहचरत्वाभावात् नानुपपत्तिः। तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थसंख्यान्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव" माघे प्रत्येकमेकत्वसंख्यान्वितानां रामकृष्णोद्धवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः। "एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः। एकाकी चिन्तयानोहि परं श्रेयोऽधिगच्छति" मनुः। "एकाकिना चात्ययिके" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालावृतम्" सा० द०।

एकाक्ष पु० एकमक्षि यस्य षच् समा०। १काके। २काणे त्रि०। स्त्रियां ङीष्। काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं रामा० अ० का० १०५ अ० यथा

"एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य्य स वायसः। अध्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः। सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम्। एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप!। रामानुज्ञातमेकं तत् (इषीकास्त्रम्) काकनेत्रमपातयत्"। तज्जातीयत्वादन्येषामपि तथात्वम्। एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र। स्त्रियामुभयार्थे टाप्।

एकाक्षर न० एकमद्वितीयमक्षरम्। १एकमात्रवर्णे "एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति" शत०ब्रा० ११,११६,४। २एकस्वरवर्णे ""एकाक्षरात् कृतोजातेः सप्तम्यास्तु न तौ स्मृतौ" व्या०का० ओमित्येकाक्षरब्रह्मोपासीत" छा०उ०। "एकाक्षरं परं ब्रह्म इति" मनुः। "एकाक्षरम् ओङ्कारः" कुल्लू०। ओङ्कारस्य द्विवर्णात्वेऽपि एकस्वरवर्णवत्त्वात् एकाक्षरत्वम्। अक्षराऽक्षरयोः स्वरवर्णैवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्णमनुच्चार्य्य केवलव्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुच्चार्य्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे क्षरणाभावात् अक्षरत्वम्। एकमक्षरं यत्र। ३एकाक्षरयुक्ते त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीष्। "गिरो मे कालिका पातु श्रीङ्कारैकाक्षरी परा" महार्णवम्।

एकागार न० एकमसहायमगारम् । द्वितीयजनानधिष्ठित गृहे तत्प्रयोजनमस्य ठञ् ऐकागारिक चौरे त्रि० स्त्रियां ङीप् "नैनमित्तु इत्यस्तैकागारिकेण" इत्युक्त्वा०। चौरादन्यत्र इतत्वात् च । एकागारीय तुच्छादौ त्रि० ।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं विषयप्रवणता यस्य । १विषयान्तरव्या-वृत्तैकमात्रविषयकचित्तवृत्तिके २विक्षेपरहितध्याने च । "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" मनुः । स्वार्थे ष्यञ् । ऐकाग्र्य तदर्थे त्रि० । तस्य भावः ष्यञ् ऐकाग्र्य तद्भावे न० "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः" भा० ८०२५ श्लो० । "तद्भोतिश्रवणैकाग्र्या संसदन्तुगतो बभौ" रघु० । तस्य एकाग्रता स्त्री, त्व एकाग्रत्व न० तदर्थे ।

एकाग्रता च चित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्ब नरूपसंसर्गशून्यः । एकविषयकधाराकाङ्क्षितरूपः स च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्त्वगुणोद्रेके रजोगुण कृतविक्षेपाभावात् तमोगुणकृतस्तम्भाद्यभावाच्च भवेति । तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणान्युक्तानि" पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा "अस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते, तत्कथम् ? भा० ।

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषया-णां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू० ।

"तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपु-ण्यशीलेषूपेक्षाम् । एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा० ।

"अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्य-नुत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रति-पादयितुमुपक्रमते-अस्य,-चित्तस्यावस्थितस्येदमिति । मै-त्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम् । सुखितेषु मैत्रीं सौहार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुःखि-तेषु च यद्वात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भा-वयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । ततश्चास्य रा-जसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते । सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्पद्यते । वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्र-सादलाभाच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्यां पुनर्मैत्र्या-दिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पन्ते-तानिदानीं स्थित्युपायानाह" वाचस्पतिविवरणम् ।

"प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" सू० ।

"कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वमनं प्रच्छर्दनं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत्" भा०

"बाधकोः वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षो विकल्पार्थो न, मैत्र्या-दिभावनापेक्षया तया सह समुच्चयात् । प्रच्छर्दनं वि-वृणोति-कौष्ठ्यस्येति । प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहि-तात् येन कौष्ठ्यो वायुर्नासिकापुटाभ्यां शनैरेच्यते । वि-धारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य कौष्ठ्यस्य वायोर्यदायामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा-प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघूकृत-शरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते । अत्र चोत्तरसूत्रगतात् स्थितिनिबन्धनीतिपदात् स्थितिपदमाकृष्य सम्पादयेदि-त्यर्थमात्रेण सम्बन्धनीयः" विव० । "स्थित्युपायान्तरमाह" भा० ·

"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" सू०

"नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्ध-प्रवृत्तिः, जिह्वाग्रे रसंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वा-मध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंवित्, इत्येताः प्रवृ-त्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति समाधिप्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्तीति" भा० ।

"व्याचष्टे-नासिकाग्रे धारयत इति । धारणाध्यान-समाधीन् कुर्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंवित् साक्षात्-कारः एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम् । एतज्ज्ञानयात् मन्तव्यं नोपपत्तितः" विवरणम् ।

तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणस्य शौचमेव तत्रोक्तम् "शौचात् स्वाङ्गज-गुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रि-यजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" सू० । "शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति एतत् शौचस्थैर्यादधिगम्यते" भा० । तत्राद्यं सूत्रं बाह्यशौचसूचकं द्वितीयन्तु आन्तरशौच-सूचकम् "चित्तमलानां क्षालने चित्तमलं भवति नैर्मल्यात् सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छत्वादैकाग्र्यं ततो मनोवश्यादिन्द्रि-याणां वशस्तज्जयादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण आन्तरशौचस्य फलमुक्तम् । एतच्च विवरणे स्थितम् एका-ग्रताया आविर्भावे यथा समाधिलाभस्तथा तत्रैवोक्तम् "सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः"

सू॰ "सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता च चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा॰ ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्व्वार्थेत्यादि । विक्षिप्तता सर्व्वार्थता । क्षय विनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः । स्वात्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपायः एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूतसाध्यभावसमाधिविशेषणं भवतीति" वा॰विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" सू॰ ।

"समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभ्रेषादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" भा॰ ।

"पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्त्तमानौ तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः सादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकाग्र्यस्यावधिमाह आसमाधिभ्रेषात् । असमाधिभ्रंशादिति" । वा॰ विवरणम् ।

एकाग्र त्रि॰ एकमग्रं यस्य । एकताने एकावलम्बने ।

एकाङ्ग पु॰ एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । ग्रहमध्येऽतिसुन्दराङ्गे १बुधग्रहे त्रिका॰ । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् । २चन्दने न॰ हारा॰ । कर्म्मधा॰ । ३एकस्मिन्नङ्गे न॰ । "अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकृत्तमे" भा॰ अनु॰ ८२ अ॰ ४श्रेष्ठाङ्गे मस्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतां प्राप्तयोः ४दम्पत्योः क्रमेण पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ।

एकाण्ड पु॰ एकमण्डं वृषणमस्य । अश्वभेदे अश्वशब्दे विवृतिः ।

एकात्मन् पु॰ कर्म्म॰ । १एकस्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावो वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे त्रि॰ स्त्रियां वा डाप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । ४असहायात्मनि त्रि॰ । "नार्य्यन्यूनैर्नावगर्य्यैरेकात्मभिरसाधनैः" भा॰ व॰ ८२ अ॰ । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकात्म्य तद्भावे न॰ । "अशेषरसैकात्म्यभावानन्दमनुसन्ततम्" भाग॰ ७,१२,८ ।

"वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग॰ ३,२१,२९

एकादशन् त्रि॰ एकाधिका दश नि॰ आत् । (एगार) १संख्यान्विते २तत्संख्यायाञ्च ततः पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्यया एकादशसंख्या पूर्य्यते तादृशसंख्यान्विते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्य्यमण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रमण्डलकलाक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । डटि संख्यापूर्व्वकादपि क्वचित् तट् । एकादशम तदर्थे त्रि॰ । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" भाग॰ ८,१३,१२ । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् । एकादशक तत्संख्यान्विते गणे । "एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव" "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां॰का॰ स च गणस्तत्रैव दर्शितः "बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः" सां॰का॰ । एवं रुद्रगणः । एकादशानामवयवः कन् । एकादशक तत्संख्यायाम् न॰ "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" [illegible] ।

एकादशद्वार न॰ एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र नवद्वारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशद्वारत्वं कथ्यते । सप्त शीर्षण्यानि नाभिसहितान्यधःस्थाने त्रीणि शिरस्येकं ब्रह्मरन्ध्रमित्येकादशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्यवहारस्तु नाभिशिरसोश्छिद्रस्य सूक्ष्मत्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् । प्रधानच्छिद्रावलम्बनेन ।

एकादशाह पु॰ एकादशानामह्नां समाहारः टच् समाहारे नाह्नादेशः अह्नान्तत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामह्नां समाहारे । ङौ तु एकादशाहे एकादशाह्नि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे "एकादशाहैरयजन् सदक्षिणैर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव" भा॰अनु॰१०२अ॰ । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये २श्राद्धे च । तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यर्थे ख । एकादशाहीन उक्तार्थे त्रि॰ ।

एकादशिन् त्रि॰ एकादश संख्या परिमाणमस्य डिनि । एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । "एतामेकादशिनीमपश्यत्" "स एकादशिन्या प्रजापतिः पुनरात्मानम्" "तस्मै पश्वेकादशिन्या यजेत" शत॰ब्रा॰ ३,९,१,४,५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३,७,१,२२ । "अथ पश्वेकादशिनी स्यात्" ३,९,१,२२ ।

एकादशी त्रि॰ एकादशानां पूरणी उभयपक्षीयप्रतिपदादितः

एकादशीपूरण्यां तिथौ । यत्र हि हरिवासरव्रतम् । अस्यां व्रतस्य नित्यत्वादिसमर्थनतदुव्रतकालव्यवस्थादि कालमा० दर्शितं यथा "अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्यामुपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वबोधकानां श्रवणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च बोधकानि संग्रहकारेण संगृहीतानि । "नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् । फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्"। अत्र च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नित्यत्वबोधकानि । नित्यशब्द उदाहृतो गारुड़पुराणे "उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति" । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम् "एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोरिति" यावदायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये "द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" । आग्नेयपुराणेऽपि "उपोष्यैकादशी राजन् ! यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" अतिक्रमनिषेधः कात्यायनेन दर्शितः "एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति" विष्णुनापि "एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः" इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः "न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवन्तमसावृतम् । एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ ! यो भुङ्क्ते मूढचेतनः । प्रतिमासं स भुङ्क्ते तु किल्विषं चादिविट्समम् । निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः । एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता । मद्यपानात् मुनिश्रेष्ठ ! पातैर्नरकं व्रजेत् । एकादश्यन्नकामस्तु पितृभिः सह मज्जतीति" नारदीये "पापानि कानि चिद् यानि ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे । तानि पापान्युपाश्नाति भुञ्जानो हरिवासरे" इति स्कान्दे "मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपीति" अकरणे प्रत्यवायापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये । "परित्यज्य व्रतं यस्त्वेकादश्यादिकं नरः । न समाप्यते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति" अत्यागचोदना दर्शिता विष्णुरहस्ये "परामापदमापन्नोऽहर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतमिति" विस्पष्टं फलाश्रवणन्तु केषुचिद्वाक्येषु तत्र कात्यायनः "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कान्देऽपि "उपोष्यैकादशी सम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति" कूर्मपुराणेऽपि "वदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे" वीप्सामाह सनत्कुमारः "पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" नारदोऽपि "नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् । काम्यत्वं च सायुज्यादिश्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णुरहस्ये "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" । कूर्मपुराणेऽपि "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" कात्यायनः "संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः । ऐश्वर्य्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कान्दपुराणे "यदीच्छेद्दिव्यान् भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदुर्लभाम् । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति" नारदोऽपि "एकादशीसमं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते । स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनीति" । तदेवं फलश्रवणात् काम्यत्वं सिद्धम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वमवगति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्योपपत्तेः । तथा हि । "खादिरो यूपो भवतीति" क्रतौ नित्यः खादिरो विहितः । "खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति" तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वेनानित्यः खादिरो विहितः । तत्र यथा प्रमाणद्वयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमङ्गीकृतं तद्वदत्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावादुपवासस्य द्वैरूप्यं किं न स्यात् ? । ननु विषमो दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावात्, बाढम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु द्वैरूप्ये प्रमाणद्वयमस्त्येव । तत्प्रकारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वोपन्यासात् । तथा च सूत्रम् "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति" (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरुद्धम् । यदि तु ध्यारोहस्य सदृशो दृष्टान्तोऽपेक्षितः तर्ह्यग्निहोत्रादिर्दृष्टान्तोऽस्तु । न ह्यग्निहोत्रं क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकाम्यत्वे वाक्यद्वयादवगम्येते । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"

इति च काम्यत्वावगमकम् । तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन केवलपुरुषार्थतैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति । तत्र यज्ञान्तराभ्यासादिकर्म्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्म्मणः सतः प्रयोगभेदोऽवगन्तव्यः । प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः ।"यावज्जीवं जुहोतीति धर्म्मः कर्म्मणि पुंसि वा । आद्यः पुरुषधर्म्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् । न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः । काम्यः प्रयोगभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः" इति । अयमर्थः 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इति । काम्याग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं चोद्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति । तदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्म्मधर्म्मः उत पुरुषधर्म्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितः कालोऽभिधीयते । काम्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाङ्क्षितः । तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्म्मधर्म्मः । तस्मात् गुणविधिः । तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोगः एक एव न त्वन्यो नित्यप्रयोग इति प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु तत्तज्जीवनं तच्च न कर्म्मधर्म्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्म्मत्वादिति जीवधातुः प्राणधारणमभिधत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्म्मः कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तरचोदना । तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयोगश्च परस्परं भिद्येते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्तु । नन्वेकस्य कर्म्मणः कालभेदेन कर्त्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र कालभेदः संभवति नित्यकाम्योपवासयोरेकादश्यामेव विधानात् । नाप्यत्र कर्त्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि काम्यमनुतिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात् । अतः कर्त्रैक्यात् कालैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं दोषः, विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुतिष्ठतः प्रयोगद्वयसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । आद्यं मुक्त्वा यथा ह्यग्निर्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां स्यादिदं मतः" इति । अयमर्थः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति' श्रुतिवाक्येन यज्ञादय आत्मविद्योदयाय विहिताः गृहस्थाद्याश्रमधर्म्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्व्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विःप्रयोग ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इतिपूर्व्वपक्षः । निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणभोजनेन यथा श्राद्धकर्त्तुः कर्म्मनिष्पत्तिः स्वतृप्तिश्च न च द्विर्भुज्यते । तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्म्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः खादिरवद्वाक्यद्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्व्वमुपपादितं तस्मात् सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्व्वतः काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्विधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गेन वा । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति । तदिदं तन्त्रम् । पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः । "काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः इति" तदेवमेकादश्युपवासस्य नित्यत्वकाम्यत्वलक्षणद्वैरूप्ये विरोधाभावात् द्वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

अथोपवासाङ्गविधिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः सूर्य्योदयवेधः पञ्चदशनाडीवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो भविष्यत्पुराणे दर्शितः ।"अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति" । "अरुणोदयवेलायां दिशो गम्यो भवेद्यदि । दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्ज्जनीयं नराधिप !" । गारुडपुराणेऽपि "दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति" । अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कान्दनारदाभ्यामुक्तम् । "उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय" इति । तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधा । ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः । "कीदृशस्तु भवे-

द्वेधो योगो विप्रेन्द्र! कीदृशः?। योगवेधौ समाचष्ट याभ्यां दुष्टमुपोषणम्। चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयम्। अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः। महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते। तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्य्योदये सतीति"। अयमर्थः वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः। तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात् पूर्व्वं सार्द्धघटिकात्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने घटिकार्द्धे अरुणोदयसम्बन्धिनि दशमीसद्भावे वेध उच्यते। यदा सूर्य्यदर्शनात्पूर्व्वं घटिकाद्वयमुपरितनमेकादशीव्याप्तं पूर्व्वं तु घटिकाद्वयं दशमीव्याप्तं तदाऽतिवेध उच्यते। यदा सूर्य्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकालमेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् तत्सर्व्वोऽरुणोदयकालो दशमीव्याप्तस्तदा महावेधः। यदा सूर्य्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदयवेलायां दशमी विद्यते तदा योगशब्देनाभिधेयो दोषो भवति। स च वेधाद्यपेक्षया तुरीयो भवतीति। नन्वरुणोदयात् पूर्व्वमपि यदि मध्यरात्रानन्तरं दशमीकला विद्येत तदा नोपवासस्तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः। तथा च स्मृतिः "अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते। तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु वै दशमीकलेति"। अतो यथानिर्दिष्टेभ्य स्तेभ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् नैवम्। अर्द्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु वक्तव्यम् अरुणोदयवेध इति पञ्चमर्द्धरात्रवेधउपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण। तदेव ब्रह्मवैवर्त्ते शौनकेन स्फुटीकृतम्। "अर्द्धरात्रे तु ये चार्व्वाग्दशम्या वेध उच्यते। अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे। कापालवेध इत्याहुराचार्य्या ये हरिप्रियाः! न तन्मम मतं यस्मात्त्रियामा रात्रिरिष्यत' इति। य एते वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्व्वमभिहितास्तेषु त्रयोऽरुणोदयवेधावान्तरभेदवेधः। तत्रोदयवेधकृत्स्नोऽप्याह "उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादशी यदा। दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन इति"। स्मृत्यन्तरेऽपि। "दशम्याः शान्तमाद्राय यदोदेति दिवाकरः। तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं कम्पासुराय त्विति"। पञ्चदशनाडीवेधस्तु स्कन्दपुराणे दर्शितः "नागोद्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा। भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिमिति"। तदेवं वेधत्रयं निरूपितम्। तत्र पञ्चदशनाडीवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगमे दर्शिता। "सर्व्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः। सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति"। सर्व्वप्रकार इत्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाष्ठादयो वेधातिवेधादयो वा गृह्यन्ते नात्र तिथ्यन्तरवत्त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधेऽपेक्षितं किन्तु अवकलाकाष्ठादिकमपि ग्राह्यम्। तदुक्तं नारदीये। "कलार्द्धवेधे विप्रेन्द्र! दशम्येकादशीं त्यजेत्। सुरायाः बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्म्मलमिति"। स्कन्दपुराणेऽपि "कलाकाष्ठादिमात्रेण दृश्यते दशमी विभो,। एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन्! कदाचनेति"। स्मृत्यन्तरेऽपि। "कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि। तदाप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति"। सोऽयं कलाकाष्ठादिवेधोऽरुणोदये सूर्य्योदये च समानः। तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः। तच्च गारुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते। "दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति"। वैष्णवश्च पञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तो वैष्णवः। अत एव स्कन्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् "परमापदमापन्नोऽहर्षे वा समुपस्थिते। नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी। समात्मा सर्व्वजीवेषु निजाचारादविच्युतः। विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते" इति। विष्णुपुराणेऽपि। "न चलति निजवर्णधर्म्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे। न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति"।

यथोक्तगुणसम्पन्नो वैष्णवदीक्षां प्राप्तो यस्तं प्रति तिथिवेधो निर्णीयते। एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा चेति। तत्र वेधवती सर्व्वा त्याज्या। "तद्दिनैकादशीव्रतमिति" गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात्। विशेषस्तु संपृक्तादिभेदेन प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। य एते वेधातिवेधमहावेधयोगाख्यादोषाः पूर्व्वमुक्तास्तेषु चतुर्ष्वेकादशी संपृक्तसंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णनामभिर्व्यवह्रियते। अरुणोदयस्य प्रथमघटिकायां दशमीसद्भावे वेध इत्युक्तः। स च द्विविधः। घटिकाप्रारम्भे तत्समघटिकायां च दशमीदर्शनभेदात्। तत्र प्रारम्भमात्रदशमीयुक्तैकादशी संपृक्तेत्युच्यते। तत्समघटिकावर्त्तिदशमीसद्भावयुक्तैकादशी सन्दिग्धा। अरुणोदयप्रथममुहूर्त्तादधो दशमीव्याप्तिरतिवेधस्तदुपेतैकादशी संयुक्तेत्युच्यते। सूर्य्यमण्डलदर्शनसन्देहवेलायां दशमीसद्भावे महावेधः तद्यु-

र्णैकादशी संकीर्णेत्युच्यते । ता एताः संपृक्तादयश्च तस्रोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः "अरुणोदयवेलायां यदि दशमीसङ्गता । संपृक्तैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति" । गारुडपुराणे "उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः । उदयात् प्राग्मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्म्मवृद्धये । आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्म्मफलेप्सुभिः । सुतपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । यद्यपि पूर्व्वत्र वेधवाक्ये "साई तु घटिकात्रयम्" इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः शङ्कनीयः शास्त्रद्वयस्यापि दशमीवेधत्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धाऽरुणोदयविद्धैकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योगसङ्कचतुर्थी योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात् सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्य्योदयवेध इति । यच्चान्यत्र कपालवेध उक्तं पूर्व्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्विध वेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यञ्च त्रिविधम् एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यं चेति । त्रिष्वेतेषु पक्षेषु अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य परेद्युरुपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदः "सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्य्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" विष्णुरहस्येऽपि "एकादशीकलाप्याप्ता येन द्वादश्युपोषिता । तस्य क्रतुशतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" द्वादश्याधिक्ये व्यास आह "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिम्" उभयाधिक्ये गुरुराह "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति" नारदोऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्व्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदीति" स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति" । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्देहोऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्य्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीक्षारहितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः स्मार्त्तानुष्ठानविषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्य्यते "अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्व्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्य्योदये मतः" इति । एवञ्च सति सूर्य्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायां पूर्व्ववच्चत्वारो भेदा भवन्ति एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विद्धायामपि चत्वारो भेदा उन्नेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाह वृद्धवशिष्ठः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन् उपवासः कथम्भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" । उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्याञ्च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्व्वा कार्य्या गृहस्थैस्तु यतिभिस्तूत्तरा तिथिरिति" एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितस्तपस्विवनवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । गारुडपुराणेऽपि "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । पुराणान्तरे "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृहितस्योभयत्राऽभिहिता । द्वादश्याधिक्ये पूर्व्वेद्युरुपवासमाह नारदः "न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शुद्धा यदा समा हीना समहीनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यामुपवसेत् शुद्धां वैष्णवोऽपीति" दशमीवेधरहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युरुदयादूर्द्धं नास्ति किन्तूदये समा ततोन्यूना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एवञ्च सति प्रकृते द्वादश्याधिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपोष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुडपुराणे दर्शितः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

च सा । तत्रोपोष्या पराऽऽ शुद्धा परतो द्वादशी यदीति" वराहपुराणेऽपि । "एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते ॥ गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा । पूर्वाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदीति" एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयो दर्शितः । अनुभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः । इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्धायां चत्वारोभेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्राद्ये काद्यश्याधिक्ये पूर्ववद्गृहस्थयत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह प्रचेताः "एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णेऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृहीति" नचैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम् बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये परेद्युरुपवासः । तदाह व्यासः "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति" लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतोऽदर्शनाच्च क्षयं गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परेद्युरुपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे "एकादशीं दिवा शुद्धां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत् । उच्चमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामिति" उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोट्यन्तराभावात् । न च विद्धत्वादस्ति सन्देह इति वाच्यं कोट्यन्तराभावे विद्धाया अप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्ये "एकादशी भवेत् काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः । उदितपक्षे भवेद्दोषः अन्यपक्षेऽतिपुण्यदेति" । इति विद्धाभेदा व्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविद्धयोरप्येष निर्णयसंग्रहः । एकादशीद्वादश्योरुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरुपवासः । द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वेद्युः । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्था । द्वादशीमात्रवृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वेद्युः विद्धायां परेद्युरिति" तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यावन्ति मुनिवाक्यानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि तान्यविरोधेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः स्कन्दपुराणे "प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः" इति हरिवासरेषु तु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं नारदपुराणे "उदयात् प्राग्यदा विप्र ! मुहूर्त्तद्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीति" भविष्यपुराणेऽपि "आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्त्तितेति" । तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णवविषयम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युपलभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचित्तदननुवादेनेति । यथा भविष्यपुराणे "अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनीति" कौर्म्मः "अरुणोदयवेलायां विद्धा नाम्नाप्युपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्ज्जयेदिति" एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानुवादमन्तरेण दशमीविद्धानिन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा नारदः "दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्रोपवासो नाशाय परेत्य नरकं व्रजेदिति" ब्रह्मवैवर्त्ते "दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः । एकादशीफलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकमिति" विष्णुरहस्येऽपि "दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल । संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते" इति ईदृशानि सर्वाण्यपि वेधविषये वैष्णवविषयाण्यन्यविषये तूभयाधिक्ये द्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमीविद्धाभ्यनुज्ञापकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दपुराणे "त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चेति" स्मृत्यन्तरे "उपोष्यैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि । दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्येव धर्मकृदिति" बृहद्वशिष्ठः "द्वादशी स्वल्पमात्रापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनीति" ऋष्यशृङ्गः "एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीदिति" हारीतोऽपि "त्रयोदश्यां यदा नष्टं द्वादशीघटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति" एतादृशानि वाक्यानि सर्वाणि अनुभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये तु गार्हस्थ्यविषयाणि द्रष्टव्यानि नत्वेतानि वैष्णवविषयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विद्धाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् । संपूर्णैकादशीपरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे "एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति" तथा कालिकापुराणे "एकादशी यदा

पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यत इति” नारदपुराणे “पूर्णा भवेद् यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते । तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिप्रशस्तिर इति” । एतान्यपि वचनानि वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । यदाह नारदः “यदि दैवात्तु संविश्येदेकादश्यां तिथित्रयम् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेदिति” कूर्म्मपुराणेऽपि “त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । तामेवोपवसेत् कामकामो विष्णुतत्परः” इति अत्राद्यन्तयोर्दशमीद्वादश्यौ मध्ये एकादशीत्येतद्दिनत्रयं यदाप्नोति तदा परतो द्वादश्या वृद्धिरवधिष्ठेत्युभयं सम्पद्यते । तत्र यद्यवृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम् । तदुक्तं पुराणान्तरे “दिनत्रयस्पृते ! देवि नोपोष्या दशमी युता । सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति” द्वादशीवृद्धौ “एकादशी यदा लुप्ता” इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युरुपवास इति पूर्व्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्य्यते “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” । “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति” । तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम । गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् तथा च कूर्म्मपुराणे “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्व्वीत पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः” इति पद्मपुराणे “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृगहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिरिति” यत्तु ऋष्यशृङ्गेणोक्तम् । “अविद्धानि निषिद्धैर्न लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः । तदूर्द्ध्वं विद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः । पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी । एकादशीं तु कुर्व्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति” अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्थविषयः वेधवाक्यस्य हेयत्वशङ्का मा भूदिति पञ्चभिर्मुहूर्त्तैरित्युक्तम् । तदेवं नानाविधवचनस्य व्यवस्थापनप्रकारो बहुत्वादितः । अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव । इत्युपवासतिथिर्निरूपिता ।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः “अष्टाब्दाधिको मर्त्त्योऽप्यपूर्णाशीतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृदिति” कात्यायनोऽपि “अष्टवर्षाधिको मर्त्त्यो ह्यशीतिर्न्यूनवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति” । गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः यथा कूर्म्मपुराणे “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृहीति” भविष्योत्तरेऽपि “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति” नारी विधवा तस्या एव यतिधर्म्मत्वात् । पतिमत्याः पुनरुपवासं निषेधति विष्णुः “पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्त्तुर्नरकं चैव गच्छतीति” मनुः “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति” मार्कण्डेयपुराणे “नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्त्रा पित्रा सुतेन वा । निष्फलं तु भवेत् तस्या यत् करोति व्रतादिकमिति” आदिशब्दात् पुष्पालङ्कारगन्धधूपाङ्गरागाद्युपसंग्रहः मनुः “पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनमिति” पत्युरनुमत्या व्रतादिष्वधिकारिणी भवति यदाह कात्यायनः । “भार्य्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदेति” शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरः । तथा च कूर्म्मपुराणे “संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्व्वीत उपवासञ्च पारणमिति” गौतमोऽपि “आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च । व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्त्री नोपवसेद्गृहीति” । अत्र पुत्त्रीति विशेषणं पुत्त्रवतो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पद्मपुराणे “संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ! । एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्त्रो विनश्यति” नारदीयेऽपि “इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे । उपवासं न कुर्व्वीत यदीच्छेत् सन्ततिं शुभामिति” । अत्र संक्रान्त्यादिषूपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तकस्य । तथाच कात्यायनः “एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्त्रवान् गृही । तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । निमित्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति” जैमिनिरपि “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषङ्गकृतोऽप्याप्नोति नित्यमुपोषणमिति” । अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात् काम्योपवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति । संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासः संवर्त्तेनोक्तः । “अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथ-

यो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति" । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव नित्योपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिककाम्योपवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ । तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यन्तरे पठ्यते । "शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति" । काम्यस्तु स्कन्दपुराणे "पितॄणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेदिति" सनत्कुमारः "भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिसंयुता । एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करी तिथिरिति" । मत्स्यपुराणेऽपि "एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः । पुत्त्रानायुः समृद्धिं च साम्राज्यं च स गच्छतीति"। दिनक्षये पुत्त्रवतो गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितामहः "एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्त्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथेति" । ब्रह्मपुराणेऽपि "दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । उपवासं न कुर्व्वीत पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः" इति । दिनक्षयलक्षणं पद्मपुराणे "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः" इति । वशिष्ठोऽपि "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमिति"। फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं द्रष्टव्यम् उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईदृशे विषये किं कार्य्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पठ्यते "उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्" । "नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत् पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति" । उपवासासमर्थस्त्वेकभक्तादीनि कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः । "उपवासेष्वशक्तानामशीतेरूर्द्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्य्यमाह बौधायनो मुनिरिति" । मार्कण्डेयपुराणे "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेदिति" । कूर्म्मपुराणेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन क्षीणशक्ता नरः क्षिपेत् । नातिक्रामेद्द्वादशीन्तु उपवासव्रतेन चेति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् । पयोमूलफलैर्वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेदिति"। भविष्यपुराणेऽपि "एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेदिति"। नित्यकाम्ययोरशक्तास्तु प्रतिनिधिभिस्तत्कारयेयुः । तथा च विष्णुरहस्ये "असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्त्रं वा विनयान्वितमिति" । पैठीनसिः "भार्य्या पत्युर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" इति । स्कन्दपुराणे "पुत्त्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" । अन्यत्रापि "भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभिरिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रुगुर्व्वादिभूभुजाम् । उद्देशमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेदिति" कात्यायनः । "पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्व्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः सारदर्शिनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् । राज्यस्य च हितार्थं च एकादश्यामुपोषितः । पुरोधाः क्षत्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् । पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कृते तु फलं विप्राः ! समयं समयाज्ञुः । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कृतं सोपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति" । प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मृतौ "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुरिति"। अयमर्थः नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्यं तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते "अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां दिवा भुक्त्वैन्दवं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्व्वणीति" स्मृत्यन्तरे "अर्के पर्व्वद्वये रात्रौ चतुर्द्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" ।

अथ काम्योपवासक्रमः तत्राङ्गिराः "सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सुर्ज्जह्याद्भक्तचतुष्टयम्" इति । देवलः "दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि । देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यतीति" बृहस्पतिरपि "दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "शाकं मांसं मसूरांश्च

पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमद्यस्य पानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्य-
जेदिति" विष्णुधर्मोत्तरे "असत्यभाषणात् हि यस्मात् व्रतस्य
तविकारदम् । आमलक्या: फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति"
"असकृज्जलपानं च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं
मांसं वर्ज्जयेत् व्रतवासरे" इति च । वशिष्ठ: "उपवासे तथा
श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति
सप्त कुलानि चेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये
"आद्योपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्याः
शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति" हारीतः "पतितपाष-
ण्डिनास्तिकसम्भाषणानृतभाषणाश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्ज-
येदिति" कूर्म्मपुराणे "वहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितञ्च
रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" इति
विष्णुरहस्ये "शय्यावलोकनगन्धादिसादनं परिकीर्त्तनम् ।
अन्नस्य वर्ज्जयेत् सर्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्गं
शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं
यच्चान्यत् निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांस्यं मांसं
सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च
दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशै-
तानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्र-
मुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह
कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं
भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति"
तथा "मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा ।
अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति"
यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पि-
तृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति"
तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् आघ्राणेनापि भोजनकार्य्यं सि-
ध्यति तस्य भोजनकार्य्ये विधानात्"

सूतकादौ दानार्च्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्य्यात् तदुक्तं
कूर्म्मपुराणे "काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र
काम्यं व्रतं कुर्य्याद्दानार्च्चनविवर्ज्जितम्" इति वराहपुराणे
"सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते । मृतके न च भुञ्जीत
एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा वि-
ष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्च्चनं सूतकान्ते
कुर्य्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "सूतकान्ते च स्नात्वा पूज-
यित्वा जनार्द्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलम-
श्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतनाशः किन्तु
देवतार्च्चनादिरहितं सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्य्यं
तदाह पुलस्त्यः "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्य-
पि" इति । मत्स्यसूक्ते "संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं
द्वादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारी-
णां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदा-
चनेति" शुद्ध्यनन्तरं देवतार्च्चनादिकं कुर्य्यात् तथा च
स्मृतिः "स्नाता भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि शुद्धा स्यात् परिचारणे ।
पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योप-
वासी चेत्ताय प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्ज्जयेत्ततिथावह्नि
विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" इति ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि "इति
विज्ञाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तो-
ऽहोरात्रं भुक्तिवर्ज्जितः । निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धाव-
शान्तोविष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र
संशयः" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्या-
यनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत् तदा शुद्धैकादशी-
मपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदीये
"शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता ।
तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति" तथा
"एकादश्यान्त्वविद्धायां संप्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या
द्वादशी शुद्धा सर्व्वपापक्षयावहेति" यदा पारणयोग्या
द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्य्या न तु त्रयोदश्यां
तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाद्वयम् ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् । कलार्द्धं
त्वथ वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां ति-
थिस्तात्कालिकी स्मृतेति" ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति
दोषः "या तिथिः सकला ज्ञेयेति" वचने साकल्यविधा-
नादिति चेत् नैवं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात्
वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु
साकल्यवचनं न प्रवर्त्तते "तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अल्पद्वादशीकाले यदा पारणन्तदा सर्व्वैः प्रागेव-
सर्व्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये "अल्पायामथ
विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनक्रियाः कार्य्या
दानहोमादिसंयुताः । एतत्कालात्कारणाद्विप्र ! प्रत्यूषे-
स्नानमाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं सर्व्वां एषा च द्वा-
दशीम् । महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता न

णाम् । करोति धर्म्महरणमस्नातेव नरस्त्वसौति” गरुड़-पुराणेऽपि “यदा स्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजिर्भवेत् । प्रातर्माध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणमिति” । स्कान्दपुराणेऽपि “यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने । उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्माध्याह्निकञ्च यदिति”। तत्र पारणासम्भवे अद्भिः पारणं कुर्य्यात् तदाह कात्यायनः “सन्ध्यादिकमवेक्षेत पारणन्तु निमित्ततः । अद्भिस्तु पारयित्वाथ नैत्यिकान्ते भुजिर्भवेदिति” देवलोऽपि “सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ? । अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति”। यदा कलयापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्य्यात् तदुक्तं नारदीये “त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् । शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति” । पारणञ्च नैवेद्यमिश्रितं कुर्य्यात् तदुक्तं स्कान्दपुराणे “कृत्वा चैवोपवासन्तु योऽश्नाति द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनमिति” ।

अथ तस्यामेकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधिरूपाणि एकभक्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपद्युक्तन्यायेनोपवासतिथावेवानुष्ठानं, यानि तु स्वतन्त्राण्येकभक्तनक्तादीनि तेषां पूर्व्वोक्तन्यायेन मध्याह्नादिव्यापितिथिग्रहणप्राप्तौ दशमीविद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे “पूर्व्वविद्धां दिनार्द्धेन नन्दां पूर्णामपि त्यजेत् । यदीच्छेदात्मनः स्थानं नियमेषु चतुर्ष्वपि । नोपोषितं न नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् । नन्दायां पूर्व्वविद्धायां कुर्य्याद्दैवव्यमोहितः । एकादशी द्रुता यस्मात् द्वादश्या समुपोषणे । नक्ते यावाचिते नित्यमेकभक्ते तथाऽनघ ! । नक्तञ्चायाचितं तात ! नैकभक्तमथाहरेत् । दशमीवर्ज्जिते दानमनर्थं हरिवासरे” इति दिनार्द्धेन सार्द्धप्रहरद्वयं नत्त्वर्द्धेनेत्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य “द्विप्रहरनिश्चयेति” उदाहृतम् । तथा “सार्द्धप्रहरसत्त्वे तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति” एतद्वृन्नवेधे तु तिथ्यन्तरव्याप्त्यादिव्याप्तिर्ग्रहीतव्या” ।

अत्राधिकारिनिर्णय हरि०भ०कान्डे “गृहस्थो ब्रह्मचारी वा आहिताग्निर्यतिस्तथा । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो रुभयोरपि”। वाराहोत्तरखण्डे “वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि !, एकादश्युपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः” । “एतस्मात् कारणाद्विप्र ! एकादश्यां तपोधनम् । कुर्य्याद्वरोवा नारी वा पक्षयोरुभयोरपि” विष्णुधर्म्मोत्तरीयम् “वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्य्यादेकादशीव्रतम्”। सौरपुराणम् “वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोऽप्येतत् समाचरेत्”। स्कान्दम् । “न शैवो न च सौरो वा नान्वयो तीर्थसेवकः । यो भुङ्क्ते वासरे विष्णोः श्वपचादधिको हि सः । विभिन्न तेन वै गोत्रं । कृतं दुष्टेन पापिना । बहुभक्षितमथास्य येन भुक्तं हरेर्दिने” । “विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिनेदिने” कात्या० । एकादशीं विना एका नतिस्थ समहातमाः । पच्यते ह्यन्धतामिस्रे यावदाहूतसंप्लवम्” नारदीयम् । “सधवायास्तु पत्यनुमत्या तत्र चाधिकारः । “पत्युरथ समाज्ञे च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि” विष्णु ध० । तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता व्यवभा० दर्शिता ।

“वैष्णवस्योभयपक्षयोर्नित्याधिकारः यथाह तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तुल्ये ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते” एवमेव ए०त०रघु० । “व्याधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणाम् । त्रिंशद्वर्षाधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पनम्” मार्क० पु० । प्रागुक्तकालमाधवमतानुसारिण्येकादशीव्रतकालादिव्यवस्था सर्व्वदेशवासिभिः प्रायेणाद्रियते । गौड़निवासिभिस्तु रघुनन्दनोक्ता व्यवस्थाद्रियते । तन्मतसिद्धव्यवस्था तु एकादशीत०प्रभवपनजातादनुसन्धेया तत्र संक्षेपतस्तु दर्शितो यथा “तत्र संक्षेपः पारणादिने द्वादशीलाभे सर्व्व एव पूर्व्वां त्यक्त्वा परामुपवसेत् तदलाभे स्मार्त्तो पूर्व्वां तदन्यः परां विधवापि । यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे त्रयोदश्यामपीति । यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अद्य च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । (अत्र माधवमते भेदः) यदा तु सूर्य्योदयात् प्राक् कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय परामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा तु पूर्व्वदिने शुद्धैकादशी परदिने च द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विहायानुपोष्य परदिने द्वादश्याः प्रथमपादमतीत्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेदिति ।

सर्व्वासां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्त्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः। ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः। वैष्णवेतरेषान्तु तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषूपवासो नित्यः। अपुत्त्रवतां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः। काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः। नित्योपवासे तु रविसंक्रमादिदोषोनास्ति अष्टाब्दादधिकोमर्त्योह्यपूर्णाशीतिवत्सरोनित्याधिकारी विधवायास्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः।

अत्र मलमासादिदोषोनास्ति। यथा ज्योतिः पराशरः "अनादिदेवताद्यासु कालदोषोन विद्यते। नित्यस्वाध्याययोगे च तथैवैकादशीव्रते" एका॰ त॰ रघु॰।

अत्र विशेषोहेमाद्रौ स्कान्दे। "एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता। नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोपवासं त्र्यहस्पृशी"। अत्रोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण बाधः। "एकादशी कलार्धेका द्वादशी यत्र लुप्यते। तत्रोपवासं कुर्व्वीत निष्कामोविष्णुतत्परः" तत्रैव स्कान्दम्। "तत्र पूर्व्वापरवचनपर्य्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्योपवासव्रतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासार्थिनो विष्णुपरायणस्य त्र्यहस्पृश्यप्युपवासः" स॰ त॰ रघु॰। वाचस्पतिमते "निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं तथा। सकामस्तु तदा पूर्व्वां कुर्य्याद्बौधायनोऽब्रवीत्" विष्णुरहस्यात् सकामेन तत्र दशमीविद्धा कार्य्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तोपोष्येतिभेदः।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिमात्ररात्रिविषया महत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चत्वारोघटिकाप्राह्णा "निशःप्रान्ते तु यामार्द्धे देवादिलयादने। सारस्वताध्ययने चारुणोदय उच्यते इति" स्मृतेरित्युक्तम्। हेमाद्रिमतानुसारेण निर्ण॰ सि॰ एकादशीभेदा अष्टादशेत्युक्त्वा तद्व्यवस्था तत्रोक्ता यथा

"शुद्धा विद्धा द्वयी भूयस्त्रेधा न्यूनसमाधिकैः। षट्प्रकाराः पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकाः" इत्यष्टादशैकादशीभेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्व्वा निःकामैरुत्तरा कार्य्या "प्रथमेऽहनि संपूर्णेति" पूर्व्वोक्तस्कान्दात् "अनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्य्यम्" "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्?। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" इत्यवधिदोक्तेः। "शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमाधिकद्वादशिका च सर्व्वेषां परैवेति" हेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा। "संपूर्णैकादशी यत्रेति" पूर्व्वोक्तेः। "शुद्धा यदा समा हीना समा चोवाधिकोत्तरा। एकादशी उपवसेत् शुद्धां वैष्णवोऽपीति" स्कान्दात् अत्र शुद्धा एकादशी, उत्तरा द्वादशी "नचेदेकादशी विष्णाविति" नारदोक्तेश्च। यत्तु "अविद्धापि च विद्धा स्यादिति" पाद्मं तत्तु द्वाधिकापरम्। यत्तु "संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" इत्यादि तद्वैष्णवपरम्। स्मार्त्तानां तु पूर्व्वैवेत्युक्तम्। विद्धन्यूना समद्वादशिका तु शुद्धन्यूना शुद्धसमा च परा अन्येषां तु पूर्व्वा। शुद्धसमाऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने। विद्धसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च हलभृद्भिः पराऽन्यैः पूर्व्वा कार्य्या। "दशमी मिश्रिता पूर्व्वा द्वादशी यदि लुप्यते। शुद्धैव द्वादशी राजनुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" व्यासोक्तेः मोक्षकाङ्क्षिपक्षादन्येषां पूर्व्वैव। "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत्। तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिरिति" स्मृत्यन्तरोक्तेश्च। विद्धाधिका समद्वादशिका च सर्व्वेषां परैव गृहस्थमते त्वत्र गृहिणः पूर्व्वा यतेरुत्तरा "सर्व्वैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः। प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणमिति" पाद्मोक्तेः। विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपरैः विष्णुप्रीतिकामैः परा कार्य्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्य्यम् "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित" इति कौर्म्मे गृहस्थे उपवासनिषेधात्। "दशम्यैकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता। क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतमिति" हयशीर्षोक्तेश्च गृहिणः पूर्व्वत्रोपवासः। एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनत्वे त्रयोरेकादश्यामुपवासः। यानि तु "दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम्। धर्म्मापत्यधनायूंषि त्रयोदश्यां तु पारणमिति" कौर्म्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि, अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया। यत्तु कालहेमाद्रौ "बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति" मार्कण्डेयोक्तेः "सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्। विवादेषु च सर्व्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम्। पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं पा-

षष्ठी शुभे !" इति पाद्मोक्तेश्च वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ वा परा कार्य्येत्युक्तम् । तदवैष्णवविषयम्"

"अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य एव भोजनम् । "एकादश्यां न भुञ्जीतेति" तस्या एव निमित्तत्वात्, "निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते" इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्व्वद्युरेकभक्तविधानाद्विधिस्पृष्टे च विषये निषेधानवकाशेन काम्यव्रताङ्गे न भोजननिषेधः प्रवर्त्तते तेनैकादशीमध्येऽपि पूर्व्वदिने भोजनमित्याहुः" निर्ण०सि०। तत्रैकादशीदिवसे श्राद्धप्राप्तौ विशेषः नि०सि० उक्तः

माधवीये "उपवासो यदा नित्यः" इत्यादि प्रागुक्तकात्यायनवाक्यमाश्रित्य उपवासदिनेऽन्यं कृत्वा श्राद्धशेषमाघ्रेयं कार्य्यमिति व्यवस्थाप्योक्तम् । "हेमाद्र्यादिसर्व्वनिबन्धेष्वयम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्य्यमिति" वदन्तः परास्ताः किन्तु, महाभारते । "स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रतीति, श्रुतं षोडशत्वम् । पौर्णमास्यां च मघादिश्राद्धं, छायापरित्यागे च एकादश्यां विहितं श्राद्धं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकायां पठन्ति । "अतोऽस्त्रितानि पापानि नन्नोक्तो दोषतरेव वा । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा" इति । तस्यापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धगोचरयतां यदस्थापकमित्युक्तम् । योऽपि "अकृतश्राद्धनिचया जन्मपिण्डविनाशकाः" इति बृहन्नारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः पूर्व्ववाक्ये तदुपक्रमात्"

हरिभक्तिविलासानुसारिणस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने श्राद्धनिषेधः द्वादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा "अथोपवासदिने श्राद्धनिषेधः । पाद्मे पुष्करखण्डे "एकादश्यां यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । तत्रैवोत्तरखण्डे "एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृताहनि । द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हितान्नं नचाश्नन्ति पितरश्च दिवौकसः" । स्कान्दे "एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यात् द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । ब्रह्मवैवर्त्ते । "ये कुर्व्वन्ति महीपाल ! श्राद्धं त्वेकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः" । हरिभक्ति० धृतवाक्यानि ।

"एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने श्राद्धं निषिद्धम् । यत्र स्कान्दादौ "श्राद्धदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषन्तु वर्ज्जयेत् । तत् सर्व्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाघ्राय शिखिध्वज ! । आघ्रातमेव तेनास्य भवेत् श्राद्धं शिखिध्वज ! । पितॄणां तृप्तिदं तात ! व्रतभङ्गो न विद्यते" इत्यादि । तत्र वैष्णवेतरविषयं मन्तव्यम् वैष्णवपितॄणामपि श्रीविष्णुदिने श्राद्धभक्षणायोगादिति" तट्टीका ।

अत्रेदं बोध्यं स्मृतिचन्द्रिकास्थवचनेन हरिभक्तिविलासधृतवचनचतुष्टयेन च उपवासदिने श्राद्धनिषेधात् प्रागुक्तकात्यायनस्कान्दादिवचनेन श्राद्धशेषभोजनाघ्राणेऽपि आघ्राणमात्राङ्गतया श्राद्धविधानात् परस्परं विरोधवयोर्व्विरोधपरिहाराय कर्म्मभेदविषयकत्वमवश्यं कल्पनीयं तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आघ्राणाङ्गश्राद्धस्य, वैष्णवविषयकतया च श्राद्धनिषेधस्य कल्पनं युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं शङ्कनीयं वैष्णवस्य सत्त्वगुणाधिकविष्णोः प्रियकत्वेन सात्त्विकपुराणोक्तविधेरेव पाल्यतया सात्त्विकपुराणेषु च पाद्मस्य कीर्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव पाल्यतौचित्येन स्कान्दस्य तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तदितरैर्पाल्यतौचित्येन च विनिगमकासद्भावात् "पाद्मस्कान्दयोर्यथा सात्त्विकतामसत्वं तथोक्तम्" मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि षट्" पद्मपु० । एवञ्च सति पाद्मवाक्यस्य वैष्णवविषयकत्वनिश्चये स्कान्दकात्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निर्णीयते । निर्णयसिन्धुकृता श्राद्धनिषेधवाक्यस्य मातापितृश्राद्धव्यतिरिक्तविषयकत्वं यत्कल्पितं तन्न मनोरमं पाद्मोक्तवाक्ये गर्हितान्नं न गृह्णन्ति पितर इति पितृमात्रस्यापकर्षोक्तेः सर्व्वश्राद्धस्यैव निषेधात् मातापित्रोर्मृताहगात्यादिपाद्मोत्तरवचने तयोरपि श्राद्धनिषेधात् । तेन कैमुतिकन्यायेनेतरश्राद्धस्यापि निषेधः सूपपन्न एव । किञ्च शेषभोजननिमित्तकाघ्रयोरुभयोश्चरकृतया वार्त्तानां शेषभोजनरूपाङ्गबाधः वैष्णवानां तु काकबाध इत्युभयोरपि एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । वार्त्तैरपि पक्षोदयादिनिमित्तकोपवासदिने श्राद्धं निषिध्य पश्चात् परेद्युः श्राद्धविधानेन काकरूपाङ्गबाधस्य तत्र स्वीकारात् तद्-

इत्यपि एकादश्युपवासदिनस्य विहिताहरूपकालबाधेनो-त्तरदिने श्राद्धविधानेनावैयर्थ्यम् । तथा च "अस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि" "अस्तावेशास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽहन्येव सर्व्वदा" नि० सि० धृतवचनैः निमित्तकालबाधेनापरेद्युः श्राद्धकालः । एतेन एकादशीव्रतदिवसे श्राद्धनिषेधे विप्रपतितश्राद्धस्य कृष्णैकादश्यां विधानम् अश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडश-श्राद्धविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विप्रपतितश्राद्धे श्रा-द्धकालव्याप्त्यैकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य व्रत-दिवसात् पूर्व्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-लाभेन निर्विषयत्वाभावात् क्वचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि सामान्यशास्त्रेण प्रवृत्तशास्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-खण्डविषयकत्वकल्पनेनाविरोधः । किञ्चात्र कर्त्तृभेदेन-व्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्थस्य कृष्णैकाद-श्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं श्राद्धविधानं, वैष्णव-विषयः श्राद्धनिषेध इति कर्त्तृभेदसम्भवात् । अश्वयु-क्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडशश्राद्धविधानमपि न निर्विषयं तिथिह्रासादिवशादेकस्यावनदिवसे तत्रविहितश्राद्धद्वय-वत् वैष्णवैः द्वादश्यां श्राद्धद्वयकरणेन षोडशसंख्या-पूर्त्तिसम्भवात् । पौर्णमास्याद्युपमन्वादिनिमित्तकश्राद्ध-स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिकृत्यत्वेन पूर्व्वाह्णे विहि-तत्वेन उपवासदिन एव तत्कालस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व्व-दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वाद-श्यामेव कृताहश्राद्धस्येव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्थस्य तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्त्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्तिः ।

पाद्मे नैमित्तिकमित्युक्तेः सम्यगेवम् परेतक इत्युक्तेश्च आद्यश्राद्धमपि एकादश्युपवासदिवसे वैष्णवैर्न कर्त्तव्यमेव । "एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमु-च्यते । तदप्यदैवविकं कार्य्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्" इति भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात् प्रेतोद्देशकश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वात् तस्यापि तद्दिने निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यथैकोद्दिष्टत्वं तथैकोद्दिष्टशब्दे वक्ष्यते इत्थं स्मार्त्तवैष्णवकर्त्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः ।

एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरवः । "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः" इति देवलोक्तेषु आचार्य्यादिषु । त्राता त्राणकर्त्ता । वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिः । "अनेनैकादश गुरवःसङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुशब्द वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न "गुरुरनुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि धर्म्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणी-यता श्रूयते तथापि तदन्येष्वतिदिश्यते अतोऽतिदिष्टध-र्म्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टिशब्दप्रवृत्ताविव तद्धर्म्मसंबन्धः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं सोपाधिर्भव तु विशेषापशादशादिशब्दवदनेकार्थतैव कोदोषः" प्रा० वि० । अयञ्च शब्द एकादशिन्शब्दात् पूर्व्वं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधिकृत्य प्रवृत्तं गणनम् कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फल-च्छिदाम् । संविधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवध-भाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम् । तत्रोदा० "विस्तृते ऽर्कमिताङ्गुलाः किल चतुर्व्वर्गाङ्गुला विस्तृतौ

वि० १२ ८ पट्टा दीर्घतया चतुर्द्दश कराखिंशन्मिताः"

वि० १६ १२ "एता विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डमितयो येषां

दी० १४ १० चतुर्व्वर्जिताः" इति नवराशिके उक्ता ।

मि० २० १४

"पट्टाव प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमाप्ता मतास्तेषा-

वि० १२ ८ मानयनाय चेच्छकटिनां द्रम्माष्टकं भाट-

वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने

दी० १४ १० चतुर्व्वर्जितास्तेषां का भवतीति भाटक-

मि० २० १४ मितिर्गव्यूतिषट्के वद" । अत्र फलस्येतर-

ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्वं तद्रहितपक्षस्य

भा० ८ ० स्वल्पराशिता तेन समानाङ्केनोभयपक्षयो-

रपवर्त्तने फलसहितबहुराशिपक्षस्याङ्कस्य परस्परगुणने जाताः ४८ अङ्काः फलरहितपक्षाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन ६ षडङ्केन भाजिते लब्धाः ८ अष्टौ अङ्कास्तेन अष्ट द्रम्मा-स्तत्र भाटकमितिरिति तत्र निश्चयः । अत्रेदमवधेयम् फल-च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिच्छेदस्यैव अन्योन्य-पक्षनयनम् न तु फलच्छेदस्येति । अयञ्च शब्दः एकादशद्वार-शब्दात् परं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्रोक्तः ।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य । १एकत्वसंख्यान्वितमारभ्य परार्द्धान्तसंख्यायुक्ते । २तत्स्थारके रेखासन्निवेशविशेषरूपे-

अङ्के च । अङ्कानां नव तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन विभिन्नसंख्याकारकत्वम् । अथ एकाद्यङ्कैः यद् यत्संख्यान्विताः सार्थन्ते तदुच्यते । १ इत्यङ्केन एकः एवं २, द्वौ, ३, त्रयः, ४, चत्वारः ५, पञ्च ६, षट् ७, सप्त ८, अष्टौ ९, नव १०, दश । दशानामेकादिनवभिरङ्कैराधिक्ये ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९ इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशाष्टादशनवदशानां कारकाः। दशाङ्कस्य द्व्यादिनवभिर्गुणने क्रमेण २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९० एतेऽङ्काः क्रमेण विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिसंख्यान्वितानां कारकाः । एषाञ्च एकादिकनवभिराधिक्ये २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, इत्येतेऽङ्का एकविंशत्यादीनां कारकाः । एवं ३१ इत्यादयोऽङ्का एकत्रिंशदादीनां कारकाः। दशभिर्गुणिते दशाङ्के १०० इत्यङ्कः शतस्य कारकः। क्रमेण दशोत्तरगुणने "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वं महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः" इति लीलावत्युक्तदिशा ज्ञेयम् । संक्षेपेण तत्रैकाद्यङ्कानां क्रमशः स्थितानां योगज संख्याज्ञानार्थमुपायान्तरमुक्तं तत्रैव यथा "एकादिनवान्तानामङ्कानां योगे का संख्येति प्रश्ने "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" इत्युक्तरीत्या एकसंख्यापदं एकयुक्तेन तेन १० अङ्केनाहतं पुनरर्द्धितम् ९०/२ ४५ सङ्कलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्कानां योगे ४५ संख्या भवतीति निश्चय एवमन्यत्राप्यूह्यम् । "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०

एकादिसंख्यानां वाचकाश्च कतिचित् शब्दाः कविकल्पलतायां संगृहीताः यथा ।

"एको ब्रह्मेन्द्रचन्द्रगजाश्विदन्ताः १ । द्वयं पक्ष नदीकूलाश्विधारासमनन्तनौ २ । त्रयं कालोऽग्निभुवनं गङ्गामार्गशिवदृग्गुणाः । ग्रीवारेखा कालिदासकाव्यम् शूलशिखा वलिः । सन्ध्यापुरत्रयपुष्कराणि रामविष्णुपदं ज्वरः ३ । चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहवः । आर्द्देन्द्रदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ४ । पञ्च माण्डवप्राणेन्द्रियसद्व्रताग्नयः । महापापपञ्चभूत महाकाव्यमहामखाः । पुराणलक्षणान्यङ्गानि[illegible]कर्मेन्द्रियाणि[illegible]का: ५ । षट् [illegible]शिरोमेलकाङ्क दर्शनम् । [illegible]महासेनवदनानि गुणा रसाः ६ । सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्काश्वजिनः । [illegible]राव्याङ्गस्त्रीछिद्र[illegible]शाद्रयः ७ । अष्टौ योगाङ्गवस्वीशमूर्त्ति दिग्गजविद्ययः । ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाहि कुलाचलाः ८ । नवाङ्कद्वारभूखण्डरत्नरावणमस्तकाः । व्याघ्रीस्तनग्रहाः [illegible]रसपशाः ९ । दश कृष्णाङ्गुलीशम्भुबाहुरावणमौलयः । कृष्णावतारदिग्विश्वेदेवावस्थेन्दुवाजिनः १० । एकादश महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतेः ११। द्वादशार्कमासराशिसंक्रान्तिगुहबाहवः । भारीकोष्ठकसेनाग्निनेत्रव्याप्ततिमण्डलाः १२ । त्रयोदश सुताम्बूलगुणा १३ अथ चतुर्दश । विद्यामनुत्रिदिशराजभुवनभूतारकाः १४। तिथयः स्युः पञ्चदश १५ षोडशेन्दुकलात्मिकाः १६ । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् १८। विंशतीरावणभुजाङ्गुलयो २० ऽथ शतं यथा । धार्त्तराष्ट्राः शतभिषक्तारका पुरुषायुषम् । रावणाङ्गुलवज्रदशमखयशाब्धियोजनम् १०० । सहस्रं जाह्नवीवक्त्रं शेषशीर्षाम्बुजच्छदम् । रविगाबार्जुनकरा वेदशाखेन्द्रदृष्टयः" । १००० ।

शा० ति० टीकायान्तु संख्याभेदान्वितत्वोपपत्तिवचनेन तेषां तत्तत्संख्याबोधकत्वं सूचितं यथा "हंसवर्णौ पराख्यौ शब्दवर्णौ वासरव्ययो । सृजन्त्येषा परा देवी तदा प्रकृतिपूरुषौ । यद्यद्भ्यस्यागतानिन्नु युग्मं तत्तदुच्यते २ । त्रिगुणात्मत्रयो चिद्रूपा त्रिनेत्रिणी । प्रकृते त्रैपुरं मन्त्रम्" इत्युपक्रम्य "लोकत्रयगुणत्रये । धामत्रयं वा वेदानां त्रयं पर्वत्रयं शुभम् । त्रिपुष्करं चारान्देवी ब्रह्मादीनां त्रयं तथा । दक्षिणावर्त्त्यं शक्तित्रयं इच्छात्रयं महत् । नाडीत्रयं त्रिवर्गं वा वर्णदन्यत्रिधा मतम् । चतुःप्रकारगुणिता आम्नायो शर्मदायिनी" इत्युपक्रम्य "चतुरः वामरानन्तःकरणानां चतुष्टयम् । चक्राद्यैश्चतुरोभावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टयं गणेशानामात्मादीनां चतुष्टयम् । उड्डियानादिकं पीठं धर्मादीनां चतुष्टयम् । इमकादीन् गजान् देवी चतुर्दन्यच्चतुष्टयम् ४ । पञ्चधा गुणिता पञ्ची शम्भोः सर्वार्थसाधिनी । पञ्चरत्नं महादेवी सर्वकामफलप्रदम् । पञ्चास्यं महेशस्य पञ्चवर्णान् गणाधिपतः । बाणेश्वनान् पञ्च बाणान् कामान् पञ्च सुरद्रुमान् । पञ्च मायादिकान् वायून् पञ्च वर्णान् महेशितुः । मूर्त्तीः पञ्च, कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्मस्वः क्रमात् । सृजन्त्येषा परा शक्तिर्देवेदार्थस्वरूपिणी ५ । षोढा संगुणिता देवी धत्ते षण्मं षडक्षरम् । ऋतून् षडन्तप्रस्थाना-

मोदादीन् गणाधिपान् । लोकानूर्मीन् रसान् शक्तीर्डाकिन्याद्याः षडध्वनः । षट्कं षड्गुणितं शक्तेः षडाधारानजीजनत् । षड्विधं यच्चान्यच्चापि सर्वन्तु परमेश्वरी६ । सप्तधा गुणिता नित्या सप्तर्षीन् शरीरिणी । सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तकं व्याहृतीनां सा सप्तवर्षं सुदर्शनम् । लोकानद्रीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् ग्रहानपि । समिधः सप्त संख्याताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्याः समजायत७ । अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षरद्वयम् । गन्धाष्टकं शुभं देवीदेवानां हृदयक्रमम् । ब्राह्म्याद्या भैरवान् सर्वान् मूर्त्तीरीशोर्वसूनपि । अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम् । अष्टौ सा शक्तीर्विप्रान् वक्रतुण्डादिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणाख्यानान् चक्रे मूर्त्तीर्वसादिकान् । अष्टात्मकं जगत्सर्वं विततुते सदा ८ । गुणिता नवधा नित्या सूते सर्वं नवात्मकम् । नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नवकं पीठशक्तीनां मह्वारादीन् रसानपि । माणिक्यादीनि रत्नानि नववर्णयुतानि सा । नवकं प्राकृतीनां नवकं नवकं शुभम् । यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्मादभूत ९ । दशधा गुणिता धर्माभिमानिनी भवत्स्वहा । दशकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी । नाडीनां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशकं लोकपालानां वह्न्यन्तकस्वरूपिणी१० । एकादश क्रमात् सेयं गुणिता सा जगन्मयी । रुद्रैकादशनामाद्या शक्तेरैकादशाक्षरम्११ । सप्ताक्षरेति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन् मासान् हरेर्मूर्त्तीर्मन्त्रं सा द्वादशात्मकम् । अन्यदेतादृशं सर्वं यत् तदस्याव्यजायत" ।

अत्र च यो यः पदार्थः यद्यत्संख्यान्विततया उत्पन्नः स स तत्तत्संख्यात्मकः भवति च निदर्शित पदार्थानां तत्तत्संख्यायुक्ततया लोकशास्त्रप्रसिद्धिः इत्यत तत्तच्छब्दानां तत्तत्संख्याबोधकत्वम् । तथाचैकविधसंख्यागुणितप्रकृतिकार्य्यत्वेन तत्तत्संख्याबोधकत्वम् । अन्येऽपि केचित् संख्याविशेषसूचकाः भा० व० १३४ अ० दर्शिता यथा । "बन्दुवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव१ । अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा२ । बन्दुवाच । त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति । अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः३ । अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता४ । बन्दुवाच । पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यम्५ । अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षड् वै चेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः६ । बन्दुवाच । सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त च्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा७ । अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टाश्रिर्विहितः सर्वयज्ञे८ । बन्दुवाच । नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा नवाङ्कयोगो गणनामेति शश्वत्९ । अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशेरका दश दाशा दशार्हाः१० । बन्दुवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ११ । अष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः १२ । बन्दुवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च । लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टवक्रः । अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः" १३ अस्य नीलकण्ठोक्तदिशा व्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्यो वा इतराप्रकाश्योऽन्यप्रकाशकश्च । एवं देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूतः अरिहन्ता पराभिभूततत्त्वान्तराभिभावकः। यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपहारद्वारा पालयितॄणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता प्रधानभूत एक एव १। सखायौ सयोगिनौ जीवेश्वरौ वा । २ पुण्येन देवस्थावरमनुष्यरूपं, पापेन नारकस्थावरतिर्यग्यो-

निरूपं अवस्थात्रयम् । वाजसनेयोपलक्षितं कर्मकाण्डम् तच्च वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्रयम् । त्रीण्येव प्रातर्मध्याह्न तृतीयसवनानि । त्रयो लोकाः स्वर्गो नरकं भूश्चेति भोगभूमयः । त्रीणि ज्योतींषि जाग्रदाद्यवस्थात्रयम् । ३ । निकेतमात्रकम् यज्ञमिह ज्ञानयज्ञं तेन चातुर्वर्ण्यमध्ये शूद्रस्यापि तत्राधिकारः। दिशः विराट्सूत्रान्तर्यामितुर्य- साक्षात्काररूपाः चतस्रः दिशः । वाङ्मयप्रणवस्य वर्ण चतुष्टयम् अकारउकारोमकारः अर्द्धमात्रा इत्येवं चतुष्टयम् । चतुष्पदा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति भेदात् गौर्वाक् चतुष्पदा ४ । पञ्चाग्नयः गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याख्याः । पञ्चपदाऽक्षरैः पादैः पङ्क्तिः छन्दः पञ्चपदा । यज्ञाः पञ्च ब्रह्मर्षिपितृमनुष्यभूतयज्ञाः पञ्च यज्ञाः,. अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति श्रौता वा पञ्च । अथ शरीराकारपरिणताः जलप्रधानाः आत्मानः सर्पन्ति गच्छन्तीत्यप्सरा; चितिः पञ्चचूडा तत्तद्वृत्तिविषयाकारतया प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपञ्चकरूपेण चित्तावस्थारूपत्वे पञ्चानां विषयरूपस्रोतसां समाहारः पञ्चनदम् ५ षड् आधाने गा इति शेषः। मनस इन्द्रियत्वमभ्युपेत्य षट्कोपपत्तिः षाड्गुण्या धनविशेषाः ६ ।"पाण्यारध्याः पयवचतुर्दश नीरधिरश्वोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यश्चेति सप्त पाण्याः भ्रिवानरराजशरीरपरषट्पदमृगाश्चेति सप्तारण्याः" पैठीनस्युक्ताः । सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीसमाख्यानि । सप्तर्षयः सप्त प्राणाः "प्राणा वै ऋषयः" इति श्रुतेः मनोबुद्धिसहिताः प्राणादयः पञ्च सप्तर्षयः । सप्त अर्च्चीषि अर्च्चनीयानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्राप्याणि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ७ "अष्टौ चक्रा वेष्टावतिचक्राः" श्रुतेः शाखाः शब्दनिमिता गौरवः आवरणविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अष्टौ ।८। चित्तु- र्व्वाणिष्टौ "उपसत्त्वा निधीमहीति" ऋक् त्रिरभ्यस्या प्रत्येकं त्रिवृत्का नव सामधेन्योऽग्निसमिन्धनार्था ऋचः पठ्यन्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणप्रधानभावविमर्द्दनैः प्रत्येकं त्रिविधा नवैव संपद्यते तथा नवैवाङ्काः क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्याप्रापिणो भवन्ति ९ । दिश उपदेष्टार दाता तत्त्वरूपकाः। अत्रिसुतस्याधिकारिणश्च दश १०। इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणि तेषां विषयाः तद्रूपरूपविकाराश्च एकादश ११ । प्राकृतयज्ञः द्वादशाहसाध्यत्वात् द्वादशाहः १२ । त्रयोदशद्वीपवती भूरादिषट्केन पातालसप्तकेन युक्ता च मध्यस्था मही त्रयोदशद्वीपवती १३ । एवमेकादिसंख्याया बोधकत्वं तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् । अन्ये च शब्दाः शास्त्रान्तरेषु एकादिसंख्याबोधकतया प्रयुज्यन्ते ते च शब्दाः पूर्व्वदर्शितशब्दाश्च यथा तत्तत्संख्याबोधका भवन्ति तथा दर्श्यते तत्र सर्व्वत्र शब्दतदर्थयोरभेदात् स्वशक्यार्थगतसंख्यातस्संख्याबोधकत्वेन स्वशक्यार्थसंख्यापूर्व्वसंख्यातत्संख्याबोधकत्वेन वा तथात्वं बोध्यम् । यद्येषाञ्च कचित् तत्तत्संख्यापूरणवाचकतापि "युग्माग्नी कृतभूतानि षण्मुनी वसुरन्ध्रयोः" इत्यत्र युग्मादिभिः तत्संख्यापूरणद्वितीयादीनां बोधनात् ।

१ तत्रादौ एकत्वबोधकाः। कवि०क०। ब्रह्मणः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विरञ्चिवाचिब्रह्मणो ब्रह्मणोऽपि चतुराननस्य एकत्वात्तथा अब्जेन्द्विन्द्रेति पाठे भूमिचन्द्रयोरेकत्वात्तथा । इन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य तदश्वस्योच्चैःश्रवसश्चैकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य शुक्रनेत्रस्य चैकत्वात् तथा एवं काकनेत्रस्यापि । भा०द०उक्ताः । स्वप्रकाशस्य अन्यप्रकाशकस्य सर्व्वस्यान्तरा यमस्य सर्व्वनियन्तुरीश्वरस्य, इन्द्रपदाभिधेयस्य तथा "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदवाच्यत्वात् ।

रूपम् वैशेषिकमतसिद्धचतुर्विंशतिगुणेषु आद्यत्वात् तथा । "भवेच्छिद्रोऽर्थरस तैर्विमिश्रे रूपं भवेत् स्यात् परिपूर्त्तिकामः" कोला० । अश्विनी तस्याः ताराद्याद्यत्वात् अभेदात्तदधिपाश्विशब्दोऽपि । तस्य सापरत्वे द्वित्वबोधकतेति भेदः । उक्था तस्या एकाक्षरपादकत्वात् प्रधानवाचो प्रकृतिशब्दस्तथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात् ।

२ द्वित्वबोधकाः । कवि०क० उक्ताः । चान्द्रमासघटकयोः पक्षिच्छदरूपयोर्वा पक्षयोः,नदीकूलयोः,अक्षिभारयोः,कुशकरूपयोर्दारयित्रुलयोश्च तथा । शा० ति०" उक्ताः । हंस इति वर्णौ जीवपरमरूपौ परात्मानौ शब्दार्थौ दिनरात्री स्त्रीपुरुषौ, परस्परविरोधि गुणरूपा शीतोष्णसुखदुःखादयश्च तथा । भा० द० उक्ताः । इन्द्राग्नी सामजीवौ नारदपर्व्वतौ अश्विनौ रथचक्रे च तथा । एवम् भरणी ताराश्च तस्या द्वितीयत्वात् तदभेदात् तदधिपोयमोऽपि । यमशब्दस्य यमनियन्तृपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगात्तथ-

रत्वे चतुष्टस्य बोधकतेति भेदः । प्रेतराजपरकालशब्द-
स्यापि तथात्वम् । तस्य समयपरत्वे त्रित्वस्य, शिवपरत्वे
आर्द्राधिपत्वञ्च षट्कस्येति भेदः । अत्युक्था द्व्यक्षरपा-
दत्वात्तथा । शकटांशभेदार्थकयुगशब्दस्तथा तस्य शकटादौ
द्वित्वसंख्यकतयैव योजनात् । एवं द्वन्द्वार्थकयुगशब्दोऽपि ।
अयनशब्दोऽपि तथा वर्षे तदर्थयोर्द्वयोरेव घटकत्वात् ।
पर्वसन्धिः चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात् । शब्दः ध्वन्यात्मक-
वर्णात्मकरूपः, अदृष्टम् पुण्यापुण्यरूपम्, शब्दशक्तिः
अभिधालक्षणारूपा, बुद्धिः अनुभवस्मृतिरूपा, गन्धः
सुरभिदुर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्म्मः तारत्वमन्द्रत्वात्मकः, स्पर्शः
उष्णानुष्णात्मकः, मृदुत्वकाठिन्यात्मको वा, अभावः, संस-
र्गाभावभेदात्मकश्च द्वित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याप्य-
व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदा-
र्थः चिज्जडरूपः द्रष्टृदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-
रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम्
वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्वात्तथा । वैशेषिकमते
तु अणुमहत्त्वह्रस्वदीर्घत्वरूपं चतुष्कात् चतुष्कस्य
तथेति भेदः । पदम् सुबन्ततिङन्तरूपत्वात्, धात्वर्थः
फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं मोक्षसुखरूपत्वा-
त्तथा । न्यायमते व्याप्तिः अन्वयव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।

वेदान्त्यादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्याः एक-
त्वादेकत्वस्येति भेदः । संयोगः कर्म्मजसंयोगजात्मकः,
विभागः कर्म्मजविभागजात्मकश्च द्वित्वात् तथा । नाटक-
प्रस्तावस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं द्वित्वात् तथा ।
काव्यम् दृश्यश्राव्यरूपं द्वित्वात् तथा मतान्तरभेदपरत्वे
ध्वन्यादिपरत्वात् त्रित्वस्येति भेदः । गुरुत्ववद्द्रव्यम् रस-
वद्द्रव्यञ्च क्षितिजलात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रववद्द्रव्यं
क्षितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-
त्मकः सवीजनिर्वीजात्मकः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातात्मको वा
द्वित्वात्तथा । समापत्तिः सविचारनिर्विचारात्मिका
द्वित्वात् तथा । परमुक्तिर्विदेहकैवल्यात्मिका द्वित्वा-
त्तथा । सालोक्यादिपरत्वे चतुष्कस्येति भेदः । समाधि-
प्रज्ञा ज्योतिष्मत्यृतम्भरात्मिका द्वित्वात्तथा । कर्म्मकारकं
मुख्यगौणात्मकं द्वित्वात्तथा । कर्तृकारकं स्वातन्त्र्यप्रयो-
जकरूपं, सम्प्रदानकारकं प्रेरकानुमन्तृरूपञ्च द्वित्वात्तथा ।
प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकात्मकतया द्वित्वात् तथा मतान्तरप्र-
त्यक्षपरत्वे षट्त्वस्येति भेदः । ज्ञानं सविकल्पकनिर्वि-
कल्पकात्मकं तथा । अनुमानं स्वार्थपरार्थात्मकं अनु-
मानफलं तत्त्वनिर्णयविजयरूपं तथा । ब्रह्म सगुणनिर्गुण
रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदकः अवच्छेद
प्रतिबिम्बरूपश्च द्वित्वात् तथा । कर्म्म शुक्लकृष्णात्म पु-
ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्म्मः प्रवृत्ति
निवृत्तिलक्षणः वेदमेव सिद्धसाध्यरूपं, प्रयागः पश्चि-
मदक्षिणरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्य्यकारणरूपा
तूलाविद्यामूलाविद्यात्मिका द्वित्वात्तथा । काञ्चिः
विष्णुशिवकाञ्चिरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणशब्दः
दृष्टादृष्टार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साधर्म्म्यवैधर्म्म्यकृतम्, शृङ्गारः
विप्रलम्भसंभोगात्मकः, मानश्च प्रणयेर्ष्याजातः द्वित्वात्तथा

२ त्रित्वबोधकाः कवि० कं० उक्ताः । कालः भूत-
भविष्यद्वर्त्तमानरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगार्हपत्याह-
वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग-
ङ्गावर्त्म त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्य्येन्दुवह्निरूप-
त्वात्, गुणः सत्त्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा । नीतिशास्त्रप्र-
सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्म्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति
त्वस्य बोधकइति भेद । ग्रीवारेखा, कालिदासकृतकाव्यं कुमा-
ररघुवंशमेघदूतरूपत्वात्, त्रिशूलशिखा, देहोदराधःस्थल-
वलितमांसरूपवलिश्च त्रित्वात् तथा । प्रातर्मध्यसायाह्नरूप
सन्ध्यानां, त्रिपुरासुरस्वर्गादिस्थपुराणां, शरतिथिनक्ष-
त्रभेदात्मकज्योतिषोक्तपुष्करदोषाणाम्, परशुरामदाशरथि-
बलभद्रात्मकरामाणां, त्रिलोकव्यापिवामनरूपविष्णुपदानां,
बाल्ययौवनजरारूपवयसाञ्च त्रित्वात् तथा । शा०
ति० उक्ताः । सूर्य्येन्दुवह्निरूपधाम्नाम्, ऋग्यजुःसामरूप-
त्रय्यात्मकवेदानां त्रित्वात् तथात्वम् । अथर्ववेदसहितत्र-
योपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः । प्रणववर्णानाम्
अकारोकारमकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्व-
राणाञ्च त्रित्वात् तथा । स्वरस्य षड्जादिपरत्वे सप्त-
कस्य अज्वर्णपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः । देवीनां
गायत्रीसावित्रीसरस्वतीरूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपेश्वर-
मूर्त्तीनाञ्च त्रित्वात् तथा । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यरूपा
याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा वा आजीविकात्मिका वृत्ति-
स्तथा मनोवृत्तिपरत्वे चतुष्कस्य, प्रमाणादिवृत्तिपरत्वे
पञ्चकस्य, शब्दनिष्ठबोधनाशक्तिरूपवृत्तिपरत्वे आल-
ङ्कारिकमते त्रित्वस्य, अन्यमते द्वित्वस्य, वाचक-
शब्दभेदपरत्वे तद्धितादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्येष्ठारौद्री
वामारूपा, ज्ञानेच्छाक्रियारूपा वा प्रभावोत्साह-

मन्त्रजापरूपा वा शक्तिः तथा, नाडी इड़ापिङ्गला-सुषुम्णात्मकप्रधाननाड़ीरूपा तथा । नाड्यादिनाडी-परत्वे सप्तत्वस्य, दण्डपरत्वे तस्याः षष्टिपलात्मकत्वात् दिवसे षष्टिसंख्यकत्वाच्च षष्टित्वस्येति भेदः । भा०व०उक्ताः। प्रजा देवतिर्य्यग्मनुष्यरूपा, त्रयीभेदात् द्विजभेदाच्च वा-जपेयादिकर्म्म च तथा । प्रातर्मध्यसायाह्नकर्त्तव्यानि सव-नानि, ज्योतिः विश्वप्राज्ञतैजसरूपम् तथा । एवम् कटु शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामलकीवय-स्थारूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-तया वा तथा । कृत्तिका तस्या राशिचक्रे तृतीयत्वात्, अभे-दोपचारात् तदधिप वह्निरपि । तद्घटकतारापरत्वे तु षट्कस्य बोधिका इति भेदः । सन्ध्या त्र्यक्षरपादत्वात् तथा शब्दवृत्तिः शक्तिलक्षणाव्यञ्जनारूपा तथा इत्यालङ्कारिकाः अन्यमते द्वित्वस्येत्युक्तम् । कारणम् समवाय्यसमवायि-निमित्तात्मकं त्रित्वात् तथा । फलावहहेतुः दैवपुरुष-कारकालात्मकः "दैवं पुरुषकारश्च कालो फलति पार्थिव! । त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं फलवाहकम्" इत्युक्ते स्तयाणां तथात्वात्तथा । "अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्" गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि । संस्कारः स्थितिस्था-पकवेगभावनात्मकत्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे दश-त्वस्य चत्वारिंशत्त्वस्य चेति भेदः । संसर्गाभावः प्रागभाव-ध्वंसात्यन्ताभावात्मकत्वात्तथा । जन्तुः प्रहस्तिनिहसिजोयन-योनिरूपत्वात्तथा । दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-विकात्मकत्वात्तथा । त्यागिकर्त्तृकरणकर्म्मज्ञानबुद्धिधृतित्र-सुखादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सात्त्विकराजसतामसरूपतया त्रित्वात्तथा । अवस्था सांख्यमते आविर्भावतिरोभावाभि-व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा, अधिकारश्च गङ्गास्रोतोवत् कूर्मसिंहावलोकितात्मकः त्रित्वात् तथा

असिद्धिः आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धि-रूपत्वात् तथा, विरुद्धहेतुदोषः साधारणासाधारणा-नुपसंहारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते "प्रकृतिः प्रत्य-यश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा" इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां सार्थकशब्दानां त्रित्वात् तथा । वाचकशब्दः रूढयौगि-कयोगरूढरूपतया त्रित्वात्तथा वाचकशब्दशक्तिः नैमित्तिकौपाधिकीपारिभाषिक्यात्मकतया त्रित्वात्तथा । लक्षणा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्थात्मिका त्रित्वात्, आलङ्कारिकमते षड्त्वस्येति भेदः । ग्रामः स्वरारोहावरोहक्रमात्मकः त्रित्वात्तथा "सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः । तानाश्चैकोनपञ्चाशत् मात्रातिस्रोलयास्त्रयः । स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव । रागाः षट्त्रिंशत्तु भावाश्चत्वारिंशत्तताः (तान) स्मृताः" भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलम्बितकालरूपा मात्रा, लयः उत्तममध्याधममानात्मकः, आदिमध्यान्त्यरूपयतिस्थानं, च त्रित्वात् तथा । विपद्फलम् भूमिहिरण्यमित्रलाभा-त्मकं त्रित्वात् तथा । काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-त्मकमुत्तममध्यमाधमात्मकं त्रित्वात् तथा । देहः कारण-स्थूलसूक्ष्मात्मकः त्रित्वात् तथा । भूतभेदः देहेन्द्रियवि-षयात्मकस्तथा । सर्गः सात्त्विकराजसतामसात्मकस्तथा । सुखसिद्धिः दुःखत्रयाभिघातात्मिका प्रमोदहर्षितमो-दमानाभिधेया त्रित्वात् तथा । सिद्ध्यङ्कुशः विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपस्त्रित्वात् तथा । कर्मविपाकः जात्या-युर्भोगात्मकस्त्रित्वात् तथा । अतीन्द्रियगुणः गुरुत्वा-दृष्टभावनात्मकः त्रित्वात् तथा । कर्मजगुणः वेग-संयोगविभागात्मकस्त्रित्वात्तथा । लिङ्गभेदः शब्द-भेदश्च सहजप्राकृतकृत्रिमात्मकस्त्रित्वात्तथा । संसृतिमार्गः देवयानपितृयाणयमयानात्मकः त्रित्वात्तथा । वि-त्तपतम् तस्य प्रत्येकपले त्रित्वात् तथा । वेदान्तिमते सत्ता पारमार्थिकीव्यावहारिकीप्रातिभासिकीरूपा त्रि-त्वात्तथा । ओतः अधोऊर्ध्वतिर्य्यग्रूपं त्रित्वात्तथा । ईप्सिततमकर्म निर्वर्त्त्यविकार्य्यप्राप्यात्मकं त्रित्वात्तथा । आधारकारकम् औपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकात्मकं त्रि-त्वात् तथा । अपादनकारकम् निर्दिष्टविषयोपात्त-विषयापेक्षितक्रियात्मकं त्रित्वात्तथा । व्यापारः कायिक-वाचिकमानसात्मकस्तथा । रूपं देवर्षिपितृजन्मान्विरूपं तथा । अलौकिकसन्निकर्षः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षण-योगजात्मकस्त्रित्वात्तथा । काव्यगुणः माधुर्य्यौजःप्रसा-दात्मकः त्रित्वात्तथा । श्लेषौदार्य्यादीनामोजःस्वभावात् त्रित्वम् सा० द० । नायिका स्वकीयापरकीयासाधार-णात्मिका, मुग्धा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्वस्य अवस्थाभेदात् षड्त्वस्येति भेदः । अनुमितिलिङ्गं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टात्मकं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्रित्वात्तथा छलं वाक्सामान्योपचारछलात्मकं त्रित्वात्तथा ।

॥ चतुष्कबोधकाः कवि० क० उक्ताः । वेदः ऋग्यजुःसा-माथर्व्वात्मकः, चतुर्वर्गश्चाप्येवमादि, पूर्व्वापरदक्षिणो-

मनादेश, चतुष्टात् तथा । अश्वगजरथपदातिपरत्वे चतुरङ्गबलात्मक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुबाहुशब्दोऽपि तथा । स्वर्गहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तरं दन्तशब्दस्तथा । हस्त्यश्वरथपादातरूपसेनाङ्गम्, उपायः सामदानभेददण्डरूपः, दिनरात्रयोश्चतुर्थांशरूपयामशब्दश्च तथा । युगं सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपं तथा शकटांशविशेषपरत्वे हस्तपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रमः ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासरूपस्तथा । शा० ति० उक्ताः । तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनिश्चयगर्वाभिमानरूपा तथा । वाग्वृत्तिः परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य त्रित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्यष्टपरत्वेनाष्टत्वबोधकः वैशेषिकमते षट्त्वस्येति भेदः । विष्णुमूर्त्तिः वासुदेवानिरुद्धसंकर्षणप्रद्युम्नरूपा तथा । यन्त्रादिचतुरस्रविन्यासभेदकृता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य बोधिकेति भेदः । गणेशः "गणाधिपं गणेशानं तृतीयं गणनायकम् । गणक्रीडं पीतगौररक्तनीलवपुः क्रमात्" शा० ति० १४प० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूपस्तथा । आत्मादि आत्मान्तरात्मजीवात्मपरात्मरूपस्तथा । पीठशब्दः उड्डियानजालन्धरपूर्णगिरिकामार्थकः तथा । धर्मादि धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि अधर्माज्ञानानैश्वर्यावैराग्यरूपञ्च तथा सांख्यमते धर्मादि अष्टत्वस्य बोधकमिति भेदः । ऋत्विग्गणः ब्रह्मादिरूपः, दिशः प्राच्यवाचीपश्चिमोत्तररूपा तथा । अवान्तरदिक्परत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः । ज्योतिःविश्वप्राज्ञात्मान्तर्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि तथा रोहिणी राशिचक्रे तस्याश्चतुर्थत्वात् तद्भेदात् तद्विषयाऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याश्चतुरक्षरपादकत्वात् तथा । कृतयुगार्थककृतशब्दः "चतुस्त्रिद्व्येकसंगुणा" सू० सि० उक्तेः "कृताद्युगप्रमाणस्य द्वादशांशस्य चतुर्गुणत्वात्तस्य तथात्वम् । सार्थकशब्दः नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा । नायकः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात् दक्षिणधृष्टानुकूलशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येकमुभयधर्म्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः । काव्यरीतिः वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटिकात्मिका चतुर्द्धा-

तथा । प्रलयः नित्यनैमित्तिक प्राकृतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा भगवद्भक्तः "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च पुरुषर्षभ !" इति गीतोक्तेः चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः आङ्गिकवाचिकाहार्य्यसात्त्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापारविशेषात्मकरीतिः कौशिकीसात्त्वत्यारभटीभारतीरूपा चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् 'नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च" इत्युक्तनर्मादिरूपं तथा । सात्त्वत्यङ्गम् ।"उत्थापकोऽथ संघात्यः संलापः परिवर्त्तकः । विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः" इत्युक्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभट्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूपं तथा । अनेकाश्रितगुणः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्याद्वित्वादिपृथक्त्वरूपः चतुर्द्धा तथा । आध्यात्मिकतुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः" सा० का० उक्तप्रकृत्यादिरूपा चतुर्द्धा तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षात्मिका चतुर्द्धा तथा । समाधिविघ्नः लयविक्षेपकषायरसास्वादात्मकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसात्मकस्तथा । अनुबन्धः विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविविदिषासाधनम् इहामुत्रार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेकशमादि॰षट्कमुमुक्षारूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्यप्राप्तानीप्सितकथितान्यपूर्वकरूपं तथा । बीजम् एकानेकवर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितात्मकं तथा । सङ्केतविषयः जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्रव्यारम्भकः परमाणुद्रव्यस्य क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरमुक्तिः सालोक्यसायुज्यसार्ष्टिसारूप्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकारः असतः सदुत्पत्तिः सतोऽसदुत्पत्तिः सतोविवर्त्तः सतः सदुत्पत्तिश्चेति चतूरूपत्वात् तथा । वृद्धिः कायिकाकालिकाकारिताचक्रवृद्धिरूपा तथा । सिद्धान्तः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुर्द्धा तथा । वर्णोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतात्मकचतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भः पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकाः । कवि०क० युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवानाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिवमुखानां, श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्तानकल्पवृक्षमन्दारपारिजातहरिचन्दनानां देववृक्षाणां, सप्तानाम्नायादिवेदपदपार्थानां श्रमाणाम्, दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयान्वाहार्य्यपचनावसथ्यानां वह्नीनां, ब्रह्महत्यासुरापानब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरणगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्गजानां पातकानाम्, क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमरूपाणां भूतानां, कुमाररघुवंशमाघकिरातनैषधाख्यानां महाकाव्यानां, होमस्वाध्यायपाठपितृतर्पणातिथिपूजनवैश्वदेवबलिरूपाणां गृहस्थकर्त्तव्यानां स्मार्त्तानाम्, अग्निहोत्रादीनां शो॰ब॰ प्रागदर्शितानां श्रौतानां वा यज्ञानां, सर्गप्रलयमन्वन्तरराजवंशतच्चरितरूपाणां पुराणलक्षणानाम्, प्राणापानसमानोदानव्यानरूपाणां देहस्थवायूनाम्, उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनात्मिकानां क्रियाणां, ज्ञानेन्द्रियविषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानगमनविसर्गानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा। शा॰ति॰ उक्ताः। नीलकहीरकपद्मरागप्रवालमौक्तिकरूपाणां स्थाप्यघटे देयानां रत्नानां पञ्चत्वस्य बोधकता वास्तुभूमावारोप्यरत्नानां कालिदासादिकवीनाञ्च नवत्वात् तत्परत्वे नवत्वस्य बोधकताप्ये वक्ष्यते। श्वेतगौररक्तहरितश्यामरूपाणां वर्णविशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणादिजातिपरत्वे चतुष्कस्य, अक्षरपरत्वे तन्त्रमते पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तेत्याद्युक्तेः पञ्चाशत्त्वस्य, शिक्षामते "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः" इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति भेदः। तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां शिवमूर्त्तीनाम्, "सम्मोहनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा। उन्मादनश्च कामस्य बाणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानां कामबाणानाम् "निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्तिस्ततः परम्। शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः" इति उक्तानां कलाविशेषाणाम्, ईशानमनोभवतत्पुरुषमकरध्वजाघोरकुमारतेजोवामदेवकन्दर्पसद्योजातकामदेवात्मकानाम् तन्त्रे उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात्तथा। तत्पुरुषादिमन्त्ररूपाणां ब्रह्मणाञ्च पञ्चत्वात् तथा। भा॰व॰उक्ताः। प्रमाणविपर्य्ययविकल्पस्मृतिनिद्रारूपाणां वृत्तीनाम्, इन्द्रियवृत्तिरूपाणां स्रोतसाम्, "किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती। गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः" काशी॰ उक्तानां नदीनां वा पञ्चत्वात्तथा। पङ्क्तिः अक्षरपङ्क्तिसमपञ्चैकदेशसमाद्यन्तधातुरूपा, पल्लवः "आम्राश्वत्थवटप्लक्षयज्ञोडुम्बरपल्लवाः। पञ्चपल्लवमित्युक्तम्" इत्युक्तानां पल्लवानां पञ्चत्वात्तथा। मूलम् "बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका। पञ्चमूलमिति ख्यातम्" इत्युक्तबिल्वादिमूलानां पञ्चत्वात्तथा। कषायः "जम्बुशाल्मलिवाट्यालं कम्बुकं बदरं तथा। कषायाः पञ्च विज्ञेयाः" इत्युक्तजम्ब्वादीनां कषायाणां पञ्चत्वात् तथा। कोषः वेदान्तोक्तानामन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दमयानां कोषाणां पञ्चत्वात्तथा। देहत्वक्परत्वे षट्कबोधकताप्ये वक्ष्यते। गव्यम् "पञ्चगव्यं दधि क्षीरं घृतगोमूत्रगोमयैः" इत्युक्तानां दध्यादीनां, पञ्चत्वात्तथा। तत्त्वम् "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्चत्वात् तथा। वल्कलम् "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलम्। पञ्चवल्कलमित्युक्तम्" इति न्यग्रोधादिवल्कलानां पञ्चत्वात् तथा। शस्यम् "धान्यं मुद्गास्तिला माषा यवाः शिम्बिकोऽपि वा। पञ्चशस्यमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तानां धान्यादीनां पञ्चत्वात्तथा। सुगन्धिः कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातिफलरूपाणां सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा। सूना "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च" इत्युक्तचुल्ल्यादिरूपवध्यस्थानानां पञ्चत्वात् तथा। एकवृक्षाङ्गम् "त्वक् पत्रं कुसुमं मूलं फलञ्चैकस्य शाखिनः। एकवृक्षस्य तु पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानां एकस्य वृक्षस्य त्वगादीनां पञ्चत्वात् तथा। पुरश्चरणाङ्गम् "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं शास्त्रे पुरश्चरणमिष्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात्तथा। अमृतम् "दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा मधु। पञ्चामृतमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादिरूपाणाममृततुल्यस्वादूनां पञ्चत्वात्तथा। नाट्योक्तिः-स्वगतप्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात् तथा। अनुप्रासः छेकवृत्तिश्रुत्यन्त्यलाटानुप्रासात्मकः पञ्चत्वात् तथा। पञ्चलौहकम् "सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं नागं तथैव च। पञ्चलोहमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तसुवर्णादिलौहानां पञ्चत्वात्तथा। लग्नपरा तस्याः राशिचक्रे पञ्चमत्वात्तथात्वम्। अभेदोपचारात्तद्विपञ्चन्द्रोऽपि तथा। सुप्रतिष्ठा तस्याः पञ्चाक्षरपादत्वात्तथा। तर्कः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गरूपतया पञ्चत्वात्तथा। कार्य्यावस्था

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमात्मिका पञ्चत्वात्तथा । नाटकस्य सन्धिः मुखप्रतिमुखगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपः पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्घात्यककथोद्घातप्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितात्मिका पञ्चत्वात् तथा । प्रयोजनसिद्धिहेतुः बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्य्यात्मा तथा । विपर्य्ययः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः तथा । अश्वगतिः "आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्" इत्युक्तास्कन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्यानुगामिधर्म्मः "आयुः कर्म्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः" इत्युक्तायुरादिलक्षणस्तथा । योगाङ्गासनं "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रासनं तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" शा॰ ति॰ उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा । पूजाङ्गासनं तु आसनशब्दे उक्तसंख्याबोधकमिति भेदः । हेत्वाभासः अनैकान्तिकविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधात्मकः तथा । न्यायावयवः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तिमते तु त्रित्वस्येति भेदः । कालगुणः दिग्गुणः मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणश्च संयोगविभागपरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मकः तथा । बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकस्तथा "दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च" इत्युक्तविज्ञानादिलक्षणः स्कन्धस्तथा । प्रातिपदिकार्थः विशेष्यविशेषणसंख्याकारकलिङ्गात्मकस्तथा । अधिकरणावयवः "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्तसंशयादिरूपस्तथा । वर्णविभजकोपाधिः "वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" शिक्षोक्तेः उदात्तादिस्वरोच्चारणकालस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां पञ्चत्वात् तथा ।

षट्संख्याबोधकाः कवि॰ क॰ उक्ताः । षाट्कौशिकानां, त्रिमूर्त्तीश्वरनेत्राणां; तर्काणां ज्ञानसाधनप्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपाणाम्, विनियोगसाधनरूपाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां वा षड्विधत्वात्तथात्वम् । आपादकज्ञानाभावापाद्यज्ञानरूपतर्के आत्माश्रयादिपञ्चविधप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति भेदः । अङ्गानां मस्तकबाहुद्वयपदद्वयमध्यरूपाणाम् प्रधानाङ्गानां, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिषच्छन्दोरूपाणां वेदाङ्गानां वा, न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तात्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रावयवरूपाणाम् अराणां, कलौ शकप्रवर्त्तकानाम् "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथो विजयाभिनन्दनः । इमे तु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" ज्योतिर्वि॰ उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्वभौमानां वा, गजाननकार्त्तिकेयमुखानां, सन्धिविग्रहयानासनद्वैधाश्रयरूपाणां नृपगुणानाञ्च षट्त्वात्तथात्वम् । गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्रित्वस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशतित्वस्येति भेदः । मधुरकटुकषायाम्लतिक्तलवणानां रसानां षट्कत्वात्तथा । शृङ्गारादिरसपरत्वे नवत्वस्य बोधकतेति भेदः । शा॰ ति॰ उक्ताः । आमोदप्रमोदसुमुखदुर्मुखविघ्नविघ्नकर्त्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमेणोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिसमृद्धिकान्तिमदनावतीमदद्रवाद्राविणीरूपाणाम्, "स्नायुरस्थिमज्जा शुक्राणि त्वङ्मांसरुधिराणि च । षाट्कौशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनामिति" तन्त्रोक्तानां स्नाय्वादीनां कोषाणाम्, बुभुक्षापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपाणामूर्म्मीणाम्, डाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, "कलाध्वा चैव तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम् । वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम्" इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम्, मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञारूपाणां देहस्थचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्शक्त्याधाराणां च षट्कत्वात्तथा । ऋतूनां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरात्मकानां षट्त्वात्तथा भा॰ व॰ उक्ताः । आधाने दक्षिणात्वेन विहितगवां षट्त्वात्तथात्वम् । कृत्तिकाः तासां षट्तारात्मकत्वात् तथा नक्षत्रचक्रस्य तृतीयत्वपरत्वे त्रित्वस्येति भेदः । एकाहसाध्यागमिकाहकर्त्तव्यदीक्षोपसदुत्याह्वानां सद्यस्क्रियावतां "षट् साद्यस्क्राः" कात्या॰ १२,२,८, सू॰ उप॰ क्रम॰ १२,१२,२५, सूत्रान्तेषु दर्शितानां साद्यस्कदीर्घव्याधिप्रशमादिकानां तेषामनुक्रीविश्वजिच्छिल्पस्यैकत्रिकरूपाणाम् षट्त्वात्तथात्वम् । आर्द्रा राशिचक्रे तस्याः षष्ठत्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपशिवकालादिशब्दोऽपि तथा । गायत्री तस्याः षडक्षरपादत्वात् । भावविकाराणां जन्मसत्त्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशरूपाणां यास्कोक्तानां षट्त्वात्तथा । भावपदार्थानां वैशेषिकसूत्रोक्तानां द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायात्मकानां षट्कत्वात्तथा । "ऐश-

र्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैरा-
ग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीच्यते" इत्युक्तभगस्य षट्संख्या-
योगात्तथा । कारकाणामपादानसंप्रदानकरणाधार
कर्म्मकर्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा "सुपां सुपा तिङा नाम्ना
धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः
षड्विधो बुधैः" इत्युक्तानां, द्वन्द्वकर्म्मधारयद्विगुतत्पुरुष-
बहुब्रीह्यव्ययीभावात्मकानां वा समासानां षट्त्वात्तथा ।
सङ्गतिः प्रसङ्गोपोद्घातहेतुतावसरनिर्वाहकैककार्य्यत्व-
रूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा तु त्रित्वस्य,
अधिकरणसङ्गतिरूपावान्तरसङ्गतिस्तु आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदा-
हरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः। षडङ्गन्यासः शीर्षशिखाकवच-
हृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपतया षट्त्वस्य, अभिज्ञा
दिव्यचक्षुःश्रोत्रपरचित्तज्ञानपूर्वनिवासानुस्मृतिरात्मतत्त्व-
ज्ञानवियद्गतिकायव्यूहादिसिद्धिरूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्-
त्वस्य, नृपसैन्यं मौलभृतसुहृच्छ्रेणीपराजितशत्रु-
सैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा। सुरापानसमम् "ब्रह्मो-
ज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययो-
र्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा ।
नारीदूषणानि "पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽ-
टनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्"
काशी०उक्तानि षट्त्वात्तथा । शास्त्रतात्पर्य्यनिर्णायकः
"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोप-
पत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इत्युक्तेः षट्त्वात् तथा ।
प्रीतिलक्षणम् "ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति
पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्"
इत्युक्तदानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा । गीताङ्गषड्-
जादिरागः षट्त्वात् तथा । पताकास्थानाङ्गफलम् "इष्टा-
र्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य
गोप्यानां गोपनं तथा। प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्-
विधम् फलम्" इत्युक्तेष्टार्थरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा ।
रिपुः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यात्मकः षट्त्वात्तथा
जन्मलग्नावधिकषष्ठस्थाने चिन्तनीयत्वाद्वा तथा। विप्रकर्म
यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहात्मकं षट्त्वात्-
तथा । अभिचारः मारणोच्चाटनविद्वेषणस्तम्भनमोहन
वशीकरणात्मकः षट्त्वात् तथा । शमादिः शमदमोपरति
तितिक्षाश्रद्धासमाधिरूपस्तथा । प्रत्यक्षम् न्यायमते च
चाक्षुषरासनघ्राणजमानसात्मकं षट्त्वबोधकम् लौ-
किकप्रत्यक्षसन्निकर्षः इन्द्रियार्थसंयोगतत्संयुक्तसमवाय
तत्संयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेतसमवायसंयुक्तविशे-
षणतात्मकः षट्कत्वात्तथा । आकाशगुणः संख्या
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दात्मकः षट्त्वात्तथा ।
निमित्तासमवायिकारणतापन्नगुणः उष्णस्पर्शद्रवत्वगुरुत्व-
वेगसंयोगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा । मानभङ्गोपायः
सामदानभेदनत्युपेक्षारसान्तरात्मकः षट्कत्वात्तथा ।

७ सप्तसंख्याबोधकाः । कवि०क० उक्ताः । लोकः भूर्भुवः
स्वर्महोजनतपःसत्यात्मक ऊर्द्ध्वस्थः, अतलवितलसुतल-
तलातलमहातलरसातलपातालात्मकः अधःस्थो वा, द्वीपः
जम्बुशाकशाल्मलिकुशक्रौञ्चगोमेदपुष्करात्मकः, ऋषिश्च
वैवस्वतमन्वन्तरे वसिष्ठकश्यपात्रिविश्वामित्रजमदग्निगौतम-
भारद्वाजात्मकः स्वायम्भुवान्तरे मरीच्यत्रिपुलस्त्यपुलह-
क्रतुप्रचेतोवसिष्ठात्मको वा सप्तत्वात् तथा । सूर्य्यहयः
तदश्वानां सप्तत्वात् तथा । समुद्रः लवणेक्षुसुराघृतदधि-
क्षीरस्वादूदकात्मकः, नृपराज्याङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्-
कोषराष्ट्रदुर्गबलात्मकम्, धान्यम् यवब्रीहितिलमाष
श्यामाककङ्गुमुद्गात्मकं सप्तत्वात् तथा। वह्निशिखा
कालीकरालीमनोजवासुलोहितासुधूम्रवर्णास्फुलिङ्गिनी-
विश्वधामात्मिका, अद्रिश्च महेन्द्रमलयसह्यशुक्तिमदृक्षविन्ध्य-
पारियात्रकुलपर्व्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा । शा०ति०
उक्ताः । सुदर्शनम् आचक्रविचक्रसुचक्रधीचक्रसञ्चक्र-
ज्वालाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, स्वरश्च निषादर्षभगान्धार-
षड्जमध्यमधैवतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा उदा-
त्तादित्वे त्रित्वस्य, अज्वर्णरूपत्वे षोड़शत्वस्येति भेदः ।
ग्रहः रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा ।
राहुकेत्वोर्ग्रहत्वमते तु नवत्वस्य वह्निपालभेदाच्च
दशत्वस्य "दश ग्रहान् गृह्णातीति" श्रुतौ दशानामेव
सोमग्रहपात्राणां विधानात् । "अष्टौ ग्रहा अष्टा-
वतिग्रहाः" इति श्रुतेः ज्ञानसाधनात्मत्वे पञ्चज्ञानेन्द्रिय-
मनोबुद्ध्यहङ्कारात्मकाष्टविधार्थग्रहणहेतुत्वात् अष्टत्वबोधक-
इति भेदः । समिधाम् अर्कपलाशखदिरापामार्गपिप्-
पलोडुम्बरशमीरूपाणां, गो०ब०उक्तानां ग्राम्यपशूनां गवा-
दीनां, वन्यपशूनां महिषादीनाञ्च भूरादीनां व्याहृतीनाञ्च
सप्तत्वात् तथा । धा०व० उक्ताः मनोबुद्धिसहितज्ञाने-
न्द्रियपञ्चकात्मप्राणरूपः ऋषिः सप्तत्वात् तथा । मनो-
बुद्ध्यादिप्राप्याणि सुखानि सप्तत्वात् तथा, वीणातन्त्री-
तारां लोके सप्तत्वप्रसिद्धेस्तथा । छन्दः गायत्र्यादिजग-
त्यन्तवैदिकछन्दोरूपम् सप्तत्वात्तथा लौकिकछन्दःपरत्वे

भक्तिं यतित्वस्येति भेदः। सामभक्तिः ओङ्कारहिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा। "लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति" श्रुतौ साम्नां सप्तविधत्वोक्तेस्तथात्वम्। वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा। प्रकृतिविकृतिः महदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात् तथा। पुनर्वसुनक्षत्राराधितचक्रे सप्तत्वात् तथा। अभेदात्तदधिपतिरदितिरपि। उष्णिक् तस्याः सप्ताक्षरपादत्वात् तथा। अपजन्मस्थानम् "अमृतात्तु साम्प्रतीतकृते वै द्वेष्योऽन्नात्तु गर्भतः। साम्भोऽन्यान्नादुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा। ताडयोतृप्तेस्तस्यानकालेन तत्सप्ताङ्गोऽपि तथा। मदस्रुतिस्थलं "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा। वरगुणः "कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च। एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्" इत्युक्तकुलादीनां सप्तत्वात् तथा। पौनर्भवा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः। वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला। उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा। धर्म्यवित्तागमः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्तदायादीनां सप्तत्वात् तथा। मरुत्, आवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरीवहात्मकः सप्तत्वात्तथा। अवान्तरभेदपरत्वे ऊनपञ्चाशत्त्वस्येति भेदः। मोक्षदपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात्तथा।

अष्टबोधकाः कवि०क० उक्ताः। योगाङ्गं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्त्तिः क्षित्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्य्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपो दन्ती च अष्टत्वात्तथा एकदेशात् करिवाचकोऽपि तथा करिण्यश्च अभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाताम्रकर्णीशुभ्रदन्त्यङ्गनाञ्जनावतीरूपाः। सिद्धिः अणिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्यमहिमेशितावशिताव्याप्तिकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा। वसुर्वेदनक्षत्रकर्म तथा। व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशकृत्स्नापिशलिशाकटायनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाष्टकर्त्तृकृतम् अष्टत्वात् तथा। दिक्पालाः इन्द्रवह्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुवेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वराणामेषामष्टत्वात् तथा। ऊर्द्ध्वाधोदिक्सहितदिक्पालपरत्वे दशत्वस्येति भेदः। अहिः शेषवासुकिपद्ममहापद्मतक्षककुलीरकर्कटशङ्खात्मकः अष्टत्वात्तथा। कुलाचलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्व्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः अष्टत्वात्तथा। कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदष्टत्वव्यवहारः। "अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः" मोहमुद्गरः। शा०ति० उक्ताः। भैरवः असिताङ्गरुरुचण्डोन्मत्तकपालिभीषणक्रोधनसंहारात्मकः। प्रकृतिः प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा। प्रकृतिशब्दः प्रधानपरत्वे एकत्वस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः। गणेशः वक्रतुण्डैकदंष्ट्रमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविघ्नराजधूम्रवर्णात्मकः अष्टत्वात्तथा। अग्निमूर्त्तिः "जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः। अश्वोदरजसंज्ञः स्यात् पुनर्वैश्वानराह्वयः। कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृतः" शा०ति० उक्तानां जातवेदआदीनामष्टत्वात्तथा भा०व० उक्ताः। प्राणः आपनवाक्पूर्व्वीयः महदहङ्कारचित्तसहितप्राणेन्द्रियरूपः अष्टत्वात्तथा। शरभपादस्य लोके ऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा। यूपकोणस्य वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा। द्विजगुणाः "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति" गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा। वैशेषिकोक्तेश्वरगुणः संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणबुद्धीच्छाकृतिरूपः अष्टत्वात्तथा। राज्याङ्गम् पौरश्रेणीसहितस्वाम्यमात्यादिसप्तकम् अष्टत्वात्तथा। नृपगतिः "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्ध्योः सदा रक्तः स्तेनाष्टगतिको नृपः" उशनसोक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा। तारिणी "तारोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती। कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणीभेदकाः" इत्युक्तानां तारामूर्त्तिभेदानामष्टत्वात्तथा। होमद्रव्यम् "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः। सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। धातुः "स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च। सीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा देहस्थधातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः। महासरस्वतीभुजसंख्या अष्टभुजत्वात्तथा। सात्त्विकभावः "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु

प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः” सा० द० उक्तस्तम्भादीनामष्टत्वात्तथा। असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दात्मकः अष्टत्वात्तथा। निमित्तकारणगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनात्मकस्तथा। मनोगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा। मङ्गलम् “मृगराजो वृषो नागो कलशो व्यजनं तथा। वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तानां “लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो, गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः” इत्युक्तानां वाष्टत्वात्तथा। नायिकाभेदा स्वाधीनभर्त्तृका खण्डिताभिसारिका कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्त्तृका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठितात्मिका अष्टत्वात् तथा। इष्टलौहम् “सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा। वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहान्यष्टौ इमानि तु” इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा। वसुलौहपरत्वे गङ्गास्य लौधकमित्यनुक्तम्। आयुर्वेदाङ्गम् “शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्याऽगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” सुश्रुतोक्तानामष्टत्वात्तथा। अर्घाङ्गम् “आपःक्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः” इति इत्युक्तानाम् “आपःक्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि। रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम्। अष्टाङ्ग एष वा अर्घ” इत्युक्तानां वाष्टत्वात् तथा। प्रणामाङ्गम् “जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। “मैथुनाङ्गम् स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। गृहं तत्र राशिचक्रे अष्टमत्वात् तथा। तदभेदात् तदधिपोऽजीवोऽपि। अनुष्टुप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा। तथः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मकेष्वनात्मभूतेष्वात्मबुद्धिरूपमष्टविधविषयत्वात् तथा। “भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च तथा” सा० का०। मोहः अणिमादिसिद्धीनामात्मगतानां शाश्वतिकत्वाभिमानरूपः अणिमाद्यष्टविधविषयत्वात् तथा। विवाहः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचात्मकः अष्टत्वात् तथा। रुचि “ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ” सा० का० उक्तोहादीनामष्टत्वात्तथा।

उक्तसिद्धीनां नामान्तराणि सां० कौ० दर्शितानि। तारसुतारतारतारम्यकसदामुदितप्रमोदमुदितमोदमानरूपाणि। गणितम् “संपातं विषमपातञ्च महापातं निपातनम्। वक्रं तिर्य्यक् तथा चोर्द्धमन्त्यं अनुसंधानकम्” इत्युक्तसम्पातादिरूपा अष्टत्वात् तथा परिकर्म्म सङ्ख्यासोऽत्र योगवियोगगुणनभागवर्गतत्पदघनतत्पदरूपम् अष्टत्वात् तथा” वर्णोत्पत्तिस्थानम्। “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्तौष्ठौ नासामूलं तालु च” शिक्षोक्तोरआदीनामष्टत्वात् तथा। व्रतघ्नम् अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” इत्युक्तापादीनामष्टत्वात्तथा। महारोगः उन्मादत्वग्दोषराजयक्ष्मश्वासमधुमेहभगन्दरोदराश्मरीरूपः अष्टत्वात् तथा।

नवत्वसंख्याबोधकाः कवि० क० उक्ताः। चक्षुर्नासिकामेलकर्णद्वयोपस्थपायुरूपाणां देहद्वाराणाम् नवसंख्यायोगात् तथा भारतकिन्नरहरिकुरुहिरण्मयरम्यकेलावृतभद्रतुरगकेतुमालाख्यानां भूखण्डानाम्, तपश्चकाले स्वयंकृतानां राघवमस्तकानाम्, व्याप्तीक्तानां ‘गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति त्रिविधसुरायाः सात्त्विकराजसतामसाधिकारिभेदसेव्यतया नवत्वात्तथा। कुण्डानां अष्टासु दिक्षु अष्टौ ऐशानीप्राच्योर्मध्ये आचार्य्यकुण्डमेकमिति मण्डपाङ्गकुण्डानां नवत्वात्तथा। “पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वोऽपि निधयो नव” इत्यमरोक्तानां पद्मादीनाम् शृङ्गारवीररौद्रकरुणाद्भुतहास्यभयानकवीभत्सशान्ताख्यानामलङ्कारोक्तानां रसानाम्, रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिराहुकेतुरूपाणां ग्रहाणाञ्च नवत्वात् तथात्वम्। शा० ति० उक्ता “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्बिन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः। बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः। रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुत्पन्नाः रुद्रब्रह्मरमाधिपाः” तत्र वाद्या उक्तानां शक्तिरूपाणां पीठशक्तीनां तत्तद्देवताभेदेन भिन्नानां तत्रोक्तानाम् “ब्रह्माणीमाहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही इन्द्राणी चामुण्डा नारसिंही” ... “सरस्वतं गौरिति न्यसेत् क्रमात्” इत्युक्तानां रमाणां

नवत्वात् तथा। वर्गाणामकचटतपयशलक्षरूपाणाम् नवत्वात् तथा लोके जझरूपवर्गस्याभावात् अष्टसंख्याबोधक इति भेदः। प्राणरक्षकदुर्गाभेदरूपाणाम् शा० ति० २३प० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा। भा० व०। कामधेनौ तत्राद्य यथा नवत्वं तथा नी० क०व्या० दर्शितं प्रकृतिर्योगः तु च दृष्टौ यथा नवधा योगस्तयोक्तं प्राक्।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जन्मस्थितिलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नात्मतया नवत्वात्तथा। "विसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" श्रीधरः। पत्रिका "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः" इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात् तथा। नवपत्रिकास्वदेवीरूपा दुर्गा ब्रह्माणीरक्तदन्तिकाचामुण्डाजयन्तीशाकम्भरीकालिकाशिवाशोकरहिताकार्त्तिकीरूपाणां नवत्वात् तथा। अविश्लेषार्थकरत्नशब्दः "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्वि० उक्तानां विक्रमादित्यसभास्थकविश्रेष्ठानां नवत्वात् तथा। विष्णुभक्तिः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्। इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा" भाग० ७,५ उक्तश्रवणादिरूपा नवत्वात् तथा। तुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः" सां०का० उक्तानां नवत्वात् तथा। अभ्यागतेऽवश्यकार्य्यम्। "नवैतानि सकृत्त्वेन कार्य्याण्यभ्यागते सदा। अन्तर्वाणि च यत् सौम्यं वाक्यं१ चक्षु२र्मनो३ मुखम्४। अभ्युत्थानं५ निवाचाते ... पूर्व्वाभाषणम् ७। उपासन ८ मनुव्रज्या९" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा। अभ्यागते ईश्वरदृष्ट्यसाध्य कार्य्याणि। "तस्मैवस्त्वयुक्तानि कार्य्याण्यभ्यागते नव। आसनं१ पादशौचं२ च भोजनं३ शयनं स्थितिः४। शय्या५ सर्वसेवा६ ... दीपा८ गार्हस्थ्यविदः" काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा। स्वस्थानावस्थाय्यभिन्दाकार्य्याणि "तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना। पैशुन्यं परदाराश्च क्रोधः क्रोधातताप्रिये। दम्भोद्भवश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि च" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा। अवश्यकर्त्तव्यानि "नवावश्यककर्म्माणि कार्य्याणि प्रतिवासरम्। स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम्" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा। गोप्यानि "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च वञ्चनम्। आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा। प्रकाश्यानि "नवैतानि प्रकाश्यानि ऋणपाठपकुत्सितम्१। प्रायोग्य२ ऋणशुद्धिश्च३ आन्वय: ४ क्रय५ विक्रयौ६। कन्यादानं७ गुणोत्कर्षः८" काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा। अंशकदानपात्राणि। "पालमित्रविनीतेषु हीनाचारोपकारिषु। पितृमातृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्षयम्" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा। निष्फलदानपात्राणि "निष्फलं नवकं दत्तं चाटचारणतस्करे। कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मल्ले च बन्दिनि" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा। अदेयवस्तूनि "आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा। अन्वये सति सर्वस्वं दाराश्च शरणागताः। न्यासाधी कुलहति निक्षेपः स्त्रीधनं सुतः" काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा। साधारणकर्म्म "सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः। अस्तेयमिन्द्रियाक्षोभः कर्म साधारणं मतम्" काशी० उक्तानि नवत्वात् तथा। द्रव्यं क्षितिजलतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोरूपं नवत्वात् तथा। तमसोद्रव्यत्वमते दशत्वबोधकमिति भेदः। स्थायिभावः "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द० उक्तरत्यादीनां नवत्वात्तथा।

१० दशत्वबोधकाः। वाच०व० उक्ताः। हस्ताङ्गुलीनां, दशभुजश्मश्रुवाहूनां, दशमुखरावणमौलीनां, मीनकूर्मवराहनरसिंहवामनपरशुरामदाशरथिबलभद्रबुद्धकल्किरूपाणां विष्ण्ववताराणाम्, पूर्व्वाग्नेयदक्षिणनैर्ऋतपश्चिमवायव्योत्तरैशान्यूर्द्ध्वाधोरूपाणां दिशां, विश्वेषां देवानां गणदेवताभेदानां, क्रतुदक्षवसुसत्यकालकामधुरिलोचनपुरूरवोमाद्रवोरूपाणाम्, दशाश्वरथचन्द्राश्वानाञ्च दशत्वात्तथा शा०ति०। शक्तितत्त्वानि "निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुकला पुनः। नादः शक्तिः सदापूर्व्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः" इत्युक्तानिवृत्त्यादिरूपाणि दशत्वात्, तथा। नाडीनाम् इडापिङ्गलासुषुम्णासज्ञितानाम् "गान्धारीहस्तिजिह्वाख्या सपूषाख्या मता। यशस्विनी शङ्खिनी च कुहूः सुः

षष्ठ नाडिकाः" इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० ४ पुरुषस्य वागादीनामधिदैवमधिभूतं स्थितानां विषयरूपेण वक्तव्यादीनां दशत्वात्तथा "ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति" श्रुतेस्तथात्वम् । गर्भमासानाम्, उपनिषद्भेदेन उपदेशमहावाक्यानाम् "ब्रह्माहमस्मीति" एवमादीनां तद्विनेयानां तद्विक्षेपकाणाञ्च दशत्वात्तथा ।

महाविद्या "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तकाल्यादीनां दशत्वात् तथा । ब्राह्मणः सारस्वतकान्यकुब्जगौडमैथिलोत्कलद्राविडमहाराष्ट्रतैलङ्गगुर्जरनागररूपतया दशत्वात्तथात्वम् । पापानि "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् । एतानि दश पापानि" इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्गरूपो यमः "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं क्षमार्जवम् । दया धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश" इत्युक्ताहिंसादीनां दशत्वात्तथा । नियमः "तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ताः" शा० ति० उक्ततपआदीनां दशत्वात् तथा । रूपककाव्यम् "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात्तथा लास्याङ्गम् "गेयं पदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदकात्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः" इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा । धर्म्मलक्षणम् "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" इत्युक्तधृत्यादीनां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् "उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्" इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्चमूले च "श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका । श्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलमुदाहृतम् । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्" भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येकमूलशब्दः पञ्चार्थकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति भेदः । उपनिषद् "ईशाकेनकठः प्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश" इत्युक्तेशादीनां प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा । मन्त्रसंस्कारः मन्त्रोक्तदशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावयवः केषाञ्चिन्मते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदाससहितानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमानां दशत्वात्तथा । मषा राशिचक्रे तस्य दशमत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपतिपर्य्यायशब्दोऽपि तथा । पङ्क्तिः दशाक्षरपादत्वात्तथा दशरथ इत्यर्थे पङ्क्तिरथः इत्यादिः । बौद्धबलम् "दानं शीलं क्षमा वीर्य्यं ध्यानं प्रज्ञा बलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" इत्युक्तदानादीनां दशत्वात्तथा । वह्निकला "धूम्रार्च्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि" इत्युक्तधूम्रार्च्चिरादीनां दशत्वात्तथा । योगभङ्गः "तिथ्यङ्कवेदैकदशोनविंशभैकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुयोगाद्योगा अमी च दश योगभङ्गाः" ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदशाद्युक्तानां दशत्वात्तथा । विप्राशौचदिनम् "शुध्येद्विप्रो दशाहेन" मनूक्तेः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा । वपुर्द्विजसंस्कारः गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म्मनामकरणनिष्क्रामणान्नप्राशनचूडोपनयनविवाहरूपतया दशत्वात्तथा । बृहत्संस्कारस्तु अष्टचत्वारिंशच्छब्दे उक्तचत्वारिंशत्त्वावबोधक इति भेदः । महापुराणलक्षणम् "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् महदल्पव्यवस्थया" भाग० १२,७ । महामोहः दिव्यादिव्यशब्दादीनां तद्विषयाणां दशत्वात्तथा । "दशविधो महामोहः" सा० का० ।

देहस्थवायुः प्राणादिपञ्चकसहितनागकूर्म्मधनञ्जयकृकलदेवदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा । वह्निः "भ्राजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा । धारकोबन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मकः दशमः स्मृतः" इति पदार्थादर्शोक्तानाम् देहस्थाग्नीनां "तेजको दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोषणाः । आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः" इति तन्त्रोक्तानां बाह्यवह्नीनां वा दशत्वात्त-

था। दिक्पालवाहनम् ऐरावतच्छागमहिषसिंहमकरहरिणाश्ववृषभहंसपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। मतान्तरे सोमस्थाने कुवेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः। दिक्पालास्त्रम् वज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलचक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। दुर्गाभुजःतस्या दशभुजत्वात् तथा। सामान्यगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रवगुरुत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा। तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम्। अमूर्त्तगुणः "धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा। बुद्ध्यादयश्च षट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नरूपा इति दशत्वम्। मूर्त्तगुणः 'रूपं रसःस्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवोगुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी" इत्युक्तरूपादीनां दशत्वात् तथा।

एकादशबोधकाः कवि॰क॰ उक्ताः रुद्राणाम् "अजैकपादहिर्बुध्नोविरूपाक्षश्च रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा। दुर्य्योधनसेनानामेकादशाक्षौहिणीमितत्वात् तथा।

भा॰व॰उक्ताः। मधुयागे सोमभेदानां, तत्रत्ययूपानाञ्चैकादशत्वात्तथा मनःसहितज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तद्ग्राह्यविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा।

इन्द्रियघातः "बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः" इत्युक्तबाधिर्य्यादीनामेकादशत्वात्तथा। "एकादशेन्द्रियबधाः" सां॰का॰। पूर्वफाल्गुनी तस्याः स्वचक्रे एकादशत्वात् तदधिपोभगश्च तथा। तेजोगुणः रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया एकादशत्वात् तथा। पारणोद्भवगणः अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शापाकजद्रवस्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः। अव्याप्यवृत्तिगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनाशब्दसंयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा।

द्वादशबोधकाः कवि॰क॰उक्ताः "धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च। भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः। एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" विष्णुपु॰ उक्तधात्रादीनां चान्द्रचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढ़श्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षमाघफाल्गुनरूपाणां मासानां, मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनरूपाणां राशीनां, तेषु सूर्य्यादिसंक्रान्तीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा। कार्त्तिकबाहूनां, तन्नेत्राणां शारीरकषट्कोणानाम् अरिषड्के दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा

शा॰ति॰। आदित्यानां विष्णुधर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम्। तत्रैव १५प॰ "द्वादशादित्यसहितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत्। केशवाद्याः क्रमाद्देवे वक्ष्यमाणविधानतः। ललाटे केशवं १धात्रा, कुक्षौ नारायणं २पुनः। अर्य्यम्णा हृदि मित्रेण३माधवं ३कण्ठदेशतः। वरुणेन४ च गोविन्दं४, पुनर्दक्षिणपार्श्वके। अंशुना५ विष्णु५ मंसस्थं भगेन६ मधुसूदनम्६। गले विवस्वता७ युक्तं त्रिविक्रम७ मनन्तरम्। वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण८ वामनाख्य८ मथांसके। पूष्णा९ श्रीधरनामानं९ गले पर्जन्य१० संयुतम्। हृषीकेशाह्वयं १० पृष्ठे पद्मनाभं११ ततःपरम्। त्वष्ट्रा११ दामोदरं१२ पश्चात् विष्णुना१२ ककुदि न्यसेत्१२" इत्युक्तानां द्वादशत्वात् तथा। भा॰व॰। जगती तस्याः द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा। मासतपसाधनाहः तस्य द्वादशाहसाध्यत्वात् तथा।

नाटकीयमुखाङ्गम् "उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्। युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना। उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे" सा॰द॰उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा। बौद्धमतसिद्धमायतनम् 'अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः" इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा। उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अभेदोपचारात् तदधिपार्य्यमापि तथा। तुषितः "प्राणापानसमानाश्च उदानोव्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसघ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे" इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकत्वात्तथा। जटाधरमते "षट्त्रिंशत्तुषितामताः" इत्युक्तेः षट्त्रिंशत्त्वस्येति भेदः। क्षत्रियाशौचदिनम् "द्वादशाहेन भूमिपः" इति मनूक्तेस्तस्याशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा। साध्यः "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान्। विनिर्भयोनयश्चैव दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्याः द्वादश पौर्विकाः" इत्युक्तमनआदिगणदेवात्मकः द्वादशत्वात्तथा। सूर्य्यकला 'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

स्वामिनी रुचिः। सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा" शा॰ति॰ उक्ततपिन्यादीनां द्वादशत्वात् तथा मद्यम् "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम्। समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु। द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्"। पुलस्त्योक्तपानसादीनां द्वादशत्वात्तथा

१३ त्रयोदशसंख्याबोधकाः। कवि॰क॰ उक्ताः ताम्बूलगुणः ताम्बूलशब्दे वक्ष्यमाणत्रयोदशविधत्वात्तथा। भा॰ व॰। महोद्वीपः जम्बूद्वीपषट्काधोलोकसप्तकरूपत्रयोदशद्वीपत्वयोगात्तथा। अतिच्छन्दः शाक्वर्यादिर्वैदिकच्छन्दःसप्तकातिक्रान्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् त्रयोदशाक्षरपादत्वात् तथा। प्रतिमुखाङ्गं "विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा। नर्म्म नर्म्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः। विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम्। पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि" सा॰द॰ उक्तविलासादीनां तथात्वात्तथा। गर्भाङ्गम् "अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः। संग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च। तोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा" इत्युक्ताभूताहरणादीनां तथासंख्यत्वात्तथा। विमर्षाङ्गम् "अपवादोऽथ संफेटो व्यवसायो द्रवः स्मृतिः। शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम्। प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा" सा॰ द॰ उक्तापवादादीनां त्रयोदशत्वात्तथा। कृष्णनक्षत्रं तस्य राशिचक्रे त्रयोदशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपदिवाकरोऽपि तथा। करणं "करणं त्रयोदशविधम्" सा॰का॰ उक्तज्ञानकर्म्मेन्द्रियदशकमनोबुद्ध्यहङ्काररूपं त्रयोदशत्वात्तथा।

चतुर्दशसंख्याबोधकाः कवि॰क॰ उक्ताः। विद्या "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश" इत्युक्ताङ्गविद्यादिरूपा मनुः "स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽभौ स्वारोचिषोत्तमजतामसरैवताख्याः। षष्ठस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम्" सि॰शि॰उक्तानां "सावर्णिर्दक्षसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिकस्तथा। धर्म्मसावर्णिको रुद्रसावर्णो रौच्य भौत्यकः" इत्युक्तानां च चतुर्दशत्वात्तथा। शक्रः इन्द्रशब्दे मन्वन्तरभेदे उक्तनामयुक्तः, भुवनम् भूरादिसप्तकातलादिसप्तकरूपं ध्रुवतारकयोगताराश्च चतुर्दशत्वात् तथा। एवं यममूर्त्तिः यमधर्मराजमृत्युअन्तकवैवस्वतकालसर्वभूतक्षयौडुम्बरदध्नौलपरमेष्ठिवृकोदरचित्र-चित्रगुप्तात्मिका चतुर्दशत्वात्तथा। क्षितिगुणः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगुरुत्वद्रवत्वात्मकः, जलगुणः गन्धहीनस्नेहसहितक्षितिगुणात्मकः, आत्मगुणश्च बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागभावनाधर्माधर्मात्मकः चतुर्दशत्वात्तथा। चित्रा नक्षत्रराशिचक्रे चतुर्दशत्वात्तथा तद्भेदात्तदधिपत्वष्टापि तथा। शक्वरी तस्याश्चतुर्दशाक्षरपादकत्वात् तथा। श्रीविद्यायन्त्रबाह्यकोणम् तन्त्रे तेषां चतुर्दशत्वोक्तेस्तथा। निर्वहणाङ्गम्। "सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम्। कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम्। भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च। प्रशस्तिरिति संहारे उक्तान्यङ्गानि नामतः" सा॰द॰ उक्तसन्ध्यादीनां चतुर्दशत्वात्तथा।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहार्य्या चन्द्रकलाक्रियात्मिका तिथिः उभयपक्षीयप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा। चन्द्रस्यामाकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वव्याघातः। स्वातिनक्षत्रं तस्यर्क्षचक्रे पञ्चदशत्वात् तदभेदात् तदधिपपवनोऽपि तथा अतिशक्वरी तस्याः पञ्चदशाक्षरपादकत्वात् तथा। वैश्याशौचाहः "वैश्यः पञ्चदशाहेन" मनूक्तस्याशौचस्य पञ्चदशाहव्यापकत्वात्तथा। पक्षमानं तस्य पञ्चदशतिथिरूपत्वात् तथा। कालीयन्त्रकोणं "त्रिपञ्चारे पीठे" इत्युक्तेस्तेषां पञ्चदशत्वात्तथा।

षोडशसंख्याबोधकाः इन्दुकला "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः। शशिनश्चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः" शा॰ति॰। उक्तामृतादिरूपा, कलाशब्दे वक्ष्यमाणा दिगादिरूपा नृपकला च षोडशत्वात् तथा। स्वरवर्णः तन्त्रमते अकारादिविसर्गान्तकः षोडशत्वात् तथा। शिक्षामते "स्वरा विंशतिरेकश्चेति" इत्युक्ते एकविंशतिस्वरेति भेदः। अष्टिः षोडशाक्षरपादत्वात् तथा। विशाखा राशिचक्रे तस्याः षोडशत्वात् तथा। तद्भेदात् तदधिपौ इन्द्राग्नी अपि तथा। तत्त्वज्ञानोपयोगितया न्यायपदार्थः "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानरूपः गौतमोक्तः षोडशत्वात्तथा। प्रेतश्राद्धम् आद्यद्वादशमासिकषाण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणरूपं षोडशत्वात्तथा। नृपः षोडशराजिके प्रसिद्धमरुत्तादिरूपः षोड-

त्वात्तथा। ते च यथा:“मरुत्तः, १सुहोत्रः२ पौरवोऽङ्गः३ शौशीनरशिबिः४ दाशरथिरामः५ भगीरथः६ ऐलविलदिलीपः७, यौवनाश्वोमान्धाता८, नाहुषययातिः९ नाभागोऽम्बरीषः१० शशविन्दुः११, गयः१२ सांकृतिः रन्तिदेवः१३, दौष्मन्तिर्भरतः१४, वैण्यः१५, जामदग्न्योरामः१६ इत्येते भा०द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः। तत्त्वान्तरानुपादानलक्षणः सांख्योक्तः विकारः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन षोड़शत्वात्तथा। “षोड़शकस्तु विकारः” सां०का०।

१७ सप्तदशसंख्याबोधकाः। अनुराधा राशिचक्रे तस्याः सप्तदशत्वात् तथा तद्भेदात्तदधिपमित्रोऽपि तथा। अत्यष्टिः सप्तदशाक्षरपादत्वात् तथा। लिङ्गदेहावयवः “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः। सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः “स सप्तदशकेनापि युज्यते नात्र संशयः”। “सप्तदशैकं लिङ्गम्” सां०सू०।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकाः कवि० क० सप्त द्वीपाः महाद्वीपा जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा। “अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” रघुः “अष्टादशद्वीपपृथग्जयश्रियाजिति” नैष०। विद्या धनुर्वेदायुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्रसहितचतुर्दशविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा। महापुराणम् उपपुराणशब्दे दर्शितब्राह्मादिरूपम् अष्टादशत्वात् तथा। स्मृतिः अष्टादशस्मृतिकारिशब्दे दर्शितविष्णुप्रभृतिप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा। धान्यम् अष्टादशधान्यशब्दे दर्शितयवादिरूपम् तथा। महाकालीभुजाः तस्या अष्टादशभुजत्वात्तथा। ज्येष्ठा राशिचक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि तथा। धृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा। विवादः अष्टादशविवादपदशब्दे दर्शितस्वदानादीनामष्टादशत्वात्तथा। कुण्डसंस्काराः “अष्टादश तु संस्काराः कुण्डानां तन्त्रनोदिताः। वीक्षणं मूलमन्त्रेण शस्त्रेण प्रोक्षणं मतम्। तेनैव ताड़नं दर्भैर्वर्मणाभ्युक्षणं स्मृतम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ तन्मन्त्रेण प्रपूरणम्। समीकरणमस्त्रेण सेचनं वर्म्मणा मतम्। कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्म्ममन्त्रेण मार्ज्जनम्। विलेपनं कलारूपं कल्पनं तदनन्तरम्। त्रिसूत्रेण चां पश्चाद्दर्भेनार्च्चनं मतम्। अस्त्रेण हतशीकरणं हृदा प्रोक्षं कुशैः शुभैः। चतुष्पथं ततस्तेन तद्युक्तेतपाटनम्” शा०ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा। भाषा संस्कृता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी आवन्तिका दाक्षिणात्या शाकरी बाह्लिकी द्राविड़ी आभीरी चाण्डाली शावरी पैशाची प्राकृता चेति सा०द० उक्तानां षोडशानां राक्षसीपाशाख्यासहितानामष्टादशत्वात् तथा “अष्टादशभाषावारविलासिनी” सा०द०। व्यसनम् “दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” मनूक्तमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा। भारतपर्व्व तेषामष्टादशत्वात्तथा।

१९ ऊनविंशतिबोधकाः। धर्म्मशास्त्रकारकाः “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ। शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः” इत्युक्तमन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा। मूलनक्षत्रम् तस्य राशिचक्रे ऊनविंशतितमत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपनिर्ऋतिरपि तथा। अतिधृतिस्तस्या ऊनविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। अभिजिन्नाम तस्याः उत्तराषाढापञ्चदशदण्डश्रवणचतुर्दण्डरूपतयोनविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानां, नखानाम्, अङ्गुलीनां च हस्तपादयोस्तावन्मितत्वात् तथा। पूर्व्वाषाढा राशिचक्रे तस्या विंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपजलमपि तथा। छन्दोरूपा कृतिस्तस्याः विंशत्यक्षरपादत्वात्। शनेस्तुङ्गांशः मेषे नीचांशश्च तथा। तत्र तस्य विंशांशे एव परमोच्चनीचयोः ज्यो० उक्तत्वात्। ताजकोक्तपञ्चोच्चबलम् “त्रिंशद्गुणे विंशतिवद्भे खे” नी०क० उक्तेस्तस्य विंशतितमत्वात्तथा।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकाः। परशुरामक्षितिजयस्तस्य एकविंशतिमितत्वात् तथा। उत्तराषाढा तस्या नक्षत्रचक्रे एकविंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपविश्वोऽपि तथा। छन्दोरूपा प्रकृतिस्तस्या एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। मूर्च्छना “मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः” भरतोक्तेः सप्तस्वराणाम् आरोहावरोहक्रमरूपैस्त्रित्वात् एकविंशतिरूपतया तथा। स्वरवर्णः “स्वरा विंशतिरेकश्चेति” शिक्षोक्तेस्तन्त्रे स्वराणां तत्संख्यत्वात्तथा।

२२ द्वाविंशतिसंख्याबोधकाः । श्रवणा तस्या राशिचक्रे द्वाविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपहरिरपि तथा । आकृतिः तस्या द्वाविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । निग्रहस्थानम् "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च" गौ० सू० उक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनां द्वाविंशतित्वात् तथा ।

२३ त्रयोविंशतिसंख्याबोधकाः । धनिष्ठा तस्या राशिचक्रे त्रयोविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपवसुरपि तथा । विकृतिः तस्याः त्रयोविंशत्यक्षरपादत्वात् तथा ।

२४ चतुर्विंशतिसंख्याबोधकाः । तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चस्थूलभूतरूपं चतुर्विंशतित्वात् तथा । पुरुषसहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंशतित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे षड्विंशतित्वस्य बोधकमिति भेदः । गायत्र्यक्षरम् तस्याः षडक्षरपादत्वाच्चतुष्पाद्यां तथासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः ऋषभाजितसम्भवाभिनन्दनसुमतिपद्मप्रभसुपार्श्वचन्द्रप्रभसुविधिशीतलश्रेयांसवासुपूज्यविमलानन्ततीर्थकृद्धर्मशान्तिकुन्थ्वरमल्लिमुनिसुव्रतनमिनेमिपार्श्ववीराख्यचतुर्विंशतित्वात् तथा । अत्र प्रमाणञ्च चि० शि० चतुर्विंशतिमितत्वोक्तेस्तथा । शतभिषा तस्या राशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपवरुणोऽपि । खगततारासमुदायपरत्वे शतत्वस्येति भेदः । संकृतिस्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षरपादत्वात्तथात्वम् । जातिः न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः चतुर्विंशतित्वात् तथा । सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः" इति । वैशेषिकोक्तः द्रव्याश्रितः गुणः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारपुण्यापुण्यशब्दात्मकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः । अन्यार्थपरत्वे नित्यादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णुमूर्त्तिः शङ्खचक्रगदापद्मानां दक्षवामहस्तेषु विन्यासविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तिभेदाभ्रामशब्दे वक्ष्यते ।

२५ पञ्चविंशतिसंख्याबोधकाः "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सां० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादिपञ्चविंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा । "पञ्च पञ्चजनाः" इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । शा० भा० तु तस्याः श्रुतेः देवपितृगन्धर्वासुररक्षआदीनां पञ्चप्राणादीनां पञ्चविंशतित्वपरतेत्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्या राशिचक्रे पञ्चविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपः अजैकपादपि तथा । अतिकृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । स्पर्शः कादिमावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात् तथा । "स्पर्शानां पञ्चविंशतिः" शिक्षा ।

२६ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः तत्त्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृत्यादिरूपं तस्य षड्विंशत्वात्तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्याः राशिचक्रे षड्विंशत्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपाहिर्बुध्न्योऽपि तथा । संकृतिस्तस्याः षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२७ सप्तविंशतिः । नक्षत्रं उडुपशब्दे दर्शितराशिचक्रस्थाश्विन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राशिचक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य मीने तुङ्गं कन्यायां सुनीचं च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजिन्नक्षत्रम् तस्याष्टाविंशत्वात्तथा । सात्त्विकनार्यलङ्कारः "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता । औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । लीला विलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः । विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः" सा० द० उक्तदशस्वभावजभावसहितलीलादीनामष्टानामष्टाविंशतित्वात्तथा ।

३२ द्वात्रिंशद्बोधकाः दन्तः तस्य नरदेहे द्वात्रिंशत्संख्यकत्वात्तथा । भगवदपराधः अपराधशब्दे २२२पृ० दर्शितानां यानगमनादीनां बलिवषिद्वाचभोजनादीनां वा द्वात्रिंशत्त्वात्तथा ।

३३ त्रयस्त्रिंशद्बोधकः । नाट्यालङ्कारः "आशीराक्रन्दकपटाऽक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः । आशंसाऽध्यवसायौ च विसर्पोल्लेख संज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् । प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् । उत्कीर्त्तन तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् । प्रवर्त्तनाख्यान

युक्तिप्रश्नार्थोपदेशनम्" सा० द० उक्तावीथ्यादीनां तत्संख्यकत्वात्तथा । व्यभिचारिभावः "निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्व्वामरणमलसताऽमर्षनिद्रावहित्थाः । औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

३६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधकाः । रागिणी "रागाः षट् त्रिंशच्च भार्य्याः इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्य्याणां तत्संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता । रागिणीशब्दे ताश्च वक्ष्यन्ते । नाटकलक्षणम् सा०द० "षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र" इत्युपक्रम्य "भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः । निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च । दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा । विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्य्ययौ । दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणा तथा । पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यम् संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् । लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां षट्त्रिंशत्त्वात्तथा ।

३८ अष्टत्रिंशत्संख्याबोधकाः सोमसूर्य्याग्निकला "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकार्णस्वरूपकाः अष्टत्रिंशत्कलास्तन्त्रशास्त्रेषु व्यवस्थिताः" शा० ति० उक्तानां सोमषोडशकलासूर्य्यद्वादशकलावह्निदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा ।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधकः । तालः "चत्वारिंशत्तालाः" इति भरतोक्तेः तालशब्दवाच्यतालानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

४९ ऊनपञ्चाशत्संख्याबोधकः । अनिलः अनिलशब्दे दर्शितोनपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा ।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः । मातृकालिपिः तस्याः तन्त्रमते पञ्चाशदक्षरात्मकत्वात्तथा । "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तत्वादि" शा० ति० ।

५१ एकपञ्चाशद्बोधकः महापीठः महापीठशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां महापीठविशेषाणां तत्संख्यकत्वात्तथा ।

६४ संख्याबोधकाः । वर्णाः शिक्षामते "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः । स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश्च+कूपौ चापि पराश्रितौ । दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव वा" इति शिक्षोक्तेस्तथा । कला कलाशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा ।

महादेवीपीठम् "मायामधुपुरनागरामनमहालक्ष्मीचरित्राऽयुध्याश्चलहिरण्यहाटकमहेन्द्रोऽड्डीयनञ्चापुरम् । पश्चाद्वीरकमग्निनेश्वरपटेश्चीचन्द्रपूः श्रीगिरिः कोलाङ्गुष्ठकपूर्णपर्व्वतकुरुक्षेत्रैकवित्रार्बुदाः । काश्मीरैकाम्रकाञ्चीमलयगिरिवरेकारकानुभूतदेवीकौ दाक्षायेशजालन्धरपुरमिमणीबाह्निकाश्च प्रयागाः । त्रिस्रोतःकामकोष्ठोज्जयिनिमधुरं कोशलाकान्यकुब्जौ ह्यर्द्धाराद्वारावती विरज इह ततः कुण्डिनं राजगेहम् । नेपालं पुष्करन्तन मालवपारसौकामरूपकेदाराः । विन्ध्यमहामठगोश्रुतिचित्रकूटश्रीपीठमहदेशाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्यकत्वात्तथा ।

१०० शतसंख्याबोधकाः पुरुषायुषम् "शतायुर्वै पुरुषः इति श्रुतेस्तथा । रावणहस्ताङ्गुलिः तस्य विंशतिबाहुत्वेन प्रत्येकं बाहौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम् । इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा ।

१००० सहस्रबोधकाः । इन्द्रनेत्रः तस्य सहस्रनेत्रतया तन्नेत्राणां सहस्रत्वेन तथा । विराट्पुरुषचक्षुः तत्पादः तद्बाहुतनुमूर्द्धा च तथा । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" श्रुतिः । कार्त्तवीर्य्यार्जुनबाहुः बाणासुरबाहुश्च तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा । अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्रशीर्षतया तथा । गङ्गास्रोतोमुखम् सागरसङ्गमसमीपस्थाने सहस्रमुखतया तस्याः प्रवहणात्तथात्वम् । सामवेदशाखा तद्वेदस्य सहस्रशाखत्वात् तथा ।

१०००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकाल "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा ।

अत्रेदं बोध्यम् । शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यद्यत्संख्यकतया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः । तेषु दिङ्मात्रमत्र दर्शितम् अनयैव रीत्यान्येषामपि तत्तत्संख्याभेदयुक्ततत्तत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्संख्यार्थकत्वं कल्पनीयम् । शब्दार्थयोरभेदाच्च क्वचिच्छब्दस्य तदर्थकता उक्ता क्वचिच्चार्थस्यैव तत्तत्संख्यायोग उक्तः तेनैव तत्तदर्थकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता ज्ञेया । इयांस्तु विशेषः समुदायवर्त्तिपदार्थस्यैकदेशवृत्तित्वाभिप्रायेण बहुसंख्यान्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि । यथा "रामोऽगवेदैर्जलधिस्तु भैलैरित्यादौ" रामजलध्योः त्रित्वचतुष्ट्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता अगवेदैरित्यादौ सप्तत्वचतुष्ट्वबोधकयोः बहुवचनान्तता । एवमन्यत्रापि । उक्तशब्दानां कश्चित्संख्यापरत्वम् कश्चित्संख्येयपरत्वम्

कश्चिच्च पूरणार्थताऽपि यथा "दिग्भिर्गुणैरष्टभिः शरैर्के र्वाणैर्भसंख्यैर्गणमितैश्च" नी॰क॰ दिगादिशब्दानां दशमाद्यंशपरत्वम्। एवं "युग्माग्नौ कृतभूतानि षण्मुन्यो र्वसुरन्ध्रयोः" इत्यादौ युग्माग्निप्रभृतीनां तत्तत्संख्यापूरणे द्वितीयादिपरत्वम्। अत्र च ये शब्दा उक्तास्तत्पर्याय शब्दा अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति।

एकादेश पु॰ कर्म॰। पाणिन्युक्ते उभयस्थानिप्रभवे एकस्मिन्नादेशे। एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र सुरशब्दस्य अन्त्याकारस्य अरिशब्दादिभूताकारस्य चोभयोः स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमन्यत्रापि। "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" पा॰।

एकादुन(श)विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः। एक+न+आदुक् दस्य वा न। १एकोनविंशतिसंख्यायां, २तद्युक्ते च एवमेका(दुन)त्रिंशदादयः।

एकानंशा स्त्री एको न अंशो यस्याः असमर्थसमा॰। अनेकार्थत्वात् दुर्गायां सा च यशोदागर्भसंभूता प्रजापतेरंशजाता। तथोक्तं हरिवं॰ ९६अ॰ यथा "नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा। तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा। देवक्यजनयद् विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम्" इत्युपक्रम्य "वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च। यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः। यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम्। गृहीत्वा दारिकां तां च देवकीशयने न्यसत्। परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः। वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्। उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः। निवेदयामास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम्। तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगितः। आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्य्यवान्। स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत्। दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयन्। ततो हाहाकृताः सर्व्वा देवकीभवने स्त्रियः। उवाच देवकी दीना बाष्पविक्लवया गिरा। दारिका पुत्र! जातेति कंसं समभिभाषती। श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो!। दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे। दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामकृष्यत मुदा युतः। हतैवैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा वृथामतिः। सा गर्भशयनक्लिष्टा गर्भाम्बुक्लिन्नमूर्द्धजा। कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा। पादे तां गृह्य पुरुषः समाविध्यावधूय च। उद्यच्छन्नेव सहसा शिलायां समपोथयत्। साऽवधूता शिलापृष्ठे निष्पिष्टा दिवमुत्पतत्। हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्तमूर्द्धजा। जगामाकाशमाविश्य दिव्यस्रगनुलेपना। कन्यैव चाभवत् सा तु दिव्या देवैरभिष्टुता। नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी। रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा। विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा। पयोधरस्तनवती सन्ध्येव सपयोधरा। सा वै निशि तमोघस्ते सर्व्वभूतगणाकुले। नृत्यन्ती हसती चैव विपरीतेन भास्वति। विहायसि गता रौद्री पपौ पानमनुत्तमम्। जहास च महाहासं कंसञ्च रुषिताऽब्रवीत्। कंस कंसात्मनाशाय यदहं घातिता त्वया। सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता। तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा। पाटयित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम्। एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना। खं सा देवालयं देवी सगणा विचचार ह। सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता। पुत्रवत् पाल्यमाना सा देवदेवाज्ञया तदा। विद्धि चैनामथोत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापतेः। एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य च। तां वै सर्व्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म सात्वताः। देवीव दिव्यवपुषं कृष्णः संरक्षितो यया। तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः"।
"सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता। पुत्रवत् पाल्यमाना वै वसुदेवाज्ञया तदा। एकानंशा तु यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि। योगकन्यां दुराधर्षाम्" इति च। वृहत्सं॰ मूर्त्तिलक्षणे "एकानंशा कार्य्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये"।

एकानुदिष्ट त्रि॰ एकमनु दिष्टम् "सुप्सुपा" पा॰। एकोद्दिष्टेन दत्तश्राद्धे। "यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति। विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्" मनुः।

एकान्त त्रि॰ एकः अन्तः निश्चयः सीमा वा। १अत्यन्ते अतिशये "तेजःक्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः। "शकुन्तलैकान्तमनोविनोदिनम्" नै॰। क्रियाविशेषणत्वे क्लीव न॰। "एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानाम्" रघु॰ "नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्तमनश्नतः" गीता। तद्वति २प्रबले त्रि॰। "एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्" रघुः। "एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः" कुमा॰। एक एवान्तो यत्र। निर्जने ४रहसि। "तस्मादुद्भ्रान्ते हर्म्यान्तः शय्यैकान्ते कर्त्तव्या" ज्यो॰त॰। "वासे बहूनां कलहे भवेद्वार्त्ता द्वयोरपि। तस्मादेकान्तमास्थाय चिन्तयेत् नियमसंयुतः, पुरा॰। ततः तसिल्। एकान्ततस् एका-

न्ते अत्याद्यर्थे। "इष्टे सा्ऽपार्था चेन्नैकान्ततोऽत्यन्ततोऽभावात्" सां०का०। तत्र भवः ठञ्। ऐकान्तिक एकान्तभवे त्रि०स्त्रियां ङीप्। "ऐकान्तिको हरेर्भक्तिस्तत्पातार्थेव कल्पते" पुरा०। एक एवान्तः स्वभावो यस्य। एकरूपताप्राप्ते त्रि०। "विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः। स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्द्धं यया पुंसां मतिर्हृता" भाग० ६,१८,२२।

एकान्तत्यागवाद पु० वस्तुनः एकान्तता एकस्वरूपता अस्तीत्यादिसम्बन्धरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवादः। अर्हद्विशेषोक्तवादभेदे। स च वादः अर्हच्छब्दे स्याद्वाद प्रकरणे ३८६ पृ० दर्शितः।

एकान्तदुःषमा स्त्री दुष्टा समा वर्षोदुःषमा सुषमा० षत्वम् एकान्तं दुःषमा २त०। बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच०। यथा "कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः। सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते। अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः। एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्। तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः। सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटयः। सुषमदुःषमाने द्वे दुःषमसुषमा पुनः। सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता। अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात्। एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः। प्रथमारत्रये मर्त्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः। त्रिद्व्येकगव्यूत्युच्छ्राया स्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः। कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः। पूर्व्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः। पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः। षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषोहस्तसमुच्छ्रयाः एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः। पश्चानुपूर्व्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि"।

एकान्तर त्रि० एकमन्तरं व्यवधानम्। १एकव्यवधाने "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" मनुः। बहु०। २एकान्तरवर्त्तिनि त्रि०। "एकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्" मनुः। एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे ३व्रतभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ज्वरभेदे पु०।

एकान्तसुषमा सुष्ठु समा वर्षः सुषमा सुषमादि०षत्वम् २त०। बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःषमाशब्दे विवृतिः।

एकान्तिन् त्रि० एकान्तमत्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। १अतिशययुक्ते एकान्तः एकस्वरूपः उपास्यत्वेनास्त्यस्य इनि। स्त्रियां ङीप्। २भगवद्भक्तविशेषे त्रि०। "एकान्तिनामनोविष्णुर्यस्मादेव परायणः। तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः" गरुडपु० १३१।

एकान्न त्रि० एकमन्नमेवान्नं भक्ष्यं यत्र। १एककालिकभक्षणे एकभक्तरूपे व्रते कर्म्म०। २एकमात्रभक्ष्ये अन्ने न०। "जग्ध्वा चैवाशनश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः। हन्ताकं पुरणञ्चैव न्यूकषिम्बीञ्च वर्जयेत्" काशी०। "भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् व्रती" मनुः। "क्रीत्वा लब्ध्वा प्राप्य स्वहमेकान्नमत्रथमेकरात्रं त्रिरात्रं वा भोक्तव्यमिति" शु०त० स्मृतिः। एकस्मिन् स्थाने पचनीयमन्नं यस्य। अविभक्ते भ्रात्रादौ "एकान्नवर्त्तिनाञ्चैव एकोद्दिष्टं न पार्वणम्। एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहेगृहे" वृह०।

एकायन त्रि० एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य। १विषयान्तरव्यावृत्तचित्ते एकाग्रमनस्के २एकावलम्बने च। "तानि वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि" छा०उ०। एकमयनमवलम्बनीयं यस्य। ३एकावलम्बनीये त्रि०। "एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदोजनाः" भा०शा० ७८७२ श्लो०। एकस्यायनं गतिर्यत्र। ४एकमात्रगमनयोग्ये त्रि० "भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः। दिव्यरूपं वरोधाय मार्गं भीमस्य कारणात्। अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः। आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते। भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थम्" भा० व० १४६अ०। कर्म्म०। ५एकस्थाने न०। "सः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्" भा० अनु० ५.२२श्लो०।

एकार्थ पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा। एकस्मिन् १प्रयोजने २अभिधेये ३पदार्थे च। "वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" सा०द०। बहु०। ४एकाभिधेये शब्दभेदे एकार्थश्च एकशक्त्योपस्थापितार्थकः। ५एकप्रयोजनयुक्ते त्रि०। अभूततद्भावे च्वि+भू—घञ्। एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु० "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्। बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः" इति भर्त्तृहरिः। कर्त्तरि क्त। एकार्थीभूत परस्परमन्विते एकस्मिन् विशिष्टार्थे च "एकार्थमनेकशब्दं वाक्यम्" निरु०। वै०मते वाक्येऽपि शक्तिः अखण्डवाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् "पदे न वर्णाविद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन।

चात्मार्थोवयात्तात्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इति “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति च” हरिः।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया आवली यस्या यथिन्नेणी। (एकनर) हारभेदे, सा०द० उक्तेऽर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३९८ पृ० विवृतिः।

एकाब्दा स्त्री एकः अब्दो वयोमानं यस्याः। १एकहायन्यां स्त्रीगव्याम्। “एकाब्दा त्वेकहायनी” अमरः। २एकवर्षयुक्ते त्रि०। एकवर्षादयोऽप्यत्र। “एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते” स्मृतिः। एकहायनोऽप्यत्र हायनस्य वयोवाचित्वे तु संख्यापूर्व्वकत्वात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः। “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति” श्रुतिः।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः पदान्यत्र। गृहारम्भप्रवेशादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तावन्मितकोष्ठके वास्तुमण्डलभेदे। तत्र मण्डलं तिर्य्यगूर्द्ध्वाभिर्दशभीरेखाभिः एकाशीतिकोष्ठात्मकं गृहारम्भाद्यर्थं वास्तुयागे लेख्यम् यथाह देवीपु०। “प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं गृहे” तल्लेखनप्रकारादि वास्तुमण्डलशब्दे वक्ष्यते।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य। १अनन्यगतिके। २एकाधारवृत्तौ २वैशेषिकोक्तगुणभेदे च ते च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिन्नाः। “संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वित्वादिकास्तथा। द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः। अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः” भाषा० दर्शिताः। एवं च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः एकत्वैकपृथक्त्वं परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नगुरुत्वस्नेहसंस्काराद्दष्टानि च तादृशाः, तेषां प्रत्येकस्य एकैकवृत्तित्वात् संयोगादीनान्तु एकैकस्यैव द्विवृत्तित्वमिति न तथात्वम्। एकाधिकरणादयोऽप्यत्र। कर्म०। ३एकस्मिन् आधारे पु० “हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता” भाषा०।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका। १माघकृष्णाष्टम्याम् २तत्कर्त्तव्ये श्राद्धे च। अष्टकानां तासु कर्त्तव्यश्राद्धानां च त्रित्वेऽपि आ०श्रौ०सू० “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वेति” एकस्या अपि कर्त्तव्यतया विधानात्तथा। सा च मध्यत्वेन माघकृष्णाष्टमी प्राह्या। अत एव “गवामयनार्थैकाष्टकायां दीक्षा” काष्या०१३,१,२, सू० व्या० “एकाष्टका नाम माघस्य कृष्णाष्टमी प्रसिद्धेः” कर्केणोक्तम्। ३तदभिमानिदेव्यां शच्याम् “एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्। तेन देवा असहन्त शत्रून् हन्तासुराणामभवच्छचीभिः” तै०ब्रा०२प्र०२क०। शचीभिरित्यत्र शचीपतिरिति” अथ०६,१०,१२,पाठः। “एकाष्टके ! सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम्” अथ०३,१०,५

एकाष्ठील पु० एकमस्थीव काण्डं तद्वत्कठिनत्वात् अस्ति वा-क पृषो०पात्वं दीर्घश्च। बकवृक्षे अमरः पाठायां स्त्री। (आकनादी) राजनि०।

एकाह पु० एकमहः टच्समा० एकशब्दोत्तरत्वात् नाह्नादेशः। “अह्नाह्नान्ताःपुंसि” पा० पुंस्त्वम्। “एकस्मिन् दिवसे ‘एकाहेनैव निर्वपेत्” श्रा०स्मृतिः “सत्रश्चारिण्येकाहः” मनुः। “अश्वस्यैकाहगमः” पा०। उपचारात्। २एकाहसाध्ये अग्निष्टोमादौ यागभेदे च। “उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः” आश्व० ८,१,१। “उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिभूतः उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्विकानि एतेभ्य एव सात्विकेभ्योऽहोभ्यो ऽहीनैकाहा व्याख्यायन्त इत्युक्तम् इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुकामेनाचार्य्येण ‘उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहा” इत्युक्तम्। तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृतिर्येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः। प्रकृतिः प्रकारो न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा०। “अनतिदेशे त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिणत्वेन शस्त्रमेवाहानाम्” ८,१,२।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम–कर्म्मणि घञ्। एकाहगम्ये देशे “अश्वस्यैकाहगमः” पा०।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः। एकस्मिन् दिने सकृद्भोजने “एकाहारस्तथा (विधवया) कार्य्यो न द्वितीयः कथञ्चन” ब्र०वै०पुरा०। “मुनिभिर्द्दिरशनमुक्तम्” इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एककालमात्रभोजनं तथा विहितम्। एकाहारे च परिसंख्यैव आहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपादनात्। एक आहारो यस्य। एककालकृतभोजनकारिणि त्रि० “प्रोष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः” भा० अनु०१०६अ०।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे च्वि-कृ–अनुप्रयोगः ल्युट्। अनेकधान्यादेः राशिकरणेन एकतापादने। कर्म्मणि क्त।

एकीकृत तथापादिते धान्यादौ त्रि०एकी+भू-घञ्। एकीभाव अनेकधान्यादेः राशितापादनरूपे व्यापारे पु०। कर्त्तरि क्त। एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ। कृ—ल्यप्। एकीकृत्य तथापादनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०भू—ल्यप्। एकीभूय एकत्वं प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

एकीय त्रि० एक+भवार्थे तस्येदमित्यर्थे वा छ। १एकपक्षभवे सहाये, २एकसम्बन्धिनि च।

एकेक्षण पु० एकमीक्षणं यस्य। १काके २एकचक्षुर्युक्तमात्रे काणे त्रि०। ३शुक्राचार्य्ये पु०। बलिना वामनाय दीयमानत्रिपदभूमिं प्रतिषेधतः शुक्रस्य वचनमनादृत्य तद्दानाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य दानार्थस्वहीतजलपात्रद्वारं सूक्ष्ममूर्त्त्या प्रविश्य रुन्धतस्तस्य कर्म बुद्ध्वा जलद्वारावरणनिवारणच्छलेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन विदारितमिति तस्य तथात्वादेकनेत्रतेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया।

एकैक त्रि० सुबन्तस्य एकस्य वीप्सार्थे द्वित्वम् "एकं बहुव्रीहिवत्" पा० द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनः सुप्। स्त्रियां टाप्। एकैका आहुतिः। "न बहुव्रीहौ" पा० सर्वनामसंज्ञानिषेधः मुख्यबहुव्रीहिपरत्वेन एकैकस्मै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्वनामकार्य्यम्। "दश दश वा एकैकस्मिन् प्राणाः" श०ब्रा० ८,१,१,२। ततः कारकार्थे शस्। एकैकशस् कारकरूपप्रत्येके अव्य०। "एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये" प्रा०त० विष्णु० "आद्यस्य यथाहस्य यत् प्रमाणं समासतः। एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान् निबोधत" मनुः। स्वार्थे वुन्। एकैकक तदर्थे त्रि० "एकैकशोऽनानुपूर्व्या भूत्वा भूत्वेह जायते" भा०७,१५,४२ "एकैकश्यं तदा योधा धार्त्तराष्ट्र, स भारत। पर्य्यवर्त्तन्त सर्वैर्दशभिर्दशभिः सह" भा०द्रो०। २४०। नीलकण्ठेन "एकैकश्येति पठित्वा एकैकमिति व्याख्यातम्" एकैकयो भावः यत्। एकैकश्य "एकैकराशिभवने "एकैकश्येन यथानुपूर्व्यम्" भाग०५,१,२५।

एकैषिका स्त्री नित्यकर्म्मधा०। (वाकनाटी) इति रत्नमाला। "एकैषिकाजमश्रृङ्गी च प्रत्येके श्लेष्मणोपहृत्"। "एकैषिकातैलं मदतमतिघोरं पित्तश्लेष्मानिलप्रकोपणं श्लेष्माभिहरणम्" इति च सुश्रु०। क्वचित् रत्नमालायाम् एकोषिकेतिपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तादृशशब्दोऽभिलिखितः।

एकोक्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः। उभयपदार्थविषयिण्यामेकस्यां शक्तौ। यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरेव बोधः न तु चत्रपदादिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे दृश्यम्। एवं "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" गौ०सू० जात्यादीनामेकशक्त्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः।

एकोत्तर त्रि०एकैकमुत्तरं यत्र वृत्तौ सुप्तच्छद्मवत् संख्याशब्दस्य वीप्सार्थता। एकैकाधिके। "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ताभाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०। "सर्गादौ तु यथा काशं प्राग्वायुर्ज्योतिर्जलं महीम्। कुर्य्यादेकोत्तरगुणां तथा दत्ते भवन्नपि"। "तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च" इति च याज्ञ०। "तेषामेकैकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः" सुश्रु० एकाधिकादयोऽप्यत्र त्रि०।

एकोदक पुंस्त्री एकं समानमुदकं यस्य। समानोदके सप्तमपुरुषादूर्द्ध्वं चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्ते गोत्रजे "समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्" स्मृतेस्तत्पर्य्यन्तानामेकोदकत्वम्। "जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते" मनुः।

एकोदर पु० एकं समानमुदरं गर्भस्थानं यस्य। समानोदरे १भ्रातरि स्त्रियां टाप्। कर्म०। २समाने उदरे न०। "एकोदरप्रसूतानाम्" स्मृतिः।

एकोद्दिष्ट न० एकः प्रेतः उद्दिष्टोयत्र। प्रेतोद्देश्यके श्राद्धभेदे तस्य इतिकर्त्तव्यतादिकं श्रा०त०निरूपितं यथा। गोभिलः। "अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम् उपातिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने, अभिरम्यतामिति विसर्गे, अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति"। अथेत्यनेनैकोद्दिष्टस्य पार्वणानन्तर्य्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं सूचयति। अतएवैकोद्दिष्टे पार्वणधर्मप्राप्त्याऽऽवाहनादिप्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावान्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात्। एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्। अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्। अत्रार्घ्यैकत्वाद्दिदलरूपसङ्केतितपवित्रैकप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानमार्यकत्वाच्च तदवयवैकदलपरम्।

आज्योत्पवनप्रकरणे "बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य द्वयपरत्ववत्। अत्र नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि श्राद्धसूत्रोदितं श्राद्धाङ्गावाहनमेव निषिध्यते नत्वप्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डाङ्गावाहनमिति। एतेन पिण्डाङ्गावाहननिषेधो मैथिलोक्तो हेयः। अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषस्यालाभे "हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहेत्यन्तसूत्रोक्तपात्रालम्भनस्यापि बाधः आनन्तर्य्याभावात् अक्षतमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इति तृप्ताः स्थ इति तृप्तिप्रश्ने, स्वदितमिति प्रश्नः। कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अक्षय्यस्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेनान्नादिकमित्यस्यान्वये अक्षय्यस्यान्वयानुपपत्त्या तस्याप्रयोगः। अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम्। ततश्च "प्रेतायाक्षय्यमस्तु च" इति ब्रह्मपुराणीयं "ततो वदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुपतिष्ठताम्" इति मार्कण्डेयपुराणीयञ्च गोभिलविरुद्धत्वात् शाखान्तरीयम्। अभिरम्यतामिति "वाजे वाजे" इति स्थानेऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति। एतेन "प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधाभिरम्यताम्। स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्"

इत्याश्वलायनसूत्रपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणववर्जितस्वस्त्यस्त्वित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतश्राद्धविषयम् अभिरम्यतामिति तु सांवत्सरिकविषयमिति कल्पतरुश्रीदत्तवाचस्पतिमिश्राद्युक्तं निरस्तम्। बहूनामेव पार्व्वणेऽभिरम्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्तत्वादेकोद्दिष्टेऽपि तथात्वात् सर्व्वशाखिसाधारणनिषेधानुपपत्तेश्च। एतदिति पूर्व्वोक्तेतिकर्त्तव्यताकश्राद्धमित्यर्थः। प्रेतश्राद्धं नतु पार्व्वणविकृतित्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितृः श्राद्धम् अकृतसपिण्डीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतएव तन्न्यायमूलकमेवाश्वलायनसूत्रपरिशिष्टेऽपि "पितृयज्ञं न युञ्जीत पितृत्वं नोपजायते" इत्युक्तम्। अतएव विष्णुना "प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्त्वाक्षय्योदकेषु"च इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्यैवोक्ता नतु सम्बन्धिन इत्युक्तम् ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकस्य पितृपदस्थाने प्रेतपदोहो नतु अभिलापवाक्योपाधिके। एवमभिलापवाक्ये सम्बन्धित्वेन नोल्लेखः किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि शठब्राह्मणादेरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात्। अतएव शातातपेनापि "प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्" इत्युक्तम्। अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो नतु सम्बन्धिवाचकस्यान्तः यथा मैथिलोक्तौ बहुव्रीहिस्तस्य तत्पुरुषापेक्षया जघन्यत्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव युक्तत्वाच्च। ततश्च प्रेतान्तनाम च गोत्रञ्च इति द्वन्द्वः अतएव तर्पणे विष्णुः "ततश्च सर्व्वं यवस्थाने तिलैर्भूत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृयज्ञोक्तारणे पितृत्वाभवति" इति। एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविकृतीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रेऽभिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेखः। एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोहः तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं नैकवचनोहोऽपि तथा "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यस्य द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्व्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि धर्म्मिणोः सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृतुल्यपरं नतु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं नतु प्रेतपदोहः यथा "पितृयज्ञं न युञ्जीत" इत्यनेन निषेधः। एवम् आमावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोहः यदाऽहं श्राद्धं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनुमन्त्रणे क्रियमाणे श्राद्धकस्य प्रार्थनीयत्वात्। एवं द्विश्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्व्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोहः कार्य्यः।

"अथैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्तो विशेषोऽभिधीयते। यथाह विष्णुः "एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे" इति एकवत् एकवचनवद्रूपया स्वाम्यचोहेत "अपूर्व्वोत्प्रेरणमूहः" (जै॰) इत्युक्तेन पूर्व्वाप्राप्तैकवचनान्तकल्पनेन बहुवचनान्तान्मन्त्रान् विकृतान् कुर्य्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात् प्रकृतावर्थप्रकाशनाख्यदृष्टप्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोहः कर्त्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम्। यद्वा "पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति" "पवित्रासि वैष्णवी" इति न चात्र पवित्रमसि वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति" मन्त्रस्य द्वे पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दसमिति सायनाचार्य्यव्याख्याने युग-

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्ध्यन्ततामतीतेः । एवं "विष्णोर्मनसा पूते स्थः" इत्यत्रापि पूतमसीति ।"अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्" इति मन्त्रे अत्र प्रेत ! मादयस्व यथाभागमावृषायस्वेत्यूहम् । प्रार्थनार्थक-तृतीयलकारीयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव ऊहत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारीयमावृषायथा इत्य-निरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव गोदत्तादिभिरपि "मादय-स्वेत्यूहम्" "अमीमदन्त पितरः" इत्यत्र अमीमदत्प्रेतेति वृषायिषतेत्यत्र वृषायिष्टेति । एत पितर इत्यादिपि-ण्डाद्यावाहनमन्त्रे एहि प्रेतेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्ताभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्यमिति, निषत्तेत्यत्र निष-त्स्वेति, नमोव इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूहम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने च येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेनामित्यत्र तस्येत्यूहम् । एतद्वः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु ब-हुवचनस्य "एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृ-थक्" इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् प्र-त्यर्थक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्तत्वात् । तत्र प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूहः ।

सांवत्सरिके त्वेकवचनान्ततयैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तथैव युक्तत्वात्" श्रा० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टञ्च "द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा" इत्युक्तपञ्चदशश्राद्धात्मकम् । अत्र द्वादशपदं त्रयोदशा-नामप्युपलक्षणम् "संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक-मिति" काल०मा० कौथुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य विधानात् अत एव "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदश-मासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथैकोद्दिष्टनिमित्तकालो निरूप्यते स च श्रा० त० रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

याज्ञवल्क्य । "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्-सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" । एका-दशेऽहनीति अशौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् । "अत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्" इति मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादि-भूतम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । "श्राद्धमग्निमतः कुर्य्यात् दाहादेकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमिताहनि सर्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षा-ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतं श्राद्धषोड-शम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा" । अग्नि-मतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मर-णावधि तथा च मनुः "मरणादेव कर्त्तव्यम् सं-योगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्द्धमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः" । वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्नि-पदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलस्मार्त्ताग्निमतो निर-ग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । ध्रुवाणि एतानि षोडश श्रा-द्धानि नित्यानि सर्वदा मृतमासालाभेऽपि । प्रमिताहनि मृततिथौ आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतरश्राद्धानि कार्य्याणि आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मा-सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अशौचान्तद्वितीयदिव-सीयाद्यश्राद्धस्यादिभयत्वसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमा-सिकतिथेर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत्सजातीयत्वमेव प्रती-यते । तेन प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिविधिरिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासा-न्यूना इत्यनेन मृततिथिपूर्व्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्याप्येकाहादिन्यूने । अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकत्वं द्वितीयषण्मासभव-त्वासत्त्वानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानञ्चादिमध्याधिमासयुक्त-मलमासस्य "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित्त्रयोदश मा-साः संवत्सरः" इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात् त्रयोदशमासएव द्वितीयषाण्मासिककरणाय कालः सम्प्र-मासकर्त्तव्यस्य षाण्मासिकत्वं 'मध्या तु दिवसैर्मासः क-थितो बादरायणैः' इत्यनेनाविरुद्धम् । ननु षोडशश्राद्ध-गणने द्वादशमासिकत्वमुक्तं कथं मलमासयुताब्दे त्रयोदश-मासिकत्वमिति चेत् "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि-मासकः । तदा त्रयोदशश्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्" इतिसत्यव्रतवचनेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं श्राद्धमित्युक्तेः । एतद्वचनं व्यासमूलकम् । "एवं मृताहनि प्रतिमासं श्राद्धं कुर्य्यादतन्द्रितः" "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रति-मासन्तु वत्सरम्" इति वचनद्वयेन पूर्व्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदश-मासात्मकं संवत्सरं व्याप्य मृततिथेर्मृततिथिं यावच्छ्राद्ध-मित्युक्ततत्प्रतिमासकर्त्तव्यमासिकानुरोधेन तत्पतीयत-मृततिथिषु श्राद्धमिति बोधयता अर्थापत्त्या षाण्मासादि

भूतस्यान्त्यमासिकं तन्मासीयतत्पक्षीयतत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे मासि मृतमासीयतिथ्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्याब्देऽधिमासपातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशमासे यद्द्वादशमासिकाभिधानं तदन्त्याधिमासविषयम् तत्र द्वादशमासे मृतमासीयतत्तत्तिथिप्राप्तेः । यथा लघुहारीतः 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्डक्रिया द्विजैः । क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् । चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्यः कालवशाद्यतः । अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् । आद्यचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमासाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः । असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्व्वं सपिण्डीकरणन्तथा । गर्भे वार्द्धुषिके च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः" । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्य्यान्मलिम्लुचे" श्रा०त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्नकालव्यापितिथौ कर्त्तव्यं यथाह "आमश्राद्धं तु पूर्व्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः । पार्व्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" हारी० । "पूर्व्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" मनुः । "यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" व्यास० । मध्याह्नकालश्च त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागरूप एव । तत्रापि कुतपप्रथमभागस्यैव तदारम्भकालः "कुतपे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्" श्रा० व्यासोक्तेः । आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गमनारम्भकालः तत्समीपे कुतपावच्छेदे । गौतमोऽपि "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्" अत्र कुतपारम्भकालतयोक्तेः परेद्युः रौहिणमात्रलाभे परदिने कुतपमात्रलाभेऽपि परेद्युरेव श्राद्धं "योयस्य विहितःकालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्य्याभिमता सा तु यथाशा नोपक्रमोज्झिता" बौधायनेनोपक्रमयोर्व्याप्तेरेव प्राशस्त्योक्तेः । उभयदिने कुतपालाभे रौहिणमात्रलाभे तु तत्रैव श्राद्धम् 'रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्युक्तेः । उभयदिने तयोरलाभे सप्तममुहूर्त्ते व्याप्तौ तल्लाभे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः । तया कर्म्माणीत्यादि स्कन्दपु०उक्तेः । "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना" व्यासोक्तेश्च । तत्र स्कान्दवाक्ये ह्रासवृद्धिशब्दः तिथिविषयः व्यासवाक्ये चन्द्रह्रासवृद्धिपरत्वेन कृष्णशुक्लपक्षभेदेन व्यवस्थेति स्थितम् । तदेतत् कालमा० निर्णीतम् यथा । "नन्वत्र वचनद्वयपर्य्यालोचनेन निर्णयः क्रियते । तच्चानुपपन्नः । व्यासवाक्ये ह्रासवृद्धिनोदनायाः पित्र्यविषयत्वाभिधानात् । "एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिनोदनेति" हि पूर्व्वमुदाहृतम् । "दानव्रते चैतदेवेति" च अतः कथमनयोर्द्विकव्याख्या निर्णयः । किञ्चोदाहृतव्यासस्कन्दपुराणगार्ग्यवचनेषु "ह्रासवृद्धी न कारणमित्युक्तं तत्कथमत्र ह्रासवृद्ध्योर्निर्णयकारणत्वम् । अत्रोच्यते । सन्ति ह्यन्यानि ह्रासवृद्धिवाक्यानि । तत्रोशनाः, "खर्व्वोदर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंस्रा स्यात् पूर्व्वकालिकी" । पितामहोऽपि "खर्व्वोदर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंस्रं पूर्व्वत्र पूजयेदिति" भविष्योत्तरे "खर्व्वोदर्पस्तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंस्रा स्यात् पूर्व्वकालिकीति" । खर्व्वः साम्यमल्पक्षयो वा । दर्पो वृद्धिः । हिंस्राधिकक्षयः । एतैः खर्व्वादिवाक्यैः सह यथाविषयं युग्मादिवाक्यस्य विरोधः प्राप्नोति तत्र दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम् अतः प्रकृतयोः वचनद्वयोः पित्र्यविषयत्वप्रतिपादकयाज्ञवल्क्यादिवचनेष्वपि कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य खर्व्वदर्पादिशास्त्रस्य च विरोधे प्राप्ते सति कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते न तु प्रकृतयोः वचनद्वयोः निर्णयहेतुत्वं प्रतिषिध्यते । न तु व्यासः खर्व्वादिवाक्यानि पित्र्यविषयत्वेन संकोचयामास, याज्ञवल्क्यादयस्तु पित्र्येऽपि कर्म्मकालव्याप्त्या खर्व्वादिवाक्यान्यबाधन्त, कस्मैवं निर्विषयत्वमेषां प्रसज्यतेति चेत् नैवं यदा पूर्व्वोत्तरदिनयोः पित्र्यविषयकर्म्मकालव्याप्तिः समाना यदा वा दिनद्वयेऽपि कर्म्मकालव्याप्त्यभावः तत्रोभयत्र खर्व्वादिवाक्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वात्" । तत्रैवास्य विषयलाभ इति भावः ।

"एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः

देवः"। एकोद्दिष्टविकृतित्वात् सांवत्सरिकं श्राद्धमपि एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यवह्रियते। "एकोद्दिष्टं सुता दद्यु" ,,एकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इति च स्मृत्योः सांवत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात्।

एकोद्दिष्टाधिकारिणस्तु निर्ण०सि०दर्शिताः यथा "चन्द्रिकायां सुमन्तुः "मातुः पितुश्च प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः। पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्व्वकमादृतः"। तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः "पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः। अत्र पुत्रपदं यद्यपि क्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्रपरम्। ते च द्वादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः "औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः। पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परःपरः"। इति तथापि "दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति हेमाद्रावादित्यपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तपरमेव। यद्यपि "पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परःपरः" इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयम्। "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति "अथ पुत्रेण पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति" जीमूतवाहनधृतहारीतवशिष्ठशङ्खलिखितोक्तेः "लोकानन्त्यन्दिवःप्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति" याज्ञवल्क्योक्तेश्च। "पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च। पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा। भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डःसोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्व्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः" इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य। यद्यपि वृहस्पतिना "पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तिताविति" पौत्रसाम्यमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन च "औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" इत्यौरससाम्यमुक्तम् "तथापि लोके राजवसोमवत्यादौ किञ्चिन्न्यूने समशब्दप्रयोगाद्गौण तुल्ययोः साम्यायोगाच्च स्तुत्यर्थत्वात् न तु समविकल्प इति भ्रमितव्यम्। "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डः सन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते। एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षः सपिण्डेन सम्बद्धो यो जलेन वा। कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप!। तत्सङ्घातान्तर्गतैर्वापितृरिक्थात्कारयेन्नृपः" इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रानन्तरं दत्तकादयः इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः। मदनपारिजातेऽप्येवम्। वोपदेवरुद्रधरादयस्तु "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम्" इति सुमन्तूक्तेः "पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम्। नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः" इति छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात् पूर्व्वाभावे परःपर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहुः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः। औरसस्याप्यनुपनीतोऽपि कुर्य्यादित्याह पृथ्वीच० सुमन्तुः। "श्राद्धं कुर्य्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकोद्विजः। व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव भवेद्यदि" इति। मनुः। "कुर्य्यादनुपनीतोपि श्राद्धमेको हि यः सुतः। पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः" मनुः "नह्यस्मिन् युज्यते कर्म्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्"। सुमन्तुरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी निबध्यते। मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः"। मम त्विदम् मन्त्रपाठस्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव। "अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम्। यद्यसौ कृतचूडःस्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः" इति सुमन्तूक्तेः। यत्तु व्याघ्रः "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति" यच्च स्मृतिसंग्रहे "कृतचूडोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति"। तत्प्रथमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः। त्रिवर्षोर्द्ध्वं मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च। मदनरत्ने स्कान्दे। "यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्य्याद्यथा नृप!। तथौर्द्धदेहिकं कर्म कुर्य्यात् सा धर्मसंस्कृता"। अपरार्के तु कात्यायनः। "असंस्कृतेन पत्न्या च अग्निदानं समन्त्रकम्। कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि"। पुत्रश्च न जातमात्रोऽधिकारी किन्तु त्रिवर्षोत्तरमिति कालादर्शः "चौलादाद्याब्द

काद्यर्थिक् न कुर्य्यात्तत्रैनेधिकम्" इत्युक्तेः। मदनरत्ने सुमन्तुरपि "पुत्रस्योत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्य्यादिष्टमोचनात्। पितरं नाविद्काञ्चैवात्पितृमेधेन कर्मणा"। एतच्चौरसस्यैव दत्तकादीनां तूपनीतानामेवाधिकारः इति कालादर्शः। पृथ्वीच० स्कान्दे "पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्या दौरसः सुतः। और्द्धदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः" इति। अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः प्रागुक्तः। प्रपौत्राभावे दत्तकादयो द्वादश पुत्राः। तदभावे भर्त्तुः पत्नी तस्याश्च सः "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति" वृद्धमनूक्तेः। "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुर्भार्य्या तथैव च। श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिण्डकाः" इति। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे सहोदरः" इति च हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः। द्वैतनिर्णयकारस्तु "कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये। पत्न्यभावेऽपि कुर्य्युस्ते अप्रयत्नाः स्मृताः हि ते" इति स्मृतिसंग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह। पत्युरपि सपत्नी पुत्रे सति नाधिकारः। "पितृपत्न्यः सर्व्वा मातरः" इति सुमन्तूक्तेः। "विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्द्धदेहिकम्। तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथा सुताः। तेषामभावे स्वपतिस्तदभावे सपिण्डकाः" इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेः "बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः। एका चेत् पुत्रिणी तासां सर्व्वासां पिण्डदस्तु सः" इति बृहस्पतिवचनाच्च। अपरार्कोऽप्येवम्। तेन यच्छ्राद्धविवेके उक्तम् "सत्यपि सपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकार इति तन्निरस्तम्। यच्च तत्रैव कात्यायनः "न भार्य्यायाः पतिर्दद्यादपुत्राया अपि क्वचित्"। यच्च विष्णुपु० "कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृपेति"। यच्च मार्क० पु० "सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकमिति"। तदासुरादिविवाहोढाविषयम् "धर्म्यैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिता। क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां मुनयो विदुरिति" माधवीये शातातपोक्तेः। यत्तु शुद्धिरत्नाकरः शूलपाणिश्च "अपुत्रस्य च या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत्। तस्य पिण्डान् दशैकं वा एकाहेनैव निःक्षिपेत्, इति जाबालोक्तेः "भर्त्तुर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अङ्कादङ्गात् सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नराधिपेति" बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्च पुत्राभावे कन्या तदभावे पत्नी इत्याहतुः। तत् पूर्वविरोधात् "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इति दुहितुर्मातृधनहारित्वेन पुत्रस्य तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम्। वचनं भ्रातृपुत्राद्यभावविषयम्। पत्न्यभावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनात्। विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात् पूर्वोक्तजाबालवचनाच्च। तत्राप्यूढानूढासमवायेऽप्यूढैव "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता। आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति" भरद्वाजोक्तेः। तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात्। "मातापित्रोरुपाध्यायाचार्य्ययोरौर्द्धदेहिकम्। कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादिति" चन्द्रिकायां वृद्धमनूक्तेः "यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्य्यात् क्रियां नृप!। उदकाद्यां महाबाहो! दौहित्रो दुहिताऽर्हतीति" अपरार्के भविष्योक्तेश्च। एतद्धनहारित्व आवश्यकं नान्यथेत्याह तत्रैव स्कान्दः "श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा। दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति"। तेन दौहित्रोऽत्र पुत्रीकृत इति द्वैतनिर्णयोक्तिः परास्ता। अत्र सोदरदौहित्रयोरभावेऽर्थहरत्वात् पत्न्येव कुर्य्यात्। दौहित्रभ्रातृपुत्रपक्षे विभक्तस्य दौहित्रः। अविभागे भ्रातृपुत्रः। भ्रातृसुतपक्षे कनिष्ठश्चेद्भ्रातैव। ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्याः। हारलतादौ तु "भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते। तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः" इति व्यासोक्तेः "पत्नी कुर्य्यात् सुताभावे पत्न्यभावे सहोदरः" इति कौर्म्माच्च। ज्येष्ठभ्रातैव कुर्य्यात् तत्पुत्रः। यत्तु "मातुजस्य तथा ग्रजः" इति, तत्कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम्। यच्च मनुः "सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्व्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" इति तत् सोदराभावविषयमित्युक्तम्। एतेन पुत्रस्यातिदेशोऽयम् अतश्चान्यान् सत्येकादश पुत्राः प्रतिनिधयो न कार्य्याः। स एव पिण्डदोंऽशहरश्च" इत्यत्रापीति वाचस्पतिमनुटीकाकृद्रत्नाकरादयः परास्ताः। मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे "पुत्रः कुर्य्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ। धनहार्य्यपि दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः। भ्रात्रोः सहोदरोभावे कुर्य्याद्दाहादि तत्सुतः। ततस्सोदरभ्राता तद-

भावे च तत्सुतः” इति । भ्रातृपुत्त्राभावे क्रमेण पितृभ्रातृस्नुषासहतत्पुत्त्रादयः धनहारित्वात् । “भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः “अनुजो ह्यग्रजो वापि भ्रातुः कुर्व्वीत पिण्डक्रियाम् । ततस्तत्सोदरस्तद्वत्क्रमेण तदपेक्षयोः” अपरार्के कार्ष्णाजिनिः । “पुत्त्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः । स्त्रीहारो धनहारी यः कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्त्रोभ्राता च तत्पुत्त्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्य्युरुर्द्ध्वदैहिकम्” । तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कालादर्शः। अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः पूर्व्ववाक्येषु अथ ततःशब्दादिभिः श्रौतक्रमोक्तेः “अथ जिज्ञासा अथ वक्ष्यः” इति वत् । अपृथ्वीचन्द्रोदये हस्पतिः । “स्नुषास्त्रीयतत्पुत्त्रज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाः । पुत्त्राभावे तु कुर्व्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्त्राद्युच्छिन्नवंशस्य सखापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेहवत् कुर्य्यादखिलं पैतृमेधिकम्” । चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः “मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो विदुः” । शुद्धिविवेके ब्राह्मे “दत्तानां वाग्दत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्व्वीरन् स्वगणाह्निताः” । दत्ता वाग्दत्ताः । “मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा । जामातुः श्वशुराद्यस्तु सोदर्य्यास्तेऽपि च संस्मृताः । मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा । भागिनेयसुतानां च सर्व्वेषामपरेऽहनि । राज्ञोऽसति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदधीनाश्च पुरा चौर्द्ध्वं करोति सः” । अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधानमस्थिसञ्चयनपरम् । कालादर्शे “दाहादि मन्त्रवत्पित्रोर्विदध्यादौरसः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्त्रिकासुतः । दौहित्रोधनहारी च भ्राता तत्पुत्त्र एव च । पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्त्र एव च । सपिण्डः सोदकोभ्रातुः सपिण्डश्च सकोदकः । स्त्री च शिष्यस्तिमाचार्य्यो जामाता च सखाऽपि च । उच्छिन्नवंशोरिक्थेन कारयेदवनीपतिः” । गौतमः “पुत्त्राभावे सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ” । यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः “प्रोत्वा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं सर्व्वेषां व-

र्णलिङ्गिनामिति” तत्सवर्णविषयम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्य्यात्कर्म्म किञ्चन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत्” इति ब्राह्मोक्तेः “न ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्द्ध्वदैहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित्” इति पारस्करोक्तेश्च । पारशवः शूद्राजातब्राह्मणपुत्त्रः । अत्र दत्तकस्य गर्भपुत्त्रादेः पूर्व्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्राभावोऽसन्निधिः मायवोच्यते । अतएव पूर्व्वत्र “असन्निधाने पूर्व्वेषाम्” इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्व्वमाधिकारे प्राप्ते “प्रोषितावसिते पुत्त्रः कालादतिचिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशोऽस्य विधिवत्क्रियाः” “अन्तेनैव च यत्कृतम्” इत्याद्यैर्देशान्तरेऽपशादात्पुत्त्रस्यागत एव पत्न्यादेः सपिण्डनादावधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व्वमेव बोद्धव्यम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापकर्षेऽप्यावर्त्तनीयः । एकादशाहमासिकानि नावर्त्तन्ते “तत्स्यापि कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनरिति” वदावृत्तिविधानाभावादिति केचित् । तन्न तस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्त्तते वह्निश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्त्तते । नार्थपिण्डेऽग्निमान् पुत्त्रः पितृयज्ञं समाचरेत् । न पार्व्वणं नाभ्युदयिकं कुर्व्वन् लभेत फलमिति” इत्युपस्तरनिषेधादिति “भ्राता वा भ्रातृपुत्त्रो वा” इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा चात्र ज्येष्ठकर्तृत्वबाधः । सपिण्डने तु यद्वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः। अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे (पूर्व्वादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) । “प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया पुत्त्रैः प्रोच्यन्ते ताश्चपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा । तत्सङ्घातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्व्वाश्चाद्याश्च कर्त्तव्याः पुत्त्राद्यैरेवचोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः” । दौहित्रतत्पुत्त्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एवमन्यानि धनहर्त्तुः । “यथार्थहरः स पिण्डदायी स्यात्” मनूक्तेः । “प्रेतस्य प्रेतकार्य्याणि अकृत्वा धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेदिति “पृथ्वीचन्द्रोदये-व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्कान्देऽपि “मृतमेतस्यानुज्ञायां द्रविणं यस्तु कोसित”मित्युक्ता “अभिभितस्य

निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” इत्युक्तम् । क्रियानिबन्धे कात्यायनः “न च माता न च पिता कुर्य्यात्पुत्रस्य पैत्तृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनीयसाम्”। पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायनः।“पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणां तु कथञ्चन । भ्रात्रा चैव न कर्त्तव्यं भ्रातॄणाञ्च कनीयसाम् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्”। अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्य्यात् ।“उच्छिन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राताथ वाऽग्रजः । जननी चापि संस्कुर्य्यान्नाप्नुहेनोऽन्यथा भवेदिति” छन्दोगः । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके ब्राह्मे “असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । श्राद्धं तु मातापित्रोर्भिन्नं तु तेषां करोति यः”। श्राद्धं मासिकाब्दिकादि सर्वं कार्य्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधोऽन्यसत्त्वे । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे “न त्यजेत्सूतके कर्म्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् । पितर्य्यपि मृते नैषां दोषोभवति कर्हिचित् । अशौचं कर्म्मणां न स्यात्तत्रैव वा ब्रह्मचारिणाम्”। यच्च याज्ञवल्क्यः “न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकम्पतितास्तथेति”। तदन्यसत्त्वे । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्य्यम् पूर्व्वोक्तब्रह्मवचनात् । “आचार्य्यपित्रुपाध्यायान् निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती । स तदन्नं च नाश्नीयान्नच तैः सह संवसेदिति” तेनैवोक्तेः । “ब्रह्मचारिणः शवकर्म्मणा व्रतान्निवृत्तिः अन्यत्र मातापित्रोरिति” वशिष्ठोक्तेः । अत्राशौचमेकाहं सञ्चाराः । प्रागुपनयनात्तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवर्ज्जं षोडशश्राद्धादि सर्वं कार्य्यमित्युक्तं देवजानीये “असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति” प्रचेतोवचनात् । एतच्चाप्ये सञ्चाराः । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः । “बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत्” । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्येऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्य्यपरास्तर्प्पणादयः कथिताः संस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति स्थितम् संसृष्टिनामप्येवम् तुल्यत्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोशनाः । “नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्य्याणि संविभक्तधनेष्वपि” । लघुहारीतः “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथक्नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्वे कुर्य्युः पृथक्पृथक्” । मदनरत्ने “विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम्” एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् शूलपाणिः परास्तः”। अयमधिकारिक्रमोदाक्षिणात्यप्रचलितः ।

गौड़देशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्थाद्रियते सा च व्यवस्था शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा व्यासः “कृतचूड़स्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च” । एतच्च पुत्रेतरपरम् “असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठोनापरोवेदपारगः” इति दायभागधृतात् । अन्यथा सुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । श्राद्धेऽनुपनीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते”। अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् स्वार्थे णिच् । तत्र प्रथमतोज्येष्ठपुत्रः यथाह मरीचिः “मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”। तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । तथाच विष्णुपुराणम् “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते”। एतच्च षोडशश्राद्धपर्य्यन्तम् तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् “पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः”। सपिण्डीकरणपर्य्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” । एषामभावे पत्नी तथाच शङ्खः “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः । भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च” । इति “अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादि”विष्ण्वादिवचनेन धनाधिकारश्रुतेः । तदभावे इति प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावपरं पार्वणपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां समत्वात् । ‘अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रश्चापि भर्त्तरि । पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जनमात्मनु पुत्रिणी’ इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि वालदेशान्तरितपुत्रपत्नीविषयमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । पत्न्यभावे कन्या । ‘अपुत्रस्य तु

या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवैतानेकाहेनैव निर्वपेत्" इति कल्पतरुवचनात् "गोत्रभाक्ऋक्थानुगः पिण्डः" इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया तस्या बलवत्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वा दत्तादत्तादौहित्राः "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि नारीणां कुर्वीरन् कुलमाश्रिताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता । अशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः" इति यमवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहितृधिकारश्रुतेः इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः यथा याज्ञवल्क्यः । "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः" इति । तथा "ज्ञातानहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे" । इति ब्रह्मपुराणात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि माता पितरौ संभूतौ तस्य देहतः" । इति मनुवचनेन "पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बालानां ते नराः स्वर्गगामिनः" इति विष्णुधर्म्मोत्तरेण पौत्रतुल्यताभिधानाच्च । तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । न च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक्सगोत्रत्वात् सोदराधिकार इति वाच्यम् गोत्रत्वापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्यत्वात् ऋक्थग्राहित्वेऽदुहितृदौहित्रयोर्बलवत्त्वात् । अत एव दुहितृधनाधिकारे तद्धनेन भर्त्तोपकारकरणं हेतुरत्रोपन्यस्तः । "अन्ते वाशास्त्रार्थेस्तदर्थेषु धर्म्मकार्य्येषु प्रयोजयेत् दुहिता वेति" तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं धर्म्मकार्य्यमदृष्टं तमिति । "गोत्रभाक्ऋक्थानुगः पिण्डः" इति मनूक्तेः । "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" । इति मनूक्तानां "पितृद्विट्पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः" इति नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधिकारः । जात्यन्धबधिरौ जन्मप्रभृत्यन्धबधिरौ निरिन्द्रियाः पङ्गुदयः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानधिकारिणोऽपि गृह्यन्ते इति रत्नाकरः । तथा च वृद्धशातातपः । "चाण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् । सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति" । व्यङ्गः पाण्ड्वादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौतस्मार्त्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरीषाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूयिकां प्रसवकारयित्रीम् । पितृद्विट् पोषणौर्द्ध्वदेहिकविमुखः । औपपातिकः उपपातकैः संसृष्टः । उपपातकेति प्रकारयकारपाठेऽपि स एवार्थः । अपपातित इति पाठे तु राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्ज्जनं कृतमिति कल्पतरुः । अत्र याज्ञवल्क्येनोक्तम् "न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकं पतिता न च । पाषण्डमाश्रितास्तेना भर्त्तृघ्न्यो न विकर्म्मिणः । गर्भभर्त्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः" । पाषण्डं त्रयीबाह्यधर्म्मम् । स्तेनाः सततं चौर्य्यप्रसक्ताः । भ्रात्याः षोड़शवर्षपर्य्यन्तमप्राप्तोपनयनाः, विकर्म्मिणः चासत्संसर्गाश्रद्दधानतया स्वधर्म्माननुष्ठायिनः व्यङ्गत्वादिना स्वधर्म्मानुष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति "कश्चित् म्रियते यत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः । गृहीत्वास्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्" इत्यादिपुराणे क्रमदर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्व्वोक्तयमवचनेऽप्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठश्चाविशेषात् । "नानुजस्य तथाग्रज" इति छन्दोगपरिशिष्टं कनिष्ठभ्रातृश्राद्धविषयं तयोरभावे सपत्निकौ वैमात्रेयौ । "भ्रातृभ्रीता स्वयं पश्चेत् तद्भार्य्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चैव यस्य नास्ति सहोदरः" इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेयस्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । "देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्" इत्यादिछन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रेयस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च । पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च यौनिसम्बन्धापेक्षया समानसंस्कारजनकजन्यत्वमिति । धनिपित्रादिपिण्डदस्य सोदरपुत्रात् धनिपितामहादिपिण्डत्रयदातृत्वाद्वैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । तत्र सहोदरेति पूर्व्वोक्तानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अन्यथा सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेयपुत्र विकारापत्तेः । तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृक्रमवत् सोदरपुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तस्मात्भोज्यपिण्डदातृतया प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वाच्च । तदभावे पिता । "पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च । एते पिण्डप्रदातारो याः सगोत्राश्चैव बान्धवाः" इति प्रचेतोवचनात् । "न पुत्रस्य पिता दद्यात्" इति छन्दोग-

पर्य्यवसितं भ्रातृपुत्रपर्य्यन्तसङ्कोचविषयम् । तदभावे माता ।"पत्नी माता पिता वापि" इत्यत्रापिशब्देन मातुः समुच्चयात् । "पितरौ भ्रातरश्चैव त्वादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाच्च । अतएव श्राद्धविवेके पितुरभावे तु श्रान्याय-तया मातापीत्युक्तमिति । तदभावे पुत्रवधूः । यथाच मनुः "भावत्रीपिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्त्रे भार्य्या तथैव च । श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः" । अत्रादिपदात् श्वशुरादेरपि परिग्रहः इतरत्र स्नुषात्वाभावात् । द्विजोत्तमइत्यत्र सपिण्डश्च इति मैथिलानां पाठः । स्नु-षादोपात्तसपिण्डविशेषाभावे "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" इति धनाधिकारे तथादर्शनादत्रापि सन्निधितारतम्येन माता पुत्रवधूः पौत्री पौत्रवधूः प्रपौत्री प्रपौत्रवधूः पितामहः पितामही पितृव्यादयः सपिण्डाश्चाधि-कारिणः" "पुत्राभावे तु सपिण्डाः" इति वक्ष्यमाणवचनात् । सपिण्डवचनस्य मैथिलपाठाच्च । तदभावे समानोदकाः ! "सपि-ण्डसन्ततिर्व्वापि" इति वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्ततिः समानोदकाद्युपलक्षणम् । तदभावे सगोत्राः "सगोत्रा वेति" "गोत्रजकृत्यानुगः पिण्डः" इत्युक्तत्वात् "एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिरिति" वचनाच्च । तदभावे माता-महः "दातामहाना दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा" इति ब्रह्मपुरा-णात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः "मातु लोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च" इति शातातपीयपाठ-क्रमात् । तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः । तद-भावे मातामहसमानोदकाः ।"सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रिया-र्हो नृप! जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा" विष्णुपुरा-णात् । तदभावे श्वशुरः तदभावे जामाता "जामातुः श्वशुरायुक्तश्चोर्द्ध्वं तेऽपि च संयताः" इति ब्रह्मपुराण-पाठक्रमात् । तदभावे पितामहीभ्राता । "भागिनेयसुता-नाञ्च सर्व्वेषान्त्वपरेऽहनि । आद्यं कार्य्यञ्च प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम्" इति ब्रह्मपुराणात् । अपरेऽहनि इत्यत्राशौचान्तदिनस्येति शेषः । तदभावे यथाक्रमं शिष्यर्त्त्विगाचार्य्याः, गौतमेन "पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डा वा शिष्या वा दद्युः तदभावे ऋत्विगा-चार्य्यौ" इत्युक्तत्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ "मित्राणां तदपत्यानामिति" ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तद-भावे एकग्रामवासी । "संघातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य-सत्क्रिया" इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्धनं गृहीत्वा यः कश्चित् सवर्णः । "उत्सन्नबन्धुरिक्थाद्वा कारयेदवनी-पतिः" इति विष्णुपुराणात् । और्द्ध्वदेहिकमधिकृत्य वि-ष्णुपुराणं "ब्राह्मणस्यान्यवर्णानां न करोति कदाचन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्" ।

स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्राः विष्णुपुराणे "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा" इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे कन्या ।"अपुत्रस्य च या पुत्री" इत्यस्योद्देश्यगतलिङ्गाविव-क्षया स्त्री पुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे वाग्दत्ता "दत्तानामप्यदत्तानाम्" इत्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यात् मातापित्रोश्च संस्कृता" इति मनुवचनात् । तदभावे दौहित्रः प्रागुक्तब्रह्मपुराणे तथा दर्शनात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" इत्यनेन यथा पुत्रा-भावे पौत्रः तथा दुहित्रभावे दौहित्रः इति प्रागेव उक्तत्वात् । "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषां चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्य-मिति वेदविदां स्थितिः" इति वृद्धशातातपवचनेन मा-तामह्याश्च साक्षात् दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधि-कारित्वाच्च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य पुत्र त्वस्मरणात् । यथाह मनुः । "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-वतीर्मनुः" । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासामिति अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र "पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपि-ण्डीकरणं स्त्रियाः । पुत्रस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोपि ते" इति वृद्धहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषे-धात् । अतएवोत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा एषां तत्र पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह मनुः । "भ्रा-तृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्" एकजातानामेकपितामातृ-जातानां तथाच "वृहस्पतिः । यद्येकजाता बहवोभ्रातरः स्युः सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रि-णोमताः" । एतन्मात्रामूलं तदिति चेन्न आदिमध्या-न्तेषु "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

षट्पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयन्ततः" इति वृद्धहारीतोक्तेः न्यायानुपपत्तेः। भ्राता चेति चशब्दात् पूर्वेषां दौहित्रादीनां तदपेक्षया प्रधानाधिकारिणां समुच्चयः। अत एव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम्। पुत्रत्वातिदेशफलन्तु पुन्नामनरकनिस्तारः। अतस्तत्पक्षे क्षेत्रजाद्यकरणञ्च। तथाहि "पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः। सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इति मनुवचने पुन्नामनरकत्राणाय पुत्रोत्पादनं विहितम्। तच्च फलं यद्यतिदिष्टपुत्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा किं इच्छाविरहात् तदुपायान्तरपुत्रप्रतिनिधीभूतक्षेत्रजादेर्नोपादानम्। पुत्रोत्पादनन्तु तथापि कार्य्यं पुत्रपक्षेऽपि पुत्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतेः यथा मत्स्यपुराणम्। "एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येकोगयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्"। एवमेव कल्पतरुपारिजातस्मृतिसारमहामहोपाध्यायरत्नाकरवाचस्पतिमिश्रादयः। स्त्रीणामपि पुत्रात् पुन्नामनरकनिस्तारणमाह रत्नाकरे यज्ञवल्क्यो "आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात्। पुन्नाम्नस्त्रायते पुत्रस्तेनापि पुत्रसंज्ञितः"। पूर्वोक्तवृद्धहारीतवचने पुत्रेणेति तत्पक्षमात्रं विवक्षितम्। "सपिण्डीकरणान्तानाम् पुत्राभावे न विद्यते" इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात्। "यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च। एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापुत्राया एकाद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेतत्वपरिहारोक्तत्वाच्च। एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम्। "अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डनम्। श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्" इति पैठीनसिवचनात्। ततश्च यथा स्त्रियो पुत्रेऽन्येनापि सपिण्ड्यते। एवं पतिपक्षेऽपि। अतएव मैथिलैरविवरायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तम् तदभावे पतिः। "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात्" इति यज्ञवचनात्। "न जायायाः पतिः कुर्य्यादपुत्राया अपि क्वचित्" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपत्नीपुत्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम्। पत्यभावे स्नुषा "श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव" इति यमवचनात्। तदभावे सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः। यज्ञवचने "तदभावे सपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्"। "तदभावे सपिण्डाः" इति पूर्वोक्तगोतमवचने सामान्यतः श्रुतेश्च। तदभावे समानोदकाः। "सपिण्डसन्ततिर्वाप्यविशेषस्मृतेः। तदभावे सगोत्राः। समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणात्। श्राद्धविवेकोऽप्येवम्। एषामभावे पिता। "दत्तानामप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता" इत्युक्तत्वात्। तदभावे भ्राता। "प्रमीभ्राता पिता वापि" इत्यविशेषस्मृतेः। तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तोपकारतारतम्येन। "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च। एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा। पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः" इति शातातपवचनात् भगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः प्रत्यपेक्षया पौत्रादिवत् पिण्डदानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः। तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्रः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। पुत्राद्भर्त्तुर्दुर्बलत्वेन तत्स्थानपातिनोऽपि तथैव दुर्बलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डतद्भर्त्तृपिण्डदत्वात्। तदभावे भ्रातृपुत्रः। तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात्। तदभावे जामाता। "मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता" इति बृहस्पतिवचनेन मातृष्वस्रादीनां मातृतुल्यत्वाभिधानात्। स्वस्रीयाद्यैः सह जामातुः पुत्रतुल्यत्वप्रतीतेः। अतएव तेषां धनभागित्वमाह बृहस्पतिः। "यदासामौरसोन स्यात् सुतोदौहित्रएव वा। तत्सुतोवा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः"। धनभाक्त्वेनापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः। "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः" इति। तदभावे भर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः क्रमेणाधिकारिणः शातातपीयपाठक्रमानुरोधात्। प्रातिस्विकानामभावे पितृवंश्यमातृवंश्यौ। "पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैर्नृप!" इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः। तयोरभावेऽसम्बन्धी द्विजोत्तमः पूर्व्वोक्तयज्ञवचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् संघातान्तर्गतैर्वापीति अविशेषश्रुतेः।

पिण्डक्रियाकर्त्तृनाह विष्णुपुराणम् "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रोवा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा। कुलद्वयेऽपि चोत्पन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप। संघातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया।

उत्पन्नदन्योर्व्व्युत्सादा कारयेत्समीपतः । पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रियाह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे । आदाह-वाद्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः । ताः पूर्व्वा मध्य-मा मासि मासि त्वेकोद्दिष्टसंज्ञिताः । प्रेते पितृत्वमापन्ने स-पिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रो-च्यन्ते ता नृपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलै-र्व्व ! । सङ्घातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पू-र्व्वक्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ ! तार्य्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं राजन् ! एको-द्दिष्टं विधानतः" । आदाहेति दाहावधेरशौचान्तविहि-तवाद्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताः याः पूर्व्वाः । मासि मासीत्येकादशा-हादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम् । सपिण्डनोत्तराः पार्व्वणादिक्रिया उत्तराः । अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्व्वाः क्रिया अवश्यं कुर्य्युः । मध्यमक्रियायामनियमः । उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता नियताः । श्राद्धविवेकेऽप्येवम् । दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी । दौ-हित्रतनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयमिति कल्पतरुः । कर्त्तृ-प्रकरणात् स्त्रीणामिति "वा कर्त्तरि कृत्ये" इति कर्त्तरि षष्ठी । उत्तरक्रियायां प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टविधाननिय-मात् । न पार्व्वणदर्शश्राद्धादौ स्त्रीणामधिकारः । मार्कण्डेयपुराणम् "सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तृ-णाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्ब-वत् । स्त्रीणामप्येवमेवं तदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । मृता-हनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्" । स्त्रियोऽत्रा-सवर्णोढाऽपरिणीता वेति श्राद्धविवेकः । सवर्णोढायाः पुत्रपौत्रपर्य्यन्ताभाव एव विधानात् । स्त्रीणामिति तु संप्रदानपरम् । एवमेवामन्त्रकमिति श्राद्धविवेकः । अत्र स्त्रियश्चासवर्णोढाऽपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्संप्रदानकश्राद्ध एवावगम्यते । ननु स्त्री-मात्रसंप्रदानके । एतच्च विप्रेतरपरं तस्य हीनवर्णश्रा-द्धनिषेधात् । कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति वचनेन स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानक-श्राद्धे उत्तरा मन्त्राः पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रक-मेकोद्दिष्टं सपिण्डीनस्त्रोक्ता । एतत् सपिण्डकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रियाश्चापि दशमेन स्त्रियाश्चापि तथैवेत्युक्तम् । "स्त्रियाः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । यथोक्तेनैव क-ल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः" इति छन्दोगपरिशि-ष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेनेत्यनेन समन्त्रकत्वमतिदिष्टम् । व्यवहारोऽपि तथेति ।

तदयं संक्षेपः । ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रापुत्रपत्नी-कन्यासमर्थपुत्रयुक्तपत्नीकन्यावाग्दत्तादत्तकन्यादौहित्रकनि-ष्ठसहोदरज्येष्ठसहोदरकनिष्ठवैमात्रेयज्येष्ठवैमात्रेयकनिष्ठस-होदरपुत्रज्येष्ठसहोदरपुत्रकनिष्ठवैमात्रेयपुत्रज्येष्ठवैमात्रेयस-पुत्रपितृमातृपुत्रवधूपौत्रीपौत्रवधूप्रपौत्रीप्रपौत्रवधूपिता-महपितामहीपितृव्यादिसपिण्डसमानोदकसगोत्रमातामह-मातुलभागिनेयमातृपक्षसपिण्डतत्समानोदकासवर्णभार्य्या-ऽपरिणीतस्त्रीश्वशुरजामातृपितामहीभ्रातृशिष्यर्त्विगाचार्य्यमित्रपितृमित्रैकग्रामवास्यस्वजातीयेतरसजातीयाः षट्-चत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेणाधिकारिणः ।

स्त्रियास्तु ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्यावाग्दत्ता-दत्तादौहित्रसपत्नीपुत्रपतिस्नुषासपिण्डसमानोदकसगोत्रपि-तृभ्रातृभगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्त्तृमातुल-भर्त्तृशिष्यपितृसमानोदकपितृवंश्यमातृसमानोदकमातृ-वंश्यद्विजोत्तमाश्चतुर्विंशतिप्रकाराः" इति ।

अथाब्दिकश्राद्धरूपैकोद्दिष्टे विशेषः श्रा॰त॰निर्णीतः यथा गोभिलः । "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति" । अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीक-रणान्मासनिमित्ताद्याद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात् । व्यासः । "प्रतिसंवत्सरञ्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिधृत-वचनम् । "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते" । अत्र पूर्णसंव-त्सरक्रियमाणश्राद्धद्वयोभयनिर्व्वाहस्तथापकर्षसपिण्डी-करणश्राद्धद्व्युभयनिर्व्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दि-कान्तरम् एवं मलद्वयश्राद्धेऽप्येवम् । मत्स्यपुराणम् "ततःप्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु । त्रिपिण्डमा-चरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । ततः प्रेतत्वपरीहा-रात् त्रिपिण्डं त्रैपुरुषम् । निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्ब-न्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु कचित्तिथिविशेष-मात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासम् पुर्व्वोदिश्राद्धे । यत्तु "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयम्

कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि । अमावस्याम् क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" । त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताहपर्य्युदस्तत्रिदैवतस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अन्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षमात्रपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः। पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् 'नभोवाथ नभस्योवा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः" । अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ्यपेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽन्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्व्वणोविधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तन्न पूर्व्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् यदैवैकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं नतु षाट्पौरुषिकं 'वर्षे समन्वितं सश्राद्धं तु नाद्यं श्राद्धषोड़शम् । प्रत्याब्दिकन्तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन सामगैरपि प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिनैव 'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मात्रादित्रितयदैवतं कार्य्यम् । "मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकायां तथादर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्व्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्धं कर्त्तव्यं "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिधृतं कात्यायनवचनम् । "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रियत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । 'औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु । प्रत्यःइमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जाबालिवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च 'प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्व्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः" । अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे तदेकोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम् । ततएव योग्यत्वादेकार्घ्यादिलाभः न च यथा प्रेतश्राद्धे पितृशब्दस्थाने प्रेतपदोहः तथात्रापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थकपदं आशीःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गोतमः 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत्पञ्चमे दिने' । कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ "एकोद्दिष्टं तैर्थिकेन विधानेन कर्त्तव्यम् । "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्" इति कपुठारीवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामग्र्यभावोपलक्षणं तदापि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम् अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृतकृत्यतया श्राद्धविघ्नेत्यादिवचनादपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति" तन्न पितृत्वप्रेरजातत्वेनैकादश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोड़शश्राद्धाधिकारिणः कदाचित्तथात्वे 'यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोड़श । पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि" इति वचनेन षोड़शश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरिहारो न स्यात् । तस्मादुपवासेन श्राद्धार्थः किन्तु तदाकालाकरणप्रायश्चित्तार्थः यथा स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत् करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजैः' इति प्रेतश्राद्धे ब्रह्मपुराणात् । अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषिध्यते सगोत्रायेत्यस्य व्यर्थापत्तेः तस्मादगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय श्राद्धं न

कार्य्यमित्यर्थः। तथाच मर्य्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषणस्वरसात् गोत्रजलाभः। प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राहित्वात् सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविवेकः। कल्पतरुरत्नाकरयोस्तु सगोत्रायेति पठितं समानोऽयं गोत्रं यस्य स सगोत्रः विद्यमानगोत्रइत्यर्थः। यस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य सगोत्रजे विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा श्राद्धं न कारयितव्यमिति व्याख्यातञ्च। एतन्मतेऽप्यूढ़दुहित्रादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः। वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्म्मधारयापेक्षया बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात् समानोऽयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा श्राद्धं न कार्य्यमित्यर्थः। अतोलघुहारीतवचने स्वयंपदं सगोत्रपरम्। अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः। एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः “मृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात्। मातुश्चैव वरारोहे! वत्सरान्ते मृताहनि। नाहन्तस्य महादेवि! पूजां गृह्णामि नोहरिः” मरीचिः। “पतिताऽन्नानिनोमूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्मचारिणः। मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते”। इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकश्राद्धस्य मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावनारहितेन मृताहात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधायते। ‘प्रक्रिय्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा। प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रोवृथैव न चिरं क्वचित’ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवाक्य प्रातर्होमप्रतिनिधिवत्। एवं सति प्रतिनिध्यकरणएव एकादश्यां क्रियते। नच पाकस्याङ्गत्वेन प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम्। ‘व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्निकी” इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं पाके तदसम्भवात्। ‘एकादश्यामयेनभोजनेऽपि न तन्नियम इति”। एतच्च पुत्रदुहित्रोर्नित्यं प्रागुक्तवचनेभ्यः। अतपित्र्यकपौत्रस्यापि तथा। “कृतमातस्य नः पश्चात्तिथौ प्रतिवत्सरम्। “यावत् चरति पौत्रोऽपि एकमुद्दिश्य दापयेत्” प्रचेतोवाक्यात्

लघुहारीतवाक्ये न द्विजानां विज्ञानं नैवोद्दिष्टकरणविधानात् तत्पाकेधिकारिविशेषोनिरूप्यते। तत्र श्रा०त० देवलः “तथैवामन्त्रितोदाता प्रातः स्नातः सहाम्बरः। आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं सबान्धवः”। अत्र सबान्धव इत्युक्तेः सपिण्डानामपि पाकाधिकारः इति गौड़ाचारः। नि० सि० विशेष उक्तः। हेमा० आश्वला० “समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः। कृतोपकारिभिश्चैव पित्रकार्य्यं प्रशस्यते”। व्यासः “महिला चैव सुस्नाता पाकं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। भिन्नपक्षेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्” पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे। “रजस्वलाञ्च पापघ्नां पुंश्चलीं पतितां तथा। त्यजेच्छूद्रां तथा वन्ध्यां विधवाम् चान्यगोत्रजाम्। व्यङ्गकर्णां चतुर्थाहस्नातामपि रजस्वलाम्। वर्ज्जयेच्छ्राद्धपाकार्थमसात्पितृवंशजाम्” स्मृतिसारे “न पाकं कारयेत् पुत्रीमन्यां चाप्यसगोत्रजाम्! मृतवन्ध्यां पुंश्चलीं च गर्भिणीञ्चैव दुर्खलाम्”।

एकोनचत्वारिंशत् स्त्री एकेनोना चत्वारिंशत्। (ऊनचत्वारिंश) ३९ संख्यायां २ तत्सङ्ख्यान्विते च एवम् एकोनविंशत्यादयोऽपि एकेनोनतत्संख्यासंख्येययोः स्त्री।

एकौघ पु० एकः अविच्छिन्नश्रोषः प्रवाहः। अविच्छिन्नप्रवाहे “एकौघेन स्वर्णपुष्पैर्दिवन्तः” माघः।

एज कम्पने भ्वा०आत्म०अक०सेट्। एजते ऐजिष्ट एजाम्बभूव आस चक्रे। एजकः एजितव्यः एजिता। एजितः एजमानः एजनम् णिच्। एजयति जनमेजयः। “कुरुमम्भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे” भाग०५,२,१५। वेदे गणव्यत्ययः। “एजतु दशमास्यो गर्भः” यजु०,२८ “यथायं वायुरेजति” २१,२७ सुप्रका विदथा एजतो गोपाः” २१,२८। “उद्देजति पतति यश्च तिष्ठति” अथ० २०८ ११,१। “तृणेन इव विभ्यरेजति” ऋ० १,१०,२ उदङ्ङेजयन्तरा वा एतदाह्वनीयम्” श०ब्रा० १,५,१,२५ क्वचिल्लोके तथा। “शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः। मर्त्यानां प्रपदा यान्ति हतराष्ट्रोऽन्यमेजति” भा०आ० ८० अ० ‘त्वत्तःपरं नापरमप्यनेजदेजच्च किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति” भाग० ७,१,१०। चलोपलित एजत्कः” भाग० ६,८,३२, एजत्कः कम्पमानशीर्षः”

अप+अपगमने एजि परस्मैपदम् अपेजति। क्वचिदन्तर्भूतण्यर्थेऽपि। “अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्” ऋ०६.६४, २ “शत्रून् अपेजते अपगमयति भा०। उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उदेजते। “उदेजतु प्रजापति र्वशा सम्प्रेव वाजिना अथ० ४,४,२, “उदेजयान् भूतगणान्न्यवेधीत्” भट्टिः। प्र+प्रकर्षचलने परस्मैपदम् प्रेजति। सम्+सङ्गतौ नियमेन चलने ‘एवेदह्यूनु किरणं समेजात्” ऋ० १०,२७,५। ‘समेजात् नियमेन प्रयाति” भा०।

एज दीप्तौ भ्वादि० पर० अक० सेट् । एजति ऐजीत् । एजाम्-
बभूव आस चकार । एजन् । [युद्धे” यजु०१२,१,१८ ।
एजथु पु० एज–भा०भावे अथुच् । कम्पे “महाद्रुमेण एजथुर्वेप-
एजय त्रि० एज–णिच्–अच् । अन्यथैव जनमेजयः अङ्ग-
मेजयः अरिमेजयः विश्वमेजयः ।
एजि त्रि० एज–इन् । वातरोगयुक्ते तत्तोऽपत्ये कुर्वा०ण्य ।
ऐज्य तदपत्ये पुंस्त्री ।
एज्य त्रि० आ+यज–कर्म्मणि क्यप् । सम्यग्यजनीये “आय-
जतामेज्या इष इति प्रजाया इवत्ता एवैतद्यायजूकाः”
शत०ब्रा० १७,२,१५ ।
एठ बाधने भ्वादि० आत्म०अक०सेट् । एठते ऐठिष्ट एठाम्
बभूव आस चक्रे । एठनम् एठितः । बाधनमत्र याचनम्
एड पुंस्त्री इल–स्वप्ने अच् लस्य डः । १मेषे “चैडवदाश्वेभूद
भारा प्रावीद् विष्णुरिति” कात्या० २५,४,१८ ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २बधिरे त्रि० । एडमूकः ।
एडक पुंस्त्री० इल–ण्वुल् डस्य लः । १वनच्छागे, २वृषु
स्कन्धे मेषे ३मेषमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि
त्वात् टाप् क्षिपकादि० नात इत्वम् एडका । एड इव
प्रतिकृतौ कन् । मेषसदृशे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४पशुभेदे ।
“सर्वान्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगणैडकम्” भा०व०१४२अ० ।
तस्येदम् अण् । ऐडक तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां
ङीप् । “अनेडकीरूर्णाः प्रभावश्च” कात्या० ५,२,७ ।
एडको नाम दक्षिणापथे मेषाकृतिः पशुः तस्येमाः
ऐडक्यः” कर्क० “तयोर्मेषि मेषां च यद्यनैडकीरूर्णा
विन्देत ताः प्रथिज्य निश्चयेत्” शत०ब्रा०२,५,२,१५,
एडकस्याचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात्
परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति
एडगज पु० एडोमेष इव गजः इव भञ्जकत्वादस्य । (दाद-
मर्द्दन) चक्रमर्दे ददृघ्ने वृक्षे अमरः । [शक्तिरहिते ।
एडमूक त्रि० श्रुतिरहितएडोबधिरस्तथा मूकः । वाक्श्रुति-
एडु(डू)क न० ईड-(अ)उक डकूका० नि० गुणः । १अ-
न्तर्व्वाह्यास्थियुक्ते २अन्तस्थकठिनद्रव्ययुक्ते च कुड्ये तभि-
त्तिमात्रे च । “एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता:”
भा०व० १० । तत्र तु स्त्रमपि “एडूकान् पूजयिष्यन्ति
वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः” भा०व० १९०अ० । स्वार्थेऽण ।
ऐडूकमप्य वा०श्लोकः एडोकमपि तत्रैव द्विरूपकोषः ।
एण पुंस्त्री इ–ण तस्य नेत्वम् । कृष्णवर्णे मृगे । स्त्रियाम्
ङीष् “तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैः” रघुः । “अष्टा-
वैणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु” मनुः । तस्य कृष्णत्व-
मुक्तम् छन्दोग० “अश्वयोमास्यवोर्ण्णेय एणः कृष्णमृगः
स्मृतः । रुरुगौरमुखः प्रोक्तः शंबरः शोण उच्यते” ।
“तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानम्” भाग०५,८,८
“एणकुणकं मृगशावकम्” श्रीधरः । एण्या क्रीतम् “एण्या
ढञ्” पा० ढञ् । ऐणेय एणीक्रीते त्रि० । एणेन क्रीत-
मित्यत्राप्येव । ऐण तत्क्रीते त्रि० । स्वार्थे कन् । एणक
तत्रैव शब्दरत्ना० । [हारा० ।
एणतिलक पु० एणस्तिलकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्के चन्द्रे
एणभृत् पु० एणं बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त० । चन्द्रे तस्य
मृगाङ्कत्वात् तथात्वम् ।
एणीपचन न० एणी पच्यते अत्र पच–आधारे ल्युट् “एणी-
पचनाधारे देशभेदे स्त्रीपशोरवध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-
र्निषेधलङ्घनात्तत्पचनात्तथात्वम् । तत्र भवः पक्षे छ । एणी-
पचनीय तद्देशभवे त्रि० [एणीपादाकारपादयुक्ते ।
एणीपद त्रि० एण्याःपादाविव पादावस्य अच् नि० पद्भावः ।
एत पु० इण–तन् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० । तोपध-
वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । “मैत्र्याः
श्वेतस्याः” श्रुतिः “मैत्रावरुणोऽन्यत एनोमैत्राः”
यजु० २४,८ । वर्णवाचिनि एते परे “वर्णोवर्णेष्वनेते”
पा० एतपर्य्युदासात् तत्पुरुषे पूर्वपदं न प्रकृत्या ।
श्वेतैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्वरः । आ+इण–
कर्त्तरि क्त । २आगते त्रि० । “कया मती कुत एतास
एतेऽर्चन्ति” ऋ०१,६५,१ । “एतास आगताः” भा० “अर्णो
भिरेता उपयुजमहे” ऋ०१,६६,५ । “एताश्वामन्तून्” भा०
एतग्व पु० एतवर्णोऽश्वः पृषो० । १चित्रवर्णाश्वे । “एतग्वा
चिद्य एतशा युयोजते हरी” ऋ०८,७०,७ । “एतग्वा
एतवर्णावश्वौ” भा० । “पिपर्त्ति तग्वा चिद्य युयुजा
युजानः” ऋ० ७०,७,१ । २अश्वमात्रे निघ० ।
एतद् त्रि० इण्–अदि तुक् च । बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि
“इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदसस्तु
विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः समीपवर्त्ति
बुद्धिस्थोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने एतदो वृत्तिः । क्रिया
विशेषणत्वेऽस्य क्लीवता “न वा उ एतन्म्रियसे” ऋ०
१,१६२,२१ । अस्य सर्वनामकार्य्यम् । एते एतस्मै एत-
स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्याः एतासामित्यादि । “एते
वयममी दाराः” कुमा० । “देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे”
१०,१००,१४ । एष वै प्रथमः कल्पः” मनुः । “एतदि-

न्तरे देवी" देवीमा० "एतान् महाराज ! विशेषधर्म्मान्" भु० त० पुरा० । "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" "एतत्ते सर्वमाख्यातम्" गीता । अनूक्तौ तु "द्वितीयाटौस्स्वेनः" पा० एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" रघुः । "महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीता क्लीवेऽपि अनूक्तौ एनादेशः । इदं कुलं शोभते एनत्पश्य । परिमाणे वतु आदन्तादेशश्च । एतावत् एतत्परिमाणे त्रि० "एतावानेव पुरुषोयज्जायात्मा प्रजेति ह" मनुः "किं नेतावन्मात्रमुपजानीत" शत० ब्रा० १,६,१,३ । "एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे" रघुः "एतावता नन्वनुमेयशोभि" कुमा० स्त्रियां ङीप् । "एतावती महिमा सं बभूव" ऋ० १०,१२५,८ । एतदि दृश–क्विन् कञ् टक् । आदन्तादेशः । एतादृश् एतादृश एतादृक्ष एततुल्यदर्शने त्रि० तत्र क्विनन्तस्य भवि पदान्ते च कुः "एतादृक्कथयता कुतः" सा० द० । टगन्तस्य स्त्रियां ङीप् । "अस्थाने पतताऽतीव महतामेतादृशी स्यादुगतिः" उद्भटः । तस्येदमित्यर्थे छ । एतदीय एतत्सम्बन्धिनि त्रि० । एतदात्मकः मयट् एतन्मय एतदात्मके त्रि० । परिमाणे मात्रच् । एतन्मात्र एतत्परिमाणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । दिग्देशकालवृत्तेः अस्मात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस् तसिच । एतत एतद् प्रथमाद्यर्थयुक्ते तच्छब्दार्थदिगादौ अव्य० । अन्वादेशे "एतदोऽश् तत्रोस्तसौ चानुदात्तौ" पा० उक्तेः अशादेशे अत अतः इत्येवेति भेदः । [गतिस्थान्तथा ।

एतन पु० आ+इण्-तन । निश्वासे हेमच० । निश्वासस्य सन्तत-

एतर्हि अव्य० इदम्+काले र्हिल् "एतेतौ रथोः" पा० एतादेशः । अस्मिन् काले इत्यर्थे "अत्र वा अयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये" शत० ब्रा० १,२,३,१ । "एतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखम्" तैत्ति० ।

एतश पु० इण्-तशन् । १ब्राह्मणे उज्ज्व० २अश्वे निघ० । "येन हृषादेतशो ब्रह्मणस्पतिः" ऋ० १०,५३,९ । "वर्तैतशोऽभिधीयसे" यजु० ४,१२ । "सूरः सूर एतशेन" १२,७४ । एतशेनाश्वेनेति" वेददी० "उभे चक्रं न वर्त्येतशस्" ऋ० ८,६,३८ ।

एतशस् त्रि० इण्-तशन् । १ब्राह्मणे २अश्वे च ।

एदिधिषुःपति पु० इण्-विच् कर्म्म० पृषो० मध्ये सुट् । अग्रेदिधिषुपतौ । "निरृत्यै, परिवित्तं निष्कृत्यार्ब्राह्मणः एदिधिषुःपतिं निर्ऋत्यै" यजु० ३०,९ । पुरुषमेधीयपशुदेवताभेदकीर्त्तने

एध वृद्धौ भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एधते ऐधिष्ट । एधाम्-बभूव-आस-चक्रे । एधितव्यः एधनीयः एध्यः एधिता एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा समेध्य एधांसि । "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते" मनुः । क्वचिदस्य आत्मभावः "यत् मैथुनैरेधिरे प्रजाः" भाग० ३,२१,१ । आर्षत्वात् समाधेयः "तपसा महतैधित" भा० आ० ८८२ । "विवर्द्धे व्यसना इवैधमानाः" ७१,५५ । "लोकयोरुभयोः सम्यं नित्यदा सुखमेधितुम्" रामा० । क्वचित् पर० । "न हि साहसकर्त्तारः सुखमेधन्ति भारत !" भा० व० २९५ अ० । णिचि एधयति-ते ऐदिधत् त । "किं त्वं मामजुगुप्सितानैदिधः सपराक्रमम्" भट्टिः । उपसर्गस्यात्वर्णात् वृद्धिरेव न पररूपं प्रैधते एङादित्वे एव तथा तेन मा प्रैदिधत् इत्यादौ न वृद्धिः ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध–करणे घञ् नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे" रघुः "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युदितं च यत्" मनुः । "सर्वैधः समुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति" भा० व० ८४ अ० ।

एधतु पु० एध–कर्त्तरि चतु । १पुरुषे उज्ज्व० । २अग्नौ मे० ३वृद्धियुक्ते त्रि० मस्कर० भावे चतु । ४वृद्धौ स्त्री । "पुत्रं हिशा पुरुभुजेमनेधतुम्" ऋ० ८,८६,२, "एधतुं धनाहितवन्तम्" भा० "ते हैतामेधतुमेधाञ्चक्रिरे" शत० ब्रा० ६,२,१, "एतामेधतुमेधितुम्" भा०

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध–असि नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन !" गीता । "अनलायागुरुचन्दनैधसे" रघुः । "फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्" "यथैधस्तेजसा वह्निः" मनुः ।

एधा स्त्री एध–भावे अ । वृद्धौ अमरः

एधित त्रि० एध–कर्त्तरि क्त । १वृद्धे णिच्–कर्म्मणि क्त । २वर्द्धिते त्रि० । "मधुसमृद्धिसमेधितमेधया" माघः ।

एनस् न० एति गच्छति प्रायश्चित्तेन अमापणेन वा आगसि अर्थे इण्–असुन् नुट् च । १अपराधे । ईश्वराज्ञालङ्घनरूपनिषिद्धाचरणापराधजन्यत्वात् २पापे च । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" । "अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा" । "एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्" मनुः । पापभेदाश्च प्रा० वि० दर्शिताः यथा "अथ पापोद्देशः । तत्र विष्णुः "अथ पुरुषस्य काम क्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण स्त्रीहाश्रमिणस्तेनाक्रान्तोऽतिपातक

महापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते। जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च"। अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम्। हारीतस्तु पञ्चविधत्वमाह "पञ्चविधमशुभं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातकान्यल्पपातकानि" पूर्व्ववचने पूर्व्वं पूर्व्वं गरीयः अत्र तूत्तरोत्तरम्। प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादिपञ्चकम्। पातकपदमनुपातकपर्य्यायः। ननु नवस्वेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसिः "स्त्रीगोहत्यावैश्यक्षत्रियघाती शूद्रसहभोजी कन्यादूषणगारदाही वृषलीपतिः अग्न्युच्छेदी चेति पातकानि" नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः। "एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः। तिर्य्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च"। याज्ञवल्क्यः "नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्त्तृहिंसनम्। विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्"। पतनीयानि पातकानीत्यर्थः। "कृत्यल्युटो बहुलमिति" करणेऽनीयर्। तथा गौतमः "ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्"। पातकसंयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः। बाढम्। सामान्यशब्दस्यापि विशेषशक्तिर्भवति स्तनादिपदस्येव, हारीतेन विशेषवचने पाठात्। तथा च्यवनः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः" इति। तथा च पठन्ति। "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु। तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकमिति"। ततो महापातकतुल्यपापविशेषेष्वस्य शक्तिः। पतनशब्दार्थमाह गौतमः "द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्"। द्विजातिकर्म्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्तदक्षिणादिव्यतिरिक्तम् तेभ्यो हानिरनधिकारः इति। द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पातित्याभिधानात्। इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्धिः पापकर्म्मप्रतिबन्धादुपात्तसुकृतफलानिष्पत्तिः नरकं वा। सूतकादिव्याख्यार्थमिदम्"।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा॰ वि॰ दर्शितं यथा "ननु किं पापलक्षणम्" उच्यते "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः!" इत्यस्मिन् सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्म इति धर्म्मलक्षणं कुर्व्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थोऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षणं सूचितम्। अनर्थश्चानिष्टसाधनं तथाचोक्तं भाष्यकृता "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयायेति"। ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावद्वेदः तस्य कार्य्ये कार्य्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्व्वं कार्य्यं कार्य्यान्वितं वा। न च नित्यकर्म्माकरणस्य निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्या कल्प्यम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चावगन्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयेदिति" श्रुतौ विरुद्धद्वयश्रुतेरवगोरणयातनयोः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते "हेतुहेतुमतोर्लिङिति" पा॰ लिङः करणादिति यथोक्तं शंय्वधिकरणे, तथाऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिच्च विशेषणपदादवगम्यते। यथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति"। मनुः "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्। इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा। प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्"। तथा विष्णुपुराणम् "नरकं कर्म्मणः पापादेवमाहुर्महर्षयः"। तथा यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयतस्करः। पतितैः संप्रयुक्तश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः। एते पतन्ति सर्व्वेषु नरकेष्वनुपूर्व्वशः"। अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरापादीनां पतनकर्त्तृत्वावगतेः कर्त्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापाणादेः सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" वत्। एवं "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति" इत्यादावपि। नरकसाधनत्वस्य कार्य्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शंयुवद्विषयविशेषणतया इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणान्निवर्त्तितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणादेर्निवर्त्तेतेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेतेति विध्यङ्गीकारात्। अथवा यद्दुःखसाधनं तदभावस्तत्परीहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्रत्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारो नित्यनिषेधेष्वपि। ननु "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्यत्वगमात् जीवनवतोऽधिकारः। "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ निषिद्धस्वभावनिरूढा प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं तथाचोक्तं "मनसा तु प्र-

हतस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तद्विवर्ज्जनमिति” अतः कथं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽधिकारः उच्यते प्रत्यवायपरीहारस्याप्युपस्थितत्वात् जातेष्टिवत् संवलिताधिकार एव भविष्यति तथा च जाबालः “आयं कैश्चिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्यक्रियान्तर्वान्ये ह्यननुबन्धफलां श्रुतिम्” । अनुत्पत्तिमित्यनेन प्रत्यवायपरीहारः फलमित्युक्तम् । अथवा प्रायश्चित्तविधिषु रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकपापक्षयार्थिनोऽधिकारात् । एवं च विधयः पापसत्तां बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः “उद्यन्नुद्यन् यथादित्यस्तमः सर्व्वं व्यपोहति । तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् नरं पापं व्यपोहति” । पापस्येह पुरुषं कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्महाभ्रैरिव चन्द्रमाः” । कल्याणं प्रायश्चित्तम् । यमः “तपसोऽन्ते विमुच्यन्ति कर्म्मणां चापरिक्षयात् । तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये” । कर्म्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थः । अपरं स्थलान्तरे ज्ञेयमिति । ननु किं पापोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहिताकरणं निषिद्धाचरणञ्च पापकारणं तदाह मनुः । अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः” । प्रायश्चित्तार्हताज्ञापनेन पापसत्तां प्रतिपादयति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ।

पापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा मीमां०भा०दर्शितम् यथा “उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रः इषुरित्येवमादिः तत्र अनर्थोऽर्थ उक्तोमा भूत् इति अर्थग्रहणम् । कथं पुनरनर्थः ? हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते ? । उच्यते नैव श्येनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि तेषामुपदेशः “श्येनेनाभिचरन् यजेत” इति समामनन्ति हि “नाभिचरितव्यम्” । “अतएव मूलकर्म्मकृपाभिचारस्योपपातकसंज्ञा कृता मनुना तेन तस्यानर्थहेतुत्वं व्यक्तमेव । तथा च कलञ्जभक्षणस्येनादेरनिष्टसाधनत्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा तत्त्व०चि० समर्थितं यथा तत्र “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य इष्टसाधनत्वात् । न चापूर्व्वविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनताबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियाङ्गत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वस्य तपस्ते वेति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य “सविशेषणे हीति” न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणजन्यदुःखोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यम् तथा चाभक्ष्यविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथायोग्यतया छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन, युगपद्विरुद्धविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति कथं निषेधः ? । “श्येनेनाभिचरन् यजेत” इत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वादिति चेत् तत्र कृतिसाध्यत्वे सति इष्टसाधनता योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वात् निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वा हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वोपगमात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विदुषामास्तिकप्रवृत्तिः । रागद्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्धस्य तिरोधानात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवधफलत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतत्वात् । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः कुम्भकारपरम्पराया अपि कुम्भकारणत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधनाच्च । न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वेनापेक्षितवैरिवधहेतुत्वे सत्यविगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्येनाद्वैरिवधोऽवश्यं नरकमिति प्रतिसन्धानेन निगानात् । ननु श्येनो मरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च नरकजनिकेति चेन्न । नहि साक्षात् परम्परासाधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा कूपादौ मृते सति तत्कर्त्तुर्हन्तृत्वप्रसङ्गात् वध्यस्यापि हन्तृमन्युत्पादनद्वारा हन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न ह्युत्पादितमन्युः कश्चित् कञ्चित् व्यापादयति । मन्युनिष्पादितमरणफलकव्यापारो हिंसा तदनन्तरं मरणं भवत्येव न च श्येनस्तथा किन्तु खड्गभङ्गादिकमेव । अथ मरणानुकूलो व्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा, कूपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति चेत् एवं सति गौरवात् मरणोद्देशेन विप्रमारणोद्यते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् ।

हिनस्ति धात्वर्थतावच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणम् अव्यवहितफलकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् अन्यथा परम्परया निकृतिफलकाक्रोशे तदुक्तं कुर्वत्यपि प्रवृत्तीति प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्ततुल्यत्वार्थं हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु वाचनिकम्

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-व्यापारः हिंसा श्येनस्यादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सम्प्रीतेर्वाख्य-कृत्याऽदृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वा-पत्तिः। अत एव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्त्तृता तत्-कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणेन भक्तुरन्नहन्तृत्वं, परिवेषयितुर्वा ब्राह्मणहन्तृत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विष-प्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव। नाम्नुनिष्पादितमरणफल-कत्वं, गललग्नान्नमरणे स्वहन्तृत्वापत्तेः। अन्योद्देशेन विप्रेणा-हते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इष्टापत्तेः। व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्यते, लक्षणयातिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमनम्। अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्द्धमुक्तम्। अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणसाधनं हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः। किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यान्न-प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेद भोक्तव्यमिति बुद्ध्वाय विषप्रयोगादिति हिंसैव विषप्रयोग इति तथ गललग्नान्नकवलादुपल मरणं तत्र परिवेषयितु-र्घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धायैवान्न-परिवेषणात् भोक्तुःहन्तृत्वापत्ते च अनभिसंहितमवान्तर व्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलभक्षणानुष्ठानात्। अत एव अव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रणपाकपर-म्परयामृते न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्"

अनेनादेवेंदबोधितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभि-चारशब्दे दर्शितवचनैरुक्तम् अधिकं श्येनशब्दे वक्ष्यते। एनसाकृतम् यत्। एनस्य पापरचिते त्रि॰ "यक्ष्मेमेनस्यम्" अथ॰ ८,७,२। एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। एनस्वत् त्रि॰। एनस्विन् पापयुक्ते त्रि॰ उभयत्र स्त्रियां ङीप। "मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम" ऋ॰७,८८,६। एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ८,१८,१२। "एनस्विभि-रनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत्"। 'अवदार्यमिन्द्र-मित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत्" मनुः। "इष आगसोति" उणा॰ अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराज्ञालङ्घन-रूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि॰ इण-कर्म्मणि म। १प्राप्ये। "अर्थेव म एमच" यजु॰ १८,१५, "एमः प्राप्तव्यार्थः" वेददी॰।

एमन् न॰ एत्यनेन मार्गेण इण-करणे मनिन्। १गतिमार्गे "कृष्णं त एम रुशतः" ऋ॰४,७,९। "कृष्णं त एम रुश-दूर्मे १,५८,४। "एमन्शब्देन गमनमार्ग उच्यते" भा॰ एत्यत्र आधारे मनिन्। २अवस्थितिस्थाने। "पृष्ठे स-मुद्रस्येमन्" यजु॰११,२०, "एमन् अवस्थाने" वेददी॰। "अपां त्वेमन्त्सादयामि" १३,५३। सप्तम्या लुकि न नलोपः। भावे मनिन्। ३गमने। "दूरे दृशो ये चितयन्त एमभिः" ऋ॰५,५९,२ एमभिर्गमनैः" भा॰।

एरका स्त्री इण-बा॰ र ततः संज्ञायां कन्। निर्विष-तृणभेदे (गवनाडा) "एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी गुन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा हृद्या चक्षुष्या वातकोपिनी। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितना-शिनी" भावप्र॰। 'ददार करजैरुरावेरकां कटकृद्यथा" भाग॰ १,२१९, "एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः"। भा॰मौष॰२अ॰ "एरकारूपिभिर्वज्रैर्निज-घ्नुरितरेतरम्" भा॰ आ॰ २अ॰। २कौरव्यवंशजे सर्पभेदे 'एरकः कुण्डलोवेणी वेणीस्कन्दः कुमारकः" भा॰आ॰५७अ॰। नागनामकीर्त्तने

एरङ्क पु॰ आ+ईर-अङ्कच्। मत्स्यभेदे, "एरङ्कोमधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः" राजनि॰ तद्गुणाः।

एरण्ड पु॰ ईरयति वायुम् मलं वाऽधः ईर-अण्डच् नि॰ गुणश्च। १वृक्षभेदे (एरण्डी)। (भेरण्डा)। "एरण्डयुग्मं मधुर मुष्णं गुरु विनाशयेत्। शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडो-दरज्वरान्। ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति" एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ "एरण्डपत्रं वातघ्नं कफ कृमिविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोप-णम्। वाताग्र्यमदनं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्। कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धि सप्तविधामपि। एरण्डफल-मत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्। यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं क-टुकं दीपनं मतम्। तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मो-दरापहा। कार्येऽस्य मूलं संग्राह्यमिन्द्राङ्करपरे क्रमाः"

"एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् । कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् । विस्रं स्वादुरसं पाके सतिक्तं कटुकं सरम् (रेचकम्) विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत् । हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान् ॥ वातशोणितविड्बन्धव्रध्नशोथामविद्रधीन् । आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः । एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी" भावप्र०। स्वार्थे कन् । तत्रैव । एरण्डस्य फलम् अण् । ऐरण्ड तत्फले । "ऐरण्डं कोमलं ग्राह्यं फलं तक्रेण संहितम् । पाचितं कटुतैलेन हिङ्गुनातिसुवासितम् । कफानिलहरं हृद्यं रूक्षमुष्णञ्च पित्तलम् । अग्निसंजननं रुच्यं गुरु पाकेऽतिपिच्छिलम्" भावप्र० । "फले लुक्" पा० अणो लुग्विधानात् एरण्डमित्येव साधु । २पिप्पल्यां स्त्री शब्दच० । टाप् गौ० ङीष् वा ।

एरण्डपत्रिका स्त्री एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् संज्ञायां वा कन् अत इत्वम् । दन्तीवृक्षे । [वृक्षे । राजनि० ।

एरण्डफला स्त्री एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः । लघुदन्ती-

एरु त्रि० आ+ईर-उन् । गन्तरि । "एजाति ग्लहा कन्येव तुन्नैव सन्द्राना भवेव जाया" अथ० ६,२२,२,

एर्वारु पु० आ+ईर-क्विप् एरं वारयति वृ-णिच् उण् । चिर्भिटाम् कर्कटीभेदे (काकुड) 'एर्वारुबीजं तोयेन पिष्टं वा लवणीकृतम्" सुश्रु० । "कटूर्वारौ यथा पक्वे मधुरः सन्नरसोऽपि न" सा० । स्वार्थे कन् तत्रैव ।

एलक पुंस्त्री एडक+पृषो० डस्य लः । मेषे स्त्रियां अजा० टाप् क्षिपा० नातइत्वम् डलयोरेकत्वस्मरणात् ।

एलङ्ग पुस्त्री आ+इल-अङ्गच् । (राइखड़ा) मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष् । "एलङ्गोमधुरोष्णः पिच्छाढ्यो कफवातहा । मेधाग्निपुष्टिकारी च शीतलः स्रंसनो गुरुः" राजनि० ।

एल(ला)वालु न० एलेव वलते वल-उण् ङ्यापोरिति संज्ञायां वा ह्रस्वः । (वालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे "पुन्नागैलेववालूनि नागपुष्पोत्पलानि च" सुश्रु० । स्वार्थे कन् एल(ला)वालुकमप्यत्र न० ।

एला स्त्री इल-अच् । १स्वनामख्यातलतायाम् । (एलाची) तद्भेदगुणादि भावप्र०उक्तम् । "एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च । भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटी । स्थूलैला कटुका पाके रसे वाताकफापहा: । रूक्षोष्णा शीतपित्तास्रकफश्वासतृषापहा । हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् । सूक्ष्मैला कुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः । एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत् । रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता" "एलालतालिङ्गितचन्दनासु" रघुः । तस्याः फलम् अण् तस्य लुप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्फलेऽपि स्त्री । "ससञ्चरच्छ्वसुतानामेलानामुत्पतिष्णवः" रघुः । "सजसा नयौ शरदशयतिरियमेला" वृ०र० उक्ते २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

एला विलासे कण्ड्वा० प० अक० सेट् । एलायति ऐलायीत् । एलायां बभूव आस चकार ।

एलाक पु० एलाय-ण्वुल् । ऋषिभेदे गर्गा० यञ् । ऐलाक्य तदपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीपि यलोपः । ऐलाकी ।

एलादिगुटिका स्त्री "एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा । सितामधूकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः । संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भिषक्" चक्रद०उक्ते रक्तपित्ताधिकारस्थे गुटिकारूपौषधभेदे ।

एलापत्र पु० एलापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । नागविशेषे "नागस्तथा पिञ्जरकः एलापत्रोऽथ वामनः" भा० आ० ३५ अ० । नागनामकीर्त्तने । [(काटा आमरुल) ।

एलापर्णी स्त्री एलायाः पर्णमिव पर्णमस्याः । रास्नायाम्

एलापुर न० नगरभेदे ।

एलीका स्त्री आ+इल-ईकन् । सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटि) राजनि० । [च सर्वेषु लवणेषु च" सुश्रु० ।

एलुक न० इल-उक । गन्धद्रव्यभेदे । "भद्रदार्वेलुकाभ्यां

एलवालुक न० एलवालु पृषो० लुडागमः । एलवालुक सुगन्धिद्रव्ये (वालुका) राजनि०

एव अव्य० इण्-वन् । १सादृश्ये, २अनियोगे, ३वाक्यभूषणे, ४चारनियोगे, ५विनिग्रहे, ६परिभवे ७ईषदर्थे च । विशेष्यसङ्गतः ८अन्ययोगव्यवच्छेदे । यथा पार्थ एव धनुर्द्धरः इत्यादौ पार्थान्यपदार्थे प्रथमधनुर्द्धरत्वम् व्यवच्छिद्यते । विशेषणसङ्गतः ९अयोगव्यवच्छेदे यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरत्वायोगो व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतः १०अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते । ११गन्तरि त्रि० । "एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनियोगेषु" इत्युक्त्वा शबरस्वामिना यथाक्रममुदाहृतम् । "अहमेव ददामि । पचैव । इन्द्रैव । चोरएव-

मेऽस्तु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् । "एवे चानियोगे" वार्त्ति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र पररूपैकादेशः । एतद्योगे च "न च वाहाहैवयुक्ते"पा० न वस्नसाद्यादेशः । "ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनोषिभिः" । "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" मनुः । १२एवमित्यर्थे च । "एवा न इन्द्रोतिभिः" ऋ० ४,२२,७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा हि दूर्वे प्रतनु" इत्यादि वत् दीर्घः । तत्र गन्तरि "एवा न देव्यादितिरनर्वा" तैत्ति० २,१,११,५, "एवा गमनशीला" भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १३अश्वे पु० । "शूरोनाम मर्त्यश्चिरेवैः" ऋ० १,१५८,२, "एवैरश्वैः" भा० । करणे भावे वा वन् । १४गमनसाधने १५गमने च । "एवेन सद्यः पर्य्येति पार्थिवम्" ऋ० १,१२८,३, "एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा" भा० ।

एव त्रि०एवमस्त्यस्य अच् अव्य०टिलोपः । एवंक्रियमाणप्रकारे "सुदानूनेवया मरुतः" ५,४१,१६, एवया एवंक्रियमाणप्रकारेण" भा० तृतीयास्थाने याच् ।

एवथ पु० अव—भावे अथ पृषो० अतः एत्वम् । गमने "न को राया नैवथा न भन्दना"ऋ०८,२४,१५, एवथा गत्नुपुराणि संग्रामं प्रति गमनेन । तृतीयास्थाने आच् ।

एवम् अव्य० इण—वा०वम् । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवार्थेषु" गणर० उक्तेषु अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । १प्रकृतपरामर्शे "एव वादिनि देवर्षौ" कुमा० , २प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे ३गाढस्ते अग्निरेवं विप्रः । ४उपदेशे एवं पठ । ५निर्द्देशे एव तावत् । ६निश्चये । एवमेतत् कः सन्देहः । ७अङ्गीकारे एवं कुर्म्मः । वार्थे दशकुमारे "अकार्य्यमेवंगगनाभिपतनम्" । "अवेतमनेवम्" शा० सू० । ८समुच्चये १०परकृतौ ११प्रश्ने च मेदि० । तत्र एवम्भूतः एवंकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवंविधः एवंप्रकारइत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेदः "एवंविधेनाहवचेष्टितेन" रघुः । "एवमादीन् विजनीयात् प्रकाशाल्लोककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादीनाम् मद्यानामोदनस्य च" मनुः ।

एवया त्रि० एव एवं अवनं वा याति या—क्विप् पृषो० । रक्षके "द्युम्न एवया उ सप्रथाः" ऋ० १,१५६,१, "एवया रक्षणप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रक्षको मरुद्यस्य । ऋषिभेदे । "प्र वस्वते गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य ऋषेः सम्बोधनम्"भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवंप्रकारस्य याता या—वनिप् । १रक्षके विष्णौ । "विश्वअन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः" ऋ०७,१००,२, "एवयावः ! विष्णो !" भा० । वेदे सम्बुद्धेरुत्वम् । एव गन्तरि त्रि० "तान्वो महो मरुत् एवयाव्नः" ऋ० २,२४,११, स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । एवयावरी । "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६,४८,१२,

एवार पु०एव एवश्च ऋति ऋ—अण् । सोमभेदे । "एवारे वृषभाः सुते"ऋ०८,४५,२८, "एवारोनाम कश्चित सोमः"भा०

एवावद पु० एव एवमावदति आ+वद—अच् । ऋषिभेदे "प्रहि सतस्य सतस्य चितिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः" अवत्सारस्य स्पृणवाम्" ऋ० ५,४४,१, "सतस्य सतस्यैवावदस्य यजतस्य सध्रेरवत्सारस्य चैषामृषीणाम्" भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम् बभूव आस चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता । एषितुम् एष्टिः एषणम् एषा एषमाणः । "पराङेत्य एष त्वर्वाचो गौरपैषत" अथ० ६,६७,२, वेदे गणव्याख्यानात् पर० । उपेषत्व एकिपररूपम्"। "स वै यत्र भ्रष्टमतिकर्वैषते स: कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणः" भाग० २,१२,४४, धातूनामनेकार्थ्यात् अवलोकयतीत्यर्थः" "तस्माद्धिवा नष्टैष एति" शत०ब्रा०१२,२,४,२, ।

परि+अन्वेषणे पर्य्येषते पर्य्येष्टिः लोकेऽपि क्वचित् गणव्याख्यातः । "अग्न: संविद्य यत्नाः पर्य्येषन्तो विभावसुम्" भा०अनु०८५ ।

एष स्त्री एष—भावे क्विप् । गतौ "तावानेषे रथानामुर्वीम्" ऋ० ५,६६,२, "एषे गन्तुम्" भा० । "राय एषेऽवसे दधीत"५,४१,५, "एषे प्राप्तुम्" भा० । "तेभ्यः स्वैषमेव चकार" शत०ब्रा०२,४,२,४, । इष—क्विप् । २इच्छायाम् । "न चोदोऽदधीतमेषे" ऋ० १,१८०,४, एषे सीमस्यभिच्छते" भा० ।

एषण पु०एषते गत्युद्दयम् ल्यु । १लौहमयशरे इत्यायुधः । इष इच्छायां णिच् भावे-युच् । एषणा २प्रेरणायां ३पुत्रलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री "नैं कश्चिदन्यः संसारचक्रादन्येषणालयात्" वेदा० । "तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे

भवतः” शत० ब्रा० १४,६,४,१, “पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छा तत्पत्ता। वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि, दैवं विद्यादि, तत्र कर्म्मणां साधनस्य गवादेरुपादानेच्छा इच्छा वित्तैषणाऽनेन कर्म्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकम्। केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा लोकैषणा। एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे ह्येते” भा०। “अपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः” भाग० ४,२१,१८, एष्यते ज्ञायते मानमनया करणे ल्युट् ङीप् एषणी। ४तुलासाधने (निक्ति) भाननयन्त्रभेदे मेदिनिः। स्वार्थे कन्। एषणिकाऽप्यत्र। अमरः। एषते व्रणपारमनया करणे ल्युट् ङीप्। (वेलकार) ५व्रणस्फोटनास्त्रभेदे मेदि०। भावे ल्युट्। सुश्रुतोक्ते ६व्रणविदारणव्यापारभेदे। तत्र हि “यन्त्रकर्म्माणि तु निर्घातनपूरणेत्याद्युपक्रमे “चूषणैषणदारणेत्यादि पठित्वा चतुर्विंशतिरित्युक्तम्। तत्र एषणमभ्यन्तरे शस्त्रप्रवेशनेन पूयादेरपसारणम्। तत्साधनशस्त्रमेषणी यथा च सुश्रुतः “विंशतिः शस्त्राणि तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रेत्याद्युपक्रमे “वडिशदन्तशङ्क्वेषण्यो” इत्युक्त्वा “एषण्येषणे व्यानुलोम्ये च” इति तत्प्रयोजनमुक्तम्। एषणमभ्यन्तरगमनमानुलोम्यं विशालनम् तत्रैव एषणीलक्षणं “एषणी गण्डूपदाकारमुखी” उक्तम्।“एषणे मृषणालाभे तु नाना-कृत्यङ्कुरा हिताः” सुश्रुतः।

एषणीय त्रि० इष—एष—वा कर्म्मणि अनीयर्। १आयासे “जायापती लौकिकमेषणीयम्” कुमा०। २गम्ये च।

एषा स्त्री एष—अ। इच्छायां जटाधरः।

एषावीर पुंस्त्री। एषायां यथेष्टं धनादिप्रतिग्रहेच्छायां वीरः। यतः कुतश्चित् प्रतिग्राहके निन्दितब्राह्मणभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। “यद्येनमेषावीरा याजयेयुः” शत० ब्रा० ११,२,७,२२, “एषावीरोनाम निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्संबन्धिन ऋत्विजः” भा०

एषिन् त्रि० इष-णिनि। इच्छौ अभिलाषुके। “यौवने विषयैषिणाम्” “बभूव युद्धं तुमुलं परस्परजयैषिणोः” रघुः। स्त्रियां ङीप्। “तदाश्रिता हि सा श्रेया बुद्धिकाङ्क्षेषिणी भवेत्” भा०व० ८१ अ०।

एष्टव्य त्रि० इष् वाञ्छायाम् तव्य। वाञ्छनीये। “एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्” मु० त० मत्स्यपु०

“तद्रोव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्” शत० ब्रा० १,८,२,१७।

एष्टि स्त्री आ+यज-आ+इष-वा क्तिन्। १अभियजने २अभिकामनायाञ्च।“पितॄणां शश्वदुवभूथ सुहवएष्टौ” ऋ० ६,२१ ८,। “एष्टौ आयजनेऽभिकामने वा” भा०। करणे क्तिन् ३आयासमसाधनेषु ऋक्सामेषु। “प्रजापतिर्वै विश्वकर्म्मा सहीदं सर्वमकरोत् मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसः इति मनोह गन्धर्वः ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोक्रामैष्टयोनामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासते इति नोऽस्त्विति नोऽस्त्विति” शत० ब्रा० ९,४,१,१२। “प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयोनाम” यजु० १८,४३।

एष्य त्रि० इष-कर्म्मणि ण्यत्। १वाञ्छनीये भावे ण्यत् सुश्रुतोक्ते “तत्र शस्त्रकर्माष्टविधं तद्यथा छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्यं विस्राव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टसु मध्ये २शस्त्रकर्म्मभेदे न०। “एष्येष्वेषणालाभे” सुश्रु० “क्षुरोपहत काष्ठे वेणुनलनालीशुष्ककाण्डाङ्गुलेष्वेष्यस्य” इत्युक्तेषु तत्कर्म्माचरणम्। कर्मणि ण्यत्। ४एषणकर्मसाध्ये त्रि०। “एष्या नाड्यः शल्यगर्भा उन्मार्गिण्यश्च वै” सुश्रु० एष गतौ ण्यत्। ५गन्तव्ये त्रि०। “गतैष्यदिवसाद्येन गतिर्निघ्नी स्वषड्हृता” लीला०ता०। इष गतौ दि० इष इच्छायां भ्वा० इष आभीक्ष्ण्ये क्र्या० एभ्यः ण्यत्। एष्य तत्तदर्थकर्मणि प्रागुक्तं इत्येव प्रेष्यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु इत्यस्य ण्यदन्तस्य रूपम् इति भेदः।

एह त्रि० आ+ईह अच्। १सम्यक् चेष्टायुक्ते। एहा एहाः परिपातें इच्छान्” अथ० १२,२,२२। आ ईषदर्थे ईह-घञर्थे करणे क। २क्रोधे निरु०। क्रुद्धस्य सम्यक्कार्य्यानर्हत्वात् ईषच्चेष्टावत्त्वेन तथात्वम्। [ङीप्। एही।

एहित त्रि० आ+ईह-त इन्। सम्यक् चेष्टान्विते स्त्रियां शार्ङ्ग०

एहीड न० एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर० नि०। एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि तादृशे कर्मणि एवं एहिकटा एहिवाणिजका एहिद्वितीया एहिस्वागता एहिविधपा इत्यादयोऽपि तत्तत्क्रियायाम् स्त्री एहियवं तु तत्कर्म्मणि न० इति भेदः।

इति वाचस्पत्ये एकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऐ

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एदैतौ कण्ठतालव्याविति सुक्तेः कण्ठतालुस्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विधः एवं प्लुतस्यापीति द्वादशविधः । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा ।"ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः । दक्षा दामोदरः प्रज्ञो धरो विकृतमुख्यपि । क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत् । ज्ञानामृता कपर्दि श्रीः पीठेशोऽग्निः समात्मकः । त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनम् । महेश्वरी द्वादशी च विमलश्च सरस्वती । कामकोटो वामजानुरंशुमान् विजयो जटा" । "ऐकारः कोटराक्षी च मालिन्युन्मत्तभैरवी"इति च वर्णाभिधा० । मातृकान्यासेऽधरोष्ठे न्यस्यत्वात् तच्छब्दाभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा "ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्वयम् । कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । सदाशिवमयं वर्णं बिन्दुत्रयसमन्वितम्" । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अव्य० आ+इण–विच् । १आह्वाने २स्मरणे ३आमन्त्रणे च ४महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तथात्वम् ।

ऐक त्रि० एक+स्वार्थे अण् । एकशब्दार्थे ततोभवाद्यर्थे गहा० छ । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्भवादौ च त्रि० ।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धास्थाने ध्यमुञ् एकधेत्यर्थे "ऐकध्यं च श्रपणम्" कात्या० १४,२,२४ । "एतदैकध्यं संरुह्य" सुश्रु० । ततः स्वार्थे क । ऐकध्य तदर्थे न० "ऐकध्येन श्रपणम्" उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः ।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ष्यञ् । सार्वभौमत्वे "अप्रतिद्वन्द्वतामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्" भाग०७,३,२४ । एकपतौ भवः पत्युत्तरपदत्वात् ण्य । एकपतिभवे त्रि० ।

ऐकपदिक त्रि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः ठञ् । १एकस्थानभवे २एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय प्रभवति ठञ् । "अतोऽप्यैकपदिका भवन्ति यथा व्रततिर्दमूनाः" इत्यादि निरु० 'एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिकमित्याचक्षते इति निरु०उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादिवृत्तिरूपे ३वाक्यभेदे च ।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थस्यैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ् । संहतार्थत्वे अनेकपादानामेकार्थबोधकतासम्पादने समासादिभावे । [भावत्वे ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । एकस्व-

ऐकमत्य न० एकं मतं येषां तेषां भावः ष्यञ् । तुल्यसम्मतौ "स्वर्गाभिषक्तस्य तमैकमत्यात्" रघुः । "ऐकमत्यं हि नो राजन् ! सर्वेषामेव लक्षये" भा०व० ७अ० । "ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति" भा०प० २९८ अ० । "सुहृदमैकमत्यात्" भा०उ० २२ अ० । "ऐकमत्यं महाधियाम्" नीतिः । ऐकमत्यमत्रास्ति अच् । ऐकमत्ययुक्ते त्रि० । "गर्हैतान्योन्यमतयो मन्त्रिणो ब्रुवते सदा । नचैकमत्यः श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते" रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः ष्यञ् । चक्रवर्त्तित्वे "यत्तु-तपसे येनैकराज्यमजयो हि ना" आश्व०श्रौ०५,१९,४ ।

ऐकलव्य पुंस्त्री एकलुः अपत्यं गर्गा० यञ् । एकलूनामकर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी । ऐकलव्यस्य छात्राः कण्वा० ततोऽण् यलोपः । ऐकलव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशतिक त्रि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमितद्रव्यस्वामिनि । एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्तत्संख्यद्रव्ययुक्ते त्रि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भावः ष्यञ् । "उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व०श्रौ० १,२९, इत्युक्ते स्वरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विवृतिः ऐकस्वर्य्यमप्यत्र न० ।

ऐकागारिक त्रि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् । चौरे स्त्रियां ङीप् । "ऐकागारिकवद्भूतो दूराज्जन्मु-रदर्शनम्" माघः "केनचिदैकागारिकेण हृतवता" दशकु० ।

ऐकाग्र त्रि० एकाग्र+स्वार्थेऽण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते

ऐकाग्र्य न० एकाग्रस्य भावः । अनन्यासक्तचित्तत्वे एकमात्रासक्तचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विवृतिरुदाहरणञ्च ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ष्यञ् । १ऐक्ये २एकस्वरूपत्वे । "तथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम्" भाग० ६,८,२१ । "एतेषां श्रेयआशासे उतैकात्म्यं महात्मनि" ७,१२,२९ । "एकात्म्यगमनात् सद्यः कलुषाद्विप्रमुच्यते" भा०अनु० १७५ । ३अभेदे च

"ऐकात्म्यं वासुदेवस्य मोक्षधानञ्जुनस्य च" भा० आ० १अ० । एकश्चात्मा तस्य भावः । ४आत्मन एकत्वे ऐकात्म्यवादः ऐकात्म्यवादी

ऐकादशिन त्रि० एकादशानां संघ इनि एकादशिनी आवि-नीवत् स्तोत्रं वा साधनतयाऽस्त्यस्य अण् । एकादशिनी-साध्यफले । "द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेत य एवैकादशिनेषु कामस्तस्याप्त्यै" शत० ब्रा० १३,२,२,१ तत्ता-दृश्यहविर्भेकादशसंख्यपशुभेदाः देवतासहिताः यजु० २९,५८,५९ उक्ता यथा

"आग्नेयः कृष्णग्रीवः१ सारस्वती मेषी २बभ्रुः सौम्यः३ पौष्णः श्यामः४ शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः५ शिल्पो वैश्वदेव६ ऐन्द्रोऽरुणो७ मारुतः कल्माषः८ ऐन्द्राग्नः संहितो९ ऽधो-रामः सावित्रो १०वारुणः कृष्ण एकशितिपात्११पेत्वः"५८ "अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति" तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कथ्यन्ते । आद्येनो-च्यन्ते नैनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रति-पादकानि नतु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेषी सारस्वती सरस्वती-देवताका२ बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः३ श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः४ शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः५ शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः६ अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुद्देवत्यः८ संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः९ अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः१० एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः११ । एवमेकादश" वेददी० । "आग्नेयावनीकवन्ते रोहिताञ्जिरन-ड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः"५९ । "द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिरञ्जनको यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीक-वतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीक-वान् तस्मै १ अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ२,३ । रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ४,५ "पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ६,७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः८ कृष्णः श्यामोऽजोमेषः आग्नेयः आग्निदेवतः९ मेषी सारस्वती१० पेत्वः वेगवान् वरुणदेवतः११ एवमेकादश" इति वेददीपः

ऐकाधिकरण्य न० एकाधिकरणस्य भावः ष्यञ् । एकाधि-करणवृत्तित्वे सामानाधिकरण्ये । "अथवा हेतुमन्नि-ष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा० । तुल्यविभक्तिकपदयोः स्वोप-स्थाप्यार्थयोरभेदबोधकत्वं च ।

ऐकान्तिक त्रि० एकान्तमवश्यं भावी ठञ् । १अवश्यभव्ये । "सुखस्यैकान्तिकस्य च" मनुः । "ऐकान्तिकमात्यन्तिक-मुभयमाप्नोति कैवल्यम्" सां०का० "ऐकान्तिकमवश्यं भावि" कौ० । एकान्तं भूतः स्वसत्तया व्यापी ठञ् । २एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके "कृष्णवैकान्तिकः सुहृत्" भाग० २,२, स्त्रियां ङीप् "ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्-पातायैव कल्पते" ब्रा०पु० ।

ऐकान्यिक त्रि० एकमन्यत् विपरीतं कृतमध्ययनेऽस्य । "कर्माध्ययने वृत्तम्" पा० ठक् । यस्याध्ययने गृहीतस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलनमेकं जातम् तादृशे कुपाठके छात्रे ।

ऐकायन पुंस्त्री एकस्य तन्नाम्नोमुनेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । एकस्यर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् ।

ऐकार्थ्य न० एकार्थस्य भावः ष्यञ् । एकस्याः विशिष्टार्थोपस्थापने एकार्थीभावे । १एकप्रयोजने च । "२मन्त्र-मन्त्रेणैकार्थ्यं सन्धिः" सि०कौ० ।

ऐकाह्निक त्रि० एकाहमधीष्टोभृतोभूतोभावी वा ठञ् । १ए-काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप् । "ततोऽन्यान्यैका-ह्निकानि" आश्व० श्रौ० ८,१३,१६, "ताभ्यां पूर्वे ऐकाह्निके" २,१०,१०, "अन्यासामैकाह्निकानामाहुत-मात्" २एकाहव्यापके ज्वरादौ "समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विपदोनाम वानरः । ऐकाह्निकज्वरं हन्ति तस्य नामानु-कीर्तनात्" । ऐकाह्निकज्वरश्च एकाहान्तरे एकदिनं व्यापकोज्वरः इति वैद्यके प्रसिद्धम् । एकाहभृते ३दासे एकाहमधीष्टे सत्कृत्य व्यापारिते ४अध्यापके स्वसत्तया एकाहं व्याप्यकाले ५ एकाहभाविनि उत्सवादौ च । एकाहसाध्ययागभेदे एकाहः तत्र दक्षिणा ठञ् ङीप् । ६एकाहसाध्ययागदक्षिणायां स्त्री ।

ऐक्य न० एकस्य भावः ष्यञ् । १एकत्वे २अभिन्नत्वे ३एकार्थीभावे ४ "ऐक्यं सोऽन्वेति" सुश्रु० "ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः" भा०शा०५अ० । ४ऐकमत्ये औदार्ये च "तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभेदे न कथञ्चन" रघुः । एकस्या-

नत्वं गर्गा॰ यञ् । एकापतेऽत्र पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीप् यलोप ऐकी ।

ऐक्षव त्रि॰ इक्षोर्विकारः बिल्वा॰ अण् । इक्षुविकारे गुडादौ इक्षुविकारभेदाश्च इक्षुशब्दे ९०९ पृ॰ उक्ताः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" "फलान्यगुडमैक्षवमिति" च स्मृतिः । २मद्यभेदे च । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माक्षिकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्यः । मद्यान्येकादशेत्युक्तिः अधिकदोषार्था अन्येषामपि मद्यानां मदनपाकेन दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्श्यन्ते ।

"मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा । इरा गन्धोत्तमा कश्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकरं प्रायं सरं रोचनदीपनम् । विदाहि कटुविशदं त्वम्लं तीक्ष्णं वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तस्मादमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानातपीतं विषोपमम् । १द्राक्षोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु शस्यते । बलपुष्टिकरं मद्यं रक्तार्शोहारि दीपनम् । माध्वीकस्य गुणं किञ्चित् २खार्जूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं रुच्यं श्लेष्मघ्नं कर्षणं लघु । शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा ३मता । सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा । ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् । पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी ४मता । सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् । प्रसन्ना ५स्यात्सुरामण्डः तस्मात्कादम्बरी ६घना । ७जगलस्तदधः प्रोक्तो जगलान्मेदको ८घनः । पक्वसो ९जगलः सारः सुराबीजन्तु किण्वकम् १० । प्रसन्नानाहशूलार्शश्छर्द्यरोचकवातजित् । दीपन्याध्मानहृत्कुक्षितोदशूलप्रमाथिनी । कादम्बरी गुरुर्वृष्या दीपनी वातजित् सरा । जगलः कफतुट् ग्राही शोफार्शोग्रहणीहरः । मेदको मधुरो बल्यस्तम्भनः शीतलो गुरुः । पक्वसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातवर्द्धनः । किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्जरं गुरु । आक्षिकी ११सा सुरा या स्यादक्षत्वक्कषायितखण्डैः । आक्षिकी पाण्डुशोथार्शःपित्तास्रकफकुष्ठनुत् । किञ्चिद्वातकरी रूक्षा दीपनी रेचनी लघुः । यवपिष्टकृतं मद्यं प्रोक्तं यवसुरा १२च सा । काकोलिकी १३का चैया मैरेयो १४धान्यजासवः । आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजनम् । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् । कश्चित्तु धातकीपुष्पं गुडधान्याम्लसाधितम् । गुर्वी यवसुरा रूक्षा स्याद्विष्टम्भविदाहकृत् । काकोली बृंहणी रुच्या दृष्टिमान्द्यप्रदा गुरुः । मैरेयं मधुरं बल्यं गुरु सन्तर्पणं परम् । मद्यं सर्वरसं जातं मधूलकमुदीर्यते । मधूलकं १५गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम् । शर्करो १६दीपनः स्वादुः पाचनो रोचनो लघुः । स्त्रीविलासकरो वातशोषार्शोविकारनुत् । मध्वासवो १७लघू रूक्षः कुष्ठमेहविषापहः । गौडोऽ१८ग्निवर्द्धनो वर्ण्यबलसन्तर्पणः कटुः । तिक्तको बृंहणः स्वादुः कटुविण्मूत्रमारुतः । इक्षोः शीतरसः १९पक्वः सीधुः २०पक्वरसः स्मृतः । आमैः स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो जयेत् । विबन्धमेदःशोथार्शःशोषोदरकफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः । जाम्बवः क्षौद्रसम्भूतः जम्बूरसगुडोद्भवः । जाम्बवो २१बद्धनिष्यन्दः कषायोऽनिलकोपनः । अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत् । बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं कृमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तरुणं रूक्षमुष्णं दुर्भाजने स्थितम् । अल्पौषधं पर्युषितमत्यर्थपिच्छलञ्च यत् । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनवत् पूतिकृमिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितं चापि विन्द्यादनिलकोपनम् । सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मेध्यं सेव्यं महासवम् । तस्मादेतत्प्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः । स सौक्ष्म्यादौष्ण्यवातत्वाद् विकाशित्वाच्च वह्निनुत् । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागताः । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि मदयत्याशु वीर्य्यतः । चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् । अरिष्टं बृंहणं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिश्लेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धि सगुणं लघु स्रोतोविशोधनम् । सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् । तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् । पाचकं कृमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौड़ादिरसशुक्तानि मद्यशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ।

स्यात्काञ्जिकन्तु २२सौवीर २३मारनालं २४तु दोषकृत्। काञ्जिकं शिशिरस्पर्शं पाचनं रोचनं लघु। तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः सकलैः कृतम्। सौवीरकं कृतन्त्वामैः पक्वैर्वा निस्तुषैर्यवैः। गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्याः केचिदूचिरे। सर्वैर्द्धैरसाम्ल' २५स्यात् सौवीरकमिति कथित्। तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डु कृमिगदापहम्। सौवीरकं ग्रहण्यर्शोनाशनं भेदि दीपनम्। धान्याम्ल २५ धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम्। स्पर्शदाहकरं पानात्पाचनं श्लेष्मनाशनम्। गण्डूषात्मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-कफक्लमनम्"। ऐक्षवस्य तु विध्यमाह भावप्र० "इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः" इति। इक्षुः काण्डमूलं तस्येदम् अण्। ३काण्डमूलावयवभूते स्त्रियां ङीप्। इक्षुः इक्षुपत्राकारः अस्त्यस्य अण्। ४इक्षुपत्राकारे च स्त्रियां ङीप्। "ऐक्षव्यौ विधृती" कात्या० ८,१,१४, "विधृती ऐक्षव्यौ काण्डमूलावयवभूते अत्र भवतः 'काशमयः प्रस्तरः काश-मूलमये विधृती' शाखान्तरीयवाक्यशेषात्" कर्कः। अधिकरणमालायां "बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्य्यक्-प्रसार्य्यमाणौ दर्भौ विधृती ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याता-मिति" माधवः। तेनात्र ऐक्षव्यशब्दकल्पनं प्रामादि-कम्। "द्वीपक्षयां पाशव्यानिधाकार्श्यमयान् परिधीना-दधात्यं प्रस्तरमैक्षव्यौ विधृती तद्बर्हिरुपसंनद्धं भवति" शत०ब्रा० ३,६,२,१०,

ऐक्षुक त्रि० इक्षौ साधु गुडा० ठञ्। इक्षुसाधुनि क्षेत्रादौ इक्षुं भारभूतं वहति आवहति वा ठञ्। १भारभूतेक्षु-वाहके २तदावाहके च। इक्षवःसन्त्यस्यां नडादि० छ कुक् च। इक्षुकीया भूमिस्तस्यां भवः अण् बिल्वकादि० छमात्रस्य लुक्। ऐक्षुक। तादृशभूमिभवे त्रि०।

ऐक्षुभारिक त्रि० इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठञ्। इक्षु १वाहके २तदावाहके च।

ऐक्ष्वाक पु० इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यम् अण् नि०। १सूर्य्यवंश्ये नृपे बहुषु अणोलुक्। "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" रघुः। इक्ष्वाकोरयं जनपदः। ऐक्ष्वाक २तद्रा-जके जनपदे च बहुषु लुक्। तत्र भवः कोपधत्वात्अण् ऐक्ष्वाक तज्जनपदभवे बहुषु लुक्। क्वचिन्न लुक्। "ऐ-क्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च कृतान्यक्षाकमद्याशिषः" इति मुरारिः। "ऐक्ष्वाक पुरुषव्याघ्रमतिमात्रपराक्रमम्" भा० शा०२९अ०। "त्रिशङ्कुर्बन्धुभिर्मुक्त ऐक्ष्वाकः प्रीति-पूर्व्वकम् भा० अनु० ३अ०। अत्र ऐक्ष्वाकुरितिपाठस्तु आर्षत्वात् साधुः [इङ्गुदीहक्षफले (जिँआपुती)

ऐङ्गुद न० इङ्गुद्याः फलम् फले अण् तस्य हरीत्या० न लुक्।

ऐच्छिक त्रि० इच्छया निर्वृत्तः ठञ्। इच्छया कृते स्त्रियां ङीप्

ऐड पु० इडाशब्दोऽस्त्यत्रानुवाकेऽध्याये वा विमुक्ता० अण्। इडाशब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च एडस्येदम् अण् ३मेषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। इडा+अपत्ये शिवा० अण्। इडापत्ये पुरूरवसि पु०।

ऐडक पुंस्त्री एडक एव स्वार्थेऽण्। १मेषाकारे दक्षिणापथ-प्रसिद्धे पशुभेदे "तयो वा पशवोऽमेध्यादुर्वराह ऐडकः श्वा च" शत०ब्रा० १२,४,१,४। एडकस्येदम् अण् तत्-सम्बन्धिनि त्रि० एडकशब्दे उदा०।

ऐड(ल)विड(ल) पु० इड(ल) विडा(ला) या अपत्यम् "ऋष्य-न्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" पा० "बह्वच्भ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः" पा० ढकोऽपवादः अण् डलयोरेकत्वस्मरणात् उभयत्र अन्यतरतो वा डस्य लो वा। कुवेरे। "तस्य प्रीतेन मनसा तान् दत्त्वै-डविडस्ततः" भाग० ४,१२,८।

ऐडिविड पु० सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे "नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत्। ततोदशरथः पुत्रस्तस्मादिडिविडस्ततः" भाग० ९,९,४२। सूर्य्यवंशवर्णने।

ऐण त्रि० एणस्य कृष्णमृगस्येदम् अण्। कृष्णमृगचर्म्मादौ। एणशब्दे उदा०। [एणीपचनदेशभवे।

ऐणीपचन त्रि० एणीपचनदेशे भवः छाभावपक्षे अण्।

ऐणेय त्रि० एण्या इदम् ढक्।१कृष्णमृगचर्म्मादौ "ऐणेयरौर-वाजानि अजिनानि" गोभि०। २रतिबन्धभेदे हेम०।

ऐतर त्रि० इतरस्मादूरभवादौ सङ्काशादि० चतुरर्थ्याम् अण्। इतरादूरभवदेशतत्सन्निकृष्टदेशादौ।

ऐतरेय न० इतरस्य तन्नाम्न ऋषेरपत्यम् शुभ्रा० ढक्। १इ-तरर्षेरपत्ये। "महिदासः ऐतरेयः ऋषि तेन प्रोक्तम् छ०अण्। २आरण्यकादि व्रतात्मापके ऋग्वेदीयब्राह्म-णभेदे "ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं वृहदारण्यकं दश" इत्युक्ते तदीये ३उपनिषद्भेदे ४वेदशाखाभेदे च तदधीयते इनि। ऐतरेयिन् तदध्येतृषु "अन्तरेण हविषो विष्णुमा-नैतरेयिणः" आश्व०श्रौ०१,२,१२ "अग्नीषोमावेवाभि-त्यैतरेयिणः २,६,२। एकाहायैतरेयिणः" १०,१,१२।

ऐतिकायन पुंस्त्री इतिकस्यर्षेर्गोत्रापत्यं नडादि० फक्। इतिकर्षेर्गोत्रापत्ये। अनन्तरापत्ये तु इञ्। ऐतिकिरिति

ऐतिशायन पुंस्त्री ऐतिकवत्। इतिशर्षेर्गोत्रापत्ये।

ऐतिहासिक त्रि० इतिहासादागतः इतिहास० वेत्त्यधीते वा

ठक्। १इतिहासपाठकाले २तद्वेत्तरि ३तदध्येतरि च।

ऐतिह्य न० इतिह पारम्पर्य्योपदेशः अनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकोपदेश इति यावत् स्वार्थे ष्यञ्। पारम्पर्य्योपदेशे। यथात्र वटे यक्षः प्रतिवसतीत्यादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु केनाप्येतदुपलभ्य कथितम्। अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका इदं प्रमाणान्तरमङ्गीचक्रुः तदेतन्मतं सां० कौ० निराकृतम् यथा "यच्चानिर्द्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमात्रम् इति होचुरैतिह्यं यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्द्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति" "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्" तैत्तरि०। "ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम्। ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा०। [साधौ

ऐदंयुगीन त्रि० इदंयुगे साधु प्रतियुगा० खञ्। इदंयुग-

ऐनस न० एन एव प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। पापे।

ऐन्दव न० इन्दुर्देवताऽस्य। १मृगशिरोनक्षत्रे २इन्दुदेवताके हविरादौ त्रि०। तस्येदम् अण्। ३चान्द्रे मासि पु० "ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते" सू० सि०। ४चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि०। इन्दुः इन्दुलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य अण्। ५चान्द्रायणे व्रतभेदे। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्" मनुः। "कर्त्तव्यमैन्दवद्वयम्" स्मृतिः तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते। ६सोमराजिकायाम् स्त्री ङीप्।

ऐन्द्र त्रि० इन्द्रो देवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताके १हविरादौ "ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः" श्रुतिः। २ऋग्विशेषे स्त्री। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः। सा च ऋक् "कदाचन स्तरीरसीत्यादि"। ३तद्देवताके ज्येष्ठानक्षत्रे न० "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा" ज्यो० त० पुरा०। तस्येदम् अण्। ४इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि० "अर्द्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः" "ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते" रघुः। ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" "ऐन्द्रस्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्" मनुः। ५तच्छक्तिरूपदेवीमूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप्। "ऐन्द्रीतमसुरेश्वरम्" देवीमा० तन्त्रोक्ते भूतशुद्ध्यङ्गे ६धारणाभेदे "ऐन्द्र्या धारणया देहं स्थिरीकृत्येति भूतशुद्धौ" रघु०। तत्र भवः अण्। ७अर्ज्जुने ८वालिवानरे च पु० तयोस्तत उत्पत्तिमत्त्वात्।

अपत्ये तु इञ्। ऐन्द्रिरित्येव ९वनार्द्रके न० राजनि०। "ज्येष्ठे मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि बृहस्पतिः। ऐन्द्रः संवत्सरः स स्यात् सर्वभूतार्तिप्रदः" विष्णु ध० उक्ते द्वादशवर्षमध्ये १०संवत्सरभेदे पु०। तत्फलञ्च "ऐन्द्रे जातिकुलश्रेण्यो भ्रेशा न्वृपाः सर्वधर्मिणः। पीडयन्ति सर्वधान्यानि हित्वा कङ्गुशमीजानि" मत्स्य० त०।

ऐन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालेन चरति ठक्। मायाविनि (वाजिकर) जटाधरः।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण्। इन्द्रद्युम्नन्वपाधिकारेण कृते आख्याने "ब्रीहिद्रोणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च" भा० आ० १अ०। इदमाख्यानं ब्रीहिद्रोणिकाख्यानात् परं मुद्रितभारते न दृश्यते क्वचित् पुस्तकान्तरेऽस्ति।

ऐन्द्रमहिक त्रि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणं फलं वास्य ठञ्। १ऐन्द्रमहकारणके २तत्फलके च।

ऐन्द्रवायव त्रि० इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू वायुशब्दयुक्तत्वात् देवताद्वन्द्वेऽपि नानङ्। तौ देवते अस्य अण्। इन्द्रवायुदेवताके हविरादौ। "ऐन्द्रवायवपात्रं तस्य द्वितीयम्" शत० ब्रा० ४,१,५,१६ "यदैन्द्रवायवमाग्रात् प्रातःसवने" ४,४,१,१७।

ऐन्द्रशर्म्मि पु स्त्री इन्द्रशर्म्मणोऽपत्यं बाह्वा० इञ्-टिलोपश्च। इन्द्रशर्म्मनामकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

ऐन्द्रहव त्रि० ऐन्द्रहव्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यञो लुक्। ऐन्द्रहव्यछात्रे। इन्द्रहूयस्ते इन्द्रहव्यसाधनं हव्यम्।

ऐन्द्राग्न त्रि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण्। इन्द्राग्निदेवताके हविरादौ। "एता ऐन्द्राग्नौ द्विरूपा अग्नीषोमीया" यजु० २४,८ "ऐन्द्राग्नः संहितोऽघोरामः" २९,५८। "ऐन्द्राग्नेन विधानेन" भा० अनु० ६० अ०।

ऐन्द्रापौष्ण त्रि० इन्द्रश्च पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापूषाणौ देवते अस्य अण् उपधाऽतोलोपः। इन्द्रापूषदेवताके हविरादौ। "ऐन्द्रापौष्णं चरुमिति" शत० ब्रा० ३,२, ५,५। "आग्नापौष्णः ऐन्द्रापौष्णः" कात्या० १५,२,१३ एवम् ऐन्द्राबार्हस्पत्यादयोऽपि इन्द्रसहित तत्तद्देवताके हविरादौ त्रि०।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् बा० फक्। इन्द्रापत्ये ततः चतुरर्थ्यां अरीह० वुञ्। ऐन्द्रायणक तेन निर्वृत्तादौ त्रि०।

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इञ्। १जयन्ते २अर्ज्जुने ३वालिवानरे ४काके च" मेदिनिः। तत्र काके। "ऐन्द्रिः किल

महेन्द्रसमाः" रघुः। श्रवन्ते "कामस्तु कमवेश्यपः। ऐन्द्रिमध्यई यामाय वायैरायीविणोपमैः" हरिवं० १२२ अ० अर्ज्जुने "अयोहन महनश्चोऽन्यदस्य प्रादुर्बभा-रैन्द्रिरवारणीयम्" भा०वि० ६६ अ०।

ऐन्द्रिय त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यते अण्। १इन्द्रियप्रकाश्ये प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण्। २इन्द्रियसम्बन्धिनि त्रि० "चतुर्थस्त्वैन्द्रियः सर्गः" भा०३,१०,१६। स सर्गः "मनश्चेन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० ३,१५,२६, उक्तः। स च तैजसएव "तैजसानीन्द्रियाण्येव" भा० ३,२५,३१, उक्तेः। इन्द्रियमेव स्वार्थेऽण्। ३इन्द्रिये न०। "वैका-रिकं तामसमैन्द्रियं सृजे" भाग०५,२४,१७।

ऐन्द्रियक त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यः वुञ्। इन्द्रियप्रकाश्ये १प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने २तद्विषये च "न च परिणामभेद ऐन्द्रि-यक इति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवरुद्धोविषय इति" सां०कौ० "यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा" भाग० ७,२,४४

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् इन्द्रोदेवताऽस्या वा अण् ङीप्। १शच्याम्। २ज्येष्ठायां तारायां ३पूर्वस्यां दिशि ४अल-क्ष्म्याम् त्रिका०। इन्द्रवारुण्यां (राखालशसा) रत्नमा० ६सूक्ष्मैलायाम्" राजनि०। ऐन्द्रशब्दोक्तार्थेषु च।

ऐन्धायन पुंस्त्री इन्धस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक्। इन्ध-नामर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप्। [र्थभवे २स्वामिभवे च।

ऐन्य त्रि० इने सूर्य्ये स्वामिनि वा भवः कुर्व्वा० ण्य। १सू-

ऐभावत पु० इभावतोऽपत्यम् अण्। ऋषिभेदे प्रतीदर्शे। "तदेतत् पप्रच्छुः सृञ्जयाः यार्ज्जयाः प्रतीदर्शमैभावतम्" शत०ब्रा० २,८,२१२।

ऐभी स्त्री इभ इभवाचकशब्दः अस्त्यस्याः प्रज्ञा० अण् ङीप्। १हस्तिघोषलतायाम् राजनि० इभस्येयम् अण् ङीप्। २हस्तिसम्बन्धिनि त्रि०।

ऐर त्रि०इरायाम् अन्ने पृथ्व्यां जले वा भवः अण्। १अन्न-भवे मदके २तत्पूर्व्वे ब्रह्मलोकस्थे सरसि न०। "तदैरं मदीयं सरः"छान्दो०उ०। "तत् तत्रैव इराख्यं तन्मय ऐरोमदकरोन पूर्णमैरम् मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः" भा०। तेन ऐरमित्येकं पदम् मदीयमित्यपरं पदम् ऐरंमदीयमित्येकशब्दकल्पनं प्रामा-दिकमेव। ३भूमिभवे ४जलभवे च त्रि०।

ऐरकीर त्रि०एरका+भरार्थे कुर्व्वादि०ण्य। एरकाभवादौ त्रि०।

ऐरावण पु० इरा सुरा जलमुदकं यत्र तत्र भवः अण्। पूर्व्वपदादिति णत्वम्। १इन्द्रगजे ऐरावते। इरया उदकेन वणते शब्दायते वण-अच् इरावणः समुद्रस्तत्र भवः अणित्येव न्याय्यम्। "ततैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-कायस्ततः परम्। ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्र-भृता धृतः" भा०आ०१८अ०। तस्य क्षीरसमुद्रोद्भवत्वेन सुरासमुद्रोद्भवत्वाभावात्। सुरैरपेयत्वात् जलमुदकमस्य तत्र भवः अण् णत्वमित्यपि साधु। प्रागुक्ता क्षीरस्वाब्युत्पा-व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी सुरासमुद्रे तस्याजातत्वात्। २सर्प-भेदे "वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा" भा०स०६ अ०। वरुणलोकवर्णने।

ऐरावत त्रि० इरा जलानि भूम्ना सन्त्यस्य इरा+मतुप् मस्य वः इरावान् समुद्रस्तत्र भवः अण्। समुद्रजाते इन्द्रगजे। "प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव" ऐरावतास्फा-लनविश्लथं हरिः" रघुः। "ऐरावतस्फालनकर्क्कशेन" कुमा० "कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य" मेघ०। २नागरङ्गवृक्षे ३लकुचद्रुमे च मेदि०। ५पञ्चकलगणात्मा-प्रस्तारे आदिलघुके अन्त्यगुरुद्वयके प्रथमे भेदे पु० ६ऋजुदीर्घे शक्रधनुषि मेदि०। इरावत्याः नद्याः अदि-दूरदेशः अण्। ७वर्षस्थलभेदे न०। "बभूव परमार्त्ताना मैरावतपथे यथा"भा०व०१६२अ०तत्र भवः "धन्वयोपधा-द्वुञ्" पा० वुञ्। ऐरावतक ऐरावतवर्षभवदेशभवे त्रि०।

ऐरावती स्त्री इराः सन्त्यस्य भूम्ना मतुप् मस्य वः इरावान् मेघः तत्र भवा अण्। १विद्युति। २ऐरावतयोषायां च मेदि० ३वटपत्रीवृक्षे राजनि०। ४पाञ्चालदेशस्थे नदीभेदे।

ऐरिण न० इरिणे ऊषरे भवम् अण्। लवणभेदे। (पाङ्गा) राजनि० [तत्र भवः ढक्। २मद्ये पु० ३अन्नादौ त्रि०

ऐरेय न०इरायामन्ने भवम् ढक्।१अन्नपिष्टभवे मद्ये। इराभूमि

ऐर्म्म न० इर्माय हितम् अञ्। "जङ्घावोर्द्ध्वस्तुवरकः कुष्ठ-मेहापहः परः। सोऽन्तर्धूमस्तथा भस्म तु दग्धः छिन्न-न्तं ते सैन्धवं चाञ्जनस्य। ऐर्म्मं हन्यादिमानसाक्ष्य-कावाम्नोचौरोन तैमिरं चाञ्जनेन" सुश्रुतोक्ते चाक्षुषभेदे चाञ्जनेन नेत्रे लेपनेन।

ऐल पु०इलाया अपत्यम् शिवा० अण्। १बुधसुते पुरूरवसि। "सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः। जनयित्वा सुतं सा तस्मिन्ना सुद्युम्नतां गता" हरिवं० १०अ०। इलाशब्दे विवृतिः। "षट्सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धी-मानमावसुः। दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा० आ० ७५अ०। इला पृथ्वी तस्यां भवः। २भौमे

धनुर्वे । इडानामन्नानां समूहः अण् । ३अन्नसमूहे न० । इडायाः पृथिव्या इदम् अण् । ४पृथिवीजाते अन्ने च । "ऐं प्रथा पथि रक्ष ऐलवृदा आयुर्युधः" यजु०१६,६०, ऐलमन्नसमूहमन्नं वा बिभर्त्ति ऐलभृतः महीधरव्याख्या अत्र रलयोर्भेदकारौ । डलयोरैक्यात् ऐडशब्दोऽप्यत्रार्थेषु

ऐलवालुक एलवालुकमेव स्वार्थे अण् । एलवालुके (बालुका) गन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

ऐलविल न० राजभेदे । "भरतश्च दिलीपश्च निमिर्भीमो भूमिपतः । तथाम्बरीषश्च धर्माणो राजर्षिस्त्वैलविलस्तथा । ततश्चैलविलाम्बभे" भा० शा०१६१अ० । ऐलविलावंशवर्त्तने । २कुबेरे च । "ददाममगात तत्र यत्रैवैलविलं तथा" हरिवं०१७७अ० । ऐडविडशब्दे व्युत्पत्तिः ।

ऐलाक त्रि० ऐलाकस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपः । ऐलाकछात्रे ।

ऐलिक पु० इलिन्यां भवः ठक् पुंवत् । इलिन्यपत्ये दुष्मन्तादिपितामहे तंसौ राजनि "इलिनीनाम तस्यासीत् कन्या वै जनमेजय ! । ब्रह्मवादिन्यधि स्त्री च तंसुस्तामभ्यगच्छत । तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी । उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजात् । दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरिव०३२

ऐलेय पु० इलायाः अपत्यम् ढक् । १भौमे मङ्गले इलाया भवः ढक् । २एलवालुके गन्धद्रव्ये न० शिवादौ० इलाशब्दस्तु भानुपुत्रीडापरत्वेन ततोऽपत्येति भेदः ।

ऐश त्रि० ईशस्येदम् अण् । ईशसंबन्धिनि "हरशरीरमिव तैजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्" रघुः "यो लोकलोकस्वामितो भवुरैशमुपम्" भाग० ८,१०,६ । एतमैशानैश्वरादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् । ऐशानी "पूर्वोत्तरयोरन्तरालदिशि "ऐशानीक्रमतो देवोत्तरायां देवमण्डले । नैरृतीक्रमतोऽरेखा प्रागग्रा पितृमण्डले" स्मृतिः । "ऐशान्यां भवनं प्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं सद्मने" ति०त०मधुमल्लम् । ईश्वरसम्बन्धिनि त्रि० "पश्य मे योगमैश्वरम्" गीता "ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया" रघुः २दुर्गायां स्त्री ।

ऐश्वर्य्य न० ईश्वरस्य भावः ष्यञ् । १प्रभुत्वे "तस्मै निशाचरैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः" रघु० । इच्छानभिघातात्मके २ईश्वरधर्मे ३अणिमादौ च "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः" इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं नित्यं निरीश्वरानुध्यानजन्यं योगजं वा तत्र नित्यमैश्वर्य्यं परस्य स्वाभाविकम् "ज्ञानं यस्य निजं जगत्सु" ज्ञानत० । योगजन्यञ्च बुद्धेः सात्त्विकगुणभेदः यथोक्तम् "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपम् तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम्" सां०का० । व्याख्यातञ्चेदं वाचस्पतिना "ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्राणिमा अणुभावः यतः शिलामपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति । महिमा महतोभावः यतोमहान् संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतोभूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं यतोभवत्यवश्यम् । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिलयेष्टे यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चयाः निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयमिति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्माः" ।

पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारणफलसहितं तस्य स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" ४१ सू० ।

"यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुर्भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति" भा० ४१ ।

"कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ समापत्तिं चेतसस्तत्परमलघुतां लब्ध्वेति विभिक्षमाह अत इति" वि० ४१ ।

"बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० "शरीराद्बहिर्मनसोवृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसोबहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयोभवति" भा० ४३ ।

"अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुं विदेहामाह शरीरादिति । अकल्पितावा

महाविदेहाख्या य उपायस्तत् प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह या बहीरिति । वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन महाविदेहामाह या त्विति । उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयोराह तत्रेति । किं परशरीरावेशमात्रमित्यत आह ततश्चेति । ततोधारणातो महाविदेहायै मनसि प्रवृत्ते सिद्धे क्लेश च कर्म च ताभ्यां विपाकत्रयं आत्मानुभौगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं निगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्रात् विवेकख्यातिमात्रमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सद् बुद्धिसत्त्वमावृणोति तदुच्छयात्तु निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति जानाति" वि० "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू० ४२ । "तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहोजलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाश इत्येतत् स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तम् "एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति" सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यम् । द्विष्ठोहि समूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षोयूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः । स च भेदाभेदविवक्षितः आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः "आम्रवनं ब्राह्मणसंघ" इति स पुनर्द्विविधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहोवनं सङ्घ इति । अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति । अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् । अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं ? तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत् तृतीयम् । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमरूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत् । तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्योभूतप्रकृतयो भवन्ति" भा० । स्थूलञ्च स्वरूपञ्च सूक्ष्मञ्चान्वयश्चार्थवत्त्वञ्चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात्तज्जयः । स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाः आप्यास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासम्भवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयः नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सौरभादयश्च, एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतोभिद्यन्त इति विशेषाः एतेषां पञ्च पृथिव्यां, गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु, गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि, गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति, शब्द एवाकाशे । तत्र त ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माः । "आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव च । वृत्तिभेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता" । अपां धर्माः "स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवञ्च यत् । शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः" । तैजसाधर्माः "ऊर्द्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् । प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम्" । वायवीयाधर्माः "तिर्य्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् । चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः" । आकाशीया धर्माः "सर्वतो गतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः । आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाः" इति । तत्र आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति आकार सामान्यविशेषो गोत्वादि । द्वितीयरूपमाह । द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्नेहः जलं सक्तुजपुष्टिपिण्डीभावहेतुः । वह्निरुष्णता औदर्य्ये शौर्य्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्वत्र तद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम् । वायुः प्रणामी वहनशीलः तदाह "वहनेन तृणादीनां शरीरस्पन्दनेन च । सर्वगं वायुसामान्यं प्रणामित्वमनुमीयते" सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम् । अस्यैव मूर्त्त्यादिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादयः उष्णादयः शुक्लादयः कषायादयः सुरभ्यादयो मूर्त्त्यादीनां भेदाः सामान्यान्यपि मूर्त्त्यादीनि कर्मीरसामान्यकादीनि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्त्तन्ते तेनैतेषाम् एते रसादयो विशेषाः तथा चोक्तम् "एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्त्तिस्नेहादीनां समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति । तदेवं सामान्यं मूर्त्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः ।

ये त्वाहुः "सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति" तान् प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम् येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः न च तदपह्नवे तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां, तत्समुदायाच्च तदाधारमपरद्रव्यमुपलभामहे यथैभ्यो धवखदिरादिभ्यश्च तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरं समूहो द्रव्यमित्युक्तम्। तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति व्याप्तमपाकर्त्तुं समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्द्धारयितुं समूहप्रकारानाह। द्विष्ठो हीति यथादेवं तथाच समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह। प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितोभेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृक्षयूथवनशब्दैः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तदुपादानशब्दाप्रयोगात् समूह एवोऽवगम्यते इतियुतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेनचोदाहरणचतुष्टयम्। युतायुतसिद्धावयवत्वञ्चाग्रे वक्ष्यते। द्वितीयं प्रकारमाह। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ। ननूभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्त भेदावयवानुगत इत्यत आह। ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचि शब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः। पुनर्द्विविधमाह स चेति। भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति। भेदएव षष्ठीश्रुतेः। यथा गर्गाणां गौरिति। अभेद विवक्षितमाह। आम्रवनम्। आम्राश्च ते वनञ्चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। विधान्तरमाह। स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च नागाश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो शरीरं वृक्षः परमाणुरिति निरन्तराह तदवयवाः सामान्यविशेषा वा साक्षादयोवेति। तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूत समूहं निर्द्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं मायबिकं प्रश्नं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति। तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति अथेति। उत्तरमाह। तन्मात्रमिति। तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुसामान्यं मूर्त्तिः। शब्दादयोविशेषाः तदात्मानः अयुतसिद्धा निरान्तरायेऽवयवाः सामान्यविशेषात्मकद्भेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपम् एवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति उपसंहरति एतदिति। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभावमनुपतितमनुगन्तृ शीलं येषां ते तथोक्ताः अतएवान्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति भोगेति। नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्य्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह। गुणा इति। भौतिका गोघटादयः। तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत् फलञ्चाह तेष्विति। भूतप्रकृतयो-भूतस्वभावाः" ४४ वि०॥

"ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च" सू० "तत्राऽणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम् ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथाभूतप्रकृतीनामवस्थानम्। न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति। एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि। कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्म्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्त्या न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियाः शिलामप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहति अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति" भा०।

"सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह "स्थूलसंयमविजयात्ततः सिद्धयो भवन्तीत्याह। तत्राणिमा १महानपि भवत्यणुः। लघिमा २महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूलवदाकाशे विहरति। ३महिमाऽल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति। प्राप्तिः ४सर्वेभावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्। स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो ५नास्य रूपं भूतस्वरूपं मूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके। सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रोभवतिदं। तेषां त्ववश्यं तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्य्यवशीकारस्तेन यानि

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्ते इत्यर्थः। अन्वयविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह ईशित्वं ७ तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पादो यथाप्ययो विनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थारूपः तेषामीष्टे। अर्थवत्त्वसंयमात् सिद्धिमाह। यत्र कामावसायित्वं ८ सत्यसङ्कल्पता विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते। विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति। स्यादेतद् यथा शक्तिविपर्यासङ्करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति तथा च चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात् कुहूञ्च सिनीवालीमित्यत आह न च शक्तोऽपीति। न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते। वस्तुपदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति। एतान्यष्टावैश्वर्याणि तद्धर्मानभिघात इति अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवत् एतत् सूत्रोपनिबद्धसकलविषयसंयमफलवक्तव्यतापनाय। सुगममन्यत्" ॥४४ वि०।

वेदान्तिमते नित्यैश्वर्यमीश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐश्वर्यं तदधीनमित्यतोन जगत्सर्जने तेषां शक्तिः। यथोक्तं शारीरकसूत्रभाष्ये

"जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" सू०। "ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तु तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं? भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः। किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति "आप्नोति स्वाराज्यम्" "सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" "तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि" श्रुतिभ्यः। इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्व्यापारवर्जमिति। जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य। कुतः? तस्य तत्र प्रकृतत्वादसन्निहितत्वाच्चेतरेषाम्। परएव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकमितरेषामादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे। समनस्कत्वादेव चैतामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात्। अथ कस्यचित् सङ्कल्पमन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत। ततः परमेश्वराकूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते" भा०।

ऐषमस् अव्य० अस्मिन् वत्सरे नि०। वर्त्तमानवत्सरे। ततः भवार्थे त्युल् तुट् च। ऐषमस्तन तद्भवे स्त्रियां ङीप्। पक्षे त्यप्। ऐषमस्त्य तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां टाप्।

ऐषीक न० इषीकमेव स्वार्थे अण्। इषीकाशब्दार्थे।

ऐषुकारि पु० इषुकारस्यापत्यम् इञ्। शरकारापत्ये तस्य विषयोदेशः भक्तल्। ऐषुकारिभक्त तद्विषये देशे।

ऐषुकार्य्यादि पु० पाणिन्युक्ते विषये देशेऽर्थे भक्तल्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे। स च गणः "ऐषुकारि, सारसायन। चान्द्रायण। द्व्याक्षायण। त्र्याक्षायण। औडायन। जौलायन। खाडायन। दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण द्राक्षायण, शायण्डायन। तार्क्षायण। शौभ्रायण। सौवीर। सौवीरायण। शपण्ड। शौण्ड। शयाण्ड। वैश्वमानव। वैश्वधेनव। नड। तुण्डदेव। विश्वदेव। सापिण्डि"।

ऐष्टिक पु० इष्टेर्व्याख्यानो ग्रन्थः ह्यच्कत्वात् ठक्। इष्टेर्व्याख्याने १ग्रन्थे इष्टाय हितम् ठक्। इष्टकूपयागादेर्हिते २अन्तर्वेदिके कर्मभेदे "दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्" मनुः। "अस्ति तावत् प्राचीनवंशशाला तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्च" यजु०५,१४ वेददी० इष्टं प्रभवति ठक्। ३इष्टिसाधनसमर्थे प्रयोगे च। "असमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु" आश्व०श्रौ० ५,१,७,। तेषां समावापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे" ४,१,८।

ऐहलौकिक त्रि० इहलोके भवः ठञ् द्विपदवृद्धिः। इहलोकजाते "ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम्" भा०व० १८१ अ०। "ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्द्धनम्" भा०व० ११८ अ०। स्त्रियां ङीप्।

ऐहिक त्रि० इह भवः कालाट्ठञ्। १इहलोकभवे २स्रक्चन्दनादिसुखानुभवादौ च। "क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रज्येत्" भाग०५,१४,२२। "सचैहिकामुष्मिककामलम्पटः" भाग० ५,१८,१४। इह विदितः ठञ्। ३इहविदिते ४"ऐहिकब्रह्मणपतेर्दीक्षादिनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव कष्टमरणेनोद्धारः" शु०त० रघु०। स्त्रियां ङीप्।

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ओ

ओकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठौष्ठस्थानयोरुच्चार्य्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्रः। सचोदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात् षड्विधः तथा प्लुतोऽपि षड्विधः एवं द्वादशविधः। तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरः। तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "ओकारः सत्यपीयूषौ पश्चिमास्यः स्मृतिः स्थिरा। सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्घकः। आप्यायनी चोर्द्ध्वदन्तो लक्ष्मीर्वाणीमुखो द्विजः। उद्देश्य दर्शकस्तीव्रः कैलासो वसुधाक्षरः। प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेयः सर्वमङ्गला। त्रयोदशी दीर्घनासारतिनाथो दिगम्बरः। त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिबीजादिकर्षिणी" इति। तदधिष्ठातृदेवता च तन्त्रेोक्ता "व्यापकास्तौकारगा ज्ञेया भौमा च सप्तमाक्षिणी"। तस्य ध्येयरूपं कामधे॰त॰ उक्तं यथा। "ओकारं चञ्चलापाङ्गि! पञ्चदेवमयं सदा। रक्तविद्युल्लताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम्। एतद्वर्णं महेशानि! स्वयं परमकुण्डलीम्"।

ओ अव्य॰ उ-विच्। १सम्बोधने २आह्वाने ३स्मरणे ४अनुकम्पने च मेदि॰। ५ब्रह्मणि पु॰ एकाक्षरकोषः।

ओक पु॰ उच-घ चस्य कः। १पक्षिणि २वृषले ३आश्रये च। "अनोकशायी बहुरत्नप्रचारचरन् देशान्तेवचरः स भिक्षुः" भा॰आ॰ ९१अ॰। उच भावे घञ् कुः। ४समवाये च। ओकाय हित यत्। ओक्य निवासाय हिते त्रि॰ "ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः" ऋ॰९,८६,४५। [(उकुण) वेशकीटे शब्दर॰।

ओकण(णि) पु॰ उ-विच् ओः सन् कणति कण-अच्-इन् वा

ओकस् न॰उच-असुन् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। १गृहे २आश्रयमात्रे च। "दक्षिणिन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः" ऋ॰ २,१९,१। "यस्मिन् देवा ओकांसि चक्रिरे" १,४०,५। "ओभयाश्च शुभाः पार्थ! गौतमौकःसमीपजाः" भा॰स॰ २०। वनौकसः त्रिदिवौकसः दिवौकसः जलौकस इत्यादि।

ओकिवस् त्रि॰ उच-समवाये क्वसु वेदे नि॰। समवेते "ओकिवांसा सुते सचा" ऋ॰६,५९,३। ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ" भा॰।

ओकुल पु॰ उच-उलच् न्यङ्क्वा॰ नि॰ कु। अर्द्धाग्निदग्धे अपक्वे गोधूमे (हडा) "ओकुलस्तु गुरुर्वृष्योमधुरो बलकारकः। रक्तपित्तापहः स्निग्धो हृद्योमदविवर्द्धनः" राजनि॰। [गौ॰ङीष्। (उकुण) वेशकीटे शब्दरत्ना॰।

ओकोदनी स्त्री ओक आश्रयः मूर्द्धरूपम् अदनं भक्ष्यं यस्याः

ओक्कणी स्त्री उच्-विच् ओक् सती कणति कण-अच् गौ॰ङीष्। (उकुण) वेशकीटे शब्दरत्ना॰।

ओख शोषे सामर्थ्ये अक॰ भूषणे वारणे सक॰भ्वा॰ पर॰ सेट् ऋदित्। ओखति औखीत् ओखाम् बभूव आस चकार। ओखितः ओखनम्। ओखः णिचि ओखयति ते मा भवान् ओचिखत् त ऋदित्त्वात् न ह्रस्वः। उपसर्गावर्णात् पररूपम् प्रोखति परोखति।

ओगण त्रि॰ अव-गण्यते अव+गण कर्म्मणि घञर्थे क सम्प्र॰। अवगण्ये अधरतया गण्ये। "नहि प्रायन्तओगणास इन्द्र" ऋ॰१०,८९,१५ ["बलं वयादोगीयः" इह॰उ॰।

ओगीयस् त्रि॰ ओजीयस् वेदे नि॰। अत्यन्तौजस्विनि।

ओघ पु॰उच-घञ् पृषो॰ध। १समूहे,२जलवेगे,३द्रुतनृत्यादौ ४आध्यात्मिक तुष्टिभेदे च सा च तुष्टिः प्रव्रज्यायां चिरकालसमाध्यनुष्ठानेन वा तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिरोघ उच्यते" इति सां॰प्र॰भा॰उक्ता। इयं तुष्टिः सां॰कौ॰ मेघत्वेन परिभाषिता यथा "प्रव्रज्यापि ते न सद्यो निर्वाणदेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तेनेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते"। क्वचित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठः। तत्र जलवेगे "ओघवातार्हतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति" मनुः। "भक्तीभक्ता विरचितवपु स्तम्भितान्तर्जलौघः" मेघ॰। "पुलरोघेन हि युज्यते नदी" कुमा॰। समूहे "स्त्रीणोर्जितमर्थौघमवाप्य कुरुसत्तमः" भा॰व॰ २५५ अ॰ "गजवाजिरथौघेण बलेन महताऽगमत्" भा॰ ११२अ॰ ५परम्परायाम् ६उपदेशे मेदि॰ परम्पराऽविच्छिन्ना सन्ततिः" "तीव्रौघभक्तिसुहृदन्"भाग॰ ४,१२,११।

ओघरथ पु॰ ओघवतो नृपतेः पुत्रे। "अथोघरथनाम नृपो नृगस्यासीत् पितामहः। तस्याघोघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत्" भा॰अनु॰ २अ॰।

ओघवत् त्रि॰ ओघः जलवेगादिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङीप्। "एषा सरस्वती रम्या दिव्या चोघवती नदी" भा॰व॰१२९। ब्गनृपस्य पितामहे २नृपभेदे पु॰ ३तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। सा च भर्त्तुराज्ञया

द्विजरूपधरधर्म्मरूपातिथेः आत्मपर्य्यन्तप्रदानादिरूपपरिचरणेन तुष्टधर्म्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनार्थं नदीत्वमाप्ता इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे २नदीभेदेऽपि। तत्कथा भा०अनु० २अ० यथा "तस्यां समभवत्पुत्त्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः। सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपमः। शिशुरेवाध्यगात्सर्व्वं परं ब्रह्म सनातनम्। अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः। तस्याप्योघवती कन्या पुत्त्रश्चौघरथोऽभवत्। तामोघवान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम्। सुदर्शनाय विदुषे भार्य्यार्थं देवरूपिणीम्। स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः। कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः। गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो!। प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीप्ततेजा विशाम्पते!। तामथौघवतीं राजन्! स पावकसुतोऽब्रवीत्। अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं कथञ्चन। येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः। अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्य्या विचारणा। एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते। गृहस्थानाञ्च सुश्रोणि! नातिथेर्विद्यते परम्। प्रमाणं यदि वामोरु! वचस्ते मम शोभने!। इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा। निष्क्रान्ते मयि कल्याणि! तथा सन्निहितेऽनघे!। नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव। तमब्रवीदोघवती तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः। न मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन। जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम्। पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन् रन्ध्रान्वेषी तदा सदा। इध्मार्थन्तु गते तस्मिन्नग्निपुत्त्रे सुदर्शने। अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा। आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि!। प्रमाणं यदि धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः। इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्त्री यशस्विनी। विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशाम्पते!। आसनञ्चैव पाद्यञ्च तस्मै दत्त्वा द्विजातये। प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते। तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्त्रीं सुदर्शनाम्। त्वया ममार्थः कल्याणि! निर्व्विशङ्कैतदाचर। यदि प्रमाणं धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः। प्रदानेनात्मनो राज्ञि! कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम्। स तथा छन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया। नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विजः। सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्त्तुर्व्वचनमादितः। तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम्। ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह। संस्मृत्य भर्त्तुर्व्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः। अथेध्म समुपादाय स पावकिरुपागमत्। मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः। ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा। तां व्याजहारौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत्। तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्त्रे न प्रददौ तदा। कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्त्तृव्रता सती। उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्त्तुरेव च। तूष्णीम्भूताऽभवत्साध्वी नचोवाचाथ किञ्चन। अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः। क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम। पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता। कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा। उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम्। अतिथिं विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके! च माम्। अनया छन्द्यमानोऽहं भार्य्यया तव सत्तम। तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषा वृता मया। अनेन विधिना सेयं मामर्च्चति शुभानना। अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात्। हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन्। सुदर्शनस्तु मनसा कर्म्मणा चक्षुषा गिरा। त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम्। सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य! प्रीतिर्हि परमा मम। गृहस्थस्य तु धर्म्मोऽग्र्यः सम्प्राप्तोऽतिथिपूजनम्। अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य हि गच्छति। नान्यस्तस्मात्परो धर्म्म इति प्राहुर्मनीषिणः। प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु। अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम्। निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम्। तेनाहं विप्र! सत्येन स्वयमात्मानमालभे। पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्। बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश। नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनो देहसंश्रिताः। सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म्म धर्म्मभृतां वर!। यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता। तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा। ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्व्वासु भारत!। असकृत् सत्यमित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्व्वतः। उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः। वपुषा द्याञ्च भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः। स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रींल्लोकाननुनादयन्। उवाच चैनं धर्म्मज्ञं पूर्व्वमामन्त्र्य नामतः। धर्म्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासार्थं तवानघ!। प्राप्तः सत्यन्तु ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि। विजितश्च त्वया मृत्युर्य्योऽयं त्वामनुगच्छति। रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः। न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये

कश्चित् पुरुषोत्तम! । पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वोढुमिहाच्युत । रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । अदृष्ट्वा यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थञ्च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतद्देहेन लोकांस्त्वमिह पतिष्यसि । अर्द्धेनौघवती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति”

ओङ्कार पु० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्ययः । प्रणवे । “प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततओङ्कारमर्हति” मनुः । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा” पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे वक्ष्यते । “ओङ्कारं पूर्व्वमुच्चार्य्य पश्चाद्वेदमधीयते” इति स्मृतेः “तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः” इति गीतोक्तेः “स्वस्त्ययनोङ्कृतं सर्व्वम्” इत्युक्तेश्च ओङ्कारस्य सर्व्वकर्मारम्भादौ पाठ्यत्वात् आरम्भसाधनत्वेन २आरम्भे । सप्तानां सामावयवानां ३प्रथमावयवे च । उद्गीथशब्दे ११७० पृ० सप्तावयवसामानि दृश्यानि । ओङ्कारः तदाकारः अस्त्यस्य अच् । काशीस्थे ४शिवलिङ्गभेदे “ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति” काशीस्थचतुर्द्दशप्रधानलिङ्गकथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७२अध्याये “यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवनेऽत्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना । तपस्तप्तं महादेवि! समाधिं दधता परम् । पूर्णे युगसहस्रेऽथ भित्त्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितहरिन्मुखम् । यदन्तरावरभवन्निर्व्याजेन समाधिना । तदेव परमं धाम वहिराविरभूद्विधेः । अभूत्त्रटत्त्रटाशब्दः स्फुटितो भूमिभागतः । तच्छब्दाद्ब्रह्मजद्धेधाः समाधिं क्रमतोवशी । यावाऽस्कन्दत तत्र्धानौ यावदुन्मील्य लोचने । पुरःपश्चाद्ददर्शाग्रे तावदक्षरमादिमम् । अकारं सत्त्वसम्पन्नमृक्-वेदं सृष्टिपालकम् । नारायणात्मकं साक्षात्तमःपारे प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमत्र तस्याग्रेऽरजोरूपं यजुर्जनिम् । विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिव चिन्तितम् । नीरवध्वान्तसङ्केतसद्नाभं तदग्रतः । मकारं स ददर्शाथ तमोरूपं विशेषतः । साम्नां योनिं नवे हेतुं साक्षाद्रुद्रस्वरूपिणम् । अथ तत्पुरतोधाता व्यधात् स्वनवनार्तिदम् । विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणञ्चापि निर्गुणम् । अनाख्यनादसदनं परमानन्दविग्रहम् । मन्त्रमन्त्रेति यत् ख्यातं सर्व्वशब्दाक्षरकारणम् । तथोपरिष्टाच्चादस्य बिन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणानाञ्च जगदाऽङ्कुरं परम् । विधिर्विलोकयाञ्चक्रे तपसा गोचरीकृतम् । अवनादोमिति ख्यातं सर्व्वस्यास्य स्वभावतः । भक्तसुप्यते यथात्तदोमिति यदीरितः । अरूपोऽपि स्वरूपाख्यः स धाता नेत्रयोःकृतः । तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणूयते यतः सर्व्वैः पुरनिर्व्वाणकाङ्क्षिभिः । सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकस्तस्मात् प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः । इसे वितारं पुरुषं प्रणमेद्यः परमादरम् । अतस्तं प्रणवं शान्तं प्रत्यक्षीकृतवान् विधिः । त्रयीमयस्तुरीयोयस्तुर्य्यातीतोऽखिलात्मकः । नादबिन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि द्विजगामिना । प्रावर्त्तन्त यतोवेदाः साङ्गाः सर्व्वस्य योनयः । स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकितः । इयमोयश्चिधावर्ण्णरोरवीति महोदयः । स नेत्रविषयीचक्रे स्वरमः परमेष्ठिना । षट्काशत्वारि यस्यावन्कलावनुसप्त एव च । द्वेयोर्वे च त्रयः पादाः स देवोऽधिनेक्षितः । यदन्तर्जगदखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तद्बीजं बीजरहितं द्रुहिणेन विलोकितम् । बीजं स्मृतं यत्र तदाब्रह्मस्तम्बभाजनम् । यतः सभाव्यते सद्भिर्यल्लिङ्गं तद्विलोकितम् । पञ्चार्थायत्र भासन्ते पञ्चब्रह्ममयं हि यत् । आदिपञ्चस्वरूपं यद्विरिञ्चि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोक्य ततोवेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्” । ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र । ४वुद्धशक्तिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्णाऽस्यादेः परत्वे परकपम् ।

ओज वले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय–ति–ते औजिजत् त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ओजितः

ओज पु० ओज–अच् । “ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च” । ज्यो० त० उक्ते मेषादीनां द्वादशानां मध्ये १अयुग्मे विषमे राशौ यथा १,३,५,७,९,११, अङ्कैर्बोधिता मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः ओजराशयः “ओजे रवीन्द्वोः समइन्दुरव्योः” नील०ता० । ओजस् शब्दोऽप्यत्र न० । “कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्च-पञ्चाष्टसप्तेषु ह्योयमोजस्य राशिषु” ज्यो०त० अत्र ओजेषु राशिषु इत्येव क्वचित्पाठः । २अयुग्ममात्रे (विजोड) च “भत्रयमोजगतं गुरुणा चेत्” “ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत्” इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उब्ज-असुन् बलोपे गुणः । १दीप्तौ २अवष्टम्भे, ३प्राणवले, ४प्रकाशे, ५सामर्थ्ये ६ज्योतिषोक्ते प्रथमतृतीयादौ विषमराशौ, ७शुक्रादिकौयश्चे ८धातुतेजसि, ९नानेन्द्रियाणां ९पाटवे, १०काव्यगुणभेदे, ११गौरा०रीत्याम्,

वैद्यकोक्ते, "भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भ्रियते मधु। तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुभिर्भ्रियते नृणाम्" इति १२लक्षणे धातुरसपोषके वस्तुभेदे च। अच्। ओजशब्दोऽप्यत्र। ओजःस्वरूपं मिता०स्मृत्यन्तरे दर्शितं यथा। "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति"। "पुनर्ज्जातो हुमर्गर्भेनोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" या०स्मृतिः सुश्रुते तु बलपर्य्यायत्वमस्योक्त्वा तत्फलान्युक्तानि यथा "बललक्षणं बलक्षयलक्षणमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात्। तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्व्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्यानामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रतिपत्तिर्भवति। भवन्ति चात्र। "ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्। विविक्तं मृदु मृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम्। देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्। तदभावाच्च शीर्य्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्। अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानात् श्रमात् क्षुधः। ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम्। तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः। तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति। सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे। स्तब्धगुरुगात्रता वातशोथो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति च क्षये। भवन्ति चात्र। "एते दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः। विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनश्रमाः। अप्राचुर्य्यं क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम्। गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य भेदनम्। तन्द्रा निद्रा वातशोथो बलव्यापदि लक्षणम्। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च। पूर्व्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये। तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमाप्याययेत्। नष्टसंज्ञमितरन्तु वर्ज्जयेत्"।

"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बर"मित्युक्तलक्षणः, काव्यगुणभेदः। सा०द०तु 'रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा। एवं माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते" त्रिधा इति गुणान् विभज्य तल्लक्षणमुक्तम् "ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते। वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु" इति। तद्व्यञ्जकवर्णादयश्च तत्रोक्ताः। "वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो द्वयोर्वा स्यात् रेफः टठडढैः सह। शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः। तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी" "यद्वौजसा तु प्रहृतं त्वयाऽस्याम्" रघुः। "महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" "पुरुषाणां महौजसाम्" "महात्मानो महौजसः" इति मनुः। अतस्तृतीयायाः अलुगादौ अलुक्। ओजसाकृतम् तस्यापत्यम् इञ्। औजसिः तदपत्ये। ५तद्विशिष्टे त्रि० ततः भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च। "ओजायते ओजायमाना तस्याध्यै मयीव जनकात्मजा" भट्टिः। "ओजायमानं तमस्य शुम्भते" ऋ० १,१४०,६।

ओजसीन न० "ओजसोऽहनि यत्खौ" पा० ओजोऽस्त्यत्राहनि ख्वार्थे च। ओजोयुक्तेऽहनि। "शुचिः शुभ्रे वह्न्योजसीना" तैत्ति० "पत्ते यत् ओजस्यमहः" सि०कौ० "मत्वर्थे मासतन्वो" पा० मत्वर्थे यत्। ओजस्या तनुः।

ओजस्वत् त्रि० ओजोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। बलवति तेजस्विनि "महत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तम्" ऋ०८,७६,५ विनि। तत्रार्थे त्रि० "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यम्" रघुः। "ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनम्" माघः। "शतक्रतुरिवौजस्वी धर्म्मात्मा संशितव्रतः" भा० आश्व० ५अ०। स्त्रियामुभयतो ङीप्। "ओजस्वतीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त" यजु०१०,२१। ताभ्याम् अतिशायने तरप् तमप् वा। ओजस्वितर ओजस्वितम अत्यन्तौजोयुक्ते। तत्रार्थे ईष्ठन् ईयसुन् वा। मतोर्लुक्। ओजिष्ठ ओजीयस् तदर्थे त्रि० ईयसुन्नन्तात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः ओजीयसी।

ओज्मन् त्रि० आ+उज—मनिप् वा० सम्प्र०। १प्रेरके २वेगे पु० "अपामोज्मानं परि गोभिः" ऋ०३,४७,२७। "ओज्मानं प्रेरकं वेगं वा" भा०।

ओडव पु० सङ्गीतदामोदरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र पञ्चस्वराश्च ऋषभपञ्चमवर्ज्जिताः निषादगान्धारषड्ज-मध्यमधैवतात्मकाः।

ओडिका स्त्री उ—ड तस्य नेत्त्वम् गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः। (उड़िधान) नीवारे स च "नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्" भावप्र० उक्तगुणकः।

ओडी स्त्री उ-ड तस्य नेत्त्वम् गौरा० ङीष्। (उड़िधान) नीवारे

ओड्र न० आ+ईषत् उनत्ति उन्द रक् नि० दस्य डः। १जवापुष्पे २उत्कलदेशे पु० (उड़िया) तद्देशस्य राजा तत्सभ्यो वा

अण् । ओड्र, तद्देशभवे तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक् । ओड्रास्तज्जनपदवासिनः तद्देशभवाश्च ते च क्रमेण शूद्रत्वं प्राप्ता यथाह मनुः । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजाः जवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशश्च वृह० सं० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः । यथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः" उत्कलशब्देऽधिकमुक्तम् । "तत्रैव चौड्राः पौण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः" हरि० २२६

ओड्रपुष्प पु० ओड्रं पुष्पमस्य । जवावृक्षे ।

ओण अपनयने अपसारणे ऋदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । ओणति औणीत् । ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्तनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी । ओणयति ते मा भवान् ओणिणत् त ।

ओणि त्रि० ओण–इन् । १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री स्त्रीम् द्वि० नित्य० । "प्रते बोतार ओण्यो-रदम् मदय" ऋ० ८,१६,१ । "तं त्वा भर्त्तारमोण्योः" ८,६५,११,"ओण्योः द्यावापृथिव्योः" भा० ।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त । १अन्तर्व्याप्तौ कर्म्मणि क्त । २तयाव्यूते त्रि० "यस्मिंश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानाम्" यजु० ३४,५ । "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुतिः । ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसुत) । "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि । छा०उ० बहुशश्च प्रयोगः । तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा० उ० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा० उप० । "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपटतन्तुवत्प्रोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितनं वा अद्भिःसर्व्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्य्येत । इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् । यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः । तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तदतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्य्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः" भा० ।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताः प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि ! मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि ! मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि० ।

"वायौ गार्गीति । अन्यस्मादिति वक्तव्यम् । नैव दोषोऽग्नेः पार्थिवमपां वा आत्मनाश्रितेतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति । तस्मादोतप्रोतभावो नोपदिश्यते । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि । सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि संहतानि । तान्येवं पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि ! मातिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्टं मा पतेत् । देवतायाः प्रश्नः आगम-

वेत् । गीता "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमाङ्गतिम्" । ओङ्कारस्य मात्राविशेषाभिध्यानफलम् प्रश्नोप निर्णीतं यथा

"एतद्वै सत्यकाम ! परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्मा-द्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । स यद्येकमात्रमभिध्या-यीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति । अथ यदि द्विमा-त्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोमलोकं, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादो-दरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनि-र्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-वघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः । "तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः । ऋग्भिरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं, स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेना-न्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति" उ० ।

"एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरु-षाख्यमपरञ्च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारा-त्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणा-नर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगो-चरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोङ्कारे तु विष्ण्वादि-प्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसी-दतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म । तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्य्यते । तस्मा-देवंविद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिध्याने-नैकतरं परमपरं वान्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्याल-म्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्रा-विभागज्ञो न भवति तथाप्योङ्काराभिध्यानप्रभावाद्विशि-ष्टामेव गतिं गच्छति किन्तर्हि यद्यप्येकमोङ्कारमेकमात्रा-विभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्राविशिष्टोङ्काराभिध्यानेनैव संवेदितः सम्बोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्यां तत्र तं पाठकं जगत्यां मनुष्यलोकमेवोपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋचः ऋग्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य प्रथमा एका मात्रा । तदभि-ध्यानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन् तपसा ब्रह्म-चर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो मृतोऽन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूति-मनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान-विशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन ह्यालम्बनत्वं प्रकृतमोङ्कारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरोङ्कार-मिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येत अन्यथा यद्यपि-तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानु-रोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणम्या । "त्यजे-देकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन । स तृतीयो मात्रारूपस्ते-जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात् सोमलोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्ये सम्पन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्-विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्द्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्य-गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तस्मिन् हि लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात् स जीवघनः स विद्वांस्त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः । एत-स्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते । पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्याय-मानः । तदेतावस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः । तिस्रस्त्रिसङ्ख्याका अकारोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य मात्राः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोच-रादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरस-म्बद्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः । तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः

किन्तर्हि विशेषेणैकाभिध्यानकालेऽतिसूक्ष्मासु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञः यो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः। न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते। यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्काररूपेण दृष्टाः। स ह्येवं विद्वान् सर्व्वात्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत् कस्मिन् वा। सर्व्वार्थसंग्राहको द्वितीयो मन्त्रः। ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम्। यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम्। सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते। तं त्रिविधं लोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान्। तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्व्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव। यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम्। यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम्। तदप्योङ्कारेणायतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः" भा०।

स च सामावयवभेदः ब्रह्मवाचकः आत्मबोधकाक्षररूपश्च तदेतत् छा० उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ०॥

"ओमित्येतदक्षरमुपासीत। ओमित्येतदक्षरम्। परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम्। तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः। तदिहेति परं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते। तथार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्व्ववेदान्तेष्ववगतम्। जपकर्म्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम्। अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत। कर्म्माङ्गावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं सन्तनुयात्" भा०।

"ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्। एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः। अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसो, वाच ऋग्रस, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः। स एष रसानां रसतमः परमः परार्द्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः। कतमा कतमर्क्, कतमत्कतमत्साम, कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति। वागेवर्क्, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च। तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम्। आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा, समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन" उप०।

"स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह। ओमिति ह्युद्गायति। ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः। तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम्। प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः। एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः। पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः। अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम्। तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य। तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः। पुरुषावयवानां हि वाक् सारिष्ठा। अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते। तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा। ऋचः साम रसः सारतरम्। तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सारतरः। एवं स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्द्ध्यः अर्द्धं स्थानं परञ्च तदर्द्धञ्च तदर्हतीति परार्द्ध्यः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः। अष्टमः पृथिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथः य उद्गीथः। वाच ऋगित्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः। कतमा कतमेति वीप्साऽऽदरार्था। ननु 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" पा० इति ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः। नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृगादीनां बहुत्वोपपत्तेः। न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते। ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते। तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः। यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा

कतमा ऋगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् स्यात्। विस्पष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति। विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना वागेवर्क् प्राणः सामेति। वाक्प्राणयोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्व्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक् प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्क् प्राणः सामेत्युच्यते। यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्व्वासामृचां सर्व्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात्। सर्व्वर्क्सामावरोधे चर्क्सामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः स्यात्। तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरुद्धाः स्युः। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भ्रान्ताशङ्का निवर्त्त्यते। तद्वा एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते। किन्तन्मिथुनमित्याह यद्वाक् च प्राणश्च सर्व्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनम् ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः। न तु स्वतन्त्रम् ऋक् च साम च मिथुनम्। अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकं मिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्द्देशोऽनुपपन्नः स्यात्। तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम्। तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते। एवं सर्व्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोङ्कारे संसृष्टं विद्यत इत्योङ्कारस्य सर्व्वकामाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम्। वाङ्मयत्वमोङ्कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते। यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्म्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम्। तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्व्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोङ्कारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः। तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्म्मा भवतीत्याह आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः। "तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः। समृद्धिमांश्चोङ्कारः कथं? तद्वा एतदनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरञ्च तत् अनुज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः। कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव। यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह। तथा च वेदे कत्येव देवास्त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि। तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्ते ओमित्याह। अत एषा उ एव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोङ्कार इत्यर्थः। समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्म्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व्ववत्। अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम्। कथं? तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं कर्म्मेत्यर्थः। नहि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म्म तु तथा प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धम्। कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम्। परमात्मप्रतीकं हि तत्। तदपचितिः परमात्मन एव सा। "स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति स्मृतेः। महिम्ना रसेन किञ्चैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः" भा०।

ओम्शब्दस्य मङ्गलं तु नार्थः किन्तु मङ्गलसाधनत्वं श्रवणेन भवतीत्येतमर्थमभिसन्धाय तदुत्कीर्त्तनम् अथशब्दवत्। अतएव "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" इत्यत्र ओङ्कारस्य माङ्गलिकत्वमुक्तम् तथाचार्थान्तरे प्रयुक्तावप्योङ्कारशब्दौ श्रुत्या अभिप्रेतार्थसिद्धिरूपमङ्गलं जनयत इत्याकरे द्रष्टव्यम्। "अवर्णात् ओम् शब्दस्यादेः पररूपैकादेशः ओम्+त—तम्। ओमित्यस्य करणे ओङ्कार क्त। ओङ्कृत अङ्गीकृते ओमित्यादावुच्चारणयुक्ते च त्रि०। स्वत्वेनोङ्कृतं सर्व्वं मत्तः।

ओमन् पु० अव—मनिन् ऊठ् गुणः। अवने रक्षणे "प्रं समोमना वा यो गात्" ऋ० ७,६८,४। "ओमनाऽवनेन रक्षणेन" भा० "यो वामोमानं दधते प्रियः सन्"७,६८,५। "ओमानं रक्षणम्" भा०। "विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः" ऋ० ५,४३,११। "ओमभिः रक्षणैः" भा०। ओमाविद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः नि० नलोपः। ओमन्वत् ओमयुक्ते रक्षके "ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये" ऋ०१०,३९,९। "ओमन्वत् रक्षणवत्" भा०। ओम्ना त्रायते त्रै क नलोपदीर्घौ। ओमात्र अवनेन त्राणकर्त्तरि त्रि०। "त ओमात्रां दस्मोविदुः" ५,०,५, ओमनि हितम् यत् टिलोपः। ओम्य रक्षणहिते त्रि० "वसूनां रातौ स्याम रुद्राणामोम्यायाम्" सांख्या०

ऋ॰ ऋ॰ १,६,२ । ततोऽस्यर्थे मतुप् पूर्व्वस्य दीर्घः ओष्मावत् तद्युक्ते त्रि॰ । "तम्रपर्णमोष्मावन्तमत्नये" ऋ॰१,११२,७

ओल पु॰ ओनत्ति आ+उन्द—क नलोपे पृषो॰ दस्य लत्वम् ।१सूरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे ।२आर्द्रे-त्रि॰ (भिजा) त्रिका॰ । ओलस्य गुणाः भावप्र॰"सूरणः कन्द-ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि । सूरणोदीपनोरुच्यः कषायः कण्डूकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शः-कृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठिनां न हितो हि सः । सन्धानयोगं सम्प्राप्तः सूरणो गुणवत्तरः" उक्ताः ।

ओलज उत्क्षेपे इदित् भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । ओलञ्जति औलञ्जीत् । ओलञ्जाम्–बभूव आस चकार ।

ओलड क्षेपे इदित् वा चुरा॰उभ॰ पक्षे भ्वादि॰ पर॰सक॰ सेट् । ओलण्डयति ते औलिलण्डत् त ओलण्डयाम् बभूव आस चकार पक्षे । पक्षे ओलण्डति औलण्डीत् ओलण्डाम् बभूव आस चकार ।

ओल्ल पु॰ ओल+पृषो॰ । ओले सूरणे राजनि॰ ।

ओष पु॰ उष—घञ् । १दाहे । "अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरी-दाहाश्च भवन्ति" । "वैवर्ण्यतोदस्रुमत्वगुरुत्वौषसमन्विते" "तेषां वर्णत्वगोषचोषपरीदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थान प्रपाकभेदित्वानि कठिनता च वाताद्यानि लिङ्गानि" सुश्रु॰ । २पाके च ओषः श्लिष्टे न॰ निघ॰ ।

ओषण पु॰उष–ल्यु । कटुरसे (झाल) इति ख्याते १रसभेदे । गौ॰ङीप् । ओषणी (पुडिका) २शाकभेदे स्त्री । "ओषणी कफवातनुत्" राजवल्लभः ।

ओषधि(धी) स्त्री ओषः पाको धीयतेऽत्र ओष+धा–कि जातिविवक्षत्वाद् स्त्रीत्वे वा ङीप् ओषधी च । फलपाका-न्ते व्रीहियवादौ स्थावरभेदे । तेषधिश्च स्थावरभेदो यथाह सुश्रुतः"तासां स्थावराश्चतुर्विधाः वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधयः । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकान्ता ओषधयः" मनुरप्याह "उद्भिज्जाः स्थाव-राः सर्वा बीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः । गुच्छ गुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहा-

ण्येव प्रताना वल्ल्य एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" । ओषधीनामुत्पत्तिः तन्निर्वचनञ्च" "तां (आहु-तिम्) हैनां नाभिराधयाञ्चकार केयमित्येव ध्याय तां व्योषदोषं धयेति तत ओषधयः समभवंस्तस्मा-दोषधयो नाम" शत॰ब्रा॰ २,२,४,५ दर्शितम् । "ता-माहुतिं तस्मिन्नग्नौ व्योषत् पत्यजत् इदमाहुतिद्रव्यम् ओषं पक्वं कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रक्षिप्तास्तस्मादोषधयः पृथिव्यां समभवन्" भा॰ । निरु॰ "या ओषधीः पूर्वजा-ताः" इत्येतामृचमधिकृत्य अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता "ओ-षधय ओषं धयन्तीति वौषत्येनाधयतीति वा दोषं धय-न्तीति वा" । सर्वत्र पृषो॰ । भाग॰३,१०अ॰ स्थावराणां षड्भेदा उक्ताः यथा "सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः । उत्-स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः" १६,२०,श्लो॰। "मुख्यमेव सृष्टः प्रथमः मुख्यसर्गः तस्थुषां स्थावरा-णाम् । षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वन-स्पतयः,१ ओषधयः फलपाकान्ताः२, लता आरोहणा-पेक्षाः३ त्वक्साराः वेणवादयः४ लता एव काठिन्येना-रोहणानपेक्षा वीरुधः,५ ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः६ तेषां साधारणलक्षणमाह उत् ऊर्द्ध्वं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तमःप्रधाना अव्यक्तचैतन्या अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः, विशेषिणः अव्यर्थस्थितपार-ध्यमाद्यनेकभेदवन्तः" श्रीधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनीः कतिचिदोषधीः सुश्रुतो लक्षणसहिता दर्शयामास यथा "अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । सच्छदैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा वा विज्ञेयाऽजगरी१ बुधैः । निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गु-लसम्मिता । सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोति२ रुच्यते । द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम् । द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं ३गोनसाकृतिम् । सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम् । एवंरूपरसाञ्चापि कृष्णकापोति४-मादिशेत् । कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा । एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा । छत्रातिच्छत्रके६,७ विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे । जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेत-कापोतिसंस्थिते । कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहो-पमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या ८ नाम महौषधी । करेणुः ९ लवक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्ण-

पलाशस्तु तुल्यपर्णी द्विपर्णिनी । अजाख्यनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा१०महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा । श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समां क्षुपाम् । चक्रका११मोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् । मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः । आदित्यपर्णिनी१२ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी । कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति । सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला१३ । अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः । पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः । श्रावणी१४महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी । श्रावणीपाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा । गोलोमी१५चाजलोमी १६च रोमशे कन्दसम्भवे । हंसपादी१७च विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः कपिला पद्मपुष्पी च १८समाना सर्वरूपतः । वेगेन महताविद्धा सर्पनिर्मोकसन्निभा । एषा वेगवती १८नाम जायते जम्बुद्वीपे । नष्टादौ सर्वरूपिण्यो याश्चौषध्यः प्रकीर्त्तिताः । तासामुद्धरणं कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा । महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि । तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै । मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्वानेवाभिमन्त्रयेत् । अश्रद्दधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्म्मभिः । नैषामादर्शितं शक्याः सोमाः २०सोमसमास्तथा । पीतावशेषमन्यत्र देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः । निहितं सोमवीर्य्याश्च सोमे चाप्यौषधीपतौ । देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये क्षुद्रावर्त्तका । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमात्यये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाप्युदागमे । काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते । कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः । क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु । मलये नलसेतौ च वेगवत्योषधी ध्रुवा । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां च भक्षयेत्तामुपोषितः । सोमवत्तत्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम् । सर्वा विज्ञेयास्त्वौषध्यः सोमे चार्बुदे गिरौ । सप्तर्क्षैर्देवचरितैरप्युदाशोकभेदिभिः । व्याप्तश्चैव विख्यातैः सिद्धर्षिचरितैः । गुहाभिर्नीलरूपाभिः सिंहनादितकुक्षिभिः । समालोकित तोयाभिरापगाभिः समन्ततः । विविधैर्धातुभिश्चित्रैः सर्वतश्चोपशोभितः । नदीषु सैन्धवस्तु वापि पुण्ये भूरवणेषु तथाश्रमेषु । सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते" । पारिभाषिक्योषधीनां लक्षणादिकं भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं यथास्थानं वक्ष्यते च । वैदिककर्म्मोपयोगिन्य ओषधयो ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्द्दशविधाः यथा "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्याः ओषधयः । वेणुश्यामाकनीवारजर्त्तिला गवेधुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्त आरण्याः ओषधयः" इति तैत्तरीयसंभाष्ये ४र्थ काण्डे ५प्रपाठके ६अनुवाके । "सर्वौषधीनामधिपस्य दृष्टौ" "महौषधीं नक्तमिवात्मभासः" कुमा० "भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः" । "सर्वोद्वं चार्यसर्वौषधीनाम्" रघुः । ओषधीनामृतुभेदे गुणविशेषा ऋतुशब्दे १४२५पृ० उक्ताः । २देवपत्नीषु । "देवानां चैतामथ पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद्दधुस्ताभिरेवैनामेतद्दधाति ता है ता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितमोषधिभिरेवैनामेतद्दधाति" शत० ब्रा० ६,५,४,४ ।

ओषधिगर्भ पु० ओषधीनां गर्भ उत्पत्तिर्यस्मात् । १चन्द्रे तत्किरणसम्पर्कादोषधीनामुत्पत्तेस्तस्य तथात्वम् । २सूर्य्ये च । तस्य च वृष्टिद्वारा ओषधीगर्भधारकत्वात् "अपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम्" ऋ० १,१६४,५२ मन्त्रे सूर्य्यस्यौषधीगर्भाधायकत्वोक्तेश्च तथात्वम् ।

ओषधिज त्रि० ओषधिभ्यो जायते जन+ड ५व० । ओषधीजाते १औषधे २तज्जाते वह्नौ पु० । "ज्वलयतौषधिजेन वह्निना" माघः ।

ओषधिपति पु० ६त० । चन्द्रे तस्य किरणैरौषधीनामाप्यायनात् "अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं तथा" काश्यपा० सोमोत्पत्तिवाक्याच्च तथात्वम् "अपमार्गमोषधिपतिः क्व करैः" । माघः ओषधीनामोषधीपाद्योऽत्र । २कर्पूरे ३सोमलतायाञ्च । यथा च चन्द्रस्यौषधिपतित्वं तथा हरिवं० २५अ० यत्नैः सोमोत्पत्तिप्रपञ्चमुक्तं यथा "तस्य यद्धावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ओषध्यस्ताः समुत्पन्नास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत । ताभिर्धार्य्यास्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतां जगतीपते ! । स लब्धतेजा भगवान् संस्तवैस्तैश्च कर्म्मभिः । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश । हिरण्यवर्णा यादेव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । विभुस्तासामभूत्

देवः प्रख्यातः स्वेन कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ! । सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराजराट् । लोकान् लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः" । काशीख०१४अ० सोमोत्पत्तिप्रस्तावोक्तम् । "तस्य यत् प्लावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः संधार्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश । अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गममृतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूद्यजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः । दष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् संजीवनीं पराम् । प्रसादात्तेन यज्ञोऽपि भाषाभ्यां नवमाद्य च । आत्माद्भूतेऽभौ कलया पुनरेव यथा ययौ" ।

ओषधिप्रस्थ पु०ओषधियुक्तं प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसे दुरोषधिप्रस्थम्" "दर्शाषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा०।

ओषम् अव्य० उष-दाहे । अभीक्ष्णं पक्षेऽर्थे 'ओषं-ब्वेति" शत०ब्रा०वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे विनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् विन्लुक्वात् टिलोपः । दाहकतरे "ओषिष्ठहनं मिमिकया-भ्यान्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ठाविन् त्रि० उष+करणे ष्ट्रन् तदस्यास्य विनि । "छन्दो-विन् करणे ओष्ट्रमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घः । दाह-करणयुक्ते । "पुनरोष्ट्राविण्वात" श्रुतिः सि०कौ०।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्मणि थन् । (ओठ) दन्तच्छदे ।"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्‌द्वावोष्ठौ च्छेदयेत् नृपः" मनुः । निरुपपदोष्ठशब्दश्च प्रायेण उत्तरोष्ठएव कविभिः प्रयुज्यते । "ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य"कुमा०। "ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना"माघः । उपपदे तूभयतः "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "बस्त्यावरोष्ठः पतितः विमुखाद्ध तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभौ दुर्लभं तस्य जीवितम्" सुश्रुतः । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्जने स्त्रियां वा ङीष् । "बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या" महाना० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्वस्यावर्णस्य वा पररूपम् । बिम्बौष्ठः बिम्बोष्ठः । पटी-

रावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च"ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तत्प्रभवत्वात्तथा-त्वम् । ओष्ठे भवितः कन् । ओष्ठकः ओष्ठसंस्कारप्रवित्ते त्रि० । ओष्ठस्य मूलं जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न०।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तल्लक्षं यथा

"तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघा-तनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ । दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः१ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः२। सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभि-रवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ३ गुरू । सकृत् कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ । खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ५ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ६ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् । मेदसा७ घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्येते पाट्येते चाभिघा-ततः८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । इत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु०ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धूकवृक्षे । राजनि०

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् । बिम्बफलनामके (तेलाकुचा)वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्याः । बिम्बिकाख्यलतायाम् (तेलाकुचा) जटाधरः ।

ओष्ण पु० ईषदुष्णः आ+उष्ण प्रा०स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह वत्यर्थे क संप्र० । १सम्यग्वहने । "दशा-गोरोहेण तौग्र्यो न जीव्रिः" ऋ०१,१८०,५ । "ओ-हेन पहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु०क । २वाहके ३प्रापके च त्रि०। "अध्यामा न ओहैः" ऋ०४,१०,१ । "ओहैः इन्द्रादिप्रापकैःस्तोमैः" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एषां ब्रह्मेति या निरुक्तोक्तेः पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेदाभिरोहब्रह्माणो विचरन्तु ते" निरु०१२,१२, । प्रता श्रुतिः । ओलेण' भा० ।

ओहस् त्रि०आ+ऊह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ ।"न ते देवाय ओहसा" ऋ०६,६८,६, "ओहसा वहनसाधने-नाम० इति भाष्यस्थे ओकाराद्यपपाठप्रदर्शनम् ।

औ

औकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठौष्ठस्थानयोरुच्चार्य्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात् । प्लुतस्तु त्रिमात्रः । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकाभ्यां पुनर्द्वैविध्यात् षड्विधः एवं प्लुतोऽपि षड्विधः । तेन द्वादशविधः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा । "औकारः शक्तिकोनादस्तैजसोवामजङ्घकः । सद्योजातमहेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः । अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्कर्षणः सरस्वती । आज्ञा चोर्द्धलघी माना व्यापिनी प्रकृतिःपरा । अनन्ता व्यालिनी व्योमा चतुर्द्दशो रतिप्रियः । नेत्रमालाकर्षिणी च ज्वालामालिनिका भृगुः" । तदधिष्ठातृदेवता च तन्त्रोक्ता । "औकारे डाकिनी सिंहनादिनी चण्डभैरवी" तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा "रक्तविद्युल्लताकारमौकारं कुण्डली स्वयम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा । सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्" । मातृकान्यासेऽधोदन्तपङ्क्तौ न्यस्तत्वात्तच्छब्दवाच्यताऽस्येति बोध्यम् ।

औ अव्य० आ+अव–क्विप् ऊठ् । १आह्वाने २संबोधने मेदि० । ३विरोधे ४निर्णये" शब्दरत्ना० । ५अनन्ते पु० एकाक्षरकोषः ६ निस्वने पु०मेदि० । ७पृथिव्यां स्त्री मेदि० स च "चतुर्द्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः । यथानुस्वारनादाभ्यां मुद्राणां सेतुरुच्यते" तन्त्रसारधृत कालिकापु० उक्तेः मुद्राणां जपमन्त्रभेदः ।

औक्थ त्रि० उक्थ–गर्गा० अपत्ये यञ् औक्थ्यः तस्य छात्रः कण्वादि० अण् यञोलुक् । औक्थ्यच्छात्रे

औक्थिक त्रि० उक्थं सामावयवभेदं वेत्त्यधीते वा ठक् । १उक्थाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च । तेषां धर्म्म आम्नायो वा ततः ञ्य । औक्थ्य औक्थिकानां धर्म्मे तदाम्नाये च न० ।

औक्ष न० उक्ष्णां वृषाणां समूहः अण् टिलोपः । १वृषसमूहे । वुञ् । औक्षक तत्समूहे न० । तस्येदमण् टिलोपः । २वृषसम्बन्धिनि त्रि० । अपत्ये अपि तु औक्ष्ण इत्येव । वेदे क्वचित् इदमर्थेऽपि उपधातोलोपः । "तामौक्षैश्चर्मभिः पचात्" शत०ब्रा०१,२,१,२ ।

औखीय त्रि० उखेन प्रोक्तमधीयते छण् । उखप्रोक्तग्रन्थाध्यायिषु ब०व० ।

औख्य त्रि० उखायां संस्कृतं यत् ततः स्वार्थे ष्यञ् । १स्थालीपक्वेऽन्नादौ । २नगरीभेदे स्त्री । उख्यायां जातादि कत्र्यादि० ढकञ् । औख्येयक तत्रजातादौ त्रि० ।

औघ पु० वहति पुंसि संज्ञायां च घुषो०ततः स्वार्थेऽण् । जलसंघाते "औघ इमाः सर्व्वाः प्रजा निर्वोढा" शत० ब्रा० १,८,१,२, "वहतीत्योघ उदकसंघातः" भा० ।

औच(त)थ्य पु० उतथ्यस्यापत्यम् अण् वेदे पृषो० । उतथ्यापत्ये दीर्घतमसि "उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येत्" ऋ० १, १५८,४, "औचथ्यमुतथ्यपुत्रं दीर्घतमसम्" भा० । "दशा ह यद्रेक्ण औचथ्यः" ऋ० १,१५८,१, उतथ्यस्यैव नामान्तरमुचथ्येति तेन "उचथ्यानामाङ्गिरसौचथ्यगौतमेति" आश्व०श्रौ०१२,११,१, उक्तम् । तस्य च गोत्रप्रवर्त्तकत्वम् उक्तवाक्यात् । लोके तु उतथ्यः औतथ्य इत्येव ।

औचित्य न० उचितस्य भावः ष्यञ् । युक्तत्वे । "एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः" सा०द० । नित्यसापेक्षत्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र ङीष् यलोपश्च । औचिती तत्रार्थे । "सामर्थ्यमौचिती देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः" सा०द० दृढा० इमनिच् उचितिमाप्यत्र पु० ।

औजसिक त्रि० ओजसा वर्त्तते ठक् । शूरे तेजस्विनि

औजस्य न० ओजस्+स्वार्थे ष्यञ् । ओजसि । "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्" सा०द० ।

औज्जयनक त्रि० उज्जयिन्यां जातादि धूमा० वुञ् । उज्जयिनीनगरजातादौ ।

औज्जिहानि पुंस्त्री उज्जिहानस्यापत्यमत इञ् । उज्जिहापत्ये ततः इञन्तत्वात् यूनि अण् पैलादि०तस्य लुक् । तदीययुवापत्येऽपि ।

औड त्रि० उन्द–क्त नलोपः नि० दस्य ड स्वार्थेऽण् । आर्द्रे ततः नडा०फक् । औडायन आर्द्रस्य युवापत्ये तस्य विषयोदेशः ऐषुकार्य्या० भक्तल् । औडायनभक्त तदीये विषये देशे

औडव पु० ओडव+स्वार्थेऽण् । "औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः । सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता" सङ्गीतरत्ना० उक्ते रागभेदे । स च मल्लारादिः इति संगीतदामोदरः ।

औडवि त्रि० ओडवं रागविशेषमनुशीलयति इञ् । ओडवरागानुशीले । ततः स्वार्थे दामन्या०छ औडवीय । तदर्थे

औडुप त्रि० उडुपेन निर्वृत्तादि सङ्कलादि० अण् । १चन्द्रनिर्वृत्ते २प्लवनिर्वृत्ते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च ।

औडुपिक त्रि० उडुपेन प्लवेन तरति ठक् । १प्लवेन तारके उडुपेन तरति उत्पलगा० ठक् । २प्लवेन तारके च त्रि० ।

औदु(दु)म्बर त्रि० उदु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि० अञ् । १ताम्रविकारे पात्रादौ । "स्त्रीलौडु(दु)म्बरं पात्रम्" स्मृतिः "सौवर्णराजतौडुम्बरखाड्गमणिमयानां पात्राणाम्" गोभि० । २यज्ञाङ्गवृक्षविकारे च । "पश्चात्पत्नीमवस्थाय युगमन्त्रमौदु(दु)म्बरं यजाद्युपयु मा बध्नाति" गोभि० । स्त्रियां ङीप् । औदु(दु)म्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुतिः । "औदु(दु)म्बरीं याज्यासमनूहति" शत०ब्रा०५,४,२,२५, ३तपस्विविशेषे पु० । "वैखानसा बालखिल्यौडुम्बराः फेनपावने । न्यासे कुटीचरः पूर्वम् बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,२७ । "औदु(दु)म्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभिः जीवन्तः" श्रीधरः । औदुम्बरं तत्फलं तत्सेवाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । ४महाकुष्ठभेदे । "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौडुम्बरर्क्षजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य "पित्तेन पक्वौडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौदुम्बराणीति" तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तम् । स च रोगः ताम्रस्तेयकर्मविपाकः यथाह शाता० "औदु(दु)म्बरी ताम्रचौरो गरदान्ते प्रजायते" । ५यमभेदे च "औदुम्बराय दध्नाय" यमतर्पणमन्त्रः ।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोम्नोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् । उडुलोम्नोऽपत्ये बहुषु च । उडुलोमाः उडुलोमान्

औड्र पु० ओड्रदेशानां राजा अण् । १ओड्रदेशनृपे ओड्र शब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च । बहुषु अणो लुक् ।

औत्कण्ठ्य न० उत्कण्ठैव चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उत्कण्ठायाम् "औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः" भाग० १,६,१७ । "औत्कण्ठ्याद्वेवकीसुतः" १,१० ४ ।

औत्कर्ष्य न० उत्कर्ष+स्वार्थे ष्यञ् । उत्कर्षे ।

औत्क्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य अदूरदेशभवापत्यं शिवा० अण् । उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

औत्तम त्रि० उत्तमेन निर्वृत्तादि सङ्कला० अण् । १उत्तमेन निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च ।

औत्तमि पु० उत्तमस्यापत्यम् इञ् । मनुभेदे उत्तमशब्दे उदा० । "स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा" मनुः तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ठक् । उत्तमपत्न्यपत्ये मनुभेदे "औत्तमेयान् महाराज ! दश पुत्रान् निबोध तान्" हरिवं०७अ० उत्तमशब्दे ते च नामतो दर्शिताः ।

औत्तर त्रि० उत्तरस्मात् उद्+तॄ—अपादाने अप् ततः स्वार्थेऽण् । उत्तारके "दुस्तरेभ्यो दुःस्थानेभ्यो दुःखादिनिस्तारके अग्नौ । "अलौकिकं सर्वेषामत्तीयाम् गाङ्गस्य च" भा०व० १०,५४६ ।

औत्तरपथिक त्रि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृतं वा ठञ् । उत्तरपथेन अर्च्चिरादिमार्गेण १गन्तरि उपासकभेदे २तेनाहृते च । पाङ्के ।

औत्तरपदिक त्रि० उत्तरपदं गृह्णाति ठक् । उत्तरपद-

औत्तरवेदिक त्रि० उत्तरवेद्यां भवः ठञ् । उत्तरवेद्यां भवे कर्मादौ "औत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा" शत०ब्रा० ७,२२,१७

औत्तराधर्य्य न० उत्तरे च अधरे च तेषां भावः ष्यञ् । ऊर्द्ध्वनीचभावेन स्थितौ । "हंसे चानौत्तराधर्य्ये" भा०

औत्तराह त्रि० उत्तरस्मिन् कालादौ भवः "उत्तरादाहञ्" पा० उत्तर+आहञ् । उत्तरकालादौ भवे ।

औत्तरेय पु० उत्तराया अपत्यम् ढक् । अभिमन्युसुते विराटदुहितुरुत्तरायाः सुते परिक्षिन्नृपे "औत्तरेयेण दत्तानि न्यवर्त्तन्त दिशेयान् (?)" भाग० १,१७,४० । "अवधार्य मतिं कृष्ण औत्तरेयः सतीं व्यधात्" भाग० २,४,२ ।

औत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे नृपे भवः अण् । उत्तानपादभवे ध्रुवे "ध्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च" भा० अनु० १४० । "उत्तानपाद ! भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा" भाग० ४,१०,२५ । अपत्ये तु इञ् । तत्रैव । "उत्तानपादिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विज !" काशी० । तस्य यथा तपस्यया सर्वलोकोपरितापदप्राप्तिस्तथा वर्णितम् भाग० ४,८,८, "जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः । सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः । एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् । उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत । तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् । सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता । न वत्स ! नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति । न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज ! । बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् । नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभोऽर्थो मनोरथः । तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे । गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् । श्रीमैत्रेय उवाच । मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः । हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम् । तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं

-सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् । निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या । सोत्सृज्य धैर्य्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह । दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । माऽमङ्गलं तात ! परेषु मंस्था भुङ्क्ते जनो यत् परदुःखदस्तत् । सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यद् दुर्भगाया उदरे गृहीतः । स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्य्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् । आतिष्ठ तत्तात ! विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम् । आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा । यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः । अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् । तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्म्मखैः । इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्गम् । तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् । अनन्यभावे निजधर्म्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् । नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद् दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग ! विमृग्यमाणया । एवं सञ्जल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः । सन्नियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् । नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् । स्पृष्ट्वा मूर्द्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः । अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् । बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत् समातुरसद्वचः । श्रीनारद उवाच । नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक ! । लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु । विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोषहेतवः । पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्म्मभिः । परितुष्येत्ततस्तात ! तावन्मात्रेण पूरुषः । दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः । अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि । यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम । मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः । न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । अतो निवर्त्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः । यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते । यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति । गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् । मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते । श्रीध्रुव उवाच । सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् । दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः । अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः । सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि । पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे । ब्रूह्यस्मत् पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् । नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । वितुदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् । मैत्रेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा । प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना । धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः । एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् । तत्तात ! गच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः । स्नात्वानुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे । कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः । प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् । शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिमुखं शश्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुनसं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् । तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् । प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् । श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् । शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् । किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् । कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् । काञ्चीकलापपर्य्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् । पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्च्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् । स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् । नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् । एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः । निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्त्तते । जपश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ! । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् । ओँ नमो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्य्याद् द्रव्यमयीं बुधः । सपर्य्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् । सलिलैः शुचिभिर्म्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः । शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्च्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् । लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्च्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्च्चयेत् । आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् । स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया । करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तं ध्यायेद् हृदयङ्गमम् । परिचर्य्या भगवतो यावत्यः

पूर्वसेविताः । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयोदिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् । विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मोवार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते ! । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत्"। "तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन् हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भकोदिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयन् विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा । तत एत उत्पन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् । सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षयागतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः"। ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव "यथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ! । नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते गतिः"

ग्रहनक्षत्रतत्पञ्चिवेशविशेषस्थलेव ५ स्क० उक्तो यथा "अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य महानतुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनां अनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते । यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्त्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति । केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः” ५,२२,१स्क०भा० ।

सि०शि० सर्वनक्षत्राद्याधारौ द्वौ ध्रुवौ कल्पितौ यथा “निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्या भांशैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः । भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम्”सि० । “उदग्दिशं याति यथा यथा नर इत्यनेनाक्षपलांशयोजनैरनुपातः सूचितः । यदि भूपरिधियोजनैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदाक्षपलयोजनैः किमिति । फलमक्षांशाः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्लभ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युः शेषं स्पष्टम् । एवं निरक्षदेशात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुः । तत्र नवतिः ९० पलांशाः” प्रमि० । “सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्द्ध्वे । सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्” सि० ।

औत्पत्तिक उत्पत्त्या भावेन अवियुक्तः ठक् । १नित्यसंबन्धे शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यावियुक्तत्वात् औत्पत्तिकत्वम् जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्” । सू०

“औत्पत्तिक” इति नित्यं ब्रूमः, उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया । अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम् । कथं ? । उपदेशो हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति । यत्र नाम ज्ञानं न तत् शक्यते वक्तुं ‘न एतदेवम्” इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतद्विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्, एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति नास्ति चेति । तस्मात् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि, अयंप्रत्ययो ह्यसौ । बादरायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं, नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् ।

उत्पत्तिर्भावः १स्वभावः तत्र भवः ठक् । २स्वभावे स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तथात्वम् । “कालरनुपक्षा-दौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः” भा० ५,२,२१, तविशब्दाय हर्म्यस्था औत्पत्तिकमनीषया भाग० ६,५,१० ।

औत्पात त्रि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकशास्त्रस्य व्याख्यानो ग्रन्थः तत्रभवो वा ऋगयना० अण् । १उत्पातावेदकग्रन्थव्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च ।

औत्पातिक त्रि० उत्पाते दैवारिष्टे भवः ठक् १दैवारिष्टभवे “औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षम्” रघुः । “औत्पातिकं तदिह देव । विचिन्तनीयम्” उद्भटः । “औत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने” वटुकस्त० उत्पातात् प्रभवति ठक् । उत्पातसम्पादनसमर्थे “प्रयाते तु ततः-स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत्”भा०व०२३०अ० ।

औत्पाद त्रि० उत्पादं तदावेदकग्रन्थं वा वेत्त्यधीते वा तत्रभवो वा ऋगयना० अण् । १भावानामुत्पादवेत्तरि २तदावेदग्रन्थाध्येतरि ३तत्रभवे च ।

औत्पुट त्रि० उत्पुटेन निर्वृत्तादि पक्षा० चतुरर्थ्याम् अण् । उत्पुटेन उत्कृष्टेन १निर्वृत्ते २तत्संनिकृष्टदेशादौ च ।

औत्पुटिक त्रि० उत्पुटेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । उत्पुटेन हारके । [वनसंस्कारान्वितेन हारके ।

औत्पुतिक त्रि० उत्पुतेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । उत्प-

औत्स त्रि० उत्से भवः अञ् । प्रस्रवणभवे स्त्रियां ङीप् ।

औत्सङ्गिक त्रि० उत्सङ्गेन हरति ठक् । क्रोडेन हारके ।

औत्सर्गिक त्रि॰ उत्सर्गं सामान्यविधिमर्हति ठञ्। सामान्यविधियोग्ये स्त्रियां ङीप्। [फञ्। उत्सर्गेर्गोत्रापत्ये।

औत्सायन पुंस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा॰

औत्सुक्य न॰ उत्सुकस्य भावः ष्यञ्। उत्कण्ठायाम्। "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली "तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन" रघुः। "रथचरणसमाह्वस्यावदौत्सुक्यतुल्या" माघः "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" मेघ॰। तच्च व्यभिचारिभावभेदः सा॰द॰निर्वेदावेगेत्याद्युपक्रमे "औत्सुक्योन्मादशङ्का" इत्युक्त्वा "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता" लक्षितम्। २इच्छामात्रे च। "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः" सा॰का॰। "औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टसाधनप्राप्तौ निवर्त्तते इष्टसाधनस्य स्वार्थं इष्टसाधनत्वात् फलस्य" त॰कौ॰। "मनोयस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम्। तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते" भा॰व॰ ११४ श्लो॰।

औदक त्रि॰ उदकेन पूर्णं स्पृशति उदकस्येदं वा अण्। १उदकपूर्णकुम्भप्रायके "अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति" गोभिलः। "औदको दृढ़ीतोदकुम्भः" सं॰त॰रघु॰। २उदकसम्बन्धिनि। "औदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनुः। उदके भवः अण्। ३जलभवे च। "यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" "स्थलऔदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च" मनुः

औदकि पुंस्त्री "उदङ्क उदक (संज्ञायाम्)" पा॰ग॰ बाह्वा॰ अपत्ये इञ्। उदकनामर्षेरपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या॰ छ। औदकीय तत्रार्थे। एवम् औदङ्कि औदङ्कीय इत्यपि उदङ्कापत्ये पुंस्त्री। [स्यापत्ये।

औदज्ञायनि पुंस्त्री उदज्ञस्यर्षेरपत्यं तिका॰ फिञ्। उदज्ञ-

औदञ्चन त्रि॰उदच्यते उत्क्षिप्य ध्रियतेऽस्मिन् उदञ्चनोजलाधारः मणिकस्तस्येदम् अण्। मणिकस्थिते जलादौ (जालारजल) "एनां (शफरीम्) तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके" भाग॰ ८,२४,१५। "औदञ्चनोदके मणिकस्थजले" श्रीधरः उदञ्चनस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणादि॰ वुञ्। औदञ्चनक मणिकस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰। [नामकर्षेरपत्ये।

औदञ्चवि पुंस्त्री उदञ्चोरपत्यं बाह्वा॰ इञ्। उदञ्चु-

औदञ्चि पुंस्त्री उदञ्चापत्यम् इञ्। १उदञ्चापत्ये ततः यूनि फिञ् पैला॰ तस्य लुक्। २तदीययुवापत्येऽपि।

औदनिक त्रि॰ ओदनाय प्रभवति संतापा॰ ठञ्। ओदननिष्पादनाय समर्थे सूपकारे।

औदन्य पु॰ उदन्यायुक्ते ऋषौ भवः अण्। पिपासायुक्तर्षिभवे मुण्डिभे ऋषौ। "एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यः ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार" शत॰ब्रा॰ १३,३,५,४। तस्यापत्ये तु इञ्। औदन्यि इत्येव तत्रार्थे ततः युवप्रत्ययस्य फिञः पैला॰ लुक्। तदीययुवापत्ये च।

औदपान त्रि॰ उदपानादागतः शुण्डिका॰ अण्। आयस्थानरूपोदपानादागते १राजग्राह्यकरादौ। उदपाने भवः उत्सादि॰ अण्। २उदपाननामग्रामभवे करादौ त्रि॰। उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा॰ अञ्। ३उदपानभवे त्रि॰। स्त्रियां सर्वत्र ङीप्।

औदभ्रज्जि पुंस्त्री उदभ्रज्जस्यापत्यम् इञ्। १उदभ्रज्जस्यापत्ये ततो युवप्रत्ययस्य पैलादि॰ लुक्। २तदीययुवापत्ये च। एवं औदमज्जि औदमेघि औदव्रजि औदशुद्धि इत्येतेऽपि शब्दाः तत्तदपत्ये तत्तद्युवापत्ये च। [सम्बन्धिनि।

औदमेधीय त्रि॰ उदमेघेरिदम् रैवतिकादि॰ छ। औदमेधि

औदमेयि पुंस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इञ्। उदमेयस्यापत्ये ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीष्। [स्त्रियां ङीप्।

औदयिक त्रि॰ उदये लग्नकाले भवः ठञ्। लग्नकालभवे

औदरिक त्रि॰ उदरे प्रसितः ठक्। आद्यूने, (पेटुक) उदरमात्रपूरणापेक्षके। "ऐश्वर्य्यवन्तं रौद्रं च शूर चण्डमसूयकम्। एकाकिनमौदरिकमाहुर्त्सत्त्वमीदृशम्" सुश्रुते तस्यासुरसत्त्वकत्वम्। अमरे विजिगीषाविवर्ज्जितस्य तथात्वमुक्तम्। विजिगीषा च विगानेच्छा सा च स्वोदरपूरणासक्ततया निन्देच्छा तस्याःत्याग एवास्य प्रवृत्तिः। "सर्व्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्य्याय कल्पते" नाट॰

औदर्य्य त्रि॰ उदरे भवः यत् उदर्य्यः ततःस्वार्थे अण्। १उदरभवेऽन्नादौ। २अभ्यन्तरप्रविष्टे च। "स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः। छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्य्यो ब्रह्मभावनः" भाग॰ ३,२४,५।

औदल त्रि॰ "चिकितगालवकालववमनुतन्तुकुड़िलानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति" आ॰श्रौ॰ १२,१४,२, उक्ते चिकितादीनां षण्णां प्रवरर्षिभेदे।

औदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इञ्। उदवापापत्ये स्त्रियां ङीप्। तस्येदं रैवतिका॰ छ। औदवापीय तत्सम्बन्धिनि त्रि॰।

औदवाहि पु॰ उदवाहस्यापत्यम् इञ्। गर्गादिनाम्

प्राचीनावीतितया तर्पणीयर्षिभेदे । द्वादशर्षितर्पणानन्तरम् । "प्राचीनावीती" "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्म्माचार्य्या जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातिथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं साङ्ख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्य्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व० गृ० ३,४,४, "त्रयोविंशति वाक्यानि तत्र कहोलादिषु अर्थात् तर्पयामीतिशब्दः कार्य्यः । सर्व्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पयेदर्थात् "एकमन्त्राणि कर्म्माणीति" न्यायात्" नारा० । "औदवाहेच शाण्डिल्यात् शाण्डिल्यः" शत० ब्रा० १४,७,२,२६, वंशवर्णने

औदश्वित त्रि० उदश्विति तक्रभेदे संस्कृतः अण् । उदश्विद्रूपतक्रे संस्कृतभक्ष्यद्रव्ये । पक्षे ठक् उदश्वित्कोऽप्यत्र उदश्विदिव अङ्गुल्या० ठक् । औदश्वित्क तत्सदृशे त्रि० ।

औदस्थान त्रि० उदस्थानं शीलमस्य छत्रा० ण । १उदस्थानशीले । उदस्थाने भवः उत्सा० अञ् । २उदकस्थानभवे च ।

औदार्य्य न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उदारतायाम् । "औदार्य्यन्तु नायकयोरवस्थाविशेषात्मिकालङ्कारविशेषः । यथाह सा० द० "शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः" इति विभज्य । 'औदार्य्यं विनयः सदेति" लक्षितम् । सात्विकपुरुषगुणभेदश्च यथाह तत्रैव । "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः" इति विभज्य । "दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समतेति" लक्षितम् । २वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च । "स्फुटतौदार्य्य्य विशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे" किरा० । "औदार्य्यमर्थसम्पत्तिः" मल्लि० । तत्र वाग्गुणभेदः "संस्काररक्षमौदार्य्यमित्यादिना" हेमच० वाग्गुणदर्शने उक्तेः ।

औदासीन्य न० उदासीनस्य भावः ष्यञ् । शुभाशुभयोरुपेक्षायाम् ताटस्थ्ये । "प्रजास्वपि प्रजाः शासनमौदासीन्येन वर्त्तितम्" रघुः । २राहित्ये ३रागनिवृत्तौ च "न च स्वभावप्राप्तकन्ययाऽनुरागेण नञः पर्युदासप्रतिषेधार्थत्वं कल्पयितुम्, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण" "अभाववुद्धिश्चौदासीन्यकारणम्" "तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे" इति च शारीरकभाष्यम् ।

औदास्य न० उदास्ते उद्+आस-अच् तस्य भावः ष्यञ् । वैराग्ये रागशून्यतायाम् २मनोयोगविरहे । "औदास्यं विदधत्समित्युज्वलसुद्रामशिञ्जितयोर्निपतितामयगम्य भैव्याः" नैष० "शौर्यो निखिलमपेतोर्वशमपि कुजाः किमौदास्यम्" पद्यावली ।

औदुम्बरक पु० उदुम्बरस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ् । १उदुम्बरविषये देशे । तस्य समूहः प्रत्यधिकारात् राजन्या० वुञ् । २तत्समूहे न० ।

औदुम्बरायण पुंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इञ् । औदुम्बरि तदीयानन्तरापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

औद्गात्र न० उद्गातुर्धर्म्मः ऋदन्तत्वात् अञ् । उद्गातः ऋत्विग्भेदस्य १धर्म्मे "ऋत्विजौद्गात्र आश्वनीये" कात्या० २५,१,८, उद्गातृवेदावहिते भ्रेषे ऋत्विजाहवनीये जुहोति" कर्कः । उद्गातुः कर्म्म भावो वा उद्गात्रा० अण् । उद्गातुः उच्चैर्गानात्मके २कर्म्मणि ३तद्भावे च ।

औद्गाहमानि पुंस्त्री उदगाहमानस्यापत्यम् इञ् ततो यूनि फक् तस्य पैला० लुक् । १उद्गाहमानस्यापत्ये २तदीये युवापत्ये च स्त्रियां गौरा० ङीष् । ततो यवादौ गहा० छ । औद्गाहमानीय तद्वादौ त्रि० ।

औद्ग्रभण त्रि० उद्ग्रहणाय साधु अण् वेदे हस्य भः । जर्पहणसाधने "सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूंष्यौद्ग्रभणानि" उदुत्क्रम्यते वा एषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि यद्दीक्षते" शत० ब्रा० ३,१,४,१, "औद्ग्रभणानि जुहोति स्वाहाः सुवेणाज्ये इति प्रतिमन्त्रम्" कात्या० ७,३,१६ । भत्वाभावे औदुग्रहणमप्यत्र ।

औद्दण्डक त्रि० उद्दण्डस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणा० वुञ् । उद्दण्डसन्निकृष्टदेशादौ ।

औद्दालक न० उद्दालेन उद्दलनेन निर्वृत्तः अण् संज्ञायाम् । "प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः । कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु" इत्युक्ते वल्मीककीटसम्भृते मधुनि "औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम् । कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" तद्गुणा वैद्यकोक्ताः ज्ञेयाः ।

औद्दालकि पुंस्त्री उद्दालकस्यर्षेरपत्यम् इञ् । उद्दालकापत्ये गौतमे ऋषौ स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ङीष् । ततः

यूनि फक्। औद्दालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते तु बहुत्वस्थलात् तस्य बहुषु लुक्। उद्दालकाः। तदीययुवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

औद्धत्य न० उद्धतस्य भावः। अविनीतभावे तत्र "अस्वयान्य गुणर्द्धीनामौद्धत्याद्यपरिहार्यता" सा०द० उक्तलक्षणम्।

औद्धारिक त्रि० उद्धाराय उद्धृत्य दानाय प्रभवति ठञ्। विभागकाले उद्धारार्थं देये द्रव्यभेदे। "पितुरौद्धारिकं देयमेकांशञ्च प्रधानतः" मनुः।

औद्भारि पु० उद्भारस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्भारर्षेः पुत्रे खण्डिके ऋषौ। "खण्डिक एवौद्भारिरस्य माबधिर्ह वेद" शत०ब्रा० १,८,२४,१। [राजनि०।

औद्भिज्ज न० उद्भिद्य जायते जन-ड स्वार्थेऽण्। पांशुलवणे

औद्भिद न० उद्भिनत्ति उद्+भिद-क-स्वार्थेऽण्। १पांशुलवणे। "औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटुस्निग्धं शीतलं वातनाशनमिति" तस्य गुणाः "विदार्य भूमिं निम्नां वर्षाच्छन्ना धारया यजेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः" इत्युक्ते २जलभेदे च "औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाहातिशीतलम्। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु"। वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते चान्तरिक्षजलमुक्त्वा "तस्याभावे भौमं तत्राकाशगुणबहुलं तदुच्यते सप्तविधम्। तद्यथा कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति। तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्" इत्यादि उक्त्वा "कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम्। मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदम् स्मृतम्"। तद्गुणाः उक्ताः। औद्भिदलवणगुणास्तु तत्रैव। "लघु तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मं दिव्यम्लं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु संक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्"

औद्भिद्य न० उद्भिदोभावः ष्यञ्। वृक्षादीनामुत्पत्तौ। "जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्" यजु० १८,६, उद्भिदोभावः औद्भिद्यं भूतादिभ्यरोहत्पत्तिः वेददी०।

औद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा ऋगयना० अण्। १उद्यावव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।

औद्वाहिक त्रि० उद्वाहकाले लब्धं दीयते वा ठञ्। विवाहकाले १लब्धे दीयमाने च "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" स्मृतिः "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्ज्जयेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" याज्ञ०। तत्सर्वं रविभाज्यम्। [हंसे २तत्पक्षिनष्टदेशादौ च

औद्वेप त्रि० उद्वेप+चतुरर्थ्याम् सङ्का० अण्। उद्वेपेन १नि-

औधस त्रि० ऊधस इदम् अण्। ऊधःसम्बन्धिनि "वत्सं कल्पयतुदिनं नैव दोग्धरौधसं पयः" भाग० ४,१०,१६, भवार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् ऊधस्यमित्येव। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघुः। औधस्यमिति क्वचित् पाठः स्वार्थेऽण्न्ततया समर्थ्यः।

औपकेत न० उपेतः कर्म भावो वा उद्गात्रादि० अञ्। उपेतः १कर्मणि उपगमे २तद्भावे च। तस्य धर्माद्व्यवहितत्वात् पञ्। २उपेत्यर्थे च।

औपकर्णिक त्रि० उपकर्णं प्रायभवः ठक्। कर्णसमीपे प्रायप्रभवे। "औपकर्णिकलोचनः"। भट्टिः।

औपकलाप्य त्रि० उपकलापं भवः परिमुखा० ञ्य। कलापसमीपभवे।

औपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। उपकस्य गोत्रापत्ये। बहुत्वे द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च वा फको लुक्। उपका उपकायनाः। उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः।

औपगव पुंस्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोपः तस्यापत्यम् अण्। १गोपालकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुपदस्वाजिविप्रोऽपि उपगुपदेनोच्यते "यं यक्षं याजयेद्यस्तु स तद्दर्शनमाप्नुयात्। सद्योऽवर्णेषु वर्णेषु स्वेवमेवाब्रवीद्भृगुः" हारीतोक्तेः। तत्सम्बन्धिनि ३लक्षणे ४अङ्के ५पदे च तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप्। औपगवस्येदम् गोत्रचरणात् वुञ्" पा० वुञ्। औपगवक औपगवसम्बन्धिनि "तत आगत" इत्यधिकारे "गोत्रादङ्कवत्" पा० वुञ्। औपगवक ततआगतेऽर्थे। तेषां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। औपगवक तत्समूहे न० औपगवोभक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलम् वुञ्"पा०। औपगवक तद्भक्तियुक्ते त्रि०

औपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगवोगीष्पतिः तस्यापत्यम् बाह्वो वा इञ्। १गोष्पतेरपत्ये २तच्छात्रे उद्धवे पु० "अथाविश पुलिने यमस्वसुः समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात्" भाग०३,४,२८ "औपगविरुद्धवः" श्रीधरः"

औपग्रस्तिक पु० उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः ग्रस्ततया व्याप्तः "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी वा" पा० ठञ्। उपग्रासकालस्य ग्रस्ततया व्यापके १चन्द्रे २सूर्ये च शब्दर०

औपच(ज)न्धनि पु० उपच(ज)न्धनस्यापत्यम् इञ्। पैलादि-

मान्यस्य वंशीये ऋषिभेदे । "औपच(ज)न्धनेरौपच(ज)न्धनिः" शत० १४,५,५,२१ । १४,७,२,२६, ब्राह्मणे च ।

औपचारिक पु० उपचार+स्वार्थे–विनयादि० ठक् । उपचारे उपचारस्य लक्षणया बोधनम् सेवनञ्च । उपचारः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपचारहेतुके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । औपचारिकी उक्तिः ।

औपच्छन्दसिक त्रि० उपच्छन्दसा निर्वृत्तं बा० ठक् । उपच्छन्दनेन निर्वृत्ते । "आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसिकं मुदा विनोदम्" छन्दोमञ्ज० । "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला" इति वैतालीयाद्यलक्षणयुक्ते "पर्य्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिः" वृ० र० उक्ते २मात्रावृत्तभेदे न० । "पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं विदुः" इत्युक्ते ३पुष्पिताग्राख्यवर्णवृत्तच्छन्दोभेदे च ।

औपजानुक त्रि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभवः ठक् । जानुसमीपपर्य्यन्तव्यापके "पाणी बलोपजानुकौ" भट्टिः ।

औपतस्विनि पु० उपतस्विनस्यापत्यम् इञ् । उपतस्विनस्यापत्ये रामनामके ऋषौ । "तदुहोवाच राम औपतस्विनिः" शत० ब्रा० ४,६,१,७ ।

औपदेशिक त्रि० उपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपदेशोपजीविनि । उपदेशेन प्राप्तः वा० ठक् । २उपदेशेन प्राप्ते च

औपद्रविक त्रि० उपद्रवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । उपद्रवाधिकारेण सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे स च "अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य उत्तरतन्त्रागतः सुश्रुतकृतः ।

औपद्रष्ट्र पु० उपद्रष्टृ+स्वार्थे ष्यञ् । पुरुषमेधीये देवभेदे । "विविक्त्यै क्षत्तारम्, औपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारम्" यजु० ३०,१२ । तत्र तदुद्देशेनानुक्षत्ता द्वारपालसेवकः आलभ्यत्वेन विहितः ।

औपधर्म्य उपधर्म्म+स्वार्थे चातुर्व० ष्यञ् । अपकृष्टधर्म्मे । "लोकान् भर्ता गतिविकोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम्" भाग० ५,७,७८ ।

औपधेनव पु० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् अण् । सुश्रुतोक्ते धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशीराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपुष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतयः ऊचुः । "औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम्" सुश्रु० । [रथाङ्गे ।

औपधेय न० उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं ततः स्वार्थे ढञ् ।

औपनायनिक त्रि० उपनयनं प्रयोजनमस्य ठक् अनुश० द्विपदवृद्धिः कुल्लू० वस्तुतः उपनायनशब्दोऽपि उपनयनार्थे प्राग्युक्तः ततः ठक् इत्येव न्याय्यम् । उपनायनप्रयोजनके विधाने "एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः" मनुः । उपनायनाय हितः ठञ् । २उपनयनसाधने च । २ब्रह्मचारिणां काल औपनायनिकः परः" याज्ञ० ।

औपनासिक त्रि० उपनासं भवः ठञ् स्त्रियां ङीप् । नासासमीपभवे । "द्विदोष नासायां तासामौपनासिकाश्चतस्रः परिहरेत्" सुश्रुतः ।

औपनिधिक न० उपानधिरेव स्वार्थे ठक् । "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" याज्ञ० मिताक्षराधृतशब्दे दृश्या ।

औपनिषत्क त्रि० उपनिषदा तदुक्तोपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपनिषदुक्तोपदेशेनोपजीविनि ।

औपनिषद पु० उपनिषत्स्वेवाभिव्यज्यते यः विकोऽण् । उपनिषन्मात्रवेद्ये १परमात्मनि । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" वृ० उ० । उपनिषत् ब्रह्मविद्या तस्या इदम् । २ब्रह्मप्रतिपादके वाक्यादौ स्त्रियां ङीप् । "विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः" मनुः । उपनिषदि भवः प्रकाश्यः तस्याव्याख्यानो ग्रन्थो वा ऋगयना० अण् । उपनिषत्प्रकाश्ये ३ब्रह्मणि तद्व्याख्याने ४ग्रन्थे च ।

औपनीविक त्रि० उपनीवि नीविसमीपे प्रायभवः ठक् । नीविसमीपे प्रायभवे "औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम्" माघः "वक्षोदुर्व्वरकार्य्यमसिर्वैर्नौपनीविकः" भट्टिः ।

औपपक्ष्य त्रि० उपपक्षं बाहुमूलं तस्येदम् ष्यञ् । बाहुमूलसम्बन्धिनि । "तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरणानि जायन्ते" शत० ब्रा० ११,४,१,६ । "उपपक्षं बाहुमूलं तत्सम्बन्धीनि" भा० ।

औपपत्तिक त्रि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक् । उपपत्त्या १कल्पिते २युक्ते । "औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत !" भा० अनु० ९२अ० ।

औपपातिक त्रि० उपपातेन उपपातकेन गोवधादिना संसृष्टः ठक् । उपपातकैः संसृष्टे "पितृद्विट् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः" मार० "यश्च स्यादुपपातकीति" प्रामाणिक पाठः । [वाहोरपत्ये ।

औपवाहवि पुंस्त्री उपवाहोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपगत

औपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चितः शैषिकोऽण् । १उपभृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । "मन्त्रानुवातोऽनुयाजैर्जुह्वामौपभृतं समानीय" कात्या० ३,५,२ श्रु-व्याख्यु दौपभृतमाज्यं शेषं जुह्वां समानीय" कर्कः । तस्येदम् अण् । २उपभृत्सम्बन्धिनि "औपभृतासादनम्" कात्या० ५,४,२८, औपभृतमुपभृत्सम्बन्ध्यासादनम्" कर्कः । "सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि" कात्या०६,७,७ ।

औपमन्यव पुंस्त्री उपमन्योरपत्यं विदा० अञ् । उपमन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । "प्राचीनशालश्चौपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिः" । "औपमन्यव ! कं त्वमात्मान मुपास्स ?" इति च छा०उ० ।

औपमिक त्रि०उपमया निर्दिष्टः ठक् । उपमयानिर्दिष्टे । "अभ्रावकाशा इत्यत्रिस्तु औपमिकः" "मधु सोमगिल्यौपमिकं माध्यतेः" । "मीपिपिलिकामध्येत्यौपमिकं ... मेवतेर्गतस्य ?" इति च निरु० ।

औपम्य न० उपमा+चातु० स्वार्थे ष्यञ् । १उपमायाम् २साहस्ये "प्राणा यथा ... भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः" हितोप० । "आत्मौपम्येन सर्वत्र" गीता "सा पूर्णा यदि सामान्य-धर्म औपम्यवाचि च" । "औपम्यवाचिनो लोपसमासे तद्धिते द्विधा" इति च सा०द० ।

औपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उपयट् च तच्छब्दे दर्शितः । "मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेति" कात्या० ६,६,७,

औपयिक त्रि० उप+अय-घञ् उपायस्तेन लब्धः ठक् स्वुप्तत्व । १उपायलब्धे, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । "एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । तत्तत्रौपयिकं मन्ये भोगैश्च सह भारत !" भा०आ०२०४अ० । स्त्रियां ङीप् । "नचैवौपयिकी भार्या ... अपया तव" भा० व० २८०अ० "यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि" भा०उ० १७७ अ० । उपायएव विनया० स्वार्थे ठक् स्वुप्तत्व । ३उपाये पु० । "विश्वमौपयिकं मरीचमीम्" किरा० । "औपयिकम् उपायम्" मल्लि० ।

औपयोगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपयोगनिमित्ते "अथातः स्नेहौपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः" सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भवः अण् । अमेहक्वतसित्रेभ्य एव"वार्त्ति०नियमात् न त्यप् टिलोपः । उपरिष्टाद्भवे ।

औपरोधिक त्रि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोधनिमित्ते २पीलवृक्षे दण्डे पु० हेमच० ।

औपल त्रि० उपलादागतः शुण्डिका० अण् । १आवस्थानरूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि 'यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्" मनुः ।

औपवसथिक त्रि० उपवसथे भवः ठञ् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवसथश्च प्रायः यागपूर्वदिवसश्च उपवसथशब्दे उक्तः । स्यञ् औपवसथ्य तत्रार्थे । "अग्निप्रणयनीया औपवसथ्ये ऽनियमः" आश्व०श्रौ० ४,१,२६ । स्वार्थे ष्यञ् । "यागपूर्व्वे दिने च । "औपवसथ्येऽह्नि" श्रुतिः ।

औपवस्त न० उपवस्तमेव प्रज्ञा० अण् । १उपवस्ते उपवस्तुः कर्म अण् । २उपवासे । उपवस्ता प्राप्तोऽस्येति विगृह्य "प्रतोरण्" पा० स्तलमदर्शनं प्रामादिकमेव । तत्र ऋतयज्ञस्यैव ग्रहणं न तु ऋदन्तस्य तथात्वे ऋतोऽण् इत्येव स्यात् आर्त्तवमित्युदाहरणं चायुक्तम् इति बोध्यम् "भावान् मधुमन्नराय वर्ज्जनेदौपवस्त तत्"स्मृतिः

औपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युष्टा० अण् । उपवासव्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठञ् । १उपवासे साधौ । तत्र प्रभवति सन्तापा० ठञ् । २उपवाससमर्थे च

औपवास्य न० उपवास+चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे "तच्चापेन वदन्नीतं पीत्वा वारि समाहितः । औपवास्यं तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया" रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्वार्थेऽण् । उपवाहने रथादौ "औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति श्रुतः" रामा० । सर्वासु भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

औपविन्दवि पुंस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [वेषेनोपजीविनि ।

औपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतना० ठञ् । उप-

औपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्वृत्तः ठञ् । एकदेशेन सम्बन्धे आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापक-श्चेत्याधार स्त्रिधा" सि०कौ० ।

औपसंक्रमण त्रि० उपसंक्रमणे दीयते व्युष्टा० अण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु० उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता० अण् । उपसच्छब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उपसत् समीपस्थानं तदस्यास्ति प्रज्ञा० अण् । ३यज्ञे "प्रजापतिकामस्यौपसदः" कात्या० २२,१०,१२ । "औपसदोऽयम्" कर्कः

औपसर्गिक त्रि० उपसर्गाय प्रभवति सन्तापा० ठञ्। उपसर्गजनके। स च सुश्रुतोक्तः रोगभेदः यथा "व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्वे एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत त्रिविधमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षणश्च इति तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः" इति। वैद्यकान्तरे तु "कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत्। स्वेदशैत्यप्रलापाद्यैर्युक्तस्तदा भवति मानवः। प्रतिलोमः पुनस्तेन व्यस्त्यत्ययाति तल्लक्षणात्। औपसर्गिक एवाय्यः सन्निपात उदाहृतः" इत्युक्ते २वातादिसन्निपाते च। ३दैवादिरूपके उपद्रवोत्पातादौ। ४उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि० शब्दकल्पद्रुमः। तन्मूलं मृग्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठञोऽस्मरणात् लोपान्तराभावाच्च। बोधे उपायके।

औपस्थान त्रि० उपस्थानं मोक्षस्य तत्त्वा० अ। उपस्थान-

औपस्थानिक त्रि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना० ठक्। सेवनोपजीविनि।

औपस्थ्य न० उपस्थस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। उपस्थव्यापारसाध्ये सुखे। "औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्यात्" भाग० ७,१५,१६ "औपस्थ्यजैह्व्यं बहु मन्यमानः" भाग० ७,६,१३। औपस्थ्यं मैथुनं जैह्व्यञ्च सुखम्" श्रीधरः।

औपहारिक त्रि० उपहाराय साधु ठक्। उपहारार्थे द्रव्ये "परमान्नेन यो दद्यात् पितृणामौपहारिकम्" भा० अनु० ६० २० श्लो०।

औपाधिक त्रि० तेन निर्वृत्तः वा० ठञ्। उपाधिजाते स्त्रियां ङीप् "रूढं यच्छक्तमप्यत्र सैव संज्ञेति कीर्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा" शब्दश०।

पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिकः नापि तात्त्विकः इत्येतत् सां० सू० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा

"न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः" सू०

"दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोगएव तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते। न ह्यग्नेः स्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्षः सम्भवति। स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थः। तदुक्तमीश्वरगीतायाम्।

"यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः। न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि"।

"यस्मिन् सति कारणविलम्बादिभ्यो वस्तोत्पत्ती न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्षणम्। ननु सर्वदोपलभ्यमानस्य दुःखस्य स्वाभाविकत्वमद्वैव नास्तीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् यदा दुःखानुपलब्धिस्तदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात्। दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च। अथैवमात्मनाशादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न। अहं बद्धो मुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति। भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह" भा०।

"स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्" सू०।

"स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः भा०। ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह।

"नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः" सू०।

"नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति। यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति। किन्तूपदेशाभास एव "नाधितार्थं वेदोऽपि न बोधयतीति" न्यायादित्यर्थः" भा०। अत्र शङ्कते।

"शुक्लपटवद्बीजवच्चेत्" सू०।

"ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते। यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते। यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते। अतः शुक्लपटबीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः" भा० समाधत्ते।

"शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः" सू०।

"उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्यस्य स्वाभाविकस्यापदेशो लोकानां भवति। कुतः शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः न तु शौक्ल्याङ्कुरशक्त्योरभावो भवति। रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शौक्ल्याङ्कुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः। नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुमानात् श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति। किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव शक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्मोक्षाप-

त्तिरिति" भा०। स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन। पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वे ज्ञानाद्युपायोच्छेद्यत्वं न घटेत। अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू०।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः। अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्। किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पावकरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्। ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तस्यैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू०।

"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तात् मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा०।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू०।

"सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः। कुतः? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः। अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा०। ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू०।

"इति शब्दो हेत्वर्थे। पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः। पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः। असङ्गत्वे च श्रुतिः। "स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति। सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति। कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वसूत्रितत्वात्। श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्ततावगमाच्च" भा०।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू०।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात्। अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः। ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह। अतिप्रसक्तेश्चेति। प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः। सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिसूत्र इति" भा०।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात्। किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू०।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः। पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काररूपभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात्। ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः। अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः। स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम्। प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिष्वेव भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोगः इति भावः। "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः। चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति। यत्तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम्" भा०। साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू०।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणमस्ति। संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः। प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्भवतीत्यर्थः" भा०। अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमर्थेनैव प्रसङ्गेनागतत्वादेवावधारयति।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू०।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्बन्धोऽस्ति। अपि तु स एव बन्धहेतुः। बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन गमोक्तिः। यदि हि बन्धः

प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव त-
द्वियोगेऽप्यनुवर्त्तेत । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं
कल्प्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवो-
पपत्तावधिककल्पनात् । वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् ।
यतो दीपशिखावत् क्षणभङ्गुरा वा वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव
तद्धर्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः
प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभा-
विको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिवृत्तिरेव
साक्षान्मोक्षोपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम् । तथा च स्मृतिः
"यथा जपकुम्भकाशिष्टं स्वच्छं विच्छिद्य रज्यते ।
तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति" ।
वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा
भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य
रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धा-
दिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न
घटते अतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः तथाह सौरे
'यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः" ।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः" ।
नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च
नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पाप-
पुण्यशून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्य-
मुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिबिम्बरूपदुः-
खयोगस्त्वपारमार्थिको बन्धः इति भावः । आत्मनो नि-
त्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । "अयमात्मा सत्यात्मो नित्य
शुद्धः बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः" भा०।

अयमेव पक्षो वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः "तद्गुणसारत्वा-
दित्यादि" शा०सूत्रभाष्ये 'न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवल-
स्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्म्माध्यासनिमित्तं
हि कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्त्तुरभोक्तुश्चासंसा-
रिणोनित्यमुक्तस्य सत आत्मनः" इति "यावदात्मभावि-
त्वादित्यादि"शा०सूत्रभाष्ये च "यावदेव चायं बुद्ध्यु-
पाधिसम्बन्धस्तावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च । पर-
मार्थतस्तु न जीवोनाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यति-
रेकेण"इति च संसारित्वस्य बुद्ध्युपाधिसम्बन्धाधीनतयौपा-
धिकत्वमुक्तेः ।इयांस्तु विशेषः एतन्मते बन्धस्येव जीवभेद-
स्यापि औपाधिकत्वं तदपि शा०सू०भाष्ययोर्निर्णीतं यथा
"अतएव चोपमा(जल)सूर्य्यकादिवत्"सू० "अतएव चाय-
मात्मा चैतन्यस्वरूपोनिर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रति-
षेधेनोपदिश्यते अतएव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थि-
कीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्य्यकादिवदित्युपमोपादी-
यते मोक्षशास्त्रेषु 'यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो-
भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः
क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति" । "एकएव तु भूतात्मा भूते
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति
चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते" भा०।"अम्बुवदग्रहणा-
त्तु न तथात्वम्"सू०।"न जलसूर्य्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते
तद्वदग्रहणात् । सूर्य्यादिभ्योहि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्र-
कृष्टदेशं मूर्त्तञ्च जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्य्यादिप्रति-
बिम्बोदयोनत्वात्मा मूर्त्तः नचास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशा-
श्चोपाधयः, सर्व्वगतत्वात् सर्व्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं
दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० "वृद्धिह्रासभाक्त्व-
मन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्"सू०। युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः
विवक्षितांशसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्-
कञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्व्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं
शक्यते सर्व्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव
स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्य्यकादिदृष्टान्तप्रणय-
नम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पु-
नरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ? तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमि-
ति । जलगतं हि सूर्य्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते जल-
ह्रासे ह्रसते जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं ज-
लधर्म्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्य्यस्य तथा-
त्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहा-
द्युपाध्यन्तर्भावाद्भजतएवोपाधिधर्म्मान् वृद्धिह्रासादीन्
एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः"भा०।
"दर्शनाच्च"सू०।"दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणोदेहादि-
उपाधिष्वनुप्रवेशम् "पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्-
पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति"
"अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति" च तद्युक्तमेतत्" ।

उपाधिरेव विनया० स्वार्थे ठञ् । साध्यसमव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वरूपे प्रागुक्ते उपाधौ "अनौपाधिको-
व्याप्तिः', अनुमा० चि० ।

औपाध्यायक त्रि० उपाध्यायादागतः वुञ् । उपाध्यायागते

औपानह्य पु० उपानहे अयम् ।"तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ" पा०
इत्यधिकारे ञ्य । उपानद्रूपविकारसाधने तत्प्रकृतौ १चर्म्मे
२चर्म्मणि न० ।

औपावि पुंस्त्री उपावस्यापत्यम् इञ् । उपावस्यापत्ये

"तत्र औपासिनैव आवसथ्यायनेन प्रत्यवरुढम्" शत० ब्रा० ५,१,१,५ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रातर्होमादौ कर्म्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः । तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं "औपासनश्रुतेः" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मार्तं च कर्त्तव्यमिति तन्न कुतः ? औपासनश्रुतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासनः श्रूयते पितृमेधे "अहारेणौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः "स्मार्तं कर्म्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" । "तस्मिन् गृह्याणि कर्म्माणि" । गृहाय हितं गृह्यम् गृहशब्दश्च दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन् विवाहाग्नौ । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकपौष्टिकव्रतादिहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति । तथा च कादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामार्थपत्न्यर्थान् कृत्स्नानौपासने न च । पराधीनेऽरेणेऽग्नौ स चान्ते लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः (कर्म्मप्रदी०) "न स्वोऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वकर्म्मसत्क्रियार्थस्य यावन्नासौ प्रजायते । अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पिता समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्तान्नावेव कार्य्यम् । अपिच आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयत्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् स्मार्तान्यौपासन एव कार्य्याणि इति" कर्कः । विधानपा० तस्यारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ" इति । शौनकोऽपि "यस्मिन् कृ विवाहः स्यात्तमारभ्य तस्य तु । परिचर्य्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति । उपक्रमोत्तरं स्यात्तु सायं परिचरेदमुमिति" । इदमपि मदनपारिजाते द्रष्टव्यम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत् सुदर्शनाचार्य्यः । "अस्यारम्भणं रात्रावेव यदि नव नाड्योऽतीताः । अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारभ्य इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे प्रशस्तः स्यात् कालस्त्वनुदिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकेति" । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि । "दारकालस्त्वर्य्युत्तरकालः । दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्व्वं यदि विवाहाग्निः नश्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विवादर्पे "उद्वाहौपासनात् पूर्व्वमनले शान्तिमागते । स्थालीपाकं ततः कृत्वा औपासनमथाचरेत् । मदनाख्येऽप्यहं चेत्स्यात्स्थालीपाकोऽभवेत् यदि । औपासने तदा कुर्य्यात् परेद्युः सायमेवचेति" । तथा प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि । "व्याहरेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे । पर्य्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च ततः परमिति" । एतदाह कात्यायनः । "सूर्य्ये स्य ग्रेऽनमाप्ते धर्षिं यज्ञिरिहाकुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातराहोमदर्शनम्" । तथा "दुहिता स्नुषया वाग्निविहारो न विरुध्यते । निक्षेपणं च पात्राणां सुप्तवेपनमेव चेति" । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्त मुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति" । कात्यायनः अनुदितास्तमययलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यङ् न भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लौहित्यमायाति तावत्सायं तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे कालमाह चन्द्रिकायामत्रिः "हस्तादूर्द्ध्वं रवियावद्गिरिं हित्वा न गच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुरिति" । अत्र गौणकालमाह शौनकः "पश्चादस्तमयात्कालो योभवेत्त्रिमूहूर्त्तकः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृतः । यस्तु षड्नाडिकाकालः पश्चादेवोदयाद्रवेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत" इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

'निवृत्तहोमकतोऽत्र गतस्तत्रा चतुर्गृहीतं जुहुयात् द्वादशरात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति"। केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्व्वं सायंहोमः कार्य्यः सायं होमात्पूर्व्वं प्रातर्होमः कार्य्यइत्याहुः "आसायकर्म्मणः प्रातराप्रातः सायकर्म्मणः। आहुतिं नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरादिति" बौधायनस्मृतेरिति। अस्याग्निहोत्रवद् विधानं प्रदर्शितं शौनकेन। "अग्निहोत्रवदित्यत्रेत्यौनकेन प्रपञ्चितम्। इतः पर्युक्ष चाक्रारात् दगम्बरपोहश्च। होम्यानां द्वादशानां तु प्रकमेतेऽधिंसवेत्। पयोयवागूः सर्पिश्च ओदनं दधि तण्डुलाः। सोमस्तैलमपो मांसहिर्दशैते तिलायवाः। पय आदीनि चत्वारि विदुः प्रकाणि याज्ञिकाः। दध्यादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते। उल्लुकेनैव स्वपनेदपक्वं पक्वमेव च। अधिश्रिते तु तेषापः परिषिञ्चेदथाधिकाः। इत्यस्तिर्य्यक्कता तेन परिस्तुत्य प्रकृत्य तत्। उदक्वं निधोज्ञासाप्यक्रारानतिक्रम्य च। अग्नेःपश्चात्पूर्वे ण्वेव निधाय समिधा वह। निवारमेव संकल्प स्वहोत्वा शायकम्नवे (तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः)। स्वाहेति मन्त्रस्त्वायं कुर्व्वीत प्रथमप्राहुतिम्। प्रातर्होमे तु सूर्य्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम्। तूष्णीं प्रजापतिं ध्यात्वैवमुभयत्र द्वितीयिकामिति"। अत्रान्योविशेषः स्मृत्यार्थोक्तोऽवगन्तव्यः। होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे "बहुशुष्को त्वनेनाग्नौ हुतमिते हुताशने। अङ्गारे वेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित्। योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः। मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते। अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः सर्व्वदा सुखावहः"इति। अग्न्युपस्थानमन्त्रानाह शौनकः "परिसमुह्य च पर्युक्ष्यानुवतिष्ठेत् हविर्भुजम्। अग्नेः स्तुत्यैव सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः"वाच॰। तुषाग्नीन् कर्य्येदेवस्मात् अयेनान्नात् समाश्रितः" एतद्धोमं प्रशंसत्यङ्गिराः "यद्धात्मकाञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम्। तत्रायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवेति"। अन्यत्रापि "नाग्निहोत्रात्परो धर्म्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः। नाग्निहोत्रात्परं स्नानं नाग्निहोत्रात्परा गतिरिति" प्रकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः "कृतदारोन तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना। तिष्ठेत चेद्द्विजोव्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्। यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा। तथैवौपासनं कार्य्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः। यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाकोहि स स्मृतः। वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति"।

तस्याशौचेऽपि कर्त्तव्यतामाह वाच॰। "वैतानौपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्"। स्त्रीबभाव कार्य्यः लोके तु औपासनोत्थेव

औपोदिति पुंस्त्री उपोदितस्यापत्यम् इञ्। उपोदितेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। तस्या अपत्यम् ढक्। औपोदितेयः तस्या अपत्ये। "उतोह स्माहौपोदितेय एषवाव मह्यं गा दास्यति" शत॰ब्रा॰ १,८,१,१६। [स्यविकारे।

औमा(क) त्रि॰ उमाया विकारः अण् वुञ् वा। अत-

औमायन त्रि॰ उमाया निमित्तं संयोग उत्पातो वा अश्वा॰ फञ्। अतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च स्त्रियां ङीप्। [क्षेत्रे।

औमीन त्रि॰ उमानां भवनं क्षेत्रम् खञ्। अतसीभवने

औरग न॰ उरगोदेवताऽस्य अण्। १सर्पाधिष्ठातृदेवताके अश्लेषानक्षत्रे। तस्येदम् अण्। २सर्पसम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

औरभ्र न॰ उरभ्रस्य मेषस्येदम् अण्। १मेषलोमजाते कम्बले २तत्सम्बन्धिनि त्रि॰। "औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै" मनुः। "हन्त्यं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु" सुश्रु॰। धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकर्षिमध्ये ३ऋषिभेदे पु॰ औपधेनवशब्दे उदा॰।

औरभ्रक न॰ उरभ्राणां समूहः वुञ्। मेषसमूहे।

औरभ्रिक त्रि॰ उरभ्रः पण्यमस्य ठञ्। मेषविक्रयोपजीविनि "औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा" मनुः। स्त्रियां ङीप्।

औरस पु॰ उरसा निर्म्मितः अण्। "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्तु यम्। औरसं तं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्" मनूक्ते पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" मनुना द्वादशविधपुत्रमध्ये तस्य प्राधान्योक्तेः "अङ्गादङ्गात् सम्भवति" आत्मा वै जायते पुत्र" श्रुतेश्च स्वदेहजातत्वेनास्य तथात्वम्। १उरसा निर्म्मितमात्रत्वेन असवर्णापुत्रे परपूर्व्वापुत्रेऽपि औरसशब्दस्य वृत्तिः अतएव "अर्जुनस्य परपूर्व्वायां नागकन्यायामुत्पन्नमैरावतमभिप्रेत्य" भा॰भी॰ ९१अ॰ "अजानन् अर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम्" ऐरावतस्य औरसत्वविशेषणम्। "एकएवौरस पुत्रः सर्व्वस्य वसुनः प्रभुः" मनुः

"औरसः क्षेत्रजः पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ" स्मृतिः
औरसे पुत्रदत्तूपन्ने तृतीयांशहराः सुताः" मनुः उरस
इदमण्। २हृदयभवे त्रि० उरसा नाम पुरीभेदः तत्र
भवः सिन्ध्वा० अण्। ३औरस उरसापुरीभवे त्रि०।

औरसिक ए० उरस्य अध्या० स्वार्थे ठञ्। १उरसि।
इत्युक्तत्वात् कः" पा० उक्तेरित्यादिभिरुचात् औ-
रस्य इति यत्र कस्मिन्' ग्रामादिकमेव।

औरस्य न० उरसि भवः शरीरावयवत्वात् यत् ततः स्वार्थे
अण्। उरसिभवे। "इकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च
संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात्" शिक्षा "औरसपुत्रे
तु उरस एव "उरसोऽण् चेति" सूत्रे चाद् यद्विधानात्
अतएव औरसपर्याये उरस्यशब्द इत्यमरे बोध्यः तथैव
टीकाकृद्भिर्व्याख्यानात्। [ऊर्णविकारे कम्बलादौ।

और्ण (क) त्रि० ऊर्णायाः विकारः अञ् पक्षे वुञ्। मेष-

और्णवत त्रि० ऊर्णवतोऽयम् अण्। ऋषिभेदे ततः स्वार्थे
अञ्। और्णवत्योऽप्यत्र। [तिकित्यादौ स्त्रियां ङीप्।

और्णिक त्रि० ऊर्णायानिमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ्।

और्द्धकालिक त्रि० ऊर्द्धकाले भवः काश्या० ठञ् ञिठच्।
ऊर्द्धकालभवे। ञिठ स्त्रियां ङीविति भेदः।

और्द्धदेह त्रि० ऊर्द्धदेहस्येदम् अण्। ऊर्द्धदेहसम्बन्धिनि
"और्द्धदेहनिमित्तार्थमवतीर्य्योदकं नदीम्" रामा०

और्द्धदैहिक त्रि० ऊर्द्धदेहाय साधु-ठञ्। ऊर्द्धदेहप्रापके
शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथ-
ममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेत-
देहप्राप्तिः आद्यादिसपिण्डान्तक्रियाभिः प्रेतदेहनि-
वृत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्व्वोत्तरभवे क्रिये हेतू।
तदेतत् शुद्धितत्त्वे निर्णीतं यथा।
"अतएव बीजं पूर्व्वक्रियायाआतिवाहिकदेहत्यागोत्तर-
देहान्तरजननं, मध्यक्रियायाश्चापि प्रेतत्वपरिहारोत्तर-
देहान्तरजननं ततश्चैकस्य तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचना-
भावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरम् "तत्क्षणा-
देव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि
त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वा-
काशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छतः। तत्क्षणात् मृत्यु-
क्षणात्। तथा "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहोभवति भार्गव!।
केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा
"प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गवः। भोगदेह-
मिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते
यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्योभूतेभ्यस्तत्कल्पं
नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः।
ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैस्तु कृते नरः। पूर्णे संवत्-
सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे
वा स्वेन कर्म्मणा"। तथा वायुपुराणम् "पूरकेण तु पि-
ण्डेन देहोनिष्पाद्यते यतः। कृतस्य करणायोगात्
पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्"। अतएवातिवाहिकदेहपरि-
त्यागाय तत्कालीनकर्म्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि
क्रियते। "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। सं-
घातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रि-
यास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः"।
तत्र क्रियाश्च त्रिविधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा
"पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः।
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदा-
हशाय्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्व्वा-
मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रो-
च्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैश्च समान-
सलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहा-
रिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहानि तु
कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं रा-
जन्! एकोद्दिष्टं विधानतः"। आदाहेति दाहावधेरशौ-
चान्तविहितशाय्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्व्वाः, मासिमा-
स्येत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपि-
ण्डनोत्तराः पार्व्वणादिक्रिया उत्तराः। अत्र पुत्रादि-
सपिण्डादयः पूर्व्वाः क्रिया अवश्यं कुर्युः। मध्यमक्रिया-
यामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो श्राद्धसन्ततिपर्य्यन्ता
नियताः। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्वेति वाशब्दः
समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी"।
अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्दे १५२५पृ० उक्ताः "अक-
रोत् स तदौर्द्ध्वदैहिकम्" रघुः। अनुशतिका० द्विपदवृद्धि-
रिति मल्लि० अनुशतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आकृति-
गणत्वात् तत्सिद्धिरिति तदाशयः। किन्तु बहुषु स्थलेषु
एकपदवृद्धियुक्तं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम्।
"अन्वानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदैहिकम्। तद्भवत्यशुभो-
दर्कं जीवतश्च मृतस्य च" मनुः। उपानहौ च वस्त्रञ्च
प्रतिष्ठात्यौर्द्धदेहिकम्" भारते आनु० पर्व्वणि ६२२८ श्लो०

और्द्धदमिक त्रि० ऊर्द्धदमे भवः "ऊर्द्धात् दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदात्तथा" वृत्तौ: ठञ्। ऊर्द्धदमभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

और्द्धस्रोतसिक त्रि० ऊर्द्धस्रोतसि ऊर्द्धरेतसि प्रसक्तः ठक्। शैवे शिवभक्ते त्रिका०।

और्व पु० ऊर्वस्यापत्यम् ऋष्यण्। १ऊर्वर्षेरपत्ये गोत्रापत्ये तु बिदा० अञ्। २ऊर्वगोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप्। उर्व्यां भवः अण्। ३पांशुलवणे न० राजनि०। ४उर्वीभवमात्रे त्रि०। ऊरुतोजातः ऊरु+अण् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वान्न गुणः। भृगुवंश्ये ५ऋषिभेदे। तत्र भवः अण्। ६वाड़वानले। तदुत्पत्तिकथा जरजशब्दे १२८५ पृ० उक्ता ततो वाड़वानलोत्पत्तिकथा तु भा० आ० १८०।१८१ अ० उक्ता यथा "ब्राह्मण्युवाच। "नाहं गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता। अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः। तेन चक्षूंषि वस्ताता! व्यक्तं कोपान्महात्मना। स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः। गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः!। तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः। षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि। विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया। सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति। तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः। तमिमं तात याचध्वमौर्व्वं मम सुतोत्तमम्। अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति। वशिष्ठ उवाच। एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम्। ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः। अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः। स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत। चक्षूंषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः"।

"इच्छन्नपचितिं कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः। सर्व्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः। तापयामास तांल्लोकान् सदेवासुरमानुषान्। तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन् पितामहान्। ततस्तं पितरस्तात! विज्ञाय कुलनन्दनम्। पितृलोकादुपागम्य सर्व्वे ऊचुरिदं वचः। पितर ऊचुः। और्व्व! दृष्टःप्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक!। प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः। नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः। वधो ह्युपेक्षितः सर्व्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम्। आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत्। तदास्माभिर्व्वधस्तात! क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम्। निखातं यच्च वै वित्तं भृगुभिर्व्वेश्मनि। वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः। किं हि वित्तेन नः कार्य्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजोत्तम!। यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत्। यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्व्वशः। तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात! सम्मतः। आत्महा च पुमांस्तात! न लोकाँल्लभते शुभान्। ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा निपातितः। न चैतन्नः प्रियं तात! यदिदं कर्त्तुमिच्छसि। नियच्छेदं मनः पापात् सर्व्वलोकपराभवात्। मा वधीः क्षत्रियांस्तात! न लोकान् सप्त पुत्रक!। दूषयन्तं तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि"।

"और्व्व उवाच। उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितरस्तदा। सर्व्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत्। वृथारोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे। अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम्। यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति। नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम्। अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता। स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः सर्व्वजिगीषुभिः। अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा। आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्व्वधे। संहारो हि यदा लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः। आगर्भोच्छेदनात् क्रान्तस्तदा मां मन्युराविशत्। सम्पूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा। भयात् सर्व्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम्। तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यते। माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा। प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते। तदा सर्व्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते। यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित्। तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्म्मसु। जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति। ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्म्मणा सम्प्रयुज्यते। राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम। शक्तैर्न शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम्। अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम्। भवतान्तु वचो नाहमहं समतिवर्त्तितुम्। ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत्। उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्विषाद्भयम्। यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति। दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा। भवतां च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम्। तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः!। पितर ऊचुः। य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति। अप्सु तं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः। आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापो-

भयं जगत् । तथाद्य विसृजेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ! । अयं तिष्ठतु ते विप्र ! यद्येच्छसि महोदधौ । मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः । एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ ! भविष्यति । न चैवं सदेवा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् । वशिष्ठ उवाच । ततस्तं क्रोधजं तात ! और्वोऽग्निं वरुणालये । उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ । महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः । तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात् पिबत्यापो महोदधौ" ।

वाड़वानलस्य स्थितिस्थानम् सि॰ शि॰ उक्तम् भूमेर्मध्येऽर्द्धे सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते "स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालसलोकाः पृथिवीपुटानि" इति । और्वस्य च प्रवरर्षित्वम् आर्षेयपद्धे उक्तम् । "जामदग्न्यवत्सानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति च आश्व॰ श्रौ॰ १२,१०,६,८ और्वमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । भारतान्तर्गते और्वचरिताख्याने । "तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्" भा॰ आ॰ १ । तच्चाख्यानं भा॰ आ॰ १७९ अध्यायादौ दृश्यम् ।

और्वश पु॰ उर्वशी तच्छब्दोऽस्त्यस्य विमुक्ता॰ अण् । और्वशी शब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उर्वश्या इदम् अण् । २उर्वशीसम्बन्धिनि त्रि॰ ।

और्वशेय पु॰ उर्वश्या अपत्यम् ढक् । १अगस्त्ये मुनौ हेमच॰ तस्य च उर्वशीं दृष्ट्वा मित्रावरुणयोः स्खलितरेतोजाततया तथात्वम् तदुत्पत्तिकथा अगस्तिशब्दे ७७पृ॰ उक्तम् । ऐलशब्दे दर्शितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरूरवसः सुतेषु २आयुरादिषु षट्सु च

औलपि पु॰ उलपस्य कलापान्तेवासिविशेषस्यापत्यम् इञ् । उलपापत्ये ततः स्वार्थे दामन्या॰ छ । औलपीय तद्वर्गे बहुषु तस्य लुक् । औलपय इत्यादि ।

औलपिन् पु॰ ब॰व॰ । उलपेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कलापान्तेवासित्वात् णिनि । उलपप्रोक्तच्छन्दोऽध्यायिषु

औलान न॰ आवसथं वेदे पृषो॰ । अवसाने । "विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानान्यौलानं दिविषे" ऋ॰१०,९८,११ ।

औलूक न॰ उलूकानां समूहः खण्डिका॰ अञ् । पेचकसमुदाये

औलूक्य पु॰ उलूकर्षेरपत्यम् गर्गा॰ यञ् । उलूकनामर्षेरपत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य छात्रः कण्वादि॰ अण् । ततो यञो लुक् । औलूक औलूक्यछात्रे वैशेषिकमताभिज्ञे । उलूक इति कुसुमध्वं केचिदाहुः

औलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया उच्यन्ते

"अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः" । १सू॰

"तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः । तत्साक्षित्वमपि ध्यान जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुः स च कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तौ परमः पन्था इति मन्यमानस्तत्र निवृत्तिलक्षणधर्मादेतेषामनायासेन सेत्स्यतीति अत्यन्तः सङ्क्षेपतः धर्ममेव प्रथममुपदिशामुपरन्तर यद्यपि पदार्थोद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते । अथातो धर्ममित्यादि" उप॰

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" । २सू॰

"को धर्मः किंलक्षणश्चेति ? सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते" तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति लक्ष्यं परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् । साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कारः ।

"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्" । ३सू॰

"ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति" विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" इत्यादिना । तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्त्यमेव । न चाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्वमेतदाकूतवत आह । तद्वचनादाम्नायस्येत्यादि । तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति यथा "तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परामृशति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं नहि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तदप्रामाण्यमेव सत इत्यर्थः । ईश्वरवदाप्तत्वस्य साधयितुमिते अप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रानृतत्वे जन्मान्तरीयफलकत्वं कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यकल्पनं वा श्रौतात् शाब्दात् कर्मणः फलावश्यम्भावनिश्चयात् न च कारीरीवद्दैहिकमात्रफलकत्वं तत्र हि पुत्रकामस्यौपवसानस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकामस्येति विशेषात् नच व्याघातोऽपि उदितादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्तादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदशावरेण धाय्यात्र्यावदाधे तस्मिं आलभ्यम्" इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात्"। उपस्का० २।

शिष्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोऽवगत तत्र धर्मं व्याख्यायाभिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादनायाह "धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" ४ सू ।

"एतावत्तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तत्रापि निःश्रेयसहेतुत्वं द्रष्टव्यमपूपादिवत् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वयापत्तेः; सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वात्तत्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बद्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । मोक्षभाजाय मुनेर्गृहीतप्रभावा एव शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः तथाशाध्यत्वान्नायं पुरुषार्थः, कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात्, जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावः करणव्याप्यो येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्यानादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा यत्र रक्षितस्यादिवत् कार्यं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहात् जनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः सा च प्रागभाव एव न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायश्च सहारा दुःखानुत्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् लोकेऽहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तेः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः स च यद्यपि नात्मनिष्ठस्तथापि घटादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते किन्तु तत्र दुःखप्रागभावासहवर्त्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भवतीत्याहुः तत्र दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् । नन्वयं न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सुखस्यापि दुःखाभावौपाधिकीत्वेन किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखनिस्पृहाणामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्षणोद्बन्धनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव सुखन्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थार्थमपि प्रवृत्तेरिति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेद्यत्वानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-

वर्त्तते" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिना। अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखप्रागभावाव्यवहितपूर्व्व एव विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि। योगिनां योगजधर्म्मबलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि दुःखाविनाभावितया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उच्यते वीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनभीरूणां सुखखद्योतिकाभावेऽप्यनवद्यतया तत्र प्रवृत्तेः। ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेत् न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदुच्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कारः किरणावल्यां च "धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादिश्रस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः तथा च श्रूयते ईश्वरनियोगप्रसादमधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्य त्रयश्चक्षुः" इत्यत्रापि तथा। तच्च श्रवणमनननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात्" उप०

न्यायकन्दल्यां प्रयोजनस्वरूपमित्थं विवृतं यथा "तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्म्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्यायाम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो धर्मः साधर्म्यम् असाधारणो धर्मो वैधर्म्यं तयोर्ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षयितया निःश्रेयसंन्न नाम दुःखसम्भिन्नत्वात् एतदपि सप्रसङ्गं, क्षयिष्णुत्वं ज्ञातिमयत्वं तथा च कस्यचित् स्वर्गमात्मपरस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि स्ततं प्रच्युतिशङ्कया परसम्पत्कर्षोपतापाच्च दुःखाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरनन्तसंवेदननिखिलदुःखाविवेदनारूपत्वादपराहतैव निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादितत्त्वज्ञानम्। एतेनैतत् प्रत्युक्तमस्तुजैन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यत इति। विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोनित्यत्वात् न चायमपुरुषार्थः समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयिता सातिशयत्वसप्रत्यनीकतया साधनप्रार्थनायासपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखाक्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनो दुःखपक्षे निक्षेपात्"। किय-दन्तरे तत्रैव। "तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादितत्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्रायः तत्त्वतो ज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्म्माण्यकुर्व्वतस्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असङ्कल्पितफलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यतः प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्म्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्य भावादुद्दिष्टे हि विषयाणामर्ह्त्वात् शरीरादीनां, परित्यागो-विषयदोषदर्शनादभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रवृत्तात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकः परित्यागोविषयदोषदर्शनपूर्वकानभिसन्धिकृतनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविघात इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः। धर्म्मोऽपि केवलं न तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि। नोद्यन्ते प्रेर्य्यन्ते स्वकार्य्येषु प्रवर्त्त्यन्तेऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्य्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्वरनोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्य्यारम्भाभिमुखीकृतात् धर्म्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना"। एवं विषयप्रयोजनादिकं चतुःसूत्र्यामभिहितं तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च सर्वद० दर्शिता यथा

"इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तदपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति "यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः! तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" तत्र मननमनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम्"। "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्रादिकदयात्मके प्रथमे

ऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमा-
ह्निके जातिमन्निरूपणं, द्वितीयाह्निके जातिविशेषनिरू-
पणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणं,
तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्काल-
प्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरण-
लक्षणं, तत्रात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरण-
लक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं,
तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् ।
आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे
शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् ।
आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे
दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः, द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरू-
पणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि
प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्सापेक्षगुण-
प्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विकल्पकस-
विकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपा-
दनम् । दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो
लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु
विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति
चेन्नैवं संख्याःविभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षडेव ते
पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् ? उच्यते
समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः ।
अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदनु सामा-
न्यवत्त्वसाम्यात् कर्मणः, पश्चात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य,
तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य
समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं
कथ्यते, अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्नैवं बोधः नञर्थानु-
ल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात्
तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः
तथाहि नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं
निषेधः अप्रमितत्वे कथन्तराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान्
मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते, ततश्चानुपपत्तेर्न नियम इति
चेन्नैवं भाषिताः भ्रमतया प्रमिते अन्धकारादौ भावत्वस्य
भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ भ्रमत्वादेव निषेधा-
दिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिजातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं
नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतम् ।
(गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति
गन्धासमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्तारूपजातिव्यवच्छेदाय
गन्धासमवेतत्वमुक्तम् कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्धवृत्ति-
त्वादसम्भववारणाय गन्धसमवेतत्वमुक्तम् संयोगादेर्गन्धा-
समवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वेनातिप्रसङ्गवारणाय
नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीत्वजातौ
पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्धासमवेतत्वस्य च सत्त्वा-
दतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम्
गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्धासमवेतस्य तथात्ववारणा-
यारविन्द समवेतत्वे सतीति विशेषणम् इतिबोध्यम्) ।
गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेत-
सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्व्याप्यस्य समवायिका-
रणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य क-
र्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्न-
समवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम्
गुणेषु ज्ञानादिषु असमवायिकारणभिन्नेषु समवेतज्ञान-
त्वादेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं ना-
मानित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (अनि-
त्यमात्रसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वम् कर्मत्व
लक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्रसमवेतत्वाभा-
वान्न तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथात्वेऽपि सत्तासाक्षाद्व्याप्य-
त्वाभावान्नातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वर-
हितमनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽ-
तिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ता-
भावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) ।
विशेषो सामान्यशून्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।
समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षण्णां लक्षणानि
अवस्थितानि ।

"द्रव्यं नवविधं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्म-
मनांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्ल-
क्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्व-
साक्षाद्व्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे
सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्र-
चामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वा-
युत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः ।
आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावात् पारिभाषिक्य-
स्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति । संयो-
गाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमात्मा

मह् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् कालः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि । कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता वा । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवाभाणि । (वर्ज्जितापरत्वं व्यापकत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वं वा)।

"द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे। यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति" आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः" । तदाह

"आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति"।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राहुराचार्य्याःअपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति" । वयन्तु ब्रूमः द्वित्वादिकमनेकत्वद्रव्यविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वसापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति । तथाच संग्रहः "आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः । द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः । द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः" इति ।

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्य्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनाद्भयाभ्यामिति सङ्क्षेपः । अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते । नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ द्रव्यारम्भाय क्रिया तया पूर्व्वदेशाद्विभागः विभागेन पूर्व्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तन्निवृत्तौ परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्य्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्य्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः । यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागः न तदावयवान्तरादित्यिति नियमः कर्म्मणो गगनविभागकर्त्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजत्वेनैव व्यभिचारानुपलम्भात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तथा विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्य्याभाव इति न्यायाद्‌वयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्का-

रवयोरवयवयोर्व्विभागो विभागः कार्य्यविनाशविशिष्ट-
कालं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्य्यसंयुक्ता-
दाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य,कारणाभावात् ।
द्वितीयस्तु हस्ते कर्म्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्व्वत्
आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणवि-
भागाः । कर्म्म यां दिशं प्रति कार्य्यारम्भाभिमुखतामपेक्ष्य
कार्य्याकार्य्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागाच्छरी-
राकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्य्यस्तदा तस्य नि-
ष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्य्यः व्यधिकरणस्य कर्म्मणो
विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारण-
विभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यद्वादि अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तद-
सङ्गतं तत्र चतुर्धा विवादसम्भवात् तथाहि द्रव्यं तम इति
भाट्टाः वेदान्तिनश्च भणन्ति, आरोपितनीलरूपमिति श्रीध-
राचार्य्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः
आलोकाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो
न घटते विकल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारं द्रव्याद्यन्यतम-
मन्यद्वा नाद्यः यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुण-
वत्त्वप्रसङ्गात् न च तमसो द्रव्यबहिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गु-
णस्य तस्य द्रव्यत्वासम्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात् ।
ननु तथाप्यालोकाभावत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं, स्या-
दिति, नीलं तम इतिवत् भ्रान्तिरेवेत्ययं तद्बोधकः ।
अत एव नारोपितनीलरूपं तमः अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणा-
रोपायोगात् बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे
सामर्थ्यानुपलम्भात् । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः तदनु-
विधानस्यान्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्रत्ययवेद्यत्वाद्भा-
वो भाव इति साम्प्रतं प्रलयविनाशावसानादिषु व्यभि-
चारात् । अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियो-
गिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
दालोकाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्म्माध्यारोपो दुरु-
पपादः दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभाग-
त्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात् । नन्वालोकाभावस्य घटाद्य-
भाववद्रूपवदभावत्वे नालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं
स्यादिति चेन्नोचितव्यं, यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि
तदपेक्षत इति न्यायेनालोकग्रहे आलोकापेक्षाया अभावेन
तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरण-
ग्रहणायासम्भवः अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यम्भावा-
महीबारादपरथा निष्कलः कोलाहल इति मद्गुप्तप-

प्रत्ययो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं वरम् ।
तदर्थमभिसन्धाय भगवान् कणादः पृथिव्याय सूत्रं द्र-
व्यगुणकर्म्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम इति गतश्चवेद्य-
त्वेनापि निरूपितम् ।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते ।
स चात्यन्तत्वे सत्यसमवायः (अनुयोगित्वप्रतियोगित्वतादा-
त्म्यान्यतमसम्बन्धेन समवायशून्यत्वमसमवायत्वम्) स च संक्षे-
पतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि
त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात् तत्रानित्यः अ-
नादिमः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विनाशी ध्वंसः,
प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः । नन्वन्योन्याभाव ए-
वात्यन्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्यो-
न्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः
पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ता-
भावो यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य
पुरुषार्थौपयिकत्वं नास्तीत्यपेक्षणीयं दुःखात्यन्तो-
च्छेदापरपर्य्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्" ।

शाबरभाष्ये च १०अ० २आह्निके "दृष्टानां दृष्ट-
प्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय" सू० ।
"दृष्टानां प्रमाणैरुपलब्धानां यागदानस्नानादीनां दृष्ट-
प्रयोजनानां दृष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम् तथाहि
"स्वर्गकामो यजेत" 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम"
इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदर्थवादिकं
यथा "य एता रात्रीरुपेयात तस्य पितरोऽभ्युदयमधुकु-
ल्याः क्षरन्ति" इत्यादौ, क्वचिच्चौपपादनिकम्, यथा "विश्व-
जिता यजेत" इत्यादौ, तत्र हि न विधिसमभिव्याहृत-
मर्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं काल्पनिकं स्वर्ग एव
यतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचापुरुषविना-
शिनामेतेषां कर्म्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनु-
पपद्यमानमतएषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः ।
ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेव तदेव तु दुर्लभं नहि मी-
मांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं तवेष्यते
पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलि-
प्सादिसम्भवादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरे-
ऽस्मदादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं दूषणरूपं तदभावे
सतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदकर्तृत्वेन वाऽनुमितस्य
पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचनं न
निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न विप्रयोजनाभिधे-

यथा, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादिमन्तो ऽत एव यथार्थानभिज्ञत्वेन: सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् "रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं वदेत् । ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति"।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीतत्वेऽप्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह । उप० "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति" १०सू०।

"इति शास्त्रपरिसमाप्तौ । तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादितिसाधितं तथायदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रियार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः । किञ्चाप्तोक्ता वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात् यदाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्तोक्तम् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्तोक्तत्वम् । महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्व्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्, क्वचित् फलाभावः कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्त्तृकरणाभावाद्वनितिति चेत्र कर्त्तृकरणस्य पूर्व्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायामपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यम्, तथा च तादृश एव वेदे वक्ता० यः स्वर्गापूर्व्वादिविषयकसाक्षात्कारवान्, तादृश नेश्वरादन्य इति सूत्" ।

औलूखल त्रि० उलूखले क्षुण्णं पैषिकोऽण् । १उलूखलेपिष्टयावकादौ । उलूखले भवः अण् । २उलूखलभवे यव्वादौ च । "अभिषुत्यौलूखलानुद्धायतः" कात्या० १०,२,११, । "उलूखलेभवा औलूखलाः ग्रावयः" कर्कः

औवेणक न० "अपरान्तकसुत्रोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा । औवेणकं सरोविन्दुसुत्तरं गीतकानि च" या०उक्ते गीतिभेदे

औशनस न०उशनसा शुक्रेण प्रोक्तम् अण् । शुक्रेण प्रणीते १उपपुराणे "तथैवौशनसेरितम्" कूर्म्मपु० २दण्डप्रणयनरूपे शास्त्रे च । २धर्म्मशास्त्रभेदे तच्च प्रतिलोमजातवर्णसङ्करस्वधर्म्मप्रतिपादकप्रायम् । उशनसा दृष्टं साम अण् । ४उशनसा दृष्टे सामनि । तस्येदम् अण् । ५तत् सम्बन्धिनि त्रि० । "अहम् औशनसं व्यूहम्" भा०व० २८४अ० । "लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकञ्च गच्छति" भा०अनु०१०७अ० । उशनसि भवः अण् । ६शुक्रभवे स्त्रियां ङीप् सा च ७देवयान्याख्यायां तदीय दुहितरि "विद्धौशनसि ! भद्रन्ते न त्वमर्होऽस्मि भाविनि !" भा० आ० ८१ अ० देवयानीं प्रति कचोक्तिः ।

औशिज पु० उशिजेव प्रज्ञा०अण् । १इक्ष्वाकुजे । "औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १,११२,११ । २मन्त्रर्षिभेदे "काक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति" आश्व० श्रौ० १२,११,२ ।

औशीनर पु० उशीनरस्यापत्यम् उत्सा०अञ् । उशीनरस्यापत्येषु शिविप्रभृतिषु । उशीनरशब्दे १२७५पृ० उशीनरशब्दे उक्तः । तद्यथा "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः । नृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी तु दृषद्वती । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः । तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः । नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्याः कृमिरजायत । नवायास्तु नवः पुत्रो दर्व्याः सुव्रतोऽभवत् । दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिबिरौशीनरो नृपः" हरिवं०३१अ० उक्ताः तच्चरितञ्च भा०वन०१९६अ०। "देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनरं साध्वेनं जिज्ञासिष्याम इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण । अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् । अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु दद्यात् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्य्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः । अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी तुभिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्य्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् एवं युक्तमपापं मां विद्धि । गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः । न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्येनो राजानमब्रवीत् । पर्य्यायेण वसतिर्वा भवेषु सर्गे जातः पूर्व्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽद्य कपोतमेनं मा त्वं राजन् ! विघ्नकर्त्ता भवेथाः । राजोवाच । केनेदृशी जातु पुरा हि दृष्टा वाग्रुच्यमाना शकुनेन संस्कृता । यो वै कपोतोवदतेमाश्च श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु । नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे न त्राणं

श्रयते प्राणमिच्छन् स काले । जाता हुता प्रजा प्रमीयते यदा न वै तत्र पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्न योऽहि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् । मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन ! तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु । श्येन उवाच । नोक्षाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्ष्यस्तस्मै ददस्व शकुनानामभावात् । राजोवाच । उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरस्ता ममैव । भयाद्धितस्य दातं ममान्तिकात्त्वां प्राप यन्तु त्वं श्येनं मा हिंसीः । त्वत्तो मा प्राणानेव दद्यां कपोतं सौम्यो ह्ययं किन्तु जानासि श्येन ! । यथा क्षेमं मा कुरुष्वेह सौम्य ! नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् । यथा मां हि वै साधुवादैः प्रहृष्टाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा त । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्यां प्रशाधि मां यद्वदेस्तत् करोमि । श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशित तावद्राजन् ! यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त्वयात् साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति । अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरप्युदकर्त गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्रापि गुरुतर एव कपोत आसीत् । अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः । अथ राजा अब्रवीत् कपोतं विदुः शिवयस्त्वां कपोत ! पृच्छामि ते शकुने ! को नु श्येनः । नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्यादेतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व । कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः । साधु त्वां स्वामृषभं सौरथेयं नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यामेतां पेशीं मम निष्कृत्य मादात्कृपाणेनोत्कृत्य राजन् । एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भवान् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम । कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यति नृपवृषभ संहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं सौर-

श्यानाम्” उशीनरस्य ? दर्शिततच्चरितमेवंरूपं तच्च शिवेरेवेति बहुभिः कल्प्यते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात् उशीनरशब्दप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पभेदात् उशीनरस्य तत्पुत्रशिवेश्च तथा चरितमित्यविरोधः । अयञ्च ययातेर्दौहित्रः तेन च ययातेः पुण्यक्षये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुण्यं दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । “पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं ममापि लोका यदि सन्तीह तात ! । यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये । ययातिरुवाच । नत्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ! । तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः । शिविरुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मयादत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते । नचाहं तान् प्रतिपत्स्येह दत्त्वा यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः” “अन्ते च यज्ञातिरथो नहुषश्च श्रुतः पूरोः पिता सार्वभौमस्त्रिहायनम् । पुत्रं चार्वं यामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकामम्” भा० आ० ९२अ० । उशीनरस्य गोत्रापत्यम् इञ् । औशीनरि तद्गोत्रापत्ये स्त्री स्त्रियां ङीप् । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः । औशीनर्यामजनयत् काक्षीवदाद्यान् सुतान् मुनिः” भा० स० २०अ० । तस्यापत्यम् अत इञपि । औशीनरि शिविनृपे । “आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरिः पुण्डरीकः ययातिः शरतः शुचिः” भा० स० ८ । बहुत्वभावर्णने ।

औशीर न० अस–ईरन् किच्च ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । १चर्वितयोः शय्यापीठयोः चीरस्वामी । २शय्यायाम् ३आसने च पुंस्त्वं इति सुभूतिः । “अभ्यवहार्यं परमानमौशीरेऽध्याकामचारः कृतोऽभूत्” दशकुमा० । उशीरनिर्वाकारो यस्य अण् । ४चामरे तस्य नलदमूलाकारत्वात्तथात्वम् । औशीरं चामरमस्यास्त अच् । ५चामरदण्डे चामरः । हेमच० दण्डाद्यतीनि चामरदण्डपरा “तत्र वेष्टनमौशीरस्तुपानत्कुव्यजनानि च । वाससामाणि देवानि शुद्राश्च परिचारिणे” भा० अ० ६०अ० । उशीरस्येदम् अण् । ६उशीरजे “सम्प्रत्यौशीरम्” शक्त० ।

औषणशौण्डी स्त्री उषण एव स्वार्थेऽण् औषणे कटुरसे शौण्डी ७त० । शुण्ठ्याम् तस्याः कटुरसत्वात्तथात्वम् ।

औषदश्वि पु० ओषदश्वस्य नृपस्यापत्यम् इञ् । ओषदश्वि नृपभेदापत्ये वसुमति ययातिदौहित्रे । “पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्विर्यद्यस्ति लोको यदि मे नरेन्द्र !” भा० आ०

२९अ० । अस्य च यथा ययातिर्मातामहस्तथा औशी-नरिशब्दे दर्शितः । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्
ध न० ओषधेरिदम् “ओषधेर्जातौ” पा० अण् । ओषधि-जाते १अन्नादौ २रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थेऽण् । ३ओषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः “एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं व्याख्यातम्” इत्युक्त्वा “औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्यविपाकप्रभावानामादेशः” इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्यस्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतलवणविषविशेषाणामप्यौषधत्वम् । “रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्” चक्रद० परिपाटीदृष्ट्या रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्तत एव तेऽधिगम्याः । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा

“अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः । विशेषतस्तु तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहुराचार्याः । प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव क्षीरवन्ति वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र ।
गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते । तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः । अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः । रस एव ह्यव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् । सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः । विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् । विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् । शेषमन्यदभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् । प्लुतन्वक्पात्रफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते” ।

औषधपदस्य परिभाषादिकमुक्तं भावप्र० यथा
“शस्तदेशे समुत्पन्नं शस्तेऽह्नि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् । दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजं स्यात् सुखावहम् । आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः । अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः । आग्नेयाः अधिकाग्न्यंशाः सौम्याः अधिकसोमांशाः । औषधयो द्रव्यौषधानि । अत सार्थे कन् । अनुरूपाणि सदृशानि । अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च । गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः शुभासरे । आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् । साधारणधराद्रव्यम् सर्वभूमिभवद्रव्यम् । उत्तराश्रितं सस्यात् उत्तरदिग्भवम् । वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः । जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरद्यखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमनार्थन्तु वसन्तान्तः समाहरेत् । वसन्तान्तः वसन्तशेषे समाहरेत् संगृह्णीयात् । अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् । गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महान्ति येषां मूलानि

काष्ठगर्भोऽपि सर्व्वतः । तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं क्षुद्रमूलानि सर्व्वशः । न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद्बीजकादितः । तालीशादेश्च पत्राणि फलं स्यात् त्रिफलादितः । क्वचिन्मूलं क्वचित् कन्दः क्वचित् पत्रं क्वचित् फलम् । क्वचित् पुष्पं क्वचित् सर्व्वं क्वचित् सारः क्वचित् त्वचः । बिल्वकं नूतनं निम्बो वासा च त्रिफला क्रमात् । धातकी कण्टकारी च खदिरः क्षीरपादपः । कश्चिच्चिन्त्यस्य टङ्कोवात् पत्राभावे त्वचामपि । बालस्यचन्तु विदुस्य पक्वमारम्भषस्य च । अङ्गेऽनुक्ते जटा ग्राह्या भागेऽनुक्तेऽखिलं समम् । पात्रेऽनुक्ते मृदः पात्रं कालेऽनुक्ते त्वहर्मुखम् । नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु । विना विड्ङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः । धान्यमन्नम् । पुराणन्तु प्रशस्तं स्यात्ताम्बूलङ्गाञ्जिकलया । शुष्कनवीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्म्मसु । आर्द्रन्तु द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः । गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत् । सहचरी कुरण्टकः (कटसैया) इतिलोके । वासानिम्बपटोलकेतकबला कुष्माण्डकेन्द्री वरी वर्षाभूः कुटजाश्च गन्धसहिता सा पूतिगन्धा स्मृता । ऐन्द्री नागबला कुरण्टक हरी ह्यलाम्बुता सर्व्वदा । सार्द्रा एवतु कुत्रचित् द्विगुणिता कार्य्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वरी शतावरी पूतिगन्धा गन्धप्रसारणी नागबला (गुलशकरि) कुरण्टकः (पीतपुष्पझाँटि) (कटसरैया) हरी गुग्गुलुः । घृततैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । यत्र प्रोक्तं योज्यं तत्सर्व्वं स्याद्विषोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । सच्छास्थिमांसला पथ्या सर्व्वकर्म्मणि पूजिता । क्षिप्ताम्भसि निमज्जेद्या भल्लातकस्तथोत्तमाः । वराहमूर्द्धवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञकः । सौवर्च्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् । सुवर्णक्षत्रिकं ज्ञेयं स्वर्णमाक्षिकसुप्रभम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा मनोज्ञा चोत्तमा मता । श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न विशीर्य्यते । तोयपूर्णे कांस्यपात्रे मतानेन विवर्द्धते । कर्पूरस्तुवरः स्निग्धः एला स्थूलफला वरा । श्वेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम् । रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितम्प्रवरं मतम् । काकतुण्डाभिधः स्निग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्म्मतः । सुगन्धि लघु रूक्षञ्च सुरदारु वरं मतम् । सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च गुणावहम् । अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः । जातीफलं गुरु स्निग्धं श्वेतं शुभ्रान्तरं परम् । मृद्वीकाथोत्तमा ज्ञेया या स्याद्गोस्तनसन्निभा । करमर्द्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता । गोस्तनसन्निभा । (मुनक्का) इति लोके । करमर्द्दफलाकारा । (करोन्दोदाख) इति लोके । खण्डन्तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् । गव्याज्यसदृशं स्वच्छगन्धं मधु वरन्मतम् । अथ स्वभावतो हितानि । शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च षष्टिका । शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः । शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा । रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् । दाडिमामलकद्राक्षाखर्ज्जूरञ्च परूषकम् । राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गेषु शस्यते । परूषकं (फालसा) इति लोके । राजादनं (खिरिणी) इति लोके । मातुलुङ्गं (बीजपूरा) इतिलोके । शाकेषु वास्तूकं जीवन्ती मोलिका वरा । पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् । एणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्रशस्यते । पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः । हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णतया मतः । कुरङ्गस्ताम्रोद्दिष्टो हरिणः शक्तिको महान् । जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् । तैलेषु तिलजन्त्वैक्षवेषु सिता हिता । अथ स्वभावादहितानि । शिम्बीषु माषान् योषर्त्तौ, लवणेष्वौषरं त्यजेत् । फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितम्मतम् । गोमांसं ग्राम्यमांसेषु नहितं माहिषीवसा । मेषीपयः कुसुम्भस्य तैलन्त्वाज्यञ्च फाणितम् । इक्षुरसः परिपक्वो योऽर्द्धांशतः तृणाश्रितम् तद्धि (खोवाराव) इति लोके । अथ संयोगविरुद्धानि । मत्स्यश्च मूलमांसञ्च दुग्धयुक्तं विवर्ज्जयेत् । कपोतं सर्षपस्नेहभर्ज्जितं परिवर्ज्जयेत् । मत्स्यामिक्षोरिकारेण तथा क्षौद्रेण वर्ज्जयेत् । मक्तून् मांसपयोयुक्तानुष्णैर्द्दधि विवर्ज्जयेत् । उष्णैर्म्मभोऽम्बुना क्षौद्रं पायसं कृशरान्वितम् । रम्भाफलं त्यजेत् तक्रं दधि बिल्वफलान्वितम् । दग्धाहमुषितं सर्पिः कांस्ये, मधुघृतं समम् । कलायश्च कषायञ्च पुनश्चोक्तं त्यजेत् । एकत्र बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । मधुसर्पिर्वसातैलं पानीयं वा पयस्तथा । अथ भेषजपर्य्यायहेतः । लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् । चूर्णे लेहासवस्नेहाः साध्या धवलचन्दनैः । कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् । अजाजः सप्ताज्यने ज्ञेया त्वजमोदा यवानिका । वह्निः सप्ताज्यने सैव विज्ञातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाभि

प्रयुज्यते । अथ प्रतिनिधिः । चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्तव्या दुरालभा । शिखरी अपामार्गः । तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्भिषग्वरः । मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिनीप्रभवा बुधैः । अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्त्तितः । लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिखा मता । नीलकण्ठशिखा मयूरशिखा । वकुलाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते । जातिपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते । अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः । पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गल्यभावतः । स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयतेऽमरे । चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृतौ । अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम् । यदि न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः । सोमराजी वाकुची । प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्द्दफलम् । दारुनिशा दारुहरिद्रा निशा हरिद्रा । रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्व्वी प्रयुज्यते सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः ! सौराष्ट्री (सोरटीमाटी) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति लोके । तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते । भार्ग्यभावे तु तालीशं कण्टकारी जटाऽथ वा । रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांशुपूर्व्वकम् । अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीञ्च प्रयोजयेत् । रुचकं (सोचार) इति लोके पांशुलवणं (खारी) अथ वा (रेह इति लोके । अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम् । तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः । लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः । कस्तूर्य्यभावे कक्कोलं क्षेपणीयं विदुर्बुधाः । कक्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते । सुगन्धोसुमनं देयं कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम् । श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते । अभावे त्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः । सूक्ष्मा जातिविषाभावे शिवाभावे शिवा मता । अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते । मेदा जीवककाकोली ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि वासति । वरी विदार्य्यश्वगन्धा वाराही च क्रमात् स्मृताः । वरी शतावरी । वाराह्यास्तदभावे चर्म्मकारालुको मतः । वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः । वाराहीकन्दएवान्यैश्चर्म्मकारालुको मतः । अनूपमत्स्याभावे देयो वराह इव जोभवान् । भल्लातकास्यभावे तु रक्तचन्दनमिष्यते । भल्लातकाभावतश्चित्रं नलदं चोरभावतः । सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेत् बुधः । श्वेतन्तु माक्षिकं चैवं बुधैः रजतवत् ध्रुवम् ! माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम् । सुवर्णमथ वा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते । तत्र कान्तेन कर्माणि भिषग्व्याधिविचक्षणः । कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः । अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः । मत्स्याण्ड्यभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्कराम् । अभावे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते । क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रदीयते । अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च । योऽन्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता । रसवीर्य्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च । तुल्यग्राहिविधसम्यक् द्रव्याभावात्तु रसादिवित् । योगे यद्प्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्म्मतः । यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते । व्याधेरयुक्तं यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अनुक्तमपि युक्तं यत् योजयेत् तद्रसादिवित् । द्रव्यगतपञ्चपदार्थकथनमाह । द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यविपाकः शक्तिरेव च । पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्व्वन्ति कर्म्म च" ।

"वीर्य्यवत्यौषधिरिव विकारे सान्निपातिके" कुमा० । "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" रघुः । "... विषमौषधम्" उद्भटः "भवौषधात् श्रोत्रमनोऽभिरामात्" भाग० १,१, "औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा० । संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके ४परमेश्वरे च "औषधं जगतो सेतुः" विष्णु०सं० ।

औषधि स्त्री आ+ओषधि—प्रा० स० । सम्यगोषधौ । "विरमन्ति न ज्वलितमौषधयः" किरा० वा ङीप् । औषधी ।

औषर न० ऊषरे भवः अण् । पांशुलवणे राजनि० ।

औषरक न० औषरमिव कन् । (खारी) लवणभेदे राजनि० ।

औषस न० उषसि भवः सन्धिवेलेत्यादिना योगविभागात् अण् । १उषसिभवे । वस्तुतः भवार्थे "कालाट्ठञ्" पा०उक्तेः ठञ् स्यात् तेन तस्य इदम् इत्यण् इत्युचितम् । २उषः सम्बन्धिनि । "अनुदितौषसरागेति "औषसातपभयादपलीनम्" इति च" किरा० स्त्रियां ङीप् । "या ओषाः पत्यौषसी सा" शत० ब्रा० ६,१,२,८, उषस्+ वा० स्वार्थे अण् । औषस उषोभवे त्रि० ।

औप(स्त)स्त्य त्रि० उपस्तेरिदम् अण् ष्यञ् वा । उपस्तिचरितात्मके छा० उ० ब्राह्मणभागखण्डभेदे । तत्र "उपस्तिर्ह चाक्रायणः" इत्यादि तत्रत्यं ब्राह्मणं "औपस्ते(स्त्ये) काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात्" छा० उ० भा० ।

औषसिक त्रि० उषसा चरति ठक् टिलोपः । १उषसाचारिणि । "उषसि भवः कालाट्ठञ्" पा० ठञ् । २उषसिभवे च ।

औषिक त्रि० उषा उषसि भवः ठञ् । उषाभवे स्त्रियां ङीप् ।

औष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रदुग्धादौ । "औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु क्षारं दीपनं तथा । कृमिगुल्मकफानाहशोथोदरहरं परम्" भावप्र० । "अनिर्दशायाः गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथैति" मनुः उष्ट्रशब्दे विवृतिः ।

औष्ट्रक न० उष्ट्राणां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा वुञ् । २उष्ट्रविकारे ३तदवयवे च त्रि० ।

औष्ट्ररथ न० उष्ट्ररथस्येदम् "पत्रपूर्वादञ्" पा० रथादित्यनुवृत्तौ अञ् । उष्ट्रवाह्यरथसम्बन्धिनि ।

औष्ट्रायण पुंस्त्री उष्ट्रस्यापत्यम् वा० फक् । उष्ट्रापत्ये ततः चतुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ् । औष्ट्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

औष्ट्रिक त्रि० उष्ट्रे भवः ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ "विपाके कटु सक्षारं गुरु मेदौष्ट्रिकं दधि" सुश्रुतः ।

औष्ठ त्रि० ओष्ठ ओष्ठाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । ओष्ठाकारशाखावयवयुक्ते आश्विनपात्रकपाले । "औष्ठमाश्विनम्" कात्या० ८,२,७, "ओष्ठावयवयुक्तमाश्विनपात्रकपालम्" कर्कः "तद्धि देवानामौष्ठमाश्विनपात्रम्" शत० ब्रा० ४,१,५,१९ ।

औष्ठ्य त्रि० ओष्ठे भवः यत् स्वार्थे अण् । ओष्ठभवे उवर्णपवर्गयोः "ओष्ठ्याबुपू" इतिशिक्षोक्तेस्तथात्वम् ।

औष्णिज न० उष्णिज्+प्रज्ञा० स्वार्थेऽण् । उष्णिगर्थे ।

औष्णिह त्रि० उष्णिहि भवः उत्सा० अञ् तस्येदम् वा । १उष्णिक्छन्दोभवे २तत्सम्बन्धिनि च । उष्णिहा स्तुतः अण् । ३उष्णिक्छन्दसा स्तुते सवितरि "सवित्र औष्णिहाय" यजु० १९,६ ।

औष्णीक त्रि० उष्णीषं शोभते अण् पृषो० । १उष्णीषधारिणि २तद्धारिजनपदविशेषे ३तन्नृपे च "औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान्" भा० स० ५० ।

औष्ण्य न० उष्णस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उष्णस्पर्शे स च "उष्णस्पर्शस्तु तेजसः" इत्युक्तेः तेजस एव स्वाभाविकधर्मः तत्संयोगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्यं पित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा "औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति" सुश्रु० ।

औष्म्य न० ऊष्मणो भावः ऊष्मैव वा ष्यञ् । उष्णस्पर्शे । "पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्" रघुः । उष्णस्पर्शो यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्पर्शः शरदाद्यृतुदेहसंयोगादेव तथोक्तं शा० सूत्रभाष्ययोः "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा" सू० "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति" भा० । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि उष्णत्वं श्रूयते इत्युक्तं भवः ।

इति वाचस्पत्ये औकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्य-विरचिते वाचस्पत्येऽभिधाने स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

ओं तत्सत्

